प्रकाशक :
सुन्दरलाल जैन
मोतीलाल बनारसीदास
बंगलो रोड जवाहरनगर
दिल्ली ७

मुद्रक
शान्तिलाल जैन
श्री जैनेन्द्र प्रेस
बंगलो रोड
दिल्ली ७

ग्रन्थोऽयं भारतीयराजशासनस्य निर्देशानुसारमप्राप्यसंस्कृतग्रन्थपुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशितः।

This book has been published under the Scheme
of reprinting of Important out-of print
Sanskrit books sponsored by the
Government of India

Price Rs. 194-75 for Complete set

प्राप्तिस्थानम्

मोतीलाल बनारसीदास

१ बंगलो रोड जवाहरनगर दिल्ली ७
२ नेपाली खपरा वाराणसी
३ बांकीपुर, पटना

सत्यमेव जयते

संयुक्त शिक्षा-सचिव
भारत सरकार

महानेष आनन्दस्य विषयो यत् सर्वश्रीमोतीलाल बनारसीदासै राजाराधाकान्तदेवविरचितः शब्दकल्पद्रुमः कल्पद्रुम इव सुरभारतीप्रणयिनां जिज्ञासितार्थप्रदायकः सपरिश्रमं सोत्साहंच समये प्राकाश्यमानायि ।

सत्स्वपि परःशतेषु संस्कृतशब्दकोषेषूपलभ्यमानेषु ग्रन्थस्यास्य परमोपयोगित्व वरीवर्त्यैव, विशेषतः परम्परागत-पद्धतिपरायणमानसानां पण्डितधुरीणानां दृष्ट्या । अमूल्य-वितरणार्थममूल्यं ग्रन्थमिमं प्रकाशितवद्भिर्ग्रन्थकृद्भिर्य उदारभावः प्रकटीकृतः स त्वद्यापि पुष्णाति कामप्यलोकसामान्यामभिख्याम् । तथापि तस्माद्धेतो प्रारम्भत एव नासीद् ग्रन्थ एष सर्वसुलभः । पुनश्च मुद्रणाभावादस्यालभ्यतां दुर्लभता च विभावं विभावं चेक्लिश्यन्तेस्म चेतांसि भारतीयाना पाश्चात्यानां च विपश्चिताम् ।

तमिमं वर्षेभ्योऽनुबध्यमानमभावमपनेतुकाम' केन्द्रीय-शिक्षामन्त्रालय सपदि दिदृक्षते ग्रन्थस्य कृत्स्नस्यास्य प्रकाशन सुगमतयाऽल्पमूल्येन सर्वत्रोपलब्धि च, कामयते च सर्वत. प्रसारि मंगल भारतजनगणमनसां, प्रकाशकानां, विश्वस्मिन्नस्मिञ्जगति च विराजमानानां विद्यावदातानां सुधियां पाठकानांच ।

रमाप्रसन्न नायक

रमाप्रसन्न नायक
संयुक्त सचिवः
केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालय नई दिल्ली-

मार्गशीर्ष कृष्ण सप्तमी, २०१८वि०

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA BY THE LATE RENOWNED RAJAH SIR RADHAKANT DEB, BAHADUR, K C S I. OF CALCUTTA

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Babu Radhakant Deb, the son of a worthy and re spectable father, Gopeemohun Deb, he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor

Calcutta, 1822

Extract of a letter from Professor Eugene Burnouf, Secy to the Asiatic Society of Paris, dated 5th May 1835

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member, upon my proposition, which was supported by Dr Mohl, one of the Members of the Council You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, and religious treasure of India

Extract of a letter from His Excellency W Oxholme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of Denmark, dated 10th May, 1854, *Danish Legation*

The undersigned Minister to H M, the King of Denmark to the Court of St James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called the Sabdakalpadruma, conferred by the author upon His Majesty's own, and the University's library, in Copenhagen

Extract of a letter from Dr Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin, dated 26th March, 1858

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the Sabdakalpadruma It is one of the highest honours, our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted

Extract of a letter from J Prinsep, Esq, Secretary to the Asiatic Society of Bengal, dated 7th July, 1836

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopædical Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking, while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature

Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland Transactions of the R A S of G B and I. vol. 2nd Ap P LXIII

Sir Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopædical Dictionary, and a Bengallee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in those works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society," "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt Low and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr Fullerton, and that those Governors be requested to afford their assistance to Capt Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects"

Extract of a letter from P Clarke, Esq, Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain, and Ireland, dated 6th April, 1845

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned Native gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1846.

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopédique Sanscrit. Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interprétation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tirés, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntées aux livres classiques qui en ont fait usage. L'utilité de cet ouvrage pour les études en Europe est malheureusement restreinte par son excessive rareté; car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente.—Le système de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur à la magnificence des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à les faire parvenir dans les mains de ceux en feraient usage, on n'y reussit jamais complètement, et il vaudrait mieux, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin puissent se les procurer.

L'entreprise de Radhakant Deb est, au reste, d autant plus meritoire que l'étude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l' Inde qu'elle l'est actuellement.

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms, the Dictionary being indicated from which they are taken; by the description of the object to which the word applies; and by quotations from the classical works in which it is used.

The tility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale. The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better and I may even say more generous, to cause the works to be sold at price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them.

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally has never been so little encouraged in India as at the present time.

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol. I, No. 1, p. 77

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his *Thesaurus of the* Sanscrit language and literature; the 4th volume reached Paris two years ago.

Extract of letter from G A. Bushby Esq Secretary to the Government of India, dated 15th January, 1849.

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary and to signify their high sense of the industry and learning exhibit ed in the work.

Extract of letter from George Cooper Esq Secretary to the Government of India, dated 5th August, 1853.

I am directed to inform you that in despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India.

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr Horace Hayman Wilson, Professor of Sanscrit in the University of Oxford, 1st edition, 1819 P XXXVIII.

A compilation of superior character to any of these modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the Sabdakalpadruma, and is Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with reference to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language, it is printed in the Bengali character It is the work of young native gentleman of fortune and family Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pandits, and is printing at his own expense, and is an occupation which singularly contrasts with the low luxury in which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money; the politeness of the uthor has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also obliged me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary of which, where practicable, I have valled myself. The Sabdakalpadruma must take some considerable time before it is completed.

Extract from an article by Dr H H Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 13, Pt. 2, P 200.

Besides the laudable effort which are being made in India to preserve the memorials of Antiq ity ery meritorious acti ity prevails there in the promotion of Sanscrit literature. Fore most amongst it results, we may place the completion of voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well-known as combining de oted attachment to the institutions and religion of his country with liberal participation in all public measures for improving the education of his countrymen by the efficient cultivation of he English language and European literature and science.

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1832.

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit.

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1839

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied, I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper

---

Extract of a letter from A. Stirling, Esq., Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters

---

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Esq., Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January 1826

I am well persuaded that a work to which you have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen.

Extract of a letter from G. F. Gordon, Esq., dated 8th February 1826.

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which your valuable Dictionary affords, in addition to the many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well-earned reputation to which it will so justly entitle you.

Extract from the Preface to the Rev. Mr. Morton's Dictionary of the Bengali and English Language.

The Sabdakalpadruma now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published. The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the assistance derived.

Extract of an article by Dr. F. Rosen published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. II, P. 188 (1835)

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author. This portion perfectly justifies the high character which Professor Wilson gave the work in the first edition of his Dictionary in 1819 anticipating only from a few sheets, then printed, how inestimable a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit Literature would be laid open by this admirable undertaking the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment. Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character, and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method. A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr. Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last. Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopedical portion, which forms by far, the most copious and interesting part of the whole, although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all works of celebrity and their commentaries, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary English and Sanscrit or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions. The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character then to give a short definition of its meaning by mentioning the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali; sometimes also in Persian, after which he proceeds to the *Paryāya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article *Chandra* to the number of one hundred and more noticing always their respective authorities. * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that in its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Prāyaśchitta* analogous in form and nature to that on [illegible] which we mentioned above. We only wish he would no longer prevent his European admirers from reaping the advantage of the portion hitherto printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes, valuable as are their contents, to be sold separately

Extract of letter from Eugene Burnouf Membre de l' Institut de France, dated 5th May 1833.

J'éprouve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui été appuyée par M. Le Dr Mohl, l'un des membres d conseil. Vous étiez depuis long temps appellé Monsieur faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil n'ignorait pas les grands services que vous rendez à la litterateur Indienne par la publication de votre Sabda Kalpa Drama, veritable tresor philologique, philosophique et religeux de l'Inde. mais, j'ai deja pu voir parle examen rapide de plusieurs articles etendus, tels que *Prayaschitta Brahmana et* autres, quelle riche instruction contient cet ouvrage qui est fait pour placer le nom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consacré leurs veilles à re but honorable de populariser la belle langue et la litterateur interessante de leurs pères.

Translation

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as member pon my proposition, which was supported by Dr Mohl, one of the members of the Council, you have been for length of time nominated to become an Honorary Member of the Society and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian *Literature*, by the publication of your Sabdakalpadruma, real philological, philosophical and religious treasure of India

I can already see from brief examination of many excellent articles, such as *Prayaschita, Brahmana* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers.

Extract of letter from the same, dated 25th October 1840.

J pense que vous n'aviez pas besoin de cet homage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte; et du plaisir vec lequel je me souviens du beau present que vous vez bien voulu me faire de votre précieux et si utile Sabdakalpadruma. Je ne puis me servir de votre excellent lexique sans vous remercier de cœur du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulières, en voulant bien m en adresser un exemplaire

Translation.

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and gratitude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful Sabdakalpadruma. I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particular studies, in being good enough to present me with copy of it.

Extract of letter from Major A. Troyer Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Taranginí, &c., dated — June, 1837

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent.

Ditto, dated Paris, 13th January, 1847

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorresio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian kingdoms; your work will be the only one in Italy which country will not then have to envy France and Germany where your merit is already justly appreciated.

Ditto, dated 18t December 1849 *quoted in letter from H. Piddington, Esq dated 7th February,* 1849.

Our worthy friend Major Troyer in letter from Paris, 18th December says Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Mons. Gorresio has received his Dictionary, and that the continuation of this most valuable work is anxiously expected by all the Sanscrit scholars; tell him, I beg you, that his Sabdakalpadruma shall be *Nameapadruma*.

Ditto. Dated Paris 20th March, 1850.

Your very valuable work, the Sabdakalpadruma, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me. I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimonies of honour which you have received from so many learned Societies of Europe You have completed the great service which your lexicon renders, and will for ever render to Sanscrit literature by an Appendix.

Extract of letter from Dr Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 1850.

There is Latin quotation which I may in perfect truth apply to you *Exegisti monumentum ære perennius*, that is to say you have raised to yourself trophy more lasting than brass or other transitory things. I cannot conceive more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary which judging from the awful labour of the four first volumes ending with it will at least require another final very big volume. All who have any respect for literature, all who have the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language, and all who not knowing

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the Sabdakalpadruma

---

Extract of a letter from George Norton, Esq , dated 25th September, 1844

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement

---

Extract of a letter from Dr E Roer, dated 7th June, 1847

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance I derived from it when all other resources failed me When translating the *Bháshá-parichchheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation

---

Extract of a letter from H B Koenig, Esq , to Dr E Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol 17, Part 1, P 33

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use

---

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science

---

Extract of a letter from F E Hall, Esq , Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850

In a letter from Dr Wilson, which Dr Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light

---

Extract of a letter from Dr Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us One of the most important of these resources is your inestimable Sabdakalpadruma Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, *viz.*, to send me a copy of your Sabdakalpadruma.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom

I shall consider this precious work the gift of your generosity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor

---

Extract of letter from Edward E Salisbury, Professor of Sanscrit in Yale College U S A. Secretary to the American Oriental Society dated 28th September 1850.

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the f lfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries.

Extract of letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajit Sinha, dated Lahore, 9th June, 1852.

The 7th Vol. of the said work has not yet reached this station, but is expected within very hort time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world; your indefatigable labour I firmly believe will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal. As I have caused the work to be transcribed in the *Devanagara* character the *Literati*, of this Province have thereby an easy access to it; all the Pandits of this country who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium.

Extract of letter from Dr Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated 7th August 1852.

By the completion of the Sabdakalpadruma one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to successful conclusion, and thereby vast treasure of information, on great number of subjects connected with Indian religion, science arts, geography and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory your Highness speaks too moderately of your work by saying that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your Sabdakalpadruma, convinced myself that it is rich source of information, on multitude of subjects. The Sabdakalpadruma forms the chief ornament of my library and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of letter from the same dated 4th October 1852.

By this accomplishment your Highness has made as in exhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology the cultivators of which will, for ever venerate your memory as that of one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as most precious reward for my labours in the field of Hind Antiquities, and I ar dently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed.

Extract of letter from Dr Albrecht Weber Docent of the Sanscrit language in the University of Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c., dated 21st October 1853.

The Sabdakalpadruma will remain for ever monument of your industry and perseverance and valuable mine of f useful information about the later Hindu notions and literature.

Extract from the Preface to the Sanscrit Worterbuch being published nder the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St. Petersburgh, by Rudolph Roth nd Otto Bohtlingk Vol. 1 1855.

Radhakanta Sabdakalpadruma, eine Werk, welches dem gelehrten Inder in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse zahl von uneditren indischen wörterbuchern und von commentaren zu diesen wörterbüchern, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Auch Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers.

Translation.

Radhakant Sabdakalpadruma, work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is very useful likewise for its references to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants. This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for copy of it to the liberality of the Author

---

Extract of letter from Dr Max Müller Editor of the Rig Veda &c. to Dr E Roer dated — 1847 *Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol.* 17 *Part I, P* 331.

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, nd who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shows the same progress of intellectual development.

Extract from Dr M Müller's Preface to the Rig Veda Sanhita, Vol 2

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology

---

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856

I also felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors This work will make your name for ever revered among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe

यथा च श्रुतिः यावदस्य कीर्त्तिर्लोके पुरुषपुङ्गवेन कर्म्मणा श्रूयते तावदयं स्वर्गे लोके वसतीति।

Extract of a letter from Dr Chütz dated Bielefeld, 21st October, 1857

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth

---

Extract from Art VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H H Wilson, 19th March, 1859

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopædia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference

---

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India

Secretary of State for India in Council

India Office, 28th July, 1859

SIR,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty, and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal

I have the honor to be,
Sir,
Your most obedient humble servant,
CHARLES WOOD

Raja Radhakant Deb Bahadur

Extract of a letter from Pundita Vitthala Sastri of the Benares College, dated Samrat 1908

अस्मत् पाठशालायां डाक्तरहालस्य समीपे भवदीयं महाग्रन्थं समस्तप्राचीननूतनकोषगणातिवर्त्तिनम् अशेषशास्त्रविषय-संग्रहमनोहरं कोषमवलोकयम् सम्यक् परिचित मुद्रित वङ्गाक्षरतया च डाक्तरहालिनेन तदालोचनाय नियोजितः अथ च सप्तमकाण्डमुपोद्घातमुखबन्धनामिधप्रकरणं यथातथम् अपाठयम् तत्र श्रीमतां भवताम् एतत्पुस्तकसमर्पणविषये सततवर्द्धमान मौदार्य्यातिशयम् उपलभ्य एतत्कोषप्राप्त्यौत्सुक्यविशिष्टचेता इमं वर्त्ताहरं भवत् समीपे प्रस्थापयम् ॥

Translation

I have seen in this College, with Mr Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite variety of *Sastras* As I am well familiar with printed Bengali characters he has engaged me to examine the work I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume, observing therein your ever increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to obtain it, sent you this *Literal* Messenger

Extract of letter from Raja Vijayagovind Sinha of Purnia, dated

[illegible]

[illegible]

Translation.

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd Asvina.

[illegible]

Translation

Myself and the Pandits of my *Sabha* have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us; by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches.

Extract of letter from Professor Rudolph Roth, dated Tubingen, 14th March, 1859.

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang des Sabdakalpadruma anzeigte. Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Büchersammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gebers erinnert.

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor

---

Extract of letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May 1859

[illegible]

Translation

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by *Siva*, live delighted with his son, and grandson. Wealth commands everything but all Pandits are not wealthy how could they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained.

CALCUTTA:—PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS, 1859.

मुखबन्धनं।

तत्रादौ मङ्गलाचरणश्लोकाः।

योऽद्वैतसच्चिदानन्दपरब्रह्मेति कीर्त्तितः।
उपासकानां कार्य्यार्थं कृपया पञ्चधाभवत्॥
शक्तिः शिवस्तथा सूर्य्यो गणेशो विष्णुरेव च।
अशेषविघ्ननाशाय भक्तिश्रद्धासमन्वितः॥

साष्टाङ्गं तं प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुसारतः।
राजावाहादुरोपाधि-श्रीराधाकान्त-देवकः॥
परेषामुपकाराय शब्दकल्पद्रुमाभिधं।
कोषं नव्यक्रमयुतं कृतवान् बहुयत्नतः॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणवीजं।

संस्कृतग्रन्थानामेतादृशी रीतिः सर्व्वत्र प्रचलिता यन्मङ्गलाचरण-श्लोकानुक्रमणिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति। किन्त्वस्मिन् कोषे तन्नाचरितं। तस्यैतत्कारणं। उक्तश्लोकादि-रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-मुद्राङ्कन-समापनमात्रेण तत्प्रियवो स्वदेशविदेशीयमहात्मानः पुनः पुनः प्रार्थयित्वा सर्व्वमेव गृहीतवन्तः। इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नोपस्थितं। तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरणादि-रूप-मुखबन्धनं शेषकाण्डपुरोवर्त्ति कृतं। किन्त्वेतद्ग्रन्थारम्भे अथ शब्दकल्पद्रुमो मुद्र्यते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाथ-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता। तदुक्तं आह्निकतत्त्व-धृतश्रुतौ,—

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ"॥

ग्रन्थरचनप्रयोजनं।

अष्टादशसङ्ख्यकासु शास्त्रीयभाषासु संस्कृतभाषा गीर्व्वाणवाणी। अतः सर्व्वोत्कृष्टा सर्व्वत्र समरूपा सर्व्वजनमान्या च। देवैर्ऋषिभिश्च तद्भाषया अष्टादशविद्याः प्रणीताः। किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-सम्बन्धि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते। ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव चरितार्था भवन्ति। किञ्च महा-महोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पद्येन पर्य्यायनानार्थ-युक्त-बहुविधाभिधानरचना कृता। किन्तु तत्तद्-ग्रन्थेष्वैकार्थ-शब्दसङ्ग्रहस्य वर्गसाधारणाभावात् प्रयोजनीय-पर्य्याय-शब्दप्राप्तिः सुदुष्करी। एवं अनेकार्थ-शब्दसङ्ग्रहस्य एकादि-षडक्षर-पर्य्यन्त-कान्तादि-क्षान्तशब्द-निबद्ध-निखिल-श्लोकानां पाठव्यतिरेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्गमोऽतिदुर्गमश्च। विशेषतः तत्तदेकैक-कोषे समग्र-शब्दार्थयोर्लाभाभावः। इत्यादि-दोषसमूहमालोच्य परोपकाराय पठद्दशावधि-वर्त्तमानकाल-पर्य्यन्तं बहुतरपरिश्रमैः धीरवर-निकर-साहाय्यैरेतद्देशप्राप्य-समस्तकोष-वेद-वेदान्तवेदाङ्गभाष्य-व्याकरण-च्छन्दोज्योतिष-साहित्य-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्यक-सङ्गीत-न्याय-साङ्ख्य-पातञ्जल-वैशेषिक-मीमांसा-स्मृति-पुराणेतिहास-तन्त्रागम-निगम-शिल्प-सूपकार-नीतिशास्त्र-कुलाचार्य्य-गोस्वामि-ग्रन्थादिभ्यः शब्दसमूहं सङ्गृह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-ग्रन्थात् धातुनिवहञ्च सङ्कलय्य सकलशब्द-धात्वर्थानामनायासेन लाभार्थं विना पद्येन वर्णव्यवस्थाक्रमेण शब्दकल्पद्रुमाभिधानाभिनवाभिधानं कृतवान्। इमं सप्तकाण्डात्मक-बृहत्कोषं स्वीयकोष-व्ययेन मुद्राङ्कयित्वा मुद्राव्यतिरेकेण नानादिग्देशीय-विशिष्ट-पात्रेभ्यो बन्धुवर्गेभ्यो याचकेभ्यश्च दत्तवान्॥

ग्रन्थस्य नामकारणं।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत्। स्वर्गीय-कल्पद्रुम-सन्निधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तत्प्राप्तिर्भवत्येव। मत्कृतमर्त्त्यीय-शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीहित-शब्दादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यवश्यं प्राप्नुवन्ति। अतः कल्पवृक्ष-सादृश्यमेव नामकारणं। प्राचीनसङ्ग्रहकृद्भिरपि स्वकृतग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पतरु-कल्पलता-प्रभृति नामधेयं कृतं। तत्सदृशार्थक-कामधेनु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य वृक्षरूपकत्वात् अस्य खण्डस्य काण्डेति संज्ञां कृतवान्॥

अथ ग्रन्थपरिपाटी।

अतः परमहमेतत्कोषस्यानुक्रमं विशेष-नियमञ्च विवृणोमि। निखिलाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यवहारिक-साधुशब्दानां धातुगणानाञ्च झटिति प्राप्तये तेषामानुपूर्व्विकाकारादि-क्षकारान्त-पञ्चाशद्वर्णानां यथाक्रमं सूचीं कृत्वा विन्यासमकुर्व्वं। तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिशब्दानां परे हलवर्णादि-शब्दानां शेषे युक्ताक्षरादि-शब्दानाञ्च वर्णक्रमेणैव यथास्थानं प्रथमा-विभक्त्यन्तत्वेन संस्थापनमकार्य्यं। पदसाधने येषामन्त्याक्षराणां विकारो लोपो वा अभवत् ते वर्णास्तत्तच्छब्दोपरि विन्यस्ताः। अनुस्वार-विसर्गाणां षोडश-स्वरान्तर्गतत्वेन तदुभयवदाद्य-वर्णयुक्त-शब्दान् स्वरवर्णस्थलाभिषिक्तान् चकार। तत्पश्चात् प्रत्येक-शब्दस्य लिङ्गं प्रत्येक-धातोरनुबन्धञ्च निर्णीतवान्। येषां धातूनामनुबन्धो नास्ति तत्स्थाने विन्दुयुक्तमथवा शून्यमास्ते। तदनन्तरं सकल-शब्दानामर्थवाचक-पदानि प्रथमाविभक्त्यन्तत्वेन एवं समस्त-धात्वर्थवाचक-पदानि सप्तमीविभक्त्यन्तत्वेन लिखितानि। प्रत्येक-प्रसिद्ध-शब्दोत्तर

तदीयपर्य्यायाः देवनागराक्षरे तथा प्रत्येक-धात्वर्थानन्तरं तट्टीका धातुदीपिकोक्त-व्याख्यापदानीनि विलिखितानि यस्मिन् तेषां प्रमाणादि, एतद्भावे तत्प्रयोगाः तदिदं चेत् तद्व्युत्पत्ति-र्लिखिता ॥

वर्णमालायां च वर्ग-चकारानन्तरमकारी मूर्द्धन्य-षकार-दन्त्यसकारौ वर्गीयबकारान्तस्थवकारौ तालव्यशकार मूर्द्धन्यषकारदन्त्यसकाराः सन्ति। एतदक्षिण-वर्गादि ग्रन्थानां पाठ्यत्वात् प्रभेदं कृत्वा यथोपूर्वक्रमं यथास्थानं संस्थाप्य धृतवान्। वङ्गदेशे वकारबकारयुग्मोच्चारण-भेदाभावः। किञ्चान्यो वकार इयकारोच्चारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्त्तते। किन्तु मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासविद्यावागीशकृता बकार-भेदनिर्णयार्थमकारादि। या यथा —

"वकूटौ यत्र विन्दौ यो वः प्रत्ययसन्धिजः। अन्तस्थं तं विजानीयात्तदन्यो वर्ग उच्यते" ॥

एतत्कारिकया वकारबकार-प्रभेदो न भवति। इति देशोदयं धातूनां प्रमादकरणादीत्यत्न-बकारादिधातुदारा परवाक्य कृत्वा वङ्ग-प्रचली-बकारद्वय-भेदं प्रकाशितवान् देवपुस्तकानु एतत् परं ग्रन्थ-सूचीमध्ये विन्यस्तवान् ॥

पूर्व्वतन-कोषकार-वर्गैः शब्दकोषे धातवश्च न धृताः ग्रन्थमात्रधारक धृतः। किन्तु ग्रन्थानां व्युत्पत्ति-ज्ञानं धातुः। अतएवाहं वर्णानुक्रम-वोपदेवीय-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१०७४) चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-संख्यक-धातून् वर्द्धयत्न एतत्कोषान्तर्गतान् कृतवान्। तत्र १११ अकारान्त-धातवः। १३ आकारान्त-धातवः। १८ इकारान्त-धातवः। १९ ईकारान्त-धातवः। २२ उकारान्त-धातवः। ११ ऊकारान्त-धातवः। २१ ऋकारान्त-धातवः। १६ ॠकारान्त-धातवः। ६ एकारान्त-धातवः। १५ ऐकारान्त-धातवः। १ ओकारान्त-धातवः। ५८ ककारान्त-धातवः। २१ खकारान्त-धातवः। ३० गकारान्त-धातवः। २ घकारान्त-धातवः। ५ ङकारान्त-धातवः। १८ चकारान्त-धातवः। ७१ छकारान्त-धातवः। १ जकारान्त-धातवः। ७१ टकारान्त-धातवः। २१ ठकारान्त-धातवः। ७६ डकारान्त-धातवः। १ ढकारान्त-धातुः। ६ णकारान्त धातवः। ३१ तकारान्त-धातवः। १८ थकारान्त-धातवः। ७८ दकारान्त-धातवः। ३० धकारान्त-धातवः। १८ नकारान्त-धातवः। ६७ पकारान्त-धातवः। १२ फकारान्त-धातवः। ३२ बकारान्त-धातवः। १८ भकारान्त-धातवः। २३ मकारान्त-धातवः। ३१ यकारान्त-धातवः। ३१ रान्त-धातवः। ८२ लकारान्त-धातवः। ६८ वकारान्त-धातवः। ९८ तालव्यशकारान्त-धातवः। ११६ मूर्द्धन्यषकारान्त-धातवः। ६१ दन्त्यसकारान्त-धातवः। ५ हकारान्त-धातवः। ३२ सौत्र-धातवः सन्ति। एतेषु मध्ये संख्याता एकहकारान्त-धातुरेवमेषा अकारान्त-धातुर्नास्ति। सौत्र-धातूनां लिखन-प्रयोगाभावः। एतत्समुदाय-धातुर्मध्येऽपि विभक्तोऽन्तर्गतान्यपि धातु-पाठस्य गणसंज्ञा यथावत्। तन्मध्ये प्रसिद्ध-गणा दश। प्रत्याहार-गणा गणेषु विद्यन्ते। यथा —

भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च। तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादि-चुरादयः ॥

इति दुर्गादास-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका ॥ तत्सर्वे वोपदेव-विरचित अकारादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-क्रमस्य कल्पितम्। किन्त्वनेनाप्यनुक्रममहत्त्वा नियतकोष-रीत्यनुसारेण ग्रन्थसूचीमध्ये धातुगणान् विलिखितवान् ॥

सङ्केतितवर्णचिह्नादीनां विवरणं।

एतत्पुस्तकस्य प्रतिपत्रस्य प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यभागे पुष्परेखा-प्रदानेन द्विभागं कृत्वा तद्भागद्वये शब्दादिर्लिखितः। तस्यादिम-शब्दादेरन्तं अन्त पर्य्यन्तं पत्रभागद्वयोपरि विन्यस्तमस्ति। तद्दर्शनादेव अक्षर-पर्य्यन्त-शब्द-वृत्तान्तज्ञानं सुलभतरं भविष्यति। तेनैव ग्रन्थानामन्वेषणेन लाभो भविता ॥

पुंलिङ्गस्य बदले "पुं"। स्त्रीलिङ्गस्य संक्षेप "स्त्री"। क्लीबलिङ्गस्य चिह्न "क्ली"। वाच्यलिङ्गस्य स्थाने त्रिलिङ्गस्य बदले "त्रि"। एतत्-चतुष्टयस्यैक-देशस्य "अ" इत्यव्ययस्य पदके कृतं ॥

यस्मिन् स्थाने एक-वाच्य-बहुवी-पदा-बहुवर्णः पंक्तिद्वये पतिताः तन्मध्यमपरिच्छेदे एका क्षुद्र-सरलरेखा ( ) प्रदत्ता धृता ॥

एकार्थ-शब्दस्योपरि एवं प्रमाणस्य पूर्वे एका विराम-रेखा (।) प्रदत्ता। भिन्नार्थक-शब्दस्य एवं प्रमाणस्य परे विराम-रेखाद्वयं (॥) विन्यस्तं। प्रयत्नस्याप्युक्तिस्य व्यतिक्रमो नास्ति ॥

समानार्थक-द्वि-त्र्यादि-शब्देकैकस्य यत्स्थितेषु तदुत्तरं तद्व्यापकं एतत्प्रकार वेष्टन-चिह्नं "}" दत्तं ॥

विशेषणत्वाभावमात्रात् परं विशेष-शब्दार्थत्वात् पूर्व्वोक्त पुष्पाकारचिह्नं ( ) दत्तं। एवं विद्यारत्न-विषयात्मकमेव-प्रकरणभेदस्थले पुष्पा-कारेणाङ्कितं ॥

येषां प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्य्याय-शब्दा विलिखितास्तत्स्थानसमद्यापत्ताः कृता। तथोक्त-प्रसिद्ध शब्दैकस्मिन् यथाक्रमं तत्पर्य्याये प्राप्ति-स्थानादयः व्यापिताः ॥

पूर्व्वोदित-चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-धातूनां मध्ये यत्समायोगादिप्रत्ययान्तर्गतानि पदानि लिख्यन्ते ॥

कः—अनुबन्धेषु सर्व्वे ककाराः गुणोच्चारणार्थः। यथा चल चल न चालने इति ॥

खः—निष्ठाभावादि-कर्तरीट्। खकारोऽयं भावेऽभावे चादिकर्मणि च विहिताया निष्ठाया वा इट्प्रदानार्थः। यथा स्विद्यता क्षेपे भावादिकः स्वेदि-स्विन्नं स्वेदितं तेन। प्रस्विन्नः प्रस्वेदितः सः। भावादिकर्म्मणोरन्यत्र निष्ठाया न इट् इत्यर्थः। यथा स्विन्नः इति भिन्न विन्यस्तम् ॥

इ—नुन्वान्। वदिङ् स्तुत्यभिवादयोः। अतएवेदितो नुन् वन्द्यते विष्णु ॥

इर्—वा अाङ्वान्। च्युतिर् चरणे इरितस्तु वेति अच्युतत् अच्योतीत् ॥

ई—अनिड्निष्ठ। दीपीङ् य दीपने। नेमडीश्वीति दीप्तः दीप्तवान् ॥

उ—क्त्वावेट्। चमु भक्षणे। पु क्त्विश्रुदिन इम् इति चमित्वा चान्त्वा ॥

ऊ—वेट्क। यस्य सामान्यविधिना इम्विहित ऊदित परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः। षिधू शिवे शास्त्रे। वेमूदिदिति असेधीत् असैत्सीत् ॥

ऋ—चङ्ग्रहस्व। चङि ञे परे अङि परे अह्रस्वः ह्रस्वाभाववान्। यथा ढौकृङ् गत्या। अाड्डुरङस्व इत्यत्र ऋदिदृर्जनात् अडुढौकत् ॥

ॠ—वा चङि अह्रस्व इत्यनुवर्त्तते। कण् आर्त्तस्वरे। भ्राज भासेति अचीकणत्। अचकाणत्। येषां सप्तम-स्वरानुबन्ध कैश्चित् पठ्यते कैश्चिन्न पठ्यते तेषां ह्रस्व-विकल्पनार्थोऽयमनुबन्धः ॥

ऌ—अङ्वान्। औगमृन्ध गत्या। शास्ग्रद्युतपुषादेरिति अगमत् ॥

ए—सिचि अवृद्धि। सिचि यांविहितसौ। ए कट् हतौ वृषि। हमादेः सेम इत्यत्र एदिद्वर्जनात् अकटीत् ॥

ऐ—यजादि स्यात्। यजे औ देवार्चने। व्यथग्रहेति जिः इयाज। ग्रहस्वपायोर्गिति इज्यात् ॥

ओ—निष्ठातन। निष्ठायास्तो निष्ठात निष्ठातो नो यस्मात् स निष्ठातन.। रुजो शौ भङ्गे। स्वाद्योदिदिति रुग्ण. रुग्नवान् ॥

औ—अनिट्। औ गमृन्ध गत्या। वसेोरस्वेत्यत्र औदिद्वर्जनात् गन्ता ॥

क—चुरादि। गणक संख्याने। चुर्भ्यो ञिर्व्वेति गणयति ॥

कि—चुरादिर्वा। पक्षे गणान्तरनियमाभावात् भ्वादिर्ग्वित्यर्थ। युज कि संयमे योजयति योजति। यद्यपि चुरादिभ्यो ञिर्व्विकल्पते तथाप्यन्येषामनुरोधादिदमुक्त। अन्येषा मते तु चुरादिभ्यो ञिर्नित्यः। तत्रापि युजप्रभृतिभ्यो वेति। स्वमते तु चुर्भ्यो ञिर्व्वेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो ञिर्नित्य। अत्र युज-प्रभृतिभ्यो वेति ॥

ग—क्र्यादि। डु क्री ञ ग द्रव्यपर्य्यये। दिवस्तुदेति क्रीणाति ॥

गि—प्वादिरपि। अपिशब्दात् क्र्यादिश्च। पू ञ गि शोधे। प्वादे स्व इतिह्रस्व पुनाति। अपू स ल्वादि। पूर्व्वञ्चित स प्वादिर्ल्वादिश्च स्यात्। लू ञगि छिदि लुनाति। स्वाद्योदिदिति लून: लूनवान्। कृ गृ ज्या ल्वाद्याल्वादेर्गिति लूनि ॥

घ—रुदादि। रुधिर रुद रोदे। रुद्भ्योऽयोहसस्सेम इति रोदिति। रुदाद्यसीति ईम् अरोदीत् ॥

ङ—तङ्वान् कर्त्तरि। कर्त्तरि वाच्ये तङ्वान् आत्मनेपदी। एध ङ वृद्धौ। नवग्र पञ्चे इति एधते ॥

ञ—ज्वलाद्य। ज्वल ञ्म ज्वलनिषेो। दूनीभूज्ज्वलाद्येति ण ज्वाल। पक्षे पचादित्वादन् ज्वलः। एव कुच ञ रोधपर्क्कौटिल्यलेखने। दूनीभूज्ज्वलाद्येति ण कोचः। पक्षे कृ गृ ज्ञा प्रीति कः कुच ॥

झ—ज्वलाद्यः। इति केचित् ॥

ञ—आत्मने। आत्मने आत्मार्थे फलवति कर्त्तर्य्यात्मनेपद अफलवति परस्मैपदमिति शेष यज औ देवार्चाया यजते यजमानः यजति याजक चुरादेस्तु स्वार्थविहित-ञेर्ञ्कारेण ञित्वेऽपि उभयपद न स्यात् अन्यथा स्मृ ञक् वितर्के इत्यादे ञानुबन्धो व्यर्थ स्यात् ॥

ञि—अद्यक्त। अद्य वर्त्तमाने क्तो यस्मात् स अद्यक्त। ञि ष्ठा स्थाने। शार्षेच्छार्थञीच्छीलादेरिति स्थितो विष्णुस्तिष्ठतीत्यर्थ ॥

टु—थायुः। टु ङ वेप चलने। ट्वितोऽथुरिति वेपथु ॥

ठ—फणादि। इति केचित् ॥

डु—त्रिमग्युतः। डु कृ ञ ड कु कृतौ। ड्वितस्त्रिमे इति कृत्रिमं ॥

ण—फणादि। फण ण निस्नेहे। ट फल भजेति फेणतु पफणतु फेणिथ पफणिथ ॥

त—अदन्त। अदन्तानां प्रथमगर्गविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धोऽनभ्यासानामक्कादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थ ।

द—तनादि। तन दु ञ विस्तृतौ। तनभ्य उविति तनोति। सेर्लुक् तथासोरिति अतत अतनिष्ट अतथा अतनिष्ठाः। वनतनाद्यनिमामिति प्रतत्य ॥

ध—रुधादिक। रुधिर्धी ञि ञ आवृतौ। दिवस्तु तुदेति रुणद्धि ॥

न—स्वादि। षु ञ्ण सन्धाक्लेदपीड़मन्थे। दिवस्तु तुदेति सुनोति ॥

प—मुचादि। मुच्ल श प औ मोचे। नुणरधोमुचामिति मुञ्चति ॥

भ—शमादि। शमुभिर्य शमे। यन्योशमादीति शाम्यति ॥

मि—घटादि। निर्मिञ्चमोर्दीर्घो वा। दीर्घो दीर्घवान्। घट य म ङ चेष्टे। ञौचमोस्तुर्धञेति अघटि अघाटि घट घटं घाट घाटं। निचि ह्रस्व सोऽनुवर्त्तते। निचि औ ह्रस्व ह्रस्ववान्। घटादि जनीति घटयति ॥

मि:—वा। निचि ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते। फण मि ण गतौ। वा सम यम फणेति फणयति फाणयति ॥

च—दिवादि । दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । दिवस्तु दुदेति दीव्यति ॥

ए—चैदिकः । वेदमेव प्रयुज्यते न तु भाषायामित्यर्थः । मार्ष्टिरभी वक्ष्यति । जगाति ॥

स—चरादिः । चरी भय । गुणक्षोऽप चरित ॥

नि—ञादि । ञादेरदादिगणस्य चकारान्तत्वादिरिति न क्वचः । क्वचा तु धपादिदु निर्ञादिरित्येव वाच्यः । नु ति एतदुभयाद्युभयी धातु समात् धपादिर्ञादीनां । चकारश्चोभयत्र समन्वाहारार्थी वेदितव्यः । ञादि प्रथमकस्य इत्यर्थे । अतएव पठन्ति च ।

"ञादयोऽदादौ जुहोत्यादिर्दिवादि स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादयः" ॥ इति ।

ञाश्च शोभिरन्ये । ञादौ रे रि जुहोति ।

जु—धपादिरु । चकारादरादिरु । धमते धपादे प्रयोजनं नास्ति । हरित्रभीत्यादौ धपादिमादरमात्रो नार्थ्याहुले । वाधुदातमिति वोपदेशः ॥

स—स्वादिः । षुञ् क ड न वर्जनीम् । षुञ्गागम ये इति तेनैव परस्मैपदे वक्ष्यति विद्यमाति । व्याप्नोत्येव तु मतिरूपेण विवर्तितवते । धन्यत विवर्तिता विश्वमा ॥

म—तुदादिः । तुदी भ्र ध्र व्यथे । विषतुरेति तुदति ॥

रि—रुधादिः । चकारात् तुदादिरु । रुधी पुधी स्मिति इति नियमात् कुट वि कौटिल्ये इत्यादीनां चकुटीत् इत्यादौ न गुणः । नू वि वधमे इत्यादीनां चटीरित्यादिषु न वृद्धिः । अगुणत्वादुन् च ॥

स—तनक्यादि । चात्क्रातिरुयाङोऽभ्यास्यर्थं चरिति विशेषः । धमते तनमध क एव । तु मो व चय चावे । धीवि चिनोति चया ॥

स—चुरादि । चव च तु च भजवाययोः । दिवम चवादीति दिवमाप्नो अवलम्ब निरपेक्षादेरिति न गुणवत् । क्षीवे वनुवेषिप्त रे चुरीव इति चवति चचन्ति । चाप्नातिवेप्सोऽप्सो येरिति चवति । चतुर् विदेरिति चमतु । इति धातुदीपिकायां धातुगणलक्षणनिरूपणं ॥

चारित्रविवरणं ।

चर्णितो बैयाकरणादि चरिपुराणामभिधानं । तत्पादौ समन्यासात्त्वादिवर्णः । ततोऽव्ययवर्णः । ततो नामार्थवर्णः । ततो भगुराद्रिम्यत्यवविचिकित्सा-दिवर्णः । ततो गुणव्रतवर्षित्रपुरवर्णः । त्रैवे नामान्यपि नामविद्यापि सन्तीति मया दृष्टं । अमरविंहस्य चन्द्राद्रिपुराणीयामिधानस्य क्वचित् क्वचित् कर्णेन ध्यतिक्रमं कृत्वा तयोरपि-नामार्थ-नामविद्यानां विशेष-लिङ्ग-वर्णनहीनेभ्यो वतीति तेषां स्थापयित्वा यत्र लिङ्गादिसंस्थानेऽपि योगं कृत्वा धीमद्भ्यः एवितवान । इह महाधरेऽपि अमरकोषाण्यनुकरणं कृतवान । इति विज्ञापना ॥

नानाकोषादिग्रन्थाः ।

अमराभिधाने व्याख्यायकानां संदर्भकारकानेको ग्रन्थाः प्रभवत्तारस्तेषामक्षरानुक्रमेण संग्रहः ॥

अमरविवरणं	नामलिङ्गानुशासनं	१	पुरुषोत्तम देवकृता	त्रिकाण्डशेषः	१५
अमरपावकृता	नामार्थसंग्रहः	२	तत्कृता	हारावली	१६
अजयदेवकृता	नानार्थध्वनिमञ्जरी	३	वाचस्पतिकृता	शब्दार्णवः	१७
अमराविवरणकृता	शब्दचन्द्रिका	४	भट्टहरविलासकृता	शब्दरत्नावली	१८
महादेवशास्त्रिकृता	शब्दार्णवचन्द्रकोषः	५	महेश्वरदेवकृता	विश्वप्रकाशः	१९
रमाविधानकृता	नानार्थरत्नमाला	६	मेदिनीकरदेवकृता	नानार्थशब्दकोषः	२०
दुर्गादासविद्यावागीशकृता	धातुदीपिका	७	हलायुधभट्टकृता	शब्दमाला	२१
धनञ्जयविकृता	नाममाला	८	राजाराधाकान्तदेवकृता	नानार्थशब्दरत्नमाला	२२
भट्टनिधनगृहकृता	नानार्थपुत्रमाला नानार्थमञ्जूषा	९	वैद्यविश्वनाथकृता	वाचस्पत्यम्	२३
हरविंदकाशीरपण्डितकृता	निघण्टुमाला अमरशब्दरहस्यविवेकः	१०	श्रीलक्ष्मणचूडामणिकृतं	शब्दाभिधानं	२४
नारायणवन्द्यविद्याकृता	रामप्रकाशः	११	श्रीरामशर्मकृता	शब्दार्थकोषः	२५
धनञ्जयपण्डितकृता	त्रिविधकोषः	१२	विद्याधरबौधायनविद्यावाचस्पतिकृते	शब्दार्थरत्नी	२६।२७
पुरुषोत्तमदेवकृता	एकाक्षरकोषः	१३	हलायुधमहकृता	अभिधानरत्नमाला	२८
तत्कृता	द्विरूपकोषः	१४	हेमचन्द्रसेनकृता	अभिधानचिन्तामणिः	२९

अमरकोषव्याख्याः ।

एतद्विनानेकप्राचीनाभिधानानि सन्ति । यद्यपि तानि मया यथार्थानि तथापि तेषां मध्ये बहुकोषाणां मतोपयुक्तानि अमरकोषव्याख्यानि व्याख्यातानि । एवं विपश्चेद्धिनीकोषे तत्तदर्थाभिधानानां क्रमः समाहृतः । अनेकोपकरणानां शब्दकल्पद्रुमाद्यन्तरितस्य शब्दसारसमर्थ-प्राचीनकोषाणां वस्तु रामाश्रमकृतं भवतः ।

विश्वधृतप्राचीनकोषाः ।

भोगीन्द्र	१	वाचस्पति	४	मङ्गल	७	भागुरिरचितकोषाः	१०
कात्यायन	२	व्याडि	५	शुभाङ्क	८		
साहसाङ्क	३	विश्वरूप	६	योपालित	९		

मेदिनीधृतप्राचीनकोषाः ।

उत्पलिनी	१	रन्तिदेव	७	गङ्गाधर	१३	चन्द्र	१९
शब्दार्णव	२	रत्नापरनामश्वर	८	वामट	१४	विक्रमादित्य	२०
संसारावर्त्त	३	गोवर्द्धन	९	माधव	१५	गोमिरचितकोषाः	२१
नाममालाख्य	४	रभसपाल	१०	धर्म्म	१६	पाणिनिपदानुशासनञ्च	२२
वररुचि	५	रुद्र	११	तारपाल	१७		
शाश्वत	६	अमरदत्त	१२	वामन	१८		

एतदन्ये वलहस्तप्रभृतिकृतकोषाः सन्ति ॥

लब्धालब्धामरकोषटीकानामानि ।

अमरकोषस्य भृशप्रामाणिकं व्युत्पादकत्वम् । तस्मात् बहुतरटीकाकारैस्तस्य नानाविधा टीका कृता । तन्मध्ये कतिपयलब्धटीकानां प्रमाणानि शब्दकल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाकृन्नामानि टीकानामधेयानि चाहं व्यक्तीकरोमि ॥

क्षीरस्वामी	१	माधवी	११	कोलाहलाचार्य्यः	२१	कृता व्याख्यासुधा	३०
सुभूतिः	२	मधुमाधवी	१२	शवरस्वामी	२२	अच्युतोपाध्यायकृतव्याख्याप्रदीपः	३१
इन्दुचन्द्रः	३	सर्व्वानन्द	१३	रामतर्कवागीशः	२३	मथुरेशविद्यालङ्कारकृता सारसुन्दरी	३२
कलिङ्ग	४	अभिनन्द	१४	नयनानन्द	२४	नारायणचक्रवर्त्तिकृता पदार्थकौमुदी	३३
कोट्ट	५	मल्लिनाथः	१५	विद्याविनोदः	२५	रमानाथविद्यावाचस्पतिकृतत्रिकाण्डविवेकः	३४
सर्व्वधर	६	रायमुकुटमणि	१६	रघुनाथचक्रवर्त्ती	२६	भरतमल्लिककृता मुग्धबोधसम्मता टीका	३५
राजदेवः	७	नीलकण्ठः	१७	व्याख्यामृत	२७		
गोवर्द्धन	८	अरुणः	१८	टीकासर्व्वस्वः	२८		
द्राविड़ः	९	भगीरथः	१९	सन्देहभञ्जिका	२९		
भोजराजः	१०	जयादित्यः	२०	रामाश्रमापरनामभानुदीक्षित-			

एतद्भिन्ना अपि टीका वर्त्तन्ते ॥

अथाहृतविषयवृन्दं शब्दसिन्धुदुस्तरत्वञ्च विज्ञापयामि ।

कोषगणातिरिक्तनानाशास्त्रोक्तशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानादीनि । चातुर्वेदिकषाड्दर्शनिकमतविवरणपदार्थकर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डब्रह्मनिरूपणवेदाङ्गशिक्षादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिकच्छान्दसिकसूत्रवृत्तिभाष्यनामलक्षणोदाहरणचित्रकाव्यनवरसरतिबन्धादयः । श्रौतस्मार्त्तयज्ञमलमासादिलक्षणदायभागाशौचसंस्कारप्रायश्चित्तोद्वाहतिथिकृत्यजन्माष्टमीदुर्गोत्सवाष्टादशविवादपद-चतुष्पाद्व्यवहारैकादश्याद्युपवासनिर्णयतड़ागभवनवृक्षोत्सर्गव्रतप्रतिष्ठापरीक्षाज्योतिःशुभाशुभदिनादिवास्तुयागदीक्षाह्निकाचारमासकृत्यपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यश्राद्धशूद्रकृत्यकर्म्मविपाकदादशयाचाधिकरणदत्तकव्यवस्थादयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णतत्त्वषट्कर्म्मस्नानतर्पणपूजामुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमबलिध्यानस्तवकवचमाहात्म्यभुवनस्वर्गनरकदेवदानवतीर्थावतारनदनदीदेशभेदपीठपर्व्वतवृक्षराजनीतिवर्णाश्रमधर्म्मवर्णसङ्करद्रव्यशुद्धिमहादाननिधिरत्नाद्युत्पत्तिसृष्टिप्रलयदुर्गपुरमन्दिरश्रीमूर्त्तिनिर्म्माणप्रमाणादीनि । ज्यौतिषिकसैद्धान्तिकवारतिथिनक्षत्रयोगकरणसंक्रान्तिमासर्त्तुपक्षवर्षायनजातफलाकालग्रहणनष्टचन्द्रधूमकेतुस्त्रीपुरुषादिशुभाशुभलक्षणशकुनस्वरोदयगणिताङ्कक्षेत्रव्यवहारराशिचक्रभुगोलखगोलदृग्गोलवर्णनादीनि । आयुर्वेदीयजन्मक्रमशारीरस्थानरोगनिदानपूर्व्वरूपसम्प्राप्त्युपशयचिकित्सौषधद्रव्यगुणपाचनजारणमारणपथ्यापथ्यनाडीमूत्रजिह्वापरीक्षापञ्चकर्म्मषड्रसोत्पत्त्याख्यानादयः । गान्धर्ववेदीयनृत्यगीतवाद्यस्वरतालवलयतानमानग्रामश्रुतिमूर्च्छनारागरागिणीतत्पुत्रतद्भार्य्यागानसमयध्रुवकगमकनायकनायिकानिरूपणादीनि । युक्तिकल्पतरुग्रन्थीयनीतिदण्डनगरीवास्तुराजगृहविशेषसामान्यासनोपकरणालङ्कारास्त्रयानाद्युक्तय. तथा चतुष्पद्द्विपदनिष्पदयानोद्देशा । पत्रकौमुदीयपत्रप्रमाणभङ्गरचनलेखननयनपठनचिह्नकोणच्छेदनपदन्यास श्रीशब्दविन्यासप्रशस्तिप्रकरणादीनि । कुलाचार्य्यादिग्रन्थीयब्राह्मणवैद्यकायस्थानामुत्पत्तिवंशगोत्रप्रवरपर्य्यायश्रोत्रियकुलीनमौलिकगोष्ठीपतिनिर्णयादीनि च शब्दकल्पद्रुमस्य सप्तकाण्डे मया समाहृतानि । यान्यवशिष्टानि तानि परिशिष्टे प्रवक्ष्यामि । तत्तद्ग्रन्थनामानि बाहुल्यभिया नोक्तानि । तथापि शब्दसमुद्रस्य पारगमनं दुष्करतरं । तदुक्तं कलापमुग्धबोधटीकाधृतश्लोके ।

अद्यश्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ । नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥

परिशिष्टावश्यकारम्भम्।

अस्मिन् ग्रन्थकाव्यतात्मकवामकल्पद्रुमपुस्तके ये ये शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्वं प्रामादेन न संगृहीताः। अथवा भ्रमवशात् पतिताः। एव यत्र यत्र रोमस्य विद्यमानत्वं लिखितं तत्तदीयधातुं न विद्यतानि। एवं येषां शब्दानां चमरातिरिक्तप्रयोगपर्यालोचनमवश्यकं न कृतं। एव दीकारोत्तरस्वकारादिवर्णपुस्तकतिपयशब्दानां मुद्राङ्कप्रमादेन स्थानं जातं। एवं चकाराद्यादिवर्णस्थकारादिपर्यन्तशब्दानां तत्तत्प्रकाशनदेशात्तर वाक्यः पुरा न लिखिताः। एतत्सर्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिखित्वा प्रकाशयिष्यामि। अतःपरमेतत्परिशिष्टोपाधिपुस्तकप्रकाशनादीन् प्रागुक्तिवत्का य्योपयोगप्रयोगमध्ये यथाक्रमं ज्ञापयित्वा पश्चमाहौ मङ्गलाचरणीयं परिशिष्टावश्यकारम्भं विना एतत्पुस्तकं प्रथमकाण्डस्य पूर्वं योजयित्वा पुनर्मुद्राङ्कने कृते एव कोषः सम्पूर्णो भविष्यति। किञ्च पश्चिमदेशीयपण्डितानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनाय पाश्चात्य महत्सुबोधं समाप्तिमेव बहुधा प्रार्थयन्ते। किन्तु तत्प्रार्थनापूरणे महोपायपूर्वोऽस्मत्कृतानां वर्त्तितुं विरतोऽस्मि। यद्यपि कश्चित् किञ्चित् किंवा विषयी स्वोपकारार्थं मत्कृतैतद्ग्रन्थाधिकारं प्रार्थयीत तदीना वचिन् कर्मणि प्रवर्त्तेत तत्र मन्मयपत्तिर्नास्तीति॥

नाके वज्रिवसुन्धरीवधरीमानेऽस्ये वर्षे, वाते वाग्निमितात्मनः परमपी मत्सूक्ष्मकल्पद्रुमः।
कार्य्ये वह्निभिरन्वितो भगवतोऽनुयोगात्, पूर्णां प्राप्तो कृपमपि किञ्चिदिव चेत् तत् क्षन्तां साधुभिः॥

अथ सर्व्वोपासकसमस्तमङ्गलाचरणोपनिषत्प्रतिपद्यामि।

वेदा वदन्ति च यत्समानमजमरितीवकम्।
तथावातीवकरूपमवाङ्मनसगोचरम्॥
यद्यतीतं वर्त्तमानं निरेकरसमेव च
देशकालापरिच्छिन्नमपारमपि नीरमम्॥
वर्णपदमपवित्र यदौतो दर्शनं तथा।
अप्युत्तमपि योगयोगं योगारम्भं पुनः॥
अचिन्त्यमपि यत्तेषु वर्त्तेताय नियमात्मकम्।
यथाविद्युतं प्रतिचितिमवकारकम्॥१॥
तपोपनिषदा यं हि मन्त्रपुरुषमास्थकम्॥२॥
कपायन्त्वादिविरतेव विष्णुं यं जापिना विदुः॥३॥
क्रमकर्मविपाकाशयापरामृष्टमेव यं।
निर्व्याजकायभावाय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम्॥
तथायमपि प्रमाकतो कालावच्छः॥४॥
योगवैद्दिविदीवे निर्वेपात कालामलम्॥
तथापायमपः यं गुणिन वदन्ते श्रुति।५।
वैदाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम्॥६।७॥
पिनाकहमिति प्राह पौराणिकमना विदुः।८।
धर्मशिक्षा यथाहूयतं सर्व्वममिति मीमांसाः॥९।१०॥
निरावरणमित्येव प्रवदन्ति दिगम्बराः।११।
यत्तु पायकल्पेन वैदिनं हि निरन्तरम्॥
मीमांसका यं मायन्तो धर्मोता प्रवदन्ति यं।
लोकानां कारेण विष्णु कालमेव च॥१२।१३॥
तथापुर्व्वोपपन्नं हि न्यायमा सम्प्रयत्ते।१४।
निर्मितो निषधर्म्मेति यं मनन्ति सुनिश्चितम्॥१५॥
मात्रा वदन्ति यं निर्व्याणात्याधनिर्विकल्पेणीम्।१६।
सौराष्ट्रीयमय सूर्व्यं गायत्या मनेधरम्॥१७।१८॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः।
वल्लभाचार्यवर्ण्यं सत्यपीन नित्यमहोरितम्॥१९॥
निम्बार्कियाखाख्या माध्वाचार्य्येता द्वैतवादिनः।
विष्णु वदन्ति यन्मूर्त्तिं यमाद्यर्भक्तवत्सलम्॥२०॥
रामायणा रामचन्द्रं भक्तानुपकारकम्।
चैतन्या वदिते गोपुरे नित्यं नित्यविग्रहम्॥२१॥
श्रीमन्माध्वानुयायि श्रीनिम्बार्कमतादिवैष्णवाः।
भेदवादिनो यन्मूर्त्तं गोकुल प्रवदन्ति यं॥२२॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या च प्रणिपत्य तम्।
श्रीराधाकान्तदेवेन राजानिविनयवताः।
प्रभादोऽस्यापि वायपि यं तव पठकाः।
परिशिष्टः कल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना॥

अथ ग्रन्थप्रतिष्ठानसमशोका।

शब्दकल्पद्रुमाख्ये ग्रन्थकाव्यमपेक्षिते।
वेदाचेन हि शब्दार्थपर्य्यायानां तथैव च॥
प्रमादाणां प्रवीणानां शाद्वलमधिकतो पुनः।
परोपकारणायाय पिच्छिकानां महत् च॥
न संघतोऽभवत् पूर्णश्चे कारककृतः।
तेषां शब्दकल्पात्किञ्चित् परिशिष्टे करोम्यहम्॥

तथा वेदनिघण्ट्वाख्यः पञ्चाध्यायसमन्वितः ।
वैदिकानाञ्च शब्दानामतिप्राचीनकोषकः ॥
तस्मात् देशे विरलप्रचारत्वेन तद्धृतः ।
पर्यायशब्दसन्दोहः केनापि कोषकारिणा ॥
न सङ्गृहीतस्तद्धेतोर्दुरूहोऽस्मृत एव च ।
प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेन्नहि ॥

अतस्तत्प्रथमाध्याये द्वितीये च तृतीयके ।
येषां स्थिताना शब्दानां पर्यायान् परिशिष्टगान् ॥
करिष्याम्यस्य निघे हि तेषां वर्गस्तु नाम च ।
तथा सङ्ख्या विलिख्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
चतुर्थे पञ्चमाध्याये यदस्ति पदवृन्दकम् ।
तत्पर्यायस्य बोधस्य चाभावान्नात्र स्पृश्यते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्ग	नाम	सङ्ख्या
१	पृथिवीनामधेयानि	२१
२	हिरण्यनामानि	१५
३	अन्तरीक्षनामानि	१६
४	साधारणनामानि	६
५	रश्मिनामानि	१५
६	दिङ्नामानि	८
७	रात्रिनामानि	२३
८	रात्र्युषनामानि	१६
९	अहर्नामानि	१२
१०	मेघनामानि	३०
११	वाङ्नामानि	५७
१२	उदकनामानि	१००
१३	नदीनामानि	३७
१४	अश्वनामानि	२६
१५	आदिष्टोपयोजननामानि	१०
१६	ज्वलतिकर्माणि	११
१७	ज्वलतो नामधेयानि	११

इति वेदनिघण्टौ प्रथमाध्यायः ॥

द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।

वर्ग	नाम	सङ्ख्या
१	कर्मनामानि	२६
२	अपत्यनामानि	१५
३	मनुष्यनामानि	२५
४	बाहुनामानि	२२
५	अङ्गुलिनामानि	२२
६	कान्तिकर्माणि	१८
७	अन्ननामानि	२८
८	अत्तिकर्माणि	१०
९	बलनामानि	२८
१०	धननामानि	२८
११	गोनामानि	९
१२	क्रुध्यतिकर्माणि	१०
१३	क्रोधनामानि	११
१४	गतिकर्माणि	१२२
१५	क्षिप्रनामानि	२६
१६	अन्तिकनामानि	११
१७	संग्रामनामानि	४६
१८	व्याप्तिकर्माणि	१०
१९	वधकर्माणि	३३
२०	वज्रनामानि	१८
२१	ऐश्वर्यकर्माणि	४
२२	ईश्वरनामानि	४

इति वेदनिघण्टौ द्वितीयाध्यायः ॥

तृतीयाध्याये ४१० नामानि ।

वर्ग	नाम	सङ्ख्या
१	बहुनामानि	१२
२	ह्रस्वनामानि	११
३	महन्नामानि	२५
४	गृहनामानि	२२
५	परिचरणकर्माणि	१०
६	सुखनामानि	२०
७	रूपनामानि	१६
८	प्रशस्यनामानि	१०
९	प्रज्ञानामानि	११
१०	सत्यनामानि	६
११	पश्यतिकर्माणि	८
१२	उत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय	९
१३	उपमानामानि	१२
१४	अर्चतिकर्माणि	४४
१५	मेधाविनामानि	२४
१६	स्तोतृनामानि	१३
१७	यज्ञनामानि	१५
१८	ऋत्विङ्नामानि	८
१९	याच्ञाकर्माणि	१७
२०	दानकर्माणि	१०
२१	अध्येषणाकर्माणि	४
२२	स्वपितिकर्माणि	२
२३	कूपनामानि	१४
२४	स्तेननामानि	१४
२५	निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि	६
२६	दूरनामानि	५
२७	पुराणनामानि	६
२८	नूतननामानि	६
२९	द्विश उत्तराणि नामानि	२६
३०	द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि	२४

इति वेदनिघण्टौ तृतीयाध्यायः ॥

चतुर्थाध्याये २७८ पदानि ।

वर्ग	पद	सङ्ख्या
१	जहा इत्यादिपदानि	६२
२	सस्निमित्यादिपदानि	८४
३	आशुशुक्षणिरित्यादिपदानि	१३२

इति वेदनिघण्टौ चतुर्थाध्यायः ॥

पञ्चमाध्याये १५१ पदानि ।

वर्ग	पद	सङ्ख्या
१	अग्निरित्यादिपदानि	३
२	द्रविणोदा इत्यादिपदानि	१३
३	अश्व इत्यादिपदानि	३६
४	वायुरित्यादिपदानि	३२
५	श्येन इत्यादिपदानि	३६
६	अश्विनावित्यादिपदानि	३१

इति वेदनिघण्टौ पञ्चमाध्यायः ॥

अथ ग्रन्थस्यानुक्रमणिकादिलेखनाभावकारणं वृत्तद्वयम् ।

ग्रन्थस्यानुक्रमणिका साङ्केताक्षरलक्ष्म च । परिशिष्टस्य करणे कारणादिकमेव हि ॥
पूर्वं सप्तमकाण्डीयसुखबन्धे प्रकीर्त्तितम् । अतो न लिख्यतेऽत्रैव पुनरुक्तिभयान्मया ॥

अथादर्शपत्राणां वल्मीकभक्षणजन्यभग्नत्वापत्तिनिवारणहेतुपद्यपञ्चकानि ।

इदानीं परिशिष्टीयवङ्गलादर्शपत्रिका ।
यन्त्रालयसमुत्पन्नवल्मीकगणभक्षिता ॥
अतस्तद्गतशब्दानां नाभवन्मुद्रयाङ्कनम् ।
तच्चेद्भूत तदा ग्रन्थबाहुल्य समजायत ॥
किन्तु सांप्रतमादर्शनाशजन्यो मनोगतः ।

तापो जामातृदौहित्रगणैरेव निवारितः ॥
यतस्ते परिशिष्टीयशब्दैरन्यैश्च संयुतम् ।
देवनागरवर्णेन शब्दकल्पद्रुमं पुनः ॥
मुद्राङ्कितं प्रकुर्वन्ति यत्नेनातिशयेन च ।
तस्य प्रकाशाल्लोकानामुपकारो भविष्यति ॥

अथ ग्रन्थकर्तुर्वंशवर्णनश्लोकाः।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्य श्रीहरेरंशरूपकः।
काश्यपानां कुले देवसंज्ञकोद्भवहेतुकः ॥
गुर्जरदेशादुत्तमराजन्ये मध्यमपादकः।
कथावर्णनामधेयसमाजे नायकाग्रकः ॥
यदा हरिस्तुतीयमुत्तमध्यानकारकः।
श्रीकृष्णमोक्षप्रमाणमेव श्रीभावितामकः ॥ १ ॥
तस्य पूर्णाकरो नाम सुतः धर्मपरायितः । २ ।
तस्मादिन्दिरेश्वरो नामकश्च विश्वेश्वरः सुतः ॥ ३ । ४ ॥
एतत्सूनुम् अपूर्वं पूर्णानन्दोऽभवत्तदा । ५ ।
रामेयपाधिसुतस्तस्य पीताम्बर इति स्मृतः ॥
यदाभ्याविश्वासिनामुपात्तपीताम्बरेति च।
विख्यातो भुवि सर्वत्र श्रीरामेश्वर च च ॥ ६ ॥
श्रीधरस्तस्तनूजस्तस्य पुरन्दर । ७ । ८ ।
तस्मात्पुरन्दराख्य चतुरेशमिवाग्निम ॥
प्रथम शिवरामसद्गोत्रसविजातिसंयुतः।
मधुपीनामके ग्रामे वायसेन यदा कृतः ॥
शिवानन्दो द्वितीयस्तु रामोपाधि सविस्तृतः।
कृष्णीरघुनाथो शिवानन्देन पूरितः ॥
चतुर्थमकृष्णीया च योऽपि रामसुराजत।
तासां प्रथमज्ञानामावतार्धसुप्रावाञ्चितः ॥
चतुर्थः श्रीनाथरामे भुवो सुरज्ञानकः।
यदा श्रीनाथवराख्यो गार्ग्यमपराजकः ॥ ८ ॥
शिवानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमत्केतिश्रीरितः ॥९ ॥
पञ्चीवरस्य पुनरपिकाभूमने गतः ॥ ११ ॥
तस्मात् परमानन्द परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥
काशीनाथस्य विश्वनाथसमस्तमारक।
आद्यस्तु मणिरामाभी रामोपाधिः कनिष्ठक । १३ ।
विश्वनाथसमाख्यातः कृष्णानन्दोऽतिमार्दवः ॥ १४ ॥
रघुनन्दनदेवस्तस्य परिकीर्तितः । १५ ।
शिवाधरस्तस्य सूनू रामेतिख्यातिमाश्रितः ॥
आसी नामुरपामवाणी विनायकमाधवस्तत । १६ ।
तथात्मजो हरिहरो नाति हरिहराश्रितः ॥१७॥
यद् सुतस्तस्य विश्वपः सर्वलोकगर्वितः।
यो हरु पासमानन्दः यदा पाठयेत्तिका ॥
देवीयोरामचन्द्रात्मकृष्णीयो बालको मतः।
हवीराघवदीयोऽभवत् सम्मुदार वयान्वितः ॥
परापकर्षविरतः यदा सम्भिरागतः।
सुदामाक्षरदिवसर्मा काशुणोपक्रमाश्रितः ॥
न च तस्मिन् समये सर्वसर्वसमाश्रितः।

यस्माच्च मायमकरोत् पुत्रदारादिभिर्युतः ॥
दुर्गादासः पञ्चमस्तु यदा दुर्गामपूजकः।
षष्ठस्तु माधवानन्द सार्वभौमप्रदायकः ॥ १८ ॥
देवीदासमनुप्रदानतनयः षट् प्रभावतः।
श्रीरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः ७ च वंशविवर्धितः ॥
चण्डीचरणवंशस्तु मध्यमधर्मिकार्यकः।
हतीय पुरुषोत्तमः वरवावरुतुष्टः ॥
नरसम्भाषी यो हि परे पैथे नियोजित।
वरकारोपाधियुतो रामेन्द्र पञ्चमः सुतः ॥
कामारपोसग्रामाश्रमनमधेन विनिर्मितः।
कनिष्ठो हरिश्रीकान्तो मङ्गलिङ्गानिभिहतः ॥
सुरग्रामाख्यसदेशे तु पश्चात् प्रविविक्तः।
न च मेघरावस्य चरितस्य विशेषतः ॥
चमासत्यवादरम्य विख्यातस्य समन्ततः।
तद्देशाधिपतेः राज्ञः स्थानेन नियोजितः ॥
चपमद्भुतरायाय तद्ग्रामधारणे रतः।
यतोऽस्मिन् स्थाने योऽद्यैश्वर्यं वर्तते कीर्तितः ॥ १९ ॥
तस्यैव तु कनिष्ठस्य कुमारो देवदत्तवान्।
धार्मिकः कर्मकुशला लोके संख्यातगौरवः ॥
ज्येष्ठो रामेश्वर पैथे पद प्राप्त उत्तमम्।
महापण्डितस्तेषु कृष्णरामस्तु मध्यमः ॥
राधारामकृष्णीयस्तु तेषां पञ्चपरोऽभिनमः।
सत्यसुमनया योऽपि हराराजपरमः ॥ २० ॥
रामेश्वरस्य षड् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः।
रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यम पुनः ॥
हतीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तुरीयकः।
रामकेशवनामा च पञ्चमः श्रेयसार्थक ॥
बलरामाभिधः षष्ठो बलवान धर्मिणां मतः।
एषां श्रेष्ठ कनिष्ठस्य गंगामातृसुपात्मजः ॥ २१ ॥
मध्यमो रामचरणो गुणैश्चाभिरञ्जितः।
सत्यतीर्थपादिपुत्रो श्रोविन्दगुरुसंश्रितः ॥
स च दिव्यतीर्थमेषशिष्यमविचारतत्परैश्च।
जनकस्य तथा राम कराशये नियोजितः ॥
सुत्कारिमदेश महीयस्तस्मात्कः।
देवाशीषवशपदं प्राप्तवान् पञ्चमाचित ॥
मङ्गलेऽर्पयिष्यि वार्द्धे मेदिनीपुरमण्डनः।
संसारं तनुर्भं तस्य पचमश्च निपातितः ॥२२॥
देवनारामचरणमर्दमध्यवयात्।
चतुर्धा पातनस्य पुत्र सर्वेषु शुभदायकम् ॥

व्यवहर्त्तापाधियुक्तो रामसुन्दर आदिमः ।
सिंहासनौपधदानेन गणनीयं स चाधिम ॥
पञ्चकोटादिदेशे सोऽभवदध्यक्षमत्तमः ।
माणिक्यचन्द्रदेवस्य मध्यम. पुण्यकृत्तमः ॥
अङ्कर्षिधरणीचन्द्रमाणे हिजरिहायने ।
दिल्लीश्वरप्रसादेन सम्प्राप्तौ तौ शुभक्षणे ॥
फर्माननामकलिपि रायोपाधि तथैव च ।
मन्सवाना सहस्र सादिपञ्चशतमेव च ॥ * ॥
कनिष्ठो नवकृष्णाख्यदेवो जातो गुणाकरः ।
आसीत् किलकिलारूपामरावत्यां पुरन्दर ॥
रूपवान् धनवान् मान्यो वदान्य पण्डिताश्रय ।
कुलशीलादिसम्पन्नो गोष्ठीपतिमहाशयः ॥
रसेषुसिन्धुशुभ्राशुमाने इंरेजिहायने ।
कोम्पानिना मुन्सिपदे नियुक्तोऽसौ शुभे दिने ॥
सोऽभवत् कारणं तेषां वङ्गराज्यस्य शासने ।
तत किलकिलापुर्य्यां वाणिज्यकार्य्यसाधने ॥
स्थितान् इंरेजनिचयान् नवावो वलमाश्रित ।
सेराजद्दौलाभिधानो दूरीकृत्य गतस्तत ॥
अथ तत्परवर्षे तु कर्णेल् क्लाइव् महावल ।
आगत्य नवकृष्णेन मुन्सिना सहित किल ॥
योद्धु ययौ नवावेन सार्द्धं स्ववलसहृत: ।
गत्वा पलाशिग्रामे स युद्धं कृत्वाजयत् ततः ॥
धरणीरसवाजीन्दुमित इंरेजिवत्सरे ।
कासमालीखाननामा नवावोऽभूत्तत पुरे ॥
स एवेंरेजपत्नीयान् प्रधानराजपूरुषान् ।
निहत्य साधयामास निखिलान् स्वमनोरथान् ॥
मेजर् आदम् तत शीघ्र सार्द्धं तेनैष मुन्सिना ।
गत्वा ऊदयनालायां रण कृत्वा दुरात्मना ॥
विजित्य वलवन्त त नवाव सेनया सह ।
निष्कण्टकमिद राज्य कृतवान् स भयापह ॥
वाणर्तुसिन्धुशशभृन्मितइंरेजिवत्सरे ।
भूत्वा गवर्णरो लार्ड क्लाइव् किलकिलापुरे ॥
समेत्य मुन्सिना सार्द्धं परामृश्य च विस्तर ।
जाफरालीखानसञ्ज नवावं मतिमत्तरं ॥
वङ्गदेशस्य च सुवादार कृत्वा तत पर ।
मोजफ्फरजङ्गनामानमतिवुद्धिमतां वर ॥
तं नायेवसुवादार चकार गुणसागर ।
पञ्चविंशतिलक्षन्तु मुद्राणा कृतवान् स्थिर ॥
तयोर्व्ययार्थं प्रत्यब्द तत क्लाइव गुणाकर ।
तेनैव मुन्सिना सार्द्धं दिल्ली गत्वा च सत्वर ॥
शाहालमवादशाहेन नवावेन च धीमता ।

सुजाद्दौला नामकेन स सन्धिमकरोत् सदा ॥
अङ्काब्धिचन्द्रभूमाने हिज्रिसंवत्सरे तत: ।
शौषालस्य द्वितीयाहे नवकृष्णाय तोषत: ॥
श्रीशाहालम्वादशाहो फर्मानाख्यलिपि मुदा ।
दत्तवान् यत्र लिखित दिल्लीशेन सुसम्पदा ॥
सहस्रपञ्चकस्यैव मन्सवानां हि सादिनां ।
सहस्रत्रितय वीर्य्ययुतानां शीघ्रगामिनां ॥
उत्तम शिविकायाम झालरेण सुशोभित ।
नकाराख्य वाद्ययन्त्र ध्वज तोगेतिनामित ॥
राजवाहादुरोपाधि मानवृद्धियशस्कर ।
कृपया दत्तवानस्मै वहुमानपुरःसरं ॥
सुजाद्दौला नवावस्य समीपात् राजयोग्यक ।
खेलातनामक प्राप्तो वसन भूषणादिक ॥
तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवकृष्णोऽतिधीमते ।
नवद्वीपाधिपश्रीलकृष्णचन्द्राय भूभृते ॥
महाराजेन्द्रवाहादुरोपाधि मानवृद्धित: ।
दापयामास शाहालम् वादशाहसमीपत: ॥
तत स सहितो लार्ड क्लाइवेन महात्मना ।
काशीधाम समागम्य सभूवासौ महामना: ॥
महाराजोपाधिकश्रीवलवन्ताह्वयेन च ।
सिंहेन हि सुवे वाराणस्या सुनियम स च ॥
कृत्वा विश्वेश्वरस्याग्रे नाट्यमन्दिरमध्यत: ।
नवकृष्णेश्वर लिङ्ग स्थापयामास भक्तित: ॥
तत पाट्नानामदेशे महाराजेन तत्र च ।
शेतावरायेण सह सुवे वेहारकस्य च ॥
कृत्वा सुनियमं तत्र तेनैव सहितो हि स ।
कलिकाताख्यनगरे समायातो गतालस: ॥
ततस्तुष्टमना क्लाइव कोम्पानेर्द्दत्तवान् पदं ।
देवानीमध्यक तस्मै राज्ञे सकलमानद ॥
रसर्तुसिन्धुभूमाने इंरेजिहायने पुन: ।
शाहालमवादशाहस्य प्रागुक्तस्य महात्मन: ॥
समीपत फर्मानाख्यलिपिमानीय यत्नत ।
तस्मै राज्ञे ददौ प्रीत्या प्रीतये तस्य धीमत ॥
यत्रासीद् विलिखित दिल्लीशेन सता स्वय ।
मन्सवानां षट्सहस्र सहस्राणां चतुष्टय ॥
सादिनाञ्च महाराजोपाधिमस्मै प्रदत्तवान् ।
एवं सुवर्णवटिष पदकञ्च ददौ महान् ॥
यत्र मुद्रितपारस्यभाषयास्तीति वर्णित ।
इंरेजकोम्पानिकर्म्मोत्तमरूपेण साधित ॥
पश्यतो वादशाहस्य समीपात् सननामके ।
सप्ताशीत्यधिके चैव रुद्रसङ्ख्यशतेऽब्दके ॥

रामोपाध्येतया महाद्युरोपाध्येतथैव च ।
भूपालमयकल्पाभिधमथारापुराच च ॥
दाहं दयाकर्मेत् सार्व ब्राह्मण महामखे ।
ततमथा चरितं चित्रं कोमलमेतमशेषतो ॥
दृष्ट तथा दृष्टविधं केसारं नवकरणं ।
किरीट कुण्डलं रत्नमयं हारश्च मौक्तिकं ॥
मलयं वरदायच दृष्टं चामरवृत्तमं ।
मयूरपुच्छव्यजनं मणीपत्रं मनोरमं ॥
रत्नयं महीपुर्नं शिबिकायानमेव च ।
सार्वं ब्राह्मण् ददौ राज्ञे यदा स्थिरराय च ॥
एव विपादयेहालनां भूयों महारघापत्ने ।
पात्रां दत्त्वा तथ दर्शं मयौता तु नरापत्ने ॥
दक्षिणे स्नारोह्य सुर मंतिमोत्सान ।
रत्नमयपतितिमिरैर्महतीमेव चंदन: ॥
स च राजा रोपवृद्धां विपन मार्गेति दर्शनः ।
विवेश स्वं पुरं रम्यं कर्मकोटि मर्शकिनः ॥
वसुद्रस्वमात्रौत्सुमाने दृष्टेमिलापने ।
स सार्वं ब्राह्मणो नेवार मार्तण्डाय महात्मने ॥
रामसमार्त समयाय पालाने मक्षिणोऽभवत् ।
चकार च महाराजो देवामीष्मर्च पूज्यवत् ॥
तस्मिन्निम् समये माता सत्रा विष्णो पर मता ।
कन्याव वसुद्राभिषेतापा तस्मिन्वा कृता ॥
तत: कोसलाभिर्वाला कर्म व्याप्ता स भूपतिः ।
पारमार्थिकविल्मावो निपुणोऽभवत्सामस्तिः ॥
यव कोसलमिवा निर्मानिर्मोचार्थे प्रयागितः ।
मूर्त्ते विमार्जिता भूमिं दृष्टवाममिमोदितः ॥
वसुविन्मुक्तिमौकोसमाने दृष्टेमिलापने ।
मुक्तामुक्तादिर्थे पार्थं मात्रमानिव पतने ॥
तेनैव तव राजस्तु धर्मविद्यानिमाश्रितः ।
प्रथा कृता हि महाया पतत्पमरपालिन ॥
वसुद्रयसुभ्रमौत्सुमाने मसु वत्सामल्ये ।
येत्रित् तत्पंरपालकाममहूंनामाभिषामले ॥
देवे तव महाराज्यं पालाचोर्बीतितामले ।
साध्यं निप्रोभयमाय व तमा तप देवले ॥
रामस्य भावनवेर्ष राज्ञो राज्याधपर्म च ।
वमर्पविमवर्षैव सुन्दरं निचर्त व च ॥
कृत्वा रामचन्द्र् वर्धमानाय पड्जवत्तः ।
भावितनामले पार्थेऽर्पितान् पद्मासितः ॥
वर्ष दत्तमुचोचोत्सुले महात्मनर्धनः ।
महाराजाधिराजेन पत्नेमपञ्चेतिर्पिताः ॥
चातुर्वर्तिताश्चश्चिकारश्चवसुद्रिपः ।

तथा चत्वार्यं सुन्दर वतमित्रमतिशापिताः ॥
वर्षं कृत्वा महामायो महाराजस्तदानतः ।
राम वरं रामलोपे मेघनामाव चतत: ॥
ततो नवर्तस्थैव प्रदम्मसुधारत: ।
चारित्रार्थप्रकात् चानम् महाराजोऽतिशापितः ॥
ममात् सम्वत्तैव सुद्वारात: मतिर्यत: ।
चारामनारेम् रामाभिरामलोपचारत: ॥
रामविमल्पिनमाने मदुनमारे व च ।
श्रीमद्रामसमन्त्र पेयमार्थं विराव च ॥
दृष्टवान् मदनपुरं कृत्वा देवोत्तर सुदा ।
श्रीमन्मनुत्राचव मैत्राप्यमपि कर्मदा ॥
चावरमुरेतिमसमार्था परमचाया प्रचलत: ।
चारपारं तथा देवोत्तर कृत्वा ददौ तत ॥
तथापर्योक्तः श्रीमद्गोपीनाथं मनोहरं ।
विपर्ण वत्समपुरात् श्रीरामाचलम परं ॥
पनव चतरदयमान् श्रीमन्मुमस्वत्त्रराज्ञवं ।
श्रीमन्मथुपाचार्यवंशेऽसमानासतः वर्ण ॥
पर्णं पुरं वमायीच स राजा यज्ञवत्तत ।
विभिवेधिमस्पेव चिरं वक्षिव चंपतः ॥
मानाविधानवहाराज सुनामवर्धिमर्पिताय ।
तापमोचान् मधिमपान् दत्त्वा मेरित्वाव तम् ॥
पिपीलिकाच्छदारम्या वमाकथाय पश्चिमम् ।
दानमार्गैः पुण्यकामा दिविभिर्विषु वमार्जिताम ॥
श्रीमद्गोपीनाथपत्तां श्रीगोविन्दं तथा परं ।
विपर्ण यंप्रतिष्ठाप्याकरोदारायव परं ॥
वेदाचापाममारम्य कृपणी चायुत्तमं ।
स पाययेन पत्नार्थं स्नानात् सर्वेतः धर्मं ॥
तथा सम्पीयपुरतः पुरोऽभितपपितकौ ।
चकार रामपम्याम मधुर्न सुपरिष्कृतं ॥
मेधाम्रामिन्त्रमाये प्रकर्षवहमारूपे ।
कृताचार्मम् पुष्पमालाचामोच सन्निवेशने ॥
स च दानिवर्ष्यंविष्णुसमानी यज्ञवत: ।
पुणीमामामेकचपीमकरोत्मुविदस्मन: ॥
माचापापाममरपयेत्सुमाजेपी मनुष्यारे ।
विराव देवमम्मसपारमोमपुर्न वटे ॥ ११ ॥

रामसुन्दरदेवस्य रामचन्द्रातिपुत्रक च ।
पत्नेमपुलमन्या सुमा माया हि पद्म च ॥
तस्यकोऽवमरेयस्तु तेषां भवेत् मनोर्मितः ।
प्रथमोऽभवहयो यः स धीमान् मथमः स्मृतः ॥
गोपीमोहनदेवस्य मनीपेत् सुधि विश्रुतः ।
भूपतेर्मदनमाच स एव दृश्यतः स्मृतः ॥

चतुर्थो निरपत्योऽभूद्देवो-गोलोकमोहनः ।
कनिष्ठो वैष्णवोऽपुत्रो देवो भुवनमोहनः ॥ * ॥
माणिक्यचन्द्ररायस्य द्वौ सुतौ च तयोः पुनः ।
ज्येष्ठो राधाकृष्णदेवो निरपत्यो महागुणः ॥
गोपीकृष्णाख्यदेवस्तु कनिष्ठो देवपार्थकः ।
शुद्धाचारः कृती दान्तो बुद्धिमान् वंशकारकः ॥ २३ ॥
पुत्रावुभौ महाराजनवकृष्णस्य चाग्रिमः ।
गोपीमोहनदेवस्तु तयोर्यः स च दक्षिमः ॥
कौन्सेलाध्यक्षजान् दृष्टे विल्साभिधानकस्य च ।
एवमादिमनेन्रेल् जान् कार्णकस्य तथैव च ॥
गवर्णरमेकफार्थनस्य देवानीसञ्ज्ञकं पदं ।
स प्राप्य तत्र कर्त्तव्यं कृतवानतिमानदः ॥
तथाच मत्स्यविपणेर्व्वत्मार्थं बहुमूल्यकं ।
कोम्पनय ददौ स्थानं सर्व्वेषां हितकारकं ॥
अङ्केन्दुपञ्चभूमाने वङ्गसञ्ज्ञकहायने ।
पौत्रोद्वाहार्थमाहूय स तु यत्नात् शुभे दिने ॥
कुलाचार्य्यान् कुलीनांश्च गृहीत्वा तत्सुसम्मतिं ।
कनिष्ठषड्भ्रातृजयोः कुलयोश्चिरसंस्थितिं ॥
कृतवानथ मात्रा स तुलापुरुषदानकं ।
कारयामास यत्नेन यथोक्तविधिपूर्व्वकं ॥
ततश्च मातृकृत्ये स स्वर्णदानसागरं ।
कृत्वा ददौ द्विजाग्र्येभ्यस्तानाहूय च सादरं ॥
रामाग्निनागभूमाने इरेजाब्दे स मानदः ।
गवर्णरस्य कारुण्यात् प्राप्तवानुत्तमं पदं ॥
राजवाहादुरोपाधि स्वर्णाम्बरसमन्वितं ।
अनेकरत्नघटितं शिरोभूषणयुग्मकं ॥
तथा सन्मौक्तिकं हारं फलकं करवालकं ।
शस्त्रिषट्सङ्ख्यपत्तीनां शिविकाग्रगमार्थकं ॥
आज्ञाञ्च प्राप्तवान् सोऽपि बहुसम्मानपूर्व्वकं ।
चिरमाध्यादिरहितं कृत्वा राज्यमकण्टकं ॥
वह्निवेदाष्टिशशभून्माने वङ्गाख्यहायने ।
सौरचैत्रे शुक्लपक्षैकादश्यां तिथौ दिने ॥
अर्द्धे नारायणक्षेत्रेऽन्यार्द्धे कारणजीवने ।
देहस्याधायात्मजनैर्गीयमाने जनार्द्दने ॥
भावयन्निष्टदेवस्य रूपं हृदयसंस्थितं ।
ज्ञानतः स महीपालः सम्प्राप्तोऽथ मृतोऽमृतं ॥ * ॥
कनिष्ठो राजकृष्णाख्य औरसो गुणिमानकृत् ।
राजाग्रगण्यो मान्यश्च वदान्यो गानशास्त्रवित् ॥
स च त्रयोविंशसङ्ख्यपर्य्यायाणां महात्मना ।
कुलीनानामेकयार्यो कृतवान् गुणशालिनां ॥
तथा कुलप्रदीपाख्यकुलशास्त्रं प्रयत्नतः ।
कुलीनानन्दजनकं चकार कीर्त्तिलाभतः ॥
यथा चैतन्यदेवेन कृतं नगरकीर्त्तनं ।
तथा राज्ञा कृतञ्चेति जनाः कुर्व्वन्ति कीर्त्तनं ॥
रामाग्निवसुशुभ्रांशुमाने इरेजिवत्सरे ।
गङ्गातीरे ज्ञानपूर्वं मृतोऽगात् हरिमन्दिरे ॥ २२ ॥
कृष्णमोहनदेवस्य तनयौ द्वौ सुशीलकौ ।
राजनारायणाख्यानश्रीनारायणदेवकौ ॥ * ॥
व्रजमोहनदेवस्याप्युभौ पुत्रौ तयोः परः ।
धार्म्मिको रामरत्नाख्यो हरनारायणोऽवरः ॥ * ॥
गोपीकृष्णस्य देवस्य पुत्राश्चत्वार एव च ।
तेषां ज्येष्ठस्तु गोपालकृष्णोऽतिसात्त्विकः स च ॥
श्रीलगोकुलकृष्णस्तु मध्यमो गुणसागरः ।
वाङ्गालवेङ्कनायेवदेवानीकर्म्मतत्परः ॥
गोपेन्द्रकृष्णगोपेशकृष्णौ सन्तानवर्ज्जितौ ।
तृतीयकतुरीयौ च बाल्ये देहान्तरं गतौ ॥ २४ ॥
बाणाम्बरषिभूमानसमायां शकभूपतेः ।
गोपीमोहनदेवस्य गोष्ठीपतिमहीपतेः ॥
श्रीराधाकान्तदेवेति नाम्ना पुत्रोऽभ्यजायत ।
वङ्गविद्यां तथा हिन्दी पारसीमारवीं ततः ॥
इरेजी सकृतञ्चैवाधीतवान् सोऽतियत्नतः ।
तथा चतुर्धरीणस्य गोपीकान्तस्य धीमतः ॥
सर्व्वाग्रमान्यस्य गोष्ठीपतेर्मौलिकराजतः ।
सिंहेत्युपाधियुक्तस्य प्रपौत्रीं स उपायत ॥
गोष्ठीपतिरभूत्तेन कुलाचार्य्यादिसम्मतः ।
वर्लिन्लण्डफ्रान्सजर्म्मान्डेन्मार्काटिप्रदेशतः ॥
हषियामेरिकासञ्ज्ञदेशानाञ्चैव मध्यतः ।
विद्यादिविषयाणान्तु सभानां सभ्यतामितः ॥
एवं धर्म्मसभायास्तु तथान्यासां सभापतिः ।
वभूव बहुसम्मानपूर्व्वकं स महामतिः ॥
स बाणाग्नीभशशभृन्मितं इरेजिवत्सरे ।
प्राप्तः किलकिलानामनगरेऽस्मिन् मनोहरे ॥
गवर्णरस्यैवेच्छातो माजिष्ट्रेटीयकं पदं ।
यद्वैकान्तमान्यानां गुणिनामपि मानदं ॥
मुन्यग्निनागभूमाने इरेजाब्दे तु दैवकं ।
राजोपाधिश्च कौन्सेलात् वसनं भूषणादिकं ॥
मानवर्द्धनपत्रेण सहितं बहुमूल्यकं ।
तथा गवर्णरस्यैव सभायामादिपीठकं ॥
प्राप्तवानतिदुष्प्राप्यं यमीके मानदायकं ।
अङ्कवेदाष्टिभूमाने वङ्गाब्दे विधिपूर्व्वकं ॥
गयातीर्थप्रयाणार्थं प्रस्थितः पथिमध्यतः ।
सुरशिदावादनगरे श्रीनवाबसभाङ्गतः ॥

यथाचित च स समादृतस्तत्समीपतः ।
रत्नार्थं रैमनस्य यावत् वस्त्ररूपतः ॥
रोमरत्नपरिधुत्येन मुक्तं मुक्तं किरीटकं ।
सुवर्णं मौक्तिकं हारं कङ्कणं करयोस्तथा ॥
यत् यदा भगवतीनां हि भरितकुसमर्पितं ।
मात्रास्तु पुष्पार्थं वस्त्रयानपूर्वकं ॥
सर्वेभ्यस्तथस्थमाने वस्त्राभरणाने ।
पौषेऽस्तावोपकरणेन यथा तथा शुभे दिने ॥
समाहूय सुवासान्मीन् सुधीमत् पण्डितान् च च ।
कायस्थानां चतुर्णां मध्यमानां तथैव च ॥
सुखकानां कुलीनानां कनिष्ठानाव सर्वशः ।
एवं मध्यमस्मातानामेकपार्श्वं चकार सः ॥
तत्पश्चिमां कारिकायाः पुस्तकस्यापि वृद्धिर्ते ।
कुलीनपरकारिभ्यः कृत्वा तेन समर्पितं ॥
पाठशालासु पठनाय पञ्चविंशतिवत्सरान् ।
स्तुत्स्तुत्य चैत्याद्रीयाम या सभाभिर्म् मरेक्षण ॥
स तद्वर्णं नैतिकमा चोक्तामिष्टसिद्धिपुरःसरं ।
तस्मात् रेषमते चाण्डार सदापूर्णमेवाचन ॥
पुष पारणमाचात्त दृष्टीभावना पुनः ।
मध्यमाप पेटकमृदैव राजो महात्मनः ॥
स च रारवत् दरिद्रादिक पमार्थ मेरवत्तः ।
तत्र सुस्वादितं कृत्वा तत्क्षणं परिमाजनः ॥
यत्मादरत्यापित्वे तदेव दर्शनार्थेन ।
अथवा मेघवम्मानुवासरचाः ममचारः ॥
तथाऽत्र समवायस्मातसमादरमीयकं ।
सम्यक्स्वानुमतमभिधानव सम्बन्धक ॥
परोपकारये कृत्वा सुचिन्तोऽन्यस्वपिता ।
स्वमायापोत्स्य सत्पुत्र धर्मदेवीषपण्डिताः ॥
ममैके मेरयस्मानुः सुखातिर्पथकारिणं ।
पितिपतो हितेनारतत्कोतेमतारर्थं ॥
सीमाचष्टिमतपुण्यस्वोर्तमधारम ।
गैतमा धर्मिष्ठाभाव रातोऽर्घं मानदानकं ॥
सुमचतरामिचानच परिचिहममितिमात् ।
निर्गोप वृद्धिर्तं तेन महात्मां महामवात् ॥ २० ॥

ध्यैव ममचारीमे दमितार्थं पुरस्तं ।
मोपेष च गहागो योगविश्वरूपार्थं ॥
नामपैरमभगतो दृष्टान्ते हि गैरिका ।
मतीयमतिपायेन केनचित् स्वातन्त्र्यकिता ॥
सुकेनादीतविधर्थं दण्डपाश्चर्याऽन्ते ।
किंचिदव परे मान्यानां मान्यताये ॥
काशितो मिथ्याविषोमस्य निर्दोषस्यपतः ।
क्षत्रीयामव मेघितेद् मामकेनाविचारणः ॥
पोतिपसुपरिष्वनक्षेत्रसंप्रमस्य समीपतः ।
सुधा तत्मिथ्यापमाद पञ्च प्रकटीकृत ॥
तेन पैतेषरितात्त नर्त्यवंशाय वेदितः ।
योऽपि निष्कृधा चेदो तस्मात् तदनार्थेन ॥
किन्तु वैसनृपमात्मस्य मातृपितामह धीमता ।
मतिमत्मचिवारेण राजा विद्वेषिता गतः ॥
तथादृविपश्चपण्डितां कृपाय विवेकतः ।
मेघासुयमभानुन मम्माभिक्रमभापक ॥
तेन पद् वरद मेराक देपिकडी मवर्दर ।
केशैनाक्रियरय पदमरातिकमर ।
पाकामार्थं तत्र रात्रप मेघदामाय पत्र ।
स चामीव सम्भवे तत्र स्वानपूर्वकं ॥
वाक्सिता मधारवी भक्षार महस्त्रात् ।
एवं मतर्कैरि केयूरेषु सार्धकरौविराजमान् ॥
स्वरेषु चानमये समागमेऽपि निर्दिनं ।
तद्रागो दधिर्षं वर्षं मतोभावितिमयतः ॥
सार्धेन च तथा केशी केचित्पेन स्तोत्रकः ।
याचात् तं कारणमाव मानिनां मामवर्दकः ॥
पूर्वोक्तमित्यभिधेयेन स्वपार्श्वस्वराय च ।
यथोत्तम स्थापयाप्यरौत् सतर्क च च ॥
च तु कृत्वी पुनरपि स्वपयारस्थानातः ।
महाराजपुण्यसरे पताकिना धनतः ॥
राजकन्यस्य नृपतेर्मेना महामिता कृताः ।
चिरकल्पो नृपो ज्येष्ठो पजाति विष्णुवता ॥
कुम्भात् मस्तोयापि काशीकल्पस्य मधवः ।
दयापूर्वुद्धिमान् मान्यो धार्मिको मानवोत्तमः ।
हरिभीभावना सोऽपि मत्यामारसमासकं ।
तथा रत्नक्षेमाजमिं रैवतमाव मुदकं ॥
मद्गीकमायमा चैताम्बरसमर्करीतनः ।
रामनाथपुरोपाधि माभो मयाम्पेषकः ॥
देवीकन्यामितिवरयोः रेवमम गीवकः ।
मपूर्वमनुपूर्व पुनःपूर्वकमाव तिमकः ॥
देवात् सुरूप् नामधेयं वर्णं च वेदुभावना ।
निर्दोष तस्मात् योऽपि विवादाक्रमवेक्षया ॥
तत्रे भाजनसम्भव दर्शितः सुस्थार्थदः ।
पश्चात् देवतामतः सोऽन्ये दयादि र्दक्षितः ॥
तस्मात् प च चैतावपयर्थितिनामकं ।
पर्वं पारणभावानोऽवपार समपूर्वकं ॥
यः समस्तसम्पत्तु देवि पैते यदा रात ।
कार्यं मङ्गमयोपेतस्या पण्डितमधितः ॥

एवं गङ्गासागरयोः सङ्गमे तेन निर्म्मित ।
श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिर सुपरिष्कृत ॥
तुलापुरुषदानञ्च श्रीमद्भागवतस्य च ।
पारायण वागवाजारस्य घट्टे तथैव च ॥
शिवस्य स्थापन मात्रा कारयामास सोत्सुकः ।
बहुवित्तव्ययेनैव कुलकीर्त्तिविवर्द्धक ॥
नरेन्द्रकृष्णेतिसंज्ञो यः सुतः स तु सप्तम ।
रूपवान् गुणवांश्चैव नरेन्द्रेण पुनः समः ॥
स च डेपिउटीसेजिष्टेट् वभूव सदाशयः ।
यो हि यादवकृष्णस्तु कनिष्ठोऽतिदयामय ॥
तेन दिवान् सोधफकाख्य पुस्तकश्चोर्दुभाषया ।
निर्म्माय मुद्रित तच्च कृत्वा दत्त निजेच्छया ॥
गयाधामस्थत सोऽपि पुत्रहीनोऽस्तत गत ।
चन्द्रेषुपञ्चभूम्यन्ने वङ्गसंज्ञकवर्षत ॥
राजराधाकान्तदेवसाहाय्येन मुदान्वितै ।
चपर्य्यायकुलीनानामेकयायी कृता च तै ॥२४॥
श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च ।
चयः सुता भिङ्गोष्ठीपतय स्वकुलेषु च ॥
यतो गोष्ठीपते पुत्रा दौहित्राश्च विशेषत ।
तेषा ज्येष्ठ श्रीमहेन्द्रनारायण इतीरित ॥
देवब्राह्मणभक्तः स बुद्धिमांश्च गुणान्वितः ।
मध्यम श्रीलराजेन्द्रनारायण इति श्रुत ॥
धार्म्मिक सत्यवादी स कर्म्मदक्षश्च सत्तम ।
यस्तु श्रीदेवेन्द्रनारायणो देव स चान्तिम ॥
व्यवहारज्ञानयुत प्रतापादिसमन्वित ।
मन्त्रणादाननिपुणो धीमान् धीमद्भिरावृत. ॥
एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजत ।
तत्र यानस्याधिकार कुमारोपाधिक तत ॥
पञ्चप्रकार वसन भूषणञ्च मनोरम ।
त्रय सहोदरा सर्व्वे प्रत्येके लेभिरे सम ॥२५॥
जाता: पुत्रास्त्रय श्रीमत्शिवकृष्णस्य भूस्थत ।
तेषा श्रीयुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठ प्रकीर्त्तित ॥
चत्वारस्तनया श्रीलकालीकृष्णस्य भूपते ।
तेषा ज्येष्ठ श्रीहरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
वभूव यो डेपिउटीसेजिष्टेटपदे स्थितं ।
श्रीदेवीकृष्णदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमत ॥
श्रीमदानन्दकृष्णो यस्तयोर्ज्येष्ठ स च स्मृत ।

श्रीयुतापूर्व्वकृष्णस्य चत्वारस्तनयास्तत: ॥
श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेतिख्यातिसयुतः ।
श्रीमन्नरेन्द्रकृष्णो यः सम्भूतास्तस्य देहत ॥
त्रयः पुत्रास्तेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुन ।
श्रीमद्व्रजेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यात सुलक्षण: ॥२५॥
राजनारायणस्यैव देवोपाधियुतस्य च ।
पुत्रोऽभवज्जगत्कृष्णनामेदानीं मृतः स च ॥
श्रीनारायणदेवस्य त्रय. पुत्रा गुणैर्युता ।
तेषां ज्येष्ठ श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुतः ॥
गवरन्मेण्टस्य तोशाखानायां प्रथम स हि ।
अध्यक्षोऽभूत्तत्र कर्म्मनिर्व्वाहकरणेन हि ॥
तस्मै गवर्णरो लार्डहारडिञ्जः कृपयान्वित ।
रायवाहादुरोपाधि दत्तवानतितोषतः ॥
ततो मुरशिदावादे नवावस्य समीपत ।
नेजामतस्य देवानी प्राप्तवान् वहुभाग्यत ॥
तत्रापि च नवावस्य सन्निधौ लब्धवानय ।
राजवाहादुरोपाधिमेकान्तमानत स्वय ॥२५॥
गोपालकृष्णदेवस्य पुत्रास्चत्वार एव तु ।
श्रीलश्रीकृष्णदेवो य सर्व्वेषामग्रज. स तु ॥
श्रीमद्गोकुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मन ।
श्रीमन्नृपेन्द्रकृष्णस्तु ज्येष्ठोऽतिनन्दिवर्द्धन. ॥२५॥
श्रीमन्महेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमत ।
नाद्यापि तनयो जातो गृहवैगुण्यदोषतः ॥
तथा श्रीयुतराजेन्द्रनारायणस्य कायत ।
श्रीमद्गिरीन्द्रादिनारायण. पुत्रो व्यजायत ॥
एव श्रीयुक्तदेवेन्द्रनारायणशरीरत ।
स्वजातश्च श्रीमजेन्द्रनारायणेतिसञ्ज्ञित ॥२६॥
श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दर ।
श्रीजितेन्द्रियकृष्णेतिख्यातियुक्तः प्रियङ्कर ॥
श्रीमद्धरेन्द्रकृष्णस्य तनयश्चातिशोभन ।
श्रीमद्धरेन्द्रकृष्णोऽग्रजात सरसिजानन ॥२६॥
जगत्कृष्णस्यात्मजस्तु ज्येष्ठोऽभूदतिशीलवान् ।
श्रीमत्तारणकृष्णेतिनाम्ना ख्यातोऽतिवुद्धिमान् ॥
श्रीलप्रसन्नादिनारायणस्य सुत उत्तम ।
श्रीमद्रूपेन्द्रादिनारायण शशधरोपम ॥२६॥
इत्येकादिकषड्विधपुरुषान्तातिनिर्म्मला ।
देववशावली या सा समाप्ता मौक्तिकातुला ॥

वर्णमाला।

नागरी।	English	बांगला।	ଓଡ଼ିଆ।
अ		অ	ଅ
आ (ा)		আ (া)	ଆ ( )
इ (ि)		ই (ি)	ଇ ( )
ई (ी)		ঈ (ী)	ଈ (ୀ)
उ (ु)		উ (ু)	ଉ ( )
ऊ (ू)		ঊ (ূ)	ଊ ( )
ऋ ( )	ri	ঋ ( )	ଋ ( )
ॠ ( )	ri	ৠ ( )	ୠ ( )
ऌ ( )	lri	ঌ (ঌ)	ଌ ( )
ॡ ( )	lri	ৡ (ৡ)	ୡ ( )
ए (े)		এ (ে)	ଏ (େ)
ऐ (ै)		ঐ (ৈ)	ଐ (ୈ)
ओ (ो)		ও (ো)	ଓ (ୋ)
औ (ौ)		ঔ (ৌ)	ଔ (ୌ)
ः	h	ঃ	ଃ
क	k	ক	କ
ख	kh	খ	ଖ
ग	g	গ	ଗ
घ	gh	ঘ	ଘ
ङ		ঙ	ଙ
च		চ	ଚ
छ	ch	ছ	ଛ
ज	j	জ	ଜ
झ	jh	ঝ	ଝ
ञ	n	ঞ	ଞ
ट	t	ট	ଟ
ठ	th	ঠ	ଠ
ड	d	ড	ଡ
ढ	dh	ঢ	ଢ
ण		ণ	ଣ
त	t	ত	ତ
थ	th	থ	ଥ
द	d	দ	ଦ
ध	dh	ধ	ଧ
न		ন	ନ
प	p	প	ପ
फ	ph	ফ	ଫ
ब	b	ব	ବ
भ	bh	ভ	ଭ
म	m	ম	ମ
य	y	য	ଯ
र		র	ର
ल	l	ল	ଲ
व		ব	ଵ
श	s	শ	ଶ
ष	sh	ষ	ଷ
स		স	ସ
ह	h	হ	ହ
क्ष	ksh	ক্ষ	କ୍ଷ

श्रीजगदीशो जयति ।

भूमिका ।

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्महे शिवं सत्यं सर्व्वसर्व्वार्थसाधकम् ।
द्यावाभूमी स्थितं व्याप्य यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूपं दैवभाषाया विष्णोर्विश्वात्मनो यथा ।
ईदृक्तथैवेत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥२॥
विष्णुवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद्रजसा च सा ।
रुद्रवत् सा च तमसा व्यानशेऽशेषविष्टपम् ॥३॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं तदाऽस्थास्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः संस्कृताख्यं सुमङ्गलम् ॥४॥
तमोभूतमिदं विश्वं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ।
अरुणोदयवेलेव भाषेयं प्रत्यबोधयत् ॥ ५ ॥
एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
परं वेद्यतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥६॥
ईशमुन्मीलयामास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।
आत्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनीमिव भानुभा ॥७॥
अनया भाषयैवादावृषिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
प्रलय-स्थिति सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमद्भुतम् ॥८॥
विश्व-विश्वेशयोस्तत्त्वमियमेवाऽन्वबोधयत् ।
चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥९॥
सिद्धचारणगन्धर्व्वैर्देवदानवमानवैः ।
इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥
ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्माण्डपूजिता ।
अयत्नमरभाषेयमाससाराद् युगे युगे ॥११॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं परं गतः ।
गीर्व्वाणवाणीं तां वन्दामहे गीर्व्वाणवन्दिताम् ॥१२॥
योनेरनन्तरत्नानां तस्याः कोषाः सहस्रशः ।
पूर्व्वाचार्य्यकृताः शस्ता विलसन्ति महीतले ॥१३॥
पर्य्यायवाचकाः केचित् केचित् नानार्थवाचकाः ।
लिङ्गानुशासनाः केचित् न तु सर्व्वार्थसाधकाः ॥१४॥
अतिसङ्क्षिप्तजटिलाश्छन्दोबद्धा दुरन्वयाः ।
विनाचार्य्यं न शक्यन्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥
युगपत् सर्व्वकोषाणां यथावत् स्मरणं विना ।
कार्य्यकालेऽभीप्सितार्थसम्प्राप्तिर्नोपपद्यते ॥१६॥
स्थितेष्वपि पुरः सर्व्वकोषेष्वन्वेषयता जनैः ।
दृष्टार्थोऽतद्गृहस्थैर्व्वततोऽपि न लभ्यते ॥१७॥
सर्व्वान्विगम्य निर्म्मातुं कोषं सर्व्वार्थसाधकम् ।
उदियाय कलौ वङ्गे राधाकान्तो नरेश्वरः ॥१८॥
अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।
तत्तच्छब्दार्थसम्पूर्त्तिः प्रथमं तेन दर्शिता ॥१९॥
स एवादिगुरुस्तस्मात् कोषाणामीदृशात्मनाम् ।
यः सर्व्वभोग्यमकरोत् संस्कृतं दैवदुर्लभम् ॥२०॥
तन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्पं विनिर्म्ममे ।
एकत्र पिटपाशेषज्ञानैश्वर्य्यदिदृक्षया ॥२१॥
नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्व्वज्ञानस्य यद्यपि ।
कोषस्यास्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥२२॥
वेदकर्त्ता विधातेव वाल्मीकिरिव काव्यकृत् ।
व्यासो भारतकर्त्तेव स लोके गौरवं गतः ॥२३॥
दंष्ट्रादण्डेन दैत्यारिर्निमग्नां प्रलयाम्बुधौ ।
वराहरूपी भगवान् काश्यपीमुद्दधीधरत् ॥२४॥

अथो तु परस्मीकान्तो राधाकान्त प्रदीप्यते ।
वक्तुमान्यकथाथायेर्वैवमाथा मदीयधीम् ॥२५॥
न दृष्टं न श्रुतं क्वापि तदि यात्रां सुधैर्सुधि ।
यदैवाद्भुतमीतंकिम् कोपि वैन मयाकथा ॥२६॥
वैदाद्भुतथाम् पूज्य मत्प्रकथी कथार्दन ।
अथो लघिवमाथाचि विहताभि समन्वत ॥२७॥
सुरा वनिता हितिजैममन्तु भीरमीरथिम् ।
एकपद ममम्याऽवमपार माजवाभरम् ॥२८॥
कुवाचिन्तुकथा धीका सुरा समरतां मता ।
धीका जिमां कोषकृतां वैवहानममानया ॥२९॥
कीरामाजमपां वारं मीरैरेव हि मूषणम् ।
कोपरत्नमिद मम चार्तं मैवोक्तमूषणम् ॥३० ॥
पारिजात कुरतव तरमीकुवी हितम् ।
मन्दवक्तुमथैव मीयाति सुवनमयम् ॥३१॥
सम्पत्तिः व मयथाम् चर्मस्थेव चिकित्सक ।
यमीयाथात्तु कामानी चाव एव चिकित्सक ॥३२॥
सतहोभूतया कन्या सखीयाम् वैवया हरि ।
भीराधाकान्त-कोषेव कल्पीवद् सुवनथम् ॥३३॥
न वैवव वैवतोऽपी कांव मन्दार्थविधूतमि ।
कर्मोयामिव सुवेऽयं कामात् यमहुमी मया ॥३४॥
बोधिवामपव काया वायमाजमनुत्तमम् ।
मोपिमां मोक्षमार्गं च रोमिणां च मदीयवम् ॥३५॥
कर्मैवामिव कर्मीयामायमाथा च कर्मेव ।
ज्ञानमातमयैव प्राक्कन मयाऽतः ॥३६॥
कीर्तिवामर्थवत्मात् विना वद्वर्षेषाचिम ।
चक्रिया वैद्यगूढाव वै वाऽन्वे वर्णतरा ॥३७॥
कम्पकाण्डरतेभिम ज्ञामकाण्डरतेष्वथा ।
प्राणिभिर्योगिरतमेव कर्मोरैव वैवति ॥३८॥
उपवीणा वदेयाऽयं तुपनिर्मलहाज्ञनि ।
उपवीणावदेयाऽयं त्रिपैर्मलवरीजनि ॥३९॥

निहाय चाऽय रामायां समयं च इमम् इमम् ।
संज्ञाहिव चिकित्सा च सर्म मोक्षमर्मवत ॥४०॥
भावबीजामवैषाणां सुधपर्थावसंपदा ।
मानामानामवर्षिता भाव्यायेवाऽय दर्शिता ॥४१॥
इव संगीतविज्ञानं सुक्तिमुक्तिप्रदं सताम् ।
मवहृत समावेन मोक्ष सर्वमताहुमम् ॥४२॥
भावर्णामामविषाणां ग्रामामामाकरो महान् ।
यथा कोऽपि महाराजि कोषोऽयं तस्य भूषण ॥४३॥
मन्दमात्येऽपि कोऽपिम् कपिरे मधवो बुधा ।
विवीना यपि मौर्वेव जानेनाऽमरतां मता ॥४४॥
तत्त्वमन्मादिभाषाचि कृतवो भावविस्तरा ।
वाममाधाचि भावानि रूपाख्यानादिकाऽस्वया ॥४५॥
मामादेवार्थमकथा पिङ्गलादिकमेव च ।
उपदेवकथाधिका चाम्यदेवकथाऽस्तथा ॥४६॥
ज्ञानोपमानमिषमा भक्तिवासमपादव ।
पीठलीलादिमाहात्म्य भक्तिपूजा सवकम ॥४७॥
एतवाऽप्यव वहुधा माला वहुमणीविभि ।
मवदीपादिमात्मानं इवीतं भावहृदिभि ॥४८॥
परचिकदर्ष कोषो भाव तद् वाचं न वैद् ।
नामाऽपि तचाऽव तदाऽवमिवद् विवर्य भुवम् ॥४९॥
यमिताऽपि सुधैवाऽवमनेमाऽमरतां यमित्
कर्त्तुं कार्देमथ कृती कीर्त्तिव रचति ॥५०॥
युक्तो पुण्यमयी वारामानिमाव भवीरव ।
युक्तो कीर्त्तिमयी वारां राधाकान्तोऽयतारयत् ॥५१॥
वाऽमय कीचित पीडे विमर्थ वाऽतुर्थ निजम् ।
यथातर मन्दवक्तुमन्यार्थं यथोक्तवत् ॥५२॥
यस्य मामयताचिर्भीयको: वाचात् परं मम ।
च प्रपेदे परं पारं समाश्वेरिव निर्मल ॥५३॥
नाऽधिवमावमरवम कर्मोम मानिमां वद ।
यमूल्य मातरपूर्वं विना विहो महात्मना ॥५४॥

स जीवन्नेव सुकृती महत्तरतुलं फलम् ।
विलोक्य सफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥५५॥
आमेरिकास्थायूरोपवासिनोऽशेषपण्डिताः ।
शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययुः परमविस्मयम् ॥५६॥
धीरेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च ये यथासन् तदा भुवि ।
तमभ्यवर्षन् सम्मानैर्मेघा शस्यमिवाऽम्बुभिः ॥५७॥
वङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।
कल्पद्रुमवती नित्यं स्पर्द्धते ह्यमरावतीम् ॥५८॥
स शब्दकल्पद्रुमकृद् यत्र नन्दि तमालयम् ।
शोभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥५९॥
साधारणोपकाराय मेलनं देशवासिनाम् ।
विदुषां सङ्गमो वाऽपि तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥६०॥
महावङ्गसमाजस्य तद्वंशोऽद्यापि कीर्त्त्यते ।
अविसंवादितं सर्व्वैश्चूडामणिरिति क्षितौ ॥६१॥
एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्ववंशं यशसा नृपः ।
अगण्यपुण्यैर्धन्योऽसौ पुण्यलोकमुपेयिवान् ॥६२॥
गते बहुतिथे कालेऽकारि कोपि(ऽ)त्र दुर्लभे ।
वरदाकान्तमित्राद्यैः पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥६३॥
मुद्रां नीतेऽथाऽविकलं शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
अचिरेणैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥६४॥
पुनरेवाऽस्य दौर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
गुणाद्याऽजनि नश्चित्ते पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥६५॥
ततः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा स्वत्वं यथाविधि ।
प्रहृत्ता दुष्करे कार्य्ये वयं सत्कार्य्यगौरवात् ॥६६॥
वङ्गाक्षरैरितः पूर्व्वं कोष एष प्रकाशितः ।
तेनाऽसौ सुखपाठ्योऽभूत् केवलं वङ्गवासिनाम् ॥६७॥
नागरी वर्णमाला तु संस्कृतैकोपयोगिनी ।
सर्व्वत्राद्रियते प्रायः सर्व्वैः संस्कृतपाठिभिः ॥६८॥
सर्व्वेषां बोधसौकर्य्यमतोऽस्माभिर्विधित्सुभिः ।
प्रशस्तैर्नागरैर्वर्णैरयं कोषः प्रकाश्यते ॥६९॥

शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रणिनाय यदा नृपः ।
संस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽधुनेव तदाऽभवत् ॥७०॥
तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोषे तेन भूभुजा ।
सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥
जन्मभूमिं प्रति प्रेम्णा तेनोपादानलिप्सुना ।
अस्योपादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहृता ॥७२॥
मुग्धबोधं व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
तन्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृताः ॥७३॥
पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।
सयत्नं सेव्यते सर्व्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥
दिने दिने नृणां यावत् संस्कृते भक्तिरेधते ।
पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥७५॥
अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।
सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्श्यते ॥७६॥
प्रकृतीर्थाश्रमसरिद्देशारण्यमहीभृताम् ।
सिद्धदेवर्षिभूपालशास्त्रशास्त्रकृतां तथा ॥७७॥
कलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नवं नवम् ।
अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यैः पाश्चात्यसूरिभिः ॥७८॥
अदृष्टपूर्व्वाः शब्दार्थाः प्रमाणानि बहूनि च ।
इदानीं ग्रन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥
मूलातिरिक्तं तत् सर्व्वं मूलेऽस्माभिर्निवेश्यते ।
वेष्टनाकारचिह्नान्तर्व्यवच्छेदचिकीर्षया ॥८०॥
अनुचिन्त्य द्वयोरेव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।
अस्माकं ग्राहकाणां च खण्डशोऽयं प्रकाश्यते ॥८१॥
परिशिष्टे वक्ष्यमाणा विषयाः ।
परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।
एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥८२॥
प्रथमपरिशिष्टे वक्ष्यमाणा विषयाः ।
धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकारार्थाः पृथक् पृथक् ।
अनुबन्धाश्च धातूनां गणमाद्यभिदास्तथा ॥८३॥

अनतिविततमानानां शिखानां विहतिस्तथा ।
प्रथमे परिमितेऽस्य धर्मभित्तिविधेयके ॥८४॥
द्वितीयपरिमिते चक्रया शिखया ।
चीनिका यस्य मध्या मेदिकाव विधियता ।
पञ्चप्रकारविस्तारस्थानारम्भ कृता ॥८५॥
पाषाणविदुषां ज्ञानापूर्णालोकेन धीमता ।
दिने दिने प्रयासेन धर्मकीर्तिं वितन्वती ॥८६॥
धार्मिकप्रासादे यस्मैं परिमिते द्वितीयकी ।
दीयन्ते पुष्पशाखाभ्याविभवाननुसारतः ॥८७॥
कोऽपि कश्चिद् यानि शास्त्राणि प्रमाणायोद्धृतानि च ।
मूलातिरिक्ता अन्या ये यस्य सन्ति तैरपि ॥८८॥
तेऽपि धर्मेऽस्य दीयन्ते यथाऽस्माभिरपि यत्र च ।
यथाकालं यथाज्ञानं योऽस्यास्ति निर्मितस्थिति ॥८९॥
अन्यत्रैव परं पारं न जानाति सरस्वती ।
यस्यार्थं चाऽप्रमेयं तं को वा निर्वक्तुमीश्वरः ॥९०॥
कथयितासामार्थिक तत्स्थानकाद्यपेक्षणे ।
परिमितस्य अन्मूर्तौ प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥९१॥
एवमेव सुहृद्विषु च राजा नामधारके ।
पुनरेव तत्र योगं धर्ममार्गविधियका ॥९२॥

परिमितं च विस्तीर्णं चैत्यस्तम्भादिपोषकम् ।
निर्ममे प्राज्ञ आपस्य महान्त यशमाश्रितः ॥९३॥
दुर्भिक्षाणां तु दैवस्य वशादेताव तेऽधिका ।
कीर्ते धनविता यस्य । नामयायुरमेयतः ॥९४॥
यस्मिं च महानासी समाप्याद् परपर्तिनाम् ।
संस्कृतप्रमाणविस्तारेणास्य कल्याणं पुनः ॥९५॥
यतो यथं समग्रता यस्मिन् संस्कारे भवे ।
पुष्पाराम तथैव भूपश्रेष्ठानुसारतः ॥९६॥
यस्यकथमनुसरणं कुर्यात् तथैव भूपतः ।
यदि यदि च शास्त्रस्य कार्येऽस्यामिरयापयी ॥९७॥
देवदेव । महादेव । रक्ष रक्ष चिर विभो ।।
समापयी तस्य राज्ञा धार्याश्रामीरसीमिव ॥९८॥
ये विश्वपापि तन्वे सन्तो विद्यामरामिव ।
यशासा भो भवस्वस्मिन् भवन्ता ज्ञानमीरयात् ॥९९॥
मरणासमयो यस्य भरस्यरति दुष्करम् ।
सिद्धिदाता च भगवान् न पूरयतु वाञ्छितम् ॥१००॥
मधिमासपयाशयानां शीमानां यापसामलरे ।
मासनाम्नायरो दिनो वाञ्छितं महयातु न ॥१०१॥

कलिकाता ।
४१ पाथुरियाघाटा ष्ट्रीट् ।
शकाब्दा १८ ८ ।

श्रीवरदाप्रसाद वसो
तदनुजस्य च
श्रीहरिचरण वसो ।

एवं गङ्गासागरयोः सङ्गमे तेन निर्म्मित ।
श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
तुलापुरुषदानञ्च श्रीमद्भागवतस्य च ।
पारायणं वागवाजारस्य घट्टे तथैव च ॥
शिवस्य स्थापनं मात्रा कारयामास सोत्सुकः ।
बहुवित्तव्ययेनैव कुलकीर्त्तिविवर्द्धकः ॥
नरेन्द्रकृष्णेतिसंज्ञो यः सुतः स तु सप्तमः ।
रूपवान् गुणवांश्चैव नरेन्द्रेण पुन समः ॥
स च डेपिउटीमेजिष्ट्रेट् बभूव सदाशयः ।
यो हि यादवकृष्णस्तु कनिष्ठोऽतिदयामय ॥
तेन दिवान् सोम्फकाख्य पुस्तकस्योर्द्दभाषया ।
निर्म्माय मुद्रितं तच्च कृत्वा दत्त निजेच्छया ॥
गयाधामन्यत सोऽपि पुत्रहीनोऽम्रत गत ।
चन्द्रेषुपचभूमाने वङ्गसंज्ञकवर्षत ॥
राजराधाकान्तदेवसाहाय्येन मुदान्विते ।
स्वपर्य्यायकुलीनानामेकयायी कृता च ते ॥२४॥
श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च ।
षष्ठ सुता शिद्धगोष्ठीपतय स्वकुलेषु च ॥
यतो गोष्ठीपते पुत्रा दौहित्राश्च विशेषत ।
तेषां ज्येष्ठ श्रीमहेन्द्रनारायण इतीरित ॥
देवब्राह्मणभक्त स बुद्धिमांश्च गुणान्वित ।
मध्यम श्रीलराजेन्द्रनारायण इति श्रुत ॥
धार्म्मिक सत्यवादी स कर्म्मदक्षश्च सत्तम ।
यस्तु श्रीदेवेन्द्रनारायणो देव स चान्तिम ॥
व्यवहारज्ञानयुत प्रतापादिसमन्वित ।
मन्त्रणादाननिपुणो धीमान् धीमद्भिरावृत ॥
एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजत. ।
तत्र यानस्याधिकार कुमारोपाधिक तत ॥
पञ्चप्रकारं वसन भूषणञ्च मनोरम ।
त्रय सहोदरा. सर्व्वे प्रत्येके लेभिरे सम ॥२५॥
जाता पुत्रास्त्रय श्रीमत्शिवकृष्णस्य भूमृत ।
तेषां श्रीयुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठ प्रकीर्त्तित ॥
चत्वारस्तनया श्रीलकालीकृष्णस्य भूपते ।
तेषां ज्येष्ठ श्रीहरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
बभूव यो डेपिउटीमेजिष्ट्रेटिपदे स्थितं ।
श्रीदेवीकृष्णदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमत ॥
श्रीमदानन्दकृष्णो यस्तयोर्ज्येष्ठ स च स्तुत ।
श्रीयुतापूर्व्वकृष्णस्य चत्वारस्तनयास्तत ॥
श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेतिख्यातिसंयुत. ।
श्रीमन्नरेन्द्रकृष्णो यः सम्भूतास्तस्य देहत ॥
त्रयः पुत्रास्तेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुन. ।
श्रीमद्व्रजेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः सुलक्षणः ॥२५॥
राजनारायणस्यैव देवोपाधियुतस्य च ।
पुत्रोऽभवज्जगत्कृष्णनामेदानी मृत स च ॥
श्रीनारायणदेवस्य त्रय. पुत्रा गुणैर्युता ।
तेषां ज्येष्ठ श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुत ॥
गवरन्मेण्टस्य तोशाखानायां प्रथमं स हि ।
अध्यक्षोऽभूत्तत्र कर्म्मनिर्व्वाहकरणेन हि ॥
तस्मै गवर्णरो लार्डहारडिञ्ज. कृपयान्वित ।
रायवाहादुरोपाधि दत्तवानतितोषत ॥
ततो मुरशिदावादे नवावस्य समीपत ।
नेजामतस्य देवानी प्राप्तवान् वड़भागयत ॥
तथापि च नवावस्य सन्निधौ लब्धवानथ ।
राजवाहादुरोपाधिमेकान्तमानत स्वयं ॥२५॥
गोपालकृष्णदेवस्य पुत्रास्चत्वार एव तु ।
श्रीलश्रीकृष्णदेवो य सर्व्वेषामग्रज स तु ॥
श्रीमद्गोकुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मन ।
श्रीमन्नृपेन्द्रकृष्णस्तु ज्येष्ठोऽतिनन्दिवर्द्धन ॥२५॥
श्रीमन्महेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमत ।
नाद्यापि तनयो जातो ग्रहवैगुण्यदोषत ॥
तथा श्रीयुतराजेन्द्रनारायणस्य कायत ।
श्रीमद्गिरीन्द्रादिनारायण पुत्रो व्यजायत ॥
एव श्रीयुक्तदेवेन्द्रनारायणशरीरत ।
स्वजातश्च श्रीमनेन्द्रनारायणेतिमञ्जित ॥२६॥
श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दर ।
श्रीजितेन्द्रियकृष्णेतिख्यातियुक्त प्रियङ्कर ॥
श्रीमद्धरेन्द्रकृष्णस्य तनयश्चातिशोभन ।
श्रीमद्वरेन्द्रकृष्णोऽप्रजात सरसिजानन ॥२६॥
जगत्कृष्णस्यात्मजस्तु ज्येष्ठोऽभूदतिशीलवान् ।
श्रीमत्तारणकृष्णेतिनाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
श्रीलप्रसन्नादिनारायणस्य सुत उत्तमः ।
श्रीमद्भूपेन्द्रादिनारायण शशधरोपम ॥२८॥
इत्येकादिकषड्विंशपुरुषान्तातिनिर्म्मला ।
देववंशावली या सा समाप्ता मौक्तिकातुला ॥

वर्णमाला।

नागरी।	English.	বাঙ্গালা।	ଓଡ଼ିଆ।
अ		অ	ଅ
आ (ा)		আ (া)	ଆ (ା)
इ (ि)		ই (ি)	ଇ (ି)
ई (ी)		ঈ (ী)	ଈ (ୀ)
उ (ु)		উ (ু)	ଉ (ୁ)
ऊ (ू)		ঊ (ূ)	ଊ (ୂ)
ऋ (ृ)	ri	ঋ (ৃ)	ଋ (ୃ)
ॠ (ॄ)	rí	ৠ (ৄ)	ୠ (ୄ)
ऌ (ॢ)	lri	ঌ (ৢ)	ଌ (ୢ)
ॡ (ॣ)	lrí	ৡ (ৣ)	ୡ (ୣ)
ए (े)		এ (ে)	ଏ (େ)
ऐ (ै)	ai	ঐ (ৈ)	ଐ (ୈ)
ओ (ो)		ও (ো)	ଓ (ୋ)
औ (ौ)		ঔ (ৌ)	ଔ (ୌ)
	or m		
	h	ঃ	ଃ
क	k	ক	କ
ख	kh	খ	ଖ
ग	g	গ	ଗ
घ	gh	ঘ	ଘ
ङ		ঙ	ଙ
च		চ	ଚ
छ	chh	ছ	ଛ
ज	j	জ	ଜ
झ	jh	ঝ	ଝ

नागरी।	English.	বাঙ্গালা।	ଓଡ଼ିଆ।
ञ		ঞ	ଞ
ट	t	ট	ଟ
ठ	th	ঠ	ଠ
ड	d	ড	ଡ
ढ	dh	ঢ	ଢ
ण		ণ	ଣ
त	t	ত	ତ
थ	th	থ	ଥ
द	d	দ	ଦ
ध	dh	ধ	ଧ
न		ন	ନ
प	p	প	ପ
फ	ph	ফ	ଫ
ब	b	ব	ବ
भ	bh	ভ	ଭ
म	m	ম	ମ
य	y	য	ଯ
र		র	ର
ल	l	ল	ଲ
व		ব	ଵ
श	ś	শ	ଶ
ष	sh	ষ	ଷ
स		স	ସ
ह	h	হ	ହ
क्ष	ksh	ক্ষ	କ୍ଷ

श्रीजगदीशो जयात ।

भूमिका ।

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्महे शिव सत्य सर्व्वसर्व्वार्थसाधकम् ।
द्यावाभूमी स्थित व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूप दैवभाषाया विश्वोर्विश्वात्मनो यथा ।
ईदृक्तयेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वर ॥२॥
विष्णुवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद्रजसा च सा ।
रुद्रवत् सा च तमसा व्यानशेऽशेषविष्टपम् ॥३॥
अज्ञानतिमिराच्छन्न तदाऽस्थास्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योति संस्कृताख्य सुमङ्गलम् ॥४॥
तमोभूतमिद विश्व प्रसुप्तमिव सर्व्वत ।
अरुणोदयवेलेव भाषेय प्रत्यबोधयत ॥ ५ ॥
एकमेवाऽद्वितीय तत् सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
पर वेद्यतम ब्रह्म भाषेय प्रथम जगौ ॥६॥
इयमुन्मीलयामास प्रथम विश्ववासिनाम् ।
आत्मज्ञानमयी दृष्टि नलिनीमिव भानुभा ॥७॥
अनया भाषयैवादावृषिभिर्ज्ञानदृष्टिभि ।
प्रलय-स्थिति सर्गाणा दर्शित तत्त्वमद्भुतम् ॥८॥
विश्व-विश्वेशयोस्तत्त्वमियमेवाऽन्ववोधयत् ।
चतुर्व्वर्गफल ज्ञान गुणान् सत्त्वादिकास्तथा ॥९॥
सिद्धचारणगन्धर्व्वैर्देवदानवमानवै ।
इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥
ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्माण्डपूजिता ।
जयत्यमरभाषेयमासंसाराद् युगे युगे ॥११॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्या पार पर गत ।
गीर्व्वाणवाणीं ता वन्दामहे गीर्व्वाणवन्दिताम् ॥१२॥
योनेरनन्तरत्नाना तस्या कोषा सहस्रश ।
पूर्व्वाचार्य्यकृता शस्ता विलसन्ति महीतले ॥१३॥
पर्य्यायवाचका केचित् केचित् नानार्थवाचका ।
लिङ्गानुशासना केचित् न तु सर्व्वार्थसाधका ॥१४॥
अतिसंक्षिप्तजटिलाश्छन्दोबद्धा दुरन्वया ।
विनाचार्य्य न शक्यास्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥
युगपत् सर्व्वकोषाणा यथावत् स्मरण विना ।
कार्य्यकालेऽभीप्सितार्थसम्प्राप्तिर्नोपपद्यते ॥१६॥
स्थितेष्वपि पुर सर्व्वकोषेष्वन्यैर्यथा जनै ।
दृष्टार्थोऽतद्रहस्यज्ञैर्यत्नतोऽपि न लभ्यते ॥१७॥
सर्व्वाधिगम्य निर्म्मातु कोष सर्व्वार्थसाधकम् ।
उद्दियाय कलौ वङ्गे राधाकान्तो नरेश्वर ॥१८॥
अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।
तत्तच्छब्दार्थसम्पूर्त्ति प्रथम तेन दर्शिता ॥१९॥
सएवादिगुरुस्तस्मात् कोषाणामीदृशात्मनाम् ।
य सर्व्वभोग्यमकरोत् संस्कृत देवदुर्लभम् ॥२०॥
मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्प विनिर्म्ममे ।
एकत्र पिष्टपाशेषज्ञानैश्वर्य्यदिदृक्षया ॥२१॥
नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्व्वज्ञानस्य यद्यपि ।
कोषस्यास्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधि ॥२२॥
वेदकर्त्ता विधातेव वाल्मीकिरिव काव्यकृत् ।
व्यासो भारतकर्त्तेव स लोके गौरव गत ॥२३॥
दंष्ट्रादण्डेन दैत्यारिर्निमग्ना प्रलयाम्बुधौ ।
वराहरूपी भगवान् काश्यपीमुददीधरत् ॥२४॥

यत्री तु यत्नीकान्तो राधाकान्त प्रदीप्यते ।
तद्रूपाऽमतवासाम्येवैवमायो मनीषधीम् ॥२५॥
न दृष्टं न श्रुतं क्वापि तदि मात्रं श्रुवेर्भुवि ।
यथैवाद्भुतमीतर्ष्विम् कोषै सैन मनामता ॥२६॥
वैदाद्भुतवाम् पुष्प मत्प्रसपी समाद्र्न ।
यत्री क्रीयमाचापि विभुतानि समन्तत ॥२७॥
सुरा समेता हितिषेमवन्मृ चीरमीरधिम् ।
एवमेव समन्नाऽयमपार मानयानरम् ॥२८॥
सुधाधिन्मुष्पी पीता सुरा चमरतो मता ।
पीता सिता कोपहृषा देवदानवमामषा ॥२९॥
कौस्तुभाख्यमपा चारं मौरैव वि भूषणम् ।
कोपरक्तमिदं यत्र चातं मैकोममूवनन् ॥३०॥
पारिजात सुरतरु सरमीसुवर्ते दिवम् ।
यन्दवमनुभवीव मीयाति सुचमदवम् ॥३१॥
धन्वन्तरि च प्रभवान् धर्मेवैव चिकित्सक ।
यमिताचान्तु चाचानो काय एव चिकित्सक ॥३२॥
यसुद्रोद्भूतका यस्मा सर्वीवान् वैवता रुपि ।
मीराचाचान्त-कोपिच यमीमद् सुचमन्यम् ॥३३॥
न वैवव पिन्नाऽत्री क्रीव मन्दारविद्युति ।
वर्णेवामिव एवैवं कामाद् कमाबुमो कदा ॥३४॥
कोमिमाख्यवं चाचा वायमाकमनुत्तमम् ।
मोविमा मोचयाच च रोविमो च सर्वीयवम् ॥३५॥
वर्णेवामिव वर्णाचामाप्यमाया च वर्णेष ।
साम्यबातवसैवेव मोक्षमम प्रवर्तत ॥३६॥
कीविकामर्णवमाधाद विना प्रवमधर्मादिन ।
यतिया वैष्णपूराच वै चाल्मे वर्णतद्वा ॥३७॥
कमचापरतेर्मिवं चालवापरतेस्तथा ।
यामिभिर्मीतरामेव वर्णैरैव वैष्णवे ॥३८॥
यवनीयो वर्णेयायं सुदमिर्मवाद्यधि ।
यपनीयश्चवेयाय विपैर्मन्यवतीयधि ॥३९॥

निशाम चाल रामार्यां सवर्णं च दवम् दवम् ।
सेमातिव चिकित्सा च धर्मं मोक्षमर्मवत ॥ ॥
कोपमीनाममैवायां सुधपर्णावयमवा ।
नानामायाप्रचलिता माध्यायैवाज्ञ दर्शिता ॥४१॥
एव समीतविद्यायं मुक्तिमुक्तिप्रद शुभाम् ।
प्रवृत्त यमावेम मोक्ष वर्णसतानुगम् ॥४२॥
भावर्णोचामयैपायां मामानामाचरो महान् ।
मदा कोऽपि चमाराक्षि कोपोत्थं तत्र भूतल ॥४३॥
मन्दमामेऽपि वर्णेऽस्मिन् क्वचिरे वक्तो बुधा ।
विशीना अपि मौर्वेव मानेनाऽस्वरतो मता ॥४४॥
तत्रमन्मादिमाचाचि कृतको व्याकविशारा ।
वानमाद्याचि चाचाचि रूपवाक्याविकारस्था ॥४५॥
नानाधिकार्यमवदा ऐन्द्रनारिवमीय च ।
उपदेशवदाविका वाक्यदेवकवाऽस्तथा ॥४६॥
क्रतोपमानमिवमा चलिशाममनाद्य ।
पीठतीवादिमाद्यायां सक्तिपूजा सवरम ॥४७॥
एतवाऽस्मव वसुधा मात्र वसुमनीषिभि ।
तवरीपादिमारम्भे प्रयीतं शास्त्रदिभि ॥४८॥
परस्थितवर्णं कोषो चार्म तद् वक्तुं न वैत् ।
सामाऽपि तस्माऽत्र तद्वाऽवमिवाद् विलसं मुवम् ॥४९॥
पवैनाऽपि सुधिनाऽवमनैनाऽस्वरतो भवेत् ।
भवनं बहुवैवस क्षती कीर्तीव रवति ॥ ॥
पुष्को सुवमयी चारमाविनाय भवीरव ।
सुधां कीर्तिमयी चारं राधाकान्तोऽभवतारवत् ॥५१॥
चाऽतव्यं कीर्तितं दीर्घं विमलं चाऽतुलं निजम् ।
अधातर मन्दवमनुवार्ये वर्योवमत् ॥५२॥
पत्र चाममवाभिव्याकरा चाचात् पर तप ।
च भवेद् परं पारं भवाम्बेरिव निर्मल ॥५३॥
कोऽभिवचावरावव वर्णाय क्वाविनो पर ।
अमूल्य चातरमूर्ख विना विदरो महायमा ॥५४॥

स जीवन्नेव सुकृती स्वकृतेरतुलं फलम् ।
विलोक्य सफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥५५॥
आमेरिकास्थयूरोपवासिनोऽशेषपण्डिता ।
शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययुः परमविस्मयम् ॥५६॥
धीरेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च ये यथासन् तदा भुवि ।
तमभ्यवर्षन् सम्मानैर्मेघा शस्यमिवाऽम्बुभिः ॥५७॥
वङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।
कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्पर्द्धते ह्यमरावतीम् ॥५८॥
स शब्दकल्पद्रुमकृद् यत्र जज्ञे तमालयम् ।
शोभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥५९॥
साधारणोपकाराय मेलनं देशवासिनाम् ।
विदुषां सङ्गमो वाऽऽप तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥६०॥
महावङ्गसमाजस्य तद्यशोऽद्यापि कीर्त्यते ।
अविसंवादितं सर्वैश्चूडामणिरिति चितौ ॥६१॥
एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्ववंशं यशसा नृपः ।
अगण्यपुण्यैर्वन्द्योऽसौ पुण्यलोकमुपेयिवान् ॥६२॥
गते बहुतिथे कालेऽकारि कोऽपिऽत्र दुर्लभे ।
वरदाकान्तमित्राख्ये पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥६३॥
मुद्रा नीतेऽथाऽविकलं शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
अचिरेणैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥६४॥
पुनरेवाऽस्य दौर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
गुणाश्चाऽर्जनि नश्चित्ते पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥६५॥
ततः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा स्वत्वं यथाविधि ।
प्रवृत्ता दुष्करे कार्ये वयं सत्कार्यगौरवात् ॥६६॥
वङ्गाक्षरैरितः पूर्व्वं कोष एष प्रकाशितः ।
तेनाऽसौ सुखपाठ्योऽभूत् केवलं वङ्गवासिनाम् ॥६७॥
नागरी वर्णमाला तु संस्कृतैकोपयोगिनी ।
सर्व्वत्राद्रियते प्रायः सर्व्वैः संस्कृतपाठिभिः ॥६८॥
सर्व्वेषां बोधसौकर्यमतोऽस्माभिर्विधित्सुभिः ।
प्रशस्तैर्नागरैर्वर्णैरेष कोषः प्रकाश्यते ॥६९॥

शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रणिनाय यदा नृपः ।
संस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽधुनेव तदाऽभवत् ॥७०॥
तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोषे तेन भूभुजा ।
सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥
जन्मभूमिं प्रति प्रेम्णा तेनोपादानलिप्सुना ।
अस्योपादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहृता ॥७२॥
मुग्धबोधं व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
तन्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृता ॥७३॥
पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।
सयत्नं सेव्यते सर्व्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥
दिने दिने नृणां यावत् संस्कृते भक्तिरेधते ।
पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥७५॥
अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।
सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदृश्यते ॥७६॥
प्रव्रतीर्थाश्रमसरिद्देशारण्यमहीभृताम् ।
सिद्धदेवर्षिभूपालशास्त्रशास्त्रकृतां तथा ॥७७॥
कलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नवं नवम् ।
अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यैः पाश्चात्यसूरिभिः ॥७८॥
अदृष्टपूर्व्वा शब्दार्था प्रमाणानि बहूनि च ।
इदानीं ग्रन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥
मूलातिरिक्तं तत् सर्व्वं मूलेऽस्माभिर्निवेश्यते ।
वेष्टनाकारचिह्नान्तर्व्यवच्छेदचिकीर्षया ॥८०॥
अनुचिन्त्य द्वयोरेव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।
अस्माकं ग्राहकानां च खण्डशोऽयं प्रकाश्यते ॥८१॥
परिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।
एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥८२॥
प्रथमपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकारार्थौ पृथक् पृथक् ।
अनुबन्धाश्च धातूनां गणवाच्यभिदाऽस्तथा ॥८३॥

जलविहङ्गमाणां विहगानां विहृतिप्रदा ।
सरसी परिमितेऽस्य पञ्चमीतविदिशमती ।८३।
द्वितीयपरिमिते यमसा विषया ।
दीर्घिका यस्य मध्या मेदिकाच विमिता ।
पञ्चप्रकारविस्ताराश्वभारस्य स्थिता ।८४।
पाषाणविद्रुमा नानापुष्पोद्यानेन वेष्टिता ।
दिने दिने प्रकाशन्ते कार्यकीर्त्तिं वितन्वती ।८५।
कार्यप्रमाणान्ते सम्यक् परिमिते द्वितीयके ।
दीयन्ते पुस्तकालयाविषयाश्चनुसारतः ।८६।
कोऽपि कश्चित् यानि भाषाणि प्रमाणानीतानि च ।
मूल्यातिरिक्ता यत्ना वै यस्य सन्ति तेष्वपि ।८७।
तेऽपि कर्मेऽस्य दीयन्ते यथाऽभावोऽस्ति यत्र च ।
यथाकालं यथास्थानं सोऽयमत्राभिनिर्मितवती ।८८।
मन्दाक्षेषु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
यत्र व्याप्रमीयं तं को वा निर्वक्तुमीश्वरः ।८९।
समभिव्याहारमाणिक्य तथापत्राणमेवंमे ।
परिमितस्य सम्पूर्णौ यत्नोऽस्य विधीयते ।९०।
एवेन सुद्राङ्कवित् च राजा नामराजरे ।
कुमरीय यत्र कोऽपि कर्मयोगविधिज्ञया ।९१।

पश्चिमेऽहं च विस्तीर्णं वेदमन्दारमन्दिरम् ।
निर्मितं योऽस्य भावस्य महाराज बहुमानित ।९२।
दुर्भिक्षात्तु देवस्य यस्यैव सेविता ।
भीटे भगविता यस्य । मायमाप्तुरमित ।९३।
यशसि च महाभागो यथामान् परवर्त्तिनाम् ।
संस्कृतभाषाविस्तारिणाऽस्य सम्पर्क पुनः ।९४।
यतो वयं संप्रत्ता यस्मिन् संस्थारि मतौ ।
पुस्तकालय तत्रैव भूपस्यैवानुसारतः ।९६।
मन्त्रकमहुमत्साद् कुशात् तत्रैव भूयतः ।
यदि यदिदं पाठाय कार्येऽस्याभिरतामति ।९७।
देवदेव । महादेव । रक्ष रक्ष चिरं विभो ।।
यथावती तत्र राजा वार्धन्यांपीठवीनिभ ।९८।
हे विश्ववासिन सर्वे सन्तो निवासगतायिन ।।
महाराजा मा भवकश्चित् भवन्ता ज्ञानमीरवात् ।९९।
महत्पदवद्या यत्र भवन्तरति पुस्तकम् ।
सिद्धिदाता च भगवान् न पूरवतु वाञ्छितम् ।१० ।
भक्तिभावरूपाणां दीनानां पायनान्तरे ।
भवनाम्यामयो देवो वाञ्छितं प्रददातु न ।१० १।

कलिकाता ।
७१ पाथुरियाघाटा ष्ट्रीट् ।
शकाब्दाः १८ ८ ।

श्रीवरदाप्रसाद वसो
तदनुजस्य च
श्रीहरिचरण वसो ।

शब्दकल्पद्रुमः।

अ, अकारः। आद्यस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। स तु ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति। इति व्याकरणम्॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"दक्षतः कुण्डली भूत्वा कुञ्चिता वामतो गता।
ततोर्द्धसङ्गता रेखा दक्षोर्द्ध्वा तासु शङ्करः॥
विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतः सदा।
अर्द्धमात्रा शक्तिरूपा ध्यानमस्य च कथ्यते॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ अस्य तत्त्वं यथा,—

"शृणु तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चकोणमयं सदा॥
पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितं।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्त्तिमान्॥
विन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी"।

इति कामधेनुतन्त्रम्॥ अस्य पर्य्यायः।

"अ श्रीकण्ठो मातृकाद्योऽनन्तो विष्णुरनुत्तरः"।

इति वीजवर्णाभिधानम्॥ अन्यच्च।

"अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटश्चैकमात्रिकः।
पूर्णोदरी सृष्टिमेधौ सारस्वतः प्रियम्वदः॥
महातेजा वासुदेवो धनेशः केशवोऽमृतः।
कीर्त्तिर्निवृत्तिर्व्वागीशो नरकारिर्हरो मरुत्॥
ब्रह्मा वामार्धजो ह्रस्वः करसु प्रणवाद्यकः"।

प्रणवाद्यावयव इत्यर्थः।

"ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशी वासिनी वियत्॥
विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिपत्तिर्यिरशिनी।
धर्म्ममण्डलवर्णाद्यो ब्राह्मणः कामकर्षिणी"॥

इति वर्णाभिधानतन्त्रम्॥

अ, व्य, अभावः। अन्यः। निषेधः। अनुकम्पा। इति मेदिनी। (नञोऽयमकारः षड्विधान् नञर्थान् बोधयति। यथा,—

"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः"॥

इति। सादृश्ये यथा—अब्राह्मणः ब्राह्मणसदृश इत्यर्थः। अभावे यथा—अभोजनं भोजनाभावः। अन्यत्वे यथा,—पटः अघटः, पटः घटभिन्न इत्यर्थः। अल्पत्वे यथा—अनुदरी कन्या अल्पोदरी इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा,—अधनः धर्म्मधनं, धर्म्मधनम् अप्रशस्तधनम् इत्यर्थः। विरोधे यथा—अधर्म्मः परापकारः, परापकारः धर्म्मविरोधी इत्यर्थः।)

अः, पुं, (अतति सर्व्वं व्याप्नोति इति अततेर्ड) विष्णुः। इति मेदिनी।

"अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः।
मकार उच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः"॥

इति दुर्गादासधृतवचनम्। (क्ली। ब्रह्म। यथा,—
अ इ उ ए ओ ओम् कथाच्च मूलं ब्रह्म इति कीर्त्तितम्, इति अग्निपुराणम्।)

अंश्टणी, [न्], त्रि, (न ऋणी, नञ्समासः। अत्र अशब्दो न नञ्जातः, तथात्वे अनृणी इत्येव स्यात्। अपितु स्वप्रकृतिरेव ततश्च अम्मात्रनिपातनात् नात्र सन्धिरिति ज्ञेयम्।) अनृणी। अऋणयुक्तः। अधारी। यथा,—

"दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः।
अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते"॥

इति महाभारतम्।

अंश, त् क विभाजने। अंशकरणे। इति कविकल्पद्रुमः। तालव्योपधः। विभाजनं इति भाज त् क तु पृथक्कृत्यां इत्यस्य रूपम्। अंशयति अंशापयति धनं वणिक्। इति दुर्गादासकृतधातुदीपिका॥

अंशः, पुं, (अंश विभाजने, अदन्तचुरादिः। कर्म्मणि घञ्।) विभाजनम्। तत्पर्य्यायः। भागः २। वण्टकः ३। इत्यमरः॥ विभागः ४ भक्तिः ५। इति जटाधरः॥ असशब्दो दन्त्यसान्तोऽपि। अंशास त् क त्रिभाजने इति कविकल्पद्रुमदर्शनात्। स्कन्धः। इति विद्याविनोदादयः॥ (वस्त्वेकदेशः। रिक्थविभागः। चतुर्थभागः। भाज्याङ्कः। रविमूर्त्तिविशेषः। आदित्यविशेषः, यथा,—

"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा॥
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरेव च।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः"॥

इति महाभारतम्। वृत्तस्य षष्ट्यधिकत्रिशततमभागः। यदुवंशीयनृपविशेषः, यथा—ततः कुरुवत्सः ततश्च अनुरथः ततः पुरुहोत्रो जज्ञे ततश्च अंश इति।)

अंशक, क्ली, दिनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अंशकः, पुं, (अवश्यमंशं हरति इति अंश हारीति कन्।) ज्ञातिः। दायादः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अल्पांशः। अल्पार्थे कन्।)

अंशभाक् [ज्], त्रि, (अंशं भजते इति अंश+भज्+ण्वि।) अंशी। (दायादः) यथा। बौधायनः।

"स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः।
प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृतर्पणं"॥
निरुद्धासु न कुर्व्वीरन्नंशभाक् तत्र सेतुकृत्।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अंशलः, त्रि, (अंशः प्रशस्तस्कन्धः अस्ति अस्य इति अंश+लच्।) असलः। बलवान्। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (प्रशस्तस्कन्धविशिष्टः)

अंशी, [न्], त्रि, (अंशोऽस्यास्तीति अंश+इनि।) अंशयोग्यः। वण्टकविशिष्टः। भागी। यथा याज्ञवल्क्यः।

"विभागञ्चेत् पिता कुर्य्यात् स्वेच्छया विभजेत् सुतान्।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वे वा स्युः समांशिनः"॥

इति। सति तु पितरि मात्र्व्वणानधिकारात् पुत्राणां नांशिता। एवं धनिनः पौत्रस्वत्वोपरमे तदंशमात्रे प्रपौत्राणामंशिता। इति दायतत्त्वम्॥

अंशुः, पुं, (अंशयति इति अंश विभाजने। मृगय्वादित्वात् कु।) किरणः॥ प्रभा॥ इति मेदिनी॥ वेशः॥ इति धरणी॥ सूत्रादिसूक्ष्मांशः। इति हेमचन्द्रः॥ लेशः॥ सूर्य्यः॥ इति विश्वः॥ (ऋषिविशेषः। लतावयवः। सोमलतावयवः। भागः।)

अंशुक, क्ली, (अंशून् कायति। कै शब्दे। आतश्चेति कः। यद्वा अंशुभिः काशते। काश दीप्तौ। अन्येष्वपीति डः।) वस्त्रमात्रं॥ सूक्ष्मवस्त्रं॥ उत्तरीयवस्त्रं॥ इति मेदिनी॥ शुक्लवस्त्रं॥ इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (अधोवस्त्रं।) पत्रं। तेजपात इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥

अंशुधरः, पुं, (अंशूनां धरः। धरति इति धरः॥ पचाद्यच्।) सूर्य्यः॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥

अंशुमत्फला स्त्री, (अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलानि यस्याः। अंशुमानिव फलानि अस्या इति वा। अजादित्वात् टाप्।) कदलीवृक्षः। इत्यमरः॥

अंशुमती स्त्री, (अंशवः सन्ति अस्याः। मतुप् ङीप् च। अंशुमत्याः फलं मूलञ्च अंशुमतम्। अनुदात्तादेरेति अञ्। फलपाकमूलेषु इति लुपि युक्तवद्भावः।) शालपर्णीवृक्षः॥ इत्यमरः॥ (परदेवता।)

अंशुमान् [त्] पुं, (अंशवो विद्यन्ते अस्य इति। तदस्यास्तीति मतुप्।) सूर्य्यः॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥ असमञ्जपुत्रः सूर्य्यवंशीयराजविशेषः॥ यथा।

"सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान्।
दिलीपोऽंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः"॥

इति रामायणे बालकाण्डे ४ सर्ग । शालमल्यादिरोमयील । यथा —

"दक्षवारानमग्रा मधुस्यन्दकारये ।
पत्रवर्षे मवत्ता समार काननोकसा ।
दिलीपस्तस्य तनयो मधुमासमवारये ।
तत्र हत्वा त्रयवर्षे वसौ गोदावार्य यथा ।
अंशुमांस्तस्य पुत्रोऽभूत् समन्त्रापरमवारये ।
तथा हत्वा चतुर्थं समार काननोकसा ।
भगीरथस्तस्य सुतो महाभागवता सुधीः ।
तथा हत्वा चतुर्थं समार काननोकसा" ।

इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः । (विश्वामित्रपत्नात् यस्माभ्या ।) अंशुमते त्रि । दीप्तिमता प्रकाशविशिष्टा ।)

अंशुमाली [न्] पु (अंशवो माला सन्ति अस्य इति । व्रीह्यादित्वात् इनिः ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । (अस्य रश्मिमाली अकार, इति विश्वकोषम् ।)

अंशुल, पुं (अंशुः दीप्तिरिति अस्ति अस्य । इति । अंशु+लच् ।) चाणक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अंशुहस्त पु (अंशुरेव हस्तो यस्य सः ।) सूर्यः । इति शब्दमाला ।

अंस द्, चु विभाजने । अदन्तचुरादेः । इति कविकल्पद्रुमः । अंसोपनिबन्धः । विभाजन इति मात्र द्, च तु प्रयत्नकर्त्ता इत्यस्य अर्थः । अंसयति अंसापयति धनं वणिक् । इति दुर्गादासः ।

अंस, पुं, क्ली, (अंस्यते समाहन्यते । अंस समाघाते । घञ् । यद्वा अमति गच्छति वा भारादिना । अम गतौ । अमेः सन्) स्कन्धः । इत्यमरः । विभागे पुं । इति त्रिकाण्डशेषः । (अव्ययम् अथवा अंसकाण्डे द्रष्टव्यम् ।)

अंसकूट पुं, (अंस स्कन्धे कूटमिव इति ।) ककुद् । वृषस्कन्धस्थ इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ।

अंसल त्रि (अंसौ स्तः अस्येति । सिध्मादिभ्यश्च इति लच् ।) बलवान् । इत्यमरः ।

अंहः [स्] क्ली, (अमति गच्छति प्रायश्चित्तेन । अम गत्यादिषु । अमेः हुक् च इति असुन् हुगागमश्च । अमति गच्छति अघोऽधोभागं वा अनेनैव इति । तस्मात् सिद्धं अंहोऽर्हति अघं इति वा भूरिति अस्य अर्थ इति सूर्यः । यथा च—

"अभ्यर्थोऽप्यन्यदंहसोऽमलत्वा" ।

इति हितोपदेशः । अस्य रूपाणि निरुक्ते विस्तृत प्रकाश्य प्रायश्चित्तम्, इति सूर्यप्रकाशे धातु चतुर्भागिकायां प्रायश्चित्ते अहिं वर्तते ।) पापं । इत्यमरः । (दुःखं । विघ्नं । व्यसनम् ।)

अंहतिः, क्ली (अंहति दुरितमनया । अम गम इति अतिः ।) दानं । इत्यमरः । टीका । त्यागः । इति मेदिनी ।

अंहती स्त्री, (अंहत् । ङ इति अंहति क्वचिदादित्वात् ङीप् ।) दानं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

अंहतिः, स्त्री, (अंहत्+ अति । अंहतेश्च इति रायमुकुटः) दानं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

अंह्रिः, पुं, (अंहि+क्रिन् । अंहत इति इत्यादौ विवृतम् ।) पादः । इत्यमरः । इत्यमरः ।

अंह्रिपः, पुं, (अंह्रिणा पिबति इति । पा पाने । सुपीति योगविभागात् कः ।) वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

अंह्रिस्कन्धः पुं, (अंह्रेः पादस्य स्कन्ध इव ।) गुल्फः । (घुटिका ।) इति हेमचन्द्रः ।

अक म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्पद्रुमः । न अकति अकति सर्पः । इति दुर्गादासः ।

अक, इ न व्याप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । अस्य चित्रवणविधये । इ न अङ्कयति यक्ष रचना । भीमसेनपाठेऽपि चौधैरयाक्षरद्युहितादिवाग्मादिकम् अकामतो अकारी अकामे अकारी सिद्धे इति वाक्यपदादेर्नियमितत्वाभावात् । तेन अङ्गूढोऽपि स्यात् । यथाह वैयाकरणः ।

"सिद्धे निमित्तनिमित्ताधिकानुमते विधानमिदम् ।
निर्विशेषाणामर्थानामपि न दृष्टोऽनुनिर्वाच्यविधिरिति" ।

अस्यार्थः । सिद्धे धातुरूपाणां निमित्तनिमित्तानां विधानमिति वदता दृष्टिदर्शनत्वं सिद्धे इति अनुदात्तत्वं विधी चेत् विकल्पीभावतया । किन्तु धातुनिर्विशेषादनुभावः कथमपि न दृष्टा । इति दुर्गादासः ।

अक ह न गतौ । अकति । इति कविकल्पद्रुमः । इ अङ्कये । न अङ्के चकाराद्यर्थे अनुबन्धात्मक क्रिया । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ।

अकं क्ली (न कं सुखं । प्रतिषेधे वा । नञ्समासः । नञा न वैशा ।) पापं । दुःखं । इति मेदिनी ।

अकच, पुं, (नास्ति कचाः केशा यस्य सः ।) केतुग्रहः । इति शब्दरत्नावली । कबन्धितुल्य केशमुक्ते ।

अकच्छ त्रि न कच्छः । नञ्समासः ।) कक्ष-हीनः । बहुलकः ।

अकनिष्ठ पुं, (न कनिष्ठः नञ्समासः । बुद्धः । इति शब्दरत्नावली । (अङ्गनि बलवन्तस्तानि स्वयं वदिव्यन्ते देवाः कनिष्ठतामवाप्यन्ते इति अक-निष्ठाः ।) कनिष्ठसिद्धे वाचस्पत्यम् ।

अकनिष्ठग पुं (अकनिष्ठ+गम्+डः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अकपिश पुं, (न कपिशः । नञ्समासः ।) बौद्धसाधुविशेषः । इति हेमचन्द्रः । अस्य-र्थवृत्ते वाचस्पत्यम् । (अकर्तं स्यात् करात् भुक्ता इत्यमरतानस्तत्वात् । इति व्याप्येविशेषाधिक-रणकत्वम् ।)

अकरणि स्त्री, (न+कृ अनि ।) आक्रोश-विशेषः । शापः । यथा तस्याकरणिरेवास्तु । इत्यमरः ।

अकरा, स्त्री, (न+कृ+अच् । स्त्रियां टाप् ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका । वाचस्पत्यम्

अकरदिवे ।

अकरा त्रि, (नास्ति करः यस्य इति ।) करदः ।

मूल्यं । निर्लेपं । अकृतं । यथा,—

"दण्डोऽदण्डे कुत्सितमकस्मादतिवस्ति कः" ।

इति महाभारतम् ।

अकर्कश, त्रि (न कर्कशः । नञ्समासः ।) कार्कश्यरहितः । कोमलः । इति हेमचन्द्रः । (अकठिना अपरुषा । इति अभिधानचिन्तामणिः ।)

अकर्ण, त्रि (नास्ति कर्णौ यस्य सः ।) कर्णरहितः । यथा,—

"अपादपाणिरेषो मनसो मनीषी
श्रवणमखण्डा न चक्षोरकर्णः" ।

इति श्वेताश्वतरोपनिषद्भाषिणः ।) बधिरः । इति हेमचन्द्रः ।

अकर्तन, पुं (न+कृत्+ल्युट् ।) वामनः । खर्वः । इति शब्दमाला ।

अकर्तव्य त्रि (न+कृ+तव्य । न कर्तव्यं । नञ् समासः ।) अकरणीयः । अयुक्तकार्ये । अन्याय्यम् । यथा,—

"अविरोधी सदाचारी च धर्ममग्राह्यमग्रे ।
विरोधी धार्मिकानां सर्वोपकारकारयेद् ।
अकर्तव्ये विरोधश्च सात्त्विके चाचिरेण वत्" ।

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४४ अध्यायः ।

अकर्ता [तृ] त्रि, (न कर्ता । नञ्समासः ।) अकारकः । यथा,—

"चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्" ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां ४ अध्याये १३ श्लोकः । (कर्मविहिता वाह्योक्त मयका । कुकर्मकारी ।)

अकर्म [न्] क्ली (न कर्म । नञ्समासः ।) कर्मणोऽभावः । यथा,—

"किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ।
कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्" ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां ४ अध्याये १६ । १७ ।
१८ श्लोकाः । (अप्रशस्तं कर्म । कर्माभावः । दुष्कर्म ।)

अकर्मक, त्रि (न कर्माणि यस्य । न+कर्मन् +कप् । अकर्मकेभ्यः । कर्मशून्ये । निष्फलकर्म । धात्वादि इति भाषा । यथा —

"फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः
धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः" ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अकर्मा, [न्] त्रि (नास्ति कर्म यस्य । बहु-व्रीहिः । कार्याक्षमः । निष्कर्मा । कार्मशून्यः । (क्रियारहितः । कुकर्मा । अनाचारी)

अकर्मान्वित, त्रि (कर्मणा अन्वितः न भवतीति । न+कर्मन्+अन्वित ।) कुकर्मान्वितः । अकर्मविशिष्टः । दुष्कर्मकः ।

अकल्मष, त्रि (नास्ति कल्मषं यस्य सः । न+कल्मष ।) दोषरहितः । शुचिः । शुद्ध

दम्भ ७। इति हेमचन्द्रः॥ (शाठ्यरहित। सरल।) अकल्कल इत्यपि पाठ।

अकल्का, स्त्री, (नास्ति कल्कः अन्धकारमालिन्यं यस्याम् इति।) ज्योत्स्ना। इति शब्दचन्द्रिका॥ वाच्यलिङ्गस्तु कल्करहिते॥ (शाठ्यशून्य। दम्भशून्य। सरल। निर्म्मल।)

अकल्पित, त्रि, (न कल्पित इति। नञ्समासः।) कल्पनारहित। अकाल्पनिक। अकृत्रिम। अरचित। (सत्य। प्रकृत। अवितथ।)

अकल्य, त्रि, (न कल्यः सुस्थः। नञ्समासः।) रोगी॥ (यथा,—

"अकल्यबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलाम्।

. . . . नाह्वाययेन्नृपः"॥

इति मिताक्षराधृतवचनम्॥ असमर्थ। यथा,—

"अकल्यः स्वाङ्गचेष्टाया शकुन्त इव पञ्जरे"।

इति भागवते।) कल्यो नीरोगस्तत्र नञ्समास॥

अकल्याण, क्ली, (न कल्याणं। नञ्समास।) अमङ्गल। अशुभ॥ (त्रि। कल्याणरहितः।)

अकस्मात्, व्य, अतर्कित। हठात् १। सत्पर्य्याय। सहसा २ सद्य ३ सपदि ४ तत्क्षणे ५ एकपदे ६। इति हेमचन्द्रः॥ नञ्समस्तकिम्शब्दस्य पञ्चम्यन्तप्रयोगोऽयं। इति केचित्॥

अकारण, त्रि, (नास्ति कारणं यस्य स। न+कारण।) कारणशून्य। निर्हेतु। अनिमित्त। यथा,—

"कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे,

न चार्पितं कर्म्म यदप्यकारणम्"।

इति श्रीभागवते। (कारणं विना। कारणाभाव। यथा,—"कारणसामान्ये द्रव्यकर्म्मणां कर्म्माकारणमुक्तम्"। इति वैशेषिकसूत्रम्।)

अकारणगुणोत्पन्नगुणः, पु, (विना कारणगुणं उत्पन्ना जाता ये गुणाः। अकारणगुण+उत्पन्न+गुण।) स्वाभाविकगुण। न्यायमते विभुनिष्ठविशेषगुणा यथा,—बुद्धिः १ सुख २ दुःख ३ इच्छा ४ द्वेष ५ यत्न ६ धर्म्म ७ अधर्म्म ८ भावना ९ शब्द १०।

("अतीन्द्रिया विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः।

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः"॥

इति भाषापरिच्छेदे। अकारणेति कारणगुणपूर्व्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः। आत्मादेः कारणाभावात्।) इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

अकार्पण्य, क्ली, (न कार्पण्यम्। नञ्समासः।) कृपणतारहित्य। यथा,—

"स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना।

अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्"॥

इत्येकादशीतत्त्वम्॥

अकार्य्य, क्ली, (न कार्य्यम्। नञ्समासः।) कार्य्याभाव। अकृत्य। अकर्म्म। (दुष्कर्म्म। कुकार्य्यम्।) यथा,—

किमकार्य्यं कदर्य्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मना"।

इति श्रीभागवत॥

अकाल, पु, (न कालः, अप्रशस्तः कालो वा। नञ्समासः।) असमयः। अप्रशस्तकाल। यथायोग्यकालातिरिक्तसमय। अशुद्धकाल। यथा,—गुरोरस्तात् प्राक् वृद्धत्वे पञ्चदशाहः। तस्यास्ते द्वात्रिंशद्दिनं। तस्योदयात् परं बालत्वे पञ्चदशाहः। गुर्व्वादित्ययोगे स्थितिकालः दशत्रिंशद्दिनादिः।

सिंहे गुरौ स्थितिकालः सम्वत्सरस्थूलः। अस्य विशेषः यदि माघपौर्णमास्यां मघानक्षत्रं प्राप्यते तदैव भाव्य। वक्रिगुरौ अष्टाविंशतिदिनं। पूर्व्वराशावनागतातिचारिगुरौ एकवर्षं। अयमेव लुप्तसम्वत्सरः। पूर्व्वराशिगतातिचारिगुरौ पञ्चचत्वारिंशत् दिनं। नीचस्थगुरौ स्थितिकालः सम्वत्सरस्थूलः। राहुयुक्तगुरौ स्थितिसमयः एकाब्दः स्थूलः। भृगोर्मध्यास्तात् प्राक् वृद्धत्वे पञ्चदशाहः। तस्य मध्यास्ते त्रिसप्ततिदिनं। तस्योदयात् परं बालत्वे दशाहः। एतत्तु शौभाग्यमुच्यते॥ भृगोः पश्चादस्तात् प्राक् वृद्धत्वे दशाहः। तस्य पश्चादस्ते द्वादशाहः। तस्योदयात् परं बालत्वे दिनत्रयं। एतत्त्रयं वक्रास्तानुदितं। मलमासे मासमेकं॥ भानुलङ्घितमासे क्षयमासे च तदेव॥ भूकम्पाद्युत्पाते सप्ताहः॥ पौषादिचतुर्मासे एकदिनवर्षणाक्रान्तवर्षणे तद्दिनं। दिनद्वयवर्षणाक्रान्तवर्षणे दिनत्रयं। दिनत्रयवर्षणाक्रान्तवर्षणे सप्ताहः॥ दक्षिणायने षण्मासाः॥ श्रीहरिशयने चतुर्मासाः॥ चन्द्रसूर्य्यग्रहणे कर्म्मविशेषे एकत्रिसप्तदिनानि॥ इति ज्योतिस्तत्त्व॥

अकालज, त्रि, (अकाले जायते इति। अकाल+जन+ड।) अकालजात। असमयोत्पन्न। अपूर्णकालोद्भव। यथा,—

"अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृतं"॥

इति राजवल्लभे॥

अकालजलदोदय, पु, कुज्झटी। इति शब्दमाला॥ अकाले मेघानामुदय॥ यथा रघुवंशे—

"यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः।

बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः"॥

अकालमेघोदयः, पु, (अकाले यः मेघानाम् उदयः।) कुज्झटी। इति शब्दमाला॥ अकाले मेघानामुदय॥

अकिञ्चन, त्रि, (नास्ति किञ्चन यस्य। मयूरव्यंसकादित्वात् बहुव्रीहिसमासः।) दरिद्र। नास्ति किञ्चिदपि यस्य। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,—'अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदाम्' इति कुमारसम्भवे।)

अकिञ्चनता, स्त्री, (अकिञ्चनस्य भाव। अकिञ्चन+तल्।) अकिञ्चनस्य भाव। सा तु परिग्रहत्यागरूपयमविशेष। इति हेमचन्द्रः॥

अकिल्बिष, त्रि, (नास्ति किल्बिषं यस्य। बहुव्रीहि।) किल्बिषशून्य। पापरहित। यथा,—

"न मां दोषेण सुग्रीव गन्तुमर्हस्यकिल्बिष"।

इति रामायणे॥

अकीर्त्ति, स्त्री, (न कीर्त्ति। नञ्समास।) अयश। यथा,—

"अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययां।

सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते"॥

इति श्रीभगवद्गीतायाः २ अध्याये ३४ श्लोकः॥

अकीर्त्तिकर, त्रि, (अकीर्त्तिं करोति जनयति इति। यद्वा कीर्त्तिकरं न भवतीति नञ्समासः।) अयशस्कर। यथा—

"कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं।

अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्ज्जुन"॥

इति श्रीभगवद्गीतायाः २ अध्याये २ श्लोकः॥

अकुतोभय, त्रि, (नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सः। मयूरव्यंसकादिगणान्तर्गत। न+कुत+भय।) नास्ति कस्माद्भयं यस्य। निर्भय। यथा। इच्छतामकुतोभयमिति भक्तिरसामृतसिन्धुः॥

अकुप्य, क्ली, (न कुप्यं, कुप्यादन्यदित्यर्थ। नञ्समास।) स्वर्णं। रूप्यं इति हलायुध॥ यथा—कृत्स्नकुप्यं वसु वासयोपमं'। इति भारवि)।

अकूपार, पु, (न कूपारः। नञ्समास। कु पृथिवीं पिपर्त्ति इति कूपार। पृ पालनपूरणयोः। कर्म्मणि अण्। अन्येषामपीति दीर्घं।) समुद्र। इत्यमरः॥ कूर्म्मराज। पाषाणादि। इति मेदिनी॥ कमठ। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अकूर्च, पु, (नास्ति कूर्चं कैतवं यस्य। बहुव्रीहि।) बुद्ध। इति त्रिकाण्डशेषः। कैतवशून्ये त्रि। (दम्भशून्ये)।

अकृत, त्रि, (न+कृ+क्त।) न कृत। अनिष्पादित। यथा—

"कालातीतन्तु यत् कुर्य्यादकृतन्तद्विनिर्द्दिशेत्"

इति स्मृतिः॥ (नित्य। प्रमाणाविषयः। (क्ली) मोक्ष। कारण। (स्त्री) प्रकृतिविशेष। यथा—"अपां निम्नदेशगमनादिलक्षणा प्रकृतिः सा न केनचित्कृता"।)

अकृतज्ञ, त्रि, (न+कृत+ज्ञा+क। न कृतज्ञ इति नञ्समास।) कृतघ्न। हितास्मर्त्ता। उपकारामानी। उपकारहन्ता। यथा,—

"भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः।

आत्मारामा पूर्णकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः"॥

इति श्रीभागवते॥

अकृतित्व, क्ली, (अ+कृतिन्+त्व।) अक्षमता। अपटुता। कर्म्माकुशलत्व। अयोग्यत्व॥

अकृती, [न्] त्रि, (न+कृती। नञ्समास।) कर्म्माक्षम। कार्य्याकुशल। क्रियानुपयुक्त।

अकृत्रिम, त्रि, (करणात् जातः कृत्रिमः। स न भवतीति नञ्समास।) अकरणज। अजन्य। सिद्ध। अकरणजात। यथा दक्ष।

"चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले"॥

इत्याह्निकाचारतत्त्व॥ ०॥ किञ्च। कात्यायन।

"पूर्व्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽथ लेखयेत्।

बोधयेत् पूर्व्ववच्चानु समाधौ चरदर्शनं"।

समाधेर्ज्ञ अवधिर्म्मं। इति अमरटीकायां। (अविनीतता। निर्द्दयता। अपमानता। यथा,—

"अदक्षिणमनौत्सुक्यमाचष्ट इति न मन्यति"।

इति हितोपदेशः।)

अकृप त्रि (नास्ति कृपा यस्य वा।) कृपाशून्यः। निर्द्दयः। अदयकः। यथा,—

"अकृपौ अकृपौ क्रूरकर्म्मा अपरोऽहम"।

इत्यनुकूलार्थौ।

अकृपण, त्रि (न कृपणः। नञ्समासः।) कार्पण्यरहितः। दीनतारहितः। यथा,—

"मधुरा वचनं प्राप्तो दीना द्वयस्य अर्थते।

कुर्व्वेऽप्यक्तवे राम अकृपणा तथाभवे"।

इति रामायणं। (कृपणता। बद्धता। यथा,—

"कृपणा मनसापीरत्वमर्वेऽपि कामो यथम्"।

इति वैराग्यशतके।

अकृष्णकर्म्मा, [न्] त्रि (न कृष्णं मलिनं कर्म्म यस्य सः। न+कृष्ण+कर्म्मन्।) शुक्लकर्म्मविशिष्ट निष्पापः। शुद्धाचारः। अकर्म्म निष्पापकलाम् शुद्ध कर्म्मास्य। इत्यमरटीकायां भरतः।

अकोप, त्रि (नास्ति कोपो यस्य। अल्पः अल्पस्तो वा कोपो यस्य वा।) कोपरहितः। अल्पकोपयुक्तः अल्पक्रोधविशिष्टः।

अकैतव, क्ली, (न कैतवम्। नञ्समासः।) कपटाभावः। अवञ्चना। अकूटता। सरलता।

अकोट, पुं, (अ+कुट+णिच्+अच्।) गुवाकः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अकोविद, त्रि (न कोविदः। नञ्समासः।) अपण्डितः। मूर्खः।

अकौटिल्य, क्ली, (न+कौटिल्य। नञ्समासः।) कौटिल्याभावः। सरलता।

अक्का, स्त्री, (अकं दुःखं कायति नाशयति इति कै शब्दे।) माता। इति शब्दरत्नावली।

अक्त, त्रि (अञ्जेर्भावे क्तः। अञ्जनविशिष्टः। अञ्जिः व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु अस्मात् क्तः। अनक्ति अभ्यक्ते वा। अञ्ज् व्यक्तौ। अक्तिमुक्तिभ्य क्तः इति औणादिकः क्तः।) अक्तः। युक्तः। व्याप्तः। अञ्जन अक्तिविशिष्टः। इत्यमरः अर्थाम्भिः क्तः। यथा,—

"नित्यानादानाङ्गुरे मूर्त्ते निगाढे योर रक्षते"।

इति भरतः। (लिप्तः मक्षा इति अर्थे पाणिनि सामान्ये भेदे प्रसिद्धम्।)

अक्तु स्त्री, रात्रिः। अनक्ति प्रविविर्णं व्यक्ति अक्तुः। अक्तु चापि अविर्यविवक्तवे नाकव नात् क्तु अभिविविधेविति चकेनः। वेदमतुर प्रकाशोऽर्थः। (आयुधं। विस्तः। कान्तिः। अञ्जनं। घोषः। अन्धकारः। एते अर्था वैदिकमन्त्रप्रसिद्धाः)

अक्रमा, त्रि (न क्रमः। नञ्समासः।) क्रमाभावयुक्तः। यथा —

"अक्रमान्न प्रयाण यथा यथं वयान् यर्थाक्षर्षी।

इति मानवे ११ अध्याये १९९ श्लोकः।

अक्रम, त्रि (न क्रमः। नञ् समासः। नास्ति क्रमो यस्य इति वा।) क्रमरहितः। अविक्रमः। यथा,—

"अक्रमात्प्रेक्षो यदि कोऽपि विमाप्नोति मृढ्धी"।

इति माघवकरः। (क्रमाभावः। क्रमविपर्य्ययः। यथा —'इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः' इति प्रसन्न प्रसन्नम्।)

अक्रान्ता स्त्री, (न+क्रम्+क्त+टाप्।) बृहती। इति वाचिकमन्त्रमाला। अनाक्रान्ते त्रि।

अक्रिय, त्रि (नास्ति क्रिया यस्य। अप्रशस्ता वा क्रिया यस्य।) अक्रियान्वितः। कुकर्म्मविशिष्टः। क्रियारहितः। यथा 'अक्रियस्य कर्म्मरः'। इति चरकः। (निश्चेष्टः। उद्यमरहितः। कर्म्मत्यागी। यथा,—

"अनाश्रितः कर्म्मफलं कार्य्यं कर्म्म करोति यः।

स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः"।

इति गीतायाम्।) (क्ली। क्रियाभावः। क्रियाभ्रमः। अकर्म्मण्यता। यथा,—

"अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कार्य्यवादिभिः।

अक्रिया च परोक्षा च तृतीया वाक्यवादिका"।

इति व्यवहारदीपिका।)

अक्रूर, पुं, (क्रौर्य्यात् क्रूरः, स न भवति इति अक्रूरः। यद्वा क्रूर इति वाक्यप्रयोगे निषिद्धं। न विद्यते क्रौर्य्यम् इति अकरः।) श्वफल्कपुत्रः। कृष्णपितृव्यः। तस्य पिता श्वफल्कः। (तस्य माता गान्दिनी।) इति श्रीभागवतं। क्रूरताशून्ये त्रि। (सरले। यथा —

"क्षीरं दन्धोपसमक्रूरं विवक्तर्षं मनोरमम्"।

इति मनुः। पुंसि विष्णुः। यथा,—

"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः"।

इति भारते।)

अक्रोध, पुं (न क्रोध इति नञ् समासः। नास्ति क्रोधो यस्य इति वा।) क्रोधविपर्य्ययः। क्षमा। अप्रीतिः। स तु आत्मनिष्ठा सत्यकर्म्मानुरूपकर्म्मा। इति भरतः। (यथाह मनुः—

"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्"।

इति।) त्रि क्रोधशून्ये क्रोधरहितव्यक्ती।

अक्लान्त, त्रि (न+क्लम्+क्त। न क्लान्त इति नञ्समासः।) क्लान्तिरहितः। श्रमरहितः। अम्लानः।

अक्लिका, स्त्री, नीलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका।

अक्लिष्टकर्म्मा, [न्] त्रि (अक्लिष्टम् अनायासलब्धम् कर्म्म यस्य। बहुव्रीहिः।) अक्लेशेन कर्म्मकर्त्ता। यथा —

"पुत्रोऽयं कौशल्यायाः रामक्लिष्टकर्म्मणः"।

इति रामायणं।

अक्लेदं, स्त्री, (न क्लेद इति नञ् समासः।) क्लेदाभावः। यथा,—

——मप्रविश्य चो धर्म्मचिरवर्ज्जिते।

अक्लेदेन शरीरस्य कुर्व्वीत धारणम्"।

इति मानवे ६ अध्याये ६ श्लोकः। क्लेदाभाववति त्रि।

अक्लेद्य, त्रि (नास्ति क्लेदो यस्य इति बहुव्रीहिः।) क्लेदशून्यः। अनार्द्रः। अक्लेदः।

अक्ष न क्ष व्याप्तौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः। नु अक्ष्णोति धर्म्मं वेत्ता। अक्षोति राशीकरोति वा इत्यर्थः। स अक्षिष्टः। आष्टः। इति दुर्गादासः।

अक्ष क्ष व्याप्तौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः। अक्षति धर्म्मं वेत्ता। अक्षोति राशीकरोति वा इत्यर्थः। स अक्षिष्टः। आष्टः। इति दुर्गादासः।

अक्ष, क्ली (अश्नुते व्याप्नोति अक्षति वा अक्ष्यते वा अनेन अश वा अशू व्याप्तौ। बाहुलकात् सन् वा। अक्ष्यते अक्षतेः अशू व्याप्तौ। अक्षैरेव इति वा।) इन्द्रियम्। (यथा विष्णुपुराणे,—

"अव्यक्तमक्षरमाणि निरक्षणानाति योऽमरिन्।

कुर्व्वाणिमनुचारीति प्रमाणानरराक्ष"।)

सौवर्च्चलं। तुच्छं। इति मेदिनी। (ज्ञानं। यथा रामायणे —

"कर्म्म वै ऽप्रभिर्मिरे चैतमनुनयेतवा"। इति।)

अक्ष, पुं कर्षपरिमाणं। (यथा,—

"ये पोऽशमाष कर्षोऽक्षी स्यां कर्षचतुष्टयं"।)

पाशकः। (अक्षैर्दीव्यन्ति वा दीव्यति। इति सिद्धान्तकौमुदी।) (पाशक्रीडा। यथाह मनुः—

'अक्षपाशो विनाशाय क्रीडेत् कितवा मदा'।)

शकटम्। इत्यमरः। (विभीतकवृक्षः। यथा छान्दोग्ये—यथा वै द्वे आमलके द्वे वा कोले द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुभवति।) आत्मा। व्यवहारः। कर्षः। रुद्राक्षः। सर्पः। चक्रं। इति मेदिनी। (व्यवहारव्यवहारविशेषः। यथा,—

"विनयाक्षे सम्पूर्णे विर्ब्बन् अक्षिवुक्तार्थे।

अध्यक्षे न नयस्य व्यवहारे तथैव च"।)

आत्मा। रावणपुत्रः। इति हेमचन्द्रः। (यथा रामायणे—"निहत्य राजा समरे सेविमुखं

कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य तान्"।)

आत्मा। गरुडः। इति शब्दरत्नावली। (दिक्। यथा भारते—

"अक्षय्य स्वक्षौषी च धर्म्मीषी महायशाः"।

इति) व्यञ्जनदण्डः। यथा,—

"अक्षाभिविघ्न व्यवाधिंता च

धराणिश कारिव चक्रिणेनः"।

इति माघवी।

"यथा चरक्रा अनुरक्षिपोसा-

रक्षा यथा राहिवसिन् प्ररिक्ष"।

इति कामन्दकी—

"चक्रिणोऽस्तरेखाया वा तव निरक्षम् प्रभा।

प्राकृष्याप्ता पदे निम्ने निनुपन् कर्म्मानिधि।

अक्षाग्रमे समोच्चारे अक्षाक्षौ पदिवी करा"।

इति सूर्य्यसिद्धान्ता।

अक्षक, पुं, (अक्ष+क) तिनिशवृक्षः। इति रत्नमाला।

अक्षक्रीडा, स्त्री, (अक्षै या क्रीडा) द्यूतक्रीडा पाशककक्रीडा। यथा। अक्षक्रीडाया व्यासयुधिष्ठिरसंवादः प्रचरति। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ तद्विवरणं चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यम्॥ * ॥ कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि तत्क्रीडाविधिर्यथा। ब्रह्मपुराणे,—

"शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम्।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं शुभः॥
पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत्"।

द्यूतञ्चाप्राणिभिः क्रीडनम्। यथा मनुः,—

"अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते"।

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ * ॥ दशमीद्वादश्योस्तत्करणनिषेधो यथा। स्मृतिः,—

"शाकं माषं मसूरञ्च पुनर्भोजनमैथुने।
द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत्"॥

कूर्म्मपुराणे,—

"कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसां तैलमसत्यताम्।
द्यूतक्रीडां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनम्॥
द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्ज्जयेत्"।

इत्येकादशीतत्त्वम्॥ * ॥ अन्यत् द्यूतशब्दे द्रष्टव्यम्॥

अक्षजः पुं, (अक्ष+जन्+ड) वज्रः। इति पुरुषोत्तमः। अस्थिज इति क्वचित् पाठः। (विष्णुः। यथा भागवते,—

"जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः"।

अक्षत, स्त्री, (क्षणु हिंसायां। नपुंसके भावे क्तः। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः।) लाजा। नपुंसकम्। इति मेदिनी।

अक्षतः, त्रि, (न+क्षण्+क्त) अहिंसितः। इति मेदिनी। अखण्डितः। इति शब्दरत्नावली। (यथाह मनुः,—

"दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु स्थानेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्"॥)

अक्षतः, पुं, यवः। इति मेदिनी। (यथा आश्वलायनगृह्यसूत्रे,—

"अक्षतसक्तूना नव कलसं पूरयित्वा"।)

शस्यमात्रम्। इति अमरटीकायां भानुदीक्षितः॥ अक्षताः पुं भू म्नीति स्वामी॥ (न क्षताः येषां ते इति अक्षताः। मुकुटस्तु अमरव्याख्यानावसरे लाजाः पुं भूम्नितेऽक्षतमिति पठित्वा कर्म्मणि क्तः। क्षतं खण्डितम्। न क्षतमक्षतमिति विग्रहं नित्यपुंलिङ्गाः नित्यबहुवचनान्ताश्च लाजाः अक्षतमिति व्याचख्यौ॥ केचित्तु अखण्डततण्डुला अक्षतमित्याहुः॥)

अक्षता स्त्री, कर्कटशृङ्गी। काँकडाशृङ्गी इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ पुरुषसंसर्गरहिता स्त्री। स्मृतिः॥ यथाह याज्ञवल्क्यः—

"अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः पुनः"।

अक्षदर्शकः, पुं, (अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः। अक्ष+दृश्+णवुल्।) व्यवहारद्रष्टा व्यवहाराणां ऋणादानादिविवादानां द्रष्टा निर्णेता। धर्म्माध्यक्ष इत्यर्थः। इत्यमरः तट्टीका च॥ जज् इति इंराजीयभाषा॥

अक्षदृक्, (श्) पुं, (अक्ष+दृश्+क्विप्।) अक्षदर्शकः। (व्यवहारस्य ज्ञाता।)

अक्षदेवी, (न्) त्रि, (अक्षैर्दीव्यति। दिवु क्रीडादौ। सुपीति णिनिः।) द्यूतक्रीडाकारकः। इत्यमरः॥

अक्षद्यू, पुं, (अक्षैर्दीव्यति। दिवु क्रीडादौ। अक्ष+दिव्+क्विप्+ऊट्।) अक्षक्रीडकः। इति व्याकरणम्॥

अक्षधरः पुं, (अक्ष+धृ+अच्।) शाखोटवृक्षः। इति भूरिप्रयोगः॥

अक्षधूर्त्तः पुं, (अक्षेषु धूर्त्तः। सप्तमी शौण्डैरिति समासः।) द्यूतक्रीडकः। तत्पर्य्यायः। धूर्त्तः २ अक्षदेवी ३ कितवः ४ द्यूतकृत् ५। इत्यमरः॥ जुयारी इति भाषा॥

अक्षधूर्त्तिलः पुं, (अक्ष+धुर्+विलच्।) वृषः। इति हारावली॥

अक्षपाटकः पुं, (अक्ष+पाट+वुन्।) धर्म्माध्यक्षः। इति जटाधरः॥ जज् इति भाषा॥

अक्षपादः पुं, (अक्ष+पाद।) तार्किकः। तत्पर्य्यायः। नैयायिकः २। इति हेमचन्द्रः॥

अक्षपीडा स्त्री, (अक्ष+पीडा।) यवतिक्ता लता। इति राजनिर्घण्टः॥

अक्षमः त्रि, (नास्ति क्षमा यस्य सः।) क्षमारहितः। क्षमाशून्यः। (असमर्थः।)

"विष्णुसेवी च श्वपचो वंशानां कोटिमुद्धरेत्।
हरेरभक्तो विप्रश्च स्वञ्च रक्षितुमक्षमः"॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते २३ अध्यायः॥

अक्षमा स्त्री, (न क्षमा इति नञ्समासः।) अक्षान्तिः। ईर्षा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा किरातार्ज्जुनीये—

"अतिपातितकालसाधना
स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापिनी।
जनवन्न भवन्तमक्षमा
नयसिद्धेरपनेतुमर्हति"॥

अक्षमाला स्त्री, (अक्षाणां माला।) अक्षसूत्रम्। वशिष्ठपत्नी। इति मेदिनी॥ (यथाह मनुः—

"अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा"।

अक्षसूत्रेति तान्त्रिकभाषया अकारादिक्षकारान्तवर्णमाला रुद्राक्षमाला च। यथा गौतमीये,—

"पञ्चाशल्लिपिभिर्म्माला विहिता जपकर्म्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता अक्षमाला प्रकीर्त्तिता॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥

इति तन्त्रसारः॥ * ॥ अन्यत् मालाशब्दे वर्णमालाशब्दे च द्रष्टव्यम्॥

अक्षय त्रि, (नास्ति क्षयो यस्य सः। बहुव्रीहिः।) क्षयरहितः। अव्ययः। कल्पान्तस्थायी। यथा—

"अक्षराणि फलान्याहुरमरास्त्रिदशानिव।
कल्पान्तस्थानसम्बन्धाद्गन्या नाशवर्ज्जिनः"॥

इति मीमांसककारिका॥ अपि च। भविष्यपुराणे।

"चतुर्द्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः।
योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्च्चनपरो नरः॥
यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम्।
तत् पुण्यं सफलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति"॥

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ * ॥ पापपुण्याक्षयजनकयोगविशेषः। यथा ज्योतिषे,—

"सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे तु सप्तमी।
चतुर्थ्यङ्गारवारे तु अष्टमी च बृहस्पतौ॥
अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्म्मसञ्चयः।
षष्टिजन्मसहस्राणि प्रति जन्म तदक्षयः"॥

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (अनन्तः। अक्षयकालाभिमानी। अः वासुदेवः तस्मिन् क्षयो निवासोऽस्य इति व्युत्पत्त्या ब्रह्मणिष्ठः।)

अक्षयतृतीया स्त्री, (अक्षया या तृतीया तिथिः।) वैशाखशुक्लतृतीया। सा तु सत्ययुगाद्या। तत्र स्नानदानादावक्षयफलम्। इति। स्मृतिः। यथा,—

"वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे तृतीयिका।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता॥
तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतम्"।

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ * ॥ विवरणं तु वैशाखशब्दे द्रष्टव्यम्॥

अक्षया स्त्री, (नास्ति क्षयो यस्याः सा।) वारतिथिघटितयोगविशेषः। यथा,—

"अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया"॥

इति भविष्यपुराणम्॥

अक्षरः पुं, (न क्षरति। क्षर सञ्चलने। पचाद्यच्। यद्वा। अश्नुते। अशू व्याप्तौ। अशेः सरः।) शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली। यथा महाभारते,—

"विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च"॥

इति।) (अजः। जीवः।)

अक्षरं क्ली, (न क्षरति इति व्युत्पत्त्या।) ब्रह्म। (अविनाशि निर्व्विशेषं प्रणवाख्यं ब्रह्म। कूटस्थः नित्यः आत्मा। यथा,—

"क्षराद्विरुद्धधर्म्मत्वादक्षरं ब्रह्म भण्यते।
कार्य्यकारणरूपं तु नश्वरं क्षरमुच्यते॥
यत्किञ्चिद्दृष्टं लोकेऽस्मिन् वाचो गोचरतां गतम्।
प्रमाणस्य च तत्सर्व्वमक्षरे प्रतिषिध्यते॥
यदप्रबोधात् कार्पण्यं ब्राह्मण्यं यत्प्रबोधतः।
तदक्षरं प्रबोद्धव्यं यथोक्तेश्वरवर्त्मना"॥

अकारादिक्षकारान्तैकपञ्चाशद्वर्णाः। इति मेदिनी॥ अस्योत्पत्तिकारणम्। यथा बृहस्पतिः,—

"षाण्मासिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढाण्यतः पुरा"॥

इत्याह्निकतत्त्वम्॥ तच्च पञ्चविधम्। यथा,—

"मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा।
गुण्डिका घुणसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः"।

इति वाराहीतन्त्रम्॥ * ॥ अन्यत् मुद्राशब्दे वर्णशब्दे च द्रष्टव्यम्॥ गगनम्। धर्म्मः। तपस्या॥

अपामार्गः । इति हैमचन्द्रः ॥ मोक्षः । इत्यमरः ॥ धर्मः । इति मेदिनीकरः ।

अक्षर त्रि (न क्षरतीति ।) अक्षरणीय । अपचय । यथा —

"अक्षरे च विद्यानुमताय वचनम्
प्रधानविताय प्रसन्निताय ।
वैमात्रं इदमं रद कर्म
योगाय तं सततो प्रणयिनः" ॥

इति वेदान्तकारकला भवति ॥

अपिच ।

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां १५ अध्याये १७ श्लोकः । क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्र सिद्धौ । तावेवाह । तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरी राणि अविवेकिलोकाः शरीरमेव पुरुष प्रतियन्ति । कूटो राशिः शिलाराशिः पर्वत इव देहेषु नश्यत्स्वपि निर्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स तु अक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

अक्षरचण पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति चणप् ।) लेखकः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ।

अक्षरचञ्चु पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति चञ्चुप् ।) लिपिकरः । इत्यमरः । मुहुरी इति भाषा ।

अक्षरचुञ्चु पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति चुञ्चुप् ।) अक्षरचणः । लेखकः । इत्यमरः ।

अक्षरजननी स्त्री, (अक्षराणाम् अक्षरस्य वा जननी उत्पादिका ।) लेखनी । कलमः । यथा,—

"लेखन्यक्षरजननी वर्णमाता मसिप्रसूः" ।

इति शब्दरत्नावलीति कश्चित् ।

अक्षरजीवक पुं (अक्षर+जीवक ।) लिपिकरः । इति हेमचन्द्रः ।

("जीवकोऽक्षरपूर्वो लेखकजीवकवदपि" । इति हेमचन्द्रः ।)

अक्षरजीविक पुं (अक्षरैर्जीविका यस्य सः ।) लेखकः ।

"लेखक आक्षरिकश्चापि अक्षरजीविकः" ।

इति शब्दार्णवः । अक्षरजीवीति त्रि ।

अक्षरतूलिका स्त्री, (अक्षराणां तूलिका लेखन साधनमित्यर्थः ।) लेखनी । इति जटाधरः ।

अक्षरविन्यास पुं, अक्षराणां विन्यासः । लिपिः । लिखनं । इत्यमरटीकायां भरतमल्लः ।

अक्षरमुख पुं (अक्षराणि मुखे मुखाग्रे यस्य वा ।) शिष्यः छात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अक्षरसंस्थान क्ली, (अक्षराणां संस्थानं विन्यासः ।) लिपिः । लिखनं । इत्यमरः ।

अक्षरा स्त्री (अक्षरा वाक्यस्य ... इति महत् । मोक्षात् श्रीर्षे ।) पुण्डरीका । वाक्यादिः । इति भाषा । इत्यमरः । (यथा महाभारते —

"अक्षरैर्न सौरीविकारयवाम ।)

अक्षवाट पुं (अक्षस्य मल्लयुद्धस्य वाटः परिसरः ।) मल्लभूमिः । तत्पर्य्यायः । नियुद्धभूः २ । इति हेमचन्द्रः । कुस्तिर आखड़ा इति भाषा ।

अक्षविद् [द्] त्रि (अक्षं अक्षक्रीडां द्यूतं वा वेत्ति इति विद् क्विप् ।) द्यूतज्ञः । अक्षधूर्त्तः ।

अक्षसूत्र स्त्री, (अक्षाणां सूत्रं माला ।) अक्षमाला । जपमाला । इति जटाधरः । यथा—

"पाणौ बालकमलवलयवतं अक्षसूत्रं वैमले" । इति महावीरचरिते ।)

अक्षहृदयजीवक पुं (अक्षस्य पाशविशेषक्रीडस्य हृदये मर्म्मणि कुशलार्थं जीवकः ।) अक्षहृदयकशलविशेषित जीवकः । तत्पर्य्यायः । कितवः २ । इत्यमरः । धूर्त्तः १ । कितवः ४ । इति भरतः । जुआरिया इति भाषा ।

अक्षान्ति स्त्री, (न क्षमणम् । क्षमूषहने । तिकारि । अन्यामितात् क्तिन् । अनुनासिकस्येति दीर्घे नञ् समासः ।) परोत्कर्षासहिष्णुत्वं । आमर्षोः पर सम्पत्त्यसहिष्णुत्वं । इति भरतः । तत्पर्य्यायः । ईर्ष्या २ । इत्यमरः । ईर्षा १ असूया ४ । इति शब्दरत्नावली ।

("अक्षान्तिकारणीं दुर्गांवणमसृतम् । इति शिशुपालवधे ।)

अक्षारलवण क्ली, (न क्षारलवणम् इति नञ् समासः ।) हविष्यान्नविशेषः । अक्षारलवणमिति ख्यातं । यथा । "अक्षीरारिष्टकमशीतवोक्तं माषमुद्गतिलयवकुलत्थकलायाम्लरसम् । क्षि प्रमाद् वलान् विमलकारलवणं मतं" । इदं सतनु भोज्यं । एतादृशलवणं । यथा—

"सेन्धवं सामुद्रं चैव लवणमुद्भवादिकम् ।
पवित्रं तैलहीनमक्षारलवणं मतं" ।

इति नारायणकृतश्राद्धतत्त्वानुशिदयाचिता ।

(यथाह मनुः—

"कुर्व्वत्रपि व्रतं वेदं सर्वं क्षारानुपल्लव ।
अक्षारलवणं चैव मधुमांसं च वर्जयेत्" ।)

अक्षि क्ली, (अश्नुते व्याप्नोति । अशू व्याप्तौ संघाते च । अशोर्णित्स्यादिति क्सिः । यथा । अश्नाति । अक्ष व्याप्तौ इन् ।) चक्षुः । इत्यमरः । अक्षमालिका । इति केचित् ।

अक्षिक पुं रक्तचन्दनः । आल् इति भाषा । इति रत्नमाला ।

अक्षिकूटक पुं, (अक्षि+कूटक ।) चक्षुस्तारा ।

अक्षिगत त्रि (अक्षि गतः, अक्षिविषय इव केन कृतिकृतः ।) द्वेष्यः । इत्यमरः ।

अक्षिभेषज पुं (अक्षि+भेषज ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः । (क्ली, नेत्रौषधम् ।)

अक्षिव पुं (अक्षि व्याप्नोति यावति वा । वा इति व्यवपदः । अक्षोऽस्तीति वा ।) शोभाञ्जनवृक्षः । सामुद्रलवणे क्ली । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अक्षिविकूणित क्ली, (अक्षि+वि+कूण+भावे क्त ।) कटाक्षः । अपाङ्गदृष्टिः । इति हेमचन्द्रः ।

अक्षीव पुं रक्तचन्दनः । आल् इति भाषा । इति रत्नमाला ।

अक्षीव क्ली, (न क्षीवति माद्यति वा अक्षीवति वा । क्षीव मदे । पचाद्यच् ।) सामुद्रलवणं । इत्यमरः ।

अक्षीव त्रि (न क्षीवति माद्यति इति न+क्षीव+अच् ।) अमत्तः । इति मेदिनी ।

अक्षीव पुं शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः ।

अक्षुण्ण त्रि (न क्षुण्ण इति नञ्समासः ।) अखण्डितः । अनूर्ध्वितः । इति शब्दकल्पद्रुमे ।) अभ्यस्तः । यथा । अक्षुण्ण गतिश्च । इति कुमार सम्भवे अनुमतिः ।

अक्षम त्रि योजनरहितः । अक्षोभितः । इति कुल प्रदेशे प्रयत्ने पाठः । अक्षो न क्षम अक्षुण्ण इति सम्प्रदायविशेषः ।

अक्षेम क्ली, (न क्षेमम् इति नञ्समासः) अम ङ्गलं । यथा—

"किन्नु मेघो मयि क्षेममक्षेम किन्नु वान्धवम् ।
कथमे किन्नु वपुषा दुःखतां किन्नु मे इष्टम्" ।

इति देवीभागवते १ अध्यायः ।

अक्षोट पुं (अक्ष्णोति । अक्षू व्याप्तौ संघाते च । बाहुलकादोटः । अन्नमेव कठिनं यस्मात् अस्य इति वा ।) आखरोट । स च पर्व्वतमयीक्षकः । इत्यमरटीकायां भरतः । आक्रोट इति हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्टः ।

"पीलुः शैलभवोऽक्षोटः कर्परालश्च कीर्तितः ।
अक्षोटकोऽपि वातारवृक्षः कथितस्तदम्" ।

इति भावप्रकाशः ।

अक्षोड पुं (अक्ष्णोति इति अक्ष+ओडप्रत्ययः ।) पर्वतीयपीलुवृक्षः । तत्पर्य्यायः । कर्परालः २ कन्दरालः ३ आक्षोटः ४ अक्षोटः ५ आखोटः ६ । इत्यमरः भरतश्च ।

अक्षोडक पुं (अक्षोड एव इति स्वार्थे कन् ।) पर्व तेजपीलुवृक्षः । इति रत्नमाला ।

अक्षोभ पुं (न क्षोभ इति नञ्समासः । अस्मिन् क्षोभो नास्तीति वा ।) हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्पर्य्यायः । आलान २ बन्धः ३ । इति त्रिकाण्ड शेषः । क्षोभरहिते त्रि ।

अक्षौहिणी स्त्री, चतुरङ्गसेनाविशिष्टसैन्यं । यथा,—

"अक्षौहिणीप्रमाणस्थोरथिनो
रैमवर्णविशेषेषु भाषिमे ।
मनुजार्णं पत्र्यं निबोधत
प्रैतत्सार्थमपि शुश्रिमान् यतः ।
एकतुरिर्यसा नाति वाराणस्य विशेषतः ।
अक्षौहिण्येऽपि सर्वेषां सङ्ख्यमनोरञ्जितं" ।

इति ज्योतिस्तत्त्वं ।

अक्षौहिणी स्त्री, (अक्षाः रथाः सन्ति अस्यां इति ऊहिनी । अक्षाणाम् ऊहिनी । पूर्वपदात्संज्ञायाम् । अक्षादूहिन्यामिति वृद्धिः ।) चतुरङ्ग सैन्यसमूहः । यथा । २१८७० रथिकाः । २१८७० गजाः । ६५६१० घोटकाः । १०९३५० पदातिकाः । समुदायेन २१८७०० ।

तथा चोक्तं ।

"अक्षौहिण्याः प्रसङ्ख्याने रथानां द्विजसत्तम ।

सयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशति ।
एवमेव रथानान्तु सङ्ख्यानं कीर्त्तितं बुधैः ।
पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु ।
सङ्ख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथ्यैस्तुरङ्गमैः ।
नृणां शतसहस्रन्तु सहस्राणि नवैव तु ।
शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः" ।
इत्यमरभरतौ ॥ (अक्षौहिणीपरिमाणं । यथा महाभारते आदिपर्व्वणि,—
"अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्व्वमेव यथातथम् ॥
अक्षौहिण्याः परीमाणं नराश्वरथदन्तिनाम् ।
यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्व्वं हि विदितं तव" ॥
सौतिरुवाच ।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्मृतास्त्रिस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥
चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकिनी ।
अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥
अक्षौहिण्याः प्रसङ्ख्याता रथानां द्विजसत्तमाः ।
सङ्ख्या गणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
गजानाञ्च परीमाणमेतदेव विनिर्द्दिशेत् ॥
ज्ञेयं शतसहस्रन्तु सहस्राणि नवैव तु ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि षट् प्राहुर्यथावदिह सङ्ख्यया ॥
एतामक्षौहिणीं प्राहुः सङ्ख्यातत्त्वविदो जनाः ।
यथा कथितवानस्मि विस्तरेण तपोधनाः" ॥

अक्षं स्त्री, (अश्नुते । अशू व्याप्तौ सङ्घाते च । ष्ट्रन् ।) मूर्व्वा कृष्ण । काश । इत्युणादिकोषः ॥

अखट्ट, पु, पियालवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ पियासाल इति भाषा ॥

अखट्टिः, पु, असद्व्यवहारः । आखुटि इति ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अखण्ड, त्रि, (न खण्ड्यते इति । खडि भेदने घञ् । नास्ति खण्डो यस्य इति वा ।) खण्डरहितः । पूर्णः । इत्यमरः ॥ ("अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम्" इति शाकुन्तले ।)

अखण्डन, पु, (नास्ति खण्डना विच्छेदो यस्य सः ।) कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अखण्डितर्त्तु, त्रि, (न खण्डितः ऋतुरस्य इति । बहुव्रीहिः ।) सफलवृक्षादिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अखात, क्ली, पुं, (न खातं नञ्समासः । खननिम्नम् इत्यर्थः ।) देवखातः । अकृत्रिमजलाशयः । इत्यमरः ॥ अखातमिति स्वामी ॥ पुंसि यथा,—अखातो देवखातक इत्यमरदत्तः ॥

अखाद्य, त्रि, (न खाद्यं । अप्रशस्तं विरुद्धं वा खाद्यम् ।) खाद्यानर्हं । अभक्ष्य ॥

अखिल, त्रि, (न खिलम् अस्य । न+खिल ।) सर्व्वं । इत्यमरः ॥ (खिलमप्रहतं स्थानं । तत् न भवति इति अप्रहतस्थानं ।)

अख्यात, त्रि, (न ख्यातं विरुद्धार्थे वा नञ् ।) अख्यातिविशिष्टः । अप्रतिष्ठितः ॥ अप्रसिद्धः ।

अग, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ म अगयति अगति सर्पः । इति दुर्गादासः ॥

अग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ गत्यां इ अङ्ग्यते । इति दुर्गादासः ॥

अग, पुं, (न गच्छति । गम गतौ । अन्येभ्योऽपीति अन्येष्वपि इति वा डः । न गोऽप्राणिषु इति पाक्षिकोऽप्रकृतिभावः ।) पर्व्वतः । वृक्षः । सर्पः । सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरीसृपः ।)

अगच्छ, पुं, (न+गच्छ ।) वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अगज, क्ली, (अग+जन्+ड ।) शिलाजतु । इति रत्नमाला ॥ पर्व्वतवृक्षजे त्रि ॥ (गिरिजाते ।)

अगण्य, त्रि, (न गण्य । नञ् समासः ।) अगणनीय । अगणेय । अगणितव्य । यथा,—
"गुणैरगण्यैरतिशीलशालिभिरिति भारविः" ।

अगद, पु, (गदविरुद्धः । न गदः अस्मात् इति वा ।) औषधं । इत्यमरः ॥ आयुर्वेदोक्ताष्टशाखान्तर्गतशाखाभेदः । यथा,—
"औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः" ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति" । इति मनुः ।) नीरोगे त्रि । इति रमानाथः ॥

अगदङ्कार, पु, (अगदम् अरोगं करोति इति । अगद+कृ+अण् । मुमागमः ।) वैद्यः । इत्यमरः ॥

अगम, पुं, (न गच्छतीति । न+गम+अच् । पचाद्यच् ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ पर्व्वतः । न गच्छतीत्यगमः ॥

अगम्य, त्रि, (न गम्यं इति । न+गम्+यत् ।) अगन्तव्य । अगमनीय । गमनायोग्य । यथा,—
"अगम्या सा मवत्तत्र यथाभूत् स सहायवान्" ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अगम्या, स्त्री, अमैथुनार्हा नारी । गम्यागम्याविवरणं यथा, यम उवाच,—
"या या गम्या नृणामेव निबोध कथयामि ते ।
स्वस्त्री गम्या च सर्व्वेषामिति वेदनिरूपिता ॥
अगम्या च तदन्या या इति वेदविदो विदुः ।
सामान्यं कथितं सर्व्वं विशेषं शृणु सुन्दरि ! ॥
अगम्याश्चैव या याश्च निबोध कथयामि ताः ।
शूद्राणां विप्रपत्नी च विप्राणां शूद्रकामिनी ॥
अत्यगम्या च निन्द्या च लोके वेदे पतिव्रते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गच्छेद् ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥
तत्समं ब्राह्मणी चापि कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवं ।
यदि शूद्रां व्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः ॥
स भ्रष्टो विप्रजातेश्च चाण्डालात् सोऽधमः स्मृतः ।
विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणं ॥
तत् पितॄणां सुराणाञ्च पूजने तत् समं सति ।
कोटिजन्मार्ज्जितं पुण्यं सन्ध्यार्च्चातपसार्ज्जितं ॥
द्विजस्य वृषलीभोगान्नश्यत्येव न संशयः ।
ब्राह्मणश्च सुरापीती विड्भोजी वृषलीपतिः ॥
हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवं ।
गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रसूं ॥
सुतां पुत्त्रवधूं श्वश्रूं सगर्भां भगिनीं सति ।
सोदरभ्रातृजायाञ्च भगिनीं भ्रातृकन्यकां ॥
शिष्याञ्च शिष्यपत्नीञ्च भागिनेयस्य कामिनीं
भ्रातृपुत्त्रप्रियाश्चैवात्यगम्यामाह पद्मज ॥
एतास्वेकामनेकां वा यो व्रजेन्मानवाधम ।
स मातृगामी वेदेषु ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥
अकर्म्मार्होऽपि सोऽस्पृश्यो लोके वेदेऽतिनिन्दितः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च महापापी सुदुष्करं" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

अगरी, स्त्री, (न+गॄ+अच्+ङीष् ।) देवताडवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अगर्हितः, त्रि, (न गर्हितः । नञ्समासः) अनिन्दितः । यथा,—
"ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः" ॥
इति मानवे ९ अध्याये १०९ श्लोकः ॥

अगरु, क्ली पु, (न गरुः दुर्भरः अस्मात् इति ।) अगुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

अगस्तिः, पु, (विन्ध्याख्यम् अगम् अस्यति इति अगस्तिः । अस्यतेः क्तिच् । बाहुलकात् तिर्वा ।) वकवृक्षः । अगस्त्यमुनिः । इति मेदिनी ॥ यथा वैद्यके,—
"अगस्ति पित्तकफजित् चतुर्थकहरो हिमः ।
रूक्षो वातकरस्तिक्तः प्रतिश्यायनिवारणः" ॥

अगस्तिद्रु, पुं, वकपुष्पवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अगस्त्य, पु, (अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्तम्भाति वा । ष्ट्यै सङ्घाते । आतोऽनुपसर्गे इति कः । अग+स्त्यै+क ।) वकपुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मित्रावरुणयोः पुत्त्रः मुनिविशेषः । तस्य पर्य्यायः । कुम्भसम्भवः २ मैत्रावरुणिः ३ । इत्यमरः ॥ अगस्तिः ४ पीताब्धिः ५ वातापिद्विट् ६ आग्नेयः ७ और्व्वशीयः ८ आग्निमारुतः ९ घटोद्भवः १० इति हेमचन्द्रः ॥ (तदुत्पत्तिर्यथा यास्कनिरुक्ते,—
"तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतत् वासतीवरे ॥
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभूवतुः ॥
बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले स्थले ।
स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः सम्भूतऋषिसत्तम ॥
कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ।
उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्यामात्रो महातपाः ॥
मानेन सम्मितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यद्वा कुम्भादृषिर्जातः कुम्भेनापि महीयते" ॥

अगस्त्योदय, पु, (अगस्त्यस्य नक्षत्रस्य उदयः शरत्काले गगने आविर्भावः ।) आकाशे नक्षत्ररूपेण अगस्त्यमुनेरुदयः । स तु सौरभाद्रस्य सप्त-

रत्यादिने भवति। अस्तार्थेतार्थं सम्भावीतकोव दिनमते कर्त्तव्यं। यथा —
"अवमार्थेतार्थं दौरैव शिवरात्रौ विधानात्"।
यथा मत्स्यैर्ते —
"अमावे माघमासे कथा येवकृतेष्ठिनिर्दिने।
कर्वे दपरदयात् गौरवेऽभिवादिता"।
यथा भौमपराक्रमे।
"यत्र माघपरमान्ते अदिते अवस्थोद्भवे।
कर्वी दमादमस्थाव सर्वाग् भासात् भवेत ता"।
यथा भारविदे।
"यद्दे योर्य विविधिक्य वितयमात्रवैर्युर्व।
मन्नोवायेन वै दयात् दर्शिवाद्यायुक्तविता।
बायन्नमप्रतीवाद अभिमाववन्मन।
मिथावरववो युव कुम्भयोमे वमोऽन्त ते"।
मार्यमन्तु।
"आदावविभैरितो येन सातादिव महासरः।
तनुमः वोधितो येन च मेतुमस्तः प्रसीदतु"।
मन्वादिवन्तु अववाव ममा दत्तेन दैवं।
विशेमायुवरेवे बामान्तवा माग्मात् इति
बाताग्नुवाविव इति मध्यावादपि मवोबाद
कर्त्तव्यमानिति रघुमारः।*। तत्वार्थ-
मन्तव्यम्।
"बोबायुवे महामाते राजपथि पथिमवे।
मध्यस्थार्थे सर्वा यत्र मिश्रावधिवाहवे"।
इति मत्स्यपुराणम्। (अगस्त्योदये अवादि
प्रतोवन्ति इत्यागमः। यथा च स्मृतौ,—
"प्रत्यादीरवारम्भः कुम्भयोनेमहौजसः।
अगाध, त्रि (नास्ति गाधा स्थितिस्थः। यन्नो
ऽन्तर्गाधामिति मध्वीयः।) अतिगभीरः। अतल
स्पर्शः। इत्यमरः। (अतिगभीरः। दुर्गो
घाटकः।)
अगार्ड, स्त्री, चित। इति मेदिनी।
अगाधसत्त्व, पुं, (अगाधं सत्त्वं यस्मिन्। बहु
व्रीहिः।) ज्ञा। इत्यमरः। त्रि। अपरि
च्छन्नसत्त्ववान्।)
अगारं क्ली, (अगात् गच्छति। अ गतौ। कर्म
ण्यण्।) आगारं। गृहं। इत्यमरटीकायां
भरतः।
मूलानि नान्यवासादि वसन्नुपगतानि च"।
इति। 'अगारं वेश्मागारादि' इति प्रभुः।)
अगिर, पुं, (अग+इर।) अग्निः। सूर्यः।
राक्षसः। इति शब्दमाला।
अगु, पुं, (नास्ति गौः किरणो यस्य सः। बहु
व्रीहिः।) राहुग्रहः इति दीपिका। किरण
रहिते त्रि।
अगुरु, क्ली, (न गुरु दुर्गेः लघुत्वात् इति।
बहुव्रीहिः।) शिंशपावृक्षः। काकागुरु। अ-
गन्धपरिमलद्रव्यविशेषः। अगर इति
भाषा। तस्य पर्यायः। वंशिक १ राजार्ह
२ लोहं ३ क्रिमिजं ४ जोङ्गकं ५। इत्यमरः।
प्रवरं ६ वरं बेतरावं ७ वसु ८। इति
रत्नमाला। पीतक ९ वर्णप्रसारं १० अनार्यक

११ अनार्यं १२ कृमिजग्धं १३ वाहवं १४। इति
राजनिर्घण्टः। अस्य गुणाः। तिक्तत्वं। उष्णत्व।
कटुत्व। तैले श्रेष्ठत्वं। अन्तःपवनकफपित्तमुख
रोगनाशित्वम्। इति राजवल्लभः राजनिर्घण्टश्च।
अगुर्वादयूपौदि वेदाबिता। अगाम् इति वर्णा
भवः। गन्धद्रव्यविशेषः। यथा,—
"अगुरु प्रवरं योग्यं राजार्हं योषर्ण तथा।
वंशिकं क्रिमिजातिं क्रिमिजग्धमनार्यकं।
अगुरुर्वा कटुर्वः च तिक्तं तीक्ष्णञ्च तिक्तकं।
यत् सर्वाविरोधस्य शीतवातकफापहम्।
तत्रं गुणाधिकं तत्र योजवत्तरि मन्यते।
अगुणप्रभा योजा कृष्णागुरुसमा स्मृता"।
इति भावप्रकाशः।
अगुण, त्रि (न गुणः। नञ् समासः।) गुणरहितः।
खलः। इति मेदिनी।
अगुरुशिंशपा, स्त्री, शिंशपावृक्षः। इत्यमरटीकायां
स्वामी।
अगृह्यन्ते, स्त्री, (न गृहं अवकाशः यस्याः तस्याः।
बहुव्रीहिः।) भित्तिः। इति राजनिर्घण्टः।
अगोचर, त्रि (न गोचरः। नञ् समासः।) इन्द्रिय
ज्ञानप्रमाणाविषयः। अप्रत्यक्षः। यथा,—
"अगोचरत्व वाङ्मनसोरथसुपैति"।
इति रामायणम्। (ब्रह्माऽगोचरमित्यविधि
भिन्नार्थ इति अनुसरणवेदे।)
अगौकस् [स्] पुं, (अगः ओकः यस्य सः।
बहुव्रीहिः।) शरभः। सिंहः। पक्षी। इति
मेदिनी। (त्रि। पर्वतवासी।)
अग्नायी, स्त्री, (अग्नेः स्त्री इत्यर्थे वर्षे यथा
अग्नेरिपुतिवेमादिराकृतेन अग्निशब्दसैकारादेशो
ङीप् च।) अग्निभार्या। इत्यमरः। त्रेतायुगं।
इति शब्दरत्नावली। ('अग्नायी स्वाहा च हुतभुक्
प्रिया' इत्यमरः।)
अग्नि, पुं, (अङ्गन्ति अग्रं जन्म प्राप्नुवन्ति इति
कृत्वा इति यज्ञेषु अग्निपरिचरणेषु आर्षप्रमाणवती
व्यक्तिविधिप्रकारार्थावप्रदेशेषु अग्नियु।
यथा अङ्गति ऊर्ध्वं गच्छति इति। अगि गतौ।
अङ्गेर्नलोपश्चेति नि प्रत्ययः) तेजःपदार्थ
विशेषः। आगुन इति भाषा। तत्पर्याय यथा
भार्यायाम् भावाः प्रथमोऽग्निः। अथ अग्नी भावा।
मन्त्रोक्ताः भावाः १ पवमानः २ शुचिः ३। अत
सम्बन्धः सर्वेषां प्रतिवात्मकः पुत्राः।
सर्वेषां पुत्रपौत्राः त्रयस्त्रिंशत् भावाः। सर्वे त्रिविधाः
सप्तोर्णपवात्मकाः। इति पुराणं। अस्य
पर्यायाः। वैश्वानरः १ वह्निः २ वीतिहोत्रः ३
धनञ्जयः ४ कृपीटयोनिः ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः
७ तनूनपात् ८ बर्हिः ९ शुष्मा १० कृष्णवर्त्मा
११ शोचिष्केशः १२ उषर्बुधः १३ आश्रयाशः १४ बृहद्
भानुः १५ कृशानुः १६ पावकः १७
अनलः १८ रोहिताश्वः १९ वायुसखः २० शिखावान्
२१ आशुशुक्षणिः २२ हिरण्यरेताः २३ हुतभुक् २४ दहनः

२५ हव्यवाहनः २६ सप्तार्चिः २७
दमुनाः २८ शुक्रः २९ चित्रभानुः ३०
विभावसुः ३१ शुचिः ३२ अप्पित्तं ३३। इत्यमरः।
इत्यमरटीका च। धनञ्जयः ३४ जुहुवानः ३५
अर्चिः ३६ हिरण्यः ३७ भास्करः ३८ अतिथिः ३९
शिखावान् ४० विभावसुः ४१ हव्यवाहनः ४२
प्रभाती ४३ शुक्रपावः ४४ उषर्बुधः ४५ पावकः
४६ वहः ४७ शुभः ४८ हिमारातिः ४९ कृशानुः
५० सुभिक्षः ५१ आशितः ५२ चमसारिणः
५३ धूमकेतुः ५४। इति जटाधरः। । अस्य
गुणाः। वातकफस्तम्भशीतकम्पनाशकत्वं। आमा
शयपाचकत्वं। रुचिप्रबोधकत्वं। इति
राजवल्लभः। अपि च।
"अग्नेर्दुर्मेधा व्याधिनाशः भावाः प्रभावम्।
शोषो रोगो बलक्षेमं स्तम्भपोऽमाविष्या"।
इति मोक्षधर्मः।
अथ कर्मविशेषेऽग्नेर्नामानि। यथा,—
"लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः" १।
लौकिके गर्भाधानेषु मारुतो।
"अमत्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते २।
पुंसवने चन्द्रनामा ३ शुङ्गाकर्मणि शोभनः ४।
सीमन्ते मङ्गलो नाम ५ प्रगल्भो जातकर्मणि ६।
नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः ७ प्राशने च शुचिस्तथा ८।
सत्यनामाथ चूडायां ९ व्रतादेशे समुद्भवः १०
व्रतादेशे समुद्भवः।
"गोदाने सूर्यनामा च ११ केशान्ते ह्यग्निरुच्यते १२।
गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे। गोदानो यथा
दर्शने।
"वैश्वानरो विसर्गे तु १३ विवाहे योजकः स्मृतः १४"।
विसर्गे नाभिसंस्कारकोविशेषे।
"चतुर्थ्यां तु शिखीनामा १५ धृतिरग्निस्तथापरे १६"।
अपरे विवाहान्ते चतुर्थदिवसे। अपरे धृति-
होमादौ।
"प्रायश्चित्ते विधुश्चैव १७ पाकयज्ञे तु साहसः १८"।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तमहाव्याहृतिहोमादौ।
पाकयज्ञे पाकाङ्गहोमे वृषोत्सर्गप्रतिष्ठादौ।
"लक्षहोमे तु वह्निः स्यात् १९ कोटिहोमे हुताशनः।
पूर्णाहुत्यां मृडो नाम २१ शान्तिके वरदस्तथा २२।
पौष्टिके बलदश्चैव २३ क्रोधाग्निश्चाभिचारिके २४।
वश्यर्थे शमनो नाम २५ वरदानेऽभिदूषकः २६।
कोष्ठे तु जठरो नाम २७ क्रव्यादो मृतभक्षणे २८"।
इति गोभिलपुत्रकृतसंग्रहः। । अथ वह्नेः वर्ष।
यथा —
"पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः।
छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः"।
इत्यादिकपराय।*। अथ होमीयाग्नेः शुभ
लक्षणानि। यथा —
"अर्चिष्मान् पिण्डितशिखः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कार्यसिद्धये"।
इति वायुपुराणं।*। वैद्यमते अग्निस्त्रिधा
भौमः १ दिव्यः २ जठरः ३ तथाच भावप्रकाशे-
ऽग्नेः सर्वेषामुपकारकत्वात् पवनकादिकर्मणि।

द्वितीय उदकेन्धन पर्य्यग्न्ज्वलनशीलो वाड़व । तृतीय उभयेन्धन पर्य्यग्न्ज्वलनशील मुक्तस्याहारस्य रसादिपरिणामनिमित्तञ्च विद्युदादिश्च । इति विश्वरचितोपरि सन्देहभञ्जिका ॥ ॥ अपिच,—

"मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषम समश्चेति चतुर्विध ।
कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनल" ॥

तथा कार्य्य यथा,—

विषमोवातजान्रोगान् तीक्ष्ण पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समासमाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिन ॥
कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते ।
तीक्ष्णाग्निरिति त विद्यात् समाग्नि श्रेष्ठ उच्यते"॥

इति माधवकर ॥ अत्यन्ततीक्ष्णाग्निरेव हि भस्मक उच्यते। स तु आहाराभावे शोणितादीन् धातून् पाचयित्वा आशु मारयति। इति रक्षित ॥ (देहजन्यागे नादोत्पादकत्व यथा सङ्गीतदर्पणे,—

"आत्मना प्रेरित चित्त वह्निमाहन्ति देहजम् ।
ब्रह्मग्रन्थिस्थित प्राण स प्रेरयति पावक ॥
पावकप्रेरित सोऽथ क्रमादूर्द्ध्वपथे चरन् ।
अतिसूक्ष्मध्वनि नाभौ हृदि सूक्ष्म गले पुन ॥
पुष्ट शीर्षे त्वपुष्टञ्च कृत्रिम वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येव पञ्चधा कीर्त्यते बुधै ॥
नकार प्राणनामान दकारमनल विदु ।
जात प्राणाग्निसयोगात्तेन नादोऽभिधीयते"

अग्ने सर्व्वसाक्षित्वादि यथा रामायणे,—

"त्वमग्ने सर्व्वदेवानां शरीरान्तरगोचर ।
त्व साक्षी मम देहस्थस्त्राहि मां देवसत्तम" ।

यथा च भारते,—

"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च ।
द्यौर्भूमिरापो हृदय यमश्च ॥
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये ।
धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्" ॥

अस्य सर्व्वप्रथमाराध्यत्व ऋग्वेदस्य सर्व्वप्रथमऋक्षि उक्त यथा,—"अग्निमीले पुरोहितम्"। इत्यादि। विष्णु । सूर्य्य ।) अग्निकोणाधिपति । इत्यमर । चित्रकवृक्ष । रक्तचित्रक । भल्लातक । निम्बुक ॥ पित्त । स्वर्ण । इति राजनिर्घण्ट ।

अग्निक, पु, (अग्नि + सादृश्ये कप्रत्यय) इन्द्रगोपनामरक्तवर्णकीट । इति हेमचन्द्र ॥

अग्निकण, पु, (अग्ने कण । अग्नि + कण ।) अग्निकणा । स्फुलिङ्ग । इत्यमर ॥

अग्निकारिका, स्त्री, (अग्नि + कारिका ।) अग्निकार्य्य । इति हेमचन्द्र ॥

अग्निकार्य्य, क्ली, (अग्नि + कार्य्य ।) अग्नावग्नेर्वा कार्य्य । हविर्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालन । तत्पर्य्याय । अग्नीन्धन २ अग्नीध्रा ३ अग्निकारिका ४ । इति हेमचन्द्र ॥ (होमादौ हविर्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालन। अग्नौ साय प्रात समिद्धोमानुष्ठान । यथा—

"उपनीय गुरु शिष्य शिक्षयेच्छौचमादित ।
आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च" ॥

इति मनु ।)

अग्निकाष्ठ, क्ली, (अग्नि + काष्ठ ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्ट ॥

अग्निकुक्कुट, पु, (अग्ने कुक्कुटइव ।) ज्वलदग्नितृणोल्का । ज्वलन्त नुड़ा इति ख्यात । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अग्निकोण, स्त्री, (अग्ने अग्निदेवेन अधिष्ठितमित्यर्थ कोण ।) पूर्व्वदक्षिणकोण । तत्कोणाधिपतिरग्नि । इति ज्योतिष ॥ यथा हलायुधधृत,—

"गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्य श्राद्ध तत्प्रीतिहेतुकम् ।
पूर्व्वाह्नेऽप्यथवा प्रातर्दैशे स्यात् पूर्व्वदक्षिणे" ॥

पूर्व्वदक्षिणे अग्निकोणे । इति प्रायश्चित्ततत्त्व ॥

अग्निक्रीडा, स्त्री, (अग्निभि क्रीडा ।) अग्निखेला । खधूपादित्याग । आतशबाजीति ख्याता ॥

अग्निगर्भ, पु, (अग्नि गर्भे अभ्यन्तरे यस्य स ।) अग्निजारवृक्ष । सूर्य्यकान्तमणि । इति राजनिर्घण्ट ॥ (शमीवृक्ष । त्रि । अग्नियुक्तगर्भविशिष्ट । यथा,—"अग्निगर्भा शमीमिव"। इति शाकुन्तले ।)

अग्निगर्भा, स्त्री, (अग्नि गर्भे यस्या सा ।) महाज्योतिष्मतीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (शमीवृक्ष ।)

अग्निचित्, पु, (अग्नि चितवान् स्वयम् इति चि चयने । अग्नौ चेरिति क्विप् तुगागमश्च ।) अग्निहोत्री । साग्निक । इत्यमर ॥ (यथा रघुवंशे—

"विदधे विधिमस्य नैष्ठिक ।
यतिभि सार्द्धमनग्निमग्निचित्" ।)

अग्निज, पु, (अग्नि + जन् + ड ।) अग्निजारवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (त्रि । अग्निजातमात्रे ।)

अग्निजात, पु, (अग्ने जात । अग्नि + जन् + क्त ।) अग्निजारवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट । (त्रि । अग्निजातमात्रे ।)

अग्निजार, पु, (अग्नि + जार, अग्निं जठराग्निं जारयति परिपाकशक्तिं प्रदाय वर्द्धयति णिच् कर्म्मण्यण् इति पाणिनिसूत्र) औषधविशेष । अस्य पर्य्याय । अग्निनिर्य्यास २ अग्निगर्भ ३ अग्निज ४ वड़वाग्निमल ५ जरायु ६ अर्णवोद्भव ७ अग्निजात ८ अग्निजाल ९ सिन्धुफल १० । अस्य गुणा । कटुत्व। उष्णत्व। कफवायुसन्निपातशूलादिशीतरोगनाशित्व। पित्तप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

अग्निजाल, पु, (अग्नि + जाल ।) अग्निजारवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अग्निज्वाला, स्त्री, (अग्नेरिव ज्वाला यस्या । अग्ने ज्वाला इति वा ।) जलपिप्पली । धातकीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ अग्निशिखा ॥ (लाङ्गलिकी ।)

अग्निजिह्वा, स्त्री, (अग्ने जिह्वा ।) लाङ्गलीवृक्ष । विषलाङ्गला इति भाषा । इति राजनिर्घण्ट ॥ अग्ने काल्यादिसप्तार्च्चि षि । इति जटाधर ॥ अग्ने सप्तशिखा । तासा नामादिक सप्तजिह्वशब्दे द्रष्टव्य ॥ (योगविशेष । यथा,—

"सप्तषष्ठ्यादितिथय सोमवारादिभिर्युता ।
अग्निजिह्वा सप्त योगा मङ्गलेष्वतिगर्हिता" ॥

इति । योगशास्त्रे ।)

अग्निदमनी, स्त्री, (अग्ने जठरानलस्य दमनी ।) क्षुपविशेष । अस्या पर्य्याय । वह्निदमनी २ बहुकण्टका ३ वह्निकण्टारिका ४ गुच्छफला ५ क्षुद्रफला ६ क्षुद्रदु स्पर्शा ७ क्षुद्रकण्टारिका ८ मदेन्द्रमाता ९ दमनी १० । अस्या गुणा । कटुत्व । उष्णत्व । रूक्षत्व । वातकफगुल्मश्लीहनाशित्व । रुचिकारित्व । अग्निदीपनत्व । हृद्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

अग्निदीपन, त्रि, (अग्ने जठरानलस्य दीपन ।) अग्निवर्द्धक । जठराग्निकारकौषधविशेष । यथा रसेन्द्रचिन्तामणौ,—

'पारदान्तलवङ्गगन्धक,
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिक,
तिन्तिड़ीफलरसेन मर्द्दितम् ॥
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो,
रामवाण इति विश्रुतो रस ।
सग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकामामवातखरदूषण जयेत् ॥
दीयते तु शणकानुमानत,
सद्य एव जठराग्निदीपन" ।

"हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी" ॥

इति च भावप्रकाश ॥

अग्निदीप्ता, स्त्री, (अग्नि + दीप्ता) महाज्योतिष्मतीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट । (त्रि । वह्निज्वलित । यथा,—"नापि करुणाकारफलके नापि विषाक्ते नाप्यग्निदीप्तफलके" इति कुल्लूकभट्ट ।)

अग्निदेवा, स्त्री, (अग्नि देव अधिष्ठात्री देवता अस्या इति) कृत्तिकानक्षत्र । इति हेमचन्द्र ॥ (पु, अग्निदेव अग्निरूपो देव । अग्नि देव अस्य इति विग्रहे त्रि । अग्निपूजक ।)

अग्निनिर्य्यास, पु, अग्निजारवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अग्निप्रस्तर, पु, अग्निजनकपाषाण । चकमकीर पाथर इति भाषा ॥

अग्निवर्द्धन, क्ली, (अग्ने जठरानलस्य वर्द्धन वृद्धिकारकम् ।) जठराग्निवृद्धिकारकम् । तथा,—

"जीरक कफजित् स्वच्छ गन्धाढ्य कफवातनुत् ।
पाके च कटुतीक्ष्णोष्ण लघुपित्ताग्निवर्द्धनम्" ॥

इति राजवल्लभ ॥

अग्निभ, क्ली, (अग्निरिव भाति इति । अग्नि + भा + क ।) स्वर्ण । इति राजनिर्घण्ट ॥

अग्निभू, पु, (अग्नेर्भवतीति । अग्नि + भू + क्विप् ।) कार्त्तिकेय । इत्यमर ॥ (पुरा किल तारकासुरेण उत्पीड़ितानां देवानां रक्षार्थं शिवेन

रागादिर्भे भवति। यथार्थेतरं यथाधीनमेव दिवसे वर्षेषु। यथा—
"अगस्त्यार्थसतां नौरेव सिंहराशौ विभाग्यात्"।
यथा भविष्ये—
"अगाते भास्करे कन्या देवभूतेर्विनिर्दिशेत्।
अर्घं दद्यादगस्त्याय गौड़देशनिवासिनः"॥
यथा भीमपराक्रमे।
"कन्या भास्करमाप्ते करिते कवलोद्भवे।
अर्घं दद्यादगस्त्याय सर्वदा भाषात् सर्वेत च"॥
यथा भारतीये।
"प्रद्दे नोर्वे विनिहिताय विनयमाप्तलैर्वेर्त।
अन्येनापेन दे दद्यात् दक्षिणाशामुखस्थिता॥
वातमसमनीकाय अभिमानतनभव।
मित्रावरुणयोः पत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते"॥
मार्कण्डे।
"वातापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु"।
अगस्त्यदिकम् अगस्त्याय नमः इत्येव देवे। विशेषानुपदेशे सामान्यतः प्राप्यात् यदि काद्यानुपलक्षितः इति अगस्त्यपदि प्रयोगाद् धर्मकर्मतादिति दत्तावदः॥०॥ अगस्त्यार्घ मन्त्रम्।
"लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं मित्रावरुणिवल्लभे"॥
इति मन्त्रान्तरम्। (अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति इत्यमरः। तथा च रघौ—
प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः।
अगाध, त्रि (नास्ति गाधः स्थितिस्थानं यस्य। नञो ऽस्त्यर्थानामिति बहुव्रीहिः।) अतिगम्भीरः। अतल स्पर्शः। इत्यमरः। (अतिगम्भीरः। दुर्बो धात्मकः।)
अगाध, क्ली छिद्रं। इति मेदिनी॥
अगाधजल पुं, (अगाधं जलं यस्मिन्। बहु व्रीहिः) ह्रदः। इत्यमरः॥ त्रि। अपरि च्छिन्नजलविशिष्टः।)
अगार क्ली, (अगात् अपर्यते। ऋ गतौ। कर्म ण्यण्।) आगारं। गृहं। इत्यमरटीकायां भरतः॥
गृहाणि चागाराणि शमामुक्तमानि च"।
इति। 'अगात् सदागारमारात्' इति प्रयु।)
अगिर, पुं, (अग+इर।) स्वर्गः। सूर्यः। राक्षसः। इति महाप्रभा।
अगु पुं (नास्ति गौः किरणो यस्य सः। बहु व्रीहिः) राहुग्रहः इति दीपिका। किरण रहित त्रि।
अगुरु क्ली (न गुरु दुर्वहो यस्मात् इति। बहुव्रीहिः।) शिंशपावृक्षः। काष्ठागुरु च तद्विशेषगन्धद्रव्यविशेषः। अगर इति ख्यातः। अस्य पर्य्यायः। वंशिक १ राजाई २ लोहं ३ कृमिज ४ जोङ्गकं ५। इत्यमरः। सहजं ६ कृमि जं लोहाख्यं ७ अनुरु ८। इति रत्नमाला। शीतल १ वसुसम्भव ११ वसुसान्न १२ अमरं १३ अमिकर्म १४ भाकस १५। इति राजनिर्घण्टः। अस्य गुणाः। तिक्तत्वं। उष्णत्वं। कटुत्वं। पित्ते कट्कत्वं। मक्षवाताकुष्ठाशिमुख रोगनाशित्वं। इति राजवल्लभ राजनिर्घण्टश्च। अगुरुर्गृहगीति वैद्यकाः। अगर् इति कर्ना मम्र। मन्मथविशेषः। यथा,—
"अगुरु प्रथमं योज्यं राजार्हं योजनं तथा।
दहेत् कृमिभवापि कृमिजम्मनार्चितं॥
अगुरुर्जं कटुक च स्निग्धं शीतलश्च तिक्तकं।
तत सर्वोत्तिरोमक्त शीतवातकफापहम्।
अर्थं गुणाविनं तत योजनमपि मन्यति।
अगुरुमणः चेरा अगुरुगुरुतमा कृता"।
इति भावप्रकाशः।
अगुरु, त्रि (न गुरुः। नञ् समासः।) लघुविन। भव। इति मेदिनी॥
अगुरुशिंशपा स्त्री, शिंशपावृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
अगृहत्वं, स्त्री, (न गृहं यस्यास्ति तथा यस्य। बहुव्रीहिः।) विद्युत्। इति राजनिर्घण्टः॥
अगोचर, त्रि (न गोचरः। नञ् समासः।) इन्द्रिय मनसामविषयः। अप्रकाश। यथा,—
"अगोचरस्तव वाङ्मनसोः गोचरमुनेः।
इति रामायणं। (वाचामगोचरस्त्वमेवविदित विभाव इति भगवद्वचने।)
अगौका [स्] पुं, (अगः ओकः यस्य सः। बहुव्रीहिः।) शरभः। सिंहः। पक्षी। इति मेदिनी॥ (त्रि। पर्वतवासी।)
अग्नायी, स्त्री, (अग्नेः स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे वृषा कप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः इत्यनेन अग्निशब्दस्येकारादेशो ङीप् च।) अग्निभार्या। इत्यमरः॥ स्वाहा। इति जटाधरः। ("अग्नायी स्वाहा च हुतभुक् प्रिया इत्यमरः।)
अग्नि, पुं, (अङ्गति ऊर्द्ध्वं गच्छति इति कुलाख्यः इति महेशादिभिरवगत सार्थकगुणवानकुत्सितनानार्थेन अङ्गिर्नि। यद्वा अङ्गति ऊर्द्ध्वं गच्छति इति। अगि गतौ। अङ्गेर्नलोपश्च इति नि प्रत्ययः) तेजःपदार्थ विशेषः। आगुन इति भाषा। अग्नेरपि बहु मार्गाः भाषा प्रकाशेऽपि। अग्ने सर्वा आदा। दक्षिणाग्निः गार्हपत्यः १ आहवनीयः २ सभ्यः ३। अस्य अपरेऽपि अर्थाः अग्निकार्य्ये वृष्णि। गतेन्द्रा सप्ताना देवतानां भाषा। सर्वे निर्दिष्टाः वद्देवतादहनाः। इति न्यायं। अस्य पर्य्यायाः। वैश्वानरः १ वह्निः २ वीतिहोत्रः ३ धनञ्जयः ४ कृपीटयोनिः ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः ७ तनूनपात् ८ बर्हिः ९ शुष्मा १० कृष्णवर्त्मा ११ शोचिष्केशः १२ उषर्बुधः १३ आश्रयाशः १४ बृहद्भानुः १५ कृशानुः १६ पावकः १७ अनलः १८ रोहिताश्वः १९ वायुसखः २० शिखावान् २१ आशुशुक्षणिः २२ हिरण्यरेताः २३ हुतभुक् २४ दहनः २५ हव्यवाहनः २६ सप्तार्चिः २७ दमुनाः २८ शुक्रः २९ चित्रभानुः ३० विभावसुः ३१ शुचिः ३२ अप्पित्तं ३३। इत्यमरस्तट्टीका च। धनञ्जयः ३४ धूमकेतुः ३५ अर्चिः ३६ शिखी ३७ हिरण्यः ३८ विभावसुः ३९ छागवाहनः ४० सप्तार्चिः ४१ सुरधारा ४२ अर्चिर्भाः ४३ भास्करः ४४ यज्ञः ४५ रुद्रः ४६ हिमारातिः ४७ वसोर्मुक् ४८ ज्वलितः ४९ वाडवितः ५० बर्हिः ५१ जगदर्चिः ५२ सर्वदेवमुखः ५३। इति जटाधरः। ॥ अस्य गुणाः। वातश्लेष्मस्तम्भशीतकम्पनाशकत्वं। आमा शयपाचकत्वं। रक्तपित्तप्रकोपकत्वं। इति राजवल्लभः। अपि च।
"अग्नेर्दुर्मेधा जीर्णीत्वात पाचा मनामनम्।
शोषो दोषो कथंचेद्वा सवनवो नाविका"।
इति भावप्रकाशः॥ ॥
अथ कर्मविशेषेऽग्नेर्नामानि। यथा,—
"लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः"१।
लौकिके सामान्यव्यवहारे।
"अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते २।
पुंसवने चन्द्रनामा ३ शुङ्गाकर्मणि शोभनः ४।
सीमन्ते मङ्गलो नाम ५ प्रगल्भो जातकर्मणि ६।
नाम्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः ७ प्राशने च शुचिस्तथा ८
सत्यनामाथ चूडायां ९ व्रतादेशे समुद्भवः १०।
व्रतादेशे उपनयने।
"गोदाने सूर्यनामा च ११ केशान्ते ह्यग्निरुच्यते १२।
गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे। केशान्ते वेदा रम्भे।
"वैश्वानरो विसर्गे तु १३ विवाहे योजकः स्मृतः १४"।
विसर्गे नाशिकविवाहकर्मविशेषे।
"चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम १५ धृतिरग्निस्तथापरे १६"।
चतुर्थ्यां विवाहान्ते चतुर्थीदिने। अपरे इति शीमाग्नौ।
"प्रायश्चित्ते विधुश्चैव १७ पाकयज्ञे तु साहसः १८"।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ। पाकयज्ञे पाकाङ्गहोमे वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादौ।
"लक्षहोमे च वह्निः स्यात् १९ कोटिहोमे हुताशनः।
पूर्णाहुत्यां मृडो नाम २० शान्तिके वरदस्तथा २१।
पौष्टिके बलदश्चैव २२ क्रोधाग्निश्चाभिचारिके २३।
वश्यर्थे शमनो नाम २४ वरदानेऽभिदूषकः २५।
कोष्ठे तु जठरो नाम २६ क्रव्यादो मृतभक्षणे"॥
इति गोभिलपुत्रकृतसंग्रहः॥ अथ तस्य ध्यानं। यथा—
"पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः।
छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः"।
इत्यग्निपुराणम्॥०॥ अथ होमीयाग्नेः शुभ लक्षणानि। यथा—
"अर्चिष्मान् पिण्डितशिखः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कार्य्यसिद्धये"।
इति वायुपुराणं॥०॥ वैद्यमते अग्निस्त्रिधा भौमः १ दिव्यः २ उदर्यः ३ तत्राद्यः काष्ठेन्धन प्रभवः ऊर्द्ध्वज्वलनस्वभावः पचनस्वेदनादिसमर्थश्च।

द्वितीय उदकेन्धन ऊर्द्ध्वज्वलनशीलो वाडव । तृतीय उभयेन्धन पर्य्यग्ज्वलनशीलः भुक्तस्याहारस्य रसादिपरिणामनिमित्तञ्च विद्युदादिश्च । इति विजयरक्षितोपरि सन्देहभञ्जिका ॥ * ॥ अपिच,—

"मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषम समश्चेति चतुर्विध ।
कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनल" ॥

तेषां कार्य्यं यथा,—

"विषमोवातजान्रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समासमाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।
स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिन ॥
कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते ।
तीक्ष्णाग्निरिति त विद्यात् समाग्नि श्रेष्ठ उच्यते" ॥

इति माधवकर ॥ अत्यन्ततीक्ष्णाग्निरेव हि भस्मक उच्यते । स तु आहाराभावे शोणितादीन् धातून् पाचयित्वा आशु मारयति । इति रक्षितः ॥ * ॥ (देहजन्याग्नेर्नादोत्पादकत्व यथा सङ्गीतदर्पणे,—

"आत्मना प्रेरित चित्त वह्निमाहन्ति देहजम् ।
ब्रह्मग्रन्थिस्थित प्राण स प्रेरयति पावकः ॥
पावकप्रेरितः सोऽथ क्रमादूर्द्ध्वपथे चरन् ।
अतिसूक्ष्मध्वनि नाभौ हृदि सूक्ष्म गले पुन ॥
पुष्ट शीर्षे त्वपुष्टञ्च कृत्रिम वदने तथा ।
आविर्भावयतीत्येव पञ्चधा कीर्त्यते बुधै ॥
नकार प्राणनामान दकारमनल विदु ।
जात प्राणाग्निसयोगात्तेन नादोऽभिधीयते"

अग्नेः सर्व्वसाक्षित्वादि यथा रामायणे,—

"त्वमग्ने सर्व्वदेवानां शरीरान्तरगोचर ।
त्व साक्षी मम देहस्थस्त्राहि मां देवसत्तम" ।

यथा च भारते,—

"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च ।
द्यौर्भूमिरापो हृदय यमश्च ॥
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये ।
धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्" ॥

अस्य सर्व्वप्रथमाराध्यत्व ऋग्वेदस्य सर्व्वप्रथमसूक्ते उक्त यथा,—"अग्निमीळे पुरोहितम्" । इत्यादि । विष्णु । सूर्य्य ।) अग्निकोणाधिपति । इत्यमर । चित्रकवृक्षः । रक्तचित्रक । भल्लातक । निम्बुक ॥ पित्त । स्वर्ण । इति राजनिर्घण्टः ।

अग्निक, पुं, (अग्नि + सादृश्ये कप्रत्यय) इन्द्रगोपनामरक्तवर्णकीट । इति हेमचन्द्र ॥

अग्निकण, पु, (अग्ने कण । अग्नि + कण ।) अग्निकणा । स्फुलिङ्ग । इत्यमरः ॥

अग्निकारिका, स्त्री, (अग्नि + कारिका ।) अग्निकार्य्य । इति हेमचन्द्र ॥

अग्निकार्य्य, स्त्री, (अग्नि + कार्य्य ।) अग्नावग्नेर्वा कार्य्य । हविर्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालन । तत्पर्य्याय । अग्नीन्धन २ अग्नीध्रा ३ अग्निकारिका ४ । इति हेमचन्द्र ॥ (होमादौ हविर्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालन । अग्नौ साय प्रात समिद्धोमानुष्ठान । यथा—

"उपनीय गुरु शिष्य शिक्षयेच्छौचमादित ।

आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च" ॥

इति मनु ।)

अग्निकाष्ठ, क्ली, (अग्नि + काष्ठ ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निकुक्कुट, पुं, (अग्नेः कुक्कुटइव ।) ज्वलदग्निखण्डोल्का । ज्वलन्त नुड़ा इति ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अग्निकोण, क्ली, (अग्ने अग्निदेवेन अधिष्ठितमित्यर्थ कोण ।) पूर्व्वदक्षिणकोण । तत्कोणाधिपतिरग्नि । इति ज्योतिष ॥ यथा छन्दोगपरिशिष्टधृत,—

"गत्वैव तीर्थे कर्त्तव्य श्राद्ध तत्प्रीतिहेतुकम् ।
पूर्व्वाङ्गेऽप्यथवा प्रातर्दशे स्यात् पूर्व्वदक्षिणे" ॥

पूर्व्वदक्षिणे अग्निकोणे । इति प्रायश्चित्ततत्त्व ॥

अग्निक्रीड़ा, स्त्री, (अग्निभि क्रीड़ा ।) अग्निखेला । अग्नेयादित्याग । आतशवाजीति ख्याता ॥

अग्निगर्भ, पु, (अग्नि गर्भे अभ्यन्तरे यस्य स ।) अग्निजारवृक्ष । सूर्य्यकान्तमणि । इति राजनिर्घण्ट ॥ (शमीवृक्ष । त्रि । अग्नियुक्तगर्भविशिष्ट । यथा,—"अग्निगर्भां शमीमिव" । इति शाकुन्तले ।)

अग्निगर्भा, स्त्री, (अग्नि गर्भे यस्या सा ।) महाज्योतिष्मतीवृक्षः । इति राजनिर्घण्ट ॥ (शमीवृक्ष ।)

अग्निचित्, पु, (अग्नि चितवान् स्वयम् इति चि चयने । अग्नौ चेरिति क्विप् तुगागमश्च ।) अग्निहोत्री । साग्निकः । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे—

"विदधे विधिमस्य नैष्ठिक ।
यतिभि सार्द्धमनग्निमग्निचित्" ।)

अग्निज, पुं, (अग्नि + जन् + ड ।) अग्निजारवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (त्रि । अग्निजातमात्रे ।)

अग्निजात, पु, (अग्ने जातः । अग्नि + जन् + क्त ।) अग्निजारवृक्षः । इति राजनिर्घण्ट । (त्रि । अग्निजातमात्रे ।)

अग्निजार, पुं, (अग्नि + जार, अग्नि जठराग्नि जारयति परिपाकशक्ति प्रदाय वर्द्धयति वृ कर्म्मण्यण् इति पाणिनिसूत्र) औषधविशेष । अस्य पर्य्याय । अग्निनिर्य्यास २ अग्निगर्भः ३ अग्निज ४ वड़वाग्निमलः ५ जरायु ६ अर्णवोद्भवः ७ अग्निजात ८ अग्निजाल ९ सिन्धुफलः १० । अस्य गुणाः । कटुत्व । उष्णत्व । कफवायुसन्निपातशूलातिशीतरोगनाशित्व । पित्तप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

अग्निजाल, पु, (अग्नि + जाल ।) अग्निजारवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अग्निज्वाला, स्त्री, (अग्नेरिव ज्वाला यस्याः । अग्ने ज्वाला इति वा ।) जलपिप्पली । धातकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्ट ॥ अग्निशिखा ॥ (लाङ्गलिकी ।)

अग्निजिह्वा, स्त्री, (अग्ने जिह्वा ।) लाङ्गलीवृक्षः । विषलाङ्गला इति भाषा । इति राजनिर्घण्ट ॥ अग्ने काल्यादिसप्तार्च्चिषि । इति जटाधर ॥ अग्ने सप्तशिखा । तासा नामादिक सप्तजिह्वशब्दे द्रष्टव्य ॥ (योगविशेषः । यथा,—

"सप्तम्याद्यादितिथय सोमवारादिभिर्युता ।
अग्निजिह्वा सप्त योगा मङ्गलेष्वतिगर्हिता" ॥

इति । योगशास्त्रे ।)

अग्निदमनी, स्त्री, (अग्नेः जठरानलस्य दमनी ।) क्षुपविशेष । अस्याः पर्य्याय । वह्निदमनी २ मञ्जुकण्टका ३ वह्निकण्टारिका ४ गुच्छफला ५ क्षुद्रफला ६ क्षुद्रदुःस्पर्शा ७ क्षुद्रकण्टारिका ८ मर्त्येन्द्रमाता ९ दमनी १० । अस्या गुणा । कटुत्व । उष्णत्व । रूक्षत्व । वातकफगुल्मश्लीहनाशित्व । रुचिकारत्व । अग्निदीपनत्व । हृद्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

अग्निदीपन, त्रि, (अग्ने जठरानलस्य दीपनः ।) अग्निवर्द्धक । जठराग्निकारकौषधविशेष । यथा रसेन्द्रचिन्तामणौ,—

"पारदाम्रतवङ्गगन्धक,
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिक,
तिन्तिडीफलरसेन मर्दितम् ॥
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो,
रामवाण इति विश्रुतो रस ।
सग्रहग्रहणिकुम्भकर्णक-
मामवातखरदूषण जयेत् ॥
दीयते तु प्रत्ययानुमानत ,
सद्य एव जठराग्निदीपन" ।
"हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुड़ेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी" ॥

इति च भावप्रकाशः ॥

अग्निदीप्ता, स्त्री, (अग्नि + दीप्ता) महाज्योतिष्मतीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (त्रि । वह्निज्वलित । यथा,—"नापि कण्टकारफलके वाणे नापि वियात्मिके नाप्यग्निदीप्तफलके" इति कुल्लूकभट्ट ।)

अग्निदेवा, स्त्री, (अग्निः देव अधिष्ठात्री देवता अस्या इति) कृत्तिकानक्षत्र । इति हेमचन्द्र ॥ (पुं, अग्निदेव अग्निरूपो देव । अग्निः देवः अस्य इति विग्रहे त्रि । अग्निपूजक ।)

अग्निनिर्य्यास, पु, अग्निजारवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अग्निप्रस्तर, पु, अग्निजनकपाषाण । चकमकीर पाथर इति भाषा ॥

अग्निवर्द्धन, क्ली, (अग्नेः जठरानलस्य वर्द्धन वृद्धिकारकम् ।) जठराग्निवृद्धिकारकम् । तथा,—

"जीरक रुचिकृत् स्वर्य्य गन्धाढ्य कफवातनुत् ।
पाके च कटुतीक्ष्णोष्ण लघुपित्ताग्निवर्द्धनम्" ॥

इति राजवल्लभ ॥

अग्निभ, क्ली, (अग्निरिव भाति इति । अग्नि + भा + क ।) स्वर्ण । इति राजनिर्घण्ट ॥

अग्निभू, पु, (अग्नेर्भवतीति । अग्नि + भू + क्विप् ।) कार्त्तिकेय । इत्यमर ॥ (पुरा किल तारकासुरेण उत्पीड़ितानां देवानां रक्षार्थं शिवेन

अग्निकर्म्म चारीत पश्चिमुखे स्थितं । तेन अग्निना हविष्यास्तु स्थितं । अथ देवासुरसंग्रामे शरणं प्रविष्टं मरुतां । तेन अग्निमुखा इति ख्यातिरेव । अग्नौ स्त्री । इति मेदिनीकारः । तथाच मनुः,—

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" ॥

अग्निभुवि, पुं, (अग्नि+भू+क्विप् ।) कार्त्तिकेयः । षट् प्रेमसेनानामधिकः । इति हेमचन्द्रः ।

अग्निमणि, पुं सूर्य्यकान्तमणिः । इति जटाधरः ।

अग्निमन्थ, पुं, (अग्निं मथ्नाति इति । मन्थ विलो डने । कर्म्मणि अण् ।) अरणिवृक्षः । अमरः । (यथा वैद्यके —

"अग्निमन्थः श्वयथुनुत् वीर्य्योष्णः कफवातहृत् ।
पाण्डुनुत् शोथमन्दाग्निविबन्धनाशनः परः" ॥

अग्निमन्थगुणमाह सुश्रुतः—
"अग्निमन्थमयावक्रगणीता
वातरोगमुखे हुताशिता ।
तत्तदामयपुस्फोटिका
रिपुणा अग्निमन्थनाशिका" ॥

अपिच—
"अग्निमन्थोऽग्नि वर्णश्च शिरोव्याधिनाशनः । ।
आमवातकफेर्वा शोथपाण्डूदरनिवारकः" ।)

अग्निमारुति, पुं, (अग्नौ जठराग्निविषये मारुतिः हनूमान् इव । यत्र जठराग्नौ वातपित्तस्थौ राक्षसा भक्षीभूता आसन् । इत्यतो अग्निमा रुतिरुच्यते) अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ।

अग्निमुख, पुं, (अग्निः मुखं यस्य बहुव्रीहिः ।) देवता । ब्राह्मणः । इति मेदिनी । चित्रकवृक्षः । भल्लातकः । इति त्रिका । (स्त्री । अग्नेः मुखम् सूचीषु ।)

अग्निमुखी, स्त्री, (अग्निरिव मुखं यस्याः । ङ्गी षित्वात् ङीष् ।) भल्लातकी (मेषा) । इत्यमरः । लाङ्गलिकी । इति राजनिर्घण्टः ।

अग्निरक्षणं, क्ली, (अग्नेः रक्षणम् । षष्ठीतत्पुरुषः ।) अग्न्याधानं । अग्निहोत्रं । इति हैमचन्द्रः ।

अग्निरजाः, [स्] पुं, (अग्नेः रजः कृमिविशेषः ।) इन्द्रगोपाख्यकीटः । इति हेमचन्द्रः । (स्त्री— अग्निरजी । वर्णः) ।

अग्निरहा, स्त्री, मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ।

अग्निवर्द्धक, त्रि, (अग्निं जठरानलं वर्द्धयति इति) अग्नि+वृध्+णिच्+ण्वुल् ।) अग्निवृद्धिकारकौषधा दि । आमेयः । इति वैद्यकं ।

अग्निवल्लभ, पुं, (अग्नेः वल्लभः प्रदीपकत्वात् प्रियः ।) शालवृक्षः । रालः । इति राजनिर्घण्टः ।

अग्निवाह, पुं, (अग्नेः वाहः ।) धूमः । इति त्रि काण्डशेषः । (छागः) ।

अग्निवाहन, पुं, (अग्नेः वाहनम् ।) धूमः । इति जटाधरः । (मेषवाहनः । वायव्यमनुष्यः ।)

अग्निविन्, पुं, (अग्निं वेत्ति इति विद् क्विप् ।) अग्निवित् । अग्निहोत्री । इति हेमचन्द्रः । (अग्निकर्म्मपारगः ।)

अग्निवीर्य्य, क्ली, (अग्नेः वीर्य्यं प्राप्तवीर्यतां यस्य तत् । अग्नेः वीर्य्यस्य उत्पत्तिं स्थानं मनुः,—

"अपामग्नेश्च संयोगात् हेमं रूप्यञ्च निर्ब्बभौ ।
तस्मात् तयोः स्वयोन्येव निर्णीतो गुणवत्तरः" ।)

स्वर्णं । इति शिवदत्तीय ।

अग्निवीर्य्यं, क्ली, (अग्नेः वीर्य्यं कारणं ।) स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः । (त्रि अग्नितुल्यबले) ।

अग्निशिखं, क्ली, (अग्नेरिव शिखा केशरं यस्य ।) स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः । कुङ्कुमं । कुसुम्भपुष्पं । इति मेदिनी । (लाङ्गलिका) ।

अग्निशिख, पुं, (अग्नेरिव शिखा रक्तवर्णा केशरं यस्य ।) कुसुम्भवृक्षः । कुङ्कुमं । दीपः । बाणः । इति शब्दरत्नावली ।

अग्निशिखा, स्त्री, (अग्नेरिव शिखा केशरं यस्याः ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । विषलाङ्गला इति भाषा । स्थलविशेषः । तस्य पर्य्यायः । शिखण्डी १ अ ग्निशिखा २ अग्निमुखी ३ हलिनी ४ । इत्यमरः । (अग्नेः शिखा ।) ज्वाला । आगुनेर शिष इति भाषा ।

अग्निशेखरं, क्ली, (अग्नेरिव शेखरं केशरं यस्य ।) कुङ्कुमं । इति राजनिर्घण्टः ।

अग्निष्टोम, पुं, (अग्नेः स्तोमः । अग्नेः स्तुत् स्तोमस्तोमा इति वा ।) यज्ञविशेषः । इति शब्दरत्नावली । तस्य विधिः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति तत्रविधिश्रुत्योक्तिष्टोमया गयागविशेषस्य गुणविकारोऽग्निष्टोमो नाम । तस्य स्वामी यजमानः । यागाधिकारी ब्राह्मणेनैव आहिताग्निश्च । सर्वे देवाः । देवता इन्द्रवायवा दयः । ऋत्विजः षोडश । तेषाञ्च चत्वारो गणाः । होतृगणः १ अध्वर्य्युगणः २ ब्रह्मगणः ३ उद्गातृ गणः ४ । एतेषाञ्च गणानां चत्वारश्चत्वारः । तत्र होतृगणे होता १ मैत्रावरुणः २ अच्छावाकः ३ ग्रावस्तोता ४ । अध्वर्य्युगणे अध्वर्य्युः १ प्रति प्रस्थाता २ नेष्टा ३ उन्नेता ४ । ब्रह्मगणे ब्रह्मा १ ब्राह्मणाच्छंसी २ आग्नीध्रः ३ पोता ४ । उद्गातृ गणे उद्गाता १ प्रस्तोता २ प्रतिहर्त्ता ३ सु ब्रह्मण्यः ४ । ते च यजमानेन वरणीयाः । प्रथमदिने दीक्षा दीक्षणीयादिसंस्कारानुष्ठानं । तत्र द्वितीय दिवसे प्रायणीयादि सोमक्रयान्तं । ततो द्वितीयतृतीयचतुर्थदिवसेषु प्रातः सायं प्रवर्ग्योपसदौ च मध्ये आतिथ्यादिकर्म्मानुष्ठानं । चतुर्थदिवसे मध्याह्नोत्तरकालात् अग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानं । तत्र यत्र यजमानस्य मृतिः विधिविधानमपि हिता अर्थाना अपि वैधानि देवैः नाशितोऽग्निष्टोमो वा न सम्यक् न पूर्णफलो भवति । तस्य दौ र्बल्यपरिहारार्थमिदमपि आवश्यकं । तत्र यजमानस्य विधिविधानमपि आमहोत्रां अग्नौ दैवानि होमकार्य्यं न सर्व्वं स्यात् तत्र दैवमान विद्वद्देवतापरिहारार्थमित्यादिकं कुर्य्यात् । इत्थं प्रधानाद् अग्न्यं पुनरग्न्याधानादौ इत्यपि देवे भूते अपरार्ध्य अग्न्यं कर्म्म । इत्थं पशु यागकर्म्म चतुर्थदिवसे अग्निष्टोम दिने वा सवनीयमाचरेत् प्रायश्चित्तं वा । तत्र प्रातःसवने प्रयोगारम्भः कार्य्यः । तत्र धाराग्रहणं । धारादि च ग्रहाश्च पात्राणि चेति । तत्र ग्रहपात्राणि विविधानि पात्राणि उपांश्वन्तर्यामादीनि । ऐन्द्रवायवादीनि आप्सरसि प्रियाणि विदेहानि वायव्यादीनि पात्राणि ऋतुपात्राणि । आश्विनादि । तत्र आदौ सोमरसस्य अभिषवेण ग्रहणं निष्पादयेत् निष्पाद्य पवित्रमध्येन होमः कर्त्तव्यः । तत्र सर्व्वोद्देशकमवदानं आपोनप्त्रीयाः कर्त्तव्याः । एतदनुष्ठानपर्य्यवसाने इदं प्रातःसवन समाप्तिः । ततो माध्यन्दिनसवनं । तत्र दक्षिणा दानं । दक्षिणा च द्वादशोत्तरशतं गावः । तत तृतीयसवनं । इत्थं प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवन तृतीयसवनयागात्मकः अग्निष्टोमः प्र धानयागः । इत्येतावता । तृतीयसवनमन्त्रा मुपहवमन्त्रपाठः । तदन्ते यज्ञपुच्छवाचनादि व्यवहोमः । अवभृथस्नानमनुष्ठाय यजमानः । तत्र गौः पशुः । तत्र वपाविधिविद्यमानात्, तत्र च नियमात् तद् स्थाने आमिक्षायागः । तत उदयनीया एवं मुदयनीया । सा च पञ्चम दिवसे वामनादि कर्त्तव्या । यज्ञमात्रस्य अग्निष्टोम यागसमाप्तिः । एवमग्निष्टोमयागविवरणमेतत् सूची ।

अग्निष्ठ, पुं, (अग्नौ तिष्ठतीति । अग्नि+स्था+क) लौहमयपात्रविशेषः अग्निकुण्डाधारः । इति त्रिकाण्ड शेषः । (कड़ा इति भाषा) ।

अग्निसख, पुं (अग्नेः सखा इति समासे राजाह सखिभ्यष्टच् इति समासान्तष्टच् ।) वायुः । वायुरग्नेः सखेति दर्शनात् ।

अग्निसन्दीपन, त्रि (अग्नेः सन्दीपनम् । सम्+ दीप्+ल्युट् ।) जठराग्निदीपकादि । यथा—

"रुचा सप्ताम्लवासा मात्रोदरविवर्द्धिता ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी मधुरसयवकुशरा ।
यवाक्षोदादि वासित वारुणी विश्वपर्णी ।
चूर्णितं सौवर्चलमग्निसन्दीपनं परं" ।

इति भावप्रकाशः ।

अपि च ।
"अग्निसन्दीपनं चूर्णं पथ्यं पाचनमुत्तमं" ।
इति शब्दार्णवः ।

अग्निसम्भव, पुं, (अग्नि सम्भवो यस्य सः । अग्नि +सम्+भू+अप् ।) अरण्यकुसुम्भः । इति राज निर्घण्टः । (आग्नेयिक । त्रि । अग्निजातः ।)

अग्निसहाय, पुं, (अग्नेः जठराग्नेः सहाय वर्द्धकः । वनेष्ववसरेषु अग्निवर्द्धनात् ।) वनकपोतः । इति राजनिर्घण्टः । (अग्नेः सहायः पवनः । वायुः ।)

अग्निसारं, क्ली, (अग्नेरिव सारः वर्णो यस्य ।) रसाञ्जनं । इति राजनिर्घण्टः ।

अग्निसाक्षिक त्रि, (अग्नेः साक्ष्यम् । अग्निम् इत्यस्य ।) अग्नौ विवाहविधौ अग्नेः साक्षित्वम् विवाहं । यथा,—

"साक्षिणः सर्वे मध्ये मरीचौ तव देवेषु ।

हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
मालूरस्य स्थाने मानुषस्य इति वा पाठः ॥१॥
शाल्मलीरसमादाय खरमूत्रे निधापितम् ।
अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥२॥
वायसी उदरं गृह्य मण्डूकवसया सह ।
गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽग्नौ प्रक्षिपेद्बुधः ॥
एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥३॥
रक्तपाठामूलन्तु अवष्टभ्य मूषके ॥
दिव्यं स्तम्भयते क्षिप्रं पय पिबेत् भल्लातकम् ॥४॥
सुण्डीतिक्ता वचा कुष्ठं मरीचं नागरं तथा ॥
चर्व्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ॥५॥
गोरोचनां भृङ्गराजं घृतकौलिकं घृतं समम् ॥
दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्यान्मन्त्रेणानेन वै तथा" ॥६॥
ओमह्य अग्निस्तम्भनं कुरु । इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

अग्निष्वात्ता, पुं, (अग्निना सुष्ठु यथा स्यात् एवम् आत्ता भक्षिता, श्रौतस्मार्त्ताग्निदग्धा इत्यर्थः । मन्वादिस्मृतिषु मूर्द्धन्यषकारवान् एव पाठः । मूर्द्धन्यादेशस्तु न युक्तः ।) मरीचिपुत्रपितृगणविशेषः । नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति शब्दमाला,—
"विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः" ॥
इति मनुः ।

अग्निहोत्र, क्ली, (अग्नये होत्रम् यत्र इति बहुव्रीहिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधम् । माससाध्यं यावज्जीवनसाध्यञ्च । द्वितीये विशेषोऽयम् । वदग्नौ यावज्जीवं प्रत्यहं प्रातः सायं हवनम् । तदग्निना यागकर्त्तुर्दाहश्च । इति स्मृतिः ॥ तत्र क्रमो यथा । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां कृतदारपरिग्रहाणां काणत्वान्धत्वबधिरत्वपङ्गुत्वादिदोषरहितानां वर्णक्रमेण वसन्तग्रीष्मशरत्सु अग्न्याधानं विहितम् । अग्नयस्त्रयः गार्हपत्यः १ दक्षिणाग्निः २ आहवनीयः ३ । एषामाधानं नाम देशविशेषे तत्तन्मन्त्रैः स्थापनम् । तेष्वग्निषु सायङ्काले प्रातःकाले चाग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रं नाम होमस्य नामधेयम् । अग्नये होत्रं होमो यस्मिन् कर्म्मणीति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । तत्र द्रव्याणि दश । पयः १ दधि २ यवागूः ३ घृतं ४ ओदनं ५ तण्डुलाः ६ सोमरसः ७ मांसं ८ तैलं ९ माषाः १० । सम्प्रति कलियुगे पयसा तण्डुलैर्यवाग्वा च होमः शिष्टाचारप्रसिद्धः । तत्र एकः ऋत्विक् । नित्यं होमः यजमानेन वा कर्त्तव्यः ऋत्विजा वा कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु रात्रौ यवागूद्रव्येण यजमानेनैव कर्त्तव्यः । स चाग्निहोत्रहोमः आरम्भप्रभृति यावज्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमदिने पूर्व्वोक्तानां दशानां द्रव्याणां मध्ये सम्प्रति प्रचलद्रूपाणाञ्च मध्ये येन द्रव्येण प्रथमाग्निहोत्रहोमः कृतः तेनैव द्रव्येण यावज्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमहोमश्च यस्मिन् दिने अग्न्याधानं कृतं तस्मिन् दिने सायङ्काले आरम्भणीयः । तत्र प्रातर्होमे सूर्य्यो देवता सायङ्काले अग्निर्देवता । आधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां दर्शपौर्णमासयागारम्भः कर्त्तव्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधिवाक्यम् । तत्र षड्यागाः । पौर्णमास्यां त्रयः । अमायां त्रयः । पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागास्त्रयो यागाः । अमावस्यायामाग्नेयैन्द्रदधिपयो यागास्त्रयः । तत्रामायां कर्त्तव्ययागत्रयस्य दर्शपदं नामधेयम् । पौर्णमास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णमासपदं नामधेयम् । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासाविति द्वन्द्वः । पौर्णमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अल्पाच्तरमिति पाणिनीयानुशासनानुसारेण दर्शशब्दस्याल्पाच्कत्वात् पूर्व्वनिपातः । दर्शपूर्णमासावपि यावज्जीवं कार्य्यौ । तत्रापि त्रयाणां वर्णानामुपरि लिखितान्धत्वाद्यधिकारप्रतिबन्धकीभूतदोषसम्बन्धाभाववतां कृताग्निधानानां सपत्नीकानामधिकारः । सामान्यतः पर्व्वण्यारम्भः प्रतिपदि यागः इति परिभाषा । तत्राकृतसोमयागस्य यजमानस्य पौर्णमास्यामाग्नेयपुरोडाशयागः आज्येनोपांशुयाजयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरोडाशयागः ऐन्द्राग्नपुरोडाशयागः । कृतसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्णमास्यामाग्नेयपुरोडाशयागः आज्येनोपांशुयाजयागः अग्नीषोमीयपुरोडाशयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरोडाशयागः ऐन्द्रपयोयागः ऐन्द्रदधियागश्चेति त्रयः । तत्र ऋत्विजश्चत्वारः । अध्वर्य्युः १ ब्रह्मा २ होता ३ अग्नीदिति ४ । यजुर्वेदकर्म्मकर्त्ता अध्वर्य्युः । ऋग्यजुःसामवेदत्रयकर्म्मकर्त्ता ब्रह्मा । ऋग्वेदकर्म्मकर्त्ता होता । अग्नीत्तु प्रायशोऽध्वर्य्योरेवानुयायी तत्प्रेरितकर्म्मकर्त्ता । पुरोडाशो व्रीहितण्डुलैर्यवतण्डुलैर्वा कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रवद्येन द्रव्येणारम्भः कृतस्तेनैव द्रव्येण यावज्जीवं यागः कर्त्तव्यः । आरम्भवेलायामिच्छैव नियामिकेत्यादिदिङ्मात्रमिदम् । इति यजुर्वेदः ॥*॥ यज्ञाग्निसञ्चयः । तत्पर्य्यायः । अग्न्याधानं २ अग्निरक्षणं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निहोत्र, पुं, अग्निः । घृतम् । इति मेदिनी ॥

अग्निहोत्री, [न्] पुं, (अग्निहोत्रम् अस्यास्तीति । अत इनिठनाविति इनिः ।) अग्निहोत्रयागकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । अग्निवित् २ आहिताग्निः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्निचित् ४ । इत्यमरः ॥ साग्निकः ५ । इति पुराणम् ॥
("अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्" ॥
इति मनुः ।)

अग्नीध्र, पुं, (अग्नि+इन्ध+रन् ।) ऋत्विग्विशेषः । तस्य कर्म्माग्निरक्षणम् । इत्यमरः ॥ (अग्निकार्ये वरणीयो ऋत्विग्विशेषः । काम्यायां प्रियव्रतात् उत्पन्नो नृपभेदः । स्वायम्भुवमनुपुत्रो राजभेदः ।)

अग्नीध्रा, स्त्री, अग्निकार्य्यम् । हविर्द्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्नीन्धन, क्ली, (अग्नौ इन्धनम् । अग्नि+इन्ध्+करणे ल्युट् ।) अग्निकार्य्यम् । हविर्द्दानादिपूर्व्वकाग्निज्वालनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ यथाह मनुः —
"अग्नीन्धनं भैक्षचर्य्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
आसमावर्त्तनात् कुर्य्यात् कृतोपनयनो द्विजः" ॥

अग्न्यस्त्र, क्ली, (अग्निमयम् अस्त्रम् । कर्म्मधारयः ।) आग्नेयास्त्रम् । अग्निघटितास्त्रम् । बन्दूककामान इत्यादिभाषा ॥

अग्न्याधान, क्ली, (अग्नेः आधानम् । अग्नि+आ+धा+ल्युट् ।) श्रुतिविहिताग्निसंस्कारः । अग्निरक्षणम् । अग्निहोत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्न्यालय, पुं, (अग्नेः आलयः ।) यज्ञाग्न्याधारकुण्डम् । इति जटाधरः ॥

अग्न्युत्पात, पुं, (अग्नेः उत्पातः ।) आकाशादिषु अग्निविकारः । धूमकेतूल्कापातादिः । अग्निनिष्ठोत्पातो वा । स तु मन्त्रादिद्वारा अग्नेर्दाहशक्तिनिवारणम् । तत्पर्य्यायः । उपाहितः २ । इत्यमरस्तट्टीका च ॥

अग्र, क्ली, (अग्यते अगति वा । अग कुटिलायां गतौ ऋज्रेन्द्रेति साधु ।) उपरिभागः । आगा इति भाषा । अस्य पर्य्यायः । शिरः २ शिखरः ३ । इत्यमरः ॥ पुरस्तात् । अवलम्बनम् । पलपरिमाणम् । प्रान्तः । समूहः । इति मेदिनी ॥ (भिक्षाविशेषः । ग्रासचतुष्टयम् । "ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम्" ॥ इति स्मृतेः ।)

अग्र, त्रि, श्रेष्ठः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानः । अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥

अग्रगण्य, त्रि, (अग्रे गण्यः । गण सङ्ख्याने, यत् ।) अग्रगणनीयः । यथा,—
"शमनभवनयाने यद्भवानग्रगण्यः" ।
इति महानाटकम् ॥

अग्रगामी [न्] त्रि, (अग्रे गच्छतीति । अग्र+गम्+णिन् ।) अग्रे गमनकर्त्ता । अग्रेसरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रज, पुं, (अग्रे जात इति सप्तम्यां जनेर्डः ।) ज्येष्ठभ्राता । तत्पर्य्यायः । पूर्व्वजः २ अग्रियः ३ । इत्यमरः ॥ (यथाह मनुः,—
"सर्व्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः" ।)
ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्रे जाते त्रि ॥

अग्रजङ्घा, स्त्री, (अग्रा जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् कर्म्मधारयः । अथवा जङ्घाया अग्रं षष्ठीतत् राजदन्तादित्वात् परनिपातः) प्रतिजङ्घा । जङ्घाग्रभागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजन्मा, [न्] पुं, (अग्रे जन्म यस्य स बहुव्रीहिः,) (जन्+भावे मनिन्) ब्राह्मणः ॥ इत्यमरः ॥
"अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्म्माण्यग्रजन्मनः" ॥
मनुः । ज्येष्ठभ्राता । ब्रह्मा । इति विश्वः ॥

अग्रजातक, पुं, (अग्रे जातं जन्म यस्य स बहुव्रीहिः, (जन्+भावे क्त) ब्राह्मणः । समासान्त कः इति शब्दरत्नावली ॥

अग्रजाति, पुं, (अग्रे जातिर्जन्म यस्य सः) (जन्+भावे क्तिन्) ब्राह्मणः। इति हेमचन्द्रः।

अग्रणीः, त्रि (अग्रे नीयतेऽसौ अग्र+नी+क्विप् अग्रग्रामाभ्याम् इति पाणिनिसूत्रेण णत्वं।) (स्त्रियां च ई यथा वाग्भटप्रयोगे बहुव्रीहिसमासे नियमाभावानुगतम्) प्रधानम्। श्रेष्ठः। इति हेमचन्द्रः।

अग्रतः, [स्] (अग्रे अग्र+सार्वविभक्तिकः तस् प्रत्ययः) अग्रे। प्रथमे। तत्पर्यायः। पुरतः २ पुरः ३। इत्यमरः।

अग्रतःसरः, त्रि (अग्रतः अग्रे सरति गच्छति वा अग्रतस्+सृ+टः। स्त्रियां ङीप् अग्रतःसरी) (पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः इति पाणिनिसूत्रम्) अग्रगामी। इत्यमरः।

अग्रदानी, [न्] पुं, (अग्रे दानं प्रेतोद्देशेन पिण्डदानं यात्रस्नेन गृह्णाति अग्र+दान+णिच् भावार्थे इन्) पतितब्राह्मणविशेषः। स च प्रेतसम्बन्धिवस्तुग्रहणकारी। यथा —
"लोभी विप्रश्च शूद्राणामग्रे दानं गृहीतवान्।
ग्रहणे मृतदानानामग्रदानी बभूव सः"।
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं। तत्पर्यायः। आचार्य्यः ९। इति स्मृतिः।

अग्रपर्णी, स्त्री, (अग्रे पत्रं पर्णं पक्षाग्रं वा जाति त्वात् ङीप्) अजलोमशाखा। इति राजमाला। आलकुशी इति केचित्।

अग्रमांसं क्ली, (अग्रे प्रधानं मांसं) अग्र+मन्+स। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) हृदयं। इत्यमरः। उदरस्थमांसपिण्डविशेषः यकृत्प्लीहादिरिति। इति मेदिनी।

अग्रयानं क्ली, (अग्रं प्रथमं यानं सेनागमनं) पार्श्वे। सेनाग्रगमनं। इति हेमचन्द्रः।

अग्रलोहिता स्त्री, (अग्रमग्रभागः लोहितः रक्तः यस्याः सा बहुव्रीहिः) चिल्लीशाकं। इति राजनिर्घण्टः।

अग्रबीज, पुं, (अग्रे शाखायां बीजमुत्पत्तिकारणं यस्य सः बहुव्रीहिः। अग्रम इति भाषायाम्) वीजाग्रवृक्षभेदः। स च कुरुबकादिः। इति हेमचन्द्रः।

अग्रसन्धानी, स्त्री, (अग्रे जन्मतोऽग्रपूर्व्व कर्म्माणि अभिधत्ते सर्व्वमनया अग्र+सम्+धा+करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) यमपत्रिका। जीवानां शुभाशुभकर्म्मलिखितं यस्याः पुस्तकं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अग्रसरः, त्रि (अग्रे सरति गच्छति अग्र+सृ+टः।) अग्रेसरः। अग्रगामी। इति हेमचन्द्रः। (यथा,—"अग्रेसरो भगवतां") इति भट्टिकाव्ये।

अग्रहः, पुं, (नास्ति ग्रहः दारग्रहणमभीप्सितो यस्य सः बहुव्रीहिः। नास्ति ग्रहो ग्रामः यस्य सः।) वानप्रस्थे च। वानप्रस्थः। इति शब्दरत्नावली। अग्रह इति पाठे गार्हस्थ्यम परिग्रहः।

अग्रहायणः, पुं (हायनस्य वर्षस्य अग्रः) इत्य

अग्रेदिधिषु मार्गमादित्वादिति सूत्रेण ग्रा+ल्युट् नस्य णः।) मार्गशीर्षः। तत्र कुल्लुकभट्टः—"हायनस्य अग्रे भवा आग्रहायणी पौर्णमासी तद्योगात्"। इत्यमरटीकायां भरतः। मार्गशीर्षमासः। इति शब्दरत्नावली। अत्र सर्व्वोक्त आग्रहायणिके मासवर्षं तस्मात् मार्गशीर्षे प्रथमम्।

अग्राह्यं, त्रि (न ग्राह्यं ग्रहणीयं ग्रह+कर्म्मणि। ण्यत् ग्रहणायोग्ये) अग्रहणीयं। ग्रहणायोग्यं यथा,—
"अग्राह्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं।
शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रताम्"।
इति तिथ्यादितत्त्वं।

अग्रिम, त्रि, (अग्रे भवः अग्र+डिमच्) प्रधानं। उत्तम। इति हेमचन्द्रः। श्रेष्ठः। अग्रजः। इति जटाधरः।

अग्रिमा, स्त्री, (अग्रे भवा अग्र+डिमच्) लवली-फलं। नोना इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका।

अग्रियं, त्रि, (अग्रे भवम् अग्र+घ) प्रधानं। इत्यमरः।

अग्रियः, पुं, (अग्रे भवः अग्र+घ) अग्रजः। ज्येष्ठभ्राता। इत्यमरः।

अग्रीयं, त्रि (अग्रे भवं अग्र+छ) प्रधानं। इत्यमरः। अग्रजे पुं,। इति मल्लिनाथधृता रत्नमाला।

अग्रुः, स्त्री, (अग्र्यते गम्यते अनया अङ्ग+रु अङ्गुल इति क्विपि वा अप्। निपातनात् साधुः।) अङ्गुलिः। वैयाकरणप्रयोगोऽयं।

अग्रेगः, पुं, अग्रगामी। इति मुग्धबोधव्याकरणं।

अग्रेगू पुं, (अग्रे गच्छति वा अग्रे+गम्+क्विप् अधस्तमादिनामिति पञ्चम्याद्यर्थे इति पाणिनिसूत्रेण मकारस्य अकारः।) अग्रगामी। इत्यादिव्युत्पत्तिः।

अग्रेदिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्य्यं धारयति इच्छतीत्यर्थे ज्ञात् अयति दिधि+धो+क्विप् प्रत्ययेन धातुरूपात् उः दिधिषुः इत्यादिसूत्रेण धु इत्यस्य दिधिषा इत्यर्थेऽपि अग्रे जन्मनि दिधिषु रिच्छा विवाहे येन स अलुक्समासात् अग्रमितिर्वरीत्यादि पाणिनिसूत्रेण अलुक् इत्यर्थविचारणादिति वा) द्विजः स्वयं कृतविवाहः। द्विज इत्युपलक्षणं। दिधिषुः परपूर्व्वायाः दिधिषुरुपतिरिति। इति भाषा भेदेन नामद्वयव्यवहारात्। द्वितीयपरिणीताविध इत्यादिलक्षणी द्विजेन्द्रः स्वयमेव इति भाषा। इत्यमरः।

अग्रेदिधिषूः, स्त्री, (ज्येष्ठायामनूढायामपि कनिष्ठा परिणीयते अग्रे प्रथमं ज्येष्ठायां अविवाहितायां सत्यां कनिष्ठा दिधिषूः प्रोक्ता विवाह कन्यायाः प्रथमविवाहयोग्यत्वादिति दिधिषू भाव अग्रमितिर्वादित्वात् समासे अलुक्समासेन च।) पतितानिन्द्यज्येष्ठभगिनीकृते अग्रे विवाहिता कनिष्ठा। यथा,—
"ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुद्वहेऽनुजा।
सा चाग्रे दिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा च दिधिषूः स्मृता"॥

इति देवलः। दिधिषूर्व्विवाहपात्रीविशेषोऽपि।

अग्रेपश्, स्त्री, (अग्रमग्रे दानयुक्तादिभ्यः पर पिबति पिबतु। सर्वं दूषयतीत्यादिवत् अलुक्।) अग्रप्राशनयोग्यमांसं। इति शब्दमाला।

अग्रेसरः, त्रि (अग्रे सरति गच्छतीति अग्रे+सृ+टः।) अग्रे गमनकर्त्ता। तत्पर्यायः। पुरोगः २ अग्रगः ३ अग्रगामी ४ पुरस्सरः ५। इत्यमरः। अग्रगामी ६ अग्रगः ७ अग्रतः ८ पुरोगमः ९ पुरोगामी १०। इति हेमचन्द्रः।

अग्रेसरिकः, त्रि (अग्रेसरस्य गमनम् अग्रे+सृ+भावे अप् अग्रेसरे गमने प्रभवः अग्रेसर+ठक् अग्रगामिनि।) अग्रगामी। इति त्रिकाण्डशेषः।

अग्र्य, त्रि, (अग्रे भवः अग्र+यत्।) प्रधान। उत्तम। इत्यमरः। ज्येष्ठभ्रातरि पुं इति भट्टिकायां रमानाथः।

अघ इ घ गतौ (इदित् गतौ कर्म्मकि भट् वे इदितो नुम् धातोरिति पाणिनिसूत्रेण नुम् अङ्घते। कर्त्तरि भट् वे अङ्घते)। निन्दायां। आरम्भे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। अघो वैयाकरणिकः। इ अङ्घते। घ आङ्घे णाद्युदित मलक्षीणत्वं गतौ इत्यादि सौत्रिक् अङ्घते। इति दुर्गादासः।

अघ ष् च पापकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः। अघ् हति पापकृति। अघयति पापं। कर्म्मणो दुर्बलत्वपाठात्कर्म्मणोऽयं। यथा च,—
"आत्मोदर्काय दहे पापं केनापि दुष्कृतात्।
प्रतिक्षेपविभागात्मा कर्म्मकोऽप्यर्थतेव किमः"॥
इति गोविन्दभट्टः। आत्मचैव अघ यथैव यम अक्षुपादिवत्। बलेवोपाकृतमपि। अघी पठति पापीवक्तव्यं। अघयति पापं। अघति पापं। पापवे अघा। इति दुर्गादासः।

अघं, क्ली, (अघ पापकरणे चुरा अघयति अघ+णिच्+अच्।) पापं। दुःखं। व्यसनं। इत्यमरः।

अघमर्षणं त्रि (अघं पापं मर्षति नाशयति अन्तर्णीतण्यर्थेन कर्म्मोपपदत्वात् मध्यपदलोपेन अघ+मृष्+करणे ल्युट्।) पापनाशकं। ऋग्वेदीयसूक्तविशेषः। इत्यमरः। (अस्य ग्रहणमात्रार्थं अघे अघ भेदे यथा अघमर्षणे मुनराधिदेवतादि) ऋग्वेदे अघाद्धरणायमनयमनः। ऋतञ्चसत्यञ्चेति मन्त्रत्रयमात्मस्नानादौ प्रवर्त्तमानानुपठ्यमानं विहितं। इति स्मृतिः। याज्ञवल्क्यवचनम् —
"यज्ञोपवीतमात्मानं पावनं मर्षणं तथा।
प्रदीप्ता दक्षिणेनैव वारिं प्रारयेत् पुनः।
त्रिस्त्वनुपठ्य लीलया मैत्रीचरणं हरेत्।
अभिमन्त्र्य च सूर्य्यं च जपत्वा जलमुत्तमम्।
निमज्जेत् तज्जलं दृष्ट्वा वीर्यं स्वयं विहाय च।
एकादश रेतःस्नातार्थं वायव्यं।
स्नात्वा वह्निं मयामात्मा त्रिरिमेवं।
रक्षार्थे च प्रणवी आपवर्त्तं विपित्रं च।
इत्येते स्नानाचारे विधिरेतदनुत्तमम्"॥
इति वचनादि।

अघवान् [त्] त्रि, (अघं पापं विद्यतेऽस्य अघ+मतुप्) अघविशिष्टः। पापी।

अङ्कचक्र, पुं, (चिह्नानां चक्रं ... [illegible])
... [illegible] ... अङ्कनाख्य ...
... [illegible] । इति श्रीभागवत ।
अङ्कति [?] ... [illegible] । यथा ... इति
... [illegible] ।
अङ्कन, पुं, (... [illegible] ...
... [illegible] ... इति ...)
... [illegible] । इति ... [illegible] ।
... [illegible] ।
अङ्कनी, स्त्री, ... [illegible] ।
... [illegible] इति ... [illegible] ।
... यथा—
"... [illegible] ।
... [illegible]" ।
इति ... ।
अङ्कपालि, स्त्री, ... [illegible] ... बहुव्रीहि
... [illegible] ... बहुव्रीहि
... [illegible] । यथाहि,—
"... [illegible] ।
... [illegible]" ।
इति ... [illegible] । इत्य-
... [illegible] ।
... [illegible]
... [illegible]
अङ्कय, पुं, (... [illegible] ...
... [illegible] ।) ... ।
... [illegible] ।
अङ्कपाली, स्त्री, ... [illegible] ...
... [illegible] ... इति ... ।
"... [illegible]" ।
इति ... ।) ... । इत्यमरः ।
अङ्कति ... पदे । ... । इति कविकल्पद्रुम ।
... [illegible] । ... ।
... [illegible] ।
"... [illegible] ।
... [illegible]" ।
इति ... ।
"... [illegible]" ।
इति ... । अङ्कति ... । इति
... ।
अङ्क, पुं, (अङ्कति ... [illegible] अङ्क + अच्)
चिह्नं । "... [illegible] इति
... ।) ... [illegible] ।
... इति ... [illegible] ।) ... ।
... । ... । ... । ... ।
... । इति मेदिनी । (... [illegible]
... [illegible] ।
... [illegible] ।
... [illegible] । इति ... [illegible]) । चिह्न-
... । इति ... । ... । ... [illegible] ।
... । इति ... । (... [illegible] ।
... । ... । ... । ... । ... [illegible]

नेमो गुरुवद्भिगवे ... ... -
वाहु" । इति कुमारसम्भवे ।)
अङ्कनि, पुं, (अङ्कते ... ऽसौ अङ्क + ... इति
... इति पाणिनिसूत्रेण ...
... । ... इति ... इति ...)
... । ... । ... । इति ... । ... ।
इति त्रिकाण्डशेष ।
अङ्कनं क्ली (अङ्क + णिच् भावे ल्युट्) चिह्नसंस्थान
... । आँकन् दागन इति भाषा ।
चिह्नकरणं । यथा मनुः ... ।
"... ।
... " ।
अङ्कन ... चिह्नकरणं । ... चिह्न-
करणं । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ।
अङ्कनालिका स्त्री (अङ्कनालि + स्वार्थे क स्त्रियां
टाप् ।) आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ।
अङ्कपाली, स्त्री, (अङ्केन क्रोडेन पालयति अङ्क + पा
+ णिच् ... स्त्रियां ङीप् पक्षे अङ्कपालि ।) आलि-
ङ्गनं । धात्री । वेदिकास्तम्भभेद । तस्य नामा-
न्तरं ... । इति मेदिनी ।
अङ्कलोडय, पुं, (अङ्के लोडयत्यसौ लोड + अच्)
चिञ्चोटकवृक्ष । चेँचको इति भाषा । चिञ्चो-
डलूल इति केचित् । अस्य गुणाः । गुरुत्व ।
कफरोचकारित्व । शीतलत्वञ्च । इति राजव-
ल्लभ ।
अङ्कित, त्रि, (अङ्क + क्त ।) लाञ्छित । चिह्नित ।
इति व्याडि ।
अङ्की, स्त्री (अङ्क + स्त्रियां ङीप् ।) अङ्क ।
मृदङ्गविशेष । इति शब्दरत्नावली ।
अङ्कुर, पुं, (अङ्क + उरच्) बीजोद्भव । नूतनोद्गम-
पत्रादि । (दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा । इति शाकु-
न्तले ।) अस्य पर्यायः । अभिनवोद्भिद् २ । इत्य-
मरः । उद्भेद ३ प्ररोह ४ (पूताङ्कुरास्वाद-
कषायकण्ठः । इति कुमारसम्भवे ।) अङ्कुर ५ ।
इति राजनिर्घण्टः । रोह ६ अङ्कूर ७ । इति
हेमचन्द्र । जलं । रक्तं । लोम । इति मे-
दिनी ।
अङ्कुरक, पुं, (अङ्कुरते ... निर्मीयतेऽसौ अङ्कु
+ उरच् ततः स्वार्थे क) नीड । पक्षिवासस्थानं ।
इति शब्दमाला ।
अङ्कुश, पु स्त्री, (अङ्कते हस्तिशासनार्थेनाङ्क्यते-
ऽनेन अङ्क + उशच् ।) हस्तिशासनार्थेनाङ्कनद-
वशसाधनं । डाङ्स इति भाषा । तत्पर्याय ।
सृणि २ । इत्यमरः । सृणि ३ । इति जटाधर ।
अङ्कूष ४ । इत्युणादिकोष । (रामायणे,—
"... ।
... ।)
अङ्कुशदुर्धर, पुं, (अङ्कुशेन दुर्धरते दुर्धरतेऽसौ
दुर् + धृ + कर्मणि खल् ।) दुष्टहस्ती । इति
त्रिकाण्डशेष ।
अङ्कुशा, स्त्री (अङ्कते ... ऽसौ ... [illegible]

अङ्क + उरच् स्त्रियां ङीप् । अङ्कादीनाञ्च इति
... ।) जिनानां चतुर्विंशतिशासनदेवता-
न्तर्गतदेवीविशेष । इति हेमचन्द्र ।
अङ्कूर, पुं, (अङ्क + खर्जूरादित्वात् ऊरच् वा उरच्)
अङ्कुर । अभिनवोद्भिद् । इति हेमचन्द्र ।
अङ्कूष, पु स्त्री, (अङ्क्यते हस्तिचालनार्थमाहन्यतेऽनेन
अङ्क + ऊषच् करणे) अङ्कुश । इत्युणादिकोष ।
अङ्कोट, पुं, (अङ्क + कोटच्) अङ्कोठवृक्ष । इति
रत्नमाला ।
अङ्कोठ, पुं, (अङ्क्यतेऽनुमीयतेऽसौ अङ्क + ओठच्)
वृक्षविशेष । आकोड इति ख्यात । धल-
आँकुडा इति केचित् । अस्य पर्याय ।
निकोचक २ । इत्यमर । निकोठक ३ निको-
चक ४ । इति भरत । अङ्कोलक ५ कोठ
६ मेदिक ७ दीर्घकीलक ८ । इति जटाधर ।
अङ्कोट ९ रामठ १० । इति रत्नमाला ।
कोठर ११ रेची १२ गूढपत्र १३ गुप्तस्नेह
१४ पीतसार १५ मदन १६ गूढवल्लिका
१७ पीत १८ ताम्रफल १९ दीर्घकील २०
गुणाढ्यक २१ कोलक २२ लम्बकर्ण २३ गन्ध-
पुष्प २४ रोचन २५ विशानतैलगर्भ २६ । अस्य
गुणाः । कटुत्व । स्निग्धत्वं । विषलूतादिदोष-
नाशित्व । कफवातशूलहारित्वं । सूक्ष्मशुद्धिकारित्वं ।
रेचकत्वञ्च ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वं ।
स्वादुत्व । श्लेष्मनाशित्वं । गुरुत्वं । बल्यकारित्वं ।
धातुपोषकत्व । विरेचकत्व । वातपित्तदाहक्षय-
दुष्टरक्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
अङ्कोल, पुं, (अङ्क्यतेऽनुमीयतेऽसौ अङ्क + ओलच्)
अङ्कोठवृक्ष । आकोड यस्य प्रसिद्धि । इत्यम-
रटीकायां स्वामी ।
अङ्कोलक, पुं, (अङ्कोल + स्वार्थे क) अङ्कोठवृक्ष ।
इति जटाधर ।
अङ्कोलिका, स्त्री, आलिङ्गन । इति शब्दमाला ।
अङ्कोल्लसार, पुं, (अङ्कोल्लस्य सार इव सारोऽस्य
... ।) स्थावरविषभेद । इति हेमचन्द्र ।
अङ्क्य, पुं, (अङ्क्यते वाद्यते हरीतक्यादिलिप्ताङ्गवाद्य-
विशेष ... अङ्क + ण्यत् ।) हरीतक्यादिलिप्तमृदङ्ग ।
... इति भाषा । इत्यमर । तदुक्तं,—
"शार्ङ्गवालक्यायामश्चतुर्दशाङ्गुलानन ।
हरीतक्यादिलिप्ताङ्गः ... स हि वाद्यते ।
इति भरत ॥ (अपराधविशेषाय ललाटादिषु
राज्ञा अङ्कनीय । मनुः,—
"प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणा सर्वे वर्णा यथोदितं ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसं" ।)
अङ्ख, व न पदे । (अङ्खयति वेष्टयति अङ्ख + णिच्
अच् ।) ... । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा)-
परं-... । पदं ... । ...
... । यथा च ।
... ।
... ।
इति ... । अङ्खयति ... इति
...

अङ्ग च कलेवरम् । इत्यमरः । (रामायणे,—
"अङ्गमेतच्च सौमित्रे कर्म्मणा सम्मतं मम" ।
इत्यत्र ।)

अङ्गं क्ली, शरीरावयवः । गा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । अवयवः १ प्रतीकः २ अप-घनः ३ । इत्यमरः । गात्रं । (ब्रह्मवैवर्त्ते —
"अङ्गानि सम्पदस्तस्य च विवाह भाषा" ।)
उपायः । (शान्तिपर्व्वणि —
"एष एव मनोरक्षी प्रभावो वीर एव च ।
अङ्गमन्ये परां कर्म्म कार्य्यनिर्व्वाहे ध्रुवम्" ।
उपायः । इति मेदिनी । (अङ्ग्यते विषयो बुध्यते अनेन अङ्ग + करणे घञ् इति मुग्धबोधः) मनः । अङ्गं मनसि यस्ते चैतन्यविधानासम्भवात् । यथा । "चिरस्मरणोद्भवं मुनिं हरिरिति मोक्षः" । वेदाङ्गशास्त्रादि षट् । यथा —
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।
ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु" ।
शिक्षा १ कल्पः २ व्याकरणं ३ निरुक्तं ४ ज्योतिषं ५ छन्दः ६ । इत्यमरः । अङ्गस्य कर्म्म यथा । प्रधानस्य उपकारकस्य कर्म्माणि इति प्रधानोपकारककर्म्म । इति शिवादित्य-टीका ।

अङ्ग, पुं, देशविशेषः । इति हेमचन्द्रः । स तु लोमपादराजस्य चम्पानगर्य्या देशः । देश-विशेषः । यथा —
"वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ।
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यते" ।
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः । (अयञ्च देशः तस्मात् अङ्गे अवस्थित अयं महादेवेन दग्धस्य मदनस्य अङ्गपातनात् अयं अङ्गनाम्ना ख्यातः । यथा रामायणे,—
"अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव ।
स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह" ।

अङ्ग, त्रि (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + अर्श आद्यच् तथा मेदिन्यां अङ्गं भावे प्रतीकावयवो ऽपि अन्तिकवाची । अन्तिके लघुत्वे नियमवति वा भिन्ने इति मेदिनी ।) अङ्गविशिष्टः । निकटः । इति मेदिनी ।

अङ्गग्रहः, पुं (ग्रह + भावे अप् । अङ्गानां ग्रहः गात्रीया गात्रस्य वेदना) गात्रवेदना । इति वैद्यकं ।

अङ्गजं क्ली, (अङ्गे जायते अङ्ग + जन् + सप्तम्यां जनेर्ड इति सप्तम्यन्तोपपदे ड कर्त्तरि) रक्तं । इति मेदिनी । शरीरजे त्रिलिङ्गं ।

अङ्गजः पुं, पुत्रः । केशः । कामः । मदः । इति त्रिकाण्डशेषः । मदकाले मदः । इति ज्योतिषे । (अङ्गजो जायते शारीरिकव्याधिविशेषः । यथा शान्तिपर्व्वणि,—
"शीते चाप्यामयमुद्गारवंशस्य जायते ।
चाङ्गजाश्च जायन्ते शारीराः कफजैर्गुणैः" ।

अङ्गजा, स्त्री, कन्या । अङ्गाज्जाता इत्यर्थात् सिद्धा ।

अङ्गणं, क्ली, (अङ्ग्यते गम्यते अङ्ग + अधिकरणे ल्युट् पृषोदरादित्वात् णत्वम्) अङ्गनं । चत्वरं । इत्यमर-टीकायां भरतः । (देवीभागवते "विमानं चैव वसुधामेवकिञ्चिद्विवेश्यते" ।)

अङ्गतिः, पुं, (अङ्ग्यते वेदार्थे गम्यते अति + बाहुलकात् अतिः । मधुनि विभौ अग्नौ च ।) ब्रह्मा । विष्णुः । वह्निः । अग्निहोत्री । इति शब्दरत्नावली । (अग्निहोत्रिविषये तु कर्त्तरि अतिः । अङ्ग्यते गम्यते ऽनेन इति मुग्धबोधे ।)

अङ्गदं क्ली. (अङ्गं दाति भूषयति अङ्ग + दै + क उपपदसमासः) केयूरं । ताड़ बाजू इत्यादि भाषा । इत्यमरः । (रामायणे,—
"कुण्डलाभ्यां शुचिर्भाति सर्व्वाङ्गेषु चाङ्गदे" ।)

अङ्गदः, पुं, (अङ्गं ददाति अङ्गदस्थाने वाच्यत्वसमर्थः अङ्ग + दा + कर्त्तरि क) कपिभेदः । स च वालि-नामवानरराजपुत्रः । इति मेदिनी । (रामायणे,—
"कुमार ननु रक्तमभिधातनमध्यन्तव सारथि ।
यौवराज्ये वालिना एवमङ्गदं विभिरे करे" ।

अङ्गदा, स्त्री अङ्गं देहं ददाति रक्षामिति प्रमर्दयति वा अङ्ग + दा + कर्त्तरि क स्त्रियामाप्) दक्षिण दिग्हस्तिभार्य्या । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।

अङ्गनं क्ली, अङ्गनभूमिः । आङ्गन् उठान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चत्वरं १ अजिरं २ । इत्यमरः । अङ्गणं ३ । इति जटाधरः । प्राङ्गणं । (रामायणे,—
"मधाराजाङ्गनं गत्वा प्रविश्य च महीपते" ।)
५ । यानं । गमनं । इति मेदिनी ।

अङ्गना, स्त्री, प्रशस्तानि अङ्गानि सन्ति अस्याः इति प्रशस्तानि अङ्गानि अस्याः इति वा । कामिनी । सुन्दराङ्गी स्त्री । इति मेदिनी । (मनुः—
"अनन्यया सुराणाञ्च सैव दुर्म्मदुपास्यमा" ।)
सार्व्वभौमनाम उत्तरदिग्गजस्य पत्नी । इत्यमरः । इन्द्रवर्द्धमानगृहविभागप्रमीननायक । इति ज्योतिषम् ।

अङ्गनाप्रियः, पुं, (अङ्गनानां प्रियः प्रीतिप्रदः । किं च कान्तोपलम्भेन जीवनमङ्गनाचर्व्वणं इति वाचि भवति । अङ्गनायाः पदाघातेन कुसुमिततया प्रियः इतियुक्ताः तस्मादिति) अशोकवृक्षः । इति शब्दमाला ।

अङ्गपालिः, पुं, (अङ्गेन पाल्यते स्पर्शसुखेन अङ्ग + पा + अति) आलिङ्गनं । इति त्रिकाण्डशेषः । (लिखा कीर्त्ति वैदिकाकारणात्सव्ये ।)

अङ्गमर्दः, पुं (अङ्गं मर्दयति वा अङ्ग + मृद् + कर्म्म-ण्यण् उपपदसमासः ।) अङ्गमर्द्दनकारकभृत्यः । तत्पर्य्यायः । संवाहकः २ । इति हेमचन्द्रः । अङ्ग-मर्दकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । अङ्गमर्दी ४ । इति जटाधरः ।

अङ्गमर्दकः, पुं, (अङ्गस्य मर्दकः संवाहकः सन्धी अण् ।) अङ्गमर्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अङ्गमर्दी [न्] पुं, अङ्गं अतु मर्दयति संवाहयति वा अङ्ग + मृद् + णिनि ।) अङ्गमर्दः । इति जटा-धरः ।

अङ्गराजः, पुं, (राजं राजयेव अङ्गं यस्य स कर्णोऽपि सारथिसाम्येऽपि इति शब्देन कर्ण कर्णः वा भ-वानवे ।) कर्णाधिपः । दुर्य्योधनसखा इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । विवस्वत् १ राधेयी २ वसुषेणः ३ । इति शब्दरत्नावली । कर्णिका ५ चम्पाधिपः ६ सखा ७ राधासुतश्च । इत्यमरः ।

अङ्गरक्षिणी, स्त्री, अङ्गं रक्षति पालयति वा अङ्ग + रक्ष + णिनि ।) अङ्गसाध्यं । पीलरोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चोलिका २ भावप्रावरा ३ आवृत्ती ४ । इति हेमचन्द्रः ।

अङ्गरागः, पुं, रञ्जनेऽङ्गमलविलेपनेऽङ्गेन रञ्ज + करणे घञ् इति भावकरणयोरिति कर्त्तरि प्रथम । अङ्गस्य रागः कथमियुत्पत्तेः ।) अङ्ग-रञ्जन । अङ्गे चन्दनादिलेपनं । तत्पर्य्यायः । विलेपनं २ । इति हेमचन्द्रः । (रामायणे,—
"नानाविधाङ्गरागैश्च माल्यानि विविधानि च" ।)

अङ्गराट्, पुं (अङ्गे अङ्गदेशे राजते वा अङ्ग + राज् + क्विप् उपपदसमासः) । अङ्गदेशाधिपतिः । स च कर्णः । इति हेमचन्द्रः । (दशरथसखः लोम-पादश्च रामायणे—
"अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ।
लोमपाद इति ख्यातो यस्य शान्ता नाम वर्त्तिष्यति ।
अङ्गराजोऽपि स भूत्वा लोमपादो भविष्यति ।
स राजानं दशरथं पार्थयिष्यति सुखिताः" ।

अङ्गलोड्यः, पुं, (अङ्गेन अङ्कुरादिना लोड्यते वि-लोड्यते लोडि + कर्म्मणि यत् अङ्गेन लोड्या अस्य तत् पुरुषः । अङ्गलोड्य इति पाठे अङ्गेन तद् शरीरविशिष्टद्विविधेन लोड्या अङ्गुलेना आलूना-ससैवाविस्तारेण लोडितत्वादुत्पत्तिमत्वात् ।) भिषक् कर्चूरं । इति रत्नमाला । अङ्गलोड्य इति च पाठः ।

अङ्गवः पुं, अङ्गे शरीरे वाति अतिशयेनाचारेण शोभ-नित्य भवति अङ्ग + वा + कर्त्तरि क । शुष्कफलं । इति शब्दचन्द्रिका ।

अङ्गविकृतिः, पुं (अङ्गानां विकृतिर्विकारो यस्मात् बहुव्रीहिः ।) अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ।

अङ्गविक्षेपः, पुं, (वि + क्षिप् + भावे घञ् । अङ्गस्य विक्षेपः हस्तपादादीनामचालने चालने चलीतनर्त्तक अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः ।) अङ्गहारः । च नृत्याङ्गसञ्चालनं । इत्यमरः ।

अङ्गवैकृतं क्ली, (विकृति + स्वार्थिकत्वात् इति स्वार्थे चाण् अङ्गस्य वैकृतम्) आकारः । इङ्गितं । इति जटाधरः

अङ्गसंस्कारः, पुं, (अङ्गस्य संस्कारः शोभा यत्र सः । सम + कृ + भावे घञ् संस्कृतिः इत्या-दिना इति सुट् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभा सम्पादनसंस्कारः । इति भरतः । आमोदार्थ माल्यं । इति स्वामी । शरीरसंस्कारार्थम् । इत्यन्ये । केशादिमार्ज्जनस्नानचन्दनादिना यद्गात्रसंस्कारादीनि । इति सारसुन्दरी । तत्-पर्य्यायः । परिकर्म्म २ । इत्यमरः । प्रतिकर्म्म ३ । इति कविकल्पद्रुमः ।

अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानां हारः हरणमाचालनं यत्र नृत्ये

चालन षष्ठीतत्पुरुषः ।) अङ्गानां स्थानात् स्थानान्तरनयनं । तत्पर्य्यायः । अङ्गविक्षेपः २ । इत्यमरः ॥ अङ्गहारिः ३ । इति तट्टीका ॥ स्थिरच्छन्नमर्य्यन्तकादिको हाविभावप्रकारः । इति मधुः ॥ दृश्चिकाभ्रमरादिहाविभावरूपः । इति रायः । अङ्गुल्यादिविन्यासरूप भङ्गरूपः । इति कौमुदी ॥

अङ्गहारि, पु, (अङ्गानि ह्रियन्ते चाल्यन्तेऽत्र अङ्ग + हृ + इञ् वशादिभ्यश्च इति पाणिनिसूत्रेण अधिकरणे इञ् । रङ्गभूमि, नृत्यभूमिश्च ।) अङ्गहारः । इति भरतधृतरुद्रधरः ॥

अङ्गहीन, त्रि, (अङ्गेन हीनः रहितः तृतीया तत्पुरुषः । हा + कर्म्मणि क्तः ।) अवयवरहितः । अङ्गहानिविशिष्टः । (यथा, याज्ञवल्क्यः,—
"कानकर्म्मांसवीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च ।
गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः ।)
अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत्" ॥
इति स्मृतिः ॥ कामदेवे पुंलिङ्गः ॥

अङ्गाधिप, पु, (अङ्गस्य देशविशेषस्य अधिपः षष्ठी तत्पुरुषः ।) अङ्गदेशाधिपतिः । स च कर्णः । इति भूरिप्रयोगः ॥

अङ्गार, पु, स्त्री, (अगि + आरन् इदितो नुम्धातोरिति नुम् ।) दग्धकाष्ठखण्डः । तत्तु निरग्नि साग्नि च । कयला आङ्गरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अलातं २ उल्मुकं ३ । इत्यमरः ॥ आलातं ४ उल्मूकं ५ । इति तट्टीका ।
("घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमान्" ।)

अङ्गार, पु, (रक्तः रक्तवर्णमङ्गं यस्य स बहुव्रीहिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मङ्गलग्रहः । इति मेदिनी ॥ हितावली । इति वैद्यकं ॥

अङ्गारक, पु, (अङ्गार + स्वार्थे कः ।) मङ्गलग्रहः इत्यमरः,—
("धरात्मजः कुजो भौमो भूमिजो भूमिनन्दनः ।
अङ्गारको यमश्चैव सर्व्वरोगापहारकः" ॥
इति वराहपुराणम् ।) (रामायणे,—
"दिवीव ग्रहयोर्योगं बुधाङ्गारकयोर्महत् ।
कौशल्यायाश्च रोहिण्या ज्येष्ठा मैत्रामिदैवतं ।
आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चाम्बरे" ॥)
कुरण्टकः । भृङ्गराजः । इति मेदिनी ॥ भृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारतैल, क्ली, (अङ्गारेण पक्वं तैलं शाकपार्थिवादित्वात् समासः । मध्यपदलोपश्च) स्वनामख्यातपक्वतैलं । तस्य पाकप्रकारो गुणश्च । यथा,—
"मूर्व्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।
वृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥
आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
तैलमङ्गारकं नाम सर्व्वज्वरविमोक्षणं" ॥
इति सुखबोधः ॥

अङ्गारकमणि, पु, (रक्तवर्णत्वादङ्गारकवत् मणिः अथवा अङ्गारकस्य मणिः षष्ठीतत्पुरुषः । माणिक्यं भास्करे देयं चन्द्रे मुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्यादित्यादिना तत्कृताशुभप्रतिकाराय प्रवालदानोक्तेः तत्प्रियत्वं ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारकुष्ठक, पु, (अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन्) हितावली । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारधानिका, स्त्री, (अङ्गाराणि धीयन्ते धार्य्यन्तेऽत्र धा + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् । अङ्गाराणां धानी ततः स्वार्थे कः । पक्षे अङ्गारधानी ।) अङ्गारधारणपात्रं । आङ्टा इति ख्याता । साँगाल इति केचित् । तत्पर्य्यायः । अङ्गारशकटी २ हसन्ती ३ हसनी ४ । इत्यमरः ॥

अङ्गारपरिपाचित, क्ली, (अङ्गारेण परिपाच्यते परि + पच् + स्वार्थे णिच् ततः कर्म्मणि क्तः ।) अङ्गारपक्वं । शूल्यविज्ञाङ्गारकर्ममांसं । काबाव इति ख्यातं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अङ्गारपर्ण, पु, (अङ्गारवत् पर्णं पत्रं यस्य स बहुव्रीहिः । रथभेदे । सोऽस्यास्ति ततः अर्श आद्यच् तत्स्वामी) चित्ररथगन्धर्व्वः । इति महाभारतं ॥

अङ्गारपुष्प, पुं, (अङ्गारवत् रक्तवर्णं पुष्पं यस्य स बहुव्रीहिः ।) इङ्गुदीवृक्षः । जियापुता । इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥

अङ्गारमञ्जी, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा मञ्जी मञ्जरी यस्याः सा बहुव्रीहिः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावः ।) करञ्जविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य नामान्तरं अङ्गारमञ्जरी ॥

अङ्गारवल्लरी, स्त्री, करञ्जविशेषः । इत्यमरः ॥ भार्गी । गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारवल्ली, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा वल्ली कर्म्मधारयः । गुञ्जालता, स्वार्थे कन् अङ्गारवल्लिका ।) महाकरञ्जः । भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारशकटी, स्त्री, (शक्नोति वोढुं शकटः । शकट + स्त्रियां ङीप् अल्पार्थे शकटी । अङ्गारस्य शकटी षष्ठीतत्पुरुषः । आङ्टा इति भाषा । धुनाची इति) अङ्गारधानिका । इत्यमरः ॥

अङ्गारि, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + अत इन् ठनाविति ठन् तस्य इ कः पृषोदरादित्वात् कलोपः) अङ्गारधानिका । इति जटाधरः ॥

अङ्गारिका, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा अङ्गार + इवार्थे कन् स्त्रियां टाप्) इक्षुकाण्डः । पलाशकलिका । इति मेदिनी ॥ (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + मत्वर्थे ठन् तस्य इ क स्त्रियां टाप् इति व्युत्पत्त्या अङ्गारपात्रम् ।)

अङ्गारिणी, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप् ।) अङ्गारधानिका । भास्करत्यक्ता दिक् । (सूर्य्यत्यक्ततया अङ्गारवत् रक्तवर्णा दिक् ।) इति मेदिनी ॥

अङ्गारित, क्ली, (अङ्गारमिवाचरति अङ्गार + क्विप् ततः क्तः ।) पलाशकलिकोद्गमः । (अङ्गारं करोति अङ्गार + णिच् कर्म्मणि क्तः । मत्वर्थे इतच् वा दग्धप्रायकाष्ठ) दग्धे त्रि । इति विश्वः ।

अङ्गिका, स्त्री, कञ्चुकः । काँचली इति ख्याता । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गिरा, [स्] पु, (अङ्गति ब्रह्मणो मुखाभिःसरति अगि गतौ + अस् इरुट् च) मुनिविशेषः । स च ब्रह्मणो मुखाज्जातः । तस्य भार्य्या कर्द्दममुनिकन्या श्रद्धा । पुत्रः उतथ्य १ बृहस्पतिः २ । कन्या सिनीवाली १ कुहूः २ राका ३ अनुमतिः ।४। इति श्रीभागवतं ॥

अङ्गी, [न्] त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + मत्वर्थे इन् ।) अङ्गविशिष्टः । अवयवी । यथा येनाङ्गेनाङ्गी विकृतो भण्यते तस्मादङ्गात् त्रि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ प्रधानं । मुख्यं । यथा । "यदङ्गी व्यासंसान्तरे" । इति अधिकारः ॥

अङ्गीकार, पु, (अङ्गीति अव्ययं तत्पूर्व्वकात् कृ + घञ्) स्वीकारः । तत्पर्य्यायः । संवित् २ आगूः ३ प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आश्रवः ६ संश्रवः ७ अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिश्रवः १० । इत्यमरः ॥

अङ्गीकृत, त्रि, (अङ्गीति अव्ययं तत्पूर्व्वकात् कृ + कर्म्मणि क्तः) स्वीकृतं तस्य पर्य्यायः । उरीकृतं २ उररीकृतं ३ आश्रुतं ४ प्रतिज्ञातं ५ संगीर्णं ६ विदितं ७ संश्रुतं ८ समाहितं ९ उपश्रुतं १० उपगतं ११ प्रतिश्रुतं १२ अभ्युपगतं १३ । इत्यमरः ॥

अङ्गुरि, स्त्री, (अगि गतौ + उरिण् रलयोरैक्यस्मरणात् लस्य रत्वम्) पाणिपादाङ्गुली । इत्युणादिकोषः ॥

अङ्गुरी, स्त्री, (अङ्ग + उरिण् पक्षे ङीप्) अङ्गुली । इत्यमरटीका ॥

अङ्गुरीय, पु, क्ली, (अङ्गुरेरिदं तत्र भवं वा अङ्गुरि + छ तस्य ईय) अङ्गुलीयकं । आङ्गुटी इति भाषा । अङ्गुलौ भवं अङ्गुलीयं गहादित्वात् लस्य रः । इति भरतः ॥ (यथा रामायणे,—
"ददौ चास्य तदा प्रीतः स्वनामाङ्काभिचिह्नितं ।
अङ्गुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः" ।)

अङ्गुरीयक, क्ली, पु, (स्वार्थे कः) अङ्गुलीयकं । इत्यमरटीकायां मुकुटादयः ॥ रामायणे,—
"रामनामाङ्कितञ्चेदं पश्य त्वमङ्गुरीयकं" ।

अङ्गुल पु, (अङ्ग + उलच् अङ्गौ हस्ते गीयते अङ्गु + गै + कः) हेमचन्द्रः ॥ अङ्गुली ॥ इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ अष्टयवपरिमाणं । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (अष्टसंख्यकयवोदरपरिमाणे यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैरिति भास्कराचार्य्योक्ते न० ।)
(यथा रामायणे,—
"न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरं" ।)

अङ्गुलि, स्त्री, (अङ्ग + उलिच्) करशाखा । आङ्गुल इति भाषा । (यथा मनुः,—
"कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः" ।)
गजकर्णिका । हस्तिशुण्डाग्रभागः । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्गुष्ठः । इत्युणादिकोषः ॥

अङ्गुलितोरण क्ली, (अङ्गुलेः तोरणं बहिर्द्वारमिव षष्ठीतत्पुरुषः) चन्दनादिद्वारा ललाटे कृतोऽर्द्धचन्द्रः । इति हारावली ॥

अङ्गुलिमुद्रा, स्त्री, (अङ्गुली मुद्रं यस्यास्तां मारयितुं शीलं राति ददाति वा अङ्गुलिमुद्र+रा+कर्त्तरि कः) नामाङ्कोर्म्मिका। मद्गुणाङ्का सनामा वा अङ्गुलिमुद्रीयकं। नामेर आङ्गटी मोहरकोरा आङ्गुटी इति भाषा। इत्यमरः।

अङ्गुलिमुद्रिका स्त्री, (अङ्गुलिमुद्रा+स्वार्थे कन्) अङ्गुलिमुद्रा। इत्यमरटीकायां रमानाथः।

अङ्गुलिमोटनं क्ली (अङ्गुल्योर्म्मोटनं मर्द्दनं यस्मिन् तत् मध्यलोपीति) अङ्गुलिचमत्कारशब्दः। आङ्गुलमट्काण इति भाषा। तत्पर्य्यायः। छोटिका २। इति त्रिकाण्डशेषः। चुटकी २ अङ्गुलिस्फोटः ३। इति शब्दरत्नावली। चुटकी १। इति जटाधरः। सुखनीतु छुटिकर्णोते हेमचन्द्रेण लिखिता।

अङ्गुलिस्फोटः पुं, (अङ्गुल्या अङ्गुलिचालिका स्फोटनं मर्द्दनं स्फुट्+णिच्+भावे घञ्) अङ्गुलिमोटनं। इति शब्दरत्नावली।

अङ्गुली, स्त्री, (अङ्ग+उलि स्त्रियां वा ङीप् पक्षे अङ्गुलिः) करशाखाविशेषः। आङ्गुल इति भाषा। (रामायणे,—
"अपिकालामभ्यङ्गुल्या मातुर्मम च राघव।
व्याघ्राङ्गुलीभिर्म्मन्याथ क्रियन्ते च कथापन"।)
तत्पर्य्यायः। करशाखा २। इत्यमरः। (अङ्गुलिः २ अङ्गुरिः ३ अङ्गुरी ४ अङ्गुला ५।) इति भरतः। तासां प्रत्येकं नामानि, यथा,—अङ्गुष्ठः १ तर्ज्जनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५। इत्यमरजटाधरौ। करिहस्ताग्रं। इति मेदिनी।

अङ्गुलीकः, पुं, स्त्री, (अङ्गुलीं कायते शोभयति इति अङ्गुली+कै+कर्त्तरि कमेरिव कः) अङ्गुलीयकं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अङ्गुलीत्राणं क्ली, (तलत्राणमङ्गुलीनां समाहार रिङ्गुलमाख्यं रामरस्मादिस्थानात् शरक्षेपस्य मर्दिताः) इत्यादि यथाङ्गुलानि यथा,—अङ्गुष्ठः १ मरीचिनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठिका ५। इति राजनिर्घण्टः।

अङ्गुलीयः, पुं, क्ली,(अङ्गुल्यां भवः वा अङ्गुली+छ तद्धितः) अङ्गुलीयकं। इत्यमरटीका।

अङ्गुलीयकं क्ली पुं (अङ्गुलीय+स्वार्थे कन्) अङ्गुलिभूषणं। आङ्गुटी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऊर्म्मिका २। इत्यमरः। अङ्गुरीयकं ३ अङ्गुरीयः ४ अङ्गुलीयः ५। इति भरतः। अङ्गुरीयं ६ अङ्गुलीका ७। इति त्रिकाण्डशेषः। इति मध्यार्थः। अर्द्धनिष्कमितार्थं काञ्चनकृता सुर्व्विका। इति वह्निः।

अङ्गुलीसम्भूतः, पुं, (अङ्गुल्याः सम्भूतः जातः यस्मात् सम्भवः) नखः। इति राजनिर्घण्टः।

अङ्गुष्ठः, पुं, (अङ्गौ हस्ते पुरोभागेन तिष्ठति स्था+कर्त्तरि कः अम्बाम्बगोभूमीत्यादिना षत्वम्) हस्ताङ्गुलिः। इत्यमरः। बुडो आङ्गुल इति भाषा। (मनुः,—
"अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते"।)

अङ्गूषः, पुं, (अङ्गति गच्छति अगि+ऊषन्) नकुलः। वाणः। इत्युणादिकोषः।

अङ्घस्, [स्] क्ली (अङ्घ्यते दुर्गतिं गच्छत्यनेन अघि +सर्व्वधातुभ्योऽसुन् इति असुन्) पापं। मार्गं। इत्युणादिकोषः। (सूर्य्यशतके —
"दिशतु हरतु दीप्तमङ्घोविघातं"।)

अङ्घिः, पुं, (अङ्घ्यते गम्यतेऽनेन अघि+करणे इन्) अङ्घ्रिः। इति शिक्षा।

अङ्घ्रिः, पुं, (अङ्घ्यते गम्यतेऽनेन अघि+करणे क्रिन्) चरणः। (सूर्य्यशतके —"श्रीकण्ठमाङ्घ्रिपाणीन्"।) वृक्षमूलं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अङ्घ्रिनामन् [न्] क्ली (अङ्घ्रिरूपेण नमते नमयति वा कर्म्मणि कर्त्तरि वा अङ्घ्रि+नम्+मन् किच्) वृक्षमूलं। इति हेमचन्द्रः।

अङ्घ्रिनामकं, क्ली, (अङ्घ्रिनामन्+स्वार्थे कन्) वृक्षमूलं। इत्यमरः।

अङ्घ्रिपः, पुं (अङ्घ्रिणा पिबति अङ्घ्रि+पा+क) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः।

अङ्घ्रिपर्णी स्त्री, (अङ्घ्रिवत् पर्णं यस्याः सा गौरादित्वात् ङीष्) पृश्निपर्णी। चाकुलिया इति भाषा। इत्यमरटीकायां रमानाथः।

अङ्घ्रिवल्लिका स्त्री, (अङ्घ्रिवत् वल्लिः उपमितेति कर्म्मधारयः। स्वार्थे कः) पृश्निपर्णीलता। चाकुलिया इति भाषा। इत्यमरः। अत्र कुत्रापि अङ्घ्रिवल्ली अङ्घ्रिपर्णी।

अच इ पूजायां। इति कविकल्पद्रुमः। इ अञ्चते। अचु गतिपूजनयोरिति पूजायां वा अर्थान्तरे। इदित् पाठः पूजायां पचोपासनात्। अनुदात्तेत्त्वाच्च कुत्सितार्थत्वेनाधिक्यादिना प्राप्तस्य निवृत्त्यर्थं निषेधार्थात्। इति दुर्गादासः।

अच इ ञ गतौ। विमोचे। इति कविकल्पद्रुमः। इ अञ्चते। ञ अचति अचते। इति दुर्गादासः।

अच ऊ ञ गतौ विमोचे। इति कविकल्पद्रुमः। अचति अचते। ऊ अचित्वा (अक्त्वा वा इडीड्भावपक्षे) अक्तः। विमोचनं प्रेरणम्। इति दुर्गादासः।

अचण्डी, स्त्री, (चडि कोपने पचाद्यच् इदित्वात् नुम् स्त्रियां ङीप् न चण्डी नञ्समासः) अकोपना गौः। शान्त गाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकरा २। इत्यमरः। अकोपना स्त्री।

अचलः, पुं, (चलति वा चल्+पचाद्यच् न चलः नञ्समासः) पर्व्वतः। (रामायणे,—
"स्थावराणां वरो राम हिमवानचलोत्तमः"।)
कीलकः। इति मेदिनी। अचले त्रि। (स्थिरः। यथा,—
"न चचाल न वालोऽपि
नच चालायितुं क्षमाः।
अचलं विचचाल किं
अचलं वीर्य्यवतोऽप्युत"।
स्थिरतादि, भूवृत्ता)।

अचलकीला, स्त्री, (अचलाः सर्व्वपर्व्वताः कीला अस्याः बहुव्रीहिः। कीला इव देहे यस्याः सा इति मेदिनी) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली।

अचलत्विट्, [ष्] पुं, (अचला स्थिरा त्विट् यस्य स बहुव्रीहिः) कोकिलः। इति शब्दचन्द्रिका।

अचलभ्राता [तृ] पुं गौतमगणाधिपविशेषः। स तु जिनशिष्यविशेषः एकादशशिष्याणामन्यतमः। इति हेमचन्द्रः।

अचला स्त्री, (न चला नञ्समासः) पृथिवी। इति मेदिनी। यथा रामायणे —
"पृथिवीमपि कामं त यथामरसमाकर्षं"।

अचिरद्युतिः, स्त्री, (अचिरा स्वल्पकालस्थायिनी द्युति कान्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति त्रिकाण्डशेषः।

अचिरप्रभा स्त्री, (अचिरा स्वल्पकालस्थायिनी प्रभा कान्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः।

अचिररोचिस्, [स्] स्त्री, (अचिरा रोचिः कान्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति जटाधरः।

अचिरा, स्त्री, (चिरं दीर्घकालं राति ददाति वा चिर+रा+कर्त्तरि क नञ्समासः यद्वा चि+वा इरन्) अर्हतो मातृविशेषः। इति हेमचन्द्रः।

अचिरांशुः, स्त्री (अचिराः स्वल्पकालस्थायिनः अंशवः किरणा यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति शब्दार्णवः। अचिरात् अ अचिरे। शीघ्रं। अचिरेण। यथा,—
"अचिरादुपयास्यतीश्वरे
स्वयमागच्छति तन्निवेदितः।"
इति नैषधं।

अचिराभा स्त्री, (अचिरा स्वल्पकालस्थायिनी आभा दीप्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति शब्दरत्नावली।

अचेतनः, त्रि, (नास्ति चेतना ज्ञानं यस्य स बहुव्रीहिः) चैतन्यरहितः। चेतनाशून्यः। जडः। यथा,—
"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु"।
इति मेघदूतकाव्यं। चेतितं चेतनं तत्र भिन्न भिन्नमचेतनं। इति भरतः।

अचैतन्यं, क्ली, (न चैतन्यं चेतना नञ्समासः) निश्चेतना। चैतन्याभावः। अज्ञानं। यथा,—
"अचैतन्यमिदं विश्वं चैतन्यं देवमेव यत्।
न भासत्यपि ज्ञानत्वात् सम्यक्त्वेन हि तैजसं"।
इति चैतन्यचन्द्रोदयं। अयति त्रि।

अच्छ, अ, (न च्छ्यति अच्छेदात् छ्यति दृष्टिं नाच्छादयति नञ्+छो+घञर्थे कः नञ्तत्पुरुषः) आभिमुख्यं। आभिमुख्यं। इति मेदिनी।

अच्छः, त्रि (न छ्यति निर्म्मलत्वात् दृष्टिं नाच्छादयति नञ्+छो+कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्वच्छः। निर्म्मलः। इत्यमरः। (यथा रघौ, अच्छाम्भोजसुखं)।

अच्छः, पुं, (न छ्यति निर्म्मलत्वात् दृष्टिं नाच्छादयति नञ्+छो+कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्फटिकः। भल्लूकः। इति मेदिनी।

अच्छभल्ल, पुं, (अच्छा निर्म्मला भल्ला भल्लाग्रीव नखा यस्य स बहुव्रीहिः यथा—मेदिन्यां भल्ल स्यात् पुंसि भल्लूके भल्लभेदे पुनर्द्वयोः) भालूक। इत्यमरः। तट्टीकाकारमते अच्छो भल्ल इति शब्दद्वयमपि॥

अच्छा, स्त्री, (अ विष्णुः छायते आच्छाद्यतेऽनया, छो + करणे घञ्। अस्य विष्णोः छा आच्छादन, षष्ठीतत्पुरुषः। अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरीयकोषे।) विष्णोराच्छादन। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

अच्छिद्र, त्रि, (नास्ति छिद्रं यत्र बहुव्रीहिः) छिद्ररहित। दोषाभावविशिष्ट। यथा शातातपपराशरौ।—

"अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलं समम्"॥

इति श्राद्धतत्त्वं॥

अच्छिद्रावधारण, क्ली, (अच्छिद्रस्य दोषरहितकर्म्मणः अवधारणं निश्चयः) दोषरहितकर्म्म निश्चय। तज्ज्ञापकवाक्य। यथा,—

तत कर्म्ममात्रप्रान्ते अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात्। तथाच शातातपपराशरौ।—

"अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलं समम्"॥

इति श्राद्धतत्त्वं॥

अपि च। वशिष्ठः।

"तत शान्तिं प्रकुर्व्वीत अवधारणवाचनम्"।

अवधारणं अच्छिद्रावधारणं। इति तिथ्यादितत्त्वं॥ तद्वाक्यं यथा,—अद्यामुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ मत्कृतैतदमुककर्म्माच्छिद्रमस्तु॥

अच्छिन्न, त्रि, (छिद्+कर्म्मणि क्त न छिन्न नञ्समासः) छेदरहित। अकर्त्तित। यथा गर्गः,—

"श्रुत्वा पुत्रस्य वै जन्म स्नात्वा वेदोदिता क्रिया।
अच्छिन्ननाले षष्ठ्येत्त दत्त्वा स्वर्णं फलान्वितम्"॥

इति शुद्धितत्त्वं॥

अपि च। शङ्खः।

"अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः"॥

अच्छिन्नसंशयः फलोपायेतिकर्त्तव्यतासु निश्चयशून्यः। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥

अच्युत, पुं, (न च्यवते स्वरूपतो न गच्छति यः नित्य इति यावत्। च्यु+कर्त्तरि क्त न च्युत नञ्समासः। पीताम्बरोऽच्युत शार्ङ्गीत्यमरः) विष्णुः। इत्यमरः॥ (यथा कुमारसम्भवे,—तस्यावतीर्णावच्युतदत्तहस्तः।) स्थिरे त्रि॥ सोऽन्त्यवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति छान्दोग्योपनिषत्।

अच्युताग्रज, पु, (अच्युतस्य अग्रजः) बलराम। इत्यमरः॥ इन्द्र। इति हेमचन्द्रः॥

अच्युतावास, पु, (उष्यते वासः क्रियतेऽत्र आ+वस्+अधिकरणे घञ् यद्वा अच्युतस्य आवासः। 'अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः' इति भगवद्गीतायाम्।) अश्वत्थवृक्ष।
इति राजनिर्घण्टः॥

अज क्षेपे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ अजति। इति दुर्गादासः॥

अज इक भासि (अजि दीप्तौ चुरा इदित्वान्नुम्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ इक अञ्जयति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

अज, पुं, (न जायते नोत्पद्यते यः नञ्+जन्+अन्येष्वपि दृश्यत इति कर्त्तरि ड उपपदसमासः।)
("न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन।
क्षेत्रज्ञः सर्व्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः"॥
इति भारते।
"योमामजमनादिञ्च वेत्ति लोकमहेश्वरम्"।
इति भगवद्गीतायाम्।) ब्रह्मा। विष्णुः। शिवः। कामदेवः। सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। स च रघुराजपुत्रः दशरथपिता च। मेषः। इति ज्योतिषं॥ माक्षिकधातुः। इति हेमचन्द्रः॥ जन्मरहिते वाच्यलिङ्गः। छाग। इति मेदिनी॥ तत्परीक्षा। यथा,—

"नर्द्धानां विभेदेन नराणान्तु गणत्रय।
तेषां शुभाय निर्द्दिष्टं पशुवस्तुत्रयं वशी॥
ये कृष्णाः शुचयश्छागाः पशवोऽन्ये तथैव च।
देवजातिमिरुत्स्वन्यास्ते सर्व्वार्थोपसिद्धये॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजाते शुभप्रदाः॥
यो मोहादथवाज्ञानादलिमन्य प्रयच्छति।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्"॥

इति युक्तिकल्पतरुः॥

अजकर्ण्ण, पुं, (अजस्य छागस्य कर्णवत् पत्रं यस्य सः) असनवृक्ष। इति रत्नमाला॥ यथा वैद्यके।
("अजकर्ण्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति।
कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेहकुष्ठविषव्रणान्"॥)

अजकर्ण्णक, पु, (अजकर्ण्ण+स्वार्थे क) सालवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥

अजकव, पु, क्ली, (अजो विष्णुश्च कः ब्रह्मा च द्वन्द्वः तौ वाति शिवः त्रिपुरासुरवधे प्रीणयत्यनेन अज क+वा+करणे क। "कः प्रजापतिरुद्दिष्टो कौ वायुरिति शब्दितः" इत्येकाक्षरीयकोषे) शिवधनुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अजकाव, पु, क्ली, शिवधनुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अजगन्धा, स्त्री, (अजस्य गन्धवत् गन्धो यस्याः सा) वनयवानी। तत्पर्य्यायः। अजमोदा २। खराश्वा ३ कारवी ४। इति रत्नमाला॥ उग्रगन्धा ५। इत्यमरः॥ वृक्षविशेषः। ववरी इति हिन्दीभाषा॥ इति मदनविनोदः॥ तिलौणि इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायः। वस्तगन्धा २ खरपुष्पा ३ अविगन्धिका ५ उग्रगन्धा ६ ब्रह्मगर्भा ७ ब्राह्मी ८ पूतिमयूरिका ९। अस्या गुणाः। कटुत्वं। उष्णत्वं। वातगुल्मोदररोगवर्णव्रणार्त्तिशूलनाशित्वं। पीता पैदवने हिता। इति राजनिर्घण्टः॥

अजगन्धिका, स्त्री, (अजस्य गन्धः षष्ठीतत्पुरुषः तद्वत् गन्धोऽस्त्यस्याः अजगन्ध+मत्वर्थे ठन् ठस्येक इति ठस्य इकः) वर्व्वरीवृक्ष। इत्यमरः॥ वावरि इति भाषा।

अजगन्धिनी, स्त्री, (अजगन्धोऽस्त्यस्याः अजगन्ध+मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्) अजशृङ्गीवृक्ष। इति रत्नमाला॥

अजगर, पु, (अजं गिरति ग्रसते यः गॄ+पचाद्यच् अजस्य गरः षष्ठीतत्पुरुषः) स्वनामख्यातवृहत्सर्पः। तत्पर्य्यायः। शयुः २ वाहसः ३। इत्यमरः॥

अजगव, क्ली, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गे त्रिपुरासुरवधे गीतं षष्ठी तत्पुरुषः। तादृशं गीतं वाति सम्भाति यत् अजग+वा+कर्त्तरि क उपपदसमासः। "गञ्च गीतञ्च गौश्चैव गृष्टधेनुः सरस्वती" इत्येकाक्षरीयकोषे) पिनाक। शिवधनुः। इत्यमरः॥ तस्य रूपान्तरं। अजकव। अजकाव। अजीकव। अजगाव॥

अजगाव, क्ली, (अजयोर्व्विष्णुब्रह्मणोर्गे गीत षष्ठी तत्पुरुषः। तादृशं गीतमवति सम्पादयति यत् अजग+अव+कर्म्मण्यण् उपपदसमासः) शिवधनुः। इति शब्दमाला॥

अजजीविक, पु, (अजः जीविका जीवनोपायो यस्य सः) अजाजीवी। छागपालकः। तत्पर्य्यायः। जावालः २। इति हेमचन्द्रः॥

अजटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्याः सा) भूम्यामलकी। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्या रूपान्तरं। अजडा। अझटा॥

अजडा, स्त्री, (अजडा जाड्याभावं सम्पादयति या अजडा+करोत्यर्थे णिच् ततः पचाद्यच्) कपिकच्छुः। आलकुशी इति भाषा॥ इति राजनिर्घण्टः॥

अजथ्या, स्त्री, (अजानां समूहः अज+थ्यन् स्त्रियां टाप् अजसमूहः। तद्गन्धागवर्त्तत्वात्) स्वर्णयूथिका। इति दीक्षिता॥

अजदण्डी, स्त्री, (अजस्य ब्रह्मणो यज्ञाय दण्डः काष्ठमस्याः सा स्त्रियां ङीप्। ब्रह्मदण्डीवृक्षकाष्ठेन यज्ञविधानात्।) ब्रह्मदण्डीवृक्ष इति राजनिर्घण्टः॥

अजनक, त्रि, (न जनकः नोत्पादकः नञ्समासः। जनयति जन्+णिच् ण्वुल्) अनुत्पादकः। अजन्मद। अस्रष्टा। अकारकः॥

अजननि, पु, (न+जन्+आक्रोशे नञ्यनिरिति सूत्रेण निन्दायां भावे अनि। तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिण इति प्रसिद्धप्रयोगोऽप्यस्ति) जन्मराहित्य। उत्पत्त्यभाव। अकरणि। शाप। यथा। अजननिरस्तु तस्य। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

अजन्य, क्ली, (न जन्यते सम्पाद्यते केनापि न+जन् णिच् यत्) उत्पात। शुभाशुभसूचकभूकम्पादि। इत्यमरः॥ अजननीये त्रि॥

अजप, पु, (अपभ्रष्टं जपति पठति यः। जप्+पचाद्यच् न जपः नञ्समासः।) असदध्येता। कुपाठकः। इति हेमचन्द्रः॥ (अजं पाति रक्षति यः+अज+पा+कर्त्तरि क उपपदसमासः) छागपालकः। यथा,—

"ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने"।

इति चरकः॥

अजपा, स्त्री, (न जप्यते नोच्चार्य्यतेऽसौ अपितु श्वास

मन्यत्त्रैव मतात्समभाष्यां तस्मात्पदे अम्+अ वर्षे वा क्विपो टाप् अमला अन्तसमाप्तः।) चंक्रमणा। यथा,—
"विभरज्जैतुष्विवचरादिस्त्वंसंकला।
अजपाख्यो मनु मोक्ष प्रदाता सदाशयः"।"
अत्र दिग्वार्णमारीचमूर्त्ति। यथा,—
"अम्बुराशुक्तरित्तविताभारमूर्द्धामिनेत्रं
मायामीति वरदवरदं दंदथान करामै।
दिवाकर्मैयमभिमते प्रोमिव विवसूर्यं
शीनाभेव मधुरवनु मध्यमसूर्य निनेत्रं"।
इति तन्त्रसारः॥ । ज्ञानादिवचिन्तावप्र
कारकमपि मीनमप्रसंयमका।
वधाच दक्षिणामूर्त्तिंसंहिताणां।
"अथ वक्ष्ये महेशानि प्रकारं मनोहरा।
मोक्षमर्थं च भावाति माक्षराख च विद्यते।
श्रीगुरोः कृपया देवि ज्ञायते जप्यते यदा।
उच्छ्वासनिश्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत्।
उच्छ्वासैरेव निश्वासैरेव हंसपदं।
तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थिता।
नाभेरुच्छ्वासनिश्वासाद् हृदयाग्रे व्यवस्थिता।
षष्टिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट् प्राणा नाडिका मता।
षष्टिनाड्या अहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः।
एकविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि।
जपते प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम्।
उत्पत्तिर्जपमारम्भो मृत्युस्तत्र निवेदनं॥
विना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिकृन्तनी"॥
अन्यच्चापि।
"उच्चरन्ति दिवारात्रौ उच्चारणेनापि इति।
एतद्व्याम्नि तं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा"।"
तन्त्रसारसंग्रहः। इति महाभारतं॥

अजभक्ष, पुं, (अजानां भक्षः खाद्यः यस्तिवृक्षस्तत्र। भक्ष+कर्मणि अच्।) वर्व्वूरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अजमीढ, पुं, (अजा छागा यज्ञे मीढाः सिक्ता येन स तद्देशादिकः अजमीढ+अच्, संज्ञापूर्वकत्वात् ऽविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः।) राजा युधिष्ठिरः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अजमोदा, स्त्री, (अजानां छागानां मोदो हर्षो यस्मात् वा अजानां मोदो गन्ध इव गन्धो यस्याः वा) यवानिका। तत्पर्य्यायः। ब्रह्मदर्भा २ यवानिका ३। इत्यमरः। यवानी विविधा।
एका क्षेत्रयमानी वा अजमोदेव स्मृता।
अपरा वनयमानी वनमोदा दूरी दीपीति स्मृतिः। केचित्तु अजमोदादित्रयं वा यमान्यां। अजमोदादित्रयं यमान्यामित्यन्ये, अपरे वनयमानी व्याख्यां यमानिकेति। उ-मानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिकेति च रत्नमाला। इति भरतः। । वैद्यके तु वनयमानी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। उग्रगन्धा २ अजमोदा ३ खराश्वा ४ मोदा ५ ब्रह्मकुशा ६

वह्निदीपिका ७ हस्तिकारवी ८ मायूरी ९ विकिमोदा १० मोदाख्या ११ वह्निदीपिका १२ मधुवीटी १३ विशाखी १४ ब्रह्मकुशा १५ कच-मर्दिका १६ मोदिनी १७ पञ्चकुला १८ विलम्बा १९। अस्या गुणाः। कटुत्वं। उष्णत्व। रूक्षत्व। वह्निकारित्वं। कफवातशूलाध्मानारुचि-जठरामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। अ-मानी। यथा —
"अजमोदा खराश्वा च मयूरो दीप्यकस्तथा।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तकः।
अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत्।
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघुः।
नेत्रामयकृमिच्छर्दिहिक्कावस्तिरुजो हरेत्"।"
अथ खुरासानीयमानीगुणाः।
"पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः।
विशेषात् पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी गुरुः"।"
इति भावप्रकाशः।

अजमोदिका, स्त्री, (अजं मोदयति हर्षयति वा। मुद+णिच् ण्वुल् स्त्रियां टाप्। अजस्य मोदिका गन्धिप्रदत्वात्) यवानी। इति वैद्यकं।

अजय, पुं, (न जयति अनेन जयो वस्य वा) (पराजये च) भेदः। इति शब्दरत्नावली। न जयित अनेन जयो यस्य।

अजय, पुं, (जि+भावे अच् न जयः नञ्समासः।) पराजयः। यथा,—
"तस्मुद्यो यत्ने ब्रह्मा जयाजयौ भवान्वयौ"।
इति भवपद्धतिः। गाढुरैकप्रतिक्रमरविशेषः।

अजया, स्त्री, (न जीयते पराभूयतेऽसौ जि+कर्म्मणि अप् स्त्रियां टाप् न जया नञ्समासः।) विजया। भाङ् सिद्धि इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः।

अजर्य्य त्रि (सङ्गमरूपं जॄ+कर्त्तरि "अजर्य्यं सङ्गतम्" इति यत्" न जर्य्यं नञ्समासः।) सङ्गतम् सख्यं। मैत्रं। इति मुग्धबोधव्याकरणं। (यथा रघुवंशे —"तेनाभवत्तस्य नृपस्य राज्ञः अजर्य्यमपि समन्तत्वेदजायतेत्" ।)

अजर, त्रि, (जॄ+भावे अप् तुका स्त्रियां टाप्, नास्ति जरा वार्द्धक्यं यस्य सः) जरारहितः। वार्द्धक्यशून्यः। यथा,—
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्"।
इति हितोपदेशः।

अजरा, स्त्री, (नास्ति जरा यस्याः सा) घृत-कुमारी। वृद्धदारकभेदः। वनवल्ली। ग्रुत कुमारीति भाषा। इति राजनिर्घण्टः।

अजर्य्य, क्ली, (न जीर्य्यति जॄ+कर्त्तरि अजर्य्यं सङ्ग-तमिति सूत्रेण यत्। तेन अजर्य्यमार्य्येण सङ्गतम्। सुखमिति गतिः) सङ्गतं। मैत्री। इति हेम-चन्द्रः। सङ्गतार्थे त्रि। (यथा रघुवंशे,—
"तयोरजर्य्यं कथमप्यनल्पं गृहसप्तकम्"।

अजलम्बन, क्ली, (अज इव अजलं वर्णाभावात् नास्ति यस्मिन् अज+लम्ब+कर्म्मणि ल्युट्) स्रोतोञ्जनं। इति शब्दचन्द्रिका।

अजलोमा, [न्] पुं, (अजस्य लोमेव लोम यस्य

शृङ्गं वा) वृक्षविशेषः। शुक्लाङ्गिका। मृग शिङ्गी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। विषाणी २ मेषशृङ्गी ३ महाशृङ्गा ४ अज्यन्धी ५। इति रत्नमाला।

अजशृङ्गी, स्त्री, (अजस्य छागस्य शृङ्गमिव वर्त्तं यस्याः सा स्त्रियां ङीष्) वृक्षविशेषः। मा-ड़शिङ्गी मेढ़ाशिङ्गी। इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विषाणी २। इत्यमरः। विषाणिका ३ अजाश्रृङ्गी ४ अजशृङ्गी ५ मौर्व्वी ६ मेषो-वल्ली ७ चक्रशिंशी ८। इति रत्नमाला। मेष-शृङ्गी ९ वर्त्तिका १० वर्त्तमिका ११ अजुका १२ विषघ्ना १३ दृश्यशृङ्गी १४ वर्त्तिका १५। अस्या गुणाः। कटुत्वं तिक्तत्व। कफार्शः शूलशोथ-श्वासोपशमकत्वारुचिनाशित्वं। चक्षुर्हितत्व-दायित्व। तत्फलस्य गुणाः। तिक्तत्व। कषायत्व। कफव्रण श्वासकासनाशित्व। मलरोधकत्वविनाशित्व। हृद्यत्व। अग्निवर्द्धनकत्व। इति राजनिर्घण्टः। (यथा सुश्रुते,—
"अजशृङ्गाजगन्धा च कामा बहला तथा।
सर्व्वेविषाणस्यापी च मधीका मेषलोचनम्" ।

अजस्र, क्ली, (जस्+अम्+नञ्तत्पुरुषस्य रः स्त्रियां द नञ्समासः) निरन्तरं। सततं। इत्यमरः। (यथा रघुवंशे, "अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरो क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे" ।)

अजहत्स्वार्था, स्त्री, (न जहत् न त्यजत् स्वार्थो यं वृत्तिं यया न जहती स्वार्थं या जहत्वा या।) लक्षणाप्रकारविशेषः। उपादानलक्षणा। सा स्वार्थान्त्यागिनी लक्षणा। यथा। कुन्ताः प्र-विशन्तीत्यत्र कुन्तधारिपुरुषे लक्षणा इत्यलङ्कार शास्त्रं।

अजहल्लिङ्ग, पुं, (न जहत् लिङ्गं यं शब्दं यदा न जहत् लिङ्गं यो शब्द इति।) विशेष्यलिङ्गोऽपि अलिङ्गत्यागी शब्दः। इति व्याकरणं।

अजा स्त्री, (न जायते अजति परिणमति गुणात्, अजु गत्यांशिक्षिपणयोरित्यादि धातोर्मिनीति जाति जातिवाच जाति पाणिनिसूत्रेण अजादय-लक्षणत्वात्वात्मं च तेन नञ्तत्, स्त्रियां टाप्) मूलप्रकृतिः। इत्यमरटीकायां भरतः। अजाख्ये त्रि।

अजा, स्त्री, (न जायते योत्पद्यते जाति तु जायते न+जन्+कर्त्तरि ड नञ्समासः। अथ अज् गत्यादि क्षिपणे च। अजाद्यतष्टाप् अतःपरि-णमने, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः इति श्रुतेः।) प्रकृतिः। इत्यमरः। माया। छागी। इति इत्यां। ("अजामेकां नो नित्यमजन्या बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः —इति श्वेताश्वतरोपनि-षत्।) छागविशेषः। (यथा सुश्रुते —
"अजा अजामेधो मेषा अजकुम्भभूयादपि" ।)

अजाकार, पुं, (न अजरयति सैन्येन नीचाम् निनावयति सः, अजा+णिच्, मायोऽविरिव

तोषितुम् इति गुरु तत्र पयाद्यच् नञ्समास ।) भद्रदाश्वत्थ । इति शब्दरत्नावली ॥ गोरक्षरहिते त्रि ॥

अजाजी, स्त्री, (अजेन जीर्यते अत्युग्रगन्धतया जीर्यतेऽसौ अज+जृ+अच् गौरादित्वात् ङीष् इति ममेदिनि इग् । अजेन आजि सतीया तत् । स्त्रियां वा ङीप्) श्वेतजीरक । कृष्णजीरक । काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजाजीव, पु, (अजेन अजव्यवसायेन आजीवति सम्यक् प्राणान् धारयति यः, आ+जीव+अच् अथवा अजेन आजीव तृतीयातत्पुरुष) छागल । छागोपजीवी । इत्यमर ॥

अजात, त्रि, (जन्+कर्त्तरि क्त न जात नञ्समास ।) अनभिव्यक्त । अनुत्पन्न । यथा, अजातपक्षा इव मातरं खगाः । इति श्रीभागवतं ॥ (यथा दायभागे,—
"ये जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिता ।
वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो विगर्हित ")

अजातशत्रु, पुं, (अजात सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्न शत्रुर्यस्य स) राजा युधिष्ठिर । इति हेमचन्द्र । (यथा महाभारते,—
"अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत्" ।)
(शिव ।काशीराज। शमीकपुत्र ।)(यथा हरिवंशे,
"श्यामसुत शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत् ।
जुगुप्समानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप स ।
अजातशत्रु प्रवरो जज्ञे तस्य विनाशन ")
(बिम्बिसारपुत्र स च शाक्यमुनिसमकालीन ।)

अजातारि, पु, (अजात सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्न अरि शत्रुर्यस्य स) राजा युधिष्ठिर । इति भूरिप्रयोग ॥

अजातौल्वलि, पु, (अजया उपजीवी तौल्वलि मुनिविशेष शाकपार्थिवादित्वात् समास मध्यपदलोपश्च । तुल्वलस्यापत्यं तुल्वल+अत इञिति इञ् अजोपजीविमुनिविशेष । इति मध्यपदलोपिकर्म्मधारयसमासे मुग्धबोधव्याकरण ॥ तुल्वलस्यापत्य तौल्वलि अजोपजीवी चासौ तौल्वलिश्चेति । इति तट्टीका ॥

अजादनी, स्त्री, (अजेन अद्यते भक्ष्यतेऽसौ अद्+कर्म्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् अजस्य अदनी खाद्या षष्ठीतत्पुरुष) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्ट ॥

अजानेय, पु, (अजवम् शिववत्त्ववम् यथास्यात्तथा आजौ रणे नयति प्रापयति । आ+नी+ढ यत्नञ्यो बहुलमिति सूत्रेण कर्त्तरि यत् । अजन्त्यागे इति मधुधातुक्षरदेहे रूपे इति मेदिनी) उत्तम घोटक । तत्पर्याय । कुलीनस २ वातारथ माल्य ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ अजानेयः ४ कुलीन ५ । इत्यमर ॥ निर्भये त्रि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अजान्त्री, स्त्री, (अजस्य अन्त्रमिव देहबन्धनमिव अन्त्र तदाकारमञ्जरी यस्या सा गौरादित्वात् इति ङीष्) वृक्षविशेष । नीलवर्णवोमा इति भाषा तत्पर्याय । नीलवल्ली २ नीलपुष्पी ३ अतिलोमशा ४ नीलिनी ५ कृष्णाम्ली ६ अन्त्रपोटकसंपर्ण्णी ७ । इति रत्नमाला ॥ वल्लान्त्री । क्षुद्रान्त्र । इति राजनिर्घण्ट ॥

अजापाल्य, त्रि, (अजाना पाल्य रक्षक षष्ठीतत्पुरुष) अजाजीवी । छागरक्षक । इति शब्दरत्नावली ॥

अजित, त्रि, (न जितं न पराजित नञ्समास । जि+कर्म्मणि क्त) अपरिजित । इति हेमचन्द्र ॥ अतिपराजितश्च ॥

अजित, पु, (न जित न केनापि पराजित केनापीत्यर्थ । "वेधा शार्ङ्गोऽजितः शम्भुर्दृढ ऊर्ध्वोऽच्युत " इति महदनाम पर्य्याये।) विष्णु । बुद्ध । तीर्थङ्करविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ शिव । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठित ॥

अजिन, क्ली, (अजति भुम्यादि आच्छादयति यत् अज्+कर्मणि इनन् बाहुल्यात् अजेर्व्यघञपोरिति वी न इति न वी आदेश) (अजिन दण्डादिवान् वर्षी चेति कुमारसम्भवे) चर्म्म । ब्रह्मचार्य्यादि धार्य्यकृष्णसारादित्वक् । इत्यमर ॥ त्रिलिङ्गे वाच्यलिङ्ग ।

अजिनपत्रा, स्त्री (अजिन चर्म्म पत्र पक्षो यस्या सा) चर्म्मचटिका । चामचिका इति भाषा । तत्पर्याय । जतुका २ । इत्यमर ॥ अजुका ३ । इति तट्टीका ।

अजिनपत्री, स्त्री (अजिन चर्म्म पत्र यस्या सा गौरादित्वात् ङीष्) जतुका । इति राजनिर्घण्ट ॥

अजिनयोनि, पुं, (अजिनाना चर्म्मणा योनि आकर षष्ठीतत्पुरुष । योनि स्त्रीपुंसयोर्जन्मस्थाने आकरे स्मरमन्दिरे इति मेदिनी) हरिण । इत्यमर ॥

अजिर, क्ली, (अजति गच्छति सर्व्वे जना अत्र अज+अधिकरणे किरच्) उठान इति भाषा । अजति गच्छति य इति वायु । "अजति गच्छति व्याप्नोति स्थलमिति यावत् इति शरीर । अजन्ति इन्द्रियाणि गच्छन्त्यत्र इति व्युत्पत्त्या विषय ।) चत्वर । (यथा विष्णुपुराणे,—
"पुत्रस्य भरतस्याभूदग्न्यमध्येऽजिरे" ।)
वायु । शरीर । मण्डूक । विषय । इति मेदिनी ॥

अजिह्म, त्रि, (जिहि वक्रतायां जिह+मक् न जिह्म नञ्समास) अवक्र । सरल । इत्यमर ॥ मेके पु । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनु,—
"अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेत् ब्राह्मणजीविकां" ।)

अजिह्मग, पु, (अजिह्म सरल गच्छति य अजिह्म+गम्+ड उपपदसमास) बाण । इत्यमर ॥ अवक्रगे वाच्यलिङ्ग ॥ (यथा रामायणे,—
"ते तस्य कायं निर्भिद्य रक्तयुक्ता अजिह्मगा ।
विविशुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगा ॥
न शशिव तयोस्तत्र बभूवाशुप्रमत्तयो ।
मानिर्भिन्न न चाव्यक्तमपि सूक्ष्ममजिह्मगै ")

अजिह्व, पु, (नास्ति जिह्वा यस्य स) भेक इति त्रिकाण्डशेष ॥ जिह्वारहिते त्रि ॥

अजीर्ण, क्ली,(जॄ+क्त, न जीर्णं नञ्समास) अपाक । तत्पर्याय । वायुमन्द २ अनाहमि ३ पक्तापद ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ अथाजीर्णस्य निदानं निदानमाह । "अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाद्वा सन्धारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्न न पाकं भजते नरस्य ॥ सन्धारणात् दर्शनस्त्रीपानादेः । स्वप्नविपर्ययात् दिवास्वप्नाद्रात्रौ जागरणात् । लघु चापीत्यपि स्थान गुरुमसात्म्यं गुरुमपि ॥" अन्यच्च ।
"ईर्षाभयक्रोधपरिप्लुतेन
लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन ।
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमान-
मन्न न सम्यक् परिपाकमेति" ॥
परिप्लुतेन व्याप्तेन । उक्तकारणेभ्योऽतिमात्रभोजन विरुद्धभोजनं पावकमन्दत्वं चकाराद्बोध्यम् । अन्यच्च ।
"न चात्मवता प्रत्यवरुद्धते येऽप्रमाद्यत ।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि" ॥
अवस्थितस्य चतुर्विधत्वम् । रोगानीकस्य विमूल्यते । कृत्वा शाक्य । " ॥ अन्यच्च ।
' प्रतिवासरमेवैषा जीर्णे जायते नृणां ।
तज्जातं रोगजालकं विनाशयति नरस्य सदा" ॥
तद्विनाशाद्वितयति अजीर्णविनाशात् विनश्यति रोगसङ्घात इत्यर्थ । तदा तत् अजीर्णं आशुतात् भवति । मन्युसमाने विमार्गे निवर्तते इत्यर्थ ॥ " ॥ अजीर्णस्य सामान्यस्य लक्षणमाह ।
"ग्लानिर्गौरवमाटोपो भ्रमो मारुतमूढता ।
विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम्" ॥
मारुतमूढता वातावरोध । विबन्ध मलाप्रवृत्ति ॥ " ॥ मधिदत्तपाठे सहितानजीर्णस्य भेदानाह ।
"आम विदग्ध विष्टब्ध रसशेषान्निमित्तकमि" ।
भिन्निदिभ्यफलो न तु भिन्निर्व ।
"अजीर्णे केचिदिच्छन्ति चतुर्थ रसशेषत " ॥
केचित् सुश्रुतादय । रसशेषत भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो यो रस स रस कोऽपि पच्यते । भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो यो रस स चापक्व स रसशेष तस्मात् चतुर्थमजीर्णं रसाजीर्णं ॥ " ॥ तत्रामाजीर्णादिभेदस्य यो भेद उच्यते । आम मधुरतारतम्यक्त अन्नमेव । रसशेषस्तु भुक्तस्य पक्वस्य सारभूतो यो रस स चापक्व इति भेद । अजीर्णं षष्ठम केचित् निर्दोष दिनपाकि च । निर्दोष गौरवस्तम्भादिदोषाजनक । दिनपाकि च आहारोऽशोभनेन पाक यातीति समास । यत्तु माषकाणसाम्यादिदोषादिनान्तरे पाक याति तद्दिनपाकि । नातएव याममध्ये न भोक्तव्यमिति वचन,—
यान्ति पञ्च प्राप्तेषु प्राकृत प्रतिवासर ' ।
प्राकृत अविकारक । प्रतिवासर प्रतिदिनमाति । भुक्त यावदजीर्ण तावदजीर्णमिति पच्यते । एतदभिधानस्य प्रयोजन पाकार्थ वामपार्श्वशयन-

पिनाम्नादिविनादिर्व। न चाभाद्रारख नि येभ। मावराद्दे मनीर्षि तु नामभाम्नो न पुण दीति यथन नानमाचन्नारमं वर्णनमम्। ।
चामाभीरस्य बहुबमाह —
"वनाये तुरतोरखेतन मोभी मनानिष्ठटया
चङ्गारय यथाभुजमरिगन मार्चवि"।
सुण्या बररारुनो। 'उपवेशा बर्वादि समन मिव। यविभूटोऽरिप्रादटना। यविरमा ममनो निर्भवव।। विरमामीर्वस्य बहुबमाह —
"विरम्ने भमहस्रपूर्वापित्ताव विविधा बना।
बङ्गारव नदमाना वेरी दारच माचये"।
विविध रम शैवभीवदाबारन।०। विरम्रा मीर्वस्य बहुबमाह —
"विरम्ने मूनमाधार्य विविधा दानवैरना।
मनचारामप्रविनिव लखो शैवपेशुमीर्कन्"।
वालवंदना शैरमेदारम। लखो जानार्था। मेरदा सूर्या। । रतमेवेनामीर्वस्य बहुबमाह
"रतमेवेनविरेनो सुरबानुविरीरदे"। ।
बतस्य बबदाभाद —
"सूचन्ने मवारो बमना प्रदेव नादव बना।
चचरता मवर्णवे भरति रतरेवना"। ।
वानिविधिदेवा चामामनीर्वेवो विरुपादिरो नामाच —
"चार्म विरमर्न विरुत्रमिनमीर्ब मवीरिय।
विरुपवचरो तनामुर्वेनारि विवर्णिता"।
नाच बनाबही नता विरुन्नादिनर्णिता मविन मईति। ना च बबनादारचो मरतीबेवैवतो इभीर्चोरिरवाविनदोलगि। । विरुपादि निर्विमाद —
"सूचीभिरिव नानादि तदुक्षित्तवरोऽविना।
बनावीरुव सा नेरीविदुनीति विरचरे"। ।
विरुच्या मिरबमाद —
"च तां चरिमिताचाका बनचो पिरिविनामना।
सुदाचाभिनारमनो बमलोजचोनुवा"।
विरिवादिना चावाहूर्वेदा।। विरुच्या बहुब माच —
'सूक्षोतिबारीरबनमृ पिनाना
गूर्व मनीरिबनमूरावता।
दिवर्दबनी डवनें बवब
मर्थनि बनाँ विरतल मेदृ"।
वदेवनं सम्बाररेण। विरमो मेव विरगूर्च। विरुच्या उपमदानाद —
"विनाचारोऽदनि बनो मूनावेरा विरंनता।
बनी बबदरा बोदा विरुपाः चच दाववा।
बनी बबदरा बौदा बनी विनाचादारव जन मरा बर्नेबनिन दौवाचो बौदा अन्नदरा।
विरचना चच दाववा विरवनाच बनादि नदि चुनरा दाबना भावमरदरा। । बनवन बहुबमाद —
"पुनिरावसदीदर्न मन्ध्येत् चरितुबदि।
विचनो नावयदेव पुजातुवरि नावदि।
नावरचो विरोचच बनावर्य नीरदि।

तवानवनमादेर बनोदाली च बना तु"। नानवादे चानानें। मवानेन् जानादि। चरि बूमदि चादमार चरोति। पुनो मणीर्वेन मिन्हदो मारना उपरि भारति वरदवबारिर्व मन्वतीवर्षे। चावरबमाद —
"बामी बाति च बाणुवनादारो च वं दबवे।
वैवदे बिरोऽभनीतदवोऽलावचना च्युता"।
विवृचवदमोदरिवमाद —
"या प्रावरनीवमबीऽभ्यतंना
बर्दरदितोऽचनारवारवेचा।
बानबरा बर्बविपुतनन्दि
बरवारा वेदरबरावमाद"।
बर्मविपुननिवा बर्मे विपुना विविधोमूला सम्बेवो बन ना। । विवनिबादा बहुब माद —
"पुदव सुरं चपमादवाचो
प्रदनवे मोद्वेमनय बन।
विवर्निवा वां मबदृविविधा
मावबदे दावविदा दरावा"।
मबदृविविनो प्रबाबारोपदबरीबम्। बब मताबेवेति मैवदा। । मीर्वदादारब बहुबमाद —
"बदुरानुविबदादा वेवैनवर्मा बदीचिर्व।
नवुदा सूचिदादे च मीर्वदादारस बदर्म"।
चाव विविधा —
"चरीवबी वदा मुदी नबमनादा नुवेन दा।
वैमचेन मुदा दा चाद् बादजेनाविरीचनी।
तुवेव पुवीमिनदोपचुना
पवर्व प्रदीवानच दादिवं दा।
बानिबमीर्वेव तुदानवेतु
बवों विवनेव च विबमनादा।
चेव रानी विवर्विनं बनाबूनं विपूर्विर्व।
बवूर्व सुवरदिनं भवबेतु मादबदिना।
बबदुदावर्व बाब बबदांदिवर्बे।
दोनीनादबंनुदा दीवबादानबादं।
बर्नपूर्वबनो सुदो रैवा। वैविच्छ विपुर्व तुर्व बवा दुविनो कुर्वन्ति। रैवबोर्द वेवा। दुदादबन्। । रबबानवोरवैबबबदारतादि चादि चावबदेव। बनादादादिवर बनपूर्वो मादर्न बरमं। मीरबनिबबादादार्म —
'बनादे बमर्न वादे विरवे बदर्न वि।
विरवे वेदने बब रतदीवे वदीव च।
बदा बबवदोदेन नानिरादे प्रबबवे।
बबादिस्वमबाबर्व मीना वा चिविर बबता।
बबदमव बदवमार्च। बबा वर्वारमिवा। दैवर्व बबादमिवं। दवेवदुवंवुदेन बदिव मीवेन।
"बबादिबवर्व वा मीना बादिवरादे प्रबबावे"
रबवेदाबाव। ।
"बाचबावदविवं वा वैर्व रबादिवदवा।
बानामीबनदबदनं नुबदु बन्निबदोर्व।
बनेव् चरि नावदवीबविच्या
बदादबं नमदबेनबदाबा।

विपूर्विना मोतमबैव मुचा
मुजामबदो मितमबादे।
विबबदे बम तु मुजमाच
बंदमते बव बबव बम।
नाचा विवामादिबबलमुबा
विद्राबनी बादितव मर्बेद।
विवदुबमबमोदा नैवज मीदचे दे
बनबबजदबामबमो विदुभाव।
मबमबवबमुब बर्वेबा पूर्वेवैव-
मबबदि मदाइमि वादरीबाव बमित"।
बबमोदाव मवामी। बबर्वमाबबबाद्। मीदवे दे मुर्व बबाव। बादबमब बादं। देव बमबदर्वे बतावो मुजमार्व बवीतावां मुबम दीर्य मादा बम। बबादबो बदी विदुचा। विदबवबम्। ।
'मुर्व मुर्व अबवस बबमार्च दबव् दबव्।
बदीतबो च विबचा बादबविरबवा बुता।
बबा च मरिचं बबद् विबुर्व विबवं मर्व।
बातुबना च विबवा मर्बवैविमुचवी।
पद्याबि बम मेवादि बर्मबबे बुवा दुवा।
बबीबीदिदिवं मोवा बबी दीबबादबा।
मवावेदुर्व मर्व बादवेवुदेवेवदि।
बबीबादि। ।
"बो बादी विबवं बाबा बबबु बबावि च।
बवेवादबवं बाबीं बविमिं विवृ बौबदे।
बबी दावीं विरबबुवं बवा वेवबदादवा।
बवादं बीरबं बादी मेबवी मीवबुविवा।
बबवेवबबबीबा बबवी वेददाव च।
बबवादिविवा घाबा दबबादबर्द बर्म।
विवबुबबदियूवा वैविबादबबादवेव।
बारादि मीदविदुव बर्व वेबबुबविर्व।
बबबूर्वादि बबा तु बबबाबादि बादवेत्।
मबुमुदबवेवैबनबावैदिबबदवं।
विबबबबु मुबेन बबर्ववदेन च।
बबविवादवं पूर्व मदीवादिबबबदं।
बबवुर्व विबावेन मादबबविरादुदाद्।
बबीबबव दुबांच पीदबं दुदवादि च।
बदराबबबदबिब बबीबां बाबबोदिबं।
बबुदबुबबबोबादवमदि मदीवबेद्।
बो बादी बर्मिबा बबबादब। बबबादिबव। दबाव विमादिब दवि वैवे। मेबबी बदी-बबी। बबबुविबा मबदैबा। बबादैवदाबादि मुर्व बादबं। बामा बाच। दुबबा वेव दवि वैवे। वैविबादा वैवबबा दवि वैवे। बबवदिबुबबूर्व। ।
"मुदूर्वबिबवैरवबवबं बादवर्वं।
विबादबामार्बवबीवबादं विविवी वबा।
बबीबा बबाबवैदेवद् मर्व बबादिबब बद।
बबादम्बें विबदाब बादब् बादबदिर्व।
दुमबाई विदिबाव बबबबादर्बुवं।
बबें विदूवबदिवं बबबूदिबं दुबा।
बबामीबिबबोबबूबदीबदिदुबि।

अजीर्ण
अजीर्ण

पृथगर्द्धपलैरेभिश्चूर्णितैस्तत् विमिश्रयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनापि भावयेच्छोषयेत् पुनः ।
पीतोदकेन तच्चूर्णं पिबेत् प्रातर्हि मात्रया ॥
तस्मिन् जीर्णेऽन्नमश्नीयाद्यूषैर्जाङ्गलजै रसैः ।
दुग्धदध्ना सलवणैः सुखोष्णैर्वह्निदीपनैः ॥
एतेनाग्निर्विवर्द्धेत बलमारोग्यमेव च ।
तत्रानुपानं शस्तं हि तक्रं वा भोजनं हितम् ॥
मन्दाग्न्यर्शोविकारेषु वातश्लेष्मामयेषु च ।
सर्व्वाङ्गशोथरोगेषु शूलगुल्मोदरेषु च ॥
अश्मर्य्यां शर्करायाञ्च विन्मूत्रानिलरोगिषु ।
वैश्वानरक्षारः ॥ * ॥
"सामुद्रं लवणं ग्राह्यमष्टकर्षमितं बुधैः ।
सौवर्चलं पञ्चकर्षं विडसैन्धवधान्यकं ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं पत्रकं कृष्णजीरकं ।
तालीशं केशरं चव्यमम्लवेतसकं तथा ॥
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्बुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकं ॥
दाडिमं स्याच्चतुः कर्षं त्वगेले चार्द्धकर्षके ।
एतच्चूर्णीकृतं सर्व्वं लवणं भास्कराभिधं ॥
भक्षयेच्छाणमानं तत्तक्रमस्तुकसञ्जिकैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरं क्षयं ॥
अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विबन्धञ्च भगन्दरं ।
शूलं शोथं श्वासकासावामदोषञ्च हृद्रुजं ॥
अश्मरीं शर्कराञ्चापि पाण्डुरोगं कृमीनपि ।
मन्दाग्निं नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परं ॥
हिताय सर्व्वलोकानां भास्करेणैतदीरितं ।
हन्यात् सर्व्वाण्यजीर्णानि भुक्तमात्रमसंशयं ॥
निम्बु रसादिकं दत्त्वा गुटिकामप्यके कुर्व्वन्ति" ॥
अथ दाडिमस्य बीजानां चूर्णं कर्षचतुष्टयमितं देयं । भास्करलवणचूर्णं ॥ * ॥ सैन्धवं समूलमगधा चव्यानलनागरं पथ्या । क्रमवृद्धिः मग्निरुद्धौ वडवानलनामचूर्णं स्यात् ॥ वडवानलचूर्णं ॥ * ॥ पथ्यानागरकृष्णाकरञ्जविल्वाग्निभिः सितातुल्यैः । वडवानल इव जरयति बहुगुर्व्वपि भोजनं चूर्णं द्वितीयं वडवानलचूर्णं ॥ * ॥
"एलात्वङ्नागपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुः पञ्च षडुत्तरं ॥
द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परं" ॥
समशर्करचूर्णं ॥ * ॥
"इन्द्राशनं सप्तपलं त्रिफलायाः पलत्रयं ।
पलत्रयं त्र्यूषणस्य सितायाश्च चतुःपलं ॥
अमृता शतपुष्पी च तथा कृष्णापराजिता ।
आसां चूर्णं समादाय पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥
भावयेदेकतः सर्व्वं भृङ्गराजरसेन तु ।
सभाविकमिदं चूर्णं स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥
विलिहन् मधुसर्पिर्भ्यां मन्दाग्नेः सहसा नरः ।
मुच्यते ग्रहणीरोगात् गुदरोगात् सजाठरात् ॥
मेह कुष्ठञ्च वीसर्पवातरोगान् सशोणितान् ।
न चात्र परिहारोऽस्ति भोजनं सर्व्वकामिकं ॥
रोगानीकप्रशान्त्यर्थं मुनिभिः परिकीर्त्तितं ।
अस्याभ्यासात् बलं वीर्य्यं पुष्टिर्द्दृष्टिश्च स्त्रस्तया ॥

त्रिसप्ताहप्रयोगेण जायते नात्र संशयः ।
ज्वालामुखीचूर्णं ॥ * ॥ अथ अजीर्णे रसाः,—
"द्विपलं गन्धकं शुद्धं पलमेकन्तु पारदं ।
मृतं लोहं तथा ताम्रं कर्षद्वयमितं पृथक् ॥
सचूर्ण्य सर्व्वं संमिश्र्य द्रावयित्वाग्नियोगतः ।
सम्यग्द्रुतं समस्तं तत्पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् ॥
पुनः सचूर्ण्य तत्सर्व्वं लोहपात्रे निधाय च ।
जम्बीरस्य रसं तत्र मूलं पलशतं क्षिपेत् ॥
चुल्ल्यां निवेश्य तद्यत्नात् मृदुना वह्निना पचेत् ।
रसे तस्मिन् घनीभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् ॥
पञ्चकोलकमायस्य शुक्रेण सहितस्य च ।
भावनास्तत्र दातव्याः पञ्चाशत्संख्यया शनैः ॥
भृष्टटङ्कनचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् ।
मरिचेनापि तुल्येन तदर्द्धेन विडेन च ॥
भावयेत् सप्तधा लवणचणकाम्लजलेन च ।
ततः संशोष्य सपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत् ॥
रसः क्रव्यादनामायं भैरवानन्दयोगिना ।
उक्तः सिंहलराजाय बहुमांसाशिने पुरा ॥
भक्षयेद्भोजनस्यान्ते माषद्वयमितं रसं ।
भक्षयित्वा रसं पश्चात् पिबेत्तक्रं ससैन्धवं ॥
अतीवगुरु यद्भुक्तमतिमात्रमथापि वा ।
तत्सर्व्वं जीर्य्यति क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षणात् ॥
शूलं गुल्मञ्च विष्टम्भं प्लीहानमुदरं तथा ।
रसः क्रव्यादनामायं विनिहन्ति न संशयः"
क्रव्यादो रसोऽजीर्णे ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ रसरत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ॥
"क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभं ।
सर्व्वैस्तुल्या जया भृष्टा तदर्द्धा शिग्रुजा जटा ॥
एतत् सर्व्वं जयाशिग्रुवह्निमार्कवजैर्द्द्रवैः ।
भावयेत्त्रिदिनं घर्म्मे ततो लघुपुटे क्षिपेत् ॥
सप्तधार्द्रद्रवैर्भाव्यो रसो ज्वालानलो भवेत् ।
निष्कोऽस्य मधुना लीढोऽनुपानं गुडनागरं ॥
हन्त्यजीर्णमतीसारं ग्रहणीमग्निमार्द्दवं ।
श्लेष्महृल्लासवमनमालस्यमरुचिं जवात्" ॥
पञ्चकोलं,—
पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरं । जयाच विजया । मार्क्कवो भृङ्गराजः । लघुपुटे गजपुटे । आर्द्रमार्द्रकं । निम्बा टङ्कः । ज्वालानलो रसोऽजीर्णे ॥ ८ ॥ रसप्रदीपे,—
"टङ्कणं रसगन्धौ च समभागत्रयं विषात् ।
कपर्द्दं स्वर्ज्जिकाक्षारौ मागधी विश्वभेषजं ॥
पृथक् पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमितोऽयं ।
जम्बीराम्लैर्द्दिनं घृष्टं भवेदग्निकुमारकः ॥
विसूचीशूलवातादिवह्निमान्द्यप्रशान्तये" ।
क्षारीयवक्षारः । अग्निकुमारो रसो विसूच्याद्यजीर्णे ॥ ९ ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
"शुद्धसूतं गन्धकञ्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धूत्थं त्रिपलं मतं ।
चतुष्पला च विजया मर्द्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥
पुटानि सप्त देयानि घर्म्मसध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥

भक्षयेद्द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेद्रेचयेदपि ।
अजीर्णारिः ॥ ० ॥
"पारदामृतलवङ्गगन्धकं
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं
तिन्तिडीफलरसेन मर्द्दितं ॥
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो
रामबाण इति विश्रुतो रसः ।
संग्रहं ग्रहणि कुम्भकर्णक-
मामवातखरदूषणं जयेत् ॥
दीयते तु चणकानुमानतः
सद्य एव जठराग्निदीपनः ।
रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥
पाराभाग १ विषभाग १ लवङ्गभाग १ गन्धकभाग १ मरिचभाग ८ जायफलभाग २ । रामबाणरसोऽजीर्णे ॥ * ॥
रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
"पलं चिञ्चाक्षारः पलपरिमितं पञ्चलवणं द्वयं सम्यक् पिष्टं भवति लघु निम्बुफलरसैः । ततस्तत्र तस्मिन् पलपरिमितं शङ्खशकलं क्षिपेदारान् सप्त द्रवति तदनेनैव विधिना ॥ पलप्रमाणं कटुकत्रयञ्च पलार्द्धमानेन च हिङ्गुभागः । विषं पलद्वादशभागयुक्तं तावान्मतो गन्धक एष चोक्तः—
"बदरास्थिप्रमाणेन वटीमेतस्य कारयेत् ।
भक्षयेत् सर्व्वदा सा स्यात् सर्व्वाजीर्णप्रशान्तये
सर्व्वोदरेषु शूलेषु विसूच्यां विविधेषु च ।
अग्निमान्द्येषु गुल्मेषु सदा शङ्खवटी हिता" ॥
शङ्खवटी अजीर्णे ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
"सुवर्च्चिञ्चापामार्गरम्भातिलपलाशजान् ।
लवणान् भिषगादद्यात् प्रत्येकं पलमात्रया ॥
लवणानि पृथक् पञ्च ग्राह्याणि पलमात्रया ।
स्वर्ज्जिका च यवक्षारष्टङ्कणं त्रितयं पलं ॥
सर्व्वं त्रयोदशपलं सूक्ष्मचूर्णं विधाय तु ।
निम्बूफलरसे प्रस्थसमिते तत् परिक्षिपेत् ॥
तत्र शङ्खस्य शकलं पलं वह्नौ प्रताप्य तु ।
वारान्निर्व्वापयेत् सप्त सर्व्वं द्रवति तद्यथा ॥
नागरं चिपलं ग्राह्यं मरिचञ्च पलद्वयं ।
पिप्पली पलमाना स्यात् पलार्द्धं भृष्टहिङ्गुनः ॥
ग्रन्थिकं चित्रकं चापि यवानी जीरकं तथा ।
जातीफलं लवङ्गञ्च पृथक् कर्षद्वयोन्मितं ॥
रसो गन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मनःशिला ॥
एतानि कर्षमात्राणि सर्व्वं सचूर्ण्य मिश्रयेत् ।
शरावार्द्धेन चुक्रेण संनीय वटिकाञ्चरेत् ॥
माषप्रमाणा सा वैद्यैर्बृहच्छङ्खवटी स्मृता ॥
सर्व्वाजीर्णप्रशमनी सर्व्वशूलनिवारिणी ।
विसूच्यलसकादीनां सद्यो भवति नाशिनी" ॥
बृहच्छङ्खवटिका अजीर्णे ॥ * ॥
"टङ्कणकणामृतानां सहिङ्गुलानां समभागाः ।
मरिचस्य भागयुगलं निम्बुनीरैर्व्वटी कार्य्या ॥
वटिका कलायमात्रैकका द्वे वा समश्नीयात् ।

बालरमनोर्धभावो कठोरेधे बबाबलें" ।
अजीर्णबबबोर रस। ।
"मदनीवनवामार्थमूर्य बनादिवद्दिका ।
बवेर्ष बारेदाम दिननोपि विद्धिका।
बाद्यमूलद् निम्बमा मिषधीपूर्वर्वयुता।
निद्धीभावना भेदो मठरामिनिवसेना।
निम्बनागरनिमातीन रसान्वर्दिनिद्धिका।
तिमनसारवैदर्थवायकर्वविता सुधे" ।
वैद्यकी बट्पथ्य,—
"बोर्न बरबाद नवं बरिरे
मूर्च बमाबाय च मातुबुगा।
हावादिनुम्बा गुटिका बवाबा
बर्दुर्मलुणी नवमाबनेन" ।
मातुलुङ्गी मधुकर्कटी। मधुमूलमिदम्—"
"बबामार्ग बबादि मरिबादि बमादि च।
बमया बाबबा निमबबनाद् इति दविका।
निदूधानिविवाको तब दबिनम बर्ध।
बादिवेबानु येन वा बावमाबाब भोजयेत्।
बबुमबरवाबुबमिमुधे
रबाममिरे बबबाबबाले।
बबबसं बाविवदिवबाब
रेवं निबबय बरर्ववादि" ।
सवृ बैच्य। ॥
"बुढबैलबबेो बस्या बृब देब न बबूबा।
निबुबा मर्दने देव बहीमूर्णविबारबम्" ।
बुमहीषम्। ।
"विमाबादां बयीरसेनेदि बबबमन् यबबे।
बातीबबबा वा दीय बर्व मबबबबा वा। ।
बारबोबबबबम्—
"अतिबमात्रं च निबबेत् बबेबडीबेदिर्ब।
बबर्व बीयते बाब बबुरबेब निमिरिबेदिति।
बबबबाबबबुरबबबिरो बबेबेबत्।
रावबैरबबबीबुबबबाबादिबुमेबवे" ।
बैमबदी बोबबबा। रावबबटकम्। ।
"बबबेब बबे बबबूवंबबब
बबारबमरिबे मठरे निबबाद्
बवेरा बहेबो बबबबामूर्थे
बबोबबबेदेबि बाबिबावे।
बिबनिबिबाबबबेोरबबेबि बिवाबबा।
बवबरवेबिबाबबबे रवब बैव विबिबिबबम्।
बडबर्व बुबविबबबाबबबवंबिबिबबिरे।
बबबबेबैबबबेबि बिबबीब बिविबबे।
बबबबबबबिबाबबबे बाविबबविबुबबबीं वि।
बबेरेबबबाबू बबबूब्बेबा बबविबबा।
बबबबू बिबबबबं बावर्वं बबिबबेबबं।
बबाबबविबबिबबब बबोरबाविबेबबं।
बबू बिबिबू बबुबं बैबं बेबबं बुब बीबबं।
बबी बबबविबिबं बुबा बबबबं दिवा" ।
बिबबबबं बिबबबबं बाबीबीबिब बाबबं
बिबं। बबा बबेब बबबो बावबबिबबाबुब-
बिबो बबेबू।" बब बिबिबबबाबीबें बिबि
बबाबबबबबाब —

"बबं बबबबाबाब बबं बबबबबाब।
बबबब तु बाबाब बुबेरमिबिब बब।
बबब बबिबाबाब बबीबबब रबो दिवा।
बदिबेबबबबाबबीबबो
बाबब बबबि बबुब विबु।
बीरबानु बबबाबबोबब
बारबबबनि बरीबबी दिवा।
बबूबबबबूरबबाबबाबां
बबबबबबूरबबिबबबानां।
बाबाब बेबे विबुमबबीबें
बबेबेबि बबेबेबि बबेब देबं।
बबबूबबबबबबबो बबबबें
दिबीबबें बुब च बबबबबं।
बबाबुबेबिबुबबेबु बबेबं
बबे तबा बारुबिबं बबेब।
बबुबेबु बबबा बबो बिव
बीबबबनु बिबिबे बबाबबें।
बबिबा बबिबबेब बीबेबि
बबेबटी च तुमबेबु बीबेबे" ।
तुमबेबु बोबूबेबु। बीबेबि बबबे।
"बोबूबबबाबबरिबबबबबीबबबू
बाबो बबेबू बबिबि बबबुबबबेब।
बबबब बबबबि बाबबबं बबीबें
देबं बुबबबबबबा बिबबाबि बीबें" ।
मातुबबबबबा बबबबबं।—
"बबबबाबाबबीबाबा बुबबबाबिबबिबं।
बबो बबेब बीबेबि देबबा बाबिबेब तु।
बिबबाबं बबीबं बाबि बबबरात् बेबबं बबेत्।
बाबेबबी बिबबबूबं बाबबं बुबबूबबें" ।
बटीबेबबाबाबबबेब बेबीबबं बबेबा बिबुबीबेब
बावि। बबाबूबबो बबुबाबूबबबबविबाबो
बबेबबाबुबी बबबेबाब। बेबबाबा बेबर इति
बैबे। तब बबा।—
"बबे बो बिबाबिबुबबबूबेबा
बाबबबबबीबाबेबबाबबबबि।
बबोबबं देबबबूबंबबे
बबीबिबं बबुबबे बबीबब्" । इति।
बबा बबबबा बाबबबिबेबा। बबबा बाबे
इति बैबी।—
"बिबब बिब बबबबबबाब
बीबी बबी बाबिबबबबबा बाबू।
दबबूब बेबबबबिबब
बबिबेब बबबा बबिबाबबेबि।
बाबबाबबबं बीबे बबीबं बिबिबे बिबं।
बुबबेबं बबबाबाबबीबं बाबबुबेबि बि।
बबोबबाबबबबबबीबबबब
बबिबबबाबां बिबिबाबि बुबा।
बाबबब बूबं बबिबीब बिबं
बबी बबेबो बबबेबा वि बबे।
बबेबो बबबा बबू।
"बाबाबि बबेबबबि बाबि
बाबं बाबेब बबबिबबबाबेब।

बबूबबिबाबबबाबबबाबा
बबबिबाबाबिबेब बाबा" ।
बबूबं बेबूब इति बैबी। बाबबो बबिरा।
"बबबिबाबबबबाबबबेबी
बाबेबुबबाबाबबूबबाबां।
बबोबिबाबाबुबटीबबाबां
बिबाबबेबो बेबरबब बबा" ।
बेबरबा बबरा इति बैबे।—
"बिबबबो बूबबबं बुबेब
बबाबूबं बबूबबेबबबेब।
बिबबबूबं बीबबबि बेबबबाब्
बबेबबबा बिब बाबरेब।
बबबबबबुबबेबाबू बबिबेबबीबबाबबाबू।
बबिबाबबि बबोबं बाबं बाबेब बाबिबाबेबं।
बीबें बीबबबि बबे न बबूब बेबबबबबाबू।
बाबिबं बाबिबबेब बबूबबेब बबबि" ।
बबबबा बाबे इति बैबे,—
"बबाबा बीबबबि बबेबबू बबब बाबबबबबाब
बिबा बाबबबुबेब बबीबुबबेबाबबाबू।
बबाबिबाबेबिबबबबबाबा
बबेबि बबेबं बबिबि बबेब।
बबेब बबेबं बिबिबेब बबेबं
बीबो बबेबू बाबुबबबबाबे" ।
बबा बबिरा।
"बबबं बबं बेब बा बाबबबी
देबबे बिबं बाबबबबबबबा।
बीबबबीबें बेबबबबं बिबबबा
बाब बबेब बबबुबा बिबेबबू" ।
बब बेबबबीबें। इति बबराबिबिबबाबबीबें-
बिबबिबाबबबिबबिबाबिबिबा। इति बाब-
बबाबा।
अजीव, त्रि (नास्ति जीव आत्मा यस्य न बहुव्रीहिः)
बबा। बबबबा। इति बिबाबबीब।
अजीवनि, स्त्री, (नञ्+जीव+आक्रोशे नञि
अनिः) जीवनाभावः। मरणम्।
बाबा। बबा। बबाबबनिबेबानु। इत्यमर
टीकायां भरतः। अजीवनिस्ते भूयात्। इति
सिद्धान्तकौमुदी।
अजुगुप्सित, त्रि (गुप्+सन्+क्त न जुगुप्सितं
नञ् समासः) अनिन्दितः। यथा,—
"अनपेक्ष्य तु यात् विवाहाज्जनुजुगुप्सिताम्।
अनमाश्रो तदनित्तरित्य वेदेषु मूलम्" ।
इति भागवते ३ अध्याये २०८ श्लोकः।
अजेय, त्रि, (न जेयः नञ् समासः) इति नञ् पूर्वक
जित्वातोः कर्मणि यत्प्रत्ययः। अजितव्यः। न
जयनीयः। यथा।—
"अजितमध्य संग्रामे मनाति दि मनिवादि" ।
इति भारते बाबिबबबे २२ अध्यायः।
अज्ञेयकलि, पुं, (अजेयम् अस्ति यस्मात् कली-
सहितकलाः यस्ति अजेयकलि अजेयकलिः नञ्
बहुव्रीहिः) अजेयकलिरिति। बबबु बिब
बबबबाबबबाबू। यथा,—

"यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत्" ॥
इति मानवे ९ अध्याये ११० श्लोकः ॥
यो ज्येष्ठोऽनुजेषु पितृवद्वर्त्तते स पितेव मातेव
चार्हणीयो भवति । यः पुनस्तथा न वर्त्तते स
मातुलादिवदर्च्चनीयः । इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ।

अजैकपात्, [द्] पु, (अजस्य छागस्य एकः पाद इव
पादो यस्य स बहुव्रीहिः अलोपः) एकादश-
रुद्रान्तर्गतरुद्रविशेषः । इति शब्दमाला ॥ (हरि
वंशे,—
"अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च भारत ।
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः" ॥)

अजैकपादः, पु, (अजस्य छागस्य एकः पाद इव पादो
यस्य स विकल्पे अलोपः) रुद्रविशेषः । इति
जटाधरः ॥ छन्दोऽनुरोधादसन्धिरपि विष्णुपुराणे
चन्द्रकलापप्रस्तावे अजएकपादिति ॥ (यथा
भारते ।—
"अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः ।
वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इमे स्मृताः")

अज्जुका, स्त्री, (अर्ज्जयति नायकादर्थमुपार्ज्जयति
या अर्ज्जि + समिकः, स इति वाहुलकादुकन्
रस्य जः) नाट्योक्तौ वेश्या । इत्यमरः ॥ (एसा
अज्जुआ हि च एन किन्नि आलिङ्गन्ती चिट्ठदि
मृच्छकटिके ।)

अज्झटा, स्त्री, (करट इति वत् उज्झति सर्व्वदोषान्
नाशयति या उज्झ + कर्त्तरि अटन् स्त्रियां टाप्
पृषोदरादित्वात् उकारस्य अः । यद्वा, अत्यन्त-
माश्चर्य्ये अत् आश्चर्य्यकारी झटः सङ्घातोऽस्याः ।
अति क्विप् झटति झटसङ्घाते अच् । टाप् । अ-
चासौ झटा च वा ॥
("अम्लं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरम् ।
चक्षुष्यं सर्व्वदोषघ्नं धात्र्यामलकीफलम्" ॥
इति सुश्रुते ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥

अज्झलः, क्ली, उज्झति अस्त्रं वारयति या उज्झ +
कर्त्तरि अलच् पृषोदरादित्वात् उकारस्य
अकारः) फलकः । ढाल इति ख्यातः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पु, अङ्गारः, कोकिलः ।)

अज्ञ, त्रि, (ज्ञा + कर्त्तरि कः नञ् तत्पुरुषसमासः ।)
जडः । मूर्खः । इत्यमरः । (यदुक्तं,—
"अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम्" ॥
यथा काष्ठमयो हस्ती तथा विप्रोऽनधीयानः ।
इदं परत्रमप्रमाणम् ।
"अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणोवराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥")

अज्ञान, क्ली, (ज्ञा + भावे ल्युट् नञ् ज्ञानं तत्पुरुषसमासः)
विरुद्धज्ञानम् । तत्पर्यायः । अविद्या २ अहम्मतिः
३ । इत्यमरः ॥ सृष्टिकाले ब्रह्मा प्रथमं पञ्च-
प्रकारमज्ञानं ससर्ज । यथा । तमः १ मोहः २
महामोहः ३ तामिस्रं ४ अन्धतामिस्रं ५ ।
इति श्रीभागवतम् ॥ वेदान्तमते सदसद्भ्यामनि-
र्व्वचनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि
यत्किञ्चित् । ज्ञानरहिते त्रि ॥ (यथा मनुः—
"अज्ञानात् वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।
अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं ।
अज्ञानात् बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥)

अञ्चतिः, पु, (अञ्चति गच्छति यः अञ्च + कर्त्तरि
अतिः) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अञ्चलः, पु, (अञ्चति प्रान्तभागं गच्छति अञ्च +
अलच्) वस्त्रप्रान्तभागः । आँचल इति भाषा ।
इति हलायुधः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।—
"उरः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलोभाति" ॥

अञ्चित, त्रि, (अञ्च + कर्म्मणि क्तः नाञ्चेः पूजाया-
मिति नलोपाभावः) पूजितः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे ।—
"उभावलङ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां
तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम्" ॥)

अञ्चितभ्रूः, स्त्री, (अञ्चिते उत्कृष्टे भ्रुवौ यस्याः सा
बहुव्रीहिः) सुन्दरभ्रूयुक्तानारी । इति स्त्रीपर्य्याये
राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जन, क्ली, (अनूज + भावे ल्युट्, कज्जले तु गम्य-
माने करणे ल्युट्) म्रक्षणम् । गमनम् । व्यक्तीकरणम् ।
इत्यनट् प्रत्ययान्तानूजधात्वर्थः । कज्जलम् । तत्तु
षड्विधम् । यथा,—
"सौवीरं यामलं तुत्थं मयूरग्रीवकं तथा ।
दर्व्विका नीलमेघश्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥
तल्लक्षणानि यथा"—
"खनद्भूमन्तु सौवीरं यामलं प्रस्तरं तथा ।
मयूरग्रीवकं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसम् ॥
छट्टा निगाह्य चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥
सर्व्वाभावे तु तां दद्यात् देवीभ्यो दर्व्विकाञ्जनम् ।
महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ।
प्राप्नुवन्ति महातोषं षड्भिरेभिः सदाञ्जनैः ॥
विधवा नाञ्जनं कुर्य्यात् महामायार्थमुत्तमम् ।
नादत्ते त्वञ्जनं देवी वैष्णवी विधवाहृतम् ॥
न मृत्पात्रे योजयेत्तु साधको नेत्ररञ्जनम् ।
न पूजाफलमाप्नोति मृत्पात्रविहिताञ्जनैः ॥
चतुर्व्वर्गप्रदो धूमः कामदं नेत्ररञ्जनम् ।
तस्माद्द्वयमिदं दद्याद्देवेभ्यो भक्तिमान् नरः" ॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ अस्य गुणः ।
तारागैर्म्मल्यकारित्वम् । निर्म्मलचन्द्रतुल्यनिराकुल-
दृष्टिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सौवीरा-
ञ्जनम् । रसाञ्जनम् । अक्षि । मसी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अग्निः इति विश्वः ॥ आलङ्कारिकभाषया
व्यञ्जनाख्यवृत्तिः । यथा,—
"अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥

अञ्जनः, पुं, (अनक्ति प्रतीच्यं दिशं रम्यकान्त्या प्रका
शते यः अनूज + कर्त्तरि ल्युट्) पश्चिमदिग्गजहस्ती ।
व्यञ्जयति स्वेन शुभाशुभे सूचयति अनूज + णिच् +
ल्युट्) गोधिका । जेंठी इति भाषा । इति विश्व-
मेदिन्यौ, (दिवा गन्तुं प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्त्वञ्जन-
मञ्जनं । विरेकाद्दुर्व्वलाद्वृष्टिरगादिव प्राप्य सीदति ॥
इति आगमः)।

अञ्जनकेशी, स्त्री, (अञ्जनवत् केशोयस्याः सा बहु-
व्रीहिः स्त्रियां ङीप् तत्संयोगेन केशस्य कृष्णता
भवेत्) हट्टविलासिनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

अञ्जना, स्त्री, (अनक्ति स्वकान्त्या शोभते अनूज + युच्
कर्त्तरि) वानरीविशेषः । सा च हनूमन्माता ।
इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—
"अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केशरिणः कपेः ।
'अभिशापत्वयाज्जाता पुनश्च दिवि चारिणी" ।)

अञ्जनाधिका, स्त्री, (अञ्जनात् कज्जलादधिका कृष्णा
वर्णा) अञ्जनिका । इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्जनावती, स्त्री, (अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अतिकृष्णवर्ण-
त्वात् अञ्जन + मतुप् स्त्रियां ङीप्) मतौ च बह्व-
चोऽञ्जनाजरादीनामिति दीर्घः मस्य वः) सुप्रतीक-
नामदिग्गजभार्य्या । इत्यमरः ॥

अञ्जनिका, स्त्री, (अञ्जनम् अञ्जनवत् वर्णो विद्यतेऽस्याः
सा अञ्जन + अर्शआद्यच् स्त्रियां टाप् स्वार्थे कः ।)
ज्येष्ठीविशेषः आँजनाइ इति । आञ्जिना इति च
भाषा तत्पर्य्यायः । अञ्जनाधिका २ हालिनी
३ हलाहलः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुद्रमूषिका ।
इति जटाधरः ॥

अञ्जनी, स्त्री, (अनक्ति चन्दनकुङ्कुमादिभिः शोभते
अनूज + कर्त्तरि ल्युट् स्त्रियां ङीप्) लेपनारी ।
चन्दनादिलेपनयोग्या । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
कटुकारुद्रा । कालाञ्जनीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ।

अञ्जलिः, पु, (अनूज + अलि अवगाञ्जलिपुटपेय-
मिति मेदिनीचन्द्रनाटके) हस्तसम्पुटः । पाँस्ला
इति भाषा । कुडवपरिमाणं । इति मेदिनी ॥
(यथा रामायणे । न प्रभात तयेच्छामि निशे
नक्षत्रभूषिते । क्रियतां मे दया भद्रे मयाऽय-
रचितोऽञ्जलिः) ॥

अञ्जलिका, स्त्री, (अञ्जलि + स्वार्थे कः) बालमूषिका ।
इति जटाधरः ॥ अञ्जनिका । इति च पाठः ॥

अञ्जलिकारिका, स्त्री, (अञ्जलेः कारिका) लज्जालु-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुत्तलिका । इति
हेमचन्द्रः ॥

अञ्जस, त्रि, (अञ्ज + असच्) अवक्रः । ऋजुः ॥
इति हेमचन्द्रः ।

अञ्जसा व्य (अञ्ज गतौ विलम्बमञ्जसा स्यति नाश-
यति अञ्ज + सो + कर्त्तरि का) द्रुतं शीघ्रं
यथार्थम्, महतः, इत्यमरः । (यथामनुः,—
"आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम्" ॥)

अञ्जिः, पु, (अनूज + इन् । तिनयतादिभ्यः क्रम्) प्रेष-
यिता । प्रेरकः । इत्युणादिकोषः ॥

अञ्जिष्ठः, पु, (अनक्ति स्वतेजोभिर्जगत् प्रकाशयति

अज+टक।) दुर्ग। इत्यमरटीका।

अटरूषं स्त्री, (अट+भावे इन् स्त्रियां वा ङीष् च ङीप्‌ अभिचारिकादि सुर्खं राति ददाति यानी पाणीऽस्मत्पर्वे इति कर्त्तरि क। अथवा अट+ ईरन्) वनमध्यस्थानविशेषः। वीजिर+ इति वैयाकरण इति च माया। तत्पर्य्यायः। मधुपर्क कामोद्‌भुमरिच्यस्य २। अथ गुणाः। तीव्र वात। वातुर्यं। गुल्मं। धातुपित्तश्लेष्मश्लेष्मभूत वद्‌ध्वीकाकवपुष्परक्तधारित्व। अभिचारितत्व। अध्यीरं वसातककाग्रं। इति राजवल्लभराज निर्घण्टी।

अटनं क्ली, (अट+भावे ल्युट्) भ्रमणं। (यथा वर्म वामसधीनमसमसरू तां माय मिताक्षरं। इति भट्टकाव्ये।)

अटनि, स्त्री (अटति गच्छति धनुः अट+ अनिप्रत्यये अनि) धनुरग्रभागः। धनुषोऽग्रभागः इति माया। इत्यमरटीका।

अटनी, स्त्री, (अटनि+कृदिकारात् ङीष्) अटनि। धनुष्कोटिः। इत्यमरः। (यथा कुमारचरिते। धनुरद्भुतकोटीदमनराघवोचारण)।

अटरुष, पुं, वासकवृक्षः। इत्यमरः।

अटरूषः, पुं (अटति गमनार्थे पतङ्गेन अट+ कर्म्मणि क। अटे वातानुलोम रोषति नाशयति रुष्+कर्त्तरि क। अथवा अट्+कर्त्तरि क अटरूष कस्मै वा गतौ कस्य। वासक वास वासक इति वैद्ये) वासकवृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

अटवि, स्त्री, (अटति गच्छति गम्यते वन अट+ अधिकरणे अवि प्रत्यये वन इत्यादि।) वनं। इति रायमुकुटः।

अटवी, स्त्री, (अटवि+कृदिकारात् ङीष्) वनं। इत्यमरः। (यथा रामायणे। कान्तारेषु मार्गस्थ कान्तारासक्तदीप्तसा)।

अटा, स्त्री, (अट्+भावे अङ् टाप्) भ्रमणं। अमणं। इति शब्दरत्नावली।

अटाटा, स्त्री, (भृशं इत्येन अटनं अटनम् अट+ यङ्लुगन्तात्‌ अ टाप् भावे अ। स्त्रियां टाप्) पर्य्यटनं। इत्यमरः। (अनवरतभ्रमणं। अतिशयभ्रमणं। इति व्याकरणं।) अट्ट च शीघ्रे। अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः। टर चान्ता। न अट्टयति। अनमचार इति रामा। चौरस्सर्वमीचारः। इति दुर्गादासः।

अट्ट ध अतिक्रमे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः। मूर्द्धन्यतोपधः। न अट्टिड्डते दन्त्यता पोपधः। न अट्टितिषते। दन्त्यदकारीपो वत। न अट्टिड्डिषते सर्वे गाथा। इति दुर्गादासः।

अट्ट क्ली, (अट्ट+अच्) भक्तं। अन्नं। भक्तं। इति मेदिनी। भूरित्यादयः।

अट्ट, पुं (अट्ट अत अतिक्रम्य तन मद्ये गच्छति अट्ट+अधिकरणे घञ्) क्षौमं। इत्यमरः। उच्चैर्भागे। इति भरतः। प्रासादोपरि रसमर्द। इति कौमुदी। अट्टेति कामयमान विक्रिया। इति कोष्ठ। प्रासादस्थापकोपरि गृहम्। इति केचित्। हर्म्यादिषु कुट्टिमा। इति केचित्। मध्यमोपरि हर्म्यपृष्ठ। इति केचित्। प्राकारस्याग्रसोपानान्तरे चौलान्तरे अट्ट। इति मञ्जुः। अतिमात्र। इति मेदिनी। शुष्क इति हेमचन्द्रः।

अट्टट्ट च (शीघ्रादिर्नैषम् प्रसन्नादिभाव्यत्वात् उच्चपतनस्य अट्टट्टहासमित्रं त्रिपदी यकार वेति कश्ची) अत्यर्थं। इति मङ्कान्तरः।

अट्टन (क्ली) चक्रायुधं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अट्टहास, पुं, महाहासो हासः। उच्चप्रकाशहासः। इति हेमचन्द्रः। (यथा रैरीमाधवाख्ये। रैरीमपतोये वाणवाण सुभ्रमुंजा। भवनभाग् हासा। मेघदूते)।

अट्टहासक, पुं, (अट्ट व्यतिरेकार्थं हासना अतिरेके उपमानम् कासशतादीन दिवीत्वात् इत्यक) कुन्द कुसुमं। इति राजनिर्घण्टः।

अट्टहासी [न्] पुं, (अट्टं अत्यन्तमहत् अतिशय हसति अट्ट+हस+णिनि कर्त्तरि समाश) शिवः। इति हेमचन्द्रः।

अट्टाल, पुं, (अट्टम् प्रासादस्योपरि अलति अलति अल+अच्) प्रासादाद्युपरिस्थगृहविशेषः। इति शीघ्रबोधः। यथा। कम्प्रमानशरोषाम्भसा राहुाश्नोहरं। इति भीजाकर्ण।

अट्टालक, पुं (अट्टम् प्रासादस्योपरि अलति भवति अल+अच् स्वार्थे कन्) कपरित्रमन्दं। अट्टालिकोपरि गृहं। तत्पर्य्यायः। क्षीम २ अट्ट ३। इति हेमचन्द्रः।

अट्टालिका स्त्री, (अट्टाल+स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्) राजगृहं। तत्पर्य्यायः।

प्रासादः २ हर्म्यं ३ सौध ४ धवलगृहं ५। इति जटाधरः। (रामवाटिकाणी, अट्टिकाट्टालि-कादिभ्यो वेदेषा।)

अट्टालिकाकार, पुं, (अट्टालिकां करोति वा अट्टा लिका+कृ+अण् उपपद समास प्राकारकारक) मृत्तिकायां चित्रकारोऽथवा मालाविशेषः। तस्य वर्ण्य महासिद्धमारि। दास इति पैतर इति च भाषा।

"कुम्भकाराच्च मूतायां चित्रकारस्य वीर्य्यतः।
बभूवाट्टालिकाकारः पतितो मातृदोषतः"।

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं।

अड्डा, स्त्री, (अटनम् अट्+भावे अङ् स्त्रियां टाप् बाहुल्या इति वत्) परिभ्रमणं। पर्य्यटनं। इत्य मरटीकायां रायमुकुटः। यथा —

"सोऽयंमिव दयाद्या न कामभी द्रव्यो मता"।

इति स्मृतिः।

अड इ म ञ्चो इति कविकल्पद्रुमः। इ (कर्म्मणि) अण्ड्यते च अण्ड्यते इति दुर्गादासः।

अड उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः। अडति। इति दुर्गादासः।

अड इ म वासौ (आदि ये ।) इति कविकल्प द्रुमः। ए वेदिका। न अड्डिषीत्। इति दुर्गा दासः।

अड उद्यमे। (आदि सेट् परं।) इति कविकल्प द्रुमः। अडति शीघ्रं इवाय। इति दुर्गादासः।

अड्ड अभियोगे। इति कविकल्पद्रुमः। मूर्द्धन्य द्वितीयोपधः। (आदि सेट् परं अड्ड+अन् घन् त्रिप्) अड्डितुमर्हति। क्रिय कर्मयोगार्थे अड्। अभियोगा सभार्थं। अड्डुति सर्वं विवाद्। चानि लम्पात् योगोऽभियोग इति शोभिव मङ्गः। इति दुर्गादासः।

अण रवे। इति कविकल्पद्रुमः। अणति। रव शब्दः। इति दुर्गादासः।

अण च ञ जीवने। प्राणने। इति कविकल्पद्रुमः। च ट वाच्यं मध्ये पूर्वेण मीयतेऽयं। इति दुर्गादासः।

अणक, त्रि (अण्+अप कुत्सायां कप्) कुत्सितं अधमं। इत्यमरः।

अणव्य, स्त्री (अणो उपधायका धीनादिश्च प्रत्य सुलभितिवाच्यमिति यावत् अणु+यत्) चातुर्व्व (अणो उपधायका धीनादिश्च नयनमूलादि स्थानमिति यावत् अण्+यत् तस्य इत्या चादि रचिता)। अणव्यतोत्पादकक्षेत्रं। इति राय मुकुटः।

अणि पुं, स्त्री (अणति शब्दायते अण्+इन् स्त्रियां वा ङीष्) अक्षाग्रकीलिका। रथचक्रप्रान्तकील। इत्यमरः। आणि। सूक्ष्मपक्षाग्र। सीमा। इति मेदिनी। तत्र अक्षाग्रं। अणी। आणि (अणति शब्दायते अण+इन् आणि अत इति इन् आणि इति वत्)। इत्यमर टीका।

अणिमा [न्] पुं, (अणु+भावे इमनिच्। अणिमा महिमा प्राप्ति प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्व वशित्व च तथा कामावसायिता इति सांख्यका कौमुद्याम्) अल्पोभावः। अणुत्वं। सूक्ष्मा। इति व्याकरणं। अष्टविधैश्वर्य्यमध्ये ऐश्वर्य्यविशेषः। इत्यमरः। यस्मादसत् देवा विशाय सूक्ष्मत्व सर्व्वत्र विचरन्ति योगिनोऽपि न वध्यन्ते। इति महीका।

("अणिमा लघिमा प्राप्ति प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता"।

इति वाचस्पत्य।)

अणीयस्, [स्] त्रि, अतिशयेन अणु अण+ईयसुन्) सूक्ष्मं। अतिसूक्ष्मं। इत्यमरः। (यथा मनु —
"प्रशासितारं सर्व्वेषामणीयांसमणोरपि।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम्"।)

अणु त्रि (अणति शब्दं गच्छति अण+उन्। बाहुलकात्‌ दन्त्यत्वाभावः इत्यमरः) सूक्ष्म। अल्प। इति मेदिनी।

अणु पुं, (अण+उन्) चीना। व्रीहिविशेष। तत्पर्य्यायः। प्रिया इत्यादि भाषा इत्यमरः। (यथा मनुः। न शक्नोति अणुमस्य धर्मम्।)

अणुक त्रि (अल्पकारः अण+कन्नादित्वात्

प्रकारार्थे कन्। अणुप्रकारे, अणुशब्दार्थे चीनादिधान्ये) चतुरः। निपुणः। अल्पः। स्तोकः। इति मेदिनी॥

अणुभा, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा भा दीप्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अणुरेवती, स्त्री, (अणु सूक्ष्मा रेवती नक्षत्रमिव।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अणुव्रीहिः, पुं, (अणुः सूक्ष्मः व्रीहिः, कर्म्मधारयः, चीनादि।) सूक्ष्मधान्यम्। तत्पर्य्यायः। प्रसातिका २। इति रत्नमाला॥

अण्ड, क्ली, (अम् संयोगे भावे क्विप् अम संयोग उयन्ते गच्छन्त्यनेन अम्+डी+ करणे ड। पुंसोऽवयवभेदे मुष्के, पक्षिडिम्बे। "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति" मनुः।) पक्ष्यादिप्रादुर्भावककोषः। अण्डा। डिम्। इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पेशी २ कोषः ३। इत्यमरः॥ पेशिः ४ कोशः ५ पेशीकोषः ६। इति तट्टीका॥ डिम्बः ७। इति मेदिनी॥ मत्स्यपक्षिकूर्म्माण्डानां गुणाः,—

("नातिस्निग्धानि वृष्याणि स्वादुपाकरसानि च।
वातघ्नान्यतिशुक्राणि गुरूण्यण्डानि पक्षिणाम्"॥
इति वैद्यके।)

स्वादुत्वम्। कटुपाकित्वम्। रुचिशुक्रकारित्वम्। वातश्लेष्मनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ मुष्कः। वीर्य्यम्। इति विश्वः॥ मृगनाभिः। इति केचित्॥

अण्डक, पुं, (अण्ड+स्वार्थे कन्) अण्डकोषः। इति हेमचन्द्रः॥

अण्डकोटरपुष्पी, स्त्री, (अण्डवत् कोटरे अभ्यन्तरे पुष्पं यस्याः सा बहुव्रीहिः, स्त्रियां ङीप्।) अशान्तीवृक्षः। नीलदाखा। नीलवुह्ना इति ख्याता। इति काचिद्रत्नमाला॥ अन्त्रकोटरपुष्पी इत्यपि पाठः॥

अण्डकोश, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोशः, षष्ठीतत्।) अण्डकोषः। इत्यमरटीका॥

अण्डकोष, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोषः, षष्ठीतत्पुरुषः।) स्वनामख्यातशरीरावयवविशेषः। तत्पर्य्यायः। मुष्कः २ वृषणः ३। इत्यमरः॥ अण्डं ४ पेलं ५ अण्डकः ६। इति हेमचन्द्रः॥ वीजपोषिका ७। इति राजनिर्घण्टः॥ सीमा ८। इति जटाधरः॥ फलकोषकः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ फलं १०। इति रामायणः॥ कोषकोषकमुष्काण्डवृषणा अण्डकोषकः। सीमा च पेलसीमानौ फलमित्यपि क्वचित्। इति शब्दरत्नावली॥

अण्डकोषक, पुं, (अण्डकोषं+स्वार्थे कन्) अण्डकोषः। इति शब्दरत्नावली॥

अण्डज, पु, (अण्डे जायते अण्ड+जन्+कर्त्तरि, ड उपपदसमासः) पक्षी। सर्पः। मत्स्यः। कृकलासः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ अण्डजातमात्रे त्रि। इत्यमरः॥

("अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः।
यानि चैवम्प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च"॥
इति मनुः।)

अण्डजा, स्त्री, (अण्डे जायते इति अण्ड+जन्+कर्त्तरि ड, उपपदसमासः, स्त्रियां टाप्।) मृगनाभिः। कस्तूरी। इति विश्वमेदिनीहेमचन्द्राः॥

अण्डालुः, पु, (अण्ड विद्यते अस्य अण्ड+मत्वर्थे आलुच्) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अण्डीरः, पुं, (अण्ड+मत्वर्थे ईरन्, विशिष्टसामर्थ्यवान्।) पुरुषः। शक्तः। इति मेदिनी॥

अण्वी, स्त्री, (अणु+वोतोगुणवचनादिति पक्षे ङीप्) अङ्गुलिः। अस्याः प्रचुरप्रयोगो वेदे। द्रष्टव्यः॥

अत, इ बन्धने (इदित्वात् नुम् आदि वेट् पर) इति कविकल्पद्रुमः॥ अन्तीति बन्धे। शेषो दीर्घादिरित्यन्ये। अतएव अन्त्यते इन्त्यते। अमते तु अन्त्यते इन्त्यते। छन्दोऽनुरोधादुभयत्र इकारः॥ इति दुर्गादासः॥

अत ई बन्धने। इति कविकल्पद्रुमः॥

अत सातत्यगते। इति कविकल्पद्रुमः॥ सातत्यगत नैरन्तर्य्येण भ्रमणं प्रापणञ्च। अतति वायुः। अतति सूर्य्यो गगनं प्राप्नोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

अतः, [स्] व्य, (एतस्मात्, एतद्+एतदोऽशिति पञ्चम्यर्थे तस् एतद्शब्दस्य अशादेशः) कारणं। अपदेशः। निर्देशः। इति विश्वः॥

अतएव, व्य, (एतद्+तस् पञ्चम्यर्थे तस्। एतदः अन् इति एकारस्य अकारः।) अस्मादेव। एतत्कारणेनैव। अनेनैव हेतुना। यथा,—
"अतएव महेशानि रणयोः समता भवेत्"।
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः॥ अतएव च। इति वोपदेवः॥

अतट, पु, (तट्यते आहन्यते जलेन इति तट्+घञर्थे कः, तटं जलप्रपातस्थानं न विद्यते अस्य बहुव्रीहिः) पर्व्वतस्योच्चस्थानं तत्पर्य्यायः। प्रपातः २ भृगुः ३। इत्यमरः॥ (यथा शाकुन्तले। मनोरथानामतटप्रपातः॥)

अतर्कः, पु, (तर्क्यतेऽनेन तर्क+घञर्थे कः। तर्कस्तर्कहेतुः स नास्ति यस्य स बहुव्रीहिः) अहेतुकः। शुष्कतर्कपरः। इति महाभारते दानधर्म्मे॥

अतल, क्ली, (नास्ति तलं गाधभागो यस्य तत् बहुव्रीहिः। अतलस्पर्शमिति व्युत्पत्त्यर्थः।) प्रथमखण्डपातालं। भूरिप्रयोगः॥

अतलस्पर्शः, त्रि, (नास्ति तलस्य अधोभागस्य स्पर्शो यस्य स बहुव्रीहिः।) अगाधः। अतिगम्भीरः) इत्यमरः॥

अतलस्पृक् [श्] त्रि, (न तलं गाधभागः नञ्समासः, तत् स्पृशति यः अतल+स्पृश्+कर्त्तरि क्विन् अतलस्पर्शकारी। कर्म्मणि क्विप् तत् स्पृश्यते येन।) अतलस्पर्शः। तत्पर्य्यायः। अस्थारः आस्थागरः अस्ताघः ४ अगाधः ५। इति हेमचन्द्रः॥

अतस, पुं, (अतति सततं गच्छति यः अत्+कर्त्तरि असच्, स्त्रियां ङीप्।) (अतसीवृक्षविशेषः) वायुः। इत्युणादिकोषः॥ आत्मा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ वल्कलनिर्म्मितवस्त्रं। अस्त्रं। यथा—"अतसं क्षौमं प्रहरणं वायुश्चेति धातुवृत्तौ" माधवः॥

अतसी, स्त्री, (अत्+असच्, स्त्रियां ङीप्।) क्षुद्रपुष्पक्षुद्रवृक्षभेदः। मसिना इति ख्याता। तत्पर्य्यायः १ चणका २ उमा ३ क्षौमी ४ रुद्रपत्नी ५ सुवर्च्चला ६। इति रत्नमाला॥ पिच्छिला ७ देवी ८ मदगन्धा ९ मदोत्कटा १० क्षुमा ११ हैमवती १२ सुनीला १३ नीलपुष्पिका १४। अस्या गुणाः। उष्णत्वं। तिक्तत्वं। वातहारित्वं। श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च। अण्याम्लीतस्य गुणाः। मधुरत्वं। पिच्छिलत्वं। मदगन्धित्वं। कषायत्वं। वायुकफकासनाशित्वं॥ स्वादुत्वं। उष्णत्वं। अम्लत्वं। पाके कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ॥ यथा,—

"अतसी नीलपुष्पी च पार्व्वती स्यादुमा क्षुमा।
अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुर्गुरुः।
उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी"॥

इति भावप्रकाशः॥ शणवृक्षः। इत्यमरटीका॥

अति, व्य, प्रशंसा। (अत्+इ। पूजायां। अतिरतिक्रमणे चेति। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति पाणिनिसूत्रम्।) प्रकर्षः। लङ्घनम्। इति विश्वमेदिन्यौ॥ अतिशयः। क्रान्तः। भृशं। असम्भावना। इति दुर्गादासः। प्रादिविंशत्युपसर्गान्तर्गतोऽयं॥

अतिकथः, त्रि, (कथामतिक्रान्तः कुगतिप्रादय इति समासः। कथनायोग्यः।) अश्रद्धेयः। नष्टः। इति मेदिनी॥ नष्टधर्म्मः। इति हेमचन्द्रः॥

अतिकथा, स्त्री, (अत्युत्कृष्टा कथा कर्म्मधारयः।) अयथार्थवाक्यं। व्यर्थभाषणं। इति विश्वहेमचन्द्रश्च॥

अतिकन्दकः, पु, (अतिरिक्तः कन्दो मूलं यस्य कप्) हस्तिकन्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अतिकेशरः, पु, (अतिरिक्ताः केशराः किञ्जल्का यस्य सः।) कुब्जकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अतिक्रम, पु, (अतिक्रान्तः क्रमः नियमः, अति क्रम्+भावे घञ् वृद्ध्यभावः) क्रमोल्लङ्घनं। तत्पर्य्यायः। अतिपातः २ (अति पत्+भावे घञ्) उपात्ययः ३ पर्य्यायः ४। अभिक्रमः। रणे शत्रून् प्रति अभीतक्रोधादेर्गमनं। इत्यमरः॥

अतिक्रान्तः, त्रि, (अति+क्रम्+कर्त्तरि क्तः) कृतातिक्रमः। कृतक्रमोल्लङ्घनः। राजानमतिक्रान्ता अतिराजी। इति वोपदेवः॥ अतीतः। यथा। भेगे सु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते। इति रक्षितः॥

अतिक्रामकः, त्रि, अतिक्रमकर्त्ता। क्रमोल्लङ्घकः। अतिपूर्व्वक्रमधातोः कर्त्तरि णकः॥

अतिगण्डः, पु (गण्डमतिक्रान्तः अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे।) विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगमध्ये षष्ठयोगः। तत्र जातफलम्।

"कलिप्रियो वेदविनिन्दकश्च
धूर्त्तः कृतघ्नो गलरोगयुक्तः।

तपोभरेणा इन्दवोऽतिदीर्घा
प्रभावकण्ठतविरलकमम्भा" ।

इति कोकोपरीय ।

अतिगन्धः, पुं, (अतिरिक्तो गन्धो यस्य सः ।) भूतृणम् । चम्पकः । मुद्गरवृक्षः । गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः । (अतिगन्धिका ।)

अतिगन्धालुः, पुं, (अतिशयो गन्धोऽस्य अति गन्ध+मत्वर्थे आलुच् । अतिशयितगन्धयुक्तः) पुत्रदात्री लता । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिगर्वितः, त्रि, (अति अतिशयो गर्वो सञ्जातोऽस्य अतिगर्व+इतच् ।) महाहङ्कारः । अतिशयगर्वयुक्तः । तत्पर्यायः । उद्धतः २ । इति हलायुधः ।

अतिगुहा, स्त्री, (गुहामतिक्रान्ता पुष्पविकाशोऽस्याः ।) पृश्निपर्णीविशेषः । चुकुलपुष्पिका इति भाषा । इति रत्नमाला । गुहातिक्रमणे त्रि ।

अतिचरा, स्त्री, (अन्यवृक्षादीन् अतिक्रम्य चरति गच्छतीव अति चर+कर्त्तरि अच् स्त्रियां टाप्) पद्मचारिणीलता । स्थलपद्मिनी । इत्यमरः । राजनिर्घण्टश्च ।

अतिचारः, पुं, (अतिक्रम्य चरणं गमनम् अति+चर+भावे घञ् ।) शीघ्रगमनम् । अतिक्रम्य गमनं । कुजादिग्रहगणानां राशिभोगकालमतिक्रम्य राश्यन्तरगमनम् । तत्र पूर्वराशिगमने वक्रातिचारः । परराशिगमने अतिचारः । एतौ गुरोः शेषवाचो भवति । गुरुस्तु यदि पुनः पूर्वराशिं नायाति तदा महातिचारः । तेन गुरुलग्नादौ भवति । ग्रहाणां चक्रोल्लङ्घनमपरराशावपि गमनातिचारो कथ्यते । तत्र भाषायाम् । इति ज्योतिषे ।

अतिच्छत्रः, पुं, (छादयते आच्छादयतेऽनेन छद+णिच्+करणे ष्ट्रन् । अतिशयितं छत्रम् इति कुलला छत्राकृतिधारी ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः । जलजतृणविशेषः । पवनपर्णीयुक्ता छाता इति ख्याता । इति रत्नमाला । यथा । व्यासभाति । स्थलशाति । शोणाच्छादि इति भाषा । इत्यमरः ।

अतिच्छत्रकः पुं (अति+छत्र+स्वार्थे कन्) छत्राकम् । छत्राकारीदिव इति ख्याता । तस्य भूमि वर्षे जायते । अवरतम् । इति रत्नमाला । भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिच्छत्रा, स्त्री (छत्रमतिक्रान्ता, छत्राकार इति नानामा ।) शतपुष्पी । मौरी इति ख्याता । इत्यमरः । तालपर्णी । मधुरा इति प्रसिद्धा । इति रत्नमाला । (छत्राकारे जाता अतिच्छत्रा इति वाचस्पतिः । इति सञ्जने ।)

अतिजवः, त्रि (अतिशयितो जवो वेगो यस्य सः ।) अतिशीघ्रगामी । अतिवेगवान् । (एतन्नामानुसारेण अत्यन्तगामी । इति भट्टोजिदीक्षिते) । तत्पर्यायः । जवनः २ । इत्यमरः । जङ्घालः २ अतिजवः ३ । इति जटाधरः ।

अतितारः, पुं, (अत्य+भावे घञ् अतितरति

अतरो भावो यस्य सः । अतिभाणलक्षणयुक्ते त्रि) भीषणीयः । भावकः । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिदीर्णं स्त्री, (दी+भावे क्तः यस्य सः । अतिमत दीर्णं गमनं कर्म्मधारयः ।) अतिशयं प्रकम्पनम् । इति महाभारतं ।

अतिदीना, स्त्री, (अतिशयेन दीना) मधुदूती । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिथि, पुं कुशपुत्रः । स च श्रीरामचन्द्रस्य पौत्रः । इति मेदिनी । कोपः । इति त्रिका ।

अतिथिः, त्रि (अतति सातत्येन गच्छति न तिष्ठति अत्+इथिन्) अज्ञातपूर्व्वगृहागतव्यक्तिः । इति श्रीधरस्वामी अतिथ् इति भाषा । तत्पर्यायः । आगन्तुः २ आवेशिकः ३ गृहागतः ४ । इत्यमरः । क्षोणिके आवेशिको ५ अतिथी ६ । इति भट्टिकाव्यटीकायाम् । अभ्यागतः ७ । इति शब्द रत्न । प्राघुणिकः ८ प्राघूर्णिकः ९ । इति हैमचन्द्रः । मार्गिकः ११ । इति त्रिकाण्ड । प्राघुणः १२ । इति त्रिकाण्डशेष । ० । तस्य लक्षणं । यस्य न ज्ञायते नाम न च गोत्रं न च स्थितिः । अकस्मात् गृहमायाति सोऽतिथिः प्रोच्यते बुधैः । । तस्य निराकरणे महादोषः यथा —

"अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति" ।

इति हरिवंशं । । तस्य प्रश्नकालः । "ततो गोदोहमात्रन्तु कालं तिष्ठेद्गृहाङ्गने । अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्द्ध्वं वा यदृच्छया" । इति विष्णुपुराणं । ० । गोदोहकालश्च मुहूर्त्ताष्टमभागः । यथा । "कालस्य च यदा कुर्यात् भागो दशपञ्चमं । मुहूर्त्तभागतः कालमुदीरितो ह्यतिथिर्भवेत्" । इति मार्कण्डेयपुराणं । ० । तस्य मूर्खत्वादिविचारो नास्ति । "प्रिय रेवा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा । सम्प्राप्ते वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः" । इति ज्ञानमाला । ० । तस्य वैमुख्ये न प्रत्यवायः ।

"आशायतोऽभ्यागतमप्यनुप्राप्ते तथा कुर्वे ।
निरग्निसर्वगुणा अं मन्येताभ्यागतं यही" ।

इति विष्णुपुराणं । । तस्य वैश्वदेवे पदे गेहः । "वैश्वदेवे काल मुर्वे निपातं तथा वैश्वदेवं गच्छति । न च सम्प्रदानाद्धोऽपि स्वत्वा चर्मे न गच्छति" । इति स्मृतिः । । अतिथये प्रश्नवृत्तादि कार्य्यं ।

"भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः" ।

इति मार्कण्डेयपुराणं । । भिक्षादिलक्षणं ।

"ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयं ।
अग्राच्चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः" ।

इति मार्कण्डेयपुराणम् । इत्याह्निकतत्त्वं ।

अतिथिपूजनं क्ली, (अतिथेः पूजनं येन यदीयं इत्यर्थः ।) अतिथिसेवा । आतिथ्यक्रिया । आतिथेयता । अथवा २ । इति हेमचन्द्रः ।

अतिदानं, क्ली, (दा+भावे ल्युट्, अत्यन्तं दानं यत्र

लक्षणपूर्व्वकमस्वल्पमपोलयितं, कर्म्मधारयः ।) बहुदानं । अपरिमितदानं । यथा,—
"अतिदाने बलिर्बद्धो अतिमाने च कौरवाः ।
अतिदर्पे हता सीता सर्व्वमत्यन्तगर्हितम्" ।
इति चाणक्यः ।

अतिदिष्टः, त्रि, (अति+दिश्+क्तः । अन्यधर्म्मास्यान्यत्रारोपेणातिदेशः यथा,—"लिङ्गादि सर्वंथाद्युपमिताविशेषितम् ।) अतिदेशवि शिष्ट । यथा,—"न सामान्यतो वाक्ये लिङ्गे देशनेन प्रत्यासत्तिं सद्भावत्वेन निश्चितं" इति वेदः पदातिदेशविशिष्टत्वाभावेन निषेधो गत्यतिदिष्टविशिष्टत्वसम्बन्धिधारी । इत्यतावत्तत्त्वं ।

अतिदीप्यः, पुं, (अत्यन्तं दीप्यते निर्विकारत्वेन प्रकाशते अति+दीप्+कर्त्तरि यत् ।) रक्तचित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिदेशः, पुं, (अति+दिश्+भावे घञ्) अन्यधर्म्मस्यान्यत्र आरोपणं । यथा —"इन्द्रवत् इत्यादि । इति दुर्गादासः । कारिका यथा,—
"प्रकृतात् कर्म्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्म्मसु ।
धर्म्मोपदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृतः" ।

इति मलमासतत्त्वम् । स तु षड्विधः । शास्त्रातिदेशः । १ यथा,—"पितेव पुत्रं वेदं स्यात् एवम् पुत्रस्नेहेन अतिदेशः" । १ । कार्य्यातिदेशः २ यथा —"वयसामस्यां इत्थं कार्य्यं निषेधेन एवमीशमात्मकार्य्यातिदेशः । २ । निमित्तातिदेशः ३ यथा —"विहुतो गौरवकारी गीतिवाक्यकारिणि युद्धे गीतिवाक्यनिमित्ताय कर्म्मणः प्रोक्तकारक कथ्यते" । ३ । व्यपदेशातिदेशः ४ यथा,—"आत्मनिवेदनं गुरोनि एवम् मात्वादावत्साक्ष्याद्वै अभियोगमार्गव दैवात् अभियोगकार्य्यातिदेशः । ४ । "रूपातिदेशः" ५ यथा —"वनमायाद्रिणी पूर्व इव न पूर्व वनमायास्मात्वशात्मन् वस्त्रात कर्म्मक तदीयपरिमाणकातिदेशः" । इति आह्निकतत्त्वविवेकटीकायां श्रीकृष्णः ।

अतिनु त्रि (नुमतिक्रान्तो नौमात्रः । नौकितोऽतिश कर्म्मकोति कृत्ता ।) नौविनौवन्ं । नावमतिक्रान्तः । पारेगतः । इत्यमरः । तत्र स्त्रीलिङ्गे अतिनौः इति वर्णः ।

अतिपतनं क्ली, (अति+पत्+भावे ल्युट्) अत्ययः । अतिक्रमणं । इति शब्दरत्नावली ।

अतिपत्ता [द्] पुं, (अतिसूक्ष्मा पत्ताः कर्म्मधारयः । भीरे पूर्व्वार्द्धमात्र समासान्तानयक्ति ।) अतिवर्त्ती । उत्क्रान्तः । इत्यमरः ।

अतिपत्रः, पुं, (अतिशयितं पत्रं यस्य सः बहुव्रीहिः ।) हस्तिकन्दवृक्षः । शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

अतिपातः, पुं, (अति+पत्+भावे घञ्) अति क्रमः । उपद्रवः । पर्य्ययः । इत्यमरः । (यथा शाकुन्तले—न वेलानामतिपातः) ।

अतिपातकं क्ली, (अतिदुष्कृतानि पातकम् पापं पातकविशेषं नारीकर्म्माल ।) अतिमहापातकमध्ये गुरुदारगमनं । मनु निषिद्धं । इति मलमासतत्त्व

सुधागमनजन्य । स्त्रियान्तु पुत्रपितृश्वशुरगमनजन्य । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥

अतिबल, त्रि, (अतिशयित बल यस्य स बहुव्रीहिः ।) प्रबल । अतिशयबलवान् । प्रकृष्टबलविशिष्ट । इति मेदिनी ॥ (विजृम्भमाणोऽतिबल प्रत्यबुध्यत राक्षस ॥ इति रामायणम्) ॥

अतिबला, स्त्री, अत्यन्तं बल यस्या सा बहुव्रीहिः ।) विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याविशेषे यथा,—
"गृहाण द्वे इमे विद्ये बलामतिबला तथा" ।
इत्यादि रामायणे ।) पीतबला । पीतवर्णबाडियाला इति ख्याता । पिटारणी । इति मदनविनोद ॥ गुरशर्करीभेद । इति राजनिर्घण्ट ॥ तत्पर्याय । बलिका २ बल्या ३ विकङ्कता ४ वाट्यपुष्पिका ५ घण्टा ६ शीता ७ शीतपुष्पा ८ भूरिबला ९ वृष्यगन्धिका १० । तस्या गुणा । तिक्तत्व । कटुत्व । वातक्रिमिनाशित्व । दाहतृष्णाविषच्छर्दिक्लेदोपशमकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

अतिभारग, पुं, (अतिभारेण वेगेन गच्छति अतिभार+गम्+कर्त्तरि ड, उपपदसमास ।) (खर । अश्वतर । गर्द्दभात् वडवाजात अश्वभेदः ।) खेचरः । खच्चर इति भाषा । इति राजनिर्घण्ट ॥

अतिभी, स्त्री, (अतिबिभेत्यस्या अति भी + अपादाने क्विप् ।) वज्रज्वाला । इति हलायुधः ॥

अतिभूमि, स्त्री, (अतिशयिता भूमिर्म्मर्य्यादा कर्म्मधारयः, अतिमर्य्यादा ।) आधिक्य । यथा । प्राप्य मन्मथमदादतिभूमि दुःसहस्तनभरा सुरतस्येति माघः ॥ अतिशयितभूमिः ॥

अतिमङ्गल्य, पुं, (अतिमङ्गलाय हितः अतिमङ्गल + यत् ।) बिल्ववृक्षः । इति रत्नमाला ॥ अतिशयमङ्गलजनके त्रि ॥

अतिमर्य्याद, त्रि, (मर्य्यादामतिक्रान्त प्रादिसमासः ।) अतिशयितः । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिशये स्त्री ॥

अतिमात्र, स्त्री, (मात्रामल्पमतिक्रान्त प्रादिसमास ।) अतिशय । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा शाकुन्तले । अतिमात्रलोहितनलौ बाहू घटोत्क्षेपणात् ॥)

अतिमुक्त, (पुं) माधवीलता । इत्यमरः ॥ तिनिशवृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥

अतिमुक्त, त्रि, (अतिशयेन मुक्त निर्व्वाणमुक्ति गत अति + मुच् + कर्त्तरि क्त, निर्व्वाणमुक्तिविशिष्टः ।) निष्कलः । निःसङ्गः । इतिविश्वमेदिन्यौ ॥ आप्तनिर्व्वाणः ॥

अतिमुक्तक, पुं, (मुच् + भावे क्त, अतिशयेन मुक्त बन्धशैथिल्य यस्य सः बहुव्रीहिः, कप् ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः ॥ तिन्दुकवृक्षः । पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । पुण्ड्रकः २ मल्लिनी ३ भ्रमरानन्दा ४ कामुककान्ता ५ । तस्य गुणाः । कषायत्व । शीतलत्वं । श्रमनाशित्व । पित्तदाहज्वरोन्मादहिक्काच्छर्द्दिनिवारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कर्णिकारान् कुरवकान् चम्पकानतिमुक्तकान् ॥ इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्धो यस्या सा ।) नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

अतिरसा, स्त्री, अत्यन्तो रसो यस्या सा ।) मूर्व्वालता । रास्ना । क्लीतनक । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरिक्त, त्रि, (अति रिच् + कर्त्तरि क्त । श्रेष्ठे भिन्ने शून्ये च । भावे क्त, अतिरेके आधिक्ये च ।) अधिक । अतिशयित । तत्पर्य्यायः । समधिक २ । इत्यमर ॥

अतिरेक, त्रि, (अति रिच् + भावे घञ् । आधिक्ये श्रेष्ठत्वे च ।) अतिशय । यथा,—
"सम्पूर्णे तूभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि" ।
इति तिथ्यादितत्त्व ॥

अतिरोग, पुं, (अत्यन्तोरोग व्याधि अति रुज् + भावे घञ् ।) क्षयव्याधि । इति राजनिर्घण्ट ॥

अतिरोमश, पुं, (अतिशयित रोम तदेव विद्यतेऽस्य अतिरोमन् + मत्वर्थे श) वनच्छागल । इति हारावली ॥ उद्दतवानर इति केचित् ॥ अतिशयलोमयुक्ते त्रि ॥

अतिलोमशा, स्त्री, (अतिशयितं लोम अतिलोमन् + मत्वर्थे श, स्त्रियां टाप् ।) नीलबुह्रा । इति रत्नमाला ॥

अतिवर्त्तुल, पु, (अतिशयितो वर्त्तुल कर्म्मधारय ।) कलाय विशेष । बाटुला कडाइ इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणा सतीलशब्दे द्रष्टव्या ॥

अतिवाद, पुं, (अति + वद + भावे घञ् ।) अभिवाद । परुषोक्तिः । इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥
("अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चनः ।
नचेम देहमाश्रित्य वैर कुर्व्वीत केनचित् ॥ मनु ।)

अतिविकटः, पु, (अतिशयितो विकट भीषणः) दुष्टहस्ती । इति शब्दमाला ॥ अतिकराले त्रि ॥

अतिविषा, स्त्री, (विषमतिक्रान्ता प्रादिसमास । वा विषमतिक्रान्त यया बहुव्रीहि ।) वृक्षविशेष । आतइष । आतैच इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विश्वा २ विषा ३ प्रतिविषा ४ उपविषा ५ अरुणा ६ शृङ्गी ७ महौषध ८ । इत्यमर ॥ काश्मीरा ९ श्वेता १० । इति रत्नमाला ॥ श्वेतकन्दा ११ भङ्गुरी १२ भङ्गुरा १३ विरूपा १४ श्यामकन्दा १५ विषरूपा १६ वीरा १७ मादी १८ श्वेतवचा १९ अमृता २० । इति राजनिर्घण्ट ॥ तस्या गुणाः । पाचकत्व । ग्राहित्व । दोषनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्व । कफपित्तज्वरामातिसारकासविषच्छर्द्दिनाशित्वञ्च ।
"त्रिविधातिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथारुणा ।
रसवीर्य्यविपाकेषु निर्व्विशेषैव गुणाधिका" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
"विषा त्वतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषारुणा ।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गुरा घुणवल्लभा ॥
विषा सोष्णा कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरेत् ।
कफपित्तातिसारामविषकासवमिक्रिमीन्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अतिविस्रब्धनवोढा, स्त्री, (अतिविस्रब्धा अतिप्रश्रययुक्ता नवोढ़ा प्रणयिनी नायिका इति यावत् कर्म्मधारय ।) स्वीयान्तर्गतमध्यनायिकाभेद । तस्याः लक्षणं । नायकातिशयप्रश्रययुक्ता । अस्याश्चेष्टा । सधैर्य्यसापराधनायके वक्रोक्ति । अधैर्य्यसापराधनायके परुषवाक्य । इति रसमञ्जरी ॥

अतिवृष्टि, स्त्री, (अतिशयेन वृष्टि वर्षण ।) अतिशयवृष्टि । ईतिविशेष । स तु महद्वर्षणरूप शस्यनाशहेतुत्वात । यथा,—
"अतिवृष्टिरनावृष्टि शलभा मूषिका खगा ।
प्रत्यासन्नाश्च राजान षडेता ईतय स्मृता ॥
इति पराशर ॥

अतिवेल, स्त्री, (वेला मर्य्यादा कूल वा अतिक्रान्त प्रादिसमास, ह्रस्व ।) अतिशयिते त्रि । इत्यमर ॥ (जलमतिवेलं पयोराशे ॥ नीतिमाला) ।

अतिव्यथा, स्त्री, (अत्यन्ता व्यथायातना कर्म्मधारय । व्यथ + भावे अङ् स्त्रिया टाप् ।) अतिशययातना । तीव्रवेदना । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिव्याप्ति, स्त्री, (अतिशयेन व्याप्तिर्व्यापन ।) अतिशयव्यापन । अलक्ष्ये लक्षणस्य गमन । यथा साध्याभाववदवृत्तित्वमिति व्याप्तिलक्षणे धूमवान् वह्निरित्यत्र धूमाभावाधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय अतिव्याप्ति । इति तार्किका ॥ साध्यवह्नितप्राक्क्षणावच्छेदेन रविमुच्यमानराशीयरविसंयोगविशिष्टसान्तिमत्वसक्कत्व मलमासत्वं भानुलङ्घिते अतिव्याप्तिवारणाय औत्पातिकभिन्नत्वेन विशेषणीय । इति मलमासतत्त्वटीका ॥ मुख्यफलजनकव्यापारजनकत्वे सति मुख्यफलाजनकत्व अङ्गत्व घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्त इति तिथ्यादितत्त्वटीका च ॥

अतिशक्तिता, स्त्री, (अतिशयिता शक्ति कर्म्मसाधनसामर्थ्य यस्य बहुव्रीहिः, तस्य भाव तल् स्त्रिया टाप्) विक्रम । महाबल । इत्यमर ॥

अतिशक्तिभाक्, [ज्] पुं, (अतिशयिता शक्ति कर्म्म साधनसामर्थ्य कर्म्मधारय । तां भजते अतिशक्ति + भज् + कर्त्तरि ण्वि, उपपदसमास ।) अतिशयशक्तिविशिष्ट । अतिसमर्थ । सवीर्य्यमतिशक्तिभाक् । इत्यमर ॥

अतिशय, पुं, (अति + शी + अच्) अधिक । तत्पर्य्ययः । भर २ अतिवेल ३ भृश ४ अत्यर्थ ५ अतिमात्र ६ उद्गाढ ७ निर्भर ८ तीव्र ९ एकान्त १० नितान्त ११ गाढ़ १२ बाढ १३ दृढ़ १४ । इत्यमरः ॥ अतिमर्य्याद १५ उत्कर्ष १६ । इति हेमचन्द्र ॥ बलवत् १७ सुष्ठु १८ किमुत १९ सु २० अतीव २१ अति २२ । इत्यव्ययवर्गे अमरः ॥ अतिरिक्त २३ समधिक २४ । इति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमर ॥

अतिशयन, स्त्री, (अति + शी + भावे ल्युट्) अतिशय । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथ । (शयनमतिक्रान्त अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्तशयनम् ॥)

अतिशायन, स्त्री, (अति शी + स्वार्थे णिच् भावे

ल्युट्।) अतिसर्ज्जनं। इति शब्दरत्नावली। (दा-
नम्। प्रभवः। प्रशंसा।)

अतिसौरभ, त्रि, (अतिशयेन सौरभं अति+शम+
कर्त्तरि ल्यु।) अतिशयशोभायुक्तः। अतिसुन्दरः।
[illegible]। इत्यमरः।

अतिसर्ज्जनं, क्ली, (अतिशयेन सर्ज्जनं दानं अति+
सृज्+भावे ल्युट्) अतिशयदानं। तत्पर्य्यायः।
विश्राणन २। इत्यमरः। दानं। वधः। इति मेदिनी।
(विसृष्टं [illegible] मधु मां प्राणम मधु
रक्षितं। इति कुमारसम्भवे।)

अतिसारः पुं (अतिशयेन मलं सरीसृत्य सरति
निःसारयति अति+सृ+आधिमसृ[illegible]मिति
[illegible] [illegible] कर्त्तरि घञ् दकि-
[illegible]।) रोगविशेषः। तत्पर्य्यायः।
आमातिसार २ अतिसारक ३। इति शिवाकरादिः।
अतीसारः ४। इति वैद्यक। । अस्य निदानं।
"गुर्व्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः।
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः।
शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यर्त्तुपर्य्ययैः।
जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते"।
संप्राप्तिर्यथा —
संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धो
वर्च्चोमिश्रो मारुतेन प्रणुन्नः।
सरत्यतीवातिसारं तमाहु-
र्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति।
एकैकशः सर्व्वशश्चापि दोषैः
शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः"। ।
पूर्व्वरूपं यथा,—
हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद-
गात्रावसादानिलसन्निरोधाः।
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि।"
इति माधवकरः। अथ आमातिसारस्य
चिकित्सामाह।
"आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः।
अतोऽतिसारे सर्व्वस्मिन् ज्ञेयं आमं तु पूर्व्वतः।
आमचिकित्सा। तत्रामपक्वयोर्लक्षणं।
"संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंज्ञितं।
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै।
लाघवञ्च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्द्दिशेत्।
न च संग्राहकं देयं पूर्व्वमामातिसारिणे।
[illegible] संग्राहीणि विकारान् कुरुते बहून्।
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोभगन्दरान्।
शोथं पाण्डुमयं प्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान्।
[illegible] [illegible] [illegible] वा।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] भवेत्।
[illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] तथा [illegible]।

[illegible] दोषबुद्धिविपाकाद्यं दोषधातोर्व्वि
[illegible] [illegible] [illegible] —
"[illegible] दोषं [illegible]तिसारिणे।
[illegible] [illegible] [illegible] वा।
[illegible] पीतं [illegible] [illegible]।
[illegible] पूर्व्व[illegible]तिसारिणः।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]।
आमातीसारनाशाय [illegible] [illegible]।
[illegible]। ॥ ।
"[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।"
[illegible]चूर्णं। ।
"[illegible] [illegible] [illegible] यथा।
[illegible] [illegible] [illegible]।
आमातिसारं [illegible] [illegible] [illegible]।
आमातिसारो [illegible] [illegible] न [illegible]।
न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।"
[illegible]। [illegible]।
"[illegible] [illegible] [illegible]।
अतीसारं [illegible] [illegible] [illegible]।"
[illegible]। ।
"[illegible] [illegible] [illegible]।
आमातिसार[illegible] [illegible] परं।"
[illegible] [illegible] [illegible]। ।
"[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।"
[illegible]। ।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।"
[illegible]। इति आमातिसारस्य चिकित्सा ॥
"[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।"
[illegible]। ।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।"
[illegible]। [illegible]। ।
"[illegible] [illegible] [illegible] च।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] च।
[illegible] [illegible] [illegible] च।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।"
[illegible]। [illegible] मोचरसः।
[illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] पूर्व्वाणि
"[illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] चूर्णात्"।
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible]। ।

'मोचरस[illegible] [illegible]।
पूर्व्वे [illegible] [illegible] [illegible]"।
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]चूर्णं। ।
"[illegible] मोचरसो [illegible]।
[illegible] [illegible] चूर्णात्"।
द्वितीयं [illegible]चूर्णं। ।
"[illegible] [illegible]।
[illegible] मोचरस [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] पूर्व्वं [illegible]।"
[illegible]। [illegible]चूर्णं। ।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]"।
[illegible]। ।
"[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।"
[illegible]। ।
"[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]।
अतीसारं [illegible] [illegible]। ।
अथ वातातिसारस्य लक्षणं।
"[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]"।
[illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible]। । तस्य चिकित्सा।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च।
[illegible] [illegible] [illegible] वातातिसारनाशनं"। ।
अथ पित्तातिसारस्य लक्षणं।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]"। ।
तस्य चिकित्सा।
"[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]"।
[illegible]। ।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible]। । अथ [illegible]

रक्तातीसारस्य सम्प्राप्तिमाह,—
"पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके ।
तदोपाज्जायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्वणः ॥*॥"
तस्य चिकित्सा ।
वत्सकतरुत्वगार्द्रा दाड़िमफलदलमथवा त्वक् च ।
त्वगयुगलं पलमानं विपचेदष्टाशसम्मिते तोये ॥
अष्टमभागं शेषं क्वाथं मधुनापि वेत् पुरुषः ।
रक्तातिसारमुल्वणमतिशयितं नाशयेन्नियतं ॥
कुटजदाड़िमक्वाथः ॥*॥
"कुटजातिविषा मुस्तं बालकं लोध्रचन्दनं ।
धातकी दाडिमं पाठा क्वाथमेषां समाक्षिकं ॥
पिबेद्रक्तातिसारे तु दाहशूलामसंयुते ।
कुटजादिकषायोऽयं सर्व्वातीसारनाशनः ॥"
चन्दनमत्र रक्तचन्दनं कुटजादिक्वाथः ॥*॥
"गुड़ेन भक्षयेद्विल्वं रक्तातीसारनाशनं ।
आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगहरं परं ॥"
विल्वं सुखिन्नं बालविल्वगर्भं शीतं तत्स्वेदनोदकं
चानुपेयं । गुड़विल्वं ॥*॥
"जम्ब्वाम्रामलकीनान्तु कुट्टयेत् पल्लवान् नवान् ।
सम्यक् स्वरसं तेषां च गव्यक्षीरेण योजयेत् ॥"
तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनं ।
जम्ब्वादिस्वरसः ॥*॥
"निष्क्वाथ्य मूलमसृणं गिरिमल्लिकायाः
सम्यक् पलद्वितयमम्बुचतुःशरावे ।
तत्पादशेषसलिलं खलु शोधनीयं
क्षीरे पलद्वयमिते कुम्भेरजायाः ॥
प्रक्षिप्य सायकमितो मधुनस्तु शीतले ।
रक्तातिसारी तत्पीत्वा भैषज्यं क्षिप्रमाप्नुयात्" ॥
कुटजक्षीरं ॥*॥
"पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग् जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥"
शतावरीकल्कस्तद्घृतञ्च ॥*॥
"गोदुग्धनवनीतन्तु मधुना सितया सह ॥
लीढं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं मतं" ॥
नवनीतावलेहः ॥*॥
"पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
रक्तातिसारजिद्रक्तपित्ततृड्दाहमेहनुत्" ॥
चन्दनमत्र श्वेतं । चन्दनकल्कः ॥*॥
"विरेकैश्चातियोगैर्यस्य गुदं पित्तेन दह्यते ।
पच्यते वा तयोः कार्य्यं सेकप्रक्षालनादिकं" ॥
आदिशब्देन लेपादिग्रहः ।
"पटोलयष्टीमधुकक्वाथेन शिशिरेण हि ।
गुदप्रक्षालनं कार्य्यं तेनैव गुदसेचनं ॥
दाहे पाके हितं छागीदुग्धं सक्षौद्रशर्करं ।
गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पाने च भोजने ॥
गुदस्य दाहपाकयोः ।
"गुदनिःसरणे प्रोक्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमं ।
अतिप्रवृत्त्या महती भवेद्यदि गुदव्यथा ।
स्निग्धं मूषकमांसेन तदा सस्वेदयेद्गुदं ॥
अथ गोधूमचूर्णस्य संसीतस्य च वारिणा ।
साजास्य गोलकं कृत्वा मृदु सस्वेदयेद्गुदं ॥
(गुदव्यथायां)गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्यज्यान्तःप्रवेशयेत् ।
प्रविष्टं स्वेदयेन्मन्दं मूषकस्यामिषेण हि ॥"
मूषकस्यामिषेण काञ्जिकेनोत्स्विन्नेन एरण्ड-
पत्रादिस्थापितेन स्वेदयेत् ।
"मूषकस्याथ वसया पायुं सम्यक् प्रलेपयेत् ।
गुदभ्रंशाभिधो व्याधिः प्रणश्यति न संशयः ॥
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतं ।
घृतं विपक्वं पातव्यं गुदभ्रंशगदापहं ॥
चाङ्गेरी चतुष्पत्रा अम्ललोनिका तस्याः स्वरसः
कोलस्य क्वाथः दध्यम्लं दधिरूपमम्लं एतत्त्रय-
मिलितं घृताच्चतुर्गुणं । क्षारनागरयोः कल्कः ।
चाङ्गेरीघृतं ॥*॥
"कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्कराान्वितं ।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥
पद्मिनीपत्रं पुटदग्धं तत्प्रोक्ष्य सचूर्णं शर्करा-
युक्तं खादेत् । अयन्तु गुदभ्रंशोऽतीसारं विनापि
भवति । ततः क्षुद्ररोगेषु लिखितः । अत्र तु
गुदस्य दाहपाकव्यथाप्रसङ्गात् भ्रंशोऽपि लिखितः ।
चिकित्सा तूभयत्र तुल्यैव ॥*॥ अथ श्लेष्मातिः-
सारस्य लक्षणं ।
"श्वेतं स्निग्धं घनं विस्रं शीतलं मन्दवेदनं ।
गौरवारुचिसंयुक्तं श्लेष्मणा सार्य्यते शकृत् ॥
विस्रं स्यादामगन्धि यत् ॥*॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
"श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनं ।
योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥
पथ्यातिविषा कुष्ठं बालविल्वं सनागरं ।
वत्सकत्वक्फले पथ्या हरिश्लेष्मातिसारनुत्" ॥
पथ्यादिक्वाथः ॥*॥
"हिङ्गु सौवर्च्चलं व्योषमभयातिविषां वचा ।
पीतमुष्णाम्बुना चूर्णमेषां श्लेष्मातिसारनुत् ॥"
हिङ्ग्वादिचूर्णं ॥*॥
"क्रिमिघ्नयवचाविल्वपेशीधान्याककट्फलं ।
एषां क्वाथं भिषग्दद्यात् अतीसारे कफात्मके" ॥
विडङ्गादिक्वाथः ॥*॥ अथ द्विदोषजातिसाराणां
लक्षणानि चिकित्सा च ।
"द्विदोषलक्षणैर्विद्यादतीसारं द्विदोषजं ।
तेषां चिकित्सा प्रोक्तैव विशिष्टा च निगद्यते ॥
कट्फलं मधुकं लोध्रत्वक् दाड़िमफलस्य च ।
सतण्डुलजलं चूर्णं वातपित्तातिसारनुत्" ॥
वातपित्तातिसारे ॥*॥
"चित्रकातिविषा मुस्तं बालविल्वं सनागरं ।
वत्सकत्वक्फलं पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत्" ॥
वातश्लेष्मातिसारे ॥*॥
"मुस्ता सातिविषा मूर्व्वा वचा च कुटजः समाः ।
एषां कषायः सक्षौद्रः पित्तश्लेष्मातिसारनुत्" ॥
पित्तश्लेष्मातिसारे । अथ सन्निपातातिसारस्य लक्षणं ।
"तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी
वर्च्चः कुर्य्यान्नैकरूपं तृषार्त्तः ।
सर्व्वोद्भूते सर्व्वलिङ्गोपपत्तिः
कृच्छ्रोऽसाध्यो बालवृद्धायुषाणां" ॥
अथ तस्य चिकित्सा ॥*॥
"पञ्चमूलीबलाविल्वगुडूचीमुस्तनागरैः ।
पाठाभूनिम्बह्रीवेरकुटजत्वक्फलैः शृतं ।
सर्व्वं हन्त्यतीसारं ज्वरञ्चापि तथा वमिं ।
सशूलोपद्रवं श्वासं कासं चापि सुदुस्तरं ॥
पञ्चमूल्यत्र सामान्या पित्ते योज्या कनीयसी ।
वाते पुनर्व्वलासे च सा योज्या महती मता" ॥
ह्रीवेरं बालकं । पञ्चमूल्यादिक्वाथः ॥*॥
"अभया नागरं मुस्तं गुड़ेन सह योजितं ।
चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषातिसारनुत् ॥
आमातिसारनाशाय सविबन्धे विसूचिका ।
क्षुधीमरोचके हन्यादीपयत्याशु चानलं" ॥
चतुःसमो मोदकः ॥*॥
"तत्कालाकृष्टकुटजत्वचं तण्डुलवारिणा ।
पिष्टां चतुःपलमितां जम्बुपल्लववेष्टितां ॥
सूत्रेण बद्धां गोधूमपिष्टेन परिवेष्टितां ।
लिप्तां च घनपङ्केन निर्दग्धां गोमयाग्निना ॥
अङ्गारवर्णाञ्च मृदं दृष्ट्वा वह्नेः समुद्धरेत् ।
ततो रसं समादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
उक्तः पुटपाकोऽयं कुटजपुटपाकश्च कुटज ।
जयेत् सर्व्वानतीसारान् दुस्तरान् सुचिरोत्थितान्
कुटजपुटपाकः ॥*॥
"कुटजत्वक्कृतः क्वाथो घनीभूतः सुशीतलः ।
स लीढोऽतिविषायुक्तः सर्व्वदोषातिसारनुत् ॥
इच्छन्त्यत्रारसाधेन क्वाथादतिविषारजः ।
प्रक्षिपेत चतुर्थांशमिति केचिद्वदन्ति हि" ॥
कुटजावलेहः ॥*॥
"पलमङ्कोटमूलस्य पाठा दार्व्वी च तत्समा ।
पिष्टा तण्डुलतोयेन वटकान् कलसम्मितान् ॥
छायाशुष्कांश्च तान् कुर्य्यात्तेष्वेकं तण्डुलाम्बुना ।
पेषयित्वा प्रदद्यात्तु पानाय प्रतिदिने भिषक् ॥
वातपित्तकफोद्भूतान् द्वन्द्वजान् सान्निपातिकान् ।
हन्यात् सर्व्वानतीसारान् वटकोऽयं प्रयोजितः" ॥
अङ्कोठवटकः ॥*॥ अथागन्तुजस्य शोकाति-
सारस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।
तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
वाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः ।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाशं ॥
निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्रं ह्यविड्वा
निर्गन्धं वा गन्धवद्वातिसारः ।
शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं
रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥
अयमर्थः । तैस्तैर्भावैर्धनबन्धुविनाशादिभिः शोचतः शोकं
कुर्व्वतः । जन्तोः प्राणिनः । वाष्पोष्मा वाष्पः शोकज-
देहोष्मणा जनितः नेत्रनासागलादिषु जलं तेन स-
हितः उष्मा शोकजदेहतेजः । स कोष्ठं गत्वा वह्नि-
माविश्य जठराग्निं मन्दीकृत्य । वाष्पसहितत्वादुष्म-
णापि वह्नेर्मन्दीभाव इति न दोषः । वह्नेर्मन्दीभावादेव
अल्पाशनस्येति जन्तोर्विशेषणं । ततस्तस्य जन्तो
रक्तं क्षोभयेत् स्वस्थानाच्चालयेत् । इति सम्प्राप्तिः ॥
अथ लक्षणं । तच्च रक्तं अधस्तात् गुदात् काक-
णन्तीप्रकाशं गुञ्जाफलसदृशं विड्विमिश्रं गन्ध-
वच्च । अविट् निर्गन्धं वा निर्गच्छेत् । शोकोत्प-
न्नोऽतिसारः अतिमात्रं दुश्चिकित्स्यः । शोकाप-

मेरव लिया मैरवैव मेवर्मेन प्रतिवर्त्तुमहत्व माम् । यथैं दुर्लिवाला दैहे घटा घटेन घाव्या । दरिद्रा बदित दवला । । बधायमनुष्येन मान्यात् मयादिवारव्यादि बंधादिमम्र्व बत्स- मवेताय ।

"मवेन घोटिवा दोषा दूषवन्ति सर्वं मता ।
घटानिवार्ध्दे मनु दिव्यमुख्यत्वार्थं ।
वाघविवाभिवारस्य प्रायो विद्धे नमर्थितं ।
न घबोमद्दमार्गाकै र्दकिन्मात् व मवात् ध्यान ।

प्रयग इति उर्दं मध्ये तुल्यार्थ । नतु भवति गारब्ध घटमात्मनुमानमवनादि दोषस्य दव । मन बाद । मवेन घोटिवा दूषिता दोषा मन दूषवन्ति । तत्समर्मानवादि । घन मूर्खेन दोषत्ममता । उच्यते ।

"दाबदघमवात् दे च दे कारायमतो मता" ।
इति घघदाहूपादीनार बायमुन दव । घोषम्य लक्षण । मवेनैव पैतूर्वेन दोषा वातविष घथा घनीलारकाय घोटिवा घघाधिवा च दूषिता मवेन घवाबादि दोषाओ दूषताघम्य यात् । घटिवर्त्तु घटिता वातविहतया सर्व दूषवन्ति तत् सर्वं वातविवघमर्थं मवेनैवादि बाध्दे । घघाववमभ्यो मघारदीति दव यात् । घातग्य मघादिवारे घावघर्वं निवा घविदेति घमाहि । । घव मघोर्पिवावा ।

"मवमोघनमूषमूलो देवी घाता वेवारवत् ।
तवोध्याचरो घाघा दर्षदायावके विवा" ।
घाघाविनारदत् घातानिवारभटवे । मवो दिविघा च दर्षधाघावघपूर्विया घावघदो घायद । । घदायमनीवाराघ मघादिमघव मरवमाव ।

'महामोनात् मवला घोषवतो
दोषा घोटे घातुन्धात् मनोघ ।
मायारब वेघा मारवन्ति
मुघोवैर्षं घहवेन दर्शनि ।

घर्ध मुखे मघोघे वेति घवैवारदे घडानीवे घरुम् घषना तघदथा । घोषवता घाघ घमा । मैथद दघप घाघादिमाघादादि घव । घम्मेव दोषा दूषयो दुर्वोदिमव घादिविधिदि घ या वैवारसुमायवन्ति । घमाघ वैवम्यीवामूमायवन्ति । घनामानीवादोद्दि दोषम मव दिमघदं घदूषघ । उच्यते । घा- मानीवाम्य दिवमावि । घदाघ मयदिघूमवो मघवादिवेघ दवदूष । च घ दिविघादिदेव- घमाव । दविम्मो च मधर्मेव मघायघमौघव मुघमाघामोमादे मु घायम दिवदे । घम घर्ष । म्मा मघायघ [घाघदीमादे घदायम ।

घम्बय यो घमारत्वो दिवाराद् मुचद घयुत्" ।
इति । मनुघवत्वात् । दिवारात् दघघा मुन्मघुदूघयदोदेत्यादीयु । । मम दिविघा ।

"मयवर्तम्या मुखी दिमाविघदघ्मवा ।
विमघेघ मघा मघा मघ घघव्दीमादुग्" ।

घाघाविघारस्य विविधा मूघमूर्वेर । ।
"घोघर्तिघदमा घावा विष्ठातिविवा घमा ।
घविता घोषघा घीता घोषादिवारयादघा" ।
घोषघी दघमवा । घषव मवित्र । घघोपाती- घरो । २

"घामादिममघमामूघदेवहादघ घमादिघा ।
मघदामविनो घघात् घटनीदारदूषवं ।"
मायूघर्वं विमघर्वं ।
"घघाघो मघमुदूष घघाघमघुघर्वरा ।
विमघावघनीलार्दं मघाघात् घ्वार्ट मर्म" ।
घदनीदादे । ।

"घ्रहा घघादेव घमादिवेव
मुहीत निजादरदीमिक्ष ।
दघमघुम्पदेवमान घादि
घरिदेव घोदव मघुदेन" ।

मिलायघा मिझदो इति बोबे । दघनघूप घविवेन । दघमघदर्दघवेदघोषनिर्मोदघ घदिवेन । मुहीत घघमिदि दिव: । विमा दवे । ।

"घोवादिविदियदीमो मा वाद्दवे बेदिवे प्रवृत् ।
घ विघेद् घादिर्घ मुखी इति देवं मघो दव ।
मघा विवाघर्षं घोदे मुघवैघादुघोर्वादं ।
दोषादि घावदेत् माघा दघटं घवेदघघे" ।
इदीवमाते । ।

"मुखं घंमुघ दिम्मघ घवेत् घाघादहीवर्दं ।
घदीदे घादवेदेनं घदादिदेर्दोमी घमे ।
दिव्वं घघादघीकुवं मुखी घाघा हुघवेघा ।
देवराय घघा घूघ घोघमोघदलाभिघं ।
घमिघदम्यघा घमं घावघघोद्दिनादुम् ।
दिघ्मवैदमिदि घ्याघमनिघुलेव घादिवं ।
घघघोदीषदिघादे वे बोषा घमुदरदिघा ।
घघोघादेददिनादेदुनि घघावो मुखदेमुखा" ।
घघावो घघघोद्दीघिमायावो । दिघ्मवेर्वं । ।
घघानिघारवेरय प्रवादिघाघाघो घंघादि मूघघघदघमाय ।

"घाघ्र मघदो निविर्द घघाघ
मुहघाघघायदिघानघम ।
घघाघ्मिमुखं घह्दो घघादं
घघादिघा घो घरमिन मम्या" ।

घघाघदघदो । घविघाघघघ घविदवेघ घावघ- अघायौमिघा । घदघो घाघ घमाघ्रा घघा घुहुवेन लहघं घाघवाघघादेघ घघमा । मिलिमं घहिर्मं । घम्मं घमं । मघादे दगी घघदं घर्दं । महघा घघघादं । घघघात् दूदघादेघ । दुघवि घघघदि । मम्म्घा दवा घा देघा । घो घघादिघा । घवदि घघ घर्मम । ।

मघा घाघघादि देव घवघाव ।

"घघादिघा घामवघा घघघा
दिदात् घदघदघ घघघा घघघ ।
घहो घमा घोविदवघदघ
अघा घघघघघमा घघाघं" ।

मघे घदायघघा यातला । घेदघघना घयल । मुख्य माघोदमोदव्यप्रभवा दिदवा घह्मवा च । ताला मघोघाददतादिघ निघु घम घादिवहवाव । घमे निविघा । । घघादिविधिघामाव ।

"दिमवेदी मुखं घोघ दिन मदिघघदुघ ।
घोहवा मघादिघाबाम्बा घवर्दं हुदघाडवत्" ।
दिम्मदिरदवेदा । ।

"घावघीदरीमघघविप्रदघमादिघ ।
घघोघमेवघो दघा विवेविमीदिघादिनं" ।
दघता प्रवेघं दघा विवेदिमर्घ । दिमादिघा मघादिघा । घातघादि । । घघ घघाघा- दिलादिवोघदघमाद ।

"घघमावादवेघार्दं घघमुघादिघ घर्तुं ।
दघवेघघामम्बरेघादघदीदेति ।
मांघघावघदोघार्दं हुर्दं मीनादघमघ ।
मुघदं घहराघोघ मादिदारमुघघवेत् ।
घघ्रादाघादेघाघादिदाघार्थोदिघघर्दं ।
मंघुघारदिघमोघदघ घहघोमुर्दं ।
मघावदुघघ दिघघ घघवैरतिघादिवं । घंमुघो घघवेदिघदघमो घार्दविघदमघादिवेघुर ।
घघादिवेघा । घंमोघा विवाघमर्थं ।

"घघघघमुदं घोघं मुघादुदिघघुदं ।
मुदे घहे घघोडाघमदीघादिघमुमेत् ।
घदवमदुदं मुदघघदाघदं ।
मुदे घहे घघोघाघं दुरघाघारघावे दिदे दिघमावेदिदि दोदघार्वे घदादि घा ।

"घाघमुघविघाघानि घोर्दं घ्यादिवेदिर्दं ।
दिविवेघ घा घघघदोघादो दिमादहेत् ।
घोम मुखं घ्मदं घघो घार्दं घाघघावोषदं ।
घर्दे मुर्घाराघ दिघाद हुगादिघादिदं घवेत् ।
घघघाघाघुमीदविघमायो मूर्घनिमघ ।
इदीवघोघमादीघ मदघादिघादिघो ।
घनीघादी दाघदोघी मघघोदेघमार्दि ।
मांघादिघघदोघो घो दुघघ घघ घोदं ।
घादे घहे घघाघोदं निदुदेवघघघ ।
घदि घघामघाघा घ्यादेविदुवेघ घायुग्" ।
घवेविदुः घर्मादि घघाघघघघादघादिनि ।
घघादिवादघहय घदूदं ।

"घघोघाद निघा मुखे घघमादय घघादि ।
घोघदेतुघोघम दिघघघोघदाघघ" ।
घघाद हदीघे विना दिघा दिघम घदाघामो हुवादिघारः । घघादीघादिघो घर्मोदीघ- घदघ ।

"घादादघादघायदुदविघघदघोघदं ।
घावामवदिघघवादघदीघादी दिघघवेत्" ।
घाघुघदम्मे । घघादघं मघादो । दघदी- घारमिवाघा । इति घावघवाघा ।

घविघाघदी, [घ] नि (घविघाघ + घार्थे घनु घघो घघर्वे दवे) घविघाद । घ्निमारदोघ मुघा । घदघाघदी । दवाघ ।

घविघाघ घी, (घाघ घघाघादिमम्बा घघा- दीदि घघाघ घघुघमघम् । इदि घाद्)

लतायष्टिमधु। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्या गुणाः शीतमधुरत्वादयः यष्टिमधुवत्। (यष्टिमधु इति भाषा।)

अतिस्फिर, त्रि, (स्फायी वृद्धौ अति + स्फाय + स्फायितञ्चिवञ्चिशकीत्यादिसूत्रेण रक् पृषोदरादित्वात् आयभागस्य इ अतिरिक्त) अतिस्फूर्त्तिशाली। तत्पर्य्यायः। स्फेष्ठ २। इति जटाधरः॥

अतिहसित, क्ली, (अतिशयेन हसितं हास्यं हस् + भावे क्त।) अतिशयहास्य। इति जटाधरः॥ (ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च। नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च षड्भेदाः॥ "मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पनमवहसितं। अपहसितं साश्रुदृशं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितं"॥ इति साहित्यदर्पणे॥)

अतिह्रास, पु, (अतिशयेन ह्रास ह्रास्यम् अति + ह्रस् + भावे घञ्।) सशब्दहासः। तत्पर्य्यायः। अट्टट्टहास २। इति हेमचन्द्रः॥

अतीत, त्रि, (अति + इण् + क्तः) भूतकाल। तत्र तिस्रो घी टी ठी विभक्तयो भवन्ति। यथा भवद्भूतभव्ये त्रिषु क्याद्याः। क्याद्याः क्ययस्तिस्रस्तिस्रः क्रमाद्वर्त्तमानातीतभविष्यत्सु कालेषु स्युः। इति मुग्धबोधव्याकरणं॥ तस्य लक्षणादि यथा। वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्व। लङ्लुङोरतीतत्व। लिट्प्रत्ययोऽपि परोक्षत्वे अतीतत्वञ्च। लुङोऽतीतत्वे क्रियातिक्रमश्च। कुतश्चिद्वैगुण्यात् क्रियानिष्पत्तिः क्रियातिक्रमः। साक्षात्त्वञ्चारतीतत्वं। इति सारमञ्जरी॥

अतीता, त्रि, (अति इण् कर्त्तरि क्त।) गत। भूतः। अतिक्रान्तः। यथा,—
"न तस्य न्यूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे"।
इति वैद्यकपरिभाषा॥ सङ्गीतशास्त्रमते मानप्रभेद॥

अतीन्द्रिय, त्रि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अत्यादीति समासः।) अप्रत्यक्ष। प्रत्यक्षाविषय। इन्द्रियागोचर। इन्द्रियाग्राह्य। इत्यमरः॥
("योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः"। इति मनुः।
"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः"॥ इति रघुवंशे॥)

अतीव, अ, (अत्येव इव अवधारणे प्रादिसमासः, अवधृतातिशये अत्यन्तातिशये च।) अतिशय। इत्यमरः॥
("अद्य हि कार्य्यं श्रुत्वा वैरस्यातीवमागतः"॥ इति रामायणे॥)

अतीसार, पु, अतिसाररोग। इति वैद्यकं॥

अतुल, पुं, (नास्ति तुला सादृश्यं यस्य सः।) तिलवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका। तुलनारहिते त्रि॥
("राक्षसेन्द्रप्रभावेण श्रिया चातुलया तथा"॥ इति रामायणे॥)

अतुल्य, त्रि, (न तुल्यः सदृशः नञ्समासः।) निस्तुल्य। अनुपम। असाम्य। असदृश। यथा,—
"अतुल्यमहसा साकं मम रामेण विग्रहः"। इति भट्टिः॥

अतुष्टिकर, त्रि, (तुष्टिं सन्तोषं करोति तुष्टि + कृ + कर्त्तरि टच् उपपदसमासः स्त्रियां ङीप् अतुष्टिकरी।) सन्तोषाजनक। यथा मनुः,—
"अनिर्द्दशञ्च प्रेतान्नं अतुष्टिकरमेव च"॥
इत्याह्निकतत्त्वं।

अतृप्ति, स्त्री, (तृप् + भावे क्तिन् न तृप्तिः सन्तोषः नञ्समासः। बहुव्रीहौ तु तृप्तिरहितः असन्तोषकरः।) तृप्त्यभाव। अपरितुष्टि। असन्ताभिलाषः। यथा,—
"उष्मातृप्तिमप्रवेशदश्च काङ्क्षन्तिता रसा। वर्ष्मा पाण्डुविवर्ज्जितं क्वथितता कर्म्माणि पित्तस्रवैः"
इति रक्षितः॥ अतृप्ते त्रि॥

अतेजस्, [स्] क्ली, (न तेजः तेजोविरोधितम नञ्समासः।) छाया इति राजनिर्घण्टः॥ तेजोरहिते त्रि॥

अत्क, पु, शरीरावयवः। अङ्ग। इत्युणादिकोषः॥

अत्क, त्रि, (अतति सततमनित्यतया विकारं गच्छति अत् + कन् अतति सततं गच्छति अत् + कन्) पथिक। पान्थ। इत्युणादिकोषः॥

अत्ट इ अतिक्रमे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ दन्त्यवर्गाद्योपधः। ट अतिट्टिष्यते। इति दुर्गादासः॥

अत्ता, स्त्री, (अतति सततं स्नेहं सम्भावयति अत् + तक् स्त्रियां टाप्।) माता। ज्येष्ठा भगिनी। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ अत्ता मातायजस्त्रसा। इति नानार्थकोषः॥ प्राकृतभाषायां श्वश्रूः। इति साहित्यदर्पणटीका॥

अत्तिः, स्त्री, (अत्यते सततं कर्म्मणि सम्बध्यतेऽनया, अत् करणे क्तिन् माता च।) नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी। इति शब्दरत्नावली।

अत्तिका, स्त्री, (अत्ति + स्वार्थे कन्) अन्तिका। नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी। इति भरतद्विरूपकोषः।

अत्नु, पु, (अतति सततं गच्छति अत् + कर्त्तरि न वायुः सततगन्ता पथिकः।) सूर्य्यः। इत्युणादिकोषः॥

अत्य, पु, (अतति शीघ्रं गच्छति अत् + कर्त्तरि यत्, क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽप्यभिनिविशते इति न्यायात् अन्यथा हलन्तात् ण्यति प्राप्त इति स्यात् द्रुतगामी अश्व।) अश्व। वैदिकशब्दोऽयं॥

अत्यन्त, क्ली, (अन्तः सीमामतिक्रान्तम् अत्यादीति समासः।) अतिशय। यथा। अत्यन्तकठिनौ तथापि हृदयानन्दाय वक्षोरुहौ। इति नरहरिकविः॥

अत्यन्तकोपन, त्रि, (अत्यन्तं कोपनं क्रोधशीलः द्वितीयातत्, कुप् + कर्त्तरि युच्।) अतिशयक्रोधी। तत्पर्य्यायः। चण्ड २। इत्यमरः॥

अत्यन्तगामी, [न्] त्रि, (अत्यन्तं शीघ्रं गच्छति अत्यन्त + गम् + णिनि उपपदसमासः।) अतिशयगमनशील। अतिशीघ्रगमनकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। अत्यन्तीनः। अत्यन्तः सुकुमारः, पुं, (अत्यन्तं सुकुमारः कर्म्मधारयः।) कङ्गुनीवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥

अत्यन्तिक, पुं, (अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त + ठन् ठस्येकः इति ठस्य इकः अति सातिशयमन्तिकं कर्म्मधारय, अतिनिकटम्।) अतिशयभ्रमणकर्त्ता। अत्यन्तगामी। इति हेमचन्द्रः॥

अत्यन्तीनः, त्रि, (अन्तमत्यय अव्ययीभावसमासः। अत्यन्तं गामी द्वितीयातत्पुरुषः। लक्ष्मीं परम्परीणां त्वमत्यन्तीनत्वमुन्नये इति भट्टिः।) भृशगामी। अतिशयगमनशील। इत्यमरः॥

अत्यम्ल, स्त्री, (अत्यन्तं अम्लोरसः फलप्रभादौ यस्य सः।) वृक्षाम्ल। इति राजनिर्घण्टः॥ तेंतुल इति भाषा॥

अत्यम्लपर्णी, स्त्री, (अत्यम्लं पर्णं पत्रं यस्याः सा जातित्वात् ङीप्।) लताविशेष। तत्पर्य्यायः। तीक्ष्णा २ कण्डुरा ३ वल्लिसूरणा ४ करवल्ली ५ वयस्था ६ अरण्यवासिनी ७। अस्य गुणाः। तीक्ष्णाम्लत्व। शीघ्रशूलविनाशित्व। वातहारित्व। वह्निरुचिकारित्व। गुल्मश्लेष्मरोगापहारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अत्यम्ला, स्त्री, (अत्यन्तं अम्लरसो यस्याः सा स्त्रियां टाप्) वनबीजपूर। मधुरलेवु। मधुटावा इति ख्याता। इति रत्नमाला॥

अत्यय, पु, (अति + इण् + भावे अच्।) मृत्यु। अतिक्रम। दण्ड। दोष। कृच्छ्र। इत्यमरः॥
("जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः। आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते॥ इति मनुः॥)

अत्यर्थ, क्ली, (अर्थमतिक्रान्त अत्यादीति समासः।) अतिशय। तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गः। इत्यमरः॥
("लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया"। इति रामायणे॥)

अत्यल्प, त्रि, (अत्यन्तमल्पं मनाक्।) यत्किञ्चित्। अतिसूक्ष्म। तत्पर्य्यायः। अल्पिष्ठ २ अल्पीयः ३ कणीयः ४ अणीयः ५। इत्यमरः॥

अत्याकार, पुं, (अति आधिक्येन आकारः तिरस्कारः। आ + कृ + भावे घञ्।) अतिशयितः। आकारो देहः कर्म्मधा। बृहद्देहः। अतिशयितं आकारो यस्य सः तद्विशिष्टः।) न्यक्कार। तिरस्कारः। इति हेमचन्द्रः॥

अत्याचार, क्ली, (आचारमतिक्रान्तः अत्यादीति समासः।) विरुद्धाचरण। आचारमतिक्रम्य इत्यव्ययीभावसमासनिष्पन्नं॥

अत्याचार, पु, (अति अनुचितं आचारः कर्म्मधा।) अनुचिताचारः। असङ्गताचरण। आचारोल्लङ्घन। अन्याय॥ (अति अनुचितं आचारः आचरणं यस्य सः अन्यायाचरणकारी।)

अत्याज्य, त्रि, (त्यक्तुं न शक्यः अपि त्यज् + शक्यार्थे ण्यत्, कुत्वाभाव।) त्यागानर्ह। अत्यक्तव्य। अत्यजनीय। यथा, यस्तु पतितस्त्रीगमनस्य सद्यस्कप्रायश्चित्तविधे...

अत्याल, पुं, (अति अत्यन्तेन वा चतुर्दिक्षु अलति भूषति अति+आ+अल+कर्त्तरि अच्। अर्थचिता इति भाषा) रक्तचित्रकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

अत्याशा, स्त्री, (अतिशयेन आशा) अतिशयाशा। अयथायुक्ता। अत्यन्तातीताकाङ्क्षा। यथा,— "अत्याशाविनिपातवत्यभिमतैश्चन्द्रस्य कामयत्यभिमता विपद्योर्वश्यपि चास्मा अस्माकं बहुलैर्मयो दृश्यते"। रघुवंशम्।

अत्याहारी [न्] त्रि अतिपूर्व्वाप्पूर्व्वाहारशीलः कर्त्तरि णिन् प्रत्ययनिष्पन्नः। अतिशयाहारकर्त्ता। बह्वाशी। अपरिमितभोजी।

अत्याहित क्ली (अत्यन्तम् आहितम् अतिशयेन आहितम् विपदि निर्वृत्ते ऽत्र अति आ+धा+कर्त्तरि क्त "दधातेर्हिः" इति सूत्रेण ह आदेशः) महाभीतिः। अतिभयम्। भीता भवेति यत्र। जीवनाशापरित्यागपूर्व्वकं कर्म्म। इत्यमरः। (अत्याहित किमपि राघवकर्म कुर्य्यात्। इति रामायणम्।)

अत्युक्ति, स्त्री, (अतिशयेन उक्तिः कथनम् अति+वच्+भावे क्तिन्) अत्युक्तिकथनम्। अति वक्तोक्तिः। अयथार्थोक्तिः। यथा। "अत्युक्तिपूर्ण्णवाक्यं कौमारोक्तिरिवार्थदम्। अपि तामरि रघोरेव स्वाभावातः सत्यमात्रिकम्"। इति अप्पयदीक्षितः।

अत्युग्र, पुं, (अतिशयेन उग्यते रसाभिरक्षत्व सर्व्वैरपि यथा यथा प्रभावे न अति+उच+कर्त्तरि रन्। अतिशयितः उग्रः तीक्ष्णः गन्धः यस्य इति समासः, अतिशयं) हिङ्गुवृक्षः। रामठपत्री। इति मेदिनी। अतितीक्ष्णविषयः। (अत्युग्रा मौष्टिकायां स्त्री अत्युग्रगन्धत्वात् इमाम्। इति मेदिनी।)

अत्युग्रा, स्त्री, (अतिशयिता उग्रा क्षोभकर्ता यस्याः सा। स्त्रियां टाप्) मौष्टिका। मैष्टिका इति मेदिनी।

अत्र अ इदम्+सप्तम्यर्थे त्रल् इदमकारस्य अकार-देशः) एतस्मिन्। इहार्थे इति भाषा। एतस्मिन्नस्मिन्निति अत्रोऽर्थः। (अत्र अनिर्दिष्टेऽपि पुंरत्रिन्। इति शाकुन्तले।)

अत्रभवान्, त्रि, पुं, (अत्र+भवन्तोऽपीति भव-सर्व्वेषामपि अयं भवत् शब्दोऽस्ति ।) पूज्यः। मान्यः। मान्यः। माननीयः प्रकृष्टमर्य्यादः। इति हेमचन्द्रः। (भूमिनाथादयः सुरावर्णिः अर्ज्ज-भावमनुभवन्ति वाचकः। इति भारतिः।)

अत्रि, पुं, (अत्ति तत् रक्तपूर्व्वोदेव कर्म्मेव महा-तर्व्वं वीलयति अद्+कर्त्तरि त्रिन् एष वा। "अत्रीविरत्र्यादिरत्री इसन्तः इत्यन्तः मनु। अपादौ मन्त्रस्य इत्यादौ वसिष्ठेति वा वै"। इति) सप्तर्षिमध्ये ऋषिविशेषः। स च ब्रह्मण मानसपुत्रः। अस्य भार्य्या कर्द्दमदुहिता अनसूया। तस्याः पुत्राः दत्तः १ दुर्व्वासाः २ चन्द्रः ३। इति श्रीभागवतम्। (यथा मनुः—

"मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। प्रचेतसं वसिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च"।)

अत्रिजात, पुं (अत्रेर्जातः जातः अत्रिजमनुजत्वम्।) चन्द्रः। दिवस्पतिः। यथा,— "अत्रिजातस्य या मूर्त्तिः शशिनः सज्जनस्य च। न सा दैवाभिजातस्य समस्तः दुर्जनस्य च"। इति भिङ्करमभ्यः।

अत्रिदृग्जः पुं (अत्रेः दृग्जात नेत्रमलात् जातः अत्रि दृश्+जन्+ड उपपदसमासः।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः।

अत्रिनेत्रज (पुं,) चन्द्रः। इति जटाधरः।

अत्रिनेत्रप्रसूत, पुं, (अत्रिनेत्रात् प्रसूतः जातः अत्रिप्रसूतः) चन्द्रः। इति हलायुधः।

अत्रिनेत्रभूः पुं (अत्रिनेत्रात् भवति वा अत्रिनेत्र+भू+कर्त्तरि क्विप्) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अत्रिभारद्वाजिका, स्त्री, अत्रिश्च भरद्वाजश्च तयोः तयोः अत्रिभरद्वाजयोर्मैथुनात् जाता अति भर द्वाज+"वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोरिति" वुन् ततः अकार स्त्रियां टाप्) अत्रिभारद्वाजी विवाहः, इति शब्दरत्नावली।

अथ अ, (अर्थ+ड पृषोदरादित्वात् रस्य लोपः।) मङ्गलं। अनन्तरं। आरम्भः। प्रश्नः। कार्त्स्न्यं। अधिकारः। अधिकारः। संशयः। विकल्पः। समु-च्चयः। इति मेदिनी। (अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः। इति रघुवंशे।)

अथकिं (अथ पूर्व्वोक्तं वाक्यं कथ्यते स्वीक्रियते अर्थ+कु+डिम् पृषोदरादित्वात् रस्य लोपः। अर्थो। प्रतिवेधार्थैकरूपमनोऽमनस्थितिविषु इत्यमरः।) अ, स्वीकारः। इति शब्दरत्नावली।

अथर्व्वं [न्] क्ली, (अथ वैदिकमन्त्रात् अर्थ्यते मनु-ष्यैर्यत् अथ+अर्थ+वनिप् वनिप् पृषोदरा-दित्वात् साधुः। मनुष्याणामारम्भप्रकार्य्ये यजो यत्र स्तवकः) वेदविशेषः। इति मेदिनी। तत्र चतुर्व्वेदाः मन्त्रकाण्डकाः। अस्य विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यं।

अथर्व्वण, पुं,(अथर्व्वं विधत्ते ऽस्य न यत्नेन।) शिवः। इति शिवकाण्डशेषः।

अथर्व्वणि, पुं (अथर्व्वणः भवति तत्र विद्वान् पाठ-यति अथर्व्वन्+नी+कर्त्तरि क्विप्। पृषोदरा-दित्वात् शत्व) अथर्व्ववेदाध्यापकः। पुरोहितः। इति मेदिनी।

अथर्व्वा [न्] पुं, (अथ वैदिकमन्त्रात् अर्थाति वैदि-कीय इति उत्तीर्थ अथ+अर्थ+वनिप् पृषोदरादि-त्वात् साधुः) ब्राह्मणः। इति मेदिनी। (तदेव वसिष्ठमर्षिवेदः। इति भारतिः)।

अथो अ, (अर्थ+डो पृषोदरादित्वात् रलोपः) मङ्गलं। अनन्तरं। प्रश्नः। प्रश्नः। आरम्भः। कार्त्स्न्यं। अधिकारः। संशयः। विकल्पः। इति मेदिनी।

("ग्रहान्तं त्यागवती विगतवती दीर्घं समयमिदं। त्रिविधानि च दिवानि वसेदिवसे वर्तते"। इति मनुः ७।

अड्ड इ अभियोगे। (भ्वादि परस्मैपदी सेट् इदित्) इति कविकल्पद्रुमः। इ अड्डते। इति दुर्गादासः।

अद ल जी भक्षणे (अनिट् परस्मैपदी सकर्मक।) इति कविकल्पद्रुमः। ल अत्ति। जी अन्नः। अकारणमनिमित्तमिति भावात् भक्षणार्थको भव शीलमतीति भवति। इति दुर्गादासः।

अदत् [त्] त्रि (न दन्ताः सन्ति अस्य अदत्विन्तस्य शिशुरसौ अत्र न+दन्+शतृप्रत्ययात् क्विप् नि-विशेषणः।) दन्तहीनः। दन्तवर्जितः। बाल इति भाषा। बालः। शीलमन्नम्। इति मेदिनी। पीड इति भाषा।

अदर्शं, त्रि (न दृश्यम् यद्दृष्टं अन्यूनमायां नञ्-समासः अत्र यथा नारीकायाः।

"यद् तादृशमन्नमवस्थं तदनेकं वदन्त्यता। अभावार्थं विरोधश्च नञर्था षट् प्रकीर्त्तिताः"।

इति।) अभावेन दृष्टं। यथा। यद् इन्द्रियस्य वेत्र रक्षत्वं। मोक्षस्वरूपमपि प्रमाणात्म-कत्वेन इन्द्रियगुणं भवति। आश्रयेण च। इन्द्र-यादियं गोत्रमदं मोक्षामव्ययमिति प्रतिपाद्य दृष्टान्तरूपेण अदृष्टं निर्द्दिष्टं।

"अदृष्टं पुरुषोत्पत्ते देहसम्बन्धिनो। तदन्तोऽपि च धर्म्माधर्म्मौ समवायेन नैव यत्। यावन्मुक्तिपर्य्यन्तमयोगे तावत् तिष्ठति। कर्त्ता जनैर्जन्मनि प्रतिजन्मन्यपि च यत्। कथात् तत्कर्म्मसुखं कार्य्यं वा धर्म्मसंहिते। यदृष्टं आदरीतव्याचारसमिति सत् सम्मितेः।

अदृष्टं। अन्येन इन्द्रियेणादृष्टो दृष्टं। मोहेन प्रमादादिभिर्व्वा अनाभासे दृष्टं। इन्द्रियेण विभिन्नदोषादिना दृष्टं। कर्म्मणैव कर्म्म-प्रतिबन्धनिरासार्थमविद्यया दृष्टं। अतिरात्रे योगदानेन दृष्टं। यथा आत्मसमस्ते दृष्टात्मनो प्रति दृष्टेरदृष्टमिति राजवार्त्तिकः। अन्योऽन्यथा प्रभवात्माधिकाराद् अदृष्टमिति परिमाण एवाति। मानिमात्राद्यमिशोकम् प्रदर्शयेत्। सूक्ष्म वैव वैरागिनिदेन। अव्यक्तेन इन्द्रियादिना। कार्य्येण रोगाभिभूतेन मनसा मरणीयमनसेन। अन्यतेन शक्तिकायुक्तदशमेन। अनवस्थितं दृष्टं। अथार्थं शरीरं च नाम अदृश्यनीति प्रतिपाद्य-त्वाद् दृष्टं। अन्तर्वेदान् चतुर्वेदोऽप्यभिदृष्टे दृष्टं। यथा अदृश्यमिति अर्थं यथा पूर्व्वी विविध्वानात् दर्शनमेवं मोक्षस्वरूपमपि एव-मदृश्यमिति। प्रमाणवीचनात्। आर्ष-रामायणस्य श्लोकोऽत्र अतिदिवसविक।

"उक्तेनापि वा दृष्टं नापितं धर्म्मकारणात्। परस्मा तु तस्मै राज्यश्रुतवी नाम संज्ञका। इति भावप्रकाशम्। न तु पुनः मोक्ष प्रकारमपरः प्रकाशि प्रकारेण प्रकाशति। प्रयोजनो भावप्रकाशः।

"प्रकाशयत्ता सी योकात् प्रकारैः प्रकाशति। अदृश्यतो दृष्टान्तर दृष्टमीक्षक"।

इति मेदिनीकरः। अनवलोक्य अदृष्टं। इति भावप्रकाशः।

"नह्यदत्ता मर्त्यो भिया भरत भार्य्यामिच्छति"
इति रामायणं ।)

अदत्ता, स्त्री, (न दत्ता गोवृत्ता नञ्समासः, नञत्र निषेधार्थः ।) अविवाहिता । इति स्मृतिः ।

अदन, क्ली, (अद् भोजने भावे ल्युट् ।) भक्षणं भोजनं । इति हेमचन्द्रः ॥
("इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।
आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा" ॥
इति मनुः ।)

अदभ्र, त्रि, (दन्भ्+रक् । दभ्रमल्पं नदभ्रं नञ्समासः ।) प्रचुरः । बहु । इत्यमरः ॥ (अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ॥ इति किरातार्ज्जुनीये ॥)

अदर्शन, क्ली, (दृश् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समासः ।) दर्शनाभावः । (अदर्शनञ्च ते वीर भूयो मा तापयिष्यति ॥ इति रामायणे ।) असाक्षात् । दृष्ट्यगोचरः । तत्पर्य्यायः । विनाशः २ इत्यमरः । (व्याकरणमते लोपः यथा ऋग्वेदप्रातिशाख्ये,—
"विकृतिषु प्रत्ययादेरदर्शनम्" । इति ।)

अदल, पु, (न दल्यते भिद्यते यत्, न दल्+स्वार्थे कन् ।) हिज्जलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दलरहिते त्रि ॥

अदला, स्त्री, (नास्ति दलं यत्र यस्याः सा ।) घृतकुमारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अदाता, त्रि, (न दाता नञ्समासः । दा+तृच् ।) कृपणः । दानशक्तिरहितः । यथा,—
"अदाता पुरुषस्त्यागी सधनं त्यज्य गच्छति" ।
इति प्राचीनाः ॥
("कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।
मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता" ॥
इति मनुः ।)

अदान्त, त्रि, (न दान्तः नञ्समासः ।) तपःक्लेशासहिष्णुः । अज्ञातवाह्येन्द्रियनिग्रहः । इति पुराणं ॥

अदिति, स्त्री, (दितिभिन्ना अदितिः । नञो दाञो डितिरिति शाकटायनोक्तेर्डितिप्रत्ययान्तो वा । अदनाददितिः वा ।) दक्षप्रजापतिकन्या । सा काश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिः । वाक्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

अदितिनन्दन, पु, (अदितेर्नन्दनः पुत्रः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) देवता । इत्यमरः ॥

अदृक्, [श्] त्रि, (नास्ति दृक् चक्षुर्यस्य सः ।) दृष्टिरहितः । अन्धः । इत्यमरः ॥

अदृश्य, त्रि, (दृश्+कर्म्मणि क्यप् न दृश्यः, नञ्समासः ।) अदर्शनीयं । अदृष्टव्यं । "यथा,—
कन्यायैरविकौमलं त्रिभुवनव्याप्याप्यदृश्यात्मने" ।
इत्युद्भटः ॥

अदृष्ट, क्ली, (न दृष्टं नञ्समासः ।) अग्निजलादिद्वारा जातं भयं । इत्यमरः ॥ जन्मान्तरीयसंस्कारः । भाग्यं । यथा । "अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम् ॥ इति श्रीहर्षः । तत्तु आत्मनोऽतीन्द्रियगुणः । इदं वासनाजन्यं । तत्त्वज्ञाननाश्यं । भोगनाश्यञ्च । धर्म्माधर्म्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्म्मस्तु स्वर्गादिकार्य्यं । गङ्गास्नानयागादिजन्यं । कर्म्मनाशाजलादिस्पर्शनाश्यश्च । अधर्म्मस्तु नरकादिकारणं । प्रायश्चित्तादिनाश्यश्च । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अदृष्ट, त्रि, (न दृष्टः ।) अज्ञातदर्शनं अवीक्षितः ।
"अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता" ।
इति रसतरङ्गिण्यां भानुदत्तः ॥

अदृष्टवान्, [त्] त्रि, (अदृष्टं भाग्यं विद्यतेऽस्य, अदृष्ट मतुप् ।) भाग्यवान् । कपालिया इति भाषा । (स्त्रियां ङीप् अदृष्टवती) ।

अदृष्टि, स्त्री, (न दृष्टिः नञ्समासः ।) प्रतिकूला दृष्टिः । कुत्सिता दृष्टिः सरोषवक्रदृष्टिः । कुटिलचक्षुः । असौम्याक्षि । वक्रदृष्टियुक्तचक्षुः । इत्यमरः ॥

अदृष्टिका, स्त्री, (विरुद्धा दृष्टिः नञ्समासः । नञत्र विरोधार्थे, स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) सरोषवक्रदृष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदेवमातृक, पु, (देवो वृष्टिरम्बु माता मातृतुल्यो यस्य सः, समासान्तः कः, ततो नञ्समासः ।) देवमातृकभिन्नदेशः । नदीमातृकदेशः । यथा । (वितन्वति क्षेममदेवमातृकाः ॥ इति भारविः ॥)

अद्म, पु, (अद्यते भुज्यते यत्, अद् कर्म्मणि मन् ।) अन्नं । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

अद्ट ङ अतिक्रमे वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । (अड्डितुं अतिक्रमितुमिच्छति—अद्ट्+सन्+लट् ते ।) ङ अड्डिटिषते । इति दुर्गादासः ॥

अद्ड, अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । (अड्डितुं अभियोक्तुमिच्छति अद्ड्+सन्+लट् तिप् ।) अड्डिडिषति । क्विपि संयोगान्तलोपे अद् । अभियोग समाधानं । अड्डति यश्च विद्वान् । अभि समन्तात् योगोऽभियोगः इति गोविन्दभट्टः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अद्धा, व्य, (अव सततं गमनं ज्ञानं वा दधाति अत्+धा+क्विप् ।) यथार्थ । तत्पर्य्यायः । तत्त्वं २ अञ्जसा ३ । इत्यमरः ॥ (अद्धा श्रियं पालितसङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ॥ इति रघुः ।)

अद्भुत, क्ली, अपूर्व्वं । तत्पर्य्यायः । विस्मयः २ आश्चर्य्यं ३ चित्रं ४ । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गः । इत्यमरः ॥

अद्भुत, त्रि, (अततीति अत्+क्विप् आकस्मिकार्य्यमत्यय तथा भाविन्मा+डुतच् ।) आश्चर्य्यं । तत्पर्य्यायः । इत्यादि । इति जटाधरः ॥ * ॥ यथा-अद्भुतं । अद्भुतसागरे आर्य्यवृद्धानुगतवचनं । प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति । तेन आपज्ज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्व्वस्वभावप्रध्वंसादेवकर्तृकोऽद्भुत इति । स्वस्थ बुधोदयपर्व्वग्रहयुद्धादीनां गणितागतत्वेन प्रध्वनानामपि यदुत्पातत्वं वक्ष्यते ।
तत्कारणञ्च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः ।
"अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः ।
नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥
ततोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः ।
ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तास्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च" ॥
ताश्च भर न दर्शयेदित्याह विष्णुः ॥ नोत्पातं दर्शयेदिति ॥ * ॥ तत्र वैकृतमद्भुतमण्डलनिरूपणं ।
यथा दीपिकायां ॥
"प्राक्दिक्त्रिचतुर्भागेषु मुनिशरोरङ्गेषु सर्व्वेषु ।
अनिलाग्निशक्रवरुणा मण्डलपतयः सुनासुभैव ॥
देवामण्डल ॥ * ॥
"अर्य्यमादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु वायुर्भवेत् ।
देवेज्यानविशाखयाद्युगले पित्र्यद्वये चानलः ।
विश्वादित्रयधाहनैत्ययुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः ।
सर्पान्त्यद्भगान्त्यमूलयुगलेष्वेषु वानीश्वरः ॥
पवनदहनौ नेष्टौ योगक्रयोरतिदुष्करः ।
सुरपवरुणौ शस्तौ योगक्रयोरतिशोभनः ॥
एवमुत्पातरश्मिस्त्र शक्रजलाधिसमावृतः ।
फलविरहितं सेन्द्रो वायुसहाग्निर्युतोऽन्यथा ॥
यन्मण्डलेऽद्भुतं जातं शान्तिस्तद्देवतात्रयं ।
तथा शान्तिद्वयं कार्य्यं मण्डलद्वयशान्तये" ॥ * ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"यद्दर्वैकृतं दिव्यमान्तरीक्षं निबोध मे ।
उल्कापातो दिशां दाहः परिवेशस्तथैव च ॥
गन्धर्व्वनगरञ्चैव वृष्टिश्च विकृता तथा ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्द्दिशेत् ॥
चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिज ।
जलाशयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्त्तितम् ॥
भौमस्याल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते ।
नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदं ॥
दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारि तदेव च ॥ * ॥
शीतोष्णता विपर्य्यासश्च ऋतूनां रिपुजं भयं ॥
पुष्पे फले च विकृते राष्ट्रे मृत्युं तथादिशेत् ।
अकालप्रभवा नार्य्यः कालातीता प्रजास्तथा ॥
विकृताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा भय ॥
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत् ॥ * ॥
प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिला ।
अर्कोदयेऽर्काभिमुखश्वारावो भयदं दिशेत् ॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
श्येनो गृहमतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥
गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च ॥
गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।
पञ्चाभ्मासात्तथा वर्षान्मृत्युः स्याद्गृहमेधिनः ॥
पलाय गुल्मस्य वा मृत्युर्वत्सरे विन्दति ।
ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा ॥
गृहेऽथवाथदि रोषेन शान्तिमेवं प्रयोजयेत् ।
मासाशीतिं समादाय यमानादूर्ध्ववादशा ॥
श्वा प्रकाशोऽथ वा मध्ये पुंस्य प्रविशन्ति चेत् ।
विकिरन्ति गृहादौ च [illegible]

चौरैश्च हन्यते लोकः सप्तमासमसंशयम् ।
सग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरणं तथा ।
अद्भुतानि प्रदृश्यन्ते यत्र देशस्य विभ्रमः ।
चक्रादि यदद्भुतानि देवविभ्रमकारणम्” । ।

मत्स्यपुराणे ।
“अतिवृष्टिरनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयं मतम् ।
अनृतौ तु दिवानूनं वृष्टिर्ज्ञेया भयाय च ।
निरभ्रे वाथ रात्रौ वा श्वेतं याम्योत्तरेण तु ।
इन्द्रायुधं तथो ज्ञात्वा उल्कापातं तथैव च ।
दिग्दाहपरिवेषौ च गन्धर्वनगरं तथा ।
परचक्रभयं विद्यात् देशोपद्रवमेव च” ।

मात्स्यमद्भुतम् । नक्षत्रविषयकमपि दर्शितम्,—
“श्रवणद्वारकाचाले विमानं घोरदर्शनम् ।
मन्दमर्न्तीत्य मही विनीता द्विजराजिवत्” । ।

वार्हस्पत्ये च यथा ।
“शशिना विजमात्रान धूमकेतुः स्थितो भवेत् ।
समस्तदारकाचले क्षतियान् भयङ्करः” । ।

अद्भुतविनाशनम् ।
“अथाद्भुतविवेकशास्त्रमुखा योगाः कुमारीकृता ।
विप्रा वेदबलात् प्रयत्नविधया यज्ञादियोगे स्थिता ।
चौरी सम्पदा सदा विचार्य तत्प्रयाणघोरा सती
प्रेतादावद्भुतशान्तिदर्शितपरा देवैस्तदाखोर्हतौ ।
यद्वे च प्रकोपयोगो सांवत्सरादिभिर्मतः ।
प्रायश्चित्तं प्रथमतु सारे दर्शितं भव विद्यात् ।
अद्भुतमादर्शे दिवाद्भुतभावानि तद्वरं ।
अन्य विना समस्तदेविक्रिया वा सदा प्राशितो वक्ष्या ।
विप्रं सार्वविदर्थं सर्वसामीपौर्तिकमयम्” । ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरे ।
अद्भुतं प्रयाते च यत्र प्रदर्शय प्रदीयते ।
चौर्य रात्रिभिरोऽश्वादिविजौ जैवर्त्तमेव च ।
सर्वतोऽभूत् कालादिमं सर्वसुरदर्शनं ।
वाजिवाराद्यपि चौरस्य बहु सिद्धसमौद्रर्त्त ।
यद्वे चैव निर्मेघादिद्वर्जनोऽनिमलो भवेत् ।
यस्याक्षो मण्डले करयोर्मण्डलम् ।
अद्भुते च चौरस्य हरि शौलविदर्शनं ।
यद्वे विषं सर्वौद्धादि कार्यतोऽद्भुतदर्शनं
अतिहने सकलाले पूर्वे समवसमरमा ।
अद्वे कार्यतयो विषं हरे दैवमर्थं भवेत् ।
उर्वोकु राजपारानिर्माणं हर्षदं ।
स्वमत्रिदेवमेव वारोपमन्त्र निरतं भवेत् ।
महात प्रदीपने चैव यतने प्रदरस्य च ।
अन्यायाच नरपेत तदैव प्रमावते ।
महात प्रदीपनं रात्री प्रदरस्य प्रमावणं ।
विधयार्थं भवति वाजिनीकादिवर्जने ।
समवासर्मदेवारोहणं यदि जायते ।
अग्नि असमूहं रात्रेरुषः वर्णं भवेत् ।
कालोपाकोयोऽन्यथा वधोऽयं च मतवं ।
अभिषेकाय तस्य तत्वर्त्त भावे धुवं ।
अद्भुमावेन या वध वर्णय वसमाविदिम् ।
अद्भुमापास्य कुमारीसम्प्रदर्शनम् ।
प्रतीकार्यं तदर्शन तदाज्ञेन वैदवेत् ।
पूर्वेद्युप्रदत्तारिसप्ते पूर्वपुरुषके ।

मध्यस्य यथाश्व प्रयाणे दर्शनम् ।
प्रदर्शयतावत् निविधिप्रकाशमावेत् तथा ।
पूर्णकेतुमध्यस्य पर्वाविप्रकाशमावेत्तथा प्रसाद ।
मध्यस्थस्य मध्येव समित्रि कारिरेर समे ।
तिलैर्घोविततिसिहोममतोद्यतनरम्” ।
सती प्रयत्नोविधा । मध्यशुक्लसम्मत्यवसमवा ।
इति विद्याकरः । । अर्थवित्विधायादिसम्मतो ।
“ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते शान्तिं भवाम ।
ये तु न प्रतिकुर्वन्ति क्षिप्रमेव विनश्यति ।
शान्तिभावादविमोहाद्वा विनाशं यान्तेऽचिरात्” ।
अथ निमित्तनिवारणतोऽद्भुताः । यथा
लोका । तथाच मत्स्यपुराणे —
“निमित्तदर्शने याचे शान्तिर्न कृता यदि ।
तत्र शान्तिरर्थ कार्ये निमित्ते सति माययो ।
निर्विन्नवक्ष्या शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ।
अन्यत्र तत्तन्निमित्तविहितशान्तिविधेयं । अन्यथा
देवासकसन्देहे शान्तिर्न स्यात् साधारण
शान्तिश्च निर्विघ्ना स्यात् । अतएवोक्तं योगि
याज्ञवल्क्येन,—
“यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं तथा ।
गायत्र्या प्रयतः शुद्ध्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
शान्तिकामस्तु कुर्यात् गायत्रीमपि यः शुचिः ।
अनुकल्पश्च मरणेष्विह कुर्यात् शुचिः ।
शान्तिका शान्तिहोमांश्च कुर्यात् सर्वत्र विचक्षणः ।
प्रयत्नशुद्धिशाय चारात्मा होमकर्माणि ।
प्रतिलोमा ग्रहोत्पाता यद्वाराधान्तिवारके ।
विधानमिदेवापि निमित्तदर्शने शान्तिरित्युदाहृति ।
यथा —
“शान्तिप्रयत्नादीनि भूमिपुत्रवचनार्थं ।
प्रमादे च दर्शने च संकटे दुर्भरुपके” । ।
मार्कण्डेयपुराणं ।
“दिवि देवकणानाञ्च मनसामानुषाणामपि ।
शस्त्रभयादीनामर्पणे दृष्टे समागम ।
परस्पराविवादश्च प्रहृष्टोमेषु जायते ।
तथा,—
“सद्भावानिदरा प्राचो चौरवाचरवचनात् ।
घोरयासंख्य शान्तीच प्रदर्शनाद कारयेत् ।
सूर्योऽभ्युदयवाचन दर्शं वैकाभिरुदयं ।
कुर्वात् होमं तथा दानं श्राद्धं सोमविवर्जनं ।
अतीरं सर्वभूतेषु मैत्री कुर्वीत पण्डितः ।
सर्वभेदवती वाचमपि विवादवर्जितैव च ।
सदभूतान् कुर्वीत सर्वयोगाद मानवः ।
एवं शान्तनवेदावि घोरादि विपत्तम ।
अहनानां प्रयुक्तायां प्रदर्शिताचारेकतः” । ।
वैद्यकाराद्य उवाचोद्धा । यथा —
“गामाकारादेवतानां देवालोकाय चौर्यरात् ।
पतिता प्रतिमैव च वैद्यकारा इति स्मृताः” ।
ये च सर्वभूतादिगामापविशेषाणां चौर्य
कौतुकमेवादरविवादोत्पत्तिविधावशेषाच
वेदकवारो योजानवेदाचार्या च । यथा-
वाचकन्या । कौमोऽद्भुतवर्गौ सर्वभेदाद्

प्रद्योतादिकेव इति । सर्वभेदात् कुविशान्ति
सावधारिकमविशिष्टमिति सारावलोकनाथा ।
सूर्यश्च यत्र विना भूमौ मेलनं विलोक्य
युगमेषके । देवा प्रभवेन कालो यात्रा
कृता । यथा च वाक्योत्पादे दर्शितम्,—
“यत्रेत शास्त्रेषु निपात महीतले ।
भविता सर्वसमानिर्नरनाथो महात्मनां ।”
अवमीमचशावी । वविवादस्य मुख्यविवेच
मार्गं । । मत्स्यपुराणं,—
“मार्कण्डेयनवाया प्रवाते दुःखवासना ।
मासो मेघस्य वाचया गौरी वा यदि दृश्यते ।
अद्भुतो यस्य तत्र विपत्स्या तथा प्रभो ।
वेदा प्रयत्नेनैव सर्वमनसाप्रयत्नेन च । ।”
वराहसंहितायां —
कौतुकाख्यो रविमांसकृतो
मीनो वसायां पतितो विप्रश्च ।
मासौ महाशय विनाशयेत्
देवा समुत्पन्न भवायात्म । ।
अद्भुतप्रयाणविधाय मात्स्ये,—
“छत्रे पतितं देवेषु कुर्याच्चालनवर्जितं ।
देवाः कपोता इति या यत्र प्रवर्त्तते ।
आरण्य दैवा विविधा विधाता
तथापि वा प्रवृत्तितरोऽभवत् ।
एवं कृते भवत्येव शान्तिः
अद्भिर्विनेषां विविधैश्च वद ।”
इति यदि वा विदा अनेनेति । । इत्य-
पवनीते ।
“श्वेतो दशकयो नाम यत्रा तव दर्शिता ।
विप्रस्यवृक्षिता अत्रा भविता शान्तिवासा ।”
मत्स्यपुराणे ।
अद्भुते दर्शितमार्गे तु वर्णं विश्रुतं भवेत् ।
आपदर्थं तथा भावे प्रकाशं वदतां च ।
सामर्थं निरतं चैव वोधं विश्रुतिं तथा ।
विवर्जनेव विहितं कर्म कार्यं सर्वं तथा” ।
अभिनिर्दिष्टोऽपि निराश्रयो याति दर्शने च
सर्वत्र स्यात् । यथा । “दुष्टग्रहादिदर्शनाद्यो दर्शं
निरन्तरं दद्यात्” इति । मात्स्ये ।
“सम्यक् सर्वदेविश समस्ते सद्गुणस्य ।
यदि समार्थविसर्गे प्रवासार्थे मनोऽभवेत् ।
दर्शं दशावर्षे कुर्वन् यावदिदं च भावे ।
सम्यक् कामार्थतोऽपि विमुक्तौ महीतले ।
अवलोकिनस्त्ये मात्र वायुवेषेऽप्य ह्यरायते ।
सूर्यश्चैव पीडितावासमयाय चन्द्रो महा ।
समासादयति चौर्यात्र वाचावत्सरेन च ।
कुर्वीत् दशवर्षे पूर्वं सर्वात् वासात् समाचरे” ।
वैद्यकाद्ये वाक्यं ।
“प्रवर्तते शान्तिरेव विं विनश्यति यदा दिवा ।
सदाचारितया शीघ्रकाशा वृष्टिनो भवति ।
अन्यायात् राजान् देवा दुर्भिक्षमायाच्चेदा ।
दुष्कृता वृष्टिनो यथा महाशान्तिवतौ भविष्य”
अथ महाशान्तौ यथा ।
“मध्ये गजवाय दिवसे प्रयाणे वाधा”

इति ॥ * ॥ छन्दोगपरिशिष्टे । अथातो रजस्वलाभिगमने गोऽश्वभार्य्यासु गमने यमजजनने विजातीयजनने वा काककङ्कगृध्रवकश्येनभासचिल्लकपोतानां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरि विश्रामणे एवमेव क्रियमाणे गृहदारारोहणे वाद्भुतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोतीति अद्भुताय अग्नये स्वाहा सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्य्याय मरुद्भ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहेति स्थालीपाकस्तुतान्यदिति ॥ * ॥ कपोत विशेषयति शौनकः ।
"रक्तपादः कपोताख्य अरण्यौका मुकच्छविः ।
स चेच्छालां विशेच्छालासमीपस्थ व्रजेद्यदि ॥
अन्येषु गृहमध्ये वा वल्मीकस्योद्गमादिषु" ।
कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन । प्रायश्चित्ताः आहुतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्थां सप्ताज्याहुती । अद्भुताय अग्नये स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः । तत्र स्थालीपाकेतिकर्त्तव्यतया पायसचरुमिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टे । पश्चात् घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोश्रेष्ठं दक्षिणा, तां गां दत्त्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथाचोक्त,—
"गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगद्यते ।
न ततोऽन्यद्वरं यस्मात् तस्माद्गौर्वरमुच्यते" ॥ * ॥
छन्दोगपरिशिष्टे । यस्त्वेषामन्यतममापन्न प्रायश्चित्तं न कुर्य्यात् तस्य गृहपतेर्मरणं सर्व्वस्वनाशो वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं कर्म्मापवर्गे वामदेव्यगानं शान्तिः शान्तिरिति । अपवर्गे समाप्तौ । वामदेव्यगानं शान्तिः कर्त्तव्या आरब्धप्रकरणसमाप्त्यर्थां । बार्हस्पत्ये । शमयन्त्याशुपापात् कम्पादिकृत निमित्तमात्रेव । अतिवर्षणो पवासप्रतदोद्धाशण्यहवमानि ॥ * ॥ वराह । ये च न दोष जनयन्त्युत्पातास्तानृतुस्वभावकृतान् । ऋषिपुत्रकृते श्लोकैर्विद्यादेभि समासोक्तैः ॥
तथा च मत्स्यपुराणे ।
"वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिस्वनाः ।
परिवेषरजोधूमरक्तार्कास्तमयोदयाः ॥
द्रुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ * ॥
तारोल्कापातकलुषं कपिलार्केन्दुमण्डलम् ।
अनग्निज्वलनस्फोटधूमरेणुनिराकुलम् ॥
रक्तपद्मारुणा सन्ध्या नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।
सरितामम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥ * ॥
शक्रायुधपरीवेषौ विद्युच्छुष्कविरोहणम् ।
कम्पोद्वर्त्तनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः ॥
नद्युदपानसरसां वृद्ध्यूर्द्ध्वं भवनप्लवाः ।
पतनञ्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम्" ॥
हरिवंशे वर्षावर्णनायां,—
"क्वचित् कन्दरहासाढ्यं शिलीन्ध्रामरणं क्वचित्" ।
इति दर्शनात् वर्षासु शिलीन्ध्रोद्गमो न भयावहः ॥ * ॥
"दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्व्वविमानाद्भुतदर्शनम् ।
ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च दिवाम्बरे ॥
गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्व्वतसानुषु ।
शस्यवृद्धिरसोत्पत्तिरपापा शरदि स्मृता ॥ * ॥
शीतानिलतुषारत्वं नर्द्दनं मृगपक्षिणाम् ।
रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥
दिशो धूमान्धकाराश्च सशब्दा वनपर्व्वताः ।
उच्चैः सूर्य्योदयास्तञ्च हेमन्ते शोभना मताः ॥ * ॥
हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।
कृष्णाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥
चित्रा गर्भोद्भवा स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिषु ।
पत्राङ्कुरलतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥
ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्त्तौ शुभावहाः ।
ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः" ॥ * ॥
उन्मत्तानाञ्च या गाथा शिशूनां भाषितञ्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥
पूर्व्वं चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानुषान् ।
नादेशिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ * ॥
बृहस्पति,—
"ज्योतिषेण तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृपाः ।
श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि यत्नतः" ॥
विनेया दण्डनीयाः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अद्भुत, पु, शृङ्गारादिनवरसानां मध्ये रसविशेषः । तस्य स्थायिभावो विस्मयः । देवता गन्धर्व्वः । वर्णः पीतः । आलम्बनं लोकातीतवस्तु । उद्दीपनं तद्गुणमहिमा । अनुभावाः स्तम्भस्वेदरोमाञ्चगद्गदस्वरविभ्रमनेत्रविकाशादयः । अस्य व्यभिचारिभावा वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षादयः । इति साहित्यदर्पणं ॥

अद्भुतस्वनः, पुं, (अद्भुत अतिशयित स्वन शब्दो यस्य सः ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेष । (अद्भुतः स्वन इति कर्म्मधारये आश्चर्य्यशब्दः) ।

अद्भुतसार, पु, (अद्भुत अतिकठिन सारः स्थिरांशो यस्य सः ।) खदिरसारः । इति केचित् ॥

अद्मनि, पु, (अत्ति भक्षयति सर्व्वान् अदेर्मुट् चेत्यनि ।) अग्निः । इत्युणादिकोष ॥

अद्मर, त्रि, (अद भक्षणे, घसस्यद क्मरच् ।) भक्षकः । भक्षणपरः । इत्यमर ॥

अद्य, अ, (अस्मिन् पराह्णे इति इदमोऽश्भावो द्यश्च निपात्यते ।) वर्त्तमानदिन । आजि इति भाषा । इत्यमर ॥

अद्यतन, पु, (सायञ्चिरमित्यादिना ट्युट्युलौ तुट्च ।) कालविशेषः । स च भाष्यमते दुर्गसिंहमते च पूर्व्वरात्रिशेषदण्डचतुष्टयावधिकपररात्रिसार्द्धयामपर्य्यन्तः । पूर्व्वरात्रिशेषार्द्धावधिपररात्रिप्रथमार्द्धपर्य्यन्तो वा । भर्तृहरिक्रमदीश्वरमते पूर्व्वरात्रिशेषप्रहरावधिपररात्रिप्रथमप्रहरपर्य्यन्तः । अद्य जातवस्तुनि त्रि ॥

अद्यश्वीन, त्रि, (अद्य श्वस् + ख तस्य ईन टिलोप ।) आसन्नमरणादि । अद्य श्वो वा भवति अद्यश्वीनं मरणं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्ट ॥

अद्यश्वीना, स्त्री, (अद्यश्वस् + "अद्यश्वीनावष्टब्धे" इति सूत्रेण ख तस्य ईन टिलोपश्च स्त्रियां टाप् ।) आसन्नप्रसवा अद्य श्वो वा सूते अद्यश्वीना-
गौः इति संक्षिप्तसारपरिशिष्टे ।

अद्यावधि, स्त्री, (अद्य अवधि सीमा यस्य तत् ।) अद्यारभ्य । आजि हइते । इति भाषा । वर्त्तमानदिवसपर्य्यन्त । आजि नागाद इति भाषा ॥

अद्रि, पु, (अदन्त्यद्रीति त्रिन् ।) सूर्य्यः । पर्व्वतः । वृक्षः । इत्यमर ॥ परिमाणविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ (नारायणः । मानभेद । सप्ताङ्क । पर्व्वतमूषिका ॥)

अद्रिकर्णी, स्त्री, (पर्व्वतमूषिकाया कर्णवत् पुष्पमध्यस्थपत्र यस्याः सा स्त्रियां ङीप् ।) अपराजिता । इति राजनिर्घण्ट ॥

अद्रिकीला, स्त्री, (अद्रय कीला स्तम्भवत् यस्या सा पृथिवी ।) भूमि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अद्रिज, स्त्री, (अद्रौ जात इति जनेर्डः ।) शिलाजतु इति रत्नमाला ॥ पर्व्वतजातवस्तुनि त्रि ॥

अद्रिजा, स्त्री, (अद्रेर्जाता इति जनेर्ड ततष्टाप्, पार्व्वती ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्र ॥ सिंहलीलता । इति राजनिर्घण्ट ॥

अद्रितनया, स्त्री, (अद्रे तनया ।) पार्व्वती । यथा— एषोऽस्मद्रितनयामुखपद्मजन्मेति काव्यप्रकाश ॥ (पर्य्येनमद्रितनया शुशोच ॥ इति रघु ।)

अद्रिनन्दिनी, स्त्री, (अद्रेर्नन्दिनी । पार्व्वती ।) दुर्गा ॥ हिमालयादिजातत्वात् ॥

अद्रिभिद्, पुं, (अद्रीन् पर्व्वतान् भिनत्ति अद्रि + भिद् + क्विप् तुक् ।) इन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अद्रिभू, पु, (त्रि, अद्रौ भवति अद्रि + भू + क्विप् । पर्व्वतजातनाम्ने ।) आखुकर्णिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

अद्रिराज, पु, (अद्रीणां राजा इति समासे राजाहःसखिभ्यष्टच् ।) हिमालयपर्व्वत । इति हेमचन्द्र ।

अद्रिसार, पुं, (अद्रे सार स्थिरांश ।) लौह । इति रत्नमाला ॥

अद्रीश, पुं, (अद्रे ईश ।) शिवः । हिमालय । इति धरणी ॥

अद्वय, पु, (नास्ति द्वय द्वित्व यस्य ।) बुद्ध । इति हेमचन्द्र ॥ (आत्मा । अद्वैतवादी ।)

अद्वयवादी, [न्] पु, (अद्वय सर्व्वमेव चित्स्वरूप नात्मनोऽन्यत् किञ्चनेति वदति अद्वय + वद + णिनि । वेदान्तिक ।) बुद्धः । इत्यमर ॥

अद्वार, स्त्री, (अप्रशस्त प्रवेशायोग्य द्वार ।) द्वारव्यतिरिक्तप्रदेश । यथा—
"अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वावृतं ।
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरत परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति मानवे ४ अध्याये ७३ श्लोक ॥ प्राचीरादावृतं ग्रामं गृहञ्च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राकारादिलङ्घन कृत्वा न विशेत् । रात्रौ च वृक्षमूलावस्थानं दूरतस्त्यजेत् । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ द्वाररहिते त्रि ॥

अद्वितीय, त्रि, (न विद्यते द्वितीय यस्य ।) द्वितीयरहितः । (सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं इति श्रुते ।) अतुल्यः । यथा,— एकमेवाद्वितीय ब्रह्म । इति वेदान्तः ॥ महान्नि-

भेदः नदि नादिवाद । इति भरतः ।

अधरेत्, त्रि (त्रिपाषेदनिका प्राक् । त्रिव + स्वार्थे यत् न रेफ । त्रिलीदर्शिका ।) हृष्टः । यथा,— "हृदयं प्रजोर्वा यदि तस्याप्यनुमा ।" इति कोषेष्वमरविलासम् ।

अधरेत, पुं (त्रिपाषेदनिका प्राक् अलोपाचत् प्राक् [illegible] नाम् स्वार्थे यत् तत् [illegible] ।) वेत रहित विदः । यथा,—

"[illegible] लिखितं लक्ष्यं प्रभुं ।
दक्षामि मया भद्रा वेदना कृदादर्शं ॥"

इति [illegible] [illegible] । । त्रिपाषसार विशेष । यथा,—

"[illegible] यो [illegible] रथे का भीडनाटक ।
[illegible] यथामोऽतिशोभा मीडर्षादिपर्षे"

[illegible] विशेषणं यथा —

[illegible] नेत्र त्रिव का कुसेनो गुरुदेवता ।
[illegible] नोऽपि स्वकोऽपि निर्दरा ।
[illegible] वेदाने त्रिविधार्थविधिविधे ।
[illegible] [illegible] मन देवं श्रीद्दिवदेवता ॥
[illegible] स्यात् यदि वक्ति यो श्रीत् ।
[illegible] [illegible] सुवो भव ।
[illegible] [illegible] नरायिका ।
[illegible] पातकसि इवनी नर ॥
इति [illegible] त्रिवस नामकादिका ।
[illegible] श्रोऽपि देवस्व अबोऽभवत् ।
[illegible] महती प्रवृत्ती अत्र तात्पर्य ।
[illegible] वोषाषी तद्रूपदाहता ॥
[illegible] [illegible] ।
[illegible] इति वर्त ।
[illegible] [illegible] ।

इति गौरस्त्रोत्रपत्रिका ।

अदेवमातृक, पुं त्रि (अदेवं "नदीमातृक" इति दर्शि अदेव + मातृ + कप् [illegible]) देवमातृकः तस्य अर्थ यथा,— [illegible] [illegible] नदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अधः, अ, । म (अधोर अधारिता [illegible] ।) अर्थ । अधोभाग । यथा,— "[illegible] न प्रोत्पुष्टिर्व न नाधर [illegible] [illegible] ।" इति विधान [illegible] ।

अधःपुष्पी स्त्री (अधः अधोमुखं पुष्पं यस्याः, अधस् + पुष्प + ङीप् ।) [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

अधमशिखा त्रि (अधमा अधोभागे शिखा यस्य) अधस्तादग्रः । इति जटाधरः ।

अधम त्रि (अव पालने + अम उणादि ।) कुत्सितः । निन्दितः । अपकृष्टः । तत्पर्यायः । निकृष्टः१ प्रतिकृष्टः२ अर्वा३ रेफः४ याप्यः५ अवमः६ कुत्सितः७ कुपूयः८ खेटः११ मलः१२ अपसदः१३ । इतरः । रेफः१४ अणकः१५ आदयः१६ अणकः१७ । इति जटाधरः । (यथा भार्या नोक्ता यत्रविद्युते गायमे सन्नताना । इति मेदिनी)॥

अधमः, पुं, (अव पालने + अम उणादि ।) उप पतिभेदः । तस्य लक्षणं । भयस्नेहलज्जाशून्यत्वं । कामक्रीडासु निपुणत्वं [illegible] । इति रसमञ्जरी ।

अधमभृतक त्रि (अधम + भृ + क्त + स्वार्थे कन् ।) (अधमः । निकृष्टः । भृतकः । भृत्यः ।) अधम भृत्यः । भारवाहः । दौवारिकमारवाहकादयः ।

अधमर्ण त्रि, (अधम + ऋण अधमर्णिके अधमः देयविषये अधमः निन्दितः उत्तमर्णादिसात् ऋणमेव । स अधमं अधमर्णदेयेन निन्दते यस्य ।) अधमर्णिकः । ऋणी । खातकः । खा- तक इति भाषा ।

("अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेद् धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ।
[illegible] दैविकाद्य संवदेत् ।
अधिकोषा निर्दिष्टां चरतं [illegible]" ।

इति मनुः ।)॥

अधमर्णिक त्रि, (अधमस्थानीयदेशान्तर निन्दित ऋणं । यदेव ऋणमेव निन्दते यस्य । अधमर्ण + ठन् इति [illegible] । [illegible] ।) अधमर्ण । यथा,—

"यद्यभिनन्दयति [illegible] अधमर्णिकः ।
[illegible] [illegible] ।"

इति मितारक्षा ।

("[illegible] वा अनुवासुवासिनां ।
[illegible] [illegible]" ।

इति मनुः ।)॥

अधमा, स्त्री (अधम + स्त्रियां टाप् ।) नायिका- भेदः । तस्या लक्षणं । हितकारि- णि स्वपत्यौ अहितकारित्वं । यथा हितं करोति अधमा । अधमा नायिका सर्वोत्तमा । इति रसमञ्जरी ।

अधमार्द्ध क्ली (अधमम् अर्द्धं कर्मधारयः ।) पादः । चरणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अधर, पुं क्ली, (न धियते धातुपाक भेदम विदर्त [illegible], न + धृ + अच् संज्ञायां [illegible] [illegible] [illegible] ।) ओष्ठः । अधः । [illegible] । [illegible] । इति शब्दरत्नावली [illegible] [illegible] ।

अधर, पुं (न धियते [illegible] न + धृ + अच् [illegible] [illegible] ।) हीनः । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । अधोभागः । [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अधर [illegible] । तस्य [illegible] अधरामृतं [illegible] । यथा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । यथा —

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च ।
[illegible] च [illegible] [illegible] ॥"

[illegible] यथा —

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥"

इति [illegible] ।

अधर, त्रि (न धरा यत्र अधरत्वमस्य । नीचः ।) अधमः । हीनः । अपकृष्टः । इति मेदिनी । नीच भावी । इति हेमचन्द्रः । (यथा शाकुन्तले । [illegible] [illegible] ।)॥

अधरतः अ, [स] (अधर + तसिल् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तौ ।) अधस्तात् । अधोभागः । इति शब्दावली ।

अधरमधु, स्त्री, (अधरस्य मधु षष्ठीतत्पु ।) अधरामृतं । अधरास्वादः । अधररसः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अधरस्तात् अ, अधरतः । इति शब्दमाला ।

अधरात् अ (अधर + अस्ताति [illegible] अधरस्य [illegible] ।) अधस्तात् । अधरात् । [illegible] [illegible] [illegible] प्रथमापञ्चमीसप्तमी [illegible] [illegible] । इति व्याकरणं ।

अधरा, स्त्री, (न धरा अन्तर्गता ।) अधोदिक् । इति व्याकरणं । पीडा । [illegible] । अधरात् [illegible] [illegible] । इति मेदिनी ।

अधरात् अ अधस्तात् । अधरेण । अधरस्तात् । इत्यमरटीका ।

अधरामृतं क्ली, (अधरस्य अमृतम् ।) अधररसः । यथा —

"[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ।
यो [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ॥"

इति श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः ।

अधरीण त्रि (अधरत्वेन निरस्तः अधर + ख [illegible] ।) निन्दितः । तिरस्कृतः । इति [illegible] ।

अधरेद्युः अ (अधरे दिने [illegible] [illegible] अधर + एद्युस् ।) अधोदिनस्यारम्भः । पूर्वे दिनस्यार्थे । इति व्याकरणं ।

अधरोत्तर [न] अ, (अधरे च उत्तरे च अधर + उत्तर ।) अधरादित्य । [illegible] । इति शब्द रत्नावली ।

अधर्म, पुं, (निषेधार्थे न + धर्म [illegible] [illegible] [illegible] ।) धर्मविरोधी । [illegible] [illegible] । इति [illegible] । पापं ।

अपराध । श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारः । यथा,—
"अधर्म्मेणैधते राजन् ततो भद्राणि पश्यति।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥"
इति महाभारतम् ।
("अधर्म्ममिदमत्यन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते" ।
इति महाभारत ।)

अधर्म्मी, [न्] त्रि, (अधर्म्मः पापं विद्यतेऽस्य ।) अधार्म्मिकः । अधर्म्मात्मा । अधर्म्मशब्दादस्त्यर्थे इन् ॥

अधश्चर, पुं, (अधश्चरति इति अधस् + चर + अच् ।) चौरः । इति हारावली ॥ अधोगामिनि त्रि ॥

अधश्चौरः, पुं, (अधः चौरः । अधस् + चुर + अच् + स्वार्थे अण्) नीचचौरः । सिंदालचोर इति भाषा । इति केचित् ॥

अधस्तात्, अ, (अधर + अस्ताति ।) अधोभागः । इति हलायुधः ॥ (तस्याधस्तात् वयमपि रताः स्तेषु पर्य्यटनेषु । इति उत्तरचरिते ।) (तथा "निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दाढप्रतीच्छकौ" ॥ इति मनुः ।) पश्चाद्भागः । इत्यमरटीका ॥ रतिग्टहं । भगः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधामार्गवः, पु, (न धीयतेऽसौ अधाः न + धा + क्विप्। तादृशं मार्गं वाति गच्छति । अधा + मार्ग + वा + कः ।) (अपामार्गः । इति क्षीरस्वामी ।) धामार्गववच्च । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अधार्म्मिकः, त्रि, (धर्म्मं चरति । धर्म्म + ठक् । न धार्म्मिकः ।) अधर्म्मी । अधर्म्मात्मा । पापी । तत्पर्य्यायः । आधार्म्मिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,—
"यस्तु पञ्च महायज्ञविहीनः स निराकृतः ।
अधार्म्मिकः स्यादनृतः अवकीर्णी च वंशती" ॥
इति गदाधरः ॥ अतो नाधार्म्मिके वसेद्ग्रामे ।
इति कुल्लूकभट्टश्च ॥

अधि अ, (न धीयते धार्य्यते । नञ् + धा + कि ।) प्रादिविंशत्युपसर्गमध्ये उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । उपरिभागः । इति दुर्गादासः ॥ अधिकारः । ईश्वरः । इति मेदिनी ॥ अधिकः । यथा अधिमासः अधिको मासः इत्यर्थः । इति स्मृतिः ॥

अधिः, पुं, आधिः । मनःपीडा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अधिका, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।) काव्यालङ्कारभेदः । तस्य लक्षणं । अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं । उदाहरणं यथा । ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः ॥ इति कुवलयानन्दे अप्पय्यदीक्षितः ॥

अधिकः, त्रि, (अध्यारूढः एव अधि + स्वार्थे कन् ।) अतिरिक्तः । अनेकः । इति हेमचन्द्रः । (पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे । स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । इति मनुः ।)

अधिकरणं, क्ली, (अधि + कृ + अधिकरणे ल्युट् ।) एकन्यायोपपादनं । इति हेमचन्द्रः ॥ अधिक्रियते अत्र । विषयादिपञ्चावयवविवेचनोपेतग्रन्थः । यथा,—
"विषयो विशयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरः ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं" ॥
विषयो विचारार्हवाक्यं । विशयोऽस्यायमर्थो न वेति संशयः । पूर्व्वपक्षः प्रकृतार्थविरोधितर्कोपन्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासः । निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्य्यनिश्चयः । एवं क्रमेण विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरणं । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अधिक्रियतेऽर्थोद्विचारोऽस्मिन्नेनेति वा अधिकरणं वेदविचारग्रन्थात्मिका मीमांसा । सा च द्विधा कर्म्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा चेति । कर्म्मकाण्डवेदविचारग्रन्थः कर्म्ममीमांसा जैमिनिप्रणीता सैव मीमांसात्वेन प्रसिद्धा पूर्व्वमीमांसा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्डवेदविचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासप्रणीता सा च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्युच्यते । इत्यत्र मीमांसापदमपि करणाधिकरणव्युत्पत्त्या ग्रन्थपरं ज्ञेयं । भावव्युत्पत्त्या तु विचारपूर्व्वकनिर्णयपरमिति । यत्तु अधिक्रियते विचारोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमांसासिद्धान्त इत्युदीच्येनाभिहितं तन्न । सिद्धान्तस्याधिकरणचरमावयवत्वेनाधिकरणाङ्गत्वात् अधिकरणत्वानुपपत्तेः । यथा न्यायमते निगमनस्य न्यायावयवत्वं न तस्मात्तस्य न्यायत्वं तथेहापीति सुधीभिर्भाव्यं । तस्य चाधिकरणस्य पञ्चाङ्गानि । तदुक्तं,—
"विषयोऽविषयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं" ॥
विषयो विचारार्हवाक्यं । यथा । खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्व्वीत इत्यादि संयोगपृथक्त्वाधिकरणादेः । एवं विषयो निश्चयस्तद्भिन्नस्तद्विरोधी वा अविषयः संशयः । तदुक्तं,—
"विशब्दस्तु विशेषार्थः सिनोतिर्बन्धनार्थकः ।
विशेषेण सिनोतीति विषयोऽर्थनियामकः" ॥
नियामकः कोटिनिश्चायकतया विशेषदर्शनात्मकव्याप्यवत्त्वादिनिश्चय एव । एवमेव न्यायगुणन्यायवागीशभट्टाचार्य्यचरणाः ॥ अन्ये तु विशय इति विपूर्व्वस्य शेतेः संशयार्थकत्वमालोच्य तालव्यमध्यपाठं वदन्तः विशयः संशयः इति व्याचक्षते तत्र विपूर्व्वशेतेः संशयार्थकत्वे मानमनुसन्धेयं । संशयः अस्यायमर्थो न वेत्याकारकः । पूर्व्वपक्षः सिद्धान्तविरुद्धतर्कोपन्यासेन सिद्धान्तविरुद्धसंशयैककोटिव्यवस्थापनं । उत्तरं प्रकृतसिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासेन प्रकृतसिद्धान्तसिद्धसंशयापरकोटिव्यवस्थापनं । निर्णयः सिद्धान्तसिद्धविचार्य्यवाक्यतात्पर्य्यावधारणं । कर्म्ममीमांसाधिकरणानि सहस्रसंख्यकानि जैमिनिप्रणीतानि शास्त्रदीपिकादौ पार्थसारथिमिश्रादिभिर्बहुधा विवृतानि । इति चन्द्रशेखरकृततत्त्वसम्बोधिनी ॥*॥ व्याकरणमते आधाररूपकारकं । तच्चतुर्व्विधं । सामीप्यं १ यथा गङ्गायां घोषः । कालिन्द्यां रेमे ॥ आश्लेषः २ यथा दिवि देवाः । कानने रेमे ॥ विषयः ३ यथा शास्त्रे निपुणः । केशौ कुशलः ॥ व्याप्तिः ४ यथा तिलेषु तैलं । सकले स्थितः ॥ * ॥

अधिकर्द्धि, त्रि, (अधिका ऋद्धिः सम्पत्तिर्यस्य सः ।) अतिशयसम्पत्तियुक्तः । तत्पर्य्यायः । समृद्धः २ । इत्यमरः ॥

अधिकर्म्मिकः, पु, (अधिकृत्य हट्टकर्म्मणि प्रभवति अधिकर्म्मन् + ठन् तस्य इकः) हट्टाध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ हाटेर दारोगा इति भाषा ।

अधिकाङ्गं, क्ली, (अङ्गादधिकं मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ।) सङ्कञ्चुका मध्ये यद्बध्नन्ति तत् । कञ्चुकादिदार्ढ्यार्थं नृभिर्मध्यकाये निबध्यपट्टिकादि । तत्पर्य्यायः । सारसनः २ । इत्यमरः ॥ विंशत्यङ्गुल्याद्यतिरिक्ताङ्गविशिष्टे त्रि ॥ (यथा मनुः ।—
"नोद्वहेत् कपिलां कन्यां
नाधिकाङ्गीं न रोगिणीं" ॥)

अधिकारः, पु, (अधि + कृ + घञ् ।) राजादीनां चामरधूननच्छत्रधारणादिव्यापारः । तत्पर्य्यायः । प्रक्रिया २ । इत्यमरः ॥ प्रकरणं । यथा नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः इति मिताक्षरा ॥ स्वामित्वं । यथा "सर्व्वे स्युरधिकारिणः" इति स्मृतिः ॥ अधिकृतदेशादि । यथा निजाधिकारः भिन्नाधिकारः इत्यादि बहवः शिष्टप्रयोगाः । (यथा मनुः ।—
"तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्
ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्" ॥)

अधिकारी, [न्] त्रि, (अधिकरोति अधि + कृ + नन्द्यादित्वात् णिनि ।) प्रभुः । स्वामी । अधिपतिः । अधिकारविशिष्टः । स्वत्ववान् । इति स्मृतिः ॥ यथा,—
"इष्टापूर्त्ते द्विजातीनां धर्म्मः सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्त्ते धर्म्मे न वैदिके" ॥
इति मलमासतत्त्वं ॥ अपिच ।
"स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्म्मणि"
इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥ वेदान्तमते विधिवदधीतवेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्ज्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्म्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ ~ ॥ धनाद्यधिकारिणो दायभागशब्दे द्रष्टव्याः ॥ ~ ॥ श्रीमूर्त्त्यादीनां वेशकर्त्ता । इति लोकप्रसिद्धं ॥

अधिकारी, [न्] पु, (अधिकरोति अधि + कृ + नन्द्यादित्वात् णिनि ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । अधिगताखिलवेदार्थनितान्तनिर्म्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अधिकृतः, पुं, (अधि + कृ + क्तः ।) अध्यक्षः । आयव्ययवेक्षकः ॥ इत्यमरः ॥ (आम्नाय इत्यधिकृतेन मया गृहीता या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः । इति शाकुन्तले ।) कृताधिकारद्वये वाच्यलिङ्गः ।

अधिक्रमः, पु, (अधि + क्रम् + घञ् वृद्ध्यभावः ।) आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

অধিত্যকা, স্ত্রী, (অধিরূঢ়া পর্ব্বতোপরিভাগম্ অধি + ত্যকন্ স্বার্থে টাপ্।) পর্ব্বতোপরিভূমিঃ। ইত্যমরঃ। (উপত্যকাদ্রেরাসন্না ভূমিরূর্দ্ধমধি-ত্যকা। অমরকোষঃ। যথা রঘুবংশে —"অধি-ত্যকায়ামিব ধাতুমস্যাং লোধ্রদ্রুমং সানুমতঃ প্র-ফুল্লম্"।)

অধিপ, ত্রি (অধিপাতি রক্ষতি অধি + পা + ক।) অধিপতিঃ। স্বামী। ইত্যমরঃ। রাজা। ইতি [illegible]। (যথা রঘুবংশে —অথ প্রজা-নামধিপঃ প্রভাতে।)

অধিপতিঃ, পুং (অধিপাতি রক্ষতি অধি + পা + ডতি।) প্রভুঃ। স্বামী। ইতি শব্দমালা। (যথা রঘুবংশে। "অথো বিমানাধিপতির্বিবোধ্যঃ"।)

অধিভূঃ, পুং (অধি + ভূ + কর্ত্তরি ক্বিপ্।) স্বামী। প্রভুঃ। ইত্যমরঃ।

অধিমাসঃ, পুং, (মাসাৎ রবিসংক্রান্তিমাসাবচ্ছিন্ন মলমাসকালাদধিকাৎ সমাসঃ।) রবিসংক্রান্তি-রহিতচান্দ্রমাসঃ। রবিসংক্রান্তিশূন্যশুক্ল-প্রতিপদাদিদর্শান্তমাসঃ। মলমাসঃ। অধিমাসঃ ১ অসংক্রান্তমাসঃ ২ মলমাসঃ ৩ মলি-ম্লুচঃ ৪ বিমাসঃ ৫ অংহসস্পতিঃ ৬। ইতি মল-মাসতত্ত্বম্।

অধিমাংসক, পুং, (অধিকং মাংসং যত্র সঃ, সমাসান্তে কঃ।) দন্তরোগবিশেষঃ। যথা,—

"হানব্যে পশ্চিমে দন্তে
মহান্ শোথো মহান্ রুজা।
লালাস্রাবী কফকৃতো
বিজ্ঞেয়োঽধিমাংসকঃ"।

ইতি মাধবকরঃ। অস্য চিকিৎসা দন্তরোগ শব্দে দ্রষ্টব্যা।

অধিরথ, পুং, (রথমধিরূঢ় আসীদিতি সমাসঃ।) সারথিঃ। স তু সূতজাতিঃ। তস্য কর্ণ পালিতঃ। যথা। পিতৃস্বাধিরথো রাধা মাতা কুন্তী অধিরথো প্রতীয। ইতি মহাভারতং। (যথা হরিবংশে। "অহমধিরথপুত্রাপি হরতাদিরথস্য বৈ। ক কর্ণ প্রতিযাস্যামি তব সর্ব্বস্ব স্বামিন্"।)

অধিরাজ্যভাক্, পুং, (অধিকং রাজ্যমধিকারেণ ভজ্যতে যঃ অধিরাজ্য + ভজ্ + ণ্বি উপপদসমাসঃ।) অধিরাজঃ। যথা। অভ্যগাৎ হস্তিনাপুরাৎ অধিরাজ্যভাক্। ইতি মহাভারতং।

অধিরাট্, [জ্] পুং, (আধিক্যেন রাজতে অধি + রাজ্ + কর্ত্তরি ক্বিপ্।) সম্রাট্। চক্রবর্ত্তী। ইতি মহাভারতম্। (যথা রঘুবংশে। ইতি প্রসন্ন রসতাদিবাসো গজাধিরাজস্য গতো বিষক্তঃ।)

অধিরোহিণী, স্ত্রী, (অধিরোহন্ত্যারোহন্ত্যনয়া অবরোহণেন নিঃশ্রেণ্যাং অধি + রুহ্ + ণিচ্ কর্ত্তরি ণিনি ঙীপ্।) (অধিরোহণী ইতি পাঠে অধিরুহ্যতে অনয়া অধি + রুহ্ + করণে ল্যুট্ স্ত্রিয়াং ঙীপ্।) কাষ্ঠাদিনির্ম্মিতারোহণসাধনং। সিঁড়ি ইতি ভাষা। তৎপর্য্যায়ঃ। নিঃশ্রেণিঃ ২। ইত্যমরঃ। নিঃশ্রেণী ৩। ইতি ভরতঃ। অধিরোহণী ইত্যপি পাঠঃ।

অধিবসন, ক্লী, (অধি + বস্ + ল্যুট্। সন্নিধানেন বসনং। "অধিষ্ঠাতৃতা সন্নিধানেন বসনম্" ইতি মাধবাচার্য্যঃ।) বাস। বাসা। ইতি [illegible]।

অধিবাস, পুং, (অধি + বস + ঘঞ্।) বিবাহাৎ পূর্ব্বদিনে সংস্কারঃ। ইতি মেদিনী। তস্য দ্রব্যাণি। মহী ১ গন্ধঃ ২ শিলা ৩ ধান্যং ৪ দূর্ব্বা ৫ পুষ্পং ৬ ফলং ৭ দধি ৮ ঘৃতং ৯ স্বস্তিকং ১০ সিন্দূরং ১১ শঙ্খঃ ১২ কজ্জলং ১৩ রোচনা ১৪ শ্বেতসর্ষপঃ ১৫ স্বর্ণং ১৬ রৌপ্যং ১৭ তাম্রং ১৮ চামরং ১৯ দর্পণঃ ২০ দীপঃ ২১ প্রশস্তপাত্রং ২২। ইতি নব্যাঃ। অধিবাস ইতি খ্যাতে শুভকর্ম্মপূর্ব্বকালে বিবাহাদিষু সামঙ্গল্যার্থে। যথা দুর্গোৎসবে। "দুর্গাপূজাদিবিবাহাদিকার্য্যে পূর্ব্বদিনে কার্য্যকালে প্রাতরেব সংস্কারকর্ম্মণি প্রদিনে পূর্ব্বাহ্নে মঙ্গলপত্রিকা ক্রমেণৈব দেবতায়া যথাবিধি যথাক্রমং কর্ম্মযুক্তা মঙ্গলপাত্রে আরোপিতা মঙ্গলার্থং পূজাঙ্গমেব যথাবৎ কর্ত্তব্যং। অত্র বিধিনৈব সংস্কারঃ। তত্র যজুর্ব্বেদমন্ত্রাঃ কর্ম্মোপযোগিদ্রব্যাদি চ যথা। মহীং স্পৃষ্ট্বা মন্ত্রেণ,—

"ওঁ ভূরসি ভূমিরস্যদিতিরসি বিশ্বধায়া বিশ্বস্য ভুবনস্য ধর্ত্রী। পৃথিবীং যচ্ছ পৃথিবীং দৃংহ পৃথিবীং মা হিংসীঃ"। ১।

গন্ধং মন্ত্রেণ,—

"ওঁ গন্ধদ্বারাং দুরাধর্ষাং নিত্যপুষ্টাং করীষিণীম্। ঈশ্বরীং সর্ব্বভূতানাং তামিহোপহ্বয়ে শ্রিয়ম্"। ২।

মহীং মন্ত্রেণ,—

"ওঁ স্যোনা পৃথিবি ভবানৃক্ষরা নিবেশনী। যচ্ছা নঃ শর্ম্ম সপ্রথাঃ"। ৩।

ইত্যনেন মন্ত্রেণাপি।

শিলাং মন্ত্রেণ —

"ওঁ প্রপর্ব্বতস্য বৃষভস্য পৃষ্ঠান্নাবশ্চরন্তি স্বসিচ ইয়ানাঃ। তা আববৃত্রন্নধরাগুদক্তা অহিং বুধ্ন্যমনু রীয়মাণাঃ। বিষ্ণোর্বিক্রমণমসি বিষ্ণোর্বিক্রান্তমসি বিষ্ণোঃ ক্রান্তমসি"। ৪।

ধান্যং মন্ত্রেণ,—

"ওঁ ধান্যমসি ধিনুহি দেবান্ ধিনুহি যজ্ঞং ধিনুহি যজ্ঞপতিং ধিনুহি মাং যজ্ঞন্যম্"। ৫।

দূর্ব্বাং মন্ত্রেণ, —

"ওঁ কাণ্ডাৎ কাণ্ডাৎ প্ররোহন্তী পরুষঃ পরুষস্পরি। এবা নো দূর্ব্বে প্রতনু সহস্রেণ শতেন চ"। ৬।

পুষ্পং মন্ত্রেণ,—

"ওঁ শ্রীশ্চ তে লক্ষ্মীশ্চ পত্ন্যাবহোরাত্রে পার্শ্বে নক্ষত্রাণি রূপমশ্বিনৌ ব্যাত্তম্। ইষ্ণন্নিষাণামুং ম ইষাণ সর্ব্বলোকং ম ইষাণ"। ৭।

ফলং মন্ত্রেণ,—

"ওঁ যাঃ ফলিনীর্যা অফলা অপুষ্পা যাশ্চ পুষ্পিণীঃ। বৃহস্পতিপ্রসূতাস্তা নো মুঞ্চন্ত্বংহসঃ"। ৮।

দধি মন্ত্রেণ,—

"ওঁ দধিক্রাব্ণো অকারিষং জিষ্ণোরশ্বস্য বাজিনঃ। সুরভি নো মুখা করৎ প্র ণ আয়ূংষি তারিষৎ"। ৯।

ঘৃতং মন্ত্রেণ —

"ওঁ তেজোঽসি শুক্রমস্যমৃতমসি ধামনামাসি প্রিয়ং দেবানামনাধৃষ্টং দেবযজনমসি"। ১০।

স্বস্তিকং মন্ত্রেণ,—

"ওঁ স্বস্তি ন ইন্দ্রো বৃদ্ধশ্রবাঃ স্বস্তি নঃ পূষা বিশ্ববেদাঃ। স্বস্তি নস্তার্ক্ষ্যো অরিষ্টনেমিঃ স্বস্তি নো বৃহস্পতির্দধাতু"। ১১।

সিন্দূরং মন্ত্রেণ —

"ওঁ সিন্ধোরিব প্রাধ্বনে শূঘনাসো বাতপ্রমিয়ঃ পতয়ন্তি যহ্বাঃ। ঘৃতস্য ধারা অরুষো ন বাজী কাষ্ঠা ভিন্দন্নূর্ম্মিভিঃ পিন্বমানঃ"। অত্র "বাতপ্রমিয় পতয়ন্তি যহ্বাঃ"। ইত্যপি পঠন্তি। ১২।

শঙ্খং মন্ত্রেণ —

"ওঁ প্রতিশ্রুত্কায়া অর্ত্তনং ঘোষায় ভষমন্তায় বহুবাদিনমনন্তায় মূকং শব্দায়াডম্বরাঘাতং মহসে বীণাবাদং ক্রোশায় তূণবধ্মমবরস্পরায় শঙ্খধ্মং বনায় বনপমন্যতোঽরণ্যায় দাবপম্"। ১৩।

কজ্জলং মন্ত্রেণ —

"ওঁ সমিদ্ধো অঞ্জন্ কৃদরং মতীনাং ঘৃতমগ্নে মধুমৎ পিন্বমানঃ। বাজী বহন্ বাজিনং জাতবেদো দেবানাং বক্ষি প্রিয়মা সধস্থম্"। ১৪।

রোচনাং মন্ত্রেণ —

"ওঁ যুঞ্জন্তি ব্রধ্নমরুষং চরন্তং পরি তস্থুষঃ। রোচন্তে রোচনা দিবি"। ১৫।

সিদ্ধার্থং মন্ত্রেণ,—

"ওঁ অপসর্পন্তু তে ভূতা যে ভূতা ভুবি সংস্থিতাঃ। যে ভূতা বিঘ্নকর্ত্তারস্তে নশ্যন্তু শিবাজ্ঞয়া। বিঘ্নাঘমন্ত্রস্য পবনকুমার"। ১৬।

কাঞ্চনং মন্ত্রেণ —

ওঁ হিরণ্যগর্ভঃ সমবর্ত্ততাগ্রে ভূতস্য জাতঃ পতিরেক আসীৎ। স দাধার পৃথিবীং দ্যামুতেমাং কস্মৈ দেবায় হবিষা বিধেম। ১৭।"

রজতং মন্ত্রেণ —

" ওঁ তেজোঽসি শুক্রমস্যমৃতমসি ধামনামাসি প্রিয়ং দেবানামনাধৃষ্টং দেবযজনম্"। ১৮।

তাম্রং মন্ত্রেণ,—

"ওঁ অসৌ যস্তাম্রো অরুণ উত বভ্রুঃ সুমঙ্গলঃ। যে চেমাং রুদ্রা অভিতো দিক্ষু শ্রিতাঃ সহস্রশোঽবৈষাং হেড ঈমহে"। ১৯।

চামরং মন্ত্রেণ,—

"ওঁ রক্ষোহণো বলগহনো বৈষ্ণবান্ রক্ষোহণো বলগহনোঽবনয়ামি বৈষ্ণবান্ রক্ষোহণো বলগহনোঽবস্তৃণামি বৈষ্ণবান্ রক্ষোহণৌ বলগহনা উপদধামি বৈষ্ণবী রক্ষোহণৌ বলগহনৌ পর্য্যূহামি বৈষ্ণবী বৈষ্ণবমসি বৈষ্ণবাঃ স্থ"। ২০।

দর্পণং মন্ত্রেণ —

"ওঁ আদিত্যেন রশ্মিনা বর্ত্তমানো নিবেশয়ন্নমৃতং মর্ত্ত্যঞ্চ। হিরণ্যয়েন সবিতা রথেনা দেবো যাতি ভুবনানি পশ্যন্"। ২১।

দীপং মন্ত্রেণ,—

"ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये। नि होता सत्सि बर्हिषि"। २२।

सर्व्वद्रव्ययुक्तशङ्खक गृहीत्वा,—

"ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा। २३।

इति यजुर्व्वेदीयदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥ * ॥ सामवेदिनामधिवासमन्त्रास्तत्तद्द्रव्याणि च यथा। प्रथम गन्धेन,—

"ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः योऽस्य काम विधतो न रोषति मनो दानाय चोदयन्"। १।

"ॐ महित्रीणामवरस्तु द्युक्षमित्रस्यार्य्यम्णः दुराधर्षं वरुणस्य"। २।

इति मह्या।

पुनर्गन्धेन,—

"ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः इत्यादि"। ३।

"ॐ वित्वदापो न पर्व्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरग्ने जनयन्त देवाः तत्वागिर ।। सुष्टुतयो वाजयन्ता जिष्णुर्गिर्व्वर्वाहो जिग्युरश्वा"। ४।

इति शिलया।

"ॐ धानावन्त करम्भिण मपूपवन्तमुक्थिन इन्द्रप्रातर्जुषस्व नः"। ५।

इति धान्येन।

"ॐ अच्छायथा मपूर्व्वा मघवन् वृत्रहत्याय। तत्पृथिवीमप्रथयस्तदस्तभ्ना उतो दिवम्"। ६।

इति दूर्व्वया।

"ॐ पवमान व्यश्नुहि रश्मिभिर्व्वाजसातम। दधत्स्तोत्रे सुवीर्य्यम्"। ७।

इति पुष्पेण।

"ॐ इन्द्रनरोने मधिता हवन्ते यत्पार्य्या युनजते धियस्ताः शूरो नृषाता श्रवसस्य कामता गोमति व्रजे भजात्वम्"। ८।

इति फलेन।

"ॐ दधिक्राव्णोऽकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिन सुरभिणो मुखाकरोत् प्रणतायूंषि तारिषत्"। ९।

इति दध्ना।

"ॐ घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्व्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्म्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा"। १०।

इति घृतेन।

"ॐ अस्ति सोमोऽय सुत पिबन्त्यस्य मरुतः उतस्वराजोऽश्विना"। ११।

इति स्वस्तिकेन।

"ॐ सिन्धोरुच्छासे पतयन्तमुक्षण हिरण्यपावा पशुमप्सु गृभ्णते"। १२।

इति सिन्दूरेण।

"ॐ वसुन्वयेरा वसूनां यो राया मानेता य इडानां सोमो य सुक्षितीनाम्"। १३।

इति शङ्खेन।

"ॐ अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतु रिहन्ति मध्वाभ्यञ्जते"। १४।

इति कज्जलेन

"ॐ आयन्त इव सूर्य्य विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत वसूनि जाते जनिमान्योजसा प्रतिभागन्नदीधिम"। १५।

इति रोचनया।

"ॐ प्रणीउषा अपूर्व्वा व्युच्छति प्रिया दिवस्तु वा मश्विना बृहत्"। १६।

इति सिद्धार्थेन।

"ॐ सदसस्पतिमद्भुत प्रियमिन्द्रस्य काम्य। सनि मेधा मयासिषं"। १७।

इति काञ्चनेन।

"ॐ यद्वर्च्चो हिरण्यस्य यद्वा वर्च्चो गवामुत। सत्यस्य ब्रह्मणो वर्च्चसेन मा संसृजामसि"। १८।

इति रौप्येण।

"ॐ बण्महाँ असि सूर्य्य बडादित्य महाँ असि महस्ते सतो महिमापनिष्ट मह्ना देवमह्ना असि"। १९॥

इति ताम्रेण।

"ॐ मनज्योतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं। यज्ञ समिम दधातु विश्वे देवा स इह मादयन्ता मों प्रतिष्ठ"। २०।

इति दीपेन।

"ॐ आदित्य प्रयतस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरं परोयदिध्यते दिवि"। २१।

इति दर्पणेन।

"ॐ उदस्मोकानरोचय प्रमभूतमरोचय ह्रोद इमान् लोकानरोचय ह्रोद विश्वभूतमरोचय। ह्रोहा एवाच धर्म्मो ज्योतीषि"। २२।

इति प्रशस्तपात्रेण। प्रशस्तपात्र पूर्व्वोक्तसर्व्वद्रव्यस्थापितैकपात्र। इति सामवेदीयदुर्गोत्सवपद्धति ॥

अधिवासन, क्ली, (अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि+वस्+णिच्+करणे ल्युट्।) अधिवास। गन्धमाल्यादिभिः संस्कारकरण। इत्यमरः ॥ (अनया तैलहरिद्रया अस्या शुभाधिवासनमस्तु ॥ इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥)

अधिविन्ना, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यते स्मौ, अधि+विद्+कर्म्मणि क्त स्त्रियां टाप्।) अध्यूढा। प्रथमविवाहिता स्त्री। कृतानेकविवाहस्वामिना अपेक्षिकप्रथमोढा भार्य्या। इत्यमर ॥ ("अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिक सम" ॥ इति मनुः।)

अधिश्रयणी, स्त्री, (अधि श्रियते पच्यतेऽत्र अधि+श्रि+अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) चुल्ली। इत्यमर ॥ चुला इति भाषा।

अधिष्ठान, क्ली, (अधिष्ठीयतेऽत्र अधि+स्था+अधिकरणे ल्युट्।) नगर। चक्र। प्रभावः। अध्यासन। अवस्थान। इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे,—

"यद्भयात् सम्परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत्। कैलास पर्व्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः" ॥)

अधिक्षिप्त, त्रि, (अधि+क्षिप्+कर्म्मणि क्त।) प्रतिक्षिप्त। इत्यमरः ॥ प्रेरितः। इति भरतः ॥ प्रतिहितः। स्थापितः। कुत्सितः। भर्त्सितः। इति मेदिनी ॥

अधीत, त्रि, (अधि+इङ्+कर्म्मणि क्त।) कृताध्ययनः। पठित। यथा,—

"अधीते शतसाहस्रमनन्त वेदपारगे"।

इति स्मृति ॥ पठितशास्त्र। पाठे क्ली ॥

अधीति, स्त्री, (अधि+इङ्+भावे क्तिन्।) अध्ययन। पठन। इति जटाधर ॥

अधीती, [न्] त्रि, (अधीतमनेन अधीत+इन्।) अध्ययनविशिष्ट। कृताध्ययन। इति व्याकरण ॥

अधीन, त्रि, (इन प्रभुमधिगत अत्यादीति समास।) परवश। तत्पर्य्याय। निघ्न २ आयत्त ३ अस्वच्छन्द ४ गृह्यक ५। इत्यमर ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—

"त्वदधीन खलु देहिना सुख" ॥)

अधीर, त्रि, (न धीर स्थिर नञ्समास।) चञ्चल। इति हलायुध ॥ कातर। इत्यमर ॥ (यथा नागानन्दे,—

"निर्व्याज विधुरेष्वधीर इति
मां येनाभिधत्ते भवान्" ॥)

अधीरा, स्त्री, (न धीरा स्थिरस्थायिनी, नञ्समास।) विद्युत्। इति हारावली ॥ मानावस्थाया मध्याप्रगल्भनायिकयोर्भेद ॥ तस्या लक्षण। व्यक्तकोपप्रकाशकत्व। मध्याधीराया परुषवाक्कोपप्रकाशिका ॥ प्रौढ़ाधीरायास्तर्ज्जनताडनादिकं कोपप्रकाश। सा द्विधा। ज्येष्ठा कनिष्ठा च। इति रसमञ्जरी ॥

अधीश, त्रि, (अधिक ईश कर्म्मधारय।) अधिपति। प्रभु। इति हलायुध ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

"चन्द्रे मण्डलसंस्थे विगृह्यते राहुणा दिनाधीश" ॥)

अधीश्वर, त्रि, (अधिक ईश्वर कर्म्मधारय।) प्रणताशेषसामन्त। महाराज। चक्रवर्त्ती। इत्यमर ॥

अधुत, त्रि, अकम्पित। धुञ्कम्पने इत्यस्मात् कर्म्मणि क्त, पश्चान्नञ्समास। दीर्घमध्योऽपि ॥

अधुना, व्य, (अस्मिन् काले इदमश्शब्दस्य रूपमिति निपातनात्।) अस्मिन्काले। इदानीं। सम्प्रति। इत्यमर ॥

अधुनातन, त्रि, (अधुना भवम् अधुना+ट्यु तुट् च।) इदानीन्तन। वर्त्तमानकालवृत्ति। एतत्कालीन। इति व्याकरण ॥

अधृत, पु, (धृ क्त, न धृत नञ्समास।) विष्णु। इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठित। अकृतधारणवस्तुनि त्रि ॥

अधृष्ट, त्रि, (धृष्+क्त, न धृष्ट नञ्समास।) सलज्ज। तत्पर्य्याय। अप्रगल्भ २। इति शब्दरत्नावली ॥ शारद ३ अप्रतिभ ४। इति जटाधर ॥ शालीनः ५। इत्यमर ॥

अधृष्य, त्रि, (धृष्+कर्म्मणि क्यप्।) प्रगल्भ। अधर्षणीयः। इति मेदिनी ॥ (यथा रघुवंशे,—

"भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविना। अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णव" ॥)

अधृष्या, स्त्री, (न+धृष्+सज्ञाया क्यप्। यस्या

अधित्यका, स्त्री, (अधिरूढा पर्व्वतोपरिभूमिम् अधि + त्यकन् स्त्रियां टाप्।) पर्व्वतोपरिभूमिः। इत्यमरः। (उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्ध्वमधित्यका। इत्यमरकोषः। यथा रघुवंशे,—"अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्"।)

अधिप, त्रि, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क।) अधिपतिः। स्वामी। इत्यमरः। राजा। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा रघुवंशे —"अथ प्रजानामधिपः प्रभाते।")

अधिपति, पुं, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + डति।) प्रभुः। स्वामी। इति हलायुधः। (यथा रघुवंशे। "यतो निदेशादधिपतिर्दिवौकसां"।)

अधिभू, पुं, (अधि + भू + कर्त्तरि क्विप्।) स्वामी। प्रभुः। इत्यमरः।

अधिमास, पुं, (मासात् रविसंक्रान्तिमासावधि अधिकत्वात् समासः।) रविसंक्रान्तिशून्यचान्द्रमासः। रविसंक्रान्तिशून्यचान्द्रदर्शावधिमासः। तत्पर्य्यायः। अधिमासः १ असंक्रान्तमासः २ मलमासः ३ मलिम्लुचः ४ विनामकः ५ मलिम्लुचः ६। इति शब्दमालायाम्।

अधिमालक, पुं, (अधिकं मालं यत्र वा, समासान्तः कः।) रसविशेषः। यथा —

"रसायन् रविके रसे

महान् क्रोधो महान् रसः।

ज्वालाज्वाली कपर्दिनि

विशेषो वाऽधिमालकः"।

इति भावप्रकाशः। अत्र विविधा रसरीत्यत्रैव द्रष्टव्या।

अधिरथ, पुं, (रथमधिरूढः अधारीति समासः।) कर्णपिता। स तु सूतजातिः। तस्य कर्णपालनं। यथा। "विशेषाधिरथी राधे मद्भगवो वृषाविव। इति महाभारतम्। (यथा हरिवंशे। "अधिरथस्तु गाधि सूतस्तवस्य वै। स कर्णं प्रतिजग्राह तेन कर्णश्च सूतजः"।)

अधिराजराज, पुं, (अधिकं राजराज्ञश्रेष्ठः, तत् करोति अधिराज + णिच् + क्विप् कर्त्तरि समासः।) अधिराट्। यथा। "अवश्यात् हरिश्चन्द्रात् हरिश्चन्द्राधिराजराजात्"। इति महाभारतम्।

अधिराज, [ज्] पुं, (आधिक्येन राजते अधि + राज् + कर्त्तरि क्विप्।) सम्राट्। चक्रवर्त्ती। इति महाभारतम्। (यथा रघुवंशे। इति प्रकाशगुरुमधिराजो मध्याधिराजस्य यतो निवासः।)

अधिरोहिणी, स्त्री, (अधिरोहः आरोहणं तदेव साधनत्वेन विद्यते यस्य अधि + रोह + इन् स्त्रियां ङीप्।) (अधिरोहणी इति पाठे अधिरुह्यते अनया अधि + रुह + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) उच्चस्थानारोहणसाधनकाष्ठादिनिर्म्मितसोपानम्। सिँड़ि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निःश्रेणिः २। इत्यमरः। निःश्रेणी ३। इति टीका। अधिरोहणी इत्यपि पाठः।

अधिवर्ण्ण स्त्री, (अधि + वस् + ल्युट्। गन्धमाल्येन कल्पनं। "अधिवास वस्त्रं गन्धमाल्येन कल्पनं" इति भागवतार्थे।) वासः। संस्कारः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अधिवास, पुं (अधि + वस् + घञ्।) निवासः। पूजनादिकर्म्मणि संस्कारः। इति मेदिनी। तत्प्रकारः। मृत्तिका १ गन्धः २ शिला ३ धान्यं ४ दूर्व्वा ५ पुष्पं ६ फलं ७ दधि ८ घृतं ९ स्वस्तिकं १० सिन्दूरं ११ शङ्खः १२ कज्जलं १३ रोचना १४ श्वेतसर्षपः १५ स्वर्णं १६ रौप्यं १७ ताम्रं १८ चामरं १९ दर्पणं २० दीपः २१ प्रशस्तपात्रं २२। इति भवदेवः। अधिवासः प्रत्यहे गोशालसमृतसमये तिलवासं अधिवसन चामरमाने। तथाहुतम्। "कुशपूजादिहोमकालादौ पूर्व्वदिने कार्य्यादि आचारात् संस्कारकर्म्मेति यदिने कर्म्माद्धे गन्धपत्रिका गन्धद्रोणमध्यावि कारी वैशाली चचाद्धे यवपुष्पो सर्व्वशिला प्रचलाक्षे चावलिका तत्तार्थं पूजादानमेव तत्तदर्थं चासीत्। तत्र विधिरेव संस्कारः। तत्र वस्तूनि शुभक्रमेणा अधिवासनात्परं च यथा। देवदाप्तो महीमा,—

"ॐ येयं यज्ञमोहिं यमेषा नाव्यमा सद्योवा समस्तया मन्दरायम्। यया देवदविसया यज्ञ मुखादिसाक्षणमस्तु। इयं वर्त्तते"। १।

गन्ध महीमा —

"ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीं। ईश्वरीं सर्व्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्"। २।

मही महीमा,—

"ॐ भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृंह पृथिवीं माहिंसीः"। ३।

एतस्मैव मन्त्रवाराभिधि।

शिला महीमा,—

"ॐ पर्व्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिच इयानाः। ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्न्यमनु रीयमाणाः। विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि"। ४।

धान्य महीमा,—

"ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञन्यम्"। ५।

दूर्व्वा महीमा, —

"ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि। एवा नो दूर्व्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च"। ६।

पुष्प महीमा,—

"ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम्। इष्णन्निषाण अमुं म इषाण सर्व्वलोकं म इषाण"। ७।

फल महीमा,—

"ॐ या फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः। बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः"। ८।

दधि महीमा,—

"ॐ दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभि नो मुखा करत् प्रण आयूंषि तारिषत्"। ९।

घृतं महीमा —

"ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि"। १०।

स्वस्तिकं महीमा,—

"ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु"। ११।

सिन्दूर महीमा,—

"ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पतयन्ति यह्वाः। घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नूर्म्मिभिः पिन्वमानः"। अत्र "वातप्रमियः पतयन्ति यह्वाः"। इत्यपि पठन्ति। १२।

शङ्ख महीमा,—

"ॐ प्रतिश्रुत्काया अर्त्तनं घोषाय भषमन्ताय बहुवादिनमनन्ताय मूकं शब्दायाडम्बराघातं महसे वीणावादं क्रोशाय तूणवध्ममवरस्पराय शङ्खध्मं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपम्"। १३।

कज्जल महीमा —

"ॐ समिद्धोऽञ्जन् कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत् पिन्वमानः। वाजी वहन् वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमासधस्थम्"। १४।

रोचना महीमा,—

"ॐ युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः। रोचन्ते रोचना दिवि"। १५।

सिद्धार्थ महीमा —

"ॐ रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीमिदमहं तं वलगमुत्किरामि। यं मे निष्ट्यो यममात्यो निचखान। इदमहं तं वलगमुत्किरामि"। १६।

काञ्चन महीमा,—

"ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम। १७।"

रजत महीमा —

"ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनम्"। १८।

ताम्र महीमा,—

"ॐ असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः। ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे"। १९।

चामर महीमा,—

"ॐ रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् रक्षोहणो वलगहनो वनामि वैष्णवान् रक्षोहणो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहणौ वलगहना उपदधामि वैष्णवी रक्षोहणौ वलगहनौ पर्य्यूहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवाः स्थ"। २०।

दर्पण महीमा —

"ॐ आदर्शेन रथमा सर्व्वेणासौ विवस्वान् सर्व्वेष विराजमेव यदीमा रक्षेमा देवोवाधि कल्पानि यमम्"। २१।

दीपं महीमा,—

"ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये। निहोता सत्सु वर्हिषि" । २२ ।
सर्व्वद्रव्ययुक्ताष्टदलकं गृहीत्वा,—
"ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा । २३ ।
इति यजुर्व्वेदीयदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥ * ॥ सामवेदिनामधिवासमन्त्रास्तत्तद्द्रव्याणि च यथा । प्रथम गन्धेन,—
"ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः योऽस्य काम विधतो नरोयति मनोदानाय चोदयन्" । १ ।
"ॐ महित्रीणामवरस्तु द्युक्षमित्रस्यार्य्यम्णः दुराधर्षं वरुणस्य" । २ ।
इति मह्या ।
पुनर्गन्धेन,—
"ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातय इत्यादि" । ३ ।
"ॐ वित्वदापो न पर्व्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरग्ने जनयन्त देवाः तत्वागिरः ।। सुष्टुतयो वाजयन्त्या जिन्नगिर्व्ववाहो जिग्युरश्वाः" । ४ ।
इति शिलया ।
'ॐ धानावन्त करम्भिण मपूपवन्तमुक्थिन इन्द्रप्रातर्जुषस्व न" । ५ ।
इति धान्येन ।
"ॐ भञ्जायथा मपूर्व्व्य मघवन् वृत्रहत्याय । तत्पृथिवी मप्रथयस्तदस्तभ्ना उतो दिवम्" । ६ ।
इति दूर्व्वया ।
"ॐ पवमान व्यश्नुहि रश्मिभिर्व्वाजसातम । दधत्स्तोत्रे सुवीर्य्यम्" । ७ ।
इति पुष्पेण ।
"ॐ इन्द्रमरोने मधिता हवन्ते यत्पार्य्या युञ्जते धियस्ताः शूरो नृषाता अवसश्च कामत्वा गोमति व्रजे भजात्वन्नः" । ८ ।
इति फलेन ।
"ॐ दधिक्राव्णोऽकारिष जिष्णोरश्वस्य वाजिन सुरभिणो मुखाकरोत् प्रणतायुंषि तारिषत्" । ९ ।
इति दध्ना ।
"ॐ घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्व्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्म्मणा विष्कभितेऽजरे भूरिरेतसा" । १० ।
इति घृतेन ।
"ॐ अस्ति सोमोऽय सुत पिबन्त्यस्य मरुतः उतस्वराजोऽश्विना" । ११ ।
इति स्वस्तिकेन ।
"ॐ सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षण हिरण्यपावा पशुमप्सु गृभ्णते" । १२ ।
इति सिन्दूरेण ।
"ॐ वसुन्वेयो वसूनां यो राया मानेता य इडानां सोमो य सुक्षितीनां" । १३ ।
इति शङ्खेन ।
"ॐ अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतु रिहन्ति मध्वाभ्यञ्जते" । १४ ।
इति कज्जलेन
"ॐ आयन्त इव सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत वसूनि जातो जनिमान्योजसा प्रतिभागन्नदीधिम" । १५ ।
इति रोचनया ।
"ॐ प्रणीउषा अपूर्व्वा व्युच्छति प्रिया दिवस्तुसे वा मश्विना वृहत्" । १६ ।
इति सिद्धार्थेन ।
"ॐ सदसस्पतिमद्भुत प्रियमिन्द्रस्य काम्य । सनि मेधा मयासिष" । १७ ।
इति काञ्चनेन ।
"ॐ यद्वर्चो हिरण्यस्य यद्वा वर्चो गवामुत । सत्यस्य ब्रह्मणो वर्चस्तेन मा सहृजामसि" । १८ ।
इति रौप्येण ।
"ॐ एमहासि सूर्य्य वडादित्य महा असि महस्ते सतो महिमापनिष्ट समह्ना देवमहा असि" । १९ ॥
इति ताम्रेण ।
"ॐ मनज्योतिर्जुषतामाज्यस्य वृहस्पतिर्यज्ञमिम तनोत्वरिष्ट । यज्ञ समिम दधातु विश्वे देवा स इह मादयन्ता मों प्रतिष्ठ" । २० ।
इति दीपेन ।
"ॐ आदित्य प्रयतस्य वेत्तसो ज्योतिः पश्यन्ति वासर पावाय दिव्य तोदिवि" । २१ ।
इति दर्पणेन ।
"ॐ उद्यल्लोकानरोचय प्रभभूतमरोचय होइ इमान् लोकानरोचय होइ विश्वभूतमरोचय । होहा एवात्र धर्म्मो ज्योतीषि" । २२ ।
इति प्रशस्तपात्रेण । प्रशस्तपात्र पूर्व्वोक्तसर्व्वद्रव्यस्थापितैकपात्र । इति सामवेदीयदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

अधिवासन, स्त्री, (अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि+वस्+णिच्+करणे ल्युट्।) अधिवासः । गन्धमाल्यादिभिः संस्कारकरण । इत्यमरः ॥ (अनया तैलहरिद्रया अस्या शुभाधिवासनमस्तु ॥ इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥)

अधिविन्ना, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यतेऽसौ, अधि+विद्+कर्म्मणि क्त स्त्रिया टाप्।) अध्यूढा । प्रथमविवाहिता स्त्री । कृतानेकविवाहस्वामिन आपेक्षिकप्रथमोढा भार्य्या । इत्यमरः ॥
("अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिक समम्" ॥
इति मनुः ।)

अधिश्रयणी, स्त्री, (अधि श्रियते पच्यतेऽत्र अधि+श्रि+अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) चुल्ली । इत्यमरः ॥ चुला इति भाषा ।

अधिष्ठान, क्ली, (अधिष्ठीयतेऽत्र अधि+स्था+अधिकरणे ल्युट्।) नगर । चक्र । प्रभाव । अध्यासन । अवस्थान । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे,—
"यद्भयात् सम्परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ।
कैलास पर्व्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः" ॥)

अधिक्षिप्त, त्रि, (अधि+क्षिप+कर्म्मणि क्तः ।) प्रतिक्षिप्त । इत्यमरः ॥ प्रेरितः । इति भरतः ॥ भर्त्सितः । स्थापितः । कुत्सित । भर्त्सित । इति मेदिनी ॥

अधीत, त्रि, (अधि+इङ्+कर्म्मणि क्त ।) कृताध्ययन । पठित । यथा,—
"अधीते शतसाहस्रमनन्त वेदपारगे" ।
इति स्मृतिः ॥ पठितशास्त्र । पाठे क्ली ॥

अधीति, स्त्री, (अधि+इङ्+भावे क्तिन्।) अध्ययन । पठन । इति जटाधरः ॥

अधीती, [न्] त्रि, (अधीतमनेन अधीत+इन्।) अध्ययनविशिष्टः । कृताध्ययन । इति व्याकरण ॥

अधीन, त्रि, (इन प्रभुमधिगत अत्यादीति समास ।) परवश । तत्पर्य्याय । निघ्न २ आयत्त ३ अस्वच्छन्द ४ गृह्यक ५ । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—
"त्वदधीन खलु देहिना सुख" ॥)

अधीर, त्रि. (न धीर स्थिर नञ्समास ।) चञ्चल । इति हलायुध ॥ कातर । इत्यमर ॥ (यथा नागानन्दे,—
"निर्व्याज विधुरेष्वधीर इति
मां येनाभिधत्ते भवान्" ॥)

अधीरा, स्त्री, (न धीरा क्षणस्थायिनी, नञ्समास ।) विद्युत् । इति हारावली ॥ मानावस्थायां मध्याप्रगल्भनायिकयोर्भेद ॥ तस्या लक्षण । व्यङ्ग्यकोपप्रकाशकत्व । मध्याधीरायाः परुषवाक् कोपप्रकाशिका ॥ प्रौढाधीरायास्तर्ज्जनताडनादिक कोपप्रकाश । सा द्विधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । इति रसमञ्जरी ॥

अधीश, त्रि, (अधिक ईश कर्म्मधारय ।) अधिपति । प्रभु । इति हलायुध ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
"चन्द्रे मण्डलसस्थे विगृह्यते राहुणा दिनाधीश" ॥)

अधीश्वर, त्रि, (अधिक ईश्वरः कर्म्मधारय ।) प्रणताशेषसामन्त । महाराज । चक्रवर्त्ती । इत्यमरः ॥

अधुत, त्रि, अकम्पित । धुञ्कम्पने इत्यस्मात् कर्म्मणि क्तः, पश्चान्नञ्समास । दीर्घमध्योऽपि ॥

अधुना, अ, (अस्मिन् काले इदम्शब्दस्य रूपमिति निपातनात् ।) अस्मिन्काले । इदानीं । सम्प्रति । इत्यमर ॥

अधुनातन, त्रि, (अधुना भवम् अधुना+ट्यु तुट् च ।) इदानीन्तन । वर्त्तमानकालवृत्ति । एतत्कालीन । इति व्याकरण ॥

अधृतः, पु, (धृ क्तः, न धृत नञ्समासः ।) विष्णु । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठित । अकृतधारणवस्तुनि त्रि ॥

अधृष्ट, त्रि, (धृष्+क्तः, न धृष्टः नञ्समास ।) सलज्ज । तत्पर्य्यायः । अप्रगल्भ २ । इति शब्दरत्नावली ॥ शारदः ३ अप्रतिभः ४ । इति जटाधरः ॥ शालीन ५ । इत्यमर ॥

अधृष्य, त्रि, (धृष्+कर्म्मणि क्यप् ।) प्रगल्भ । अधर्षणीयः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुवंशे,—
"भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनां ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः" ॥)

अधृष्या, स्त्री, (न+धृष्+सञ्ज्ञायां क्यप् । यस्यां

काले दराचयो न भवति तादृशी नदी।) नदी विशेष। इति मेदिनी।

अधैर्य्य, त्रि, (नास्ति धैर्य्यं यस्य सः।) धीरताशून्यः। धैर्य्याभावे क्ली। यथा,—
"धैर्य्याधैर्य्यपरिग्रहग्रहिलयोरेवंविधो गीयते"।
इति भानुदत्तः।

अधोंऽशुकं क्ली, (अधः नीवेरधस्तनम् अंशुकं वस्त्रं कर्म्मधारयः।) परिधानवस्त्रं। इत्यमरः।

अधोक्षज, पुं, (अधः अक्षजं इन्द्रियजन्यं ज्ञानं यस्य सः।) नारायणः। इति शब्दमाला।

अधोजिह्विका, स्त्री (अल्पा जिह्वा कन् स्त्रियां टाप् अधः अधरा जिह्विका कर्म्मधारयः।) तालुमूलस्थजिह्वा। इति शब्दरत्नावली। आलजिह्व इति भाषा।

अधोंशुकं क्ली, (अधः नीवेरधस्तनम् अंशुकं चोलः कर्म्मधारयः।) नाडायं। इत्यमरः।

अधोमर्म्म, [न्] क्ली (अधः अधरं मर्म्म छिद्रं।) गुह्यद्वारं। इति शब्दचन्द्रिका।

अधोमुख, त्रि (अधोमुखं यस्य सः।) अधोवदनः। नतानन। लज्जाशीलः। अवाङ्मुखः २। इत्यमरः। अवाग्जीव २। इति जटाधरः। अधोमुखाश्चक्रमुदा यथा,—
"अधोमुखत्रिकमति विनिर्जितेषां
भूमण्डलं प्रतिविधा न सदावुवर्त्ति।
इत्यादयोऽन्यानि मुखानि विधिं
विचार्य्यैवमुनिश्चयेन च कौषिकानि"।
इति ज्योतिःसारसंग्रहः।

अधोमुखा स्त्री (अधोमुखं अस्याः सा, स्त्रियां टाप्।) गोजिह्वालता। इति राजनिर्घण्टः।

अधोवायु, पुं (अधः अधरो वायुः कर्म्मधारयः।) अपानवायुः। यथा —
"कुरुअधोवायुगमने क्रमणे जघनमेव"
इति कलाविलासे कौलिनीप्रकरणं।

अधोऽक्ष पुं, (अधः अक्षमागमनात् दीर्घम् अक्षणं प्रकाशनं यस्य सः। अधरात् इन्द्रियात् जायते अधः+अक्ष+जन् ड पञ्चमीतत्।) विष्णुः। इत्यमरः। (यथा महाभारते अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः।)

अध्यधि स्त्री, (अधि अधीने अधिकीनामा,) विवाह काले चाग्निसमीपे स्त्रियै दत्तं धनादि। यथा,—
"विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ।
तदध्यग्नि कृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितं"।
इति दायभागे कात्यायनः।

अध्यक्ष स्त्री, (अधिगतमक्षं दीर्घं यस्याः सा स्त्रियां टाप्) अधिराजम्। इत्यमरः। आत्मज्जाटी इति भाषा। भूम्यामलकी। इति रत्नमाला।

अध्ययनं, क्ली, (अधि+इङ्+भावे ल्युट्) गुरुमुखात् आनुपूर्व्विकश्रवणं। पठनं। आप्तवाक्य वदनृक्षेत्र बहुलौन्यकथं। इति शब्दरत्नावली।

अध्यवसाय, पुं, (अधि+अव+सो+भावे घञ्।) उत्साहः। इत्यमरः। कर्म्मसु उद्यमः प्रयत्नः। इति जटा। कर्म्मसु बुद्धिनाशकारिणी माया इति शब्दमाला। कर्म्मसु एकप्रयत्नत्वे। इति वैद्यक्। उद्योगोऽवसायो नाम। इति भरतः।

अध्यात्मं क्ली, (अधिकृत्यात्मं भोजनं कर्म्मधारयः।) आत्मीयं भोजनं। यथा। आत्मीयं भुङ्क्ते यथा तदवसानसुखाने। इति भावप्रकाशः।

अध्यात्म, पुं, (आत्मानोऽधि समभावात् आत्मोधि अधि+आत्मन्+अच्।) (शब्दकारकादि अवहारि अधिकृत्य। आत्मा।) जीवविचारकः। इति शब्दरत्नावली।

अध्यापक, त्रि (अध्यात्मिविश्वमविज्ञा प्रादि समासः।) प्रधानः। इत्यमरमालायं।
(अध्यात्मविद्या बहुपादोविलासिका।
इति कुमारसम्भवे।) अधिकृताः।
अध्ययनाधिविरोधिकः। इत्यमरः।

अध्यापक, त्रि (अधि+इङ्+णिच्+ण्वुल्।) अध्यापनकर्त्ता। पाठकः। अध्यापयिता। आचार्य्यः। उपाध्यायः २। इत्यमरः।

अध्यापनं क्ली, (अधि+इङ्+णिच्+भावे ल्युट्।) पाठनं शिक्षादानं। ब्राह्मणानां षट्कर्म्मान्तर्गत कर्म्मविशेषः। इति शब्दरत्नावली। (यथा मनुः,—
"अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्म्माण्यग्रजन्मनः" ।)

अध्याय, पुं, (अधि+इङ्+भावे घञ् अध्ययनम्।) वेदग्रन्थादिविभागविशेषः। परिच्छेदः। सर्गोत्वर्गः। सर्गः। परिच्छेदः। अङ्कः। प्रस्तावः। उच्छ्वासः। परिवर्त्तः। पटलः। काण्डः। आसः। प्रकरणं। पर्व्व। आह्निकं। इति त्रिकाण्डशेषः। स्कन्धः। लम्बकः। उद्घातः। पादः। अधोलः। विरचनं। इत्यादि।
तद्भेदः।
("सर्गो वर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः।
उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्ड एव च।
स्थानं प्रकरणं चैव पर्व्वोल्लासाह्निकानि च।
स्कन्धांशौ तु पुराणादौ प्रायशः परिकीर्त्तितौ।")

अध्यारूढ़, त्रि (अधि+आङ्+रुह्+क्त।) समारूढ़ः। अत्यारूढ़ः। अधिकः। आधिक्यं। इति मेदिनी।

अध्यारोप पुं,(अधि+आ+रुह्+णिच्+भावे घञ्) रज्जुसर्पवदारोपः। अधिष्ठानस्य धर्म्मस्यारोपणम्। अधिष्ठाने वस्तुनि अवस्तुत्वारोपः। इति वेदान्तसारः।

अध्यावाहनिकं, क्ली, (अध्यावाहनं पितृगृहात् पतिगृहगमनकाले लब्धं अध्यावाहन+ठक्। अधि+आ+वह्+णिच् ल्युट्।) स्त्रीधनविशेषः। यथा,—
"यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्।
अध्यावाहनिकं नाम तत् स्त्रीधनमुदाहृतं।"
इति दायभागे कात्यायनः।

अध्याहार पुं (अधि+आ+हृ+भावे घञ्।) तर्कः। ऊहा। इत्यमरः। वाक्यार्थस्य समाप्तये आकाङ्क्षितपदप्रयोगः। आकाङ्क्षानुसारेण न्यूनपदपूरणं। इति जटाधरः।

अध्युष, त्रि (अधि+वस्+क्त, सम्प्रसारणात् ऊत्वम्।) अधिवासितः। अधिकरणे। इति जटाधरः।

अध्यूढ, त्रि (अधि+वह्+क्त।) समृद्धः। ऐश्वर्य्यवान्। इति मेदिनी। ईश्वरः। आढ्यः।

अध्यूढा स्त्री, (अधि+वह्+क्त स्त्रियां टाप्।) कृतसपत्नीका स्त्री। इत्यमरः। मेदिनीकारः।

अध्येषणा, स्त्री, (अधि+इष्+णिच्+भावे युच्, स्त्रियां टाप्।) याचना। इति हेमचन्द्रः। सत्कारपूर्व्वकं कर्म्मणि नियोजनम्। इति जटाधरः। शुश्रूषा २। इत्यमरः। भक्षी २। इति जटाधरः।

अध्रुव, त्रि, (न ध्रुवं) अनित्यम्। इत्यमरः। चलः। इति त्रिकाण्डशेषः। अस्थिरः।

अध्वगमीय, पुं (अध्वगेन पथिकेन गम्यः।) अध्वगमनसम्बन्धी। इति त्रिकाण्डशेषः।

अध्वगा, स्त्री, (अध्वन्+गम्+ड, स्त्रियां टाप्।) गङ्गा। इति त्रिकाण्डशेषः।

अध्वगा स्त्री, (अध्वनि पथिके अध्वन्+गम्+ड, उष्ट्री।) इति राजनिर्घण्टः।

अध्वनीन, त्रि (अध्वनि साधु अध्वन्+ख तस्य ईनः) पथिकः। इत्यमरः।

अध्वन्य, त्रि (अध्वनि साधुः अध्वन्+यत्।) पथिकः। इत्यमरः। (अध्वन्यैः सिद्धमार्गेभिः पथि यथा नावि। इति अध्वगमनं।)

अध्वर, पुं, (अध्वानं सत्पथं राति ददाति अध्वन्+रा+क उपपदसमासः।) यज्ञः। पथ्येषु। इति मेदिनी। ("कर्म्मणि अध्वरमिति" इति उणादि।)

अध्वरथ, पुं, (अध्वने रथो गमनसाधनं यस्य सः।) पथरथः। अध्वगमनोपयुक्तरथः। इत्यमरः। अवगाहः २। इति हेमचन्द्रः।

अध्वर्य्यु, पु, (अध्वरं यज्ञं यौति सम्पादयति अध्वर + यु + कर्त्तरि क्विप्, पृषोदरादित्वात् तुम्भाव रस्याकारलोपः, होमकारी ऋत्विक्।) यजुर्वेदवेत्ता। इत्यमरः॥ (यथा कुमारसम्भवे,—
"विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूय-
मध्वर्य्यवः पूर्व्ववृता मयेति"।)

अध्वशल्यः, पु, (अध्वनि पथि शल्यमिव आचरति सकण्टकतया अध्वशल्य + क्विप् ततोऽच्।) अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥

अध्वा [न्] पु, (अत्ति गमनेन वलं नाशयति, अद् + बाहुल्यात् क्वनिप्, पृषोदरादित्वात् दकारस्य धः।) पन्थाः। कालः। संस्थानं। अवस्कन्दः। इति मेदिनी॥ शास्त्रं। स्कन्धः। इति च पाठान्तरं॥ अध्वगमनजन्यगुणाः। मेदःकफस्थूलतासौकुमार्य्यनाशित्वं। इति राजवल्लभः॥

अध्वान्तशात्रव, पु, (अध्वान्तस्य वर्त्मसीमायाः शात्रवः शत्रुवत्, षष्ठीतत्पुरुषः।) श्योनाकवृक्षः॥ इति शब्दचन्द्रिका॥

अन ष लु प्राणने। जीवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ ष लु अनिति लोको जीवति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

अन ङ य प्राणने। जीवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ य ङ अन्यते। इति दुर्गादासः॥

अनंशुमत्फला, स्त्री, (न अंशुमत् नैवान्तर्व्वर्त्तितया सूर्य्यकिरणशून्यं फलं यस्याः सा।) अनंशुमत्फला। कदली। इति जटाधरः॥

अन [स्] क्ली, (अनिति जीवत्यनेन जीविकोपायत्वात् अन् + असुन्।) शकटं। इत्यमरः॥ (यथा मनुः,—
"होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये"।)
अन्नं। इत्युणादिकोषः॥ जननी। जन्म। जन्मी। इति कोषान्तरं॥

अनक, त्रि, (अन् + अच् + कुत्सायां कन्।) अधमः। अधमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

अनगार, पु, (नास्ति अगारं गृहं यस्य सः, गृहस्थाश्रमशून्यः।) ऋषिः। मुनिः। इति हेमचन्द्रः॥ अगारशून्ये वाच्यलिङ्गः॥

अनग्नि, पु, (नास्ति श्रौतः स्मार्त्तो वा अग्निर्यस्य सः।) श्रौतस्मार्त्तकर्म्महीनः॥ इति महाभारते दानधर्म्मः॥ (अनाहिताग्निः, यथाह मनुः,
"अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः"॥)

अनघ, त्रि, (नास्ति अघं पापं यस्य सः।) अपापः। निर्म्मलः। मनोज्ञः। इति मेदिनी॥ (यथा शाकुन्तले—
"अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं"।)

अनङ्ग, क्ली, (नास्ति अङ्गमवयवो यस्य तत्।) आकाशं। मनः। इति मेदिनी॥

अनङ्गः, पु, (नास्ति अङ्गं कायो यस्य सः।) कामदेवः। इत्यमरः॥ (यथा मेदिनी। "अनङ्गो मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि"॥) अङ्गरहिते वाच्यलिङ्गः॥

अनङ्गक, क्ली, (नास्ति अङ्गमाकारो यस्य तत्, तत स्वार्थे कः।) चित्तं। मनः। इति शब्दरत्नावली॥

अनङ्गासुहृत् [द्] पु, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असुहृत् शत्रुः शिवललाटाग्निना तद्देहभस्मीकरणात्।) शिवः। इति हेमचन्द्रः॥

अनच्छः, त्रि, (न अच्छः निर्म्मलः।) आविलः। अनिर्म्मलः। इत्यमरः॥

अनञ्जनं, क्ली, (नास्ति अञ्जनं स्वमूर्त्तिप्रकाशो यस्य तत्, निराकारत्वात्, अनञ्ज + भावे ल्युट्।) आकाशं। इति शब्दचन्द्रिका॥ अञ्जनशून्ये त्रि॥ (यथा साहित्यदर्पणे,—
"नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः"।)

अनडुज्जिह्वा, स्त्री, (अनडुहो वृषभस्य जिह्वेव जिह्वा पत्रं यस्याः सा स्त्रियां टाप्।) गोजिह्वालता। इति राजनिर्घण्टः॥

अनडुही, स्त्री, (अनडुह् + गौरादित्वात् ङीष् पक्षे आम्।) अनड्वाही। इति हेमचन्द्रः॥ गाइ इति भाषा।

अनड्वान्, [डुह्] पुं, (अनडुह् + प्रथमैकवचनम्।) वृषः। षंडे इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गौः २ भद्रः ३ बलीवर्द्दः ४ दम्यः ५ दान्तः ६ स्थिरः ७ वली ८ उक्षा ९ ककुद्मान् १० ऋषभः ११ वृषभः १२ वृषः १३ धुर्य्यः १४ धुरीयः १५ धौरेयः १६ शाक्वरः १७ शिववाहनः १८ रोहिणीरमणः १९ वोढा २० गोनाथः २१ सौरभेयकः २२। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा मनुः,—
"अजमेषावनड्वाहं खरं हस्त्यैकहायनम्"॥)

अनड्वाही, स्त्री, (अनडुह् + गौरादित्वात् ङीष्, आमागमश्च आममभावपक्षे केवलं ङीष्।) अनडुही। स्त्रीगवी। इति हेमचन्द्रः॥ गाइ इति भाषा।

अनदः, पुं, (अद् + कर्म्मणि अप्, संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् घस्लाभावः, न अद्यः अप्रशस्तखाद्यः, नञ्समासः, नञत्र अप्राशस्त्ये।) गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः॥

अनधिगतः, त्रि, (अधि + गम् + कर्म्मणि क्तः, न अधिगतः ज्ञातः, नञ्समासः। गतमित्र प्राप्तमित्र।) अनवगतः। यथा,—"अये विद्वन्मन्या-अनधिगतवेदार्थविभवाः"। इति भगवद्वाक्यमिति प्रामादिका॥

अनध्यक्ष, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादिसमासः, प्रत्यक्षः तद्भिन्नः नञ्समासः।) अप्रत्यक्षः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ अध्यक्षभिन्नः॥

अनन्त, क्ली, (नास्ति अन्तः सीमा यस्य तत्।) आकाशं। इत्यमरः॥ अभ्रकं। इति राजनिर्घण्टः॥

अनन्त, पु, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य सः, तथाहि भागवते "लोके नष्टे द्विपरार्द्धावसाने भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः"।) विष्णुः। इति मेदिनी॥ बलदेवः। अनन्तजिन्नाम जिनः। इति हेमचन्द्रः॥ शेषनागः। इत्यमरः॥ वासुकिः। इति शब्दमाला॥ सिन्दुवारवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अनन्त, त्रि, (नास्ति अन्तः सीमा विनाशो वा यस्य सः।) अन्तरहितः। अनवधिः। अशेषः। असीमः। इत्यमरो मेदिनी च॥ (यथा कुमारसम्भवे।—"अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य"।)

अनन्तजित्, पु, (जयतीति जि + कर्त्तरि क्विप् अनन्तो नाम जित् जयी बौद्धविशेषः शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च।) जिनानां चतुर्व्विंशत्यन्तर्गतचतुर्द्दशजिनः। तत्पर्य्यायः। अनन्तः २। इति हेमचन्द्रः॥

अनन्ततीर्थकृत्, पु, (अनन्तानि असङ्ख्यानि तीर्थानि शास्त्राणि कर्म्मधारयः, तानि कृतवान् अनन्ततीर्थ + कृ + क्विप्, उपपदसमासः।) अनन्तजित्। इति हेमचन्द्रः॥ (अनन्तजित् नाम जिनः॥)

अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अन्तरमवकाशो यस्य तत्।) अनवकाशं। अन्तररहितं। तत्पर्य्यायः॥ अव्यवहितः २ संसक्तः ३ अपटान्तरः ४। इति हेमचन्द्रः॥ पश्चादर्थे क्ली॥ (पश्चात्। ततःपरं। यथा रघुवंशे,—"पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्"॥)

अनन्तविजय, पुं, (विजयतेऽनेन वि + जि + करणे अच्, ततोऽनन्तानामसङ्ख्यानां शत्रूणां शब्देन विजयः विजयसाधनम् षष्ठीतत्पुरुषः।) युधिष्ठिरराजस्य शङ्खः। इति श्रीभगवद्गीता॥

अनन्तवीर्य्य, पु, (अनन्तमसीमं वीर्य्यं तेजो यस्य सः।) भाविकल्पे जिनानां चतुर्व्विंशत्यन्तर्गतत्रयोविंशतीर्थकारजिनः। इति हेमचन्द्रः॥

अनन्तव्रत, त्रि, (अनन्तस्य तन्नामकदेवस्य व्रतं षष्ठीतत्पुरुषः।) भाद्रशुक्लचतुर्द्दशीकर्त्तव्यमनन्तदेवस्य व्रतं। तद्विधिर्यथा। भविष्ये,—
"अनन्तव्रतमेतद्धि सर्व्वपापहरं शुभं।
सर्व्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर॥
तथा शुक्लचतुर्द्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत्।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्व्वपापं प्रणश्यति"॥*॥
व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्व्वर्ज्ज्यकालमाह ज्योतिषे,—
"गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ।
वक्रिणीवाप्यतिचारेऽङ्घ्रि गुर्व्वादित्ये दशाहिके॥
पूर्व्वं शाखावनाश्रातातिचारिगुरुवत्सरे।
प्रायश्चित्तगतृर्जीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके॥
कन्याद्यब्दतदप्ताहे नीचस्थेऽब्दे भगिस्तुते।
नातुलङ्घितके मासि क्षये राहुयुते गुरौ॥
पौषादिकचतुर्म्मासे चरणाङ्घ्रि तदर्थगे।
एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये॥
तृतीयेन तु सप्ताहे सार्द्धन्यास शुभान्विता।
विवाहरम्भकर्णवेधौ चूडोपनयनोद्वहान्॥
तीर्थस्नानमनाद्यन्त तथानादिसुरेक्षणम्।
परीक्षामानयज्ञाख्य पुरश्चरणदीक्षणे॥
व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने।
प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्व्वर्ज्जयन्ति हि॥
द्वात्रिंशद्दिवसाप्नान्ते जीवस्य भार्गवस्य च।
दासप्ततिर्म्महत्यस्ते पादान्ते द्वादशक्रमात्॥
अस्तात् प्राक् पश्चिमे पक्ष गुरोर्वार्द्धक्यमान्ते।
पक्षवृद्धौ महास्ते तु स्मर्गुर्वास्ते दशाहिके॥
पादास्ते न दशाहानि [illegible]"...

"अनन्तो मोक्षरूपेणासौ समुपोष्यं न [illegible]" ।
स्नात्वा शौचं च [illegible] समूलं [illegible] ।
चतुर्दश्यामनन्तस्य [illegible] देवं पूजयेत् प्रयत्नतः"
इति भविष्योत्तरोक्तचतुर्दशीव्रतस्य विधि
[illegible] कार्यं । पूजायां [illegible] मुष्ठा-
दिभिः पूजयेत् देवसन्निधानात् । [illegible]
[illegible] विष्णुवदेव
[illegible] तत् । [illegible] ।
[illegible] पूजाविधानं [illegible] ।
यथा,—

"कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिपात्रे निवेश्य च ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ।
चतुर्दशग्रन्थियुतं कुङ्कुमेनापि ।
[illegible] पूर्वोक्तेन [illegible] च ।
कृत्वा सूत्रं [illegible] ।
[illegible] सूत्रं [illegible] ।
चतुर्दशग्रन्थियुतं कुङ्कुमेन विचर्चितं ।
[illegible] विष्णुनामभिर्विन्यस्तमन्त्रितं ।
चतुर्दशसमन्वितं सूत्रं [illegible] च" ।

पूजान्ते [illegible] मन्त्रमिदं,—

"अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपे विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते" ।

इति मन्त्रमुक्त्वा ।
"[illegible] मोक्षं [illegible]" ।
इत्यर्थं भविष्योत्तरोक्तं [illegible] निबन्ध
मिति । * । तथा —
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] मूर्धाभिषेक [illegible]" ।
इत्यादि [illegible] । [illegible]
[illegible] । इति [illegible] । । । अथ
[illegible] कुर्यात् —
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] कृत्वा [illegible]
[illegible] —"ॐ [illegible]
[illegible]
[illegible] मूर्तिम् [illegible]
[illegible]" । एवं ध्यात्वा [illegible]
[illegible] —

"ॐ [illegible] महाभाग [illegible] ।
[illegible] नमोऽस्तु ते" ।
ततो [illegible] दत्त्वा [illegible]
मावाहयेत् —
ॐ [illegible] समुद्रं पूजयेत् । ।
ततो [illegible] कृत्वा [illegible]
ध्यायेत् —
"ॐ [illegible] देवेशं [illegible] ।
[illegible] चतुर्भुजं [illegible] ।
[illegible] पीताम्बरं विभुं ।
[illegible] किरीटादिविभूषणं ।
[illegible] ।
अनन्त [illegible]" ।
एवं ध्यात्वा [illegible] एवं [illegible]
[illegible] ।
[illegible] नमः [illegible]
[illegible] ।
"ॐ [illegible] देवेश [illegible] ।
[illegible]" ।
ततः पूजयेत् ।
पाद्यं मन्त्रेण —
"ॐ पाद्यं गृहाण देवेश [illegible] ।
तुष्टो मे भव देवेश [illegible] नमोऽस्तु ते" ।
अर्घ्यमन्त्रः,—
"अर्घ्यं गृहाण देवेश [illegible] ।
[illegible] नमस्ते विश्वमूर्त्तये" ।
आचमनीयं मन्त्रेण —
"ॐ [illegible] नमो ।
[illegible] नमस्ते [illegible]" ।
एवं मधुपर्कं [illegible] आचमनीयं [illegible]
दद्यात् । ।
स्नानं,—
"ॐ [illegible] देवेश [illegible] ।
[illegible] देवेश प्रतिगृह्यतां" ।
वस्त्रं,—
"ॐ वस्त्रं गृहाण भोऽनन्त [illegible] ।
[illegible] नमस्तेऽस्तु [illegible]" ।
धूप —
ॐ धूपोऽयं च महाभाग [illegible] च ।
[illegible] गृहाण" ।
दीप —
ॐ दीपं गृहाण भोऽनन्त [illegible] ।
[illegible] देव [illegible] मां [illegible] ।
नैवेद्यमिति —
ॐ [illegible] ।
[illegible]" ।
नैवेद्यं —
"ॐ [illegible] चतुर्विधं ।
[illegible] देव [illegible] विभो" ।
ततः [illegible] कुर्वीत —
"ॐ [illegible] ।
[illegible]" ।

तत [illegible] पूजयेत् ।
ॐ अनन्ताय नमः । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । ।
तत स्तुति पठेत्,—

"ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मग्नं समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपे विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ।
नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ।

[illegible] ।
[illegible] देवं [illegible] ।
अनन्त [illegible]
अनन्त [illegible] ।
अनन्त [illegible]
अनन्त [illegible] ।
[illegible] वासुदेवं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] पुत्रा [illegible] मे ।
[illegible] ।
[illegible] ।
ततो [illegible]
[illegible] ।
"ॐ [illegible] ।
[illegible]" ।
ततो मोक्षमुद्धरेत् । ।
ततः कथां शृणुयात् ।
यथा,—
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] युधिष्ठिर ।
[illegible] उवाच ।
[illegible] देवेश [illegible] सर्वं ।
[illegible] ।
श्रीकृष्ण उवाच ।

अस्ति व्रतमनन्ताख्यं यत्कृत सुरसत्तम ।
इन्द्राद्यैर्लोकपालैश्च तन्मे कथयतः शृणु ॥
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्व्वपापं प्रणश्यति ॥ * ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति संज्ञितः ।
कोऽयं शेषश्च नागश्च अनन्तस्तक्षकः स्मृतः ॥
परमात्मोत वापि उताहो ब्रह्म उच्यते ।
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तन्मे ब्रूहि जनार्द्दन ॥ * ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
आदित्यादिग्रहत्वेन यः काल उपपद्यते ॥
कलाकाष्ठामुहूर्त्तादिदिनरात्रिव्यवस्थया ।
पक्षो मासर्त्तुवर्षं युगकल्पव्यवस्थया ॥
सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि भुवो भारावतारणात् ।
दानवानां विनाशाय वसुदेवकुलोद्भवः ॥
अनन्तं विद्धि मां पार्थ कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ।
ब्रह्माणं भास्करं शेषं सर्व्वव्यापिनमीश्वरं ॥
प्रत्ययार्थं मया पार्थ विश्वरूपं निबोध तत् ।
पूर्व्वमेव महाबाहो योगिध्येयमनुत्तमम् ॥ * ॥
युधिष्ठिर उवाच ।
अनन्तव्रतमाहात्म्यं विधिं विधिविदां वर ।
किं पुण्यं किं फलं तस्य अनुष्ठानस्य तस्य किं ॥
केन चादौ कृतं पूर्व्वं लोके केन प्रकाशितं ।
तत्सर्व्वं वद विस्तार्य्य ब्रूहि नारायण प्रभो ॥ * ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
आसीत्पुरा कृतयुगे सुमन्तुर्नाम वै द्विजः ।
वशिष्ठगोत्रजो विद्वान् धीमान् विजितेन्द्रियः ॥
पत्नी तस्याभवद्दीक्षा भृगोः कन्यका स्थिता ।
साध्वी शीलवती शुद्धा सुरूपा सद्वंशजा ॥
तस्याः कालेन सञ्जाता दुहिता सर्व्वलक्षणा ।
शीला नाम्ना सुशीला सा वर्द्धते पितृवेश्मनि ॥
माता तस्याश्च कालेन ज्वरदाहप्रपीडिता ।
समागम्य नदीतोये मृता स्वर्गपुरं ययौ ॥
एवं सुमन्तुना तस्याः कर्म्म यत् पारलौकिकं ।
तत सुमन्तु संतप्य दुःखशोकसमावृत पुनः ॥
गार्हस्थ्यो गृही धर्म्मे धर्म्मं नेति वै स्थितः ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा विवाहोत्सुकमानसः ॥
देवस्य सुतां कन्यां कर्क्कशां परिणीतवान् ।
सा कर्क्कशादिदुःशीला सदा निष्ठुरभाषिणी ॥
कोपना प्रतिकूला च निर्दया कलहप्रिया ।
मन्दा स्वच्छन्देषु दक्षा नोपकर्म्मणि ॥
कलहेन तु सन्तुष्टा रुष्टा बन्धुजनान् प्रति ।
सा तु शीला पितुर्गेहे वर्द्धिता च दिने दिने ॥
करोति सर्व्वकर्म्माणि भित्तिद्वारादिकुट्टना ।
नानावर्णस्वरूपाणि देहल्यां तोरणादिषु ॥
चतुष्कवर्णैश्च नक्षत्रपीतसितासितैः ।
स्वस्तिकं पद्मशङ्खौ च नयन्ती इत्य पुनः ॥
कुर्व्वन्ती प्रत्यहं बाला देवतातिथिपूजनं ।
एवंरूपे सदा यस्याः पितुरन्नवहूलता ॥
काले किसला विप्रा दृष्ट्वा यौवनशालिनीं ।
कस्मै देया मया कन्या इति चिन्ताकुलोऽभवत् ॥

ततो देववशात्तत्र कौण्डिन्यः समुपागतः ।
मुनिश्रेष्ठो महाभागः कुलीनो धर्म्मवत्सलः ॥
मनसा चिन्तयामास सुमन्तुः सुतया सुधीः ।
अस्मै भाग्यवशाच्छ्रेष्ठा प्रतिपाद्या प्रयत्नतः ॥
इति कृत्वा मतिं विप्रो ददौ कन्यां शुभे दिने ।
कन्यालङ्कृता साध्वी शीला चन्द्रनिभानना ॥
गृह्योक्तवेदविधिना विवाहमकरोत्तदा ।
ततो होमादिकं कर्म्म समाप्य सदने मुनिः ॥
सुमन्तुः कर्क्कशां प्राह जामात्रे देहि दक्षिणां ।
वचन कुरु मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
दक्षिणारहितं कर्म्म निष्फलं जायते यतः ।
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कर्क्कशा कुपिताभवत् ॥
सुमन्तुं भर्त्सयामास कठोरैर्वचनैः पतिं ।
अन्तर्द्वारं समानीय स्वकीयस्यापि बन्धनं ॥
निक्षिप्य निभृते स्थाने वर्गमात्रमिदं ददौ ।
सुमन्तुश्चातिदीनात्मा स्वस्तिवाचमवत्तदा ॥
यत्किञ्चिद्दर्शयोग्यस्य इन्धनादि यौतुकं ।
जामात्रे प्रददौ विप्रः प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥
ततो विवाहं निर्व्वर्त्य कौण्डिन्योऽपि निजाश्रमं ।
गोयाने तां समारोप्य शीलामादाय वै ययौ ॥
ततः सा पथि गच्छन्ती शीला चन्द्रनिभानना ।
मध्याह्ने भोजनेनाया समुत्तीर्य्य सरित्तटे ॥
ददर्श शीला नारीणां समूहं रक्तवाससां ।
शुभा कुर्वत्यस्तत्रैव रक्तपीताम्बरावृताः ॥
चतुर्दश्यामर्चयन्त्यो भक्त्यानन्तं पृथक् पृथक् ।
दृष्ट्वा समूहं नारीणां ततो पप्रच्छ सादरं ॥
किं नाम त्वा साध्व्यः प्रतिपद्य सुरेश्वरं ।
किमिदं क्रियते श्लाध्यं भवतीभिस्तदुच्यतां ॥ * ॥
स्त्रिय ऊचुः ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे उदिते वासवर्क्षके ।
चारस्थिते महेन्द्रे च श्रवणाद्यारात् पश्चिमे ॥
स्नात्वा सरिति च स्नात्वा अनन्तार्च्चनमारभेत् ।
कृत्वा दर्भमयं देवं फणिसप्तसमन्वितं ॥
अनन्तं देवदेवेशं चतुर्ब्बाहुं किरीटिनं ।
अतसीपुष्पसंकाशं काञ्चनाद्यैश्च भूषितं ॥
शङ्खचक्रगदापद्मविविधायुधधारिणं ।
लक्ष्मीर्हि भवतः स्मृत्वा तत्र यत्र प्रवर्त्तते ॥
वाचिकान्या तथानन्तं भवतां निवेदयेत् ।
गन्धाद्यैः पुष्पैर्धूपैश्च धूपगन्धानुलेपनैः ॥
दत्त्वा च पूर्वेद्युरथा अनन्तं विश्वरूपिणं
पिष्टकार्यं गोधूमं यवगोधूमयोश्च वा ॥
स्वदेश प्राप्यते तु तद्द्राक्ष प्रक्षालितं ।
अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि योजयेत् ॥
पूजयित्वा तथा देवं गन्धपुष्पैर्यथाक्रमं ।
श्रुत्वा कथां ततस्तस्य कुङ्कुमाक्तं सडोरकं ॥
चतुर्दशग्रन्थियुक्तं नारी वामकरे न्यसेत् ।
पुमांस्तु दक्षिणे बाहौ तथानन्तं प्रबन्धयेत् ॥
निर्व्वर्त्य पूजां देवस्य पूर्णं कृत्वा यथासुखं ।
विसृज्य दक्षिणां दत्त्वा प्रदत्त च यथाबलं ॥
शीला श्रुत्वा तथाख्यातं तदा तासां तदा व्रतं ।
एवं चकार सा साध्वी बद्ध्वा डोरकमुत्तमं ॥
भुक्तशेषं सा कृत्वा भुक्त्वा चैव ययौ च ।

पुनर्गता तेनैव गोरथेन समन्विता ॥
तेनानन्तप्रभावेन गृहं गोधनसङ्कुलं ।
तदाश्रमं श्रिया युक्तं धनधान्यसमन्वितं ॥
विविधातिथिसम्पूर्णं नानारत्नैर्विभूषितं ।
वराश्वमत्तमातङ्गमकरैश्चैव गोधनान्वितं ॥
शीला च मणिकाञ्चीभिर्मुक्ताभरणभूषिता ।
दिव्याङ्गी शीलसम्पन्ना सावित्रीप्रतिमा यथा ॥
कदाचिदुपविष्टा सा पतिकुलं समागता ।
कौण्डिन्योऽपि विधेर्योगात् दृष्ट्वा डोरमनन्तकं ॥
शीलायाः करमूले च बद्धमेव प्रयत्नतः ।
पप्रच्छ क्रोधवचना भ्रुकुटीकुटिलं मुखं ॥
किमिदं डोरकं हस्ते बद्ध्वा मायेऽत्र तिष्ठसि ।
प्रमेयं कस्य देवस्य दुर्बुद्धे ब्रूहि सत्वरं ॥ * ॥
शीलोवाच ।
अनन्तं देवदेवस्य प्रभोश्च डोरकं शुभं ।
करे बद्धं विधानेन इदं मे वदतः प्रभो ॥
प्रसादात् तस्य देवस्य भुङ्क्ते सुविपुलं धनं
न जानासि कथं नाथ तदेवं प्राप्तमीश्वर ॥
शीलावाक्यं ततः श्रुत्वा कौण्डिन्यः कुपितोऽभवत्
कोऽसावनन्तको वै न ज्ञातोऽपि वनान्तरे ॥
इत्युक्त्वाऽथ कुपितो मुमोचोरसनन्तकं ।
क्षिप्तं ज्वालाकुले वह्नौ निर्भर्त्स्य बहुधा प्रियां ॥
ततः सा सम्भ्रमात् शीला हाहा कृत्वा प्रधाविता ।
वह्नेः सूत्रं समादाय क्षीरमध्ये ततोऽक्षिपत् ॥
ततस्तदा करे वामे पुनर्बद्धं सुडोरकं ।
अनन्ताक्षेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ॥
न कैश्चित् मन्यते लोके कोऽपि विप्रो युधिष्ठिर ।
गावो नष्टाश्च प्रासादा चक्रुर्निन्दां तथैव च ॥
शून्यानि गृहरूपाणि स्थानानि दक्षिणा क्वचित् ।
निरीक्ष्य सुखं विप्रश्चिन्तयामास चेतसा ॥
अथ शीला विवर्णा सा दुःखिता पतिदोषतः ।
निश्चयात् पुरे वन्द्या गुणागारसमन्विता ॥
अथ कौण्डिन्यविप्रस्य संजाता बुद्धिरुत्तमा
ममापि दुष्कृतं कर्म्म कृतं वा के विगर्हितं ॥
अनन्ताक्षेपदोषेण ममापि गतिरीदृशी ।
अनन्तं यत्र पश्यामि तत्र यास्यामि दुर्म्मतिः ॥
ततो जगाम कौण्डिन्यो वनं याम्रादिसङ्कुलं ।
अनन्तान्वेषणं कर्त्तुं यतो यत्र तदा हरेः ॥
विचरन् स वने मार्गे अरण्ये तु विलक्षिते ।
तत्राम्रवृक्षं तं दृष्ट्वा फलपुष्पसमन्वितं ॥
वर्जितं पक्षिसङ्घैश्च कीटैश्चैव विशेषतः ।
तमपृच्छत् त्वयानन्तः क्वचिद्दृष्टो महाद्रुम ॥
स चोवाच महाब्रह्मन् नानन्तं वेद्मि भो द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाग्रे वनमध्ये सवत्सिकां ॥
वत्सनष्टे प्रधावन्ती न खादति न तिष्ठति ।
हे महाधेनुके ब्रूहि किमनन्तस्त्वयेक्षितः ॥
सा वत्सा चेदमाचाह नानन्तं वेद्मि हे द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाग्रे वृषभेकं वने स्थितं ॥
तमपृच्छदयं विप्र अनन्तो वीक्षितस्त्वया ।
वृषभस्तमुवाचेदं निष्फलं न मया प्रति ॥
गच्छन्नथ गते तत्र के गतिर्वेद भूमिपे ।
ततो गच्छन् ददर्शाग्रे गर्दभं कुञ्जरं तथा ॥

ज्वालामालाप्रकरालं मरकर्ण्णकरर्द्धितं ।
स तं दृष्ट्वा द्विजोऽत्यर्थमनन्त इत्यभाद् विभु ।
अमुकमुकसीर मायन्तं वेत्ति मे द्विज ।
ततो मम सरभस्मे एवं पुरूचिरौसिदं ।
पश्चोत्तमस्य तत्कोर्भेर्भिरविमिषञ्ञोभित ।
गुभे कुसुमकारे वमचोत्सवञ्जोमितं ।
अमरैर्भ्रमणायेन संचारक्षरैर्युतं ।
तमपश्यत् द्विजोऽनन्तो नवतीत्वाय चक्रिता ।
तम्मादिश्यपृच्छत् न भाषीतो हरिं क्वचित् ।
विपपात ततो विप्रो धरायां स्मृत् भुवि ।
किं करोमि क्व गच्छामि क्व पश्यामि तं विभुं ।
तदा कृपाकुरुयो देवो देवभूमिना ।
वपुषयाकृयवान् विप्रविमवत्समात्रन् ।
वज्रायामकल्पेन योगाय मम विभ ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रेन्द्र पुण्यं सखी भव ।
मयत्नं दर्शयिष्यामि यत्तं विष्णुं हरिं त्रिवं ।
गाढार्थं तं समारोप गाचानलकृता पुरीं ।
तां पुरीं दर्शयामास नरनाशन्दुचे द्विजा ।
स ता नरम कौण्डिन्य पुरीं शोभोत्पुचैर्भृतां ।
दिव्यनारीनरैर्युक्तां मणिरत्नविभूषितां ।
सुवर्णनिर्मितां चणीं शेषितां नभचारिणि ।
समायातान् स कौण्डिन्यो देवदिव्यमनुत्तमं ।
विन्ध्याय भवानं मनुष्यैः किरीटिनं ।
ब्रह्मरुद्रसमापमादिरैमंग्रकृष्णं ।
दक्षिणे विनतापुत्रं वामे कौस्तुभरत्नं ।
ततश्चात्तमायन्तं दिव्यदिव्यावैरितं ।
एवं कृत्वं भगवन्तं दृष्ट्वा भक्ता नृपति तदा ।
प्रणाम भूमौ शिरसा चानन्तस्य समीपतः ।

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ।

ममापराध मया देव मस् सर्वं पापकर्मणा ।
तस्मात् क्षमस्व तत् नमस्त महत्तरम् ।
क्षम कार्त्तिकर्त्तिक्षमस्व कर्त्ति कृत्वा कृतार्थका ।
प्रजन्मो महपापैरपनयोऽनन्तसम्भवम् ।
क्षम मे त्रिदशाध्यक्षमितिहासबोधित भूधर ॥ ।
अनन्त उवाच ।
तुष्टोऽस्म भाक्षत्रैव भक्त्या तव द्विजसत्तम
वरं महाप्त विप्रेन्द्र तुष्टोऽस्मि अस्य विप्रकर्य ।
कौण्डिन्य उवाच ।
मानसिकनमोऽनेन मां कोर्षि प्रभात्वहं ।
तस्मां तस्मां दर्शनेन परितिर्वितस्तु मे ।
अविप्रमात्योमोत्वार्य ज्ञानया पुत्रशत्रं ।
नरकात् सन्तरी नाथ प्रयसादित् मुनः इवा ।
भवानसाम दरिद्र्यं वद मम वरद्यं ।
दारिद्र्याञ्च सर्वे विष्णोर्व नयाधव ॥ ।
कौण्डिन्य उवाच ।
दृष्टा मयोत्पवा तव यम नाथ विशिष्टा ।
किंचित् पृच्छामि देवेश तन्मे ब्रूहि जगत्पते ।
वरस्न यो दृश्यत् कोऽविमान् दृष्टादिभीदृषं ।
का सरा कुञ्जरा को वा को वा कर्दमोत्पत्तः ।

कथया क्षमस्वाय मयि दृष्टो मया विभो ।
श्रीभगवानुवाच ।
तस्यापहृतो वृक्षो हि विप्रो विप्राय मर्हिता
चन्द्रविद्यायां विद्याय विद्यां नमाय दत्तवान् ।
तेन कर्म्मविपाकेन स्थाणुत्वं प्राप्य तिष्ठति ।
तस्मात् वनसा वृक्षो बोधयन्तीहृता इयं ।
एवं पशुमिव मर्त्त्य वायु सूत्रं वाव मत ।
उपमत्तं समायात त्वत्प्रिचरति दिग्भरे ।
विप्राय महती दत्ता विष्णुवर्त्ता सरसमर्पिता ।
तैवर्ते गोत्रमायाथ दशमसे प्रजावति ।
धर्माधर्मौ विपापीतावस्यत् पुष्करिणीदृशं ।
गर्दभोऽकामकन्पता कुञ्जरो मदमर्द्दिता ।
प्राप्नोऽन्याजनन्तोऽहं वनसा दर्शितो मुने ।
स्वचे करिष्य तथो गच्छ विप्र निजाश्रमं ।
पुनः वर्षाजिते विप्र नरिष्यति न संशयः ।
तथा योगं च विदधाम् ध्रुवमासवति मयद् नर ।
इति दत्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तरधीयत ।
कौण्डिन्योऽपि ययौ तथा चचरति ततश्चरम ।
अनन्तानं महापुण्यं कर्त्तनाय चतुर्दशे ।
श्रीभवा नव धर्म्मज्ञ तव सुता मनोरथान् ।
विष्णुलोकं समासाद्य एतान् दीव्यसा नव ।
अनन्तानन्तयेनेह समासेन पार्थिव ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्ता याकल्प परमां गति ।
एवमेवं हि विष्णोर्वात् किन्नोऽनन्तव्रतमुत्तम ।
इह लोके महत्पुण्यं भुक्त्वा भोगान् मनोरथान् ।
विष्णुलोकमाप्नुवन्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ” ।
इति भविष्योत्तरे अनन्तव्रतं समाप्तं ।

अनन्तशीर्षा, स्त्री, (अनन्तानि बहूनि शीर्षाणि शिरांसि यस्याः सा ।) वासुकिपत्नी । इति शब्दमाला ।

अनन्ता स्त्री, (नास्ति अन्तो यस्याः सा ।) पार्व्वती । पृथिवी । अग्निशिखावृक्षः । श्यामालता । दूर्वा । शिवली । दुरालभा । हरीतकी । आमलकी । गुडूची । इति मेदिनी । भरणी । जेतदर्भा । पीतदूर्वा । अग्निमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । अनन्तमूलं । तत्पर्य्यायः । गोपवल्ली २ सारिवा ३ उत्पला ४ अमरवल्लिका ५ नागा ६ नागजिह्वा ७ । इति रत्नमाला । गोपी ८ श्यामा ९ शारिवा १० उत्पलशारिवा ११ । इत्यमरः । गोपादि चतुष्टयामनन्तायाः नागजिह्वायाः इति केचित् । गोपादिपर्य्यायाः श्यामलतायाः अनन्तोत्पलशारिवेति द्वयं अनन्तमूले इति केचित् । इति भरतीकायां भरतः । अस्या गुणाः । स्वादुत्वं । मधुरकारित्वं । रक्तपित्तनाशित्वं । शीतलत्वं । इति राजवल्लभः ।

अनन्तशक्तिक, त्रि, (नास्ति अन्ता शक्तिः यस्य समासान्तः कप् ।) अनन्तशक्तिकः । इत्यमरः ।
“अनन्तशक्तिको यो विश्वकर्त्ती सर्व्वतो
सर्व्वत्र सत्ता द्युत भिन्न तथापि मात्र भवेत्” ।
इत्यमरः ।

अनन्त्यज, पुं, (नास्ति अन्त्यात् प्रकाशात् जातः अनन्तो
निज्ञः तस्मात् जात इति अनन्त+जन्+ड ।)
कामदेवः । इत्यमरः ।

अनन्यवृत्ति, त्रि (न अन्या वृत्तिरस्य इति ।)
एकमात्रवृत्तिः । एकाग्रः । एकतानः १ एकाग्रः २
एकाग्रमनाः ३ एकचित्तः ४ एकायनः ५ एकायन
गतः ६ । इत्यमरः ।

अनपायी, [न्] त्रि (नास्ति अपायः विनाशोऽस्य
इति, न+अपाय+इनि ।) स्थिरः । अपाय
शून्यः । अनश्वरः । यथा,—
“अनपायिभिरस्माभिर्मुक्तास्य सखी मतो” ।
इति श्रीभागवतम् ।
(“अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी” ।
इति कुमारे ।)

अनभिज्ञ, त्रि (अभि जानाति इति अभिज्ञः,
अभि+ज्ञा+क, न अभिज्ञः इति नञ्समासः ।)
मूर्खः । अज्ञानी । बुद्धिहीनः । यथा,—
“विभ्रमं भूयसी परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान्”
इति अमरशतकम् ।

अनभिध्यान, पुं, (न अभिध्यानं इति नञ्समासः ।)
अप्रीतिः । इति राजनिर्घण्टः । अनिच्छा । (त्रि
नास्ति अभिध्यानं यस्य इति समासे अभिध्यान
शून्यः ।)

अनम, पुं, (नमति प्रणमति इति नमः नम्+
पचाद्यच् न नमः अनम इति नञ्समासः ।)
ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अनभिव्यक्त त्रि (व्यक्त परिस्फुटं भवति इति,
वि+अञ्ज्+क्त, न व्यक्त इति अभिव्यक्त
मात्र, न अभिव्यक्त इति अनभिव्यक्त नञ्-
समासः ।) निःशब्दः । अस्पष्टः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ।

अनम्बर, पुं, ((नास्ति अम्बरं परिधेयं यस्य सः ।)
बौद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषोक्ते मो
नाग्नकः ।

अनय पुं (अयः शुभावहो विधिस्तद्भिन्नः नञ्
समासः ।) दैवं । अशुभं । व्यसनं । विपद् । इति
मेदिनी ।
(“अनयो महत्युत्थाने यश से विपुलं मतिः” ।
इति रामायणे ।)

अनर्घ्य, त्रि (नास्ति अर्घं प्रतिबन्धो यस्य नञ् ।)
निरर्घं । प्रतिबन्धरहितं । कलाकेशः । अपार्थः
उत्सुकवत्यं १ अङ्गात ७ निरर्थकं ८ निरर्थं ९ ।
इति हेमचन्द्रः ।
(“सका वर्त्तं तेन महान् अनर्घ्या
गुणप्रकुत्पुष्कलमूल्येव एका ।
इति रघुवंशे ।)

अनर्घ्य, क्ली, (नास्ति अर्घः यस्य सप् समासान्ता
का ।) निरर्थं । अर्थशून्यवाक्यं । अनर्थकं ।
अपार्थं २ । इत्यमरः । अपार्थं ३ । इति शब्दरत्ना ।

अनल पुं, (नास्ति अलं पर्य्याप्तिर्यस्य अनेकेऽपि
हविर्भिः सः, अथवा अलमधे पर्य्याप्ते नञ्समासः
वासुदेवे ।) अग्निः । वसुभेदः । इति मेदिनी ।
चित्रकः । रक्तचित्रकः । भल्लातकः । पित्तं । इति
राजनिर्घण्टः ।

अनलप्रभा स्त्री, (अनलस्य प्रभा इव प्रभा यस्याः

सा ।) ज्योतिष्मतीलता । इति राजनिर्घण्ट ॥

अनलप्रिया, स्त्री, (अनलस्य अग्नेः प्रिया षष्ठीतत् ।) अग्निभार्य्या । आग्नेयी । इति जटाधर ॥

अनलि, पु, (अनिति अन्+पचाद्यच् अन तन्मधुपानेन जीवनधारयिता अलि भ्रमरो यत्र स ।) वकवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अनवधान, क्ली, (न अवधान मनोयोग नञ्समास ।) चित्तस्याविक्षेप । अमनोयोग । अप्रणिधान । इति हलायुध ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥

अनवधानता, स्त्री, (नास्ति अवधान मनोयोगो यस्य स, तस्य भाव तवस्तल् स्त्रियां टाप् ।) मनोयोगशून्यता । चित्तस्यानन्यविषयाभावत्व । कार्य्ये अनवहितत्व । तत्पर्य्याय । प्रमाद २ । इत्यमर ॥

"कर्त्तव्याकरण यत्र समर्थस्य क्वचिद्भवेत् ।
उच्यते वितथ तत्र प्रमादोऽनवधानता"॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अनवर, त्रि, (न अवर, नञ्समास ।) अकनिष्ठ । अन्यून । श्रेष्ठ । प्रधान । यथा,—
"सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाश्च भारत" ।
इति विराटपर्व्व ॥

अनवरत, क्ली, (अव+रम्+भावे क्त, नास्ति अवरत विरतिर्यत्र तत् ।) निरन्तर । तत्पर्य्याय । सतत २ अनारत ३ अश्रान्त ४ सन्तत ५ अविरत ६ अनिश ७ नित्य ८ अजस्र ९ प्रसक्त १० आसक्त ११ अनद्ध १२ । इति जटाधर ॥ तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्ग । इत्यमरः ॥
("अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरकर्म्मा" ।
इति शाकुन्तले ।)

अनवरार्द्ध्य, त्रि, (अवरमर्द्ध, कर्म्मधारय, तत्र भव, अवरार्द्ध+यत्, ततो नञ्समास ।) उत्तम । प्रधान । इत्यमर ॥

अनवलम्ब, त्रि, (नास्ति अवलम्ब आश्रयो यस्य स ।) अवलम्बनशून्य । निराश्रय । यथा,—
"न पर पथि पक्षपातिता-
नवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा" ।
इति नैषध ॥

अनवसर, त्रि, (नास्ति अवसर अवकाशो यस्य स ।) निरवकाश । अवसराभावे पु । यथा,—
"अतर्क्यैश्वर्य्ये त्वय्यनवसरदु स्था हतधिय" ।
इति महिम्न स्तोत्र ॥

अनवस्कर, त्रि, (अव अधोवर्त्मना कीर्य्यते क्षिप्यते अव+कृ+अप्, "वर्चस्कोऽवस्कर इति मडागम" नास्ति अवस्करो मल यस्य तत् ।) निर्म्मल । शोधित । इत्यमर ॥

अनवस्था, स्त्री, (अव+स्था भावे अङ्, न अवस्था अवस्थान नञ्समास ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षण । अप्रामाणिकानन्तप्रवाहमूलकप्रसङ्गस्य । यथा,—
"घटत्व यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटान्यवृत्ति स्यात्" । इति तार्किका ॥ उपपाद्योपपादकयोरविश्रान्ति । इति मीमांसका । दशाभाव । स्थित्यभाव ॥
("एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी" ।
इति काव्यप्रकाशे ।)

अनवस्थान, पु, (न अवस्थानमवस्थितिर्यस्य स ।) वायु । इति राजनिर्घण्ट ॥ अवस्थितिशून्ये त्रि ॥ (चञ्चल । अव्यवस्थित ।)

अनवस्थिति, स्त्री, (न अवस्थिति अवस्थान नञ्समास ।) चापल्य । चाञ्चल्य । अस्थिरता । अधैर्य्य । इति हेमचन्द्र ॥

अनशनं, क्ली, (अश् भावे ल्युट्, न अशन भोजन, नञ्समास ।) भोजनाभाव । उपवास । इति हलायुध ॥ तद्वति त्रि ॥ (प्रायोपवेशन । "तदहमनशन कृत्वा प्रात प्राणानुत्सृजामि" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अनश्वर, त्रि, (नश्+कर्त्तरि वरच् न नश्वर, नञ्समास ।) सनातन । नित्य । ध्रुव । शाश्वत । इति हेमचन्द्र ॥
("मत्वा विश्वमनश्वर निविशते ससारकारागृहे" ।
इति वैराग्यशतके ।)

अनसूया, स्त्री, (असु कण्ड्वादित्वात् यक्+भावे अ, स्त्रियां टाप्, न असूया नञ्समास ।) असूयाभाव । तस्या लक्षण यथा वृहस्पति ।
"न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता" ॥
इत्येकादशीतत्त्व ॥ अत्रिमुनिपत्नी । इति गारुडे २९ अध्याय ॥ कर्दममुनिकन्या । इति श्रीभागवत ॥ असूयाशून्ये त्रि ॥

अनहवादी, [न्] त्रि, (अहमिति गर्व्व वदति य, अह+वद्+णिनि, उपपदसमास, ततो नञ्समास । अहमित्यव्यय ।) गर्व्वरहित ।
"मुक्तसङ्गोऽनहवादी धृत्युत्साहसमन्वित ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्व्विकार कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" ।
इति श्रीभगवद्गीता । अनहवादी गर्व्वरहित । इत्याह्निकतत्त्व ॥

अनहङ्कृति, स्त्री, (न अहङ्कृति अहङ्कारः नञ्समास ।) अहङ्काराभाव । तत्पर्य्याय । अशौच २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (त्रि नास्ति अहङ्कृति यस्य इति समासे अहङ्कारशून्य ।)

अनक्ष, त्रि, अक्षिहीन । अन्ध । न विद्येते अक्षिणी यस्य इत्यर्थे ष प्रत्यय । अक्षभिन्न ॥

अनक्षरं, क्ली, (न सन्ति प्रशस्तानि अक्षराणि यत्र तत् ।) दुर्व्वचन । इति भरत ॥ अवचनार्हे । इति मधु ॥ गालिप्रभृति । गुणाक्षेपकदोषाविष्कारिवाक्य । इति केचित् ॥ तत्पर्य्याय । अवाच्य २ । इत्यमर ॥

अनक्षि, क्ली, (अप्रशस्तमक्षि नेत्र, नञ्समास ।) कुत्सितचक्षु । तत्पर्य्याय । असौम्याक्षि २ । इति हेमचन्द्र ॥

अनाकुलः, त्रि, (न आकुल नञ्समास ।) स्थिर । एकाग्र । अव्याकुल । अव्यग्र । इति जटाधर ।
("अनाकुलाऽविक्लवा च सुसम्भ्रान्ता च मे सति" ।
इति रामायणे ।)

अनाक्रान्ता, स्त्री, (कैरपि न आक्रान्ता आक्रमितुमयोग्या कण्टकव्याप्तत्वात्. नञ्समास ।) कण्टकारीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ अनाक्रमणविशिष्टे त्रि ॥

अनागत, त्रि, (आङ्+गम्+कर्त्तरि क्त, न आगत नञ्समास ।) भविष्यत् । इति राजनिर्घण्ट ॥ अनायात । अनुपस्थित । अज्ञात । यथा—
("तावद्भयस्य भेतव्य यावद्भयमनागत" ।
इति पञ्चतन्त्रे ।)
"अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा" ।
इति भाषापरिच्छेद ॥

अनागतार्त्तवा, स्त्री, (न आगतमप्राप्तमार्त्तव स्त्रीपुष्पविकाशन यस्या सा, स्त्रियां टाप् । ऋतु+अण् ।) अप्राप्तऋतुका । अरजस्का । तत्पर्य्याय । गौरी २ नग्निका ३ । इत्यमर ॥

अनाचार, पु, (न कुत्सित आचार नञ्समास । नञत्र अप्राशस्त्ये अभावार्थे तु आचाराभाव ।) कदाचार । अशुद्धाचार । श्रुतिस्मृतिविरुद्धकर्म्मकरण । यथा,—
"सर्व्वदेशेष्वनाचार पथि ताम्बूलचर्व्वण" ॥
इति स्मृतिः ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥

अनातप, पु, (आङ्+तप्+अच्, आतपस्य रौद्रस्याभाव नञ्समास ।) रौद्राभाव । छाया । इति राजनिर्घण्ट ॥ (त्रि छायाविशिष्टे ।
"खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणै सन्तापिते मस्तके ।
वाञ्छन् देशमनातप विधिवशात् बिल्वस्य मूल गत" ॥ इति नीतिशतके ।)

अनातुर, त्रि, (न आतुर रोगी नञ्समास ।) अरोगी । यथा,—
"तेषामनातुरा पूर्व्व वातलाद्या सदातुरा" ।
इति चरक । ("भेजे धर्म्ममनातुर" । इति रघुवंशे ।)

अनाथ, त्रि, (नास्ति नाथ आश्रयो यस्य स ।) प्रभुहीन । नाथशून्य । यथा,—
"वना वना वनाथवत् सजीवना वनामवत्" ।
इति नलोदय ।
("नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपद्यसे" ।
इति उत्तरचरिते ।)

अनादर, पु, (आ+दृ+भावे अप्, न आदरः नञ्समास ।) निरादर । तत्पर्य्याय । परिभव २ परिभावः ३ तिरस्क्रिया ४ रीढा ५ अवमानना ६ अवज्ञा ७ अवहेलन ८ असूक्षण ९ । इत्यमर ॥ असुक्षण १० असुर्क्षण ११ असूर्क्षण १२ । इति भरत ॥ ("गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादर" । इति पञ्चतन्त्र ।)

अनादि, त्रि, (नास्ति आदि कारण यस्य स ।) आदिरहित । उत्पत्तिशून्य । स्वयम्भू । यथा,—
"अनादिरादिर्गोविन्द सर्व्वकारणकारण" ।
इति ब्रह्मसंहिता ॥

अनादृत, त्रि, (आ+दृ+कर्म्मणि क्त, न आदृत नञ्समास ।) निरादर । अवज्ञात । अवमानित । इति हेमचन्द्र ॥

("तस्य अनावृता धर्मेण यस्मिन्देशे धवः चावृता।
अनावृताम्तयत्नेन समाचरणावमवा स्थिताः"।
इति मनुः।)

अनामयं क्ली, (अमयम् अम्+कर्मणि घ, अर्थ रोगः अस्ति यस्मिन् रोगमयम् अमोति अम्+णिच्+अच् नास्ति आमयं यस्मिन्तत्।) आरोग्यं। रोगाभावः। इति शब्दरत्नावली। मध्यमार्थे पुं। इति शब्दकल्पतरुः। कुशलम्। निरामये त्रि।

अनामर्षं, क्ली, (आ+मृष्+भावे घञ्, आमर्षः यत्र नास्ति प्राचीनरूपेण आमर्ष+अण् च, आमर्षः यस्य नास्ति तत् वा।) रोगाभावः आरोग्यं। इत्यमरः।
("आमयं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्"।
इति मनुः।) स्वस्थचित्ते त्रि।

अनामा, [न्] पुं (नास्ति प्रशस्तिरस्मिन्येनयोगायन तथा अप्रयुक्तं नाम यस्य सः। अथवा अङ्गुष्ठा द्वितीयः प्रशस्तिरस्मिन्। इति पुराणे।) अनामिका। इति शब्दरत्नावली।

अनामिका स्त्री (नास्ति प्रशस्तिरस्मिन्येनयोगायनतया प्रशस्तं नाम यस्याः सा। शिवो वा यस्याः ताप्... कर्मे कप् टाप् च।) कनिष्ठामध्यमयोर्मध्याङ्गुली। इत्यमरः। ("कनिष्ठानामिकाभ्यां ... शस्तोऽमराणामुचितः"। इति रघुवंशे।)

अनायत्त, त्रि (आ+यत्+क्त न आयत्तः नञ्समासः।) अनधीनः। स्वाधीनः। यथा,—
"कलाकलमनायत्तं सुराणामवसीदिता।"
इति किरातटीका।

अनायास, पुं, (आ+यस+घञ् ततो नञ्समासः) अक्लेशः। तत्र पर्यायो यथा। हलायुधः।
"शरीरं पीड्यते येन सुशुभनापि कर्मणा।
अत्यन्तं तत्र कुर्वीत अनायासः स उच्यते।"
इत्युपात्तोत्तिस्थं। अक्लेशस्तितिका। प्रयासः।
यथा,—
"अनायासेन मरणं विना दैन्येन जीवनं।
अनायासकितमोऽभ्यन्तरस्य कर्णे भवेत्"।
इति भामिनिका।

अनायासकृतं त्रि (अनायासेन अक्लेशेन कृतं प्रतिपादकम्।) अनायासेन यत् क्रियते तत्। क्रिया करणेन कर्म। हस्तकृता। बालकेः। इत्यमरः।

अनारतं क्ली, (आ+रम्+क्त नञो नञ्समासः।) अनवरतं। सततं। नित्यं। इत्यमरः।
("अनारतं तेन पदेषु लम्भिता।
विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः"।
इति किरातार्जुनीये।)

अनारम्भ, पुं (आ+रभ्+भावे घञ् ततो नञ्समासः।) आरम्भाभावः। यथा —
"न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते"।
इति भगवद्गीता।

अनार्जवं क्ली (ऋजोर्भावः आर्जव+भावे अण ततो नञ्समासः।) रोगः। इति शब्दचन्द्रिका। कुटिलभावः।

अनार्य, त्रि (अ+ऋ+ण्यत् न आर्यः श्रेष्ठः नञ्समासः।) अश्रेष्ठः। यथा,—
"अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन"।
इति श्रीभगवद्गीता।

अनार्यकं, क्ली, (नास्ति आर्यो यत्र देशे तादृशार्यां स्वस्मिन्देशे भवं अनार्य+कन्।) अगुरुकाष्ठं। इति राजनिर्घण्टः।

अनार्यजं, क्ली (नास्ति आर्यो यत्र देशे तादृशार्या म्लेच्छदेशे जायते यत् अनार्य+जन्+ड उपपदसमासः।) अगुरु। इति हेमचन्द्रः।

अनार्यतिक्त, पुं (अनार्यम्लेच्छाणां तिक्तमिति प्राचयामधिकारे।) भूनिम्बः। इत्यमरः। चिरायता इति भाषा।

अनालोचित, त्रि (न आलोचितः सम्यक्तया यत् चारितः।) अविचारितः। अविमृश्यकारी। अविवेचितः। यथा,—
"किं करोमि मतिर्मा मे त्वनालोचिता हता"।
इति देवीमाहात्म्य।

अनाविल, त्रि (न आविलः नञ्समासः।) आविलताशून्यः। निर्मलः। इति धनञ्जयः। (स्वच्छ जलाशयः।)
("अवगाहितुमिच्छति वारि सुखं शीतलमनाविलम्"।
इति रामायणे।
"आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठमनाविलम्"।
इति मनुः।)

अनावृत, त्रि (आ+वृ+कर्मणि क्त न आवृतः नञ्समासः।) आवरणशून्यः। अनाच्छादितः। यथा। "अनावृतमवलोकितभुजं न तेऽ"। इति श्रीभागवते।

अनावृष्टि, स्त्री, (न आवृष्टिर्वर्षणं नञ्समासः।) ईतिविशेषः। वर्षाभावः। इति स्मृतिः। सुखा इति भाषा।
("अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः शुकाः।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः"।
इति कृषिसंग्रहः।)

अनाश्य, त्रि, (नाशयितुं शक्यः नश्+णिच् कर्मणि यत् ततो नञ्समासः।) नाशयितुमशक्यः। अनश्वरः। इति शब्दरत्नावली।

अनाथित त्रि (नास्ति नाथिता यस्य सः।) नाथिताशून्यः। असम्बन्धः। पित्रा च पित्रा च ... इति हेमचन्द्रः।

अनाहतं क्ली, (आ+हन्+क्त नास्ति आहतं क्षेतो यस्य तत्।) तन्त्रोक्तहृत्पद्मस्थद्वादशदलपद्मम्। तत्तु बन्धूकवर्णदलसमन्वितं ... इति तन्त्रम्।

अनाहतं त्रि (आ+हन्+कर्मणि क्त न आहतं नास्ति आहतं देहसम्बन्धो यस्य तत्।) नूतनवस्त्रं। धौतवस्त्रं। अपरिहितवस्त्रं। इत्यमरः। अतादितं। इत्यमरटीका। ... (अताडितं। अहतं। अन्योन्यसम्बन्धसंयोगवर्जितम्। अनाहतनादे ... तत्तु बन्धूकवर्णदलपद्मं सिद्धादिकानामपि यत्र ध्वनिः ... पद्मस्य मध्ये दशदलाम्बुजनिलयमति।
"शब्दब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते।
अनाहताख्यं तत्पद्मं मुनिभिः परिकीर्तितं"।

अनाहार, पुं, (आ+हृ+भावे घञ् ततो नञ्समासः।) भोजनाभावः। यथा —
"अनाहारादवशिष्टानां"... चरकः।

अनाहूत, त्रि (आ+ह्वे+कर्मणि क्त ततो नञ्समासः।) आह्वानशून्यः। अनिमन्त्रितः। यथा —
"अनाहूतोऽपि मध्यस्थबलेन भवता"।
इत्युद्धटः। अयाचितोऽपि यथा—
"अनाहूता अपि भविष्यन्ति सौहृदे"।
इति श्रीभागवत।

अनिगीर्ण, त्रि (नि+गॄ+क्त ततो नञ्समासः।) अग्रस्तः। यथा —
"निगदिताभिगीर्णप्रधानार्थमनिगीर्णमुक्तम्"।
इति साहित्यदर्पणे।

अनिच्छ, त्रि (इष्+भावे च भिदादित्वात् ... इच्छा विद्यते यस्य।) अनिच्छायुक्तः। अनाकाङ्क्षी। अस्पृहः। इच्छानास्ति इति ततो नञ्समासः।

अनित्य, त्रि (नि+त्यप् ततो नञ्समासः।) अस्थिरः। क्षणभङ्गुरः। अशाश्वतः। यथा —
"अनित्या पितरः सर्वे नित्यं प्रति ...
नीतो पिता वै ...।"
इति महाभारते शान्तिपर्वणि।

अनिन्दित, त्रि (निन्द्+कर्मणि क्त ततो नञ्समासः।) निन्दारहितः। प्रशंसितः। प्रशस्तः। उत्तमः इत्यर्थः। इति शिवादाशिका।
("अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्"।
इति मनुः।)

अनियत, त्रि (न नियतः यतः नञ्समासः।) असंयतः। अनियमः। चपलः। यथा —
"का श्रद्धानिच्छया ... न तु मनसः।
इति श्रीदेवीमाहात्म्य।

अनिमिष, पुं, स्त्री (नास्ति निमिषः निमेषः यस्य सः।) देवता। मत्स्यः। इत्यमरः। (निमेषरहितः। विस्फारितः। सावधानः। यथा —
"पुरैव नापरे राजन्तो
... निमेषं निमिषन्ति भवि"
इति ... वचने।)

अनिमिषाचार्य पुं (अनिमिषाणां देवानां आचार्यः गुरुः बृहस्पतिः।) बृहस्पतिः। देवगुरुः। इति शब्दरत्नावली।

अनिमेष पुं, (नास्ति निमेषः चक्षुःस्पन्दनं यस्य सः।) देवता। मत्स्यः। इति हेमचन्द्रः।

अनियत त्रि (नि+यम्+क्त, न नियतः नञ्समासः।) अनियमः। अनिर्दिष्टः। यथा,—
"एकाकी नियते स्थित्वा कुर्वीत नियतः"।

ति साहित्यदर्पणः ॥ "रिष्ट त्रिविध मुनयो नियमनियत योगजस्य" । इति ज्योतिष ॥

…यम, पु, (न नियम, नञ्समास ।) नियमाव । अनिश्चय । अनिर्द्धार । यथा,—
'गुरवलघ मादाना ग्रेमेस्वनियमो मत "।
'ति छन्दोमञ्जरी ॥ तद्विशिष्टे त्रि ॥

…राकृत, त्रि, (निर्+आ+कृ कर्म्मणि क्त, ततो नञ्समास ।) अनिवारित । यथा,—
"अनिराकृततापसम्पद
फलहीना सुमनोभिरुज्झिता" ।
इति माघ ॥

…रुद्ध, स्त्री, (नि+रुध्+भावे क्त, नास्ति निरुद्ध यस्मात् तत् ।) सन्दान । पश्वादिबन्धनरज्जुः ।
'ति त्रिकाण्डशेषः ॥

…रुद्धः, पु, (न निरुध्यतेऽसौ नि+रुध्+कर्म्मणि क्त, ततो नञ्समास ।) कामदेवपुत्त्र । तत्पर्याय । उषापति २ ब्रह्मसू ३ विश्वकेतु ४ । इत्यमर ॥ स तु भगवतश्चतुर्थ्यूहान्तर्गतादिव्यूह । तस्मात् सृष्टिर्भवति यथा,—
"तमसो ब्रह्मसम्भूत तमोमूलामृतात्मक ।
तद्विश्वभावसङ्क्रान्त पौरुषी तनुमाश्रित ॥
सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधान प्रचक्षते ।
तदव्यक्तमिति ज्ञेय त्रिगुण न्टपसत्तम ॥
विद्यासहायतान् देवो विश्वक्सेनो हरि प्रभु ।
अप्स्वेव शयनञ्चक्रे निद्रायोगमुपागत ॥
जगतश्चिन्तयन् सृष्टि महानात्मगुण स्मृत" ।
इति महाभारते मोक्षधर्म्म ॥

…निरुद्ध, त्रि, (नि+रुध्+कर्म्मणि क्त, ततो नञ्समास ।) रोधशून्य । अप्रतिबद्ध । चर । इति विश्वः ॥

…निरुद्धपथ, क्ली, (अनिरुद्धः प्रतिबन्धरहित पन्था यत्र स ।) आकाश । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अरुद्धवर्त्म ॥

…निरुद्धभाविनी, स्त्री, (अनिरुद्धस्य कामपुत्त्रस्य भाविनी पत्नी, षष्ठीतत् ।) उषा । सा च कामपुत्त्रपत्नी । बाणराजकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

…निर्णय, पु, (निर्+नी+भावे अच्, ततो नञ्समास ।) अनिर्द्धार । अनिश्चय । निर्पूर्व्वकनीधातोर्णिजि नञ्समास ॥

अनिर्धारित त्रि, (निर्+धृ+णिच् कर्म्मणि क्त, ततो नञ्समास ।) अकृतनिर्धारण । अनिश्चित । यथा । "अनिर्धारितैकतानेकतविशेषस्य पूर्व्वरूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्व" । इति रोगपूर्व्वरूपलक्षणे रक्षित ॥

अनिर्म्मल, त्रि, (न निर्म्मल परिष्कृत नञ्समास ।) मलिन । आविल । अपरिष्कृत । निर्म्मलाभावे क्ली ॥

अनिर्म्माल्या, स्त्री, (निर्+मल्+ण्यत् स्त्रियां टाप्, ततो नञ्समास ।) स्पृक्कानामकौषधि । इति शब्दरत्नावली ॥

अनिर्व्वचनीय, त्रि, (निर्+वच्+कर्म्मणि अनीय, ततो नञ्समास ।) निर्व्वचनायोग्य । अनिर्व्वाच्य । वाक्यागम्य । यथा, "सदसद्भ्यामनिर्व्वचनीय त्रिगुणात्मकं भावरूप ज्ञानविरोधि यत्किञ्चिदिति वदन्ति" । इत्यज्ञानलक्षणे वेदान्तसार ॥

अनिर्व्वाह, पु, (निर्+वह्+भावे घञ्, ततो नञ्समास ।) निर्व्वाहाभाव । अनिष्पत्ति । असङ्गतिः । यथा । मुख्यार्थबाधे तद्योगे इति कारिकायां मुख्यार्थस्यान्वयबाधोऽपि तात्पर्यविषयस्यान्वयस्य मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेणानिर्व्वाह एव । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वर ॥

अनिर्व्विण्ण, त्रि, (निर्+विद्+क्त, ततो नञ्समास ।) निर्व्वेदशून्य । बङ्गे निर्व्विण्णमानस इत्यत्र निर्व्विण्ण विरक्त इति देवीमाहात्म्यटीका तद्भिन्न अविरक्त विषयासक्त इति यावत् ॥ निर्व्विण्णोऽतिममत्वेन इत्यत्र निर्व्विण्णो दुःखितः इति देवीमाहात्म्यटीका तद्भिन्न अदुःखित ॥ बङ्गीयैस्तु अतिदुःखितः ॥

अनिर्वृति, स्त्री, (नि निर्वृति, स्वाच्छन्द्य, नञ्समास ।) निर्वृत्यभाव । दरिद्रता । यथा ।
"अनिर्वृतिनिशाचरी मम गृहान्तराल गता" ।
इत्युद्भट ॥

अनिल, पु, (अनिति जीवत्यनेन अन्+इलच् ।) वायुः । इत्यमर ॥ वसुविशेष । इति मेदिनी ॥ (शरीरस्थप्राणादिवायु । वातरोग । स्वातिनक्षत्र ।)

अनिलघ्नक, पुं, (अनिल वातरोग हन्ति इति, अनिल+हन्+टक्+स्वार्थे कन् ।) विभीतकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अनिलसख, पुं, (अनिलस्य सखा इति राजाहःसखिभ्यष्टच् इति समासान्त टच् ।) अग्नि । इति हेमचन्द्र ॥

अनिलान्तक, पु, (अनिलस्य अन्तक ।) इङ्गुदीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥,

अनिलामय, पु, (अनिल वात एव आमय रोग, रूपकसमास ।) वातरोग । इति राजनिर्घण्ट ॥

अनिर्लोचित, त्रि, (न निर्लोचित इति नञ्समास, निर्+लोचि+क्त ।) अनालोचित । अविवेचित । यथा,—
"अनिर्लोचितकार्य्यस्य वाग्जाल वाग्मिनो वृथा" ।
इति माघ ॥

अनिश, क्ली, (निशा रात्रि, उपचारात् व्यापाररहितत्वम्, नास्ति निशा यस्मिन् तत्, क्रियाविशेषणत्वे अस्य क्लीवत्व, द्रव्यविशेषणत्वे तु त्रिलिङ्गत्व ।) अनवरत । सतत । इत्यमर ॥ ('निजमैक्षि मन्दमनिश निश्वसे क्वशित शरीरमशरीरशरैः"। इति माघे ।)

अनिश्चित, त्रि, (निर्+चि+कर्म्मणि क्त, न निश्चित इति नञ्समासः ।) निश्चयरहित । अनिरूपित । अनिर्णीत । यथा, "कवय आत्मतत्त्वमरचित्ता कथमवययुरनिश्चितत्त्वा" । इति श्रीभागवत ॥

अनिष्ट, त्रि, (इष्+कर्म्मणि क्त, न इष्ट इति नञ्समास ।) अनभिलषित । अवाञ्छितः । यथा, "इष्टनाशादनिष्टाप्ते करुणाख्यो रसो भवेत्" । इति साहित्यदर्पण ॥

अनिष्टा, स्त्री, (इष्+क्त,+टाप्, नञ्समासः ।) नागबला । इति रत्ननिर्घण्ट ॥

अनिष्णात, त्रि, (नि+स्ना+कर्त्तरि क्त, न निष्णात इति नञ्समासः ।) अकुशल । अप्रवीण । अनभिज्ञ । अदक्ष । निपूर्व्वात् स्नाल शौचने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्ते नञ्समास ॥

अनिष्पन्नः, त्रि, (पाणिनिमते तु नि+स्ना+कर्त्तरि क्त, निनदीभ्या स्नाते कौशले इति षत्व, ततो नञ्समास ।) निष्पत्तिरहित । असमाप्त । असम्पूर्ण । निर्पूर्व्वकपदधातो कर्म्मणि क्ते निष्पन्न पश्चान्नञ्समास ॥

अनिक्षु, पुं, (इक्षुसदृश नञ्समास, नञत्र सादृश्ये ।
"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता ।
अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्था षट् प्रकीर्त्तिता" ॥
इति कारिकायां ।)
इक्षुविशेष । आनाखु । खाकडा इति ख्यात । तत्पर्याय । इक्षुतुल्या २ इक्षुवालिका ३ इक्षालिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अनीक, पु, क्ली, (नास्ति नी स्वर्गप्रापको यस्मात्। कप्, अर्द्धर्चादित्वात् पुस्त्व क्लीवत्वञ्च ।) युद्ध, सैन्यं । इति मेदिनी ॥

अनीकस्थ, पु, (अनीके युद्धे तिष्ठति, अनीक+स्था+कर्त्तरि क, उपपदसमास ।) रणगत । संग्रामस्थ । हस्तिशिक्षाविचक्षण । राजरक्षक । चिह्न । वीरमर्द्दलक । इति मेदिनी ॥ जयढाक इति भाषा ।

अनीकिनी, स्त्री, (अनीको रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन अस्या इति, अनीक+इनि+स्त्रियाम् ।) सैन्यसंख्याविशेष । तद्यथा । ६५६१ अश्वाः । २१८७ हस्तिन । १०९३५ पदातय । २१८७ रथाः । समुदायेन सप्तत्यधिकाष्टशताधिकसहस्राधिकायुतद्वय । २१८७० अक्षौहिणीदशमांशेय । भरतमरभरतौ ॥

अनीचदर्शी, [न्] पु, (नीचात् नीचकार्य्यात् अन्यत्, नञ्समास, तदेव विद्यतेऽस्य अनीच+इन्, तादृशसत्कर्म्मशालिजनवत् पश्यति अनीची+दृश्+णिनि, उपपदसमास ।) बुद्धभेद । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अनीति, स्त्री, (न नीति, नञ्समासः ।) दुर्नीति । अन्याय । अत्याचार । यथा —
"विघ्नो व्यतिपाताश्च ये चान्येऽनीतिसम्भवा" ।
इति वामनपुराण ॥

अनीश, पु, (नास्ति ईश नियन्ता यस्य स ।) विष्णु । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठित ॥ ईश्वरभिन्ने त्रि । यथा,—
"अनीशो वा कुर्य्याद्भुवनजनने क परिकर" ।
इति पुष्पदन्त ॥

अनु, व्य, उपसर्गविशेष । अस्यार्था । पश्चात् । सादृश्य । लक्षण । वीप्सा । इत्थम्भाव । भाग ।

चौकः। क्रमार्थः। आयामः। समीपं। परिपाटी। इति मेदिनी। पुनरर्थः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः।

अनुकः, त्रि (अनु कामयते अनु+कन्। वा) मुकः। कामी। इत्यमरः।

अनुकम्पा स्त्री (अनु+कम्प्+भावे अ, स्त्रियां टाप्।) दया। कृपा। इत्यमरः। ("भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते"। इति रघुवंशे।)

अनुकम्प्यः त्रि (अनुकम्पामर्हतीति अनुकम्पा+यदार्थे यत्। अथवा अनु+कम्प् णिच्+कर्मणि यत्।) तपस्वी। वेगवान्। इति शब्दावली। दयायोग्यः। दयापात्रं।
"अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च न माता न च मीयते"।
इति वाक्यप्रकाशः।
("पुरीमवस्कन्दविहारकामां दोर्भ्यां"।)
इति कुमारसम्भवे।)

अनुकरण क्ली (अनु+कृ+ल्युट्।) अनुकारः। सदृशीकरणं। व्याकरणमते तत् द्विविधं। यथार्थे रहितस्यैवाभ्यस्य सदृशकरणं तत् प्रथमानुकरणं १। यथार्थविशिष्टस्य सदृशकरणं तदन्यानुकरणं २। इति गोयीचन्द्रटीकोपरि विद्याभूषणटीप्पणी।

अनुकर्षः, पुं. (अनुकृष्यते अनुकर्षेण चालेन, अनु+कृष्+घञ्।) रथाधःस्थितकाष्ठं। इत्यमरः। रथेन तथा इति भरतः। रथस्याधस्तनभागे यद्दारु काष्ठं तिष्ठति यतोऽधस्ताद् उपरि च बहु वर्तते तत्र वर्त्म तदनुकर्षमन्यपार्श्वं। इति भरतः। आकर्षः। इति मेदिनी।

अनुकर्षणं क्ली, (अनु+कृष्+भावे ल्युट्।) आकर्षणं। आकर्षणं। इति मेदिनी।

अनुकर्षी, [न्] पुं (अनु+कृष्+णिन्।) अनुकर्षः। रथाधःस्थितकाष्ठं। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः।

अनुकल्पः पुं, (अनुकल्प्यते मौख्येन विधीयते, अनु+कृप्+णिच्+घञ्।) मुख्यकल्पाभावः। गौणकल्पः। मुख्यस्याभावप्रतिनिधिः। यथा, "गौणभावे गौररेषवेष। इत्यमरभरतौ।
("प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलं"।
इति मनुः।)

अनुकामीनः, त्रि (कामस्य इच्छाया सदृशं, सादृश्यार्थे अव्ययीभावः, ततो अत्यगामिन्यर्थे खः अस्य ईनः।) कामगामी। स्वेच्छागमनशीलः। इत्यमरः।

अनुकारः, पुं, (अनु+कृ+घञ्।) सदृशीकरणं। सदृशकरणमात्रमात्राभिकरणं। तत्पर्यायः। अनुहारः २। इत्यमरः। उपमा ३। इति हेमचन्द्रः।
("देवेन्द्रविततोऽस्यानुकारो न चतुर्भिर्ना"।
इति शाकुन्तले।)

अनुकूल त्रि (अनुकूलं करोति अनुकूल+करोति ... णिच् अच्।) अप्रतिकूलः। रक्षिता। सहायः। यथा, "मयानुकूलेन नभस्वतेरितं"। इति श्रीभागवते।

अनुकूलः, पुं. (अनुकूलयति प्रियस्यचर्यां सुखयति, अनुकूल+करोत्यर्थे णिच् अच्।) पतिभेदः। तस्य लक्षणं।
"एकायत्तपरायामनुरक्ते पति पत्यनुकूलं"।
इति रसमञ्जरी। (यथा शाकुन्तले —
"एवमाचैव मातिचागस्माचक्रोऽनुकूलभावः।
किन्त्वन्योऽपि यथा वदनि समयोऽप्यक्षमः प्रियो मस्तकौ पृथ्विं निखिपतीति विचामियता मया मते दुर्गदिवं"।)

अनुकूलता स्त्री, (अनुकूलस्य भावः, अनुकूल+भावे तल् स्त्रियां टाप्।) आनुकूल्यं। तत्पर्यायः। दाक्षिण्य २। इति हेमचन्द्रः। (अनुगता। दया। प्रसादः। "सुखमिव प्रकटय सुखमयीं प्रथममेकरसामनुकूलतां"। इति उत्तरचरिते।)

अनुकूला स्त्री, (अनुकूल+स्त्रियां टाप्।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

अनुक्रमः, पुं (क्रममनुगतः, पारिपाट्या।) यथाक्रमः। तत्पर्यायः। आनुपूर्वी २ परिपाटी ३ आवृत् ४ पर्याय ५। इत्यमरः। प्रतिपर्यायक्रमः। अनुक्रमणिका। यथा —
"तारिणी तु प्रकाशोक्तकर्मानुक्रमा कृता।
प्रथमकाण्डमारभ्य प्रायशोऽपि समासतः।"
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १२ अध्यायटीकायां श्रीधरस्वामी।
("अभिषेकैविविधैरुपभूतास्तथं कारश्च च।
प्रमाणविविधैःसर्वैरेषितोऽनुक्रमात्"
इति वाल्मीकिः।)

अनुक्रमणिका, स्त्री (अनुक्रम्यते उत्तरोत्तरं परिपाट्या आरभ्यतेऽनया अनु+क्रम+करणे ल्युट्, स्त्रियां ङीप्, ततः स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्।) भूमिका। ग्रन्थादिसूचकवाक्यं। ग्रन्थादैविषयानि एकस्य संक्षेपेण सूचनं कथनं। इति पुराणं।
("अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम्"।
इति महाभारते।)

अनुक्रोशः, पुं, (अनु+क्रुश+घञ्।) करुणा। दया। इत्यमरः। ("शौचार्थेऽस्य विधुरं इति वा मदनु-क्रोशबुद्ध्या। इति मेघदूते।)

अनुगः, त्रि (अनुगच्छति अनु+गम्+ड।) पश्चाद्गामी। अनुचरः। अनुचरः। तत्पर्यायः। अभिसरः २ अनुप्लवः ३ अनुचरः ४। इत्यमरः। सेवकः ५। दासः ६। इति शब्दार्णवः।
("भीमो द्रोणानुगो युद्धे ये सर्वाणि भारत।
इति महाभारते।)

अनुगतः, त्रि, (अनुगच्छति अनु+गम्+कर्तरि क्त।) अनुगः। आश्रितः। अधीनः। पश्चाद्गतः। यथा —
"आलक्ष्य च माधुरीवद्भिः अनुयोज्य अनुयायिनः।
विमानेष्वरकोटीभिरनुगतः"।
इति रामायणे। मिलितः। यथा, "न च यत्र युक्तेनैव अभिप्रायस्य व्याप्ति तत्र भागम्"।
इति पञ्चमीपादे वाक्यप्रकाशः।

अनुगवीनः, पुं (गोः पश्चात् अलंगामी गावम् अनुगच्छति+ख, तस्य ईनः।) गोपः। गोरक्षकः। गोः पश्चात् गमनशीलः। इति सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियाटीकायां बालमनोरमायां।

अनुगमः, पुं, (अनु+गम्+भावे अप्।) पश्चाद्गमनं। अनुसरणं। यथा —
"सते तु दीयते तत्र देवानामप्यदायं दे।
तासिरे पाणमानार कर्ता अनुगमात्मिते"।
इति स्मृतिः। न्यायमते येन रूपेण वाक्यार्थं प्रति तदेव रूपं व्यापकत्वानुगमनं तक क्रिया।

अनुगमन क्ली, (अनु पश्चादेव गमनं, अनु+गम+भावे ल्युट्।) पश्चाद्गमनं। यथा, "सती पतिं प्रति ... भावाः अभिमतपरिशीलनादर्शनपरामृश्यता ... पूर्व साध्वीनो भवत अन्यविचारोदयेव सर्वं शरीरानुगमनमहं करोमि"। इति शुद्धितत्त्वे।

अनुगामी [न्] त्रि (अनुगच्छति अनु+गम्+णिनि।) सहगामी। इति हेमचन्द्रः। अनुचरः २। पश्चाद्गामी ३। यथा,—
"एषा त्रिवर्गमिव नित्यमनुगामिनी"।
इति रामायणं।

अनुग्रहः, पुं. (अनु+ग्रह्+अप्।) दुःखादुद्धारेच्छा। अभिमतवस्तुपरिपूरणेच्छाकर्म। तत्पर्यायः। अभ्युपपत्तिः २। इत्यमरः।
("विजयोऽभ्यधिकः शापानुग्रहापूर्वकं हि मम।
पूज्य दानमानाभ्यामनुग्रह कृतार्थतां।
इच्छादुत्तया दारिद्रादिकमपि दुःखहरणेच्छा।
("महदनुग्रहो मे भारतेऽस्य महात्मनां"।
इति रामायणे।)

अनुचरः, त्रि (अनु पश्चाद्भावेन चरति गच्छति, अनु+चर+ट।) सहचरः। सहायः। इत्यमरः। दासः। इति शब्दार्णवः। ("अनुचरेण धनाधिपतेरथो"। इति माघः।
वेदाश्च मामको राज्यं सर्वस्वानुचरा ममु"।
इति रामायणे।)

अनुच्छिष्टः त्रि (उत्+शिष्+क्त नञ्समासः।) अनुच्छिष्टमितः। शुचिः। इति शब्दार्णवः।
("स्वयं विभज्य तानके तमनुच्छिष्टमपरां"।
इति रघुवंशे।)

अनुज स्त्री, प्रौभयन्तीनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः।

अनुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते अनु+जन्+ड।) कनिष्ठभ्राता। तत्पर्यायः। यवीयान् २ कनिष्ठः ३ अवरजः ४। इत्यमरः। जघन्यजः ५ कनिष्ठः ६। इति जटाधरः। अनन्तरः ७। इति शब्दरत्नावली।

अनुजा, स्त्री, (अनु पश्चात् जाता, अनु+जन्+ड+ स्त्रियां टाप्।) कनिष्ठा भगिनी। यथा,—
"भ्रातृजानुजामार्गं प्रद्युम्न वपुषि पदं"।
इति विशारदतन्त्रं।

[अनु]जीवी, [न्] त्रि, (अनुजीवति, अनु + जीव् + [णि]नि।) दासः। तत्पर्य्यायः। सेवकः २ अर्थी ३। [इ]त्यमरः॥ अनुचरः। इति हलायुधः॥ ("अनुजीविना पराधिकारचर्चा न कर्त्तव्या"। इति हितोपदेशः।)

[अनु]ज्ञा, स्त्री, (अनु + ज्ञा + भावे अङ्।) आज्ञा। अनुमतिः। यथा, "नान्योर्न्न ब्राह्मणयोर्न्न गुरुशिष्ययोरन्तरा व्यपेयात् अनुज्ञया तु व्यपेयात्"। [इ]ति तिथ्यादितत्त्वम्॥

[अनु]तरः, स्त्री, (अनुतीर्य्यते नदी उत्तीर्य्यते अनेन, अनु + तॄ + अप्।) आतरः। तरपण्यम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ पारानी कडी। इति भाषा।

[अनु]तर्षः, पुं, (अनु + तृष् + भावे घञ्।) तृष्णा। अभिलाषः। मद्यपानपात्रम्। इति मेदिनी॥

[अनु]तर्षणं, क्ली, (अनु + तृष् + करणे ल्युट्।) चषकः। सुरापानपात्रम्। इत्यमरः॥

[अनु]तापः, पुं, (अनु + तप् + भावे घञ्।) पश्चात्तापः। इत्यमरः॥ पस्तान इति भाषा। ("चिरसम्मोहशयनादुत्थितस्य तदात्मनः। हाहाकारोऽनुतापः स्यात् स्वकर्म्मस्मृतिसम्भवः"॥ इति सद्भावे।) ("ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि"॥ इति मनुः।)

[अ]नुत्तमः, त्रि, (नास्ति उत्तमः उत्कृष्टो यस्मात् सः।) श्रेष्ठः। प्रधानः। इत्यमरः॥ ("श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुतिष्ठन् हि मानवः। इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्"। इति मनुः।) नञ्समासे तु अधमः॥

[अ]नुत्तरः, त्रि, (नास्ति उत्तरः प्रधानं यस्मात्, न उत्तरः इति नञ्समासो वा।) मुख्यः। इति हेमचन्द्रः॥ श्रेष्ठः। प्रतिजल्पविवर्जितः। प्रत्युत्तरहीनः। इति मेदिनी॥ स्थिरः। इति धरणी॥ अधः। दक्षिणदिक्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ प्रत्युत्तराभावे स्त्री। यथा, "भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरात्"। इति नैषधम्॥

अनुदयः, त्रि, (नास्ति उदयः उन्नतं यस्मात्, न उदयः इति वा।) अनुच्चः। मञ्जरीशो तु अनुच्चः॥

अनुदात्तः, पुं, (उत् + आ + दा + क्त, न उदात्तः इति नञ्समासः।) वेदगाने नीचस्वरः। यथा, "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः"। इति शब्दरत्नावली॥ ("उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः" इति पाणिनिः।)

अनुदारः, त्रि, (न उदारः इति नञ्समासः नास्ति उदारो यस्मात् इति वा।) अतिशयदाता। अदाता। अतिमहान्। अमहान्। अनुगतदारः। यथा, "यस्मिन् प्रसीदसि शुभः स भवत्युदारोऽनुदारश्च"। इति मम्मटभट्टः॥

अनुदिनं, क्ली, (दिने दिने इति वीप्सायामव्ययीभावः।) प्रतिदिनम्। प्रत्यहम्। यथा,—
"पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोगी
कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः"।
इति श्रीचैतन्यदेवः॥

अनुद्रुतं, क्ली, (अनु + द्रु + क्त।) तालविशेषः। स तु द्रुतार्द्धं मात्राचतुर्थभागो वा। यथा,—
"अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयं द्रुतार्द्धञ्चाप्यनुद्रुतम्"।
इति शब्दरत्नावली॥ अनुधाविते त्रि। यथा,—
"अनुद्रुतः सयति येन केवलं
बलस्य शत्रुः प्रशमस्य शीघ्रता"।
इति माघः॥

अनुधावनं, क्ली, (अनु + धाव् + भावे ल्युट्।) पश्चाद्धावनम्। अनुसन्धानम्। यथा,—
"तस्मिन् कुरङ्गशावाक्षी मुञ्च चित्तं निवारय।
न तन्मनस्त्वदधीनं वृथा तत्रानुधावनम्"॥
इत्युद्भटः॥

अनुनयः, पुं, (अनु + नी + भावे अच्।) विनयः।
("कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षे-
र्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम्"।
इति रघुवंशे।) तत्पर्य्यायः। प्रणिपातः २ प्रणतिः ३। इति हेमचन्द्रः॥ (सदाचारः। क्रोधोपनयः।
"एवं रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणानुनयं तथा"।
इति रामायणम्।)

अनुपदं, क्ली, (अनु पश्चात् पद्यते गच्छति, अनु + पद् + पचाद्यच्।) अनुगः। पश्चाद्गामी। इत्यमरः॥ (त्रि, पदस्य पश्चात् इति अव्ययीभावे अन्वक्। अनन्तरम्। अव्यवहितोत्तरकालम्।
"अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः"।
आश्रियाननुपदं समस्पृशत्
दर्भपाटिततलेन पाणिना"।
इति रघुवंशे।)

अनुपदी, [न्] त्रि (अनुपदमन्वेष्टा अनुपद + इन्।) अन्वेष्टा। अन्वेषणकर्त्ता। इति हलायुधः॥

अनुपदीना, स्त्री, (अनुपद + अनुपदं बद्धा इत्यर्थे खः तस्य ईनः स्त्रियां टाप्।) पदायतोपानत्। इत्यमरः॥ बुट् इत्यादि भाषा।

अनुपमः, त्रि, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्य सः।) उपमाशून्यः। उत्तमः। इति मेदिनी॥ (सर्व्वोत्कृष्टः। सादृश्यरहितः।
"बलं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं मम"।
इति रामायणे।)

अनुपमा, स्त्री, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्याः सा।) कुमुदनामदिग्गजयोषा। इत्यमरः॥ सुप्रतीकनामदिग्गजस्त्री। "भवेदनुपमा सुप्रतीकिन्यां स्त्री त्रिषूत्तमे"। इति मेदिनी॥

अनुपातः, पुं, (अनु + पत् + भावे घञ्, अनुरूपः त्रैराशिकेन पातः। पाटीगणितोक्तेन त्रैराशिकेन युक्त्या सम्पातः।) पश्चात्पतनम्। पूर्व्वोक्तापायानुसारेण अपरापातः। यथा,—
"पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्
तदन्तविश्लेषवशेन सदा किं।
प्रकाशकैरित्यनुपातयुक्त्या
युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम्"॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः॥

अनुपातकं, क्ली, (पातयति निरयं प्रेरयति, पत् + णिच् + ण्वुल्। पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशं प्रादिसमासः।) वेदनिन्दादिजन्यपापविशेषः। तानि च विष्णुना दर्शितानि, यथा,—"यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्व्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानमिति"।) महापातकसदृशपापविशेषः।
तत् पञ्चविधप्रकारं, यथा,—

समुत्कर्षे मिथ्यावचनं	१
तत् द्विविधं। आत्मगामि।	
अन्यप्राणपूर्व्वकपरगामि च।	
राजगामि पैशुन्यं	१
गुरोर्मिथ्यादोषकथनं	१
एतत्त्रयं ब्रह्महत्यासमम्॥	३
वेदत्यागः। स तु अधीतवेदविस्मरणम्।	१
वेदनिन्दा	१
कौटसाक्ष्यं	१
तद्द्विविधं। ज्ञातस्याकथनं। मिथ्याकथनञ्च।	
सुहृद्वधः	१
स तु ब्राह्मणव्यतिरिक्तमित्रवधः।	
ज्ञानपूर्व्वकाभ्यासेन गर्हितान्नस्य अर्थात् अन्त्यजान्नस्य भक्षणं	१
ज्ञानपूर्व्वकाभ्यासेन गर्हिताद्यस्य अर्थात् छत्राकादेर्भक्षणं	१
एतत् षड्विधं सुरापानसमम्॥	६
निक्षेपहरणं	१
नरहरणं	१
अश्वहरणं	१
रजतहरणं	१
भूमिहरणं	१
हीरकहरणं	१
मणिहरणं	१
एतानि सप्त स्वर्णस्तेयसमानि॥	७
सयोनिस्त्रीगमनं	१
कुमारीगमनं	१
अन्त्यजागमनं	१
सख्युः स्त्रीगमनं	१
औरसेतरपुत्रस्त्रीगमनं	१
पुत्रस्यासवर्णस्त्रीगमनं	१
एतानि षट् विमातृगमनसमानि॥	६
मातृष्वसृगमनं	१
पितृष्वसृगमनं	१
श्वश्रूगमनं	१
मातुलानीगमनं	१
शिष्यस्त्रीगमनं	-

नन्दिनीव्रतम्	१
आपोऽर्कमार्कण्डेयव्रतम्	१
प्रत्यक्षव्रतम्	१
राधिव्रतम्	१
प्रायश्चित्तव्रतम्	१
सावित्रीव्रतम्	१
ज्वालिव्रतम्	१
सर्वोत्तमाव्रतम्	१
एतानि व्रतोद्यम सुधकृष्ण- मन्यव्रतानि ।	११

इति प्रायश्चित्तविवेकधृतम् । ६२

अनुप्राशं, स्त्री (अनु+प्र+अश+भावे ल्युट्।) बाल्यावस्था । भोजनेन सह जलभोजनादि यत् । यथा —
"अनुप्राशनविधिरेव करोति विविधान् गुणान्"।
इति वैद्यकं ।

अनुबन्ध्य पुं, (प्रधानमनुबध्यते तन्त्रविषयत्वेनैव यत्र कार्यात् प्राप्तिमात्रात् ।) पशुः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अनुप्रासः, पुं, (रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण वर्णानामासः न्यासः, अनु-प्र+अस+घञ् ।) शब्दालङ्कारविशेषः । यथा,—"वर्णसाम्यमनुप्रासः" इति काव्यप्रकाशः ।
"वर्णानामेकरूपत्वं यदि पादे विधीयते"।
इति काव्यचन्द्रिका । अस्य विवरणं अलङ्कार शब्दे द्रष्टव्यम् । ("वर्णसाम्यमनुप्रासः शब्दालङ्कार विशेषः अत्र वर्णसाम्ये स्वरूपमात्रेऽपि, स्वर मात्रेऽपि स्वरूपवैचित्र्याभावात् न शक्तिः । स तु पञ्चधा, छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासः श्रुत्यनु- प्रासोऽन्त्यानुप्रासो लाटानुप्रासश्चेति । अनुप्रास शब्दस्य रसेऽप्यनुगतस्य वर्णस्य न्यासः" । इति सा- हित्यदर्पणे ।)

अनुप्लवः, पुं, (अनु पश्चाद्भावेन प्लवते गच्छति अनु+ प्लु+पचाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः । ("सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणाम्" । इति रघुवंशे ।)

अनुबन्धः, पुं, (अनु+बन्ध्+भावादौ यथायथं घञ् ।) दोषोत्पत्तिः । प्रकृत्यादिः । चौरिकाद्येन प्रवृत्त्यादिरेव । निबन्धः । बन्धविभवोद्धरणी पदार्थः । मुख्यानुयायी शिशुः । शिखा पात्रेषु मुख्य विनियोगानुयायि च । मुख्यानुयायी शिशुरेवेति तत्र शब्दमिति भागी । प्रकृत्यादिप्रत्ययेषु । प्रकृत्यादि अपि तत्र । इत्य- मरभरतौ । दोषोत्पादे यथा,—
"अनुबन्धं मुखार्थ एको निपीडयतामिति"।
तिलकरी यथा । चौरे प्रकृत्यादिनुबन्धे चौरः । प्रकृत्यादिनुबन्धे यथा । मौञ्जिमनुबन्ध कृतः । शिशौ यथा । "पादपानुबन्धेन गतामृतो मधुरम्" । इत्यमरटीकायां भरतः । वर्गः । इति मेदिनी । आरम्भः । इति शब्दरत्नावली ।

अविच्छेदादिविषयस्वल्पप्रमादमात्रादि । देवघरमते गानादिदोषाद्यसम्भवात् ।

अनुबन्धी, स्त्री, (अनुबध्यते अविच्छेदेन व्याप्य ग्रहेऽनया अनु+बन्ध+करणे घञ्, ततो गौरा दित्वात् ङीष् ।) हिक्का । तृष्णा । इति मेदिनी । ("अनुबन्धा हिक्का दोषे पादे मुख्यानुयायिनि । हिक्कायां महतामादौ प्रवृत्त्यानुबन्धने । अनुबन्धी तु विज्ञेया तृष्णायामपि योगिभिः" । इति मेदिनी ।)

अनुबोधः, पुं, (अनु+बुध्+णिच्+भावे घञ् ।) गन्धोद्दीपनं पूर्वपूर्वानुभूतस्य गन्धादेः पुनः विधिविधेन पुनः पूर्ववत्सम्बोधनम् । तत्पर्यायः । प्रबोधः २ । इत्यमरः । शब्दरत्नावली ।

अनुभवः, पुं, (अनु+भू+भावे अप् ।) स्मृतिभिन्न ज्ञानम् । अनुभावनादि । प्रत्यक्षादिज्ञानम् । तत्- पर्यायः । उपलब्धिः २ इत्यमरः ।

अनुभावः, पुं, (अनुभावयति बोधयतीति, अनु+भू +णिच् करणे अच् ।) प्रभावः । भावबोधकं चेष्टा । कर्त्ता मतिनिश्चयः । कर्त्ता अभिप्रायक निश्चयः । निश्चयमात्रेऽपि । भावबोधकः । रसादि उत्पन्नसूचकादि । स च भावानामनुभूतेन सूचनादिरूपः । इत्यमरभरतौ । शब्दमरटीका । (शिरसा । निर्मलता । सामर्थ्यादिता । तेजः । यथा —
"नरपतिकुलभूत्यैर्गर्भमाधत्त राज्ञी कुलमभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः" ।
इति रघुवंशे ।)

अनुभूतिः, स्त्री, (अनुभवनं अनु+भू+क्तिन् ।) अनुभवः । सा चतुर्विधा । प्रत्यक्षं १ अनुमितिः २ उपमितिः ३ शाब्दबोधः ४ । इति भाषापरिच्छेदः ।

अनुभूतार्थप्रतिस्मृतिः, स्त्री, (अनुभूतार्थस्य प्रतिस्मृतिः पुनः स्मरणं तदर्थप्रतिपत्तिर्न विषयसंस्कारेऽश्वत्थ न +प्रति+स्मृ+करणे क्तिन् ।) संस्कारः । अनु- भवनं वासनाख्य अविस्मरणावगम् न नाम संस्कार इति भावः ।

अनुमतकर्मकारी, [न्] त्रि (अनुमतमनुमतं कर्म कर्मकारणं, तत्करोति य: अनुमतकर्म+ कृ+णिनि पचपदसमासः ।) विधिवत्पाठा विहितकर्म्मकर्त्ता । आज्ञया कार्य्यकर्त्ता च । इति सन्तानहारप्रस्ताव । भाषी इति भाषायां भाषा ।

अनुमतिः, स्त्री, (अनु+मन्+भावे क्तिन् । कला हीनोऽपि पूर्णिमादिविशिष्टकालविशेषादिना अनु- मन्यतेऽसौ अनु+मन्+अधिकरणे क्तिन् ।) सम्मतिः । आज्ञा । कलोनचन्द्रा पूर्णिमा । चतु र्दशीयुक्ता पूर्णिमा । इति मेदिनी ।
("कुर्य्यात् चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च । सहद्यावापृथिवीभ्यां तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः" ।
इति मनुः ।)

अनुमरणं स्त्री, (अनु+मृ+भावे ल्युट् ।) पश्चा न्मरणम् । भर्तरि मृते तस्य मृताशौचादिसमाप्त्य- न्तर्विवक्षितोऽन्यत्रपूर्वेण स्त्रिया मरणम् । यथा—
"मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्यव्यवस्थिता ।
विभाव्योऽपि पत्या सह दृष्टिं गमिष्यति मातुरेव" ।
इति सहमरणं । आज्ञया तिथेयमात्र सूचि ।
"प्रथम् विधिं समास्थाय न स्त्रिया ह्यनुमर्त्तुमि" ।
अनुमरणं । मृतमा तव अर्थविरतोरत पूर्वेण स्त्रिया मरणं । यथा,—
"सर्वानुमरणे साध्वी या पुमांसि तपस्विका । ज्ञानात्मोधमुदात्मोदया भर्त्ता पुमा तस्य सम्" ।
इति महाभारत ।

अनुमा, स्त्री, (अनु+मा+भावे अङ् ।) अनु- मितिः । अनुमानं । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अनुमानं क्ली, (अनु+मा+ल्युट् ।) अनुमिति- करणं । अनुमितिः । इति सिद्धान्तमुक्तावली । तत्पर्या- यः । अनुमा २ इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अनुमापीतिका, स्त्री, (अनुमानेन पठिता यस्य तत्- द्रव्यकः ।) वन्या । रता । इति शब्दार्णव ।

अनुमितिः, स्त्री, (अनु+मा+क्तिन् ।) अनुमान विधेयः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानं । यथा,—"पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्याकार ज्ञानम् । अस्या व्याप्तिज्ञानं करणम् । परामर्शो व्यापारः" । इति भाषापरिच्छेदः ।

अनुमोदित त्रि, (अनु+मुद+णिच्+कर्म्मणि क्तः ।) सम्यगनुमोदितं । अनुमतः । यथा,—
"ममैव वचनमिदं तस्मे वा ह्यनुमोदितम्" ।
इति श्रीभागवते ।
("आस्यमौलि विताङ्गीन मनोऽपि मुनिपत्नाया । भूयसे पतिकीर्त्तिता विधिमिवानुमोदिता" ।
इति वाल्मीकिः ।)

अनुयायी, [न्] त्रि (अनुयाति पश्चात् गच्छति अनु+या+णिनि ।) अनुगः । पश्चाद्गामी । यथा । मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुबन्धे बन्धरः ।

अनुयुक्, पुं, (अनु+युज्+क्विप् ।) अनुवर्त्तीता । इति महाभारत । (अभियुक्त । शिक्षक । शिक्षा- शिक्षकार्थी । अभ्यस्तक ।)

अनुयोगः, [ग] पुं (अनु+युज्+घञ् ।) अर्थ- प्रश्नः । इति महाभारतं । (प्रश्नकर्त्ता ।)

अनुयोगः, पुं, (अनु+युज्+घञ् ।) प्रश्नः । इत्यमरः ।

अनुयोगकृत्, पुं, (अनुयोगं प्रश्नविषयसन्देहं करोति विनयेन, अनुयोग+कृ+क्विप् ।) आचार्य्यः । इति हेमचन्द्रः ।

अनुयोजनं क्ली, (अनु+युज्+णिच्+ल्युट् ।) प्रश्नः । इति हेमचन्द्रः ।

अनुयोज्यः त्रि (अनुयुज्यते नियुज्यते अनु+ युज्+प्रश्नार्थे ण्यत् ।) नियोज्यः अनुसूतेन नियोगेऽनुसरणीयः कर्म्मणि यत्नकः । (प्रष्टव्यः । नियोज्यः ।
"ममैवानुयोज्यो भूयात् योऽनुयोज्यो यथाविधि"
इति मनुः ।)

अनुरक्तः, त्रि, (अनु+रञ्ज+कर्त्तरि क्तः ।) अनु- रागः । अनुरागयुक्तः । यथा,—
"अनुरक्तो द्रवान् पुं सि विरक्तो दूषयति च" ।
इत्यमरः ।

अनुरञ्जन, क्ली, (अनु + रन्ज + भावे ल्युट् ।) अनुराग । हर्षजननं । यथा,—विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिन्दीवरेति जयदेव ॥ (प्रीतिजनन । आह्लादन । आराधनं । "युक्त प्रजानामनुरञ्जने स्यात्तस्मात् यशो यत् परमं धन व" । इति उत्तरचरिते ।)

अनुरत, त्रि, (अनु + रम् + कर्त्तरि क्त ।) अनुरागविशिष्ट । प्रीत । अनुरक्त । अनुपूर्व्वरमधातो कर्त्तरि क्त ॥
("धर्म्मानुरतमव्यग्रं शान्त सूनृतभाषिणम्" ।
इति भारते) ॥

अनुरति, स्त्री, (अनु + रम् + भावे क्तिन् ।) अनुराग । इति हेमचन्द्र ॥

अनुराग, पु, (अनु + रन्ज + भावे घञ् ।) प्रीति । आसक्ति । तत्पर्य्याय । रति २ राग ३ अनुरक्ति ४ । इति हेमचन्द्र ॥
("आरटकितेन प्रथयति मय्यनुराग कपोलेन" ।
इति शाकुन्तले ।)

अनुरागी, [न्] त्रि, (अनु + रन्ज + कर्त्तरि घिनुण् कुत्व निपातनात् नलोपश्च ।) अनुरागविशिष्ट । अनुरक्त । इति शब्दरत्नावली ॥

अनुराधा, स्त्री, (राधा विशाखामनुगता, कुगतिप्रादयइति सूत्रेण समास ।) सप्तदशनक्षत्र । तस्या रूप । सर्पाकृतिसप्ततारामय । इति कालिदास । "बलिनिभताराचतुष्टयात्मक" । इति दीपिकाटीका ॥ अस्या अधिदेवता मित्र । तत्र जातफल । यथा,—

"सत्कीर्त्तिकान्तिश्च सदोत्सव स्या-
ज्जेता रिपूणाञ्च कलाप्रवीण ।
स्यात्सम्भवे यस्य किलानुराधा
सम्पत्तनादौ विविधो भवेत् ॥"

इति कोष्ठीप्रदीप ॥

अनुरूप, त्रि, (रूपमनुगत प्रादिसमास ।) तुल्यरूप । सदृश । यथा,—
"देवानामनुरूपा हि चरन्त्येते महीतले" ।
इति रामायण ॥ (तुल्यगुण । योग्य ।
"तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुक" ।
इति रघुवंशे ।) ॥

अनुरोध, पु, (अनु + रुध् + घञ् ।) आराध्यादेरिष्टसम्पादन । उपरोध । ("तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि वधू जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गत" । इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्य्याय । अनुवर्त्तन २ । इत्यमर ॥

अनुलाप, पु, (अनु वार वार लपनं, अनु + लप् + भावे घञ् ।) पुन पुन कथन । पुनरुक्ति । इत्यमर ॥

अनुलेपन, क्ली, (अनु + लिप + भावे ल्युट् ।) गात्रे गन्धद्रव्यादिलेपन । तद्द्रव्यञ्च । तस्य गुणा । प्रीत्योजस्शुक्रवृद्धिकारित्व । घर्म्मदौर्गन्ध्यतन्द्रातापश्रमनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ ("निरस्तमाल्याभरणानुलेपना" । इति ऋतुसंहारे ।)

अनुलोम, पु, (अनुपूर्व्वात् लोमशब्दात् अच्, प्रत्यन्ववेति अच् ।) यथाक्रम । अविलोम । यथा,—
"वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका" ।
इति तन्त्रसारे नारदवचन ॥ (क्रमानुगत । अनुकूल ।
"अजानप्यनुलोमार्थान् प्रवाच कृतिना गिर" ।
इति शिशुपालवधे ।)

अनुलोमज, त्रि, (अनुलोमेन यथाक्रमेण जात, अनुलोम + जन + ड, उपपदसमास ।) अनुलोमजात । अप्रतिलोमज । यथा । ब्राह्मणात् क्षत्रियागर्भजात । क्षत्रियात् वैश्याया जात । इत्यादि उत्तमादधमाया जात । यथा,—
"सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजा ।
अन्योऽन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषत " ॥
इति मनु ॥

अनुवत्सर, पु, (अनुकूलोवत्सर, प्रादिसमास ।) वर्ष । इति हेमचन्द्र ॥ संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतवत्सरविशेष । अस्मिन् वर्षे धान्यदाने महाफलं । शकाब्दात् पञ्चभिर्हृते य शेषस्तिष्ठति तेन एकादिक्रमेणास परि-इदा-अनु उद्ग पूर्व्वसंवत्सरसञ्ज्ञका वत्सरा भवन्ति । इति मलमासतत्त्व ॥

अनुवर्त्तन, क्ली, (अनु + वृत् + भावे ल्युट् ।) अनुरोध । इत्यमर ॥ व्याकरणमते पूर्व्वसूत्रस्थितपदादेरनुवृत्ति ॥ (पश्चाद्गमन । अनुसरण । "इदानीं तदाज्ञानुवर्त्तनं उचितम्" । इति हितोपदेशे ।)

अनुवाक, पु, (अनूच्यते अनु + वच् + घञ्, कुत्व ।) ऋग्यजु सामसमूह । इत्यमर ॥ वेदविशेष । इति सुभूति ॥ ("जेतुं जैमानय खलु शपन् सूक्तसामानुवाकान्" । इति महावीरचरिते ।)

अनुवाद, पु, (अनु + वद् + घञ् ।) कुत्सितार्थवाक्य । इति शब्दरत्नावली ॥ पुनरुक्ति । उक्तस्य पुन कथन । यथा,—
"विरोधे गुणवाद स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मत" ॥
इति शुद्धितत्त्वटीका ॥ वाचारम्भनमात्र । यथा,—

"विनानुवाद न च तन्मनीषित
सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत् पुमान्" ।

इति श्रीभागवत ॥

अनुवासन, क्ली, (अनु + वास + सौरभ्ये भावे ल्युट् ।) स्नेहनं । धूपन । इति हेमचन्द्र ॥ स्नेहवस्ति । यथा,—
"अथानुवासन स्नेहवस्तिधूपनयोरपि" ।
इति मेदिनी ॥
"द्विधा वस्ति परिज्ञेयो निरूहश्चानुवासन ।
कषायाद्यैर्निरूह स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासन" ॥
इति वैद्यक ॥

अनुवृत्ति स्त्री, (अनु + वृत् + क्तिन् ।) अनुवर्त्तन । अनुरोध । इति । हेमचन्द्र । व्याकरणमते,—
"पूर्व्वसूत्रस्थितपदस्य परसूत्रेषूपस्थिति" । तत्पर्य्याय । अधिकार २ । सा त्रिविधा यथा,—
"सिंहावलोकिताख्यश्च मण्डूकप्लुतिरेव च ।
गङ्गास्रोत इति ख्यात अधिकारास्त्रयो मता" ॥
सिंहावलोकितो यथा । वावृतोरन्ते ङ्लक्षात् दात इति पदस्य अव्यवहितपूर्व्वेषूपस्थिति ॥ मण्डूकप्लुतिर्यथा । टा ङिङ् ङे ङसोरत्यस्मात् अन इति पदस्य आत्मिममर्व्यत्त्रोपस्थिति ॥ गङ्गास्रोतो यथा । दे सि शौ अस्मिन्नस्मात् वेरिति पदस्य तद्धितपर्य्यन्तेषूपस्थिति ॥ इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास ॥ (अनुवर्त्तन । अनुसरण । अनुमोदन । अनुरञ्जन ।

"नमस्कृत्याभ्यासकृति विविक्तयत
तदानुवृत्ति न च मर्षमुमहे" ।

इति कुमारसम्भवे । अनुकरण । "यासा सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्ति परा" । इति साहित्यदर्पणे ।
"कामानुवृत्तिर्यातुर्व्वामपि यकुशिक्षित वत्सेन" ।
इति उत्तरचरिते ।)

अनुव्रजन, क्ली, (अनु + व्रज + भावे ल्युट् ।) अनुव्रज्या । गृहागतानां शिष्टानां गमनसमये कियद्दूरपर्य्यन्तपश्चाद्गमनरूपशिष्टाचार । आग वाडान इति भाषा । यथा,—
"आयान्तमग्रतो गच्छेत् गच्छन्त तमनुव्रजेत्" ।
इति तन्त्रसारे गिरिजाकल्पद्रुम ॥

अनुशय, पु, (अनु + शी + भावे अच् शय दुष्टमनुगत प्रादिसमास, दुष्टानुगते त्रि ।) दीर्घद्वेष । पूर्व्ववैरत । अनुताप । इत्यमर । ("अनुशयाद्दनुरोटिमि पोतुक" । "जनशयदुखायेद हृदयदय सम्प्रति विशुद्धम्" । इति शकुन्तले ।) द्वेष । अनुबन्ध । इति मेदिनी ॥ (क्रोध । पश्चात्तापादिकारणात् विप्रतिपत्ति । यथा,—
"क्रयविक्रयानुशयो विवाद स्वामिपालयो" ।
इति मनु ।)

अनुशयाना, स्त्री, (अनु + शी + शानच्, अनुतापकर्त्तरि त्रि ।) परकीयान्तर्गतनायिकाभेद । तस्या लक्षण । इष्टहानिजनितानुतापवती । सा त्रिधा । वर्त्तमानसङ्केतस्थानविघट्टनेन १ भाविसङ्केतस्थानाभावशङ्कया २ स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थाने भर्त्तुर्गमनानुमानेन ३ । इति रसमञ्जरी ॥

अनुशयी, स्त्री, (अनुशय्यते अनुलक्ष्यतेऽनया, अनु + शी + अच्, गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुद्ररोगान्तर्गतपादरोगविशेष । तस्य लक्षण ।
यथा,—
"गम्भीरामल्पसंरम्भा सवर्णामुपरिस्थिता ।
पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्त प्रपाकिनीं" ॥
इति माधवकर ॥ तच्चिकित्सा यथा,—
"हरेदनुशयीं वैद्य क्रियया श्लेष्मविद्रधे" ।
इति भावप्रकाश ॥

अनुशयी, [न्] त्रि, (अनु + शी + इनि ।) दृढवत्प्रणामस्वरणमूले शेते य । यथा । "य सपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्त कुलाय यथा" । इति श्रीभागवतं ॥ (अत्यर्थमासक्त । अनुरक्त । पश्चात्तापयुक्त । अनुशोचनपर ।)

अनुशार, पु, (अनुशृणाति हिनस्ति, अनु + शॄ + अच् ।) राक्षस । इति शब्दमाला ॥

अनुशासनं क्ली, (अनु + शास् + भावे ल्युट् ।) आदेशः । आज्ञा । यथा —
"इमेऽपि मयका पुत्रा धान्यमानाऽनुशासनम्" ।
इति भीष्मपर्व । कथनम् । यथा वामपिङ्गलानुशासनमिमसरः । (उपदेशः । निर्देशकरणम् ।
"अर्हितवीर भूतानां कार्यं मेधोऽनुशासनम्" ।
इति मनुः ।)

अनुशीलनं, क्ली, (अनु पौनःपुन्येन शीलनमभ्यासः, अनु + शीलि + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनरभ्यासः । पुनः सेवनं । यथा —
"भानुभक्तेन भक्तानुशीलन मतिरुत्तमा" ।
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ।

अनुशोचनं क्ली, (अनु + शुच् + भावे ल्युट् ।) अनुशोचना । पश्चात्तापः । अनु २ शोक २ शुच ३ । इति शब्दरत्नावली ।

अनुषङ्ग, पुं (अनु + सञ्ज + भावे घञ् ।) कारुण्यम् । दया । इति शब्दार्थः । एकत्रान्वितपदस्यान्यत्रान्वयः । यथा । योऽयोगवाक्यभेदमिभावी यथाभिलाषमुपन्नं योऽयोऽन्यत्र । भावे उपयद आवश्यकतः विषमनेऽनुषङ्गः । यथा । मञ्जिष्ठादि-धूमपाताय तस्मादक्रिमाम् । प्रसङ्गः । सम्बन्धेऽपि यथाचनवक्तामि लिखि । यथा —
"विनाविना नया नान्ये कुनुमाञ्जलयो मुनि" ।
इति स्मृतिः ।

अनुष्टुप् [भ्] स्त्री, (अनु सततं स्तौत्यनया अनु + स्तुभ + क्विप् कर्त्ते ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली । अक्षराष्टकं छन्दः । सा तु समार्द्धसमविषमभेदैस्त्रिधा तत्र विषम प्रतिपादयोदा । तत्र लक्षणं ।
"पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
गुरु षष्ठन्तु पादानां शेषेष्वनियमो मतः ।"
इति छन्दोमञ्जरी । अस्याः प्रकाराः २५६ । इति पिङ्गलः ।

अनुष्ठानं क्ली, (अनु + स्था + भावे ल्युट्) । कर्म्मारम्भः । करणं । यथा —
"कृत्वा पौर्वदैवेन कर्म्मानुष्ठानमञ्जसी ।
(उपचारणं । अवस्थापनं । उपयोगिता । आनुकूल्यं । कार्य्यकरणं । अभ्यासः । अनुशीलनं । चर्च्चा ।
"अनवधिनिरविद्याद्यनुष्ठानमोदिते" ।
इति राजतरङ्गिणी ।
"अतः विषमनुष्ठानं कथम् कुर्य्यादविघ्न" ।
इति मनुः । शास्त्रविहितकर्त्तव्यविधानम् ।
"विश्वनुष्ठानविनष्टं यावन्नाश्रयवर्त्ति" ।
इति कथासरित्सागरे ।)

अनुष्णं, क्ली, (न उष्णं, नञ्समासः ।) उत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ।

अनुष्ण, त्रि (न उष्णः नञ्समासः ।) अलसः । इत्यमरः । शीतलः । शीतकः । अकर्म्मणः इत्यन्यत्र ।

अनुष्णवल्लिका, स्त्री, (अनुष्णा शीतला वल्ली अस्ति यस्याः ।) नीलदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ।

अनुसन्धानं क्ली (अनु + सम् + धा भावे ल्युट् ।) अन्वेषणं । चेष्टा । इत्यादितत्त्वानुसन्धानपरा विधि चातुर्म्मास्यः ।

अनुसारः, पुं (अनु + सृ + भावे घञ् ।) अनुसरणं । अनुगमनं । अनुगमः । यथा —
"अथ मौर्वीविधि दृष्टे च शास्त्रानुसारतः" ।
इति वैद्यकशास्त्रं ।

अनुहार पुं (अनु + हृ + घञ्) अनुकारः । सदृशी करणं । अनुकरणबैशसादिरूपावरणं । इत्यमरः । अनुकृतिः । इति हैमचन्द्रः ।
("अनुहारमनुहारम् पितो सप्तरुपद्रतम्" ।
इति शाकुन्तले ।)

अनुहाव, स्त्री (उभे उभे वीणावाद्यानिवीनाः ।) प्रतिरूपं । मर्यादा । अनुकरणं । नायकदम्पत्यो वीणावादप्रयत्नेनानुवीनाभवमाना ।

अनूपं,स्त्री. (अनु + अप् + समर्थे वा, अपूर्वादीनाम् इति कुगम् ।) कूलं । तटः । तीरं । वनौघः । इति मेदिनी ।

अनूप,पुं (अनु + अप् + समर्थे वा, अपूर्वादीनाम् इति कुगम् ।) जलप्रायः । कूलप्रायः । इति मेदिनी ।
(कच्छ । कूलं । अम्भाव । तीर ।
"अनूपं तु कूले तीरे देशे स्यात् जलप्रदे" ।
इति मेदिनी ।)

अनूचान, पुं (अनु + वच् + क्विप् तस्य कानच् ।) साङ्गवेदविचक्षणः । विद्याविनयसम्पन्नवेद वेत्ता । इत्यमरः ।
("इयमुपागताऽनूचाना मीतिमन्तमविनयवा" ।
इति कुमारसम्भवे ।
"स्वाध्यायाधिके यज्ञे वोऽनूचानास्तपो महान्" ।
इति मनुः ।)

अनूचान, त्रि (अनु + वच् + क्विप् तस्य कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवान् अनेनैवाभिवादिता नाम ।) विनीतः । वचितः । इति मेदिनी ।
(साङ्गवेदविचक्षणः ।
"अनूचानो विनीते स्यात् साङ्गवेदविचक्षणे" ।
इति मेदिनी ।
विद्याप्रवचनादिविषयकचरित्रशिक्षासम्पादी, यथा,
"इयमुपागताऽनूचाना मीतिमन्तमविनयवा ।
इति कुमारसम्भवे ।
"स्वाध्यायाधिके यज्ञे वोऽनूचाना स यो महान्" ।
इति मनुः ।)

अनूढ, त्रि (वह + क्त्रीति वा अभिपातकः यति नञ्समासः ।) अविवाहिता । कारक इति नाना । यथा,—
"वविवेकमनोऽनूढे भीरुः पाकमतिमवाप" ।
इत्यमरः ।

अनूदं, त्रि (अनु + उद + अच् अभिधानं ।) अनुवादः । अनुवर्णितं । अनुवर्णितः प्रकाशः । इति अभिज्ञानशाकुन्तले ।

अनूर्ध्व,त्रि (न ऊर्ध्वं नञ्समासः ।) अधस्तं । अधस्ति । पूर्व्वं । इति चण्डालः । (अधोगत । अनूना । "इत्यामूर्ध्वं कार्ममेवेति" । इति रघुवंशे ।)

अनृजु,त्रि (न ऋजुः नञ्समासः, तस्य भार्य्ये नञ् ।) असरल । कुटिलं । शठः । इत्यमरः ।

अनूप, त्रि, (अनुगता आपोऽत्र, अस्मान्नः अप् अस्य ऊर्त्तं ।) जलप्रायदेशः । कच्छाभिधानं । जलप्रधानः । अनूपादेशः २ । इत्यमरः । तत्र इक्षुः । शीतलं । पिच्छिलं । वातश्लेष्मारोग्य । इत्यमरः । इति राजवल्लभः । गवाश्वादिपञ्चपशुयुक्तः । पुष्पं । बहलं । चिक्कणं । मधुरं । स्नेहभावं । स्निग्धं । अभिष्यन्दि । श्लेष्मवर्द्धन दृष्टिप्रमाणितिरोधकृच्छ्र । इति राजनिर्घण्टः ।

अनूप, पुं (अनुगता आपोऽत्र, तादृशे । अनूपाः प्राचीनाधोत्तरदेशवर्ति जलाधिक्य) महिषः । इति त्रिकाण्डशेषः । (जलप्रायः । कच्छः । जलभूयिष्ठः । "अनूपो महिषे जलप्रायदेशे च पाथसि" । इति मेदिनी ।)

अनूपजं, क्ली, (अनूपे जलप्रायदेशे जायते, अनूप + जन् + ड उपपदसमासः ।) आर्द्रकं । इति राजनिर्घण्टः ।

अनूपदेश, पुं, (अनूपा जलप्राया देशः कर्म्मधारयः) जलप्रायदेशः । तस्य लक्षणं यथा,—
"नदीपल्वलशैलाढ्यः कोकिलकुरङ्गुच्छः ।
हंसचक्रवाकवकबलाकादिविराजितः ।
शशोक्षसूकरपृषतरोहितमृगाकुलः ।
मधुपैकसुखमुक्तो शालावनसमाश्रितः ।
कलेक्षुशालिभिर्वीरकान्तोऽतिसेवितः ।
अनूपदेशो वातघ्नो वातश्लेष्मकारकः" ।
इति भावप्रकाशः ।

अनृत, पुं, (नास्ति ऋतं सत्यं यत्र वा ।) कूटवाटिका । कटका । इत्यमरः । (उपजीवक ।) ।

अनृतवादिन्, पुं, (अनृतं वदति शीलं वा अनृतवादी पुरुषः वा ।) असत्यः । यथा,—
"न च विदिर्भवित्वमनृतवादिने" ।
इति माघः ।

अनृजु त्रि (न ऋजुः सरलः नञ्समासः ।) कुटिलः । शठः । इत्यमरः ।
("न शालिमारवयमो न वैतसवतोऽनृजुः ।
इति मनुः ।)

अनृतिन्, [न्] त्रि (अनृतं विद्यतेऽस्य अनृत + इनि वादी, नञ्समासः ।) अनृतवादी । मिथ्यावादी । यथा,—
"एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्वा सोऽनृणी भवेत्" ।
इत्यादिस्मरणं । अन्यायादिविधिरूपः । यथा महाभारते ।
"यो नौरवी विनाशाय वा दाता वा न वर्त्तते ।
तत् वै अमृतं प्रजाम् तथा मीमनु भाव्यम्" ।
युधिष्ठिर उवाच ।
"पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे ।
अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ।
अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालये ।
शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्य्यमतःपरम् ।
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणं ।

धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥
अस्मिन् महामोहमये कटाहे
सूर्य्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
मासर्त्तुदर्व्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता" ॥
इति मुद्राङ्कितमहाभारते वनपर्व्वणि ३१२ अध्याय ॥ अपि च ।
"देवानामन्वयो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः" ।
इत्यादि शुद्धितत्त्वं ।

अनृत, क्ली, (न ऋतं नञ्समासः ।) असत्य । मिथ्या । इत्यमरः ॥ विवाहादिपञ्चकेष्वनृतं न पापजनकं । यथा,—
"विवाहकाले रतिसम्प्रयोगे
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे ।
विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेत
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि" ॥
इति महाभारते कर्णपर्व्वणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवचनं ॥

अनेक, त्रि, (एकस्मात् अन्यत् नञ्समासः ।) एकत्वातिरिक्तसङ्ख्यान तद्विशिष्टञ्च । बहु । यथा,—
"अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं" ।
इति भारविः ॥

अनेकज, पु, (अनेकं जायते, अनेक+जन्+डः उपपदसमासः ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुजाते त्रि ॥

अनेकधा, अ, (अनेक+प्रकारार्थे धा ।) अनेकप्रकार । बहुधा । यथा,—
"पाटीसूत्रोपमं बीजं गूढ़मित्यवभासते ।
नास्ति गूढ़मगूढ़ानां नैव षोढ़ेत्यनेकधा" ॥
इति लीलावती ॥ अनेकवारार्थेऽपि क्वचित्प्रयोगः ॥

अनेकप, पु, (अनेकाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति, अनेक+पा+क, उपपदसमासः ।) हस्ती इत्यमरः ॥

अनेकाश्रितगुण, पुं, (अनेकानि आश्रितः, द्वितीयाश्रितातीत इत्यादिना समासः, तादृशः गुणः कर्म्मधारयः ।) बहुनिष्ठगुणः । तद्यथा । संयोगः १ विभागः २ द्वित्वपृथक्त्वादि ३ एकत्वान्यसङ्ख्या ४ ।
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
("संयोगश्च वियोगश्च सङ्ख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः" ।
इति भाषापरिच्छेदे ।)

अनेड़मूक, त्रि, (नास्ति एडः बधिरः मूकः वाक्शक्तिरहितस्य यस्मात् स ।) धूर्त्तः । शठः । श्रुतिवाग्विहीनः । इति मेदिनी ॥ काणा बोबा इति भाषा ।

अनेहाः, [स्] पुं, (न हन्यते, न+हन्+असुन् पृषोदरादित्वात् हन् स्थाने एहादेशः, ततः सौ हाते अनङादेशः ।) कालः । समयः । इत्यमरः ॥
("तस्मुखस्यान्तिके सोऽहच्छिद्दानेहप्रतीक्षिणः" ।
इति राजतरङ्गिणी ।)

अनैक्य, क्ली, (न एकः भावे ष्यञ् ।) ऐक्याभावः । अनेकता । एकस्य भावः ऐक्यं पश्चान्नञ्समासः ॥

अनो, अ, (न नी डो) निषेधार्थः । अभावः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

अनोकहः, पु, (अनसः शकटस्य अकं गमनं षष्ठीतत्, तत् हन्ति अनोक+हन्+ड ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥
("एकातपत्रैर्गिरिनिर्झराणां
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी" ।
इति रघुवंशे ।)

अन्ध उ गतिपूजनयोः । इति मुग्धबोधे वोपदेवः ॥

अन्ध उ पूजने । गमने । क्लियोर्त्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उ अञ्चित्वा अक्त्वा । क्लियोर्त्तिरव्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अन्च क व्यक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ व्यक्तिरिह विशेषणं । क अञ्चयति बुद्धिं सुधीः । विशिनष्टीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अनूज् उ ध म्नि व्यक्तौ । गतौ । म्रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उ अङ्क्षिष्यति अनक्ति । ध अनक्ति । म्नि अक्तोसि । व्यक्तिः स्फुटीकरणं ।
"शरीरमात्रं भवदीयदर्शनं
व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यतां" ।
इति माघः ॥ अनक्ति गात्रं तैलेन जनः । इति दुर्गादासः ॥

अन्त, क्ली, (अम्+तन् ।) स्वरूप । स्वभाव । इति मेदिनी त्रिकाण्डशेषश्च ॥

अन्त, क्ली, पु, (अम्+तन् ।) शेष । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः । जघन्य २ चरम ३ अन्त्य ४ पाश्चात्य ५ पश्चिम ६ । इत्यमरः ॥

अन्त, पु, (अम्+तन् ।) नाशः । इत्यमरः ॥ स्वरूप । प्रान्त । सीमा । निश्चयः । अवयव इति हेमचन्द्रः ॥

अन्त, त्रि, (अम्+तन् ।) अन्तिकः । निकट । इति मेदिनी ॥ अतिमनोहर । इति विश्वः ॥

अन्तःकरण, क्ली, (अन्तर्मध्यवर्त्ति करणं ज्ञानसाधनं, कर्म्मधारयः, कृ+करणे ल्युट् ।) अन्तरिन्द्रिय । धीन्द्रिय । तत्पर्य्यायः । मनः २ चित्तं ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य कार्य्यभेदान्नामचतुष्टयं, यथा,—
"मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरं ।
संशयो निश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया अमी" ॥
इति वेदान्तः ॥ (अस्योत्पत्तिर्यथा,—"मिलितैस्तैः अन्तःकरणमेकं स्यात्" इति । तैः पञ्चभूतस्य सत्त्वांशैर्मिलितैः अन्तःकरणं भवतीत्यर्थः ।)
"धनर्म्मतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः" ।
इति रघुवंशे ।)

अन्तःकुटिलः, पुं, (अन्तरभ्यन्तरे कुटिलः वक्रः ।) शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलान्तःकरणे त्रि ॥

अन्तःपुर, क्ली, (अन्तर्मध्यवर्त्ति पुरं गृहं, कर्म्मधारयः ।) राज्ञः स्त्रीगृहं । तत्पर्य्यायः । अवरोधनं २ अवरोधः ३ शुद्धान्तः ४ । इत्यमरः ॥ अन्तःपुरादयो राजदारेष्वपि तात्स्थ्यात् वर्त्तन्ते । यथा । "शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे" । इति नैषधम् । इति भरतः ॥ "दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा" । इत्यभिज्ञानशकुन्तलम् ॥

अन्तःपुराध्यक्ष, पु, (अन्तःपुरस्य अध्यक्षः रक्षकः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) राज्ञामन्तःपुररक्षकः । तल्लक्षणं यथा,—
"वृद्धः कुलोद्गतः शक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते" ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अन्तःसत्ता, स्त्री, (अन्तर्मध्ये सत्त्वं प्राणी सारो वा यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) भल्लातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गर्भवती । अन्तरुदरमध्ये सत्त्वं प्राणी यस्याः सा ॥

अन्तःस्वेदः, पुं, (अन्तः मध्ये स्वेदः मदजलं यस्य सः ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तक, पु, (अन्तं विनाशं करोति, अन्त+करोत्यर्थे णिच् ततो ण्वुल् ।) यमः । इत्यमरः ।
("त्वयि प्रभावात् मयि शान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्त्तुं किमुतान्यहिंस्राः" । इति रघुवंशे ।)

अन्तगः, त्रि, (अन्तं पारं गच्छति, अन्त+गम्+ड, उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा,
"वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत्"
इति महाभारते विष्णुसहस्रनामफलं ॥ म्रतः ।
अन्तं नाशं गच्छतीति ॥

अन्ततः, [स्] अ, (अन्त+तस् ।) सम्भावना । अवयवः । पश्चादर्थः । शासनं । इति विश्वः ॥ (शेषादारभ्य । प्रान्तभागेन । अग्रभागेन ।
"वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः" ।
इति मनुः ।)

अन्तर, अ, (अम्+अरन् तुडागमश्च ।) मध्य । प्रान्त । स्वीकारः । इति विश्वः ॥

अन्तर, क्ली, (अन्तं राति ददाति, अन्त+रा+क, उपपदसमासः ।) अवकाश । अवधि । परिधान । अन्तर्धान । भेद । तादर्थ्य । अवसर । मध्य । अन्तरात्मा । छिद्र । आत्मीय । विना । वहिः । इत्यमरः ॥ सदृशः । इति तट्टीका मेदिनी च ॥* अवकाशे यथा । "स्थानाञ्जनान्तरमप्यलभ्य" । इति कुमारसम्भवे ॥ अवधौ यथा । "निरन्तराभ्यन्तरवातवृष्टिषु" ॥ परिधाने यथा । अन्तरे शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ॥ अन्तर्द्धौ यथा, "पर्व्वतान्तरितो रविः" ॥ भेदे यथा,—
"यदन्तरं सर्षपशैलराजयो-
र्यदन्तरं वायसवैनतेययोः" ।
इति रामायणं ॥ तादर्थ्ये यथा । त्वामन्तरेण कृत्वा गृहीतं त्वदर्थमित्यर्थः ॥ छिद्रे यथा । "प्रहरेदन्तरे रिपुं" ॥ आत्मीये यथा । "अयमत्यन्तरो मम" ॥ विनार्थे यथा । "हरे त्वदालोकनमन्तरेण" ॥ वहिरर्थे यथा । अन्तरे चण्डालगृहात् वाह्या इत्यर्थः ॥ अवसरे यथा । "अत्रान्तरे च कुलटा कुलवर्त्मपातेत्यादि" ॥ मध्ये यथा । "आवयोरन्तरे जाताः पर्व्वताः सरितो द्रुमाः" ॥ सदृशे

यथा "इकारस्य यकारोऽन्तरतमः"। इति भरतः।

अन्तरङ्ग, त्रि (अन्तः मध्यं अङ्गं यस्य सः।) आत्मीयः। अन्तरङ्गः। यथा —

"परमगिरिकुरङ्गो मङ्गलप्रयोगेण
भवति सुकविरावीमन्तरङ्गः कुरङ्गः"।

इति काव्यिका।

अन्तरा, अ (अन्तरेति अन्तर+इण्+डा डिमाव चोक्तः।) वर्जनं। विना। यथा —

("न प्रधानं प्रथमातु वार्णितं रामसन्तरा"।
इति रामायणे।) मध्यं। निकटं। इति मेदिनी।

अन्तरापत्या, स्त्री, गर्भिणी। अन्तरे उदरमध्ये अपत्यं यस्याः सा।

अन्तराय, पुं, (अन्तरं व्यवधानं एति अन्त+इण्+अच्, पृषोदरादित्वात्।) विघ्नः। इत्यमरः।

("स पितुः सर्वं धर्मेषु धर्मचारिणो
ममन्तरायो भवति सखी स्थितिः"।
इति रघुवंशे।)

अन्तरालं, क्ली, (अन्तरा मध्यं आति अन्तरा+आ+ला+क।) मध्यप्रदेशः। अन्तरं इत्यमरः।
("कुसुमान्तरालमुपगच्छति तरिकुप गोचिर मिमीय दृशा"। इति माघः। "उदेति भानुर्मेघान्तराले"। इति वयमाला।)

अन्तरालकं, क्ली, (अन्तराल+स्वार्थे कन्।) अन्तरालं। इति राजनिर्घण्टः।

अन्तरिक्ष त्रि (अन्तरं इक्षं मार्गं दृश्यमानत्वात् अथवा अन्तरं व्यवधानं ईक्षते अन्तर+ईक्ष वाहुलकात् इकन्।) अन्तर्द्धानमार्गं। नभसि। तत्पर्यायः। आकाशं २। इति त्रिकाण्डशेषः। अवकाशिनापि। स्वर्गः इति भाषा। इति कोषान्तरम्।

अन्तरिक्षं, क्ली,(अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य तत् पृषोदरादित्वात् ऋकारस्य इकारः। अन्तरीक्षमिति पाठे ईकारस्य ईकारः।) अन्तरीक्षं। आकाशं। इति शब्दरत्नं। इत्यमरटीकायां दुर्गादासमाधवरायमुकुटादयः।
("अन्तरिक्षगताश्चैव मुनीन् देवांश्च पीडयेत्"। इति मनुः।)

अन्तरीक्षं क्ली, पुं, (अन्तर्मध्ये आकाशे ईक्ष्यते आकाशं वा, दृश्यतेऽनेन इति व्युत्पत्त्या।) दीप्तं। इत्यमरः।

अन्तरीपं, क्ली (अन्तर्गतः परिवारकः इव अन्तर्+आ+पञ्च ईप।) जलोपरिस्थितं। परिवाहवर्जं। इत्यमरः।
("नाभी स्तम्भ वरलं व्याघ्रारति माधुरी।
अन्तरीप सात्वं यद् परितस्तुभयोरपि"।
इत्येष वचनं)

अन्तरीयं, क्ली, (अन्तर्मध्ये आकाशे भवनादि यस्य यद्, पृषोदरादित्वात् अकारस्य ईकारः।) अम्बरं। इत्यमरः। अन्तरवासः। इति राज निर्घण्टः।

अन्तरीयपर्ण, क्ली, (अन्तरीयस्य आच्छादकस्य वस्त्र

महीयत्।) आच्छादनवस्त्रं। तिरोवस्त्रं। इति राजनिर्घण्टः।

अन्तरे, अ (अन्तरेति अन्तर+इण्+णिच् बाहुलकात् ए।) मध्यं। अन्तरालं। इत्यमरः।

अन्तरेण अ (अन्तरेति अन्तर+इण+णा बाहुलकात् पृषोदरादित्वात्।) मध्यं। विना। वर्जितं। इत्यमरः।

अन्तर्गडु, त्रि (अन्तर्मध्ये गडुः ग्रीवाप्रदेशजातमांसपिण्डमिव निरर्थकः।) निरर्थकः। यथा। इति हेमचन्द्रः।
("आकाशान्तर्गडुर्वा या वा तु नैव प्रदृश्यते"।
इति रघुवंशे।)

अन्तर्गत त्रि (अन्तः अन्तःकरणात् गतं अथवा अन्तमध्ये गतं प्राप्तम्।) विस्मृतं। मध्यगतं।
इति हेमचन्द्रः। ("अन्तर्गतबहुधा पापैः" इति मनुः।
"वायवान्तर्गता केचित् केचित् धर्मसमाश्रिताः"।
इति रामायणम्। आच्छन्नः। हृदयस्थितः। अन्तःस्थः। "अन्तर्गतमपार्थमनभिधाय"।
इति भागवते।
"आकाशादिष्विदैवतं वैयता भाविन्येन च।
नैमित्तिकविकारैश्च सम्पन्नेऽन्तर्गते मनः।"
इति मनुः।)

अन्तर्गृहं क्ली, (गृहस्य मध्ये, अपवर्गमिता।) गृह मध्यं। इति मानार्थतोषशब्दार्थे अमरः। घरेर भितर इति भाषा। (वाराणसीस्थे कतिपयस्थानविशेषे।
"अयस्कामे ख्यातं वाराणसी तिलमात्रकम्।
वाराणस्यां सर्वं यावत् मणिकोष्ठा विभाति।
मणिकोष्ठा सर्वं यावत् अन्तर्गृहे विभाति"।
इति काशीमाहात्म्यम्।)

अन्तर्जठरं क्ली, (जठरस्य उदरस्य मध्ये अन्तर्भावात्।) कुक्षिस्थं। कोष्ठं। इत्यमरः।

अन्तर्दहनं क्ली (अन्तर्मध्ये दह्यते मनसा क्रियते ऽनेन अन्तर्+दह्+करणे ल्युट्।) सुरादीनि। इति शब्दचन्द्रिका।

अन्तर्दीप, पुं, (अन्तर्मध्ये दीपः अन्तर्दीपः) कोष्ठस्था वा। शरीरान्तस्थलाग्नि। इति राजनिर्घण्टः।

अन्तर्द्धा, स्त्री (अन्तर्द्धानं, अन्तर्+धा+भावे अङ् स्त्रियां टाप्।) अन्तर्द्धानं। इत्यमरः।

अन्तर्द्धानं क्ली, (अन्तर्धानं अन्तर्+धा+भावे ल्युट्।) आच्छादनं। इति शब्दरत्नावली। तत्पर्यायः। अन्तर्द्धा २ व्यवधा ३ अन्तर्द्धि ४ अपवारणं ५ अपिधानं ६ तिरोधानं ७ पिधानं ८ छादनं ९। इत्यमरः।
("अन्तर्द्धानगता सिद्धिरपि वृथैव गोपवशा यथा"
इति शाकटायनः।)

अन्तर्द्धि पुं, (अन्तर्द्धानम् अन्तर्+धा+भावे कि।) अन्तर्द्धानं। इत्यमरः।

अन्तर्द्वारं क्ली, (अन्तर्गृहमध्यस्थं द्वारं।) प्रच्छन्नद्वारं। इति भरतः। गृहाभ्यन्तरद्वारं। गृहाभ्यन्तरस्य गोप्यतिद्वारं अन्तर्द्वारं वा। इति स्वामी। तत्पर्यायः। पक्षद्वारं २। इत्यमरः। अन्तद्वारं

खड्किद्वारादौ। यथा —

"प्रच्छन्नमन्तर्द्वारेण पक्षद्वारं प्रवक्ष्यते"।
इति भरतस्वामी।

अन्तर्भूत, त्रि, (अन्तर्मध्ये भूतः स्थितः, अन्तर+भू+कर्त्तरि क्त।) कुक्षिगतः। अन्तःस्थः। अन्तःस्थः। अन्तर्गतः। यथा,—
"पृ यत्र भवतां विष्णुरन्तर्भूता वनानता"।
इति महाभारते मोक्षधर्मः।

अन्तर्मनस्, [स्] त्रि, (बाह्यव्यापाररहितत्वात् अन्तर्गमनः चेतो यस्य सः।) दुर्मनाः। विमनाः। व्याकुलचेताः। इत्यमरः।

अन्तर्यामी [न्] पुं, (अन्तर्मध्ये यमयति वश कार्य्येन इन्द्रियादीनि नियोजयति अन्तर+यम्+णिच्+णिनि इत्यमरः।) अन्तरात्म नियामकः। परमात्मा। आत्मा २ जीवः ३ ईश्वरः ४ इन्द्रः ५ ईश्वरः ६। इति त्रिकाण्डशेषः। चित्स्वरूपमयत्वात् बहुविधचैतन्यं। इति वैदान्तवाद। मनोगतेऽपि त्रि।
("अन्तराभित्तिर्नु मृतानि गोविन्दनंशमग्रेतुमिन।
अन्तर्यामीश्वर आशात् वातु मे परं ह्यदम्")

अन्तर्वंशिक, पुं (वंशा आवासस्य मध्यवर्त्तिपर्व्वेऽन्तर्वंश+ठञ् तत्र भवः, यद्वा अन्तःपुरे नियुक्त अधिकारी नियुक्त इत्यर्थः।) अन्तःपुराधिकृतः। अन्तःपुराध्यक्षः। इत्यमरः।

अन्तर्वत्नी स्त्री, (अन्तर्गर्भमस्त्यस्याः नित्यं सा अन्तर+मतुप् अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् इति पाणिनिसूत्रात्।) गर्भिणी। इत्यमरः।
("अन्तःस्थिताश्च नानास्थानमन्तर्वत्नी प्रजावती।
सुवर्णसारम् अग्नेः तीक्ष्णदीप्तिरिव भिन्नि"।
इति रघुवंशे।)

अन्तर्वमि, पुं (अन्तः कुक्षिमध्यात् वमयति उद्गारं करोति अन्तर+वम्+णिच्+इन् वाहुलकात् इति पाणिनेः इन्।) अजीर्णः। उद्गारः।
इति त्रिकाण्डशेषः।

अन्तर्वाणि त्रि (अन्तः शास्त्रमध्ये वाणी वाक् विदिता यस्य सः अन्तर्वाणिः।) शास्त्रवित्। शास्त्रज्ञः। इत्यमरः।

अन्तर्विभावनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये विभावनं अन्तर+वि+भाव्+ल्युट्।) प्रवेशनं। इति हेमचन्द्रः।

अन्तर्वेदी, स्त्री, (अन्तः गङ्गायमुनयोर्मध्ये वेदीव। अन्तर्वेदि इति पाठे अन्तर्मध्ये वेदिर्यज्ञवेदी यस्याः सा।) गङ्गायमुनयोर्मध्यवर्त्तिदेशः। गङ्गायमुनयोर्मध्यस्थितदेशः। यथा गङ्गायमुनयोर्मध्यवर्त्तिदेशः। दोआब इति ख्यातिः। देशे ख्याता। ब्रह्मावर्त्तः। ब्रह्मवर्षी २। इति त्रिकाण्डशेषः।

अन्तर्हास, पुं, (अन्तर्गतः हासः हास्यं।) अप्रकाशहासः। गूढहास्यं। प्रच्छन्नहास्यं। अन्तर्हासं २। इति त्रिकाण्डशेषः। तद्वति त्रि। ("अन्तर्हासोऽन्तर्भूतविचरा कथा न वयुहितमानशत्"। इति भट्टकाव्यं। "आन्तर्हासं भवितुमर्हसि उच्यमान सतां मे"। इति नैषधम्।)

अन्तर्हित, त्रि (अन्तर् + धा + क्त ।) लुक्कायित । गुप्त । तत्पर्य्याय । अपवारित २ छन्न ३ आवृत्त ४ सदृत ५ पिहित ६ छन्न ७ स्थगित ८ अपवारित ९ तिरोधान १० । इति हेमचन्द्र ॥ ("अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा" । इति शाकुन्तले ।)

अन्तर्गासी, [न्] पु, (अन्तेऽध्येतुमध्यापकसमीपे वसति, अन्त + वस् + णिनि उपपदसमासः ।) अन्तेवासी । शिष्य । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अन्तशय्या, स्त्री, (अन्ताय नाशाय शय्या शयनं शी + भावे क्यप् । स्त्रियां टाप्) भूमिशय्या । मृत्यु । श्मशानं । इति मेदिनी ॥ ("अन्तशय्या मृतौ भूमिशय्यायां पितृकानने" । इति मेदिनी ।)

अन्तावशायी, [न्] पु, (अन्ते नीचजातितया ग्रामसीमायामवश्यते तिष्ठति, अन्त + अव + शी + णिनि उपपदसमास ।) चण्डाल । मुनिविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ नापितः । इत्यमर ॥

अन्ति, स्त्री, (अन्यते ज्येष्ठभगिनीत्वेन सम्बध्यतेऽसौ, अन्त + करोत्यर्थे णिच् + इक् । अन्तिकेति पाठे स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्तिका भगिनी ज्येष्ठेत्यमरः ।) समीपे च । यथा । "मुग्धप्रमीतवदुपेयतुरन्तिमासो" । इति श्रीभागवत ॥

अन्तिक, त्रि, (अन्त सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त + ठन् तस्य इक ।) निकट । इत्यमरः ॥ सामीप्ये क्ली । इति भरतो ॥ ("अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थ" । "अनसि मृदुकर्णान्तिकचरः" । इति शाकुन्तले । "ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्" । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्तिकतम, त्रि, (अतिशयेन अन्तिकः, अन्तिक + तम ।) अतिनिकट । तत्पर्य्यायः । नेदिष्ठ २ । इत्यमर ॥ नेदीयान् ३ अन्तितम ४ । इति जटाधर ॥

अन्तिका, स्त्री, (अन्त नाशाय अमिनेष्टसामीप्यमस्याः अस्ति, अन्त + ठन् तस्य इक स्त्रियां टाप् ।) नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । अत्तिका २ अत्तिका ३ । इति तट्टीका । चुल्ली । सातलानामौषध । इति मेदिनी ॥ धामारकाया इति भाषा ।

("अन्तिक निकटे वाच्यलिङ्गः स्त्री सातलौषधौ । चुल्यां ज्येष्ठभगिन्याञ्च नाट्योक्त्या कथ्यतेऽन्तिका" ॥ इति मेदिनी ।)

अन्तिकाश्रय, पु, (अन्तिकस्य आश्रयः अवलम्बनं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) निकटाश्रय । समीपस्थावलम्बन । तत्पर्य्याय । उपघ्न २ । इत्यमरः ॥

अन्तिमः, त्रि, (अन्त + डिमच् ।) अन्ते भवः । चरमः । अन्त्यः । इति जटाधरः ॥ ("अज्ञातस्वतमूर्खाणां वरमाद्यो न चान्तिमः । सकृद्दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे" ॥ इति हितोपदेशे ।) अतिनिकटः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

अन्तेवासी, [न्] पु, (अन्ते विद्यामध्येतुमध्यापकसमीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नीचजातितया ग्रामप्रान्ते वसति ग्रामप्रान्तवासित्वात् । अन्त + वस् + णिनि ।) शिष्य । ("तथाप्यन्तेवासी कुशिकपतिराधापयति व" । इति महावीरचरिते । 'तात । प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते' । इति उत्तरचरिते ।) चण्डाल । इत्यमरः ॥ प्रान्तस्थायिनि त्रि ॥ इति विश्व ॥

अन्त्य, क्ली, (अन्ते भव, अन्त + यत् ।) दशसागरसंख्या । सहस्रसहस्रकोटि । इति लीलावती ॥ द्वादशलग्नम । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्य, त्रि, (अन्ते भव, अन्त + यत् ।) अन्ते भव । शेषोत्पन्न । अधम । जघन्य । इति मेदिनी ॥ (अन्तिम । चरम । शेष । "अलङ्कापीड भगवन् कृतमन्त्यमवेहि मे" । इति रघुवंशे ।)

अन्त्य, पु, (अन्ते भव अन्त + यत् ।) मुस्ता । इति मेदिनी ॥ मुथा घास इति भाषा । म्लेच्छ । इति प्रायश्चित्ततत्त्व ॥

अन्त्यज, पु, (अन्त्यो भूत्वा जायते, अन्त्य + जन् + ड ।) शूद्र । इति हलायुध ॥ रजकादिसप्तजातय । यथा,—

"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च ।
कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृता" ॥

इति यमवचन ॥ अन्त्यजे त्रि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] पु, (अन्त्य ब्राह्मणक्षत्रियविशां जन्मानन्तर जन्म यस्य स ।) चतुर्थवर्ण । शूद्र । इति रत्नावली ॥ ("प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मन" । इति मनु ।)

अन्त्यजाति, पुं, (अन्त्या जातिर्जन्म यस्य स ।) चाण्डालादि । यथापस्तम्ब ।

"अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेश्मनि ।
स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्य्यात्तत्र विशोधन ॥
चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशोधन ।
प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे ॥
यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विनिर्दिशेत् ।
तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामर्द्धं विधीयते" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्व ॥

अन्त्यम, स्त्री (अन्त्य शेषस्थित भ नक्षत्र कर्म्मधारय ।) रेवतीनक्षत्र । मीनराशि । इति ज्योतिषम ॥

अन्त्यवर्ण, पु, (अन्त्य वर्ण जाति कर्म्मधारय ।) शूद्र । इति हेमचन्द्र ॥

अन्त्यावसायी, [न्] पुं, (अन्त्य सन् अवस्यति, अन्त्य + अव + सो + णिनि उपपदसमास ।) चाण्डालादिसप्तजातय । यथा,—

"चाण्डाल श्वपच क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिन" ॥

इति अङ्गिरा ॥ (निषादस्त्रियां चण्डालजातो मुद्दाफरास इति ख्यात संकीर्णजातिविशेष ।

"निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनं ।
श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम्" ॥

इति मनु ।)

अन्त्येष्टि, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टि, कर्म्मधारय ।) चरमसंस्कार । स तु शवदाहादिरूप । यथा,—

"सपिण्डादिमिदाग्नौ चसचेष्टोऽन्त्येष्टिपद्धति" ।

इति शुद्धितत्त्वप्रतिज्ञायां स्मार्त्तभट्टाचार्य्य ॥ तत्प्रयोगो दाहप्रकरणे द्रष्टव्य । तदनन्तरं पूरकपिण्डप्रमाणं पिण्डशब्दे द्रष्टव्य ॥ तस्य प्रयोगोऽत्र लिख्यते । तत पिण्डदान तत्र क्रम । तण्डुलप्रसृतिद्वय द्वि प्रक्षाल्य रेखान्या दिशि सुस्विन्नं पचेत् । तत पवित्रपाणि प्राचीनावीती पातितवामजानुर्दक्षिणामुखो हस्तप्रमाणां चतुरङ्गुलोच्छ्रायां दक्षिणप्रवां वेदिकां कृत्वा तदुपरि रेखां कृत्वा दर्भानास्तीर्य्य तिलान् प्रक्षिप्य । ॐ अमुकगोत्रप्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवनेनिक्ष्व इत्यास्तीर्णकुशोपरि सतिलजलेनावनेजयेत् । तत क्षिप्तमधुघृतादिमिश्रं तण्डुलपिण्डं गृहीत्वा अथामुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्म्मण एतत् प्रथमपिण्ड पूरकं इत्यवनेजनस्थाने दद्यात् । तत पिण्डपात्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत् । ॐ अमुकगोत्रप्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते ऊर्णातन्तुमयं वास । तत आमसरावपात्रे जलाञ्जलि पिण्डसमीपे स्थापयेत् । गन्धं माल्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् । बाष्पपर्य्यन्तं पिण्ड मनसा निरीक्षेत् । तत पिण्डादिकं जले क्षिपेत् । कालेऽप्यकृतचूडोपनयनानां अनूढकन्यानाञ्च शुद्धिकरणं विनेति शेष । एवं कृतचूडानामनुपनयनानामाप्राक् दर्भोपरि पिण्डदान । उपनयनकाले आगते तत्कृतोपनयनानां दर्भोपरि पिण्डदान । एव अप्रदत्तविवाहकाले आगते ऊढस्त्रीणां दर्भोपरि पिण्डदानं । एवमावाचम्य दक्षिणामुख प्राचीनावीती पातितवामजानु त्रिकाष्ठिकोपरि मृण्मयपात्रे उदकं तथा पात्रान्तरे क्षीरं निधाय प्रेतात्र स्नाहि पिब चेदं क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमादशकं दशरात्रं पलभूदस्त्वार्थमिति । द्वितीयपिण्डादिषु द्वितीय पिण्ड पूरक इत्यादिविशेष । द्वितीयपिण्डे मृण्मयपात्रद्वये जलाञ्जलिद्वयं । तृतीयादिपिण्डे पात्रादिवृद्धि । येन यत्संख्याकत् मात्राण्युक्तवस्तावन्ति । त्र्यहाशौचप्रथमदिने पिण्डानां त्रय । द्वितीयदिने चतुष्टय । तृतीये त्रय । प्रथमेऽह्नि द्वितीये चतुष्टय । तृतीये पञ्चम वा कल्प । चतुरहाशौचे प्रथमचतुर्थयोर्द्वौ द्वौ । द्वितीयतृतीययोस्त्रयस्त्रय । पक्षाहाशौचे तु प्रथमपञ्चमदिनयोरेकैकश पिण्ड । द्वितीयचतुर्थयोर्द्वौ द्वौ । तृतीये चत्वार । षडहाशौचे द्वितीयचतुर्थदिनयोस्त्रयस्त्रय । शेषेष्वेकैक । सप्ताहाशौचे तृतीयचतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ । शेषेष्वेकैक । अष्टाहाशौचे चतुर्थपञ्चमदिनयोर्द्वौ द्वौ । शेषेष्वेकैक । नवाहाशौचे तु पञ्चमदिने द्वौ । शेषेष्वेकैक । पक्षिणीद्वाहाशौचयोश्च

मपरितीवरिमयो मध वप स्थिता। तास्या तृतीये मरिमेषु मयस्थिता। दैवस्थि रक्तमा। नवा तोपेनासयोरेवाद सव रक्तस्थिता। अतो भागमध्ये स्थितो देवा राजावदि। ।

मध्यामसामिमध्येममवेस्मत्। तथा मासा मध्य वरमुना कुलमममनात्याराय शुक्रक्षिणु- भार्यं मयामुखेमादि पयुवम नवरक्षिवम संमनमर्थवनस्मिममर्थोसिवरजममरीप- मासमपामोऽमुपरीमामभिमत्मादि मध्यायां म स्थितामीति ब्रह्मायमर्थं कामादीषि मधयवेन स्थिता स्थिरमममात्मावितो संयोज्य मसिमाराटि मासस्थिता दक्षिणतयेन मस्कृटममाराय दक्षिणो रिरं यमम् च मलोऽस्य अमेरामावेति वरम् मम मविम च मे मीमो मयामिमुखामि मधि मीत्। ततो मम्यकं क्षमोऽस्मान सम्मं कृत्वा रक्षि- मासुमुपेत्। इति मुक्तिवत्वं। । सिच मामावता।

"मयपेयारमाक्षादि मात्म वीरस्य मध्यगे"।

मारत्वरा। मध्ये वा रात्रि सीरोरमी स्थिता भवि मिरमु। ऐयाय मात्रीमुखं सिम पीर्वं वीर्ट। वर्द रामाविधि भीवा। मारके तु।

"माघे ज्यम्भे माघे तुर्यं दयात् विषमम्"।

इत्याद्ये। हैमाद्री भाये तु यथावद्युतं।

"नवातिथेयमासादि रक्तरार्थं भवो भवं। सर्वेत्तायोरवाम्यमममममविताद्यर्थं"।

देवमावीपे भावितावी।

"दथ मेवोपवासये रक्षरामममक्तिं। कुर्वीत् मरीयं तिथेन भावितामय मासिकं। भोज्यात् भोजनकाले तु मासमुविम सिम्पिम्। मामयोगेम मनुष मरिमो मित्रवस्त्र"।

इति सितंविमी १ परिच्छेदः।

अम्ला, स्त्री, (अम्लते भावात् अम्लवेनेन भवि अम्ले वरेऽस्मि ङीप्।) पलीवन्। इत्यमरः। चाङ्गेरी (चाँद् इति भाषा। चाँद् इति ख्याता देशविशेषे मातीवेत।

मक्षाः पार्वतमयो मामा इत्यादिमायि सुपिमिम मक्षयामिम चीनार्थं चीनामम्नादि निर्दिशेत्। इति वैद्यकम्।

अम्लपित्त, क्ली पुं (अम्लमम्ला पित्तं, यस्य वार्धिवादितात् अमावा मध्यपदलोपश्च।) रोगविशेषः। तन्निदानादि यथा—

"पाककोटिभिराहारैः सिक्षमोपानपानतः। प्रायो रक्षामारोमविरमाक्षमर्थेः। क्रोधये कोमितानीय कुमार्यावर्थं तथा। यदा विमुखीकम अभिमेवारतो भवेत्। कुर्वीतनममम्लिमो मममर्थं भावं तथा"।

मारवं पवमिततक वैद्यक। वैद्यं माधविमच वैद्यक चैत्वं।

"विदग्धमम्लतां याति स्वेनाम्लं पीतर्थ"।

अम्लानि भोज्यानि च यवादिमरवमोरयमुन- मर्वेवादीनि। ये कोमिला वंशम मधारिन्या यत्र तत्र कुमारावर्थं विमुखीकम अभिमेवा दयो भवेत्। तथा संस्कमलिका मन् वंशम

मयो मक्षिकर्व भवर्तु कुर्यात् इत्यर्थः। । पयैतिचायाः मममस्रोरमकमाह।

"कफेऽत्यमावम मवतिरति माधावपत् वमनमरीप कुर्यात्। न पीतिमोऽस्या वमपात् मवाति मध्यावपेति हमप शुंडा।

कफेतमादवा दक्षिमिमर्थे। मधपूति तुम्य वर्त्ति। आपानवत् वमनरषी कुर्यात्। ममा- प्रामहरे मम हमयोमुंममो यक्षो भाने मत् यावा कुर्यात् इत्यर्थः। मोभोऽप्याह।

"मार्ग विमुक्तमाराय ममो मवति संशय। देवाापमुना मार्ग चन्द्रोयो मवयो"।

न इत्यवशि। मम्ना मतरे मध्यावत् मात्र मममार्गमुमूर्च कुर्यात् इति मवाधि। । च चाकमाह।

"ममामामवमचिरामुमामोभेंत्वमचमात्। आमनमति भोऽस्मामो पाचवजिमवमाचति"।

च भोधुन् आशिमावगुमामाह। याममति वमानति। । मामीपायेषेव मश्माह।

"मममिर्ममिमुर्मेमनुमवृयामिमाममात्। करोति मधिमम्लोपं सोमो मवक्षविषु। मम्रमृमापृवाराल्ये मक्षमिति निर्दिशेत्"। ।

अथ तस्यैश्चिकित्सा।

"वमामवामर्थं मार्गमुपराय गुरूचि च। वैमापार्थं रक्तार्थं मावासं मेचुरं ममेत्। मामवमो सिचेत् सिमर्थं ममामावे विरेचमं। मक्षीरं वा सिचेत् वैथं मामवेरमकममं। गुमगुर्मरमर्न मेघ गोमूत्रेण सिचेत्तरा। मानवसि ममवाद सिरमायानुपमिनी। सिमपमिमवेमेर्थं सिममक्षिवामारेद। ममीचार्मिमरिममं वसौ सिममुदूमे। मम्मर्थं मधुर्वं रमतुमीरं मीममुत्सर्वं। मीरविमममेयेन रामयोपममावरे। सिवक्तु सिमचावाये ममारं मम्मं सिचेत्। सिरेचमसिर मेरं मममचिमिमायर्नं। वैमर्थं मद्रुमीमाम्बं चेरमं मममेम च। मरिवेयोपमारी च मर्ममुमामिमिमारे। तुममुममर्थमीवाभि मोक्षिं रक्षमे रयेत्। मिमिरिमिथं माथि मर्मरामीमरुचं। मोममादेमर्थं मर्मे मर्मे स्थितरं तथा। सिमवक्षिमामं कुर्वीरामि मर्मे च रक्षमे। वेरोमेम मवक्षे तु वैममेतु मरमारिमा। सिरो सिरेममयो मवोमेमूमर्मपुष्पी। ममेम मूमममर्ग मवप्नुमेन वैद्येत्। मीरसा मार्वमोऽस्ममाम् तिमतुविनिमेन वै। कुममोपममवामामममयो सितमममं"। चैतिमुखेन रक्षमिविवेच। मममम्मतो माम- माने।

"नीचवैरमर्थं मीमा ममावितं मयोमिर्मं। आमावमूरोपेमिवाममममपति मोमरा। राज्यामममपोरमरमातरममोमुरी। ममोमेन मयेवायि विविमा विविधं कर्मं।

मपुमवेन मपुममममरति मयोमति"।

रामारिमामः। ।

"मममर्थमपतिन रमेमामि मर्म सिवेत्। सिरामामूमर्मं पूर्वं वस्ति दयात संशयं"।

सिमामा दयाजली। ।

"मवामर्थमपवेन मवेन मोपमापेत। सिमममर्मामी सिमे मोपपेवामिमावर। मुममर्थं सिमममं मवामेमाभि मोमयेत्। मोरं वर्द तथा मार्गं वोमवाम सितोचितं। मामवं तुमावं मापि तथा मर्द्द वरामर्थं। सिमतु सिमवा मर्थं सितर्थं वक्षरार्थं। मर्पुरं मममीमूर्थं मसो मवतुमो वधो। हमारीमं देयवाद् तथा मरवमर्थ। हमारिमममझादि पूर्वेवम भारवेत्। ममामेम वरीमम्ला वटिका मम्मम्मिवो। दमो मो वटिको मम सिद्धिवेदारिका मम। ममवामिरमामोऽपि मम मवाति मसरे"।

रक्षिमाधिका वटी। । अथ मारूक चिकित्सा।

"महवैरवमवेन मम्मत् मम्मोऽमवामव। मयावेमपुयमो भागोवदर वरा। ममामीवपुमपुर्द मोमेम्मररामिमं। भाक्षिमेन तु वोकिर्ट मवेमो मधमिम् वरा। मोमेरं मर्थ। तथा च सिमकी मम्मतरि। "मर्म वमापर्थं रामं मोमेर मवपृष्ठं"।

मविमक्षिमावसिमार। इति समममाला।

अम्लिका, स्त्री, (अम्लति भक्षणाय अम्लमतिशयेन अस्त्यस्याः अम्ल+ण्वुल् स्त्रियां टाप्। पाठोऽयं अम्लमयिनी इत्यमरटीकायां।) अम्लिका। चुक्री। इत्यमरटीकायां भरतः। तेतुल इति भाषा।

अम्लु, स्त्री, (अम्लते भक्षवेऽनेन अपि+मरवे ममृमममात्।) वक्षविमक्षा। चाँदुवा इति भाषा। अम्लिवानपूर्वं। इति वैद्यको धरिमतो मम। अथ मवम इत्यादि भाषा।

अम्लुक, पुं (अम्लते भक्षवेऽनेन अपि+करणे मक स्वार्थे कन्।) लक्षितरवमममयुक। वत्सर्वाता। सिमक्षा २। इत्यमरः। भारतश्रुवार सिरोमा। वत्सर्वाता। भारवटका २। इति भि भावप्रदीपः।

अम्लू, स्त्री, (अम्लते भक्षवेऽनेन, अपि+मम् मवा मकम इति स्त्रियां ऊङ्।) लक्षितारवमन चौरविमक्षा। अम्लुया इति भाषा। मीतार सूत्रनं। मम मुमरी इत्यादि भाषा। इति मेदिनी। (सिमक्षा। अम्लुवा। वमनरक्ता। अम्ला स्त्रियां अभिमने मवोरे सूपमाक च। इति मेदिनी।)

अम्लूक, पुं, (अम्लु+स्वार्थे कन् पृषोदरादित्वात् ककारे दीर्घः इति प्रचामार। भारवैवरमता ममविवो सिमवपमारविमामम्ति इति हेतु नमवा अम्लुका इति ख्यात्।) अम्लू। इत्यमर टीकायां भरती। अमस्तु च वृक्षमे। इति शब्दरत्नावली। (शब्दचन्द्रिकायां तु अम्लूकादि

विघाते चुरादि सेट्।) दृक्क्षयो दृष्टिरहितीभाव। तेनाकर्म्मकोऽयं। सत्ताजीवनदर्पभीनिश्चयनक्रीडानिवासक्षयाध्यक्षध्यानगभोगतिस्थितिजरालज्जाप्रमादोदये। मोहे खोटनवेगयुद्धदहनख्यातिज्वरोन्मादके शुद्धिखेदपलायनभ्रमणाके शान्तौ श्रुतौ मज्जने॥ दृप्तौ जागरशोषवक्रगमनोत्साहे मृतौ सम्भ्रये स्नानौ मन्दगतौ च नृत्यपतने चेष्टाक्रुधौ रोदने। वृद्धौ हावक्षतौ च सिद्धिविरतौ हर्षोमवेगे बले कम्पोद्वेगनिमेषभङ्गयतनाद्ये धातवोऽकर्म्मकाः॥ दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातव। वाचका भावमात्रस्य यतस्तस्मादकर्म्मका॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातव। तद्भावेऽकर्म्मका स्युस्तद्वत्क्रत्या सकर्म्मका॥ इति। अन्धयति अन्धापयति वृद्ध। इति दुर्गादास॥

अन्ध, क्ली, (अन्ध+अच्।) अन्धकार।
("सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा"। इति उत्तरचरिते।) जल। इति मेदिनी।

अन्ध, त्रि, (अन्ध+अच्।) चक्षुर्द्वयहीनः। आन्धा आँधला इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। अदृक् २। इत्यमर। ("वृद्धोऽन्ध पतिरेष मञ्चकगत"। इति साहित्यदर्पणे।
"अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नर कण्टकै सह।
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्ष समाकुल"।
इति मनु।)

अन्ध, [स्] क्ली, (अन्ध+असुन्।) अन्न। इत्यमरः॥

अन्धक, पु, (अन्ध+ण्वुल्।) देशभेद। इति शब्दरत्नावली॥ नृपभेदः।
("सुदंष्ट्र च सुचारु च कृष्णमित्यन्धकास्त्रय"। इति हरिवंशे।) असुरभेद। इति महाभारत॥
("स व्रजत्यन्धवद्यस्मादनन्धोऽपि हि भारत।
तमन्धकोऽय नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः"।
इति हरिवंशे।) मुनिविशेष। इति याज्ञवल्क्य॥ (दृष्टिहीन। चक्षुर्द्वयहीन।
"अन्धक कुब्जकश्चैव राजकन्या च त्रिस्तनी।
त्रयोऽप्यन्यायत सिद्धाः सम्मुखे कर्म्मणि स्थिते"॥
इति पञ्चतन्त्रे।)

अन्धकरिपुः, पु, (अन्धकस्य असुरस्य रिपुः नाशकतया शत्रु, षष्ठीतत्पुरुष।) शिवः। इत्यमरः॥ श्लेषकाव्यादौ अन्धकारनाशकत्वात् सूर्य्याग्नि चन्द्रेषु च वर्त्तते॥

अन्धकार, पुं, क्ली, (अन्धमन्धकवत् करोति, अन्ध+कृ+अण्।) तेज सामान्याभाव। आँधार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ध्वान्त २ तमिस्र ३ तिमिर ४ तम ५। इत्यमरः॥ ("अथान्धकार गिरिगह्वराणां"। इति रघुवंशे।) भूच्छाय ६। इति राजनिर्घण्ट॥ महान्धकारे अन्धतमस। ७ सर्व्वव्यापकान्धकारे सन्तमस। ८ अल्पान्धकारे अवतमस ९। इत्यमर॥ अस्य गुणा। भयदृष्टितेजोऽवरोधकारित्व। तिक्तत्व। सर्व्वाधिकारत्वञ्च। इति राजवल्लभ॥

अन्धकासुहृद, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य असुहृत्, नाशकतया शत्रु, षष्ठीतत्पुरुष।) शिव। इति हेमचन्द्र॥

अन्धकूप, पुं, (अन्धमन्धकार करोति, अन्ध+करोत्यर्थे णिच्+पचाद्यच्, तादृश कूप।) सान्धकारकूप। इति त्रिकाण्डशेष॥ आँधुया पात्कुया इति भाषा।
("मज्जत्यात्मा भक्तिहीनो महामोहमये भवे।
अन्धकूपे निरालम्बश्छिन्नरज्जुर्यथा घट"॥
इति सद्भावे।)

अन्धतमस, क्ली, (अन्धयति, अन्ध+अच्, अन्ध तम कर्म्मधारयः, समासान्त अच्।) निविडान्धकार। इत्यमर॥
("प्रध्वसितान्धतमसस्तत्रोदाहरण रवि"।
इति शिशुपालवधे।)

अन्धतामस, क्ली, (तम एव तामस प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्।) निविडान्धकार। महान्धकार। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

अन्धतामिस्र, क्ली, (तमिस्रैव तामिस्र, स्वार्थे अण्, अन्ध निविड तामिस्र कर्म्मधारय।) निविडान्धकारमयनरकविशेष। पञ्चप्रकाराज्ञानान्तर्गताज्ञानविशेष। देहनाशे अहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धि। इति भारतभागवते,—
("एकविंशतिविधनरकान्तर्गतद्वितीयनरकविशेषः" स च निविडान्धकारमय। "तस्या धर्म्मपत्नीमन्धतामिस्रमभ्यध्यायत्"। इति महावीरचरिते।)

अन्धमूषिका, स्त्री, (अन्ध दृष्टिविघाते, अन्ध+भावे घञ्, अन्ध दृष्टिविघात मुष्णाति तत्सेवनेन नाशयति, मुष्+ण्वुल् पृषोदरादित्वात् दीर्घ स्त्रियां टाप्।) देवताडवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥

अन्धाहि, पु, स्त्री, (अन्ध अहि सर्पइव।) मत्स्यभेदः। इति त्रिकाण्डशेष॥ कुँचिया इति ख्यात।

अन्धिका, स्त्री, (अन्ध+ण्वुल् स्त्रियां टाप्।) द्यूतविशेष। रात्रि। इति मेदिनी॥ सर्षपी। इति हेमचन्द्र॥ स्त्रीविशेष। चक्षूरोगविशेष। इति शब्दरत्नावली॥

अन्धु, पुं, (अन्ध+उण्।) कूप। इत्यमरः॥

अन्धुल, पु, (अन्ध+उलच्।) शिरीषवृक्षः इति शब्दचन्द्रिका॥

अन्ध्र, पु, (अन्धयति गीतेन मृगान् अन्धवत् करोति, अन्ध+कर्त्तरि रः।) व्याध। मृगयाजीवी। इति कश्चित् सग्रहकार। (वैदेहिकात् कारावरस्त्रियां जातो जातिविशेष, स तु सतत ग्रामवहिर्वासी मृगयाजीवी च।
"कारावरनिषादात् तु चर्म्मकारः प्रसूयते।
वैदेहिकादन्ध्रमेदौ वहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ"॥
इति मनु।)

अन्न, क्ली, (अद्+कर्म्मणि क्त।) स्विन्नतण्डुल। यथा,—
"शस्य क्षेत्रगत प्राहुः सतुष धान्यमुच्यते।
आम वितुषमित्युक्त स्विन्नमन्नमुदाहृत"॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतवशिष्ठवचन॥ तत्पर्य्याय। भक्त २ अन्ध ३ भिस्सा ४ ओदन ५ दीदिवि ६। इत्यमर॥ भिस्सा ७। इति तट्टीका॥ कूर ८। इति राजनिर्घण्ट॥ अट्ट ९ कशिपु १० जीवातु ११। इति जटाधरः॥ कूर १२ आपूपिक १३ जीवन्तिः १४ प्रसादन १५। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ अस्य गुणा। बुद्धिशुक्रप्रीतिपुष्टिधात्विन्द्रियबलकारित्व। गुरुत्वं। क्षुधाक्षयरोगश्रमकार्श्यनाशित्वञ्च॥ * ॥ नवान्नगुणा। श्लेष्मकारित्व। स्वादुत्व। सुस्निग्धत्व। हृद्यत्व। गुरुत्वञ्च॥ * ॥ पुराणान्नगुणा। विरसत्वं। रूक्षत्वं। पथ्यत्वं। अग्निकारित्वञ्च॥ * ॥ उष्णान्नगुणा। प्रशमनीयत्व। हृद्यत्व। अग्निकारित्वं। वायुश्लेष्मनाशित्व। रक्तपित्तप्रकोपकारित्वञ्च॥ * ॥ अत्युष्णान्नगुण। बलनाशित्व॥ * ॥ शीतशुष्कान्नयोर्गुण। दुर्ज्जरत्व॥ * ॥ अतिक्लिन्नान्नगुणाः। ग्लानिकारित्व॥ * ॥ तण्डुलान्वितान्नगुण। दुर्जरत्वं॥ * ॥ जलधौतसद्योऽन्नगुणाः। शीघ्रपाकित्व। हिमत्व। लघुत्वञ्च॥ * ॥ रात्रिस्थितजलयुक्तान्नगुणौ। त्रिदोषकोपकारित्व। रूक्षत्वञ्च॥ * ॥ भृष्टतण्डुलान्नगुणौ। लघुत्व। अग्निप्रदीपनत्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ * ॥ धान्य। इति राजनिर्घण्ट॥ विष्णु। इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठित॥ अदनीयद्रव्यमात्र॥ अन्नसाधन यथा,—
"सुधौतास्तण्डुलान् स्फीतास्तोये पञ्चगुणे पचेत्।
तद्भक्त प्रहत चोष्ण विशद गुणवन्मत"॥
तद्गुणाः।
"भक्त वह्निकर पथ्य तर्पण रोचन लघु।
अधौतमसुत शीत गुर्व्वरुच्य कफप्रद"॥
इति भावप्रकाश॥ * ॥ तद्दानफल यथा,—
"वारिदस्तृप्तिमायाति सुखमक्षय्यमन्नद"॥
अन्नस्य प्रजापतिर्द्देवता। अक्षयसुखप्राप्तिः फलं। प्रतिग्रहे सुष्टियहृयं। इति शुद्धितत्त्व॥ अपि च,
"ब्रह्महत्याकृत पाप अन्नदानात् प्रणश्यति।
अन्नद पापकर्म्मापि पूत स्वर्गे महीयते"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्व॥ * ॥ अथ प्रजापतिदैवतान्नदानावर्त्तः। तत्र अन्नदानस्तुतिः। ब्रह्मपुराणे।
"अन्ने प्रतिष्ठिता लोका अन्नमाश्चक्षय पर।
तस्मादन्न प्रशसन्ति सदैव पितृमानवा॥
अन्नस्य हि प्रदानेन नरो याति परा गति।
सर्व्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चेहाधिक शुभ"॥
तथा,—
"अन्नमूर्ज्जस्कर लोके दत्त्वोर्ज्जस्वी भवेन्नरः।
सतां पन्थानमाश्रित्य सर्व्वपापै प्रमुच्यते"॥
महाभारते।
"अन्नद पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि।
प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप"॥
तथा,—
"अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशांसि च।
कीर्त्तिश्च वर्द्धते शश्वत्त्रिषु लोकेषु पाण्डव"॥
आग्नेयपुराणे। अन्नस्तुत्यनन्तर।
"तस्मादन्न सदा देहि श्रद्धया नृपसत्तम।

अन्नदानादिदं दानं नाधिकं प्रवदन्ति" ।
तथा —
"अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
इत्थं सर्वकामाप्नुयं सर्वार्थसिद्धिदर्शनं ।
धर्मसारज्ञ दानेन सदसीति विनिश्चय ।
महादानमविमानैः देवितामयतोऽस्ति ।
अन्नदोऽक्षयलोकेषु विमानानि सुराचते ।
सम्भोगमतः देवा विनयनमायान्ति ।
सुरसन्नमा विमानस्थितिष्वपि चायता ।
इत्थमन्नदानेन शीघ्रमायान्ति ते नराः" ।
पद्मपुराणे ।
"अन्नस्वदा मासी पश्चिमी धर्मकामदा ।
विविधा येन वा दत्ता सोऽपि ददाति धर्मदा ।
सुभिक्षे वा मनश्चैव सर्वे मङ्गलमन्विता ।
मासको मसने च वै मासका च सोऽयं ।
मानदानमथोवाच माया सीतेश्वकामया ।
लोकोको मन्नोचच धर्मे मत्तो प्रतिष्ठिता ।
एतत् समानमतुल्य दानमेव महाभयं ।
अन्नदानस्य वैशाखे वर्षा पार्वतीस्ति लोकश्री" ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।
"मासको मनते प्राणान् विदाम् विना सुवर्णपुरा ।
अन्नमदक्ष मामता महता परिकीर्तितां" ।
अन्नदानमहिमा । यथा ।
"आरोग्य च मामा च परमसुखरोपते ।
तत् प्रीतयति धानादि माखर्व मानवर्जितं ।
दुर्लभस्य पुरा दाता पुरा लोका च दुर्लभा ।
पुरा दाता च लोका च धायनो धर्मगामिनी ।
योऽत्र यज्ञस्य पुष्टे यथार्हं मानमन्यते ।
यथार्हं प्रीतिवो दद्यात् सम्यक्समुपतिष्ठते ।
प्रीतितोऽन्न यो दद्यात् मनोविषयोऽपि पूज्य वा
प्रीतितोऽप्यतथापि सन्निधा धर्ममन्यते ।
यो दद्यादविशेषाद्यं मन्नस्य नाभिमन्यते ।
सात्त्वी मत्ये मतो यस्य प्रदत्त सर्वं" ।
अन्नदानविधिवर्णविशेषमाहात्म्या ।
कूर्मपुराणे ।
"अन्नस्य दानपात्रेण सर्वं नाप्नोति मानवः ।
धर्मदेशाय दानं च मानमोति परा गतिं" ।
अन्नदानेन महादानेन सर्वं नाप्नोति ।
इति अन्नदानमहादानस्य फलं सर्वं मासं
सर्वदानेन नाप्नोति यत् । अन्नदानमहादाने
फलि तस्य फलमसिष्यते ।

अथ अन्नदानफलं नन्दिपुराणे ।
"अन्नादनानि भवन्ति देवा दयापरायणा ।
न तस्य दानादिविषयिका सर्वं सर्वदिक्षा ।
तथा,—
"अपि सर्वसत्त्वानां सुखं प्राप्नोतीति ।
दत्त्वा सोऽन्नमाप्नोति धर्मार्थं समाधानं ।
सात्त्विकोऽपि विद्वान् इत्यस्मिन् मत्स्यनः ।
देवाश्च तथा सर्वे भासमानाश्च ।
सात्त्विकान् नरो दत्त्वा कल्पमानं शतं ।
स्वर्गे वसेत् कल्पान् तत्र भोगैश्चापि ।
तत्र प्राप्य सर्वं स्वर्गादिकम् परिकीर्तितं ।

स्वर्गेषु वसेत्तत्र मोदं दिव्य सम्मोदितं ।
सर्वं दिव्य सहस्राणि वर्षाणि देववत्सवा ।
सर्व सम्पूर्ण मोदं धर्मनारायणमिति" ।
धर्मनारायणमिति इति सम्बोधनं । अन्न अन्न
माना पावित्रमात्रेभ्यो मर्त्येलोकपूर्वेभ्यपान्न
परस्मात् अन्नस्य सर्वेषामपि सर्वं दद्यात् ।
तद्यथा । ✤ नन्दिपुराणोक्तपावित्रमात्रदान
फलमिदमाप्नोऽयं प्रातिभ्योऽन्नं दत्ते । तदपि
सर्वाभ्यः पावित्रमात्रेभ्यः सर्वेभ्यः अन्नस्य वा
महादानं दत्ता परिमितमस देयं । तदन्न
धार्मिकान् यथाप्रकृतिविधिवत् नृभिः अन्नस्य
आत्मार्थमाविनी महादानं ददाति । * ।
वायुपुराणे ।
"विप्रमन्नसम्भिर्दं दद्यात्तु सुरभिये ।
सम्पूर्णं सदा विप्रं सर्वं सत्त्वस्य सम्मता" ।
विप्रमतिविधायकमात्रेण । अधिकमनुसरणं ।
महाभारते ।
"सर्वधान्येभ्योऽन्नदानं विमानं दत्त्वा सर्वं ।
अन्नदो लभते नित्यं सर्वलोकीयमेव च ।
अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
अन्नमुष्णादि मानवे प्रीयन्ति च च सम्यक् ।
प्रीतदानात् परं दानं न विद्यतेऽपि विद्यते ।
अन्नात्मीयति देवोऽयं देवोत्तमेव तत्त्वतः" ।
सत्त्वविशेषोऽन्नं पूर्ववत् तस्य दद्यात् ।
✤ वायुपुराणोक्तअन्नदानफलमिदमाप्नोऽयं सुर
विशेषा सम्पूर्णं विप्रमन्नं दत्ते । सर्वं तस्य
सुसमितसन्निभ देयो यथोक्तमन्नं दद्यात् । ।
महाभारते ।
"आत्मानं ब्राह्मणानां वा समस्ति धर्मिणे ।
सर्वधर्मं महत् स्थान न गच्छति यदीप्सितं" ।
आत्मानं ब्राह्मणानां पूर्ववत् अन्नस्य दद्यात् ।
✤ तत्रभारतप्रमाणिकामोऽयं आत्मानं ब्राह्मणं
यावन्तं दत्ते । इति अन्नस्य सर्वादीन् आत्म
सुविदमनुमानार्थं सर्वे दद्यात् । । यथा,—
"अन्नो ददाति सर्वार्थं सर्वेषामसमा नरः ।
न च दुर्लभमाप्नोति देवमाय परात्परः" ।
अपि दत्तमन्ने अन्नदानमर्जितं सर्वेषामन्नेभ्योऽन्नं
पूर्ववत् अन्नस्य दद्यात् । ✤ महाभारतोक्त
द्रोपवादनफलप्राप्तिकामोऽयं अन्नोऽन्नं दत्ते ।
तत्र सर्वादि अधिकपदादि अन्नो ब्राह्मणादि
भोऽन्नं दद्यात् । । यथा,—
'यो दद्यात् परिविधिमन्नमपि सर्वेषु ।
आत्मानप्रत्युत्पत्य तस्य इत्यवनं भवत्" ।
अधरिदिक्षमनुसरणं । यथोक्तपात्रेऽन्नं पूर्व
वत् अन्नस्येत् । ✤ महापुण्यफलप्राप्तिकामोऽयं
आत्मानामनाय अपूर्वपूर्णापात्रं दत्ते । इति
अन्नस्य सर्वोत्तममध्यमभिन्न यथोक्तमन्नं सर्वे
दद्यात् । अन्नाभावे अन्ने इति प्रकारान्तरात्
यदि अन्नदो भविता सर्वेऽपि पुत्रो दत्ता अन्न-
मन्ने पात्रं दद्यात् । । विष्णुधर्मोत्तरे ।
"सर्वार्थं मानवो दत्त्वा सर्वाण्यपि सर्वदिष्टं ।
सर्वार्थं समवाप्नोति सर्वलोकेषु गच्छति" ।

अन्नं संयुक्तं । अन्नदानमर्था पूर्ववत् अन्नस्य सर
विभ्यो दद्यात् । विष्णुधर्मोत्तरोक्तसर्वकामावाप्ति-
लोकप्राप्तिफलप्राप्तिकामोऽयं यथाशक्ति
ब्राह्मणेभ्यो सर्वमन्नं दत्ते । इति अन्नस्य
ब्राह्मणेभ्योऽनुसरणाय देयो यथाशक्ति यथार्हं
दद्यात् । । भविष्यपुराणे ।
"अन्नमतिदेयम् अन्नाय च गच्छति ।
विमानैर्बाह्यकोटीनां सर्वदैव महीयते" ।
अन्नमतिदेयं अन्नदानमनुबन्धोऽन्नतः । यथा-
शक्त्या अन्नदानं मनुष्येभ्यो विप्रेभ्यो पूर्ववत्
अन्नस्य दद्यात् । ✤ विष्णुधर्मोत्तरोक्तसर्व
परिपोषणफलप्राप्तिकामोऽयं यथाशक्ति अन्नदान
मनुष्येभ्यो ब्राह्मणादिभ्योऽन्नं दत्ते । इति
अन्नस्य यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यः पात्रं मनुष्यान्
भोजयेत् । देवल ।
"अन्नादि यावत् सर्वं यो दद्यात्तद्धीप्सितं ।
सात्त्विकानां विधिनैव च विप्रेभ्यामथाप्नुयात्" ।
विधिनैव दानविधानात् ब्राह्मणेभ्योऽपि यथैव
अन्नमेव । तत्र सामान्येनाद्दत्तमिदं । ईप्सित
मिश्रितं सुवर्ण यथासमभिमतमनुसरणात्
विप्रः पूर्ववत् अन्नस्य दद्यात् । ✤ नारदपुराण-
नामतर्पणेन सामीप्यमन्नदानमोऽयं यथाशक्ति
ईप्सितमन्नं दत्ते । तत्र प्रभृति यथाशक्तिपुर
स्थितेभ्य ईप्सितमन्नं दद्यात् । इत्यादि महाभारते
अन्नदानमाहात्म्ये आहारमालायाम् ।

अन्नः, पुं, (अधिकरणे अन्+नन् अनने इति
अद्+क्त वा ।) सूर्यः । इति सिद्धान्तकौ-
मुदी ।

अन्नं, त्रि (अधिकरणे अन्+नक् ।) भुक्तं ।
भक्षितं । इति मेदिनी ।

अन्नकोष्ठकः, पुं, (कोष्ठति कोष्ठ+अच् अन्नस्य
तत्पूरणे कोष्ठकः धान्यागारं ।) तत्पूर्णादि
धान्यागारं । इति हेमचन्द्रः ।कोठा धान
इत्यादि भाषा ।

अन्नगन्धिः, पुं (अन्नस्येव अन्नस्यास्य गन्धोऽस्य
वा । अन्नगन्धाय इति शार्ङ्गधरोक्त इत्
समासान्तः ।) अतिसाररोगः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ।

अन्नपूर्णा स्त्री, (अन्नैः पूर्णा यया सा तन्त्रसारा-
दिकम् अधिष्ठात्री ।) भगवत्याः देवीविशेषः ।
तन्त्रसारे यथा,—
'मातः शङ्करवल्लभे भगवति परिदेहि भिक्षां ।
अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शङ्करप्राणवल्लभे" ।
काश्यां च ।
"स्वर्णाख्या भवेद् देवी भवेत् काशीश्वरी ।
अन्नपूर्णा च भवेत् विश्वपालिनी ।
मायाख्या च भवेत् देवी भवेत् सा मोहिनी ।
भीमाख्या देवी भवेत् सर्वविनाशिनी ।
कामाख्या भवेद् विद्या कामीश्वरप्रदायिनी ।
कामाख्या च भवेद् विद्या धर्मकामप्रदायिनी ।
तारकाख्यिका विद्या मोक्षमोक्षप्रदायिनी ।
माया भीमाख्योमाख्या भवेत् विश्वपालिनी ।

श्रीमाया युग्मबीजाद्या सर्व्वसम्पत्तिपूरणी” ॥ * ॥ एषां पूजा प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं विधाय हृत्पद्मस्य केशरेषु मध्ये च भुवनेश्वरीपीठमन्त्रान्त पीठशक्तीन्र्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे पङ्क्तिश्छन्दसे नमः । हृदि अन्नपूर्णायै देवतायै नमः । तन्त्रैव ।
“एतेषां मन्त्रराशीनां ऋषिर्ब्रह्मा उदाहृतः ।
पङ्क्तिः छन्दः समाख्यातं देवता चान्नपूर्णिका” ॥
ततः कराङ्गन्यासौ । क्रीँ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । क्रीँ हृदयाय नमः । इत्यादि सर्व्वत्र मायाबीजेन कुर्य्यात् । तथा च निबन्धे ।
अङ्गानि मायया कुर्य्यात् ततो देवीं विचिन्तयेत्।
कल्पे च ।
“यद्बीजाद्या भवेद्विद्या तद्बीजेनाङ्गकल्पना” ॥ * ॥
ततो ध्यानं ।
“रक्तां विचित्रवसनां नवचन्द्रचूडा-
मन्नप्रदाननिरतां स्तनभारनम्राम् ।
नृत्यन्तमिन्दुसकलाभरणं विलोक्य
हृष्टां भजे भगवतीं भवदुःखहर्त्रीम्” ॥
एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात् । तत सामान्योक्तपीठपूजां विधाय भुवनेश्वरीमन्त्रोक्तजयादिपीठमन्त्रान्तां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत । यथा केशरेष्वग्निकोणे क्रीँ हृदयाय नमः । नैर्ऋते क्रीँ शिरसे स्वाहा । वायव्ये क्रीँ शिखायै वषट् । ऐशान्यां क्रीँ कवचाय हुँ । मध्ये नेत्रत्रयाय वौषट् । चतुर्दिक्षु क्रीँ अस्त्राय फट् । अष्टदलेषु पूर्व्वादिषु ब्राह्म्यै माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्राण्यै चामुण्डायै महालक्ष्म्यै प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तन्त्रैव ।
“दलेषु पूजयेदेता ब्राह्म्याद्याः क्रमशः सुधीः” ।
भूतस्य प्रणवश्चतुर्द्दशस्वरो विन्दुयुक्तः ॥ कालिकापुराणे मन्त्रस्य सेतुकरणे उक्तत्वात् । तत इन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयित्वा धूपादि विसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य पुरश्चरणजपः षोड़शसहस्रसंख्यः । तथा च ।
“यथाविधि जपेन्मन्त्रं वसुयुग्मसहस्रकम् ।
आज्येनान्नेन जुहुयात्तद्दशांशमनन्तरम्” ॥
अथ मन्त्रः प्रणवादिरष्टादशाक्षरः । मायादिः श्रीबीजादिश्च । तथा मायां विना प्रणवादिः कामादिः श्रीबीजादिः वाग्भवादिश्च सप्तदशाक्षरः । कवचे तथा प्रतिपादनात् । विशेषस्तु यद्यद्बीजादिको मन्त्रस्तेनैवाङ्गप्रकल्पना ॥ * ॥

अथान्नपूर्णास्तोत्रं ।

“नमः कल्याणदे देवि नमः शङ्करवल्लभे ।
नमो भक्तिप्रिये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
नमो मायागृहीताङ्गि नमः शङ्करवल्लभे ।
माहेश्वरि नमस्तुभ्यमन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
महामाये शिवधर्म्मपत्नीरूपे हरप्रिये ।
वाञ्छादात्रि सुरेशानि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
उद्यद्भानुसहस्राभे नयनत्रयभूषिते ।
चन्द्रचूडे महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
विचित्रवसने देवि अन्नदानरतेऽनघे ।
शिवनृत्यकृतामोदे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
साधकाभीष्टदे देवि भवदुःखविनाशिनि ।
कुचभारनते देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
षट्कोणपद्ममध्यस्थे षड़ङ्गयुवतीमये ।
ब्रह्माण्यादिस्वरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
देवि चन्द्रकृतापीडे सर्व्वसाम्राज्यदायिनि ।
सर्व्वानन्दकरे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
इन्द्राद्यर्चितपादाब्जे रुद्रादिरूपधारिणि ।
सर्व्वसम्पत्प्रदे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
पूजाकाले पठेद्यस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः ।
तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र संशयः ॥
प्रातःकाले पठेद्यस्तु मन्त्रजापपुरःसरं ।
तस्य चान्नसमृद्धिः स्याद्वर्द्धमाना दिने दिने ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं न प्रकाश्यं कदाचन ।
प्रकाशात् कार्य्यहानिः स्यात्तस्माद्यत्नेन गोपयेत्” ॥
इत्यन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं । * ।

अथ अन्नपूर्णाकवचं ॥

“कथितास्त्वन्नपूर्णाया या या विद्याः सुदुर्ल्लभाः ।
कृपया कथिताः सर्व्वाः श्रुताश्चाधिगता मया ॥
साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कवचं यत् पुरोदितं ।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं मन्त्रविग्रहम्” ॥

ईश्वर उवाच ।

“शृणु पार्व्वति वक्ष्यामि सावधानावधारय ।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं ब्रह्मरूपकं ॥
ब्रह्मविद्यास्वरूपञ्च महदैश्वर्य्यदायकं ।
पठनाद्धारणान्मर्त्त्यस्त्रैलोक्यैश्वर्य्यभाग्भवेत् ॥
त्रैलोक्यरक्षणस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः ।
छन्दो विराडन्नपूर्णा देवता सर्व्वसिद्धिदा ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्त्तितः ।
क्रीँ नमो भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
अन्नपूर्णे ततः स्वाहा चैषा सप्तदशाक्षरी ॥
पातु मामन्नपूर्णा सा या ख्याता भुवनत्रये ।
विमाया प्रणवाद्यैषा तथा सप्तदशाक्षरी ॥
पात्वन्नपूर्णा सर्व्वाङ्गं रत्नकुम्भान्नपात्रदा ।
श्रीबीजाद्या तथा चैषा द्विरन्ध्रार्णा तथा मुखं ॥
प्रणवाद्या भ्रुवौ पातु कण्ठं वाग्बीजपूर्व्विका ।
कामबीजादिका चैषा हृदयन्तु महेश्वरी ॥
तारं श्रीँ क्रीँ नमोऽन्ते च भगवति पदं ततः ।
माहेश्वरि पदं चान्नपूर्णे स्वाहेति पातु मे ॥
नाभिमेकोनविंशार्णा पायान्माहेश्वरी सदा ।
तारं माया रमा कामः षोड़शार्णास्ततःपरं ॥
शिरःस्था सर्व्वदा पातु विंशत्यर्णात्मिका च या ।
करौ पादौ सदा पातु रमा कामोद्भवस्तथा ॥
अन्नञ्च सर्व्वदा पातु विंशत्यर्णात्मिका च या ।
अन्नपूर्णा महाविद्या क्रीँ पातु भुवनेश्वरी ॥
शिरः श्रीँ क्रीँ तथा क्लीञ्च त्रिपुटा पातु मे गुदं ।
षड्दीर्घभाजा बीजेन षड़ङ्गानि पुनन्तु मां ॥
इन्द्रो मां पातु पूर्व्वे च वह्निकोणेऽनलोऽवतु ।
यमो मां दक्षिणे पातु नैर्ऋत्यां निर्ऋतिश्च मां ॥
पश्चिमे वरुणः पातु वायव्यां पवनोऽवतु ।
कुवेरश्चोत्तरे पातु मामैशान्यां शिवोऽवतु ॥
ऊर्द्ध्वाधः सततं पातु ब्रह्मानन्तो यथाक्रमात् ।
वज्राद्यायुधाः पान्तु दशदिक्षु यथाक्रमात् ॥
इति ते कथितं पुण्यं त्रैलोक्यरक्षणं परं ।
यद्धृत्वा पठनाद्देवाः सर्व्वैश्वर्य्यमवाप्नुयुः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कवचं धारणादयत ।
कल्पायुतं कल्पे कल्पे पृथक् पृथक् ॥
पुष्पाञ्जल्यष्टकं देव्यै मूलेनैव पठेत्ततः ।
युगायुतकृतायास्तु पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥
प्रीतिमन्योन्यतः कृत्वा कमला निश्चला गृहे ।
वाणी वक्त्रे वसेत्तस्य सत्यं सत्यं न संशयः ॥
अष्टोत्तरशतं चास्य पुरश्चर्य्याविधिः स्मृतः ।
भूर्ज्जे विलिख्य गुलिकां स्वर्णस्थां धारयेद्यदि ॥
कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ सोऽपि सर्व्वतपोमयः ।
ब्रह्मास्त्रादीनि शस्त्राणि तद्गात्रं प्राप्य पार्व्वति ।
माल्यानि कुसुमान्येव भवन्त्येव न संशयः” ॥
इति भैरवतन्त्रे भैरवभैरवीसंवादे अन्नपूर्णाकवचं समाप्तं । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ तस्याः स्तुत्यन्तरं यथा । ॐ नमोऽन्नपूर्णायै ।
“ॐ नित्यानन्दकरी वराभयकरी सौन्दर्य्यरत्नाकरी
निर्धूताखिलघोरपावनकरी प्रत्यक्षमाहेश्वरी ।
प्रालेयाचलवंशपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ १ ॥
नानारत्नविचित्रभूषणकरी हेमाम्बराडम्बरी
मुक्ताहारविलम्बमानविलसद्वक्षोजकुम्भान्तरी ।
काश्मीरागुरुवासिताङ्गरुचिरा काशीपुराधीश्वरी ।
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ २ ॥
योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्म्मैकनिष्ठाकरी
चन्द्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी ।
सर्व्वैश्वर्य्यकरी तपःफलकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ ३ ॥
कैलासाचलकन्दरालयकरी गौरी उमा शङ्करी
कौमारी निगमार्थगोचरकरी ॐकारबीजाक्षरी ।
मोक्षद्वारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ ४ ॥
दृश्यादृश्यविभूतिभावनकरी ब्रह्माण्डभाण्डोदरी
लीलानाटकसूत्रभेदनकरी विज्ञानदीपाङ्कुरी ।
विश्वाधीशमनःप्रमोदनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ ५ ॥
उर्व्वी सर्व्वजनेश्वरी जयकरी मातान्नपूर्णेश्वरी
नारीनीलसमानकुन्तलधरी नित्यान्नदानेश्वरी ।
सर्व्वानन्दकरी सदा शिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ ६ ॥
आदिक्षान्तसमस्तवर्णनकरी शम्भुप्रिया भास्करी
काश्मीरा त्रिपुरेश्वरी त्रिलहरी नित्याङ्कुरी शर्व्वरी ।
कामाकाङ्क्षकरी महोत्सवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ ७ ॥
चन्द्रार्कानलकोटिपूर्णवदना चन्द्रार्कवर्णेश्वरी
चन्द्रार्काग्निसमानकुण्डलधरी चन्द्रार्कबिम्बाधरी ।
मालापुस्तकपाशकाङ्कुशधरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ ८ ॥

र्णीपाकसुवर्णरत्नखचिता दर्वी करे वामके वामे भाजनपात्रिका, रत्नकरी सौभाग्यमाहेश्वरी । भक्ताभीष्टकरी कटाक्षलहरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥४॥ चन्द्रार्कानलकोटिकोटिसदृशा चन्द्रांशुबिम्बाधरी चन्द्रार्काग्निसमानकुण्डलधरी चन्द्रार्कवर्णेश्वरी । मालापुस्तकपाशसाङ्कुशधरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥ अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शङ्करप्राणवल्लभे । ज्ञानवैराग्यसिद्ध्यर्थं भिक्षां देहि च पार्वति ॥८॥ इति श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितमन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तम् । क्वचित् पुस्तके शङ्कराचार्यस्यापि वैदव्यास इति पाठः ।

अन्नप्राशन, क्ली, (अन्नस्य प्राशनं भोजनं यस्मिन् तत् । अन्न+प्र+अश+भावे ल्युट् ।) षष्ठे मासि बालके वा बालिकायाः पञ्चमे मासि सप्तमे वा बालिकायाः प्रथमान्नभोजनरूपसंस्कारः । इति स्मृतिः । तस्य क्रमः । शोभनदिने कृतस्नानः कृतनित्यक्रियः पिता सुविधानमनुष्ठाय पञ्चामृतं ... कुशण्डिकां समाप्य ... पृथ्वीमयी ... कुर्यात् । ... मधुघृताक्तौदनं ... प्राशयेत् । इति भवदेवभट्टः । अस्य विधिविशेषो यथा,—

"षष्ठेऽन्नप्राशनं मासे मासि मासे यथाविधि । अष्टमे मासि कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" ।

मनु इति कृत्वा कथा प्राशयेत् । ज्योतिस्तत्त्वे

"षष्ठे मासि प्राशनं मासे मासि मासे यथाविधि । सौम्यायां ... " ।

मुहूर्त्तचिन्तामणौ

"षड्मासि निशाकरे सुमदिने रिक्ताविरीते ... " ।

"दन्तजन्मनुसारिभ्यो ..." ।

मार्कण्डेयः ।

"देवता हरिताश्च पितृनुद्धरतस्तथा । कलमन्नं ... " ।

अनन्तरं ... श्राद्धं ... वर्जयेत् । ...

"रैवत्यामथ विष्णुश्च ..." इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

अन्नमयकोष, पुं, (अन्नस्य विकारः अन्न+विकारार्थे मयट् । "अन्नमयोऽन्नपानादिभिः" इत्यादि इत्युक्ते मायावादिवेदान्तम् ।) स्थूलशरीरं । इति वेदान्तसारः ।

अन्नमर्द, स्त्री, (अन्नस्य मल अर्थात् विष्ठा ।) मद्यं । यथा,—

"सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्" ।

इति प्रायश्चित्तविवेकः ।

अन्नविकार, पुं, (अन्नस्य विकारः वर्णाश्रमस्य ।) शुक्रं । इति राजनिर्घण्टः । (अन्नजात्मनोऽपि ...) ।

अन्नाद, पुं, (अन्नमत्ति अदि अन्न+अद+अण् ।) विष्णुः ... "अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः" इत्यादि श्रुतिः ।

विष्णुः । इति तस्य सहस्रनामसु पठितम् । अन्नभोक्तरि त्रि । (अन्नभोजनकारी ।)

अन्य, त्रि, (अन्+यत् बाहुलकात् वा ।) अपरः । इति मेदिनी । यथा ।

("नान्यसम्बन्धवयस्को न...") इति नीतिमाला ।

"योऽन्यथा ... "

इति अमरकोषे ।) इतरः । भिन्नः । २ अपरः । ३ इतरः । ४ अन्यः । ५ इतरः ६ । इत्यमरः । विलक्षणः । ७ । इति जटाधरः । इतरः । सीमा ८ । इति शब्दरत्नावली ।

अन्यत्, अ, (अन्+बाहुलकात् अद् ।) इतर । भिन्नं । यथा वैदिकस्य ... ।

"अन्यदेवाहुः ..." ।

इत्यादौ तु ... बोध्यम् ।

अन्यतः, [स्] अ, (अन्य+"पञ्चम्यास्तसिल्" इति तसिल् ।) अन्यस्मात् । अन्यस्मिन् । यथा,—

"इतश्चैव हि निवर्त्तयतः ... " । इति नैषधं ।

अन्यतम, त्रि, (अन्य+डतमच् ।) मिलितः । बहूनां मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याकरणं । अनेकेषु मध्ये एक इति भाषा ।

("... मातृबन्धनं यदि च । ... ") इति मनुः ।) व्याकरणे अनेकेभ्य एकस्य निर्द्धारणम् ।

अन्यतर, त्रि, (अन्य+डतरच् ।) अन्यः । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याकरणं । दुयेर मध्ये एक इति भाषा ।

("अन्यतरेण च ... प्रयाति । तयोरन्यतरः ... ") इति मनुः ।) व्याकरणे द्वयोरेकस्य निर्द्धारणमेव ।

अन्यतरेद्युः, [स्] अ, (अन्यतरस्मिन् दिवसे निपातनात् एद्युस्प्रत्ययः ।) अन्यतरस्मिन् दिने । द्वयोरन्यतरस्मिन् दिने । इत्यमरः ।

अन्यत्र, अ, (अन्यस्मिन्+अन्य+त्रल् ।) अन्यस्मिन् । विना । यथा,—

"अन्यत्र ब्राह्मणात् ... " ।

इति मार्कण्डेयः । ... यथा ।

"अन्यत्र पूर्वं ... कृत्वेति वक्ता" ।

इति कामन्दकः । (अन्यस्मिन्, अन्यस्मिन् ।

"... " इति मनुः ।

"... " इति मनुः ।)

अन्यथा, अ, (अन्येन प्रकारेण अन्य+प्रकारार्थे थाल् ।) प्रकारान्तरं । मिथ्या । इति मेदिनी । दुष्टं । इति शब्दरत्नावली । अन्यप्रकारे । इति व्याकरणं ।

("अन्यथा ... ") इति महाभारतं । अन्यतरेण । प्रकारान्तरेण । यथा ।

"... " इति मनुः ।)

अन्यथासिद्धि, स्त्री, (अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः ।) कार्यकारणसम्बन्धं विना कार्योत्पत्तिः । सा पञ्चविधा । यथा । ... घटं प्रति दण्डत्वं ॥१॥ ... ॥२॥ ... ॥३॥ ... ॥४॥ ... ॥५॥ इति सिद्धान्तमुक्तावली

अन्यदा, व्य, (अन्यस्मिन् काले अन्य + दा ।) कालान्तरे । अन्यसमये । यथा,—
"अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव" ॥
इति माघः ॥

अन्यपुष्टः, पु, (अन्यया स्वमातृभिन्नया पुष्टः ।) कोकिलः । यथा,—
"अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना" ।
इति कुमारसम्भवे ॥

अन्यपूर्व्वा, स्त्री, (अन्यः पूर्व्वो यस्याः सा ।) पौनर्भवा कन्या । एकस्मै वागादिना दत्ता पुनरन्येन विवाहिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—
"सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्ज्जनीयाः कुलाधमाः" ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
अग्निं परिगता या तु पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" ।
इत्युद्वाहतत्त्वं ॥

अन्यभृत्, पुं, (अन्यान् कोकिलान् बिभर्त्ति पालयति अन्य + भृ + क्विप् ।) काकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कोकिलः ।)

अन्यभृतः, पु, (अन्यया स्वमातृभिन्नया भृतः पालितः तृतीयातत्पुरुषः ।) कोकिलः । इति हलायुधः ॥
("कलमन्यभृतासु भाषितं
कलहंसीषु मदालसं गतं" । इति रघुः ।)

अन्यमनस्कः, त्रि, भिन्नचित्तः । अन्यमनाः । अन्यस्मिन् मनो यस्य सः इति बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (विषयान्तरासक्तचित्ततया उपस्थितकार्य्येऽनवहितहृदयः । अस्थिरः । चञ्चलचित्तः ।)

अन्यवर्द्धितः, त्रि, (अन्यया योषिता वर्द्धितः पुष्टः ।) अन्यपुष्टः । परैधितः । अन्येन प्रतिपालितः । इति जटाधरः ॥

अन्यवादी, [न्] त्रि, (अन्यत् पूर्व्वस्वीकृतवाक्यात् भिन्नं वदति, अन्य + वद् + णिनि उपपदसमासः ।) इतरवादी । अस्थिरवादी । अन्यथावादी । यथा,—
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यशाखकः, पु, (अन्या स्वशाखेतरा शाखा यस्य सः, समासान्तः कः ।) स्ववेदशाखामुत्सृज्यापरशाखाश्रयकर्म्म कुर्व्वाणः । तत्पर्य्यायः । शाखारण्डः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यादृक्, [श्] त्रि, (अन्यमिव पश्यति अन्य +, दृश् + क्विन्, उपपदसमासः । "दृक् दृशवतुषु" इति आकारः ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अन्यादृशः, त्रि, (अन्य इव पश्यति अन्य + दृश् + कञ् आत्वञ्च ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अन्यायः, पु, (न्यायः । सङ्गतिः । युक्तिः । औचित्यं, तस्मादन्यः नञ्समासः ।) न्यायभिन्नः । अनौचित्यं । अयुक्तिः । यथा,—
"अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्व्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतं" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्याय्यः, त्रि, (न्यायादनपेतः, न्याय + अनपेतार्थे यत्, ततो नञ्समासः ।) अनुचितः । अयोग्यः । यथा,—दृष्टार्थसत्त्वे अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्यधिकरणमालायां माधवाचार्य्यः ॥ (असङ्गतः । गर्हितः । धर्म्मविरुद्धः । युक्तिविरोधी । "न्याय्यं सम्नेच्छते कर्त्तुमन्याय्यं वा करोति यः" । इति कात्यायनसंहिता ।)

अन्यूनः, त्रि, (न न्यूनः, नञ्समासः ।) न्यूनतारहितः । सम्पूर्णः । इति जटाधरः ॥

अन्येद्युः, [स्] व्य, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात् सिद्धम् ।) अन्यस्मिन्नहनि । दिवसान्तरे । अन्यदिने । इत्यमरः ॥
("अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः" ।
इति रघुवंशे ।)

अन्योदर्य्यः, पु स्त्री, (अन्यस्याः स्वमातृभिन्नविमातुरुदरे जातः अन्योदर + यत् एकपितृकः भिन्नमातृको भ्राता ।) वैमात्रेयः । यथा,—
"अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धनं हरेत्" ।
इति याज्ञवल्क्यः ॥ (अन्यमातृजः ।)

अन्योन्यं, त्रि, (अन्य + व्यतिहारार्थे द्वित्वं, ततः पूर्व्वपदात्परः सुश्च ।) उभयतः । तत्पर्य्यायः । इतरेतरं । २ परस्परं । ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
("अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलैः"
इति उत्तरचरिते ।)

अन्योन्याश्रयः, त्रि, (अन्योन्यमाश्रयति, अन्योन्य + आ + श्रि + पचाद्यच् ।) परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयः । इति स्मार्त्ताः ॥ स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकः । इति तार्किकाः ॥ तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं । स्वापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वं । अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या । तत्राद्या यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् । द्वितीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदैतद्घटजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत । इति जगदीशः ॥

अन्वक्, [च्] त्रि, (अनु पश्चात् अञ्चति गच्छति अनु + अञ्च + क्विन्) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (अनुपदं । पश्चात् । "तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वक् ययौ मध्यमलोकपालः" । इति रघुवंशे ।)

अन्वयः, पु, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥
("तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः" ।
इति रघुवंशे । वंशपरम्परा ।
"रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्" ।
इति रघुवंशे ।
"काव्यदेव्यभिधा शूरवधूः शुद्धान्वया" ॥
इति राजतरङ्गिणी । वंशजाताः पुत्रपौत्रादयः ।
"मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः" ।
इति नारदः ।
"स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" ।
इति मनुः ।) पदानां परस्पराकाङ्क्षा योग्यता च । इति दुर्गादासः ॥ परस्परसम्बन्धः । इति रामतर्कवागीशः ॥

अन्ववायः, पु, (अनु + अव + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥ ("कथमेकान्ववायोऽयमस्माकं" । इति शाकुन्तले ।)

अन्वष्टका, स्त्री, (अष्टौ परिमाणान्यस्याः, अष्टन् + कन्, इत्वाभावः, अष्टकामनुगता प्रादिसमासः ।) अष्टकापश्चात्तिथिः । सा तु गौणचान्द्रपौषमाघफाल्गुनाश्विनमासानां कृष्णनवमी । तत्र साग्निका मातृकश्राद्धं । इति श्राद्धविवेकः ॥ तत्र साग्निकर्त्तव्यमातृपक्षश्राद्धं । यथा शङ्खः ।
"पित्रादित्रिकपत्नीषु भोज्या मातृ प्रतिद्विजाः ।
स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते" ॥
एतच्चान्वष्टकाश्राद्धं साग्निमात्रेण कर्त्तव्यं ।
तथा च विष्णुः । अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नौ हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्व्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा इति । अत्र होमत्वादेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणं तन्नियमार्थं । न चाग्नौ करणहोमे विप्रपाण्यादेर्व्विधानादत्रापि तथेति वाच्यं । प्रकृतीभूतश्राद्धविध्युक्तस्याधारान्तरस्य विकृतीभूतश्राद्धे विशेषविहिताधारेण बाधात् । शरमयबर्हिषा कुशमयबर्हिर्बाधवत् । न वा लौकिकाग्नौ होमः । "न पैत्रयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते" । इति मनुवचनेन निषेधात् । श्राद्धचिन्तामणावप्येवं । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अन्वक्षं, त्रि, (अनु + अक्ष + पचाद्यच् । अक्षमिन्द्रियमनुगतम्, प्रादिसमासः, प्रत्यक्षे, अनुगते अनुपदे ।) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥

अन्वाधिः, पु, (अनु पश्चात् आधीयते न्यस्यते, अनु + आ + धा + कि ।) एकस्मिन् यदर्पितं वस्तु तेन पुरुषान्तरे अमुष्मिन् स्वामिनि त्वं दास्यसीति निक्षिप्तं तत् । इति विवादार्णवसेतुः ॥ कार्य्येषु वाचनेन अमुष्मिन् पुरुषे त्वं दद्या इति परिभाष्य यत् समर्पितं तत् । इति हलायुधः ॥ यथा,—
"अर्थमार्गणकार्य्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मम ।
दद्यास्त्वमिति यो दत्तः स इहान्वाधिरुच्यते" ॥
इति कात्यायनः ॥ पुनर्बन्धकः । पश्चान्मानसी व्यथा । अनुपूर्व्वकस्य आधिशब्दस्य इत्यर्थद्वयमपि सम्भवति ॥

अन्वाधेयं, स्त्री, (अनु विवाहानन्तरमाधेयं समर्पणीयं, अनु + आ + धा + कर्म्मणि यत् ।) विवाहानन्तरपितृमातृभर्तृकुललब्धस्त्रीधनं । यथा,—
"विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।
अन्वाधेयं तदुक्तन्तु लब्धं बन्धुकुलात्तथा" ॥
इति कात्यायनः,—

अन्वासनं, स्त्री, (अनु + आस् + ल्युट्) सेवकस्थानं । अनुशोचनं । उपासना । इति विश्वमेदिन्यौ । शिल्पादिगृहं । इति हलायुधः ॥ (अनुवासनं ॥

स्यात् भाषा ।)

अन्वाहार्य्यं, क्ली, (प्रतिमासममावास्यायामिदं, अनु+आ+हृ+ण्यत् ।) मासिकश्राद्धम् । इत्यमरः ॥ अनु पश्चात् आह्रियते पिण्डपितृयज्ञानन्तरं अमावास्यायां मासि मासि क्रियते यत् श्राद्धं तदिति केचित् । इति भरतः ॥ ऋत्विग्दक्षिणा दक्षिणाग्निश्च । यथा,—
"यत् श्राद्धं कृष्णपक्षाम्बुद्युरुपस्थिते इच्छया भवेत् ।
अमावास्यां विशेषं तदन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः" ।
इति गोभिलस्मृतिः ॥

अन्वाहार्य्यक क्ली, (प्रतिमासममावास्यायामिदं, अनु+आ+हृ+ण्यत् ततः स्वार्थे कन् ।) अन्वाहार्य्यम् । यथा,—
"पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः" ।
इति मनुः ।

अन्वाहित त्रि (अनु+आ+धा+कर्म्मणि क्त ।) परस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनापि स्वस्वामिनो हस्ते अर्पणीयमिति निहितं धनम् । इति मिताक्षरा ।
("अन्वाहितयाचितकाधिनिक्षेपादिभिर्व्वविधिः" ।
इति याज्ञवल्क्यः —
"यत्र यत्र निहितैर्धनैः अन्वाहितयाचितादिषु" ।
इति भारतः ।) अन्यस्य हस्ते अर्पितं स्वामिने देयं तदन्वाहितं कथ्यते इति भाषा ।

अन्वित, त्रि, (अनु+इण्+क्त ।) युक्तः । मिलितः । इत्यमरः । समन्वयवत्प्रभृति । यथा,—
"गुणैरन्वितमिममाला कर्षति मत्प्रभो" ।
इति वाल्मीकिः ।
(प्राप्तः । सौभाग्यादिसम्पत्तिसम्पन्नान्वितः । अन्वयार्थं लक्षणा ।
"स्त्रीणां पत्रं यतोऽनुगतार्थमभिधेयार्थेऽपि" ।
इति सावित्रीचरिते ।)

अन्वित, त्रि (अनु+इण्+क्त ।) अन्वेषितः । मृग्यमाणः । इत्यमरः । ("अनुगच्छ वयस्यामन्विते विद्वद्भिर्निर्णीतम्" । इति कुमार सम्भवे ।)

अन्वीत, त्रि, (अनु+ईङ् गतौ+कर्म्मणि क्त ।) अन्वितः । युक्तः । इति शब्दमाला ।

अन्वेषण क्ली, (अनु+इष्+ल्युट्) अन्वेषणा । अनुसन्धानम् । यथा, "सम्प्रीतो रामनिर्दं न मनसापराधेषु नेतुमिच्छति" इति महानाटकम् । ("सीतान्वेषणमेव सुग्रीवाद्युत्पन्नम्" । रघुवंशः ।)

अन्वेषणा, स्त्री, (अनु+इष्+णिच्+भावे युच् ततः टाप् ।) अन्विष्टिः अन्वेषणम् । अन्वेषणमात्रं । तत्पर्य्यायः गवेषणा २ मृगणा ३ । इत्यमरः ।

अन्वेषित, त्रि, (अनु+इष्+णिच्+कर्म्मणि क्त ।) मृगयमाणः । तत्पर्य्यायः । मृगितः । २ अन्वितः ३ गवेषितः ४ इत्यमरः । ५ मार्गितः । ६ परीक्षितः ७ विचितः । इति अन्वेषणपर्य्यायेषु परीक्षितेऽन्वेषणादर्शनम् ।

अन्वेष्टा (र) त्रि (अनु+इष्+तृच् ।) अन्वेषक । मार्गकर्ता । अनुसरणः २ । इति हेम चन्द्रः । ("अन्वेष्टारो माधवस्य भ्रमन्ति स्म त्रिलोकीम्" । इति मनोमाधवम् ।)

अप अ, (न आप्नोति न+आप+ड "पादयोश्चेति" इति नियमाद्वर्णलोपे अनावृतिनियमस्य नलोपः ।) उपसर्गविशेषः । वर्ज्जनम् । अपायः । बाहुल्यम् । वैकृत्यम् । चौर्य्यम् । आनन्दः । इति दुर्गादासः । आसङ्गावधारणम् । अल्पार्थः । निवेदनम् । विपर्य्ययः । विसर्ज्जनम् । विकृतिः । चौर्य्यम् । निर्देशः । इति मेदिनी ।

अपः, [स्] क्ली, (आप्+असुन् हस्वोपधात्वात् उन्नयनं ।) कर्म्म । इत्यादिकोषः ।

अपकर्म्म क्ली, (अपकृष्टं कर्म्म ।) दुष्कृतम् । अपकर्म्म । कर्म्मणामर्पणं तदपकर्म्म अपकर्षणमेव स्मार्त्तविदां मतम् ।

अपकार, पुं, (अप+कृ+भावे घञ् ।) द्रोहः । अनुपकारः । अपकारः । इति हलायुधः । (अ-विरुद्धाचरणम् । अपराधकारः । अपचारः । द्वेषः ।
"अपकर्त्तुरपि यत्ने हितमेव तपस्विनः ।
अपकारकारी हि नर्म्म करोत्यवज्ञया" ।
इति माघः ।)

अपकारगीः, [र्] स्त्री, (अपकारिणी गीः वाक् ।) अपकारशब्दम् । अपशब्दम् । इत्यमरः ।

अपकारी, [न्] त्रि, (अपकरोति अप+कृ+णिनि ।) अपकारकः । द्रोहकः । यथा,—
"अपकारिणि कोपश्चेत् कोपे कोपः कथं न ते ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपन्थिनि" ।
इत्युद्भटः । (अहितकारी । अनिष्टकारकः । पीडकः । दुर्जनः । कुकर्म्मकारी ।
"किं सत्त्वेष्वपकारिणि किं सत्त्वेनापकारिणः" ।
इति रघुवंशम् ।)

अपकृष्ट, त्रि, (अप+कृष्+क्त ।) अधमः अवरः निकृष्टः । अपकृतम् । १ निकृष्टः । २ अधमः । ३ अपकृष्टः । ४ अवरः । ५ कुत्सितः । ६ खेटः । ७ याप्यः । ८ क्षुल्लकः । ९ रेफः । १० अर्वा । ११ ऊनः । १२ बर्वः । १३ हीनः । १४ अणुः । १५ निहीनः । १६ क्षुद्रः । १७ बालः । १८ । इति हेमचन्द्रः ।

अपक्रम, पुं, (अप+क्रम+भावे घञ् "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" इति वृद्ध्यभावः ।) पलायनम् । इत्यमरः ।

अपक्रिया स्त्री, (अप्+कृ+भावे श ।) द्रोहः । अपकारः । इति हेमचन्द्रः । (विपरीतिक्रिया ।
"अनुपेक्षणीयास्तु रिपवः शत्रवोऽपक्रियाः" ।
इति माघः ।)

अपक्रोश, पुं, (अप+क्रुश्+भावे घञ् ।) निन्दा । दुर्वाक्यम् । आक्रोशः । इति शब्दरत्नावली ।

अपक्व त्रि, (न पक्वः पच्+कर्म्मणि क्त, नञ् समासः ।) अपरिपक्वः । आमः इति भाषा । यथा,—
"नैव पिबन्ति पिपासितो भवन्ति फलं भव वा" ।
इति वैद्यकपरिभाषा । अपरिणतः । २ अशिक्षितः

१ प्रापि । ३ अप्रौढः । इति शब्दमाला ।
("अपक्वे अन्नं दद्यात् पक्वे दद्यात् ज्वरीतकम्" ।
इति भावप्रकाशे ।)

अपगत, त्रि, (अप+गम्+कर्तरि क्त, अपगमे उपसर्गे च ।) मृतः । इति हेमचन्द्रः । गतः । दूरीभूतः । यथा,—"अपगतपरितापौ च च शक्ता पूर्वी न चौरा भवेत्" इत्यादि महाभारतम् ।

अपगा, स्त्री, (अपगोतुं गच्छति, अप+गम्+कर्तरि ड, स्त्रियां टाप् ।) आपगा । नदी । इत्यमरटीकायां भरतः । (पोतवती दोषवती अपगा निम्नगामिनी इत्यमरः ।)

अपघन, पुं, (अपहन्यते निहन्यते विक्षिप्यते, अप+हन्+"अपघनोऽङ्गम्" इति पाणिनिसूत्रेण अप् घनादेशश्च ।) अवयवः । अङ्गम् । इत्यमरः । ("शिशिरमासमपास्य गुणोऽस्य नः" । इति शब्दकल्पद्रुमे ।)

अपघात, पुं, अपमृत्युः । अस्वाभाविकमृत्युर्यथा उपघातादिना हत्यया वा घातः । अपघातः । आत्मघातः । विषभक्षणादिना अपमृत्युः इत्यादिना अन्यप्रकारेण विषाक्तः ।

अपचय, पुं, (अप+चि+भावे अच् । अपकर्षः ।) क्षतिः । हानिः । अपकर्षः । क्षयः । ह्रासः २ । इत्यमरः । (पुष्पादिसञ्चयनम् । यथा, "दिव्यान्वयसुरसखीपरभागान्यपचयेषु सुराः" । इति शाकुन्तले ।) [शुक्ति । इत्यमरः ।]

अपचायित, त्रि (अप+चाय+कर्म्मणि क्त ।)

अपचार, पुं, (अप+चर्+भावे घञ् अपकृष्टः आचारः ।) अविचारकर्म । यथा, "योगिनामप्यपचार सम्भवति किमु मन्दचेतसां विभिन्नाचारः" ।
इति माघवचनम् ।
("अपचारपदे बाधते तरसैर्वहि विरक्तिमेव प्राप्य ।
अपचारं कुरुते कोपं प्राप्ते भावे कथं भवेत्" ।
इति माघः ।)

अपचित, त्रि (अप+चाय+पूजार्थे कर्म्मणि क्त ।) अपचितमिति पाणिनिसूत्रेण पदे चायस्थाने चिभावः । (अप+चि+क्त ।) क्षीणः । दुर्बलः । अपचयोपचयवशात् क्षीणः कृशः । "अपचित मपि गात्रं व्यायताङ्ग्यात्" । इति शाकुन्तले ।

अपचिति, स्त्री, (अप+चि+भावे क्तिन् । पूजितिः ।) व्ययः । पूजा । निष्कृतिः । इति मेदिनी । (नाशः । क्षयः । अपचयः ।
"नार्हस्यपचितिं कर्त्तुं विशुद्धस्य नरनाथिनाम्" ।
इति रामायणे ।)

अपच्छाय, त्रि, (अपगता छाया यस्मात् सः ।) देवः । अमरः । निष्प्रभः । अपगता छाया यस्मात् इति बहुव्रीहिः समासः । (अपच्छायः निष्प्रभः । विच्छायादि ।
"अपच्छायं करोत्येवं मतिर्जीवितस्याप्युपायान्तैः ।
रविवच्छायापायेनैव कान्तो विवर्णतास्" ।)

अपच्छेदः स्त्री, (अपच्छेदनं छेदनं अप+छिद्+भावे घञ् । आचारादौ च्छ+छ+श तस्य अन्यत्वात् ।) अपच्छेदः । अपवृत्तिविनाशप्रतिषेधः । इति शब्दरत्नावली ।

("पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितं ।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं" ॥
इति पञ्चदश्यां ।)

अपटान्तर, त्रि, (पटेन वस्त्रेण तिरस्करिण्या इति यावत् अन्तरं व्यवधानं यत्र तत्, ततो नञ्-समासः ।) आसन्न । संसक्त । अपदान्तर । अव्यवहित । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अपटी, स्त्री, (अल्पः पटः अल्पार्थे नञ्समासः, गौरादित्वात् ङीष् ।) वस्त्रप्रावरणं । इति हेमचन्द्रः । कानात् । इति भाषा । (यवनिका । पर्दा । इत्यादि भाषा ।)

अपटु, त्रि, (न पटुः, नञ्समासः ।) व्याधित । रोगी । इत्यमरः । पटुतारहितः । कार्य्याक्षमः । यथा,—
"सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाता स्म इत्यद्भुतं" ।
इत्यमरुकविः ॥

अपतर्पण, क्ली, (अप + तृप् + भावे ल्युट् ।) लङ्घन । रोगादौ भोजनाभावः । इति हेमचन्द्रः । (अपगतं तर्पणं तृप्त्यभावो यस्य तत् । गतक्षोभ । तृप्तिशून्यः ।)

अपत्य, क्ली, (न पतति वंशो यस्मात्, पत + बाहुल्यात् यत्, ततो नञ्समासः ।) पुत्रः । कन्या । तत्पर्य्यायः । २ सन्तानः । ३ तोकं । ४ सन्ततिः । ५ प्रसूतिः । इति जटाधरः ।
("अस्मिंस्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते") ।
इति हितोपदेशे ।
"महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिं" ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अपत्यदा, स्त्री, (अपत्यं गर्भं तद्सेवनेन ददाति, अपत्य + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ।) गर्भदात्रीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

अपत्यपथ, पु, (अपत्यस्य गर्भाम्भिसारणस्य पन्था मार्गः, षष्ठीतत्पुरुषः, समासान्तः अच् ।) भग । योनि । इति हेमचन्द्रः ।

अपत्यशत्रु, पु, (अपत्यस्य शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) कर्कट । इति शब्दचन्द्रिका । काँकडा । इति भाषा ।

अपत्रप, त्रि, (अप + त्रप् + भावे घञ् ।) त्रपारहित । निर्लज्ज । अपगता त्रपा यस्येति बहुव्रीहौ आकारस्य ह्रस्वः ॥ ("सापत्रपः कुलगुरुर्विहितस्त्वया न" । इति धनञ्जयविजयव्यायोगे ।)

अपत्रपा, स्त्री, (अपगता त्रपा अन्यतो लज्जा यस्याः सा, स्त्रियां टाप् लज्जाहीना । लज्जाशून्या ।) अन्यतो लज्जा । परस्मात् लज्जा । इत्यमरः । लज्जामात्र । इति रत्नकोषः ।

अपत्रपिष्णु, त्रि, (अप + त्रप् + शीलार्थे कर्त्तरि इष्णुच् ।) समावत्रपः । लज्जाशील । इत्यमरः । लाजुक इति भाषा ।

अपथ, क्ली, त्र्य, (न प्रशस्तः पन्था मार्गः, नञ्समासः । नास्ति पन्थाः प्रशस्तः मार्गो यत्र तत् । प्रशस्तवर्त्मशून्ये नगरादौ ।) अपन्था । मार्ग एव यो न भवति तत् । इत्यमरः । योनिः । इति शब्दरत्नावली । (विमार्ग । कुपथः । असन्मार्गः । साधुविगर्हितः पन्थाः । "अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः" । इति रघुवंशे ।
"न कश्चित् वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते" ।
इति शाकुन्तले ।)

अपथ्य, त्रि, (पथ्ये वैद्योक्तभोजनादिनियमाय शास्त्रोक्ताचाराय वा हितं यत् ततो नञ्समासः ।) पथ्यभिन्न । अहित । यथा,—
"यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रक्तपित्तिना" ।
इति पथ्यापथ्यग्रन्थः ।

अपदान, क्ली, (अप + दैप शोधने भावे ल्युट्, विद्यमानार्थे अर्श आद्यच् । अथवा अपदायति परिशुध्यत्वेन कर्म्मणा, अप + दैप् + शोधने करणे ल्युट् ।) अवदान । वृत्तं कर्म्म । वृत्तिः प्रवर्त्तनं सा प्रशस्ता विद्यते यत्र तत् । यत्र कर्म्मणि वृत्तिः सर्व्वैः प्रशस्यते तत् इत्यर्थः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
("गणयत्यपदानसम्मितां
भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमां" ।
इति शाकुन्तले ।)

अपदान्तरः, त्रि, (नास्ति पदान्तरं व्यवधानं यत्र सः ।) अव्यवहित । संयुक्तः । इत्यमरः । अभिन्नपदे क्ली । (सन्निकर्षः । सान्निध्य । सामीप्य । नैकट्य ।)

अपदिश, क्ली, व्य, (दिशोर्मध्ये, अव्ययीभावः, समासान्तः अच् ।) दिक्कोण । दिशोर्मध्यं । तत्पर्य्यायः । विदिक् २ । इत्यमरः ।
("क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियां" ।
इत्यमरः ।)

अपदेश, पु, (अप + दिश् + घञ् । स्थान ।) निमित्त । शरण्य । स्वरूपाच्छादन । तत्पर्य्यायः । २ व्याज । ३ लक्ष्य । इत्यमरः । परानिष्टकारिभिन्नशठता । इति महाभारतटीका । (ख्याति । कीर्त्तिः । छल ।
"रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो-
र्वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्" ।
इति रघुवंशे ।)

अपध्वसज, पुं, (अपध्वस्यतेऽनेन, अपध्वन्स + करणे घञ्, अपध्वसो जातीनां भिन्नतासम्पादकः सङ्करस्तस्माज्जायते, अपध्वस + जन् + ड, उपपदसमासः ।) वर्णसङ्कर । यथा,—
"शूद्रायान्तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वसजाः स्मृताः" ।
इति मनुः । (प्रतिलोमजात । भिन्नवर्णसङ्गमजात । कारणादिसङ्कीर्णवर्णः ।)

अपध्वस्त, त्रि (अप + ध्वन्स + क्त ।) परित्यक्त । निन्दित । चूर्णीकृत । इति मेदिनी । (अतिदुराचार ।) परित्यक्त । "अपध्वस्तः परित्यक्ते निन्दिते ऽप्यवचूर्णिते" । इति मेदिनी ।

अपनयन, क्ली, (अप + नी + भावे ल्युट् ।) खण्डन । दूरीकरणं । यथा,—"इति श्रीशाम्बपुराणे रोगापनयने श्रीसूर्य्यवक्त्रविनिर्गतस्तवराजः समाप्तः" इति ।
("नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रं" ।
इति शाकुन्तले ।)

अपनोदन, क्ली, (अप + नुद् + भावे ल्युट् ।) खण्डनं । दूरीकरणं । यथा,—"मानापनोदनविनोदनतो गिरीशे" । इति श्रीहर्षः । (अपनुदति दूरीकरोति, अप + नुद् + कर्त्तरि बाहुल्यात् ल्युटि ।) खण्डक । दूरीकारक ।
"यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः ।
तथाघमर्षणं जप्यं सर्व्वपापापनोदनं" ।
इति मनुः ।)

अपन्था, [थिन्] पु, (न पन्थाः, नञ्समासः, समासान्तविधेरनित्यत्वात् अत्र अजभाव ।) अपथ । इत्यमरः ।

अपपात्रित, त्रि, (अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य सः, येन जनेन भुक्तं भोजनपात्रमस्पृश्यं भवतीति यावत् चण्डालादि, अपपात्रं कृतं, अपपात्र + करोत्यर्थे णिच् + क्त ।) उत्कटदोषैर्ज्ञातिभिर्भिन्नोदकीकृत । यथा,—अपपात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते" । इति शुद्धितत्त्वे शङ्खापस्तम्बौ ।

अपभ्रंश, पु, (अप + भ्रन्स + घञ् ।) ग्राम्यभाषा । अपभाषा । तत्पर्य्यायः । अपशब्दः २ । इत्यमरः ॥ पतन । यथा,—
"अत्यारूढ़िर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा" ।
इत्यभिज्ञानशकुन्तल ॥ (अधः पतन । ध्वंस । अधोगति ।)

अपम, पु, (अपकृष्टतया मीयते, अप + मा + घञर्थे कः ।) क्रान्तिः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याय ॥

अपमान, क्ली, (अप + मा + भावे ल्युट् ।) अनादरः अमर्य्यादा । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायः ।
"स्यादवज्ञा परीहारः परिहारः पराभवः ।
अपमानं परिभवस्तिरस्कारस्तिरस्क्रिया ।
अवहेला च हेला स्यादवहेलनहेलने ।
क्षेपो निकारधिक्कारौ पर्य्यायाः स्यादनादरे" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ • ॥ तस्य अप्रकाश्यत्वं यथा,—
"अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।
वञ्चनञ्चापमानञ्च मतिमान्न प्रकाशयेत्" ॥
इति चाणक्यः ॥
("अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।
स्वकार्य्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्य्यध्वंसे हि मूढता") ॥

अपमित्यक, क्ली, (अपमित्य अपमानं स्वीकृत्य गृह्यते, अप + मेङ् प्रणिमाने + क्त्वा तस्य ल्यप्, "मयतेरिदन्यतरस्यामिति व्याख्याने इत्वं, ततः कन् ।) ऋण । इति हलायुधः ॥

[illegible]

[illegible]।) [illegible]। [illegible]
[illegible]। यथा —
"[illegible]"।
इति [illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]।

अपस्नान क्ली, (अप + स्ना + भावे ल्युट्) [illegible]। [illegible]। [illegible]। "[illegible]"। इति [illegible]।)
"[illegible]"।
इति रामायणे।

अपर स्त्री, (न पूर्यते पृ + अप् ततो नञ् समासः।) [illegible]। [illegible] इति मेदिनी।

अपर, त्रि (न परमस्ति [illegible] पृ + अच् ततो नञ्समासः।) [illegible]। [illegible] इति मेदिनी।

अपरार्द्ध, क्ली, ([illegible]।) [illegible]। [illegible]। इति सिद्धान्तमुक्तावली।

अपराति स्त्री, (अप + रम् + भावे क्तिन्।) निवृत्तिः। विरतिः। इति हेमचन्द्रः। [illegible]।)

अपरपक्ष पुं, ([illegible]।) कृष्णपक्षः। [illegible]। इति [illegible]।

अपरान्त पुं (देश [illegible]) [illegible]। इति [illegible]।

अपरस्पर त्रि [illegible]। इति [illegible]।

अपर स्त्री ([illegible]) [illegible]।

अपरा स्त्री ([illegible]) [illegible]।

[illegible] इत्यादि [illegible]। इति [illegible]। [illegible]। "[illegible]"। इति [illegible]।

अपराजित पुं, (परा + जि + क्त ततो नञ् समासः।) विष्णुः। शिवः। [illegible]। इति मेदिनी।

अपराजिता स्त्री, दुर्गा। [illegible]। इति मेदिनी। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः। [illegible]। इति [illegible]। [illegible]। इति रत्नमाला। [illegible]। इति रामायणम्।
("[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"।
इति [illegible]।)

अपराद्धपृषत्क त्रि (अपराद्धः [illegible]।) [illegible]।

अपराध पुं, (अप + राध् + भावे घञ्।) [illegible]। [illegible]। इति [illegible]।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"।

[illegible]
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"। इति [illegible]।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"।
[illegible]।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।"

ह्येया परेऽपि बहवोऽपराधा मदसमते ।
आचारे शास्त्रविहितनिषिद्धातिक्रमादिभिः" ॥
अथापराधशमनं ।
"संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मम ।
कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ॥
मथुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ।
अनयोस्तीर्थयोरेवं यः सेवेत् सुकृती नरः ॥
सहस्रजन्मजनितानपराधान् जहाति सः" ।
स्कान्दे ।
"अहन्यहनि यो मर्त्त्यो गीताध्यायन्तु संपठेत् ।
द्वात्रिंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते" ॥
अथ कार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"तुलस्या कुरुते यस्तु शालग्रामशिलार्चनं ।
द्वात्रिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः" ॥
तत्रैवान्यच्च ।
"द्वादश्यां जागरे विष्णोर्यः पठेत्तुलसीस्तवं ।
द्वात्रिंशदपराधानि क्षमते तस्य केशवः ॥
यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः" ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

अपराह्ण, पुं, (अह्नः अपरः एकदेशिसमासः, समासान्तः टच्, अहःस्थाने अह्नादेशः ।) शेषाहः । दिनशेषभागः । इत्यमरः ।
("रामाणां रमणीयतां विदधति ग्रीष्मापराह्णागमे" इति अमरुशतके ।
"तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते" । इति मनुः ।) विकाल इति भाषा । तस्य भेदाः । द्विधा विभक्तदिनस्य शेषभागः ॥ त्रिधा विभक्तदिनस्य तृतीयभागः ॥ स तु त्रिंशद्दण्डदिनमाने विंशतिदण्डात् परं दशदण्ड यावत् । पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थभागः । स तु अष्टादशदण्डात् परं षड्दण्ड यावत् । इति श्रुतिस्मृती ॥

अपराह्णतन, त्रि, (अपराह्णे भवम् सप्तम्येकवचनान्त अपराह्ण+ट्यु तुट् च, "घकालतनेषु कालनाम्न इति" पक्षे अलुक् ।) अपराह्णभववस्तु । अपराह्णजात । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपराह्णेतन, त्रि, (अह्नोऽपरः एकदेशिसमासः, तत्र भवम् अपराह्णे+ट्यु तुट् च, "घकालतनेषु कालनाम्नः" इति पक्षे अलुक् ।) अपराह्णतन । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरिकलित, त्रि, (परि+कल्+कर्म्मणि क्त, ततो नञ्समासः ।) अज्ञातः । अदृष्टः । यथा,—
"अपरिकलितपूर्व्वः कश्चमत्कारकारी
स्फुरति मम गरीयानेष माधुर्य्यपूरः ।
अयमहमपि हन्त प्रेक्ष्य यं लुब्धचेताः
सरभसमुपभोक्तुं कामये राधिकेव" ॥
इति ललितमाधवः ॥

अपरिच्छन्न, त्रि, परिच्छदशून्य । परिपूर्व्वछदधातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अपरिच्छिन्न, त्रि, (परि+छिद्+क्त ततो नञ्समासः ।) परिच्छेदरहित । असीम । बहिरन्तरशून्य । यथा,—"किञ्च परिच्छिन्नस्य नीडे पक्ष्यादेरिव प्रवेशो भवेत् तव त्वनावृतत्वात् अपरिच्छिन्नत्वेन बहिरन्तर्भेदो नास्ति कुतः प्रवेशः" ।
इति श्रीधरस्वामी ॥

अपरिपक्व, त्रि, परिपाकरहित । किञ्चित्पक्व । परिपूर्व्वपचधातोः कर्त्तरि क्ते तस्य वत्वे चस्य च कत्वे परिपक्व ततो नञ्समासः ॥

अपरिमित, त्रि, (परि+मा+क्त, ततो नञ्समासः ।) परिमाणरहित । मानतुलासंख्याशून्य । यथा,—"अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्व्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुवनेतरथा" ।
इति श्रुत्यध्यायः ।

अपरिम्लान, पुं, (परि+म्लै+क्त तस्य नत्व, ततो नञ्समासः ।) महाम्लानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ म्लानिरहिते वाच्यलिङ्गः ॥ (नूतन । अपरिशुष्क । निर्म्मल ।)

अपरिष्कार, पुं, ("सम्पर्य्युपेभ्यः करोतौ भूषणे इति" सुडागमः ।) परिष्काराभावः । अनिर्म्मलत्व । तद्वति त्रि । परिपूर्व्वकृधातोर्भावे घञि नञ्समासः ।

अपरिष्कृत, त्रि, अमार्जित । अनिर्म्मल । अभूषित । अनलङ्कृत । परिपूर्व्वकृधातोः कर्म्मणि क्ते नञ्समासः । यथा,—
"मलपूतिसमायुक्तमभ्रविण्मूत्रपिच्छिलं ।
रेतोनिष्ठीवमानाभिः स्रवद्भिरपरिष्कृतं" ॥
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

अपरिहार्य्य, त्रि, (परि+हृ+कर्म्मणि ण्यत्, ततो नञ्समासः ।) अपरिहरणीय । अत्याज्य । यथा,
"जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि" ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपरूप, त्रि, (अपकृष्टं रूपं कर्म्मधारयसमासः ।) अपकृष्टरूप । विकृतरूप । अपोपसर्गेण रूपशब्दस्य बहुव्रीहिसमासः ॥ कर्म्मधारयसमासे क्ली ॥ लोके तु आश्चर्य्यमिति प्रसिद्धं ॥

अपरेद्युः, [स्] अ, (अपरस्मिन् दिवसे दिवसस्य एद्युसादेशः)। अपरेऽह्नि । अपरदिने । इत्यमरः ॥ ("पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते निमन्त्रयेत विप्रान् वै" इति स्मृतिः ।)

अपर्णा, स्त्री, (नास्ति पर्णं तपस्यायां पर्णभक्षणवृत्तिर्व्वा यस्याः सा, टाप् ।) दुर्गा । इत्यमरः ॥
("स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः" । इति कुमारसम्भवे ।)
पत्रशून्ये त्रि ॥

अपर्य्याप्त, त्रि, (परि+आप्+क्त, नञ्समासः ।) पर्य्याप्तिशून्य । असीम । असमर्थ । यथा,—
"अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं ।
पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं" ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपर्य्युषित, त्री, (परि+वस्+क्त नञ्समासः ।) अव्युष्ट । सद्योभव । यथा नारसिंहे,—
"अपर्य्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ।
स्वीयारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्धरिं" ॥
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

अपर्व्वदण्ड, पुं, (अपर्व्वं पर्व्वरहितं ग्रन्थिशून्यं इति यावत् दण्डः कर्म्मधारयः ।) रामशरवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपल, क्ली, (अपलाति अपराक्रमेण गृह्णाति येन, अप+ला+करणे क । नास्ति पलं मांसं यस्य सः, मांसशून्य ।) कीलक । इति शब्दमाला ॥ पलशून्ये त्रि ॥

अपलपन, क्ली, अपलाप । अपोपसर्गात् लपधातोर्भावे अनट् प्रत्ययः ॥ (पाणिनिमते तु, अप+लप+भावे ल्युट् ।)

अपलाप, पुं, (अप+लप्+भावे घञ् ।) सतोऽप्यसत्त्वेन कथनं । ज्ञातस्य गोपनं । तत्पर्य्यायः । २ निह्नुतिः । ३ अपह्नुतिः । ४ अपह्नवः । ५ निह्नवः । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेम । इति । मेदिनी ॥

अपलापिका, स्त्री, (अप+लप्+भावे ण्वुल् ।) तृष्णा । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवन, क्ली, (अपकृष्टं कृत्रिमत्वात् अल्पत्वाच्च वनं कर्म्मधारयः ।) उपवनं । कृत्रिमवनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवरक, पुं, (अपव्रियन्ते लोकाः संभज्यन्तेऽत्र, अप+वृ+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इति अप्, ततः स्वार्थे कन्, अथवा अप+वृ+क्वादिभ्यः संज्ञायां वुन् तस्य अकः ।) अन्तर्गृहं । तत्पर्य्यायः । २ गर्भागारं ३ वासौकः ४ शयनास्पदं । इति हेमचन्द्रः ॥ ("दीपोऽपवरकस्यान्तर्वर्त्तते तत्प्रभा बहिः" ।)

अपवर्ग, पुं, (अपवृज्यते संसारः मुच्यतेऽनेन, अप+वृज्+घञ् कुत्व ।) मोक्षः । त्यागः । क्रियावसानसफलं कर्म्मफलं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ क्रियान्तः प्रमाणं । इति जटाधरो रत्नावली च । पूर्णता । इति धरणी ॥ (निर्व्वाणं । मुक्तिः । "अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्म्मयोर्गतौ" इति रघुवंशे । समाप्तिः । शेषः । अवसानं । "क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः" । इति भारविः ।)

अपवर्ज्जन, पुं, (अप+वृज्+भावे ल्युट् ।) दानं । मोक्षः । त्यागः । इति मेदिनी ॥

अपवाद, पुं, (अप+वद्+भावे घञ् ।) आज्ञा । निन्दा । तत्पर्य्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३ निर्व्वादः ४ परीवादः ५ उपक्रोशः ६ जुगुप्सा ७ कुत्सा ८ गर्हणा ९ इत्यमरः ॥ (वचनीयं । "लोकापवादाद्भयं" इति नीतिशतके । "देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः" । "हा कथं सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि" । इति उत्तरचरिते । आज्ञा । अनुमतिः । आदेशः । "ततोऽपवादेन पताकिनीपतेश्चचाल निर्ह्रादवती महाचमूः" । इति भार

णि ।) निन्दा । इति मेदिनी । निदेशः । आज्ञा । यथा —
"हविरपवादविघ्नेऽप्युपसर्गोऽभिधीयते" ।
इति कात्यायनपरिशिष्टं । उत्सर्गविधस्य बाधक-
वचनमात्रम् उत्सर्गबाधकवचनेऽपवादो
ऽपवादः अपवादमात्रं । यथा ।
"अपवादोऽन्यथा यथा विहार इवाश्रिता ।
अनपवादोऽन्यथा यथा विवर्त्त इवानुस्मृतः" ।
अस्य अर्थः । यत्र अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्र-
पञ्चं प्रपञ्च्यते इति वेदान्त-
सारः ।

अपवारणं क्ली (अप+वृ+णिच् भावे ल्युट् ।) व्यवधानं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ।

अपवारितं त्रि (अप+वृ+णिच्, कर्मणि क्त ।) अन्तर्हितं । इति हेमचन्द्रः ।

अपवित्रं त्रि (पू+इत्र, ततो नञ्समासः ।) पवित्रतारहितं । अशुद्धं । यथा,—
"अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः" ।
इति स्मृतिः । (अपवित्रा । अपविद्धा । दूषिता । मलिना ।
"अपवित्रमिदं सर्व्वं मौर्व्यावन्धा यथा" ।
इति रामायणे । "यदैव वारिवेगोऽपविद्धा जाया यद्वे नीयते" । इति महाभारते ।)

अपविद्धः, त्रि (अप+व्यध्+क्त ।) प्रत्याख्यातः । निराकृतः । इति हेमचन्द्रः । (क्षिप्तः । प्रतिक्षिप्तः ।
"कुवेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।
अपविद्धगदो बाहुर्भग्नपक्ष इव द्रुमः" ।
इति कुमारसम्भवे । चूर्णीकृतः । दलितः ।
"अविद्यावद्विद्याव चूर्णते धमन्यथ" ।
इति रामायणे ।)

अपविद्धपुत्रः, पुं (अपविद्धः पुत्रः, कर्मधारयः ।) द्वादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । स तु येनचित् पालनासमर्थमातापितृभ्यां तयोरन्यतरेण त्यक्तोऽन्येन वा यत्नपूर्वं स्वीकृत्य पुत्रत्वेन परिकल्पितः । यथा,—
"मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते" ।
इति मनुः ।

अपविद्या, स्त्री, (अप अपकृष्टा विद्या यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

अपशदः, पुं, (अप+शद्+कर्तरि अच् । अपसद इति पाठे अप+सद्+अच ।) अपसदः । नीचः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अपशब्दः पुं, (अप अपभ्रष्टः शब्दः, कर्म्मधारयः ।) अपभ्रंशशब्दः । असाधुशब्दः । गौणिकशब्दः । ग्राम्यभाषा । लौकिकी । अपभ्रंशः । इत्यमरः ।
("नहि अशिष्टेभ्यात् प्रमादादपशब्दिता ।
अपशब्द विना दृष्टा अपशब्दा इतीरिताः" ।
इति हरिवंशे ।)
"आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम्" ।
इति दण्डी ।

अपशुच[च्] पुं, (शुच्+भावे क्विप् अपगता शुच् शोको यस्य वा ।) आत्मा । यथा । "न शशम शोकयुताशुभाशात् इमान् निरस्येव विपाप्मन् गृहात्" । इति [illegible] ।

अपशोकः पुं, (अपगतः शोको यस्मात् सः ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । ("शोकरहितः । दुःखहीनः ।
"इष्टप्रीतिकरो यस्मात् अपशोकः शोकनाशनः ।
पूर्वप्रीतिकरोऽपि तं नामशोकं वरं कुरु" ।
देवीपुराणम् ।)

अपष्ठं, क्ली, (अप+स्था+क, अम्बाम्बेत्यादिना षत्वम् ।) अङ्कुशाग्रम् । इति हेमचन्द्रः ।

अपष्ठु, अ, (अप+स्था+"अपदुस्सुषु स्थः" इति कु, सुषमादित्वात् षत्वम् ।) विपर्ययः । विपरीतं । शोभनं । इति शब्दमाला ।

अपष्ठुः, पुं, (अप+स्था+कु, सुषमादित्वात् षत्वम् ।) कालः । वामे त्रि । इति मेदिनी । (वामकः । प्रतिकूलः । विपर्ययः । प्रतिकूलः । विपरीतः ।
"यत् धर्म्मराज इति नाम कथं नियन्ता धर्मीत्वमभ्युपगतः प्रियमपि सम्भ्रान्तमपि मूढ्यं
जनाः" इति माघः । वामः । दक्षिणेतरः ।)

अपष्ठुरं, त्रि, (अप+स्था+कुरच् सुषमादित्वात् षत्वम् ।) प्रतिकूलं । इति हेमचन्द्रः ।

अपष्ठुलं, त्रि (अप+स्था+कुलच् एवं षत्वं ।) प्रतिकूलं । विपरीतं । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अपसदः, पुं, (अपसीदति अपकृष्टम् प्राप्नोति अप+सद्+पचाद्यच् ।) नीचः । इतरजनः । इत्यमरः ।
("विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः" ।
इति मनूक्ति अनुलोमजवर्णसङ्करभेदे मूर्द्धावसिक्तादिः षड् वर्णाः ।)

अपसरः पुं (अप+सृ+भावे अप् ।) अपसरणं । आपदात् आपत्सु अपसरणं । धर्म्मादपेतात् अनर्थ प्रयोजनमिति केचित् ।
("निरत्ययेऽपसरः पाप स्मार्त्तविधिविहितं" ।
इति मनुः ।)

अपसर्जनं स्त्री (अप+सृज्+भावे ल्युट् ।) मोक्षः । परित्यागः । दानं । इति भूरिप्रयोगः । (वर्जनं । त्यागः । विसर्जनं ।)

अपसर्पः, त्रि (अपसर्पति अप+सृप्+कर्तरि अच् ।) चरः । गुप्तचर इति प्रसिद्धः । इत्यमरः । (गूढपुरुषः । चारः ।
"यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।
चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तप्रत्ययितस्त्रिषु" ।
इत्यमरः ।
"सर्वाधिकारेष्वपसर्पयन्
चचार सर्वं विदितप्रचारः ।
इति रघौ ।)

अपसव्यं, अ, (अप+सव्+बाहुल्यात् यत् ।) प्रदक्षिणकुशोपरिस्थताः । विपरीतं । यथा । "प्रदक्षिणकुशोपरिस्थता अपसव्यं चरन्तु वा तेन पित्र्यो विरचयेत्" । इति श्राद्धतत्त्वे बहुभाष्यप्रमाणं ।

अपसव्यं, क्ली, (प्रादक्षिण्यार्थे, "विरतो प्रसव्ये सव्यम्" इति समासः ।) अपसव्यं । विपरीतं । इति श्राद्धतत्त्वे महाभाष्यस्य मतं ।

अपसव्यः, त्रि (प्रादक्षिण्यात्, "विरतो प्रसव्ये सव्यम्" इति समासः ।) शरीरदक्षिणभागः । प्रतिकूलः । इति मेदिनी । (विपरीतः ।
"वामा सक्तमस्येनमपसव्यं प्रचक्रमुः" ।
इति रामायणे ।)

अपसरः, पुं, (अपसरति अप+सृ+अच्, "अपसरो रथाङ्गमिति" पाणिनिसूत्रेण इत्वाभावः ।) रथाङ्गं । तच्च चक्रस्य पश्चादुपरि । इत्यमरः । अपसारः । पिशुनः । इति भरतः ।

अपस्नातः, त्रि, (अपकृष्टेन स्नातः स्नानं कृतवान् अप+स्ना+कर्तरि क्त ।) मृतोद्देशेन कृतस्नानो जनः । इत्यमरः । ("अपस्नानपाथिमस्त्रीक्रियौचिते नरत्वमाप्नुयात्" इति सर्व्वदर्शिते ।) दोषानन्तरं स्नातो जनः । इति भरतः ।

अपस्नानं, क्ली, (अप+स्ना+भावे ल्युट् ।) मृतस्नानं । मृतोद्देशेन स्नानं । इति हेमचन्द्रः । (अपविस्नानं । स्नानानन्तरमवस्नानं । अशौचस्नानं । स्नानावशिष्टजलं यथा ।
"उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च ।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" ।
इति मनुः ।)

अपस्मारः, पुं, (अपस्मरति पूर्वकृतं विस्मरत्यनेन, अप+स्मृ+करणे घञ् ।) रोगविशेषः । मृगी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भूतविकृतिः २ अपस्मारः ३ भूतविनिम्नः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य सामान्यलक्षणं ।
"तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतेः ।
अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः" ॥
तस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिः ।
"चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः ।
कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते" ॥
तस्य पूर्वरूपं । यथा,—
"हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवन्त्यथ" ॥
वातिकस्य रूपं ।
"कम्पते प्रदशेत् दन्तान् फेनोद्वमी श्वसित्यपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात्" ॥
पैत्तिकस्य रूपं ।
"पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः ।
सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः" ॥
श्लैष्मिकस्य रूपं ।
"शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः ।
पश्येत् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात्" ॥
त्रिदोषजस्य ।

"सर्व्वैरेभिः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः" ॥ * ॥
अस्यासाध्यलक्षणम् ।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥ * ॥
अरिष्टलक्षणम् ।
"प्रस्फुरन्तं सुबहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ।
नेत्राभ्याञ्च विकुर्व्वाणमपस्मारो विनाशयेत्" ॥ * ॥
तस्य वेगकालः ।
"पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
अपस्माराय कुर्व्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्तरम् ॥
देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ वीजानि कानिचित् ।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः" ॥
इति माधवकरः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा । यथा,—
"तैलेन लसुनं सेव्यं पयसा च शतावरी ।
ब्राह्मीरसस्तु मधुना सर्व्वापस्मारभेषजम् ॥ * ॥
धूपं सिद्धार्थकादीनां भक्तितैरथवामि ते ।
गोमूत्रपिष्टैः सर्व्वाङ्गलेपं शाम्यत्यपस्मृतिः" ॥
सिद्धार्थकादि उन्मादोक्तं ॥ * ॥
"शिग्रुकट्फलकिणिहीनिम्बत्वग्रसपाचितम् ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यङ्गने हितम्" ॥
कट्फलं श्योनापाठा । किणिही चिरचिरा ॥ * ॥
"निर्गुण्डीभववन्दाकनावनस्य प्रयोगतः ।
उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः ॥ * ॥
मनोह्वा तार्क्ष्यविष्ठा वा शकृत् पारावतस्य च ।
अञ्जनाद्धन्त्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः" ॥
मनोह्वा मनःशिला । तार्क्ष्यो गरुडः । शकृत् विष्ठा ॥ * ॥
"यः खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारजः ।
अपस्मारं महाघोरं चिरोत्थं स जयेद्ध्रुवम्" ॥
वचा घुरवच् ॥ * ॥
"कुष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।
अपस्मारविनाशाय यष्ट्याह्वं च पिबेत् त्र्यहम्" ॥
त्र्यहमिति एतस्य पानाद्दिवसत्रयेणैवापस्मारोपशमो भवतीत्यभिप्रायः ॥ * ॥
"ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिः शृतं घृतम् ।
पुराणं स्यादपस्मारोन्मादग्रहहरं परम्" ॥
एतस्य प्रक्रिया । पुराणं गोघृतं प्रस्थमितं वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीणां समुदितानां कुडवमितानां कल्केन प्रस्थमितब्राह्मीरसमिश्रेण पचेत् । ब्राह्मीघृतं ॥ * ॥
"कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।
यष्ट्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम्" ॥
कुष्माण्डकघृतं ॥ * ॥
"द्वौ कीटभेदौ विधिवदानीय रविवासरे ।
कण्ठे भुजे वा संधार्य्य जयेदुग्रामपस्मृतिम्" ॥
अयन्तु कीटो नदीतीरे सिकतामध्ये तिष्ठति ॥ * ॥
"शिग्रुकुष्ठजटाजाजीलशुनव्योषहिङ्गुभिः ।
वस्तमूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ" ॥
[illegible] बालकः । अजाजी जीरकः । वस्तः छागः । नावनं नस्यं ॥ * ॥ इत्यपस्माराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अपहारः, पु, (अप + हृ + भावे घञ् ।) अपचयः । हानिः । इत्यमरः ॥ अपहरणम् । चौर्य्यम् । सगोपनधनस्याम्युपयोगित्वम् । इति दायभागः ॥ (विनाशः ।
"कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता" ।
इति रामायणे । स्तेयम् । यद्वान्यापहारादिकं कर्म्म द्रव्यस्वामिसमक्षं बलात्कृतं तत्साहसं स्यात् ।
इति कल्लूकभट्टः । निह्नवः । "कथं वा आत्मनः अपहारं करोमि" । इति शाकुन्तले ।)

अपहारकः, त्रि, (अप + हृ + ण्वुल् ।) अपहारी । अपहरणकर्त्ता । यथा,—
"परापवादनिरतं परद्रव्यापहारकम्" ।
इति पुराणम् ॥
("द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः" ॥
"अन्नहर्त्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।
वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गुतामश्वहारकः" ॥
इति मनुः । चौरः ।
"योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः" ।
इति मनुः ।)

अपहासः, पु, (अप + हस् + भावे घञ् ।) अकारणहास्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अपह्नवः, पु, (अप + ह्नु + भावे अप् ।) अपलापः । स्नेहः । इति मेदिनी ॥
("ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्" ॥
इति मनुः ।)

अपह्नुतिः, स्त्री, (अप + ह्नु + भावे क्तिन् ।) अपलापः । अपह्नवः । इति शब्दरत्नावली ॥ उपमेयासत्यकरणपूर्व्वकोपमानसत्यताव्यवस्थापिकाऽपह्नुतिः । तस्या लक्षणम् ।
"प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः" ।
उदाहरणम् ।
"अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये ।
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ॥
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे ।
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि" ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥
("प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः ।
गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ॥
यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपह्नुतिः" ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

अपांनाथः, पुं, (अपां नाथः अलुक्समासः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपांनिधिः, पुं, (निधीयतेऽत्र, नि + धा + अधिकरणे किः, अपां निधिः आधारः ।) समुद्रः । वारांनिधिः इति दर्शनात् ॥

अपांपतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्पतिरित्यमरटीकोक्तत्वात् ॥

अपांपित्तं, क्ली, (अपां पित्तमिव तदुत्पन्नत्वात् तस्य पित्तत्वं, अलुक्समासः ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रकवृक्षः । वह्निसंज्ञक इत्यमरटीकोक्तत्वात् ॥

अपाक्, [च] त्रि, (अप + अञ्च + क्विन्, नलोपः ।) दक्षिणदिग्भववस्तु । तत्पर्य्यायः । अपाचीनः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अपाकः, पु, (पच + भावे घञ्, ततो नञ्समासः ।) पाकाभावः । अजीर्णता । यथा,—
"अङ्गमर्द्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः ।
अपाकः शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणम्" ॥
इति माधवकरः ॥ पाकाभावविशिष्टे त्रि । यथा,—
"गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः
संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकम्" ॥
इति माधवकरः ॥

अपाकशाकं, क्ली, (न पच्यते, पच् + घञ्, नञ्समासः, अपाकः शाको यस्य तत् ।) आर्द्रकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपाङ्गः, पुं, (अपाङ्गति वक्रं गच्छति चक्षुर्यत्र, अप + अङ्ग + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रयोरन्तः । चक्षुःकोणः ।
("चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं" ।
इति शाकुन्तले । "कुवलयदृशां लोलैर्लोलैरपाङ्गैः" ।
इति शान्तिशतके ।) तिलकः । इत्यमरः ॥ अङ्गहीने त्रि । इति मेदिनी ॥

अपाङ्गकः, पु, (अपकृष्टमङ्गं यस्य समासान्तः कः ।) अपामार्गवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ आपाङ् इति भाषा । अङ्गहीने त्रि ॥

अपाङ्गदर्शनं, क्ली, (अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन दर्शनं तृतीयातत्पुरुषः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अपाची, स्त्री, (अप + अञ्च + क्विन्, स्त्रियां ङीप् ।) दक्षिणदिक् । इति हलायुधः ॥

अपाचीनं, त्रि, (अपाच्यां दक्षिणस्यां दिशि भवं, अपाच् ख तस्य ईनः ।) अपागर्थे । दक्षिणदिग्भववस्तु । विपर्य्यस्तः । विपरीतः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अपाच्यं, त्रि, दक्षिणदिग्भववस्तु । अपाची दक्षिणदिक् ततो भवार्थे यत्प्रत्ययः ॥ पचनायोग्यः । पचधातोः कर्म्मणि ण्यति पाच्यः पश्चान्नञ्समासः ॥

अपाटवं, क्ली, (पटोर्भावः पटु + भावे अण् नास्ति पाटवं पटुता यत्र तत् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ अपटुता । जडता । पटोर्भावः पाटवं ततो नञ्समासः ॥

अपात्रं, क्ली, (कुत्सितं पात्रं अप्राशस्त्ये नञ्समासः ।) कुपात्रम् । असत्पात्रम् । यथा । "अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे" । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (योग्यताहीनः । निन्दितः । विद्यातपोहीनः । दानादियोग्यताहीनः ।
"विदैव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपादिता ।
यशसे न न धर्म्माय जायतामनुशयाय तु" ॥
इति कथासरित्सागरे ।)

अपात्रीकरणं, क्ली, (अनपात्रं अपात्रं कुत्सितपात्रं क्रियतेऽनेन, अपात्र + च्वि + कृ + करणे ल्युट् ।) नवविधपापमध्ये पापविशेषः । तल्लक्षणम् ।

निष्क्रमणप्रकारार्थं १ पाणिकर्म्म २ गृहबेशन ३ चलन शरण ४। इति भावविचक्षणेर्भेदा।
("निष्क्रमणो बहागार्गे शारीरस्य गृहवेशनं।
अन्नप्राशनकं चैवमवश्यं च भावयं"।
इति मनुः।)

अपादानं क्ली, (अपादीयते विश्लिष्यतेऽस्मात् अप + आ + दा + ल्युट्।) यस्मादपायो गम्यतारम्भ कर्म्म भवति तत्। षट्कारकमध्ये पञ्चमकारकं। तत्-कारकार्थे पञ्चमी स्यात् यथा। ध्रुवोऽपायः। यथा वृक्षात् पत्रं पतति १। भयं भीः। यथा चौरात् बिभेति २। ग्रहो जुगुप्सा। यथा पापात् जुगुप्सते धीरः ३। तथा पराजयः। यथा सिंहात् पराजयते हस्ती ४। यथा प्रमादः। यथा धर्म्मात् प्रमाद्यति मौढ्यः ५। यत आरम्भं। यथा भूतात् प्रभवन्ति सिद्धाः ६। यतो भूः। यथा पितुः पुत्रो जायते ७। वयस्कार्यं। यथा चातकात् गां रक्षति गोपः ८। यतो विरामः। यथा अधर्म्मात् विरमति विप्रः ९। यतोऽन्तर्धिः। यथा गुरोरन्तर्धत्ते शिष्यः १०। यतो वारणं। यथा यवेभ्यो गां वारयति ११। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः।

अपान क्ली, (अपानयति मलादि निःसारयति अप + अन् + णिच् + अच्।) मलद्वारं। तत्-पर्य्यायः। गुदं २। पायुः ३। इत्यमरः। गुह्यं ४। गुदवर्त्म ५। इति जटाधरः। तनुह्रदः ६। मार्गः ७। इति शब्दरत्नावली।

अपानः, पुं (अपानयतीति अधोदेशात् निःसारयति अप + अन् + अच्।) गुदस्थवायुः। इत्यमरः। अधोगमनशीलत्वात् मलादिनिःसारकर्त्ता वायुः। इति वेदान्तसारः।
("अपानोऽधःसञ्चारी आपानस्य गुदस्तथा।
मूत्रपुरीषयोर्वायुरपान इति कीर्त्तितः"।
इत्युक्तलक्षणोऽपानस्थानगतत्वात् अधोनिःसारकारकार्य्य-वायुः।)
("प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ"।
इति भगवद्गीता।)

अपाप त्रि, (नास्ति पापं यस्य सः।) निष्पापः। पापशून्यः। यथा,—
"इयं दाशरथे सीता सुव्रता शुभचारिणी।
अपापा हि मया ज्ञाता ममाभयवचनीयता"।
इति रामायणं।

अपामार्गः, पुं, (अपामृज्यते दोषो दूरीक्रियते अनेन, अप + आ + मृज् + करणे घञ्।) क्षुपविशेषः। आपाङ् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शैखरिकः २ धामार्गवः ३ मयूरकः ४ प्रत्यक्पर्णी ५ कीशपर्णी ६ किणिही ७ खरमञ्जरी ८। इत्यमरः। शैखरेयकः ९ अधामार्गः १० मर्कटपर्णी ११ इति जटाधरः। वशिरः १२ अपाङ्गः १३ पङ्क्तिकण्टकः १४ मयूरकः १५ ... इति रत्नमाला। दुर्ग्रहः १७ अधःशल्यः १८ वाशिरः १९ अर्कटी २० दुरभिग्रहः २१ वाशिरा २२ परामुखी २३ वशी २४ मर्कटपिप्पली २५ कटम्भरिका २६ अघाटः २७ खरकः २८ मालक-परपुष्पी २९ मालाकण्टः ३० क्षुद्रा ३१। अस्य गुणाः। तिक्तत्वं। उष्णत्वं। कटुत्वं। कफारोचक-ह्रदामयविष्टम्भाद्यपहारित्वं। सारकत्वं। वान्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। अग्निदीपनत्वं। मेदकारित्वं। अर्शोघ्नत्वञ्च। इति राजवल्लभः। तदुक्तञ्च सुश्रुते। रक्ते चापाङ्गं। पाके दुर्जरत्वं। विष्टम्भित्वं। वायुकारित्वं। रूक्षत्वं। रक्तपित्त प्रशमनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः। (अपामार्ग-बीजयोगो अर्मोपघातेन दृष्टोपि अपामार्गबीजः।)

अपाम्पतिः पुं, (अपां पतिः अलुक्समासः।) समुद्रः। इत्यमरः। वरुणः। अपामिति निमन्त्रेणोऽलुक्समासात्।

अपाम्पित्तं, क्ली (अपां पित्तमिव अलुक्समासः तद्-रूपत्वात्।) वह्निः। इति शब्दरत्नावली। चित्रक-वृक्षः। चित्रकश्च इत्यमरे चित्रकसमानत्वात्।

अपायः पुं, (अप + इण् + भावे अच्।) विश्लेषः। इति रामतर्कवागीशः। नाशः। इति दुर्गादासः। विनाशः। यथा,—
"या कामी निमिरारिरामचरी यायायनामायन-मत्"। इति कामीरूपं।

अपारं क्ली, (नास्ति पारं यस्य तत्।) अपारं। नद्यादेरर्व्वाक्पारं। इति जटाधरः। असीमे त्रि।

अपावृतं त्रि, (अप + आ + वृ + आच्छादने क्तः।) निर्वृतं। स्वतन्त्रं। स्वतन्त्रः। आवीर्णं। इति मेदिनी। (अनावृतं। अनाच्छन्नं। अवरणरहित-द्वारं।
"यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्"।
इति गीता।)

अपासनं, त्रि (अप + आ + अस् + क्तः।) वधितं। इति हेमचन्द्रः। फेंका। फकाइया इति भाषा। (त्यक्तं। परास्तं। निरस्तं।
"प्रतिमत्तगतमानस्य कम्पुद्धे येन केनचित्"।
इति महाभारते।)

अपाश्रयः, पुं, (अपाश्रियते आश्रयतेऽनेन अप + आ + श्रि + करणे अच्।) शाङ्कुशासनं। चालिशाला। चौदोला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आपाश्रयः २ प्रसेवः ३ अपश्रयः ४। इति हेमचन्द्रः। आश्रयशून्ये त्रि। (अनाश्रयः। निराश्रयः। आश्रितः। आधीनः।
"भाण्डवाहाश्रयो निष्पाहुवां शासितव्यः"।
इति मनुः।)

अपाङ्गः पुं (अप + आ + अङ्ग + अच्।) नेत्रा-न्तः। पुङ्गः। इत्यमरटीकायां भरतः।

अपासनं क्ली, (अप + अस + भावे ल्युट्।) मारणं। इत्यमरः।

अपास्तं, त्रि (अप + अस + क्तः।) निरस्तं। यथा। एतेन भक्तिरसामृतसिन्धुबिन्दौ इत्येन रामकृष्णेश्वरा-मार्थं निरस्तमिति भक्तिसन्दर्भसारः। इति सिद्धान्तचन्द्रोदयः।

अपार्थ, त्रि (अपगतमर्थमभिधेयमस्मात् इति दारात् प्रादिसमासः। अपगतोऽर्थो यस्य कर्म्म-धारयः, अन् समासान्तः।) प्रयोजनशून्यं। इति त्रिकाण्डशेषः। प्रतिकूलार्थं। भोक्तव्यं। एतत्पर्य्यायं पुरन्द्रिका।

अपि अ, (न पिबति पिबन्ती क्विप् भावमात्रस्य ग्रहणं।) सम्भावनार्थः। शङ्कार्थः। प्रश्नार्थः। समुच्चयार्थः। गर्हार्थः। निन्दा। युक्तम्। अन्वय। समुच्चयः। इति दुर्गादासः। प्रश्नः। शङ्का। युक्त-पदार्थः। कामाचारक्रिया। इति विश्वमेदिन्यौ। ("अपि: पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" इति पाणिनिसूत्रम्)।

अपिधानं त्रि, (अपि + धा + कर्म्मणि क्तः।) छन्नं। छादितं। इत्यमरः।

अपिनद्ध त्रि (न पिनद्धः नञ्समासः।) दैविकात्मक्रियाविहीनः। निष्क्रियतायुक्तः। यथा।
"धर्मेष्विको कला मधमगतिषु भाविनविहृदं"।
इति भावप्रकाशः। (परिमुक्तः। अमुचितः। विमलः। मलमुक्तः।)

अपिहितं अ (अपि + धा।) बन्धने। भवति। इति त्रिकाण्डशेषः।

अपिधानं, क्ली, (अपि + धा + भावे ल्युट्।) आच्छा-दनं। अन्तर्धानं। इत्यमरः। (आवरणं। "वारि परमपि पिहितापिधान"। इति कुमारसम्भवे।
"पिधायापिधाता क्षणमिव पुरीं प्राकार द्रवेहार्"। इति रामायणे।)

अपिनद्धं, त्रि, (अपि + नह् + कर्म्मणि क्तः, अप-स्यालोपे पिनद्धं।) परिहितवस्त्रादि। तत्-पर्य्यायः। आमुक्तः २ प्रतिमुक्तः ३ पिनद्धः ४। इत्यमरः।

अपीतः, पुं (पा + कर्म्मणि क्तः। न पीतः, नञ्-समासः।) पीतभिन्नवर्णः। तद्विशिष्टे वस्तुमात्रे च त्रि इति नञ्समासपीतशब्दकोषार्थौ।

अपीनसः पुं, (अपीनस्य अतिदूर्बलस्य पीनाय सर्वदा, अपीन + सो + कर्म्मकर्त्तरि क। पीनसात् रोग-विशिष्टात् भिन्न नञ्समासः।) नासिकारोगः। इति सुश्रुतः। तद्युक्ते त्रि।

अपील त्रि, अतिसुन्दरः। यथा,—
"अपीलपरोऽपि सकल् धर्मोपमभञ्चक्।
धर्मं यथावि धैर्योदि मनायमयथावत्"।
इति श्रीमाधवः।

अपुष्पा, स्त्री (नास्ति इन्द्रमप्रमाणो यस्याः सा तत्।) लिङ्गपाकडा। इति शब्दचन्द्रिका। (त्रि, पुष्पहीना। विकासहीना।)

अपुनर्भवः, पुं, (न पुनर्भवति न पुनःप्रादुर्भवत्यस्मात् न पुनर् + भू + अपादाने अप्, मयूरव्यंसकादि-त्वात् समासः।) मुक्तिः। मोक्षः। इति हेम-चन्द्रः। इति शब्दमाला। यथा,—
"जीवो विष्णुर्भवति मरणे सिद्धायामपवर्गे।
याम चतुर्विधं यत्र न रामार्ती विचक्षणा"।
इति चरकः। (कर्त्तरि अपि तु पुनर्भवशून्ये द्रष्टव्य इति वाचम्।)

अपुनरुक्तः, पुं, (अपार्थं, पुनर्न दिवा वर्षं इति-

अपुष्पफल+दा+कर्त्तरि क उपपदसमास ।) पनसवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ पुष्पव्यतिरेकजातफलवृक्षमात्र । (अहेतुकफलदातरि त्रि)

अपूप, पु, (न पूयते विशीर्य्यति, न+पूय+प, यलोप ।) पिष्टक । इत्यमर ॥ गोधूम । इति राजनिर्घण्ट ॥

("वृथाकृसरसंयाव पायसापूपमेव च" ।

इति मनु ।)

अपूप्य पु, (अपूपाय हित "विभाषा हविरपूपादिभ्य " इति पाणिनिसूत्रेण यत् ।) गोधूमचूर्ण । इति जटाधर ॥ मयदा इति भाषा ।

अपूरणी, स्त्री, (न पूरयति पुष्पगन्धेन मन प्रीतिपूर्णा करोति निर्गन्धत्वात्, पूर+णिच्+कर्त्तरि ल्युट्, स्त्रिया ङीप् ततो नञ्समास ।) शाल्मलिवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपूर्व्व, क्ली, (नास्ति पूर्व्व पूर्व्वकालमव दृष्ट यस्य तत् ।) कर्म्मजन्यमदृष्ट । तत्पर्य्याय । अनुशय २ नियोग ३ अतिशय ४ कार्य्य ५ प्रयोग ६ । इति स्मृति ॥ तच्चतुर्विध यथा । फलापूर्व्व १ समुदायापूर्व्व २ उत्पत्त्यपूर्व्व ३ अङ्गापूर्व्व ४ । येन स्वर्ग आरभ्यते तत् फलापूर्व्व । अमावास्याया त्रयाणा यागानामेक समुदाय पौर्णमास्यामपर तयोर्भिन्नकालवर्त्तिनो सहृत्यफलापूर्व्वारम्भायोगात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्व्वद्वयं कल्पनीय । तयोरेकैकस्यारम्भाय एकैकसमुदायवर्त्तिना त्रयाणा यागाना भिन्नक्षणवर्त्तित्वेन सघातापत्त्यभावात् यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्व्वाणि कल्पनीयानि । तेषाञ्चाङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्तेरङ्गाना चानेकक्षणवर्त्तिना सघातासम्भवात् अङ्गापूर्व्वाणि कल्पनीयानि । तत्र तत्र विभाग । इत्यधिकरणमाला ॥

अपूर्व्व, त्रि (नास्ति पूर्व्व यस्य, न पूर्व्व नञ्समास ।) आश्चर्य्य । यथा,—

"अपूर्व्वेय हरेर्माया त्रिगुणा रज्जुरूपिणी ।

यया मुक्तो न चलति बद्धो धावति धावति" ॥

इति उद्भट ॥ पूर्व्वदिग्देशकालभिन्न ॥

अपेतराक्षसी, स्त्री, (अपेत राक्षस इव पातक यस्या सा, गौरादित्वात् ङीष् ।) तुलसीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

अपेय, त्रि, (पा+कर्म्मणि अर्हार्थे यत् ।) पानायोग्य । अपानीय । यथा,—"मद्यमपेयमदेयमनिग्राह्य" । इति तिथ्यादितत्त्वे उशनोवचन ॥

("अन्धिरम्भनपेय पठित्वे निर्घनत्व" ।)

("ये स्तव सर्व्वनद्योऽभिरपेयश्च महोदधि ।

चयी चाप्यायित सोम को न नश्येत्प्रकोप्य तान्" ॥

इति मनु ।)

अपेक्षणीय, त्रि, (अप+ईक्ष+कर्म्मणि अनीयर् ।) अपेक्षायोग्य । अपेक्ष्य । अपेक्षितव्य । यथा,—

"आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुन सोऽपि नापेक्षणीय" । इति न्दरत्नमध्ये ग्रह ॥

अपेक्षा, स्त्री. (अप+ईक्ष+भावे अ, स्त्रियां टाप् ।) कार्य्यनिमित्तयोरन्योन्याकाङ्क्षासम्बन्ध । इति सुपद्मटीकाया विष्णुमिश्र ॥ आकाङ्क्षा । यथा,—

"सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा" । इति वेदान्तटीकाया वाचस्पतिमिश्र ॥ (आकाङ्क्षा । अभिलाष । आशा ।

"अपेक्षा भिक्षायामपि किमपि चेत लघयति" ।

इति शान्तिशतके । प्रयत्न । अनुराग । सम्माननता ।

"अलब्धं चैव लिप्सेत लब्ध रक्षेदपेक्षया ।

रक्षित वर्द्धयेच्चैव वृद्ध पात्रेषु निक्षिपेत्" ॥

इति मनु । पर्य्यालोचन । विचार । अनुचिन्तन ।

"सत्यामपि तप सिद्धौ नियमापेक्षया मुनि " ।

इति रघुवशे ।

"न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया सश्रयाय" ।

इति मेघदूते ।)

अपेक्षाबुद्धि, स्त्री, अनेकैकत्वविषयकबुद्धि । नानैकत्वावगाहिबुद्धि । अयमेक अयमेक इत्याकारबुद्धि । इति भाषापरिच्छेद ॥

("अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते ' इति "अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषा निरूपित "

इति च भाषापरिच्छेदे ।)

अपोगण्ड, त्रि, (अपगतकर्म्मणि वेदविहितकार्य्यादन्यकर्म्मणि गण्ड उद्यत, गडि उद्यमे+पचाद्यच्, निपातनात् अपशब्दस्याकारस्य उकार, अपसि कर्म्मणि गण्ड अतिभीरुत्वात् त्यान्य ।) स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गविशिष्ट । तत्पर्य्याय । पोगण्ड २ विकलाङ्ग ३ अङ्गहीनक ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शिशु । वलिभ । शिवलिङ्गुक्त । इति मेदिनी ॥ अतिभीरु । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥ हे स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गे जनविशत्यएकीकैकविशत्यङ्गुलीकादौ जने वर्त्तते इत्यर्थ । विकल स्वभावहीन अङ्गमस्य विकलाङ्ग । अपक्षयं गच्छति अपोगण्ड । गम्नोति गमेर्ड निपातनात् पस्य पोभाव ।

"अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके" ।

इति विश्व ॥ निपातनादपस्यादिलोपे पोगण्डोऽपि । पोगण्डो विकलाङ्गे स्यादिति हलायुध ॥ पोगण्डो विकलाङ्गक । इति रत्नकोष । इति तट्टीकाया भरत ।

अपोदिका, स्त्री, (अपगतमुदक यस्या सा, स्त्रियां टाप्, पृषोदरादित्वात् दित्व ।) उपोदिका । पूतिकाशाक । इत्यमरटीकाया स्वामी ॥

अपोह, पु, (अप+ऊह+भावे घञ् ।) अपगत ऊह । वितर्काभाव । शुश्रूषाद्यष्टधीगुणान्तर्गतषष्ठगुण ।

("शुश्रूषा श्रवण चैव ग्रहण धारण तथा ।

ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञान च धीगुणा") ॥

इति हेमचन्द्र ॥ अवधारित्त । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वर ॥

अप्त, [स्] क्ली, (आप्यते स्वर्गो लभ्यतेऽनेन, आप+असुन् तस् ह्रस्व ।) यज्ञकर्म्म । इत्युणादिकोष ॥

अप्तु, पु, (आप्यते भोगाद प्राप्यते च, आप्+कर्म्मणि तु ह्रस्व ।) शरीर । अङ्ग । इत्युणादिकोष ॥ ("अयामवे द्वितीये यामाऽहृति जुहोति" । इति शतपथब्राह्मण ।)

अप्न, [स्] क्ली, (आप्+असुन् नुट् ह्रस्वश्च ।) जल । वेदप्रयोगोऽय ॥

अप्पति, पु, (अपा पति, षष्ठीतत्पुरुष ।) वरुण । इत्यमर ॥ समुद्र । अपाम्पतिरिति दर्शनात् ॥

अप्पित्त, क्ली, (अपा पित्तमिव ।) अग्नि । इत्यमर ॥ चित्रकवृक्ष । वह्निसंज्ञकत्वात् ॥

अप्रकट, त्रि, (न प्रकट व्यक्त नञ्समास ।) अव्यक्त । अप्रकाश । यथा,—

"प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेय द्विधोच्यते" ।

इति भागवतामृते पद्मपुराणं ॥ अस्य विवरणं लीलाशब्दे द्रष्टव्य ॥

अप्रकाण्ड, पु, (नास्ति प्रकृष्ट काण्ड स्कन्धो यस्य स ।) काण्डरहितवृक्ष । स तु झिण्टिकादि । तत्पर्य्याय । स्तम्ब २ गुल्म ३ । इत्यमर ॥

अप्रकाश, पु, (न प्रकाश नञ्समास ।) प्रकाशाभाव । तत्पर्य्याय । अन्तिकं २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (गुप्त । अप्रकाशित । गूढ़ ।

"द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपति" ॥

इति मनु । न प्रकाशते इति अप्रकाश, पचाद्यच् । अन्धकारावृत । अदृश्य ।

"प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचल" ।

इति रघुवशे । निहित । प्रच्छादित । प्रोथित ।

"यानि चैवप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्" ॥

इति मनु । रहसि । परोक्ष ।

"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति' ॥

इति मनु ।) तद्विशिष्टे त्रि ॥

अप्रकृष्ट, पु, (न प्रकृष्ट नञ्समास ।) काक । इति शब्दरत्नावली ॥ अधमे त्रि ॥

अप्रखर, त्रि, (न प्रखर तीक्ष्ण नञ्समास ।) प्रखरत्वरहित । अतीक्ष्ण । तद्धर्म्मे क्ली । खं रातीति क खर प्रकृष्ट खर प्रखरस्ततो नञ्समास । (मृदु । शान्त ।)

अप्रगुण, त्रि, (न प्रकृष्टो गुणो धैर्य्यरूपो यस्य स, गुणमप्राप्त प्रादिसमास ततो नञ्समास ।) आकुल । व्यस्त । इत्यमर ॥

अप्रतिकर, त्रि, (प्रति करोति विश्वासं नोत्पादयति प्रति+कृ+कर्त्तरि अच् न प्रतिकर: ततो नञ्समास ।) विश्वस्त । विश्वासपात्र । इति जटाधर ॥

अप्रतिपक्ष, त्रि, अप्रतियोगी । विपक्षशून्य । नास्ति प्रतिपक्षो यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न ॥

अप्रतिभ, त्रि, अप्रत्युत्पन्नमति । अप्रगल्भ । नास्ति प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा यस्य स । इति प्रतिभान्वितशब्दार्थे भरत ॥ (मन्द । लज्जाशील । स्वच्छाना ।) स्त्रिया उत्तरस्याप्रतिपत्ति-

ऽग्रो नियतस्थानविशेषे उत्तरार्द्धे परोऽर्द्धं पुन्न
ति यस्योत्तराभेवे उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्र अप्र
तिभाविभावकम्।)

अप्रतिरथं क्ली, (नास्ति प्रतिरथः यस्मा प्रदृष्टार्थे-
नैव यस्य तत् ।) साम । सामभेदः । मन्त्रः ।
इति भूरिप्रयोगनिकायप्रियौ । (मन्त्रार्थे ।
युद्धयात्रायां पाठ्यमन्त्रः ।
"यद् सामा मन्त्रं नाम तदप्रतिरथं विदुः" ।
इति सारावली ।)

अप्रतिरथः पुं, (नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य
सः ।) योद्धा इति भूरिप्रयोगः । तुल्ययोद्धृ
रहितः । इति हलायुधः ।
("रौद्रान्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय" ।
इति भानुमती ।
"एतेषां समवायिनामप्रतिरथैकयोऽस्मि" ।
इति महावीरचरिते ।)

अप्रतिरूपकथा स्त्री, (नास्ति प्रतिरूपा अनुरूपा
कथा यस्यां सा ।) अप्रतिरूपकथा वाक् । अनुरूपा
कथा । तत्पर्य्यायः । अनुचिता २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

अप्रतिष्ठः त्रि, अप्रतिष्ठितः । प्रतिष्ठारहितः ।
नास्ति प्रतिष्ठा यस्येति नञ्बहुव्रीहौ इत्यः । यथा ।
नक्षत्रीणंवदानीवसमुद्रैश्चवाले ।
"कर्म्मयुक्तेन यस्यैषा प्रतिष्ठा विहिता भुवि ।
यद्यादिनिसर्गप्रतिष्ठं प्रयान्तिन्यनुपमं" ।
इति महाभारतम् ।
("अप्रतिष्ठे रसस्थैर्य्ये का प्रतिष्ठा कुलस्य ते ।
इति ... चरिते ।)

अप्रतुल्यं, क्ली, (प्रतुल्यसदृशी भवान्, पदवीभावः ।)
प्रतुल्यरहितासाधारण । अनिर्द्धारितिरिति पैत्र
र्व्विकृतिः । प्रतुल्यरहिते त्रि । नास्ति प्रवर्त्तो
गुणा यस्य यथाऽपि स्वर्णाभेदस्य वा ।

अप्रत्यय, पुं, (प्रति + इण् + भावे अच् ततोऽनञ्
समासः । नास्ति प्रत्ययः विश्वासो यस्य वा) (अ
स्वप्न । संशयः ।
"यदवधि विविधानामाम्नायप्रत्ययं पैतः" ।
इति भानुमती ।) प्रत्ययाभावः । अविश्वासः ।
यथा "रोषाणां वाविवार्ता अप्रत्ययमत्र लोकस्य
प्रत्ययानां । इति कौटिल्यः ।

अप्रत्यक्ष, त्रि, (अक्षमक्षिमिन्द्रियं प्रतिगतं प्रतिगतम्
न प्रत्यक्षं नञ्समासः ।) प्रत्यक्षशून्यः । इन्द्रिया
गोचरः । लक्ष्यातः । अतीन्द्रियः २ । इत्यमरः ।
("किन्तु वयं प्रत्यक्षोऽयं नाकमन्दस्य देवेन ।
प्रत्यक्षं च ते देवि चरन्ते मम रावण" ।)
प्रत्यक्षाभावे क्ली ।

अप्रत्याख्यं क्ली, (न प्रत्याख्यं नञ्समासः ।) प्रत्याख्य
रहितः । तत्पर्य्यायः अप्रत्याख्यं २ अप्रत्यक्षं ३ ।
इत्यमरः । प्रत्याख्याऽपयोग्यम् । इति भरतः ।

अप्रत्त, त्रि (प्र + दा + क्त नञ्समासः ।)
अदत्तं । अदत्तम् । यथा,—
"अप्रत्तां दुहितरं दूतायाञ्चकार यस्ये तथा ।
इति योगेन ।

अप्रयोग, पुं (प्र + युज् + घञ्, ततो नञ्समासः)
प्रयोगाभावः । अनुद्योगादि । यथा । "उदाहार्यो
नामप्रयोगः" । इति मुग्धबोधः ।

अप्रगल्भ स्त्री. (प्र + गल्भ + अच्, नञ्समासः ।)
अविस्रम्भं । धीरः । इति शब्दार्णवः । अरति त्रि ।
(सलज्जः । विस्रम्भरहितः । अप्रतिभ ।)

अप्रमत्त, त्रि (प्र + मद् + क्त नञ्समासः ।)
सावधानः । अक्लेद । अविहितः । यथा,—
"अप्रमत्त मिति काल दातौऽश्मस्य दर्शनात्" ।
इति किरातार्जुनीये भारविः । (मृच्छकटिकादिषु ।
"अप्रमत्तस्तु धनायु मायमाऽवीन भरतान्" ।
इति मनुः ।)

अप्रवृत्त त्रि,(प्र + वृत् + क्त नञ्समासः ।) अनिरतम् ।
अप्रवृत्तम् । इति शब्दरत्नावली । अनुद्यतम् । यथा —
"यदि भवति परस्मैऽपि किं
भवसम्पदि परस्मैऽपि किं" ।
इति माघीका । (अनुद्यमः । अप्रसक्तः । विरक्तः ।
विरतः । प्रतिकूलः । अप्रवृत्तमनसा किं नु तदा
नो यदि रमणा" । इति रामायणे ।)

अप्रसिद्ध, त्रि (न + सिध् + क्त नञ्समासः ।)
प्रसिद्धिरहितम् । अविख्यातम् । यथा,—
"निर्दं नामकं कलिकृतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धम्" ।
इति किरातार्जुनीये । ("अप्रसिद्धं यशसे हि
इत्यामनन्ति नाभावत्व नैव धर्म्म" इति कुमारसम्भवे ।)

अप्रस्तुत, त्रि, (न प्रस्तुत नञ्समासः ।) अप्रकृतम् ।
प्रकरणागतम् । यथा —"अप्रस्तुतप्रशंसा या सा
सैव प्रस्तुताश्रया" ।
इति काव्यप्रकाशः । अपकृतिम् । अपूर्वकथा
तुल्यायोः कर्म्मणि क्ते नञ्समासः ।
"अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्" ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री, काव्यालङ्कारविशेषः । सा च
समासोक्तिविभ्रमस्य कविताया प्रकारविशेष
स्वार्थेन । यथा काव्यं । "अप्रस्तुतप्रशंसा या सा
चैव प्रस्तुताश्रया । सा च कार्य्ये निमित्ते सामान्ये
विशेषे प्रस्तुते सति" ।
"तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्येति च पञ्चधा" ।
कार्य्यस्य उदाहरणं यथा —
"याता: किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया
मत्कृते नो कार्य्या नितरां कृशासि कथयत्येवं
सबाष्पे मयि । लज्जामन्थरतारकेण निपतत्
पीताश्रुणा चक्षुषा दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणो
त्साहस्तया सूचितः" ।
इति काव्यप्रकाशः । इत्यत्र उदाहरणानि
ग्रन्थान्तरेऽवगन्तव्यानि ।

अप्रहतं त्रि (न प्रहन्यते कः प्र + हन् + क्त
नञ्समासः ।) अकृष्टभूमिः । खिला भूमिः ।
इत्यमरः । (उषरः । लघुदर्भः यथा —
"ईषत्तीर्णं नवं चैनं प्रहतं चाप्रहतं तथा ।
विशेषणस्थानं नामदं नाम कथ्यते" ।
इति ।)

अप्राकृत, त्रि (प्राकृत प्रधान नञ्समासः ।) अप्र
धानं । इत्यमरः ।

अप्राचीनं त्रि अपरागतं । पश्चं । प्राचीनभिन्न
भागं । प्राचीनं प्राचीनं ततो नञ्समासः ।

अप्राप्त, त्रि, (प्र + आप् + कर्म्मणि क्त, नञ्
समासः ।) अलब्धं । यथा । "अप्राप्तप्रापको
विधिः" । इति सिद्धान्तकौमुदी दुर्गादासः ।
(अनधिगतः ।
"अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः" ।
इति भाषापरिच्छेदे । अनुपस्थितः । अनागतः ।
अनुपपन्नः । अप्राप्तकालः ।
"उद्भूतानिकृतानां प्रसाद्य प्रवृत्ताय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्यात् यथाविधि" ।
इति मनुः ।)

अप्राप्तव्यवहार पुं,(अप्राप्तः व्यवहारो येन वा अथवा
अप्राप्तः व्यवहारः व्यवहारयोग्यं वयो येन वा ।)
व्यवहारानभिज्ञः । अप्राप्तवयस्कः । नाबालक् इति
पारसी भाषा । यथा —
"अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् ।
न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु गोपिकानां तथैव च ।
इति दायतत्त्वधृतवचनम् । किञ्च ।
"गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सरात् शिशुः ।
बाल आषोडशाद्वर्षात् पोगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते" ।
इति व्यवहारतत्त्वधृतनारदवचनम् ।

अप्राप्ति, स्त्री, (प्र + आप् + भावे क्तिन् नञ्
समासः ।) अप्राप्तत्वं । अलाभः । अस्ति त्रि ।
यथा —
"वरमप्रियमायुष्यविशेषादिप्रयास्यता ।
इति काव्यप्रकाशः ।

अप्राप्य, त्रि (प्र + आप् + कर्म्मणि यत् नञ्
समासः ।) अप्राप्यणीयम् । अप्राप्य । अपूर्वादाय
सान्तो कर्म्मणि ये नञ्समासः ।

अप्रामाणिक, त्रि (प्रमाणेन सिद्धं प्रमाण + ठञ्
अत इकः नञ्समासः) प्रमाणानभिज्ञः । प्रमाणा
सिद्धः । प्रमाणरहितः । यथा । "अतोऽपि
मद्वार्त्तिकसमाप्तेन मतस्य व्याकरणविरोधाय
मप्रामाणिकं" । इति रामनाथः ।

अप्रामाण्यं, क्ली, (प्रमाणस्य भावः प्रमाण + भावे
ष्यञ्, नञ्समासः ।) प्रामाण्याभावः । यथा,—
"अप्रामाण्यं स्यादिति यदा नवद्वीपेऽविशेषः" ।
इति वदरपूर्णः ।

अप्रिय त्रि, (प्री + कर्त्तरि कः, नञ्समासः ।)
अनभीष्टं । अनीप्सितं । अद्वेष्टं, अप्रियं ।
यथा — [इति हलायुधः ।
"सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्" ।

अप्रियवादिन् स्त्री (अप्रियं अप्रीतिकरं वदतीति
कर्म्मधारय ।) निष्ठुरवाक्यं । इति शब्दरत्नावली
मतम् ।

अप्रीति, स्त्री, (न प्रीति न प्रीतिकरी भोजनं
नञ्समासः ।) अप्रीतिकर । इति शब्दरत्नावली ।
(अप्रीतिकरी नारी ।)

अप्रीत, त्रि, प्रीतिरहित । असन्तुष्ट । प्रीत्यर्थ-प्रीधातो कर्त्तरि क्ते नञ्समास ॥

अप्रेतराक्षसी, स्त्री, (न प्रेता प्राप्ता राक्षसमिव घातक प्रादिसमास, गौरादित्वात् ङीष् ।) अपेतराक्षसी । तुलसी । इति रत्नमाला ॥

अप्सरस, स्त्री, (अद्भ्यः समुद्रजलेभ्य सरन्ति उद्यान्ति, अप्+सृ+असुन् ।) स्वर्व्वेश्या । उर्व्वशी-मेनकाद्या । बहुवचनान्तोऽयं शब्द । इत्यमर ॥ ("अप्सु निर्मथनादेव रसात् तस्मात् वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन्" ॥)

अप्सरा, स्त्री, स्वर्व्वेश्या । इति शब्दरत्नावली । ("स्त्रियां बहुष्वप्सरस स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि" । इति शब्दार्णवे ।)

अफल, त्रि, (नास्ति फलं वृक्षोत्पन्न धर्म्मोत्पन्न वा यस्य सः ।) विफल । निष्फल । इति हेमचन्द्रः ॥ फलकाले अनुत्पन्नफलवृक्षः । तत्पर्य्यायः । वन्ध्य २ अवकेशी ३ । इत्यमर ॥ झाबुकवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अफला, स्त्री, (नास्ति फलं यस्या सा ।) भूम्यामलकी ।

अफेन, क्ली, (निन्दित फेन निर्य्यासो यस्य तत् ।) वृक्षनिर्यासविशेष । आफि इति भाषा । तत्पर्य्याय । खसखसरस २ निफेन ३ अहिफेनक ४ अस्य गुणा । सन्निपातनाशित्व । शुक्रस्तम्भमोहकारित्वञ्च ॥ तच्च चतुर्व्विधं । एक श्वेतवर्णं । अन्नजीर्णताकारकत्वान्नाम जारणं । द्वितीय कृष्णवर्णं । मृत्युकारकत्वान्नाम मारणं । तृतीय पीतवर्णं । वयस्तम्भकारकत्वान्नाम धारणं । चतुर्थं कर्व्वूरवर्णं । मलसारकत्वान्नाम सारणं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, फेनरहितः । "अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्म्मवित्" । इति मनु ।)

अब इ स शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अम्बते । ङ अम्बते अम्बा पुरुषः । इति धातुमुग्धे दुर्गादासस्य ॥

अबद्ध, त्रि, (बन्ध+क्तः, नञ्समास ।) प्रलापानुपयोगिवचन । समुदायार्थशून्यवाक्य । अनर्थककथा । इत्यमर ॥
("अम्बुद कम्बलपादुकाभ्यां ।
पाणि स्थितो गायति मङ्गलानि ॥
त ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा ।
राजन् रमायां लशुनस्य कोऽर्थः" ॥
इत्यादयस्य विषय । अनियन्त्रित । स्वाधीन । मुक्त ।) बन्धनशून्य ॥

अबद्धक, त्रि, (बन्ध+क्तः, नञ्समासः, स्वार्थे कन् ।) समुदायार्थशून्यवाक्य । इति शब्दरत्नावली ॥

अबद्धमुखः, त्रि, (न बद्ध नञ्समास, अबद्ध यथाभिलाषकथनेन अप्रतिबद्ध मुख यस्य सः ।) अप्रियवादी । दुर्म्मुखः । इत्यमरः । (स्त्रियां वा ङीष् अबद्धमुखी अबद्धमुखा)।

अबध्य, त्रि, (हन्तुमयोग्य हन्+ अर्हार्थे कर्म्मणि यत् "हनो वा वध च" इति वधादेशे । वधमर्हति इति वध्यः, न वध्यः, नञ्समासः ।) अनर्थकवाक्य । वधायोग्य । इति मेदिनी ॥ ("अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपि" । इति स्मृतिः । वधदण्डयोग्ये ब्राह्मणे च,
"वध सर्व्वस्वहरणं पुरान्निर्व्वासनाङ्कने" ।
"तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस ।
अविशेषेण सर्व्वेषामेष दण्डविधि स्मृतः ॥
ऋधादृते ब्राह्मणस्य न वध ब्राह्मणोऽर्हति" ॥
इति मिताक्षरायां ।)

अबन्ध्य, त्रि, (बन्ध+ण्यत्, न बन्ध्य अफल नञ्समास ।) सफल । फलकाले फलयुक्तवृक्ष । तत्पर्य्याय । फलेग्रहि २ । इत्यमर ॥ फलग्रहि ३ । इति तट्टीका ॥ अमोघफलोदयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("इयेष सा कर्त्तुमबन्ध्यरूपतां" । इति कुमारसम्भवे । "याच्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनः" । "कर्म्मभिरप्यबन्ध्यैः" । इति रघुवंशे ।)

अबल, त्रि, (नास्ति बल सामर्थ्यं यस्य तत् ।) बलरहित । दुर्ब्बल । यथा । "अबलस्वकुलाशिनो झषान्" । इति नैषध ॥

अबलः, पु, (नास्ति बल यस्य स, अयमभङ्गुरत्वात् तस्य तथात्वं ।) वरुणवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अबला, स्त्री, (नास्ति बल यस्या सा ।) नारी । इत्यमरः ॥ ("तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी" । इति मेघदूते ।)

अबाध, त्रि, (नास्ति बाधा यस्य तत् ।) बाधशून्य । अनिवारित । तत्पर्य्याय । निरर्गल २ । इत्यमरः । अनर्गल ३ उच्छृङ्खल ४ उद्दाम ५ अनियन्त्रित ६ निरङ्कुश ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ बाधा पीडा तया हीनश्च ॥ (आयुर्शास्त्रे त्रिमुखांशविशेषः । अस्फुटत्व । अविस्पष्टता । जटिलीभाव ।)

अबिन्धन, पु, (आपएव इन्धनमुद्दीपनसाधनं यस्य स ।) वाडवाग्नि । इति सन्देहभञ्जिका ॥ ("अबिन्धन वह्निमसौ बिभर्त्ति" । इति रघुवंशे ।)

अबोध, पु, (बुध+भावे घञ्, नञ्समासः ।) अज्ञान । यथा । "निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवा" । इति भारविः ॥ बहुव्रीहौ त्रि ॥ (अज्ञान । मूढ़ ॥ अनभिज्ञ । हतबुद्धि । किंकर्त्तव्यविमूढ़ ।)

अब्ज, क्ली, (अप्सु जायते, अप्+जन+कर्त्तरि डः, उपपदसमास ।) पद्म । इति मेदिनी ॥ दशार्ब्बुदसंख्या । शतकोटिः । इति लीलावती ॥

अब्ज, पु, (अद्भ्य जायते, अप्+जन्+ड ।) चन्द्रः । धन्वन्तरि । निचुलवृक्षः । इति मेदिनी ॥

अब्जः, पु, क्ली, (अद्भ्यः जायते, अप+जन+डः ।) शङ्ख । इति मेदिनी । (जलभवशुक्तिमुक्तादिकः ।)
"अब्जमश्ममयञ्चैव राजतञ्चानुपस्कृत" ।
"अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्व्वेष्वश्ममयेषु च" ।
इति मनु ।)

अब्जज, पु, (अब्जात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते, अब्ज+जन्+कर्त्तरि डः ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अब्जभोगः, पु, (अब्जस्य पद्मस्य भोग इव शरीरमिव भोगो यस्य स ।) पद्मकन्दः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अब्जयोनि, पुं, (अब्ज विष्णुनाभिपद्ममेव योनिरुत्पत्तिस्थान यस्य स ।) विधाता । ब्रह्मा । इत्यमरः ॥

अब्जवाहन, पु, (अब्जमिव शङ्खवत् शुभ्रं वाहनं वृषो यस्य स ।) शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अब्जहस्त, पु, (अब्ज पद्म हस्ते यस्य स ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अब्जिनी, स्त्री, (अब्जानां समूह, अब्ज+पुष्करादित्वात् इनि, स्त्रियां ङीप् ।) पद्मिनी । इति राजनिर्घण्ट ॥ पद्मसमूह । पद्मलता । पद्मयुक्तदेश । इति नलिनीशब्दटीकायां भरत ॥

अब्जिनीपति, पु, (अब्जिन्या पद्मसमूहस्य पति, षष्ठीतत्पुरुष ।) सूर्य्य । इति हेमचन्द्र ॥

अब्द, पु, (अबति सीमान रक्षति अब+"अमादय" इति दन् मेघपर्व्वतविशेषपक्षे तु अपो ददाति, अप्+दा+कर्त्तरि क ।) वत्सर । मेघ । मुस्ता । इति मेदिनी ॥ पर्व्वतविशेष । इति विश्व ॥

अब्दसार, पु, (अब्दस्य मुस्ताया सार मूलनिर्य्यासः ।) कर्पूरभेद । इति राजनिर्घण्ट ॥

अब्धि, पु, (आपो जलानि धीयन्तेऽत्र, अप्+धा+अधिकरणे कि, उपपदसमास ।) समुद्रः । इत्यमर ॥

अब्धिकफ, पु, (अब्धे समुद्रस्य कफ इव कफाकारतया तस्य तादृशत्व ।) समुद्रफेन । तत्पर्य्याय । डिण्डीर २ । फेन ३ । इत्यमरः ॥

अब्धिजौ, पुं, (अब्धौ जायेते अब्धि+जन+कर्त्तरि ड, उपपदसमास ।) अश्विनीकुमारौ । द्विवचनान्तोऽयं शब्दः । इति हेमचन्द्र ॥

अब्धिद्वीपा, स्त्री, (अब्धिसङ्ख्याता लवणादिसप्तसङ्ख्याता द्वीपा यस्या सा ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

अब्धिनगरी, स्त्री, (अब्धेः समुद्रस्य सन्निहिता नगरी ।) द्वारकापुरी । इति त्रिकाण्डशेष ।

अब्धिनवनीतक, पु, (अब्धेः समुद्रस्य नवनीतमिव, षष्ठीतत्पुरुषः ।) चन्द्र । इति शब्दरत्नावली ॥

अब्धिफेनः, पु, (अब्धे समुद्रस्य फेन, षष्ठीतत्पुरुषः ।) समुद्रफेनः । इति राजनिर्घण्ट ॥

अब्धिमण्डूकी, स्त्री, (अब्धि समुद्र मण्डयति, अब्धि+मण्ड+ऊक, स्त्रियां ङीष् ।) मुक्तास्फोट । शुक्ति । इति हेमचन्द्र ॥ झिनुक इति भाषा ॥

अब्धिशयनः, पुं, (अब्धौ प्रलये समुद्रे शेते, शी+बाहुल्यात् कर्त्तरि ल्युट्, सप्तमीतत्पुरुष ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ॥ (नारायणोऽपि प्रलये अब्धौ शेते, यदुक्तं,—
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायन पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः" ।
इति मनुः ।)

अब्ध्यग्निः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य अग्निः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) वडवानल । इति हेमचन्द्र ॥

अब्भक्षः, पुं, (अपोभक्षयति, अप+भक्षि+शिलिकाभिभक्षाचरिभ्यो णः इति कर्त्तरि णः, उपपदसमास ।) सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अभ्रमुः, स्त्री, (अभ्रं विमर्दि, अभ्र+मु+कर्तरि डु।) मेघ। इत्यमरः। पुष्पकार्णं। अभ्रमवालुका। इति राजनिर्घण्टः।

अभ्रमातङ्गः, पुं, (अभ्रस्य मेघस्य मातङ्ग इव मातङ्गः। अभ्रमार्गविहारित्वात् तथात्वम्, मध्यपद लोपश्च।) ऐरावतः। इत्यमरः।

अभ्रिः, स्त्री (अभ्रा नौकासेचनपात्र निःसारयति अभ्र+अ+कि।) काष्ठकुद्दालः। नौकासेचनपात्रपंकुद्दालादिविशेषः। इत्यमरः। (खनित्रादिरूपायां खनकीकरणार्थं। लौहमयी घोटका।
"अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः।
पलालभारकं षण्ढे सीसकं चैकमाषकम्"।
इति मनुः।)

अभ्रियं त्रि, (अभ्रे मेघे भवं अभ्र+घ तस्य इय।) मेघोद्भववस्तु। इत्यमरः।

अभ्रंलिहार्थ स्त्री, (अभ्रचर्मविरोधि, विरोधे नञ् समासः। यत्र कार्य्ये अप्।) मैत्रं। इति त्रिकाण्डशेषः। अभ्रचर्मसूत्रे त्रि।

अभ्यर्णं, स्त्री, (अभ्यर्थ्य प्राप्तव्योऽपि तत्सर्वं वर्द्धितारो सापु अभ्यर्+अर्द् नञ्समासः।) मार्गोर्द्धोभावं यत्र प्रत्यापादोऽति। अतन्त्रापूजा। असर्वांश। अन्यथोक्ति ९। इत्यमरः। ("पैतृकं चाप्यसमग्रार्थं। अथापरे प्राग्रवेण अर्थं प्रजाद्वयुविपय रामचारे चोरखाद्गमनस्य श्रुतोऽपि"।
इति कपरचरिते। गेरविन्यं चाविविन्धिर्वं यत्नो विरविज्ञम्यन्वयसोपादिपकापोहिरिवं।)

अभ्र इ ङ गती। इति कविकल्पद्रुमः। ङ अभ्रते। अ अभ्यते। इति दुर्गादासः।

अभयं, क्ली, (भयस्याभावः। अथवा नास्ति भयं यस्मात् तत् यदीयस्य दुर्गन्धत्वेऽपि च क्ती।) वीरणमूलं। इत्यमरः। अभयदानं।
("अस्य भगवतो धर्मो भयात्त्राता महाभिर्वः"।
विधेयो रक्षिते भवं भयात्समावतं सदा"।
इति माघरघ्वा।
"योऽस्मात् सर्वभूतेभ्यः प्रलयमभयं भवात्।
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति महतामिव"।
इति मनुः।)
"प्रहरिष्य विहरिष्य वार्ताचायें वयाजये।
सर्वे लोकाश्च ते नैव मुक्ति वा वार्य वापिमी"।
इति श्रीभगवद्गीता। भयरहिते त्रि। इति त्रिका।

अभयडिण्डिमः, पुं, (अभयाय योद्धॄणामाश्वासाय डिण्डिमः।) रणढक्का। युद्धढक्का। इति त्रिकाण्डशेषः।

अभया, स्त्री, (नास्ति भयं यस्याः सा।) हरीतकी। इत्यमरः। पथ्यादिगुणाद्यधिका हरीतकी। सा वैद्यकेन प्रसिद्धा। इति राजनिर्घण्टः। (दुर्गा।)

अभव्यं, त्रि, (नञ्+भव्यमिति कृत्य नञ्समासः।) अमङ्गलीयं। अशुभं। यथा,—
"अभव्यं चैव मे माभूत् अभद्रं चैव किञ्चन।
अभव्यं चैव मे माभूत् मातृभ्रातृभिरीरिभिः"।
इति रामायणं। (भोक्तव्योऽर्थो यस्य मध्यकाव भव्यादिरिति प्राग्भोगार्थे निषिद्धं दिनाद्विनि भव्यं गीर्णं यस्य। यदि च यथा अनुपयुक्तमथाग्र्या अर्थानि भीतानि कुसुमत्वादानानि। दिग्वादिनाजाति तत्त्वोपादानि च। दोषिकरुपविदीपा। विभो- द्भवस्वपदीर्थत्वा। विभूषणं। गर्भ। वेतनम्। देवताप्रदेयेन समानार्थे भव्या तदुपर्वेषा यव भूता। अर्थेभूत भव्यार्थं। मैत्रेयार्थमाप्ति विरोधात् भाव्। अर्थपि च शोभात् भाव् इत्यादि।)

अभाग्यं क्ली, (न भाग्यं, नञ्समासः।) दुर्भाग्यं। कुभोग्यं। यथा —
"दौर्भाग्येऽविद्यमाने चापि यद्युतकस्य सौरतमार्थ।
विप्रभवतिमा वाविषय चाविदिवी च वे"।
इति भावप्रकाशः। तद्रहिते त्रि।

अभावः, पुं, (भू+भावे घञ् नञ्समासः।) मरणं। असत्ता। इति विश्वमेदिनी।
"अपि सतो भवी यस्य अभावोऽभावो भवेयत।
अभावे यदि यत्नोऽपि सर्वोऽप्यसौ भवेदिवे"।
इति भागवतः।
('अन्वभावे तु पिवत् मातापितोर्मातरवैद्य।
मातामहे मतिविधिर्यतो कदयसम्मितो"।
इति मनुः।) प्रतियोगिमद्भावमिता। स द्विविधः। संसर्गाभावः १ अन्योन्याभावश्च २। इति भाषापरिच्छेदः। भाषायां भावा अधिकारादिरिति पञ्चदशधार्थं।

अभावनीयः, त्रि, अचिन्तनीयः। चौरादिकचिन्त धातोरनीयः कर्मणीये नञ्समासः।

अभाषणं, स्त्री, (भाष्+ल्युट्, नञ्समासः।) अव्य वर्त। मौनं। इत्यमरः।

अभि अ (न भाति न+भा+कि।) अव्ययं विशेष। लक्षणं। समन्तात्। आभिमुख्यं। वीप्सा। इत्थम्भावः। अर्थं। इति दुर्गादासः। अभिमुख्य। आभिमुख्यं। इति मेदिनी। विश्वः। इति शब्दरत्नावली।

अभिकः, त्रि (अभिकामयते इति अनुकाभिकेति साधुः।) कामी। कामुकः। इत्यमरः।

अभिक्रमः पुं, (अभि+क्रम+घञ्। नेटारोपि उपधायाः। अभिक्रमते कर्मणा आरभ्यते इति ल्युटस्य कर्मणारम्भे आरम्भे च।) अभिक्रमो नास्तिसोऽपि प्रत्यवायो न विद्यते।
आरोहणं। इति हेमचन्द्रः।

अभिख्या, स्त्री (अभि+ख्या+अङ्।) नाम। शोभा। कीर्त्तिः। इति मेदिनी। आख्यानं। इति शब्दरत्नावली। (शोभा। सौन्दर्य। रम- णीयता। [इति रघुवंशे।
"आत्माभिख्या तयोरासीत् मघो गृहवधोः"।
"कालमभिख्यां चतुर्भिरेक-
मावनानयसयोऽभूच्चरिते"।
इति कुमारसम्भवे। यथा।)

अभिगमः, त्रि (अभि+गम्+कर्मणि क।) समुपागतः। इत्यभिगमनार्थे अस्य। (अभियुक्तः।)

अभिग्रहः, पुं, (अभि+ग्रह्+भावे अप्।) अभियोगः। इत्यमरः। अवहरणम्। चौर्यादिविषयकाभियोगः। अभिमुख्येन ग्रहादिप्रहरणं। इति वृद्धिकायां भरतः। गौरवं। अभियुक्तः। इति मेदिनी। लुट् इति भाषा। (चौर्यकरणं।)

अभिग्रहणं क्ली, (अभि+ग्रह+भावे ल्युट्।) अभिहारः। इत्यमरः। चौर्यकरणं। तस्कर कार्य। इति वृद्धिकायां भरतः। (ग्रहणं। धनादिविषयिका अभियुक्तादत्रम।)

अभिघातः, पुं, (अभि+हन्+भावे घञ्।) दण्डादिभिरभिहननं। आघातः। यथा,—
"अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापतः"।
इति भावप्रकाशः। प्रथमो कर्मान्तरवधीत्या पुन- विनाशपूर्वदिनविषयबसिक्षणकेनाप्येकेन च। दर भिन्नार्थे चैत्याभिर्ग्रहणे। तत्र श्री। यथा—
"अभिघातं व्रजेत् पूर्वं नैवाभिघातयेत्।
नवधीना यथो मनोजम्भृतिरागाङ्गाः"।
इति विरहमञ्जा। (प्रहारः। अभिहतं। आ घातः।
"यवखण्डाभिधजलदाभिघात
संभूर्ण्णिकावयवस्य इत्येवन"।
इति वैदीर्णचरिते। व्यर्थनं। ताडनं। पीडनं। संबलनं। शोकस्रोतः।
"अमथवा विपतोऽपि दुर्मायाभावात् विकाराः।
द्रोणावघाभिघाताच विविधानि भवन्ति च"।
इति मनुः। पदीप्रहारः। प्रभावार्थं।)

अभिघाती, [न्] पुं, (आभिमुख्येन हन्ति अभि+ हन्+णिनि।) शत्रुः। इत्यमरः। (हिंसकः। आक्रमणकारी।
"सदाशा न विषमीशात् महत् प्रणाभिघातिना।
पार्थेऽपुरा वीरैर्नाभिभावि यत्"।
इति शिशुपालवधे। पीडाजनकः। आक्रमणकारी।
"दुष्टचित्तमनोरम परमक्तोभिघातिनः।
अभिचर्थं वदिनेव न श्रामवत्वर्तिना।
इति रामायणे। प्रतीकारः। आक्रमणम्।)

अभिचारः, पुं, (अभि मार्गे समन्तात् चरी चिरते अभि+चर कर्त्तरि चिन्+अच्।) भृत्यः। इति राजनिर्घण्टः।

अभिचरः, पुं (आभिमुख्येन सेवायै चरति अभि+ चर्+ट।) दासः। भृत्यः। इति हेमचन्द्रः।

अभिचारः, पुं, (आभिमुख्येन हननार्थं चार आचरणं अभि+चर+भावे घञ्।) हिंसा कर्म। इत्यमरः। अथर्ववेदोक्तमन्त्रादि भिर्मारणोच्चाटनादिविद्वेषणस्तम्भनं। इति भरतः। मारणादिकर्मप्रयोगविशेष च भवति। मारणं १ मोहनं २ स्तम्भनं ३ विद्वेषं ४ उच्चाटनं ५ वशीकरणं ६। इति अमरटीका। तन्त्रोक्तषट्कर्माणि। इति मन्त्रविद्विवेकः। स तु श्येनादियागेनापराधेऽपि भवति। इति कुल्लूकभट्टः। यथा,—

"द्विसौत्रधीना स्वागीवोऽभिचारो मूलकर्म च"। इति मनौ ११ अध्याय ॥ ० ॥ अथाभिचारः। "ॐ विरुद्धे रूपिणि चण्डिके वैरिणममुकं देहि देहि स्वाहा"। इति खड्गमभिमन्त्र्य खड्गमन्त्रांश्च पठित्वा खड्गं सम्पूज्य छागादिकममुकोऽसि इति वैरिनाम्नाभिमन्त्र्य रक्तसूत्रेण त्रिधा मुखं बद्ध्वा वैरिनाम्ना प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा।

"ॐ अय स वैरी यो द्वेष्टि तमिमं पशुरूपिणम्।
विनाशय महादेवि स्फें स्फें खादय खादय"॥

इति पठित्वा बलिशिरसि पुष्पं दत्त्वा बलिमन्त्रं पठित्वा बलिं सम्पूज्य अद्याश्विने मासि महानवम्यां अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा अमुकामुनाशाय इमं छागं महिषं वा अमुकदैवतं भगवत्यै दुर्गायै तुभ्यमहं सम्प्रददे इत्युत्सृज्य आं हूं फट् इति छित्त्वा मूलं पठित्वा रक्तमुधिरं दुर्गायै नमः। इति रक्तं शिरश्च दत्त्वा तन्मांसैर्होमं मूलमन्त्रेण कुर्य्यादिति तन्त्रसारः॥

अभिचारी, [न्] त्रि, (अभिचरति शत्रुवधार्थं कर्म्म करोति, अभि+चर+णिनि।) अभिचारकर्त्ता। तन्त्रादिशास्त्रोक्तानिष्टकारी। अभिपूर्व्वचरधातोः कर्त्तरि णिन्॥

अभिजन, पु, (अभिजायतेऽत्र, अभि+जन्+आधारे घञ्, वृद्ध्यभावः।) ख्यातिः। जन्मभूमिः। कुलश्रेष्ठः। वंशः। इति मेदिनी॥ (अन्वयः। "अभिजनतपोविद्यावीर्य्यक्रियातिशयैर्निजैः"। इति महावीरचरिते। "कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्म्मणः"। इति रामायणे।)

अभिजात, त्रि, (अभिजन्+भावे क्त, अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य सः।) सुन्दरः। न्याय्यः। इति विश्वः॥ कुलजः। कुलीनः। बुधः। पण्डितः। इत्यमरः॥ (श्रेष्ठवंशोद्भवः।

"आत्मनेनाभिजातेन शूरः शौर्य्यवतां कुशः।
अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी"॥
इति रघुवंशे।

"न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नापकृतं वदेत्।
सद्भिर्हि नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतः"॥
इति मनुः। उचितः। उपयुक्तः। योग्यः। सुरूपः। मनोहरः। मान्यः। पूज्यः। धन्यः। श्लाघ्यः। भगवान्। समृद्धः।)

अभिजित्, स्त्री, (अभि+जि+क्विप्।) दिवसस्याष्टममुहूर्त्तः। कुतपकाल इति प्रसिद्धः॥ यथा,—

"अपराह्णे तु सम्प्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतम्"॥

इति मत्स्यपुराणम्॥ नक्षत्रविशेषः। सा तु तारकात्रयात्मकशृङ्गाटकाकारा। उत्तराषाढाया शेषपञ्चदशदण्डा श्रवणाया प्रथमदण्डचतुष्टयं एतद्दूनविंशतिदण्डात्मकमभिजिद्भवति॥ इति ज्योतिषम्॥ तत्र जातफलम्।

"अतिसुललितकान्तिः सम्मतः सज्जनानां
ननु भवति विनीतश्चारुकीर्त्तिः सुवेशः।
द्विजवरसुरभक्तो व्यक्तवाङ्मानवः स्यादभिजिति यदि सूतिर्भूपतिः स्ववंशे"॥
इति कोष्ठीप्रदीपः॥

अभिज्ञ, त्रि, (अभि साकल्येन जानाति, अभि+ज्ञा+कर्त्तरि क।) प्रवीणः। निपुणः। विज्ञः। इत्यमरः॥ (बोद्धा। दक्षः। कुशलः।

"अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः"।
"अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः"।
इति कुमारसम्भवे।)

अभिज्ञान, क्ली, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि+ज्ञा+करणे ल्युट्।) चिह्नम्। इति हेमचन्द्रः। (चिह्नं। लक्षणं।

"एतस्मात् कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनाच्चकितनयने मय्यविश्वासिनी भूः"।
इति मेघदूते। स्मृतिः। ज्ञानभेदः।

"एवमुक्तस्तु रामेण हनुमान् वानरर्षभः।
पूर्व्वदत्तमभिज्ञानं भूयः सम्प्रत्यभाषत"॥

इति रामायणे। सोऽयमिति ज्ञानसाधनं चिह्नं। स्मरणार्थमङ्गुरीयादिकं चिह्नं। "अथ मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकं"। इति भट्टिकाव्ये।)

अभितः, [स्] अव्य, (अभि+तसिल्।) शीघ्रं। साकल्यं। आभिमुख्यं। उभयतः। "यज्ञान्ययाचीदभितः प्रधानं"। इति भट्टिकाव्ये।) समीपं। इति मेदिनी॥

अभिधर्षण, क्ली, (अभि+धृष्+भावे ल्युट्।) रक्षःपिशाचभूतादेरभिषङ्गः। इति महाभारतं॥ सर्व्वतोभावेन धर्षणञ्च॥

अभिधा, स्त्री, (अभि+धा+करणे भावे च अङ् स्त्रियां टाप्।) नाम। इति हेमचन्द्रः॥ न्यायमते शब्दशक्तिः। मीमांसामते विधिसमवेतविधेयापारीभूतपदार्थः। तस्या लक्षणं। "स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते"। इति काव्यप्रकाशः॥ * ॥ तत्र "सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाभिधा"। इति साहित्यदर्पणः॥ (आख्या। आह्वा। अभिधानं। नामधेयं।)

अभिधान, क्ली, (अभिधीयते अनेन, अभि+धा+करणे ल्युट्।) नाम। इत्यमरः॥ कथनं। यथा। "तवाभिधानाद्व्यथते नताननः"। इति भारविः॥ शब्दकोषः। यथा। "कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकं"। इति वोपदेवः॥ (आख्या। नामधेयं। "आख्याह्वे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च"। इत्यमरः। "शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः"। इति साहित्यदर्पणे। उक्तिः। उल्लेखः। निर्देशः।)

अभिधेय, क्ली, अभिधानं। नाम। ("इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः" इति वोपदेवः।) अभिधीयते अनेनेति करणे य॥

अभिधेय, त्रि, (अभि+धा+कर्म्मणि यत्।) अभिधागम्यः। वाच्यः। प्रतिपाद्यः। यथा। "इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः"। इति वोपदेवः॥

अभिध्या, स्त्री, (अभि+ध्यै+अङ्+टाप्।) परस्वे विषयस्पृहा। इत्यमरः॥ परद्रव्ये जिहीर्षा। दोषमचिन्तापूर्व्वकं परस्वे लिप्सा इत्येके। विषयप्रार्थना। इति स्वामी। विषयस्य लाभस्य स्पृहा विषयस्पृहा विषयेण चौर्य्यादिना स्पृहा इति तृतीयासमासः इत्यन्ये। विषयविस्पृहेतिपाठे परस्वविषये विषयितया स्पृहा जिहीर्षामात्रं। इति कश्चित् इति कौमुदी। इत्यमरटीकायां भरतः॥ अभिलाषः। इति रायमुकुटः॥

अभिनन्दन, पु, (अभिनन्दयति, अभि+नदि+णिच्+ल्युट्) बुद्धविशेषः। चतुर्थतीर्थङ्करजिनोऽयं। इति हेमचन्द्रः॥ सर्व्वतोभावेनानन्दजनके त्रि॥

अभिनय, पु, (अभिनीयते हृद्गतक्रोधादिभावः प्रकाश्यतेऽनेन अभि+नी+करणे अच्।) हृद्गतक्रोधादिभावाभिव्यञ्जकः। अङ्गुल्यादिना व्यक्तीकृतमनःकार्य्यं। तत्पर्य्यायः। व्यञ्जकः २। इत्यमरः॥ दृश्यकाव्यं। रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणं। स चतुर्व्विधः। आङ्गिकः १। वाचिकः २। आहार्य्यः ३। सात्त्विकः ४। इति साहित्यदर्पणः॥ ("तामेता परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपा बुधा शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम्"। इति उत्तरचरिते।)

अभिनव, त्रि, (अभि+नु+भावे अप्।) नूतनः। इत्यमरः॥

("अभिनवमधुलोलुपस्त्वं
तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम्"
इति शाकुन्तले।)

अभिनवोद्भिद्, [द्] पु, (अभिनवं यथातथा उद्भिनत्ति उद्भिद्य जायते, अभिनव+उत्+भिद्+कर्त्तरि क्विप्।) अङ्कुरः। इत्यमरः॥

अभिनिर्मुक्त, पु, (अभि साकल्येन सायन्तनकार्य्येभ्यो निर्मुक्तः।) सूर्य्यास्तकालशायी। यस्मिन् सुप्ते सूर्य्योऽस्तं याति सः। इत्यमरः॥

("सूर्य्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः।
प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा"॥
इति मनुः।)

अभिनिर्य्याण, क्ली, (शत्रुमभिलक्ष्य निर्य्याणं निर्गमः।) विजिगीषोः प्रयाणं। यात्रा। इत्यमरः॥ (जिगीषया गमनं। "यत्सेनयाभिनिर्य्याय स्मृतं तदभिषेणनम्"। इति हलायुधः।)

अभिनिवेश, पु, (अभि+नि+विश्+भावे घञ्।) मनःसंयोगविशेषः। मनोनिवेशः। आवेशः। शास्त्रादौ प्रवेशः। तत्पर्य्यायः। निबन्धः २। इति हेमचन्द्रः॥ योगशास्त्रमते मरणजन्यभयजनकाविद्याविशेषः॥ (आग्रहः। अवश्यमिदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपोऽध्यवसायः। दृढसङ्कल्पः।

"इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां
नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशं"।
इति रघुवंशे।

"अथानरूपाभिनिवेशतोषिता
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा"।

अभ्रं क्ली, (अभ्रो निर्मितं, अप्+भृ+अप्रति
क ।) मेघः । इत्यमरः । स्वर्णम् । अभ्रकधातुः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
अभ्रमातङ्गः, पुं, (अभ्रस्य मेघस्य वाहितो मा
तङ्गः तत्कार्यनिर्वाहित्वात् तथात्वं, मध्यपद
लोपः ।) ऐरावतः । इत्यमरः ।
अभ्रिः स्त्री (अभ्रा नौकामध्यस्थजलाय निर्मितं
खनित्रम् अप्+भृ+कि ।) काष्ठकुद्दालः ।
नौकामध्यगतजलसेचनपात्रविशेषः । इत्यमरः ।
(मलादिनिष्कासनार्थं खनित्रविशेषः । खनित्रमिति
लोके ।
"अभ्रिं कामकायणी दद्यात् सर्वं कृत्वा द्विजोत्तमः ।
पश्चात्कारेण सर्वे देववक्रेण मानवः" ।
इति मनुः ।)
अभ्रलिट् त्रि (अभ्रं मेघं लेढि अभ्र+लिह+क्विप् ।)
मेघोन्नतवस्तु । इत्यमरः ।
अभ्रवर्त्मं क्ली, (अभ्रपथविरोधि, विरोधे मत्
समासः । ततः स्वार्थे अण् ।) मेघः । इति
त्रिकाण्डशेषः । अभ्रवर्त्मयुक्ते त्रि ।
अभ्रकर्षं क्ली, (अभ्राणि मेघकर्षितस्थानानि
कर्षितानि आदि, अभ्र+कृष् अणुत्पादक ।)
नायकोत्पादि सर्वहरणमादि । अन्तरिक्षम् ।
अन्तरीक्षम् । अन्तरीक्षम् २ । इत्यमरः । ("नित्ये
अभ्रकर्षमध्ये सर्वं अभ्रामारे माहात्म्ये सर्वं
द्रव्यमुद्दिश्य दामतारे जीवान्वयमनायक
सुखादिभिः" ।
इति नवरत्नावल्ये । वैदिकार्थाविनिर्दिष्टं वर्षं ।
निरविन्नमबहुलोऽभ्रविमानोऽतिविस्तृते ।)
अभ्र ह ए अनी । इति कविकल्पद्रुमः । ह अभ्रते ।
अ अभ्रते । इति दुर्गादासः ।
अभय क्लो (अस्मात् भयान्तरमनुपीनास्, यदा नास्ति
भयं यस्मात् तत् वरीयसी दुर्गामूर्त्तिभेदे च
स्त्री ।) वीरणमूलं । इत्यमरः । मुक्तादिः ।
("यान दायतो धर्मो भगवान् भववासनिर्मितं" ।
त्रिलोको दीयते सर्वं प्रमाणस्यार्थं वरः" ।
इति कादम्बर्याः ।
"योऽसौ सर्वभूतेभ्यः सम्प्रदानं प्रदात् ।
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति भयवर्जिताः" ।
इति मनुः ।)
"अभयस्य विलसित कार्याकार्ये प्रकाशने ।
सर्वं मोक्षं च वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी" ।
इति श्रीभगवद्गीता । भयरहिते त्रि । इति
विश्वः ।
अभयडिण्डिमः पुं, (अभयाय अयोगुणामाराय
डिण्डिमः ।) रणवाद्यम् । सङ्ग्रामपटहः । इति
त्रिकाण्डशेषः ।
अभया, स्त्री, (नास्ति भयं यस्याः सा ।) हरीतकी ।
इत्यमरः । अभयारिष्टमानावर्द्धितहरीतकी । ना
भयो ३ अक्षरः । इति राजनिर्घण्टः । (दुर्गा ।)
अभवं, त्रि (अन्+भवं इति तत्र् समासः ।
अवस्तुवि । अकार्यं । यथा —
"अभावे मम न नश्ये अन्तर्बहिर्विवर्त्तिनि ।
अभवत चेद मे मास मातृदेवीमवारिणि" ।
इति रामायणे । (भोगकालोर्द्ध भव, अभवाय
अभावितिनि शास्त्रकारे विनिद्रं निमालितिनि सर्व्वं
भीतं भव । आदि च यथा अतुलमद्भुतमवक्षा
व्यापि नीति मुक्तमकामादि । निरालिमानादि
सकलीयादीनि च । वैदिकसामर्थ्यविनिर्मितं । द्विजो-
द्भवस्थानविनिर्मितं । वैदिकर्व । सर्व । पैत्रक ।
दैवपुरुषैरपि अवमार्ये महता स्वरूपसंवादमाय
आपूर्व । सर्वज्ञ वेदमार्गं । दैवीपार्ण्याणि
निरस्य प्राक् । सर्वाणि च योगात् प्राक्
इत्यादि ।)
अभाजनं क्ली, (न भाजनं नञ्समासः ।) अपात्रं ।
अयोग्यं । यथा —
"दीर्घीविषीदृशमा वचित् सुखयोरभाजनं ।
त्रिपुष्करनिका नचिराय वक्षिविधि न हे" ।
इति माघप्रभाते । भाजनरहिते त्रि ।
अभावः, पुं, (न+भू+भावे घञ्, नञ्समासः ।) नाशः ।
असत्ता । इति सिद्धभैरवी ।
"दत्ति एवमो यदि यस्य मनोऽभावो यथेच्छ ।
अभावे सति तत्रोत्र सदसोऽभाव मनीयते" ।
इति भारतम् ।
("अभावमात्रे तु विमलं सावायेवोऽभयादेवेत् ।
अनभावे प्रतिविधिनियतोपयसमन्विते" ।
इति मनुः ।) मध्यादिवद्व्यविशेषः । स द्विविधः ।
संसर्गाभावः १ अन्योन्याभावश्च २ । इति भाषा
परिच्छेदः । भावभूया भाषा व्याभिचारादिरिति
अन्यत्रापराध ।
अभावनीयः, त्रि अचिन्तनीयः । बौधादिवचित्त
भावनीयो अर्थोऽनर्थीये नञ्समासः ।
अभाषणं क्ली, (भाष्+ल्युट् नञ्समासः ।) अभा
षणं । मौनं । इत्यमरः ।
अभि, अ, (न भाति न+भा+कि ।) लक्षणं ।
विप्सा । इत्थम्भूते । समन्तात् । आभिमुख्ये ।
वीप्सा । इत्याख्याने । वधर्दं । इति दुर्गादासः ।
अभिमानः । आभिमुख्यं । इति मेदिनी । चिह्नं ।
इति शोभरत्नमञ्जरी ।
अभिकः, त्रि (अभिकामयते इति अनुकाम्यीति
साधा ।) कामी । कामुकः । इत्यमरः ।
अभिक्रमः, पुं, (अभि+क्रम+घञ् । मैत्रस्त्वेति
प्रस्तावः । अभिक्रम्यते अनेन आरम्भते इति
व्याख्या प्रस्तारम्भणे आरम्भे च ।) अधीनो-
पदेशे प्रवृत्तकालसमर ।
आरोहणं । इति हैमचन्द्रः ।
अभिख्या, स्त्री (अभि+ख्या+अङ् ।) नाम ।
शोभा । कीर्त्तिः । इति मेदिनी । आख्यानं ।
इति शब्दरत्नावली । (शोभा । कीर्त्तिः । यश
श्रीलता । [इति रत्नावली ।
"सार्द्धमन्या नदीराजीन् दस्तो मुखे दयो" ।
"कामदृंशयो नदीदेवा
रजसा — उपलोऽन्तरेक" ।
इति कुमारसम्भवे । यथा ।)
अभिगमः त्रि (अभि+गम+कर्म्मणि क्तः ।)
प्रकाशमानः । इत्यभिगमनार्थं व्यवहार ।
(अभिगमः ।)
अभिग्रहः, पुं, (अभि+ग्रह्+भावे अप् ।) अभि
योगः । इत्यमरः । अवधारणं । अभियोगस्य
अभिज्ञानादिगम । आभिमुख्येन ग्रहणमिति ।
इति चतुर्भुजकृता भरतः । गौरवं । अभिग्रहणं
इति मेदिनी । लूट इति भाषा । (चौर्यकरणं ।)
अभिग्रहणं क्ली, (अभि+ग्रह+भावे ल्युट् ।)
अभिहारः । इत्यमरः । चौर्यकरणं । सम्मुखे
करणं । इति चतुर्भुजकृता भरतः । (ताडनं ।
अपविद्योऽपि अभियानाग्रह ।)
अभिघातः, पुं, (अभि+हन्+भावे घञ् ।) दण्डा-
दिभिरभिहननं । आघातः । यथा,—
"अभिघाताभिचाराभ्यामभिभूतमिमानव" ।
इति माधवकरः । प्रकारो कर्म्मादिपर्य्यायी पूर्व-
भिन्नपूर्वदिविभिन्नभिन्नचतुर्थकाः क्रमेण पर
स्मिनपर्यये वैकल्पिकविपर्यस्ततः । तत्र श्रीः । यथा—
"अभिघाते स्यात् पूर्वे वैदिकाभिसर्वेच्छेत् ।
समस्तौषधौ वरो भवती कलविनामावहः" ।
इति वैद्यकग्रन्थः । (प्रहारः । अभिहननं । आ
घातः ।
"अवलुप्तमभितयमकरामिदाव
समुचितोऽदसवत्र तुयोवतः" ।
इति शैशीलसर्गे । तद्वर्गः । संगरं । पीडनं ।
क्षोभकर्म । शोकपोषः ।
"अन्यथा विरोधीषु दुःखमासाद्य निष्कर ।
शीलाचरणिकायास विदितानि भवति च" ।
इति मनुः । प्रतीकारः । अपकारर्थं ।)
अभिचारी, [न्] पुं, (आभिमुख्येन चरति अभि+
चर्+णिनि ।) शत्रुः । इत्यमरः । (विपक्षः ।
आक्रमणकारी ।
"स्वभावे न विरक्तोऽयम् यस्य रामाभिचारी वा ।
वर्णोऽपुष्करः कौटिल्यैज्ञानिनयनि हर्ष" ।
इति शिशुपालवधे । पीडाजनकः । आक्रमकारी ।
"सुचतुर्विजनस्येव परस्मैाभिचारिणा ।
मतिवर्य वधेऽपीह न कामाक्षरणीता" ।
इति रामायणे । प्रतीकारः । अपकारार्थं ।)
अभिचारः, पुं, (अभि आभिमुख्ये अन्यस्मात् वारो
क्रियते अभि+चर आदौ णिच्+अच् ।) दर्पः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
अभिचरः, पुं (आभिमुख्येन सेवार्थं चरति अभि+
चर+ट ।) दासः । भृत्यः । इति हेमचन्द्रः ।
अभिचारः, पुं, (आभिमुख्येन स्वकार्ये चार
चारकर्म्म अभि+चर+भावे घञ् ।) हिंसा-
कर्म्म । इत्यमरः । अथर्ववेदोक्तश्येनादि
मिश्रादिकमारणोच्चाटनादिहिंसाकर्म्म । इति
भरतः । मारणादिभिरभिचारोऽविहितः ।
स षड्विधः । मारणं १ मोहनं स्तम्भनं २
विद्वेषं ३ उच्चाटनं ५ वशीकरणं ६ । इति
तन्त्रसारः । अथर्ववेदविहितः । इति अर्थविद्
विद्याः । न तु प्रमादिकर्म्मादेव । तत्र भाषायां ।
इति कुल्लूकभट्टः । यथा,—

"हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च" ।
इति मनौ ११ अध्याय ॥ * ॥ अथाभिचार ।
'ॐ विरुद्धे रूपिणि चण्डिके वैरिणममुकं देहि
देहि स्वाहा" । इति खड्गमभिमन्त्र्य खड्गमन्त्रांश्च
पठित्वा खड्गं सम्पूज्य छागादिकममुकोऽयं इति
वैरिनाम्नाभिमन्त्र्य रक्तसूत्रेण त्रिधा मुखं बद्धा
वैरिनाम्ना प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ।
"ॐ अद्य स वैरी यो द्वेष्टि तमिमं पशुरूपिणं ।
विनाशय महादेवि स्कं स्कं खादय खादय" ॥
इति पठित्वा बलिशिरसि पुष्पं दत्त्वा बलिमन्त्रं
पठित्वा बलिं सम्पूज्य अद्याश्विने मासि महा-
नवम्यां अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा अमुकममु-
नाशाय इमं छागं महिषं वा अमुकदैवतं भग-
वत्यै दुर्गायै तुभ्यमहं सम्प्रददे इत्युत्सृज्य श्रां
ह्रूं फट् इति छित्त्वा मूलं पठित्वा एतद्रुधिरं दुर्गायै
नमः । इति रक्तं शिरश्च दत्त्वा तन्मांसे-
र्होमं मूलमन्त्रेण कुर्य्यादिति तन्त्रसारः ॥
अभिचारी, [न्] त्रि, (अभिचरति शत्रुवधार्थं
कर्म्म करोति, अभि + चर + णिनि ।) अभि-
चारकर्त्ता । तन्त्रादिशास्त्रोक्तानिष्टकारी । अभि-
पूर्व्वचरधातोः कर्त्तरि णिन् ॥
अभिजनः, पु, (अभिजायतेऽत्र, अभि + जन् +
आधारे घञ्, वृद्ध्यभाव ।) ख्याति । जन्मभूमि ।
कुलश्रेष्ठः । वंशः । इति मेदिनी ॥ (अन्वय ।
"अभिजनतपोविद्यावीर्य्यक्रियातिशयैर्मिमे" ।
इति महावीरचरिते ।
"कथं दशरथाज्जात शुद्धाभिजनकर्म्मणः" ।
इति रामायणे ।)
अभिजातः, त्रि, (अभिजन् + भावे क्त, अभिमत
प्रशस्त जातं जन्म यस्य सः ।) सुन्दरः । न्याय्य ।
इति विश्वः ॥ कुलजः । कुलीनः । बुधः । पण्डित ।
इत्यमरः ॥ (श्रेष्ठवंशोद्भव ।
"जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्य्यवता कुशः ।
अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी" ॥
इति रघुवंशे ।
"न स्नेहितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नामहृतं वदेत् ।
सञ्जीर्णं नाभिजातेषु नाप्रवृद्धेषु संस्कृत" ॥
इति मनुः । उचितः । उभयुक्तः । योग्यः । सुरूप ।
मनोहरः । मान्यः । पूज्यः । धन्यः । श्लाघ्यः ।
भगवान् । सम्भ्रद्ध ।)
अभिजित्, स्त्री, (अभि + जि + क्विप् ।) दिवसस्या-
ष्टममुहूर्त्तः । कुतपकाल इति प्रसिद्धः ॥ यथा,—
"अपराह्णे तु सम्प्राप्ते अभिजिद्रोहिणोदये ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं" ॥
इति मत्स्यपुराणम् ॥ नक्षत्रविशेषः । स तु तार-
कात्रयात्मकशृङ्गाटकाकृति । उत्तराषाढाया
शेषपञ्चदशदण्डा श्रवणाया प्रथमदण्डचतुष्टय
एतद्दूनविंशतिदण्डात्मकमभिजिद्भवति ॥ इति
ज्योतिषं ॥ तत्र जातफल ।
"अतिसुललितकान्तिः सम्मतः सज्जनानां
ननु भवति विनीतश्चारुकीर्त्तिः सुवेश ।
द्विजवरसुरभक्तो व्यक्तवाङ्मानवः स्याद-
भिजिति यदि सूतिर्भूपतिः स्वस्ववंशे" ॥
इति कोष्ठीप्रदीप ॥
अभिज्ञः, त्रि, (अभि साकल्येन जानाति, अभि +
ज्ञा + कर्त्तरि कः ।) प्रवीणः । निपुण । विज्ञ ।
इत्यमरः ॥ (बोद्धा । दक्षः । कुशलः ।
"अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः" ।
"अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः" ।
इति कुमारसम्भवे ।)
अभिज्ञानं, क्ली, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि + ज्ञा +
करणे ल्युट् ।) चिह्नं । इति हेमचन्द्रः । (अङ्क ।
लक्षण ।
"एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनाच्चकितनयने मय्यविश्वासिनी भूः" ।
इति मेघदूते । स्मृति । ज्ञानभेद ।
"एवमुक्तस्तु रामेण हनूमान् वानरर्षभः ।
पूर्व्ववृत्तमभिज्ञानं भूयः सम्प्रत्यभाषत" ॥
इति रामायणे । सोऽयमितिज्ञानसाधनं चिह्नं ।
स्मरणार्थमङ्गुरीयादिकं चिह्नं । "अथ मैथिल्य-
भिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकं" । इति भट्टि-
काव्ये ।)
अभितः, [स्] अ, (अभि + तसिल् ।) शीघ्रं । साकल्य ।
आभिमुख्य । उभयतः । "अङ्गान्ययाचीदभितः
प्रधानं" । इति भट्टिकाव्ये ।) समीपं । इति
मेदिनी ॥
अभिधर्षणं, क्ली, (अभि + धृष् + भावे ल्युट् ।)
रक्षःपिशाचभूतादेरभिषङ्ग । इति महाभारत ॥
सर्व्वतोभावेन धर्षणञ्च ॥
अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अङ्,
स्त्रियां टाप् ।) नाम । इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय-
मते शब्दशक्तिः । मीमांसामते विधिसमवेत-
विधिव्यापारीभूतपदार्थः । तस्या लक्षणं । "स
मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते" ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ तत्र "सङ्केतितार्थस्य
बोधनादग्रिमाभिधा" । इति साहित्यदर्पणः ॥ (आ-
ख्या । आह्वा । अभिधानं । नामधेयं ।)
अभिधानं, क्ली, (अभिधीयते अनेन, अभि + धा
+ करणे ल्युट् ।) नाम । इत्यमरः ॥ कथनं ।
यथा । "तवाभिधानाद्व्यथते नताननः" । इति
भारविः ॥ शब्दकोषः । यथा । "धातुलिङ्गसमा-
सानामभिधानं नियामक" । इति वोपदेवः ॥
(आख्या । नामधेयं ।
"आख्याह्वे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च" ।
इत्यमरः । "शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं
किमभिधानमसावकरोत्तपः" । इति साहित्य-
दर्पणे। उक्तिः । उल्लेखः । निर्द्देशः ।)
अभिधेयं, क्ली, अभिधानं । नाम । ("इति प्रयो-
जनाभिधेयसम्बन्धाः" इति वोपदेवः ।) अभिधीयते
अनेनेति करणे यः ॥
अभिधेयः, त्रि, (अभि + धा + कर्म्मणि यत् ।) अभि-
धातव्यः । वाच्यं । प्रतिपाद्यं । यथा । "इति प्रयो-
जनाभिधेयसम्बन्धाः" । इति वोपदेवः ॥
अभिध्या, स्त्री, (अभि + ध्यै + अङ् + टाप् ।) परस्वे
विषयस्पृहा । इत्यमरः ॥ परद्रव्ये जिहीर्षा ।
दोषचिन्तापूर्व्वकं परस्वे लिप्सा इत्येके । विषय-
प्रार्थना । इति स्वामी । विषयस्य लाभस्य स्पृहा
विषयस्पृहा विषयेण चौर्य्यादिना स्पृहा इति
तृतीयासमासः इत्यन्ये । विषयविस्पृहेतिपाठे पर-
स्वविषये विषयितया स्पृहा जिहीर्षामात्रं । इति
कश्चित् इति कौमुदी । इत्यमरटीकायां भरत ॥
अभिलाष । इति रायमुकुटः ॥
अभिनन्दनः, पुं, (अभिनन्दयति, अभि + नदि +
णिच् + ल्युट्) बुद्धविशेष । चतुर्थस्तीर्थकरजिनो-
ऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्व्वतोभावेनानन्दजनके
त्रि ॥
अभिनयः, पु, (अभिनीयते हृद्गतक्रोधादिभाव
प्रकाश्यतेऽनेन अभि + नी + करणे अच् ।) हृद्गत-
क्रोधादिभावाभिव्यञ्जकः । अङ्गुल्यादिना व्यक्ती-
करणं कार्य्यं । तत्पर्य्यायः । व्यञ्जकः २ । इत्य-
मरः ॥ दृश्यकाव्य । रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरा-
दीनामवस्थानुकरणं । स चतुर्व्विधः । आङ्गिकः १ ।
वाचिकः २ । आहार्य्यः ३ । सात्त्विकः ४ । इति
साहित्यदर्पणः ॥ ("तामेतां परिभावयन्त्वभिनयै-
र्विन्यस्तरूपा बुधा शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणत-
प्रज्ञस्य वाणीमिमाम्" । इति उत्तरचरिते ।)
अभिनवः, त्रि, (अभि + नु + भावे अप् ।) नूतनं ।
इत्यमरः ॥
("अभिनवमधुलोलुपस्त्वं
तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम्"
इति शाकुन्तले ।)
अभिनवोद्भिद् [द्] पु, (अभिनवं यथातथा उद्भि-
नत्ति उद्भिद्य जायते, अभिनव + उत् + भिद् +
कर्त्तरि क्विप् ।) अङ्कुरः । इत्यमरः ॥
अभिनिर्मुक्तः, पु, (अभि साकल्येन सायन्तनकार्य्येण
निर्मुक्तः ।) सूर्य्यास्तकालशायी । यस्मिन् सुप्ते
सूर्य्योऽस्तं याति सः । इत्यमरः ॥
("सूर्य्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा" ॥
इति मनु ।)
अभिनिर्याणं, क्ली, (शत्रुमभिलक्षीकृत्य निर्याणं
निर्गमः ।) विजिगीषोः प्रयाणं । यात्रा । इत्य-
मरः ॥ (जिगीषया गमनं ।
"यत्सेनयाभिनिर्य्याणं स्मृतं तदभिषेणनम्" ।
इति हलायुधः ।)
अभिनिवेशः, पु, (अभि + नि + विश् + भावे घञ् ।)
मनःसंयोगविशेषः । मनोनिवेशः । आवेशः ।
शास्त्रादौ प्रवेशः । तत्पर्य्यायः । निबन्धः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ योगशास्त्रमते मरणजन्यभयजनका-
विद्याविशेषः ॥ (आग्रहः । अवश्यमिदं कर्त्तव्य-
मित्यादिरूपोऽध्यवसायः । दृढसङ्कल्पः ।
"इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां
नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशं" ।
इति रघुवंशे ।
"अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा" ।

इति कुमारसम्भवे। आपन्नः। अनुरक्तः। अभिलाषः। "नवीनाम् अनु मैऽभिनिविष्टः"। इति शाकुन्तले।)

अभिनिर्याण पुं (अभि+निर्+या+ल्युट् अभिनिर्याणम् शत्रुसंहारार्थं इति यावत्।) विजयार्थं प्रस्थानम्। इति मेदिनी।

अभिनीत, त्रि, (अभि+नी+क्त।) युक्तः। न्याय्यः। अतिसंस्कृतः। प्रापितो भूषितो वा। अमर्षी। कोपस्य आपत्तत् वा। इत्यमरः। ("अभिनीय प्रयत्नेन सम्प्रदत्तुरात्मनः। अभिनीतवर साम्प्रतं पुनिविशेष"। इति महाभारते। निरूतः। नीतः। "स भवान् विनयज्ञाः विनयात् प्रतिरवते। मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत् कर्त्तुमर्हति"। इति रामायणे।)

अभिनेतृ, [ऋ] त्रि (अभि+नी+कर्त्तरि तृच्।) अभिनयकर्त्ता। नैको नर्त्तकादयः इत्यादि भाषा। इति नाटकप्रसिद्धं।

अभिपन्न, त्रि, (अभि+पद्+कर्त्तरि क्त।) अपराद्धः। अपराधवान्। आपद्ग्रस्तः। मानविपत्तिः। अभियुक्तः। अनुकम्पितः। इत्यमरः। (पीडितः। आक्रान्तः। अभिभूतः। वीडितः। "राजसभायां सिद्धिरभिपन्नाः। पितामहाचलेनमधं नयन्ति। "वृद्धिरभिपतितोऽभिपन्नः"। इति रामायणे।)

अभिप्राय पुं, (अभि+प्र+इण्+भावे अच्।) इच्छाविशेषः। तत्पर्य्यायः। आशयः २ छन्दः ३। इत्यमरः। आकूतम् ४ भावः ५। इति जटाधरः। (अभिप्रायः। तात्पर्य्यं भावः। "दुर्य्योधन समाख्येयम् यदि नैवरिपवते। अभिप्रायस्य यायम्या मैर्व तु विरोधिनः"। इति महाभारते। [इति मनु।] "तैर्वा वै समभिप्रायमनन्त प्रथम् प्रथक्।

अभिप्रेत, त्रि (अभि+प्र+इण्+क्त।) अभिप्रायविषयीभूतः। अभीष्टः। यथा,— "नामाय नु हितं नाम मभिप्रेतार्थसिद्धये। कार्य्येषु विधानेन दत्तमस्त कथमिव"। इति भविष्यपुराणं। (अभिमतः। वाञ्छितः।)

अभिभव पुं (अभि+भू+भावे अप्।) अर्द्ध भावः। पराभवः। परीभवः। इति शब्दरत्नावली हेमचन्द्रश्च। (पराभवः। तिरस्कारः। "रक्षोऽभिभवादपि भुवने विषदा भवन"। इति रघुवंशे। "अन्यानपि विजेता कस्य नाभिभवास्पदं"। इति किरातार्ज्जुनीये।)

अभिभूत त्रि (अभि+भू+क्त।) पराजितः। अन्यकृतः। इतिमध्यमधमामुक्तः २ विवशः ३ व्याकुलः ४ अभिभावः ५ विकलः ६ विधुरः ७। इति जटाधरः। पराभूतः। अपमर्द्दितः। अवधीरितः। व्यासक्तः ९। इति जटाधरः। व्यासक्तः १। इत्यमरः। अभिभूतः ०। इति

(" दैवाभिभूतस्य बलाधमीर्ह ममप्य रोऽभिनिवेशस्य मारम्"। इति भट्टिः।)

अभिभूति, स्त्री, (अभि+भू+भावे क्तिन्।) अनादरः। अवज्ञा। इति शब्दरत्नावली। (पराभवः। पराजयः। मानहानिः। तिरस्कारः। "अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः"। इति भारविः।)

अभिमत त्रि (अभि+मन्+कर्म्मणि क्त।) इष्टं। वाञ्छितं। यथा,— "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः त्वरयति रघुवृष्णेः पश्चिमलाङ्गुलपाः"। इति भट्टिः। (सम्मतः। प्रियः। हृदयङ्गमः। "स मानवेनाभिमतेन सख्या रक्षा न सामुद्रमनुप्रयाता"। इति कुमारसम्भवे। "अभिमतमपि भवतैतुर्लभयो वनमार्गमभिमतो मे"। इति शाकुन्तले।)

अभिमन्त्रण क्ली, (अभि+मन्त्र+करणे ल्युट्।) आमन्त्रणं। आवाहनं। इति हेमचन्द्रः। शापम् इति भाषा। (मन्त्रपाठेन संस्कारकरणं। यथा — "रत्नार्थं पृथिवीपालमभिवि पाणाभिमन्त्रणम्"। इति यामवल्क्यः।)

अभिमन्यु पुं, (अभि मन्यते यत्तु शोणयोऽभेद, अभि+मन्य+करणे यत्।) अर्ज्जुनपुत्रः। इति त्रिकाण्डशेषः। अभिमन्यु इति पैशाचे नाम। तस्य विराटकन्यायामुत्तरायां "अजिरैरभिमन्यवैश्चराजमभिभावली। मारणार्थमभिगता कर्णेन कौरवेश्वरा। अत्यायत इवार्द्धं मेघं विस्फूर्जते तथा। विरथोऽस्त्र च विनारतिमत्कं वरकणो"। स तु चातुर्थिः। यथा। "अभिमन्युरिति चेदिपा नरपतासमभिभूतो रथेन धनुरासाद्। मनुजा रे पार्थिव सदिश्वाभिमायारम् नैतिका तत्र सर"। इति मात्स्यक्त।

अभिमन्यु, पुं, (अभिमन्यते युद्धार्थे अभि+मन्+ यत् निपातनात् यतादिलाभावः।) अर्ज्जुनसुतः। स तु सुभद्रागर्भजातः। इति महाभारतं।

अभिमर, पुं, (अभिमियतेऽस्मात् अभि+मृ+ अप्।) युद्धं। वधः। स्वबलभयं। इति त्रिकाण्डशेषः। बन्धनं। इति जटाधरः। (संग्रामः। समरः। पराजीवः। भयाभयं। सर्व्वभयं। निर्व्वासः। प्राणविनाशको यो यत्र देशो कार्य्य वर्त्तते वा योजयति सः अभिमरः इत्येके।)

अभिमर्द्द, पुं, (अभि+मृद्+भावे घञ्।) उपमर्द्दः। पीडनं। कदनादः। युद्धं। इति मेदिनी। (अन्यायपीडनं। विलासात्मकं उपद्रवार्थं। "हताऽभिमर्द्दं कुर्व्वन्ति प्रजाः"। इति महाभारत।)

अभिमाति पुं, (अभि+मा+कर्त्तरि क्तिच्।) शत्रुः। इति हेमचन्द्रः।

अभिमान, पुं (अभि+मन्+भावे घञ्।) अर्थादिना दर्पः। तत्पर्य्यायः। अहङ्कारः २ गर्व्वः ३ मानः ४ मोहः ५ मदः ६ प्रेमगर्व्वः ७ चित्तोन्नतिः ८ दर्पः ९। इत्यमरशब्दरत्नावली। मदः १० अवलेपः ११ दर्पः १२ अवमानः १३ मदः १४। इति जटाधरः। अपि च। "गर्व्वो मदोऽभिमानः स्यादहङ्कारश्च दर्पकः। धातुजतयमयजन्मे मानविज्ञानकृत्विति। अहङ्कारस्य पर्य्याय इति कैश्चित् प्रकाशते।" इति शब्दरत्नावली।

अभिमानिता, स्त्री (अभिमानः अस्त्यस्य अभिमानी+इत्वन् अभिमान्यतेऽस्य अभि+मन्+णिच्+भावार्थे क्त।) सुरतं। निधुवनं। इति त्रिकाण्डशेषः। अभिमानयुक्ते त्रि। (गर्व्वे। मदः। दर्पे।)

अभिमानी, [न्] त्रि (अभिमन्यते अभि+मन्+णिनि।) अभिमानयुक्तः। अभिमानप्रधानः। यथा,— "यथा पूर्व्वकालानां मनुमन्दरथीरीति मनो ऽभिमानी"। इति नैषधीयचरिते।

अभिमुख, त्रि, (मुखमभिमुखं, प्रादि समासः।) इतिमध्यवयमुक्तः। सम्मुखः। इति जटाधरः।

अभिमुखे, त्रि (अभिमुखो मुखं। अधारेण नाना रूपें लिखितः इति समासः।) सम्मुखं। इति जटाधरः।

अभियाति, पुं (युद्धार्थमभिमुखं याति समर्थ अभि+या क्तिच्।) शत्रुः। इति हेमचन्द्रः।

अभियाती, [न्] पुं, (युद्धार्थमभियातं अस्त्यस्य, अभि +या+भावे क्त; इनि।) शत्रुः। इत्यमर टीकायां रायमुकुटः।

अभियुक्त, त्रि (अभि+युज्+क्त।) तत्परः। पर कर्म्मकरः। इति मेदिनी। ("उत्साहेन हितरविना अभियुक्ताभियुक्तः"। इति कथासरित्सागरे। "अभियुक्तो यदा पश्येत् न किञ्चिदात्मनात्मनः। युक्तमानकरा प्राज्ञो मिन्ते नेदृशा यथा"। इति हितोपदेशे।) ऋणादिव्यवहारे अभियोग विषयीभूतः। आसामी इति भाषा। तत्पर्य्यायः प्रत्यर्थी २ प्रतिवादी ३। यथा,— "अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवं। मिथ्या तत्र क्रियावीसाह्पूर्व्वं प्रदापयेत्"। इति व्यवहारतत्त्वे नारदः।

अभियोक्ता [तृ] त्रि, (अभि+युज्+कर्त्तरि तृच्।) अभियोगकर्त्ता। विवादकर्त्ता। वादिवादी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वादी २ अर्थी ३। यथा,— "अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नेच्छति यदि। वरो धार्य्यो परायेष्व वाग्वज्र्मानुसारेण। इति व्यवहारतत्त्वे नारदः।

अभियोग, पुं, (अभि+युज+भावे घञ्।) अप

राधादियोजन। अन्येन विरोधे स्वार्थसम्बन्धितया राजसमीपे कथन। आदास नालिश इति ख्यात। यथा,—
"अभियोगमनिस्तीर्य्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्"।
इति याज्ञवल्क्य॥ युद्धार्थाह्वान। इति रायमुकुट॥ अपकारकरणेच्छापूर्व्वकाक्रमण। तत्पर्य्याय। अभिग्रह २। इत्यमर॥ उद्योग। इति हेमचन्द्र॥
("स प्रापदप्राप्तपराभियोग
नरेन्द्रगुप्तं नगरं मङ्क्ष्यत्तावृ"।
इति कुमारसम्भवे।)
अभिराम, त्रि, (अभिरमते मनोऽत्र, अभि+रम्+आधारे घञ्।) रुचिर। सुन्दर। इति हेमचन्द्र॥ (मनोहर। मनोज्ञ। रमणीय। आनन्दकर।
"मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः"।
इति रघुवंशे।)
अभिरूप, पु, (अभिलक्ष्य रूपमस्य।) पण्डित। इति हेमचन्द्र॥ कामदेव। चन्द्र। शिव। विष्णु। इति शब्दरत्नावली॥
अभिरूप, त्रि, (अभिरूपयति शास्त्रार्थं निरूपयति, अभि+रूप+णिच्+अच्।) मनोहर। पण्डित। इति मेदिनी॥ ("इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरो विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा परिषद्"। इति शाकुन्तले।)
अभिलाप, पु, (अभिलप्यते मानसं कर्म्म कथ्यतेऽनेन, अभि+लप्+करणे घञ्।) शब्द। इति त्रिकाण्डशेष॥ सङ्कल्पपूर्व्वाक्य। यथा। "काम्याभिलापसहित कुशतिलजलत्यागरूप सङ्कल्प शास्त्रार्थ"। इति प्रक्रमाधिकरण॥ (वचन। कथन। वाक्य।
"तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च।
सविकल्पकसंवेद्य"। इति साहित्यदर्पणे।)
अभिलाव, पु, (अभि+लू+भावे घञ्।) छेदन। इत्यमर॥
अभिलाष, पु, (अभि+लष+भावे घञ्।) लोभ। तत्पर्य्याय। इच्छा २ आकाङ्क्षा ३ स्पृहा ४ ईहा ५ तृट् ६ वाञ्छा ७ लिप्सा ८ काम ९ तर्ष १० मनोरथ ११। इत्यमर॥ काङ्क्षा १२ कान्ति १३ रुक् १४ रुचि १५ दोहद १६ अभिलास १७। इति शब्दरत्नावली॥ श्रद्धा १८ तृष्णा १९ मति २० छन्द २१। इति जटाधर॥ ("भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जात"। इति शाकुन्तले। "अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे"। इति रघुवंशे।) सङ्कमेच्छा २२। इति रसमञ्जरी॥
अभिलाषी, [न्] त्रि, (अभि+लष्+णिनि।) अभिलाषयुक्त। यथा,—
"क्षमाभिलाषी जलमाददाना
छायेव तां भूमिपतिरन्वगच्छत्"।
इति रघुवंशे॥
अभिलाषुक, त्रि, (अभि+लष्+शीलार्थे उकञ्।) अभिलाषयुक्त। तत्पर्य्याय। लुब्ध २ गृध्नु ३ गर्द्धन ४ तृष्णक् ५। इत्यमर॥ लोभी ६ विलासविभिवानस ७। इति जटाधर॥
("जयमभवान् नूनमरातिष्वभिलाषुक"।
इति भारवि।)
अभिलास, पु, (अभि+लस्+भावे घञ्।) अभिलाष। इच्छा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥
अभिवाद, पु, (अभि+वद+भावे घञ्।) अप्रियवाक्य। तत्पर्य्याय। पारुष्य २। इत्यमर॥ (वन्दना। प्रणति। प्रणाम।
"अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्।
असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्"॥
इति मनु।)
अभिवादक, त्रि, (अभि+वद्+णिच्+ण्वुल्।) वन्दनशील। तत्पर्य्याय। वन्दारु २। इत्यमर॥ अप्रियवक्ता। मायथार्थाभिपूर्व्ववदे कर्त्तरि ण्वक॥ (प्रणामकारी। अभिवादनकारी।
"आगतोऽधीत्यवाचैनं भवन्तमभिवादक"।
इति नलोपाख्याने।)
अभिवादन, क्ली, (अभिमुखीकरणाय वादन नामोच्चारणपूर्व्वकनमस्कार अभि+वद्+णिच् भावे ल्युट्।) नामोच्चारणपूर्व्वकनमस्कार। अभिवादये भो अमुकशर्म्माहमित्येवरूप। तत्तु पादस्पर्शपूर्व्वकनमस्कार। तत्पर्य्याय। पादग्रहण २। इत्यमर॥
("अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि सम्प्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्यायशोबलम्"॥
इति मनु।)
अभिव्याप्ति, स्त्री, (अभि+वि+आप्+भावे क्तिन्।) सर्व्वावस्थान। सर्व्वतोवृत्ति। तत्पर्य्याय। समूर्च्छन २। इत्यमर॥
अभिशपन, क्ली, (अभि+शप्+भावे ल्युट्।) मिथ्याभिशंसन। अभिशाप। अभिपूर्व्वशपधातोर्भावेऽनट्॥
अभिशस्त, त्रि, (अभि+शप्+क्त।) प्राप्ताभिशाप। शापग्रस्त। यथा,—
"न नामग्रहणं कुर्य्यात् क्षपणस्य गुरोस्तथा।
भार्य्याया अभिशस्तस्य जनकस्य विशेषत"॥
इति मेघदूतटीका॥
("न शुष्यत्यभिशप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्ज्जयन्"।
इति रामायणे। "अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशप्त फलमेतदन्वभूत्"। इति कुमारसम्भवे।)
अभिशस्त, त्रि, (अभि+शन्स+क्त।) परस्त्रिया परपुरुषेण वा मैथुन प्रति मिथ्यादूषित। मैथुनं प्रति आह्वत। इति केचित्। उपपन्नपातक। इति केचित्। मिथ्यादूषितमात्र। इति केचित्। इति भरत॥ तत्पर्य्याय। वाच्यारित २ वारित ३। इत्यमर॥ (प्राप्तापवाद। अभिमकुष्ट।
"वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्राता यवीयसा।
नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगत स्पृश"॥
इति मनु। विनिन्दित। विगर्हित। पातककर्त्ता। [इति मनु।)
"पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी"।
अभिशस्ति, स्त्री, (अभि+शन्स+भावे क्तिन्।) लोकापवाद। इति हेमचन्द्र॥ ("स्यमन्तकञ्च सत्राजिताय दत्त्वा मिथ्याभिशस्तिविशुद्धिम् अवाप"। इति विष्णुपुराणे।) याच्ञा। इत्यमर॥
अभिशाप, पु, (अभि+शप्+घञ् वृद्धि।) स्वर्णस्तेयं त्वया कृतमित्यादिमिथ्यादूषणवाक्य। मिथ्यापवाद। तत्पर्य्याय। मिथ्याभिशंसन १। इत्यमर॥ क्रोधात् दिशादिभिर्दुःखाभिधारण। इति पुराण॥ आख्यानगुरुवृद्धसिद्धानां अभिशाभिशंसन। इति विजयरक्षित॥
("यस्याभिशापात् दुःखार्त्तो दुःखं विन्दति नैषध"।
इति नलोपाख्याने।)
अभिषङ्ग, पु, (अभि+सन्ज+घञ् उपसर्गादिति ष।) पराजय। आक्रोश। शपथ। इति मेदिनी॥ मिथ्यापवाद। इति मथुरानाथ॥ आलिङ्गन। इत्यमरटीकायां रायमुकुट॥ सर्व्वतोभावेन सङ्ग। इति हलायुध॥ भूताद्यावेश। यथा,—
"अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापत"।
इति माधवकर॥ (पराभव। परिभूति।
"जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-
दुद्धर्त्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारि"।
इति रघुवंशे।
"तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम्"।
इति कुमारसम्भवे। शोक। दुःख। "अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत्"। इति रघु।)
अभिषव, पु, (अभि+सु+अप्, गुण षत्वञ्च।) यज्ञ। स्नान। मद्यसन्धान। तत्तु चिरस्थापितमदोत्पादकद्रव्य। इति मेदिनी॥ यज्ञस्नान सोमलतापानञ्च। तत्पर्य्याय। सुत्या २ सवन ३। इत्यमर॥
("भवेदभिषव स्नाने मद्ये सन्धानयज्ञयो"।
इति मेदिनी)
अभिषव, क्ली, काञ्जिक। इति हलायुध॥ काँजि इति भाषा।
अभिषुत, क्ली, (अभि+सु+क्त षत्व।) काञ्जिक। इत्यमर॥
अभिषेक, पु, (अभि+सिच्+भावे घञ्।) स्नान। इति त्रिकाण्डशेष॥
("एकदा सोऽभिषेकार्थमाजगाम महानदीं"।
इति विष्णुपुराणे।
"निर्व्वृत्तपर्य्यन्यजलाभिषेका।
वासोवसानामभिषेकयोग्य"।
इति कुमारसम्भवे।)
अथ ४७टोलयज्ञाभिषेकद्रव्याणि लिख्यन्ते। शीतलजल १ गोमय २ गोमूत्र ३ दुग्ध ४ दधि ५ घृत ६ कुशोदक ७ शङ्खोदक ८ चन्दनोदक ९ कुङ्कुमोदक १० फलोदक ११ पुष्पोदक १२ चन्दनमिश्रामलकुद्वर्त्तन १३ सुगन्धिजल १४ तैलाद्युद्वारसार्द्ध तत्र द्वितीयसमापसवारेण दग्धच्छत-

मण्डलोत्थं । मण्डोत्थं १५। तेन भवभा चार्त्रं। बीरंसर्व १६ चन्द्रोत्थं १७ शक्तिकोणं १८ अक्षौमयिव १९ चतुरुत्तारार्घ्यं २ चटोत्थं २१ शैवाभिषिक्ते चन्द्रोत्पलकलशोत्थं। इति कलशार्थं। । अथ दशमहाविद्याकलश-योदानि रुद्रीयकाभिषेकमन्त्रादि विश्वन्ते। विधानमत्स्यीविन्दुभरिता १। तथा वर्णयमविरिवे दैवीदुर्गार्थं मधाकम चक्रमाकामोपचारेण सर्व भक्तिला चामयेत्। शतमर्धं २ शतस्रार्धं ३ सहस्रार्धं ४ अमृतोत्थं ५ मधुकलं प्रक्षेपं अभ(— गोमूत्रं ६ गोमय ७ दुग्धं ८ दधि ९ घृतं १ कुशोदकं ११ पञ्चाम्बर्तं १२ शिशिरोत्थं १३ मधु १४ पुष्पोत्थं १५ इक्षुरसवामरांसी १६ सर्व भविकरौषधिर्व्यं १७ चन्दनवासोत्थं १८ पद्मसलिला १९ पद्मोत्थ २ अम्बोत्थ २१ चतुरवारार्घ्यं २२ पञ्चकषायोत्थ सदा। सोम सहाम्रपूर्णोपपल्लव २३ गैरिकोपपूर्णतिलमिश्र सदा ४ चारकलशोपपूर्णसौरभकलश २५ चा मरोरत्नपूर्णचतुर्थकलश २६ सप्तैश्वर्मिश्रितमन्त्र-पूर्णवरुणकलश २७ निर्मलोत्थपूर्णकलश २८ सम्वत्सिताम्रपूर्णसप्तमकलश २९ तत्कलपूर्णा सप्तमकला ३ । । नानास्थानीय द्रव्याणां चतुर् समुद्रमत्स्यादि निधानि सन्ति तत्र तस्मुद्धानिरि क्षताचाणि नामि विश्वन्ते। तथा। सरी १ नारि कैल २ रत्न ३ दधि ४ कर्पूर ५ चन्दन ६ कुङ्कुम ७ कर्पूं ८ एला ९ गोरोचना १ कुङ्कुम ११ अौषध १२ भाग १३ पुष्प १४ सर्वेरा १५ सरोवर १६ चञ्च १७ शङ्खाधार १८ शङ्खम १९ तिल २ कर २१ दुर्वारिकी २२ कूप २३ बल्मूल २४ चार्द्र २५ वटचतुष्क २६—इत्यादि। शीतवन-नवरत्न विलेपन १ स्नानीये २। नरिकुल १ दरादन्त २ दशाधार ३ दशकार ४ दशकार ५ पञ्चीन ६ चतुष्पथ ७ वाराणार ८ वैदार्य ९ संग्रार १—इत्यादि। अमरक्ष्य १ नदी २ धान्य-कूप १३ भाण्डर १४ शोक १५ विमर्ष १६— इत्यादि इति केचित्। पञ्चामृतं प्रक्षेपं सर्वौ- षधिसर्वौषधी प्रयत्। पञ्चगव्यं प्रक्षेपं। पञ्चामृतादिरिक्तमधुरमपुष्पादि। पञ्चर्णमस्यौ वैदकरिता इति केचित्। नैवेद्यरिता इति केचित्। सर्वाभिषेकमन्त्रपूर्णमिति केचित्। चारोद्रदानदैवीदराभिमत्रनिमितिचतु। चार्वा मध्ये पूर्वोक्तादिरिक्तमन्त्रादि विश्वन्ते। तथा। प्रवाल १ मरकत २ पद्मराग ३ मुक्ता ४ मा णिक्य ५ वैदूर्य ६ वज्र ७ कर्पूर ८ कुङ्कुम ९ चन्दन १ कस्तूरी ११ गोमी १२ दूर्वाङ्कुर १३ नानातीर्थ १४ सरित १५ सिद्ध १६ हाति चतुर १७ सिद्धार्थ १८—इत्यादि। नवतीर्थ मत् १। सिद्धार्थ १। चतुर्थनवतिनिरतिम पुष्पाम्भसी १। । अथ दशाभिषेकदैवी कालोदराथनवमाभ्यन्तरनृपतीमिरातिकी दाममावधि।

षु। दामदारिकी। वार्ता।

ई। मातसी १ मद्वगोमुखा		१
दे। वाराही १ इन्द्रविमला		१
वा। मालवा १ विमला		१
ई। हैमवती २ सुवर्णविमल		२
दे। मालवजौत २ मङ्गलविमला		२
वा। कालिका २ दुन्दुभि		२
ई। वाराही ३ विमला		३
दे। मालवा ३ देवोमुखा		३
वा। विमला ३ दुन्दुभि		३
ई। देवाख्य ४ राजाभिषेका		४
दे। देवाख्य ४ कलशाभ्य		४
वा। मैरवी ४ संगी		४
ई। माधुरी ५ मधुरी		५
दे। माधवी ५ मधुपर		५
वा। कोशा ५ इन्द्राभिषेका		५
ई। मैरवी ६ करवाल		६
दे। मैरवी ६ ब्रह्म		६
वा। वाराही ६ शक्र		६
ई। कुमारी ७ संगी		७
दे। कमला ७ ब्रह्म		७
वा। कमला ७ ब्रह्माम्भ		७
ई। कमला ८ ब्रह्माम्भ		८
दे। कोशा ८ ब्रह्म		८
वा। माधुरी ८ विमल		८

अथ दैवप्रतिष्ठाभिषेकमन्त्रादि। नदी १ नद २ सागर ३ निर्झर ४ -गेहजलादि ५ पञ्चामृतं ६ कुशोदकमित्येकत्र सर्व ७ पञ्चगव्य ८ पञ्चरत्न ९ पल्लव १ पुष्प ११ सर्वौषधमिश्रिता १२ तिलजलं १३ फल १४ पञ्चकषायोदक १५ आम १६ चन्दन १७ शमी १८ पद्म १९—इत्यादीनि २ तुलसी २१ पुष्प २२—गौरवर्णादि २३ विल-पत्राणि कुशविमलनामसर्वपूर्णकलश सर्वं २४ पञ्चोत्थं २५ तीर्थोत्थं २६ अथो चारजलकुम्भा सप्तैसा दिक्पालिनां पञ्चो वा २७। दैविकादीनां दश्यतेन जौविकपत्रविकलय ततोऽन्यभिषेके सर्वेन दृश्यत् प्रयत् सर्वेन सद- मातीय चार्म। कामधेनु। सर्वौषधिरिना। गोमार्थ। शुभ्रयोजन। मङ्गलमन्त्रादिनिभूषण। दक्षपुष्पनकर। इति दैवप्रतिष्ठार्थं। । अथ राज्याभिषेकमन्त्रादि। सप्तवर्णोदकीर्णोदधूत कर्णमादाय १ गजावङ्गुराजङ्गम २ सर्वत् इन्द्रमरीचय ३ पूर्णकुम्भमरीचय ४ राजाङ्कुरी- सर्व ५ विज्ञृम्भदीनर्व ६ अर्चनसुमर्व ७ चौ- रिदशमात्रपुष्पाजलितरिशिरिकादपूर्वकादन मधुवृक्ष ८ दमना ९ रोचना १ दर्व ११ मधु १२ दुर्वा १३ दधि १४ इन्दीवरमलिकार १५ दुर्वाशीरं १६ अवुदकं १७ माविकचोप चामरवामन १८ मालापत्रिवचोदकर्व १९ वैध वस्त्र २ गैवाक्ष २१ महाकमल २२ वराध

दशपूर्णिकादचापा २३ सर्वकलारिमात्रि २४ च चतुष्कपूर्णी २५। इति वाजीवराजनावो चानो चापाय। । अथ राज्याभिषेकविधि। पूर्वे दिने राजा सभापावनादिकार्यविमर्शं सर्वेषां अभिषेके भवत्ये सर्वतिये सर्वोत्तमसाधनपूर्वक द्रव्याद्यायननिश्चीयमिति पूर्वान् कुर्यात्। राजा राजी च विभक्ते तथा उपवास कुर्यात्। पर दिने वामावचामन्ताविता पुरोहित क्रमपूर्व- कामी राजीराजनो मक्षिकाचनदिवीदयादि सर्वौषिना नानारत्नकलशदोषमौमिदमलक मध्ये चामरभौमादिवार्षी उपवेशयेत्। तदा पूर्वोत्तरयोर्वा वेदी तथा तत्र अयपोतविधि नाविं सकाप्य दशधा सप्तधान्यशमीपमिनो दैविवैकत्रोर्दुग्धात्। तत्र चौक्तरपुष्पेण देवि पञ्चगैरवाजवीर्यभ्याप्। तदा सर्वतोभद्र- करौ चातिशर्वरंमनापशयकरचकचलमौ मधिकदेवाचपदादि-दर्भविप्रवर्णादिकपत्र- नगीतोय इन्द्रविदूषिकदेश चानियुक्तिः तत्र सदा पूर्णोदैवंदुषाढ़ो राजपुत्रवर्णेय- मनाभिषेकोदकलशं सर्वार्थं रामान माण्- दर्भ मूर्ध्नि वर्णादि चतुरभिषिषेत्। ततोऽमा वारस्य सर्व चभिषिषेषु। तदा पुरोहित मन्त्रिणामन्यनविदुषा चतुरूवाणि चत्वारि तत्र हुताशोदयमासचापपूर्वराशीरिचोर्णवाई कुम्भमधुरकमूर्तिरिश्वेषिकन्य च। ततो राज्ञो मूर्ध्नि निवेशं तथा कनकासरादिदान- विधानादि कृतवन्तेषु। ततो दुन्दुभिनादि- दशादिचतुर्भिर्योगे चतुर्दशमारतनाथा चन्दन सं राजा मध इन्द्रक्रा राजोपरि भेदपुष्प चापाकलादि निविशेषु। ततो वक्षिणो मान- पात्र कुर्तिं कुर्युः। ततो भारतमा चादिवं कुर्युः। तदा नमामारक राज्ञे प्रजाश्चापि दर्शा समानुकुर्युः। इति महानाटकसारः। ।

अभिषेचनं क्ली, (वेचना चभिषाम्नः। वेच- नम्नात् विच, चूर्। वरणीयु इत्योदीनि नमन्।) अङ्गं प्रति वेषादिविधनम्। वेचना च चरकमूलणा वा विशिरीये: उपोदनि- भुवेन मसमं। इत्यमरदत्तौ। ("सदृ वैश्वादि समपमर्थौ सद्भिषेचनम्"। इत्यमरः।)

अभिपूर्ण त्रि, (अभि+पृ+क्तेति ता।) प्रविष्ट। पूर्ण। इत्यमरः। ("अभिपूर्णो विजयना मह्यौ"। इति भागवतपुराणे।)

अभिप्राप्त, ड, (अभि+प्राप+क्त। "अनुगमि अभिमेषित चापदीपसंवरणपुः" इति वर्म।) अधि- ष्ठित। व्याप्त।

"अभ्यासाभिविशाप्तैव ययर्षि बद्रचनायाम्।

अर्चीरिविन्दशनर्थ स्रोतोभाविनीमित्रम्"।

इति कुमारसम्भवे।) अनुगोपविशेषः। इति मेदिनी। तत्र विशेषे उदाहरणं। यथा,—

"अभ्यभिषेकमन्त्रपैतार

दूरीकरान चाभिषेकार।

वैराज्ञोऽनुमभिषेकराज

छर्द्दिविघातादसनातियोगात् ॥
द्रवात्तथान्नान्निशि सेविताच्च
विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।
प्रसक्तसंरोदनशोककोपा-
च्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥
तथा ऋतूनाञ्च विपर्य्ययेण
क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः" ॥

स च चतुर्व्विधः । यथा,—
"वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्व्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्व्वनेत्रामयाकरः ॥
निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
सङ्घर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोथः
कण्डूपदेहावतिशीतता च ।
स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि
कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति" ॥

इति माधवकरः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,—
"द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
शिरे गते ते बहुधा हि नेत्रे ।
ताः प्रोक्षणोत्सादनलेपनादीन्
पादप्रयुक्तान्नयने नयन्ति" ॥

प्रोक्षणं सेचनं । उत्सादनं उद्वर्त्तनं ।
"मलोष्णसङ्घट्टनपीडनाद्यै-
स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मा-
दुपानदभ्यञ्जनधावनानि" ॥

मलं धूल्यादि । मलादिभिर्दुष्टाः ताः शिरा नयनानि दूषयन्ते इत्यन्वयः ॥
"चक्षुष्याः शालयो मुद्गा यवा मांसन्तु जाङ्गलं ।
पत्त्रिमांसं विशेषेण वास्तूकं तण्डुलीयकं ॥
पटोलकर्क्कोटककारवेल्ल-
फलानि सर्पिःपरिपाचितानि ।
तथैव वार्त्ताकुफलं नवीनं
दृशोर्हितं स्वादु तथापि तिक्तः ॥
कट्वम्लगुर्व्वुष्णतीक्ष्णमाषनिष्पावमैथुनं
मद्यवल्लूरपिण्याकमत्स्यशाकविरूढ़कं ।
विदाहीन्यन्नपानानि न हितान्यक्षिरोगिणः ॥
सेकं चाश्चोतनं पिण्डीं विडालकर्मणा तथा ।
पटपाकोऽञ्जनं चैभिः कल्कैर्नेत्रमुपाचरेत्" ॥ * ॥

कल्कविधिः । अथ सेकविधिः ।
"सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्व्वस्मिन्नयने हितः ।
मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलः ॥
स चापि स्नेहनो वाते पित्ते रक्ते च रोपणः ।
लेखनस्तु कफे कार्य्यस्तस्य मात्रा विधीयते ॥
षड्भिर्वाचां शतैः स्नेहे चतुर्भिस्तैस्तु रोपणे ।
तैस्त्रिभिर्लेखने कार्य्यः सेको नेत्रप्रसादने ॥
निमेषोन्मेषणे पुंसामङ्गुल्याच्छोटिका तथा ।
गुर्व्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः" ॥

छोटिका तुटकी इति लोके ।
"सेकस्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे" ।
स यथा,—
"एरण्डदलमूलत्वक्‌शृतमाजं पयो हितं ।
सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिष्यन्दनाशनं ॥
पथ्याद्यामलखसखसवल्कलकल्केन सूक्ष्मवस्त्रेण ।
कृत्वा पोटलिकां तामहिफेनोत्थद्रवेणाक्तां ॥
निदधीत लोचने स्यात् सर्व्वाभिष्यन्दसंक्षयः शीघ्रं ।
योगोऽयमृषिभिरुक्तो जगदुपकाराय कारुणिकैः ॥
मुक्ता माणितलं दृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहं ।
आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टिप्रसादनं ॥
त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् ।
कवलान्मुखरोगघ्नं पानतः कामलापहं" ॥ * ॥

अथाश्चोतनविधिः ।
"क्वाथक्षीरद्रवस्नेहबिन्दूनां यत्तु पातनं ।
द्व्यङ्गुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्तमाश्चोतनञ्च तत् ॥
बिन्दवोऽष्टौ लेखनेषु रोपणे दशबिन्दवः ॥
स्नेहने द्वादश प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ।
उष्णे तु शीतरूपाः स्युः सर्व्वत्रैवेष निश्चयः ॥
वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलं ।
कफे तिक्तोष्णरूक्षं स्यात् क्रमादाश्चोतनं हितं ॥
आश्चोतनानां सर्व्वेषां मात्रा स्याद्वाक्‌शतोन्मिता ।
ततः परं लोचनाभ्यां भेषजाय नयो मतः ॥
आश्चोतनं न कर्त्तव्यं निशायां केनचित् क्वचित्" ।
तद्यथा,—
"बिल्वादिपञ्चमूलेन बृहत्येरण्डशिग्रुभिः ।
क्वाथ आश्चोतने कोष्णो वाताभिष्यन्दनाशनः ॥
त्रिफलाश्चोतनं नेत्रे सर्व्वाभिष्यन्दनाशनं" ॥ * ॥

अथ पिण्डीविधिः ।
"उक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी च कोलमात्रया ।
वस्त्रखण्डेन बद्धाभिष्यन्दव्रणनाशिनी ॥
स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।
रूक्षोष्णा श्लेष्मणि प्रोक्ता विधिरुक्तो बुधैरयं" ॥
सा यथा,—
"एरण्डपत्रमूलत्वग्भिर्निर्म्मिता वातनाशिनी ।
धात्री विरचिता पित्ते शिग्रुपत्रकृता कफे ॥
निम्बपत्रकृता पिण्डी पित्तश्लेष्महरी भवेत् ।
शुण्ठी निम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ॥
धार्य्या नेत्रेऽनिलश्लेष्मशोथकण्डूव्यथाहरी ।
त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा" ॥
"पथ्याद्यामलखसखसवल्कलकल्कोऽहिफेनजलयुक्तः ।
तेन विरचिता पिण्डी शमयति सकलानभिष्यन्दान्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अभिष्यन्दिरमणं, क्ली, (अभिष्यन्दः प्रधाननगरस्यातिवृद्ध्या तत्सन्निधाने स्थापनं स एव विद्यतेऽत्र इनि, रमतेऽत्र रम + आधारे ल्युट्, ततः कर्म्मधारयः ।) प्रधाननगरसन्निहितनगरं । तत्पर्य्यायः । शाखानगरं २ । इति जटाधरः ॥

अभिसन्तापः, पुं, (अभिसन्ताप्यतेऽत्र, अभि + सम् + तप् + णिच् + आधारे अच् ।) युद्धं । इति हलायुधः ॥ ("जन्यं स्यादभिसन्तापः संमदो विग्रहस्तथा" । इति हलायुधः ।)

अभिसन्धानं, क्ली, (अभि + सम् + धा + भावे ल्युट् ।) वञ्चनं । प्रतारणं । इति हेमचन्द्रः ॥
("पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितं ।
जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्म्यमेव बभूव तत्" ॥
इति रघुवंशे ।)

अभिसन्धिः, पुं, (अभिसन्धानं अभि + सम + धा + भावे कि ।) अभिसन्धानं । उद्देशः । यथा,—
"पितॄन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः,
स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां,
विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु" ॥
इति रुचिस्तवः ॥
("अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरं ।
स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे" ॥
इति कुमारसम्भवे ।)

अभिसम्पातः, पुं, (अभिसम्पात्यते योद्धा यत्र, अभि + सम् + पत् + आधारे घञ् ।) युद्धं । इत्यमरः ॥

अभिसरः, पुं, (आभिमुख्येन सरति, अभि + सृ + पचाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥ ("राजा राज्यवर्द्धनं महासामन्तैः कृत्वा साभिसरम् उत्तरापथं प्राहिणोत्" । इति हर्षचरिते ।)

अभिसर्ज्जनं, क्ली, (अभि + सृज् + भावे ल्युट् ।) दानं । वधः । इति धरणी ॥

अभिसारः, पुं, (अभि + सृ + आधारे घञ् ।) बलं । युद्धं । सहायः । साधनं । इति धरणी ॥ स्त्रीपुंसयोरन्यतरस्यान्यतरार्थं सङ्केतस्थलगमनं । इत्यलङ्कारशास्त्रं ॥ ("रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेशं" । इति गीतगोविन्दे । "एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने" । इति साहित्यदर्पणे ।)

अभिसारिका, स्त्री, (अभिसरति कान्तमिर्द्दिष्टसङ्केतस्थानं गच्छति या, अभि + सृ + ण्वुल्, स्त्रियां टाप् ।) स्वीयादिषोड़शनायिकामध्ये अष्टावस्थाविशिष्टाष्टनायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या लक्षणं । सङ्केतस्थले स्वयं गमनकर्त्री एवं प्रियगमनकारयित्री । अस्याश्चेष्टा । समयानुरूपभूषणं । शङ्का । बुद्धिनैपुण्यं । कपटसाहसादि । सा त्रिविधा । दिवाभिसारिका १ ज्योत्स्नाभिसारिका २ अन्धकाराभिसारिका ३ । इति रसमञ्जरी ॥

("कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका" इत्युज्ज्वलनीलमणिः। सर्वं पठितव्यम् ... यामिनी वसन्ते या ... रिको नायिका। अनुष्ठं दर्शनवारे।
"अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा।
स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका" ।)

अभिहारः, पुं, (अभि + हृ + घञ्।) चौर्य्यं। सम्मुखे हरणं। तत्पर्य्यायः। अभियोगः २। इत्यमरः। सन्नहनं। सम्यगाहरणं। अभियोगः। अभिनिवेशः। अभिव्याहरणं। इति मेदिनी। (आहरणं। अपहरणम्।
"सन्नाभिहारं कुर्वीत अनयेन नराधिपः"।
इति महाभारते।)

अभिहितं त्रि, (अभि + धा + कर्म्मणि क्तः।) उक्तं। कथितं। इत्यमरः।
("अभिनाभिहितोऽप्यर्थे प्रथमं यदि तं तथा।
तस्योऽभिनो नाभिहिता मेधावी इतिहासे"।
इति मनुः।)

अभीकः, पुं, (अभि + कन् "अनुकाभिकाभीकः कमिता" इति पाणिनिसूत्रम्।) कामी। इति मेदिनी। स्वामी। इति हलायुधः। (कमिता। कामुकः। कामी।
"स्पृहां सर्वान्तरां राजकामीकताम् वा"।
इति भट्टिकाव्ये।
कामुकः। क्रूरः। निष्ठुरः। निर्भयः। निःशङ्कः।
("अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये निपुणे त्रिषु"।
इति मेदिनी।)

अभीकः त्रि, (अभि + कन्।) कामुकः। क्रूरः। कामुकः। निर्भयः। इति शब्दरत्नावली।

अभीप्सित त्रि, (आप्तुम् इष्टं, अभि + आप् + सन् कर्म्मणि क्तः।) वाञ्छितं। अभीष्टं। इत्यमरः।
("मेने मेनापि तत्सर्वं सम्यक् कार्य्यमभीप्सितं"।
इति कुमारसम्भवे।)

अभीरः, पुं, (अभीरयति वा अभिमुखीकृत्य गोरूं गमयति अभि + ईर + णिच् + अच्।) आभीरः। गोपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः।

अभीरुः, पुं, (भी + बाहुलकात् भीवार्थे क्रुः नञ् समासः।) भैरवः। यथा —
"अभीरुर्भैरवो भीरुर्भवो भोगिनीपतिः"।
इति वटुकभैरवस्तवः। निर्भये त्रि। (निर्भीकः। अकातरः। निःशङ्कः। "कामे वसे च कुलस्य भीरुर्वा रिपुवारिकः"। इति मनुः।)

अभीरुः, स्त्री, (भी + बाहुलकात् क्रु भीवार्थे नञ् समासः।) शतमूली। इत्यमरः।

अभीरुपत्री स्त्री, (भी + बाहुलकात् क्रु भीवार्थे नञ् समासः, वा स्त्रियां ङीष् अर्शआदित्वादच्, पत्रं ... न भीरुर्यस्याः पत्राणि यस्याः सा, स्त्रियां ङीप्।) शतमूली। इत्यमरः।

अभीशुः पुं, (अभिमुखम् अश्नुते व्याप्नोति अभि + अशू + कु, पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) प्रग्रहः। लगाम इति भाषा। ("किरणं रश्मिर्मेरोरिवो

मना च रथा सतनुजा अभीशवः"। इति ऋक्।) वेदेऽस्य मयूखपर्य्यायता। किरणं। इति शब्दार्णवः।

अभीशु स्त्री, (अभितः अश्नुते व्याप्नोति अभि + अश् + बाहुलकात् उन् पृषोदरादित्वात् अकारस्य दीर्घः।) अङ्गुलिः। वेदेऽस्य मयूखपर्य्यायता।

अभीषङ्गः, पुं, (अभि + षञ्ज घञ् दीर्घः।) आक्रोशः। इत्यमरः।

अभीषुः पुं, (अभि + इष + कु।) किरणः। इत्यमरः। कामः। प्रग्रहः। इति शब्दरत्नावली।

अभीष्टं, त्रि, (अभि + इष् + कर्म्मणि क्तः।) वाञ्छितं। तत्पर्य्यायः। अभीप्सितं २ हृद्यं ३ दयितं ४ वल्लभं ५ प्रियं ६। इत्यमरः।
("प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि वै तथा"।
इति हितोपदेशः।
"अभीष्टमासमनुष्ठाय पितुरनन्तरायणम्"।
इति विष्णुपुराणं।)

अभीष्टा, स्त्री, (अभि + इष् + क्तः, स्त्रियां टाप्।) देवतापात्रसङ्गतप्रसवं। इति शब्दचन्द्रिका।
("ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यपि च स्मृता।
हरेणुः रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी।
ताम्बूल्या मदनाभीष्टा देवाभीष्टा महारसा"।
इति शब्दचन्द्रिका।)

अभीक्ष्णं, क्ली, (क्षणमभिलक्ष्य प्राप्तिरमाप्त पृषोदरादित्वात् दीर्घो णत्वञ्च।) भृशं। नित्यं। तत्प्रमाणमित्यपि। इति मेदिनी। (पुनः पुनः। असकृत्। पश्चात्। निरन्तरं। "अभीक्ष्णं दापयेत् स्त्रीयां ... मनोरभीष्टमतदुपनयनादिषु" इति माघः।
"इत्थं नाभीक्ष्णं प्रथमान्नोऽपि
न वावचनानुगमत्वं भवी"।
इति भट्टिकाव्ये।)

अभीक्ष्णं, अ (अभि + क्षणु हिंसने डट् पृषोदरादित्वात् दीर्घः "अव्यादिविवक्षितमव्ययम्" इति व्यवहारः।) पुनः पुनः। असकृत्। इत्यमरः।

अभुक्तः, त्रि (भुज् + भावे क्तः भुक्तं भोजनं नास्ति यस्य, नञ्समासः, वा भुज + कर्म्मणि क्तः, नञ्समासः।) अनाहारी। यथा —
"अभुक्तस्य दिवाभिरात्राकामतिर भीर्वेद"।
इति वैद्यकं। अभुक्तभोजनं यथा। (भुक्ता भाक्ता भीता नाम इति पाणिनिनामकम्। "भाक्तं भीषवे कर्म्मकस्तकोटिभिर्देवि"। इति हरिवंशम्।)

अभूमिः, स्त्री, (न भूमिः, नञ्समासः।) अस्थानं। अनाधारः। अयोग्यस्थानं। यथा। "अभूत भूमिः प्रविशन्मन्मथो विनाम्" इति माघः। "भाधरभूमिः सरस्वामानम्" इति नैषधः।

अभेद्यः, त्रि (नास्ति भेदो यस्य सः।) भेदरहितः। अविभिन्नः। यथा,—"अभेदा विपरारामयोः" इति हरार्थं। (साम्यम्।
"माता रामा पिता रामो रामो भेदा निम्नाभयोः।
रक्षन्ते तनुवाते माता माता पिता पिता"।
इति भीष्मेऽपि। "मेदिन्यनेका तमसे तमस्य कल्पितवेदी"। इति चरित्रमर्हति।)

अभेद्यं क्ली (भेत्तुं न शक्यते भिद् + शक्यार्थे यत् नञ्समासः।) हीरकं। इति राजनिर्घण्टः। अभेद्यमात्रे त्रि। यथा,—
"अत्यासक्तोऽपि तमाविशति तथापि च वनं"।
इति देवीभागवतम्।

अभोग्यं क्ली (भुज् + भावे ण्यत्, नञ्समासः।) भोगाभावः। उपवासः। यथा,—
"श्रीर्भोग्यभोगं भैम्या भीवे भैम्यमभोग्यं।
रामाभोग्यं भैम्या नैवा नपश्यति भावकः"।
इति वैद्यकं। (अनशनं।
"नैरोगितामे नियामो कर्म्मता समस्तकर्म।
यातनायतनेषु च प्रायश्चित्तमभोग्यं"।
इति मत्स्यपुराणं।)

अभ्यग्रः, त्रि (अभिमुखमग्रं यस्य तत्।) समीपं। निकटं। इत्यमरः।

अभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अञ्ज घञ् कुत्वं।) तैलमर्दनं। तत्पर्य्यायः। स्नेहनं २। इति राजनिर्घण्टः। यथा —
"अभ्यङ्गं मस्तके च न आयसद्वारं।
या नारी पतयश्चक्रे नयनारो प्रतीतिमा।
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जरामयनाशनः।
शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्"।
इत्यायुर्वेदः। । अस्य गुणाः। मार्दवकारित्वं। कफवातनाशित्वं। धातुपुष्टिजनकत्वं। मृजावर्णबलप्रदत्वं। वातश्लेष्मप्रशमनं। निद्रावृद्धिकारित्वं। बालरोगप्रशमनं। भारते दे भिद्ये। अष्टाङ्गे च पञ्चवर्णितार्थं। नाराचतुल्यं ... वीर्यं। अप्रसन्नतमे दरमना शीर्ष विनियोजयेत्। इति र भावप्रकाशः। । अपरञ्च।
"मूर्द्ध्नि दद्यात् सदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गपुष्टये।
योऽभ्यङ्गं नैव कुर्य्यात् स न्याय्यं परायणः"।
तत्पर्य्यायः। अभ्यञ्जनं २। इति मुग्धबोधव्याकरणं। माखा इति भाषा।

अभ्यञ्जः पुं, (अभि + अञ्ज + घञ् पृषोदरादित्वात् साधुः।) विलेपनम्। इति शब्दरत्नाकरकोषः।

अभ्यञ्जनं, क्ली, (अभि + अञ्ज + कर्म्मणि ल्युट्।) तैलं। इति हेमचन्द्रः। अभ्यङ्गः। इति राजनिर्घण्टः। (तैलादिना शिरःप्रभृतिदेहमर्दनम्।
"भोजनाभ्यञ्जनाच्चैव स्नानात् कुर्य्यात् निषेधे।
प्रतिभूता मतिर्जाता विरतिं यद मन्यति"।
इति मनुः।)

अभ्यन्तरं क्ली, (अन्तरमभिगतं प्रादिसमासः।) मध्यं। तत्पर्य्यायः। अन्तरालं २। इत्यमरः। अन्तः ३ अन्तरं ४ अन्तरालकं ५। इति राजनिर्घण्टः।
("नाराधाभ्यां सभीरूणा यातनाभ्यन्तराणिनी।"
इति भगवद्गीता।)

अभ्यमितः, त्रि (अभि + अम् + क्तः) रोगी। इत्यमरः।

अभ्यमित्रीणः पुं (अभिमित्रमभिमुखं अलमीयान समासः अमित्राभिमुखं गच्छति अभ्यमित्र + खः।) अभ्यमित्रः। इत्यमरः।

("अगामि गामसौमित्रो मृगो भूत्वा मृगयुवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रीणो यथेष्टं तस्य सन्ततु" ॥
इति भट्टिः ।)

अभ्यमित्रीय, पुं, (अमित्रस्य शत्रोरभिमुखम् अव्ययीभावः, अभ्यमित्रमलङ्गामी प्रभितिकारे अभ्यमित्र + छ तस्य ईय ।) अभ्यमित्यः । इत्यमरः ॥

अभ्यमित्र्य, पुं, (अभ्यमित्र + पूर्ववत् यत् ।) ससामर्थ्येन शत्रुसम्मुखगमनकर्त्ता । युद्धार्थे शत्रुसम्मुखगामी । तत्पर्य्यायः । अभ्यमित्रीयः २ अभ्यमित्रीणः ३ । इत्यमरः ॥
("तमुग्रजननिशातासि प्रत्युवाच निशाचरम् ।
मारीचोऽनुनयंस्तासामभ्यमित्रीभवामि ते" ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यर्ण, त्रि, (अभि + अर्द + क्त, आविदूर्य्ये इट्‌भावः नत्वञ्च ।) निकटः । इत्यमरः । (आसन्नः । निकटवर्त्ती । "तीव्रः स्मरसन्तापो न तथादौ बाधते यथासन्ने । तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः" । इति रत्नावली । "उत्पन्नानैनिका न कैश्चिदाश्रमाभ्यर्णभूमयः परिभ्राम्यन्ताः" । इति महावीरचरिते । समीपः । सन्निधानः । अन्तिकः । "अभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया" । इति गीतगोविन्दे ।)

अभ्यवकर्षण, क्ली, (अभि + अव + कृष् + भावे ल्युट् ।) शल्यादेरुत्पाटनम् । तत्पर्य्यायः । निर्हारः २ । इत्यमरः ॥

अभ्यवस्कन्द, पुं, (अभि + अव + स्कन्द + घञ् ।) रिपुक्षीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः । तत्पर्य्यायः । अभ्यासादनम् २ प्रयासः ३ धाटी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवस्कन्दन, क्ली, (अभि + अव + स्कन्द + भावे ल्युट् ।) रिपुक्षीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः । शत्रुसम्मुखगमनम् । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यवहार, पुं, (अभि + अव + हृ + भावे घञ् ।) भक्षणम् । आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवहृत, त्रि, (अभि + अव + हृ + क्त ।) भुक्तः । खादितः । इत्यमरः ॥

अभ्यसन, क्ली, (अभि + अस + ल्युट् ।) अभ्यासकरणम् । पौनःपुन्येन करणम् चिन्तनञ्च । यथा,—
'स्यादभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके' । इति मेदिनी ॥
(अभ्यासः । पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणम् । पुनः पुनः आवर्त्तनम् ।
"विद्यामभ्यसनेनैव प्रसादयितुमर्हसि" ।
इति रघुः ।
"स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते" ।
इति गीता ।)

अभ्यसूया, स्त्री, (असू उपतापे हिंसायाञ्च, कण्ड्वादित्वात् यक् + भावे अ स्त्रियामाप् ।) असूया । गुणेषु दोषारोपणम् । यथा । "चैत्रस्य दानं तामसम्" । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("अनिर्वृत भूमिषु गूढ़वैरः सत्कारकालेऽपि कृताभ्यसूयम्" । इति भट्टिकाव्ये" । ईर्ष्या । विद्वेषः । औद्धत्यात् अन्यगुणार्द्धीनामसहिष्णुता ।
"केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते ।
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः" ।
इति कुमारसम्भवे ॥
"प्रत्यासन्नवयि मन्युरुधि स्यादनभ्याभ्यसूय" ।
इति मेघदूते ।)

अभ्याकाङ्क्षित, क्ली, (अभि + आ + काङ्क्ष + भावे क्त, इट्‌त्वाभावः ।) मिथ्याभियोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ मिथ्यादावेयोगो इति भाषा ।

अभ्याख्यान, क्ली, (अभि + आ + ख्या + ल्युट् ।) मिथ्याभियोगः । मिथ्याविवादः ।शतं मे धारयसीत्यादि मिथ्योद्भावनम् । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागत, पुं, (अभि + आ + गम् + कर्त्तरि क्त ।) अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ "स च ज्ञातपूर्व्वः अभ्यागतः" इति श्रीधरस्वामी ॥
"बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः ।
तस्य पूजा विधातव्या सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः" ॥
इति हितोपदेशे ।)

अभ्यागम, पुं, (अभि + आ + गम् + अप् ।) समीपः । सङ्ग्रामः । युद्धम् । वैरम् । अभ्युत्थानम् । इति विश्वः ॥ (घातः । प्रहारः । शत्रुता । विरोधः । समीपः । अन्तिकः । सन्निधानः ।
"अभ्यागमो विरोधाभिघाताभ्युद्गमनान्तिके" ।
इति मेदिनी ॥ सम्मुखागमनम् । उपस्थितिः ।
"का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते" ।
इति रघुवंशे ।)

अभ्यागारिक, त्रि, (अभ्यागारे तद्गतकर्म्मणि व्यापृतः, ठन् तस्य इक ।) कुटुम्बव्यापृतः । पुत्रदारादिपोषणव्यग्रः । इत्यमरः ॥

अभ्यादान, क्ली, (अभि + आ + दा + भावे ल्युट् ।) आरम्भः । इत्यमरः ॥ प्रथमारम्भः । इति रायमुकुटः ॥

अभ्यान्त, त्रि, (अभि + आ + अम + कर्त्तरि क्त इड्भावः, पक्षे अभ्यामितः ।) रोगी । इत्यमरः ॥

अभ्यामर्द, पुं, (अभ्यामृद्यतेऽत्र, अभि + आ + मृद + आधारे घञ् ।) सङ्ग्रामः । इत्यमरः ॥

अभ्याश, त्रि, (आभिमुख्येनाश्यते व्याप्यतेऽनेन, अश् व्याप्तौ करणे घञ् ।) समीपः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अभ्यास, पुं, (आभिमुख्येनास्यते क्षिप्यते, असु क्षेपे कर्म्मणि घञ् ।) अभ्यसनम् । आवृत्तिः । इति मेदिनी ॥ शराभ्यासः । तत्पर्य्यायः । खुरली २ योग्या ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समीपे त्रि । इत्यमरः । चित्तस्यैकस्मिन्नभ्यन्तरे बाह्ये वा प्रतिमादावालम्बने सर्व्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासः ॥ यथा,—
"अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय" ।
इति भगवद्गीताटीकायां नीलकण्ठः ॥

अभ्यासादन, क्ली, (अभि + आ + सद + णिच् + ल्युट् ।) रिपुक्षीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः । शत्रुसम्मुखगमनम् । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्याहार, पुं, (अभि + आ + हृ + भावे घञ् ।) अभिहारः । चौर्य्यम् । इत्यमरटीका ॥ (अभिग्रहणम् । भोजनम् । आहारः ।)

अभ्युत्थान, क्ली, (अभि + उत् + स्था + भावे ल्युट् ।) गौरवम् । इति हेमचन्द्रः ॥ आसनादेरुत्थानम् । यथा,—
"यदा यदा च धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥ (ख्यातिः । कीर्त्तिः । यशः । गौरवार्थोत्थानादिना प्रत्युद्गमनम् । "प्रणाममभ्युत्थानैः, ननु सर्व्वस्याभ्यागतो गुरुरिति भवानेवास्माकं पूज्यः" । इति नागानन्दे ।
"नाभ्युत्थान क्रिया यत्र नालापा मधुराक्षराः ।
गुणदोषकथा नैव तस्य हर्म्ये न गम्यते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे । अभ्युदयः । अभ्युन्नतिः ।
"नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः" ॥
इति रघुवंशे । सूर्य्योदयः । उदयः । उद्भवः ।)

अभ्युदय, पुं, (अभि + उत् + इन् + अच् ।) इष्टलाभः । विवाहादिः । इति आभ्युदयिकशब्दार्थे श्राद्धतत्त्वम् ॥ सर्व्वतोभावेनोदयः । ऐश्वर्य्याद्युन्नत्यादिवृद्धिः । यथा,—
"राजन्नभ्युदयोऽस्तु वसन्तकदये दृष्टे किमास्ते तव श्लोकः कस्य कवेरमुष्य क्षतिभृतात् पश्यता पद्यते । शिन्त्वासामरविन्दसुन्दरदृशां द्राक्‌चामरान्दोलनादुद्वेल्लद्भुजवल्लिकङ्कणझणत्कारः क्षणं वार्य्यताम्" ॥
इत्यस्य पूर्व्वार्द्धं वसन्तकविकर्णाटराजयोर्वाक्यं शेषार्द्धं कालिदासस्य ॥ (उन्नतिः । समृद्धिः ।
"विपदि धैर्य्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्‌पटुता युधि विक्रमः" । इति हितोपदेशे । पराक्रमः । वीर्य्यम् । प्रभावः । "यद्वाहुदण्डाभ्युदयानुजीविनो यदुप्रवीराः" । इति भागवतपुराणे ।)

अभ्युदित, त्रि, (अभि + उत् + इन् + क्त ।) यस्मिन् सुप्ते सूर्य्य उदेति सः । सूर्य्योदयकालशायी । इत्यमरः ॥ उदयप्राप्तः । यथा,—
"माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।
ब्रह्मघ्नमपि चाण्डालं किं पतन्तं पुनीमहे" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे ॥ (अभितः सर्व्वत उदितप्रायेण इत गतः प्रातर्विहित कर्म्माकरणादिति युक्तपता सूर्य्योदयकाले निद्रया अननुष्ठिततत्कालोचितक्रियाकलापः ।)

अभ्युपगत, त्रि, (अभि + उप + गम् + क्तः ।) स्वीकृतः । अङ्गीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥
("प्रियाभ्युपगते राज्ये पाण्डवा मधुसूदन ।
जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम्" ॥
इति महाभारते । समीपागतः । अन्तिकसमागतः । अनुमितः । निर्द्धारितः । निश्चयान्ततया निरूपितः । सत्यीभूतः । समीपस्थः ।)

अभ्युपगम, पुं, (अभि + उप + गम् + भावे अप् ।) स्वीकारः । इत्यमरः ॥ निकटागमनम् । इति मेदिनी ॥ (अङ्गीकारः । प्रतिज्ञा । "प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः" । इति रत्नावली । अनुमतिः । अनुमोदनम् ।

"धर्मोऽयं [illegible] ।
[illegible] प्रमाण [illegible]" ।
इति महावीरचरिते ।)

अभ्युपपत्ति, स्त्री, (अभि+उप+पद+क्तिन् ।) अनुग्रहः । उपकारः । (अभियुक्तस्य [illegible] [illegible] । प्रमाणं । "[illegible] [illegible]" । इति [illegible] । रक्षा । परित्राणं ।
"[illegible] [illegible] ।
[illegible] न [illegible] नास्ति [illegible]" ।
इति मनुः ।)

अभ्युपाय, पुं, (अभि+उप+इण+भावे अच् ।) [illegible] । [illegible] । इति हेमचन्द्रः । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]" ।
इति [illegible] । (कौशलं ।
"[illegible] [illegible]" ।
"[illegible] [illegible]" ।
"[illegible] [illegible]" ।
इति महाभारते ।)

अभ्युपायन क्ली,(अभि+उप+इण्+ल्युट् ।) [illegible] । [illegible] । यथा —
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।

अभ्युपेत त्रि, (अभि+उप+इण्+कर्मणि क्त ।) स्वीकृतं । [illegible] । यथा,—
"[illegible] [illegible]" ।
इति [illegible] । (अङ्गीकृतः ।
"[illegible] [illegible]" ।
इति [illegible] ।)

अभ्युष, पुं (अभ्युष्यते [illegible] अभि+उष्+[illegible] कर्मणि क ।) अपूपः । [illegible] । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अभ्यूष, पुं, (अभि+ऊष+[illegible] कर्मणि घञ्) [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । इति शब्दरत्नावली । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति भरतः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
"[illegible] [illegible]
इति [illegible] । [illegible] । यथा,—
"[illegible] [illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ।

[illegible], पुं, (अभ्युष्यते [illegible] अभि+उप+[illegible] कर्मणि घञ् ।) [illegible] । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अभ्र क्ली । इति [illegible] । [illegible] [illegible] । इति दुर्गादासः ।

अभ्र क्ली (अपोबिभर्त्ति इति अप+भृ+क ।) मेघः । आकाशं । स्वर्णं । [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] । [illegible] [illegible] ।
"[illegible] [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ।
[illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

इति श्रीमद् [illegible]" ।
[illegible] विधिः ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।

अभ्रकपिः, पुं, (अभ्रं [illegible] अभ्र+[illegible] [illegible] ।) [illegible] । इति शब्दकल्पद्रुमे । (विवरणमस्य [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति वैद्यके ।)

अभ्रक क्ली, (अभ्र इवी+[illegible], [illegible] ।) [illegible] । [illegible] इति भाषा । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] यथा,—
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
("[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

अभ्रपुष्प, पुं, (अभ्रमिव [illegible] अभ्र+पुष्प+[illegible]) [illegible] । इति [illegible] । (विवरणमस्य [illegible] । [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

अभ्रमातङ्ग, पुं (अभ्रे आकाशे [illegible] इव । [illegible] ।) ऐरावतः । इति [illegible] ।

अभ्रमुवल्लभ पुं, (अभ्रे [illegible] इव [illegible] ।) ऐरावतः । इति [illegible] ।

अभ्रमु स्त्री, (अभ्रं मेघं [illegible] ।) [illegible] ।
"[illegible] [illegible]
[illegible] । इति [illegible] ।

"स्वनवपधिविग्रीभवभविवन्दते
रमरमरपुर्दिवसिरसधारिरैपरक ।
इति नपरचरिते । "वापन्नमनन्दिम कुपवन-
रन्तोपने रराति म"। इति काव्यप्रकाशः ।
धंमक । कुहक । पपोली ।)

अमम, पुं, (नास्ति ममेयमभिमानो यस्यादिव यस्य ।) भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ममतान्यूने त्रि । (अहङ्कारममतारहितः । विषयाविस्पृहः ।
"अममश्च कार्येषु ब्रह्मचारी वराशकः ।
परमेष्ठममचैव ब्रह्मसूत्रनिवेशनः" ।
इति मनुः ।)

अमर, पुं, (म + कर्त्तरि अच् नञ्समासः ।) देवः ।
इत्यमरः ।
("त्रिपथो देवस्थाने यत्रासितिरिवामरो"।
इति महाभारते ।
"एवं कर्मास्वं विमसरत्वको विव तितिना"।
इति भागवते ।)
कुलिशवृक्षः । अस्थिसंहारवृक्षः । इति मेदिनी । पारदः । इति राजनिर्घण्टः । मृत्युरहिते त्रि । यथा,—
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्"।
इति हितोपदेशः । अमरसिंहः । स नासिमा-
भिधः नामलिङ्गानुशासननामककोषकारः विक्र-
मादित्यसभास्थनवरत्नान्तर्गतपण्डितविशेषः ।
यथा,—
"इन्द्रचन्द्रः काशकृत्स्ना पिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ।
इति कविकल्पद्रुमः ।
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ।
इति मतान्तरं । स एव बौद्धमतावलम्बीति केचित् ।

अमरक, पुं, (अमर इव मस्तके, अमर + मस्त + क) सूर्य्यावर्त्तवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
(भावप्रकाश । चक्रदत्त ।)

अमरराज, पुं, (अमराणां राजा, समासान्तः ।) देवराजः । इति राजनिर्घण्टः ।

अमरदारुक, पुं, (अमरप्रियकोऽपि दारुकाष्ठविशेषादि-
त्वात् समासः, समासान्तरोपेक्ष ।) देवदारुवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका । (देवदारु । देवकाष्ठ ।)

अमरपुष्पक, पुं, (अमरस्मिन्निवीर्य पुष्पं यस्य समा-
सान्त कः ।) काशतृणं । इति रत्नमाला । केतकः ।
इति भावः ।

अमरपुष्पिका, स्त्री (अमरप्रियाणि पुष्पं यस्याः का-
र्णवत्वात् स्त्रियां ङीप्, स्वार्थे कन् ।) काश-
पुष्पीवृक्षः । इति रत्नमाला ।

अमररत्नं, क्ली, (अमराणां मणिः ।) स्फटिकः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अमरवल्ली, स्त्री, (अमरा दीर्घायुः वल्ली न । अथवा
पहरी वल्ली ।) आकाशवल्ली । इति वैद्यकं ।

अमरा, स्त्री, (न म्रियते म + कर्त्तरि अच् टाप् समासः ।) दूर्व्वा । गुडूची । इन्द्रवारुणी । स्थूणा । जरायुः । इति मेदिनी । इन्द्रवल्लीवृक्षः । वटी-वृक्षः । महानीलीवृक्षः । मधुरलता । घृतकुमारी इति रत्नमाला । इति राजनिर्घण्टः । नाभिनालं । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अमराद्रि, पुं (अमराणां देवानामद्रिः पर्व्वतः, देवावासत्वात् यस्य तथात्वं ।) सुमेरुः । इति जटाधरः ।

अमरावती, स्त्री (अमरा विद्यन्तेऽस्यां अमर + मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घश्च ।) इन्द्रपुरी । इत्यमरः । "अमरा सन्ति अस्यामिति मोऽवमयादिति पक्षे मतुपि मस्य वत्वे इति दीर्घः । इति भरतः । अस्य नामान्तरं । पूः २ देवपूः ३ । इति शब्दरत्नावली । महेन्द्रनगरी १ अमरा २ सुरपुरी ३ । इति शब्दरत्नावली । तद्वर्णनं यथा । शिवपुराणे ।
"रमणी मनोऽज्ञीव दिव्यं कल्पेमणीरिता ।
नवनाम्बनन्तोदयाविनी भूतकम्पा" ।
यथा पूर्व्वम् ।
"शिवधर्म्मेण मयामस्य दधीचेचमिनुम ।
योजोऽन्य रमते निम बहुधाधारी नित्यं ।
तपोधनेन मयदा विविध्या विचयवेक्षन ।
दिशानि चोनुरी यज्ञा बौद्धमेधानिव जयेत् ।
यदा कृष्णमिनि वापि दर्शश्चमनमायपेद् ।
तदा यमेश्वरी चाष्यं यौवेनेषु निवृत्त्येत् ।
गरुत्मिती दीक्ष समन्धोनिविदर्धिया ।
सुम्बायास विविधिमणि वा चिन्त्यापिनी ।
दर्शेन पीयमविभिरिविभिन्वेन निर्वेवं ।
समीचिमाप्यमाचाय धर्मोऽज्ञयापि विचरेन ।
मन्दवाप्यविव्यमानवकुसमध्यमर्च यथं ।
तम चातान यथवैवतिव्यानमर्च यथा ।
कुरिस्ना न च मत्रान न च वै पाप्मनो दयार ।
वैवाययत्रूचीरित्य स्मा यथनुमोऽर्येद् ।
मयका भाव निश्वये विष्यार्थिपर्थिवावरहा ।
मयो बाधासि सर्व्वेदा चिन्ता चिन्ताकविर्दं ।
सूतचारा न स्नानम् एवमयैविचरवान ।
पुष्ये वर्षरतावेषा कामधेनुरवोऽविर्द ।
दीधिव ---या यज्ञ सर्व्वतो वाधिनामिव ।
गम्भुवे चरावाम ह्यानो वीयवाधिवा ।
देवरवो दधितवानानुइन्नोऽन्य यजते ।
द्वितीय इव देवतो मङ्गम न्यायविद्रोऽरमव ।
यवहन वारिमावा सीरयां पाप्मनो निर ।
मन्दर्ग परमव दर्ग मत्यपिवी दधा ।
यवर्विंशत् दरायां वा दोषि कृतिवमोऽवला ।
प्रतीयते बाबर्वं दैयवै यज्ञ्वे निर ।
सर्व्वेमित्रतराय मार्ग्यपिम्येन विचय ।
तपद् देवोत्कलैयम्ये न सक्षयमनेव दि ।
पञ्चभेदयकवकन वर्ष दिवमचेव यन् ।
विमान पुष्पमवत्र धाम् यरिमयवा मयन् ।
अविमन्धी मधनी दुष्कमनमायमो ।
सन्यसनवदेवी च देवनम्रा महर्षिभ ।
सतनवदमयामावनवर दिव्यांशु ।
वतापि दोषपाय्य पै न दर्श बहुपापके ।
पारदापैर्मुनिवरैस्तथा सोमितीरेचिते ।
दत्तपूर्वेण सर्व्वेषु वोधानां सैर्व्वमियाते ।
पराचपान्मञ्जिच नेयोर्व कार्य्य दयामिवं ।
अनुया दत्तया देवा तत्रचययनमा ।
अवर्मेष्वपरवापि सनिभवरविषय ।
सवरावा मनोभावा वाधिमेवातिवावका ।
कुववन्तौ मयावत्र यवैर्म्मी निरावा ।
विष्णुभूर्व मधुर्व क यथित् कुपरोऽन्यगी ।
विवेशितोऽमरावता च माह्योपि पुनोऽमर्वं ।
यथमापायनुजया दत्तवान मनोसुक ।
ज्योतिष्टोमादिभिर्यज्ञैर्ये यजन्ति वे दिवा ।
यूताश्वपरावादिमयावापमपि योजय ।
वै वस्यामयामावकले यथन्योऽमरावर्ती ।
यतीमवापियो वीरा संधामियवराप्नुवाप ।
विधाम्य वीयवसे देऽन्य विवदि भूतप ।
इमदेशात् यथावाया मनोभावरीचिवि ।
वाचमवा यवयाव यवविचारिवाररा ।
दवसा दधिवै चावे देवं दुवैव कृ सुधा ।
इमामविंशवी दीव्य दीपिवोपहरी शुभा" ।
इति काश्ये काशीखण्डे १० अध्यायः ।

अमर्त्त्य, पुं, (न मर्त्यः इति नञ्समासः ।) देवः इत्यमरः । (मरणधर्म्मरहितः । अमरः । अनि-मनरः ।)

अमर्त्त्यभुवनं क्ली (अमर्त्त्यानां देवानां भुवनं वास-स्थानं ।) स्वर्गः । इति हलायुधः ।

अमर्ष, पुं, (मृष + भावे घञ नञ्समासः । नास्ति मर्षः क्षान्तिः यस्य इति सोपपदः ।) क्रोधः ।
इत्यमरः ।
("चरितिस्थितस्यामर्षम् इमौ नाररचिवाति" ।
इति रामायणे । अक्षमा । असहिष्णुता । इह
भावे असहिष्णुता ।
"अज्ञानतोऽरिमर्षे कोपो वैराग्योऽपि च वा ।
हर्षमर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः" ।
इति भगवद्गीता ।)

अमर्षण, त्रि (मृष् + शाकपार्थिवात् कर्त्तरि ल्युट् नञ्समासः ।) क्रोधी । इत्यमरः । (क्रोधनः । कोपनशीलः । असहिष्णुः । प्रकोपितः ।
"रोषोदरसमकेन पथिना
कृत मनोऽभिनिरुत्यमर्षणः" ।
इति रघुवंशे । असहनः । असहिष्णुः । पर
कृतापमानादिरसहनशीलः ।
"अहं कृते वासुदेवेन कार्य्ये
अमर्षणं यशस्त्र कृतं मे" । इति महाभारते ।
"अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं
पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः" । इति रघुवंशे ।)

अमर्ष, स्त्री, (नास्ति मर्षं यस्य बहु ।) अस्थावृक्ष ।
निर्मले त्रि । इति मेदिनी ।

अमला, स्त्री, (नास्ति मलं यस्याः सा, अथवा अम् + कलच् स्त्रियां टाप् ।) सातला । इति मेदिनी ।
भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः । भूम्यामलकी ।

अमस, पु, (अम गतिरोगादौ असच्।) कालः। निर्बोधः। रोगः। इत्युणादिकोषः॥ ("अमसो बालिशे काले रोगभेदे पुमानयं"। इति अमरः।)

अमा, व्य,, (न मा + का स्वरादित्वादव्यय।) सहार्थः। निकटः। इत्यमरः॥

अमा, स्त्री, (न माति क्षयोदयविशेषं परिच्छिनत्ति, मा + क, नञ्समासः।) अमावस्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशकला। तथा च स्कन्दपुराणीयप्रभासखण्डे।

"अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी"॥

अस्यार्थः। चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता आधारशक्तिरूपा क्षयोदयरहितत्वात् नित्या स्रक्सूत्रवत् सर्व्वानुस्यूता अमा नाम्नी महाकला प्रोक्ता। इति रघुनन्दनः॥ (सह। सार्द्धं। समीपं। निकटं। अन्तिकं।)

अमांस, त्रि, (नास्ति मांसं यस्य सः।) दुर्ब्बलः। इत्यमरः॥ अल्पमांसयुक्तः। मांसरहितश्च॥ (कृशः। क्षीणकायः। निरामिषभक्ष्यवस्तु।)

अमात्य, पु, (अमा सह विद्यते, अमा + त्यप्।) मन्त्री। इत्यमरः॥ तत्परीक्षा। यथा,—

"प्राज्ञो विनीतः कुशलः सत्कुलीनः शुभान्वितः।
शास्त्रार्थतत्त्वगोऽमात्यो भवेद्भूमिभुजामिह"॥ इति युक्तिकल्पतरुः॥

("भृता हि पाण्डुनामात्या बलञ्च सततं भृतं।
मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान्"॥ इति महाभारते।)

अमानन, क्ली, (मन् + णिच् + भावे ल्युट्, नञ् समासः।) अनादरः। न्यक्कारः। इति शब्दरत्नावली॥

("अतुष्टिदानं कृतपूर्व्वनाशनं
अमाननं दुश्चरितानुकीर्त्तनं।
कथाप्रसङ्गेन च नामविस्मृति-
र्विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणं"॥
इति हितोपदेशे।)

अमानस्य, क्ली, (मानसाय मनसे हितं मानस + यत्, नञ्समासः।) दुःखं। पीडा। व्यथा। तद्युक्ते त्रि। इत्यमरः॥ आमनस्यं आमानस्यमपि पाठः॥

अमान्य, त्रि, (मन् + कर्म्मणि ण्यत्, नञ्समासः।) अमाननीयः। अनादृत्यः। मान्यशब्दस्य नञा समासः॥

अमामसी, स्त्री, (अमा सह सूर्य्येण मासो यस्याः, गौरादित्वात् ङीष्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) अमावस्या। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

अमामासी स्त्री, (अमा सह सूर्य्येण मासो यस्याः, गौरादित्वात् ङीष्।) अमावस्या। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

अमायिक, त्रि, (न + माया + ठन्, तस्य इकः।) मायारहितः। माया विद्यते यस्य स मायिकः ततो नञा समासः॥

अमावसी, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ यस्यां, अमा + वस + अधिकरणे गौरादित्वात् ङीष्।) अमावास्या। इति शब्दरत्नावली॥

अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ यस्यां, अमा + वस + आधारे ण्यत् स्त्रियां टाप्।) कृष्णपक्षान्ततिथिः। सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्चदशकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा। इति तिथ्यादितत्त्वं॥ सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावस्या। इति गोभिलः॥ परः सन्निकर्षश्च उपर्य्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन एकावयवच्छेदेन सहावस्थानरूपः। इति रघुनन्दनः॥ तत्पर्य्यायः। अमावास्या २। दर्शः ३। सूर्य्येन्दुसङ्गमः ४। इत्यमरः॥ पञ्चदशी ५। इति स्मृतिः॥ अमावसी ६। अमावासी ७। इति शब्दरत्नावली॥ अमामसी ८। अमामासी ९। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ सा दृष्टेन्दुकला सिनीवाली १०। नष्टेन्दुकला च कुहूः ११। इत्यमरः॥ तद्व्यवस्थादि यथा। अथामावस्या। सा च प्रतिपद्युता ग्राह्या युग्मात्। वराहपुराणे चाण्डालप्रश्ने।

"पञ्चदश्यप्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्द्दशी।
अस्नातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः"॥

अतोऽत्र स्नानमावश्यकं। अतोऽत्र जीवत्पितृकेणापि स्नातव्यम्।

"अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनं।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत्"॥

इति वचनं रागप्राप्तस्नाननिषेधकं।

"भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु"॥

इति त्रयोदशीप्रकरणोक्तवचनाच्च॥ *॥ पैठिनसिः। "न पर्व्वसु तैलं क्षौरं मांसमभ्युपेयात् नामावास्यायां हरितमपि छिन्द्यात्"। इति॥ *॥

"पुष्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ।
अमायाञ्च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलं"॥

अत्र दहत्यासप्तमं कुलमिति ज्योतिषे पाठः॥ *॥ व्यासः।

"अमावास्या भवेद्वारे यदि भूमिसुतस्य च।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी"॥
"सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत्
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्"॥

सिनीवाली चतुर्द्दशीयुक्तामावास्या अस्तापि प्रशस्ता एवमन्यत्रापि वारविशिष्टविधौ न युग्मादरः निरवकाशत्वेन सम्प्रयायोगात्। एतच्च मौनमरुणोदयकालमारभ्य स्नानपर्य्यन्तं। न तु स्नानकालमात्रे। तत्र,

"उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने।
स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत्"॥

इति स्कान्देन तस्य सामान्यतः प्राप्तत्वात्। उच्चारे पुरीषोत्सर्गे॥ *॥ स्मृतिः।

"करतोयाजलं प्राप्य यदि सोमयुता कुहूः।
अरुणोदयवेलायां सूर्य्यग्रहशतैः समा"॥

स्नानमन्त्रः।

"करतोये सदानीरे सरिच्छ्रेष्ठे सुविश्रुते।
पौण्ड्रान् प्लावयसे नित्यं पापं हर करोद्भवे"॥

पौण्ड्रान् देशविशेषान्॥ *॥ मरीचिः।

"मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः"॥

यत्र।

"दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः"॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनेनैव सिद्धौ अमावास्याया उपादानं।

"वार्षिकांश्चतुरो मासान्नाहरेत् कुशमृत्तिकाः।
आददीत नभस्येऽपि सद्यो यस्योपयोजनं"॥

इति संवत्सरप्रदीपधृतशिवरहस्यीयस्यापवादकमिति॥ विद्याकरधृतं।

"सद्यः शावत्सरं यावत् शुद्धिः स्याद्विप्रवर्षिणां।
ततः परं न गृह्णीयात् अपादौ यज्ञकर्म्मणि"॥ *॥

संवत्सरप्रदीपे।

"अमावास्यान्तु कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा नृप।
कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकं"॥

तत्प्रमाणप्रयोगौ षोडशीशब्दे द्रष्टव्यौ॥ *॥ अमावास्यायामपि मलमासे श्राद्धाभावमाह कौथुमिः।

"संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्त्रयोदशः।
तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्य्यादिन्दुसंक्षये"॥

सम्वत्सरप्रदीपे।

"एकराशिस्थिते सूर्य्ये यदि दर्शद्वयं भवेत्।
दर्शश्राद्धं तदाद्ये स्यान्न परत्र मलिम्लुचे"॥

यत्तु।

"जातकर्म्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च।
मलमासेऽपि तत्कार्य्यं व्यासस्य वचनं यथा"॥

इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञाख्यश्राद्धपरं॥ *॥ अमावास्याश्राद्धकालमाह छन्दोगपरिशिष्टं।

"पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते।
वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः"॥

पिण्डानां पितृणां अन्वाहार्य्यं श्राद्धं मासैकतृप्तिजनकं यत्तत्तथा। तथा च मनुः।

"पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः"।

राजनि चन्द्रे। शस्यते इत्यनेन क्वचिच्चन्द्रक्षयाभावेऽपि अमावास्याश्राद्धं सूचितं। एतादृग्व्युत्पत्तेः सामिनिरसिमाधारत्वात् वक्ष्यमाणकात्यायनोक्तरीत्या क्षीणक्षन्निवावर्द्धमानामेदं साधारणं॥ *॥ यत्तु,—

"पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्।
पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकं"॥

इति मनुवचनं तत्साग्निः पिण्डपितृयज्ञं निर्व्वर्त्त्य मासानुमासिकं प्रतिमासिकं श्राद्धं कुर्व्वीतेतिक्रमविधायकं। अमानुशब्दस्य वीप्सार्थकत्वं। तथा च।

"नक्षत्रवीथ्यामधुनोर्य्यमिर्भागे परिप्लुती।
अनुरेषु सप्तर्षिं च क्षीणे उपस्य कथ्यते"॥

चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्तक्षये

समाप्ते पर्व्वमावास्ये प्रतिमासानुवर्त्तने । तदेव मासविशेषा । अथवा सर्व्वेषाममावास्याव्यतिरिक्त तत्तत्तिथिविवक्षया एकत्वमिति वक्तव्यम् । अत्र काम्यवर्षेषु शाकविधिविना अमावास्याव्यतिरिक्ताभिधानात् श्रीकादिभेदेन कत्वा काम्यमित्यमावास्याश्रीकत्वमन्ते । तत्तमावास्यायां प्रत्यायनिमित्तक श्रीरवर्णेनमयाकवचनार्थे श्रीकमासादिना न तत्तथा किन्तु स्वार्थाभिमतेन । एवमिति मघमासमन्ते । । अत्र एकमुहूर्त्तस्य मध्यमदराधोक्ताचरात्रिमेऽपि आर्द्धं तत्र आगः । विधायिकवाचं यदेति मासमध्ये नीलाभिधाय आदिपत्येपेति यदि विवमकारपोत वा युक्त । पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिने मनुष्याणां अपराह्णे पितॄणां इति मध्या मनुष्येभ्य मनुष्यदर्शनेन पीतमादिव आर्द्धे परिणाम । एतत्प्रतिमुक्तमेव आपराह्णे प्रवीणोयं एतद् । तत्परस्य प्रवीणीयं पिता विवाहस्य दिवस प्रवीणताये नातिदृष्ट्यास्यामीतव इति अभ्यन्तरमीयमुहूर्त्ते आपराह्णे सर्व्वमीत इत्यर्थ । तेन ।

"मातामहस्य पुत्राणाम् कुर्य्यात्पादेन तु ।
मध्याह्नस्मिन्मुहूर्त्ते स्यादपराह्णस्ततः परं ।
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु" ।

इति सप्तदशाभे मिविमुहूर्त्तवचने आपदि मुहूर्त्त दयमभ्युपगत वाविशभ्यकत्वात् । "चिन्नुक्तायि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शो च सङ्गवे" । इति कालीय वचनात् । तेन पूर्व्वदिने मुहूर्त्तत्रयमावस्याले पर दिने सायाह्ने प्रवीणत्वाभावे पूर्व्वदिने तत्र श्राद्ध । एवेन नातिदृष्ट्यास्यामीतव एतनेन राक्षसीवेलायां विधिवत इति मैथिलमतमपास्तं । सर्व्वमेतद् आपराह्णाधिकमपि अमावास्यायां । इति श्राद्धविवेका । वैवाहदृष्ट्या अमावास्यापि अस्य एवं । अथवा परा हरा ।

"दिवाकरकरै पूर्वं दिवार्थं प्रवदन्ते ।
अमावस्या तिथि कार्य्या राक्षोदयात् रमनात्" ।

इति । । एवमेव पुन आद्धविषाद क्लोम परिशिष्टे आपादव ।

"यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाना तदैव श्राद्धमिष्यते" ।

चतुर्दशीयामं चतुर्दशीशेषभागविविधयाममिति च दिवसमामावास्याकल्पेऽपि चतुर्दशीचिन्हो प्रविवि तदैका कल्पनीति भावात् । तेन यदा अमावास्यायां चतुर्दशीयामभिविविधा चतुर्थ प्रहरं सर्व्वं विविधमूर्त्त वा व्यनुपूरयेत् अथवानुपूरयेदित्यर्थ । तुरीयमासात् सरीयमासस्य कृष्णपक्षमुहूर्त्ते सत्कालमे प्रवीयते । एवेन मध्यरत्नभाकारे विविधदैवसमाचरथे वा चतुर्दशी प्रवीयते । तस्यामेवसाधारणमवारभितात् अन्यविधवधायिकाकरणपराधनेयर्थे मूर्त्त शुभानामे देव न मेवविषमाने श्राद्धं । अत्र पूर्व्वोक्तेन सायाह्ने प्रवीयते एतदेव देवा तुरदात् । यतो यदिन सायाह्नेरीयापि तारुक सर्व्वासमकरैव भावं । मुहूर्त्तासविशेषे कर्म्मनिर्णयात् देवाताका । यथा च भविष्ये ।

यत्रैतावाविषये यदिवेता यदा भवेत् ।
सा तिथि सकला यथा विशेषे सायकालिकी" ।

इति । अत्र च मासुहूर्त्तमाराविचनोक्ता मुहूर्त्ता त्रिविधा पडिका यास्या वेयमवात् न मेवचन्यान्तिका यस्यमातरौतिकादिमिक्तके तथा यद्र भाव । तत्र पूर्व्वाह्णदैवे अत्रियदीयचतुर्दशपैयदा यदरिदे अमावास्या श्रीयमाना अनुकादिकामिनी न तु मुख्यादरिवतीतमावचतुर्दश वैयवा अनुवर्त्तिता । दर अमित्रवत्तर्व्वमात्मवेन दवि । तदैव पूर्व्वदर्शे यद भाव । श्रीयत्य यावानुदैयात् । तत्र यिबद्रधायामदिवस यद देवभिवचतुर्दशीभामयूमे नुकापराक्षीर्व्वविधिसूरमयुक्तस्य अपराधि अदेवेनैव चन्द्रमनात् दीयात् पूर्व्वदिने भाव न तु मुख्यापराह्णव्यात् मुख्यापराह्णेऽपि परदिने । अत एवत्र चतुर्दश्या अमावास्याभावात् अमावास्यात्मकसमायर्व्वन्त सिद्धि रमन्ते । तदैवैतत् मध्याह्नविशेषे क्या विविधो विवक्षते कम्यापि सामावास्यारात्राव । एवच अत्र पूर्व्वापरदिने सायाह्नव्यापीतिस्यमावसाथाने मुहूर्त्तादेरप्रयावसन्तापि पूर्व्वदिने दत्त भाव सायाह्नवीयायनन्तरपदविशेषान्यवत्वात् । विमुहूर्त्तायीयानुदैयाय । अत तु पूर्व्वदिने विमुहूर्त्तकामाविकमावास्या परदिने प्रवीयते मुहूर्त्तव्यापिनी अतो श्रीयमाना अत परदिने अपराह्णव्यापिमावेऽपि मुख्यापराह्णाभावात् आद्धम् । अन्यथा,—

"यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्" ।

इति विधिवाविधायं भवेत् स्यात् । ।

अथ "यत्र पूर्व्वाह्णे श्राद्धं तत्र अपराह्णेन चन्द्रमा न दृश्येत अमावास्यायां कुर्व्वीत" इति गोभिल विरोध । तथाचिचतुर्दशीयुक्तामावास्याया विनीवाल्येन प्राथम्यवत्त्वात् । तथाह तत्र ।

"अपूर्वं तपरात्रेन एकेन नेति चन्द्रमाः ।
अनुपश्यपेक्षया येन क्षीणे राजनि सेव्यति" ।
"अपराह्णेन चन्द्रमा न दृश्येत अमावास्यायां कुर्व्वीत" इति चतुर्दशीयुक्तं तत्तत्सवाभिधानम् । अथवा गोभिलीयसत्यापुरुषस्यान्वितेव तत्र योगवासात्परे । अथवा प्रथमदरं तुष्टवरं तत्र पर्व्वमासावधि विधये । श्रीवाक्यविषयेषु तत्तदैवमानुगत्वनीयम् । तथा "अपराह्णेन चन्द्रमा न दृश्येत अमावास्यायां कुर्व्वीत" इति श्रुतिरिदमपि मानार्थं चन्द्रदर्शं वा भवति दर्शं आदादिवदं न तु अमावस्यवत्यात्वं अपवक्तव्या आमवस्यप्रति विधिमानाधिकरणानुसारात् ।

"श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी" ।

इति विरोधात् । श्रीण इति अमावास्येन यदा यत् श्रीमे राजनीयार्द्धं यदति यतातिथिमावचनम् । सर्व्वमेव पुनराद्धैवमेव तदा इति बद्धोभिलस्य वचनार्थ समर्थनम् । "अपराह्णेन" इत्यादि विशेषसूत्रसाविनिमो विनीवाल्यभेदेन अन्यपरत्वमेवति । यदि एव आह च तत्र ।

"पर्व्वोक्तं पूर्णमासेऽपि तथा दर्शेयरूपता ।
अमावास्या प्रवीतव तदन्त यादि विशोधयेत् । पूर्णमास्यपीत्येव यदुक्तं तदनुपराह्णमाह पूर्णसमासं मासान्तरीयामाप्यवन्तद्य सासमवस्याविषयं । एवं पूर्णमास्यमपूर्णमानवतुर्दशीर्गव यदिति आद्धविवक्षा । तद् विवमावास्यानुयुक्तमावास्यावस्था प्रवीणेत उपार्जितमात्रे आद्धमामावास्या प्रवीतित्वादिना । तत्र पूर्व्वदिने दिवा आर्द्धमुहूर्त्तमात्रे अमावास्या पर दिने च आर्द्धमहूर्त्तमात्रे तत्र योगयदिने आद्धमप्यमावास्या न प्राप्यते तत्र तत्र चतुर्दशमने विर्णयेत् दयात् । । अपीह विवाके नवनिदानोर्वैदिकमाह आश्वलायने नाशिता ।

अपराह्णव्यापी यदि दर्शविधिवाक्ये । पादिवार्ये विवक्षितो विनयतो युक्तमेवा । पारिवन्दनामुखमोक्षणवर्षं । । तदाहाह सामादाना ।

"अपयेदु दे चतुर्दशी पर्व्वो भवति चन्द्रमा ।
अमावास्यायामपि च सा दिवा भवेच्चा" ।

चतुर्दशीयामे यामे चन्द्रमा श्रीण चतुर्दशीवत् अमावास्यावत् भवति । "अपेक्षुयाम" इत्यादिवचनात् । अमावास्याविवि सावे सामावास्या दृश्यवते विशेषामत्रयायीवते । अमावास्यायाः सामे सावे अनुपवन दर्शव भवते । "दर्शस्य विवस्वमात्राविवमिवेदव यदा वा न तु सूर्यमामी चित्तवाद्विरयति" भाद्रविवेका । उत्तदिशायत्तमविभक्त । तेन विवाह्यावस्यावतिशेऽपि नाविवरूणि । । अथ विशेषमाह तत्र ।

"आयतास्थमामवास्या यदा मोदक वा भवेत् ।
विशेषमात्रे प्रवते यज्ञवादिविरो यथा" ।

आत्मामिति आदवोवेते मघमी इति प्रायेणार्थं । अपापादिविरो योविविरोध । अत्र दोषवाचा कालकल्प इति परिशिष्टप्रकाशः । अत्र योग प्रयुक्तरात्रीविविधार्थं । यथा च मासमित्युक्त प्रयुक्तार्थं ।

"यदोमूत्रपदि सातो प्रमाद्ये न कर्म्मता" ।

अत्र प्रमाद्ये चतुर्दशीविविक्तायां यदा कदाचित् विधि सामरियामावास्यादापि अव्यव इति । । यो विशेषमाह च तत्र ।

"अपेक्षुतायां तत्र देवप्रविक्षे
अनुपर्व्वमोलकामयिता ।
करणम् तत्र यदवेति प्रयुक्-
मिव व्योविशकरिनो करणं" ।

अत्र मावते अमावास्यायां चतुर्दशीयोगकल्प परिष्ठा चतुर्दशीयोगा वा यथा प्रवाचित्र अथायवदयनाक यातो भद्रप्रविवक्ते । यथात् चतुर्दशमाध्यात अपराह्णे इति । तस्य एव अमावास्यावाम तत्र सर्व्वं आनुधीति । अव्य

मानावास्या सम्मताम इति विशेष । तेन नार्त्तीयेऽस्यैकदोषमयदिने चन्द्रक्षयभावे यद्यपि यदा चतुर्द्दशीगामिनिति वचनात् पूर्व्वदिने एव श्राद्ध प्राप्नोति तथापि तद्वचन चन्द्रक्षयानुरोधमूलमिति । तत्चन्द्रक्षयानुरोधात् द्वितीयायामपि परभागस्थाने श्राद्ध चन्द्रयेतद्विशेषाभिधान व्यर्थं स्यात् । * । अत्रापि विशेषान्तरमाह स एव । वर्द्धिष्णौ दादशैकस्य यथाक्लिष्टद्वितीयया परिदृश्यो नोपपादित । यथो माघ । द्वितीयया नाम्या चतुर्यामाद्यानक्रया परिदृश्यश्चन्द्रो न भवति किन्तु तदधिकन्यूनकलयेति । तेन मलमासयुताब्दे चन्द्रनाशदृश्ययोरपि चतुर्द्दशगन्तयानादि दर्शसमयानपर्य्यन्त एव इति । मलमासयुताब्दात् एकक्षामलमासादब्दद्वयानन्तराब्दे-त्तीयेऽब्दे मलमासस्यासम्भवादिति । * । चन्द्रक्षयानुरुद्ध द्वितीयादत्तनुरक्षरति स एव ।

"एव चार्द्धं चन्द्रनसो विदित्वा
श्रीरे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्" ।

एव चार्द्धं तविविशेष । * । स्तिमितायां अपराह्णमाह स एव ।

"स्तिमिता या चतुर्द्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित् ।
उन्मिता ता विदु केचिद्गतेष्यमिति चापरे" ।

द्वितीयाया पूर्व्वमुक्तत्वात् । वर्द्धमानायाश्च वक्ष्यमाणत्वात् अन्य वचनस्य स्तिमितापरत्वं । उन्मिता नीया दिवन्नोकमानयानर्धा केचित् चतुर्व्वेदिन । अपरे श्वोदिन वानेव उदेष्यन्नुपयच्छत श्राद्धादेति शेष । उदेष्यमित्यत्र मताध्वानितिपाठे तव प्राप्त द्विश्वोकमापयाय अध्वा अनर्दति तवाध्वा प्रश्नेयर्थं । "वक्राच्छन्दोगा उभयानुरोधादिच्छत उभदादर कुर्व्वन्ति" इति कात्यायनस्तरस । * । वर्द्धनाय लघुधारीत ।

"त्रिमुहूर्त्तादि कर्त्तव्या पूर्व्वा दर्श च बहूचे ।
कुहरन्ययुंनि कार्य्या यथेष्ट सामवीतिनि" ।

अत्र त्रिमुहूर्त्तत्वपादानात् स्तिमिताया पूर्व्वदिने त्रिमुहूर्त्तनास्तलाभेऽपि बहूचाना श्राद्ध । न तु मुख्यापराह्णलाभादपि परदिने । सामगाना तत्राप्यनियम । एवादृस्तिवय एव उभयत्रापराह्णकालेऽपीय व्यवस्थेति श्राद्धविवेक । मुख्यापराह्णस्य एकदिनमात्रलाभेऽप्युभयदिनालाभात् । * । वर्द्धमानाया व्यवस्थामाह कात्यायन ।

"वर्द्धमानाममावास्या लक्षयेदपरेऽहनि ।
यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्" ।

यामांस्त्रीनिति पूर्व्वदिवसीययामत्रयन्यूनचतुर्द्दश्यपेक्षया । अथैव वासरस्य तीयायानुरोधेन श्राद्धविधानात् क्षयनमावास्यायाश्च चतुर्द्दश्यायादीवस्थायपरिग्रह । तथ । विधिद्वैधे द्वौयादिभेदेन खण्डविशेषपरिग्रहाय वासरस्य तीयायापेक्षा अन्ययोनयदिने वासरस्य तीयायाप्राप्तौ श्राद्धलोपापत्ते । प्रागुक्तनिरमादेः कृष्णन्नवेलस्य निर्णयत्वापत्तेश्च यत पर्य्युदस्तेतरकालस्यापि परिग्रह । यदा तु पूर्व्वापरदिनयोरन्यतरस्यैव परिग्रहस्तदा यथायोग्य तत्रैव श्राद्धानुष्ठानदयपर्य्युदस्तेतरकालकृतमादिमुहूर्त्तपञ्चकरौहिणादिमुहूर्त्तचतुष्टयवासरस्य तीयायाशेषापराह्णमुहूर्त्तदयकाल । तथाक्रममाहात्म्यमाग्न्यमध्यप्रहरान्तर-प्रहरान्तवनन्वेन ज्ञेया । एवमष्टदशतिथावपि नाति सन्ध्यासमीपत इति पूर्व्वोक्तत्वात् ।

"सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्ध तत्र न कारयेत्" ।

इति मत्स्यपुराणात् ।

'रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते" ।

इति मनुवचनाच्च ।

"ऊर्द्ध मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टय ।
मुहूर्त्तपञ्चक वापि स्वधाभवनमिष्यते" ।

इति मत्स्यपुराणान्मुहूर्त्तपञ्चकनियम कुतपादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी कुतपमारभ्येत्यर्थं । तत्रैव ।

"अपराह्णे तु सम्प्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृत" ।

इत्युक्त । 'पूर्व्वाह्णो वै देवाना मध्यन्दिन मनुष्याणा अपराह्ण पितृणा" । इति श्रुति । वासरस्य तृतीयाश इति कात्यायनवचन ।

"सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्त स्यात् श्राद्ध तत्र न कारयेत्"

इत्येकविंशत्यादत्वात् वासरतृतीयाशीयापराह्णमुहूर्त्तदयस्य लाभ । इति तिथ्यादितत्त्व ।

अमावासी, स्त्री, (अमा साहित्येन चन्द्रार्कयोर्वासो यत्र, गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इति शब्दरत्नावली ।

अमावास्या, स्त्री, (अमा सह चन्द्रार्कौ वसतो यत्र तिथौ सा, अमा + वस + आधारे ण्यत्, स्त्रिया टाप् । वृत्त्वात् वृद्धि ।) अमावस्यातिथि । इत्यमर ।

अमित्र, पु, (अमरोगे इत्रच् ।) शत्रु । इत्यमर । (रिपु । विपक्ष । प्रत्यनीक । प्रतिद्वन्द्व ।

"नाद्यरूपे नमामित्रे नमस्ते शत्रुकामुके ।
अमित्रो मित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि सम्प्रत" ।

इति रामायणे ।)

अमित्र, स्त्री, (अम् रोगे कर्म्मणि इत्रन्) श्रौचिकदुःख । इत्यादिकोष । क्षमाभाव । (न लिपन्धस पश्चात्तास, छन्नाभाव । नास्ति लिपन्धस यस्य तत् छन्दोना ।)

अमी, [न्] त्रि, (अम् रोगे + भावे घञ्, मान्तत्वात् वृद्ध्यभाव, अमो रोगो विद्यतेऽस्य, इन् ।) रोगी । यथा । अमार्थ । इति वोपदेव ।

अमीव, स्त्री, (अम + वन्, ईड़ागम ।) पाप । दुःख । यथा,—

"व त्वाह भवभीताना प्रपन्नाना भयापह ।
आपन्नेऽस्मि पापनिर्मुक्त पादपद्मोदशनीवम्" ।

इति श्रीभागवत ।

("न हि तमीदृश हता वत्सामीव दयानन ।
जीवितु प्रक्षव चिर विष पीलेव दुर्म्मति" ।

इति रामायणे ।)

अमुक, त्रि, बुद्धिस्थतोपसंस्थितवत्तत्धर्म्मावच्छिन्न । सकलदविविशेषधर्म्मपुरस्कारेण तत्तदनुवाचक । अमुका इति भाषा । अदस्शब्दस्य अधि इति योगोऽत्वाभावे अकोऽश्चरन्त उकि भवति अमुक इत्यापनिश । इति यथा,—

"अमुकामुकयोश्चैव तुच्छमय स्वं

इति श्राद्धतत्त्व। (अनिवार्ये इति नक्तर अमुकनामाधमजीवि स्व चयेत् । इति कुल्लूकभट्ट ।

"सन्निवेश्य प्रमादश्च लाभेनैव लिखे तत्र मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य नर्द्धते

इति नारद ।)

अमुक्ता, स्त्री, (मुच् + क्त, न मुक्ता समास ।) छुरिकाविशेष । इति छालकुरी इति भाषा । मुक्तिरहित । (अप्राप्तमोचन । अबद्ध ।

"अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्त्तमपि न

इति साहित्यदर्पणे ।

"अमुक्ता नानसैर्दु खैरिच्छाद्वेषभयान्

इति महाभारते । उत्तुङ्गादिक ।

"उत्तुङ्गाद्धिकमनुत्तव निवृद्धं तिनवा

इति ।)

अमुत्र, अ, (अमुष्मिन् अदस् + त्रल् प्रभान्तर । परलोक । इत्यमर इत्यर्थस्य वाचक ।

"अवनेवालका सर्व्वे नगरेऽमुत्र भा

इति कथासरित्सागरे । भरतान्तरे ।

"तथैव च समाख्याते तन्त्रियो लोक अप्रिय सर्व्वभूताना सोऽमुत्रेह च

"इच्छन्ति सतत लोक इह चामुत्र च

इति महाभारते ।)

अमुष्यपुत्र, पु, स्त्री, (अमुष्य पुत्र निपातनात् ।) प्रख्यातवंशोद्भव । कुलीन । जटाधर ।

("न्यादानुष्यायदुष्मार्योऽमुष्यपुत्रो

इति जटाधर ।)

अमूर्त्त, त्रि, (मूर्च्छ + क्त, नञ्तत्पुरुष भिन्न । मूर्त्तिरहित । यथा । शून्यत्वादिति वोपदेव । न्यायमते । काल । दिक् । आत्मा । यथा स संख्या १ परिमिति २ पृथक्त्व ३ विभाग ५ । आकाशस्य विशेषगुण कालदिशोर्विशेषगुणो नास्ति आत्मगुणा । बुद्धि १ सुख २ दुःख ३ द्वेष ५ यत्न ६ भावनाख्यसंस्कार अधर्म्म ८ । इति भाषापरिच्छेद । अदृष्टविरहित । वायु । अन्तरीक्षञ्च

"सन्निवेशो नेत्रदृष्टो यस्तु तन्मूर्त्तमु निजत्वमभिन्नत्वं मूर्त्तमन्तं निवत्तदय

"त्रिविधत्वं वया तेन प्रवतो मन र मशपरत्वमूर्त्तत्वक्रियायोगाश्रया अमी

इति भाषापरिच्छेद ।)

अमूदृश, त्रि, (पाणिनिमते तु, अमुरि अदस् + दृश् + कञ्, दस्थाने आत्वे

उत्तमस ।) एकमकार । कलटूक । इति मुग्ध बोध । यथा — अमृतूमी तत् अतिरति रचितैः । इति नैषधं ।
अमृतनर्म त्रि मृतवर्जितं । प्रमाणममर्म । नास्ति मृत यस्मात् तन्त्रीपूर्वं कमपस्य ।
अमृता, स्त्री (नास्ति मृतं क्रिया यस्याः सा स्त्रियां टाप् ।) वापिभिन्नावस्था । इति शब्दचन्द्रिका । मृतरहित त्रि इति मुग्धबोधः ।
अमृतान क्लो (अमृतातृस्तं नास्ति यस्य अमृतमानं, अस्य अमृतानपृथक्रोमकत्वात् तथात्वं ।) वीरक मूलं । इत्यमरः ।
अमृतं क्ली (म+भावे क्त नास्ति मृत मरणं यस्मात् तत् तत्पायिनां मरणाभावात् तस्य तथात्वं ।) समुद्रोत्थदेवभक्ष्यामरत्वजनकद्रव्यविशेषः । यथा समुद्रमथनेन लक्ष्मी प्रादुर्भूता तदा देवा इन्द्रं रक्षा कृत्वा क्षिरसमुद्रमथने अमृतकलशं समुद्धृत्य तत् दुर्वासस आनयत् तमुद्रमथनं मन्दं पश्चात् समुद्रमथने अमृतपूर्णकलशं धृत्वा धन्वन्तरिरुत्थितः । इति भारतमात्स्ये । तत् पर्यायः । पीयूषं २ सुधा ३ । इत्यमरः । पेयूष ४ । इति शब्दरत्नावली ।
निर्जरं ५ । समुद्रनवनीतं ६ । इति शब्दरत्ना वली । यज्ञं । हतं । यज्ञशेषद्रव्यं । अयाचित द्रव्यं । मुक्तिः । इति मेदिनी । दुग्धं । औषधं । विषनाशार्थं । जलमात्रं । पारदः । इति राज निर्घण्टः । धनं । घृतं । स्वर्णं अमृतगीतदर्दं । पर्वं । स्वादुद्रव्यं । इति हेमचन्द्रः ।
अमृत पुं (न+मृ+क्तः इ अमृतमारकः ।) धन्व न्तरिः । देवता । इति मेदिनी । वाराहीकन्द । यमपुत्रः । इति राजनिर्घण्टः । चन्द्रः । अग्निः सूर्यः । इति भरतद्वयाद्ि ।(अमृता यथा महाभारते —
इन्निवेश्य पुनः प्राप्तौ यदपेय पदं मम ।
मतवत्य पुनः वृद्धिर्भ्रातामा भ्रातृत् यः ।
मत्वा परमब्रह्मसम्बन्धरमत यः ।
अमृतायर्पं किंचित् तां च यद्वा यात्रा शक्ति ।
यत्नं । सुरपतिलिङ्गं । विद्यो यदम्यामममथे परिग्रहितो नामधेयः ।) मरणरहिते त्रि । यथा । 'अमृते मारवे कृष्णः । इत्यमरः ।
अमृतकरा स्त्री (अमृतवत् गुणाद्भुतेरा यस्याः सा ।) महामारी । इति राजनिर्घण्टः ।
अमृतकरतिका स्त्री, (अमृतस्य पीयूषस्य करतिका भरीव) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ।
अमृतदीधिति, पुं (अम् तत् अतोऽमृताविक दीधितयो यस्य सः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ।
("अमृतदीधितिरिव निर्मल न हि नाम मुख । इति नैषधे ।)
अमृतगर्भ, स्त्री पुं (अमृतमिव स्वादु फलं ।) नारा यणः । फलोला । इति राजनिर्घण्टः । नार याती । इति भावप्रकाशः । यथा । यथामलकर्वं धत्तलताकाविषमसृतिरीवि नामाली इति पठितं ।

"अमृतवर्गस्तु यथं सुधाद् चीन् घृतेद्यात् ।
देवषु मुहूर्तानां सत्त्वं सम्पद्यते मात्रे ।
इति भावप्रकाशः ।
अमृतफला, स्त्री (अमृतवत् स्वादु फलं यस्याः सा स्त्रियां टाप् ।) द्राक्षा । आमलकी । इति राज निर्घण्टः । (बहुमूर्तिरोचिता । सर्वविशिका । नामपाती । इति भावप्रकाशः ।
अमृतरसी स्त्री (अमृतवत् रसो यस्याः रोग नाशकत्वात् तथात्वं । मुद्गपर्णी । इति रत्नमाला ।
अमृतलता स्त्री (अमृतवत् स्वादु रसो यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) वापिप्रसाधा । इति राज निर्घण्टः । (लताविशेषा । सा च
"प्रतीचयामक्लेश सिञ्चित मणिपिष्टकं ।
गुग्गुलीघृतधितुर्य महेन्द्रपद्मलिनी ।
ततः समुद्भूतं ज्ञात्वा स्नायन्तेऽमन्यीमित ।
ततोऽन्वर्थिताबनि तु विधितं विश्वचेष्टिते ।
विपाकपूर्वकं येन बलिकायां पुटे पचेत् ।
सतोऽमृतरसा नाम ताबद्दन्तरशायिनी ।
इति भावप्रकाशे ।)
अमृतसम्भवा स्त्री (सम्+भू+भावे अप् अमृत तस्य मरणाभावस्य रोगाभावस्य इति यावत् सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः सा स्त्रियां टाप् ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ।
अमृतसारज, पुं (अमृतस्य सार तस्मात् जायते अमृतसार+जन्+ड, उपपदसमासः ।) गुडः । शर्कराभेदश्च । इति राजनिर्घण्टः ।
अमृतसू, पुं (अमृतं सुधारं सूते अमृत+सू+ क्विप् उपपदसमासः ।) (अमृतान् देवान् सूते अमृत+सू+क्विप उपपदसमासः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । देवमातरि स्त्री । अमृतानां देवानां सूः प्रसूतिः ।
अमृतसोदर, पुं, (अमृतस्य सोदर सोदर्यं यस्य एकस्मात् समुत्पन्नत्वात् तथात्वं ।) घोटकः । इति राजनिर्घण्टः । (उच्चैःश्रवा यथा ।
"सुरादेवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा" ।
इति भारते ।)
अमृतस्रवा, स्त्री, (स्रवति इति स्रु+अच् । स्त्रियां टाप् । अमृतस्य रसः स्रवति यस्याः सा ।) रुदन्ती वृक्षः । लताविशेषः । अमृतलता । रुद्रवन्ती २ जम्बुकिका ३ संजीवनी ४ जितलता ५ । अस्याः गुणाः । कटुत्वं । ईषत्तिक्तत्वं । रसायनत्वं । रक्तपित्तं । विस्फोटकामवातकफशुकवातादि नाश । इति राजनिर्घण्टः ।
("स्रवाम्रुतकला यथा ईषत्तिक्ता रसायनी ।
स्नायी विस्फुटनं वामता भक्तं भवेत् ।
इति राजनिघण्टः ।)
अमृता स्त्री (नास्ति मृतं मरणं यस्याः सा ।) गुडूची । मदिरा । इन्द्रवारुणी । ज्योतिष्मती । गोरक्षदुग्धा । हरितकी । तुलसी । दूर्वा । आमलकी । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः । गुलञ्चो । इति शब्दमाला । पिप्पली । इति मेदिनी । अन्यादेवकलशकृता यदीयो । आ

विरेचने प्रशस्ता । इति राजवल्लभः । (सक पीठिकाविशेषः ।
("गौरीभिरिव गान्धैरिवामृताख्यादिरम्यक" ।
इति रघुवंशे ।)
अमृतात्मा [न्] पुं (अमृतवत् आत्मा इव स्वर्वर्ग यस्य सः ।) देवता । इत्यमरः । (अमृतं रूपं आत्मा स्वर्गं यस्य सः ।)
अमृताशन पुं, (अमृतमिव भक्ष्यं यस्य रसोत्पादि त्वात् देवैः ।) घटोत्कच । इति शब्दानिघण्टः ।
अमृतान्धस, पुं, (अमृतं भक्षति सूते अव+ आश्रयात् अदति भुङ्क्ते । अमृतस्य भक्षणं, शचीपतिस्तथा ।) देवता । इति शब्दानुचः ।
अमृतावर्त्त स्त्री, (अमृतामभवति मरणं यस्य सः ।) हरिवंशोपाख्यानं । यथा,—
"अमृता चतुर्भुजामृतचोक्षधारणं ।
नारदेन्द्रवरेवरम्भाशनमीरिवं ।
अशिवं लक्षणाधृत्य त्रिभदैकाल्परायणे ।
सत्याकारोचनाहरणास्पात्रमिकाश्य" ।
इति भावप्रकाशः ।
अमृताङ्गी, स्त्री (अमृतस्येव आह्लादो यस्याः सा ।) गुल्मविशेषः । सतपर्णीका । कषायिकामूलं २ अमृतं ३ । इति हेमचन्द्रः ।
अमृताहरण पुं (अमृतमाहरति स्वर्गलोकात् भवनायं अर्थात् भूलोकं नयति आ+हृ+ कर्त्तरि ल्युट् यद्वा गरुडरूपेण ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली । ("पुरा किल गरुडो मातु र्विनतया कद्रूदासीत्वनिस्तारार्थी सर्पेभ्यः निमित्तं सोमरक्षकैर्देवगन्धर्वादिभिः सह संग्रामं कृत्वा अमृतमाहृतवान्" । इति पौराणिकी कथा । महाभारतस्यादिपर्वणि ।
"सुपर्ण समभूतं यद्वा स्वर्गमागतमेव च ।
यतो दास्यान्निमोक्षो भविता तव खेचर ।
इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुं ।

न चार्थं सुरगर्भेणाममृतमानिवे ।
परिभ्रमन्तममितं तीक्ष्णधारमयस्मयं ।
ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् ।

चक्रमुत्तमया मध्ये सोममथावदत्तदा ।
तमुत्थायामृतं तत्र वेगवेगवती बली ।
उत्पपात महावेग अमृतमुत्तमं शोभनाम् ।

एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।
विनिष्टाय तथा यथा गरुडेन महात्मना" ।)
अमृताह्व, स्त्री, (अमृतमाह्वयते स्पर्द्धते वा +ह्वे+क यस्य गुणवत्त्वात् तथात्वं ।) चतुर्विधनानाविधरोगनाशकवलवर्द्धना- मलकं । अमृतफला । वचिवक २ । अस्य गुणाः । दुष्टं । मलपाचितं । लघुत्वं । धारणं । पथ्यं । बलाजनकादिमलं । मधुरकटुकषाया । रुच्यं । स्वादुत्वं । शिरोरोगाविलत्व । तत् मधुररसैः

अम्ब

वङ्गल सम्भवे । इति भावप्रकाशः ॥

अमृतोत्पन्नं, क्ली, (अमृतं विषमिव उत्पन्नं गौरवर्णत्वात् ।) खर्परीतुत्थं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतोत्पन्ना, स्त्री, (अमृतं सद्य उत्पन्नं यस्या सा, 'आहिताग्न्यादिभ्यो निष्ठायाः परत्रवचनमिति निष्ठाया परनिपात" ।) मक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतोद्भवं, क्ली, (अमृतं विषमिव उद्भवति श्यामवर्णत्वात्, उद्+भू+अच् ।) तुत्थं । खर्परीतुत्थं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमेधाः, [स्] पुं, (नास्ति मेधा यस्य सः, समासान्त असिच् ।) मूढः । मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("नत्र वनकात् पूर्वका यन्तरका अमेधसाम् । सुमेधसामन्तरके सदा सक्के सदन्तुवे" । इति वोपदेवः ।)

अमेध्यं, क्ली, (न मेध्यं पवित्रं विरोधे नञ्समासः ।) पुरीषं । इति शब्दरत्नावली ॥ अपवित्रे त्रि ॥ (अपवित्रं । मलमूत्रादिकं यथा ।

"नाग्निं मुखेनोपधमेत् नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत्" ।

इति मनुः ।)

अमोघ, त्रि, (न मोघो निष्फलः, नञ्समासः ।) सफलः । अव्यर्थः । इति मेदिनी ॥ सर्वविशेषे पुं । इति शब्दरत्नावली ॥ (इष्टसम्पद । अवन्ध्यः । अविफलः ।

"दत्तेनेव सामन्तपतं वीक्ष्य तथा ।
इति कुमारसम्भवे ।
"अमोघा प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः" ।
इति रघुवंशे ।)

अमोघा, स्त्री, (न मोघा निष्फला, नञ्समासः ।) पाटलिवृक्षः । विडङ्गः । इत्यमरः ॥ हरीतकी । इति मेदिनी ॥

अम्ब गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) भ्वादि-पर-सक-सेट् । अम्बति । इति दुर्गादासः ॥

अम्बकं, क्ली, (अम्बति गच्छति दर्शनं यदनेन, अम्ब+ण्वुल् वा अम्बते शब्दं करोति, अम्ब+कर्मणि इप् स्वार्थे कन् ।) नेत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

"...वित्रस्तनयनस्य...
...अम्बकं ददर्श" ।

इति कुमारसम्भवे ।) ताम्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्बरं, क्ली, (अवति रक्षति शब्दे+भावे घञ्, अम्बं शब्दं राति आदत्ते अम्ब+रा+क ।) वस्त्रं । ("रवन्नुल्ला दुलिना या विरजा नवितान्वरा" । इति रामायणे ।) आकाशं । ("दर्शयामि तवाम्बरे" इति वाङ्गि-पर्वणि ।) कार्पासं । सुगन्धद्रव्यविशेषः । इति विश्वः ॥ अभ्रधातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्बरीषं, क्ली, (अम्बते शब्दायते अत्र, अबि+अरिष वा दीर्घं निपातनात् ।) भर्जनपात्रं । भाजनखोला । इति भाषा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अम्बरीष, क्ली, (अबि+वर्ण+कन्माय इन्, अम्बा न्ता ईर्ष्या यस्मात् तत्, पिङ्गवत् पृषोदरादित्वात् स्वर्णविपर्ययेण साधु ।) भ्राष्ट्रः । भर्जनपात्रं । इत्यमरः ॥ युद्धं । इति मेदिनी ॥

अम्बरीष, पुं, (अम्बते पच्यते अत्र, निपातनात् साधु ।) विष्णुः । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ किशोरः । भास्करः । नृपभेदः । स तु सूर्यवंशीयनाभागराजपुत्रः ।

("नभोरथसुतो राजा भुत इत्यभिविश्रुतः ।
नाभागस्तु श्रुतस्याभूत् पुत्रः परमधार्मिकः ।
अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत्" ।

इति हरिवंशे ।) नरकभेदः । आम्रातकवृक्षः । अनुतापः । इति मेदिनी ॥

अम्बष्ठ, पुं, (अम्बायां मातरि तिष्ठति, अम्बा+स्था+क, "अम्बाम्बेति" षत्व, "आपो संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्व, अब्रह्मजातत्वात् तस्य तथात्व ।) देशविशेषः । विप्राद्वैश्यायामुत्पन्नः । इति मेदिनी ॥ अयं चिकित्सावृत्तिः वैद्य इति ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हस्तिपकः । यथा,—

"अम्बष्ठाम्बष्ठ ताव नौ देह्यवकाशं मा चिरं" ।

इति श्रीभागवतं ॥ क्षत्रियजातिविशेषः । इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥

अम्बष्ठकी, स्त्री, (अम्बष्ठ कायति स्वगन्धप्रकाशेनाह्वयति, अम्बष्ठ+कै+क, गौरादित्वात् ङीष् ।) लताविशेषः । आकनादि शिलुखी इति च भाषा । तत्पर्यायः । पाठा २ अम्बष्ठा ३ कुचेली ३ पापचेलिका ५ एकाष्ठीला ६ वरा ७ तिक्ता ८ प्राचीना ९ एकोषिका १० रसा ११ । इति रत्नमाला ॥ विद्धकर्णी १२ स्थापनी १३ श्रेयसी १४ रसा १५ पापचेली १६ वनतिक्तिका १७ । इत्यमरः ॥ अविद्धकर्णी १८ अविद्धकर्णा १९ । इति तट्टीका ॥ अम्बष्ठिका २० वृकी २१ विद्धकर्णिका २२ दीपनी २३ तिक्तपुष्पा २४ बृहत्तिक्ता २५ शिशिरा २६ वृकी २७ मालती २८ देवी २९ वनपर्णी ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः । कषायत्वं । कफघ्नत्वं । त्रिदोषनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥ तिक्तत्वं । गुरुत्वं । उष्णत्वं । वातपित्तज्वरपित्तदाहशूलनाशित्वं । भग्नसन्धानकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्बष्ठा, स्त्री, (अम्बायां मातरि स्वोत्पत्तिस्थाने इव तिष्ठति, अम्बा+स्था+क, "अम्बाम्बेति" षत्वं, ह्रस्वश्च, स्त्रियां टाप् ।) क्षुपविशेषः । अम्बाड़ा इति भाषा । अस्याः पर्यायः । वालिका २ अम्ला ३ शठाम्ला ४ अम्बाष्ठिका ५ अम्बिका ६ अम्बा ७ मागधी ८ दृढवल्का ९ नदरिका १० गन्धपत्री ११ विषघ्नी १२ श्रेयसी १३ मुखवाचिका १४ छिन्नपत्री १५ हरिमली १६ । अस्या गुणाः । कषायत्वं । अम्लत्वं । कफकण्ठरोगवातवमनदाहनाशित्वं । रुचिकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाठा । चाङ्गेरी । यूथिका । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥

अम्बष्ठिका, स्त्री, (अम्बष्ठा+स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।) अम्बष्ठा राजनिर्घण्टः ॥ १ प्रसिद्धा । इति र...

अम्बा, स्त्री, (अम्बते इञ्, स्त्रियां टाप् ।) अम्ब । इत्यमरः ॥ "बाल्ये ... इति विष्णुपुराणे ।) नाट्योक्तौ मैव । इत्य... इति जटाधरः ॥ दुर्गा । इति केचित् ॥

अम्बालिका, स्त्री, (अम्बा+ला+क, स्वार्थे कन्, स्त्रियां ...) रत्नावली ॥ अम्बष्ठा ... राजमाता । इति म... ज्ञा दुहिता या च । "अम्बालिका च ... अम्बिकाम्बालिके ... ...विचित्रवीर... इति महाभारते ।)

अम्बिका, स्त्री (अम्बा- ...) दुर्गा । "... इति कुमारसम्भवे । ... इति ... इति महाभारते ।)

अम्बिकेय, पुं, (पाणिनि... ढगात्, अम्बिका+ढ ...) गणेशः । कार्त्तिकेय ... यस्य अपत्यमिति ढ...

अम्बिकेयक, पुं, (अम्बिके... इति जटाधरः ॥

अम्बु, क्ली, (अम्बते ... इत्यमरः ॥ भाषा इति ... निर्मितानि" । इति म... ...)

अम्बुकण्टक, पुं, (अम्बुनि ... स्वार्थे कन् ।) कुम्भीर...

अम्बुकिरात पुं, (अम्बुनि ...) कुम्भीरः । इति त्रिकाण्ड...

अम्बुकीश पुं, (अम्बुनि की...

मारम्भश्च। इति हेमचन्द्रः। गुगुल इति भाषा।

अम्बुकूर्म्मः, पुं, (अम्बुनः कूर्म्म इव)। शिशुमारः। इति हेमचन्द्रः।

अम्बुकेशरः, पुं (अम्बुमध्ये केशरोऽस्य।) छोलङ्गवृक्षः। इति रत्नमाला।

अम्बुचामरं, क्ली, (अम्बुनः चामरमिव।) शैवालं। इति शब्दचन्द्रिका। शेयाला इति भाषा।

अम्बुजं क्ली, (अम्बुनि जायते अम्बु+जन्+ड।) पद्मं। इति मेदिनी। "हस्तीरिव पद्मं मुखमम्बुजेन"। इति शकुन्तलायां "अम्बुजमम्बुनि जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु"। इत्युद्भटः।) वज्रं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अम्बुजः पुं, (अम्बुजमिव जायते यस्मात्।) हिज्जलवृक्षः। इत्यमरः। (चिन्तुवृक्षः।
"अम्बुजं कमले क्लीबं हिज्जले तु पुमानयम्"।
इति शब्दरत्नावली।
"अम्बुजो निचुले हिज्जले तु सारसे"।
इति मेदिनी।)

अम्बुजन्म, [न्] क्ली (अम्बुनो जन्मास्य।) पद्मं। इति राजनिर्घण्टः। (सारसविहगः। शङ्खः। त्रि, जलजातः। जलोद्भवः।)

अम्बुजस्थः, पुं, (अम्बुनि जले जायते यस्मिन् तिष्ठति अम्बु+जन+ड।) वेतसः। इति शिकात्त्वदीपिका।

अम्बुदः, पुं, (अम्बु जलं ददाति, दा दाने+क।) मेघः। इति रत्नमाला। ("यदा प्रयोगमम्बुदा प्रयोगम्बुदम्"। इति ऋतुसंहारे। "प्रयाण निर्बन्धविधिं न यावदा यावदम्बुदं कतिविधापि पूर" इति रघुवंशे।) मुस्तकं। यथा। "अम्बु परिणामशुलं कदाम्बुदं"। इति वैद्यकं।

अम्बुधिः, पुं, (अम्बूनि धीयन्तेऽत्र, अम्बु+धा+अधिकरणे कि।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली। ("दे तापसतम्मा मत्ता विबक्षित वाहोऽम्भोधिकुम्भसंभवमम्बुधिमभितिर्यो वारिधिं वह्निधिं वा यतम्"। इति महिम्नःस्तोत्रे। "सुराहराय मनस्वीप चोदयामास्वम्बुधिम्"। इति रामायणे।)

अम्बुधिस्रवा, स्त्री, (अम्बुधि+स्रु+अच् क्रियां दाप्।) घृतकुमारी। रसकुमारी इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुपः, पुं, (अम्बूनि पाति रक्षति पिबति वा, अम्बु+पा+क।) चक्रमर्द्दवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। (वरुणः। समुद्रः।) हस्तिनाशक नक्षत्रं। त्रि जलपानकारी।)

अम्बुपत्रा, स्त्री, (अम्बुनि पत्रे यस्याः सा।) उच्चटावृक्षः। इति रत्नमाला।

अम्बुप्रसादः, पुं, (अम्बुनि प्रसादयति स्वच्छं करोति अम्बु+प्र+सद्+णिच्+अण्, उपपदसमासः।) कतकवृक्षः। त्रि राजनिर्घण्टः। निर्मली इति ख्याता।

अम्बुप्रसादनं, क्ली (अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद्+णिच्+ल्युट्।) कतकफलम्। इति शिक्षाशरोपि।

अम्बुभृत् पुं (अम्बु बिभर्ति, अम्बु+भृ+क्विप्।) मेघः। मुस्तकं। इत्यमरः। अभ्रकः। इति वैद्यक।

अम्बुमात्रजः, पुं, (अम्बुमात्रे जलमात्रे जायते, अम्बु+जन्+ड।) शम्बूकः। शामुक इति हेमचन्द्रः। इति भाषा।

अम्बुरः, पुं, (अम्बु+लाति।) द्वाराधःस्थकाष्ठं। इति हेमचन्द्रः। गोबराट् इति भाषा।

अम्बुरुहा, स्त्री (अम्बुनि रोहति, अम्बु+रुह+क, टाप्।) स्थलपद्मिनी। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुवाची, स्त्री, (अम्बु वर्षणं वाचयति सूचयति वच्+णिच्+अण् उपपदसमासः, ङीप्।) वर्षाकालावधि मती पृथ्वी। यथा —
"आषाढ़े प्रथमे मिथुनगतमते पूर्वं पदारम्भे
सम्याम्बुवाचि विप्रर्बर्णादिरजसाविप्रावरिष्टे
सम्य। यथासमयं दीक्षायां न कार्य्ये। वर्ज
मनोपवासानाय पुष्पं पेयं"। इति कृत्यतत्त्वं। ।
भरित। ज्योतिषे।
"रजोयुक् सम्भवाची च दीक्षाचारे रवौ।
अस्यां यशो दीक्षावो नार्थवीर्यां मिथुनमः।
मथितिरपि निर्धौ रौद्रादिरम्भवो
चतुर्थाति अव पृथ्वी वर्षर्तुद्धीकषाति।
यदि भवति ग्रहाकरशेषमात्राय दीर्घ
न भवति नयमासो ग्रहणाङ्गामवाचः"।
रजोयुक् सा चाम्बुमती पृथ्वी। मलमासे।
"आयामसङ्गमनाव भूमिदाने तथैव च।
वस्त्रपतमने चैव विद्या चैव पठेत्सुधः।
ज्योतिषे।
"पश्चिम् वारे चम्बवाचुबेताये विवादं मर्जेत्।
अम्बुवाची भवेदिव इत्यकन्माद्यावरवो"।
इत्यच्युत्ताविधि। इति तिथ्यादितत्त्वं। । अन्यच।
"अम्बुवाची समायाते भागोर्मकरपथाङ्मितः।
इच्छापूर्वकमात्रार्य नयन विदिदं भवेत्।
कार्य्यैर्निमित्तैरेव यावत् समतिकान्तवान्।
अम्बुमती च पृथ्वीत्वं पूर्वेषु विवापुषे।
न कुर्य्यात् कर्म मूके सूक्ष्मेवापि क्वचित्।
दीक्षायां यमनेव चतुर्थीत्रवियममयं।
मयातायसं कृत्वा यावत्कल पचारवेत्।
कर्म कुर्य्यात् तदूर्ध्वाय कर्मादिरमवयं"।
इति ब्रह्मवैवर्ते मलमासे १० अध्यायः। अन्यच।
"रवौ मायाद्यारत्ने भूमौ अनाचे रजः।
ब्रह्मादिसप्तकं यावत् दीक्षाय परित्यजेत्।
यावादिकानिदिवस्मूत्रकमो रजिवेता भवति।
ततोऽम्बुवाची चैवा त्रिपक्षेदात्रिविनो यावत्।
ऐदिनवसूत्रविदो मकिवेन भवति रजिवता मात्र।
न भवति निभकापो निरीक्षणारजबतोदिरे"।
"न यासामे यमवार्तं न वैदिककर्मं।
तुम्बनो यावदैव दीक्षायां यमनं यथा"।
इति रामनारायणः। । अन्य वालविधेवो यथा,—
"वलिनो वर्णनचैव विधवा च द्विजाया।
अम्बुवाचीदिने चैव वापं कृत्वा न मत्रयेत्।
बपासं पादान या अम्बुवाचीदिन यथा।
अस्यवं चैव अपर्णं वायावाक्यव्रतं चरेत्"।
इति अक्षसारप्रदीपे तिथ्युदतत्त्वं।

अम्बुवासिनी, स्त्री, (अम्बुमध्ये देवी वसति+णिनि ङीप्।) पाटलावृक्षः। इति शब्द-

अम्बुवासी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः गौरादित्वात् ङीष्।) पाटलावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुवाहः पुं, (अम्बूनि वहति अम्बु+वह्+अण्, उपपदसमासः।) मेघः। इति रत्नमाला। ("विभाविसिस्त्यवसायिवत्मीरवितोऽयं माय विमु नयी भवताम्बुवाहः"। इति मालवि-विकाग्निमित्रे। "विमानमासीयवदर्शि विरुद्रीवरोन मन्दमिवाम्बुवाहं"। इति भट्टिः।) मुस्तकं। मेघनामा इत्यमरटीकाया।

अम्बुवाहिनी, स्त्री (अम्बूनि वहति अला वहति अम्बु+वह्+णिनि, उपपदसमासः, ङीप्।) काष्ठाम्बुवाहिनी। काष्ठनिर्मितजलसेचनपात्रविशेषः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

अम्बुवेतसः, पुं (अम्बुमध्ये वेतसः, शाकपार्थिवादिवत् समासः।) जलवेतसः। जलजातः। साधारे २ निकुञ्ज ३ वानीरः ४। इत्यमरः।

अम्बुशिरीषिका स्त्री (अम्बुनि जाता शिरीषिका अल्पार्थे कन् टाप्।) अम्बुशिरीषवृक्ष शतमूलिका। शिरीषिका २ शिशिरिका दुर्गन्धा ३ शारीरिशीतिका ५। जलजातशिरोमणिजातिक्षुद्रविशेषः। इति भावप्रकाशः।

अम्बुसर्पिणी, स्त्री, (अम्बुनि सर्पति अम्बु+सृप+णिनि उपपदसमासः।) जलौका। जलौका इति शिकात्त्वदीपिका। जोंक इति भाषा।

अम्बुसेचनी, स्त्री, (अम्बूनि सिच्यन्ते अनया, अम्बु सिच्+करणे ल्युट्, ङीप्।) अम्बुसेचनपात्रविशेषः। इत्यमरटीकायां भरतः।

अम्बूकृतं त्रि, (अनम्बु अम्बु सम्पद्यमानं कृतं, अम्बु+कृ+क्त अभूततद्भावे च्वि।) सनिष्ठीवनवचनं। हलायुधः। अम्बूकृतं २ त्रि। इति हेमचन्द्रः। (शीकरयुक्तकथा। "दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूनामनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि"। इति मालतीमाधवे।)

अम्भः, पुं, (आपि भम्बे डः।) अम्बष्ठः। इ आदिष्कोणः। जलम्। उप इति च भाषा।

अम्भस्, [स्] क्ली, (आप्यते आप्+असुन्।) जलं। वासलामीषदं। इत्यमरः। लग्नाच्चतुर्थस्थानं इति ज्योतिषं। (सप्तसाधे वर्ष्यमानं देवताजलोथिन।)

अम्भःसारं, क्ली, (अम्भसां सारं।) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः। जलमुक्तास्यपि ख्यातः।

अम्भसः पुं, (अम्भांसि सूते सु+क्विप्।) धूम इति हेमचन्द्रः। जलमुक्तेरपि च भाषा।

अम्भोज, क्ली, (अम्भसि जायते, अम्भस् + जन् + ड।) पद्म। इति शब्दरत्नावली॥ सारसपक्षी। पुष्कराह्व इत्यमरेणोक्तत्वात्। चन्द्रे पु। यथा। "पिबन्त त्वन्मुखाम्भोजच्युत हरिकथामृत"। इति श्रीभागवत॥ जलजाते त्रि॥

अम्भोजजन्मजनि, पुं, (अम्भोजन्मनि विष्णुनाभिपद्मे जनि जन्म यस्य स।) ब्रह्मा। यथा,—
"अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतो वत्सानितो वत्सपान्"। इति श्रीभागवत॥

अम्भोजयोनि पु, (अम्भोज नारायणनाभिपद्म योनिरुत्पत्तिस्थान यस्य स।) ब्रह्मा। यथा,—
"सदनमुपगतोऽह पूर्व्वमम्भोजयोने"॥
इति प्रबोधचन्द्रोदय॥

अम्भोजिनी, स्त्री, (अम्भोज + समूहार्थे इनि तत ङीप्।) पद्मलता। पद्मसमूह। पद्मयुक्तदेश। इति शब्दरत्नावली। (पद्मिनी। नलिनी। "अम्भोजिनीवननिवासविलासहेतु हन्त हन्तुमपरामपि ता विधाता"। इति नीतिशतके।)

अम्भोद, पु, (अम्भो जल ददाति, अम्भस् + दा + क।) मेघ। मुस्तक। इति शब्दरत्नावली॥ (जलदानकर्त्तरि, त्रि।)

अम्भोधर, पुं, (अम्भ जल धरति, धृ + अच्।) मेघ। ("सशीकराम्भोधरमत्तकुञ्जर"। इति ऋतुसंहारे।) मुस्तक। इति शब्दरत्नावली॥

अम्भोधि, पु, (अम्भासि धीयन्ते अत्र, धा + आधारे कि।) समुद्र। इति शब्दरत्नावली॥
("अय रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया। धन दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभि"॥
इति साहित्यदर्पणे।
"सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्यो नगापगा"।
इति माघ।)

अम्भोधिवल्लभ, पु, (अम्भोधे वल्लभ, षष्ठीतत्पुरुष।) प्रवाल। इति राजनिर्घण्ट॥

अम्भोनिधि, पु, (अम्भासि निधीयन्तेऽत्र, अम्भस् + नि + धा + कि।) समुद्र। इति शब्दरत्नावली॥
("अभूत सा नागवधूपभोग्य
मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्य"।
इति कुमारसम्भवे। विष्णोः सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेद, अम्भासि देवमनुष्यादयो निधीयन्ते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या, नारायणस्य सर्व्वाश्रयत्वात्। "अम्भोनिधिरनन्तात्मा"। इति महाभारते।)

अम्भोराशि, पु, (अम्भसा राशिरिव एकत्रोपचितत्वात्।) समुद्र। इति राजनिर्घण्ट॥

अम्भोरुह, क्ली, (अम्भसि रोहति, अम्भस् + रुह + क।) पद्म। ("आस्ये पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्तादात्म्यमम्भोरुहा"। इति भामिनीविलासे।) सारसपक्षी। इत्यमर॥

अम्मय, त्रि, (अपा विकारादि, अप् + मयट्।) जलविकार। फेनादि। इत्यमरः॥ जलमये त्रि। यथा,—
"न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामया।

ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधव"॥
इति श्रीभागवत॥
("सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मय"।
इति रघुवंशे।)

अम्र, पु, (अमति सौरभेण दूर गच्छति, अम + रन्।) आम्रवृक्ष। फले क्लीव। इति शब्दरत्नावली॥

अम्रात, पु, (अम्ल रस सर्व्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति, अम्ल + अत + अण् वा लस्य रत्व, पक्षे अम्लात।) आम्रातकवृक्ष॥ इति शब्दमाला॥

अम्रातक, पु, (अम्ल रस सर्व्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति अम्ल + अत + अण् + स्वार्थे कन्।) आम्रातकवृक्ष। इति त्रिकाण्डशेष॥
("आम्रााम्रातकजम्बूत्वक् कषाये विपचेद्बुध। यवागू शालिभिर्युक्ता ता भुक्त्वा ग्रहणीं जयेत्"॥
इति शार्ङ्गधर॥)

अम्ल, क्ली, (अम + क्त।) तक्र। इति राजनिर्घण्ट॥

अम्ल, पु, (अम + क्त।) षड्रसमध्ये रसविशेष। टक इति भाषा। तोयाग्निगुणबाहुल्यादम्ल। इति सुश्रुतः। अस्य गुणा। शाकवद्दोषकारित्व। हृद्यत्व। रुच्यग्निरक्तमासकारित्व। शीतलत्व। वायुनाशित्व। स्निग्धोष्णत्व। कटुरसतोऽधिकोष्णवीर्य्यत्व। जिह्वोद्वेगकारित्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ अस्य दन्तोद्वेगकारित्वगुणोऽप्यस्ति। अपि च। शीत्यग्निपटुताकारित्व। प्रपाचनत्व। इति राजनिर्घण्ट॥ * ॥ तदतिशयभक्षणगुणाः। पाचकत्व। पित्तश्लेष्मवान्तिक्लेदकारित्व। लघुत्व। उष्णत्व। बहिःशीतत्व। वायुनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभ॥ भ्रान्तितृष्णाकफपाण्डुदोषकार्श्यकासकारित्व। इति राजनिर्घण्ट॥ तद्वति त्रि। इत्यमर॥ * ॥ अम्लवेतस। इति राजनिर्घण्ट॥ (यदाह वाभट॥ "अम्ल स्रावयते मुखम्।
हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचन।
अम्लोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धो हृद्य पाचनरोचन॥
उष्णवीर्य्यो हिमस्पर्श प्रीणन क्लेदनो लघु।
करोति कफपित्तास्र मूढवातानुलोमनम्॥
सोऽत्यभ्यस्तस्तनो कुर्य्याच्छैथिल्य तिमिर भ्रम।
कण्डुपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोटतृड्ज्वरान्"॥
हारीतेन यदुक्त वदया,—
"जिह्वाक्लेद जनयति तथा नेत्रनैर्म्मल्यकारी,
बीभत्स वा जनयति तथा वातरोगापहारी।
कण्डूकुष्ठक्षतजकरै शोणित शोषिने स्यादम्ल प्रोक्त पवनशमनोऽसृक्प्रकोप तनोति"॥
सुश्रुतश्चाह॥ "अम्लो जरणः पाचन पवननिग्रहणोऽनुलोमन कोष्ठ-विदाही बहिःशीत क्लेदन प्रायशो हृद्यश्चेति। सएवगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो दन्तहर्ष-नयन-सम्मीलन-रोमसंवेजनकफविलयन शरीरशैथिल्यान्यापादयति तथा क्षताभिहत-दग्ध-दष्ट-भग्न-रुग्ण-शून-प्रच्युतावमूत्रित-विसर्पित छिन्न भिन्न विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरो हृदयञ्चेति"॥०॥
"अम्लोरसो भक्त रोचयति, अग्नि दीपयति, देहं

बृंहयति, ऊर्ज्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बल वर्द्धयति, वातमनुलोमयति, हृदय तर्पयति, आस्य संस्रावयति, भुक्तमपकर्षयति, क्लेद जनयति, प्रीणयति। लघुरुष्ण स्निग्धश्च॥ सएवगुणोऽप्येकएवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, सम्मीलयति अक्षिणी, संवेजयति लोमानि, कफ विलापयति, पित्तमभिवर्द्धयति, रक्त दूषयति, मास विदहति, काय शिथिलीकरोति, क्षीण क्षत-कृश-दुर्ब्बलानां श्वयथुमापादयति। अपि च क्षताभिहत-दग्ध-भग्न शून-प्रच्युतावमूत्रित-परिसर्पित-मर्द्दित-च्छिन्न-विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयत्वात् परिदहति कण्ठमुरो हृदयञ्च"॥ इति चरके।)

अम्लक, पु, (अल्पोऽम्ल अल्पार्थे कन्।) वृक्ष। इति शब्दरत्नावली॥ (लकुच गुणादयो ज्ञातव्या॥)

अम्लकाण्ड, क्ली, (अम्ल काण्ड यस्य।) लव इति राजनिर्घण्ट॥

अम्लकेशर, पु, (अम्ल केशरो यस्य।) मा वीजपूर। इति रत्नमाला॥ (टाबालेबु इति

अम्लचूड, पु, (अम्ला चूडा शिखा यस्य। शाक। इति राजनिर्घण्ट॥

अम्लजम्बीर, पु, (अम्लो जम्बीर।) अम्लनि इति राजनिर्घण्ट॥

अम्लनायक, पु, (अम्ल रस नयति, नी + अम्लवेतस। इति राजनिर्घण्ट॥

अम्लनिशा, स्त्री, (अम्लरसे नि शेषेण शेते, नि + शी + ड + स्त्रियां टाप्।) शटी। इ जनिर्घण्ट॥

अम्लपञ्चफल, क्ली। अम्लरसयुक्तपञ्चप्रका तद्यथा। कोल १ दाडिम २ वृक्ष चुक्रिका ४ अम्लवेतस ५॥ मतान्तरे। जम नारङ्ग २ अम्लवेतस ३ तिन्तिडीक ४ वीज इति राजनिर्घण्ट॥
("कोलञ्च दाडिमञ्चैव वृक्षाम्ल चुक्रिका त अम्लवेतसमित्येतदम्लपञ्चफल स्मृतम्"॥
"जम्बीर नागरङ्गञ्च तथाम्लवेतस पुन।
तिन्तिडीक वीजपूरमम्लपञ्चफल स्मृतम्"।

अम्लपत्र, पु, (अम्ल पत्र यस्य।) अश्मन्तक इति राजनिर्घण्ट॥

अम्लपत्री, स्त्री, (अम्ल पत्र यस्या सा, ङी पलाशीलता। चुक्राम्लिका। इति राजनिघ

अम्लपूर, क्ली, (अम्लेन अम्लरसेन पूर्य्यते, कर्म्मणि घञ्।) वृक्षाम्ल। इति राजनिर्घ

अम्लफल, क्ली, (अम्ल फल यस्य।) वृक्षाम्ल। राजनिर्घण्टः॥ तेंतुल इति भाषा।

अम्लफल, पु, (अम्ल फल यस्य स।) आम्रव इति राजनिर्घण्ट॥

अम्लभेदन, पु, (अम्लार्थ भिद्यतेऽसौ, अम्ल + + कर्म्मणि ल्युट्।) अम्लवेतस। इति निर्घण्ट॥

अम्लरुहा, स्त्री, (अम्लाय रोहति, अम्ल + रु

च ।) मांसरोचनकारकदोषभेदः । अस्या गुणाः । अम्लोष्णत्वं । मधुरत्वं । रुचिकारित्वं । हिमत्वं । रक्तपित्तकफहारित्वं । पित्तोद्रेककरत्वं । अग्निदीपकत्वं । मोदकादौ भाव्यत्वं । मलवारित्वं । मुखप्रसादकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ।
("चाङ्गेरी मधुराम्ला रुचिकरी उष्णा च पित्तावहा वातश्लेष्मविकारनाशनकरी ग्राहिणी मोदिनी । गौल्मार्शोविनिहन्ति दीपनकरी रक्ता च कफनाशिनी वातघ्नी कुष्ठातिसारविनाशिनी च कथिता भावप्रकाशे तु सूता" ।)

अम्ललोणिका, स्त्री, (अम्लं रसं लुनाति स्वादेन अम्ल + लुन + ण्वुल्, टापि अत इत्वम् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । आमरुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चाङ्गेरी २ चुक्रिका ३ दन्तशठा ४ अम्बष्ठा ५ । इत्यमरः । अस्या गुणाः । कफवातनाशित्वम् । अग्निदीपकत्वम् । ग्रहणीदोषे हितकारित्वम् । इति राजवल्लभः । भावप्रकाशे तु चाङ्गेरीचुक्रिकयोर्भेदः । राजनिर्घण्टोक्तागुणपर्य्यायौ अम्लिका शब्दे द्रष्टव्यौ । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका । अश्मन्तक प्रभृती क्षुद्रा चाम्लपत्रका" ।
क्वचित् पुस्तके क्षुद्रलोणिकाख्ये अम्लकी इति च पाठः ।
"चाङ्गेरी दीपनी रुच्या मधुरा कफवातनुत् । पित्तला ग्रहणीकुष्ठातिसारार्शोहरी" ।
इति भावप्रकाशः ।
("दीपनी चैवाम्लवीर्य्या च ग्राहिणी कफवातहा । ग्रहण्यर्शोहरा चाङ्गेरी प्रवरारोचिता च सा" ।
इति चरके ।
"चाङ्गेरी कफवातघ्नी वक्तिदत् ग्रहणी हिता" ।
इति वैद्यकचक्रपाणि ।
"चाङ्गेर्य्याम्लदीपनी" ।
"उष्णाम्लाग्निवद्धनविशोधनी ग्राहिणी च सा" ।
इति च वाग्भटः ।
"उष्णा दीपनिका लघ्वी चाम्ला वातकफे हिता । तथा कफानिलहरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी" ।
इति सुश्रुतः ।)

अम्ललोणी, स्त्री, अम्ललोणिका । चाङ्गेरी । इति भरतटीका ।

अम्लवती, स्त्री, (अम्लो रसो विद्यतेऽस्याम्, अम्ल + मतुप् मस्य वत्वम् ।) पुत्रदात्रिका । इति राजनिर्घण्टः । आमरुल । इति भाषा ।

अम्लवर्ग, पुं, (अम्लानां अम्लरसप्रधानद्रव्याणां वर्गः ।) अम्लवेतसः । जम्बीरं । चाङ्गेरी अम्लकः । अम्लवेतसं । नारङ्गः । बीजपूरः । नागरङ्गं । दाडिमं । चिञ्चा । वृक्षाम्लं । करमर्दकं । तिन्तिडीकं । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य प्रकारे यथा,—
"अम्लं कपित्थको चाङ्गेरी चुक्रं च कपित्थकं । नारङ्गं तिन्तिडी चाम्लं करमर्दं प्रियालकं । दाडिमं चाम्लकी माता दिवा च करमर्दकं ।
बीजपूरं च जम्बीरं तिन्तिडीकाम्लवेतसं । चुक्राम्लं वृक्षाम्लं च चाङ्गेरीकाम्लवर्गकः" ।)
"अम्लवेतसजम्बीरलवङ्ग चुक्रवत्ता । नागरङ्गं तिन्तिडी च वृक्षाम्लक चिञ्चकं । चाङ्गेरी दाडिमं चैव करमर्दकमेव च । एष चाम्लगणः प्रोक्तो वेतसाम्लं करोत्यलम्" ।
इति वैद्यकरत्नमालाकृतः ।
"दाडिमाम्लकमातुलुङ्गाम्लातक-कपित्थ-करमर्द-बदरीक-प्राचीनामलक-तिन्तिडीक-कोशाम्र-भव्य-पारावत-वेत्रफल-लकुचाम्ल वेतस-दन्तशठ दधि तक्र-सुरा-शुक्त-सौवीरक-तुषोदक-धान्याम्ल-प्रभृतीनि समस्तेनाम्लवर्गः । इति सुश्रुतः ।)

अम्लवल्ली, स्त्री, (अम्लरसवती वल्ली ।) त्रिपर्णिकाख्यकन्दविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ।

अम्लवाटिका स्त्री, (अम्ला वाटिका आलमिव ।) नागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । कटुत्वं । अम्लत्वं । तिक्तत्वं । रुच्यत्वं । उष्णत्वं । मुखजाड्यहारित्वं । विदाहविष्टम्भप्रकोपकारित्वं । विबन्धकरत्वं । वातकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः । (अत्र च —
"आम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता रुच्या तथोष्णा मुखजाड्यहर्त्री । विदाहविष्टम्भविबन्धिनी च विबन्धदा वातविकारकर्त्री च" ।)

अम्लसारं क्ली, (अम्लरसोऽस्ति सारत्वं यस्य तेन ।) चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ।

अम्लशाक, क्ली, (अम्लस्य शाकं कारकं ।) चुक्राम्लं । इति राजनिर्घण्टः ।

अम्लसारक, क्ली, (अम्लरसो सारे यस्य ।) चुक्राम्लं । इति राजनिर्घण्टः । कांजिक इति भाषा ।

अम्लवेतस, पुं, अम्लरसप्रधान अम्लरसदवृक्षविशेषः । चुकापालङ इति ख्यात इति केचित् । चक्रचुकार इति ख्यात इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्य्यायः । चुक्र २ वेतसः ३ शतवेधी ४ अम्लवेतसः ५ भेदनः ६ चुक्राम्लः ७ शतवेधी च वेधकः ८ भीमः ९ भेदनः १० वेधी ११ रसाम्लः १२ अम्लवेतसः १३ अम्लः रक्तसारः १५ रक्तसारः १६ प्रभावः १७ अम्लनायकः १८ सहस्रवेधी १९ वीराम्लः २० द्रव्याम्लः २१ वराम्लिका २२ शङ्खद्रावी २३ मांसद्रावी २४ । इति राजनिर्घण्टः । सहस्री २५ । इति रत्नमाला । चुक्रः २६ । इत्यमरः । अस्य गुणाः । अत्यम्लत्वं । उष्णत्वं । वातश्लेष्मनाशित्वं । वायु कफार्शोऽश्मरीगुल्मनाशित्वं । मलभेदकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः । ह्रद्रोगशूलगुल्मप्लीहदोषनाशित्वं । इति भावप्रकाशः । आनाहदोषनाशित्वं । शलाकशूलघ्नत्वं । शोषविनाशित्वं । शूलघ्नं । वातघ्नत्वं । इति राजवल्लभः । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"चुक्रवेतसवल्लभः अम्लवेतसः शतवेधिम् । अम्लवेतसमत्यम्लं भेदनं लघु दीपनं । हृत्शूलगुल्मजित् वेतसो विद्वत्तोयम्लेत ज्वरम्लेदी । जन्तु विनाशनम् रोचनम् सर्वपथ्यकारी वाग्भटः ।

निकाशाद्ग्रहणीविकारवातातीसारविषयम् । अम्लवाताप्लीहार्शोऽनिलशामकम् । अम्लवातगुल्मं श्लेष्मरोगं नाशयेत्" ।
इति भावप्रकाशः ।
("अम्लिकावाता परं सर्वं तथाप्युष्णमम्लं गुरुम् । गुल्मविनाशं संशर्म भेदनमवेचम्" ।
इति च चरकः ।)

अम्लसारं क्ली, (अम्लः सारो यस्य तत् ।) अम्लसारं मूलं । इति राजनिर्घण्टः । (अम्लसारश्चेत्तु विशेषो द्रष्टव्यः ।)

अम्लसारः, पुं (अम्लः सारो यस्य सः ।) अम्लवेतसविशेषः । तत्पर्य्यायः । हिन्ताल २ गुवाकं ३ अम्लचुक्रिका ४ विद्रावी ५ अम्लपुष्पः ६ निम्बसारः ७ । अस्य गुणाः । मधिकपाचन । दाह-शामित्व । अम्लशोधकारित्व । अम्लदवदाहनिवारकत्वमुखं । रक्तपित्तकफाग्निवारित्व । इति राजनिर्घण्टः । (वस्तुतः,—
"अम्लसारकशीतलोत्साहो वात कफवातगुद् । वातघ्न सर्वरोगिणो रागविषमारिणिपुत्" ।)

अम्लसारं क्ली, (अम्लस्य इव सारः यस्य तत् ।) काञ्जिकं । इति राजनिर्घण्टः ।

अम्लसार, पुं, (अम्लरस इव सारः यस्य सः ।) अम्लवेतसः । निम्बकः । हिन्तालः । इति राजनिर्घण्टः ।

अम्लहरिद्रा, स्त्री, (अम्लरसयुक्ता हरिद्रा ।) कचूरी । इति राजनिर्घण्टः ।

अम्लाङ्कुश पुं, (अर्थं अम्लाकारं यस्य सः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ।

अम्लातक, पुं, (न म्लायति, म्लै + क्त् कर्त्रि क्त, नञ्समासः ।) अम्लानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । अस्य कुसुमस्य रामायणादौ लोके बर्णे ।

अम्लान, पुं, (म्लै + क्त कर्त्रौ नञ्समासः ।) महासहावृक्षः । इत्यमरटीका । अमिला इति भाषा ।

अम्लान, त्रि (म्लै + क्त, न म्लानः नञ्समासः ।) म्लानिरहितः । यथा,—
"अम्लानपङ्कजां मालां शिरस्तुषाय ससर्ज्ज" ।
इति रैदिनाखण्ड । (अम्लानः । हरितफलः । निर्म्मलः । उज्ज्वलः । प्रसन्नः । प्रफुल्लः । अपर्य्युषितः । अनुत्सुकः ।)

अम्लानिनी, स्त्री, (अम्लानानां समूहः कमलम् । इति ।) पद्मसमूहः । पद्मिनी । इति शिवस्वामी ।

अम्लिका, स्त्री, (अम्लैव, स्वार्थे कन् ।) तिन्तिडी । इत्यमरः । अम्लचिञ्चा । चिञ्चाम्लिका । चुक्रिका । इति राजनिर्घण्टः । अम्लोद्गारः । इति हेमचन्द्रः । [इति शब्दार्थः ।]
("पीतमम्लरसं मुखमधिकाम्लिकारोचकरोधकं वदन्" ।
"अम्लिकायाः फलं सर्वं तथाप्यम्लकारकं गुरुः" ।
इति चरकः ।
"अम्लिकायाः फलं सर्वं वदन्ति तु विदाहि" ।
इति सुश्रुतः ।)

अम्लिकावटक, पु, (अम्लिकाया वटक ।) अम्लिकां स्वेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तत्संस्कृतजले मग्नवटक । अम्लवडा इति भाषा । अस्य गुणा । रुच्यग्निकारित्वं । वटकगुणतुल्यगुणत्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥

(“अम्लिका स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जन ।
अम्लिकावटकास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपना ।
वटकस्य गुणै पूर्व्वैरेतेऽपि च समन्विता ” ॥)

अम्लीका, स्त्री, अम्लिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥

अम्लोटक, पु, (अम्ल उट पत्र यस्य स ।) अश्मन्तकवृक्ष । अम्लकुचार इति ख्यात । इति रत्नमाला ॥

अय ङ गतौ । (इति कविकल्पद्रुम ।) ङ अयते । इति दुर्गादास ॥

अय, पु, (एति सुखमनेन, इण + करणे घञ् ।) शुभावहविधि । मङ्गलानुष्ठान । इत्यमर ॥ (कल्याणदायक दैव ।
“स गुप्तमूलप्रत्यन्त शुद्धपार्ष्णिरयान्वित ” ।
इति रघुवंशे । नरकभेद । अय पानमप्यत्र । इति वैद्यकरत्नेन्द्रसारसङ्ग्रह ॥)

अय, [स्] क्ली, (इण गतौ, असुन् ।) लौह । इत्यमर ॥ (गुडूच्यादिलौह ॥
“अयः प्रदाता बलवीर्य्यधाता,
रोगापहर्त्ता मदनस्य कर्त्ता ।
अयःसमान न हि किञ्चिदस्ति,
रसायन श्रेष्ठतम नराणा” ॥ * ॥
“गुडूचीसारसंयुक्त त्रिकत्रयसमन्वय ।
वातरक्त निहन्त्याशु सर्व्ववातहर पर” ॥)

अयन, क्ली, (अय + भावे ल्युट् ।) शास्त्र । यथा,—
“ज्योतिषामयन नेत्र निरुक्त श्रोत्रमुच्यते” ।
इति तिथ्यादितत्त्व ॥ पन्थाः । सूर्य्यस्य उत्तरदक्षिणदिग्गमन । तद्यथा । माघादिषण्मासा उत्तरायण । श्रावणादिषण्मासा दक्षिणायन । इत्यमर ॥ गमन । गत्यर्थायधातोर्भावेऽनट् ॥ रविसंक्रान्तिविशेष । यथा भविष्यमात्स्यज्योतिषेषु ।
“मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा” ॥
मृगो मकर । गोलो राशिचक्र । देवीपुराणे,
“यावद्विंशत्कला सूक्ष्मा तत्पुण्य चोत्तरायणे ।
निरंशे भास्करे दृष्टे दिनान्त दक्षिणायने” ॥
तत्र स्नानदानादौ कोटिगुणफल भवति । यथा मात्स्ये ।
“अयने कोटिगुणित लक्ष विष्णुपदीषु च ।”
इत्यादि ।
“अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरे ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु” ॥
इति तिथ्यादितत्त्व ॥ * ॥ सूर्य्यगतिविशेष । यथा,—
“मृगसंक्रान्तित पूर्व्व पञ्चाशत्तारादिनान्तरे ।
एकावर्ष चतु पञ्चपलमानक्रमेण तु ॥
षट्षष्टिवत्सरानेकदिन स्यादयन रवे ।
एव चतु पञ्चदिनमयनारम्भण क्रमात् ॥
व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदगयान रवेर्ध्रुव ।
कर्क्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायन” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्व ॥

अयनांश, पु, (अयनस्य अंश भाग ।) सूर्य्यगतिविशेषस्य भाग । अयायनांशलग्नसाधन ।
“लग्न लग्नान्तर कृत्वा अयनांशै प्रपूरयेत् ।
खानलैर्हरते भाग मिश्रयित्वा दिने दिने” ॥
अस्यार्थं । लग्न रामोगवेदैरित्याद्युक्त लग्नान्तर कृत्वा यथा मेषलग्न ३ । ४७ लग्नान्तर वृषलग्न ४ । १७ अग्रान्तरेण द्वयोराधिक्येन ३० त्रिंशत्पल तच्चायनांशै पूरयेत् ॥ अयनांशस्तु जातकार्णवोक्ता । यथा,—
“शाकमेकाब्धिवेदोन हि कृत्वा दशभिर्हरेत् ।
लब्ध हीनञ्च तत्रैव षष्ट्यांशाश्चायनांशका” ॥
इति । लब्धस्थाने लब्धेन इति पाठ सिद्धान्तरहस्ये ॥ ते च इदानीं चैत्रस्यैकादशाहे सम्भवात् ऊनविंशतिसंख्यका । ते च पुन खानलै ३० त्रिंशता हरेत् । भागलब्धिस्तु ऊनत्रिंशति २९ । तच्च मेषलग्ने मिश्रयित्वा ४ । ६ षट्पलाधिकदण्डचतुष्टयात्मक मेषलग्न भवति । एव वृषादिक मूह्य । किन्तु लग्नान्तरेण यत्राधिक लभ्यते तत्राधिक लग्न भवति । एव यत्र लग्नान्तरेण हानिस्तत्र लग्नेऽपि हानिरिति निष्कर्षं ॥ * ॥ इदानीं सुखबोधार्थं पद्येन लिख्यते । बाणवेदौ ४ । ५-ऽथवेदे श्रुति ४ । ४८-रिभनयनैरिन्द्रिय ५ । २८-खाम्बुनेषु ५ । ४० बाणौ वेदानले ५ । ३४-खाग्निभिरिषु ५ । ३०-रिषुरङ्गाग्निने ५ । ३६-षु कुवेदे ५ । ४१-बाणोनागेन्दुभिस्तु ५ । १८ श्रुतिरपि रसरामै ४ । ३६-गुणा सप्तबाणै ३।५७ रामोऽष्टाब्धिस्तु ३।४७ सिद्धान्तजमलमयनांशादिद लग्नमान ॥ एतच्च तमोलिप्तादिदेशीय प्रागुक्तायनांशसाधित ॥ * ॥ अङ्केन वेदौ ४ । ६ मेष स्यात् वसुवेदे सुख ४।४८ वृष । मुनियुग्मे शरौ ५।२७ द्वन्द्वः व्योमाब्धिबाणे ५ । ४० कर्कट ॥ वेदरामै शर ५ । ३४ सिंह कन्याङ्गयुग्मपञ्चक ५ । २९ । तुला ऋषिरामपञ्च ५ । ३७-वृश्चिक खाब्धिपञ्चक ५ । ४० ॥ नवचन्द्रबाणे ५ । १९— धनुर्वेदरामै सुख ४ । ३४ मृग । वसुपञ्चत्रय ३ । ५८ कुम्भ ऋषिवेदत्रयो ३ । ४७ झष ॥ * ॥ शक्तुर्वेदश्च ४ । ६ मेषो नवसुखसुख ४-४९ । -गौर्म्मुनियुग्मै शिवाक्षौ ५ । २८ द्वन्द्वोऽङ्गाब्धित्तबाणौ ५।२९ हिमकरभवनो रामरामै कलाब्ध ५ । ३३ । सिंह कन्याजरामैरिषु ५ । ३१-रिपुजसुखाभीषु ५ । ३४ युक्कोटजिष्ठ्वी ५ । ४१ वेदेशास्योऽष्टष्ठ्वीश्वरहरमुख ५ । १८ -कोदण्डमाऊर्वराघा ॥ चन्द्र रामश्च वेदौ ४ । ३४ रविसुतभवन पर्य्यन्त पञ्चराम ३ । ५७ कुम्भो मीनश्च सुहृत्ते गिरिसुखदहन ३ । ४७ प्रत्यह प्रक्रमेण । अस्त यामिनराशावनुदिनमवसायश्च राजीवनाथो यद्यातिसम द्रुत स्यादुदयराश्रमाऊर्वराघा ॥ * ॥ लग्न लग्नान्तर प्रकारान्तरेण यदुक्त तदपि पद्येन लिख वेदोऽङ्गै ४ । ६-रिभवेदे श्रुति ४ । ४८-पक्षै ५ । २८ कुनेदैश्च बाणो ५ । ४ रामानलै ५ । ३३-रिन्द्रियमपि नवाक्षै रिषु सप्तरामै ५ । ३७ बाणा शून्याब्धि-युक्तैरिभि ५ । १९-रिषुगुणैरब्धि ४ । ३ बाणै ३ । ५८ रामोऽष्टाब्धिस्तु ३ । ४७ । जमलमयनांशादिद लग्नमान ॥
“चैत्रस्यैकादशाहे तु विषुवारम्भण यदा
तदैतल्लग्नमान हि ज्ञेयमन्यत्र साधनात्”
इति ज्योतिषसंग्रह ॥ (गति । गमन ।
“अगस्त्यचिह्नादयनात् समीप
दिगुत्तरा भास्वति सन्निवृत्ते” ।
इति रघुवंशे । स्थान । भूमि । समरभ्रकाले योधाना यथाप्रधान युद्धभूमौ रादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थान । सेनाया विशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्ग ।
“अयनेषु च सर्व्वेषु यथाभागमवस्थिता
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्त सर्व्व एव हि
इति भगवद्गीता । आश्रय । विश्रामस्थान
‘ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूता यदस्यायन पूर्व्व तेन नारायण स्मृत”
इति मनु । गृह । वसति । वासस्थान । भावसाधनो यथा ।
“शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दसा
ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥
छन्द पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्य
ज्योतिषामयन नेत्र निरुक्त श्रोत्रमुच्यते” ॥
इति कूर्म्मपुराणे ।)

अयानयीन, पु, शार । यथा । अनुपदसर्व्वान्ना बद्धा भक्षयति नेयेषु । अयानय स्थलवि तन्नैव । अयानयीन शार । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अयन्त्रित, त्रि (न यन्त्रित, नञ्समास ।) अत्र अनर्गल । इति हेमचन्द्र ॥ (अनियन्त्रि अनियमित । स्वाधीन ।
“सावित्रीमात्रसारोऽपि वर विप्र सुयन्त्रि नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी”
इति मनु ।)

अयस्कान्त, पु, (अयस कान्त रमणीय ।) ल विशेष । कान्तलौह इति ख्यात । त र्य्याय । कान्तलोह २ कान्त ३ लौहकान्त ४ कान्तायस ५ कृष्णलौह ६ महालौह अस्य गुणा । तीक्ष्णत्व । उष्णत्व । रूक्ष पाण्डुशोथकफपित्तहरत्व । रसायनत्व । उ त्तमत्वञ्च । स चतुर्व्विध । भ्रामक १ चुम्बक २ रोमक ३ स्वेदक ४ । एते रसायने उत्तरोत्तरगुणिन ।
“क्रमेण दार्ढ्याङ्गकान्तिकार्ष्ण्यनीरोगदायिन”
इति राजनिर्घण्ट ॥ चुम्बकप्रस्तरोऽप्यय । (चुम्ब

इति ख्याता मध्यदेशः। कुमायावार इति भाषा।
"उमापतिम च मम संयमविधिर्न मया।
अप्सोपमप्रमादमपयाप्तेन चौरवत्"।
इति कुमारसम्भवे।)
("तत्र याज्ञिकवर्यैर्या कामतोर्थं महात्मनं।
इति देवस्वत्पुराणेऽप्युक्ता।)

अयस्कार पुं (अयोविकारं करोति कृ+अण् उपपदसमासः।) लौहकारः। कर्मकारः। इति त्रिकाण्डशेषः। लोहकार। कामारः। कामाकारोऽपि कृष्णकः।

अयाः [स्] पुं (इण्+असुन्।) वह्निः। इत्युणादिकोषः।

अयाचक त्रि (याच+ण्वुल् ततो नञ्समासः।) याच्ञारहितः। यथा। "यदि भवति न दाता याचकायाचकेषु"। इत्युद्भटः। (भिक्षापरिशून्यः। मार्गणानिस्पृहः।)

अयाचित त्रि (याच्+क्त, नञ्समासः।) याच्ञां विना प्राप्तम्। अप्रार्थितं। इत्यमरटीकायां भरतः। (अयाचितं। "अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं"। इति कुमारसम्भवे। "अयाचितं सदा नाश्नीयात्"। इति मनुः। "अयाचितश्च यत्किञ्चित् प्राप्तमपि दुष्प्रापणं। इति स्मृतिः।)

अयाचितव्रत, पुं (याच्+क्त, ततो नञ्समासः।) मुनिविशेषः। सत्यव्रतः। उपवास २ सत्यव्रत २ व्रतकोष्ठ ४। इति त्रिकाण्डशेषः।

अयाने क्ली, स्वभावः। इति शब्दरत्नावली। अयनमं। अयनंवायायातामायत्पन्नद् ततो नञ्समासः।

अयि अ, अव्य। (इण्+इन्।) अनुनयः। सम्बोधनं। इति मदि १। अनुगति। ("अयि कठोर यशः किल ते प्रियं"। इति उत्तरचरिते। अयि वनाय वयामि इसे प्रभो। इति रत्नावल्याम्। "अयि जीवितनाथ जीवसि"। इति कुमारसम्भवे।)

अयुक्छद, पु (अयुक्षा अस मार छदा यस्य।) सप्तच्छदः। इति हेमचन्द्रः।

अयुक्त, त्रि (युज्+क्त, नञ्समासः।) असंयुक्तं। अनुचितं। यथा —
"अयुक्तं बहिर्मौर्वी प्रमादेन भवेद् वा।
इति दुर्गादासः। (अयोग्यः। असंयोगितः। अविवाहितः। यथा
"अयुक्तस्य नास्ति बुद्धिर्न चायुक्तस्य भावना"।
इति रामायणे। अथवा विपत्तावविचलिता धर्म्मपरायणा।
"न रमन्ते विषयेषु महात्मानो
न देवकार्य्यविषयानुवर्त्तिनः।
अयुक्तबुद्धिं यदीशविचारे
विकारार्थोऽपि न ते विचरेत्।
इति रामायणे।)

अयुग्मच्छद, पुं, (अयुग्मा अस मार छदा यस्य।) सप्तच्छदः। सप्तपर्णः। इति हेमचन्द्रः।

भाषा। (पातिम इति ख्याता नदीविशेषः।
"अयस्कारमवलोक्य
अतिमानमनिन्द्यमार्गं।
मनसा गुरुमयत्नमतिरोदना
भर्त्रे यथाशक्ति मया।
इति किराताकर्णीये।)

अयत्न क्ली, (न यत्नं, नञ्समासः।) यत्नाभावः। इति हेमचन्द्रः। १ यत्नाभाव इति भाषा। ("अवसानमवर्त्तं गुरुर्विहितं भावे दयालो भव"। इति रामायणे।)

अयुत त्रि (न युतः, नञ्समासः।) असम्मिलितः। अयुक्तः। यथा। अयुक्तमनारोऽप्रवर्त्तितः। इति भगवद्गीता। (अयोग्यता। अयोग्यता। संयोगरहिता। पुंसि अयुतसंख्या दशसहस्र इदं न च कोटयस्तु प्रिया।)

अये, अ (इण्+एच्।) क्रोधे। विषादे। सम्भ्रमे। स्मरणे। इति मेदिनी। आश्चर्य्ये। इति शब्दरत्नावली। (कोमलामन्त्रणे। "अये यान्ते पुरुषे परदमयम् अन्तरं"। इत्युद्भटः। "अये अये वाचनार्थविचारकः"। इति वेणीसंहारे।)

अयोग पुं (युज्+घञ्, नञ्समासः।) विधुरः। विश्लेषः। कूटः। उद्योगः। इति मेदिनी। अमरविशेषणादीनां प्रतियोगसम्बन्धरहित क्रिया। यथा —
"योग समनयति स्थाननियोगोऽविप्रयुक्तं।
अयोगः प्रतियोगः न चान्य वा सम्पदम्"।
इति वैद्यके। ("तन्त्रान्तरेऽप्यर्थसंयोगो ऽयोगातियोगमिथ्यायोगा विकृता जायन्ते"।
इति आयुर्वेदशास्त्रविविधायामे विषय रक्षिता।
"आहारवतामीति कर्मणां कर्मणा कायस्य साधितानामयोगमिथ्यायोगा तथातिमात्रता
दृश्यते अतिमात्रा सर्वकर्मविशेषा। कर्मणो ऽयोगमयोगो वाविकृत्याविषुव्याधिविधायक
योग" इत्यादुर्वेदवैद्यैर्विधिरतिक्रमः।
मिथ्यायोगः"। इति चरकः।) योगो ध्यानं तत्त्वाक। योगो भवनं तदभाव। (विच्छेद।
विरह संयोगापगमनात्तयोर्विरहावस्थायोगोऽपि
स्मरशरोपनता देहता वा विषयोपद्रवाकार
संकल्पवशादिविधा, यथा रत्नावल्याम्।
"समागमोऽनुरागश्च यत्रोऽदैवविचारी।
कारणतश्च देवात् विमलैर्दत्तयुतः।
अयम् पूर्व्वाराग इत्युक्तः। यथा रघुकारे।
"अवस्था दशमासादि मिथा अवश्य्यामयो।
तथाविविधा योऽन्यत्रो पूर्व्वरागः स उच्यते"॥)

अयोगव, त्रि, (अयस इव कठिना ओषधौ यस्य सः, अप्। अयोगं दृढयोगं गाति गा+क।) शूद्रजातीय क्षत्रियकन्यायाम् उत्पन्नः। इति धराधरः। (शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः।
इति मनुः।
सुतात् वैश्यायां जाता प्रतिलोमकवर्णसंकरः।

"प्रजापतेश्च योगेऽप्यमरार्थं राजनीयं।
वैदेहं सा पञ्चपि पुत्र सम्भवोऽयं"।
इति मनुः।)

अयोगुड, पुं, अयसा निर्मितो गुडः पिण्डः।) लौहगुटिका। यथा —
"अदृश्यीकृतविद्धं क्षिपेत तामेव वा।
पीडनमतिवेगेन भवेत् शत्रोऽपहृत"।
इति चरकः।

अयोग्र, क्ली, (अयोऽग्रे मुखे यस्य तत्।) मुषलं। इत्यमरः।

अयोघन, पुं, (अयांसि हन्यन्ते अस्मिन्, हन + अप् + घनादेशश्च।) लौहमुद्गरः। हातुड़ी इति भाषा। मल्लर्जनं। लौहकूटं १। इति हेमचन्द्रः।
("अयोघनेन इवाभितं
देवदितमिदम्भूत्वं विदुः"।
इति रघुवंशे।
"कृत कटे कनकमयोघनं
सहितो युद्धस कृतं च।
इति नैषधं।)

अयोध्या, स्त्री (योद्धुमशक्या युध+ण्यत्, नञ्समासः।) श्रीरामनगरी। पर्य्यायः। अयोध्या इति प्रसिद्धा। साकेत। कोशला २ कोशला ३। इति हेमचन्द्रः। उत्तरकोशलः। इति त्रिकाण्डशेषः। सा तु मोक्षदा पुरी। यथा,—
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः।
स्थानं प्रविष्टमात्रं च मथुरा मत्स्यदेश।
कोशलमपुरस्यक्ष अयोध्या वा महापुरी"॥
इति ब्रह्माण्डपुराणम्। । तद्वर्णनं यथा,—
"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्॥
अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता।
मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्म्मिता स्वयम्॥
आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा॥
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता।
मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः॥
तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः।
पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा॥
कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणां।
सर्व्वयन्त्रायुधवतीमुपेतां सर्व्वशिल्पिभिः॥
सूतमागधसम्बाधां श्रीमतीमतुलप्रभां।
उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसङ्कुलां॥
वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्व्वतः पुरीं।
उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलां॥
दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदां।
वाजिवारणसम्पूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा॥
सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्म्मभिरावृतां।
नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभितां॥
प्रासादै रत्नविकृतैः पर्व्वतैरिव शोभितां।
कूटागारैश्च सम्पूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीं॥

चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् ।
सर्व्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥
गृहगाढामविच्छिन्नां समभूमौ निवेशिताम् ।
शालितण्डुलसम्पूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥
दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ।
नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥
विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ।
सुनिर्वेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् ॥
ये च वाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् ।
शब्दवेध्यञ्च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥
सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने ।
हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥
तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः ।
पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥
तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृताम्
द्विजोत्तमैर्व्वेदषडङ्गपारगैः ।
सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभि-
र्महर्षिकल्पैरृषिभिश्च केवलैः" ॥
इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ * ॥
"तस्यां पुर्य्यामयोध्यायां वेदवित् सर्व्वसंग्रहः ।
दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्म्मपरो वशी ।
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥
बलवान्निहतामित्रो मित्रवान् विजितेन्द्रियः ।
धनैश्च सञ्चयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥
यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥
तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।
पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ॥
तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्म्मात्मानो बहुश्रुताः ।
नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥
नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन् पुरोत्तमे ।
कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥
कामी वा न कदर्य्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न च नास्तिकः ॥
सर्व्वे नराश्च नार्य्यश्च धर्म्मशीलाः सुसंयताः ।
मुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥
नाकुण्डली नामुकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् ।
नामृष्टो न न लिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥
नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ।
नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥
नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ।
कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न सङ्करः ॥
स्वकर्म्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥
नास्तिको नानृती वापि न कश्चिदबहुश्रुतः ।
नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान् विद्यते क्वचित् ॥
नाषडङ्गविदत्रास्ति नाव्रतो नासहस्रदः ।
न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥
कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥
वर्णेष्वग्र्याचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ।
कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥
दीर्घायुषो नराः सर्व्वे धर्म्मं सत्यञ्च संश्रिताः ।
सहिताः पुत्त्रपौत्त्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥
क्षत्त्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्त्रमनुव्रताः ।
शूद्राः स्वकर्म्मनिरतास्त्रीन् वर्णानुपचारिणः ॥
सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ।
यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥
योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम् ।
सम्पूर्णा कृतविद्यानां गुहा केशरिणामिव ॥
काम्बोजविषये जातैर्बाह्लीकैश्च हयोत्तमैः ।
वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥
विन्ध्यपर्व्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ।
मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्व्वतोपमैः ॥
ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ।
अञ्जनादपि निष्क्रान्तैर्वामनादपि च द्विपैः ॥
भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ।
भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी ॥
नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ।
सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥
तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ।
शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥
तां सत्यनाम्नां दृढतोरणार्गलां
गृहैर्व्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ।
पुरीमयोध्यां नृसहस्रसङ्कुलां
शशास वै शक्रसमो महीपतिः" ॥
इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ युद्धायोग्ये त्रि ॥

अयोमल, क्ली, (अयसो मलमिव ।) लौहमल । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहार गु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मण्डूरं २ लौहकिट्टं ३ । तस्य गुणाः ।
"शतोर्द्ध्वमुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीतिवर्षकम् ।
अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥
यल्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टञ्चापि तद्गुणम्" ।
इति वैद्यकम् ॥
(अस्य शोधनमारणं यथा,—
"दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु,
गोमूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान् ।
विचूर्ण्य लीढं मधुना चिरेण,
कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

अर, क्ली, (इयर्त्ति गच्छत्यनेन, ऋ + अच् ।) शीघ्रम् । चक्राङ्ग । चाकार पाकि इति भाषा । शीघ्रगे त्रि । इति मेदिनी ॥

अर, पु, (ऋ + अच् ।) जिनानां कालचक्रस्य द्वादशांशः । स तु अवसर्पिण्याः षष्ठभागः । जिनानामष्टादशतीर्थङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरक, पु, (अ + ऋ + कन् ।) शैवाल । इति धारावली । पर्पट । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरग्वधः, पु, आरग्वधवृक्षः । सोंदाल इति ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य गुणादय आरग्वधशब्दे ज्ञेयाः ।)

अरघट्ट, पु, (अरं शीघ्रं घट्यते चाल्यतेऽसौ, अर घट्ट + अच् ।) महाकूपः । इत्यमरजटाधरौ ॥ (कूपाज्जलनिःसारणार्थं घटीयन्त्रभेदः । कूपोपरिनिवद्धजलोत्तोलककाष्ठभेदः । "स कदाचिद्दायादैर्जितोऽरघट्टघाटिकामारुह्य कूपात् क्रमेण निष्क्रान्तः" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरघट्टक, पु, (अरघट्ट + स्वार्थे कन् ।) महाकूपः तत्पर्य्यायः । मालावर्त्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अरजा, [स्] स्त्री, (रन्ज + असुन्, नलोपः नञ्समासः ।) कन्या । कुमारी । इति हेमचन्द्रः रजोगुणरहिते त्रि ॥ (निर्म्मल । धौत । परिष्कृत ।)

अरटु, पु, (अरं शीघ्रं अटति, अट् + उन् ।) श्योनाकवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अरणि, पु, (ऋ + अनि ।) गणिकारिकावृक्ष इति मेदिनी । सूर्य्यः । इति काशीखण्डः ॥

अरणि, पु, स्त्री, (ऋ + अनि ।) निर्म्मन्थ्यदारु अग्निसाधनीभूतकाष्ठं । यज्ञार्थाग्निजनककाष्ठ इत्यमरः ॥ (अग्निमन्थनकाष्ठं । अग्न्युत्पादनाय यत्काष्ठं काष्ठान्तरेण घृष्यते तदरणिनामकं काष्ठं
"विपक्षवक्षोऽरणिमन्थनोत्थ-
प्रतापवह्नेरिव धूमलेखा" ।
इति धनञ्जयविजयव्यायोगे ।)

अरणी, स्त्री, अरणि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
("विधिना मन्त्रयुक्तेन रूक्षाऽपि मथिताऽपि च
प्रयच्छति फलं भूमिररणीव हुताशनम्" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरणीकेतु, पुं, (अरणी केतुरस्य सः ।) अग्निमन्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यं, क्ली, (अर्य्यते गम्यते, ऋ गतौ, अर्त्तेर्निच्चेति अन्य ।) वनं । इत्यमरः ॥ (मोक्षप्रदं दण्डकादिकं नवारण्यं । यदुक्तं,—
"दण्डकं सैन्धवारण्यं जम्बुमार्गञ्च पुष्करं ।
उत्पलावर्त्तकारण्यं नैमिषं कुरुजाङ्गलम् ॥
हिमवानर्व्वुदश्चैव नवारण्यं विमुक्तिदं" ।)

अरण्य, पु, कट्फलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो रैवतस्य मनोः पुत्रः । यदुक्तं हरिवंशे,—
"अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवान् कृती ।
रैवतस्य मनोः पुत्राः पञ्चमस्यैतदन्तरं" ।)

अरण्यकदली, स्त्री, (अरण्यस्यैव कदली, षष्ठीतत्पुरुषः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वनकदली । इयं ग्रामादौ न जायते ।)

अरण्यकार्पासी, स्त्री, (अरण्ये कार्पासी, सप्तमीतत्पुरुषः ।) वनकार्पासी । तत्पर्य्यायः । वनजा २ भारद्वाजी ३ वनोद्भवा ४ । अस्या गुणाः । हिमत्व । रुच्यत्व । व्रणशस्त्रक्षतनाशित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यकुलत्थिका, स्त्री, (अरण्यस्य कुलत्थिका, षष्ठीतत्पुरुषः ।) कुलत्था । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनकुलथी इति भाषा ।

अरण्यकुसुम्भ, पु, (अरण्यस्य कुसुम्भ, षष्ठीतत्-

द्रवक ।) वनकुसुम्भा । तत्पर्य्यायः । कौसुम्भा २ अग्निशिखा ३ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । श्लेष्म-नाशित्वं । अग्निदीप्तिकारित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

अरण्यगोधी, स्त्री, (अरण्यस्य गोधी, कर्म्मधारयः ।) वनगोधी । गोधाजातिविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ।

अरण्यचटकः पुं, (अरण्यस्य चटकः षष्ठीतत्पुरुषः ।) वनचटकः । तत्पर्य्यायः । भूचटकः २ भूमिचटकः ३ । अस्य गुणाः । शीतत्वं । लघुत्वं । शुक्रवृद्धि-कारित्वं । बलकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य मांसगुणा यथा राजनिर्घण्टे,—
"चटकामिषं तु शीतं च लघु मधुरं ।
बलकारकमत्यर्थं शुक्रवर्द्धनम्" ॥)

अरण्यमार्जिका स्त्री, (अरण्यं मार्ष्टि वा, अरण्य+ मृज्+ण्वुल् अरण्यस्य मार्जिका, कर्म्मधारयः ।) वनमार्जिका । इति राजनिर्घण्टः । वन भादाल इति भाषा । अस्य गुणास्ते वेत्रामध्ये द्रष्टव्याः ।

अरण्यजीरः, पुं, (अरण्यस्य जीरः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) वनजीरः । इति राजनिर्घण्टः । वनजीरा इति भाषा ।

अरण्यमुद्गा, स्त्री (अरण्यस्य मुद्गा, षष्ठीतत्पुरुषः ।) मोचाटः । इति राजनिर्घण्टः । वनमुग इति भाषा ।

अरण्यमल्लिका स्त्री, (अरण्यस्य मल्लिका, षष्ठी-तत्पुरुषः ।) यूथी । इति शब्दरत्नावली । यूथी इति भाषा ।

अरण्यमुद्गः, पुं, (अरण्यस्य मुद्गः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) वनमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः । वनमुग इति भाषा । (अस्य गुणा मुद्गशब्दे द्रष्टव्याः ।)

अरण्यराजकः, पुं, (अरण्यस्य राजकः, षष्ठीतत् पुरुषः ।) मोचराजकः । इति राजनिर्घण्टः । मोच राज इति भाषा ।

अरण्यवासिनी, स्त्री, (अरण्ये वसति या अरण्य+ वस्+णिनि स्त्रियां ङीप् ।) अरण्यवासी कन्या । इति राजनिर्घण्टः ।

अरण्यशालूकः, पुं, (अरण्यस्य शालूकः, षष्ठीतत् पुरुषः ।) वनशालूकः । इति राजनिर्घण्टः । वन शेलो इति भाषा । अस्य गुणाः शालूकवत् द्रष्टव्याः ।

अरण्यशालिः, पुं, (अरण्यस्य शालिः कर्म्मधारयः अथवा अरण्यजः ।) नीवारः । वनधान्यं । इति राजनिर्घण्टः ।

अरण्यसूरणः, पुं, (अरण्यजातः सूरणः, कर्म्म-धारयः ।) वनसूरणः । इति राजनिर्घण्टः । वन ओल इति भाषा ।

अरण्यश्वा, [न्] पुं, (अरण्ये श्वेव हिंस्रः ।) वृकः । इति हलायुधः । नेकड़े वाघ इति भाषा ।

अरण्यषष्ठी, स्त्री, (अरण्यस्य षष्ठी तिथिः, चतुर्थीतत् पुरुषः ।) ज्येष्ठशुक्लषष्ठी जामाइषष्ठी इति भाषा । यथा राजमार्तण्डे,—
"ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञिका ।
तस्यामरण्यपत्रकामाभ्यर्च्य विधिवत् स्त्रियः ।
यान्ति विन्ध्यवासिनीं कन्यां रुद्रमारायत्रन्ति च ।
कन्यामूलकलाहारा वसन्ते वसति सुमनाः" ।
अस्य मूलादि । सूर्यं परिहरेत् । इति तिथ्या-दितत्त्वं ॥

अरण्यानी, स्त्री, (अरण्य+आनुक्+स्त्रियां ङीष् । महत् अरण्यम् इत्यस्मिन् अर्थे इन्द्रवरुणेति सूत्रेण हिमारण्ययोर्महत्त्वे इति वार्त्तिकेन अर ण्यस्य आनुगागमः, ततो ङीष् ।) महावनं । इत्यमरः । ("अपि मनसापि वसन्त्यरण्यानी नामा रण्यानी" । इति हितोपदेशे ।)

अरत्निः, पुं, स्त्री, (अरता निरता नता यस्य ।) कूर्परः । इति त्रिकाण्डशेषः । रत्नरूपे च ।
(नास्ति रतिः अस्मात् यथा अस्य यस्य वा ।)

अरतिः, पुं, (न+रतिः ।) क्रोधः । इत्यमरटीका ।

अरतिः, स्त्री (रम्+क्तिन्, नञ्समासः ।) अरम् शिचितत्वम् । इति रतिका । ध्रीडाभावः । इति चार्त्तिकः । रतिविरहः । रतिरूपे च ।
(विरक्तिः । प्रीतिविरहः । चतुरत्नपरिमितं । कफजाततुल्यिका । कामाभावः । अबोधनाविशेषः । विकलता । उत्साहभावः । दुःखं । क्षोभः । क्लीवत्वं । असन्तोषः । इत्यादिरोगात् चित्तस्याउप्रीत्यभावः । यथा,—
"कामानशक्यानानेव यैर्मनो भावयतीति ।
अरतिर्वा तु विवेका" । अतृप्तत्वाभावः । यथार्थः ।
"क्रोधोऽरतिर्भिक्षोर्न रैतावं महत्तरं" ।
इति सुश्रुते ।)

अरत्निः, पुं (ऋ+कत्निः, रतिः समस्तृतिरतः, न अस्ति अत्र ।) विस्तृतकनिष्ठमुष्टिहस्तकः । कूर्परः । इति मेदिनी ।
("उन्नतिः प्रतिवृत्तत्वे हस्तविक्षुबन्धनक" ।
इति रामायणे । कफोणि । हस्त । करस्य मध्ये । बद्धमुष्टिकरः । कौर्प, कनी इत्यादि भाषा ।
"यथा मूर्तिं महाराज मन्दरं विषविस्तरं ।
तस्य नाशु रतो भीमो भद्रो वैमनस्यिना" ।
इति महाभारते ।)

अरत्नर्ष स्त्री, (न रत्नर्षं यस्य यस्मात् सन् ।) माया माता । अपि नयानकामामाविशेत् स्थावरमनं वाम्ये । शीतनाम्ना गतिम् चलिम् दिने दश वत् द्यायस्यमनिर्युक्तये । इति चोक्तप्रतिर्थे । तत्र प्रमाणं ।
"कर्म्माण्यमथाद् विरती विशाखं विंशत्वन्तो ।
ममकाशिकासिलो दत्ता वर्षे विरोधितिं" ।
इत्यापाततोऽर्थकत्वम् ।

अरमः, त्रि, (न रमते इति, मायारे अम् ।) अरमः । अचकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (भीतः । विरक्तः । नीचः ।)

अररं क्ली (ऋ+अरन् ।) कपाटं । इत्यमरः । अररीकोषः । कपाटार्गलं । इति त्रिका । (इति कर्म्मणमरतेर्विकारः । कपाटं । वर्मः । रथः ।)

अररिः, पुं, स्त्री, (ऋच्छति ऋ+क्रिप्, अररिर्विदे च इति ।) कपाटं । इति हैमचन्द्रः ।

अररुः, पुं, (ऋ+अरु ।) शत्रुः । इति सिद्धान्त कौमुद्यामुणादिवृत्तिः । (अग्निभेदः । असुर भेदोऽप्ययमेव ।)

अररे, अ (अरं शीघ्रं राति रा+के ।) अत्यन्त कम्पितः । नीचसम्बोधनं । इति शब्दरत्नावली । (शीघ्रं प्रकटत्वामेघ्नता अथवे अधिकसक्रोधा सम्बोधने ।
"अरे विनाशमग्ने अररे सत्यामिचे" ।
इति शब्दरत्नावली ।)

अरलुः, पुं, (अरं शीघ्रं लाति, ला+कु, ऋ+अल+ उण च ।) श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । शोणाकस्य इति भाषा ।

अरविन्दं, क्ली, (अरान् चक्राङ्गानि इवादि अनुरूपा दलानि यस्य, तान् विन्दति लभते इत्यर्थे विन्द +श ।) पद्मं । सारसकी । इत्यमरः । वार्ज । जलजन्म । नीलोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ।
("अभीष्टितं तुषिकवैर विन्दं द्रवोद्गमिभि-मितारविन्दम्" । इति कुमारसम्भवे ।
"अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलं ।
स्मरामि वदनं तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्" ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

अरविन्दिनी, स्त्री, (अरविन्द+इनि, ङीप् ।) पद्मिनी । इति शब्दरत्नावली । पद्मसमूहः । पद्माकरः । इति रत्नमाला ।

अरसिकः, त्रि, (रसं वेत्ति, रस+ठन् नञ् समासः ।) अरसज्ञः । अविदग्धः । यथा । "अर सिकेषु कवित्वनिवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख" । इत्युद्भटः ।

अराजकः त्रि, (नास्ति राजा यस्य वा, कप् ।) राजशून्यदेशादिः । यथा,—
"नीरभावं क्षमयं रक्षितमराजकं" ।
इति श्रीमद्भागवतं । (नियन्तृरहितः । शासनशून्यः । रहितः ।
"अराजके जनपदे दोषा जायन्ते वै सदा ।
उद्वृत्त सततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै" ।
इति महाभारते ।)

अराजन्, पुं, (नास्ति राजा यत्र वा कप् ।) राज शून्यदेशादिः । यथा,—
"अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः" ।
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः ।

अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा+क्तिच्, नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः ।
("अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः" ।
इति साहित्यदर्पणे ।
"अनेकयुद्धविजयी सन्तानं यस्य गच्छति ।
तथानेन प्रकारेण नर्दं मध्यस्थराजकम्" ।
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरालः, त्रि, (ऋ+क्विप्, अरमलति अल+अ +च ।) कुटिलः । वक्रः । इत्यमरः ।
("अराले यामायामविकटनमनोहरालये ।
इति काव्यप्रकाशः ।)

अराल, पुं, (ऋ + विच्, अरमालाति, आ + ला + क ।) सर्ज्जरस । मत्तहस्ती । इति मेदिनी ॥ वक्रहस्त । इति शब्दरत्नावली ॥

अराला, स्त्री, (अराल + स्त्रियां टाप्) अबद्धा । कुलटा । इति शब्दरत्नावली ॥

अरि, पु, (ऋ + इन् ।) शत्रु । इत्यमर ॥ ("उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा" । इति हितोपदेशे। [इति मनु ।) "अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च" । चक्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥ खदिरभेद । तत्पर्य्याय । सन्दानिका २ दाली ३ खदिरपत्रिका ४ । अस्य गुणा । कषायत्व । कटुत्व । तिक्तत्व । रक्तार्त्तिपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरित्र, क्ली, (ऋच्छत्यनेन, ऋ + इत्र ।) कर्णं । हालि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । केनिपातक २ । इत्यमर ॥ केनिपात ३ । इति भरत ॥ ("लोलै- रलित्रैश्चरणैरिवाभित " । इति माघः ।)

अरिन्दम, त्रि, (अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दाम्यति दमयति, दम् + अन्तर्भूतण्यर्थे खच् मुम्, उपपद समास ।) शत्रुदमनकारक । इति मुग्धबोध- व्याकरण ।
("यथाकाम यथोत्साह यथाकालमरिन्दम ।
सेविता विषया पुत्र यौवनेन मया तव" ॥
"ज्ञात्वा तु तद्गृह सर्व्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः ।
सुरङ्गां विविशुस्तूर्णं मात्रा सार्द्धमरिन्दमा " ॥
इति महाभारते ।)

अरिमर्द, पु, (अरि रोगरूप शत्रु, मर्द्दनाति, मृद् + अण्, उपपदसमासः ।) कासमर्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, शत्रुमर्द्दनकारी ।)

अरिमेद, पु, (अरेर्विट्खदिरस्येव मेद सार यस्य स ।) वृक्षविशेष । गुया बाबला इति भाषा । तत्पर्य्याय । इरिमेदः २ रिमेदः ३ गोधास्कन्द ४ अरिमेदक ५ अहिमारः ६ पूतिमेद ७ अहिमेदक ८ विट्खदिर ९ । अस्य गुणा । कषायत्व । उष्णत्व । तिक्तत्व । भूत- विनाशित्व । शोथातिसारकासविषवीसर्पनाशि- त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य व्यवहारो यत्र तदौषध यथा,—
'तुला हृता नीलसहाचरस्य,
द्रोणेऽम्भसः सम्पचेद्यथावत् ।
पूतं चतुर्भागरसे तु तैल,
पचेच्छनैरर्द्धपलप्रयुक्तैः ॥
कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद-
जम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलाना ।
तत्तैलमाश्वेव धृत मुखेन,
स्थैर्य्यं द्विजाना विदधाति सद्यः" ॥ * ।
महासहचर तैल ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ।)

अरिष्ट, क्ली, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्- समासः ।) सूतिकागृह । ("अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा"। इति रघुवंशे ।) अशुभ । तक्र । मरणचिह्न । (यदुक्तम्, " रोगिणो मरण यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते । तल्लक्षणमरिष्ट स्याद् रिष्टमप्यभिधीयते" ।) शुभ । इति मेदिनी ॥ उपद्रवः । तत्पर्य्याय । उप- लिङ्ग २ उपसर्ग ३ अजन्य ४ ईति ५ उत्पात ६ । इति हेमचन्द्र ॥ (मद्य । यथा । द्राक्षारिष्ट । दशमूलारिष्ट । बब्बूलारिष्ट ।
"अरिष्ट मधुपाकेन सर्व्वतश्च गुणाधिकम् ।
अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समा " ॥
इति वैद्यके ।)
("मरणचिह्नार्थे लक्षण यथा । नियतमरणा- ख्यापकलिङ्ग ॥ इति माधवसंग्रहीतरोगविनि- श्चयग्रन्थटीकाकृद्विजयरक्षित ॥ * ॥ तत्र प्रकृत- वर्णोऽर्द्धशरीरे विकृतवर्णोऽर्द्धशरीरे द्वावपि वर्णौ मर्य्यादाविभक्तौ दृष्ट्वा यथैव सव्यदक्षिणविभा- गेन यथैव पूर्व्वपश्चिमविभागेन यद्युत्तराधर- विभागेन यद्यन्तर्बहिर्विभागेनातुरस्यारिष्टमिति विद्यात्" ॥ इति चरक ।
"शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।
तत्त्वरिष्ट समासेन व्यासतस्तु निबोध मे" ॥
इति च सुश्रुत ।)

अरिष्टः, पु, (रिष हिंसाया कर्त्तरि क्त, नञ्समास ।) लशुन । निम्ब । फेनिलवृक्षः । काक । कङ्क- पक्षी । इति मेदिनी । वृषभासुरः । इत्यनेकार्थ- ध्वनिमञ्जरी ॥ मद्यविशेष । इक्षुविकारसहिता- भयाचित्रकदन्तीपिप्पल्यादिभूरिभेषजक्वाथादिस- स्कारवान् अरिष्टोऽभिधीयते । इति सुश्रुतटीका ॥ अस्य गुण । अर्शःशोथग्रहणीकफरोगनाशित्व । इति राजवल्लभ ॥
("द्रवेषु चिरकालस्थ द्रव्य यत्सन्धित भवेत् ।
आसवारिष्टभेदैस्तत् प्रोच्यते भेषजोचित ॥
यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्ध मद्य स आसव ।
अरिष्ट क्वाथसिद्ध स्यात्तयोर्मान पलोन्मित" ॥
इति शार्ङ्गधर ॥ गुणोऽस्य यथा चरकेणोक्त ॥
"शोफार्शोग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।
हन्त्यरिष्टः कफकृतान्रोगान् रोचनदीपनः ॥ * ॥
दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयो ।
भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
त्रिफलाया दलानाञ्च प्रक्षिप्य त्रिपल ततः ।
रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥
तुला गुडस्य तत्तिष्ठेत् मासार्द्धं घृतभाजने ।
तन्मात्रया पिबेन्नित्य अर्शोभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्न वातवर्च्चोऽनुलोमन ॥
दीपनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्त्यरिष्टमिद विदुः" ॥
इति दन्त्यरिष्टः । इति चरकः ॥
"अरिष्टो द्रव्यसयोगसंस्कारादधिको गुणैः ।
बहुदोषहरश्चैव दोषाणा शमनश्च सः ॥
दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ।
शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसा हितः" ॥
इति सुश्रुतश्च ॥)

अरिष्टक, पु, (अरिष्ट एव स्वार्थे क ।) फेनिलवृक्षः, इति शब्दरत्नावली ॥ रीठाकरञ्ज इति ख्यात । अरिष्टशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ रिठा इति भाषा । (अस्य गुणा यथा,—
"अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नो ग्रहजिद्गर्भपातन " ।
इति । एतत्फलचूर्णैर्हि कुतपाना नेपालदेशीय- कम्बलानामित्यर्थ प्रक्षालनात् शुद्धिर्भवतीति शा- स्त्रविदा मतम् । यदुक्त मनुना,
"कौषेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः ।
श्रीफलैरंशुपट्टाना क्षौमाणा गौरसर्षपैः" ॥ इति)

अरिष्टताति, त्रि, (अरिष्ट + तातिल् ।) क्षेमङ्क- र । शुभङ्कर । इति भूरिप्रयोग ॥ (स्त्री, शुभा- शसन । सौभाग्यवृद्धि । कुशलातिशय्य । "तदत्र- भवता निष्पन्नाशिषा काममरिष्टतातिमाशा- स्महे" । इति महावीरचरिते ।)

अरिष्टदुष्टधी, त्रि, (अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य ।) आसन्नमरणसूचितलक्षणेन दू- षितबुद्धि । मरणकुबुद्धियुक्त । तत्पर्य्यायः । विवश २ । इत्यमर ॥

अरिष्टनेमि, पु, (अरिष्टस्य नेमि , षष्ठीतत्पुरुषः ।) जिनाना चतुर्व्विंशत्यन्तर्गतद्वाविंशतितीर्थङ्कर । इति हेमचन्द्र ॥ (विनतागर्भसम्भूत खगाख्यात काश्यपमुनिपुत्र , यथा हरिवंशे,
"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबल ।
अरुणश्चारुणिश्चैव विनताया सुता स्मृता " ॥
अथ प्रपौत्रश्चित्रकस्य पुत्र स्वनामख्यातो राजा, यथा, हरिवंशे,
"चित्रकस्याभवन् पुत्रा पृथुर्विपृथुरेव च ।
अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ।
अरिष्टनेमिरश्वश्च सुधर्म्मा धर्म्मभृत्तथा" ॥
स्वनामख्यात प्रजापतिः । यथा रामायणे,
आदिकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ।
दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिस्तथैव च ।
काश्यपश्च महाभागस्तेषामासीदपश्चिम" ॥)

अरिष्टसूदन, पुं, (अरिष्ट तन्नामानमसुर सूदयति य, अरिष्टस्य सूदन नाशक इति वा ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ शुभाशुभनाशके त्रि ॥ (कृष्ण । स खलु माथुरे कल्पे अरिष्टनामानमसुरं सूदितवान् ।)

अरिष्टा, स्त्री, (अरिष्ट + स्त्रियां टाप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्ट ॥ कट्की इति भाषा ।(स्वनाम- ख्याता काश्यपपत्नी, सा हि सर्व्वान् गन्धर्व्वान् जनयामास । यथा,—
"अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्व्वानमितौजसः" ॥
इति हरिवंशे ।)

अरुः, [स्] पु, (ऋ + उसि ।) सूर्य्य । इत्युणादि- कोषः ॥ रक्तखदिर । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुः, [स्] पु, स्त्री, (ऋ + उस् ।) व्रण । क्षत । इत्यमरः ॥

अरु, [स्] क्ल, (ऋ + उसि ।) मर्म्म । सन्धि- स्थान । इत्युणादिकोषः ॥

अरुचि, पु, (न रुचिर्यत्र सः ।) रोगभेदः । स च सत्यभिलाषेऽभ्यवहारासामर्थ्यरूप । इति रक्षित ॥ तत्पर्य्यायः । अरोचकः २ अश्रद्धा ३ अनभिलाषः ४ । इति राजनिर्घण्ट ॥
("दोषै पृथक् सह च चित्तविपर्य्ययाच्च

भ्रान्तिमिदं यदि चापलस्य प्रमाणं ।
तस्मे यदि भेवति तं विमलो विवादं,
मल्लोऽयमावमिह यदि वदन्ति" ।
इति सुश्रुतः । अस्य रुपधारणोत्तरविधिप्रकार
स्तन्नामके परिच्छिन्नो बाहुनैत्याद्यक्ता साररत्ना
विधिरन्, यथा शारीरस्थाने,—
"मध्येऽरुणोदय शाखा शाखया जायतेऽपि ।
प्रथमविकोऽन्तरोदर्यं कर्णमात्राधिका यदि" ।
अरुण, पुं. (ऋच्छति ऋ+उनन्, उन्नुपागमः ।) यार
गतवेगा । इति राजनिर्घण्टः । कौशाल इति
भाषा । (यथामथ्वावदतनविधिना ।
"प्रज्वलोऽरुणशिरा कुण्डा संज्ञारो अरुणमित्र ।
अनुसारो परिचारो पराक्ष संजयोऽरुणः" ।
इति हरिवंशे ।)
अरुणं, क्ली (ऋ+उनन् ।) कुङ्कुमं । सिन्दूरं । इति
राजनिर्घण्टः ।
अरुण पुं (ऋ+उनन् ।) सूर्य्यसारथिः । स तु
विनतागर्भजः कश्यपपुत्रः गरुडाग्रजश्च । अव्यक्तरागः ।
सन्ध्यारागः १ बधूकः २ नागमिः ३ अदकश्यपम ४
सूर्यः । कर्णवृक्षः । पुन्नागवृक्षः । रक्तवर्णः ।
शब्दवर । कुष्ठरोग । दक्षदुहिता । कपिल-
वर्णः । कुष्ठभेदः । अव्यक्तवर्णविशिष्टे तु वाच्य-
लिङ्ग । इति मेदिनी । कुष्ठरोगः । बकः ।
इति राजनिर्घण्टः । (कपिलवर्णयुक्तः । यथा
विविधवर्णविशिष्टः ।
"अरुणोदयवहो धूमो दृश्यते विमलाम्बरे" ।
इति रामायणे ।)
अरुणकमल, क्ली, (अरुणवर्णं कमलमिव निरुपमं
यत्र ।) रक्तोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ।
अरुणलोचन, पुं. (अरुणे रक्ते लोचने यस्य सः ।)
पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ।
अरुणसारथि पुं (अरुणः सारथिः यस्य सः
सः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ।
अरुणा, स्त्री (अरुण+स्त्रियां टाप् ।) अतिविषा ।
श्यामा । मञ्जिष्ठा । त्रिवृता । इति मेदिनी ।
इन्द्रवारुणी । मुण्डा इति राजनिर्घण्टः । नदी-
विशेषः । इति शब्दमाला ।
अरुणात्मज, पु. (अरुणस्य आत्मजः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
जटायुपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अरुणानुज पु. (अरुणात् अनुजः पश्चाज्जातः ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ।
("अरुणानुजं वीनाताराचोत रवेर्पथि ।
सुपर्णं यत्र गरुडा सुपर्णं वैनतेयमम् ।
इति हरिवंशे ।)
अरुणोदय पुं. (अरुणस्य सूर्यसारथेः उदयो यत्र
काले ।) सूर्योदयात् पूर्वं मुहूर्त्तद्वयकालः । यथा,—
"चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः" ।
इति स्मृतिरत्नाकरः । (यद्युक्तं,—
"रजनीशेषभागस्तु वैवाहिकस्त्वरुणोदयः" । इति ।
"दृष्ट्वा प्रतिपन्नं वा स्वप्नान्तेऽरुणोदये" ।
इति स्मृ ।)

अरुणोदयसप्तमी, स्त्री, (अरुणोदयकाले एका-
दशीवेधिता वा सप्तमी ।) माघशुक्लसप्तमी ।
माघी सप्तमी । यथा । भविष्ये ।
"सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ।
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
प्रयागे यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहणवत् फलम्" ।
कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्य्यग्रहण
एव स्नानं कीर्त्तितं मुनिभिस्तथा इति
ज्ञानात् । तेन अरुणोदयसूर्य्यग्रहणकालीनसप्त-
म्यामनयोरेवसमप्राप्तिः अरुणेन चेयं । अत्र
अरुणोदयसूर्य्यग्रहणकालयोः प्रयोगाधिकरणत्वाद्धर्म-
सम्भवात् प्रयागे स्नानं समानमपि प्रशस्य-
त्वमर्थं गम्यते । अतो गमयितुम् । । पूर्व-
गतयोः पूर्वापरयोर्माघशुक्लपक्षे सप्तमी तत्र
पूर्वदिने स्नानादि कार्य्यं ।
"चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ।
निशायां स्नानं प्राक्सन्ध्यापञ्चघटिकं ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसान्तनिशि" ।
इति स्मृतिमाधवीयवचनप्रयोगवर्त्तेरपि पञ्चकं यद्
वाक्यं पूर्वदिवसमभिदिवसपर्यन्तं व्याप्यावधेय
इत्यस्य वैपरीत्यमाभिधानात् । अतएव स्नाने
तत्कालमात्राच्छिन्नस्नानमभिहितं । । तथा
अरुणोदयकाले मुहूर्त्तव्यापिविधान एव कार्य्यं ।
"अरुणोदयकालादौ षष्टिकेन यदा भवेत् ।
पतस्ते सा विधिर्ज्ञेया सप्तम्याः स्नानगामिनी" ।
इति विष्णुधर्म्मोत्तरात् । अत्र घटिका मुहूर्त्ते
मात्रकोऽयमनुरोधादिति गम्यते । मुहूर्त्तपर्य्य
गमने घटिका द्वयस्य । तद्वचने नाडीनाम-
न्यत्र चतुष्टयमभिधेयत्वस्य । । ये तु सूर्य्यो-
दयात् प्रागपि प्राग्व्यापित्वात् तदैव प्रात
स्नानादनुष्ठानविधिविधेयत्वादिमानमाहुः ।
प्रकरणात्पाने सप्तम्याः इति वैभिषिकेन
प्रकरणभेदे तुल्यविधिर्विरोधः । अतएव अरुणो-
दयसम्बन्धः ।
"न स्पृष्टिदिवात् शीघ्रात् अरुणसूर्य्योदयोऽपि ।
प्रातःस्नानं भवेदिह तं माघी माघमासपूर्वी" ।
इति । विष्णुश्रुती । "अथापि यथा सप्तमीं
सप्तमातरम्" । इति विष्णुस्मृतिवचनात् अरु-
णोदयव्यापिनाम् सप्तम्यान्तराविशिष्टस्नानेन
सम्बन्धमास्थितमभिमतं । न तु तत्कालव्यापित्वं ।
किन्तु सामान्यतः अरुणोदयविशिष्टेति । ।
अत्र माघमासविशिष्टसप्तमीसप्तमीनिर्णयस्य-
मन्यत्वमतो प्राप्तिस्वादत् वैशिष्ट्येन प्राप्य-
स्थितम् अरुणोदये । "प्रथमकालिका अत्र
चार्थे तत् तिष्ठते सुक । अरुणोदयादिकानन्तु
पादविधे न सम्भिदा" । इति वाचस्पतिवचनात् ।
"न स्नानमात्रेऽपि न सप्तमी न सप्तमीहि ।
न तावोऽपि अरुणोदये सप्तम्यां सप्तमी" ।

इति मनुवचनेनारुणोदयव्यापित्वनिषेधात् ।
"अष्टमीविद्धान्वितेत् सप्तमीविद्धं तथा युक्" ।
इति मनुवचनात् । अतएव माघीशुक्लसप्तम-
म्यां प्रयागस्नानमपि स्नानानां सप्तदेवताप
विहिताम् अस्मिन् विशेषितेति वाक्यविन्या-
सेऽपि । विषमासिद्धिप्रीतिकामतो षष्ठी तद्
युक्तं । शुक्लात्सप्तम्यात् सप्तम्यारब्धं इति
व्यासेन सर्वं बोध्यं । तत् स्मृतिकौस्तुभादिमाधुर्य्य
भेदसिद्धिरेव अवधेयम् ।
"यथाप्यन्तरेऽपि सप्तम्यां रवौ स्नानं प्रवर्त्तते ।
अनाद्यन्ते सप्तमे तु विशेषेणैव कारयेत् ।
इति वैमाधिकस्मृतिसंग्रहाद्युक्तम् । तत्तत्र
प्रायशः कार्त्तिकमासादाम्यदीयतं ।
"वैशाखमाघमासेषु सप्तम्यामरुणोदये ।
स्नानञ्चापि सप्तम्यां तथा विषुवतीष्वपि ।
इति महाभारतोक्तत्वात् । । तीर्थान्तरे मैथिलादि
मताच्च ।
"विषमदिवसे माघे अरुणोदये विधीयते" ।
इति सप्तमीसदृशवचनात् । "तीर्थान्तरे अरु-
णोदयेऽरुणोदयस्य" । अतएव गङ्गास्नानादि-
तीर्थविन्यासमात्रे । तत्र प्रयागे गङ्गायां कोटि-
गुणेऽपि माघसप्तमीस्नानादिकारणादिक्रमेण
पुण्यवृद्धेः प्राक् स्नानार्थं तद्युक्तं यथा माघ्
मासेन विहितत्वात् । अन्यथा अरुणोदय-
स्नानमात्रं अरुणोदयप्रवेशोत्तरमुक्तं । । अन्ये
परिगणीमाह अरुणोदयस्य सिद्धि । तत्
प्रदत्तमात्रे सप्तमीस्नाने च विशेषं विधाय ।
"सप्तम्यामपि पापं यथा सप्त जन्मसु ।
तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माघरी हन्तु सप्तमी" ।
इत्युक्तं पापादिविशेषेण । रोगं शोकं । इति-
वचनात् पौर्णमास्यमावास्यादित्वात् मासान्तीय
सप्तम्यादिव्यापकस्मार्त्तविशिष्टविधिपरं ।
"त्रिविक्रमे च अमायां रवे सप्तम्यादिनेन च ।
विपर्य्यये च पौर्णमासे तत्त्वे विधिर्विधेयः" ।
इति मदनरत्नाकरप्रभृतिग्रन्थेषु सप्तम्यां युक्त-
त्वात् । यथा मत्स्यपुराणे ।
"सप्तम्यामन्तरादौ तु रथसप्तमीति विख्याता ।
माघमासस्य शुक्ले पक्षात् या रथसप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम्" ।
अतएव माघीति रथाख्यसप्तम्युक्तं । यथा,—
"महापातकाद्यं यस्यां महत्स्नानमपि चैव हि ।
रथसप्तम्यां विनाशाय समाप्तमेव युक्ता ।
माघमासे तु सप्तम्यां रथाख्यायाम् स्नायेत्" ।
रथयात्रा सप्तमीकालपरत्वाद् । मन्वन्तरा
मन्वन्तराणामिति वचनात् । अत महासप्तम्यादि
कारणैर्मासान्तरं प्रतीयते । अतएव चतुर्थेन
मन्वन्तरादिवर्णने नापि च रथसप्तमी । यथा ।
भविष्यपुराणे ।
"मन्वादय् सप्तमसी माघी कार्त्तिकी तथा ।
कार्त्तिका वैशाखस्य तथा भाद्रपदस्य च ।
फाल्गुनस्यामावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ।

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिका" ।
अत्र अमावास्याऽष्टमीव्यतिरिक्ता शुक्ला पुनः-पुनरुक्तयामदोषाकीर्त्तनादानात् । उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लत्वकीर्त्तनाच ॥ अत्र कामधेनौ तृतीया चैव माघस्येति । कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमासस्येति लिखितं । अत्र पाठद्वये श्रीपतिरत्नमालायां । "अश्वयुजि शुक्लनवमी कार्त्तिके द्वादशी मधौ तृतीया च" । इति पाठाच्चैत्रतृतीयैव ग्राह्या । श्रीदत्तोऽप्येवं । माघसप्तम्याद्यावाङ्गत्वं सौरागमेऽपि ।
"अर्कपत्रैः सबदरैर्दूर्व्वाक्षतसचन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्वै माघसप्तमी ।
माकरीति च यत्नोक्ता तस्यायोत्पत्तिदर्शनात्" ॥
अष्टाङ्गविधिना ।
"योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य्य भानोर्मूर्द्ध्नि निवेदयेत् ।
साम्बपाम्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतं" ॥
इति भविष्यपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
"अष्टराशिविशेषेण यत्कर्म्म विहितं नरैः ।
दैवं वाप्यथवा पैत्र्यं तदन्यथापि दृश्यते" ॥ • ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
"जननी सर्व्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याहृतिके देवि । नमस्ते रविमण्डले" ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।
"सप्तसप्तिवहप्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्या हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥
अरिरस्य । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अरुणोपल, पु, (अरुणः उपलः, कर्म्मधारयः ।) रक्तवर्णमणिविशेषः । चुनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पद्मराग २ लोहितक ३ लक्ष्मीपुष्प ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुन्तुद, त्रि, (अरूंषि मर्म्माणि तुदति, तुद+खश्+मुम् च ।) मर्म्मपीडकः । तत्पर्य्यायः । मर्म्मस्पृक् २ । इत्यमरः ॥ (परुषः । कठोरः । श्रवणकटु "माकन्द मकरन्दतुन्दिलममुं गाढस्व काक क्षयं कर्णारुन्तुदमन्तरेण रणितं त्वां मन्महे कोकिल" । इति भामिनीविलासे । मर्म्मपीडाकरः । हृदयग्रन्थिरूपमर्म्मस्थानस्पर्शकारी । यथा,
"नारुन्तुदः स्यादार्त्तोऽपि न परद्रोहकर्म्मधीः" ।
इति मनुः ।
"तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म्म शान्तं प्रतापवत्" ।
इति माघः ।
"अरुन्तुदमिवालानमनिर्व्वाणस्य दन्तिनः" ।
इति रघुवंशे ।)

अरुन्धती, स्त्री, (न रुन्धती ।) वशिष्ठपत्नी । तत्पर्य्यायः । अक्षमाला २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सा कर्दममुनिकन्या महासाध्वी । इति श्रीभागवतं ॥ आकाशे सप्तर्षिमध्ये वशिष्ठसन्निधौ तस्या उदयः । गतायुषस्तां न पश्यन्ति । (यदुक्तं —
"दीपनिर्व्वाणगन्धञ्च सुहृद्वाक्यमरुन्धतीं ।
न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः" ॥
यथा च सुश्रुते,—
"न पश्यति स नक्षत्रं यश्च देवीमरुन्धतीं ।
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषं" ॥)
सप्तपदीगमनानन्तरं जामाता मन्त्रं पाठयन् वधूं तां दर्शयति च ॥

अरुन्धतीजानि, पुं, (अरुन्धती जाया यस्य सः, निङ् ।) वशिष्ठमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुन्धतीनाथ, पु, (अरुन्धत्या नाथः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) वशिष्ठमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अरुष्क, पु, (अरुर्म्मर्म्मस्थानं कायति पीडयति, कै+क ।) भल्लातकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

अरुष्कर, स्त्री, (अरुः करोति अरुः+कृ+ट, उपपदसमासः मत्वं ।) भल्लातकफलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुष्कर, पु, (अरुः करोति, अरुः+कृ+ट, मत्वं उपपदसमासः ।) भल्लातकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

अरुष्करः, त्रि, (अरुः करोति, अरुः+कृ+ट, मत्वं, उपपदसमासः ।) व्रणकरः । क्षतकारकः । इति मेदिनी ॥

अरुहा, स्त्री, (रोहति, रुह+क, नञ्समासः ।) भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि आमला इति ख्याता ।

अरूप, त्रि, (नास्ति रूपमस्य ।) रूपशून्यं । यथा । "अरूपवातातीसारादाविवारुणं" । इति रक्षितः ॥ कुत्सितरूपं ।
("इमामरूपामसतीं भक्षयिष्यामि मानुषीम्" ।
इति रामायणे ।)

अरूषः, पु, (ऋ+ऊषन् ।) सर्पविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ सूर्य्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

अरे, व्य, (ऋ+रे ।) नीचसम्बोधनं । इति हेमचन्द्रः ॥ ओरे इति भाषा । अपाकृतिः । असूया । इति मेदिनी ॥ (रोषाह्वाने । अपकृतौ । "अरे चेतोमीन । भ्रमणमधुना यौवनजले त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिजनधौ पश्यसि न किम्" । इति शान्तिशतके । "अरे अनुग्रन् ! निरपराधराजकुलकदन महापातकिन् अशिष्टविजृम्भितचेष्ट !" इति महावीरचरिते ।)

अरेरे, व्य, (अरे+वीप्सायां द्विरुक्तिः ।) अधमसम्बोधनं इति जटाधरः ॥ सक्रोधाह्वानं । इति शब्दमाला ॥

अरोक, त्रि, (रुच+घञ्, नञ्समासः ।) निष्प्रभः । दीप्तिरहितः । इत्यमरः ॥ रोकश्छिद्रन्तद्रहितश्च ॥

अरोचक, पुं, (न रोचयति प्रीणयति, रुच्+णिच्+ण्वुल्, नञ्समासः ।) रोगविशेषः । अरुचिरोग इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
"वातादिभिः शोकभयातिलोभ-
क्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः ।
अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः
कषायवक्त्रोऽस्य भवोऽनिलेन ॥
कट्वम्लमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रं ।
माधुर्य्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-
विबद्धसम्बन्धयुतं कफेन" ॥ इति माधवकरः ॥

अरोचका न भोजने रुचिमुत्पादयन्तीत्यरोचकाः व्याधयः पञ्च वातजादिभेदैः ॥ • ॥ वातिकस्य लक्षणमाह । परिहृष्टदन्तः अम्लभक्षणेनेव परिहृष्टौ दन्तौ यत्र सः । तथा कषायवक्त्रः । कषायरसं वक्त्रं यत्र सः ॥ • ॥ पैत्तिकमाह ।
"कट्वम्लमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रं" ।
कट्वम्लमित्यादिना विद्यादित्यन्तेन पैत्तिकस्य लक्षणं ॥ • ॥ श्लैष्मिकमाह । लवणञ्च वक्त्रं कफजलक्षणेन पठनीयः । यतो विदग्धः श्लेष्मा लवणभावमुपैति ।
"माधुर्य्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-
स्निग्धत्वदौर्गन्ध्ययुतं कफेन" ।
पैच्छिल्यं मुखस्याभ्यन्तरे । स्निग्धत्वं बहिः ॥ • ॥
आगन्तुजमाह ।
"अरोचके शोकभयातिलोभात्
क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकं चास्यमथारुचिश्च
त्रिदोषजे नैकरसम्भवेच्च" ।
क्रोधादित्यादिशब्देनाहृद्ययोरशनरूपयोर्ग्रहणं । स्वाभाविकं । अविकृतरसं ॥ • ॥ त्रिदोषजमाह । नैकरसं अनेकरसमास्यं स्यात् । वातजादिभेदेन मुखे विकृतिमभिधायान्यदेशे विकृतिमाह ।
"हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्
तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकं ।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च" ॥
हृच्छूलपीडनयुतं हृदि शूलेन पीडनं तेन युतं । चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः । बहुभिस्त्रिभिर्दोषैः । बहुरुजं उरुस्तम्भवातादिरोगयुक्तं । वैगुण्यं मनसो व्याकुलत्वं । जडता शून्याङ्गता । अपरं आगन्तुजं । भक्तद्वेषाभक्तच्छन्दौ चरकसुश्रुताभ्यामरोचकत्वेनैव सङ्गृहीतौ ॥ • ॥ तद्भोजनस्तेषां लक्षणानि पृथगाह ।
"प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं यत्र नास्वादते नरः ।
अरोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु" ।
आस्वादते अन्नस्य मिष्टतां न प्राप्नोति । तदन्नं मिष्टं न जानाति इति यावत् ।
"चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च भोजनं ।
द्वेषमायाति योऽजन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥
कुपितस्य भयार्त्तस्य तथा भक्तनिरोधतः ।
यत्र नान्ने भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते" ॥ • ॥
अथारोचकस्य चिकित्सा ।
"भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणं ।
रोचनं दीपनं वह्नेर्जिह्वाकण्ठविशोधनं ॥ १ ॥
शृङ्गवेररसञ्चापि मधुना सह योजयेत् ।
अरुचिश्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहं ॥ २ ॥
पक्वाम्लिका सिता शीतवारिणा वस्त्रगालिता ।

दग्धायदूर्ध्वमधिरैरसुप्तिका ।
तामवकाशं मधुरं मार्दवता मुखे मुखम् ।
घटमिव भाजनमिव स्थितं प्रजनमेतकम्" ॥
र्दिघुबाधार्थं । १ ।
"राजिका घोटका मध्ये मध्य स्थितु बलमदं ।
पीवरं तथि-घो मध्ये समानं प्रथमवेम् ।
तात्पार्थं विशेषण यथा व्याकुलित्वका ।
तद्वेषमूर्त्त्य यथो घोषमं वज्रितम्" ।
यथा । ७ ।
"अवमारचितं दृश्यं निवाद्य इति मारितं ।
इषीकम घटे इव गुणमर्मदता वर्ण ।
दग्धायदूर्ध्वमधिरिव समन्वितं ।
माता विश्वरिवी कुर्यात् धर्मं समन्वता ।
विवर्तिनी । ८ ।
दे पक्षे राशिमात्रो यथापोषकनम ।
विनुर्मिनपरीतं पूर्वमेतम धारयेत् ।
नवम मासमा सुखमरोपवारं घटे ।
दीपनं दापनम स्यात् पीनवक्षरस्य धामम्" ।
दर्शिमारितूर्ध्व । ९ ।

"चाटुककोषपुष्टीरम्भर्तं
घटं चयोऽस्मिन्नपक्षीरं ।
मम महमाङ्गदमदुखारं
घटा वशिष्ठ मधरं वर्णेषा ।
गुणानुमातिमतंक्रतोषणा-
धिवासभाता मधर्मं विशुचितं ।
द्राक्षेव मतमणिपीठितं
घदारं दद्यमर्मितोषणित् ।
उद्यचिन्मे ममर्थं मन्यान
घनावशिष्टाथंघटपीवर्थं ।
प्रायस्तोषादयुक्तं यथा
यथा घटेशाधिकर्माधिवास चि" ॥

घटोर्मे वर्णे इस्मधिपेच । धर्मं वदरं । घटे
तावदं । भङ्ग भक् । ममपुरोदं । गुणाहः वर्धुः ।
चट्टादिपूर्वे । ० । दवरोपकाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ।
("चमत्र घवनोबक पुष्करादवपूर्णं ।
सुदृढ़चक सा समक नामा घोषर्य स्थितं ।
धरित्र्यवलान्मध्य बहुर्मं धंमकाके ।
चक्रीपदध्ययं घटं पोवतारोपचर्यम् ।
तारल घोषम यथाकू गुरवं मठी ।
घरवं धाम्न घर्ष मम घटपदं ।
इदं मनमानमवं मधुपा मर्दीचता ।
गुणा । मम पूणा । हारं चेदं घघडे ।
सोपुमर घ । मठा मात्रा । पीवदे ।
धातुमान च । वारि पेपांतुमधुक ।
इति धारी विपर्यासविधिका । ।
"चम ? च ? यात्रो गुणा मधुधारणा ।
म पिवनमापद पूर्वघातास्वदिन च ।
पुखांध चमत्रो मधुपार्दितं स्थितं ।
चाम्बधदशमोसीदविमधुबद्धवपनं ।
घोष घटो । घा पुरवधवापमं ।
पनी धाविसर्वितधोषवाघापी प्रभवापक ।

घटैवमधिवास्वेदे घमार घरवयाम ।
घटुघोहोषवान् घटुमणिवादेयमपभवान् ।
मारधी मरिचामाली सापाववारवादिम ।
पीवर्षं गुडं घीरं घर्मादीघवमायं ।
दक्षि घलीदवे स्थित्वे विरेच घनं घवे ।
कुर्याद्बुधाशुधानि पूर्वेष मनोहरे" ।
इति घटपोधाकार्याधिकम । घटियाववहर्ष चि-
किलावार । । इत्यत ।
"घोषो इसम् घम च विपविषर्थं राय
पद्मामेव इति घातवने प्रमाई ।
घटोऽर्थयर्मनर्ध सिमवो विचारं,
घट्टोषधापमिव घघर्षं घरन्ति ।
घटबुधीतमुखं विरवाममम्भं,
समायमदे घमधि स्थितुमदोषधे तु ।
घटाघपोमरत्ना घुमचित्वा च,
मूर्च्छा घवत् घमति विवरके घदीव ।
घटघुमघवघरवावकम,
घेघावदे मधुरमाअमधीच तु ।
घर्माग्रदे घटघिघवपा घट्टनि
घवमत्ताव घुरते मधुरीमचि ।
घंपाशघोषघावियुक्तेवस्तु,
विवाक्तुनो घरधि कोऽमुचिरर्मगाव" ॥
चिकित्सा यथा,—
"पाते यथाव घघर्मं घरनाक् विरेच,
घोषी सदर्पिवरपोवधिनेव पूर्व ।
प्रक्षात्मिपुरमपाकस्यवैरकामीं
दापदनिरुद्धरवनोवनमाचरयो ।
विचे गुडाम्बुमधरेकमं प्रकर्ष,
घेघा घघेमरविभ्रामपूर्णविरिक्ता ।
विमाम्बुसाविवचा घमभेदुधान
घातपुमामुमपुना तु करीयाव धाम् ।
पूर्वे घदुबुमवयादिमने घरीव
घर्मेव घर्मबुमेघुघनेव ।
माघावडोघविडोघकदोदधिम-
घूर्णविधावदरामघघेघवके ।
घीम घानूघवदूघधेव चिरे
घरं घनिर् दुराविकुचवं घवास्त् ।
मुखा घथा विवपुवं दधनीयाव,
मातचि घुघवव विरियनीच चिरा ।
मुखेऽदिव विरवधुमधु घवेत,
घाममधामधिरियां दधनीय पुष्पा ।
मनुचिमघदमधाव नवायुगघमां,
मूर्धे घवव मरित्वजा विवाधिरता ।
घदाव चलि घनूरो विवदम घेवाय,
घुभागधिनवरवम्भधुदरावधाव ।
घावाव घरेवाविवाव् विरियांव घवाव,
घावापि घूघवचदाइरावघोपाव् ।
घदाघाव विविवाव् विरिचा घवारे
घेडीव वानि घधुववमर द्ववानि ।
घावावयं विविपरव विरेचम,
पूर्णाघुघदि विरचम विरेचय चि ।
घोद्धूपवर्ति इव प्रेविधमावर्ति,

पूर्वाञ्छावि घधनूचविमिमिपावि ।
पुत्रासुपानि विमरैघुभायापाव
मम्बावि विमवघुवानि च नेत्रापि ।
कुमारिदाम्मदघर्षपाघुविबे,
चावेवेमपुवेवेविदेव वेवे ।
घुघावर्द्धेदुध्येव दधावमादिवे,
चारदावैव मधुभावमुषवमे ।
घावैवदर घवदावचे विचित्त,
घापि ममे अवयुवि प्रदमाव घदा ।
इत्थाविवावमममोवचदेऽप्यरषो
भावात् ममाव विवरैत् मम प्रवचवात् ।
घर्षेण घामवचिवेव दुमर्दवार
दीदाधिको घविधिरैदुमावेवे ।
देवं घवे ममवि पोवनम घर्वं,
घदघत् पिवं घदुघपेवमपोवदे तु ॥ ॥
घवावी घवी गुदो घघीदापेव घावयेत् ।
घमीरव घवैरापि पामवचं घथ वा ।
मातुघुरवा मोचेव घघा मवाराषेघुका ।
घघापिदोष घर्माघात् अवचवायारवेत् ।
देववं घावविवं घवावं घवायवं ।
मावचावचं दद् घम घावरैव दुघेघ वा ।
घर्मादोषकदूघावीममवार्यं दुरावर्य ।
घोऽयं विपारवघातु घेवघी घरिवं घघा ।
घवापिविघवा । । इति वैघवरोवचार
घवार ।)

घस च, भक्षे । (भ्वादि परस्मै सेट् ।) घसौ ।
इति कविकल्पद्रुमः । घवघाघ मवधि घवा-
मेवमिमिवघनिमे विमावचा घघर्म । घेव च
घर्ववधि घर्मंवधि इदं घवम । इति दुर्गादासः
घर्मः, पुं, (घर्म + धर्मादि अच् गुणः ।) घर्मः ।
इमाः घार्म । घाटिका । इति मेदिनी । घविघव
इति शब्दरत्नावली । घवधाषा । इति एघा-
दिमाका । घघवघा पविघाता । इति ज्योतिषं ।
घवविधेघ । घघवत् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
घीररक २ इघी ३ प्रघाघ ४ घीरकालक
५ विघीर ६ घीरी ७ घर्माङ्कु ८ घीरघाघक
९ घमघा १० घीरपर्णी ११ विघीरका १२
घराघघा १३ घर्षाङ्क १४ घावघोघक १५ घुघ-
घघ १६ घुघघघ १७ । इति राजनिर्घण्टः ।
घघुवा १८ घावघोषा १९ घघघरा २० घवाद
२१ घमघर्म २२ । इघघार । । घम घोमा-
धेघधीघा । घवर्व १ राघाप २ घघारघ ३
घघवरी ४ । । घम घाघवमधीघा । विघोघ
१ घराघघी २ घविघा ३ घाविवाघिघा ४
विवर्धमिघा ५ घघ ६ । इति रत्नमाला ।
घघा घुघा । घटुर्म । उघर्म । घविघाविर्म ।
घावघोषघाघ घुघविमिवविमघ । इति राज-
निघण्टः । घघघोषघाविम । घोघघघव । घम
घोरघुघा । विविघोघवघाविर्म । घुघाघ
उदरघोघव विवघाविमघ । इति राजवल्लभः ।
घघा घघाँघुघा ।
"घघार्घो घघघा घावघघारो घघघोऽपि च ।

श्वेतपुष्पः सदापुष्पः स चालार्कः प्रतापसः ॥
रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्णो विकीरणः ।
रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्फोतः प्रकीर्त्तितः ॥
अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषव्रणान् ।
निहन्ति शोथगुल्मार्शःश्लेष्मोदरशकृत्कृमीन् ॥
शुक्लार्ककुसुमं वृष्यं लघु दीपनपाचनम् ।
अरोचकप्रसेकार्शः कासश्वासनिवारणम् ॥
रक्तार्कपुष्पं मधुरं सतिक्तं
कुष्ठक्रिमिघ्नं कफनाशनञ्च ।
अर्शो विषं हन्ति च रक्तपित्तं
संग्राहि गुल्मे श्वयथौ हितं तत् ॥
क्षीरमर्कस्य तिक्तोष्णं स्निग्धं सलवणं लघु ।
कुष्ठगुल्मोदरहरं श्रेष्ठमेतद्विरेचनम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ निर्यासविशेषः । आरक
इति आरबीभाषा । तस्य विधिर्यथा,—
"द्रव्यकल्पः पञ्चधा स्यात् कल्कचूर्णं रसस्तथा ।
तैलमर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ॥
पृथक् द्वन्द्वे सन्निपाते सङ्करेऽसाध्यरोगिणि ।
क्रमादेते प्रयोक्तव्या अन्यथा नु विनाशकाः ॥
आद्ये गुणा गुणाः सर्व्वे द्वितीयश्च ततो लघुः ।
तृतीयं शीघ्रकारि स्यात् चतुर्थं नातिदोषकृत् ॥
पञ्चमं दोषरहितं गुणसद्यःप्रकाशकम् ।
पञ्चमस्य तु सामर्थ्यं स्वयं पञ्चाननोऽब्रवीत् ।
वर्णनन्तु सहस्राणि कथ्यतेऽहर्निशं मया ।
सम्पूर्णो नैव जायेत कल्पोऽर्कस्य दशानन ॥ * ॥
पुवारे पुरुषर्च्चे च दिवार्को यस्तु निर्म्मितः ॥
रमणीषु प्रदातव्यो विलोमात् पुंसु योजयेत् ॥
लोहचूर्णं गैरिकञ्च खटिका भस्ममृत्तिका ।
मृत्तिकास्थिभवं चूर्णं काच कौकसजं रजः ॥
एतानि समभागानि सर्व्वतुल्या च मृत्तिका ।
आनीया पञ्चमूत्रे खराश्वमहिषोद्भवे ॥
गजाजसम्भवाभ्याञ्च घटितं तद्विशोषयेत् ।
यथा गन्धविनाशः स्यात् तथा समर्दयेत्ततः ॥
लघुहस्तः कुलालोऽस्य कुर्य्याद्यन्त्रं सुनिर्म्मलम् ।
यथेष्टा स्थालिका कुर्य्यात् अङ्गुलप्रान्तसारिकाम् ॥
पृथुबुध्नोदराकारा द्व्यङ्गुलोत्सेधवर्त्मनी ।
सारिकान्ते तु परिधिं अङ्गुलोत्सेधशोभिताम् ॥
विनिर्माणाय सार्य्यन्ते यथा शिल्पविनिर्म्मिता ।
छिद्रं कृत्वा नलं दद्याद्गजशुण्डसमं बुधः ॥
सारिकापरिधेरन्तस्तस्य कुर्य्यात् पिधानकम् ।
अर्द्धनिम्नफलसमं परिधिं तस्य चान्ततः ॥
वेदाङ्गुलं मस्तकोर्द्ध्वं कार्य्यं तोयस्य धारणे ।
समर्थां तत्र नलिकां कुर्य्यात्तोयविमोचनीम् ॥
तस्यैवान्तरतो लेप्या शीर्णास्थि मृत्तिकाम्बुना ।
अथवा श्वेतकाचं तु सर्व्वदोषापनुत्तये ॥ * ॥
अथ वक्ष्ये नु शीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये ।
शिलाजतुस्थले कुर्य्यात् दीर्घगर्त्तं मनोहरम् ॥
निक्षिपेत्तत्र नानास्थिसञ्चयं विषमुत्पदाम् ।
सर्जिक्षारं महाक्षारं मृतक्षारं लवणानि च ॥
गन्धकोत्पन्नजं क्षेप्यं नानामूत्राणि तत्र वै ।
एवं कृत्वा मासषट्कं दद्यात् पाषाणमृत्तिकाम् ॥
कण्ठास्थ्यूर्द्ध्वं तदूर्द्ध्वन्तु कुर्य्याद्गर्तेष्टिकां शुभाम् ।
त्रिवर्षाज्जायते सर्व्वमेकीभूतं दृषत्समम् ॥
ततो निष्काश्य तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्ममेत् ।
प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचयेदन्नदूषणम् ॥
महाविषस्य संयोगात्तस्य भङ्गः प्रजायते ।
सूचीविषादिसंयोगात् यत्र स्फोटा भवन्ति च ॥
तत्र क्षिप्तं क्षुद्रविषं पात्रं क्षणं प्रजायते ।
एवं ज्ञात्वा तत्र दद्यान्न कदाचिद्विषादिकम् ॥
विषादीनामर्कसिद्ध्यै कुर्य्यात् पात्रन्तु लोहजम् ।
स्वर्णजं रौप्यजं वापि कुर्य्यात् पात्रमकल्मषम् ॥
अथवा ताम्रजं कुर्य्यादन्तर्व्वङ्गविलेपितम् ।
पात्रन्तु बुद्ध्वा कुर्व्वीत कषायो न भवेद्रसः ॥
द्रव्यान्तरस्य संयोगादर्कं तैलञ्च गर्भतः ।
सर्व्वेषां निःसरत्येव पाषाणस्यापि किं पुनः ॥
अनयार्कस्तथा तैलं गन्धतालादिसम्भवम् ।
वेधकं सर्व्वधातूनां देहस्यापि च खिद्रिदम् ॥
यस्तैलकरणे दक्षश्चार्कानि सारणे क्षमः ।
तत्तत्सेवाकरो नित्यं स रोगैर्नैव बाध्यते ॥ * ॥
कुत्सितार्कस्तु यामेन द्वियामाभ्यान्तु मध्यमः ।
त्रिभिर्यामैर्भवेच्छ्रेष्ठः स एवार्कस्तु खिद्रिदः ॥
द्रव्यादधिकसौगन्ध्यं यस्मिन्नर्के प्रदृश्यते ।
शीर्णास्थिपात्रसङ्गुप्तो द्रव्यवर्णः प्रदृश्यते ॥
शङ्खकुन्देन्दुधवलोऽन्यथा पात्रान्तरे स्थितः ।
जिह्वोपरिगतं स्वादं दद्याद्द्रव्यभवन्तु यः ॥
तमेवार्कं विजानीयादन्यश्च ज्ञेयं रसादिवत् ।
कृत्वा सुगन्धं दुर्गन्धमर्कं पुष्पादिभिः सुधीः ॥
गुणार्थं पश्चात् सेवेत ह्यन्यथापगुणो भवेत् ।
दुर्गन्धं भक्षयेदर्कं यदि मोहात् कथञ्चन ॥
तदास्य जायते ग्लानिर्व्वान्तिरालस्यकं व्यथा ।
तद्दोषस्य विनाशाय कुर्य्याद्वान्तिमतन्द्रितः ॥
दीपोद्भमप्रसूनानां पिबेदर्कं पलं जनः ।
धम्मेल्यर्कं पलं वापि शीतार्त्तो मालतीभवम् ॥ * ॥
अर्कनिष्काशनार्थाय क्रमाज्ज्ञेया षडग्नयः ।
धूमाग्निश्चैव दीपाग्निर्मन्दाग्निर्मध्यमस्तथा ॥
खराग्निश्च भडाग्निश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
विज्वालो यो धमशिखो धूमाग्निः स उदाहृतः ॥
ससारमतिशुष्कं यत् मुष्टिमध्ये समेष्यति ।
तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम् ॥
द्वाभ्यां तस्य चतुर्थाभ्यां योऽग्निर्दीपाग्निरुच्यते ।
चतुरंशेन तेनैव मन्दाग्निः परिकीर्त्तितः ॥
अर्द्धीकृताभ्यां द्वाभ्यान्तु मध्यमाग्निरुदाहृतः ।
अर्द्धैकैः पञ्चभिः प्रोक्तः खराग्निः सर्व्वकर्म्मसु ॥
मस्तकावधिपात्रस्य चतुर्दिक्षु क्रमेण च ।
प्रसरन्ति यदा ज्वाला स भडाग्निरुदीरितः ॥
सार्द्धयामश्च यामश्च याममेकं मुहूर्त्तकम् ।
मुहूर्त्तमात्रमित्येवमर्कार्थं वह्नयः स्मृताः ॥ * ॥
शीर्णास्थिपात्रे मृत्तीयादर्कं वा काचसम्भवे ।
पाषाणसम्भवे पात्रे कास्यजेऽथ हिमस्थले ॥
पिबेदर्कं सनिर्व्वापं पीत्वा ताम्बूलभक्षणम् ।
कुर्य्यादनुक्तताम्बूले लवङ्गं भक्षयेत्ततः ॥
मर्दनादिषु सर्व्वत्र द्रव्यतैलं प्रयोजयेत् ।
अर्कं एव प्रयोक्तव्यो भक्षणे न तु मर्दने ॥
ये ये द्रव्यगुणाः प्रोक्ताः सर्व्वे तेऽर्कसमाश्रिताः ।
देवेतार्कं प्रिये तस्माद्दाता परमधार्म्मिकः ॥
स्वस्थेऽपि वा रोगिणे वा याच्यतेऽर्कस्तु येन वा ।
ज्ञात्वा तल्लक्षणं दद्यादन्यथा ब्रह्महा भवेत् ॥ * ॥
वर्णस्वराणां प्रमितिं दूतोक्तस्य तु कारयेत् ।
शरैर्युक्ता विगुणिता त्रिभिर्भागं समाहरेत् ॥
एकशेषे गुणः शीघ्रं द्विशेषे वर्द्धते गदः ।
त्रिशेषे मरणं वाच्यं स्वार्थं वाचयते यदि ॥
अर्कं तदेतत् विज्ञाय दद्यादर्कं न चान्यथा ।
गदिना तु यदा दूतः प्रेषितश्चेद्विचार्य्यते ॥
नपुंसकान्त्यैरूणास्तु स्वरा एकादश प्रिये ।
वर्णास्त्रयस्त्रिंशत्का लेख्याः कठवाधाश्च तत्तथे ॥
एकादशसु कोष्ठेषु क्रमादङ्कान् प्रविन्यसेत् ।
रसाब्धयो द्वग वेदाः पर्व्वता ऋतवः कृताः ॥
वह्नयः पृथिवी शून्यं चन्द्रमा इति च क्रमात् ।
विधाय जीवं दूतस्य नामाक्षरयोजनम् ॥
एवमेवातुरे कृत्वा द्वयोरष्टावशेषितम् ।
कृत्वाङ्कयोगं गदिनोऽधिके शेषे शुभं भवेत् ॥
समशेषे दीर्घरोगः न्यूनशेषे च तन्मृतिः ।
एतद्विचार्य्य दातव्यमन्यदप्यौषधं बुधैः ॥
अन्नदयन्तु योऽज्ञात्वा दद्यादर्कं विमोहितः ।
जायते त्वयशस्तस्य यथा मम मृते सति" ॥
इति श्रीजगन्नाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रविधि-
शतकं प्रथमम् ॥ * ॥
"अथात्र सम्प्रवक्ष्यामि निर्गमोऽर्कस्य भामिनि ।
पञ्चप्रकारद्रव्यस्य कुर्य्यान्निष्काशनं भिषक् ॥
अत्यन्तकठिनं चाद्यं कठिनञ्च द्वितीयकम् ।
आर्द्रं तृतीयमुद्दिष्टं चतुर्थं बुक्कजं भवेत् ॥
पञ्चमञ्च द्रवद्रव्यं तेषां विधिरथोच्यते ॥ * ॥
रसवच्चूर्णयेत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु यत् ॥
द्विगुणे निःक्षिपेत्तोये छायायां स्थापयेच्च तत् ।
यावच्छुष्कं भवेत्तोयं द्रव्यञ्च शिथिलं यथा ॥
ततः पुनः क्षिपेत्तोयं पूर्व्वद्रव्यसमं भिषक् ।
कृत्वाष्टप्रहरं तत्तु सूर्य्यचन्द्रकरैरलम् ॥
सम्पूज्य गणपतिं सूर्य्यं भैरवं कुलदेवताम् ।
निःक्षिपेदर्कयन्त्रे तत् क्षिप्रास्यार्कं समाहरेत् ॥
वर्षाधिकन्तु यत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु तत् ।
चन्दनादीनि सर्व्वाणि अत्यन्तकठिनानि च ॥
कीटैर्भुक्तं घुणैर्युक्तं यच्च गन्धविवर्ज्जितम् ।
रहितःस्वरसेनापि नार्ककर्म्मणि योजयेत् ॥
यथार्केऽसस्थितं द्रव्यं कुर्य्याद्धीकृत्तथा वपुः ।
अर्के तस्यभैषज्यं तस्मात् संयोजयेत् प्रिये ॥ * ॥
यवान्यजाजीत्रिकटुभूनिम्बादिकमौषधम् ।
ज्ञेयं तत् कठिनं द्रव्यं तदर्कस्य विधिं शृणु ॥
द्विगुणं निःक्षिपेत्तोयं द्रव्ये तु कठिने मते ।
अष्टप्रहरिकं तच्च कुर्य्यात् पर्य्यायमेककम् ॥
रक्षेत् द्रव्यं द्विगुणितं दृष्ट्वा देशे तु कौतुकम् ।
पश्चात् दत्त्वार्कयन्त्रे तत् अर्कं निष्काशयेच्छनैः ॥ * ॥
आर्द्रद्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
सदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ॥
वास्तूकं सार्षपं शाकं निर्गुण्डीरण्डमार्षकम् ।
धत्तूराद्यमिदं सर्व्वमार्द्रं सरसमुच्यते ॥
एषां नालानि चूर्णयित्वा विशाय निःक्षिपेज्जलम् ।

पूर्वमुखो संस्थाप्य मार्गोऽर्थो पितृदोषमे ।
नवधान्यं पर्वाणि पुष्पयोनिं विन्यसेत् ।
रक्षाम् स्थलीमध्यस्थां वर्णोऽस्मिन् मन्त्रेण तत् ।
षडाम्नायधरीसापमार्गमष्टम् नीरजं ।
सिंहासनं निधिपेषोर्व नव वर्णे च धारयेत् ।
ततो त्रिकालयेदर्च्य समस्यापित्योदरम् ।
पद्ममध्ये दिक्षा मोक्षं मधु नीरजमिति क्रमात् ।
बालवायवयेकस्योरिक्ष्यायामु नीरजया ।
कल्पानि वेदा चलाय निधिपेद् दक्षिणे गते ।
दिव्यवच निम्बाद्य शोभादीन्य जुहुयेत् ।
यथा न पुष्पं पुर्वे दशकोणे रजाय ।
निम्बाद्येषेण वाय च तु नीरजार्पणं च ।
दुर्भिक्षार्थमधीरिष्वाय कुष्माण्ड मर्योपचिका ।
मध्ये चतुर्भुजे रचनात् वर्णे विनिवेशयेत् ।
धारणमस्थिकस्य स्यात् ततो यथे विनिर्मिणेत् ।
द्वारादीनपूर्वक्रिया यद्धामवत्पुन ।
तत्र सर्वं यथाविधि धनदार्थे विनिर्देशेत् ।
सर्वोऽत्र च नामाणां नामा मधुवाधिका ।
चतुरान्याय सुकिसरर्थी योगेन वर्णिते ।
कालोत्सारिपार्वणी नामाणा सार्वभाविनी ।
क्रमा भक्तानि कर्माणि कर्तव्यं मदायदेत् ।
दधमुखम् च मुदौ वर्णिकायत्र वेष्टनं ।
रक्षा विसर्जयेत् सर्वं मन्त्रविधानं मर्वं ।
विद्या तत्रस्थ सर्वं वामार्द्धेणैवस्था भवेत् ।
ततो यथा तु तत्पुरा सर्वासर्वगुणं ।
सविशेषयानामु नीरजसर्वमाददेत् ।
पुष्पाणां शोभार्थं सर्वं प्रत्येकं रामयेत् ।
स्वयानयकारीणि निधिकारीणि वादि च ।
शोभासुमोदस्य नादि वस्त्राणि प्राप्यते ।
वस्त्राणि परशु सर्व रक्षा कलायतेत् ।
वेदानामय मातृकार्योक्तम उच्यते ।
समस्थाप्य क्षेत्रानां मोक्षते कापस्थया ।
विप्रादीनि रिषिधानि वेदान्तो च विशते ।
वहवमहदर्धा मालविर्मायीनिवरः ।
सुमावस्थानि वेदनानि नमस्करेत् ।
कुम्भ सहि दश वले श्रौते बैरे च सर्पिणि ।
सूक्ष्मानि देवदोर्घ च कर्मेवादिविधायकं ।
कामनायायवस्त्र सर्वं वस्तुम्बुर्य ।
विभ्रारदेद् सर्वयादे नवरक्ष यावता ।
वयसा कामदं नव दक्षमु नवनीर्थं ।
नवराशौ नवयोषा मधुद्विक्ष्य सर्वि ।
मोहमध्ये तु कुम्भस तथा मध्ये विन्यसेत् ।
देवता बद्ध निक्षाय बन्ध एकसमविर्थं ।
बन्ध दत्वा प्रसवं वेदाक्षार्थीविसदन ।
मया काय कारविस्य सर्वेर्मते प्रपूरयेत् ।
वाष्पार्थ तमर्थ पूर्व नासौ दधाद्योमुखी ।
जपा सार्धसंबा वर्षो मास वेदे धनिकमेद् ।
पूर्वमिन्दो मरिचकं कुर्याद् नुविकमार्थ ।
कर्णोपाय का त्वं पूर्णधान्य सम्भवा ।
कृताम्बला निजमासेविका दाधिका क्रमा ।
न भार्या धनिकामां पदामुनथं पुना पुना ।
अथ स्वाधासन तथा पूर्वमन्त्रा भवेत् ।

तथा पुनः पुनः वाचो भावये अमवासरं ।
कामाति दीपको प्रयो मरीचकवितीयकं ।
सर्वमध्ये प्रयोगेन अग्नावाम्भवायना ।
वर्णावास्तु प्रस्तावना वे भवमार्गमवाय ।
कर्मेण दशयोर्मेषु मधिकाधारिवाचना ।
मधिकावाचना धर्म निर्माल्य सर्वांगस्य च ।
क्षमामुप करस्य मधिकामादरिवर्षं ।
वर्णेव विसर्जयेत् सम्पादिकमायका ।
सर्वेषु कपरोमेषु महामांसादिवावनं ।
वन्दनं कपोतरं कर्पूरो अभयाकृती ।
रचावर्पूरजोड्वा कदीचि वन्यनाय ।
महामायी सर्व तथो कर्षु करर्ष रता ।
विकाशा प्रभावाकाश कम मांसादिका वसी ।
सावधेता वशाहेन विरोधाहेन पार्थयं ।
प्रपत्ति मधा पूपेन कदम्बविवाचना ।
वधाहभावाचात् मावमतिमहमध्ये ।
चतुरर्थं बन्धन पदामायी च वारुणी ।
विपाशा सर्वांक वारजकरेन विराजवं ।
कस्तूरिं तु विभावे स्यात् कुमकुम सर्व सर्वं ।
कर्पूरो अवयानिक रक्षमायी प्रकीर्तितौ ।
रस दशाङ्गूपत यजमानि सर्वा परेत् ।
सम्प्रवक्ष्यामि वारीणा निर्मोविकार्थं प्रभु ।
उत्तमाधमाविर्भावं वत्स तत्समत्त्रे विनिर्दिशेत् ।
सर्वावयवसमवायसमेत्स्तम्भिरं विरले कवि ।
कपालिनामायवसमं कुर्यात्सवाथमादर्थ ।
सोवर्णमीक्ष्येऽशेषं पूर्वापर वेदेऽपि वा ।
विस्तारादिवादं बहु रचोर्षं ध्यायेत् सुधी ।
परिमाणाधिकाशोभे कार्य सर्वांगवेष्टनं ।
उच्चोदयेन कर्त्तव्य सर्वाणि शाकेऽस्य ।
कपूरकपीतदीर्थी कपोते पद्मरीरपि ।
कपोऽलङ्कारेण पद्मरेव च मधुना ।
पूर्वं क्रमा कामसार्यं स्थापयेत् प्रयताकते ।
ततो विभागदेवस्य नामादिकविधानमिर्थ ।
कमार्थय सुमध्य वक्ता मोर्षिको वरः ।
को भवादि दशोधस्य कर्णेऽवणमिति पुनः ।
दवका सर्व दशायां स कार्यस्य दर्शका ।
मया सर्वे सर्वनिक माय सव च मायर्वं ।
अत्र मोक्ष विरमाये मम विनु नीर्षिकं प्रमो ।
नीता वाद मधुहा का सुधा देवैर्मवा मुखं ।
न पृष्ठ तम देवेन विरत्नेन वदोनार्थं ।
अतः प्रवक्ष्ये निरिक्षो वास्य मां वद कोऽधवीत् ।
तत्र मदा समर्थं हि देवादमस्येव च ।
विनये वामेष्ठ सुम्या सुमाशोऽधिकरोषणं ।
संप्रवक्ष्यामि सांशार्थं समाधानं कवेन च ।
प्रधान्या विभागीनां कथये कि सुखं भवेत् ।
मांसम् विविधं वेदं मधुर्थं वर्षितं सर्वं ।
वेदार्थं यथा मोक्ष सम्पत्तिमात्रवेषमे ।
बहुधं बहुवेधार्थं कमारिदाहवर्षं यदा ।
कूपकस्योदधे यदिन् दत्र तद् कामवेष्यते ।
कर्पूरमात्रकस्मेव सविनोद च निर्मिमेत् ।
दशविधारकर्मार्थं सदाये यदा विदेत् ।
कामीकर्षं कवाढ कविता नामविस्तरं ।

मरिचं सरावाविच विद्रुमवाकर्ण मितं ।
कार्षं दशविभाजकमथ निम्बाकवेष्टना ।
मावसेवी सदाकायुः तथाद्यदेह मिले ।
दहनावस्य कर्पूराणि सपूर्वेण प्रकल्पयेत् ।
रचाय गुरवौ नव वक्ष्ये मोक्षया दिक्षा ।
साम्बेयादनादेन विचार्यं मोक्षदायिका ।
सावयेत् सावरादि परिरक्षणं दुर्लभं ।
पूर्णमावस्य कर्माणि कुर्यादविकृति च ।
मारयेत् सहस्रेण साधयेत् रक्षा इव ।
अवधारादि सर्वं परेत् पूर्णवदे दि ।
तदूत्वा वत्समये तु दद्यात् पूर्णवदेवं ।
अधिकारं वस्तारं मेलवारच सह ।
शीलामचारकं नीरवारं बद्धवं तथा ।
सर्वदेवस्कन्धायाधारस्य गुरवी तथा ।
चामासार्थं बाद धनार्थं वसाधि च ।
कामार्थसेवक वैकल्प दुर्बले ।
पितृं मधुपर्कनाम यदृषि यीतर्थं सर्वे ।
क्रमा वर्णमपि चेवल विस्फुमीवेत मावयेत् ।
कपालिविधायादि कामपुष्पा विनिविषेत् ।
मकारविन्दुसर्वे सर्वसामाहिष्य तत् ।
पवनवायुषविरीण नवे पूर्वा निवेदयेत् ।
सम्यक्करमायुधा कविरधि वदादिधि ।
तथारूपे भूमिका मोक्षा दीर्घमेव मनोहरा ।
मा भूमिका तत्र म्याया वेदवेष वर्णान्मर्षं ।
मधुपूर्णं कथा न स्यात् तथा वारकूमिका ।
मलहा कलशो देवा वामं वामच षड् च ।
वर्णेन प्रभारेण धारावांशी वक्षुद्भवा ।
रचारकीर्ति मांसादि वद्धमानादिवास्थादि ।
सर्वाणि विशेषते वद्धपात्रे न कंकण ।
मारारवायवकवत्समुच्चयनिर्दिशम ।
सुमनसमादिका सर्वे वाविमु मधुना वाया ।
मध्ये देविकायाधाय मध्याङ्ग कृतविकमाद ।
वृषे कठिनमापाया का दक्षिणो कमावरिका ।
समकुम्भीरवस्थापयि कुमभा वर्णोराक ।
मोक्षा मोक्षावृक्षायायात कर्मांशा प्रतीषिताम ।
धान्यादिसमको योऽर्धकमधं वरिवीषितं ।
तथा मेदाम् प्रवक्ष्यामि सविनं तद् बद्धयरेत् ।
बदावमाविदर्पणमयम प्रयोजयेत् ।
पूर्वोक्तपूर्वपञ्चपूर्णस्य समवार्थं ।
मतु तम मम देवविजे देवोऽञ्चकल ।
कुमोदचन्द्रमुशौ कुमेर कवचीश्री ।
नीरीवस्तु कवे रात्रौ कवचे कवचीकरौ ।
सोम्बीदर्थ कामीरे मावरे अम्बायरं ।
वारवामस्तु मोमूकेऽपि कार्यकशीव ।
यामार्थं मानिपूर्यादिरोदयादिके भवेत् ।
अश्वातीसादिवायामी पालूकवरूपी ।
करस्वराव्याति वार्षिविवर्णनं ।
वस्तूमयवारीव वयवयवादि च ।
यशोहत शम्बोर्धो वक्त्रमूलमपिधेिये ।
यदीवयामुखशिवो योऽसकत् कादरिवर्त ।
वारिवदमुनायेन सर्वत्र कुशादिषां ।
शार्विचिवविधाधिरिश्वी योऽन्यो हस तु वा ।

पुनर्नवाशिवापिष्टैर्विधिना वारुणी सुता ।
इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः ।
आमैस्तैरेव यः सिद्धः स च शीतरसः स्मृतः ॥
पर्य्यायावाभ्यसेन्मद्यं तामसं राक्षसप्रियम् ।
नवकृत्वाभ्यासतस्तु तदूर्द्ध्वं सात्त्विकं भवेत् ॥
सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् ।
तामसे निन्द्यकर्म्माणि निद्राञ्च मदिरा हरेत् ॥
भङ्गादिमत्तदप्याशा यवानीपादयोगतः ।
अर्कं निष्काशयेद्धीमान् बोधकः स्यान्मदस्य सः ॥
धुस्तूरादिकबीजानि तक्रे पयसि निक्षिपेत् ।
कण्ठशोषविबन्धादिरहितोऽर्को भवेत् सखि" ॥
इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रशतकं
द्वितीयं ॥ २ ॥
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि केवलार्कगणान् प्रिये ।
हरीतक्याः शूलकृच्छ्रामजानाहनाशनः ॥
विभीतकस्य तृट्छर्द्दिकफकासविनाशनः ।
आमलस्य त्रिदोषास्रपित्तमेहान् विनाशयेत् ॥
पिप्पल्याः श्वासकासामवातार्शोज्वरशूलहृत् ।
मरीचस्य कृमीन् श्वासं हरेत् सर्व्वान् गदानपि ॥
ग्रन्थिकस्य शोथगुल्मकफवातोदरापहः ।
चव्यार्कोऽत्यन्तरुचिकृत् विशेषाद्गुदजापहः ॥
अर्कस्तु गजपिप्पल्या वातश्लेष्माग्निमान्द्यनुत् ।
चित्रकस्याग्निकृत् कासग्रहणीकृमिशोषहा ॥
यवान्याः पाचनो रुच्यो दीपनः गुल्मशूलहृत् ।
अजमोदोद्भवो वातकफहा वस्तिशोधनः ॥
पारसीकयवान्यास्तु ग्राही पाचनमादनः ।
जीरकस्य तु संग्राही गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥
कृष्णजीरस्य चक्षुष्यो गुल्मच्छर्द्यतिसारजित् ।
कारव्या बलकृत् ह्यर्को ज्वरघ्नः पाचनः सरः ॥
धान्यार्कस्य तृषादाहवमिश्वासत्रिदोषहृत् ।
शोथज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगहृत् ॥
मिश्रेयाया वह्निमान्द्ययोनिशूलकृमीन् हरेत् ।
ज्वालामरीचकस्यापस्मारभूतत्रिदोषहृत् ॥
मेथिकायाः श्लेष्मवातज्वरामकफनाशनः ।
वनमेथ्याः सर्व्वरोगान् हरेत् कुञ्जरवाजिनाम् ॥
चन्द्रशूरस्य हिक्कासृग्वातघ्नः पुष्टिवर्द्धनः ।
हिङ्गुनः पाचनो रुच्यः कृमिशूलोदरापहः ॥
वचाया वह्निवमिकृत् विबन्धाध्मानशूलहृत् ।
पारसीकवचायास्तु भूतोन्मादबलं हरेत् ॥
कुलिञ्जनस्य स्वरकृत् हृत्कण्ठमुखशोधनः ।
स्थूलग्रन्थिभवस्यार्को विशेषात् कफकासनुत् ॥
द्वीपान्तरवचायास्तु हरेत्फूक फिरङ्गक ।
हपुषाया हरेत् शोथं विषं मोहञ्च दारुणम् ॥
हपुषायाः समीरार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृत् ।
विडङ्गस्योदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥
तुम्बुरोर्गुल्मशूलाश्वासकासशोथकृमीन् हरेत् ।
वंशरोचनशस्तृष्णाक्षयकासज्वरान् हरेत् ॥
समुद्रफेनजः शीतो लेखनः कफहृत् सरः ।
क्षीरकोत्थः शुक्रकफबलकृच्छीतलः समः ॥
ऋषभः पित्तदाहास्रकासवातक्षयापहः ।
महामेदोद्भवोऽर्कस्तु रुच्यस्तन्यकफावहः ॥
मधामेदोद्भवः शीतो रक्तपित्तज्वरप्रणुत् ।

काकोल्याः शुक्रलः शीतः पित्तशोषज्वरापहः ॥
क्षीरकाकोलिकाजातो वृष्यो दाहवातहा ।
ऋद्ध्या बल्यस्त्रिदोषघ्नो रक्तपित्तविनाशनः ।
वृद्ध्या गर्भप्रदः शीतः क्षतकासक्षयापहः ॥
मधुयष्ट्याः केशकरः सर्व्वः पित्तानिलास्रजित्
जलयष्ट्या विषच्छर्द्दितृष्णाग्लानिक्षयापहः ॥
कम्पिल्लस्य विरेकी स्यात् मेहानाहविकारनुत् ।
आरग्वधस्य पित्तास्रवातोदावर्त्तशूलहृत् ॥
कटुका मेहश्वासकासकृमिकुष्ठज्वरापहः ।
भूनिम्बस्य तृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत् ॥
भद्राया वातपित्तास्रकृमिवीसर्पकुष्ठनुत् ।
मदनोत्थः छर्द्दनेन चातुर्थज्वरकादिहृत् ॥
रास्नोद्भवः समीरास्रवातशूलोदरापहः ।
नागभिन्नोद्भवो भोगिलूतापाण्डुविकारहृत् ॥
माचिकाजस्तु पित्तास्रपक्वातीसारहा लघुः ।
तेजस्विन्याः श्वासकासकफहृद्वह्निदीपनः ॥
ज्योतिष्मत्या वान्तिकरो वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदः ।
कुष्ठस्य हन्ति वातास्रकासकुष्ठमरुत्कफान् ॥
पौष्करस्यारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् ।
हेमाह्वाया रेकवान्तिकरः कण्डूविनाशनः ॥
भद्र्या हरेदूर्द्ध्ववातहिक्कातृष्णाक्षयस्वरान् ।
कट्फलोत्थः श्वासकासप्रमेहार्शोऽरुचीन् हरेत् ॥
भार्ग्या हरेत् कफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ।
पाषाणभेदजो योनिरोगकृच्छ्राश्मगुल्महा ॥
धातकीजस्तृषासारविषक्रिमिविसर्पजित् ।
मञ्जिष्ठाजो विषश्लेष्मरक्तातीसारकुष्ठहा ॥
कुसुम्भजो वर्णकरो रक्तपित्तकफापहः ।
लाक्षाजः कृमिवीसर्पव्रणोरःक्षतकुष्ठहा ॥
हरिद्राया मेहशोथत्वग्दोषव्रणपाण्डुनुत् ।
आरण्यकहरिद्रायाः कुष्ठवातास्रनाशनः ॥
कर्पूरकहरिद्रायाः सर्व्वकण्डूविनाशनः ।
दार्व्या विशेषतो लेपात् नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥
रसाञ्जनोद्भवो नेत्रविकारव्रणदोषहृत् ।
वाकुच्याः कृमिविष्टम्भपाण्डुशोथकफापहः ॥
प्रपुन्नाटस्य हन्त्येव कण्डूदद्रुविषानिलान् ।
विषाजो दीप्तिकृत् पाके कफपित्तातिसारहा ॥
लोध्रजः शीतलो ग्राही चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।
उहत्मन्त्रोद्भवो नेत्रोदरातीसारशोथहृत् ॥
भल्लातकोद्भवो हन्यात् ज्वरोदरकृमिव्रणान् ।
गुडूच्या दीपनो ग्राही कासपाण्डुज्वरापहः ॥
ताम्बूल्या मुखदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहः ॥
बैल्वः श्लेष्महरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः ॥
गाम्भारीजो भ्रमतृष्णाशूलार्शोविषदाहहृत् ।
पाटल्याश्छर्द्दिशोथास्रतृट्श्लेष्मास्रपित्तदाहहा ।
अग्निमन्थोद्भवः शोथकृमिपाण्डुबलासनुत् ।
श्योनाकजस्तु गुल्मार्शःकृमिहृद्रुचिदीप्तिकृत् ॥
शालिपर्ण्याः क्षतकृमिज्वरच्छर्द्द्यतिसारहा ।
पृश्निपर्ण्या ज्वरश्वासरक्तातीसारदाहजित् ॥
वार्त्ताक्या ज्वरवैरस्यमलारोचकशूलहा ।
कण्टकार्य्या गर्भकरः पाचकः कफकासहा ॥
गोक्षुरस्याश्मरीमेहकृच्छ्रहृद्रोगवातहा ।
जीवन्त्या सारकृन्नेत्रदोषत्रितयनाशनः ॥

मुद्गपर्ण्याः शोथदाहग्रहण्यर्शोऽतिसारहृत् ।
माषपर्ण्याः शुक्रकरो वातपित्तज्वरास्रजित् ।
पञ्चाङ्गुलोद्भवः शूलशिरःपीडोदरापहः ।
स्नुकोत्थो मेहश्वासकासकुष्ठाममारुतान् ॥
मन्दारजो वातकुष्ठकण्डूव्रणविषापहः ।
अर्कार्कः शोथगुल्मार्शःश्लेष्मोदरकृमीन् हरेत् ॥
वज्रीजो लेपतो हन्याद्व्रणशोथोदरव्रणान् ।
सातलोत्थः कफानाहपित्तोदावर्त्तशोथहा ॥
लाङ्गल्या लेपतो हन्यात् शोफाश्मव्रणगर्जितः ।
करवीरोद्भवो नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहः ॥
पञ्चाङ्गोत्थस्तु विषवत् भक्षणे लेपने सुहृत् ।
धत्तूरजो हरेत् लोमयूकाकृमिविषादिकम् ॥
वासोद्भवो ज्वरच्छर्द्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ।
पर्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमतृष्णाकफज्वरान् ॥
निम्बजो भ्रमतृट्कासज्वरारुचिवमिप्रणुत् ।
महानिम्बोद्भवो गुल्ममूषिकाविषनाशनः ॥
पारिभद्रोऽनिलश्लेष्मशोथमेदःकृमिप्रणुत् ।
काञ्चनारो गण्डमालागुदभ्रंशव्रणापहः ॥
कोविदारस्तु पित्तास्रप्रदरक्षयकासहा ।
शोभाञ्जनार्को रुचिकृत् शुक्रलो ग्राहिदीपनः ॥
मधुशिग्रूद्भवो हन्यात् विद्रधिश्वयथुकृमीन् ।
शिग्रुजो विषघ्नस्यो नस्येनाक्षिशिरोरोगहृत् ॥
गिरिकर्ण्याः कुष्ठशूलशोथव्रणविषापहः ।
सिन्धुवारोद्भवो हन्ति शूलशोथाममारुतान् ॥
निर्गुण्ड्यर्को हरेज्जन्तुव्रणकुष्ठारुचीन् लघुः ।
कौटजो दीपनः शीतः कफतृष्णामकुष्ठजित् ॥
करञ्ज कफगुल्मार्शोव्रणक्रिमिविषापहः ।
पूतिकरञ्जको भेदी वातार्शःकृमिकुष्ठजित् ॥
करञ्ज्या वमिवातार्शःकृमिकुष्ठप्रमेहजित् ।
उपटार्कः केशकरो वातपित्तकफापहः ॥
गुञ्जाया हरते श्वासमुखशोषभ्रमज्वरान् ।
कपिकच्छूद्भवो रुच्यो वृष्यो वाजिकर्म्मकृत् ॥
माषरोहिण्युद्भवस्तु रुच्यो दोषत्रयापहः ।
भिक्षु कुर्य्याज्जातुपुष्टिं तत्क्षणान्मारयेज्जनान् ॥
पुस्तकान्तरे चेत्तुरिति च पाठः ॥
कण्टकार्य्या दीपनः श्लेष्मशोथोदररुजं हरेत् ।
वेतसो हरते दाहशोथार्शोयोनिरुग्व्रणान् ॥
अम्लवेतसजो ग्राही शीतो वातप्रकोपनः ॥
इक्ष्वाकार्कस्तु हरते चराचरविषं स्फुटम् ॥
अङ्कोठकस्य शूलामशोथग्रहविषापहः ।
बलार्को ग्राही वातास्रपित्तास्रक्षतनाशनः ॥
अतिपूर्व्वबलार्कस्तु मूत्रातीसारनाशनः ।
महाबलार्को हरते कृच्छ्रं वातानुलोमनः ॥
नागपूर्व्वबलार्कस्तु मूर्च्छामोहहरः परः ।
लक्ष्मणार्कन्तु सेवेत वन्ध्यापि लभते सुतम् ॥
स्वर्णवल्ल्याः शिरःपीडात्रिदोषान् हन्ति दुग्धदः
कार्पासिजः कर्णस्यः कर्णरोगान् विनाशयेत् ॥
वंशजः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित् ।
नलार्को वस्तियोन्यर्त्तिदाहपित्तविसर्पहृत् ॥
पाथ्या जयेत् ज्वरच्छर्द्दिकुष्ठातीसारहृद्रुजः ।
श्वेतरुचोद्भवो रेकी पित्तशार्शोदरापहः ॥
शरपुङ्खोद्भवः प्लीहान् गुल्मव्रणविषापहः ।

भवन्त्वमो मरण्यान्विविधाश्चश्रुकन्याविन्।
मस्थिगोऽमन्त्रवत् वौरमो धामिवर्पितिन्।
चतामार्जनवन्दितमसेरोऽधिवाचक।
चारहारसमार्जनो मातुश्मनवारक।
चोविवाकमक चीन वैवाच्चोकाविवारवेत्।
चर्विनीपरिकोवाम् ममवद्याममपिवे।
कुमारिकाया पक्वोऽधिरनविसोदवान् भवेत्।
दर्पवाक मेवाव सर्वविनामवारक।
दुर्मदाया रसाया मायी विमाजनाशन।
प्रमादिषु मावसरो वया समानमन् वरः।
चारिकाया चक्रिमान्दचारमविवाशक।
मङ्गलमय रणोऽयं वैमवच्च विरोऽधिचम्।
प्रकृत्यीवयायाव चर्म्म विचक्षणाञ्चय।
माचमको सूर्यवितिवैमीश्वरयाशन।
मूर्द्धया मोचमोमनपूज्यम्वरायक।
चायमत्वा नेमर्जितवर्पितमोवनाशन।
मायमामामवो मामी मोपामचिवकुञ्चवत्।
मायमयोऽसुरो वधात् भवकर्णिर्विमीम्।
मर्मिमाव हरेत्पूर्वमोविवोमथमिविमीन्।
भैममद्रा माचनावाचदेवपपिवमणा।
चंवनाया चम्बि सूचमरतविवमात्।
बोमचक्रमविरोधह चीरवच रचावक।
चाचाचमचा चोचोऽर्थ विचदेवामनाशन।
मावाचचचीमावोऽर्जो वचा चवमावक।
दन्तावधोऽपरोऽपेच विमरद्रोम्वावक।
मदपमीमवचोक्षो वोमिभूय मवावक।
विदुषया विचार्णमेव मनविवाचक।
संचरवा वावचोच्चो मृदविमवरवचम्।
मवातार्थो मावितीवकुञ्चविचचावित्।
सर्व्वीक्षा दोवच सर्व्वदविवोत्तरवचत्।
मवइव्या विचच्चा मादिविमवित्वर्मिता।
चमद्रया मविदोवमेवमितविवारमित्।
चचमवाया मवसूचमवित्तविवारवत्।
चचमचावधोऽर्पो मविविनच पद।
मुनिवाचाम चमद्रवो यचचच्ची विमिमवत्।
मूचमचाव चावमचाचमचामचावच।
माया मुनिमवचो मयाचानचया चचि।
मद्रमन्त्रविवा चमविद्योचमयम् दरेत्।
मोचदया मचदाचावमयोचमनुमित्।
चर्मपुजा हरेत् चोचोविचमवमिचाचम।
मन्वाचर्ण्योदिवाचा चचर्णमवाचक।
चार्य्यविद्या दुर्गविवमरोवदावक।
देवदावा मूचमचाचमचामविवित् वरः।
चनूवचो धार्मिविचो वक्रिचदचरावक।
मोविवाचा मैचवाचमचावराचक।
ममदच्चा चर्विवचर्म्मदविवारक।
चेचदवो मूचमाचार्वदीवोवविमाधिवित्।
विचाचा मविधिवहर्णकुञ्चविवचचत्।
चोद्भवरो सर्वं मर्च दचाचोर्म चर्म हरेत्।
हर्षेवाच चाचचा चचावोचाचार्विनत्"।
इति श्रीरुद्रयामले उत्तरतन्त्रे चर्म्मसंस्कारविधाने
विचार्य्य मनीषया। । चतर्व मायोच-

विचार्य्य चतुःशतम्। चमाटोमविचारमाण
मचमचच। विस्फोटचविचारमाणे चतुःशतं।
कुशरोगादिविचारमाणे चाममतम्। चार्म्मेण वा
मायमशतम्। मचर्ष्या चवमशतम्। चातु
मुचिदंशमशतम्। एवम् चर्म्म चर्म्मसंस्कारे
दावमन्त्रोपदीर्घतारे चक्ति मातृगणिना न
विविध।
("चर्म्मचीरं दधाचीरं विलतुम्बाच चन्दनः।
चरञ्चो चमसूचच वैमर्द चेचमलेंकाः"।
इति चमयाविन्नुरा।
"चर्म्मानिर्म्मचरक्षपचमायरञ्चीमपूरचार्जीदाचे-
मध्यीदमन्देवमवानेवादविधानचरचा चा
चलदचचेति"। इति चर्म्मादिवच।
"चर्म्मादिको दचो चैव चचमेदादिचाचचा।
चिमिचुक्रमचमनो चिचीचापमचीचच"।
इति सुश्रुतः।)

चर्म्मकषा, स्त्री, (चर्म्मोऽर्थविचका चाक्तोऽमुमुचो
चक्षा चा, चम्+क निपात टाप्।) चारिच
माता। इति राजनिर्घण्टः। मयूरशिखा इति
भाषा। इति राजनिर्घण्टः। (चक्षा मुचा
चारिचमचादम्दे चातचा।)

चर्म्मचटक, स्त्री, (चर्म्मेच चिचं चम्य चचीचत्
एचचा।) रत्नज्योतिः। इति राजनिर्घण्टः। (रत्न
ज्योतिःशब्देऽस्य गुणाचयो चेया।)

चर्म्मी पुं, (चर्म्मास्यास्तीति चौ चर्म्म+मन् च
चचमीचत्पुरुच।) चर्म्मीकुमारी। चिमविचि-
चमानवम्पोऽर्थ। इति हेमचन्द्रः।

चर्म्मचक्षुः, पुं, (चर्म्मस चचक्, चठीचत्पुरुषः।)
चर्म्मरोग। इति हेमचन्द्रः। वैशम्पायनः।
चायर्म्मचा। चचि। चमा। चतुस्तम्भ चचमाच
चौ। इति महाभारतम्।

चर्म्मदण्ड, पुं (चर्म्मस्य दण्ड, चठीतत्पुरुषः।)
चर्म्मयष्टि। इति त्रिकाण्डशेषः।

चर्म्मदल, पुं, (चर्म्म दलमिव चीयते चर्म्म चम
चा।) चारिचचचचा इति राजनिर्घण्टः।

चर्म्मदला स्त्री, (चर्म्म चर्म्मेव चीयते चम चक्षा
चा।) रक्तचिच्चेद। इचिर चूच इति भाषा।
तत्पर्य्याय। दलमदा २ चर्म्मसूचा ३ चिवाचदा ४।
इति रत्नमाला।

चर्म्मदण्ड, पुं, (चर्म्म इव रक्तं पचमच चा।) चच-
रचा। इचमदा। चाचम्य इति भाषा। (चच
विचीमोऽर्थप्रहे चातच्या।)

चर्म्मपारस, पुं, (चर्म्म चचमचारे चीयते
चारच।) चिमवदा। इति त्रिकाण्डशेषः।

चर्म्मप्रसेविका, स्त्री, (चमचाचदच्चा इन्द्रीचत् इम
मक्षा चा चठीचात् डीप् चम्।) दन्तचेर।
चर्म्मपत्री प्रसेविकापि भाषा। तत्पर्य्याय।
चचचा २ भस्त्रा ३ चिवदर्ती ४। इति रत्न
माला।

चर्म्मप्रभेदिका, स्त्री, (चमचामचरस्य इन्द्रीचत् इम-
मचाच चा, चठीचात् डीप्।) कुठुम्बिनीचया।
तत्पर्य्याय।

"चर्म्मद्रुमो भूर्जवृक्षो चमचा मचचामुचा।
चर्म्मद्रुमो चमिचेचमचेदविचचिचारपीत्"।
इति भावप्रकाशः। रामविर्भक्षोऽप्यर्म्मात्रका
कुठुम्बिनीशब्दे द्रष्टव्यः।

चर्म्मपिबा, स्त्री, (चर्म्म पीतमपि पी+क, चचम
पिबा इति वा।) चचा। इति राजनिर्घण्टः।
(चचाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः।)

चर्म्मपक्ष, पुं, (चर्म्मैव पक्षोऽस्य।) चीचमा। स च
दत्तावुपुचोऽमपचात्वर्जीचिचुर। हमचा।

चर्म्मसम्भव, पुं, (चमुरिव चम्भव, चतु+चार्त्ते चम्
चर्म्मेण चम्भव, चठीतत्पुरुषः।) चर्म्मक
इति हेमचन्द्रः।

चर्म्ममुण्डा स्त्री, (चर्म्मेण मुण्डा, चठीतत्पुरुषः।)
चारिचमचाचचा। इति राजनिर्घण्टः। चतू
चरिचा इति भाषा।

चर्म्ममूला, स्त्री, (चर्म्म इव विचचचया दुम्बरं मूलं
चक्षा चा।) चर्म्मकषा। इति रत्नमाला। इचर
मूल इति भाषा।

चर्म्मरोग, पुं, (चर्म्मण रोगो मन्यते, चर्म्मरिच्
+मन्+क, चचचचमाच।) चर्म्मरोगविशेष।
तत्पर्य्याय। रेचच २ चमचा ३ दचदाचा ४।
इति हेमचन्द्रः।

चर्म्मवसन, पुं, (चर्म्मैव वसनम्, चठीतत्पुरुषः।)
मृगुचचच। इति राजनिर्घण्टः। (मृगुचच-
शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः।)

चर्म्मवृक्ष स्त्री, (चर्म्मेव चिवचे चर्म्म+चाच+
चचाचम्।) चामीचचर्म्म। इति राजनिर्घण्टः।
(चामीचचचचम्दे अस्य गुणादिविवरणं ज्ञेयं।)

चर्म्मत्व, स्त्री, (चर्म्मण तत्, चठीतत्पुरुष।) चा-
रोचचाचमाचि सर्व्वाङ्गं। इति स्मृति। चर्म्मेण
मचचोचचचचाचचमचच। यथा,—
"चचो मचाम् चचमीचचोर्थ चरति दीमरित।
तथा हरेद् मचचचार्णचचर्णलं चि चत्"।
इति मनुः।

चर्म्मवाद्य, पुं, (चर्म्मेण वाद्य यस्य।) चम। इति
हेमचन्द्रः।

चर्म्मसारदर, पुं, (चर्म्मेण चोचर इव चिचमारी।)
दन्तचचमची। इति हेमचन्द्रः।

चर्म्मादिका, स्त्री, (चर्म्मार्थ दिता चतुर्दश, चतुर्थी
तत्पुरुषः।) चारिचचाचचचा। इति राज-
निर्घण्टः। अग्रशिखा इति भाषा। (चक्षा
विशेष चारिचचचाचम्दे द्रष्टव्य।)

चर्म्मिन्, [न्] पुं, (चचम चतुष्क चचा, चम
चरचोपी चर्म्मकारः।) चर्म्मोत्क। (इति
इति भावप्रकाशः।) चर्म्मकारकविशेषि
नामन्। इति रत्नमाला।

चर्म्मिक, पुं, (चर्म्माणि चर्म्मे वा, चर्म्म+चा+
के+चच्।) चर्म्मकार। इमचदा। चामम्य इति
भाषा।

चर्म्मिका, पुं, (चचचारचम चचम, चर्म्मकारः।)
चर्म्मकारशक्ति। इति राजनिर्घण्टः। (इति
इति स्वामी रत्नाभेच। चरिचचक्ति। "चचा

पत्रोल्लसितवह्निभिरह्नि तप्तास्तीव्र महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः"। इति माघः।)

अर्गल, क्ली, स्त्री, (अर्ज+कलच्, कुत्वम्।) कपाटबन्धककाष्ठविशेषः। इत्यमरः॥ हुड़्का तखला इत्यादि भाषा।
("ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला
निमिलिताक्षीव भियामरावती"।
इति काव्यप्रकाशे।
"ता सत्यनाम्नीं कान्तोरर्गला
स्तम्भैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवा"।
इति रामायणे।
"अयानपोढार्गलमप्यगारं"। इति रघुः। प्रतिबन्ध। प्रत्यवाय। अन्तराय।
"ईप्सित तदवज्ञानात् विद्धिसार्गलमात्मनः"।
इति रघुवंशे।)
कल्लोले त्रि। इति मेदिनी॥ देवीमाहात्म्यपाठस्यादौ पाठ्यस्तोत्रविशेषः॥ यथा
मार्कण्डेय उवाच।
"ब्रह्मन् केन प्रकारेण दुर्गामाहात्म्यमुत्तम।
शीघ्र सिद्ध्यति तत्सर्व्वं कथयस्व महाप्रभो॥
ब्रह्मोवाच।
अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवच पठेत्।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदित॥
अर्गला दुरित हन्ति कीलक फलद तथा।
कवच रक्षते नित्य चण्डिका त्रितय दिशेत्॥
अर्गला हृदये यस्य स चानर्गलवाक् सदा।
कीलक हृदये यस्य वशकीलितमानस॥
कवच हृदये यस्य स वज्रहृदय खलु।
ब्रह्मणा निर्म्मित पूर्व्वं विनिश्चित्यापि चेतसा"॥
इत्यादि। तदाद्यश्लोको यथा,—
"जय त्व देवि चामुण्डे जय भूतापहारिणि।
जय सर्व्वगते देवि। कालरात्रि नमोऽस्तु ते"॥
तस्य शेषश्लोको यथा,—
"इद स्तोत्र पठित्वा च महास्तोत्र पठेन्नरः।
सप्तशतीं समाराध्य वरमाप्नोति सम्पद"॥
इत्यर्गलास्तोत्र॥

अर्गलिका, स्त्री, (क्षुद्रार्गला, अर्गला गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन्।) अल्पार्गला। इति हेमचन्द्रः॥ खिल इति भाषा।

अर्घ, मूल्ये, (भ्वादि—पर—सक सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ अर्घति गा गोप। इति दुर्गादासः। ("मरीचिका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि"। इति पञ्चतन्त्रे।)

अर्घ, पु, (अर्घ+घञ्।) मूल्य।
("कुर्य्युरर्घं यथापण्य ततो विश नृपो हरेत्"।
"मणिमुक्ताप्रवालानां लौहाना तान्तवस्य च।
गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्घबलाबलम्"॥
इति मनुः।) पूजाविधिः। इत्यमरः॥ अय शब्दः सामगानां सर्व्वत्राभिलापे सयकारो नपुंसकलिङ्गेनैव प्रयोज्यः अन्यवेदिनां निर्यकारः पुंलिङ्गेन प्रयोज्यः। इति श्राद्धतत्त्व॥ (दूर्व्वाक्षतसर्षपपुष्पादिविरचितोदेवब्राह्मणादिसम्मानार्थः पूजोपचारभेद। "अये वनदेवतेय फलकुसुमपल्लवार्घेण मामुपतिष्ठते"। इति उत्तरचरिते।
"स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै"।
इति मेघदूते।
"दूर्व्वासर्षपपुष्पाणा दत्वार्घ पूर्णमञ्जलिम्"।
इति याज्ञवल्क्यः।)

अर्घीश, पु, (अर्घोऽस्त्यस्य इति अर्घी, तेषु ईशः।) शिव। इति शब्दरत्नावली॥

अर्घ्य, त्रि, (अर्घ्यते पूज्यते, अर्घ+ण्यत्, न्यङ्क्वादीनाञ्चेति कुत्व, अर्घमर्हति इति पादार्घाभ्याञ्चेति यत् वा।) पूजनयोग्य। पूज्य। इति मेदिनी॥ अर्घ्यार्थं। तत्तु पूजार्थदूर्व्वाक्षतचन्दनपुष्पमिश्रितवारि। इत्यमर॥
("अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथ,
स्वर्गौकसामर्च्चितमर्चयित्वा"।
इति कुमारसम्भवे।
"अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिन नृप,
सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः"।
इति रघुवंशे।) अर्घार्थजलम् इति अमरटीकायां भरत॥ तत्तु सामान्यविशेषभेदेन द्विविध। तत्राद्यस्य क्रम। स्ववामे त्रिकोणवृत्तभूविम्ब विलिख्याधारशक्तिं पूजयित्वा अस्त्रमन्त्रेण पात्र प्रक्षाल्य मन्त्रेण जलेनापूर्य्याङ्कुशमुद्रया मन्त्रेण सूर्य्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य प्रणवेन गन्धपुष्पाभ्यां सम्पूज्य धेनुमुद्रा प्रदर्श्य प्रणवमष्टधा दशधा वा जपेत्॥ अन्त्यस्य क्रम। स्ववामे त्रिकोणमण्डल कृत्वा तत्र त्रिपदिकामारोप्य अस्त्रेण शङ्ख प्रक्षाल्य तदुपरि संस्थाप्य मन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतदूर्व्वादि तत्र निक्षिप्य विमलजलेन विलोममातृकया मूलेन च पूरयेत् ततस्त्रिपदिकाया वह्निमण्डलपूजा शङ्खे सूर्य्यमण्डलपूजा जले सोममण्डलपूजा ततो मन्त्रेणाङ्कुशमुद्रया सूर्य्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य मन्त्रेण स्वहृदयाद्देवता तत्रावाह्य कूर्चमन्त्रेणावगुण्ठ्यास्त्रमन्त्रेण गालिनीमुद्रा प्रदर्श्य मन्त्रेण तज्जल वीक्ष्य अङ्गमन्त्रैः सकलीकृत्य गन्धपुष्पाभ्यां देवतां सम्पूज्य तदुपरि मत्स्यमुद्रयाच्छाद्य, मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा धेनुमुद्रां प्रदर्श्यास्त्रेण संरक्ष्य तस्मात् किञ्चित् जल प्रोक्षणीपात्रे निःक्षिपेत्। इति तन्त्रसारः॥

अर्घ्या, स्त्री, (अर्घ+यत्।) जरत्कारुमुनितपोवनतरूद्भूतमधु। तस्य गुणाः। चक्षुरायुर्हितकारित्व। आमवातकफपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

अर्च, क, पूजे। (चुरादि—सक—सेट्।) इति कविकल्पद्रुम॥ क अर्चयति। गोवर्द्धनस्त्विममात्मनेपदिन मत्वा विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्तीत्यादि स्खलितमित्याह। इति दुर्गादासः॥

अर्च, अ, पूजे। (भ्वादि—सक—सेट्।) इति कविकल्पद्रुम॥ अ अर्चति अर्चते। इति दुर्गादासः॥

अर्चक, त्रि, (अर्चति, अर्च+ण्वुल्।) पूजक। अर्चनाकारक। यथा,
"अर्चकस्य तपोयोगात् अर्चनस्यातिशायनात्।
आभिरूप्याच्च विम्बाना देव सान्निध्यमृच्छति"॥
इति तिथ्यादितत्त्व॥
("ब्रह्मचारी व्रती च स्यात् गुरुदेवद्विजार्चक"।
इति मनुः।)

अर्चन, क्ली, (अर्च+भावे ल्युट्।) पूजन। यथा,—
"धनधान्यकर नित्यं गुरुदेवद्विजार्चन"।
इति राजवल्लभ॥ पूजाकर्त्तरि त्रि। यथा,—
"अर्चकस्य तपोयोगात् अर्चनस्यातिशायनात्"।
इति तिथ्यादितत्त्व।

अर्चना, स्त्री, (अर्च+युच्, टाप्।) पूजा। इति जटाधरः॥ गुरुदेवद्विजानां नित्यार्चनागुणाः। स्वर्गयश आयुर्धनधान्यकारित्व। अलक्ष्मीपापनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

अर्चा, स्त्री, (अर्च+आधारे अङ्।) पूजा। प्रतिमा। इति मेदिनी॥ (देवादीना पूजन। "अर्चा चेत् विधितस्त्व ते वद तदा किं मोक्षलाभक्रमे"॥ इति शिवशतके।)

अर्चि, स्त्री, (अर्च+इन्।) अग्निशिखा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥
("आसीदासन्ननिर्व्वाणप्रदीपार्चिरिवोषसि"।
इति रघुवंशे।)

अर्चिः, [स्] क्ली, स्त्री, (अर्च+इसि।) अग्निशिखा। किरणः। इत्यमरः। दीप्तिः। इत्युणादिकोष॥ अय शब्दः सान्त इदन्तश्च॥ ("हर्म्याणां हेमशृङ्गश्रियमिव निचयैरर्चिषामादधान"। "विरम विरम वह्ने मुञ्च धूमानुबन्ध प्रकटयसि किमुच्चैरर्चिषा चक्रवालम्"। इति रत्नावली।)

अर्चित, त्रि, (अर्च+कर्म्मणि क्त।) पूजितः। इत्यमर॥ (पूजाविधिना सम्मानित।
"विश्रम्यैव कृते तत्र गत्वा तान् परमार्चितान्"।
"अर्चितास्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभ"।
इति महाभारते।)

अर्चिष्मान्, [त्] पुं, (अर्चींषि विद्यन्तेऽस्य, अर्चिस्+मतुप्।) अग्निः। इति हेमचन्द्र॥ सूर्य्य। अर्चिःशब्दात् अतिशये मतुप्रत्यय॥ (त्रि, दीप्त। तेजोविशिष्ट। प्रभावान्।) (स्वनामख्यातो देवर्षिभेद।
यदुक्त, हरिवंशे,
"अर्चिष्मांस्तम्बरुश्चैव भारिश्च वदता वरः।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः"।)

अर्च्य, त्रि, (ऋच्+स्तुतौ ण्यत्, अर्च+यत् वा।) अर्चनीयः। पूज्यः। इति हेमचन्द्र॥
("मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभ,
तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम्"।
इति रघुवंशे।)

अर्ज्ज, अर्ज्जने। (भ्वादि—पर—सक सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ अर्ज्जनमलब्धस्य लाभ। यशस्त्वार्ज्जति य स्थिरमिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

अर्ज्ज, क सस्कारे (चुरादि—उभ—सक—सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ क अर्ज्जयति किमपि लोक सस्करोतीत्यर्थः। प्रतियत्ने प्राञ्चः। अर्ज्जयति धन परिजन। इति रमानाथः। इति दुर्गादास॥

अर्जकः, पुं, (अर्जयति, अर्ज + ण्वुल्) श्वेतबर्व्वरः। सफेद तुलसी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। श्वेतसुरसा २ भूतघ्नी ३ माला ४ कुठेरकः ५। इति शब्दचन्द्रिका। बर्व्वरीभेदः। बाबुइतुलसी इति पश्चिमदेशे भाषा। तत्पर्य्यायः। कुठरकः १ कुष्ठघ्नी २ सुमुखः ३ वटपत्रकः ४ बर्व्वरः ५ कवरी ६ कुठेरः ७ कठिञ्जरः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातामयश्लेष्मरोगनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। दृक्शुक्रप्रदत्वम्। इति राजनिर्घण्टः। वातामयघ्नत्वम्। इति राजवल्लभः। ("अर्जको बर्व्वरो वटः पिच्छोऽथ फणिज्झकः। कटुपाकरसो ग्राही रूक्षो लघुरुष्णकः"। इति सुश्रुतः।)

अर्जकः, त्रि, (अर्जयति अर्ज + ण्वुल्।) उपार्जनकर्त्ता। यथा। "अन्यत्र सपिण्डेषु स्वेनार्जितधनं सति भ्रात्रादौ पृथगर्जकद्रव्यं पितुरेवेति"। इति दायभागः।

अर्जनं, क्ली, (अर्ज + ल्युट्।) उपार्जनं। अन्यानेतु धनस्य आहरणं। यथा। अर्जनं अन्याहरणमित्याह इति दायभागः। ("अर्जनीयमनुगम्य अप्यर्जनमिति मीमांसकाः"। "आत्मिकार्थपरायणम्" इति मनोरमः। "आत्मिकार्थमुपार्ज्यमपायनम् इति। नीतिवाक्यं। "मिथ्यावचनेन वा धीवरवेण पापकार्ज्जनं करिष्यति"। इति दायभागः। "अर्जनमात्मनि पुण्यमर्जितात्म रमते"। इति पञ्चतन्त्रे। "महार्जनस्य शास्त्र मिताश्वित्य पार्थनम्"। इति मनुः।)

अर्जुनं, क्ली, (अर्ज + उनन्।) तृणं। नेत्ररोगः। इति त्रिकाण्डशेषः। शुक्लवर्णः। "शुक्लो मन्ददशेऽर्ज्जुनं विना अक्लेदो भवति अर्जुनं वदन्ति"। इति माधवकरः। (शुक्रोपरि वर्त्मनीऽर्जुनं बिन्दुः शशरुधिरोपमो-स्थितः" इति माधवः।)

अर्जुनः, पुं, (अर्ज + उनन्।) कुरुपाण्डवः तृतीय पुत्रः। स तु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जातः। तत्पर्य्यायः। फाल्गुनः २ जिष्णुः ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ बीभत्सुः ६ विजयः ७ कृष्णः ८ सव्यसाची ९ धनञ्जयः १०। इति त्रिकाण्डशेषः। पार्थः ११ कपिध्वजः १२ गाण्डीवी १३ गुडाकेशः १४ श्वेताश्वः १५ कपिकेतनः १६ नरः १७ इन्द्रात्मजः १८ कौन्तेयः १९ धनुर्धरः २०। इति महाभारतः। रौद्रिः २१। इति धरणिकोषः॥ ॥ वृक्षविशेषः। अर्जुन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नदीसर्ज्जः २ वीरतरुः ३ इन्द्रद्रुः ४ ककुभः ५। इत्यमरः। शम्बरः ६ पार्थः ७ चित्रयोधी ८ धनञ्जयः ९ वैराग्यः १० किरीटी ११ गाण्डीवी १२ शिवमल्लकः १३ सव्यसाची १४ कर्णारिः १५ कारीरका १६ कौन्तेयः १७ इन्द्र-सूनुः १८ जिष्णुः १९ धनञ्जयकिः २० इन्द्रात्मजः २१ फाल्गुनः २२ धन्वी २३। इति राजनिर्घण्टः। तत्पर्य्यायः।

"ककुभोऽर्ज्जुननामाख्यो नदीसर्ज्जश्च कीर्त्तितः।
इन्द्रद्रुर्वीरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः।
ककुभः शीतलो भग्नक्षयविषास्रजित्।
मेदोमेहव्रणान् हन्ति तुवरः कफपित्तहृत्" ॥
इति भावप्रकाशः। अस्य गुणाः। भग्नसन्धानसम्बन्धश्लेष्मघ्नत्वं। इति राजवल्लभः। कषायत्वं। उष्णत्वं। कफघ्नत्वं। व्रणपित्तश्रम-तृष्णार्त्तिनाशित्वं। वातरोगप्रकोपकारित्वं। इति राजनिर्घण्टः॥ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
"अर्ज्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं सद्योज्वरापहे"। इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः।)
कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनः। माहिष्मती नाम पुरी यस्य राजधान्यासीत् स तु दत्तात्रेयेण वरदानेन सहस्रबाहुः। यथाह श्रीभागवते,—
"तस्य सहस्रबाहुः पुत्रस्त्रीषु भारत!।
योऽयम् योगेश्वरः प्रादुर्भवति भारत।
हैहयो हरिभक्तो वर्णी नारदीयाः ककुदाः।
तपस्या यशसा धर्मेण विविधा क्रिया।
येन भवद दीर्घेषु ब्रह्मक्षत्रावपि ये।
प्रायापि विपिना राजा नूनं महतेयम्"।
"योऽप्युपैत्यर्ज्जुनमक्षतो विमलकर्णवरमर्त्यः"।
इति महाभारते।) मयूरः। मातुरेकपुत्रः। इति मेदिनी। श्वेतवर्णः। तद्वति त्रि। इत्यमरः।

अर्जुनध्वजः, पुं, (अर्जुनस्य पार्थस्य ध्वजः, तत्र स्थितत्वात्, श्वेतत्वं वर्णसम्बन्धात्।) हनूमान्। इति हेमचन्द्रः।

अर्जुनी, स्त्री, (अर्ज + उनन्, गौरादित्वात् ङीष्।) गवी। करतोयानदी। कुट्टनी। उषा। इति विश्वमेदिन्यौ।

अर्जुनोपमः, पुं, (अर्जुनेन ककुभवृक्षेण उपमा उपमानं यस्य सः।) शाकवृक्षः। सेगुन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। महापत्रः २ खरच्छदः ३ वरीयः ४ वर्क ५। इति शब्दचन्द्रिका। शालसारः ६ द्वारदः ७। इति रत्नमाला।

अर्णः, पुं, (अर्त्ते जः।) शाकवृक्षः। इति शब्द-चन्द्रिका। अक्षरं। इत्यमरः। वर्णः। यथा,—
"अर्णोऽक्षरं रचितेव वदनान्तर्वर्तिनी वाक।
भवतु यतो यथावा कालयोऽसौ सर्वविनाशः"।
इति पीयूषलहरीविवरणं।

अर्णः, [स्] क्ली, (ऋच्छति गच्छति अर्णो जल्पं जलं उदकं नेतुमर्थे उदकं अच्छति च असुन्।) जलं। इत्यमरः।

अर्णवः, पुं, (अर्णांसि जलानि सन्त्यस्मिन्, अर्णसो लोपश्च व अर्णोबत्च।) समुद्रः। इत्यमरः। ("अर्णवमर्णवमिवावयवावधेः सतां सुतोऽर्णवोऽसि"। इति रघुवंशे।)

अर्णवमन्दिरः, पुं स्त्री, (अर्णवम् मन्दिरं, अर्णव + मन + इ, उपपदसमासः।) वरुणदेवः। इति रत्नमाला। (वरुणदेवस्याश्रय इति वर्तते वेदे।)

अर्णवमन्दिरः, पुं, (अर्णवः मन्दिरमिव यस्य सः।) वरुणः। इति हेमचन्द्रः।

अर्णवोद्भवः, पुं, (उद्भवस्थानात्, उद् + भू + अप् भावे वाच्, अर्णवात् उद्भवो यस्य सः।) अग्निजार वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (अग्निजारशब्दे-ऽस्य गुणा ज्ञातव्याः।) (चन्द्रः। अमृतं।)

अर्णोदः, पुं, (अर्णांसि ददाति दा + क।) मुस्तकः। मेघः। इति राजनिर्घण्टः।

अर्णोभवः, पुं, (अर्णसि जले भवति, अर्णस् + भू + अच् उपपदसमासः।) शङ्खः। इति राज-निर्घण्टः।

अर्त्तगलः, पुं, (आर्त्तेन गलति गल + अच्, पृषो-दरादित्वात् वा ह्रस्वः।) नीलझिण्टी। नील-झिण्टिका। इत्यमरटीकायां भरतः (नीलझिण्टि-काशब्देऽस्य गुणो ज्ञातव्यः।)

अर्त्तनं, क्ली, (ऋत + ल्युट्, भावे इत्यमरः।) कुत्सा। निन्दा। इत्यमरः।

अर्त्तिः, स्त्री, (ऋत् + क्तिन्।) पीडा। धनुष्कोटिः। इत्यमरः। (पीडार्थे प्रयोगो यथा,—
"पूर्वं धर्मं समनपि दृश्यमानार्थ
मुखमनुगा बलभीतदर्शयत।
हृतार्थमर्त्तिमसर्ष्पविधिविनाश
मेत्यल्पमा करसेन च क्षिप्यते।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः।)

अर्त्तिका, स्त्री, (ऋत + ण्वुल्।) भगिनी। नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी। इत्यमरटीकायां भरतः।

अर्थ इ ष ड याचने। इति कविकल्पद्रुमः। इ अर्थ्यते अर्थापयते। प्रार्थनमर्थनमुपयाचनमिति मार्थयेत् मार्थः पश्चात् मार्गं करोति इति श्री मत्स्येन्द्रः। इति दुर्गादासः।

अर्थः, पुं, (अर्थ + अच्।) विषयः। याचना। धनं। कारणं। वस्तु शब्दप्रतिपाद्य निवृत्तिः। प्रयोजनं। इति मेदिनी। प्रकारः। इति हेम-चन्द्रः। (धनार्थे यथा,—
"अर्थेन पश्चात् धर्म्मं कर्म्मोद्भवति धार्मिकाः"
इति हितोपदेशे। बाच्य निर्दिश्यमानेत्येतत्।
"वागर्थाविव संपृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ
विश्वोपकारायैव प्रकाशम्" इति कुमारसम्भवे
"नमस्तेऽर्थसंहर्त्रे नाम रामचन्द्राय ज्ञानार्थं
नमस्ते भवतं धन्यं लोकेषु त्यजेत्"।
इति मनुः। शब्दप्रतिपाद्यः। शब्दस्यार्थविवेकः।
"वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये"।
इति रघुवंशे। अभिधेयं। वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः
अर्थविशेषाः, वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्योऽपि।

अर्थना, स्त्री, (अर्थ + युच्।) याचना। भिक्षा। इत्यमरः।

अर्थपतिः, पुं, (अर्थानां पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः।) कुबेरः। राजा। इति मेदिनी। ("अर्थमर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः"। "न नैषधार्थसको ह्ययमाम्"। इति रघुवंशे।)

अर्थप्रयोगः, पुं, (अर्थानां धनानां प्रयोगः, षष्ठी-तत्पुरुषः।) वृद्धिजीविका। इत्यमरः। सुदे टाका धारा टाका इत्यादि भाषा।

अर्थवादः, पु, (अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य निन्दार्थस्य वा वादः, वद+करणे घञ्।) स्तुतिः। प्रशंसा। इति हेमचन्द्रः॥ स तु त्रिविधः। गुणवादः १ अनुवादः २ भूतार्थवादः ३। यथा,—
"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः"॥
इति भट्टः॥ तत्त्वसम्बोधिनीमते सप्तविधः। स्तुत्यर्थवादः १ फलार्थवादः २ सिद्धार्थवादः ३ निन्दार्थवादः ४ परकृतिः ५ पुराकल्पः ६ मन्त्रः ७। एषामुदाहरणानि अप्रयुक्तत्वात् न लिखितानि॥ विध्यसमभिव्याहृतवाक्यं। यथा। "अर्थवादश्च विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः" सोऽपि त्रिविधः। गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात्। यथा—
"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः"॥
इति॥ अयमर्थः। विरोधे विशेष्यविशेषणयोः सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणवादः अङ्कथनरूपत्वात्। यथा "यजमानः प्रस्तरः" इति। अत्र प्रस्तरः कुशमुष्टिः तस्य यजमानेनान्वयबाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपार्थवादरूपत्वात् गुणवादः। अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वादः। यथा नान्तरीक्षेऽग्निश्चेतव्यः अग्निर्हिमस्य भेषजं इत्यादि च। अन्तरीक्षेऽग्निचयनस्यासम्भवेन तदभावस्य अग्नेर्हिमनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः। तद्धानौ तयोर्विरोधावधारणयोरभावे भूतार्थवादः। यथा इन्द्रो वृत्रमहन्नित्यादि। सोऽपि द्विविधः। स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च। यथा,—
"सन्ध्यामुपासते ये च" इत्यादि स्तुत्यर्थवादः।
"स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान्॥
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः"।
इत्यादि निन्दार्थवादः। इति श्राद्धविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः॥ * ॥
"प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं"।
इति वेदान्तसारः॥ तद्विवरणं यथा। अथार्थवादाधिकरणं। तत्रार्थवादाश्च बहुषु श्रूयन्ते ते किं प्रमाणं न वेति संशये पूर्व्वपक्षस्तत्र। आम्नायस्य प्रवर्त्तकत्वं तदर्थमेव तदवतारादिति। अस्यार्थः। आम्नायस्य वेदस्य प्रवर्त्तकत्वं विधेये इति शेषः। तदर्थे वेदाभिधानात्। तच्च प्रवर्त्तकत्वं कार्य्यताज्ञानद्वारैव तद्विना प्रवृत्त्यभावात्। अतः सिद्धार्थकानां अर्थवादानां कार्य्यतावाचकपदाभावात् न कार्य्यताधीजनकत्वं। अतोऽप्रामाण्यमेव। अतस्तेषामर्थवादानां प्रवर्त्तकत्वार्थमवश्यं विधिकल्पनं कृतविशेषणत्वं वा युक्तं अवश्यं सिद्धान्तस्तत्र। विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति। अस्यार्थः। अर्थवादानां स्तुतिपरत्वेन विधिना सह एकवाक्यत्वात् ते अर्थवादाः प्रमाणानि स्युः। तथा च विधेयप्रशस्त्यायैव तेषां तात्पर्य्यं तत्रैव प्रामाण्यं यत्परः शब्दः स शब्दार्थः इति सिद्धान्तात् न स्वार्थे स्वर्गादौ तत्र तात्पर्य्याभावात्। तर्हि यन्न दुःखेन सम्भिन्नमित्यादेः स्वतन्त्रार्थवादानां का गतिरित्यत्राह भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नायः। अस्यार्थः। भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थेन कार्य्यबोधकेन विधिना इति यावत्। समाम्नायः पाठः कार्य्यः इति शेषः। ततश्च विधिवाक्याकाङ्क्षापूरकत्वेन कार्य्यान्वितबोधकतया तेषां प्रामाण्यं। यथा। लिखिष्यमाणयूपाहवनीयवाक्यानां यूपाहवनीयपरिचयाय कार्य्यान्वितबोधकत्वेन स्वार्थबोधकत्वे प्रामाण्यं। तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गस्य परिचयाय स्वर्गबोधकत्वेन।
"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं।
अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदं"॥
इत्यादि वाक्यानामपि प्रामाण्यं। अन्यथा यूपादिपदार्थापरिचये च तत्तद्विधिवाक्यानां प्रवृत्तिर्न स्यादतो विधिनैकवाक्यत्वात् सिद्धार्थकानामपि प्रामाण्यं। यत्र तु विधिना सह विरोधः तत्र न स्वार्थे प्रामाण्यं। यथा "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादौ।
"सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं संशितव्रताः।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्"॥
इत्याद्यर्थवादानां। अतो नित्ये कर्म्मणि फलश्रुतिरर्थवादस्तु सोऽपि रुच्युत्पादनपरः। अतोऽत्र कार्य्यताज्ञानादेरप्रवृत्तिरिति दिक्। इति धर्म्मदीपिका॥

अर्थवान्, [त्] पु, (अर्थोऽस्त्यस्य, अर्थ+मतुप्+मस्य वः।) पुरुषः। इति राजनिर्घण्टः॥ अर्थविशिष्टे त्रि॥ (ऐश्वर्य्यशाली। "तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन"। इति रघुवंशे। अभिधेययुक्तः। सार्थकः।
"करोति यः सर्व्वजनातिरिक्ता
सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः"।
इति किरातार्ज्जुनीये। "अर्थवान् खलु मे राजशब्दः"। इति शाकुन्तले।)

अर्थविज्ञान, क्ली, (अर्थस्य विज्ञानं, षष्ठीतत्पुरुषः।) शुश्रूषाद्यष्टधीगुणान्तर्गतगुणविशेषः। शब्दार्थज्ञानं। इति हेमचन्द्रः॥
("शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा।
ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः"॥)

अर्थव्ययज्ञ, त्रि, (अर्थस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति, ज्ञा+क।) धनव्ययप्रकारवित्। (कि धनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति विशेषाभिज्ञः।) तत्पर्य्यायः। दक्षुकः २। इति हेमचन्द्रः॥

अर्थशास्त्र, क्ली, (अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं, षष्ठीतत्पुरुषः।) चाणक्यादिप्रणीत नीतिशास्त्रं। तत्पर्य्यायः। दण्डनीतिः २। इत्यमरः॥ यथा,—
"इहस्मृतिप्रसिद्धिभिः प्रणीतस्यार्थशास्त्रकः।
तत्रैव दण्डनीतिः स्यादत्र श्रेयो नयानयौ"॥
इति शब्दरत्नावली॥ अष्टादशविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः। यथा विष्णुपुराणे।
"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥
आयुर्व्वेदो धनुर्व्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रयः।
अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥ * ॥ धर्म्मशास्त्रेणार्थशास्त्रस्य बाध्यत्वं यथा॥
"स्मृत्यर्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनं।
परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत्"॥
अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणीतराजनीत्यादिविषयस्य। यदाह,—
"अनागतन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः॥
इत्यनयोर्धर्म्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्म्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते। ततः स्वार्थशास्त्रस्य त्रिपुरुषीयेतरपरत्वेन सङ्कोचः"।
इति तत्त्वमालातत्त्वं॥

अर्थसिद्धक, पु, (अर्थात् सिद्धः, अर्थं प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य, समासान्तः कः।) सिन्दुवारवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अर्थागमः, पु, (अर्थस्य आगमः, षष्ठीतत्पुरुषः।) धनागमः। तत्पर्य्यायः। आयः २। इति हलायुधः॥
("अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्य्या प्रियवादिनी च।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
षड्जीवलोकेषु सुखानि राजन्"॥
इति हितोपदेशे।)

अर्थिक, पु, (अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थे कन्।) वैतालिकः। निद्राणस्य राजादेर्जागरयिता। इति हेमचन्द्रः॥

अर्थी, [न्] त्रि, याचकः। वादी। सेवकः। विवादी। इति मेदिनी॥ धनी। अर्थो विद्यतेऽस्येति इन्॥

अर्थ्य, क्ली, (अर्थ+यत्।) शिलाजतु। इत्यमरः। नैदिनीकरौ॥ अर्थहिते त्रि॥

अर्थ्य, त्रि, (अर्थे साधुः, तत्साधुरिति यत्, अर्थादनपेतं, धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति यत्प्रत्ययः।) पण्डितः। धनवान्। न्याय्यः। इत्यमरभरतौ। याच्यः। याचनार्थकार्थधातोः कर्म्मणि यः॥ (अर्थयुक्तः। उदारार्थयुक्तः।
"अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः"।
इति रघुवंशे।
"वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे"।
इति कुमारसम्भवे।)

अर्द याचनागतियाचनेषु। (गतौ, सक पीडायां अकं आदि पर सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ याचना वाड़नं। अर्दति पुत्रं पिता। "शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि"। न याचतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

अर्द ज वधे। (चुरा-उभ-सकं-सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ ज अर्दति अर्दते। "रक्तं यज्ञसाक्षि मतुर्द्दशार्द्दित्"। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

अर्द क वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ क अर्दयति। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

अर्दन, क्ली, (अर्द+ल्युट्।) याचनं। पीडनं। हननं। गमनं। अर्दधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः॥
("इमस्तेति वेदोनाथ वन परवरार्द्दनम्"।
इति रामायणे।)

अर्द्दना, स्त्री (अर्द्द + युच् टाप्।) याचना। हिंसा। इत्यमरः। (याचना। गतिः। हिंसा। शक्तिः।)

अर्द्दनिः, पुं, (अर्द्द + अनि।) अग्निः। याचना। रोगः। इत्यमरटीकायां भरतः।

अर्द्दितं क्ली (अर्द्द + क्त।) वातव्याधिविशेषः। तस्य (निदानपूर्वकलक्षणादिपूर्वक)लक्षणमाह(सुश्रुतः)।

"उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च।
हसतो जृम्भतो भाराद्विषमाच्छयनादपि।
शिरोनासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः।
अर्द्दयत्यनिलो वक्त्रमर्द्दितं जनयत्यतः।
वक्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते।
शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम्।
ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना।
(यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम्।
वायुरूर्द्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः।)
तमर्द्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः"।

तस्यासाध्यलक्षणमाह।

"क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्तं सक्तभाषिणः।
न सिध्यत्यर्द्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च"।

वातप्रधानोऽयमर्द्दितः। स्वरूपस्य वक्ता। कठिनानि भक्ष्यद्रव्याणि। विषमात्स्वप्नाच्छयना-दिति पाठान्तरे। विषमात्स्वप्नाच्छयनात् ग्रीवादि-वैपरीत्येन शयनाच्च। अर्द्दयति पीडयति। जनयेदत इति पाठान्तरे। अतः कारणात् अर्द्दितं जनयेत्। अर्द्दिते जाते किं स्यादित्याह। वक्री-भवतीत्यादि। अपवर्त्ते वक्रीभवति। चलति कम्पते। वाक्सङ्गः वाक्निरोधः नेत्रादीनां नासादिसमुत्थेन भ्रूलाटादिग्रहणम् [illegible] वैकृतं वैरूप्यम् [illegible]। ग्रीवादीनि तस्मिन् पार्श्वे अर्द्दितं तस्मिन् पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना। अनिमिषाक्षस्य निमेषरहितनेत्रयुक्तस्य। प्रसक्त प्रसक्तेन यत्र सक्तस्य भाषितुं शीलं यस्य। तस्य अर्द्दितं न सिध्यति निरन्तरं पञ्चोपचितमन्यथा। अथवा प्रसक्तं सततमाभाषमाणस्य। तस्य वातो यस्य तत्। वेपनस्य कम्पनशीलस्य च। वाक्सङ्गितयेन च सिध्यति इत्यस्य साध्याभावे च न वदन्ति।

(चरकस्तु।

"वक्रीकरोति शरीरार्द्धमेवं वायुः प्रकुप्यते।
तदा प्रशमोऽर्द्धितस्य तत्र नाशय वायु च।
तस्मिन् शरीरपक्षार्द्धे मुखं निश्चलं करोति च।
वक्रीकरोति नासाभ्रूललाटाक्षिहनुस्तथा।
ततो वक्रं व्रजत्यास्ये भोज्यं वक्रताविलं।
वाक्यं नैव प्रवक्ता शरभव निरुध्यते।
ग्रीवा चिबुका दन्तवृद्धिका भया वर्त्तते वाक्प्रवर्त्तते।
स्तम्भपञ्च शाखेऽपि भवति शिरासि चरा।
शारदन्तानिद्रेऽपि शिरःश्रवणसन्धयः।
यत्रैँ तस्मिन् मुखार्द्धे वा केवले स्यात्तदर्द्दितम्"।

राजतन्त्रञ्च।

"शिरसा भारहरणादतिहासप्रभाषणात्।
उत्तानशयनाच्चोच्चैः कारस्यार्द्धव्यवर्द्धनात्।
विषमाद्वचनाच्च कठिनानां च भक्षणात्।
[illegible]

वक्रीकरोति वक्त्रार्द्धमूर्द्ध्वं वक्त्रमपीडितम्।
वक्त्रोऽस्य भ्रमते मूर्द्धा वाक्सङ्गश्चापि वेपथुः।
स्तम्भश्च वारणं मन्यां भवति हानि कर्णयोः।
प्रत्यावर्त्तं स्वपन्मौ रक्ता सुस्रुतं चाप्यते।
[illegible] पार्श्वयोर्वातारक्तसापत्या निमीलितम्।
वक्रोऽर्द्धं तथा ग्रीवा शरीरार्द्धमपरेऽपि वा।
तमाहुरर्द्दितं वैद्यविकारमध चापरे"।

हारीतसंहितायामप्युक्तं।

"अत्युच्चभाषणोच्चार मूर्च्छाभिघातनिलोमनम्।
श्रमं कोपोऽर्द्धनिद्रास्य वातश्लेष्मसमन्वितं।
यो रक्तमार्गितो वीरस्तं वायुं मारुतं विदुः।
शिरसोऽपि समीरोऽपि योऽपि वाक्यस्त्वया स्मृतः।
वक्रं भवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते।
वैकृतं नयनाभ्यां शिरसो वेदनातुरः।
ग्रीवायां नक्रयोर्दन्ताग्रौ नखाद्यविवैरता।
तमर्द्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः।
वाताश्रयोऽपि शोषस्य चतुर्थांशो शिरस्तथा।
स्नायुश्च मनोवस्तु गर्भपार्द्दितमेव च।
ग्रीवार्द्धं वक्त्ररं तथा शिरसी भेद एव च।
शोषश्चास्योऽस्य भवति वक्त्रोद्भूते ह्यपर्द्दिते" ॥)

"वातादिपित्तकफाच्च जायते त्रिविधं समासतः।
वाताधारो यथा वक्त्रं स्कन्धं स्रुग्वत्स्पृशः।
धोऽङ्गो नयेद् भुक्तार्द्दिते वाक्ये भवेत्।
पीतभासं ज्वरतृष्णा पित्तजे मोहमूर्च्छने।
श्लेष्मे शिरसि गौरवता शोफः स्तम्भः कफसम्भवे"।

(अथ तस्य चिकित्सामाह सुश्रुतः। अर्द्दितातुरं यथादोषमुपचरेत् वातव्याधिचिकित्सितेनोपचरेत् तैलैरभिषेकैश्च मस्तिष्कशिरोबस्तिनस्यधूमपानादि-स्नेहनाडीस्वेदादिभिः। तथा वक्रं भागवत्सूर्य-कादीनामपि शिरोऽभिसारि क्षीरनासापानार्थं च पैत्तिकस्य च पञ्च दिनमोक्षे क्षीरपीते यि-वाय वातार्दितमथवार्द्ध परिपाल्य वैवस्वते-ष्वभिषदा घृतपानमाभिमन्थ्येत् तद्वक्त्रं क्षीरानु-पानमथवा [illegible] उत्तिष्ठेत्सनाव मधुरौषधकाथादिपूर्णं वि-नैर्दिष्ट् क्षीरबैधमर्द्दितातुरस्य नावनस्वादि-धूपनाद्य। वैपरीत्यं वा क्षीरभर्द्दितचिकित्सेत-मिति। ।) चरकश्च।

"अर्द्दिते नावनं मूर्द्ध्नि तैलं तर्पणमेव च।
नाडीस्वेदोपनाहश्च आनूपपिशितैर्हिताः"।

वाग्भटश्च।

"अर्द्दिते भावन मूर्द्ध्नि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणं।
सशोफे वमनं दाहरागयुते शिरावधः"।

हारीतसंहितायां।

"अर्द्धं मन्दवेगस्य चिकित्सा विहिता मया।
क्षीरकेन स्वेदं तथैव वक्त्रमन्वितं।
स्वेदेन संस्वेद्य वक्त्रे भागमेव दिने दिने।
निहन्ति वातरोगश्च अर्द्दितञ्च सदारुणं"।

चक्रपाणिसंग्रहे।

"स्वेदयेन्नवनीतेन मत्स्य तस्यार्द्दितं मुखं।
अर्द्दिते नवनीतेन कार्यमानखरी परः।
क्षीरमांसरसैर्भोज्यं स्वाद्वम्लं पिबेत्।
वैद्याप्यकृतिविधिकिमापनाश्रयोपमतः।
अर्द्दितं च भवेत् साध्यं विशेषोपचरेत् सदा"।
नावनस्याद्येऽभ्यङ्गस्निग्धं गवापीव सर्पिषं।)

"स्नेहनानि वक्त्रे भोज्यानि विनाशयन्ति च।
तमनन्तं स्थानं न तदस्य वक्त्रोऽर्द्दितं"।

वसिष्ठमिहिरोपविधेय।

"रक्तसूचीविधानेन मातुलुङ्गरसेन वा।
अथवा रक्तसूच्या वा क्षीरं वातघ्नके हितं।
पिष्टं माषकल्कं भक्ष्या नवनीतेन योऽर्द्दिती।
क्षीरं मांसरसैर्भोज्या रक्तसूचीगतं पिबेत्।
अर्द्दिते पित्तजे हिमान् लेपांश्च विनिर्दिशेत्।
रक्तपित्तमतेनाथ क्षीरसेकं तथैव च।
स्निग्धीभूतात्मनो सूक्ष्मो वातवान् नेत्रार्द्दितो भवेत्।
कुर्यात् प्रतिक्रिया तस्य श्लेष्मपित्तविनाशिनी।
श्लेष्मार्द्दिते वमनं पीत्वा संसृष्टं भक्षयेत्।
अर्द्दिते शोषसंयुते नस्यं च प्रशस्यते।
रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं
खादेन्नरो योऽर्द्दितरोगयुक्तः।
तस्यार्द्दितं नाशमुपैति शीघ्रं
वर्द्धं प्रमाणमिव वायुवेगात्"। इति।

अर्द्दितः, त्रि, (अर्द्द + क्त।) याचितः। इत्यमरः। हिंसितः। इति मेदिनी। गतः। पीडितः। इति शब्दरत्नावली।

अर्द्धं, क्ली, (ऋध् + घञ्।) समांशकः। समभागः। इत्यमरः। आधा इति भाषा। समप्रविभक्तेऽर्द्धशब्द इत्यस्य क्लीवत्वं। अर्द्धशब्दः केवलं समांशवाचकः अर्द्धस्य विभागीनस्य गणितस्य पुंस्त्वमिच्छन्ति तत्र क्लीवमेवेति केचित्। अर्द्धो भवतेरात् ग्रामे इति। यथा महार्द्धो नगरार्द्धो ग्रामार्द्धः पक्षाद् इति शाब्दिकः। यथा अर्द्धं प्रत्नी अर्द्धं नगरस्य अर्द्धं ग्रामस्य इति माधवी। समप्रविभक्तस्य विभक्तिविशेषोऽर्द्धशब्दस्य। समप्रविभागार्द्धं शब्दो मतस्य एव शाब्दिकः। इति भरतः। इति भरतः।

अर्द्धः, पुं (ऋध् + अच्।) एकदेशः। खण्डः। विभागः। अर्द्धश्च अर्द्धश्च। इत्यमरः। ("अर्द्धे भविष्य इदमसमसत्त्वा पर्वसागम्"। इति शाकुन्तले।
"अर्द्धभागे भवत्यर्द्धे अर्द्धं मन्यन्ते पण्डिताः।
अर्द्धेन कुरुते कार्यं समस्तो हि दुःखवान्"।
इति पञ्चतन्त्रे।)

अर्द्धगङ्गा, स्त्री (अर्द्धं गङ्गायाः, एकदेशतत्पुरुषः।) कावेरी नदी। इति त्रिकाण्डशेषः।

अर्द्धचन्द्रः, पुं, (अर्द्धः चन्द्रस्य अस्य।) चतुर्भि-र्द्दिनचन्द्रकलाः। इति हेमचन्द्रः। गलहस्तस्य इति भाषा।

अर्द्धचन्द्रः, पुं (अर्द्धो चन्द्रः।) नखाङ्कः। बाण-विशेषः।
("चतुर्भिरर्द्धचन्द्रैश्च बाणान् चतुरो हयान्"।
इति रामायणे।) गलहस्तः। ("अर्द्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारितः"। इति पञ्चतन्त्रे।)
अर्द्धेन्दौ वक्त्रस्य प्रतिकृतिः। इति मेदिनी। नखक्षतम्।

चन्द्रखण्ड । इति हेमचन्द्र ॥ मयूरपुच्छेर चाँद इति भाषा ।

अर्द्धचन्द्रा, स्त्री, (अर्द्धं चन्द्रस्य, अर्द्धचन्द्र + टाप् ।) कृष्णत्रिवृत् । इत्यमर ॥ काल तेउडी इति भाषा ।

अर्द्धचन्द्रिका, स्त्री, (अर्द्धचन्द्र + स्वार्थे कन्, अत इत्त्वे टाप् ।) कर्णस्फोटालता । इति राजनिर्घण्ट ॥

अर्द्धचोलक, पु, क्षुद्रचोलक । इति हारावली ॥ काँचली इति भाषा ।

अर्द्धजाह्नवी, स्त्री, (अर्द्धं जाह्नव्या ।) कावेरी नदी । इति हेमचन्द्र ॥

अर्द्धतिक्त, पु, (अर्द्धं असम्पूर्णस्तिक्त ।) नेपालनिम्ब । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य गुणा वक्तव्या ॥)

अर्द्धनारीश, पु, (अर्द्धाङ्गे या नारी पार्व्वतीरूपा तस्या ईश ।) शिव । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य ध्यान यथा,—

"नीलप्रवालरुचिर विलसत्त्रिनेत्र
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्त ।
अर्द्धाम्बिकेशमनिश प्रविभक्तभूष
बालेन्दुबद्धमुकुट प्रणमामि रूप" ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धनारीश्वर, पु, (अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः ।) उमामहेश्वर । स च शिवः । यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।
अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथि" ॥

इति तिथ्यादितत्त्व ॥ अपि च ।

"अशेष सर्व्वसोमेशक्तया लाङ्गलिदारकौ ।
अर्द्धनारीश्वरश्चोमाकान्तश्चाषाढ़िदण्डिनौ" ॥

इति तन्त्रसारे शिवमन्त्रे श्रीकण्ठादिन्यास ॥ * ॥ अस्य मन्त्रादिक यथा,—

"अग्निसवर्त्तकादित्यरानिलौ षष्ठविन्दुमत् ।
चिन्तामणिरिति ख्यात वीज सर्व्वसमृद्धिद" ॥

अग्नीरेफ । सवर्त्तक क्षकार । आदित्यो मकारः । र रेफ । अनिलो यकार । औ स्वरूप । षष्ठस्वर ऊकार ॥ प्रपञ्चसारे । "अनलकयमरेफप्राणसत्यान्तवामश्रुतिरिन्दुमरुचिखण्डैर्मण्डितो मन्त्रराज" । इति वचनात् रेफ एव न तु वकारः । र्ह्ल्क्ष्म्र्य्यौं ऊँ । इति मन्त्रः । अस्य पूजा प्रात कृत्यादिशैवोक्तपीठमन्वन्तं विन्यस्य ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात् । यथा शिरसि काश्यपाय ऋषये नम । मुखेऽनुष्टुप्छन्दसे नम । हृदि अर्द्धनारीश्वराय देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ कुर्य्यात् । र अङ्गुष्ठाभ्या नमः । क्ष तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा । य मध्यमाभ्या वषट् । म अनामिकाभ्यां ऊँ । र कनिष्ठाभ्यां वौषट् । य करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एव हृदयादिषु । तथा च निबन्धे । "रेफादित्यक्षरै षड्भि कुर्य्यादङ्गानि षट् क्रमात्" । ततो ध्यान ।

"नीलप्रवालरुचिर विलसत्त्रिनेत्र
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्त ।
अर्द्धाम्बिकेशमनिश प्रविभक्तभूष
बालेन्दुबद्धमुकुट प्रणमामि रूप" ॥

एव ध्यात्वा मानसै सम्पूज्यार्घ्यस्थापन कृत्वा शैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त विधाय आवरणपूजामारभेत । यथा । केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च र इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत् । तत पत्रेषु पूर्व्ववत् वृषभादीन् पूजयेत् । पत्राग्रेषु पूर्व्वादित ब्राह्मीं माहेश्वरी कौमारीं वैष्णवी वाराहीं इन्द्राणीं चामुण्डा महालक्ष्मीश्च पूजयेत् । तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च सम्पूज्य धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत् ॥ अस्य पुरश्चरणं लक्षजप । तथा च ।

"लक्षमेक जपेन्मन्त्रमित्थ मन्त्री विचिन्तयन् ।
अयुत मधुरासिक्तैर्जुहुयात्तिलतण्डुलैः" ॥

इति तन्त्रसार ॥

अर्द्धपारावत, पु, (अर्द्धेन अङ्गेन पारावत इव ।) चित्रकण्ठकपोत । तित्तिरिपक्षी । इति मेदिनी ॥

अर्द्धमाणव, पु, द्वादशयष्टिकहार । इति हेमचन्द्रः ॥ बारनरि हार इति भाषा ।

अर्द्धरात्र, पु, (अर्द्धं रात्रेः, अर्द्धं नपुसकमित्येकदेशी समास, अह सर्व्वैकदेशसख्यातपुण्याच्च रात्रेरिति समासान्तोऽच्प्रत्यय, रात्राह्नाहा पुंसि इति नियमात् पुस्त्वम् ।) रात्र्यर्द्धभाग । दुइप्रहर रात्रि इति भाषा । तत्पर्य्याय । निशीथः २ । इत्यमर ॥ निसम्पात ३ अवसरालय ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुप्तजन ५ । इति जटाधर ॥ रात्र्यष्टममुहूर्त्त । स तु रात्रिमध्यदण्डद्वयात्मक । सम्पूर्णार्द्धरात्रोऽप्यय । महानिशा । सा तु रात्रेर्द्धप्रहरानन्तर सार्द्धतृतीयप्रहरपर्य्यन्त । इति स्मृति ॥

("मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्ध भुक्त्वा च सामिषम्" ।
"मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लम ।
चिन्तयेद्धर्म्मकामार्थान् सार्द्ध तैरेक एव वा" ॥

इति मनु ।)

अर्द्धर्च, पु, स्त्री, (अर्द्धं ऋच समासान्तः अच्प्रत्यय ।) अर्द्धऋक् । ऋक्नामकवैदिकमन्त्रार्द्धभाग । इत्यमर ॥

अर्द्धलक्ष्मीहरि, पुं, (अर्द्धं लक्ष्म्या आकारे, अर्द्धं च हरेः, तादृशो हरिः ।) विष्णु । यथा । गौतमीये,—

"ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
अर्द्धलक्ष्मीहरि प्रोक्त श्रीवीजेन षडङ्गक" ॥

अस्य मन्त्रादि यथा,—

"तार नम पद भूयास्तौ दीर्घसमन्वितौ ।
पवनोद्यायमन्त्रोऽय प्रोक्तो वस्वक्षर पर" ॥

अस्य पूजाप्रयोग । प्रातःकृत्यादिस्नानान्त कर्म्म कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवाचमन कुर्य्यात् । तद्यथा गौतमीये,—

"केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्या प्रक्षालयेत् करौ ।
द्वाभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य द्वाभ्यां मृज्यान्मुख ततः ॥
एकेन हस्त प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।
सप्रोक्षयेदेकेन मूर्द्धान तत सङ्कर्षणादिभि ॥
आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभ्युरःकं भुजौ क्रमात् ।
स्पृशेदेव भवेदाचमनस्य वैष्णवाह्वये ॥
एवमाचमन कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत्" ॥

केशवादयस्तु केशव-नारायण-माधव-गोविन्द-विष्णु-मधुसूदन-त्रिविक्रम-वामन-श्रीधर-हृषीकेश-पद्मनाभ-दामोदर-सङ्कर्षण-वासुदेव-प्रद्युम्नानिरुद्ध-पुरुषोत्तमाधोक्षज-नृसिंहाच्युत-जनार्द्दनोपेन्द्र-हरिविष्णव ॥ वाक्यन्तु ओम् केशवाय नम । इत्यादि । तथा च ।

"सचतुर्थीनमोऽन्तैश्च नामभिर्व्विन्यसेत् सुधी" ।

तत सामान्यार्घ्यादिमातृकान्यासान्त कर्म्म विधाय केशवकीर्त्यादिन्यास कुर्य्यात् । अस्य ऋष्यादिन्यास । शिरसि प्रजापतये ऋषये नम । मुखे गायत्रीच्छन्दसे नम । हृदि अर्द्धलक्ष्मीहरये देवतायै नम । तत कराङ्गन्यासौ । श्री अङ्गुष्ठाभ्या नम । इत्यादि । श्रीं हृदयाय नमः । इत्यादि । तथा च गौतमीये ।

"ऋषि प्रजापतिश्छन्दो गायत्री देवता पुन ।
अर्द्धलक्ष्मीहरि प्रोक्त श्रीवीजेन षडङ्गक" ॥

ततो ध्यान ।

"उद्यत्प्रद्योतनशतरुचि तप्तहेमावदात
पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्ट ।
नानारत्नोल्लसितविविधाकल्पमापीतवस्त्र,
विष्णु वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणि" ॥

इत्यादि । इति तन्त्रसार ॥

अर्द्धवीक्षण, क्ली, (अर्द्धमसम्पूर्ण वीक्षणम् ।) अपाङ्गदर्शन ॥ कटाक्ष । इति हेमचन्द्र ॥

अर्द्धशन, क्ली, (अर्द्धमसमाप्तमशन भोजन, अर्द्ध + अश् + ल्युट् ।) अर्द्धाशन । अर्द्धभोजन । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्द्धशफर, पु, (अर्द्धं शफर ।) क्षुद्रमत्स्यविशेष । दाँड़िका माछ इति भाषा । तत्पर्य्याय । दण्डपाल २ । इति हारावली ॥

अर्द्धहार, पु, (ऋध वृद्धौ + अच्, अर्द्धं सम्पन्नो हार ।) चतुःषष्टियष्टिकहार । इत्यमर ॥ चौषट्टिनरि हार इति भाषा ।

अर्द्धाशन, क्ली, (अर्द्धमसम्पूर्णमशन भोजन, अर्द्ध + अश + ल्युट् ।) अर्द्धभोजन । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्द्धासन, क्ली, (अर्द्धमासनस्य ।) स्नेहदान । अनुत्थान । इति धरणि ॥ (उपवेशनार्थमासनार्द्धदानरूप स्नेहव्यञ्जक सम्मानभेद । यथा,—

"अर्द्धासन गोत्रभिदोऽधितष्ठौ" । इति रघुवंशे । "मम हि दिवौकसा समक्षम् अर्द्धासनोपवेशितस्य" । इति शाकुन्तले ।)

अर्द्धेन्दुः, पु, (अर्द्धमिन्दोः ।) चन्द्रार्द्धभागः । नखक्षतः । नखचिह्न । अतिमौढ्ज्योयोन्यङ्गुलियोजन । इति मेदिनी ॥ अर्द्धचन्द्रवाणः । इति हेमचन्द्र ॥

अर्द्धोदय:, पुं, (अर्द्धस्य सम्पूर्णस्य पुण्यस्य उदयो यत्र ।) योगविशेष । स च रविवारव्यतीपातश्रवणानक्षत्रैर्युक्ता चेत् पौषमाघयोरमावास्या स्यात्तदा भवति । यथा । मात्स्यात्यनिर्णयामृते ।

"समारम्भमस्मेर्मुखा चैत्रावतीमुखो।
चर्म्मौरवा न विहेन बोहितूर्णमनो यथा।
चत सूर्व्वर्ण्णसाधिक इति कालिकामलो
माह। यथा।
"दिवैव वेदा यकोऽप न च रात्री कदाचन।"
चन्द्रदासे।
"चर्म्मौदये तु संप्राप्ते कत्म अष्टाव्दम गते।
तक्षामानो दिवा चर्म्मै नवेर्मुखमयाविता।
संनिचिद् दिवसे रार्व वदत्तं चेतुचाम" ।
दिवविमुखानमखक्लापोऽपि। यथावातीव।
"चर्म्मौरवे न भूमावें ययावें योगिनीमुखे"।
इति तिथ्यादितत्त्वं॥

चर्म्मौरवं, क्ली, (चर्म्ममूरा चर्म्मौव, तत्र कायते
काय+क।) वसमसीमा चर्म्मौरवस्वं चैव
नानारचरितविधं। कस्तूरिका। मकारवं २।
इत्यमरः॥

चर्च्चा स्त्री (चर्च्च+णिच्+युच्।) मायर्व। मन
संयं। यथा,—
"चर्च्चरीति मरतापि कमुकोति ददाति मत्।
ददास्याति मौक्तैन कसुमव मरंर्क"।
इति नीतिमञ्जर्य्यां ८ मयाक। (आवर्त।
माया।
"चेलाचवीर समानवतो
पारार्थ्यापुमसपूनवान्।
इति रघवंशे। चमनाल। मरिमाता।
"चर्च्चे वत्स मत्वावें मरवामनविस्ये"।
इति भागवतवंशे।)

चर्च्चिक, पुं, (चर्च्च+णिच्+इकन्।) चर्म्म। रसुका
दियोग। (चपमांस।)

चर्म्म दिवे। (भादि परं-चर्म्म वेद्) मजी। इति
कविकल्पद्रुमः। चर्म्मति। इति दुर्गादासः।

चर्म्मुर, पुं, स्त्री, (चर्म्म+दिष्, भर्षे चर्म्मति, उप
+इन+क।) रक्तवीधितीका। रोगविशेष।
मांसलीता। मांसपुरुक। चरु इति भाषा।
इति सिद्धान्तकौमुदी चमरो मेदिनी च। यथा
निदानचरके।
"मानमरेनी चरित्र दोषा
वसूर्मिरा मांसपहव प्रगुण।
वर्ण दिर्त अस्त्रवं मरान्त
मनस्मूर्ण निरवसपाव।
कुर्म्मन्ति मांसोपममपयार्थ
चमर्मुरं पाकविदो वदन्ति"।
चराच मचयोचना विधेश चतिरपाचन मन
मम् विरवसमा। चमाचर्मांति सनि चमा-
तलच मेदायमं। चमचाय इत्यतुमरि। १।
निदानचर्म्माणि चिकित्सापि चपयायाव।
"चाहेन दिवस चमन यदि
रक्तेन मांसे न मेदसा च।
चक्षयते मता न चमपापि
प्रजा चमापानि तदा भवन्ति।
पुनो चमातानि चाचितर्मेकवपाविद्मेदोपामा
चर्म्मीर्य चमत्याविदविपर्मिचमेदोपाणा-

मनुराचां चमकाणि दुष्टाणि भवन्ति। । रक्ता-
मु रसाय।
"शोपमुद्रे चर्विरं विरतय
चर्मोच संवीय तत्तवपाच।
चयानमूरवर्ति मांसपिण्ड
मांसपुरेरापमान् चरिर्ष।
चपवणं चर्विरं मधुत
मयाचमेवं पुनरिदमत्त।
रक्षवनेभगवपीडितमार्
चस्कृष्टमैरपु दमीडितव ।
दोषेऽप्य दिवं चर्विरं विरतय चर्मोच संवीय
संरक्षीयम मांसाचमेन तर्मेमनु देव दूषको रक्ते
तु दिविनवो रक्तपुदि। एव मांसाम्रे विसेनवो
मांस्पुत्रिर्भ्रौप्रका। पचो मांसपिक्षमूचकदि
चपूर्व करोति। चमाचे दैवलाचं यथा ख्यातिक-
मिति विचादितीय दैवलाचव दचरीरमापेन।
रक्षवनोमवपीडितमार्। रक्षवनोमवा
तुमनोमेऽपा। तौ पीडितमार्। चमु दमीडिता
रक्षाणु दमीडिता।॥ मांसाम्रु दक्ष चपामिमाप
"चुमिप्रायाहिमितदिवेदो
मोदं मधुत चमुमिति दोहे।
चमेदनं चिकित्सनचक्रं-
मवायममखोपममप्रपाचम्"।
मर्दं मधुत चाहेन। चमेदं मेदमारचितं
दैनवीरकं वा। चमाव मासादिकं दैनवाचं
वा। चमेदनं मासावत् चर्षि। चपवास्य
विर्दं। चमति रक्ष्मांसायु दवी रक्षमांसमे-
दोपुत्रेमोरिका अपाति रक्षमे दिर्म मांसमे दाक-
दाप्तवक। । विदानवाय।
"मधुमांसवव मरवा आप-
मेकरामेषाचपरमयव।
मांसादमायासेन वा मधुमांसाक्षवेव भवति
इत्यर्थ। ॥ चचायनमाव।
"मांसार्मुदं मिवपलाकमाडा
नाकेनलीवादि विवर्जयेत।
चयम्बं सर्व्वमिह चम चार्यं
कौशम्म वा चम मनेरपार्म्"।
नाकेनलीवनमाविरीचादि। इत्यादि चनलवादि
संयमवादीनि। । चमरसावयाव।
"चन्मादेवेऽप्यथ चमु पूर्व्वमादि
देवं मरवाम्मुंदमर्मुदपर्व।
चहृमयायं चमपत् क्रमादा
विरर्मुदं प्रय चमेरपायं। ।
चर्म्मुराचां सामान्ये वेदनाय।
"न पावनवादि चमापिमाया-
मेदोपमामाय विविपवच।
दोषविहारवात् प्रवपाच देवो
चर्म्मार्मुदानेव विमेदमान"।
मध्यमात् मधिरुच्यमात्। चम्याचां चमचेव
चौदाशिम्योऽपि चाचो दूषमे चपाय चर्मं न माव
इमाव विवर्ताय् चमीयाय्। ।
चमाम्मुरय चिकित्सा।

"मज्ञन्मुराणां न च यो चिकित्
मरोचचैमाचविदोषदुष्टे।
चमविचिन्मोर्मुचमर्मुरापि
दिवाननिर्दर्शरचिपचिवेन।
हरिद्रा-चोच मयष्ट-मयपूम-मनःशिला।
मधाम्याङ्गो चैमोऽथ वेरोऽथ दाहा दरा।१।
गुल्मानां चमा चापो हरिद्रावादवेद च।
मधुपूर्व्वेन संगडो चैव विसोऽर्मुदाखराः।२।
मचुम्यपुरुयोमचार्षि मन मच्छ दधेच। चम-
विकचराजात् मधरपुच्चाविवर्मुरं मनेत् मा
विचदूरवकोर्यांच दचौर्यं दाब्य नयं।
चमेदाचवित् विष्ट विवेदमुंदचरचे। ३।
दक्षोर्भं चर्वेन। दारवी दुर्वां। नरं दक्षवर्त।
चमावितं चमरीरं। इत्यर्म्मुदाधिकारः। इति
भावप्रकाशः॥

चर्म्मुर पुं, (चर्म्म+उरच्।) चर्म्मविशेष। इति
मेदिनी॥

चर्म्म, पुं, (चर+म।) चावका। इति हेमचन्द्रः।
(प्रभावित। भक्षिका। हिंसा। छाक। विनिहा।
चावचवादिर्म।)

चर्म्मक, पुं, (चर्म्म इव, चार्वे चन्।) विरा। इत्य
मरः॥
("चम्बुच वचा मुचिवाबलवेषा
विदुर्वैव वेव चचान चाउर्मक"।
इति रघुवंशे।) मूर्खः। वाका। इति मेदिनी।
चम्पा। ममुचा। इत्यमरटीका॥

चर्म्म स्त्री, पुं, (चर+मन्।) चमूरोपविशेष।
इति सिद्धान्तकौमुद्यां चमरः। तस्य पर्य्यायः।
प्रचामर्म्म १ लुमार्म २ रक्तामा ३ मांसार्म ४
मामार्म्म ५। चमी चमाचाचि चम्बूपम्ये मत
चापि। वैचवे भावप्रकाशविवृतोऽध प्रष्टव्यः।

चर्म्मक पुं, (चर+माचकात् मन्।) मोचवादि
मार्ग। इति वैद्यकपरिभाषा।

चर्म्मे, पुं, (चर+मन्।) चामी। वैद्य। इत्यमरः।
मेदे पि। इति मेदिनीकारः। (पि,चमुचा।
चाका। ममु।)

चर्म्मिण, [न्] पुं, (चर्म्म जेद चिन्तीते, चा+
चचिन्।) मूर्खः।
("मोचिवार्थमवं चेदोरचवारचर्मचित"।
इति माघः।
"चर्म्मोऽर्म्मसा भवचचा भूचातो चरिवा रवि।
अधर्म्मिमानवा चाचो मर्मचांचा प्रमाचाव"।
इति मनारतो। चाचवात् इक्षचाचा दिवा
चमी दारचार्वितमात् चरितत्विता चाम चा-
दिना, चतुर्वं हरिवंशे —
"मारीचवत् चमराव्यायाचे दिवा इक्षमचवा।
चव चमव विमुच चमावे इत्येव च।
चर्म्मासा येव याचा च चम्म चुवा च चारव।
विनचात् चरिचा चैव विचो दक्षव दर च।
चंचोमचचाविवेभ्य चाविचा चातव चुवा"।)
चर्म्मदत्त। इत्यमर। मिचदेविशेषः। इति
मेदिनी॥

अर्य्या, स्त्री, (ऋ + यत् + टाप्।) वैश्यस्त्रीजाति। इत्यमरः॥

अर्य्याणी, स्त्री, (अर्य्य + आनुक् + ङीप्।) वैश्यस्त्रीजाति। इत्यमरः॥

अर्य्यी, स्त्री, (अर्य्य + ङीप्।) वैश्यपत्नी। इत्यमरः॥ वैश्यस्त्रीजाति। इति दुर्गादासः॥

अर्व्व वधे। (इति कविकल्पद्रुमः)॥ (भ्वादि पर-सक०-सेट्।) अर्व्वति। इति दुर्गादासः॥ अन्त-स्थवकारान्तोऽयं॥

अर्व्वती, स्त्री, (अर्व्व + वाहुलकात् वनिप् + ङीप्।) घोटकी। इति हलायुधः॥ कुट्टनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अर्व्वा, [न्] पुं, (ऋ + वनिप्।) घोटकः। इत्यमरः॥ इन्द्रः। गोकर्णपरिमाणं। इति विश्वः॥ कुत्सिते त्रि। इत्यमरः॥

अर्व्वाक्, व्य, (अवरे काले देशे वा अञ्चति, अन्‌च + क्विन्, पृषोदरादित्वात् अर्व्वादेशः।) पूर्व्व-कालतः पश्चात्। तत्पर्य्यायः। अवरं २। इत्य-मरः॥ निकटं। इति भरतः। अर्व्वाच् इति केचित्॥

अर्व्वाचीनः, त्रि, (अर्व्वाग्भवः, खः।) पश्चाज्जातः। विपर्य्यस्तः। इति धरणिः॥ (इदानीन्तनः। अधो-भागस्थितः। अवरदेशगतः।
("यदूर्द्ध्वं पृथिव्या अर्व्वाचीनमन्तरीक्षात्"।
इति शतपथब्राह्मणे।)

अर्श, स्त्री, (ऋश् + अच्।) अर्शोरोगः। इति शब्दरत्नावली॥ (नलिकाकारः गुह्यस्थरोगभेदः।)

अर्शः, [स्] क्ली, (ऋ + असुन्, सुट्।) स्वनाम-ख्यातपायुरोगः। तत्पर्य्यायः। दुर्नामकं २। इत्य-मरः॥ दुर्नाम ३ गुदकीलः ४ गुदाङ्कुरः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ अनामकं ६। इति शब्द-रत्नावली॥ यथा। अथार्शोऽधिकारः। तत्रार्शसः सन्निकृष्टनिदानान्याह।
"पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये"॥
केचिद्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते। तन्मतमाश्रि-त्याह। शोणितादिति। सहजानि शरीरेण सह जातानि। सङ्ख्यामाह। षट्प्रकाराणीति। गुद-वलित्रये सार्द्धचतुरङ्गुलं गुदस्य मानं तस्यावयव-भूतास्तिस्रो वलयः शङ्खावर्त्तनिभा उपर्य्युपरि सन्ति। तासां नाम प्रवाहिणी विसर्ज्जनी सव-रणी चेति। तत्र गुदौष्ठोऽर्द्धाङ्गुलमानस्तदूर्द्ध्व-मङ्गुलमाना प्रथमा वलिः। सार्द्धैकाङ्गुलमाना द्वितीया। तृतीया च तावती। उक्तञ्च।
"अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठः परिपठ्यते।
गुदौष्ठादङ्गुलं चैव प्रथमान्तु वलिं विदुः॥
सार्द्धैकाङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तिताः"॥ * ॥
अथ वातार्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह।
"कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनं॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म्म च।
शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्व्वातार्शसां मतः"॥
प्रमितमपरिमितं। तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणं। पैष्ट्यादिमद्यमम्लं वातसमकत्वात्। आतप-स्तूष्णवीर्य्योऽप्युद्भूतरौक्ष्याद्वातप्रकोपे हेतुः वाता-र्शसां। नन्वर्शांसि सर्व्वाणि त्रिदोषजानि। यत-आह।
"पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये।
सर्व्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे"॥ इति।
तथा सति कथं वातार्शसामिति उच्यते। तत्त-दाधिक्याद्व्यपदेशभेद इति न दोषः। अतएव अग्रे वक्ष्यते। पित्तोल्वणानामिति तथाच चरकः।
"अर्शांसि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः।
दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसां"॥
इति॥ * ॥ अथ पित्तार्शसो विप्रकृष्टनिदान-माह।
"कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनं
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं यत् तत् सर्व्वं पानभोजनं।
पित्तोल्वणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसां"॥
उष्णद्रव्यस्य स्पर्शनादि बोद्धव्यं उष्णपानभोजन-स्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। अग्न्यातपप्रभा अग्न्या-तपयोः प्रभा तेजः। अथवा अग्न्यातपेतरतेज-स्विद्रव्यस्य दीप्तिः प्रभा। अशिशिरो देशो मरुः। असूयनं परसम्पत्तिद्वेषः। पानभोजनं पीयत इति पानं। भुज्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ॥ * ॥
अथ कफार्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह।
"मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च।
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतिः॥
प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनं।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसां"॥
अचिन्तनं निश्चिन्तता॥ * ॥ अथ त्रिदोषार्शसो विप्रकृष्टं निदानमाह।
"सर्व्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समं"।
जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि अर्शांसि तेषां सर्व्वो हेतुः। पृथग्वातपित्त-कफार्शोहेतुः। त्रिदोषार्शसां लक्षणञ्च सहजैः सहजार्शोभिः समं सदृशं। ननु त्रिदोषाणां इति विशेषणं व्यर्थं। यतः सर्व्व एव व्याधयस्त्रिदोषजाः। उक्तञ्च।
"अथमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः।
एकस्तु कुपितो दोष इतरावपि कोपयेत्"॥
इति। युक्तिमप्याह। स्वकारणादृद्धो वायुः शै-त्याच्छीतलं श्लेष्माणं लाघवात्तेनोरूक्षं पित्तं वर्द्ध-यते। तथा पित्तं कटुकत्वात् वातं द्रवत्वात् कफं वर्द्धयते। श्लेष्मा च शैत्यादाशु द्रवत्वात् पित्तं वर्द्धयते इति। उच्यते। यत्र स्वस्वकारणात्त्रयो दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषजव्यपदेश इति न दोषः॥ * ॥ अथार्शसां पूर्व्वरूपमाह।
"विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्व्वल्यं कुक्षेराटोप एव च।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता॥
ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्त्तेः आशङ्का चोदरस्य च।
पूर्व्वरूपाणि निर्द्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये"॥
दौर्व्वल्यमनाषल्यं। आटोपः गुड्गुडाशब्दः। अभि-वृद्धये उत्पत्तये॥ * ॥ अथार्शसां सम्प्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यलक्षणमाह।
"दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन्।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्व्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः"॥
त्वङ्मांसपदेन त्वङ्मांसाश्रितं रक्तमपि गृह्यते। चिकित्सायां रक्तस्रावणोपदेशात्। अपानं गुदं। आदिशब्दान्नासानेत्रनाभिमेढ्रादिष्वपि कुर्व्वन्ति॥ * ॥
अथ वातार्शोलक्षणमाह।
"गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः।
म्लाना श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः॥
मिथोविसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः।
विम्बीकर्क्कन्धुखर्ज्जूरकार्पासीफलसन्निभाः॥
केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः।
शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाभ्यधिकव्यथाः॥
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः।
कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः॥
तैरार्त्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकं।
सरुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते॥
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासम्भवस्तत एव च"॥
बह्वनिला वातोल्वणाः। गुदाङ्कुरा अर्शांसि। चिमिचिमान्विताः चिमिचिमा व्यथाविशेषः चरचराव इति लोके तदन्विताः। श्यावारुणाः श्यावा धूम्रवर्णाः। अरुणा ईषद्रक्ताः। स्तब्धाः कठिनाः। विशदाः अपिच्छिलाः। परुषा गो-जिह्वावत् स्पर्शे कर्कशाः। खराः कर्क्कोटकफल-वत् सूक्ष्मानेककण्टकाचिताः। विम्बादिफल-सन्निभा आकृत्या। अत्र विकल्पबोधकं वक्ष्यमाणं केचित् केचिदिति पदं सम्बन्धनीयं।
"कदम्बपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्मशिखराः।
सिद्धार्थकोपमाः पीतसूक्ष्मपिड़काश्चिताः"॥
तैरार्त्त इति अर्शोभिः पीड़ितः। तैरार्त्तो विड्उप-वेश्यत इत्यार्त्तस्य प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मतार्थत्वात्। ग्रथितं मलगुटिकाग्रथितविड्वर्त्तिरूपं। पिच्छा पिच्छिलो द्रवभागः। बद्धं संहतं। विट्शब्दो नपुंसकेऽप्यस्ति। उपवेश्यते त्यज्यते। अतएव वातार्शसि एवं गुल्मादीनां सम्भवः। अष्ठीला नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डिकावद्वातव्याधिविशेषः॥ * ॥ अथ पित्तार्शोलक्षणमाह॥
"पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः।
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः।
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकोवक्त्रसन्निभाः।
दाहपाकज्वरस्वेदतृष्णामूर्च्छारतिप्रदाः॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्च्चसः।
यवमध्या हरितपीतहारिद्रत्वङ्नखादयः"॥
पित्तोत्तराः पित्तोल्वणाः। तनु अघनं। श्लथाः शिथिलाः। सन्निभाः आकृत्या। पाको गुदस्य। सोष्माणः उष्णस्पर्शाः। हरित् शाकवर्णः। पीतः हरितालवर्णः। हारिद्रः हरिद्रावर्णः। आदि-शब्दान्मलमूत्रमुखानां ग्रहणं॥ * ॥ अथ केचि-द्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रित्य रक्ता-र्शोलक्षणमाह।

"रक्तोत्तरा गुरी मीता विनाशविषमन्विता ।
शक्यरोगतुता शुश्राविद् मलीमिता ।
देहार्थे पुच्छन्वद मारिवद्कमपीडिका ।
स्वस्ति बहवा रक्त तथा वातिमवर्चिता ।
मेधाना पीयते पुम्भे शैक्षिकमवचमसो ।
गीतस्वेदोमाशो ववौका वसुवर्गिक ।
विद् मार्ग पठितं वक्तमभोगामूर्य वर्त्ते ।
ततु वातस्थर्ष च मेषिदवाल्पर्वेणा ।
वपुष्युरूपच चौर्यत्वं यदि यथिर्व ।
तथामुयवो नावस रेतुमेरि च वचवं ।
विविधं नेत्रवीचव विद् विर्म गुर मीवर्व ।
यथार्थेता यवयायद् यनुमद् यातु पिच्छितं ।
गुर्ह वपित्वं विमिर्व यत विमव यात्वं ।
पेषतुयर्क्ष विपेयवम पठार्थेषा गुरो' ।
मरे मोचा वर्जीति । विनाशविषमन्विता
विनाशीतिवसयुता । वाचारेण च यमपरो-
वातिसृता । पुम्भे रिते । समुद्रावमनु-
श्रीमार्यगाविति । यवनेमिक बाहुपर्वमिक
। । रक्ताम्सयापि नाशोत्सवस्य वचमनाह ।
तम राजार्थेति । यथुमना पवमानं । वस्त्रं
वज्रमपीति वस्वं वचे मर्म । विचेत्समक तु
वस्त्रं ।

"रक्तोत्तरा मरे भीवा विनाशविषमन्विता" ।
इत्यादिनैवोक्तं । रक्तविषयो यमायविरूपास् ।
तत्र यवोत्सवस्य वचनमाह । यपिचं विपि-
चावे । विभिवमार्गवमोवसविमामिव ॥ । तत्र
वेगावीतयचमाह ।

"वेवोत्सवा मवसूत्र यथा मन्दवा विमा ।
पत्ववोपविमा विमवा वकावमुपविरता ।
पिच्छिलविमिमा शयमा कमुराला सार्वसमिमा
वरीरपयवावसमा तथा मैत्रववंनिमा ।
वायुवाविना वातुमविमामिविर्वमा ।
तथावनावतावमवेयावजिदीपता ।
मैत्रवमविदोगायविधिरस्ववारिका ।
क्षेत्रादिगारेचवर्दिनमावविकारता ।
मवामयवमाकरीमा वमयावेवमा ।
न वसति न विपत्ते नाशविगमस्वारता" ।
पत्तवा यावमा । यवविना सूचा । विमवा
वस्वेतमा । विरा निबवा । विच्छिवा वमा-
रसमाद् । विभिवा चार्वकमयविमा इव ।
समवा मविवमयवा । वरीरो वेवाभूरा ।
सवर्माविसोवसारा यवाकवर । वडूवार्योवमा
वडूवेयायावरारिका । वात्मादिमयावर्वमवव
पीडावाविवा । तम सूत्रव । विरोनार्थ
विरवो नाशवमचमनिव । क्षेत्र वेत्र्वाविस्या ।
तथ वर्दिवमा नाम वार्वसात् । वमवाय-
विकारता वमवचयवा मावकोश्रीवारमवता
वया तान् दशवि । । तथ रक्तवार्योचयच-
माह ।

"वेतुवववचमर्तीयाद् रक्तोत्सवानि च" । ।
तथ विरोवायाम वचमावंवस वचमनाह ।
"वर्म्यो वर्जायवा वाजबदवा वर्जमानि च" ।

वर्मेतवयेवयविपवेतार्योचवरो मावही । च
मोचवाति वाविमाविशास्वकोसाव । यथा
वरेव चचो वचमानि वार्योसाव । । यथा
नारे वचमार्योचयच पचवाद ।

"वज्रावि वचमन्याचि रावचावि सवन्ति दि ।
दुर्गमावि मम्भूमि वचमावसव्यावि च ।
चनाभुवावि विरायो मीवा मीववरी भवेत् ।
मीवावय मीवरेवा विरावमवविपाव ।
वनामव मोवाविव वचवाव्यवयाविना ।
विरोवरव मावाव रोवी शुभेपचेयवाम्" । ।
तथ सुवचावार्योचयचमाह ।

"वाहूयाचावु यवी मावस्वेवरीपोत्सवावि च ।
वर्वोवि सुवचाव्यावि न विरोत्पववावि च" ।
वाहूयावां यवौ संवरवा । न विरोत्वविमावि
वनविमावसेवमरावि । तथावि वचमावि
मिश्रवावि सुवचाचमीवमवावि । । वथा
वचवाव्यावयचमाह ।

"वन्यमावि विविसावां यवी वाम्वावित्यावि च ।
वजूवाव्यावि वाव्याव परिवमममरावि च" ।
विविसावां यवौ विवम्बा । परिसंवमरावि
परिवव वमवरे वैवा वावि । चविवान्व-
संवमरावि इति वावद् । तथावि मवोर्थ वच
वाधववचाति । । वचावाव्यावयचमाह ।
"वचमावि विदाचावि वावि चाम्ववरो वर्षि ।
मामन्येववाचि वमच वावचावावि विर्दिचेत्" ।
चाम्ववरो वर्षि मवाविवी । यवावावि मवोव-
मवावचवचावि ।

"वैवरतावुववावि वतुवचवमन्वते ।
वापन्ने रोगवायावे मवावेवात्ववोऽवमा ।
ववावमा वैवो वर्षीवे विविमावावयमाव वा
रावे वथा । वपवच्चवारी वमवावुरारी विवे
विवो रोवी । १ । वावे वर्वोवि च कुवरो
वैवा । २ । वनवव चामा विवा परिवारवा । ३ ।
वर्व रववीमोविपुवमीवर्वं । ४ । यवा वमन्वे
वर्वोवि यवि रोवावावे तुयवव । वावि च
योवि । वापन्ने विविमवा । चवेऽमवा मवा-
वचावि च विविमावमीवर्वं । । वथाचो-
चरिवमाह ।

"वचे वारे तुवे माव्वा तुरे वमवमावमा ।
वैववी वरसार्वमूचव मवावाचीवरेवा दि च ।
वनावा वर्वि विमवचो मेववा । वर्षेवा
चर्वोरोमवव । रवविविवमारिववर्वं ।
"तवावेवुवं वंमोव चविरवव वचमवा ।
रवा सुवावचवाव विवववमेवावुरं ।
सुरव ववावचेवविववव वावा । तवावं
सूवाविमवावं वर्व वारिदवावं ।
"रवावेवचवूवावमविमवववीविवं ।
वैवाविवाववं मुववावचावि वाम्यन्ति दि" । ।
तथ वैदूविवायार्योचयचमाह ।
मेदूर्विमावि वववे वमावं मादिमावि च ।
वमूवरावमवावि विविमावि मदूनि च" ।
वथावं वमावीवववं । न चावोवविराव

मूर्यवमवमाविवयवमर्वं । तथ यथावमार तु
मांसावरवाम्वात् । यथूवरा विशुवा । ।
तथ मांसाबुरवाचारचाधिकारे वर्वोत्मव
वंमावितूर्णवं वचवमाह ।
"वाना मवीवा वेचार्य वरीमर्वमवो यदि ।
मीवोषमं विरवरवर्मवीवमु यदिवु ।
चर्मो इति चोवे । मर्र चर्वरं । । वचेव
दवावितमेवैव वचवमाह ।
'वावेव वैववावमं विचारविवरावमा ।
वैयवा विमवा वच यविवर्तं वयवंवा" ।
चर्वेवा वरीरवमावर्वेवा । । तथ वावा-
चव वार्वविविवा ।
"मदावोरावुवोत्याव मर्यमवमावे ।
वमवावीवर्व वव वमोर्व विवमनवो ।
वर्वेवि वचेरिवमुवो ।
मारविवविवमोमूवववावि ववो मव ।
वमावीरेव वा विवमरोववनी रवेव वा ।
वर्वोत्वचिमूवेवो एवैमोवरवेव वा ।
मविचवुरोविवावावेवमूवीववावचे ॥ १ ॥
वन्योऽव सूरक । तथ सूर्य सूवर्ण ।
"वन्येव वमविमूवमवमूर्यविरीचन ।
वर्वोवि मिवमोवि वमावरवाविवारवव् ।
वमव ववमं रवावावववेवमुवोमवं ।
न वरीववनि मवमा पुववावमावमा ।
वमावावेवमवो वावेवो वरवोविवमवे ।
वोवनु वावमवेनु वयव वववि ववा ।
वेन इवित्वमा तुवितवं ववव मावते ।
वावचेसविवारवां मवव विविवचेत् ।
मविवर्ं मीरवं वम्र वमावी ववयावचस् ।
वथात् वचैवचवं तुर्णमविविवचे । २ ।
विविविवावविवमूवमावरेवमावदूव ।
वमेव विवमोऽचवावि विवमवमवा वर्ष" ।
विविविवव वरवा वचा ववमाव मव्या याचा ।
वरवा मोषवा । वरवावरूव । ३ ।
"मोर्व रमविमूवेव वववुमववव च ।
वर्षोरोवविवववं वारमेववविविवव । ४ ।
विवमोवेवर्व तुव विरोवव मर्व ववा ।
वम् तुवमवेमुवं वा वेवेऽवं मवमाव् वरेत् ॥ ५ ॥
वरिमावाविवोवूवं वहूवेवमविवं ।
इव मेवा वरा मोवो मवमावमवावरव ।
वाविवी वहूवरव इति मोचे । ६ ।
"वर्विवावां विवमवातु वर्व वीवमवेव तु ।
आरवेऽवावि मामन्वि वूव रवा मर्वविवाव
वर्वेत्यावि वचेवावि मेदूवमविमार्वव ।
वोविवं वविवं वृवा वरेत् मावा इव इव । ।
वावीव वेवर्व तुवा मुवो कुवव वावुवी ।
विवाविवमवावय रवमिवतुवविवर्व ।
वावयं तुमरी वावेवीरी मेवे वरिवूवव ।
दिवे वावव ववा वया सूर्ये चतुर्थके ।
वववमुवोऽवीवि वारीमेव वमवि दि ।
वावववेवरं वेवव च नदुमवेदनि" ।
वावीव वौवीव इति चोवे । वावूवी वववमी

इति लोके । शिलाभित् पाषाणभेद । अश्वमार कनैल इति लोके । स्वर्णक्षीरी चोक इति लोके । शुद्धकासीसाद्य तैल ॥ ८ ॥
"शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेला
चूर्णीकृत क्रमविवर्द्धितमूर्द्ध्वमन्त्यात् ।
खादेदिद समसित गुदजाग्निमान्द्य
गुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु" ॥
तद्यथा । एलात्र सूक्ष्मा ग्राह्या । यत आह मदनपाल ।
"एला सूक्ष्मा कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रहृत्" ।
इत्यादि । तस्या बीजभाग १ तजभाग २ दल पत्र । यत आह निघण्टौ धन्वन्तरि ।
'तमालपत्रञ्च पत्र स्यात् पलाश दलाह्वयम्" ।
इति तस्य भाग ३ । नागो नागकेशर । यत आह निघण्टौ धन्वन्तरि ।
"नागपुष्प मत नाग केशर नागकेशरम्" ॥
इत्यादि । तस्य भाग ४ मरीचभाग ५ पिप्पलि भाग ६ शुण्ठीभागः ७ चिनिभाग २८ । समशर्करचूर्ण ॥ १० ॥
"त्रिपल शृङ्गवेरस्य चतुष्क मरिचस्य च ।
पिप्पल्या कुडवार्द्धञ्च चव्याया पलमेव च ॥
तालीशपत्रस्य पल पलार्द्ध केशरस्य च ।
द्विपल पिप्पलीमूलमर्द्धकर्षञ्च पत्रकात् ॥
सूक्ष्मैलाकर्षमेकन्तु कर्षञ्च त्वङ्मृणालयो ।
गुडात् पलानि त्रिशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
अक्षप्रमाणगुटिका प्राणदा चेति सा स्मृता ।
पूर्व्व मध्यञ्च पश्चाच्च भोजनस्य यथाबल ॥
मद्य मासरस यूष क्षीरतोय पिबेदनु ।
हन्यादर्शांसि सर्व्वाणि सहजान्यस्रजानि च ॥
वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ।
पानात्यये मूत्रकृच्छ्रे उरोरोगे गलग्रहे ॥
विषमज्वरपित्ते च पाण्डुरोगे तथैव च ।
क्षमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्त्तिना तथा ॥
छर्द्यतीसाररोगाणा कामलाहिक्किना तथा ।
शुण्ठीस्थाने,भया देया हृद्गन्धे पित्तजे गरे ॥
प्राणदेय सिता दत्त्वा गुडस्थानाच्चतुर्गुणा ।
अम्लपित्ताग्निमान्द्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ॥
अनुपाने प्रयोक्तव्य व्याधौ श्लेष्मभवे पय ।
पलद्वय त्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रय ॥
फलाम्लधान्याम्लरसास्वयुक्ता
मद्य मरुद्रोगिणि चानुपान ।
इन्द्रो रसक्षारहिमाम्बु पित्ते
उष्णाम्बुयुषौ कफजे विदध्यात् ॥
गण्डूषमात्रमादेय न्दौ क्रूरे च मद्य वा ।
अनुपान प्रयोक्तव्य देशकालमवेक्ष्य वा" ॥
इति प्राणदा गुटिका ॥ ११ ॥
'त्रिकत्रय वचा हिङ्गु पाठाक्षारौ निशाद्वय ।
चव्यचित्रकौ कलिङ्गानि शताह्वा लवणानि च ॥
ग्रन्थिविल्वाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मत ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
चूर्ण विडालपदक पिबेदुष्णेन वारिणा ।
एरण्डतैलयुक्त वा लिह्याच्चूर्णमिद नर ॥
हन्यादर्शांसि सर्व्वाणि श्वासशोषभगन्दरान् ।
हृच्छूल पार्श्वशूलञ्च वातगुल्म तथोदर ॥
हिक्का कास प्रमेहांश्च पाण्डुरोग सकामल ।
आमवातमुदावर्त्तमन्त्रवृद्धि गुदक्रिमीन् ॥
अन्ये च ग्रहणीदोषा भिषग्भिर्ये प्रकीर्त्तिता ।
विजयो नाम चूर्णोऽय तान् सर्व्वानाशु नाशयेत् ॥
महाज्वरोपसृष्टाना भूतोपहतचेतसा ।
अप्रजानाञ्च नारीणा हितमेतद्धि भेषज ॥
त्रिकत्रय त्रिफलात्रिकटुत्रिसुगन्धीनि ।
क्षारौ स्वर्जिका यवक्षारश्च । लवणानि पञ्च ।
ग्रन्थि पिप्पलीमूल । विडालपदक कर्ष । विजयचूर्ण ॥ १२ ॥
"मरिचमहौषधचित्रकशूरण-
भागा यथोत्तर द्विगुणाः ।
सर्व्वसमो गुडभाग
सेव्योऽय मोदक प्रसिद्धफल ॥
ज्वलन ज्वलयति जाठर-
मुन्मूलयति शूलगुल्मगदान् ।
निःशेषयति श्लीपद-
मर्शांसि विनाशयत्याशु" ॥
तद्यथा । मरिचभाग १ शुण्ठीभागः २ चिताभाग ४ शूरणभाग ८ गुडभाग १५ । लघुशूरणमोदक ॥१३॥
"षोडशशूरणतोऽशा वह्नेरष्टौ महौषधस्याथ ।
अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्द्धेन ॥
त्रिफला कणा समूला तालीशारुष्करक्रमिघ्नाना ।
भागा महौषधसमा दद्यात्तालमूली च ॥
भाग शूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।
भृङ्गैले मरिचांशे सर्व्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्ण ॥
द्विगुणेन गुडेन युत सेव्योऽय मोदक प्रकामघ्नै ।
गुरुवृष्यभोज्यनिरतैरितरैमूषज्व कुर्य्यात् ॥
भस्मकमनेन जनित पूर्व्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
भीमस्य मारुतेरपि महाग्नी येन तौ जातौ ॥
अग्निबलमात्रहेतुर्न केवल शूरणो महावीर्य्य ।
हन्ता शस्त्रक्षारानलैर्विनाप्यर्शसामेषः ॥
श्वयथुश्लीपदगदहृद्ग्रहणीश्च कफाभिलोद्भूता ।
नाशयति वलीपलित मेधा कुरुते जरा हरते ॥
हिक्का कास श्वास सराजरोगान् प्रमेहांश्च ।
प्लीहानञ्च तथोग्र हन्यादाशु रसायन पुसा" ॥
एषा भागो यथा । शूरणभाग १६ चिताभागा८ सोंठिभाग ४ मरिचभाग २ । हरडे बहेरा अवरा । पीपर पिपरामूल । तालीश तालीशपत्र । अरुष्कर भल्लातक । तदसत्त्वे रक्तचन्दन । विडङ्ग प्रत्येक भाग ४ तालमूली मूषली तस्या भाग ८ विधाराभाग १६ तजभाग २ एलाद्यच-कोटीबीजभाग २ गुडभाग ४ । ७२ । बृहच्छूरणो मोदक ॥ १४ ॥
"त्रिवृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रक शटी ।
गवाक्षीमुस्तविश्वाह्वविडङ्गानि हरीतकी ॥
पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।
वृद्धदारात् पलान्यष्टौ शूरणस्य तु षोडश ॥
जलद्रोणद्वये क्वाथ्य चतुर्भागावशेषित ।
पूत तु त रस भूय क्वाथेच्च त्रिगुण गुड ॥
लेह पचेत् पुनस्तावद्यावद्दर्व्वीप्रलेपन ।
अवतार्य्य तत पश्चात् चूर्णानीमानि दापयेत् ॥
त्रिवृत्तेजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान् ।
एलात्वङ्मरिच चापि नागाह्व चापि षट्पल ॥
द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
ततो मात्रा प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसाशिन" ॥
तेजोवती तेजवती तेजवल्कल इति च ।
कन्द शूरण ।
"हन्यादर्शांसि सर्व्वाणि तथा सर्व्वोदराण्यपि
गुल्मानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोग हलीमक ॥
दीपयेदनल मन्द यक्ष्माण चापकर्षति ।
आढ्यवाते प्रतिश्याये पीनसेऽय हितो मत ॥
भवन्त्यनेन पुरुषा शत वर्षाण्यनामया ।
दीर्घायुष प्रजनना वलीपलितवर्ज्जिता ॥
गुड श्रीबाहुशालोऽय रसायनवरो मत ।
दुर्नामान्तकरो ह्येष दृष्टो वारसहस्रश ॥
यावद्दर्व्वीप्रलेप स्याद्यावद्वा तण्डुली भवेत् ।
तोयपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुड ॥
क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्य्यति ।
एष पाक समस्ताना गुडाना परिकीर्त्तित ॥
सार्द्ध पल पलञ्चार्द्ध भक्षयेद्गुडखण्डयोः ।
श्रेष्ठा तु मध्यमा हीना मात्रोक्ता मुनिभिस्त्रिधा" ।
बाहुशालो गुड ॥ १५ ॥
"तिला भल्लातक पथ्या गुडश्चेति समांशक ।
दुर्नामश्वासकासघ्न प्लीहपाण्डुज्वरापह ॥
पित्तश्लेष्मप्रशमनी कण्डूदद्रुरुजापहा ।
गुदजान्नाशयत्याशु भक्षिता सगुडाभया" ॥१६॥॥
"प्रणम्य शङ्कर रुद्र दण्डपाणि महेश्वर ।
गौरीविवाहोत्सवमन्विच्छन्नारदोऽपृच्छदीश्वर ॥
सुखोपायेन हे नाथ शस्त्रक्षाराग्निभिर्व्विना ।
चिकित्सामर्शसा नृणा कारुण्यादनुमर्हसि ॥
नारदस्य वच श्रुत्वा नराणा हितकाम्यया ।
अर्शसा नाशन श्रेष्ठ भैषज्य शङ्करोऽवदत् ॥
पायशवच्चादिलोहानामादायान्यतम शुभ ।
कृत्वा निर्म्मलमादौ तु कुनट्या माक्षिकेण च ॥
पत्तूरमूलकल्केन त्रिफलारसयुतेन च" ।
कुनटी मन शिला । माक्षिक सुवर्णमाक्षिक ।
पत्तूर बकम इति लोके । शालिञ्चा इति रसेन्द्रचिन्तामणौ । रस पारद ।
"वह्नौ निक्षिप्य विधिवत् साराङ्गारेण निर्धमेत् ।
ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिफलाया रसेन वा" ॥
सार काष्ठसार । शालाङ्गारेण इति रसेन्द्रचिन्तामणौ पाठः ।
"ततो विध्माय गलित शङ्कुनोर्द्ध्व समुत्क्षिपेत् ।
त्रिफलाया रसे पूते तदाक्षिप्य तु निर्व्वपेत् ॥
न चाप्यगालित यत्तु तेनैव विधिना पुन ।
ध्मात निर्व्वापयेत्तस्मिन् लोह तत् त्रिफलारसे ॥
यल्लोह न मृत तत्र पाच्य भूयोऽपि पूर्व्ववत् ।
मारणान्न मृत यच्च तच्चाप्यलकवत् ॥
तत सशोध्य विधिवत् चूर्णयेल्लोहभाजने ।
लोहेनैव तथा वत्स दृषदा सूक्ष्मचूर्णित ॥

जाता योऽश्मने पाके मार्दे वा चित्रकत्वचे ।
दध्नो वज्रोष्मे क्षमा च पचेद्गोमधिना ।
इत्यादि भगन्दरो रक्तात् प्रचमेषा विपाचका ।
चित्रकार्षकमद्यस्य भेषजानस्य बुद्धिमान् ।
भोजनमन्नपानाद्यर्थीर्षा मूत्रस्य च ।
दत्तिवर्षमपामस्य कुटिमस्य कपेन च" ।
मधु मधुरिका । भेषजानां मधुराम इति चि ।
कुष्ठिर्ज कटीपीरं ।
"घटे घटे पूर्वमिता योजम् योज्यमिर्थं पय ।
प्रमाण विचचाराय संमेधाविमभाचरेत् ।
भक्तमायामयिदि तु रसे सर्वस्य सर्वेषुक्ता ।
पद्धी सप्तमि रक्ता च सर्पिणो योजमान्ते ।
मासे वा योजयो तु पापवेर्तिविपूर्वेण ।
तथा नायविपाचक कर्वे योर्ड च मर्पिषि ।
मधुमध्वारिमेणैव सर्वीनात् पायमामक्षका ।
भारतेन विपाचका क्षमायीतुमधुका ।
भामर्द दशवर्षाई विचित्रादिमिश्रमास ।
दर्वीमायुपायस जनस्वीरेव मवर्त ।
प्रथावादे प्रमादास चित्रकशार्षिमोमर्त ।
दधोषितरवेद मयनस्य विपचति ।
दन्ति कार्ये यथा चित्रं कुष्ठादि विविधं स्मरं ।
गुल्माग्निपमन्दरोगाय विपाचकमरोचर्म ।
शूलस्य तरिकामस्य प्रमेहमशनाजस ।
मरुत् पत्तिरपर्ते दुर्नामार्थ विनिहन्ता ।
स्नेहपूर्वदशदेव भावितं चरपर्वतं ।
हरीतक्यामलकमारोग्यं हृविदर्यं ।
वायुसर्व मीनरोगेव रक्तोत्तम सर्व दुर्ग ।
सर्वीमयमसन्न सर्वीपधिमाहर्न ।
दुर्नामादिरोगं पाचा हृदो पाचकमवना ।
भवनाशीति रक्तस्य यथा पुनस्य सक्रिया ।
कौमुमावस्त्रमपात्रात् मधवेली यथा वरा ।
कीर्तिमतादिविज्ञारिकोमने तत्र पायसेत्" ।
रसेवविशामको पचस्थान वरा प्रवीनचरा
क्षारे भौमें मये प्रयोगमिति दाता ।
"वातविसिरवीरमधुरकमवाचक ।
चरका यवविक्रय वर्षया परिभावक ।
द्रोणस्य दशकाभो पवरिस्परकाचका ।
वारायततमवारीना मांसं आपूषस्य तुर्ग ।
दर्शीरं दधीरा इति योगे चत्रौ वयपवकः ।
वर्धिदो सदयकः । पयसा दधरं इति योगे ।
पारिभावकः पारिभाव इति योगे । चित्रका-
दर्शकावय ।
"अमृतारो रोहिता भेदा शतुषय विभेदका ।
सञ्चाराया इमे योगा चित्रकप्रस्य देहिने ।
कुणावका वर्ष वर्ष प्रदीप दरवीमर्थं ।
तन्मात्रीभीमेषार्थ मालकक्षमीवर्ष" ।
शकमा कमाकाः । कमीदा प्रतादर्शना समवार्थ ।
वाचका देवदारो । तथा च विदग्धी वज्रनादि ।
"नीमूतका देवदारो दकंसोदो वरा करी ।
नीलामिलस्थको देवदारो च तारका ।
देवदारो रसे निशा वचासोऽभीदशादा
अपरोचिताति ।

"पाकर्थं पाचकरातच वेशुर्ज दवदर्च" ।
क्षमक्षर्ज पवकशार्थं ।
"नारिकेलज सर्जूरं दाडिम कपीतर्थ ।
मद्दारचाव मधार्थं द्राक्षा वायवदादि च
मांसौदार्थं मद्गुर पर्यं दाम्बूलमर्थं ।
चिरायेशादि दभृति चोजमेवव् यमकवो ।
कांजिकाकुर्थं मैथं कालेभक्तादि च ।
कर्मीरं योगभूरुच विचित्री कटमर्दनं" ।
वाच्यं भूमादरे । बाष्प कसरादि मदाग्नि ।
"मानुपादि च मांसादि कर्परं इक्षवादि ।
रोचकामलाम्बुपानमद्यवमानिकरा ।
मामकक्ष्यरीरादि कक्षास कटिकुर्ज ।
कुपस्थमस्य कार्ड्दि वेशुमस विपिपका ।
कटुर्ज कायकायस कर्षीरं कर्दश्री क्षमा ।
कसारादीति कर्मादि विरचादि च कर्पेत् ।
कर्दव कमाचारावपूर्वराणोऽयुक्तमता ।
ववनायुभवाराय दुर्नामादिरेव दुर्ज ।
कायायेवि भेदस्य पुनो कर्मवि वायुना ।
दधिप कसवारास भिजा वैदरमगुर ।
मधुराय कषायाय मूरा वेद्मभरादिका ।
कर्मवैशा कद्दर्भेद विभ्रमा युदविष्वका ।
युविदर्यविकवित्रय होविरवयोर्ड विदरविवं दर्वे ।
मावदवि योदवोवाव् दक्षिदेवगीतविद्यमिद" ।
शुविदपाजविक ।
"कावे मयमयविपावद्वरे दिवजिपघ्नादे ।
वाटेषु मासवारो मयमपयाशेऽक्ष परिवार्ये ।
इविविद्युर्थे वीदं वविवं कारेव वहवेवव ।
कावक्षविदाविवर्थ योग्यागीवेंसूर्थ मूर्थं" ।
अहवेदक पककी ।
"भर्जे बोर्द कर्दव पूर्वे सुहीव विकवारायां ।
योग्यवाकपवति विजबेरे माडदो रक्षि" ।
तथथा,—
"दक्षानैव कसुधीमाप्रविवार्या एवक् क्षमो माहा ।
विकवो मासो विम्रू मार्य वद् विवक्षाराखां" ।
"कवैपसविवारेषु दुर्व मैत्रा वर्ष मवेद् ।
हुरमारहवकपूर्व वरिवक्ष सबमा" ।
अहदक्षीव योर्द । इति वाबावविक (१)
अथ रक्तार्शसां चिकित्सा ।
"रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भिषक् ।
दुष्टास्रे निगृहीते तु शूलानाहासृगामयाः ।
स्तनविरासविकाषदमवराचा कमाइराः क्ष
विवा । रक्तार्शसां प्रशमना रक्तविषुरोववित्रा
वा" । कमक्षस रक्तसार्द । कवमविकाका (१)
कवविविवाचात्यात् २ । वैकरवकविकर्षवा-
वासात् ३ । दक्षिदरमविवाकाचात् ४ । दुरका
क्षायवि रक्ताचरा ।
"रक्तवयदि भो वासो मस योदकुशा वरा ।
अपिव वरदविर्व मिमर्व सबहुर्व इति ।
वपवपेवर्द कौर्म वसविं वर्ष चिरम् ।
विवावेवरसवं रक्तार्शसा इवीविवेद् । ५ ।
ववका प्रवेव पूवे कवविदुद्राप्पीविवददायां ।
योदवमकादपौमंतूदैतियवृहदमेव । ६ ।

कमझोतवक्षोपाक्षविरेचिताचिकस्पने ।
चिर्जं कामीवको रक्षाद दुवणे योविवम्पके ।
क्षमहा कन्कादु । मोचाको मोचरका । विदिरो
योका । कनवमव रक्तं । कमहादिचूर्णं । ७ ।
"भाविवं रक्तीपूर्वं कयोषीरिं दम दम ।
पवनाद् सहदं दर्थ विकदर्शेविकमदं" ।
कारदर्थं । ८ ।
"भावापमिवमुक्तेषु यथा भेदुमिनेवादि ।
भिषासमदेव कुर्णीव तत्र तत्र यथोदितां ।
कर्मकीवकु वंविव दविद् कारेव वाविवा ।
वेमाचरीवक्षीपक्षमानमक्षमवाक्षर्व ।
कथार्थ रोवकक्षममर्थका परिचर्मीवित्" ।
इत्यर्शोऽधिकारः । । इति भावप्रकाशः ।
अर्शोघ्न, त्रि, (अर्शस् + हन् + टक् ।) अर्शोरोग-
नाशकः । इत्यमरः ।
("शौचविर्यं विसुदर्श विनक्ति रोचकार्शसम् ।
इति मनुः ।
"कटशमीदर्थं कर्मं सर्वेर्व निमर्दवम् ।
दक्षे पारे युवे पाक्षं युरे दक्कलोचपा ।
मोपो हलानैसूवव दक्षाकाशोऽर्शसो चि कं" ।
इति भावप्रकाशः ।)
अर्शोघ्न, पुं, (अर्श + घ्नामन्, युक् ।) वाचि ।
इति चिन्तामणौदुकमतुकारिकाकिं । ("अर्श
कामाय क्षमूवा विविवे" । इति पैत्रायन ।)
अर्शोंस्, [स्] त्रि, (अर्शोऽनस्य अर्श + इनि ।)
अर्शोरोगयुक्तः । इति शब्दरत्नावली ।
अर्शोहन, पुं, (अर्शो हन्ति, अर्श + हन् + क ।)
घोष । वल्लातक । सूरणः २ कन्दः ३ । इत्य
मरः । शूरणः ४ । इति शब्दिका । ओल इति
भाषा । (अर्शोरोगविनाशक ।
"अर्शोघ्नं वार्यं मूर्यं भाजुपक्व विचावकम्" ।
इति सुश्रुते ।)
अर्शोघ्नी, स्त्री, (अर्शस् + हन् + टक् + ङीप् ।) नाग-
दन्ती । इति मेदिनी ।
अर्शोहित, पुं, (अर्शसि हितः, वेगोऽस्य अशस्य
भाप् ।) भल्लातकः इति शिवमन्दिर । भेला
इति भाषा ।
अर्ह पूजने । (भ्वादिं परं-सकं सेट् ।) पूजने ।
इति कविकल्पद्रुमः । अर्हति विप्रो वेदं रक्षितुं ।
अर्हन्ते इति ।
"अर्चनपदमित्यर्थं कथं नार्हति योऽर्शसी" ।
इति दुर्गादासः ।
("अध्यापयन् दुष्पतो दुःपन्नामनर्हति ।
इति मनुः ।
"विमानमार्हति योदूर्मर्दिव" ।
इति रघुवंशे ।
"दुर्योधनो दुर्विदिते इदयमाप्नोति" ।
इति मनुः ।)
अर्ह च पूजने । (चुरा-पक्षे-सकं-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः । च अर्हयति । इति दुर्गादासः ।
("रामाभिषेकं अनुमर्हयति" । इति भट्टि
काव्ये ।)

अर्ह, पु, (अर्ह + अच्।) इन्द्र। इति शब्दरत्नावली॥

अर्ह, त्रि, (अर्ह + अच्।) योग्य। उपयुक्त। यथा,—
"तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्त्तराष्ट्रान् सबान्धवान्"। इति श्रीभगवद्गीता॥

अर्हणा, स्त्री, (अर्ह + युच् + टाप्।) पूजा। इत्यमर॥
("अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे"। इति रघुवंशे।)

अर्हन्, [त्] पुं, (अर्ह प्रशंसायां शतृ।) क्षपणक। बुद्ध। इति मेदिनी॥ शेषस्य पर्य्याय। जिन २ पारगत ३ त्रिकालवित् ४ क्षीणाष्टकर्म्मा ५ परमेष्ठी ६ अधीश्वर ७ शम्भु ८ स्वयम्भू ९ भगवान् १० जगत्प्रभुः ११ तीर्थङ्कर १२ तीर्थकर १३ जिनेश्वर १४ वादी १५ अभयद १६ सार्व्व १७ सर्व्वज्ञ १८ सर्व्वदर्शी १९ केवली २० देवाधिदेव २१ बोधद २२ पुरुषोत्तम २३ वीतरागाप्त २४। इति हेमचन्द्र॥

अर्हन्, (त्) त्रि, (अर्ह + शतृ।) पूज्य। मान्यः। इति मेदिनी॥ स्तव। इति शब्दरत्नावली॥
("यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते"। इति कुमारसम्भवे।
"त्वमर्हतामग्रसरः स्मृतोऽसि नः"। इति शाकुन्तले।)

अर्हन्त, पुं, (अर्ह + बाहुलकात् झच्।) बुद्ध। क्षपणक। मान्ये त्रि। इति जटाधरः॥ शिव। इति शब्दरत्नावली॥

अर्हित, त्रि, (अर्ह + क्त।) पूजित। इत्यमरः॥

अल ञ वारणपर्य्याप्तिभूषासु (भ्वादि-उभ-सक।) इति कविकल्पद्रुम॥ ञ अलति अलते पापं गङ्गा निवारयतीत्यर्थः। पर्य्याप्ति सामर्थ्यं।
"पर्य्याप्तिस्तु यथेष्टं स्यात् क्षमे शक्ते निवारणे"। इति विश्वप्रकाशात्। अलति घोटको धावितुं समर्थः स्यादित्यर्थः। अलति हारो जनं भूषयति इत्यर्थः। इति दुर्गादास॥

अल, स्त्री, (अल + अच्।) वृश्चिकपुच्छकण्टक। इति हेमचन्द्र। विछार हुल इति भाषा। हरिताल। इति रत्नमाला अमरटीका च॥

अलं, अव्य, भूषण। पर्य्याप्ति। वारणं। निरर्थक। शक्ति। इति मेदिनी॥ अत्यर्थं। यथा,—
"सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोल विजानासि चेत्"। इति लीलावती॥

अलक, पुं, स्त्री, (अलति भूषयति मुखं, अल + क्वुन्।) भङ्गियुत केश। कर्पूरादेः चोदश्चूर्ण्णं तस्य कुन्तलाः चूर्णकुन्तलाः तद्धि तत्र न्यस्यते इत्यन्ये। अलति भूषयति मुखं इत्यलकः। इति भरत॥ कुटिलकुन्तलः। इति सुभूतिः। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्याय। चूर्णकुन्तल २। इत्यमर।
("कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं
स्तनेषु हारा अलकेष्वशोक"।

इति ऋतुसंहारे।
"हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं"। इति मेघदूते।)

अलक, पु, (अल + क्वुन्।) अलर्क। क्षिप्तकुक्कुर। इत्यमरटीकायां रायमुकुट॥

अलकनन्दा, स्त्री, (अलति पर्य्याप्नोति, अल + क्वुन्, अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चासौ नन्दा चेति इति इति कर्म्मधारय।) कुमारी। इति त्रिकाण्डशेष॥ भारतवर्षीयगङ्गा। इति शब्दमाला॥ "तथैवालकनन्दा दक्षिणेन तु ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य निषधहेमकूट-हिमकूटान्यविरभसतररंहसा लुठन्ती भारतमपि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति"। इति श्रीभागवत॥
(हिमालयादुत्पन्ना श्रीनगरस्यादूरे गङ्गया सह मिलिता स्वनामख्याता नदी। गङ्गैव देवलोके अलकनन्देत्युच्यते। इति महाभारते। यदुक्तं,—
"देवेषु गङ्गा गन्धर्व्वे। प्राप्नोत्यलकनन्दताम्।
तथैवालकनन्दापि दक्षिणेनेति भारत।
प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने"॥
इति भागवतपुराणे।)

अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्य्याप्ता प्रभा यस्याः सा।) कुवेरपुरी। इति शब्दरत्नावली॥

अलकप्रिय, पु, (अलकान् प्रीणाति अलक + प्री + क।) वृक्षविशेष। इति जटाधर॥

अलका, स्त्री, (अल + क्वुन् + टाप्।) कुवेरनगरी। इत्यमर॥ अष्टवर्षाबधिदशवर्षपर्य्यन्तवयस्का कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

अलकाधिप, पु, (अलकाया अधिप, षष्ठीतत्पुरुष।) कुवेर। इति जटाधर॥

अलकाधिपति, पु, (अलकाया अधिपतिः, षष्ठीतत्पुरुष।) कुवेर। इति शब्दरत्नावली॥

अलक्त, पु, (न रक्तोऽस्मात्, रस्य लत्व।) वृक्षनिर्यासविशेष। लाक्षा। लौ इति च भाषा। तत्पर्य्याय। राक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ याव ५ द्रुमामय ६। इत्यमर॥ रक्षा ७। इति भरत। अरक्तः ८। इत्यमरटीकायां भरत॥ जतुका ९ यावक १० अलक्तक ११ रक्तः १२। इति शब्दरत्नावली॥ पलङ्कषा १३ क्रमि १४ वरवर्णिनी १५। इति जटाधर॥ तस्य गुणादिः।
"लाक्षा पलङ्कषालक्तौ यावो वृक्षामयो जतु।
लाक्षा वर्ण्या हिमा बल्या स्निग्धा च तुवरा लघु॥
अनुष्णा कफपित्तास्रहिक्काकासज्वरप्रणुत्।
व्रणोरःक्षतवीसर्पक्रमिकुष्ठगदापहा॥
अलक्तको गुणैस्तद्वद्विशेषाद्व्यङ्गनाशनः"।
इति भावप्रकाश॥*॥ लाक्षारस। आलता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अलक्तक २ जतुरस ३ राग ४ निर्भर्त्सन ५ जननी ६ जनकरी ७ सम्पद्या ८ चक्रवर्त्तिनी ९। अस्य गुणाः। तिक्तत्व। उष्णत्व। कफवातरोगव्रणदोषनाशित्व। कण्ठरोगशमनत्व। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

अलक्तक, पु, (अलक्त एव, अलक्त स्वार्थे कन्।) निर्भर्त्सन। अलक्त। इति हलायुधो हारावली च॥ लाक्षा। इति राजनिर्घण्ट॥ ("अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोः"। इति कुमारसम्भवे।
"पादालक्तकरक्तमौक्तिकशिला सिद्धाङ्गनानाङ्कृते"। इति नागानन्दे।)

अलगर्द, पुं, (लगति स्पृशति, क्विप्, लग्, अर्द्दयति, अर्द + अच्, अर्द, लग् चासौ अर्दश्चेति इति लगर्द, लग्न सन् पीडक इत्यर्थ, निर्व्विषत्वात् तद्भिन्न।) जलसर्प। जलबोडा इति केचित्। अलाघ इति केचित्। इत्यमरटीकायां भरत॥ (सविषो जलव्यालभेद। विलकेंउटिया इति भाषा, "तत्र सविषा कृष्णा कर्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधाः सामुद्रिका गोचनन्दा चेति"। सुश्रुते।)

अलगर्द्द, पुं, (अलं गर्द्धयति इति गृध + अच्, पृषोदरादित्वात् साधु।) जलव्याल। इत्यमर॥ केउटिया इति ख्यातः। जलबोड़ा इति केचित्। अलाघ इति केचित्। इति भरत॥

अलङ्करण, स्त्री, (अलम् + कृ + भावे ल्युट्।) भूषण। इति शब्दरत्नावली॥

अलङ्करिष्णु, त्रि, (अलम् + कृ + इष्णुच्।) अलङ्कारकर्त्ता। भूषणशील। इति रघुनाथचक्रवर्त्ती-दय॥ तत्पर्य्याय। मण्डन २। इत्यमर॥ अलङ्कर्त्ता ३। इति शब्दरत्नावली॥*॥ अलङ्कारयुक्तव्यक्ति। इति सारसुन्दर्य्यादयः॥ तत्पर्य्याय। अलङ्कर्त्ता २ मण्डित ३ प्रसाधित ४ अलङ्कृत ५ भूषित ६ परिष्कृत ७। इत्यमर॥

अलङ्कर्त्ता, [र्तृ] त्रि, (अलम् + कृ + तृच्।) अलङ्करिष्णु। इत्यमर॥

अलङ्कर्म्मीण, त्रि, (अलं समर्थं कर्म्मणे, ख।) कार्य्यकुशल। कर्म्मक्षम। इत्यमर॥

अलङ्कार, पुं, (अलम् + कृ + भावे घञ्।) भूषण। तत्पर्य्यायः। आभरण २ परिष्कार ३ विभूषण ४ मण्डन ५। इत्यमर॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७ अलङ्करण ८। इति शब्दरत्नावली। कलाप ९ इति जटाधर॥*॥ अथालङ्कारयुक्ति। तत्र रत्नादिनमुच्यते।
"रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु।
गुरुशुक्रबुधस्याह्नि वस्त्रालङ्कारधारणम्॥
अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम्।
उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते॥
शिरस्त्रं मुकुटं हारं कुण्डलञ्चाङ्गदन्तथा।
काञ्च्यां बालकश्चैव मेखलाद्याविति क्रमात्॥
प्रधानभूषणान्येषु यथासङ्ख्यानि निश्चय।
मद्मरागश्च वज्रश्च विजयो गोविदास्तथा॥
मुक्ता वैदूर्य्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात्।
आदित्यादिदशाजानां सर्व्वसम्पत्तिदायका॥
सुवर्णेनापि घटना सर्व्वेषामनुपयुज्यते।
प्रधानभूयरयेष्वेवमप्रधाने न निर्णय॥
प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते।
तस्य प्रधानभूषत्वादित्याह भृगुनन्दनः॥
सुखदा मणय शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः।
अतो मणीनां वक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमं"॥

यथा

इति वक्रिकमतम्। । मतिविशिष्टाको यत्र आपि तदपत्ये दरबारि। । वाकाप्यारा। च विविधा। शब्दाध्यारा १। अर्थाध्यारश्च २। तत्र यथार्थ। वाचको नाकरणमर्थो। इति याचा दर्श। वैचित्र्यमलङ्कार इत्यलङ्कारसामान्यलक्षणम्।

अर्थालङ्कारनामानि

अनुमानस्य पर्यायाः। तत्र अवयोरादरणे उक्ते।

यथा

वैचित्र्यम् मधुरीविशेषः प्रतीतिसाधिका। इति वाक्यप्रकाशप्रदीपादौ मतान्तर। अनुप्रासिकम् शब्दार्थयोभावितत्वमनयो रचनापुरस्कारोऽधिक स्वयम्। इति चारित्रदर्पणे। अत्र विवरणं रचित-वाक्यप्रकाश-चारित्रदर्पणालङ्कारकौस्तुभ

उदाहरणानि

"अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् यत्र ते हेतुकार्यतोऽपि
"प्रकृतापह्नुत्यावरूढारोपमात्रस्वरूपम्" । २
"अप्रस्तुतविशेषोक्तिः कार्ये हेतुप्रदर्शने" ३
"अर्थान्तरन्यासपदस्वभावरीत्याविरर्थम्" । ४
"आक्षेप प्रतुधावनातिशयेनाधिकवर्णनम्" । ५
"उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः । ६
"अनुगुणं मानिनुमानमनुगुणानुपरित चैव् । ७

"मालिनिका बहुवोनयोऽनुज्ञा परवासिन । ८
"दोषस्यावर्णनाबुवा तथैव गुणवर्णनात्" । ९

"अनुमानं प्रत्यक्षार्थं वैचित्र्योऽपि साध्य मन्" । १

"अनेकस्यैव वाच्यवद्वाच्यवेकथा।
एकस्य बहुरत्नेव स्वानुमान इष्यते"।

"अथार्थमादरवैकम साने वानुरचारिते"।
साद्यर्थ बाहुरनेवम् अन्नुमान उच्यते।
बहुलप्रत्ययवर्णं तथान्येन कारेव तु।
बाहर्थेऽप्यनयोऽन्यानुमाना च एव वत्"।

"शब्दानुमो सौभाग्यं मेरे बालकर्मणा।
शाब्दानुमान इष्यते"।
"अनुमानन्तु विशिष्टका चार्थ साधकस्य साध्य मम्" । ११

"अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परं" । १२

"अप्रस्तुतविशेषोक्ति जातिनीलोत्पलबाधना।
मरापत्रुतिसमर्थ वैव वाक्यता मता" । १३
"अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा इव प्रस्तावना" । १४

"अभेदस्यानिवारितगुणैर्योर्योगुमता तथा" । १५

"अर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः" । १६

"दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते।
क्वचित् सामान्यविशेषयोः सामान्यविशेषावलम्बन।
क्वचित् अप्रस्तुतविषयम् सामान्यविषयाख्येति सौ भवेत्। १७

यथा

अन्योऽन्यमय-नीलमणि-सारमणिका-कुवलय-सरल-तरुणीकलामनस्कारपरिचर्येषु भेद। अलङ्काराणां मध्ये ये ये प्रसिद्धास्तेषां नामलक्षणोदाहरणानि प्रयोजकादानि वस्तितानि वा विमर्शनोपानि न विकल्पते।

उदाहरणानि

"वासिनुगति कर्मे देव क्वा शताय चरावले । १
"चिरं राजिनि मध्यिवेषिषिताचित न एकवि" २
"नामनामीवृजिवे सन्ताप भवनोऽप्यसूतिका"। ३
"सवि रावति राजेन्द्र वाचवा वनवासिका" ४
"अवाच्यापि यदे यत्र यत्र मान्ति न वे तुकाः" ५
"इन्दुरिवेन्दु श्रीमानिवासौ वदनवन् । ६
"तुविवाति सदा कथि विचार करनकम।
जयाय मनवाशाना वदनमन्न दृष्टं वस्तु" । ७
"शीतोत्पलानि सवदे कवादीरतिनीलया" । ८
"यमेव मीनिनी मातु यमनेव सब भवे।
भवः प्रमदवाराणीं विसृष्टिमभिनपुति" । ९
"आपाव अनुमानमानमीनुकर्णं परे परे अमरान्।
कामेति मन्दमन्दं कावेरीपारिपावना यथा ॥ १
"उभीत्यनुमानपूर्णमधवाभूषणानुकीयत्
कोविदकालकोवलवेदुहीर्णकर्णनारा।
शीतले दधिवेः कार्य आवमति प्रायावचनमक-
प्रामपापचमानमन्नमरकोशापिणी हावरः।
पूर्णा एव मनविर्त शीतवषि इवेव वा।
विरहानल मतिनीला तुम्ने सनकोऽथा ॥
"नेत्रा बाहुलवचनविरावा वासा मधविवकरक-
विवाद। अनुरागबरादरबर्णं कर्वाट न वैद
सामर्थ्यम्"।
खेदराजीविवक्ते भवने चि विमीचिते।
यस्य विधिनमन्दी कन्दर्पवारम मिवे"।
"कामिनस्वेदुपात् विच बारदाला विरामवेऽनन्त-
विवाहरूपः। वानाविक्ष्मपो प्रसवैवप्रसूना-
वाक्या कुसुमस्वापिवने" । ११
"विवाहा वावमा भावि वासी वावि विवा
मता । १२
"मधुलीबु हवा रावन् धाराः पवमवि को
विधी" । १२
"एवा नदी व बन्वेन योऽयं चवाय वावके । १४

"बाववविवाद। इवन कबीरयथीनुर्दविवा-
ववीवरवलेबोन। विवाहरावबोवसपवाक-
सूत्रोऽनमप्याराः" । १५
"अनुमानविस्मरद् तुवर वि बबालाजी।
पुरवरवमवलीम् वावि बबोऽपि गौरवे।
पुरवमावनुपरूम चूर्ण विरवि बारवे" । १६
"पायेऽर्थं वरिवावीयां तुवनि अमवकवे।
तुझामावमवरादं वे वर्ष कर्वविस्मर"।
"विवाव बवालबहुर्य अवमालमवबाव वी-
रवा। अविवामवोऽपि मार्दवं समवे केर बबर
प्रतीरितो" । १७

अथालङ्कारनामानि	तल्लक्षणानि	तदुदाहरणानि
अल्प ——————१८	"अल्पन्तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता" । १८	"मणिमालोर्म्मिका तेऽद्य करे जपवटायते" ॥ १८
अवज्ञालङ्कृति ——————१९	"ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञालङ्कृतिस्तु सा"। १९	"स्वल्पमेवाम्बु लभते प्रास्य प्राप्यापि सागरं । मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युते" ॥ १९
असङ्गति ——————२० तस्य त्रीणि लक्षणानि ।	"विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्य्यहेत्वोरसङ्गतिः । अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ॥ अन्यत् कर्त्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिश्च सा" । २०	"विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिताः पथिकाङ्गनाः । अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाकृथाः । गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्भारं पुराकरोः" ॥ २०
असदर्थनिदर्शना ——————२१	"अपरं बोधनं प्राहुः क्रिययासत्सदर्थयोः"।अस्यार्थः। कस्यचित् किञ्चित् क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया- परान् प्रति असतः सतो वार्थस्य बोधनवर्णनं।२१	"नश्येद्राजविरोधीति क्षीणश्चन्द्रोदये पुनः" ॥ २१
असम्भव ——————२२	"असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनं" । २२	"को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति" ॥ २२
आवृत्तिदीपक ——————२३ तत् त्रिविध। पदावृत्ति । अर्थावृत्तिः । उभया- वृत्ति ।	"त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकं" । २३	"वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्व्वरी ॥ उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः" ॥ २३
आक्षेप ——————२४ अस्य त्रीणि लक्षणानि लक्ष्याणि च ।	"आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् । निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ॥ आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते"।२४	"चन्द्र सन्दर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखं । साधय दूति तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः । गच्छ गच्छसि चेत्कान्त तत्रैव स्याज्जनिर्म्मम" ॥ २४
उत्प्रेक्षा ——————२५ सा वस्तुहेतुफलात्मतागोचरत्वेन त्रिविधा वस्तूत्प्रेक्षा। हेतूत्प्रेक्षा। फलोत्प्रेक्षा। तत्राद्या उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा। परे हेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्धासिद्धविषयतया प्रत्येकं द्वि- विधे। एवमुत्प्रेक्षा षड्विधा।	"सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मता । उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे" । २५	"धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहशालिनां । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ॥ रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्ध्रुवं । त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्व्वैरायते शशी ॥ मध्यं किं कुचयोर्धृत्यै बद्धं कनकदामभिः । प्रायोऽब्ज त्वन्मदैनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति" ॥ २५
उत्तर ——————२६	"किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरं" । २६	"यत्रासौ वेतसी पान्थ तत्रेयं सुतरा सरित्" ॥ २६
उदात्त ——————२७	"उदात्तमृद्धिरचितं श्लाघ्यमात्योपलक्षणं" । २७	"सासौ यत्राभवद्युद्धं तव धूर्जटिनाऽर्ज्जुन" ॥ २७
उपमा ——————२८	"उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः" । २८	"हंसीव भूपते कीर्त्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते" ॥ २८
उपमेयोपमा ——————२९	"पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता" । २९	"धर्म्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म्म इव त्वयि" ॥ २९
उल्लास ——————३०	"एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि" । ३०	"अपि मां पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी ॥ काठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं वाञ्छन्त्यः पादपद्मयोः । निन्दन्ति विश्वधातारं त्वद्धाटीश्वरियोषितः ॥ तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं ॥ लाभोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेद्वधः" ॥ ३०
उल्लेख ——————३१ लक्षणभेदेन स द्विविधः ।	"बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते । एकेनापि बहुधोल्लेखोऽप्यसौ विषयभेदतः" । ३१	"स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः । गुरुर्वचस्यर्ज्जुनोऽयं कीर्त्तौ भीष्मः शरासने" ॥ ३१
एकावली ——————३२	"गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणीरेकावली मता" । ३२	"नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते कर्णौ दोःस्तम्भशासनौ । दोःस्तम्भौ जानुपर्य्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ । जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य महीभुजः" ॥ ३२
कारकदीपक ——————३३	"क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फः कारकदीपकं" । ३३	"गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थ पश्यति पृच्छति" ॥ ३३
कारणमाला ——————३४ सा पूर्व्वपूर्व्वपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन एवमुत्त- रोत्तरपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन च द्विधा।	"गुम्फः कारणमाला स्याद्यथा प्रक्रान्तकारणैः"। ३४	"नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ॥ भवन्ति नरकाः पापाः पापं दारिद्र्यसम्भवं । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव" ॥ ३४
काव्यलिङ्ग ——————३५	"समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं" । ३५	"जितोऽसि मन्द कन्दर्प मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः" ॥ ३५
काव्यार्थापत्ति ——————३६	"कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते" । ३६	"स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्त्ता सरसीरुहां" ॥ ३६
कैतवापह्नुतिः ——————३७	"कैतवापह्नुतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निह्नवे पदैः" । ३७	"निर्यान्ति स्मरनाराचाः कान्तादृक्पातकैतवात्" ॥ ३७
गूढोक्तिः ——————३८	"गूढोक्तिरन्योद्देश्या गीर्यदन्यं प्रति कथ्यते" । ३८	"वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः" ॥ ३८
चपलातिशयोक्तिः ——————३९	"चपलातिशयोक्तिस्तत्कार्य्यपौर्वापर्यव्यतिक्रमः" । ३९	"अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा" ॥ ३९
चित्र ——————४०	"पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते" । ४०	"मारमासुषमा चारुरुचा मारवधूत्तमा । मात्तधूर्त्तममावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा" ॥ ४०

भव

इति वक्षिपजनक। । मविविविभिमत्वा चन्द्र कानि तत्पक्ष्ये इदस्वादि। । कावाक्ष्यार। च विविधा। प्रस्ताव्यारा १। पर्वान्यारा २। तम्म माहर्ब। कामकोभावरपर्मा। इति कामा सर्व। देविमवपार इवक्ष्यारलामानवतय।

कवाक्ष्यारणामानि

अनुमालम वर्षविक। अवक कावकोराकरने गुक्षे।

भव

वैविभव मधुरिविधिका मधोदिवारिवक। इति कावमवाववीनावा मवेकार। अनूपादिस्य प्रस्तार्थप्रोक्तविश्वमनको रस्रावचकारवोप्रति-रधर्मी। इति वाविश्वरपर्व। अत्र विवर्ज इति-काव्यमवाम-वाविश्वरपवाक्ष्यारवोक्य

उदाहरणानि

"अवमाविविश्वेतोक्ति वाक्य् वदने वैगुपार्थतो।१
"अनुवाद्गुणाक्ष्यिकारमधुरलपद्य" । २
"अवमानाविश्वेतोक्ति कार्मे वैगुपवक्तिमे" ३
"अवलिह्रदयुतात्मवातोर्याक्तोविवर्जन" । ४
"अविप रघुवंशारवावेमाविवारवन" । ५
"उपमावोपमेवम वदवचेव वन्ना" । ६
'अनुकूर्व माविकुम्भमनुकूलानुपत्ति चैव् । ७

"मानुविक बहुवोमपों प्रहक वरवतिमे । ८
"पोवसायवर्वमानुगा अवेव मुवर्दवाव्" । ९

"अनुमाल एव्वाम वैवभोऽपि कारक वव्" । १

"अनेकोवा माम्मलकहस्तपोकवा।
दवम्य अवरम्येव अवनुपाय दृश्यते" ।

"उपमामावरविक आने वानुदपानिवै"।
कावद्यं अवमवेम्य् मवनुपाव दृश्यते।
अवव्वेवमावक कवाप्येन करेव तु।
आवर्त्तिव्वोवाधारपुप्रास व इव तत्"।

"प्रक्षणवो चौवदार्भ मेदे कालमंमायका।
कावानुप्राय दृश्यते ।
"अनुमावस्तु विविका ध्वार्भ वावक वाव-माव्" । ११
"अन्योन्य वाव वक मायुरवारा वदताद" । १२
"ववमाविश्वेतोक्ति व्याविवोमावरवावक।
वदावर्थविवर्ज लेव नावतया मवा" । १३
"अवकमुमपदा आव् वा प्रव मवतावदा"। १४
"अवरेनाविभाविनुर्वतोर्वेनुभवा वव" । १५

"अवान्तरन्यासवा बाव् वामाववितवरो"।१६

"एकाकुविवदामावर्तिमोदर्थावृत्ति वावे।
ववित् पावरविकारमावरविकार्भवावतर्म।
ववित् ववावरविवात् प्रावरविकार्णव्दि इति भेदी । १७

भव

अन्यापोयोम्मव-वीवसद्वि-भावबद्रिका-पुवक-मानस-वरवचोपलापरवानियलेपु यव। अव-द्रारमो मवे ये ये परिभावलेवा मासवनयोत-वनानि अवावोवकवानि वर्वविविशानि वा विवरदर्शोवानि व विकाले।

उदाहरणानि

"भाविद्रमिन वन देव क्वा प्रताव वदेवके' । १
"विर्द रामिवि भवित्ते विविवानि व रक्षवि"। २
"कावम्मोवविवे वम्प्र मवेमाप्रवपुन्विता"। ३
"लवि पावदि रामेन्द्र वावता वववाविका"। ४
"अवावाविवि मवे वव अव माल्वि व वे गुवान"। ५
"इन्दुरिवेन्दु मीमाविमारी वदस्मक । ६
"कुपिताचि वदा वन्मि निवाव वदन्मय।
मवान मवनाप्तो अवस्मप्त वृर्द वदा । ७
"मीवोलमानि रवने ववावेरविवीवमा" । ८
"मनेव मोर्वता मानु अवलेव प्रव वरे।
वदः प्रकवमाराधीं विवविभविवधूति" । ९
"कावाव वनुवमवनवीवुर्वेत् वदे वदे अवराम्।
ववलेति मवलवं कावेदीवार्दिकावा वरव १।
'उत्तीक्ष्णपुक्लवनुवमनुववाकुपवादवीवन्
कोविकवावनवीवसके वद्रीवर्वक्य।
नीवन्ते मविवे वर्व अववयपि आवावरनवक-
प्रासमाववमाक्षमावमरतोद्यावेरमी वावराम।
'वृषा वर्ब मवविर्व बीवचन्ति हवे वा।
विकपाकाद्य भविवीवाप अल्पो वामवोवन्म"।
"वेवा कावाववविवावा वारा मवदिवारव विवावा। अनुपेवदरावकर्ण अवषि म वेवा कावमवर्ब"।
"कोदरामोवदवने वचने वि विवीविवे।
वद्र विर्विलवमार वर्ववर्धवर्न वियें"।
"कामीमलेकार विव कारवावा विवावनेदाक-मिववहावप्र। अवाविमावो प्रवरैकरानुप्रा-मवदवा कृप्रकाविवप्र" । ११
"विवावा प्रविवा वावि अवो वावि विवा-मवा" । १२
'लनुवतिनु वदा रामन् भावाव अवर्वनि वा विवी" । १३
"ववा इवी व प्रवेनु योर्वं वदाव वावये । १४

"कावकविवावा। ववव वदीवरवीर्वर्वविवा-वद्योवरकवेवोहा। विवावदावबोववावरवा-वृषो प्रवमवरार" । १५
वनुमावविमवदन् दृष्टवर वि मवान्धा।
कुवरवलवर्मातृ वावि अवनोऽपि मीरवे।
कृपमावानुवदव वृर्व द्विरवि भावव" । १६
"कावीर्व दर्शवाभीयो वृदि अवमवने।
कृतावाववावर्व वे वर्व कार्तिकदार"।
"विववाव वदनमवृदर्व अवरावमवकाव भीरवो। अविवाववोऽपि भार्ते वाते वेव वबा-प्रतीतिवा" । १७

अथालङ्कारनामानि

अल्प —————— १८
अवज्ञालङ्कृति —————— १९

असङ्गति —————— २०
तस्य त्रीणि लक्षणानि।

असदर्थनिदर्शना —————— २१

असम्भव —————— २२
आवृत्तिदीपक —————— २३
तत् त्रिविध। पदावृत्ति । अर्थावृत्ति । उभयावृत्ति ।
आक्षेप —————— २४
अस्य त्रीणि लक्षणानि लक्ष्याणि च ।

उत्प्रेक्षा —————— २५
सा वस्तुहेतुफलात्मतागोचरत्वेन त्रिविधा वस्तूत्प्रेक्षा। हेतूत्प्रेक्षा। फलोत्प्रेक्षा। तत्राद्या उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा। परे हेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्धासिद्धविषयतया प्रत्येकं द्विविधे। एवमुत्प्रेक्षा षड्विधा।

उत्तर —————— २६
उदात्त —————— २७
उपमा —————— २८
उपमेयोपमा —————— २९
उल्लास —————— ३०

उल्लेख —————— ३१
लक्षणभेदेन स द्विविध ।
एकावली —————— ३२

कारकदीपक —————— ३३

कारणमाला —————— ३४
सा पूर्व्वपूर्व्वपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन एवमुत्तरोत्तरपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन च द्विधा।
काव्यलिङ्ग —————— ३५

काव्यार्थापत्ति —————— ३६
कैतवापह्नुति —————— ३७

गूढोक्तिः —————— ३८
चपलातिशयोक्तिः —————— ३९
चित्र —————— ४०

अल

तल्लक्षणानि

"अल्पन्तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता" । १८
"ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञालङ्कृतिस्तु सा"। १९

"विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्य्यहेत्वोरसङ्गति ।
अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ।
अन्यत् कर्त्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिश्च सा" । २०
"अपरं बोधनं प्राहुः क्रियया सदसदर्थयोः"। अस्यार्थः।
कस्यचित् किञ्चित् क्रियाविशिष्टस्य सत्क्रियया-
परान् प्रति असतः सतो वार्थस्य बोधनवर्णनं।२१
"असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनं" । २२
"त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकं" । २३

"आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ।
निषेधाभास आक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ।
आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते"।२४
"सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मता ।
उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे" । २५

"किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरं" । २६
"उदात्तमृद्धिरचितं श्लाघ्यमाल्योपलक्षणं"। २७
"उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः" । २८
"पर्य्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता" । २९
"एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि" । ३०

"बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते ।
एकेन बहुधोल्लेखोऽप्यसौ विषयभेदतः" । ३१
"गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणीरेकावली मता" । ३२

"क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फः कारकदीपकं" । ३३

"गुम्फः कारणमाला स्याद्यथा प्रक्रान्तकारणैः"। ३४

"समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं" । ३५

"कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते" । ३६
"कैतवापह्नुतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निह्नवे पदैः" । ३७

"गूढोक्तिरन्योद्देश्या गीर्यदन्यं प्रति कथ्यते" । ३८
"चपलातिशयोक्तिस्तत्पौर्व्वापर्य्यव्यतिक्रमः" । ३९
"पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते"। ४०

अल

तदुदाहरणानि

"मणिमालोर्म्मिका तेऽद्य करे जपवटायते" । १८
"स्वल्पमेवाम्बु लभते पान्थ प्राप्यापि सागरं ।
मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युते" । १९
"विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिताः पथिकाङ्गनाः ।
अपारिजाता वसुधा चिकीर्षन् द्यां तथाकृथाः ।
गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्धारं पुराकरोः" । २०
"नश्येद्राजविरोधीति क्षीणश्चन्द्रोदये पुनः" । २१

"को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति" । २२
"वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्व्वरी ।
उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ।
माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः" । २३
"चन्द्र सन्दर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखं ।
नाथ दूति तनोत्तापमस्या कालानलोपमं ।
गच्छ गच्छसि चेत्कान्त तत्रैव स्याज्जनिर्म्मम" । २४
"धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहशुष्मणां ।
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्ध्रुवं ।
त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्व्वैरायते शशी ।
मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः ।
प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति" । २५
"यत्रासौ वेतसी पान्थ तत्रेयं सुतरा सरित्" । २६
"सोऽसौ यत्राभवद्युद्धं तत्र धूर्ज्जटिनाऽर्ज्जुन" । २७
"हंसीव भूपते कीर्त्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते" । २८
"धर्म्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म्म इव त्वयि" । २९
"अपि मां पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी ।
काठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं वाञ्छत्यः पादपद्मयोः ।
निन्दन्ति विश्वधातारं त्वद्धाटीष्वरियोषितः ।
तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं ।
लाभोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेद्वधः" । ३०
"स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ।
गुरुर्वचस्यर्ज्जुनोऽयं कीर्त्तौ भीष्मः शरासने" । ३१
"नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते कर्णौ दोःस्तम्भशासनौ ।
दोःस्तम्भौ जानुपर्य्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ ।
जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य महीभुजः" । ३२
"गच्छत्या गच्छति पुनः पान्थ पश्यति पृच्छति" । ३३
"नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ।
भवन्ति नरकाः पापात् पापं दारिद्र्यसम्भवं ।
दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव" । ३४
"जितोऽसि मन्द कन्दर्प मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः" । ३५
"स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्त्ता सरसीरुहां" । ३६
"निर्यान्ति स्मरनाराचा कान्तादृक्पातकैतवात्" । ३७
"वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः" । ३८
"अये मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा" । ३९
"मारमासुषमा चारुरुचा मारवधूत्तमा ।
मात्तधूर्त्तसमावासा सा वामा मेऽस्तु मारमा" । ४

नाम	नाम	नाम
[illegible]	लक्षणानि	उदाहरणानि
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।		
[illegible] — ११	"[illegible] विजये" । ११	"[illegible] वि न हि [illegible]" । ११
[illegible] — १२	"[illegible]" । १२	"[illegible]" । १२
[illegible]मोक्तिका — १३ सा त्रिधा । प्रथमा यथा —	[illegible]मौक्तिका" ।	"[illegible] च । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" । १३
द्वितीया यथा — तृतीया यथा —	"[illegible]मौक्तिका । [illegible]मौक्तिका । १३	
दीपकं — १४	"[illegible] दीपकं [illegible]" । १४	"[illegible]" । १४
[illegible] — १५	"[illegible]" । १५	"[illegible]" । १५
[illegible] — १६ सा त्रिधा ।	"[illegible] । [illegible] । [illegible] । १६	"[illegible] । [illegible] । [illegible]" । १६
[illegible] — १७	"[illegible]" । १७	"[illegible]" । १७
परिकर — १८	"[illegible] परिकर [illegible]" । १८	"[illegible]" । १८
परिकराङ्कुर — १९	"[illegible] परिकराङ्कुर" । १९	"[illegible]" । १९
परिणाम — २	"परिणाम [illegible]" । २	"[illegible]" । २
परिवृत्ति — २१	"[illegible]" । २१	"[illegible]" । २१
परिसंख्या — २२	"परिसंख्या [illegible]" । २२	"[illegible]" । २२
पर्यायोक्ति — २३	"[illegible] वा" । २३	"[illegible]" । २३
पर्याय — २४ स द्विविधः ।	"पर्यायो यदि [illegible] । "[illegible] पर्याय [illegible]" । २४	"[illegible] । [illegible]" । २४
पर्यायोक्त — २५ तद् द्विविधं ।	"पर्यायोक्तं तु [illegible] । पर्यायोक्तं [illegible]" । २५	[illegible] । [illegible]" । २५
पिहित — २६	"पिहित [illegible]" । २६	"[illegible]" । २६
[illegible] — २७	"[illegible] । [illegible] । २७	"[illegible] । [illegible]" । २७
पूर्वरूप — २८ च द्विविधः ।	"[illegible] । पूर्वरूप[illegible]" । २८	[illegible] । [illegible]" । २८
प्रतिवस्तूपमा — २९	"[illegible] प्रतिवस्तूपमा मता" । २९	"[illegible]" । २९
प्रतिषेध — ६	"प्रतिषेध [illegible]" । ६	"[illegible]" । ६
प्रतीप — ६२ [illegible] । न तु [illegible] ।	"प्रतीप[illegible] । [illegible] तत् । [illegible] । [illegible] तत् । प्रतीप[illegible]" । ६२	"[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" । ६२
प्रत्यनीक — ६२	"प्रत्यनीकं [illegible]" । ६२	"[illegible]" । ६२
[illegible] — ६३	"[illegible]" । ६३	"[illegible]" । ६३
प्रहर्षण — ६४ तद् त्रिविधं ।	"[illegible] प्रहर्षणं । [illegible] प्रहर्षणं । [illegible]" । ६४	"[illegible] । [illegible] । [illegible]" । ६४
प्रौढोक्ति — ६५	"प्रौढोक्ति[illegible]" । ६५	"[illegible]" । ६५
भाविक — ६६	"भाविकं [illegible]" । ६६	"[illegible]" । ६६
भाषासमावेश — ६७	"[illegible] । [illegible]" । ६७	"[illegible] । [illegible] [illegible]" । ६७

अथालङ्कारनामानि	तल्लक्षणानि	तदुदाहरणानि
भेदकातिशयोक्ति —— ६८	“भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनं” । ६८	“अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्धैर्यंच भूपतेः” ॥ ६८
भ्रान्तापह्नुति —— ६९	“भ्रान्तापह्नुतिरन्यस्य शङ्कया भ्रान्तिवारणे” । ६९	“ताप करोति सोत्कम्प ज्वर किन्नु सखि स्मर” ॥६९
भ्रान्तिमान् —— ७०	“स्यात् स्मृतिर्भ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रय” । ७०	“अय प्रमत्तो मधुपस्त्वन्मुख वेत्ति पङ्कज” ॥ ७०
मालादीपक —— ७१	“दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमुच्यते” । ७१	“स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थिति” ॥७१
मिथ्याध्यवसिति —— ७२	“किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पन” ।७२	“मिथ्याध्यवसितिर्वेश्या वशयेत् खस्रज वहन्” ॥७२
मीलित —— ७३	“मीलित यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते” । ७३	“रसो नालक्षि लाक्षाया चरणे सहजारुणे” ॥ ७३
मुद्रा —— ७४	“सूच्यार्थसूचन मुद्रा प्रकृतार्थपरै पदै” । ७४	“नितम्बगुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा” ॥ ७४
यथासङ्ख्य —— ७५	“यथासङ्ख्य क्रमेणैव क्रमिकाणा समन्वय” । ७५	“शत्रु मित्र विपत्तिञ्च जय रञ्जय भञ्जय” ॥ ७५
यमक —— ७६	“सत्यर्थे पृथगर्थाया स्वरव्यञ्जनसहते । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमक विनिगद्यते” । ७६	“नवपलाशपलाशवन पुर स्फुटपरागपरागतपङ्कज । मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभि सुमनोभरै” ॥ ७६
युक्ति —— ७७	“युक्ति पराभिसन्धान क्रियया मर्म्मगुप्तये” । ७७	“त्वामालिखन्ती दृष्ट्वान्या धनु पौष्पकरेऽलिखत्” ॥७७
रत्नावली —— ७८	‘क्रमिकाप्रकृतार्थाना न्यास रत्नावली विदु’ । ७८	“चतुरास्य पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्व महीपते” ॥ ७८
रूपक —— ७९ तत् द्विविध । अभेदरूपक । ताद्रूप्यरूपकञ्च । तच समन्यूनाधिक्यकथनद्वारा प्रत्येक त्रिविध । समाभेदरूपक । न्यूनाभेदरूपक । अधिकाभेदरूपक । समताद्रूप्यरूपक । न्यूनताद्रूप्यरूपक । अधिकताद्रूप्यरूपक । एतेन षड्विध ।	“विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जन विषयस्य यत” । “रूपक तत् त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभि” ॥७९	‘अय हि धूर्जटि साक्षाद्येन दग्धा पुर क्षणात् । अयमास्ते विना शम्भुस्तार्त्तीयीक विलोचन ॥ शम्भुर्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टिता । अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥ साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोत्थिता । अय कलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते” ॥७९
रूपकातिशयोक्ति —— ८०	“रूपकातिशयोक्ति स्यात् निगीर्य्याध्यवसानत” । अस्यार्थ । विषयसम्बन्धेन उल्लेखन विना विषयिवाचकशब्देन यद्विषय विषयनिगरण तत्पूर्व्वक विषयस्य विषयिरूपतया अध्यवसान तस्मिन् सति रूपकातिशयोक्ति” । ८०	पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिता शरा” ॥८०
ललित —— ८१	‘प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णन” । ८१	‘ललित निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति” ॥ ८१
लुप्तोपमा —— ८२ सा अष्टधा । वाचकलुप्ता । धर्म्मलुप्ता । उपमानलुप्ता । धर्म्मवाचकलुप्ता । वाचकोपमेयलुप्ता । वाचकोपमानलुप्ता । धर्म्मोपमानलुप्ता । धर्म्मोपमानवाचकलुप्ता ।	“वर्ण्योपमानधर्म्माणामुपमावाचकस्य च । एकद्वित्र्यनुपादानात् भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा” ॥ ८२	“तडिद्गौरीन्दुतुल्यास्या कर्पूरन्ती दृशोर्मम । कान्त्या स्मरवधूयन्ती दृष्टा तन्वी रहो मया ॥ यत् त्वया मेलन तत्र लाभो मे यश्च तद्रते । तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भव” ॥ ८२
लेश —— ८३	“लेश स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पन” । ८३	“अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु । “शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणा गिरा फल” ॥ ८३
लोकोक्ति —— ८४	‘लोकप्रवादानुकृति लोकोक्तिरिति कथ्यते” । ८४	सहस्व कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने” ॥ ८४
वक्रोक्ति —— ८५	“वक्रोक्ति श्लेषकाकुभ्यामपरार्थप्रकल्पन” । ८५	“मुञ्च मान दिन प्राप्त नेह नन्दी हरान्तिके” ॥८५
विकल्प —— ८६	विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पालङ्कृतिर्म्मता” । ८६	‘सद्य शिरासि चापान् वा नमयन्तु महीभुज” ॥८६
विकस्वर —— ८७	‘यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषा स विकस्वर” ।८७	“स न शिश्ये महान्तो हि दुर्द्धर्षा सागरा इव” ॥ ८७
विचित्र —— ८८	‘विचित्र तत्प्रयत्नश्चेत् विपरीतफलेच्छया’ । ८८	“नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धु समुन्नति” ॥८८
विधि —— ८९	‘सिद्धस्यैव विधान यत्तामाहुर्विध्यलङ्कृति’ । ८९	“पञ्चमोदञ्चने काले कोकिल कोकिलोऽभवत्” ॥८९
विनोक्ति —— ९० सदसद्भेदेन सा द्विविधा ।	“विनोक्ति स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुत हीनमुच्यते । तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्य विनोक्ति सापि कथ्यते” ॥९०	“विद्या हृद्यापि सा विद्या विना विनयसम्पद । विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र भवत सभा” ॥ ९०
विभावना —— ९१ अस्या अवान्तरभेदाश्च षट् ।	‘विभावना विनापि स्यात्कारण कार्य्यजन्म चेत् । हेतूनामसमग्रत्वे कार्य्योत्पत्तिश्च सा मता ॥ कार्य्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके । अकारणात् कार्य्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ॥ विरुद्धात् कार्य्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना । कार्य्यात् कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना’ ॥९१	‘अप्यलाक्षारसासिक्त रक्त ते चरणद्वय । अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथ ॥ नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजङ्गम । शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुत ॥ शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ता । यश पयोराशिरभूत् करकल्पतरोस्तव’ ॥ ९१
विरोध —— ९२ स दशधा ।	‘जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभि । क्रिया क्रियाद्रव्याभ्या यत् द्रव्य द्रव्येण वा मिथ । विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृति’ ॥९२	तव विरहे मलयमरुद्दावानल शशिरुचोऽपि सोष्माण । हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्या । सन्ततमयःशलाका- [illegible] सूयते । दिवसलीला

अथ अलङ्कारनामानि	अथ लक्षणानि	अथ उदाहरणानि ।
		कठिना यदि भवति करा । कठोरकुमारः । अनघ मृणाली मम शिरीषस्य हृदिका । न यो नामकस्य भावानां नेव कदाच । यद्भवेत् कदम्बकुसुम विना हरिचन्दना । रसातिभारती भाविनिर्मितमाधाकुलो भवेत् । ... मानवर्णानि पुष्पाणि । कथमिदं मदिराक्षा भवति हृदयं दुनोति च मे" । ९१
विरोधाभास —— ९२	"आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते" । ९२	"विनापि तन्वि हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ" ।९२
विवृतोक्ति —— ९३	"विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि" । ९३	"वत्स गेहि परक्षेत्राद् ... यदि न दृश्यसे" । ९३
विशेष —— ९५ स त्रिविधः ।	"विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनं । विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते । किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः" । ९५	"गते सूर्येऽपि दीपस्थाभान्ति ... । अन्तर्बहिः पुरः पश्चात् सर्वदिक्ष्वपि सैव मे । त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणं" । ९५
विशेषोक्ति —— ९६	"कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे" । ९६	"हृदि स्नेहक्षयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपि" ।९६
विषम —— ९७ तत् त्रिविधं ।	विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाननुरूपयोः । विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतं । अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्" । ९७	"क्वेदं शिरीषमृद्वङ्गं क्व चायं मदनानलः । कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाणिका । भक्ष्याशया हि मञ्जूषां दृष्ट्वाखुस्तेन भक्षितः ।९७
विषादन —— ९८	"इष्यमाणविरुद्धार्थसम्प्राप्तिस्तु विषादनम्" । ९८	"दीपमुद्दीपयेद्यावत्तावन्निर्वाण एव सः । ९८
व्याघात —— ९९ स द्विविधः ।	"स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् । सौकर्येण निबद्धापि क्रियाकार्यविरोधिनी" । ९९	"दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः । दया चेद्बाल इति मय्यपरित्याज्य एव ते" ।९९
व्याजनिन्दा —— १००	"निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते" ।१००	"विधे स निन्द्यो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः" ।१००
व्याजस्तुति —— १०१ स द्विविधः ।	"उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः" ।१०१	"कः स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवं । साधु दूति पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परं । यन्मदर्थे विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि" । १०१
व्याजोक्ति —— १०२	"व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनं" । १०२	"सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा । १०२
व्यतिरेक —— १०३	"व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः । १०३	"शैला इवोन्नताः सन्तः किन्तु प्रकृतिकोमलाः । १०३
शुद्धापह्नुति —— १०४	"शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नवः" । १०४	"नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहं" । १०४
श्लेष —— १०५ स च त्रिविधः । प्रकृतानेकविषयः १ अप्रकृतानेकविषयः २ प्रकृताप्रकृतानेकविषयः ३	"नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः" । १०५	"सर्वदो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत् । अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणा हितसक्तिना । उच्चरद्भूरिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः" ।१०५
सत्य निदर्शना —— १०६	"विनावर्ण्यं समस्तानां वर्णं सुन्दरमुपमा" । १०६	"जगतीव दयिता दृष्टेर्मेवति नित्यं" । १०६
सन्देह —— १०७	"स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालंकृतित्रयं" ।१०७	"पङ्कजं वा सुधांशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णयः । १०७
सम —— १०८ तत् त्रिविधं ।	"समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः । सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः । विनानिष्टं च तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यमः" । १०८	"चाटुकारं परं यष्टा रत्नाकर इव कुसुमकेतु । नीचप्रवणता लक्ष्मि जलजायास्तवोचिता । युक्तो वारणलाभोऽयं स्याद्धेवारणार्थिनः । १०८
समाधि —— १०९	"समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः" । १०९	"उत्कण्ठिता च तरुणी जगामास्तं च भानुमान् । १०९
समासोक्ति —— ११०	"समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्" । ११०	"असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः" । ११०
समुच्चय —— १११ स द्विविधः ।	"बहूनां युगपद्भावभाजां गुम्फः समुच्चयः । अहं प्राथमिकाभाजामेककार्यान्वयोऽपि सः" ।१११	"नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति नमन्ति च यत्र स्त्रियाः । वं वीक्ष्य यस्ते रिपवा जयन्ति मदनप्रभुः" । १११
सम्बन्धातिशयोक्ति —— ११२ असम्बन्धेन सा द्विधा ।	"सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनं । योगेऽप्ययोगोऽसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्यते । ११२	"सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलं । त्वयि दातरि राजेन्द्र स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे" । ११२
सम्भावना —— ११३	"सम्भावना यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये । ११३	"यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव । ११३
सहोक्ति —— ११४	"सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः" । ११४	"दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह" । ११४
सामान्य —— ११५	"सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः" । ११५	"मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः । अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः" ।११५
सार —— ११६	"उत्तरोत्तरमुत्कर्षो सार इत्यभिधीयते" । ११६	"मधुरं मधु पीयूषं तस्मात् तस्मात् कवेर्वचः"।११६
सूक्ष्म —— ११७	"सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतरसाकूतचेष्टितं" ।११७	मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत्" । ११७
स्वभावोक्ति —— ११८	"स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनं" ११८	"कुरङ्गैरुत्तरङ्गाक्षैः स्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते । ११८
प्रभावोक्ति —— ११९	"प्रभावोक्तिः प्रभावस्य भावादिस्थस्य वर्णनं" ।११९	"गुरुजनपरतन्त्रतया ... समीक्ष्यते" । ११९

अथालङ्कारनामानि	तल्लक्षणानि	तदुदाहरणानि
भ्रान्तिमान् ——— १२०	"स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रय" ।१२०	"पङ्कज पश्यत कान्ता मुखं मे गाहते मन" ।१२०
हेतु ——— १२१	"हेतोर्हेतुमता सार्द्धं वर्णनं हेतुरुच्यते । हेतुर्हेतुमतोरैक्यवर्णनं हेतुरुच्यते" । १२१	"असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवा ॥ लक्ष्मीविलासो विदुषां कटाक्षावेङ्कटप्रभो" ॥१२१
स द्विविध । हेत्वपह्नुतिः ——— १२२	"शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नव । स एव युक्तिपूर्व्वश्चेदुच्यते हेत्वपह्नुति" । १२२	"नेन्दुस्तीव्रो न निश्चर्क सिन्धोरौर्व्वोऽयमुत्थित" ॥ १२२

अलङ्क्रिया, स्त्री, (अलम् + कृ + भावे श ।) भूषितकरणं । तत्पर्य्याय । भूषा २ । इत्यमर ॥

अलङ्कृत, त्रि, (अलम् + कृ + कर्म्मणि क्त ।) अलङ्कारयुक्त । तत्पर्य्याय । भूषित २ प्रसाधित ३ परिष्कृत ४ मण्डित ५ । इत्यमर ॥ ("अलङ्कृत जनाकीर्णं विविन्नुर्वारणावतम्" । इति महाभारते ।)

अलञ्जर, पु, (अलम् + जृ + अच् ।) मृण्मयवृहज्जलधरपात्रं । जाला इति ख्यात । तत्पर्य्याय । अलिञ्जर २ मणिक ३ । इत्यमरटीकायां भरत ॥

अलति, पु, (अल + वाहुलकात् अतिच् ।) गीतविशेष । इत्युणादिकोष ॥

अलन्धूम, पु, (अलमत्यर्थो धूम ।) धूमसमूह । इति जटाधर ॥

अलम्, व्य, भूषणं । पूर्णता । सामर्थ्यं । निषेध । इत्यमर ॥ निरर्थक । इति भरत ॥

अलम्बुष, पु, (अल पुष्णाति, पुष + क, पृषोदरादित्वात् पस्य व ।) प्रहस्त । वमन । राक्षसविशेष ॥ इति मेदिनी ॥ (कुरुक्षेत्रयुद्धे कौरवाणां सहाय स्वनामख्यातो राक्षस ।

"सात्यकिश्चापि सक्रुद्धो राक्षस क्रूरमाहवे ।
अलम्बुष शरैर्घोरैर्विव्याध बलिना बली" ॥

इति महाभारते ।)

अलम्बुषा, स्त्री, (अल पुष्णाति, पुष + क, पस्य व, ततः स्त्रियां टाप् ।) मुण्डीरी । स्वर्गवेश्याभेद । इति मेदिनी ॥

("अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीका तिलोत्तमा ।
सुरूपा लक्षणा क्षेमा तथा रम्भा मनोरमा" ॥

इति महाभारते ।) अन्यप्रवेशवारणार्थदत्तरेखादि ॥ लज्जालुभेद । तत्पर्य्यायः । खरत्वक् २ मेद ३ गला ४ । अस्या गुणा । लघुत्व । स्वादुत्व । कृमिपित्तकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ (भावप्रकाशस्य ॥

" अलम्बुषा गोक्षुरक त्रिफला नागरा मृता ।
यथोत्तर भागवृद्धा श्यामाचूर्णन्तु तत्समं ॥
पिबेन्मस्तुसुरातक्रकाञ्जिकोष्णोदकेन वा ।
पीत जयत्यामवात सशोथ वातशोणित ॥
त्रिकजानूरुसन्धिस्थ ज्वरारोचकनाशन ।
पथ्यासुधान्य स्त्रिफला भागवृद्धावय क्रम " ॥ • ॥

अलम्बुषाद्य चूर्णम् ॥ • ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रह ॥

"अलम्बुषा गोक्षुरक मूल वरुणकस्य च ।
गुडूची नागरञ्चेति समभागानि कारयेत् ॥
काञ्जिकेन तु तत्पेय विडालपदमात्रक ।
आमवाते प्रवृद्धे च योगोऽयममृतोपम ॥ • ॥

अपराणमुपाद्य चूर्ण ॥ • ॥ इति च भावप्रकाशे ।)

अलर्क, पु, (अलमर्कतेऽर्थ्यते वा, अर्क + अच्, अर्च + घञ् वा ।) क्षिप्तकुक्कुर । ("अलार्क विषमिव सर्व्वत प्रसृमम्" । इति उत्तरचरिते ।) श्वेतार्कवृक्ष । शादा आकन्द इति भाषा । (अस्य पर्य्यायान्तरं गुणान्तरञ्च यथा—

"अलर्को गणरूप स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।
श्वेतपुष्प सदापुष्प सबालार्क प्रतापस ॥
रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्णो विकीरण
रक्तपुष्प शुक्लफलस्तथास्फोट प्रकीर्त्तित ॥
अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषव्रणान् ।
निहन्ति प्लीहगुल्मार्श श्लेष्मोदरशकृत्क्रिमीन् ॥
अलर्ककुसुम वृष्य लघुदीपनपाचन ।
अरोचकप्रसेकार्श कासश्वासनिवारणम्" ॥

इति भावप्रकाश ॥

"दुष्टकर्द्दमसस्पर्शा कण्डूक्लेदान्वितान्तरा" ।
अङ्गुल्योऽलस मित्याङ्ग ॥ इति वाभट ॥)

तत्पर्य्याय । प्रतापस २ राजार्क ३ गणरूपी ४ । इति रत्नमालामरौ ॥ शूकराकाराष्टपादतीक्ष्णदन्तसूच्याकृतिलोमजन्तुविशेष । दंशनामासुरो भृगुशापात् अय जन्तुर्भूत्वा कर्णस्योरु भित्त्वा परशुरामदृष्टिपातात् शापमुक्त पूर्व्वरूपो बभूव । इति महाभारते राजधर्म्मे ॥

("ददर्श रामस्त चापि कृमि शूकरसन्निभ ।
अष्टपाद तीक्ष्णदंष्ट्र सूचीभिरिव सवृत ॥
रोमभि सनिरुद्धाङ्गमलर्क नाम नामत ।
सोऽब्रवीद्दंशनामास प्रागहशो नाम महासुर ।
पुरा देवयुगे तात । भृगोस्तुल्यवया इव ।
सोऽहं भृगो सुदयिता भार्य्यामपहर बलात् ॥
महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपत भुवि" ।

स्वनामख्यातो नृपति ।

"शैव्य श्येनकपोतीये स्वमांस पक्षिणे ददौ ।
अलर्कश्चक्षुषी दत्वा जगाम गतिमुत्तमाम्" ॥

इति रामायणे । स्वनामख्यात काशिराज, स हि वत्सराजस्य पुत्र सन्नतेश्च पिता, यथा हरिवंशे,—

"वत्सपुत्रस्त्वलर्कस्तु सन्नतिस्तस्य चात्मज ।
अलर्क काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गर ॥
षष्टि वर्षसहस्राणि षष्टि वर्षशतानि च ।
तस्यासीत् सुमहद्राज्य रूपयौवनशालिन " ।)

अलले, व्य, पिशाचभाषायां सम्बोधन । तत्पर्य्यायः । अले २ अलेले ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

अलवाल, क्ली, (लवमालाति, ला + क, ततो नञ्समास ।) आलवाल । वृक्षमूले जलधारणार्थखाताणि । चारमादा इति ख्यात । इत्यमरटीकायां भरतादय ॥

अलवालक, क्ली, (अलवाल एव, अलवाल + स्वार्थे कन् ।) आलवाल । इति शब्दरत्नावली ॥

अलस, त्रि, (न लसति व्याप्रियते, लस + अच् ।) आलस्ययुक्त । आलसा इति भाषा । तत्पर्य्याय । मन्द २ तुन्दपरिमृज ३ आलस्य ४ शीतक ५ अनुष्ण ६ । इत्यमर ॥ शीतलः ७ कुण्ठ ८ मुखनिरीक्षक ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रियामन्द । क्रियाजड । अवश्यकर्त्तव्येषु अप्रवृत्तिशील । "अव्यवसायिनमलस दैवपर साहसाच्च परिहीन । प्रमदेव वृद्धपति नेच्छत्युपगूहितु लक्ष्मी" । इति हितोपदेशे ।)

अलस, पु, (लस + अच्, ततो नञ्समास ।) वृक्षविशेष । पादरोगभेद । इति मेदिनी ॥ पाँकुइ इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।

"क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ ।
दुष्टकर्द्दमसस्पर्शादलस त विभावयेत्" ॥

अलस कादर्इ इति लोके । अथ तस्य चिकित्सा ।

"पादौ सिक्तारनालेन लेपन त्वलसे हित ।
पटोलकुनटीनिम्बरोचनामरिचैस्तिलै ॥
क्षुद्राखरससिद्धेन कटुतैलेन लेपयेत् ।
ततः कासीसकुनटीतिलचूर्णैर्व्विचूर्णयेत्" ॥

अवधूपयेत् ।

"करञ्जवीज रजनी कासीस पथक मधु ।
रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हित" ।

इति भावप्रकाश ॥ ("दुष्टकर्द्दमसस्पर्शा कण्डूक्लेदान्वितान्तरा । अङ्गुल्योऽलसमित्याङ्ग" ॥ इति वाभट ॥)

अलसक, पु, (न लसति अनेन, लस + करणे वुन् ।) उदररोगविशेष । इति माधवकर ॥ तस्य रूप ।

"कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ॥
वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ तु यस्य च" ॥

तन्त्रान्तरे ।

"प्रयाति नोर्द्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसक स्मृतः" ॥

अस्य लक्षण चिकित्सा च अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या । (अलसकमुपदेक्ष्याम दुर्व्वलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिण स्थिरगुरुबहुरूक्ष-

[illegible] दया च [illegible] रविमुक्तो भवति । [illegible] मानाति । यदि [illegible] शरीरं [illegible] । [illegible] । इति चरकः ।)

अक्षता स्त्री, (अक्ष+अच् ततो ... टाप् ।) पंचदशीमिता । इति मेदिनी । [illegible]

अक्षपाटक, क्ली (अक्षस्य दर्शने ... ।) [illegible] । इति [illegible] ।

अक्षदर्शं स्त्री, ([illegible] ।) दुर्दर्शं । [illegible] ।
("[illegible]")
इति मनुः ।) [illegible] ।

अक्षज्योति स्त्री, (न क्षरति, ... ।) [illegible] । इत्यमरः । [illegible] । इति शब्दरत्नावली । [illegible] । इति भरतः । [illegible]

"[illegible]" । इति [illegible]

[illegible]

[illegible] इति कुमारसम्भवे ।)

अक्षान्ति स्त्री, (न+क्षम, ... ।) ईर्ष्या । इत्यमरः । (यथा —
"[illegible]" ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अक्षार, पुं, क्ली, (न क्षरते, न+क्षर ... ।) [illegible] । गुञ्जा २ गुञ्जिका ३ गुञ्जा ४ गुञ्जी ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] ११ । इत्यमरः । [illegible] गुञ्जिका १२ गुञ्जि १३ [illegible] १० । इति शब्दरत्नावली । [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति भावप्रकाशः । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।
("[illegible]" ।
इति चरकः ।
"[illegible]" ।
इति च सुश्रुतः ।)

अक्षार्ष स्त्री, (अक्षार्थे अ+... +अच् ...।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

अक्षि पुं क्ली, (अश्नुते ... ।) नयनम् । इत्यमरः ।
("[illegible]
[illegible]" ।
इति कुमारसम्भवे ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।) [illegible] । इत्यमरः । [illegible] । इति [illegible] । इति मेदिनी । ([illegible] ।)

अक्षि पं, स्त्री (... ।) [illegible] । इत्यमरः ।

अक्षिकूटक पुं, ([illegible] ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

अक्षिगत पुं, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ।

अक्षितारा स्त्री (... ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

अक्षिपक्ष्म स्त्री ([illegible] ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

अक्षिभ्रू पुं, ([illegible] ।) [illegible]

[illegible] ।) [illegible] । इति स्यामः । इत्यमरः ।
("[illegible] ।
[illegible]" ।
इति महाभारते ।)

अक्षिद्रुमी स्त्री, ([illegible] ।) माष दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ।

अक्षिभ्य पुं. ([illegible] ।) [illegible] । इत्यमरः । [illegible] ।
"[illegible]" ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति शब्दरत्नावली ।
("[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
इति माघः ।)

अक्षिका, पुं, स्त्री ([illegible] ।) भ्रमरः । [illegible] । इति मेदिनी । ([illegible] ।)

अक्षिविचिका, स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] ।

अक्षिकर्णी, स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

अक्षिविषं, स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ।

अक्षिपिका स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ।

अक्षिकम पुं ([illegible] ।) [illegible] । इति मेदिनी ।

अक्षिलारा, स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] ।

अक्षिमव पुं, ([illegible] ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

अक्षिमानिकी, स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] ।

अक्षी (ण्) पुं. ([illegible] ।) [illegible] ।

("मल्लिनिमालिनि माधवयोषिताम्"।
इति माघः।) वृश्चिक। इति मेदिनी॥

अलीक, क्ली, (अल+ईकन्।) अप्रिय। ("तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति"। इति रामायणे।) मिथ्या। इत्यमरः॥ ("ज्ञातेऽलीकनिमीलिते नयनयोः"। इति अमरुशतके।) स्वर्गं। इति मेदिनी॥ ललाट। इति हेमचन्द्रः॥

अलीक, त्रि, (अल+ईकन्।) मिथ्या। अप्रिय। अल्पं। इति शब्दरत्नावली॥

अलीकमत्स्यः, पुं, अङ्गारखिन्नतिलतैलभृष्टमाषपिष्ट। तस्य प्रमाणं राजनिर्घण्टे यथा।
"माषपिष्टिकया लिप्तनागवल्लीदलैर्मतत्।
तत्तु संस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामङ्गारकोपरि॥
ततो निष्काशित खण्डश्च तिलतैलेन भर्जयेत्।
अलीकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः॥
तं रन्ताकमरिचेण वाल्कूकेन च भक्षयेत्॥"

अलुः, स्त्री, (अल+उन्।) आलु। क्षुद्रकलसी। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

अलुब्धः, त्रि, (लुभ+क्त, नञ्समासः।) लोभरहित। यथा मनुः।
"एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः। स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः"॥
"एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टधृतपाठः।" इति व्यवहारतत्त्वम्॥
("अलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुद्धैश्चामात्यैः परिवृत"। इति कादम्बरी।)

अले, व्य, पिशाचभाषया सम्बोधन। इति शब्दरत्नावली॥

अलेले, व्य, पिशाचभाषया सम्बोधन। इति शब्दरत्नावली॥

अलोभ, पुं, (न लोभः, अभावे नञ्।) लोभाभाव। यथा,—
"इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्म्मस्याष्टविधः स्मृतः"॥
इति महाभारतम्॥

अलोभी, [न्] त्रि, (लोभोऽस्त्यस्य इति लोभी, न लोभी इति नञ्समासः।) लोभशून्यव्यक्तिः। नास्ति लोभो यस्य इति बहुव्रीहिसमासादिन्प्रत्ययनिष्पन्नः॥

अलोहित, क्ली, (न लोहित, नास्ति लोहित यस्मात् इति वा।) रक्तपद्म। इति रत्नमाला॥

अलौकिकः, त्रि, (लोके विदित, लोक+ठक् ततोनञ्समासः।) लौकिकप्रत्यक्षाविषय। अमानुषिकः। लोकातीत। यथा,—
"अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे
न यानि नामानि समुल्लिलेख।
विलोक्य तैरप्यधुना प्रचार-
मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य"॥
इति त्रिकाण्डशेषद्वितीयश्लोकः॥
("उपसंहर विश्वात्मन्नदोरूपमलौकिकम्"। इति भागवतपुराणम्।)

अल्प, त्रि, (अल्+प।) किञ्चित्। तत्पर्य्याय। ईषत् २ मनाक् ३ स्तोक ४।
("अल्पोऽप्येव महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः"। इति मनुः।) क्षुल्लक ५ श्लक्ष्ण ६ दभ्र ७ कृश ८ तनु ९ तनू १० त्रुटिः ११ त्रुटी १२ मात्रा १३ लव १४ लेशः १५ कण १६ कणी १७ कणिका १८ अणु १९ सूक्ष्म २०। इत्यमरः॥ क्षुद्रं २१ क्षुल्लक २२ खुल्ल २३ कणा २४। इति शब्दरत्नावली। (अतिसामान्य।
"अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्"।
इति रघुवंशे। संक्षिप्त। अदीर्घ।
"अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं,
स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः"।
इति पञ्चतन्त्रम्।)

अल्पक, पु, (अल्प एव, अल्प+स्वार्थे कन्।) यवासवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणाः॥
"यासः स्वादुः सरस्तिक्तस्तुवरः शीतलो लघुः।
कफमेदोमदभ्रान्तिपित्तासृक्कुष्ठकासजित्॥
तृष्णाविसर्पवातास्रवमिज्वरहरः स्मृतः।
यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा"॥
इति भावप्रकाशः।) (स्वल्पपरिमित। किञ्चित्।
"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।
तदात्वे चाल्पिकां पीड़ां तदा सन्धिं समाश्रयेत्"॥
इति मनुः।)

अल्पकेशी, स्त्री, (अल्पः केश इव पत्रमस्या सा।) भूतकेशीवृक्ष। इति रत्नमाला॥

अल्पगन्ध, क्ली (अल्पो गन्धो यस्य तत्।) रक्तकैरव। इति रत्नमाला॥

अल्पतनु, त्रि, (अल्पा क्षुद्रापरिमाणा तनुर्यस्य।) खर्व्वः। दुर्ब्बलः। अल्पास्थियुक्तः। क्षुद्रदेहवान्। तत्पर्य्याय। पृश्नि २। इत्यमरः॥

अल्पपत्र, पु, (अल्प पत्र यस्य स।) क्षुद्रपत्रतुलसी। इति रत्नमाला॥

अल्पपद्म, क्ली, (अल्पमसम्पूर्णं पद्म।) रक्तपद्म। इति रत्नमाला॥

अल्पप्रमाणक, पु, (अल्प प्रमाणमस्य, वा कन्।) चेलान। इति रत्नमाला॥ चेलो चेला तरमुज इति ख्यातः। खरमुज इति केचित्।

अल्पमारिषः, पुं, (अल्प क्षुद्र मारिष नटिया इति ख्यात शाकः, कर्म्मधारय।) शाकविशेष। क्षुद्रनटिया इति ख्यात। तत्पर्य्याय तण्डुलीय २। इत्यमरः॥ (तण्डुलीयशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः।)

अल्पसरः, [स्] क्ली, (अल्प क्षुद्र सरः, कर्म्मधारय।) क्षुद्रसरोवर। डोवा गेड़े इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वेशन्त २ पल्वल ३। इत्यमरः॥

अल्पायुः, [स्] पुं, (अल्प संक्षिप्त आयुर्जीवनकालो यस्य स।) छाग। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अचिरजीविते त्रि॥ (अदीर्घजीवी।
"दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दित।
दुःखभागी च सतत व्याधितोऽल्पायुरेव च"।
इति मनुः।)

अल्पिष्ठ, त्रि, (अतिशयेन अल्प, अल्प+इष्ठन्। अत्यल्प। इत्यमरः॥ [अत्यल्प। इत्यमरः॥

अल्पीय, [स्] (अतिशयेन अल्प, अल्प ईयसुन्।)

अल्ल, पु, (अल्+क।)
अल्ला, स्त्री, (अल+क, स्त्रियां टाप्।) } परमेश्वर।
एतन्नाम्ना यवना उपासन्ते। यथा। "ॐ अस्मल्ला इल्ले मित्रावरुणौ दिव्यानि धत्ते। इलल्ले वरुणो राजा पुनर्द्दुः। हयामि मित्रो इल्ला इल्लल्लेति इल्लाल्ला वरुणो मित्रो तेजकामा। होतारमिन्द्रो होतारमिन्द्रो महासुरिन्द्राः। अल्लो ज्येष्ठं श्रेष्ठं परमं पूर्णं ब्रह्माणमल्ला अल्लोरसुर महमदरक वरस्य अल्लो अल्ला आदल्लाबुकमेकक। अल्ला बुकं। निखातकं। अल्लो यज्ञेन हुतहुत्वा अल्ला सूर्य्यचन्द्रसर्व्वनक्षत्राः अल्लो ऋषीणां सदिव्या इन्द्राय पूर्व्वं मायापरमन्त अन्तरिक्षाः। अल्लो पृथिव्या अन्तरिक्ष विश्वरूप दिव्यानि धत्ते इलल्ले वरुणो राजा पुनर्द्दुः। इल्लाकवर इल्लाकवर इल्लल्लेति इल्लाल्ला इल्ला इलल्ला अनादिस्वरूपा अथर्व्वणी शाखा हूं ह्रीं जनान् पशून् सिद्धान् जलचरान् अदृष्टं कुरु कुरु फट्। असुरसंहारिणी ॐ अल्लो रसुरमहमदरक वरस्य अल्लो अल्ला इलल्लेति इलल्ल"। इत्याथर्व्वणसूक्त।

अल्ला, स्त्री, (अल्यते इत्यल, क्विप्, अले भूषायै लाति गृह्णाति, ला+क।) नाम्नोक्तौ माता। इति वोपदेवः॥ (अथर्व्ववेदे अल्लाल्लेत्यादिख्यातो यवनोपास्य परमेश्वर।)

अव रक्षणे। (यथायथं सक-अक-च, भ्वादिपर-सेट्।) गतौ। कान्तौ। स्पृहायामिति यावत्। प्रीतौ। तृप्तौ। द्युतौ। शोभायामिति यावत्। श्रुतौ। आकर्णने इति यावत्। प्राप्तौ। श्लेषे। आलिङ्गने इति यावत्। अर्थने। याच्ञायामिति यावत्। वेशे। प्रवेशे इति यावत्। भावे। सत्तायामिति यावत्। वृद्धौ। ग्रहे। आदाने इति यावत्। वधे। सामर्थ्ये। अवगमे। कृतौ। करणे इति यावत्। कामे। इच्छोत्पादने इति यावत्। (इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुमतट्टीका च॥) "अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ तृप्तौ द्युतौ श्रुतौ। प्राप्तौ श्लेषेऽर्थने वेशे भागे वृद्धौ गृहे वधे। सामर्थ्येऽवगमे कामे कृतौ"। ऊनविंशतिरर्थाः। कान्तिरिच्छा। द्युति शोभा। काम इति शक्ताद्युत्पत्तेरिच्छोत्पादना इति भेद। श्लेष आलिङ्गन। सामर्थ्यं शक्ति। रक्षणे प्रसिद्धोऽय। प्रीतौ तु। "न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी"। इति रघुः॥ अन्यत्र विरलप्रयोगः। केचित्तु स्तुति भाग-गृह-काम-कृतीर्न पठित्वा क्रिया-श्रवण दहन भावानाह। अवति। इति दुर्गादासः॥

अव, व्य, (अव+अच्।) उपसर्गविशेष। अस्यार्थः। निश्चय। असाकल्य। अनादर। इति दुर्गादासः॥ आलम्बन। विज्ञापन। व्यापनं। शुद्धिः। अल्प। परिभव। नियोगः। पालन। इति शब्दरत्ना-

अवकटं, क्ली, (अव + स्वार्थे कटच् ।) वैरूप्यम् । अवात् कुटारच् वैरूप्ये अवशब्दात् कटच् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

अवकरः, पुं, (अव + कॄ + अप् ।) सम्मार्ज्जन्यादि- क्षिप्तधूल्यादिः । जञ्जाल इति ख्याता । तत् पर्य्यायः । सङ्करः २ । इत्यमरः । अवस्करः ३ । इत्यमरटीकायां भरतधृतः । सङ्कारः ४ । इति शब्दरत्नावली । ("अवकरनिकरं विकिरति तत् किं कृकवाकुरिव हंसः" । इति नीतिशतके ।)

अवकलित त्रि (अव + कल + क्त ।) दृष्टः । इति भरती ॥

अवकाशः, पुं (अव + काश + घञ् ।) अवकाश देशः । फाँक इति भाषा । अवसरः । आति- र्व्विधकार्य्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
("न खल्वनयोरपि भारतस्य अवकाशाकौ मरणं वर्त्तं स्यात्" ।
इति रामायणीयटीकायाम् ।)
गतिः च ।
"स्तम्भ मकरन्दमादिरेतस्याशमणमाले" ।
इति लिङ्गादिसंग्रहे । अपि च ।
"अवकाशेन चोक्तेन नदीतीरेषु वेष्टितः ।
विविधैश्च पुष्पशीतै रचितेन विबुधा वना" ।
इति भारते १ अध्याये २ ० श्लोकः । (प्रकाश- प्रदेशः ।
"अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्याः समागमे" ।
इति रामायणे । अवकाशिकव्यवसायः । अवकाशः । क्षितिः ।
"अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" ।
इति रघुवंशे ।)

अवकीर्ण्णः, त्रि (अव + कॄ + क्त ।) अवचूर्णितः । नष्टव्रतः । अवध्वस्तः २ । इति हेमचन्द्रः । (विध्वस्तः । प्रसृतः । विक्षिप्तः ।
"मुक्तानि सौधसुतानि कण्ठोऽवकीर्णे
राज्ये किं किमपि भवितं सर्वोऽपि" ।
इति भारतम्ले । अवच्छिन्नः । व्याविद्धः ।)

अवकीर्ण्णी [न्] त्रि (अवकीर्णमनेन अव + कॄ + क्त + इति अवकीर्णं व्रतं अस्मिन् येन, अवकीर्णि ।) व्रतक्षय । क्षीणव्रतः। व्रतक्षतः । स्त्रीमनस्थाः । इत्यमरटीकायाम् ।
("कुशोलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे" ।
इति मनुः ।)

अवकुटारं क्ली (अव + भावे घञ्‌ये वा कुटा- रच् ।) वैरूप्यं । इति मुग्धबोधव्याकरणम् अपिधिर्द्दिः । (अवाचीनत्वं । वैरूप्यं ।)

अवकृष्टः, त्रि (अव + कृष् + क्त) बहिष्कृतः । दूरीकृतः । तत्पर्य्यायः निष्कासितः २ । इत्य- मरः । निष्कासितः ३ । इति भरतः । निर्ग- मितः ४ । इति शब्दरत्नावली । (निष्कासितः । अधमः । अपकृष्टः ।
"स्थानानि हि मया स्वभावतः
विविधानि विकृष्टापकृष्टानि" ।

इति भारतम्ले । नीचः । निकृष्टः ।
"मविष्यतु मनस्य भारतस्य अवकृष्टेन गम्यते" ।
इति रामायणे । शीघ्रगामीनः । नीचगामीनः । अवकृष्टः ।
"आमाय यत्रेत् कर्म्मानुकष्टम् निकृष्ट तु" ।
इति याज्ञवल्क्यः । महादिकर्म्मकोऽवकृष्टा श्रादि कर्म्मकरः ।
"मासी देवोऽवकृष्टस्य मनुष्यस्य वेतनम् ।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः" ।
इति मनुः ।)

अवकेशी, [न्] त्रि (अवकृष्टं कं सुखं यस्मात्, अवमं कमम्बु फलरूपं तदीशितुं शीलमस्य अव + क + ईश + णिनि ।) फलवृक्षरहितः फलमपुष्पवृक्षादिः । इत्यमरः । बन्ध्यः । वन्ध्या च अवकेशी २ ।

अवक्रव्यं त्रि, (न वक्तव्यं असभ्यत्वात् ।) वक्तुम- योग्यम् । अवक्तव्यम् । न वक्तव्यं अवक्तव्यम् इति अनुचितमपि अभ्यर्थितम् । यथा,—
"अवक्तव्यं न वक्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि" ।
इति चाणक्यः ।

अवक्रयः, पुं, (अवक्रीयते प्रतिकरदानेन भाटीभिः क्रियतेऽनेन अव + क्री + अच् ।) भाटकायमर्त्थम् । मूल्यम् । इत्यमरः । (राजग्राह्ये धनम् । सविल्मिन् गृहादौ प्रतिमासमधिकृते देयम् ।
"विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु यथाक्रमम्" ।
इति याज्ञवल्क्यः । तत्परिमाणं दण्डाधीशेऽपि भा- टकमथवा ठिकेदार्थः अर्द्धं च कुम्भादिरेव अवकं देवमित्रेऽपि भाटकम् । भाड़ा इति भाषा ।)

अवक्षिप्त त्रि (अव + क्षिप + कर्म्मणि क्त ।) अव- ज्ञातः । अपमानितः । इत्यमरः । (तिरस्कृतम् ।
"आयासितोऽवक्षिप्तोऽप्यभिवन्दितस्य नागरे बन्द- नायाः पक्षिन् जायस्तु राजा पुरुजनमयशा कीर्त्तिं वैला नरेन्द्र" । इति भारतम्लः ।)

अवक्षयः पुं, (अव + क्षम + अच् अकारस्य लोपम् ।) अधःक्षरणः । अवयवक्षरः इति मातृक् । तत् पर्य्यायः । अपक्षयः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवगतं त्रि (अव + गम + क्त ।) ज्ञातम् । तत्- पर्य्यायः । बुद्धं २ बुधितं ३ मनितं ४ विदितं ५ प्रतिपन्नं ६ अवसितं ७ । इत्यमरः । अर्थितं ८ गतं ८ प्रतीतं ९ । इति भरतः ॥

अवगतिः, स्त्री, (अव + गम + भावे क्तिन् ।) ज्ञान सामान्यं । इति भरतः । (बोधमात्रं । अव गमः । अवधारणम् ।)

अवगदः, त्रि (अव + गद + कर्त्तरि अच्, निपातनात् दत्वम् ।) अवक्तव्यः । मातृभाषी । इति सि- द्धान्तकौमुदी ।

अवगारः, पुं, (अव + गॄ + अप् ।) अधःपतनम् । भोजनकाले भक्तस्य पतनम् । इति संक्षिप्तसार ।

अवगाहः, पुं, (अव + गाह + घञ् ।) स्नानं । अवम- ज्जनं । इति वोपदेवः ।
("अवगाहस्य सुखशीतलस्पर्श
सरोवरस्य समरतिरेव परम्" ।
इति अलङ्कारे ।)

अवगाहनं, क्ली, (अव + गाह + भावे ल्युट् ।) अव- गाहः । तत्पर्य्यायः । अवगाहः २ स्नानं ३ मज्जनं ४ ("समन्ततोऽवगाहनेऽत्यन्तमस्नानस्य विविधा दर्शं सर्वे निर्द्धिष्टम्" । इति सुश्रुते चिकित्सिते ।) निमज्जनं ५ । जले डुब दिया स्नान इति भाषा । विलोडनम् । प्रवेशः । प्रविष्टः । यथा । अवगाहनम् पञ्चमहाभूतमयं शरीरमन्तःप्रवेशाय कुर्य्यात् ।
"अनुपीतो पिपासैव क्षोभयन्नपि पिबन्निव ।
निमज्जेत् प्रतिपोषितो पतितः शमनं" ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ताम् । अवगाहनं स्नान-मितराकाश्यम् ।
"नाभिमात्रजले स्नात्वा ऊर्ध्वं वहन्तीम् विधि दिश ।
विनश्य सर्वाः भावान् विनश्यो मत्यं सदा" ।
इति वामनपुराणम् । इत्याक्रिया आधारकर्म । जलम् पात्रे भवं ॥ । आधीनमञ्जन्य आधारवृत्तिरिति अवगाहनमवगाहनम् । यथा गो- वितः । "आधारे गृहीतं आकाशम्" इत्यपि । आकाशं अवकाशितम् न तु मज्जादिकस्यापि । अवगाहि सर्वत्रादि रचिता भाषा । इति भाव मर्त्ये ॥

अवगीर्णं क्ली, (अव + गॄ + क्त ।) निर्भत्सर्नम् । चौर्य्यापहारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अशिष्टनि- न्दावचनम् । अवजुगुप्सितं । अपमानम् ।)

अवगीतः, त्रि, (अव + गै + क्त ।) ख्यातगर्हणः । निन्दितः । इत्यमरः । ("विगतं निरुद्धं यद् दरिद्रमवीता यत्र भवेत् गोविन्दमिमाम्" । इति भारते ।) मुख्यः । इति मेदिनी । गुणहीनः । इति त्रिकाः ॥

अवगुण्ठनं क्ली, (अव + गुण्ठ + ल्युट् ।) घोमटा- अञ्चलवस्त्रवस्त्रं । स्त्रीमुखाच्छादनवस्त्रं । घोमटा इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली । मुखाच्छादनं ।
("अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेदपि" ।
इति साहित्यदर्पणे । "आर्ये ! इतस्ततः मा चल, अवगुण्ठनं दाय दे अवगुण्ठनम्" । इति शाकु- न्तले ।) मुखावरणम् ।
यथा च शब्दार्णवे ।
"अवगुण्ठनवती मुक्तिरीतिर्मौलिर्मौक्तिककर्णी ।
अवगुण्ठनमुखेऽस्मिनि भाविता सदा" ।
मुखादिस्पर्शः ।

अवगुण्ठिका, स्त्री (अवगुण्ठयति आच्छादयति अव + गुण्ठ + ण्वुल्, स्त्रियाम् टापि अत इत्वम् ।) अवगुण्ठनम् । स्त्रीमुखावरणवस्त्रम् । इति शब्दरत्ना- वली ।

अवगुण्ठितं त्रि (अव + गुण्ठ + क्त ।) चूर्णितः । इति त्रिकाण्डशेषः । गुँड़ा करा इति भाषा ।

अवगोरणं क्ली, (अव + गुर उद्यमे + ल्युट् ।) आघातार्थमुद्यमनम् इति भाष्यम् । मा- रिवार निमित्ते दैवा धराना इति भाषा । यथा मनुर्व्विशतितमे । "ब्राह्मणायावगुर्य्येव तु वर्षाणां शतमिति प्रत्यवायः शान्तिकमपि नरक- पातकम् । तत्र शतवर्षनरकनिवासात् इत्यन्त

पतितोऽवगोरणप्रायश्चित्तस्य कथं सिद्धिः। तथाहि मनुः।

"अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने"। अवगूर्य्य ब्राह्मणताडनार्थं दण्डमुद्यम्य शतयातनाजनकं यत् पापमुत्पादितं तत्क्षयकामः कृच्छ्रं प्राजापत्यव्रतं चरेत्। तदुक्तं श्रुत्यधिकरणे। अयो प्रजापतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणावगोरणफलत्वेन शतयातनाभिहिता। तथा च श्रुतिः। "अयुं प्रजापतिं प्रजाविनेता प्रजाहिते रतश्च देवाना हविर्वहन् आशिषोऽयाचत। देवास्त्ववगोरणे शतयातनास्त्वित्याशिषोऽददतेति। शास्त्रदीपिकादौ दर्शपौर्णमासप्रकरणे। देवा वै शयुं वार्हस्पत्यमब्रुवन् हव्य नो वहेति किं मे प्रजाया इति तेऽब्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेत् यो निहन्यात् तं सहस्रेण यो लोहितमकरोत् यावतः पांसून् व्यनक्ति तावतः परिवत्सरान् स स्वर्गांल्लोकान्न प्रजानीयात्। तस्मात् ब्राह्मणान् नावगुरेत् न हन्यात् न लोहितं कुर्य्यात् इति"। इतिशाखात्मकं ब्राह्मणम्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अवग्रहः, पुं, (अव + ग्रह + घञ्।) वृष्टिरोधः। (अनावृष्टिः।

"वृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषिणाम्"।

"नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे"॥

इति रघुवंशे।) प्रतिबन्धकः। हस्तिललाटम्। इति मेदिनी॥ गजसमूहः। इति हारावली॥ स्वभावः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यदुक्तं,—

"तौ स्थास्यतस्ते नृपतेर्निदेशे
परस्परावग्रहनिर्व्विकारौ"।

इति मालविकाग्निमित्रनाटकम्।) ज्ञानविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ शापः। इत्यमरटीकायां भरतादयः॥ (ग्रहणम्। स्वीकारः। हरणम्। अपसारणम्। निरोधः। अवरोधः।

"स रोचयामास परेण बन्धं
प्रसह्य रक्षोभिरवग्रहञ्च"।

इति रामायणे। अवान्तरपदसन्धिं सूचयितुं पदपाठकाले किञ्चित्कालमवसानम्। अनादरः। निन्दासूचकवाक्यप्रयोगः।)

अवग्रहणं, क्ली, (अव + ग्रह + भावे ल्युट्।) प्रतिरोधः। अनादरः। इति मेदिनी॥

अवग्राहः, पुं, (अव + ग्रह + घञ्।) ग्रहदोषादिजन्यवृष्टिव्याघातः। सुको इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वृष्टिविघातः २ अवग्रहः ३। इत्यमरः॥ हस्तिललाटम्। शापः। इति तट्टीका॥ (यथा,— "अवग्राहस्ते भूयात्"।)

अवघट्टः, पुं, (अव + घट्ट + आधारे घञ्।) भूरन्ध्रम्। गर्त्तः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अवघातः, पुं, (अव + हन् + घञ्।) आघातविशेषः। तण्डुलादिकण्डनम्। इति हेमचन्द्रः॥ काँड़ान यस्य प्रसिद्धिः। यथा। व्रतविधौ विद्याकारवाजपेयौ। शास्त्रावधारणवेलायां हि यत्र प्रयोजनाभावादिनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः शास्त्रार्थः। यथा कृष्णलेऽवघातादिलोप। यत्र तदनुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा शास्त्रं तन्निश्चयात् शास्त्रप्रापितपदार्थो नियमापूर्व्वमात्रार्थमनुष्ठेयमेव। अतएव प्रस्तावपि आलस्यादिना मौष्ट्यादिस्थाने तण्डुलादिषु वृथीतेऽवघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः।

"घाते न्यूने तथा छिन्ने सान्नाय्ये मान्त्रिके तथा।
यज्ञे मन्त्रा प्रयोक्तव्या मन्त्रा यथार्थसाधकाः"॥

सान्नाय्ये हविषि मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि मन्त्राः प्रयोक्तव्याः। इति शुद्धितत्त्वम्॥ (अपमृत्युः)॥

अवचक्नुरः, त्रि, अवचनस्य। कथार अवाध्य इति भाषा। न वच करोतीत्यर्थे वच शब्दपूर्व्वकात् कृधातोः टप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

अवचूर्णितं, त्रि, (अव + चूर्ण + कर्म्मणि क्त।) चूर्णीकृतद्रव्यम्। गुँड़ा करा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवध्वस्तं २ अपध्वस्तं ३। इत्यमरः तट्टीका च॥

अवचूलं, पुं, (अवनता चूड़ा यस्य, वा डस्य लः।) ध्वजाग्रचूड़ाधोमुखवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

अवचूलकं, क्ली, (अवचूलमिव इवार्थे कन्, स्वार्थे वा कन्।) चामरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अवच्छिन्नं, त्रि, (अव + छिद् + क्त।) अवच्छेदकतानिरूपकम्। विशिष्टम्। इति न्यायभाषा। अवच्छेदाश्रयः। यथा। प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्सामानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः। इति सिद्धान्तलक्षणचिन्तामणिः॥

("जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्नमेव हि।
बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम्॥
साभासबुद्धेः कर्त्तृत्वमवच्छिन्नेऽविकारिणि"।

इति अध्यात्मरामायणे।)

अवच्छुरितं, क्ली, (अव + छुर + भावे क्त।) महाहास्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

अवच्छुरितकं क्ली, (अवच्छुरितमेव, स्वार्थे कन्।) महाहास्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

अवच्छेदः, पुं, (अव + छिद् + भावे घञ्।) परिच्छेदः। एकदेशः। विशेषणम्॥

("शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः"।

इति साहित्यदर्पणम्।)

अवच्छेदकं, त्रि, (अवच्छिनत्ति, अव + छिद् + ण्वुल्।) न्यायमते अव्याप्यवृत्त्यधिकरणसम्बन्धैकदेशः। इतरव्यावर्त्तकः। विशेषणम्। अवच्छिद्यतेऽनेनेति यथा। अव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदाश्रयावच्छेदकः। इति न्यायशास्त्रम्॥

अवच्छेदकत्वं, क्ली, (अवच्छेदकस्य भावः, भावार्थे त्व।) स्वरूपसम्बन्धविशेषः। यथा। घटकत्वावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः। इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शिरोमणिः॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वम्। यथा। अवच्छेदकत्वञ्च इहानतिरिक्तवृत्तित्वम्। तेन विशिष्टस्यासत्त्वेऽपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः। इति सामान्यनिरुक्तौ शिरोमणिः॥ अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्। यथा। ननु तादृशप्रतियोगितान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यम्। वह्नित्वं न घटवृत्तितादृशप्रतियोगितान्यूनानतिरिक्तवृत्ति अतव्याप्तिः तदवस्थैवेति। इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ जगदीशः॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं पारिभाषिकम्। यथा। तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धत्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम्। इति अवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शिरोमणिः॥ अव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेष तदाश्रयावच्छेदकः। तथावच्छेदकाः इह शिखरिणि नितम्बे जलाशनो न शिखरे इत्यादिप्रतीतिबलात् कुत्रचिदव्याप्यवृत्त्यधिकरणदेशविशेषादिः दानीं गोष्ठे गौर्नतु मठे इत्यादिप्रतीतिबलात् कुत्रचित् देशवृत्तितायां काले कुत्रचित् कालवृत्तितायां देशे अप्यस्ति। इति न्यायशास्त्रम्॥

अवच्छेदावच्छेदः, पुं, व्यापकत्वम्। इति न्यायभाषा॥

अवज्ञा, स्त्री, (अव + ज्ञा + अङ्।) अनादरः। अवहेला। इत्यमरः॥ ("यात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार"। इति रघुवंशे।)

अवज्ञातं, त्रि, (अव + ज्ञा + क्त।) अवमानितम्। अनादृतम्। तिरस्कृतम्। इत्यमरः॥

"अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते"।

इति महाभारते।)

अवज्ञानं, क्ली, (अव + ज्ञा + भावे ल्युट्।) अवज्ञा। यथा अवज्ञानम् अवज्ञा आतो यन्तश्रद्धे इति ड। सम्पादित्वात् क्विबिति मधुः। तन्मते गोपावक्रूप। इत्यमरटीकायां भरत॥ (अवमानः। तिरस्कारः। अनादरः।

"ईप्सितं तदवज्ञानाद् विद्धि सार्गलमात्मनः"।

इति रघुवंशे।)

अवटः, पुं, (अव + अटन्।) खिलम्। गर्त्तः। कूपः।

("रक्षसा गतसत्त्वानामेष धर्म्मः सनातनः।
अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः"॥

इति रामायणे।) कुहकजीवी। इति विश्वमेदिन्यौ॥

अवटिः, पुं, (अव + अटि।) गर्त्तः। इति शब्दायुधः॥

अवटीटः, त्रि, (अवनता नासिका, प्रादिसमासः, नतार्थे नासाया टीटादेशः अर्शआदित्वादच्।) नतनासिकः। खाँदा छेपड़ानेको यस्य प्रसिद्धिः। तत्पर्य्यायः। अवनाटः २ अवभ्रटः ३। इत्यमरः॥

अवटुः, पुं, स्त्री, (अव + टीक + मितद्र्वादित्वात् डु।) ग्रीवापश्चाद्भागः। इत्यमरः॥ घाड़ इतिख्यातः। कूपः। गर्त्तः। इति हेमचन्द्रः॥ वृक्षभेदः। इत्युणादिकोषः॥

अवतक्रः, पुं, (अवगतो उक्रः शब्दो यस्मात्।) घट्टः इति जटाधरः। कस्यचिन्मते अवतन्त्र इति पाठः॥

अवडीनं, क्ली, (अव + डी + भावे क्त।) पक्षिणामधोगमनम्। पक्षिणामवरोहणम्। इति जटाधरः॥

अवतंसः, पुं, क्ली, (अव + तनूस + घञ्।) कर्णपूरः। कर्णभूषणम्।

("तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः
स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः"।

इति कुमारसम्भवे ।) शिरोभूषा । शिरोभूषण । तत्पर्य्यायः । शेखरः १ उत्तंस २ । इत्यमरः । मुकुट ३ कुटं ४ मौलि ६ मौलिका ७ प्रकर ८ वर्त्तंसक ८ कोटीरक १० कोटीर ११ किरीट १२ चूडामणि १३ शिरोरत्नं १४ शिरोमणि १५ । कर्णभूषणं । तत्पर्य्यायः । उत्तंस २ कर्णपूर ३ कुण्डल ४ कर्णवेष्टन ५ उत्तंसक ६ कर्णिका ७ वतंसक ८ । इति शब्दरत्नावली ।

अवतमसं क्ली, (अवगतं तमः । मार्जितमात्र-तम् ।) मलिनान्धकारः । इत्यमरः ।

("अवतमसविनाशे भास्वताभ्युद्गतेन
ध्वस्त[illegible] ।"

इति माघः ।)

अवतरः पुं, (अव+तृ+कर्त्तरि अप् ।) अवतरणं । गमनादिनिवृत्तिः । इति मेदिनी । (गोपाव-तारः । प्रवर्त्तना । अवतारः । अवतरणिका । यथा । "दूरे [illegible]" इति [illegible] ।) देवानां विशिष्टकार्य्यसिद्ध्यर्थमवतारेण [illegible] । अवतारः [illegible] मत्स्य १ कूर्म्म २ वराह ३ नृसिंह ४ वामन ५ परशुराम ६ राम ७ बलराम ८ बुद्ध ९ कल्कि १० [illegible] । [illegible] ।

इति श्रीभागवतम् । यथा —

[illegible]

अवतारेण बोधयित्वा मनसा भवस्वरूपे यथाह ।
[illegible]

[illegible]

इति गीतागोविन्दे १, अत्रैव १ अध्याय । (एव अवतारा इव प्रभावशालिनः प्रतिमाः । ते च यथा,—
"ब्रह्मा कूर्म्मो [illegible] राघव [illegible] ।
[illegible]" ।)

(अवतीर्णः । यथा, —
"अवतरतीव [illegible]
[illegible]" ।

इति रघुः । अवतारर्णं । प्रवेशः । यथा —
"भूतिभूषणावतारे [illegible]
[illegible]" ।

इति [illegible] ।

अवतारणं, क्ली, (अव+तृ+णिच्+ल्युट्) भूतादि-प्रवेशः । अवतारर्णं । अवरणं । इति हेमचन्द्रः । (प्रवेशकारणम् । उत्तीर्णस्य आचरणं । यथा,—
"[illegible] अवतारणे" ।
इति रामायणे ।)

अवतीर्णः, त्रि, (अव+तृ+कर्त्तरि क्तः ।) अवतरणविशिष्टः । प्रादुर्भूतः । उत्तीर्णः । [illegible] ।
यथा । भागवते ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ।

अवतारः, पुं, (अवतरणं गोपालस्य वा ।) अव-तरणं । तत्पर्य्यायः । अवतारः १२ । इत्यमरः । [illegible] । अवतरणं च । इति भाषा ।

अवतरः, पुं, (अव+तृप्+अप् ।) [illegible] ।
[illegible] । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पत्र ३ । इत्यमरः । [illegible] १ अवतारः ३ [illegible] । इति शब्दचन्द्रिका ।

अवदानं पुं, (अव+दो+क्त ।) अवदानं । शीक- [illegible] । इत्यमरः ।

("कुर्वते करिष्यमाणमविदादसकै" । इति [illegible]
[illegible] । शोभनकर्म्म । विजेयं ।

"[illegible]
[illegible]" ।

इति [illegible] ।) मनोज्ञं । इत्यमरशेषश्च ।

अवदातं क्ली, (अव+दै+क्त ।) इष्टकर्म्म । पराक्रमेण निर्व्वृतं कर्म्म । ये कर्म्मे प्रवर्त्तिते [illegible] इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अवदानं २ । इत्यमरः अवदानं च । कर्म्म । इति मेदिनी ।

("[illegible]
[illegible]" ।

इति कुमारसम्भवे ।) शीरणस्वभाविति व्यापी । (अवखण्डनम् । शीर्णं । यथा,—
"[illegible]
[illegible]" ।

इति रघुवंशे ।)

अवदारणं क्ली, (अवदीर्य्यतेऽनेन अव+दृ+णिच् करणे ल्युट् ।) खनित्रं । खन्ता इति भाषा । इत्यमरः । (विदारणं । भेदनं । खननं । यथा —
"[illegible]" ।
इति रामायणे । अव+दृ+भावे ल्युट् ।)

अवदाहं क्ली (अवदह्यते [illegible]) वीरण-मूलं । इत्यमरः । ([illegible] ।)

अवदीर्णं, क्ली, ([illegible] ।) वीरणमूलं । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अवदाहेष्टकापथं क्ली उशीरं । खस् इति भाषा । इति शब्दः ।

अवदीर्णः त्रि (अव+दॄ+क्त ।) द्रवीभूतवस्तु । तत्पर्य्यायः । द्रुतं २ । इत्यमरः ।

अवदोहः, पुं, (अव+दुह+घञ् ।) दुग्ध । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अवद्यं, त्रि, (न वदितुं योग्यं अर्ह, वदपापानामनर्ह- ति इति यत् ।) अधमं । कुत्सितं । निन्द्यं । इत्यमरः ।

अवधा स्त्री, अवधिः । इति शेषः । पापं इति [illegible] । "[illegible]" । इति [illegible] ।)

अवधानं क्ली (अव+धा+ल्युट् ।) मनोयोगः । तत्पर्य्यायः । समाधानं २ प्रणिधानं ३ समाधि ४ । इति हेमचन्द्रः ।

अवधारणं क्ली, (अव+धृ+णिच्+ल्युट् ।) निश्चयः । यथा । "[illegible] । इत्यमरः ।

अवधारितः, त्रि (अव+धृ+णिच्+क्त ।) [illegible] । यथा ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।

अवधिः [illegible] (अव+धा+कि ।) अवधानं । [illegible] । [illegible]

अवधिः, पु, (अव + धा + कि ।) अवधानं । सीमा । काल । ("अथ चेदवधि प्रतीक्ष्यते" इति भारवि ।) बिल । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अवधीर, व्, क, अवज्ञाया । (अदन्त + चुरा०-उभय० सक०-सेट् ।) अवधीरयति । आवधीरयत् साधुमसाधु । इति दुर्गादास ॥

अवधूतः, पु, (अव + धू + क्त ।) सन्न्यासाश्रमी । तद्विधान सन्न्यासिशब्दे द्रष्टव्य । तद्भेदा यथा । देव्युवाच ।
"द्विविधावाश्रमौ प्रोक्तौ गार्हस्थ्यो भैक्षुकस्तथा ।
किमिद श्रूयते चित्रमवधूताश्चतुर्विधाः ॥
एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वत कथय प्रभो ।
चतुर्विधावधूताना लक्षणानि विशेषत ॥
सदाशिव उवाच ।
ब्रह्ममन्त्रोपासका ये ब्राह्मणक्षत्रियादय ।
गृहाश्रमे वसन्तोऽपि ज्ञेयास्ते यतय प्रिये ॥
पूर्णाभिषेकविधिना सस्कृता ये च मानवा ।
शैवावधूतास्ते ज्ञेयाः पूजनीयाः कुलार्च्चिते ॥
ब्रह्मावधूतः शैवाश्च साश्रमाचारवर्त्तिन ।
विदध्यु सर्व्वकर्म्माणि शम्भदीरितवर्त्मना ॥
विना ब्रह्मार्पितश्चैते तथा चक्रार्पित विना ।
निषिद्धमन्न तोयञ्च न स्पृशेयु कदाचन ॥
ब्रह्मावधूतकौलानां कौलानामभिषेकिणा ।
प्रागेव कथिता धर्म्म आचारश्च वरानने ॥
स्नान सन्ध्यासन पान दानञ्च दाररक्षण ।
सर्व्वमागममार्गेण शैवब्रह्मावधूतयोः" ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्रे १४ उल्लासः ॥*॥ अन्यच्च ।
शङ्कर उवाच ।
"शृणु देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत् ।
वीरस्य मूर्त्तिं जानीयात् सदा तत्त्वपरायण ॥
यद्रूप कथित सर्व्वं सन्न्यासधारण पर ।
तद्रूप सर्व्वकर्म्माणि प्रकुर्य्याद्वीरवल्लभ ॥
दण्डिनो मुण्डन चामावास्यायामाचरेद्यथा ।
तथा नैव प्रकुर्य्यात्तु वीरस्य मुण्डन प्रिये ॥
असस्कृत केशजालमुक्ताक्षम्बिकाचोच्चय ।
अस्थिमाला विभूषा वा रुद्राक्षानपि धारयेत् ॥
दिगम्बरो वा वीरेन्द्रश्चाथ वा कौपिनी भवेत् ।
रक्तचन्दनलिप्ताङ्ग कुर्य्याद्भस्माङ्गभूषण" ॥
इति निर्व्वाणतन्त्रे १४ पटल ॥*॥ अपिच ।
"नकरोटि विधार्य्यञ्च काष्ठदण्डतथा प्रिये ।
परशुञ्चाजिनञ्चैव योगीव धारयेत् सदा ॥
खट्टाङ्ग धारयेद्योगी वासरूपकवाससी ।
कपाले धारयेच्चन्द्र चन्दनाद्यैर्व्विशेषत ॥
ईषत् पिङ्गलञ्च वस्त्र धारयेत् सर्व्वदा सुत" ।
सुत इति शिवस्य सम्बोधन ।
सुदर्शनाख्य यच्चक्र तत्तु सधारयेद्बुध ॥
विषर्ब्बीं कपिलञ्चैव मड्डुडिण्डिमझर्झरान् ।
वादयन् डमरु योगी यत्र कुत्राश्रमे स्थितः" ॥
इति योगसारे २ परिच्छेद ॥*॥ अपरञ्च ।
"क्षमा दान तपो ध्यान वालभावेन शैलजे ।
शिवोऽह भैरवानन्दो मुक्तोऽह कुलनायक ॥
एव भावपरो मन्त्री हेतुयुक्त सदाशिव ।
सविदासेवनं कुर्य्यात् सदा कारणसेवनं ॥
भवेत् साक्षात् स पुरुषः शम्भुरूपो न सशय" ।
इति निर्व्वाणतन्त्र ॥*॥ किञ्च ।
"ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च ।
कुलावधूतसस्कारे पञ्चानामधिकारिता" ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्र ॥*॥ अन्यच्च ।
"निर्व्वाणमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावत ।
अवधूत क्षत्रियश्च महायोगी न सशय ॥
स्वरूपोऽपि भवेद्वैश्य शूद्रोऽपि सहलोकवान् ।
सम्पूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्व्वाणता व्रजेत् ॥
त्रिभाग फलमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावत ।
पादद्वयन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादक" ॥*॥
दशनामावधूताना प्रत्येक नाम प्रागुक्तमिदानीमपि तेषा प्रधानत्वेनाङ्गीकरणार्थं सञ्ज्ञाकथनगर्भ लक्षणविशेषमाह ।
"अवधूतस्य चाख्यान शृणुष्व पर्व्वतात्मजे ।
वनारण्ये भारती च गिरिश्च पुरिरेव च ॥
एकस्थाने तु सस्थित्य इष्टध्यानादिकञ्चरेत् ।
यो मन्त्रदान तपसा सवन परिकीर्त्तित ॥
खल्लकेशो जटाजूट सदा वातुलवद्भवेत् ।
अन्तर्योगी महावीरोऽरण्यसज्ञश्च शैलजे ॥
नानाशास्त्रेषु यो विज्ञो नानाकर्म्मविशारद ।
सदेष्टदेवीभावेन भावयेद् यो हि चावला ॥
स एव भारतीवीरो महाज्ञानी जितेन्द्रिय ।
सदोर्द्धबाहुर्योगी वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः ॥
सर्व्वत्र समभावेन भावयेत् यो नरोत्तमः ॥
इष्टदेवीं विना नास्ति स गिरिः परिकीर्त्तित ॥
नानादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु ।
भ्रमण कुरुते नित्य कुर्य्याद्यत्नेन पूजन ॥
देवताया सदा ध्यान श्रीगुरो पूजन तथा ।
अन्तर्यागेषु यो निष्ठ स वीरः पुरिरेव च ॥
अवधूताश्रमे देवि । यस्य भक्ति सुनिश्चला ।
तस्य तुष्टा भवेत् काली कि न सिद्ध्यति भूतले ॥
अवधूत समालोक्य शम्भुवत् पूजन चरेत् ।
शक्तितः पञ्चतत्त्वानि यत्नेनैव निवेदयेत् ।
अशक्तः परमेशानि भक्तितः परितोषयेत्" ॥
इति निर्व्वाणतन्त्र ॥*॥ अपि च ।
"भक्तावधूतो द्विविधः पूर्णापूर्णविभेदत ।
पूर्णः परमहसाख्य परिव्राडपरः स्मृत ॥
कृतावधूतसस्कारो यदि स्याज्ज्ञानदुर्ब्बलः ।
तदा लोकालये तिष्ठन्नात्मान स तु शोधयेत् ॥
रक्षन् स्वजातिचिह्नञ्च कुर्व्वन् कर्म्माणि केवल ।
सदा ब्रह्मपरो भूत्वा साधयेज्ज्ञानमुत्तम" ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्र ॥*॥ अपि च ।
"अवधूत शिवः साक्षादवधूत सदाशिव ।
अवधूतो शिवादेवी अवधूताश्रम शृणु ॥
चतुराश्रमिणा मध्ये अवधूताश्रमो महान् ।
अवधूतश्च द्विविधो गृहस्थश्च चितानुग ॥
सचेलश्चापि दिग्वासा विधियोनिविहारवान् ।
सदारः सर्व्वदारश्च साट्टहासो दिगम्बर ॥
गृहावधूतो देवेशि द्वितयस्तु सदाशिव" ।
इति मुण्डमालातन्त्रे २ पटल ॥*॥ अवधूतस्य ओम् तत् सदिति मन्त्रेण कर्म्मकर्त्तव्यतामाह ।
"ॐ तत्सन्मन्त्रमुच्चार्य्य सोऽहमस्मीति चिन्तयन् ।
कुर्य्यादात्मोचितं कर्म्म सदा वैराग्यमाश्रित ॥
कुर्व्वन् कर्म्माण्यनासक्तो नलिनीदलनीरवत् ।
यतेतात्मानमुद्धर्त्तुं तत्त्वज्ञानविवेकत" ॥*॥
सर्व्वेषामोम् तत्सदिति निर्देशेन कर्म्मफलमाह ।
"ॐ तत्सदिति मन्त्रेण यो यत्कर्म्म समाचरेत् ।
गृहस्थो वाप्युदासीनस्तस्याभीष्टाय तद्भवेत्" ॥*॥
तन्मन्त्रक्रियमाणकर्म्मण सम्पूर्णत्वमपि ।
"जपहोमप्रतिष्ठा च सस्काराद्यखिला क्रिया ।
ॐ तत्सदिति निष्पन्ना सपूर्णा स्युर्न सशय ।
किमन्यैर्ब्बहुभिर्म्मन्त्रै किमन्यैर्भूरिसाधनैः ।
ब्राह्मोग्रणानेन मन्त्रेण सर्व्वकर्म्माणि साधयेत् ॥
सुखसाध्यमवाङ्क्लेश सम्पूर्णफलदायक ।
नास्त्येतस्मान्महामन्त्रादुपायान्तरमम्बिके ॥
पुरप्रदेशे देहे वा लिखित्वा धारयेदिम ।
गेहे तस्य महातीर्थं देह पुण्यमयो भवेत् ॥
निगमागमतन्त्राणा सारात् सारतरो मनु ।
ॐ तत्सदिति देवेशि तवाग्रे सत्यमीरित ॥
चतुर्व्विधाना तत्त्वानामन्येषामपि वस्तुना ॥
मन्त्रान्यै शोधनेनाल स्यादेतेन शोधित ॥
पश्यन् सर्व्वत्र सद्रूप जपस्तत् सन्महामनु ।
स्वेच्छाचार शुद्धचित्त स एव भुवि कौलराट् ॥
जपादस्य भवेत् सिद्धो मुक्तः स्यादर्थचिन्तनात् ।
साक्षाद्ब्रह्ममयो देही सार्थमेन जपेन्मनु ।
त्रिपदोऽय महामन्त्र सर्व्वकारणकारण ।
साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मृत्युञ्जय स्वय ॥
युग्मयुग्मपद वापि प्रत्येक पदमेव वा ।
जप्त्वैतस्य महेशानि साधकः सिद्धिभाग्भवेत्" ।
इति मन्त्रप्रशसा ॥*॥ शैवावधूतस्य सर्व्वकर्म्मानधिकारमाह ।
"शैवावधूतसस्कारविधूताखिलकर्म्मण ।
नापि दैवे नवा पित्र्ये नार्षे कृत्येऽधिकारिता" ॥*॥
अथ परमहस ।
"चतुर्णामवधूताना तुरीयो हस उच्यते ।
त्रयोऽन्ये योगभोगाढ्या मुक्ता सर्व्वे शिवोपमा ॥
हसो न कुर्य्यात् स्त्रीसङ्ग न विधत्ते परिग्रह ।
प्रारब्धमश्नन् विहरेत् निषेधविधिवर्जित ॥
त्यजेत् स्वजातिचिह्नानि कर्म्माणि गृहमेधिना ।
तुरीयो विचरेत् क्षौणीं नि सङ्कल्पो निरुद्यम ॥
सदात्मभावसन्तुष्ट शोकमोहविवर्ज्जित ।
निर्निकेतस्तितिक्षु स्यान्नि सङ्गो निरुपद्रव ॥
नापेक्ष्य भक्ष्यपेयाना न तस्य ध्यानधारणा ।
मुक्तो विमुक्तो निर्द्वन्द्वो हसाचारपरो यतिः ॥
इति ते कथित देवि । चतुर्णां कुलयोगिनां ।
लक्षण सविशेषेण साधूना मत्स्वरूपिणां ॥
एतेषां दर्शनात् स्पर्शादालापात् परितोषणात् ।
सर्व्वतीर्थफलावाप्तिर्जायते मनुजन्मनां ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्र ॥

अवध्य, त्रि, (वधमर्हति, यत्, ततो नञ्समासः ।) मारयितुमनर्हं । वधायोग्य । अनर्थकवाक्यं । इति विश्वमेदिन्यौ । यथा,—

"अवधाय किंचं मन्त्रविर्मयोऽपि समाधिना।"
अनुवृत्तिमात्मन्यमात्य मत्ताप्यर्थम्।
"किं तया न कुरु कोपे समता अनुयोगिका"।
इति माघविरचितम् ।७। चापल्यम् यथा —
"देवी निदर्शनयोऽपि देवे कर्मस्य कारय।
तस्मात् सर्वाणि भूतानि न तं द्रोग्धुमर्हसि"।
इति भीष्मपर्व्वणि २ अध्यायः। । तद्भवे
कार्यं यथा,—
"मायाप्रपञ्च मध्ये तस्मात् गच्छ मोक्षये।
अवमौनं दर्शयं क्षेपमर्थेन विविधबुद्धया"।
इति माघे ८ सर्गे २१८ श्लोकः।
अवधीरणं, क्ली, (अव+धीर+ल्युट्।) परिभवः।
तिरस्कारः। अवधूननं। इति मेदिनी।
अवधीरितः, त्रि (अव+धीर+क्त।) परिभूतः।
तिरस्कृतः। अवधूनितः। इति मेदिनी।
अवधानं, क्ली (अव+धा+ल्युट्।) चित्तैकाग्र्यम्। इत्यमरः।
ध्यानम्। इति हेमचन्द्रः। समर्थं। समता।
मनोयोगः। मनोनिवेशः। अभ्यासः। आधिक्यम्।
आदरम्। प्रवेशनम्। यत्नः। बुद्धिः। स्मृतिः। ज्ञानम्।
अविच्छिन्नम्। अवधारणम्। ध्यानम्। मननम्। इति अव
धानार्थः।
अवनतः, त्रि, (अव+नम्+क्त) नम्रः। नतनासिका।
नोचा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवाटः १ अव
नाटः २ भ्रटः ३। इत्यमरः टीका च। (अधो
भूतः। "विनयावनते बुद्धि मनिराणयमा प्राप्त
रसिकाः"। इति अमरशतके।)
अवनद्धं, क्ली, (अव+नह्+क्त।) आनद्धं। मुर
जादिवाद्यम्। इत्यमरटीकायां स्वामी। (बद्धम्।
आच्छादितम्। यथा मनुः,—
"चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः।"
क्रिया यथा, "कापायवसनावोक्षितस्तोकपरि
वर्त्तितत्वाद् ववाच्छन्न रति भीष्म।" इति
वेणीसंहारनाटकम्।)
अवनयः, पुं, (अव+नी+भावे अप्।) अवपातः।
निपातनम्। अधोनयनम्। इति भरतः।
अवनाटः, त्रि (अवनता नासिका, नासिकायाः अवनतभावः,
तदर्थे नासिकायाः नटच् टत्वं नादेशः च।)
नतनासिकः। और इति हिन्दुस्तानीयोक्तं इति
भाषा। तत्पर्य्यायः। अवटीटः २ अवभ्रटः ३।
इत्यमरः।
अवनायः, पुं (अव+नी+घञ्।) अवनयः। अधो
नयनम्। इत्यमरः। नीचे फेलान इति भाषा।
अवनिः, स्त्री, (अव+अनि।) पृथिवी। इत्यमरः।
("वाद्ययैरवनिरदितस्य गौरवमाप्नुतावनाः"।
इति नैषधे।)
अवनी, स्त्री, (अव+अनि+ङीष्।) पृथ्वी। इति
भरतः। भूतभृता च्या। इति शब्दरत्नावली।
अवनीपतिः पुं (अवन्याः पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः।)
राजा। इति जटाधरः।
("न मया वृषभमासा गोविन्दामवनीपती"।
इति महाभारते।)
अवने ... स्त्री, (अव+निज+ल्युट्।) ...

रावण माण्डूक्योपरि अवक्षेपणं यथा महा-
भारतम् —
"अवज्यं बलमाराव बैरं एवे एवम् एवम्।
अवज्ञाकिं नैमित्यात् मोक्षमामनुमानितं।
निगुरयेषम् मूर्च्छितं विवामत्रमवमानमवबोध
वदयेषम् अवरिस्यामदेवतो। माधारबरादीनां
मयोर्जं। इति। शिखोपरि अवक्षेपणं। यथा
महाभारतम्,—
"दक्षो दर्भेषु विविधम् कम्पास्यं च वरज्ञता।
मन्त्राख्य च मयैवाय निपातय वर्हिं सावैत्।
"नैष बलवयायेष्वो नवैवेमामनेकं।
एवाच विनयेषि वदौयोरनुतविन्दा"।
इति च मात्स्यम्। (प्रहारम्।
"न कुर्व्वीत वृथा चेष्टां नाप्यशोषनावेक्षणम्"।
इति मनुः।)
अवन्तिः पुं, (अव+भिच्।) अवन्तीदेशः। इति
हेमचन्द्रः। नदीविशेषः। इत्युणादिकोषः। यथा,
"मालव्योविषा वामकन्या मालवात् कुसुम्भकः"।
इति हेमचन्द्रः। अपि च।
"सपुत्रयुक्तियोरत्न शीतिकोषा अवन्तकः।
एते जनपदाः ख्याताः विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः"।
इति मत्स्यपुराणे ४१ अध्यायः।
अवन्तिका, स्त्री, (अवति अव रक्षणादौ बाहुल-
कात् झिच्, तदः स्वार्थे कन्, टाप्।) उज्जयिनी-
नगरी।
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः"।
इति स्कन्दपुराणे।
अवन्तिसोमं, क्ली, (अवन्तिषु अवन्तिदेशे सोमं,
आत्मवाचिनीत्यादिनाम् समासः।) काञ्जिकं। इत्य
मरटीका। काँजि इति भाषा। (काञ्जिकाम्ले
इह भुवा काम्बोजः।)
अवन्ती, स्त्री, मालवदेशस्य नगरी। उज्जेन इति
भाषा। तत्पर्य्यायः। उज्जयिनी २ विशाला ३
पुष्पकरण्डिनी ४। इति हेमचन्द्रः। यथा,—
"प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्।
पूर्व्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम्"।
इति भविष्यपुराणे ७ अध्यायः। अन्यच।
"अवन्त्यां माहिष्मत्यां तु वहुभागाय चमसाः।
आरण्याय कृष्णो भागो मालवे च विभागकः"।
इति संस्कारतत्त्वधृतवामनपुराणवचनं। अन्यत् पूर्व्व-
स्मिन्नर्थे। ("मालावन्तीषु रतमयतमालोकविष्याम
सद्धान्।" इति मेघदूते।)
अवन्ध्यः, त्रि (वन्ध्ये वाञ्छितेऽपि वन्ध्या, न+वन्ध्,
ञ्यो मनुष्यत्वात्।) सफलम्। सफलवाचि सफ
लवाचकः। तत्पर्य्यायः। फलेग्रहिः २ अवकेशी ३।
इत्यमरः।
("अवन्ध्य तव प्रभवति मदीहा प्रियवीतामयम्याम्"।
इति मेघदूते।)
अवपातः, पुं, (अव+पत्+घञ्।) गर्त्तः। गर्तः।
इति हेमचन्द्रः। अवपतनम्। (अवपातोऽयं यत्र
...

"अवनमन्त्र वाससैर् अर्घेन्यम्नृतरीना"।
इति चरकः।
"दोषांचिदिवाम् निवृत्तपयाकमक
अवनिं यथा अर्थं इराव"।
इति रघुवंशे। गमनादौ अवगतिविषयतया
ययुमार्गविधेयेन प्रकरण परिसरो। यथा,—
"अवनानु निमृत-मरेण-वाक-विनीतः"।
इति रघुवंशे।)
अवभृथः, पुं, (अभिव्याप्ये यज्ञेन अव+भृ+
थक्।) दीक्षान्तस्नानम्। प्रधानयागसमाप्त्यन-
न्तरस्नानं। यथा देवतायाः सोम-यज्ञ-अग्निचिति-
यज्ञ शेष-वाजस-सोम इति भाष्यम्। इत्यमरः
तट्टीका च। यज्ञान्तस्नानं। इति भरत
शिवाजप्रेमपर।
("अवभृथावसानमय विदित्वा अर्पितः"
इति भारते।
"एवं यागेन कृष्णो मेधार्थमनवधारयि"।
इति रघुवंशे।)
अवभ्रटः, त्रि, (अवनत नासिकाया, तदे नति
नासा भ्रंशमिति भट्टः। अवनता नासिका
भवति अस्य इति अर्थ भाषते।) नतनासिकः
मात्रि। इत्यमरः। खाँदा इति भाषा।
अवमः, त्रि, (अवति यस्मात् पालनात्, अव रक्ष-
णादौ अवतीति सूत्रेण बाहुके अमः प्रत्ययो
निपातितः। अवो अवो वा, अवमयोर्वर्णम-
योरिति मः।) अधमः। निकृष्टः। इत्यमरः।
("अवमवाक्याधमयमा रतिम्"। इति रघुवंशे।)
अवमं, क्ली, तिथिक्षयप्रयुक्तदिनम्। एकस्मिन्
अहोरात्रे तिस्रस्तिथयः तत्रावमदिनं
इति भाष्यम्। इति ज्योतिषतत्त्वे प्रतिष्ठं।
यथा "त्रिस्पृक्षस्वमेको दिनक्षयः स्पृशति यत्र
वसुपक्षमदिनं। निविदमुपश्रवेण सर्वं
मासः"। इति ज्योतिषतत्त्वे।
अवमतः, त्रि, (अव+मन्+क्त।) अवज्ञातः। अव-
मानितं। अवगणितं। इत्यमरः।
("पर्यं द्वयस्य देशे दयाय मथिदुनोदे"।
इति मनुः।)
अवमतिः, पुं, (अवमत्यस्यत्वात् अवमत्वमस्य वर्णेषु
मतिर्यस्य।) स्वामी। ईश्वरः। पतिः। प्रभुः।
नेता। इति जटाधरः।
अवमर्दः, पुं, (अव+मृद्+घञ्।) पीडनं। मर्दनं।
इत्यमरः। शकादिविपक्षारेरकं राज्येन पी-
डनं। इति भरतः।
("दयामर्दंसापि कश्चिदिद्वो
यथा न गर्भेदुपदारकम्भम्"।
इति रघुवंशे।) अनुशासनात्मवाद इति केचित्।
पराभवमिति केचित्।
अवमानः, पुं, (अव+मन्+भावे घञ्।) अपमानः।
अनादरः। यथा —
"अवमानापूर्वको भितगुरिमय विनाशिय।
अवमतेव यदाहुरेणमानस्य कर्त्तरा"।
इति माघे ७ अध्याये १८ श्लोकः।

"मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते"।
इति कुल्लूकभट्टः॥

अवमानन, क्ली, (अव+मन्+णिच्+ल्युट्।) अपमान। यथा। अवमानन अवमानना। मान कि पार्थे अवपूर्व्वे ऽपीयि अन्यीति अन। इत्यमरटीकायां भरत॥

अवमानना, स्त्री, (अव+मन+णिच्+युच्।) अवज्ञा। अनादर। इत्यमरसिंह॥
("अतोऽवमाननाऽस्माकं मानिना भवता कृता"।
इति विष्णुपुराणे।)

अवमानित, त्रि, (अव+मान+क्त।) कृतापमान। अवज्ञात। अनादृत। इत्यमर॥
("विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता"।
इति साहित्यदर्पणे।)

अवमान्य, त्रि, (अव+मन+ण्यत्।) अवमाननीय। यथा,—
"या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलत॥
सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्"॥
इति मानवे ९ अध्याये ८२ श्लोक॥

अवमूर्द्धशय, त्रि, (अवमूर्द्ध+शी+अच्।) अधोमुखशायी। अवनतो मूर्द्धा अस्येत्यवमूर्द्ध। तथाविध शेते इत्यवमूर्द्धशय॥ ("उत्तानशया देवा अवमूर्द्धशया मनुष्या" इत्युक्त।)

अवमूर्द्धशायी, [न्] त्रि, (अवमूर्द्ध+शी+णिनि।) अधोमुखशायी। अवमूर्द्ध यथा स्यात् तथा शयितु शीलमस्य इत्यर्थे णिन् प्रत्ययेन निष्पन्न॥

अवयव, पु, (अवयौति इति यु मिश्रणे+पचाद्यच्।) अङ्ग। इत्यमर।
("स्वैरेवावयवै प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृत मङ्गल"।
इति अमरुशतके। उपकरण। अंश। एकदेश।
"तेषामवयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसा"।
इति मनुसंहितायां। न्यायमते आरम्भकद्रव्यम्, तत् उपादानकारणतया च अवक्रियते यदुक्त,—
"अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी"।
इति भाषापरिच्छेदे। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यनुमानावयवाश्च।)

अवर, त्रि, (न व्रियते इति वृञ् वरणे+अप्रत्ययश्चेति अप्।) चरम। इति मेदिनी। कनिष्ठ। अश्रेष्ठ। यथा —
"श्रीशेन विना शम्भु एपरिस्थेन तत्पुग।
न नाना शम्भुना रामादर्पणाधोऽधजोऽवर"॥
इति मुग्धबोधव्याकरणे वोपदेवः॥ निकृष्टः। यथा,—
"दूरेण ह्यवर कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणा फलहेतव"॥
इति श्रीमगवद्गीतायां २ अध्याये ४९ श्लोक॥

अवर, क्ली, (वृ+अप् ततो नञ्समास।) गजान्यजङ्घादिदेश। इत्यमरमेदिन्यौ॥

अवरज, पु, (अवर+जन्+ड।) कनिष्ठभ्राता। इत्यमरसिंहः॥
("अस्य चावरज विद्धि भ्रातर मा तु लक्ष्मणम्"।
इति रामायणे। हीनवर्णजात।
"द्वौ शूद्रावरजौ धीरविभ्रमाख्यौ निजाख्यया"।
इति राजतरङ्गिण्या॥ शूद्र।
"यदि स्त्री यद्यवरज श्रेय किञ्चित् समाचरेत्।
तत्सर्व्वमाचरेत् युक्तो यत्र चास्य रमेन्मन"॥
इति मानवे।)

अवरत, [स्] अ, (अवर+तसिल्।) अवरस्तात्। चरमे। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

अवरति, स्त्री, (अव+रम्+क्तिन्।) विराम। निवृत्ति। इत्यमर॥

अवरवर्ण, पु, स्त्री, (अवरश्चासौ वर्णश्चेति, कर्म्मधारय।) शूद्र। इत्यमर॥

अवरवर्णक, पु,स्त्री,(अवरवर्ण+कन् स्वार्थे।) चतुर्थवर्ण। शूद्र। इति रत्नावली॥

अवरव्रत, पु, (नास्ति वर यस्मात् तत् अवर अत्यन्तश्रेष्ठ व्रत यस्य।) सूर्य्य। इति त्रिकाण्डशेष॥

अवरस्तात्, अ, (अवर+प्रथमाद्यर्थे दिक्शब्देभ्य इति अस्तातिः।) अवरत। पश्चात्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

अवरा, स्त्री, (नास्ति वरा श्रेष्ठा यस्याः। अवर+टाप्।) दुर्गा। इति विश्व॥

अवरार्द्ध्य, त्रि, (अवरार्द्धे भव इति अवरार्द्ध यत्।) अवरार्द्धभव। शेषार्द्धजातः। इति केचित्॥

अवरीण, त्रि, (अवरीयते स्म इति अव+रीङ् स्रवणे क्त।) धिक्कृत। तिरस्कृत। निन्दित। इत्यमर॥

अवरोध, पुं, (अव+रुध्+भावे घञ्।) तिरोधान। (आधारे घञ्।) राजस्त्रीगृह। राजगृह।
इति विश्वहेमचन्द्रौ॥
("आयानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम्"।
इति रामायणे।) राजदारा। इति मेदिनी॥
("यस्यावरोधस्तनचन्दनाना
प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले।
कलिन्दकन्या मथुरागतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति"॥
इति रघुवंशे। निरोध। बाधा। अन्तराय। आच्छादन। केदारादिवेष्टन।)

अवरोधक, त्रि, (अव+रुध+ण्वुल्।) अवरोधकारक। अवरोधकर्त्ता। अवपूर्व्वकरुधधातो ण्वकप्रत्ययेन निष्पन्न॥
("सुधन्वा वीर्य्यवान् राजा मिथिलामवरोधक"।
इति रामायणे।)

अवरोधन, क्ली, (अवरुध्यते अत्र रुध आवरणे कर्म्मणि ल्युट्।) राजान्त पुर। इत्यमरसिंह॥
(अव+रुध्+ल्युट् भावे।) रोधकरण। यथा,—
"कृष्ण त्वदीय-पद-पङ्कज-पञ्जरान्ते
अद्यैव मे विशतु मानस राजहंस।
प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तै
कण्ठावरोधनविधौ स्मरण कुतस्ते"॥
इति पाण्डवगीता॥

अवरोधिक, पु, (अवरोध+तत्र नियुक्त इति ठक्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभाव। अवरोध- निवासत्वेन अस्ति अस्य वा ठन्।) राजान्त पुराध्यक्ष।
इति हेमचन्द्रः॥

अवरोह, पु, (अव+रुह्+भावे घञ्।) अवतरण। आरोहण। (कर्त्तरि संज्ञायां घञ्।) लतोद्गम। इति मेदिनी॥ वृक्षमूलादग्रपर्य्यन्त गता लता। शाखाशिफा। इत्यमरः। वोया नामगा इति भाषा॥
("सदूरमथ गत्वा तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
अवरोहशताकीर्णं वटमासाद्य तस्थतु"॥
इति रामायणे।) स्वर्ग। इति त्रिकाण्डशेष॥

अवरोहशाखी, [न्] पु, (अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः तादृशी या शाखा सा विद्यते अस्य मत्वर्थीय इनि।) वटवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥ (वटशब्देऽस्य गुणाज्ञेया॥)

अवरोहिका, स्त्री, (अवरोहति अधोगच्छति अव+रुह+ण्वुल्+टाप् अत इत्व।) अश्वगन्धालता। इति राजनिर्घण्ट॥

अवरोही, [न्] पु, (अव+रुह+णिनि।) वटवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥ (वटशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या।)

अवर्ण, पु, (वर्ण्यते प्रशस्यते अनेन इति वर्णः ततो विरोधे नञ्समास।) निन्दा। परीवाद। इत्यमरसिंह॥
("सोढु न तत्पूर्व्वमवर्णमीशे
आलानिक स्थाणुमिव द्विपेन्द्र"।
इति रघुवंशे।)

अवलग्न, पु,क्ली,(अवलग्यते इति अव+लग+क्त। इडभाव। लसज+क्त, वा।) मध्यदेश। इत्यमरः॥ माजा इति भाषा। ("विपुलतरोन्मुखलोचनावलग्नम्"। इति माघः।)

अवलग्न, त्रि, (अव+लग+क्त।) संलग्न। संयुक्त।
इति मेदिनी॥

अवलम्ब, पु, (अव+लवि+अच्।) अवलम्बन। अवपूर्व्वलम्बधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥(आश्रय।)

अवलम्बन, क्ली, (अव+लवि+आधारे ल्युट्।) आश्रयः। यथा,—
"प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बहुसाधनता।
अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभू-
न्नपतिष्यत करसहस्रमपि"॥
इति माघे ९ सर्ग॥

अवलम्बित, त्रि, (अव+लवि+क्त।) अविलम्बित। शीघ्र। इति जटाधर॥ अधोलम्बायमान। कृतावलम्बन। आश्रित॥

अवलक्ष, पु, (अवलक्ष्यते इति अव+लक्ष+घञ्।) वलक्ष। श्वेतवर्ण। (अर्शआदित्वात् अच्।) तद्वति त्रि। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

अवलिप्त, त्रि, (अव+लिप्+क्त।) धनादिगर्व्वित। यथा,—
"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुल्कशै।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभि"॥
इति मानवे ४ अध्याये ७९ श्लोक। अवलिप्ता धनादिगर्व्विता इति कुल्लूकभट्ट॥
"अवलिप्तासि मैवं त्व देवि भूमि मनागपि"।

इति देवीमाहात्म्यम्।

अवलिप्तत्व, क्ली (अवलिप्त+त्व भावे।) अह-ङ्कारः। इति हेमचन्द्रः। ("वैमनस्यमवलिप्तत्वा सुखरत्या सतर्षवतिक्रिये" इति नीतिशास्त्रे।)

अवलीढ, त्रि, (अव+लिह+क्त कर्म्मणि।) भक्षितं। यथा मनुः,—
"पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च"।
इत्यादि। "पतत्रिणावलीढं काकादिना भक्षितं"।
इत्याह्निकतत्त्वम्।

अवलीला, स्त्री, (अवज्ञा लीला।) हेला। अनायासः।
यथा,—
"रविबिम्बं तूदयं प्राप्य बिभतुल्यं दरात्मजे।
भार्गं कृत्वा त्रिभङ्गेन चैतायेनावलीलया"।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अध्यायः।
अपि च।
"मूर्च्छां भ्रमत्र ज्ञाना जघान राक्षसोपरि।
बभार भस्मनाथश्च तरमसात्पवीलया"।
इति च तत्रैव प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः।

अवलुण्ठन, क्ली, (अव+लुठि+भावे ल्युट्।) लुठनं। लोटा गड़ागड़ी इति भाषा। अवपूर्वकलुठधा-तोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं।

अवलेप, पुं, (अव+लिप्+भावे घञ्।) अहङ्कारः। ("हिमवतामपि परिहरन् कुवलयावलेपान्" इति मेघदूते।) गर्व्वः। दूषणं। इति मेदिनी। लेपः। इति शिष्टप्रयोगः।

अवलेपनं, क्ली, (अव+लिप्+ल्युट् भावे।) विले-पनं। मर्द्दनं। माखा इति भाषा। अवपूर्वक-लिपधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं।

अवलेह, पुं, (अवलिह्यते आस्वाद्य इत्या जायते इति अव+लिह+कर्म्मणि घञ्।) लेह्यौषधं। तस्य लक्षणं परिभाषा यथा —
"क्वाथादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया।
सोऽवलेहश्च लेहः स्यात् तन्मात्रा स्यात् पलोन्मिता"।
("सितामधुमत्स्यण्डिका") इति च वैद्यकपरि-भाषा। यथा —
"कल्पयेत् पौष्करं मङ्क्षी घोषं सावचक्षारकी।
तन्मूर्द्धिकञ्च चैतन्मधुना च लेहयेत्।
स्मरवेदिका भवति वक्षिमर्द्दं हरात्मजं।
हिक्कां वातञ्च कासञ्च कण्टरोगञ्च नाशयेत्।
एतद्योगं वर्णोपेते पूर्व्वमार्गकथे हरे"।
तन्त्रान्तरे च पाठः।
"पथ्याञ्च मधुना लिह्याद्रसेन वा।
पर्णोऽदे रास्नां च भावप्रकाशसम्मितम्" इति।
"सर्व्वेषु बलिपाकेषु न कौसमं धारयेत्।
प्रीतिमिन्धारि चौर्णं स्वार्थावधान विवर्ध्यते"।
अयमभिप्रायः। बलिपाकान्तरेषु लेहविधानार्थं सर्व्वत्र बोधो विध उक्तः। यथाविधम्भारेण लौह्यता विशेषेण। पञ्चेन मधुना विशेषेण प्रकृत्य प्रयोगेण।
"उर्द्धदेशावह्नौ वर्त्ती विधायास्त्रजा मधु।
उत्कर्षमेतव्यस्य बलिदिग्न्ति यथा विधे" इति।
श्रीगोपचारि कौमतिमिति। श्रीविनोपचारोऽस्या-स्तीति श्रीगोपचारि। श्रीलक्षणं बलिपाके विवर्ध्यते। अयमपीड़ा पाकोऽप्यमृतपनस्तोम वत्सात् वायुमुपयुज्यते। अत्र पाठे चरकेण।
"अथ मधुमद्गुडी वा ना वायसपीठिका।
पयोरोगहरी वा या गोमपावास प्रयुज्यते"।
पौष्करं पुष्करमूलं वराहमे कुष्ठं देवं।
मङ्क्षी कर्कटशृङ्गी। घोषं गुडूचीविषघ्नीमरिचानि च। भार्गी यवासः। केचित् यवक्षारे यवानीं पठन्ति। कारवी मधरिका इति वैद्ये। कण्ट-कारीवेदिका।
"त्रिकटुसमभागं पिप्पली मापसा तत्र मेलयेत्।
त्रिकमेकमलेहार्थं मधुना तत्र देवयेत्।
वेनात्र शाम्यति कासः श्वासो मूर्च्छापि कफजा"।
स्मरवेदिका। अन्यत् यथा,—
"पिप्पली त्रिफलाचापि समभागं कारी त्रिकम्।
मधुना सर्पिषा वापि शाक्षी भाषी सुखी भवेत्।
अपरञ्च पौष्करं शृङ्गी वचा च मधुना कर।
भावनाद्यपरतरो वेदोऽयं मधुपालनः"।
चातुर्भद्रिका।
"कट्फलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी वचा।
चतुष्पच समांशानि समभागानि चूर्णयेत्।
पार्थस्य रसैर्लेहान्मधुना वा कफजरी।
कासश्वासार्त्तिहृद्रोगैश्चाग्निमान्द्यविनाशने"।
चतुरङ्गावलेहः। इति भावप्रकाशः।
("अरसत्वात् इवा घाताद् यथा तारवलिका।
सोऽवलेहश्च वेदा ख्यात् तथाऽप्यन्नाद्योऽभिषा।
त्रिवार चतुर्भेदा चार्गी चूर्णेव त्रिधुवो ठक।
मर्दं चतुर्भुदं रसानीति कर्म्मेव त्रिकला।
सुवले बहुमत्स्यं भावसंबीरेऽप्यसम्भवं।
क्षिरार्द्रं पीयते सदा श्लेष्मपित्तोद्भवा।
पुष्पमिश्रुतरनं पूर्वं पञ्चमूलकवायक।
तथाहार्यं यथायोग्यमनुपानं प्रदास्यते।
मधुरादयं। यथा —
"वायकारीतुषां पीर मोके प्रस्थं पचायनं।
दारुभेदं मधीमा च कर्णपूर्वाणि दापयेत्।
पचत् यथाधार्मेणापि गुडूचीबलाविवर्जयेत्।
पूर्णं कर्कटशृङ्गी च मूलकं प्रपचायनं।
भार्गी रास्ना शठी पैन शर्करा वर्द्दिकाहित।
क्षौद्रेण पञ्चभिश्ची मदयादयत्वशोपचारे।
प्रस्थं विवरमासमीष शीते मधु प्रदापयेत्।
चतुर्थं तु गोधीजां विषमीयं चतुर्थकं।
क्षिप्ता निरधात् सहड़े मन्धये भावये गुन।
वैरोऽयं हन्ति हिक्काविंन्तानकासवकेवल।
चकशार्ल्येश। इति च शार्ङ्गधरः।)

अवलेहनं, क्ली (अव+लिह्+भावे ल्युट्।) लेहनं। निजशाखा चाटनं। चाटन् इति भाषा। अव-लेहः। अवपूर्वलिहधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं।

अवलोकनं, क्ली, (अव+लुक्+ल्युट् भावे।) दर्शनं। आलोकनं। इति हेमचन्द्रः।
("अवलोकयतोऽवलोकनकुतूहली"।
इति माघकाव्ये।)

अवलोकित, पुं, (अव+लोक+भावे क्त ततो अस्त्यर्थे अच्।) बोधिसत्त्वः। बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अवलोकित त्रि (अव+लोक+कर्म्मणि क्त।) निरीक्षितं। दृष्टं। इति शिष्टप्रयोगः। (भावे क्त।) प्रेक्षणक्रियायां क्ली।

अवल्गुज, पुं, (अवल्गोरसौभाग्यात्कायते इति अव-वल्गु+जन्+ड।) सोमराजी। इत्यमरः। अव-सर्व्वसोमराजी। वाकुच् इति भाषा। तस्य गुणाः। पाकरस-कुष्ठ-कफ-श्लेष्म-नाशित्वं। इति राजनिघण्टुः। अस्य विवरणं वाकुची शब्दे द्रष्टव्यं।
("अवल्गुजादीन्मासे पीता चौषधेन शाम्यिता।
मोषणं सर्पिषा चास्ये कर्म्मकुष्ठनाशनम्"।
इति वैद्यकचक्रपाणिदत्तः।)

अववाद, पुं, (अव+वद+घञ्।) आज्ञा। निन्दा। विश्वासः। इति मेदिनी।

अवश, त्रि, (न विद्यते वशः आयत्तत्वं यस्य।) पराधीनः। विवशः।
यथा,—
"बैजानु चन्द्रैकेण मेषो वृषे महोन्नतः।
बलो न रोहितश्च क्रिया कार्य्या विवशता"।
इति मुक्तिचिन्तामणौ। (स्त्री अवशा। निषिद्धम्।)

अवशङ्गम, त्रि, (अवशमेव गच्छति येन।) पदातिरादिः पञ्चकादिभ्रमरस्य इतिपरिच्छिन्नयूप-रक्षितः। पोड़ावादिर्वा यथा इति भाषा। यथा। आपामरणा।
"अपामार्गपादेषु माणुतोऽर्णीतोपकृष्टकाया।
क्षयापवलिभो गमु पौण्ड्रक च बद्धते"।
अपामार्गपादेषु अपामार्गपादस्य। भाण्डोऽर्णीयो जयायवलिभी यथाविधा क्षयापवनाशनम्। इत्याह्निकतत्त्वम्।

अवशिष्ट, त्रि, (अवशिष्यते इति अव+शिष+क्त।) शेषः। उद्धृतः। अवशेषमात्रः। यथा,—
"पत्नीस्वपितृपौत्रनायो भरतस्यावशेषं यथा।
श्रीनाथवंशे मैत्रत्य बारपात् वेणवसर्णं"।
इत्याह्निकतत्त्वम्।

अवश्यं, अ, (न वश्यं।) निश्चयः। अवश्यमर्थे। पूर्वं २। नियमं २। इत्यमरः।
("अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः"।
इति मनुः।) (न+वश+यत्।) अवश्यं त्रि।

अवश्या, स्त्री, (अव+श्यै+क। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) कुज्झटिका। इति शब्दरत्नावली।
(कुज्झटिकाशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया।)

अवश्याय, पुं, (अवश्यायते हिमत्वमापद्यते इति अव+श्यै+णः। अथवा अवाङ् अस्ति+ण्यत्।) हिमं। इत्यमरः।
("अवश्यायनिपातेन किञ्चित्प्रक्लिन्नशाद्वला"।
इति रामायणे।) अम्बु। इति त्रिकाण्डशेषः।

अवश्यायवती, स्त्री, शङ्खवती। निरन्तरा गौः। इत्यमरटीकायां भरतमल्लः।

अवष्टब्ध, त्रि (अवष्टभ्यते स्म इति अव+ष्टम्भ+

रोधने वा क्तः । स्तम्भे अवाचेति च । अवा-
चालम्बन इति सूत्रेण आविदूर्य्ये स्तम्भे षत्व-
विधानादवष्टब्धशब्द आसन्नपर इति अवष्टब्धीना-
वष्टब्धे इत्यत्र मनोरमायां स्थित ।) अविदूर ।
समीपं । अवलम्बित । आश्रित । इत्यमरः ॥ बद्ध ।
बद्धः । इति भरत ॥ आक्रान्त । इति मेदिनी ॥
अवष्टम्भः, पुं, (अव + ष्टम्भु रोधे इति + घञ् ।
षत्वञ्च ।) स्वर्णं ।
("रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः" ।
इति रघुवंशे ।) स्तम्भः । प्रारम्भ । इति मेदिनी ॥
सौष्ठव । इति हलायुध ॥ (अवलम्बनं । बोधनम् ।
निष्पन्दता ।)
अवष्वाण, क्ली, (अव + स्वन शब्दे + घञ् । षत्वञ्च ।)
भक्षणं । इति हेमचन्द्र ॥
अवस्, व्य, (अवर + पूर्व्वाधरावराणामित्यसि-
प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन अवरस्य अवादेशश्च ।)
व्यतिरेकः । इति केचित् ॥
अवस, पु, (अव रक्षणादौ अवति इति अत्यवि-
चमीत्यादिना असच् प्रत्ययः ।) राजा । सूर्य्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
अवस, क्ली, (अव + असिच् भावे ।) रक्षणं । वैदिक-
शब्दोऽयं ॥
अवसक्थिका, स्त्री, (अववद्धे सक्थिनी यया बन्ध-
प्रणाल्या सा, अव + सक्थि + समासे कप् ।) खट्टा ।
तत्पर्य्याय । पर्य्यस्तिका २ परिकरः ३ पर्य्यङ्कः ४ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (पर्य्यङ्कबन्धम् । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठ-
जानु-जङ्घा दयवृढ़बन्धनपूर्व्वकोपवेशन । यथा,—
"आसनारूढ़पादस्तु जानुनोर्व्वाथ जङ्घयोस्तथा ।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते" ॥
इति कात्यायनः ।
"शयानः प्रौढ़पादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च" ॥
इति मनु ।)
अवसथः, पु, (अव + सो + कथन् ।) छात्रनिलयः ।
इति हेमचन्द्र ॥ पाठशाला चौपाड़ी यस्य
प्रसिद्धि । ग्राम । इति शब्दरत्नावली ॥ गृह ।
इति हलायुधः ॥
अवसथ्य, पुं, (अवसथ + यत् ।) छात्रवेश्म ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चौपाड़ी इति भाषा ॥
अवसन्न, त्रि, (अव + सद + क्त ।) अवसादप्राप्त ।
विषण्ण । यथा,—
"महिम्नः पारन्ते परमविदुषो यद्यसदृशी
स्तुतिर्ब्रह्मादीनामपि तदवसन्नास्त्वयि गिरः ।
अथावाच्यः सर्व्वः स्वमतिपरिणामावधि गृणन्
ममाप्येष स्तोत्रे हर निरपवादः परिकरः" ॥
इति पुष्पदन्तकृतशिवस्तोत्रं । अपि च ।
"आधारेणावसन्नोऽपि पुनः प्रार्थयते यदि" ।
इति व्यवहारतत्त्व ॥
अवसर, पु, (अव + सृ + अप् ।) प्रस्तावः । मन्त्र-
विशेष । वर्षणं । इति मेदिनी ॥ वत्सर । इत्य ।
इति हेमचन्द्र ॥ अवकाश । यथा । "गो-

वधे एका चेद्बहुभिरित्युपदेशेन दण्डवत् प्राय-
श्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवस-
रत्वे प्रत्येकं पूर्णप्रायश्चित्तदैगुण्य स्यात्" । इति
प्रायश्चित्ततत्त्व ॥ (योग्यकाल । क्रियास्थितियोग्य-
तासम्पादककाल कालिकोऽवकाश । यथा,—
"कामस्तु वाणावसर प्रतीक्ष्य" । इति कुमारे ।
शिष्यजिज्ञासानिवृत्त्यावयवान्तरवक्तव्यत्वरूपः सङ्गति-
विशेष । अनन्तरवक्तव्यत्वम् अवसरः । "उप-
मानेऽवसरसङ्गति" । इति जगदीश ।)
अवसर्ग, पु, (अव + सृज् + घञ् ।) स्वेच्छाचारः ।
तत्पर्य्यायः । प्रकाम्य २ स्वाच्छन्द्य ३ अनुमनन ४ ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥
अवसर्प, पु, (अव + सृप् + अच् ।) अपसर्पः । चर ।
इत्यमरटीकायां भरत ॥
अवसर्पिणी, स्त्री, (अव + सृप + णिन् ङीप् ।)
जिनाना कालविशेष । स तु दशकोटिकोटि-
सागरवर्षेण समाप्यते । इति हेमचन्द्र ॥
अवसव्य, त्रि, अपसव्य । दक्षिण । इति रायमुकुट ॥
अवसादः, पु, (अव + सद + घञ् ।) अवसन्नता ।
तत्पर्य्यायः । विषादः २ सादः ३ विषण्णता ४ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (शेष । क्षय । यथा,—
"मैर्य्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः" ।
इति किरातार्ज्जुनीये ।)
अवसान, क्ली, (अव + सो + ल्युट् ।) क्रियासमाप्तिः ।
शेषः । तत्पर्य्याय । साति २ । इत्यमर ॥ विराम
३ । इति जटाधरः ॥ मृत्युः ।
("पुत्रोऽवसान प्रभवतोऽपि निष्ठुरे-
रिष्टैर्धर्मैः पञ्चपदीनमुच्यते" ।
इति पञ्चतन्त्रे ।) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥
अवसाय, पु, (अव + सो + घञ् ।) शेष । समाप्तिः ।
निश्चयः । इति मेदिनी ॥
अवसित, त्रि, (अव + सो + क्त ।) परिपक्कमर्दित-
धान्य । तत्पर्य्याय । ऋद्ध २ । इति भरतमेदिन्यौ ॥
ज्ञात । अवसानगत । समाप्त । तत्पर्य्याय । सित
२ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ ("यदि नेपथ्यविधानम्
अवसितम्" । इति शाकुन्तले ।)
अवसेकिम, पु, (अवसेकेन + निर्वृत्त । अवसेक +
इमनुच् ।) वटक । इति हेमचन्द्र ॥ वड़ा इति
भाषा ॥
अवस्कन्दः, पु, (अव + स्कन्द + अच् ।) विजिगीषूणा
निवेशस्थान । शिविरं । इति हलायुध ॥ अव-
गाहन । यथा,—
"लतानुपात कुसुमान्यगृह्णात्
स नद्यवस्कन्दमुपास्पृशच्च ।
कुतूहलाञ्चारुशिलोपवेशं
काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्त" ॥
इति भट्टौ २ सर्गे ११ श्लोक ॥ नद्यामवस्कन्दो-
ऽवगाहो यत्र स्नानक्रियायां । इति तट्टीकायां
भरत ॥ (आक्रमण । यथा,—
"अवस्कन्दभयात् राजा प्रजागरकृतश्रमम् ।
दिवासुप्त समाहन्यान्निद्राव्याकुलसैनिकम्" ॥

इति हितोपदेश ।)
अवस्कन्दन, क्ली, (अव + स्कन्द + ल्युट् ।) अव-
गाहन । इति भट्टिः ॥ अवतरण । इति महा-
भारत ॥ अवपूर्व्वस्कन्दधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
अवस्कर, पु, (अव कीर्य्यते क्षिप्यते इति । अव +
कृ + अप् + सुट् ।) विष्ठा । गुह्य । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
समार्ज्जन्यादिनिक्षिप्तधूल्यादि । इत्यमरटीकायां
मथुरानाथ सारसुन्दरी च ॥
अवस्तात्, व्य, (अवरस्मिन्, अवरस्मात्, अवरमि-
त्यर्थे अस्ताति ।) अवरे । पश्चात् । शेषे । अन्ते ।
इति पाणिनि ॥ ("अवस्तात्स्वर्गलोकं प्रापयन्त" ।
इति शतपथब्राह्मणे ।)
अवस्तार, पु, (अव + स्तृ + घञ् ।) यवनिकादि ।
कानात् इत्यादि भाषा ॥ अवस्तीर्य्यतेऽनेनेति स्तृञ्
आच्छादने घञ् ॥
अवस्तु, क्ली, (न वस्तु । नञ्तत्पुरुषः ।) असद्वस्तु ।
(यथा,—
"अवस्तुनिर्ब्बन्धपरे कथ नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुक" ।
इति कुमारे ।) वेदान्तमते अज्ञानादिसकल-
जड़समूह ॥
अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + अङ् ।) दशा । काल
कविशेषः । इत्यमर ॥
"कौमार पञ्चमाब्दान्त पौगण्ड दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशात् यौवनन्तु तत पर ॥
आषोड़शाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।
वृद्धस्तु सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवते पर" ॥
इति स्मृतिः ॥
अवस्थाचतुष्टय, क्ली, (अवस्थायाश्चतुष्टय । तत्पुरुष ।)
कालकृतचतुर्व्विधदशा । यथा । "आपञ्चदशवर्ष
बाल्य । आत्रिंशद्वर्षं कौमार । आपञ्चाशद्वर्षं यौ-
वन । पञ्चाशत ऊर्द्ध्व वृद्धत्व" । इति वैद्यकशास्त्रे ॥
अवस्थान, क्ली, (अव + स्था + ल्युट् ।) स्थिति ।
वास । यथा । "पर सन्निकर्षञ्च उपर्य्यधोभावा-
पन्नसमसूत्रपातन्यायेनैकाश्रयावच्छेदेन सहाव-
स्थानरूप" । इति तिथ्यादितत्त्व ॥ (अवस्था ।
प्रतिष्ठा । यथा "कीदृक् ते व्यसनावस्थानम्" ।
इति पञ्चतन्त्रे ।
"मङ्गा वृक्षमवस्थान स कृत्वा कपिकुञ्जर" ।
इति रामायणे ।)
अवस्थित , त्रि, (अव + स्था + क्त ।) कृतावस्थान ।
अवस्थितिविशिष्ट । स्थित । यथा ।
"यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्त्तराष्ट्राः" ।
इति श्रीमद्भगवद्गीतायां २ अध्याये ६ श्लोक ॥
अवस्थिति , स्त्री, (अव + स्था + क्तिन् ।) अवस्थान ।
थाका । इति भाषा । अवपूर्व्वकस्थाधातोः क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (अनुसरणम् । अभ्यासः ।)
अवहस्त, पु, (अवर हस्तस्य । एकदेशी तत्पुरुष ।)
हस्तपृष्ठ । इति हेमचन्द्र ॥
अवहार, पु, (अव + हृ + घञ् ।) चौर । द्यूत-
युद्धादिविश्राम । निमन्त्रण । उपनेतव्यद्रव्य ।

माप्नामपचनखाः। इति विश्वमेदिन्यौ। पश्चा न्त रं। इति शब्दरत्नावली। (त्याज्यम्। अम र्षपरिणामपूर्व्वकसंभोगानन्तरम्। मत्सर्य्यम्।)

अपहारक, पुं, (अपहार+स्वार्थे कः।) चौरस्तुति भेदः। चाइर इति भाषा। अपहरतीति वेदितव्। तस्करोचि। अपयाना २ अपयाना २ अपहार ३। इति शब्दरत्नावली। अपहरि णिमर्त्ये त्रि।

अपहार्य्य, त्रि (अप+हृ+ण्यत्।) हरणीया। यथा—
"नाविचोरविधिवोषौ न चाथामनमर्षेण।
अपहार्य्यौ चरेता तौ दीर्घकालमवस्थितौ"।
इति माघे च अध्याये १७. श्लोकः। (वर्ज्जनीया। यथा—
"अपहार्य्यो चौरैव चाद्यक महत्वं स्मम्।
निरन्तरोऽपहरो भाग स्वार्थैरविच्छिन्न"।
इति मनुः।

अपहासिका, स्त्री, (अप+हस+ण्वुल्+टाप्।) माचीर। इति शारदावली।

अपहित, त्रि (अप+धा+क्त।) निहतं। अप भागं गतं। इति वस्ती। (नाशयान। प्रमाद रहित। यथा—
"महाभारतविदो भूमा वसुधं मन्दन हरा"।
इति मार्कण्डेयपुराणम्।)

अपहिल्ला, स्त्री,स्त्री, (न हिक्किका यस्यामिति अपहिक्का+ का+च+टाप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) अपमारप्रभा। एतानिवृत्तपीतमुखरागादिरा भावः। चतुर्थेऽध्यायमिति शोषविज्ञा। अपस्मा रिणा वच योषय। इत्यमरटीकायां भरतः। (अपहल्लं यथा नाविकमर्ष्ये,—
"अपश्चौरवचमार्दवेषोषायासपूर्विरविहिल्ला।
चाचारन्तरवाक्यावचनामम-विचोषणादि कर्त्री"। उदाहरणम्। यथा कुमारसम्भवे—
"अथ नागिनि दर्शनं पार्श्वे पितुरधोमुखी।
योकाक्षमवलम्ब्यापि अवनामाय पार्व्वती"।
अन्यमपास्य पञ्चमप्रकरणावधेन पश्ये कुमोप हर्षः। अनेन अपहिल्लाव्यभिचारी भाव उक्तः, यदुक्तम्,—
"अपहिल्ला तु अन्यारेपनापाचारगोपनं"।
इति अर्थमाला।)

अपहेल, स्त्री, स्त्री, (अप+हेड्+घञ् टाप् च, डलयोरैक्यात् लत्वम्।) अनादरः अवज्ञा। इत्यमरः।

अपहेलन स्त्री, (अप+हेड्+ल्युट्।) अनादर करण यथा। इति शब्दरत्नावली।

अपहेलित, स्त्री, (अप+हेड्+क्त।) अनादरः। अवहेला। अवहेलिते त्रि। अनादरीकृतद्रव्य। अत इत्थं आदरस्य इतरे हृतधनेन विनष्टं।

अपह्नुतं स्त्री, (अप+ह्नु+क्त।) अपहरणकृतम्। यथा मनुः,—
"अपह्नुतं धनमर्धं वर्धितमधमकुलं"।
इत्यादिकरणं।

अपाक्, [च] त्रि, (नास्ति वाक् यस्य सः।) वाक् रहित। इत्यमरः। बोवा इति भाषा। विशेष्य मनुष्यादौ दृष्टान्तपूर्वकार्यं प्रयोगः। रहितं। अधो मुखं। इत्यस्य तेन अपपूर्वानृणामाद्य प्रयोगः।

अपाङ्गुष्ठी, स्त्री, (अपाद् अधोमुखं पुष्पमस्याः) अपामार्गः। मयूरा इति भाषा। शिखेका। इत्यमरटीकायां। ओंगी इति भाषा। तस्य विशेष। वेनलाहो वौरलाहो वीरेन्द्रवृषी इति भाषा। अल्पम्बीला। अपपुष्पी २ मयूरका २ अपरह्लिखा ३। इति रत्नमाला।

अपाकशिरा, [स्] पुं, (अपाद् अवनतं शिरो यस्य।) अधोमुखः। यथा—
"अपाक्शिराजनमभवे विजिनी नरकं व्रजेत्।
न वर्षं विशत्यूनं भृत्यात् सत्यं प्रकृत यत् धर्मनिश्चये"।
इति मानवे च अध्याये ८० श्लोकः।
("इति श्रुति रामेषु नरकोऽस्ताद्धिरावरा"
इति रामायणम्।)

अपार्थ, त्रि, (अपगतमर्थमस्य।) व्यर्थं। अनर्थकं। इत्यमरः।

अपाच् [ञ्च] त्रि (अप+अञ्च+क्विप्।) नीच गतः। अधोमुखः। अधोमुख २ अधोमुख २ अवाचीन ३। इत्यमर-भरतावली।
("अवाची मृदुमुखारवत् विशुद्धार्थपरावरि।
अपाक् परममपि भेद कर्तीय धीयते"।
इति मनुः।)

अपाङ्मुख, त्रि (अपाङ्मुखमस्य।) अधोवदनं। यथा
"अथ भुजा च यत्र येन-पर्व-दुःख अपाङ्मुखः।
अपाक्पुरुष पानवासी वासुदावानुषङ्गदः"।
इति कथासरित्सागरे अश्वादश्चस्वीयाध्याये (१२ तर।

अपाची, स्त्री, (अप+अञ्च+क्विप्+ङीप्।) दक्षिणदिक्। इति योगेश्वरारः। अधोदिक। इति शास्त्र। अधोमुखी।

अपाचीन, त्रि (अपाच्य भवं। अपाची+ख।) दक्षिणदिग्भवम्। अधोमुख। इति मात्रि अव्ययी।

अपाङ्ग, स्त्री, (न+अञ्ज+अच्।) पूर्वाङ्ग। अप- र्याप। अपाङ्गं २। इत्यमरः। चक्षुरपाङ्गं। च- क्षुषः इति पश्यति इति मनुः। निविदाय नरादि चम अपाङ्गं व्यवस्थानमपेक्षाणमस्य यत् लिखिता। इत्यमरस्य वाह्यकोणनं नयने मादि पर्यवायितिदि नव तनपदेनि च- निपेक। इति भरतः।
("अपाङ्गायमिति कुर्वितो न दिवाकरम्बन्दितविन्।
इति भारत।
"अपाङ्गं मन्दो निशा वर्षं न बलिहा तव"।
इति रामायणे।)

अपाटव, त्रि, (अपगत्+स्वार्थे अण्।) अनिपुण। इति पालिनि। अपटुता। रुग्णत्वं। यथा,—
"अपटवम् समर्थानु प्रस्तरीन प्रबुध्येत्।
नत सम्भाव्यो नाति आत्मसामर्थेन।
सम्बन्धमपि नन्दः स्वयमर्थतस्युर्वेत्"।

इति शब्दरत्नावली। (अपरत्वगापालो भव।)

अपाण्डरेव, पुं, (अपाचो देशः।) देशिका। इति त्रिकाण्डशेषः।

अपापी [न्] त्रि (पाप+इनि। न पापी। नञ् तत्पुरुषः।) अतिदोषी। अविकारी। अनघ। अनवद्यदीक। पवित्रतापूर्विन् पञ्चपापमपार्थे नञ् समासनिष्पन्न।

अपार्थ त्रि, (नास्ति बाधा यस्मिन्।) बाधाशून्यं। अपमर्थं। अल्पमोक। निरर्थ २। इत्यमरः।

अपाधक, त्रि, बाधाशून्यं। बाधनेच्छा। अवाधनीक। अपरिवाधक। न बाधक अबाध इति नञ् समासनिष्पन्न।

अपाङ्ग, त्रि, (अप+अङ्+अच्।) शुल्कापाङ्गि। इति शब्दरत्नावली।
("अपापमनुवादकमैकमापनन्दं विन।
इति भारते।)

अपामार्ग, त्रि, (अपगतमन्तरं मध्यम्। नास्ति मध्यं।) अपामार्ग वाचि। एवं अधमानिर्दे प्रेत- गर्भनकमाच साधनता न भवति। किन्तु यदि तुष्कानां यात्रासमना अपान्तरकर्मणके चमेद प्रमात्मरणमार्थं। यथा भेरव्ये धीयते वसुमानरं। यथा,—
"रति निर्ने प्रसादामि यत्र ते अन्यवयुक्तम्।
विनिवृत्तः तिथिविनिमत्स्यविनायन"।
"अथ विज्ञानिर्मायविनाय न यत्र अन्धकारितान सह भयेनापि विस्तारितां यथा वेदेऽप्यस्तान्तर कवि प्रयोग्यम् वैराग्येन कर्मोनि निधने"
इति मनुमाष्यतन्त्रे।

अपाणिपाद्यवार्त्त, त्रि, (अपगतिर्वाच्चान्तराद्यं यस्य।) अन्यवस्थमवार्त्त। रोगिवार्त्त। रोगायन इति भाषा। वद् व्याधिप्रसन्नारप्रयन्न निर्दिष्टोनिर्व्व। इति राजवलभ।

अपार, स्त्री (अप+ऋ+अच्।) पर्वाङ्गुरं। अनारं। पूर्णगीरं। इत्यमरः। इत्यार इति भाषा।

अपारदार, पुं, (अपारं पर्य्यातीरं पारं परं तीरस्य यस्य।) समुद्र। इति हेमचन्द्र।

अपारधारिन, त्रि, (अपारपारे गच्छतीति। अपा- रपार+ख।) पारगा। अपारपारगामिनि। इति पाणिनि।

अपारिषा, स्त्री, (नास्ति पारि यस्य तथा पार्थे क्+टाप्।) अपारं। अरीणा इति भाषा। अपरिखा च पारा। इति हारनिर्णय।

अपारिक, त्रि (न पारिकं। नञ्समासः।) पाराप्र- यार्थं। अविचार्यितं। यथा,—
"अपारिषवादयमा निरवा-
नन्यगती अत्र विचिन्न राजा।
सर्वेषु एकोऽपि विशेन
नमस्यमानः परमानुभवात्।
इति वेदेषु १ कर्णे ४८ श्लोका।

अपारीण, त्रि (अपारं गच्छतीत्यर्थे खः।) पा रगः। अतिपारगत। इति पाणिनि।

अपार्थ्य, त्रि, (न पार्थ्य। नञ्समासः) अविचार्य।

अवारणीय । अवारितव्य । वारणायोग्यं । यथा,—
"नमस्ते नित्यविलसद्वैभवस्वनिकेतन ।
अवार्य्यवीर्य्यवद्रूप विश्वायैश्च प्रणमाम्यहं" ॥
इत्युत्कलखण्डे २७ अध्यायः ॥

अवासाः, [स्] त्रि, (नास्ति वासो यस्य ।) वस्त्ररहित । नग्न । इत्यमरः ॥

अवास्तव, त्रि, अयथार्थे । मिथ्या । न वास्तवं अवास्तवमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

अवाच्, त्रि, परिरक्षक । अवपूर्व्वकाञ्चधातोरल् प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवि, पुं, (अव + इन् ।) सूर्य्य । पर्व्वत । मेष । इत्यमरः ॥ [इति मनुः ।)
("श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणां" ।
"मूषाधि हस्तिकरभमहिषीखरवाजिनां ।
गोऽजादीनां स्त्रिया प्रसा मूत्रवर्गं उदाहृतः" ॥
इति वैद्यकरत्नेन्द्रसारसंग्रहे ॥)
नाथ । मूषिककम्बल । इति मेदिनी ॥ प्राचीर । वायुः । इति दण्डी ॥

अविः, स्त्री, ऋतुमती । इत्यमरः ॥

अविकटः, पु, (अवीनां मेषाणाम् सङ्घातः । अवि + कटच् ।) मेषसमूह । इति सिद्धान्तसारपरिशिष्ट ॥ भेड़ारपाल इति भाषा ।

अविकटः, त्रि, अविशाल । अकराल । अविस्तार । न विकटः अविकटः इति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

अविक, क्ली, (अवि + क ।) हीरक । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हीरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

अविकारी, [न्] त्रि, (न विकारी + नञ्तत्पुरुषः ।) विकाराजनकः । यथा स्मृतिः ।
"कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्ते सुष्कैस्तु यत् ।
अविकारि भवेन्मेध्यमभक्ष्य तद्विकारवत्" ॥
इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥

अविगन्धिका, स्त्री, (अवेर्मेषस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः । तत स्वार्थे कन् ।) अजगन्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अविगीत, त्रि, (न विगीतम् । नञ्तत्पुरुषः ।) अनिन्दित । यथा । "नापि मङ्गलं सफलमविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद्वैदवत्" । इति मङ्गलवादचिन्तामणिः ॥

अविघ्नः, पुं, (न विघ्नः । नञ्तत्पुरुषः ।) करमर्दकवृक्षः । इत्यमरः ॥ पानियामला इति ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥

अविचारः, पु, (नास्ति विचारो यस्येति ।) अन्याय । अत्याचार । विचाररहिते त्रि । (विचाराभावः ।) यथा,—
"अविचारेण सर्व्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः ।
सचारोत्तारणायालमेवदेवविदो विदुः" ॥
इति मत्स्यपुराणं ॥

अविचारितः, त्रि, (न विचारितः । नञ्तत्पुरुषः ।) अकृतविचार । अविवेचित । अविचारशब्दादितच्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥ ("अतः सर्व्वथाऽविचारितं कर्म्म न कर्त्तव्यम्" । इति पञ्चतन्त्रम् । अविवेचित सम्यग्विवेचन विना । यथा,—
"स किंभृत्यः स किं मन्त्री य आदावेव भूपतिम् ।
युद्धोद्योगं स्वभूत्यागं निर्दिशत्यविचारितम्" ॥
इति हितोपदेशः ।)

अविच्छिन्न, क्ली, (न विच्छिन्नं, नञ्तत् ।) विच्छेदाभाववत् । अनिष्पत्तिमत् । यथा,—
"अविच्छिन्ने कथमभावे यत् प्रधानस्य मन्यते ।
अविज्ञातफलं कर्म्म तस्य प्रकारणाकृता" ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥

अविज्ञ, त्रि, (न विज्ञः । नञ्तत्पुरुषः ।) अप्रवीण । अनिपुण । अनभिज्ञ । अशिक्षित । अज्ञानी । यथा,—
"एते सर्व्वे गुणाः कान्त सन्ति कान्ते त्वयि ध्रुवं ।
त्वां न वाञ्छन्ति या कान्तास्ता अविज्ञाश्च वञ्चिताः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्याय ॥

अविज्ञेय, त्रि, (न विज्ञेयं । नञ्तत्पुरुषः ।) दुर्ज्ञेय । यथा,—
"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः" ॥
इति मानवे १ अध्याय ॥

अविडीन, क्ली, (न विडीनम् । नञ्तत्पुरुषः ।) पक्षिणां आभिमुख्याभिगमन । इति महाभारत ॥

अवित, त्रि, (अव + क्त ।) पात । रक्षित । इत्यमर ॥

अवितथ, क्ली, (न वितथम् । नञ्तत्पुरुषः ।) सत्य । ("अवितथमाह प्रियंवदा" । इति शाकुन्तले ।) तद्विशिष्टे त्रि । इति रत्नावली ॥ (सार्थक । यथा,—"वत्स । अवितथैषा तव भारती भवतु" । इति [illegible] ।)

अवित्यजः, पु, क्ली, (न विशेषेण त्यज्यते रसायनादिषु इति । न + वि + त्यज + क ।) पारद । इति राजनिर्घण्टः ॥

अविदूस, क्ली, (अवेर्मेषस्य दुग्धम् । अवे दुग्धे सोढदूसमरीसच, इति दूसप्रत्यय ।) मेषदुग्ध । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेषदुग्धविवरणेऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

अविद्धकर्णा, स्त्री, अम्बष्ठा । आकनादि इति ख्याता । इति भट्टराज । इत्यमरटीकायां भरत ॥

अविद्धकर्णी, स्त्री, (न विद्ध पर्णमस्य कर्णो यस्याः ।) विद्धकर्णीलता । इति भरतः ॥ (माचिकाशब्देऽम्बष्ठाशब्दे चास्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

अविद्य, त्रि, (नास्ति विद्या यस्य स ।) विद्यारहित । अविद्वान् । विद्याहीन । यथा,—
"अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः" ।
अपि च । कात्यायनः ।
"नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्" ॥
इति दायतत्त्व ॥ अन्यच्च ।
"अविद्यानान्तु सर्व्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् ।
समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा" ॥
इति मानवे ९ अध्याये २०५ श्लोकः ॥

अविद्यमानः, त्रि, (न विद्यमानः । नञ्तत्पुरुषः ।) अवर्त्तमान । असत्तारहित । अभाव । यथा नारदः,—
"अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्य्याः संस्काराः भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः" ॥
इति दायतत्त्व ॥

अविद्या, स्त्री, (न विद्या । नञ्तत्पुरुषः ।) अज्ञान । इत्यमरः ॥ माया । इति वेदान्ते ॥ (अहङ्कारहेतुकमज्ञान, मिथ्याज्ञान, विद्याविरोधिनी, अयथार्थबुद्धि । यदुक्तम्,—
"अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव तु लक्षणम् ।
यत्प्रमाणासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत्" ॥
अन्यच्च,
"सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्व्वन्यायविरोधिनी ।
सहते न विचारं सा तमो यद्वद्दिवाकरम्" ।
अयथार्थमहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिः । यथा,—"शरीरे मनुष्योऽहमित्यादि" । इयञ्च सर्व्वक्लेशमूलभूता तम इत्युच्यते ।
"अविरोधितया कर्म्म नाऽविद्यां विनिवर्त्तयेत् ।
विद्याविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसङ्घवत्" ॥
इति आत्मबोध ।)

अविधि, पु, (न विधि । नञ्तत्पुरुषः ।) अविधान । शास्त्राविहित । यथा,—
"येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्व्वकं" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ९ अध्याये २३ श्लोकः ॥
अपि च याज्ञवल्क्यः ।
"वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्" ॥
इत्याह्निकतत्त्व ॥

अविन, पु, (अव + इनच् ।) यष्टा । यागकर्त्ता । इत्युणादिकोष ॥

अविनय, पुं, (न विनयः । नञ्तत्पुरुषः ।) विनयाभाव । यथा,—
"बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
वेणो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिव ।
सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च" ॥
इति मानवे ७ अध्याये ४०।४१ श्लोकौ ॥ (अशिष्टाचार । यथा,—
"अयमाचारत्यविनय मुग्धासु तपस्विकन्यकासु" ।
इति शाकुन्तले ।) अविनीते त्रि ॥

अविनाभावः, पु, (विना व्यापक विना न भाव स्थितिः ।) व्याप्ति । व्याप्यनिष्ठव्यापकनिरूपितधर्म्म । यथा,—"वह्निमान् धूमात्" इत्यादौ धूमनिष्ठा वह्निनिरूपिता व्याप्तिः ॥ इति न्यायमीमांसयोर्मतं ॥ तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्तित्वाभाव । यथा । केयमाकाङ्क्षा न तावदविनाभावः । नीलं सरोजमित्यादौ तदभावात् । विमलं जलं नद्याः कच्छे महिष इत्यत्र अनन्वितनद्याअविनाभावात् कच्छे साकाङ्क्षत्वापत्तेश्च । इत्याकाङ्क्षाचिन्तामणि । अविनाभाव इति । तत्पदार्थेन विना यो भावः सत्त्वं तदभाव इत्यर्थः । तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्तित्वाभावस्तत्पदार्थे तत्पदार्थाकाङ्क्षा इति भावः । इति तट्टीका माथुरी ॥

अविनीत, त्रि (न विनीतः। नञ्तत्पुरुषः।) विनयरहितः। अशिक्षितः। अनुद्धतः २। इत्यमरः। (यथा —
"न चापि प्रतिबुद्धेन नाविनीतेन राघव।।
राज्यं पालयितुं शक्यं राज्ञा तीक्ष्णेन वा क्वचित्"।
इति रामायणे। अविनयिता। यथा —
"नाविनीतैर्विनिर्मूर्खैर्न च क्षुधाविनीतकैः"।
इति मनुः।)

अविनीता, स्त्री, (न विनीता। नञ्तत्पुरुषः।) दुष्टस्त्री। असती। इति हेमचन्द्रः।

अविपट, पुं, (अवि+पट्।) अवीनां विस्तारः इति कविकल्पद्रुमे। चर्म्मादि।

अविभीक, पुं, (अवि+भी+क।) मामाखर्म्मं। इति राजनिर्घण्टः। (यस्य न विभेति इत्येवं ख्यात् यस्य इष्टः।)

अविशिरा, स्त्री (अवीनां मेषाणां शिरा।) मेषा-क्षा। इति राजनिर्घण्टः।

अविभक्त, त्रि (न विभक्तः। नञ्तत्पुरुषः।) अस-हम्। यथा दायविभागतत्त्वे।
"विभक्ता अविभक्ता वा कुर्य्युः श्राद्धमदैवकम्।
मघासु च यथान्यत्र अविभक्ताः पृथक् क्रियाः"।
इति मत्स्यपुराणम्।

अविभाज्य, त्रि, (न विभाज्यम्। नञ्तत्पुरुषः।) विभागायोग्यम्। यथ विभाज्याविभाज्ये। तत्र कात्यायनः
"अभाविता पितृधनं वलात्सोऽपि यदर्जनम्।
सहायेभ्यो न दद्यात् विद्याप्राप्तं तदुच्यते" ॥
विद्याधनमाह कात्यायनः।
"उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्व्वकं।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न नियोजयेत्।
शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात्।
स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत्।
विद्याधनन्तु तत्प्राहुर्विभागे न प्रयोजयेत्।
शिल्पेष्वपि हि धर्म्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत्।
परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया द्यूतपूर्व्वकं।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न विभाज्यं बृहस्पतिः" ॥
यदि भवान् सन्दिग्धमप्यर्थं मदग्रे वदेत् तदा मदीयमिति यदुक्तं प्रत्यर्थिनि विचार्य्य जयति। विद्यादेवाविभाज्य। चा-तिज्यं यज्ञमानादृत्विजा लब्धं न प्रति-ग्रहलब्धं वैद्यकत्वसाधक। तथा सन्दिग्धविषय प्रश्ने निर्णीतेऽर्थितं यदि अर्थिन् परितोषा दद्याति। तथा योऽपि च ब्राह्मणो स्वकीयं ज्ञानमप्यति तस्मै धनमिदं दत्तानीत्युक्तियुक्त-मेतदवगत्य गृह्णाति। शास्त्रीयोर्थे स्वार्थे व्याख्यानेनार्थमासाद्य वस्त्वन्तरविभक्तेन लब्धं सर्व्वाधिक्यं तथा शास्त्राधिगमद्वारेण धनमाप्य प्रतिग्रहादिना लब्धं। तथा ब्राह्मणादीनां वादे ... यत्र कुशलत्वोपायार्जितार्थविचारे निर्णीय लब्धं। अध्यापित् देवे भवानपि पुत्रे चैव प्रदद्यात् लब्धं। तथा शिल्पादिविद्याभिः शिल्पकारैरर्जितं धनलब्धं। तथा द्यूतेनापि जितं निर्णीय लब्धं। अविभाज्यं देवे मदागत शुद्धे चैव यद्यागत् लब्धं। तथा शिल्पादिविद्यया शिल्पाद्युपायार्जितमुपलब्धं। तथा द्यूतेनापि पणं निर्णीय लब्धं। अविभाज्यं। कात्यायनः। अविभक्तविभक्तानां विभाज्यमविभक्तितः। अत्र मध्यगोऽनुवर्तते यत्र माता विद्यमाना न भ्राता पुत्रः स पितृद्रव्यं ससंदर्भं। अत एव स्मृतिः। "तत्र विभज्यानां सर्व्वं न सर्व्वं विभजन्ति" इति। प्रश्नान्तरे विवादे तत्र पितामहस्य पितुः कुटुम्बकानां समानत्वं लभते। तत्र ...

"कुटुम्बं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः।
भार्य्या विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्"॥
विद्याविशेषेण धनमर्जितवान् यदा। यदि वि-धाभ्यासवतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता धन-धान्यादिरक्षया संरक्षति तदा तद्विद्या-र्जितधने तस्यापि भागः। अस्तवो मूर्खः। तत्र तदभिप्रायत्वाद् विज्ञानस्य। कात्यायनः।
"परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या।
तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते"।
अन्यस्य कुटुम्बविनियोगात्। अत्र विशेषमपि च कथ।
"अविद्यानान्तु सर्व्वेषां देयं विद्याधनात् क्वचित्।
समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन सर्व्वदा"॥
अतोऽविद्यविद्यापरस्याविद्यानां समभावे तेन धन-विद्याभिर्विभाज्यं भ्रातरो न तु मूर्खाः वैद्येन विदुषा। ... इत्यविनीतवति।
"कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां पितृतोऽपि वा।
शौर्य्यप्राप्तन्तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः"॥
कुले स्वकुले विद्यावद्विद्यावत्सु। पितृ पि वा। पितृविद्याविनीतानां भ्रातॄणां। अविभाज्यं भार्य्या धनं अविभक्तमिति सनकदायभागे। एक कात्यायनः।
"ध्वजाहृतोऽर्ज्जितो वा स्वविभाज्यमेव तत्।
स्वविभाज्यमिति। ध्वजपतिर्ब्रवीति धनम्
प्रकाशम् इति भावत् स्वविभाज्यपि स्वकीयम् पितृ-भीतिमं निजबाहुपराक्रमेण स्वसम्पत्त्या-वदितस्य। अर्थेनैव तु मीनिर्म मन्त्रको मध्ये तु तेषामभ्येत्यादिर्मे धनवित्तहरण-नात्। पितृद्रव्यभेदेन तु विप्राणां विभाज्य सम्पादेवेति सायमाहा। चतुर्भागं पितुः पैतृक-पत्नीभावात् धनमपि पैतृकं द्रव्येणार्जितं। आश्वयोपगते तु नयोपेताय इति पौत्रार्थमर्जितं। ... इत्य कात्यायनः।
"शौर्य्यभार्य्या धनं न भवेत् स्वकृत्योर्जितं।
मातोर्धं च विभज्येत विभाज्यं तु भर्त्रे लभेत"।
मातोर्धं तथा प्रयोगपातेऽप्यतदपि न अनूर्ध्वं रिक्थं तत्र अविभक्तादिविभिन्नमयीर्थे स्वनैव रक्षणाक्रमत्वादिभावस्य। याज्ञवल्क्यः।
"पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम्।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत्"।
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः।
"शौर्य्यभार्य्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत्।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः"।
प्राप्त वर भार्य्येति भरणानन्तरमाद् भार्य्या प्रतिगृहीते धनं यत् भार्य्याधनमोपरितवति तथा। चोभे हरन् विशेषे मध्ये एकत्रिणं विद्यादिवदिति वृद्धये वन त्वार्ज्जितभा-ज्यादिति। न सम्भवितो भोगयात्रायाम्-
रोगयुक्तत्वीपाद्यव्यालयां प्रत्यग्रात्मसां विभाज्य इति प्रत्यर्थविदिति। यदिन् यस्मात् येन यद्यो सामादिना धनं यदर्जितं अन्यान्तरे तदा इव चेत् यदा तेन यत् ज्ञा लभेत्। अत्रा-प्येवं। ... शाकारस्वपार्थिवेऽपि विभिन्नमाह व्यासः।
"वाहनं चैव वस्त्रं च वस्त्राभरणमाश्रयं।
पौर्व्वीरिणात्रोऽपि धर्म्मं व्यवहारेण कारिकः।
तत्र मातरं देवं प्रियस्य कन्यादिका।
मध्ये भावरं स्वयुक्तत्वं विभागेऽप्यपि मोक्ष-णम्। कात्यायनः। शाकारकोऽस्वार यत्र नाम मोऽन्यस्मात् भवतो वा धनदानस्य तत् कुर्य्यादिति भागवन्ता कार्य्यमिति हलायुधः। बृहस्पतिः।
"भ्रातृभ्रातृन्यं सर्व्वं सममृक्थं च वा।
समाविभ्यो न दद्यात् विद्यया लब्धमेव च"।
पितृविद्याविभाज्यं यथाश्रेष्ठं योऽप्रजाया मातृपा तथापि सर्व्वासामभ्योन दद्यात्। ... पत्नी तु निर्विशति यदा।
"पूर्व्वभाषण यो भूमिवेव यजोऽर्जयेत् सभाम्।
प्राप्ता तयां मनसा वैश्याभ्यु दृष्टिवत्"।
तदर्थकं प्राप्तिकामर्मेप्यासदेवुपारिणामव्यपि प्रविभागादयुक्तवेति हलायुधः। तत्र राघवा-मिलाक्षरामतविभिर्न्नमाह। इति दायभाग।

अविमरीस स्त्री, (अवि+मरीसच्। अवेर्दुग्धे मरीसच्प्रत्ययः।) मेषदुग्धं। इति हेमचन्द्रः। ("सर्व्वाधोऽपि वैषीक्षमपनूढमाविषं"। इति शार्ङ्गधरः।)

अविमुक्त, क्ली (वि+मुच्+क्त। ततो न विमुक्तम्। नञ्तत्पुरुषः।) वाराणसीक्षेत्रं। यथा,—
"पुरे मम न चापि तु न मम क्षेत्रं भवत्तव।
विमुक्तं न मया यस्मात् अविमुक्तं ततो विदुः।
अविमुक्तं भवत्स्थानं क्षेत्रमेतत्पुरोदिते।
सर्व्वानन्दमयं धाम प्रागप्यासीत् शिवाप्रिय।
क्षेत्रमानन्दकानाम विमुक्तमनन्तरं।
आनन्दकन्दवीजानामङ्कुराणि महान्त्य।
तेषामपि महालिङ्गानि अविमुक्तानन्दकानने।
अविमुक्तमिति ख्यातमासीदिह घटोद्भव"।
इति काशीखण्डे २६ अध्यायः। (भूतविशेषान्त राजवामे च। यथा,—
"यत्र योऽभवत् राज्ञ माता योऽग्निप्रभो महाविष इति "आनर्त्तविदं येनं मयांशेनाभिकाय पूर्व्व-विधायायाचे"। इति च भावे।)

अविमुक्त, पुं, (न विमुक्तः। नञ्तत्पुरुषः।) वारा-णसीक्षेत्रं। इति शब्दार्थकल्पे। कामार्थं त्रि।

अविरतं क्ली, (न विरतम्। नञ्तत्पुरुषः।) अजस्रं। अनवरतं।
("अविरतोऽभिद्यमपरिविजयाकृति-
विराविभिर्विरतपुविनेष्यन्"।
इति किरातार्जुनीये।) तद्वति त्रि। इत्यमरः।

अविरल, त्रि, (न विरलं। नञ्तत्पुरुषः।) निरन्त-रमविरलं। सान्द्रम्। निबिडम् २ अर्थे २

निविड ४ निरन्तर ५ सान्द्र ६ नीरन्ध्र ७ बहल ८ दृढ़ ९ गाढ़ १० । इति हेमचन्द्रः ॥

अविरोध, पु, (न विरोध । नञ्तत्पुरुष ।) विरोधाभाव । यथा,—
"श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता" ॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतजावालवचनं ॥ अपि च ।
"अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन पूजाकर्म्म करोम्यहं" ॥
इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अविलम्बनं, क्ली, (न विलम्बनम् । नञ्तत्पुरुष ।) शीघ्रं । अविलम्बित । इति रायमुकुट ॥

अविलम्बित, क्ली, (वि + लबि + क्त । ततो नञ्तत्पुरुषः ।) विलम्बाभाव । तत्पर्य्याय । शीघ्र २ त्वरित ३ लघु ४ क्षिप्र ५ अर ६ द्रुत ७ सत्वर ८ चपल ९ तूर्णं १० आशु ११ । इत्यमरः ॥

अविलम्बितः, त्रि, (न विलम्बित । नञ्समास ।) त्वरायुक्तः । तत्पर्य्यायः । उष्णक २ । इत्यमरः ॥ अवलम्बित १ । यथा,—
"अविलम्बितमुष्णक केऽप्याकुलरवलम्बित" ।
इति जटाधर ॥

अविला, स्त्री, (अव + इलच् ।) मेषी । भेड़ी । इति हेमचन्द्रः । (नास्ति विलं यत्रेत्यर्थे, त्रि ।)

अविवादः, पुं, (न विवादः । नञ्तत्पुरुष ।) विवादाभावः । यथा,—
'यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गम " ॥
इति मानवे ८ अध्याये ९२ श्लोकः ॥

अविवादी, [न्] त्रि, (न विवादी । नञ्तत्पुरुषः ।) विवादरहितः । निर्व्विवादी । नञ्पूर्व्वविवादशब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अविवाहितः, पु, स्त्री, (न विवाहितः । नञ्तत्पुरुषः ।) अनूढः । अकृतोद्वाह । अकृतोपयम । अपरिणीतः । अकृतपाणिग्रह । आइबड़ इति भाषा । नञ्पूर्व्वविवाहशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अविवाह्या, स्त्री, (न विवाह्या । नञ्तत्पुरुष ।) विवाहानर्हा । यथा । सुमन्तु । "मातृपितृसम्बन्धा आसप्तमादविवाह्या कन्या भवन्ति" । आपञ्चमादन्येषां मत । नारदोऽपि ।
"आसप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्य पितृमातृत ।
अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥
सप्तमे पञ्चमे वापि येषा वैवाहिकी क्रिया ।
ते च सन्तानिन सर्व्वे पतिता शूद्रतां गता " ॥
सर्व्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्दुहितरो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि तान्यविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारिण्यस्तथाध्यापयितुरेवदेवेति । तासु यथा । पितृपितामहादीनां सप्ताना सन्ततिः सप्तमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या । एव पितृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां सप्ताना सन्तति सप्तमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या एव मातामहप्रमातामहादीना पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या । एव मातृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां पञ्चानां सन्तति पञ्चमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्या । बन्धुतन्मामोरसत्त्वेऽपि पितृमातामहमातृमातामहप्रभृत्युभयत्रिवनाना पञ्चानां धाराया सप्तमीपञ्चमीपर्य्यन्ता नोद्वाह्येति । एवञ्च पितुर्मातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्त्वे तामादाय सप्तमीपञ्चमीपर्य्यन्ताया नपरीहार । एव बन्धन्तरेऽप्यूह्यं । बन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रगमन परतः सर्व्वत्र । पूर्व्वतस्तु पितुर्म्मातुश्च मातुलपुत्रत्वरूपबन्धोरपि स्वापेक्षया अन्येषां बधूनां मातामहगोत्रापेक्षया त्रिगोत्रगमन सर्व्वेसामप्रस्य स्यात् । अन्यथा पितु पितामहदौहित्रीकन्याया पितामहभगिनीपुत्रबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः । पितृगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं पितु प्रमातामहदौहित्रीकन्याया पितामहीभगिनीपुत्रबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाह प्रसज्येत स चायुक्तः । पितामहीभ्रातृपुत्रबन्ध्वपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं मातु प्रपितामहदौहित्रीकन्याया मातामहभगिनीपुत्रबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाह प्रसज्येत स चायुक्तः । वरस्य मातामहापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एव मातुः प्रमातामहदौहित्री कन्याया मातामहीभगिनीपुत्रबन्ध्वपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाह प्रसज्येत स चायुक्तः । मातामहीभ्रातृपुत्रबन्ध्वपेक्षया तस्या स्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । इति । एवं मातृसपत्नीभ्रातृसन्तति पितृमातृसगोत्रादयोऽप्यविवाह्याः ॥ ० ॥ असवर्णाया अविवाह्यत्व यथा । कश्चो असवर्णाया अविवाह्यत्वमाह उद्धन्नारदीय ।
"समुद्रयात्रास्वीकार कमण्डलुविधारण ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा" ॥
इत्यादि । इत्युद्वाहतत्त्व ॥

अविवेक, पुं, (न विवेक । नञ्तत्पुरुष । नास्ति विवेको यस्य इति समासे वाच्यलिङ्गः ।) सदसद्विवेचनाराहित्य । यथा । 'देहात्मनोरविवेकादस्यैव शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्री भगवानुवाच अशोच्यानित्यादि" । इति श्रीमगवद्गीता २ अध्यायस्य ११ श्लोकटीका ॥ तद्वति त्रि । अविमृश्यकारी । यथा,—("सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदाम्पदम्" ॥ इति किरातार्ज्जुनीये ॥ सदसद्विवेकरहितः । यथा,—
"उत्तमोत्तममप्राप्यमविवेकोऽभिवाञ्छसि" । इति विष्णुपुराण ।)

अविवेकी, [न्] त्रि, (न विवेकी । नञ्तत्पुरुष । विवेकशून्य । अविवेचक । यथा । "तस्मादविवेकिन सुखमात्रलिप्सवो नात्राधिकारिणः") इति मुक्तिवादस्य गादाधरी टीका । अपि च ।
"यस्मिन् प्रसन्ने देवेन्द्रे परमं धाम लभ्यते ।
मयाविवेकिना तस्य हृदये जनिता व्यथा ॥
सर्व्वपापहरो विष्णुः स मया व्यथित कृतः" ।
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्याय ॥

अविवेचक, त्रि, (न विवेचक । नञ्तत्पुरुष ।) विवेचनारहित । अविवेकी । न विवेचक अविवेचक इति नञ्समासनिष्पन्न ॥

अविशेष, त्रि, (न विशेष । नञ्तत्पुरुष ।) विशेषरहित । अभेद । तुल्य । विशेषाभावे, पुं ॥ विशेषाभाव । यथा,—
"पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुव ।
अविशेषेण कर्त्तव्य विशेषान्नरकं व्रजेत्" ॥
इति श्राद्धतत्त्वं ॥ ("शब्दादिभिरविशिष्टानि तन्मात्राख्यानि सूक्ष्मभूतानि, तानि च इदमेतदेवगुणकमिति व्याहृततया नानुभूयन्ते इत्यविशेषाः सूक्ष्माश्चोच्यन्ते" । तथा च विष्णुपुराणे,—
"तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिण " ॥
इति ।)

अविश्रान्त, त्रि, विश्रामरहितः । विश्रान्तिशून्य । अनवरते, क्ली । विपूर्व्वश्रमधातो क्तप्रत्ययानन्तरं नञ्समासनिष्पन्न ॥ ("अविश्रान्तं पत्युर्गुणगणकथाम्रेडनजडा" ॥ इति आनन्दलहर्य्याम् ।)

अविश्राम, स्त्री, (नास्ति विश्रामो यस्मिन् इति ।) विश्रामराहित्य । यथा,—
"अविश्राम वहेत् भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा नित्य त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात्" ॥
इति चाणक्य ॥

अविश्वस्तः, त्रि, (न विश्वस्त । नञ्तत्पुरुष ।) विश्वासानर्हः । अकृतविश्वास । प्रत्ययायोग्य । यथा,—
"न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासात् भयमुत्पन्न मूलान्यपि निकृन्तति" ॥
इति चाणक्य ॥
("विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्तः पुरोचनम्" ।
इति भारते ॥)

अविश्वासा, स्त्री, (नास्ति विश्वासो यस्याम् सा ।) चिरप्रसूता गौ । केलेनगाइ इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अविष, पुं, (अव + टिषच् ।) समुद्र । इति कातन्त्रीयोणादिवृत्तिः । (राजा । पृथिवी । स्वर्गः । रक्षकमात्रे त्रि ।) विषशून्ये त्रि ॥ (यथा,—
"इत्येवा अविषा व्याख्याता" ॥ इति सुश्रुते ॥)

अविषा, स्त्री, (नास्ति विष यस्याम् ।) निर्व्विषाख्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अविषी, स्त्री, (अविष + ङीप् ।) नदी । इत्युणादिरत्नावल्युज्ज्वलदत्त ॥

अविसोढ़ं, क्ली, (अवेर्दुग्धम् । अवि + सोढ़च् ।) मेषदुग्धं । इति हेमचन्द्रः ॥

अविस्पष्टं, क्ली, (वि + स्पश + क्त । ततो नञ्समासः ।) अस्पष्टवाक्यं । तत्पर्य्याय । क्लिष्ट २ । इत्यमरः ॥
("नाविस्पष्टमधियीत न शूद्रजनसन्निधौ" ॥
इति मनुः ॥ अस्फुट । यथा,—
"विदृद्धि कम्पस्य प्रथयतितरां साध्वसवशादविस्पष्टा दृष्टि स्तिरयति पुनर्वाष्पसलिलं" ॥
इति रत्नावल्याम् ॥)

अवी, स्त्री (अवत्यात्मानं लज्जया। अव+ई।) ऋतुमती। इति हेमचन्द्रः।

अवीचि, पुं (नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा यत्र।) नरकविशेषः। इति शब्दरत्नावली। ("अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च। असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैकविंशकम्"। इति मार्कण्डेये।) तापनिरूपणं नरकस्थाने।

अवीचि, पुं, (नास्ति वीचि सुखं यस्मिन्) } नरकवि-
अवीचिमत् क्ली, (अवीचि+मतुप्।) } शेषः। यथा। "वैतरणी पूयोद प्राणरोधो विश-
सनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपान-
मिति। य स्विह वा असत्यं वदति साक्ष्ये द्रव्य-
विनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरके
अवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतो-
च्छ्रायात् गिरिमूर्द्ध्नः सम्पात्यते। यत्र जलमिव
स्थलमश्मपृष्ठमवभासते अवीचिमत् तिलशो वि-
शीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो
निपतति"। इति श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे।

अवीचिमत्, पुं, (अवीचि+मतुप्।) नरकभेदः। "यः साक्ष्ये असत्यं वदति स विरतस्त्वेतीति अधः शिरा निपात्यते यत्र"। इति श्रीभाग-वते।

अवीर, त्रि, (नास्ति वीरो यस्य।) वीररहितः। निर्वीर्यः। इति मेदिनी।

अवीरा स्त्री, (नास्ति वीरः पत्यादिर्यस्याः।) पति-पुत्ररहिता। इति अमरः। निष्पतिसुता। स्वतन्त्रस्त्रैणी। अवीराया अन्नं दोषमावहति यथा —

"यो विप्रोऽवीराया अन्नं भुङ्क्तेऽज्ञानमोहितः। अवीरा यावद्दिनं भवेत् तावद्वर्षाणि स नरकम्"।
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः।

अपि च।

"अवीराया यो भुङ्क्ते योषितोऽन्नं च मायया। असिपत्रादिविवर्जे च यातना भवेत् ध्रुवम्"।
इति च तत्रैव २९ अध्यायः। ॥ विष्णुः। अव-
प्रविष्टाज्ञानादिवर्णानि ब्राह्मणस्य वर्जयेत्। अवी-राया अन्नं वर्जयेत् इति प्रायश्चित्तविवेकः। ॥ वामनेनाप्यवीरा-
भोजनमपरत्र मनुः— [इत्यादि।
"नाश्नीयात् ... प्रेते च मातापितरि तथा"।
"अवीरैर्द्विजातीनां अन्नं सर्वथा वर्जितम्"
इत्यादिवचनात्।

ब्रह्म॰ "भर्तृसन्तानरहितायाः ... अन्नम्"।
"अन्ना ब्रह्मा वदेत् ब्रह्म देवी स्त्रियमुखेन"।
इति। अवीरा पतिपुत्ररहिता स्त्रियाम्नापिनी।
ब्रह्मचारिणां ... वर्णानाम् ... इति च प्रायश्चित्त-विवेकः। ॥ अथ अवीरायाः कर्त्तव्यं यथा वृद्धमनुः,—
"भर्त्री मृते तु विधवा या नारी ब्रह्मचारिणी। स्वर्गं गच्छेदपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः।
सजातीयं पूर्वस्य ब्रह्मलोकं गच्छति"।

"अवीरायाः सम्पत्तमं कर्त्तव्यं तिथि"। यथा विष्णुः। "अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तद-भावे दुहितृगामि। इत्यादि। तेन पत्नीप्र-भृतयो धनाधिकारिणः। यथा कात्यायनः।
"अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च। भर्तुः तत्पत्नी दायमर्हति विधवा पतिव्रता। ब्राह्मणी च पति अपुत्रपरायणा पतिव्रता धनं ग्रहीतुमर्हति। ब्रह्मचर्यव्रतां स्थितां भर्त्तुः पिण्डदानादिकृत्यकारिणीम्।"
"भर्तुर्दायं मृते पत्यौ विन्यसेत् स्त्री यथेच्छया। विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा। अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। सुतीभावनाय स्वामिनः संयमाध्याये तु"।
अपि च तथैव च।

"वाचोभगमाद्यमाणि पुत्राद्यमानाद्यमानि। विद्यमानेष्वपि हि पुत्रादि यथा मृते"। यथा वृद्धमनुः,—
"अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च"।
अविभक्तधनाविभक्तं भर्त्तुः ... भर्त्तुः ... धनं तु नापत्न्या वरयेत् न तु सर्वमविभक्तम्। इति रत्नाकरः। ॥ अथा-
विभक्ताधिकारी यथा। इतरौरसपुत्रादि पत्नी। यथा च ब्रह्म।

"पितृ द्विजेन कर्तव्या पितृपिण्डोदकक्रिया। अपुत्रे तु पत्नी स्यात् तदभावे सहोदरः। तदभावे तु पत्न्यन्ये सर्वे कार्या यथेच्छ च। तदभावेऽत्र पुत्रा येन धनभाजे विशिष्यते"।
इत्यादि।

"अपुत्रा स्त्री यथा पुत्र ... परमपत्नी"।
"पिण्डं दद्यात् सवर्णेव सवर्णमपत्नी"।
इति निर्णये वसुबन्धेऽपि ...
... इति
। । अथ भर्तुविभक्तस्थावरे यथा स्मृतिः।
"पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी। अविद्यमानेषु पुत्रेषु भर्तुः पिण्डप्रदा तु सा"।
अपि च सर्वं पत्नीसापत्नीमविभक्तमिति अपर परिभाषा। इति। ॥ अथवा ... धनं दत्तवति सवर्णस्य सर्वेषं न तु अपरम्।
यथा। ...
"पत्न्येव तु धर्मं ... स्त्रियाः।
इत्यस्य धनस्य ... ते"।
इति भवदेवभट्टस्य ...
विशेषात्। ...
"अविभक्तधनं भ्रात्रा ... न विन्दते।
इति कात्यायनवचनात्।
"यानि तत्रोपयोगानि भवन्ति ... च।
... रक्षेत् विधवा"।

इति शब्दार्थचिन्तामणिरितिनामधेयप्रतिष्ठितः ... । हेमचन्द्रोऽपि च ...
... नास्तोऽनुर्द्धाः। इति च शुद्धितत्त्वम्।

अवेक्षा, पुं (निर्+ईक्ष्। अवेः, न वेदा यस्य माता।) ... इति शब्दचन्द्रिका। सम्यक् निरीक्षणम्। अवेक्षते त्रि। (अवेक्षया। यथा,—
"अवेक्षेत गतीर्नॄणां कर्मदोषसमुद्भवाः। अवमानञ्च मानेन सर्वभूतेषु"।
इति मनुः।)

अवेल, पुं, (नास्ति वेला यस्य वा।) अपलापः। अव-ज्ञा। इति मेदिनी।

अवेला स्त्री, पुष्पविशेषः। इति मेदिनी। विलास-पुष्पा इति भाषा। अपराह्णः। इति वैद्यकनिघण्टुः। वैद्यशास्त्रे च।

अवेक्षणं क्ली, (अव+ईक्ष+ल्युट्।) अवेक्षा। दर्शनं। यथा। "कटाक्षेणापाङ्गदर्शनं च साक्षात् अवेक्षणं सर्वकार्यनाम्"। इति पञ्चतन्त्रम्। (यथाह।
"दूरादवेक्षणं हास्यं संभाषे सावहेलनम्। परोक्षेऽपि दुरुक्ताख्या सापत्न्यं विभावयन्"।
इति विद्यासागरः। अवधानम्। प्रतिपालनम्। अनुसन्धानम्। यथा,—
"नित्यं राज्ञा च सम्यक्त्वा निजाय
सर्वांसमाविश्यावेक्षणम्।"
इति रघुवंशे।)

अवेक्षा स्त्री, (अव+ईक्ष+अ+टाप्।) प्रत्य-वेक्षणम्। अवधानपूर्वकं। अवलोकनं। प्रतिपा-लनं २। इत्यमरः। (अवधानम्। अनुसन्धा-नम्। यथा,—
"अवश्यमिन्द्रियेन धर्मं नरेन्द्रैरवेक्ष्या। रक्षितं वर्द्धयेद्भ्रष्टं दद्यात् तत्त्वेन विधिवत्"।
इति मनुः।
("यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्वात्मप्रयुक्तता"।
इति रामायणे।)

अवेक्षित त्रि (अव+ईक्ष+क्त।) दृष्टः। यथा मनुः।
"वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बे ब्राह्मणः। अवेक्षितौ तौ समौ संरक्षेत्"।
प्रत्यवेक्षणम्। (अवधानम्। यथा, रघुवंशे। "न सशिष्टैरवेक्षितम्"।)

अवेद्य, त्रि, (न वेद्यं विदितुं शक्यं। अनुग्रहणम्।) विधानिरूप्यम्। विनिर्देश्यम्। विशिष्टार्थिनः।
("अवेद्यं परमं कुर्वन्ति राजन् प्रजेन तु मन्ये"।
इति स्मृतिः।)

अवोढ त्रि, (अव+वह+क्त।) ऊढः। इति हलायुधः।

अवोधा, त्रि, (नास्ति बोधो यस्य।) निर्बोधः। अज्ञानः।

अवोक्षणं, क्ली, (अव+उक्ष+ल्युट्।) प्रोक्षण-विशेषः। उत्तानेन पाणिना सेचनम्। यथा श्राद्धविवेकः।

"तस्मादद्भिरवोक्ष्यैतद्यादालभ्य एव च"।
अवोक्ष्य प्रोक्ष्य इति रत्नाकरः॥ नव्यवर्द्धमान-
धृतम्।
"उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम्।
न्युब्जताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्" ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अब्द, पु, (अव+दन्॥ औणादिकोऽयं।) वत्सरः।
मेघः। मुस्ता। इति रायमुकुट सारसुन्दरी च॥
(मुस्तार्थे प्रयोगो यथा,—
"किराताब्दामृताविश्वचन्दनोदीच्यवत्सरैः।
शोथातिसारशमनं विशेषाज्ज्वरनाशनम्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहः॥)

अव्यक्तः, पु, (वि+अन्ज+क्त। ततो नञ्समासः।)
विष्णुः। शिवः। कन्दर्पः। इति मेदिनी। मूर्खः इति
हेमचन्द्रः। अस्फुटे त्रि॥)

अव्यक्तं, क्ली, प्रकृतिः। आत्मा। इति हेमचन्द्रः।
महदादि। परमात्मा। इति मेदिनी॥
("योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः।
सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ" ॥
इति मानवे॥
गणितादौ अज्ञातराश्यादिः। अदृश्यं। साङ्ख्यमते
सर्व्वकारणं रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरं
प्रधानं महदादि।
"महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः"।
इति कठोपनिषद्॥
वेदान्तमते सूक्ष्मशरीरं स्वापावस्थायां शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासम्बन्धैर्व्वर्ज्जितं नि-
र्व्विकारं निराकारं ब्रह्म। परमात्मा, मायोपा-
धिकं ब्रह्म, सूक्ष्ममतीन्द्रियं लिङ्गग्राह्यं परब्रह्म।
यदुक्तम्,—
"अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्"।
रूपादिविहीनत्वेन चक्षुराद्यगोचरो योगाभ्या-
सावसेयो भावः।
"ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो
बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति"। इति रघुवंशे॥
प्रकृतिः। तथा हि,—"यत् सर्व्वस्य जगतो
वीजभूतमव्याकृतमनामरूपमतत्त्वं सर्व्वकार्य्यकार-
णशक्तिसमाहाररूपं अव्यक्ताव्याकृताकाशादिना-
मवाच्यं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वट-
कणिकायामिव वटवृक्षशक्तिः। सत्त्वादिरूपेण
निरूप्यमाणे व्यक्तिरस्य नास्तीत्यव्यक्तम्"।
यदुक्तम्। "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेक-
माश्रितं लिङ्गम्। सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विप-
रीतमव्यक्तम्" ॥•॥ सर्व्वभूतानां कारणमकारणं
सत्त्वरजस्तमोलक्षणमरूपमखिलस्य जगतः स-
म्भवहेतुरव्यक्तं नाम। तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञाना-
मधिष्ठानं समुद्र इवोदकानां भावानां"॥ इति
सुश्रुतः॥
"अनादिं पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः।
सदकारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुमदन्यथा॥
सदेव भावादग्राह्यं नित्यत्वान्न कुतश्चन।
भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा"॥ इति॥
"अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः"।
इति च॥
"अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियं"॥
इति च॥
"अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमृषयो विदुः"॥
इति च चरकः॥)

अव्यक्तरागः, पु, (न व्यक्तोऽल्पव्यक्तो रागोऽरुणिमा।)
ईषल्लोहितवर्णः। तत्पर्य्यायः। अरुणः २। इत्य-
मरः॥ ताम्रः ३ गौरः ४। इति जटाधरः॥

अव्यङ्गः, त्रि, (न सन्ति व्यङ्गानि यस्य।) व्यङ्ग-
रहितः। अविकलाङ्गः। यथा,—
"ततः आह्वय धर्म्मज्ञं ब्राह्मणं वेदपारगं।
अव्यङ्गावयवं पूज्य गन्धधूपार्चनादिभिः"॥
इति मत्स्यपुराणे ६६ अध्यायः॥

अव्यङ्गा, स्त्री, (अवेर्मेषस्य अङ्गं शृङ्गमिव अङ्गं
यस्याः।) शूकशिम्बी। इति केचित्॥ अमर-
कोषे अध्यण्डा इति तट्टीकायां अव्यण्डा इति
च पाठः॥ व्यङ्गरहिते अविकलाङ्गे च त्रि॥

अव्यङ्ग्यं, क्ली, (नास्ति व्यङ्ग्यालङ्कारो यस्मिन्।) व्यङ्ग्या-
लङ्काररहितकाव्यं॥ यथा,—
"सव्यङ्ग्यमुत्तमं काव्यमव्यङ्ग्यमधमं स्मृतं।
किञ्चिद्व्यङ्ग्यसमायुक्तं मध्यमं परिकीर्त्तितं"॥
इति काव्यचन्द्रिका॥

अव्यञ्जनः, पु, (नास्ति व्यञ्जनं श्मश्रुलक्षणं शृङ्गं यस्य।)
शृङ्गहीनपशुः। इति हलायुधः॥ अस्फुटे त्रि॥
(अनुद्भिन्नरजस्वलाचिह्ना कन्या। यथा,—
"असम्प्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका"॥
इति मत्स्यसूक्ते॥)

अव्यण्डा, स्त्री, (न विगतमण्डं वीजमस्याः।) अध्यण्डा
इति कुत्रचिदमरकोषे पाठः॥ आलकुशीति
भाषा।

अव्यथः, त्रि, (नास्ति व्यथा यस्य सः।) पीड़ारहितः।
व्यथाशून्यः। सर्पे पुं। इति मेदिनी॥

अव्यथा, स्त्री, (न व्यथा। नञ्तत्पुरुषः।) हरी-
तकी॥ पद्मचारिणी। इत्यमरः॥

अव्यथि, पु, अश्वः। सङ्ग्रामे न बिभ्यतीति अव्यथि।
व्यथ भयसञ्चलनयोः सर्व्वधातुभ्य इति इन्प्रत्ययः
ततो नञ्समासः। वेदप्रयोगोऽयं॥

अव्यथिषः, पुं, (न+व्यथ+टिषच्।) समुद्रः। सूर्य्यः।
इति सिद्धान्तकौमुद्या उणादिवृत्तिः॥

अव्यथिषी, स्त्री, (अव्यथिष+ङीप्।) पृथिवी।
अर्द्धरात्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

अव्यथ्य, त्रि, (न+व्यथ+क्यप्।) व्यथाशून्यः।
इति पाणिनिः॥

अव्ययं, क्ली, पु, (न+वि+इन्+अच्।) शब्द-
विशेषः। तत्परे विभक्तिर्न तिष्ठति अतएव लि-
ङ्गत्रयाविकृतं। तथाच कातन्त्रे,—
"सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्व्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्व्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्"॥
(क्ली, अनाद्यन्तं विकारशून्यं परब्रह्म। यथा,—
"अनणस्वनमङ्गस्वमदीर्घमजमव्ययम्।
अरूपगुणवर्णाख्यं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्"॥
इति आत्मबोधे॥)

अव्ययः, पु, (नास्ति व्ययो यस्य।) विष्णुः।
("नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रभविष्णवे।
पुरुषायाप्रमेयाय शाश्वतायाव्ययाय च"॥
इति मार्कण्डेयपुराणे॥) व्ययरहिते, त्रि। इति
मेदिनी॥ (अविनाशी। नित्यपुरुषः। यथा,—
"तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना
रघुः"॥ इति रघुवंशे।
"सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः सम्भवत्यव्ययाद्ययम्"।
इति मानवे॥)

अव्यर्थः, त्रि, (न व्यर्थः। नञ्तत्पुरुषः।) अमोघः।
सफलः। यथा,—
"दुर्निवार्य्यञ्च दुर्द्धर्षमव्यर्थं वैरिघातकम्।
तेजसा चक्रतुल्यञ्च सर्व्वशस्त्रास्त्रघातकम्"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः॥

अव्यवसायवान्, [त्] त्रि, (अव्यवसाय+मतुप्।
मस्य वः।) व्यवसायरहितः। अव्यवसायी।
तत्पर्य्यायः। शिक्षुः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(अनुशीलनरहितः।)

अव्यवस्था, स्त्री, (वि+अव+स्था+अङ्। ततो
नञ्समासः।) अवसिद्धान्तः। अविधिः। शास्त्र-
विरुद्धव्यवस्था। इति नञ्समासनिष्पन्ना॥
(चञ्चले। यथा, कुमारे,
"स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्था"॥)

अव्यवस्थितः, त्रि, (न व्यवस्थितः। नञ्समासः।)
नीतिशास्त्रादिव्यवस्थानभिज्ञः। सिद्धान्तरहितः।
यथा,—
"क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः"॥
इति हितोपदेशः॥

अव्यवहार्य्यं, त्रि, (वि+अव+हृ+ण्यत्। ततो नञ्-
समासः।) व्यवहारायोग्यः। अव्यवहरणीयः।
यथा। ज्ञानतश्चाण्डालान्त्यस्त्रीगमने तत्तुल्यतया
द्विगुणव्रताचरणे कृतेऽपि न व्यवहार्य्यः। यथा
याज्ञवल्क्यः।
"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्।
कामतोऽव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते"॥
पापान्तरेऽप्यव्यवहार्य्यत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्।
"शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु।
चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्"॥
"अत्र च कामतो महापातकादिहत्यापकर्तु-
रव्यवहार्य्यत्वदर्शनात् कामतो महत्तरगुणयुक्त-
शरणागतादिहन्तृणामव्यवहार्य्यत्वं न तु हीनतर-
हन्तॄणां अन्यथा विषमशिष्टतापत्तिः स्यात्"।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अव्यवहितं, त्रि, (वि+अव+धा+क्त। ततो नञ्-
तत्पुरुषः।) व्यवधानशून्यः। तत्पर्य्यायः। संसक्तः २
अपटान्तरः ३ अपदान्तरः ४। इत्यमरः॥ तट्टीका
च॥ लग्नः ५। इति शब्दरत्नावली॥ ("सिसा-
धयिषाविरहविशिष्टत्वयाव्यवहितोत्तरत्वयोत्प-
त्तिकानुमितिकभिन्नेति"। इति दीधितिः॥)

अव्यवहार्य, त्रि (न व्यवहार्यः। नञ्तत्पुरुषः।) व्यवहारानर्हः। इति मनूक्तप्रायश्चित्तम्।

अव्याज, पुं, (न व्याजः। नञ्समासः।) छलाभावः। यथा।

"दत्तं विप्रायाव्याजमनोऽहर्दं यत्
तदव्याजं प्राप्यते न इच्छति।
पुनः स मीतिस्तनयस्तथाऽऽरतः
प्रतीक्ष्य हेतुमविषयं यद्वदति"।

इत्यभिप्रायानुकूलाव्याजानी प्रस्तोऽपि।
प्रीति। यथा। "वैदग्धो यदि मातरमन्यस्य गर्भस्थाः पीडितस्थाने यदि विद्यते किं विरचते व्याज परिहासमिति। पूर्वे निमग्ने रति विश विधे प्रौढे यदा गच्छति न कारण परिचिन्तो महतो भवति तदा वद।" इत्युक्तम्।

अव्याप्य, त्रि (न व्याप्य। नञ्तत्पुरुषः।) अव्याप्यविषयं। व्यापितरहित। अव्यापीतं। यथा। "व्याप्ति व्याप्यव्यापकयोरेव व्यातिरिक्तेव्याप्यतया व्यापकव्याप्यत्वाभावेऽपि व्याप्यव्यापक-भावात्। व्याप्यविशेषेभावाभावादपरमिति"। इत्यव्याप्यादिप्रसङ्गमति। अपि च, "व्याप्यत्वेऽपि व्याप्तेर्विशेषणस्य इत्यादि"। इति भाषापरिच्छेदः।

अव्याप्यवृत्ति, त्रि (अव्याप्य वर्तते स्वाश्रयसमवाय वृत्तिर्यस्य।) विषयिवृत्तिरूपवृत्ति।
("अव्याप्यवृत्ति वर्तते विशेषगुण इत्यादि"।
इति भाषापरिच्छेदः।)
स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगीति यावत्। ते विषयाभिन्नभेदेन च द्विविधः। तत्प्रभेदाः। सांयोगिक १। आत्मनो विशेषगुणाः। बुद्धि १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेष ५ यत्न ६ धर्मो ७ अधर्मो ८ भावना ९ संस्कारः १० शब्दः ११ विभागश्च १२। एते सर्वे अव्याप्यवृत्तयः स्युः। इति भाषापरिच्छेदः।

अव्याहत, त्रि, (न व्याहतम्। नञ्तत्पुरुषः।) व्याघातशून्यं। यथा।
"यस्य विद्यावनत्वं व्याहत्य वार्थं यथा।
वेदि विद्यासविद्या च ताभ्यो भवतामिति"।
इति ब्रह्मपुराणे। किञ्च। विष्णुपुराणम्।
"यत्र यत्र ये भूपेन्द्राः सम्यक् नियम्य च।
मनोऽपि यद् परिपक्वो मनोऽव्याहतं सुखम्।
सावधानमनास्तस्मात् धर्मात्मने तथा।
धर्मं सुविमल कर्म मनोऽव्याहतं सुखम्"।
इत्यादिविधानाव्याहतम्। (अकुण्ठितं। यथा —
"वेदशास्त्रार्थविज्ञाने वेदाव्याहता मतिः"।
इति मार्कण्डेयपुराणे।)

अव्याहृत, त्रि अकथितः। न व्याहृतः अव्याहृत नञ्समासनिष्पन्नः।

अश ऊ उ ञ न (स्वादिं-आत्मं-सकं-वेट्।) व्याप्तौ। संहतौ। ऊ ञ अशित्वा अष्ट्वा। न अश्नुते। अंशयति अस्तुः। इति दुर्गादासः।
("अश्नाति अशनाय सर्वमाम्नायमश्नुते"।
इति शब्दरत्नावली।)

अश म (क्र्यादिं परं-सकं सेट्।) भोजने। अश्नाति। दुर्गादासः। इति दुर्गादासः।

अशकुम्भी, स्त्री, (अशा बर्हिषं कुम्भानि व्याप्नोति इति। अश+कुम्भ+ड+पृषोदरादित्वं।) जलपिप्पली। इति रत्नमाला। पाना इति भाषा।

अशक्य, त्रि (न शक्यम्। नञ्तत्पुरुषः।) अशक्य शीर्षं। असाध्यं। यथा। "अशक्ये अवश्यता समर्थना"। इति मुग्धबोधव्याकरणम्।

अशक्त, त्रि, (न शक्तः। नञ्तत्पुरुषः।) शक्तिरहितं। असमर्थः यथा। मनुः।
"निमन्त्रयेच्छक्तः सन्नेव श्लोको ब्राह्मणः यथा विधि।
भाषायामः पठितो या ब्राह्मणो वा बुधो विधिः"।
इति याज्ञवल्क्यम्।
"अस्वाध्यायास्वप्नगर्भा मद्यं लोकविभिन्नवेदे"।
इति शिक्षारत्नम्।

अशङ्कु, पुं (न+शम्+कु। नञ्तत्पुरुषः।) बलः। इति शब्दचन्द्रिका। शङ्कुरहिते त्रिषे च त्रि।

अशनं, क्ली, (अश+ल्युट्।) भक्षणं। भक्षः। इति हेमचन्द्रः। ("धीरं निर्मरयति दानमशनं भाषाः प्रशाखा प्रकाश। इति भावाख्ये।
"विविधमिष्टचारो पथिरिति रक्षारक्षिणि।
मनोर्थं तपि भावार्थं भवप्रमाणं विद्धे"।
इति उज्ज्वला।)

अशनः, पुं, असनवृक्षः। पीतशालकः। इति रायमुकुटः। (अशनशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः।)

अशनपर्णी, स्त्री, (अशनस्य असनवृक्षस्येव पर्णं यस्य सर्वपर्णमस्याः।) लताविशेषः। तत्पर्यायः। शातला २ शीतला ३ शीतिवल्लरिका ४ अशन-पर्णी ५ शणपर्णी ६ तपस्वी ७ शीता शीतलका ८ अपराजिता ९। मारादी इति भाषा। इति शब्दरत्नावली।

अशनाया स्त्री, (अशन+क्यच्।) भोजनेच्छा। क्षुधा। इत्यमरः।
("अशनायाः अशनाया निरस्तौ दानादिमार्गाः"।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते। "बुभुक्षायाः अशनाया भवति क्षुधा"। इति श्रुतिः।)

अशनायित, त्रि (अशनाय+क्त। अशनस्य भोजनेच्छा जाता अस्य इति इतच् वा।) क्षुधितं। इत्यमरः।

अशनिः, पुं, स्त्री, (अश्नाति अश्नुते व्याप्नोति। अश+अनि।) वज्रं। इत्यमरः। विद्युत्।
("अशनिः कल्पस्तमसिसुप्रमिव वज्रिकर एव देवता" इति रघुवंशे।)

अशब्द [द्,] क्ली, (न शब्दः। नञ्समासः। नास्ति शब्दो यस्मिन् इति बहुव्रीहौ सत्यपि।) ब्रह्म। दुर्गः।
("स्पर्शमदृश्यं वदत्सनं तथा
विज्ञानविदो ज्ञानमिव जगरे।"
इति भारविः।) शब्दरहिते त्रि। इति मेदिनी।

अशाखा स्त्री, (नास्ति शाखा यस्याः।) गुण्डितृणं। इति राजनिर्घण्टः।

अशितं त्रि (अश+क्त।) भुक्तं। खादितं। भक्षितं। इति हेमचन्द्रः।
("अस्य इव सदशितं भवन्ते"।
"वैनोदुभित्व भेदा विधीयते"।
इति च शब्दरत्नावली अभिधानम्।
"अशितं मात्रया काले यथा शक्ति भवति सुखं"।
इति चरकः। "यावत् ह्यस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति तावदस्य मात्रा प्रमाणं वेदितव्यं भवति"। इति चरकश्च।)

अशितङ्गवीनं त्रि, (अशिताः भोजिता गावो यत्र। अशितगो+ख+निपातनात् मुमागमः।) गवा-शितङ्गवीनं। पूर्वमध्याधिकरणविशेषणादि। इत्यम-रटीकायां भरतः।

अशित्र, त्रि, (अश+इत्र।) भोक्ता। इत्यमरटीका। (भक्ष।)

अशिरं क्ली, (अश+इरन्।) हीरकं। इति राजनिर्घण्टः। (हीरकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः।)

अशिरः, पुं, (अश भोजने+इरन्।) अग्निः। राक्षसः। सूर्यः। इति मेदिनी।

अशिरा स्त्री, अशिरसाधनवी। इक्षुमादिदोषः।

अशिश्विका, स्त्री, (अशिश्वी+स्वार्थे कन्।) अपत्या। अपत्यपतिविहीना स्त्री। इति शब्दरत्नावली। बाँझ्जुड़ी इति भाषा।

अशिश्वी, स्त्री, (नास्ति शिशुर्यस्याः इति। निपातनात् ङीष्।) अशिश्विका। इत्यमरः।

अशिक्षित त्रि, (न शिक्षितं। नञ्समासः।) शि-क्षारहितं। अविदग्धं। अनभिज्ञः। यथा। "यत् सारथिरपरीक्षणात् असमर्थका गच्छति यत् विद्यार्थ्यशिक्षितसारथिनियोगात् स्वामी वि-घ्न एवं राजा स्यात्"। इति प्रकृत्यनुकूलता-स्यात्। इति मार्कण्डेयपुराणं।

अशीन, त्रि, (न शीनः। नञ्तत्पुरुषः।) क्षीणा-भावकः। यथा,—
"अशीनावस्थतो भावे प्राप्नुते महापदियौ।
येषां कश्मला सर्वे दैवादि परात्परौ"।
इति स्मृतिः।

अशीतिः, स्त्री, (अष्टौ दशतः परिमाणमस्य। दशति-शब्दस्याशीतिः निपातनात् साधुरेषोऽशीतिरादेश-स्वरश्च।) संख्याविशेषः। ८० आशी इति भाषा। यथा मनुः,—
"अशीतिभागं गृह्णीयात्
मासात् वार्द्धुषिकः शतम्।
द्विकं शतं वा गृह्णीयात्
सतां धर्ममनुस्मरन्"।
इत्यादिव्याख्यातम्। अपि च।
"अशीतिवर्षस्य भवेत् वाचो सम्पूर्णयोवनः।
मार्गवित्तारणेऽपि विज्ञो धीरिव वय च"।
इति मार्कण्डेयपुराणम्।

अशुचि, त्रि, (न शुचिः। नञ्तत्पुरुषः।) अपवित्रं। अशुद्धौवं। अपवित्रं। यथा। मनुः,—

"तत श्राद्धमशुद्धो तु कुर्य्यादेकादशे तथा ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्ध पुनरेव स" ॥
इति ।
"शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि अशुद्धा दैवपैत्रयो ।
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति" ॥
इति च शुद्धितत्त्व ॥ (वर्णाद्यशुद्धियुक्त ।)

अशुभ, क्ली, (न शुभम् । नञ्तत्पुरुष । नास्ति शुभ यस्येति समासे वाच्यलिङ्ग एव ।) पाप । इति हेमचन्द्र ॥ अमङ्गल । ("न च किञ्चिदुवाचैन शुभ वा यदि वाशुभम्" । मा च वोऽस्त्वशुभ किञ्चित्सर्व्वथा पाण्डुनन्दना' ॥ इति च भारते ॥) तद्युक्ते त्रि । यथा,—
"सर्व्वाशुभाना परिमोक्षकारि
सम्पूजन देववरस्य विष्णो" ।
इति ज्योतिस्तत्त्व ॥ अपि च । मदनपारिजातधृत ।
"अशुभ खञ्जन दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजन ।
दान कुर्व्वीत कुर्य्याच्च स्नान सर्व्वौषधीजलै" ॥
इति तिथ्यादितत्त्व ॥

अशून्यशयनव्रत, क्ली, (न शून्य शयन यस्मात्, तत् व्रतम् ।) श्रावणकृष्णद्वितीयाकर्त्तव्यव्रतविशेष । यथा,—
"ब्रह्मोवाच ।
भगवन् ! पुरुषस्येह स्त्रियाश्च विरहादिक ।
शोक व्याधि भय दु:ख न भवेद्येन तद्वद ॥
भगवानुवाच ।
श्रावणस्य द्वितीयाया कृष्णाया मधुसूदनः ।
क्षीरार्णवे सलक्ष्मीक सदा वसति केशव ॥
तस्यां सपूज्य गोविन्दं सर्व्वान् कामान् समश्नुते ।
गो-भू-हिरण्य-दानादि सप्तकल्पशतानुग ॥
अशून्यशयना नाम द्वितीया या प्रकीर्त्तिता ।
तस्या सम्पूजयेद्विष्णुमेभिर्म्मन्त्रैर्व्विधानत ॥
श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त श्रीधाम श्रीपतेऽव्यय ।
गार्हस्थ्य मा प्रणाश मे यातु धर्म्मार्थकामद ॥
अग्नयो मा प्रणश्यन्तु देवताः पुरुषोत्तम ।
पितरो मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ॥
लक्ष्म्या वियुज्यते देवो न कदाचित् यथा भवान् ।
तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यतु ॥
लक्ष्म्या न शून्यं वरद यथा ते शयन सदा ।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथैव मधुसूदन ॥
गीतवादित्रनिर्घोष देवस्याग्रे तु कारयेत् ।
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्व्ववाद्यमयी यतः ॥
एव सम्पूज्य गोविन्दमश्नीयात्तैलवर्ज्जित ।
नक्तमक्षारलवणं यावत्तत्स्याच्चतुष्टय ॥
तत प्रभाते संजाते लक्ष्मीपतिसमन्विता ।
दीपान्नभाजनैर्युक्ता शय्या दद्याद्विचक्षणः ॥
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनसयुता ।
अभीष्टोपस्करैर्युक्तां शुक्लपुष्पाम्बरावृतां ॥
सोपधानकविश्रामां फलैर्नानाविधैर्युता ।
तथाभरणधान्यैश्च यथाशक्त्या समन्विता ॥
अव्यङ्गाङ्गाय विप्राय वैष्णवाय कुटुम्बिने ।
दातव्या वेदविदुषे न बकव्रतिने क्वचित् ॥
तत्रोपवेश्य दाम्पत्यमलङ्कृत्य विधानत ।
पत्न्यास्तु भाजन दद्यात् भक्ष्यभोज्यसमन्वित ।
ब्राह्मणस्यापि सौवर्णीमुपस्करसमन्विता ।
प्रतिमा देवदेवस्य सोदकुम्भा निवेदयेत् ॥
एव यस्तु पुमान् कुर्य्यादशून्यशयन हरे ।
वित्तशाठ्येन रहितो नारायणपरायण ॥
न तस्य पत्न्या विरह कदाचिदपि जायते ।
नारी चाविधवा ब्रह्मन् यावच्चन्द्रार्कतारक ॥
न विरूप न शोकार्त्त दाम्पत्य जायते क्वचित् ।
न पुत्त्रपशुरत्नानि क्षय यान्ति पितामह ॥
सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च ।
कुर्व्वन्नशून्यशयन विष्णुलोके महीयते" ॥
इति मत्स्यपुराणे अशून्यशयनव्रत ६७ अध्याय ॥

अशृत, त्रि, (न शृतम् । नञ्तत्पुरुष ।) अपक्व । इति रत्नमाला ॥
"तण्डुलात् षोडशगुणे शृते वाप्यशृते तथा ।
तोये पेयां पचेत्तावद्यावत् सिक्थकनिर्गम" ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अशेष, त्रि, (नास्ति शेषो यस्येति ।) शेषरहित । नि:शेष ॥ सर्व्व । इत्यमर ॥
("स्नान प्राप्स्याम्यशेषाणा जगतामपि पूजितम्" ॥
"अहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिना वर" ॥
इति च विष्णुपुराणम् ॥ अशेषेण । यथा,—
"अथ विवादेन यथा श्रुतस्तथा
तथाविधस्तावदशेषमस्तु स" ।
इति कुमारे ।
"वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय" ॥
इति गीतायाम् ॥)

अशोक, क्ली, पारद । इति मेदिनी ॥ शोकरहिते त्रि ॥

अशोक:, पु, (नास्ति शोको यस्मात् ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षविशेष । तत्पर्य्याय । शोकनाश २ विशोकः ३ वञ्जुलद्रुम ४ वञ्जुल ५ मधुपुष्पः ६ अपशोक ७ कङ्केलि ८ केलिक ९ रक्तपल्लव १० चित्रः ११ विचित्र १२ कर्णपूर १३ सुभग १४ दोहली १५ ताम्रपल्लव १६ रोगितरु १७ हेमपुष्प १८ रामा १९ वामाङ्घ्रिघातन २० पिण्डीपुष्प २१ नट २२ पल्लवद्रु २३ । अस्य गुणा शीतलत्व । हृद्यत्व । पित्तदाहश्रमापहत्व । गुल्मशूलोदराध्माननाशित्व । कृमिकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्य पर्य्यायगुणा ।
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लव ।
कङ्केलि पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥
अशोक शीतलस्तिक्तो ग्राही वर्ण्य कषायक ।
दोषापचीतृषादाहकृमिशोषविषास्रजित्" ॥
इति भावप्रकाश ॥
अस्य कलिकाभक्षणविधिरशोकाष्टमीशब्दे द्रष्टव्य ॥ (योषिता सनूपुरचरणप्रहारेण अशोकाना पुष्पोद्गमो भवतीति कविसमयप्रसिद्धि । यदुक्तम् ।
"पादाघातादशोक विकसति वकुल योषितामास्यमद्यै" । इति साहित्यदर्पणे । अपरञ्च ।
"पादाहत' प्रमदया विकसत्यशोक
शोक जहाति वकुलो मुखशीधुसिक्त" ।
अपरञ्च ।
"सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् ।
दोहद यदशोकस्य तत पुष्पोद्गमो भवेत्" ॥
कुमारसम्भवे ऽपि ।
"असूत सद्य कुसुमान्यशोक" । इति ॥
"कुसुम कृतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति" ।
इति रघुवंशे ।
"अशोकवल्कलक्वाथ शृत दुग्ध सुशीतल ।
यथाबल पिबेत्प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशन' ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रह ॥
अशोकवल्कलप्रस्थ तोयाढके विपाचित ।
तेन पादावशेषेण जीरकेण तथैव च ॥
घृतप्रस्थ पचेदेतत्प्रक्षिप्य च तथापर ।
तण्डुलाम्बुन्यजाक्षीर प्रस्थ प्रस्थ पृथक् पृथक् ॥
केशराजरसस्यापि प्रस्थमेक भिषग्वर ।
जीवनीयै पियालैश्च परूषसरलाञ्जनै ॥
यष्ट्याह्वाशोकमूलञ्च मृद्वीका च शतावरी ।
तण्डुलीयकमूलञ्च कल्कैरेतै पलार्द्धकै ॥
शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भदत्त्वानुचूर्णित ।
पुष्यायोगेन तत्पीत निहन्यात् सर्व्वदोषज ॥
श्वेत कृष्ण तथा नील प्रदर हन्ति दुस्तर ।
कुक्षिशूल योनिशूल पृष्ठशूलञ्च दारुण ॥
मन्दाग्निमरुचि पाण्डु कृशता श्वासकासिना ।
अशोकघृतमेतत्तु विख्यात स्त्रीगदेषु च' ॥ * ॥
अशोकघृत ॥ * ॥
इति वैद्यकस्वेष्टमालिकायां ॥)

अशोक, त्रि, (नास्ति शोको यस्येति वाच्यलिङ्ग ।) शोकरहित । यथा,
"त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोक सदा कुरु' ॥
इति तिथ्यादितत्त्व ॥ (स्वनामख्यातो दशरथस्य मन्त्री । उक्त रामायणे ।
"धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थोऽप्यर्थसाधक ।
अशोको धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत्" ॥
स्वनामख्यातो नृपतिश्च, यथा भारते ।
"अशोको नाम राजाभून्महावीर्य्योऽपराजित ।
तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपति स्मृतः" ॥

अशोकरोहिणी, स्त्री, (अशोकइव रोहतीति । अशोक + रुह + णिनि + ङीप् ।) कटुरोहिणी । इत्यमर ॥ कटकीति भाषा । ("अशोकरोहिणी-वैजयन्ती-सुवर्चला पुनर्नवा-वृश्चिकाली ज्योतिष्मती-प्रभृतीनि समासेन तिक्तो वर्ग:" ।
इति सुश्रुते ॥)

अशोकषष्ठी, स्त्री, (अशोका शोकादिरहिता या षष्ठी ।) चैत्रस्य शुक्ला षष्ठी । तस्या षष्ठीपूजा यथा,
"चैत्रे मास्यसिते पक्षे षष्ठ्या षष्ठीं समर्च्चयेत् ।
सुखाय पुत्त्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च" ॥
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटल ॥०॥
"प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूज्यापत्यरक्षये ।

द्वे मासे यथा यष्टा षष्ठी दारकर्पिकी ।
पैठवे भाद्रपदी षष्ठी ज्येष्ठे चारण्यषष्ठिका ।
आषाढ़े कार्दमी सेना श्रावणे लुण्ठनी मता ।
भाद्रे चपेटी विज्ञेया दुर्गाकारावली तथा ।
नापाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकवर्त्तिकी ।
पौषे भाद्रपदा च शीतला सर्पषष्ठी मता ।
शोकषष्ठी माघमासे च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता" ।
इति स्कन्दपुराणम् ।

अशोका, स्त्री, (न विद्यते शोको दुःखं यस्याम् ।) कटुकी । इत्यमरः । कटुका आवन्तीदेशभेदः । इति हेमचन्द्रः ।

अशोकारिः, पुं (अशोकस्य अरिः ।) कदम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अशोकाष्टमी, स्त्री, (न विद्यते शोको यस्यां सा । तत्सम्भूता अष्टमी ।) चैत्रमासीयशुक्लाष्टमी । अ- शोककलिकाप्राशनपूर्वकतत्तत्स्नानव्रतकर्त्तव्यम् । यथा तिथ्यादितत्त्वे ।
"चैत्रे मासि शुक्लपक्षे अशोकाख्या तथाष्टमी ।
पिबेदशोककलिका चाष्टाशीतिवारिणि" ।
अशोककलिकाप्राशनाद्विधिमाचेऽपि सप्तार्थ । वचनं अन्यविधानात् शोकादिविशमवचनाच । चौर्य्यादिरिति वचनमालाकरकाले । तस्मिंस्तु बौद्धे तु तथाविधं । तत्र विद्युद्वदलाभो ।
"अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयः" ।
मन्त्रमपि ।
"त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु" ।
कौम्भिकस्तुभ्यमपेऽपि मास्यवनात् । अर्थ मत्स्य- पुराणम् । कौमदे अष्टोऽपि नास्ति विशेषे- इति शिवत्वे । पौषियकपुत्त यवमासंप्रसादादि- मानवन्दो मन्त्रविशेषमपप्यत् । इति तिथ्यादि तत्त्वं ॥ * ॥ अपि च । अत्र चोदेयक्ते अन्वरे पुनर्वसुनक्षत्रसंयोगाभावे मासंप्रसवात्मकत्व नक्षत्रमासीकाल प्राप्यात् । प्रमाणे तु वर्ष- मासपक्षमुख्यत्वाकर्मकालव्याप्तिकानां त्व- सात् । अत्र विशेषवचनं विचाय ।
* तदुक्तम् मन्त्रमाह वाल्मीको कृतपस्य ।
अशोकारूपेवस्तु कर्म बौद्धिक वे परे" ।
इति वचिता मानात् ।
अशनुकाभ्यां तद्रमचवचनम् । तदभाव- प्रवत्तकादिभ्यां एतत्संयुक्ताद्वैतवाक्यां वा गुरुः । तत्र शाकटिकस्वभाव अशोकपोषणिका अपि विनापि इति वाक्य,—
"त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु" ।
इति मन्त्रेण विष्णुप्रसादमनविना अशोक- कलिका अष्टौ पिबेत् । कौम्भिकमुखीवेरपि अन्य-दर्शनेन शौचाविकत्वात् । कौम्भिकविहितो नास्ति कलशाद अवशेषाचैवमसात् । इति तत्त्वार्थ ।

अशोच्य, त्रि, (शोक । शोचनमर्हम् ।) शोकानर्हः । अनुशोचनीयः । इति शिवाकृतिः ।

अशौच, त्रि, (शुच् + कर्म्मणि घ्यत् । ततो नञ्स- मासः ।) शोकायोग्यः । अशोचनीयः । यथा,—
"अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ११ श्लोकः ।
(तथा च भारते,—
"अशोच्यो निर्धनः प्राज्ञोऽशोच्यः पण्डितबान्धवः ।
अशोच्या विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता")

अशौचं, क्ली, (शुचेः पवित्रस्य भावः शौचं ततो नञ्- तत्पुरुषः) शुचिभावाभावः । अशुद्धिः तु । वैदिककर्म्मा- नर्हत्वप्रयोजककालविशेषः । यथा । वैदि- ककर्म्मानर्हत्वप्रयोजकमशुचिविशेषरूपमशौचं । वैदिककर्म्मानर्हत्वप्रयोजककालरूपं शौचं । न चाशौचाभाव एव शुचित्वं कालविशेष इति वाच्यं । अशौचाभावस्य स्वशौचेऽपि नश्वरत्वात् एकैकाशौचाभावे शौचे पापकर्म्मानवकाशप्रसङ्गात् अशौचपदस्य यथाश्रुतार्थत्वम् । यथा,—
"दैवाच्च पितृकार्य्याद्युक्ते जाते विपन्नता ।
आशौचं तस्मादधिकं शुद्धं सकलं कर्म्म तत्" ।
इत्यादिवचनात्संयोगे शौचे तत्परतर्कात् शौचमाने अनन्यता प्रतीयते । इति शुद्धि- तत्त्वं ॥ * ॥ अश्रद्धमृतस्य अशौचं यथा,—
"अस्मिन् दैवालम्ब पाकविशेषवर्णं सर्वं ।
दशाहकं विरात्रन्तु अतएव तुतौ तथा ।
अथ गोत्राणामतो अधस्त्रिरपि विरात्रके ।
दैवीपाणुपासाभ्यां काञ्चनं विनियते यथा ।
स्नात्वा प्रतिपुच्छं तेन दैवस्ताणो यथा तथा ।
अस्थिपूते चैवमाचं तुर्य्ये तिथ्ये तथैव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते मदनमर्दे ११ अध्याय । अपि च ।
"मुण्डमपत्ये चैव षष्ठाकि ह्यनवरात्रौ" ।
इति विवादमर्थम् ॥ * ॥ अन्यद् मूर्खविधिस्त्वं । विविधवर्ण्याविद्याभूय्यर्थमेव । तत्तेभ्योऽपि तत् मुक्तिमार्गोपायाशौचानि कथ्यन्ते ।

अथ सपिण्डाशौचं १ ।
जनने मरणे च ब्राह्मणादिवर्णानां सम्पूर्णाशौचं । अथ विप्रस्य दशाहः क्षत्रियस्य द्वादशाहः । वैश्यस्य पञ्चदशाहः । शूद्रस्य मासः (यथाह मनुः ।
"शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति" ।)
जनने मरणे च दशाहादिपञ्चदशाहान्तं सर्व्वेषां वर्णानां मासः । चतुर्थ्यादिदशमाह्न्यन्तं पक्षिणी ।
जनन मरणे च सपिण्डानां निर्गुणानां सर्व्ववर्णानामेकाहः । अन्यगोत्रसप्तपुरुषाणां च भागमार्गं । अशौचं प्रति सम्पूर्णं निरूपयितुं वाचिकं । मामा- महमरणे सर्व्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ।
मातामहीपितृष्वसृ मातृष्वसृ-मातुल-पितृव्य-मरणे सर्व्ववर्णानां पक्षिणी ।
पितामहपक्षिणीपुत्र–पितामहीपक्षिणीपुत्र–पि- तामहीभ्रातृपुत्रक-पितामहात्मजमरणे सर्व्व- वर्णानां पक्षिणी ।
मातामहपक्षिणीपुत्र-मातामहीपक्षिणीपुत्र-मा- तामहीभ्रातृपुत्रक-मातामहात्मजमरणे सर्व्व- वर्णानामशौचं ।
अन्यसमानोदकभिन्नमरणे सर्व्ववर्णानामशौ- चम् ।
पौरजनविरिविशुद्धमाममरणेऽशौचपूर्व्ववाक्य- प्रमाणमरणेन सर्व्ववर्णानां त्रिरात्रं ।
आचार्य्यमरणे आचार्य्यादिसर्व्वपत्नी त्रिरात्र । अमातपसीमिभूदमाशीतबन्धवान्तर-अमरोम अपस्मारमरणे सर्व्वेषां त्रिरात्रं । शीतस्पर्शोत्पन्न- मरणे तु नाशौचं ।
भगिनीपुत्रमरणे मातृसपत्नीपुत्रमरणे पितृ- सपत्नी पितृष्वसृपुत्रे मातुलपुत्रक भागिनेयमरणे अनूढभ्रातुर्भगिनीमरणे भगिनीपुत्रादिपुत्री त्रि- रात्रं ।
अनूढकन्ययोः वाग्दत्तमरणे सर्व्ववर्णानां त्रि- रात्रं । अनूढकन्ययोरिषमानखितयोर्मरणे स- र्व्वेषां पक्षिणी ।
अनूढकन्ययोर्विवाहमरणे सर्व्वेषामशौचं ।
भगिनी-मातुलानी मातुल-पितृव्य-मातृष्वसृ दुर्हित्-मातामही-मरणे सर्व्वेषां पक्षिणी ।
आचार्य्यपत्नीपुत्रपौत्रयाज्यमातृ मातृमातावद ग्रामस्य च सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणे सर्व्व वर्णानामशौचम् । मातृसपत्नी-पितृसपत्नी- मातुलपत्नीपुत्रशालकमरणे सर्व्ववर्णानां पक्षिणी ।
(तथा च मनुः—
"मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्त्विग्बान्धवेषु च" ।
अयमत्रश्लोकः देवैव अभिप्रेता इत्यवधि- वाप्नमानिका यथावेतापि अभिप्रेता अतो एतयोरेकाहमपि प्रथमदर्शनोर्दिनमपि त्रिरात्र । अस्थिज्ञानामेकरात्रं । वाद्विज- पितुर्मरणे अथाविवाहस्वोरपि त्रिरात्रं । अथा- विवाहयोः परस्परमानमरणयोरेकमात्रा- शौचं ।
दौहित्रमरणे सर्व्वेषां वर्णानां पक्षिणी ।
विवाहमरणे ऊढ़ानां कन्यानां त्रिरात्रं । अपि मातुलमातामहविधवसपत्नीनां एकाहमपि कुर्य्यादि यदा सर्व्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ।
मातामहादीनां विरात्राबधि मरणमात्रे अधैकाह सुचि । अन्यान्येतरमरणे तु नाशौचं । विस्तारदरात् नामोक्ता ।

अथ नालाशौचं २ ।
एकमातृकिसम्बन्धमरणे मातृसम्बन्धाशौचानन्तरे मर णे मातामहीयोऽष्टमकं यद्यपि तथापि अपत्या- ऽशौचं । जातिमात्राशौचं नास्ति ।
नवमासीयादिमातृकयोः कन्याकृतयोः विवा- हितकन्याः मातुल अपत्याशौचं । अथ अत्र मासे दशाहं सततं भवति । एतद्यद्यपि विष्णु- वचनं प्रमाणं । एतदनुसारतः एव व्यव- स्थाः ।
(तथाच मनुः —
"जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलं तु विधीयते ।

माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः" ॥)

पुत्रकन्याजनने ब्राह्मण्या दशाहानन्तरं लौकिककर्म्माधिकारः ।

पुत्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरस्नानात् वैदिककर्म्माधिकारः ।

कन्याजनने ब्राह्मण्या मासोत्तरस्नानात् वैदिककर्म्माधिकारः ॥

शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहोत्तरं लौकिककर्म्माधिकारः । वैदिककर्म्मणि तु मासोत्तरस्नानात् शुद्धिः ॥

एतत् सर्व्वं कन्यापुत्रयोर्विद्यमानत्वे बोध्यं ॥

जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानान्तु सद्यः शौचं ॥ षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे मातापित्रोस्त्र्यहं । सपिण्डानामेकाहं ॥ षण्मासोपरि द्विवर्षपर्य्यन्तं बालकमरणे मातापित्रोस्त्र्यहं । सपिण्डानामकृतचूडे एकाहः । कृतचूडे त्र्यहं ॥

(अत्र मनुः,—

"नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निर्वृत्तचूड़कानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥
ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः ।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥
नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव वा ॥")

द्विवर्षोपरि मासत्रयाधिकषड्वर्षपर्य्यन्तमनुपनीतबालकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां त्र्यहं ॥ तन्मध्येऽप्युपनीतस्य मरणे दशाहः । मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां दशाहं ॥

शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अनुत्पन्नदन्तस्य मरणे त्रिरात्रं । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः ॥ षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे अकृतचूडमरणे पञ्चाहं । तथापि कृतचूडमरणे द्वादशाहं ॥ द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्यन्तरे मरणे द्वादशाहं । अत्रापि दैवात् कृतोद्वाहे मासो व्यवह्रियते ॥ षड्वर्षोपरि मासः ॥

अथ स्त्र्यशौचं ॥ ३

कन्याया जन्मावधिद्विवर्षाभ्यन्तरे मरणे सर्व्ववर्णानां पित्रादिसपिण्डानां सद्यः शौचं । द्विवर्षोपरि वाग्दानपर्य्यन्तमेकाहः ॥

वाग्दानोत्तरं विवाहपर्य्यन्तं कन्यामरणे भर्तृकुले पितृकुले च त्रिरात्रं

("स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः",
इति मनुः ।)

विवाहोत्तरं मरणे भर्तृकुलएव सम्पूर्णाशौचं ॥

दन्तजन्मपर्य्यन्तं भगिनीमरणे सोदरभ्रातुः सद्यः शौचं ॥

चूड़ापर्य्यन्तं भगिनीमरणे एकरात्रं । विवाहपर्य्यन्तं त्रिरात्रं ॥

दत्तकन्यायाः पितृगृहे प्रसवमरणयोः पित्रोः शयनासनादिससर्गशून्ययोस्त्रिरात्रं । तथाविधबन्धुवर्गाणां एकरात्रं । तथाविधससर्गिणान्तु सर्व्वेषां पूर्णाशौचं ॥ एतत्सर्व्वं सर्व्ववर्णसाधारणं ॥

अथ गर्भस्रावाशौचं ॥ ४

षण्मासाभ्यन्तरे गर्भस्रावे सर्व्ववर्णस्त्रीणामेवाशौचं । तत्र लौकिकवैदिककर्म्मयोर्गर्भमाससमसङ्ख्यदिनव्यापकं ॥ [इति मनुः ।)

("रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति" ॥

द्वितीयमासावधिगर्भस्रावे माससमसङ्ख्यदिनाधिक्यादेकदिनात्परं ब्राह्मण्या वैदिककर्म्माधिकारः ॥ क्षत्रियाया गर्भमाससमसङ्ख्यदिनाधिकात् दिनद्वयात् । वैश्याया दिनत्रयात् । शूद्राया षड्दिनात् ॥

सप्तमाष्टममासयोर्गर्भपतने मातुः सम्पूर्णाशौचं । सगुणसपिण्डानां सद्यः शौचं । निर्गुणपित्रादिसपिण्डानामहोरात्रं । यथोक्ताचरणशीलानां सपिण्डानां त्रिरात्रं तत्र जातस्य तद्दिनएव मरणे एव ज्ञेयं ॥ सप्तमाष्टममासजातबालस्य जन्मद्वितीयदिनादौ मरणे नवमादिमासजातबालकमरणवदशौचं । तत्र बालाद्यशौचे विहितं ॥

अथ मृत्युविशेषाशौचं ॥ ५

शास्त्राननुमतबुद्धिपूर्व्वकात्मघातिनो नाशौचदाहश्राद्धादि ॥

शास्त्रानुमत्या अनशनादिमृतस्य प्रमादादनशनाग्नि-वह्नि-जलोच्चदेशप्रपतन-सङ्ग्राम-शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-चण्डाल-चौर-हतस्य च त्रिरात्रं ॥ शृङ्ग्यादिभिः स्त्रिया च क्रीड़ां कुर्व्वतः प्रमदाप्रमादमृतस्य नाशौचादि ॥ नागविप्रियकारित्वेन तद्धतस्य मरणोद्देशप्रवृत्तविद्युद्धतस्य चौर्य्यदोषेण राज्ञा हतस्य कलहं कृत्वा चाण्डालादेरसमानवर्णैर्हतस्य विप्रादेर्याधिजनकौषधस्य विषस्य वह्नेर्वा दातुर्म्मरणे पाषण्डाश्रितस्य नित्यपरापकारिणः क्रोधात् स्वयं प्रायविषवह्न्यादिशस्त्रोद्बन्धन जल गिरि उच्चप्रपात-मृतस्य चर्म्मास्थ्यादिमयपात्रनिर्म्मातृविप्रादेर्मनुष्यवधस्थानाधिकारिणः कण्ठदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुंकर्म्माशक्तनपुंसकस्य ब्राह्मणविषयापराधकरणान्निहतस्य बुद्धिपूर्व्वकब्राह्मणहतस्य च महापातकिनो गलत्कुष्ठिनश्च एवंविधपतितानां मरणे च न दाहाशौचादिकं कार्य्यं ॥ तत्कृत्वा तप्तकृच्छ्रद्वयं कुर्य्यात् ॥

(अत्र मनुः,—

"वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया ॥
पाषण्डमाश्रितानाञ्च चरन्तीनाञ्च कामतः ।
गर्भभर्तृद्रुहाञ्चैव सुरापीनाञ्च योषितां" ॥

इति ।) म्लेच्छतस्करादिभिर्युद्धे स्वाम्यर्थहतविप्रादेर्दाहाशौचादिकमस्त्येव ॥

कृतप्रायश्चित्तगलत्कुष्ठिनो दाहाशौचादिकं कार्य्यं ॥ शस्त्रेणाभिमुखहतस्य तु सद्यः शौचं दाहादि च ॥ गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा दण्डेन युद्धे हतस्याहोरात्रमशौचं ॥

नृपतिरहितयुद्धे लगुड़ादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य च त्रिरात्राशौचं ॥

गोविप्रपालनेऽभिमुखयुद्धहतस्य सद्यः शौचं पराङ्मुखहतस्य तु त्रिरात्रं ॥

लौकिकपारिभाषिकोभयशस्त्रघातेतरहतमरणे सर्व्ववर्णानां सप्ताहमध्ये त्र्यहं सप्ताहादूर्द्धं सम्पूर्णाशौचं ॥

लौकिकपारिभाषिकशस्त्रघातमरणे त्र्यहमध्ये त्र्यहं त्र्यहादूर्द्धं प्रकृताशौचं ॥

लौकिकशस्त्रघातः खड्गशरादिघातः ॥ पारिभाषिकशस्त्रघातस्तु ।

"पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हताः ।
पतनानशनप्रायैर्व्वज्राग्निविषबन्धनैः ॥
मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः" ॥

इति देवीपुराणोक्तं ॥

अथ विदेशस्थाशौचं ॥ ६

अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थजननमरणाशौचश्रवणे शेषाहोभिः शुद्धिः ॥

("विगतं तु विदेशस्थं शृणुयात् यो ह्यनिर्दशं ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्" ॥
इति मनुः ।)

अशौचकालोत्तरं विदेशस्थज्ञातिजननश्रवणेऽशौचं नास्त्येव । पुत्रजननश्रवणे तु सचेलस्नानात् शुद्धिः ॥ (अत्र मनुराह ।

"निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः" ॥)

सम्पूर्णाशौचिमरणे वर्षाभ्यन्तरश्रवणे सपिण्डानां त्रिरात्रेण शुद्धिः । सचेलस्नानादङ्गास्पृश्यत्वनिवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे तु सपिण्डानां स्नानेन शुद्धिः ॥ (अत्र मनुः ।

"अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति" ॥)

मातृ-पितृ-भर्तृ मरणे वर्षोत्तरश्रवणे पुत्रपत्न्योरेकाहेन शुद्धिः ॥ द्विवर्षोत्तरश्रवणे स्नानमात्रं ॥ पूर्णाशौचातिक्रमएव विदेशस्थमरणाशौचश्रवणे त्र्यहाशौचं । न खण्डाशौचातिक्रमे ॥ यत्र मरणमात्रं श्रुतं विशिष्य मासादिकमज्ञातं तत्र श्रवणदिनावधिस्वजात्युक्तमशौचं । खण्डाशौचेऽपि महागुरुनिपाते एकरात्रं ॥

अथाशौचसङ्करः ॥ ७

जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते मरणाशौचमध्ये मरणाशौचान्तरपाते च पूर्व्वाशौचकालेन सर्व्ववर्णानां शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः—

"अन्तर्दशाहे स्यातान्चेत् पुनर्मरणजन्मनी ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशं" ॥)

पूर्णजननाशौचान्तदिने पूर्णजननाशौचान्तरपाते पूर्णमरणाशौचान्तदिने पूर्णमरणाशौचान्तरपाते च पूर्णाशौचान्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः ॥ पूर्णजननाशौचान्तिमदिवसीयोत्तरप्रभाते सूर्य्योदयात् पूर्व्वं तत्पाते सूर्य्योदयावधिदिनत्रयेण शुद्धिः ॥

एवं मरणाशौचेऽपि ॥

पूर्व्वाशौचवर्ज्जितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरेऽशौचान्तरपाते पूर्व्वाशौचकालेन शुद्धिः ॥

अशौचचतुर्थान्तदिनकृत्यं चौरादिकमेकदैव तद्वितीयदिनकृत्यं श्राद्धादिकं तत्परदिने ॥

अत्र च अशौचान्तिमदिवसमात्रयोः अनुग-
मने पितृमातृभिन्नमरणे च न दिवसवृद्धि
रस्ति। किन्तु अनुगमनमारभ्य पितृमातृभिन्न-
मरणमपि च पूर्वाशौचं। जातिजन्याशौच
पूर्वार्द्धे अनुगमने जातिजन्याशौचकालेन
शुद्धिः। परार्द्धे चेत् अनुगमनाशौचकालेन
शुद्धिः।
जातिमरणाशौचकालमध्ये पितृमातृभिन्नमरणे
पूर्वार्द्धे पूर्वाशौचकालेन परार्द्धे परशौचकालेन
शुद्धिः।
अनुगमनाशौचान्तिमदिवसमात्रयोरनुग-
मने पितृमातृभिन्नमरणाशौचान्तिमदिवसमात्र-
योर्यामिमरणेऽपि न दिवसवृद्धिः। कि-
न्तु पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः।
अनुगमनाशौचान्तिमदिवसमात्रयोः अनुगमना-
मरणमने एवं मातृमरणाशौचान्तिमदिवसमात्र-
योः पितृमरणे पितृमरणाशौचान्तिमदिवस-
मात्रयोर्मातृमरणे च क्रमेण दिवसत्रयवृद्धिः।
अनुगमनाशौचस्य अतिपाते पूर्वमातरि परशौचका
लमध्ये सपत्नमातृमरणे सपत्नाशौचेन
पूर्वाशौचनाशः। तथापि परामृतजातस्य
मातृपितृव्यतिरिक्तसपिण्डस्य पूर्वार्द्धमातृजातस्य
मातापितृव्यतिरिक्तसपिण्डस्य परमगमनाशौचस्य
निवृत्तिः। पूर्वजातकस्य मातापितृव्यतिरिक्तानु-
गमनाशौचसमानमरणाशौचं। गमनाशौच
स्ववर्णपाते प्रथमगमनाशौचपूर्वार्द्धमातृगमन
मरणे सम्पातदिनयोः पूर्वाशौचस्य वर्णक
चतुराहपूर्वसम्भवाशौच। परार्द्धमातृगमनमरणे
तु सम्पातदिनं सम्पातदिनात् अतपूर्वमनुगम
मातृगमनाशौच। पितृमातृव्यतिरिक्तसपिण्डस्य
सपिण्डगमनमरणाशौचयोः संनिपाते मरणाशौच
कालेन शुद्धिः। जननमरणयोरितरेतरसमरणा-
शौचयोः संनिपाते तु दीर्घाशौचकालेन शुद्धिः।
गुणवत्तया हरणमथपूर्वदिनविभाताशौचा-
न्तरे सगुणेषुवेऽपि हरणमगमनाशौचकालेन
शुद्धिः।
पूर्वोक्तपितृमरणस्य पर्यावसाशौचमध्ये पितृमातृ
भ्रंमरणेऽपि यदि पितृव्यतिक्रमगमनाशौचकालेन
शुद्धिः। एवम् पूर्वाशौचविधपितृवर्णमरणे पा-
रशौचं यावत् वर्णपितृगमनमनुष्ठेयम्।
चतुर्थदर्शनकलापेरप्रसरणे विपादिमरणे-
ऽपि अशौच त्रिरात्रं। अन्यास्पृश्यस्वेनपात्रं।
कर्नेषु त्रिरात्रत्वं गृह। विदेशमरणे यदि
अशौचमध्ये अन्यदशिमरणे त्रिरात्राशौचं
अनुगमनपक्षनाशौचानन्तरं। अवलाबु। एवं च
विपाके गृहस्थेव शुद्धिः।
विदेशस्थ अतिविप्रत्यावलोकन अनुगा विदेश
अतिवित्तपक्षविराजाशौचेन शुद्धिः।
तुल्यविराजाशौचसंनिपाते पूर्वेणैव शुद्धिः।
अन्याहनसमनोत्पत्ती अर्थपूर्वेण मातृमरणेन
शुद्धिः पितृमरणविरात्रं कालावधानाशौचं।
अयोरशौचमध्ये एकतरमरणे प्रथममित्रमातुः

अन्यामरणात् सद्यः शुद्धिः। न तु एकमरणात्।
पितादिसपिण्डानां प्रथममात्रमरणात् शुद्धिः।
न तु परमात्रमरणात्। मृतायां जननोत्पत्ती
प्रथमभात्रमरणाशौचेन शुद्धिः। न तु परमात्र
मरणात्। पितादिसपिण्डानां प्रथममात्रमर
णात् शुद्धिः न तु परमात्रमरणात्। एतमत्र
ज्ञात्वं सुधीभिः।

अथ मृतानुगमनापद्यशौच। ८

ब्राह्मणमृतानुगमने ब्राह्मणस्य सचेलस्नानादि
स्पर्शोदकपानाद्यैः शुद्धिः।
क्षत्रियमृतानुगमने ब्राह्मणस्य एकाहेन शुद्धिः।
वैश्यमृतानुगमने ब्राह्मणस्य पक्षेण शुद्धिः। शूद्र-
मृतानुगमने ब्राह्मणस्य प्राणायामशतेन दिन-
त्रयेण च शुद्धिः।
प्रमादात् शूद्रमृतानुगमने ब्राह्मणस्य नव प्राणा-
यामैः सर्पिःप्राशनप्राप्तैः शुद्धिः।
असमानाज्ञस्य स्नेहात् एकनगरस्थो वास
एकमासमात्रा एक शौच।
योषेय अनाथोऽप्राप्ते एकमासानन्तराशौच।
एकमासीयएकरात्रगमनशौचे एकमासान्तराशौचं।
वेदाध्ययनविराजकविनादिकत्रयाहे त्रिरात्रं।
अशौचिकुलाभ्यागमने सपिण्डाशौचं। अशौ
चाभ्यागमने विना वस्त्रमपाठेऽशौचं।
विविधगमनादे अन्तर्विनो मातुलादिस्वेषे
नापि तावे त्रिरात्रं।
विवाहमूलेनैव स्नानात् शुद्धिः। (यथाह मनुः।
"आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते"।
मातामहपि मृतं तु स्नानेनैव शुद्ध्यति।
अन्यत्रमश्रौच न चेत् तस्मिन् गृहे वसेत्।
अनुगच्छन्त्या प्रेत ज्ञातिमज्ञातिमेव वा।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति॥)
मृते सखेऽज्ञातिपरपक्षामाधान्तरे तत्पक्षे सता-
नुपिताचिन पितृव्य त्रिरात्रं। आसान्तरे उपना-
यनेऽशौचं।
मृते सखेऽज्ञातिपरपक्षामात्रे मातामहान्तरे वर
सखेऽज्ञातस्मरणे त्रिरात्राशौचं सचेलस्नानम्।
अक्षिनवयस्य पूर्वे पिष्ठ्ये दीपने पितृव्य
दशाहेन शुद्धिः।
ब्राह्मणयोर्मध्ये दीपने पितृव्य पक्षेण शुद्धिः।
शूद्रस्य वर्णेन दीपने मासेन शुद्धः।
महापुरुष नामतो वद दीपमदिवाविभावमाने
ब्राह्मणस्याशौचं।
अविभक्तकालस्य पूर्वाशौचे ब्राह्मणस्य चतु
र्थहः। क्षत्रियस्य षष्ठाहः। वैश्यस्य अष्टमाहः।
शूद्रस्य दशमाहः। असपिण्डे वर्णानां त्रिरो-
त्राणः।
पूर्वाशौचमरणे ब्राह्मणस्य चतुर्थेऽस्पृश्यता-
निवृत्तिः। क्षत्रियस्य पञ्चमे। वैश्यस्य सप्तम
दिने। शूद्रस्य दशमदिनेऽस्पृश्यतानिवृत्तिः।
एवं जननाशौचे विवाहकालेनाप्यस्पृश्यतादि
वर्ज्य।

मरणोऽशौचे पञ्चदशमेनास्पृश्यतानिवृत्तिः।
जननाशौचे क्षत्रियाणां अस्पृश्यता नास्ति।
पुत्रोत्पत्तौ स्नानात् पूर्वं पितुर्विप्रावस्थानम्
स्मृतम्।
सपिण्डासर्वे पितुर्विप्रावस्थानं सपिण्डानुक-
लानास्पृश्यत्वं। पञ्चैवां स्नानमात्रं।
कन्याजन्मनोत्पत्ती मातुर्दशरात्रमस्पृश्यत्वं।
कन्याजन्मनोर्मध्ये मृतायामपरसोरात्रमस्पृश्यत्व

अथ गर्भाशौचं। ९

गर्भपातसमये रक्तेस्रावे अस्पृश्यत्वादि
दिनत्रयेवावत्।
एतदाहृते वर्णेन वर्णसंख्याक।

अथ रजस्वलाशौचं। १०

तत्र प्रथमदिनावधि त्रिरात्रमशौचं। त्रिरात्रम्
परं स्नानपानाद्यर्थं रजोदर्शनेऽशौचाभाव।
चतुर्दशाहे रजोदर्शने एकाहमशौच।
अष्टादशदिने रजोदर्शने पक्षाशौचं।
अष्टादशदिवसात् परं रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं।
रजस्वला चतुर्थेऽहि स्नानेन शुध्यति स्त्रीकर्मणि
शुद्धा। पञ्चमेऽहनि दैवपैत्र्यकर्मणोः शुद्धा।
("शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला।
दैवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति"।
इति शुद्धितत्त्वे॥)
रजस्वलाया अशौचमध्ये शुचिजातस्पर्शे अज्ञान-
जातिस्पर्शे च त्रिरात्रोपवासेन शुद्धिः। अत्र
जातस्य अशौचात् परं करणीयं।
भर्तृपुत्रादिविकल्पनायां यदि रजस्वला भवति
तदा सर्वा जाता एव स्नात्वा पूर्वं स्वयम्
किन्तु अन्नपूरणाशौचदिनानन्तरमर्थं विधि।
मलपाते तु स्नात्वा यथा देवं।
आम्निस्नायात्रालेऽशपानौ यदि रजस्वला
भवति तदा पञ्चमेऽहनि अशायं कुर्यात्॥
(अविविक्तप्रविमायां श्रान्तरकार्यतत्कारिणं
दधाम्यसप्तश्राद्धकरणाय अधिकरणाशाय
शौचाभावश्च। तदुक्तं मनुना।
"न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम्।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा"।
विष्णुपुराणम्। "अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि,
न व्रतिनां व्रते, न सत्रिणां सत्रे"। इति॥)
इत्यशौचप्रकरणं समाप्तम्।

अश्म, पुं, पर्वतः। मेघः। पैरिपक्वान्तोऽयं।
अश्मकरणी, स्त्री, (अश्मा इव कठिना करणी यस्याः।)
करवीरविशेषः। इति राजनिर्घण्टः। अस्याः
गुणपर्यायौ पाषाणकरवीरशब्दे द्रष्टव्यौ।
अश्मकेतुः, स्त्री, (अश्मेव केतुरस्याः।) कुशपाषाण-
भेदकः। इति राजनिर्घण्टः।
अश्मगर्भं, पुं, (अश्मेव गर्भो यस्य।) हरिन्मणिः।
मरकतं। इत्यमरः।
अश्मगर्भजं, क्ली, (अश्मनो गर्भाज्जायते इति। अश्म-
गर्भ+जन्+ड।) मरकतं। इति राजनिर्घण्टः।
पाना इति भाषा। (पुं, पाषाणजो मणिः।)
अश्मघ्नः, पुं, (अश्मानं पाषाणं हन्ति भिनत्तीति। अश्म

+हन्+टक् ।) पाषाणभेदनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पाथरकुचो इति भाषा ॥ अश्मभेदशब्दे-
ऽस्य पर्य्यायगुणौ ज्ञातव्यौ ॥

अश्मजं, क्ली, (अश्मनः प्रस्तराज्जायते इति । अश्मन्
+जन+ड ।) शिलाजतु । इत्यमरः ॥ लौहं
इति राजनिर्घण्टः ॥
("अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्व्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥"
इति मनुः ॥ शिलाजत्वर्थे वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे
चास्याश्मरीरोगचिकित्सायां वक्ष्यते यथा ॥
'अमृता चाश्मजं देयं' ॥)

अश्मजतुकं, क्ली, (अश्मजतु+स्वार्थे कन् ।) शिला-
जतु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिलाजतुशब्देऽस्य
विशेषविवरणं ज्ञेयं ॥)

अश्मदारणः, पुं, (अश्मानं दारयतीति । अश्म+
दृ+णिच्+ल्युट् ।) टङ्कः । पाषाणविदारणास्त्रं ।
इति जटाधरः ॥ टाँकी इति पश्चिमदेशे ख्यातः ॥

अश्मन्तं, क्ली, (अश्मनः प्रस्तरस्यापि अन्तो नाशोऽत्र ।
शकन्ध्वादिरूपं ।) चुल्ली । अशुभं । मरणं । अन-
वधि । क्षेत्रं । इति मेदिनी ॥ (पुं, धर्म्मात्
मरुत्वत्यां जातः स्वनामख्यातो मरुद्देवः । तथा च
हरिवंशे ।
"मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत्सुतान् ।"
'अश्मन्तं विश्वरश्मिश्च तथा निष्कुषितं नृप ॥")

अश्मन्तकं, क्ली, (अश्मन्त+स्वार्थे कन् ।) चुल्ली ।
मल्लिकाच्छादनं । दीपाधाराच्छादनं । इति मे-
दिनी ॥ सेज पाँधारिया इत्यादि भाषा ।

अश्मन्तकः, पुं, अश्मन्त+कन् ।) वृक्षविशेषः । अम्ल-
कुचाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अम्लोटकः २ ।
इति रत्नमाला ॥ वृक्षविशेषः । आवुटा इति
पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्य्यायः । इन्दुकः २ कुराली
३ अम्लपत्रः ४ अश्मालकः ५ गीलपत्रः ६ यमलप-
त्रकः ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । सुशी-
तलत्वं । पित्तश्लेष्मविदाहतृष्णाविषमज्वरविषा-
र्त्तिच्छर्द्दिभूतनाशित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्मपुष्पं, क्ली, (अश्मनः पुष्पमिव ।) शैलेयं । शैल-
जनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अश्ममालं क्ली, (अश्मेव भाजयति चूर्णितं करोति ।
भज चूर्णने । भज+णिच्+अण् । पृषोदरादि-
त्वात् जस्य लत्वम् ।) द्रव्यचूर्णार्थलौहादिपात्रं ।
तत्पर्य्यायः । लोहमाण्ड २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हामानदिस्ता इति भाषा ॥

अश्मभित्, [द्,] पुं, (अश्मानं भिनत्तीति । अश्म+
भिद्+क्विप् ।) पाषाणभेदी वृक्षः । इति रत्न-
माला ॥ प्रस्तरभेदके त्रि ॥

अश्मभेदः, पुं, (अश्मनो भेदो भवत्यस्मात् ।) पाषाण-
भेदी वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणाः ।
"अश्मभेदो हिमस्तिक्तः कषायो वस्तिशोधनः ।
भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुजः ॥
योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च" ।
इति भावप्रकाशः ॥
"एरण्डो विजपूरश्च गोक्षुरः वृहतीद्वयं ।
अश्मभेदस्तथा बिल्वं एतन्मूलं कृतं शृतः ॥
एरण्डतैलहिङ्ग्वाढ्यो यवक्षारः ससैन्धवः ।
स्तनकण्ठकटीमेढ्रहृदयोत्थव्यथां जयेत्" ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥)

अश्मयोनिः, पुं, (अश्मा योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
मरकतमणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अश्मरः, त्रि, (अश्मनोऽयमिति । अश्म+र ।) प्रस्तर-
सम्बन्धीयः । इति पाणिनिः ॥ पाथुरिया इति
भाषा ।

अश्मरी, स्त्री, (अश्मानं राति ददाति या । अश्मन्+
रा+क+गौरादित्वात् ङीष् । मूत्रकृच्छ्ररोगो
हि मूत्रद्वारे प्रस्तरमिव कठिनमांसं रचयति ।)
मूत्रकृच्छ्ररोगः । पातरी इति भाषा । यथा ।
अथाश्मर्य्यधिकारः । अथाश्मर्य्याः सन्निकृष्टनिदानं
सङ्ख्याञ्चाह ।
"वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजा मता ।
प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्व्वा अश्मर्य्यः स्युर्यमोपमाः" ॥
श्लेष्माश्रयाः श्लेष्मसमवायिकारणाः । शुक्रजां
विना । शुक्रजायास्तु शुक्रस्यैव समवायिकारण-
त्वात् । अन्ये तु शुक्राश्मर्य्यामपि कफकारणत्व-
मिच्छन्ति । प्रायः शब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमो-
पमाश्चिकित्सां विना ॥ * ॥ सम्प्राप्तिमाह ।
"विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते तु
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥
पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा
शोषमुपनयेत् यदा तदा अश्मरी क्रमेण क्रमशो
वर्द्धमाना । यथा गोः पित्तेषु रोचनेत्यन्वयः ॥ * ॥
पूर्व्वरूपमाह ।
"नैकदोषाश्रयाः सर्व्वा अथासां पूर्व्वलक्षणं ।
वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥
मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः" ।
वस्तः छागलः ॥ * ॥ सामान्यलक्षणमाह ।
"सामान्यलिङ्गं रुङ्नाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु ।
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात् तया मार्गनिरोधने ॥
तद्व्यपायात् सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमं ।
तत्संक्षोभात् क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत्" ॥
वस्तिमूर्द्धा नाभेरधोदेशः । विशीर्णधारं सवि-
च्छेदधारं । तया अश्मर्य्या । मार्गं मूत्रवाहि
स्रोतः । तद्व्यपायात् कदाचित्तया अश्मर्य्या
मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात् । सुखं मेहेत् मूत्रयेत् ।
गोमेदकोपमं गोमेदको मणिः किञ्चिल्लोहित-
स्तद्वर्णं । तत्संक्षोभात् तस्या अश्मर्य्याः सञ्चारात् ।
घर्षणेन मूत्रवहे स्रोतसि क्षते जाते सास्रं सरक्तं
मेहेत् । आयासात् प्रवाहणादिजनितात् ॥ * ॥
वातोल्वणामाह ।
"तत्र वाताद्भृशं त्वार्त्तो दन्तान् खादति वेपते ।
मृद्गाति मेहनं नाभिं पीडयत्यपि सङ्क्वणन् ॥
सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्म्मेहति विन्दुशः ।
श्यावारुणाश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव" ॥
सङ्क्वणन् आर्त्तनादं कुर्व्वन् नाभिदेशं पीडयति ।
शकृत् पुरीषं सानिलं मुञ्चति । मुहुर्व्वारंवारं ।
विन्दुशः विन्दुं विन्दुं मेहति मूत्रयेत् । श्यावे-
त्यादि श्यावा किञ्चित् श्यामा । अरुणा किञ्चि-
द्रक्ता । एवं चाश्मर्य्यां वर्णाकारकथनं व्या-
ख्यातां प्रत्यक्षसंवादिशास्त्रप्रामाण्यख्यापनार्थ-
माह । चिता कण्टकैरिव वदरीवीजवत् क्षुद्रा-
ङ्कुरैर्व्वेष्टिता ॥ * ॥ पित्तोल्वणामाह ।
"पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्णवान् ।
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीता सिताश्मरी" ॥
दह्यते साक्षादग्निनेव । वस्तिरिति मूत्रकोषः ।
पच्यमान इव क्षारेणेव । उष्णवान् उष्णस्पर्शः ॥ * ॥
कफोल्वणामाह ।
"वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाथवा सिता" ॥
महती कुक्कुटाण्डतुल्या । मधुवर्णा ईषत्पिङ्गल-
शुक्ला ॥
"एता भवन्ति बालानां तेषामेव हि भूयसा ।
आश्रयोपचयाल्पत्वात् ग्रहणाहरणे सुखा" ॥
एता दोषत्रयजनिता बालानां स्युः ॥ यतः सर्व्वा
एवाश्मर्य्यो विशेषतः श्लेष्मसमवायिकारणा । बाला-
स्तु विशेषतस्तन्निदानसेविनो भवन्ति । उक्तञ्च
सुश्रुतेन । प्रायेणैता अश्मर्य्यो दिवास्वप्नसमश-
नाध्यशनस्निग्धशीतगुरुमधुराहारप्रियत्वात् विशे-
षेण बालानां भवन्तीति । भूयः पदोपादानात्
महतामपि त्रिदोषजनिता भवन्ति । तेषामेव
बालानामेव । ग्रहणाहरणे सुखा ग्रहणं निष्का-
सनार्थमङ्गुलिभ्यां । आहरणं पाषाणादिपूर्व्वकं
निष्कासनं तत्र सुखा सुखदा । तत्र हेतुमाह ।
आश्रयोपचयाल्पत्वादिति आश्रयो वस्तिः तस्यो-
पचयः स्थौल्यं तस्याल्पत्वात् ॥ * ॥ शुक्राश्मरीमाह ।
"शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्" ।
अव्ययानामनेकार्थत्वात् तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः ।
तेन महतामेव न तु बालानां । तेषां वक्ष्यमाण-
सम्प्राप्तेरसम्भवात् । न तु शुक्राभावो वाच्यः ।
शुक्रधारणात् वेगात् च्यवमानस्य शुक्रस्य धार-
णात् ॥ * ॥ शुक्राश्मर्य्याः सम्प्राप्तिमाह ।
"स्थानाच्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ।
शोषयत्युपसंहृत्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी" ॥
अनिलः मैथुनवेगेन स्थानाच्युतं । अमुक्तं मैथुन-
वेगधारणेन धृतं शुक्रं । मुष्कयोः मेढ्रसन्निहितयोः ।
मेढ्रवृषणयोरन्तरं इति सुश्रुतवचनात् । तेन
मेढ्रवृषणमध्यगतवस्तिमुखे उपसंहृत्य एकीकृत्य
शोषयति । तच्छुक्रमश्मरी तथाभूतं शुक्रमेवा-
श्मरी ॥ * ॥ अस्या लक्षणमाह ।
"वस्तिरुङ्मूत्रकृच्छ्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी ।
तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्मर्य्येव च शर्करा" ।
तस्यां शुक्राश्मर्य्यां । उत्पन्नमात्रायां यदा सा कथ-
मपि विलीयते विलयं याति तदा शुक्रं एति
मूत्रमार्गात् प्रवर्त्तते । पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्
तुशब्दोऽवधारणे । तेन अस्मिन्नेव अवकाशे
स्थाने मेढ्रवृषणयोरन्तरे पीडिते सति अ-

विरीभवे बस्तावौसा भवति । वातस्यापेतरश्मरी शर्करा सिकता भवतीत्याह । अश्मर्य्येव च शर्करा भवरात् सिकता च भवति । शर्करासिकतयोरेव भेदो महतामसामर्थ्ययोगश्च । अथ अश्मरी भवरा भवतीत्याह । सा भिन्नमूर्त्तिर्वायुना शर्करेत्यभिधीयते । सा अश्मरी ।*। शर्करामाह भवरोगञ्च कथेतुमाह ।

"अश्मरी शर्करा चैव तुल्ये सम्भवलक्षणैः ।
निरेति वायुना भिन्ना प्रतिलोमे विपद्यते ।
मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्य्यादुपद्रवान्" ।
सो अश्मरी । तस्मिन् रागी । अनुलोमगे मूत्रस्रोतस्सु तत्प्रवृत्ता मूत्रेण सह सा शर्करा निरेति पतति । प्रतिलोमगे अनवगते वायौ विपद्यते । तदा मूत्रस्रोतः भिन्ना सक्ता सा तत्तदुपद्रवान् कुर्य्यात् । तानेवोपद्रवानाह ।
"दौर्ब्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमथारुचिम् ।
पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम्" ।
दौर्ब्बल्यमित्यादयो । सदनं सादनम् । पा पाण्डुत्वम् । उष्णवातो मूत्र । उष्णवातं मूत्रघातविशेषं ।*। अश्मरी शर्करा सिकतास्तासां भेदमाह ।
"प्रकुपिताश्मरी कफमूत्र समाश्रितम् ।
अश्मरी परतस्तासु शर्करा सिकतास्थिता" ।
शर्करा सिकतेति च नामद्वयमन्यत् । ।
अथासाध्यत्वचिकित्सा ।
"पुरुषानश्मरीयुक्तान् विधिमत्कोटरः ।
भवबाधरसयुक्तो कार्य तथा विचक्षणः ।
रामकवायाञ्जनबृन्दे विधिना भिषक्
अश्मरी मूत्रकृच्छ्राच्च पाषाणभेदाति निर्धिशेत् ।
क्षारा गुल्मप्रविधाम घोषस्य तथा वदेत् ।
समिन्धोऽश्मविनं तथा अश्मरीभेदयुक्तम्" ।
सर्पदे ।
मुक्तादिरसायनम् । ।
"हरीतकीकल्ककलायमेव
चौरीनिवद्धाश्वकलायुते ।
मिश्र विवेरकपुष्पयुक्ता
तक्रेण मूत्रकृच्छ्रमहेद्" ।
अश्मरी शर्करान्वितं मूत्र मूत्रकृच्छ्रे मूत्रघाते । सर्वार्तिहरम् ।*।
"कुलत्थकल्कस्य निद्रुकवातकल्कं पिबेत् ।
सशौ वेटे मूत्रकृच्छ्रे अश्मरीशर्कराहरेत्" ।*।
"एरण्डमूलिकाकल्कयुक्तमीषोत्पुरके सहा ।
शमनप्रहारतो हा शर्करा वातरक्तके" ।
तारा वरुणा । ।
"विश्वकृतरस वीजानां मूल माक्षिककर्त्तकम् ।
भवोदधीव शतावरसरीषाणां पिबेत्" ।
कर्णमौदी । ।
"वरुणस्य त्वचस्तथा वीजो गुडसमन्विता ।
अश्मरी शर्करापात्र रसिकृष्ण पातयेत्" ।
क्षारो वरुणमूलस्य तथा अश्मसंघ ।
त्रिकुलस्य च क्षारा यवक्षारोऽश्मरीं हरत्" ।*।
"गोक्षुरैरण्डाद्यपामार्गबीजान्विता ।
पश्चिमतो भिन्नकुसुमलत देवीमाञ्च पायता" ।
कुन्दुरुर्वा । ।
"यो नाम भिन्नमिक्षुरसकं सिंहाय गृहीतानन्द तथैव कपिसिरीणि के वरुणं सिंहा तुषं पायसेद्
अश्मतुल्यं वत्सुर्बास्मषि वचैतत् पाषाणभेदं सर्वं तक्रेण हरेत् वे कुम्भ्दे बाले नरिथ सुरा ।
कामेन वरुणा तुण्डे करिहे सर्वोवधेता पथ्य मुस्तैरार्द्रकवत्तकोपुटकवायाशालिभिर्बृहिका ।
क्षुधाशमकवायकमुद्गतटीवालकोलाज्जं माहेयाश्रितिवासकमाक्षिकयुक्तैश्चपानादुषेहत्
अश्मरी प्रविशति सुखमूलं कोऽपममाध नरः ।
शरीरस्य बलवर्णमविश्राम वर्धयति सर्वं" ।
एतत्सर्ववीर्यं ककारीवीर्यं । पाषाणभित् तथा कोडरीति बोधे । क्षीरेण बीजपूरां । तथाच ।
"बीजपूर्ण पत्रमा सर्व्वं शाखवं करिले तथा ।
कवर्षो मिश्रमधु कौवसा वासनी तथा" ।
इति विश्वकृत् अश्मसारि । कुलत्थी वाशकं । विशिष्ट विवानतु । अश्मिद्रव् विद्रुग । वरुणा त्रिवृत । ।
"सक्षिप्त बाहुलं बीजं बीरकां मलप्रमितं ।
पाथोदत्त वरसं अक्ष्वकष भस्मना ।
ज्ञेयेन समभागानां चूर्णं तत्क्षिप्तं नरा ।
अश्वमूत्रेण पिबेत् शर्करा मूत्रकृच्छ्रहरी हर्ब ।
"पवकरमिले बोले कुष्माण्ड हते तु सः ।
यस्य इतप्रद्राव कार्य्यमाषकतोन्मिव ।
सिंहा पिबेद् यवेरक्ष मूत्रेण समसतारी ।
शर्करा सिकता चापि दृष्टमेतदनेकधा" ।
इक्षुमूलविकारः ।*। इति भावप्रकाशः ।
(अश्मा निबाधित्रमाद मोचा ।
"पुष्पकाशमधना चापि अश्माश्मसारी निदुः ।
इति मात्रावसर्षिविरबद्धगुग्गुलुमस्करीकाष्ठको
"त्रिमाषकसरोमेन मपया मूत्रविरेचनात् ।
कसिमचाविकारीर्दहते शस्करीवर ।
मूत्राविधौ च मिवदी हरते कृच्छ्रो यदि ।
मूत्रेण मिश्रितं दद्यं भवते अर्शमपदं ।
वज्जस्व वरिदसा च च तद प्रभाशवे ।
मूर्च्छं मूत्रस्य बध्यासे करोति यस्य पिबु ।
कोऽयकाशो मूत्रस्थापासूपसि पापुरे ।
मात्रको पापि बाबब मावके मूत्रशर्करा ।
विपरीतेन पोपाने सिया च द्रवेन वा ।
मनास मदधीयत क्षीरवत् विधिमोति च ।
दृष्ट्या वेदने यस्य यातेन शोणितस्य यत् ।
सर्व वर्षं मवपेव मूत्रतां चक्रि च ।
वेन मूत्राश्मरीवस्य मावके शीतवेगा ।
अश्मरीत्यधिविका यापि शर्करा अश्मसमावा ।
कालो सम्पति मेघम भवव्रग । मवागते" ।
अथाशिचिकित्सा यथा ।
"गुग्गुलोः पुरस्कृत्य वरसस्य भवचका ।
क्षारो मुद्रमाषादगुगाशरिषाजन ।१।
गोक्षुरस्य बोवानां चातुर्मासिककषायं ।
मूत्र माक्षिकयुक्तेन मानवायारिपायर्ने" ।२।
अथ अश्मरीसप्न यथा ।
"इराकदिकाद्यश्चिरक्तमूलकाम्बुवा ।
प्रामाक्ष बोदशोरासो अश्मरीहापकर्मं ।
कुष्माण्डबोधूमाकपादेवात्ती विदन् ।
वाराप्राय प्रयोगका बोधने पाषरोगिषा ।
बीजापानि च मोकानि बधाकशारिकाशन"
इति हारीतः ।
"विरोवनेवजिवदन्त मुर्वं
मूत्र करोति यदा अर्थं वा ।
यदा तरामहृद्रूपात्ते तु
कलेन पिशोनिन रोचका को ।
वरुणद्युमान्विरतागुत्ता
वक्षा विद्रुमाप्यवपति भवो ।
मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति तदा
मूत्र तदा तस्य करोति वक्तौ ।
सवीसवीलेन्द्रकसिमूर्वं
विदीर्णमाशस्य करोति मूत्र ।
प्रक्षाति मेढ च तु वेदनार्तौ
कृष्ठा शक्नुवाति मेहते च ।
कोपात् सवे मूत्रकौच बावन्
अश्मा मुख मेदति च मवासम् ।
रसाश्मरी मारुतमिश्रमूर्छा
प्राप्नर्य्यमासमूत्रवात् चरन्ती" ।
चिकित्सा यथा ।
"त्रिफा त्रिफा तकारिचर्णस्यां
हर्षे वर्षेण शवाविभास्यां ।
वाकपाषारीवद्यपापतस्य
विदंमपुर्णं मधु अर्कविदं ।
पाषाणभेदं सकलं चाङ्गा
पाडमबाबोबडीगिकुम्भा ।
त्रिवीकराताविविधारकाश्या-
मेतांविधाको यावक्षु पीर्म ।
वस्तुमिषा त्रिवृ वनेकला
क्वाथे वै वरुणी वदता तथा च ।
पूर्वे विवेचनादिभिरेवं वर्ष
वर्तिश वोमूत्रवजूलेपे ।१।
त्रियोजकुम्भो मधुसूदनक्वा-
त्रिकामनादाकूदकशेकपदात् ।
क्षीरोद्भवमिश्रवदिभिमकवम
वेमा प्रयातं भवेव रक्षा ।२।
भवेन कौवाद्रमूत्रकक्ष
पवो विषमाफारिचकरास्यां ।३।
रसिमा च मय बिवर्त रवीन
बलेन वा कौशलेन वावन् ।
तैः शर्करा प्रभवतेऽश्मरी तु
बाधेवैवपूवाविद्युदरैच" ।४।
अथा अर्श्मविनाशाद ।
"पाकमतध्यारकवकमसव
विश्वारणाधावकरणवादात् ।
अर्बुदर हामूल-कटिकाकन्न
विर्ष भवावह रवं भवेत" ।
इति च चरक ।)
पवकोऽश्मर्य्यो वर्जित । तृष्णा यातेन निरोध

मूत्रञ्च चेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरीं जनयति । तासां पूर्ब्बरूपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रो ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥

"यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् ।
पूर्ब्बरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः" ॥

अथ जातासु नाभि-वस्ति-सेवनी-मेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदकप्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावन-लङ्घन-प्लवन-पृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ॥

तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमत्यभ्यवहरतोऽध्यर्थमुपलिप्याध परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति । अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात् ॥

पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा संघातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातादुष्यते चूष्यते दह्यते पच्यते इव वस्तिरुष्णवातश्च भवति । अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात् ॥

वातयुक्तस्तु श्लेष्मा संघातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं मृद्नाति वायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण चास्य मेहतो निःसरन्ति । अश्मरी चात्र श्यावा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत् कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात् ॥

प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्य्यो दिवास्वप्न-समशनाध्यशन-शीत-स्निग्ध-गुरु-मधुराहारप्रियत्वादिशेषेण बालानां भवन्ति तेषामेवाल्पवस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्ते सुखग्रहणाहरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रञ्च तिलमनिर्गच्छद्विमार्गगममनादनिलोऽभितः सम्पच्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे सञ्चरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात् ॥

अस्याश्चिकित्सा यथा ॥

"अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।
औषधैस्तरुणः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ॥
तस्य पूर्ब्बेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥
घृतैः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरवस्तिभिः ।
यदि नोपशमं गच्छेत् छेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥
कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरियं ध्रुवा ।
उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्त्तितः ॥
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।
तस्मादापृच्छ्य कर्त्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा" ॥

अथ रोगान्वितमुपस्निग्धमपहृतदोषमीषत् कर्शितमभ्यक्तस्विन्नशरीरं भुक्तवन्तं कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनमयोपकरणोक्तेन विधानेनोपकल्पितसम्भारमाश्वास्य ततो बलवन्तमविक्लवमाजानुसमे फलके प्रागुपविश्य पुरुषस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्ब्बकायमुत्तानमुन्नतकटीकं वस्त्राधारकोपविष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहावबद्धं सूत्रेण शाटकैर्वा ततः स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वं विमृद्य मुष्टिनावपीडयेदधो नाभेर्यावदश्मर्य्यध प्रपन्नेति । ततः स्नेहाभ्यक्ते कृतनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायानुसेवनीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्यां पायुमेढ्रान्तरमानीय निर्व्वलीकमनायतमविषमञ्च वस्तिं सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथाग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं भवति ॥

"सचेदगृहीतशल्ये तु विवृताक्षो विचेतनः ।
हतवद्गलम्बशीर्षश्च निर्विकारो मृतोपमः ॥
न तस्य निर्हरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः ।
विना त्वेतेषु रूपेषु निर्हर्त्तुं समुपाचरेत् ॥"

इति सुश्रुतः ॥

"यवोरजः श्वदंष्ट्राचिरं मधुना सह योजयेत् ।
अश्मरीं विनिहन्त्याशु मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥"

॥•॥ लौहप्रयोगः ॥•॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

अश्मरीघ्नः, पुं, (अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं हन्ति । अश्मरी + हन् + टक् ।) वरुणवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्मरीहरः, पुं, (अश्मरीं हरति । अश्मरी + हृ + अच् ।) धान्यविशेषः । इति रत्नमाला ॥ दे धान इति ख्यातः ।

"वदरं कामवातघ्नो भेदी योध्यादश्मरीहरः" ।

इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥)

अश्मसारः, पुं, क्ली, (अश्मनः सारः ।) लौहः । इत्यमरः ॥ ("प्रायाः सलरमश्मसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वमी" । इति साहित्यदर्पणे ।)

अश्मीरः, पुं, क्ली, (अश्मन् + ईरः ।) अश्मरीरोगः ॥ इत्युणादिकोषः ॥

अश्मोत्थं, क्ली, (अश्मनः उत्तिष्ठति यत् । उत् + स्था + क ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्रं, क्ली, (अश्नुते व्याप्नोति नेत्रं कण्ठं वा अश् + रक् ।) नेत्रजलम् । इत्युणादिकोषः ॥

("वामश्चास्या नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं" ।

इति मेघदूते ॥

"सखीभिरश्रोत्तरमीक्षितामिमाम्" । इति कुमारे ।) रक्तम् । इत्यमरटीका ॥

अश्रद्दधानः, त्रि, (न श्रद्दधानः । नञ्तत्पुरुषः ।) श्रद्धाहीनः । यथा देवलः ।

"प्रत्ययो धर्म्मकार्य्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता ।
नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्म्मकृत्ये प्रयोजनम्" ॥

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

अश्रद्धा, स्त्री, (न श्रद्धा । नञ्तत्पुरुषः ।) शास्त्रार्थे अदृढप्रत्ययः । यथा,—

"विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः" ॥

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ (मानसिकवृत्तिभेदः । यथा श्रुतौ,—

"कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एव" ॥

"अश्रद्धया च यद्दत्तं तत्तामसमुदाहृतम्" ॥

इति गीतायाम् ।)

अश्रद्धेयः, त्रि, श्रद्धानर्हः । अनादरणीयः । शास्त्रार्थादृढप्रत्ययविषयः । श्रत् शब्दपूर्ब्बक धाधातोर्यप्रत्यये पश्चान्नञ्समासेन निष्पन्नः ॥ ("किमनेनाश्रद्धेयव्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिस्फुरितेनाशुभेन" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अश्रपः, पुं, स्त्री, (अश्रं रक्तं पिबति यः । अश्र + पा + क ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥

अश्राद्धभोजी, [न्] त्रि, (न श्राद्धभोजी । नञ्तत्पुरुषः ।) श्राद्धान्नाभक्षकः । यथा । दुर्गसिंहोऽपि अश्राद्धभोजीत्यस्य सति भोजने अश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति न नियमः । तथात्वे व्रतलोपः स्यात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अश्राद्धी, [न्] पुं, (अश्राद्धमस्त्यस्य । अश्राद्ध + इन् ।) श्राद्धपाकयज्ञशून्यः । यथा मनुः ।

"नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्" ॥

अश्राद्धिनः श्राद्धपाकयज्ञशून्यस्य । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

अश्राद्धेयः, पुं, (न श्राद्धेयः । नञ्समासः ।) श्राद्धानर्हः । श्राद्धायोग्यब्राह्मणः । यथा । षष्ठिकाक्ष्यपौ,—

"पितुर्गेहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥
यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ब्बलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम्" ॥

इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

अश्रान्तं, क्ली, (अविद्यमानः श्रान्तमत्र । नञ्समासः ।) अनवरतम् । नित्यम् । इत्यमरः ॥ श्रमरहिते त्रि ॥

अश्रान्तः, त्रि, श्रमरहितः । यथा । "अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा जिह्मब्रह्ममुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना । पूर्व्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्तानु मन्दाकिनी यत् प्रासादुकूलवल्लिरनिलान्दोलैरखेलद्दिवि" ॥ इति नैषधे १ सर्गः ॥

अश्रि, स्त्री, (अश्नाति अश्नुते वा । अश भोजने अशू व्याप्तौ वा । आश्रीयते प्राप्तार्थम् । अब्दिशिषलिभ्या क्रश्चेति इन् स च कित् डिलात् टिलोपः आडो ह्रस्वश्च ।) गृहादेः कोणः । इति हेमचन्द्रः ॥ पक्षादेरग्रभागः । इत्यमरः ॥

("स्वच्छ राज्ञः कुचयोः कुचिवाग्नोरजातं" ।
इति कुमारे ।
"अजो यः स च यस्माजोऽप्यजितो जनतोऽप्यजित
वै यथा" । इति वेदवैद्यकाच्ये ।)

अजी, स्त्री, धनिका । [illegible] । इत्यमर
टीका ।

अज, क्ली (अजुते नेत्रमिति । अज्+अच् । अथ
वा न जायते इति । न+जन्+ड्) चक्षुर्मये ।
तत्पर्य्याय । नेत्रम् २ दर्शनं ३ चक्षुः ४ चक्षुः ५
नयनं ६ [illegible] ७ । इत्यमरशब्दरत्नावल्यौ ।
("अजरैरविचल्लैः पितृभिरभ्यर्चितमपि विभुना
दाक्षः । इति रत्नवली ।) वीर्यं च । इति मला
धरः ।

अजर्य्यं त्रि, (न जुर्य्यं । नञ्+जॄ+यत्) सङ्गतम् ।
समागमविधैं । बन्धुता इति भाषा । यथा,—
"अजर्य्यमस्तु परिणामात् अनुजायते च सत्यमात् ।
प्राणस्य भावाभिन्नं परिकल्प्य निरीक्षिता" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

अजरा, स्त्री, (नास्ति जरा यस्याम् ।) अग्नि
कारिका [illegible] । अस्य
अर्थ । [illegible] । इति दीपिका ।
[illegible] यथा । अग्निवज्र इत्यन-
[illegible] मीर अग्नि-विहरा ।
इत्यादि ज्योतिषशास्त्रात् अनुमानस्य सम्भवत्वं ।
यथा,—
"विवाहादिकर्म्माणि वैद्यानि यज्ञवेव ।
कृत्वा सौर्ये यदा यदौ क्षयमासकस्य प्रमात्" ।
इति दीपिका । सा च अधोमुखस्य । यथा —
"अश्लेषाद्विकमविशविशाखपूर्वं
मघाऽथ मूलमिषा च भरण्युदृक्षि ।
नक्षत्रधोमुखमथाऽपि विधानं नित्यं
विद्याप्यमिवर्णनेषु च कीर्त्तितानि" ।
इति ज्योतिषतत्त्वे । । अस्या अजकोऽपि तस्ये
[illegible] यथा —
"सौरिजि कुण्डले चण्डवे
मधुराद्यपि नागाख्ये ।
माघविचर्विहि पुनीतात्
[illegible]" । ९ । २० ।
इति ज्योतिःशास्त्रप्राप्तिविमर्शवृत्तौ । अथ
प्रायश्च ।
"इत्यादय चापविकुक्षिता
अद्भुतसादि यथा नमानो ।
यदि वर्त्तते हि प्रकारिताय
[illegible] " ।
इति ज्योतिर्दीपिका ।

अजकारक, पुं. (अजकाया भक्षः) अनुयाजः । इति
शब्दार्णवी ।

अजग, पुं. (अजते मार्ग गच्छति । अज्+गम्
[illegible] ड् ।) पर्वतः । तत्पर्य्यायः ।
अद्रि २ गोत्री ३ गिरिः ४ गोत्र ५ गोत्रः ६
नग ७ [illegible] ८ ग्रावा ९ [illegible]
११ अचलः १२ [illegible] १३ शिरा १४ [illegible] १५
शिखरि १६ । इत्यमरः शब्दरत्नावली च ।
("विद्यर्विन्ध्यजया माया अजाख्या विश्वतोमता" ।
इति कुमारे ।
"अजस्य गुप्त विश्वमामरत्नागमजम्" ।
इति विष्णुपुराणे ।) अजेन अजस्य मुख ।
सायनोत्पादृक्षेत्रमपादिकादित्ये । इति राज-
वल्लभ । देशविशेषः । यथा अयर्वं ।
"नारदपुत्रस्य वसिष्ठो निपातयत्य निर्मल ।
सागरावृत्तमेदुर वर्त्तिनः वश्यो मना ।
इति रविमञ्जरी । (अजगयानो दशितंभी
वै वर्त्तविनियन्त्र पुना । यथा,—
"विश्वलताम् पुना पुनर्विभुरेव च ।
अजगोनोऽप्यतथा स्वप्नार्त्तनश्यती ।
[illegible] ?" इति हरिवंशे । अजगर
काली रामस्य यथा महाभारते
"यमादिकस्यो पुना अज्ञाता अजगर मास ।
वर्षायुतेऽप्यविश्वपत्नी अजगरा" ।)

अजगन्धिका, स्त्री, अजगन्धायाम् । इति रत्नमाला ।

अजगर, पु. (अजस्य गर्भमिव अजमस्य ।) सर्प
विशेषः । अजगरः इति केचित् । तत्
पर्य्याय । शरकल्मा २ वाहसः ३ शयुचम
रक्षा ४ अयथा ५ दीर्घकाय ६ कुण्डिका ७ अजी
विका ८ । अस्य गुणा । मधुरं । स्निग्धं ।
विपाक । "अजोऽपि जीवन्मुक्तजनवाससहितरोपा-
स्थितातिमत" । इति राजनिर्घण्टः ।
("अजगरस्य ऋषयो मुनीन्द्रविराजताम्" ।
इति रामायणे ।
"अजगरे धरता व्याघ्रमश्वेत्तमसमीप् ।
सर्वविधविवादिवसीपिपर्श्वतरान् दरेत्" ।
इति भावप्रकाशः ।
"विषीयेन्न अजगरे अजवत् यतस्थिष्ठि ।
[illegible]" ।
इति सुश्रुते ।)

अजगरक, पु. (अजगर्य्य+स्वार्थे कन् ।) गज-
दन्तः । इत्यमरः ।

अजगिनी, स्त्री, (अजग+इन्+ङीप्) अजिनी-
मद्वर्ते । इति हेमचन्द्रः ।

अजगुर, पुं. (अजस्य गुरुरिवाद्यविरस्य ।) अग्नी
वातकवत्ते । इति रत्नमाला ।

अजगुरा, स्त्री अजपादिकारूपा । इति राजनिर्घण्टः

अजगुरी, (स्त्री) अजपादिकारूपा । इति शब्द
माला ।

अजगन्धा, स्त्री. (अजस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः इति मूल-
भवा ।) अजापत्रकपुष्पदलविरेच । अजगन्ध
इति भाषा । तत्पर्य्याय । उग्रगन्धा २ गन्धि-
मरा ३ अजगन्धिका ४ बस्ता ५ पुत्रगन्धा ६
अम्बुजा ७ अजायोगिका ८ अनुजाख्या ९ अज
योगिका १० सदाचर्य्या ११ पुरमा १२ बरना
१३ वानिनी १४ नया १५ हरिता १६ नवरा १७
श्रेष्ठा १८ भैरवा १९ वदनावर्त्ता २० नामादो २१
गन्धका २२ भानुफलिनी २३ काका २४ विष-
घनी २५ नागवती २६ वर्णिका २७ सात्त्वगन्धी
एष अस्या गुणा । कटुत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं ।
मदकारित्वं । कफनाशकारित्वं । वातवातप्रज-
मयवायुप्रकाशकारित्व । इति राजमार्त्त-
ण्डनिघण्टुप्रभृतयः ।
"अम्बान्ता वाजिमताक्तिरन्यकथा सवाज्ञया ।
सारदमधीं मदरा मदरा कुम्भविनी" ।
चर्व्विरामवे अजगन्धनामे भवतीति शाख ।
'अजगन्धामिवत्वेत्रभिमतोपचयापचा ।
मता दखावती विता अपामोत्रप्रतिकृतज्ञ" ।
इति भावप्रकाशः ।
("अजगन्धा यथा तैः अपेक्षोपर्वतं विकल् ।
प्रवार्त्तमजगन्धा सर्पोरज्जनीसत्वे" ।
इति सुश्रुते ।
"अजगन्धाम् अजाङ्गी अजा अजा एव स्त्री" ।
इति वैद्यकसम्बुक ।
"सारबलोऽप्यजगन्धाती क्षीरे दत्नुमे दद्यात् ।
सर्वं चैवं कुमाराणां दृष्टिप्रदनपीडं" ।
। । अजगन्धाद्यं । ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ।)

अजमोदम् क्ली, (ग्रामणी । विश्वे, अज+मोदम् ।)
अजमोदं । इति शब्दचि । अज मोदकोरा
इति भाषा ।

अजमोदा, स्त्री, (अजानां मोदः । मोदनाय गन्धं
विनु वनुपालय इति अज+मोदम् ।) अज-
मोदा । भाषया इति भावप्रकाश । यथा —
"मधुरा यामविषद्वे मोदकोरमधुरं ?"
इत्येव अजाम्पात् मोदमपीन नियते" ।
इति सुश्रुतोक्तमाचर्यं ।

अजमीढ, पुं, (अजस्य मीढमिव मीढा यस्य ।)
विष्णुरेवाद्यवतीयेन । इति हेमचन्द्रः । (यथाच
भारते ।
"अजमीढस्य वंशस्य गुरुकस्य महात्मनः" ।
इत्येव च ।
"अजमीढ इति ख्याता रविको गोऽष्ठभूत्" ।
अजमीढस्यायो हस्तिपालो वसति यदि विश्व-
कथा इतो हस्तिपालो मीढः । यथा हरि
वंशे,—
"विश्वपाथत् पुना वसुर्विमदरेव च ।
अजमीढोऽप्यथाग्र सुरार्त्तनदीदनौ" ।)

अजर पुं, (जर्य्यं वयोऽति । अज+जृ+अच् ।)
वरदीदशमावपूजा । इति रत्नमाला ।

अजरत्, पुं, स्त्री, (अयुगा । नवोत्पन्नविक्रिय
अप्रज इति कल्प् । जर्य्यमावापुष्पक्रोऽत्र ।
अयर्व च वार्त्ता सहसपरिलोकोत्पन्नेक
अपूर्वं अजविष्णुमात् ।) अजरायं अर्धेन
माता अजविशेष । इति स्मृति । अजर इति
भाषा । ।
("दयादयजरापुर्वायेत दानं दृष्टाम् ।
इति रामायणे ।
"यदर्थं हि यो निर्नहृत अस्यामुभिर्दिति ।
न मधुपुष्पलाति अशोऽस्वयाऽ वदा" ।
इति महाभारते ।)

अश्वतरः, पुं, वेसरः । नागराजविशेषः । इति मेदिनी ॥
("कम्बलाश्वतरौ चापि नागकालीयकस्तथा" ।
"ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरावुभौ" ॥
इति च महाभारते ॥) गन्धर्व्वविशेषः । पुंवाद्यं । इति धरणिः ॥

अश्वत्थः, पुं, (अश्वत्थ अनलस्यास्ति । मूले स्थित्वात् । पर्श-स्थाच्च । अश्वत्थवत् कामकर्म्मवातेरितमित्यप्रचलितस्वभावत्वात् आशुविनाशित्वेऽपि स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वाच्च मायामयसंसारवृक्षः । शाल्मलिवटाद्यपेक्षया न श्वश्चिरं तिष्ठति अश्व इव तिष्ठति वा । स्था गतिनिवृत्तौ । पृषोदरादित्वात् पूर्व्वोत्तरपदान्तयोः सकारयोस्तकारौ सुपिस्थ इति कः ।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः । पिपर इति पश्चिमदेशीयभाषा । तत्पर्य्यायः । बोधिद्रुमः २ चलदलः ३ पिप्पलः ४ कुञ्जराशनः ५ । इत्यमरः ॥ अच्युतावासः ६ चलपत्रः ७ पवित्रकः ८ शुभदः ९ बोधिवृक्षः १० याज्ञिकः ११ गजभक्षकः १२ श्रीमान् १३ क्षीरद्रुमः १४ विप्रः १५ मङ्गल्यः १६ श्यामलः १७ गुह्यपुष्पः १८ सेव्यः १९ सत्यः २० शुचिद्रुमः २१ धनुर्वृक्षः २२ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वं । कषायत्वं । शीतलत्वं । कफपित्तविनाशित्वं रक्तदाहशमनकारित्वञ्च ॥ तत्पक्वफलस्य गुणाः । सद्यो योनिदोषहारित्वं । शीतलत्वं । अतिहृद्यत्वं । पित्तास्रविषार्त्तिदाहच्छर्द्दिशोषारुचिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधानां फलानि च ।
कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरूणि च" ॥
इति चरकः ॥

"अश्वत्थदेवायतनश्मशान-
वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
याम्ये सपित्र्ये परिवर्ज्जनीया
ऋक्षे नरा मर्म्मसु ये च दष्टाः" ॥

इति सुश्रुतः ॥)
अथाश्वत्थवन्दनकालमन्त्राः ।
"अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्व्वाह्णे प्रहरद्वये ।
अत ऊर्द्ध्वं न वन्देत अश्वत्थन्तु कदाचन ॥
(ॐ) चक्षुःस्पन्दं भुजस्पन्दं तथा दुःस्वप्नदर्शनं ।
शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयस्व मे ॥
अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्द्दनः ।
त्वां दृष्ट्वा नश्यते पापं दृष्ट्वा लक्ष्मीः प्रवर्त्तते ॥
प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्वत्थ नमोऽस्तु ते" ॥
इति स्मृत्यर्थसारे हलायुधधृतवचनं ॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति विश्वः ॥
"बोधिद्रुः पिप्पलोऽश्वत्थश्चलपत्रो गजाशनः ।
पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् ॥
गुरुस्तुवरको रूक्षो वर्ण्यो योनिविशोधनः" ॥ १ ॥
अथ पिप्पलभेदः । गजहयगु इति हिन्दिभाषा ।
"पारिशोन्यः फलीशश्च कपिचूतः कमण्डलुः ।
गर्द्दभाण्डः कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥
पारीशो दुर्जरः स्निग्धः क्रिमिशुक्रकफप्रदः ।
फलेऽम्लमधुरो मूले कषायः स्वादुसञ्ज्ञकः" ॥ २ ॥
अथ वेलियापिप्पल ।
"नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः ।
स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः ॥
नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवर उष्णकः ।
कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ ० ॥ तस्य विष्णुस्वरूपत्वं यथा,—

ऋषय ऊचुः ।
"कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ ।
सर्व्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ" ॥

सूत उवाच ॥
"अश्वत्थरूपी भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
दर्शनस्पर्शसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापद्व्याधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवं" ॥

ऋषय ऊचुः ।
"कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्व्वञ्च संशयोऽत्र महान् हि नः" ॥

सूत उवाच ।
"पार्व्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्व्वतोः किल ।
अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विघ्नः कृतः पुरा ॥
ततस्तु पार्व्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।
रेतःसेकसुखभ्रंशकम्पमाना तदा रुषा" ॥

पार्व्वत्युवाच ।
"कृमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतं सुखं ।
तस्मान्मम सुखभ्रंशात् यूयं वृक्षत्वमाप्स्यथ" ॥

सूत उवाच ।
"एवं सा पार्व्वती देवी अशपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ
बभूवतुर्बोधिवटौ मुनीश्वराः ।
बोधिस्त्वयं पार्किदिनं विनैव
न संस्पृशेदर्कजवारयोगात्" ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥ * ॥

ऋषय ऊचुः ।
"अस्पृश्यत्वं कथं जातं सूत बोधितरोः रवौ ।
स्पृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासरे" ॥

सूत उवाच ।
"समुद्रमथनाद्यानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः ।
श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥
यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः ।
तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनं" ॥

लक्ष्मीरुवाच ।
"अनूढायां कथं ज्येष्ठा कनिष्ठा परिणीयते ।
तस्मान्ममाग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ॥
विवाह्योद्वाहय मां पश्चात् एष धर्म्मः सनातनः ।
तस्मात् धर्म्मव्यतिक्रमं न कुर्य्याः मधुसूदन ॥
इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ॥
आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ।
स्थूलोष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां बिभ्रतीं तनुम् ॥
खरदारक्तनयनां रूक्ष[illegible]
स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमं ॥
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित् ।
होमधूपसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण नादितं ॥
आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साब्रवीदिदं ।"

ज्येष्ठोवाच ।
"नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ॥
नागमिष्ये भो ब्रह्मन् नयस्वान्यत्र मां द्रुतं" ।

उद्दालक उवाच ।
"कथं नायासि किञ्चात्र वर्त्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व मां" ॥

ज्येष्ठोवाच ।
"वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन् अतिथीनाञ्च पूजनं ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहं ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहं ॥
दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्म्मम ॥
वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननं ।
निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सम्यग्वसाम्यहं" ॥

सूत उवाच ।
"इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्णवदनोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह" ॥

उद्दालक उवाच ।
"अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मीः स्थीयतां त्वया ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः" ॥

सूत उवाच ।
"इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा ॥
तदा रुरोद करुणं भर्त्तृत्यागेन दुःखिता ।
तदास्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् ॥
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा" ।

लक्ष्मीरुवाच ।
"स्वामिन् मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता ।
तामाश्वासयितुं याहि कृपालो यद्यहं प्रिया" ॥

सूत उवाच ।
"लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः ।
आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत्" ॥

विष्णुरुवाच ।
"अश्वत्थवृक्षमाश्रित्य सदालक्ष्मि स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥
मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल" ॥
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥ * ॥
वैशाखमासे तस्य सेचनफलं यथा,—
"वैशाखे सिञ्चयेन्नित्यं विष्णुमश्वत्थरूपिणं ।
चतुर्व्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैशाखे जनः ॥
गण्डूषमात्रतोयेन कुर्य्याद्योऽश्वत्थसेचनं ।
सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः ।
अश्वत्थमूलं विप्रर्षे यो बध्नाति शिलादिभिः ।
अश्वत्थरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति ॥
अश्वत्थमुन्नमालोक्य प्रणामं कुरुते तु यः ।
[illegible]

यथा नश्यति विप्र धर्मकर्मे विधीयते।
भूमाविरिजला न सार्थमिन् कर्मणि जैमिने।
तत्र कीर्त्तनं कर्मणि विप्रोत्तोत्तमि जैमिने।
प्रचायसम्यविदेत् यथोऽपि वाक्किमा नरः।
अश्वत्थपूजकी यस्तु स तत्र परिपूजकः।
अश्वत्थमूर्त्तिर्भगवान् स्वयमेव स्थितो द्विज।
अश्वत्थानाङ्गिर्भवेद् योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः।
संसारे नास्ति तत्कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति।
अश्वत्थो यत्रपालोऽयं हरिमूर्त्तिः प्रकीर्त्तिता।
तस्मात्तस्मात्परो नास्ति कोऽपि न विद्यते।
अश्वत्थ पप्पलो विप्र सर्वदा संप्रकाशकः।
रिपुर्वा यावन्तं यत्र चरेत् पश्यतो हरिः।
विप्रोन्मादवशेनाऽपि वा मूढो न विनाशयेत्।
सर्वोपद्रव दुरितं शोधनार्थं।
अश्वत्थच्छेदनं मूढ मा कुर्विति वदेत् च।
यस्य विप्र कृपिष्या सर्वं क्षमते नारकिः।
अश्वत्थच्छायायां वा सच्चामपि विहन्ति च।
स कोटिकुलजातानां सर्वं प्राप्नोति मानवः।
तत्पापं तत्फलादायां हुतभक्षिमने च यत्।
हरापाने नयाच्छेदे भावानपरते तथा।
तत्पापं भूतयज्ञाया गोवधापा द्विजोत्तम।
कीदृशा पापं तत्पापं परकामिने तथा।
तत्काशकमभावा दमाया हुहुतं तथा।
विश्वापतायाम् दत्ते चरविष्णुविधौ च यत्।
यत् पाप परनिन्दायां हरिपाचरत्नोत्तम।
अश्वत्थच्छेदनादेव तत् पापं प्राप्यते नरैः।
विष्णुमूर्त्तेरनन्तो मोक्षारम्भश्च विहन्ता च।
तस्मात् पापकी कोऽपि न मला विशिष्यते।
यात्यन्ते परमात्मनः सर्वपापप्रणाशनं।
आकारेण परं विष्णुरश्वत्थोऽपि विश्वविनाशकृत्।
बहुभिः कुर्वन् देवो विप्रवे मानुषं वपिन्।
अश्वत्थं वेदवे यस्तु विष्णुपूजा नरोत्तमः।
स च प्रयाति भगवान् ददाति परमं पदं"।
इति पाद्मे क्रियायोगसारे अश्वत्थवन्दनं नाम ११ अध्यायः।
(अश्विनेयस्य गगनचरः। यथा गीतायाम्।
"ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्"
(इत्यत्र गीताया पञ्चदशेऽध्याये द्रष्टव्यः।)

अश्वत्थमेरः, पुं, (अश्वत्थ इव मेरौ निर्मितवान् वर्त्तिम्।) काशीरदेश। इति राजनिर्घण्टः।

अश्वत्था, स्त्री, पूर्णिमातिथिः। इति मेदिनी।

अश्वत्थामा, [न्] पुं, (अश्वस्येव स्थाम बलं यस्य। पृषोदरादित्वात् सस्य वा। अथवा अश्व इव तिष्ठति मुखे। अश्व+स्था+मनिन्।) द्रोणाचार्यपुत्रः। स तु चिरजीवी महारथी च। तत्पर्यायः। द्रौणायनः १ द्रौणायनिः २। इति त्रिकाण्डशेषः। द्रौणिः ३। इति जटाधरः। अस्य जाते द्रौणिः ४। (अर्थं अश्व नाद इव अश्वस्य ननाद अतोऽस्य अश्वत्थामेति नाम। यथा च भारते।
"अश्ववत् गौतमीपुत्रस्याश्वत्थामेत्येव च।
स जातमात्रो व्यनदत् यथैवोच्चैःश्रवा हयः।
तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत्।
अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम्।
अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति"।)

अश्वत्थी, स्त्री, (क्षुद्रोऽश्वत्थः। अश्वत्थ+अल्पार्थे ङीष्।) क्षुद्राश्वत्थः। पिप्पली इति लोके। तत्पर्यायः। अश्वत्थी १ पवित्रा २ क्षुद्रपिप्पलिका ३ पिप्पलीका ४ वनजा ५ वनाश्वत्था ७। अस्या गुणाः। मधुरत्वं। कषायत्वं। रक्तपित्तनाशित्वं। विषदाहप्रशमनकारित्वं। गर्भिण्या हितकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

अश्वदंष्ट्रा, स्त्री, (अश्वस्य दंष्ट्रा इव आकृतिः।) गोक्षुरकः। इत्यमरः।

अश्वपट्, स्त्री (अश्व+(ड)-नामन्तो वाचिन्।) अशुभम्। चेष्टं। दुःखी। व्याधिः। पापं। इति हैमचन्द्रः।

अश्वपालः पुं (अश्वान् पालयतीति अश्व+पाल+कर्मण्युपपदे अण् प्रत्ययः।) घोटकरक्षकः इति अश्वपालविशेषस्योक्तत्वात् पुरोहितः। सहिस इति भारतीभाषा। ("तदा सहोऽश्वपालानामुग्रकर्ता अश्वपालवर्णो महामनोऽयं दस्यु प्रविशति अश्वमेधदिनं मन्दुरायाम्" इति रामायणम्।)

अश्वपुच्छी, स्त्री, (अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्त्यस्याः।) माषपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः।

अश्वबालः, पुं (अश्वस्य बाल इव। बालस्य इवं अश्ववालवत् विभाति।) काशः। सीमार इति भाषा। इति शिवस्वामीया।

अश्वमर्दनिका, स्त्री, (अश्वमर्दिनो वैरम्। इत्यत्र वैरमैथुनिकयोरिति अश्वमहिष+वुन्।) अश्वमहिषयोर्वैरम्। इति शब्दरत्नावली।

अश्वमारः } पुं, (अश्वं मारयति। अश्व+मृ+णिच्+अण्।) करवीरवृक्षः। इति
अश्वमारकः } शब्दरत्नावली। ("वालामाचित्रकुष्ठमपस्मार ..." इति सुश्रुते।
"करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः"।
इति भावप्रकाशः।
"तत्र श्लेष्मोद्भवमारकम्बोधनादि।
इत्युक्तस्य अश्वमारोऽभिहितः।")

अश्वमुखः, पुं, (अश्वस्य मुखमिव मुखं यस्य। किन्नरः। इति हलायुधः। (स्त्री, किन्नरी। किम्पुरुषस्त्री। यथा कुमारे।
"न दुर्भरश्रोणिपयोधरार्त्ता
भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः"।)

अश्वमेधः, पुं, (अश्वः मेध्यते हिंस्यते यत्र। मेध हिंसने+घञ्।) यज्ञविशेषः। इति अमरः। तत्र अश्वविशेषाकारण्ययं संमोक्ष्य नयते स्वयं दमनं भवेत् तत्पश्चात् पुरस्तात् स्वेन विशेषं दिनो भवेत् संवत्सरान्ते आनीते यदि तदश्वः विनाशित हन्तुं युद्धं कृत्वा समानीय तत्परिधि सर्वं कृत्वा तदश्वं होमः कर्त्तव्यः। कामनातु चारेण च सर्वं। गोधा महापातकनाशकः कर्त्तव्य। यथा। भारते।

"राजा धर्मभीमा अश्वमेधेन यजेत पापनाशने"। इति। प्रायश्चित्तविधायकमश्वमेधो यथा। विष्णुः।
"अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा।
अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा"।
यदि च।
"अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे"।
इति विष्णुप्राप्तमेवस्य प्रायश्चित्तम्। पापक्षय कर्मणिकफलेन तु तत्रापि न प्रायश्चित्तम्।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्। ।स्वर्गो यज्ञ विषेशो यथा उत्तरखण्डीये।
"पितृणां प्रथमं धर्मेशाश्वमेधजी।
महापातकमपहरणं सोमेव यथा मख।
इमान् धर्मान् चरिष्यते स्वर्गतानश्वमेधिकः"।
इत्यष्टादशतत्त्वम्। अन्यच। ब्रह्मपुराणम्।
"तदाश्वमेधो भवेत् यावत् कर्त्तिकी दिनार्धितम्"।
इति तिथ्यादितत्त्वम्। ।तत्तत्फलकर्माणि यथा—
"वैशाखे मासि च कुर्यात् यथा माधवतुष्टये।
दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः"।
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः।
अपि च मत्स्ये।
"वाराणस्यां माघमासे कर्त्तव्यस्य मज्जनः।
दशे दशेऽश्वमेधस्य फलं लभेत मानवः"।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्।

अश्वमेधिकः, पुं, (अश्वमेधाय हितः। अश्वमेध+ठञ् ठन् वा।) अश्वमेधयज्ञीयघोटकः। इति जटाधरः। (कीर्त्तिते यागस्यास्य महाभारतस्यैव चतुर्दशपर्व। यथा,—
"ततोऽश्वमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम्"।
"ततोऽश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तं तच्च चतुर्दशम्"।)

अश्वमेधीयः, पुं, (अश्वमेधाय हितः। अश्वमेध+छ।) अश्वमेधयज्ञीयाश्वः। तत्पर्यायः ययुः १। इत्यमरः। यथा रघुवंशम्।
"तातस्योदितश्रवा पर्वतनुको वली।
यस्य पार्श्वगतावच्छाश्वारी रक्षयेत्।
इन्द्र विदुषोऽस्य कृतादम्यसुर कुलपतिं।
बाहाभिः कृतिर्वाः पर्वो किन्नरश्वीपतौ।
मनःशिलाविहार विद्युदा काकपुच्छपत्रे।
निराखिलो हेमरम्भा बाहुलोम विभूषितः।
दीप्तिमोक्षिप्तवेदीर्निर्मितो रत्नसर्पणम्।
ये वै वायगृहा आगुरवेदयतो मख।
यज्ञ मायोऽभूतो यद्वो अश्वमेधापि गोरयेत्।
एवं अश्वमेधो स्थाने प्रदृश्यते।
अश्वस्य गन्धमात्रियतात् इव पश्यते।
इत्युक्ता दशापि प्रवर्षे प्रभुर्मा"।
इति पाण्डवप्राणवम्।

अश्वयुक्, [ज्] स्त्री, (अश्वं युनक्ति चन्द्रेण युक्तेति इति अश्व+युज्+क्विन्।) अश्विनीनक्षत्रं। इत्यमरः।

अश्वयुज्[ज्] } पुं, (अश्वेन नक्षत्रेण युक् युक्ता पौर्ण-
अश्वयुजः } मासी अत्रास्ति इति।) आश्विनमासः।

इति शब्दरत्नावली ॥ ("अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्यादिति स्मृतिः"। भाद्रपदाश्वयुजौ यथा। इति सुश्रुतः ।)

अश्वरक्ष, पु, (अश्वान् रक्षतीति। अश्व + रक्ष + अण्।) घोटकरक्षकः। अश्वपालः। इति जटाधरः ॥

अश्वरोधकः, पु, (अश्वान् रुणद्धि। अश्व + रुध् + ण्वुल्।) करवीरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वलाला, स्त्री, (अश्वस्य लालेवाकारेण।) सर्पविशेषः। तत्पर्य्यायः। गलगोलः २ ब्रह्मसर्पः ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्ववक्त्रः, पु, (अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य।) किन्नरः। इति शब्दरत्नमाला ॥

अश्ववडव, क्ली, अश्ववडवानां समाहारः। अश्ववडवयोर्द्वन्द्वे अश्ववडवौ। अश्ववडवानां द्वन्द्वे अश्ववडवाः। इत्यमरटीकायां भरतः सारसुन्दरी च। घोड़ा घुड़ीर समाहारद्वन्द्वसमासे क्लीवलिङ्गेर एकवचन हय इतरेतरद्वन्द्वे पुंलिङ्गेर द्विवचन बहुवचन हय इति भाषा ॥

अश्ववहः, पु, (अश्वेन उह्यते यः सः। अश्व + वह + अच्।) अश्ववाहकः। इति जटाधरः। घोड़सओयार इति भाषा ॥

अश्ववारः, पु, (अश्वं वारयतीति। अश्व + वृ + अण्।) सादी। इति हेमचन्द्रः। घोड़सओयार इति भाषा ॥

("परस्परोत्पीड़ितजानुभागा
दुःखेन निश्चक्रमुरश्ववाराः"।

इति माघे।)

अश्ववारण, पु, (अश्वं वारयति + अश्व + वृ + णिच् + ल्यु।) गलकम्बलरहितगोसदृशपशुविशेषः। तत्पर्य्यायः। गवयः २ वनगवः ३ गोसदृक्षः ४। इति हेमचन्द्रः ॥

अश्ववित्, [द्] पु, (अश्वं अश्वविद्यां वेत्तीति। अश्व + विद् + क्विप्।) नलराजः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नलस्य राज्ञोऽश्वविद्याज्ञता वर्णिता भारते। यथा।

"बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम।
मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥
ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्य्यगौरवात्।
हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥
यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम्।
निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक" ॥
बाहुको बाहुकवेशधारी नलः ।)

अश्ववैद्यः, पु, घोटकचिकित्सकः। सालोतरी इति हिन्दिभाषा। अश्वस्य वैद्यः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥

अश्वशाला, स्त्री, घोटकगृहम्। घोड़ार पाइशाल। आस्तवल् इति भाषा। यथा वाजिशाला तु मन्दुरा। इत्यमरः ॥ द्वे अश्वावस्थानगृहे। वाजिनोऽश्वस्य शाला गृहं वाजिशाला। अश्वशालादि च। इति तट्टीकायां भरतः ॥ ("कोषागारमायुधागारमश्वशालां हस्तिशालाश्च"। इति भारते।)

अश्वशृगालिका स्त्री, (अश्वशृगालयोर्वैरम्। द्वन्द्वात् वुन् वैरमैथुनिकयोरिति वुन्।) अश्वशृगालयोर्वैरम्। इति शब्दरत्नावली ॥

अश्वषड्गव, क्ली, (अश्व + षड्गवच्।) अश्वषट्कम्। षड़श्वाः। इति पाणिनिः ॥

अश्वसेननृपनन्दन, पु, (अश्वसेनो नृपस्तस्य नन्दनः।) सनत्कुमारः। इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वा, स्त्री, (अश्व + टाप्।) घोटकी। घुड़ी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वामी २ वडवा ३। इत्यमरः ॥

अश्वारि, पु, (अश्वानामरिः।) महिषः। इति जटाधरः ॥

अश्वारूढ, पु, (अश्वः आरूढो येन।) अश्वारोहः। घोटकोपरि कृतारोहणः। यथा। "अश्वारोहास्तु सादिनः"। इत्यमरः ॥ द्वे अश्वारूढे। अश्वमारोहन्ति अश्वारोहाः ढात् अण्। सादयन्ति भ्रमयन्ति अश्वान् सादिनः ग्रहादित्वात् णिन्। इति तट्टीकायां भरतः ॥

अश्वारोह, त्रि, (अश्वमारोहतीति। अश्व + आ + रुह + अण्।) अश्वपृष्ठस्थितयोद्धा। घोड़सोयार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सादी २ इत्यमरः ॥ अश्ववहः ३। इति जटाधरः ॥ अश्ववारः ४ तुरगी ५। इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वारोहा, स्त्री, अश्वगन्धावृक्षः। अश्ववाहके त्रि। इति मेदिनी ॥ (अश्वगन्धाशब्देऽस्या गुणा व्याख्याताः।)

अश्वारोही, [न्] त्रि, अश्वारोहणविशिष्टः। अश्वारूढः। अश्वारोहणकर्त्ता। अश्वारोहणशीलः ॥ घोड़सोयार इति भाषा। अश्वमारोढुं शीलमस्येत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अश्वावरोहक, पुं, अश्वगन्धावृक्षः। इति रत्नमाला।

अश्वाक्ष, (अश्वस्याक्षीव।) देवसर्षपवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्विनी, स्त्री, (अश्वः अश्वरूपं विद्यते यस्याः। अश्व + इन् + ङीप्।) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतप्रथमनक्षत्रम्। अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशतितारा दक्षस्यापत्यत्वात् दाक्षायण्य उच्यन्ते। तत्पर्य्यायः। अश्वयुक् २ दाक्षायणी ३। इत्यमरः ॥ सा चन्द्रस्य भार्य्या। नवपादात्मकमेषराशेरादिचतुष्पादरूपा च ॥ अस्या रूपम्। घोटकमुखाकृतितारात्रयात्मकम्। अस्या अधिष्ठात्री देवता अश्वारूढपुरुषः। इति ज्योतिःशास्त्रम्। तस्यां जातफलम्। "सदैव देवाभ्युदितो विनीतः सत्यान्वितः प्राप्तसमस्तसम्पत्। योषाविभूषात्मजभूरितोषः स्यादश्विनीजन्मनि मानवस्य"। इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्य मस्तकोपरि उदये कर्कटलग्नस्य १।२० त्रिंशत्कलाधिकदण्डैको गतो भवति। यथा। "तन्वि घोटकमुखाकृतौ त्रिभे मस्तकोर्द्ध्वपथभाजि वाजिनि। चारुचन्द्रमुखि कर्कटोदयात् निर्गता गगनरत्नलिप्तिका"॥ इति श्रीकालिदासकृतरात्रिलग्ननिर्णयः ॥

अश्विनीकुमारौ, पुं, (अश्विन्याः अश्वीभूतसंज्ञानामसूर्य्यपत्न्याः यमजौ कुमारौ।) अश्विनीसुतौ। अश्वीभूतसंज्ञानामसूर्य्यपत्न्याः यमजपुत्रौ। तौ देवचिकित्सकौ। (यथा हरिवंशे,

"विवस्वान् कश्यपाज्जज्ञे दाक्षायण्यामरिन्दम।
तस्य भार्य्याभवत्संज्ञा त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः" ॥
"देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ"।)

नित्यद्विवचनान्तशब्दोऽयम्।

अश्विनीपुत्रौ, पु, (अश्विन्याः पुत्रौ।) स्वर्वैद्यौ। इति हेमचन्द्रः ॥

अश्विनीसुतौ, पु, (अश्विन्याः सुतौ।) अश्विनीपुत्रौ। तयोः पर्य्यायः। स्वर्वैद्यौ २ अश्विनौ ३ दस्रौ ४ नासत्यौ ५ आश्विनेयौ ६। इत्यमरः। नासिक्यौ ७ गदागदौ ८। इति जटाधरः ॥ पुष्करस्रजौ ९। इति शब्दरत्नावली ॥

अश्विनौ, पु, (प्रशस्ता अश्वाः सन्ति ययोः। इनिः। यद्वा, अश्विन्याम् जातौ। सन्धिवेलेत्यणो नक्षत्रेभ्यो बहुलमिति लुकि लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक्।) अश्विनीकुमारौ। इत्यमरः ॥

("त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवारूपधारिणी।
असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ" ॥

इति महाभारते।

"किमश्विनौ सोमरसं पिपासू"।

इति भट्टौ।)

("अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ।
दक्षस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितम् ॥
प्रशीर्णा दशना पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च।
वज्रिणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥
चिकित्सितश्च शीतांशुर्गृहीतो राजयक्ष्मणा।
सोमाभिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥
भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः।
वीतवर्णस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्म्मभिर्भिषगुत्तमौ।
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥
ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवींषि च।
धूम्राश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्प्यन्ते द्विजातिभिः ॥
प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहाश्नुते।
सौत्रामण्याञ्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥
इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः।
स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्या हि देवताः ॥
अजरैरमरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्ध्रुवैः।
पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥'

इति चरकः ॥

"श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः। भगवन्तौ नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः। भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरः सन्धातव्यम्। तावूचतुरेवमस्त्विति। अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन्। ताभ्यां यज्ञस्य शिरः संहितमिति" ॥ इति सुश्रुतः ।)

अश्वीन, त्रि, एकाश्वकरणकदिनैकगम्यस्थानादि। आश्विन इत्यमरः ॥ वृद्ध्यभावपक्षे अश्विनः ॥

अश्वीय, क्ली, (अश्वानां समूहः। अश्व + छ।) अश्ववृन्दम्। अश्वसमूहः। तत्पर्य्यायः। आश्वम् २। इत्यमरः ॥

[illegible], त्रि (अश्नाति [illegible] + [illegible] ।) [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] ।

[illegible] (भार्दि [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] त्रि, ([illegible]) [illegible] इति भाषा ।

[illegible], पुं ([illegible]) [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible], त्रि ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] त्रि ([illegible]) [illegible] ।

"[illegible]" ।

इति [illegible] ।

[illegible] पुं, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] ।

अष्ट

[illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

यथा —

"[illegible]" ।

इति । [illegible] ।

"[illegible]" ।

इति । [illegible] ।

"[illegible]" ।

इति [illegible] ।

[illegible] स्त्री, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] त्रि पुं, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] पुं, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] त्रि, [illegible] । इति [illegible] ।

"[illegible]" इति [illegible] ।

अष्ट

[illegible] । इति [illegible] ।

"[illegible]" ।

इति [illegible] ।

[illegible], क्ली, ([illegible]) [illegible] । यथा —

"[illegible]" ।

इति [illegible] ।

"[illegible]" ।

इति [illegible] ।

[illegible], पुं, ([illegible]) [illegible] । इति हेमचन्द्रः ।

[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] । यथा,—

"[illegible]" ।

इति [illegible] ।

[illegible] क्ली ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

("[illegible]" इति [illegible] ।)

[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

("[illegible]" इति [illegible] ।)

[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

"[illegible]" ।

[illegible] ।

"[illegible]" ।

[illegible] ।

रक्तपद्मासनस्था च मुकुटकुण्डलमण्डिता ।
रक्तकौषेयवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा शुभानना ॥
नवयौवनसम्पन्ना चार्व्वङ्गी ललितप्रभा ।
उमया भाषितं मन्त्रं यत् पूर्व्वं लिकमच्चर ॥
मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत्" ।
एकमच्चरं शक्तिबीजरूपं ।
"तथाष्टम्या नवम्याञ्च पूजा कार्य्या विशेषतः ।
पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिका ॥
य पूजयेद्भौमवारे शुभैर्दूर्व्वाक्षतैः शिवां ।
सततं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात्" ॥ * ॥
ज्योतिषे । शनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
"कृष्णाष्टमी चतुर्द्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते" ॥
तथा—
"सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे तु सप्तमी ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे च अष्टमी च वृहस्पतौ ॥
अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्म्मसञ्चय ।
षष्टिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षय" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रत अष्टकाश्राद्ध भीष्माष्टमीकृत्यञ्च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्य ॥ महाष्टमीकृत्य महाष्टमीशब्दे द्रष्टव्य ॥ तत्र जातफलं ।

"भूपालकं प्राप्तधनः कृपालु
सखी कृपालुर्युवतिप्रियश्च ।
चतुष्पदाढ्यो धनधान्ययुक्त
स्यादष्टमीजो मनुज सुधीरः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अष्टमूर्त्तिः, पु, (अष्टौ मूर्त्तयो यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्र ॥ तत्प्रत्येकमूर्त्तिनामानि । चितिमूर्त्तिः सर्व्वः १ जलमूर्त्तिर्भवः २ अग्निमूर्त्तिः रुद्रः ३ वायुमूर्त्तिरुग्रः ४ आकाशमूर्त्तिर्भीमः ५ यजमानमूर्त्तिः पशुपतिः ६ चन्द्रमूर्त्तिर्म्महादेवः ७ सूर्य्यमूर्त्तिरीशानः ८ । इति तन्त्रशास्त्रं ॥ एता शरभरूपिशिवस्याष्टपादाः इति कालिकापुराणं ॥ यथा ।
"अष्टमूर्त्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्तपोमयः" ।
इति वटुकभैरवस्तोत्रं ॥ तस्याष्टमूर्त्तयो यथा ।
"क्षमाग्नि रविरिन्दुश्च भूमिरापः प्रभञ्जन ।
यजमान खमष्टौ च महादेवस्य मूर्त्तय" ॥
इति शब्दमाला ॥

("अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्ते
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्" ॥

इति रघुवंशे ॥ तथा कुमारे च ।

"तत्राग्निमाधाय समित्समिद्ध
स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्त्ति" ॥)

अष्टलोहक, क्ली, अष्टधातुविशेषः । तद्यथा । सुवर्णं १ रजत २ ताम्र ३ रङ्ग ४ सीस ५ कान्तलोह ६ मुण्डलोह ७ तीक्ष्णलोह ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अष्टवर्ग, पु, (अष्टाना औषधविशेषाना रविप्रभृतीना वा वर्ग ।) औषधविशेषाष्टक । तद्यथा । ऋषभ १ जीवक २ मेदः ३ महामेदः ४ ऋद्धि ५ वृद्धिः ६ काकोली ७ क्षीरकाकोली ८ । इति वैद्यकपरिभाषा । एकीकृतैतदौषधगुणा । रक्तपित्तशोषवायुमित्तनाशित्व । इति राजवल्लभ ॥
("जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभि ॥
अष्टवर्गो हिमः स्वादुर्वृंहणो शुक्रलो गुरु ।
भग्नसन्धानकृत् कामबलासबलवर्द्धनः ॥
वातपित्तास्रतृट्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत्" ।
इति भावप्रकाश ॥)
ज्योतिषशास्त्रोक्तगोचरविशेष । तद्यथा । आदौ रव्यादिसप्तग्रहाणां राशेश्च अष्टमासकोष्ठ कृत्वा प्रत्येकमासकोष्ठे जन्मकालीनग्रहाधिष्ठितराशेर्बधिस्वाद्दिनकृच्छुभद इत्यादि दीपिकोक्तवचनाद्दुसंख्यकाष्टके रेखा विन्यसेत् तत्र रवेर्द्वादशकोष्ठे ४८ चन्द्रस्य ४९ कुजस्य ३९ बुधस्य ५५ गुरोः ५६ भृगोः ५२ शनेः ३९ राहोः ३९ एतत्सङ्ख्यका रेखा देया । तत प्रत्येकग्रहस्य रेखा द्विगुणीकृत्य अष्टाधिकाश्चेत् अष्टभिः शोधयेत् । शेषा रेखाः शुभा ख्याता । अष्टोनाश्चेत्तदा विन्दुभिरष्टाना पूरणं कार्य्यं । तत्र विन्दवोऽशुभाः ख्याताः । अष्टौ चेत् तदा विन्दुरेखयोरभावस्तत्र सम परिकीर्त्तित ॥ तस्य नामगुणा ।
"जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यै कथितश्चरकादिभि ॥
अष्टवर्गो हिम स्वादुर्वृंहणः शुक्रलो गुरु ।
भग्नसन्धानकृत् बल्य शरीरबलवर्द्धन ॥
वातपित्तास्रतृट्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत्" ।
इति भावप्रकाश ॥ * । ज्योतिःशास्त्रोक्तगणनया रेखाविन्दुभ्यां शुभाशुभफलसूचकजन्मकालीनाष्टग्रहसमुदायः । यथा । अथाष्टवर्ग ।
"जन्मकालग्रहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभ" ।
स्वाद्दिनकृत् शुभद क्षितिपक्षसमुद्रनगादिकपञ्चगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ विभावरिभर्त्तुरुशाद्दशेषगतो ३ । ६ । १० । ११ । ऽथ कुजाद्रविवत् १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ सोमसुतात्रिशरर्त्तुनवादिषु यात ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । १२ । देवगुरोर्विशयर्त्तुनवेशगतो ५ । ६ । ९ । ११ । ऽथ सुरारिगुरोः समयाचलभास्करयात ६ । ७ । १२ । तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत् १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ लग्नदृशात् त्रिकृताङ्गदशादिषु यात ३ । ४ । ६ । १० । ११ । १२ । रविरेखा । ४८ । भुजङ्गविलासाभिधानमालादण्डकेनादित्याष्टवर्गः ॥ * ॥ चन्द्र शुभोऽर्कान्निकालाद्रिदन्तावलाशाशिवस्थ । ३ । ६ । ७ । ८ । १० । ११ । लत खात् कुरामर्त्तुगाशाशिवस्थः । १ । ३ । ६ । ७ । १० । ११ । आजाद्विवह्नीषुमङ्गोदिगीशेष्व । २ । ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । य ज्ञात् कुरामाब्धिबाणागदन्ताबलाशाशिवस्थः १ । ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । १० । ११ । जीवात् कुदृग्वेदशैलेभकाष्ठाशिवस्थो १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । ऽथ शुक्रात्त्रिवेदेषुशैलाशाशिवस्थ ३ । ४ । ५ । ७ । ९ । १० । ११ । तीक्ष्णांशुदेहोद्भवाद्रामबाणर्त्तुरुद्रस्थितो ३ । ५ । ६ । ११ । ऽथोदयाद्व्यग्निबाणर्त्तुकाष्ठाशिवस्थ । ३ । ६ । १० । ११ । चन्द्ररेखाः । ४९ । कामभामाभिधानमालादण्डकेन चन्द्राष्टवर्ग ॥ * ॥ कुजोऽर्काच्छुभो वह्निबाणर्त्तुदिक्शम्भुगो ३ । ५ । ६ । १० । ११ । ऽथेन्दुतो रामकालेशग ३ । ६ । ११ । स्वत खात् कुदृग्वेदसप्ताष्टदिक्शम्भुग स्यात् १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । निशानाथपुत्राद्गुणेष्वङ्गरुद्रोपयात । ३ । ५ । ६ । ११ । ततो जीवत कालकाष्ठाशिवार्कोपयातो ६ । १० । ११ । १२ । ऽथ देवारिपूज्यादनेशो गजेशार्कसस्थ । ६ । ८ । ११ । १२ । तत सूर्य्यपुत्रात् कुवेदागनागग्रहाशाशिवस्थो १ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ लग्नात् कुरामाङ्गदिक्शम्भुयात । १ । ३ । ६ । १० । ११ । कुजरेखा ३९ । सिद्धविलासाभिधानमालादण्डकेन भौमाष्टवर्ग ॥ * ॥ ज्ञ शुभोऽर्कात शरर्त्तुगोशिवार्कगो ५ । ६ । ९ । ११ । १२ । ऽथ चन्द्रतो द्विवेदकालनागदिक्शिवेश्वरेषु । २ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ । भूमिजात् कुदृक्कृताशनागगोदशेशगः । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । तत स्वत कुवह्निपञ्चषण्णवादिकेषु । १ । ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । १२ । वाक्पतेरसाष्टशम्भुसूर्य्यगो ६ । ८ । ११ । १२ । ऽथ शुक्रत कुपाक्षवह्निवेदपञ्चनागगोशिवेषु । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । ११ पङ्गुत कुदृक्कृताशनागपञ्चकस्थितो ऽथ । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । लग्नत क्षितिद्विवेदकालनागदिक्शिवेषु । १ । २ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ । बुधरेखा । ५५ । अशोकमञ्जरीच्छन्दकमालादण्डकेन बुधाष्टवर्ग ॥ * ॥ सुरराजगुरु शुभदो रवित कुयमानलवेदनगादिकपञ्चगतो १ । २ । ३ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ विधोर्द्विशराष्टमगोशिवगो २ । ५ । ७ । ९ । ११ । वसुधातनयात् कुयमाब्धिनगाष्टदशेशगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । ऽथ बुधात् क्षितियुग्मकृतेषुरसग्रहदिक्गिरिशोपगत १ । २ । ४ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । तदनु स्वत एकयमानलवारिधिपर्व्वतनागदशेशगतो १ । २ । ३ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । ऽथ सिताद्व्यमपञ्चरसग्रहदिक्शिवगो २ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । रविनन्दनतो दहनेषुरसार्कगत ३ । ५ । ६ । १२ । स्वच लग्नदृशात् कुयमाब्धिशरर्त्तुनगग्रहदिग्गिरिशोपगतः १ । २ । ४ । ५ । ६ । ७ । ९ । १० । ११ गुरुरेखाः ५६ । कुसुमस्तवकाभिधानमालादण्डकेन वृहस्पतेरष्टवर्गः ॥ * ॥ भृगु शुभो रवेर्गजेशसूर्य्यगो । ८ । ११ । १२ । ऽथ चन्द्रत क्ष्मादिपञ्चकाष्टगोशिवार्कग । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । ११ । १२ । कुजात् त्रिवेदकालगोशिवार्कगो ३ । ४ । ६ । ९ । ११ । १२ । ऽथ बोधनात् त्रिबाणकालरन्ध्ररुद्रसंस्थित । ३ । ५ । ६ । ९ । ११ । गुरोः शराष्टरन्ध्रदिक्शिवेशग । ५ । ८ । ९ । १० ।

११। यथा यथा कुम्भलग्नस्थितिविशेषेण
१।१।७।८।११ ।११। मकरेऽर्कादिग्रहस्थिता
मध्योदयेऽयोः।१।३।५।७।९।१ ।११।१२
यस्मात् कुम्भलग्नोदितविस्थिता ।१।२।३।
४।५।७।८।११।शुक्रस्य ।१२। यथा
वैदिकविधानमनुसरणेन मार्तण्डोदये। ।
तथा मकुरलग्ने आयमानीविशेषस्थितिस्तु-
म्भ।१।२।३।४।७।९ ।११। स्फुटो
रसमन्त्रयेऽप्यत ।१।६।११। यावदवस्थि-
मानसूचकादिस्थानोत्पत्तौ ।१।१।६।१ ।
११।१२। इष यथा मानसमानपातिविशेषो।६।
७।८।१ ।११।१२। नीचस्थो मानसमीप
मार्तण्डस्य ।१।६।११।१२। यथो देव-
मूलस्थानेस्थितिविशेषगतस्य ।६।११।१२।यथो
दीप्तिरोचन मार्तण्डस्य ।१।१।६।११।
यथो यस्मात् समानपातोत्थितस्थितिभेदस्थिता।
१।१।३।६।१ ।११। इतिरेखा ९८।
मध्यमानसूत्रोदयाभिधानलक्षणेन प्रवेशराशयो।
इति दीपिका । । तथा यथोऽष्टाङ्कुरानि-
वेशस्थितौ ।२। ३।४।६।८। यत्र यस्मात्
कुरामवेदाङ्कः ।१।३। ४। ६।यथा कुमा-
रस्थितमानसूक्ष्मतो ।१ ।१। ६। ८। इष
शुभान्वितस्थानसंस्थितलक्षणम् ।१। २।३।१।
८। यतो मीनाद्यवसानवेदादृष्ट्या ।१।४।
६। ८। यथा यस्मात् मकरस्थितिसमानभाव।
२।३।१।८।यथा मीनात् मकरान्तर्भुज ।२।
१।६। यत्र यत्र अतिवेदनाकरिष्यमाणो।
१ । ४ । १ । ६ । ८। इष यमान्तरेखा-
स्थितरुक्षलेखा ।४। ८ ।१ । ११ । १२।
राशिरेखाः।९८। मत्स्येमानिपाताभिधानलक्षणेन
रात्रेरन्तर्गते । । यमादिस्थितिचतुर्भाग
स्थिरोदयेन।१।२।३।४।७।९ ।११।
मीनादिमध्यस्थानोदयेन।१।६।१ ।११।
मीनादिमध्यवेदोदयेन। १।१।६। ११।
तुलात् मकरान्तरस्थानोदयेन।६।७।८।१ ।
११। तुलो मकरस्थानोदयेन।१। ६।
११।१२। मेषात् मकरान्तरोदयेन ६।११।
१२। यथोऽतिपरस्थानोदयेषु।३। १।७।
१ ।११। यथारेखाऽतिसूक्ष्मस्थानोदयेषु।१।
३।४।६।११।सर्वं यथारेखा ९०। ।

"इति स्थितिमिदं वैदिकमतिदीप्त
रविस्थयस्थितयं मन्त्रमानम् स्फुटं।
यावत्स्थानमिति योगमा इहस्मिन्
मध्यमस्थलीमात्राभिमे वेदकमत्।
यावतो यावती रेखा मध्यायामभ्यर्थते।
तावती स्थितिलीला अष्टापि परिलोकयेत्।
यावत्परि यदि रेखा यत्र भवसमाप्तस्थिता।
अष्टमेऽवक्रमो यत्र यत् कर्म परिकीर्तितम्।
रेखा यथा स्फुटे रेखा स्थितरेखान्तरम् तु।
रेखास्थिरं समायते वेद् अष्टमेव नियतये।
रेखाभिवम्र मूलं सर्वं मतिस्थितोऽष्टागमम्।
योगाम्भस्या अंशो योगो राशौ भवेत्तदा।

मतिर्योऽथ विषयेन वामितेऽष्टवर्गेऽथवा।
वामितेरेखा वामितिभ्यो मध्यमेनाष्टसु क्रमात्।
रेखाणां प्रवरो येन वाञ्छसिद्धि कमे।
अष्टवर्गेऽथवासु मात् स्थित महतु स्थितुम्" ।
इत्याचार्यः। इत्यादयो। । अपरौ।
"अष्टवर्गेऽपि नीमात् यथ कुर्यात् मंत्र।
शोधकैः कमगतौ शपाती च वेदके।
मतारम्भे विपाते च यात्रायां युद्धकर्मणि।
अष्टिमासान्तरे यस्मात् तिथ्यष्ठा विचार।
"अतर्क्य स्थितिः मतशात्रा
राशौ मध्येऽप्यष्टवर्गं लिखितं।
मानसं अष्टसर्वं
पृथिव्यायामेष्वेषु"।
इत्यष्टवर्गप्रश्नम्। इति ज्योतिषतत्त्वम्।

अष्टमता, [ऋ] स्त्री, (अष्टौ मातरः यस्य। अष्ट
दशंकरा यया अतिपुरा विख्यातया मातृणाम्।)
अष्टा। इति त्रिकाण्डशेषः।

अष्टपाद्, पुं, (अष्टौ पादाः यस्य। अष्टसु
यत्र स्पर्शोऽतिश्योऽष्टशुपाते इति वृत्। अष्टमा
यशा चतुर्भिर्भागम्।) शरभविशेषः। यत्र
पादाः यत्रैव इतोऽपि पश्चात् भवेत्। इति
मतिः।

अष्टाङ्गार्घ, पुं, (अष्टौ अङ्गानि यस्य यस्मिन् यस्य
तादृशोऽर्घः।) अष्टद्रव्ययुक्तपूजायाः अर्घवि-
शेषः। यथा —
"आपः क्षीरं कुशाग्राणि दधि सर्पिः सतण्डुलम्।
यवाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गार्घः प्रकीर्तितः"।
इति तन्त्रम्।
"आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि।
रक्तानि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम्।
अष्टाङ्ग एव अर्घो वै भानवे परिकीर्तितः"।
इति काशीखण्डम्।

अष्टादश [न्] त्रि (अष्टाधिका दश।) अष्टाधिक-
दशसंख्या।१८ आठार इति भाषा। निमस्य-
दशमानलक्षणोऽर्थः। इति सिद्धान्तकौमुदी।
(यथा मनुः।
"अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पदानि पदम्"।)
अष्टादशप्रकारकथ्या यथा। दीपा१ विद्या२
इत्यादि ३ मार्कि ४ धर्म्म ५। इति अष्टादशसंख्या।
("अष्टादशाब्दकाना निमीलिता
ममसपदीपस्थलसमन्वितम्।"
इति मेदने।
"अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः"।
इति भारते।)

अष्टादशाङ्ग, पुं, (अष्टादश अङ्गानि यस्मिन्।)
अष्टादशाङ्गसाध्यपाचनम्। अ चतुर्भिः। दश-
मूलानि १। पञ्चमूलानि २। सप्तमानि ३।
मूलानि ४। कल्पना।
"दशमूली शठी शृङ्गी पौष्करं मधुरायसा।
भार्ङ्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी।
अष्टादशाङ्ग इत्येव सन्निपातज्वरापहः।
काससञ्चयश्वासहिक्कानाशि — शीघ्रम् ॥१॥

"भूमिर्नादसरसमूलमशौचसम
विशेषदीपगविधिपथकालयासक।
कल्पामपायनवकार्यविशदमोय
नाट्यविनाशमविथ अष्टमात् दर्षि" ।७।
"मानमन्या शठी शृङ्गी मुस्तं रक्तचन्दनं।
नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं मधुयष्टिकं।
उशीरं यमनं धान्यं पद्मकं यवक्षारिका।
इन्द्रवं त्रिफलाश्चैव सार्धं पौष्करमादरम्।
पाठं नागरं त्रिफला यावपूरणमादम्।
अष्टादशाङ्गमित्येवत् खात् कफपित्तनुत्" ।७।
मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम्।
त्रिफला धन्वयासश्च नीलो कामिनीतं त्रिवृत्।
किरातविल्वं पाठा यवानीकुटजोऽविकी।
मधुकं पिप्पलीमूलं मूर्वाख्यो ज्वर जयते।
अष्टादशाङ्गमित्येतत् सन्निपातज्वरम्।
विषोपसर्पे कफवाते हितकोऽर्थं सदनेषि।
मन्दाग्निमदरोगार्ते परमार्थं विशेषतः" ।८।
इति चक्रदत्तः।

अष्टापदं पुं,क्ली, (अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य।
अष्टौ धातौ अष्टौ पदानि यत्रेति वा। अष्ट
धात्वात्मिकमिति टीका।) स्वर्णम्। धुस्तूर शारीमं
चम्पकम्। इत्यमरटीकायां भरतः। आकार इत्य
इति भाषा। यथा "धुस्तूर चम्पकाख्या"। इत्य
भरतोक्तेन। अष्टापदशब्दस्य स्वर्णमात्रवाचकत्वात्।
("कल्पिताष्टापदकुम्भतोरणे।"
इति कुमारसम्भवे।
"स सम्यगष्टापदस्य विपुलो भूमिभागे।
अष्टापदैव गच्छन् तथा मणिप्रदीपमाल।
इति हरिवंशे।)

अष्टापदः, पुं, (अष्टौ पदानि यस्य।) शरभः।
मर्कटः। इति मेदिनी। लूता। चन्द्रमल्ली।
किमि। कैलासपर्वतः। इति हेमचन्द्रः। की
लकः। इति शब्दचि।

अष्टापदी स्त्री (अष्टौ पदानि यस्याः। चंद्राद् पूर्व-
वेदि पादकान्तवीरे पादोमलदलप्रतिमि डीप्
पादः यस्।) चन्द्रमल्ली। इति मेदिनी।

अष्टमूर्त्तिमत् [त्] पुं, (अष्टमूर्त्तयोऽस्य सन्ति
विषये यस्य। अष्टमूर्त्ति+मतुप्। मस्य वः।)
शिवविशेषः। तत्रान्तः। महाक्षी १ आ-
र्यका २ महादेवी ३ मधुसोमा ४ कुमारः ६
किरातः ७ नन्दनः ८ महात्मा ९ गान्धिर्
१० नीलोत्पली ११ महात्मा १२ नीलम १३
मार्कण्डेय १४ विराजकेश १५ पूर्णचिन्ह १६
कपर्दी १७ शली १८ विष्णुक्र १९ नागम
२० मयूरः २१ सिद्धोनेक २२ विजयादि
२३ नागरेखा २४। इति शिवरहस्यम्।

अष्टिः, स्त्री, (अश्यते व्याप्यते इति +अश
+क्तिन्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) बीजं।
इक्षुरादिबीज। आँटि इति भाषा।

अष्टीवत् [त्] पुं, स्त्री (अष्टिरिव बीजमिव अस्ति।
अष्टि+मतुप्। मस्य वः। आसन्दीवदष्ठीवदिति
निपातनात्दीर्घत्वमपीति।) जानु। इत्य-

मरः ॥ आँठु इति भाषा ।

अस भ भावे । (अदां-पर-अक-सेट् ।) भाव सत्ता । सा चेह विद्यमानतैव । स अस्ति विष्णुः । इति दुर्गादास ॥ (वि+अति)। अतिक्रमे । पराभवे । "अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्म्म" इति भट्टौ । (अभि) भागसत्तायाम् । "यदत्र ममाभिस्यात् दीयताम्" । इति पाणिनिः । (आविस्) आविर्भावे ।
"तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम्" ।
इति कुमारे । (प्रादुस्) प्रादुर्भावे । उद्भवे ।
"मध्याभूतादितस्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः" ।
इति मनु ।)

अस इ र् य उ क्षेपे । (दिवा-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ य अस्यति । उ असित्वा अस्त्वा । इर् आस्थत् आसीत् । अस्यमान मथागदा इति भट्टौ ताच्छील्ये शतु शान । इति दुर्गादास ॥
("तस्मिन्नाश्रदिषीकास्त्र रामो रामावबोधित" ।
इति रघुवंशे । (अति) अतिक्रमे । पराभवे ।
"बहुभिस्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहून् जनान्" ।
इति रामायणे । (वि+अति) उत्ताने ।
"व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः" ।
इति मनु । (अप) दूरनिक्षेपे ।
धीरानपास्यज्जनकस्य कन्या
नेयं प्रतिश्रा मम दत्तपूर्व्वा" ।
इति रामायणे । (अभि) अभ्यासे ।
"अभ्यस्यन्ति तटाघात निर्जितैरावता गजाः" ।
इति कुमारे । (नि) निक्षेपे । "न मद्विधो न्यस्यति भारमुग्रम्" । इति भट्टौ । (उप+नि)प्रस्तावे ।
"स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः" । इति किराते । (स+उप+नि) प्रमाणादिना दृढ़ीकरणे ।
"त्वया च मया समुपन्यस्तेष्वपि मन्त्रेष्ववज्ञाम वाक्पारुष्यञ्च कृतम्" । इति हितोपदेशे । (प्रति+नि) स्थापने ।
"तथैवायुधजालानि भाण्डभ्या कवचानि च ।
रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म्म कठिन च यत्" ॥
इति रामायणे । (निर्) दूरीकरणे । पराभवे ।
"यथासि सर्व्वेमुख्यतां निरास्थत्" ।
"तामर्द्दिदद्खादोष निरास्थच तथाहवान्" ॥
इति च भट्टौ । (परि) विलुठने । "पर्य्यस्यन्निव निचयः सद्गृहसख्याः" । किराते ॥ "ताम्नोष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" । इति कुमारे ॥ पातने च ।
"दासीघटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् सदा" ।
इति मानवे ॥ (सम्) संयोगे । एकत्र सक्षेपे । यथा,—
"सर्व्वोऽप्यवयवोऽङ्गा समस्यते ।"
"अव्यय समर्थेन सह समस्यते ।"
इति च पाणिनिः ॥ इत्यादि ॥

अस भ् अयार्थे । (भ्वादि-उभ सक-सेट् ।) अयार्थो दीप्तिग्रहणगतयः ॥ 'वासुदेव परित्यज्य योऽन्यदेवमुपासते" । उपगच्छतीत्यर्थ । आवश्य उत्पादवास यत्न इत्यादिसिद्धौ अनेकार्थत्वात् सत्तार्थोऽयमपीति रमानाथः । अनुप्रयोगादन्यत्रापि परोक्षायामस्तेर्भूभाव केचिन्नेच्छन्तीति धातुप्रदीपः । इति दुर्गादास ॥

असख्य, त्रि, असख्यनीय । सख्यारहित । अपरिमितः । न विद्यते सख्या यस्येति बहुव्रीहि । अगणनीय । यथा,—
"असख्य द्विपरार्द्धादि पुद्गलात्मात्यनन्तक" ।
इति हेमचन्द्र ॥ अपि च ।
"शतयोजनविस्तीर्णैः शतस्कन्धसमन्वितैः ।
असख्यशाखानिकरैरसख्यफलसयुतै" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्याय ॥

असख्यात, त्रि, सख्यारहित । यथा । मदनपारिजाते ।
"अङ्गुष्ठ्येण यज्जप्त यज्जप्त मेरुलङ्घित ।
असंख्यातञ्च यज्जप्त तत्सर्व्वं निष्फल भवेत्" ॥
इत्याह्निकाचारतत्त्व ॥

असस्कृतः, त्रि, (न सस्कृतः । नञ्समासः ।) सस्काररहितः । यथा । आपस्तम्बः ।
"असस्कृत सुत श्रेष्ठो नापरो वेदपारग" ।
इति शुद्धितत्त्व ॥ अन्यच्च ।
"असस्कृतप्रमीतस्य पिता न श्राद्धमाचरेत् ।
यदि स्नेहाच्चरेच्छ्राद्ध सपिण्डीकरणं विना" ॥
इति ।
"असस्कृतौ न सस्कार्य्यौ पूर्व्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।
पितर तत्र सस्कुर्य्यादिति धर्म्मो व्यवस्थित" ॥
इति च श्राद्धतत्त्व ॥

असस्कृतवाक्य, स्त्री, (असस्कृत सस्कृतेतर वाक्यम् ।) सस्कृतेतरभाषा । तत्पर्य्यायः । अपभ्रंश २ अपशब्दः ३ । इत्यमरटीका ॥

असस्थान, स्त्री, असस्थितिः संस्थानाभावः । न सस्थानमसस्थानमिति नञ्समासनिष्पन्न ॥

असहत्तः, पु, (न सहन्यते येन । न+सम्+हन्+करणे क्त ।) व्यूहविशेष । स तु सेनानां पृथग्वृत्तिः । इति रायमुकुटादय ॥ (दण्ड । भोगः । मण्डल ।) असमूहिते अघते च त्रि ॥

असहव, त्रि, असमभः । सहतो भमः न सहवः असहत इति नञ्समासनिष्पन्न ॥

असकृत्, अ, (न सकृत् । नञ्समास ।) पुन पुनः । वार वारं । इत्यमरः ॥
("अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा" ।
इति साहित्यदर्पणे ।
"असन्नाथेनासकृच्चैतान् गुणैश्च परिचोदयेत्" ।
इति मानवे ।)

असङ्कल्पितः, त्रि, (न सङ्कल्पितः । नञ्समास ।) सङ्कल्पाविषयः । यथा । विष्णुपुराणे ।
"कर्म्माण्यसङ्कल्पितत्फलानि
सन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते
तस्मिन् लयं ते त्वमलाः प्रयान्ति" ॥
इति मलमासतत्त्व ॥

असङ्कुलः, पु, (न सङ्कुल ।) विस्तृत पन्था । इति हेमचन्द्रः ॥

असङ्ख्य, त्रि, सङ्ख्यारहित । अगणनीय । स तु द्विपरार्द्धादि । इति हेमचन्द्रः ॥

असङ्कृत, त्रि, (न सङ्कृत । नञ्तत्पुरुषः ।) सङ्कृतिरहितः । नासङ्कृत प्रयुञ्जीतेति प्रसिद्धिः ॥ यथा । वस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकपुरुष प्रति सङ्कृतमपि अतादृशमन्य प्रति असङ्कृतमिति यं प्रतिपादयितुमानन्तर्य्याभिधान तादृशाभिधानप्रयोजकतत्पुरुषीयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थं तं प्रति सङ्कृतिरिति पुरुषविशेषनियन्त्रित सङ्कृतित्व वाच्य । इत्यनुमितिग्रन्थीयगदाधरी ॥ अयुक्त । यथा देवीपुराणे ।
"अस्तदये जन्मतिथिर्यदि स्यात्
पूज्या तदा जन्मभसयुता च ।
असङ्कृता येन दिनद्वयेऽपि
पूज्या परा या भवतीह यत्नात्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्व ॥ (असभ्यः । अशिक्षित । यथा हितोपदेशे ।
"आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्य
विद्याविहीनमकुलीनमसङ्कृत वा" ॥)

असती, स्त्री, (न सती साध्वी । नञ्समासः ।) भ्रष्टा । व्यभिचारिणी तत्पर्य्यायः । पुंश्चली २ धर्षिणी ३ बन्धकी ४ कुलटा ५ इत्वरी ६ स्वैरिणी ७ पांशुला ८ । इत्यमर ॥ दुष्टा ९ दुश्शा १० धर्षिता ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ अभ्रा १२ निशाचरी १३ चपारजा १४ । इति जटाधर ॥
("आबाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्" । इति धर्म्मविवेके ।)

असतीसुत, पुं, स्त्री, (असत्या सुतः ।) व्यभिचारिणीपुत्रः । तत्पर्य्यायः । बान्धकिनेय २ बन्धुल ३ कौलटेरः ४ कौलटेयः ५ । इत्यमरः ॥
"बन्धुलः कौलटेरश्च कौलटेयोऽसतीसुतः ।
तथा बान्धकिनेयस्तु स्यात् कौलबेय इत्यपि ॥
अथ सत्यान्तु भिक्षुक्या पुत्रो भवति यः पुनः ।
तत्र कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोऽपि स स्मृतः" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च । असतीसूनुः कौलटेरश्च बन्धुलः ।
"अपि बान्धकिनेय स्यात्कौलटेयोऽतिभिक्षुकी ।
कुलटापि सती सा चेत् कौलटेयस्तदात्मजः ॥
अपि कौलटिनेय स्यात्" । इति जटाधरः ॥

असतीसूनुः, पु, (असत्या सूनुः ।) कुलटापुत्र । इति जटाधरः ॥

असत्, त्रि, (अस्+शतृ तता नञ्समासः ।) अविद्यमान । असाधु । मूर्खः । ब्रह्मभिन्नवस्तु । इति वेदान्त ॥ जड़वर्ग । यथा,—
"यच्च किञ्चित् क्वचिद्वस्तु सदसद्वाखिलात्मिके ।
तस्य सर्व्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं स्तूयसे तदा" ॥
इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥ सत् चेतनवर्ग । असत् जड़वर्गः ।
"तस्य सर्व्वस्य या शक्तिः सा यदा त्व तदा कथं" ।
स्तव्येत्यर्थ । इति सट्टीकायां नागोजीभट्टः ॥ • ॥ निष्फल । यथा,—
"अश्रद्धया हुत दत्त तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

[illegible]

प्रातःस्नानाचरणं” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ किञ्च
“असाधारणशरीरव्यापारार्ज्जितं अविद्यमानो दातु-
मनिच्छन्न दद्यात्”। इति दायभागः ॥ अतुल्य।
इति शूद्रवर्गे साधारणशब्दार्थदर्शनात् ॥
असाध्य, त्रि, (न साध्यं साधयितुमशक्यम् ।) असा-
धनीय । साधनायोग्य । अशक्य । असाधितव्य ।
यथा,—
“सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा बलि ।
जायन्तेऽर्शांसि सम्प्रज्ञा तान्यसाध्यानि निर्द्दिशेत्”॥
इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।
“य इदं प्रपठेन्नित्यं दुर्गानामशतात्मकं ।
नासाध्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु पार्व्वति” ॥
इति विश्वसारतन्त्रे दुर्गाशतनामात्मकं स्तोत्रं ॥
(“साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा।
घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्”।
“अमर्म्मोपहिते देशे शिरास्नाय्वस्थिवर्ज्जिते ।
विकारो योऽनुपर्य्येति तदसाध्यस्य लक्षणं” ॥
इति सुश्रुतः ॥)
असाध्वी, स्त्री, (न साध्वी। नञ्समासः ।) अपति-
व्रता । यथा ज्योतिस्तत्त्वम्,—
“कन्यातुलार्कन्मिथुने च साध्वी
शेषेष्वसाध्वी धनवर्ज्जिता च ।
निन्द्येऽपि लग्ने द्विपदाश्च इष्टा
कन्यादिलग्नेष्वपि नान्यभागा ” ॥ इति ।
असान्द्र, त्रि, (न सान्द्रं निविडं । नञ्तत्पुरुषः ।)
अनिविड़ । विरल । इति जटाधरः ॥
असाम्प्रत, अव्य, (न साम्प्रतम् युक्तम्। नञ्तत्पुरुषः।)
अयुक्त। अनुचित। तथा च कालिदासः।
“विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्”।
इति । कुमारे २ । ५५ ॥
(“सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुषलपाणिना” ।
इति माघे । “अविधाय विवाहसत्क्रियामन-
योर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम्”। इति रघौ ८। ६० ।)
असार, पुं, (नास्ति सारो यस्य।) एरण्डवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
असार, त्रि, (नास्ति सारो यस्य ।) साररहितवस्तु।
स्थिरांशशून्य । तत्पर्य्यायः । फल्गु २ । इत्य-
मरः ॥ निःसार ३ निष्फल ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वार्त्त ५ । इति जटाधरः ॥
(यथा—मनुसंहितायां ८ । २०३ ।
“नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।
न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्”।
“असारे खलु संसारे त्रीणि साराणि भावयेत्” ।
इति हितोपदेशे ॥
“निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुतृणं नरः ।”
इति माघे ॥
“बहूनामप्यसाराणां समवायो बलावहः ।”
इति पञ्चतन्त्रे ॥
“धिगिमां देहभृतामसारताम् ।” इति रघुवंशे॥
“अतो विपरीतास्त्वसाराः” ॥ इति चरकः ॥)
असार, क्ली, नास्ति सारो यस्य ।) अगुरु । इति रा-
जनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

असाक्षात्, अव्य, (न साक्षात् । नञ्तत्पुरुषः ।)
अप्रत्यक्ष । अदर्शन । अगोचर ॥ अतुल्य। इति
साक्षात् शब्दार्थदर्शनात् ॥
असि, स्त्री, (अस्यते अवगाहनेन पापानि दूरी-
करोति या । अस + इन् ।) नदीविशेषः । सा
च काशीदक्षिणदिक्स्थिता । यथा ।
“तस्मात् विश्वेश्वरश्चैव काशीवासेऽत्र कारणं ।
असिश्च वरणा यत्र क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते ॥
वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महामुने ।
असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका ॥
वाराणसीह करुणामयदिव्यमूर्त्ते
सत्कृत्य यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन ।
विश्वेशवृन्दमधसि यत् सहसा प्रविश्य
रूपेण तां वितनुतां पदवीं दधाति ॥
आतो मृतो बहुषु तीर्थवरेषु ये त्व
जन्तोर्न जातु भवशान्तिरभूत्त्रिमत्य ।
वाराणसीति गदतीह मृतोऽमृतत्व
प्राप्याधुना मम बलात् स्मरशासनं स्यात्” ॥
इति काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥
असिः, पुं, (असतीति । अस दीप्तौ इनि ।) अस्त्र-
भेदः । खाँड़ा तरवाल इत्यादि भाषा । तत्प-
र्य्यायः । खड्गः २ निस्त्रिंशः ३ चन्द्रहासः ४
रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करपालः
८ कृपाणः ९ इत्यमरः ॥ प्रबालकः १० भद्रात्मजः
११ रिष्टः १२ ऋष्टिः १३ धाराविषः १४ कौक्षेयः
१५ तरवारिः १६ तरवाजः १७ कृपाणकः १८
करवालः १९ कृपाणी २० शस्त्रं २१ । इति
शब्दरत्नावली ॥ विशसनं २२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
(“पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।
वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत्” ॥
इति रघुवंशे १२ । ४० ॥
“स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले ॥”
इति मनौ ७ । १९२ ॥) तस्य स्तुतिर्यथा ।
“असिर्व्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्म्मपालो नमोऽस्तु ते ॥
इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
नक्षत्रं कृत्तिका ते तु गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
हिरण्यञ्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्द्दनः ।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्व्वदा ॥
नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।
भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥
इयं येन धृता क्षौणी हतश्च महिषासुरः ।
तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ” ॥
इति वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणीयदुर्गोत्सवपद्धतिधृत-
वाराहीतन्त्रं ॥
असिक, क्ली, (असति दीप्यते यत् । अस +
इकन् ।) अधरचिवुकयोर्म्मध्यभागः । इति
हेमचन्द्रः ॥
असिक्निका, स्त्री, असिक्नी । दासी । इति जटाधरः ॥
(“गतागमस्तूर्णमसिक्निकागणः” । इति माघिनि ।

असिक्नी, स्त्री, (न सिता शुक्लकेशा । छन्दसि क्न-
मेकं इति तस्य क्न गान्तत्वात् ङीप् च ।) अवृ-
द्धान्तःपुरचारिणी प्रेष्या ॥ इत्यमरः ॥ नदीवि-
शेषः । इति मेदिनी ॥ (दक्षपत्नी वीरणसुता ।
यथा हरिवंशे । “असिक्नीमावहत्पत्नीं वीरणस्य
प्रजापतेः । सुतां सुतपसा युक्ताम्” इति ॥)
असिगण्ड, पुं, (अस्यते क्षिप्यते इति असिः क्षिप्त
इत्यर्थः । असिः गण्डो यस्मिन् ।) क्षुद्रोपधान।
इति जटाधरः ॥ छोटवालिश इति भाषा ॥
असित, पुं, (न सितः शुक्लः । नञ्समासः ।) कृष्ण-
वर्णः । तद्विशिष्टे त्रि । (यथा पुष्पदन्ते ॥
“असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्”।
“चकाशे विनिविष्टेन स सन्ध्येव निशाऽसिता” ।
इति रामायणे ॥) इत्यमरः ॥ शनिग्रहः । कृष्ण-
पक्षः । इति हलायुधः ॥ (स्वनामख्यातः सूर्य्य-
वंशोद्भवो भरतपुत्त्रो राजा । यथा, रामायणे—
“भरतात् तु महातेजा असितो समजायत” ।
स्वनामख्यातः कश्चित् व्यासशिष्यो मुनिः । यथा
हरिवंशे ।
“असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः” ।
पर्व्वतभेदः । यथा भारते,—
“तत्र पुण्यहृदः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्व्वतः ।
बहुमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्व्वतः ” ॥)
असिता, स्त्री, (न सिता । असितपलितयो प्रति-
षेधात् वर्णादनुदात्तादिति ङीप् तकारस्य क्नत्वा-
दिशश्च न ।) नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
या अवृद्धा महादेवीभिः प्रेष्यते अन्तःपुरे च पुनः
पुनः चरति सा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ या
अवृद्धा युवती कृष्णकेशा प्रेष्या दासी अन्तःपुरे
चरति सा इति सारसुन्दरी ॥ (स्वनामख्याता
स्वर्वेश्या । यथा हरिवंशे ।
“असिता च सुबाहुश्च सुवृत्ता सुमुखी तथा” ।)
असिताभ्रशेखर, पुं, (असितं कृष्णवर्णं अभ्रो मेघ-
इव शेखरो यस्य ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
असितार्च्चिस् [स्] पुं, (असिता कृष्णा अर्चिः शिखा
यस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
असितालुः, पुं, (असितः आलुः ।) नीलालुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
असितोत्पल, क्ली, (असितमुत्पलम् ।) नीलोत्पलं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरके ।
“उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च” ॥)
असिदंष्ट्र, पुं (असिरिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) जल-
जन्तुविशेषः । मकर इति ख्यातः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
असिदंष्ट्रक, पुं, (असिदंष्ट्र + स्वार्थे कन् ।) असि-
दंष्ट्रः । मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
असिद्ध, त्रि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्व ।
असिद्ध । इति रत्नमाला ॥ सिद्धिरहित ॥
(“स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्”इति न्यायः।
न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दोषैर्दुष्टो हेतुः ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

"अथैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः।
कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा" ॥)

असिद्धि स्त्री, (न सिद्धिः। नञ्समासः।) अनिष्पत्तिः। न्यायमते सा त्रिविधा। आश्रयासिद्धिः १ यथा काञ्चनमयपर्व्वतो वह्निमान् इत्यादि १। स्वरूपासिद्धिः २ यथा पर्व्वतो काञ्चनमय वह्निमान् इत्यादि २। व्याप्यत्वासिद्धिः ३ यथा पर्व्वतो वह्निमान् काञ्चनधूमादित्यादि ३। (यथा भाषापरिच्छेदे।

"आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा।
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्" ॥)

असिधाव, पुं, (असिं धावति निर्म्मलं करोतीति। असि+धाव+अण्।) शस्त्रमार्ज्जकः। इति जटाधरः। सिकलकर इति भाषा।

असिधावक, पुं, (असिधाव+स्वार्थे कन्।) असिधावकः। शस्त्रमार्ज्जकः। इत्यमरः।

असिधेनु, स्त्री, (असिर्धेनुरिव यस्याः। अल्पत्वेन छुरिकाया असिसमत्वम्।) छुरिका। इति हलायुधः। छुरी इति भाषा।

असिधेनुका स्त्री, (असिर्धेनुका इव यस्याः।) छुरिका। इत्यमरः।

असिपत्त्र, पुं, (इक्षुपक्षे, असिरिव तीक्ष्णं पत्त्रं यस्य।) इक्षुः। खड्गकोषः। शरपत्त्रिका। इति मेदिनी। स्थूलनाम इक्षुः। इति राजनिर्घण्टः।

असिपत्त्रक, पुं, (असिपत्त्र+कन्।) इक्षुः। इति त्रिकाण्डशेषः।

असिपत्त्रवनं क्ली, (असिरिव तीक्ष्णं पत्त्रं यस्य तादृशं वनं।) नरकविशेषः। "पत्रोर्णेन तिला वने। इति मनुः। ("असिपत्त्रवने नियमपातना यत्यधिका नारकयोनयस्तत्र प्रवेश्य भ्रष्टाः प्रत्यर्प्यन्ते तदासावसिपत्त्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्र हासावितस्ततो धावमानः उभयतोधारैस्तालवनासिपत्त्रैश्छिद्यमानसर्व्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्म्महा पाषण्डानुगतं फलं भुङ्क्ते"। इति भागवते।

"असिपत्त्रवनं नाम नरकं शृणु चापरम्।
योजनानां सहस्रं वै ज्वलदग्न्यास्तृतावनिः।
तत्र शर्व्वरीपन्थाः प्रचण्डाः सूर्य्यरश्मिभिः।
प्रतपन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः।
तन्मध्ये च वनं शीतं स्निग्धपत्त्रं विभाव्यते।
पत्त्राणि यत्र खड्गानि तस्मिन् विस्मयकृन्मुने" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे।)

असिपुच्छक, पुं, (असिरिव पुच्छो यस्य।) शिशुमारः। इति शब्दरत्नावली।

असिपुत्त्रिका, स्त्री, (असेः पुत्त्रीव।) छुरिका। इति हलायुधः।

असिपुत्त्री, स्त्री,(असेः पुत्त्रीव।) इत्यमरः। छुरिका। छुरी इति भाषा।

असिमेद, पुं, (असिरिव मेदो निर्यासो यस्य।) विट्खदिरः। इति शब्दरत्नावली। (इरिमेदशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः।)

असिहेति, पुं, (असिर्हेतिः प्रहरणं यस्य।) खड्गधारी योद्धा। तत्पर्य्यायः। नैस्त्रिंशिकः २। इत्यमरः।

असु, क्ली (अस्यतेऽनेन। अस्+उ।) चित्तम्। उपतापः। इत्युणादिकोषः।

असु, पुं, (अस्यन्ते इति अस्+उ।) प्राणाः। बहुत्वेन नवसङ्ख्यान्ताः। बहवः। इत्यमरः। ("केनचित् इदमसुमपि मोचयन्ति"। इति भीष्मपर्व्व। ८८ श्लोकः।)

असुखं, क्ली (न सुखम्। नञ्समासः।) दुःखम्। इति हेमचन्द्रः।
(यथा मनुः षष्ठाध्याये १२। १८।
"यो धर्म्मं धर्म्मदृष्टस्तु पाप पापमतिर्नरः।
पाप्मा प्राप्नोति संप्राप्य प्रेत्येह च सुखासुखम्"।
तथैव ६। ७।
"न धर्म्मे विघ्नं कुर्व्वीयाच्चाममसुखोदयम्")

असुधारणं क्ली, (असूनां धारणं।) जीवनं। इत्यमरः।

असुभृत् त्रि (असून् बिभर्त्तीति। असु+भृ+क्विप्।) प्राणी। जीवः। यथा। "कृतप इव नवनीतपदे नेतुरिव मरतचकमस्यो प्रबलकलम् अस्तुभृता"। इति भीमावतते रामगन्धे ५० अध्याये। ६ श्लोकः।

असुर, पुं, स्त्री, (अस्यति देवान् क्षिपति इति। अस+उरन्। यद्वा न सुरः विरोधे नञ्समासः। असुर नास्ति सुरा यस्य वा। सुराभावे सति दैत्ये इति उरच्।) सुरविरोधी। स तु कश्यपात् दितिगर्भजातः। तत्पर्य्यायः। दैत्यः २ दैतेयः ३ दनुजः ४ इन्द्रारिः ५ दानवः ६ शुक्रशिष्यः ७ दितिसुतः ८ पूर्व्वदेवः ९ सुरद्विट् १० देवरिपुः ११ देवारिः १२ इत्यमरः। ("सुराः प्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः। अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चासुरास्तथा"। इति रामायणे।) सूर्य्यः। इति मेदिनी। राहुः इति ज्योतिषशास्त्रम्।

असुरगुरु, पुं, (असुराणां गुरुः।) शुक्रः। इति शब्दरत्नावली।

असुरसा स्त्री, (न विद्यते सु शोभनो रसो यस्याः।) वर्व्वरी। इति रत्नमाला। बाबुइ तुलसी इति भाषा। (वर्व्वरीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः।)

असुरा, स्त्री, रात्रिः। राशिः। इति मेदिनी।

असुराह्वं, क्ली, (असुरस्याह्वा आख्या यस्य।) कांस्यं इति हेमचन्द्रः।

असुरी, स्त्री, (असुर+ङीष्।) राजिका। इत्यमरटीकायां भरतः। राई सरिषा इति भाषा। असुरपत्नी। [रः। इत्यमरः।

असूर्क्षणं क्ली, (न+सूर्क्ष+ल्युट्।) अवज्ञा। अना-

असुस्थ त्रि (न सुस्थः। नञ्समासः।) स्वास्थ्यविरहितः। रोगी।

असूक्षणं क्ली (न+सूक्ष+ल्युट्) अवज्ञा। अनादरः। इत्यमरः।

असूया, स्त्री (असु न असूयायाम्। असु+यक्+अ।) गुणेषु दोषाविष्करणम्। तत्पर्य्यायः दोषारोपणं इत्यमरः। (यथा भागवते।
"असूयानयवर्ज्जितान्नौमीश्वरमाराध्य।
दोषोद्घोषभूर्विपेलवयातोऽपि दुःखाविष्टम्"।
तत्र "वर्व्वाः सूया विमाता"। इत्यादिना अपि भावितासमयाऽपि गृहीतवा।)

असूर्य्यम्पश्या, स्त्री (सूर्य्यमपि न पश्यति या। न+सूर्य+दृश्+खश्। असूर्य्येति सूर्य्यदर्शने प्रयोगो भवति। यत्तु सूर्य्यस्यादर्शनमात्रम् सूर्य्यं तस्य बहारोऽर्थः वा निषेधः तथा न भवति।) राजदारादिः। इति सिद्धान्तकौमुदी। ("असूर्य्यम्पश्यरूपा मे विमलीकरणाय"। इति भट्टिः।)

असृक्करम् { क्ली, (असृक् करोति यस्मात् असुर गते
असृग्धरम्, } नञ्समासः।) रसः। इत्यमरः।

असृज्, [क्] क्ली (न+सृज्+क्विप्।) रक्तम्। इत्यमरः। ("मांसमस्थि च मज्जा च पौरुषार्थम्"। इति शब्दरत्नावली।) कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः। विष्कम्भादि सप्तविंशति योगान्तर्गतषोडशयोगः। तत्र जातफलं।
"असृग्योगे प्रजातः स्या-
द्विवेकज्ञानी बहिरङ्गीनः।
महाप्रयोगी पुरुषो मनीषी
धनम् प्रयाति विन भय नयो।
इति कोष्ठीप्रदीपः। ग्रहमेव वसा। मेदः।
"दुर्व्वारकृमिलं तथैव लक्षणम् अन्नमुत्तापि भाव्य"।
"यस्य विषक्तश्चर्म्मे रुग्णा रोगाय नश्यते"।
"असृक्पूर्य्यं मूर्द्धनाम्" इति भावप्रकाशः।
"विशालं विदग्धं कर्णनामव प्रयुक्तं।
नासां शिरान्तरे मध्ये पादयोः।
धावेन शुभ्राद्युत्पादनमयमनतोभिर्वा।
वर्णितावस्तुतेन बलामविकृत दृशितः।
गतास्ते प्रीतवेगाश्चर्य्या युक्तो विशीर्णा।
वमूढवताकता यदा प्राप् तरैव प्रदूषयेत्" ॥
इति चरकः।
"अतः वैद्यवर्णादि वा प्रवाल यतो मनः"।
"सर्व्वोद्वारसमानं रक्तमानसमपि इदं।
शराक्यवर्णितायां वासिष्ठाकार्यं।
मस्मृत्वां मनार्थानां सर्व्वविद्युद्भविनी।
विवादिप्रयोजनार्थं नवा नावनप्रवर्त्ते" ॥
इति सुश्रुतः।)

असृक्करः, पुं, (असृक् करोतीति। असृक्+कृ+ट।) शरीरस्थधातुः। इति हेमचन्द्रः। (मुख्यधातुविषये प्रथमं रसवर्णना, रसात् परिपाकतो रक्तवर्णता इति वैद्यके प्रसिद्धिः। "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते"। इति सुश्रुतः।)

असृक्पः, पुं स्त्री, (असृक् पिबतीति। असृक्+पा+क।) राक्षसः इति हेमचन्द्रः।

अस्रधरा, स्त्री, (असृक् प्राणित धरतीति। असृज्+धृ+अच्।) चर्म्म। इत्यमरटीकायां भरतादयः॥

अस्रपाटी, स्त्री, पु, (न+स्रुप्+काट्।) रक्तधारा इत्यमरटीकासारसुन्दरी।

असेचनक, त्रि, (न सिच्यते मनो यस्मिन्। न+सिच्+ल्युट्। सञ्ज्ञायां कन्।) यस्य दर्शनात् तृप्तेरन्तो नास्ति तत्। अत्यन्तप्रियदर्शनं। इत्यमरः। याहाके देखिया तृप्तिर शेष ना हय एमन वस्तु। ("नयनयुगासेचनकं मानसवृत्यापि दुष्प्रापं"। इति साहित्यदर्पणे॥)

असौम्यस्वरः, त्रि, (असौम्य कठोर स्वरो यस्य।) काकवत् मन्दस्वरयुक्त। तत्पर्य्यायः। अस्वर २। इत्यमरसिंहः॥

असौष्ठव, क्ली, (न सौष्ठव। नञ्समासः) अप्रशसनीयत्व। अशोभनत्व। अनातिशय्य। नञ् पूर्व्वात् सुष्ठुशब्दात् भावे ष्यप्रत्ययः॥ ("गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं"। इति मालतीमाधवे। अलङ्कारशास्त्रे स्मरदशाभेदः। यथा साहित्यदर्पणे। "असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः"॥)

अस्त, पु, (अस्यन्ते रविकिरणा यस्मिन्। अस्+त।) अस्ताचलः। पश्चिमाचलः। तत्पर्य्यायः। चरमक्ष्माभृत् २। इत्यमरमेदिन्यौ॥ ("विड्मयत्यस्तनिमग्नसूर्य्यम्"। इति रघुः। "सप्तशिखरञ्चैव नानातीर्थसमाकुलम्। चकार रत्नसंकीर्णं भूयोऽस्तं नाम पर्व्वतं"॥ इति हरिवंशे।) लग्नात् सप्तमस्थानं। इति दीपिका॥

अस्त, त्रि, (अस्+क्त।) क्षिप्तं। अवसानप्राप्तं। इति मेदिनी॥ ("पतिरप्यस्तसञ्ज्ञो मतिः"। इति मालतीमाधवे॥ "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तधैर्य्यं"। इति माघे॥ सूर्य्यास्तगमनं। "करजालमस्तसमयेऽपि सताम्"। इति माघे॥ तथा कुमारसम्भवे २। २३। "यमोपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा। कुरुतेऽस्मिन्नमोघेपि निर्व्वाणालातलाघवम्"॥)

अस्त, क्ली, गृहं। इति हेमचन्द्रः॥

अस्तक, पु, (अस्त+कन्।) मोक्षः। निर्व्वाणं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अस्तम्, अ, (अस्+तम्।) अदर्शनं। इत्यमरः॥ ("राज्यमस्तमितेश्वरम्" इति रघुः॥)

अस्तमती, स्त्री, (अस्त अततीति। अस्तम्+अत्+अच्+गौरादित्वात् ङीष्।) शालपर्णी वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

अस्ताघ, त्रि, (अस्तं गतं अघं मालिन्यं यस्मात्।) अगाधः। अतिगभीरः। इति हेमचन्द्रः।

अस्ताचल, पु, (अस्ताय अचलः। यद्वा अस्त पश्चिमोऽचलः) अस्तगिरिः। पश्चिमाचलः। इति शब्दरत्नावली। ('अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि"। इति हितोपदेशे॥)

अस्तादि, पु, (अस्तः पश्चिमोऽद्रिः पर्व्वतः।) अस्ताचलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अस्ति, अ, (अस्+श्तिप्) विद्यमानता। तत्पर्य्यायः सत्त्वं २। इत्यमरः॥ अस्धातोस्तिपि कृतेऽप्येतद्रूपं॥ (यथा चाणक्ये।
"अतिथिर्व्बालकश्चैव राजा भार्य्या तथैव च।
अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः"॥)

अस्तिमान्, त्रि, (अस्ति विद्यमानमिति विद्यते यस्य अस्ति+मतुप्।) धनी इति हेमचन्द्रः॥

अस्तु, अ, (अस्+तुन्।) अङ्गीकारः। असूया। पीडा। इति विश्वमेदिन्यौ। अस्धातो तुपि कृतेऽप्येतद्रूपं स्यात्॥

अस्त्यान, क्ली, (न स्त्यानं। नञ्समासः।) भर्त्सनं। निन्दा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अस्त्र, क्ली, (अस्यते क्षिप्यते यत्। अस्+ष्ट्रन्।) प्रहारयोग्यद्रव्यमात्र। हातियार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आयुधं २ प्रहरणं ३ शस्त्रं ४। इत्यमरः॥ खड्गः ५। धनुः ६। इति मेदिनी। क्षेपनयोग्यवाणादि। इति रायमुकुटः॥ ("प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्"। "प्रत्याहतास्त्रो गिरीशप्रभावात्"। इति च रघुः॥) तन्निरूपणं यथा,—
"दण्डसाध्यं यतो राज्यं स दण्डः शस्त्रसंश्रितः।
अस्त्राणि भूमिपालानां निरूप्यन्ते ततः क्रमात्"॥
अथ गणना।
"खड्गचर्म्म धनुर्व्वाणौ शस्त्रभल्लौ तथापरौ।
अर्द्धचन्द्रश्च नाराचः शक्तियष्टी तथा परे॥
परश्वधत्रिशूले च परिघश्चैवमादयः।
अस्त्रभेदाः समुद्दिष्टाः श्रीमद्भोजमहीभुजा"॥
वास्त्वस्तु।
"अस्त्रन्तु द्विविधं प्रोक्तं निर्म्मायं मायिकन्तथा।
खड्गादिकन्तु निर्म्मायं मायिकं दहनादिकं॥
दहनोऽथ जलं काष्ठं शैलः शब्दादयस्तथा।
तप्ततैलादिकश्चैव मायिकस्त्वास्त्रमुच्यते॥
खड्गादीनान्तु गणना पूर्व्वमेव निदर्शिता।
अस्त्रात्मनैव निर्द्दिष्टं कवचादिरपीष्यते"॥
इति युक्तिकल्पतरुः॥ *॥
खड्गचर्म्मादि परीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥

अस्त्रकण्टक, पु, (अस्त्रं कण्टक इव। वाणाग्रस्य कण्टकाकारत्वात्।) वाणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अस्त्रकारक, पु, (अस्त्राणां कारकः।) अस्त्रनिर्म्माता। शस्त्रनिर्म्मायकः। आयुधकारः। अस्त्रकारी॥

अस्त्रचिकित्सकः, पु, (अस्त्रेण चिकित्सतीति। अस्त्र+कित्+स्वार्थे सन्+ण्वुल्।) शस्त्रवैद्यः॥ ("छेद्यादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्म्मसु"। इत्यादि सुश्रुतः॥)

अस्त्रजित्, स्त्री, (अस्त्रं अस्त्राघातजं व्रणादिकं जयति निवारयति। अस्त्र+जि+क्विप्।) वृक्षविशेषः। कवाट्वेट्ट इति ख्यातः। कवाड़वरट्या इति केचित्। अस्य पर्य्यायः। कवाटवक्रशब्दे द्रष्टव्यः। अस्त्रजिद् इति च पाठः। इति रत्नमाला॥

अस्त्रमार्ज्ज, पु, (अस्त्रं मार्ष्टि। अस्त्र+मृज्+अण्।) अस्त्रमार्ज्जकः। शानकरः। तत्पर्य्यायः। शस्त्रमार्ज्ज २। असिधाव ३। असिधावक ४। इति शब्दरत्नावली॥

अस्त्रसायक, पु, नाराचास्त्रं। समुदयलौहमयवाणः। इति शब्दमाला॥

अस्त्रागार, क्ली, (अस्त्राणामागारं।) अस्त्ररक्षणगृहं। सेलाखाना इति पारस्यभाषा। तत्पर्य्यायः। आयुधागारं २। यथा,—
"स्थापना जातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजागृता।
राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्म्मसु चोद्यतः"॥
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः॥

अस्त्रागारं, पु, अस्त्ररक्षणगृहं। सेलाखाना इति भाषा॥

अस्थाग, त्रि, (अस्थामस्थितिं गच्छति प्राप्नोतीति। अस्था+गम+ड।) अगाधः। अतिगभीरः। इति हेमचन्द्रः॥

अस्थाघ, त्रि, (अस्थामस्थितिं हन्तीति। अस्था+हन+अप्।) अतलस्पर्शं। इति हेमचन्द्रः॥

अस्थान, त्रि, (नास्ति स्थानं प्राशस्त्यं यत्र) अतलस्पर्शः। इति जटाधरः॥ मन्दस्थले क्ली॥ ("अस्थाने पतितामतीवमहतामेतादृशी स्याद्गतिः"। इति नीतिप्रपञ्चे।)

अस्थाय, त्रि, अगाधः। स्थीयते यत्रेत्यधिकरणवाच्ये घञि कृते पश्चाददन्तात् अन्प्रत्यये स्थाय ततो न स्थायमस्थायमिति नञ्समासनिष्पन्नं। न सम्भवति स्थायः स्थितिर्यत्र इति केचित्॥

अस्थायी, [न्] त्रि, स्थितिरहितः। नश्वरः। स्थातुं शीलमस्येति शीलार्थे णिनि स्थायी, न स्थायी अस्थायीति नञ्समासनिष्पन्नः॥

अस्थार, त्रि, (अस्थामस्थितिं राति। अस्था+रा+ड।) अतलस्पर्शः। अगाधः। इति शब्दरत्नावली॥

अस्थावर, क्ली, स्थावरेतरद्रव्यं। जङ्गमवस्तु। न स्थावरं अस्थावरं इति नञ्समासनिष्पन्नं॥

अस्थावर, त्रि, (न स्थावरम्। नञ्समासः।) स्थावरेतरद्रव्यं। जङ्गमवस्तु। इति स्मृतिः॥

अस्थि, क्ली, (अस्यते क्षिप्यते यत्। अस्+क्थिन्।) शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः। हाड इति भाषा। तद्धात्वादि शारीरशब्दे द्रष्टव्यं॥ तत्पर्य्यायः। कीकसं २ कुल्यं ३ मेदोजं ४। इत्यमरादयः॥ (अस्थिस्वरूपाद्युक्तं भावप्रकाशे।
"मेदो यत् स्वाग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितं।
तदस्थिसञ्ज्ञां लभते स सारः सर्व्वविग्रहे॥
अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः।
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवं॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम्।
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि सर्व्वथा"॥
"मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रसम्भवः"॥
इति सुश्रुतः॥ त्रीणि सषष्ठान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते। शल्यतन्त्रेषु त्रीण्येव शतानि। तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु। सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणि पार्श्वपृष्ठोदरोरःसु। ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं त्रिषष्टिः। एव-

मत्वा भीति स्रवति पूर्व्वम्‌ ।
दर्व्वेकस्मात्तु वराङ्गुल्यां चीति चीति याति पञ्च
दश । बालुवृक्षुगणवस्मिताषि दश । माष्यप्रभेर्व्व ।
महायां रे । मधुक्षेर्व्व । एकमूराविति । विंशत्ये-
भैरविन्‌ तस्मीपि भवन्ति । दत्तैवर मधि-
मात्र च चाक्षमी । भोक्ता पच तेषां सुरमम
पिलमेषु चमारि । विकर्णिमवमेर्व्व । मार्वे
मधुमिवरिवमेचमिन्‌ दितीयेऽप्येर्व्व । षष्ठे विं-
शत्‌ । चक्षुरुपि । वे चक्षवर्च्चे । ग्रीवायां
मर्म्म । चक्षमायां चमारि । वे कन्ठे । एवा
दाविंशत्‌ । भाषायां भीति । दर्व्व वस्तुषि । चक्ष-
चक्षुद्धेनेषेर्व्व । षट्‌ शिरसि । एवाषि चक्ष-
सिवाषि भवन्ति । तदयथा ।
चयाच-रचच-दरच-भच-मच्चचर्च्चचाणि । तेषां
माङ्गुषिवन्धत्तचक्षाङ्गुष्ठवक्षिरेषु चमाचमि ।
एवमाद्य रचचाषि । ज्ञानकर्णपीणाचिक्कोषेषु
दरचाषि । चाविचारचार्व्वसकोचरोरषु भच
चाषि । शेषाषि मच्चर्च्चचाषि ।
"मांसास्थिमिस्मुति शिराणि चायुभिसचा ।
चर्म्मोपाचमर्स्व चमा चर्मिर्मचे भवन्ति वा" ।
इति च सुमचा ।) चौर्व्व । इति राजकुलं मैच
चम । चौरी इति भाषा ।
अक्षिकुण्ड, स्त्री, (चक्षुषं कुण्डम्‌ ।) चक्षिकूपस्य
कुण्डविशेषः । यथा,—
"विकुण्डं मे विष्णुपरि शिखं मेष रसाति च ।
न च विष्णुक्षिकुण्डे चपोमर्व्वं भवेन्यदि" ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २० अध्यायः ।
अक्षिकृत्‌ पुं (चक्षि करोति च । चक्षि+कृ+
क्विप्‌ ।) शरीरकर्म्मिष्ठो वायुः । इति हेमचन्द्रः ।
(नियतोऽक्षि । इति सुबुद्धः ।)
अक्षिगत, पुं, (चक्षौ गच्छते इति । चक्षि+गम+
ड ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ।
(मज्जन्येऽक्ष युवाचचो मतचा ।)
अक्षिगुच्छ, पुं, स्त्री, (चक्षीषि रादर्श्च गुच्छं यच ।)
नखी । कम्सनाषा । [इति हेमचन्द्रः ।
अक्षिगन्ता, [न्‌] पुं. (चक्षिमर्व्व चतुर्व्वेच ।) शिवः ।
अक्षिचाहार, पुं, (चक्षि चकुर हर ।) शरीराक्षि-
चक्षुरः । चत्स्यांवि । चरचः २ चपर्व्वं ३ । इति
हेमचन्द्रः ।
अक्षिचच, पुं, स्त्री, (चक्षि मचयति । चक्षि+
मच+चच्‌ ।) कुक्कुरः इति शब्दरत्नावली । (यक्षि
विशेषः । चाड़िचा इति भाषा ।)
अक्षिचम्‌ [न्‌] पुं,स्त्री. (चक्षि चाइ इति । चक्षि+
चुम्‌+क्विप्‌ ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।
अक्षिमाली, [न्‌] पुं. (चक्षिमाला विद्यते यस्य
चक्षिमाला+इन्‌) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
("मचचकोऽक्षिमाली" इति शिवसहस्रे ।)
अक्षिर, त्रि (न क्षिरः । नञ्तत्पुरुषः) चचक-
महति । ललामिका । चदरषा २ । इत्यमरः ।
चर्मापिका । इति चाषी ।
("स्मृतमपरमद्भुतचा मलारी भीमरक्षिरः" ।
इति शिवोपदेशे ।)

अक्षिरमर्दि, त्रि (चक्षिरा मर्दिका ।) चचक-
तुडि । यथा । "विमानं कुमसुख्यमक्षिरमर्दि
विशेषयं चाद्रिचा" । इति ज्योतिषत्त्वे विवाह
मौलपकं ।
अक्षिरविमुक्ति स्त्री, (चक्षिरा विमुक्तिः ।) चचचे-
चर्म्मे । यथा । "अक्षिरविमुक्तिमेव चचतर्व्व
चचक्षिणविचचमपि चरमे" । इति ज्योतिषत्त्वे
दाशिकचं ।
अक्षिरिपत्र, पुं, (चक्षिरायां विपत्रो यस्य ।)
मक्षिकामचाक्षिरमचचरः । इति हेमचन्द्रः ।
अक्षिरसुता, स्त्री, (चक्षरा प्रसुता बीजचचारकम्‌ ।)
मक्षिमाष्‌ चचा । इति राजनिर्घण्टः । (चाड़
वेचा इति भाषा । यथा भावप्रकाशे ।
"चाक्षे लचिरचित मक्षिकाद्युचाचा
माचार्षै विरचमचचुर्व्व चचर्व्वम्‌ ।
चर्मिर्व्वं सुचतु । चचविचचा तेचे
चंचर्व्वं चटचमचीच चाचचारि" ।)
अक्षिसचारी, पुं, (चक्षीषि सचरति तेषामति ।
चक्षि+सं+चर+चच्‌ ।) चचचविशेषः । चाचच
चाड़वेचा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अक्षशाली
१ मक्षिमाष्‌ २ कुचिच ३ चमरः ४ । इति
रत्नमाला । चक्षिचरी ६ चचाचिचा ७ । इति
शब्दरत्नावली । चस्य गुणाः । चचाक्षिचमचित
चारित्वं । चायुचाचिचम । इति राजनिर्घण्टः ।
यथा,—
"प्रक्षिमालमक्षिसंचारी चचाड़ी चाक्षिचचचुता ।
चक्षिसंचारको प्रोक्तो चायवेरचरो इक्षिचुत्‌ ।
पक्षा चरा चमिपुच कुचामचो इक्षिरोचमित्‌ ।
चक्षा चायुर्व्वचुर्व्वचा चाचचा विदाह स्मृता ।
चाक्षे लचिरचित मक्षिकाद्युचाचा
माचार्षै विरचमचचुर्व्वं चटचं ।
चर्मिर्व्वं सुचतु चचविचचा तेचे
चंचर्व्वं चटचमचीच चाचचारि" ।
इति भावप्रकाशः ।
("अक्षिमालमेऽक्षिसंचारी त्रिवोचचोऽक्षिचापचा
इति वैद्यकचक्षुः ।)
अक्षिसंचारी, स्त्री, (चक्षीषि सचरति वा । चक्षि
+सम्‌+चर+चच्‌+ङीप्‌ ङीष्‌) मक्षिमाष्‌
चचा । इति राजनिर्घण्टः ।
(चक्षिचर्च्चारचन्येऽप्य दृचा चाचचा ।)
अक्षिहार पुं (चचचा चारः चाचचरिचाचा)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ।
अक्षिहेयव्यक, पुं, (चचचा चेयचच यच्चा ।)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ।
अक्षौहि, स्त्री चक्षिरा । शिराया चाचा इत्यर्थे
व्याप्यके ओषे न ओषेमचेचमिति मम्‌
चमाचेन निष्पन्नं । ("अक्षौहिच विभूचचोऽप्यच-
यचा मचा च किं वेच मा" । इति वैराग्यशत-
कम्‌ । ८५ श्लोकः ।)
अक्षिमरत्न, स्त्री, (चक्षिमं चचोरं रत्न ।) देव-
चाड़ । देवतारुला । इति राजनिर्घण्टः ।
अक्षुद्र, त्रि (न क्षुद्रम्‌ । नञ्तत्पुरुषः ।) चचर्व्वं

अक्षुद्रं । यथा । विद्वं । चक्षर्व्वं । इति मुग्ध-
बोधव्याकरणं ।
अक्षुधा स्त्री (न क्षुधा । नञ्समासः ।) इच्छा-
भावः । यथा,—
"चचोलचेष चचोषा चचचो इचचमचचा ।
नरस्वाधिवचविचार्थे चासुधा परिकीर्त्तिता" ।
इति चाचचदीपिका । (नास्ति क्षुधा यस्यति यस्मे
त्रि क्षुधा रहितः । उदासीनः ।)
अक्षुण्ण, त्रि, (न क्षुण्णम्‌ । नञ्समासः ।) चचर्व्वं ।
चचर्व्वं । विचचार्थं । इति हेमचन्द्रः ।
अक्षुद्रस्वाप्‌ [न]त्रि, (चक्षरा स्वाप्‌ यस्य ।) चचचर
मचा । तत्स्वाथा । चोचच २ । इत्यमरटीका ।
अक्षर, त्रि, चमसवाची सर्व्वनामशब्दः । यथा चर्व्व
यथा । चर्व्वं चामि । चावी चमरा बुद्ध । चर्व्व,
चमरा यचेन । इत्यादि चाचरणं । एतर्व्विभक्ति-
विभक्तिम यस्य रूपाणि यथा । चर्व्वः १ चार्व्वो २
चर्व्वे ३ । १ । मां ४ चमौ ५ चक्षान्‌ ६ । २ ।
मया ७ चाचाभ्यां ८ चक्षाभिः ८ । ३ । मह्यं १
चावाभ्यां ११ चक्षम्य १२ । ४ । मत्‌ १३ चावा-
भ्यां १४ चक्षत्‌ १५ । ५ । मम १६ चावयो १७
चक्षाकं १८ । ६ । मयि १९ चावयो २ चक्षासु
२१ । ७ । एतानि विना विशेषु चमामानि
द्वितीया चतुर्थी षष्ठीनां चचचचच-विचचच-नक्ष-
चनविभक्तिच यक्ष चचान्तराषि यथा । द्वितीये-
चचचने मा । चतुर्थी चचोरेकवचने मे । चायां
द्विवचने नौ । चायां बहुवचने नः । श्रीवसार
व्याकरणे एतानि चक्षाचि न स्युः । च वा हा च
एव प्रयन्तोगे पादादौ चर्व्वचर्व्वप्रचर्व्वचचुयोगे च न
स्युः । इति व्याकरणं ।
अक्षर्व्व, स्त्री, चाचर्व्वं । चक्षो । इति राजनिर्घण्टः ।
चचाच चाचा इति भाषा ।
अक्ष पुं, (चच्‌+रच्‌ ।) कोणः । चक्षा । इत्यमरः ।
अक्षा स्त्री, (चक्षते चिप्यते चत्‌ । चच्‌+र ।) दाः ।
चक्षु । इत्यमरः । (रक्षावे यथा —
"विदारचारारविचाचसुद्दं विचचार्व्वं चचेत्‌" ।
इति शार्ङ्गधरः ।
"चौचेऽङ्गे मदराचाहा सूर्चां च चचि चक्षचा ।
चेचिकाच विराचां चारारावार्थवर्व्विचा ।
इति भावप्रकाशः । "चचचाविचो विचा" इति ।
चचचो वचिकोऽप्यचं न प्रचाप्‌ चावचचर्व्व" ।
इति वाचकः । । वैद्यकार्थे यथा —
"कुर्व्वीतार्व्वं विराचर्व्वं वैचाकुचीचचाचम्‌" ।
इति वाचकः । । चाचचचर्व्वं चाचे इति
चाचा ।)
अक्षचक्र, पुं, (चचं चक्रे यस्य) चाचा । इति
शब्दरत्नावली ।
अक्षखदिर, पुं, (चक्षरो खदिरः ।) रक्तखदिर
चचा । इति राजनिर्घण्टः ।
(खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)
अक्षघ्न, स्त्री (चचात्‌ चक्रात्‌ चरिचाचं चाचते चत्‌ ।
चच+चम्‌+च ।) सोमं । इति राजनिर्घण्टः ।
(सोमशब्देऽस्यविशेषो ज्ञातव्यः ।)

अस्रप, पु, स्त्री, (अस्रं पिबतीति। अस्र+पा+ड।) राक्षसः। इत्यमरः॥
("द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्रपे मृदूडुनि"।
इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः। जलौका।)

अस्रपत्रक, पु, (अस्रमिव रक्तं पत्रं यस्य। संज्ञायां कन्।) भिण्डातकः। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्रपा, स्त्री, (अस्रं रक्तं पिबति या। अस्र+पा+ड+टाप्।) जलौका। इति हेमचन्द्रः॥

अस्रफला, स्त्री, (अस्रमिव रक्तं फलं यस्याः।) सल्लकीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्रमातृका, स्त्री, (अस्रस्य रक्तस्य मातेव पोषिका। संज्ञायां कन्। एषा हि शरीरस्थधातूनां श्रेष्ठा।) शरीररसः। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्ररोधिनी, स्त्री, (अस्रं क्षतजरक्तं रुणद्धि या। अस्र+रुध+णिन्+स्त्रियां ङीप्।) लज्जालुलता। इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ॥

अस्रविन्दुच्छदा, स्त्री, (अस्रविन्दुरिव विन्दुः छदे पत्रे यस्याः।) लक्ष्मणा नाम कन्दः॥ इति राजनिर्घण्टः॥

अस्राव्हक, पु, (अस्रनाम्ना आव्हः।) श्वेततुलसी। इति रत्नमाला॥

अस्रु, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते। अस्+रु।) चक्षुर्जलं। तत्पर्य्यायः। नेत्राम्बु २ रोदनं ३ अस्रं ४ अश्रु ५। इत्यमरः॥ वाष्पः ६। इति शब्दरत्नावली॥ लोचः ७। इति जटाधरः॥ ("श्रुत्वा श्रुत्वास्रुधारां त्यजति"। इति कीचकवधः।
"रागास्रुवेदनाशान्तौ परं लेखनमञ्जनं"।
इति वाभटः॥)

अस्वच्छन्द, त्रि, (न स्वच्छन्दः। नञ्समासः।) अधीनः। आयत्तः। इत्यमरः॥

अस्वतन्त्र, त्रि, (न स्वतन्त्रः। नञ्समासः।) परतन्त्रः। पराधीनः। इति जटाधरः॥

अस्वप्न, पु, (नास्ति स्वप्नो निद्रा यस्य।) देवता। इत्यमरः॥ (निद्राया अभावार्थे यथा, —
"अस्वप्नः सन्तापश्च मज्जास्थिकुपितेऽनिले"॥
इति माधवकरः॥
"मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्य्यमस्वप्नः रुज्यता रुजः"॥
इति वाभटः॥)

अस्वर, त्रि, (अप्रशस्तः स्वरो यस्य।) मन्दस्वरयुक्तः। तत्पर्य्यायः। असौम्यस्वरः २। इत्यमरः॥
("अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिप।
उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम्"॥
इति रामायणे॥)

अस्वाध्याय, पु, (न विद्यते स्वाध्यायो वेदाध्ययनं यस्य।) विधिपूर्व्वकवेदाध्ययनहीनः। तत्पर्य्यायः। निराकृतिः २। इत्यमरः॥ अनध्यायः। अध्ययने निषिद्धदिनं। तद्यथा। चन्द्रसूर्य्यग्रहणदिनानि। तानि तु। ग्रहणास्ते ३ दिनानि। अन्यत्र १ दिनं। सन्ध्यागर्ज्जने १ दिनं। माघादिमासचतुष्टये गर्ज्जनमात्रे तद्दिनं। निर्घातशब्दे १ दिनं। भूकम्पे १ दिनं। उल्कापाते १ दिनं। सशेल्कापाते आकालिकं। एकवेदसमापनानन्तरं १ दिनं। आरण्यकनामकवेदभागसमापनानन्तरं १ दिनं। पञ्चपर्व्वाणि ५ दिनानि। चैत्रशुक्लप्रतिपत् १ दिनं। श्रावणशुक्लप्रतिपत् १ दिनं। मार्गशुक्लप्रतिपत् १ दिनं। एताः प्रतिपदो नित्याः। अन्याः काम्याः। वज्रपाते आकालिकं। विद्युत्स्तनकालीनमेघशब्दे आकालिकं। चतुर्द्दशमन्वन्तरा १४ तिथयः। युगाद्याः ४ तिथयः। माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। आश्विनस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। चैत्रकृष्णपक्षद्वितीया १ दिनं। कार्त्तिकस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। आषाढस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। मार्गमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। फाल्गुनमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। उत्सवदिनानि अनेकानि। अक्षयवटतीया १ दिनं। इति स्मृतिः॥
("कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे
कृष्णेतरेऽप्येवमहर्द्दिसन्ध्या।
अकालविद्युत् स्तनयित्नुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपव्यथासु॥
श्मशानयानायतनाहवेषु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु।
नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा
नाधीयते नाशुचिना च नित्यं"॥ इति सुश्रुतः॥)

अस्वामिक, त्रि, (नास्ति स्वामी उत्तराधिकारी यस्मिन्।) स्वामिरहितवस्तु। अकाट्टेक। वेयोरिस् इति पारस्य भाषा। यथा। एतच्च अम दानं स्वभूमौ अस्वामिकायाञ्च न दद्यात्। अस्वामिकान्याह यमः।
"अटव्यः पर्व्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च।
सर्व्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः"॥
पुण्या इति विशेषणात् अटव्यो नैमिषाद्याः पर्व्वता हिमालयाद्याः। नद्यो गङ्गाद्याः। तीर्थानि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि। वाराणस्याद्यायतनानि च। स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि तेष्विति। इति श्राद्धतत्त्वं॥

अस्वामिविक्रय, पु, (अस्वामिना अनधिकारिणा कृतो विक्रयः।) अस्वामिकर्त्तृकविक्रयः। यथा सम्प्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते। तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं।
"निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा।
विक्रीयतेऽसमक्षं यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः"॥
इति तत्र किमित्याह।
"स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्द्दोषोऽप्रकाशिते।
हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः"॥
स्वं आत्मसम्बन्धिद्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात्। अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात्। विक्रीतग्रहणं दत्ताहितयोरुपलक्षणार्थं। अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वात्। अतएवोक्तं। अस्वामिविक्रयं दत्तमाधिञ्च विनिवर्त्तयेदिति। क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति। तथा हीनात्तद्द्रव्यागमोपायहीनात्। रहसि चैकान्ते सम्भाव्यद्रव्यादपि हीनमूल्ये अल्पतरेण मूल्येन क्रये। वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनः क्रयो रात्र्यादौ कृतः तत्र च क्रेता तस्करो भवति। तस्करवत् दण्डभाक् भवतीत्यर्थः। यथोक्तं।
"द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात्।
प्रकाशक्रयतः शुद्धिं क्रेतुः स्तेयं रहःक्रयात्" इति।
स्वाम्यभियुक्तेन क्रेत्रा किं कर्त्तव्यमित्यत आह।
"नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरं।
देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्"॥
नष्टमपहृतं वात्मीयं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं ग्राहयेत् चौरोद्धरणकादिभिः। आत्मविशुद्धये राजदण्डाप्राप्त्यर्थञ्च। अथाविदितदेशान्तरं गतः कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत्। तावतैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकराचार्य्येण व्याख्यातं। तदिदमनुपपन्नं। विक्रेतुर्द्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। अतोऽन्यथा व्याख्यायते। नष्टापहृतमिति नाष्टिकप्रत्ययमुपदेशः। नष्टमपहृतं वा आत्मीयं द्रव्यमासाद्य क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत्। देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकालात् प्राक्पलायनाशङ्कया स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत्॥ ॥
ग्राहिते हर्त्तरि किं कर्त्तव्यमित्यत आह।
"विक्रेतुर्द्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमं
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी"।
यद्यसौ गृहीत क्रेता न मयेदमपहृतं अन्यसकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतृदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति। न पुनरसावभियोज्यः। किन्तु तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः। यथाह वृहस्पतिः।
"मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन।
मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते"॥ इति
तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदास्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात् स्वामी नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति चौरस्यापराधानुरूपं दण्डं क्रेता च मूल्यमवाप्नोति। अथासौ देशान्तरं गतः तदा योजनसंख्यानयनाय कालो देयः।
"प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यात् मूलं वापि समर्पयेत्।
मूलानयनकालश्च देयः स्वधाध्वसंख्यया इति स्मरणात्
॥ ० ॥ अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्त्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति। असमाहार्य्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेदिति मनुवचनात्। यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्द्दिव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभाग्भवतीति।
"अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन्।
यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमञ्च सः"॥
इति स्मरणात्। स्वं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं॥ ॥
तल्लिप्सुना किं कर्त्तव्यमित्यत आह।

"[illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible]
कि । ।
[illegible]
"[illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible]

[illegible]

अहारी, [न्] त्रि (न आर्त्ति अधिकारो यस्य । [illegible]) [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।

अहार्य्य स्त्री, (न [illegible]) [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।

अहार्य्य, स्त्री, [illegible] ।
[illegible] । (यथा [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।
[illegible] ।)

अह इ ङ गतौ । [illegible] इति [illegible] ।

अह इ ङ व्याप्तौ । [illegible] इति [illegible] ।

अह क, प्रभवे । [illegible] इति कविः ।

अह त्रि [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible]

अहः [न्] क्ली, दिनं । दिवसः ।

[illegible]

अहङ्कारः, पुं, (अहमिति [illegible] + कृ + घञ् ।) अहङ्कृतिः । अभिमानः । [illegible]

[illegible]

अहङ्कृति [illegible] ११ । यथा ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
इति [illegible] । ([illegible]
"[illegible]" ।
अहङ्कारस्य । यथाह मनौ १ । १४ ।
"[illegible]" ।
[illegible] । तद्यथा ।
"अहङ्कारस्य [illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible]

अहङ्कारवान् त्रि, (अहङ्कारो विद्यतेऽस्य । अहङ्कार + मतुप् ।) [illegible] ।

अहङ्कारी, [न्] त्रि, [illegible] ।
"[illegible]" ।

अहङ्कृतिः, स्त्री, (अहम् + कृ + क्तिन् ।) अहङ्कारः । [illegible] ।
"[illegible]" ।)

अहन् क्ली, (हन् + [illegible]) [illegible] ।
"[illegible]" ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।

अहमहमिका, स्त्री, [illegible] ।
[illegible] (यथा [illegible],—

"इत्यमाहमहमहमिकया तयोर्विवदतो"।)

अहम्पूर्व्विका, स्त्री, (अहं पूर्व्वं अहं पूर्व्वमिति कथनं यत्र । अहम्पूर्व्वं+ठन्+स्वार्थे कन्+ततष्टाप् ।) अहम्पूर्व्वं अग्रे भवामि अहं पूर्व्वं अग्रे भवामि इत्यन्योऽन्यं योधानां धावनक्रिया । इत्यमरः । आमि आगे याव वलिया योद्धा दिगेर परस्पर आगे धाब्‌योया इति भाषा । (यथा किराते,—
"सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमै-
र्जवादहम्पूर्व्विकया यियासुभिः" ।)

अहम्मतिः, स्त्री, (अहंप्रधाना मतिर्ज्ञानं ।) अविद्या । अज्ञानं । इत्यमरः ॥

अहर्गणः, पु, (अह्नां गणः) मासः इति हारावली । ग्रहाणां मध्यादिज्ञानार्थं श्वेतवाराहकल्पावधि-कल्पावधिमुख्यसिद्धान्तोक्तकल्पावधिकल्याद्यब्दा-वधि वा इष्टकालपर्य्यन्तं परिगणितदिनसमूहः । तत्पर्य्यायः । द्युवृन्दं २ । दिनौघः ३ । द्युगणः ४ । दिनपिण्डः ५ । इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥

अहर्ज्जरः, पु, (अहोभिर्लोकान् जरयति । अहन्+जॄ+णिच+अच् । यद्वा अहानि जीर्य्यन्त्य-न्तर्भवन्त्यस्मिन् । अहन्+जॄ+अच् ।) संवत्सरः । यथा । "यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अह-र्ज्जरं । एवं मां ब्रह्मचारिणो धातरायन्तु सर्व्वतः स्वाहा" । इति तैत्तिरीयोपनिषदि शिक्षावल्ली ॥ यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासा अहर्ज्जरं संवत्सरोऽहर्ज्जरोऽहोभिः परिवर्त्तमानो लोकान् जरयतीति अहानि वा अस्मिन् जीर्य्यन्ति अन्त-र्भवन्ति इत्यहर्ज्जरः । तञ्च यथा मासा यन्ति एवं मां ब्रह्मचारिणो हे धातः सर्व्वस्य विधातः मामायन्तु सर्व्वतः सर्व्वदिग्भ्यः । इति शङ्करा-चार्य्यकृतभाष्यम् ॥

अहर्पतिः, पु, (अह्नः पतिः । पक्षे अहःपतिः ।) सूर्य्यः । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे १० । ५४ ।
"द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम्" ।)

अहर्ब्बान्धव, अहर्म्मणिः, पु, (अह्नो बान्धवः । अह्नो मणिरिव च ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्क-वृक्षः ।

अहर्मुखं, क्ली, (अह्नो मुखं ।) प्रत्यूषः । इत्यमरः ॥

अहल्यः, त्रि, (हलेन शक्यः । ततो नञ्समासः ।) हलग्राह्यकर्षणादि । अकृष्टभूमिः ॥

अहल्या, स्त्री, अप्सरोविशेषः । (यथा हरिवंशे ।
"दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी ।
शरद्वतस्तु दायादमहल्या समसूयत" ॥
गौतममुनिपत्नी । इति मेदिनी ॥ सा च महा-साध्वी । प्रातःकाले तस्या नामजपे महापातक-नाशो भवति । यथा पुराणे,—
"अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।
पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" ॥
सत्ययुगे इन्द्रः गौतमरूपधारणं कृत्वा तस्याः सतीत्वं नाशितवान् । ततो गौतमशापेन सा पाषाणदेहा बभूव । ततस्त्रेतायुगे श्रीरामचन्द्रस्य पादस्पर्शात् शापात् विमुक्ता सती पुनः पूर्व्वरूपा मानवी भूता । इति रामायणम् ॥

अहस्करः, पु, (अहः करोति । अहन्+कृ+ट । कस्कादित्वात् सः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्कवृक्षः ॥

अहस्पतिः, पु, (अह्नः पतिरिव ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । अर्कवृक्षः । अमरे तत्पर्य्याये अर्काह्व इति दर्शनात् ॥

अहह, अ, (अहः जहातीति । अहम्+हा+ड । पृषोदरादित्वात् लोपः ।) अद्भुतं । खेदः । परि-क्लेशः । प्रकर्षः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ॥ (आश्चर्य्यं । विस्मयः । यथा हितोपदेशे ।
"अहह ! महापङ्के पतितोऽसि" ।
"अहह ! तात ! पयस्तव दारुणं" ।
इति महानाटके ।)

अहहा, अ, (अहः जहातीति । अहम्+हा+क्विप् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) अद्भुतं । खेदः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः । अत्र अहह-शब्दार्थोऽपि द्रष्टव्यः ॥

अहार्य्यः, पु, (हृ+ण्यत् । ततो नञ्समासः ।) पर्व्वतः । इत्यमरमेदिन्यौ ॥

अहार्य्यं, त्रि, (न हार्य्यं । नञ्समासः ।) हर्त्तुमशक्यं । अहर्त्तव्यं । अहरणीयं । इति मेदिनी ॥
("अहार्य्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः"
"तथात्मभूते कालज्ञैरहार्य्ये परिचारके" ॥
इति च मनु ९ । १८९ ।)

अहिः, पु, (आहन्तीति । आ+हन्+इण् । हन हिंसागत्योः । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति इण् । स च डित् । डित्वात् टिलोपः । आङो ह्रस्वश्च ।) वृत्रासुरः । सर्पः । इत्यमरः । सूर्य्यः । पथिकः । राहुः । इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ॥ (सीसकं । राहुः । वप्रः । अश्लेषानक्षत्रं । खलः । "विष-धरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः । यदहिर्नकुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुनः पिशुनः" । इति वासवदत्तायाः प्रस्तावनाश्लोकः ।)

अहिंस्रा, स्त्री, (न हिंस्रा । नञ्समासः ।) कुलिक-वृक्षः । कुलेखाड़ा इति ख्याता । अस्या गुणाः विषरोगशोषनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः । हिंसा रहिते, त्रि ।)

अहिका, स्त्री, (न+हा+ठिक्+टाप् ।) शाल्म-लीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अहिकान्तः, पुं, (अहेः सर्पस्य कान्तः प्रियः । भक्ष्य-त्वात् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अहिच्छत्रः, पु, (अहेः छत्रं फणा इव छादकः ।) देशविशेषः । तत्पर्य्यायः । प्रत्यग्रथः २ । मेष-शृङ्गीवृक्षश्च । इति हेमचन्द्रः ॥

अहिच्छत्रा, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः । चिनि इति भाषा । पुरीविशेषः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ तथा वृद्धगार्ग्यः । "कौशाम्बमानर्त्तपुरं पाटलीपुत्रं पुरीमहिच्छत्राम् । दितिमदितिञ्च स्मरतां चौरविधौ भवति कल्याणं" । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अहिजित्, पु, (अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा जितवान् । अहि+जि+क्विप् ।) विष्णुः । कालीयनाग-दमनात् ॥ इन्द्रः । वृत्रासुरनाशात् ॥

अहितः, त्रि, (न हितः । नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे ४ । २८ ।
"स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः" ।)
अपथ्यं इति शब्दचन्द्रिका ॥
("एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृ-त्तान्यग्निक्षारविषादीनि ।" इति सुश्रुते ।
प्रतिकूलः । अनुपकारः । यथा वैराग्यशतके ।
"लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम्" । ३५ ॥
"परोऽपि हितवान् शत्रुर्बन्धुरप्यहितः परः ।
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम्" ॥ इति हितोपदेशे । अहिताहारोपयोगिना पुनः कार-णतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः, नहि सर्व्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि न च सर्व्वे दोषा-स्तुल्यबलाः । नच सर्व्वाणि शरीराणि व्याधि-क्षमत्वे समर्थानि । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोग-वीर्य्यप्रमाणातियोगात् भूयस्तरमपथ्यं सम्पद्यते ॥ स एव दोषः संसृष्टयोनिर्विरुद्धोपक्रमो गम्भी-रानुगतः प्राणायतनसमुत्थो मर्म्मोपघाती वा भूयान् कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च सम्पद्यते इति चरकः ।
"इह खलु यस्माद्द्रव्याणि स्वभावतः संयोगतः चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि भवन्ति" । "एकान्ताहितानि दहनपचनमारणा-दिषु प्रवृत्तान्यग्निक्षारविषादीनि ।"
"दुष्टस्यैकान्तहितता विषस्यैकान्ततोऽहितं च
एवं युक्तरसादेषु द्रव्येषु सलिलादिषु ॥
एकान्तहितता विद्धि वत्स! सुश्रुत! नान्यथा" ॥
"विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्य्यविपाकतः ।
तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्धिताहितं" ॥
इति सुश्रुतः ।)

अहितुण्डिकः, पु, (अहेः तुण्डं मुखं, तेन दीव्यति यः सः । अहितुण्ड+ठक् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः ।) मित्रार्थे सर्पखेलकः । तत्पर्य्यायः । व्यालग्राही २ । इत्यमरः । साउड़े इति भाषा ॥

अहिद्विट्, [ष्] पु, (अहिं वृत्रासुरं सर्पं वा द्वेष्टि यः । अहि+द्विष्+क्विप् ।) इन्द्रः । गरुड़ः । मयूरः । नकुलः । इति मेदिनी ॥
("अहिद्विषस्त्वद्भवता निग्रम्यता" । इति माघे ।
"एकाहिरस्यायमहिद्विषेऽद्य
दत्तो मयाहमेव यथा ब्रवीति" ।
इति नागानन्दे ॥

अहिनकुलता, अहिनकुलिका, स्त्री, अहिनकुलयोर्वैरं । नित्य-विरोधितेति यावत् । अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलौ तयोर्भाव इति भावार्थे तल्-ण्वुल्प्रत्यययोः स्त्रियामापा निष्पन्ना ॥

अहिपुत्रकः, पुं, (अहेः सर्पस्य पुत्रक इव । सर्पा-कारत्वात् ।) नौकाविशेषः । तत्पर्य्यायः । पोतः २ तरान्धु ३ । इति हारावली ॥

अहिफेनम्, क्ली, स्वनामख्यातविषविशेषः। तद्गुणा यथा,—
"अहिफेनमेकदोषघ्नं शोषणं ग्राहि मोहकृत्।
शिरो वा वायुलाभश्च कफघ्नं बलकोषकृत् ।
स्मरवर्द्धनकं वीर्यस्तम्भदं वातदं तथा।
शूलघ्नं दीपनं चैवं च विषादविषघ्नुत्"। ।
तद्विकित्सा यथा भावप्रकाशे —
"अथ ममोपेतेन पुंसः आफीमर्कं नियोजयेत्।
विषवाधविरक्तार्थे तावत्सं हितं।
प्रभुतीयोरवस्थार्थेन कार्योऽहिफेनके । इति
(अहिफेनदशादीकाकरा विवरेण वात्स्यायनमुनौ
मोनस्वयं प्रदापत प्रयत्ना —यत्नम् ।
"दुष्टमम्भः पानत मधुनाशाप्तनेन च।
अजरामरत्वाद्ध्ययति पिकमेव समाचरेत्।
अहिफेनस्य सम्भवति प्रयासेन साधन"।
इति अहिफेनस्य मदसमस्या चिकित्सा ऐक्य-
टेन वा प्रयुक्त प्रयत्ना —
"अहिफेनात् मत्तानां मूर्च्छा भ्रमकोद्भव।
ताम्बोलकोऽपि वर्त्मात् पाययेत् पूर्वमस्य ।
कथितं माहकार्येण स्वस्थस्यैव विमृतम्।
प्रयत्नं तुष्टमुष्टेन च यच समाचरेत्"। ।
चिकित्सा ।
"अथ भाषा प्रकारोऽर्थ विषमोपयोगिका। १
मत्सलीला चोलात् प्राशुमत्सरवाप्यं। २
तथामाराक्षीवित्र तत्र तत्र च सम्पदेत्। ३
विषभावरमितात्मन-वाय परिवर्त्तितं। ४
काचीन्धना गुह्य-मनोहराश्च। ५
मेघमेदन्विदिर्ता कुशिमेखयुर्वयेत्। ६
सुधाकरपथा प्रदीप्तकुलोभिरस्वान्न। ७
अरिष्टाकृताभिमामत्वस्य स्वतः प्रथा"। ८
अहिफेनविषये तु।
"अटोधनमवितरणकारथावृष्मविमार्जितं।
पीतं तव सम्प्रति सङ्क्रामणविवशता"।
पटोलादपल्वं। ।)
अहिफेन स्त्री, (अहेः फेनः सर्पस्य फेन इव
श्वेतत्वात्।) अहिफेनं। इति राजनिर्घण्टः। आफि
इति भाषा। (अस्य पर्य्यायान् भावप्रकाश
आह।
"उक्तं खसखसक्षीरमाफूकमहिफेनकं"।
अस्य कार्य्यमाह भावप्रकाशः।
"पूर्व आफ्यानिव कार्यं यथा वायव्यं स्मृति।
तथापि तदयं भक्ष्य देवतादिवसम्भूतं"।
अनवस्थानशङ्के आफूकाद्ये च मादकं।)
अहिभयम्, पु. (अहि सर्पे भयं।) भिया।
("अहिभयमारोहता पिनाकी चापमाश्रित"।
इति भट्टिः।) अहिभीता। इति जटाधरः।
(यथा हरिवंशे।
"हरणी मनुष्यमयेऽपि निमित्ते ।
महारिक्षमयेऽपि यथा अहिका सती।
अहिभयात्प्रतिकृत्वा दयाल भारते"। इति।)
अहिमर्द्दनी, स्त्री (अहिभ्यो अन्योऽधिकारिणी
देवता यस्याः।) नकुलमादनकन्दम्। इति त्रिकाण्ड
शेषः।

अहिमर्द स्त्री, (अहेः सर्पजुम्बनत्वात् मर्द्दनं
मर्द।) रास्ना। नकुलोद्भूतमर्दं। इत्यमरः। तथा
मन।
अहिभयदा, स्त्री,(भयमर्दं ददाति सम्प्रदायोऽपि। अहि
भय+दो+क) भूम्यामलकी। इति राजनिर्घण्टः।
(भूम्यामलकीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः।)
अहिभुक् [ज्] पुं, (अहिं भुङ्क्ते। अहि+भुज्+
क्विप्।) गरुडः मयूरः। इत्यमरः। नाकुली।
गन्धनाकुली। इति राजनिर्घण्टः।
अहिमर्द्दनी स्त्री (अहीन्मर्द्दयति या।) गन्ध
नाकुलीनाम कन्दविशेषः। इति राजनिर्घण्टः।
अहिमारः, पुं (अहिं मारयति या सा। अहि+
मृ+णिच्+अण्।) अरिमेदवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः।
अहिमेदक पुं, (अहिं मेदयति स्वप्रभावेण अप-
सर्पति वा यः।) अरिमेदवृक्षः। इति राज
निर्घण्टः। (अरिमेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः।)
अहिलता स्त्री (अहिरिव लता। दीर्घाकारत्वात्)
गन्धनाकुली। ताम्बूली। इति राजनिर्घण्टः।
अहीरणि पुं, (अहीन् इरयति दूरीकरोति।
अहि+ईर+अनि।) द्विमुखसर्पः। इति त्रि
काण्डशेषः।
अहु अ, खेदः। वियोगः। इति शब्दरत्नावली।
अहल्या, स्त्री, (न हलति। हि जना वाक्यकाराः।
तस्यै अनूद्यताः) शतमूली। इत्यमरः।
अहो अ (न+हा+डो।) विस्मयः। शोकः।
करुणार्थः। विषादः। सम्बोधनं। प्रशंसा।
निन्दा। प्रकृष्टः। असूया। विस्मयः। इति
मेदिनी। (यथा रामायणे पयोधकाण्डे।
"अहो विचित्रं सामर्थ्यं मायया मायिनः।
"अहो मधुरमासां दर्शनं"। इति शाकुन्तले
प्रथमाङ्के।)
अहोरात्रः, पुं, (अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहारः।
राजाहःसखिभ्यः टच्। अहः सर्वैकदेशे इत्यच् इति
अच्।) दिवारात्रि। स च मनुष्याणां पञ्चदशधटिकापरिमित
दिनरात्रिकालपरिमाणात्मकः। इत्यमरः। मनुष्याणां
मासेन पैत्रोऽहोरात्रो भवति। मनुष्याणामेव
वर्षेण दैवमहोरात्रो भवति। दिव्यचतुर्युग
मानुषचतुर्युगमानेन ब्राह्मोऽहोरात्रो भवति।
अथ मनुष्यमानेन ... वर्षो भवति।
अहोस्वित् अ (अहो च स्वित् च।) वितर्कः। प्रश्नः।
सम्बोधनं। इति त्रिकाण्डशेषः।
("अहोस्विदात्मगुणसीमावीर्यो"। इति कुमारे।
"अहोस्वित्। कीदृशी वयोऽवस्थापन्नोऽसि"।
इति शाकुन्तले। [इति गीता।)
"अहोस्वित् मङ्गलार्थं कार्यं करिष्यामि वयम्"।
अह्नाय अ, (ह्न अपनयने। आह्नयनादागते वन।
इति। पृषोदरादित्वात् साधु वा। ततो नञ्
समासः।) झटिति। शीघ्रं। इत्यमरः।
("अह्नाय वा विनयनं भगसुन्दराणां"। इति कुमारे।
"अह्नाय सावरणवेन तमो निरस्तम्"। इति रघौ।
अयमन्योऽभिमतस्य प्रवृत्त्यादिस्वरूपावगमनम्

मूर्द्धन्यं मोचमवधिवचनविविधविषयाभिज्ञाना
यथा"। इति काव्यप्रकाशे।)
अह्रीक पुं. (नास्ति ह्रीः लज्जा यस्य।) बौद्धः। क्षप
णकः। इति त्रिकाण्डशेषः।
अह्वा, स्त्री (न+ह्वे+डाप्।) मधुरकस्त्रिका।
इति शब्दचन्द्रिका। मेथी इति भाषा।

आ

आ आकारः। द्वितीयस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं
कण्ठः। अयं दीर्घः प्लुतश्च भवति।
"आकारं परमाश्चर्यं शङ्खज्योतिर्मयं प्रिये।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये।
पञ्चप्राणमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली"।
इति कामधेनुतन्त्रे। अस्य वैदिकप्रकारो यथा—
"अकारवत्समारभ्य दक्षकोणगता यतः।
तस्मादेकात्र सर्वाणि विकर्णत्रिकरे"।
इति वर्णोद्धारतन्त्रं। अस्य नामानि यथा—
"आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः।
क्षीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घाद्यवृत्तको।
प्रद्युम्न एकजो रुद्रो नारायण इचेश्वरः।
प्रतिष्ठा मानदा कान्ता विश्वामित्रो भगालयः।
विनायको द्विठान्तो भूः सिता कान्तिश्च कामदः।
द्वितीया मानदा ब्राह्मी विष्णुर्गा कुजो शिवः।
करान्तकश्च हृदयमङ्गलो मन्त्रकर्णिकी"।
इति वर्णाभिधानं।
आः, अ, स्मृतिः। यथा। "आः ज्ञातं अमृतानतेना"।
वाक्यं। यथा "आः एवं मन्यसे"। इत्यमरः।
(पूर्ण्णे मैवं मत्वा इत्यर्थः अप मन्यसे इत्यर्थः।)
अनुकम्पा। (यथा, आ दैवतो दुरितं इति।)
समुच्चयः। इति मेदिनी। (यथा, दैवेन सिद्ध
मथ वा) कश्चित् विविक्तकलिन्यः। आकन्दे
मेऽपि न तमाशिषो न इत्यर्थः। इति भरतः।
("आ एवं स्वमर्यादा आ एवं प्रवृत्तं यथा"।
इति मुग्धबोधम्।)
आः अ दर्पः। पीडायां। इत्यमरः।
आ, अ. मर्य्यादा। इति मुग्धबोधम्। अभिविधिः।
सान्तं। यथा अभिज्ञाने शकुन्तलाबिधानं।
"आ विष्णु पर्यन्तं व्याप्य विश्वमहत्वाद्भवेत्।
सीमानामयमावयं आ गमेत् सम्बोधनीयेयोः"।
आ, [ङ] अ, कोपः। यथा। आः पापदुर्मुख।
("आः किमिदमविश्वासराजाय मयि व्यवहारः"
इति मार्कण्डेयपुराणम्।
"आः पापे दुर्विनीते मृगाक्षि"। इति भार
तम्।) पीडा। यथा आः शीतं। इत्यमरटीका।
स्मृतिः। सन्तापः। दर्पः। इति शब्दरत्नावली।
आकम्पितं त्रि, (आकम्पते स्म। आङ्+कपि+
क्त।) कम्पितनिष्ठ। तत्पर्य्यायः। वेल्लितं २
प्रेङ्खितं ३ आधूतं ४ चलितं ५ कम्पितं ६ इत्यमरः।
चलितं ७ धूतं ८ वेपितं ९ तिसूर्यं १० भूर्णं ११
प्रकम्पितं १२। इति शब्दरत्नावली।
("आलोकमात्रमिदमल्पमती"। इति रघौ।

"आकम्पितानि हृदयानि मनस्विनीनां
वातैः प्रफुल्लसहकारकृताधिवासैः"।
इति ऋतुसंहारे॥)
आकरः, पुं, (आकीर्य्यन्ते धातवोऽत्र। आङ्+कॄ+
अप्। यद्वा आकुर्व्वन्ति सम्भूय कुर्व्वन्ति व्यव-
हारमत्रेति वा। आ+कृ+घ।) धातुरत्नादे-
रुत्पत्तिस्थानं। तत्पर्य्यायः। खनिः २ इत्यमरः॥
("आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः"।
इति हितोपदेशः।
"शैलेन्द्रो हिमवान् नाम धातूनामाकरो महान्"
इति रामायणम्।) समूहः।
("शब्दाकरकरग्राममर्थमण्डलमण्डलम्"।
इति कविकल्पद्रुमः।) श्रेष्ठः। इति मेदिनी॥
आकर्णनं, क्ली, (आ+कर्ण+ल्युट्।) श्रवणम्॥
("मुदा तदाकर्णनतत्परोऽभूत्"। इति नैषधे।)
आकर्षः, पुं, (आकृष्यते इति। आ+कृष+घञ्।)
पाशकः। पाशा इति भाषा। अक्षक्रीडा।
पाशा खेला इति भाषा। शारिफलकः। इत्यमरः॥
कुश इति भाषा। (यथा महाभारते।
"आकर्षन्ते वाक्फलैः सुप्रणीतैः
हृदि प्रौढं मन्त्रपदैः समाधिः"।
इन्द्रियम्। धनुरभ्यासवस्तु। आकर्षणं। इति मे-
दिनी॥ आकृष्यते अनेन। आँकुषी इति भाषा।
यथा। "आकर्ष इव श्वा आकर्षस्य"। इति
मुग्धबोधव्याकरणम्॥ आकर्षतुल्य इति ज्ञापनार्थ-
इव शब्दः। इति दुर्गादासः॥ (अयस्कान्तः।
निकषोपलः।)
आकर्षणं, क्ली, (आ+कृष्+ल्युट्।) आकर्षः।
बलादानयनम्। टानन् इति भाषा। यथा,—
"सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयोः।
केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मागमिष्यसि"॥
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम्॥ * ॥
तन्त्रोक्तकर्म्मविशेषद्वारा योषादानयनम्। यथा।
अथाकर्षणम्।
"आकर्षणविधानानि कथयामि समासतः।
यद्दृष्टं भैरवे तन्त्रे यद्दृष्टं भूतडामरे॥
श्रीवीजं मान्मथं वीजं लज्जावीजं समुद्धरेत्।
प्रथमं प्रणवं दत्त्वा त्रिपुरादेविपदं ततः॥
अमुकीति पदं दत्त्वा आकर्षय द्विधा पदम्।
स्वाहान्तं मन्त्रमुद्धृत्य जपेद्दशसहस्रकम्॥
षट्कोणचक्रमालिख्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः।
मध्ये कारयेन्मन्त्री लज्जावीजसमन्वितम्॥
षड्दीर्घभाक्स्वरेणैव नादविन्दुविभूषितम्॥
रक्तपुष्पाक्षतधूपादिनैवेद्यैः प्रपूज्य तां।
भावयन् चेतसा देवीं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखराम्।
बालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारुणविग्रहाम्॥
पश्चाद् दक्षिणे पाणौ जपमालाञ्च वामके।
मन्त्रस्यास्य प्रभावेण रम्भामपि तथोर्व्वशीं॥
आकर्षयेन्न सन्देहः किं पुनर्मानवीमिह॥ * ॥
भूर्जपत्रे समालिख्य कुङ्कुमालक्तवारिणा॥
काश्मीरागुरुकस्तूरीरोचनामिलितेन च।
अनामारक्तमिश्रेण कमलाक्षीमनुं लिखेत्॥
ॐ ह्रीं कमलाक्षि अमुकीमाकर्षयाकर्षय ॐ फट्॥
इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रैकं ततः पुनः।
तद्भूर्जपत्रमादाय गुलिकां कारयेत् सुधीः॥
तेनैव साध्यपादोत्थमृत्तिकापङ्कवेष्टिता।
शोषिता तेजसा भानोर्वेष्टयेत् त्रिकटुकैः पुनः॥
प्रतिमां स्त्रीनिभां कृत्वा क्षिपेत्तस्याश्चोदरे।
गुलिकां पातयेत् पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीं॥
तादृशाभिमुखो भूत्वा निर्जने निशि साधकः।
ततस्तद्गतचित्तश्च तावत् कालं जपेन्मनुं।
यावदायाति सन्तप्ता मदनानलविग्रहा॥ * ॥
अथान्यत् कथयाम्यत्र स्त्र्याकर्षणहेतवे।
देवस्यापि नरस्यापि मोहिनीमन्त्रमापतः॥
अथ मन्त्रं महेशान्याः स्तारमादौ ततस्त्रपा।
पञ्चशायकवीजञ्च दत्त्वाथ भुवनेश्वरीं॥
मोहिनीति च नामान्ते फट्कारं पुनरालिखेत्।
स्वाहान्तमन्त्रमुक्तञ्च मध्यवीजेन कारयेत्॥
षडङ्गान् दीर्घयुक्ताद्यैश्चक्रेऽष्टदलके यजेत्।
प्रथमं साध्यनामानि लेख्यानि च कर्णोदरे॥
महारञ्जनरक्तेन पूर्व्वमन्त्रपदं युतं।
मोहिनीं पद्मकिञ्जल्के ज्टम्भिणीं स्तम्भिनीं तथा॥
वशङ्करीं कुलेशीञ्च ततो वै विश्ववासिनीं।
आकर्षिणीं ततः क्लिन्नामर्च्चयेदष्टपत्रके॥
गन्धपुष्पादिधूपाद्यैर्भक्तियुक्तेन चेतसा।
लक्षजप्तेन सर्व्वेषां शीघ्रमाकर्षणं भवेत्॥ * ॥
क्लीं कालिकायै धीमहि
तन्नः कालि प्रचोदयात्।
ॐ आकर्षिणी वशधारिणी
ॐ फट् स्वाहा अमुकीमाकर्षय॥
प्रणवं पूर्व्वमुद्धृत्य उग्रसेनी ततः परं।
नितम्बिनी वह्निजाया विद्या परमदुर्लभा॥
सिन्दूरपुत्तलिं कृत्वा तस्या नाम हृदि विलिख्य
पणमूल्येन ताम्बूलं समानीय आमशरावद्वये
नैवेद्यं कृत्वा कृष्णाष्टोत्तरशततुलस्या मूलमन्त्र-
पठिते पुत्तल्या हृदि नामस्थाने ताडिते सति
सा समायाति"। इति श्रीकृष्णानन्दविद्यावागीश-
कृतषट्कर्म्मदीपिका तन्त्रसारश्च॥
आकर्षणी, स्त्री, (आकृष्यते अनया। आ+कृष्+
ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) फलपुष्पाद्याकर्षकयष्टि-
काविशेषः। आँकुषी इति भाषा॥
आकलनं, क्ली, (आ+कल्+ल्युट्।) आकाङ्क्षा।
परिसंख्या। बन्धनम्। इति मेदिनी॥ ("सेव्यापि
सानुनयमाकलनाय यन्त्रा"। इति माघः।)
आकल्पः, पुं, (आ+कृप्+घञ्।) वेशः। इत्य-
मरः॥ कल्पनं। इति मेदिनी॥ मण्डनं। रोगः।
इति हेमचन्द्रः॥ वेशार्थे यथा रघौ,—
("अथ स विधिसर्व्वाङ्गीनमाकल्पजातं
विलसितपदमाद्यं यौवनं सा प्रपेदे"।
"क्षोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोष-
कृत्"। इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे।
कल्पपर्य्यन्ते च, यथा—"आकल्पं नरकं भुङ्क्ते"।
इति स्मृतिः।)
आकल्पकः, पुं, (आकल्प+कन्।) तमः। मोहः।
ग्रन्थिः। उत्कण्ठा। हर्षः। इति मेदिनी॥
आकषः, पुं, (आकष्यते यत्र, आ+कष्+अच्।)
प्रस्तरविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ कषिपाथर
इति भाषा।
आकस्मिकः, त्रि, (अकस्मात् भवः। अकस्मात्+ठ
ञ्।) अकस्मादुद्भवः। हठाज्जातः॥ ("आकस्मिक-
प्रत्ययभासा च देवी वाचमनुष्टुभेन छन्दसा परि-
णतामभ्युदैरयत्"। इति उत्तररामचरितम्॥)
आकाङ्क्षा, स्त्री, (आङ्+काङ्क्षि+अच्+टाप्।)
इच्छा। अभिलाषः। इत्यमरः॥ (रमणीयवस्तु-
स्पृहा। यदुक्तं साहित्यदर्पणे।
"आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्पृहा तु सा"।
अपेक्षा। जिज्ञासा। अनुसन्धानं। यथा पदा-
ङ्कदूते,—
"नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽप्यान्तरेषु"।)
न्यायमते। यत्पदन्तरे यत्पदान्वयबोधो न भवति
तत्पदे तत्पदवत्ता। प्रतीतिपर्य्यवसानविरहः। इत्या-
लङ्कारिका॥
आकायः, पुं, (आङ्+चि+घञ्।) निवासः।
इति वोपदेवः॥
आकारः, पुं, (आ+कृ+घञ्।) इङ्गितं। अभि-
प्रायानुरूपचेष्टाविष्कारणम्। सङ्केत ठार इत्यादि
भाषा। आकृतिः। मूर्त्तिः। इत्यमरः॥
("तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च"।
इति रघौ १। २०।
"आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च"।
इति हितोपदेशे सुहृद्भेदे। मूर्त्तिः। "आकार-
सदृशप्रज्ञः"। इति रघौ १। १५।)
आकारगुप्तिः, स्त्री, (आकारस्य गुप्तिः।) रत्या
दिसूचको मुखरागादिराकारः। आकारोऽङ्ग-
वैकृतमिति गोपालितः॥ गुप्तिर्गोपनं। आकारस्य
भयलज्जादिना गुप्तिराकारगुप्तिः। इत्यमर-
टीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः। अवहित्था २।
इत्यमरः॥ अङ्गविकृतस्य रोमाञ्चादेराच्छादनात्
अवहिःस्थितिरवहित्था। इति सारसुन्दरी॥
("भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था"।
इति साहित्यदर्पणम्।)
आकारगोपनं, क्ली, (आकारस्य गोपनं।) आकार-
गुप्तिः। रत्यादिसूचकमुखरागादिगोपनं। इति
हेमचन्द्रः॥
आकारणं, क्ली, स्त्री, (आङ्+कृ+णिच्+ल्युट्।)
आह्वानं। इत्यमरः॥ डाकन इति भाषा।
("तेन्न मणिभद्राकारणाय कश्चित् प्रेषितः"।
इति पञ्चतन्त्रम्।)
आकालिकः, त्रि, (समानकालौ आद्यन्तौ यस्य।
"आकालिकडाद्यन्तवचने" इति समानकालस्य
आकालादेशः। इकट् प्रत्ययश्च निपातनात्। यद्वा
अकाले भवम्। अकाल+ठञ्।) क्षणध्वंसि।
इति धरणिः॥ समानकालीनजन्मविनाशशाली।
इति संक्षिप्तसारः॥ अकालसम्भवः। आरम्भ-
कालात् तत्सजातीयकालस्थायि। निमित्तकाल-
मारभ्य परेद्युर्यावत्तत्कालः स एव कालस्तावदकाल

जप मता। इति विधिवत्त।(यथा मनौ ७। ६।
("स्वायम्भुवाधिवास् विप्रास्त्वाचारमाप्यपि"।
"वसचित्र स्वायुदवौत्सया
मालाधिप्रीं धीसा मधुपर्णिनम्"।
इति कुमारसंभव १। ११।)
मालाधिपप्रभव, ए, (मालाधिप प्रभव।) प्रभव-
विशेष। स्वायम्भुवमन्वन्तरे अधिपप्रातेन सभाये
मधुप्रसवं। तद्विवरणं यथा—
श्रीमार्कण्डेय उवाच।
मालाधिपोऽत्र प्रभवो मतो मन्वन्तरा कथा।
तत् प्रस्थुत्स्तु महामाया सारार्थं बोधनार्थं।
यथा वा मन्नकन्येव देवाकमाय सार्द्धिका।
तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनं"।
श्रीऋषिरुवाच।
"स्वायम्भुव मनुश्रेष्ठ मधुवन महामते।
मनोरमोऽसि कार्यं मे देहि पार्थिवोऽद्भुता।
भवत् सर्वं तवैव यथा च परिमार्जितं।
यथा धर्मं भवत् सर्वं मनेन भवता धनि।
मन्ये देहि स्त्वमार्गं चित्र बोधेन दुर्लभं
इम पापहरं रम्य स्वायम्भुवमुत्तमं।
यदं हि कर्मभूतानां भूता प्रयान्तु सर्वाणाम्।
उत्सृष्टिकं भवमात्राम् निर्माय स्वायम्भुवाम्।
प्रमाणवासरे मध्यमया वचन भवत्।
मामदीयं प्रस्तारं सारदिव्य मन्वन्तर"।
श्रीमनुरुवाच।
"यदि मयाधिपमाधिकाये स्वायम्भुविका।
चिन्तीर्णुका यथा कार्यं हि समाचरेया मम।
देवासुरादि वीर्याणि कर्माणि परिवर्त्सया।
मनुषि प्रचण्डाप्रभव निर्वाण कपिच। दिवौ।
देवायेकजन सर्वेदासाय कुपदे तथा।
कार्यं भवान् सर्वविद्ग्रो न भविष्यति तत्र कि"।
कपिल उवाच।
"सापि त्रिकालमाधाय वयसा निज्ञस्तुभिरास्
कार्यं मया प्रभिव न मे मा त्रिवर्ति मेनुः।
कल्पान्तं यथा देऽस मार्गमाला विरुद्धं।
कर्णं रहति तन्मात्रं सनमेतदराद्गुवि।
इह त्रिभुवनं कन्य कपिलासरमागुनं।
स्वायम्भुवविभवतविदेव भविष्यति।
न चिरात् मत्साधि मतो धनपूज्य मजाकर्म।
स्वायम्भुवनिष्कं तद अभ्यविकाल्यनं।
स्वायुका सुनीलोऽसौ कपिलस्तदा विधि।
कल्पन्ते महानादि यदा प्रजापती मुनिः।
कपिलस्य तव कथा विजयदत्ती मनु।
मार्गीषि प्रविचराम् मनुं नाम विश्व।
त्रिभावो वदतीं मातो मन्त्रादातालितं मनुः।
पवित्र नमः मनमदन्तिमातकाय।
मायाश्ववासाय हीं नमस्कारकारणं।
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय गुणाश्रयगतादिने।
इति मन्त्रं प्रवदता स त भावमप्रस्य तु।
प्रणवादि मन्त्रका जप तं न विराधय।
तत्र सुरभये भूता दुग्धरतनमयका।
सर्वदेवविकाप्रभानुकूलशलदोलका।

वनयार्व महामाय मनुं स्वायम्भुव मुनिं।
स्वायतार तदा सुमनसमत्वरी ममार्तेया।
उवाच च महामाये मनुं स्वायम्भुवं तदा।
तपोनिधे महामाय श्रीतं मां सामुसहंसि।
त्रिं तत्रे त्रिं मन्त्रसिंहाद्विमपि च विपु मधि।
धय मनुलेविष्टैमीलिका प्रभदोमयि।
मालापाहौ महामार्ग वचनं मदर्थं सुचि।
मानोऽहं मधुमोदी मधि मां परिपालय।
इति तस्य यथा माला मनुः स्वायम्भुवऽद्या।
कश्चिदरे तोयपूर्यं स्वाधिपप्रभवोदिधि।
स तस्मिन् मधिले मन्त्री पाडमायो दिने दिने।
भावमयराधिपमायदेवोऽप्यधिरादन।
रक्षाद्भवपूर्णं प्रकर्ष स महात्मा
मधिपमत्ति कुर्वन् सर्वतामाय मन्त्रं।
स च मुनिवरयेभ्यो मन्त्रतामोऽप्रविरोध
मधिमधिकमध्ये सोमदा पीतरेखा"।
इति कालिकापुराणे ११ अध्याय।*।
श्रीमार्कण्डेय उवाच।
'ववक्ता मीमन्नु पुरा मन्त्र मनुः सर्व।
महीमा वाचिका प्रभवश्चिनी वरवी मनो।
तमारब्धं विदर्भ पश्ये नारायणाय।
रक्तोत्पलविभीतं सार्थंतोयमावर्त।
नामायीमयसोवेदं श्रीवामनपदोमदं।
तदावाय गतो मन्त्रं विधिपाद मधुकरा।
पायमाप्य पचनम् प्रपन्ना मदरा नक।
सोऽप्यधिरेवैव धातेन पीतो देवादिसोऽमनम्।
न कमलाय वदति सहस्राये दिव्योल्काम।
स स्वदा महामन्त्रा पूजापरायणे।
चिराद्दृष्ट निधावस्तु गुरुदेवा समुत्थिता।
स्वायम्भुवं महामायं प्रयोग साधि सामिति।
तं यथा स मनुयोना बोधमं मीनद्रुपं।
स्वायमाय तदा मन्त्रं मयाय च कदेव मं।
न प्रयोगमनुधर्मुं प्रमदोमायमद्रुपं।
इति वशिष्ठसखेदं मानुषार करेव सं।
मनयामधि विभाला मन्त्रवदी ममाद्धिक।
स्वायम्भुवं प्राप कपिलामधुपानवत्।
तदा धरास्वामुगुण कार्यं प्रजागणं मनुः।
विभाव कारदं तप तोये च विरते तथा।
नदिप्रभव मन्त्र न कोऽपि मां वदिष्यति।
मधिरम्भ सम्पूर्णेषु समस्तामुषि।
एक्मा च महामना कर्मपाशसमाविरा।
मनुमं विचार्यतामा विजयं वरम तथा।
मन्त्रोऽपि च चिरादेव पूजकास्तदा महान्।
प्रमदा पूजनाय देवमोदेन कारदं।
सं पूर्वकामनायोन्म कसीमान्या समुत्थितं।
प्रसन्नं चिरात्मीति चित्र मामाकायकर्षिणं।
प्रमाणं कारद कल्प देवाप्रोक्तासमीतं।
स्वायम्भुवो प्रभूतीमान् मेन मन्त्रं न मं वदा।
तदा वयस्य स्वं माना मध्ये भावमयो मनुः।
विविध कविमायत समन्त्रूचि तदाद्रुतः"।
श्रीमनुरुवाच।
"न मां प्रमनसा मन्त्र कर्तं मे वद कायन।

भवतां कविमायाध्ये चिन्तयन् प्रभवन।
मं यथा सुखया विष्णु प्रमुखं मीनरूपम्।
न वेदुर्द्ध महामाय कथे वद महात्मते"।
श्रीमत्स्य उवाच।
"सारमोऽसमता त्रिं यो हरि च यमात्मा।
तवेषयामत्रियदर्थं मनुर्मेत्ता यमाहिका।
यमाभिष्टुति दैवेष मना प्राप्तेव मूर्तिना।
मनादिस्त्वेऽस वा मूर्तिर्निमा विशि मनो मम"।
श्रीमार्कण्डेय उवाच।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोरमितबोधक।
प्रमा प्रणतो विष्णुं मनुस्तुपय वेदवं"।
श्रीमनुरुवाच।
"नमस्ते भवरुद्रप्रपरापरधर्मे हरे।
मायधारिणमधीशाद्भुतेभ्य मनकारण।
मत्स्यादय सर्वेश मनन्तम हरे हर।
हरीश परमेशान नारायण सुरेश्वर"।
इत्यादिस्तोत्रं।
श्रीमार्कण्डेय उवाच।
"स्वायम्भुवेन मनुना स्तुतो मत्स्यवपुर्हरिः।
मायदेवस्तदा प्राह मेवकमीरिणिकाम"।
श्रीभगवानुवाच।
"तुष्टोऽस्मि तपसा तेऽय महत् भाति वनो हृदा।
यावर्णेय वयाचेन वरं वरय सुत्रत।
एतदर्थं संप्रदास्यामि तुभ्यं साम विचारया।
वदतामीप्सितामात्मान् योधना वा विचय यत्"
मनुरुवाच।
"यदि देवो वरो मेऽस्य तोषयामि यो हितो भवेत्।
मम्ने देहि वरं विष्णो सं प्रजायति प्रथम मे।
प्रजाय मतिका मने मदर्थं सुरसमर्थं।
स्वायम्भुवविभवत्वं कल्पं मे प्रतियादि।
मेधेमद्भुता सभी मेवेदं परिहारिका।
संहरिष्यति स्वलोमा वेदभाषा समयपित्रा।
स्मोऽहं देवद्दरवस्तामेव प्रदर्शे मया।
न कौरे त्रिवर्ग प्रमुद कविष्यति।
स्वायम्भुवविभवत्वं तथा मे देहि मे वरं"।
श्रीभगवानुवाच।
"न मन्त्र कवितो भिन्नकथा न कविमारय।
मयुक्त सुविना देव मयोक्त विधि मनो।
तसाधनुदिनं तेन मत् सर्वं नान्यथा भवेत्।
हरिम्ये तव सारार्थं स्वायम्भुव निर्णेय तत्।
स्वायम्भुवविभवत्वे सोममये मजन्ते।
न चिरादेव मलोम प्रोवलिमपति देशो।
मातलयमरश्वास् यथा धर्मं तथा मनो।
मन्ये निरतिं सर्वं प्रतिमामविनोऽभवा।
कल्पाधिपत्रयास्त्रैदेवा नौका विधीयतां।
सन्तं दर्शयिष्यामि यथा नो भिद्यते मनो।
एकद्वोषभिमीना चिन्तयोषमतानदी।
भारिको सुमतिनाथं मुरुमयवर्जिनी।
सर्वाधिपत्यवायामां धरिवराप्रभुक्ति।
मनोलयदीयत्त स्वायम्भुवविष्णुः।
कुरु सर्वं मनो इव सवालीहिको नदी।
महाहामी मनमाला नाडमाना महामनी।

कर्षयिष्यति तां रज्जुं न त्रुट्यति यथा तथा ।
सर्व्वाणि वीजान्यादाय सवेदान् सप्त वै ऋषीन् ॥
तस्यां नावि निसन्नस्त्वं वर्त्तमाने जलप्लवे ।
दक्षेण सह सगन्यं स्मरिष्यसि मनो मम ॥
स्मृतोऽहं तूर्णमायास्ये भवतो निकटं प्रति ।
श्यामलेनाथ शृङ्गेण त्वं मां ज्ञास्यसि वै तदा ॥
यावत् प्रवृत्तविध्वस्तं घृतं स्यात्तु वनत्रयम् ।
तावत् पृष्ठेन तां नावं वोढाहं नाथ सञ्चय ॥
जलप्लवे तु सम्पूर्णे शृङ्गे मम च तां तरिं ।
त्वं तया वटिकया तूर्णं सदा नेष्यसि वै दृढ़ ॥
बद्धायां नावि मे शृङ्गे दैवमानेन वत्सरान् ।
सहस्रं प्रेरयिष्यामि तां नावं शोषयन् जल ॥
ततः शुष्केषु तोयेषु प्रोन्नमे शिखरे गिरेः ।
हिमाचलस्य बद्धा तां तस्मिन्नावमथ मनो ॥
त्वां वै गोपयिता नित्यं तावत्तु शोषये जल ।
चिन्तितोऽहं त्वया यास्ये यदाह निकटं तव ॥
शृङ्गेण श्यामलेनैव त्वं मां ज्ञास्यसि पुष्करे ।
पुनः सृष्टिं ततः कृत्वा मत्प्रसादान्महामते ॥
त्रैलोक्यदुर्लभामृद्धिमवाप्स्यसि सनातनीं ।
यस्मादाराधितो येन अल्पेन भवता मनो ॥
सर्व्वसिद्धिर्भवेत्तस्य यः स्तोष्यति तेन मां" ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
"इति दत्त्वा वरं तस्मै मत्स्यरूपेण नमस्कृतः ।
अन्तर्दधे जगन्नाथो लोकानुग्रहकारकः ॥
स्वायम्भुवोऽपि भगवानन्तर्द्धानं गते परौ ।
यथोक्तं हरिणा पूर्व्वं नावं रज्जुं तथाकरोत् ॥
सर्व्वयाज्ञियवृक्षौघान् छित्त्वा स्वायम्भुवस्तदा ।
उद्वेन कारयामास नावं दृढ़तरां ततः ॥
तेषां वल्कसमुद्भूतसूत्रसङ्घैर्वटीरिकां ।
पूर्व्वोक्तेन प्रमाणेन कारयामास वै मनुः ॥
ततः काले महता वृत्ते युद्धे महाद्भुते ।
विष्णोर्येश्वराधस्य सरभस्य हरस्य च ॥
ततो जलप्लवे भूते विध्वस्ते भुवनाश्रये ।
तया रज्ज्वा तरिं बद्धा वीजान्यादाय सर्व्वशः ॥
वेदानृषीन् तथा सप्त दक्षं चादाय वै मनुः ।
तस्यां नावि समाधाय तोयमग्ने चराचरे ॥
स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै ततः ।
ततो जलानामुपरि सशृङ्ग इव पर्व्वतः ॥
उद्दीप्तस्वैकशृङ्गेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपधृक् ।
आगतस्तत्र न चिरात्तत्रास्ते स मनुर्हरिं ॥
तरिमारुह्य विपुले तोयराशौ भयङ्करे ।
यावच्चलाचलं तोयं तावत् पृष्ठे तरिं न्यधात् ॥
जले प्रकृतिमापन्ने शृङ्गे बद्धा तरिं तदा ।
तां नावं चोदयामास सहस्रं दैववत्सरान् ॥
स्वयं नावमवष्टभ्य दधार परमेश्वरः ।
योगनिद्रा जगद्धात्री समासीदद्वटीरिका ॥
ततः शनैः शनैस्तोये शोषं गच्छति वै चिरात् ।
पश्चिमं हिमवत् शृङ्गमुन्नमं तोयमध्यतः ॥
दिवाश्रवैर्जनानामुच्छ्रितस्य हिमप्रभोः ।
पश्चाच्छतसहस्राणि शृङ्गं वत्तस्य चोच्छ्रितम् ॥
तस्मिन् शृङ्गे ततो नावं बद्धा मत्स्यात्मधृक् हरिः ।
जगाम शोषयायाश्रु जलानां जगतां पतिः ॥
एवं हि मत्स्यरूपेण वेदास्त्रातास्य शार्ङ्गिणा ।
कपिलस्य तु शापेन ह्रतोऽप्याकालिको जयः ॥
आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।
इति वः कथितं सर्व्वं यथावत् द्विजसत्तमाः" ॥
इति कालिकापुराणे ३२ अध्यायः ॥

आकालिकी, स्त्री, (अकाल + ठञ् + ङीप् ।) विद्युत् । इति हेमचन्द्रः ॥

आकाशः, पु, क्ली, (आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्य्यादयो यत्र । आ + काश् + घञ् ।) पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । स तु शून्यः । तत्पर्य्यायः । द्योः २ द्यौः ३ अभ्रं ४ व्योम ५ व्योम ६ पुष्करं ७ अम्बरं ८ नभः ९ अन्तरीक्षं १० अन्तरिक्षं ११ गगनं १२ अनन्तं १३ सुरवर्त्म १४ खं १५ वियत् १६ विष्णुपदं १७ विहायः १८ । इत्यमरः ॥ नाकः १९ अनन्तः २० नभसं २१ मेघवेश्म २२ महाविलं २३ । इति जटाधरः ॥ मरुद्वर्त्म २४ मेघवर्त्म २५ त्रिपिष्टपं २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते अस्य सामान्यगुणाः संख्यादि पञ्च । विशेषगुणः शब्दः । स तु नित्य अशरीरी च । अस्येन्द्रियं कर्णः । सत्वेकः किन्तु उपाधिभेदेन नाना भवति ।
("शब्दः श्रोत्रेन्द्रियञ्चापि छिद्राणि च विविक्तता ।
वियतः कथिता ह्येते गुणागुणविचारिभिः" ॥
तथा च भाषापरिच्छेदे ।
"आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ।
इन्द्रियं तु भवेत् श्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः" ॥)
वेदान्तमते स जन्यः ॥

आकाशगङ्गा, स्त्री, (आकाशपथवाहिनी गङ्गा ।) स्वर्गङ्गा । यथा, शिवरात्रिव्रतकथायां,—
"आकाशगङ्गासलिलतरङ्गगणादिते ।
त्रैगुण्यजलितेत्यागमद्रिपयोधिते" ॥
("नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे" ।
इति रघौ १ । ७८ ।
"उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम्" । इति माघः ।)

आकाशजननी [न्] पु, (आकाशमार्गस्य जननी ।) प्रगण्डीमध्यस्थितजानां वाह्यार्थदर्शनार्थानि चतुष्कच्छिद्राणि । यद्द्वारा आग्नेयास्त्रगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते । इति राजधर्म्मः ॥ (आकाशजननी स्त्री आकाशपथस्य जननीव पोषिका । इति केचित् ।)

आकाशदीपः, पु, (आकाशे दीयमानो दीपः ।) कार्त्तिकमासे भगवदुद्देशेन नभसि दत्तप्रदीपः । यथा । कार्त्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयामृते पुष्करपुराणे ।
"तुलायां तिलतैलेन सायकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं हरिं प्रति ॥
महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदम्" । इति तद्विधिश्च हेमाद्रौ आदिपुराणे ।
"दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते
गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं ।
यूपाकृतिं यज्ञियवृक्षदारु-
मारोप्य भूमावथ तस्य मूर्द्ध्नि ॥
यवाङ्कुरच्छिद्रयुताष्टु मध्ये
दिक्षस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृतीस्तु
याभिर्भवेद्दृष्टदिशानुसारी ॥
तत्कर्णिकायान्तु महाप्रकाशो
दीपः प्रदेयो दलगास्तथाष्टौ ।
निवेद्य धर्म्माय हराय भूम्यै
दामोदरायाप्यथ धर्म्मराजे ॥
प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पृभ्यः
प्रेतेभ्य एवाथ तमःस्थितेभ्यः" । इति ।
अपरार्कोक्तमन्त्रो यथा,—
"दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥
इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदे कार्त्तिकमाहात्म्यं ॥

आकाशप्रदीपः, पु, (आकाशे दीयमानः प्रदीपः ।) तुलायां दीयमानलक्ष्मीदामोदरसम्प्रदानाकाशदीपः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।
"तुलायां तिलतैलेन सायं सन्ध्यासमागमे ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरं ।
सश्रीकाय श्रीपतये स श्रीमान् भुवि जायते ॥
ॐ दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत् ।
विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकं ॥
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः" ॥

आकाशमांसी, स्त्री, (आकाशजाता मांसी ।) सूक्ष्मजटामांसी । केदारे उत्पत्तिरस्याः । तत्पर्य्यायः । गिरिजाम्भा २ खसम्भवा ३ शैवाली ४ सूक्ष्मपत्री ५ गौरी ६ पर्व्वतवासिनी ७ अश्ममांसी ८ । अस्या गुणाः । हिमत्वं । शोषव्रणनाड़ीरोगनाशित्वं । लूतागर्द्दभपाञ्चाकाहारित्वं । वर्णकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आकाशमूली, स्त्री, (आकाशे भूमिरहितस्थाने मूलमस्याः । ङीप् ।) कुम्भिका । इति हारावली ॥ पाना इति ख्याता । (कुम्भिकाशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ।)

आकाशरक्षी [न्] पु, (आकाशे उच्चस्थाने स्थितः सन् रक्षतीति । आकाश + रक्ष + णिन् ।) प्रगण्डीस्थितप्रणिधिः । दुर्गवहिः प्राचीरोपरिस्थितचरः । इति राजधर्म्मः ॥

आकाशवल्ली, स्त्री, (आकाशस्य वल्लीव । अत्युच्चशिखत्वात् ।) लताविशेषः । आकाशवेल अमरवेल इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । खवल्ली २ दुस्पर्शा ३ व्योमवल्लिका ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वं । कटुत्वं । पित्तानिलत्वं । शुक्रवर्द्धकत्वं । रसायनत्वं । बलकारित्वं । दिव्यौषधिपरत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
"आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्लरी ।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिलाक्ष्यामयापहा ॥
तुवराग्निकरी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी" ।
इति भावप्रकाशः ॥

आकाशवल्ली, स्त्री (आकाशमाश्रिता वल्ली।) अमर वल्लरिति भाषा। देववल्ली। इति राजनि।

आकाशसलिल, क्ली, (आकाशात् पतितं सलिलं यस्य) शिशिरार्थं। इति राजनिर्घण्टः।

आकिञ्चन्य क्ली (अकिञ्चनस्य दरिद्रस्य भावः। अकिञ्चन+ष्यञ्।) अकिञ्चनता।

आकीर्ण त्रि, (आङ्+कॄ विक्षेपे+क्त।) व्याप्तं। तत्पर्य्यायः। सङ्कीर्ण २ सङ्कुल ३। इत्यमरः। समाकीर्ण ४। इति शब्दरत्नावली। (यथा रघुवंशे। प्रथमसर्गे। घोषः।

"आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः"॥)

अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः। इति भरतः।

आकुञ्चन त्रि, (आङ्+कुचि+ल्युट्।) आकर्षणे वक्रीकरणकर्म्मनिर्वर्त्तकधर्म्मविशेषः। सङ्कोचः। (प्रसारितस्य सङ्कोचनकर्म्मास्य। समस्य। सकल कर्म्मारम्भ। यथा। भाषापरिच्छेदे।

"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।

प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च"॥)

आकुल, त्रि, (आङ्+कुल+क।) व्याकुलः। व्याप्तः। व्यस्त २ अप्रगुण ३। इत्यमरः। (यथा रघुवंशे। "विषमेऽपि गाहते प्रविशन्नकुल"॥)

आकूत स्त्री (आङ्+कूङ्+क्त) अभिप्रायः। आशयः। इति शब्दरत्नावली। भावः। इच्छा। यथा कादम्बर्य्याम्। २य परिच्छेदे।

"स्वस्थभावापितामूर्च्छ गीतायते निमीलितं"। इति "प्रकटितमिदं भावाकूतं समक्षमिवेक्षते"।

इति शकुन्तले।)

आकृति, स्त्री, (आक्रियते इदं गौरयं अयं इति अनयेति। आङ्+कृ+क्तिन् ।) रूपं। शरीरं। जातिः। इति मेदिनी। (यथा रघुवंशे प्रथमसर्गे।

"आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः"।

आकारो आकृतिः, जातिः। "आकृतिर्जाति लिङ्गाख्या"। इति न्यायसूत्रम्। जातिलिङ्ग विज्ञापका यथा शिरःपाण्यादिर्विलक्षणसंस्थान विशेषो लिङ्गम्। तस्य च तन्मात्रा प्रमाणधि-कम्। भर्तृहरिणा तस्य जातिस्वरूपत्वादाकृतिरिव वर्ण्यते जातिः इति परिचयः।)

आकृतिच्छत्रा, स्त्री, (आकृत्या छत्रमिव या।) घोषा लतिका। घोषलता इति भाषा। इति राज-निघण्टः। (घोषकसदृशा लताविशेषो घोषः।)

आकृष्ट, त्रि, (आङ्+कृष्+कर्म्मणि+क्त।) कृताकर्षणः। आकर्षितः। (प्रलोभितः, पुरुषः। यथा किरातार्जुनीये। "असौ चौलामृष्टेन कश्चित् ... ")

आक्रन्द, पुं, भ्रातृपालकः। इति शब्दरत्नावली।

आक्रन्द, पुं, (आङ्+क्रन्द+घञ् वा।) रोदनं। यथा रामायणे।

("रावणारम्भ्यमानेन तत्रैवाक्रन्दतः" ।) आह्वानं। मित्रं। दारुणयुद्धं। भ्राता। इति मेदिनी। यथा रामायणे।

"तवैव विद्धि सखायमाक्रन्द शूद्रे महान्"।) त्राता। मार्ष्टियायात् भटो राज्ञा। इति भरतः। (यथा माघे ७। २०।

"आक्रन्दनाद मधिकं दधतां मदान्धे")।

आक्रम, पुं, (आङ्+क्रम्+घञ्।) आक्रमणं। तत्पर्य्यायः। अधिक्रम २ क्रान्ति ३। इति हेमचन्द्रः। (अतिक्रमः। व्याप्ति। विक्रमः। अतिक्रमः। प्राप्ति। अधिकारः।)

आक्रमण, क्ली, (आङ्+क्रम्+ल्युट्।) आक्रमकरणं। ("न प्रयाति बलाक्रान्ति दैवात्सम्बाधायति"। इति मुग्धबोधः।) आक्रम। (अतिक्रमः। यथा, रामायणे।

"रावणाक्रमणव्याप्तां समस्त गमिष्यति"।

आरोहणम्। यथा रामायणे।

"न दैवमेवाक्रमणं नामरसमत्र हस्ते"।)

आक्रान्त, त्रि (आङ्+क्रम+क्त) कृताक्रमणः। अभिभान्तः। आक्रमविशिष्टः। इति शब्दमाला। (अभिभूतः। पराभूतः। बद्धभूतः। यथा मनुः— "न शत्रुभिरुपाक्रान्तः मोचयन्त्युत्तमैरपि"॥)

आक्रीड, पुं, (आङ्+क्रीड+घञ्।) उद्यानविशेषः। राज्ञा साधारणं वनम्। इत्यमरः। (क्रीडावनं, क्रीडास्थानं। यथा, रामायणे।

"आक्रीडानृपि वीर्त्तं तपस्यां सुखप्रदम्"।

यथा च कुमारे। २। ४०।

"यत्कीडन्ती क्षान्त वल्लिरा बोधु रोमशः"।

कुक्कुटाश्रमपदेषा कलाभरक्षा गौरवाः"।

यथा हरिवंशे।

"दुर्गस्थस्तु यदा तत्र कुरङ्गमा मयोकरः।

कुरुभामारयाक्रीडमारभस्य चाक्रमात्"॥)

आक्रोश, पुं, (आङ्+क्रुश+घञ्।) दोषाकीर्त्तन-निन्दा। तत्पर्य्यायः। आक्षेपः २ अभिषङ्गः ३ शापः ४। इति हेमचन्द्रः। (यथा रामायणे।

"आक्रोश ममसमातुल प्रमाण्य दशमेव" इति।)

आक्रोशन,स्त्री (आङ्+क्रुश्+ल्युट्।) अभिशापः। तत्पर्य्यायः। अभिषङ्गः २ अभीषङ्ग ३। इत्यमरः।

आक्षपाटिक, पुं, (अक्षपटे नियुक्तः। अक्षपट+ठक्) आक्षदर्शकः। धर्म्माध्यक्षः। इति जटाधरः।

आक्षपाद, पुं, (अक्षपाद+अण्) नैयायिकः। इति शब्दरत्नावली।

आक्षारणा, स्त्री स्त्री, (आङ्+क्षर+णिच्+युच्।) मैथुनं प्रति आक्रोशः। इत्यमरः। परस्त्री-निमित्त दण्डः परपुरुषनिमित्त स्त्रिया वा दूषणं। यथा "क्षत्रियमागमवर्ज्जं आक्षारणं उक्तम्"। इति भरतः। कलङ्कारोपः इति भाषा।

आक्षारित त्रि, (आङ्+क्षर+णिच्+क्त।) पर स्त्रियो परपुरुषे वा मैथुनं प्रति निन्दादूषितः। अभिशस्तः। इत्यमरः।

आक्षिक, पुं, आच्छुकवृक्षः। इति रत्नमाला। आचिर गाछ इति भाषा। (द्यूतविनिमयः। द्यूत क्रीडाविषयकः। अक्ष आक्षेरीव्यति जितो वा इति अक्ष+ठञ्। यथा मनौ ८म।१५९

"प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च यत्।

तदत्र पुत्रो न दाप्यः स्यात् तत्पुत्रोऽपि च" ॥

("प्रतिभाव्यप्रपन्न दण्डशुल्कावशेषकम्।

न पुत्रो दातुमर्हति पितृदेयं कदाचन" ॥)

इति चरकः।

"आक्षिका मन्दरोगघ्नो रक्त पयाष्टको" इति सुश्रुतः।)

आक्षीव पुं, (आङ्+क्षीव+अच्।) अक्षीवः। शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

आक्षेप, पुं, (आङ्+क्षिप्+घञ्।) भर्त्सनं। इत्यमरः। अपवादः। (यथा—नीतिशतके।४५।

"आक्षेपरावेरनतार्थश्रुतिरतुलतापवृत्तिकलुषपदस्पृशां स्मृता नार्थमेव तथा कथयति तथामता क्षिप्तमतिर्मनसा आकर्षणं।

("स्वकृदितमङ्गलाद्भुतयां शस्यवीरां।

शरवणमवरुध्य तल्पकाक्षेपमीशः" ।

इति कुमारे। ७। ८१। निन्दा। अपवादः।

"सर्वोपदेशो घोषवत्यायक्ष

मोदितेनाक्षेपिकान्नतीरे।

यस्तत्र कपोलौ परतामयतात्" ।

इति कुमारे। ७। १० आकर्षणं। यथा,— "वर्णपुत्राक्षेपविकम्पितानां"। १। १४ कुमारे। अपहितिः। यथा कार्त्तिकस्तवम्।

"भुजाक्षेपकरतलो राजपौर्व्यगतिकाले"।

इति।) काव्यालङ्कारः। इति मेदिनी। (अल-ङ्कारप्रकरणे विशेषो लक्षणा।)

आक्षेपक पुं, (आङ्+क्षिप्+ण्वुल्।) निन्दकः। व्याधः। इति मेदिनी। वातरोगविशेषः। यथा भावप्रकाशे। निदाने यथा—

"यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः।

तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः।

मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः"।

आक्षोट, पुं, (अक्षोट एव स्वार्थे अण्।) अक्षोट वृक्षः। पर्वतपीलुवृक्षः। इति शब्दरत्नावली।

("वातामाभिषवाक्षोटमुकूलकतिलोत्कट।

गुरूष्णस्निग्धमधुरा बीजपाका चलाः॥

वातघ्ना बृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्द्धनाः"॥

इति चरकः।)

आखेट, पुं, आखेटकः। इत्यमरटीकायां भरतः।

आखेटक, क्ली, (आङ्+खिट्+ण्वुल्।) मृगया। इत्यमरः।

आखण्डल पुं, (आङ्+खडि+कलच्।) इन्द्रः। इत्यमरः। (यथा कुमारसम्भवे। प्रथमसर्गे।११।

"आखण्डलः काममिदं बभाषे"।)

आखनिक, पुं, (आङ्+खन+इकन्।) चौरः। मूषिकः। शूकरः इति मेदिनी। (खनित्रम्। खननसाधनम्। खन्यत्री।)

आखात, पुं, क्ली, (आङ्+खन्+क्त।) अखातं। देवखातं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

आखु,पुं, (आङ्+खन+डु।) मूषिकः। इत्यमरः। (यथा नीतिशतके। "आखुरयं विवरं कृत्वा विवरी भीतं मुखे भोगिनः") शूकरः। चौरः।

इति हेमचन्द्रः ॥ देवताड़वृक्षः । इति रत्नमाला ॥

(आखुमांसगुणा यथा,—

("आखोर्मांसं यदि बहुधा खण्डखण्डीकृतं यत्तैले

पाच्यं द्रवति नितरां यावदेतन्न सम्यक् ।

तत्तैलाक्तं वसनमनिशं योनिमार्गे दधाना,

हन्ति व्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहबुद्धिः" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

आखुकर्णी, स्त्री (आखोः कर्णमिव पत्रमस्याः । आखुकर्ण+ङीप्) लताविशेषः । मूषाकाणी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । द्रवन्तिका २ द्रवन्ती ३ चित्रा ४ सुवर्णा ५ उन्दुरुकर्णी ६ न्यग्रोधी ७ मूषककर्णी ८ वृश्चिकर्णी ९ बहुकर्णिका १० माता ११ भूमिचरी १२ घण्टा १३ शम्बरी १४ बहुपादिका १५ प्रत्यक्श्रेणी १६ रवा १७ पुत्रश्रेणी १८ न्यग्रिभू १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् उष्णत्वम् । कफपित्तहरत्वम् । सारकत्वम् । आनाहज्वरशूलनाशित्वम् । परमपावकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

"आखुपर्णी आखुकर्णी कर्णिका भूदरीभवा ।

आखुकर्णी कटुस्तिक्ता कषाया शीतला लघुः ॥

विपाके कटुका मूत्रकफामयक्रिमिप्रणुत्" ।

इति भावप्रकाशः ॥

आखुग, पु, (आखुना गच्छति य । गणेशस्य मूषिकवाहनत्वात् तथात्वम् ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

आखुपर्णिका, स्त्री, (आखोः कर्णमिव पर्णमस्याः ।) लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ इन्दुरकाणी इति भाषा । (आखुपर्णीशब्दे आखुकर्णीशब्दे चास्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

आखुपर्णी, स्त्री, (आखोः कर्णमिव पर्णमस्याः ।) आखुपर्णिका । इति रत्नमाला ॥

"मुस्ताखुपर्णीफलदारुशिग्रु-

क्वाथः सकृष्णा क्रिमिशत्रुकल्कः ।

मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्

क्रिमीन्निहन्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ।

"आखुपर्णीकिशलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।

पक्वा पूपलिका खादेद्धान्याम्लञ्च पिबेदनु" ॥

इति वाभटः ॥ गुणादयोऽन्येऽस्या आखुकर्णीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

आखुपाषाणः, पु, पाषाणभेदः । आखुपाषाणनामोऽयं लोहसंकरकारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आखुभुक् [ज्] पु, (आखून् भुङ्क्ते य । आखु+भुज्+क्विप्) बिड़ालः । इत्यमरः ॥

आखुरथ, पुं, (आखुः रथो वाहनं यस्य ।) गणेशः । इति हलायुधः ॥

आखुविषहा, स्त्री, (आखोर्विषं हन्ति या ।) देवताड़वृक्षः । इति जटाधरः ॥ देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

आखेटः, पु, (आङ्+खिट्+घञ्) मृगया । इत्यमरः ॥ शिकार इति भाषा । ("शुभमाखेटभूमित्वम्" । कथासरित्सागरे १५ । १२० ।

आखेटकः, पु, (आङ्+खिट्+ण्वुल् ।) मृगया । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा पद्मवन्ये ।

"आखेटकस्य धर्म्मेण विभवाः स्युर्वशे नृणाम् ।

नृप्रभा प्रेरयत्येको हन्त्यन्योऽत्र मृगानिव" ॥)

आखेटशीर्षक,क्ली, कुट्टिमभेदः । इति शब्दरत्नावली सुड़ङ्ग इति भाषा । (यदुक्तम् ।

"कपिशीर्षे द्रुमशीर्षे तथाचाखेटशीर्षकम् ।

इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः" ।)

आखेटिक, पु, (आखेटे मृगयायां कुशलः । आखेट+ठक् ।) मृगयाकुशलकुक्कुरः । तत्पर्य्यायः । आखेटिकः २ विश्वकद्रुः ३ । इति हारावली ॥ (मृगयाकर्त्ता । भासजनकः । भयङ्करः । मृगयुः । व्याधः ।)

आखोट, पुं, (आख+उट् ।) फलवृक्षविशेषः । आखरोट् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पार्व्वतीयः २ फलस्नेहः ३ गुड़ाशयः ४ कीरेष्टः ५ कन्दरालः ६ मधुमज्जा ७ वृहच्छदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । मलकारित्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । रक्तदोषप्रशमनत्वम् । शीतलत्वम् । कफकोपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आक्षोड़शब्दे आक्षोटशब्दे चास्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

आख्या, स्त्री, (आङ्+ख्या+अङ्+टाप्) नाम । संज्ञा । इत्यमरः ॥ यथा कुमारसम्भवे १ । २६ ।

"उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा

पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम" ।

आख्यात, त्रि, (आङ्+ख्या+क्त) कथितः । उक्तः । इत्यमरः ॥ (प्रथित, प्रसिद्ध, प्रकाशित ।) व्याकरणोक्तधातूत्तरविहिततिङ्प्रत्ययादि ॥

आख्यान, क्ली, (आङ्+ख्या+ल्युट्) कथनम् । यथा

"कथितं मङ्गलाख्यानं ब्रह्मपुत्र यथागमम् ।

देवी मङ्गलचण्डी या तदाख्यानं निशामय" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥

आख्यायिका, स्त्री, (आङ्+ख्या+ण्वुल् । टाप् ।) उपलब्धार्थकथा । इत्यमरः ॥ इतिहास उपन्यास इति ख्याता ॥ (आख्यायिकालक्षणं । यथा,—

"प्रबन्धकल्पना स्तोकसत्या प्राज्ञाः कथां विदुः ।

परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित्"

इति च साहित्यदर्पणे ।

"आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वंशादिकीर्त्तनं"

आग, [स्] क्ली, पापं । अपराधः । इत्यमरः ॥ (यथा शिशुपालवधे ३य सर्गे १०८ श्लोकः ।

"सद्विष्ये शतमागांसि सूनोस्ते इति यत्त्वया" ।)

आगत, त्रि, (आङ्+गम्+क्तः ।) आयातः । उपस्थितः ॥ (लब्धः । प्राप्तः यथा, हितोपदेशे ।

"आगतन्तु भयं वीक्ष्य प्रतिकुर्य्याद् यथोचितम्" ।)

आगन्तुः, त्रि, (आङ्+गम्+तुन् ।) अतिथिः । इत्यमरः ॥ आगमनशीलः । अनियतः ॥ ("अकस्मादागन्तुना सह विश्वासो न युक्तः" । इति हितोपदेशः ।) आकस्मिकरोगादि । यथा,

"आगन्त्वपि शरीरशल्यव्यतिरेकेण यावत्सोभावा दुःखमुत्पादयन्ति" । इति सुश्रुतः ।

निजागन्तुभेदेन रोगस्य द्वारणद्वैविध्यादागन्तुशब्दोऽयमामयस्यान्यतरकारणवाची ।

तद्यथा,—

"द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषामागन्तुनिजविभागात्" । "मुखेनानि तु खल्वागन्तोर्नखदशनपतनाभिचाराभिशापाभिषङ्गवधबन्धपीड़न रज्जु दहन मन्त्राशनि-भूतोपसर्गादीनि" ।

"आगन्तुर्हि व्यथापूर्व्वमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति" ।

उदाहरणं । "तत्रागन्तवच्छेदनभेदनक्षणनभञ्जनपिच्छनोत्पेषणवेष्टनप्रहार-वध-बन्धन-व्यधन पीड़नादिभिर्व्वा । भल्लातक-पुष्पफलरसात्मगुप्ताशूकक्रिमिशूकाहितपत्रलतागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेदनपरिसर्पणावमूत्रणैर्व्वा विषिणाम् ॥ सविषाविषप्राणिदन्तविषाणनखनिपातनैर्वा ।

सागरविषवात-हिम-दहन संस्पर्शनैर्व्वा शोथाः समुपजायन्ते" ॥ इति चरकोक्तः ॥

आगन्तुक, त्रि, (आगन्तु+स्वार्थे कन्) आहार्य्यः । अनित्यस्थायि । इति शिक्षाविशेषः ॥ (अज्ञातकुलशीलादिर्नवागत पुरुषः । यथा "तदा च मूलभृत्यानपास्यायमागन्तुकः पुरस्कृतः" । इति हितोपदेशे ॥ अतिथिः । अज्ञातस्वामिकः पश्वादिः । यथा याज्ञवल्क्ये ॥

"भक्तेऽचौर् तृष्यद्व सूतिकागन्तुकादयः ।

पालो येषां तु ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः" ॥

आकस्मिकक्षतादिरोगः । यथा, सुश्रुते ।

"शल्यस्य आशुगमने धातुस्तस्य शल्यमितिस्मृत तत् द्विविधं, शारीरमागन्तुकं च" । इति ॥)

आगम, स्त्री, (आङ्+गम+अच् ।) तन्त्रशास्त्रम् । (अस्यार्थः । यथा तन्त्रशास्त्रे ॥

"आगतं पञ्चवक्त्रात्तु गतञ्च गिरिजानने ।

मतञ्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते" ॥ इति

(एतल्लक्षणं यथा,—

"सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां तथार्च्चनं ।

साधनञ्चैव सर्व्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥

षट्कर्म्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधाः" ॥ इति

यथा रघुवंशे । १० । २६ ॥

"बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः")

आगमः, पुं, (आ+गम्+अच् ।) शास्त्रमात्रम् ।)

('आगमादिव तमोपहादितः

सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः" ।

इति किराते । ५ । २२ ।) आगमनम् । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः । यथा, नीतिशतके ७३ श्लोके । "नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च" । इति । प्राप्तिः । उपार्जनम् ।

"नाधर्म्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्त्तते" ।

इति मनुः ॥)

साक्षिपत्रादि । इति व्यवहारमातृका ॥ प्रकृतिप्रत्ययानुपघाति कार्य्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (शास्त्रज्ञानम् । श्रुतवत्ता । यथा,

"आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः" ।

इति रघुवंशे १म सर्गे १५ । यथा च रवौ १४ । ८० ।

"तामर्पयामास च शोकदीनां

[illegible]

आगमनं, क्ली, आङ्पूर्वकगमधातोर्ल्युट्प्रत्ययनिष्पन्नमिदं। आसा इति भाषा॥ (यथा रघुवंशे।
"रामस्यागमने स्वलात् भरतागमनं पुरा"।
प्रतीक्षणा। यथा —
"बध्वागमनपालस्य यावद् दृश्यन् न निर्ज्ञातं"।
इति रामचरितश्रुती।)

आगममायनी स्त्री, दक्षिणापीठस्था। इति राजनिर्घण्टः॥

आगमितं, त्रि, (आ+गम+णिच्+क्त) अधीतं। पठितं। इति शब्दरत्नावली॥ (ज्ञापितं ज्ञापितं।)

आगारं, क्ली, (अगमस्य इदं। कार्ये अण्।) अगारं। परिग्रहीतं इत्यमरटीकायां भरतमाला॥

आगाम्बुः, त्रि आगन्तुकः। अतिथिः। इत्यमरटीकायां दीपवरुड़ः॥ (आगामुकः। आगन्तुः।)

आगामी, [न्] त्रि, (आङ्+गम्+णिन्। भविष्यत्काले। इति राजनिर्घण्टः। (यथा विष्णौ देवे। "यो वर्त्तमानः आगामिष्यामधायस्याः पञ्चानि जन्म")

आगारं, क्ली, (आग+ऋ+अण्) गृहं। इत्यमरटीका। (यथा मनुः।
"आगारे निष्कृतेर्वास्य आगारुपलभेत् ।)

आगुः, [र्] स्त्री, आगूः। प्रतिज्ञा। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

आगूः, स्त्री, (आङ्पूर्वक गिरि शब्दे हागिलक्षणे कलकमतीनामिपात्यानेन) प्रतिज्ञा। इत्यमरः॥

आग्नीध्रं, क्ली, (अग्निमिन्धे, इन्धोर्निपातनेन क्विप् अग्नीध्। अग्नीधः स्थानं, अग्नीधः शरणं रणः। रणविधानात् आग्नीध्रप्रपीयमधः) अग्नीध्रं। यज्ञमण्डपं इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ आधमता अपोम-मुपविष्ट स्वाम आग्नीध्रं मखवर्णिनासाम वर्धमात्। अधरात्र धरनीस्थलमिति तु॥ (आग्नेय प्रथमस्य मनोर्दायादप्रथमे प्रविज्ञात आनामस्थाता पुत्रः। यथा हरिवंशे।
"अप्रियव्रतप्रियाख्यो मेधा मेधातिथिर्वसुः।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् भव्यश्च पुत्र तत्र च॥
सनो आग्नमस्कोऽपि तत्र पुत्रा मनीषिणः"।
प्रियव्रतपरात्र बलसम्भावो मनुद्वीपो च बलि। वस्तुतः,—
"आग्नीध्रो नाम वरतिर्मनुनामा भगो कुले।
प्रजानो मनसोऽपि भवन्ने भरतावना"।
प्रियव्रत राजा ततपतमजेपरिकल्पित आग्नीध्रस्यात पुत्र। वस्तुतस् विष्णुपुराणे २।१।
"प्रियव्रतस्य नामायोधा बलाति वे मनु।
अग्नीध्राग्निबाहुश्च वपुष्मान् द्युतिमांस्तथा।
मेधा मेधातिथिर्भव्य सवन पुत्र दश च।
ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां सत्यनामा सुतोऽभवत्"॥)

आग्नेयं, क्ली, (अग्निर्देवता यस्य।) स्वर्णं। इति राजनिर्घण्टः। देवपितृतः। इति शब्दरत्नावली। रक्तं इति हेमचन्द्रः। घृतं। इति पाणिनिः।

आग्नेयः, पुं, (अग्निर्देवताम अण्। अग्निपौर्णं इदम्) अगस्त्य देवपनिकृतमित्रावरुणाभ्यो नवाग्रहाक-

मेरे अग्निपुराणे च। अग्निदेवतात्वे इत्यमावे च त्रि। अग्निकोणमिति आग्नेयाम् अग्निदेशम् आग्नेयादि च। आग्नेयास्त्रं। यथा मनौ ८।२१।
"दूरमानमगर्भिणस्य मरायनस्त्रं स्वकम्" ।)
धनञ्जनुरीति। इति भागिति प्राग्नाम्ग्नेयो त्रि

आग्नेयी, स्त्री, (आग्नेय+ङीप्।) अग्निकोणं। स्वाहा। इति महाभारतं।

आग्रयणं, मो नवशस्येष्टि। यथा —
"प्रस्वपषमग्नो येऽग्निष्वश्वं प्रयच्छे।
धान्यकालदाराग्ने माघासो पश्चिमा स्मृता"॥
इत्यनेन शरदस्तपोविदितमनवसम्भेदे।
"माघापौर्णिमाविव वैरस्मोत्सवकामना।
पशुवह्नमन्त्रेऽभ्यर्चं न प्रवायनकामवान्"।
इति कालकारदर्शनात् माध्येऽपि तथा इति।
आग्रयणं नवशस्येष्टि। इति मलमासतत्त्वं।

आग्रहः, पुं, (आङ्+ग्रह+अप्) अनुग्रहः। आसक्तिः। आक्रमः। ग्रहणं। इति मेदिनी। (प्रकारः, अभिनिवेशः, आवेशः, यथा
"इत्याग्रहात् परमं यं न पिता मम पीडयाम्"।
इति कथासरित्सागरे २५।८८।)

आग्रहायणिकः, पुं, मार्गशीर्षमासः। इति शब्दमुक्ता।

आग्रहायणिकः, पुं (आग्रहायणी मार्गशीर्षस्य पौर्णमासी अस्मिन्॥ आग्रहायण+ठञ्) अग्रहायणमासः। मलमासे अग्रहायणमासोऽयं। अस्मिन् मासे रविवृश्चिकराशिस्थो रवि। अमार्गीयः। मार्गशीर्षः १ सहाः २ मासः ३। इत्यमरः। आग्रहायणी १ अगहन ४ मार्गशिरः ५। इति शब्दरत्नावली। अग्रहायणमासविधि त्रि।

आग्रहायणी, स्त्री (अग्रे हायनमस्याः। मलमेरे मार्गशीर्षमासस्य अग्रभवत्वे। मघापदं। मृगशिराविरति स्त्री। गौरादित्वात् ङीष्) मृगशिरो नक्षत्रं। इत्यमरः। मार्गशीर्षमासस्य पौर्णमासी।

आघट्टकः, पुं, (आङ्+घट्ट+ण्वुल्। ततः स्वार्थे कन्) रक्तापामार्गः। इति राजनिर्घण्टः।

आघाटः, पुं, (आङ्+हन+अच्) सीमा। इति हेमचन्द्रः। अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः।

आघातः, पुं, (आङ्+हन्+घञ्) वधस्थानं। इति त्रिकाण्डशेषः। हननं। हिंसनं। मोर मोर इत्यादि भाषा। (यथा शाकुन्तलपञ्चमे। "पारस-वातामयोदं विकसति वधुर्त योगितामशक-सके।)

आघातनं क्ली, (आङ्+हन्+स्वार्थे णिच्+ल्युट्) वधस्थानं। इति शब्दरत्नावली। हननं।

आघारः, पुं, (आङ्+घृ+घञ्) घृतं। इति हेमचन्द्रः। अग्नौ होमे घृतेन चतुरस्रं क्रमिक रेखा प्रजापतये स्वाहा इत्यनेन पूर्वोत्तरभागस्थपलाशा-दारम्भाद्दक्षिणी रेखावधिवरकाण्डसमानाश्रितात्। इत्यनेन चतुरस्रं क्रमिक रेखा इन्द्राय स्वाहा इति मन्त्रेण नोवायव्यकोणारम्भ देवाग्नी नैऋतविधिकालपर्यन्तार्थं। इति कर्मीया। चतुरस्रापि क्षरेण मन्नोत्तारस्रुवमपूर्वनैवेद्य स्वस्वस्थाने। इति पद्धतिः।

आघूर्णितं त्रि, (आङ्+घूर्ण+क्त) कम्पितं, घूर्णाय इति भाषा। यथा दैवीभागवते।
"आघूर्णितो वा वातम विक्रम रोस मनोरमे ।।

आघ्राणं, क्ली (आङ्+घ्रा+ल्युट्) तृप्तिः। इति हेमचन्द्रः। गन्धग्रहणं। शोंका इति भाषा।
"भैरवं मत्सामाच्छ।" इति कथासरित्सागरे ११।२८।)

आघ्रात त्रि (आङ्+घ्रा+क्त) जिघ्रितः। आक्रान्तः। इति मेदिनी। तृप्तः। इति हेमचन्द्रः। (घ्राणविषयीकृतः। यथा, माघाम्बरे। "चीमः निं न निष्प्रा सुवाङ्गलवसा मालतिग्धीरितं।)

आङ्कं, क्ली, चीनपद्मविशेषमध्यवल्लभक्तिसर्वार्थ वालोलासमय। अस्य गुणाः। अतिसारचरणित्य रतिर्बं। अपस्मिरतानरोगनाशित्वः। इति राजनिर्घण्टः। यथा, माघप्रत्यवः।
"मधुरसाद्या सितांश मलयाम्ग्रीष्मोऽभ्युपयुक्त।
वारव्याभं रुदा स्थाभं मोवकं सातवे सुग।
शीतप्रस्थानवातपीका मग्नविलम्बुपयोगताः।
वामोऽहवंशयाल् पतरासमियापरे मृग" ।
("आङ्गे सम्भवियनुर्य अपाभिष्वरं तर्दं।
अमार्य बहुवाच च दर्शं विभ्रमसावसम्"।
इति सुश्रुत।)

आङ्ग, म जनपदविशेषः। अङ्गदेशः। रथम्। यथा आङ्गिकम। आङ्गिकाङ्ग। यथा आङ्ग-नपयावदी। कौमा। यथा आङ्गवतिवशेषार्णी। इति रघौ १५ सर्गे। साहुवेशजय। यथा आङो-पति। इत्यमरटीका। अङ्गरान। मांसं। प्रवादिक। इति दुर्गादासः।

आङ्गः, स्त्री, (अङ्गस्य इदं। अङ्ग+अण्) कोमलाङ्गं। इति त्रिकाण्डशेषः।

आङ्गारं, क्ली, (अङ्गार+अण्) अङ्गारसमूह। इति शब्दमुक्ता।

आङ्गिकं त्रि, (अङ्ग+ठक्) अङ्गक्रियाप्रकाशकमनुचेष्टादि। इत्यमरः। मातृभिका। इति शब्दरत्नावली। (यथा साहित्यदर्पणे।
"भवेदभिनयो ऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकस्तथा"

आङ्गिरसः, पुं, (अङ्गिरस्+अण्) बृहस्पतिः। इत्यमरः। (यथा मनुः। २। १५१।
"अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्"।)

आचमनं, क्ली, (आङ+चम्+ल्युट्) वैधकर्मारम्भात् पूर्वं शास्त्रविधानाभ्यन्तरं जलपान-माङ्गस्पर्शनपवित्रीकरणविधि। तत्पर्याय। उपस्पर्शः १। इत्यमरः। आचमनं २ आचामः ३। इति शब्दरत्नावली। अस्य विधिर्यथा।
"विप्रस्तावेदया पूर्वं ग्रि प्रभातको गृहं।
अलसात्पुष्पानुपूर्वेण विभिन्नाङ्गस्पृशेत्।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं संस्पृशेत्ततः।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयञ्च तलेन वै।
सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्।

ऋचो यजूंषि सामानि त्रिः पिबन् प्रीणयेत् क्रमात्।
अथर्व्वाङ्गिरसौ पूर्व्वं द्विः प्रमार्ष्ट्या नयेन्मुखम्॥
सेतिहासपुराणानि वेदाङ्गानि यथाक्रमम्।
खं मुखं नासिके वायुं नेत्रे सूर्य्यं श्रुती दिशः॥
प्राणग्रन्थिमथो नाभिं ब्रह्माणं हृदयं स्पृशेत्।
रुद्रं मूर्द्धानमालभ्य प्रीणात्यथ शिखामृषीन्॥
बाहू यमेन्द्रवरुणकुवेरवसुधानलान्।
अभ्युक्ष्य चरणौ विष्णुमिन्द्रविष्णुकरद्वयम्॥
वासुकिप्रमुखान् नागान् जलं क्षिपति यत् क्षितौ।
येऽन्तरा विन्दवो यान्ति भूतग्रामश्च तैर्द्विज॥
अग्निवायुसूर्य्येन्द्रा गिरयोऽङ्गुलिपर्व्वसु।
गङ्गाद्याः सरितस्तासु या रेखाः करमध्यगाः॥
तलं सोमः सतीर्थञ्च स्मृतोऽयं पावनः करः।
इति गारुडे २१५ अध्यायः॥*॥
अन्यच्च। अथाचमनं। पराशरः। यथा,—
"कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः।
निवद्धशिख आसीनो द्विज आचमनं चरेत्"॥
आपस्तम्बः। यथा,—
"इत्येवमद्भिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक्।
हस्तौ चामणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः"॥
आजान्विति अभ्यस्रमादिना तत्पर्य्यन्तमशौचे
आमणिबन्धात् इति हारीतोक्तं सामान्यतः।
"कृत्वोपवीतं सव्यांशे वाङ्मनःकायसंयतः"॥०॥
शिखाबन्धे विशेषमाह ब्रह्मपुराणम्।
"गायत्र्या तु शिखां वद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः।
जुटिकाञ्च ततो वद्ध्वा ततः कर्म्म समारभेत्"॥
याज्ञवल्क्यः। यथा,—
"अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्"।
अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति शेषः॥
भविष्यपुराणे। यथा,—
"सनौ तु चरणौ कृत्वा तथा वद्धशिखोऽस्पृशः।"।
आचामेदित्यनुवृत्तौ देवलः। यथा,—
"शिखां वद्ध्वा वसित्वा तु निर्णिक्ते वाससी शुभे।
तूष्णीं भूत्वा समादाय नोद्धरन्न विलोकयन्"॥२॥
ब्रह्मावरोधे तु मनुः। यथा,—
"धावन्नदृश्शिकाभ्यान्तु न पिबेच्च कदाचन"।
मार्कण्डेयः। यथा,—
"सम्यग्विवेच्य शुक्लेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्।
नोच्छिष्टं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्"॥
उदकग्रहणे परिमाणमाह भरद्वाजः। यथा,—
"आयतं पर्व्वणा कृत्वा गोकर्णाकृतिमत् करम्।
संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्।
माषमज्जनमात्रास्तु सम्पृक्ता त्रिः पिबेदपः"॥
याज्ञवल्क्यः। यथा,—
"अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः।
हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासङ्ख्यं द्विजातयः॥
शुद्ध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः"।
अन्ततः ओष्ठप्रान्ते। प्रचेताः।
"अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा।
हृद्गताभिरशब्दाभिस्त्रिश्चतुर्व्वाद्भिराचमेत्"॥
चतुर्व्वेति भावशुद्ध्यपेक्षया॥*॥
आचमनप्रकारमाह दक्षः।
"प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम्।
संहत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्॥
संहत्य तिसृभिः पूर्व्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम्॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै॥
सर्व्वाभिस्तु शिरोदेशं बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्"।
पुनःपुनरिति घ्राणादीनां गोलकद्वयाभिप्रायेण।
इति श्रीदत्तः॥*॥
वीक्षणानुष्णयोरपवादमाह यमः।
"रात्रावनीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः।
उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्"॥१॥
मुखमार्ज्जनानन्तरं व्यासः। "वामहस्तं पादौ
शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत्" इति
सामवेदिकम्। यजुर्व्वेदिनान्तु गोभिलः। "पादौ
चाभ्युक्षयेत् खानि चोपस्पृशेत् शीर्षाणि मूर्द्धि
दद्यात् उदकविन्दून्"॥*॥
इन्द्रियस्पर्शे विशेषमाह मनुः। "खानि चैव
स्पृशेदद्भिः" इति। नाभिस्पर्शे व्यासः। यथा,—
"ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापश्च संस्पृशेत्"।
इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्ये। यथा,—
"यदङ्गुष्ठमावृदक्षं वीर समुत्सृजति दानवः।
वासुकिप्रमुखान्नागान् तेन प्रीणाति मानवः"॥*॥
जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थञ्च जलस्थलैकचरणे-
नाचमनं कर्त्तव्यमाह पैठीनसिः। "अन्तरुदके
आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति वहिरुदके आ-
चान्तो वहिरेव शुद्धः स्यात् तस्मादन्तरेकं वहि-
रेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्व्वत्र पूतो भवति"
इति॥२॥ जलमात्रे जानोरूर्द्धमुत्तिष्ठन्नाचमन-
माह विष्णुः। यथा,—
"जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्।
अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति"॥
हारीतः। यथा,
"आर्द्रवासा जले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपम्।
शुष्कवासाः स्थले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपम्"॥१॥
आचमननिषेधे देवलः। यथा,—
सोपानत्को जलस्थो वा नष्टकेशोऽपि वा पुनः।
उष्णीषी वापि नाचामेद्वस्त्रेणावेष्ट्य वा शिरः॥
न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परान् स्पृशन्।
न हसन् नैव सञ्जल्पन्नात्मानञ्चैव वीक्षयन्॥
केशान्नीवीमधः कायमस्पृशन् धरणीमपि।
यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम्"॥
आत्मानं हृदयम्। तथा व्यासः।
"शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्"॥
मरीचिः। यथा,
"न वहिर्जानु रथ्या नासनस्था न चाल्पितः।
न पादुकास्थो नान्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः॥
भुक्तासनस्थोऽप्याचामेन्मान्यकाले कदाचन।
जानुभ्यामूर्द्धमाचम्य जले विष्ठन्न दुष्यति"॥
शाण्डायनः। यथा,
"स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम्।
प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्"॥*॥
द्विराचमननिमित्तानि।
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च"॥
ब्रह्मपुराणे। यथा,
"होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि।
आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत् सकृत्"॥२॥
अथाचमननिमित्तानि।
"निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने।
उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुच्युपहतस्य च॥
सन्देहेषु च सर्व्वेषु शिखां वद्ध्वा तथैव च।
विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत्॥
उष्ट्रवायसससंस्पर्शे दर्शने चान्त्यवासिनाम्"॥
हारीतः। यथा,
स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसम्भाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने
देवमभिगन्तुकाम आचामेत्॥*॥
अथ आचमनप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः। यथा,
"क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्"॥
वृद्धशातातपः।
"वातकर्म्मणि निष्ठीवे दन्तश्लिष्टे तथानृते।
क्षुते पतितसम्भाषे दक्षिणश्रवणं स्पृशेत्"॥
मार्कण्डेयपुराणम्। यथा,
"कुर्य्यादालम्भनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम्।
कुर्व्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च॥
यथाविभवतो ह्येतत् पूर्व्वाभावे ततः परम्"॥१॥
आचमने जलाधारनिषेधमाह। उशनाः। यथा,
"कांस्यायसेन पात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचित् शुचिर्भवेत्"॥
इति गोपालपञ्चाननकृताचारनिर्णयः॥
"आयतं पर्व्वणा कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् करम्।
संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्।
माषमज्जनमात्रास्तु सम्पृक्ता त्रिः पिबेदपः"॥
इति भारद्वाजः॥
"अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः।
हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासङ्ख्यं द्विजातयः॥
शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः"॥
इति याज्ञवल्क्यः॥
"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः"॥
इति मनुः॥
"स्त्रियाश्चैवमिक वीर्यं शूद्रजातिस्तथैव च।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः"॥
इति मिताक्षरा॥

आचमनकः, पुं, (आचमन + वुन्।) निष्ठीवनपात्रम्।
पिकदान डाबर इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
प्रोक्षः २ कटकोलः ३ पतद्ग्रहः ४। इति
हारावली॥ ("कौतस्त्रिवाङ्गनचक्षिताचमनक-
वाहिनि"। इति हर्षचरिते॥)

आचमनीयं, क्ली, (आचम्यतेऽनेन । आङ्+चम्+अनीयर् ।) मुखप्रक्षालनार्थजलं । तदुत्पत्तिविधिर्यथा, कालिकापुराणे ६० अध्याये ।
"एलालवङ्गकर्पूरजातीनां कुसुमैः शुभैः ।
कर्पूरादिभिर्वापि तथागुरुचन्दनैः ।
यथा यथा सुगन्धी स्यात् तथा तेनाभिमन्त्रितं ।
तत्रैव यत्नेन मन्त्रेण प्रदापयेत् ।
उदकं दीयते यत् प्रकृष्टं चेतसार्पितं ।
आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते ।
तोयं वा देवतायै तथा स्वच्छमभिमन्त्रितं ।
तदेतन्नु सम्पादितं सुगन्धं यदि लभ्यते ।
आचमनं ददाति मुदा तदाचमनीयकं ।
यदेतेन तावतो नित्यं कामादेव यदीप्सितम्" ।
आचरणं क्ली, (आङ्+चर्+ल्युट्) आचारः । व्यवहारः । ("आभीरविषये आचरणमनाचारेषु" । इति मैत्रे ।)
आचरितं त्रि, (आङ्+चर्+क्त) कृताचरणं । ("मन्त्रं नामकृते कृता वा सम्यगाचरिता हिते" । इति कादम्बर्यां ।) व्यवहृतं । (यथा ।
"सायङ्कालस्य गत्वा कृत्वा दारपरिग्रहं ।
कथायां रामवेऽर्थे च व्यवहारमिवाचरेत्" ।
इत्यत्र सारिमाचितं ।)
आचान्त, त्रि, (आङ्+चम्+क्त) कृताचमनः । यथा । गोभिलः ।
"आचान्तः पीतवान् पुत्रे सुप्तः स्नात्वा तथोपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च" ।
इत्याह्निकतत्त्वं ।
आचाम, पुं, (आङ्+चम्+घञ्) आचमनं । इति शब्दरत्नावली । भक्तमण्डः । इत्यमरः । (अवज्ञं । मण्डं । यथा, माघस्य ।
"कपोलैः सह विरसाचितमाचाममभ्येति" ।)
आचारः, पुं (आङ्+चर्+घञ्) व्यवहारः । तत्पर्य्यायः । चरितं २ चरित्रं ३ चारित्रं ४ चरणं ५ वृत्तं ६ शीलं ७ । इति हेमचन्द्रः । आचारमर्य्यादा । इति भरते २ । आचारे (८ श्लोकटीकायां भरतकृतः । व्यवहारः । न तु विचारः । यथा भट्टकल्पे ।
"आचारैराचारोऽपि सर्वेषामपि यदि ।
कोऽपि स्यात् सिद्धा पूर्वं धात्वाचारश्च उच्यते" ।
इति व्यवहारतत्त्वं । यतिः । इत्येतिहास तदाचारध्वे यत्नं । (रघुः । २ । १ । "आचार-मार्गेरिव शीलवत्ताम्" ।))
आचारदीपिका, त्रि, (आचारेण दीपिका ।) आचारविधायिका । इति भट्टाचार्यः । (कथयितृका । विवरणिका ।)
आचारी, स्त्री (आङ्+चर्+णिन्) हिलमोचिका शाकं । इति रत्नमालायां । अन्यत्र इति न्यायः । आचारनियमितं त्रि । (हलमोचिका प्रवेशतः सुवालको चारणा ।)
आचार्य्य, पुं, (आङ्+चर्+ण्यत् ।) उपाध्यायः । यस्तु परमात्मनामाचार्यः । तन्त्राचार्य्यवान् २ । इत्यमरः । दीक्षाचार्य्यः ।

इति विद्यापात्रेषु । तत्प्रमाणं यथा,—
"उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य्यं प्रचक्षते" ।
इति मनुः २ । १४ ।
(अथोऽनन्तरमाचार्य्यं परीक्षेत । तद्यथा —
"पर्य्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्माणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्यमनहङ्कृतमनसूयकमकोपनं क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनसमर्थं चेति । एवंगुणो ह्याचार्य्यः सुक्षेत्रमार्त्तवो मेघ इव शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति । तमुपसृत्यारिराधयिषुरुपचरेदग्निवच्च देववच्च राजवच्च पितृवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तः । ततस्तत्प्रसादात् कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभिधानस्य सौष्ठवेऽर्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयो भूयः प्रयतेत सम्यक्" । इति चरके ।)
आचार्य्या स्त्री, (आचार्य्य+टाप् ।) मन्त्रव्याख्याकर्त्री । इत्यमरटीका । (वैदिकमन्त्राध्यापनकर्त्री ।)
आचार्य्यानी, स्त्री, (आङ्+चर्+ण्यत्+ङीप्+आनुक ।) आचार्य्यपत्नी । इत्यमरः । (यथा महावीरचरिते ।
"भगवत्यैरुन्धत्याचार्य्यानीव गार्ग्यै" ।)
आचितं क्ली, (आङ्+चि+क्त ।) शकटस्य दशभारं । इत्यमरः । दश मोन इति भाषा ।
आचित्, पुं, (आङ्+चि+क्त ।) आचयो भारः । इत्यमरः । दश मानिक् बोझा इति भाषा । सङ्कलनं । इति मेदिनी ।
आचितः, त्रि, (आङ्+चि+क्त) संग्रथितः । व्याप्तः । इति मेदिनी । (तत्र पर्य्यायाः, आकीर्णः, व्याप्तः, ग्रथितः, गुम्फितः । यथा भारवौ ।
"क्वचित्पयो विमलशिलातलैः शुचौ" । यथा रघुवंशे ।
"वसुधांश्रिता भ्रमरगुम्फितावला
पदे पदे दुर्दिनभिन्नवक्त्री" ।)
आच्छकः, पुं, वस्त्रविशेषः । आछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राष्ट्रगुः २ पथीकः ३ वल्किका ४ चालिका ५ । इति रत्नमाला ।
आच्छन्नं, त्रि, (आङ्+छद्+क्त ।) आच्छादितं । आवृतं । यथा । "मेघाच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनं" । इत्यमरः ।
("मदुपाश्रयमाच्छन्नं छत्रं रत्नविभूषितं" ।
इति हितोपदेशः ।)
आच्छादः, पुं, (आङ्+छद्+घञ् ।) वस्त्रं । इति हेमचन्द्रः ।
आच्छादनं क्ली, (आङ्+छद्+ल्युट् ।) वस्त्रं । इत्यमरः ॥ अपिधानं । आवरणमात्रं । इति मेदिनी । (यथा मनुः । २ । ५८ ।
"अन्नादेन यदा कश्चित् भूतवाच्छादनादिके" ।)
आच्छादितः, त्रि (आङ्+छद्+णिच्+क्त) आच्छन्नः । आवृतः । ढाका इति भाषा ।
आच्छुरितं क्ली, (आङ्+छुर+क्त) नखच्छुरितं । नखाघातः । इति भरतः । हसितं । (यथा

कथासरित्सागरे ।
"न जेरे वधुवेणापि क्षितमाक्षुरितं यदा" ।)
आच्छुरितकं, क्ली, (आङ्+छुर्+भावे क्त । ततः स्वार्थे कन्) नखाघातहास्यं । इत्यमरः । हास्यं । नखाघातविशेषः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
आच्छोदनं क्ली, (आङ्+छिद्+ल्युट् । तत उपलो ...) मृगया । इत्यमरः ।
आज, ह, आज्ञाने । (भ्वादिं परं-अकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः । इत्यादौ क्रियायाः प्रकृति प्रत्ययार्थं । ह आच्छादने । आजामो रोगीं करणं । आजति वदं शिवी । इति दुर्गादासः ।
आजं, क्ली (अज+अण् । अजस्यापि छागस्य इदं मांसादि) दधि । इति महाभारतम् । (यथा देवले ।
"अजमाजं यथा चोदनादिषु साविरच यत् ।
यतो धातुविकारार्थमाजं मतावते" ।)
(तथाच रामायणे । २ । ८१ । १० ।
"आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसञ्चयैः" ।
इत्यत्र—तथाविधमनेन बहूनां जलानां तत्र इत्यर्थे आजं विशिष्टमन्नदत्तमनुलक्ष्यते गुणसञ्चयतत्त्वप्रदानतः ।
"आजं दधि मनोज्ञं सकलाविनाशनं ।
दुर्नामपाण्डुरेषु हितमतिरोचनं ।
शिशवे मधुरं बल्यं लघु विकृतघातनं ।
बल्यं वाताविहं सोढं शारविकविवर्त्तं" ।
इति हारीतसंहिता ।
"आजिनीर्दं कुपितं मोज्यं मनोहरं ।
मदीयं सुखमायादनमिति दंशनं" ।
इति चरको वामरथ ।
"अजानुष्णकषायं विधिवत्कौविक्षं चिरं ।
दीपनं लघु बलादि नाशनातिविषम् ।
कामलापाण्डुरोगनाशनं धर्मवर्धितं तत् ।
"तथाजं नवविषम् श्वसनादिवर्दं ।
दुर्नामपाण्डुरोगेषु हितमपि दीपनं ।
शिशवे मधुर बल्यं लघु विकारदरं" ।
"आजं दधि दीपनीयं चक्षुष्यं ज्वरापहं ।
वाते वात दधि यदि हितं सामे च समम्" ।
इति च सुश्रुते ।)
आजकं क्ली, (अज+वुञ्) अजसमूहः । छागादि पाल इति भाषा । इत्यमरः ।
आजकारः, पुं, (आज+कृ+अण्) शिववृष । इति शब्दरत्नावली ।
आजगवं, क्ली, (अजगव+प्रज्ञादि अण्) शिवधनुः । इति हेमचन्द्रः ।
आजन्मसुरभिपत्त्रः, पुं, (आ जन्मनः सुरभीणि पत्त्राणि यस्य सः) मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ।
आजानेयः, पुं, स्त्री, (आ+जन+अण्+ढक्) कुलीनाश्वः । सद्वंशोद्भवः । इत्यमरः । "शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तोऽपि पदे पदे । आजानेया हयाः यान्ति ... " । इत्यश्ववैद्यके ।
आजिः, स्त्री, (अज+इण्) । युद्धं । समभूमिः ।

इत्यमरकोषमेदिन्यौ। तत्व। इति हेमचन्द्र ।
(युद्धार्थे यथा,—"आहवती लोचनमार्गमाजौ रजोन्धकारस्य विजृम्भितस्य"। इति रघु। ७।४२।)
आक्षेप। इति शब्दरत्नावली ॥

आजीव, पु, (आङ्+जीव+घञ्।) जीविका। इत्यमरः ॥
("षड्मूलफलो रम्य आजीव प्रतिभाति मे"॥ इति रामायणे।)

आजु, [र्] स्त्री, (आङ्+जुर्+क्विप्।) आजूः। विष्टि। इति स्वामी ॥

आजू, स्त्री, (आ+जुगतौ+क्विप् दीर्घश्च।) वेतन विना कर्म्मकारः। वेगार इति भाषा। इत्यमरः ॥
(यदुक्तम्,
"हठादश्रतिक्रा स्तोऽपोविष्टिराजूश्च कीर्त्यते"।)

आज्ञप्त, त्रि, (आ+ज्ञा+णिच्+क्त।) आज्ञाप्राप्त। यथा, देवीमाहात्म्यम्।
"आज्ञप्तास्ते ततो दैत्याश्चण्डमुण्डपुरोगमाः।
चतुरङ्गबलोपेता ययुरभ्युद्यतायुधाः"॥

आज्ञा, स्त्री, (आङ्+ज्ञा+अङ्+टाप्।) आदेश। तत्पर्य्यायः। अववादः २ निर्देश ३ निदेश ४ शासन ५ शिष्टि ६। इत्यमरः ॥
("तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञां"। इति कुमारे। ३।२२।
"पश्चात् वनाय गच्छेति तदाज्ञा मुदितोऽग्रहीत्" इति रघौ। १२।७।)

आज्ञाकारी, [न्] त्रि, (आज्ञा+कृ+णिन्।) आज्ञया कर्म्मकारी। आज्ञावह। आज्ञानुवर्त्ती ॥

आज्ञाचक्र, क्ली, षट्चक्रान्तर्गतषष्ठचक्रम्। तथा च तन्त्रे,—"आज्ञानामाम्बुजं तद्धिमकरसदृशं ध्यानधामप्रकाशं हक्षाभ्यां वैकलाभ्यां प्रविलसितवपुर्नेत्रपत्रं सुशुभ्रम्। तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यां मुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता ॥ एतत् पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्"॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाश ॥

आज्ञापक, त्रि, (आङ्+ज्ञा+णिच्+ण्वुल्।) आज्ञाकर्त्ता।

आज्ञापत्र, (आज्ञायै पत्र।) क्ली आदेशलिपि। निदेशलिखन। हुकुमनामा इति पारस्यभाषा ॥

आज्ञापन, क्ली, (आङ्+ज्ञापि+ल्युट्।) विज्ञापन। जानान इति भाषा ॥

आज्ञाप्त, त्रि, (आङ्+ज्ञापि+क्त।) आज्ञातिविशिष्टः। सन्नाप्त। आज्ञाप्राप्त ॥

आज्य, क्ली, (आङ् पूर्व्वात् अञ्जेः संज्ञायामिति क्यप्।) घृत। इत्यमरः ॥ श्रीवास। इत्यजयपाल ॥ (यागक्रियासाधन तैलदुग्धादिकमपि आज्यशब्देनोच्यते। यदुक्तं च्छन्दोगपरिशिष्टे।
"घृत वा यदि वा तैल पयो वा दधि यावक।
आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दो विधीयते"॥
यथा रघुवंशे। ७।२०। "तत्रार्च्चितो भोजपतेः पुरोधाः हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्प"॥)

आज्यभाग, पु, (आज्यस्य भाग) ऋग्वेदिना अग्नेरुत्तरभागे सूर्य्येणाग्निसम्प्रदानकघृताहुति तद्दक्षिणभागे सोमसम्प्रदानकाहुतिश्च। इति कालेशि।
यजुर्व्वेदिनान्तु अग्नेरुत्तरदक्षिणयोः पश्चिमादिप्राक्‌पर्य्यन्तघृतधारा। इति पशुपति ॥

आञ्जनेय, पु, (अञ्जनाया अपत्य, अञ्जना+ढक्।) अञ्जनानामवानरीपुत्र। स तु हनूमान्। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा महानाटके।
"उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं
यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः।
आदाय तेनैव ददाह लङ्कां
नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयं"॥)

आञ्जिनेयः, पु, (आञ्जन+ढक्+इट्।) जन्तुविशेष। आजनाइ इति ख्यात। इति शब्दमाला ॥

आटि, पु, (आङ्+अट+इञ्।) पक्षिविशेष। शरालि इति ख्यात। इत्यमरः ॥

आटीकन, क्ली, (आङ्+टीक्+ल्युट्।) वत्सानां गमन। इति त्रिकाण्डशेष ॥

आटीकर, पु, (आटीक+र।) वृष। इति भूरिप्रयोग ॥

आटोप, पु, (आङ्+टुप्+घञ्।) दर्प। इति हेमचन्द्र ॥ वायुजन्य-उदरगुड़्गुड़ाशब्द। इति वैद्यक ॥ (गर्व्व, सम्भ्रम, संरम्भः। यथा-पञ्चतन्त्रे "विष भवतु मा वाभूत् फटाटोपो भयङ्करः"। यथा शिशुपालवधे। "साटोपमुर्व्वीमनिशं नदन्त"।
"आटोपशूलास्यवमीगुरुत्व-
स्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः"।
इति माधवकर ।)

आडम्बर, पु, (आङ्+दम्+वरच्। तत ट स्थाने ड। आडम्बाते डवि लोपे घञ् भावे वा। आड़म्ब राति रमयति वा आतोनुपेति कः। मृगविभुजेति वा कः। आड़म्बयति वा बाऊलकादरन्।) पटह। तूर्य्यरव। गजेन्द्रगर्जन। इत्यमरः ॥ आरम्भ। इति त्रिकाण्डशेष ॥ पक्ष। दर्प। इति मेदिनी ॥ क्रोध। इति स्वामी ॥ हर्ष। इति शब्दरत्नावली ॥ (आयोजन। रङ्गन सन्निवेश, यथा, भामिनीविलासे। "धात कि नु विधौ विधातुमुचितो धाराधराड़म्बर"॥ युद्ध। स्वार्थे यथा,
"असारस्य पदार्थस्य प्रायेणाडम्बरो महान्।
नहि तादृक्‌ध्वनि स्वर्णे यथा कांस्ये प्रजायते"॥)

आडि, स्त्री, (आड्+अड़+इन्।) शरालिपक्षी। इत्यमरः ॥ स्वनामख्यातमत्स्यविशेषः। अस्या गुणाः। गुरुत्वं। स्निग्धत्व। वातश्लेष्मप्रकोपनत्व। अतिवलशुक्रमेधाग्निवृद्धिकारित्वञ्च ॥ इति राजवल्लभ ॥ (विश्वामित्रशापेन वशिष्ठो महर्षिराडिपक्षिरूपतां गत इति पौराणिकी कथा॥ यथा मार्कण्डेयपुराणे आडिवकयुद्धे,—
"श्रुत्वा शाप महातेजा विश्वामित्रोऽपि कौशिक।
त्वमप्याडिर्भवस्वेति प्रतिशापमयच्छत ॥
आडिः सोऽप्युन्नतग्रीवो वक पद्भ्यामताड़यत्"॥)

आड़ू, पुं, (अड शब्दे। अनेोऽच्चूः।) उडुप। भेला भाउ इत्यादि भाषा। इत्यमरादिकोष।

आढ़क, क्ली, (आ समन्तात् ढौकते ढौक्यते वा ढौक गतौ अच् घञ् वा पृषोदरादि। परिमाणविशेष। आढ़ा इति भाषा। यथा,—
"शतयोजनविस्तीर्णे त्रिंशद्योजनमायतं।
आढ़कस्य प्रमाणन्तु मुनिभिः परिकीर्त्तितं"॥
अपि च ॥
"त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतं।
विंशयोजनगम्भीरमाढ़कं परिकीर्त्तितं"॥
इति गणपतिभट्ट। इति ज्योतिस्तत्त्व ॥

आढ़क, पु, क्ली, चतुःप्रस्थपरिमाण। आड़ी इति भाषा। इत्यमरः ॥ द्रोणचतुर्थभाग। इति लीलावती ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिरित्यादिवचनात् षट्‌पञ्चाशदधिकद्विशतमुष्टिर्भवति। व्यवहारे षोडशसेरो विंशतिसेरो वा। वैद्यकमते अष्टशरावपरिमाण। तत्पर्य्याय। पात्र २ कंस ३ भाजन ४। इति परिभाषा ॥
('चतुःप्रस्थैस्तथाढ़क।
भाजन कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च तत्"॥
इति शार्ङ्गधर।
'चतुःप्रस्थमथाढ़क।
"पात्र तदेव विज्ञेय कंसप्रस्थाष्टकं तथा"॥
इति चरक।)
अपचयविवक्षाया आढ़किकेत्यपि स्यात्। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ आढ़िका। इति भरत ॥

आढ़किक, त्रि, (आढ़क+ठञ्।) आढकपरिमित बीजवपनादियोग्यक्षेत्रादि। इत्यमरः ॥

आढ़की, स्त्री, शमीधान्यविशेष। अड्हर इति भाषा। तत्पर्य्याय। तुवरी २ वर्णा ३ करवीरभुजा ४ वृत्तबीजा ५ पीतपुष्पा ६। अस्या गुणा। कषायत्व। मधुरत्व। कफपित्तनाशित्वञ्च। तद्दिदलगुणा। ईषद्वातरुचिकारित्व। गुरुत्व। शीतलत्वञ्च। पीता रक्ता सिता त्रिविधेय। श्वेता दोषदा। लोहिता रुच्या बल्या पित्ततापादिहन्त्री च। पीता दीपनी पित्तदाहध्वंसिनी च ॥ तद्‌यूष बल्य। इति राजनिर्घण्ट ॥ अमरमते तत्पर्य्याय। काक्षी २ मृतत्स्ना ३ तुवरिका ४ मृतालक ५ सुराष्ट्रज ६। भरतमल्लिकमते एतत् षट्कं अरहरस्य। सारसुन्दरीमते तुवरिकाख्यगन्धद्रव्यस्य। केषाञ्चिन्मते सुगन्धिमृत्तिकायाः ॥
(अस्याः पर्य्यायगुणावाह।
"आढ़की तुवरी चापि सा प्रोक्ता शणपुष्पिका ॥
आढ़की तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघु।
ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित्'॥
इति भावप्रकाश ॥
"मृदु कषाया च सरक्तपित्त
निहन्ति कासानतिवातला स्यात्।
गुल्मज्वरारोचककासछर्द्दि-
हृद्रोगदुर्नामहराढ़की स्यात्"॥
इति हारीत ॥
'आढकी कफपित्तघ्नी वातला,'। इति चरक ॥
'आढकी कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपनी'। इति सुश्रुत ॥)

आतङ्कीन, त्रि, (आतङ्क + ख।) आतङ्किका। इत्यमरटीका।
आतत, त्रि (आङ्पूर्व्वात् तनोतेः क्तः। आतनुते विस्तारात् क्तः।) विस्तृतम्। इत्यमरः। ततः। विस्तृतः। व्याप्तः। यथा, तमालद्रुमाग्रे इत्यादि। (यथा मनुस्मृतौ १।४।
"यमाराध्यतोऽपि विभ आप्तो वर्णित यत्र।
यथा भगवद्गीतायां —
"आप्तोऽभिमतमसि शौर्य्योऽसि ततो मतः"।)
आततम, त्रि (अत्यन्त तत आर्षे तमप्।) अत्यन्तः। अत्यन्तः। इति रायमुकुटः।
आततीन त्रि (आतत + ख।) आततं। अवधा मोदनोपवेशनेन। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।
आतति, स्त्री (आ + तन् + क्तिन्।) आयामदैर्घ्यम्। वर्द्धिना। सीमा। इति मेदिनी।
आतङ्क, पुं, (आङ् + तकि + घञ्।) रोगः।
(यथा, माघवधे,—
"स्फुरा यदि निदाघ्य क्षमा वा प्रभवा यदि ।)
सन्तापः। शङ्का। (यथा, महावीरचरिते —
"आतङ्कमसमयस्तदविपरीतमस्य धर्मतन्तोः"।)
मुरजध्वनिः। इति मेदिनीकरौ महती। ज्वरः।
इति राजनिर्घण्टः।
("आतङ्कनिर्धनानां निवृत्तामत्यमेधया।
सर्व्वं विज्ञातुमातङ्कमस्मेर भविष्यति।
इति माधवकरः।
रोगार्थे यत्पर्य्यायं यथा सुश्रुते।
"प्रबेश च विमार्गीशाद देह वार्य्य मार्ग वाल्य मध्यमस्मृत्यर्तिं वेदनाक्षमुत्पत्ति मतिमादिः"।
ज्वरार्थे यथाभायाश।
"ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च।
एकार्थकाभिधानैरभिविधिभेदैरभिधीयते"।
इति चरकः।)
आतञ्चन, क्ली, (आङ् + तञ्च + ल्युट्।) प्रतिवापः। दधिकरणाय दुग्धादिषु दध्याद्यर्पणम्। इति स्वामी। जिवेश्वम्। इति सुभूतिः। जवनम्।
इति रायमुकुटः। प्रवाप्यमानवस्तुरसोत्कर्षः।
इति सारसुन्दरी। अवनं। वेगः। आप्यायनम्।
तर्पणम्। इत्यमरभरतौ।
आततायी, [न्] त्रि (आतत + अय + णिन।) वधोद्यतः। इत्यमरः।
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।
क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः।
आततायिनमायान्तं अपि वेदान्तपारगम्।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्।"
इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी।
आतप, पुं (आङ् + तप + अच्।)
रौद्रं। सूर्य्यालोकः। प्रकाशः २ घोतः ३। इत्यमरः। दिनज्योतिः ४ सूर्य्यालोकः ५ दिनप्रभा ६ रविप्रकाशः ७ प्रद्योतः ८ प्रभातिः ९ भाषया १० दीप्तिः ११। यत्र आतपः। अतर्लं। बेष्टनं स्वेदाकाशमहोष्ण। सर्व्वाङ्गतापी बलकृत्। इति राजनिर्घण्टः।
("आतप पतङ्गो यथा वेदस्य कामशालायाः।
तापवैषम्यजनो वेदविषमकोपनः"।
"आतपः पित्तरक्ताग्निमूर्च्छाभ्रमतृषावहः।
तापवैवर्ण्यकारी च" इति सुश्रुतः।
यथा शाकुन्तले —
"कथमातपे गमिष्यति परिबाधाकोमलैरङ्गैः"।
यथा कुमारसम्भवे,११।—
"प्रभा प्रभञ्जनसमाश्रिता महसः"।)
आतपत्र, क्ली (आतप + त्रै + क।) छत्रम्। इत्यमरः।
(यथा शाकुन्तले —
"राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम्"।
यथा रामायणे —
"आलक्ष्य आतपत्रेण निवसासेन मूर्द्धनि।
"हन्तमन्योऽस्य तुषारयो आतपात्"।)
आतपत्रक, क्ली, छत्रम्। इति शब्दरत्नावली।
आतपवारण, क्ली (आतप + वारि + ल्युट्।) छत्रम्।
इति हेमचन्द्रः। (यथा रघुवंशे २।७।
"स न्यविकपुरं रमा पूने विनातपवारणम्"।
"अपुरिवामविनातपवारणः"।)
आतपाभाव, पुं, (आतपस्य अभावः। अर्द्धान्धुत्तरूप) छाया। इति राजनिर्घण्टः।
आतर, पुं, (आङ् + तॄ + अप्। आतरत्यनेन, इति संज्ञायामिति अप्) नद्यादितरणार्थं देयद्रव्यं भाटिः। तरपण्यम्। तरपण्यम् २। इत्यमरः।
पारानिकडि नौकाभाडा इति भाषा।
आतर्पण, क्ली, (आङ् + तृप् + ल्युट्।) प्रीणनम्।
तृप्तिः। मङ्गलविलेपनम्। आलिपना इति भाषा।
इति मेदिनी। (यथा मेदिनी।
"आतर्पणं प्रीणने स्यात् मङ्गल्यालेपनेऽपि च"।)
आतापी, [न्] पुं, (आङ् + तापि + णिनि।) चक्रवाकः। चिल्ह। इत्यमरटीकायां स्वामी। (असुरभेदः। चिल इति ख्यातः पक्षिभेदः।)
आतायी, [न्] पुं (आङ् + ताय + णिनि।) चिल्लः।
चिल इति भाषा। इत्यमरः।
आतार पुं, (आङ् + तॄ + घञ्।) आतरः। तरपण्यम्। इति शब्दरत्नावली।
आति पुं, (अत + इञ्।) पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।
आतिथेय, त्रि, (अतिथि + ढञ्। अतिथौ साधु।) अतिथिसेवातत्परः। इत्यमरः। (यथा रघुवंशे १।६
"प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः।
यथा कुमारसम्भवे ५।३१।
"तमातिथेयी बहुमानपूर्व्वया सपर्य्यया।
यथा मनुः, ३।१८।
"देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः"।
आतिथ्य, त्रि, (अतिथि + ञ्य।)
अतिथ्यर्थम्। अतिथिसत्कारविषयं इत्यमरः। आतिथेया च। (यथा शिशुपालवधे
"आतिथ्यमुचितं सम्भाविनं प्रयुज्यते"।)
आतिथ्य पुं, अतिथिः। इति मेदिनी।
आतु पुं, (अत् + तु + कु।) भेलकः। भेला आड़ इत्यादि भाषा। इति शब्दमाला।
आतुर, त्रि (आङ् + तुर + क) रोगी। व्याधितः।
आमयावी २ विकृतः ३ व्याधितः ४ अपटुः ५ अभ्यमितः ६ अभ्यान्तः ७। इत्यमरः। (यथा हितो परेहि। वैद्याणामातुरः श्रेयान्। यथा मनुः ४।१९४
"न आत्मनाप्नोति भोगान् आतुरो न सतामिति"।
आतुरस्तावत् आर्त्तानां प्रति चिकित्सा यथा। तद्यथा—असाध्यवध्यानामप्यसाध्योऽप्यातुर इत्युच्यते। एतदपि भवसत्वविशेषेण तथाप्यातुराणां प्रति चिकित्सा। तस्य परीक्षा कृतकर्म्मकृत्यातुरस्य वर्णाः सम्यग्विधिनावेक्षणं यथायोग्यमवलोकनं। न कुविधिविषयमप्रमाणं वा भेषजमनुष्यं भवति। आतोऽपि वैद्यवेन पर्य्यालोचनमभिनिर्देशः। इति चरकः।
आतुरस्य सम्यगवेक्षणेन भिषगातुरस्यायुः परीक्षेत।
इति सुश्रुतः।)
आतर्ष, स्त्री (आङ् + तृष + अच्।) तृषाविशेषः।
पासा इति भाषा। अस्य गुणाः। प्रियमत्वं। रक्तवर्द्धनं। आतुरं। प्रीतवर्णं। रूक्षत्वं। कारिणं। अपरं। तापरक्तपित्ताश्मरीहरत्वं।
इति भावप्रकाशः।
आतोद्य, क्ली, (आङ् + तुद + ण्यत्।) वाद्यं। तत्र तुर्य्यादि। वीणादिकार्य्यं ततं १ मुरजादिकार्य्यं आनद्धं २ वंशादिकार्य्यं सुषिरं ३ कांस्यतालादिकार्य्यं घनं ४ इत्यमरः। (यथा रघुवंशे। "आतोद्यमृतस्य तूर्य्यनिर्घोषैः।
"आतोद्यं मादयामास मन्थमानमहास्वनम्"।)
आत्तगन्ध, त्रि (आत्तः गृहीतः अपहृतः गन्धः गर्वो यस्य वा गन्धो येन।) दूरीकृतगर्वः। आक्रान्तः। अभिभूतः २। इति हेमचन्द्रः। अपकृतगर्वः। (यथा रघुवंशे ११।१०।
"स मातङ्गमिवात्तगन्धः।
शरणमेनं प्रहृतो महीपाः"।)
आत्तगर्व्व, त्रि (आत्तः गृहीतः अपहृतः गर्व्वः यस्य वा गर्व्वो येन।) धर्षितः अभिभूतगर्व्वः। दूरीकृतगर्व्वः। धर्षितः। इत्यमरः।
आत्मगुप्ता स्त्री, (आत्मना गुप्ता। रक्षिता शूकशङ्कुभिः।) कपिकच्छूः। आलकुशी इति भाषा। अव्यण्डा। मर्कटी १ कच्छुरा २ अजहा ३ शूकशिम्बी ४ कण्डुरा ५ प्रावृषा ६ महा ७ दुरभिग्रहा ८ आत्मगुप्ता ९ कपिकच्छू १० वानरी ११ कण्डूरा ११। इति रत्नमाला।
("आत्मगुप्ता समाख्याता ऋषभप्रोक्ता। इति सुश्रुतः।
विशेषोऽस्या अवगम्यतां कपिकच्छुशब्दे द्रष्टव्यः।)
आत्मघाती [न्] त्रि, (आत्मन् + हन + णिन्।)
आत्मघातकः। आत्महा।
आत्मघाती, [न्] त्रि, (आत्मन् + हन् + णिन्।)
आत्महन्ता। यथा कूर्म्मपुराणे।
"आत्मानमेव यो हन्यात् सर्पो वह्न्यमुदकादिभिः।
विधिवत्तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकम्"।
आत्मघातकस्य। वर्द्धमानविधिर्मूर्च्छाशस्त्रेण
प्रायश्चित्तं यथा,—
"दशमेऽहनि मासादौ वै च सूक्ष्म विचारिकः।

घातयन्ति स्वमात्मानं पश्वादिहताश्च ये ।
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः ।
यच्छ्राद्धं प्रतन्वन्ति विघ्नं तामप्रतिष्ठितम् ॥
तथा ते सम्प्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे" ।
इति हेमाद्रौ वृद्धशातातपेनोक्तम् ॥
'आत्मनो घातनं कुर्य्यात् चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
तप्तकृच्छ्रचतुष्कञ्च त्रिंशत् कृच्छ्राणि वा पुनः ॥
अर्व्वाक् संवत्सरात् कुर्य्यादश्वादि यथोदितम् ।
कृत्वा नारायणबलिमनिन्द्यात्तदायुषः' ॥
इत्यात्मवधनिमित्तं तज्ज्ञातिवधप्रायश्चित्तं समुचितं कार्य्यम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥ अन्यत् पतितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ आत्मत्यागिषु विशेषमाह गौतमः । "प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्" इति । प्रायो महाप्रस्थानं । अनाशकमनशनं । प्रपतनं शैलशिखरादवपातनं । इत्यादिनिमित्तैः शास्त्रविहितमार्गेण इच्छापूर्व्वकमृतानामशौचादिकं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । अङ्गिराः ।
"चाण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्म्मिणाम् ॥
उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ।
नोपतिष्ठति तत्सर्व्वं अन्तरीक्षे विनश्यति" ॥
यथा मनुः ।
'वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया" ॥
वृथासङ्करजातानामिति वृथाजाताः पञ्चमहायज्ञादिरहिताः । सङ्करजाताः प्रतिलोमजाः ॥ २ ॥ प्रमादात् पूर्व्वोक्तनिमित्तैर्मरणे विधत्ते एव शौचादिकम् । यतस्त्वाङ्गिराः ।
"अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया" ॥
चाण्डालादिहताहिताग्नेर्ब्राह्मणादीनां प्रतिपत्तिकर्म्म च स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् ।
"वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।
पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथामृते" ॥
वृथामृत अविहितमार्गेण मृत । तथा,—
"आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि च गङ्गायास्तीरे संस्थापनं मतम्" ॥
गङ्गेति पुण्यनद्युपलक्षणम् ॥ ३ ॥ एवं पूर्व्वोक्तनिन्दितमरणे मृतानां स्नेहादिनामाशौचौर्द्ध्वदेहिककरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमाम्नातं ।
"कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं तथा ।
रज्जुच्छेदाश्रुपातञ्च तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति" ॥ इति ।
एतच्च बुद्धिपूर्व्वं प्रत्येकमग्न्यादिकरणे ॥
अबुद्धिपूर्व्वके तु संवर्त्तः ।
"एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।
कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्" ॥
अत्र समन्त्वादिमांसभैक्षाहारस्त्रिषवनञ्च । तथा एकरात्राभोजनादिकं चाभिहितं तदशक्तविषये देशकालावस्थापेक्षानुसारेण योजनीयम् ॥ ४ ॥ यस्तु वृद्धादिर्लुप्तमभिषक्क्रियस्त्वात्मघननमप्यनुज्ञातमादिपुराणे ।
"वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमारभेत्" ॥
तथा —
"गच्छेत् महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ।
प्रयागे वटशाखायां देहत्यागं करोति यः ॥
स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।
उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान्नात्मघाती भवेत् क्वचित् ॥
एतेषामधिकारस्तु सर्व्वेषां सर्व्वजन्तुषु ।
नराणामथ नारीणां सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा ॥
अशौचं स्यात् यथा तेषां वज्राग्न्यहतेषु च ।
वाराणस्यां म्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ॥
प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित् क्वचित्" ।
विवस्वान् ।
"सर्व्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च ।
प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः" ॥
धर्म्मार्ज्जनासमर्थस्य द्वादशवार्षिकादिरूपप्रायश्चित्तासमर्थस्य । एवं शास्त्रविहितमार्गेण मृतानां चाण्डालादिहतानां संवत्सरादूर्द्ध्वमौर्द्ध्वदेहिकं कार्य्यं । षट्त्रिंशन्मते ।
"गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात् कुर्य्यात् सर्व्वमेवौर्द्ध्वदेहिकम्" ॥ ५ ॥
अथापरं विशेषमाह पराशरः ।
"चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्व्विप्रैर्हतो यदि ।
आहिताग्निर्मृतो विप्रो विषेणात्मघातकः ॥
दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्ज्जितम् ।
दग्ध्वास्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥
स्वेनाग्निना समन्त्रेण पृथगेतत् पुनर्दहेत्" ॥ ६ ॥
संवत्सरादर्व्वागपि तत्तत्पापानुसारेण त्रिकृच्छ्रादि प्रायश्चित्तं विधाय नारायणबलिञ्च कृत्वा और्द्ध्वदेहिकं कार्य्यं । आयुषोऽनियतत्वेन संवत्सरानन्तरं नौर्द्ध्वदेहिकादिलोपप्रसङ्गात् । तत्र नारायणबलिं कृत्वा । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।
"नारायणबलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेत् शौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः" ॥
नारायणबलौ कृते और्द्ध्वदेहिककरणे भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सर्पहते तु विशेषः । संवत्सरं यावत् पञ्चम्यां नागपूजां विधाय तदनन्तरं नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णनागं प्रत्यक्षां गाञ्च व्यासोद्देशेन ब्राह्मणाय दत्त्वा और्द्ध्वदेहिकं कुर्य्यात् ॥ ८ ॥
नारायणबलिस्वरूपञ्च विष्णुनाभिहितं ।
"एकादश्यां समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिम् ।
विष्णुं समर्च्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥
दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ।
तिलमिश्रान् प्रदद्याद्वै संयतो दक्षिणामुखः ॥
विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् ।
नामगोत्रग्रहं कृत्वा पुष्पैरभ्यर्च्च्य ततः ॥
धूपदीपप्रदानञ्च भक्ष्यभोज्यं तथापरम् ।
विद्यातपःसमृद्धान् वै कुलोत्पन्नान् समाहितान् ॥
निमन्त्रयेत विप्रान् वै पञ्च सप्त नवापि वा ।
अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ॥
विष्णोरभ्यर्च्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।
उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥
मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्व्वं कुर्य्यादतन्द्रितः ।
आवाहनादि यत् प्रोक्तं देवपूर्व्वं तदाचरेत् ॥
तृप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रान् भूमिं शुद्धां यथाविधि ।
दक्षिणाग्रकुशैरेव तिलादिसर्पिषेण च ॥
पञ्च पिण्डान् प्रदद्यात्तु देवरूपमनुस्मरन् ।
प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च शिवाय च ॥
यमाय सानुचराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ।
मृतं सङ्कीर्त्य मनसा गोत्रपूर्व्वमतः परम् ॥
विष्णोर्नाम समुच्चार्य पञ्चमं पूर्व्ववत् क्षिपेत् ।
विप्रानाचम्य विधिवत् दक्षिणाभिः समर्च्चयेत् ॥
तत्र एकतमं विप्रं हिरण्येन समर्च्चयेत् ।
गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तु मनसा स्मरेत् ॥
ततस्तिलाम्भो विप्राणां हस्तैर्दर्भसमन्वितैः ।
तिलपर्णं नमःपूर्व्वन्तु नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥
धृतिगन्धानलाकान्तु ततो दद्युः समाहिताः ।
मित्रभृत्यजनैः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः" ॥
भविष्यपुराणे ।
"सुवर्णतारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।
व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्नुवान्" ॥
इति मदनपारिजाते ५ स्तवकः ॥

आत्मघोषः, पुं, (आत्मानं घोषयतीति । आत्मन् + घुष् + अण् ।) काकः । इत्यमरः ॥ कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आत्मजः, पुं, (आत्मन् + जन् + ड । आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेः ।) पुत्रः । इत्यमरः ॥ मनुः, ७।१४ ।
"तस्यार्थे सर्व्वभूतानां गोप्तारं धर्म्ममात्मजम्" ।
यथ रामायणे,—
"दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम्" ॥)

आत्मजन्मा, [न्] पुं, (आत्मनः जन्म यस्य सः बहुव्रीहिः ।) पुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
यथा, कुमारसम्भवे, ६ । २८ ।
'अत आहर्त्तुमिच्छामि पार्व्वतीमात्मजन्मने" ।
यथा रघुवंशे, १ । ३३ ।
"तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः" ॥)

आत्मजा, स्त्री, (आत्मन् + जन् + ड + टाप् ।) कन्या । इत्यमरः ॥ बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥

आत्मतत्त्वं, क्ली, (आत्मनः तत्त्वं स्वरूपम् ।) तत्त्वज्ञासकं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं प्रत्यक्चैतन्यमेवात्मतत्त्वं । पुत्रादिभासकं नित्यशुद्धत्वादिस्वरूपमेवात्मवस्त्विति यावत् । एतद्विवरणं यथा ।
"इदानीं प्रत्यगात्मनि इदमिदमयमयमारोपयतीति निश्चय उच्यते । तथाच । अतिप्राकृतस्तु आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादि श्रुतेः स्वस्मिन्निव स्वपुत्रेऽपि प्रेमदर्शनात् पुत्रे पुष्टे नष्टेऽहमेव पुष्टो नष्टश्चेत्याद्यनुभवाच्च पुत्र आत्मेति वदति ॥ १ ॥ चार्व्वाकस्तु स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादि श्रुतेः प्रदीप्तगृहात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलोऽहं कृशोऽहं इत्याद्यनुभवाच्च स्थूलशरीरमात्मेति वदति ॥ २ ॥ अन्यश्चार्व्वाकः तेऽप्राणाः प्रजापतिं समेत्य ब्रूयुः

[इन्द्र]ियादिश्रुतेः इन्द्रियाणामभावे शरीरचलना भावात् काणोऽहं बधिरोऽहं इत्याद्यनुभवाच इन्द्रियाण्यात्मेति वदति ।३। अपरश्चार्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिश्रुतेः प्राणा भावे इन्द्रियचलनायोगात् अहमशनायावान् अहं पिपासावान् इत्याद्यनुभवाच प्राण आत्मेति वदति ।४। इतरस्तु चार्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा मनोमय इत्यादिश्रुतेः मनसि सुप्ते प्राणादेर भावात् अहं सङ्कल्पवान् विकल्पवानित्याद्यनु भवाच मन आत्मेति वदति ।५। बौद्धस्तु अन्यो ऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इत्यादिश्रुतेः कर्त्तुरभावे करणस्य शक्त्यभावात् अहं कर्त्ता भोक्ता इत्या द्यनुभवाच बुद्धिरात्मेति वदति ।६। प्राभाकर तार्किकौ तु अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय इत्यादिश्रुतेः बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्शनात् अहमज्ञोऽहमज्ञानीत्याद्यनुभवाच अज्ञान मात्मेति वदतः ।७। भट्टस्तु प्रज्ञानघन एवानन्द मय इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्रकाशाप्रकाशसद्भा भावात् मामहं न जानामि इत्याद्यनुभवाच अज्ञा नोपहितचैतन्यमात्मेति वदति ।८। अपरो बौद्धः असदेवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ सर्वा भावात् अहं सुषुप्तौ नासमित्युत्थितस्य स्वाभाव परामर्शविषयानुभवाच शून्यमात्मेति वदति ।९। एतेषां पुत्रादीनां शून्यपर्यन्तानामनात्मत्व मुच्यते। एतैरतिप्राकृतादिवादिभिरुक्तेषु श्रुति युक्त्यनुभवाभासेषु पूर्वपूर्वोक्तश्रुतियुक्त्यनुभवाभासा नामुत्तरोत्तरश्रुतियुक्त्यनुभवाभासैरात्मत्वबाधदर्श नात् पुत्रादीनामनात्मत्वं स्पष्टमेवेति । । किञ्च प्रत्यगस्थूलोऽचक्षुरप्राणोऽमना अकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात् अस्य पुत्रादिशून्यपर्यन्तस्य जडस्य चैतन्यभास्यत्वेन घटादिवदनित्यत्वात् अहं ब्रह्मेति विद्वदनुभव प्राबल्याच्च तत्तच्छ्रुतियुक्त्यनुभवाभासानां बाधित त्वादपि पुत्रादिशून्यपर्यन्तमखिलमनात्मैव । अत स्तत्तद्भासकं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं प्रत्यक् चैतन्यमेवात्मवस्त्विति वेदान्तविदनुभवः । इति वेदान्तसारः (१—९)।

आत्मभर्त्ता, पुं, (आत्मन् + भृञ् + तृच् ।) स्वयम्भरिः। इति हेमचन्द्रः। (यथा रघुवंशे। "विभावयन्त्यात्ममना तपस्वा। प्रजाप्रदक्षिणमिवात्मभर्त्ता"।)

आत्मनीन, त्रि, (आत्मन् + ख ।) आत्मने हितम्। इति व्याकरणम्। स्वम्। इति राजनिर्घण्टः। ("आत्मनीनैर्विहितात्मनीनाम्"। इति प्रयोगचन्द्रो- दयः।)

आत्मनीन, पुं, (आत्मन् + ख ।) पुत्रः। श्यालः। प्राणधारः। विदूषकः। इत्यमरः।

आत्मप्रभु, पुं, (आत्मना भवः। शरीरप्रभवः। यदुक्तं "आत्मनात्मजा इमा आत्माभिप्रभवा इदं। आत्मनामुचितस्य विवेको आत्म- नस्तात्" ।) विद्याधरः। कामदेवः। आत्मा- मरः। इति स्मृतिः।

आत्मवीर, पुं, (आत्मा वीरोऽस्य यस्य ।) प्राणवान्। प्राणदः। विदूषकः। इति मेदिनी।

आत्मभू, पुं, (आत्मन् + भू + क्विप् ।) ब्रह्मा। काम देवः। इत्यमरः। विष्णुः। शिवः। इति शब्द रत्नावली।

(यथा रघुवंशे १। २।

"अनवाप्तमविपाकं कर्मयोनिमथात्मभूः" ।)

आत्ममूली स्त्री, (आत्मन् + मूल + ङीप् ।) दुरा- लभाभेदः। इति शब्दमाला। (दुरालभाशब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)

आत्मम्भरि, त्रि (आत्मानं बिभर्तीति आत्मन् + भृ + इन् + मुम् ।) आत्मोदरमात्रपरायणः। स्वार्थपरः। कुक्षिम्भरिः २ स्वोदरपूरकः ३। इत्यमरः। (आयुष पदार्थैर्भुक्तेन आत्म- मात्रपरः। यथा भट्टिकाव्ये। "आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणां"। यथा हितोपदेशे।

"प्रियकर्म्मणि नेव शरण सद्भावाद्यः।

आत्मार्थं किं पुनर्नाम पराप्यात्मम्भरिर्नरः" ।)

आत्मयोनि, पुं (आत्मा योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य स आत्मयोनिः ।) ब्रह्मा। विष्णुः। शिवः। कामदेवः। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ (यथा कुमारे २। ७।

"स्वयं पदीक्षपायाय

प्रकुम्भसम्भवमात्मयोनिं" ।)

आत्मरक्षा स्त्री महेन्द्रवारुणीलता। इति राज निर्घण्टः। (आत्मशरीररक्षणं ।)

आत्मरक्षा, स्त्री, महावरी। इति राजनिर्घण्टः।

आत्मलाभा स्त्री, (आत्मना लाभः ।) आत्मलाभे। जीवरक्षा।

आत्मरक्षा, स्त्री, (आत्मना रक्षा ।) आत्मत्राणा। रक्षणं।

आत्मवान्, [त्] पुं, (आत्मन् + वत् + क्विप् ।) देहवान्। इति शब्दरत्नावली। आत्मवादी। "अदेयमाह स्वयं स्वधर्मं भवे स्वधर्मं दुरत्ययं वादे। महा- त्म्येन मयवर्जितेन इत्यात् भवत्ति न हरेत् न आत्मवान्"। इति भीष्मपर्व (अपरञ्च यथा "यथा कथञ्चित् नरस्य दुर्बलं यत्पि देहे अविनाशदर्शेन। यन्नात्मसाक्षी न करोत सून्मीह न आत्मवान् वो विनिवर्त्तयेद्वचात्" ।)

आत्मा, [न्] पु (अतति सततमाप्नोति व्याप्नोति [illegible] तत्त्वात् अनुभवति, अत सातत्यगमने + मनिन् ।) ब्रह्म। धृतिः। बुद्धिः। स्वभावः। यत्नः। देहः। इत्यमरः। मनः। इति मेदिनी। परमात्मा। इति धरणी। सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली। जीवः। वह्निः। अर्कः। वायुः। इति हेमचन्द्रः।

("आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु" ।

"बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च" ।

"निर्गुणं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" ।

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" ।

वशी सर्वस्य स्वयम्भूः प्रियदर्शनम्" ।

"विद्यासमन्वितस्याप्यज्ञात् वर्णयतो महान् ।

मनसश्च महाभागात् यत्रात्मानं निरञ्जनम्" ।

"आदिर्योऽनादिमात्मा चैतन्यामृतमयस्थितम्" ।

न कर्त्ता नकशरीरस्य

न शिवधर्म्मेत न च विवक्षया ।

न चैतन्यधातुरवीन्द्रियस्य

न विज्ञान धातुमन वदत ।

एतास्तमानाविज्ञयस्थानि,

सूक्ष्माणि विचारे वदन्ति देहे ।

अनादि अनन्तानि अविनाशीनि,

क्षिप्तस्थापस्य च नश्यन्तु देहु ।

भूतानि मानानिविकल्पनानि,

एतच गुणाश्च वदन्ति सर्वे ।

आत्मान्यो गुणमयसूक्ष्मभूतैः

मैत्राणि भूतानि रजोगुणानि ।

भूतानि अनादि तु कर्म्माणि

पञ्चात्मकर्मानि विज्ञानि सर्वे ।

शरीरसम्बन्धसमन्वयादि,

देहान्तरप्राप्तानि यानि यानि ।

कर्मादिसङ्गमवशात् प्रविष्टः,

कर्म्माणि कायानि भवन्ति भवन्ति ।

भवन्ति देहान्तरविनिर्विशेषात्

एतन्मयस्य च भवन्ति ।

अतीन्द्रियैश्चैतन्यसमाप्ते

एतानि सदाचित् विज्ञानकाः ।

न कर्म्मणा नैव मनोभिरेवं

न चात्मवादाविचारणोपि" ।

इति चरकः ।

"यदा सर्वमात्मविभावयं यते

यदा मनस्स्थितिविशेषमिन्द्रिय ।

यतो मनोऽविशिष्टमिति यते

प्रवर्त्तते सोऽनुबुद्धिमन्ये" ।

इति वैद्यकचरकसंहिता ।)

आत्माधीन, पुं, (आत्मनोऽधीनः ।) पुत्रः। प्राण- धारः। श्यालकः। विदूषकः। इति हेमचन्द्रः।

आत्माशी [न्] पुं, (आत्मन् + अश + णिनि ।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः।

आत्मान्वय, पुं, (आत्मा आत्मनो यस्य वा ।) वंश- विशेषः। तस्य लक्षणं। आपेक्षायोगकत्वत्वं। बालत्वं च प्राप्तो पत्रयो विशेषाः च दाहा। तथाद्या यथा। एतदुक्तस्य यदेवाकाङ्क्षत्वं स्यात् एतदाकाङ्क्षमितिं स्यात्। द्वितीया तु यदो दुर्दं यदेवानामकत्वं स्यात् एतदाकाङ्क्षितं स्यात्। तृतीया च यदं यतो यदेवात्मदर्शितं तत् तदात्मैवोपपन्नमेव इति ।

आत्मीय, त्रि, (आत्मन् + छ ।) स्वकीयः। आत्म- स्थः। इति हेमचन्द्रः। (यथा रघुवंशे। "प्रजास्वमात्मीयमिवात्मवर्त्ती"। कुमारसम्भवे। २। १८।

"त्रिदिवे पुरमात्मीयां न मिथ्या यथा हरः" ।)

आत्मीयका, स्त्री, (आत्मनः कङ्कणो यस्याः सा ।) माषपर्णी। इति राजनिर्घण्टः। पञ्चा। इति ३।

(माषपर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ।)

आत्रेय, पुं, (अत्रेरपत्यं पुमान्। अत्रि + ढक् । अत्रिमुनिपुत्रः। स च दत्तः। दुर्वासाः। चन्द्रः।

इति मेदिनी ॥ शरीरस्थरसधातु । इति हेमचन्द्र ॥
आत्रेयिका, स्त्री, (अत्रि+ढक्+कन्+टाप् ।) ऋतुमती । इति हलायुध ॥
आत्रेयी, स्त्री, (अत्रि+ढक्+ङीप् ।) पुष्पवती स्त्री । (यथाह अङ्गिरा,—
"आहिताग्नेर्भार्य्यायाश्च हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यात् आत्रेयीघ्नस्तथैव च" ॥)
नदीविशेष । इति मेदिनी ॥ (अत्रिमुनिपत्नी ।) यथा भारते,—
"सरयूर्वारवत्या च लाङ्गली च सरिद्वरा ।
करतोया तथात्रेयी लौहित्यश्च महानद" ॥)
आथर्व्वण, क्ली, (अथर्व्वन्+अण् ।) अथर्व्वणां समूह । अथर्व्वनाम्ना मुनिना प्रोक्तो वेदः अथर्व्वा तेषां सङ्घ । इत्यमर ॥ शान्तिस्वस्त्ययन । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा महावीरचरिते ।
"आथर्व्वणस्तोत्र इवाभिचार" ।)
आथर्व्वण, पु, (अथर्व्व वेत्तीति । अथर्व्वन्+अण् ।) पुरोहित । अथर्व्ववेदब्राह्मण । इति हेमचन्द्र ॥
आदर, पु, (आङ्+दृ+अप् ।) आरम्भ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ समादरः । सम्मान ॥ (यथा किरातार्ज्जुनीये ५ । १६ ।
"स जगाद वचनं प्रियमादरात्
मुखरतावसरे हि विराजते" ।
कुमारसम्भवे ६ । १३ ।
'तद्दर्शनादभूत् शम्भोर्भूयान् दारार्थमादर" ।
हितोपदेशे ।
"सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादर" ।)
आदर्य्य, त्रि, (आङ्+दृ+ण्यत् ।) आदरणीय । आदर्त्तव्य ॥ आदरोपयुक्त ॥
आदर्श, पु, (आङ्+दृश्+घञ् ।) दर्पण । टीका । प्रतिपुस्तकं । इति मेदिनी ॥ (यथा भगवद्गीतायां ।
"धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्वेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्" ॥)
आदान, क्ली, (आङ्+दा+ल्युट् ।) ग्रहण । अश्वाभरण । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥ रोगलक्षण । इति राजनिर्घण्ट । (स्वीकार । प्रतिग्रह । यथा कुमारसम्भवे ५ । ११ ॥
"कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलि" ॥ मनु, ७ । २०४ ।
"आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकं ।
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते" ॥)
आदानी, स्त्री, (आ+दा+ल्युट्+ङीप् ।) हस्तिघोषालता । इति रत्नमाला ॥
आदि, पु, (आङ्+दा+कि ।) पूर्व्वं । प्रथम । इत्यमर ॥ पदान्तगणसूचक । यथा इत्यादि ॥ (प्रारम्भ । प्राक्सत्ता । नियतपूर्व्ववर्त्तिकारण । उत्पत्तिहेतु । सामीप्ये । व्यवस्थायां । प्रकारे, अवयवार्थे च आदिशब्दस्य प्रयोगो भवति । यदुक्तं,—
सामीप्येऽथ व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा ।
आदिशब्दं तु मेधावी चतुर्व्वर्थेषु लक्षयेत्" ॥
यथा मानवे १ । ८ ।
"अप एव ससर्ज्जादौ तासु वीजमवासृजत्" ।
कुमारे १ । ९ । "जगदादिरनादिस्त्वं" ॥)
आदिकवि, पु, (आदि प्रथम कवि ।) ब्रह्मा । इति श्रीभागवत ॥ वाल्मीकिमुनि । इति हेमचन्द्र ॥ ("तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरय" । इति भागवते १ । १ ।)
आदिकारण, क्ली, (आदि आद्य कारणम् ।) पूर्व्वनिमित्त । मूलहेतु । तत्पर्य्याय । निदान २ । इत्यमर ॥
आदिगदाधर, पु, (आदिराद्य आदौ पूजितो वा गदाधर ।) गयास्थदेवताविशेष । यथा,—
"गयाशिरश्छादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला ।
कालान्तरेण यस्तत्र स्थित आदिगदाधर ॥
तथा व्यक्तोऽव्यक्तरूपी आसीदादौ गदाधर ।
आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्यत ॥
पाद्यार्घ्यगन्धपुष्पाद्यैरत आदिगदाधर" ॥
इति गारुडे गयामाहात्म्ये ८५ अध्याय ॥
अपिच
"गदयादाववष्टभ्य गयासुरशिर शिला ।
निश्चलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधर" ॥
इति वायुपुराणीयगयामाहात्म्ये ८ अध्याय ॥
आदिताल, पु, (आदिराद्यस्ताल ।) तालविशेष । यथा,—सङ्गीतदामोदरे ।
"एकएव लघुर्यत्र आदिताल स कथ्यते ।
गुरुस्तत् पुरतो वाथ प्रायेणैतन्निदर्शनं" ॥ इति ।
आदितेय, पु, (अदितेरपत्य पुमान् । अदिति+ढक् ।) अदितिपुत्र । देव । इत्यमर ॥
आदित्य, पु, (अदितेरादित्यस्य वा अपत्य+ण्य ।) देव । सूर्य्य । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ द्वादशादित्यगणे बहुवचनान्त । इत्यमर ॥ तत्प्रत्येकनामानि । विवस्वान् १ अर्य्यमा २ पूषा ३ त्वष्टा ४ सविता ५ भग ६ धाता ७ विधाता ८ वरुण ९ मित्र १० शक्र ११ उरुक्रम १२ । एते कश्यपात् अदितिभार्य्यायां जाता । कल्पान्तरे त्वष्टृकन्या संज्ञा आदित्यपत्नी आदित्यस्य तेज सोढुमसमर्था अतस्तस्या पितृक्षतादित्यद्वादशखण्डा द्वादशादित्या । तेषां द्वादशमासेष्वेकैकस्योदय । इति पुराण ॥ अर्कवृक्ष । इत्यमर ॥ आकन्द इति भाषा । ("आदित्यमण्डलस्थितो हिरण्मयो विष्णु" । यथा शान्तिशतके । ४ । २४ ।
"आदित्यस्य गतागतैरहरह सङ्क्षीयते जीवितं" ।
भारते ।
"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च" ।
हरिवंशे द्वादशादित्यकथा यथा ।
"मरीचात् कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया ।
तत्र प्रकाश्य विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव हि ॥
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ।
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृता" ॥
तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेणाह्निनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभाग करोति ॥ इति सुश्रुत
आदित्यपत्र, पु, (आदित्यवृक्षस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) क्षुपविशेष । तत्पर्य्याय । अर्कपत्र २ पार्श्वदल ३ सूर्य्यपत्र ४ तपनच्छद ५ कुठारि ६ विटप ७ सुपत्र ८ रविप्रिय ९ रश्मिपति १० खद ११ । अस्य गुणा । कटुत्व । उष्णवीर्य्यत्व । कफवातरोगजाठरगुल्मारोचकनाशित्व । अग्निसन्दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
आदित्यपुष्पिका, स्त्री, (आदित्यवत् लोहितं पुष्पमस्या ।) लोहितार्कवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ रांगा आकन्द इति भाषा ।
आदित्यभक्ता, स्त्री, (आदित्यस्य भक्ता ।) ओषधीविशेष । हुड़हुड़िया इति भाषा । तत्पर्य्याय । वरदा २ अर्कभक्ता ३ सुवर्चला ४ सूर्य्यलता ५ सूर्य्यावर्त्ता ६ अर्ककान्ता ७ मण्डूकपर्णी ८ सुरसम्भवा ९ सौरी १० सुतेजा ११ अर्कहिता ११ वरिष्ठा १३ मण्डूकी १४ सप्तनामा १५ देवी १६ मार्त्तण्डवल्लभा १७ विक्रान्ता १८ भास्करेष्टा १९ । अस्या गुणा । हिमत्व । तिक्तत्व । कटुत्व । उग्रत्व । कफज्वरदोषकण्डूव्रणकुष्ठभूतपरिशोषशीतज्वरनाशित्वञ्च । अन्यच्च । स्वादुपाकरसत्व । गुरुत्व । अपित्तवर्द्धकत्व । क्षाररसत्व । विष्टम्भवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
आदित्यसूनु, पु, (अदितेरपत्य पुमान् आदित्य सूर्य्य तस्य सूनु षष्ठीतत्पुरुष ।) सुग्रीववानर । इति हेमचन्द्र ॥ यम । शनैश्चर । सावर्णिमनु । वैवस्वतमनु । इति पुराण ॥ (कर्ण ।)
आदिदेव, पु, (आदि कारण स च देवश्चेति कर्म्मधारय ।) नारायण । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (जगदुपादानादिगुणवान् वासुदेव विष्णु, महादेव, ब्रह्मा च यथा, भगवद्गीतायां, १० । १२ ।
"परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं ॥
त्वमादिदेव पुरुष पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं" ॥
यथा, महाभारते,—सूर्य्यस्य नामाष्टशतमध्ये परिगणितो नामभेद ।
"धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदिते सुत" ॥)
आदिम, त्रि, (आदौ भव अग्रादिपश्चात् डिमच् । यद्वा मध्यान्म इत्यत्रादेश्चेति वचनात् म ।) आद्य । प्रथमभववस्तु । इत्यमरटीका व्याकरणञ्च ॥ (यथाह भाषापरिच्छेदे,—
'एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्" ।
"आदिम श्येनशैलादिसंयोग परिकीर्त्तित" ॥)
आदिराज, पु, (आदि प्रथम राजा इति राजाहःसखिभ्यष्टच् ।) पृथुराज । इति हेमचन्द्र ॥ (महीक्षितामाद्यो वैवस्वतो मनु । अविक्षित्पुत्त्र सना मरुत्तः पौरवो राजा । यथा, रामायणे ।
"आदिराजो मनुरिव प्रजानां परिरक्षिता" ॥
महाभारते ।
"अविक्षित परिक्षित्तु शबलाश्वश्च वीर्य्यवान् ।
आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महाबल" ॥)

आपिञ्जराजः, पुं, (आपिञ्जरं पिञ्जरवर्णं च तच्च तदजश्चेति कर्म्मधारयः ।) सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः । अतिसूक्ष्मः । अष्टकोषः ।

आपीडं, क्ली, (आप्+पिड्+घञ् ।) शरीरम् । इति मेदिनी ।

आपीडितः, त्रि, (आङ्+पिड्+क्त ।) आपीडित । पीडितः इति मेदिनी । (निपीडितः, अपवित्र इत्याद्यर्थः, अभिहितः ।)

आपीनः, पुं, (पीनश्चासौ आ । स्थूल कोटिका, कोटितरोऽपि मन । आपीनत्व मा मम् । नमते न इति भावप्रत्ययात् भावे मन्) कोषः । इत्यमरः । ऊधः । पुंस्त्व । इति मेदिनी । (यथा, शिशुपालवधे २ । २२ ।

"यथाहृदयेनापीनमपास्तसमीरितं" ।)

आपीयनं क्ली, (आपीयते आङ्+पीङ्+भावे ल्युट्) आपिप्पसा । इति त्रिकाण्डशेषः । आपिपासा इति भाषा ।

आपूपकः, त्रि, (आप्+पूप्+आदित्वे क कर्म्मणि क्त ।) क्षमापरः । आदरः । आर्च्चितः । पूजितः । इत्यमरः । (सावधान अवहितः आपत्तः । यथा रघुवंशे,

"आपन्नमाघपूर्वी राजलक्ष्मारादि विमुक्ति" ।)

आपूरमः, त्रि, (आङ्+पृ+अच् ।) आदरणीयः । आदरवीयः ।

आपेयः, पुं, (आप्+पिष्+भावे घञ् ।) आमरः । इति हैमचन्द्रः । ज्योतिषाशास्त्रम् । इति पि ङ्गलाक्षिरीमकि । सर्वेषु ज्योतिषोत्पत्ति । स व्यतिवाणेषाविकार्थं । इति भावार्थं । (आपु अति, आवर्तं परिवेष, प्राकाशम्योपरि सम्भो शर्वीचारण, कामनेष्ट, यथा पुराणीयो "आपिपसारिका" । यथा, मनुः, ८ । २६७ ।

"अनुचारिकवावस्य महाशेषमधिको मय" ।)

आपेक्षी [न्] पु (आप्+पिष्+णिनि ।) देवलः । अमकः । इति हेमचन्द्रः । (त्रि आपेक्षणार्थे, उपदेशक यथा, रघुवंशे ७ । ६० ।

"आपेक्षमात्मनासदपि यद्भव रघोरविकर्ते" ।)

आपेक्ष [स] पुं, (आपिक्षति आलिङ्गतीव आत्मा दिपोषकत्मासनाय प्रेरयति । आङ्+पिष् आदि कर्म्मणि+अच् ।) जलसिञ्चने समेषकम्पासमाय च आपे कर्म्म कुम्भिति आपिषमामारेदयोः । शल्-शीकमली २ यथा ३ समभापा ७ । इत्यमरः । आपादिश ३ मासक ६ । इति हेमचन्द्रः । आ देशपत्नी ।

आपं, क्ली, (अपते यत् चार कर्म्मणि अन् ।) अम्बु । इति राजनिर्घण्टः । अपनीयमाने त्रि । (यथा— मनुः, ५ । २० ।

"तस्मर्बुभिक्षणपाथ रति भेषज समुपेत् । निर्देशमनभिभाव"—इत्यादि ।)

आप्तः, त्रि (आप्ते यस्य दिवादिभ्यो यत् यदा आपते वा चार कर्म्मणि अच् ।) आप्तः । इत्यमरः । (यथा महाभारते —

"शेषितेऽन्ते यथाकेन समवरायेन सम्भवा" । यथा महाभारते,— रघुवंशे १ । ११ ।

"आसीत् महीक्षितामाद्या प्रणवश्छन्दसामिव" ।) यथा । यथा मनुः ५ । ५८ ।

"पाठोधरोऽप्यविलापो निवर्तो भवतकेशो ।

आप्तकर्ता पुं, (आपत्य कर्तेति कर्म्मधारयः ।) वाल्मीकिमुनिः । इति भूरिप्रयोगः । (इदानीं कवि भवा) ।

आप्यायकः पुं, (आप्य+मन्+पञ्चमि यत्+क ।) आपपरिमाणं । पद्मरेणिका । इत्यमरः । यथाह माघराजार्के,—

"एतार्हेऽमी भवरमित मानि" ।)

आपवीयं स्त्री (आपे वृक्षे वीर्य आप्तः ।) आदि सारवं । इति सर्ववाह ।

आपगा, स्त्री (अपगे भव दिवादिभ्यः यत् टाप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । काशी । तारा । त्रिपुरसुन्दरी । भुवनेश्वरी । इति तन्त्रसारोक्त-मन्त्रोऽभिधियस्तात् । प्रकाशा श्रीः । महा विद्या । यथा, सुखमासायरु १ पटल ।

"काली तु सुन्दरी आपा चैवातो भुवनेश्वरी । श्रापदे सर्वस्मै आपा सर्वो काली सरीचिका । भाग्यदेव प्रवक्ष्यामि कल्पदेवं वरानने । न देवः कालिकातुल्य आराध्या भवरञ्जित । योऽयमा भुवनाख्य भैरवाशिवरेणवरि । विद्याषाम भुमारा भैमावारं पराजेवरि । यस्य यत्नानुष्ठा मनमाप हरेवरि । न कर्तेव्यं यतोऽपि विद्यामा परदर्शिनि" । आयुः-वरके नि ।

आपूप, त्रि, (आप् पर्य्याप्त् दीप्तिरेवनपस्मान् क्त । दितेरिवतिवीमायमीति विग्रहस्य मन यस्य विद्यामेति वेद आयोरिवर् ।) चीररिका । इत्यमरः । पेतुन इति भाषा । (यथा, सर्वे ।

"आपूप आनीयते सितिवीमानिवर्च्चिति" ।

"आपूपः प्रदर्शयेत पावेनमभावार्थविवा" । इति विष्णुः ११ । ३ ।) आदिदीनः ।

आपोशानं, स्त्री, (आपस्य उपाशन यत्र ।) पूर्व्व पर्व उपेक्षत्माणि इति भाषा ।

आभरणं स्त्री, (आभियते आङ्+भृ+कल्यट् ।) भूषणं । इति स्मृतिः । (आहितं । यथा मनुः,—

"योऽमाभरणविहीनो योऽनुसमानविप्रयं । यत्र सापुपदिं पचेत् सज्जनी विपिपरीरेत्" ।

आभासं स्त्री, (आभीयते आङ्+भा+भावे ल्युट् यद्वा आभीयते आप्यते यत् कर्म्मणि ल्युट् ।) मर्यादार्थं । पमनायार्थं । आविभावर्थं । इति स्मृतिः । (प्रकाशं भाषं । आविर्भाव, दर्शनं । सम्पादन । दीपाके आप्यरिषी मयर्षेआयतनो प्रतिदिवसकर्ष्वा विविवस्त्रिकाशनपूर्व्वकरोम दिविशा, सर्वं, होमः । यथा रघुवंशे, १ । ६० ।

"समादं विमशाभामभरणानुदरवादरपि । न दिवा दिवस्थायां वैदर्व अमरेचन" ।

यथा मनुः, ५ । १६७ ।

"आरधिवे पूर्व्वमारिये रत्नापिन्नवरपीदि । पूर्व्वरहितं कुर्व्वीत पूर्णाभासेव च" ॥

यथा महाभारते,—

नभमा पूर्व्वमार्णं विविक्तेन सम्भवा ।

यथा मेघदूते, पूर्व्वमेघ । १ ।

"कय सिता नवमवि पुरः कौतुकाधानहेतो ।)

आभाषिक स्त्री, (आभर्म मर्यादार्थं प्रयोजनमस्य प्रयोजनमिति ठन् ।) गर्भाधानसंस्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

आभारः, पु, (आभिमन्ने अस्मिन् इति आभारः अभारत्वमाचेति सूत्रे आधारादयोऽनवका-शाद्विवरणे यत् । आधारकलावे सन्निधिक आरम्भ सताभ्यं यथा विद्यामन्दिरं आम यो ऽपि विषयं सर्वकर्म्मैतारा सविरुद्धिमयमा आ-धार कारवमभिधारवंशा वाम् । तत्र सामी-प्यश्लेषविषयव्यापीमेरायणुर्वेद । यथा सिद्धान्त-कौमुदा, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः । भारतीया यथा—कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति ।) अधिकरणं । आल-वार्ल । आलवालं । इति मेदिनी । क्षेमादि क्षेमार्थे वेतुना जलवर्षं यत्र निरवद्य तत्त्वमेव न आधारः जलमन्दरादिः । थाँव इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः । जलधारं भवतश्च-माधारः । इति वैद्यकम् । क्षेत्रादिक्षेत्रार्थं यथा धारकानमाधार इति भागु । (यथा रघुवंशे ५ ।

"आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्द्धितानां सुतनिर्विशेषम् । कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम्" ।

आधारकः ।

"अपामवोऽप्युत्तर्षाश पराधारोपिवास्मनात् ।)

आधार्म्मिक, त्रि, (अधर्म्म+ठञ् ।) अधर्म्मिक । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा मनुः ।

"आधार्म्मिके स्वेच्छयाऽपि" ।)

आधि, पु, (आङ्+धा+कि ।) मनःपीडा । प्र त्याशा । बन्धकं । व्यसनं । अधिष्ठानं । इति मेदिनी ।

(यथा शिशुपालवधे ।

"आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने । कोऽपि नाम शरीराय धर्म्मापेतं समाचरेत्" ।

यथा च वैराग्यशतके ।

"आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते ।)

आधिक्यं, क्ली, (अधिक+ष्यञ् ।) अधिकस्य भावः अधिकत्वं । अतिशयता । यथा ।

"कुजराशिगते शनौ चेत् लोहितं तथा तदा । यदा च वेदम् लभति अधिक्ये प्रमत्तं भवेत्" । इति ज्योतिषतत्त्वम् । (श्रेष्ठता । उत्कर्षः । प्राधान्यम् । यथा शाकुन्तले । १ अ ।

"आधिक्यमुपशब्दोपमानात् पूर्वाचरा" ।

यथा, मनुः ७ । १९८ ।

"यशसः शरीरसमाधिक्यं प्रकाशसम्" ।

आधिक्यं नाम शरीराद्धे माधवालये सर्वेकस मौनस्वम् अथवा प्रतिकूलभावेऽथवे यदा

पन प्रतिसम्बद्धमपि द्विरभिधीयते तत् पुनरुक्तं दोषाधिकं तच्च पुनरुक्तं द्विविधं, अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तञ्च । तत्रार्थपुनरुक्तं नाम यथा,— "भेषजमौषधं साधनम्" इति, शब्दपुनरुक्तं "पुनर्भेषजं भेषजम्" इति चरकः ॥)

आधिज्ञ, त्रि, (आधि + ज्ञा + क ।) वक्र । व्यथित । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥

आधिदैविक, त्रि, (अधि + देव + ठञ् । अनुशतिकादीनाञ्च इत्युभयपदवृद्धिः ।) दुःखविशेषः । तद्यथा, । "आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनं" । इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥ (देवतामधिकृत्य,प्रवृत्तं,दाहशीतादिजनितं दुःखं । अतिवातातिवृष्ट्यादिहेतुकं दुःखं । देवतामधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रम् । यथा मनुः ६ । ८३ ।
"अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत्" ॥
"वज्रसमविधे व्याधावुपनिपतति" इति सुश्रुतः ।)

आधिपत्य, क्ली, (अधिपति + ष्यञ् ।) अधिपतेर्भावः । स्वामित्वं । प्रभुत्वं । ऐश्वर्य्यं । यथा,

"नहि प्रपश्यामि ममापनुद्यात्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ८ ॥
(यथा मनुः १२ । १०० ।
"सर्व्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति" ।)

आधिभोग, पुं, (आधेर्बन्धकस्य भोगः ।) बन्धकद्रव्यस्य भोगः ॥

आधिभौतिक, त्रि, (अधिभूत + ठञ् । अनुशतिकादीनाञ्चेत्युभयपदवृद्धिः ।) दुःखविशेषः । यथा । "बाह्योपायसाध्यं दुःखं द्वेधा । आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च । तत्राधिभौतिकं मानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तं" । इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥ ("वज्रसमविधे व्याधावुपनिपतति" । इति सुश्रुतः ॥)

आधिमन्यव, पुं, (आधि + मन्यु + अण् ।) ज्वराग्निः । इति धाराबली ॥

आधिवेदनिक, त्रि, (आधि + विद + ल्युट् । ततः अधिवेदन + ठञ् ।) द्वितीयविवाहार्थं प्रथमस्त्रियै दत्तधनादि । यथा,—
"अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समं ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्त्तितं" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥

आधुत, त्रि, (आङ् + धु + क्तः ।) आधूतः । कम्पितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

आधुनिक, त्रि, (अधुना + ठञ् ।) अधुनाजातः । नव्यः ॥

आधूतः, त्रि, (आङ् + धू + क्त ।) कम्पितः । इत्यमरः ॥ (विक्षिप्तः, अभिभूतः, व्याकुलितः । आन्दोलितः, चालितः । यथा, रघुवंशे, १ । ३८ ।
"पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः" ।)

आधेय, त्रि, (आङ् + धा + यत् ।) आधारास्थितवस्तु । यथा । शाब्दबोधे एकपदार्थे अपरपदार्थं संसर्गं संसर्गमर्य्यादया भासते । स च क्वचिद्भेदः क्वचिदतिरिक्तः एवाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिविषयविषयिभावादिः । इति गदाधरभट्टाचार्य्यकृतप्रथमव्युत्पत्तिवादः ॥ उत्पाद्यः । यथा,—
"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः" ॥
इति वोपदेवकृतमुग्धबोधीयकारिका ॥ आधेय उत्पाद्यः । यथा पक्वमृण्मयपात्रेषु रक्ततागुणः स वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

आधोरण, पुं, (आधोरयति धोरृ गतिचातुर्य्ये कर्त्तरि ल्युः ।) हस्तिपकः । माहुत इति भाषा । ("आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः" । अमरः । यथा,—रघुवंशे ७ । ४६ ।
"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः" ।)

आध्मात, पुं, (आङ् + ध्मा + क्त ।) शब्दितः । दग्धः । वातरोगविशेषः । सगलः । इति मेदिनी ॥ (स्फीतः दर्पादिना उद्धतः, विवर्द्धितः । यदुक्तं । "ततो मानाध्मातः स पतति यदा शोकगहने" । हितोपदेशे । "ततोऽसौ दर्पाध्मातस्तस्योपरि आत्मानं निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः" । उत्तरचरिते । "ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन्" ।)

आध्मान, क्ली, (आङ् + ध्मा + ल्युट् ।) वातव्याधिविशेषः । तस्य रूपं ।
"साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशं ।
आध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजं" ॥
इति निदानं ॥ पेटफाँपा इति भाषा ।
तस्य चिकित्सा यथा,—
"आध्माने लङ्घनं पूर्व्वं दीपनं पाचनं ततः ।
फलवर्त्तिक्रिया कुर्य्यात् वस्तिकर्म्म च शोधनं ॥
कर्षमात्रा भवेत् कृष्णा त्रिवृता स्यात् पलोन्मिता ।
गुडादपि पलं ग्राह्यं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
मधुनान्नमितं लिह्यात् चूर्णमाध्माननाशनं" ॥
नाराचचूर्णं ॥ १ ॥
"दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
अम्लपिष्टैः कोष्णैर्लेपः शूलाध्मानयुतोदरे ॥
हैमवती वचा । दारुषट्कलेपः ॥ २ ॥
"अभयारग्वधो धात्री दन्ती तिक्ता स्नुही त्रिवृत् ।
मुस्ता प्रत्येकमेतानि ग्राह्याणि पलमात्रया ॥
तानि सञ्चूर्ण्य सर्व्वाणि जलाढ़कयुगे पचेत् ।
तत्र तोयेऽष्टमं भागं कषायमवशेषयेत् ॥
निस्तुषं जैपालबीजानि नवानि पलमात्रया ।
तनुवस्त्रस्थितान्येव तस्मिन् क्वाथे शनैः पचेत् ॥
ज्वालयेदनलं मन्दं यावत् क्वाथो घनो भवेत् ।
ततः खल्ले क्षिपेत् भागानष्टौ जैपालबीजतः ॥
भागास्त्रीन् नागराद्द्वौ च मरिचात् द्वौ च पारदात् ।
गन्धकात् द्वौ च तानीह यावद्यामं विमर्दयेत् ॥
रसो नाराचनामायं भक्षितो रक्तिकामितः ।
जलेन शीतलेनैव रोगानेतान् विनाशयेत् ॥
आध्मानं शूलमानाहं प्रत्याध्मानं तथैव च ।
उदावर्त्तं तथा गुल्ममुदराणि ज्वरं तथा ॥
रोगे शान्ते च भुञ्जीत शर्करासहितं दधि ।
ततस्तु सैन्धवेनापि तक्रं दध्योदनं मनाक्" ॥
महानाराचो रसः ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(वायुना सवेदनमुदरपरिपूर्णत्वमाध्मानत्वं । इति रुग्विनिश्चयग्रन्थव्याख्यानकृद्विजयरक्षितः ।)

आध्मानी, स्त्री, (आङ् + ध्मा + ल्युट् + ङीप् ।) नलिकानामगन्धद्रव्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥

आध्या, स्त्री, (आङ् + ध्यै + अङ् + टाप् ।) चिन्ता । स्मृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

आध्यात्मिक, त्रि, (आत्मानमधिकृत्य भवं अधि + आत्मन् + ठञ् ।) दुःखविशेषः । यथा । दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खल्वाध्यात्मिकं चाधिभौतिकं चाधिदैविकञ्च । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां निमित्तं । मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्षाविषादविशेषादर्शननिबन्धनं । सर्व्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वात् आध्यात्मिकं दुःखं । इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥ (आत्मतत्त्वविषयकं । यथा, मनुः २ । ११७ ।
"लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत्" ॥

आध्यान, क्ली, (आङ् + ध्यै + ल्युट् ।) ध्यानं । चिन्ता । इत्यमरः ॥

आध्यापक, पुं, (आ सम्यक् अध्यापयति यः इति अध्यापकः । स एव स्वार्थे अण् ।) अध्यापकः । इति शब्दरत्नावली ॥

आन, पुं, (अन् + घञ्) उच्छ्वासः । वहिर्मुखश्वासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अन्तःस्थितस्य प्राणवायोर्नासिकयोच्छ्वासः ।)

आनक, पुं, (आङ् + अन् + ण्वुल्) पटहः । भेरी । मृदङ्गः । शब्दयुङ्मेघः । इति मेदिनी ॥
(यथा, भगवद्गीतायां १ । १३ ।
"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः" ।)

आनकदुन्दुभि, पुं, (आनकाः दुन्दुभयो देववाद्यविशेषा यस्य जन्मनि । वसुदेवजन्मनि देवा दुन्दुभिञ्च निसस्नुः ।) वसुदेवः । इत्यमरः । (कृष्णपिता । यथा—हरिवंशे ॥
"वसुदेवो महाबाहुः पूर्व्वमानकदुन्दुभिः ।
जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन् दिवि ॥
आनकानाञ्च संह्लादः सुमहानभवद्दिवि" ॥)

आनकदुन्दुभिः, पुं स्त्री, (आनयति प्रोत्साहयति दुन्दुभिः ।) वृहड्ढक्का । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आनतः, त्रि, (आङ् + नम् + क्तः ।) नतः । तत्पर्य्यायः । अवाग्रः २ अवनतः ३ । इत्यमरः ॥ (अधोमुखः, विनीतः, प्रणतः, विनयनम्रः । यथा, हरिवंशे ।
"पितृभार्य्योर्हि पादान् वै नमस्यकृतुरानतौ" ।
महाभारते ।
"स कदाचित् मृगं विद्ध्वा बाणेनानतपर्व्वणा" ।
मनुः ।
"रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत्" ।)

आनतिकर, त्रि, (आनति + कृ + अण् ।) पारितो-

विधः। यथा। प्रायश्चित्तोपदेशाय सभारिता
मातृवध्वोपयोगीन। यथा मिताक्षरायां यदाहरा।
"पादं प्रव्राजयेन पापो वेन रस्ता यथा हर्म"।
रक्तोपपक्ष्म।
"प्रमाण पापं प्रक्ष्या विविदस्ता प्रव चरेत्।"
इति स्मृतेः।
देवलवचने "तोपविता विमोक्षमात् इति"।
यत्र तोपविता इति भरवात् आनविमलत्वेन
वपुमदकपदरोपान। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्।

आनद्ध, त्री, (आनद्धते चमत्का नचते इति। आङ्+नह+क्त।) चर्मावनद्धमुखवाद्यमात्र। यथा मुरजादि। इत्यमरः। चर्मवाद्यम्। यथा मेखलादि। इत्यमरटीका।

आनद्ध, त्रि, (आङ्+नह्+कर्मणि+क्त।) बद्धितः। बद्धः। इति मेदिनी। (यथा सुश्रुते। "आनद्धवस्तिः बद्धिता विनाभ्यता भवाद्यता"।)

आनन, क्ली, (आनित्यनेन। आङ्+अन्+ल्युट्) मुखं। इत्यमरः। ("कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि" इति रघुः। १। ३।)

आनन्द, पुं, (आङ्+नन्द+घञ्) आह्लादः। तत्पर्य्यायः। आनन्दथुः २ हर्षः ३ हासः ४ प्रमदः ५ मुत् ६ प्रीतिः ७ प्रमोदः ८ मर्षः ९ प्रमदः १० आमोदः ११ संमदः १२। इत्यमरः।
(यथा पञ्चतन्त्रे।
"यथानन्दाय मैत्राय सम विप्राय शर्मणः"।
मनुः।
"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन"।)
शङ्करदेवस्य मतविशेषः। इति हेमचन्द्रः।

आनन्द, त्रि, (आनन्द+अर्श आदित्वात् अच्।) आनन्दविशिष्टः। हर्षयुक्तः। सुखी। इत्यमरटीका।
("सुखे सुखावहा प्रीतिः सविशेषाप्त भवति।
इत्यमरटीकायां पुरुषोत्तमः।")

आनन्दथु, पुं, (आङ्+नन्द+अथुच्।) आनन्दः। हर्षः। इत्यमरः। तद्युक्ते त्रि।

आनन्दन, क्ली, (आङ्+नदि+ल्युट्) समागमसमये गृहागतानभ्युत्थानसम्भाषणादिप्रमादि द्वारा सम्भाषणम्। सम्भाषणम्। सभाजनं २ सभाजनं ३ सुभाषणं ४ आपृच्छा ५ आनन्दनं ६। इत्यमरः। बहुला च। (आनन्दनसम्भाषणं प्रमदायां रञ्जकम्। मनुः।
"विप्रयोगिनमाप्य भवनेऽतिप्रसन्ने वेधसा"।
इति विक्रमोर्वशी।)

आनन्दपट, क्ली, (आनन्दाय पटम्।) नवोढावस्त्रं। इति च रायमुकुटः।

आनन्दभैरवी, स्त्री, (आनन्दप्रधाना भैरवी।) देवीभेदः। इति हेमचन्द्रः।
("तस्य वामाङ्गे भाव भैरवी वामदेवस्य।
तेन च नित्यं नमस्कृता पुष्पादिभिः।
आनन्दभैरवी अप्येवं तेजसा भवानी सदाशिवेन
सर्वेश्वरी निखिलभुवनाधीश्वरी।
सर्वत्र नित्या सर्वसृष्टिकारिणी"
इति च च।)

"ययुर्देवाश्च गुरु प्रमुखाश्चलता।
केचित् आनन्दपरान्मूर्च्छितास्ते संमुखे वीर्यवन्ति।"
इति रघुः।)

आनन्दमयकोष, पुं, (आनन्दमयस्य परमात्मनः कोष इवावरकः।) कारणशरीरं। सुषुप्तिः। आत्मशरीरं २ सुषुप्तिः ३। इति वेदान्तः।

आनन्दा, स्त्री (आनन्दयति या। आङ्+नन्द+णिच्+अच्+टाप्) विजया। भाङ्गा इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः। [इति शब्दमाला।

आनन्दि, पुं, (आङ्+नन्द+क्तिन्।) आनन्दः। हर्षः।

आनन्दित, त्रि (आङ्+नन्द+क्त। यद्वा आनन्द सञ्जातोऽस्य। आनन्द+इतच्।) आनन्दयुक्तः। हृष्टः। प्रमोदितः। (यथा महाभारते।
"एवमानन्दिताः सर्वे मनसा वचसा।")

आनन्दिन्, [न्] त्रि, (आनन्द+इनि।) आनन्दविशिष्टः।

आनन्दी, स्त्री कर्णविशेषा। आनन्दमस्ता इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका।

आनय, पुं, (आनीयते वेदाध्ययनाय। आङ्+नीञ्+अच्) उपनयनं। इति हेमचन्द्रः।

आनयन, क्ली, (आङ्+नी+ल्युट्) आनयनकरणम्। आना इति भाषा। (यथा रामायणे।
"आरिष्यपुष्पोत्कट राज्याभिषवे महत्"।)

आनर्त्त, पुं, (आङ्+नृत्+घञ्।) देशविशेषः। द्वारका इति भाषा। नाट्यशाला। युद्धं। इत्यमरः। जलं। इति मेदिनी। आनर्त्तदेशवासी लोकः। इत्यमरटीका। (यथा हरिवंशे। "आनर्त्तेषु आनर्त्तपुरे कुशस्थल्यां निषसाद वा"।
आनर्त्तदेशस्थो राजा।
"शर्य्यातेरभवत् पुत्र आनर्त्तो नाम विश्रुतः।
आनर्त्तस्य तु दायादो रेवो नाम महाद्युतिः"।
"आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली"।
"आनर्त्तस्य रिपोर्दम नूकुमारसुतोऽभवत्"।)

आनाय, पुं, (आङ्+नीञ्+घञ्।) जालं। इत्यमरः।

आनाह, पुं, (आनाह्यते मलमूत्रादयोऽनेन वस्तिमूले इति आङ्+नह्+घञ्) रोगविशेषः। इत्यमरः। मलमूत्रप्रतिरोधे यो रोगविशेषस्तद्रोगे। इति भरतः। येन वायुना निरुद्धे सति उदरे आध्माने इति रोगं आनाहं इति भाषा।

आनाह, पुं, (आङ्+नह्+घञ्।) सूत्रसदृश दैर्घ्यपरिमाणं। इत्यमरः। विस्तारः २ मलरोधः ३। इति राजनिर्घण्टः। ("आनाहायाम मतो द्रष्टा सर्वैरपि वर्द्धितम्"। इति महाभारते।) तस्य लक्षणादिकं। यथा,
"आमं शकृद् वा निचितं क्रमेण
भूयो विबद्धं विगुणानिलेन।
प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं
विकारमानाहमुदाहरन्ति"। इति निदानं।
(यथा रोगः प्रायेण पुरीषस्य विषये।
यथा सर्वे सम्पूर्णतायां प्राप्य भवति।
इति चरकः।)

यत्र विविधमामादि। माधवकरे यथा,—
पुरुषादेषकायस्याद्युदरमयस्यैव विधेः।
आमाशयेषु न कुर्याद् विरेचनादिनीरदे।
नियद्वायुः शरीराद्वो विषमाध्मानकारिका।
तृष्णा तुदः शूलं तरुण्याशयमुत्थं।
पक्वाशयोद्भवेषु
सर्वाङ्गपेशमूलदूषणदर्दनवचो।
भ्रमति मूर्च्छा वा च
विविधा वायुरुपस्थिता विधौ।
कटिशिरे पृष्ठशूल
मलो मलविहा शूले रक्ताभ्याम्।
आनाहमुद्गारवाती
प्रमाथि गर्दं यथा शूलम्" ।
इति निदानचन्द्रिका।
अथ आनाहपूर्वे तु चिकित्सा यथा,—
"उदावर्त्तक्रियानाहे कार्यं सर्वं भवत्यलम्"।
"त्रिवृत्ता त्रिफला चैव
दन्ती च पिप्पली सार्धं।
सुवर्णक्षीरीसहचरिकार्किं
यमानीबिल्वकक्षीरवृक्षम्।
यवक्षारबिल्वफलसमन्वितम्
कटुभत्रिकाविशालाम् कुष्ठम्।
पथ्यायुतामधुपिप्पलीमाषम्
पीतां कषायं विरेचनाम्।
निरुहवस्तिपीडाणां पुरीषोद्धारेण मातृवेत्।
वर्तिकां मूत्रवीजाद्या श्यामा आनाहभेदिका।
हरिद्रा-धूम-पिप्पली-गुड-मूत्रैरिताः।
इति कुष्ठकसाधितैर्द्भिर्निःसारणम्।
मूर्च्छा गुड़ामलकं सर्वाङ्गपुष्पचन्दनम्।
आरेचनपादानि दद्यान्तेन सर्वेषाम्।
यत् नियमतः क्रमेणेकुरतानसंस्तम्भ"।
गुल्मसूचकार्धं इत्यम्। ।) देवी। इति रत्नमाला।

आनिकिन्, पुं, (अनिकस्य गणेशस्य अनिक+इन्।) गणेशः। इति त्रिकाण्डशेषः। (गीता ॥

आनिकी, स्त्री, (अनिक+अण्+ङीप्।) आनिकमार्गं। इति हेमचन्द्रः।

आनीक, पुं, पीनकोऽकल। इति हेमचन्द्रः।
(सेनिका। सैनीक। यथा किरातार्जुनीये
"आनीकानीकिरिपूरनीका रथैः ।)

आनुकूल्य, क्ली, (अनुकूल+ष्यञ्।) अनुकूलता।
(आनुकूल्यं। प्रसादः। अनुग्रहः। यथा रामायणे।
"यथानुकूल्यं रामस्योक्तिष्यत्यत्र राघवे"।
यथा,—रामायणे।
"रामस्यानुकूलेन यथा बभूव तदा"।)

आनुगत्य क्ली (अनुगतस्य भावः कर्म वा। अनुगत+ष्यञ्।) अनुगमनं। अनुगतस्य भावः कर्म। अनुगमनेन विचारम्।

आनुपूर्वी, स्त्री, (अनुपूर्व+ष्यञ्।) परिपाटी। अनुक्रमः। इत्यमरः। (यथा मनुः ३। २१।
"यथानुपूर्व्या विधानं विधवायाश्च गतम्"।
यथा रामायणे।
"आनुपूर्व्या च विज्ञाय यथा कुर्वन् कुर्वते"।)

आनुमानिक, त्रि, (अनुमानाय हितं । अनुमान + ठक् । यत्तिसिद्ध । साङ्ख्यमते प्रधान प्रकृति ।) अनुमानसम्बन्धीय । अनुमानविषयीभूत ॥

आनुरक्तिः, स्त्री, (आ + अनु + रन्ज + क्ति ।) अनुराग । (आसक्ति । अनुरक्ति ॥)

आनुविधित्सा, स्त्री, (आ + अनु + वि + धा + सन् + अङ् + टाप् ।) उपकृतेरप्रत्युपकारेच्छा । इति पुराणम् ॥

आनूप, पु, (अनूप + अण् ।) अनूपदेशजजन्तु-मात्र । तच्च खड्गिमहिषवराहादि । एषां मांस-गुणाः । गुरुत्व । उष्णत्व । मधुरत्व । स्निग्धत्व । शुक्रकारित्व । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ अनूपदेशजलगुणाः । घनत्व । गुरुत्व । पिच्छिलत्व । मधुरत्व । श्लेष्मजनकत्व । स्निग्धत्व । अग्नि-नाशित्व । प्रमेहश्लीपदवृद्धिगलगण्डादिरोग-कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अनूपदेशस्य-अन्तर्गतत्वञ्च तन्मांसस्य गुणाश्च ।

"कुलेचरा प्लवाश्चापि कोशस्था पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याता पञ्चधानूपजातय ॥
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो वह्निमर्दना ।
श्लेष्मला पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृश ॥
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽपथ्यतमाः स्मृता" ॥
इति भावप्रकाश ॥
("स्मरश्चमर खड्गो महिषो गवयो गजः ।
न्यङ्कुर्वराहश्चानूपा मृगाः सर्व्वे रुरुस्तथा" ॥
"गुरूष्णो मधुरो नातिधान्वानूपनिषेवणात्" ।
इति चरक ॥ तथाच हारीत ॥
"आनूपास्तेषु विज्ञेया श्लेष्मला वातकोपना" ।
आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । यथा । "कूलचरा प्लवा कोशस्था पादिनो मत्स्याश्चेति" इति सुश्रुत ॥
भवजलयुक्ते, त्रि ।)

आन्दधस्य, स्त्री, (अन्धस्य भावः । अन्धस + ष्यञ् ।) अनिष्ठुरता ॥ (अक्रौर्य । अच्छिलत्व । का-रुण्य । यथा मनु ३ । १०२,३ । ५४, ३ । ११२ ।
"आन्दधस्यात् ब्राह्मणस्य भुञ्जते धीतरे जना" ।
"अर्थेन वल्गुमारीणामान्दधस्य च केवलम्" ॥
"भोजयेत् सह भृत्यैस्तावान्दधस्य प्रयोजनम्" ॥)

आन्तरीक्ष, स्त्री, (अन्तरीक्ष + अण् ।) अन्तरीक्ष । गगन । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा महाभारते ।
"उत्पातांस्त्रिविधान् प्राप्तुर्नारदो भगवानृषि ।
दिव्यांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह" ॥)
अन्तरीक्षभववस्तुनि त्रि ॥ (यथा रामायणे ।
"रक्षन्ति तेऽन्तरीक्षेभ्य पार्थिवेभ्य पुन पुनः" ॥)

आन्तिका, स्त्री, (अन्तिक + अण् + टाप् ।) अन्तिका । ज्येष्ठा भगिनी ॥ इति त्रिरूपकोषः ॥

आन्तिकः, त्रि, (अन्त + ठक् ।) अन्ते भवः । अन्त-सम्बन्धीयः ॥

आन्दोल त् क् दोलने । (अदन्तचुरा०-उभ०-अक०-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ आन्दुदोलत् । इति दुर्गादासः ॥

आन्दोलन, क्ली, (आन्दोल + ल्युट् ।) चलन । कम्पन ॥ ("किञ्चाधामरविन्दसुन्दरदृशां भाक्-चामरान्दोलनादुद्वेल्लद्भुजवल्लिकङ्कणझणत्कार क्षण वार्य्यताम्" । इति कालिदास । पुन पुन-रभ्यास । मुहुरालोचनम् ।)

आन्दोलित, त्रि, (आन्दोल + क्त ।) कृतान्दोलन । तत्पर्य्याय । चलित २ कम्पित ३ धूत ४ वेल्लित ५ । इति हेमचन्द्र ॥

आन्धसिक, त्रि, (अन्धस् + ठक् ।) पाचक । सूप-कार । इत्यमर ॥

आन्वयिकः, त्रि, (अन्वय + ठक् ।) प्रशस्तकुलजः । सत्कुलोद्भव । तत्पर्य्याय । कौल २ । इति त्रि-काण्डशेषः । अन्वयसम्बन्धी ॥ (कुलीनः । दिव्य-भावरतः । कुलाचारी । साधकः । "कौलश्चौत-सिकः प्रैव कौल आन्वयिक स्मृत" । इति त्रिकाण्डशेष ।)

आन्वीक्षिकी, स्त्री, (श्रवणादनु ईक्षा पर्य्यालोचना प्रयोजनमस्या । अनु + ईक्षा + ठञ् + ङीप् ।) तर्कविद्या । न्यायविद्या । इत्यमर ॥ दुर्गा । यथा,
"आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणपराथवा ।
अन्वीक्षां कुरुते यस्मात्तस्मादान्वीक्षिकी स्मृता" ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ (अध्यात्मविद्या, प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् ईक्षणं अन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वी-क्षिकी अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैशेषिका-दिका । इयं हि त्रयीवार्त्तादिविद्याचतुष्टयान्त-र्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्म्मार्थसंसाधिका रा-जभिरवश्य रक्षणीया सती विद्येति कथ्यते ॥ यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
"आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतव" ॥
"आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञान धर्म्माधर्म्मौ त्रयीस्थितौ ।
अर्थानर्थौ च वार्त्तायां दण्डनीतौ नयानयौ" ॥
इति ।)

आप ऌ न औ कि व्यापने । (चुरा० पक्षे भादि०-स्वादि० वा-उभ०-पर०-सक०-सेट् ।) इति कवि-कल्पद्रुम ॥ ऌ आपत् । न आप्नोति कीर्त्ति त्रैलोक्ये । औ आप्ता । कि आपयति आपति । स्वराज्य प्राप्स्यते भवान् । इति गणकृतानित्य त्वात् । इति दुर्गादास ॥ (पालने ।
"खे खेऽन्तरे सर्व्वमिदमुत्तावापुस्तराचरम्" ।
इति मनुः । (अभि) अभिलाषे ।
"नान्यदत्तमभीप्सामि स्थानमम्ब । स्वकर्म्मणा ।
इच्छामि तदहं स्थानं यन्न प्राप पिता मम" ॥
इति विष्णुपुराणम् । (प्रति + अव) प्रतियत्ने ।
"सा प्रत्यवापुरविलम्बितमुत्तरन्तो
धौताङ्गनयनवनीलपयोजपत्रे" । इति ।
शिशुपालवधे । (प्र) उपगमने ।
"ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुष" ।
इति रघुवंशे १० । ६ । इत्यादि ।)

आप, पु, (आप् + घञ् ।) अष्टवसुमध्ये वसुविशेषः । इति जटाधर ॥

आपः [स्] क्ली, (आप् + असुन् ।) जल । पाप । इत्युणादिकोष ॥

आपक, त्रि, (आङ् + पच् + क्त ।) ईषत्पक्व-यवादि । तत्पर्य्याय । मौलि २ अपूप इत्य-मर ॥ रुटी इति केचित् ॥ (यथा ऋतुसंहारे ।
"आपक्वशालिललितानतगात्रयष्टि
प्राप्ता शरन्नववधूरिव रम्यरूपा" ॥ १ ॥)

आपगा, स्त्री, (अपां समूह आप । तस्य समूहे इत्यण् । तत आपेन जलसमूहेन गच्छति प्रचल-तीति । आप् + गम् + ड + टाप् ।) नदी । इत्यमर । (यथा रामायणे ।
"आपगा कृतपुण्याश्च पद्मिन्यश्च सरांसि च" ॥
"आपगाश्च महानूपा सानुमन्तश्च पर्व्वता" ॥
तथाच माघे २ । १०० ।
"सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" ॥)

आपण, पु, (आङ् + पण + अच् ।) पण्यविक्रय शाला । दोकान इति भाषा । तत्पर्य्याय । निषद्या २ विपणिः ३ पण्यवीथिका ४ । इत्यमर ॥ चतुष्क हट्टे इत्यन्ये । आपणादिद्वय हट्टे विपण्यादिद्वय हट्टमार्गे इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा रामायणे ।
"माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वै तथा" ।
तथा महाभारते ।
"भक्ष्यमाल्यापणानाञ्च ददृशु श्रियमुत्तमा" ॥)

आपणिक, पु, (आङ् + पण + इकन् । अथवा आ-पण + ठक् ।) वणिक । इत्युणादिकोष ॥ दोकानि मुदि व्यवसायी इत्यादि भाषा । (पण्यानां क्रयवि-क्रयादिविषयके, त्रि ॥)

आपतिक, पु, (आङ् + पत् + इकन् ।) श्येनपक्षी । वाज इति भाषा । दैवायत्ते त्रि । इत्युणादिकोष ॥

आपत्, [द] स्त्री, (आङ् + पद + क्विप् ।) विपत् । विपत्ति । इत्यमर ॥ यथा ।
"आपत्सु मूढो युतिमाश्रय सम्यक् प्रतिपद्यते ।
कर्म्माण्यवश्यकार्य्याणि तमाहु पुरुष बुधा" ॥
इति वह्निपुराणम् ॥ ० ॥ किञ्च ।
"आपदि किं शरणीयं शरणीयं चरणयुगलम-म्बाया । तच्छरण किं कुरुते ब्रह्मादीनपि किङ्क-रान् कुरुते" ॥ इत्युद्भट ॥०॥ मनु ११ । २९-३० ।
"विश्वैश्च देवै साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभि ।
आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधि कृत" ॥
"प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्परायिक तस्य दुर्म्मतेर्विद्यते फलम्" ॥
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
"आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।
मनस्तापेन शुद्ध्येत द्रुपदा वा शत जपेत्" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥
"आपदर्थे धन रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि" । इति ।
"जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे ।
मित्रञ्चापदि काले च भार्य्याञ्च विभवक्षये" ॥
इति च चाणक्यम् ॥ २९ ॥ २१ ॥

आपत्ति, स्त्री, (आङ् + पद + क्तिन् ।) दोष । इति हेमचन्द्र ॥ प्राप्ति । आपत् । इति मेदिनी ॥

आपत्प्राप्तः, त्रि, (आपद प्राप्तः । २या तत्पुरुषः ।)

यथा माकुलवे । "यावर्णिनोऽपि नावर यत यथावमामोऽलश्पेयसम्" ।)

यदलक्ष सूर्ये । यथा । इति मेदिनी । अतिमान-वाहुसाम्यमापदवर्णिता । अतिता इति भाषा । यथा,—

"अजेय अतिमान स्यात् न मानोऽप दर्शीरिका" । इति कवीकल्पद्रुमः ।

आभ्युदयिक, त्रि, (अभ्युदयः प्रयोजनम् अस्य । अभ्युदय्+ठञ ।) अभ्युदयनिमित्तकार्यादि । यथा । यथाभ्युदयिकश्राद्धं । तत्र श्रौतिकं । आभ्युदयिक श्राद्धे यथामाचरेत् मतरिमनुसार अयमेव दर्शः पैतृकिकाया । अभ्युदयमिति अतिमानः । दधिपिण्डदानमिश्रिता त्रिधा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पि-तृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यश्च मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न काश्यप प्रशंसेव इति । अथवा निवादयित्वा-स्वे मात्र आभ्युदयिकं । आभ्युदयिक अभ्युदयनिमित्तक । अभ्युदयः इष्टलाभः । स च भूत-भविष्यद्भेदेन द्विविधः । तत्र भूते इष्टलाभादि भविष्यत् विवाहादि । तत्र मातृपितामहादी मातृमहेकादी अतिमानस्य कर्मादिकेन च वसुभरद्वाजाद्यैः अभ्युदयैकमात्राभ्युदयिकश्राद्धं वृद्धिश्राद्धे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोगः । तत्र दर्शाविधानं इत्यनेन साम्यमात्रमात्रविषयत्वे तद्विधानात् आभ्युदयिकस्यापि साम्यमात्रमिति प्रतीयते । अथवा विवाहे इत्युपादाय तत्र स्यात् । तत्र मातामहश्राद्धेऽपि तत्र अस्माद्वाक्यादौ अतिदेशात् विवक्षये मातामहप्र-भोग्यता इति तत्तत्प्रमाणमातामहादौ भवति ।

"नान्दीमुखा हवा रम्या पितृश्राद्धसंज्ञितम्" ।

इति वाक्यस्याययनेन देवश्राद्धस्य विश्व-देवेत्वात् मातामहादिभ्यामपि परित्यज्य मुखाः देवः देवविधेयसम्पादनरूपेण दक्षिणावर्जन कार्यं । पितृश्राद्धविधानाच्च अथवा एवं इति अनुमानेन । तत्र तु इत्यनेन अतिदेश अभ्युदयमिति प्रयोगे । सोमपाः सप्तमिति प्रोक्ते इति वक्तव्यमेव अतिदेशेन तथा तु अप्रसिद्धसमर्थः । तत्समानयमात्रानुयायि तन्मात्रं । अतिदेशात्प्रमाणिका इत्यनेन एव विधिविधानमर्थं । अथवा तथा ।

"अपराह्ण दशा बोधा अतो नाम प्रकृति ते । इति मधुसूदनवचनात् । अयमेव अस्मात्रमस्माद् प्रदर्शितमपराह्णे नान्दीमुखा आदिकेश प्रदर्शितम् । अनादियतन मुनिविहितमिति किं अभिधेयम् । अथाशान्तयन विधये नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति-देवा । तत्र प्रयो वाचनिक इति विनययत तथा अतएव अतिरिक्त देव इति नान्दी देवस्य नान्दीमुखा पितरः प्रीयन्तामिति तथा । तत्र योग्यार्थे । तथा पितरो मातामहनान्दी-मुखाश्च पितर इति । तथापितरः ...

च नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रयुक्ते प्रमाणवचन अत्र यथा इतिवत् वक्ष्यति प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दीमुखा पितर इत्यादि नान्दीमुखेषु पितर इति निर्देशेन च नान्दी मुखं पितरममिति विष्णुपुराणेन च मातामहे अत्र तथा नान्दीमुखेषु तत्र च इति वक्ष्यपुराणेन च नान्दीमुखानपरमुक्तकर्माद्विपितृविधिविधिमेवाभ्यु-दयिके देवस्थाने वचनान्तरादि प्रीयन्तामितिवाक्या-न्नान्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्य इति वाच्यं । न तु नान्दी मुखविशेषणमपूर्व पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति विशेषविशेष्यभावः । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्य प्रीयन्तामिति नान्दीमुखेभ्य इत्यत्र पितामहेभ्यः इत्यादावन्वयविशेषेण मातृप्रभृतीनां मातामहनान्दीमुखत्वं पितामहेभ्यश्च तथा वाचयित माते । अनेनैव मैथिलोक्तं अपास्तं पितामहमपि पितरं । पार्वणवत् अथवा पार्वणे अतिदेशात् न अर्घ्ये पवित्रीति अत्र विधिवदभिधाने अर्घ्ये न अयमतिदेशिनि । अमिधाने अत्र इति ब्रूयात् । "मधुमधुमधुत्रयोवे वत् मुक्तावः यथा नया" । इति ब्रह्मपुराणे आर्द्रे यथा नमः तत्रोपादानोच्चारणेन विकल्पात् आभ्युदयिके अभिधेयमात्र प्रयोगेति । किन्तु प्रयाग देवाद्यभिपानोपि पार्वणोक्तमिवारेण तत्तीयम वर प्रयोगे न तु मैथिलोक्तं कालेति । आर्द्रं यथा प्रयागे प्रमाणाभावात् । श्रमाभावा-दयन्नेव वदेदिति अन्ये तु इच्छा इति अतोऽर्थाम-त्वात् अवधारणात् इत्यभिप्रायोक्ता । इति आद्र मनं । अथवा नान्दीमुखश्राद्धे प्रदर्श्यं ।

आम, त्रि (आमयते इत्यामयते । आ+अम+कर्मणि अच् ।) पाकरहितं । काँचा इति भाषा । अपक्कम् । यथाम् १ अविने २ अपक्वं ३ । इति रत्नमाला ।

("आममांसमर्थं दिवा माविकारे दिवा क्षताः । इति वैद्यकपरिभाषाप्रदीपः ।

"भक्ष्यामामग्राह्यादिव्यवहार्यवव्यवहार्ये मते । विभागविभागप्रमेयमेवेप्रपूरणत् । अधिकार्य इदं आमं निरामं वा यदोदितं । तिथिसोपानसेप्रवत् वाचनवेदवेव वा" । विधिका यथा,—

"विचार्य विमलोपूर्व सौ सारौ रसमादि च । कोपं विधुतमोदाव अक्षदेशत पूर्णवेत् । तुष्टिका मातुलपुत्र सर्वविवाद दयत वा । कृता विशारदजनामयोविवयास्वामये" । इति चिन्तामणिद्रुविका । इति चरक ।)

आमं, स्त्री, शरणामातोच्चोमयम्मे दोषविशेषः । अस्य पाकलक्षणं ।

"आमं विलम्बं दिवसं कषायविभ्रमविषवमिवणा । यदीव अविदिसमिव मनुर इनयत्वं । यथोर वच्च अविविशोषितं त्विन्दमिति च । उपरि कर्षे पामीन मातृत्वं वर्ण पावते । अप्राप्य इत्थोमुद्रा बोधो अमर्षिकद्रवा । आद्यस्य यथाकुलविवक्षया प्रवत्ते" ।

इति सिन्दूरं । वाचय ।

मुखमासादेवं यत् देशं स्तनवाश्विं । अजमामाह्वये वक्रतरमारामं अदुवते । नारामदर्शं केचिद् केचिद अनावय । प्रथमं रोगमुदित्य वार्याभिस्मिनीयते ।

अत्रार्थं । यथा,—

"दर्शं दोषमन प्रातः अतुर्थं मानवसुचे । आमं त्रिमुखमिवाहं विज्ञयतनुवाञ्चम्" । इति माधवकरव्याख्याविवरणं । रोगविज्ञ वाचनवादि आमीमन्ने शरणं ।

("अपकोऽयमयम्वेन वातमासमवर्षित । दुष्टमामाशयवर्णं दशमारं प्रपचते । आमेन तेन अंशता रोगायुवाय दूषितः । नामारमपरियत्ते ये च रोगामयदुसाम । कोयोरोपमयवर्णश्चमोरयामविवमुद्दाम । भावस्थामविनिश्चिमुख्यमविभेदापरिवसम । विद्र सवाना वामाना निरामाणां विवर्जने" । इति चरक ।

"आमेऽग्नौ तु समवेत् यापार्णं अनुप्रयचे । प्रमनायीवाविर्भ वा भीरेव वर्णेन च । अरामियदृष्टं वर्गाँ विरोधानोऽपित्ते अपि" । इति च चरक ।)

आम, पुं, (अम+घञ् ।) रोगमात्रं । रोगभेदः । इति मेदिनी । अजीर्णमलदोषः । इति शब्दचन्द्रिका । ("विनेत् च अपित्तमानि मधे वा वाश्विनामया । विनेत् अशन विर्दे विर्मे विचमयासर" । इति चरकः ।)

आमरक्ति, स्त्री, (आमश्चासौ रक्तश्च इत्यस्य इष्यो अम ।) विषमूलादिविकारार्थं : अरहमांशादि अवर्णविशिष्टं । इत्यमरः । तिर्यं २ तिर्यं ३ । इत्यमरः ।

आमरक्त, पुं (आमश्चासौरिति । आ+मरि+कर्म-पार ।) वायुरक्तम् । इति रावनिघण्टुत्रयका-बली । (पवनमलदूषा मुहायसो आमरक्तः ।)

आमनस्य, स्त्री, (अमनसो भावः । अनार्तिवाद् ष्यञ् ।) पीडा । दुःखं । इत्यमरः ।

आमनत्त्वं, स्त्री, (आ+मनस्+आनेः ल्युट् ।) अभ्यो-वर्ण । इति हेमचन्द्रः । आवर्तनं । इति धरा-धरः । निमन्त्रणं । इति स्मृतिः । विमर्शः-विचारः । मरवरमे प्रमनायां वार्ता । यथा "इत्थ प्रतीत अयनम्" । इति कुमारोद्भवकाव्यं ।

आमर्द, स्त्री, (आम रोगं माययति आम+मर्+क ।) युमधानोत्पत्ति । इतिरावनिघण्टौ । पुं इति भाषा ।

आमय, पुं, (अम रोगे+आते+अच् । दीर्घ विकारो यत्र वच्च वा ।) रोगः । इत्यमरः । ("अतुष्यं विविधैर्नैविमूत्रमातामयान् वतुर्" । इति सुश्रुतः ।

"अत्र आविरामयो यद् आमयो स्वामयी विनारो रोग इत्यर्थांशः" । इति चरकः ।)

आमयावी, [न्] त्रि (आमयोऽस्यास्ति आमयमोर-मात्रं इति दीर्घश्चादि विनि । रोगी । इत्यमरः ।

आमर्ष, पुं, (मृष + घञ् + नञ्समासः । अन्येषा-
ममीति दीर्घः ।) क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
("नियतोग निरामर्षं निर्वीर्य्यमरिनन्दनं" ।
इति रामायणे ।)
आमलक, क्ली, (आ + मल + क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः ।
आमलक्याः फलं । फले लुगिति विकारावयवप्रत्य-
यस्य लुक् ।) आमलकीविशेषः । काठ आमला-
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काष्ठधात्रीफलं २ क्षुद्रा-
मलकं ३ क्षुद्रधात्रीफलं ४ । अस्य गुणाः । कषा-
यत्वं । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्तास्रदोषनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
("बद्धदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहं" ।
इति वाग्भटः ॥
"विद्यादामलके सर्व्वान् रसान् लवणवर्ज्जितान् ।
स्वेदमेदःकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनं" ॥
इति चरकः ।)
आमलकः, पुं, (आङ् + मल + क्वुन् ।) वानकवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे ।
"भल्लातकानामलकांस्तिन्दुकांश्च महाफलान्" ।)
आमलकी, स्त्री, (आङ् + मल + क्वुन् + जातेरिति
ङीष् ।) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषः । आमला
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तिष्यफला २ अमृता ३
वयस्था ४ वयःस्था ५ कायस्था ६ । इत्यमरस्त-
ट्टीका च ॥ श्रीफला ७ धात्रिका ८ शिवा ९
शान्ता १० धात्री ११ अमृतफला १२ वृष्या १३
वृत्तफला १४ रोचनी १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्षफला १६ तिष्या १७ इति रत्नमाला ॥
अस्या गुणाः । हरीतकीगुणवद्गुणाश्च । विशे-
षेण शुक्रकारित्वं । शीतवीर्य्यत्वं । अम्लत्वात् वायु-
नाशित्वं । शैत्यमाधुर्य्यात् पित्तनाशित्वं । कषाय-
रूक्षत्वात् कफनाशित्वं । सर्व्वफलाधिकगुणत्वं ।
भोजनादावमध्यान्ते प्राशस्त्यं । निरत्ययत्वं । दोष-
हरत्वञ्च । अस्य मज्जगुणाः । तृष्णाच्छर्द्दिकफ-
वायुनाशित्वं । लघुत्वं । कषायत्वं । वलकारित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । लघुत्वं । दाहवमि-
मेहशोषनाशित्वं । रसायनत्वं । कटुत्वं । रुचि-
कारत्वं । रक्तदोषनाशित्वं । अमविबन्धाध्मान-
विष्टम्भदोषप्रशमनकारित्वञ्च । अस्य मज्जनो
विभीतकमज्जवद्गुणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्या नामानि गुणाश्च ।
"त्रिष्वामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलामृता ।
हरीतकीसमं धात्रीफलं किन्तु विशेषतः ॥
रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनम् ।
हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः ।
कफं रूक्षकषायत्वात् फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् ।
यस्य यस्य फलस्येह वीर्य्यं भवति यादृशम् ॥
तस्य तस्यैव वीर्य्येण मज्जानमपि निर्द्दिशेत्" ।
इति भावप्रकाशः ॥
"तान् गुणांस्तानि कर्म्माणि विद्यादामलकीष्वपि ।
यान्युक्तानि हरीतक्या वीर्य्यस्य तु विपर्य्ययः" ॥
इति चरकः ।)
वल्कलफलगुणाः । कफपित्तनाशित्वं । लघुत्वं ।

स्वादुमधुदारा माकि पित्तनाशित्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ तस्या उत्पत्तिर्यथा । सख्यावूचतुः ।
"उक्तास्त्वया महेशानि तुलसीविल्वसम्भवः ।
अनयोस्तुल्य एकं कं शिवविष्णुप्रियस्तव ॥
तदावां श्रोतुमिच्छाव शिवसुन्दरि कथ्यतां" ।
देव्युवाच ।
"अस्ति विल्वतुलसीतत्तुल्य
पुण्य एक उत विष्णुशिवार्हं ।
नामतोऽमलक इत्यपि सख्यौ
रोपितः कमलजाय मयापि ॥
कदाचित् देवयात्रायां प्रभासे पुण्यतीर्थके ।
सर्व्वे देवाः समायाता दिने पुण्ये च कुत्रचित् ॥
तत्राहञ्च स्वयं लक्ष्मीरेकस्थाने समागते ।
तत्रावयोर्मतिर्जाता शिवविष्णुप्रपूजने ॥
अहं श्रियमवोचञ्च सामुद्रि प्रदृश्य मे मतिः ।
स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं हरिं प्रभुं ॥
मामुवाच ततो लक्ष्मीर्गद्गदाक्षरभाषिणी ॥
ममाप्येव मतिर्जाता त्वमवोच स्वयं यथा ।
स्वकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं त्रिलोचनं" ॥
देव्युवाच ।
"अजये विजये देवि ! तावेवम्भूतयोस्तदा ।
नयनेषु सुजातानि अस्राश्रुजलानि च ॥
तानि गौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि ! ।
ततो जाता द्रुमाः एष्या फलाढ्यो विमलप्रभा ॥
ख्याता आमलकी नाम्ना जाता वादमलाद्युतः ।
श्यामलच्छदवृन्दा सा कर्व्वुरस्कन्धमूलका ॥
शिरायथितपत्राली पत्रमालासुपत्रका ।
विल्वस्य च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि ॥
ते ते गुणाः सर्व्व एव आमलक्याः समाश्रिताः ।
पत्रमालादलैरस्याः शिवविष्णू सुरेश्वरौ ॥
सर्व्वथा पूजितौ स्यातां सख्यौ नात्रास्ति संशयः ।
माघे मासि सिताया तामेकादश्यां समुद्भवा ॥
शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेता सर्व्वदेवता ।
अत्ययन्ते सखियश्च हर्षमापुः परं तदा ॥
शिवाद्यस्वरूपाश्च ददृशुस्तुष्टुवुस्तदा" ॥ ० ॥
अस्या नमस्कारमन्त्रादि ।
"नमाम्यामलकीं देवीं पत्रमालादलावृतां ।
शिवविष्णुप्रियां दिव्यां श्रीमतीं सुन्दरप्रभां ॥
एतेन खलु मन्त्रेण सर्व्वा अस्याः क्रिया मताः ।
एतामुद्दिश्य वीर्य्याणि प्रोक्तानि मनीषिभिः ॥
विल्वस्तवदेवेश एथिया कर्म्मणा स्वतः ।
सिसिचुस्तामामलकीं सर्व्वतीर्थजलैर्दिशा ॥
अथ सर्व्वसुराणाञ्च मुनीनाञ्च तदा यतः ।
मया सपूजितः कृष्णः श्रीश्च शम्भुमपूजयत् ॥
तदा जयजयध्वानो बभूव क्षितिमण्डले ।
आकाशे पुष्पवृष्टिश्च प्रक्षुप्यदाश्च पुष्कला ॥
दृष्ट्वा त्वामलकी देवी दधारानन्दमुत्तमम् ।
तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्यामलकी शुभा ॥
नमस्कृत्य त्वामलकीं गता देवा दिशस्तथा ।
ब्रह्मविष्णुशिवाश्चापि तत्राधिष्ठानमास्थिताः ॥
जाता त्वामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।
मान्या ख्याता च पूज्या च प्रणन्तव्या सखीत्रिय" ॥

इति वृहद्धर्म्मपुराणे आमलकीप्रादुर्भावे १२
अध्यायः ॥ * ॥ एकादश्यां तत्र विष्णुप्रीतिर्यथा ।
"तुष्यत्यामलकैर्व्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।
श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्न्नरः" ॥
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥
आमवातः, पुं, (आमोऽपाकहेतु वातः ।) स्वनामख्यात-
रोगविशेषः । तस्य निदानपूर्व्विका संप्राप्तिमाह ।
"विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्न्निश्चलस्य च ।
स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्व्वतस्तथा ॥
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ॥
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥
जनयत्यग्निदौर्व्वल्यं हृदयस्य च गौरवं ।
व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥
विरुद्धाहारचेष्टस्य विरुद्धाहारः क्षीरमत्स्यादि ।
विरुद्धा चेष्टा भुक्त्वा व्यायामादि । तद्युक्तस्य ।
निश्चलस्य निर्व्यायामस्य । "स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं
व्यायामं कुर्व्वतः" इति मिलितो हेतुः । श्लेष्म-
स्थानं आमाशयसन्ध्यादि । तेन श्लेष्मस्थानगतेन
अत्यर्थं अपक्वः । पित्तस्थानगमने तु पक्वोऽम-
विदग्धोऽयमभिप्रायः । असौ आमः धमनीभिः
प्रपद्यते धमनीमार्गैश्चलति । भूयो दूषितः अति-
शयेन दूषितः । सोऽन्नजो रसः । आमः स्रो-
तांसि अभिष्यन्दयति सलक्ष्य रसवहशिराव-
रोधं कृत्वा स्रोतांसि गुरूणि करोति । नानावर्णः
वातादिजनितवर्णभेदान्नानावर्णः ॥ * ॥ आमस्य
लक्षणमाह ।
"अजीर्णाद् यो रसो जातः सञ्चितो हि क्रमेण वै ।
आमसंज्ञः स लभते शिरोगात्ररुजाकरः" ॥
अजीर्णात् भुक्तादजीर्णात् ॥ * ॥ आमवातस्य सा-
मान्यलक्षणमाह ।
"युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
स्तब्धञ्च कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते" ॥
एतौ वातकफौ । त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति
बोद्धव्यौ ॥ * ॥ तन्त्रान्तरे तस्य लक्षणान्तरमाह ।
"अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः ।
अपाकः शूनताङ्गानां आमवातस्य लक्षणम्" ॥ * ॥
अस्यैवातिरुद्धस्य लक्षणमाह ।
"स कष्टः सर्व्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।
हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु ॥
करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥
जनयेत् सोऽग्निदौर्व्वल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।
उत्साहहानिं वैरस्यं दाहञ्च बहुमूत्रतां ॥
कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्य्ययं ।
तृट्छर्द्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धताम् ॥
जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान्" ।
यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपितः स्यात्तदा
वक्ष्यमाणानुपद्रवान् करोति । तानाह हस्तेत्यादि ।
यत्र दोषः दुष्टः आमः प्रपद्यते गच्छति । आद्य-
कर्म्मणन्त । अन्यानुपद्रवान् कषायवक्तृत्वादीन्

विपद्युक्तः । तत्पर्य्यायः । आपन्नः २ । इत्यमरः ।
आपद्, स्त्री, (आङ्+पद्+क्विप् ।) विपत्तिः । इत्यमरः । (यथा हितोपदेशे ।
"आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम्" ।)
आपदा,स्त्री,(आ+पद्+अङ्+टाप् ।) विपत्तिः । इति रायमुकुटः ।
आपनम्,क्ली, (आप्+ल्युट् ।) प्रापणम् । मरीचम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
आपनिक, पुं, (आप्+पन्+ठक् ।) इन्द्रनील मणिः । किरातः । इत्युणादिकोषः ।
आपन्न, त्रि, (आङ्+पद्+क्त ।) आपद्युक्तः । तत्पर्य्यायः । आपत्प्राप्तः २ । इत्यमरः । प्राप्तः । इति मेदिनी । (यथा भागवते —
"आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ।
ततः सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयम्" ।
यथा हितोपदेशे,—
"धनोपार्जनमित्रस्य मायोऽन्यप्रतिविम्बितः ।
आपन्न ... आपन्नायां" ।)
आपन्नसत्त्वा, स्त्री (आपन्नं प्राप्तं सत्त्वं गर्भरूपेण जन्तुर्यया ।) गर्भिणी । इत्यमरः ।
("आपन्नसत्त्वा ... " ।
इति रघु१ । ५ ।
"... आपन्नसत्त्वा ... " ।
इति सुश्रुतः ।)
आपमित्यक, क्ली (मेङ् प्रणिदाने अपमित्य याचितं मायो प्रतीयते इति क्त । कुत्सीति समासः । समासे ऽनञ्पूर्व्वे क्त्वो ल्यप् । मयतेरिदन्यतरस्यामिति इत्वं । अपमित्यदानेनाप्तं कर्म्म विधि कन् ।) विनिमयात् प्राप्तं । इत्यमरः । वस्त्र वदिता ... इति भाषा ।
आपयः,पुं,(आप्यायन्तेऽस्मात् पुमान् । आप्+पय ...) अग्निविशेषः । इति महाभारते ।
("ततो ज्ञातात् ... आपयस्य महात्मनः" ।
इति महाभारते । यथा च हरिवंशे —
"... " ।
... ।)
आपयाज्ञ पुं, ... ।
"... ।
... ।
... ।
... ।
इति ... ।
आपल्लमिनी, स्त्री (आपत् ... ।) ... । इति राजनिर्घण्टः ।
आपस्, क्ली, (आप्+असुन् ।) ... इति ... इति भाषा ।
आपाक पुं (आङ्+पच्+घञ्) ... । इति मेदिनी । पाकः । इति शब्दचन्द्रिका । (यथा हितोपदेशे
"आपाक ... " ।
"आपाततरम्या विषया पर्य्यन्तपरितापिनः" ।
यथा च मनुः ११ । ८ ।
सभ्यानामो ... ।)
आपातलिका, स्त्री, (आपातं पतनं लाति । आङ्+पत्+घञ्+ला+क+टाप् ।) ... ।
... ।
आपाने ।
"... ।"
२१ । ... आपाने ।
"... ।
"... मधुना ... ।" ।)
आपानक, पुं (आप्+पत्+इन् ।) ... । इति शब्दमाला । ... इति भाषा ।
आपिञ्जर, क्ली (ईषत् पिञ्जरम् ।) स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ।
("आपिञ्जरा बद्धरजःकणत्वा-
न्मञ्जर्युदारा शुशुभेऽर्जुनस्य" ।
इति रघु १६ । ११ । सर्व्वत्रोभयत्र सुकाकयो ... ।)
आपीड, पुं, (आप्+पीड्+घञ् ।) शिखा-स्थितमाल्यं । तत्पर्य्यायः । शेखरः २ । इत्यमरः ।
(यथा रघुवंशे १७ । १७ ।
"... किरीटं
... ।" ।)
आपीन, क्ली, (आप्+प्या+क्त ।) गाभिमस्तनः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा रामायणे ।
"आपीनमस्तनं ... ।" ।)
आपीन,स्त्री, (आ ... ।) ... । इति भाषा । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे २ । १८ ।
"आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्
गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रम्" ।)
आपीन त्रि, (आङ्+प्याय+क्त ।) ईषत्स्थूलः । ... ।
आपीन पुं, कूपः । इति शब्दरत्ना ।
आपूपिक क्ली, (अपूपानां समूहः । अपूप+ठञ् ।) अपूपसमूहः । ... । इत्यमरः ।
आपूपिक, त्रि (अपूपः पण्यमस्य । अपूप+ठञ् ।) पिष्टकजीवी । पिष्टकविक्रयकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । कान्दविकः भक्ष्यकारः ३ । इत्यमरः । ... इत्यादि भाषा ।
आपूप्य पुं, (अपूप+यत् ।) शष्कुः । चूर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः । ... इत्यादि भाषा ।
आपृच्छ स्त्री (आङ्+प्रच्छ+क्विप् ।) आलापनं । सम्भाषणं ।
आपृष्ट क्ली, (आ+पृष् ... ।) ... । इति ... । ... इति भाषा । (... सुकाकयो भावना ।)
आपृच्छा,स्त्री (आङ्+प्रच्छ+अङ्+टाप् ।)
आलापनं । आभाषा । इति हेमचन्द्रः ।
आप्तोक्तिः, स्त्री, ... ।
इति ज्योतिस्तत्त्वं ।
आप्त, त्रि (आप्+क्त ।) प्राप्तः । विश्वस्तः । इत्यमरः । (यथा माघे १ । ७ ।
"... ।" ।)
प्राप्तः । ... (यथा ... । इति काशि-काः ।) सत्यं । इति हेमचन्द्रः । (हितः । कुशलः ।
"कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि" ।
इति रघुवंशे ३ । १२ । अभियुक्तः । यथार्थवक्ता ।
... ।
... ।
इति मनुः ३ । १२ । "... ।" इति कुल्लूकः । ... । यथा मनुः ।
"... ।
"... ।" इति कुल्लूकः ।
आप्त पुं,(आप्+क्त ।) ... ।
... । स च ... ।
इति स्मृतिः । ... ।
"... ।
... ।
... ।
... ।"
इति चरकः ।)
आप्तगर्भा, त्रि (आप्तः प्राप्तः गर्भो येन सः । ... ।
आप्ता, स्त्री, जटा । इति शब्दावली ।
आप्ति, स्त्री, (आप्+क्तिन् ।) लम्भनं । योगः । लाभः । प्राप्तिः । इति हेमचन्द्रः ।
आप्तोक्ति, स्त्री, (... ।) ... । तत्पर्य्यायः । ... २ ... । ... ३ । ... ४ । इति हेमचन्द्रः ।
आप्य, त्रि (अपां विकारः तस्य विकारस्तस्यायम् वाच्ये अण् ।) जलविकारः । ... । तत्पर्य्यायः । ... २ । इत्यमरः । (यथा हरिवंशे ।
"आप्यस्य मधुना ... ।
... ।" ।
"... ।
... ।
... ।" इति सुश्रुतः ।)
आप्या, स्त्री ... । ... । ... इति भाषा ।
आप्यायन क्ली, (आङ्+प्याय्+ल्युट् ।) तर्पणं । प्रीणनं । वृद्धिः । इति शब्दरत्नावली । (यथा महाभारते —
"... ।
यथा मनुः ३ । ... ।
"... ।

"दैवकार्य्याद्विमानेन पितृकार्य्यं विशिष्यते ।
दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्व्वमाप्यायनं स्मृतम्" ।)

आप्यायित, त्रि, (आङ्—प्याय्—णिच्+क्त ।) तृप्त । प्रीत । वर्द्धित । यथा,—
'एषा मूर्त्तिस्तु वैष्णवी सोमस्याप्यायिता तनु ।
पौर्णमास्या च दृश्येत सम्पूर्णा दिवसक्रमात्' ।
इति कौर्म्मे ४० अध्यायः ॥ आनन्दित । इति लोकप्रसिद्धः । (यथ हितोपदेशे ।
"आप्यायितोऽहं भवतामनेन वचनामृतेन" ।)

आप्रच्छन, क्ली, (आङ्—प्रच्छ—ल्युट् ।) सम्भाषणमादिसमये सुहृत्सम्बन्धिप्रश्नस्वागतादिना नन्दनं । इत्यमरः ॥

आप्रपदं, क्ली, (आङ्+प्र+पद्+क्त ।) आप्रपदं । वस्त्रादि । पादपर्य्यन्तं २ आलम्ब ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ [पर्य्यन्तं ।

आप्रपदं, क्ली (प्रपद पादाग्रं । तत्पर्य्यन्तं) पादा-

आप्रपदीन, त्रि, (आप्रपदं पदाग्रं व्याप्नोतीति आङ्—प्र+पद्—ख ।) पादाग्रपर्य्यन्तपरिमितवस्त्रादि । इत्यमरः ॥ ('आप्रपदीना कञ्चुकेन कञ्चुकिनामिव गुप्तकुसुमावालम्बनाम्' । इति हर्षचरिते ४र्थ उच्छ्वासे ।)

आप्लव, पुं, (आङ्+प्लु—अप्) स्नान । इत्यमरः ॥

आप्लवव्रती, [न्] पुं (आप्लवते प्लुङ्—अप्, आप्लवश्चासौ व्रती च । आप्लव स्नान तत्र व्रती नियतश्चासौ इति मुकुटः ।) आप्लुतव्रती । स्नातकत्रयोत्कृष्ट । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आप्लाव, पुं, (आङ्+प्लुङ्—घञ् अन्तर्भावितण्यर्थः, अवगाहनेन, अवगाह्य जले प्लावनं, जलानां सर्व्वाङ्ग अनुधावनम् ।) स्नान । इत्यमरः ॥

आप्लुत, पुं, (आङ्—प्लुङ्—क्त ।) आप्लुतव्रती, स्नातक । इति मेदिनी ।

आप्लुत, त्रि, (आङ्—प्लु—क्त । स्नात । कृतस्नान । इति मेदिनी ॥ (आप्लुत सर्व्वावयव न यस्मात् अनुदक । इति भरतः ।) स्नाने क्ली इति हेमचन्द्रः ॥ (आर्द्रीकृत । सिक्त । महाभारते,—
"अन्ये मर्म्मस्वभिन्नदेहा रुधिराप्लुताः" । इति)

आप्लुतव्रती [न्] पुं, (आप्लुतस्य स्नातकस्य व्रतमस्यास्तीति । आप्लुतव्रत—इनि ।) समावर्त्तवेदाध्ययनस्नानशील । ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा यो गृहाश्रमं गतः सः । समाप्तवेदाध्ययनो य आप्लुतः ब्राह्मण गत योऽपि । आप्लुत स्नानं तत्र व्रती नियमवान् इति व्युत्पत्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आप्वा, [न्] पुं, (आप्+क्वनिप्) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

आबुक, स्त्री, जनक । इति वैद्यकं । आवि इति भाषा । (अस्य गुणादय । भावप्रकाशे ।
"आबुकं शोफपु त्रापि मेदश्च वातपित्तजित्" ।)

आबद्ध, पुं, (आङ्—बन्ध+क्त ।) दृढबन्धनं । प्रेम । अलङ्कार । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा मेघदूते ९ ।
"गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः" ।)
योक्त्र । इति मेदिनी ॥

आबन्ध, पुं, (आबध्यतेऽनेन आङ्+बन्ध—घञ् ।) योक्त्र । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ योत्‌रडी इति भाषा ।
नूपुर । प्रेम । बन्धनं । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रघुवंशे । ३८ ।
"गतं प्रेमाबन्धे प्रचयवन्धनाद्विरचिते" ।)

आबलि, स्त्री, आलि । श्रेणी । इत्यमरः ॥ (यथुर, आवली ।)

आविद्ध, त्रि, (आङ्+व्यध्+क्त) वक्र । क्षिप्त । इत्यमरः । प्रताडित । इति मेदिनी । मूर्ख । इति शब्दरत्नावली ॥

आविध, पुं, वेधसाधनं । इत्यमरः ॥ भोमर तुरपुन इत्यादि भाषा ।

आविन्न, त्रि, (आ+विद+क्त ।) अन्यच्छ । अविकलं । इत्यमरः ॥

आविलकन्द, पुं मानकन्द । इति राजनिर्घण्टः ॥

आवुक, पुं, (आप्—क्विप्+आप्नुवतीति । वन्दे भाषते ड ।) नाट्योक्तौ भगिनीपति । इत्यमरः ॥

आभरणं, क्ली (आ बिभर्त्त्यनेन, भृञ् भरणे । ल्युट् ।) भूषणं अलङ्कार । इत्यमरः ॥ (तच्चतुर्व्विधं, आवेध्य बन्धनीय, क्षेप्य, आरोप्य चेति । तत्र आवेध्य कुण्डलादि, बन्धनीय कुसुमादिक, क्षेप्य नूपुरादिकं, आरोप्य हारादि । यदुक्तं,—
'आभरणस्य नानात्वं चतुर्धा परिकीर्त्तितं ।
आवेध्य बन्धनीयञ्च क्षेप्यमारोप्यमेव वत्'
(यथा मनुः ७।२२२ ।
'वाहनानि च सर्व्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च' ।
यथा कुमारसम्भवे । ५ । ४४ ।
'किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम्' ।)

आभा, स्त्री, (आङ्—भा—अङ्+टाप्) शोभा कान्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ दीप्तिः । ज्योतिः ॥ (वर्णरोगभेदः । वपुः । यथा भावप्रकाशे वातव्याधौ विकृतचिकित्सा,—
"आभा वपुश्चपतन रुधिर कोटिरेरिह" ।)

आभाति, स्त्री, (आङ्—भा+क्तिन् दीप्तिः, ज्योतिः ।) छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

आभाषण, क्ली, (आङ्—भाष्+ल्युट् ।) आलाप । कथनं । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । २ । ५८ ।
"सम्बन्धमाभाषणपूर्व्वमाहुः" ।)

आभास पुं, (आङ्+भास्+पचाद्यच् ।) तद्वत् प्रतिबिम्बं । इति वेदान्तः ॥ दीप्तिः । अभिप्राय ॥ (प्रतिबिम्बादिरूपवत्त्वव्यक्तनविद्याकार्य्ये, मायादि । यथा अध्यात्मरामायणे,—
"आभासस्तु मृषाबुद्धिरविद्याकार्य्यमुच्यते ।
अविच्छिन्नं तु तद्ब्रह्म विच्छेदस्तु विकल्पतः ।
आभासत्वपरं बिम्बभूतमेव त्रिधा स्थिति ।
आभासबुद्धेः कर्त्तृत्वमविच्छिन्ने विकारिणि" ।
यथा च महाभारते ६—७ ।
"विमाधारैव ब्रह्मेद वदृशा इव कल्पिता ।
पृथक् पृथक् चिरानादत्वेवन्यायपर्व्वदेशिनः ।
क्रम्यन्ते भौवशाणानौ बङ्गधा वंशरम्भनौ ।
वक्षानाते छिन्नान् वर्णान् ददशाधावत्तमान्" ।)

आभास्वर, पुं, (आङ्+भास्+वरच् ।) चतुःषष्टिगणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं, आभास्वराश्चतुःषष्टि । यथा,—
"आत्मा ज्ञाता दमो दान्तः शान्तिर्ज्ञानं शमस्तपः ।
कामः क्रोधो मदो मोहो द्वादशाभास्वरा इमे" ।)

आभिजन्य, पुं (अभिजनस्यापत्य । अभिजन + ष्यञ्) अभिजनस्य भाव । कुलसम्बन्धीय । कौलीन्य इत्यादि भाषा ॥ (यथा कुमारसम्भवे, १ । २९ ।
"सा पार्व्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रिया बन्धुजनो जुहाव" ।)

आभिजात्यं, क्ली, (अभिजात + ष्यञ् ।) अभिजातस्य भाव । कौलीन्यं । पाण्डित्यं । (महार्हशयनम्भत्तिवनचौन्दर्य । यथा रामायणे,—
'आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च' ।)

आभिधा, स्त्री, (अभि—धा+अङ्+टाप्) शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

आभिधानक, क्ली, (अभिधा+तन्+अच् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

आभिरूप्यं, क्ली, (अभिरूप+ष्यञ् ।) अभिरूपस्य भाव । यथा,—
"अर्थस्य वरोधोपाश्चर्य्यलानिर्ष्यापनात् ।
आभिरूप्याच्च बिम्बाना देव सान्निध्यमृच्छति" ॥
इति विद्यादिवस्त्वद्वस्त्ररूपोदपञ्चरात्रीयवचनं ॥

आभीर, पुं, (आ समन्तात् भियं राति । रा दाने आत इति क ।) गोप । इत्यमरः ॥ आहिर इति भाषा । स च ब्राह्मणादम्बष्ठायां जातः । इति मनुः ॥

आभीरपल्लि, स्त्री, (आभीराणां पल्लिः ।) गोपपल्ली । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ गोयाला-पाड़ा इति भाषा ॥

आभीरपल्ली, स्त्री, (आभीराणां पल्ली ।) गोपाटक-समूह । घोषग्राम । गोपाटक । गोस्थान । तत्पर्य्याय । घोष २ । इत्यमरः ॥

आभीरी स्त्री (आभीरस्य देशमादित्यादि आभीरिति च ङीप् ।) गोपस्त्रीजाति । गोपस्त्री । तत्पर्य्याय । महाशूद्री २ । इत्यमरः ॥ आहिरिणी इति भाषा ॥

आभील, क्ली, (आ समन्तात् भियं लाति अनवति । आङ्+भी+ला—क ।) कष्ट दुःखं । इत्यमरः ॥ (भयानक । भीतिजनक । यथा मेदिनी,—
"आभील न दयो कष्टे वाच्यलिङ्ग भयानके" ।
यथा महाभारते,—
"रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्द्धसमये नृप ।
प्रचारे पुरुषादानां रक्षसा घोरकर्म्मणाम्" ।)

आभील, त्रि, (आङ्+भी+ला+क ।) कष्टयुक्त । इत्यमरः ॥ भयानक । इति मेदिनी ॥

आभीक्ष्ण्य, क्ली, (अभीक्ष्ण + ष्यञ् ।) अजस्रं । नित्यं । बहुधाक्रियाया त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

आभेरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

आभोग, पुं, (आङ्—भुज+घञ् ।) परिपूर्णता । इत्यमरः ॥ (यथा मेघदूते, उत्तरमेघे २१ ।
"गम्भीरत्वाविनयमानमत्तेर्म्मी करेच" ।

यथा शाकुन्तले । अद्यापि तोऽपि नाम्ब तव कृपामामोदयमेघस्य ॥)

अवयवस्य धर्मः । यमा । इति मेदिनी । अतिशय-प्रकाशमानमाशयकविता । अक्लिष्टा इति भाषा । यथा,—

"अचेत अविनाम आम् न आमोद स्वीरिका" । इति नन्दीश्वराचेश्वरः ।

आभ्युदयिक, त्रि, (अभ्युदय प्रयोजनम् अस्य । अभ्युदय+ठञ् ।) अभ्युदयनिमित्तश्राद्धादि । यथा । यथाभ्युदयिकश्राद्धं । तत्र गोभिलः । आभ्युदयिके श्राद्धे प्रदक्षिणमुपचारः पित्र्ये दर्भाः ऋजवो तिलार्थे यवाः । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति । दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पि-तृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च पीयन्तां च यथार्थ प्रदद्यात् इति । अभ्यर्थे पितामहादिक-त्रये श्राद्ध आभ्युदयिकं । आभ्युदयिक अभ्युदय-निमित्तके । अभ्युदयः इष्टलाभः । स च भूत भविष्यद्भेदेन द्विविधः । तत्र भूतं पुत्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि । तत्र श्राद्धविवेककारौ श्राद्धेऽपि यस्मै दक्षिणाभ्यसन अर्घ्यादिकेन च बहुलमनुष्ठं वद्भुतकेनाभ्युदयिकश्राद्धं पञ्चभिः देवाभिचारे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोगः । अत्र धर्मेष्वपि यद्यपि वृद्धश्राद्धे पाक्षिकश्राद्धापने बहुविधानात् आभ्युदयिकस्यापि श्राद्धत्वाभिधानं प्रतीयते । अन्यथा विवाहे दृष्टुाचारं यत्र नाम् । अतश्च श्राद्धप्रकृतिकत्वेन पित्र्यादि-मायमभावी अभिप्रायाय पितृयज्ञे श्राद्धप्रयुक्ता-न्नोपदेशः दैवे वृद्धमध्ये प्रदक्षिणत्वादिकप्रवृत्ति-प्रयोगः ।

"ऋजवश्च यथा प्रह्वा पितृणामपरिग्रहे" ।

इति यज्ञपार्श्ववचनेन देवकर्मानन्तरं पितृ-कर्मकरणे प्रदक्षिणोपचारविधानात् अपरिग्रह मुखाः पितृ दैवतिकपरत्वान्वाचादि दक्षिणावर्तिन गमनं । पितृकर्मप्रवृत्तिविधानात् अयतो दर्भाः इति अनुमीयते । तथा च इत्यत्र दक्षिण सूक्ष्ममिति प्रथमं । गोभिलाद् पितृभ्यामिति मोक्षे इति यथामातामहस्योत्पत्तिविशेषेऽप्यात् तु आमामिनुक्तं । नवदशविकारानन्तरादि कलादानं । इत्यादिवाचनिकः श्राद्धे यथा त्रिविधकल्पसमर्थ । अत्र तो यथा ।

"अयमाद्यं यथा प्रोक्तं अपरा यथा भवन्ति वै" ।

इति मनुपरिशिष्टवचनात् । अयमेव श्राद्धप्रकारे श्राद्धविधिवाचने यजमानमुक्ते अयोक्तव्यं नान्दी-मुखादिभिरिति पितृभिर्विशेषतः । श्राद्धप्रयोग पितृपदे नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् । अत्र यजुर्वेदिनां इति विशेषवचन यथा वचनप्रतिषेधे देव इति वाचो देवपदे नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति वाच्यम् । अतएव प्रीयन्तामिति । तथा पितृपदे वाचनावचनमन्ये-प्वपि वृद्धप्रपितामहेभ्यश्च इति यथाविधि च प्रयोगः प्रीयन्तामिति प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति प्रयोग प्रयोगः प्रत्येकवचनं यतु यथा इतिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दीमुखाः पितर इत्यादि नान्दीमुखीभ्यः पितृभ्य इति विशेषेण च नान्दी-मुखं पितृवर्गमिति विष्णुपुराणेन च मातामहे भ्यश्च यथा नान्दीमुखेभ्य इत्य च इति श्राद्धपराशरेण च नान्दीमुखपदस्य देवादिपित्रादिविशेषणमेवान्य इति देवताप्रत्ययादिविधायामपि प्रीयन्तामिति वाच्य-नान्दीमुखीभ्यः पितामहीभ्य इति वाच्यं । न तु नान्दी-मुखपितृविशेषणरूपं पितामहीभ्यः प्रीयन्तामिति पितृविशेषार्थं यत्नम् । नान्दीमुखीभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तामित्यादिनिश्चयः नान्दीमुखेभ्य इत्यस्य पितामहेभ्य इत्यादावनन्वयेन असम्बद्धत्वा प्रायश्च नान्दीमुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्यत्रापि प्राप्ते । एतेनाच मैथिलोक्तं अपास्तं पितृपदमपि पितरश्च । पार्वणवत् अत्रापि प्राप्ते अतिदेशात्ततः न यथा प्रयुक्तीति अत्र विशेषाभिधाने मध्ये च अयमादरमिर्णीतम् । अभिधाने यत्र इति सूत्रम् । "अयुग्मायुग्मेष्वेव यत् शुभमङ्ग यथा यथा" । इति श्राद्धपराशरे श्राद्धे यथा यथा प्रयोक्तव्यतोऽप्यन्येन विशेषाद् आभ्युदयिके यथाविधेयात्र प्रयाज्येति । पितृ-पक्ष दैवतविषयेणापि पार्वणोक्तविधानेन प्रतीयमान एव प्रतीयते न तु मैथिलोक्तं यादेति । श्राद्धे यथा प्रधाने प्रत्यावासनात् । एवमाद्यथा यस्माद्धर्मो योपीति अन्ये तु प्रथमा इति अवर्गेभ्य मात्रे अथवा यत्रान्ते इतिप्रयोगः । इति श्राद्ध तत्त्वं । अयम् नान्दीमुखशब्दे द्रष्टव्यं ।

आमं त्रि (आम्यते ईषत्पच्यते । आ+अम+ कर्मणि घञ् ।) अपक्वद्रव्यं । काँचा इति भाषा । तत्पर्यायः । अपक्वं २ असिद्धं ३ अपक्वं ४ । इति रत्नमाला ।

("आमपक्वपर्व्वं विना भाविनाई क्रिया यथा" । इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ।

"अध्यमानाद्यन्नादिद् रसाद्युपजायते मले ।
विपाकविरसधातुः क्लेमदोषप्रदूषणात् ।
शरीरस्य तया आमं निरामं वा यदोच्यते ।
विविधोपायमादाय पाचनेनौषधेन वा" ।

चिकित्सा यथा,—

"चिरं विमलमूर्त्ति यो मारी वमनादि च ।
कोपं विमुक्तोपाय यथाचैव पूर्वेषु ।
सुश्रिया सद्गुरुपाद शारीरम एवेन वा ।
ग्रहा विपाकयमामद्रीयन्नाद् पाचनम्" ।
इति चिकित्सामञ्जरिका । इति चरक ।)

आमं, क्ली, मलाशयस्थानीययोगमध्ये रोगविशेषः । तस्य पाचनकरी ।

आमं त्रिदोषं त्रिदोषं कफपित्तादिमेवैतानि ।
कफैव अतिसारादि यत्रान्ते त्वरितः ।
सर्वे एवाम वैचित्रिदोषं त्रिगुणानि च ।
सर्वत्र अन्ने चायोद्ध माधवं प्रतिलापर्हं ।
मयार्थे तुल्योद्भवो श्लोको सम्प्रतिकृशम् ।
उत्पाद्य यथाकाममप्रिया यथार्थं" ।

इति निराशं । यथा ।

सुखेमनुष्येव यत् सर्व प्रकृत्याज्ञिते ।
प्रथमामाशये श्लेष्मस्थानं प्रयुज्यते ।
आमपाक वैष्णिन् पैत्तिक मध्यमम् ।
प्रथमां रोगत्रुटिम आममित्यभिधीयते ।

पक्वं । यथा,—

"यत्रं चैतन्यं पाक्षा मधुर आमयुक्ते ।
आमं विमुचमित्याहुः विष्णुमृगुरायुष" ।

इति आयुर्वेदतत्त्वदीपिकाधर्मः । रोगविशेष-पदकादि नामीशाब्दे द्रष्टव्यं ।

("उष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितं ।
दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ।
अन्येन केन संसर्गो दोषाद्भूतार्थ दूषिताः ।
आमास्त्रवरिश्रन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ।
दोषोऽदोषमर्मणोरसामिश्रजन्मनः ।
अपस्मारवर्मिदोषसमोऽभिष्टाप्रतिकल्पना ।
पित्तमयात्रा आमात्रं निरामार्थं विपर्ययः ।
इति चरकः ।

"आमेऽजीर्णे तु मध्येत् आहारे चतुर्दशः ।
पुष्पवाणीशिर्म वा वीर्यं यथेन च ।
वाराभिमतं चार्थं विशेषोऽपि तथि ।
इति च चरकः ॥)

आम, पुं, (अम+घञ् ।) रोगमात्रं । रोगभेदः । इति मेदिनी । मलविष्टम्भरोगः । इति शब्दचन्द्रिका । ("निवेद् न परिपचन्ति यदि वा हारितम् ॥ विदेन अन्न विदं विर्न विपचनार्थ" । इति चरकः ।)

आमग्रन्थि स्त्री (आमस्यापक्वस्य ग्रन्थिः यस्य तत् ।) क्षिपाद्भूलादिभक्तार्हं । आमकांसादि प्रचयिदिर्दि । अस्माल । त्रिं १ त्रिं १ । इत्यमरः ।

आमज्वर, पुं (आमपक्वीति । आ+मद्+रक-पच ।) शस्त्ररक्षक । इति राजनिर्घण्टलक्ष्मी-सखी । (शस्त्रायुधप्रविष्ट शुभाशुभो आलोक ।)

आमपर्णी, स्त्री, (आमपर्णो यासां । आपवर्गस्मात् ऋप् ।) पीडा । दुर्गा । इत्यमरः ।

आमनन, क्ली, (आ+मन+भावे ल्युट् ।) अभ्यासः । इति हेमचन्द्रः । आमर्दनं । इति अमर-टीका । विमर्शनं । इति भरतः । विशेषतः विशेषः । वस्वर्ले प्रयाणो नालि । यथा "इव यदीय भयम्" । इति कुमारसम्भवस्य ।

आमर्द, स्त्री, (आर्ता रोगं मारयति आम+मृ+ड ।) कुष्मानोपवित्रि । इति राजनिर्घण्टः । पुं इति भाषा ।

आमय, पुं, (अम रोगे+भावे+घञ् । अंशू हिंसायां करणे अच् वा ।) रोगः । इत्यमरः । ("अवघ्नी भिषजो भेषजैरामयावान नवृ" । इति सुश्रुतः ।

अथ आमिषवतो यद आमयो नयानां विकारो रोग इत्यनर्थान्तर" । इति चरकः ।)

आमयावी, [न्] त्रि (आमयोऽस्यास्ति आमयवकोप-दीर्घश्च इति दीर्घश्च विनि रोगी ।) इत्यमरः

आमर्ष, पुं, (मृष + घञ् + नञ्समास। अन्येषामपीति दीर्घः।) क्रोधः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ ("निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्य्यमरिनन्दनम्"। इति रामायणे।)

आमलक, क्ली, (आ + मल + क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः। आमलक्याः फलम्। फले लुगिति विकारावयवप्रत्ययस्य लुक्।) आमलकीविशेषः। काठ आमला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काष्ठधात्रीफलम् २ क्षुद्रामलकम् ३ क्षुद्रजातीफलं ४। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। कटुत्वम्। शीतत्वम्। पित्तास्रदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ ("तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम्"। इति वाभटः॥ "विद्यादामलके सर्व्वान् रसान् लवणवर्ज्जितान्। खेदमेदःकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम्"॥ इति चरकः॥)

आमलकः, पुं, (आङ् + मल + क्वुन्।) वासकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे। "भल्लातकानामलकांस्तिन्दुकांश्च मधूफलान्"।)

आमलकी, स्त्री, (आङ् + मल + क्वुन् + जातेरिति ङीष्।) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषः। आमला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तिष्यफला २ अमृता ३ वयस्था ४ वयःस्था ५ कायस्था ६। इत्यमरस्तट्टीका च॥ श्रीफला ७ धात्रिका ८ शिवा ९ शान्ता १० धात्री ११ अमृतफला १२ वृष्या १३ वृत्तफला १४ रोचनी १५। इति राजनिर्घण्टः॥ कर्षफला १६ तिष्या १७ इति रत्नमाला॥ अस्या गुणाः। हरीतकीगुणवद्गुणत्वम्। विशेषेण शुक्रकारित्वम्। शीतवीर्य्यत्वम्। अम्लत्वात् वायुनाशित्वम्। शैत्यमाधुर्य्यात् पित्तनाशित्वम्। कषायरूक्षत्वात् कफनाशित्वम्। सर्व्वफलाधिकगुणत्वम्। भोजनाद्यमध्यान्ते प्राशस्त्यम्। निरत्ययत्वम्। दोषहरत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। तृष्णाच्छर्दिकफवायुनाशित्वम्। लघुत्वम्। कषायत्वम्। बलकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च। मधुरत्वम्। दाहवमिमेहशोषनाशित्वम्। रसायनत्वम्। कटुत्वम्। रुचिकरत्वम्। रक्तदोषनाशित्वम्। श्रमविबन्धाध्मानविष्टम्भदोषप्रशमनकारित्वञ्च। अस्य मज्जनो बिभीतकमज्जवद्गुणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्या नामानि गुणाश्च। "त्रिष्वामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलामृता। हरीतकीसमं धात्रीफलं किन्तु विशेषतः॥ रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनम्। हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः॥ कफं रूक्षकषायत्वात् फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित्। यस्य यस्य फलस्येह वीर्य्यं भवति यादृशम्॥ तस्य तस्यैव वीर्य्येण मज्जानमपि निर्द्दिशेत्"। इति भावप्रकाशः॥ "तान् गुणांस्तानि कर्म्माणि विद्यादामलकीष्वपि। यान्युक्तानि हरीतक्यां वीर्य्यस्य तु विपर्य्ययः"॥ इति चरकः॥) तच्छुष्कफलगुणाः। अर्शःपित्तनाशित्वम्। अम्लत्वम्। स्वादुमध्यदाहपाके पित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ तस्या उत्पत्तिर्यथा। सख्यावूचतुः।

"उक्तास्त्वया महेशानि तुलसीविल्वसम्भवाः।
अनयोस्तुल्य एकः कः शिवविष्णुप्रियस्तरुः॥
तदावां श्रोतुमिच्छावः शिवसुन्दरि कथ्यताम्"।

देव्युवाच।

"अस्ति विल्वतुलसीतरुतुल्यः
पुण्य एक उत विष्णुशिवार्हः।
नामतोऽमलक इत्यपि सख्यौ
रोपितः कमलयाथ मयापि॥

कदाचित् देवयात्रायां प्रभासे पुण्यतीर्थके।
सर्व्वे देवाः समायाता दिने पुण्ये च कुत्रचित्॥
तत्राहञ्च स्वयं लक्ष्मीरेकस्थाने समागते।
तत्रावयोर्मतिर्ज्जाता शिवविष्णुप्रपूजने॥
अहं श्रियमवोचञ्च सामुद्रि शृणु मे मतिम्।
सङ्कल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं हरिं प्रभुम्॥
मामुवाच ततो लक्ष्मीर्गद्गदाक्षरभाषिणी॥
ममाप्येव मतिर्ज्जाता त्वमवोचः स्वयं यथा।
सङ्कल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं त्रिलोचनम्"॥

देव्युवाच।

"सजये विजये देवि! नावेवम्भूतयोस्तदा।
नयनेषु सुजातानि अमलाश्रुजलानि च॥
तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि!।
ततो जाता द्रुमा रम्या चत्वारो विमलप्रभाः॥
ख्याता आमलकी नाम्ना जाता कादमलाद्यतः।
श्यामलच्छदवृन्दाक्ते कर्व्वूरस्कन्धमूलका॥
शिरायथितपत्राली पत्रमालाक्षपत्रका।
विल्वस्य च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि॥
ते ते गुणाः सर्व्वएव आमलक्यां समाश्रिताः।
पत्रमालादलैरस्याः शिवविष्णू सुरेश्वरौ॥
सर्व्वथा पूजितौ स्यातां सख्यौ नास्त्यत्र संशयः।
माघे मासि सितायां तामेकादश्यां समुद्भवाम्॥
शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेताः सर्व्वदेवताः।
ऋषयस्ते वशिष्ठ्याद्याश्च हर्षमापुः परं तदा॥
शिवाद्युक्षसरूपाश्च ददृशुस्तुष्टुवुस्तदा"॥ ०॥

अस्या नमस्कारमन्त्रादि।

"नमाम्यामलकीं देवीं पत्रमालाद्यलङ्कृताम्।
शिवविष्णुप्रियां दिव्यां श्रीमतीं सुन्दरप्रभाम्॥
एतेन खलु मन्त्रेण सर्व्वा अस्याः क्रिया मताः।
एतामुद्दिश्य तीर्थानि श्रीष्ठुक्तानि मनीषिभिः॥
विश्वरूपधरदेवेश्च पृथिव्यां कर्म्मणां स्थले।
सिषिचुस्तामामलकीं सर्व्वतीर्थजलैर्द्दिशाः॥
अथ सर्व्वसुराणाञ्च मुनीनाञ्च तदाग्रतः।
मया सम्पूजितं दृष्ट्वा श्रीश्च शम्भुमपूजयत्॥
तदा जयजयध्वानो बभूव क्षितिमण्डले।
आकाशे पुष्पवृष्टिश्च शङ्खशब्दाश्च पुष्कलाः॥
दृष्ट्वा ह्यामलकीं देवीं दधारानन्दमुत्तमम्।
तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्यामलकी शुभा॥
नमस्कृत्य ह्यामलकीं गता देवा द्विजास्तथा।
ब्रह्मविष्णुशिवास्वापि तत्राधिष्ठानमाश्रिताः॥
जाता ह्यामलकी देवी परमानन्ददायिनी।
मान्या स्थाप्या च पूज्या च प्रयत्नतया सखीत्विय"॥

इति वृहद्धर्म्मपुराणे आमलकीप्रादुर्भावे १२ अध्यायः॥ *॥ एकादश्यां तत्र विष्णुप्रीतिर्यथा।

"तुष्यत्यामलकैर्व्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः।
श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्न्नरः"॥

इति गारुडे २१५ अध्यायः॥

आमवात, पुं, (आमोऽपाकहेतुः वातः।) स्वनामख्यातरोगविशेषः। तस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।

"विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च।
स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्व्वतस्तथा॥
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति।
तेनात्यर्थमपक्वोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते॥
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः।
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः॥
जनयत्यग्निदौर्व्वल्यं हृदयस्य च गौरवम्।
व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः"॥

विरुद्धाहारचेष्टस्य विरुद्धाहारः क्षीरमत्स्यादिः। विरुद्धा चेष्टा भुक्ता व्यायामादिः। तद्युक्तस्य। निश्चलस्य निर्व्यापारस्य। "स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्व्वतः" इति मिलितो हेतुः। श्लेष्मस्थानम् आमाशयसन्ध्यादि। तेन श्लेष्मस्थानगतेन अत्यर्थम् अपक्वः। पित्तस्थानगमने तु पक्वोऽभविष्यदित्यभिप्रायः। असौ आमः धमनीभिः प्रपद्यते धमनीमार्गैश्चलति। भूयो दूषितः अतिशयेन दूषितः। सोऽन्नजो रसः। आमः स्रोतांसि अभिष्यन्दयति सस्तभ्य रसवहशिरावरोधं कृत्वा स्रोतांसि गुरूणि करोति। नानावर्णः वातादिजनितवर्णभेदान्नानावर्णः॥ *॥ आमस्य लक्षणमाह।

"अजीर्णात् यो रसो जातः सञ्चितो हि क्रमेण वै।
आमसंज्ञां स लभते शिरोगात्ररुजाकरः"॥

अजीर्णात् भुक्तादजीर्णात्॥ *॥ आमवातस्य सामान्यलक्षणमाह।

"युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ।
स्तब्धञ्च कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते"॥

एतौ वातकफौ। त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति बोद्धव्यौ॥ *॥ तन्त्रान्तरे तस्य लक्षणान्तरमाह।

"अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः।
अपाकः शूनताङ्गानां आमवातस्य लक्षणम्"॥ *॥

अस्यैवातिवृद्धस्य लक्षणमाह।

"स कष्टः सर्व्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत्।
हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु॥
करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते।
स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः॥
जनयेत् सोऽग्निदौर्व्वल्यं प्रसेकारुचिगौरवम्।
उत्साहहानिं वैरस्यं दाहञ्च बहुमूत्रताम्॥
कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्य्ययम्।
तृट्छर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृदयग्रहविड्विबद्धताः॥
जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान्"।

यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपितः स्यात्तदा वक्ष्यमाणानुपद्रवान् करोति। तानाह रुजेत्यादि। यत्र दोषः दुष्टः आमः प्रपद्यते गच्छति। जाड्यं कर्म्मण्यत्वम्। अन्यानुपद्रवान् कषायखञ्जत्वादीन्

। । इत्येव चिकित्सापि कर्त्तव्याबाद ।
"पिप्पल्यादि सरागध समूलं सयमालकं ।
सिद्धं अजमोदक चमचूर्णं समाविशेत्" ।
सप्तकध पञ्चकल्कम् । । प्रथमावस्थादि समाह ।
"स्वरोगानुगा जाखो विरोधो नाम उच्यते ।
कर्मणैवकः शोधो बस्तः सामिमाविशः" । ।

अथ आमवातस्य चिकित्सा ।
"लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
रेचनं स्नेहपानं च बस्तयश्चाममारुते ।
सैन्धवाद्यं विपाचयेत् वालुकापोटलैरपि ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्यास्तेऽपि स्नेहविवर्जिताः ।
गाम्भारस्य रसामपरत्वे कारयेद्बुधः ।
क्षीरदुग्धा यथा यथा दधिनां प्रायशोऽपवार" ।
अथवा इरावतः ।
"आमवाता यथा मांसं विषं मत्स्य बन्धूकं ।
विरुद्धं गुडः क्षौद्रकाः वमनकरणकम् च" । ।
"विषमं कटुका पथ्या नागरातिविषामृता ।
पृथ्विकाः क्वाथवातेन मिश्रितमतिविषामृता ।१।
शठी शुण्ठी किरातोऽपि देवदार्वतिविषामृता ।
क्वथिताः प्रपिबेदामवाती कफाश्च मोक्षयेत् ।
देवदारु देवदारु ।२।
आमवातमेकस्य शरीरस्थमारिका ।
दशमूल त्रिफलाकल्कोपेतक्वाथो ।३।
तस्यार्थेरण्डा शटीवचां मधुभिस्तैरविधत् ।
आमाविकार्त्तिशमो गुडो यथा च मात्रया ।४।
भेदं दुर्गन्धामूलं तेन तिक्तं प्रवाहयेत् ।
आमवातकर्मं हन्ति वातश्लेष्मसमुद्भवात् ।५।
वातरक्त हन्ति वातामि वातुकेवा ।
आमवातप्रशमनं चोल्हुक्षारसानि च ।६।
शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।
आमवातं कटीशूलं पाचनं दीपनं तथा ।७।
कटीशूले विशेषेण दशमूलाद्यमश्नन् ।
मधौषधसत्वे वा च मासविपाचनं ।
शिरोवेदनदीनानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
बलावध कटीशूले महाना पञ्चमीव ।८।
रास्ना वाताविमूलस्य वासन्त अमृतावन ।
शठीदशमूलक्वाथरातिविषामृताः ।
सर्वानमाविषामय निहिवाभेः पुनर्नवा ।
ऊर्द्ध वाचना वृद्धा बर्द्धाः सप्ताकरी ।
एषु स्वभारवेण पच्यते चतुर्थीय ।
कमनामादि कर्णादि मांगाथ निवृत्ता सदा ।
विषम् स्वस्त्रीविकामममामा क्वाथ ।
किञ्चिद् भावयेद्बुधैश्च प्रक्षेपोऽत्र यथामर्थं ।
सर्वेषु वामरोगेषु कायेषु तु विशेषतः ।
मवाच्छेऽपि कर्त्ते गुड्डे वर्जितेऽपि ।
धातुमज्जाकितिरोगा मामयास वदूपते ।
परक्ताभे वामकाले विषदृढे योजयेन्मिनि ।
कवाम्बे च दुर्बाधि योन्मिल्पामयेन च ।
इतो वैद्यमते वाते श्रीजां रत्नामये यथा ।
श्रोणिका समर्थं मुर्च्छा नाम्रस्यामि समीर्यं ।
महाराजनारिन्द्र नाम्नो वैद्यनाथविरचिता ।

आम

महाराजारिचकः ।८। "अजमोदामरिच-
पिप्पलीविडङ्गसुरदारुचित्रकशताह्वा । सैन्धव-
मागधिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः । शुण्ठी
दशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य ।
पथ्या पलानि पञ्च सर्वाण्येकत्र चूर्णितानि । समगुडवटकान्खादेत् प्रातरथ वा भोजनादिना पिबेत् ।
मागधचूर्णमिश्रयेत् कर्णे रोगान् इरावती श्रीर्ण ।
पाचादमाणामस्पूरी प्रतिपूरी मत्स्यो ग्रन्थि । कटि
पद्गुरिमुक्षस्य जठरं पैत्तामिनहनेऽपि ।
पदगुलजाड्यमिदं ये चान्येऽमामवातजा रोगाः
सर्वे प्रयान्ति शान्तिं समदन शर्करामविमर्दं ।
अजमोदादिचूर्णमोदक ।९ ।
"आमवाते विशेषोऽयं यथादिकृतद्भवितव्यता" ।
तथैव योगराजाख्यकारादिवटिकाश्च ।११।
नागरस्य शताह्वा पच्यस्य कुडव तथा ।
क्षीरापेयमाविकं च प्रस्थामादाय सर्वं ।
दोषविपाकसमयात् प्रभेदन पद पद ।
पि त्रिपेचवाश्चि तत्र कारेणविधयं यथा ।
आमवातप्रशमन धातुवृद्धिकर परं ।
स्तम्भमाकसमोमदं वशीपर्विनयादर्थं" ।
शुण्ठीखण्ड ।१२।
"मेथिकाया यवाचाची शुण्ठ्या चाह यवानि च ।
क्योपूर्व घटे पूर्व दुग्धे मथिता पचेत् ।
दुग्धाश्वकधी सर्व इतमण्डाय क्षिपेत् ।
तथायस्मुपत्तेत् भावत् भक्षयित्वा यथा ।
एक पर्येत् प्रमेकन रक्तादिमिश्री किला ।
तत वातेरुविपाके अध्याय स्वायेत् ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी कटावगूर्णं वविचर्य ।
यवानी जीरको द्वाभ्यां कारवी ग्रन्थिपर्णिका ।
मत्स्यपिप्पली शटीभव् च मतदं मधुराक
दाडिमात् पलीवेला सैन्धवाय पयत् पयत् ।
गन्धं माधवं तत मरिचं च वराहक ।
सर्वा पूर्वे परिक्षिप्य तत्र तमिस्र रञ्जयेत् ।
ततस्तु भेषजमोदं मेथिकापाकसंज्ञक ।
भक्षयेत् पलमात्रं तु यथा वह्निबलं यथा ।
आमवातं निहन्त्येतत् सर्वांश्च पवनामयान् ।
प्लीहानं विषमान् हन्ति गुल्मोदरं क्षयामयं ।
पाण्डुमानविकारं प्रमेहान् दशापि ।
अर्शांसि योनिदोषं विरूक्ष पीड़ा सुवामयं ।
प्रदर वह्निमान्द्यं रक्तपित्तज्वरं नशेत् ।
शुक्रवृद्धिं करोत्येषा मेथिदीपित परं" ।
मेथिकापाक ।१३।
"एको रसोनस्य विधृतमानं
त्रिभेद प्रमादमिदं दर्शनयो ।
निरेदुरे हेम रसायने
निशीथ पूर्वे हि महामयार्णे" ।
आमाशयाबाधादिविभिन्नानां हि विविध रसो-
नादकमामवाते अभिदूष्य ।१०।
"तैलार्द्ध मेधकी रास्ना सवलया सपाचिका ।
सर्पिषा सहितं चूर्णं शुण्ठी मोदकं पिब ।
यथाम्लेषा मदक बौम्यार्द्ध मधुरं यथा ।
[illegible]

आमा

[illegible] रसोऽमृतयं ।
वाजिनं त्रिवृतं तथा मुस्तं च त्रिवृतं तथा ।
तवत् संयम समाचं वनेधरिमा पचेत् ।
निधायेनत् प्रयोक्षामामवातहरं परं ।
वाते चामनये पचो कुष्ठेऽपि चाद ।
मावाचें पंक्ते शूले कटीजानुजान्विते ।
तथा इतनाने शूले सद्यो वैद्यवि पीड़िते ।
सर्व्वाचापविपाम् रोगान् नाशयत्यानु वैरिव" ।
कर्षमेकमात्रं देवे ।१४।
"पश्चिमकुष्ठकपीररत्नोपयोगमाविभक्तं ।
सर्वैरामवाताद्यैः मुक्तो यतमूचर्न्" ।
इत्यामवाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ।
(आमेकवात ।
"अथर्वं मम पुत्र । तं समाख्येन सरावत ।
तुम्बुरुखाङ्कुरलवण समारोप्य भावयेत ।
शर्वरी कण्टकारीभ आमोवातकमीरिक ।
मेषशृङ्गे पचनं कथते मधुरेण ।
आमाविकारे सर्वत्र सर्वे शोथ प्रवाचते ।
मदनेन मापमा सनसम सुखं ।
पञ्चमूलचित्रकमावरेचकोऽपि कीरदि ।
वाहे वैकल्ममरोचि आमवाते विनश्यति" । ।
चिकित्सा यथा । ।
"तत्र मो जेहन वात मावयध विशोधये ।
वात वाचको माधो चतुर्थां भेदयदे ।
निरूहणामयत्यं यथा । ।
"मिश्री तुषात्मनी वाता सहाम रस च ।
सर्वाङ्गो मरिचामो सम्मे वचापि कक्व ।
निरञ्जो मध नागरं सविभूतय मालवे ।
ससानि मात्रं वात वेदमयेन कारयेत् ।
गुल्मरुग्णामयत्यं यथा । ।
"मतर्ट मर्द्धति यत्र गुल्मवत् परिणीयते ।
शरीरेऽपि महानद घातगुल्मनिवर्त्तका ।
यमानी वृहत्यादि मुस्तका देवदाह्वय ।
पाचन तैव कृत्वा महावाते विसूचिके ।
यदि स्वे यदि मलामे तदा भरन मतम्" ।
स्नेहामयत्यं यथा । ।
"सत च विक्लबा वाते भाव मन्दाग्निको यदि ।
स्वेदनो विरेको यस्य स्वेदोऽपनाम्ना प्रयोगता ।
बस्त मे वाहन वार्त्तं योगरत्न वारयेत् ।
मालवे च सर्वस्मामयोगाविकारयेत्" ।
यामध्य बाहय यथा । ।
"तत्र शोथामर्द भाव यथा चैव रसोदरं ।
वातश्लेष्मविकारच नाराचाम्रो विशाचका ।
प्रमाजेषा विना काम्ला नीविमुकादि सर्वते ।
पावनं तारिवं वाला यसापूर्व्वापि सपयेत्" ।
चिकित्सा यथा । ।
"आमवाते कषायं दशमूलीमयं पिबेत् ।
अथवा सतर्दे यथा पूर्वेणाक्षरान्वितं ।
भल्लातकवाताविरेचनकाचका ।
वायवावामयाते च मेदमेदनुयात ।)
आमातीसारः, इ. (आमरोगेण कृत अतीसारः ।)
तद्भवातसारमर्थ्ये रोगविशेषः । यथा

सम्प्राप्तिरूपे ।
"अन्नाशीर्यात् प्रहता चोभयन्तः
कोष्ठे दोषा धातुसंघान् मलांश्च ।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥
संसृष्टैर्भिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति ।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसञ्ज्ञितं" ॥
इति निदानं ॥
(चिकित्सा यथा,—
"न तु संग्रहणं दद्यात् पूर्व्वमामातीसारिणे ।
दोषाह्यादौ वध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥
शोथपाण्ड्वामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥
क्षीणधातुबलार्त्तस्य बहुदोषोऽति निस्रुतः ।
आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत्"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥*॥
"अभया मस्तुना पिष्टा मधुशर्करयान्विता ।
आमातीसारं शमयेद् गुडामलकमेव च ॥
वत्सकं जीरके द्वे च दध्ना पिष्टन्तु दापयेत् ।
आमातिसारशमनं वस्तिशूलं नियच्छति" ॥
इति हारीतः ॥*॥ "तस्य रूपाणि विज्ञाय-
मामविलुप्तमवसादितं । रूक्षं द्रवं सशब्दमशब्दं
वा विबद्धमूत्रवातमतिसार्य्यते पुरीषं वायुश्चान्तः-
कोष्ठस्य सशब्दशूलं तिर्य्यक् चरति विबद्ध इत्या-
मातिसारः" ।
"आमे परिणते यस्तु विबद्धमतिसार्य्यते ।
सशूलपिच्छमल्पाल्पं बहुशः सप्रवाहिकं ॥
तं मूलकानां यूषेण वस्त्राणामथापि वा ।
उपोदकायाः चौरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्च्चलायाश्चञ्चोर्व्वा शाकेनावल्गुजस्य वा ।
शठ्या कर्कारुकायाः वा जीवन्त्याश्चिर्भटस्य वा ॥
लोणीकायाः सपाठाया शुष्कशाकेन वा पुनः ।
दधिदाडिमसिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत्" ॥
इति चरकः ॥)

आमात्य, त्रि, (अमात्य एव स्वार्थे ष्यञ्।) अमात्य ।
मन्त्री । इति द्विरूपकोषः ॥ बलाध्यक्ष ।

आमानस्य, क्ली, (न प्रशस्तं मानसं यस्य स अमा-
नसः तस्य भावः । अमानस + ष्यञ् ।) आमनस्य ।
पीडा । दुःखं । इति शब्दरत्नावली ॥

आमान्न, क्ली, (आमञ्च तत् अन्नञ्चेति कर्म्मधारयः ।)
अपक्वान्नं । काँचाचाउल इति भाषा । तद्दानमन्त्रो
यथा,—
"आमान्नं ते प्रयच्छामि फलताम्बूलसंयुतं ।
अमृतं परमं दिव्यं मया भक्त्या निवेदितं" ॥
इति उपनन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥*॥
बलात् चण्डालादिस्वामिकापक्वान्नभोजनप्राय-
श्चित्तं यथा । चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत्
सिद्धं भुक्त्वा पराकं । इति बलाद्भोजनविषयं ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ त्रिरात्रमामान्नविषयं ।
परञ्च सिद्धमित्युक्तं । पराकमाह मनुः ।
"यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्व्वपापापनोदनः" ॥
"तेनात्रामान्ने सिद्धान्नप्रायश्चित्ततुरीयभागविधा-
नादस्नानादावपि तत्तुरीयकल्पना इति" । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥*॥ आमान्नद्वारा कर्त्तव्यश्राद्धानि ।
यथा,—
"आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि" ॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतप्रचेतोवचनं ॥ अपि च ।
योगिनीतन्त्रे ।
"निरग्नेरामश्राद्धे तु अन्नं न त्याजयेत् क्वचित् ।
रज्जौ च त्याजयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥

आमाशय, पुं, (आमस्य आशयः षष्ठीतत्पुरुषः ।)
अपक्वस्थानं । तत्तु नाभिस्तनयोर्म्मध्यभागः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा महाभारते,—
"पक्वाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्द्ध्वमामाशयः स्थितः" ।
यथा च सुश्रुते,—
"पक्वामाशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभिर्नाम" ॥*॥
"नाभिस्तनान्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधाः" ।
"आमाशयस्तु तदधः" इति भावप्रकाशः ॥
"तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्टात् तत्प्रत्यनी-
कत्वादूर्द्ध्वगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतु-
र्व्विधस्याहारस्याधारः" । "आमाशयः श्लेष्मणः" ।
इति सुश्रुतः ॥)

आमिक्षा, स्त्री, (आमिष्यते मिषु सेचने बाहुलकात्
सक् ।) घृतोष्णदुग्धे दधियोगसम्भवा या । छीरसा
इति ख्याता । छाना इति केचित् । इत्यमरः ॥
तत्पर्य्यायः । दधिकूर्च्चिका २ पयस्या ३ क्षीर-
सन्तानिका ४ । इति राजवल्लभादयः ॥
("ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्ज्जरा तक्रकूर्च्चिका" ।
इति सुश्रुते यत्र हि तक्रकूर्च्चिका शब्देनामि-
क्षोच्यते इति पर्य्यायान्तरदृष्टत्वात् ॥)

आमिष, क्ली, पुं, (आमिष्यते मुज्यते मिष् स्नेहने
घञ् संज्ञापूर्व्वकत्वान्न गुणः ।) मांसं । इत्यमरः ॥
भोग्यवस्तु । सम्भोगः । उत्कोचः । इति मेदिनी ॥
सुन्दराकाररूपादि । लोभसम्पत् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ लाभः । कामगुणः । रूपं । भोजनं ।
इति धारावली ॥

आमिषप्रिय, पुं, (आमिषं प्रियं यस्य सः ।)
कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसाभि-
लाषिणि त्रि ॥

आमिषाशी, [न्] त्रि, (आमिषं अश्नाति आमिष +
अश् + णिनि ।) मत्स्यमांसभोजनशीलः । तत्प-
र्य्यायः । शौष्कलः २ । इत्यमरः ॥

आमिषी, स्त्री, (आमिषवदाकारोऽस्त्यस्याः जटाया-
मिति अर्श आदित्वादच् गौरादित्वात् ङीष् च ।)
मिषी । जटामांसी । इति केचित् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

आमीक्षा, स्त्री, (आमिष्यते, मिषु सेचने बाहु-
लकात् सक् ।) आमिक्षा । आवर्त्तिते तप्ते क्षीरे
दधियोगात् या वटिकाकारा विकृतिर्जायते सा ।
इति पुरुषोत्तमः ॥

आमुक्त, त्रि, (आङ् + मुच् + क्त ।) पिनद्धः । परि-
हितवस्त्रादि । इत्यमरः ॥ परिहितकवचप्रभृति ॥

आमुष, पुं, (आम + वप् + क ।) कण्टकयुक्तवृक्ष-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बेउड़बाँश ।
इति ख्यातः ।

आमुष्यायण, त्रि, (अमुष्य अपत्यम् + फक् । अलुक् ।)
ख्यातवंशोद्भवः । सत्कुलजातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आमूल, क्ली, (मूलपर्य्यन्तं आमूलं । अव्ययीभावः ।)
मूलपर्य्यन्तं ॥ (प्रारम्भावधि । यथा, शाकुन्तले ।
"आमूलशुद्धसन्ततिः कुलमेतत् पौरव प्रजावन्ध्ये" ।)

आमोद, पुं, (आङ् + मुद् + घञ् ।) अतिदूरगामि-
गन्धः । इत्यमरः ॥ गन्धः । हर्षः । इति मेदिनी ॥
समद्गन्धः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा रघुवंशे । १।४३ ।
"आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुकारिणम्" ।)

आमोदन, क्ली, (आङ् + मुद् + ल्युट् ।) आमोद-
करणं । हर्षणं ॥ प्रीणनं । आनन्दनं ।

आमोदित, त्रि, (आ + मुद् + णिच् + क्त । यद्वा
आमोदः सञ्जातोऽस्य तारकादित्वात् इतच् ।) आ-
नन्दितः । सुगन्धितः । सद्गन्धयुक्तः । यथा,—
"पारिजातप्रसूनोत्थगन्धामोदितदिङ्मुखे" ।
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ आनन्दितः । आमोद-
शब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

आमोदी, [न्] त्रि, (आमोद + णिनि ।) मुखवासनः ।
इत्यमरः ॥ कर्पूरादिवटिकान्वितमुखगन्धः । इति
सारसुन्दरी ॥ मुखवासनवटिकादि । आमोद-
युक्तः कर्पूरादिः आमोदी । इति भरतः ॥ नानाद्रव्य-
रचितः एकैकः एव वा कर्पूरादिर्मुखोपयोग्य-
मुखवासनवटिकादिः । इति सर्व्वस्वं । गन्धयुक्तः ।
हर्षविशिष्टः ॥ (यथा भर्तृहरिः ।
"नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः" ।)

आम्नाय, पुं, (आङ् + म्ना + घञ् + युक् ।) श्रुतिः ।
वेदः । (यथा महावीरचरिते ।
"तृतीयो ह्येष मेध्योऽग्निराम्नायः पञ्चमोऽथवा" ।
उत्तरचरिते ।
"समांसो मधुपर्क इत्याम्नायं बहुमन्यमानाः" ।)
सम्प्रदायः । गुरुपरम्पराप्राप्तोपदेशः इति यावत् ॥
इत्यमरः ॥ निगमः । उपदेशः । इति मेदिनी ॥
कुलं । आगमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलक्रमः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (उपदेशः, शिक्षादानं, तन्त्र-
शास्त्रं, अभ्यासः, आम्रेडनं, आलोचनं ।)

आम्बिकेय, पुं, (अम्बिकायाः अपत्यं स्त्रीभ्यो ढक् ।)
धृतराष्ट्रो राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा
महाभारते ।
"परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं
न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः" ।)
कार्त्तिकेयः ।

आम्र, पुं, (अम्यते अम गत्यादौ अमिनक्षिभ्योदीर्घश्चेति
रक् दीर्घश्च ।) फलवृक्षविशेषः । आम गाछ इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । चूतः २ रसालः ३ । अति-
सौरभश्चेत् सहकारः ४ । इत्यमरः ॥ आमवृक्षः ।
कामवल्लभः ६ कामाङ्गः ७ कीरेष्टः ८ माधवद्रुमः
९ भृङ्गाभीष्टः १० सीधुरसः ११ मधूली १२

कोकिलोत्सव १६ वसन्ततूलक १७ समचक्र १५ गोराबक १६ समयावक्र १७ समावरा १८ कमलक १६ विबराबा २ मयभिका २१ पि मातु २२ कोकिलापाला २३। इति रागनिबन्धः। मालश्ना २४ मकरनादिका २५ मधुला २६ रत्नाभि २७ पिशाचिका २८ कोरिका ८ मकरकु १ वर्णिभिका ३१। इति शब्दरत्नावली। मरिदाबक ३२। इति महावरः। मायाम्बकतुषम्। रावरसविपाकारिणं। इति राजवल्लभः। चतिच। कषायत्वं। मधुरत्वं। तुवम्बिन। कफाम्लपाचिनं। वातहरत्वं। पित्तमकोपवाकरत्वोचपडुमास्थिविसर्पमस्त्र। तच मयाखिपाकतृष्य। इति राजनिर्घण्टः। मधाम्लका। पित्तकारिण।*। रक्ताम्लजा। सर्वेषां मांसशुक्रपक्वकारित्वं। पित्तविरोधित्वं। वात मारिन। रुचत्वं। गुरुत्व। मनुलोमत्वं। इति राजवल्लभः। अपि च। विरोधकत्वापचयित्वं। वातुत्वं। रुचित्वकरत्वं। वधिनवातुपच्चकारित्वं। क्षीणामित्वकारित्वं। श्लेष्मकफसम्बन्ध। इति राजनिर्घण्टः।*। मधुराम्लजा। मधुरोण शीतलत्वपित्तमारित्वं। रसमाम्लजा। सात्विकपाचित्व। चमिस्वलकारित्व।*। पुष्पाम्लजा। शीतलत्वं। वातुत्वं। गुरुत्वं। स्निग्ध। मेदस्त्वं। वातपित्तकारित्वं। गुरुत्व अर्शोवातत्व।*। अम्लपाकिजा। श्लेष्म-दीप्तमीनारचकारित्वं। इति राजवल्लभः।*। मधुराम्लजा। कषायत्वं।*। अम्लूलजा। रुचिमत्वं। कषायत्वं। वह्निकारित्व। संग्राहित्व। दीपनत्व।*। वल्लाम्लजा। वह्निकारित्व। वमिदीपनत्व।*। कामयेष्टीजा। कषाय-त्वं। रुचत्वं। भेदकत्वं। वचवातनाशित्व।*। वहिमाताम्लजा। वातरक्तापेत्वकरत्वात् विद्राहित्वं।*। वृक्षिताम्लजा। रसमधि-गमनीकिंकारित्वं। वातुत्वं। रुचित्वं। दीप-कत्वं। वातपित्तकारित्व। बालत्वत्व।*। सहसिकाम्लजा। वह्निकारित्व। गुरुत्वं। रात-हरत्वं। बालत्वं। रुचत्वं। रुचिमत्त्वं। चाति स्वल्पत्वत्व। वातरक्तनत्व।*। तद्धक्व-मजा। रुचत्वं। रोचकत्व। मलपाचित्व। मधु-रत्वं। पंचवात्वं। वह्निकारित्वं। दीपनत्वं। वातहा रित्व।*। चविकाम्लजा। अल्पपित्त-विनाशकरात्वशोणितवातवातकारित्व। "रसरसायनविधं न तु मधुराम्लरं। मकरन्द-वदं समधिकमादियम्लम्। मधविविधमधुरं करोति तदा गुरुमीतलाम्लम्। चरसा शीतलविध तव चोरं मनोहरं"।*। नवकामलजा। वह्निकारित्वं। मधविविधाति तत्व।*। तथा च राजनिघण्टः। "चाम्लमासं कर्त्ते स्निग्धं मधुरं वृष्याविन। स्निग्धशीताभ्युष्णं वर्धयेत्पित्तवातविम्। व्रणानाशमिदं मेहं शीतवेग विधितं। यथो दधिकरं वेदं दीर्घमितिविवर्धनम्"।

(तमारावाचस्य मानानि कुवाच।
"चाम्ल मौलौ रसावच वरवारीप्रविष्टौ रसा।
चाम्ला मधुरद्वच मानक्ष विरावका।
चाम्लप्रमदीपारक्तपित्तमेरवुत्।
वबमदुष्टिवरं शीर्ष यविवल्पमादि यावबम्।
चाम्ल मार्ग कषायार्थं सर्व मारवर्धिवम्।
सप्तम्यु यरमर्थ कर्त रोचनदावबम्।
चाप्यमार्ग समावस्मिमाम्लेऽभिविवीचिवम्।
वर्णं वातुकमार्ग चातूरर्थं वचनाचमित्।
मधन्तु मधरं तव सितं पवनकमतम्।
तुम सम्भवरं तम पको दीपमभिवनम्।
वपनमाधुर्यं रक्ति-मेष-वात-विपर्ययम्।
चरित चण्डम्माणं मधमावबरं परम्।
मधरावरर्थ किषित् नैव पित्तमकोपनम्।
चर्य हविमनाच गदूपेषु विवमावनम्।
एतश्चानाम्न बोधनु मावधाय विवक्षा।
पक्कितं बरबरं सर्वं तम दीर्घकरं वयु।
दीपनं दीपनादि पाचारमिपचरं परम्।
मकरो गाविको सखो मवरावश्या करा।
चारपाचपवोऽपि रूपवा ववरचीष।
तथा सर्व अमधर रोचनं विरचावि च।
सखरं सर्वां सर्व दीपनं पावचायवम्।
वातविपरं सर्व संग्रहं मवसंग्रहम्।
सर्व सर्वरं चातु दुस्मार्थं मव दीपनम्।
सन्मावर्ण विपमकरत
रक्तामर्ष पत्तमरीरस्य।
चाम्लविशेषो भवनामर्ष वा
करोति तदामति खानि भावाम्।
रतरचावधिषय मवरावदरं न तु।
मकरन्द वरं मधविश्चाम्ला भवा सदा।
गुरुमाम्लवाचुमार्ग चातपाकाभिवबरो।
मीरर्थ वा प्रतोधर्थं वच रोचरचैव च"।
चाम्लवीजस्य यथा।
"चाम्लवीज वयार्थ भाम्बरंदीपनपाचनम्।
हरवचल मवर तथा सरवाराञ्छयम्"।
चाम्लवाहरस्य यथा।
"चाम्लक मदर्थ सर्वं वचपित्तविवाबहम्"।
इति भावप्रकाशः।
"चाम्लमार्ग पचनेव ग्राह्यं
चग्रादि मिताबचि बोधबद्।
तथा विवर्ध मकरन्तु चाम्लं,
मेवा वस्तिमम्लवधन"।
इति चारीतः।
"चाम्लपित्तावहरपूर्वं मकाविमचर्तनकवम्।
अर्चानं वातमित् वातवं बवमाग्रहम्"।
इति वाभटः।
"रक्तपित्तबर वातमरपूर विवरावनम्।
वचानामं करोदानु बोधनुकवयरतम्"।
"चाम्लामनबन्धिवाम रोचना रचनावम।
दीपनामर्थबाबोषा मेदमापुष्मसीरवम्"।
इति चरकः।
"पित्तनितपरं याचं विवच रचनेवरम्।

इन ममवा रच रसमारुपमरम्।
मयारसपुरन चातु मधुरं पवन भव।
पित्तविरोधि कफवमार्ग गुरुविपाकनम्।
दीपन मधुर पव गुरु विरुच धीर्यमित"।
इति सुश्रुतः।)

चाम्लवनक, पुं, (चाम्लवन + कन्।) समकिर-नका। इति राजनिर्घण्टः।

चाम्लवेषी, स्त्री, (चाम्लस्य वेषी।) गुल्माम्लवर्ती। चाम्लुरी इति भाषा। चस्या गुणाः। चम्लत्वं। मधुरत्वं। पचनत्वं। भेदकत्व कफवातनाशित्व। इति राजवल्लभः।

चाम्लातक, पुं, (चाम + चम् + चम्।) चाम्लसार। इति शब्दमाला। (चस्य गुणाः। बहुत्वं।
"चाम्लामलकं मातृ मवबं रचिकृत् परम्।
मधन्तु गुरुरं चातुरचनात विर्म खनम्।
सर्वेषं मेधनं विरसं सर्वं विरुचि दवनम्।
मव सर्व मवरक्तिपतकफरावकवाकाफमित्"।
"रामाम्लच चाम्लका चामाम्लो रागवहः।
रामाम्लपूर्वं चातु विहरं दीपनं मव।
मावि वर्ण विषमाबावनाकम् बमविनचृत्"।
इति भावप्रकाशः। तथा च चरके।
"मधुरं दीपन रक्तमामातं मरीर मव।
सर्वेर्षं मेधनं दीपि सर्वं विरुच वीर्यमित"।)

चाम्लिका, स्त्री, (चाम्लं रसयत् वा दीपयत् चादि माति। चत चातमकत्वने क्वचादिनाव् कन्।) वक्रविविकः। चाम्लुरा इति भाषा। तत्पर्यायः। तिन्तिडी २ चिञ्चिका ३। इत्यमरः। दन्तराषी ४। इति रत्नमाला। चाम्लिका ५ चरिकुरा ६ चम्ल वाटिका ७ चम्लीका ८ रबाक्षा ६ मधुवीरा ९ वमिमिवा ११ चाम्लरावा १२ चम्लीका १३ वरिकुरा १४। इति महावरः। तरलवल्कलाम्लजा। कषायत्वं। रुचत्वं। पुष्पकफवाशनकत्व। मलवा-मपराचमा। मधुराम्लत्वं। स्निग्धत्वं। पित्तवा-तादित्व। इति राजनिर्घण्टः। चपिच। इति चकविकाम्लाबीर्वकारित्वम् (अमरः। इति राज-वल्लभः। चाम्लपत्तं। इति राजनिर्घण्टः।) (चस्य माणेर्षेणाह्याते।
"चाम्लपाकाञ्चपाकमपाक
मादितैवात् बलिनुराम्"। इति।
चस्य पर्याये यथाच।
"चाम्लाम्ल दीपनच सर्वेदाहा चविका।
चाम्लादलचां मातृ गुरुत्वं वधिकृत्परम्।
मधन्त गुरुरं चाम्लं रचे मावे विल खन्नं।
सर्वेषं मेधनं विरुच सर्वं विरुचि दवनं।
सर्व मवमाम्लतिवकफरावदकाफमित्"।
इति भावप्रकाशः।
"चाम्लावकरं सर्वं वदेतं मेधकरं"।
इति सुश्रुतः।)

चाम्लावर्त्त, पुं, (चाम्लस्य चावर्त्तः।) चाम-कुकरबः। तत्पर्यायः। चाम्लकरबा २। चाम्लुरा इति भाषा। चस्य गुणाः। शब्दाम्लमेदितारपित्त-कराम्लम्। वातकरत्वम्। वधिकारित्वम्। सर्व-

-शुभिः पाकात् मधुरश्च। "पक्वस्य चहकारस्य-कटे विस्तारितो रसः। घर्म्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रातक इति स्मृतः"॥ इति राजनिर्घण्टः॥ (यदुक्तम्।
"आम्रावर्त्तस्तृषाच्छर्द्दिवातपित्तहरः सरः।
रुच्यः सूर्य्यांशुभिः पाकाल्लघुश्च स हि कीर्त्तितः"।)

आम्रेडित, क्ली, (आङ् + म्रेडि + क्त।) द्विस्त्रि-रुक्तम्। इत्यमरः॥ दुइ तिन् बार बला इति भाषा। (उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनः पुनः कथनं क्रियते एवं कथितस्य द्विस्त्रिवारकथनम्।)

आम्लवेतस, पुं, (आम्लोऽम्लरसयुक्तो वेतसः।) अम्लवेतसवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अम्लवेतसशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

आम्ला, स्त्री, (आ सम्यक् अम्ला अम्लरसयुक्ता।) तिन्तिडीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ चीवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

आम्लिका, स्त्री, (आम्ला + कन्।) तिन्तिडीवृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ अम्लोद्गारः। इति शब्दमाला॥ (यथा चरके।
"आम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः"॥)

आम्लीका, स्त्री, (अम्ल + ठक्।) तिन्तिडीवृक्षः। इत्यमरटीका॥

आयः, पुं, (आङ् + या + ड।) धनागमः। प्राप्तिः। लाभः। (यथा मनुः। ८। ४१९।
"अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च।
आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोषमेव च"॥)
स्त्र्यागाररक्षकः। इति धनायुधः॥ (ज्योतिष-प्रसिद्धमेकादशभवनम्।)

आयःशूलिकः, त्रि, (अयःशूलेन अर्थानन्विच्छति। अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञाविति ठक्।) तीक्ष्णकर्म्मा। क्षिप्रकारी। इति भूरिप्रयोगः॥ (यदुक्तम्।
"तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत्स आयःशूलिको जनः"।)

आयतः, त्रि, (आङ् + यम् + क्तः।) दीर्घः। इत्यमरः॥ लम्बा इति भाषा। (विस्तृतः। विशालः। आकृष्टः। यथा पञ्चतन्त्रे।
"सन्ततोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुला समाः"।)

आयतच्छदा, स्त्री, (आयताः छदा यस्याः सा।) कदलीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

आयतन, क्ली, (आङ् + यत + ल्युट्।) यज्ञस्थानम्। देव-स्थानम्। तत्पर्य्यायः। चैत्यम् २। इत्यमरः॥
यथा रामायणे,—
"येभ्यः प्रणमसे पुत्त्र! चैत्येष्वायतनेषु च"।
"समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च।
स्थण्डिलानि च विप्राणां शैला वृक्षाः क्षुदा क्षुपाः"॥
आश्रयः, विश्रामस्थानम्। यथा माघके।
"नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्व्वमायतनं त्यजेत्"॥
कुमारसम्भवे, ७। ५।
"सौधस्तदेवायतनं जगाम"।
भमास्थन भिटा इत्यादिख्यातो वास्तुदेशः।
याज्ञवल्क्यः,— [व्याधिनिदानम्।)
"आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु"।)

आयतिः, स्त्री, (आङ् + यम् + क्तिन्।) उत्तरकालः। भविष्यत्कालः। (यथा मनुः, ७। १६९, ७। १७८।
"यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्"।
"आयतिं सर्व्वकार्य्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्"॥)
प्रभावः। कोषदण्डजं तेजः। इत्यमरः॥ दैर्घ्यम्। सङ्गः। इति विश्वहेमचन्द्रौ॥ प्रापणम्। इति धरणी॥ (राजतरङ्गिण्याम्।
"प्रतापमायतिं शोभां हेमन्तार्कस्य वारिदः।
स्मृतिशेषां करोत्येव लोभश्च पृथिवीभुजाम्"॥)

आयत्तः, त्रि, (आङ् + यम् + क्तः।) अधीनः। वशी-भूतः। इत्यमरः॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
"तत् भद्र! स्वयत्नायत्तो ह्यात्मा सर्व्वस्य"।)

आयत्तिः स्त्री, (आङ् + यत् + क्तिन्।) दिनम्। स्नेहः। वशित्वम्। सामर्थ्यम्। सीमा। इति विश्वहेम-चन्द्रौ॥ शयनम्। दैर्घ्यम्। प्रभावः। भविष्यत्कालः। इति धरणी॥ (न्यायपथावलम्बिता। अधीनता।)

आयल्लकम्, क्ली, उत्कण्ठा। इति हेमचन्द्रः॥

आयस, क्ली, (अयस् + अण्।) लौहम्। इति भरतः राजनिर्घण्टश्च॥ अयोनिर्म्मितादौ, त्रि॥ (यथा महाभारते,—
"आयसं हृदयं मन्ये तस्य दुष्कृतकर्म्मणः"।
यथा मनुः, ८। ३१५।
"शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा"।
रघुवंशे, १७। ६३।
"स चकर्ष परस्मात् तदयस्कान्त इवायसम्"।
(अयोजनितार्थे यथा,—
"विपाके कटु शीतञ्च सर्व्वश्रेष्ठं तदायसम्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे॥)

आयसी, स्त्री, (अयसा निर्म्मिता। अयस् + अण् + ङीप्।) लौहमयकवचः। तत्पर्य्यायः। अङ्गरक्षिणी २ जालिका ३ जालप्राया ४। इति हेमचन्द्रः॥

आयस्तः, त्रि, (आङ् + यस् + कर्त्तरि क्तः।) तेजितः। क्षिप्तः। क्लेशितः। कुपितः। हतः। इति मेदिनी॥ (प्रयत्नशीलः, कार्य्योत्सुकः, यत्नसिद्धः, कष्टसिद्धः।)

आयात, त्रि, (आङ् + या + क्त।) आगतः। यथा,
"हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते"॥
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम्॥

आयान, क्ली, (आङ् + या + ल्युट्।) स्वभावः। इति जटाधरः॥ आगमनम्॥ (यथा महाभारते,—
"आयाने वासि विदितो रामस्य विदितात्मनः"।

आयाम, पुं, (आङ् + यम् + घञ्।) दैर्घ्यम्। इत्यमरः॥ (यथा रामायणे,—
"योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम्"।
मेघदूते, पूर्व्वमेघे। ५८।
"तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्य्यगायामशोभी"।)

आयास, पुं, (आङ् + यस् + घञ्।) श्रान्तिः। तत्-पर्य्यायः। श्रमः २ क्लमः ३ खेदः ४ परिश्रमः ५ प्रयासः ६ व्यायामः ७। इति हेमचन्द्रः॥ (प्रति-यत्नः। प्रयत्नः। यथा साहित्यदर्पणे,—
"इत्यायासमनस्तापस्तुतिप्रासादिसम्भवा"।
महाभारते,—
"शोकहर्षौ तथायासः सर्व्वं स्नेहात् प्रवर्त्तते"।
रामायणे,—
"नैवायासः क्वचित् भद्रे प्राप्स्यसे न च विप्रियम्"।)

आयु, पुं, क्ली, (एति इण् गतौ छन्दसीण इत्युण्।) जीवितव्याप्यकालः। इति जटाधरः॥ (जीवनम्, प्राणाः। यथा महाभारते,—
"अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना।
जातः कमलपत्राक्षो हनूमान्नाम वानरः"।
स्वनामख्यातश्चन्द्रवंशीयो राजा, स च नहुषस्य पिता। यथा महाभारते,—
"नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः।
तत्रैव पूर्व्वपूर्व्वेषामायोर्वंशधरः सुतः"।
पुरूरवसः पुत्त्रः स्वनामख्यातो राजा।
यथा हरिवंशे,—
"बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्त्रः पुरूरवाः"।
"तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः।
दिवि जाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः"।
ह्रदस्य पुत्त्रः स्वनामख्यातोऽसुरः।
यथा हरिवंशे,—
"ह्रदस्य पुत्त्रो ह्यायुर्वै शिबिः कालस्तथैव च"।)

आयुः, [स्] क्ली, (एति गच्छतीति इण् + उसि + णिच्।) जीवितकालः। परमायुः। इत्यमरः॥ तत्-पर्य्यायः। विजीवितम् २ नित्यगः ३ अनुबन्धः ४।
"पुरुषाः सर्व्वसिद्धाश्च चतुर्वर्षशतायुषः।
कृते त्रेतादिकेऽप्येवं पादशो ह्रसति क्रमात्"॥
इति वैद्यकम्॥
"अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्व्वर्षशतायुषः।
कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः"॥
इति मनुः १। ८३॥ घृतम्। इति राजनिर्घण्टः॥
("नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम्।
कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम्॥
पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः।
प्रीणयन् देहमखिलं जीवयन् जठरानलम्॥
शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुरुच्यते"।
इति शार्ङ्गधरः॥
"शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्।
नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्य्यायैरायुरुच्यते"॥ इति।
"वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले। सन्ति पुनरधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः। तेषां विकृतिवर्ज्ज्यैः प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विभजेत्"।
"तन्त्रेण तत्रायुरुक्तं स्वलक्षणतो यथावदिहैव तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य विशेषेण यौवनवतः समन्वागतबलवीर्य्यपौरुष-पराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदाये वर्त्तमानस्य परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य स-मृद्धसर्व्वारम्भस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायु-रुच्यते"। इति च।
"असुखमतो विपर्य्ययेण हितैषिणः पुनर्भूताना-मपरस्वादुपरतस्य सत्यवादिनः शमपरस्य परी

कारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेवमानस्य पूजार्हसम्पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः सुनियतरागरोषेर्ष्यामदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमिममुञ्चावेक्षमाणस्य स्मृतिमतिमतो हितमायुरुच्यते”। इति च।

“अहितमतो विपर्ययेण प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां विकृतिलक्षणैरुपलभ्यतेऽनिमित्तैः अयमस्मात् क्षणान्मुहूर्त्ताद्दिवसात् त्रिपञ्चसप्तदशद्वादशाहात् पक्षान्मासात् षण्मासात् संवत्सराद्वा स्वभावमापत्स्यत इति। तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यता निरोध इत्येकोऽर्थः। इत्यायुषः प्रमाणमतो विपरीतमप्रमाणम्”। इति च।

“सर्वमेतदायुषः प्रमाणमरिष्टाधिकारे [illegible] चोपदेक्ष्यत इति”। इति च चरकः।)

आयतः, त्रि, (आङ् + यम् + क्त।) [illegible]। तत्पर्यायः। [illegible] २ [illegible] ३ आयत्तः ४। इति हेमचन्द्रः।

आयुधः, पुं, (आयुध्यतेऽनेनेति। आङ् + युध + क।) अस्त्रम्। इत्यमरः॥ (आयुधानां भेदा यथा। प्रहरणानि शक्त्यादीनि, शस्त्राणि खड्गादीनि। तत्र प्रहरणानि [illegible] शस्त्राणि [illegible]। “[illegible]”। “[illegible] मायुधवेदाभ्यासम्”। इति उत्तरचरिते।)

आयुधधर्म्मिणी, स्त्री, (आयुधस्येव धर्म्मो विद्यते यस्याः। आयुधधर्म्म + इन् + ङीप्।) [illegible] वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका।

आयुधागारं, क्ली, (आयुधानाम् आगारं। षष्ठीतत्।) अस्त्रगृहं। [illegible] इति ख्यातं। इति महाभारते राजधर्म्मः। तत्र निवासस्य कर्त्तव्यं यथा,
“[illegible] प्रतिपालयेत्।
राजा आयुधागारे एव [illegible]”।
इति मात्स्ये १५० अध्यायः। (यथा मनुः ७। ७६।
“[illegible]मायुधागारमेव च।
[illegible]”॥)

आयुधिकः, पुं, (आयुधेन जीवति। आयुध + ठक्।) शस्त्रजीवी। काण्डीरः। प्रासिकः २ कौन्तिकः ३ आयुधीयः ४। इत्यमरः। (यथा महाभारते १। ८५६।
“न [illegible] आयुधिका [illegible]।”

आयुधीयः, पुं, (आयुध + छ।) आयुधिकः। इत्यमरः। (शिशु। यथा मनुः ७। ११५।
“[illegible]।
उत्तरचरिते ६। “[illegible] कुमारप्रवीरैरेते”॥) [शब्दमाला।

आयुर्द्दा, स्त्री, (आयुर्दो घृतम्।) [illegible]। इति

आयुर्वेदः, पुं, (आयुरनेन विद्यते वेत्ति वेत्यायुर्वेदः। आयुस् + विद + करणे घञ्।) अष्टाङ्गसम्पन्नोऽतिप्रशस्तविद्याविशेषः। वैद्यशास्त्रं। चिकित्साशास्त्रं। तच्च अथर्ववेदान्तर्गतं। यथा
“विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन्।
स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम्॥”
इति भावप्रकाशः।

चरकसूत्रमते [illegible] आयुर्वेदः। अथ [illegible]।* अथायुर्वेदस्य विवरणम्।

“ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः।
विचिन्त्य तेषामर्थञ्चैवायुर्वेदं चकार सः॥
कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः।
स्वतन्त्रसंहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः॥
भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम्।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः॥
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च।
व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि मत्तो निशामय॥
धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ।
नकुलः सहदेवोऽर्किश्च्यवनो जनको बुधः॥
जाबालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः॥
चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोहरम्।
धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति॥
चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः।
चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः॥
चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ।
तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः॥
चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्द्दनम्।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः॥
च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम्॥
सर्व्वसारं चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम्।
वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः॥
पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्व्वधरं परम्।
द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः॥
चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश।
व्याधिप्रणाशबीजानि बलाधानकराणि च॥
मथित्वा ज्ञानजलधिमायुर्वेदपयोनिधिम्।
[illegible] नवनीतानि कोविदाः॥
एतानि क्रमतो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम्।
आयुर्वेदं सर्व्वबीजं सर्व्वं जानामि सुन्दरि॥
व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः॥
आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित्।
धर्म्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्त्तितः॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः॥ * ॥

तस्य लक्षणम् यथा —
“आयुर्हिताहितं व्याधिर्निदानं शमनं तथा।
विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते॥”
तस्य निरुक्तिर्यथा —
“अनेन पुरुषो यस्मादायुर्विन्दति वेत्ति च।
तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इति स्मृतः”॥
इति भावप्रकाशः॥ * ॥ अन्यच्च रोगहन्त्रे वेद-
त्वात् वेदत्वं च यथा।
(“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्।
मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते”॥
“तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितम्”॥
‘[illegible] इत्यायुर्वेदः [illegible] इति। [illegible] अविमर्षयेति”।

“तत्र भिषजा पृष्टेनैवं चतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेश्या वेदो ह्याथर्वणो दानस्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह चिकित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते वेदञ्चोपदिश्यायुर्वाच्यम् तत्रायुश्चेतनानुवृत्तिर्जीवितमनुबन्धो धारि चेत्येकोऽर्थः तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः कथमिति चेत् उच्यते स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः प्रमाणाप्रमाणतश्च यतश्चायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्म्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः तत्रायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्म्माणि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण”।

“सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यतेऽनादित्वात् स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात् भावस्वभावनित्यत्वाच्च। न हि नाभूत् कदाचिदायुषः सन्तानो बुद्धिसन्तानो वा। शाश्वतश्चायुषो वेदिता अनादि च सुखदुःखं सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापरयोगात्। [illegible] न ह्यायुर्वेदस्याभूत्वोत्पत्तिरुपलभ्यतेऽन्यत्रावबोधोपदेशाभ्याम् [illegible] स्वाभाविकञ्चास्य लक्षणमकृतकं यदुक्तमिहाद्ये चाध्याये [illegible] गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरूणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनां [illegible] सर्वमिति”। इति चरकः।

“[illegible]। इह खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च कृतवान् स्वयम्भूः। ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वञ्चालोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्। तद्यथा। शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति”।

“ब्रह्मा। दक्षः। [illegible] आयुर्वेद[illegible]। [illegible]”।
“[illegible] पश्यति”।

"ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मा-
दश्विनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विदं प्रदेय-
मर्थिभ्यः प्रजाहितलिप्सैतो" ॥ इति सुश्रुत ॥)

आयुर्व्वेदी, [न्] त्रि, (आयुर्व्वेदो ज्ञातव्यत्वेन विद्यते यस्य । आयुर्व्वेद + इनि ।) आयुर्व्वेदज्ञः । चिकित्सकः । वैद्य । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥

आयुर्योग, पु, (आयुषो जीवितकालस्य योगो भवत्यस्मात् ।) औषध । इति राजनिर्घण्टः ।

आयुष्मान्, [त्] त्रि, (आयुस् + मतुप् ।) चिरजीवी । दीर्घायु । तत्पर्य्याय । जैवातृक २ । इत्यमर ॥ (यथा मनु, २ । १२५,३ । २६३ ।
"आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने" ।
"आयुष्मन्त सुत सूते यशोमेधासमन्वित" इति च ॥)

आयुष्मान्, पु, विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गततृतीययोग । तत्र जातफल । "यस्यायुष्मान् जन्मकाले धनुष्मान् याने यान तस्य देशेषु कार्य्यं । कुर्य्यान्नून क्रीडन पुण्यवाक्या दाक्षैर्व्वासैरन्वितो गर्व्वितश्च" ॥ इति दीपिका ॥
("आयुष्मान् सत्त्ववान् साधो द्रव्यवानात्मवानपि"
इति सुश्रुत ॥)

आयुष्य, त्रि, (आयुष् + यत् ।) पथ्य । इति राजनिर्घण्टः ॥ आयुर्हितकारक ॥ (मनु । ४।१०६ ।
"धन्य यशस्यमायुष्य स्वर्ग्यं चातिथिपूजन" ।
तत्रैव २ । ५२ ।
"आयुष्य प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्य दक्षिणामुखम्" ।
"आयुष्य भोजन जीर्णे वेगानाञ्चाविधारण ।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च साहसानाञ्च वर्ज्जन" ॥
इति सुश्रुत ॥
"आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी" ।
इति हारीतः ।)

आयुष्यसूक्त, क्ली, (आयुष्यञ्च तत्सूक्तञ्चेति । कर्म्मधारयः ।) नान्दीश्राद्धादौ वसुधारासम्पादनानन्तरपाठ्यो वैदिकमन्त्रविशेषः ।
सामगाना तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुर्विश्वायुर्विश्व विश्वमायुरसिमचि । प्रजान्त्वष्टरधिनिधेह्यस्मे शत जीवेम शरदो वयन्ते । आयुषे मे पवस्व वर्चसे मे पवस्व विदुः पृथिव्या दिवो जनित्या श्रृण्वन्त्वापोध क्षरन्ती सोमो धेहाय ममायुषे मम ब्रह्मवर्चसाय यजमानस्याश्च मामुष्य राज्याय । अमुष्य स्थाने यदर्थं दक्षिणस्य मध्यन्तनाम प्रयोज्य । इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतश्राद्धप्रयोगतत्त्व ॥ * ॥
यजुर्व्वेदी तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुष्य वर्चस्य रायस्पोषमौद्भिद इद हिरण्य वर्चस्व जैत्रायाविशतादुमां । न तद्रक्षांसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत् । यो बिभर्त्ति दाक्षायणं हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः समनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः । यदा बध्नन्दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमाना । तन्म आबध्नामि शतशारदायुष्माञ्जरदष्टिर्य्यथास" । इति तत्कृतयजुर्व्वेदीयश्राद्धप्रयोगतत्त्व ॥

आयुष्कर, त्रि, (आयुस् + कृ + क ।) परमायुर्जनक ॥ (आयुर्वृद्धिजनकः ।
"सक्षौद्रमामलकचूर्णरसैर्दशैरेवं तैलेन वा
गुडेन पयसा घृतेन यवशक्तुभिर्वा सह ।
तिलेन सह माक्षिकेण पलनेन सूपेन वा
वपुष्करमरुष्कर परममेध्यमायुष्कर" ॥
इति वाभटः ॥)

आयोग, पु, (आङ् + युज् + घञ् ।) गन्धमाल्योपहारः । व्यापारः । रोध । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा रामायणे,—
"सरले कर्णिकारैश्च किंशुकैश्च सपुष्पितैः ।
स देशो भमनायोग प्रदीप्त इव लक्ष्यते" ॥)

आयोगव, पु, (अयोगव एव स्वार्थे अण् ।) शूद्राद्वैश्याया जातो जातिविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ तस्य कर्म्म काष्ठतक्षण । (यथा मनु १०।१२, १० । १६ ।
"शूद्रादायोगव क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणा ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥
"आयोगवोऽथ क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो नृणा ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रय" ॥)

आयोजन, क्ली, (आङ् + युज् + ल्युट् ।) उद्योग । आहरण । उपासादन । यथा,—
"कुत्रचित् तण्डुला सन्ति क्व च स्थाली क्व चेन्धन ।
तेषामायोजन कुर्व्वन् मुख्य कर्त्ताभिधीयते" ॥
इति गोयीचन्द्रकृतकारिका ॥

आयोधन, क्ली, (आङ् + युध + ल्युट् ।) युद्ध । वध । इति मेदिनी ॥ (रघुवंशे, ६।४२ ।
"आयोधने कृष्णगति सहाय-
मवाप्य य क्षत्रियकालरात्रि" ।
भट्टि, "आयोधने स्वायुकमस्त्रजातम्" ।
रघु, ५ । ७१ । "आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर । याते)

आर, क्ली, (आङ् + ऋ + भावे घञ् ।) मुण्डायस । मुण्डलोह । इति राजनिर्घण्ट ॥ पित्तल । इत्यमरटीका ॥ कोण । प्रान्तभाग । इत्यानन्दलहरीटीका । (चक्राङ्गकाष्ठभेद । यथा महाभारते
"आरान्तरेणावपतत् सन्निपात्य स्वयेन च" ।
"पञ्चिमषष्टिशतारश्च वेदार्थे स परः कविः" ॥)

आरः, पुं, (आङ् + ऋ + कर्त्तरि सज्ञाया घञ् ।) मङ्गलग्रहः । शनिः । पित्तल । इति हेमचन्द्रः ॥ वृक्षभेद । तत्पर्य्याय । मधुराम्लफल २ । इति रत्नमाला ॥ रेपथ इति ख्यातः ॥

आरकूटः, पु स्त्री, (आरं कूटयति स्तूपीकरोति पचाद्यच् ।) पित्तल । इत्यमर । (यथा नैषधे ।
"अस्माघने काञ्चननायिकाकृते किमारकूटाभरणेन न प्रिय" ।)

आरक्ष, त्रि, (आरक्षतीति । आङ् + रक्ष + अच् ।) रक्षायुक्त । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्षणीय । इति विश्वः ॥

आरक्ष, पु, (आङ् + रक्ष + घञ् ।) गजकुम्भसन्धि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आरग्वधः, पुं, (आ + रगे शङ्कायां क्विप् । आरक् रोगसङ्घातमपि हन्ति अच् वधादेशश्च ।) वृक्षविशेष । सोनालु सोंदालि इति ख्यात । तत्पर्य्याय । राजवृक्ष २ सम्पाक ३ चतुरङ्गुल ४ आरेवत ५ व्याधिघात ६ कृतमाल ७ सुवर्णक ८ । इत्यमर ॥ मन्थान ९ रोचन १० दीर्घफल ११ नृपद्रुम १२ हिमपुष्प १३ राजतरु १४ कण्डुघ्न १५ ज्वरान्तक १६ अरुज १७ स्वर्णपुष्प १८ स्वर्णद्रु १९ कुष्ठसूदन २० कर्णाभरणक २१ महाराजद्रुम २२ कर्णिकार २३ स्वर्णाङ्ग २४ । इति राजनिर्घण्ट ॥ प्रग्रह २५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणा । अतिमधुरत्व । शीतलत्व । शूलज्वरकण्डुकुष्ठमेहकफविष्टम्भनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च । ज्वरहृद्रोगवातरक्तोदावर्त्तरोगे अतिशयपथ्यत्व । मृदुत्वञ्च । अस्य फलगुणा । मधुरत्व । शुक्रकारित्व । वातपित्तहारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ आमलतास इति हिन्दीभाषा ।
"आरग्वधो राजवृक्ष सम्पाकश्चतुरङ्गुल ।
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णका ॥
कर्णिकारो दीर्घफल स्वर्णाङ्ग स्वर्णभूषण ।
आरग्वधो गुरु स्वादु शीतल स्रसनोत्तम ॥
ज्वरहृद्रोगपित्तास्रवातोदावर्त्तशूलनुत् ।
तत्फल स्रसन रुच्य कुष्ठपित्तकफापह ॥
ज्वरे तु सतत पथ्य कोष्ठशुद्धिकर परं" ।
इति भावप्रकाश ॥
(अस्य प्रयोगो यथा,—
"बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योज्योऽमृदुत्वमायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुल" ॥ * ॥
ग्रहणप्रणाली यथा ॥ * ॥
"फलकाले फलन्तस्य ग्राह्य परिपक्वञ्च यत् ।
तेषा गुणवता भार सिकतासु निधापयेत् ॥
सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत्" ॥ * ॥
प्रयोगविशेषे गणा यथा ॥ * ॥
"द्राक्षारसयुतो देयो दाहोदावर्त्तपीडिते ।
चतुर्व्वर्षसुख बाले यावद्द्वादशवार्षिके ॥ * ॥
चतुरङ्गुलमज्ज्ञस्तु प्रसृत वाप्यञ्जलि ।
सुरामण्डेन सयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥
दधिमण्डेन वा युक्त रसेनामलकस्य वा ।
कृत्वा शीतकषाय त पिवेत् सौवीरकेण वा" ॥
इति चरक ॥)

आरट्ट, पु, (आङ् + रट् + टच् ।) देशविशेष । त्रिकाण्डशेषे क्षत्रियवर्गे आरट्टशब्ददर्शनात् ॥ तत्र आरट्टोऽपि पाठ ॥ (यथा भारते,—
"पञ्चनद्यो वहन्त्येता यत्र पीलुवनान्युत ।
शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयैरावती तथा ॥
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठा बहिर्गिरे ।
आरट्टा नाम ते देशा नष्टधर्म्मा न तान् व्रजेत्" ॥
"पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्व्वतात् ।
आरट्टा नाम वाह्लीका न तेष्वार्य्यो द्व्यह वसेत्" ॥)

आरट्टज, पुं, (आरट्टदेशे जायते आरट्ट + जन + ड ।) आरट्टदेशोद्भवघोटक । इति जटाधर

विनाशदैवमृरिपयोगी च। (आरकूटेनोत्तेक्ष्ट,
त्रि। यथा महाभारते —
"वीथ्यो यानं मरकतमयैर्
मस्तका परिस्फारकाः।
येषां पश्यताम् इति यास्वथम-
आरकूटान् प्रसवराम् मिश्रम्" ।)

आरग्वि, पुं, (आङ्+रम्+अविन्।) आरग्वः।
वन्यर्पोक। कुण्डलका २। इति त्रिकाण्डशेषः।
सामलता नाम इत्यादि भाषा।

आरग्वधः, पुं, (आरग्वे वधः। आरग्व+वध्+अ
चातौ वस्तुभिः कमलादयः।) आरग्वानामवृक्षः।
स च समया यथा। मन्थिका १ रामरा २ चक्र
३ वटीका ४ दन्त ५ एकला ६ मरा ७। इति
शिक्षादिशनो वैदिकः।

आरग्वकुशा, स्त्री,(आरग्वकुशाम्बे पराकार पर्वे मनाः।
मता आर्ते च।) मुद्गपर्णी। मुगानो इति
भाषा। इति राजनिघण्टः।

आरग्वशात्र्यादि, पुं, (आरग्वे मत आरग्व पथ निव
पर च पर याति।) विंशदात्रि। मधुरपथ
मात्र। मीनकेवलकरालक। इति वैद्यकम्।

आरति, स्त्री, (आङ्+रम्+क्तिन्।) विरति। निवृत्ति। इत्यमरः। (उपरामः, वैराग्यम्।)

आरनाल, स्त्री, (आरन्ति आप्+ऋ+अण् आर।
तत्र अन्ये भवतीति का भाषा। आरा नाम्नी
नन्दी चक्र।) कांजिकं। इति हेमचन्द्रः।
"आरनालम् सौवीरके काञ्जिकवाहने।
पदेषु अभिवेचन सौवीरकपूर्वं मते।
इति राजनिघण्टः।
("आरना इति रामझिका चलनेर्य द्विरावकम्
स्वल्पकालाशन रामबीजलाश।
कार्यादिचे। ० इति भावप्रकाशः।)

आरनालक, स्त्री, (आरना न पर नादेव च।)
कांजिकं। इत्यमरः। कांजि इति भाषा।

आरब्ध, त्रि (आङ्+रभ्+क्त) प्रारब्धं। प्रारब्धे
सौ। यथा,—
"आरब्ध मपनायात् पापं वपु यथा न मवामिवि।
भवन्नन्ति मपना आदि वपु यथायो न वंशक।
इति भगवद्गीता। । आरब्धकाण्डवीजा
माओ यथा,
"समयस्तिरतम् आरब्ध वालनाम पद।
आरब्ध भूत न आरभ्य न भूत।
इति विद्वानिरूपणम्।

आरम्भ पुं (आङ्+रभ्+घञ्) उद्यम इति
प्रथमारम्भः प्रयत्न। उद्यम। यथा आदि।
[illegible]

यथा,—
"मीनादिको रविर्वैशाखानारम्भमयत्ने।
मण्डेऽन्ये चाम्रमासावैसाधा वारम्भ ध्रुवम्"।
आरम्भपदमपये आपदमापदमने। इति मल-
मासतत्त्वम्। पारिमाषिकारम्भो यथा,—
"आरम्भो दत्त वर्षे बहुको वन्मपयो।
नाम्नीमानं विधाता भागे मानवरिम्भिका"।
इति तिथ्यादितत्त्वम्। (यथा मेघदूते। १०।—
"वलारम्भे परर मङ्गलेदारनायाभिनेचाम्"।
आदिमपर्वे। प्रथमपरिच्छेदे।
"प्रारम्भे विशिष्टमय पारिप्लवपरिक्रमादि
कालः"। रघुवंशे। ११।१।
"आरम्भो बहुभारत्न आरम्भप्रभोरमा"।)

आरव, पुं, (आङ्+रु+अप्।) शब्दः। इत्यमरः।
(यथा रामायणे। "चापरावबलारव"।)

आरवी, स्त्री, आरवनामकपेचकरोतीविभाषा। यथा
"अश्राद्धया मना यथा देवी मरवीहवे"।
विज्ञानामश्वापाढ्मवये पापकारे।
वधे विरे वधने च आरवीमारवी पठेत्"।
इति मलयविन्नकः।

आरा स्त्री, (आङ्+ऋ+अच्+टाप्।) चर्म
भेदकास्त्रं। अलमाल। चर्मप्रभेदिका २। इत्य
मरः।
"उपमानामपथामोक्षितस्य"। इति माघः।)

आरात्, स्त्री, (आरादक पर्वे स्तोकम्।) बहुधा
पाककुर्यं।
"बहुधा नरमारिवाराणं मुकनुषवे"।
"आरादस्तु मुनयोऽया सम्यग्भावितवैरिवा"। इति
हलायुधः।

आरात् अ (आ याति। रा दाने वाक्यबारादि
प्रत्ययः।) दूरं। निकटं। इत्यमरः।
(यथा, उत्तरचरि ते।
मेघमाले रथा आरादपि विजयं"। इति
सन्मतारादनिवसमानम्"। इति रघौ ५।१।)

आराति, पुं, (आङ्+रा+क्तिन्।) अराति।
शत्रु। इति भरत द्विरूपकोषः।

आरात्रिक क्ली (आङ्+रात्रि+ठक्।) नीराजन
विधिविशेषः। [illegible] नीराजनपद्धतिः।
आरति इति भाषा। अथास्य प्रमाणविधिः।
अथवा मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं ततः।
महानीराजनं कुर्यात् महावाद्यजयस्वनैः।
प्रज्वालयेत् तदर्थं च कर्पूरेण घृतेन वा।
आरात्रिकं शुभे पात्रे [illegible]"।
[illegible]
"आरती च आर च च विमो
[illegible]
[illegible]
[illegible] च भूमौ"।

आ [illegible] आङ्+राध्+ल्युट्।) आराधन।
[illegible] इति
[illegible]
[illegible]

उत्तरचरिते। प्रथमाङ्के।
"केर्ष दशाय कौसल्य यदि वा मातरीमति।
आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा"।
कुमारसम्भवे १।५८।
"आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयतां तनूजाम्"।)

आराधना, स्त्री, (आङ्+राध्+णिच्+युच्+
स्त्रीत्वात् टाप्।) साधना। अलमाल। सेवा १
भक्ति २ परिचर्या ३ प्रसादना ४ शुश्रूषा ५
उपास्ति ६ वरिवस्या ७ परीष्टि ८ उपचार
९। इति हेमचन्द्रः।

आराम, पुं, (आरमन्तेऽत्र, आङ्+रम्+आधारे
घञ्।) उपवनं। इत्यमरः। बागान् इति भाषा।
(यथा, मनु —८।२६२।८।२६४।
"देवसुरवणग्रामानामारामस्य च".
"सर्वं सकामार्थं चार्थं वा वौघवा भवत्"।)

आरामशीतला, स्त्री,(आरामात् शीतला विचरं।)
सुगन्धिपर्णिकाशेषः। तत्पर्यायः। शिशिरा।
अलम्बुसा। चापनी २ शीतला ३ सुगन्धी ४
रामा ५ मदानन्दा ६ सुगन्धा ७ रक्तशीतला
८। अस्या गुणाः। शिशिरं। शीतलत्वं। पित्त-
हारित्वं। दाहशोषश्रमध्नत्वं। विस्फोटकदोष
नाशित्वं। इति राजनिघण्टः। (यथा वैद्ये।
"आरामशीतला शिशा शीतला पित्तहारिणी"।)

आरालिक त्रि (अरालं कुटिलं चरति इति ठक्।)
सूपकारः। पाचकः। इत्यमरः।

आराव पुं, (आङ्+रु+घञ्।) शब्दः। इत्यमरः।
(यथा महाभारते।
आरावं माधवस्य मधुकी चापितेषाम्"।
"आराव दुन्दुभीनाञ्च"।)

आरु पुं, (ऋ+उण्) कर्कटः। वराहः। शूकरः।
इति मेदिनी।

आरुक पुं, (आरुति अवैतेऽवा। ऋ+उ+किन्।)
पितृगणः। भद्रक त्रि। इत्यादिकोषः।

आरुष स्त्री, (आरु+कन्।) हिमालयोद्भवौ
षधिविशेषः। आरु इति भाषा। तत्पर्यायः।
शीतलम् २ वीरं ३ पो पर्णं ४। अस्य गुणाः।
मधुरं चक्षुष्यं। कफं दुष्टं। मधुरं। पि-
त्तघ्नं। अस्य नवीनपुष्पधारणमित्यनेन। इति
राजनिघण्टः। (यथा चरके।
"आरु मधुरं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तनुत्"।)

आरुह, त्रि, (आरु+रह्+क्विप्।) चढ़ा
रोहक। चढ़ाइत उठा चढ़ा। आदि इति
भाषा। यथा,—
"आरुह दक्षिणे बालेनि पुष्पमालाम्"।
आरुह अविनाशम् दक्षिणे कोलिवर्षम्"।
इति रामायणे सुन्दरकाण्डे।
(आ ह्यपि
"आरुहं [illegible]
[illegible]"।
[illegible]
[illegible]

आरेवतं, क्ली, (आरेवयति निस्सारयति मल सारकत्वात्। रेव्ट प्लवगतौ। णिच्+विच्। अतति। अत+अच्। तत आरेव् चासौ अतश्चेति।) पारावतवृक्षफल। इति राजनिर्घण्टः॥ (“मूलक शुष्कमाषञ्च वर्षाभू पञ्चमूलक।
आरेवतफलञ्चाम्लु पक्वा तेन घृत पचेत्”॥
इति सुश्रुत वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहश्च॥)

आरेवत, पु, (आरेवयति रेचयति मल सारकत्वात् आङ्+रेव्+णिच्+विच्+अतच्।) आरग्वधवृक्षः। इत्यमरः॥

आरोग्य, क्ली, (अरोगस्य भावः। ष्यञ्।) व्याध्यभाव। तत्पर्य्याय। अनामय २। इत्यमरः॥ पाटव ३ लाघव ४ वार्त्त ५। इति राजनिर्घण्टः॥ (“आरोग्य तत् सुखावह”। इति शार्ङ्गधरः॥
“धर्म्मार्थकाममोक्षाणामारोग्य मूलमुत्तमम्”।
“सुखसञ्ज्ञकमारोग्यम्,”
“विद्याध्ययनशब्दाश्च सुखो वायु प्रदक्षिण।
पथि वेश्मप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम्॥”
इति चरकः।
“सुखमात्र समासेन सद्वृत्तस्यैतदीरित।
आरोग्यमायुरर्थो वा नासद्भि प्राप्यते नृभि”॥
इति सुश्रुतः॥)

आरोग्यशाला, स्त्री, (आरोग्यार्थं शाला। मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) आरोग्यदानस्थान। चिकित्सालयः। यथा,—
“धर्म्मार्थकाममोक्षाणामारोग्य साधन यतः।
अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्व्वदः॥
आरोग्यशाला कुर्व्वीत महौषधपरिच्छदा।
विदग्धवैद्यसयुक्ता सङ्गन्नरससयुता॥
वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रम
ओषधीमूलतत्त्वज्ञ समुद्धरणकालवित्॥
मलवीर्य्यविपाकज्ञ शालिमांसौषधीगणे।
त्यागिवद्देष्टिना तद्वदनुकूल प्रियवदः”॥
इति वैद्यक॥

आरोपः, पु, (आङ्+रुह्+णिच्+घञ्।) मिथ्याज्ञान। यथा। “असर्पभूते रज्जौ सर्पारोपवत् वस्तुन्यवस्त्वारोप अध्यारोप”। इति वेदान्तसारः॥ मिथ्याविष्करण। यथा। “असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि”। इत्यमर॥
(यथा साहित्यदर्पणे। १०म परिच्छेदे।
“आरोपाध्यवसानाभ्या प्रत्येक ता अपि द्विधा”।
“रूपित रोपितारोपो विषये निरपह्नवे”॥
“यत्र कस्यचिदारोप परारोपणकारण”।)

आरोपण, क्ली, (आङ्+रुह्+णिच्+ल्युट्।) न्यास। सस्थापन॥ (शस्यादीना रोपण। शरसन्धानादौ ज्यादीना संयोजन, उन्नमन, समुत्थापन, यथा साहित्यदर्पणे। १०म परिच्छेदे।
“यत्र कस्यचिदारोप परारोपणकारणम्”
रामायणे। आदिकाण्डे।
“यद्यस्य धनुषो राम कुर्य्यादारोपण मुने”।)

आरोपित, त्रि, (आङ्+रुह्+णिच्+क्त।) कृतारोपण। निक्षिप्त। न्यस्त। इति हलायुध॥ कल्पित॥ (यथा कुमारसम्भवे ३। ३५।
“त देशमारोपितपुष्पचापे”। काव्यप्रकाशे।
“समस्तवस्तुविषय श्रौता आरोपिता यदा”।)

आरोहः, पु, (आङ्+रुह्+घञ्।) दैर्घ्य वरस्त्रिया श्रोणि। इत्यमर॥ (यथा माघे “आरोहैर्निविडबृहन्नितम्बबिम्बैः”।) अवरोह। आरोहण। गजारोह। समुच्छ्रय। इति मेदिनी॥ (“आरोहमिव रत्नाना प्रतिष्ठानमिव श्रियः”। इति रामायणे।) परिमाणविशेष। नितम्बः। इति हेमचन्द्र॥ (आरोहति यः। आङ्+रुह्+अच्। निषादी। यथा, हरिवंशे,—
“अश्वाश्च पर्य्यधावन्त हतारोहा दिशो दश”।)

आरोहकः, त्रि, (आङ्+रुह्+ण्वुल्।) आरोहणकर्त्ता॥

आरोहण, क्ली, (आरुह्यतेऽनेन। आङ्+रुह्+ल्युट्।) सोपान। सिंडि इति भाषा। (भावे ल्युट्।) समारोहः। नीचादूर्द्ध्वगमनमिति यावत्। (यथा कुमारसम्भवे १। ३९।
“आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्”।)
प्ररोहण। अङ्कुरादिजननमिति यावत्। इति मेदिनी॥

आर्किः, पुं, (अर्कस्यापत्य। अर्क+इञ्।) अर्कपुत्रः। शनैश्चरः। इति ज्योतिःशास्त्र॥ (वैवस्वतमनु, सुग्रीवः, कर्णश्च।)

आर्गलः, पु स्त्री, (अर्गल एव स्वार्थे अण्।) अर्गल। इति हिरूपकोष॥ खिल इति भाषा।

आर्गवधः, पु, आरग्वधवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥ (“आरग्वधशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः”।)

आर्घा, स्त्री, (आङ्+अर्घ्+अच्।) पीता दीर्घतुण्डा षट्पदसन्निभा मक्षिका। इति राजनिर्घण्ट॥

आर्घ्य, क्ली, (आर्घया मक्षिकया विहितम्। आर्घा+यत्।) आर्घानाममक्षिकोत्पन्नमधु। तस्य गुणा। अतिशयचक्षुर्हितकारित्व। कफपित्तास्रदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ (यदुक्त,—
“मधूकवृक्षनिर्यास शरत्काले श्रमोद्भवा।
स्रवन्त्यार्घ्य तदाख्यात श्वेतक मालवे पुन॥
तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिका षट्पदोपमा।
आर्घास्ताभिस्तु कृत यत् तदार्घ्यमित्यपरे जगु”॥
यथा सुश्रुते,—
“आर्घ्य मध्वतिचक्षुष्य कफपित्तघ्न पर।
कषाय कटु पाके च बल्य तिक्तमवातकृत्”॥
इद हि अष्टविधमधुजातिमध्ये परिगणितम्।
“मौक्तिक भ्रामर क्षौद्र माक्षिक छात्रमेव च।
आर्घ्यमौद्दालिक दालमित्यष्टौ मधुजातयः”॥)

आर्त्त, त्रि, (आङ्+ऋ+क्त।) पीडित। असुस्थ। यथा,—
“आर्त्ताना मार्गमाणाना प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः।
जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिन”॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्व॥ (दुःखित, कातर, शोकाभिभूत, उद्वेजित, विरक्त, अपकृत, उत्पीडित। यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के।
“आर्त्तत्राणाय वः शस्त्र न प्रहर्त्तुमनागसि”।
“द्वेष्योऽपि सम्मत शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्”।
इति रघौ। १। २८। (तथा च चरके॥
“नाश्विनावार्त्त भेषजेनोपपादयेताम्”। इति॥

आर्त्तगल, पुं, (आर्त्त इव गलति पचाद्यच्।) नीलझिण्टी। तत्पर्य्याय। बाण २ बाणा ३ दासी ४ आर्त्तगलः ५। इत्यमरस्तट्टीका च॥
(“दासे आर्त्तगलश्च स.”। इति भावप्रकाश॥)

आर्त्तव, क्ली, (ऋतुरस्य प्राप्तः, अण् यद्वा ऋतुरेव। प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण्।) स्त्रीरज। इत्यमरः॥ पुष्प। इति मेदिनी॥ (यथा मनुः, ३। ४८।
“तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रिय”।
“नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने”॥
अथार्त्तवस्य स्वरूपमाह।
स्त्रीणा रस एव मासेनार्त्तवं भवतीत्युक्ता पुनराह सुश्रुत एव।
“मासेनोपचित काले धमनीभ्यस्तदार्त्तव।
ईषत्कृष्णविवर्णञ्च वायुर्योनिमुख नयेत्”॥
गर्भग्रहणयोग्यस्यार्त्तवस्य लक्षणमाह।
“शशासृक्प्रतिम यच्च यद्वा लाक्षारसोपम।
तदार्त्तव प्रशसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत्”॥
आर्त्तवस्य वर्णद्वयाभिधानं। वातादिप्रकृतिभेदेन वर्णभेदात्। यद्वासो न विरञ्जयेत्। यद्वासो मल प्रक्षालित तदासत्यजति न तु विकृतरङ्ग कुर्य्यात्”।
इति भावप्रकाशः॥
“मासान्निष्पिच्छदाहार्त्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च।
नैवातिबहुलात्यल्पमार्त्तव शुद्धमादिशेत्॥
गुञ्जाफलसवर्णञ्च पद्मालक्तकसन्निभ।
इन्द्रगोपकसङ्काशमार्त्तव शुद्धमेव तत्”॥
इति चरक,—
“शशासृक्प्रतिम यत्तु यद्वा लाक्षारसोपम।
तदार्त्तव प्रशसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत्॥
विधिमुत्तरवस्त्यन्त कुर्य्यादार्त्तवशुद्धये॥
स्त्रीणा स्नेहादियुक्ताना चतस्रष्वार्त्तवादिषु।
कुर्य्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानि च॥
ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठा भूषण वृक्षकाणि च।
दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्त्तवे॥
पिबेद्भद्रश्रियः क्वाथचन्दनक्वाथमेव च”।
“आर्त्तव शोणितन्त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य पाञ्चभौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्य्याः”॥
“एव मासेन रस शुक्रीभवति स्त्रीणाञ्चार्त्तवमिति”। इति सुश्रुत॥)

आर्त्तव, त्रि, (ऋतुः प्राप्तोऽस्य। अण्।) ऋतूद्भव। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥ यथा रामायणे,—
“आर्त्तवान्युपसङ्गाना पुष्पाणि च फलानि च”
रघौ ८। ३६।
“अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं
मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम्”।)

आर्त्तवी, स्त्री, वाजिनी। घोटकी। इति राजनिर्घण्टः॥

आर्त्ति, स्त्री, (आङ्+ऋ+क्तिन्।) पीडा। धनुष्कोटि। इत्यमरटीकायां भरत॥ रोगः। इति

राजनिर्घण्टः । (यथा मेघदूते, पूर्व्वमेघे । ३० ।
"आसाद्यविमलमनश्च कम्पदेवा सुमनसाम्" ।
रघुः,—
"आर्द्रनिशाकरनिकरवृषोपमधृतिमारिषु" ।)
आर्द्र, त्रि (आर्द्र + रक् दीर्घश्च ।) नक्षत्रविशेषः । भिजा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आर्द्रं १ क्लिन्नं २ क्लिन्नं ३ तिमितं ४ स्तिमितं ५ समुन्नं ६ उत्तं ७ । इत्यमरः ।
(अस्य विविधं वर्णनं,—
"आर्द्रं मर्द्दं त्रिधा प्रोक्तं वरणं नीरदं तथा ।
मधुरं तुल्यवर्णं त्रिधा नीरदमुच्यते ।
सम्पूर्णं बाधनं प्रार्थं त्रिगुणैर्मलमार्द्रकम् ।
मुक्तादपरमिदं तस्मात् स्वरमुच्यते ।
मतान्तरमपरीतमसमर्णं तु नीरदं ।
मधुरं तु त्रिधा प्रोक्तं मधु नीरदमिति क्रमात् ।
मध्यम वचनीयकमौ रित्यमपान नीरदकाः ।
दुग्धिकार्द्रवीरित्यमपा मधुदुग्धा मध्यीर्बिकाः" ।
यथा रामायणे "आर्द्रामलपायिमसमन्वता" ।
मेघदूते पूर्व्वमेघे ४१ ।
"यमीमानां वसनकपिरे चारक्षित्य कथचित्" ।)
आर्द्रा स्त्री, (आर्द्रयति वर्षं आर्द्र । णिच्‌ । अच् । यद्वा आर्द्रमिति निजन्तां । क्विप् ।) नक्षत्रविशेषः । आर्द्रा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रौद्री २ । इत्यमरः । मधुमर्त्तं १ बहुलार्द्रं ३ । इति केचित् । अस्यमूर्त्तिः मूर्त्तं ६ कन्दरं ७ हरं ८ शशीम ८ वेमवेरं १ बमूवर्णं ११ वपानसार्णं १२ नालार्णं १३ राज वर्णं १४ हरावर्णं १५ बाद्य १६ आद्रार्णं १७ कञ्चार्णं १८ । इति राजनिर्घण्टः । अस्य कथा । वनपारविनयमालावर्णविमपाश्रिते । कपाल यष्टिकुन्मालितमः । इति रामवल्लभः । अपिच । प्रचार्णं । बहुले । विहाय भीमलं । अलर्णं । अपिनीमिपर्णं । शोचकरस्मयमकारितम । इति राजनिर्घण्टः । वपलपचकारः । ओमनासे मार्द्रं । पिङ्गलकर्णिपीवचार्ण । वलिमन्त्रीकवर्णं । वचनं,—
"आर्द्राचिवकरवीसनां मरीचमवाचिसां ।
यथ यथ विनमचाचि समाधार्द्रकवरी" ।
इति सप्तशुल्कः,—
"आर्द्रायां मधुरैर्वर्णं ताप् वधुकर्णं वचादिका ।
आर्द्रिका वेदिनी मर्णी नीतलोकं शीतनी तथा ।
कटुका मधुरा तस्मै कफवातनाशकाः ।
न मवेत् वर्जिता शुक्लन्तोऽपि कन्धावत्प्रविचाम ।
ओमवाचे यदा मर्द्दं वचनार्द्रकनाद्रं ।
अपिवन्नीवर्णं यर्थं त्रिवाकन्नविचोवर्णं ।
कुचे वातुवाते यसौ राशिपेवे मसौ भवेत् ।
तात् नितावमरं तन्मैव पूर्णिमासध्यं ।
इति भावप्रकाशः ।
(मेरवादकौकैव, इति वाक्यः ।
देवनं दीवनं वचनामृतं त्रिनयनं ।
तामयेदरिवचरं रक्तामनोनविवदं ।
इति चरकः ।
"अनुपानं तत्र विनमातामनुयम् ।
मधूनां रोचनं यर्थं तमर्पंताद्रंच वचनम्" ।

इति सुश्रुतः ।)
आर्य्यपदी, [न्] पुं, (आर्य्यपद + इनि ।) आर्य्यशब्दवाच्यजनपदवासी आर्य्यावर्त्तदेशविशेषः । यथा । "आर्य्यावर्त्तपदी । मध्ये यत्र वसति आर्य्ये रत्नाकरे आर्य्यवित्तकरनदारामे अमुकस्थान विधिवत् प्रतिष्ठापना । आर्य्यावर्त्तपदेशास्तु अमुकग्रामीयपरीणते उत्तरपश्चिमे वा दक्षिणा पूर्व्व पश्चिमेषु नामनु तत्र गुणाति वासनु भाषा यवनपि कृतो" । इति वचनात् ।
आर्य्यपदविशिष्टे, त्रि ।
आर्य्यमाषा, स्त्री, माषवर्णी । इति राजनिर्घण्टः ।
माषाणी इति भाषा ।
आर्य्यमार्ग, स्त्री, (आर्य्यं मार्गमत्र ।) आर्य्यवेषा । इति राजनिर्घण्टः ।
आर्य्य, स्त्री, (आर्य्य + टाप् ।) अभिमतादिविशेषार्थकश्रवणपरायणार्थमवशक्तार्थं । यथा कथं । स्वर्णादि अनेकादरार्थमर्थं । यथा वनिकाणी विया किया । इति जातिमालाः । मनिवुद्धेमचरावार्णं । इति केचित् । तत्र वानार्यं ।
"कथाचिदो यवनादरीवार्यिका
काचिदिका कोऽपयुक्तेऽगीनीका ।
मदनिधात च गौत्य् विवाह
यथायदेशार हरन्याने‌ऽपि" ।
इति कोकीमरीकः ।
आर्य्यगुणस्य, पुं, (आर्य्यायां मातृमा प्रतिष्ठप्रयचे पुत्रस्य इव ।) मैथुनकः । इति रत्नाकरः ।
आर्य्यिका स्त्री (आर्य्यक + टाप् ।) आर्य्यवेषा । इति भारतमाला ।
("आर्य्यिका विरामनदा मृगया च च विचारम्" ।
इति वाक्य ।)
आर्य्य त्रि, (अर्तुं प्राप्तुमाचरितुं योग्यः । अर्य्यते वा । ऋ + ण्यत् ।) सत्कुलोद्भवः । इत्यमरः । पूज्यः । श्रेष्ठः । धृष्टः । इति शब्दरत्नावली । साधुः । इत्यमरः । (आर्य्य, उदारचरित्र, शान्तचित्त । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।
"नोहमार्य्येण परत भाषा बन्धेन वानिमिं" ।
आर्य्यवरायणी, महाभारतीये, शब्दकल्पत्यर्थाध्यायः । बहुर्षे,
"कर्त्तव्यमाचरन् कामनकर्त्तव्यमनाचरन् ।
तिष्ठति प्राकृताचारे स तु आर्य्य इति स्मृतः" ।
धार्म्मिकः । सर्व्वमौकः । यथा, मनुः, १ । ७० ।
"आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्म्मभिः स्वैर्विभावयेत्" ।
पण्डितः । यथा, रामायणे —
"आर्य्यमार्ग गमन्त मातुमन्येव वा पुमान्" ।
नाट्योक्तौ पत्नीमिरदेवकथिर्यां पाप ज्येष्ठ भ्रातृ महाजने सम्बोधने । यथा, वाणिमारतीये, स तरिन्धरे ।
"आर्य्यपुत्र नार्ण विभिर्विमंतिस वत्सौ यस्मैरि" ।
"आर्य्ये नदीम्सपायत्र गमनाचा मनारक" ।)
आर्य्य, पुं, (अर्तुं यथार्चितुं योग्यः । ऋ + ण्यत् ।) स्वामी । गुरुः । इति जटाधरः । सुहृत् । इत्यमरः । (महाकुल । वैश्यकरमपादि । बहुषु महाभारते ।

"मोक्षाघाने सकलविधा पूर्वं ये विप्रा हर्षे ।
आर्य्याव प्रतिदीपावा" । इति । तपामवाना मातृसमेतो यज्ञा । यथा हरिवंशे ।
"पतीव्रतावरीयांश्च यमेन प्रथितान् यदा ।
परिचारथाँ समुद्र राजा पुमपिरेव च ।
आर्य्यसिद्ध मनाक् समाज मविमा यत्र मारत ।")
आर्य्यकं स्त्री, पितामहपितृपितृकार्य्यं । इति त्रि-काण्डशेषः ।
आर्य्यकः, पुं (आर्य्य + स्वार्थे कन् ।) पितामहः । मा-तामहः । इति शब्दमाला । (यथा रामायणे,—
"अथ ते वलितिमाक्षत्कर्षामयनेष्यकः" ।
"आर्य्यकस्तु तुमती यथाभिमतमुक्तवान्" ।
महाभारते —
"आर्य्यकेण च पुत्रा च प्रजाना पत्नीय च ।
सत्र सौतिकसौतिका प्रतिमाक्ष प्रतीक्षितम्" ।
पूज्यवाचिनामा । तपामणारो मानवेषु, यथा महाभारते —
"आर्य्यकपोषपद्येषु भाषा मतापरोक्ष्य" ।)
आर्य्यका, स्त्री, (आर्य्यक + टाप् । पत्नीनामेव इति यस्ये हस्वाभावः ।) मैथुन स्त्री । इति चोदरीका ।
आर्य्यपुत्रः, पुं, (आर्य्यस्य गुरोः । पतिरितुल्य ।) भर्त्ता । स्वामी । इति हेमचन्द्रः । (यथा रामायणे,—
"आर्य्यपुत्र ! पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा सखा ।
यानि पुत्राणि हृतानि च च नाम्नभृगानवे" ।)
गुरुपुत्रः । मान्यस्य पुत्रः ।
आर्य्यमिश्र, त्रि, (आर्य्यं मेवो मिश्रः ।) गौरविक । इति त्रिकाण्डशेषः । (मान्यानि, पूज्या । यथा रामायणे, ४ काण्डे ।
"कल्पनामन्वमिमाचवी कामूपा हृष्यविधम्" ।
उत्तरचरिते प्रथमाकाले ।
"जाव जनु भवता आर्य्यमिश्राणा वायका-मार्गमिपाम् तिव्रापचपत्रि" ।)
आर्य्या स्त्री, (ऋ + ण्यत् + स्त्रियां टाप् ।) पार्वती । इति त्रिकाण्डशेषः । छन्दोविशेषः । यथा वाचस्पतः
"यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्य्या" ।
इति श्रुतबोधः । अपिच ।
"लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।
षष्ठोऽयञ्च न लघु वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्य्यायाः ।
षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।
चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः" ।
वा यथा ।
"यस्याः पिङ्गल यवया तृषापाया भायतस्वया च ।
शीतापत्तीमविहित आर्य्यागीतिरिव गायन्ती" ।
इति छन्दोमञ्जरी । मैथुन स्त्री ।
आर्य्यावर्त्त, पुं, (आर्य्या आवर्त्तन्तेऽत्र । आर्य्य + आ + वृत् + आधारे घञ् ।) विन्ध्यहिमालय-योर्मध्यदेशः । तत्पर्य्यायः । पुण्यभूमिः २ । इत्यमरः । यथा,—
"आसमुद्रात्तु वै पूर्व्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्य्योरार्य्यावर्त्तं विदुर्बुधाः" ।
इति मनौ २ । २२ । अपि च स्मृतौ ।—

"आर्य्यावर्त्तं पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः"।

आर्य्यिका, स्त्री, (आर्य्या + स्वार्थे कन् + अत इत्वं।) श्रेष्ठा स्त्री। इति वोपदेवः॥

आर्षः, पुं, (ऋषेरिदं। ऋषि + अण्।) विवाहविशेषः। यत्र वरात् गोद्वयं गृहीत्वा तेनैव सह कन्यादानं। यथा, याज्ञवल्क्यः,—
"यज्ञस्थायर्त्विजे दैवं आर्षं आदाय गोयुगं।
चतुर्द्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्"॥
(यथा मनुः, ३। २९।
"एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्म्मतः।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्म्मः स उच्यते"॥)
ऋषिप्रणीते त्रि॥ (यथा मनुः १२।१०६।
"आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः"॥

आर्षभिः, पुं, (ऋषभस्यापत्यम्। ऋषभ + इञ्।) ऋषभपुत्रः। स तु भरतराजचक्रवर्त्ती। इति हेमचन्द्रः॥

आर्षभी, स्त्री, (ऋषभस्य इयम् प्रिया। ऋषभ + अण् + ङीप्।) कपिकच्छुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।
(मध्यममार्गे नक्षत्रविशेषयोः सञ्ज्ञाविशेषः यथा,
"तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता"।
कपिकच्छुशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

आर्षभ्यः, पुं, (ऋषभस्य प्रकृतिः। ऋषभ + ण्यः।) षण्डोपयुक्तवृषः। तत्पर्य्यायः। षण्डतायोग्यः २। इत्यमरः॥ साँडेर उपयुक्त एँड़े इति भाषा॥

आर्हतः, पुं, (अर्हन् जिन एव। अर्हत् + अण्।) जिनविशेषः। तत्पर्य्यायः। वादवादी २। इति हेमचन्द्रः॥

आलं, क्ली, (आलयति भूषयतीति। आ + अल् + अच्।) हरितालं। इत्यमरः॥ अनर्थे त्रि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे॥)
("हरितालं तालमालमालं शैलूषभूषणम्।
पिञ्जकं रोमशरणं तालकं पीतमित्यपि"॥)

आलगर्द्दः, पुं, (अलगर्द्द एव। स्वार्थे अण्।) अलगर्द्दः। जलसर्पः।

आलम्बः, पुं, (आङ् + लवि + घञ्।) अवलम्बः। आश्रयः॥ (शरणं। गतिः। "इह हि पततां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्"। इति शान्तिशतके ३। २१।) अधोलम्बनम्। यथा, रामायणे,—
"शोभते किञ्चिदालम्बे शालय कनकप्रभाः"॥)

आलम्बनं, क्ली, (आङ् + लम्ब + ल्युट्।) अवलम्बनं। रसविभावविशेषः। यथा,—
"आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ।
आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्"॥
इति साहित्यदर्पणे ३य परिच्छेदः।

आलम्भः, पुं, (आङ् + लभि + घञ्।) मारणं। वधः। इत्यमरः॥ (यथा स्मृतिः, "अश्वालम्भं गवालम्भं"। मेघदूते पूर्व्वमेघे। ४६।
"व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्"।
छेदनम्। कर्त्तनम्। मनुः ११। १४४।
"कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने।
वृथालम्भेऽनुगच्छेत् गां दिनमेकं पयोव्रतः"॥
स्पर्शः। आलिङ्गनम्। यथा मनुः २। १७९।
"द्यूतञ्च जनवादञ्च परिवादं तथाऽनृतं।
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च"॥)

आलभ्या, स्त्री, (आङ् + लभि + ण्यत्।) वधार्हा। घ्ननीया। इति वोपदेवः॥

आलयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन्। आ + ली + आधारे अच्।) गृहं। इत्यमरः॥ (यथा कुमारे १। १।) "हिमालयो नाम नगाधिराजः" नैषधे, "तथा-मरालयमरालमरालकेशी"। रामायणे ३ काण्डे।
"न हि दुष्टात्मनामार्य्या निवसन्त्यालये चिरं"।
क्षयपर्य्यन्ते, क्ली। भागवते १ अध्याये ५। "पिबत भागवतं रसमालयम्")॥

आलवालं, क्ली, (आ समन्तात् जलस्य लवमालाति आ + लव + ला + क।) तरुमूलसेचनार्थस्वल्पजलाधारः। चारमादा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आवालः २ आवापः ३। इत्यमरः॥ (रघुवंशे १। ५२।
"विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्"।
माघे। "विपुलालवालभृतवारिदर्पणः"।)

आलसः, त्रि, (अलस + स्वार्थे अण्।) अलसः। आलस्ययुक्तः। इति दिरूपकोषः॥

आलस्यं, क्ली, (अलस + ष्यञ्।) अलसस्य भावः। अलसता। तत्पर्य्यायः। तन्द्रा २ कौसीद्यं ३। इति हेमचन्द्रः॥ मन्दता ४ मान्द्यं ५ कार्य्यद्वेषः ६। इति राजनिर्घण्टः॥ (यदुक्तं। "आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्" इत्युक्तलक्षणो व्यभिचारिभावभेदः। सुश्रुते।
"सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषणलोलता।
शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्म्मस्वालस्यमुच्यते"॥)

आलस्यः, त्रि, (अलस एव। अलस + स्वार्थे ष्यञ्।) अलसयुक्तः। तत्पर्य्यायः। मन्दः २ तुन्दपरिमृजः ३ शीतकः ४ अलसः ५ अनुष्णः ६। इत्यमरः॥

आलातं, क्ली, (अलातमेव। अलात + स्वार्थे अण्।) अलातं। अङ्गारः॥

आलानं, क्ली, (आलीयतेऽत्र। आङ् + ली + ल्युट्। विभाषा लीयतेरित्यात्त्वम्।) गजबन्धनस्तम्भः। इत्यमरः॥ गजबन्धनरज्जुः। इति नीलकण्ठः॥ (रघुवंशे १। ७१।
"अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः"।
कादम्बरी। "इममदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन"।
रघुवंशे ४। ६९, ४। ८१।
"गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्द्धमानताः"।
"तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः"॥)
बन्धनं। इति रायमुकुटः॥ रज्जुः। इति मेदिनी॥

आलापः, पुं, (आङ् + लप् + घञ्।) कथोपकथनं। सम्भाषणं। तत्पर्य्यायः। आभाषणं २। इत्यमरः। (साहित्यदर्पणे, प्रथमपरिच्छेदः।
"कायालापाश्च ये केचित् गीतकाव्यखिलानि च"।)

आलाप्यः, त्रि, (आङ् + लप् + कर्म्मणि ण्यत्।) आलापयोग्यः। आलापनीयः॥

आलावर्त्तं, क्ली, (आलामत्यर्थमावर्त्तते इति आल + आ + वृत् + अच्।) वस्त्रनिर्म्मितव्यजनं। इति हेमचन्द्रः॥ कापड़ेर पाखा इति भाषा।

आलावु, स्त्री, अलावु। इति शब्दरत्नावली॥ लाउ इति भाषा। (अलावुशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥

आलावूः, स्त्री, अलावु। इति शब्दरत्नावली॥

आलास्यः, पुं, (आलं पर्य्याप्तं आस्यं मुखं यस्य सः।) कुम्भीरः। इति हेमचन्द्रः॥

आलिः, स्त्री, (आलयति भूषयति। आ + अल भूषणे। अच् इ।) वयस्या। (यथा कुमारसम्भवे। ५।८३।
("निवार्य्यतामालि किमप्ययं वटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः"।)
(आलति निवारयति जलं। अल वारणे। सर्व्वधातुभ्य इन्।) सेतुः। (अल्यतेऽनया। अल् + इञ्।) पङ्क्तिः। इति मेदिनी अमरश्च॥ सन्ततिः। इति शब्दरत्नावली॥

आलिः, पुं (आलति दंशने समर्थो भवति। आ + अल् + बाहुलकात् इण्।) वृश्चिकः। भ्रमरः। इति हारावली अमरटीका च॥

आलिः, त्रि, (आङ् + अल् + इण्।) विशदाशयः। निर्म्मलान्तःकरणः। इति मेदिनी॥ अनर्थः। इति हेमचन्द्रः॥

आलिङ्गनं, क्ली,(आङ् + लिङ्ग + ल्युट्।) प्रीतिपूर्व्वकपरस्पराश्लेषः। कोलाकोलि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अङ्कपालिः २ श्लिषा ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ परिरम्भः ४ परीरम्भः ५ परिष्वङ्गः ६ संश्लेषः ७ उपगूहनं ८। इत्यमरः॥ तत्प्रभेदा यथा। आमोदालिङ्गनं १ मुदितालिङ्गनं २ प्रेमालिङ्गनं ३ आनन्दालिङ्गनं ४ सद्यालिङ्गनं ५ नन्दनालिङ्गनं ६ विनोदालिङ्गनं ७। इति कामशास्त्रम्॥
("आलिङ्गनान्यधिगता स्फुटमाधवेन"।
इति माघः। यथा मेघदूते उत्तरमेघे ८।
'यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासितानां"।)

आलिङ्गी, [न्] पुं,(आ + लिङ्ग + इनि।) आलिङ्ग्यः। मृदङ्गविशेषः। इत्यमरटीकायां स्वामी शब्दरत्नावली च॥

आलिङ्ग्यः, पुं, (आ + लिङ्ग + ण्यत्।) यवाकृतिमृदङ्गः। इत्यमरः॥ मादोल इति भाषा। यथा शब्दार्णवे॥
"चतुरङ्गुलवक्त्रीनोऽङ्गान्मुखे चैकाङ्गुलेन यः।
यवाकृतिः स आलिङ्ग्य आलिङ्ग्य स हि वाद्यते"॥

आलिञ्जरः, पुं, (अलिञ्जर + अण्।) अलिञ्जरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जाला इति भाषा।

आलिन्दः, पुं, (अलिन्द + अण्।) अलिन्दः। बहिर्द्वारप्रकोष्ठः। गृहान्तरशय्यार्थवेदिका। इति रायमुकुटः शब्दरत्नावली च॥ गृहैकदेशः। इत्यमरमाला॥

आलिन्दकः,पुं, (आलिन्द एव स्वार्थे कः।) आलिन्दः। इति शब्दरत्नावली॥

आलिम्पनं, क्ली, (आङ् + लिम्प + ल्युट्।) मङ्गलालेपनं। आलिपना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आतर्पणं २ आदीपनं ३ मण्डोदकं ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥

आली, स्त्री, (आलि + ङीप् ।) सखी । पङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली । (सेतुः । यथा कुमारे ६।७८ ।
"सोपानमार्गेष्वपि येषु मुनिवराणाम्" ।)
आलीढं, क्ली, (आ + लिह् + क्त ।) धन्विनां स्थितिविशेषः । वामपादं प्रसार्य्य दक्षिणपादाकुञ्चनम् । इत्यमरः । (यथा, रघौ ३ । ५२ ।
"अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभि-
स्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य वेश्मनः" ।
(तल्लक्षणं यथा, चिन्तामणिकोषे ।
"दक्षिणा पूर्वभङ्गा च वामिका प्रसृता भवेत् ।
यस्मिन् तत्स्थानकं प्रोक्तमालीढं सुलक्षणम्" ।)
आलीढः, त्रि, (आ + लिह + क्त ।) भक्षितः । पूर्णः । इति मेदिनी । (यथा, रघुवंशे ११।१० ।
"तेनाश्वमालीढमिवात्मनस्त्रैः" ।)
आलीढ्यं, क्ली, (आलीढ इव कार्य्ये यत् ।) सर्व्वावस्था आसीनं भोजनं । इति भारतम् । आलुरित्येव इति भाषा । आलीढ्यमिति कश्चित् पठति ।
आलीनत्वं, क्ली, (आलीन + त्व ।) रङ्गः । इति हेमचन्द्रः । रां इति भाषा ।
आलु, स्त्री, (आ + लू + डु ।) भेलकः । कन्दविशेषः । इति मेदिनी । तस्य गुणाः । शीतलत्वं । गुरुत्वं । रूक्षत्वं । कफदोषकारित्वम् इति राजवल्लभः ।
आलुः, स्त्री, (आलाति । आ + ला + उ ।) जलधारिपात्रविशेषः । गाडू झारी इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । गलन्ती १ कलशिका २ । इत्यमरः ।
आलुः, पुं, पेचकः । इति शब्दरत्नावली । आलूकः । इति राजनिर्घण्टः ।
आलुकं, क्ली, (आलु + स्वार्थे कन् ।) कन्दविशेषः । आलु इति भाषा । इति राजवल्लभः । तद्विवरणं यथा, —
पिण्डालुकं मधु रक्तं च श्वेतालुकम् ।
काष्ठालुकं शङ्खालुकं हस्त्यालुकं च कथ्यते ।
निकुञ्चालुकमालुकं रक्तालुकानि चत्वारि" ।
काष्ठालुकं वातपित्तनाशकं । शङ्खालुकं शीतल-पुष्टिदायकं । हस्त्यालुकं दीर्घायुष्करं बलकारकं । पिण्डालुकं मधुररसदायकं । मध्यालुकं मधुरत्वगुणं श्लेष्मणि पित्तवर्द्धकं । रक्तालुकं रक्तस्य वर्द्धकम् इति च । तथा च ।
"आलुकं शिशिरं सर्व्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु ।
सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्ज्जरं रक्तपित्तनुत् ।
कफानिलकरं बल्यं वृष्यमल्पाग्निवर्द्धनम्" ।
इति भावप्रकाशः ।
("आलुकानि च सर्व्वाणि तथा शुष्काणि चाप्यथ ।
किञ्चित् विष्टम्भिजनकं वेतालं नातिरोचकम्" ।
इति चरकः ।
"शिरीषपिण्डालुकशीतलवाराहीकन्दकन्दपलाण्डुप्रभृतीनि
चतिक्तकुलकालुकसर्पच्छत्रकाखाश्वबलाशाणा-
दुम्बरशाकभेदीनि शिरोगणप्रभृतीनि" ।
"रक्तालुकमहाकन्दाः शीतानि मधुराणि च ।
गुरूणि स्तन्यानि शुक्रवर्द्धनानि च" ।
आलुकः, पुं, (आलाति शम्भौ शयनकाले या आ + ला + उ + स्वार्थे कन् ।) शेषनागः । इति राजनिर्घण्टः । प्रेमनागः । इति हेमचन्द्रः ।
आलुकी, स्त्री, रोगोत्पादकशूककीटविशेषः । कुलटै इति नाम । यथा भावप्रकाशे ।
"रक्तामुलेषु वा शोथो वली च सविपालुकी ।
आलुकी कथ्यते विज्ञा जनैः शूकपाकिनी ।
विक्लवकारिणी वेगे तत्कालविनाशिनी" ।
आलेख्यं, क्ली, (आ + लिख् + ण्यत् ।) चित्रं । इति हेमचन्द्रः । (यथा माघे, ३।५७ ।
"इति संरम्भिणो लोकपालैरिवेरिताः" ।
"चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे
तद्गुणालेख्यसमर्पिता इव" इत्यादौ ९९ ।)
आलेख्यशेषः, त्रि, (आलेख्यं चित्रमेव शेषो यस्य सः) मृतः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रघुवंशे, १४।१५ ।
"आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां
आलेख्यशेषस्य पितुरवेक्ष्य" ।)
आलोकः, पुं, (आ + लुक् + घञ् ।) दर्शनं । देखा इति भाषा । शोभा । आलो इति भाषा । शान्ति शतके ७ । ६ ।
"आलोकाय दिशासु चन्द्रकिरणास्तन्वन्ति कुञ्जे
स्वं" । मेघदूते पूर्व्वमेघे ७२ ।
"तवालोके नयनविषये सन्निपेतुः कमोऽपि" ।
यथा शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।
"तवालोके सहसा दृष्टं तत्तथा नवितृष्णा" ।
(यथा, रामायणे । काण्ड ।८९ । २० ।
"आलोकं स्वर्गतीरे नीराजना नीरिवे यथा" ।
प्रतिभातत्वं । शुभ्रदीप्ति शास्त्रम् । इति मेदिनी ।
(रघुवंशे । २ । ८ ।
"वसीरवासासमरितोषकाया
मालोकमार्गं सहसा विरावैः" ।)
आलोचनं क्ली, (आ + लोच् + ल्युट् ।) दर्शनं । इत्यमरः । (रघुवंशे ७ । ५ । "तत्क्षणालोक-नतत्पराणां" कुमारसम्भवे । २ । ४६ ।
"भवत्यालोकनमीषत् कर्णविलम्बिलूपने" ।
माघे, ११ । ११ ।
"दधति हि जयवन्तं पतनालोकनेन" ।)
आलोचनं, क्ली, (आ + लुच् + ल्युट् ।) दर्शनं । विवेचनं । (यथा हैमचन्द्र, "रजसालोचनं मतम्" । सांख्यमते निर्विकल्पकं ज्ञानं निर्विकल्पं सुखाद्यनुभवस्य प्राथमिकं ज्ञानं । तदुक्तं ।
"अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ।
ततः परं पुनर्वस्तु धर्म्मैर्जात्यादिभिर्यया" ।
"बुद्धावरोहितं बाल्यं प्रमाणमनेन लक्षणा" ।
"कल्पनीयम् यथाभासात्मचयमानभिन्ने च हि" । तत्त्वकौमुदी ।)
आलम्बः, पुं, (आलम्ब्यते आलम्ब आली + हन् ।) मत्स्यः । इति ज्योतिस्तत्त्वं । (यथा काशीखण्डे । १० अध्याये ।
"अभवि भाद्र रजतो भ्रमतोऽयं सुधामयम् ।
इव यक्षास्य दुग्धोदधिरिवोर्मिवत् । तत्स्नानामायादीमायापि मैनाकरूपम् ।
मात्राम्बुधिगृहतो दोसिनाकृतिः सरस्वतिमा ।
यथा कुमारा संगमे योगिवरायो मदीयानां ।
योगमर्पित योऽत्र साक्षा साक्षीकरात्म ।
मार्ज्जिनं स्वर्गं आलिं प्रतमङ्गवर्षसः" ।)
आवपनं, क्ली, (ओप्यते अस्मिन् । आ + वप् + आधारे ल्युट् ।) भाण्डपात्रं । भाण्डं । इत्यमरः । वपनमुण्डने । अस्मीयमनुष्यं । (यथा महाभारते, आदिपर्व्वणि ।
"महरपि सप्तवे भूमिरावपने मता ।
मनुष्या ऋक्षा प्रजापितेः कुशां आदस्या यः" ।
"आविर्भिन्नेव धेनुः भूमिरावपनं महत्" ।)
आवरणं क्ली, (आ + वृ + ल्युट् ।) वस्त्रं । इति हेमचन्द्रः । ढाक इति भाषा । आच्छादनं । ढका इति भाषा । (यथा महाभारते, आदिपर्व्वणि ।
"विविधानि च शास्त्राणि प्राकारावरणानि च" ।
"पूर्व्वं प्रकाशावरणाय पृष्ठे
प्रलेप योजनं वर्षं भविष्ये" । इति रघु ।
५ । ११ । मनुः । ३ । १६१ ।
"वीणिता मेदनो यत्र सेनावरणे रता" ।)
आवरणशक्तिः स्त्री, (आवरणे शक्तिः ।) अज्ञा-शक्तिः । यथा । "अल्पोऽपि मेघो नयनपथ-पिधायकतयाऽनेकयोजनायतमादित्यमण्डलम् अवलोकयितृनयनपथपिधायकतया यथाच्छादयतीव तथाऽज्ञानं परिच्छिन्नमप्यात्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणम् अवलोकयितृबुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं सामर्थ्यं" । इति वेदान्तसारः ।
आवर्त्तः, क्ली, (आ + वृत् + घञ् ।) गर्भिकधातुः । इति राजनिर्घण्टः । (आवर्त्तं । प्रावारकि-धमन ।)
आवर्त्तः, पुं, (आ + वृत् + घञ् ।) अम्भसां भ्रमः । इत्यमरः । घूर्णी इति भाषा । (रघुवंशे ६ । ५२ ।
"यस्य समावर्त्तमनोज्ञनाभिः" ।)
चिन्ता । आवर्त्तनं । इति मेदिनी । देवानां पञ्चाशत्पदवर्त्तकं मेघाधिपपतीनामिति इत्यर्थः कोषवचनं । (यथा मेघदूते पूर्व्वमेघे ६ ।
"जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्" ।)
राजावर्त्तकमणिविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ।
आवर्त्तकी, स्त्री, (आवर्त्त इव आवर्त्तः प्रकाशते । आवर्त्त + कै + क + ङीप् ।) क्षुपविशेषः । भग-वती इति लोके प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । विष्णु-क्रान्ता १ विष्णुमायी २ विष्णुकन्दा ३ रक्तपुष्पा ४ मनोज्ञा ५ लक्ष्मी ६ भगवती ७ शीतलता ८ मधुरसा ९ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतवीर्य्यत्वम् । पित्तपित्तनाशित्वं । रक्तपित्तनाशकत्वं । इति राजनिर्घण्टः ।
आवर्त्तनं क्ली, (आ + वृत् + ल्युट् ।) सुवर्णादि-शोधनं । गलाइया इति भाषा । धातुद्रव्य-मर्द्दितत्वं । इत्यमरटीका । अप्राप्त इति भाषा । दूर्म्मेण धावितदिवसपरिच्छेदात्मकता पूर्व्वदिनाद परदिवसायत्त । "आवर्त्तनासु पूर्णानो प्रवराज्य भवनमा" इति स्मृतिः ।

आवर्त्तनी, स्त्री, (आङ्+वृत्+ल्युट्+ङीप्।) धातुद्रवकरणार्थयन्त्रपात्रं। मुछी इति भाषा। तत्पर्य्याय। तैजसावर्त्तनी २ मूषा ३ मूष ४। इति शब्दरत्नावली॥

आवर्त्तमणि, पु, (आवर्त्तनाकारो मणिः।) राजावर्त्तमणिपरत्न। इति राजनिर्घण्ट॥

आवर्त्तिनी, स्त्री, (आवर्त्त+इनि+ङीप्।) अजशृङ्गीवृक्ष। इति रत्नमाला॥

आवर्हित, त्रि, (आङ्+वृह्+क्तः।) उन्मूलित। उत्पाटितः। इति हेमचन्द्र।

आवलि, स्त्री, (आङ्+वल+इन्।) श्रेणी। पंक्ति। इत्यमरः॥

आवली, स्त्री, (आङ्+वल्+इन्+ङीप्।) आवलि। इत्यमर॥ (यथा अमरशतके ३॥ "आलोलामलकावलीं विलुलितां बिभ्रच्चलत्कुण्डलं"। "दिशावलीयासनिशाकरांशुभिः"। इति माघे १।२५।)

आवल्य, स्त्री, (अवल+ष्यञ्।) अवलस्य भाव दौर्बल्य॥

आवश्यक, त्रि, (अवश्य+मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। अवश्यानां भमात्र इति टिलोप।) अवश्यकर्त्तव्य। नैयमिक। उचित। यथा। "अचोरावश्यके। उवर्णान्तादावश्यकेऽर्थे ण्यत् स्यात्"। इति मुग्धबोधव्याकरण॥ किञ्च। आवश्यकपञ्चादिक्रियमाणस्य नित्यनैमित्तिकत्व। इति तिथ्यादितत्त्व॥ (यथा साहित्यदर्पणे, "आवश्यकानां कार्य्याणां अविरोधादिनिर्म्मितं"।)

आवसथ, स्त्री, (आवसन्ति आगत्य वसन्ति यस्मिन्। आङ्+वस+अथच्।) गृह। इति हेमचन्द्र॥ (वसतिस्थान। विश्रामस्थान। अग्निगृह। अग्निहोत्रस्थान।

रघुवंशे, ८।१४ 'निवसन्नावसथे पुराद्बहिः'। मनु। ३।१०७।

"आवासावसथौ प्रश्यामनुव्रज्यामुपासनाम्"।)

आवसथः, पु, (आवसन्त्यत्र। आ+वस+अधिकरणे अथच्।) गृह। (यथा, द्वितीयपदेश्ये मिश्रनामे "अस्ति चम्पकाभिधानाया नगर्य्यां परिव्राजकावसथ"।) आर्य्याकोषः। आर्य्याच्छन्दसा ग्रन्थभेदः। व्रतविशेष। इत्युणादिकोषः॥

आवसित, त्रि, (आवस्यते आच्छाद्यते आङ्+वस् आच्छादने+क्तः।) परिपक्वमर्द्दितधान्य। इति भरतः॥ बहुर्वितधान्य। इति सुभूतिः॥ सम्पन्नधान्य। इत्यन्ये॥ तत्पर्य्यायः प्लाक्ष २। इत्यमर॥

आवह, पु, (आभिमुख्येन वहतीति। आङ्+वह्+अच्।) सप्तवायुस्कन्धान्तर्गतवायुविशेषः। स च भूवायुः। इति पुराणज्योतिषे॥ (यथा, मनु, ८।३४७। "स्त्री मुख्यज्योतिरादित्यो मन्दो धरित्रपाकथा। पितृज्योतिः सत्यज्योतिर्ज्योतिष्मान् स्कन्ध आवहः"॥ इति प्रामाशः। जनक यथा मनुः,— "समुत्पन्नमेलाक्षरिकान् सर्व्वभूतभयावहान्"। रघुवंशे। १।४५, "सोऽयावहा भर्त्तुरलङ्घ्ययाच"।)

आवह्मान, त्रि, (आङ्+वह्+शानच्।) क्रमागत॥ (परम्परागत, धारावाहि।)

आवाधा, स्त्री, (आ सम्यक् बाधा।) दुःख। पीड़ा। इति शब्दरत्नावली। भूखण्ड। त्रिकोणक्षेत्रमध्यरज्जुनिक्षेपेण यत् खण्डद्वयं भवति तत्। इति लीलावती॥

आवाप, पु, (आ वपन्ति सलिलमत्र। आङ्+वप्+घञ्।) आलवाल। इत्यमरः॥ वलय। (यथा महाभारते १४ पर्व्वणि। "मौढ्यात् पपात गाण्डीवमावाप च करादपि"।) प्रभुचिन्तन। (परराष्ट्रचिन्तनम्। यथा, माघे। २।८८। "तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता"।) पानभेद। इति हेमचन्द्र॥ भाण्डवपन। परिक्षेप। इति मेदिनी॥ निम्नोन्नतभूमि। इत्यजय॥ पात्र। इति शब्दरत्नावली॥ प्रधानहोम। इति स्मृति॥

आवापक, पु, (आ उप्यते इति। आङ+वप्+कर्म्मणि घञ्+स्वार्थे कन् वा।) वलय। इत्यमरः॥

आवापन, स्त्री, (आवाप्यतेऽनेनेति आङ्+वप्+णिच्+करणे ल्युट्।) सूत्रयन्त्र। इति शब्दमाला॥ ताँत् इति भाषा।

आवारि, स्त्री, (आङ+वृ+इ।) घट्टवेश्म। इत्युणादिकोष॥ दोकान शाट्धालि इत्यादि भाषा।

आवाल स्त्री, (आङ+वल्+घञ्।) आलवाल। इत्यमर॥ (बालकमभिव्याप्य इत्यर्थे।) बालकपर्य्यन्तम्॥

आवाल्य, स्त्री, (बाल्यात् आ आवाल्य पर्य्यन्तार्थे अव्ययीभाव।) बाल्यावस्थापर्य्यन्त॥ (यथा धर्म्मविवेके,—"आवाल्यादसतो सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्"।)

आवास,पु, (आ वसन्ति अत्र इति। आङ्+वस्+अधिकरणे घञ्।) गृह इति हेमचन्द्र॥ (यथा गीतगोविन्दे। ४।१०। "आवासो विपिनायते प्रियसखीमालापि जालायते"।)

आवाहन, स्त्री, (आङ+वह्+णिच्+ल्युट।) आह्वान। निमन्त्रण। यथा,— "प्रतिमास्थानेष्वप्सुमौ नावाहनविसर्ज्जने"। इति। विनायकादीना आह्वतिभिरावाहनमाह मत्स्यपुराण। "विनायक तया दुर्गा वायुमाकाशमेव च। आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ"॥ इति च तिथ्यादितत्त्व॥ आवाहनीमुद्रा मुद्राशब्दे द्रष्टव्या॥

आवाहनी, स्त्री, (आवाह्यतेऽनया। आङ्+वह्+णिच्+करणे ल्युट् ङीप्।) मुद्राविशेषः। यथा, "हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वानामिकामूलपर्व्वणोः। अङ्गुष्ठौ नि क्षिपेत् सेय मुद्रा त्वावाहनी स्मृता"॥ इति तन्त्रशास्त्र॥

आविः, [स्] य, (अवते। उच्शब्दे+इस्।) प्राकाश्यम्। प्रस्फुटत्व। तत्पर्य्याय। प्रादुः २। इत्यमर॥

आविक, पु, (अविना मेषलोम्ना कृतम् इति अवि+ठक्।) कम्बल। इति हलायुध॥ (त्रि, मेषलोम्ना निर्म्मित, । २।४१, "वसोरत्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च"। मेड़ीदुग्ध। यथा वैद्यके,— "आविक लवणं स्वादु स्निग्धोष्णं चाश्मरीप्रकृत्। अहृद्यं तर्पणं केश्य शुक्रपित्तकफप्रदम्॥ गुरु कासेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम्"। इति।)

आविग्न, पु, (आङ्+विज्+क्त।) आविग्न। करमर्द्दक। इति शब्दरत्नावली॥ पानि आमला इति ख्यातः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (उद्विग्न उत्कण्ठित)

आविर्भाव, पु, (आविस्+भू+घञ्।) प्रकाश। देवावतरण। प्रादुर्भाव। यथा,— "यदा ते मनसा ध्यातो दयासिन्धुर्जनार्द्दनः। भक्तानामनुकम्पार्थं यत्राविर्भावनिच्छति"॥ इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि २ अध्याय॥

आविर्भूत, त्रि, (आविस्+भू+क्त।) प्रकाशित। अधिष्ठित। आगमयुक्त। अवतीर्ण। प्रादुर्भूत। आविर्भावविशिष्ट। यथा,— "उपक्ते ग्रहपक्षके सरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ। लग्ने कर्कटके पुनर्व्वसुदिने मेष गते पूषणि। निर्द्दग्धुं निखिला पलाशसमिधो नध्यादयोध्यारवेराविर्भूतनभूदपूर्व्वविभव यत्किञ्चिदिक मह"॥ "तथाष्टम्या भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी। आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह"॥ इति च तिथ्यादितत्त्वम्॥

आविष्कार, पु, (आविस्+कृ+घञ्।) प्रकाश॥ (यथा साहित्यदर्पणे, २ परिच्छेदे। "आविष्कारातिशयमभिधेयवत् स्फुटप्रतीयते"।)

आविष्कृत, त्रि, (आविस्+कृ+क्त।) प्रकाशित। तत्पर्य्यायः। प्रकटित २। इति हेमचन्द्र। (यथा उत्तरचरिते, प्रथमाङ्के। "आविष्कृतकथाप्रावीण्य वत्सेन"।)

आविष्ट, त्रि, (आ+विश+क्त।) प्रेतवाधित। भूतादिग्रस्त। इति त्रिकाण्डशेष॥ आवेशयुक्त। निविष्ट॥ (उपप्लुतः। यथा कामन्दक, "आविष्टइव दुःखेन तद्गतेन गरीयसा"।)

आवीरचूर्ण, स्त्री, (आवीरमेव चूर्णम्।) फल्गु। फागु इति बङ्गभाषा। आवीर इति हिन्दीभाषा। यथा,— "चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमद्रवसंयुत। आवीरचूर्णं रुचिर दत्त्वा परमेश्वर"॥ इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्याय॥

आवुक, पु, (अवति रक्षतीति। अव+बाहुलकादुक्+कन्।) नाट्योक्तौ पिता। इत्यमर॥

आवृत्, स्त्री, (आङ्+वृत्+क्विप्।) अनुक्रम। परिपाटी। इत्यमरः॥ (प्रकारः। जातकर्म्मादिक्रियाकलाप। यथा मनुः ३।२४८। २।६६। "अमन्त्रिकातु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः"।)

"एकस्मिन् तु सार्द्धं वीणामादरणीयता" ।)

आविष्ट, त्रि, (आङ्+विश्+क्त ।) क्रोधाविष्टः । तत्पर्य्यायः । वेष्टितम् २ वलयितम् ३ संवीतम् ४ रुद्धम् ५ । इत्यमरः । (आच्छादितं, व्याप्तं व्यापितं । "सर्वैरेव, न च ज्ञातव्यानुपमादिकायां" भरत ।)

आवृत्त, त्रि, (आङ्+वृत्+क्त ।) कृतावर्त्तः । आवृतः । इत्यमरटीका । (आवृत्तः, यथैव पौनः आवर्तितः, प्रतिनिवृत्तः, पराङ्मुखः, पठ धर्मितः, परिवर्त्तितः । यथा कुमारसम्भवे,
"न स्वयं स च स्वर्ज्ञोऽप्यासामरणत्" ।)

आवेश, पुं, (आङ्+विश्+घञ् ।) त्वरा । इति हेमचन्द्रः । (यथा रघुवंशे —
"आवेशः कश्मलोऽपि भिषगित्यविदिते पञ्चमा- द्विभीषणो मायाम् पांशुपरित्यक्तपरिजनपरवति संसारे निश्चिताकृ" । यथा शकुन्तलायां ५, १ ।
"आवेशावशीकृतः विस्मयमाकृत्तिमयम् कथायाम्" ।)

आवेशनी, स्त्री, (आङ्+विश्+ल्युट्+ङीप् ।) वस्त्र- धारणकला । इत्यमरः राजनिर्घण्टश्च ।
(यथा शुकसप्तती प्रकाशाप्तरात्रे मतङ्गा ।)

आवेष्टनं स्त्री, (आङ्+विष्+ल्युट् ।) शिल्पशालं । (शिल्पासनम् ।)

आशंस, पुं, (आङ्+शन्स्+घञ् ।) कायशस्त्र विशेषः । कलस्वोक । कटका २ आवेष्ट ३ । पुरःसरटीका । इति हेमचन्द्रः । कृतापिका शोभा । अस्वर्णक । भूमकामर २ भूकामिका ३ प्रतापक ४ । इति राजनिर्घण्टः । आयनिका । कचिन्निबद्धा । (यथा रघुवंशे, ६।४ ।
"यस्मै सफलेऽवधानिर्भिः" ।)

आशंसा, स्त्री, (आङ्+शंस्+अ+टाप्) इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्रः । (मनु, ४।२८ ।
"अभ्युत्थानानिरस्तानि काम्यानि तेषामिति च" ।
(भावे कुङ् ।) पूजाविधि । (यथा शाकिनर्तनके २ परिच्छेदे ।
"नमः प्रेषितपरिवारः पदसाधेनसाधितं" ।)
कथित । इति मेदिनी । शोक । इति धरणी । परिदेवन । इति हेमचन्द्रः ।

आशंसित, त्रि, (आशंसा अस्य जाता । आशंस+ इतच् ।) आशंसायुक्तः । कथितम् । इत्यमरः । शीघ्रं । शब्दार्थानुरोधे । ... ... २ कार्य्यविशेषे १ । इति विश्वप्रकाशः ।

आशंसन, पुं, (आङ्+शंस्+ल्युट् ।) आशीर्वादः । इति शब्दरत्नावली । शुश्रूष ऐश्वर्य इत्यादि भाषा ।

आशंसिनी स्त्री, (आङ्+शंस्+णिनि ।) कामना । पुष्टि ।

आशंका, स्त्री, (आङ्+शन्स्+अच्+टाप् ।) इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्रः ।
(रघुवंशे, १२।७० ।
"दिष्ट्या विकारोऽस्या पारे सीतायाः दर्शनम्" ।)

आशंसितृ, [ऋ] त्रि, (आङ्+शन्स्+तृच् ।) आशंसाकर्त्ता । आकाङ्क्षितः । इत्यमरः ।

आशक्त, त्रि, (आङ्+शक्+क्त ।) आसक्तिः । इत्यमरः ।

आशङ्कित, त्रि (आङ्+शक्+क्त ।) सन्देहविशिष्टः ।

आशङ्का स्त्री, (आङ्+शकि+अ+टाप् ।) भयं । शङ्का । इति हेमचन्द्रः । (संशयः, वितर्कः ।) शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।
"महात्मना शङ्कितहृदयो मन्मथं भजति" ।
कथासरित्सागरे, १० तरङ्गे ।
"तत् कथा विस्मयाद्रूपामनन्तरमुपितम्" ।)

आशक, पुं, (आशय+आर्ये कन् ।) आशयकः ।
इति भरतः द्विरूपकोषश्च ।

आशय, पुं, (आङ्+शीङ्+अच् ।) अभिप्रायः । स्थानमात्रं । आधारः । इति त्रिकाण्डशेषमेदिनी । विभवः । विश्रामः । वैरः । पनसः । कोष्ठ स्थानं । इत्यमरपाठ । धर्मविशेषः । चाटक । इति कुसुमाकरः । (अभिप्रायार्थे यथा, कथासरित् सागरे, १९ तरङ्गे ।
"तथापि कस्य पुनः तत्र कोऽपि सन्ततम्" ।
विश्रामे यथा, भगवद्गीतायां १ ।१८ ।
"वायुर्गन्धानिवाशयात्" इति ।
"आशयस्य सद्" । "आशयास्त यान्ताशया विस्तारस्य केशयतो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयो मूत्राशयः जीवस्य समाशयोऽष्टम" इति । सुश्रुतः ।)

आशयाश, पु, (आशये स्थितं अश्नाति । अश्+अण् । आधारः । समन्तात् । आश्रयाशः ।) आशयाश अग्नि । इत्यमरटीकायां भरतः ।

आशर पुं, (आ समन्तात् शृ हिंसायां+अच् ।) अग्निः । राक्षसः । इति मेदिनी ।

आशा, स्त्री, (आ समन्तात् अश्नुते व्याप्नोतीति । आङ्+अश्+अच्+टाप् ।) दीर्घाकाङ्क्षा । आकाङ्क्षा । तृष्णा । (यथा शान्तिशतके १।२८ ।
"आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला" ।)
दिक् । इत्यमरः ।
"आशावश्यं ... ..." ।
इति शान्तिशतके २ परिच्छेदे । आशामुखा प्रकरणानि विषयान्तरा । यथा, हरिवंशे —
"कीर्त्तिर्हतविषया कीर्त्तिरेव मेधा च दक्षता" ।)

आशाढ़, पुं, आषाढ़मासः । अविनी दण्डविशेषः । इत्यमरटीका त्रिकाण्डशेषश्च ।

आशाढ़ा, स्त्री, पूर्वाषाढ़ानक्षत्रं । उत्तराषाढ़ा च ।

आशाधरकेसर पुं, (आशाधरात् कस्मिन् कस ।) श्रुतिवनकृत । इति राजनिर्घण्टः ।

आशाबन्ध, पु, (आशायाः बन्धः । षष्ठीतत् ।) आशा भाषा । (मेघदूते,—
"आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां ।
सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ।)
सम्बन्धः । सर्वसम्बन्धः । आशाप्रकार भाव इति भाषा । इति शब्दः ।

आशित त्रि, (आङ्+अश्+क्त) भक्षित । भुक्तं । इति महाभारतः ।

आशितम्भव, त्रि (आशिता भोजिता आरो यस्य पुरुषावाद्भवमिति पुं । विकाशनात् पूर्वेण खश् ।) भक्षितम्भवम् । आशो भ्रमिता पुत्रः । इत्यमरः । (यथा भट्टिकाव्ये ४र्थ सर्गे ।
"विश्रान्तोपभुक्तानि पर्येषमाशितम्भवम्" ।)
यस्मै ते भक्ते यत परितृप्तिरिति भाषा ।

आशितम्भवं, क्ली, (आशित+भू+खच्+मुम् आगम ।) भक्षादि । अन्नं च । इति मेदिनी । (आश्वा- सनेन अतिशयादि भोजिता तृप्तोभवति यस्य तत् भक्षादिकम् । यथा, भट्टिकाव्ये ४र्थ सर्गे —
"विश्रान्तिकानीयानि पर्येषमाशितम्भवम्" ।)

आशितृ [ऋ] त्रि (आ समन्तात् अश्नातीति । आ+अश्+ तृच् ।) भक्षकः । अतिभोजनशीलः । इति हेमचन्द्रः ।

आशिर, पुं (आ+अश्+किरच् ।) राक्षसः । अग्नि । इति त्रिकाण्डशेषोणादिवृत्तिः । (सूर्य्यः ।)

आशिस्, [स्] स्त्री, (आङ्+शास्+क्विप्+उप- धाया इत्वम्) आशीर्वादः । अभीष्टसाधनम् । इत्यमरः । सर्पदंष्ट्रेति । इति राजनिर्घण्टः । (हित- प्रार्थने अभीष्टप्रार्थनेच । यथा,—
"शत्रुकृतात् तव मार्गेण प्रतिकृत्याभिधीयते । उपनययार्थं वाल्मीकिना परिकीर्त्तितम्" ।
यथा, कुमारे ७।७० ।
"सर्व्वे मनोरथा वर्द्धे हरस्याद्" ।)

आशी, स्त्री, (आङ्+अश्+अच्+ङीप् ।) सर्प- दंष्ट्रा । अहिदंष्ट्रा । सर्पविषं । इति शब्दरत्ना- वली । [इति विश्वः ।
"आशी कालकूटा तीक्ष्णा यथा रक्षेत न भीयते" ।

आशीर्वाद,पुं, (आशिषो वादः कथनम् ।) आशीर्- वचः । मङ्गलप्रार्थना । (यथा, मनु । ४।२२ ।
"मङ्गलं दीर्घस्वरान्तमाशीर्वादाभिधानवत्" ।)

आशीविष, पुं, (आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्य पृषोदरादित्वात् साधु ।) सर्पः । इत्यमरः ।
रघुवंशे —१२।५ ।
"तपस्वापविषमभिवर्द्धन" ।

आशु, पुं, क्ली, (अश्+उण् ।) प्रावृट्कालसम्भव धान्यं । आउश इति भाषा । तत्पर्य्यायः । व्रीहिः २ पाटलः ३ । अथ गुणाः । मधुरत्वम् । वात- पित्तघ्नत्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वं च । इति राजवल्लभः ।

आशु, क्ली, (अश्नुत इति । अश्+उण् व्याप्तौ उण् ।) शीघ्रम् । द्रुतम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
("अस्मिन् भवभयानां प्रतिकारकं साधनम् ।)
तद्वयादि चेत् त्रि । इत्यमरः ।

आशुग, पुं, (आशु शीघ्रं गच्छतीति । आशु+गम् +ड ।) बाणः । वायुः । (रघुवंशे, १२।९१ ।
"राक्षसानि रामाख्यं निशा चरवधाशुगाः" ।)
शीघ्रगामिनि, त्रि । इत्यमरः । मनु ७।८० ।
("पिबो च अनेकशास्त्रमिवाशुगामिनी" ।)

आशुतया, स्त्री, प्रसारिणीलता । इति राजनिर्घण्टः ।

आशुव्रीहि, पुं, (आशु व्रीहिः ।) आशुधान्यं । इत्यमर- टीकायां भरतमल्लिकः ।

आशुशुक्षणिः, पु, (आ समन्तात् शोष्टुमिच्छति । आङ्+शुष्+सन्+अनि ।) अग्निः । इत्यमरः ॥ (यथा कादम्बर्य्याम्,—"मन्त्रपूतानि हवींषि प्रतिगृह्णाति एतत्प्रीत्या आशुशुक्षणिः" ।) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

आश्मकूटी, [न्] पु, पर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥

आश्चर्य्यं, क्ली, (आङ्+चर्+ण्यत्+सुट् निपातनात् ।) अपूर्व्वं । तत्पर्य्यायः । विस्मयः २ अद्भुतः ३ चित्रम् ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ १६।८७ ।
"गन्धोदग्रं तदनु ववृषुः पुष्पमाश्चर्य्यमेघाः" ।)

आश्मनः, पु, (अश्मन्+अण् ।) अरुणः । सूर्य्यसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्मनि प्रस्तरे भवमित्यर्थे अश्मन्+अण् । शिलाभववस्तुनि त्रि । यथा भट्टौ ४ । २६ ।
"यस्यापमाश्मनप्रख्यं सेषु धत्तेऽन्यदुर्व्वहम्" ।)

आश्रमः, पु,क्ली, (आङ्+श्रम+घञ् ।) शास्त्रोक्तधर्म्मविशेषः । आश्राम्यन्ति स्व स्व तपश्चरन्त्यत्र । स चतुर्विधः । ब्रह्मचर्य्यं १ गार्हस्थ्यं २ वानप्रस्थं ३ सन्न्यासः ४ । इति स्मृतिः ॥ ब्रह्मचारी । गृही । वानप्रस्थः । भिक्षुः । इत्यमरः ॥ मुनीनां वासस्थानं । वनं । मठः । इति मेदिनी ॥ (कलियुगे तु ब्रह्मचर्य्यवानप्रस्थौ न स्तः केवलं गृहस्थभिक्षुकाश्रमावेव, यदुक्तं । महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"गार्हस्थ्यो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे" ।
रघुवंशे, १।४८ ।
"स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः" ।)

आश्रमिकः, त्रि, (आश्रम+ठक् ।) आश्रमयुक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

आश्रयः, पु, (आङ्+श्रि+अच् ।) राज्ञां सन्ध्यादिषड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । इत्यमरः ॥ व्यपदेशः । (यथा, मनुः २।११ ।
"योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः" ।)
सामीप्यं । आधारः । इति जटाधरः ॥ (यथा, शान्तिशतके ४।६ । 'वासो वल्कलमाश्रयो गिरिगुहा शय्या लतावल्लरी" ।)
गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥ ननुवयः । अवलम्बनं । (यथा, मनुः ७।७२ ।
"श्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्सराः" ।)
राज्ञां तन्निर्णयो यथा,—
"अस्थितौ यदि कल्याणं भवेत् सम्श्रयणं तथा ।
भवति श्रेयसे राज्ञां विपरीतं न कर्हिचित् ॥
उच्छिद्यमानो बलिना आश्रयेत् बलवत्तरं ।
विनीतवत्तत्र कालं नयेदिति मतिर्ध्रुवा ॥
ददत् वसु वा कोषं वा भूमिं वा भूतिसम्भवां ।
आश्रयेदभियोक्तारं समाश्रयगुणान्वितं ॥
वीतव्यसनमश्रान्तं महोत्साहं महामतिं ।
प्रविशन्ति महाराजमपांपतिमिवापगाः ॥
अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनं ।
प्रमदेव वृद्धपतिं नेच्छन्त्युपगूहितुं कमला ॥
उत्साहात् श्रियमाप्नोति उत्साहाच्च महद्यशः ।
तस्मात् सर्व्वोपधाशुद्धमुत्साहं नित्यमाचरेत् ॥
अमर्षश्चैव शौर्य्यञ्च शीघ्रकारित्वमेव च ।
तत्कर्म्मणि प्रवीणत्वमित्युत्साहगुणा मताः ॥
व्यसनस्यागमद्वारमनुत्साहो महीपतेः ।
सामदानदण्डभेदा इत्युपायचतुष्टयं ।
सामसिद्धं प्रशंसन्ति सर्व्वतत्त्वविपश्चितः ॥
स्तवनैरमृतैर्वाचा सामोपायं समाचरेत् ।
लुब्धं चौर्य्यप्रदानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।
भेदं कुर्व्वीत यत्नेन मन्त्रामात्यपुरोधसां ॥
यथाबलं प्रकुर्व्वीत दुष्टदण्डनिपातनं" ॥
इति युक्तिकल्पतरौ १ अध्यायः ॥

आश्रयाशः, पु, (आश्रयमाधारमपि अश्नाति यः । आश्रय+अश्+कर्म्मणि उपपदे अण् ।) अग्निः । (यथा, हितोपदेशे । २ ।
"दुर्वृत्तः क्रियते धूर्त्तैः श्रीमानात्मविवृद्धये ।
किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशवत्" ।)
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥

आश्रयाशः, त्रि, (आश्रयं स्वालम्बनस्थानमपि अश्नाति यः । आश्रय+अश्+अण् ।) आश्रयनाशकः । आश्रयध्वंसी । इति मेदिनी ॥

आश्रवः, त्रि, (आ सम्यक् शृणोति वाक्यं यः । आङ्+श्रु+पचाद्यच् ।) वचनस्थितः । इति मेदिनी ॥ कथार बाध्य इति भाषा ।
("दृष्टदोषमपि तन्न सोऽत्यजत्
सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः" ।)
इति रघुवंशम् । १९।४८ ।)

आश्रवः, पु, (आङ्+श्रु+अच् ।) अङ्गीकारः । क्लेशः । इति मेदिनी । दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥

आश्रिः, स्त्री, (अश्रिरेव । अश्रि+इन् ।) अश्रिः । कोणः ॥

आश्रितः, त्रि, (आङ्+श्रि+क्त ।) आश्रयप्राप्तः । शरणागतः । न्यायमते गगनाद्याकाशादिनित्यद्रव्यभिन्नसर्व्वद्रव्याणां आश्रितत्वं साधर्म्म्यं ॥ (अवलम्बितः, अनुगतः, आधेयः, अधीनः, वशवर्त्ती ।)

आश्रुतः, त्रि, (आङ्+श्रु+क्त ।) अङ्गीकृतः । स्वीकृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । कृतश्रवणः ॥

आश्लेषः, पु, (आङ्+श्लिष्+घञ् ।) आलिङ्गनं । इति हलायुधः ॥ (मेघदूते, पूर्व्वमेघे ३ ।
"कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे" ।)
एकदेशसम्बन्धः । यथा । कानने रेमे । इति व्याकरणं ॥ (अश्लेषा एव । अश्लेषा+अण् । स्त्रियां टाप् ।) अश्लेषा । अश्लेषानक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, तैत्तिरीयसंहितायां ।४।४।१०।१ ।
' अश्लेषानक्षत्रं सर्पा देवता" ।)

आश्वं, क्ली, (अश्वानां समूहः । अश्व+अण् ।) अश्ववृन्दं । घोटकसमूहः । इत्यमरः ॥ (अश्वस्य भावः कर्म्म वा ।)

आश्वत्थं, क्ली, (अश्वत्थस्य इदम् । अश्वत्थ+अण् ।) अश्वत्थवृक्षफलं । इत्यमरः ॥

आश्वपालिकः, पु, (अश्वपालस्यापत्यम् । अश्वपाल+ठक् ।) अश्वपालस्य पुत्त्रः । इति व्याकरणं ॥

आश्वयुजः, पु, (आश्वयुजी पूर्णिमा विद्यतेऽस्य । आश्वयुजी+अण् ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ आश्विनसम्बन्धिनि त्रि ॥ (मनुः, ६।१५ ।
"त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम् ।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च" ॥)

आश्वयुजी, स्त्री, (अश्वयुजा युक्ता पौर्णमासी । अश्वयुज्+अण्+ङीप् ।) आश्विनी पूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥

आश्वासः, पु, (आङ्+श्वस्+घञ् ।) निर्वृतिः । आख्यायिकापरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥ आशाप्रदानं ॥ (आश्वासनं, भीतस्य भयनिवारणार्थं सान्त्वनं । उत्तरचरिते, षष्ठाङ्के ।
"आश्वासस्नेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत्" ।)

आश्विनः, पु, (अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । अश्विनी+अण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतषष्ठमासः । रवेः कन्याराशिस्थितिकालः । तत्पर्य्यायः । इषः २ आश्वयुजः ३ । इत्यमरः ॥ शारदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र जातफलं ।
"राज्ञः प्रियः काव्यकलाविदग्ध-
स्त्वादृग्भगर्नाग्रसतीक्ष्णबुद्धिः ।
सुखी वदान्यो बहुमानशाली
भक्तो भवेदाश्विनमासजन्मा" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

आश्विनेयौ,पु, (अश्विन्या अपत्ये । अश्विनी+ढक् ।) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥ (पाण्डुपुत्त्रौ नकुलसहदेवनामानौ, अश्विनीकुमारजातत्वात् तयोस्तथात्वम् ।)

आश्वीनं, त्रि, (अश्वेनैकाहेनातिक्रम्यते । अश्वस्यैकाहगम इति खञ् ।) दवीयः अश्वेनाश्वेन एकेन दिनेन गम्यते तत् । इत्यमरः ॥ एक घोडाय एक दिने यावार पथ इति भाषा ।

आषाढः, पु, (आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा यस्मिन् । आषाढा+नक्षत्रेण युक्तः कालः इति अण् । पलाशदण्डपक्षे आषाढः प्रयोजनमस्य इति विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोरित्यण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गततृतीयमासः । रवेर्मिथुनराशिस्थितिकालः । पूर्व्वोत्तराषाढान्यतरनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । तत्पर्य्यायः । शुचिः २ । इत्यमरः ॥ तत्र जातफलं ।
' अगम्यजल्पी प्रमदाभिलाषी
प्रमादशीलो गुरुवत्सलश्च ।
बह्वन्ययो मन्दरुजाधन स्या-
दाषाढमासप्रभवो मनुष्यः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ व्रतिनां पलाशदण्डः ।
("अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा" ।
इति कुमारे । ५।३० ।)
मलयपर्व्वतः । इति मेदिनी ॥

आषाढकः, पु, (आषाढ एव+आषाढ+स्वार्थे क ।) आषाढमासः ॥

आषाढभवः, पु, (आषाढ+भू+अच् ।) मङ्गलग्रहः । इति हारावली ॥ आषाढमासजाते त्रि ॥

आषाढा, स्त्री, पूर्व्वाषाढानक्षत्रं । उत्तराषाढानक्षत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आषाढाभूः, पुं, (आषाढा + भू + क्विप्।) मङ्गलग्रहः। इति हेमचन्द्रः।

आषाढी, स्त्री, (आषाढस्य इयं। आषाढ + अण् + ङीप्।) आषाढमासस्य पूर्णिमा। इति मेदिनी।

आस, व्यो (अश्नुते व्याप्नोतीति अश् + असुन् बाहुल्य।) आसनार्थं। इत्युणादिकोषः।

आस, ङ ङ उपवेशने। (अदा०-आत्म० अक०-सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः। निषसनार्थः। इति तट्टीका।

(आस्ते भवनमाक्रम्य वीरमिमुखिनिश्च्ये।

इति रामायणे १ काण्डे) नि ङ्‌ आशिषोर्दृष्टि। च ण

आस्ते सिंहासने चम। विपमाननामयार्णं।

आयासमासे। इति दुर्गादासः। (सम् + अधि)

सम्भुगुपवेशने। भाषी। यथा रघुवंशे ११।६९।

"वीरासनैर्धानमुजामृषीणा-

ममी समध्यासितवेदिमध्याः"।

(अनु) यथानुपवेशने। यथा रघौ २।२४।

"तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपा-

मन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः"। इति।

उपासनायां। यथा रामायणे,—

"अन्वासितोऽरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्"।

इति।

(अति) अन्यासे। (उप) उपवेशनं। यथा माघे।

२।४९।

"तिष्ठन्ति वेदे कार्यान्ते प्रत्येकं च उपासते"।

इति।

(उप) समीपोपवेशने। यथा मनु ७।१४७।

"कृतान्जलिमुपासीत मध्यन्दिने पश्चोऽभिवादन्"।

इति।

पञ्चाञ्जलिम् मुपसमीपमासीत इति तट्टीका।

उपासनायां। यथा,—

"सध्यायेदुपासीत मा चिन्तयेदुपासते"।

इति गीतायां १२।८। सेवने। यथा,—

"उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः"।

इति मनुः ३।१०४। परपाकानुपासते सेवन्ते इति तट्टीका। (निर्) निरासने। अपवारणे। (प्रति + अस्) प्रतिपत्तिनिराकरणे। "कोऽप्यत्र प्रति समासते चाचाल्यवलमागते"। इति भारतम्। इत्यादि।)

आस, पुं, (असनं अस्यतेऽनेनेति। अस + करणे घञ्।) धनुः। इति हेमचन्द्रः।

आसक्त, त्रि, (आ + सञ्ज + क्त।) आसक्तिविशिष्टः। तत्परः। तत्पर १ अभिरत २। इत्यमरः। (विषयासक्तपरिहारेण कर्मणा निर्मितः। यथा किराते ११।१४।

"असक्ता आसक्तिः शुभा समाधीर्ण निर्मलाः"।)

आसक्ति, स्त्री, (आङ् + सञ्ज + क्तिन्।) निष्ठा। प्रेम। अभिनिवेशः। इति जटाधरः।

आसङ्ग, स्त्री, (आङ् + सञ्ज + क्तिन्।) आसक्तिः। आसक्तः।

आसङ्ग, पुं, (आङ् + सञ्ज + घञ्।) आसक्तिः। सङ्गः। सक्तिः। नित्ये। इति मेदिनी।

(यथा, कुमारे ३।४१।

"न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं

सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते"।) ।

तुणरी। वीरणमूलविशेषः इति भरतः। इतिराज निघण्टुः। आसक्तिः। (यथा गीतायां २।६२

"सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते"।)

आसङ्गिनी, स्त्री, (आसङ्ग + इनि + ङीप्।) चक्रवातः। वातगुल्मः। इति त्रिकाण्डशेषः। धूम किया वात्याच इति भाषा।

आसत्ति, स्त्री, (आङ् + सद् + क्तिन्।) सङ्गमः। लाभः। इति मेदिनी। (अविच्छेदः। निरन्तरं। यथा, साहित्यदर्पणे २ य परिच्छेदे।

"वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः"।

"आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेदः" इति तट्टीका।)

न्यायमते पदानामव्यवधानेन। अन्वयार्थेन यस्य पदस्य योऽन्वयस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः आसत्तिः। इति सिद्धान्तमुक्तावली।

आसन, क्ली, (आस्यते उपविश्यतेऽस्मिन्। आस् + अधिकरणे + ल्युट्।) पीठं। पिंडि चौकि इत्यादि भाषा। इत्यमरः। तच्च सहासनादौ निषिद्धम्। निर्मितं सिंहादौ पुष्पादौ तद्वस्त्रं विनिर्मितं। इत्यमरः। आसनादिवर्त्तनं। इति मेदिनी। अवस्थानम्। तच्च योगशास्त्रोक्त-चतुरशीतितमाद्यासनम्। अनु यथायोग्यान्यासनं वामाद्यासनविशेषः। यथा,—

"पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं भद्रं वज्रासनं तथा।

वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्"॥

तेषां लक्षणम्।

"ऊर्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे।

अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्ततः॥

पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम्। १।

जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे।

ऋजुकायो विशेदासीनं स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते॥

सीवन्याः पार्श्वयोर्न्यस्य गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम्।

वृषणाधः पादपार्ष्णी पाणिभ्यां परिबन्धयेत्।

भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः परिकीर्त्तितम्॥ २॥

ऊर्वोः पादौ क्रमान्न्यस्य जानू प्रत्यङ्मुखाङ्गुली।

करौ निदध्यादाख्यातं वज्रासनमनुत्तमम्॥ ३॥

एकपादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथोत्तरम्।

ऋजुकायो विशेदासीनं वीरासनमितीरितम्"॥४॥

इति तन्त्रसारः। अन्यच्च।

"आसनानि कुर्वीताऽपि शक्तौ धीसन्धकः।

अनुरक्तविशेषाणि चैवैर्व्व चतुरशीतिकम्।

आसनेषु आसनेषु आसनं दण्डपूर्व्वके।

इत्य विवादानं यस्य द्वितीयं आसनपञ्चकम्"।

इति तिरुशासनम्।

अष्टाङ्गयोगानि यमादीनि नत्वाणि।

यमनियमासनप्राणायामादि। तथा।

गोरक्षसंहितायाम्।

"आसनानि समस्तानि यावन्तो जीवजन्तवः।

चतुरशीतिलक्षाणि शिवेन कथितानि च॥

तेषां मध्ये विशिष्टानि षोडशोनं शतं कृतम्।

आसनं पद्मकं प्रोक्तं गोमुखं स्वस्तिकं तथा।

आसनं वा पार्श्वकं वीरं नवचक्रेति कथ्यते।

गोमुखाख्यं तदिति वक्ष्ये यथावद्धि नमेति च।

निषेधेऽप्यस्य यत्रे विशेषं वामि चोरभवेत्।

पौष्ण इयमीदृशं कुक्कुटासनमुत्तमम्।

पादिकोऽस्तिवदन् देवा समानं नामासनं भवेत्।

गजासनमुदूरमासनं मयूरं तुरगम्।

गोपृष्ठं व्याघ्रविशीर्षमासनं विविधोपवेत्।

कम्पासनमूर्धपादं दण्डासनमनुत्तमम्।

एकपादं पद्मलं शवकापरिवर्त्तितम्।

चेमकदासनयुक्तं सर्व्वसिद्धिविधायकम्।

शाल्मलं कोमलं पार्श्वं मत्स्यमेकाख्यं मतम्।

योगमर्कं मत्स्यवेव धनुषैव चतुष्कम्।

पञ्चव रथिकं पद्मासनं भद्रकासने।

सिंहपादासनपूर्वा कमठं मणिपद्मं च।

मयासी कुक्कुटासन कम्भलासनं कर्कम्।

कमलासन रामस्य मत्स्या मतवेदिपम्।

चर्मेष्टि सर्व्वरेतसामासनं पीठिका स्मृतम्।

भाद्रव कमलं ब्रजमासनं देवपूजने।

पद्मं पार्श्वं योगं रत्नं ज्ञानयोगद्वयम्।

यदाश्च कुसुमं पद्मासनमनुत्तमम्।

सर्व्वेषामपि देवानामीशार्थ व्यासनम्।

योगपीठञ्च कूर्म्मासनं आत्मपूजने।

आसनञ्च प्रयत्नेन पौष्टाय कुक्कुटासनम्।

कमले पीठिके चात्र कमले स्वस्ति च।

सर्व्वेकारिकायोगे मन्त्रं नवविधं मतम्।

हरिश्चापि विशेषं यज्ञेषोऽपि मेरव।

चक्र मूर्त्ती दण्डं एकक मत्स्यम्।

पृष्ठे वचिमण्डपेषु कर्म्मदाने च कीर्त्तिता।

सर्व्वेषां वशकायाय आसनं प्रोच्यते।

आसनं मध्यमिका तु पार्श्वं वीरासनमेव वा।

विचामणं अग्निमणं यथा स्वामनं मतम्।

आसनं विशामस्तु हंसे कूर्म्मे वसुधृकैस्।

वर्णेन तानवादाय आसनं मनु मेरव।

यस्माद्दीक्षा समस्तं कर्म्मसिद्धिप्रदायकम्।

मैत्रं चार्हेयं चार्ध्यं मैत्रक चतुष्कम्।

आसनं यात्रकाय यत्रं परिकीर्त्तितम्।

पूर्व्वोक्तं मम देवेश आसनं परिकीर्त्तितम्।

स्वस्तिकासनं यन्त्रं पूजाकर्म्मणि चाचरेत्।

न कर्म्मरहितो युक्तम् पूजाकर्म्मणि कारयेत्।

आसनादिमासनं कुर्य्यात् निजमेव यथा गुरु॥१०॥

चतुर्भिरङ्गुलैः दीर्घे चासनं मतम्।

मोक्षमार्गप्रतिष्ठितं सुखमेव चतुरङ्गुलम्।

मङ्गलं वा कुर्य्यात् नेमिकं नाम चासनम्।

पूर्व्वोक्तं सर्व्वदेवानामासनं पूजनेषु हि।

पार्श्वे स्थितकायो दीर्घे चार्द्धकाय विभूषणम्।

न चतुःसमवोक्तं पूजाकर्म्मणि कारयेत्।

वर्णेन चार्म्मणं कुर्य्यात् पूर्व्वोक्तं विनिश्चितम्।

मत्स्यपुच्छं कुर्य्यात् रोगिणामु भवन्ति।

आसनं चार्म्मणं देवि मयातवानपूजने।

महत्त्वमासनं मोक्षं कामसिद्धिप्रदायि च॥

निरन्तरं सर्व्वं विश्वमपि पुष्टासनम्।

स्वर्णेषु रजतासने चैव धर्म्मविमुक्तम्।

दारुणासनं मोक्षसम्पत्तिं सर्व्वकर्म्मणि।

पृथक् पृथक् कल्पयेच्च शोभनं तादृशासनम् ।
न पद्मासनं कुर्य्यात् कदाचिदपि पूजने ॥
न प्राण्यङ्गसमुद्भूतमस्थिजं द्विरदादृते ।
मातङ्गदन्तसञ्जातमासनं कामिके चरेत् ॥
चर्म्मपूर्व्वोदितं ग्राह्यं तथा गन्धमृगस्य च ॥"
सलिले यदि कुर्व्वीत देवतानां प्रपूजनम् ॥
तत्राप्यासनमासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत् ।
तोये शिलामयं कुर्य्यादासनं कौशमेव वा ॥
दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाचरेत् ।
आसनारोपणस्थानं स्थानाभावे तु पूजकः ॥
आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले ॥
यद्यासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते ॥
अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत् ।
इत्येतत् कथितं पुत्त्र पूज्यपूजकसङ्गतम् ॥
आसनं पाद्यमधुना शृणु वेतालभैरव" ॥
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

आसनः, पुं, (अस क्षेपणे + ल्यु + प्रज्ञाद्यण् ।) जीवकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ (जीवकवृक्षशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

आसना, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + ण्यासश्रन्थो युच् ।) स्थितिः । इत्यमरः ॥

आसनी, स्त्री, (आस्यतेऽस्मिन् । आस + अधिकरणे ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) विपणिः । (आस + भावे + ल्युट् + ङीप्) स्थितिः । इति मेदिनी ॥

आसन्द, पुं, (आसं ददातीति । आस + द ।) वासुदेवः । इति मेदिनी ॥

आसन्दी, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस् । अन्दादयश्चेति साधुः ।) क्षुद्रखट्वा । इति मेदिनी । (यथा, शतपथब्राह्मणे ५।४।४।१। "तस्मादस्मा आसन्दीमाहरन्ति सैषा खादिरी वितृण्णा भवति येयं वध्रव्युता भरतानाम्" ।)

आसन्न, त्रि, (आङ् + सद् + क्तः ।) निकटम् । इत्यमरः ॥ (समीपवर्त्ती, कुमारसम्भवे, ३।४४। "आसीनमासन्नशरीरपातः" । अस्ताभिमुखः सूर्य्यः ।)

आसवः, पुं, (आङ् + सु + अप् ।) मद्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । मैरेयः २ शीधुः ३ । इत्यमरः ॥
"शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् ।
मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्लसंहितम्" ॥
इति माधवेन भेदः कृतस्तथापि सूक्ष्ममनादृत्येदमुक्तम् । इति भरतः ॥ मद्यमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः ११।९५ ।
"यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः" ।)
("यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः" ।
इति शार्ङ्गधरः । यथा भावप्रकाशे ।
"आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः" ।)
आसवभेदेन गुणभेदो यथा ॥
"छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित्" ।
"शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः" ।
इति च वाग्भटः ।
"सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्बस्तिरोगनुत् ।
जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः" ॥
"रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शसां हितः ।
स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पक्वरसो मतः" ॥
"जरणीयो विबन्धघ्नः स्वरवर्णविशोधनः ।
लेखनः शीतरसिको हितः श्लेष्मविकारिणाम्" ॥
"सृष्टो भिन्नशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः" ॥
इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ॥
"तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत् ।
मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
लघुर्मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः ॥
तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत् ।
तीक्ष्णः कषायो मदकृद्दुर्नामकफगुल्महृत् ॥
कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ।
बल्यः पित्तहरो वर्ण्यो मृद्वीकेक्षुरसासवः" ॥)

आसवद्रुः, पुं, (आसवस्य द्रुः ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आसादित, त्रि, (आङ् + सद् + णिच् + क्त ।) प्राप्तः । लब्धः । इत्यमरः ॥ (सन्निधापितः, आयोजितः, सम्पादितः ।)

आसार, पुं, (आङ् + सृ + घञ् ।) धारासम्पातः । वेगवद्वृष्टिः । (मेघदूते, "त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्द्ध्ना" । प्रसरणम् । सैन्यानां सर्व्वतो व्याप्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ।३।४९।
"तस्मात् दुर्गं दृढं कृत्वा सुभटासारसंयुतः" ।)
सुहृद्बलम् । इति मेदिनी ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।२९।
"अज्ञातवीर्य्यधासारतोयप्रस्थो व्रजेत्तु यः" ।)

आसीन, त्रि, (आस् + शानच् ।) उपविष्टः । इति जटाधरः ॥ वसा लोक इत्यादि भाषा ।

आसीनप्रचलायित, क्ली, (आसीनेन उपविष्टेन प्रचलवदाचरितम् ।) उपविश्य निद्रावशेन दोलनम् । इति राजवल्लभः ॥ ढोला इति भाषा ।

आसुति, पुं, (आसूयते + आङ् + सुञ् + क्तिन् ।) मद्यसन्धानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मद चोयान इति भाषा ।

आसुतीवल, पुं, (आसुतिरस्यास्ति रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् । वलेति दीर्घः ।) यज्वा । शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कल्यापालः, शूद्रजातिविशेषः ।)

आसुरः, पुं, (असुर + प्रज्ञाद्यण् ।) असुरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
"ब्राह्माद्यष्टधाविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः ।
"आसुरो द्रविणादानात्" ॥ इति याज्ञवल्क्यः ।
"ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते" ॥
इति मनुः ३।३१।

आसुरं, क्ली, विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ असुरस्य भावः । (यथा गीतायाम् ७।१५।
"न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः" ।)
असुरसम्बन्धीये त्रि । इति व्याकरणम् ॥

आसुर, त्रि, (असुरस्येदम् । असुर + अण् ।) असुरसम्बन्धि । यथा —
"यस्मिन् भवे पुराणे च विश्वे देवा न चेमिरे ।
आसुरं तद्भवेत् श्राद्धं हवषं मन्त्रवर्जितम्" ॥
इति श्राद्धतत्त्वे ऋग्वेदीयवृषपरिशिष्टम् ॥
अपि च ।
"स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।
आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्" ॥
इति श्राद्धतत्त्वधृतयमवचनम् ॥* आसुरसर्गो यथा ।
"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥
प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥
असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्म्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहात् गृहीत्वा सद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥
चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥
आशापाशशतैर्ब्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥
इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥
आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् ॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां १६ अध्यायः ॥

आसुरी, स्त्री, (असुरस्य इयम् । असुर + तस्येदमित्यण् ततः ङीप् ।) राजिका । राइ सर्षा इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिविधचिकित्सान्तर्गतचिकित्साविशेषः । सा च छेदभेदाद्यात्मिका । इति वैद्यकशब्दचन्द्रिका च ॥

आसेचन, त्रि, (न सिच्यते मनोऽत्र । नञ् + सिच् + अधिकरणे ल्युट् । ततः स्वार्थे अण् ।) यस्य दर्शने तृप्तेरन्तो न जायते सः । तत्पर्य्यायः । अदृष्टमिव २ । इति हारावली ॥ (आ + सिच् + करणे + ल्युट् । आसेचनपात्रम् । यथा, ऋग्वेदे १।१६२।१३ । "या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि" ।)

आसेचनक, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायां कन् ।) असेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १०म परिच्छेदे । "नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम्" ।)

आस्कन्दन त्रि (आङ्+स्कन्द+भावे ल्युट्।) तिरस्कार। रण। शोषण। इति मेदिनी। (यथा किराते ६।३१। "परवाक्यस्कन्दनमाभिजात्य वर्तेत्" ।)

आस्कन्दित क्ली (आङ्+स्कन्द+भावे+क्त।) अश्वगतिविशेष। स च धाराभवति। इत्यमरः।

आस्कन्दितक क्ली, (आस्कन्दितमेव स्वार्थे कन्।) आस्कन्दितं। अश्वानां गमनगति। तत्पर्यायः। धौरितं १ उपकण्ठं २। इति हेमचन्द्रः। ("पञ्चरिमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि। अतुरगोत्तुङ्ग गमन कोपादिनाशिनी गते"। हेमचन्द्रः।)

आस्तर, पुं, (आस्तीर्यतेऽसौ। आङ्+स्तृ+अप्।) परिच्छदः। इति हेमचन्द्रः। हस्त्यादिपृष्ठास्तरणं। (यथा शान्तिशतके ७।२६। "रागो यस्य मानसः शिष्यप्रायोजनस्य अयम्" ।)

आस्तरण क्ली (आस्तीर्यते अनेन येन वा आङ्+स्तृ+कर्मणि करणे वा ल्युट्।) हस्तिपृष्ठस्थित चित्रकम्बल। झुल इति भाषा। तत्पर्यायः। प्रवेणी १ वर्णः २ परिस्तोम ३ कुथा ४ कुथ ५। इत्यमरः। प्रवेणिः ० परिस्तोमः ० कुथः ६। इत्यमरटीका। (शय्या। कुथास्तरणं। यथा रामायणे, २ काण्डे। "राजधान्यां पूर्णमनोज्ञामिवावने"। महाभारते आदिपर्वणि। स्त्रीरत्नस्यास्तरणं निपत्य स्वपादुका" ।)

आस्तिक, पु, (अस्त्यस्य। अस्ति+ठन्।) मुनिविशेषः। स तु जरत्कारुमुनिपुत्रः। वसुकिभगिनी तं जरत्कारोर्यस्य माता अस्य स्तम्भकारणिका (यथा,— "आस्तीकस्य मुनो यस्मात् पिता मातामहोऽपि च। तत्र जाता इदं तस्य नाम आस्तीकमिति स्मृतम् ।) इति महाभारतम्।" ("आस्तीकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा।" इति मनसापूजाप्रमाणम्।)

आस्तिक, त्रि, (अस्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य। अस्ति+ठन्।) आस्तिकमतिः। ईश्वरोऽस्तीति वादी। वेदप्रमाणवादी। तत्पर्यायः। श्रद्धालुः १। इति जटाधरः। ("अस्माच्छ्रेयस्करं धर्म्यमायुष्यं कीर्तिवर्धनम्। आस्तिकेभ्योऽनुपृच्छन्ते यच्च किं कृत्यादिकम्"। इति महाभारते आदिपर्वणि।)

आस्तिकार्त्तिक, पुं, (आस्तिकस्य मुनेः आर्त्तिकम् निवृत्तिकारणशास्त्रं पर्वादि वा। जनमेजयो राजा आस्तिकमुनिवचनात् सर्पसत्रात् विरराम इति कीर्त्तिस्तस्य अस्ति।) जनमेजयो राजा। इति शब्दरत्नावली।

आस्तीक पुं, आस्तिकमुनिः इति त्रिकाण्डशेषः।

आस्तीकजननी, स्त्री, (आस्तीकस्य जननी माता, षष्ठीतत्पुरुषः।) आस्तिकमाता। मनसा देवी। इति शब्दरत्नावली।

आस्था, स्त्री, (आङ्+स्था+अङ्+टाप्।) यत्नः। आलम्बनं। आस्थानं। अपेक्षा। इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ। (आस्था। आदरः। प्रतिष्ठा। यथा रघौ १।६१। "ऐश्वर्यं वर्णाश्रमसंस्थानं मर्यादाप्रमाणमुक्तम्। पितृपदे विरक्ताश्च यत्र आस्था मिथ मे"। इति त्रिकाण्डशेषः।)

आस्थान, क्ली, (आस्थीयतेऽस्मिन् इति। आङ्+स्था+ल्युट्।) सभा। इत्यमरः। (यथा किराते १।१६। "अनेकराजन्यरथाश्वसंकुलं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्" ।) यत्नः। इत्यमरः। (आस्था। आसनम्।)

आस्थानी, स्त्री, (आस्थान+ङीप्।) सभा। इत्यमरः। ("आस्थान्यां समये वर्णे वचसा वाञ्छते यत्न मे"। इति हलायुधः।)

आस्पदं, क्ली, (आपद्यतेऽस्मिन् इति। आस्पदं प्रति आपत्तिमिति निपातनात् सुट्।) प्रतिष्ठा। कर्म। इत्यमरः। पदम्। इति धरणी। स्थानं। इति हेमचन्द्रः। ("राजन्नाभवदिन्द्रियैर्न हि मे अप्रीतिं च प्रस्खलः"। इति भरतमल्ले। यथा च रघौ ३।२८। "परैरमुष्याष्टकपालम् परास्पदं वीर्यवताम्यविकम्" ।)

आस्फालनं क्ली, (आङ्+स्फल+ल्युट्।) स्पन्दः। कम्पनम्।

आस्फाल, पुं, (आङ्+स्फुल्+घञ्।) हस्ति कर्णास्फालनं। तद्विद कान्तः चाड़ा इति भाषा। तत्स्फालन। अवस्फालन। इति शारदातनोऽपि आस्फालितौ। (आस्फालनं। पताकानं।)

आस्फालनं क्ली (आङ्+स्फुल्+णिच्+ल्युट्।) आटोप। प्रसारणम्। (यथा रघौ ९।७२। "वेलायामास्फालितकर्णा वाहूपधानमहारैः ।)

आस्फोजित् पुं (आस्फा+जि+क्विप्।) गन्धमार्जारः। इति त्रिकाण्डशेषः।

आस्फोट, पुं, (आङ्+स्फुट्+अच्।) आस्फोत वृक्षः। इति शब्दरत्नावली। आकन्द इति भाषा। भूपदीर्णपारिजातः। इति भावप्रकाशः। ("अर्के वज्रो विषभारावास्फोटं सम यमन"। इति महाभारते अनुशासनपर्वणि।)

आस्फोटक, पुं, (आङ्+स्फुट्+ण्वुल्।) अक्षमर्दनकः। इति शब्दमाला। आकटोट इति भाषा।

आस्फोटनं क्ली, (आङ्+स्फुट्+ल्युट्) विकासः। कम्पनं। इति धरणी। बाहुविस्फालनं। ताल ठोका इत्यादि भाषा। (यथा रामायणे ६ काण्डे "आस्फोटनविनादांश्च वानराणां सम जीवताम्। धन्वानिनादांश्चैवाऽपरम्)

आस्फोटनी, स्त्री, (आस्फोट्यतेऽनया। आङ्+स्फुट्+करणे ल्युट्+ङीप्।) वेधनिका। इत्यमरः। तुरपुण भ्रमर इत्यादि भाषा।

आस्फोटा स्त्री (आस्फोटयतीति। आङ्+स्फुट्+अच्+टाप्।) नवमल्ली। वनमल्ली। इति शब्दरत्नावली। (नवमल्लिकायां मल्लिका विशेषो ज्ञेयः।)

आस्फोत, पुं (आस्फोटयतीति। आङ्+स्फुट्+अच्+पृषोदरादित्वात् साधुः।) अर्कवृक्ष। कोविदारवृक्षः। इति मेदिनी। यूथिकावृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। (यथा, माघे। ("मुखं शशाङ्कात् स्तनवृत्तिरीप्सितमारा- त्तस्याः प्रभावादिव तस्या भ्रमोहिताम्। वीर्ये कार्ये कार्य मानावार्ये नैव मनुष्य मूर्ध्ने दे हरिते"।))

आस्फोतक, पुं, (आस्फोत एव स्वार्थे कन्।) अर्कवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

आस्फोता स्त्री (आस्फोत+टाप्।) वनमल्लिका। नवमल्लिका। इति मेदिनी। अपराजिता। इति राजनिर्घण्टः। सारिविशेषः। शालपर्णीति भाषा। यथा हृते। कृष्णविषरोधनमहितम्। इति राजवल्लभ।

आस्य, क्ली (अस्यते ग्रासोऽस्मिन् इति अस् क्षेपे अस्मिन् इति यत्। यद्वा आस्यन्ते वर्णा अनेन प्रकारेण इति अस् प्रक्षेपे+ण्यत्।) मुखं। मुखमध्यम्। (यथा मनुः १।८१।) ("स्वायम्भुवस्य हव्यानि पितरोऽन्नानि ।) (आस्ये भवमास्यं।) मुखभवे त्रि। इति मेदिनी।

आस्यपत्र, क्ली, (आस्यमिव पत्राणि यस्य तत्।) पद्मं। इति शब्दचन्द्रिका।

आस्यपाटल, पुं, (आस्यं पाटलं रक्तिमाविशिष्टं यस्य सः।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः।

आस्यलोम [न्] क्ली, (आस्यस्य लोम।) श्मश्रु। इति हेमचन्द्रः।

आस्या स्त्री, (आस्+क्यप्।) स्थितिः। उपवेशनं मेदिनी च। (आसनं इति हैमचन्द्रोक्तवाक्ये विनिश्चयपदे। यथा — "आस्यासन शयनं भ्रमीनि हन्येऽन्नं भुक्ता यथा, "आस्या तस्य वनसमागमो विकुम्भाकरो हयः" ।)

आस्यासव, पुं, (आस्यस्य मुखस्य आसव इव।) लाला। इति हेमचन्द्रः। थुथु लाल इत्यादि भाषा।

आस्राव, पुं, (आस्रवं स्रवतीति। आङ्+स्रु+ण।) मूत्रातिसार। इति हेमचन्द्रः। (रोगभेदः।)

आस्राव, पुं, (आङ्+स्रु+घञ्।) क्लेशः। व्रणः। इत्यमरः।

आह अ, (उपाय इत्यर्थे आनयति विकल्पार्थे।) क्षेप। नियोग। इति मेदिनी। प्रकृत्यर्थे। इति शब्दरत्नावली।

आहचम्बर, पुं, (आहवो नानाधौम इव स्वरः।) नानारोगविशेष। नानाम्बर इति भाषा। तस्य लक्षणम्। "प्रपुण्य गन्धौषधेन युक्तो नानाप्रकारादि। नाभ्यधोत्तरतः वसन्ता प्राणका कृतः। इति वैद्यकम्। (आहव इति अविचिन्त्ये पाठः। अतएव, आहवाम्बरस्य लक्षणम्। "शोणितपाती नानार्था बलानां वदन्त्वा। नानापदानुरूपेण आहवाम्बर विनिर्दिशेत्"।)

अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचिकित्सासारे ॥
"दूर्व्वापथ्या फला माषकुलत्थौ वशपत्रिका ।
जलस्थलभवौ कर्णमोरटाखरमञ्जरी ॥
दण्डोत्पलस्य मूलानि क्वाथ्यादष्टगुणेऽम्भसि ।
तत्पादशेषिते तैल तुला कृत्वा विपाचयेत् ।
तत्तैल प्रतिमर्षेण आहवाख्य ज्वर जयेत्" ॥
॥०॥ दूर्व्वाद्य तैल ॥०॥)

आहत, क्ली, (आ + हन् + क्त ।) पुरातनवस्त्र । नूतनवस्त्र । इति मेदिनी ॥ मृषार्थकवाक्य । इत्यमर ॥

आहत, त्रि, (आ + हन् + क्त ।) गुणित । ताडित । इति मेदिनी ॥ ("प्रति दिवस याति लय वसन्तवाताहतेव शिशिरश्री"। इति पञ्चतन्त्रम् । ज्ञात । मिथ्योक्त । इत्यजय ॥ निहत । "हूना विशतिराहताक्षौहिणीनाम्")। इति महाभारतम् ।)

आहत पु, (आहन्यते य + आङ् + हन् + कर्म्मणि + क्त ।) आनक । ढक्का । इति मेदिनी ॥

आहतलक्षण, त्रि, (आहत अभ्यस्त लक्षण यस्य ।) गुणै प्रतीत । गुणेन ख्यात । तत्पर्याय । छतलक्षण २ । इत्यमर ॥

आहर, पु, (आङ् + हृ + अच् ।) उच्छ्वास । अन्तर्मुखश्वास ॥ इति हेमचन्द्र ॥ (आहरणशीले वाच्यलिङ्ग एव । यथा, रघौ १।४९ ।
"वनान्तरादुपावृत्तै समित्कुशफलाहरै" ।)

आहरण, क्ली, (आङ् + हृ + भावे ल्युट् ।) द्रव्यादानयन । आसादनम् । यथा । देवीपुराणे ।
"नदाहरणवधहृप्रतिष्ठाज्ञानमेव च ।
शयन पूजनञ्चैव विसर्जनमत पर" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आहव, पु, (आह्वयते अरिर्यस्मिन् । आङ + ह्वे + अप् ।) युद्ध ।
("यदाश्रौष भीष्ममत्यन्तशूरम्
हत पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम्" ॥
इति महाभारते आदिपर्व्वणि १।१८२ ।
आह्वयते आर्य्यादिक यत्र । आङ् + ह्वे + अप ।) यज्ञ । इति शब्दरत्नावली ॥

आहवनीय, पु, (आहूयते आन्यादिरस्मिन् । आङ् + हु + अनीयर् ।) यज्ञाग्निविशेष । इत्यमर । गार्हपत्यादुद्धृत्य होमार्थ य संस्क्रियते स । इति भरत ॥ (यथा, मनौ २।२३१ ।
"गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी" ।)

आहार, पु, (आङ् + हृ + घञ् ।) द्रव्यगलाध करण । तत्पर्याय । जग्धि २ भोजन ३ जेमन ४ लेप ५ निघस ६ न्याद ७ । इत्यमर ॥ जमन ८ विघस ९ इति तट्टीका ॥ प्रत्यवसान १० भक्षण ११ अशन १२ ॥ इति रत्नमाला ॥ अभ्यवहार १३ खदन १४ निगर १५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्य गुणा । सद्यस्तृप्तिजनकत्व । बलकारित्व । देहधारकत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥
("तमुवाच भगवानात्रेय । हिताहारोपयोग एक एव पुरुषस्याभिवृद्धिकरो भवति । अहिताहारोपयोग पुनर्व्याधिनिमित्तमिति" ।
"तमुवाच भगवानात्रेय । यदाहारजातमग्निवेश । समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति, विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्धित विद्धि तद्धित विपरीत इत्येतद्धिताहितलक्षणमनपवादम्भवति एव वादिनञ्च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । भगवन्न त्वेतदेवमुपदिष्ट भूयिष्ठकल्पा सर्व्वभिषजो विज्ञास्यन्ति । तमुवाच भगवानात्रेय । येषा विदितमाहारतत्त्वमग्निवेश । गुणतो द्रव्यत कर्म्मत सर्व्वावयवतो मात्रादयो भावास्तत्र तदेवमुपदिष्ट विज्ञातुमुत्सहेरन् यथा तु खल्वेतदुपदिष्ट भूयिष्ठकल्पा सर्व्वभिषजो विज्ञास्यन्ति तथैतदुपदेक्ष्याम । मात्रादीन् भावानुदाहरन्त स्तेषा हि बहुविधविकल्पा भवन्ति । आहारविधिविशेषास्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्यास्याम । तद्यथा, आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थाभेदात् । स पुनर्द्वियोनि स्थावरजङ्गमात्मकत्वात् । द्विविध प्रभावो हिताहितोदर्कविशेषात् । चतुर्विधोपयोग पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात् । षडास्वादो रसभेदत षड्विधत्वात्" । इति चरक ॥
"यदाहारगुणै पान विपरीत तदिष्यते ।
अन्नानुपान धातूनां दृष्ट यन्न विरोधि च" ॥
इति च चरक ॥
"प्राणिना पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च षट्सु रसेष्वायत्तो रसा पुनर्द्रव्याश्रया" ॥
"स च तन्नौदकैर्गुणैराहार प्रक्लिन्नो भिन्नसङ्घात सुखपरश्च भवति" ।
"आहार प्रीणन सद्यो बलकृद्देहधारक ।
आयुस्तेज समुत्साहस्मृत्योजोऽग्निविवर्द्धन" ॥
इति सुश्रुत ॥) स त्रिविध । सात्त्विक १ राजसिक २ तामसिक ३ । सात्त्विकाहारो यथा,— ८ श्लोक ।
"आयु सत्त्व बलारोग्य सुख प्रीति-विवर्द्धना ।
रस्या स्निग्धा स्थिरा हृद्या आहारा सात्त्विकप्रिया" । राजसिकारो यथा, ९ श्लोक ।
"कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन ।
आहारा राजसस्येष्टा दु खशोकामयप्रदा" ॥
तामसिकाहारो यथा, १० श्लोक ।
"यातयाम गतरस पूतिपर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्य भोजन तामसप्रियम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीता १७ अध्याय ॥ आहरण । इति मेदिनी ॥
("स पुनर्देवयान्योक्त पुण्याहारो यदृच्छया" ।
इति महाभारतम् । आदिपर्व्वणि ७६ । सम्भवपर्व्वणि ७६।२५ ।)

आहारसम्भव, पुं, (आहारात् सम्भवो यस्य ।) शरीरस्थरसधातु । इति हेमचन्द्र ॥

आहार्य्य, त्रि, (आङ् + हृ + ण्यत् ।) आगन्तुक । इति त्रिकाण्डशेष ॥
("आहार्य्यैर्नीयमान हि न च दु खेन हृष्यताम्" इति कामन्दक ।) आहरणीय ॥ (यथा, मनु ८।२०२ । "अथ मूलमनाहार्य्य प्रकाशक्रयशोधित" ।) (शस्त्रकर्म्मभेद । यथा सुश्रुते "तच्च शस्त्रकर्म्माष्टविध, तद्यथा,—छेद्य भेद्य, लेख्य वेध्य एष्यम्, आहार्य्य, विस्राव्य, सीव्यमिति" ।
"आहार्य्याशर्करास्त्रिखो दण्डकर्णमलाश्मरी" ।)

आहार्य्य पु, नाट्योक्तौ व्यञ्जकविशेष । स तु भूषादिना रचित । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । षष्ठाङ्के ।
"भवेदभिनयोऽवस्थानुकार स चतुर्व्विध ।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्य्य सात्त्विकस्तथा" ॥)

आहार्य्यशोभा, स्त्री, (आहार्य्यात् या शोभा ।) कृत्रिमशोभा । चित्रभूषादिना कृतद्युति । इति जटाधर ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये २य सर्गे,—
"आहार्य्यशोभारहितैरमायै
रैक्षिष्ट पुम्भि प्रचितान् स गोष्ठान्" ।)

आहाव, पु, (आङ् + ह्वे + अप् ॥ निपातनात् वृद्धि ।) कूपसमीपे पश्वादिजलपानार्थकृतस्वल्पजलाशय । इत्यमर ॥ चौवाचा इति भाषा । (आह्वयतेऽरिरत्र इति व्युत्पत्त्या ।) युद्ध । आह्वान । इति धरणि ॥ (आहूयतेऽत्र इति आ + हु + अधिकरणे घञ् ।) अग्नि ।)

आहिक, पु, (अहिरिव आकृतिर्यस्य । अहि + ठक् ।) पाणिनिमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥ केतुग्रह । इति हेमचन्द्र ॥

आहित, त्रि, (आङ् + धा + क्त ।) न्यस्त । अर्पित । स्थापित । इति हलायुध ॥
(यथा, किराते ।
"आवर्त्तने रश्मिपतेरयमाहिताग्नि" ।)

आहितलक्षण, त्रि, (आहित लक्षण यस्य ।) आहतलक्षण । इत्यमरटीकाया रमानाथ । गुणादिद्वारा ख्यात ।

आहिताग्नि, पु, (आहित स्थापितोऽग्निर्येन ।) साग्निक । अग्निहोत्री इति स्मृति ॥
("न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मन" ।
इति मनु ३।२८२ । तथा च रघौ २ ४४ ॥
"गुरोरपीद धनमाहिताग्ने" ।)

आहितुण्डिक, पु, (अहितुण्डेन दीव्यति । अहितुण्ड + ठक् ।) व्यालग्राही । सापुडिया इति भाषा । इत्यमर शब्दरत्नावली च ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् ।
"वैद्यसांवत्सराचार्य्या स्वपक्षेऽधिकतास्वरा ।
यथाहितुण्डिकोन्मत्ता सर्व्व जानन्ति शत्रुम्" ।)

आहुत, क्ली, (आङ् + हु + क्त ।) गृहस्थाना पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेष । स तु नृयज्ञ । इति जटाधर ॥

आहुति, स्त्री, (आ + हु + क्तिन् ।) देवोद्देशे मन्त्रोच्चारणपूर्व्वकोऽग्नौ हविर्निक्षेप । तत्पर्याय । देवयज्ञ २ होम ३ होत्र ४ वषट्कार ५ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघौ १।५३ ।
"पुनान पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभि" ।
धर्म्मात् मरुद्वत्या जात स्वनामख्यातो मरुद्भेद । यथा हरिवंशे,—
"मरुद्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान् ।
नक्षत्रमाहुति चैव चारित्र नक्षपन्नगम्" ।)

आहुल्य, क्ली, (आङ् + हुल + क्यप् ।) क्षुपविशेष तरवट इति काश्मीरादौ ख्यात । तत्पर्याय ।

प्रथमाद्य २ प्रहरं। तत्रार्द्धं। द्वितीयार्द्धं ३। तृतीयं ४ पीठपूजनं ५ आवाहनपूजनं ६ भगमा पूजनं ८ प्रदक्षिणं १०। तस्य पूजाफलं। दिवार्द्धं। द्वितीयकृत्य। चतुर्थीयकम्। दिनरात्रपुराणोक्त पुरुषसूक्तमनुस्मृत्यपनादिकमिदं। इति दक्ष निर्णयः।

आहूतं, क्ली, (आ+ह्वे+क्त।) मनुष्ययज्ञः। यथा,—
"अहुतानि महोत्रानि दन्तानामविद्यानि च।
न भवेत् नार्सिषि नापि वारस्त्राग्निसन्निधौ"।
"आहुतानि प्रभुतानि प्रमादकर्मतापीडि वा
यत्"। इति विष्णुधर्मोत्तरम्।

आहूत, त्रि (आङ्+ह्वे+क्त।) कृताह्वानः। यथा —
"प्रयाणक ततोऽपि तीर्थयात्रा पितृकृता।
आहूत इव मे शीघ्र दर्शनं याति केशव"।
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ६। ३१।

आहूति, स्त्री, (आङ्+ह्वे+क्तिन्।) आह्वानम्। इति शब्दरत्नावली।

आहृत त्रि, (आहो मम। आहृ+ल्यप्।) आहि- तमिव। आनीतमादि। इत्यमरः।

आहो, अ, (आ ईषत् जहातीति। आङ्+हा+डो।) विकल्पः। इत्यमरः। प्रश्नः। (यथा शाकुन्तले प्रथमाङ्के।
"तदाकारो मुनिपत्नीन पतंगोऽयमपीडित"।)
विचारः। इति मेदिनीहेमचन्द्रौ।
("आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः"।
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के।)

आहोपुरुषिका, स्त्री, (अहो अहमेव पुरुषः। मयूर- व्यंसकादित्वात् समासः। अहोपुरुषस्य भावः। अहोपुरुष+यम+कोपधात् वुञ्।) दर्पात् आत्मनि शक्त्यारोपः वा। इत्यमरः। अविद्यमान- वचनेन शक्तिप्रतिपादनमित्यर्थः। आत्मविकत्थ- नार्थमित्यर्थमात्मश्लाघार्थम्। इति भरतः। (यथा, भट्टौ ५।३६।
"आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्रत्नकान्तिभिः"।)

आहोस्वित् अ, (आहो च स्वित्।) आहो। वि कल्पः। इत्यमरटीका।

आह्न, पुं, (अह्नां समूहः।) दिनसमूहः। इति व्याकरणम्।

आह्निकं, त्रि (अह्ना निर्वृत्तं। अहन्+ठञ्।) दिननिष्पन्नः। दिनसाध्यं। इति मेदिनी। त्रि- काण्डशेषश्च।

आह्निकं क्ली, (अह्ना निर्वृत्तम्। अहन्+ठञ्।) भोजनम्। नित्यकर्म। प्रत्यहकृत्यम्। नित्यक्रिया। इति मेदिनीहेमचन्द्रौ।

अथ स्मृत्युक्त दुर्गोत्सवार्द्धप्रहरानुसारेणोक्त कर्माणि क्रमेण लिख्यन्ते।

अथ प्रथमयामार्द्धकृत्यम्।

"ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय सर्वचिन्ताविवर्जितः।
स्मृत्वा सुरगणान् कृत्वा आचम्य प्रतीक्ष्य प्रभात
देववन्दनादिकर्माणि विधायेत्।
तत आवश्यकं पवित्रकं कृत्वा दक्षिणी

मलमूत्र दक्षिणस्याम् भूमौ विधाय वर्जयेत् अभावे तस्य तत्र गुह्यस्थानादिकं शुद्धिपूर्वक स्नात्वा देवगुरून् प्रणम्य विधायेत्।
तदा देवेभ्यो दक्षिणस्यां वा दिशि मूत्रपुरीषयोः अन्ते आचम्य शिष्टाचारेण कृत्वा विधाय हरिं स्मृत्वा दिवा दक्ष रात्रौ चान्ते वारि वा तत्पश्चात् वारिं पिबेत्।
ततो दन्तधावनं। दन्तकाष्ठाभावे विधिप्रतिषेधे च द्वादशगण्डूषैः पर्वसु मुखं शोधयित्वा विधायेत्।
ततः प्रातः स्नानं विधाय सन्ध्यावन्दनं कृत्वा सूर्योपस्थानं गायत्रीं जपेत्। सायाह्ने पश्चिमस्यां गायत्र्यादि मन्त्र जपं कृत्वा सन्ध्योपासनं कुर्यात्।
तत आचार्यादिदर्शनं दधिदूर्वादिमङ्गलद्रव्य- दर्शनं कुर्यात् इति।

अथ द्वितीययामार्द्धकृत्यम्।
वेदविद्याभ्यासः। समित्पुष्पाद्याहरणं।

अथ तृतीययामार्द्धकृत्यम्।
कुटुम्बार्थमुद्योगः। कुटुम्बभरणार्थमीश्वरी- पासनादि च।

अथ चतुर्थयामार्द्धकृत्यम्।
मध्याह्नस्नानं। तत्र नद्यादौ देवे पितृ तथा तत्र तत्र तीर्थे वा अविच्छिन्नां तीरे स्थित्वा नाभि- मात्रोदके कुशहस्ता पवित्रपाणिः स्नात्वा पित्रा- र्थ तर्पणं यथाविधि विधिवज्जपेत्।
तत आवश्यकपवित्रविधिरेव मध्याह्नसन्ध्यां विधाय सर्वेषां कुर्यात्।
ततः पञ्चमुहूर्ते मध्याह्नसन्ध्या समाप्य ब्रह्मयज्ञं विधाय देवपूजनं कृत्वा वाचोदेवं वैश्वदेवं बलि- कर्म समाचरेत्।

अथ पञ्चमयामार्द्धकृत्यम्।
अतिथिभिरेकाकिनो भोजनविधिर्न्यायतः सामर्थ्याभावे मातापितृपूजा च। कि बहुना सार्द्धकालमध्यमध्ये अतिथ्यादिकमचितो भवेत्।
अतिथ्यादिकमात्रमतिथिविभागार्थं मुखं प्रक्षाल्य भोजनं कार्यं वा भस्मोपलेपनं कृत्वा। ततो गृहेऽपि भिक्षा- दिकं दत्त्वा भुञ्जीत्। तदादौ मनसा यज्ञेश्वरं नि- मन्त्र्य अप्रमत्त मनसा पञ्च प्राणाहुतिं दत्त्वा। भोजनपात्रस्यादौ किंचिदन्नं दत्त्वा। अतिथिभ्यो भोजनान्ते पात्रस्थे अन्ने तत्र शेषं निःक्षिपेत्।
ततो निवृत्ताश्च। सायंप्रातः सायंप्रातर्वा भूमौ निश्चल पठेत्। भिक्षाभावादप्यामयं भक्ष्यं भाषां निर्दिश्य विधिवत्। ततो भोजनानन्तरं गो- मयलेपनं कुर्यात्। ततो यथाविधि भोजनं। दिङ्मुखोपवेशनादिकं पुरुषसूक्तं जपेत् तदानीं सर्वमेतत्। ततः स्नानादिकं न कुर्यात् अयुग्मसंख्ये मुखाम्बुधौतं कृत्वा भक्षयित्वा दन्तशोधनादिकम् अन्यनियमपालनेन तत्राभिनवेन्द्रिया शयनं समाचरेत्।
ग्रामे च ग्रामे दर्शनेन सूर्योदये संध्यां विधाय विरा- मं मुखं गुरुदर्शनाय पूर्वाह्ने दक्षिणपार्श्व-

मुखे पश्चिमदक्षिण मनोऽन्यत्र न दद्यात्।
ततो मध्याह्नात्पराह्ने पश्चिमे दिक्षु त्रिभागविभक्तमेव दो- षभावस्तस्यैव पश्चिमे चेत् वाचि मास्य भोजनो- त्तरान्ते विनेत्।
ततः सायं प्रातश्च विधिना हरिहरादीनां स्नात्वा परिधीयमानं भोजनं कर्माप्यसन्ध्यासन पूर्व विधि भक्त्या सायंसन्ध्यासमापनान्तरं ब्राह्मणेन विविध कार्यं कृत्वा नमस्कृत्य मुखप्रक्षालनं भोजनम् इति।

अथ षष्ठसप्तमयामार्द्धकृत्यम्।
इतिहासपुराणादिश्रवणम्।

अथाष्टमयामार्द्धकृत्यम्।
लौकिकविद्याकरणम्। सायंसन्ध्योपासनम्।
हरिहरस्मरणकीर्तनादिकञ्च कुर्यात्।

अथ रात्रिकृत्यम्।
सन्ध्याभ्यन्तरमग्निहोत्रादिकमनभिवादनादिकम् पाठपञ्चमहायज्ञादि कुर्यात्।
ततो प्रदोषे यामे पूर्वाह्णप्रतिबन्धेनैव हरिहरपूजां कृत्वा अतिथिविभागेऽर्चनं नक्तं रात्रौ भोजनं नरकीटे वर्ज्यं श्राद्धमवरोधान्तरेऽपि तत्र न इष्टम्। आचमनोत्तराणि आचमनादिकं भोजनम्। प्रथमयामाभ्यन्तरे विद्याभ्यासं कुर्यात्। तत शयनं। गृहविदेशे खट्वोपरि शय्यां कृत्वा शिरो देशे पूर्णकुम्भं निधाय रक्षितस्थले परिधाय प्रक्षा- लितपादाभिवादी विद्याभ्यासं पूर्वशिरा दक्षिण- शिरा वा पञ्चाशन् स्मृत्वा भगवन्नामान्तरे स्वपेत्।

अथ दारोपगमनम्।
ऋतौ विधिवद्दारान् स्त्रीसम्भोगं कृत्वा यो दक्षिणपार्श्वेन शाययेत्।
तत्र पश्चिमेन मूत्रपुरीषोत्सर्गम् स्नानार्थं च विहितो रात्रौ च स्नानात् विरताम् अमावास्याम्।
ऋतुकालमध्ये तु विशेषात्मनश्चाप्यमनः प्राप्तायां कुर्यात्। निषिद्धा अमावास्यादयो वेदादिषु पर्वमध्यमानन्तरमालस्यतायां न चापि। अन्यत्रा- पूर्वे मूत्रपुरीषोत्सर्गं न कुर्वीत। सन्ध्योपासनं यथा रात्रौ न स्नायात् न भोजनम्। अन्यथा यदि सम्भवेऽपि आत्मशुद्धिमुपेयात्।
स्वकार्यविशेष मासर्तुमिदिवसानुरूपमर्थं कु- र्वीत।
ऋतुसमये प्रजोत्पत्तिधर्मेण समासादनम्। इत्या- ह्निकाचारतत्त्वोक्तकर्म समाप्तं। *।

आह्लाद, पुं, (आङ्+ह्लद+घञ्।) आनन्दः। हर्षः। यथा। श्रीभागवते १।९।१।
"सच्चिदानन्द तत्त्वे भक्ताह्लादो मनोमयः।
आह्लाद विधान् स्तवान् यान् परिपृच्छताम्"।

आह्लादित त्रि आनन्दितः। हृष्टः। आनन्दः। इत्यादि भावे इत्यनेन आह्लादितमप्यस्य। इत्यम- रेण निरुक्तः।

आह्वय पुं, (आङ्+ह्वे+अच्। यद्वा आह्वेयते आह्वय इति। आङ्+ह्वा+क्यच् वा।) नाम। इत्यमरः। (यथा, रामायणे, सप्तकाण्डे०।०।

"कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञ काव्यं रामायणाश्रयम्" ।)
अष्टादशसु व्यवहारपदान्तर्गतो व्यवहारविशेषः ।
यथाह मनुः अष्टमे । ८।४।६।७। "तेषामाद्यमृणा-
दानं" इत्युपक्रम्य । "स्त्रीपुंधर्म्मो विभागश्च द्यूत-
माह्वय एव च" ।)
आह्वा, स्त्री, (आह्वानमिति । आङ् + ह्वे + अङ् ।)
नाम । संज्ञा । इत्यमरः ॥
आह्वान, क्ली, (आङ् + ह्वे + भावे ल्युट् ।) आवा-
हनं । डाका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हूति २
आकारणा ३ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ८।१२६ ।
"जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम्" ।)
(आह्वयतेऽनेन । करणे ल्युट् ।) नाम । इति शब्द-
रत्नावली ॥

इ

इ, इकारः । तृतीयस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
तालु । स च ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति ।
(अयञ्च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः ।
अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च प्रत्येकं द्विविधः
एतेन षड्विध एव ।)
"इकारं परमानन्दसुगन्धकुसुमच्छविम् ।
हरिब्रह्ममयं वर्णं सदा रुद्रयुतं प्रिये ॥
सदा शक्तिमयं देवि गुरुब्रह्ममयं तथा ।
सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् ॥
हरिब्रह्मात्मकं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।
इकारं परमेशानि स्वयं कुण्डली मूर्त्तिमान्" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां ।)
तस्य लेखनप्रकारो यथा,
"ऊर्द्ध्वाधः कुञ्चिता मध्ये रेखा तत्कुञ्चिता भवेत् ।
लक्ष्मीर्वाणी तयेन्द्राणी क्रमात्तास्वेव संवसेत् ॥
शीर्षाध कुञ्चिता रेखा दक्षोर्द्ध्वा कामरूपिणी ।
मात्राशक्तिः कोणयुता ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ (यद्यपि सिद्धान्त-
कौमुद्यां "इचुयशानां तालु" इति सामान्यत
उक्तं तथापि ‹ ख्येन्दुशेखरादिष्वस्य विस्तरतो
विवृतिरुक्ता । यथा,—"तुल्यास्य प्रयत्नमिति
सूत्रेण शब्देन विवक्षयत्नबोधेऽपि लोके
यत्नप्रयत्नयोः पर्य्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो
हि द्विधा इति क्वचित् यत्नो द्विधेत्येव पाठः ।
एतेषां आभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्रागभावित्वात् ।
तथाहि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो
नाम वायुः ऊर्द्ध्वमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्था-
नान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वो-
त्पत्तिरुत्पत्ते । प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि
वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति
तदा स्पृष्टतां ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टता समी-
पावस्थाने संवृतता दूरावस्थाने विवृतता अतएव
इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चा-
रयितव्ये जिह्वाग्रादीनां तालुस्थानेन सम्यक् स्पर्शः
यकारे ईषत् स्पर्शः शकारेकारयोः समीपदू-
रावस्थानं । स्पृष्टं प्रयतनमिति यतेर्नपुंसके भावे
ल्युट् । प्रयत्नमित्यपपाठः नडन्तस्य पुंस्त्वात् ।

"एषां स्पृष्टा इत्युक्ता" इत्यादि । यथा,
शिक्षायां शब्देन्दुसारे । तथाहि "अचोऽस्पृष्टा
यणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः । "शेषाः
स्पृष्टा हलःप्रोक्ताः" इत्यादि । अत्र अच
अस्पृष्टा स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्त्वीषत्
अस्पृष्टा इत्यनुमन्यते तेन ईषदस्पृष्टा ईषद्विवृता
इत्यर्थः । नेम इत्यर्द्धे तेन शल ईषत् विवृता
यणामपेक्ष्याधिकविवृतत्ववन्त इत्यर्थः । अपि च—
"अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । हो-
तारं रत्नधातमम्" । ईळे इत्येतत् समस्तमपि
पदमनुदात्तम् "तिङ्ङतिङः" इति सूत्रेण अति-
ङन्तादग्निशब्दात् परस्य ईळे इति तिङन्तस्य
निघातविधानात् अग्निमीळे इति पदयोः सं-
हिताकाले तु धातुगतस्य ईकारस्य स्वरितत्वम्
"उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" इति सूत्रेण उदात्तात्
परस्यानुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यात् इत्यर्थकेनानु-
दात्तस्य ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात् ततःपरस्य
ले इत्यत्र एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्
संहितायाम् पूर्व्वस्यैकारस्य नितरां उदात्तत्वम् ।
अपरञ्च ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नइति सुध-
ते । अत्र मूलम् पाणिनीयशिक्षाग्रन्थे । यथा,—
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू" ।
"स्वराणामुष्मणाञ्चैव विवृतं करणं मतम्" ।)
तस्य नामानि यथा,—
"इः सूक्ष्मा शाल्मली विद्या चन्द्रः पूषा सगुह्यकः ।
सुमित्रः सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः ॥
भूमध्यो माधवस्तुष्टिर्दक्षनेत्रञ्च नासिका ।
शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविनायकः ॥
नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्लिन्ना च पावकः" ।
इति वर्णाभिधानतन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
दक्षिणचक्षुषि स्थानम् । यथा, मातृकान्यास-
प्रकरणे "इं नमो दक्षिणचक्षुषि ईं नमो
वामचक्षुषि" । इति ।)
इ, } गतौ । (भ्वादि-इदनुबन्ध-अदा-पर-सक-अनिट् ।)
इन, } अयति । स एति । एथक्पाठसामर्थ्यात् पूर्व्वो
न लित् । शेषस्तु इन गतावित्ति प्रसिद्ध । यिणो-
ऽयणावित्यादिषु ग्रहणमस्यैव । इति दुर्गादासः ॥
(उत् ।) उदये । समुन्नतौ । यथा,—
"उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे" इति ।
(अभि + उत् ।) अभ्युदये । समुन्नतौ । सर्व्वे गत्यर्था
ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च इत्यनेन प्राप्त्यर्थेऽप्यस्य वङ्कल
प्रयोगः । यथा,—मनुः ।
"श्रद्धया श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम्" ।
"अयमेति मन्दं मन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः" ।
इति साहित्यदर्पणम् । (अति) अतिक्रमे । परा-
भवे । यथा, हितोपदेशे । १ ।
"अतीत्य हि गुणान् सर्व्वान् स्वभावो मूर्द्ध्नि वर्त्तते" ।
"ततः परं ब्रह्मस्थानं क्रोशत्रयमतीत्य वै" ।
इति रामायणे । (अनु) अनुकरणम् ।
"धातुरादेशमन्वेति तद्यथा हि तदर्थिनः ।
नामाधीनो मनुष्योऽयं कामं भजति काञ्चन" ॥
इति महाभारते । (अप) अपगमने । पलायने ।

"प्रत्यादिश्यन्त्यलीकमपैतु ते" । इति शाकुन्तले ।
(सम् + आ) सम्मिलने । "देवान्वितान् समभ्यो-
पूर्व्याय च शिशुसत्तावान्" । इति मनुः । २ ।
१५२ । इत्यादयो ज्ञेया ।)
इ, ल, स्मृत्या । (अदा- परं-सक-अनिट् ।) अधि-
पूर्व्वोऽयं । अधिग्रहणं अन्यपूर्व्वस्य केवलस्य च
प्रयोगनिरासार्थं । एवं सर्व्वत्र । स अध्येति तव
लक्ष्मणः । इक स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयं । इन्व-
दिक इत्यत्रास्यैव ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥
इ ङ ल अध्ययने । (अदा०-आ०-सक०-अनिट् ।)
अधिपूर्व्वोऽयं । अध्ययनमर्थतः शब्दतश्च गुरुतो
ग्रहणं । ङ ल वेदमधीते विप्रः । इति दुर्गादासः ॥
("य स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः"
इति मनुः । २।१०७ ।)
इ, व्य, भेदे । क्रोधोक्तौ । अपाकरणे । अनुकम्पा ।
इति मेदिनी ॥ खेदे । इति हेमचन्द्रः ॥ ।
इरेश, पु, लङ्कादेशजातस्त्रीच्छजातिविशेषः । यथा,—
"अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिता ।
इरेशा नव षट् पञ्च लङ्काञ्चापि भाविनः" ॥
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥
इः, [स्] व्य, कोपे । सन्तापे । दुःखभावनायां । इति
शब्दरत्नावली ॥
इः पु, (अस्य विष्णोः श्रीकृष्णस्यापत्यम् पुमान् ।
अ + इञ् ।) कामदेवः । इति पुरुषोत्तमहला-
युधौ ॥ यथा, आग्नेये एकाक्षराभिधानम् ।
"इः कामे रतिलक्ष्म्योरी उः शिवे ब्रह्मकाय ऊः" ।
इक्कट, पु, तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । वज्रमूलः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । कोशाक्षः ३ इत्कटः ४ । इति
हारावली ॥ (इत्कटशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
इक्षु, पु, (इष्यतेऽभिलष्यतेऽसौ इति । इष् + क्सु ।)
स्वनामख्याततृणं । आक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
रसालः २ । इत्यमरः ॥ कर्कोटकः ३ वंशः ४
कान्तारः ५ सुकुमारकः ६ अधिपत्रः ७ मधुतृणः ८
वृष्यः ९ गुडतृणः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
मृत्युपुष्पः ११ मधुरसः १२ असिपत्रः १३ को-
शकारः १४ इक्षवः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
पयोधरः १६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य भेदा ।
वंशकः १ कान्तारः २ भीरुः ३ पौण्ड्रः ४ । इति
रत्नमाला ॥ सामान्येक्षुगुणाः । रक्तपित्तनाशित्वं ।
बलवृद्धिकफकारित्वं । पाके मधुरत्वं । स्निग्धत्वं ।
गुरुत्वं । शीतलत्वं । मूत्रवृद्धिकारित्वञ्च । तस्य
मूले अतिमधुरत्वं । मध्ये मधुरत्वं । ग्रन्थिलग्न-
शमाग्रेषु लवणरसत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
मूलादूर्द्धं मधुरत्वं । मध्ये अतिमधुरत्वं । अग्र-
क्रमाल्लवणत्वं नीरसत्वञ्च ॥ अनुक्ते इक्षुभक्षणगुणाः
पित्तदाहत्वं । भुक्ते वातप्रकोपणत्वं । भुक्तिमध्ये
गुरुत्वं च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तनिष्पी-
डितेक्षुरसगुणाः । हिमत्वं । शुक्रकारित्वं । तृप्ति-
जनकत्वम् । जीवनहितकारित्वम् । वायुरक्तपित्त-
नाशित्वं । स्वादुत्वं । स्निग्धत्वं । प्रीतिदायकत्वं । रक्त-
वर्द्धकत्वं । सुखप्रह्लादकारित्वं । धातुवर्द्धकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । रक्तदोषघ्नश्रमघ्न-

कारिणं । कमलेष्वसमानं । कमलं । पविमयत्न । मूलगतिकारिणं । वैशस वालिसाधन । पच कारिणं । शीघ्रपोषण । निशोषक्षमयन । इति राजनिर्घण्टः । वज्रविम्बौक्तिकरत्नगुणाः । रक्तवर्त्मारिता । शीतयन । वासवल । पवि वर्णं । राजयक्ष्मनाशन । इति राजवल्लभः । अपि च । रक्तपित्तौक्तिकरत्नगुणगुल्म । विविध विषवालामारिता । वर्णोत्तम । जयागुर्म । वीर्यविक्रमरावकारिता । यकृत्विकारगुणा । वाचिकरणं । रावणकर्णं । मायगतिवारवरोध हयभं । कफवातुकारिता । इति राजनिर्घण्टः । सत्त्वाद्यगुणा । गुरुत्वं । मधीप्रगतं । कफवात नाशिनम । इति राजवल्लभः । विमलं । पवि प्रगुणं । कफिवात्ते विरादृतं । शिलाकरोत कारितम । इति राजनिर्घण्टः ।

अथ विभागः ।

"कलोत्तमादिमत्स्यवसमानप्रतिकारिता ।
विक्रमस्य कमलो चेता शीतवीर्या कलोत्तरम्" ।
इति राजवल्लभः । कपिञ्जलं । कलेवरौर्ण्यमापि प्रभाव ।

"रत्नौषधीश्वरः मौक्तिकमणिर्विद्रुमोऽपि च ।
गरुत्मतोऽपि कथा मधुरा मता ।
हयश्च राजमिषुः कमला रुक्मा कवयाः ।
वाडवा नरता विमला मरकतो मूलका विमा" ।*।

अपेक्षया ।

"मौक्तिको भीमवाणि वंशजा प्रवालेरका ।
वात्मारवायवेष्व वारोषा पविकाता ।
वरावो रोवनय मीलगोमेदक वोडशम् ।
इमेता नायकास्मां कथयामि यथाविधि ।*।

अथ मौक्तिकभीमकोर्मुका ।

"कामविमलाम्बर्मो मधुरो रक्तपाकतो ।
रवीतो वंशजो यथा मौक्तिको शीतवच्चा" ।*।

अथ गोमेदकगुणा ।

"गोमेदको गुरु हिमो रक्तपित्तनाशक ।*।

अथ वात्यादिगुणाः ।

"वात्याद्यैर्गुणैर्वर्णेन देवको वंशज वरः" । ।

अथ दीर्घमौक्तिकगोमेदुका ।

"दीर्घोत्रा रुचिरा मधुरो वंशजा मता" ।*।

अथ प्रवालेरगुणाः ।

"प्रवालस्य गुणैः विविध गोमेदारम्भणिका ।
विविधम् विविध्यत्व मधुरा प्रभावतः" ।*।

अथ मनोगुणाख्या

"मनोगुणा मायुरी ह्रास्यस्वरपाशिनी ।
रुचिरा मधुराति रक्तविकारविनाशिनी" ।*।

अथ वातविकुरुणा ।

"वातवपुर्गीत् यदी मधुरा वेत्ताशेषा ।
प्रवेगा वर्धिकमादि यथा च मधुरादिकी" । ।

अथ वातदुरन्तोपमाः ।

"वात रक्त कर्मं कुर्वन्तोऽमैदरायन च ।
गुरु तु मायवत् वात्यरीकचीरमम विमलम् ।
रक्तपित्तावरो हता यथावत् नवीनमम्" ।*।

अथावमैव च ।

"मुक्ते तु मकरौऽमर्षे मत्वेऽपि मधुरा स्मृता ।
कार्ये प्रविष्टु च वेर्ये हता महस्तो मते" ।*।

अथ रक्तमौक्तिकगुणाः ।

"रक्तमिस्रौक्तिकरत्नो रक्ता विरावकारक ।
सर्वरोगमनीषा मायविनाशी कथमपि" ।*।

अथ नवरत्नोपकरणस्य प्रभा ।

"मुक्ताफलम् रक्तादिनीलमाणिक्यवैदूर्यात् ।
विविध कार्यं विशेष विहर्ति वाति वाचिक ।
ज्ञानविनाशी विषघ्नी प्रथमा वास्थानिको रसः ।

अथ मधुविषघ्नोपकरणे प्रभा ।

"रक्ता मधुविषो वैदो क्वचो वाताशो प्रभा ।
कफपित्तहर गोमी मेदवासिसूचक" ।*।

अथ मरकतोपरत्न प्रभा ।

"मरो रक्तो प्रभा विमला रुचिरत्ना कफवातनुत् ।
मुक्तामाणिक्यमना विविधविषहरा स्मृता" ।*।

अथैवोपरत्न विकाराणां गुणा ।

"रक्तौषधकारादुर्धातुर्द्योतिवादनाशका ।
गुरवो मधुरा यथा विमला वातपरा वरा ।
रक्ता मोक्षदरा शीता वक्ता विषयारिका" ।
इति भावप्रकाशः ।

(अथ भेदेषुगुणा ।

"रक्तवर्णोत्तमो मणो रोचवातप्रयुक्ता ।
विमल वर्णको रक्तो वंशजय शशीयक ।
वादृशमामिवतमावादविषयहारित्वम् ।
रक्तोऽत्यन्तविनाशी स्यात् विशेषात् वचनान्तः ।

अथ प्रवोधगुणाः ।

"यदत् शुक्लो मधवं प्रभावं
रक्तो मरैवनवर्दनय ।
वनीयर्न स्याम्बुरो रक्तेन
गोमावरसा मलोत्कारी" । ।

अथ सर्वोपरत्नगुणाः ।

अनेन मौक्तिकरत्नं वज्रितो मरच
रक्ता यवच गुरवेऽपि प्रतीपकच ।
वातो विषादिमथनय वज्रोमलय
पवित्रितो पविरिगिवयं विचर्चित" । ।

अथ रक्तमौक्तिकरत्नगुणाः ।

"अनेन मौक्तिकरत्नो वजिताद्रयय
कफन्नो मधुरा कमलामल ।
विमलाशोऽपि पवित्र रवैव विर्भ
रोगं विरमति मधुरा च हिमो वरच" । ।

अथ नवरत्नकथा ।*।

"मरो प्रवाहा विमला रुचिरता कफवातजा ।
विमलोऽपि विविधेन प्रभविकारवालवत्" । ।
इति वार्तिक । यथा च वाग्भट वार्धक्यस्य ।
"रक्तो रक्तो गुरु हिमो वंशजा कफकृतश्च ।
रक्ता शीतोऽपविमल वातुवातरक वरा ।
मोऽत्ये कफघ्नो रक्तमौक्तिका सर्वरोगा ।
मुक्तामाणिक्यादिवीक्ष्णानामलाभात् ।
विविक्ताथें विरता च विहर्ति वाति वाचिका ।
विरती मुर्तिकापी वेगावो वच मौक्तिका ।
वैमलवावरूपैरपचयगुणादिभ ।
प्रावनवरवाप्ता वैमायादावा प्रभात् ।

कवरा वनयाय गोमा विविधविरामिका"।
"रक्ता शीता सिता विमलो वंशजो मधुरो रसा ।
मैद्यो पविकमोमेदलिकष्णु विराजते ।
विमाय् प्रवारत्नादुर्धाद् मौक्तिकारंगयो वरः"
इति चरका । यथा च सुश्रुते ।
"रक्तो मधुरा विपाका गुरवा शीता क्रिम-
नता रक्ता मुक्ता रक्तपित्तहरमप्रमित
कराचेति है वारेविका । तद्यथा,—
"मौक्तिको शीतवीर्यं वंशजा प्रवालेरका ।
वात्सारवायवेषु वाडेषु कविमता ।
वैजयो वीर्यवत्व मौक्तिकोऽपि गोमेदम् ।
इमेता नायका मौक्तिकादगुणात् प्रवालका वरम् ।
रवीतो मधुरा विमला वंशजा मेयका वरा ।
कविरावो तुर्कमा मौक्तिको शीतवचा ।
वार्त्ता मुक्ताफला विविधवधादीर्घको मता ।
वरावकावरेषु विविधुभ्य च वावरा ।
वात्सादवावरात्विक् वंशजाभुवी मती ।
प्रवंशकृत् वारेषु न तु वाडवरोगा ।
रवीतमो मौक्तिको वैमायो दीर्घवक ।
वाडवाय कपवित्व कवलाय विराधित ।
गोमेदको गुरु हीमो रक्तपित्तप्रणाशक ।
कथीतमगुरो मुके मभे मधुर वर तु ।
कफोवातिवु विवेन रक्तता कवचो रस ।
मविरावो कपकरो वातविवरिचारका ।
वाम्ब्रमावमो रक्तो रक्तमिम्रौक्तिको रस ।
कुर्वविरावो विमयी कविनवकुपमौक्तिका ।
मरो गुरा वरा विमला रुचिरता कफवातजुत्" ।
वेविकारवरता । इति राजनिर्घण्टः ।

रत्नाकल,पुं (रत्नस्य आकर इव आकरो यस्य ।) मुक्ता । प्रवाल इति ख्याता । इति शब्द चन्द्रिका । (यथा रामायणे २।८२।१।
"कदाचनोत्तमं शीतमिव मुक्ताकरगोदम्" ।)
वाडवम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रत्नकम्, पुं, (रत्नमयम् अव इव अस्मो यस्य ।) वाडवम् । इति भावप्रकाशः । कुमारोवनक- रवा । इति राजनिर्घण्टः ।

रत्नमाला, स्त्री, (रत्नमयं + टाप् ।) गोमुकरकक । मौक्तिकी इति भाषा । मुक्ताप्रविहुमाला । को विरावरकरा । कुचिका माला इति भाषा । वाडवम् । इत्यपरे मेदिनी च । वार्तिका इति भाषा ।

रत्नमालिका, स्त्री, (रत्नमय + अन् + टाप् ।) इति- मुक्तामा । इति शब्दरत्नावली । (वनितुभाव- रूपेरका मुक्तावी वेयम् ।)

रत्नमुखा, स्त्री, (रत्नोमुखा ।) वनविशेष । प- माल इति ख्याता । रत्नवर्णा । रत्नाविका २ पविकृ २ रत्नाविका ३ । इति रत्नमाला ।

रत्नरता, स्त्री, (रत्नमयान रते यस्य इव रते- यस्या ।) वनविशेष । रत्नवर्णा । कुन्ती २ वचाकु २ रत्नमालिका ३ । परवा गुणाः । कफ- रत्न । विकर्णं । वैरमावावलं । वसविरदणं । रविवरतलं । पर्णं । वरवहविनाशित ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुनेत्र, क्ली, (इक्षोर्नेत्रं ।) इक्षुमूलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुपत्र, पु, (इक्षोः पत्रमिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य ।) यावनालनामधान्यविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जोयार इति भाषा ।

इक्षुर, पु, (इक्षुरिव पूर्य्यते । इक्षु+पृ+क ।) शरवृण । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शरवृणशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

इक्षुबालिका, स्त्री, (इक्षोर्बालिकेव तदाकृतित्वात् ।) इक्षुतुल्या । इति रत्नमाला ॥ खनाखु इति ख्याता । काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काशिया इति भाषा ।

इक्षुमूल, क्ली, (इक्षोः मूलमिव मूलं यस्य ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । इक्षुनेत्र २ मोरटक ३ वंशनेत्र ४ वंशमूल ५ मोरट ६ वंशपूरक ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("अतीव मधुरो मूलः" इति सुश्रुतः ।)

इक्षुयोनिः, पु, (इक्षोर्योनिरुत्पत्तिकारणं ।) पुण्ड्रकेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्र पौण्ड्रकः । "शैत्यप्रसादमाधुर्य्यैर्वरः", इति वाभटः । पौण्ड्रकशब्दे चास्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

इक्षुरः, पु, (इक्षुमिक्षुवत् गन्धं राति ददातीति । इक्षु+रा+क ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कुलिया खारा इति भाषा । इक्षुः । गोक्षुरकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुरकः, पु, (इक्षुर+स्वार्थे+कन् ।) कोकिलाक्षवृक्षः । स्थूलशरः । काशतृणं । इति राजनिर्घण्टः । ("स्वयङ्गुप्तेक्षुरकयोः फलचूर्णं सशर्करम् । धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत्" ॥ इति सुश्रुतः ॥)

इक्षुरसः, पु, (इक्षोरिव रसो यस्य ।) काशतृणं । इति भावप्रकाशः ॥ (इक्षुवृक्षस्य रसः । अस्य गुणाः क्रमेण यथा, दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः । जीवनहितकारित्वं, हिमत्वं, शुक्रकारित्वं, तृप्तिजनकत्वं, वायुरक्तपित्तनाशित्वं, स्वादुत्वं, रक्तवर्द्धकत्वं धातुवर्द्धकत्वञ्च यथा भावप्रकाशे ।

"दन्तनिष्पीडितस्येक्षो रसः पित्तास्रनाशनः ।
शर्करासमवीर्य्यः स्यादविदाही कफप्रदः" ॥

यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः, रक्तशुक्रकारित्वम्, शीतलत्वं, सारकत्वं, दाहजनकत्वं, किञ्चित् पित्तवायुनाशित्वं, क्षीरविष्टम्भदाहकारित्वञ्च यथा, भावप्रकाशे,—

"मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनात् मलसङ्करात् ।
किञ्चित्कालं विधृत्याथ विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥
तस्मात् विदाही विष्टम्भी गुरुः स्यात् यान्त्रिको रसः ।

पर्य्युषितेक्षुरसगुणाः । वान्तिहरत्वं, वातजनकत्वं, आस्यप्रतिश्यायरोगदातृत्वं, कफवायुकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।

"रसः पर्य्युषितो नेष्टो ह्यम्लो वातापहो गुरुः ।
कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः" ॥ * ॥

पक्वेक्षुरसगुणाः । गुरुत्वं । सतीक्ष्णत्वं । कफवातनाशित्वं । स्निग्धत्वं । अतिपाके विदाहत्वं । पित्ताल्पगोषशोषकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।

"पक्वो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ।
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित् पित्तहरः स्मृतः" ॥ ॥

इक्षुरसविकारगुणाः । यथा भावप्रकाशे ।

"इक्षोर्विकारास्तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः ।
गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः सराः ।
वृष्या मोहहराः शीताः वृंहणा विषहारिणः" ॥)

इक्षुरसक्वाथ, पु, (इक्षुरसस्य क्वाथः ।) गुडः । इति हेमचन्द्रः ॥ (गुडशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ।)

इक्षुरसोद, पु, (इक्षुरसवत् उदकं यस्य उदकस्य उदभावः ।) इक्षुसमुद्रः । इति जटाधरः ॥

इक्षुवल्लरी, स्त्री, (इक्षुरिव सुस्वादा वल्लरी ।) क्षीरविदारी । क्षीरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुस्वादा वल्ली लता ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुवाटिका, स्त्री, पुण्ड्रकः । इति राजनिर्घण्टः । पुड़ि आक् इति भाषा ।

इक्षुवाटी, स्त्री, (इक्षोर्वाटीव ।) पुण्ड्रकः । इति राजनिर्घण्टः ।

इक्षुवेष्टन, पु (इक्षोरिव वेष्टनं यस्य ।) भद्रमुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुशाकट, क्ली, (इक्षोः क्षेत्रं । इक्षुशब्दात् क्षेत्रे शाकटशाकिनौ इति शाकटप्रत्ययः ।) इक्षुक्षेत्रम् । इति व्याकरणम् ॥ इक्षुर भूमि इति भाषा ।

इक्षुशाकिन, क्ली, (इक्षोर्भवनं क्षेत्रं वा । इक्षु+शाकिन ।) इक्षुक्षेत्रं । इति व्याकरणम् ॥

इक्षुसार, पु, (इक्षोः सारः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्ष्वाकु पु, (इक्षुमाकरोतीति । इक्षु+आङ्+कृ+मितद्र्वादित्वात् डुः । यद्वा इक्षु इति शब्दं आकतीति अक गतौ वाहुलकादुण् ।) वैवस्वतमनुपुत्रः । स तु सत्ययुगे अयोध्यायां सूर्य्यवंशीयादि राजः । इति पुराणम् ॥ (गीतायाम् । ४ । १ । "विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्" । इक्ष्वाकोर्गोत्रे जाता इति व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गः । इक्ष्वाकुवंशोद्भवः । यथा रघुः । १।७२।

"इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः" ।)

इक्ष्वाकु, स्त्री, (इक्षु+आङ्+कृ+डु ।) कटुतुम्बी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ तितलाउ इति भाषा । ("इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्व्ववदेव क्षीरेण काशश्वासच्छर्द्दिकफरोगेषूपयोगः"। इति सुश्रुते । "सिद्धं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते" । अस्याः पर्य्यायो यथा ।

"लम्बाऽथ कटुकालावुस्तुम्बी पिण्डफला तथा ।
इक्ष्वाकौ फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना" ॥

अस्या रोगविशेषे प्रशस्तता यथा ।

"कासश्वासविषच्छर्द्दिज्वरार्त्ते कफकर्षिते ।
प्रतान्ते नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते" ॥

अवस्थाभेदेनास्या व्यवहारो यथा ।

"अपुष्पस्य प्रवालाना मुष्टिं प्रादेशसम्मिताम् ।
क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोद्रिक्ते कफज्वरे ॥
पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ।
योगाहरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ॥
फलस्य रसभागश्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ।
उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे सपीनसे ॥
शृतमध्ये फलेऽशोर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
जातं स्यात् कफजे कासे श्वासे वम्याञ्च तत्पिबेत् ॥
मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषार्द्दितः ।
तेन तक्रं विपक्वं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ॥
अजाक्षीरेण वीजानि भावयेत् पाययेत च ।
विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लीपदेषु च ॥
तुम्ब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
छर्द्दयेन्माल्यमाघ्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥
भक्षयेत्फलमध्यं वा गुडेन पललेन च ।
इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्व्ववद्घृतम् ॥
पञ्चाशद्द्वादशार्द्धानि फलादीनां यथोत्तरम् ।
पिबेद्दिमस्तु वीजानि कषायेष्वासुतं पृथक् ।
यष्ट्याह्वकोविदाराद्यैर्मुष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ॥
कषाये कोविदाराद्यैर्मात्राञ्च फलवत् स्मृता ।
गुल्ममेहे प्रसेके च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ॥
नरः साधु वमत्येव न च दौर्ब्बल्यमश्नुते" ॥
"इक्ष्वाकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचा ।
कुष्ठं किण्वामिको चापि पिबेत्तुल्यानि पूर्व्ववत्" ॥)

इति चरकः ॥)

इक्ष्वारि, पु, (इक्षुवृक्षस्य अरिः ।) काशतृणं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काशशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

इक्ष्वालिक, पु, (इक्षुरिव अलति व्याप्नोतीति ।) काशतृणं । इति भावप्रकाशः ॥

इक्ष्वालिका, स्त्री, (इक्ष्वालिक+टाप् ।) इक्षुतुल्या । इति रत्नमाला ॥ खानाखु इति भाषा । खागड़ा इति केचित् ॥

इख, गतौ । (भ्वादि-पर-सक-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । एखति । इति दुर्गादासः ॥

इखि, इ, गतौ । (भ्वादि-पर-सक-सेट्-इदित् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इङ्खते । इति दुर्गादासः ॥

इगि, इ, गतौ । (भ्वादि-पर-सक-सेट्,इदित् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इङ्गति इङ्गितः । इति दुर्गादासः ॥ (यदुक्तं भारते । "त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति" ।

इङ्ग, त्रि, (इगि+क ।) अद्भुतः । जङ्गमः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, भारते । ("त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति" ।)

इङ्ग, पु, (इङ्ग+घञ् ।) इङ्गितं । ज्ञानं । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

इङ्गित, क्ली, (इगि+क्त ।) अभिप्रायानुरूपचेष्टाविष्करणं । ठार सङ्केत इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । आकारः २ इङ्गः ३ । इत्यमरः ॥ गमनं । चेष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥ ("आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च । नेत्रवक्त्रविकारेण लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः" ॥ हितोपदेशे सुहृद्भेदः । (तथाच रघुः १।२० ।)

"यस्य शाखान्तरालस्य गुच्छान्तरेणेव च"।)

इङ्गुदः, पुं, (इङ्गं इति चलनमप्यस्तीति। इङ्ग+उ+द। यद्वा पुंस।) इङ्गुदीवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः।

("इङ्गुदीफलमज्जानं विलनिर्यासमावपेत्"। इति चरकः।। विशेषोऽस्य इङ्गुदीशब्दे ज्ञेयः।)

इङ्गुदी, स्त्री, (इङ्गुद+ङीष्।) वृक्षविशेषः। हिङ्गोट इति भाषा। जीयापुता इति तु बहवोऽम्भोणा प्रमाणेन वदन्ति तन्न तु इङ्गुदीव इत्यादीनि नामानि मनिखान्ति। तत्पर्यायः। तापसतरुः २। इत्यमरः। विङ्गुफलः ३ विषघ्नकः ४ धर्मिवान्तरु ५ मौक्तिकः ६ अङ्गुरुः ७ भूतारिः ८ तापसद्रुमः ९ तीक्ष्णकण्टकः १० दैवतकः ११ पवित्रकः १२ तिक्तकः १३ योगवृक्षः १४।

(यथा रघुः १।७८।

"या इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपा मेध्यामिध्यमार्गविभक्तलक्ष्मणः"।)

अस्य गुणाः। मदनाशिनं। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। पिच्छिलत्वम्। भेदनम्। रसायनत्वम्। अस्य मज्जासम्पर्कजलमधारिणत्वम् इति राजनिर्घण्टः।

(अस्य पर्यायमुक्त्वा गुणमाह।

"इङ्गुदीदुग्धमामार्दिनं तिक्तं कषायकम्।
इङ्गुदं कुष्ठभूतादिग्रहव्रणविषक्रिमीन्।
हन्त्यश्वित्तस्य प्लिहका कटुपाककम्
इति भावप्रकाशः।) ज्योतिष्मतीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। मालकांगनी इति भाषा।

इङ्ग्य पुं स्त्री, इङ्गुदीवृक्षः। इति भरतो विकाण्डशेषश्च।

इच्छा स्त्री, (एषणं इच्छा। इष्+श+टाप्।) मनोधर्मविशेषः। तत्पर्यायः। काङ्क्षा २ स्पृहा ३ ईहा ४ तृट् ५ वाञ्छा ६ लिप्सा ७ मनोरथः ८ कामः ९ अभिलाषः १० तर्षः ११। इत्यमरः। रुचिः १२ इष्टा १३ मतिः १४ रुचा १५ दोहदः १६ छन्दः १७ अभिला... २०। इति शब्दरत्नावली (यथा-मनौ २।४।

"यो यद्धि कुरुते किञ्चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्")।

व्याकरणे सन्नन्त प्रत्ययः। (यथा, शाकपरि ... १।१८, १२८।)

"विरुद्धमभिलषितं सिद्ध्यतीत्यादि।
इच्छा तु सर्वसाध्ये ...
... तु वा भवेत्।
... "।

अस्य प्रतिरूपः। "... प्रतियोगिता"। इति भाष्यपरिच्छेदे १४८।

इच्छावती स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः। इच्छा+मतुप्। मस्य वः।) कामातिशययुक्ता स्त्री। तत्पर्यायः। कामुका २। इत्यमरः।

इच्छावसुः, पुं, (इच्छया अभिलाषमात्रेण वसु धनं यस्य।) कुबेरः। इति जटाधरः।

इच्छु, त्रि, (इच्छतीति। इच्छाधातोरिच्छायाम् विवक्षितम्।) इच्छाविशिष्टः। अभिलाषुकः। इति व्याकरणम्। (यथा, रामायणे १।१।७८।

("... ... ...)

इज्यकः, पुं, (इज्+अच्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। तत्कालीन इति ख्याता।

इञ्चाकः पुं, (इति। इ+खिन्+युच्...) ... इत्यमरः।

(...
"... ...।
... विपाकः"।)

इज्या, पुं, (इज्या विद्यते यस्य। इज्या अस्त्यर्थे अच्।) बृहस्पतिः। इति ज्योतिषं शब्दरत्नावली च।

("... ... ..."।)

इज्य त्रि, (इज्या पूजाऽस्य। अर्शआद्यच्।) गुरुः। पूज्यः। इति मेदिनी।

इज्या स्त्री, (यजनं इति। यज+भावे क्यप्+टाप्।) दानम्। यागः। (यथा, रघौ। १। ६८।)

("... ... ...)

पूजा। सङ्गमः। इति मेदिनी। (कर्मणि क्यप्।) गौः। इति राजनिर्घण्टः। कुट्टनी। इति त्रिकाण्डशेषः।

इज्याशीलः, पुं, (इज्या यज्ञं शीलयति पुनःपुनः करोतीति। इज्या+शील+अ।) यज्ञकर्त्ता। शतमखः। यायजूकः २। इत्यमरः।

इञ्चाकः, पुं, मत्स्यविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः। चिंगुडी मत्स्य इति भाषा। (...)

इट गत्याम्। (भ्वादिं-परं-सकं-सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः। एटति। इति दुर्गादासः।

इट् (ड्) स्त्री, (इष+क्विप्।) इच्छा। इति शब्दरत्नावली।

इट्चरः, पुं, (इच्छामितिर इट्। इष+क्विप्। तेन चरति इति। इट्+चर्+अच्।) षण्डः। इत्यमरः। षाँड़ इति भाषा।

इडा, स्त्री, (इल्+क+टाप्।) दुहितृसमार्या। सा इडानुकारिणी। (यथा हरिवंशे,—

"तव दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता।
दिव्यसंहनना चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः"।)

गौः। (यथा, भारते —

"...")।)

स्वर्गः। (रिपोरिः। यथा, हरिवंशे,—

"...")।)

पृथ्वी। इति मेदिनी। (यथा, महाभारते ... ११।१।

"...
...")। वाणी।

शरीरस्य वामभागस्था नाडी। इति हेमचन्द्रः। (यथा च स्कान्दपुराणे।

"मेरोर्बाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे मध्ये नाडी सुषुम्ना त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्याग्निरूपा"।
"मेरोर्बाह्यप्रदेशे परितु...
... ..."

... "... ।
... ... "। आध्यात्मिकरामायणे। ७।

"इडा नाम चैव सव्या ... ...।
... ...।
... ...।
... ... "।

इडाया ... ...
... ...।

यथा ... ...। २ अध्याये।

'इडा च वामनिश्वासा सोमप्रकाशिका ...।
... ... १४।
... ...।
... ...।१९।
... ...।१०।
इडा ... ...।
... ... "।।१८।

...
... ...।

"... ... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
इडया पूरयेत्प्राणं ... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
... ...।
... ... "।)

इडाचिका, स्त्री, (इडावत् चरति। इडा+चर। ...।) वरटा। बोल्ता इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका।

इडिका, स्त्री, (इडा+स्वार्थे क, टाप्।) पृथ्वी। इति शब्दरत्नावली।

इडिक्कः, पुं, (इडिक+कै+क।) वनच्छागः। इति त्रिकाण्डशेषः।

इड्वरः, पुं, (इट्+वृ+अच्।) इट्चरः। षण्डः। इत्यमरटीकायां स्वामी।

इण, ग गतौ। (अदिं-परं-सकं-अनिट्।) ग इयाते। इति दुर्गादासः।

इत, त्रि, (इ + क्त ।) गत । स्मृत । इति मेदिनी ॥ (प्राप्त । ज्ञाने, क्ली ।)

इत, [स्] व्य, (अव्ययादिति निपातनात् सिद्धम् ।) नियम । पञ्चम्यर्थ । (यथा कुमारे २ । २८ ।
"तद्ब्रूत वत्सा किमित प्रार्थयध्व समागता" ।) विभाग । इति विश्व ॥

इतर, त्रि, (इना कामेन तरतीति । इ + तॄ + अच् यद्वा इतेन ज्ञानेन चीयते इति वाऊलकात् चर ।) अन्यः (“वामेतरस्तस्य कर प्रहर्त्तुः”। इति रघु । २।३१।) नीच । इत्यमर ॥

इतरविशेष, पु, (इतरस्मात् विशेष ।) अन्यप्रभेद ॥

इतरेतर, त्रि, अन्योऽन्य । परस्पर । इति हेमचन्द्र ॥ यथा, रघु । ७ । ५४ ।)
("यूथावुभौ तावितरेतरस्मात्
भङ्ग जयस्यापतुरव्यवस्थम्" ।)

इतरेद्यु, [स्] व्य, (इतर + एद्युस् ।) इतरस्मिन्नहनि । अन्यदिने । इत्यमर ॥

इतस्ततः, व्य, अत्र तत्र । एखाने सेखाने इति भाषा । यथा,—
"द्वे सहस्रे रथाना स गजानामयुत रणे ।
इतस्ततो धावमान सुरथो रथिनां वर" ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि २० अध्यायः ॥ अपि च ।
"ताड़िताखेन वीरेण फणीन्द्रास्त्रासमागता ।
इतस्ततस्ते तन्मुक्ता गता पातालमुल्वणा" ॥
इति पाद्मे पातालखण्डे ४४ अध्याय ॥

इति, व्य, (इण् + क्तिच् ।) हेतुः । (यथा, रघुः।२।२२।
"वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्य्यां,
प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ" ।)
प्रकरणम् । (यथा, मनु । २ । १५ ॥
"उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीय वैदिकी श्रुति" ॥)
प्रकाश । (यथा, रघु । १ । १२ ।
"दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव" ॥)
आदिः । समाप्तिः । इत्यमर ॥ निदर्शनम् ।
("आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव" ।
इति मनुः । १।१० ।) प्रकार । अनुकर्षः । परामर्श । इति मेदिनी ॥ (विवक्षानियम । प्रत्यक्ष । अवधारण । परामर्श । मानम् । इत्यमर्थः । एवार्थः । "गुणानित्येव तान् विद्धि" । इति रामायणे । १म काण्डे ।)

इतिकथ, त्रि, (इति इत्थ प्रकारेण कथा यस्य ।) अश्रद्धेय । नष्ट । इति मेदिनी ॥

इतिकथा, स्त्री, अर्थशून्यवाक्य । इति मेदिनी ॥

इतिह, व्य, (इति एव च ह किल च ।) पारम्पर्य्योपदेशः । तत्पर्य्याय । ऐतिह्य २ । इत्यमर ॥

इतिहास, पु, (इतिह आस्तेऽस्मिन् । इतिह + आस + घञ् ।) पूर्व्ववृत्तान्तः । प्राचीनकथा । तत्पर्य्याय । पुरावृत्त २ । इत्यमर ॥ (यथा, मनु । ३ । २३२ ।
"आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च" ।)
व्यासादिप्रणीतभारतादिग्रन्थ । इति भरत ॥

इत्कट, पु, (इत् समीपस्थ जन कटति आच्छादयति फलेन इति । इत् + कट् + अच ।) वृक्षविशेष । चोकडा इति भाषा । तत्पर्य्याय । वञ्जुल २ वाटीदीर्घ ३ खरच्छद ४ । इति रत्नमाला ॥
("वीरणशालिषष्टिकेक्षुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटकत्तृणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति" । इति चरक ॥)

इत्लिका, स्त्री, रोचनाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इत्थ, व्य, (इदम् + थमु । एतेतौरथोरिति इदादेश ।) इदप्रकार । इति वोपदेव ॥ एइ प्रकार इतिभाषा । (यथा रघौ । २ । २५ ।
"इत्थ व्रत धारयत प्रजार्थं
सम महिष्या महनीयकीर्त्ते" ।)

इत्य, त्रि, (इ + क्यप् ।) गम्यः । इति व्याकरणम् ॥

इत्वर, त्रि, (एतीति + इ + क्वरप् ।) क्रूरकर्म्मा । पथिक । दुर्व्विधः । नीच । इति हेमचन्द्रः ॥

इत्वरी, स्त्री, (एति परपुरुष प्राप्नोतीति । इ + क्वरप् + ङीप् ।) असती । इत्यमरो मेदिनी च ॥ अभिसारिका । इति हेमचन्द्र ॥

इद, इ, परमैश्वर्य्ये । (इदित् आदि-पर-सक-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुम ॥ इ इन्दते इन्दति इन्द्रः । इति दुर्गादास ॥

इद, [म्] त्रि, (एति, इण् गतौ, इणो दमुगिदि इणपादीरुक्ति । यद्वा इन्दति, इदि परमैश्वर्य्ये, इन्देः कमिर्नलोपश्चेति दीक्षित ।) पुरोवर्त्तिवाचकसर्व्वनाम । इति व्याकरणम् ॥ एइ इति भाषा ।

इदङ्कार्य्या, स्त्री, (इदम् कार्य्यं यस्या ।) दुरालभावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इदा, स्त्री, सवत्सरादिवर्षपञ्चकान्तर्गततृतीयवत्सर । इति मलमासतत्त्व ॥ अस्या विवरणम् वत्सरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

इदानीं, [न्] व्य, (इदम् + दानीं, इदम इश् ।) अस्मिन् काले । सम्प्रति । इत्यमर ॥
("प्रथिते दीर्घसत्त्रस्य सा चेदानी प्रचेतसः" । इति रघु । १ । ८० ।) वाक्यभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

इदानीन्तन, त्रि, (इदानीं + भवार्थे ट्यु ।) इदानीम्भव । सम्प्रतिजात । आधुनिक । इति व्याकरणम् ॥
"वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतु" । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।२८।)

इदावत्सर, पु, (इदा इति वत्सर ।) सवत्सरादिपञ्चान्तर्गतवत्सरविशेष । अस्मिन् वत्सरे अन्नवस्त्रदान महाफलम् । इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥
("सवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीदवत्सरोऽसि" । इति वाजसनेयीसहिता ।२७।४५।)

इद्ध, क्ली, (इन्ध + क्तः ।) आतपः । दीप्ति । इति मेदिनी ॥ आश्चर्य्य । इति जटाधर ॥

इद्ध, त्रि, निर्म्मल । इति शब्दरत्नावली ॥

इद्वत्सर, पु, इदावत्सर । यथा,—
"सवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीय परिवत्सर ।
इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्त्वनुवत्सर ॥
पञ्चमो वत्सरस्तेषा तदेभिः पञ्चभिर्युग ।
तेषु सवत्सरो ह्यग्निः सूर्य्यस्तु परिवत्सर ॥
सोम इद्वत्सरस्तेषा वायुस्त्वेवानुवत्सर ।
रुद्रस्तु वत्सरो ज्ञेय पञ्चाब्दा ये युगात्मकाः" ॥
इति देवीपुराणे कालव्यवस्थानामाध्याय ॥

इध्म, क्ली, (इन्ध + मक् ।) अग्निसन्दीपनकाष्ठम् । इत्यमर ॥ आगानि काठ इति भाषा ।
("तत्रेध्मानयने शुक्रो नियुक्त काश्यपेन च" । इति भारते ।)

इन, पु, (एतीति । इ + नक् ।) सूर्य्यः । प्रभुः । ("वस्व न इनस्पतिः" । ऋग्वेदे । ४३ । २ ।) नृपभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

इनानी, स्त्री, वटपत्रीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्दम्बर, क्ली, (इन्द मध्याह्नम् अम्बर नीलवस्त्रमिव ।) इन्दीवर । नीलोत्पल । इति शब्दमाला ॥

इन्दिन्दिर, पु, भ्रमरः । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्दिरा, स्त्री, (इन्द + किरच + टाप् ।) लक्ष्मीः । इति जटाधर त्रिकाण्डशेषश्च ॥ ("मन्दं मन्द मन्दिरादिन्दिरेव" इति भामिनीविलासे ।) शोभा । कान्तिः । यथा, "निशि निःसरदिन्दिर कथ तुलयाम कलयापि पङ्कजम्" । इति भामिनीविलासे ।)

इन्दिरामन्दिर, क्ली, (इन्दिरायाः मन्दिर वासस्थान मिव ।) विष्णु । इति राजवल्लभ ॥

इन्दिरालय, क्ली, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः आलय ।) पद्म । इति शब्दरत्नावली । क्लीवलमभिधानात् ॥

इन्दिरावर, क्ली, (इन्दिराया लक्ष्म्याः वरं प्रिय ।) नीलोत्पल । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्दिवर, क्ली, (इन्दतीति । इदि परमैश्वर्य्ये, इगुपधात् किदिति इन् । इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्याः वर प्रिय ।) नीलोत्पल । इति शब्दमाला ॥

इन्दीवर, क्ली, (इन्दी लक्ष्मीस्तस्याः वर प्रिय ।) नीलपद्म । तत्पर्य्यायः । नीलाम्बुजन्म २ । इत्यमरः । कुवलय ३ नीलाब्ज ४ नीलोत्पल ५ । इति रत्नमाला ॥ ("इन्दीवरेण नयन मुखमम्बुजेन" । इति कालिदासः । "इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ" । इति रघु ।६।६५।) (नीलोत्पलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)

इन्दीवरिणी, स्त्री, (इन्दीवर + इनि ङीप् ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलोत्पलसमूह ।)

इन्दीवरी, स्त्री, (इन्दीवरमस्त्यस्या । अर्श आद्यच गौरादित्वात् ङीष् ।) शतमूली इति मेदिनीराजनिर्घण्टौ ॥
("वासानिम्बपटोलकेतकिबलाकुष्माण्डकेन्दीवरी" इति परिभाषाया ।)

इन्दीवार, क्ली, (इन्द्या लक्ष्म्या वारो वरण यस्मिन् ।) इन्दीवर । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

इन्दु, पु, (उनत्ति अमृतधारया भुव क्लिन्ना करोति इति । उन्द + उ + आदेरिच ।) चन्द्र ।
("दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव" । इति रघु । १ । १२ ।) कर्पूरः । इत्यमर ॥
(चन्द्रसमसख्य एकसख्यायुक्त । मृगशिरानक्षत्रम् ॥
"दिवार्क्ककिरणैर्जुष्ट स्पृष्टमिन्दुकरैर्निशि" ।

इति हेमचन्द्रः॥)

इन्दुकः पुं, (इन्दुरिव शुक्लत्वात्। इन्दु+कन्।) अश्मन्तकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दुकमलं, क्ली, (इन्दुप्रिय इव शुभ्रं कमलम्।) श्वेतोत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दुकलिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्रा कलिका यस्याः।) केतकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (विशेषोऽस्यास्तु [illegible] ज्ञेयः॥)

इन्दुकान्तः, पुं, (इन्दुः कान्तः प्रियो यस्य। चन्द्रोदये द्रवति [illegible]।) चन्द्रकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दुकान्ता, स्त्री, (इन्दुः कान्तो यस्याः।) रात्रिः। इति हेमचन्द्रः॥

इन्दुजनकः, पुं (इन्दोर्जनकः।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः। ([illegible] यथा, —
"[illegible]
[illegible]" १२।)

इन्दुजा स्त्री (इन्दोर्जायते या। इन्दु+जन्+ड।) नर्म्मदा नदी। इति शब्दचन्द्रिका। रेवा इति भाषा। (इयं च [illegible] यथा —
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"।
इति भारते आदिपर्व्वणि [illegible] अध्यायः॥)

इन्दुदलः पुं, (इन्दोर्दलम्) चन्द्रकला। इति शब्दरत्नावली॥

इन्दुपुष्पिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पं यस्याः।) कलिकारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ [illegible] इति भाषा॥

इन्दुभृत् पुं, (इन्दुं बिभर्त्ति। इन्दु+भृ+क्विप्।) शिवः। इति हेमचन्द्रः॥

इन्दुमती, स्त्री, (इन्दुः पूर्णचन्द्र इव अस्याम्। इन्दु+मतुप्।) पौर्णमासी। इति राजनिर्घण्टः॥ (इन्दुमती [illegible] अजराजमहिषी। यथा — रघुः।
"[illegible]
[illegible]"। ५, ६८।
"[illegible]
[illegible]"। ८, १।)

इन्दुरत्नं, क्ली (इन्दुप्रियं रत्नम्।) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्दुवदना, स्त्री, ([illegible]) [illegible] इति [illegible]॥

इन्दुलोहकं, क्ली, (इन्दुलोह+कन्) रौप्यं इति [illegible]॥

[illegible], स्त्री ([illegible]) [illegible] (शोभन [illegible]॥)

[illegible], क्ली (इन्दवे इन्दुमोदकाय वा यत्।) चान्द्रायणव्रतम्। इति त्रिकाण्डशेषः (यथा, महाभारते ।)
("[illegible]
[illegible]")

इन्दूरः पुं, मूषिकः। इति जटाधरः। इँदुर इति भाषा। (अस्य पर्य्यायः। इति पुराणम्।)

इन्द्रः पुं, (इन्दतीति। इदि परमैश्वर्ये अस्मात् रन् प्रत्ययः।) देवराजः। स तु चतुर्द्दशधा। पूर्व्वदिक्पतिः। तस्य भार्य्या शची। पुत्त्रः जयन्तः२ ऋषभः३ मीढुषः३। पूर्व्वतनुः। सारथिर्देवकः। पुरी अमरावती। वज्रं अस्त्रम्। तत्पर्य्यायः। मरुत्वान् २ मघवा ३ बिडौजाः ४ पाकशासनः ५ वृद्धश्रवाः ६ सुनासीरः ७ पुरुहूतः ८ पुरन्दरः ९ जिष्णुः १० लेखर्षभः ११ शक्रः १२ शतमन्युः १३ दिवस्पतिः १४ सुत्रामा १५ गोत्रभित् १६ वज्री १७ वासवः १८ वृत्रहा १९ वृषा २० वास्तोष्पतिः २१ सुरपतिः २२ बलारातिः २३ शचीपतिः २४ जम्भभेदी २५ हरिहयः २६ स्वाराट् २७ नमुचिसूदनः २८ संक्रन्दनः २९ दुश्च्यवनः ३० तुराषाट् ३१ मेघवाहनः ३२ आखण्डलः ३३ सहस्राक्षः ३४ ऋभुक्षाः ३५। इत्यमरः। महेन्द्रः ३६ कौशिकः ३७ पूतक्रतुः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० दुरवाः ४१ शुनासीरः ४२ शतमखः ४३ पर्व्वतारिः ४४। इति जटाधरः। स्वर्गपतिः ४५ देवराजः ४६ उग्रधन्वा ४७ देवाधिपः ४८ नाकनाथः ४९ पूर्व्वदिक्पतिः ५० पुलोमारिः ५१ अर्हः ५२ प्राचीनबर्हिः ५३ तपस्तक्षः ५४। इति शब्दरत्नावली। तस्य चतुर्द्दश नाम भेदा यथा।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति भुता [illegible]"।
इति [illegible]।
[illegible]
अथ भावप्रकाशः।
"[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]"।
इति कोष्ठीप्रदीपः। [illegible]
[illegible]। इति मेदिनी (यथा [illegible]।
"[illegible]"।)
कुटजवृक्षः। [illegible]। इति [illegible]। [illegible]
[illegible]। इति [illegible]। [illegible]। इति
[illegible]। ("[illegible]"
इति [illegible]। [illegible]।)

[illegible] स्त्री, ([illegible])
[illegible]। इति
[illegible]॥

इन्द्रकीलः पुं, (इन्द्रस्य कील इव।) मन्दरपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥ (तथा रामायणे ४।४०।१४।
"[illegible]"।)

इन्द्रकुञ्जरः पुं, (इन्द्रस्य कुञ्जरः।) ऐरावतहस्ती। इति जटाधरः॥

इन्द्रकोषः, पुं, (इन्द्रस्य [illegible] कोष इव।) मञ्चः। [illegible]। इति त्रिकाण्डशेषः। [illegible]। इति हेमचन्द्रः। [illegible]। यथा, महेश्वरः।
"[illegible]"।

इन्द्रगोपः, पुं, (इन्द्रो गोपो रक्षको यस्य।) रक्तवर्णकीटविशेषः। [illegible] इति भाषा। तत्पर्य्यायः। [illegible] इति हेमचन्द्रः। [illegible] इति राजनिर्घण्टः। ("[illegible]"। इति [illegible]।)

इन्द्रचर्म्म, क्ली, (इन्द्रस्य चर्म्म [illegible]।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्द्रचिर्भिटी, स्त्री, महाचिर्भिटा। [illegible]। [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥

इन्द्रचाप [प्] क्ली, (इन्द्र इव [illegible] इति। इन्द्र+चप्+अण्। [illegible]) [illegible]। इति शब्दमाला॥

इन्द्रजालं, क्ली, ([illegible] अस्य [illegible] जालं [illegible] इव।) मायाकर्म्म। [illegible]। [illegible] इति भाषा। [illegible]। [illegible] २ [illegible] ३ [illegible]॥ [illegible] यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"
[illegible]
[illegible]
[illegible]

धात्रीरसेन देवेशि । सप्त वारान् विभावयेत्” ॥ गुटिका कर्त्तव्या तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य पारावतो भवति ॥ १ ॥ “अथातः संप्रवक्ष्यामि शृणु त्वं मम वल्लभे । छागस्य शीर्षं संगृह्य कृष्णमृत्तिकां पूरयित्वा पुनर्धुस्तूरबीजानि वापयेत् काले तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि निक्षिपेत् स छागो भवति ॥ २ ॥ मयूरशीर्षमादाय कृष्णचतुर्दश्यां मृत्तिकां पूरयेत् शणबीजानि वापयेत् यदा फलितो पुष्पितो भवति तदा शणबीजानि ग्रीवायां बन्धयेत् तेन मयूरो भवेत् ॥ ३ ॥ कृष्णचतुर्दश्यां मयूरशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां पूरयेत् कार्पासबीजानि वापयेत् यदा फलिता पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले संगृह्य समस्तं पेषयित्वा अङ्गे विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य तथा जले तिष्ठेत् यथा स्वर्गे ॥ ४ ॥ कृष्ण-काक-शीर्षमादाय काकमाचीबीजानि वापयेत् यदा फलिता पुष्पिता भवन्ति तत्फलं संगृह्य मुखे प्रक्षिप्य काको भवति काक इव गच्छति मुखात् उद्धीर्णे मोक्ष ॥ ५ ॥ पारावतशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिका पूरयित्वा तिलबीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सिञ्चनीय यदा पुष्पिता भवन्ति तदा मुखे संस्थाप्य अन्तर्हितो भवेत् ॥ ६ ॥ तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा तेन चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवेत् सर्व्वस्वं ददाति ॥ ७ ॥ तानि विषाणि संगृह्य नेत्राञ्जनेन सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गुटिकां कारयेत् । सप्तरात्रं पाचयेत् । तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणां का कथा । उद्धीर्णे पुरुषो भवति । त्रैविद्यमंग्रत स्त्रियः सर्व्वे जनाश्च वश्या भवन्ति ॥ ८ ॥ गृध्रशिरः समादाय कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णमृत्तिकां निक्षिपेत् अर्जुनबीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा पुष्यनक्षत्रे पुष्पं गृहीत्वा अञ्जनेन सह कपिलाघृतेन कज्जलं पातयेत् चक्षुरञ्जनीयं तावत् योजनशतं पश्यति मेदिनीं दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति आमस्तस्य । किञ्चित् कर्त्तुमिच्छति तत् करोति न संशयः ॥ ९ ॥ अन्ये च सर्व्वे जीवा एव उष्ट्र-गर्दभवृश्चिकादिचतुष्पदजीवा । यत् यत् बीजं यस्य शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो भवति तदा तस्य बीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स जीवो भवति नात्र सन्देहः ॥ १० ॥ * ॥ अथ सर्व्वेषां साधनमन्त्रः । ॐ श्रीं श्रीं श्रें ऐं ल ल ॐ मौ स्वाहा । यथावधाचारो मनुरस्य पुरश्चरणं लक्षजपः । दशांशहोमः घृतेन तर्पणं मार्ज्जनं ब्राह्मणभोजनादिकं कारयित्वा सिद्धिर्भवति ॥ * ॥

अथ वश्याधिकारः ।

“मातुलुङ्गस्य मूलन्तु धुस्तूरबीजकेन च ।
पञ्चाङ्गपुष्पमादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
योऽस्य गन्धं समाघ्राति स च खेदेन पश्यति ।
दुन्दुभिं पटहांश्चैव शङ्खांश्चैव तु लेपयेत् ॥
एष भूतोपसृष्टानां कुमारीणां ग्रहेषु च ।
भूपतेः सेव्यमानानां वधापत्यापजीविनां ॥
न चाभिदंष्ट्रते वेश्म यत्रैष सोऽगदो भवेत्” ।

अथ मन्त्रः ।

ॐ “रक्तचामुण्डे अमुकं मे वशमानय क्रीं क्रीं हूं फट् । अयुतं जप्यम् । ॐ नमोऽस्तु आदित्याय किलि किलि चिलि चिलि धूम लिहि यक्षिणि मोदते हि श्राकिणि अनिरुद्धशूलपाणि स्वाहा ॥ वर्णाः ४० शिवाशक्तिके मन्त्रे । ॐ नमो गुह्यवासिन्यै गुह्यपति गुह्यिके मनोजवो ॐ र ॐ विच्चे नमः । शिलायां कृति करलिखिता खदिरानलसन्तप्तजिह्वा यतो नवयोषितोऽपि आकर्षणं । वर्णाः २६ । ॐ नमः कपालवदाय सर्व्वलोकवशङ्कराय अनाथायाप्रतिहतबलवीर्य्यपराक्रमप्रभवाय घ्रा घ्रा घ्रे घ्रे पच पच मारय मारय कपट कपट काट सर्पं कर्म्मकरि अमुकं मे वशमानय स्वाहा । ७७ । वर्णाः अयुतजपाद्वशीकरोति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।

“पारावतस्य हृदयं चञ्चुर्जिह्वा च शोणितम् ।
अञ्जनं रोचनयुतं वनितावशकृत् परम्” ॥

तत्र मन्त्रः । ॐ नय नय महारिपि नमो देव्यै स्वाहा ॥ १५ ॥ एकविंशतिवारान् परिजप्य सिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।

“कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य फलानि च ।
कर्पूरं मधुसंयुक्तं निघृष्य तिलकेन च ॥
नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति नित्यशः ।
एष कापालिको योगी वशिष्ठस्य शुभं मतम्” ॥ * ॥

अन्यप्रकारः । पुरुषार्थी ।

“कर्पूरं वालुकं लाक्षा रजसा सममावितं ।
रतिकाले भगं लिप्य पतिर्दासो भविष्यति” ॥ * ॥

अन्यप्रकारः ।

“नरजिह्वां समुद्धृत्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
जलेन च सुप्रीतेन दापयेत् तद्विचक्षणः ॥
पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये भोज्ये च दापयेत् ।
प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादरुन्धती ॥
स्वामिसक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति” ॥ * ॥

अन्यप्रकारः ।

“कनकश्चाप्यपामार्गं सुरसा गौरसर्षपाः ।
तिलतैलेन पिष्टापि योनिलेपः प्रशस्यते” ॥

अथ मन्त्रः । ॐ नमः शम्भ्वायै दरि विदरि यामिनि अमुकं मे वशमानय स्वाहा ॥ * ॥ अन्यप्रकारः । धरिताल श्मशाने कृष्णचतुर्दश्यां श्लिष्टा कुष्ठविमिश्रं ग्राह्यं अवश्यं वश्यो भवेत् स नरः ॥ * ॥ अन्यप्रकारः । कुसुमवचोचनतालगालपाटासिमायसाधित तैल सकलमनुजेन्द्रजननावशङ्कर मकरालये पुष्ये । नरतैल प्रेताम्बरवर्त्तिकां कृत्वा मासे रात्रौ प्रज्वाल्यापरदक्षान्ते कज्जलं कृत्वा चक्षुषी अभ्यञ्जयेत् यं पश्यति स वश्यो भवति ॥ * ॥

अन्यप्रकारः ।

“कर्णदन्तमलं लाला स्वदेशाक्षिमलत्रयम् ।
नासिकोद्भवरसाश्च चूर्णमेतद्वशायुतम् ॥
एतत् सर्व्वं समुद्धृत्य गुटिकां कारयेद्बुधः ।
पानभोजनके देया वशीकरणमुत्तमम्” ॥ * ॥

अन्यप्रकारः ।

काकजिह्वा वचा कुष्ठं आत्मनो रुधिरं स्त्रियाः ।
तद्भावितश्च मञ्जिष्ठा तगरं गौरसर्षपा ॥
शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् ।
भोज्ये पानेऽथवा देया स्त्रीणान्तु वशकारका ॥
नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ॥ * ॥

अन्यप्रकारः । कृष्णसर्पमस्यक्षुलप्रमाथ शिरश्छित्वास्यास्य सर्षपादिभिः पूरयित्वा छायाशुष्कं शोषयेत् । परतः सर्षपान् ग्राहयित्वा तानि यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ॥ पूगीफलं निर्गिलित्वापानमार्गं निर्गतं गृह्य धुस्तूररसान्तरितं कृत्वा सप्तदिनानि पूजयेत् ॥ पुनः कुङ्कुमचन्दनैरधिभाव्य यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।

“दर्दुरयुग्मं गृहीत्वा तडूमेन दाहयेत् ।
तद्भस्म सह पानेन वश्यकृत् परमो मत ” ॥ * ॥

अन्यप्रकारः ।

“यणगन्धस्य पत्राणि वचा कुष्ठेन भावयेत् ।
श्मशानभस्मसंयुक्तं चूर्णं चेल्लिप्य दुर्लभम् ॥
अनेनैव तु चूर्णेन जोटयेत् निम्बपादपम्
पुष्पितं फलितं वृक्षं चूर्णं दत्त्वादिलम्भयेत् ।
तत्क्षणात् चलते वृक्षो नरनारीषु का कथा ॥ * ॥

अन्यप्रकारः ।

“शिखामूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम् ।
दाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात्” ॥

अन्यप्रकारः ।

“गोपित्तं सैन्धवञ्चैव वृहतीफलमेव च ।
लेपमेतत् प्रयोक्तव्यं नरनारीवशङ्करम्” ॥ * ॥

अन्यप्रकारः ।

“वाकामूलं चूर्णयित्वा रक्तरेतः समन्वितं ।
दद्यात् पानेन प्रमदा क्षिप्रमेव वशं नयेत् ॥
पुत्रादिश्च धनं त्यक्त्वा दासीवत् भवति तु सा ।
यत्र वा नीयते तत्र पश्चात् भ्रमति विह्वला” ॥ * ॥

अन्यप्रकारः । वल्मीकमृत्तिकायाः प्रतिकृतिं कृत्वा क्षीरेण स्नाप्य आज्येन वा अभ्यज्य तस्य नवगाङ्कतिमेकविंशतिवारं जुहुयात् त्रिरात्रेण वश्यो भवति सप्तरात्रेणाथवा । देवीश्च गान्धारी यक्षिणी शक्रस्यापि पत्नीं वशमानयति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।

“उद्धातुः पक्षिणो मणमात्मनो रुधिरान्वितम् ।
स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरणमुत्तमम्” ॥

अत्र मन्त्रः । त्रिशूलिने त्रिनेत्राय छिलि छिलि स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तजपेन सिद्धिः ॥ * ॥

अन्यप्रकारः ।

“कृष्णपक्षचतुर्दश्यां मृतभस्म तु ग्राहयेत् ।
स्त्रीणाञ्च मूर्द्ध्नि दातव्यं विद्यया परिजप्तया ॥
दह्यते मुह्यते नारी मथ्यते शुष्यतेऽपि च ।
अङ्गानि चैव भज्यन्ते यदि तं न समाविशेत्” ॥

अत्र मन्त्रः । ॐ नमश्चामुण्डे श्मशानवासिनि स्वाहा । वर्णाः । १४ । सप्तरात्रेण प्रेरक ॥ * ॥

अन्यप्रकारः ।

“श्वेतार्कं रोचनायुक्तं आत्ममूत्रेण पेषयेत् ।
ललाटे तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं क्षोभयेत् क्षणात् ।
दृष्टमात्रेण तेनैव सर्व्वो भवति किङ्करः” ॥ * ॥

अन्यप्रकारः ।

"वेताली चन्दनैरेव रञ्जयेत् तत्र वेदयेत्
दीयते कज्जलिकापि यथाशक्ती भविष्यति । ।
अथ पतिवशीकरणम् ।
"मधवं तत्र देवेन चार्मेण तु वेदयेत् ।
दत्तेन शर्मिमन्नक्त भर्त्रा वा पतिना चरेत् ।
वंशज मैथुनीनारी पतिवशो भविष्यति" । ।
अन्यच्च ।
"मनःशिलाकुङ्कुमचन्दनाय
प्रथा च कुर्ष्ट तगरेसराय ।
एतच्च सर्वं पतितेन चार्जेन
प्रलेपयेत् चत्वरं महात्मन ।
प्रमाणपूर्णोऽपि विभुकोऽपि भ्रमा
वंशज्ञ यथोक्तरविम्ब पूज्य ।
प्रता प्रकुर्यात् तिलकं ललाटे
वामाय यथावशुरक्तुर्वीत ।
इन्द्रप्रमाणेन भवेत् च चान्ता-
रागाविरागाच्च विनम्र विनम्" । * ।
अथ सिन्दूरीनाधिकारः ।
"तक्षीचन्दनमूलानि पिप्पली मरिचानि च ।
भवा रोचनया चार्द्रं सिन्दूरीयतो मता ।
तिलैस्तत्सोपमन्त्रैं माषा भीरुवलाकृतम् ।
मोचनं प्रत्ययेनाति भक्षण स्वर्णं तुर्यं । ।
अन्यच्च ।
"कुक्कुट चन्दनीरत्नं मरिचानि यथा तथा ।
अनेन सिन्दूराविप्र कृत्वा प्रासां सर्वं भवेत् ।
ब्राह्मणविप्रयतोऽप्येव नवनमनुमन्यति ।
सितया भक्षिताप्रेन यथात् सर्वे प्रपश्यति" । ।
अन्यच्च ।
"चक्राङ्गाणि चम्पक मुमानि च कनेच्छया ।
चर्मानि कमलाणि पिप्पल्यादि जन्मम् ।
पतारं रक्तमाविन वैश वासानसञ्चरः" । ।
अन्यच्च ।
"देवदारु यथा कुष्ठं वनुषे वैश्वमेवम् ।
चामीरुपदेर्युक्त गौरीमामानरञ्जनम्" । ।
अन्यच्च ।
"हरिता चन्द्रभीमूलं नवपुष्पं यशोत्तमम् ।
सिन्दूरं कृत्वं देवय चमनानानि चारयेत् ।
सिन्दूरीयतो क्षेत्र रक्तवशिकरः" । ।
अन्यच्च ।
हरिता विष्णुभीमूलं सर्वं मतवनेव च ।
नवानि कमलानि मत्सीरेण वेदयेत् ।
सिन्दूरीयतो क्षेत्र गौरीप्रियार चान्तरः" । ।
"गौरिप्रियतोऽस्मिन्देवात् वेपथार दर्शं भवेत्तिः ।
दत्तवेदनन्मय पीतयवपूर्वं भवेत् ।
गौरिकं पवित्र मधु गोमूत्रेण च वेदयेत् ।
दिनैः पि चमनैरधिक पयसाश्च न संशयः" ।
वशीकरणको मन्त्रः । ॐ नमः ह्रीं श्रीं श्रीं
स्वाहा । अनेन मन्त्रेण मन्त्रितोऽस्याभिमन्त्र-
सिद्धिः" । इति श्रीदामोदरकुमारीतिलकादिविधि
सिद्ध सिन्दूरके समस्ताके कौतुकसर्वविधानान्
तत्रागमस्तम् । अथ इन्द्रजालमासोक्त प्रयोगार्थ
प्रोषितम्[illegible] । * । * । अपि च । ईश्वर उवाच ।

"इन्द्रजाल विना रक्षां न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्त्रं महामन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदायकम्" ।
"ओं नमो नारायणाय विश्वम्भराय इन्द्रजाल-
कौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा"
अनेनोच्चारणमात्रेण सिद्धिः । * । अथ रक्षामन्त्रः ।
"ओं नमः पराक्रमपराक्रमे मम शरीरे पाहि
पाहि कुरु कुरु" ।
"अमुकस्य क्षत्रेण हवेनाश्वसन्ततम् ।
तेन वेताकृष्टं कृत्वा रात्रौ पतति एककम् । १ ।
अङ्कोलबीजविलिप्ते मुखारे मुखे मते ।
मन्त्रेण सिद्धबीजैर्वा गन्धतैलच च वै ।
सितोपदेविनं कृत्वा गवलीनं मुखे क्षितम् ।
मधवास्तुषीनच वायलुनगरागमः ।
हरिद्रामरिचद्वयं मौलदं कम्पनाशकम् ।
दर्शं वंचना सितोदी च भावना सम्भवन्ति । २ ।
यानि चापि च बीजानि मधुनं स्वयमेव च ।
अङ्कोलबीजविलिप्ते मुखी भ्रमिष्यते ध्रुवम् ।
अधिकं पुष्पमध्यं सितोपदेविनं कुरु ।
मधुतो पि सर्वेषां भावना प्रत्योचितम् । ३ ।
यानि चापि च बीजानि अङ्कोलतैलेनमाम् ।
नवनो मायते तथा सिद्धिपोतकुराहकम् । ४ ।
सप्तमी सिद्धमार्गं सर्वेषं निर्मथितेवदि ।
तत्काले भवेत् गौरो भावना प्रत्योचितम् । ५ ।
त्रिमुनीयन्त्रितं देव नाराचधरीनकम् ।
वराहस्य यथाक्रमं मत्सीना च कण जनम् ।
अर्धमक्ष यथाक्रमं चारितार्थं नमन्ति वा ।
दत्तिच तिलकं कृत्वा यथा पादे भवतो यतः । ६ ।
पञ्चमिश्रं मत्सीना तु एरण्डतैलमेवनात् ।
यथाद्वे विलिखेत् सिन्धुं च लिखो वायवे प्रयत्नतः ।
यथाद्वे मत्सीना तु गन्धविषयरसम् ।
प्रकाशलग्नं च सूपपूजन्तु चारयेत् ।
यथाद्वे विलिखेन्नून यत्नो ध्रुव चमात्मकम् । ७ ।
सिन्दूरं सप्तवर्णं यार्थ धर्मं सिद्धा मनसीक्षम् ।
नलिनायकं सिरदिच पविमत् पूजये ध्रुवम् । ८ ।
चर्वकीरं गरुकीरं क्षीरं कम्बरसम्भवम् ।
मत्सीना धातव सिद्धे नवपूर्वं करोति च ।
पुष्य संभावते तत्र महाकौतुककौतुकम् । ९ ।
अङ्कोलवीजविधानो दत्ते रात्रकालति ।
दयामन्ते मया सर्वं मन्त्रमविजमात्रकम् । १० ।
अङ्कोलस्य तु तैलेन दीप प्रज्वालयेत्तरः ।
रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले । ११ ।
पुष्पे वा हरिणारे वा क्षयचं परिमुच्य च ।
चर्मभूवले तत्र क्षयचं तत्र नि क्षिपेत् ।
सिञ्चेदञ्जनमध्ये पञ्चके च दत्त सखी ।
मासचं भवेत् सर्वं भावना प्रत्योचितम् । १२ ।
सप्तवर्णं पतितायच गोमूत्रच सितं सदा ।
रक्तपूर्णमयं कृत्वा सिद्धितदिं सिद्धिं लिखेत् ।
सिद्धान् सर्वे यथाक्रमो यदा भवेत् जायते । १३ ।
इति इन्द्रजालतन्त्रे ईश्वरपार्वतीसंवादे इन्द्र-
जालकौतुकरत्नं नाम प्रथमः पटलः । * । * ।
अन्यच्च ।
"प्रकाशचन्द्रकलादि हस्ते योजयेत् प्रिये ।

मौने विशेषकं कुर्यात् नासति चाक्षयं यथा ।
विशिष्टे मारकर्णेन जालितं भवति ध्रुवम् ।
वैनच्य दीयमानाच कामुकर्ष्णविधारणः ।
नवनवे यथाक्रमे मीनो मन्त्राङ्ग कथ्यते ।
सर्वो वेतालपाठे तु मनोवे विलिखेत् सदा ।
वाजराजे च वेनच्य प्रदर्शं नवरं ध्रुवम्" । * ।
अथ मदनादिविधानम् ।
"अन्यपत्रे मारमादि पुष्पपत्रे च मर्दनम् ।
दारमा मारणं सर्वे रक्तारमा यदैव च ।
हरीता नवमीवेद्य यथायथैव कारयेत् ।
कामय चतुर्दश्यां चतुर्थी प्रतिपदि ।
द्वितीया सप्तमीमध्या कारयेत् शान्तिकर्मणि च ।
आशिषीमसमूलाच एवा हरणलक्षणी ।
यथायथैव यदैव कारयेत वरा पुरा ।
ज्येष्ठा च उत्तरामाघ्र अनुराधा च रोहिणी ।
कारयेन्मारणं शान्तिं सम्मन्न तिलकं यथा ।
विधिमन्त्रशतमानुपूर्वीत्व बन्धनं भवेत्" । ।
अथ वशीकरणम् ।
"सिन्दूरमाविकलतोषमनानि सिद्धा
सिद्धिं विलिख रमते तरुणी मनोज्ञं ।
कान्तिं च याति तरुणो मनसापि पूज्य
रात्रौ भवेदिति मनोहरदिव्यमूर्तिः ।
पुष्ये पुनर्नवमूलं पुष्करं धारयेत्सुधा ।
ताम्बूलार्थे मरालदं यथा भवति निश्चितम् ।
अनेन मार्जनीमूलं ताम्बूलेन तु भक्षयेत् ।
आयसमं सिन्दूरं नगरं वशयेत्तरम् ।
महामायी नव नीता चूर्णयेत् मन्त्रविष्टम् ।
यत्र भूमवते देव मनवे नामकम् स्त्रियः" ।
ॐ मूर्ती मूर्ती महामूर्ती सर्वे सर्वोलवरीभव
पवमपेशव स्वाहा । पूर्णमन्त्रः ।
"भाषितमुखाचर्णीयं तत्र रक्षा विकालितं भवेत् ।
साम्याराद् सर्वा मर्त्यो वाचये भाग्यमाश्रयः
ॐ विजयकर्णीम नमाम्ले नवनामम्भिनीत इदयं
साम्यारात दैति मै ममजन्मे विजयाश्वै स्वाहा ।
"कन्यारम्भे शाक्यार्द्रं सिद्धैश्वरस्यापुष्यम् ।
मन्त्रेण पूर्णवधुना वस्ते नवा प्रवर्तति । ।
अथ सर्वजनवशीकरणम् ।
"सिद्ध च रोचनामूलं वाटिका तिलकेन सते ।
इन्द्रमाचे यत्र याति नारी वा पुरुषोऽपि वा ।
कर्मेण वैदर्भं कृत्वा वेदेन तिलके सते ।
चक्षाम्येन कर्मैकं भैषोल्लं नवमात्रिम्" ।
ॐ ह्रीं श्रीं दें चैं मोहयन्ता भैरवी भगवती
भैषोल्लं नवमान्न स्वाहा । पीतवोमदि प्रयत्नतं
कुर्यात् । एव कृताराधनेन तिलकं धारयेत्
सर्वजनोऽपि वशो भवति । इति कामाख्यादि
सिद्धे इन्द्रजाले २ अध्यायः । * ।
अथान्यच्च । ॐ ह्रीं चामुण्डे ज्वल ज्वल प्रज्वल
प्रज्वल स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सिद्धं कृत्वा पर
कुर्यात् मद्यवशम् एकक वशमायाति । पूर्व-
मेतावन्मात्रेण सिद्धिः ।
"चर्वैरामं वसाराय चर्मुनस्य च मज्जम् ।
अश्वमूत्रेण वेष्टित सौम्यां क्षितिं प्रमर्दयेत् ।

पुरुषस्य पत्नूना वा क्षिपेदाकर्षणं भवेत्” ॥ * ॥
अथ जय ।
“गोजिह्वा शिखिमूलं वा मुखे शिरसि संस्थिता।
कुरुते सर्ववादेषु जयं पुष्ये समुद्धृते ॥
मार्गशीर्षपौर्णमास्यां शिखिमूलं समुद्धरेत् ।
बाहौ शिरसि वा धार्यं विवादे विजयो भवेत् ॥
गिरिकर्णीं शमीं गुञ्जां श्वेतवर्णां समाहरेत् ।
चन्दनेनान्वितञ्चैव तिलकेन जयी नरः ॥
कणकार्कवटावह्निर्विद्रुमं पञ्चमस्तथा ।
तिलकं कुरुते यस्तु पश्येत्तं पञ्चधा रिपुः ॥
आर्द्रायां वटवन्दाकं गृहीत्वा धारयेत् करे ।
संग्रामे जयमाप्नोति जया स्नात्वा जयी भवेत्” ॥
अस्य मन्त्रः । ॐ नमो महाबलपराक्रम समस्त-
विद्याविशारद अमुकस्य भूजबलं बन्धय बन्धय
दृष्टिं स्तम्भय स्तम्भय अङ्गानि धूनय धूनय पातय
पातय महीतले क्रीं ॥ * ॥ अथ सौभाग्यम् ।
“पुष्योद्धृतं सितार्कस्य मूलं वामेतरे भुजे ।
बद्ध्वा सौभाग्यमाप्नोति दुर्भगापि न संशयः ॥
रक्तचित्रार्कमूलन्तु सोमग्रस्ते समुद्धृतम् ।
क्षीरैः पिष्ट्वा वटीं कुर्यात् तिलकं शुभमङ्गना” ॥ * ॥
अथ ईश्वरादिक्रोधोपशमनं । ॐ शान्ते प्रशान्ते
सर्वक्रोधोपशमनि स्वाहा ।
अनेन मन्त्रेण त्रिः सप्तधा जपेन मुखं मार्जयेत् ।
ततः क्रोधोपशमनं भवति” ॥ * ॥ गजनिवारणम् ।
“श्वेतापराजितामूलं हस्तस्य वारयेद् गजम् ।
मूलं चिमूल्या वक्त्रस्थं गजवश्यकरं भवेत्” ॥ * ॥
व्याघ्रनिवारणं ।
“मुखस्थं हस्तीमूलं हस्तस्य व्याघ्रभीतिजित्” ।
क्रीं क्रीं क्रीं श्रीं श्रो श्रो स्वाहा ।
इत्यष्टाक्षरमन्त्रेण लोष्ट्रं पठित्वा क्षिपेत् ।
तदा मुखं न चालयति गन्तुमशक्यः ॥
“मूलं कृष्णचतुर्दश्यां ग्राहयेल्लाङ्गलीभवम् ।
हस्तस्य व्याघ्रभीतादिभयहृत् परिकीर्त्तितम्” ॥
इति इन्द्रजालतन्त्रे २ उपदेशः ॥ * ॥ अथ स्तम्भनम् ।
“श्वेतगुञ्जोत्थितं मूलं मुखस्य दुष्टतुण्डजित्” ।
ॐ क्रीं रक्ष रक्ष चामुण्डे तुरु तुरु अमुकं मे
वशमानय वशमानय स्वाहा । अथ चण्डामन्त्रः ।
उक्तयोगसिद्धिः ॥
“पुष्यार्के मधुवन्दाकं गृहीत्वा प्रक्षिपेद्बुधः ।
सभामध्ये च सर्व्वेषां मूकस्तम्भः प्रजायते” ॥ * ॥
मेघस्तम्भनम् । इष्टकद्वयसम्पुटमध्ये मेघसत्यक-
चतुरस्रं विलिख्य उद्याने स्थापयेत्तदा मेघान्
स्तम्भयति । मन्त्रः । “मेघान् स्तम्भय स्तम्भय” ॥ * ॥
नौकास्तम्भनम् ।
“भरण्यां क्षीरकाष्ठस्य कीलं पञ्चाङ्गुलं क्षिपेत् ।
नौकामध्ये तदा नौकास्तम्भनं जायते ध्रुवम्” ॥ * ॥
निद्रास्तम्भनम् ।
‘मूलं हस्तत्वा मधुना पिष्ट्वा नस्यं समाचरेत् ।
निद्रास्तम्भनमेतद्धि मूलदेवेन भाषितम्” ॥ * ॥
शस्त्रस्तम्भनम् ।
“कपित्थस्य च वन्दाकं हस्तिकायां समाहरेत् ।
वक्त्रस्थन्तु देवस्य शस्त्रस्तम्भनकं परम् ॥

करे सुदर्शनामूलबन्धनात् स्तम्भनं तथा” ।
ॐ अहो कुम्भकर्ण महाराक्षस निकषागर्भ-
सम्भूत परसैन्यस्तम्भन महाभय रुद्रवद् आज्ञापय
स्वाहा । अष्टोत्तरसहस्रजपात् सिद्धिः ॥
“गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अपामार्गस्य मूलकम् ।
लेपमात्रे शरीराणां सर्वशस्त्रनिवारणम् ॥
पुष्यार्के श्वेतगुञ्जाया मूलमुद्धृत्य धारयेत् ।
हस्ते खड्गभयं नास्ति संग्रामे च कदाचन” ॥ * ॥
गोमहिष्यादिस्तम्भनम् ।
“उष्ट्रस्यास्थि चतुर्दिक्षु निखनेत् भूतले ध्रुवम् ।
गा मेषीं महिषीं वाजीं स्तम्भयेत् करिणीमपि” ॥ * ॥
बुद्धिस्तम्भनम् ।
“भृङ्गराजमपामार्गं सिद्धार्थं सहदेविकाम् ।
कोलं वचाञ्च श्वेतार्कं श्रवमेषां समाहरेत् ॥
लौहपात्रे विनिक्षिप्य दिदिनान्ते समुद्धरेत् ।
तिलके सर्व्वभूतानां बुद्धिस्तम्भकरं परम्” ॥
ॐ नमो भगवते विश्वामित्राय नमः सर्व्व-
मुखीभ्यां विश्वामित्र आगच्छ आगच्छ स्वाहा ।
उक्तयोगस्यायं मन्त्रः ॥ * ॥ चौरगतिस्तम्भनम् ।
ॐ ब्रह्मवेशिनि शिवे रक्ष रक्ष स्वाहा । अनेन
मन्त्रेण सप्तपाशान् गृहीत्वा त्रीणि कर्णां बद्ध्वा
अपरान् मुष्टिभ्यां धारयेत् । इति चौराणां गति-
स्तम्भनम् । * ॥ गर्भस्तम्भनम् ।
“ग्राह्यं कृष्णचतुर्दश्यां धूस्तूरस्य तु मूलकम् ।
कट्यां बद्ध्वा रमेत् कान्तां न गर्भं धारयेत् क्वचित् ॥
मुक्तेन लभते गर्भं पुरा नागार्ज्जुनोदितम् ।
तन्मूलचूर्णं योनिस्थं न गर्भं सम्भवेत् क्वचित् ॥
सिद्धार्थमूलं शिरसि बद्ध्वा कान्ता रमेत्तु या ।
न गर्भं धारयेत् सा स्त्री मुक्तेन लभते पुनः” ॥ * ॥
शुक्रस्तम्भनम् ।
“नीलीमूलं श्मशानस्थं कट्यां बद्ध्वा तु वीर्य्यधृक् ।
रक्तापामार्गमूलन्तु सोमवारे निमन्त्रयेत् ॥
भौमे प्रातः समुद्धृत्य कट्यां बद्ध्वा तु वीर्य्यधृक्” ॥
इति कामरत्ने ३ उपदेशः ॥ * ॥ मोहनम् ।
“शृङ्गीवचानलदसर्ज्जरसं समानं
कृत्वा त्रुटिं मलयजञ्च मधूकमिश्रम् ।
यो धूपयेन्निजमहो वसनं शरीरं
तस्यापि दास इव मोहमुपैति लोकः” ॥
भृङ्गराजः केशराजो लज्जा च सहदेविका ।
एभिस्तु तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं मोहयेन्नरः” ॥
ॐ घं घा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ फट् ।
“अनेनैव तु मन्त्रेण कृत्वा ताम्बूलभावनम् ।
साध्यस्य मुखनिक्षिप्ते मोहमायाति तद्दर्शनात्” ॥
ॐ भीं च्चीं भों मोहय । इमं मन्त्रं वारत्रयं
जपेत् । मोहमाप्नोति मानवः ॥ * ॥ देहरञ्जनम् ।
“कदम्बपत्रं लोध्रञ्च अर्ज्जुनस्य च पुष्पकम् ।
पिष्ट्वा गात्रोद्वर्त्तनाच्च कायदुर्गन्धनाशनम् ॥
एला शटी-पत्रक-चन्दनानि
तोयामयाशिग्रुघनामयानि ।
ससौरभोऽयं सुरराजयोगः
स्नातः सुगन्धो नरमोहयोग्यः” ॥ * ॥
मुखरञ्जनम् ।

“रसालजम्बूफलगर्भसारः
सकर्कोटो माक्षिकसंयुतश्च ।
स्थितो मुखान्ते पुरुषस्य रात्रौ
करोति पुंसां मुखवासमिष्टम् ॥
चूर्णं सुराकेशरकुष्ठकानां
प्रातर्दिनान्ते परिलेढि या स्त्री ।
अप्यर्द्धमासेन मुखस्य वासः
कर्पूरतुल्यो भवति प्रकाशः” ॥ * ॥
केशकृष्णीकरणादि ।
“लौहकिट्टं जवापुष्पं पिष्ट्वा धात्रीफलं समम् ।
त्रिदिनं लेपयेत् शीर्षं त्रिमासं केशरञ्जनम्” ॥
इति कृष्णीकरणम् ॥ * ॥ कशशुक्लीकरणम् ।
“वज्राक्षीरेण सप्ताहं अन्वहं भावयेत्तिलम् ।
तत्तैललिप्ता केशाः स्युः शुक्लाश्च नात्र संशयः ॥
इति कामरत्ने ४ उपदेशः ॥ * ॥ अथ वाजीकरणं
“अश्विन्यां वटवन्दाकं क्षीरे पिष्ट्वा महाबलः ।
पुष्योद्धृतं पिबेन्मूलं श्वेतार्कस्य प्रयत्नतः ॥
सप्तरात्रन्तु गोक्षीरैर्वृद्धोऽपि तरुणायते’ ।
“चूर्णं विदार्य्याः स्वरसेन तस्याः
विभावितं भास्कररश्मिजाले ।
मध्वाज्यसम्मिश्रितमेव लीढ्वे-
दशस्त्रियो गच्छति निर्विशङ्कः” ॥ * ॥
जन्मवन्ध्याचिकित्सा ।
‘समूलपत्रां सपाक्षीं रविवारे समुद्धरेत् ।
एकवर्णगवां क्षीरे कन्याहस्तेन पेषयेत् ॥
ऋतुकाले पिबेत् वन्ध्या पलार्द्धं तद्दिने दिने ।
क्षीरशाल्यन्नमुद्गञ्च लघ्वाहारं प्रदापयेत् ॥
एवं सप्तदिनं कुर्य्यात् वन्ध्या भवति गर्भिणी ।
उद्वेगं भयशोकञ्च दिवानिद्रां विवर्ज्जयेत् ॥
न कर्म्म कारयेत् किञ्चित् वर्जयेत् सावगाहनम् ।
पतिसङ्गं चरेत् सा च नात्र कार्य्या विचारणा ॥
कृष्णापराजितामूलं छागीक्षीरेण संपिबेत् ।
ऋतुकाले समायाते मुक्ता गर्भधरा भवेत् ॥
गोक्षुरस्य तु वीजन्तु पिबेन्निर्गुण्डिकारसैः ।
त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा वन्ध्या भवति गर्भिणी” ॥
इतीन्द्रजाले जन्मवन्ध्याचिकित्सा ॥ * ॥
अथ काकवन्ध्याचिकित्सा ।
“अश्वगन्धीयमूलन्तु ग्राहयेत् पुष्यभास्करे ।
पेषयेन्महिषीक्षीरे पलार्द्धं भक्षयेत् सदा ॥
सप्ताहाल्लभते गर्भं काकवन्ध्या चिरायुषम्” ।
इतीन्द्रजाले काकवन्ध्याचिकित्सा ॥ * ॥
अथ मृतवत्साचिकित्सा ।
“प्राङ्मुखं हस्तिकाऋक्षे वन्ध्या कर्कोटकीं हरेत् ।
तत्कन्दं पेषयेत्तोये कर्षमात्रं सदा पिबेत् ॥
या वीजपूरद्रुममूलमेकं
क्षीरेण पक्वं प्रपिबेद् विमिश्रम् ।
ऋतौ निजं या तु पतिं प्रयाति
दीर्घायुषं सा तनयं प्रसूते ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वला ।
मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी ।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ तन्मूलद्वयम् ॥

इयता कालेनाग्निर्दग्धमर्कं विसर्जयेत् ।
बलामूलीरसं क्षीरं हस्तमेकं चतुर्गुणम् ।
संमिश्रितमिदं नारी पिबेत् क्षीरं च प्रत्यहे ।
तस्मात् लभते नारी वेश्याप्याद्यं स्थिरगर्भताम् ।
या वेश्याशिरसा स्यात् सा नारी लभेत् सुतम् ।
वन्ध्यापि लभते पुत्रं न च वन्ध्या प्रसूयते ।
योनिदोषे रजोदोषे गर्भपाते च प्रत्यहे ।
प्रभावोत्तममादाय गर्भपातनिवारणम् ।
गन्धकं नागरं दैवदारुर्दग्धं रजोऽपहम् ।
मोहनं पत्रमूलं रक्तस्य विनिमयकम् ।
गौरभस्म गजारूढं प्रसवं तु दीयते ।
वारस्त्रीमभेनाय पक्षेणापि मरीचये" ।
अथ गर्भस्य क्षीरेणाश्मरीप्रदानम् । जननं ।
योषे । इतीन्द्रजाले गर्भस्थापनविधिः ।
अथ गर्भकारचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
"गोक्षीरे पयसेवास्य मदनकल्कसंयुतम् ।
प्रथमे वै पिबेन्नारी मधुकस्य त्रियो भवेत् ।
अथवा मधुकं दारु शरबीजम तीक्ष्णकम् ।
अपिवा क्षीरकाकोली पिबेत् क्षीरेण योषिते ॥१॥
गौर्वोत्तमं मधुकस्य नदी कण्टकारिका ।
गोक्षीरस्य द्वितीये च पिबेत् मासि वेदना ॥२॥
क्षीरकं शरपं कुष्ठं मधुकं क्षतकसरम् ।
पिबेत् तृतीये मासि तृतीये वेदनाशनो ।
अथवा क्षीरकाकोलीपयसा तत्र पिबेत् ॥३॥
शीतोत्तमं मधूकानि गोक्षीरेण-चान्दनम् ।
चतुर्थमासे क्षीरं पिबेत् वा वेदनायाः ।
अथवा मधुकं रास्ना द्राक्षा मधुयष्टिका ।
अनन्ता वैश्विका तु यथा क्षीरे गर्भं पिबेत् ॥४॥
इन्द्रवल्ली च काकोली बदरं शीतमुत्तमम् ।
गोक्षीरं पञ्चमे मासि गर्भशूलहरं भवेत् ।
अथवा इक्षुमूलं कषायं कटकं तथा ।
गोक्षुरं क्षीरसंयुक्तं पिबेत् षष्ठे च मासे ॥६॥
पिप्पली सुरसमूलं च श्रीफलेन संयुतम् ।
षष्ठे मासि यथा क्षीरे पिबेत् शोर्षं निरूपयेत् ॥
अथवा गोक्षुरं पिष्टं मधुकं कपित्थकम् ।
एलचूर्णं पिबेत् पिष्टं गोदुग्धे सप्तमासके ॥७॥
यावच्च पौष्करं मूलं मधुकं शीतमुत्तमम् ।
पिष्टं च मासे मासि क्षीरे पीत्वा प्रसाधयेत् ।
अथवा मधुकाद्यो माषक्ष कर्करम् ।
अष्टमे गर्भपाते क्षीरे देवदारु मासे ॥८॥
नवमे सारिवामूलं चन्दनं मधुयष्टिका ।
गोक्षीरेण यथा क्षीरं पिबेत् प्रसवाय ॥
अथवा शिम्बूदन्ता पद्मिनी रक्तमूली ।
इक्षुरसकाकोली दधि क्षीरं प्रदापयेत् ।
अपूर्वीरसदध योगा ये वातादि यदा स्थ
विशालादिकवाले अथवा यत् यत्नवेत् ।
वेदना यस्य मासि उत्तिष्ठतोऽपि नाशयेत् ।
अथवा अनन्त प्रभा कुन्दना क्षीरकाकोली
कपि विद्धं पिबेत् क्षीरं तत् वेदनाशी ॥९॥
इयता योगवटी दशमे भवेत् गोदुग्धम्
पाययेत् दशमे मासि यथा क्षीरं स्वस्थानं ।
अनस्य पुष्पाणि गोक्षीरं दत्वा पिबेत् ।

अथवा मधुकं दारु गुडक्षीरेण पाययेत् ॥१॥
क्षीरं दधि वन्ध्यस्य विलुप्तार्थं
मन्येन्द्रराज सकला श्रुतिश्चत् ।
गर्भं सदर्शं प्रतिरूपि योषे
योगो निगूढवृत् किल सूतवे" ।
इति इन्द्रजाले गर्भकारचिकित्सा ।
अथ गर्भस्तम्भनम् ।
"गोक्षीरं कर्कटास्थ्या गर्भस्तम्भनकारकम् ।
पिबेत्ता मधुकं चूर्णं काश्मारीफलपल्लवम् ।
कर्षार्धं मधुयुक्तेन गर्भिणी च प्रशान्तये" ॥
अथ सुखप्रसवयोगाः ।
"अङ्गं इन्द्रवारुणीमूलं पूर्वं योषी प्रलेपयेत् ।
मयूरकात् प्रसूते नारी गर्भं यदि प्रपीड्यते ।
लाङ्गल्यास्तु मूलस्तु योनिमध्ये समुद्धरेत् ।
कर्पूरं रक्तं चन्दनं सुखं नारी प्रसूयते ।
तदर्थमाय मूलं वा करिणं प्रसवं सुखम् ।
अपामार्गस्य मूलस्तु यावत्रैव तु पुरुषम् ।
नारि प्रसवयेत् योनौ मयूरकात् वा प्रसवम् ॥२॥
अथ वन्ध्याया गर्भोत्पादनम् ।
देव दधारादिमधुकस्य
शिखाद्रव्यं देवदारु शिलाजतम् ।
नागिकुसुमं मधुकं भूधात्री
कुमारिका योजयेत् प्रदिहेत् ।
गोपर्णिकाया रसमङ्गलिकं
विलोड्य मधुपरं प्रपिबेत् ।
गुडेन पञ्चपलेन
पत्रादि सर्वं प्रतियोगेऽपि माक्षिकम् ।
प्रथमसुरक्तमाशे पञ्चयोगेन पीत्वा
कलितमसमनार्यं बालकाभ्यो वचा ।
कुलपवनमयी यानि नो यानि गर्भं
वपित इति पूर्वे भवरत्न योगः ॥३॥
अथ योनिसङ्कोचनम् ।
"मदनफलमधुमधुकर्पूरै
विलासवतीकाप्युपयुक्तमन्यथा ।
पूरयेत् योनिं निश्चि सुरभिता
नारी प्रमोदं विदधातु मधु" ॥४॥
अथ लोमशातनम् ।
"शङ्खचूर्णहरितालसमेते
रम्भापत्रिकारसे परिधि धूत ।
लेपयेत् स्वर्णयोग्यत
रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव" ।
इति इन्द्रजालतन्त्रम् । अपि च पुरोहितविशेषः ।
इति शब्दमाला ।

इन्द्रजालिकः, त्रि (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन दीव्यतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुहककारी । इति हलायुधः । वाजीकर इति भाषा ।

इन्द्रजित्, पुं, (इन्द्रं जितवान् इति । इन्द्र + जि + क्विप् ।) रावणपुत्रः । (तत्पर्यायः । मेघनादः २ मन्दोदरीसुतः ३ । इति जटाधरः ।) (अस्य जन्मवृत्तान्तं यथा रामायणे ७।१२। सर्गे
"मयपुत्रकृता रामं । रावणेन ताव ।
मन्दोदर्याः सूनुर्यो मेघः इन्द्रजितः ।
तात्तु दृष्टिवत् सर्वे रोदनमानस्तु वै ॥१६॥
करोमि तु यदेवं तथा दारुणिका मत्कारा ।
मघवन् यत्र इन्द्रो रावणमसि यत्र ॥१७॥
एवं समाज्ञाय रामम् वैष्णवाय रत्ना प्रया ।
यथा मन्दोदरी नाम यशसा प्रथिता प्रजाम् ॥१८॥
पाणिग्रहेण च राम ! स्वयमेवोऽभ्यगमत् ।
प्रजायत तथ वैश्रवणमनुजादृष्टिजन्मना" ॥१९॥
"ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादसमीक्ष्य ।
स इति इन्द्रजिन्नाम ख्यातिमिरविधीयते ॥२०॥
जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ।
रुदता सुमहान् मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥२१॥
जडीकृता च या लङ्का तस्य नादेन राघव ! ।
पिता तस्याकरोत् नाम मेघनाद इति स्वयम्" ॥२२॥
अस्य यथा इन्द्रविजयमिन्द्रजिन्नाम प्राप्तं तदपि तत्रैव ३० सर्गे ।
"जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥१॥
तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् ।
अब्रवीद् गगने तिष्ठन् सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः ॥२॥
वत्स रावण ! तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ।
अहोऽस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥३॥
जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा ।
कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि ससुतस्य ते ॥४॥
अयञ्च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण रावणिः ।
जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥५॥
बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ।
यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशा वशे ॥६॥
महाबीरो बलवान् विभीषणात् रामादितिभि च
अथ विक्रमिणा अस्य अमरतनविशिष्टि
पापारवासान इति सर्वेः महाकाव्ये ६ स-
मारभ्य ० सर्गे द्रष्टव्यम् ।
लक्ष्मणहस्ते रावणः । यथा रघुवंशे । १२।७८ ।
"इन्द्रजित् वधमिवाद वाचालकम्पेन च ।
महत्वादस्य विहत्य रावणश्रवणेन च" ॥)

इन्द्रजिद्विजयी, [न्] पुं, (इन्द्रजितः रावणात्मजस्य विजयी इति । इन्द्रजित् + वि + जि + णिनि ।) लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली । (अस्य विवरणन्तु रामायणे । ६ । ९१ सर्गे द्रष्टव्यम् । यथा,—
"इन्द्रारिं भस्मसात् कृत्वा इन्द्रारिविदुषम् ।
लक्ष्मणं दशरथात्मजं भवन्तमनिर्जितं परम् ॥ ७२ ॥
देवानां समागम्य लक्ष्मणं पारितोषम् ।
ऋषयः अभिवादन्ते जीयतां त्वमिन्द्रजिद्विजयम् ।
सत्यमुनिना प्रपात् रावणस्य च मृत्युः" ॥७३॥)

इन्द्रतूलं, क्ली, (इन्द्रस्य तूलं । आकाशे उड्डीयमानत्वात् ।) वातातस्थितकार्पासः । वातपातुरिति ख्याता इति भाषा । तत्पर्यायः । वंशकफः २ पिचुतूलम् ३ । ग्रामण्य ४ । इति शब्दमाला ।

इन्द्रतूलकं क्ली, (इन्द्रतूलमेव । इन्द्रतूल + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रतूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ।

इन्द्रदारु, पुं, (इन्द्रस्य दारु ।) देवदारुवृक्षः । इति भावप्रकाशः । (अस्य पर्यायः ।

"देवदारु स्मृतं दारुभद्रं दार्व्विन्द्रदारु च ।
मस्तदारुद्रुकिलिमं क्लिचिमं सुरभूरुहः" ॥)

इन्द्रद्रु, पु, (इन्द्रस्य द्रुर्वृक्षः ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इत्यमरः ॥ कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रद्रुम, पुं, (इन्द्रस्य द्रुमो वृक्षः ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रनीलः, पु, (इन्द्रवत् नीलः ।) मरकतमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पान्ना इति भाषा । (अस्य परीक्षा यथा, चिन्तामणिधृतवचनम् ।
"क्षीरमध्ये क्षिपेत् नीलं क्षीरश्चेत् नीलतां व्रजेत् ।
इन्द्रनीलमितिख्यातं तदाहुः रत्नकोविदाः" ॥
"क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-
र्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा" ॥
इति रघुवंशे । १३।५४। यथा, भावप्रकाशे ॥
अथ इन्द्रनीलगोमेदयोर्नामानि ।
"नीलन्त्विन्द्रनीलञ्च गोमेदं पीतरत्नकम्" ।)

इन्द्रनीलक, पु, (इन्द्रनील + स्वार्थे कन् ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रपुष्पा, स्त्री, (इन्द्रनीलवत् पुष्पं यस्याः ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ विषलाङ्गला इति ख्याता । (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयं ।)

इन्द्रपुष्पिका, स्त्री, (इन्द्रपुष्पैव । कन् ।) कलिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ विषलाङ्गला इति भाषा ।

इन्द्रप्रस्थ, क्ली, (इन्द्रस्य इन्द्रकीलस्य प्रस्थम् इव ।) राजयुधिष्ठिरनिर्म्मितनगरम् । अधुना दिल्ली इति ख्यातम् । (यथा, महाभारते १।२०८।२८।
"ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥
सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतं" ॥
"तस्मिन्निवेशसम्पन्नं इन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
मेघवृन्दमिवाकाशे विद्धं विद्युत्समावृतम्" ॥)

इन्द्रप्रहरण, क्ली, (इन्द्रस्य प्रहरणम् ।) इन्द्रस्यास्त्रम् । वज्रम् । इति हलायुधः ॥

इन्द्रभेषज, क्ली, (इन्द्रं महत् भेषजम् ।) शुण्ठी । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रमहकामुक, पुं, (इन्द्रमहं कामयते इति । इन्द्रमह + काम + उकञ् ।) कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्द्रयव, पुं, क्ली, (इन्द्रस्य इन्द्रवृक्षस्य यवः यवाकारबीजत्वात् तथात्वम् ।) स्वनामख्याततिक्तबीजविशेषः । तत्पर्य्यायः । कलिङ्गम् २ भद्रयवम् ३ । इत्यमरः ॥ शक्राह्वं ४ शक्रबीजम् ५ वत्सकं ६ वत्सकबीजम् ७ भद्रजं ८ कुटजं ९ कुटजबीजम् १० कलिङ्गबीजम् ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । कफवातरक्तपित्तज्वरत्वम् । दाहातिसारशमनत्वम् । ज्वरदोषशूलमूलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुड़चिर बिचि इति भाषा । यथा,—
"उक्तं कुटजबीजन्तु यवमिन्द्रयवं तथा ।
कलिङ्गञ्चापि कालिङ्गं तथा भद्रयवं स्मृतम्" ॥
इति स्त्रीवे अमरः प्राह ।
"क्वचिदिन्द्रस्य नामैव भवेत्तदभिधायकम् ।
यथानीन्द्रयवास्तस्य तथा भद्रयवा अपि" ॥
इति धन्वन्तरिः प्राह ।
"ऐन्द्रं यवं त्रिदोषघ्नं संग्राहि कटु शीतलम् ।
ज्वरातीसाररक्तार्शःकृमिविसर्पकुष्ठनुत् ॥
दीपनं गुदकीलास्रवातास्रश्लेष्मशूलजित्" ।
इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, वैद्यकद्रव्यगुणे ।
"तद्बीजं ज्वरजित्तिक्तं रक्तपित्तातिसारजित्" ।)

इन्द्रलुप्त, क्ली, (इन्द्रात् इन्द्रनीलवर्णकेशानां लुप्तं लोपो यस्मात् ।) केशरोगविशेषः । टाक इति भाषा । तस्य लक्षणम् ।
"रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥
रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं खालत्यं रुज्येति च विभाव्यते" ॥
इति निदानम् ॥ खालत्यं रुज्येति च तस्य पर्य्यायकथनम् । तथाच भोजः ।
"तदिन्द्रलुप्तमित्याहुः खल्लीं रुज्यान्तु केचन" ।
कार्त्तिकस्त्वाह । "इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति खालत्यं शिरोवक्षस्येव रुज्या सवेदनेति आगमस्तत्र नास्ति" ॥
इति तट्टीका ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा ।
"तिक्तपटोलीपत्रस्वरसैर्घृष्टा प्रशमं याति ।
चिरकालजापि रुज्या नियतं दिवसत्रयेणैव ॥
गोक्षुरतिलपुष्पाणि तुल्यानि मधुसर्पिषा ।
शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥
हस्तिदन्तमषीं कृत्वा छागीदुग्धरसाञ्जनं ।
रोमाण्यनेन जायन्ते लेपात् पाणितलेष्वपि ॥
यष्टीन्दीवरमृद्वीकातैलाज्यक्षीरलेपनैः ।
इन्द्रलुप्तं प्रशमं याति केशाः स्युश्च घना दृढ़ाः ॥
आवीकरञ्जवरुणकरवीराग्निपाचितम् ।
तैलमभ्यञ्जनाद्धन्ति इन्द्रलुप्तं न संशयः ॥
स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवौ विषम् ।
अजामूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥
सिद्धार्थकस्तीक्ष्णगन्धा सम्यगेभिर्विपाचितम् ।
तैलं भवति नियमात् खालित्यव्याधिनाशनम् ॥
स्नुहीदुग्धादितैलम्" । इति भावप्रकाशः ॥
("केशघ्नस्य चिकित्सान्तु प्रवक्ष्ये हारीत साम्प्रतम् ।
रूक्षं सपाण्डुरं वाताद् पित्ताद्रक्तं सदाहकम् ॥
कफान्वितं भवेत् स्निग्धं रक्तात्पाकं व्रजन्ति तत् ।
सन्निपातेन सर्वञ्च जायते सर्व्वलक्षणम्" ॥
अस्य चिकित्सा यथा ॥ * ॥
"गुड़ेन सुरसा शुण्ठी मातुलुङ्गरसेन तु ।
केशघ्ने वातसम्भूते धावनञ्च प्रशस्यते ॥ १ ॥
त्रिफला च वचा शुण्ठी गुड़ेनापि प्रपेषितम् ।
धावनं कफसम्भूते चेन्द्रलुप्ते प्रशस्यते ॥ २ ॥
पैत्तिके च हितं दुग्धं नवनीतान्वितन्तथा ।
शिवाशिवाफलं यष्टी पैत्तिके धावनं मतम् ॥ ३ ॥
भृङ्गराजरसं ग्राह्यं प्रदद्यगैरस्तथा ।
सौवीरकरसेनापि तिलान् पिष्ट्वा प्रलेपनम् ॥
पश्चात् कार्य्यं पूरयेच्च स्नानमुष्णेन वारिणा ।
यवार्ज्जुनकदम्बस्य शिरीषमपि रोहितम् ॥
क्वाथमेषां शिरोदद्रूं प्रशमयेदिन्द्रलुप्तकम् ।
कुरुण्टकस्य पुष्पेण जपाया कुसुमेन च ॥
द्वयस्य चेन्द्रलुप्तस्य क्षवमेव निवारणम् ।
पैत्तिकानि च लिङ्गानि दृष्ट्वा दुग्धेन धावनम् ॥
शीतलानि प्रदेयानि पैत्तिकेन विधीयते" ॥
"धुस्तूरपत्राणि च मागधीना
निम्बा विशालामपि धूमकुष्ठम् ।
घृतेन युक्तञ्च जलेन पिष्ट
शिरःप्रलेपे खलतवारणं स्यात् ॥
पित्ते क्षते दोषयुते च रोगे
पटोलपत्रं पिचुमर्द्दकं वा ।
तथामलक्या फलमेव पिष्टा
घृतेन खदिरेन प्रलेपनञ्च ॥
निवार्य्यते मस्तकजं क्षतञ्च
शिरोर्त्तिजातान् विनिहन्ति चैतत् ।
गजेन्द्रदन्तस्य मषीं गृहीत्वा
प्रलेपनं वा नवनीतकेन ॥
तिलार्कभल्लातकदुग्धमाष-
क्षारस्य लेपो नवनीतकेन ।
सर्पस्य क्षारस्य तथा प्रयोग
खल्लाटके केशचयं करोति" ॥
इति हारीते ॥
"तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमिम्
दग्ध्वाशु कुर्य्यात् खलतिन्नरस्य" ॥ * ॥
चिकित्सा यथा चरके ।
"खालत्ये पलिते वल्या हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
नस्यतैलैः शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ॥
सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्जीवनीयैरथापि च ।
नस्यं स्यादणुतैलं वा खालत्यपलितापहम्" ॥)

इन्द्रलुप्त, पु, (इन्द्रात् इन्द्रनीलवत् केशानां लुप्तं नाशो यस्मात् ।) केशनाशकरोगः । तत्पर्य्यायः । इन्द्रलुप्तकः २ केशघ्नः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रलुप्तक, क्ली, (इन्द्रलुप्त + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रलुप्तरोगः । इति भूरिप्रयोगो जटाधरहेमचन्द्रौ च ॥

इन्द्रवारुणिका, स्त्री, (इन्द्रवारुणी + कन् + टाप् ।) इन्द्रवारुणीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इन्द्रवारुणी, स्त्री, (इन्द्रं वारयति । इन्द्र + वृ + णिच् + उन् । ङीप्) लताविशेषः । राखाल शसा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । विशाला २ । इत्यमरः ॥ ऐन्द्री ३ चित्रा ४ गवाक्षी ५ गजचिर्भटा ६ मृगेर्व्वारु ७ पिटङ्गीकी ८ मृगादनी ९ । इति रत्नमाला ॥ इन्द्रा १० अरुणा ११ गवादनी १२ क्षुद्रसहा १३ इन्द्रचिर्भिटी १४ सूर्य्या १५ विषघ्नी १६ गणकर्णिका १७ अमरा १८ माता १९ सुकर्षी २० सुफला २१ वारुका २२ वृषभाक्षी २३ पीतपुष्पा २४ इन्द्रवल्लरी २५ हेमपुष्पी २६ क्षुद्रफला २७ वारुणी २८ बालकप्रिया २९ रक्तैर्व्वारु ३० विषलता ३१ शक्रवल्ली ३२ विषापहा ३३ अमृता ३४ विषवल्ली ३५ । चित्रफला ३६ । इति जटाधरः ॥ अपि च ।
"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
वारुणी च परा प्युक्ता सा विशाला महाफला ॥
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगैर्व्वारुर्मृगादनी ।
गवादनीद्वयं तिक्तं पाके कटुरसं लघु ॥
वीर्य्योष्णं कामलापित्तकफश्लीपदनाशनम् ।

[illegible] कुसुम[illegible] ।
[illegible]” ।
इति भावप्रकाशः ॥ यथा सुवर्णं । [illegible] । कटु कम्। शीतलम्। [illegible] [illegible] धर्मिकुष्ठ[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

इन्द्रवंशा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रवज्रनामकच्छन्दसा वंशः । यद्वा इन्द्र [illegible] भवति यस्याः ।) द्वादशाक्षरपादा छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

"[illegible] विद्धि [illegible] ।
इन्द्रवज्राद्य [illegible] [illegible] ।
इति [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ”।
इति भावप्रकाशः ।
("सा [illegible] ।
[illegible] च [illegible]" ।)

इन्द्रवृक्ष, पुं, (इन्द्रस्य वृक्षः ।) देवदारु । इति जटाधरः । (विवरणमस्य [illegible])

इन्द्रसावर्णि, पुं, चतुर्दशमनुः । [illegible] मन्वन्तरे [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति श्रीभागवतम् । ([illegible] च [illegible] । यथा, विष्णुपुराणे ३ । २ ।
"चौदश्चतुर्दशश्चात्र [illegible] ।
[illegible] ॥ ३ ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ ३१ ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ ३२ ।
[illegible]" ॥ [illegible] १ [illegible] । [illegible] तु [illegible] ।)

इन्द्रसुत, पुं, (इन्द्रस्य सुतः ।) वालिनामवानरराजः । इति हेमचन्द्रः । अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । जयन्तः । अर्ज्जुनः ।

इन्द्रसुरस, पुं, (इन्द्र इन्द्रस्य इव सुरसो यस्य ।) सिन्धुवारवृक्षः । इत्यमरः । निर्गुण्डी इति भाषा । (सिन्धुवारशब्दे निर्गुण्डीशब्दे च [illegible] ।)

इन्द्रसुरिस, पुं, [illegible] । निर्गुण्डी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । इन्द्राणी २ निर्गुण्डी ३ सुरसा ४ । इति रत्नमाला । इन्द्रसुरस ५ सिन्धुवार ६ इन्द्राणिका ७ । इत्यमरः । [illegible] ८ [illegible] ९ सुरस १० सिन्धुवारिक ११ इन्द्राणिका १२ [illegible] १३ । इति शब्दरत्नावली । (इन्द्राणीशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ।)

इन्द्रा, स्त्री, (इदि + रन् ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] इति भाषा । इन्द्राणी । शची । इति शब्दरत्नावली ।

इन्द्राग्निधूम, पुं, (इन्द्राग्नेर्वज्राग्नेर्धूम इव ।) हिमं । इति हारावली ।

इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्राणी + कन् ।) इन्द्रसुरिसवृक्षः । इत्यमरः ।

इन्द्राणी, स्त्री (इन्द्रस्य ऐश्वर्य्यशालिनः सुरराजस्य पत्नी । इन्द्र + इन्द्रवरुणेति ङीप् आनुक् च ।) दुर्गा । यथा,—
"ऐश्वर्य्ये परमे यस्मात् [illegible] ।
इति परमैश्वर्य्ये च इन्द्राणी तेन सा स्मृता" ।
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥ इन्द्रभार्य्या । तत्पर्य्यायः । पुलोमजा २ शची ३ । इत्यमरः । पौलोमी ४ । इति मेदिनी । पुलोमजाया ५ । इति जटाधरः । माहेन्द्री ६ जयवाहिनी ७ ऐन्द्री ८ [illegible] ९ । इति शब्दरत्नावली ।
("जयन्ताद्री मघेन्द्रस्य [illegible]" ।
इति महाभारते [illegible] । [illegible] । यथा ऋग्वेदे १ । २२ । १२ । "इन्द्राणी [illegible]" । "इन्द्राणी [illegible]" । इति [illegible]) इन्द्रसुरिसवृक्षः । स्त्रीणां करणं । इति मेदिनी । नीलसिन्धुवारवृक्षः । स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] । इति स्मृतिः ।

इन्द्रानुज, पुं, (अनु पश्चात् जायते इति अनुजः । इन्द्रस्य अनुजः । इन्द्रानुजः । विष्णु [illegible] पश्चात् [illegible] इन्द्रस्य पश्चात् जातः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । ([illegible] ।)

इन्द्रायुध, स्त्री, (इन्द्रस्यायुधमिव [illegible] ।) इन्द्रधनुः । इत्यमरः । रामधनुः [illegible] इति भाषा ।
("स [illegible]" ।
इति रघुवंशे । १२ । ७८ । यथा मनुः । ४ । ५९ ।
"न [illegible]" ।)

इन्द्रारि, पुं, (इन्द्रस्य अरिः शत्रुः ।) असुरः । इत्यमरः ।

इन्द्रावरज, पुं, (इन्द्रस्य अवरजः पश्चाज्जातत्वेन अनुजः ।) विष्णुः । इत्यमरः ।

इन्द्राशन, पुं, (इन्द्रस्य अशनं भक्ष्यम् ।) [illegible] इति शब्दमाला । सिद्धि इति भाषा । गुञ्जा । इति हारावली । कुच इति भाषा ।
("[illegible]" ।
"[illegible] ।
[illegible] च" ।
इति [illegible] ।)

इन्द्रियं क्ली, (इन्द्रस्यात्मनोऽविद्यमनुमापकम् । इन्द्रेण ईश्वरेण सृष्टं । इन्द्रेणात्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्रमित्यादि गृहीतं । इन्द्रस्य जुष्टं वा इन्द्रायत्तं इन्द्रियस्य [illegible] [illegible] घच् ।) ज्ञानकर्मसाधनम् । तत्पर्य्यायः । हृषीकम् २ विषयि ३ । इत्यमरः । अक्षम् ४ करणम् ५ ग्रहणम् ६ । इति राजनिर्घण्टः । तत्र तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । यथा । चक्षुः १ श्रोत्रम् २ नासिका ३ जिह्वा ४ त्वक् ५ । कर्मेन्द्रियाणि पञ्च यथा । वाक् १ पाणि २ पाद ३ पायु ४ उपस्थ ५ । अन्तरिन्द्रियाणि चत्वारि । मनः १ बुद्धि २ अहङ्कार ३ चित्तं ४ । मनआदि चतुर्णां विषयाः क्रमेण संकल्पनिश्चयगर्वचिन्ताः । [illegible] । [illegible] । अत्र श्रोत्रस्य देवता दिक् । त्वचो वातः । चक्षुषः सूर्य्यः । रसनायाः वरुणः । घ्राणस्याश्विनौ । वाचो वह्निः । हस्तस्य इन्द्रः । पादस्य विष्णुः । पायोर्मित्रः । उपस्थस्य प्रजापतिः । मनसश्चन्द्रः । बुद्धेश्चतुर्मुखः । अहङ्कारस्य रुद्रः । चित्तस्याच्युतः । इति वेदान्तः । आत्मनो वृत्तिका इन्द्रियं स्यात् । तस्य चिह्नं । देव [illegible] । [illegible] । [illegible] । (अथ [illegible] । [illegible] । [illegible] मोक्ष । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति सुश्रुतः ।) (यथा, मनुः । २ । ८८ । 'इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु"
विज्ञानम् । यथा, ऋग्वेदे १ । १११ । २ ।
"[illegible] ।" "इन्द्रियं [illegible]" इति [illegible] ।) शुक्रम् । वीर्य्यम् । इत्यमरः ।

इन्द्रियज्ञापक, पुं, (इन्द्रियस्य ज्ञाता ज्ञापकः विवेकेन ।) मनः । इति राजनिर्घण्टः ।

इन्द्रियायतन, क्ली, (इन्द्रियाणां आयतनमाश्रय स्थानम् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः ।

इन्द्रियार्थ, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः ।) इन्द्रियग्राह्यविषयः । यथा । स्पर्शः । शब्दः । गन्धः । रसः । रूपं । तत्पर्य्यायः । विषयः २ गोचरः ३ । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ४ । १६ ।
"इन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसज्येत कामतः" ।
"यदि यथा [illegible] ।
[illegible] ।
इति रघुः ९ । ३९ ।)

इन्धन, पुं, (इन्धस्य इन्धा ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

इभ ई भ ञ पि पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-सकं-सेट् ।) [illegible] । ई पि इन्धौ [illegible] । च [illegible] । इति दुर्गादासः ।

इन्धन, क्ली, (इन्धे दीप्यतेऽग्निरनेन । इन्ध + करणे + ल्युट् ।) अग्निसन्दीपनकाष्ठादि । [illegible] इति भाषा । तत्पर्य्यायः । एधः २ एधम् ३ समित् ४ एधस् ५ । इत्यमरः । अग्निन्धनम् ६ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मनुः । ७ । ११ ।
"[illegible]" ।)

इन्धा, स्त्री, [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

इभ, पुं, स्त्री, (एति गच्छतीति । इण् कन् । यो [illegible] ।) हस्ती ।
("[illegible]" ।
इति मनुः । ११ । ६९ । यथा, कुमारसम्भवे ।

"इभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः"।)
उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः। इत्यमरः॥

इभकणा, स्त्री, (इभो हस्तीव कणा।) गजपिप्पली। इति रत्नमाला॥ ("कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणा तेजपत्रं लवङ्गम्"। इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः।)

इभदन्ता, स्त्री, (इभस्य दन्त इव। इभदन्त+टाप्।) नागदन्तीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (नागदन्तीशब्दे ऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः।)

इभनिमीलिका, स्त्री, (इभस्य हस्तिन इव निमीलिका।) वैदग्धी। भङ्गिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

इभपालकः, पुं, (इभान् पालकः।) हस्तिपकः। इति हेमचन्द्रः॥ माहुत इति भाषा।

इभमाचलः, पुं, (इभमाचालयति। इभ+आङ्+चल+णिच्+बाहुलकात् खः।) सिंहः। इति भूरिप्रयोगः॥

इभया, स्त्री, (इभ+या+क+टाप्।) स्वर्णक्षीरीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

इभाख्यः, पुं, (इभस्य आख्या यस्मिन्।) नागकेशरवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

इभोषणा, स्त्री, इभकणा। गजपिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम्।)

इभ्य, त्रि, (इभमर्हतीति दण्डादित्वात् यत्।) धनवान्। इत्यमरः॥ (पुं, राजा। हस्तिपकः।) (यथा छान्दोग्योपनिषदि।१।१०। "उषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास। सहेभ्यम् कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे"।)

इभ्या, स्त्री, हस्तिनी। शल्लकी। इति मेदिनी॥

इयं, स्त्री, इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमायाः रूपम्। एइ स्त्री इति भाषा। इति व्याकरणम्॥

इयत्, त्रि, (इदम् परिमाणमस्य। इदम्+वतुप् वस्य यः।) कियत्संख्यावबोधकम्। इति व्याकरणम्॥ एतो इति भाषा। (यथा, रघुवंशे।१३।६७।
"इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्र
मभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्"।)

इयत्ता, स्त्री, (इयत्+तल्।) इयतो भावः। सीमा। परिमाणम्। संख्या। इत्यादि॥ ("अमेय तदग्रता वा न गुणानामियत्तया"। इति रघुवंशे।१०।३२।)

इरणं, त्रि, ईरणं। शून्यं। ऊषरभूमिः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

इरम्मदः, पुं, (इरया उदकेन माद्यति दीप्यते अविस्वात् इति उग्रम्पश्येरम्मदेत्यादिना खश्प्रत्ययो मुमागमश्च निपातितः।) वज्राग्निः। तत्पर्यायः। मेघज्योतिः २। इत्यमरः॥ मेघाग्निः ३। इति जटाधरः॥ अन्योन्यसङ्घट्टनेन मेघाग्निस्तस्य यज्ज्योतिरिरम्मदो पतति सः। मेघेषूपलक्षणं वातजाग्निरपि। इति भरतः॥

इरा, स्त्री, (इं कामं राति ददाति इति। इ+रा+क। यद्वा एतीति इ+रन्+टाप् निपातनात् गुणाभावः।) भूमिः। वाक्यम्। मद्यम्। जलम्। इत्यमरः॥ (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे।२।१९।
"इरा वहन्तो घृतमुक्षमाणा
मित्रेण साकं सह संविशन्तु"।)
सरस्वती। इति शब्दरत्नावली॥ (अन्नम्।) कश्यपपत्नीविशेषः। यथा, गारुडे ६ अध्याये॥
"धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम्। अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका मुनिः। कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा"। तस्याः सृष्टिर्यथा।
"इरा वृक्षलता वल्ली तृणजातिश्च सर्व्वशः। खशा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा"। (दैत्यविशेषः। यथा, हरिवंशे।३।८२।
"मरीचिर्मयवाश्चैव इरा शर्वशिरा वृकः"।)

इराचरं, क्ली, (इरायां चरतीति। इरा+चर्+ट।) करका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वृष्टिरशील इति भाषा। जलचरे भूचरे च त्रि॥

इराजः, पुं, (इरया मद्येन जायते इति। इरा+जन्+ड।) कन्दर्पः। इति हलायुधः॥

इरावती, स्त्री, (इरा विद्यतेऽस्या इति। इरा+मतुप्।) वटपत्रीवृक्षः। पाषाणभेदीविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (नदीभेदः। यथा, महाभारते।
"विपाशा च शतद्रुश्च चन्द्रभागा सरस्वती।
इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा"॥

इरिणं, क्ली, (ऋच्छतीति। ऋ गतिप्रापणयोः, किदिच्चेति इनन्।) शून्यम्। ऊषरभूमिः। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः।३।१४२।
"यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्"।)

इरिमेदः, पुं, (इरिणो हस्तिनो मेद इव मेदो यस्य।) अरिमेदः। विट्खदिरः। इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च॥ ("इरिमेदो विट्खदिरः कालस्कन्धो ऽरिमेदकः"। इति पर्य्यायः। अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे।
"अरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित्।
हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठविषव्रणान्"॥)

इरिवेल्लिका, स्त्री, मस्तकोद्भवव्रणजन्यपीड़ाविशेषः। तस्य लक्षणम्।
"पिड़कामुसमाकीर्णां दाहामुग्रज्वराम्।
सर्व्वात्मिकां सर्व्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम्"॥
इति निदानम्॥ चिकित्सा यथा।
"पैत्तिकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्त्तिता।
तयैव भिषगेवास्य चिकित्सेदिरिवेल्लिकाम्"॥
इति भावप्रकाशः॥ (तथा च वाग्भटः।
"शिरसि इरा पिटिका उक्ता जत्रूर्द्ध्वमिरिवेल्लिका"।
"इरिवेल्लिका गन्धनामा जयेत्पित्तविसर्पवत्"।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे।)

इरेशः, पुं, (इरायाः ईशः।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥ राजा। वागीशः। वरुणः॥

इर्व्वारुः, पुं, स्त्री, (उर्व्व+आरु। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कर्कटी। इत्यमरः॥ काँकुड़ इति भाषा। अस्य गुणाः। स्वादुत्वम्। गुरुत्वम्। अजीर्णकारित्वम्। शीतलत्वञ्च। तत्पक्वफलगुणाः। दाहरुचिदित्वक्लान्तिनाशित्वम्
(कर्कटीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः।)

इर्व्वारुशुक्तिका, स्त्री, (इर्व्वारोः शुक्तिकेव स्वयं स्फोटनात्।) इर्व्वारुविशेषः। इति हारावली॥ फुटी इति भाषा।

इर्व्वालुः, पुं, (इर्व्व+आरु। रलयोरैक्यात्।) इर्व्वारुः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

इल, श शये, गतौ। क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-सक-शयने, अक सेट्।) श इलति। शयः शयनं। इति दुर्गादासः॥

इल, क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-उभ-सक सेट्।) क्षुखादि। क इलयति। इति दुर्गादासः॥

इलविला, स्त्री, कुवेरमाता। सा च विश्रवपत्नी। इति पुराणम्॥

इला, स्त्री, (इलति विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्नोति इति। इल+क+टाप्।) वैवस्वतमनुकन्या। सा च विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्य सुद्युम्ननाम्ना ख्याता। पश्चात् शङ्कराप्रमकुमारवन प्रविश्य पुनः स्त्रीत्वं गता। बुधस्य भार्य्यातेन स्त्रीत्वे पुरूरवसं जनयामास। तदनन्तरं पुरोहितो वशिष्ठः शङ्करमाराध्य तस्यै मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं दत्तवान्। इति श्रीभागवतम्॥ कर्द्दमप्रजापतिपुत्त्र इलः कार्त्तिकेयजन्मदेशं प्रविश्य स्त्रीभूत्वा इलानाम्ना ख्यातः ततः पार्व्वतीमाराध्य मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वञ्च प्राप्तवान्। इति रामायणम्॥ पृथिवी। गौः। वाक्यं। इति मेदिनी॥

इलावृतं, क्ली, (इलया आवृतं।) जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः। तत्र सुमेरुपर्व्वतः सर्व्वेषामास्ते। तस्य सीमा उत्तरे नीलपर्व्वतः। दक्षिणे निषधः। पश्चिमे माल्यवान्। पूर्व्वे गन्धमादनपर्व्वतः। इति श्रीभागवतम्॥ आग्नीध्रस्य स्वनामख्यातः पुत्त्रः स तु पितुः सकाशात् इलावृतं नाम वर्षमलभत। यदुक्तं विष्णुपुराणे।२।१।१६, १७, १८।
"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः।
रम्यो हिरण्वान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च॥
केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत्"॥)

इलिका, स्त्री, (इला एव इला+स्वार्थे कन्+टाप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली॥

इली, स्त्री, (इल गतौ क्षेपणे च इति, ऋदिकारादिति वा ङीष्।) इली। करपालिका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ छातकुरि इति भाषा।

इलीशः, पुं, (इलमन्ति [illegible] गच्छन्ति इति इला द्रुतगामिनो मत्स्याः। इल+श। तेषां ईशः।) स्वनामख्यातमत्स्यविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ ("इलीशो मिसपीयुषो वाचा वाचामगोचरः। रोहितो नो हितः प्रोक्तो मद्गुरो मद्गुरोः प्रियः"॥ इत्युद्भटः।
"इलीशो मधुरः स्निग्धः पित्तश्लेष्माग्निमान्द्यनुत्"।

इषुक, पुं धनुर्विशेषः। इति शब्दचन्द्रिका।

इषुधि, पुं, इषीकाधारः। तत्पर्य्यायः। तूणि १ निषङ्ग २ उपासङ्ग ३ तूणीर ४ । इति त्रिकाण्डशेषः। इषुधिः ६ तूणः ७ तूणीरः ८ । इति शब्दरत्नावली। अस्य गुणाः। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।
"इषुधिर्मधुरः [illegible]"। इति भावप्रकाशः।

इषुका, स्त्री, इषुका। [illegible]। इति भरतो द्विरूपकोषश्च।

इष्वास, पुं, (इषु+अस्+अण्। [illegible]) धनुर्विशेषः। स च राजादेर्भवति। (यथा, महाभारते। [illegible])
[illegible]

अथ इष्वासदानविधिः।
[illegible]

[illegible] ॥ १ ॥
[illegible] ॥ २ ॥
[illegible] ॥ ३ ॥
[illegible]
यथा —   बोधक उवाच।
[illegible]

[illegible] ॥ ७ ॥
[illegible] ॥ ८ ॥
[illegible] ॥ ९ ॥
[illegible]
मध्यप्रविष्ट। इति मेदिनी।

इष्वासा, स्त्री, (इषु+अस्।) [illegible]। इत्यमरः। (विस्तृत-[illegible])

इष, क, व्याप्तौ। (इरित्-आर्द्ध-सर्ब-सेट्।) गीपहने। इति कविकल्पद्रुमः। क्र्यादि। प। प्रत्यये। [illegible]। इति दुर्गादासः।

इष य, गत्याम्। वाच्यम्। इत्यमरः। (यथा, रघौ। १। १।
"[illegible]"।)
(यथा, [illegible]।
"[illegible]"।)
[illegible] इति भाष्यम्।)

इषीका स्त्री, इषीका। [illegible] इत्यमरटीकायां भरतः।

इष श, इच्छायाम्। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा-पर-सक-सेट्।) [illegible] इति दुर्गादासः।

इष श्न, पुनरावृत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा-पर-सक-सेट्। [illegible]) [illegible] इति दुर्गादासः।

इष ग, आभीक्ष्ण्ये। गौणसम्बन्ध करणे। इति कविकल्पद्रुमः। (क्र्यादि-पर-सक-सेट्।) ग इष्णाति [illegible]। इति दुर्गादासः।

इष, पुं, (इष्यते [illegible]। इष+क।) आश्विनमासः। इत्यमरः। (यथा,

अश्वमेधमाहात्म्ये। [illegible] इति सुश्रुतः।)

इषिका, स्त्री, (इष्+क्वुन्।) इषीका। [illegible]। तूलिका। इत्यमरटीकायां रमानाथः।

इषिर, पुं, (इष्यति गच्छतीति। इष+किरच्।) अग्निः। इत्युणादिकोषः। (वाच्यलिङ्गे त्रि यथा, ऋग्वेदे। ७। ११। ३। [illegible] इति भाष्यम्।)

इषीका, स्त्री, (ईषते इति। [illegible]।) [illegible]। इत्यमरः। तूलिका। इति रत्नमाला। [illegible]। इति हेमचन्द्रः।
("[illegible]"।
"[illegible]"।
इति च महाभारते।
"[illegible]"।
इति रघु १२।२३। [illegible]। इति महीधरः।)

इषु, पुं स्त्री, (इष्यति गच्छतीति। इष्+उ।) बाणः। इत्यमरः। ("[illegible]"। इति [illegible])

इषुधि, स्त्री, (इषवो धीयन्ते अस्मिन्। इषु+धा+कि।) तूणः। इत्यमरः। ("[illegible]"। इति महाभारते १।१४।)

इषुपुष्पा, स्त्री, [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

इष्ट, क्ली, (इष्यते इज्यते वा यत्। इष् यज् वा+क्त।) यज्ञादिकर्म। (यथा, हेमचन्द्रः।
"[illegible]"।
"[illegible]"।) अग्निहोत्रादिः। धर्मः। इत्यमरः। संस्कारः। इति मेदिनी।

इष्ट, त्रि, (इष्यते इज्यते वा यत् यज्। इष यज् वा+क्तः।) अभीप्सितम्। पूजितम्। प्रियम्। इति मेदिनी। (यथा, महाभारते।
"[illegible]"।
मनु। ४। २९५।
"[illegible]"।)

इष्ट, पुं, (इष्यते स्म। इष्+क्त।) एरण्डवृक्षः। इति मेदिनी। सरकारः। इति शब्दचन्द्रिका। (शमीशब्दे [illegible])

इष्टका) स्त्री, (इष+तकन्+टाप्।) [illegible]
इष्टिका,) [illegible]। [illegible] इति भावप्रकाशः।
"[illegible]"।
"[illegible]"।
इति भावप्रकाशः। [illegible]

षेधो यथा। शङ्खलिखितौ। नेष्टकारचिते पितॄन् सन्तर्पयेत्। इति श्राद्धतत्त्वम् ॥*॥ देवोद्देश्यकेष्टकामयस्थदानफलं यथा। मठादिप्रतिष्ठातत्त्वे ॥
"इष्टकामयात् कोटिगुणितफलं स्यात् दारुभिः कृते।
कोटिकोटिगुणं पुण्यफलं स्यादिष्टकामये ॥
द्विपरार्द्धगुणं पुण्यं शैलजे तु विदुर्बुधाः ।
स्वर्ण्णरूप्यमये सम ज्ञेयं फलमाहुर्दुरद्विषः" ॥

इष्टकापथ, क्ली, (इष्टकाः पथ यस्य अधोवाहुकरत्वात्।) वीरणमूलम्। इत्यमरः ॥ (इष्टकाभिर्निर्म्मितः पन्थाः।) इष्टकानिर्म्मितपथे, पुं ॥

इष्टगन्ध, क्ली, (इष्टो गन्धो यस्येति।) वालुका। इति मेदिनी ॥

इष्टगन्ध, त्रि, (इष्टो गन्धो यस्य।) सुगन्धिद्रव्यम्। इत्यमरः ॥ (इष्टश्चासौ गन्धश्चेति वाक्ये। सौरभम्।)

इष्टा, स्त्री, (इज्यतेऽनया। यज+क्त टाप्।) शमीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

इष्टापूर्त्त, क्ली, (इष्टञ्च पूर्त्तञ्च तयोः समाहारः।) यज्ञखातादिकर्म्म। इति हेमचन्द्रः ॥ यथा।
"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते" ॥
इति मलमासतत्त्वधृतशातातपः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे १८।६।
"इष्टापूर्त्तविनाशाय तन्नाशश्चौरधर्म्मिणः" ॥
तथा च महाभारते। ३। ३२। ३०।
"इष्टापूर्त्तफलं न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्"।)

इष्टार्थोद्युक्त, त्रि, (इष्टोऽर्थः कस्मिन् उद्युक्तः।) उत्सुकः। उत्साहयुक्तः। इत्यमरः ॥

इष्टि, स्त्री, (इष्, यज् वा + क्तिन्।) अभिलाषः। (इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात्। इति पाणिनिः।) यागः। इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः।१०।४।
"आरेभिरे जितात्मानः पुत्त्रीयामिष्टिमृत्विजः"।
"प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदसदक्षिणाम्"।
इति मनुः।६।३८।) श्लोकसंग्रहः। इति मेदिनी ॥

इष्टिकापथिक, क्ली, वामज्वरकटगन्धः। इति राजनिर्घण्टः ॥

इष्टिपच, पुं, (इष्टिं यज्ञं पचतीति। यद्वा, इष्टये स्वेच्छार्थं पचति यः। इष्टि+पच+अच्।) दनुजः। असुरः। इति शब्दरत्नावली ॥

इष्टिमुट्, [ष्] पुं, (इष्टिं यागं मुष्णाति। इष्टि+मुष्+क्विप्।) दैत्यः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इष्टु, स्त्री, (इष+तु।) इच्छा। इत्युणादिकोषः ॥

इष्म, पुं, (इच्छतीति इष्यति युधीति मक्।) कामदेवः। वसन्तकालः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ [कालः। इति हेमचन्द्रः ॥

इष्य, पुं, (इष्यतेऽनेन इति। इष्+क्यप्।) वसन्त-

इष्व, पुं, (इष्यतेऽसौ। इष्+वन्। निपातनात् गुणाभावः।) उपदेष्टा। इत्युणादिकोषः ॥

इष्वास, त्रि, (इषून् वाणान् अस्यतीति। इष+अस्+घञ्।) इषुक्षेपकम्। इति मेदिनी ॥ तिरन्दाज इति ख्यातम्।

इष्वास, पुं, (इषवो वाणा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन। इषु+अस्+करणे घञ्।) धनुः। इत्यमरः ॥ ("महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः"। इति रामायणे। १। १। १०। गीतायां १।४।
"अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्ज्जुनसमा युधि"।)

इह, अ, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि वा इत्याद्यर्थे निपातनात् सिद्धम्।) अस्मिन्। एइ देशे एइ काले इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः।२।१८९।
"यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्"।
"षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता"।
इति हितोपदेशे।)

इहामुत्रफलभोगविराग, पुं, (इह अस्मिन् लोके स्रक्चन्दनादिजनितोऽमुष्मिन् लोके अमृतादिविषयोत्पन्नो योऽनित्यः फलभोगस्तस्मात् विरागो नितरां विरतिः।) ऐहिकपारत्रिकविषयभोगेभ्यो नितरां विरतिः इति वेदान्तसारे ॥

ई

ई दीर्घ ईकारः। चतुर्थस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं तालु। (स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् त्रिमात्राश्रयत्वात् प्लुतश्च भवति।) (विस्तृतिस्तु ऋसदृकारे द्रष्टव्या।)
"ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लताकृतिम्।
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम्। (वङ्गीयभाषाया।) तस्य लेखनप्रकारो यथा।
"ऊर्द्धाध कुञ्चिता मध्ये त्रिकोणाधोगता पुनः।
अधोगता कोणशीर्षा कुञ्चिता रेखत शुभा ॥
शीर्षादक्षे कोणयुता कुञ्चितोर्द्धगता पुनः।
चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा सा मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥*॥ अस्य नामानि यथा,—
"ई स्त्रीमूर्त्तिर्म्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम्।
गोविन्दः शेखरः पुष्टिः सुभद्रा रतिवर्द्धकः ॥
विष्णुर्लक्ष्मीः प्रहासश्च वाग्विशुद्धः परात्परः।
कालोत्तरीयो भेरुण्डा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धनः ॥
शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थी विन्दुमालिनी।
वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ॥
पावकः कोटरः कीर्त्तिर्म्मोहिनी कालकारिका।
कुचद्वन्द्वं तर्ज्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी" ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामचक्षुषि स्थानम्। यथा, मातृकान्यासोद्धृतमन्त्रे। "इं नमो दक्षिणचक्षुषि ईं नमो वामचक्षुषि।)

ई, ल, कान्तौ। गतौ। व्याप्तौ। क्षेपे। प्रजने। खादने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर सकअक च अनिट्।) कान्तिरिच्छा। प्रजनो गर्भग्रहणं इत्यर्थः। स एति गौः गर्भं गृह्णाति इत्यर्थः।
"न हि तरणिरुदीते दिक् पराधीनवृत्तिः"।
इति गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदं। धातुरयं केश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

ई, ङ य, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्म सक-अनिट्।) ङ य ईयते। इति दुर्गादासः ॥

ई, अ विषादः। अनुकम्पा। इति मेदिनी ॥ क्रोधः। दुःखभावनं। प्रत्यक्षं। सन्निधिः। इति हेमचन्द्रः ॥ (सम्बोधनम्।)

ई, पुं, कन्दर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ई, स्त्री, (अस्य विष्णोः पत्नी। ङीप्।) लक्ष्मीः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥

ईख, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित् भ्वादि पर-सक सेट्।) दीर्घादिः। इ ईङ्खते। इति दुर्गादासः ॥ (ईख गतौ। ईखति इति केचित्।)

ईक्ष ङ दर्शने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-आत्म सक-सेट्।) दर्शनमिह चाक्षुषज्ञानं प्रणिधानञ्च। ङ ईक्षते चन्द्रं लोकः। "न कामवृत्तिर्व्वचनीयमीक्षते"। इति कालिदासः ॥ "निरीक्षिष्यामि यावदेतान् इति गणकृतानित्यत्वात्" इति रमानाथः ॥ "वस्तुतस्तु निरीक्ष्यते निरीक्षः पचाद्यच् ततो निरीक्ष इवाचरतीति क्वौ साध्यं" इति दुर्गादासः ॥

ईक्षण, क्ली, (ईक्ष+भावे, ल्युट्।) दर्शनम्। ("कृतान्धा धनलोभान्धा नोपकारेक्षणक्षमा"। इति कथासरित्सागरे ॥) (ईक्ष्यतेऽनेनेति करणे ल्युट्।) चक्षुः। इत्यमरः ॥ ("अभिमुखे मयि संहृतमीक्षणम्"। इति शाकुन्तले। २ अङ्के।
"श्वासक्षामेक्षणा दीना सुनीतिर्वाक्यमब्रवीत्"।
इति विष्णुपुराणे।१।११।१५। निरूपणम्। पर्य्यवेक्षणम्। यथा, मनुः ७।१४१।
"स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्य्येक्षणे नृणाम्"।)

ईक्षणिका, स्त्री, (ईक्षणेन हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभं जानाति या। ईक्षण+ठन्+टाप्।) दैवज्ञा। लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी। इत्यमरः ॥ (पुं, दैवज्ञः। यथा, मनुः।६।२५८।
"मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह"।)

ईग, इ, कुत्से। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-आत्म-सक सेट्-इदित्।) इ ईङ्गते। कुत्सं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

ईज, ङ, कुत्से। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-आत्म-सक-सेट्।) दीर्घादिः। ङ ईजते इजते। कुत्सं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

ईड, क, स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पर-सक सेट्।) क ईडयति। इति दुर्गादासः ॥

ईड, ङ ल, स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-आत्म-सक सेट्।) ल ङ ईट्टे। इति दुर्गादासः ॥ (यथा, रामायणे। ३य काण्डे।
"गन्धर्व्वाः सुरसङ्घाश्च बहवश्च महर्षयः।
अन्तरीक्षगतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरीडिरे"।)

ईडा, स्त्री, (ईड+क+टाप्।) स्तुतिः। इति हलायुधः ॥ (प्रशंसा।)

ईडित, त्रि, (ईड्यते स्म। ईड्+क्त।) स्तुतः। कृतस्तवः। इत्यमरः ॥ (प्रशंसित।)

इल्मक, पुं नक्षत्रविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ।

इल्विलाः, स्त्री, मृगशीर्षस्थाः । नक्षत्राणि । तारि-कापुञ्जः २ मार्गश्च ३ मृगशीर्षं ४ मृगस्य ५ इति त्रिकाण्डशेषः । इल्वला ६ आग्रहायणी ७ इल्वलाः च मृगशिरा ८ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः । पित्तश्लेष्मादिनिर्वापिकारित्वम् । मधु-रत्वम् । वृषत्वम् । इति राजवल्लभनिघण्टुः । "इल्विले जनयेत् शिल्पे रोगश्च वसिष्ठोऽपि । पितृश्च भ्रातृश्च पितृश्च पशुश्चैवोऽपिचापदा" । इति भावप्रकाशः ।

इल्वला स्त्री, इल्वला । मिमादृतकस्थानाधस्ता-दूर्ध्व । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ।

इल्वल, पुं, (इल् + क्वल् । निपातनात् बुकागमः ।) दैत्यविशेषः । स च वातापेर्भ्राता । (स च विशि-ष्टासुरः । यथा, हरिवंशे । इत्यादि ।

"दैतेयः दितिजः कालकेयश्च मयास्तथा । हेतिः प्रहेतिश्च नमुचिश्च वातापिः । पारादिकंपुरुषिकश्च इल्वलः सुमहाबलः" ॥५५॥

अस्य विवरणं महाभारते तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने ९६ अध्याये ।

लोमश उवाच ।

"इल्वलो नाम दैतेय आसीत् कौरवनन्दन ।

मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥

स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।

पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ १ ॥

तस्मै स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसन्निभम् ।

चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ २ ॥

तदा प्रभृति राजेन्द्र इल्वलो ब्रह्महाऽसुरः ।

मन्युमान् भ्रातरं छागं मायावी समचोदयत् ॥ ३ ॥

मेषरूपी च वातापी कामरूपोऽभवत् क्षणात् ।

संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ४ ॥

स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।

स पुनर्देहमास्थाय जीवन् स्म प्रतिदृश्यते ॥ ५ ॥

ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।

तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ ६ ॥

तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचमीरिताम् ।

श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ॥ ११ ॥

तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।

वातापिः प्रहसन् राजन् निश्चक्राम विशाम्पते ॥ १२ ॥

एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः ।

हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १३ ॥

अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काले प्रभुः ।

पितॄन् ददर्श गर्त्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥ १४ ॥

तथा ९९ अध्याये इल्वलेन अगस्त्यभक्षितं छागम् ।

यथा,— लोमश उवाच ।

"इल्वलस्तान् विदित्वा तु महर्षिसहितान् नृपान् ।

उपस्थितान् सहामात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥ १ ॥

तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत्तदा ।

सुसंस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना तदा ॥ २ ॥

ततो राजर्षयः सर्व्वे विषण्णा गतचेतसः ।

वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ॥ ३ ॥

अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीनृषिसत्तमः ।

विषादो वो न कर्त्तव्यो अहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४ ॥

धुर्य्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः ।

तं पर्य्यवेषद्दैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५ ॥

अगस्त्य एव कृत्स्नन्तु वातापिं बुभुजे ततः ।

भुक्तवत्यसुरोऽऽह्वानमकरोत्तस्य इल्वलः ॥ ६ ॥

ततो वायुः प्रादुरभूदगस्त्यस्य महात्मनः ।

इल्वलश्च विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ७ ॥

प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं करवाणि वः ।

प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्वलं तदा ॥ ९ ॥

ईशं ह्यसुर विद्मस्त्वां वयं सर्व्वे धनेश्वरम् ।

इमे च नातिधनिनो धनार्थश्च महानयम् ॥ १० ॥

यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः ।

ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥

दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ।

अगस्त्य उवाच । गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर" । इत्यादि ॥

मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ।)

इल्वला, स्त्री, (इल + क्वल् ।) मृगशिरोनक्षत्र-शिरोदेशस्थितपञ्चतारा । इति अमरः । (विष-मकृतषण्णामप्युक्तम् ।)

इव, अ, व्याप्तौ । (इण्-गत्यादि-वन्-इत्यादि ।) सादृश्ये । इति मेदिनीकोषः । उत्प्रेक्षायां । ई-षदर्थे । इत्याद्यवधारणार्थे । वाक्यालङ्कारे । मीमांसा । इति शब्दरत्नावली ।

इव अ, सादृश्यम् । वाक्यम् । इत्यमरः । (यथा, रघौ । १ । १ ।

"वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ" ॥)

(उत्प्रेक्षा । यथा, मालविकाग्निमित्रे १ । शाकुन्तले ।

"पुष्पमिवोत्पुष्पं प्रतिभाति पूर्व्वमेव तवादरः" ।)

ईषत् । बाल्यावस्थायाम् । (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।

"किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" ।

वाक्यालङ्कारे । यथा, कुमारे १ । २७ । २ । "मिवे प्रकारान्तरविवक्षायाः" "इवार्थे प्रयुक्तम्" इति भाष्यम् । अलङ्कारार्थे । यथा, कुमारसम्भवे इत्यादि तु इत्यर्थः "इवशब्दोऽलङ्कारार्थो इति भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, इषीका । कामसैरीष्विका । इष-लक्षीकायां भवतः ।

इष अ अनमे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-परं-सक-सेट् ।) अत्याहितं । इ इष्यति । वर्तने ब्रजति । इति दुर्गादासः ।

इष ष अ सान्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-परं-सक-सेट् ।) अ इच्छिता इष्टा । कैयट-मुनेः मतिरवभाषितक्रियाविशेषणक्रिया इत्येवं इष्टे एवाभिप्रेते इच्छ यस्यो इत्येवं समानार्थे इति अन्यार्थ्यं । च न विचारितमप्युक्तम् इच्छ इति प्रकृतमेवोक्तमितीति यावत् व्याख्यातं माधवी-यमवत्तः व्याख्यानात् । अ इच्छति इच्छतः । इत्येवं इच्छामिः । इच्छति तत्र बोधः । इति दुर्गादासः ।

इष ग आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्ये करणे । इति कवि-कल्पद्रुमः । (क्र्यादि-परं-सक-सेट् ।) अ इष्णाति अभिक्षं । एवं इष्णन्ती करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

इषः, पुं, (इष्यते अन्तेऽस्मिन् मिति विभिदिति । इष + क ।) आश्विनमासः । इत्यमरः । (यथा,

अन्नपरमावस्थितस्य । अन्य । "अन्नं पानीयं भोजनं इषम्" ।

इति भारतम् । ७ । इत्यादि शिशुपालवधे

इषिका, स्त्री, (इष + क्वुन्-टाप् ।) इषीका । अग्निकुक्कुटिका । तूलिका । इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः ।

इषिर, पुं, (इष्यति अस्मादिति । इष + किरच् ।) अग्निः । इत्युणादिकोषः । (अन्नवति त्रि, यथा, ऋग्वेदे । ४ । ११ । १ । "स न इषिरो नभसा-ग्याः" । "इषिरा अन्नवन्तः" इति भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, (ईषते इति । ईष + गति हिं-सादर्शनेषु इत्यस्मात् ।) काशतृणकम् । हस्तिनः नेत्रगोलकम् । इषिका । तूलिका । इति रायमुकुटः । कामतृणं । इति हेमचन्द्रः ।

("कामासुतानां कुमार वरेषीका मर्षिता" ।

"इषीकाम् पदार्थेषु सुविदा नारिकेला मे सु तु" ।

मोदी शिक्षया नाशे तथा तासि रेचिका" ।

इति च महाभारते ।

"मुनिक्रमनामनिष्ठकाणां रामो रामानमोक्षिके" ।

इति रघु १२।२३ । इषीकारूपास्त्रप्रयोगः "इषीका-स्त्राद्युक्ते" इति भाष्यम् । इति कर्त्ता ।)

इषु, पुं, स्त्री, (इष्यति गच्छतीति । इष् + उ ।) बाणः । इत्यमरः । ("अस्तौ च च स्वस्ति व्रजति चिक्षेप इषवः अस्य अस्ये" । इति अथर्व्व २ काण्डे ।)

इषुधि, स्त्री, (इषवो धीयन्ते अस्मिन् । इषु + धा + कि ।) तूणः । इत्यमरः । ("अथ प्रतिपदा बाणा निगौ मधुपुर्णी" । इति महाभारते १।१५१ ।)

इषुधिका, स्त्री, शरपरिधानम् । इति राजनिर्घण्टः ।

इष्ट, स्त्री, (इज्यते इज्यते वा यत्र इज + क्तिन् ।) यज्ञादिकर्म्म । (यथा, रघुवंशे ।

"आसितोऽर्थी सदा तत्र देवानां कार्यप्रियम् ।

यातीयं दैवमिष्टेन बहुजनितमिच्छति" ॥)

अभिप्रेतम् । यागः । इच्छा । संग्रहः । इति मेदिनी ।

इष्ट, त्रि, (इष्यते इच्छते वा यत् तत् । इष यज वा + कर्म्मणि क्त ।) अभीप्सितम् । पूजितम् । वांछितम् । प्रिय । इति मेदिनी । (यथा, मनु-भारते ।

"अथ द्वितीयम्भोजेत् तवामात्यानामिष्टम्" ।

मनुः । ४।२८ ।

"विधानेन प्रमाणेन हविष्यमिष्टम्" ।)

इष्ट, पु, (इष्यते वा । यज + क्त ।) वृक्षः । इति मेदिनी । गन्धद्रव्यः । इति शब्दचन्द्रिका । (ऋत्विजोऽन्ये इष्टा इष्टकानि याज्ञिकम् ।)

इष्टका, } स्त्री, (इष + तकन् + टाप् ।) ज्वाला-

इष्टिका, } मिश्रतया निर्म्मितानि पक्वमृत्तिकाखण्डानि । इति लोकप्रसिद्धा ईंट इति भाषा । अमरटीका ।

"पुरोपेतं मरुत्वान् प्रासा यो इष्टवान् ।

इष्टकाभिः मरमुत्तमाभिः यः प्रतिमत्तम्" ।

इति .... । १० । महाभारते विष्णुपर्व्व-

पेधो यथा। शङ्खलिखितौ। नेष्टकारर्चिते पितॄन् सन्तर्पयेत्। इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ देवोद्देशेनेष्ट कामयमष्टद्रदानफल यथा। मठादिप्रतिष्ठातत्त्वे ॥
"मृण्मयात् कोटिगुणित फल स्यात् दारुभिः कृते।
कोटिकोटिगण पुण्यफल स्यादिष्टकामये ॥
द्विपरार्द्धगुण पुण्य शैलजे तु विदुर्बुधा ।
स्फटिकयो सम ज्ञेय फलमागदरिद्रयो " ॥

इष्टकापथ, क्ली, (इष्ट कापथ यस्य अधोवाधुकरत्वात्।) वीरणमूलम्। इत्यमर ॥ (इष्टकाभिर्निर्म्मितः पन्था ।) इष्टकानिर्म्मितपथे, पु ॥

इष्टगन्ध, क्ली, (इष्टो गन्धो यस्येति ।) वालुका। इति मेदिनी ॥

इष्टगन्ध, त्रि, (इष्टो गन्धो यस्य ।) सुगन्धिद्रव्यम्। इत्यमर ॥ (इष्टश्चासौ गन्धश्चेति वाक्ये। सौरभम् ।)

इष्टा, स्त्री, (इज्यतेऽनया। यज + क्त टाप्।) शमीवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥

इष्टापूर्त्त, क्ली, (इष्टञ्च पूर्त्तञ्च तयो समाहार ।) यज्ञखातादिकर्म्म। इति हेमचन्द्र ॥ यथा।
"अग्निहोत्र तप सत्य वेदानाञ्चानुपालनम्।
आतिथ्य वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामा पूर्त्तमित्यभिधीयते" ॥
इति मलमासतत्त्वधृतशातातपवचनम् ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे १८।६।
"इष्टापूर्त्तविनाशाय तद्राज्ञ्योरधर्म्मिण" ॥
तथा च महाभारते। ३। ३२। ३०।
"इष्टापूर्त्तफल न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्"।)

इष्टार्थोद्युक्त, त्रि, (इष्टोऽर्थस्तस्मिन् उद्युक्त ।) उत्सुक। उत्साहयुक्तः। इत्यमर ॥

इष्टि, स्त्री, (इष्, यज् वा + क्तिन्।) अभिलाष। (इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात्। इति पाणिनि ।) याग। इत्यमर ॥ (यथा, रघुः।१०।४।
"आरेभिरे जितात्मान पुत्त्रियामिष्टिमृत्विज "।
"प्राजापत्य निरूप्येष्टि सर्व्ववेदसदक्षिणाम्"।
इति मनु ।६।३८।) ग्रोकसग्रह। इति मेदिनी ॥

इष्टिकापथिक, क्ली, लामज्जकतृणम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

इष्टिपच, पुं, (इष्टि यज्ञ पचतीति। यद्वा, इष्टये स्वेच्छार्थं पचति य। इष्टि + पच + अच्।) दनुज। असुर। इति शब्दरत्नावली ॥

इष्टिमुष्, [ष्] पु, (इष्टि याग मुष्णाति। इष्टि + मुष् + क्विप्।) दैत्य। इति त्रिकाण्डशेष ॥

इष्णु, स्त्री, (इष + नु।) इच्छा। इत्युणादिकोषः ॥

इध्म, पु, (इच्छतीति इषियुधीति मक्।) कामदेव। वसन्तकालः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ [काल। इति हेमचन्द्रः ॥

इष्य, पु, (इष्यतेऽनेन इति। इष् + क्यप्।) वसन्त

इष्व, पु, (इष्यतेऽसौ। इष् + वन्। निपातनात् गुणाभाव ।) उपदेष्टा। इत्युणादिकोष ॥

इष्वास, त्रि, (इषून् वाणान् अस्यतीति। इष + अस् + अण्।) इषुक्षेपकम्। इति मेदिनी ॥ तिरन्दाज इति ख्यातम्।

इष्वास, पु, (इषवो वाणा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन। इषु + अस् + करणे घञ्।) धनु। इत्यमर ॥
("महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दम "।
इति रामायणे। १। १। १०। गीतायां १।४।
"अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्ज्जुनसमा युधि"।)

इह, अ, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि वा इत्याद्यर्थे निपातनात् सिद्धम्।) अस्मिन्। एइ देशे एइ काले इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनु ।२।१८१।
"यत्तु वाणिजके दत्त नेह नामुत्र तद्भवेत्"।
"षड् दोषा पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता"।
इति हितोपदेशे ।)

इहामुत्रफलभोगविराग, पु, (इह अस्मिन् लोके स्रक्चन्दनादिजनितोऽमुष्मिन् लोके अमृतादिविषयोत्पन्नो योऽनित्य फलभोगस्तस्मात् विरागो नितरा विरति ।) ऐहिकपारत्रिकविषयभोगेभ्यो नितरा विरति इति वेदान्तसारे ॥

ई

ई दीर्घ ईकार। चतुर्थस्वरवर्ण। अस्योच्चारणस्थान तालु। (स च दीर्घ द्विमात्रत्वात् त्रिमात्राश्रयत्वात् प्लुतश्च भवति।) (विस्तृतिरस्य ह्रस्वइकारे द्रष्टव्या।)
"ईकार परमेशानि स्वय परमकुण्डली।
ब्रह्मविष्णुमय वर्ण तथा रुद्रमय सदा ॥
पञ्चदेवमय वर्ण पीतविद्युल्लताकृतिम्।
चतुर्ज्ञानमय वर्ण पञ्चप्राणमय सदा" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम्। (वङ्गीयभाषाया।) तस्य लेखनप्रकारो यथा।
"ऊर्द्ध्वाध कुञ्चिता मध्ये त्रिकोणाधोगता पुनः।
अधोगता कोणशीर्या कुञ्चिता दक्षत शुभा ॥
शीर्षाद्दक्षे कोणयुता कुञ्चितोर्द्ध्वगता पुन ।
चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा सा मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
"ई स्त्रीमूर्त्तिर्म्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम्।
गोविन्द शेखर पुष्टि सुभद्रा रतसञ्ज्ञक ॥
विष्णुर्ल्लक्ष्मी प्रहासश्च वाग्विशुद्ध परापरः।
कालोत्तरीयो भेरुण्डा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धन ॥
शिवोत्तम शिवा तुष्टिश्चतुर्थी विन्दुमालिनी।
वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ॥
पावक कोटरः कीर्त्तिर्म्मोहिनी कालकारिका।
कुचद्वन्द तर्ज्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी" ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामचक्षुषि स्थानम्। यथा, मातृकान्यासधृतमन्त्रे। "इ नमो दक्षिणचक्षुषि ई नमो वामचक्षुषि।)

ई, ल, कान्तौ। गतौ। व्याप्तौ। क्षेपे। प्रजने। खादने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा-पर सकअक च अनिट्।) कान्तिरिच्छा। प्रजनो गर्भग्रहण इत्यर्थ। ल एति गौ गर्भं गृह्णाति इत्यर्थ।
"म एति तरणिरुदीते दिक् पराधीनवृत्ति "।

इति गणकृता नित्यत्वादात्मनेपद। धातुरय कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

ई, ङ य, गतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा-आत्म-सक-अनिट्।) ङ य ईयते। इति दुर्गादास ॥

ई, अ विषाद। अनुकम्पा। इति मेदिनी ॥ क्रोध। दुःखभावन। प्रत्यक्ष। सन्निधि। इति हेमचन्द्रः ॥ (सम्बोधनम्।)

ई, पु, कन्दर्प। इति त्रिकाण्डशेष ॥

ई, स्त्री, (अस्य विष्णो पत्नी। ङीप्।) लक्ष्मी। इति विश्वमेदिन्यौ ॥

ईख, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (इदित् भ्वादि-पर-सक-सेट्।) दीर्घादि। इ ईङ्खते। इति दुर्गादास ॥ (ईख गतौ। ईखति इति केचित्।)

ईक्ष ङ दर्शने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वादि-आत्म सक-सेट्।) दर्शनमिह चाक्षुषज्ञान प्रणिधानञ्च। ङ ईक्षते चन्द्र लोक। "न कामवृत्तिर्व्वचनीयमीक्षते"। इति कालिदास ॥ "निरीक्षिष्यामि यान्मुनीन् इति गणकृतानित्यत्वात्" इति रमानाथ ॥ "वस्तुतस्तु निरीक्ष्यते निरीक्ष पचादित्वादन् ततो निरीक्ष इवाचरतीति क्वौ साध्य" इति दुर्गादास ॥

ईक्षण, क्ली, (ईक्ष + भावे, ल्युट्।) दर्शनम्।
("हतान्धा धनलोभान्धाः नोपकारेक्षणक्षमा"।
इति कथासरित्सागरे ॥) (ईक्ष्यतेऽनेनेति करणे ल्युट्।) चक्षु। इत्यमर ॥ ("अभिमुखे मयि संहृतमीक्षणम्"। इति शाकुन्तले। २ अङ्के।
"श्वासक्षामेक्षणा दीना सुनीतिर्वाक्यमब्रवीत्"।
इति विष्णुपुराणे।१।११।१५। निरूपणम्। पर्य्यवेक्षणम्। यथा, मनु ७।१४१।
"स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्न कार्य्येक्षणे नृणाम्"।)

ईक्षणिका, स्त्री, (ईक्षणेन हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभ जानाति या। ईक्षण + ठन् + टाप्।) दैवज्ञा। लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी। इत्यमरः ॥ (पु, दैवज्ञ। यथा, मनु ।९।२५८।
"मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकै सह"।)

ईज, इ, कुत्से। गतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वादि-आत्म-सक सेट्-इदित्।) इ ईञ्जते। कुत्स कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादास ॥

ईज, अ, कुत्से। गतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वादि-आत्म-सक सेट्।) दीर्घादि। अ ईजते इजते। कुत्स कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

ईड, क, स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर-सक सेट्।) क ईडयति। इति दुर्गादास ॥

ईड, अ ल, स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा-आत्म सक सेट्।) ल अ ईट्टे। इति दुर्गादास ॥ (यथा, रामायणे। ३य काण्डे।
"गन्धर्व्वा सुरसङ्घाश्च वह्नवश्च महर्षय।
अन्तरीक्षगत देव गीर्भिरग्र्याभिरीडिरे"।)

ईडा, स्त्री, (ईड + क + टाप्।) स्तुति। इति हलायुध ॥ (प्रशसा।)

ईडित, त्रि, (ईड्यते स्म। ईड् + क्त।) स्तुतः। कृतस्तव। इत्यमर ॥ (प्रशसित ।)

इख इ कणे। इ ईक्षणे। इति दुर्गादासः। (भ्वादि पर०-सक०-सेट्। वेण इलतीति केचित्।)

ईति, स्त्री, (ईयतेऽनया। ई+क्तिन्।) डिम्बः। प्रवासः। इत्यमरो मेदिनी च॥ शस्योपद्रवकारोपद्रवविशेषः। यथा,—
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः शुकाः।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः"॥
इति स्मृतिः। (कलहमेदः। अर्थविरोधिनवम्।
"ईतयो व्याधयस्तन्द्रा रोगा मोहास्तथाक्षमा।
यमस्यास्य वर्त्तन्ते व्याख्या कुरुपर्व्व यथा"॥
इति महाभारते राजधर्म्मानुशासने।२।१५।१३)

ईदृक् [श्] त्रि, (इदम्+दृश्+क्विन्।) अयमिव दृश्यते। इति व्याकरणम्॥ इहार भाव एइ प्रकार इत्यादि भाषा।
("एतादृशीं वि भूमि न भवन्तेव पश्यते"।
इति कथासरित्सागरे।२५।१४८॥ यथा च किराते।२।२७॥
"इदमीदृगनीदृगाशय प्रशमं वस्तुमुपक्रमेत कः"।)

ईदृक्ष, त्रि, (अयमिव दृश्यतेऽसाविव्यर्थे। इदम्+दृश्+क्स इदो ईश्।) ईदृशः। इति व्याकरणम्।
("ईदृक्षरामकर्म्मापि नरैर्मनसि विस्मयम्"।
इति कथासरित्सागरे।)

ईदृश, त्रि, (अयमिव दृश्यतेऽसौ इदम्+दृश्+कञ्।) ईदृक्। एतादृशः। इति व्याकरणम्।
("ईदृशानां विपत्त्वोऽपि जायते परमापदः"।
इति उत्तररामचरिते।)

ईर, कि गतौ। प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः। (चु०-पर०-सक०-सेट्।) कुरि कि ईरयति ईरति। कुरि प्रेरणे। इति दुर्गादासः॥

ईर र क, कम्पे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (अदा०-आत्म०-सक० कम्पार्थे, अक०-सेट्।) ईर्त्ते। र क ईर्ते मता वायुना। इति दुर्गादासः॥

ईरिका, स्त्री तृणविशेषः। यथा। ईरिकावनम्। इति आगमकल्पे दुर्गादासः।

ईरिण त्रि, (ऋ+इरन्।) शून्यम्। ऊषरभूमिः। इति मेदिनी। (यथा, मनुः।३।१४२।
"यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्।
तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम्"।
"अवकीरिणं भावं वसुमत्यामवर्द्धितः।
इति महाभारते अनुशासनपर्व्वणि। अत्र।)

ईरित त्रि, (ईर+क्त।) क्षिप्तम्। इत्यमरः। प्रेरितम्। कम्पितम्। गतम्। कथितम्। ("एवमीरिते वचसि वचसि मधुरिमा"। इति माघे १०।६।
"अथ तस्मै विनिपात्य स वाचो मधुमेदिनः"।
इति, महाभारते।)

ईर्क्ष्य, ईर्ष्य। (भ्वादि-पर०-सक०-सेट्) परोत्कर्षासहने। इति कविकल्पद्रुमः। ईर्क्ष्यति। रेफवान्। ईर्क्ष्या परोत्कर्षासहनमिति केचित्। ईर्ष्यति अस्य व्याख्यायां। अयदन्तः ईर्क्षते। इति दुर्गादासः।

ईर्म, क्ली (ईर+बाहुलकात् मक्।) व्रणम्। इत्यमरः। (यथा, भट्टिकाव्ये। ४। ३३।
"प्रत्यग्रमिव मत्तोऽस्य रविरिक्षैर्बत्"।)

ईर्या स्त्री, (ईर+यत्।) विचलनम्। इति जटाधरः।

ईर्वारु, पुं, स्त्री (इरं वर्धतीति। इर्+उ-बाहुलकात् उण्।) कर्कटी। इति शब्दरत्नावली। ककटी इति भाषा।

ईर्षा स्त्री, (ईर्ष्यणं। ईर्ष्य+अङ्। यकारलोप इति वकारलोप।) अक्षमा। इति शब्दमाला।
("अक्षमीर्षा न कुर्वीत सर्वोपकारी समीक्ष्य"।)
इति रामायणे।४।२०।१०।)

ईर्षालु, त्रि, (ईर्षा+आलुच्।) ईर्षाविशिष्टः। इति व्याकरणम्।

ईर्ष्य, ईर्षि। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादि पर०-सक०-सेट्।) दीर्घादिः। रेफवान्। ईर्ष्य इति ईर्षस्य अपि यकारलोप इति पक्षे सिद्धम्। ईर्ष्या परगुणासहिष्णुत्वम्। परद्रोहासहिष्णुत्वमिति केचित्। ईर्ष्यति खल भावेः। परत्वात् इत्येके। इति दुर्गादासः।

ईर्ष्या स्त्री, (ईर्ष्यणं। ईर्ष्य+अच्+टाप्।) परोत्कर्षासहिष्णुता। रीष इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अक्षान्तिः २। इत्यमरः। (यथा मनुः।७।४८।
("पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गुणोऽष्टकः"।
स्त्रियाः परपुरुषविषयक ईर्ष्या रतिविषयो मानमेदः। यथा, साहित्यदर्पणे॥
"अयोभिरीर्ष्याकलहेन योषिता
समवतारी कृतसम्भ्रमं प्रिया"।)

ईर्ष्यालु, त्रि, (ईर्ष्या अस्ति। ईर्ष्या+आलु+च।) ईर्ष्याविशिष्टः। अक्षान्तियुक्तः। तत्पर्य्यायः। कुहनः २ इति हेमचन्द्रः। (यथा राघवपाण्डवीये।
"विरते वपिधायेन पितृमपेक्षया यदि।
ईर्ष्यालुना मेदिनीश रक्षितुं यदि शक्यते"।)

ईलि, स्त्री, (ईड्यते इति। ईड+इन् डस्य लः।) करवालाकारशस्त्रम्। इति भरतः। सौंठा इति भाषा। करपालीति पाठे करवाल इति पाठे करपाले वा। इति सारसुन्दरी।

ईलिका, स्त्री, (इलिरिव। इलि+स्वार्थे कन् टाप्।) करवालाकारशस्त्रम्। इति भरतः। सौंठा इति भाषा। करवालेवीति बाली। तत्पर्य्यायः। ईलि २ ईली ३ करपाली ४ कुलिका ५ करपालिका ६। इति शब्दरत्नावली।

ईलित, त्रि, (ईड+क्त। डस्य लः।) स्तुतः। इत्यमरः।

ईली, स्त्री, (ईड+अ। गौरादित्वात् ङीष्।) करवालाकारशस्त्रम्। करवालिका। करपालिका २। इत्यमरः।

ईश इ क, ऐश्वर्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (अदा० आत्म० सक०-सेट्।) दीर्घादिः। ऐश्वर्य्यमीश्वरीभावोऽधीनीकरणञ्च। ईष्टे। इ क ईशि भवी। भावनाशी विशेष च। धन कर्म्मविभक्ती। इति दुर्गादासः।

ईश त्रि, (ईष्टे इति। ईश्+क।) ईश्वरः। (यथा, कुमारे ५।८ "जगतीशो गिरीशः"।) पुं। इति मेदिनीकरशैलको। (यथा कुमारे। ३।१० "काषेदीशा मनसा नपूरः"।)

ईशक, पुं (ईष्टे इति। ईश+क।) महादेवः।
("सते ब्राह्मणवदुद्धिरीशः
पर्य्यङ्कमन्वं स्थिरं दिवेह"।
इति कुमारे ३।५८।) ईशानशब्दोऽप्यत्र। इत्यमरः।

ईशसख, पुं, (ईशस्य सखा सखि-टच्।) कुवेरः। इति हेमचन्द्रः।

ईशा स्त्री, (ईश+अच्+टाप्।) लाङ्गलदण्डः। इत्यमरः शब्दरत्नावली च। (यथा महाभारते वनपर्व्वणि २०। । १।
'ईशामक्षं चापि मध्ये समस्ते चापावयम्"।)
(ईशस्य महादेवस्य स्त्री। दुर्गा। ईशस्य पत्नी इति कुल्लुका भाषिणी। मेदनी यथा, कथासरित् ११।८।१० "ईशा तस्य या मता"।)

ईशानक, पुं (ईशस्य आलयस्य रक्षा।) चन्द्रगुप्तो कृष्णाश्रयो रक्षा। यथा,—
"सोमवारो मदवाप्ति भास्करस्य रवौ सन्।
ईशानकलपेशन विधूतो ज्वलितम्"।
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५।२।

ईशारन्त, पुं, (ईशस्य रन्धो यत्र।) रुद्रग्रन्थी। उत्तर्षीस। महारत्न २। इति त्रिकाण्डशेषः। वृश्चिकराशिः। इति शब्दरत्नावली।

ईशानी, स्त्री (ईश+आनुक्+ङीप्) दुर्गा। इति मेदिनी। (शमीविशेषे, त्रि। यथा ऋग्वेदे १।२४।३।
"कुशस्य पूर्वे वनं वामीशान चौरवा"।)

ईशान, पुं, (ईष्टे। ईश्+ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्।) महादेवः। इत्यमरः।
("तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणा-
मीशानसन्दर्शनलालसानाम्"।
इति कुमारे ७।५६।
"यमेवाहुः सकलं विरागो रोधितो नरः।
इति भारते।) ईशानकोणस्वामी रुद्रविशेषः। इति पुराणम्। (यथा, वायुपुराणे।५।८।
"शर्वाय भवाय ईशानाय विराय ब्रह्मणे महादेवाय पशुपतये भीमाय उग्रायेशानाय नमः" इति। सूर्य्यमूर्त्तिविशेषः शिवः। अस्य पत्नी। यथा, मार्कण्डेये। ५२। ११।
"या चाद्य पूतमरित्त्रीशाननपरभ्यो।
भूतानां यत्र भगवन् यासी भुवनविज्ञता"।)
शिवाष्टमूर्त्त्यधिष्ठितमूर्त्तिः। इति स्मृतितत्त्व मत। (परमेश्वरः। यथा, ब्रह्मपुराणे।
"कर्म्मभिरनुष्ठितैः कर्म्मभिरवतिष्ठितम्।
कर्म्मणा प्रभुमीशानं कर्म्मणा ह्रदयं दहन"।
यथा च महाभारते १।१।२२।
"आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम्।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्।
कालात्मको देवादेवः। यथा,—
"धर्मेऽक्षव्यक्तकाला वाक्या वाप्यम् सनातन।
प्रवर्त्तं वाचयन् ईशानं कुरुवं यथा"।

इति भारते ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ईशानी, स्त्री, (ईशस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति तन्त्रम् ॥ शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ईशिता, स्त्री, (ईशिनो भावः । ईशिन् + तल् ।) ईशित्वम् । अणिमाद्यष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

ईशिता, [ऋ] त्रि, (ईष्टे इति । ईश् + तृच् ।) ईश्वरः । प्रभुः । अधिपतिः । इत्यमरः ॥ (यथा माघे । २ । ९५ ।
"तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा" ।)

ईशित्वं, क्ली, (ईशिनो भावः । ईशिन् + त्व ।) ईशिता । देवानामष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यदुक्तम् ।
"अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशायिता" ॥)
प्रभुत्वम् । येन स्थावरादिसर्व्वभूतानि आज्ञाकारीणि भवन्ति । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

ईश्वरः, त्रि, (ईश् + वरच् ।) आढ्यः ।
("दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम्" । इति हितोपदेशे । १ । ७६ ।) स्वामी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा महाभारते ।
"अहञ्चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किञ्चन ।
तत्सर्व्वं तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर" ॥
नियन्ता । प्रभुः ।
"ईश्वरः सर्व्वभूतानां धर्म्मकोषस्य गुप्तये" ।
इति मनुः । १ । ९९ ॥)

ईश्वरः, पुं, (ईष्टे इति । ईश् + वरच् । यद्वा, अश्नुते व्याप्नोतीति अशधातोर्वरट् उपधाया ईत्वं च ।) शिवः । (यथा, कुमारे । ७ । ३१ ।
"तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण" ।
"अथेश्वरं देवगणाः सह सप्तर्षिभिर्विभुम्" ॥
"वाग्भिः स्थितं स्तुवन् यावच्छिवे भावे शिवं स्थितः ।
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ॥
क्रोधाभिपन्नवान् देवमह किं करवाणि ते" ।
"तमुवाचेश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥
"ततः दृष्ट्वा प्रभां शेषं तदा तं क्रोधमीश्वरः ।
विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च" ॥
इति सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयाध्यायः ॥)
कन्दर्पः । इति मेदिनी ॥
"विशुद्धसत्त्वप्रधानाज्ञानोपहितचैतन्यम्" ।
इति वेदान्तः ॥ न्यायमते ईश्वरगुणाः । संख्यादिपञ्च बुद्धिः इच्छा यत्नश्च । ईश्वरस्वरूपं ब्रह्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ऐश्वर्य्यशाली । तत्पर्य्यायः । राष्ट्री १ अर्य्यः २ नियुत्वान् ३ इनः ४ । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ श्रीहरिः । यथा ।

स्कन्द उवाच ।

"हरे कथय देवेश देवदेव ईश्वर ।
को ध्येयः कश्च वै पूज्यः कैर्मन्त्रैस्तुष्यते परः" ॥
इत्यादि । श्रीहरिरुवाच ।

"शृणु रुद्र प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा च सुरैः सह ।
अहं हि देवो देवानां सर्व्वलोकेश्वरेश्वरः ॥
अहं ध्येयश्च पूज्यश्च स्तुतोऽहं स्तुतिभिः सुरैः ।
अहं प्रपूजितो रुद्र ददामि परमां गतिम्" ॥
इत्यादि च गारुडे २ अध्यायः ॥
(स्वनामख्यातो नृपतिभेदः । यथा, महाभारते ।
"मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः" ।)

ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर + टाप् । पुंयोगविवक्षाभावात् न ङीष् ।) दुर्गा ।
("विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः
स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः" ।
इति किराते । "ईश्वराया गौर्य्याः, स्थेशभासेत्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावात् न ङीप्" इति तट्टीका ।) लक्ष्मीः । सरस्वत्यादिशक्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

ईश्वरी, स्त्री, (ईष्टे इति + ईश् + वनिप् । वनोरचेति ङीप्रौ ।) ईश्वरा । इति शब्दरत्नावली ॥ ("त्वमीश्वरी देवि । चराचराणाम्" । इति मार्कण्डेयपुराणे । ९१ । २ ।) लिङ्गिनीवृक्षः । वन्ध्याकर्कोटकीवृक्षः । रुद्रजटालता । नाकुलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ईष उ उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-सक-सेट् ।) उञ्छः उद्धृतशस्यशेषापहरणम् । ईषति धान्यं दीनः । इति दुर्गादासः ॥

ईष ङ दाने । (भ्वादि आत्म-सक सेट् ।) ईच्छ । हिंसने । दर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घादिः । ङ ईषते । ईच्छो दर्शनं । इति दुर्गादासः ॥

ईषः, पुं, (ईष् + क ।) इषः । आश्विनमासः । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥ (स्वनामख्यातः उत्तममनोर्दशपुत्रमध्ये एकः पुत्रः । यथा,—
'औत्तमेयान् महाराज । दश पुत्रान् मनोरमान्' । १८
"ईष ऊर्ज्जस्तनूर्जश्च मधुर्माधव एव च ।
शुचिः शुक्रः सहश्चैव नभस्यो नभ एव च" ॥ १९
इति हरिवंशे ७ अध्यायः ॥)

ईषत् अ, (ईषणमिति । ईष् + अत् ।) अल्पम् । किञ्चित् । मनाक् । इत्यमरः ॥
("तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषत्प्रस्फुरिताधरम्" ।
इति विष्णुपुराणे । १।११।१२ ।
"ईषत् सहासममलं परिपूर्णचन्द्र-
बिम्बानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तम्" ।
इति मार्कण्डेयपुराणे, शक्रादिमाहात्म्यम् ॥
"हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम्" ।
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तदशाध्यायः ॥)

ईषत्कर, पुं, (ईषत् + कृ + खल् ।) अत्यल्पः । तत्पर्य्यायः । लेशः २ उपपदं ३ गन्धः ४ अनुबन्धः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । ईषत्क्रियमाणं वस्तु । इति व्याकरणम् ॥

ईषत्पाण्डु, पुं, (ईषत् पाण्डुः ।) धूसरवर्णः । इत्यमरः ॥

ईषदुष्ण, त्रि, (ईषच्च तदुष्णञ्चेति ।) अल्पतप्तम् । तत्पर्य्यायः । कोष्णं २ कवोष्णं ३ कदुष्णं ४ मन्दोष्णं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

ईषद्रक्तः, पुं, (ईषत् रक्तः ।) अल्पलोहितवर्णः । तत्पर्य्यायः । अव्यक्तरागः २ अरुणः ३ । इत्यमरः ॥

ईषा, स्त्री, (ईष + क + टाप् ।) लाङ्गलदण्डः । इत्यमरः ॥ लाङ्गलेर ईष् इति भाषा ॥ (ऋग्वेदे ।
"हिरण्ययी वां रभिरीषा अक्षो" ।
रथस्यावयवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३५ । ३ । "रथ एकेषः" ।
"ईषामन्ये ह्ययानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्" ।
इति महाभारते । वनपर्व्वणि २४० । ३० । ईशेति क्वचित् पाठः ॥)

ईषादन्तः, पुं, (ईषेव दन्तो यस्य ।) दीर्घदन्तहस्ती । तत्पर्य्यायः । उदग्रदन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
("ईषादन्तान् हेमकक्षान् पद्मवर्णान् कुथावृतान्"
ईषादन्ता महाकायाः सर्व्वे चाष्टकरेणव" ॥
इति च भारते ॥)

ईषिका, स्त्री, (ईष + किकन् ।) हस्तिचक्षुर्गोलकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ तूलिका । इत्यमरः ॥ अस्त्रविशेषः । यथा,—
"सोऽभिमन्त्र्य शरेषीकामीषिकास्त्रेण वीर्य्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय ससर्ज्ज पुरुषर्षभः" ॥
इति रामायणम् ॥

ईषिर, पुं, (ईष + किरच् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ईषीका, स्त्री, (ईष + ईकन् । औणादिकप्रत्ययोऽयम् । पर्फरीकादित्वात् साधु ।) तूलिका । वीरणादिशलाका इत्यन्ये । आवर्त्तितमनावर्त्तितं वा सुवर्णं धातु यत्र क्षिप्यते तत्रेत्यन्ये । आवर्त्तितसुवर्णं द्रवाकारं यत्र निःक्षिप्यते तत्रेति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ईष्म, पुं, (ईष + मक् ।) कामदेवः । वसन्तकालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

ईह ङ चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि आत्म-अक सेट् ।) दीर्घादिरकर्म्मकः । ङ ।
"ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा
क्रतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम्" ।
इति भट्टिः । १ । ११ ॥
सकर्म्मकोऽपि । "श्रामं श्रमादपि नेहते" । इति जयदेवः ॥ "सर्व्वः स्वार्थं समीहते" इति माघः । २।६५ ॥ इति दुर्गादासः ॥

ईहा, स्त्री, (ईह + अ + टाप् ।) चेष्टा । उद्यमः ।
("इच्छया जायते कामः ईहयार्थो विवर्द्धते ।
श्रद्धया वर्द्धते धर्म्मस्तेषां फलमिदं त्रिधा" ॥
इति रामायणे ॥ २ काण्डे । तथा च मनुः २।३७ ।
"राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे" ।
"वैश्यस्य बह्वर्थ्यादिचेष्टार्थिनः" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) वाञ्छा । इच्छा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("धर्म्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य श्रेयो न स्पर्शनं नृणाम्" ॥
इति महाभारते । १ । २ । ४८ ॥)

ईहामृगः, पुं, (ईहाप्रधानो मृगो वृकः ।) कुक्कुरप्रमाणहरिणचक्रपिशवर्णजन्तुविशेषः । इति भरतः ॥ चोंष इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । कोकः २ वृकः ३ । इत्यमरः ॥

("पुत्रस्य सुता राजन् सत्यमाह महीपतिः।
सितः सितमसमता कान्ता यथा तामुपमानया"।
इति महाभारते। आदिपर्वणि।) (अयमेव मत
रसप्रधानमपि नायिकाभेदस्य प्राधान्य इति।)
नाटकविशेषः। इति भेदिनीकरस्य। ("प्रकटायां तथा गाहितमदने नृत्यमानकर्मकेऽपि।
"ईहामृगो मिश्रवृत्तः स्याञ्चतुरङ्कः प्रकीर्तितः।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्वहणं तथा।
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत्।
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत्।
पताका नायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः।
युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्तयेत्।
महात्मानो वधप्राप्ता अपि वध्याः स्युरत्र नो।
एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः।
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षडितीतरे।
मिश्रं ख्यातख्यातम्। अन्यो प्रतिनायकः।
... इति साहित्यदर्पणे। यथा—कुसुमशेखर
विजयादिः।)
ईहावृक, पुं, (ईहाप्रधानः वृकः।) वृकविशेषः।
इति शब्दरत्नावली।

उ

उ उकारः। पञ्चमस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानमोष्ठः।
(यथा शिक्षायाम्।
"अचां स्थानावधिद्वयभाजां ......"।
तथा च मुग्धबोधे।
"उवर्णं ......"।)
अयं ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति। (एतं त्रिधापि
प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन नवधा भवति। ...
तत्र प्रत्येकं सानुनासिकानुनासिकभेदेन अष्टा-
दशविधः भवति। यथा व्याकरणे।)
"उकारं परमाद्भि ......। भवम्।
... रक्तस्वर्णं तथा।
... इति चतुर्भुजधरा ध्वजम्"
इति कामधेनुतन्त्रम्। (पञ्चदशांशे) तस्य
अभिधानानि यथा,—
"उकारो भवः ......।
...... स्मृतः"।
इति वर्णाभिधानम्। तथा नामान्तराणि यथा,
"उ रुद्रो ...... ।
...... ।
...... ।
...... ।
...... ।
...... ।"
इति ओकारः निघण्टुः। (......
...... ।

"उ यथा ...... श्च ...... "।)
उ व अव्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादि-आत्मं-
अक-अनिट्।) व ...... ओः। इति दुर्गादासः।
उ, व (उ शब्दे+डु+सुप् ...) सम्बोधनम्।
रोषोक्तिः। अनुकम्पा। नियोगः। पदपूरणम्।
पादपूरणम्। इति मेदिनी। प्रश्नः। अङ्गीकारः।
इति हेमचन्द्रः। इत्येव उत इति ख्यातः।
("उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम"।
इति कुमारे। १।२६।)
उ, पुं, (अवति त्रिभुवनम् अव रक्षणे।
अव्+डु।) शिवः। इति विश्वप्रकाशः।
("उकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः"।
इति एकाक्षरे।) ब्रह्मा। इति एकाक्षरकोषः।
उकारः, पुं, ...। उ इव अक्षरम्
......। इति हेमचन्द्रः।
उक्त, त्रि, (वच्+क्त।) कथितम्। इति
मेदिनी। वाक्यम्।
उक्ता, स्त्री (उक्तम् अर्थः। वच्+क्त+टाप्।) छन्दः।
......। ...... १ ...... २ ...... ३
...... ४ ...... ५ ...... ६ ...... ७ इत्यादि।
...... ८ ...... ९ ...... १०
...... ११ ...... १२ ...... १३ ...... १४
...... १५ ...... १६ ...... १७ ...... १८।
(यथा ...... ६६।६।
"......"।
तथा ...... ६६।
"......")
उक्ति, स्त्री, (वच्+भावे क्तिन्।) वचनम्। तत्
......। ...... १ ...... २ ...... ३ ......
४ ...... ५। इत्यमरः। ("......
......"। इति ......। यथा ......।
"......")
उक्थ क्ली, (वच्+थक्।) सामभेदः। इत्यादि
कोषः। (यथा ऋग्वेदे। २।६१।७।
"......"।
......। यथा
"......
......"। इति
......।)
उक्षन् [न्] पुं, (उक्षति सिञ्चति ......
......
......।
...... (क।) बलीवर्दः।
इति ......। (यथा, ऋग्वेदे १०।१६।६।
"......")
उखा, स्त्री, (उख्+क+टाप्।) पाकस्थाली।
......। ...... १ ......
......। इति ......।
...... इति शब्दो
......।

...... इति। (भ्वादि-परं-सकं-सेट्।) इति कवि-
कल्पद्रुमः। ...... इति
दुर्गादासः। ("......
इति भट्टिकाव्ये। १।६।)
उखा त्रि (उख+अच्।) ......।
...... पुं, (उखम्+ ......।) ......। इति
हेमचन्द्रः।
उखा [न्] पुं, (उख+ ......) ......। इत्यमरः।
(यथा, ऋग्वेदे ......। "......
......"। तथा च कुमारे ......।
"......
......।)
...... इति राजनिर्घण्टः।
उङ्ख, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादि-परं-सकं-
सेट्।) ...... इति दुर्गादासः।
उङ्ख इ, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (इदित्-भ्वादि-
परं-सकं-सेट्।) ...... इति
दुर्गादासः।
......, पुं वृक्षविशेषः। ......। १
...... २ ...... ३ ...... ४।) ......।
......। ......। ......
......। इति राजनिर्घण्टः।
उखा, स्त्री, (उख+क+टाप्।) स्थाली। इत्य-
मरः। ...... इति भाषा। (यथा, ...।
"......")
उख्य, त्रि (उखायां संस्कृतम्। उखा+यत्।) स्थाली-
पक्वमांसादि। ......। ...... १। इत्यमरः।
("......"। इति भट्टिः ...।)
...... यथा, ...।
"......")
उग्र, त्रि, (उच्यति ...... उच समवाये
+ ...... रक्, ...।) तीव्रः।
......। ......।
("......"।)
इति रामायणे।
"......"।
इति मनुः। ......।
यथा मनुः ......।
"......")
उग्र, क्ली, ...। इति राजनिर्घण्टः।
उग्र, पुं, (उच+रन्। ......।) महादेवः।
......। इति भरतः। (यथा,
महाभारते। १३। ......।
"......"।
......। इति ......।)
......। ......। इत्यमरः।
...... इति भाषा। (तथा च मनुः। १।
"......
......"।
...... इति मनुः। १०।९।
"......"

नक्षत्रगणविशेषः । स च पूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढा-पूर्व्वभाद्रपदमघाभरण्यात्मकः । इति ज्योतिषम् ॥ शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ केरलदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रुद्रः । उग्रदेवः । खनामख्यातो दानवविशेषः । यथा हरिवंशे ।
"वेगवान् केतुमांश्चोग्रः सोग्रव्यग्रो महासुरः" ॥
धृतराष्ट्रस्य शतपुत्त्रेषु एकः । यथा, धृतराष्ट्रपुत्त्रनामकथने १ । ११७ । ११ । महाभारते ।
"उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुपः" ॥
नरेन्द्रादित्याख्यस्य काश्मीरराजस्य स्वनामख्यातो गुरुः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
"दिव्यानुग्रहमाश्रित्य नाम्नोग्राभिधो यस्य गुरुर्व्यधात्" ॥
विष्णुः । इति महाभारते । १३ । १४९ । ५९ ॥
स्त्री, योगिनीभेदः । यथा, कालिकायाम् । ६० अध्याये ।
"महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च" ॥)

उग्रकाण्डः, पुं, (उग्रं काण्डो यस्य ।) कारवेल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥ करेला इति भाषा । कारवेल्लशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ।)

उग्रगन्ध, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

उग्रगन्धः, पुं, (उग्रस्तीव्रः गन्धो यस्मिन् ।) लशुनः । कट्फलः । अर्शकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटगन्धयुक्ते त्रि । (यथा, हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याये ।
'उग्रगन्धं पुराणं स्यादुग्रवीर्यान्वितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत्स्यात्तथा तथा' ॥)

उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्रः गन्धो यस्याः ।) अजमोदा । वचा । छिक्किकौषधी । इति मेदिनी ॥ यवगन्धा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("वचा, यमानी च" । इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे अनेकार्थनामवर्गे ॥)

उग्रचण्डा, स्त्री, (उग्रा चण्डा कोपना स्त्री ।) देवीभेदः । यथा महिषासुरं प्रति भगवतीवाक्यम् ।
"उग्रचण्डेति या मूर्त्तिर्भद्रकाली ह्यहं पुरा ।
यया मूर्त्त्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्त्तिता ॥
एतासु मूर्त्तिषु सदा पादलग्नो नृणां भवान् ।
पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिसृष्टौ उग्रचण्डामूर्त्त्या त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयसृष्टौ तु भवान् भद्रकाल्या मया हतः ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सहानुगम्" ।
इत्यादि ॥ * ॥ तस्याः प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
"उग्रचण्डा तु या मूर्त्तिरष्टादशभुजाऽभवत् ।
सा नवम्यां पुरा कृष्णपक्षे कन्यां गते रवौ ॥
प्रादुर्भूता महाभागा योगिनीकोटिभिः सह" ॥ * ॥
अनया मूर्त्त्या दक्षयज्ञभङ्गः कृतः । यथा,—
"आषाढ्यां तु पूर्णायां सत्र द्वादशवार्षिकम् ।
दक्षः कर्त्तुं समारेभे एता सर्व्वे दिवौकसः ॥
ततोऽहं न वृतस्तेन दक्षेण सुमहात्मना ।
कपालीति सती चापि तज्जायेति च नो वृता ॥
ततो रोषसमायुक्ता प्राणांस्तत्याज सा सती ।
तत्रदेहा सती चापि षड्मूर्त्तिस्तदाभवत् ॥
तत प्रवृत्ते यज्ञे तु तस्मिन् द्वादशवार्षिके ।
नवम्यां कृष्णपक्षे तु कन्यायां षड्मूर्त्तिभिः ॥
योगनिद्रा महामाया योगिनीकोटिभिः सह ।
सतीरूपं परित्यज्य यज्ञभङ्गमथाकरोत् ॥
शङ्करस्य गणैः सर्व्वैः सहिता शङ्करेण च ।
स्वयं नमत्सा सा देवी महासत्त्व महात्मनः ॥
ततो देव्या महाक्रोधे व्यतीते त्रिदिवौकसः ।
पूजयाञ्चक्रुरतुलां देवीं पूर्व्वोदितेन तैः ॥
पूर्व्वोदितविधानेन पूजामस्या दिवौकसः ।
इत्येव परमामायुर्निर्ऋतिं द खण्डनये ॥
एवमन्यैरपि सदा कार्य्यं देव्याः प्रपूजनम् ।
विभूतिमतुलां प्राप्य चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ॥
यो मोहादथवालस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै ।
परत्र च महामायावलिर्भूत्वा स जायते ॥
अष्टम्यां रुधिरैर्मांसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्व्वलिभिर्भोजनैः शिवाम्" ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तन्मन्त्रो यथा,—
"भद्रकालीमुग्रचण्डां महामायां महोत्सवे ।
नेत्रबीजन्तु सर्व्वासां पूजने परिकीर्त्तितम् ।
तन्त्र यथोग्रचण्डायाः पृथक् त्वं शृणु भैरव ॥
आद्यद्वयं नेत्रबीजं मन्त्रस्योपान्तमन्तरे ।
वह्निनान्तस्वरेणेन्दुबिन्दुभ्यां तत्तमीयकम्" ॥
इत्यादि च कालिकापुराणे ५९ । ६० अध्यायौ ॥

उग्रतारा, स्त्री, (उग्रादपि भयात् भक्तान् त्राति तारयति वा या ॥ उग्र + तॄ + णिच् + अच् + टाप् । यथा, नियन्ते ।
"उग्रादपि भयात् त्राति यस्मात् भक्तान् सदाम्बिका" ।) देवीविशेषः । अस्या उत्पत्त्यादि यथा,—
"सर्व्वेषामेव देवानां यज्ञभागानपाहरत् ।
स्वयं शुम्भो निशुम्भश्च दिक्पालत्वं तथा गतौ ॥
सर्व्वे सुरगणा सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः ॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्करैः ।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्याः कायात् कायकोषतः ।
समुद्भूताब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्वधायाद्य स्तुयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥
विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा ।
भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूद्गौरी क्षणादपि ॥
कालिकाख्याभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः ॥
उग्रादपि भयात्त्राति यस्माद् भक्तान् सदाम्बिका ।
एतस्याः प्रथमं बीजं कथितं मन्त्रमेव च" ॥ * ॥
"एकवैकजटाख्यातिर्यस्मात्तस्या जटाधिका ।
शृणु त्वं चिन्तनं चास्याः सम्यक् वेतालभैरवौ ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम् ।
चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विभ्रतीन्दीवरं तथा ।
कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम् ॥
खं लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा स्वयम् ।
मुण्डमालाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरां कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥
वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानां शवं स्वयम् ॥
साट्टहासमहाघोरां रावयुक्तातिभीषणाम् ।
चिन्तयेदुग्रतारां यस्तस्य भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः" ॥ * ॥
"एतस्याः सम्प्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ।
घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ॥
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्" ।
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥ अपिच
"कामाख्यायाः पूर्व्वस्यां नृमिपीठे व्यवस्थिता ।
"चाधनिन्न शुभावर्त्ते नामाख्याभिमगण्डकम् ॥
यत्रोग्रतारारूपेण रमते परमेश्वरी ।
तत्र तेनैव रूपेण पूजितव्या शुभात्मिका ॥
तस्याश्च बीजं पूर्व्वस्मिन् उत्तरे प्रतिपादितम् ।
रूपं चास्या नरश्रेष्ठ येन ध्येया सदाशिवा ॥
कृष्णा लम्बोदरी दीर्घा विरला रक्तदन्तिका ।
चतुर्भुजा कृष्णाङ्गी तु दक्षे कर्त्तृकखर्परौ ॥
खड्गं चेन्दीवरं वामे शीर्षे लिङ्गजटां पुनः ।
वामपादं शवस्योर्व्वोर्निधायोत्थाय दक्षिणम् ॥
शवस्य हृदये न्यस्य साट्टहासं प्रकुर्व्वती ।
नागहारशिरोमालाभूषिता कामदा परा ॥
त्रिकोणं मण्डलं चास्या ऊकारमध्यबीजकम् ।
द्वारे नानायोगिनीनां नामान्यस्यास्तु तन्त्रके ॥
ज्ञेयानि नरशार्दूल तत्रोक्ता वाग्यगोचरे" ।
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ६२ अध्यायः ॥ * ॥ सा च वशिष्ठशापात् वामा भूता । यथा,—

और्व्व उवाच ।

"एतद्विष्णोर्व्वचः श्रुत्वा विधिना सहितं स तु ।
यन्नोपकारं हृदये तदर्थ साध्यसाधने ॥
विन्यस्य तान् ब्रह्मविष्ण्वीशमान् रूपमवाप्तवान् ।
आदाय सगणान् सर्व्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उग्रतारां ततो देवीं गत्वा प्राह शङ्करः ।
उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणा द्रुतम् ॥
उग्रतारे महादेवि त्वञ्चाप्युत्सारय द्रुतम् ॥
ततो गणाः कामरूपाद्देवीचाप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामासुः पीठं कर्त्तुं रहस्यकम् ॥
उत्सार्य्यमाणे लोके तु चतुर्व्वर्गैर्द्विजातिभिः ।
सन्ध्याचलो गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उत्सारयितुमीप्सया ।
गणैः सह द्रुतं प्राप्य शापं कुर्व्वन् सुदारुणम् ।
यस्मादहं हतं वामे त्वयोत्सारयितुं मुनिः ॥
तस्मात्त्वं वामभावेन पूज्या भव समन्विका ।
भर्त्स्यन्ति म्लेच्छवत् यस्मादुग्रास्ते मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु म्लेच्छास्तस्माच्च भवद्या कामरूपके ॥

इति मेदिनी। (यथा कादम्बर्याम्। १ परि-
च्छेदे "उज्जासनं कविः सावित्री च कविरे
येषैव गौरवं।
"विपिनेऽस्मिन्नेषा तु रघुपुरचिन्तया"।)
उज्जासन, क्ली, (उत् + जस + णिच् + ल्युट्।) वधः।
इति राजनिर्घण्टः।
उज्जागर, पुं, (उत् + जागृ + अच्।) मनस्तापः।
इत्यमरः। (यथा, नैषधे १।१।
"न रात्रिरूपोऽभवतां मनोज्ज्वलः"।)
उज्जृम्भ ङ जृम्भे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा० पर०
सक० सेट्।) ओष्ठ्यः इत्यमरः। उज्जिम्भिष्यति।
वैदिकभाषा। स उज्जृम्भते उज्जृम्भती। इति
दुर्गादासः। अस्य उज्जृम्भणं भवत्यम्।
उज्जृम्भ, पुं, (उज्जृम्भतीति। उज्जृम्भ + अच्।) भागः।
विकसितम्। (यथा मनुः ११।८९।
"तस्योज्जृम्भस्य वैरभिन्ना कौटवात्स घनाद्भवः।)
उज्जृम्भित, त्रि, (उज्जृम्भ + क्त।) प्रस्फुटम्। प्रवृत्तम्।
चेष्टितम्। इति हलायुधः। (यथा किराते। ५। ६।
"अविरतोज्जृम्भितानि विलासानि"
उज्जृम्भितानि वा नाथ! हरेर मरणं वरम्"।
इति रामायणे ४। १। ४।)
उज्ज्वल, त्रि, (उत् + ज्वल + अच्।) दीप्तिमद्रूपपदार्थ सम-
र्थकं। यथा। उज्ज्वलनात् तेजसाम् तेजसश्च
सर्वे। अस्मिन् दीप्तिमत्तारूपमनुपमं विशदे
वर्त्तते उज्ज्वलितं उज्ज्वलत्वे। किन्तु उज्ज्वले
प्रकाशिते प्रकाशेऽपि रघुवंशात् का उज्ज्वलि-
तम्। संसारे विपरीतं विपर्यासच भासा। "प्रभा
न वैदूर्यमिवाप्यदीप्ति। चन्द्रेण सूर्येण च वारिता
च" इति। कम्पाद्यारम्भे उज्ज्वलं विशदम्। उज्ज्वल
भेदश्च स्वभावत् परिपक्वम् च त्वम्। इति
विज्ञानविधान स्तोत्रम्। प्रभावज्ज्वलतीति इति
शोभाविधे ज्वलन्। अवगुणिततिलोज्ज्वल इति
शोभयन्। केचिद्ज्वलितमयोर्भूमातुः। "मणि
प्रभाम् किन्तु वेदज्ञतोऽप्यधिक प्रभवति"। इति
जलज्वालादिविशदिग्विदिक्षमण्डलीनां वायवं
किञ्च। किञ्च वायुमण्डलो यथा इति वायो
च। उज्ज्वलं कपोलदग्धानल कपोलज्ज्वलनमुखम्।
तदुत्तरं ज्वलो भासमयोऽन इति। किञ्च वाय-
वादि इत्यादि च। सर्वोन्नतात् ज्वलतीति ज्वलम्।
इति उज्ज्वलनीलमणिटीकायां भरतः।
उज्झ पुं, (उत् + उज्झ + घञ्) उज्झितम्।
इति शब्दार्थ। (यथा माघे। १२।६।
"मणि माली स्वरभावात् यदमुष्य वनेषु।)
उज्झन, क्ली, (उत् + झट्) त्यागोऽस्ति विशेष-
बोधनम् इति शब्दरत्नम्। तत्र सतीत्व
कपोत कृमिक्रमात् पुष्पाख कपोल इत्यादि
भाषा।
उञ्छ पुं, (उञ्छ्यते शोधयते इति।)
शुद्धवृत्ति। कर्षकः मदीभवनवत् केशा
एतनम्। तत्पर्याय: उञ्छः २। इत्यमरः।
शिलोञ्छे १ उञ्छ वेष्टनश्च शिलं ३ इति
शब्दरत्न। (यथा मनुः १०।११२।)

"ममनुष्यविषं योग्यमत स्मारस्याणिवम्" ।)
उज्ज्वलीन त्रि, (उज्ज्वलः द्वीपवर्त्तवयम्।) उज्ज्व
लीनि। उज्ज्वलस्य दिवाकरवर्णी। इति
पुराणम्। विशेष इति भाषा।
उञ्छ, पुं, शब्दवादि। इत्यमरटीकायां भरतः।
उटज पुं क्ली, (उटानि तृणपर्णानि जायन्तेऽत्र इति।
उट + जन + ड।) मुनीनां पर्णनिर्मितगृहम्।
तत्पर्यायः। पर्णशाला २। इत्यमरः। पर्णकुटी ३।
इति शब्दरत्नावली। यथा रघौ।
("आपीतमर्थविपद्मीचापमुटजद्वारोपविष्टा।" १।५१।
"मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु" १।५२।)
मन्दमानम्। इत्यमरमाला।
उठ उपघाते। (भ्वादि परं सकं सेट्।) इति कवि
कल्पद्रुमः। ऊठति। ओष्ठ्यादि: ऊठति वाक्यम्।
इति दुर्गादासः।
उड संहतौ। (पर-चर्व सेट्।) ओष्ठ्यादिस्थम्। इति
कविकल्पद्रुमः। ओडति। इति दुर्गादासः।
उडु, स्त्री क्ली, (उ रोषोक्तिपूर्वकं डयते इति। उ
+ डी + डु मितद्र्वादित्वात् डुः।) नक्षत्रम्।
इत्यमरः। ("सरोजराजा कुमुदा कामुकम्"।
इति माघस्य ।१ ।२०। यथा रघुवंशे।१८।१५।
इन्दुप्रभाभिरतिवोडुगणः।)
जलम् क्ली। इत्यमरटीकायां भरतः।
उडुप, पुं क्ली, (उडुनो जलात् पाति रक्षतीति।
उडु + पा + क।) भेलकम्। भेला मान् इत्यादि
भाषा। तत्पर्यायः। प्लवः २ कोलः ३। इत्यमरः।
भेलकः ४ उडुपः ५ तरण्डः ६ तारकः ७ तारका
८। इति शब्दरत्नावली।
("तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्"।
इति रघुवंशे। १।२।) चन्द्रे पुं। इति मेदिनी।
("उडुपस्थ वरदं तथा दक्षिणमभिहितम्"।
इति महाभारते। वनपर्वणि। चर्मावनद्धनाव
नार्थे। यथा,—
"चर्मावनद्धमुडुपं तस्य बाहु तरतस्तत्र"।
इति वराहः।)
उडुपति, पुं (उडूनां पतिः।) चन्द्रः। इति वराह-
ज्योतिषे। ("उडुपतिकोऽप्यहिकिरणम् ग्रैवेयं तथा
मणिसोपानैर्व चक्रम"। इति कुमारे। १।२२।
"परिक्रम्यो वणिकशयो विकसन्"। इति माघे।)
उडुपथ, पुं, (उडूनां पन्थाः।) आकाशम्। इति
हेमचन्द्रः।
उडुम्बर क्ली, (उडु जलं वृणोतीति। उडु + वृ + खच्।)
ताम्रम्। इति मेदिनी। ("आर्द्रं मुक्तमुडुम्बरम्"।
इति वैद्यकरत्नमाला। कर्षार्थे यथा,—
"उडुम्बरञ्च दर्पोत्कटवरं निवपते"।
इति शार्ङ्गधरे मध्यमखण्डे प्रथमाध्याये।)
कर्षपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा।
उडुम्बर, पुं (उडु + वृ + खच्।) यज्ञडुम्बरः।
यज्ञडुमुर इति भाषा। तत्पर्यायः। जन्तुफलः २
यज्ञाङ्गः ३ हेमदुग्धकः ४। इत्यमरः। श्वेतवल्कः
५। इति रत्नमाला। हेमदुग्धी ६ सदाफलः
७ पवित्रकः ८। इति शब्दरत्नावली। सदाफल

९ कोटरफला १० पुष्पफः ११ मेघवृक्ष १२
इति जटाधरः। अस्य गुणाः। अतिमधुरो हिमो
वातो गुरु पित्तश्लेष्मघ्नः। मधुरश्चाम्लो हर्षे
रक्तदोषापहारकः। इति भावप्रकाशः।
("उडुम्बरं फलं तु पूरितं वर्णमाश्रयम्।
कपित्थवच्च वर्णमनुमानं प्रकाशनम्"।
इति वैद्यकरत्नमालाकारस्य मूलशब्दानुवादिनी।)
क्लीवम् उडुम्बरशब्द मतयम्। देहली। गोल-
हाटेर निचर काठ इति भाषा। ताम्रम्। वर्ष
कर्षमिति मानम्। कुष्ठरोगभेदः। इति मेदिनी।
उडुम्बरपर्णी स्त्री, (उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः।)
दन्तीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। (उडुम्बरपर्णी-
शब्दे उस्या विवृतो ज्ञेयः।)
उडूप, पुं क्ली, (उडुपशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्ज्ञेया।)
उडुपः। भेला इति भाषा। चन्द्रे पुं। इति
त्रिकाण्डशेषः।
उड्डयन स्त्री (उत् + डी + ल्युट्।) पक्षिगतिः।
उड़ा इति भाषा। यथा नैषधे १। १२५।
"ययौ विषमोड्डयने विलासवान्"।
("कोऽपि समाराज कन्यायोड्डयनेन पक्षिणा।
इति पञ्चतन्त्रे।)
उड्डामर, त्रि (उत्कृष्टः डामरः।) श्रेष्ठम्। सम-
र्थकः। उद्भटः २ उदारम् ३। इति त्रिकाण्ड-
शेषः। (पुं तन्त्रविशेषः।)
उड्डीन, क्ली, (उत् + डी + क्त।) खगगतिविशेषः।
पक्षिणां ऊर्ध्वगमनम्। इत्यमरः।
("अथ सम्पातादिखगगतेरुड्डीनविविधविशेषान्
वेत्ति"। इति पञ्चतन्त्रे।)
उड्डीयमान, त्रि, (उत् + डी + शानच्।) उड्डयन
विशिष्टपक्ष्यादि। उड़न्त कोडूला इत्यादि भाषा।
उड्डीश पुं (उत् + डी + क। यथा उड्डीशं नाम
तन्त्रमिदं योगिनामभिधानं तदा महादेवस्य योगी
श्वरत्वात्।) आगमशास्त्रविशेषः। शिवः। इति
मेदिनी।
उत् अ, प्रश्नः। वितर्कः। इति मेदिनी। प्रकर्षे।
सन्देहः। इति शब्दरत्नावली। (ऊर्ध्वम्। अ
धर्मे।)
उत अ (उ शब्दे + क्त।) समर्थनम्। विकल्पः। समु-
च्चयः। वितर्कः। प्रश्नः। पादपूरणम्। इति
मेदिनी। (समर्थे। प्रकर्षे। "विवेकतरुणी
कस्मादुत्तम्। इति पञ्चतन्त्रे। "अविमृश्यकारित्व
रोषे स्यात् उत यथा वै भवति कर्षे।
इति शाकुन्तले रोषे दत्त विमानिमुत वर्ष-
यन्"। इति उत्तररामचरिते।)
उत, त्रि (वे + क्त। वचादित्वात् सम्प्रसारणम्।)
तन्तुसन्तानः। बोना इति भाषा। तत्पर्यायः।
ऊतं २ स्यूतम् ३। इत्यमरः।
उतथ्य, पुं, मुनिविशेषः। स च बृहस्पतिभ्राता। इति
पुराणम्।
("उतथ्यस्याग्रजो भ्राता धर्मज्ञश्च विमुचत्।
बृहस्पतिरिति ख्यात इत्यासीत् प्रतापवान्"।
इति महाभारते आदिपर्वणि।)

उतथ्यानुज, पु, (उतथ्यस्यानुजः ।) वृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा माघे २।६९ ।
"तथ्यामुतथ्यानुजवत् जगादाग्रे गदाग्रजम्" ॥)

उतथ्यानुजन्मा, [न्] पु, (उतथ्यस्य अनुजन्मा अनुजः ।) वृहस्पतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥

उताहो, व्य, (उत च आहो च अनयोः समाहारः ।) परिप्रश्नः । विचारः । इति मेदिनी ॥ विकल्पः । इत्यमरः ॥
("क्षमा खित् श्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत" । यक्षी वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि सुराङ्गना" ॥ इति च महाभारते ॥)

उताहोखित्, व्य, उताहो । विकल्पः । इत्यमरटीका ॥ ("अन्यदप्यु विदधातीह गर्भमुताहोखित् स्वेन कायेन याति" । इति महाभारते ॥)

उत्क, त्रि, (उद्गतं मनो यस्य । उत् + कन् ।) उन्मनाः । अन्यमनस्कः । इत्यमरः ॥
("तत् श्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्ज्जितं मानसोत्काः" । इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारे । ६ । ६५ ।
"अगमदद्रिसुतासमागमोत्कः" ॥)

उत्कट, त्रि, (उद्गतः कटः आवरणं आवरको वा यस्य ।) तीव्रम् । मत्तः । इति मेदिनी ॥ विषमम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
"चन्द्रांशुनिकराभासा हारा कासाञ्चिदुत्कटा । स्तनमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुर्हंसपाण्डरा" ॥)

उत्कट, क्ली, गुड़त्वक् । तेजपात इति ख्यातं इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ दारचिनि । इति ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायानाह भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे,
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्यात् भृङ्गञ्चोदन्तमुत्कटम्" ॥)

उत्कटः, पु, (उद्गतमदत्वेन उत्कटशब्दात् स्वार्थे स मोदस्येति कटच् ।) मदः । इति शब्दरत्नावली ॥ सञ्जातमदहस्ती । इति हारावली ॥ शरः । रक्तेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्कटा, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः ।) सैंहलीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्कण्ठ, पु, (उद्गतः कण्ठो यस्य ।) शृङ्गारस्य षोडशबन्धान्तर्गतबन्धविशेषः । आसनं यस्य प्रसिद्धं । तस्य लक्षणम् ।
"नारीपादौ च स्कन्धे धारयेदूरुके पुनः । कान्तार्पितकरः कामी बन्धश्चोत्कण्ठसंज्ञकः" ॥ इति रतिमञ्जरी ॥

उत्कण्ठा, स्त्री, (उत् + कठि + अ + टाप् ।) उत्कलिका । इष्टलाभे कालक्षेपासहिष्णुता । इत्यमरः ॥ कामादिजातस्मृतिः । इति भरतः ॥ उद्वाढ़लालसेन स्मरणम् । इति मधुः ॥ उत्केन दयितस्मरणम् । इति सुभूतिः ॥ प्रियाभिलाषाद्युन्मनस्कत्वम् । इत्यन्ये ॥ ("गाढ़ोत्कण्ठा गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालाम्" । इति मेघदूते । ८६ ।
"यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया" । इति शाकुन्तले । ४ र्थे अङ्के ॥)

उत्कण्ठित, त्रि, (उत्कण्ठा जातास्य । उत्कण्ठा + इतच् ।) उत्कण्ठायुक्तम् । तत्पर्य्यायः । उत्कः २ उत्सुकः ३ उन्मनाः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ ("शास्त्रेणाखण्डमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन" । इति मेघदूते । १०३ ॥)

उत्कण्ठिता, स्त्री, (उत्कण्ठा सञ्जातास्याः । उत्कण्ठा + इतच् + टाप् ।) स्वीयादिनायिकाभेदः । अस्याः लक्षणम् ।
"सङ्केतस्थलं प्रति भर्त्तुरनागमनकारणं चिन्तयति या" ।
अस्याश्चेष्टाः अरति-सन्ताप-जृम्भाङ्गाक्षेप-कम्प-रुदित-श्वासावस्थाकथनादयः । इति रसमञ्जरी ॥ (इयमेव विरहोत्कण्ठिता । यदुक्तं साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।
"आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः । तदनागमनदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा" ॥
तत्रैव । १० परिच्छेदे अपह्नुतेरुदाहरणम् । यथा,—
'उत्कण्ठितासि तरले'
नहि नहि सखि । पिच्छिलः पन्थाः' ॥)

उत्कता, स्त्री, (उत्कस्य भावः । उत्क + तल् ।) गजपिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कस्य भावः । उत्कण्ठा ॥

उत्कर, पुं, (उत्कीर्य्यते इति । उत् + कॄ + अप् ।) धान्यादिराशिः । स्तूपः । इत्यमरः ॥
("सिक्तराजपथान् रम्यान् प्रकीर्णकुसुमोत्करान्" । इति रामायणे ॥)

उत्कर्ष, पु, (उत् + कृष् + घञ् ।) अतिशयः । इत्यमरः ॥ (प्राधान्यं । श्रेष्ठता । यथा, "उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले" । इति शाकुन्तले २ य अङ्के ।
"निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्" । इति मनुः ४।२४४ ॥ वृद्धिः । यथा,—
"पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः" । इति रघुः । ४ । ११ ।) अतिशययुक्ते त्रि ॥ स्वकालात् परकालकर्त्तव्यः । इति स्मृतिः ॥

उत्कल, पु, (उत् + कल + अच् ।) ओड्रदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उड़िस्या इति भाषा । व्याधः । इति शब्दमाला ॥ पाखिमारा इति भाषा ।
("उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ" । इति रघुवंशे ४।३८ ॥ सुद्युम्नतनयः स्वनामख्यातो राजा । यदुक्तं महाभारते ।
"सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः । उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च भारत ! ॥ उत्कलस्योत्कला राजन् विनताश्वस्य पश्चिमा" ॥)

उत्कल, त्रि, (उत् + कल + अच् ।) भारवाहकम् । इति शब्दमाला । मुटे इति भाषा ॥

उत्कलिका, स्त्री, (उत् + कल + वुन् + टाप् ।) उत्कण्ठा इत्यमरः ॥
("ततोऽन्येद्युः प्रविष्टः सन् तत्तदुत्कलिकाभरात्" । कथासरित्सागरे । २२।१०५ ।) कलिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणात्" । इति रत्नावली ।) तरङ्गः । ("वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः" । इति माघः । ३ । ७० ।) हेला । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कलित, त्रि, (उत् + कल + क्त ।) उन्मनाः । ऋद्धिमान् । इति धरणी ॥ (उत्कण्ठितः ॥)

उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कन् + टाप् ।) उत्कण्ठिता नायिका । इति रसमञ्जरी ॥

उत्काका, स्त्री, (उत्क + अक + अच् + टाप् ।) प्रतिवर्षप्रसूता गौः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्कार, पु, (उत्कीर्य्यते इति । उत् + कॄ + घञ् ।) धान्योत्क्षेपणम् । तत्पर्य्यायः । निकारः २ । इत्यमरः ॥ धान सारा इति भाषा । धान्यस्य राशीकरणं वा । इति भरतः ॥

उत्कुट, क्ली, (उत् + कुट् + क ।) उत्तानशयनम् । इति हारावली ॥ चित् हइया शोओया इति भाषा ।

उत्कुण, पु, (उत् + कुण + क ।) केशकीटः । [उकुण इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मत्कुणः २ कोलकुणः ३ उद्दंशः ४ किटिभः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कूट, पु, (उन्नतं कूटमस्य ।) छत्रम् । इति हारावली ॥

उत्कृष्ट, त्रि, (उत् + कृष् + क्त ।) उत्कर्षविशिष्टम् । अतिशययुक्तम् । प्रकृष्टम् । प्रशस्तम् । यथा,—
"उत्कृष्टमध्यमनिकृष्टजनेषु मैत्री, यद्वत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा । वैरं क्रमादधममध्यमसज्जनेषु, यद्वत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा" ॥
इत्युद्भटः ॥ (कर्षणवत्क्षेत्रादि ॥)

उत्कृष्टभूम, पु, (उत्कृष्टा प्रशस्ता भूमिर्यस्मिन् ।) प्रशस्तभूमिः । इति जटाधरः ॥

उत्कोच, पु स्त्री, (उत्कोचति अशुभं नाशयतीति । उत् + कुच + क ।) घुस इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राभृतः २ ढौकनः ३ लञ्चा ४ कोशलिकः ५ आमिषः ६ उपाचारः ७ प्रदा ८ आनन्दा ९ हारः १० ग्राह्यः ११ अयनः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ उपदानकः १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपप्रदानः १४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये १ । ३।। ३८ ।
"उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्" ।)

उत्क्रम, पु, (उत् + क्रम + अच् ।) व्यतिक्रमः । विपरीतिः । तत्पर्य्यायः । व्युत्क्रमः २ अक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्रोश, पु स्त्री, (उत्क्रोशति प्रहरे प्रहरे शब्दं करोतीति । उत् + क्रुश + अच् ।) कुररपक्षी । इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्त, पु, (उत् + क्षिप + क्त ।) धुस्तूरफलम् । इति शब्दचन्द्रिका । ऊर्द्ध्वत्यक्ते त्रि ॥

उत्क्षिप्तिका, स्त्री, (उत् + क्षिप् + क्तिन् + कन् + टाप् ।) कर्णभूषणविशेषः । तत्पर्य्यायः । कर्णान्दुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्षेपण, क्ली, (उत् + क्षिप् + ल्युट् ।) व्यजनम् । धान्यमर्द्दनवस्त्रं । इति मेदिनी ॥ उदसनम् । ऊर्द्ध्वक्षेपणम् ।
("अतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणात्" इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।) षोडशपणम् । इति

महाविष्टोऽपि तस्याभूत् सिन्दूरबिन्दुभूषणा ।
कपोतवर्णं मुखं तस्य वेष्टनवेशधारकम् ।
तस्याग्रे वेष्टितो भूयात् मयूरस्यातिसुन्दरम् ।
तस्य वामस्वाम्ये वेष्टेस्तु [illegible] ।
अर्धं त्रिमूर्तिं धारयति तावत् भावमिदं मम ।
विरचाखिलमतः सम्यक् मम सद्भावितारकाः ।
सितवं सब भाषाति कामकपायमं मुखा ।
न तत्र माहात्म्येऽपि मूर्त्तेः पचमहासति ।
एतद्वका भविष्यन्तु तथैवाम्बरवीक्षि ।
ते वत्सा वेष्टिता यस्मात् कामरूपे सुरालये ।
नामाऽप्युग्रगन्धाति शम्भुर्नृत्यरतोऽभवत्" ।
इति च कालिकापुराणे ८४ अध्यायः ।

उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्याः । उग्र+गन्ध ।) वचा । यवानिका । अजमोदा । छिक्किका २ । इति हेमचन्द्रः ।

उग्रधन्वा [न्] पुं, (उग्रं धनुर्यस्य । उग्रधन्वन् ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । ("स उग्रधन्वा स विक्रमी [illegible] सर्वेषामेव [illegible] पतिरिन्द्रस्त्वमिति [illegible]" । इति भारते । १ । ९ । ३९ । शिवः । उग्रधन्वन् शब्दोऽपि, त्रि ।)

उग्रनासिक, त्रि, (उग्रा दीर्घा नासिका यस्य ।) दीर्घनासिकाविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ।

उग्रशेखरा, स्त्री, (उग्रस्य महादेवस्य शेखरं मस्तकं आधारत्वेनास्त्यस्याः ।) गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ।

उग्रसेन, पुं, (उग्रा सेना यस्य ।) मथुराधिपतिराजविशेषः । स च आहुकपुत्रः । कंसराजपिता च । मरीचिपितृकः । इति श्रीभागवतम् । (यथा महाभारतेऽपि "धर्ममेव पालयिता च भामिनी कुरुक्षेत्रे दीर्घकमुपासते । तत्र [illegible] उग्रसेनो भीमविक्रमः" इति । यथा च तत्रैव १।६१।७९।
"भीमसेनोग्रसेनौ च श्रुतसेनो जनमेजयः" ।)

उग्रसेनज पुं, (उग्रसेनात् जायते इति । उग्रसेन+जन+ड ।) कंसनामाहरराजा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

उग्रा स्त्री, (उच्यति समवैति समवायेन वा । उच समवाये+ऋज्रेन्द्राग्रेति २।८ उणादिसूत्रेण [illegible] ।) यवानी । वचा । इति राजनिर्घण्टः ।
("उग्रगन्धे [illegible] वचा" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ।) छिक्किकौषधी । इति हेमचन्द्रः । कर्कशा । (यथा मनुः ९ । १५९ ।
"[illegible] इति कीर्त्यते" ।) कर्कशा । इति रत्नमाला । उग्रता नारी ।

उङ्कुण, पुं, मत्कुणः । इति शब्दमाला । उकुण् इति भाषा ।

उच, इ ऌ उ समवाये । मिलने । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-परं-अकं-सेट् ।) ऌ उचति । इ उ उचित्वा उक्त्वा । [illegible] इति दुर्गादासः ।

उचित त्रि,(उच+"मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति क्तः ।) विदितम् । ज्ञातम् । परिमितम् । न्याय्यम् । इति हेमचन्द्रः । योग्यम् । इति शब्दरत्नावली ।

उच्च, त्रि, (उच्चिनोतीति । चिञ् चियां चयनेऽपि इति डः । उच्चैस्त्वमस्ति अस्य वा । अर्श आदित्वात् अच्प्रत्यय इति केचित् ।) उपरि । ऊँचु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रांशुः १ उन्नतम् २ उदग्रम् ३ उच्छ्रितम् ४ तुङ्गम् ५ । इत्यमरः । उच्चम् ७ । इति जटाधरः । (यथा, रघौ १।१३ ।

"[illegible] पदधिकवनकक्षे,
[illegible] मित्रमायतनम्" ।)

(ज्योतिषोक्तं ग्रहाणामुच्चस्थानम् । यथा
"अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा
झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।
दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशै-
स्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः" ।
सूर्य्यादीनां ग्रहाणां मेषवृषमृगकर्कटमीनतुलाराशयः उच्चस्थानानि, कर्कटादयश्च नीचानि, तत्रोच्चमपि दशमादयो राशिभागाः क्रमात् अवेत् पर मोच्चं नीचेन परमनीचं भवतीति ।)

उच्चकैः, [स्] व्य, (उच्चैस्+अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः इति अकच् ।) उच्चैः । अति प्रकर्षेण । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा विष्णुपुराणम् ।
"मत्तिरस्मत्सेवाचरेत् चोरं कुर्व्वीत्युच्चकैः" ।
महत्त्वम् । यथा माघे १।१२।
"[illegible]
[illegible]" ।)

उच्चटा, स्त्री, (उत्+चट्+अच्+टाप् ।) चूडा । चूडामणी ।
("[illegible] ।
[illegible]" ।
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २६ ।)
नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः । दम्भः । भक्ता । भूम्यामलकी । इति हेमचन्द्रः । श्वेतलशुनम् । गिरिमल्ली इति ख्याता । चौंचा इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्य्यायः । चूडाला १ चक्रला २ । इत्यमरः । अम्बुजा ३ वल्लिका ४ गुच्छा ५ पटोलिका ६ । इति रत्नमाला ।

उच्चण्ड त्रि (उद् चण्डोऽति । चडि कोपे+अच् ।) अत्यधिकः । अविलम्बितः । इत्यमरः ।

उच्चतरु, पुं, (उच्चः तरुः ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (नारिकेलवृक्षस्योच्चत्वात् तथात्वम् ।)

उच्चन्द्र, पुं, (उद्गतः अस्तं गतः चन्द्रो यत्र ।) रात्र्यन्तो भागः । इति हेमचन्द्रः ।

उच्चरेफ, पुं, (उच्चः कर्णरेफमध्यात् भेदः रेफः ।) ओङ्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

उच्चल, पुं, (उत् चलति चलितचलनो यस्मिन् ।) राशिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।

उच्चय, पुं, (उत्+चि+अच् ।) परिधानवस्त्रग्रन्थिः । वस्त्रनीविः । नीवी २ । इति हेमचन्द्रः । (इत्यादीनां समुच्चयम् । यथा, रघौ १।४४।
"करिष्यामि [illegible]" ।
"पुष्पोच्चयं नाटयति" इति शाकुन्तले १मांके ।)
राशिः । समूहः । यथा —
"शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः । रघु २।५१।
"[illegible]" ।
इति कादम्बर्य्यां । २ । ९।)

उच्चर्ष, क्ली, (उच्चर्षतीति । उत्+चर्+अच् ।) मल । इति हेमचन्द्रः ।

उच्चलशाला, स्त्री (उच्चपूर्वं शालायं शाला ।) चन्द्रशालादयी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

उच्चाटन क्ली (उत्+चट्+णिच्+ल्युट् ।) उद्वासनम् उच्चाटन इति भाषा । षट्कर्म्मान्तर्गताभिचारकर्म्मविशेषः । अस्य देवता दुर्गा । तिथि अष्टमी चतुर्दशी अमावस्या च । बारः शनि । कालः सायाह्नः [illegible] । उच्चाटनं चरित्रादिवेणं पश्चात्कर्त्तव्यम् । इति शारदातिलकम् ।

उच्चार, पुं, (उच्चार्य्यते परित्यज्यते इति । उत्+चर+णिच्+घञ् ।) विष्ठा । इत्यमरः ।
("मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः" ।
इति मनुः ।४।५० ।)
"उच्चोच्चारं विना सूत्र मलमूत्रादि भवति ।
शीतादिकोपं [illegible]" ।
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे [illegible] ।)
उच्चारणम् ।

उच्चारण क्ली (उत्+चर+णिच्+ल्युट् ।) कथनम् । वाङ्निःसरणम् । यथा । "वर्णे उच्चार पराः" । इति मुग्धबोधव्याकरणे कविकल्पद्रुमः २ । अपि च ।
"[illegible]" ।
इति कविकल्पद्रुमः ।

उच्चावच त्रि (उदक् च अवाक् च । मयूरव्यंसकादिषु निपातितः साधुः ।) अनेकप्रकारः । तत्पर्य्यायः । नैकभेदः २ । इत्यमरः । (यथा, मनुः १।३८ ।
("[illegible] च" ।
"उच्चावचेषु भूतेषु [illegible]" ।
इति च मनुः ६ । ७३ ।)

उच्चिङ्गट, पुं, मत्स्यविशेषः । कोलम्बकः । इति मेदिनी ।

उच्चुल, पुं, (उद्गता चूडा यस्य । तस्य भावः ।) धर्मोर्ध्वमुखपुरुषः । इति हेमचन्द्रः । [illegible] इति भाषा । [illegible] ।

उच्चैः, [स्] व्य, (उच्चीयते इति । उद्+चि+डैस् ।) उच्चम् । महत् । इत्यमरः । (यथा, कुमारे ७।७० ।
"प्रविवेश भवानात्तचापरापि च ।
"शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः" ।
इति रघौ २।५१ । यथा, माघे २ । ११ ।
"[illegible] क्षितिक्ष्मम्" ।)

उच्चैःश्रवस [स्] पुं, (उच्चैः श्रवसी श्रवणे यस्य । यद्वा उच्चैः श्रवोऽस्तीति अस्य [illegible]

+श्रु+असुन् ।) इन्द्रघोटकः । इत्यमरः ॥ स तु श्वेतवर्णः समुद्रमथनोत्थित । इति श्रीभागवतम् ॥ ("उच्चै रुच्चैःश्रवासेन हयरत्नमहारि च" ॥ इति कुमारे । २ । ४७ ॥)

उच्चैर्घुष्ट, क्ली, (उच्चैर्घुष्यते स्म । घुष+क्त ।) घोषणा । इत्यमरः ॥

उच्छ, इ ग उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा इदित्-पर-सक-सेट् ।) ऊनादि । इ उच्छति । ग उच्छती उच्छन्ती । उच्छ उद्धृतधान्यस्य ग्रैमाप-श्चरणम् । (यथा, हलायुधः । "सुलभ शस्यमुच्छन्ति यद्देशे ऋषिनो द्विजा" । उच्छ स्फोटनमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

उच्छ, ई ग वन्धे । समापने । अतिक्रमे । वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-पर-सक-सेट् ।) ई उच्छ । ग उच्छती उच्छन्ती । ऊलारोर्ध्या । समापने । (अक०) उच्छति रात्रिः । "मरणा व्युष्टायामुषसि जनयामास तनयम्" । व्युष्टाया समाप्तायामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

उच्छन्न, त्रि, (उत्+छद+क्त ।) नष्टम् । इति श्रीभगवद्गीता ॥

उच्छादन, क्ली, (उत्+छद+णिच्+ल्युट् ।) उत्सादनम् । उद्वर्त्तनम् । गन्धद्रव्यद्वारा शरीरनिर्मलीकरणम् । इत्यमरटीका ॥ ("यथाशक्तिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च" । इति रामायणे । २ । १११ । १० ॥)

उच्छिलीन्ध्र, क्ली, (उत्थित शिलीन्ध्रम् ।) कविका । इति श्रीभागवतम् । कोडक छाता इति भाषा) ("उद्भवशिलीन्ध्रे, त्रि, "कर्त्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्याम्" ॥ इति मेघदूते । पूर्व्वमेघे । १८ ॥)

उच्छिष्ट, त्रि, (उत् शिष्यते यत् । उत+शिष+क्त ॥) भुक्तावशिष्टम् । इति पुराणम् ॥ एँटो इति भाषा । तद्भोजनप्रायश्चित्त यथा (प्रायश्चित्ततत्त्वे चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणे ।) विष्णुः । "चाण्डालाद्यन्ने त्रिरात्र पयसा वर्त्तेत ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने च वमन कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेत्" इति । एव उच्छिष्टे य पराक उक्तोऽङ्गिरसा सोऽपि मानुषाद्यनापदादिविषये बोध्यः । विष्णुनापि अनुच्छिष्टे पराकोक्तेः । तथाचाङ्गिरा । "चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । द्विजः शुध्येत् पराकेण शूद्र कृच्छ्रेण शुध्यति" ॥ यत्तु मिताक्षरायामापस्तम्बः । "अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्र कृच्छ्र तदर्द्धन्तु ब्रह्मक्षत्रविशा विधिः" ॥ चान्द्र चान्द्रायणम् । कृच्छ्र तप्तकृच्छ्रम् । एतच्च ब्राह्मणस्य सकृदज्ञानविषय बलात्कारानुसारेऽप्येवमेवरतात्मभूताद्युवृद्धपरञ्च । तथाज्ञाने चाप तम्बेन उच्छिष्टे चान्द्रायणविधानात् । अङ्गिरसा अन्त्यावसायिनामित्यादि प्रागुक्तवचने सामान्यतः सामान्यकृच्छ्रविधानात् अनुच्छिष्टेऽपि तथात्वादेव सर्व्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्य बोध्यम् । प्रायश्चित्तविवेके संसर्गप्रकरणेऽप्येवम् । क्षत्रियवि-

शूद्रयोरापदि ज्ञेयम्" ॥ * ॥ "सर्व्वत्रोच्छिष्टे तु व्रतद्वैगुण्य आपदज्ञानभुक्तोत्तारिते मासयावकव्रत तदशक्तौ धेनुद्वय यत्कार्षापणा वा देया । तत्रोच्छिष्टाशने पराक इति । आपत्समेदे त्वावृत्तिकृच्छ्रणीया" । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ अथोच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् । (तत्रैव उच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तप्रकरणे द्रष्टव्यम्) आपस्तम्बः । "भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वपचेन वा । प्रमादात् स्पर्शन गच्छेत् तत्र कुर्य्याद्विशोधनम् ॥ गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदा वा शत जपेत् । त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्य समाचरेत् । अर्द्धोच्छिष्टे सुतः पाद पाद आमाशने तथा" ॥ प्राजापत्य स्थाने अर्द्धोच्छिष्टो येनाचमनीयः तस्ये निच्छिन्नः न तु निर्गीर्णे । दक्षः । "पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः । संस्पर्शं यदि गच्छेत्तु शवोदक्यान्त्यजैः सह ॥ दिनमेक चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयम् ।" दिनत्रय मैथुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम् ॥ काश्यपः । श्वसूकरान्त्यचाण्डालमद्यभाण्डरजस्वला । यद्युच्छिष्टः स्पृशेत्तत्र कृच्छ्र सान्तपन चरेत् ॥ एतदष्टानाभ्यासे सान्तपने धेनुद्वय । ब्रह्मपुराणे । "उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः । उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ॥ उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः । उभौ स्नान प्रकुर्व्वत सद्य एव समाहितौ" ॥ अनुच्छिष्टशूद्रस्पर्शे उच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ त्यक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे २।३।१।११ । "इतोच्छिष्टमिदम्" । इति । चाचान्तो मक्षकः । यथा मनुः २ । ५६ । "नचैवात्यशन कुर्य्यात् नचोच्छिष्टः क्वचित् व्रजेत्" ।)

उच्छिष्टभोजन, पु, (उच्छिष्ट देवनैवेद्यावशिष्ट भोजन यस्य ।) देवनैवेद्यवलिभोजनकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्छिष्टमोदन, क्ली, सिक्थम् । इति राजनिर्घण्टः । मोम इति भाषा ॥

उच्छीर्षक, क्ली, (उत् ऊर्द्ध्वस्थापित शीर्ष मस्तक येन । बहुव्रीहौ कन् ।) उपधानम् । इति हलायुधः । वालिश इति भाषा ॥

उच्छून, त्रि,(उत्+श्वि+क्त । ओदितश्चेति तस्य न । यजादित्वात् सम्प्रसारणे पूर्व्वरूपे च हल इति दीर्घः ।) स्फीतम् । उन्नतम् । वर्द्धितम् । तथा च प्राचीना । "कामिन्या कियदुच्छूनमुरः प्रेयान् समीक्षते । नव्य शालिमिवोत्पन्नमतिदीनः कृषीवल ॥" (खर्ग्यामटिकाविलुण्ठनकठयोच्छूने विनेभिर्मुखैः । इति साहित्यदर्पणे । १ परिच्छेदे ॥)

उच्छृङ्खल, त्रि, (उद्गत शृङ्खल निगड यस्य ।) शृङ्खलारहित । तत्पर्य्यायः । अबाध २ उद्दाम ३ अनियन्त्रित ४ अपर्गल ५ निरङ्कुश ६ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे ३ । ६० । ("अन्यदुच्छृङ्खल सत्त्वमन्यत् शास्त्रनियन्त्रितम्" । "सम्मूर्च्छदुच्छृङ्खलशङ्खनिस्वन" । इति माघ । १२ । १३ ॥)

उच्छ्रय, पु, (उत्+श्रि+अच् ।) पर्व्वतवृक्षादेरुच्चता । तत्पर्य्यायः । उच्छ्राय २ उत्सेध ३ । इत्यमरः ॥ ("प्रासे यूपोच्छ्रये वस्मिन् षड्बिल्वाः खादिराश्च षट्" । इति रामायणे ॥)

उच्छ्राय, पु, (उत्+श्रि+घञ् ।) उच्छ्रय । उच्चता । इत्यमरः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । "यत्राधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च" । "प्रकृष्टोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थित ख" ॥ इति मेघदूते । ६० ॥)

उच्छ्रित, त्रि, (उत्+श्रि+क्त ।) सञ्जात । समुन्नद्ध । उच्च । प्रवृद्ध । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते १३ । दानधर्म्मकथने । ८२ । २६ । "सर्व्वमयैर्भान्ति प्रकृष्टैश्चावभिरुच्छ्रितैः" ।) त्यक्त । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्छ्वसित, त्रि, (उत्+श्वस्+क्त ।) प्रफुल्ल । विकसित । इति हेमचन्द्रः ॥ (भावे+क्त । जीवितम् । स्फुरितम् । प्राणनम् । यथा, मेघदूते । १०१ । "तामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैव" । "सा खलु भगवत कण्वस्य कुलपतेरुच्छ्वसितम्" । इति शाकुन्तले ३ अङ्के ॥)

उच्छ्वास, पु, (उत्+श्वस्+घञ् ।) अन्तर्मुखश्वास । ("प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पित मधु" । इति ऋतुसंहारे ग्रीष्मवर्णनायां ३ ।) तत्पर्य्यायः । आश्वस २ श्वास ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ आख्यायिकापरिच्छेद । आश्वास । इति मेदिनी । (यथा, काव्यादर्शे आख्यायिकालक्षणकथने,— "वक्त्र चापरवक्त्रञ्च सोच्छ्वासत्वञ्च भेदकम्" ॥)

उज्जयनी, स्त्री, विशालानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उजैन इति पश्चिमदेशे ख्याता । वङ्गदेशे तु उजानी । इय मालवदेशस्य नगरी । मोक्षदसप्तपुर्य्यन्तर्गतपुरी । पुरा विक्रमादित्यराजधानी च अधुना महाराष्ट्रीयाधिकृता । (यथा, मेघदूते पूर्व्वमेघे । २९ ॥ "सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा च भूरुज्जयिन्याः" ।)

उज्जयन्त, पु, रैवतपर्व्वत । इति हेमचन्द्रः ॥

उज्जयिनी, स्त्री, उज्जयनीनगरी । तत्पर्य्यायः । विशाला २ अवन्ती ३ पुष्पकरण्डिनी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उज्जासन, क्ली, (उत्, जसु हिंसायाम् । णिच् भावे ल्युट् ।) मारणम् । वध । इत्यमरः ॥

उज्जृम्भ, त्रि, (उत्+जृम्भि+घञ् ।) प्रफुल्लम् । प्रस्फुटितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ("उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना" । इति साहित्यदर्पणे । ३ परिच्छेदे ॥)

उज्जृम्भित, त्रि, (उत्+जृम्भि+क्त ।) प्रफुल्लम् । चेष्टाया, क्ली । इति मेदिनी ॥

उज्ज्वल, त्रि, (उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते इति । उत्+ज्वल्+अच् ।) दीप्तम् । विशदम् । विकाशितम् ।

ग्नि मेदिनी । (यथा, कादम्बर्य्याम् । १ परि
च्छेदे "बभाम हरिः सायकी च दयिते
दैवेनकं गोऽभ्यर्कं" ।
"विषिनोऽल्पबलेषा तु वचाहरणिमचा" ।)
उत्सहं, त्रि, (उत्+सह+अच् ।) वर्जम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
उत्साह, पुं, (उत्+सह+घञ् ।) अध्यवसायः ।
इत्यमरः । (यथा, नैषधे १ । ९ ।
"स राजिराजीनिरसी महोत्साहः" ।)
उम्भ ब पूरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं
सकं-सेट् ।) ओपध इत्येके । उम्भति उभिति ।
मीनिमिभक्त । व उम्भती उम्भती । इति
दुर्गादासः । अथ उम्भावौ तद्वयम् ।
उम्भा, पु, उभ्यतीति । उम्भ + घञ् ।) आकाशः ।
विस्तीर्णम् ।(यथा मनुः ११।१६ ।
"बहुधेभूयसा वैवस्वान् कौटवा मात्रकम् ।)
उम्भित त्रि,(उम्भ + क्त ।) पूरितम् । प्रकम् ।
वर्णितः । इति पुराणम् । (यथा विराटे । २ । ६ ।
"चाविरतामभिक्ष्वारिविषावहमपि" ।
उत्तमिक्षावासम्य चाप । तरैव सरजं चरम्" ।
इति रामायणे २ । १ । २ ।)
उम्ब, स्त्री (उषि + ल्यप् ।) पतितमपादानम् अथवा
तबकं । यथा । तपरावकाशात् जोगात् क्षेत्रस्य
मने । क्रमेण पतितमपादाराणमपश्चैव शिश्वाले
बालीवले उम्बविर्ध तस्यिषमे शिव लब्धे
हसोरिवारो बाह्यवेति इदुरुलात् का उम्बवि
रूम् । यथार्थ विपरीत निरवलम्बं नाम ।"तथा
न वैजयन्तिवैव दत्ता । पवित्र सूचैव न वारिता
च" इति । बलाद्याराने उम्ब शिबच । उम्बं
नैश्व स्वाध्यायवत् परिलपवक्तु चालम् । इति
विज्ञानभिक्षवाम् श्रीरम् । इमानुष्ठानविधिं इति
वोधायने इत्यत्र । मध्यविष्वतिष्नोऽम्बे इति
गोचाल । वेदितुमवियमवेर्थमाख । "पवि-
घवतम् विना मेवक्तीऽप्यक्ष प्रथाजते" । इति
अत्र बाललावैरविताविधविमाधमवक्तीवा चातव
विर्भ । विना पाचकान्नरीचयो । इति वामी
च । लघवो कपोवलाचाचबोधिवक्षुचक ।
जन्तं उम्बो भावववोधच इति । विर्थ बात-
चादि इवादि च । पर्वैमात् उम्बमिति चालम् ।
इति वन्यादिच्छन्दीकाया भरतः ।
उम्बर, पुं, (उषि पर्णं+घञ् ।) उम्बविरम् ।
इति जटाधरः । (यथा,रामायणे । ॥७१॥
"बपि भावो यदूरवाद् बचमुम्भं बर्णयेत्" ।)
उम्बकं स्त्री, (उषि+कन् ।) चाप्याविपरिवेक-
वोजाराचम् इति श्रीमद्यतम् । चलन केविया
चवोच वृषिया चवोच कुद्राचा चवोच इत्यादि
भाषा ।
उम्बविर्ध, स्त्री (उम्बाय जीवनेनवसद्भाव ।)
उम्बवृत्ति । सा तु मथीतव्यमप्यात् क्षेत्रा
इत्ययम् । वर्मांक । चात २ । इत्यमरः ।
इन्द्रविर्धं १ उम्बा ३ पर्ण १ शिलं ६ । इति
बहुधा । (यथा मनुः । ॥१॥

"उत्तमुद्दविर्वं वेदस्वमद्य खालवारिवम्" ।)
उम्बहीन त्रि (उम्बा हीन इव यस्य ।) उम्ब-
भीती । उम्बप्रसम दैवाचरववर्षा । इति
पुराणम् । विषेव इति भाषा ।
उड, पुं, इत्यमर्थाविः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
उडप पुं, क्ली (उडान्यूर्वलोकस्मलाभावे इति ।
उड+अप+क ।) पूर्वीयो पचरचितम् ।
तलर्थाक । पर्योशाला १ । इत्यमरः । पर्वीमन २ ।
इति शब्दरत्नावली यथा रघु ।
("चावीर्यमविपरीतामुदवदारदोघिषि ।१।८ ।
"मवैवैविवरोमयमुदवादुवमिषु" । १ । १२ ।)
प्रथमाभम् । इत्यमरमाला ।
उड जलवाते । (भादि परं-सकं-सेट् ।) इति कवि
कल्पद्रुमः । उडति । ओडति जलं बाधम् ।
इति दुर्गादासः ।
उड सङ्घाते । (सर्व-चार्य सेट् ।) चौरवादुवयम् । इति
कविकल्पद्रुमः । उडुपा । इति दुगादास ।
उड, स्त्री क्ली, (उ रोषोदितमूर्ष्वं डयते इति । उ
+डी+ड मित्वाङ्गत्वात् ढा ।) नक्षत्रम् ।
इत्यमरः । ("उडोदयालवा कुमुद् वरेशम्" ।
इति भागवते।१ ।२४।१। यथा रघवे।१८।१।
"इदुमवाप्तापवरितोवलुवा" ।)
जले स्त्री । इत्यमरटीकाया भरतः ।
उडप, पुं क्ली, (उडुषेवलात् पाति रक्षतीति ।
उडु+पा+क ।) भेलकम् । भेला माइ इत्यादि
भाषा । तत्पर्याय । प्लव २ कोलः ३ । इत्यमरः ।
भेलकः ४ उडुपः ५ तरका ६ तारका ७ तारका
च । इति शब्दरत्नावली ।
("तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" ।
इति रघुवंशे । १।२) चन्द्रे पुं । इति मेदिनी ।
("चपलं चरम वस्य रजितम्वमिदोडुपम्" ।
इति महाभारते । वनपर्व्वणि । चर्मोवयवप्रमाणा-
कारे । यथा,—
"चर्मोडुपप्रमुखं तथा चाह चरताजम्" ।
इति चम्पका ।)
उडुपति, पु (उडूनां पतिः ।) चन्द्रः । इति परश-
ब्दोविवे । ("चराविवोदविमलवत् केवल रजा
नवचोदवैव रजव" । इति कुमारे । ७।२४।
"परितिवाता भविविदोदृपतेः" । इति माघे ।)
उडुराज, पुं, (उडूनां राजा ।) चन्द्रमाः । इति
हैमचन्द्रः ।
उडुम्बर स्त्री,(उड् इवावीति । उड+ड+अच् ।)
वाकम् । इति मेदिनी । ("वाल मुम्बमुदुमरम्" ।
इति वैद्यकरत्नमाला । चर्व्वर्ग्यां यथा,—
'उडम्बरस्य पर्याये चर्मदव विवेषयेत्' ।
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमाध्याय ।)
चर्मदरिकाम् । इति वैद्यकपरिभाषा ।
उडुम्बर, पुं, (उडु+ड+अच् ।) उदुम्बरवृक्षः ।
यज्ञाङ्गम् इति भाषा । तत्पर्याया । जन्तुफला २
यज्ञाङ्ग ३ हेमदुग्धक ४ । इत्यमरः । सदाफला
५ । इति रत्नमाला । हैमदुग्धी ६ वक्कल ७
यज्ञोडुम्बर च । इति शब्दरत्नावली । यथाच

८ क्षीरवृक्षा १ सुफला ११ श्वेतवल्कल १२
इति जटाधरः । अस्य गुणाः । उडुम्बरो हिमो
रूक्षो गुरु पित्तकफास्रजित् । मधुरस्तुवरो वर्ण्यो
व्रणशोधनरोपणः । इति भावप्रकाशः ।
("उडुम्बरदलं सर्वं तूर्वितं कर्णमाचकम् ।
स्वविलेपनतः पक्वमुपायं सुखावहम्" ।
इति वैद्यकरक्षेश्वरतन्त्रे सूचावतामधिकारे)
कर्षम् उडुम्बरवर्णं प्रथमम् । देहली । गोस-
राटेर पिश्वर काठ इति भाषा । षण्ढम् । नर्मै
तवमिति यावत् । कुष्ठरोगभेदः । इति मेदिनी ।
उडुम्बरपर्णी स्त्री, (उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।)
दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (उडुम्बरपर्णी
शब्दे उक्ता विशेषो ज्ञेयः ।)
उडुप, पुं क्ली, (उडन्धमनेनेषु मूलविक्षेपः ।)
उडुपा । भेला इति भाषा । चन्द्रे पुं । इति
त्रिकाण्डशेषः ।
उड्डीन स्त्री (उत्+डी+ल्युट् ।) उड्डयनम् ।
भोडा इति भाषा । यथा नैषधे १ । १२४ ।
"उडो विरराजोड्डयने विराजताम्" ।
("चोडनि रमायाय समर्थोऽडुक्तेन प्रक्षिप" ।
इति रघुवंशे ।)
उड्डामर, त्रि (उत्कृष्टः डामरः ।) श्रेष्ठम् । तत्-
पर्याय । उद्भट २ उदारम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (पुं तन्त्रविशेषः ।)
उड्डीन स्त्री, (उत्+डी+क्त ।) खगगतिविशेषः ।
पक्षिणां ऊर्ध्वगमनम् । इत्यमरः ।
('चावं सम्पातादिवावसादुड्डीनकविविषेश
मैषि") इति रघुवंशे ।)
उड्डीयमान, त्रि, (उत्+डी+शानच् ।) उड्डयन
विशिष्टपक्ष्यादिः । उडया कोउडा इत्यादि भाषा ।
उड्डीश पुं (उत्+डी+ड । वत तद्गुणा उड्डय
शामिनो योगिनामिश्च ईशो महादेवस्य योगी-
श्वरत्वात् ।) तन्त्रशास्त्रविशेषः । शिवः । इति
मेदिनी ।
उत्, अ, प्रश्नः । विकल्पः । इति मेदिनी । वितर्कः ।
समुच्चयः । इति शब्दरत्नावली । (अवधि । च
पर्ये ।)
उत अ (उ शब्दे+क्त ।) चायर्थम् । विकल्पः । अनु
कला । वितर्कः । प्रश्नः । पादपूरणम् । इति
मेदिनी । (समुच्चयः । पक्षान्तरे । "विशेषदाया
उत साध्यम्" । इति रघुवंशे । "चचिप्रसाव
लोक आत् उत यथा मे मयधि वर्णये" ।
इति भागवते "चोरो रक्षा विलमविलय वर्ण-
रक्ता" । इति उत्तरचरिते ।)
उत, त्रि (वे+क्त । बनादित्वात् सम्प्रसारणम् ।)
सन्तुष्टवाला । बोना इति भाषा । तत्पर्याय ।
ऊर्ध्व २ स्यूतम् ३ । इत्यमरः ।
उतथ्य, पुं, मुनिविशेषः । स च बृहस्पतेः । इति
हरिवंशः ।
("उतथ्यमङ्गिरसा पुत्रा लोके धर्म्मेण विश्रुताः ।
बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्तश्च धृतव्रताः" ।
इति महाभारते आदिपर्व्वणि ।)

उतथ्यानुजः, पु, (उतथ्यस्यानुजः ।) वृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा माघे २।६९ ।
"तथ्यामुतथ्यानुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम्" ॥)

उतथ्यानुजन्मा, [न्] पु, (उतथ्यस्य अनुजन्मा अनुजः ।) वृहस्पतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥

उताहो, व्य, (उत च आहो च अनयोः समाहारः ।) परिप्रश्नः । विचारः । इति मेदिनी ॥ विकल्पः । इत्यमरः ॥
("क्षमा खिद् श्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत" । यक्षी वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि सुराङ्गना" ॥ इति च महाभारते ॥)

उताहोस्वित्, व्य, उताहो । विकल्पः । इत्यमरटीका ॥ ('अन्यदपि विश्वार्तोऽपि गर्भमुताहोस्वित् स्वेन कायेन याति" । इति महाभारते ॥)

उत्क, त्रि, (उद्गतं मनो यस्य । उत् + कन् ।) उन्मनाः । अन्यमनस्कः । इत्यमरः ॥
("तत् श्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः" । इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारे । ६ । ८५ ।
"अगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः" ॥)

उत्कट, त्रि, (उद्गतः कटः आवरणं आवरको वा यस्य ।) तीव्रम् । मत्तम् । इति मेदिनी ॥ विषमम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
"चन्द्रांशुनिकराभासा धारा काश्चिदिवोत्कटा । स्तनमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुर्हंसपाण्डुरा" ॥)

उत्कट, स्त्री, गुडत्वक् । तेजपात इति ख्यातं इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ दारुचिनि । इति ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायानाह भावप्रकाशे पूर्वखण्डे,
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद् भृङ्गं चोत्कटमुत्कटम्" ॥)

उत्कट, पु, (उद्गतवमदजले उत्कटशब्दात् सार्थे स्मोदकेति कटचं ।) मदः । इति शब्दरत्नावली ॥ सशावमदहस्ती । इति धारावली ॥ शर । रामेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्कटा, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः ।) सैंहलीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्कण्ठ, पु, (उद्गतः कण्ठो यस्य ।) शृङ्गारस्य षोडशबन्धान्तर्गतबन्धविशेषः । आसन यत्र प्रसिद्धं । तस्य लक्षणम् ।
"नारीपादौ च स्कन्धे धारयेदुत्कण्ठे पुनः । अवार्पितकरः कामी बन्धश्चोत्कण्ठसंज्ञकः" ॥ इति रतिमञ्जरी ॥

उत्कण्ठा, स्त्री, (उत् + कठि + अ + टाप् ।) उत्कलिका । इष्टलाभे कालक्षेपासहिष्णुता । इत्यमरः ॥ कामादिजातस्मृतिः । इति भरतः ॥ उद्वेगकलितेन स्मरणम् । इति मधुः ॥ उत्कण्ठेन दयितस्मरणम् । इति सभूतिः ॥ प्रियाभिलाषादुन्मनस्कत्वम् । इत्यन्ये ॥ ("गाढोत्कण्ठा गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालाम्" । इति मेघदूते । ८६ ।
"यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया" । इति शाकुन्तले । ४ र्थे अङ्के ॥)

उत्कण्ठित, त्रि, (उत्कण्ठा जातास्य । उत्कण्ठा + इतच् ।) उत्कण्ठायुक्तम् । तत्पर्यायः । उत्क २ उन्मुक ३ उन्मन ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
("सास्रेणाश्रद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन" । इति मेघदूते । १०२ ॥)

उत्कण्ठिता, स्त्री, (उत्कण्ठा सञ्जातास्याः । उत्कण्ठा + इतच् + टाप् ।) स्वीयादिनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् ।
"सङ्केतस्थलं प्रति भर्तुरना-
गमनकारणं चिन्तयति या" ।
अस्याश्चेष्टा । अरति-सन्ताप-जृम्भा-हृत्कम्प-रुदित-श्वासावस्थाकथनादयः । इति रसमञ्जरी ॥ (इयमेव विरहोत्कण्ठिता । यदुक्तं साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।
"आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः । तदनागमनदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा" ॥ तत्रैव । १० परिच्छेदे अमङ्गलेवदाहरणम् । यथा,—
'उत्कण्ठितासि तरले'
नहि नहि सखि । पिच्छिल पन्थाः ' ॥)

उत्कता, स्त्री, (उत्कस्य भावः । उत्क + तल् ।) गजपिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कस्य भावः । उत्कण्ठा ॥

उत्कर, पु, (उत्कीर्य्यते इति । उत् + कॄ + अप् ।) धान्यादिराशिः । स्तूपः । इत्यमरः ॥
("सिक्तराजपथान् रम्यान् प्रकीर्णकुसुमोत्करान्" । इति रामायणे ॥)

उत्कर्ष, पु, (उत् + कृष् + घञ् ।) अतिशयः । इत्यमरः ॥ (प्राधान्यं । श्रेष्ठता । यथा, "उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले" । इति शाकुन्तले २ य अङ्के ।
"निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्" । इति मनुः ४।२४४ ॥ वृद्धिः । यथा,—
"पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः" । इति रघुः । ४ । ११ ।) अतिशययुक्ते त्रि ॥ स्वकालात् परकालकर्त्तव्यम् । इति स्मृतिः ॥

उत्कल, पु, (उत् + कल + अच् ।) ओड्रदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उड़िस्या इति भाषा । व्याधः । इति शब्दमाला ॥ पाखिमारा इति भाषा ।
("उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ" । इति रघुवंशे ४।३८ ॥ सुद्युम्नतनयः स्वनामख्यातो राजा । यदुक्तं महाभारते ।
"सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः । उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च भारत ! ॥
उत्कलस्योत्कला राजन् विनताश्वस्य पश्चिमा" ॥)

उत्कल, त्रि, (उत् + कल + अच् ।) भारवाहकम् । इति शब्दमाला । मुटे इति भाषा ॥

उत्कलिका, स्त्री, (उत् + कल + वुन् + टाप् ।) उत्कण्ठा । इत्यमरः ।
("ततोऽन्येद्युः प्रविपदं वसन्तदुत्कलिकाम्बता" । कथासरित्सागरे । २२।१०५ ।) कलिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणात्" । इति रत्नावली ।) तरङ्गः । ("वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिघ्नयो-त्कूलितप्रैवलाभा" । इति माघः । ३ । ७० ।) हेला । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कलित, त्रि, (उत् + कल + क्त ।) उन्मनाः । वृद्धिमान् । इति भरतः ॥ (उत्कण्ठित ॥)

उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कन् + टाप् ।) उत्कण्ठिता नायिका । इति रसमञ्जरी ॥

उत्काका, स्त्री, (उत्क + अक + अच् + टाप् ।) प्रतिवर्षप्रसूता गौः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्कार, पु, (उत्कीर्य्यते इति । उत् + कॄ + घञ् ।) धान्योत्क्षेपणम् । तत्पर्य्यायः । निकारः २ । इत्यमरः ॥ धान उड़ान इति भाषा । धान्यस्य राशीकरणं वा । इति भरतः ॥

उत्कूट, स्त्री, (उत् + कुट् + क ।) उत्तानशयनम् । इति धारावली ॥ चित् हइया शोया इति भाषा ।

उत्कुण, पु, (उत् + कुण + क ।) केशकीटः । उकुण इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मत्कुणः २ कोलकुणः ३ उद्दंशः ४ किटिभः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कूट, पु, (उन्नतं कूटमस्य ।) छत्रम् । इति धारावली ॥

उत्कृष्ट, त्रि, (उत् + कृष् + क्त ।) उत्कर्षविशिष्टम् । अतिशययुक्तम् । प्रकृष्टम् । प्रशस्तम् । यथा,—
"उत्कृष्टमध्यमनिकृष्टजनेषु मैत्री,
यद्वत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा ।
वैरं क्रमादधममध्यमसज्जनेषु,
यद्वत् शिलासु सिकतासु जलेषु रेखा" ॥
इत्युद्भटः ॥ (कर्षणवत्क्षेपादि ॥)

उत्कृष्टभूम, पु, (उत्कृष्टा प्रशस्ता भूमिर्यस्मिन् ।) प्रशस्तभूमिः । इति जटाधरः ॥

उत्कोच, पु स्त्री, (उत्कोचति यस्मात् गाढयतीति । उत् + कुच + अच् ।) घुष इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राभृतः २ ढौकनं ३ लञ्चा ४ कौशलिकं ५ आमिषं ६ उपाचारः ७ प्रदा ८ आनन्दा ९ हारः १० ग्राह्यः ११ मदनं १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ उपदानकं १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपप्रदानं १४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये १ । ३ । ३८ ।
"उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्" ।)

उत्क्रम, पु, (उत् + क्रम + अच् ।) व्यतिक्रमः । विपरीतिः । तत्पर्य्यायः । व्युत्क्रमः २ अपक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्रोश, पु स्त्री, (उत्क्रोशति प्रहरे प्रहरे शब्दं करोतीति । उत् + क्रुश + अच् ।) कुररपक्षी । इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्त, पु, (उत् + क्षिप + क्त ।) धुस्तूरफलम् । इति शब्दचन्द्रिका । ऊर्द्ध्वक्षिप्ते त्रि ॥

उत्क्षिप्तिका, स्त्री, (उत् + क्षिप् + क्तिन् + कन् + टाप् ।) कर्णभूषणविशेषः । तत्पर्य्यायः । कर्णान्दुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्षेपण, क्ली, (उत् + क्षिप् + ल्युट् ।) वमनम् । धान्यमर्द्दनवस्तु । इति मेदिनी ॥ उद्वमनम् । ऊर्द्ध्वक्षेपणम् ।
("अतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणात्" इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।) षोडशपणम् । इति

हेमचन्द्रः। (नायमते पञ्चवर्णमयपरिच्छिन्नम्। यथा भाषापरिच्छेदे।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च"। ६ ॥)

उत्कथा, स्त्री, (उत् + कथ + अच् + टाप्।) मुख्यानाम ग्रन्थकथनम्। तत्पर्य्याया। वादपर्व्व २ वाक्पर्व्व ३ वाचाला ४ वाचा ५। इति शब्दचन्द्रिका। (पुराणान्ते इत्या विवरणं ज्ञेयम्।)

उत्कृष्टं त्रि (उत् + कृष + क्त।) उत्कर्षितम्। इति जटाधरः। उत्कृष्ट इति भाषा।
("वाञ्छितो यत्स्मृत्यादिभिर्पिञ्च पञ्चमा नयेत्"। इति रामायणे। ७।१९। विराटिका। यथा —
"हैवारस्य निलयवनोद्यानमध्यादिवेष्टनः"। इति मेघदूते। ११६ ॥)

उत्तं, त्रि (उन्दति स्म। उन्दी क्लेदने कर्म्मणिक्तात् कर्त्तरि वा। नुदविदेति पक्षे नत्वाभावः।) आर्द्रम्। क्लिन्नम्। इत्यमरः।

उत्तंस, पुं, (उत्तंसयति उत्तंस्यतेऽनेन वा अधिकीर्त्या भूषार्थं। तत्परत्वात् शक्वेति वत् वा।) कर्णपूरः। कर्णाभरणम्। शेखरः। शिरोभूषणम्। इत्यमरः। मन्तान्तरे स्त्रीलिङ्गोऽपि। ("मोचय शिरसि शिखी अवतंसा वा ये नष्टेऽप्यानन्दि"। इति चाणिक्यसर्व्वस्वे। २४ परिच्छेदे ॥)

उत्तम, स्त्री, (उत् + तम + क्त।) सम्यग्ज्ञानम्। इत्यमरः।

उत्तप्त, त्रि तप्तः। सन्तप्तः। परितप्तः। शुष्कः। इति मेदिनी।

उत्तभित. त्रि, उत्तम्भितम्। इति जटाधरः।

उत्तम, त्रि, (अतिशयेन उद्गतः। उत् + तमप् इत्यमरटीकायाम्। यद्वा तपत्यपि मृदु अप् उत्तमं वा तम। नोत्तमतेति न वर्ज्जः।) श्रेष्ठः। उत्कृष्टः। तत्पर्य्यायः। प्रधानं २ प्रमुखं ३ प्रवेकं ४ अनुत्तमं ५ मुख्यं ६ वर्य्यं ७ वरेण्यं ८ प्रवर्हं ९ अनवरार्द्ध्यं १० परार्द्ध्यं ११ अग्र्यं १२ प्राग्रहरं १३ प्राग्र्यं १४ अग्र्यं १५ अग्रीयं १६ अग्रिमं १७। इत्यमरः। मुख्यं १८ अर्व्वाची १९ श्रेष्ठतमः। (उत्तमानि वर्जन्ते नीचोऽपि महात्मनः"। इति हितोपदेशः।
"उत्तमादेवराष्ट्रं पैकं प्राप्नोति इत्यादि"। इति महाभारते ॥)

उत्तम, पुं, वैवस्वतमन्वन्तरमध्ये। यथा चक्रवर्त्ति रविनामकौ वैवस्वतोऽपि उत्तमाख्यः।
इति हेमचन्द्रः। प्रियव्रतात्मजः। स च हवी मनुः। अस्मिन् मन्वन्तरे बकायनोऽस्य [illegible] विभिन्न। ब्रह्मणतनुजप्रसारणा देवाः। इन्द्रः सुनामा प्रस्तारकः कारकः। सप्तऋषयश्च [illegible] भ्रातरः वसुपुत्राः। इति श्रीभागवतम्। (उत्तानपादस्य त्वेकः उत्तमाख्यान इत्यस्य। यथा, विष्णुपुराणे। १।११।
"सुनीत्याख्यातः उत्तमः सुतः ॥)

उत्तमगन्धिनी, स्त्री, (उत्तमस्य गन्धः विद्यते यस्याः। उत्तमगन्ध + इन् + ङीप्।) जुगन्धिकाख्या। इति रत्नमाला। मौरस्य इति भाषा।

उत्तमर्णः, पुं, (उत्तमम् ऋणम्। यावकाधमर्णे इति सूत्रे आपत्पत्ततनेन धनस्वामिनो यस्य।) धनस्वामी। इत्यमरः। महाजन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। धनदः २। इति जटाधरः।
(अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः।
दापयेद् धनिकस्यार्थमधमर्णाद् विभावितम्"।
इति मनुः। ८। ४७ ॥)

उत्तमसंग्रह, पुं, (उत्तमः संग्रहो यस्मिन्।) अन्यस्त्रीसंग्रहः। तत्तु निर्जने परमार्थिना सह भोगसम्भावनमपि [illegible] अलिङ्गनाभिलाषादिकमिति। इति मिताक्षरा।

उत्तमसाहस, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्मिन्।) दण्डविशेषः। स तु अशीतिपणसहस्रकः। यथा।
"साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः"।
इति याज्ञवल्क्यः। प्रकारान्तरमपि। यथा,
"पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः"।
इति मनुः।

उत्तमा, स्त्री, (अतिशयेन उत्कृष्टा। उत् + तमप् + टाप्।) उत्कृष्टा नारी। तत्पर्य्यायः। वरारोहा २ मत्तकाशिनी ३ वरवर्णिनी ४। इत्यमरः। मत्तकाशिनी ५। मत्तकाशिनी ६। इति टीका। दुग्धिकाख्या। इति मेदिनी। स्त्रीकारिणीविशेषः। यथा मत्स्यपुराणम्। अतिप्रियकारिण्यपि प्रिय हितकारिणी। अकामेन उत्तमा मता। इति रत्नमञ्जरी।

उत्तमाङ्गं, क्ली, (उत्तमं प्रधानमङ्गम्।) मस्तकम्। इत्यमरः। ("अधित् शिरसुत्तमाङ्गयोरुत्तमाङ्ग"। इति रघौ। ७।११। "सर्वो यत्कुसुमस्योत्तमाङ्ग"। इति कुमारे। ७।२। मुखम्। यथा भागवते ४।५।
"उत्तमाङ्गोऽथवाराङ्गेषु भगवद्भ्योऽथवा भाषणम्।
[illegible] सर्वं धर्म्मो भाषणं प्रभुः"।
उत्तमाङ्गं मुख इति श्रीधरः ॥)

उत्तमारणी, स्त्री, इन्द्रीवारी। इति राजनिर्घण्टः।
(इन्द्रीवरीशब्देऽस्या गुणादिकं बोध्यम्।)

उत्तरं क्ली, (उत् + तॄ + अप्।) प्रतिवाक्यम्। इत्यमरः। जबाब इति पारसी भाषा।
(यथा आर्य्या ३। १६।
"उत्तरमस्य ददाति किमपि मन्दमुत्तरम्"।)
तत्र कर्त्तरि।
"उत्तरीयं विभीषिके प्रत्युत्तरविधोद्यतम्"।
तत्र उत्तरम्।
"उत्तरं वाक्यं वाच्यमभिप्रयमाकुलम्।
उत्तराकाङ्क्षमभिजानतमुत्तरं वदितो विभुः।
तत्र भरतः।
"मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा।
प्राङ्न्यायश्चोत्तराश्चत्वारः शास्त्रेषु दर्शिताः"।
इति नारदः। (अथ उत्तरं नाम काव्यालङ्कारविशेषः। यत्र प्रश्नस्य निर्णयः तृतीयादिविषयो विशेषः। उत्तरं तथा भवति प्रश्नमात्रोत्थितविशेषः। यथा दर्शनविशेषः। किञ्चित्स्थिता यत्र मद्यादि वा विशेषः। दर्शयति सुखानाम्योत्तरं विशेषशिष्टानामसंख्यं। तस्य उत्तरं दर्शयति तत्र भूयात् चेतुरिव वर्णशेषः। तत्र च उत्तरविशेषः। यथा। दृश्यते शुक्लपक्षे। पुनश्च गौरवत्वेन उत्तरेण बिभेति वदति। इति। रक्ष्य च विनिर्वक्तव्यम्। इति सर्वे विभाजयामेव्युक्तोऽयाम ॥)

उत्तरः पुं, विराटराजपुत्रः। इति हेमचन्द्रः। (यथा महाभारते ४। गोग्रहपर्व्वणि ३६।३६ "नृपतेः वीरः उत्तरमेव विराटम्"। तत्रैव ३८ "कर्षोत्तरे बाणं तत्र मद्भवम्")। (वायुभक्षाणामन्यतमः। यथा, "उत्तरकोशलं विदिवि"। इति रामायणे। उत्तरमपि संस्कारादयः। इति भारते। विराट पर्वणि। भारते। ११। १८। ११।)

उत्तरः त्रि, (उत्तरार्धेन उद्गतः। उत् + तरप्।) ऊर्द्ध्वः। उदीची। (यथा, रामायणे।
"उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवत् शिखरोपमम्"॥)
उत्तमः इति मेदिनी अमरश्च। (श्रेष्ठः। भेदः।
यथा, रघौ १३।७।
"यथा हरोत्तमस्य यस्यै
धर्म्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते"।
"मध्यमोत्तरे राज्ये प्राज्ञदुःखितमाश्रयात्"।
इति महाभारतम् ॥) अनन्तरम्।
("विना मधुपर्क्कं कन्यां विना भवति बर्हणी।
तथापि मासमात्राणि उदीची वृष अनुत्तमम्"।
इति मनुः। ३। १२६ ॥)

उत्तरकाण्ड पुं, (उत्तरः काण्डः।) रामायणस्य अन्तिमकाण्डः। यथा, हरिवंशदर्शने।
"समस्तमासितात्तेऽमृतवासरसमम्।
यथाशक्तिपूर्वकं गौतमः कारणं पूर्वकं कर्त्तव्या"।

उत्तरकुरु, स्त्री (उत्तराः कुरवः।) जम्बूद्वीपस्य वर्षविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः।
("दिविषिन् वा प्राप्यमणदुदयात्
कुरुकुरुष वह पापात्पोषता"।
इति किरातार्ज्जुनीये। २। ११ ॥)

उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिता कोशला।) अयोध्यानगरी। इति त्रिकाण्डशेषः।
("पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः"।
इति रघुः ९।१।
"जनकेन च यथा मयूरास्यः
रघुना च अयोध्या उत्तरकोशला"।
इति रघुः ॥)

उत्तरच्छिदा, स्त्री, (उत्तरा अस्मिता छिदा।) अस्मिता। काश्मीरदेशजाताविशिष्टा। यथा,
"पैते विष्णुमनसो अस्मिताविशेषतम्।
हितमेवार्य्य विद्यया विद्या प्रतिवादी वा कतोष्यति"।
इति विष्णुपुराणम्।

उत्तरङ्गं क्ली, (उत्तर + अङ्ग + अच्।) कार्य्योत्तरदारु। इति हलायुधः। दासाम्बर इति।
"प्रसमरदीप्त कार्पितयर्थिनो वा
जातीवर्णा ऊदेन द्वाराथरस्य"। इति रघुः ११।१।

उत्तरदं, क्ली, (उत् + तॄ + अप्।) द्वारोपरिदारु। उत्तरङ्ग इति भाषा।

उत्तरत, [स्] अ, (उत्तर + सार्थे + अतसुच् ।) उत्तरदिग्देशकालात्। इति रायमुकुटः । उत्तर हइते इति भाषा। (यथा, रामायणे ४ । ५५ । अध्याये ।
"दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु कृत्वा चोत्तरत शिरः ।
तमेवानुमरिष्यन्त सर्व्वे सविविशुर्भुवि" ।)

उत्तरतार, स्त्री, (उत्तरमपर तार ।) उत्तरतीरम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

उत्तरपक्षः पु, (उत्तर पक्ष ।) विचारसिद्धान्त । समाधानम् । तत्पर्य्याय । सिद्धान्त २ समाधि ३ कृतान्त ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यास । इति स्मृति । यथा माघे ।
("प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षतां" ।२।१५।)

उत्तरपाद, पु, (उत्तर पाद ।) चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतद्वितीयपाद । (यथाह वृहस्पति ।
"पूर्व्वपक्ष स्मृत पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृत" ।)
उत्तरम्। इति व्यवहारतत्त्वम् ।

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वादशनक्षत्रम् । अस्या रूपम् । दक्षिणोत्तरमिलिततारकाद्वयम् । इति कालिदासः । पर्य्यङ्करूप तारकाद्वय। इति दीपिकाटीका । अस्या अधिष्ठात्री देवता अर्य्यमा । अस्या लिङ्गगुण । अस्या जातफलम् ।
"दाता दयालुः स्वजने सुशीलो
विशालकीर्त्तिं सुमति प्रधान ।
धीरो नरोऽत्यन्तमृदुस्वभाव-
श्चदुत्तराफल्गुनिकाप्रसूति" ।
इति कोष्ठीप्रदीप ।

उत्तरफाल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फाल्गुनी ।) उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । तत्पर्य्याय । उत्तरा २ अर्य्यमदेवा ३ । इति हेमचन्द्र ।

उत्तरभाद्रपद्, [द्] स्त्री, (उत्तरा भाद्रपत् ।) उत्तरभाद्रपदानक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ।

उत्तरभाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदा ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषड्विंशनक्षत्र । तत्पर्य्याय । प्रोष्ठपदा २ अहिर्बुध्न्यदेवता ३ । इति हेमचन्द्रः । अस्या रूपम् ।
"उत्तरे सुमुखि तारमूर्त्तिभृ
त्युत्तमाङ्गमिलितद्वितारके ।
भीमचामरकचे न्दयुग्मतो
लोचनाञ्चलकचाः पलायिताः" ।
इति कालिदासः । पर्य्यङ्करूपमष्टतारात्मक। इति दीपिकाटीका । अस्यां जातफलम् ।
"धनी कुलीनः कुशलः क्रियादौ
भूपाग्रमान्यो बलवान् महौजा ।
सत्कर्म्मकर्त्ता निजबन्धुभक्तो
यद्युत्तराभाद्रपदाप्रसूत" ।
इति कोष्ठीप्रदीप ।

उत्तरवादी, [न्] त्रि, (उत्तरं वदति य । उत्तर + वद + णिन् ।) उत्तरवक्ता । इति व्यवहारतत्त्वम् । आसामी इति भाषा । यथा याज्ञवल्क्य २ । १७ ।
("पूर्व्वपक्षेऽधरीभूते भवत्युत्तरवादिन" ।)

उत्तरसाक्षी, [न्] त्रि, स्वपक्षसम्बन्धिसाक्ष्य परिभाषता साक्षिणा य स्वय शृणोति अर्थिना श्राव्यते वा सः । तथाच नारद ।
"साक्षिणामपि यः साक्ष्य स्वपक्ष परिभाषताम् ।
श्रवणात् श्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञक" ।
इति व्यवहारतत्त्वम् । परसाक्षी इति भाषा ।

उत्तरसाधक त्रि, (उत्तर साधक ।) साधकसहायः । सहकारी ।

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर + टाप् ।) विराटराजकन्या । अभिमन्युपत्नी । इति मेदिनी । (यथा महाभारते ३ । गोहरणपर्व्वणि ३१ । २३ ।
"स तत्र नर्म्मसयुक्तमकरोत् पाण्डवो बहु ।
उत्तरायाः प्रमुखत सर्व्वं आनन्ररिन्दम" ।)
उत्तरा दिक् । तत्पर्य्यायः । कौवेरी २ देवी ३ उदीची ४ । इति राजनिर्घण्ट । (यथा महाभारते २ । दिग्विजयपर्व्वणि २८ । १७ ।
"एव स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिशमुत्तराम्" ।)
अस्या दिशोऽधिपति कुवेर कर्कटवृश्चिकमीन राशयश्च । यथा । समयप्रदीप ।
"मेषसिंहधनु प्राच्या दक्षिणस्यान्तु तत्परे ।
प्रतीच्यां तत्परे ज्ञेया उदीच्याश्च तत परे" ।

उत्तरात्, अ, (उत्तराधरदक्षिणादाति इति उत्तरादातिप्रत्ययः ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरटीकायां रायमुकुट । (यथा, ऋग्वेदे ६।१९।९ ।
"आ ते शुष्मा वृष्ण एतु पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तात्" ।)

उत्तराधिकारी, [न्] त्रि, (उत्तर पूर्व्वस्वामिकस्वत्वनाशानन्तर अधिकरोति पूर्व्वस्वामिकधने स्वाम्यमाप्नोतीति । उत्तर + अधि + कृ + णिन् ।) प्रथमाधिकारिणः पश्चादधिकारी । दायाद । ओयारिस् इति यावनी भाषा । (मृतधनोत्तराधिकारिणो दायभागशब्दे द्रष्टव्या ।)

उत्तराभास, पु, (सदुत्तरम् इव आभासते । आङ् + भास + अच् ।) दुष्टोत्तरम् । तथा च कात्यायनः ।
"प्रकृतेन त्वसम्बन्धमत्यल्पमतिभूरि च ।
पक्षैकदेशव्याप्येव तच्च नैवोत्तर भवेत्" ।
इति व्यवहारतत्त्वम् ।

उत्तरायण, क्ली, (उत्तरा उत्तरस्या अयन सूर्य्यादेर्गमनम् । पूर्व्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् ।) सूर्य्यस्य उत्तरदिग्गमनकालः । स तु माघादिषण्मासात्मक । इति हेमचन्द्रः । (यथाह सूर्य्यसिद्धान्त ।
"भानोर्मकरसङ्क्रान्ते षण्मासा उत्तरायणम् ।
कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्" ।
"माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादितः ।
उत्तरायणमाद्यैस्तैस्त्रिभिः स्याद्दक्षिणायनम्" ।)
देवानां दिनम् । इति स्मृति । (मकरसङ्क्रान्ति ।
"वानप्रस्थाश्रमिभिर्विप्रैः करणीयो यागभेद" ।
यदुक्तं मनुना ६।१० ।
"ऋक्षेष्ट्याग्रयणञ्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च" ।
"शिशिरश्च वसन्तोऽपि ग्रीष्म स्यादुत्तरायणे" ।
इति शारीरे प्रथमस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ।
"शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
आदानञ्च तदा दत्ते नृणां प्रतिदिन बलम् ।
तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गस्वभावत ।
आदित्यपवना सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ।
तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसा क्रमात् ।
तस्मादादानमाग्नेयम्" । इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये वाग्भटेनोक्तं ।
"तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययो कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च" ।
"उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्यायतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमपहीयते" ।
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।)

उत्तराशाढ़ा, स्त्री, (उत्तरा आषाढ़ा ।) उत्तराषाढ़ानक्षत्रम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ।

उत्तराशापतिः, पु, (उत्तराशायाः उत्तरदिश अधिपति अधिष्ठाता ।) कुवेर । इति शब्दार्थ ।

उत्तराषाढ़ा, स्त्री, (उत्तरा आषाढ़ा ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतैकविंशनक्षत्रम् । अस्या रूपम् । सूर्पाकृतिताराचतुष्टयात्मकम् । अस्या अधिदेवता विश्वः । इति कालिदास । गजदन्तवदष्टताराकम् । इति दीपिकाटीका ।
तत्र जातफलम् । यथा कोष्ठीप्रदीपे ।
"दाता दयावान् विजयी विनीतः
सत्कर्म्मचेता विभवैः समेतः ।
कान्तासुतावाप्तसुखो नितान्त
वैश्वे सुवेशः पुरुषो मनीषी" ।)

उत्तरासङ्ग, पु, (उत्तरे ऊर्द्धभागे आसज्यते । उत्तर + आ + सञ्ज + घञ् ।) उत्तरीयवस्त्र । इत्यमर ।
("कृताभिषेका हुतजातवेदस
त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्" ।
इति कुमारे ५।१६ । तथा, रामायणे २।५०।४८ ।
"तत्क्षीरोत्तरासङ्ग सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्" ।)

उत्तरीय, क्ली, (उत्तरस्मिन् ऊर्द्ध देहभागे भवम् । उत्तर + छ ।) उत्तरीयवस्त्रम् । दोपाट्टा दोला इत्यादि भाषा । तत्पर्य्याय । प्रावारः २ उत्तरासङ्ग ३ वृहतिका ४ संव्यानम् ५ । इत्यमरः । कक्षा ६ । इति जटाधर ।
("अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीय-
मेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम्" ।
इति रघुः १६।४३ । यथा रामायणे २ ८८।१४ ।
"उत्तरीयमिवासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा" ।)

उत्तरेण, अ, (उत्तर + एनप् ।) उत्तरदिग्देशकालाः । इत्यमरटीकायां रायमुकुट । यथा मेघदूते १६।७५ ।
("किञ्चित्पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण" ।
"तत्रागार धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्" ।)

उत्तरेद्यु, [स्] अ, (उत्तरस्मिन्नहनि इत्यर्थे सद्यःप्रभृतिवत् उत्तरशब्दादेद्युस् प्रत्ययो निपातित ।) उत्तरस्मिन्नहनि । आगामिदिने । इति शब्दरत्नावली ।

उत्तान, त्रि, (उद्गतस्तानो विस्तारो यस्मात् ।) अगभीरम् । ऊर्द्धमुखशयितम् । इति मेदिनी । चित्

इति भाषा । (ऊर्द्ध्वमुखम् । यथा,
"उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये" ।)
इति कुमारे ३।४५ । तथा, भागवते ।
"शिशयानं स्तनपानं कृत्वा शिशुम् [illegible]" ।
"उत्तानं [illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"उत्तानका [illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible]।)
उत्तानक, पुं, (उत् + तन + ण्वुल् ।) उच्चटावृक्षम् । इति रत्नमाला । (उत्तानकस्य [illegible])
उत्तानपत्रक, पुं, (उत्तानं ऊर्द्ध्वमुखं पत्रं यस्य । स्वार्थे कन् ।) रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ।
उत्तानपाद, पुं, (उत्तानो उन्नतः पादः पदं यस्य ।) राजविशेषः । स तु स्वायम्भुवमनुपुत्रः ध्रुवपिता । (यथा विष्णुपुराणे १।११ ।
"प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव" ।)
उत्तानपादज, पुं, (उत्तानपादात् जायते यः । उत्तान-पाद + जन् + ड ।) उत्तानपादराजपुत्रः । तत्पर्य्यायः । ध्रुवः १ औत्तानपादिः २ । इति शब्दरत्नावली । (उत्तमः । यथा विष्णुपुराणे १।११ ।
"सुनीतिर्नाम या राज्ञो ज्येष्ठा पत्नी [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ।)
उत्तानशया, स्त्री, (उत्तानं शेते । शीङ् शयने शाणी [illegible] ।) स्तनन्धयी । तत्पर्य्यायः । डिम्भा १ स्तनपा २ स्तनन्धयी ३ । इत्यमरः । उत्तानशया ।
उत्ताप, पुं, (उत् + तप + घञ् ।) तेजः । तापः । सन्तापः । (यथा, हितोपदेशे ।
"[illegible]" ।)
उत्तार, त्रि, (उत् + तॄ + घञ् ।) महत् । तत्पर्य्यायः । उदीर्णः १ उद्धुरः २ उदारः ३ उत्कटः ४ । इति जटाधरः । (यथा रत्नावल्याम् ।
"[illegible]" ।) स्पष्टम् । इति [illegible] ।
उत्तारी, [न्] त्रि (उत् + तॄ + णिन् ।) चपलः । इति धरणिकोषः ।
उत्ताल, त्रि (उत् + तल् + अच् ।) उत्कटः । श्रेष्ठः । विकरालः । महान् । इति मेदिनी ।
("[illegible]
[illegible]" ।)
इति कथासरित्सागरे २५। १११ ।
"[illegible]
[illegible] ।
इति [illegible] । २७ सर्गे ।) त्वरितः । इति शब्दरत्नावली ।

उत्तीर्ण त्रि, (उत् + तॄ + क्त ।) मुक्तम् । पारगतम् ।
("गुणाम्भोधेः पारमुत्तीर्णः
[illegible]" ।
इति रघुवंशे १८ ।)
उत्तुङ्ग त्रि, (उत् अतिशयेन तुङ्गः ।) उच्चः । इति जटाधरः ।
("उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपादपानां
[illegible]" ।
इति पञ्चतन्त्रे । उन्नतः । "[illegible]" । इति गर्गसंहिता १ । ७२ ।)
उत्तुष, पुं, (उद्गतस्तुषो यस्मात् ।) भ्रष्टधान्यम् । तत्पर्य्यायः । लाजाः १ लाजकः २ । इति शब्दरत्नावली । खइ इति भाषा ।
उत्तेजना स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + युच् ।) प्रेरणा । प्रवर्त्तनम् । (तीक्ष्णीकरणम् । यथा,
"[illegible]" । इति माघे ।)
उत्तेलिमा स्त्री, (उत् + तिल् + णिच् + [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । तत्पर्य्यायः । हेलिका २ । इति हेमचन्द्रः । मदिरेति ।
उत्तोरणि, स्त्री, (उत् + तृ + इनच् ।) [illegible] । तत्पर्य्यायः । उत्तरणम् १ [illegible] २ । इति हेमचन्द्रः । (यथा चोक्तं,—
"[illegible]" ।)
उत्तोलन, स्त्री, (उत् + तुल + ल्युट् ।) ऊर्द्ध्वनयनम् । तोला । इति भाषा ।
उत्त्रस्त, त्रि, (उत् + त्रस् + क्त ।) परित्रस्तः । उद्विग्नः । त्रस्तः ।
उत्थान, पुं, (उत् + स्था + ल्युट् ।) यत्नम् । इति शब्दरत्नावली ।
उत्थानं स्त्री, (उत् + स्था + ल्युट् ।) पौरुषम् । युद्धम् । तन्त्रम् । उद्यमः । (यथा रामायणे ६ ।
"[illegible]")
उद्गमः । (उद्भवः । यथा रघुवंशे । ६।९९ ।
"[illegible]
[illegible]" ।)
हर्षः । सम्भ्रमः । चेष्टा । (उत्थान-शक्तिः चेष्टा । यथा मनुः ८।२१५ ।
"[illegible]
न तु [illegible]" ।)
मलोत्सर्गः । इति हैमचन्द्रः । वास्तु । वास्तु-[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । उठन इति भाषा । (यथा शाकुन्तले ३ य अङ्के । "[illegible]
[illegible]") तथा च,
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] । ([illegible] । [illegible] । यथा महाभारते ।
"न [illegible]" ।)
उत्थानैकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय

या एकादशी । कार्त्तिके मासि शुक्लपक्षीया एकादशी । [illegible] ।) कार्त्तिकशुक्लैकादशी । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible]
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
उत्थापन स्त्री, (उत् + स्था + णिच् + ल्युट् ।) उत्तोलनम् । उत्क्षिप्तीकरणम् ।
("[illegible]" ।
इति महाभारते १ । [illegible] ।)
उत्थित, त्रि, (उत् + स्था + क्त ।) उद्यतम् । प्रोक्तम् । उन्नतम् । [illegible] । (उन्नतम् ।
"[illegible]" ।
इति कुमारे, ७।११ । रघुवंशे च ४७ ।
"[illegible]" ।
इति मेघदूते । ११२ । "[illegible]" । इति माघे । १।१२ ।)
उत्थितागुलि, पुं, (उत्थिता अङ्गुल्यो यत्र ।) चपेटः । [illegible] । इति शब्दचन्द्रिका । च-पड़ इति भाषा ।
उत्पक, पुं, (उत् ऊर्द्ध्वं पतति गच्छति । उत् + पत् + अच् ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
उत्पतन, स्त्री, (उ + पत् + ल्युट् ।) उत्पतिः । ऊर्द्ध्वगमनम् । इति मेदिनी ।
("[illegible]" ।
इति कथासरित्सागरे । [illegible] ।)
उत्पतित [क] त्रि, (उत् + पत् + क्त ।) ऊर्द्ध्वगमनशीलः । [illegible] ।
उत्पतिष्णु, त्रि, (उत् + पत् + इष्णुच् ।) ऊर्द्ध्वगमनशीलः । उत्पतिता २ । इत्यमरः ।
("[illegible]" ।
इति रघु । ३ । ३० । तथा [illegible] । १ । ८६ ।
"[illegible]" ।)
उत्पत्ति, स्त्री (उत् + पत् + क्तिन् ।) उत्पादनम् । तत्पर्य्यायः । जन्म १ जननम् २ जनुः ३ जनिः ४ प्रभवः ५ । इत्यमरः । भवः ७ जनी ८ । इति जटाधरः । [illegible] ११ [illegible] १२ प्रसूः १३ । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा मनुः । २।६८ ।
"उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्म्मयोगं निबोधत" ।)
(साङ्ख्यादिमते आविर्भावः । यथा, मृत्पिण्डे विद्यमानस्य घटस्याविर्भाव एव उत्पत्तिर्यथा तथैव कारणात्मना विद्यमानानां तत्त्वानां आविर्भाव एवोत्पत्तिर्विवक्षिता ।)

उत्पन्नः, त्रि, (उत् + पद + क्त ।) उत्पत्तिविशिष्टः । जातः । उद्भूतः ॥

उत्पल, क्ली, (उत्पलतीति । पल गतौ पचाद्यच् ।) नीलकमलम् । कुष्ठौषधिः । इति विश्वः ॥ पुष्पम् । इति मेदिनी ॥ जलजपुष्पमात्रम् । सच पद्मकुमुदादि । तत्पर्य्यायः । कुवलयम् २ । इत्यमरः ॥ कुवलम् ३ । इति जटाधरः ॥ कुवेलम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघौ ३।३६ । "नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" ।) तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ जलपुष्पविशेषः । कोञ्चि इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । अनुष्णम् २ रात्रिपुष्पम् ३ जलाश्रयम् ४ हिमाब्जम् ५ निशापुष्पम् ६ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । स्वादुत्वम् । पित्तरक्तार्त्तिदोषनाशित्वम् । दाहश्रमवमिभ्रान्तिकृमिज्वरहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च" । इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
"तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात् कुवलयोत्पले" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥)

उत्पल, त्रि, (उद्गत पल मांस यस्मात् सः ।) मांसशून्यः । इति विश्व हेमचन्द्रश्च ॥

उत्पलगन्धिक, क्ली, (उत्पलस्य गन्ध इव गन्धो यस्य । समासे इत् समासान्तः कन् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्य्यायः । छायाताम्रम् २ गोशीर्षम् ३ । इति शब्दमाला ॥

उत्पलपत्र, क्ली, (उत्पलस्य पत्रम् । नखक्षतपक्षे पत्रमिव ।) कुवलयदलम् । (यथा विष्णुपुराणे १।४।२६ ।
ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया
महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।
रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः
समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥)
स्त्रीनखक्षतम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् । इति धरणी ॥

उत्पलशारिवा, स्त्री, (उत्पलमस्त्यस्याः उत्पलाकारपुष्पत्वात् । अर्श आद्यच् । यद्वा उत्पलं पत्रमनया । तत उत्पला चासौ शारिवा चेति ।) श्यामलता इत्यमरः ॥ (श्यामलताशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उत्पलिनी, स्त्री, (उत्पलानि सन्ति अस्याः तेषां समूहो वा । उत्पल + इनि + ङीप् ।) पद्मसमूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलपुष्पविशेषः । छोटी कोञ्चि इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । कैरविणी २ कुमुद्वती ३ कुमुदिनी ४ चन्द्रेष्टा ५ कुवलयिनी ६ इन्दीवरिणी ७ नीलोत्पलिनी ८ । (यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्व्वणि ३।९६।२५ ।
"ववृधे सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
अप्सु वोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा" ॥)
अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तामयपित्तनाशित्वम् । वातकफकासश्वासभ्रमवमिभ्रमतापकारित्वञ्च । तस्या बीजगुणाः । स्वादुत्वम् । रूक्षत्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्पली, स्त्री, तुषचर्पटी । इति मेदिनी । तुंसेर चापड़ा इति भाषा ॥

उत्पवन, क्ली, (उत् + पू + ल्युट् ।) कुशनिर्म्मितपवित्रद्वयमध्येन जलादेरुत्क्षेपणम् । तत्र क्रमः । "पवित्रद्वयमग्रे वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा आज्ये प्रक्षिप्य तयोर्मध्येनाज्यस्योत्क्षेपणम्" । इति कावेसि ॥ "पवित्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभागेन अधोमुखो यत्पाणिः पवित्रमध्येन प्रोक्षणीजलस्य किञ्चिदुत्तोलनम्" । इति पशुपतिः । "पशुपत्युक्तक्रमेण सामगानां मन्त्रोच्चारणपूर्व्वकं पवित्रद्वयमध्येनाज्योत्क्षेपणम्" ॥ इति भवदेवभट्टः ॥

उत्पश्यः, त्रि, (ऊर्द्ध्वं पश्यतीति । उत् + दृश् + श ।) उन्मुखः । ऊर्द्ध्वदृष्टिविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पाटन, क्ली, (उत् + पट् + णिच् + ल्युट् ।) उत्खननम् । मूल उपड़ान इति भाषा ॥ (यथा सुश्रुते ।
"निखातोत्पाटन भङ्ग पतन निर्गमनस्तथा" ॥)

उत्पाटित, त्रि, (उत् + पट + णिच् + क्त ।) कृतोत्पाटनः । तत्पर्य्यायः । उन्मूलितम् २ उत्खातम् ३ । इति जटाधरः ॥ आवर्हितम् ४ उद्धृतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पात, पुं, (उत् + पत् + घञ् ।) उत्पतति अकस्मादायाति य । प्राणिनां शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारभूकम्पादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अजन्यम् २ उपसर्गः ३ । इत्यमरः ॥ स त्रिविधः । दिव्य १ यथा अपर्व्वणि चन्द्रादित्यग्रासादि । आन्तरीक्ष्य २ यथा, उल्कापातनिर्घातादि । भौम ३ यथा भूकम्पादि । इति दीपिकाचण्डीटीके ॥ (उत्पाताना लक्षणादिक ऋतौ स्वभावप्रभवात् अदोषलक्षोक्त बृहत्संहितायां ४६ अध्याये । यथा,—
"नरपतिदेशविनाशे केतोरुदयेऽथवा ग्रहेऽर्केन्दोः ।
उत्पातानां प्रभवः स्वर्तुभवश्चाप्यदोषाय ॥ ८२ ॥
येच न दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तान् ऋतुस्वभावकृतान् ।
ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः ॥ ८३ ॥
वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिःस्वनाः ।
परिवेषरजोधूमरक्तार्कास्तमनोदयाः ॥ ८४ ॥
द्रुमेभ्योऽन्नरसस्नेहबहुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ ८५ ॥
तारोल्कापातकलुषं कपिलार्केन्दुमण्डलम् ।
अनग्निज्वलनस्फोटधूमरेण्वनिलाहतम् ॥ ८६ ॥
रक्तपद्मारुणं सान्ध्यं नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।
सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥ ८७ ॥
शक्रायुधपरीवेषविद्युच्छुष्कविरोहणम् ।
कम्पोद्वर्त्तनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः ॥ ८८ ॥
सरोनद्युदपानानां वृद्ध्यूर्द्ध्वतरणप्लवाः ।
सरणं चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम् ॥ ८९ ॥
दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्व्वविमानाद्भुतदर्शनम् ।
ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च दिवाम्बरे ॥ ९० ॥
गीतवादित्रनिर्घोषा वनपर्व्वतसानुषु ।
शस्यवृद्धिरपां हानिरपापाः शरदि स्मृताः ॥ ९१ ॥
शीतानिलतुषारत्वं नर्द्दनं मृगपक्षिणाम् ।
रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥ ९२ ॥
दिशो धूमान्धकाराश्च सनभोवनपर्व्वताः ।
उच्चैः सूर्य्योदयास्तौ च हेमन्ते शोभना स्मृताः ॥ ९३ ॥
हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।
कृष्णाञ्जननिभाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥ ९४ ॥
चित्रगर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिषु ।
पत्राङ्कुरलतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥ ९५ ॥
ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्त्तौ शुभप्रदाः ।
ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः ॥ ९६ ॥
उन्मत्तानाञ्च या गाथाः शिशूनां भाषितञ्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९७ ॥
पूर्व्वं चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानुषान् ।
नाचोदिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ ९८ ॥
उत्पातान् गणितविवर्ज्जितोऽपि बुद्ध्वा
विख्यातो भवति नरेन्द्रवल्लभश्च ।
एतन्मुनिवचनं रहस्यमुक्तं
यज्ज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकालदर्शी" ॥ ९९ ॥
उत्पतन । उल्लम्फ । यथा, रामायणे ५।६८।२२ ।
"एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः" ।
उन्नतिः । वृद्धिः । यथा, हितोपदेशे ।
"करनिहितकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणां" ।
उत्पत्तिः । यथा, महाभारते, वनपर्व्वणि ।
"बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत्" ॥)

उत्पादकः, पुं, (उत् + पद + णिच् + ण्वुल् ।) पशुविशेषः । तत्पर्य्यायः । शरभः २ कुञ्जरारातिः ३ अष्टपादः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पादकः, त्रि, (उत्पादयतीति । उत् + पद + णिच् + ण्वुल् ।) उत्पादयिता । जनकः । यथा मनुः ।
"उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता" ।
२ । १४६ ॥

उत्पादनं, क्ली, (उत् + पद + णिच् + ल्युट् ।) जननम् । उत्पन्नकरणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मनुः । ९।२७ ।)
"उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्" ।

उत्पादशयन, पुं स्त्री, (उत्पाद ऊर्द्ध्वपादः सन् शेते यः सः । उत्पाद + शी + ल्यु ।) टिट्टिभपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पादिका, स्त्री, (उत् + पद + णिच् + ण्वुल् + टाप् ।) देहिकानामकीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हिमलोचिका इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूतिका । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उत्पाली, स्त्री, (उत् + पल् + घञ् + ङीष् ।) आरोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्पिञ्जलः, त्रि, (उदतिशयः पिञ्जलो यस्य ।) भृशमाकुलः । अतिशयव्याकुलः । तत्पर्य्यायः । समुत्पिञ्जः २ पिञ्जलः ३ । इति हेमचन्द्र ॥

उत्सेधा, स्त्री, (उत्सेधते इति उत्+स+इत्+अ+टाप्।) अपत्यपानम्। इति मेदिनी। भाषा बाहुरविडिस। तस्य लक्षणम्।

"बाल्यानयमयोवाथा प्रक्षस्य बमेन यत्"।

"धस्मार्थ। प्रक्षस्य यजेद्वस्य बवेन यत्सानेन यत् तस्मात्र निमल्लेन यवेनम्"। इति भाव प्रकाश। (यथा मेरा ययया। बयुर्व कारिक तयथे, रक्तमरिच्छेदे। ६९—९२।

"बरेत् बन्ययोपिया प्रक्षस्य यरम्भा। माथा प्रवीयमाणा वा प्रथमं विविधा मता। बारेतारियवोये बारमयोमे यदा इया। बारिवृक्ष बिया यथं बहुयेन दयोरपि। बरदयावि पयेक भाषामारासिमापवा। सुवविराबयमात् निर्मितस्य इयच वा। दारिद्रपूरिवर्वा वारिम बच मायापिता इया। दिया यथं पिया बना बचबवनवेहुवा। यजयुवोविमिवत्र द्विषा बच बायसमा। प्रवेसमाणमेयाव प्रवेर्व यमवेनुवा। यजमुवो प्रक्षस्य बवेर्व वा वदि विया। बयनाराबयोमा वा वैरिचममिधि यवेत्। मवे सरे पुत्र मायो बयमिबेरमारक"।

विकवितं बन्नारवम्दे ययवा।)

उत्सवनं, क्ली, (उत्+सु+ल्युट्।) उत्सवनम्। धाषाय इति भाषा। (यथा, मनु। ९।१११।

"तथावा चैव बमेंषो बुद्धिस्यूतयमं समम्"।)

उत्सवना, स्त्री, (उत्+सु+ल्युट्+टाप्।) पीला। इति शब्दरत्नावली।

उत्सादः, पुं, (उत्+सद्+घञ्।) बल्क।

("वपूपर्व च बवोत्साद बहिरेवोद्य बाध्यतात्"। इति बबावरिमाकरे। २९ बचने।)

उत्सक्तः, त्रि (उत्सक्तीति। उत्+सन्+क्त। ब्यारित्यादिश्यात् बायबबनबवोबयत्रात निति निघातस्य च।) मन्थ्य। विश्वित। इत्यमरः। (यथा, किराते।

("उत्सुकबबनदाबथया

सूबा बरविबबबबा बराक्ष"।

प्रीता। दक्षिता। (यथा, विष्णुपुराणे।१।८।२६।

"प्रवमस्तुबबोवेन न पवि विरता भवा"।

बायबारिया विवारिता। यथा, रामायणे।

"बारम्भे बमीत्वैबाबादुपुरबोचनी।)

प्रोथ। वरबम्। उत्तानम्। इति मेदिनी।

उत्सङ्गः, पुं, (उपरि यवेव। उत् + उत्सिद्बिदुबिवचेवि च विवियुक्त्यर्वे योग।) अवरबम्। इत्यमरः। क्रोड़ इति भाषा। बच बादे बुला यथं तबपि बच। इति भरतः। बाबारयब बविम्बरेव बबम्बं तच बादे चरति निवम च पश्चवीभवति बचबाश्र। यथा बाषोड्यार।

"विरेवादि विमर्षायिबरबबबचाता"।

"बबवं मन्दरेवेव बरबमे। इति बोद्धय"।

उत्सङ्गः, पुं, (उपबारे विबवि बच। उत्+बज्ञ+घञ्।) बोडम्। इति भरतः।

"उत्सङ्ग वा बविबबबने बोधनिपिवबबीताम्"।

इति मेघदूते ८६। यथा, विष्णुपुराणे।२।११।४।

"प्रबवेमायर्व इयम् उत्सङ्गारोबबोमयम्"।

पर्वतादीनां विविरदेशः। सानु। यथा, रघौ।

निवारितमेष्टवेबरायनाय

बुद्धं बयोत्सङ्गमिषायरोच"। ६। २।

बौद्धादीनामुपरिमागः। बाद इति भाषा।

"बौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्याः"।

इति मेघदूते। २८। बमरयटमाया।

"वनेचराणां वनितासखानां

दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः"।

इति कुमारे।१।१०। संसर्गः। बदिर्मोगः।

"दवतो भालितोत्सङ्ग निवसबबबाविधि"।

इति रघुवंशे। ४। ७०। बहुमा। बाविद्वम्भ। विवाहः। बयोमायाः। होब इति भाषा। यथा रामायणे। वनयाने।

"बयबदरहामवं बला भूत्रोऽपि विबरोथि"।

बर्के। यथा, महाभारते परीक्षिज्जन्मनि। १०। ९०।१७।१८।

"बायोत्सङ्ग मति बला। पूर्वोत्पन्ना मनाईन"।)

उत्सर्गः, पुं, (उत्+सृज्+घञ्।) त्यागः। दानम्। बयनम्। (यथा, कुमारे।७।२१।

"मीवबबोत्सङ्ग विमीवेत्राः"।

"बबोत्सङ्गमुबबर्यविकस्यर्द यर्भं बीर्थं"।

इति मेघदूते।२। यथा, मनुः।११।१५२।

"बबोत्सर्गेन शुध्यन्ति भयोन बपवेन च"।)

सामान्यविधिः। इति हेमचन्द्रः। (यथा, कुमारे। २।२७।

"बयवारैरियोत्सर्गाः बयवादकमा दरीः"।)

बायिबबबविधायिविशेषः। इति तिथ्यादितत्त्वम्। तत्र पैयोत्सर्गविधिः। बायबस्यासमयादि बला बारायबयबायुक्त् अंपूज्य रैयवं मायमबेन हला दविवबकेन विरबबो बहुदयावि-पविदेवता बबरायच बर्षवित्वा संबल्प बुद्ध विबबबबायबस्यबरामम। इति बार्तिः।

(बायमबायोत्सर्गाः। मध्यपूरादिसम्भयम। यथाभ्यादि विस्मृत्यनेनेति बुत्पत्त्या वायितिनम्। यथा,—यथा, मनुः।१२।१२१।

"मनबोत्सर्गं दिशा बोधे बायो विवं बवे चरम्। बायदि विष्णुमुर्वं पवने च प्रजापतिम्"।)

उत्सर्जनं, क्ली, (उत्+सृज्+ल्युट्।) त्यागः। दानम्। बाब १ विवादिर्वं ६ दानं ७ विवबोबं १ विवादनं १ विवरणं ७ बार्णं च परिवारणं ८ प्रायनं १ निर्वेदनं ११ अवसर्जनं १२ अंहतिः १३। इत्यमरः। (कालविशेषविहितकर्मविशेषः। (यथा, मनुः।४।९६।

"पुष्पे तु छन्दसां कुर्य्याद् बहिरुत्सर्जनं द्विजः। माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि"।)

उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत्+सृप्+णिनि+ङीप्। उत् सर्पतीति काले सर्पति तत्।) जिनानां कालविशेषः। यथा,—हेमचन्द्रः।

"काले द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीविभेदतः। सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते।

अवसर्पिण्यां षडराः उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः। एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्"।

(उत्कृष्टगतीयस्य। यथा, शाकुन्तले ६ अङ्के।

"उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना। इति।)

उत्सर्य्या, स्त्री, (उत्+सृ+यत्।) प्रसवकालातीता गौः। इति जटाधरः। सा च वर्षोपेत प्रसूता भवेत इति भाषा।

उत्सवः, पुं, (उत्+सू+अप्।) विवाहादिव्यापारः। तत्पर्य्यायः। क्षणः २ उद्धवः ३ उद्धर्षः ४ महः ५। इत्यमरः। (यथा, मनुः।३।५९।

"तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः। भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च"।)

उत्सेकः। इच्छाप्रसरः। कोपः। इति मेदिनी। (उत्कर्षः। अभ्युदयः।

"उत्सवो वचने देव दुर्गतो राजनीपते।

इति दिव्योक्तिः।१।१६०।)

उत्सादनं, क्ली (उत्+सद्+णिच्+ल्युट्।) उद्वर्त्तनम्। उत्सादनम्। उत्सर्जनम्। इति मेदिनी। ("उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने"। इति मनुः।२।२०९। विनाशः। उन्मूलनम्।

"पूर्वं कृतार्थो वधया सहसम्पूर्णकार्यः। भवन्मोत्सादनं भूयो न कर्त्तुं विधीयते"। इति रामायणम्।१।७०।२२। वीरस्वेदन क्रिया मदस्य संशोधनम्। यथा,—सुश्रुते।

"यथामार्गोऽन्यस्य च शोधनी ह्यस्य। उत्सादने मदसूचे मयोत्सादिते यो नरः"।

"उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमद्वपुः। प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम्"।

इति चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये सुश्रुतोक्तम्।)

उत्सादितं त्रि (उत्+सद्+णिच्+क्त।) उद्वर्त्तितम्। उन्मूलितम्। विनाशीकृतम्। (यथा, महाभारते १।१। प्रतिज्ञाज्ञप्ति।

"उत्सादिता दयाबेन स्वर्णाङ्गदिविधिदुमेहे।

बाहुना वक्षिणावेन यवेन कृतमिष्ट"।)

उत्सारकः, पुं, (उत्सारयति महारथमोऽनेन इति। उत्+सृ+णिच्+ण्वुल्।) द्वारपालः। इति हेमचन्द्रः। उत्सारकवर्गः।

उत्सारणं, क्ली, (उत्+सृ+णिच्+ल्युट्।) दूरीकरणम्। चालनम्। अपसारणम्।

उत्साहः, पुं, (उत्+सह्+घञ्।) उद्यमः। अध्यवसायः २। इत्यमरः। बलम्। इति मेदिनी। सूत्रम्। कार्य्यविशेषः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, वाचिकप्रबन्धे १४ परिच्छेदे।

"दविदाबित बोदय बोधोत्साहो यस्य यथा। महता विक्षप्येदमनो बोधक यमोऽपि च")

भरतविदेव। सहचर्य यथा,—

"उत्साहः कार्य्ये एव यस्य हाने दैत्यूचवचके। धैर्य्यविसर वादेव्योत्सर्विवारणः"।

इति साहित्यदर्पणः।

उत्साहवर्द्धनं, क्ली, (उत्साहं वर्द्धयति यत्। उत्साह+वृध+ल्युट्।) वीररसः। इत्यमरः।

उत्सिक्त, त्रि, (उत्+सिच्+क्त।) उद्धतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गर्व्वितः। वर्द्धितः। उद्रिक्तः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, मनुः ८।७१।
"बालवृद्धातुराणाञ्च साक्ष्येषु वदतां मृषा।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा"।
"वीर्य्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशङ्गतौ"।
इति रामायणे १म काण्डे॥)

उत्सिच्यमान, त्रि, (उत्+सिच्+शानच्।) उत्सिच्यमानः। वर्द्धमानः। इति श्रीभागवतम्॥

उत्सुक, त्रि, (उत् उद्योगे सुवति सौति सुनोति वा। सु प्रसवैश्वर्य्ययोः। विचिस्वापूर्व्वकत्वात् गुणाभावः। क्विपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो वा। ततः संज्ञायां कन्॥ यद्वा उत् सुवति। षू प्रेरणे। मितद्र्वादित्वात् डुः। सत्सूद्विषेति क्विप् वा। कनिरोधे इति ह्रस्वः॥ उत्+सु+क्विप्+कन्।) वाञ्छितकर्म्मोद्यतः। तत्पर्य्यायः। इष्टार्थोद्युक्तः २। इत्यमरः॥ उत्कण्ठितः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे आदिकाण्डे।
("प्रेषयिष्यति राजा तु कुम्भलायां तवानघे।
ब्राह्मणान् नियतं पुत्रि मोत्सुका भूः कदाचन"॥
"वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्य्याम्"।
इति रघुवंशे २।२२॥)

उत्सूर, पुं, (सूरं सूर्य्यमतिक्रान्तः।) दिनावसानम्। इति हेमचन्द्रः॥

उत्सृष्ट, त्रि, (उत्+सृज्+क्त।) त्यक्तोत्सर्गः। तत्पर्य्यायः। त्यक्तः २ हीनः ३ विधुतः ४ समुज्झितः ५ धूतः ६। इत्यमरः॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः।
"सद्योच्चोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः"॥)

उत्सेचन, क्ली, (उत्+सिच्+ल्युट्।) ऊर्द्धसेकः। उपलव उपचय इत्यादि भाषा॥

उत्सेधः, पुं, (उत्+सिध्+घञ्।) पर्व्वतवृक्षादीनां दैर्घ्यम्।
("कूर्म्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः"॥
इति महाभारते गजकूर्म्मयुद्धे। २९। ३१।)
उच्छ्रयः। (यथा, कुमारे ५।८।
"पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति"॥
उपरिभागः। यथा, कुमारे ५।२४।
"पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिता"।)
शरीरम्। इत्यमरः। संहननम्। इति हेमचन्द्रः॥
("स्फीतोत्सेधमुदारार्य्यशिरावनतुलम्"।
इति भावप्रकाशे शोथाधिकारे॥
"उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः"।
इति निदानस्थाने श्वयथुनिदानाध्याये वाभटेनोक्तम्॥)

उद, व्य, (उ+क्विप्+तुक्। पृषोदरादित्वात् साधुः) विश्लेषणसमर्थ्यगतेः उपसर्गविशेषः। अस्यार्थः। ऊर्द्धम्। उत्कर्षः। प्राकाश्यम्। नैष्कर्म्यम्। इति दुर्गादासः॥ प्रकाशः। विभागः। प्राबल्यम्। स्वास्थ्यम्। शक्तिः। प्राधान्यम्। बन्धनम्। भावः। मोक्षः। लाभः। ऊर्द्धकर्म्म। इति मेदिनी॥

उद, क्ली, (उन्द+अच्।) जलम्। इति शब्दरत्नावली।
("अगाधयान्तोदधिसम्भवोदे
नागायनस्योदरनाभिनालात्"।
इति श्रीभागवते। तथा च गीतायाम्। २।४६।
"यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः सम्प्लुतोदके"॥)

उदक्, [च्] व्य, (उद्+अञ्च्+क्विन्।) उत्तरदिग्देशकालाः। इति मेदिनी॥

उदक, क्ली, (उनत्तीति। उन्दी क्लेदने+क्वुन्। उदकमिति २।३९। उणादिसूत्रेण साधु।) जलम्। इत्यमरः॥
("अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठति"।
इति माघः २।३४॥ तथा श्रीभगवद्गीता। २।४६॥
"यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः सम्प्लुतोदके"।
"उदकस्योद एकस्थादौ। पाणिनिः।६।३।५७। इति विकल्पः। उदकुम्भः। उदककुम्भः। यथा, भट्टिः। २।२०। "तपःकृशा ग्राम्युदकुम्भपूर्णा"॥ उदशब्दोऽप्युदकपर्य्याय इति मायटीका। उदकस्योद संज्ञायामिति रचितः। यथा, कुमारे ५।२६। "सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा"॥ इति उज्ज्वलदत्तः।
वारिप्रश्लेदस्य विवरणं बोद्धव्यम्॥)

उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकस्य उदकेन वा परीक्षा।) दिव्यविशेषः। यथा। अथोदकपरीक्षा।
पितामहः।
"तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्म्यं सनातनम्।
मण्डलं पुष्पधूपाभ्यां कारयेत् सुविचक्षणः॥
शरान् संपूजयेद्भक्त्या वैणवञ्च धनुस्तथा"।
तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत्। यथा नारदः।
"गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः।
वरुणाय प्रकुर्व्वीत पूजामादौ समाहितः"॥
ततो धर्म्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशान्तं कर्म्म कुर्य्यात्।
कात्यायनः।
"शरास्त्वनायसाग्राः स्युः प्रकुर्व्वीत विशुद्धये।
वेणुकाण्डमयाश्चैव क्षेप्ता च सुदृढं क्षिपेत्"॥
पितामह।
"क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्य्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽथवा॥
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः॥
इषून् प्रक्षिपेद्धीमान् मारुते वाति वा भृशम्।
विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थाणुसमाकुले"॥*॥
नारदः।
"क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मतम्।
मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः"॥
अङ्गुलीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं तत् सप्तशतम्। एवं षट्शतादिकम्॥*॥
पितामहः।
"मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम्।
हस्तानान्तु शते सार्द्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः॥
तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणां शास्त्रदर्शनात्।
मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलीयसा॥
शराणां पतनं ग्राह्यं सर्पणं परिवर्ज्जयेत्।
सर्पन् सर्पन् शरो याति दूराद्दूरतरं यतः"॥
पतनं ग्राह्यमिति शरपतनस्थानपर्य्यन्तं गच्छेदित्यर्थः। तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानमध्यशर-
मध्ये ततश्च प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने शरः आनेतव्यः॥*॥ नारदः।
"नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सरःसु च।
ह्रदेषु स्थिरतोयेषु कुर्य्यात् पुंसा निमज्जनम्"॥
नातिवेगासु स्थितिविरोधिवेगशून्यासु॥*॥
विष्णुः। पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्ज्जिते तस्य नाभिमात्रजले समस्तरागद्वेषिणः पुरुषस्यान्यस्योरू गृहीत्वा अभिमन्त्रिताम्भः प्रविशेत्। तत्समकालञ्च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषोऽपरः शरमोक्षं कुर्य्यादिति तस्य शोध्यस्येत्यर्थः। अन्यथा तस्येति व्यर्थं स्यात्॥*॥
अन्यपुरुषस्य स्तम्भधारणमाह स्मृतिः।
"उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्म्मस्थूणां प्रगृह्य च"॥*॥
प्राड्विवाककर्त्तृकजलाभिमन्त्रणमाह पितामहः।
"तोयस्य प्रार्थना प्राज्ञ [illegible] निर्म्मितम्।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं ह्याख्याता देविनां तथा॥
सत्यस्य दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे"॥*॥
शोध्यकर्त्तृकाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः।
"सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम्।
नाभिमात्रोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत्"॥
मा मां। अभिशाप्य शपथं कारयित्वा। कं जलम्। विशेत् निमज्जेत्॥*॥ तोरणञ्च निमज्जनसमीपे समे स्थाने शोध्यदैर्घ्यप्रमाणोच्छ्रितं कार्य्यम्। यथा नारदः।
"गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम्।
कुर्व्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागे समे शुचौ"॥*॥
शरमोक्षे विशेषमाहतुर्नारदबृहस्पती।
"शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः।
गच्छेत् परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः॥
मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः।
प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले।
अन्तर्ज्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्द्दिशेत्॥
अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात्।
स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्व्वं निवेशयेत्"॥*॥
जविनौ विशेषयति नारदः।
"पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे।
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकर्म्मणि"॥
एकाङ्गस्य दर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण।
"शिरोमात्रन्तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिके।
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्द्दिशेत्"॥
इति विशेषाभिधानात्। कात्यायनः।
"निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिना नरः।
पुनस्तत्र निमज्जेत दंशचिह्नविभावितः"॥
जलान्तर्गतमत्स्यजलौकादिना दष्टः समुत्प्लवते यदि तदा दष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः॥*॥
पितामहः।
"गन्तुश्चापि च कर्त्तुश्च समं गमनमज्जनम्।
गच्छेत् तोरणमूलात्तु शरस्थानं जवी नरः॥
तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम्।
गच्छेत्तोरणमूलन्तु यतः स पुरुषो गतः॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले।

पन्नर्थमत्र्यं कथन तथा सुधिं विनिर्दिशेत्"।
अत्र मध्यमवयस्काप्रमापितमाणात् जरसोक्ष समपार्थं समर्थं मूत्रमार्गसमनत्वम्। मध्यवयस्कानन्तरं मध्यमं जरसा-रायेणावपुष्टमपि समानमूलम्। तस्य चिन्न शरेषु कुष्ठेन सधो चैन यात् मध्यमप्रवयस्कावर्णं यथा समास्य यचैन चिकर्षिति। तत्र कृत्यो येषाम् जरसोत्पन्नमपि बोरकस्मृते विहाय सर्वं चिकिर्योर्मूडीयायां जर-शायिकायां मातृविषापरमायां दोषौ विनि-र्याति काममवामेव बोरकमूलविकोऽपि तत्र सर्वं मध्यमवयस्कार्थं भवति जरायाणी च तस्मिन् मासे मूत्वार्थं बोरकमूर्ध्नं पायान्तस्य गर्भं यदि न पश्यति यदा नृत्तो मवतीति वातु-पाया। *। *। अथ मोक्ष। उदकलकलका-शपिकटे तथा बोरक विवाय उदीरो चाम चम्पा बोरकलभीये चावरं मधु तत्त्व मवा-वये वसनमानाय दृष्टिना नदीरे सम्मार्जीय रैताम् रजमानमिहा दर्शिता तथा मोक्षम त्रिरदि पनिमाहत बाच मातृविषादो जवनमिम नवेत्। तथायामनेक।
"वीरकर्मपाकिनां मक्षा फवेराधमन्तु निर्भित्तम्।
जैव वायव्ये धौर्म्य मधायां पैठिनां तथा।
मलर्मे दर्शयायां गुणामनयदीयते"। इति।
मोक्षम "सम्भ मामिरक्ष्य वस्त्र" इत्यनेन मवमभिमन्त्र मन्त्रेण्यमूलस्य मोक्षमाभिमानोर कारविन्दवस्य नदीवता प्राप्नुवत्स द्रवस्य अमीर्य मवमयो उद्यतम्। तथा शरेषु चिप पुत्रेण मध्यम जरसाक्षमने मध्यमचर मुनिना। वनिमेवाचिन् हृदये विते पश्चातिव बोरकमूत्रविधे मातृविषा-चन नामकये एको दोषो मवीरकृणमानुदार बसोत्र यथिना निमभावि बलमवापमेव वो रवमूलकोऽपि मध्यमजरसार्थं मुखं गच्छति। तम जरायाणी च तस्मिन् मासे मर्मं बोरकमूर्ध्नं प्राप्य मवामावी यदि न पश्यति यदा मृत। वर्धोयवे विना विरोमानसर्वेऽपि मृत। मध्यवयामारक्षणमनेऽप्यमुक्त। यतो दर्शिता विर्थं दयात्"। इति निवत्तम्।

उदरकील, पुं, (उदरे नभेन कीर्णो वाचक।) मया-वरक। इति राजनिघण्ट।

उदरकीर्ण, पुं, (उदरे कीर्णं।) वरवृक्षविशेष। इति रत्नमाला। हाथकपत्रा कमवेगवृ इत्यादि भाषा। (यथोक्ता यथायो भावप्रकाशे।
"उदरकीर्णकोलोऽन्यो महत्पत्रा हरितार्थकी।
अर्धेंड़ी यायसी चापि कपली करमीरिका"।
तुया पश्च कप्तौषधे भावका।)

उदरथा, स्त्री, (उदरं मर्त गुञ्जितामार्षमर्वेतीति। उदर+मंज्ञामामिति वम्।) रचयिता। चाम-मती। इत्यमर। (यथा, मनु। ५।७०।
"बोरकमानिबावीयमर्त्यं अचौहमाया"।)

उदरसि, पुं, (उदरसुखे कोटीता।) विज्ञाचमर्वमा। इति वैचकम्।

उदरत्राण, क्ली, (उदरत् त्राणमात्वरं इत्यम्।)

कक्षणवकम्। इति मूर्तिः। (यथा मनु। ९।१४।
"दैवे राज्यनी सर्वे प्रतिमावकवो गुरा।
चावकभोजनवर्ग राचि भाव दर्पिकागयम्"।
"कलारिविधकोपचयनमाधाय भीष्मस्य जिति मारीह वीचरमाजान्यमेन"। इति कृत्यकाले मवेद्यामे भरकबोलम्। निवात्यानोच रायकमात्र भेद।)

उदरम्भरि, पुं, (उदरमात्रमपि पदया भूमिर्पेष। समाय+वम्।) वहूभिः। कम्बुस्थानम्। इति जटाधर।

उदरर्ष, त्रि, (उदकमर्घ यस्य।) उचितम्। उच्चम्। इत्यमर। (विमाप्यम्। महत्। शोभम्। भीमम्।
"समम् मधुविका मोमगुरुमवदनांशुमि"।
इति माघ। २। २१। तथा, रघु। ९। १२।
"कवालिव मायव हकुमा बामक कमो मर मेव कृप"। "कपिवमामपोषितुरमपाव"। इति च रघु। ६। ४९।)

उदरमन्, [न्] पुं, (उदरमी अम्ली यस्य। यथासंख्य मुखरमभयरावेवर्षेति रुच्या रत्न।) उदर-ष्मी। अत्रत्यावयवे, त्रि। इति हेमचन्द्र।

उदरम, पुं, (उद्+अम्+अन्योरममनुस्थिति वत्। भवतयोरिति मनुष्याद् वीभायो च।) अनुमेयकम्। इत्यमर।

उदरर्ष,स्त्री, (उद्+अर्ष+ल्युट्।) विधानचायम्। इति हेमचन्द्र। डाकुनि इति भाषा। (यथा, शतपथब्राह्मणे। ७। ६। १। "पतिपकाया संवत्सरामचरोना चमचेन मोरयचेन वा"।) ऊर्ध्वक्षेपकम्।

उदरचित, त्रि, (उद्+अच+क्त।) ऊर्ध्वक्षितम्। इति हेमचन्द्र। ("उदरचितायोऽप्येकावलि-काः"। इति भट्टि। (पूर्वित्यम्।))

उदरवाक, पुं, (उदरस्य उद्धिमानस्य वाचो यस्य यथार्थं यस्य। महाकविशिष्टमनकत्व पतिपूर्ण उत्तमवाचे इति प्रतिष्ठित।) महापिशिष्ट। कर्म-मेघ। इति मेदिनी।

उदरधि, पुं, (उदराणि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन्। उद+धा उदक+धा+कि।) समुद्र। इत्यमर। ("उदरधेरिव निम्नगाशतेष्वमभवदस्य विमा-नता कचित्"। इति रघु ९। ८ श्लो। यथा।)

उदरधिकार, पुं, (उदरधि+कन्+टिक।) बहुना-समवर्चा। इति शब्दरत्नम्।

उदरधिमक, पुं, (उदरधे बहुमध्य मल इव।) बहुम चेना। मक्षमुखा। श्रीवत्सम्। मकाकम्। चाकिमाधिकर्षितम्। इति राजनिघण्ट।

उदरधिमेखला स्त्री, (उदरधिमेखलैव यस्या।) पृथिवी। इति महाभारतम्। ("चतुरुदधिमाला मेखला-याभा भुवो भर्त्ता"। इति कादम्बरीपूर्वभागे।)

उदरन्त, पुं, (उद्गतो निवृत्तिं अन्तो यस्य।) वार्ता।
("भवत्यायत्क वयहुत्तका चकुमर्मतिषिपूत"।
इति मेघदूते १। १। यथा रघु। १२। ६६।
"कृत्य राजा निवेदन्त मैने वत्कुशोकृत"
वार्ता। इति मेदिनी। हरिवाभयम्। इति शब्द-रत्नावली। (मावसप्तरात् भामान्त, त्रि। यथा, वशपपतापचे। 'भवमस्तति तराकांपूर्ण तर्हि वृजवात् कमेणोव्दर्स कुर्वीयुन च तेन भवत्स कुर्वीरमपति ही देव उदरर्ष करदो-दर्न कुर्वीत्" ।)

उदरन्तक पुं (उदरन्त+स्वार्थे कन्।) वयन्तक। दर्ष। इति शब्दरत्नावली।

उदरन्तिका, स्त्री (उद्+अन्त+विच+वन+टाप।) कृष्टि। इति शब्दावली।

उदरन्या, स्त्री, (उदरमहति उदमकन्या वा। इन वाकास यत्। यमनावोरत्योऽपि तिजाताम वर्षि उदरकोरभावोऽपि निपात्यते। अष्टवाहिक) पिपासा। इत्यमर। (यथा कस्तोमोपनिषदि। ६। ५। २। "पाप अविवसुया विपासति नाम तेन चल मतीर्थं मवते वयमा बोधकोऽन्यत्र दरचमाना इत्येवं वचेन चायक वदन्तीति।)

उदरन्वान्, [न्] पुं, (उदकानि सन्ति। उदरन्+मतुप्। उदरकानुदपी येकरवस्य उदरमो विपातिता मतुपि।) समुद्र। इत्यमर। (यथा रघु। ४। ५१।
"पापप्रविकम्या वस्य दूरामुमनुदरन्ता"।
वार्चिविचिका। इति मालिकि। ५।८।६१।)
उदरय वाचारे। जीविकामुदकम्। इति शब्द-मुक्ता। (वर्ष-तर्क-चेद) रचमकरणि। उदर। इति दुर्गादास। धातुना उदरकुर्वत्र मन्-मयामि उदरेति विकिता।

उदरपात्र, स्त्री पुं, (उदकं पीयतेऽस्मिन्। उदक+ पा+अधिकरणे+ल्युट् उदकस्य उदः।) कूप। इत्यमर।
("अग्नाशयामरयामापि वाचा प्रपाकादि च।
इति मनु ४।२२। यथा, रामायणे ३।५०।२१।
निर्विषेण च वैदेषु अपत्यानामवस्थितान्।
उदरपानात् चक्रमित्रम् वैदिवालमामिनिहितम्"।
भावे ल्युट्। जलपानम्। यथा गीतायाम्। २।४६
"यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके"।)

उदरक, पुं, (उदकमन्ति यस्य गतम्। उद्+इ+ वन्।) कूपसमीपे। उदराधार। (भावे+वन्। समाप्ति। इति मेदिनी। दीप्ति। महत्त्वम्। इति शब्दरत्नावली। प्रकाशमुद्दिष्टम्। तत्र उदकेरोदपि दर्शयत्वं तथा विषुक्तस्य च वर्षे सभाय। *।
"उदरमात्यवान् चैव वर्षयावत्तु संयुते।
विज्ञापयेषाह यथा मैवेद विविधान च ॥१॥
वेदैश्च पूजाये मानाम् च विनापुरुष प्रक॥
विरोभाषण मनाति कमेरानकर्म रचो ॥२॥
वैयाकरणस्य मातृम चर्मीन तत्॥
उदरपानमवायाय दृशमासरमेव च ॥३॥
प्रकाशीना हरे विश्रम् स्याद्वाप पञ्चम्।
विषया श्री विकलमधीम् बोलावृ वे हरे भगवात् ॥
उदरिणी बर्षमामावि रचमाधायावाम् दर्शि।
तथा यदे कृष्णोविर्शेषितं निवत्सर ॥४॥
उदरकमन्यायाच यात् पूर्वायते दिशौ।

यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयोः ॥१८॥
ऋतेऽमरगिरेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभाम् ।
ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् ॥१९॥
ते ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ।
तस्माद्दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि ।
सर्व्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः" ॥२०॥
उदयास्तमने च सर्व्वकालं भवतः । ते च परस्परं सम्मुखे समानसूत्रस्थे भवतः । तत्र हेतुमाह । यत्रेति । रवेरुदयास्तमयौ सर्व्वकालं मध्याह्न एव सतोऽर्कस्य न स्त एव अतो रवेरुदयास्तमयत्वं दर्शनादर्शननाम्नैव ॥ दर्शनादर्शनयोरवधिमाह । शक्रादीनामिति । इन्द्राद्यन्यतमस्य पुरे मध्याह्ने तिष्ठंस्तदेकं पुरं अभितः पुरद्वयं चेत्येव पुरत्रयं तदन्तरालस्थौ द्वौ च विकर्णौ कोणौ उदयाद्यवस्थाभिः स्पृशति स्वरश्मिभिर्भासयति । तथा विकर्णस्थः अग्न्याद्यन्यतमकोणे मध्याह्ने स्थितस्तं कोणं अभितः स्थितं कोणद्वयं चेत्येव त्रीन् कोणान् तन्मध्यवर्त्तिनी द्वे च पुरे तथैवोदयाद्यवस्थाभिः स्पृशति । भूवलयस्यार्द्धं प्रतपन् दृश्यते तावद्दिनम् । अर्द्धं तु न दृश्यते तावद्रात्रिरित्यर्थः । तथाहि ऐन्द्रे पुरे मध्याह्ने यदा तिष्ठति तदा सौम्यपुरस्थानामस्तमयः । ऐशकोणस्थानां तृतीयो यामः । अग्निकोणस्थानां प्रथमः । याम्ये स्थितानामुदयः । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदा ऐन्द्रे अस्तमयः । अग्निकोणे तृतीयो यामः । नैर्ऋतिकोणे प्रथमो यामः । वारुणे उदयः । यदा च वारुणे मध्याह्नः तदा याम्ये अस्तमयः । नैर्ऋतिकोणे तृतीयो यामः । वायव्ये प्रथमः । सौम्ये उदयः । यदा सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणे अस्तमयः । वायव्ये तृतीयो यामः । ऐशकोणे प्रथमः । ऐन्द्रे उदयः । एवं अग्निकोणे यदा मध्याह्नस्तदा ऐशकोणे अस्तमयः । इन्द्रपुरे तृतीयो यामः । यमपुरे प्रथमः । नैर्ऋतिकोणे उदयः । इत्यादि योज्यम् । एवं मेरोः सर्व्वतः परिभ्रमन् सूर्योऽर्द्धभूवलयं प्रकाशयन् दर्शनादर्शनाद्यपेक्षया अहोरात्रव्यवस्थाकारकमुक्तं भवति ॥ सन्निधानवशात् अन्येन रश्मीनां वृद्धिह्रासतीव्रत्व-मन्दत्वादिकमपीत्याह । उदित इति गोभि रश्मिभिः ॥ दिग्विभागोऽप्युदयास्तमयनिमित्त एवेत्याह उदयेति । यत्र यस्योदेति सा तस्य पूर्व्वा दिक् । यत्रास्तमेति सा अपरा प्रतीची । तथा श्रुतिः । "तस्मादसावादित्यः सर्व्वाः प्रजाः प्रत्यङ्ङुदेति । तस्मात् सर्व्वा एवान्यतः प्रत्युदगादिति" ॥ पुरस्तादुद्यन्तं सूर्य्यं पश्यतस्तु दक्षिण-वाम पार्श्वभागौ दक्षिणोत्तरे दिशावेवेति दर्शयन् रश्मिविस्तारावधिमाह । यावदिति । चतुर्दिक्षु लोकालोकाचलपर्य्यन्तं तपतीत्यर्थः ॥ मेरौ तु विशेषमाह । ऋते इति । ब्रह्मसभावर्ज्जं मेरोरुपर्य्यपि सर्व्वतस्तपति न तु ब्रह्मसभां भासयति । तत्र हेतुमाह । ये ये मरीचय इति ॥ मेरोः सर्व्वतोऽपि विशेषतान्तरमाह । तस्मादिति । यतो यस्मात् सर्व्वेषां द्वीपानां वर्षाणाञ्च मेरुरुत्तरत एव स्थितः ।

तस्मान्मेरोरुत्तरस्यां दिशि सदा दिवापि अन्येषां दिनेऽपि नित्यं रात्रिरेव । अयं भावः । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्व्वन्तं सूर्य्यं ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषां प्राची । तेषाञ्च वामभाग एव मेरुः । अतः सर्व्वेषां सर्व्वदा मेरुरुत्तरत एव । दक्षिणभागे च लोकालोकाचलः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः । दक्षिणस्याञ्च दिशि सदा दिनमिति । यदा । भारतादिवर्षस्थानां सम्मुखे सूर्य्यमुद्यन्तं पश्यतामुत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरेकतः सदा दिनम् । अन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु सदा दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति" ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

उदयनं, क्ली (उत् + इ + ल्युट् ।) उदयः । इति मेदिनी ॥ (यथा ऋग्वेदे १।४८।७।
"एषा युक्ता परावतः सूर्य्यस्योदयनादधि" ॥)

उदयनः, पुं, अगस्त्यमुनिः । वत्सराजः । इति मेदिनी ॥ ("प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्" । इति मेघदूते ।३१।) उदयनाचार्य्यः । स च कुसुमाञ्जलिग्रन्थकर्त्ता ॥

उदरं, क्ली, (उत् अणातीति । "उदिदृणातेरजलौ पूर्व्वपदान्त्यलोपश्च" । उत् + दृ + अच् । अन्त्यलोपश्च ।) नाभिस्तनयोर्मध्यभागः । पेट इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिचिण्डः २ कुक्षी ३ जठरं ४ तुन्दम् ५ । इत्यमरः ॥ युद्धम् । इति मेदिनी ॥ ("उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्" । इति मनुः । ८।१२५ ॥)

उदरः, पुं, (उदरं अस्त्यत्वेनास्त्यस्य । अर्श आदित्वादच् ।) उदरस्थरोगविशेषः । उदरी इति भाषा । यथा । अथोदराधिकारः । तत्रोदरस्य निमित्तमाह ।
"रोगाः सर्व्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात्" ॥
अग्नौ मन्दे सर्व्वे रोगा जायन्ते किन्तु सुतरामतिशयेन उदराणि जायन्ते । अपरानपि हेतूनाह । अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैः अत्यन्तदोषजनकैः मलसञ्चयात् मलानां दोषाणां पुरीषस्य चातिवृद्धेः । अत्रोदरशब्देनोदरस्थो रोग उच्यते । यत आह ।
"तात्स्थ्यात्तद्धर्म्मताभ्याञ्च तत्समीपतयापि च ।
तत्साहचर्य्यात् शब्दानां वृत्तिरुक्ता चतुर्व्विधा" ॥ ॥
सम्प्राप्तिमाह ।
"रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।
प्राणाग्न्यपानान् सन्दुष्य जनयन्त्युदरं नृणाम्" ॥ * ॥
सामान्यरूपमाह ।
"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि" ॥ * ॥
सङ्ख्यानिदानपूर्व्विकां सङ्ख्यामाह ।
"पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु" ॥ * ॥
वातोदरस्य लक्षणमाह ।
"तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्नाभिकुक्षिषु ।

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्व्वभेदनम् ॥
शुष्ककासोऽङ्गमर्द्दश्च गुरुता मलसङ्ग्रहः ।
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत् ॥
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णशिराततम् ।
आध्मानादतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥
वायुश्चात्र सरुक् शब्दो विचरेत् सर्व्वतोगतिः" ॥
पाणिपादित्यत्र व्यञ्जनान्तः पाच्छब्दः आर्षत्वात् ।
कुक्षिपार्श्वोदरेत्यत्र कुक्षिशब्दः उदरस्य वामदक्षिणभागद्वयवाची । सर्व्वतोगतिः सकलकोष्ठे सञ्चरन् ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
"पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥
पीतताम्रशिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ।
धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते" ॥
हरित् शाकवर्णम् । सोष्म अन्तस्तापयुक्तम् । दह्यते बहिर्दाहयुक्तम् । धूमायते धूममिवोद्वमति । क्षिप्रपाकं क्षिप्रपाकात् जलोदरतां याति । प्रदूयते व्यथते ॥ * ॥ कफोदरमाह ।
"श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवम् ।
तन्द्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥
उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् ।
चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम्" ॥
स्वापः स्पर्शाज्ञता । गौरवमङ्गानाम् । तन्द्रा निद्रालस्यम् । उत्क्लेशो ह्रल्लासः । शुक्लराजीततं शुक्लशिराव्याप्तम् ॥ * ॥ सन्निपातोदरमाह ।
"स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्र-
विडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।
यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गराश्च
दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाच्च ॥
तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः
कुर्य्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।
तच्छीतवाते भृशदुर्द्दिने च
विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥
स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं
पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च ।
दूष्योदरं कीर्त्तितमेतदेव
त्रिदोषोदरं कीर्त्तयतो निबोध" ॥
स्त्रियः इत्यविवेकिसन्निहितजनोपलक्षणम् । ताश्च स्वसौभाग्यमिच्छन्त्यः । विट् मार्ज्जारादीनाम् । आर्त्तवं रजः । अरयो वा । गरान् संयोगजानि विषाणि । दुष्टाम्बु सविषमत्स्यतृणपर्णादियुतं प्रदुष्टञ्च ॥ दूषीविषं विषमेवामाद्युपघातेन स्वल्पप्रभावम् । यत उक्तम् ।
'जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितञ्च ।
स्वभावतो वा गुणविप्रयुक्तं
विषं हि दूषीविषतामुपैति" ॥
गुणविप्रयुक्तं गुणवियुक्तं तत् । उदरं शीतवातादिषु कुप्यति । दूषीविषस्य कोपात् । मूर्च्छातिविषयोगात् । प्रसक्तं निरन्तरं एतदेव सन्निपातोदरम् । तन्त्रान्तरे दूष्योदरं कीर्त्तितम् । अथवा परस्परं दूषयन्तीति दोषा एव दूष्याः तैः कृतमुदरं दूष्यो

रम् ।*। क्षीरोदरमाह ।
"मद्ये क्षीरघृता यदिपात् क्षीरोदरं हि तत् ।
मदत्ये दधि पानेन विविधं तथा च तत् ।
मत्सक्षीरविरुद्धानि सम्पाकानि भिषग्वरैः ।
क्षीरोदरेऽपि पूर्वाणि वानि कर्माणि देहिनाम्" ।
क्षीरोदरस्येव भेदो यकृदाल्युदरं च प्लीहाख्य-
मिमाह । "यकृत्प्रमाणे भवति यकृते चैव तद्
दाल्युदरं वदेत्" । यकृदाख्यमपि दोषैर्भवतीति
यकृदाल्युदरं वदेत उदरम् ।*। बद्धगुदमाह ।
"पक्ष्मान्नसमेत्यैर्विविधैः,
नानाविधैर्वा विविधं वचाम् ।
यदीयते यस्य मलः करोति,
क्रमे क्रमे बद्धगुदस्य नाम्नाम् ।
निरुध्यते यस्य गुदे पुरीषं
निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति
तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति" ।
पक्ष्मैविविधैः विविधैर्यैः प्राणादिभिरुक्ति ।
नानाविधैर्वा शत्रुभिः सर्वैदोषैः वाति वेगो
मलादि नानाभेदैः । क्रमात् यस्य मलः करोति ।
मल पुरीषम् । बद्धगुदं संज्ञामेतीति तदुक्त-
मुच्यतेऽयम् । "बद्धोऽस्य तथा मलम्" इत्यमरः ।
"मलो मूत्र इति पीते । मलो मलमाषाम् ।
हृन्नाभिमध्ये हृन्नाभिमध्ये ।*। क्षतोदरमाह ।
"शल्यं यथाप्रोक्तं तस्य
भुक्तं विपक्वाशयस्थिता वा ।
क्षतात् जलोऽन्त्रात् परिस्रवपन्
यथा वदरे गुदतश्च भूयः ।
नाभेरधस्तोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्यते निबोध" ।
शल्यं कण्टकादि । यथागतं मार्गविहितम् । भुक्तं
अन्नं विपचन्ति । यथा यत्नेन पायसं भोज्यं
विना पायसं भवति । अन्नं वदन्ति विपचन्ति
तदनुपचयनम् । अथवा समवायं वा अन्नं
विपचति । तत्र यथा भवेत ।
"सर्वाण्युदरकाण्याणि लक्षणैर्लक्षयेत्ततः ।
निवेशानां यदा भुक्तं सम्यक्त्वागमने वा" इति ।
अयम् विकारस्मात् । गुदतश्च भूयः अन्नात्
संचय एतद्गुदतः पर्येति । दाल्यति दिति
बीजादय । परिस्राविशापनात् । एतत् क्षतोदरं
स्यात्तदा परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ।*।
दकोदरमाह ।
"यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा,
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दूष्यन्ति हि तद्वहानि ।
स्नेहोपलिप्तेष्वपि वापि तेषु
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत् तत् परिवृत्तनाभि
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च ।

यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरं तत्" ।
स्नेहपीतः पीतस्नेहपानादिविकारादिमान् यकारि
हा यस्मात् स्नेहं पीतः स्नेहपीत इति सम्पुटा ।
तेन स्नेहं पीतमाशिवान् । अनुवासितो वा प्रयो-
गानुवासनवस्तिः । वान्तः वमनादि पूर्ववत् यकारि
हा तेन वान्तवान्तिमान् । एवं विरिक्तः विरिक्त-
वान् । तथा निरूढः यस्तीनिरूहवस्तिः । स
तेनाप्यु शीतलं जलं पिबेत् । तस्य स्रोतांसि मन-
वहानि तोयानि दूष्यन्ति सत्स्नेहदूषानि भवन्ति
अथवापि तोयवहं दुष्टेषु स्वस्थ स्वदेशे उदके
कथायेन परिवृद्धिं दकोदरमावहति । अथवा
तेषु स्नेहलेषु तोयवहेषु स्नेहोपलिप्तेषु पूर्ववत्
यथापूर्वम् । वाताद्ये उदकेष्वादेव परिवृद्धिमुपैति
दकोदरमावहति । तथा स्नेहोऽपि परिवृद्धिमुपैति
दकोदरमावहति । तत् उदरम् । परिवृत्ताभि
सम्पीडयाभि । समाततं व्याप्तम् । यथा दृतिः
चर्ममयं महाशरणपात्रम् । क्षुभ्यति चलनेन-
लोकनेन कम्पति कम्पते दृतिः शब्दायते कम्प-
मानः यत् शब्दं करोति ।*।
साध्यासाध्यत्वमाह ।
"जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्" ।
बलिनः अजाताम्बु नवोत्थितं च यत्नसाध्यमित्यन्वयः ।
"पक्षाद्बद्धगुदं पूर्वं सर्वं चाच्छिद्रोदरं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदकोदरम्" ।
छिद्रान्त्रं क्षतादिना छिद्रमन्त्रं यस्य तदुदरं यथा
नाश भवति ।*।
असाध्योदरस्य लक्षणमाह । चरकः ।
"शूनाक्षं कुटिलोपस्थं उपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत्" ।
शूनाक्षं स्वभावे शूनाक्षमिति च पाठः । कुटिलोपस्थं
वक्रमेहनम् । उपक्लिन्नतनुत्वचं । तत्र पाठान्तरं
तत्र यदा । यं उदरिणम् ।
"पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोथातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत्" ।
विरिक्तमपि पूर्यमाणं पूर्णमानोदरं उदरिणं
विवर्जयेत् ।
उदरस्य चिकित्सा ।
"दशमूलेन दशमूलेन
गोमूत्रक्षीरक्षारकल्को वा ।
विरेचिते वातोदरमोदकवान्
प्रस्थं प्रयुक्तो दशमूलस्य ।
वृष दन्ती वचा श्यामा त्रिफलां दद्यात् ।
मूत्रे गोरसमध्य पीता सर्वोदरमापनुदा" ।
कुष्ठादिकल्कम् ।
"कटुका कुष्ठपत्रयोः सर्वोदरे विवर्जयेत् ।
पिष्ट्वा त्रिवृता दन्ती त्रिवृ वैरेचनं यावत् ।

देवदारु वचा कुष्ठं मधु त्रिकटु पञ्चकं ।
चौवर्चलं त्रिकटुकानि दीप्यको सर्जिकाग्री ।
एतेषां भक्षितान् भागान् विधाय पटुरत्नानि च ।
त्रिवृता यथान्येनैव तेन भवति सप्तमिः ।
सर्पिषा भावयमाश यथाविधिनाचरेत् ।
विपचेत् चक्रपात् रोगाद् उदराणि विनाश्य ।
मूत्रकृच्छ्रारवमनविपुलाशमेन् ।
पार्श्वशूलहरं मूत्रमाकृतपरोधकम् ।
महाप्लीहविकासाहात् प्रीतार्थं पाण्डुरोपम् ।
मासमात्रेण मासानि कान्तिविकास्य यत्नः ।
इति दन्तीघृतम् ।
"त्रिवोदरेषु वलिभ पूर्वमेव विरेचयेत् ।
दुग्धं चतुर्मासं कोष्ठमेव वोदरार्थका ।
संताप्य वसनादिं पुन दिनं विरेचयेत् ।
यवसा च निरन्तनोरसूक्ष्म क्रमेण च ।
विषमादिविषेणायं भावितं पायवेद्भिषक् ।
सर्वं यथावृत्तं भिषक् चतोदरनिवृत्तये" ।
"वातरोगमापयसर्वेद्यमानानिति ।
भावितं वैद्यमानाय विधेत् कर्मोदरापहम्" ।
इति वातादिवेधं दत्त ।*।
"क्षारित्रिकटुयोभूमयमीतारवोम्लम् ।
त्रिफला दैर्घ्यं वेदं दधिनै भवेत च ।
मामूत्रमोदक भार्ग क्षारं त्रिफला विष्णु ।
वातमय त्रिफलायसमवादि दधीत् ।
यतोयकवस्त्रापि विनाशीर्णि कुर्वति च ।
मायादवादि भवरे योगवायव सन्वेत् ।
पयसाधो भयाथनमापदवज्र चोदरं त्रिफलम् ।
चीरेशैवरक्तार्थे वा पिबेन्मूत्रेण यावकम्" ।*।
"नाभोदरी विरेचयं विषदीपपवान्विकम् ।
सर्वोपमदित्योदेर्यं वायु विशोदरी विवेत् ।
ययानीयकयामानीकोयमुष्म यशोदरी ।
कपिनाशोदरी यज्ञ त्रिवृद्वाददेवार्थे ।
दन्ती सुरक्ता मायं त्रिफला चापपूर्णिका ।
कादरी विषवीवृत्तमयञ्जा यष्टी वचा ।
यवाम्ल पीरवो पौर्वं चर्क्षाडीदी च त्रिफलम् ।
दो पादौ पीनाई मूल कुष्ठं वचवन्धनम् ।
त्रिकटु च मदादि रक्ता नागरं यवेत् ।
पिप्पल्यादि त्रिवृद्धे पावता स्वादुर्वता ।
एव यावज्ज्यो भाषा पूर्वो दोषमवापक ।
सर्वं मास विरजन्ते पोषा विद्धिमिवावरम् ।
सर्वेदोदरजित यवो गुणितिर्विवरामुना ।
वातज्वरे तरचा तामदोषे प्रयाता ।
दविमञ्जन विकृते राज्ञिजाम्बिरवेदे ।
परिकर्तव्य यथावेयाशुक्रिदमीदे ।
ममन्दे यन्तुोये वाय भावे भवपरे ।
यमेन यरवीदोषे कुष्ठे मन्दानल न्वरे ।
यावदिवे मूत्रविवे पारदे शर्करे विवे ।
सर्वाद विमवोदिन वेदमेवादिरेशम्" ।
मयुषिका नारदी च दशमोदरः । तत्र तत्र
रिपा नाम इति पोत । तत्र भाषायं मात्रा रव
खो । नागदीरी पोव इति पोत । त्रिवाय
दशवरादी । यात्रा त्रीहक्षभोत कारवेदेव

प्रसिद्धा। परिकर्त्तो गुदे परिकर्त्तनवत् पीड़ा इति नारायणचूर्णम् ॥ * ॥

"स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहीत्रिवृच्चित्रकसूर्य्यकल्कैः ।
घृतं विपक्वं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्माच्चसमेन कर्षम् ॥
पीतोष्णमम्भोऽनुपिवेद्विरेके
पेयं रसं वा प्रपिवेद्विधिज्ञः ।
नाराचमेन जठरामयानां
मतं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः" ॥

इति नाराचघृतम् ॥ * ॥

"वस्त्राढ्या कर्षमात्राया कल्कं दध्यादिवेष्टितम् ।
निगिलेद्वारिणा नित्यमुदरस्याधिशान्तये" ॥

वस्त्राढी शूरणपत्रो मानभेद । वस्त्राढी इति लोके ॥ * ॥

"पुनर्नवादारुनिशासविश्वा-
पटोलपथ्या पिचुमर्द्ददारु ।
सनागरच्छिन्नरुहेति सर्व्वैः
कृतं कषायो विधिना विधिज्ञैः ॥
गोमूत्रयुक् गुग्गुलुना च युक्तः
पीतं प्रभाते नियतं नराणाम् ।
सर्व्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूल-
श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति" ॥

पुनर्नवादिक्वाथः। इत्युदराधिकारे। इति भावप्रकाशः॥ ("उदरं स्तिमितं गुरु" इति वैद्यकमाधवकरधृतरुग्विनिश्चयग्रन्थे। अस्य शब्दस्य रोगविशेषवाचकत्वेऽन्यविशेषवाचकत्वेत्तदुदररोगशब्दे ज्ञातव्या।)

उदरग्रन्थि, पु, (उदरस्य ग्रन्थिरिव।) गुल्मरोग। इति हेमचन्द्रः ॥

उदरत्राण, क्ली, (उदरस्य त्राणं यस्मात्।) उदरबन्धवस्त्रादि। तत्पर्य्यायः। नागोदं २। इति हेमचन्द्रः ॥

उदरथिः, पु, (उदच्छति उदर्य्यते वा। उत्+ऋ+उणादेर्थिदिति गथिन्।) समुद्रः। सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

उदरपिशाचः, त्रि, (उदराय तत्पूरणाय पिशाच इव।) सर्व्वान्नभक्षकः। तत्पर्य्यायः। सर्व्वान्नीनः २ सर्व्वान्नभक्षक ३। इति हेमचन्द्रः ॥

उदरम्भरि, त्रि, (उदरं बिभर्त्तीति। उदर+भृ+इन्+मुम् च। निपातनसिद्धः) स्वोदरमात्रपूरकः। तत्पर्य्यायः। कुक्षिम्भरिः २ आत्मम्भरिः ३। इति हेमचन्द्रः ॥

उदरव्याधि, पु, (उदरस्य व्याधिः।) उदररोगविशेषः। यथा,—गारुडे १६४ अध्यायः ॥

"कदशीयवद्वारंतु पानीयेन प्रसाधितम्।
तदास्वादनान्नश्यन्ति उदरव्याधयोऽखिलाः" ॥

उदररोगः, पु, (उदरस्य रोगः।) जठरव्याधिविशेषः। उदरी इति भाषा ॥

("सिद्धविद्याधराकीर्णे कैलासे नन्दनोपमे।
तप्यमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्धर्म्ममिव स्थितम् ॥
आयुर्व्वेदविदा श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्त्तकम् ।
पुनर्व्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽब्रवीदिदम् ॥
भगवन्नुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते दुःखिता नराः ।
शुष्कवक्त्राः कृशीगात्राध्मातोदरकुक्षयः ॥
प्रणष्टाग्निबलाहाराः सर्व्वचेष्टास्वनीश्वराः ।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूननाथवत् ॥
तेषामायतनं सङ्ख्या प्रागूपाकृतिभेषजान् ।
यथावच्छ्रोतुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥
सर्व्वभूतहितायर्षिं शिष्येणैव प्रचोदितः ।
सर्व्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्त्तुमुपचक्रमे" ॥

अस्य सनिदानसम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—

"अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्घाः पृथग्विधाः ।
मलवृद्ध्या प्रवर्त्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥
मन्देऽग्नौ मलिनैर्भुक्तैरपाकाद्दोषसञ्चयः ।
प्राणाग्न्यपानान् सन्दूष्य मार्गान् रुद्ध्वोत्तरोत्तरान् ॥
त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन् भृशम् ।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम्" ॥

सामान्यहेतवो यथा,—

"अत्युष्णलवणक्षारविदाह्यम्लगराशनात् ।
मिथ्यासंसर्जनाद्रूक्षविरुद्धाशुचिभोजनात् ॥
प्लीहार्शोग्रहणीदोषकर्षणात् कर्म्मविभ्रमात् ।
क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्याद्वेगविधारणात् ॥
स्रोतसां दूषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात् ।
अर्शोवातप्रकृद्रोधादन्त्रस्फुटनभेदनात् ॥
अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम् ।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः" ॥

प्राग्रूपं यथा,—

"क्षुन्नाशः स्वादुतिस्निग्धगुर्व्वन्नं पच्यतेऽचिरात् ।
भुक्तं विदह्यते सर्व्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च ॥
सहते नातिसौहित्यमीषच्छोफश्च पादयोः ।
शश्वद्बलक्षयोऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति ॥
पुरीषनिचयो रूक्षिरुदावर्त्तकता च रुक् ।
वस्तिसन्धौ रुगाध्मानं वर्द्धते पाट्यतेऽपि च ॥
आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात् ।
राजीजन्म वलीनाशः इति लिङ्गं भविष्यताम्" ॥

सम्प्राप्तिर्यथा,—

"रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहानि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।
प्राणाग्न्यपानान् हि सन्दूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम्" ॥

सामान्यलक्षणं यथा,—

"कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
मन्दोऽग्निः श्लक्ष्णगण्डत्वं कार्श्यञ्चोदरलक्षणम्" ॥

वातजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—

"रूक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्त्तकर्षणैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिहृदवस्तिगुदमार्गगः ॥
हत्वाग्निं कफमुद्धूय तेन रुद्धगतिस्तथा ।
आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः" ॥

अस्य रूपाणि ।

"कुक्षि-पाणि-पाद-वृषण-श्वयथूदर-विपाटनम् अनियतौ च वृद्धिह्रासौ कुक्षि-पार्श्वशूलोदावर्त्ताङ्गमर्द्द-पर्व्वभेद-शुष्ककास-कार्श्य-दौर्ब्बल्यारोचक-विपाका अधोगुरुत्वं वातवर्च्चोमूत्रसङ्गः श्यावारुणत्वं नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्च्चसामपि चोदरं तनुसितराजीशिरासन्ततमा हतमाध्मातदृतिशब्दवद्भवति। वायुश्चोर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च सशूलशब्दश्चरत्येतद्वातोदरं विद्यात्" ॥

पित्तजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—

"कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णाग्न्यातपसेवनैः ।
विदाह्यध्यशनाजीर्णैश्चाशु पित्तं समाचितम् ॥
प्राप्यानिलकफौ रुद्ध्वा मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहन्त्यामाशये वह्निं जनयत्युदरं ततः" ॥

अस्य रूपाणि ।

"दाहज्वर-तृष्णा-मूर्च्छातिसार-भ्रमाः कटुकास्यत्वं हरितहारिद्रत्वं नख-नयन-वदन-त्वङ्-मूत्र-वर्च्चसामपि चोदरं नील-पीत-हारिद्र-हरित-ताम्रराजीशिरावनद्धं दह्यति दूयते धूप्यते ऊष्मायते स्विद्यते क्लिद्यते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकञ्च भवत्येतत् पित्तोदरं विद्यात्" ॥

श्लेष्मजनितस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—

"अव्यायामदिवास्वप्रस्वाद्वतिस्निग्धपिच्छिलैः ।
दधिदुग्धोदकानूपमांसैश्चाप्युपसेवितैः ॥
क्रुद्धेन श्लेष्मणा स्रोतःस्वाहतेष्वाहतोऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुर्य्यादुदरं वहिरन्तगः" ॥

अस्य रूपाणि ।

'गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्द्द सुप्ति-पाणि-पाद-मुष्कोरुशोफोत्क्लेश निद्रा-श्वास कासाः शुक्लत्वञ्च नख नयन वदन त्वङ्मूत्रवर्च्चसामपि चोदरं शुक्लराजीशिरासन्ततं गुरुस्तिमितस्थिरं कठिनञ्च भवत्येतत् श्लेष्मोदरं विद्यात्" ॥

त्रिदोषजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,

"दुर्व्वलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात् ।
स्त्रीदत्तैश्च रजोरोम-विण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥
विषैश्च मन्दैर्वातााद्याः कुपिताः सञ्चितास्त्रयः ।
शनैः कोष्ठे प्रकुर्व्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम्" ॥

अस्य रूपाणि ।

' सर्व्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते त्वगादिषु नखादिषूदरमपि नानावर्णराजीशिरासन्ततं भवत्येतत् सन्निपातोदरं विद्यात्" ॥

यकृत्प्लीहसमुद्भवस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—

'अशितस्यातिसंक्षोभाद्यानयानाभिचेष्टितैः ।
अतिव्यवायभाराध्ववमनव्याधिकर्षणैः ॥
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहाच्युतः स्थानात् प्रवर्द्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धन्तं विवर्द्धयेत्" ॥

इति तस्य प्लीहाकाठिनोऽष्ठिलेवादौ वर्द्धमानकच्छपसंस्थानं उपलभ्यते सचोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं जठरमग्न्यधिष्ठानञ्च परिक्षिपन्नुदरमभिनिवर्त्तयति" ॥

अस्य रूपाणि यथा,—

"दौर्व्बल्यारोचकाविपाकवर्च्चोमूत्रग्रहतमःप्रवेश-पिपासाङ्गमर्द्द-च्छर्द्दि-मूर्च्छाङ्गसाद-कास-श्वास-मृदुज्वरानाहाग्निनाशकार्श्यास्यवैरस्य-पर्व्वभेद-कोष्ठ-वातशूलान्यपि चोदरमरुणवर्णं विवर्णं वा नील-हरित-हारिद्र-राजिमद्भवत्येवमेव यकृदपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्य्यात्तुल्यहेतुलिङ्गौषधत्वात्तस्य प्लीहजठरत्वावबोध इत्येतत् यकृत्प्लीहोदरं विद्यात्" ॥

उदर	उदर	उदर

बद्धगुदोदरस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा
"पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे।
उदावर्त्तस्तथार्शोभिरन्त्रसम्मूर्च्छनेन वा।
अपानो मार्गसंरोधाद्धत्वाग्निं कुपितोऽनिलः।
वर्च्चःपित्तकफान् रुद्ध्वा जनयत्युदरं ततः"।
तस्य रूपाणि।
"तृष्णा-दाह-ज्वर-मुख-तालु-शोषोरुसाद-कास-श्वास-दौर्बल्यारोचकाविपाक-वर्च्चोमूत्र-सङ्गाध्मान-च्छर्दि-क्षवथु-शिरोहृन्नाभि-गुदशूलान्यपि चोदरं मूढवातं स्थिरमरुण-नीलराजिसिरावनद्धं अराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनिर्वर्त्तत इत्येवं बद्धगुदोदरं विद्यात्"।

छिद्रोदरस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा
"शर्करा-तृणकाष्ठास्थि-कण्टकैरन्नसंयुतैः।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयात्यशनेन वा।
पाकं गच्छेद्रसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः प्रस्रवन् बहिः।
पूरयन् गुदमन्त्रञ्च जनयत्युदरं ततः"।
तस्य रूपाणि।
"इति वयोपाध्या प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदको-दरस्य च यथायथं रोगाणां रूपाणि दर्शयन्ति बाहुल्यात् लोहित-नील-पीत-सिरावितत-गुरुप अष्टामयस्य पश्चाद् हिक्का-श्वास-कास-तृष्णा-प्रमेह-रोचकाविपाक-दौर्बल्यपरीतस्य भवेत् छिद्रोदरं विद्यात्"।

उदकोदरस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा—
"स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा।
अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ मारुतः क्लोम्नि संस्थितः।
स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः।
वर्द्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराय तौ"।
तस्य रूपाणि।
"तत्र अनन्नाभिलाषपिपासा-गुदस्राव-शूल-श्वास-कास-दौर्बल्यान्यपि चोदरं नानावर्णराजि-सिरावनद्धमुदकपूर्णदृतिविक्षोभसंस्पर्शं भवति तदुदकोदरं विद्यात्"।

तेषां साध्यासाध्यत्वादिलक्षणं यथा—
"सन्निपातोत्थमसाध्यमुदरमसाध्यमुदरं सर्वं मासमतिक्रान्तमसाध्यमेव दोषाः शोषाः समानां वक्तव्या सर्वेषामुदराणां सम्भवे प्रायेण दोषादिकम् यथा वातादीनां सर्वेषाम् दोषाणां प्रत्येकं पृथग्विधं यथाविधि प्रतिकारमभिधाय सर्वेषामुदराणामसाध्यतां वदति"।

अथ त्रिदोषोत्थं बद्धगुदमुदरं छिद्रोदकोदरम् बहुदोषमुदरं सर्वमसाध्यम् प्रायोऽभिहितम् सर्वं चोदरं नाम प्रत्याख्यायोपक्रमेत।
तत्र सर्वाणि दुर्वृत्तजातानि शिराजाता न्यसमसतत्कृच्छ्रतमानि विषमतोयमयानि च।
अथ उदराणां सामान्यात् सर्वेषां-श्वास-तृष्णा-दाह-हिक्का-दौर्बल्य-पार्श्वशूलारुचि-स्वरभेद-मूत्रसङ्ग-सन्निपाताभिपन्नमतिप्रवृद्धं विवर्जयेदिति। भवन्ति चात्र—
"सर्वमेव विषात् जातं दोषैः सर्वैस्तु सञ्चितम्।
बद्धगुदं च्छिद्रोदरं विनश्यति यथाक्रमात्।
यथाक्रमं सम्पूर्णं सर्वं च मासोदरस्य च।

प्रायो बहुदोषमय निदानजमुदरं महत्"।
"सर्वेषां सर्वदोषोत्थं प्रायो विकारजं जठरम्।
मूर्च्छाभ्रमातिसारश्च नियमादुदरी मरेत्"।
अथ चिकित्सा।
"यथोपचारमागाम सहसा प्राणिनामिदम्।
तस्य बद्धगुदादीनां विनाशात्प्रसाधितम्।
नाभिं विहाय वामे तु पार्श्वे कृत्वा प्रयत्नतः।
प्रमाणितं सकलतीक्ष्णमृषभेद्यस्य भूषितम्।
सर्वेषु समयो वाक्यं पश्चिमे च प्रायो।
मूत्रेऽल्पे संज्ञते रोगे नाड्या निर्हरेत् पुनः।
यथावदाहमिवेव निर्वर्तिततया बद्धकः"।
अथ परं वातवार्तिकेन चिकित्साविधानं यथा,
"अपक्वमेवमुदररोगमनवकाशविधेयवित्।
वातोदरे स्वस्त्यया पूर्वं स्नेहमारोपयेत्।
स्निग्धाय वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम्।
हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम्।
तथास्य नाराचमार्गादूर्ध्वमापूरयेत् पुनः।
दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतसां विनिरोधतः।
संभवत्युदरं यस्मान्नित्यं विरेचयेत्।
युक्त्या च ततः क्षीरं पयसा पाययेत्तु तम्।
मात्स्योत्थादिरसांश्च यवे यावे यथाक्रमात् पुनः।
मूत्ररसान् सम्यगवस्थे रोगिणामपि च।
पायसं पुनः क्षिप्य त्रिवृद्भागान्वयेन परम्।
भुक्त्वा तेन सम्यक् क्षीरं पश्चादनुपानं क्षिपेत्।
पीतान्यन्यत्रिवृतां भवनमनुपाययेत्।
दीपनानां शमनाङ्ग कारिका रक्तपित्तनाशिनां।
यवक्षारादि रक्तविस्त्रवेष्वनुपानतः।
सर्वतो विधानतः वैशेषिकं क्षीरं विहितम्।
तद्गुल्मार्दं प्रवालकैश्च तथोक्तमादिमम्।
न भिन्नद्वारके सर्वरूपं वातघ्नहिते।
सन्निपातोत्थे शीरे वातोदरमेव च।१।
पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत्।
दुर्बलन्त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरबस्तिना।
सञ्जातबलमव्यादिं पुनः स्निग्धं विरेचयेत्।
पयसा सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा।
सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा।
सकफे वा समूत्रेण सवाते तिक्तसर्पिषा।
पुनः क्षीरप्रयोगञ्च बस्तिकर्म्म विरेचनम्।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत्।
स्निग्धं स्विन्नं विशुद्धन्तु कफोदरिणमातुरम्।
संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः।
गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिस्तथा।
सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम्।
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः।
सोपद्रवन्तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं भिषग्वरा।
ज्ञात्वा सर्वप्रकारैस्तैर्दोषमोक्षणमाचरेत्।
गौरवादिक्रियाश्चैवाभिसंयोज्य यथाक्रमम्।
सिद्धं शीतोदरान् हृद्यान् दद्याद्यापि चैवथो।
त्रिविधे दूष्यकुम्भे च यथादोषं यथाबलम्।
वेदं वेदं विरेकेण प्रकृतिस्थमुपाचरम्।
क्षीरेण कारयेद्धाती पाने वा वमनेऽप्यतः।
भद्रदारुं वा पिप्पल्यौ पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत्।
महाश्यामां वापि चारग्वधमनन्तया।
रोहितकप्रवालान्तु सञ्चिताः सकृदा स्मृते।
मूत्रे वा प्रलेपेनापि मण्डूरमर्दितं पिबेत्।
कामलाकृत्स्नमेवाद्यभोजनमौदरिकामिमे।
तक्राभ्यामथ वा यत्र स्वेदः स्यात्ततः स्वेदनम्।
अपि तत्र च कुर्वीत निरूहं तत्परं स्मृतम्।
पैत्तिके क्षीरयोगाश्च सर्वस्मिन् क्षीरवर्जकम्।
एरण्डतैलं तदपि क्षीरयान्यमुदरे।
पूर्वमाहारतैलानि दीपनीयमात्रा।
मधुकस्य वचस्य मद्येषु शीतोदरी गदा।
विरेचनमम्लोदरिके मूत्रक्षीराद्युपचिकित्सितम्।
सर्वैश्चापि दद्यात् विविधं क्रमवत्तनम्।
परिवर्तीरपि चादाय दोषापहारं विरेचनम्।
पराजयेदुदरं यन्न कार्यं शास्त्रेण च।
छिद्रोदरमृते स्वेदात् श्लेष्मोदरवदाचरेत्।
मासं मासं यत्र वा परमेवं तत्समयेऽन्विष्य।
परिहार्याणि यथा।
"स्त्रीसङ्गकर्म्मरात्रिश्च शोणमांसादिभोजनम्।
सर्वत्रिक् सालिनं सत्त्वं गुर्विन्नं दुग्धवर्जितम्"।
"मैथुनयोपचारैश्च विप्रेयत्पूर्ण।
सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम्।
तस्मात्त्रिदोषप्रशमनी क्रिया सर्वत्र कारयेत्"।
पथ्यानियमो यथा।
"रोगे कृतौ हि सपूर्वं परिवर्जनमस्ति सः।
यवमूलान्यपि योज्यानि रोगार्थं वह्नि च।
रक्तशालीन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलं वा शालिनम्।
पयोमूत्रासवारिष्टमधुसीधुस्तथा सुराम्।
यवागूं ओदनं वापि सर्वेषामुपयोजयेत्।
सन्नाहयनरसकृतभिन्नं मूत्रोदराप्तितो"।
अपथ्यानि यथा।
"चौरमायूषं मांसं शाकं पिष्टकं तिलम्।
व्यायामाध्वविहारान्नं वर्जयेत् सर्वदा सदा।
पयोऽन्नमवाचानि शिरांसि गुरूणि च।
नाधायानि मद्यानि लोण्यानि वर्जयेत्"।
समस्तादिभेदेन तल्लक्षणनिरूपणं यथा।
"वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम्।
शर्करामधुकोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत्।
यमानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी।
त्रिव्यूषणक्षारलवणैर्युक्तं तु निचयोदरी।
मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः।
युक्तं प्लीहोदरे पानीयं बद्धोदरी तु तक्रम्।
हपुषायवानीपिप्पल्या युक्तं जीरकसैन्धवैः।
पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम्।
"दैवतत्रयमाघातं हन्ति शमनीयमुदरे।
गाङ्गेरी कल्कमूले पयसा दुग्धे पुनः।
यथार्थं सपूर्वं रावा तत्र मधुना पिबेत्।
मूत्रसंयुतमुदरे तेभ्यो पाने च योजयेत्।
कटुकामलकाभ्यां वा चांगेरीमार्कवम्।
रोहितकाञ्च सर्वं वा त्रिफलामपि पाययेत्।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
सक्षारैस्तैलसिद्धैर्वा सर्पिषा युतैः पिबेत्।
दन्तीद्रवन्तीमूलञ्च सुधाक्षीरं पिबेत् च।

दधिमण्डातकोपेत वत्सर्पिर्जठरापहम् ।
श्वयथुं वातविष्टम्भ गुल्मार्शांसि च नाशयेत्" ॥
इति पञ्चकोलघृतम् ॥ * ॥
"चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।
कल्के सिद्ध घृतप्रस्थ सक्षार जठरी पिबेत्" ॥
इति चित्रकघृतम् ॥
"पटोलमूलरजनीविडङ्गत्रिफलात्वचम् ।
काम्पिल्यकं नीलिनी च त्रिवृता चेति चूर्णयेत् ॥
षड़ाद्यान् कार्षिकानन्त्यास्त्रीन् द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
कृत्वा चूर्णमतोमुष्टि गवा मूत्रेण वा पिबेत् ॥
विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजन जाङ्गलै रसै ।
मण्ड पेयाञ्च पीत्वा च सव्योषं षडह पय ॥
घृत पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेव पुन पुन ।
हन्ति सर्व्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
कामला पाण्डुरोगञ्च श्वयथुञ्चापकर्षति" ॥
इति पटोलाद्य चूर्णम् ॥ * ॥
"नीलिनीं निचुल व्योष द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
चित्रकञ्च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत्" ॥
इति नीलिन्याद्य चूर्णम् ॥ * ॥
"भाविताना गवा मूत्रे षष्टिकानान्तु तण्डुलै ।
यवागू पयसा सिद्धा प्रकाम भोजयेन्नरम् ॥
पिबेदिक्षुरसञ्चानु जठराणा निवृत्तये ।
स्व स्व स्थान व्रजन्त्येषा तथा पित्तकफानिला ॥
क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे चाप्रशाम्यति ।
ज्ञातीन् सुहृदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतीन् गुरून् ॥
अनुज्ञाप्य भिषक् कर्म्म विदध्यात्संशय ब्रुवन् ।
अक्रियाया ध्रुवो मृत्यु क्रियाया संशयो भवेत् ॥
एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञात प्रयोजयेत् ।
पानभोजनसयुक्त विषमस्मै प्रदापयेत् ॥
यस्मिन् वा कुपित सर्पो विसृजेद्धि फले विषम् ।
तेनास्य दोषसघात स्थिरो लीनो विमार्गग ॥
विषेणाशु प्रमाथित्वादाशुभिन्नः प्रवर्त्तते ।
विषेण हृतदोषन्त शीताम्बुपरिषेचितम् ॥
पाययेत मिषग्दुग्ध यवागू वा यथाबलम् ।
त्रिवृन्मण्डूकपर्ण्योश्च शाक सयववास्तुकम् ॥
भक्षयेत्कालशाक वा स्वरसोदकसाधितम् ॥
निरम्ललवणास्नेह स्विन्नास्विन्नमनन्नभुक् ।
मासमेक ततश्चैव तृषित स्वरस पिबेत्" ।
"दूदन्तु प्रत्याख्येयं या कर्म्म स्यादृष्टकर्म्मणा ।
सव्यापृष्ठेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥
विपाट्यान्त्राण्यतत पश्चादीक्ष्य वद्धच्छिद्रान्त्रयो ।
सर्पिषाभ्यज्य केशादीनवसृज्य विमोचयेत् ॥
मूत्रग्रन्थयं यथ समूढमन्त्र यथ विमोचयेत् ।
छिद्राण्यन्त्रस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीलिकैः ॥
वह्निभि सगृहीतानि मत्वा छित्त्वा पिपीलिकान् ।
प्रतियोगे प्रवेश्यान्त्र वहि सीव्येद्व्रणान्तत ।
तथा जातोदक सर्व्वमुदर व्यधयेद्भिषक् ॥
वामपार्श्वे त्वधो नाभेर्नाडीं दत्त्वा च गालयेत् ।
नि स्राव्य च विमृज्यैनद्वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥
तथा वस्तिविरेकाद्यैर्ज्ञान सर्व्वञ्च वेष्टयेत् ।
नि सृते लङ्घित पेयामस्नेहलवणा पिबेत् ॥
अत परञ्च षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नर ।

त्रीन् मासान् पयसा पेया पिबेत्त्रींश्चापि भोजयेत् ॥
श्यामाकङ्गोरदूष्य वा क्षीरेण लघुभोजन ।
नरः सवत्सरेणैव जयेत् प्राप्त जलोदरम् ॥
प्रयोगाणाञ्च सर्व्वेषामनु क्षीर प्रयोजयेत् ।
दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्य्यार्थमेव च ॥
प्रयोगापचिताङ्गाना हित ह्युदरिणा पय ।
सर्व्वधातुक्षयार्त्ताना देवानाममृत यथा" ॥
इति चरके चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्याय ।
"धन्वन्तरिर्धर्म्मभृता वरिष्ठो
राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।
ब्रह्मर्षिपुत्त्र विनयोपपन्न
शिष्य शुभ सुश्रुतमन्वशात्स ॥
पृथक्समस्तैरपि चेह दोषै
प्लीहोदर बद्धगुद तथैव ।
आगन्तुक सप्तममष्टमञ्च
दकोदरञ्चेति वदन्ति तानि ॥
सुदुर्व्वलाग्नेरहिताशनस्य
सशुष्कपूत्यन्ननिषेवणाद्वा ।
स्नेहादिमिथ्याचरणाञ्च जन्तो-
र्वृद्धि गता कोष्ठमभिप्रपन्ना ॥
गुल्माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि
कुर्व्वन्ति घोराण्युदराणि दोषा ।
कोष्ठादुपस्नेहवदन्नसारो
नि सृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्न ॥
त्वच समुन्नम्य शनै समन्ता-
द्विवर्द्धमानो जठर करोति" ॥ * ॥
अस्य पूर्व्वरूप यथा,—
"तत्पूर्व्वरूप बलवर्णकाङ्क्षा-
वलीविनाशो जठरे हि राज्य ।
जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो
वस्तौ रुज पादगतश्च शोफ" ॥
वातजादिभेदेन लक्षणानि यथा,—
"सगृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभी-
र्यद्वर्द्धते कृष्णशिरावनद्धम् ।
सशूलमानाहवदुग्रशब्दम्
सतोदभेद पवनात्मकन्तत् ॥ १ ॥
यच्चोषतृष्णाज्वरदाहयुक्त
पीत शिरा यत्र भवन्ति पीता ।
पीताक्षिविण्मूत्रनखाननस्य
पित्तोत्तर तच्चचिराभिवृद्धि ॥ २ ॥
यच्छीतल शुक्लशिरावनद्ध
गुरु स्थिर शुक्लनखाननस्य ।
स्निग्ध महच्छोफयुत ससाद
कफोदर तच्च चिराभिवृद्धि ॥ ३ ॥
विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तो
प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफञ्च ।
प्लीहाभिवृद्धि सतत करोति
प्लीहोदरन्तत् प्रवदन्ति तज्ज्ञा ॥
वामे च पार्श्वे परिवृद्धिमेति
विशेषत सीदति चातुरोऽत्र ।
मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गै-
रुपद्रुत क्षीणबलोऽतिपाण्डु ॥

सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे
ज्ञेय यकृद्दाल्युदर तदेव" ॥ ४ ॥
दूष्युदर बद्धगुदोदर परिस्राव्युदर दकोदरञ्चेति
चतुर्णामुदराणा सुश्रुतोक्त लक्षणादिक यत् भाव-
प्रकाशे सगृहीत तत्तावच्चान्यविधम् ॥
अस्य चिकित्सा यथा ।
"अष्टावुदराणि पूर्व्वमुद्दिष्टानि तेष्वसाध्यबद्धगुद
परिस्रावि चावशिष्टानि कृच्छ्रसाध्यानि सर्व्वाण्येव
च प्रत्याख्यायोपक्रमेत । तेष्वाद्यश्चतुर्व्वर्गो भेषज-
साध्य । कालप्रकर्षात् सर्व्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि
वर्ज्जयितव्यानि वा ॥
उदरी तु गुर्व्वभिष्यन्दिरूक्षविदाहिस्निग्धपिशित-
परिषेकावगाहान् परिहरेत् । शालियष्टिकयव-
गोधूमनीवारान्नित्यमश्नीयात् ॥
तत्र वातोदरिण विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा
स्नेहयित्वा तिल्वकविपक्वेनानुलोम्य चित्राफलतैल-
प्रगाढ़ेन विदारिगन्धाकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च
शाल्वणेन चोपनाहयेदुदरम् । भोजयेच्चैन विदा-
रिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन चाभीक्ष्ण
स्वेदयेत् ॥ * ॥
पित्तोदरिणन्तु मधुरगणविपक्वेन सर्पिषा स्नेह-
यित्वा श्यामात्रिफलात्रिवृद्विपक्वेनानुलोम्य शर्क-
रामधुघृतप्रगाढ़ेन न्यग्रोधादिकषायेणास्थापये-
दनुवासयेच्च पायसेनोपनाहयेदुदर भोजयेच्चैन
विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा ॥ * ॥ श्लेष्मोदरिण
पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य स्नुक्क्षी-
रविपक्वेनानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रक्षारतैलप्रगाढेन
मुष्कादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च शणातसी-
धातकीकिण्वसर्षपमूलकबीजकल्केनोपनाहयेदु-
दर भोजयेच्चैन त्रिकटुकप्रगाढेन कुलत्थयूषेण
पायसेन वा स्वेदयेच्चाभीक्ष्णम् ॥ * ॥
दूष्योदरिणन्तु प्रत्याख्याय सप्तलाशङ्खिनीस्वरस-
सिद्धेन सर्पिषा विरेचयेन्मासमर्द्ध मास वा
महावृक्षक्षीरसुरागोमूत्रसिद्धेन वा शुद्धकोष्ठन्तु
मद्येनाश्वमारकगुञ्जाकाकादनीमूलकल्क पाययेत् ।
इक्षुकाण्डानि वा कृष्णसर्पेण दशयित्वा भक्षयेत् ।
वल्लीफलानि वा मूलज कन्दज वा विषमासेवयेत्
तेनागदो भवत्यन्य वा भावमापद्यते ॥ * ॥
भवति चात्र,—
"कुपितानिलमूलत्वात् सञ्चितत्वान्मलस्य च ।
सर्व्वोदरेषु शसन्ति बहुशस्त्वनुलोमनम्" ॥
ज्योतिष्मत्फलतैल वा क्षीरेण स्वर्जिकाहिङ्गुमिश्र
पिबेत् ॥ गुडद्वितीया वा हरीतकीं भक्षयेत् ॥
स्नुहीक्षीरभाविताना वा पिप्पलीनां सहस्र का-
लेन पथ्याकृष्णाचूर्णं वा स्नुहीभावितामुत्कारिका
पक्वा दापयेत्" ॥
"प्लीहोदरिण स्निग्धस्विन्नस्य दध्ना भुक्तवतो वाम-
बाहौ कूर्प्पराभ्यन्तरत शिरा विध्येद्विमर्दयेत्
पाणिना प्लीहान रुधिरस्यन्दनार्थं तत सशुद्धदेह
समुद्रशुक्तिकाक्षार पयसा पाययेत हिङ्गुसौवर्च्च-
लाक्षारेण स्नुतेन पलाशक्षारेण वा यवक्षारम् ।
पारिभद्रकेक्षुरकापामार्गक्षार वा तैलषट्पलम् ।

क्षोभात्प्रमथनार्थं वा पिप्पलीचेन्धनविवर्द्धनम्। पूर्वोक्तप्रकारं वाक्यार्थं विज्ञाय पिप्पली-म्भादृम्॥ ॥

विषयोनिविषयोदूर्ध्वनिबन्धकुशेषेदरातार्थैक-साध्यं साधितामात्रा दशमसं दशमं चोदं पदेनार्थं विपाचयेदेवम् सदुपचारं नाम यदि तीव्रातिसारश्वासोदरोदावर्त-ज्वरपाण्डुरोग-कास-श्वास-प्रतिश्यायोर्ध्वावर्तविषमज्वरामयश्चापि मन्दाग्निर्वा विषज्वरादिषु पूर्ववदुपक्रमेत यथा-योग्येन एव विरेकविपाका विशेषयन् दत्तिव नाशो विराजत”॥

मधितर्मं वचमात्त्र वामाचूर्णप्रलीरिताम्।
दशेमिरां ददेवास्तु क्षोभो दैवा प्रयान्तये”॥ ॥

बस्तुरे परिस्वावितिषु च विषवित्रस्रावाश्च स्रावो भावेर्मासवचतुरङ्गुलमन्तराय रोमराज्या उदरं बाटपित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणकमात्रि वि-मृश्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्रावमतिरोधवरमध्यामं सार्धं वा बीज मचमकं वा तयो मङ्गलपिर्ण्या मधुवत्याम्नातिवचावार्थं स्रावयित्वा वाघ्रस्य मुदरस्य सीव्येत्। परिस्राविण्यपेमेव शल्य-मुद्धृत्यान्त्रवाताम् कलोत्त्वच्छिद्रमन्त्रं समाधाय कार्यसिद्धिविशामिर्निर्दहेत् एते च नाभ्यां बाधा-नवहरेत् न शिरायाः तथा पूर्ववत् सीव्येत् सन्धानव बन्धोक्तं कारयेत् यष्टीमधुकमिश्रया च प्रज्ञवदायनिष्ठ यमोनोदरमरोगोनिरामया-मार्दं मध्यमातिरिक्तमुपविशेदावर्तेषेवेशाचोक्तां कर्त्तव्यादा वा पयोवचिनिमिति। ॥ जलोदरि-णस्तु वामपार्श्वेनाभ्याधस्तोदरोधर्वकृत्वा विध्य काले दर्व्यादृशीतमात्ववताद् परिपेण्डितासाधो वामेनासिवचतुरङ्गुलमन्तराय रोमराज्या वीहि मुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्येत् अथ तथा पीनामयवचवा नाडीविद्यारां नखनाडीं वा बध्नो न्यारोपोदकमवसिञ्चेत् नाडीमवस्थाप्य तैल-लवणेनाभ्यज्य ब्रणमेनोपचरेद्बन्धेनचिविधेन दिवसे बहुं दोषोदकमवचरेत् सहसा सम्पूर्ण तथा स्थानप्राणहीनोदकोपघातादमर्षे सयेषेदृत् वा-तुषने वा बद्धवसुदराव्यायामप्रायमन्न तथा तृष्णाज्वरस्तम्भगात्रमन्नमरणमाद्यमातविपु-षावाशावमनमश्रिचन्न दोषोदकमवस्थापन विस्वेत्। दिवसे दिवसे च दोषं सात्रीकृतापि वचाकवचन्यमस्वेन परिवेष्टयेद्युष्ट तथा मध्यावधि वायु वचनाश्च सबचा भीतये अध्यरवेन वा तम भीम् मासान् चतीरवन बहवा च येन स्नहपवनेन माहिषं मावमान-माद वर्षाश्वमत्र चयेवेन मनगढ़ेवचचरो मवति॥

अवति चाच,

बालालावन चर्ज तिरचन च
वाते नवारासविधिविवाद्रे।
कर्मोत्तरीभा पुरुषे पयोत्
थ्वो प्रमंत्र भाइनमा न चापरा”॥

इति सुश्रुत चिकित्सितस्थाने उदरचिकित्सा।

वैद्यकश्च।

“भूरामं त्रिवृता मद्दौ मधुक्षौद्रघृतान्वितम्।
दशमूलेन सावक दशकाथ विडङ्गं त्रिकम्।
त्रिकटुत्रिफलाचौदीविडङ्गमूषिकैस्तथा।
समभागानिमात्तत्र मर्दनेश मृगकनेयेत्।
निष्पदन्तुद्रमयामतैर्मावमावेकविशतिम्।
बदराकारां तत्र दत्त्वा चौमेव वेष्टयेत्।
ग्रस्तांत्रिकप्रमाणेन वटिका तां दिवा पिबेत्।
प्रयोगमिदं जितमदं पादो वैश्वानरी वटी।
देवादारुप्रमूलकं भी उधि सापयेत्।
भौमम भेकदन्मेन चौवोद्धेन स्वेन च”।

इति वैश्वानरी वटी।

“पिप्पली मरिचं ताम्रं-तारमीपूकवद्युवम्।
पाणीजीरे शिवं सर्वं तुत्थं मैपालबीजकम्।
भिन्नं कारिद् त्रिरैवाद्य सत्ता द्रपिच मनोहरम्।
रैचवाचाव चर्मांभो दत्तं समये शिवम्।
रिपान्ते च मरावचमचारा मृद्रूपकम्”।

इति मनोहरीरसः।

“पारदं गन्धितुर्भाव मैपालं पिप्पलीसमम्।
पाराणवपमत्त्मन्दं सपीजुन्मेन मर्दयेत्।
भाममात्रं चरीं कारिद् कौपं द्रपिच मनोहरम्।
पिपासक्षयातुज चाव दतोरसं शिवम्।
नवोदरहरणैव चाकिमे रैचमेन च”।

इति पारदादिरसः।

“दिनमें नीलपूर्वेक जामवापि मयाजवम्।
पर्ते गुन्ने सर्वं तार्क निम्बाभासूविमथ तत्।
ससादिमसं सक पर्वमिवास वारयेद्।
मरचणावप्रमाण्वेन वटिका कारयेद्भिषक्।
सहकृशोदरहरा वामस्य दर्पमवम्।
वार्य वार्य मारं वचाजूमर्धांमिनारनम्।
उदरे निर भौर्य वाटकसंविभाजनम्'।

इति वह्नरिचौवम्।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे।

पश्यानि यथा,—

विरेचनं चतुर्थमण्डलमाम
कुलत्मगुडवकानको दधा।
मधुरिभासाकुलच दधातिमिला
रैला सुरामानिजलोद्धवाधना।
तवरवोमोवरवैवमानसम्
शालिच मार्षं युवच चसिकपम्।
तूस वा त्रिपथच्छं हरीतकी
वस्तूषमेवा शमूलमाषम्।
तथा-यवोद्वी-मरिची-पटोमर्ष
मपुषि त्रिकाणि च रौपमान्थवि।
गङ्गोम यसेहममपिवाक्ष।
विश्वोदरमुस द्वाधवम्”॥ ॥

अपथ्यानि यथा।

“पूषेण सूनदाम मक्षरामं विदाहम।
बर्द्धिपेय दिवाविम्ब भाराना विदर्वेऽवम्।
वैरल्याभूयसंयतानि गमनाताविवा वि।
उष्णानि च विदाहीनि वणनाव मवानि च।
जिह्वीयाय विदाहं नृत्यौरं भवति च।
मत्स्यं तिमसायां भवेदो विवर्थे च।

विवम्भीरपि विवेयत्य पेय विवरद्वये।
सर्व्वेषुदरकाले भैषो रक्षवि वता॥

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः॥)

उदरामय, पुं, (उदरस्य आमयः।) रोगविशेषः। अतिसारः। आमातिसारः १ अतिसारः २। इति सिद्धान्तमीका।(अस्योपक्रमविवर्ण अतिसारशब्दे मन्तव्यम्। यथा

“पक्षोपाचारिणा सूप गामी वा भवेदि।
दीप्ताग्नेर्दुर्बलस्य शान्तकस्योदरामयः”॥)

उदरावर्त्त, पुं, (उदरे आवर्त्त इव।) नाभिः। इति राजनिर्घण्टः।

उदरिणी, स्त्री, (उदरं प्रशस्तमस्त्यस्या इति। उदर + इनि + ङीप्।) गर्भवती। इति हेमचन्द्रः। (उदरमस्या अस्तीति पक्षे। बृहदुदरवाला।
“अन्तर्वत्नीमुदरिणीं निर्दिशेत्सहकारवत्।
ग्राम्या वैश्यविन्याख्यविगर्भी धर्मिवासिता”।
इति कथासरित्सागरे विशेषः।)

उदरिक, त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य। उदर + तुन्दादिभ्य इलचेति इलच्।) बृहदुदरवान्। तुन्दिला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पिचिण्डिलः २ बृहत्कुक्षिः ३ तुन्दिः ४ तुन्दिकः ५ तुन्दिलः ६ उदरी ७। इति हेमचन्द्रः।

उदरी, [न्] त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य। उदर + इनि।) उदरिकः। इति हेमचन्द्रः। (उदररोग ग्रस्तः। यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १४ अध्याये।
“उदरी तु गुर्वभिष्यन्दिरूक्षविदाहिस्निग्ध-पिशितपरिषेकावगाहान् परिहरेत्। शालिषष्टि-कयवगोधूमनीवारानित्यमश्नीयात्”॥)

उदर्क, पुं, (उत् + अर्च + घञ्।) उत्तरकालोद्भवफलम्। उत्तरफलम्। भविष्यत्फलम्। इति भरतः।
(“अतिप्रसङ्गमासनो यो धर्म्मं धर्म्मोपदेशनी।
धर्म्मेणाद्युदयोदर्कं प्रेत्यचिहसुखेन च”॥
इति मनुः ४।१७६।
“उदर्कश्च कल्याणि। सुखो दैवकृतस्तव”।
इति महाभारते शान्तिपर्व्वणि।१।११६।५८।)
मदनवृक्षः। इति मेदिनी। मयना गाछ इति भाषा।

उदर्चि, [स्] त्रि (ऊर्द्ध्वं अर्च्चिः प्रभा यस्य।) उज्ज्वलः। इति मेदिनी। (यथा रघौ १०।८०।
“पाणिग्रहणदीप्तं यज्ञं यज्ञं हविर्दावसिका”।
“मदचिकणमानात् समुपो-
दर्च्चिषमग्निमधं पवाप्”।
इति रघुवंशे ५।२५। यथा, कुमारे २।५९।
“गुप्तपुरःसरो विबुधा हवीषा
नयने प्रयातु निघ मम्भाय॥)

उदर्चिस्, [स्] पुं, (उद्गतं अर्चिर्यस्य।) वह्निः। इति मेदिनी।
“प्रतिभ्योदर्चिसं वह्नेः संप्रवेश वैश्वानरम्”।
इति माघे १।१४। धरिः।) शिवः। कन्दर्पः। इति शब्दरत्नावली।

उदश्वित्, क्ली, (उदकेन श्वयति वर्द्धते। उद् + श्वि + क्विप्।) तक्रविशेषः। अर्द्धजलं तक्रम्। यथा, सिद्धान्ते।

"वर्टीदष्टसंस्थानः शोथः सञ्जायते बहिः ।
सकण्डूस्तोदबहुलः छर्द्दिज्वरविदाहवान् ॥
उदर्द्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
वाताधिकं शीतपित्तमुदर्द्दस्तु कफाधिकम्" ॥
(अस्य चिकित्सा यथा,
"अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकश्चोष्णाम्बुभिस्ततः ।
उदर्द्दे वमनं कार्य्यं पटोलारिष्टवारिणा" ॥
"सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नभुङ्नरः ।
तस्य नश्यति सप्ताहादुदर्द्दः सर्व्वदेहजः" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥)

उदलावणिक, त्रि, (उदलवणेन लवणाम्भसा सिद्धः । उदलवण + ठक् ।) लवणोदकसंसिद्धयवक्षारादि । इति हलायुधः ॥

उदवसित, क्ली, (उदूर्द्ध्वमवसीयते स्म । षो अन्तकर्म्मणि षिञ् बन्धने वा । क्त । द्यतिस्यतीतीत्वम् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥

उदश्वित्, क्ली, (उदकेन श्वयति वर्द्धते इति । उद + श्वि + क्विप् + तुक् ।) अर्द्धजलयुक्तघोलम् । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । लेपात् कुष्ठरोगनाशित्वम् । दाहतृष्णासुखशोषनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("अर्द्धोदकमुदश्वित्स्यात्" ॥
"उदश्विच्छ्लेष्मलं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमोऽध्याये ॥)

उदात्त, त्रि, (उत् + आ + दा + क्त ।) दयात्यागादिसम्पन्नम् । इति मेदिनी ॥ श्रेष्ठम् । दाता । महत् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे २य काण्डे ।)
"उदात्तदन्तानाम् कुञ्जराणाम्" ।
नायकभेदः । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥
"अविकत्थनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः" ॥)

उदात्त, पुं, (उच्चैरादीयते स्म । उत् + आ + दा + क्त ।) स्वरभेदः । स तु वेदगाने उच्चैः स्वरः । इत्यमरः ॥ दानम् । वाद्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
काव्यालङ्कारभेदः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं साहित्यदर्पणे । १० म परिच्छेदे । १११ ।
"लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।
यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्" ॥)

उदानः, पुं, (उदूर्द्ध्वं आनिति अनेन । उत् + आङ् + अन् + घञ् ।) कण्ठस्थवायुः । इत्यमरः ॥ तस्य कर्म्म ऊर्द्ध्वनयनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
(यथा, सङ्गीतरत्नाकरे, १ । ६४ ।
"उदानः पादयोरास्ते हस्तयोरङ्गसन्धिषु ।
कर्म्मास्य देहोन्नयनोत्क्रमणादि प्रकीर्त्तितम्" ॥)
"ऊर्द्ध्वगमनवान् कण्ठस्थानीय उत्क्रमणवायुः" ।
इति वेदान्तः ॥ (तथा चोक्तम् ।
"हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे स्यात् व्यानः सर्व्वशरीरगः" ॥
"उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः" ।
इति महाभारते वनपर्व्वणि ॥
प्रकुपितोदानस्य लक्षणं यथा ।
"हिक्का श्वासः परिश्वासः कासः शोषार्त्तिघटिका
हृल्लासो हृदि शूलञ्च यक्ष्मदाहादिको बमिः ।
स्वरभङ्गश्चैव तथा वैस्वर्य्यपीनसौ ॥
अरुचिश्च प्रतिश्यायः एते प्रोक्ता उदानतः ।
उदानः श्लेष्मसंयुक्तो दोषात् हृदि प्रकुप्यति" ॥
इति चिकित्सितस्थाने २१ अध्याये हारीतेनोक्तम् ॥ * ॥
"उदानः क्षवथूद्गारच्छर्द्दिनिद्राविधारणैः ।
गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतो गदान् ॥
कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसान् ।
कुर्य्याच्च गलगण्डादींस्तांस्तान् जत्रूर्द्ध्वसंश्रयान्" ।
इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम् ॥ * ॥
अस्य स्थानं कार्य्यञ्च यथा ॥
"उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च ।
वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्ज्जो बलवर्णादि कर्म्म च" ॥
इति चिकित्सास्थाने २८ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥
"उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः ॥
तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते ।
ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः" ॥
दोषान्तरगतस्यास्य लक्षणं यथा ॥
"उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमक्लमाः ।
अस्वेदहर्षौ मन्दाग्निः शीतस्तम्भौ कफावृते" ॥
इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
उदरावर्त्तः । नाभिः । सर्पविशेषः । इति मेदिनी ॥ पक्ष्म । इति शब्दरत्नावली ॥

उदार, त्रि, (उत्कृष्टमासमन्तात् राति । रा + आत- श्चेति कः । उदर्य्यते, ऋगतिप्रापणयोः कर्म्मणि घञ् वा ।) दाता । महान् । (यथा गीतायां ७।१८ ॥
"उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" ॥
"उदारा महान्तो मोक्षभाज एव इत्यर्थः" ॥
इति श्रीधरस्वामी ।) ऋज्वाशयः । तत्पर्य्यायः । दक्षिणः २ सरलः ३ । इत्यमरः ॥
("क उदारः समर्थश्च त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे" ।
इति रामायणे आदिकाण्डे । गभीरः । सारवान् । रम्यः । न्याय्यः ।
"इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य" ।
इति रघुः ५ । १२ । असाधारणः । सरलाशयः । शिष्टः ।
"स तथेति विनेतुरुदारमतेः
प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम्" । इति रघुः ८।९१ ॥)

उदावत्सरः, पुं, संवत्सरादिपञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः । अस्मिन् वर्षे रौप्यदानं महाफलम् । इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥

उदावर्त्तः, पुं, (उत् + आङ् + वृत् + घञ् ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । गुदग्रहः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ मलमूत्रवायुरोधकरोगः । तस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च । यथा निदाने ।
"वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः" ॥
(अपरञ्चास्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा —
"कषायतिक्तोषणरूक्षभोज्यैः
सन्धारणाभोजनमैथुनैश्च ।
पक्वाशये कुप्यति चेदपानः
स्रोतांस्यधोगानि बली स रुद्ध्वा ॥
करोति विण्मूत्रसमीरसङ्गं
क्रमादुदावर्त्तमतः सुघोरम् ।
रुग्वस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वभीक्ष्णं
सपृष्ठपार्श्वेष्वतिदारुणा स्यात् ॥
आध्मानहृल्लासविकर्त्तिकाश्च
तोदोऽविपाकश्च सवस्तिशोथः ।
वर्च्चोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डा-
न्यूर्द्ध्वञ्च वायुर्व्विहितो गुदे स्यात् ॥
कृच्छ्रेण शुक्रस्य चिरात्प्रवृत्तिः
स्याद्वा तनुः स्यात् खररूक्षशीता ।
ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्र-
प्रवाहिकाहृद्ग्रहणीप्रदोषाः ॥
वम्याध्य बाधिर्य्य-शिरोऽभिताप-
वातोदराष्ठीलमनोविकाराः ।
तृष्णास्रपित्तारुचिगुल्मकास-
श्वासप्रतिश्यायहितपार्श्वरोगाः ।
अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्था
भवन्त्युदावर्त्तकृताः सुघोराः" ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"तं तैलशीतज्वरनाशनोक्तैः,
स्वेदैर्यथोक्तैः प्रविलीनदोषम् ।
उपाचरेद्वर्त्तिनिरूहवस्ति-
स्नेहैर्विरेकैरनुलोमनान्नैः ॥ * ॥
श्यामात्रिवृन्मागधिकाग्निचूर्णं
गोमूत्रपिष्टं दशभागमाषम् ।
सनीलिकं द्विलवणं गुडेन
वर्त्तिं कराङ्गुष्ठनिभां विदध्यात् ॥
पिण्याकसौवर्च्चलहिङ्गुभिर्व्वा
ससर्षपन्यूषणयावशूकैः ।
क्रिमिघ्नकम्पिल्लकशङ्खिनीभिः
सधार्कगन्धीरगुडैर्युताभिः ।
स्यात् पिप्पलीसर्षपराठवेश्म-
धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्तिः ॥ * ॥
श्यामापलेन्तु सपिप्पलीकं
नाराचवा तत् प्रथमं तु चूर्णम्
रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकृष्णा-
चूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ॥ * ॥
स्निग्धे गुदे तान्यनुलोमयन्ति
नरस्य वर्च्चोऽनिलमूत्रसङ्गम् ।
तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्
स्वभ्यक्तसुस्विन्नतनोर्निरूहम् ॥
ऊर्द्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैल-
क्षारास्लवातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् । * ॥
वातेऽधिकेऽम्लं लवणं सतैलं
क्षीरेण पित्ते तु कफे समूत्रम् ।
समूत्रवर्च्चोऽनिलसङ्गमाशु
गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ * ॥
त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशाक-
ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम् ।
अन्यैश्च दृष्टानिलमूत्रविड्भि-

रदान् पक्वाद्गुल्मोध्यासो । ।
मूलोत्सन्ने तु यवेन्दिर्वा
मूत्राघातात्विमुच्यते" । ।
त्रिवर्त विशुध्याम्यि
दर्शनिया चैव त्रिवृत्कृतम् ।
सुखाम्भसाकर्षितसिक्तमर्वि
पयोवद्भोद्ध समीरयन्त् । ।
यवाभवर्मवयवासमूत्रान्
जविमन्दीकाविनिवन् वक्तुम् ।
उष्माम्बुगोपार्विमुत्पानात्
पीता भवेदम्ल रवोरयामी । ।
इति चिकित्सास्थाने षडिंशोऽध्याये चरकोक्तम् ।
सुश्रुतेऽपि उत्तरतन्त्रे ५९ अध्याये उक्त चिकित्सया
विर्न चार्या चिकित्सा पैवि मदुक्त तद्यथा ।
"अश्मरीव मासस्य मलस्य समावयः ।
न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वाताद्यान् मिर्शीरिक ।
तावत्यावत्यभ्यासुपतोऽभ्यसमीरिते ।
वातकमासाव्रतिनेवानः विवन्धे ।
चुचुका-वाम विभासानुसारेण विधारनान् ।
अधाभिसाम्ने वाडव यवमव विशिष्टिवम् ।
यतोऽर्तव्यियवाते विष्ट प्रबोधवायवे ।
वयस्योभवतापि रखाव च यथादा ।
यात्रावरूपी मृदुलोदरोषं
त्रिरोदव भावसाविष्टिमाम् ।
काम मविमान्य-वनमयाच
वमालविष्टपत्र वातम् ।
कुर्वोदयामामिषवा यथार्थ
पश्चात् हरीत मुसल पिनेदा । ९ ।
वातारमुन्तो यविवनाच
तत्र यविवन्ध मयोद्यता
इवितसमापदावा ि ते
इविवत्तविवर न । ७ ।
मूत्रस्य वर्ध विवद न्व
अथवा मूत्र मुद्रमध्यमन्
जड मुरे वृन्दमुच्चाव
वर्षिश्वविमुवतापि मधि ।
वातवतादिवि भसनि ।८।
मूत्राय मर्वादि मुद्रां । ९ ।
अस्वादश्मभर्वि विवा ।
वष्णोदयाबान् व वस्य ।
सोमानदमावविशेष ।
वन्ति दीप च वयो विचा ।
या यम कोयमदूर्वा
या संरमम्नुच ते वि ।
वि विदम व अमा
भ वी व व । । ।
व वा वयोविव मा
भि व व
यतम य
मु य व यावर्त ।
प वर्ष विमद य
मा व व यव ।

वर्तिनिवालेन मोच मुद्रं
देवैन तोयेन विरलमद्रम् । ७ ।
मूत्राद्ये वा मधुमयोन
योगो यथा मूत्रविनिग्रहय ।
मुवामयो मधुवर्त भवेत
ते ते विकारा विषये तु युक्ते । ८ ।
अन्नाद्यमर्दरायवि समय
मुखोऽभिवाताद् यवया च दृष्टे । ९ ।
वयमाभ्योम ययवारयोम-
व्यानाभिवाताद्गुदवे यथा च । १० ।
अमास विभावविनियमेन
वमोदमोद्वावदन्ति अभ । १२ ।
मूत्राद्यमर्दोऽश्मरिदोऽपि वार्य
विपविभावारव्यापि वन्या" । १३ ।
वरिरवत्यर्व यथा,
"कन्यारिरं परिक्षिरं योनं मूत्रैरभिसुवम् ।
प्रवरमवं मविसायुरवविवमुमुखेन ।
अथ चिकित्सा यथा
"वर्मेनेन विविवपुरावर्वेन रसयाय ।
वातेन विषा विवासया वावार्थमविवदवे ।
वामावता प्रकाशेन विवर्त भूवो वियोग वे ।
पावायर्त मावलबे विषम विषे विविधमवे । १ ।
हरीतके तु वक्वो विविदानावितो भवत् । ९ ।
योषवायाह्न यविदा मूत्रेऽभिवदे पिबेत् ।
दयालभव मधेव चीरं वावि विवेकवा" । ६ ।
"वातेदरवातव यावाववं वस्थापवेत् । ७ ।
वमावोपोद्दमन वाव विसर्पविषय रैविमा । ८ ।
वीरवालावरेपारोवा वीरवृक्षोविवयवे ।
वविपवेवेरयता सावाविं गर्ववेत् ।
वीरवीवमयमवेवपलविवाविवि । ९ ।
उपायो वमावेव वैविर्ण तृणपावरेत् ।
यथा कौरववसी मौरपुष्करावितान् । ९ ।
यथावार्य यथा रोर्ब ततन्तु मेदादिविविवेत् ।
वयावरकोवमध्य वाव रावेवेत् । ।
वविनुविवरादावयनुरवचयवा ।
वावाविवाद्यत वरिर्ण योवरव प्रवावया ।
ययवा विवा वाव गुजावयविव सरम् । ४ ।
वविकाले विदं विवरमुव्वमवव योवममा । १ ।
अवयाव विवेववं वावर वावि वीतवो । ११ ।
योपो रवव विवामा यवमवाप् । ११ । १ ।
विद्यावयवित्रत् योरं मध्यादवदवारया" । १२ ।
वरावृ वीं रावववामिवं वदाव वि वथा च ।
"पाता अश्मसुखी यवा यवायवरी तथ ।
मोव वृ न वव उत्तरव मदे न वि ।
सावमुवरावावववववव यवविं व ।
योवाव वमवि दृविवाविं रव तृ ।
वव दूविवतुर में अरावविव एका ।
वावव वयावाविवनव पुरव । ।
यावव वविवयवयवमेव विभाव ।
वभाविवावि । । व व ववव ।
व व व वववव त वि तम व व ।
वववववावर्वविद्यवि विदं वववत् ।

रैतसो विरवयवर्तं धर्मोपायमुपाचरेत् ।
भवेच्छाम्नि यदावमसुपावचा सुरावक ।
यदेव यवाथ विव मद्यात् बहुतिरेचके ।
तावदेव विरक्तीमुद्दवावोरवतावके ।
"रैवसायिव कुर्द यथाम्याव मन्त्रवान् ।
पौम्बराणि च मूत्राणि योगमावाश्च दवत् ।
वावतविष्टं वत्सोवमुपावच यवादवि ।
इव यथा ।
"मूत्रवं मन्त्रमारव गर्भाख्य मवनूनकम् ।
वारिवयमवादृत यवा येन प्रवमवत् ।
वत्तीचमार्त भ्रमयेत् यवावचमवयवा । ।
"यवे विमुम्बवर्ममिश्रमामेत्वावार्थयवेधृतम् ।
सुपवेवमवमवधी यवमावाव यापयेत् ।
मवां मूत्रक वा यवीं वारयेतु मुरकुम्भ" ।
रैवपववम्भनालेवभुवे मविविविधं ययथा ।
विवक्षवावर यथावावववव विदूर्व ।
वाष्पुवीवा वरवेर्गुविवा कामावपरोवाव ।
यववमवीवर सुवामवरावावामवयाविनी ।
यौवा विमिवाविमवमविवधिमवमवोवार्यवेरो ।
विविमोधवावववमपि वदाव विवनि मूत्रवं ।
मुखमुद्रिका वविवा मुवने योरैवमावावा" ।
इति रैववायवविवा । ।
अथ अश्मर्यावि यथा ।
"अस्मवं वेवरीयव धर्मावदावि वेवरम् ।
वावीवाद्यं प्रामूर्व वावर्व यवरीवक्य ।
विद्यावमावर्वं वर्व यवीरं विववैवम् ।
विवमीवि विदवावि यथावावि पुवविव ।
उदावर्त प्रकव यवयेत् यवव यदा ।
इति रैववश्मर्यावविधि ।)
उदात्त, त्रि, (उदात्तते इति । उत् + आ + दा + क्त ।)
उत्कृष्ट । उद्धृत । श्रावसाने० वि ।
उदासीन, त्रि, (उदास्ते इति । उत् + आस + शानच् + ईकार इति देशम् ।) तटस्थ । उदासीनः ।
विजिगीषोः प्रकाशितमुभिविदो वर्तिविवा वा
विनाशयेत मोवयासी मामध्यासी यवमुव
मावेव इव । इति भरत । (यथा, मनु० ७।१५५
"अमध्यमस्य प्रचारञ्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
उदासीनप्रचारञ्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः" ।
अध्यक्ष । यथा, भवे ।१९५
"अन्यकारवि विवावविवेविवमव च ।
वारेवमाव विमवुवावीन अवो वरम् ।
उदासी । यथा, —
"उदा । द्यावोरमवव व्य चमा । इवि
योगावम् । ८ । ८ ।)
उदाहित, त्रि, (उत् + आङ + धा + क्त ।) च ।
उत्थावा । बाधय । इति मवमवा । व
यवि । वव । २ । व । वि वि ।।
उदाहार्य वा (उत् + आङ् + हृ + ण्यत्)
वव व । वया । । याव । व उदाव ।
इवि मुद्राव । १ । (१९ वा । ।
"वमवि च अवमवतव यवि ।
यवावव । यथ म । यथा, ५ । १ । ६ ।

"यथाङ्गिरसमप्रणामुदाहरणवस्तुषु" ॥)
गर्भसन्ध्याङ्गविशेषः । गर्भाङ्गान्तर्गतमिदम् ॥ (नाट्यशास्त्रे सोत्कर्षवचनोपन्यासरूपो गर्भाङ्गभेदः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ६ष्ठ परिच्छेदे ।
"उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते" ।
यथा, वेणीसंहारे अश्वत्थामोक्तिः ॥
"यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां, यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा । यो यस्तत्कर्म्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः, क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्" ॥
षट्त्रिंशन्नाटकलक्षणान्तर्गतलक्षणभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ष्ठ परिच्छेदे ।
"यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥)

उदाहारः, पुं, (उत् + आ + हृ + घञ् ।) उदाहरणम् । इत्यमरः ॥ प्रकृतोपपादकदृष्टान्तादि । इति भरतः ॥ युक्तिप्रामाण्यनिदर्शनं इति सारः ॥ प्रकृतसिद्धार्था चिन्ता । इति रायमुकुटः ॥

उदितः, त्रि, (वद् + क्त । यद्वा । उत् + इण् + क्त ।) उक्तः । (यथा, किराते । २ । २८ ।
"भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं
भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम्" ॥)
बद्धः । इत्यमरः ॥ उद्गतः । प्राप्तोदयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।
"उदयादुदितं दीप्तं ज्वालापिङ्गलसप्रभम्" ॥
"उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा" ।
इति मनुः । २ । १५ ॥ तथा, किराते । ५ । ५ ।
"दधतमुच्चशिलान्तरगोपुराः
पुर इवोदितपुष्पवना भुवः" ॥)

उदितोदित, त्रि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदितः अभ्युदितः ।) शास्त्रज्ञः । इति स्मृतिः ॥ ("पुरोहितञ्च कुर्व्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् । दण्डनीत्याञ्च कुशलमथर्व्वाङ्गिरसे तथा" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥)

उदीची, स्त्री, (उत् उत्तरं अञ्चत्यर्कः । उत्क्रान्तदृष्टिपथं अञ्चति सूर्य्यो वा । उद ईदित्यञ्चेरत ईकारः । ऋत्विगादिना क्विन् । उगितश्चेति ङीप् ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरः ॥
("उदोदीच्यां गतिर्भानोस्तदा सूर्य्यबलाधिकम्" ॥
इति शारदोत्तरे प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

उदीचीन, त्रि, (उदीची + ख ।) उदीच्यां भवः । उत्तरदिग्जातवस्तु । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे १३ । ८ । १ । ६ । "उदीचीनप्रवणं करोत्युदीची वै मनुष्याणां दिक्" ॥)

उदीच्य, क्ली, (उदीच्यां भवम् । उदीची + यत् ।) बालकनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ बाला इति ख्यातम् । (बालकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

उदीच्यः, पुं, (उदीच्यां भवः । उदीची + यत् ।) शरावतिनद्याः पश्चिमोत्तरदेशः । इत्यमरः ॥ (तद्देशवासिनि त्रि, यथा, रघौ ४ । ६६ ।
"शरैरुत्सवैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव" ॥
तथा, महाभारते युधिष्ठिरप्रबोधने ८ । ७० । ३४ ।
"एता उदीच्या निहता प्रतीच्या
प्राच्या निरस्ता दाक्षिणात्या विशस्ता" ॥)

उदीरणं, क्ली, (उत् + ईर + ल्युट् ।) कथनम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारे २ । १२ ।
("उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्" ॥
प्रेरणम् । क्षेपणम् ।
"ब्रह्मास्त्रोदीरणात् शत्रोर्देवदानवकिन्नराः" ।
इति महाभारते ॥)

उदीर्णं, त्रि, (उत् + ऋ + क्त ।) उदारः । महान् । इति जटाधरः ॥
("न हि राज्ञामुदीर्णानामेवम्भूतैर्नरैः क्वचित् ।
सख्यं भवति मन्दात्मन् । श्रिया हीनैर्धनच्युतैः" ॥
इति महाभारते ॥ उत्तेजितः । उद्दीपितः । उद्धतः । यथा, कुमारे २ । ३२ ।
"भवल्लब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः" ।
"तस्य छन्देन सरथ्य तत्र च महात्मा सह ।
उदीर्णरूपः शशूनू वनानीवाग्निमारुतौ" ॥
इति महाभारते । पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते विष्णुसहस्रनामकथने १३ । १४९ । ८० ।
"उदीर्णः सर्व्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः" ॥)

उदुम्बर, क्ली, (उ शम्भुं वृणोतीति उम्बरम् । उ + वृ + संज्ञायां खच् । अरुर्द्विषदिति मुम् । उत्कृष्टमुम्बरम् ।) ताम्रम् । इत्यमरः ॥ (ताम्रशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

उदुम्बर, पुं, उडुम्बरवृक्षः । यज्ञडुमुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षीरवृक्षः २ हेमदुग्धः ३ सदाफलः ४ कालस्कन्धः ५ यज्ञयोग्यः ६ यज्ञीयः ७ सुप्रतिष्ठितः ८ शीतवल्कः ९ जन्तुफलः १० पुष्पशून्यः ११ पवित्रकः १२ सौम्यः १३ शीतफलः १४ । अस्य पक्वफलगुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । कृमिकारित्वम् । रक्तपित्ततृष्णामूर्च्छादाहनाशित्वञ्च । अस्य सुपक्वफलगुणाः । अतिशयशीतलत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तश्रमशोषहारित्वञ्च । अस्यामफलगुणाः । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । रक्तविकारित्वञ्च ॥ अस्य त्वग्गुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । व्रणनाशित्वम् । गर्भिणीगर्भसंरक्षकत्वम् । स्तनदुग्धदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्यायगुणौ यथा ।
"उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रजित् ॥
मधुरस्तुवरो व र्ण्यो व्रणशोधनरोपणः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे वटादिवर्गे ॥
अस्य फलगुणानाह चरकः सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये यथा,—
"अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधानां फलानि च ।
कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरूणि च ॥ •॥)
कुष्ठविशेषः । देहली । गोबराटेर नीचेर काठ् इति भाषा । षण्डकः । नपुंसकः । इति हेमचन्द्रः ॥

उदुम्बरदला, स्त्री, (उदुम्बरस्य दलमिव दलमस्याः ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणादयो दन्तीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

उदुम्बरपर्णी, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।) उडुम्बरपर्णी । दन्तिकावृक्षः । इत्यमरः ॥ (अस्याः पर्य्यायान्तरं केण कल्पस्थाने १२ अध्याये उक्ता । यथा,—
"दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः" ॥)

उदूखल, क्ली, (उदूर्द्ध्वञ्च तत् खञ्च । तत् लाति । आतोऽनुपसर्गे इति कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुग्गुलुः । इति मेदिनी ॥ तण्डुलकण्डनार्थकाष्ठनिर्म्मितपात्रम् । उखलि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उलूखलः २ । इत्यमरः ॥ ("सकृच्चोदूखले विदान्" इत्यादिप्रयोगो भावप्रकाशादौ द्रष्टव्यः ॥)

उदूढ़, त्रि, (उत् + वह + क्त ।) ऊढः । स्थूलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । १ । ३६ ।)
"उदूढ़लोकत्रितयेन साम्प्रतम्
गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया" ॥)

उद्गत, त्रि, (उत् + गम + क्त ।) उद्वान्तम् । छर्द्दितवस्तु । इत्यमरः ॥ ऊर्द्ध्वगतम् । उदितम् ॥

उद्गम, पुं, (उत् + गम + अप् ।) ऊर्द्ध्वगमनम् । उदयः ॥ (आविर्भावः । यथा, कुमारे । ७।७७ ।
"रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत्" ।
"फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजा" ॥
इति रघुवंशे । ४ । ९ ॥ प्रस्थानं बहिर्गमनम् ।
"तनयानां क्षुधार्त्तानां पश्यन् प्राणोद्गमव्यथाम्" ।
इति कथासरित्सागरे ४ तरङ्गे ॥)

उद्गमनीय, क्ली, (उत् + गम + अनीयर् ।) धौतवस्त्रद्वयम् । इत्यमरः ॥ धोया योड़ इति भाषा ।
("सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा" ।
इति कुमारे । ७ । ११ ॥)

उद्गाढ़, क्ली, (उत् + गाह + क्त ।) अतिशयः । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः ॥ ("प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढ़रागोदयाः" । इति साहित्यदर्पणे । ३य परिच्छेदे ॥)

उद्गाता, [ऋ] पुं, (उद्गायति साम यः । उत् + गै + तृच् ।) सामवेदज्ञः । सामवेदविद्ब्राह्मणः इत्यमरः ॥
("ब्रह्माणं परमं वव्रावुद्गातारञ्च सामगम् ।
होतारमथ चाध्वर्य्युं बाहुभ्यामसृजत्प्रभुः" ॥
इति हरिवंशे । तथा च मनुः । ८ । २०९ ।
"होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये" ॥
"उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)

उद्गारः, पुं, (उत् + गॄ + घञ् ।) उद्वमनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ६ । ६० ।
"श्यामायते वानातपरक्तसानुः
सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः" ॥)
शब्दः । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते ३ ।
"तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्व्वतः स गुहामुखैः ।
उद्गारमिव गौर्नर्द्दन्नुत्ससर्ज्ज समन्ततः" ॥)
कण्ठगर्ज्जनं । इति जटाधरः ॥ ढेकुर इति भाषा । तत्तु नागवायुकर्म्म । इति श्रीधरस्वामी ॥ (स्राव ।

धारणम्। यथा रघौ। ७। ५२।
"उर्द्धीकृतमुक्ताभ्यां मयोद्गीर्णरुचिरान्विताः।
अम्बु चरितो वेतुः क्षुण्णालेपा विधीमुखाः"।
(आन्तः प्रविशतो वाङ्मुखदया मारुतेन च"।
"कठोद्गारस्तवद्धनम्" इति भावप्रकाशे मध्य
खण्डे वातरोगाधिकारे। वमनपक्वाहारादिकं वमन
शब्दे द्रष्टव्यम्। यथा मारवालिकवरीवानां,—
"उद्गारे पायसं जाते नीलनीलकपूर्ववृक्षिकः"।)
उद्गीर्ण, त्रि, (उद्गृह्यते स्म। उद्+गॄ+क्त।)
वमितम्। इति हैमचन्द्रः। (यथा,—
माघकाव्ये ८। ६।
"स्तनाग्निभारतमिर्व्यक्तसुधा विधाय
मुक्तावलीपरमाणवाय वाचाम्"।)
उद्गीथ, पुं, (उद्+गै+थक्।) सामवेदांशः।
प्रणवः। इत्यमरटीकायां भरतः।
("व्यक्तिव्रत्नमृचुका प्रदेव
भूयांच उद्गीथविदो वदन्ति"।
इति उत्तररामचरिते। ष्ठाङ्के"।)
सामवेदध्वनिः। इत्यमरः। सामगानम्। इति
शारदसुन्दरी। सामां द्वितीयोऽध्यायः। इति मणी
रत्नः। (भगवान्। इति विष्णुपुराणम्।)
उद्गूर्ण त्रि, (उद्+गुर+क्त।) उद्यतम्। इत्य
मरः। उत्तोलनमुद्यमाशि। इति भरतः।
उद्ग्राह, पुं, (उद्+ग्रह+घञ्।) उद्ग्रहणम्।
ऊर्द्धीकृत्य कस्यचित् ग्रहणम्। इत्यमरः। विद्या
विचारः। इति भरतः।
उद्ग्राहित त्रि, (उद्+ग्रह+णिच्+क्त।)
उद्धृतः। बद्धः। स्मारितः। इति मेदिनी। उप
न्यस्तः। इति हेमचन्द्रः।
उद्घ, पुं, (उद्धन्यते इति। उद्+हन्+कर्म्मणि
अप्। निपातनात् उप्रत्ययः च निपातनात्। यद्वा
उद्धन्ति नीचत्वाम्। उद्+हन्+ड।) प्रशस्तः।
श्रेष्ठः। इत्यमरः। (अग्निः। वह्निः।
शरीरस्थो वायुः।)
उद्घन, पुं, (उद्ध हन्यतेऽस्मिन्। उद्+हन+
अप्। निपातनात् घनः च।) यत्र काष्ठे काष्ठं
निधाय तक्ष्यते तत्। इत्यमरः। भरताड इति
भाषा। (यथा माघे ५।२६।
"अधिरोपितैः पदम् प्रयाते ग्रीवकाष्ठः।
कोकोऽप्यनवसानामभिषिक्तमध्यस्तः शिरम्"।)
उद्घर्षण, क्ली, (उद्+घृष+ल्युट्।) गात्रादिमर्द्दन।
इष्टकया उद्वर्त्तनम्। यदुक्तोऽस्याभ्यङ्गम्।
सन्तापादिवर्द्धनम्। शिरोदण्डकारणम्। इति
राजवल्लभः।
("उद्घर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहम्"।
इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये सुश्रुते
नोक्तम्। वक्ष्यमाणं उद्वेगः। यथा। उद्भ
जिति। इति सुश्रुत सूत्रस्थाने २४ अध्याये।)
उद्घस स्त्री, (उद्+घस+अच्। टाबादि।)
मांसम्। इति शब्दार्णवः।
उद्घाट, पुं, (उद्+घट्+घञ्।) घट्टभेदः। इति
त्रिकाण्डशेषः। चौकि घर घाटा इत्यादि भाषा।
(घाटनम्।)
उद्घाटकं क्ली, (उद्+घट्+णिच्+ण्वुल्।) कूपा
ज्जलोत्तोलनार्थयन्त्रविशेषः। कस्मांक। घटी-
यन्त्रम् २। इति हेमचन्द्रः।
उद्घाटनं क्ली (उद्+घट्+णिच्+ल्युट्।) कूपात्
जलोत्तोलनार्थं रज्जुघटिकायन्त्रम्। कस्मांक।
घटीयन्त्रम् २। इत्यमरः। उन्मोचनम्। इति
भरतः। (यथा हितोपदेशे। मित्रलाभे।
"कर्म्मं यो न करोति निवपमति कर्म्मंयोद-
घाटनम्"।)
उद्घाटित, त्रि, (उद्+घट+णिच्+क्त।) उन्मो
चितम्। खोला इति भाषा।
("मत्तेभकुम्भाद्घाटितानि मांसानि मणितानि।
कामिनीवनयवनेपि पदापदमपि नर्मवेत्"।
इति सूक्ति। उन्मोचितम्।)
उद्घाटिका त्रि (घाटयति इति वा। उद्घाटितम
वा। उद्घाटित+का+क।) मायक। इति
त्रिकाण्डशेषः।
उद्घात पुं, (उद्+हन्+घञ्।) आरम्भः। इत्य
मरः। (यथा कुमारे २।११।
"उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्।
"आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः"।
इति रघुवंशे। ४।२०।) उत्थानम्। मलयन्ति
व्रेण। इति विश्वकोषः। मारणम्।
("महावराहघातेन मार्गेण"। इति रघुः।५।४२।
"रथोद्घातादुत्क्षिप्तबलमिव"। इति शाकुन्तले।
१ अङ्के।) मुद्गरभेदः। मत्तस्याधोऽवधाय कुम्भ
कारिभयम्। उद्घातः। (यथा, रामायणे ३ काण्डे
"सर्वमिन्द्रोद्घातो"। इति।) मुद्गरम्।
इति मेदिनी।
उद्दंश, इ स्वार्थे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा परं
सकं-सेट्।) क्रत्वादिवस्त्रमलकीटोपदा। (उदि
उपसर्गस्योपधायाम्। भारी पदम इति कश्चिद्भिनत्ति
कीटविशेषम्। स उद्दंशी उद्दंशन्ती। इति
दुर्गादासः।
उद्दंश, पुं, (उद्+दन्श+अच्।) कीटविशेषः।
मत्कुणः। मशकः २ पोषकुचा २ चिरिटिका ३
उद्दंश ५। इति हेमचन्द्रः।
उद्दलकालक, पुं, (उद्दल इव भासते इति। उद्दल
+भास+क+घञ्।) वर्णविशेषः। मक्षभेदः। इति
मेदिनी।
उद्दन्तुर, त्रि, (उद् अतिशयेन दन्तुरः।) उच्चः।
कराल। उन्नतदन्तः। इति मेदिनी।
उद्दाम, स्त्री, (उद्+दो+मन्।) बन्धनम्। इत्य
मरः। (यथा, महाभारते। शान्तिपर्व्वणि।
"उद्दामे दिवसान्ते तु मक्षुणां वन रक्षितः"।)
उत्कट। दुर्ध्वी। स्वतन्त्रोऽपि। प्रचण्ड। वाम। इति
विश्वः।
उद्दाम, त्रि (दाम्ना उद्गतम्।) स्वतन्त्रः।
महान्। इति मेदिनी। (यथा, रघु। १६।५४।
"उत्तमाद्भुतबलाकोद्दामरदितन्"।
"उद्यद्विहरमलोद्दामं धनं जलदोद्भवम्"।
इति रामायणे।) महत्। यथा "उद्दामस्फुर
तिमिरबलभारे"। इति मनुष्या।
("उद्दामानि प्रचुरतरमहिम्नोपरि निर्गतानि"।
इति मेघदूते। २०। गम्भीरः। यथा भागवते
१ स्कन्धे। "उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहास ।)
उद्दाम, पुं (उद्गतं दाम यस्मात् यस्य। बन्धने घञ्।)
वरुणः। इति मेदिनी। (दशपौरुषस्तोत्रिके।
यथा काव्यप्रकाशे।
"यदि मदम तदा कामदेवा-
वस्ता रक्ताग्निमयाभो मीनरुचिः।
प्रविचरदविषयरेकाः प्रत्येक-
मानमोपूपत्नीचकरोत्यामदाहरः।)
उद्दाल, पुं, (उद्+दल+घञ्।) वनकोद्रवः।
इत्यमरः। वनकोद्रवः। इति रत्नमाला।
उद्दालक, पुं (उद्दाल इव। स्वार्थे कन्।) धर्म्म
रक्षकः। इति शब्दरत्नावली। (मुनिविशेषः।
स तु आयोदधौम्यस्य शिष्यः। अस्य नामोत्पत्ति
यथा। महाभारते १। पौष्यपर्व्वणि ३ अध्याये।
"अथाषिरायोदधौम्यः पाञ्चालं शिष्यमारुणिं
प्रेषयामास गच्छ केदारखण्डं बधानेति। २१।
स एवमुपाध्यायेन सन्दिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र
गत्वा तत् केदारखण्डं बद्धुं नाशकत्। २२। स क्लिश्यमानोऽपश्य-
दुपायं भवतु एवं करिष्यामीति। २३। स तत्र
संविवेश केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिंस्
तदुदकं तस्थौ। २४। ततः कदाचिदुपाध्याय
आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् क आरुणिः
पाञ्चाल्यो गत इति। २५। ते तं प्रोचुः भगवता
प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति। स एवमु
क्तस्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात् तत्र सर्वे
गच्छामः यत्र स गत इति। २६। स तत्र गत्वा
तस्याह्वानाय शब्दं चकार भो आरुणे पाञ्चाल्य
क्वासि वत्सैहीति। २७। स तच्छ्रुत्वा आरुणि-
रुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहसो-
त्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे। २८। प्रोवाच
चैनमयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःस
रमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवत्-
शब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य्य केदारखण्डं भगवन्त-
मुपस्थितः। २९। तदभिवादये भगवन्तमाज्ञा-
पयतु भवान् किमथ करवाणीति। ३०। स एव-
मुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्माद् भवान् केदारखण्डं
विदार्य्य उत्थितस्तस्माद् उद्दालक एव नाम्ना भवि
ष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीतः। ३१।
अपरः नामस्यास्य महर्षेः। स तु श्वेतकेतु-
पिता। यथा, श्वेत कुन्तीपुत्रोत्तमनुशासन १२२।
"उद्दालको नाम महर्षिरेष पुत्रः।
मनोकेतुरिति ख्यातः इत्याख्यातवत् मुनि"। ५५।)
उद्दित त्रि, (उद्+दो+क्त।) बद्धः। इत्यमर
टीकायां भरतः।
उद्दीपक, त्रि (उद्+दीप्+ण्वुल्।) उद्दीपनकर्त्ता।
उद्दीप्र, स्त्री, (उद्+दीप्+रक्।) प्रकाशनम्।

विभावविशेषः । यथा,—
"आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।
उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये" ॥ ते च ।
"आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा" ॥
चेष्टादीत्यादिशब्दात् रूपभूषणादयः । कालादि इत्यादिशब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरभङ्कारादयः । इति साहित्यदर्पणे ॥ ३य परिच्छेद ॥)

उद्दीप्त, त्रि, (उत् + दीप + क्त ।) प्रकाशित ॥

उद्दीप्र, क्ली, (उत् + दीप् + रक् ।) गुग्गुलु । इत्यमरटीकायां भरतधृतवाचस्पति ॥

उद्देशः, पु, (उत् + दिश् + घञ् ।) अनुसन्धानम् अन्वेषणम् ॥ (न्यायमते नाम्ना निर्द्देशः । अभिधान यथा,—"पदार्थोद्देश" । समासकथनम् । यथा, "समासकथनमुद्देश । यथा, शल्यमिति" ॥ पर्य्यवस्य गणक्षूप । निर्द्देश । विवरणम् ।
"इत्येष ते प्रश्नोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्त्तित" ।
इति महाभारते । स्थानम् । प्रदेशः ।
"सपर्व्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थे स्वयम्भुवा" ।
इति महाभारते ॥)

उद्देशकः, त्रि, (उत् + दिश + ण्वुल् ।) उद्देशकर्त्ता । उदाहरणम् । इति लीलावती ॥

उद्देश्य, त्रि, (उत् + दिश् + ण्यत् ।) उद्देष्टव्यः । उद्देशनीयः । प्रयोजनम् । (यत् उद्दिश्य विधेयस्य प्रवृत्ति भवति तत् । अनुवाद्यम् ॥)

उद्देहिका, स्त्री, (उद्गतो देहो यस्याः ।) कीटविशेष । तत्पर्य्याय । उपजिह्विका २ उत्पादिका ३ वटिः ४ दिवी ५ । इति शब्दावली ॥

उद्द्रावः, पु, (उद्द्रवणम् । द्रु + उदश्रयतियौतिपूद्रुव- इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमर ॥

उद्धत, पुं, (उत् + हन् + क्त ।) राजमल्ल । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्धत, त्रि, (उत् + हन् + क्त ।) अविनीतम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तरचरिते षष्ठाङ्के ।
"धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्" ।
"मदमानसमुद्धत नृप न वियुङ्क्ते नियमेन मूढता" ।
इति किराते । २ । ४९ ॥ उत्थितः । उत्क्षिप्त' । आहतः । ताडितः । यथा,—शाकुन्तले १म अङ्के ।
"आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीयाः" ।
निविडः । घोर । यथा, पञ्चतन्त्रम् ॥ "तुषारवर्षोद्धतप्रवर्षघनधारानिपातसमाहतम्" ॥)

उद्धतमनस्कत्व, क्ली, (उद्धतं गर्व्वितं मनो यस्य तस्य भावः ।) गर्व्व । अभिमानः । इति शब्दरत्नावली ।

उद्धरणं, क्ली, (उत् + हृ + ल्युट् ।) उद्धारः । वान्ताम्म् । उन्मूलनम् । इति मेदिनी ॥ मुक्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कण्टकादीनां ऋणादेर्व्वा शोधनम् । निराकरणम् । उत्तोलनम् । यथा,—
"यत्नवानपि तु श्रीमान्नाशाशूलोद्धरणोद्धरः" ।
इति महाभारते ।
"कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेत् यत्नमुत्तमम्" ॥
इति मनुः ॥ ९ । २५२ । शपथादिभ्यो विमोचनम् ।
"सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य" ॥
इति रघु । २ । २५ ॥)

उद्धर्षः, पु, (उद्गतो हर्षो यस्मिन् ।) उत्सव । इत्यमर ॥ (यथा, रामायणे । ४ काण्डे ।
"अशक्तोऽस्मि रणोद्धर्षं तपस्विशरणं त्वयम्" ॥)

उद्धर्षणं, क्ली, (उत् + हृष् + ल्युट् ।) रोमाञ्च । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, आनन्दकरम् । रोमाञ्चकरम् ।)
(यथा रामायणे २ । २ । १ ॥
"तत परिषद सर्व्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथित वचः" ॥)

उद्धव, पु, (उद्धुनोति दुःखमिति । उत् + धूञ् + अच् ।) उत्सव । इत्यमर ॥ यज्ञाग्नि । यादवविशेष । इति मेदिनी ॥ यथा, श्रीभागवतम् ॥
"वृष्णीनां सम्मतो मन्त्री कृष्णस्य दयित सखा ।
शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः" ॥

उद्धान, क्ली, (उद्धीयतेऽस्मिन् । उत् + धा + ल्युट् ।) चुल्ली । इत्यमर ॥

उद्धान, त्रि, (उत् + धा + ल्युट् ।) उद्गत' । वमित । इति मेदिनी ॥

उद्धान्त, पु, (उद्धान्यते इति उत् + धन् + णिच् + क्त ।) निर्मदहस्ती । इत्यमरः ॥ उद्दान्तः । इति रमानाथः ॥

उद्धारः, पु, (उत् + हृ + घञ् ।) ऋणम् । इत्यमर ॥ उद्धृतिः । इति मेदिनी ॥ ("निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः" । इति वृहदारण्यकोपनिषत् । मोचनम् । यथा, शतपथब्राह्मणे १३ । २ । ४ । २ ।
"अश्वस्य वयमुद्धारमुद्धरामहै" । मोक्ष' । निर्व्वाणम् ॥ * ॥ उद्ध्रियते साधारणधनात् इत्युद्धार । यद्वा, साधारणद्रव्यात् यत् गरिष्ठ तदुद्धारः । इति श्रीनाथः । उद्ध्रियते साधारणधनात् निष्कृष्य विशेषनिष्ठतया एव बोध्यते इत्युद्धार- इति अच्युतानन्द । साधारणत्वेन उद्ध्रियते इति उद्धार इति रघुनन्दनः । उद्ध्रियते साधारणधनात् बहिर्भाव्यते इत्युद्धार इति श्रीकृष्णः । यथाह मनुः ९ । ११२ ॥
"ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्व्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयन्तु यवीयस" ॥
ज्येष्ठस्य विंश उद्धार उद्ध्रियते इत्युद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनात् उद्धृत्य विंशतितमो भाग- इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ जयानन्तर शत्रुभ्यो लब्ध धनादिकम् । यदुक्त मनुना ७ । ९७ ।
"राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्व्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग् जितम्" ॥
"उद्धार योद्धारः राज्ञे दद्युः । उद्ध्रियते इत्युद्धारः जितधनात् उत्कृष्टधन सुवर्णरजतभूम्यादि राज्ञे समर्पणीयम्" । इति तट्टीका ॥)

उद्धारं, क्ली, (उत् + हृ + घञ् ।) उद्धानम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ उनन् आशा इत्यादि भाषा ।

उद्धारण, क्ली, (उत् + हृ + णिच् + ल्युट् ।) उद्धारकरणम् । उत्तोलनम् ॥

उद्धारा, स्त्री, गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उद्धूनन, क्ली, (उत् + धूञ् + णिच् + ल्युट् ।) त्रितैलानवकुकर्पूरकस्तूरीमरिचलवङ्गचूर्णम् । इति पाकराजेश्वर ॥

उद्धूषणं, क्ली, (उत् + धूष + ल्युट् ।) रोमाञ्च । इति हलायुध ॥

उद्धृत, त्रि, (उत् + हृ + क्त ।) जलोद्धरणम् । तोला इति भाषा । तत्पर्य्याय । समुद्धृतः २ । इत्यमर ॥ उत्क्षिप्तः । परिभुक्तोज्झितः । इति मेदिनी ॥
("उद्धर्त्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारि" । इति रघुः । २ । ३० तथा नैषधे । १ । ६९ ।
"इतीव वार्द्धैर्निजवेगदर्पिते
पयोधिरोधक्षममुद्धृत रज" ॥)

उद्ध्मान, क्ली, (उत् ध्मायते अस्मिन्न । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयो उत्पूर्व्वात् तस्मात् ल्युट् ।) चुल्ली । इत्यमरटीकायां भरत ॥

उद्ध्य, पुं, (उज्झति कूलमिति । उज्झ + क्यप् । निपातनात् सिद्धम् ।) नद' । इति व्याकरणम् ॥
("तोयदागमइवोद्ध्यभिद्ययोः" । इति रघु' ११ । ८ ।
"कूल भिद्योद्ध्यसन्निभौ" ॥ इति भट्टि । ५ । २२ ॥)

उद्बुद्धः, त्रि, (उत् + बुध + क्त ।) विकसितः । इति हलायुधः ॥ (प्रबुद्धः । यथा तिथितत्त्वे,—
"उद्बुद्धा च नगद्धात्रीं पूजयेत् दीपमालया" ॥
यथा, साहित्यदर्पणे ३ । १६२ ।
"उद्बुद्ध कारणैः स्वैः स्वैर्व्वहिर्भाव प्रकाशयन् ।
लोके यः कार्य्यरूप सोऽनुभावः काव्यनाट्ययेः" ॥)

उद्बोधः, पु, (उत् + बुध् + घञ् ।) किञ्चित् ज्ञानम् ॥
(यथा साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ४१ ।
"उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ।
नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति" ॥)

उद्भट', पु, (उत् + भट् + अच् ।) कच्छपः । सूर्य्यः । इति मेदिनी ॥ (सूर्पं इति केचित् ॥)

उद्भटः, त्रि, (उत् + भट् + अच् ।) प्रवरः । ("पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा" ।) इति नैषधः ॥ श्रेष्ठाशयः । तत्पर्य्याय । महेच्छ २ उदारः ३ उदात्तः ४ उदीर्णः ५ महाशयः ६ महामना ७ महात्मा ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्भवः, पु, (उद्भवन उद्भवत्यस्मादिति वा । उत् + भू + अप् ।) जन्म । उत्पत्तिः । इत्यमरः ॥ ("दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भव" । इति रघुः । ३ । १८ । "विष्णुपादोद्भवा गङ्गा" । इति पुराणम् । विष्णुः । प्रपञ्च प्रत्युपादानकारणत्वात् ॥)

उद्भिज्जः, त्रि, उद्भिज्जः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उद्भिज्ज, त्रि, (उद्भेदनमिति उद्भित् सम्पदादित्वात् क्विप् । तस्मात् जायते यत् । उद्भिद् + जन् + ड ।) उद्भिद्यजातमात्रम् । तच्च तरुगुल्मादि । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु । १ । ४६ । "उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे वीजकाण्डप्ररोहिणः" । "इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः" ॥ इति सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये, सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

उद्भिद्, [द्] त्रि, (उद्भिनत्ति भूमिमिति । उत् + भिद् + क्विप् ।) उद्भिज्जम् । इत्यमरः ॥ तच्च पञ्चधा । वृक्षः १ गुल्मः २ लता ३ वल्ली ४ तृणम् ५ ॥ (यथा, महाभारते आदिपर्व्वणि । "वसेदशा

स्थलता उद्भिदश्च"। उद्भिद्यते पत्रकमनेन इति
विग्रहे घञर्थे कः।)

उद्भिज्जं त्रि, (उद्भिद्य जायते इति। उद्+भिद्+क्विप्
जन्+ड।) तरुगुल्मादि। तत्पर्य्यायः। उद्भित् १
उद्भिज्जम् २। इत्यमरः। उद्भिदम् ३। इति
रमानाथः। (यथा महाभारते १० पर्व्वणि।
"जरायुजाण्डजातानि स्वेदजान्युद्भिदानि च"॥)

उद्भिद्, स्त्री, (उद्भिनत्तीति। उद्+भिद्+क।)
वीरुत्तरुगुल्मम्। इति रत्नमाला। पाठान्तरं इति
भाषा। ("उद्भिज्जानि पत्रानेकप्रकारीणि वैद्यकशास्त्र-
वाणि"। इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारि-
शत्तमेऽध्याये।)

उद्भूत, त्रि (उद्भवति स्म। उद्+भू+क्त।) उत्पन्नः।
जातः। यथा। वैशेषिकदर्शनेषु।
"महत्वं चानुद्भूतरूपस्यापि दर्शनविधि।
त्रिरविकृतकोटिभूता कोटिसर्वेन्द्रियग्राह्य"॥
इति सिद्धान्तमुक्तावलीकारः। (यथा, भाषापरिच्छेदे ५६।
"उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः"॥)

उद्भूतस्पर्शवत्, स्त्री, (उद्भूतं प्रकाशयोग्यं स्पर्शम्।) स्पर्श-
गोचरद्रव्यम्। यथा —भाषापरिच्छेदे ३।

"उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरं
सोऽपि त्वचः प्रत्यक्षत्वे।
विभावस्त्वोनिर्मणि-
देवव्यर्थे परिमाणयुक्तम्॥ ५७॥
रूपेणालोकेन वायोरभावात् त्वाक्षम्।
प्रत्यक्षं वायुस्पर्शात्तयोरवृत्तिरभावो ॥ ५८॥

उद्भ्रम, पुं, (उद्भ्रमणमिति। उद्+भ्रम+घञ्।
मोहात्कोऽपरिहीनं न भवति।) उद्वेगः। इत्यमरः।

उद्भ्रमणं, स्त्री, (उद्+भ्रम+ल्युट्।) भ्रमणमुत्साह मात्र
भ्रमणार्थमुत्थानम्। इति महाभारतम्। (परि-
भ्रान्ते, त्रि। यथा, रघौ ७। ५६।
"मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः"।
विभ्रमे। विभ्रमे। यथा, रामायणे —
"उद्भ्रान्तहृदयस्यापि विभ्रमयतेऽभवत्"॥)

उद्यत, पुं, गणः। इति हेमचन्द्रः। (उद्यते यत्। यत्+
घञ्। उद्यतीदं, त्रि। यथा, उद्यतम् शस्त्रम्।)

उद्यत, त्रि (उद्+यम+क्त।) उद्योगकरणकारि।
उद्यमकारि। तत्पर्य्यायः। उद्युक्तः। इत्यमरः।
(यथा, रघुवंशे। ७। ५६।
"धनुर्भृतावस्ते तौ त्रि पर्व्वतोपत्यकायुवती"॥)

उद्यत, पुं, (उद्+यम+क्त।) स्वरपरिच्छेदः। इति
शब्दार्थः।

उद्यम, पुं, (उद्+यम+घञ्। संज्ञापूर्वकत्वात्
वृद्ध्यभावः।) उद्योगः। तत्पर्य्यायः। उद्युक्तम् २।
इत्यमरः। गुरणम् ३ गौरवम् ४। इति भट्टटीका।
उत्साहः ५ अभ्यवसायः ६ उद्योगः ७। इति
शब्दार्थः। (यथा, कुमारे ३। २।
("नियमे चैव वयसि उद्योगमाम्"।
"उद्यम सैव न विद्युदुद्यमाम्"।
इति च कुमारे ३। ३।)

उद्यमनं, स्त्री, (उद्यम्यते ज्ञीयतेऽनेनार्थम्। उद्+या
+ल्युट्।) उत्थानमाकारार्थं नमनम्। तत्पर्य्यायः।

च्याकीटः २।
("आम्रोपान्तस्फुटपरिणतफलाशोकतरुलतायाः"।
इति मेघदूते ७।)निःसरणम्। उद्योगनम्। इत्य-
मरः।

उद्यानपाल त्रि, (उद्यानं पालयतीति। उद्यान+
पालि+अण्।) उद्यानरक्षकः। मालौ इति भाषा।
("उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते"।
इति कुमारे।२।३६।)

उद्युक्त, त्रि, (उद्+युज+क्त।) उद्यमवान्।
उद्योगविशिष्टः। इत्यमरटीकायां भरतः। (यथा,
अमरकोषः। "उद्युक्तौ ऽपि रजसवृत्ता"।)

उद्योग, पुं, (उद्+युज+घञ्।) यत्नः। चेष्टा।
तत्पर्य्यायः। उत्साहः २ व्यवसायः ३ उद्यमः ४।
इति जटाधरः। (यथा, मार्कण्डेये ७२ा।
"उद्योगः सर्व्वदेवानां दैत्यानामाविरोव च"।
"उद्योगात्परिरक्षस्व शुभाशुभस्य चैमवः"।
सप्तेनानुगता यस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी"।
इति नीतिशास्त्रम्।
महाभारतस्य उद्योगपर्व्व। यथा, महाभारते
१।१।६१।
"उद्योगः सैन्यनिर्य्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च"॥)

उद्योगी, [न्] त्रि, (उद्योगोऽस्यास्तीति। उद्योग+
इन्।) उद्योगविशिष्टः। उद्यमी। यथा च।
"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः"।
इति नीतिशास्त्रे ११।

उद्योत, पुं, (उद्+द्युत+घञ्) आलोकः। प्रकाशः।
इति शब्दार्थः।

उद्र, पुं, (उनत्तीति। उन्द+रक्।) जलजन्तुविशेषः।
इत्यमरः। उद्विडाल इति भाषा।

उद्रङ्ग,पुं, हरिश्चन्द्रपुरम्। "सौभपुरं हरि पुरमुद्रङ्ग-
पश्चिमार्थम्"। इति शब्दार्थः।

उद्रेक, पुं लोमहर्षि प्रयम्। तत्पर्य्यायः। उद्गारः १
उत्कर्षः २ उद्रिक्तमुद्रेकम् ३ वृद्धिः ४ प्रतिमा-
र्गः ५ भाव ६ प्रश्रय ७। इति त्रिकाण्डशेषः।

उद्रथ, पुं (उद्गतो रथो येनात्।) रथकीलम्।
ताम्रचूडपक्षी। इति मेदिनी।

उद्रिक्त, त्रि (उद्रिच्यते स्म। उद्+रिच+क्त।)
स्फुटम्। व्यक्तम्। इति शब्दार्थः।

उद्रेक, पुं, (उद्+रिच+घञ्।) उपक्रमः। वृद्धिः।
"मधुरेव कुरुवृद्धिः प्रजास्य प्रवर्त्ती प्रभु।
न च भवति कौरवकीर्ति मीमांसायामपि का गतिः"।
इत्यद्भुतम्।
"हरिरेव च्यवन भगवद्विधिर्योगस्य प्रयो-
र्गैरिकोऽपि प्रतिविधिमुद्रेकतोऽप्यपरम्।
सन्तो भाषावैश परिचितकमपि भक्तपद
भगवन्तं रसानि विरहकर भगवत्पि भजनाम्"।
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः।
("जलद्रोहेरुद्रेको शोकोद्वेगवत्तये"।
इति वैद्यकग्रन्थविशेषे।प्रथमोऽध्याये।)

उद्वेला, स्त्री (उद्वेल+टाप्।) महाविरुद्ध। इति
राजनिर्घण्टः।

उद्वत्सर, पुं, (उद्गतो वत्सर।) वत्सरः। इति
हेमचन्द्रः।

उद्वर्तनं, स्त्री, (उद्+वृत्+ल्युट्) उद्वर्तनम्।
इति स्मृतिः। उबटन इति हिन्दीभाषायां देशी
भाषाया इत्यादि भाषा।

उद्वर्तनं, स्त्री (उद्+वृत्+ल्युट्।) गात्रमर्दनम्।
हरिद्रा तैल चैति चरके इत्यादि भाषा।

उद्वर्त्त, त्रि, (उद्+वृत्+घञ् ।) अतिरिक्तः।
अवशिष्टं भाण्डं इत्यादि भाषा। यथा। "उद्वर्त्तो
पि प्रमाणसमविषयमात्रके"। इति व्यायाम
टीका।

उद्वर्त्तनं, स्त्री, (उद्+वृत्+णिच्+भावे करणे वा
ल्युट्।) उत्पतनम्। (यथा, मेघदूते ४९।
"गोविन्दं चक्रमधुरोद्वर्त्तनयोऽन्तरामाणि"।)
विलेपनम्। उद्धर्षणम्। इति मेदिनी।
(यथा, मनु ७। १६२।
"उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च।
शेषनिर्म्माल्यान्यपि नाधितिष्ठेत् कामतः"॥)
शरीरपिण्डिकाभिःपरस्परमणकारि। तत्पर्य्यायः।
उत्सादनम् २। इत्यमरः। हरिद्रा तैल चाटना
इत्यादि भाषा। सोम्यानां उद्वर्त्तनगुणाः। कफहरं
मेदोविलयनकरोपशमनकरम्। अङ्गानां स्थैर्य्यकरम्
स्वादिकम् । त्वक्प्रसादकरं सुखकरम्। उद्वर्तनं
कफघ्नमेवाधिकम्। शिरोरोगनुदकम्। उद्वर्त्तन-
माद्गात्रेोपचारिकम्। इति राजवल्लभः।
("उद्वर्त्तनं श्लाधनं कण्ठगोविन्दकम्।
शिरोरोगकमलहरणं समूहस्यापूर्ववरं वरम्।
शिरस्थर्व्वविकास समूहाय वेदनम्।
इति चिकित्सितस्थाने २४। चरके सुश्रुते
भोजनम्।)

उद्वर्षं, स्त्री, (उद्+वृष्+ल्युट्।) वमनीक्षण।
इति त्रिकाण्डशेषः।

उद्वर्त्तित, त्रि, (उद्+वर्त्+क्त।) स्थूलः। इति
हरिवंशः। उपाविष्टो वा इति रत्न।

उद्वह, पुं, (उद्गूढं वहति मातरमितीति। उद्+वह
+अच्।) पुत्रः। इति हेमचन्द्रः। (यथा—
रघु।८।८।
("परतन्त्रमिवाप रघूद्वहात्"॥)
वायुस्कन्धविशेषः। सप्त मरुतामुत्तमं
विश्वा। इति विष्णुपुराणोक्तः।
("आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः।
परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः।
तथा परिवहः श्रीमानुत्पातभयशंसिनः।
इत्येते क्षुभिता वा मारुता नगवेगिनः"।
इति हरिवंशे। २२८ अध्याये। किरात।)

उद्वहा, स्त्री, (उद्वह+टाप्।) कन्या। दुही।
इति हेमचन्द्रः।

उद्वान्त, त्रि (उद्+वम+क्त।) उद्गीर्णः।
उद्वान्तः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

उद्वान्त, त्रि (उद्+वम्+क्त।) उद्गिरितः। वमि

पर्य्यायः । उद्धव २ । इत्यमरः ॥

उद्वान्त, पुं, (उद्गत वान्त मदो यस्मात् ।) निर्म्मदहस्ती । इति मेदिनीकरजटाधरौ ॥

उद्वासन, क्ली, (उत् + वस् + णिच् + ल्युट् ।) मारणम् । वधः । इत्यमरः ॥ (संस्कारभेदः । यथा, कात्यायने ९ । १ । २ ॥

"अथ उपसृष्य शालाद्वार्य्ये परिस्तरणपात्रास-सादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्रुक्सम्मार्ज्जनो-द्वासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीध्र उत्पूय पश्चात् ख्या-ख्यापयाम्" ॥)

उद्वाह, पुं, (उत् + वह + घञ् ।) विवाहः । इत्यमरः । तस्य लक्षणं भार्य्यात्वसम्पादकग्रहणम् । तस्य स्वी-काररूपज्ञानविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकर्तृत्वकर्म्मत्वे । स तु अष्ट-विधः । वरमाहूय यथाशक्त्यलङ्कृता कन्या यत्र दीयते स ब्राह्मः १ । यत्र यज्ञस्यार्त्विजे कन्या-दानं स दैवः २ । यत्र वरात् गोद्वयं गृहीत्वा तेनैव सह कन्यादानं स आर्षः ३ । यत्र अनया सह धर्म्मं चरता इति नियमं कृत्वा कन्यादानं स कायः ४ । यत्र धनं गृहीत्वा कन्यादानं स आसुरः ५ । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्य्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः स गान्धर्व्वः ६ । यत्र बलात्कारेण कन्याहरणं स राक्षसः ७ । यत्र सुप्ताया मत्ताया प्रमत्ताया वा कन्याया निर्ज्जने गमनं स पैशाचः ८ । तस्य निर्णयः । सगोत्रासमानवरवयस्का समानप्रवरा पितृपितृ-योर्द्ध्वतनपञ्चपुरुषाणां पुत्त्रकन्यासन्ततिपरम्प-रया प्रत्येकसप्तमीपर्य्यन्ता अधस्तने तदपेक्षया सप्तमीपर्य्यन्ता पितृबन्ध्वपेक्षयोर्द्ध्वतनपञ्च प्रत्येका-पेक्षया सप्तमीपर्य्यन्ता अधस्तने तदपेक्षया सप्तमी पर्य्यन्ता मातामहसमानोदका मातामहापेक्ष-योर्द्ध्वतनचतुर्णां पुरुषाणां पुत्त्रकन्यासन्तति-परम्परया प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्य्यन्ता अधस्तने तदपेक्षया पञ्चमीपर्य्यन्ता मातृबन्ध्वपेक्षयोर्द्ध्वतन-चतुर्णां प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्य्यन्ता अधस्तने त-दपेक्षया पञ्चमीपर्य्यन्तास्च कन्या परित्यज्य उद्वाहः कर्त्तव्यः ॥ पितृबन्धुमातृबन्धुविरहेऽपि तयोर्योग्य-तामवलम्ब्य सप्तमीपर्य्यन्तायाः पञ्चमीपर्य्यन्तायास्च कन्यायाः परिहारः । वर्ज्जनीयानां कन्यानां मध्येऽपि या त्रिगोत्रान्तरिता सा विवाह्या । अत्र सप्तमगणनप्रतियोगिपितृपितृबन्धुपञ्चमगणनप्र-तियोगिमातामहमातृबन्धुगोत्रमादायैव त्रिगोत्र-गणनम् । शूद्रस्य सगोत्राविवाहे दोषाभावः । मातृसपत्नीभ्रातृकन्यां सहोदरीं आश्वापयितृ-कन्यां शिष्यकन्यां मन्त्रदगुरुकन्याञ्च परित्यज्य विवाहः कर्त्तव्यः ॥ अथ कन्यादानाधिकारिणः । आदौ पिता । तदभावे पितामहः । तदभावे भ्राता । तदभावे पितृज्ञातिः । तदभावे मातामहः । तद-भावे मातुलः । तदभावे माता । तदभावे माता-महज्ञातिः । एतेषामप्यभावे कन्या स्वयं वरं कुर्य्यात् ॥ अथ विवाहपूर्व्वकर्त्तव्यकर्म्म । अवश्य-भावि शुभाशुभग्रहादिदोषशान्त्यर्थं होमो हि-रण्यगोवस्त्रदानम् । ततो नान्दीश्राद्धम् । लग्न-समये वरे उपस्थिते स्वस्तिवाचनादिना विधाय वरणम् । स्त्र्याचारादि । ततः कन्यादानं यथाशक्ति धनदानञ्च । ततः स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य कुशण्डिकां समाप्य पाणिग्रहणं सप्तपदीगमनञ्च कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ ज्येष्ठेऽकृतविवाहे विवाहकर्त्ता कनिष्ठः परिवेदनदोषविशिष्टो भवति । ज्येष्ठः परिवित्तः । सा कन्या परिवेदनीया । कन्यादाता परिदायी । तत्पुरोहितः परिकर्त्ता । ते सर्व्वे पतिताः । किन्तु देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणासोदर्य-वेश्यासक्तशूद्रतुल्यातिरोगिजडमूकान्धबधिरकु-ब्जवामनकुण्ठातिवृद्धनैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थनि-त्याद्युपसत्कन्यसक्तधनवृद्धिप्रसक्तकामकारिदत्त-कौमत्तचौरेषु ज्येष्ठेष्वनूढेष्वपि कनिष्ठविवाहे न दोषः । एवं विकृतरूपानूढा ज्येष्ठा कनिष्ठाया सोदराया ऊढायाः परिवेदनाय न भवति । इत्यु-द्वाहतत्त्वम् ॥

उद्वाहन, क्ली, (उत् + वह + णिच् + ल्युट् ।) वि-वाहः । तत्पर्य्यायः । रथरणं २ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ द्वितीयम् । द्विवारकर्षणम् । इति हेम-चन्द्रः ॥

उद्वाहनी, स्त्री, (उद्वाहन + ङीप् ।) वराटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ कड़ि इति भाषा ॥

उद्वाहिक, त्रि, (उद्वाहस्यायम् । उद्वाह + ठक् ।) उद्वाहसम्बन्धी ॥ (यथा, मनुः । ९ । ६४ ।) "नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं क्वचित्" ॥)

उद्वाहित, त्रि, (उत् + वह + णिच् + क्त ।) उद्-र्षितः । उद्धृतः । विवाहितः । यथा । राजमार्त्तण्डे देवलः ।

"बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि ।
उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्" ॥

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ (कलिकाले आगमोक्ता-न्यमार्गेण विवाहिता गर्हिता भवति । यथा,— "उद्वाहितापि या नारी आनीयात् चातु गर्हिता" इत्यागमसिद्धान्तः ॥)

उद्वाहिनी, स्त्री, (उद्वहति उद्धरतीति । उत् + वह + णिनि + ङीप् ।) रज्जुः । इति मेदिनी ॥

उद्वाहुः, त्रि, (उद्दूर्द्धे बाहुर्यस्य ।) ऊर्द्ध्वबाहुः । उद्वेग शब्दार्थे हेमचन्द्रेण लिखितः ॥ (यथा, रघुः । १।३। ("प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः" ॥)

उद्वाहुकः, त्रि, ऊर्द्ध्वक्षिप्तबाहुः । उद्वेगशब्दार्थे मेदिनीकरेण लिखितम् ॥

उद्विग्नः, त्रि, (उत् + विज + क्त । ओदितश्चेति तस्य नः । श्वीदित इति नेट् ।) उद्वेगयुक्तः । यथा,—

"तैरंशुमत्सुतसुमत्तुरभिन्नविपन्नकैः ।
निमग्नोद्विग्नसंक्षीणैः पप्रे दीनैश्च मेदिनी" ॥

इति भट्टिकाव्ये ४ । ४२ ॥ (तथा च भारते,—
"नोद्विग्नश्चरते धर्म्मं नोद्विग्नश्चरते क्रियाम्" ॥)

उद्विवर्हण, क्ली, (उत् + वि + वृह + ल्युट् ।) उद्धा-रकरणम् । यथा,—

"कः अन्यधीतान्यतमस्तव प्रभो
रसाकृताया भुव उद्विवर्हणम्" ।

इति श्रीभागवते ११।४२ ॥ उद्विवर्हणं उद्धरणम् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

उद्वृत्त, त्रि, (उत् + वृत् + क्त । उत्साधिक्याद् उत्क्रान्तो वा ।) उत्तोलितः । उत्क्षिप्तः । परि-मुक्तोज्झितः । उद्वान्तः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥ दुर्वृत्तः ॥ (यथा, महाभारते,—
"उद्वृत्तान् सततं शोतान् राजा धर्मेण शास्ति वै" ॥)

उद्वेग, क्ली, (उद्विजतेऽनेन इति । उत् + विज् + घञ् ।) गुवाकफलम् । इत्यमरः ॥

उद्वेग, पुं, (उत् + विज् + भावे घञ् ।) उद्वेजनम् । तत्पर्य्यायः । उद्भ्रमः २ । इत्यमरः ॥ चमत्कारः । इति भरतः ॥ चिरहन्नादुःखम् । इति रसमञ्जरी ॥ भयम् । इति हेमचन्द्रः । उद्वाङ्गनाम् । उद्गमनम् । इति मेदिनी ॥

("त्वत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छाम् ।
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या" ॥

इति मेघदूते पूर्व्वमेघे ३५ श्लोकः ॥

"सदयं बुभुजे महाभुजः
सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति" ।

रघुः ८ । ७ ।

"सर्व्वाभिस्वप्यनुद्वेगो माधुर्य्यं परिकीर्त्तितम्" ।
इति साहित्यदर्पणे ३य परिच्छेदः ॥)

उद्वेग, त्रि, (उद्गतो वेगो यस्मात् ।) स्तिमितः । शीघ्रगामी । ऊर्द्ध्वबाहुः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्वेजन, क्ली, (उत् + विज + ल्युट् ।) उद्वेगः ॥

("परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नॄन् महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत्" ॥

इति मनुः ॥ ८ । ३५२ ॥)

उधः, [स्] क्ली, (वहति उनत्ति वा । वह प्रापणे उन्द क्लेदने वा + असुन् ।) ऊधः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ गवार माधान् इति भाषा ॥

उध्रस ग उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यादि-पर-सक-सेट् ।) एतस्यादौ पञ्चमस्वरः । मध्ये केवल-धकारस्याधो रेफः । क्र्यादावुध्रस उञ्छ इत्यय-मुदित्त्वौरादिकः पठ्यते तस्य ध्रासयतीति रूपं अपरं भवति । येषां मते उत्पूर्व्वस्य गणद्वयेऽपि पठनं तेषां मते श्नाविधायुध्रश्नाति निगद्यते णिचि कृतेऽप्युध्रासयत्यपि च । अत्र उत्पूर्व्वस्येति तु उत् उपसर्गः नतूपसर्गः । स उध्रस्नाति शस्यं दीनः । इति दुर्गादासः ॥

उध्रस क उत्क्षेपे । उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट् ।) क उध्रासयति धूलिं वायुः । इति दुर्गादासः ॥

उन्द, ई ध क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा-पर-सक-सेट् ।) रुधादिः । क्लेद आर्द्रभावः । ध उनत्ति वस्त्रं पयसा । ई उन्नः उत्तः । उन्दिदिषति । इति दुर्गादासः ॥

उन्दरु, पुं, उन्दुरु इति द्विरूपकोषः ॥

उन्दुरः, पुं, (उन्द + उर ।) मूषिकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ इन्दुर इति भाषा ॥

उन्दुरुः, पुं, (उन्द + ऊरु ।) जन्तुविशेषः । इन्दुर इति [illegible] । तत्पर्य्यायः । मूषिकः २ आखुः ३ । क्षुद्र

चेद्। मिश्रिका ७ नाम्नमूषिका ५। घेण्टे हर्युर इति भाषा। इत्यमरः। मूषका ६ मूषा ७ मूषीका ८ उन्दुरु ८ मत्सका १० सभ ११ खना १२ खा- खनिका १३ खरा १४ रोमा १५ मुषीका १६। मूषा १७ मूषिका १८ मूषिका १९। इति शब्दरत्नावली। गिरिकका २ खनिका २१ उन्दुरु २२। इति भरतः। वृषस्य वसा पर्यान्त- शिखा २३ वेधायकुक २४ शिखा २५। इति च शब्दरत्नावली। वायावसा २६ खाखनिका २७। इति भरतः।

उन्दुरु, पुं, (उन्द+वाहुलकात् उरः।) मूषिकः। इति हेमचन्द्रः।
("उन्दुरुभासमदितं येन भावमुपसन्नम्"।
इति वामदे चिकित्सास्थाने मरमेदाध्याय।)

उन्दुरुकर्णी स्त्री, (उन्दुरो मूषिकस्य कर्ण इव कर्णं यस्याः। उन्दुरुकर्ण+ङीष्।) आखुकर्णिका। इति राजनिर्घण्टः।

उन्न, त्रि, (उन्द+क्त। नुदविदेति पक्षे नत्वम्।) क्लिन्नः। आर्द्रः। इति हेमचन्द्रः।

उन्नत, त्रि (उद्+नम+क्त।) उच्छ्रितः। तत्पर्यायः। उच्चः २ प्रांशुः ३ उदग्रः ४ उच्छ्रितः ५ तुङ्गः ६। इत्यमरः। उच्चैः ७। इति शब्दरत्नावली। तुङ्गः। इति जटाधरः। (यथा रघुः। १। १४। "शिरसा वक्षसा चैव उन्नतेनातिरिच्यते"। स्त्री, हिमवच्छिखराकारत्वात् उन्नता। यथा शिवा उन्नतिरोमश्री। "शिवस्य मध्ये तत्र शैलं तथोर्ध्वं एवं बहुधावर्णितं चेत्यम्। (पुं, बालुकयमनन्तरे प्रतिष्ठितः। यथा, मार्कण्डेय ५८।३८।
"दृष्टेषु शिरसा चैव उपविश्वासुतो भुवा।
उन्नितयामा परिवृत्य सप्तर्षिरिति वर्तते"।)

उन्नतानति, त्रि, (उन्नतो नाभि यस्य।) उन्नताभि पुरुषः। तत्पर्यायः। तुन्दिः २। इति हेमचन्द्रः।

उन्नतानतं, त्रि, (उन्नतं च तत् आनतं चेति।) उच्चनीचस्थानादि। तत्पर्यायः। बन्धुरम् २। इत्यमरः।

उन्नति, स्त्री, (उद्+नम+क्तिन्।) उच्चभावः। स्फीतिः। ("उन्नतो महिमा विश्वभवदीनत- हरि उन्नता"। इति सांख्यदर्शने १४ परिच्छेदे।) गरुडपत्नी। इति हेमचन्द्रः। (यथा, विष्णुपदरोमश्री।
"मातापिता मरुतः स्मृतो
नाहरसौ चैतिरिद्धेसतया।
यशो बलं बिभ्रति वा प्रवाहाः
प्रत्युर्विधो चोदितमादिकालिनी"।)

उन्नतीश, पुं, (उन्नताख्यायाः गरुडपत्न्या ईशः स्वामी।) गरुडपक्षी। इति त्रि- काण्डशेषः।

उन्नमित, त्रि, (उद्+नम्+णिच्+क्त।) उन्नो- चितः। उत्थितः। इति भीमरथानी।
("बन मसाद्योतमितानमने-
हे नमयितुं पतितं नरेन्द्रः"।
इति माघे। १। १०।)

उन्नय, पुं, (उन्नयनम्। उद्+नी+भावकरणयोः विशेषेण अभ्युत्पत्त्यनिविश्यते इति करणम्।) ऊह- मननम्। इत्यमरः।

उन्नयनं, क्ली, (उद्+नी+ल्युट्।) वितर्कः। इति हेमचन्द्रः। ऊर्ध्वनयनम्। उत्तोलनम्। तोलन उठान इत्यादि भाषा।
(यथा भागवते। ११।१।५।
"यमायोनयनमपि बोनाहुग्रमजीति मुने,"।
ऊर्ध्वं नयनं नयति यस्ये याच्ञिकः"।)

उन्नाय पुं, (उन्नयनं इति। उद्+नी+घञ्।) उन्नयनम्। इत्यमरः। (यथा भट्टिः। ७। १०।
"उन्नायान्विनयनन्ता प्रतरीवहुपात्यासम्"।)

उन्नाहं स्त्री (उद्+नह+घञ्।) उद्बन्धनम्। इति हेमचन्द्रः।

उन्निद्र त्रि (उद्गता निद्रा यस्मात् पुष्पादिर्वा दलनात्।) प्रफुल्लः। विकसितः। इति हेमचन्द्रः।
("उन्निद्रपुष्पनयनत्यमद्रममालाः"।
इति माघः। प्रभृत। प्रफुल्लिताः।
"कामुकिनामदविमलानां मौक्तिकमालाभरणा"।
इति मेघदूते। ८८। यथा, प्राकृते मलरे।
"प्रमाणाम्बविदग्धैर्विदमसमुद्रिकसम यथा")

उन्मथ वधे। (चुरा+पर+पर्व+सेट्।) प्रभाति। मम उन्मथति गुणं मनेन योऽपि प्रभातात्। इति दुर्गादासः।

उन्मत्त, त्रि, (उद्+मद्+क्त।) उन्मादयुक्तः। मानसनिपातभ्रमविशिष्टः। पागल इति भाषा। तत्पर्यायः। उन्मादवान् २। इत्यमरः। तस्यौ वधम्, यथा,—मात्स्ये १९९ अध्यायः। ७।
"कृष्णमत्स्याङ्गर्भविन्यासभवात्य गतरा।
विद्वान्यविवादाच परात्मेनूकृष्णकुला।
यव दयाव विपुल मांसं वा रोमकोविदम्।
मूल दशाञ्जनलोचन कमलेश्वर ज्ञानते।
बलात्मीविवसाति भूमिमाति महेश्वर।
निवसति अनपुनाई ऋषिनिकामविषया"।
("उमनमन्तो सम्मुखम्भो देवाक्त कुर्वन्तु- मनम्"। इति निदानस्थाने वाग्भटस्थाने।
"देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान्।
सर्वेतप्राणानीनि योग्यानि कुर्यात् च।
सर्पिष्पानादि दयेन मधुमिष्टानमाचरेत्"।
इति च चिकित्सास्थाने १० अध्याये चरकेणोक्तम्।
अन्यविधरक्षमन्त्रोन्मादलक्षणे चेत्यम्।)
तदन्यप्रभावं यथा,—भगवत्पाठे।
"उन्मत्तानाम् या माता क्रिमुता वेदितं च यत्।
शिवो यत्र प्रमादस्यो नास्ति तत्र पतितमा।
यातौ गच्छति दैवेषु यथात् गच्छति मानुषात्।
मनिशिवा गच्छति तथा ज्ञेया वरमनी"।

उन्मत्त, पुं, (उन्मत्तयति। उन्माद+णिच्+अच्।) धुस्तूरः। यथा —
("चेतोऽसमश्लोकपरिस्फुरदिवन्दु भासा।
मुखाम्बुजन्मो रुचिर कर्णोन्मादाय योषिनाम्"।
इति वैद्यकरसायनविवदादे उन्मादाधिकारे।)
मुचुकुन्दकः। इति मेदिनी।

उन्मत्त, त्रि, (मदयो मत्तो यत्र।) उन्माद

गतः। उद्भ्रमरः। अन्यान्यर्थकः। उन्मदिष्णु ३। इत्यमरः। ("उदीरितमाधुरिसमुन्मत्तानाम्"। इति रघुः। ९। ८। यथा, माघे ६।५८।
"मधुकरोन्मत्ता भुजगस्य
भ्रमिनता विमलाशरपुष्पके"।)

उन्मदिष्णु त्रि (उद्+मद्+इष्णुच्।) उन्मत्तः। उन्मादशीलः। इत्यमरः।

उन्मना, [स्] त्रि, (उद्गतं उत्कण्ठितं मनो यस्य।) उत्कण्ठितचित्तः। अन्यमनस्कः। उत्का २। इत्यमरः।
("उन्मना प्रथमजन्मचेष्टिता-
न्यस्मरन्नपि ययौ राघवः"।
इति रघुः। ११। २२। "नवोदयेऽपि कार्यं सुमनाः"। इति किराते। ८। १८।)

उन्मन्थ, पुं, (उद्+मथि+घञ्।) मारणम्। वधः। इति हेमचन्द्रः।

उन्माथ, पुं, (उन्मथ्यतेऽनेनेति। उद्+मथ+घञ्। मारणार्थकवधे भावे घञ्।) कूटयन्त्रम्। मृग- पक्ष्यादिबन्धनम्। फांदि इत्यादि भाषा। अमरविशेष मात्रे तत् बन्धनयन्त्रं विशेषार्थे च। इत्यमरः। मारणम्। यातनाः। इति मेदिनी।
(यथा मत्स्यपुराणे।
"मत्तो महाजन्य च इव कूपोन्माथविषम्"।)

उन्माद, पुं, (उद्+मद्+घञ्।) (मनोविकारः। यथा महाभारते। कर्णादिपर्वाध्याये ११ १०। ९८। "उन्मादो मदनं कामो ह्यतापीन- वातो वाम")। चित्तविभ्रमविशेषः। तत्पर्यायः। चित्तविभ्रमः २। इत्यमरः। मतिभ्रंशः ३ उन्माद ४। इति राजनिर्घण्टः। (त्रिलोकिका १९२१४। इति हेमचन्द्रः।) मानसरोगविशेषः।
तल्लक्षणं यथा,—
"यथा त्रिदशजन्येव यातां दैवतं च
सहितेन त्रिपता चैतद् त्रिदिवो दशयोतम्।
त्रिविधुरितनिविष्ट मोमूर्च्छावसानम्।
समास्वेदयन्त्रैव आमदृष्टयम् यथा।
भयसादिविमोहास्वादोनावलीव्यवसायम्।
प्रत्येकं सर्वं पश्चि रामगति च ज्ञानम्"।
इति मात्स्ये १९९ अध्यायः। ७। तत्र उन्मत्ता निदानः। तत्र उन्मादस्य निर्दिष्टानि।
"मदयन्तुरसना लोका वसाहुन्मादविकरा।
मानवोऽनुमतो वाधिकरणार इति कीर्तितः"।
चरकः। यस्मात्मोहका मदश्च दोषा- उन्मादंसाधिका मदयन्ति चित्त विविधान्- लिङ्गं। कथोऽनुप्रमाद इति कौर्तिकम्। च उन्मत्ता मानवो व्याधि मनोरोगकारणात्। यत्नेनाथसामर्थेन नामामुद्यनात्। न चाप्यत- यतो मत्यस्य निवर्ति च। च उन्मादकारणे पठितः। ७। उन्मादस्य विप्रकर्षनिरापमाद।
"विपदद्रुमसदृशिनोन्मादि
मदनं देवपरिपानात्।
उन्मादरोगुपरमरूर्णा
मनोऽभिघाती विषमाच वेगम्"।
दुष्टं यथाप्रीमादिविधिवत्। चापि रुचकादि

सृष्टम्। प्रधर्षणमभिभवः। विषमाश्च चेष्टाः मलवदियश्चादयः ॥ * ॥ सन्निकृष्टं निदानमाह।

"एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥
विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम्" ॥ * ॥

तस्य सम्प्राप्तिमाह।

"तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि
प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः" ॥

अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्य। मलाः वातादयः। बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति। एतेनाश्रयस्य दुष्ट्या तदाश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टिरुक्ता। मनोवहानि स्रोतांसि हृदयाश्रितानि दश। एतानि विशेषतो बोद्धव्यानि। यतस्त्वकेवलं सकलशरीरस्रोतांस्येव मनोऽधिष्ठानत्वेनोक्तानि। प्रमोहयन्ति विकृतं कुर्व्वन्ति ॥ * ॥

उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह।

"धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्य्याकुला दृष्टिरधीरता च।
अबद्धवाक्त्वं हृदयञ्च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्" ॥

धीविभ्रमः शुक्तिकायां रजतज्ञानम्। सत्त्वपरिप्लवः सत्त्वं मनस्तस्य चाञ्चल्यम्। अबद्धवाक्त्वं असम्बद्धभाषितम्। शून्यं सर्व्वशून्यम् ॥ * ॥

वातिकोन्मादस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।

"रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातु-
क्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः।
चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम्" ॥

प्रदूष्य प्रकर्षेण दूषयित्वा ॥ * ॥

तस्यैव रूपमाह।

"अस्थानहासस्मितनृत्यगीत-
वागङ्गविक्षेपणरोदनानि।
पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्च
जीर्णे बलञ्चानिलजस्य रूपम्" ॥

अस्थाने अनवसरे। हास्यादीनि रोदनान्तानि। जीर्णे आहारे। बलं व्याधेः ॥ * ॥

पैत्तिकस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।

"अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतै-
र्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम्।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य
हृदि स्थितं पूर्व्ववदाशु कुर्य्यात्" ॥

हृदि स्थितं पित्तं चितं सञ्चितम्। पुनः अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैरुदीर्णवेगं सत् उन्मादं कुर्य्यात् पूर्व्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह।

"अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः
सन्तर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः।
प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाः
पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम्" ॥

अमर्षोऽसहिष्णुता। संरम्भः आरभटी आडम्बरइति यावत्। सन्तर्जनं परभासनम्। अभिद्रवणं पलायनम्। औष्ण्यं गात्रे। रोषो दाहविशेषः। प्रच्छाय इत्यादि छायायां शीतयोरन्नजलयोरभिलाषः ॥ * ॥

श्लैष्मिकस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।

"सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य
सोष्मा कफो मर्म्मणि संप्रवृद्धः।
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति चित्तं
प्रमोहयन् सञ्जनयेद्विकारम्" ॥

सम्पूरणैर्भोजनादिभिः। मन्दविचेष्टितस्य व्यायामरहितस्य। सोष्मा कफ इति कफोऽप्युन्मादं करिष्यन् पित्तं सहायमपेक्षते व्याधिस्वभावात्। मर्म्मणि यत्र मर्म्मशब्देन हृदयमुच्यते। विकारमुन्मादरूपम् ॥ * ॥

तस्य रूपमाह।

"वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च
नारीविविक्तप्रियता च निद्रा।
छर्द्दिश्च लाला च बलञ्च भुक्ते
नखादिशौक्ल्यञ्च कफात्मके स्यात्" ॥

वाक्चेष्टितं मन्दं वचनमल्पम्। नारीविविक्तप्रियता नारीप्रियता विजनप्रियता च। भुक्ते सति बलं व्याधेः ॥ * ॥

सान्निपातिकस्य निदानपूर्व्वकं लक्षणमाह।

"यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्व्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात्।
सर्व्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति तादृ-
ग्विरुद्धभैषज्यविधिर्व्विवर्ज्यः" ॥

स सान्निपातिक उन्मादः। सन्निपातप्रभवत्वेनैव सर्व्वात्मकत्वं लब्धम्। पुनः सर्व्वैरिति यत्कृतं तद्रजस्तमःप्रापणार्थम्। तेन रजस्तमोभिर्मिलितैरित्यर्थः। तेन वातादयो रजस्तमोभिर्गुणैर्दोषैर्म्मिलिता। समस्तैरेव निदानैः कुपिता उन्मादं जनयन्ति। सर्व्वैर्हेतुभिः समस्तैर्म्मिलितैः स्यात्। यतोऽन्यो व्याधिः सर्व्वैर्हेतुभिर्मिलितैरेव भवतीति नियमो नास्ति। अयन्तु व्याधिप्रभावात् सर्व्वैर्हेतुभिर्म्मिलितैः स्यात्। तादृगुन्मादः विरुद्धभैषज्यविधिः। विरुद्धभैषज्यविधिरिति कोऽर्थः। त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका कार्य्या। सा च परस्परविरोधिनी त्रिदोषं हन्ति किञ्चिदेव त्र्यम्लामलकादि यथाम्नायौगिकम्। अतएव विवर्ज्यो न चिकित्स्य इत्यर्थः ॥ * ॥

मनोदुःखजस्य विप्रकृष्टं निदानमाह।

"चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै-
र्व्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-
र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः" ॥

अन्यैर्हिंस्रादिभिः। गाढमतिशयेन। क्षते अभिहते। प्रियया प्राप्तुमशक्यया रिरंसोः पुरुषस्य विकारः उन्मादरूपः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह।

"चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो
गायत्यथो हसति रोदिति चातिमूढः"।

चित्रमाश्चर्य्यं। मनोऽनुगतं गोप्यमपि। विसंज्ञो विगतज्ञानः। अतीवमूढः अतीवज्ञानशून्यः। अत्र विकल्पो बोद्धव्यः ॥ * ॥

विषजस्य रूपमाह।

"रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
श्यावाननो विषकृते तु भवेत् परासुः"।

परासुः मृत इव ॥ * ॥

असाध्यमाह।

"अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः।
जागरूको ह्यसन्देहमुन्मादेन विनश्यति" ॥ * ॥

अथ देवादिग्रहजोन्मादस्य सामान्यलक्षणमाह।

"अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टो
ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः।
उन्मादकालो नियतस्य यस्य
देवादिजन्मा स मनोविकारः" ॥

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टः न मर्त्यस्येव मनुष्यस्येव वागादयो यत्र सः। विक्रमः पराक्रमः। वीर्य्यं शौर्य्यम्। ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः। ज्ञानं बुद्धिः। आदिपदेन तद्भेदा मेधा-विचारणा-स्मृत्यादयो गृह्यन्ते। विज्ञानं शिल्पादिविषयकं ज्ञानम्। चेष्टा पाटवम्। आदिपदेनाभिमानादि गृह्यते। नियतः वक्ष्यमाणतिथ्यादिभिः। मनोविकारः उन्मादः ॥ * ॥

तत्र देवाविष्टस्य लक्षणमाह।

"सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो
निस्तन्द्रोऽवितथसंस्कृतप्रभाषी।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः" ॥

अतिदिव्यमाल्यगन्धः अतिशयो दिव्यमाल्यस्येव गन्धो यस्य सः। निस्तन्द्रः निद्रारहितः। अवितथं सत्यम्। ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः ॥ * ॥

दैत्याविष्टमाह।

"सस्वेदो द्विजगुरुदेवदोषवक्ता
जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः।
सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातै-
र्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः" ॥

विमार्गदृष्टिः कुमार्गरतः। दुष्टात्मा दुष्टस्वभावः।

गन्धर्व्वाविष्टमाह।

"हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः।
नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं
गन्धर्व्वग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः" ॥

हृष्टात्मा हृष्टजीवात्मा। पुलिनं तोयोत्थितं तटम्। वनान्तरं वनमध्यम्। तयोः सेवी। स्वाचारः अनिन्दिताचारः। प्रियाणि परि समन्ततो भावेन गीतगन्धमाल्यानि यस्य स तथा। चारुचाल्पशब्दमिति हसनक्रियाया विशेषणम् ॥ * ॥

यक्षाविष्टमाह।

"ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः" ॥ * ॥

पिण्डादिक्रमाह ।
"पैतामां च विशति वरारेषु पिब्बाम्
द्राक्षसमा मधुमति धारणाक्षरा ।
मालाचुतिश्मश्रुयमालाभिधाम
अङ्कुशो भवति सिध्मयाभिधा" ।
पैतायां मत्ताणां पिबताम् । विशति रमति ।
धारकाक्षरा इतिमक्षराणायेत्यर्थः । ।

मालादिक्रमाह ।
"चतुर्मुखं भवति वर्धयन् धरातिन्
धनयो मुकति विक्रमावधीति ।
कोषानुर्बुधमनुमपायधीषु-
रिवैक च बहु सम्भृषेण युक्ता" ।
धनवति वर्धयन् धरस्य चयति । धनयो बोध
मान्यो । * ।

राजवादिक्रमाह ।
"मांसावशुचिविषदरातिकार्येषु
विवेक्षो मयमविनिद्रुपोऽसिनृत ।
कोषानुर्मितवतो विज्ञाविचारी
क्षोचविद् भवति स राजवेर्मदीक्षा" ।
चतिनिद्रयोऽतिनिर्दयः । * ।

मधुराक्षयादिक्रमाह ।
"देविमित्रदेशो वैरवैराद्रिदुधि ।
काम्यमीद्याचरोऽधिको मधुराक्षयदेविता" ।
धविक्ष धविताधीक । ।

शिवाचादिक्रमाह ।
"परस्य प्रणयतो विचक्षमाणी
पूर्वेन्द्रो भामनश्चिदाचारविवेक ।
मत्यादी विशयतामर्वोपयेती
धावेद्यम् क्षमति वरम् शिवाचयुक्ता" ।
परस्य मत्त । शिवम् इति निरेशवचनात् ।
प्रभा सिमता । परतो ब्रह्म । धधिशीत वर्त्ते
स्थित् ध्यायमाने शेतुपा । धावेदम् शिवक्षमावि
क्षम् । प्रता शिबा बोधा पूनाचे माह्यि । चत
स्थोकम् ।
'चतुर्थि शिवमस्वीरं धर्व या भवि धाक्षम् ।
सिंहधिवाविशराणे धमावार्धमवानि या" । * ।

अन शिववे मत्तीयस्य चक्रमाह ।
"कूलायो गुणमता कवेषामी
शिवाशु भवति च बाभ्यते च वैद्धवि ।
वधाविनिदिवामाविनिषुषा धाव
बेऽव्यायो भवति तथा चयोरधेऽम्बे ।"
दचादीनादि दा धर्मादिपविदा धम् धरिवर्धव
इयर्थ । धारिनमेन निविमाधाराचेत मखाले ।
चयोरस्तेऽमे वर्ण चर दैरादिनदरिरोऽवाह्य । ।

दैरादिमावदक्रमचमाह ।
"दैववता यौजमाश्चमहता समुद्दोरपि ।
प्रम्पो माश्चोत्थो यसाव प्रविपदति ।
विवर्त प्रयवरे च वष्मानादि चोरमा ।
रथविहाया रामौ च चतुरम्बा विवादि हि" ।
प्रवरे चमादाम् । प्रमादरवरामादि ।
विर्जनिचापचोरर्थ चयाव प्रम जिनौ धवि-
दानार्थव । * । चनु वदि दैरादसो निर्माण वदा

निश्चये रमन्ते वर्ण पेचम बाह ।
"रमबादीन् वधा दाका बीवेदांमाविनो यथा ।
धर्मार्थं माश्चरावित्र वधा दैवच दैवतम ।
विमन्ति च च रमन्ते मयाचारसृरीरियम्" ।
रमबादीन्मादिशब्देनाम्बरति निर्मेचवावर्ध म-
मये । काका प्रतिविम्बम् । धर्मार्थं धर्ममविम् ।
दैवतम् पीताम्बा । । ।

चयोम्मादस्य निविक्ता ।
"वातिवि चेमधार्थ माक विदिमा विचक्षमरे ।
कमये वमव धायं मते चत्वादिवाधम
चयोवदेवाने विविवदमादि विविविलम् ।
पम्मादि बच मत्वर्ध सामान्याचोमहूचयो ।
मवादिश्रमोदैन्यो निमित्तेषाव वं वदा ।
रचेत्तुभवरिन वमात् चपा मामवरा चि वे" ।
वे मवारमा । ।
'माद्वीकुमन्थीपवधरूपमाशा मधुरम्भिकाधरमा ।
मुदा चम्मारबक रवमेदे कुसुमवमिता" ।
चच माद्वीति पर माद्वीकारणवरम् । कुमाची
पर्ण दरीपवरम् । मधूमबे तु वजावचानेव ।
वेमाश्चर्या । वरमीचरववोरा । भूरमपूर्व
मात्वा २ मबमाचा प येवा । रचेवो बोवा ।
योवयबे वीम्बपूर्वमाला २ मूरमपूर्वमाला २
मवना वंगीवादवेवम् । विदेमो वेवा । मधु
मदीवचवपूर्वमाला २ भूरमपूर्वमाला २ मधु
माचवेचम् । दमीवो बोवा । मधुदर्मीचरव
बोरा । भूरमपूर्वमाला २ मधुमाला ८ पेवा ।
चतुर्ववोवा । ।
"विक्रार्वयो विद् मवावस्त्रो विरतव च ।
मत्रिका निपया मोवा वक्षीमव् वटनिवम् ।
वनाजावि विपवच विदीयो रमीवनम् ।
वषमूषेव विहोऽभ्यमवा धाममन्नवम् ।
मधमावेमवेव धामुददेन तथा ।
चपमारविपोन्मादक्षमाचयीमरायवम् ।
पूतेम्बच नव वमित रामचारे च मवचे ।
वविरेवेन वंचिव चवोमूत चपार्थवम्" ।
विक्रार्पवादि । ।
"मूत्रादिक्षविनाशम रविविवरसबाबि च ।
मध्ये धर्मवचेयाह रवेत्तुरमुमावरी ।
वविचमावथा वर्णोवदेवमचे चूबित् ।
चक्षामिवाव्येचं वा दवम विमने मधौ ।
वर्ग्योवकरकेन रंटे विचेतैनेच वं ।
माचवेचधरतेव दर्भिनवदेवचा ।
चपमा रामवचा पविर्वाना दर्वचवम् ।
माचवेवर्वदेवं वन्वेचयो चवाचमा ।
देवदुवनवेयो हि चवा माववर्व मवत् ।
बवचाम्म प्रम धाविवमंगो विवव मवा ।
दचमवविपाचेन मवो दम्पाविवचके ।
प्रम मवदूचवाभा चाम्मामाचे प्रमं चवेत् । ।
मूमर्थ विच चार्य दचा मधुचरोतिषी ।
विदैविम्य चरवम वीर्यं मौराप चवचमा ।
मोमूचविदोविच वविभौवाजने विवा ।
वन्मुम्मारनमपवारं वथा चानुर्वर्व मवम्" ।

भुजगावक्रमम् । * ।
"कुसमधवने मदयावमोरे
दे मीरवे भीति वधूमि वाम ।
मधूव्यापमी च चमायमूपि
वर्णे वमापाय यधा विपूर्वे ।
माद्वीरवेशाविवचेव धार्य
वारपम वन्याविरं दि पूर्णम् ।
चपमामार्थं मधमा हवेन
विक्रादारा धव विवापि वावद् ।
धारवर्धमिदं पूर्वं प्रयचा निर्मितं दरा ।
दिवाय धर्मयोवामा पूर्वोचार्य विविधवम् ।
रमपावचवक देवं मूविम्मेवा इति चमि ।
वम्बाचि धविवादिवा मवर्धोचवेवरम्" ।
मधूव्यापमी भधूवी इति वेवे । चरवर्ष
पूर्वम् । * ।
"विवायमेवारमगीदवेवयोपा-
मधाबमृदमववोमूदमीदवायाम् ।
पूर्वं मपावचमवे विरदा वर्जवि-
वीरदेवता निरवति चायेन मधे" ।
विवाचर्पूर्वम् । * ।
"दावे विवूविवि विक्रा मधूमोरमधुर्व चवम् ।
पावयेर्य पचवंचयेव धामविवि धाम ।
रचमूवी यथा राज वाचादिविवचा यथा ।
मूर्भो मवावरी वैवि धावेषु भ्रूवी पवद् ।
दवे धावे दर्व मवादर्व मवविना चवेत् ।
धम्बीवमोर्वधाममाचरे मम्बर दम धवेत् ।
विवाय विमवा चौम्बी देवार्वचाशुचम् ।
विवापचा रम्मवे दे विवकु धारिवारम् ।
वीचोवचेवाममिवपवचीवदिमचेवरम् ।
विवरं प्राविपवी च कुदं चम्मरचवे ।
धावीवपर्व दरवी माम्बीकुवर्व चवम् ।
पपार्विविविवि वम्बोविवे चर्वमिचो पवद् ।
चतुर्मुख मव रमा विवेम्बादिवपेवयम् ।
मवाचेववमावेदं वर्वयेवोविवादवम् ।
चपचारे मवेम्मारे मम्बोऽपी मरपाम्बो ।
वामदवे मविवाये चोवे चार्यो प्रविवचे ।
मूवचवे वदिमूचे विवचापिवदेन च ।
वागुस्मवे वधा चवद्रा विवे मेवे मदीप्रि च ।
देवादिवचविवादि मधुरामामेवचाम् ।
वर्व वमिवाय वम्बाया चववमर्वचपरम् ।
चवपीपावरचोर्ध वर्चमवविवारमम् ।
चवि चर्म वर्द मूवो वेवाधामिवविपरम्" ।
पविवादी चविमवीवि योवे चविवा इवि च ।
मवाधिवं रमम् । * ।

चथ दैवादिवमयनिविचा ।
"मूवामधुवादिवोममवान्नपावीविवि ।
चवेरामधुमारं वचावििवि मुविविधम् ।
मवामविविवमूप्रामधुवोरोपवानम् ।
चम्बर्ध वम देवाविप्रयोमारवदं मवम्" ।
मवायमनम् । * ।
"चरवमधुवचोमवि प्रवचो मदर्व वचा ।
विधु मूवय मचम मूयचव मवोचवेत् ।

एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः” ।
अथ लोमादिधूपः ॥ * ॥
“कल्याणकञ्च युञ्जीत महद्वा चैतसं घृतम् ।
तैलं नारायणं चापि महानारायणं तथा ॥
भूते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ।
रोगिणं भिषजं यस्ते क्रुद्धा घ्नन्त्युन्मदिष्णवः” ॥
इत्युन्मादाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(आत्रेय उवाच ॥
“अथ मानसको व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः ।
प्रमत्ता ऊर्द्ध्वगा दोषा ऊर्द्ध्वं गच्छन्त्यमार्गताम् ॥
उन्मादो नाम दोषोऽयं कष्टसाध्यो भिषग्वरैः ।
सोऽपि पृथग्विधैर्दोषैर्द्वन्द्वजोऽन्यः प्रकीर्त्तितः ।
अथान्यः सन्निपातेन त्रिधा भवति चापरः ॥
अशुचिविपथशून्यागारकेऽरण्यमध्ये
समयगहनवीथीदेवतागारके च ।
अथ कथमपि भीत्या शङ्कया खिन्नचेत-
स्त्विव मनसमार्गं त्वाज्यमुन्मार्गयेति ॥
चिन्ताव्यथासुभयधर्मविमर्षलोभात्
देवातिथिद्विजनरेन्द्रगुरोर्विमानात् ।
प्रेमाधिकाद्युवजनादपि विप्रयोगात्
उन्मादहेतुं च त्वया कथितं वरिष्ठैः ॥
तत्र गायति वा रौति विलपन् पठते यदा ।
लोलयेच्छर्दते वापि कम्पते प्लवते तथा ॥
धावते हसते चैव तथा जिह्वां विनश्यति ।
नरो वा भ्रमतेऽत्यर्थं पश्येद्गगनमथातुरः ॥
तस्यापस्मारकं कर्म कर्त्तव्यं भिषगवरैः ।
विशेषेण भूतविद्यां मध्ये वक्ष्यामि चायत” ॥
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीय-
स्थाने उन्मादनिदाननामा विंशोऽध्यायः ॥
अस्य सम्प्राप्तिसहित-निदानलक्षण-चिकित्सिता-
न्याह वाग्भटः ॥
“उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।
उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः ॥
शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादन्नपानतः ।
विकृतासात्म्यसमलाद्विषमादुपयोगतः ॥
विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भ्रमात् ।
क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात् पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥
आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद्विषेणोपविषेण च ।
एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥
धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान्
उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिविभ्रमात् ॥
देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्रथः ।
भ्रमत्यचिन्तितारम्भम्”—
वातादिभेदेन लक्षणं यथा ॥
“तत्र वातात् कृशाङ्गता ॥
अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्त्तनम् ।
गीतवादित्रवागङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ॥
असाम्ना वेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
आस्यात् फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ॥
अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ।
गृद्धिरभ्यवहार्य्येषु तल्लाभे चावमानता ॥
उत्पिण्डितारुणाक्षित्वं जीर्णे चान्ने गदोद्भवः ॥ १ ॥
पित्तात् सन्तर्ज्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्टाद्यभिद्रवः ।
शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।
असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ २ ॥
कफादरोचकश्छर्द्दिरल्पेहाहारवाक्यता ।
स्त्रीकामता रहः प्रीतिर्लालासिङ्घाणकस्रुतिः ॥
बैभत्स्यं शौचविद्वेषो निद्राश्वयथुराननें ।
उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ ३ ॥
सर्व्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक् परिवर्ज्जयेत् ॥ ४ ॥
धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।
पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥
रोदित्यकस्मान् म्रियते तद्गुणान् बहु मन्यते ।
शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ ५ ॥
विषेण श्यावबदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ।
वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत्” ॥ ६ ॥
चिकित्सा यथा ॥
“अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
पूर्व्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदुशोधनम् ॥
कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥
इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।
घर्षणाश्वासनोद्भासभयताडनतर्ज्जनम् ॥
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनालेपधूमान् पानञ्च सर्पिषः ।
युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः” ॥ ७ ॥
“द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद्ब्राह्म्या घृतप्रस्थञ्च साधितम् ॥
व्योषश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खपुष्पीनृपद्रुमैः ।
ससप्तलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥
पलवृद्ध्या प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ।
उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥
वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद्धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम्” ॥
इति ब्राह्मीघृतम् ॥ * ॥
“वरा विशाला भद्रैला देवदार्व्वेलबालुकैः ।
द्विसारिवा द्विरजनी द्विस्थिरा फलिनी नतैः ॥
बृहतीकुष्ठमञ्जिष्ठानागकेशरदाडिमैः ।
वेल्लतालीशपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ॥
सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ॥
पाण्डुकण्डुविषे शोषे मोहे मेहे गरे ज्वरे ।
अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि ॥
अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।
बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च” ॥
इति कल्याणघृतम् ॥ * ॥
“एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ।
शूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥
बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्व्वस्मादधिकं गुणैः” ॥
इति महाकल्याणघृतम् ॥ * ॥
“जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥
त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।
कायस्था शूकरीच्छत्रा अतिच्छत्रा पलङ्कषा ॥
महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ।
कटम्भरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥
सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ॥
बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम्” ॥
इति महापैशाचकघृतम् ॥ * ॥
“अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः स्नेहसंयुताः ।
कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥
सहिङ्गुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ॥ * ॥
शृगालशल्यकोलूकजलूकावृषवस्तजैः ॥
मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्म्मभिराचरेत् ।
धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥
धूपयेत् सततञ्चैनं श्वगोमत्स्यैश्च पूतिभिः ।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥
तिक्तकं जीवनीयञ्च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥
विध्येच्छिरां यथोक्तां वा तस्य मेद्यामिषस्य वा ।
निवाते शाययेदेव मुच्यते मतिविभ्रमात्” ॥
“भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तालिङ्गाधिकाकृतिम् ॥
यद्युन्मादे ततः कुर्य्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।
बलिञ्च दद्यात् पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ॥
स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ।
पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥
अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सप्तच्छदस्य च ।
चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥
निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान्न स युज्यते ॥
प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसान्तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम्” ॥ * ॥
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥
अस्य सनिदानसम्प्राप्तिर्यथा ।
“इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति । तद्यथा,—
वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तास्तत्र दोष-
निमित्ताश्चत्वारः ।
पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्त्तन्ते तद्यथा,
“भीरूणामुपक्लिष्टसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणाञ्च
मलविकृतोपहितानि अनुचितान्याहारजातानि
वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां तन्त्रप्रयोग
वा विषममाचरतामन्या वा चेष्टां विषमां समा-
चरतामत्युपक्षीणदेहानाञ्च व्याधिवेगसमुद्भ्रमि-
तानामुपहतमनसां वा काम-क्रोध-लोभ-हर्ष-भय-
शोक-चिन्तोद्वेगादिभिः पुनरभिघाताभ्याहतानां
वा मनस्युपहते बुद्धौ च प्रचलितायामभ्युदीर्णाः
दोषाः प्रकुपिताः हृदयमुपसृत्य मनोवहानि
स्रोतांस्यावृत्य जनयन्त्युन्मादम् । उन्मादं पुनर्मनो-
बुद्धि-संज्ञा-ज्ञान-स्मृति भक्ति-शील-चेष्टाचार-
विभ्रमं विद्यात्” ॥
तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि । तद्यथा,—
“शिरसः शून्यभावः चक्षुषोः व्याकुलता स्वनः कर्ण-
योरुच्छ्वासस्याधिक्यमास्यसंस्रवणमनन्नाभिलाषो-
ऽरोचकाविपाकौ हृदयग्रहो ध्यानायास-सम्मो-
होद्वेगाश्चास्थाने सततं लोमहर्षो ज्वरश्चाभीक्ष्ण-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सत्त्व-वल-रूप गर्व्व शौर्य्य युक्त माल्यानुलेपन हास्यप्रियमतिवाक्करञ्च प्राय शुक्लोत्कादस्ता सप्तम्याञ्च यक्ता ,स्वाध्याय तपोनियमोपवासव्रतचर्य्या-देव-यति-गुरु पूजारति भ्रष्टशौच व्राह्मणमव्राह्मण वा व्रह्मवादिन शूरमानिन देवतागार-सलिल-क्रीड़नरति प्राय शुक्लायचम्या पूर्णचन्द्रदर्शने च व्रह्मराक्षसाः, रक्ष पिशाचास्तु हीनसत्त्व-पिशुन-स्त्रैन-लुब्ध प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु पुरुष छिद्रमवेक्ष्याभिधर्षयन्तीत्यपरिसंख्येयाना ग्रहाणामाविष्कृततमा ह्यष्टावेते व्याख्याता" ॥

अथ ये असाध्यास्तेषा लक्षणानि यथा ।

"सर्व्वेष्वपि तु खल्वेषु यो हस्तावुद्यम्य रोष-सरम्भो निःशङ्कमन्येष्वात्मनि वा पातयेत् स ह्यसाध्यो ज्ञेयस्तथा साश्रुनेत्रो मेढ्रप्रवृत्तरक्त स्तवजिह्वः प्रस्रुतनासिकश्छिद्यमानमर्म्मा प्रतिहन्यमानपाणि सतत विकूजन् दुर्व्वर्णस्तृषार्त्त पूतिगन्धिश्च हिसार्थी उन्मत्तो ज्ञेयस्त परिवर्ज्जयेत । रत्यर्च्चनाकामोन्मादिनौ तु भिषगभिप्रायाचाराभ्या वुद्ध्वा तदङ्गोपहारवलिश्रमेण मन्त्रभैषज्यविधिनोप क्रमेत्" ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

"लशुनाना शत त्रिंशदभयाञ्च्यूषणात्पलम् ।
गवा चर्म्मसमी प्रस्थो द्वाढ़क चौरमूत्रयोः ॥
पुराणसर्पिष प्रस्थमेभिः सिद्ध प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णं पल शीते दत्त्वा च मधुमाणिकाम् ॥
तद्दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमज्वरान् ।
अपस्माराश्च हन्त्याशु मानाभ्यञ्जननावनै" ॥

लशुनाद्य घृतम् ॥ * ॥

"विशेषत पुराणञ्च घृत त पाययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्न पवित्रत्वाद्विशेषाद्ग्रहमोचणम् ॥
गुणकर्म्माधिक स्वानादास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्ध पुराण स्याद्दशवर्षस्थित घृतम् ॥
लाक्षारसनिभ शीत तद्धि सर्व्वग्रहापहम् ।
मेध्य विरेचनेष्वग्र्य प्रपुराणमत परम् ॥
नाषाध्य नाम तस्यास्ति यत्स्यात् वर्षशत स्थितम् ।
दृष्ट स्पृष्टमथाघ्रात तद्धि सर्व्वग्रहापहम् ॥
अपस्मारग्रहोन्मादवता शस्त विशेषत" ॥
"एतैरौषधवर्गैर्व्वा विधेयत्व स गच्छति ।
अञ्जनोन्मादनालेपान्नावनादींश्च योजयेत् ॥
शिरीषो मधुक हिङ्गु लशुन तगर वचाम् ।
कष्ठञ्च वस्तमूत्रेण पिष्ट स्यान्नावनाञ्जनम्" ॥

इति नस्याञ्जनम् ॥ * ॥

"प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्त्ति कृताम्पिवेत् ।
वैरेचनिकधूमोक्ते श्वेताद्यैर्व्वासहिङ्गुभि" ॥

इति धूमपानम् ॥ * ॥ [शिराम् ।

"मस्तके प्रान्तसन्धौ वा मोचयेत्कुशलो भिषक्
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मार एव च" ॥
"कामशोकभयक्रोधहर्षेर्य्यालोभसम्भवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शम नयेत्" ॥
"देवर्षिपितृगन्धर्व्वैरुन्मत्तस्य तु वुद्धिमान् ।
वर्ज्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च ।
सर्पिःपानादि तस्येह मृदुभैषज्यमाचरेत् ।
पूजा वल्युपहाराश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ॥
शान्तिकर्म्मेष्टिहोमाश्च जपस्वस्त्ययनानि च ।
वेदोक्तान् नियमाश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ॥
भूतानामधिप देवमीश्वर जगत प्रभुम् ।
पूजयन् प्रयतो नित्य जयत्युन्मादज भयम् ॥
रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।
तेषा पूजाञ्च कुर्व्वाण उन्मादेभ्यो विमुच्यते" ॥

इति च चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशोऽध्याय ॥

अस्य विशिष्टपूर्व्वरूप यथा ।

"मोहोद्वेगौ स्वन श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम् ।
अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने कलुषभोजनम् ॥
वायुनोन्मथनञ्चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा ।
यस्य स्यादचिरेणैवमुन्माद सोऽधिगच्छति" ॥

वातजादिभेदेन रूपाणि यथा ॥

"रूक्षच्छवि परुषवाक् धमनीततो वा
श्वासातुर कृशतनु स्फुरिताङ्गसन्धि ।
आस्फोटयन् पठति गायति नृत्यशीलो
विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात् ॥ १ ॥
तृट्स्वेददाहवहुलो वहुभुग्विनिद्र-
श्छायाहिमानिलजलान्तविहारसेवी ।
तीक्ष्णो हिमाम्बुनिचयेऽपि स वह्निशङ्की
पित्ताद्दिवा नभसि पश्यति तारकाश्च ॥ २ ॥
छर्द्द्यग्निसादसदनारुचिकासयुक्तो
योषिद्विविक्तरतिरल्पमतिप्रचार ।
निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पभुगुष्णसेवी
रात्रौ भृश भवति चापि कफप्रकोपात् ॥ ३ ॥
सर्व्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि
रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् ।
सम्पूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति
सर्व्वात्मक क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्" ॥ ४ ॥

अपरयोर्लक्षणानि प्रथमतोऽस्योक्तानि ।

अस्य चिकित्सा यथा ।

"स्निग्ध खिन्नन्तु मनुजमुन्मादार्त्त विशोधयेत् ।
तीक्ष्णैरुभयतो भागै शिरसश्च विरेचन ॥
विविधैरवपीडैश्च सर्षपस्नेहसयुतैः ।
योजयित्वा च तच्चूर्णं घ्राणे नस्यन्तु योजयेत् ॥
सतत धूपयेच्चैन श्वगोमासै सुपूतिभि ।
सर्षपाणाञ्च तैलेन नस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ॥
दर्शयेदद्भुतान्यस्य वदेन्नाश प्रियस्य च ।
भीषाकारैर्नरैर्नागैर्दान्तैर्व्यालैश्च निर्विषै ॥
भीषयेत् सतत पाशै कशाभिर्व्वाथ ताड़येत् ।
यन्त्रयित्वा सुगुप्त वा त्रासयेत्तृणवह्निना ॥
प्रतुदेदारयेच्चैन मर्म्माघात विवर्ज्जयेत् ।
सापिधाने जरत्कूपे सतत वा निवासयेत्" ॥
"वर्हिष्ठकुष्ठमञ्जिष्ठाकटुकैलानिशाद्वये ।
तेनेद त्रिफलाहिङ्गुवाजिगन्धामरद्रुमैः ॥
वचाजमोदाकाकोलीमेदामधुकपद्मकै ।
सशर्कर हित सर्पिः पक्व चीरचतुर्गुणम् ॥
वालाना ग्रहजुष्टाना पुसा दुष्टाल्पमेधसाम् ।
स्यात फलघृत स्त्रीणा वन्ध्यानाञ्चाशु गर्भदम्" ।

इति फलघृतम् ॥ * ॥

"उरोऽपाङ्गललाटेषु शिराश्चास्य विमोचयेत् ।
अपस्मारक्रियाञ्चापि ग्रहोद्दिष्टाञ्च कारयेत् ।
शान्तदोष विशुद्धञ्च स्नेहवस्तिभिराचरेत् ॥
शोकशल्य व्यपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ।
उन्मादेषु च सर्व्वेषु कुर्य्याच्चित्तप्रसादनम् ॥
मृदुपूर्व्वं मदेऽप्येव क्रिया विद्वान् प्रयोजयेत् ।
विषजे मृदुपूर्व्वाञ्च विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम्" ॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे द्विषष्टितमोऽध्याय ॥ * ॥

"तपासि तीव्राणि तथैव दान
व्रतानि धर्म्मो नियमश्च सत्यम् ।
गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्या
व्यस्ता समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥
न ते मनुष्ये सह सविशन्ति
न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति ।
ये वा विशन्तीति वदन्ति मोहात्
ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥
तेषा ग्रहाणा परिचारका ये
कोटीसहस्रायुतपद्मसङ्ख्या ।
असृग्वसामासभुज सुभीमा
निशाविहाराश्च तमाविशन्ति" ॥
"निशाचराणा तेषा हि ये देवगणसस्थिता ।
ते तु तत्सत्त्वससर्गाद्विज्ञेयास्तु तदञ्जनाः ॥
देवग्रहा इति पुन प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये ।
देववच्च नमस्यन्ते प्रार्थ्यन्ते च देववत् ॥
स्वामिशीलक्रियाचाराः क्रमश्च सुरादिषु ।
नैर्ऋतैतेषा दुष्टितरस्तासा स प्रभव स्मृत ॥
सत्यलादप्रवृत्तेषु वृत्तिस्तेषा गणे कृता ।
हिंसाविहारा ये केचिद्दिव्य भावमुपाश्रिता ॥
भूतानीति कृता सज्ञा तेषा सज्ञाप्रवक्तृभि ।
ग्रहसज्ञाभिभूतानि यस्माद्वेत्त्यनया भिषक् ॥
विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते ।
तेषा शान्त्यर्थमन्विच्छन् वैद्यस्तु सुसमाहित ॥
जप्यै सनियमैर्होमैरारभेत चिकित्सितम् ।
रत्नानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिषाम् ॥
भक्ष्याश्च सर्व्वे सर्व्वेषा सामान्यो विधिरुच्यते ।
वस्त्राणि मद्यमासानि चीराणि रुधिराणि च ॥
यानि तेषा यथेष्टानि तानि तेभ्य प्रदापयेत् ।
हिनस्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु च ॥
दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये ।
देवग्रहे देवगृहे जुहोति प्राशयेद्वलिम् ॥
कुशस्वस्तिकपूपाज्यच्छत्रपायससम्भृतम् ।
असुराय यथाकाल विदध्याच्चत्वरादिषु ॥
चतुष्पथे राक्षसस्य भीमेषु गहनेषु वा ।
शून्यागारे पिशाचस्य तीव्रं वलिमुपाहरेत् ॥
पूर्व्वमाचरितैर्मन्त्रैर्भूतविद्यादिदर्शितै ।
न शक्या वलिभिर्जेतु योगैस्तान् समुपाचरेत्" ॥
"नक्तमालफल योष मूल शोणाकविल्वयो ।
हरिद्रे च कृतावर्त्तिं मूत्रैर्नयनाञ्जनम्" ॥
"न चायक्त प्रयुञ्जीत प्रयोग देवताग्रहे ।
ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूल न चाचरेत् ॥
वैद्यातुरौ निहन्युस्ते भुव क्रुद्धा महौजस ।
हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥
तत प्राप्स्यति सिद्धिञ्च यशश्च विपुल भिषक्" ॥

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमोऽध्यायः ॥ * ॥
"ध्यानाभ्यासारम्भण मुक्ता भाति सर्वं तमम् ।
उन्मत्तोऽचिन्त्यं सर्वं भावं सर्वं समन्वितम् ॥
तुल्यं दद्यात्तु पुरुषमिश्रितेन विचक्षणम् ।
यथामां बलमाप्य प्रतिपद्य सर्वोऽपितम् ।
मधुराद्यमिषतमोदुग्धेनापि निःसरेद्वैद्य ।
दिनान्ते विधिवत् क्षमा यथा सम्पूर्णे पचेत् ।
ध्रुवमतो रसो नाम विर्य मुद्गाद्यं विचरन् ।
धान्यस्य रसेनापि भूतोन्मादपनायनम् ।
निम्बस्यार्द्धं पिबेत्तु रसमूलकमापनम् ।
बेरवेत् मधुगुप्ता च वीतमसुम्भव सम्वेत् ।
मादिरस्य एवं चीरं सर्वोन्मादे मनवेत् ।
अपस्मारे मधुवेन शिरो भूतपुरो रसः" ।
इति भूतभैरवो रसः ॥ * ॥ उन्मादभञ्जिनीवटी यथा ।
"तुल्यं मनःशिलापूर्वं वेमर्द मधुरोपिनी ।
यथा शिरोधरीयमिव शिशुस्य मेघसर्वंसम् ।
कस्तुरीप विमलु सर्वं मारायणस्य च ।
तथापि समभागानि गोमूत्रेणाष्टिका कुरु ।
शिरिमसाहीनमकलं कारयम्भाव कारयेत् ।
मायात्माधिभागाये मधुनोऽर्द्धं दिनम् ।
मधुना दिवसे चाल्यं रात्रौ चैव भवेत च ।
वटिकेयं समाख्याता नाम्ना चोन्मादभञ्जिनी ।
चातुर्थकादमारस्य सर्वोन्मादविनाशिनी" ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ।

अथ यमानि यथा ।

"पेषो दिरेयो ममनस्य पूर्णं
मनमाप्यमुपिनकलो धूयेतु ।
तथा परं गतिविधिस्य पथम्
सन्नर्मने वाङ्मनकामनय ॥ १ ॥
चाचात्मकचापथकमापि
मनानि दत्तानि च सर्वमानि ।
भूतो तमो विवर्द्ध मरेता
शिराम्बक गन्धमनय वेक्ष ॥ २ ॥
आयमयक्षोदि च भूमपायं
धीवेर्दमयापविनेयगापि ।
अन्यद्भूयं कारणमाकस्य
विनाहनीनत्यनुवेषनापि ॥ ३ ॥
मोधूमदूषप्रमाण्य
चारोमधुन्नं मधुवीतवर्ति ।
एवं यदोषष दरामनय
चूर्णीमिदं समरेखा रसायनम् ॥ ४ ॥
प्रदलकुमुमाष्ट्यवर्णं पठोषं
मधीरवं रात्रुकमकधीतम् ।
सरायमूर्च्च मममम्मुपना
दूरनयूर्वेऽपि च नादिरेयम् ॥ ५ ॥
माञ्चनपतिबं सनवर्ष वैदे
दिनमुम्मारबरेयं पथम्" ॥ ६ ॥
"भूतादमुमकाभावोपतिश्रमो रामेरिकमननिदा
दरां चपकरणं भवति विमला यमहूतो महत्तम् ।
पापविदविदयानमागतिसंग्रीवयोगवरं
भूतानमुचरविनयवं मौसिनगरवम् ॥ ७ ॥
ये च भवति सूताथ प्रमपाकथं यमाराधं

दैवानामपूजनपच समवेदुन्मादमात्मनुतम्" ॥ * ॥

अपथ्यानि यथा ।

"मद्यं विरुद्धाशनमुष्णमोदनं
विमार्गमश्मद्गुरुपैत्तिकारकम् ।
जलावगाहमाद्यपथ्य कठिनं
मांसानि मत्स्यमभ्यादि सर्वथा ।
निद्रादि दिनी च विमल् समाचिते
दुन्मादरोगोपचयेषु वर्जितम्" ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ उन्मादाधिकारे ॥)
चौमुखलम्पापादिकारिकापोविस्मोचकयुक्त
विनाविनतववाचापार । इति रत्नमञ्जरी ।
(अविचारितमायभेदः । यथा, शाकुन्तले
१ । १९९ ।
"गीतश्रुवोन्मादयाय प्रवृत्तिनिवर्तिता चा-
हिलाल्यमतपच्या" । इति । चच यथच चीरः
चरक्माय वर्षे १ । ११५ ।
"चित्तप्रमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
वचानशब्दपरितम्भिमकमादिजम्" ।
उदाहरणम् ।
"मातरिदेव ! भवता समता समन्तात्
प्रामाधिका विकलता मम सीदिया किम् ?
प्रभुभ्रातामुतभूय बाष्पम्—
"भूपे विमोहिदि वर्षे ! वचनात् तन्मे
किं चिं वपचदि कुर्वोऽपि च वीसृतोऽयम्" ॥)
उन्मादः, त्रि (उत् + मद + घञ् ।) उन्मादरोग-
युक्तः । क्षिप्तः । उन्मत्तः । इत्यमरटीकायां भरत-
क्षेमः । पागल इति भाषा ।
उन्मादनः, पुं, (उन्मादयत्येन इति । उत् + मद +
णिच् + ल्युट्) कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाण-
विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
उन्मादवान्, त्रि (उन्मादो विद्यते यस्य । उन्माद
+ मतुप् । मस्य वः ।) उन्मादरोगविशिष्टः ।
उन्मत्तः । इत्यमरः ।
उन्मानं, क्ली, (उत् + मा + ल्युट् ।) तोलपरिमाणम् ।
इति वैद्यकपरिभाषा ।
("उन्मानस्य च तो परिमितौ यस्यार्द्धवर्द्धितः" ।
इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ।
"न तत् तथाच मानो यस्कूमानमेव च" ।
इति तत्रैवाध्याये शारीऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
उन्मिषितः, त्रि, (उत् + मिष + क्त ।) प्रफुल्लः ।
विकसितः । इति हेमचन्द्रः । यथा कुमारे ।
"तत्रोपरसुरिन्दिवेन्दुसमके
महाबलाक्रान्तर क्षिप्ता चरणम् । ५ । २८ ।
उन्मीलनं क्ली, (उत् + मील + ल्युट् ।) उन्मेषः ।
इति हेमचन्द्रः । चक्षुर्मेलन इति भाषा । विकाशः ।
("अनामविधिविधावेन लोकस्य तु विवेकतः ।
वालयशमपत्वाविर्जनोन्मीलनकारकः" ।
इति महाभारते । १ । १ । ८० ॥)
उन्मीलितः त्रि (उत् + मील + क्त ।) विकसितः ।
प्रकाशितः । इति शब्दचुक्रः । ("उन्मीलितं
तूलिकयेव चित्रम् । इति कुमारे । १ । ३२ ।
"ये सोन्मीलितनयनोत्पलयुतमना मोहं गरवा

चिताः" । इति कादम्बर्यां १म परिच्छेदे ॥)
उन्मुखः, त्रि, (ऊर्द्ध्वं मुखं यस्य ।) ऊर्द्ध्वमुखः । उद्-
ग्रीवः । उत्सुकः २ । इति हेमचन्द्रः ।
("मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः" ।
इति रघुः १ । ३९ ।) उत्सुकः । यथा कुमारे ।३।५४
"तस्मिन् मवमिमामाये भाव परिकरोन्मुखे" ।
"पतिं प्रबोधा प्रभवोन्मुखी स्थिताम्" । इति
रघु । ३ । १२ ।
"पाते मन्दं वहति पवनः विं विदितमुन्मीलि" ।
इति मेघदूते । पूर्वमेघे १० ।
"दृष्टा चक्षे वसनवनं मैथिलोपोन्मुखी वा" ।
इति च मेघदूते उत्तरमेघे ९८ श्लोकः ॥)
उन्मुद्रः, त्रि (उद्गता मुद्रा यस्मात् ।) प्रफुल्लः ।
विकसितः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
उन्मूलितं, त्रि, (उत् + मूल + क्त ।) उत्पाटितम् ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा रामायणे । ५।८ ।
"धराशुम्मूलितां क्षमा भत्ता भवति मां प्रति" ॥)
उन्मेषः, पुं (उत् + मिष् + घञ् ।) चक्षुरुन्मीलनम् ।
इति हेमचन्द्रः । चक्षु मेला इति भाषा ।
("अपोहापीतिविच्छिन्नविद्धं विद्युदुन्मेषदृष्टिम्" ।
इति मेघदूते उत्तरमेघे २ । स्फुरणम् । यथा,
"अविरतपरिमेयोन्मेषभाज कनीनाः" ।
इति रघुः । ५ । ७४ । विकाशः २ । प्रकोटनम् ।
यथा,—
"दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते" ।
इति कुमारे । २ । ३३ ॥)
उप अ मादिविशमुख्यवर्णाचर्मवर्जवर्गविशेषः ।
उत्साहे । अनुगते । सदाहृतः । अनुकम्पा ।
आधिक्यम् । (यथा भागवते ९।१४। "उप परार्द्धं
हरिर्गृहिता । महाद्वीपविता इत्यर्के ।) हीनः । (यथा
मुग्धबोधे कारके ४। "विशुद्धत्वैर्वे सर्वे द्रा-
मत्र उपाधिकम् ।) सामीप्यम् । (यथा, मुग्धबोधे
समासप्रकरणे ६० । "उपनगरिं उपवनिम् ।
उपनदं । उपनदि ।) सामर्थ्यम् । इति दुर्गा-
दासः । दाक्षिण्यम् । व्याप्तिः । आरक्षः ।
पूजनम् । दोषाख्यानम् । निदर्शनम् । कार्यं
करणम् । दानम् । मारणम् । शक्तिः । विश्वा ।
प्रत्यासन्नम् । भूषा । अत्ययः । इति शब्द-
रत्नावली ।
उपकण्ठं, क्ली, (उपगतः कण्ठम् । कण्ठस्य इति
समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमत्रेति वा ।)
ग्रामान्तम् । उपशल्यम् । उपकण्ठम् २ । इति त्रि-
काण्डशेषः । सान्निध्यम् । समीपम्
इति हेमचन्द्रः । उपसमीपम् । (यथा, माघे ।
"मेघोदयं मुखरपक्षिणो
रुपमकिरन्मुवितपञ्च" ॥)
उपकण्ठः त्रि, (उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य ।)
निकटः । इत्यमरः । (यथा कुमारे । ७ । ५१ ।
"तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः" ॥)
उपकरणं, क्ली, (उप + कृ + ल्युट् ।) प्रधानाङ्गी-
भूतोपकारकवस्तु । तत्पर्यायः चामरादिः ।

तत्पर्य्यायः । परिच्छदः २ परिवर्हः ३ तन्त्रम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ भोजनादौ व्यञ्जनादि ॥ यथा । "तस्मादन्न प्रधानं पूजादिकन्तु उपकरणत्वेन ग्राह्यानामावश्यकम्" । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ पूजादौ नैवेद्यादि । मृगवन्धनादौ जालादि ॥

उपकार, पु, (उप + कृ + घञ् ।) उपकृतिः । ("उपकारापकारौ हि लक्ष्य लक्षणमेतयोः" । इति माघः । २।३७॥ "कृतोपकारेव रतिर्बभूव" । इति कुमारे । ३ । ७३ ॥) विकीर्णपुष्पादिः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

उपकारिका, स्त्री, (उपकरोतीति । उप + कृ + ण्वुल् + टाप् + इत्वम् ।) उपकारकर्त्री । पिष्टभेदः । इति मेदिनी ॥ राजसद्म । इत्यमरः ॥ कुसूल । मराथि इति भाषा । इति केचिदाहुरिति भरतः ॥

उपकारी, स्त्री, (उपकारयतीति । उप + कृ + णिच् + अण् + ङीष् ।) राजसद्म । इति भरतधृतद्विरूपकोषः ॥

उपकारी, [न्] त्रि, (उपकरोतीति । उप + कृ + णिनि ।) उपकारविशिष्टः उपकारकर्त्ता । ("उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम्" इति हितोपदेशे मित्रलाभे ॥)

तत्र दानादानविधिर्यथा । हारीतः । अथासद्भ्यदानमसत्यं यच्च दत्त्वा परितप्यते तद्वृथादानमफलं यच्चोपकारिणे ददाति ॥ उपकारिणे यच्च नोपकारिणे । तदितरोपकारिणे तु दद्यात् ।

"मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्" ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥ किञ्च ।

"उपकारिषु यः साधुः साधुः स सद्भिरुच्यते । समवृत्तिर्भवात्र त्वं सर्व्वभूतेषु केशव" ॥ इति जैमिनीये आश्वमेधिके पर्व्वणि ११ अध्यायः ॥

उपकार्य्य, त्रि, (उप + कृ + ण्यत् ।) उपकारोचितः । इति मेदिनी ॥

उपकार्य्या, स्त्री, (उपक्रियते इति । उप + कृ + ण्यत् + टाप् ।) राजसद्म । इत्यमरः ॥ (पटभवनम् । यथा, रघौ ५ । ४१ ।

"तस्योपकार्य्यारचितोपचारा
वन्येतरा जानपदोपदाभिः" ॥

"प्रशुश्रुषुः प्रतिविहितोपकार्य्यमार्य्यं, साकेतोपवनमुदारमध्युवास" । इति च १३ । ७९ ।)

कुसूलः । मराथि इति भाषा । इति केचिदाहुरिति भरतः ॥

उपकुञ्चि, स्त्री, (उप + कुञ्च + कि ।) सूक्ष्मकृष्णजीरकः । इति रत्नमाला ॥ (कृष्णजीरकशब्देऽस्य गुणादयो बोध्याः ॥)

उपकुञ्चिका, स्त्री, (उप + कुञ्च + ण्वुल् + टाप् ।) कृष्णजीरकः । सूक्ष्मैला । इत्यमरः ॥ ("कारवी करवी तद्वद्विज्ञेया सोपकुञ्चिका । भक्ष्यव्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववचारिता" ॥ इति सूत्रस्थाने ४६ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

उपकुम्भ, स्त्री, (कुम्भस्य समीपे ।) कुम्भसमीपम् ।

इति व्याकरणम् ॥

उपकुर्व्वाण, पु, (उप + कृ + शानच् ।) ब्रह्मचर्य्यानन्तरं यो गृहस्थो भवति सः । इति पुराणम् ॥ (कृतोपकारः । यथा हितोपदेशे सुहृद्भेदे,— "यतोऽनुपकुर्व्वाणो न कस्यापि उपायनं गृह्णीयात्" ॥)

उपकुल्या, स्त्री, (उपकूलति । कूल सन्ताने वन्धने च । अघ्न्यादि ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥ पिपुल इति भाषा । ("कृष्णोपकुल्या मगधी" इति वैद्यकरत्नमाला ॥ "उपकुल्योषणा शौण्डी" इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणादिकमस्य पिप्पलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥) (उपगता कुल्यामिति वाक्ये वाच्यलिङ्गः । कृत्रिमसर समीपम् ॥)

उपकूपजलाशयः, पु, (उपकूपं कूपसमीपे यो जलाशयः ।) कूपसमीपे शिलादिनिवद्धमशुपानार्थं कृतकूपोद्धृताम्बुस्थानम् । इत्यमरः ॥

उपक्रन्ता, [ऋ] त्रि, (उप + क्रम + तृच् ।) उपक्रमकर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उपक्रम, पु, (उप + क्रम + घञ् । नोदात्तोपदेशस्य इति न वृद्धिः ।) ज्ञात्वारम्भः । ययमस्योपाय अनेनैतत् सिध्यतीति ज्ञात्वा प्रथमारम्भः ॥ उपधा । राज्ञा धर्म्मकामार्थभयैः अमात्यादेर्यत् परीक्षणं भावतत्त्वनिरूपणम् ॥ प्रक्रमः । प्रथमारम्भः । इत्यमरः ॥ विक्रमः । चिकित्सा । इति मेदिनी ॥ पलायनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपायः । यथा,— "सामादिभिरुपक्रमैः" । इति मनुः । ७ । १०७ । आरम्भः । यथा,—"रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम्" ॥ १२ । ४२ । इति रघुः । "उपक्रम्यते इत्युपक्रमः कर्म्मणि घञ् । रामस्य कर्तुरुपक्रमः रामोपक्रमः रावणादौ उपक्रान्तमित्यर्थः । उपज्ञोपक्रमं तदाचिख्यासायामिति क्लीवत्वम्" । इति तट्टीका ॥)

उपक्रोश, पु, (उप + क्रुश + घञ् ।) निन्दा । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । ५३ ।

"राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्व्वा" ॥)

उपक्रोष्टा [ऋ] पुं, स्त्री, (उप + क्रुश + तृच् ।) गर्द्दभः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्षयः, पु, (उप + क्षि + अच् ।) प्रक्षयः । नीवाशब्दः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपक्षेपणधर्म्मः, पु, (उपक्षेपणरूपो धर्म्मः ।) शूद्रस्वामिकान्नस्य पाकार्थं ब्राह्मणगृहे समर्पणम् । इति शुद्धितत्त्वे कल्पतरुः ॥

उपगत, त्रि, (उप + गम् + क्त ।) अङ्गीकृतः । स्वीकृतः ॥ इत्यमरः ॥ (यथा रघौ ९ । १५ ।

"उपगतोऽपि च मण्डलनाभिता-
मनुदितान्यसितातपवारणः" ।) कृतमैथुनः ॥

उपगम, पु, (उप + गम् + अप् ।) अङ्गीकारः । निकटगमनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ ६।६९ ।

"तं प्राप्य सर्व्वावयवानवद्य
व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारी" ॥)

उपगूहन, क्ली, (उप + गुह + ल्युट् ।) आलिङ्गनम् । इत्यमरः ॥ ("अरम्भकुन्दाद्व्यपगाहन प्र-

इति भागवते १ । ५ । १९ ॥ तथा च साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ।

"कृति प्रमाद आनन्द समयोऽप्युपगूहनम्" ॥)

उपग्रह, पु, (उपगृह्यते इति । उप + ग्रह + घञ् ।) वन्दी । इत्यमरः ॥ वंदुयान् इति भाषा । उपयोगः । अनुकूलः । इति मेदिनी ॥ (ग्रहसदृशो ज्योतिः पदार्थभेदः । यथा महाभारते ९ । स्कन्दप्रसूसमागमे २२६ । २ ॥

"ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा । हुताशनमुखाश्चैव दीप्ताः पारिषदां गणाः" ॥)

उपग्रहण, क्ली, (उप + ग्रह + ल्युट् ।) उपाकरणम् । संस्कारपूर्व्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (स्वीकारः । यथा, रामायणे १।४।४ । "वेदोपग्रहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः" । वेदोपवृंहणार्थाय इति पाठान्तरम् ॥)

उपग्राह्य, पु, (उपगृह्यते इति । उप + ग्रह + ण्यत् ।) उपढौकनम् । इत्यमरः ॥ भेटी डालि इत्यादि भाषा ॥

उपघात, पु, (उपहन्यते अनेन । उप + हन + करणे घञ् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे घञ् । विनाशः । यथा,— "तथात्वस्येन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः" । इति भाषापरिच्छेदे । ४८ । अपकारः । "स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च" ॥ इति मनुः । २ । १७९ ॥)

उपघ्न, पु, (उप + हन + क ।) निकटाश्रयः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १४ । १ ।

"छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ" ॥)

उपचक्र, पु, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षिविशेषः । अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । उष्णवीर्य्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । वस्तिमरुच्छ्लेष्महरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः" ॥ इति महाभारते ३ भीमसाजगरग्रहणे १७८।७ ॥)

उपचक्षु, [स्] क्ली, (उपगतं चक्षुषोर्दर्शनार्थम् ।) दिव्यचक्षु । चश्मा इति पारस्यभाषा । इति लोकप्रसिद्धम् ॥

उपचय, पु, (उप + चि + अच् ।) वृद्धिः । उन्नतिः । ("स्वशक्त्युपचये केचित् परस्य व्यसने परे" । इति माघः । २ । ५७ । "तत्तेषामस्मत्पुत्राणां नयोपचये भवन्तः प्रमाणम्" । इति हितोपदेशे कथामुखम् ।) लग्नात् तृतीयषष्ठदशमैकादशस्थानानि । इति ज्योतिषम् ॥

उपचरित, त्रि, (उपचर्य्यते स्म । उप + चर + क्त ।) उपासितम् । सेवितम् । इत्यमरः ॥

उपचर्य्या, स्त्री, (उप + चर + क्यप् + टाप् ।) चिकित्सा । इति हलायुधः ॥

उपचाय्य पु, (उपचीयते अग्निरस्मिन् इति । "अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः" ३।१।१३१ । इति पाणिनिसूत्रेण निपात्यते । उप + चि + ण्यत् ।) यज्ञाग्निः । इत्यमरः ॥

उपचार, पु, (उप + चर + घञ् ।) लोकोपतिकारः ।

तत्पर्य्यायः। उपचर्य्या २ चिकित्सा ३ सपर्य्या ४ क्रिया ५ निग्रहः ६ प्रतीकारः ७ क्रिया ८ उपक्रमः ९ शमः १०। इति राजनिर्घण्टः। सेवा। ("चक्रे चिरान्नाथविकोपचारम्"। इति रघौ ५। २।) व्यवहारः। ("प्रणयजानितमनोरमोप चारैः"। इति कुमारे ७। ८६।) उत्कोचः। इति हेमचन्द्रः। परस्य राजसत्त्वात् उपचारमात्रम्। यथा कुमारे ७। ८८ "उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः"। "उपचारविधा रात्रौ" इति भट्टे द्वादशसर्गे अष्टमेऽध्याये।)

उपचार्य्यः, पुं, (उप+चर+ण्यत्।) चिकित्सा। इति हेमचन्द्रः।

उपचितः, त्रि, (उपचीयते स्म। उप+चि+क्त।) दिग्धः। समृद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा रघौ ८ स—सर्गे। "प्रलयस्योपचयोपचित वपुः"।) समाहितः। इति शिवा हेमचन्द्रश्च। चितिकः। सेवायितः वर्द्धितः। इत्यमरः। ("सवाय वासेन।

"प्रवालशोभोपचितमजस्रम् भावयतीति"।)

उपचित्रा स्त्री, (उपगता चित्राम्।) मूषिकपर्णी। इत्यमरः। इन्दुरकाणि इति भाषा। दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (रक्तार्थे यथा,—

"चित्रा दन्ती निकुम्भा स्यादुपचित्रा मुकूलका"। इति वैद्यकरत्नमाला।)

उपजापः, पुं, (उप+जप+घञ्।) भेदः। विश्लेषः। इत्यमरः।

("तेषु तेषु स्थानेषु गणपान् प्रतीक्षमाणाः"। इति दशकुमारे विश्रुतचरिते। यथा च माघे २। ९९।

"उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि ।)

उपजिह्विका, स्त्री (उपगता जिह्वां यस्याः।) कीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। उपदेहिका २ वम्री ३ वल्मीका ४। इति हेमचन्द्रः। आलजिह्वा इति ख्याता च। ("उपजिह्वा जिह्वौ वाक्"।

इति वाग्भटश्च।

"वाग्भटेनोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थिता"।

इति वाग्भटेनोत्तरस्थाने दशमेऽध्याये उक्तम्।

चिकित्सा यथा।

"उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत्"।

इति च वाग्भटे उत्तरस्थाने द्वाविंशेऽध्याये उक्तम्।)

उपजिह्विका, स्त्री (उपजिह्वा+स्वार्थे कन्।) उपजिह्वा। आलजिह्व इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रतिजिह्वा २। इति शब्दचन्द्रिका। (ऋग्वेदे ८। ६१। १३। "सरस्वत्युपजिह्विका उपमा यदि वर्द्धते"।) कीटभेदः। तत्पर्य्यायः। उपदेहिका २ वम्री ३ उपदीका ४ दिही ५। इति शब्दरत्नावली। ("यस्य मेखा मधुचिह्वो मिश्रस्वेदोपजिह्विके। बाह्यं कण्वेन् कोषं मांसेऽप्युपजिह्विका"। इति चरके सूत्रस्थाने १७ अध्याये।

"जिह्वाग्रभवः श्वयथुर्हि जिह्वा-

मुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः।

प्रसेककण्डूपरितापवान्

मध्यमानसमेयमुपजिह्विकेति"।

इति निदानस्थाने मोक्षकोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।

अस्य चिकित्सा यथा।

'उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।

शिरोविरेचनगण्डूषधूमैश्चैनमुपाचरेत्।

विस्रावणार्थं कर्त्तव्यं वमनं वाग्यतान्वितः"।

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २२ अध्याये।)

उपजीविका स्त्री (उपजीव्यतेऽनया। उप+जीव +ण्वुलटापौ। टापि अत इत्वम्।) उप जीवनम्। जीवनोपायः।

उपजोषम् अ, (उपजोषणम्। उप+जुष+अम्।) आनन्दः। इत्यमरः। (यथा, महाभारते १।

"तवोपजोषं सततं भवाप्सीह भारत"।

सुखं। यथा, रामायणे २। ७८। १९।

"आत्मानमुपजोषं च सुखं ह्यास्ते

विनेष्यसि न भयोपजोषम्"।)

उपज्ञा, स्त्री, (उपज्ञायते। ज्ञा अवबोधने। आत उपसर्गे इति कर्म्मणि अङ्।) आद्यज्ञानम्। इत्यमरः। अनुपदिष्टैव प्रथमज्ञानम्। यथा वाल्मीकेः श्लोकनिर्म्माणे ज्ञानम्।

("आद्य प्राचेतसोपज्ञं रामायणमित्यसौ"।

इति रघौ १५। ६३। "शब्दोऽन्यूनप्रयत्नमेव विदुषा पौरुषनमन्वे शब्दा" इति भाष्यकारटीका पुण्यम्।)

उपढौकनं क्ली, (उप+ढौक+ल्युट्।) पारितोषिकद्रव्यम्। भेट डाली इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। प्राभृतम् १ प्रदेशनम् २ उपायनम् ३ उपग्राह्यम् ४ उपहारः ५ उपदा ६। इत्यमरः।

उपतप्ता, [ऋ] पुं, (उप+तप्+तृच्।) उपतापक मात्रम्। तत्पर्य्यायः। उष्णो २ उष्म ३। इत्यमरः। उष्मा ४ घर्म्मो ५। इति जटाधरः। रौद्रम्। इति भरतः।

उपतापः, पुं, (उप+तप्+घञ्।) रोगः। पीडा। रोगः। इति मेदिनी। अशुभम्। पीडा। इति शब्दरत्नावली। (यथा, शाकुन्तले।

"विनिवर्त्तितं युष्माभिः उपतापं शमयति"।

पीडारोगयोः उपतप्ति। यथा, कौटिल्यसूत्रे। १९९। "यो भवन्तीमामुपतापो भवेत्"।)

उपत्यका स्त्री, (उप समीपे आसन्ना भूमिः। उप+ "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः"। ५। २। ३४। इति सूत्रम्। "अधस्त्य निपातः" इति प्रक्रि-याकौ।) पर्व्वतनिकटस्थभूमिः। इत्यमरः। (यथा, रघुः। ४। ४६।

"मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः"।)

उपदंशः, पुं, (उपदश्यते इति। उप+दंश+कर्म्मणि घञ्।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। अवदंशः २ चक्षणम् ३ मद्यपाचनम् ४। इति हेमचन्द्रः। (यथा दशकुमारे विश्रुतचरिते—

"विचित्राम् उपदंशान् उपपाद्य"।

"सप्तसप्ततिसहस्र अश्वपतेः द्विपदं तत्र यदि अन्यो वस्तु मधुपर्कं च आवश्यका"। इति च।) मेढ्रोपरोगविशेषः। गर्म्मी इति भाषा। तस्योत्पत्ति-प्रकारः। तस्योपदंशस्य निदानं लक्षणं चिकित्सा च भावप्रकाशे यथा। तद्यथा।

'हस्ताभिघातान्नखदन्तघाता-

दधावनादत्युपसेवनाद्वा।

योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने

पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः"।

हस्ताभिघातात् हस्तस्य मैथुनात्। नखदन्तघातात् नखदन्तघातनादपि तेषु मेढ्रे नखदन्त-घातो नखदन्तयोरघातात्। अधाव्य क्षालनाभावे।

'योनिश्च विषदुष्टायाः स्त्रिया प्राणान्तकासरो यदा।

रतिकाले मनसि तु न ग्राह्यं नारि च क्षमा"।

कारणं दुष्टजीवस्यो या मेढ्रे पञ्चसंख्याका। उपदंशास्त्रिविधो पुंसामेवसो भवन्ति। तामित्र मेढ्रे पञ्चसंख्याका। योनिप्रदोषात् दीर्घनखैर योनिरक्तोऽभवात्। योनिरक्तस्याकाविकलसमरत। ताडादिभ्यश्च योनिदोषात्। विविधोपचारैः। दुष्टस्त्रीगमनाभ्यङ्गादियोनिसम्पादिभिः मलो-दयन्तः। वातिका पैत्तिका श्लैष्मिका सान्निपातिका सामान्यमुक्तेति। । अथ वातिकपैत्तिकस्य चोप-दंशस्य लक्षणमाह।

"सतोदभेदस्फुरणैः सकृष्णैः

स्फोटैर्व्यवस्येदनिलोपदंशम्।

पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः

पित्तेन रक्तैः पिशिताववर्णैः"।

सतोदम् मानसिकम्। पीतैः रक्तैर्वा पित्तजः। पैत्तिकं वातिमापित्तजवारम्।

सकण्डुरैः शोफयुतैर्महद्भि

शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन।

नानाविधस्रावरुजोपपन्न-

मसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम्"। *।

कफजमाह।

"विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं

मुष्कावशेषं परिवर्ज्जनीयम्"।

विशीर्णमांसं गलितमांसम्। प्रजग्धं भक्षितम्। मुष्कावशेषं विशीर्णमण्डमेवम्वशेषमात्रम् अवशिष्ट मनसोगमात्रम्। *। उपदंशस्यानुषङ्गिकव्याधि लक्षणे दोषमाह।

"सञ्जातमात्रे न करोति मूढः

क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः।

कालेन शोफकृमिदाहपाकै-

र्विशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन ।

विषये प्रसक्तः स्त्रीविलासीरतः। *। लिङ्गार्शमाह।

"अङ्कुरैरिव सञ्जातैरधरुपरि चाङ्कुरी।

क्रमेण जायते वर्त्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा।

कोशस्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्व्वतश्चापि च।

वेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा।

लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे"।

लिङ्गवर्त्ति आख्यमाह। कोशाभ्यन्तरे चर्म्मकोशा-भ्यन्तरे। सन्धौ लिङ्गस्तम्भयोः। सर्व्वतश्चापि मणिस्थलेऽपि अधिस्थाय। *। *।

उपदंशस्य चिकित्सा।

"उपदंशेषु सर्व्वेषु स्निग्धं स्विन्नस्य देहिनः।

मेढ्रमध्ये शिरां विध्येत् पातयेद्वा जलौकसः ।
सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः ।
पाको निवार्य्यो यत्नेन शिश्नक्षयकरः स यत् ॥
वटप्ररोहार्ज्जुनजम्बुलोध्र-
मध्याह्वरिद्रारचितः प्रलेपः ।
यथा तथा शोथमपाकरोति
सर्व्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥
उपदंशेषु पक्वेषु व्रणप्रक्षालनं हितम् ।
त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ॥
नीलोत्पलं सकुमुदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
एषां चूर्णं धूननार्थं प्रलेपस्तात्र शस्यते ॥
मण्डूकदलचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः ।
गुण्ठनं तद्व्रणे कुर्य्यात्त्रिफला पूगफलेन वा ॥
दहेत् कटाहे त्रिफलां तन्मसीं मधुसंयुताम् ।
प्रलेपेनोपदंशस्य व्रणं सद्यः प्ररोहयेत् ॥
पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
क्वाथं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्व्वोपदंशापहरः प्रयोगः" ॥ * ॥
"भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
करञ्जधात्रीखदिरासनानाम् ।
कषायकल्कौ घृतमाशु पाच्यं
सर्व्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम्" ॥
भूनिम्बादिघृतम् ॥ * ॥
"घृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीव्रणे व्रणे ।
उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजने ॥
क्षारसूत्रेण सञ्छिद्य लिङ्गवर्त्तिमशेषतः ।
दहेच्च ता ततस्ताभ्यां चिकित्सां व्रणवच्चरेत्" ॥
इत्युपदंशाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अपि च ।
"पटोलनिम्बत्रिफलागुडूचीक्वाथमापिबेत् ।
सगुग्गुलुं सखदिरमुपदंशो विनश्यति" ॥
ग्रन्थान्तरे प्रथमार्द्धे "पटोलनिम्बगुडूचीमरिच-
क्वाथमापिबेत्" । इति च पाठः ॥
"दहेत् कटाहे त्रिफलां सा मसी मधुसंयुता ।
उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयते व्रणम्" ॥ * ॥
"त्रिफलानिम्बभूनिम्बकरञ्जखदिरादिभिः ।
कल्कैः क्वाथैर्घृतं पक्वमुपदंशहरं परम्" ॥
इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥
(अन्यच्चास्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणमाह । यथा,
"स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।
दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनाणुरजःपथाम् ॥
अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥
विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥
वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः ।
दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्वचोर्विंशतिमामयान् ॥
जनयन्त्युपदंशादीन् उपदंशोऽत्र पञ्चधा ।
पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्चात्र मारुतात् ॥
मेढ्रशोफे रुजश्चित्राः स्तम्भस्त्वक् परिपोटनम् ॥१॥
पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ २ ॥
श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरुः ॥३॥
शोणितेनासितस्फोटसम्भवोऽस्रस्रुतिर्ज्वरः ॥ ४ ॥
सर्व्वजे सर्व्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि" ॥ ५ ॥
असाध्यलक्षणं यथा ।
"तीव्रा रुगाशुपचनं दरणं क्रिमिसम्भवः ।
याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने ३३ अध्याये ।
अस्य चिकित्सा च यथा ॥
"मेढ्रमध्ये शिरां विध्येदुपदंशे नवोत्थिते ।
शीतां कुर्य्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥
तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्वे तु पाटिते ।
जम्ब्वाम्रसुमनोनीपश्वेतकाम्बोजिकाङ्कुरान् ॥
शल्लकीबदरीबिल्वपलाशतिनिशोद्भवाः ।
त्वचः क्षीरिद्रुमाणाञ्च त्रिफलाञ्च जले पचेत् ॥
स क्वाथः क्षालनं तेन पक्वतैलञ्च रोपणम् ।
तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोह्वालरसाञ्जनैः ॥
हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।
लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ॥
कपाले त्रिफलां दग्ध्वा सघृतां रोपणं परम् ।
सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषन्तु शोफवत् ॥
न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।
पक्वे स्नायुशिरामांसे प्रायो नश्यति हि ध्वजः" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने ३४ अध्यायः ॥
तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्य्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौक्षसलिलप्रक्षालितयोनिमक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करज-दशन-विष-शूकनिपातनाद्दर्दनाद्धस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादशौच्यसलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमागम्य प्रकुपिता दोषा क्षते ऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते ॥
स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरसृजा चैकः ॥
तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेढ्रता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः ॥ १ ॥
पैत्तिके ज्वरः श्वयथुः पक्वोडुम्बरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च ॥ २ ॥
श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनाश्च ॥ ३ ॥
रक्तजे कृष्णस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित् ॥ ४ ॥
सर्व्वजे सर्व्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शेफसः क्रिमिप्रादुर्भावो मरणञ्चेति ॥ ५ ॥
इति सुश्रुते निदानस्थाने १२ अध्यायः ॥
चिकित्साविशेषो यथा ।
"यदि वा दुर्ब्बलो जन्तुर्न वा प्राप्तविरेचनम् ॥
निरूहेण हरेत् तस्य दोषानत्यर्थमुच्छ्रितान् ।
प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्ववर्षाभूकुष्ठदारुभिः ॥
सरलागुरुरास्नाभिर्वातजं सम्प्रलेपयेत् ।
निचुलैरण्डबीजानि यवगोधूमशक्तवः ॥
एतैश्च वातजं स्निग्धैः सुखोष्णैः सम्प्रलेपयेत् ।
प्रपौण्डरीकपूर्व्वैश्च द्रव्यैः सेकः प्रशस्यते ॥
गैरिकाञ्जनयष्ट्याह्वसारिवोशीरपद्मकैः ।
सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥
पद्मोत्पलमृणालैश्च ससर्ज्जार्ज्जुनवेतसैः ।
सर्पिःस्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥
सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ।
अथ वापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥
शालाश्वकर्णाजकर्णधवत्वग्भिः कफोत्थितम् ।
सुरापिष्टाभिरेताभिः सततामिः प्रलेपयेत् ॥
रजन्यतिविषामुस्तसुरलासुरदारुभिः ।
सपूतिपाठापत्तूरैरथ वा सम्प्रलेपयेत् ॥
करवीरस्य पत्राणि जात्यारग्वधयोस्तथा ।
प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यर्कयोरपि ॥
गोजिविडङ्गयष्टीभिः सर्व्वगन्धैश्च संयुतम् ।
एतत् सर्व्वोपदंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥
सर्ज्जिकातुल्यकासीसं शैलेयञ्च रसाञ्जनम् ।
मनःशिलासमैश्चूर्णं व्रणवीसर्पनाशनम् ॥
गुञ्जान्दग्ध्वा क्षतं भस्म हरितालं मनःशिला ।
उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥
मार्कवत्रिफलादन्तीताम्रचूर्णमयो रजः ।
उपदंशं निहन्त्येष वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
उपदंशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥
उपदंशे विशेषेण प्रायशः भूयस्त्रिदोषजे ।
दुष्टव्रणविधिं कुर्य्यात् कुथितं छेदनं त्यजेत् ॥
जाम्बौष्ठेनाग्निवर्णेन पश्चाच्छेषं दहेद्भिषक् ।
सम्यग्दग्धञ्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥
शुद्धे च रोपणं दद्यात् कल्कं तैलं हितञ्च यत्" ।
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अध्याये ॥
"लवङ्गं मरिचं शुण्ठी विडङ्गञ्च वचा तथा ।
गन्धकं श्वेतखदिरं जातीकोषफले तथा ।
समभागकृतं सर्व्वं मधुना कारयेद्वटीम् ॥
शाणमात्रान्तु मतिमान् योजयेदविकल्पितः ।
अनुपानं दुग्धसारं ततस्ताम्बूलभक्षणम्" ॥
इति उपदंशारी रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उपदंशाधिकारः ॥ * ॥
अथ पथ्यानि यथा ॥
छर्द्दिर्विरेको भ्रमगध्यनाडी-
वेधो जलौकापरिपातनञ्च ।
सेकः प्रलेपो यवशालयश्च
धन्वामिषं मुद्गरसो घृतानि ॥ १ ॥
कठिल्लकं शिग्रुफलं पटोलं
शालिञ्चशाकं नवमूलकञ्च ।
तिक्तं कषायं मधुकूपवारि
तैलञ्च हन्यादुपदंशरोगम् ॥ २ ॥
अपथ्यानि यथा ।
"दिवानिद्रां मूत्रवेगं गुर्व्वन्नं मैथुनं गुडम् ।
आयासमम्लं तमाशु वर्ज्जयेदुपदंशवान् ॥ ३ ॥

इति वैद्यकपरिभाषाप्रदीपिका ।) सम्प्रिकृष्टा । विपुलता । इति राजनिर्घण्टः । (भावे क्त ।) रचनम् ।

उपरक्षक, पुं, (उपरक्षतीति । उप + रक्ष् + णिच् + ण्वुल् ।) पारक्षकः । इत्यमरटीकायां भरतः । (रक्षितरि त्रि ।)

उपरा स्त्री, (उपरमिते इति । उप + रा + भावे घञर्थे इन् ।) उपरोधनम् । इत्यमरः । ("उपरा विलिप्ता मनाक् मोक्षेण मोक्षमेवरम्" । इति रघुः । ७ । ९ ।)

"प्रमार्ये पूणामुपरताश्रयेन" । इति रघुः । ७ । ९ ।)

उपरागम स्त्री (उपराग + स्वार्थे कन्) उपरोधा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

उपरिक्त, त्रि, (उप + रिच् + क्त ।) उपरेचमानः । यथा । "ननु मृगयाति नवोना कर्च न विधिपते इति चैत्र प्रापरिक्तविरिक्तभोमनेव विवक्तो न भविरिक्तातिरिक्तमुक्तोपादिरिति" । इत्यमरस्य वचनम् ।

उपरी, स्त्री, (उपेन रीयते क्षिप्यते इति उप + री + क + ङीप्) लताका । इति राजनिर्घण्टः । परयाका इति भाषा ।

उपरेवता, स्त्री, (उपमता भावेन रेवताम् ।) धन्य मूतारि । (उपरेवतास्व दत्त । यथाह अमरः । "विपाकरोऽपरो गवो गवो गमर्थकिन्नरी । शिवारो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः" ।)

उपरेश पुं, (उप + रिश् + घञ ।) मन्त्रदापनम् । तत्पर्यायः । दीक्षा २ । यथा ।

"कल्पदमद्यामूर्ध्वं विप्रत्योने प्रियापते । मन्त्रमात्रप्रदानमुपदेश च कथ्यते" ।

इति रामार्चनचन्द्रिका । अध्यात्मादिविरीक्षायां मन्त्रार्थं कथितो यथा ।

"तथापाचाक्रा चविधैरामयस्तु वाक्यम् । तयमस्ताभिधानारं मूर्धेन वेदरम् । निकाशाप्ती भवेत् कथ उपदेशे भवं विधिः" ।

इति विश्वसारतन्त्रम् । शिक्षापनम् । (यथा, हितोपदेशे विग्रहे पञ्चम् ।

"उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये" ।)

शिक्षणम् । (यथा, मनुः ७ । १७७ ।

"धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः" ।

"दर्पं अहङ्कारः कथा । यथा न मास्त्यान् इमौ विप्रानप्रति धर्मेषेतव्य आरम्भेणदरे धा । नचोपदिश्यते मनुरिव पैतामिन्द्रेण इति" ।

इति मुनत उत्तरतन्त्रे १६ अध्याये ।)

उपदेशिन्, [न्] त्रि (उपदिशति य । उप + दिश् + णिनि ।) उपदेष्टा । (यथा हितोपदेशे मित्र लाभे ।

"अन्नानुमतिवो मोक्ष पुस्तकीपुस्तकेविपीम् । पदमर्दयति यो धर्मो कथा मोऽपर्माय विद्यम्" ।)

उपदेष्टृ [ष्ट] त्रि, (उपदिशति य । उप + दिश् + तृच् ।) उपदेशकर्त्ता । यथा ।

"तत्रोपदेष्टारमपि तु सर्वं ज्ञातो गुरुम् । न गुरुश्च गुरुस्य मरेधमादवा किल ।

इति शिक्षादिविरतम् । तथापि ।

"उपदेशानुमन्ता च योगे तुल्ययनी स्वयी" ।

इत्याह्निकतत्त्वम् ।

उपदेशिका स्त्री (उपदेशो विद्यते यस्याः । उप देश + ठन् ।) नौष्ठविशेषः । तत्पर्यायः । उप-जिह्वा २ यमो ३ उपरीका ४ । इति हेमचन्द्रः ।

उपद्रव पुं, (उप + द्रु + अप् ।) उत्पातः । इति शब्दाचन्द्रः । रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यो विकारः । (तत्सम्बन्धे सुश्रुते । यथा —

"यो व्याधिजन्य यो हेतुदोषजस्य प्रकोपकः । सोऽन्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते" ।

"व्याधेरुपरि यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः । रोगमता न जीवन्ति जीवन्ति निरुपद्रवाः" ।

इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।

"उपोद्गविनो हि व्याधीतां वाणि वल्कषान-भावो व्याधिसंपद्यति च मनूपद्रवोमय यौवा" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ।)

उपद्रष्टा [ष्ट] त्रि, (उप + दृश + ताच्छील्ये तृच् ।) उपदर्शक । उदासीनोपकमनेन गुणवतार दर्शी । इति गीताटीका ।

("उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः" । इति गीतायां १३ । २२ । साक्षी इत्यन । यथा,

"साक्षिवचनमात्रेषु समयधर्मस्थापनेषु ब्रह्म मीपत्रोऽपि समयप्राप्तो नायिकाप्रत्ययकाम् सक्तिनुनमस्तनमवारराजवशोयायां देविका ब्रह्म कार्यकारणमापारीय समयप्राप्तो विनयशाचेत्रां कार्यकारणमां सम्यारपाणां समोपगतो महा पतनस्य साक्षी द्रष्टा ।)

उपधर्म पुं, (उपमितो धर्मः ।) पाषण्डः । इति शब्दरत्नावली । (यथा मनुः २ । २३७ ।

"एष धर्मः परः साक्षात् उपधर्मोऽन्य उच्यते" ।)

उपधा स्त्री, (उपधीयते गुप्तिभावमनेन । उप + धा + भावार्थोपसर्गे इक + टाप् ।) राज्ञा धर्मा-द्यर्थकामभयैरमात्यानां परीक्षणम् । इत्यमरः । धर्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा । यथा ।

"धर्मार्थकाममोक्षेण प्रमोदं परिशोधिताः । उपेक्ष्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्तिता । धर्मकाममोक्षयान्तु मापका दत्तानु मोचयेत् । धर्मोपधाविशिष्टांश्च धर्मोषिता नरिवाम् दत्ता" ।

इति नानिघण्टुरत्ने घ्न् नमामा । ("भूतोपद्र-वोपवाभिर्विशीचल वं वै मतिप्रवासमकरम्" । इति दशकुमारचरिते विमुखचरिते ।) धनानाम् सञ्चयकः । इति व्याकरणम् ।

उपधातु पुं, (उप सादृश्ये । धातुसदृशो धातुः ।) धातुप्रधानधातुसदृशधातु । स तु सप्तधा यथा । माक्षिकम् १ तुत्थकम् २ अभ्रम् ३ नीलाञ्जनम् ४ मन शिला ५ हरितालम् ६ रसाञ्जनम् ७ । शरीरस्थधातुसदृशोपधातु सप्तधा यथा । रसात् स्तन्यम् १ रक्तात् कण्डरा २ मांसात् वसा ३ मेदसो स्वेदः ४ अस्थ्नो दन्ताः ५ मज्ज्ञः केशाः ६ शुक्रात् ओजः ७ । इति वैद्यकम् ।

("धर्म्यं रसस्य नारीणां मासि मासि स्रवत्यसृक् ।

स्तनमानपयश्योः सा मता परिशोधिता । येरी रक्ताख्या वैद्यावर्णोमस्य वाससम् । इति भानुमता प्रेया यथे यतोपधासवा" । इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये गदम् । "वसोपधावक प्रमतारिषि वारमात्रिकम् । मुर्खं धात्रौ च रीतिश्च सिन्दूरश्च शिलाजतु ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)

उपधान क्ली, (उपधीयते आरोप्यते मस्तकम अप + धा + अधिकरणे ल्युट् ।) शिरोधानम् वालिश इति भाषा । तत्पर्यायः । उपबर्हः २ इत्यमरः । गण्डुः ३ । इति जटाधरः । ("योपधाने शिरो वीरा कोमलं कपूरचित यै" इति माघः १ । ७७ । "मृद्वोपधानमाश्रितशिरो मारीचं" । इति कादम्बरी ।) विषम् । प्रणयः इति मेदिनी । व्रतम् । इति हेमचन्द्रः ।

उपधानीयं क्ली (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा + अनीयर् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ।

उपधि, पुं, (उपधीयते आरोप्यतेऽनेन । उप + धा + कि ।) कपटः । इत्यमरः । (यथा, मनुः ८ । १६५ ।

"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्तयेत्" ।

"परितु हि विनयार्थिनः क्रियाः विरमति योपधि सदिभूतकाषि" ।

इति किराते १ । ४५ ।) रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ।

उपधूपित, त्रि, (उप + धूप् + क्त ।) आसन्नमरणः । परिधूपितः । इति मेदिनी ।

उपधृति, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन् ।) किरणः । इति हेमचन्द्रः ।

उपध्मात, त्रि (उप + ध्मा + क्त ।) उपहितः । इति हेमचन्द्रः । ("पवनोपध्मातो च मेदिनी" । इति रघुः ७ । ६ ।) यथा, माघे । १२ । ११ ।

"बीतिप्रतापोपधतोदितवा वभासदेः प्रभवममूर्तिनि ।)

उपन्यं } क्ली यत्रा समीपम् । इति मुग्धबोध-
उपनति } व्याकरणम् । (तथा पाणिनीये ।

"परीधीअआकायपरायाम्वेन । १ । ४ । ११ ।

इत्यनेन सिद्धम् ।)

उपनय, पुं (उप समीपे नीयते येन कर्मणा । उप + नी + अच् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ।

("गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः" ।

इति स्मृतिः । भावे + अच् । प्रापणम् । यथा, महाभारते १ । २ । ३४ ।

"मानसस्य विनाशाय ब्रह्मोद्योगनयोपनयम्" । न्यायमते यो यो धूमवान् स वह्निमान् यस्मात् तथेत्यवधारिका न्यायावयवः ।)

उपनयन क्ली, (अध्ययनाय आचार्यस्य उप समीपं नीयते येन कर्मणा इति । उप + नी ल्युट् ।) गायत्र्युपदेशपूर्वक ब्रह्मचर्यसंस्कारविशेषः । अध्ययनार्थमाचार्यसमीपं नीयते यत् कर्मणा तदुपनयनम् । यथा स्मृतिः ।

"गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

वालो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनयं विदुः” ॥*॥ तत्पर्य्याय । वटूकरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ उपनायः ३ उपनयः ४ आनयः ५ । इति हेमचन्द्र ॥ तस्य काल ।

“गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ।
ब्रह्मवर्च्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥

ब्राह्मणस्य गर्भावधिषोड़शवर्षपर्य्यन्तम् ॥ तत्र गर्भाष्टमवर्षो मुख्य । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्य्यन्तम् । तत्रैकादशवर्षो मुख्य । वैश्यस्य चतुर्व्विंशतिवर्षपर्य्यन्तम् । तत्र द्वादशवर्षो मुख्य । इति स्मृति ॥ सैके द्वादशे । तत्राशक्तौ प्रायश्चित्त कृत्वा तदुत्तरे कार्य्यम् ।

“गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीप नीयते गुरोः ।
वालो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनय विदु ॥
रक्षावे तथा शस्त्रच्छते पाठनिषेधनात् ।
उपनयन न तत्र स्यात् इति मन्वादिसम्मतम्” ॥

कृत्यचिन्तामणौ ।

“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि
विद्याविशेषे प्रथित पृथिव्या ॥
अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा
क्षत्त्रेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसे प्रणाश
प्रयाति देवैरपि रक्षितो य ” ॥

उदये लग्ने । व्रतेन उपनयनेन । भुजबलभीमकृत्यचिन्तामणौ ।

“स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णेज्यचित्राहरिश्विन्दौ तोयपतौ मघे दितिसुते भाद्रद्वये सागरे ।
केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिर शशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्य व्रतकर्म्म नन्दतिथौ वारा सितार्केज्यका” ॥

तोयपति शतभिषा । अदितिसुतउत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्व्वाषाढ़ा । दीपिकायाम् ।

शीतार्केन्दु कुजज्ञौ हरिशयनवशिभास्करे चोत्तरस्थे,
स्वाध्याये वेदतर्याधिपदशसुभटे चौरिभे नादितौ च ।
नृपार्केज्यर्क्षलग्ने रविमदनतिथि प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दु,
नौ नीचास्तारिवारेऽक्र्किवगुरुदिने कालशुद्धौ
व्रत स्यात्” ॥

रविमदाविथि सप्तमी त्रयोदशीम् ॥*॥

कृत्यचिन्तामणौ ।

“माघे भवित्रशीलाढ्य फाल्गुने च दृढ़व्रतः ।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
ज्यैष्ठे गच्छन्नीतिश्च आषाढे क्रतुभाजन ।
शेषेष्वन्येषु राशिः स्यान्निषिद्ध निशि च व्रतम्” ॥

राजमार्त्तण्डे ।

“पुनर्व्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति” ।

रुद्रधरः ।

“सूतियुक्तानध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम् ।
पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीया परिवर्जयेत्” ॥

चैत्रशुक्लतृतीया आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्वेन निषिद्धेति । अथामशुचिरमार्य्यो रिक्तासु बहुदोषभाक् । शुक्लपक्ष एव विहित प्रागुक्ताश्वलायनवचनात् ॥*॥ सामगाना कृशवारेऽप्युपनयन श्रीपतिरत्नमालाकृत्यचिन्तामणिधृतवात्स्यवचनात् । यथा ।

“शाखाधिपे वलिनि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयन कथित द्विजानाम् ।
नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा
जीवे भृगावुपनय स्मृतिकर्म्महीन ” ॥

अस्य शाखाधिपस्य ॥ दीपिकाया ।

“ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्व्वेदाधिपः सित ।
सामवेदाधिपो भौम शशिजोऽथर्व्ववेदराट्” ॥

वेदाधिपकथनम् ॥*॥

“ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
चन्द्रो वैश्ये वुध शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्त्यजे जने” ॥

वर्णाधिपकथनम् ॥*॥ पराजयलक्षणं वक्ष्ये यात्रायाम् ।

अत्रापि विवाहवद्दशयोगभङ्गवर्ज्जनम् ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“षोड़शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशति
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥
सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्ध निवर्त्तते” ॥

अत्र षोड़शवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते ॥

‘पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययो ॥
प्रायश्चित्त भवेदेषा प्रोवाच वदता वरः” ॥

इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते । अनयोर्गर्भजन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धार्थता । तथा च माण्डव्य । “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिकल्पन माङ्गराचार्य्या । आधानपूर्व्वमेके प्रसूतिपूर्व्व सदान्ये तु” ॥*॥ यत्तु द्विजानुपक्रम्य पैठिनसिवचन द्वादशषोड़शविंशतिस्वेदतीता अवरुद्धकाला भवन्ति इति द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीना महाव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थम् । षोड़शोपरि तु व्रात्यहोमादिगुरुप्रायश्चित्तार्थमिति । इत्युपनयनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ उपनयनस्यानुष्ठानक्रम ।

तत्र प्रथम प्रात कृतस्नान कृतवृद्धिश्राद्ध पिता कृतवृद्धिश्राद्धेन पित्रान्यरवाचार्य्यो वृतस्तदसम्भवे माणवकवृतो वा समुद्भवनामानमग्नि सस्थाप्य विरूपाक्षजपान्ता कुशण्डिका समाप्य माणवक प्रातर्भोजयित्वा अग्न्युत्तरतो नीत्वा शिखया सह मुण्डित स्नापित कुण्डलाद्यलङ्कृत क्षौमवस्त्रावृत तदसम्भवे शुक्लाहतकार्पासिकवस्त्रावृत माणवक दक्षिणे पूर्व्वाभिमुख निधाय प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणा घृताक्ता समिध तूष्णीमग्नौ हुत्वा तत्तन्मन्त्रैर्व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोम कुर्य्यात् । तत आचार्य्य पञ्चभिर्म्मन्त्रै पञ्चाहुतीर्जुहुयात् । तत आचार्य्य उदगग्रेषु कुशेषु कृताञ्जलि प्राङ्मुख ऊर्द्धस्तिष्ठेत् । अग्न्याचार्य्ययोर्म्मध्ये माणवकोऽपि कृताञ्जलिराचार्य्याभिमुख उदगग्रेषु कुशेषु ऊर्द्धस्तिष्ठेत् । आचार्य्यकस्य दक्षिणत स्थितो मन्त्रवान् ब्राह्मणो माणवकस्य अञ्जलिमुदकेन पूरयति पश्चात् आचार्य्यस्यापि । ततो गृहीतजलाञ्जलिराचार्य्यो गृहीतजलाञ्जलि माणवक पश्यन् मन्त्र जपति । तत आचार्य्यो माणवकं मन्त्र पाठयति । ततो माणवकस्याभिवादनार्थं देवताश्रय नक्षत्राश्रय गोत्राश्रय वा माणवकनाम कल्पयित्वा आचार्य्यो माणवकं कथयति । तत आचार्य्यो माणवक मन्त्रेण नामधेय पृच्छति । माणवक पूर्व्वाचार्य्यकल्पित नाम मन्त्रेण कथयति । तत आचार्य्यमाणवकौ पूर्व्वगृहीतजलाञ्जली त्यजेताम् । आचार्य्यस्तु दक्षिणेन पाणिना माणवकस्य साङ्गुष्ठ दक्षिण पाणि मन्त्रेण गृह्णाति । ततो गृहीतमाणवकहस्तो मन्त्र जपत्याचार्य्य । ततो माणवकमाचार्य्यो मन्त्रेण प्रदक्षिणेन भ्रामयित्वा प्राङ्मुख करोति । ततो माणवकस्य दक्षिणस्कन्ध स्पृष्ट्वा अवतीर्णेन दक्षिणपाणिना अव्यवहित नाभिदेश आचार्य्यो मन्त्रेण स्पृशति । ततो माणवकस्य नाभेरुपरिदेश मन्त्रेण आचार्य्य स्पृशति । ततो माणवकहृदयदेश मन्त्रेणाचार्य्य स्पृशति । ततो दक्षिणे पाणिना आचार्य्यो माणवकस्य दक्षिणस्कन्ध स्पृशन् मन्त्र जपति । ततो वामेन पाणिना माणवकस्य वामस्कन्ध स्पृशन्नाचार्य्यो मन्त्र जपति । अथाचार्य्यो माणवक मन्त्रेण सम्बोधयति । अथ सम्बोधित माणवक आचार्य्यो मन्त्रेण प्रेषयति । ब्रह्मचारी तु सर्व्वत्र वाढ़मिति ब्रूयात् । ततोऽग्नेरुत्तरभागे गत्वा आचार्य्य उदगग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुख उपविशति । तत आचार्य्याभिमुखो माणवकः पातितदक्षिणजानुः उदगग्रेषु कुशेषु उपविशति । ततः प्रवरसङ्ख्यया पञ्च वा त्र्यो वा मेखलायज्ञोपवीतरूपग्रन्थय कर्त्तव्या । अथैन माणवकमाचार्य्यस्त्रि प्रदक्षिण कारयित्वा त्रिवृता मुञ्जमेखला परिधापयन् मन्त्रद्वय वाचयति । ततो यज्ञोपवीत कृष्णसाराजिनान्वित आचार्य्यो माणवक मन्त्रेण परिधापयेत् । ततो माणवक आचार्य्यस्य उपसन्नो भवति । ततस्तामुपसन्नमाणवक आचार्य्यः प्रथम पाद पाद ततोऽर्द्धमर्द्ध तत समस्तां सावित्रीं अध्यापयेत् । तत आचार्य्यो माणवक महाव्याहृती पृथक् पृथक् कृत्वा प्रणवपूर्व्विका अध्यापयेत् । ततो वैल्व पालाश वा माणवकपरिमाणदण्ड माणवकाय प्रयच्छन् आचार्य्यो माणवक मन्त्र वाचयति । अथ गृहीतदण्डो ब्रह्मचारी प्रथम मातर भिक्षा प्रार्थयति । ततो मातृबन्धून् तत पितर तत पितृबन्धून् ततोऽन्याश्च प्रार्थयेत् । तत सर्व्व लब्धभैक्ष आचार्य्याय निवेदयेत् । ततः पूर्व्ववदाचार्य्यो व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोम कृत्वा प्रादेशप्रमाणा घृताक्ता समिध तूष्णीमग्नौ हुत्वा प्रकृत कर्म्म समाप्य उदीच्य शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्त कर्म्म निर्व्वर्त्तयेत् । तत यदि पितैवाचार्य्यस्तदा कर्म्म-

[illegible] यथा तेन सता च मध्ये दक्षिणा दद्यात्। ब्रह्मचारी तु सर्व्वेव सायं प्रातः भिक्षां [illegible] अनुक्रमेण [illegible] पूर्व्वदिक्षु [illegible] मध्ये भक्ता दक्षिणं [illegible] विधाय दधिमधुघृताक्ताभिः [illegible] आचार्य्यमभिवाद्य [illegible] अभिवादनं कुर्य्यात्। तत [illegible] यथोक्तं [illegible] शुभस्थाने [illegible] स्वाहाकारं कृत्वा [illegible] अभिमन्त्रणं [illegible] कुर्य्यात्। तत ब्रह्मचारी अग्निमभिवाद्य [illegible] दक्षिणां [illegible] शिष्याय [illegible] प्रतिपादयेत्। [illegible] इति भरतेनोक्तम्। (काम-क्रोध-लोभ-मोह-मानाहङ्कारेर्ष्या-पारुष्य-पैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा नीच-नख-रोम्णा शुचिना कषायवाससा सत्यव्रत-ब्रह्मचर्य्याभिवादनतत्परेणावश्यं भवितव्यम्। अतो विपरीतम [illegible] नोपनयेत्।

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरण-मुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य्य पुष्पैर्लाजभक्तै रत्नैश्च देवताः पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च तत्रोल्लिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वा अग्निमुपसमाधाय खदिर-पलाश-देवदारु-बिल्वानां समिद्भिश्चतुर्णां वा क्षीरिवृक्षाणां दधि-मधु-घृताक्ताभिर्दार्विहोमिकेन विधिना स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् सप्रणवाभिर्महाव्याहृतिभिः। ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारं कुर्य्यात् शिष्यमपि कारयेत्। ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्त्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य वैश्यो वैश्यस्यैवेति। शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्ज्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके। ततोऽग्निं त्रिः परिणीय अग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात् काम-क्रोध-लोभ-मोह-मानाहङ्कारेर्ष्या-पारुष्य-पैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा नीच-नख-रोम्णा शुचिना कषायवाससा सत्यव्रत-ब्रह्मचर्य्याभिवादनतत्परेणावश्यं भवितव्यम्। मदनुमतस्थान-गमन-शयनासन-भोजनाध्ययनपरेण भूत्वा मत्प्रियहितेषु वर्त्तितव्यम्। अतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्म्मो भवति अफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति। अहं वा त्वयि सम्यग्वर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शी स्यामेनोभाग्भवेयमफलविद्यश्च। द्विज-गुरु-दरिद्र-मित्र-प्रव्रजितोपनत-साध्वनाथाभ्यागतानामात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यम्। एवं साधु भवति। व्याध-शाकुनिक-पतित-पापकारिणां च न प्रतिकर्त्तव्यम्। एवं विद्या प्रकाशते मित्रयशोधर्म्मार्थकामांश्च प्राप्नोति। [illegible] अनध्याय।

"कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे
शुक्ले तथाप्येवमहर्द्विसन्ध्यम्।
अकालविद्युत्स्तनयित्नुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपव्यथासु।
श्मशानयानायतनाहवेषु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु।
नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा
नाधीयते नाशुचिना च नित्यम्"।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः।)

उपनायः, पुं, (उपनीयते आचार्य्यसमीपमनेन। उप+नी+घञ्।) उपनयनम्। इति हेमचन्द्रः।

उपनायकः, पुं, (उपमितो नायकेन।) नायकतुल्यो नर्म्मसचिवः। यथा —
"नायकस्य तु योऽन्यस्य कथ्यते उपनायकः"।
इति [illegible]। * । उपपतिश्च। (उपनयतीति। उप+नी+ण्वुल्। नायके त्रि।)

उपनाहः, पुं (उपनह्यते इति। उप+नह+घञ्।) वीणादितन्त्रीनिबन्धनस्थानम्। तत्पर्य्यायः। निबन्धनम् २। इत्यमरः। व्रणविशेषः। इति मेदिनी। प्रलेप इति भाषा। (यथाह सुश्रुतः।
"चातो विपाचनं कुर्य्यात् [illegible]।
[illegible] चतुर्थी [illegible]"।)

उपनिधिः, पुं, (उपनिधीयते इति। उप+नि+धा+कि।) उपनिक्षेपः। न्यासः। [illegible] २। इत्यमरः।
("[illegible] हस्ते न्यस्तं यदर्प्यते।
द्रव्यं तदुपनिधिर्ज्ञेयः [illegible]"।
याज्ञवल्क्यः। इति मिताक्षरा।)

उपनिषद् [द्] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्म विद्या अनया इति। उप+नि+षद+क्विप्।) धर्म्मः। वेदान्तशास्त्रम्। [illegible]। इति मेदिनी। (वेदशिरोभागः। तत्र चतुर्णां वेदानां [illegible] उपनि-षदः। यथाह। मुक्तिकोपनिषदि। [illegible] वेदाः [illegible] अष्टोत्तरशतम्। [illegible] गेयम्। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।
"प्रथमं स्यात् महानाम्नी द्वितीयं महारण्यकम्।
[illegible] मोक्षम् [illegible]"।)
(मुक्तिकोपनिषदि [illegible] परिगणिता। यथा,—
"ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः।
ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा॥ १०॥
ब्रह्म-कैवल्य-जाबाल-श्वेताश्वो हंस आरुणिः। १९॥
गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुर्नाद-शिरः शिखा। २०॥
मैत्रायणी कौषीतकी बृहज्जाबाल-तापनी। २०॥
कालाग्निरुद्र-मैत्रेयी सुबाल-क्षुरि-मन्त्रिका॥ २१॥
सर्व्वसारं निरालम्बं रहस्यं वज्रसूचिकम्॥ २१॥
तेजोनाद-ध्यान-विद्या-योगतत्त्वात्मबोधकम्॥ २२॥
परिव्राट्-त्रिशिखी-सीता-चूडा-निर्व्वाण-मण्डलम्॥ २३॥
दक्षिणामूर्त्ति-शरभं स्कन्दं महानारायणाह्वयम्॥ २४॥
रहस्यं रामतपनं वासुदेवञ्च मुद्गलम्॥ २५॥
शाण्डिल्यं पैङ्गलं भिक्षु-महच्छारीरकं शिखा॥ २६॥
तुरीयातीत-सन्न्यास-परिव्राजाक्षमालिका॥ २७॥
अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्य्याक्ष्यध्यात्म-कुण्डिकाः॥
सावित्र्यात्मा पाशुपतं परं ब्रह्मावधूतकम्॥ २८॥
त्रिपुरातपनं देवी त्रिपुरा कठ-भावना॥ २९॥
हृदयं कुण्डली भस्म रुद्राक्ष-गणदर्शनम्॥ ३०॥
तारसार-महावाक्य-पञ्चब्रह्माग्निहोत्रकम्॥ ३१॥
गोपालतपनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम्॥ ३२॥
शाट्यायनी हयग्रीवं दत्तात्रेयञ्च गारुडम्॥ ३३॥
कलि-जाबालि-सौभाग्य-रहस्य-ऋच-मुक्तिकम्"॥ ३४॥
अत्र [illegible] निर्दिष्टानि।
१ ईशा वाजसनेया। २ त्रिपुरातापिनी। ३ नारायणोऽथ नारदः। ४ त्रिपुरोपनिषत्। ५ शिवा-[illegible]। ६ तापनी [illegible]। ७ हृदयं [illegible]। ८ देवी देव्युपनिषत्। ९ नादो नाद-बिन्दुः। १० भस्म भस्मजाबालः। ११ विद्या [illegible]। १२ परिव्राट् नारदपरिव्राट्। १३ त्रिशिखी त्रिशिखीब्राह्मणम्। १४ चूडा योगचूडामणिः। १५ सन्न्यासं [illegible]। १६ दक्षिणा दक्षिणामूर्त्तिः। १७ [illegible]। १८ रहस्यं [illegible]। १९ महत् महोपनिषत्। २० [illegible]। २१ परिव्राजा [illegible]। २२ पूर्णा अपूर्णा। २३ [illegible]। २४ कुण्डी योगकुण्डली। २५ [illegible]। २६ [illegible]। २७ [illegible]। २८ [illegible]। २९ कलि कलि-सन्तरणम्। ३० रहस्यं [illegible]।
आसां मध्ये या यद्वेदस्याङ्गतया तस्मिन् वेदे प्रदर्शिता। यथा,
ऋग्वेदाम्नायीयाः षोडशसंख्यका उपनिषदः।
ऐतरेयम् १ कौषीतकी २ नादबिन्दुः ३ आत्मप्रबोधम् ४ निर्व्वाणम् ५ मुद्गलम् ६ अक्षमाली ७ त्रिपुरा ८ सौभाग्यम् ९ बह्वृचम् १० [illegible] ११ मुक्तिकम्।
शुक्लयजुर्वेदाम्नायीया एकोनविंशतिसंख्यका उपनिषदः यथा,—
ईशावास्यम् १ बृहदारण्यकम् २ (जा)बालम् ३

तारसारः ४ तुरीयम् ५ त्रिशिखी ६ निरालम्बम् ७ परमहंस ८ पैङ्गलम् ९ ब्राह्मणमण्डलम् १० ब्राह्मणदयतारकम् ११ भिक्षु १२ मन्त्रिका १३ मुक्तिका १४ याज्ञवल्क्यम् १५ बृहदारण्यकम् १६ शाट्यायणी १७ सुबाल १८ हंस १९ ॥"॥

कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता द्वात्रिंशत्-सङ्ख्यका उपनिषद् यथा,—

अक्षि १ अमृतनाद २ अमृतबिन्दु ३ अवधूतम् ४ एकाक्षर ५ कठरुद्र ६ कठवल्ली ७ कलिसन्तरणम् ८ कालाग्निरुद्र ९ कैवल्यम् १० क्षुरिका ११ गर्भ १२ तेजोबिन्दु १३ तैत्तिरीयकम् १४ दक्षिणामूर्त्ति १५ ध्यानबिन्दु १६ नारायण १७ पञ्चब्रह्म १८ प्राणाग्निहोत्रम् १९ ब्रह्म २० ब्रह्मविद्या २१ योगकुण्डलिनी २२ योगतत्त्वम् २३ योगशिखा २४ वराह २५ शारीरकम् २६ शुकरहस्यम् २७ श्वेताश्वतर २८ सर्व्वसार २९ स्कन्द ३० सरस्वतीरहस्यम् ३१ हृदयम् ३२ ॥*॥

ऋग्वेदान्तर्गता दशसङ्ख्यका उपनिषद् यथा,—

अक्षमालिका १ आत्मप्रबोध २ ऐतरेय ३ कौषितकी ४ त्रिपुरा ५ नादबिन्दु ६ निर्वाणम् ७ मुद्गल ८ बह्वृच ९ सौभाग्यम् १० ॥ * ॥

अथर्व्ववेदान्तर्गता एकत्रिंशत्सङ्ख्यका उपनिषद्, अथर्व्वशिखा १ अथर्व्वशिर २ कृष्ण ३ गणपति ४ गारुडम् ५ गोपालतापनम् ६ जावालम् ७ त्रिपुरातपनम् ८ दत्तात्रेय ९ देवी १० नारदपरिव्राजक ११ नृसिंहतापनी १२ परब्रह्म १३ परिव्राजकान्नपूर्णा १४ परमहंसः १५ पाशुपतम् १६ प्रश्नम् १७ भस्म १८ भावना १९ महानारायणम् २० महावाक्यम् २१ माण्डूक्यम् २२ मुण्डकम् २३ रामतापनी २४ रामरहस्यम् २५ बृहज्जावालम् २६ शरभम् २७ शाण्डिल्यम् २८ सीता २९ सूर्य्यात्म ३० हयग्रीवम् ३१ ॥*॥)

उपनिष्कर, क्ली, (उपनिष्किरन्ति सैन्यान्यत्र । उप + निस् + कृ + घ । ऋदोरप् तु न । अपोबाधकस्य ल्युटोऽपि घस्यापवादत्वात् । यद्वा उप निष्कीर्य्यते सैन्यैर्व्यते इति । कृ + कर्म्मणि अप् । इदुदुपधस्येति ष ।) पुरपथ । इत्यमर ॥ राजपथ । इति हेमचन्द्र ॥

उपनिष्क्रमण, क्ली, (उपनिष्क्रम्यतेऽनेन उप + निर् + क्रम + ल्युट् ।) राजपथ । इति हेमचन्द्र ॥ निष्क्रमणनामसंस्कारः ॥

उपनीत, पु, (उप + नी + क्त ।) कृतोपनयन । इति स्मृति ॥ ("अथोपनीत विधिवद् विपश्चित" । इति रघु । ३ । २९ ।) निकटप्राप्ते त्रि ॥

उपन्यास, पु, (उप + नि + अस् क्षेपणे + घञ् ।) वाक्योपक्रम । तत्पर्य्याय । वाङ्मुखम् २ । इत्यमर ॥ ("तस्मात् ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन" । इति शारीरकभाष्ये ॥ ९ । ४ । ७ । विचार । यथा, मनु ८ । ३१ ।

"विश्वजन्यमिम पुण्यमुपन्यास निबोधत" ॥

"वक्ष्यमाण सर्व्वजनहित विचार शृणुत" । इति तट्टीका ।

धनादीनामर्पणम् । गच्छित इति भाषा ॥)

उपपति, पु, (उपमित पत्या । अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया इति समास ।) जार । इत्यमर ॥ ना इति भाषा । तस्य लक्षणम् । आचारहानिहेतुः पति । स चतुर्व्विध । सार्व्वकालिकमङ्गना पराङ्मुखत्वे सति सर्व्वकालमनुरक्तोऽनुकूल १ । सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिण २ । भूयो नि शङ्क कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूय प्रश्रयपरायणो धृष्ट ३ । कामिनी विषयकपटपटुः शठ ४ । इति रसमञ्जरी ॥ (यथा, मनु ३ । १५५ ।

"पौनर्भवस्य काणस्य यस्य चोपपतिर्गृहे" ॥)

उपपत्ति, स्त्री, (उप + पद् + क्तिन् ।) सङ्गति । निर्वृति । समाधानम् । सिद्धान्त । प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्ति । इति वेदान्तसार ॥ ("उपपत्तिमदूर्ज्जिताश्रयम्" । इति भारवि । २ । २ ।) हेतु । यथा,—

"श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभि" । इत्यत्र उपपत्तिभिर्वेदभिर्हेतुभिरिति पञ्चदशीमाथुरी ॥ सङ्गति । यथा,—

"लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्य्यानुपपत्तित" । इति भाषापरिच्छेद ॥ ८२ ॥ (उपाय । यथा माघे । "अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभि" । सिद्धि । प्राप्ति । "स्वार्थोपपत्ति प्रति दुर्व्बलाश" । इति रघु ॥ ५ । १२ ॥)

उपपद, क्ली, (उपोच्चारित पदम् ।) शेष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ समीपोच्चारणीयपदम् । (यथा, रघौ १६ । ४० । "तस्या स राजोपपद निशान्तम्" ॥) यथा वा नामोत्तरे शर्म्मवर्म्मादि । समभिव्याहृतस्वार्थपोषकपदम् । यथा प्रहारादौ प्रादि । इति व्याकरणम् ॥

उपपातक, क्ली, (उपपातयति नरके यत् । उप + पत् + णिच् + ण्वुल् । यद्वा उपमित पातकेन ।) पापविशेष । तत्तु ऊनपञ्चाशद्विधयथा । गोवध १ अयाज्ययाजनम् २ परदारगमनम् ३ आत्मविक्रयः ४ गुरुत्याग ५ मातृत्याग ६ पितृत्याग ७ एषा शुश्रूषाद्यकरण त्यागः । स्वाध्यायत्याग ८ स तु सर्व्वदा ब्रह्मयज्ञत्याग । अधीतवेदविस्मरणञ्च । अग्नित्याग ९ स तु स्मार्त्ताग्निहोत्रत्याग । सुतत्याग १० स तु तस्य संस्कारभरणाद्यकरणम् । परिविविन्तिता ११ सा तु कनिष्ठेन आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य । परिवेदन १२ तत्तु अकृतदारज्येष्ठसत्त्वे कनिष्ठस्य । तयो कन्यादान १३ तयोर्याजन १४ तत्तु तयोरेव विवाहादौ पौरोहित्यम् । कन्याया दूषण १५ तत्तु मैथुनवर्ज्जमङ्गुलीप्रक्षेपादिना खण्डनम् । अङ्गुल्या योनिविदारणमिति यावत् । वार्द्धुष्य १६ तत्तु निषिद्धवृद्धिजीवनम् । व्रतलोप १७ स तु ब्रह्मचारिणो मैथुनम् । तडागविक्रय १८ आरामविक्रय १९ दारविक्रय २० अपत्यविक्रय २१ व्रात्यता २२ सा तु यथाकालमनुपनयनम् । बान्धवत्याग २३ भृताध्यापनम् २४ तत्तु प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्व्वमध्यापनम् । भृताध्ययनम् २५ तत्तु वेतनप्रदानपूर्व्वकाध्ययनम् । अपण्यानां विक्रय २६ स तु तिललाक्षागोरसादीनां ब्राह्मणेन विक्रय । सर्व्वाकरेष्वधीकार २७ स तु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञया अधिकार । महायन्त्रप्रवर्त्तन २८ तत्तु महता उदकप्रवाहप्रतिबन्धहेतुना सेतुबन्धादीनाञ्च प्रवर्त्तन अथवा तैलादियन्त्रस्य शस्त्रतैलादियन्त्रस्य च । ओषधिहिंसन २९ तत्तु धान्यादीनां यथाकथञ्चिन्नाश । स्त्र्याजीव ३० स तु भार्य्यादिस्त्रीणा वेश्यात्व कृत्वा तदुपजीवनम् । अभिचारकर्म्म ३१ तत्तु श्येनादिना यज्ञेन अनपराद्धस्य मारणम् । मूलकर्म्म ३२ तत्तु मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् । इन्धनार्थमशुष्कद्रुमाणां छेदन ३३ आत्मार्थं क्रियारम्भ ३४ स तु अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमन्तरेण पाकाद्यनुष्ठानम् । निन्दितान्नस्य भक्षणम् ३५ तत्तु लशुनादे सकृदनिच्छया अथवा गणकदेवलकस्त्राद्यन्नभक्षणम् । अनाहिताग्निता ३६ सा तु समर्थस्य श्रौतस्मार्त्ताग्न्यपरिग्रह । स्तेय ३७ तत्तु सुवर्णद्रव्यादन्यसारद्रव्यापहरणम् । देवर्षिपितृणा ऋणाशोधन ३८ असच्छास्त्राभिगमनम् ३९ तत्तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणम् पाषण्डशास्त्राभ्यासो वा । कौशीलव्यक्रिया ४० सा तु तौर्य्यत्रिकस्य सततानुष्ठानम् । धान्यस्तेय ४१ पशुस्तेयम् ४२ कुप्यस्तेयम् ४३ मद्यपस्त्रीनिषेवनम् ४४ स्त्रीवध ४५ शूद्रवध ४६ वैश्यवध ४७ क्षत्रियवध ४८ नास्तिक्यम् ४९ । तत्तु अदृष्टार्थकर्म्माभावबुद्धि । नास्ति परलोक इति वा । इति मनु शूलपाणिश्च ॥ (अस्य प्रायश्चित्तादिक प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

उपपाप, क्ली, (उपमित पापेन ।) उपपातकम् । इति स्मृति ॥

उपपुर, क्ली, (उप समीपे पुरम् ।) शाखानगरम् । इति हेमचन्द्र ॥

उपपुराण, क्ली, (उपमित पुराणे ।) व्यासकृताष्टादशपुराणसदृशनानामुन्यादिप्रणीताष्टादशपुराणम् । यथा,—

"अन्यान्युपपुराणानि मुनिभि कथितान्यपि ।
आद्य सनत्कुमारोक्त १ नारसिंह २ तत परम् ॥
तृतीय वायवीयञ्च ३ कुमारेण च भाषितम् ।
चतुर्थ शिवधर्म्माख्य ४ साक्षान्नन्दीशभाषितम् ॥
दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्य ५ नारदीयमत परम् ६ ।
नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च ७ तथैवोशनसेरितम् ८ ॥
कापिल ९ वारुण १० शाम्ब ११ कालिकाह्वयमेव च १२ ।
माहेश्वर १३ तथा वाह्नं १४ दैव १५ सर्व्वार्थसिद्धिदम् ॥
पराशरोक्तमपरम् १६ मारीचम् १७ भास्कराह्वयम् १८ ।"

अत्र दैव देवीपुराणम् । इति मलमासतत्त्वधृतकूर्म्मपुराणम् ॥ (एषा विस्तृतिस्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥)

उपपुष्पिका, स्त्री, (उपगता पुष्पमिव विकाशत्वम् । जृम्भणसमये मुखव्यादानात् तथात्वम् ।) जृम्भा । हाइ इति भाषा । तत्पर्य्याय । पाम्पिका २ । इति हारावली ॥

उपप्रदानम्, क्ली, (उप समीपे प्रदानम्।) उत्कोचः।
इति हेमचन्द्रः। घुष इति भाषा। (यथा कथा-
सरित्सागरे २८ तरङ्गे।
"उपप्रदानं [illegible]"।)
उपप्लवः, पुं, (उप+प्लु+अप्।) राहुग्रहः। वि-
घ्नः। उत्पातः। इति मेदिनी।
("उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः"।)
इति कुमारे। २।३२।) भयम्। यथा "उप-
प्लवे [illegible]"। इति स्मृतिः। (अत्याचा-
रजन्योऽपद्रवादिः। यथा "[illegible]
[illegible]"। इति रघुः। ८।६। पीडा। "[illegible]
[illegible]"। इति रघुः। ११।७।
"[illegible]"। इति भट्टिकाव्ये।)
उपबर्हं क्ली, (उपमिव गृह्यते।)
उपधानमित्यादि। यथा,—
"[illegible]।
[illegible]"। इति।
"[illegible] च।
[illegible]"।
इति च भविष्योत्तरपुराणे १ अध्यायः।
उपभृत् स्त्री, (उप+भृ+क्विप्।) यज्ञपात्रविशेषः।
इत्यमरः। (यथा [illegible] २।२।४३।
"[illegible]।)
उपभोगः, पुं, (उप+भुज+घञ्।) भोजनादि
[illegible]। भक्षणम्। निर्वेशः २। इत्यमरः।
("निर्विष्टविषयस्नेहः [illegible]"।
इति रघुः। १२।१। यथा च स्मृतिः।
"[illegible]"।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति"।
इति मनुः। २।९४।)
उपमा, स्त्री, (उपमीयते इति। उप+मा+अङ्
+टाप्।) उपमानम्। सादृश्यम्। इत्यमरः।
("[illegible]"। इति माघे १।४
"[illegible]"।
इति रघुः। १।६०।) अस्य वैदिकपर्यायाः।
इत्थम् १ इदं यथा २ अग्निर्न ३ चतुरश्चिद्
ददमानात् ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible]
७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] ११ यथा १२।
इति [illegible]। इति वेदनिघण्टौ ३ अ-
ध्यायः। ([illegible]। [illegible] उपमा
[illegible]।)
उपमाता, [ऋ] स्त्री, (उपमिता माता।) धात्री।
इत्यमरः। मातृ [illegible]। या मातृवत्
स्तनं ददाति।
"[illegible]।
[illegible]"।
[illegible]।
उपमानं, क्ली, (उपमीयते इति। उप+मा+
ल्युट्।) उपमा। इत्यमरः। (यथा कुमारे।१।४९।
"[illegible]
[illegible]"।

[illegible]म्। उपमितिकरणम्। यथा गौतम-
सूत्रे [illegible]। "प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाध-
नमुपमानम्"। इति न्यायसूत्रम्। [illegible]
[illegible] साधर्म्यात् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]।
[illegible] इति भाष्यं। यथा
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इत्यादि।)
उपमाव्याहारः, पुं (उपमैव व्याहारः।) उपमा
व्यवहारः। यथा। साहित्यदर्पणे।
"साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः"।
[illegible]। सा द्विविधा। पूर्णा लुप्ता च। तत्र
[illegible]। यथा
"सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च"।
[illegible] च। [illegible]।
"श्रौती [illegible] स्याद्यथेववावादयः [illegible]।
आर्थी [illegible]
[illegible]। उदाहरणम्।
"[illegible]
[illegible]"।
तत्र प्रत्येकं द्विविधा श्रौती।
"मधुरः सुधावदधरः
पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः।
चकितमृगलोचनाभ्यां
सदृशी चपले च लोचने तस्याः"॥
तत्र प्रत्येकं त्रिविधा आर्थी। पूर्णा [illegible]।
"लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः।
त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत्"।
[illegible] पूर्णार्थीवा
[illegible]। उदाहरणम्।
"मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये।
वाचः सुधा इवौष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्"।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
उदाहरणम्।
"[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]।
[illegible]। सा [illegible]। [illegible]-
[illegible] च। यथा।
"[illegible]"।
[illegible]-
[illegible]। इत्यादि।
"[illegible]"।

उदाहरणम्।
"[illegible]"।
"[illegible]
[illegible]। यथा।
"[illegible]।
उदाहरणम्।
"[illegible]"
इत्यादि।
"[illegible]"।
उदाहरणम्। [illegible] इत्यादि।
"[illegible]"।
उदाहरणम्।
"[illegible]।
[illegible]"।
[illegible] च। उदाहरणम्। "[illegible]
[illegible]"।
[illegible] च [illegible]। यथा। [illegible]-
मेवादि।
"[illegible]"।
पूर्णा [illegible]। [illegible]
[illegible]"। इति साहित्य-
दर्पणस्य १० परिच्छेदात् संकलिता।
उपमितिः, स्त्री, (उप+मि+क्तिन्।) उपमा। इति
शब्दरत्नावली। न्यायमते [illegible]
यथा "[illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]"। [illegible]। [illegible] च। भाषा-
परिच्छेदे। ७९ ८०।
"सामीप्यस्य [illegible]।
[illegible]"।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"।
उपमेयः, पुं, (उपमा [illegible]।) [illegible]।
इति शब्दचन्द्रिका। ([illegible]
[illegible]। इत्यर्थे।)
उपयन्ता, [ऋ] पुं, (उप+यम+तृच्।) पतिः।
इति जटाधरः। ("[illegible]
[illegible]"। इति कुमारे ७।१। "[illegible]
[illegible]"। इति रघुः।७।१।)
उपयमः, पुं, (उप+यम्+अप्।) विवाहः।
इत्यमरः।
उपयाचकः, त्रि, (उप समीपे याचते इति। उप+
याच+ण्वुल्।) समीपे याचनकर्त्ता।
उपयाचितं, त्रि, (उप+याच्+क्त।) देवादिभ्यो
देयं द्रव्यम्। मानसिकम्। दिव्यदोहदम् २।
इति त्रिकाण्डशेषः। (आवेदनम्। यथा, कथा-
सरित्सागरे २२ तरङ्गे।
"[illegible]।
[illegible]"।)
उपयाचितकं, त्रि, (उपयाचित+कन्।) उपयाचि-

तम्। खेचरव्यये 'देवदेयम्। इति जटाधर ॥ (यथा, कादम्बरी। "सिद्धायतनानि कृतविविधदेवतोपयाचितकानि" ॥)

उपयामः, पु, (उप+यम्+घञ्।) विवाह। इत्यमर। (यज्ञाङ्गपात्रविशेष। यथा यजुर्व्वेदे ७।४।११। "उपयामगृहीतोऽसि"। उपयाम्यतेऽनेन। उप+यम+णिच्+अच्। इति व्युत्पत्त्या सिद्धम् ॥)

उपयुक्त, त्रि, (उप+युज्+क्त।) योग्य। उचित ॥

उपयोग, पु, (उपयुज्यते इति। उप+युज्+घञ्।) आचरणम्। इति विजयरक्षित। इष्टसिद्धार्थव्यापार। इति विष्णुमिश्र ॥ ("अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम्"। इति कुमारे। १। ७।) भोजनम्। "क्षौमधाम्नविहाराणामुपयोग सुखावहम्"। इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

उपयोगिता, स्त्री (उपयोगिन्+तल्।) उपयोगिनो भावः। फलसाधनता। प्रयोजनम्। आनुकूल्यम् ॥

उपयोगी, [न्] त्रि, (उपयोगोऽस्यास्तीति। उपयोग+इनि।) उपयुक्तद्रव्यादि। क्रियासाधनम्। अनुकूल ॥ ("तदुपयोगीनि शारीरकसूत्रादीनि"। इति वेदान्तसारे। २। उपभोगद्रव्यम्। यथा कथासरित्सागरे। १५ तरङ्गे।

"अस्ति कन्यारत्न मे स्वच्छतामुपयोगि चेत्" ॥)

उपजोष, व्य, उपजोषम्। आनन्द। इत्यमरटीकायां भरत ॥

उपरक्त, पुं, (उप+रञ्ज+क्त।) राहुग्रस्त सूर्य्यचन्द्रश्च। इत्यमर ॥ राहु। इति हेमचन्द्र ॥

उपरक्तः, त्रि, (उप+रञ्ज+क्त।) व्यसनार्त्तः। दैवमानुषान्यतरपीड़ायुक्तः। इत्यमर ॥

उपरक्षण, स्त्री (उपगत रक्षणं यत्र।) रक्षणार्थं सैन्यस्थापनम्। चौकी इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। सञ्जनम् २। इत्यमर ॥

उपरत, त्रि, (उप+रम+क्त।) मृतः। इति स्मृतिः। (यथाह नारद।

"पितुर्य्युपरते पुत्त्रा विभजेयुर्धनं पितुः" ॥)

विरत ॥

उपरतस्पृह, त्रि, (उपरता नष्टा स्पृहा धनाद्याकाङ्क्षा यस्य।) सत्यपि सत्त्वे स्वगतधनेच्छारहित। स्वसमानाधिकरणस्वत्वसमानकालीनेच्छा प्रागभावासमानकालीनेच्छाध्वंसवान्। इति दायतत्त्वम् ॥ इच्छारहित ॥ ("पितुर्य्युपरतस्पृहे"। इति याज्ञवल्क्य ॥)

उपरतिः, स्त्री, (उप+रम्+क्तिन्।) विरतिः। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, मार्कण्डेये ९१। ८।

"विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि। नमोऽस्तु ते" ॥)

"निगृहीतेन्द्रियाणां विषयेभ्य उपरमणम्। अथवा विहितकर्म्मणां विधिना परित्यागः"। इति वेदान्तः ॥

उपरमः, पुं, (उप+रम+घञ्। निपातनात् न वृद्धि।) उपरतिः। इति हेमचन्द्र ॥ ("स्नेहोपरमे कल्कद्रव्य नियोजयेत्"। इति वैद्यके ॥)

उपरस, पुं, (उपमित रसेन।) उपधातुः। तद्यथा। खेचरम्। अञ्जनम्। कङ्कुष्ठम्। गन्धारी। गैरिकम्। क्षितिनाग। शैलेय। इति राजनिर्घण्ट ॥

"गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिला स्रोतोऽञ्जनं टङ्कणम्, राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्ख खटी गैरिकम्। कासीस रसकं कपर्द्दसिकता वोलाश्च कङ्कुष्ठकम्, सौराष्ट्री च मता अमी उपरसा सूतस्य किञ्चिद्गुणैः" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

उपराग, पु, (उप+रञ्ज+घञ्।) राहुग्रस्तचन्द्र। सूर्य्यश्च। इत्यमर ॥ ("उपरागान्ते शशिन समुपगता रोहिणीयोगम्"। इति शाकुन्तले। निकटस्थितत्वात् निजगुणादेरन्यत्रारोपणम्। यथा स्फटिकस्तम्भे रक्तपुष्पाणां रक्तिमारोप।) राहु। विगानम्। परीवाद। इति हेमचन्द्र ॥ दुर्नय। ग्रहकल्लोल। व्यसनम्। इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ १६। ७। "बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम्" ॥)

उपराम, पु, (उप+रम्+घञ्।) निवृत्ति। तत्पर्य्याय। आरति २ अवरति ३ विरति ४ इत्यमर ॥ विराम ५ उपरम ६ इति भरत ॥ यारामः ७ उपरति ८ इति हेमचन्द्र ॥

उपरि, व्य, (ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वाया ऊर्द्ध्वात् ऊर्द्ध्वाया ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वं वा वसत्यागतो रमणीय वा। "उपर्य्युपरिष्टात्"। ५।३।३१। इति ऊर्द्ध्वस्योपादेशो रिल् प्रत्ययश्च।) ऊर्द्ध्वम्। इति व्याकरणम् ॥ उपर इति भाषा।

("त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः। मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति" ॥ इति मेघदूते उत्तरमेघे ३४ श्लोक।

"अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता"।

इति रघु।२।६०॥

उपरिष्टात्, व्य, (ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वाया ऊर्द्ध्वात् ऊर्द्ध्वाया ऊर्द्ध्वे ऊर्द्ध्वं वा वसति आगतो रमणीय वा। "उपरि उपरिष्टात्"। ५। ३। ३१। इत्यूर्द्ध्वस्य उपादेशो रिष्टातिल् प्रत्ययश्च।) उपरि। ऊर्द्ध्वम्। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे।

"नाधस्तान्नोपरिष्टाच्च गतिर्नाशुभ न चाम्बरे" ॥)

उपरीतक, पु, रतिबन्धविशेष। आसन बाँधन इत्यादि भाषा। तस्य लक्षणं यथा।

"एकपादमुरौ कृत्वा द्वितीय स्कन्धसंस्थितम्। नारीं कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः" ॥ इति रतिमञ्जरी ॥ अत्र विपरीतकोऽपि पाठ ॥

उपरूपक, क्ली, (उपमित रूपकेण।) नाटकविशेषः। स तु अष्टादशविध। यथा।

"नाटिका त्रोटक गोष्ठी सट्टक नाट्यरासकम्। प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खण रासकन्तथा ॥ संलापक श्रीगदित शिल्पकञ्च विलासिका। दुर्म्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥ अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिण। विना विशेष सर्व्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्" ॥ इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

उपरोध, पु, (उप+रुध्+घञ्।) अनुरोध ॥ (प्रतिबन्ध। "अन्येषामपि भैक्षोपजीविनां त्वयमुपरोधं करोषि", इति महाभारते आदिपर्व्वणि। ३। ४५। "तपोधननिवासिनामुपरोधो माभूत्"। इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ॥)

उपरोधक, क्ली, (उप+रुध्+ण्वुल्।) गर्भागारम्। वासगृहम्। इति शब्दरत्नावली ॥

उपर्य्युपरि, व्य, ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वं। उपर उपरि इति भाषा। सामीप्यम्। यथा "उपर्य्युपरि ग्रामम्"। इति व्याकरणम् ॥

उपल, पु, (उपलाति। उप+ला+क। यद्वा, उ प्रश्नं पलति य। उ+पल+अच्।) पाषाण। (यथा,—

"रेवा द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्"। इति मेघदूते पूर्व्वमेघे १९ श्लोकः।) रत्नम्। इति मेदिनी ॥ (यथा मनु। ११। १६७।

"मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च। अयः कांस्योपलानाञ्च द्वादशाहं कणान्नता" ॥

बालुका। यथा, "भिषगुपलप्रक्षिणी नना"। इति ऋग्वेदे। ९। ११२। ३। "उपलेषु बालुकासु" इति भाष्यम् ॥)

उपलक्षण, क्ली, (उप+लक्ष्+ल्युट्।) अजहत्स्वार्थलक्षणा।

("स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम्। उपादान लक्षणञ्चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥ यथा कुन्ताः प्रविशन्ति। इत्युपादानम्। गङ्गायां घोष। इत्युपलक्षणम्"। इति काव्यप्रकाश ॥) एकपदेन तदर्थान्यपदार्थकथनम्। यथा, शुद्धितत्त्वम्।

"देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्। निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्" ॥ अत्र पादुकाद्वयमित्युपलक्षण द्रव्यान्तरमपि ॥

उपलक्ष्य, पु, (उप+लक्ष+ण्यत्।) आश्रय। अवलम्बनम् ॥

उपलधिप्रिय, पु, (उपलधि प्रियो यस्य।) चमरनामवनजन्तु। इति राजनिर्घण्ट ॥

उपलब्धार्था, स्त्री, (उपलब्ध अर्थो यस्या।) आख्यायिका। इत्यमरः ॥ हितोपदेशादिकथा ॥

उपलब्धिः, स्त्री, (उप+लभ+क्तिन्।) मति। प्राप्ति। (यथा, रघु ५। ५६। "कथा हि मे स्यात् स्वमदोपलब्धिः"।) ज्ञानम्। इति मेदिनी ॥ (यथा महाभारते १४। अनुगीतापर्व्वणि। २२। २९।

"कामन्तु नः स्वेषु गुणेषु सङ्गः
कामश्च नान्योन्यगुणोपलब्धिः।
अस्मान् विना नास्ति तवोपलब्धि-
स्तावदृते त्वां न भजेत् प्रहर्षः" ॥)

उपलभेदी, पु, (उपलं भिनत्तीति। उपल+भिद्+णिनि।) पाषाणभेदी वृक्षः। इति राजनिर्घण्ट ॥ (अश्मभेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या ॥)

उपलम्भः, पु, (उप+लभ+घञ्। उपसर्गात् खल्घञोरिति नुम्।) अनुभव। इत्यमर ॥ (यथा रघु १४। २।

"विस्पष्टमस्रान्धतया न दृष्टौ

ब्धवी सुखसाध्यमुपक्रमात्"।)

उपभुक्त, त्रि (उप+भुज+क्त्। "उपात् प्रशंसायाम्"। ४।१।६६। इत्यनेन विग्रहः।) भुक्तः। भोजितवान्। यथा उपभुक्तं वासः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्।

उपमा स्त्री (उप+मा+अङ्+टाप्।) सादृश्यम्। इति मेदिनी। ("विलोपमा तु योपीति"। इति वैयाकरणसिद्धान्तमते समासविचारे।)

उपमिति स्त्री, (उपमितं मितेन।) उपमानम्। सादृश्यम्। इति हेमचन्द्रः। ("कैश्चित् उपमितिरपि मतोक्ता"। इति सर्वदर्शने पञ्चमोऽध्याये।)

उपवेशनं, स्त्री (उप+विश+ल्युट्।) सोमयागादिवेशनम्। इति सिद्धान्तकौमुदी। (यथा मनुसंहिते। "तथैव दैवतस्थाने संमार्जनोपवेशनमण्डनादिकं कर्म्म समाचारयति"।)

उपरक्त, पुं, (उपरितो रक्तेन।) सिताञ्जनकः। इति धात्वर्थप्रकाशः। (सिताञ्जनशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः।)

उपवर्ग स्त्री (उपरितं वर्गेण।) अधिमन्थनम्। पा- राम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आरामः २। इत्य मरः। (यथा मेघदूते पूर्व्वमेघे २५ श्लोके।
"पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैः"।
"या तेनुमात्योपवन यत्र हि
विंशत्यन्तेऽनुगतेन मार्गे"।
इति रघु। १६।२६।)

उपवर्त्तनं, स्त्री, (उपगतं वर्त्तते यत्र। उप+वृत् +ल्युट्।) जनपदः। जनपदसमुदायः। जनपदैक देशः। जनपदनिर्विष्टस्थानम्। इति मधुः। तत्पर्य्यायः। देशः २ विषयः ३। इत्यमरः। (यथा कादम्बर्य्याम्।
"अयोध्योपवर्त्तनेऽप्येको न भूमौ योजनिम् वर्णिन्"।)

उपवस, पुं, भूमिविशेषः। तत्पर्य्यायः। उपवर्त्तनि २ ग्रामोपि ३ कर्षणिका ४। इति त्रिकाण्डशेषः।

उपवर्ष, पुं, (उप+वष+अच्।) उपवासम्। इत्यमरः। उपविष इति भाषा।

उपवल्लिका, स्त्री, समस्तवल्ल्याख्या। इति राजनि र्घण्टः।

उपवसथ,पुं,(उपवसन्ति यत्र। उप+वस+ अथच् तस्यौ वसे इति भरतपतरः।) ग्रामः। इति हेमचन्द्रः। (यथा,—शतपथ ब्राह्मणे।१।१।२।७। "तेऽस्य विश्वे देवा गृहानाग च्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवसथः"। इत्यत्र पूर्व्वदिनम्।)

उपवस्त्र, स्त्री, (उप+वस+ष्ट्रन्।) उपवासः। इत्य मरः।

उपवास, पुं, (उप+वस+घञ्।) अनशनम्। इति शब्दरत्नावली। आहारोपवर्ज्जनाभावः। तत्पर्य्यायः। उपोषणम् २ इत्यमरः। अभोजनम् ३ औपवस्त्रम् ४। इति जटाधरः। तस्य लक्षणम्।
"उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह।
उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः।
उपवासेन विहितः सर्व्वदुःखे यथा तद्भक्तया अभ्यनुज्ञा वृत्तमपि आपेषणम् वा यथा आपद्य च। उपवासोपयुक्तकर्ता उपवासविशेषकर्तारश्च मानवैः। नैमित्तिकोपवासे भोजनमुत्तम विधिश्रिया महाभारते।
"सायंप्रातर्मनुष्याणां भोजनं श्रुतिचोदितम्।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हि सः"।
उपवासदिने वर्ज्जनीयानि। गन्धम्। शोभनम्। अथ। पुष्पम्। माल्यम्। अलङ्कारः। दन्तधाव नम्। स्नानाभ्यङ्गः। शिरोभ्यङ्गः। ताम्बूलम्। वस्त्र रञ्जनम्। दिवास्वापः। अक्षक्रीडा। मैथुनम्। स्त्रीणां नरारागणमुपवासपातैः। एतानि उपवासदिनमन्यथा मत्वा बहुधा शीलयन्ते न दोषः। अत्यन्तोपवासदिने वर्ज्जनीयानि। पुनःपुनर्जलपा नम्। तायत्वगन्धम्। द्यूतादिकम्। मधुपानम्। शोकः। पितृपातकम्। प्रायाणः। आहार दिवास्वापः। अञ्जनम्। स्त्रियादिविलोकनम्। अ नृतभाषणम्। पुनर्भोजनम्। व्यायामकम्। मांसम्। अपपाकः। मूत्रक्रीडा। अभ्यङ्गः। पराह्नम्। मैथुनम्। मधुपानम्। क्षौरवपनम्। ताम्बूलम्। अतिभक्षणम्। अश्मस्थापनम्। इति एकादशीतत्त्वम्। उपवासा शक्तौ प्रतिनिधिः। ब्रह्मपुराणम्।
"पूर्व्वं वा विप्रमुद्दिश्य प्रतिपद्भावतः सदा।
उपवासाय दद्याद्वा भाण्डं विधिवदन्वितम्"। इति।
"भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्यात् भार्य्यायाश्च पतिस्तथा।
असामर्थ्ये तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते"।
इति ब्रह्मपुराणम्। तत्तुल्यम्।
"वर्षे दशिकामयोऽपन्न
न वै विप्रान् भोजयन्तु पायसम्।
अष्टगुणं यदि याति धनं
प्राप्यमयोपरम्परतः"।
इति वायुपुराणम्।
"उपवासासमर्थश्चेत् विप्रं तु भोजयेत्।
तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत्।
सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्।
कुर्य्याद्द्वादशसङ्ख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः"।
इति मार्कण्डेयपुराणम्।
यद्वै मानवमपि वासो मूर्खं दर्शं सकृ।
ऋषिभिश्चावधारितो न दोषोऽन्यथा कृतम्"।
इति नीतिनामा।

उपवासी, [न्] त्रि, (उपवासोऽस्त्यस्येति। उप वास+इनि।) उपवासयुक्तः। कृतोपवासोऽनशन व्रतधरश्चः।
("विगतैरैवर्णभीतैरपि मायोपवासिना"।
इति महाभारते १। आर्थचैकमत्स्योपाख्याने नि दानपर्व्वणि। १८८। ११।
"दिवोपवासी तु दिवानिवासी
महात्मा बत कुशानिवासी।
सर्व्व नवाध्यायपरायणः
परमव्रती भवति निरामयः"।
इति शातातपः।)

उपवाह्य, पुं, (उपवहतो राजानं।) राजवाहनहस्ती तत्पर्य्यायः। राजवाह्य २। इति हेमचन्द्रः (प्रधानोऽश्वादिवाहनविशेषः। यथा, रामायणे २। ३९। ११।
"अभेत्य स विनु सन्त्या वीरा मुनिपुङ्गवाः।
उपवाह्यश्च यो भर्त्ता नागवाह्य इत्युच्यते"।)

उपविष्ट स्त्री (उपविश्य विशेषेण।) अधिष्ठितम् तत्पर्य्यायः। आर्द्रम् २। सक्तम् ३। इति हेमचन्द्रः। (हे वारिमार्गनिर्गमिका। यथा,—
"पर्य्यन्तीरं कुहोत्तीरं यथैव वाविकारिका।
करवीरेऽय कुण्डा यत्र चोपविशा ह्यपरा"।
केचाचित्समये च पर्य्यन्तिका। यथा —
"पर्य्यन्तीरकवृन्दप्रा पाञ्चाली करवीरिका।
महार्द्रिरेवनिमित्ता सात्योपविनायका"।
इति भाद्रपदे मधुक्रमे तालप्रकाशे।)

उपविषा स्त्री, (विषमुपगता।) अतिविषा। इत्य मरः। आतैच इति भाषा। (अतिविषाशब्दे अस्या गुणादयोऽवगन्तव्याः।)

उपविष्ट, त्रि, (उप+विश+क्त।) आसीनः। इति हेमचन्द्रः। बसा इति भाषा। (यथा माघकाव्ये देवीमाहात्म्ये। ८२। ५१। "उपविष्टौ यथा स्थानेषु यथाविधि तत्कृत्यैकार्थिनौ"।)

उपवीतं, स्त्री (उप+वि+इ+क्त।) यज्ञसूत्रम्। यज्ञोपवीतम्। यज्ञसूत्रमात्रम्। इत्यमरः। पैता इति भाषा। (यज्ञसूत्रशब्दे विवरणम्।
"अन्य एव विहितं यावत् यज्ञसूत्रमयोपवीतम्।
त्रिवृदूर्ध्ववीतं स्यात् सव्येऽसौ प्रतिष्ठितम्"।
देवलश्च।
"यज्ञोपवीतकं कुर्य्यात् सूत्राणि नवतन्तुकम्"।
तद्वत्तेऽस्य कर्म्मणि धारकीयं कर्ण्ठीवभ्वामाये द्वि गुणितं धारयेन्नियम्। तद्यथा।
"यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्म्मणि।
तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावेऽपि दिश्यते।
सप्तमेऽन्व मनुना यज्ञेश्वरेण पदाथे।२।६४ यथा
"कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्"।
यथा, माघे। १। ७।
"समोदरीयं शितपुष्पकेतकी।
"युक्तावलोपवीतानि बिभ्रतो वैश्यस्य"।
इति कुमारे। ६। ६।)

उपवेद, पुं, (उपमितो वेदेन।) वेदस्योपतिथित्वेन वेदः। स चतुर्विधः। आयुर्व्वेदः १ धनुर्व्वेदः २ गान्धर्व्वः ३ अर्थवेदः ४। इति श्रीमद्भागवतम्।

उपवेशनं, स्त्री, (उप+विश+ल्युट्।) स्थितिः। बैसन इति भाषा। यथा गुरूणां सन्निधिनिवेश ससौकुमार्य्यंसम्भावितम्। इति रामायणम्।

उपशय, पुं, (उपसृष्टो शयेन।) निदानम्। इति राजनिर्घण्टः। निदाना इति भाषा। (स्त्री, आनन्दं करोति इति। शब्दरत्नावली।)

उपशम पुं, (उप+शम्+घञ्।) शमनम्। तत्प र्य्यायः। शमः २ शान्तिः ३ शमथः ४ उपशमन ५। इति हेमचन्द्रः। (यथा, महाभारते १।

पौष्योपाख्याने । ३ । १२० । "न हि मे मन्युरद्यापि उपशमं गच्छति"। तथा प्रबोधचन्द्रोदये । ५ । १५ । "तथायमपि कृतकर्त्तव्यः सम्प्रति परमामुपशममनिशं प्राप्त"॥)

उपशय, पु, (उप + शी + अच् ।) निदानपञ्चकान्तर्गतरोगज्ञानजनक । तस्य लक्षणम् ।
"हेतुव्याधिविपर्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणाम् ।
औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥
विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः"।
इति निदानम् ॥ ("अस्मिन्नर्थे उपशय पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणाञ्चौषधाहारविहाराणां उपयोगः सुखानुबन्धः"। इति चरके निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥)

उपशल्य, क्ली, (उपगतं शल्यम् ।) ग्रामप्रान्तभागः । तत्पर्य्यायः । ग्रामान्तम् २ । इत्यमरः ॥
(यथा रघौ १५ । ६० ।
"उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ" ॥
"अमस्य विश्रान्तोपशल्ये कमप्याक्रीड़माशाद्य"।
इति दशकुमारे ॥)

उपशाय, पु, (उप + शी + घञ् ।) पर्य्यायशयनार्थकः । प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनम् । तत्पर्य्यायः । विशायः २ । इत्यमरः ॥

उपश्रुत, त्रि, (उप + श्रु + क्त ।) प्रतिश्रुतम् । अङ्गीकृतम् । इत्यमरः ॥

उपश्रुतिः, स्त्री, (उपश्रूयते । उप + श्रु + क्तिन् ।) दैवप्रश्न । यथाह हारावली ।
"नक्तं निर्गत्य यत् किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः ।
श्रूयते तद्विदुर्धीरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्" ॥
(उप समीपे श्रुतिः श्रवणम् । समीपश्रवणम् । उपमिता श्रुत्या । वेदसदृशी श्रुतिसदृशत्वात् तथात्वम् ॥)

उपष्टम्भक, पु, (उप + स्तम्भ + ण्वुल् ।) आधिक्यम् । यथा । उच्चैश्रवादीन् तेजोभागोपष्टम्भकतया प्रत्यक्षयोग्यत्वात् । इति बौद्धाधिकारचिन्तामणिः ॥

उपसंग्रह, पु, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् + ग्रह + अप् ।) पादस्पर्शपूर्ब्बकनमस्कार । तत्पर्य्यायः । पादग्रहणम् २ अभिवादनम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपकरणम् । यथा, महाभारते ४ । कीचकवधपर्ब्बणि । १६ । १५ ।
"उपातिष्ठन्महाबाहुः पर्य्यङ्कं सोपसंग्रहम्" ॥)

उपसंग्राह्य, त्रि, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् + ग्रह + ण्यत् ।) उपसंग्रहणीयम् । अभिवाद्यम् । पादे ग्रहीतव्यम् । इति हलायुधः ॥
(यथा मनुः । २ । १३२ ।
"भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि" ॥)

उपसंव्यान, क्ली, (उपसंवीयतेऽनेन । उप + सम् + व्ये + करणल्युट् इति ल्युट् ।) परिधानवस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा मुग्धबोधे शब्दसंज्ञायाम् ।
"बहिर्य्योगोपसंव्याने" ॥)

उपसंहारः, पु, (उपसंहरणम् । उप + सम् + हृ + घञ् ।) अन्तः । शेषः । यथा ।
"उपक्रमोपसंहारयोः शुभत्वकीर्त्तनाच्च"।
इति सप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वलिखनम् ॥
(एकत्रीकरणम् । सम्यगाहरणम् ॥)

उपसत्ति, स्त्री, (उप + सद + क्तिन् ।) सङ्गमात्रम् । प्रतिपादनम् । सेवा । इति हेमचन्द्रः ॥

उपसद्, पु, (उप + सद + क्विप् ।) अग्निविशेष । यथा । वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥
"गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयक ।
एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्या शेषाश्चोपसदस्त्रयः" ॥
(स्त्री, यज्ञभेद । आश्वलायने ४ । ८ । १ "अथोपसद्भिः प्रचरति" । इति । समीपस्थिते त्याचष्टिस्म ॥)

उपसदन, क्ली, (सदनस्य गृहस्य समीपे । यद्वा, उप + सद + ल्युट् ।) गृहसमीपम् । (यथा रामायणे १ । ५० । १६ ।
"धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ।
यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह" ॥
उपसेवनम् । प्राप्ति । यथा, महाभारते वनपर्ब्बणि ।
"तत्रोपसदनं चक्रे द्रौणस्येष्वस्त्रकर्म्मणि" ॥)

उपसन्न, त्रि, (उप + सद + क्त ।) उपगतः । उपस्थितः । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते १२ । मोक्षधर्म्मपर्ब्बणि । २८७ । ११ ।
"ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भो" ॥)

उपसम्पन्न, त्रि, (उप + सम् + पद + क्त ।) यज्ञार्थहतपशु । तत्पर्य्याय । प्रमीत २ प्रोक्षितः ३ । पाकेन स्वपरसादिसम्पन्नव्यञ्जनादिः । तत्पर्य्याय । प्रणीतः २ । इत्यमर । पर्य्याप्त । संस्कृत । प्राप्तः । मृत । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनु । ५ । ८१ ।
"श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" ॥)

उपसरः, पु, (उप + सृ + अप् ।) स्त्रीगव्यादिषु पुङ्गवादीनां प्रथमगर्भाधानाय मैथुनाभियोग । तत्पर्य्यायः । प्रजनः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, पाणिनिः ३ । ३ । ७१ । "प्रजने सर्त्तेः" । प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणं गवामुपसरः" । निरवच्छेदगमनम् । यथा, भट्टिः । "वीनामुपसरं दृष्ट्वा"। अत्र जयमङ्गलव्याख्या । "वीना उपसरं नैरन्तर्य्येण निर्गमम्" ॥)

उपसर्गः, पु, (उप + सृज् + घञ् ।) रोगभेद । (यथा, सुश्रुते । "क्षीणं पन्नुपसर्गाः प्रभूताः" ।) उपद्रवः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ९२ । ७ ।
"उपसर्गानशेषांस्तु महामारीसमुद्भवान्" ।)
धातोः पूर्ब्बवर्त्तिविंशतिसंख्यकप्राद्यव्ययम् । यथा । प्र । परा । अप । सम् । नि । अव । अनु । निर् । दुर् । वि । अधि । सु । उत् । परि । प्रति । अभि । अति । अपि । उप । आङ् । अस्य प्रमाणम् ।
"निपाताश्चादयो ज्ञेयाः उपसर्गास्तु प्रादयः ।
द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे" ॥
स त्रिधा । "धात्वर्थं बाधते कश्चित्" । यथा आदत्ते । "कश्चित्तमनुवर्त्तते" । यथा प्रसूते । "तमेव विशिनष्ट्यन्यः" । यथा प्रणमति । "उपसर्गगतिस्त्रिधा" । अपि च ।
"उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
नीहाराहारसंहारप्रतीहारप्रहारवत्" ॥
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥

उपसर्ज्जन, क्ली, (उप + सृज् + ल्युट् ।) प्रधानभिन्नम् । तत्पर्य्यायः । अप्रधानम् २ अप्राग्र्यम् ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, मनु ९ । २११ ।
"उपसर्ज्जनं प्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते" ॥
(विशेषणम् । त्यागः । उपद्रव । यथा अनध्यायप्रकरणे मनु,—
"निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषामुपसर्ज्जने" ॥)

उपसर्पक, त्रि, (उप + सृप् + ण्वुल् ।) उपसर्पणकर्त्ता । उपासक ॥

उपसर्य्या, स्त्री, (उप + सृ + उपसर्य्या काल्या प्रजने इति साधु ।) प्राप्तगर्भग्रहणकाला गौः । ऋतुमती गौः । तत्पर्य्यायः । काल्या २ । इत्यमरः ॥ कालप्राप्ता ३ स्वरता ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

उपसार्य्य, त्रि, (उप + सृ + ण्यत् ।) समीपगमनीयः । (यथा, पाणिनि ३ । १ । १०४ । "प्रजने काल्येति किम् उपसार्य्या काशी प्राप्तव्या इत्यर्थः" ॥)

उपसूर्य्यक, क्ली, सूर्य्यमुपगत उपसूर्य्यं स्वार्थे कन् । चन्द्रपक्षे उपसूर्य्यमिव उपसूर्य्यक इवार्थे कन् ॥ चन्द्रसूर्य्यमण्डलम् । इत्यमरः ॥

उपसृष्ट, क्ली, (उपसृज्यते स्म इति । उप + सृज् + क्त ।) मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । उपसर्गयुक्ते त्रि । तथा च याज्ञवल्क्य ।
"तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः" ॥
(ग्रहोपग्रस्तचन्द्रादि । यथा मनु,
"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" ॥
व्याप्तम् । यथा, रघुः "रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः" ॥)

उपस्करः, पुं, (उप + कृ + अप् समवाये चेति सुट् ।) व्यञ्जनादिसंस्कारार्थधन्याकसर्षपपिष्टादिः । वेसार वाटना इत्यादि भाषा । तत्पर्य्याय । वेसवार २ । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे । २ । ६५ । ९ ।
"मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् ।
उपानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः" ॥)
गृहवासोपकरणम् । तच्च दृषदुपलशूर्पादि । कनककुण्डलहारादि । इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कार ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्म्मिणाम् ।
मूल्यमष्टन्तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत्परिकीर्त्तितम्" ॥
(तथा च मनु । ३ । ६८ ।
"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः" ॥
"सर्व्वोपस्करभेषजः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥)

उपस्त्री, स्त्री, (उपमिता स्त्रिया ।) उपपत्नी । ढेमिनी इति भाषा ॥

उपस्थ, पु, (उप + स्था + क ।) लिङ्गम् । भग । क्रोड़ः । इति मेदिनी ॥ ("रथोपस्थ उपाविशत्" । इति गीतायां १ । ४६ ।) गुह्यद्वारम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १२५ ।
"उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्" ॥)
निकटे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

उपस्थाता, [ऋ] त्रि (उप समीपे तिष्ठतीति। उप +स्था+तृच्।) भृत्यः। "प्रेष्यो मम उपस्थाता सेवकोऽमिततेजसः"। इति शब्दमाला। (ऋ क्लिबभेदे, पुं।
"विषयमप्युपस्थाता रोगी भारतपुङ्गव।
तुष्यत् पार्थ वैद्यं विकारस्योपशान्तये"।
इति चरके सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः।)

उपस्थित, त्रि, (उप समीपे तिष्ठति स्म। उप+स्था+क्त।) समीपस्थितः। तत्पर्य्यायः। उपगत २ उपगतम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, रघुवंशे २।७४
"उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्"।
"सिद्धसीमारात्र योगक्षेमयुपस्थितात्"।
इति च रघु १। ८१।) भक्त। बोधिका। इति महापदा। (समार्थः। यथा पाणिनि। ६।१।८९।
"अक्षुल्लदुपस्थिते" अत्र सिद्धान्तकौमुदी। "उप स्थितोऽमार्गः"। इति।)

उपस्पर्श, पुं, (उप+स्पृश्+घञ्।) स्पर्शमात्रम् स्नानम्। आचमनम्। इति मेदिनी।

उपस्पर्शन, क्ली, (उप+स्पृश्+ल्युट्।) उपस्पर्शः। इति भरतः। (यथा रामायणे २।९५।२०।
"उपस्पर्शनकाले तु तां दृष्ट्वा रघूत्तम!")

उपस्वत्व, क्ली, (उपगतं स्वत्वम्।) उत्पन्नम्। धनम्। भूम्यादिभूतद्रव्यादिजन्यधनादि।

उपहत, त्रि, (उप+हन्+क्त।) नष्टः। दूषितः। अभिभूतः। ("दारुणस्योपहत एव ... शमम्"। इति किराते। "विभेभिरामोपहता-ममर्थितम्"। इति कुमारे। ५। ४८।)

उपहसित, क्ली,(उप+हस्+क्त।) हास्यभेदः इति। भरतः।(यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे २१८
"ईषद्गुणां किञ्चित्दर्शिते मध्यमा विहसिताप-हसिते च। नीचानामवहसितं तथाऽतिहसितं च षड्भेदाः। मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितम्। अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्" ।) अवहसितमथ उपहसितम् इत्यपि पाठः।

उपहार, पुं, (उप+हृ+घञ्।) उपढौकनम्। तत्पर्य्यायः। प्राभृतम् २ प्रदेशनम् ३ उपायनम् ४ उपग्राह्यः ५ उपदा ६। इत्यमरः। (यथा,— रघौ ७। ६
"रत्नमौलिहारेण महामहोत्सवे पारती"।
"स्वच्छीभ्या वसतिविधिभिर्भक्त्योपहारम्"।
इति मेघदूते पूर्वमेघे ११ श्लोकः। यथा,— कुमारे। ६। ४२।
"स्त्रीणां मतिविभ्रमादि प्राभृतमुपहारयाम्"।
उपहारो नाम इति शास्त्रे शाम्भिकलक्षणम्। यथा,— नैषधे। १।८०।
"उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भित
नवोपहारेण वयस्कृतेन किम् ।)

उपहारक, पुं, कृष्णचन्दनः। इति हेमचन्द्रः।

उपहास, पुं, (उप+हस्+घञ्।) परीहासः। निन्दापूर्वकहास्यादिः। निन्दुम शङ्का इत्यादि भाषा "उपहासाय किं न स्यात् धनयुक्तो मनीषिणाम्"।

इति मत्स्यपुराणम्। (यथा, रघु। १२। १०।
"भयमस्त्वोपहासस्य तथा प्राप्नवति भाय माम्"।)

उपह्वरं क्ली, (उपह्वरत्यत्र। उप+ह्वृ+अ।) विजनस्थानम्। (यथा कठोपे २।६।२८। "उपह्वरे गिरीणाम् ।) निकटम्। इत्यमरः।
("उन्मादितास्तीर्थगताः समीपोपह्वरम्"।
इति महाभारते।१। कृष्णाध्यायपर्व्वणि ९ प०।
"कर्म्मणाऽयं उपह्वरे देवाम्"। इति हरिवंशे रत्नोपाख्याने ।)

उपह्वर, पुं, (उप+ह्वृ+अ।) रथः। इत्युणादि कोषः। (शब्दमाला। यथा भट्टौ।१। ७०२।
"उपह्वरेषु वर्त्तिष्णं यदि सन् इव भवतः वेन भितवान्"।)

उपांशु पुं, (उपगता अंशवो यत्र।) जपभेदः। इति मेदिनी।
"जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः।
निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः"।
इत्यागमः। (न ज्ञेहे आयकिञ्च। यथा महा-भारते।१।१३।२८। "तस्य मेधानुपांशुर्वा वदेत् अपिवत् मान्त्रस्य अविनश्यं अभिसारैस्तु तस्मै रथात्मकम्"।)

उपांशु अ, निर्जनम्। रहः। इत्यमरो मेदिनी च। (यथा, रघु ५।५८ "परिचेतुमुपांशु धारणां कुश-पूतं प्रवयास्तु विष्टरम्"।)

उपाकरणं क्ली, (उपाक्रियतेऽनेन। उप+आ+कृ+ल्युट्।) संस्कारपूर्व्वकवेदग्रहणम्। इत्यमरः। पशूनां संस्कारपूर्व्वकहननम्। इति स्वामी। (यथा, आश्वलायने १। ।५। "उपाकरणकालेऽध्य-यनीय ।)

उपाकर्म्म, [न्] (क्ली,उपाक्रियतेऽनेन। उप+आ+कृ+मनिन्।) उपाकरणम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। (यथा मनुः। ४। ११९।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्"।)

उपाकर्म्म त्रि (उप+आ+कृ+क्त।) उपकृतम्। इति मेदिनी।

उपाकृत, पुं, (उ+आ+कृ+क्त।) यज्ञे अभि-मन्त्र्य हतः पशुः। इत्यमरः।
("अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च"।
इति मनुः।) उपकृतः। इति हेमचन्द्रः।

उपाख्यानं, क्ली (उप+आ+ख्या+ल्युट्।) पूर्व्ववृत्तकथनम्। आख्यानम्। वर्णनम्। विशेष कथनम्। यथा,—
"धर्म्मार्थकामं काम यथा सर्व्ववेदप्रमाणम्।
अनुना सौहृदभिक्षापि पुरोपाख्यानवृत्तम्"।
इति महाभारते महाभिषेके ४४ अध्यायः।
"अहं पारए रमामि तवोपाख्यानमुत्तमम्"।
इति च तत्रैव १५ अध्यायः।
("चतुर्विंशतिसाहस्री चक्रे भारतसंहिताम्।
उपाख्यानैर्विना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः"।
इति महाभारते १।१।१०२।)

उपागम, पुं, (उप+आ+गम्+अप्।) स्वीकारः। निकटगमनम्। इत्यमरः।

उपाग्रहणं स्त्री, (उप+आ+ग्रह्+ल्युट्।) उपा-करणम्। संस्कारपूर्व्वकवेदग्रहणम्। इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः।

उपाङ्ग पुं, (उपमितं अङ्गेन।) तिलकम्। इत्य-मरः। तत्पर्य्यायः। समालम्भी २ पत्रलेखा ३ तमालपत्रं ४ चित्रकम् ५ पत्रपाङ्गुलिः ६ पुण्ड्रः ७ समालम्भनम् ८ तिलकम् ९। इति शब्द-रत्नः। (पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्म्मशास्त्राणि वेदस्य उपाङ्गानि।)

उपात्तं, त्रि, (उप+आ+दा+क्त।) प्राप्तम्। यथा,
"अयं वैविधवाक्यस्य दुरितस्य प्रयत्नतः।
अनुतापः तथा चान्ये प्रायश्चित्तं प्रयाचते।
निवर्त्तनं तथा चान्ये सकलस्यापि मुक्तिम्"।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतमिताक्षरावचनम्।

उपाधा, पुं (उप समीपे धाता।) निम्नपदी। इति शब्दार्थः।

उपात्यय, पुं, (उप+अति+इ+अच्। अत्ययस्य समीपम् अतिक्रमणं वा।) आचारो लोक व्यवहारस्य अतिक्रमः। अतिक्रमः। तयोपाद-नम्। तयोः पर्य्याया। पर्य्यायः २ अतिक्रमः ३। इत्यमरः। (यथा भट्टौ ५।६।२८। "सदा-चारेणापाय वजः"।)

उपादानं क्ली, (उप+आदा+दा+ल्युट्।) स्व-विषयेभ्य इन्द्रियाणां विरतम्। तत्पर्य्यायः। प्रत्याहार २। इत्यमरः। (ग्रहणम्। "आरम्भकोपादान-नात् सत्त्वोपादानमुच्यते"। इति सांख्यकारिकायां १ परिच्छेदे।) हेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः। आत्म-मते। समवायिकारणम्। प्रकृतिविकारकारणम्।

उपादेय, त्रि (उप+आ+दा+यत्।) ग्राह्यः। उत्तमः। श्लाघ्यः। इति मेदिनी।
("अभी श्रीमान् विभाति प्रभवन्मुपादेयमुखम्"। इति शान्तिशतके। १। २१।) विशेषणम्। इति सिद्धान्तम्।

उपाधि, पुं (उप+आ+धा+कि।) धर्म्मचिन्ता। कुटुम्बव्यापृतः। इत्यमरः। छद्म। (यथा रामा-यणे २।१११।२८।
"उपाधिन मया कार्य्यो वनवासे जुगुप्सितः"।)
विशेषणम्। इति मेदिनी। ("पदार्थविभक्तो-पाधिमत्त्वम्"। इति मुक्तावली। ४।) भागविशेषम्।
इति शब्दरत्नावली। न्यायमते साध्यव्यापके सति हेतोरव्यापकः। यथा धूमवान् वह्नेरित्यत्र आर्द्रेन्धनसंयोगः उपाधिः। अस्य प्रयोजनम्। व्यभि-चारानुमानम्। अस्य विशेषणं भाषापरिच्छेद-मुक्तावल्यां द्रष्टव्यम्।

उपाध्याय, पुं, (उपेत्य अधीयतेऽस्मात्। उप+ अधि+इ+घञ्।) अध्यापकः। इत्यमरः। वेदै-कदेशाध्यापकः। यथा,—
"एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते"।
इति मनुस्मृतौ २ अध्यायः। मनुः २। १४१ श्लोके चापि च।

उपाध्याया स्त्री, (अधीयतेऽस्याः। इत्यर्थे स्त्रियां चापाधात् स्त्रियमुपगम्यार्थं अध्याय ॥

ङीषिति घञ्। टाप्।) अध्यापिका। विद्योपदेशिनी। इत्यमरः॥

उपाध्यायानी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी॥ "मातुलोपाध्याययोरानुक् वा" इत्यानुक्।) उपाध्यायपत्नी। इत्यमरः॥ (यथा महाभारते १। ३। ९६। "स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत्"॥)

उपाध्यायी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी। आनुगभाव पक्षे ङीष्।) अध्यापकभार्य्या। इत्यमरः॥

उपानत्, [ह्] स्त्री, (उपनह्यते पादावनया। उप+नह्+क्विप्। "नहिवृतिवृषीति"। ६।३।११६। पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) चर्म्मादिनिर्म्मितपादकोषः। जुता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पादुका २ पादूः ३। इत्यमरः॥ पादव्यतिरेकेणात्मोपानद्वहननिषेधो यथा,—

"नाक्षैः क्रीडेत् कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ वहेत्।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने"॥

इति मानवे ४। ७४॥ "स्वयं विना कदाचिदपि परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीडेत्। स्वयमित्यभिधानात् आत्मोपानहौ पादव्यतिरिक्तेन हस्तादिना देशान्तरं न नयेत्। शय्यावस्थितश्च न भुञ्जीत हस्ते च प्रभूतमन्नं कृत्वा क्रमेण न खादेत्। आसने भोजनपात्रं निधाय न भुञ्जीत। इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (यथा नैषधे।१।१२३।

"स्तनावद्योरस्य धयाद्युपानहौ"।
"अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुर्घ्नं पादघातकृत्।
पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चक्रमणं नृणाम्"॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः॥)

उपान्त, त्रि, (उपगतोऽन्तात्।) निकटम्। इति हेमचन्द्रः॥ ("दिशामुपान्तेषु ससर्ज वृष्टिम्"। इति कुमारे ३।६६। "उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा"। इति रघुः।१६।२१। "शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसुखी"। इति साहित्यदर्पणे ३य परिच्छेदे॥)

उपायः, पुं, (उपायतेऽनेन। उप+अय+घञ्।) रामादीनां प्रवृत्तिफलहेतुचतुष्टयम्। यथा। साम १ दानम् २ भेद ३ दण्ड। इत्यमरः॥ उपगमः। इति मेदिनी॥ साध्यसम्पादकः। साधनम्। यथा,—

"उपायेन समारब्धाः सर्व्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः।
उपायं तस्य येन त्वं धारयेथाः प्रजां नृप"॥

इति वह्निपुराणे पृथूपाख्याननामाध्यायः॥

("उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः"। इति हितोपदेशे। तथा, माघः २।५४।

"चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया"।
"सर्व्वोपायैस्तथा कुर्य्यात् नीतिज्ञः पृथिवीपतिः"।

इति मनुः ७।१७७। चेष्टा। यत्न।

"यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः"।

इति मनुः ८।४८।

"अध्ययनमध्यापनं तद्विद्यासम्भाषेत्युपायाः"।
"उपायः पुनः कार्य्यादीनां सौष्ठवमभिधानं च सम्यक् कार्य्याकार्य्यपक्षानुबन्धवर्ज्जानां कार्य्याणामभिनिर्वर्त्तकः इत्यतोऽभ्युपाय इत्युक्तोपायोऽस्ति न च विद्यते तदात्वे कृताघोत्तरकालं फलं फलञ्चानुबन्ध इति आत दशविधम्"।

इति चरके विमानस्थाने ८ अध्यायः॥)

उपायन क्ली, (उपेयते उपायते वा। उप+इण् वा अय+ल्युट्।) उपहारः। उपढौकनद्रव्यम्। इत्यमरः॥ (यथा, कुमारे। २। ३७।

"तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः"।)

व्रतादिप्रतिष्ठा। इति स्मृतिः॥ समीपगमनम्॥ (यथा ऋग्वेदे२।२८।२।

"उपायन उषसां गोमतीनाम्"॥)

उपार्ज्जन, क्ली, (उप+अर्ज्ज+ल्युट्।) अर्ज्जनम्। धनाद्याहरणम्। (यथा, रामायणे।५ काण्डे।

"शुश्रूषया सरथानाञ्च कृत्वा सम्यग्गुणार्जनम्"।)
"सत्त्वहेतुभूतव्यापारः"। इति स्मृतिः॥

उपालम्भ, पुं,(उप+आ+लम्+घञ्। "उपसर्गात् खल्घञोः" इति नुम्।) दुर्व्वाक्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ स च गुणाविष्करणेन स्तुतिपूर्व्वकः। यथा, महाकुलस्य भवतः किमिदमुचितमिति। निन्दापूर्व्वकश्च। यथा बन्धकीसुतस्य भवतस्तदिदमुचितमिति भागुरिः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ ("उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं यथापूर्व्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याता"। इति चरके विमानस्थाने ८ अध्यायः॥)

उपावृत्त, त्रि, (उप+आ+वृत्+क्त।) श्रमघ्नान्यथ पुनः पुनर्भूमौ लुठिताश्व। इत्यमरः। निवृत्त। तथाचैकादशीतत्त्वे।

"उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह।
उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः"॥

उपासक, पुं, स्त्री, (उपास्ते सेवते य। उप+आस्+ण्वुल्। द्विजातिसेवकत्वादस्य तथात्वम्।) शूद्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

उपासक, त्रि, (उपासते इति। उप+आस्+ण्वुल्।) उपासनाकर्त्ता। (यथा, वेदान्ते।

"चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।
उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना"॥)

स च पञ्चविधः। वैष्णवः १ शाक्तः २ शैव ३ सौरः ४ गाणपत्यः ५। त्रिविधश्च यथा। दिव्य १ वीर २ पशु ३। इत्यागमः॥ अपि च। सात्त्विक १ राजसिक २ तामसिकश्च ३॥

उपासङ्ग, पुं, (उपासज्यन्ते शरा यत्र। उप+आङ्+सञ्ज+घञ्।) तूणीरः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते ४। उत्तरस्य धनुर्दर्शने ४०। ६।

"इमे च कस्य नाराचाः सहस्रं लोमवाहिनः।
समन्तात् कलधौताग्राः उपासङ्गे हिरण्मये"॥)

उपासन, क्ली, (उपास्यन्ते क्षिप्यन्ते शरा यत्र। उप+अस् क्षेपे+अधिकरणे ल्युट्। शुश्रूषादपक्षे आस भावे+ल्युट्।) शराभ्यासः। (यथा रामायणे।२।६७।२१।

"श्रूयते तत्रनिर्घोषः इष्वस्त्राणामुपासने"।)

शुश्रूषा। इत्यमरः॥ ("नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनेन"। "उपासनानि शाण्डिल्यविद्यादीनि"। इति च वेदान्तसारे।) विश्वसनम्। इति विश्व॥ आसनम्। इति मेदिनी॥

("मङ्गल्योपासनपरस्त्वष्टिव्यसनापहम्"। इति चक्रपाणिदत्तसन्ग्रहे गुणानां क्रियाभिधानादिवर्गे॥)

उपासना, स्त्री, (उपासनमिति। उप+आस्+युच्+टाप्।) सेवा। तत्पर्य्यायः। वरिवस्या २ शुश्रूषा ३ परिचर्य्या ४ उपासनम् ५। इत्यमरः॥

("न विष्णूपासना नित्या वेदेनोक्ता तु कुत्रचित्।
न विष्णुदीक्षा नित्यास्ति शिवस्यापि तथैव च॥
गायत्र्युपासना नित्या सर्व्ववेदैः समीरिता।
यया विना त्वधःपातो ब्राह्मणस्यास्ति सर्व्वथा॥
तावता कृतकृत्यत्वं नान्यापेक्षा द्विजस्य हि।
गायत्रीमात्रनिष्णातो द्विजो मोक्षमवाप्नुयात्॥
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यात् इति प्राह मनुः स्वयम्।
विहाय तान्तु गायत्रीं विष्णूपास्तिपरायणः॥
शिवोपास्तिरतो विप्रो नरकं याति सर्व्वथा।
तस्मादाद्ययुगे राजन् गायत्रीजपतत्पराः॥
देवीपादाम्बुजरता आसन् सर्व्वे द्विजोत्तमाः"॥

इति श्रीदेवीभागवतम्॥

यद्यपि ईश्वरे न हि तस्य सर्व्वैश्वर्य्यवत्त्वात् सर्व्वतः पूर्णकामत्वाच्च उपासनयाफलमिति वाच्यम्। यतः सर्व्वेषामपि भूतजातानामविदिताभतत्त्वानामपि स्वसोत्पत्त्यादिकारणे यत्किञ्चिल्लेशापि प्रीतिरिति नैसर्गिकी वृत्तिरेव। परं यदि च रजस्तमोभ्यामन्धीभूतानां सुतरामात्मानामविवेकविहीनानामज्ञमनुष्याणामविद्याकामकर्म्मकलुषीकृते चित्ते नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रज्ञा तथिमलज्योतिःस्वरूपः स सर्व्वभूतान्तरात्मा न सम्यक् प्रतिभाति। तथा च आत्मस्वरूपमजानन्नपि सर्व्वोऽपि जनः स्वमानन्दैव परमप्रीत्यात्मानं भजते नो चेत् कथमात्मज्ञानविमूढोऽपि यत्नेनैव मे श्रेयो भविता यस्मिन् कृतेऽहं सुखी भवेयम् इत्याकारेण सर्व्वथा आत्मसुखोत्पादनाय प्रयतते? तस्य सर्व्वान्तरात्मत्वात् सर्व्वैरपि जीवैः सह नित्यसम्बन्धवत्त्वाच्च। यद्यपि तस्मिन् नित्यानन्दस्वरूपे भगवति परमेश्वरे एकान्तप्रीतिरुचितमेव तदुपासना तथापि सर्व्वजीवानामोक्षप्रदायिन्या धानावरणकारिण्यामविद्यायां सत्यां युतः सा सर्व्वसुखप्रदा तापत्रयच्छेदिनी परमा प्रीतिरनुभवनीया? अतस्तस्या आत्मज्ञानविरोधिन्या मलिनसत्त्वगुणाया रजस्तमःप्रधानाया अविद्यायाः प्रणाशनार्थमेवावश्यमुपासना कर्त्तव्येति सर्व्वेषामपि शास्त्राणां सारमतमिति बोध्यम्। परन्तु स्वस्वदुर्व्वलाद्यधिकारिभेदेन उपासनाया अपि प्रभेद उपदिष्टस्तत्त्वदर्शिभिः। यदि च मनुष्याणां निःश्रेयसार्थं बहव पन्थानः स्वमतानुसारेण पूर्व्वसूरिभिरुपदिष्टास्तत्रापि आत्मध्यानमेवाविद्यानाशनायालमिति वेदान्त-भगवद्गीता-पातञ्जलसाङ्ख्यादिग्रन्थानामास्त्रोपदेशात् प्रधानतममित्येव दृश्यते। वस्तुतस्तु तद्ध्यानमेव मुक्तेः साक्षात्कारणमित्यत्र नैव केषाञ्चिदपि सन्देहावसरः। किन्तु नैव योगाभ्यासादृते प्रायेण तल्लाभ-

योगोत्पत्तिः । विशेषतः श्रीकृष्णोऽपि योगमाहात्म्यस्य सर्वं भगवता पाण्डवैस्तान्प्रतिदिष्टम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । ६ । ४५, ४७ ।
“प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ।
तथा च श्रीमद्भागवते । ३ । २८ । ११ ।
“समाहर देवभूतिं प्रति कपिलोक्तिः । यथा,
“योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे ।
अत्यन्तोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च” ।
योगाद्यपि क्रियाशक्तिज्ञानादिभेदेन बहुधा सन्ति तत्र प्रथमतः क्रियायोग एव समाधानोपयुक्तत्वादनुष्ठेयः सर्वारम्भसमये समाचरणीयः । ननु “ज्ञानादेव मुक्तिर्नास्ति” । “तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” । “ज्ञानान्मुक्तिः” । इत्यादौ वर्णं सर्वं क्रियायोग प्रयोजनमेव स्वप्रतिपन्नं ? इति चेत् सत्यम् । किन्तु योगे हि मनसोऽभिनिवेशात्मकत्वेन सात्त्विक राजस तामसादिभेदाद्विभिन्नत्वात् देवतामभिधायिनो हि क्रियायां सर्वत्र गुणानुसारिणी प्रवृत्तिः क्रियाणां श्रौतस्मार्त प्रधानत्वात् तस्मात् अभिमानमोहराग द्वेषादिनिरसनेन सर्वे कर्मणो ज्ञानयोगस्य प्रधानत्वेऽपि ज्ञानलाभहेतुत्वात् क्रियायोगस्य हि सिद्धिः । योऽसौ सर्वेषां गुणानुसारिको भवत्येव सात्त्विकादिभेदेन सन्निबद्धानां चार्थं वा त्रिविधो भेदः स्यात् । यथा भगवद्गीतायाम् । १७ । ३—१३ ।
“सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥
कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
माञ्चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । [स्निग्धाः
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥
कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥
यातयामं गतरसं पूति पर्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥
अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” ॥

“अनुद्वेगकराद्यैरपि न तपसोऽत्र कर्तव्यतापरिहारः” ।
तत्र “अविद्यानां बाह्यविषयसाधनानि समासेन येन चतुर्विधेनास्ति समयोऽधिकरणोऽन्यत्र प्रतिरूपसारितिरोभावात् मतिनाशि अनुजातापि प्रतिविरोधी तत्पापि” । इति स्वामी । यत्नेऽपि स्वर्गम् । यज्ञं समीप मनसीषिमिति भावः । तपसश्चित्तशुद्धिः तदेव तपः क्रियते इत्यर्थः । शास्त्रविहितो न सर्वे एतस्मात् सदा न निष्पादितमर्थं चतुर्मोक्षादि रिति यस्मिन् सर्वे सम् । विधिहीनं शास्त्रोक्त-विधिशून्यम् । अतोऽपि दक्षिणादिरहितमिति । यज्ञोऽपि चेत् यदि योग्योऽत्रानियुक्तानुष्ठेय क्रियायोगस्तस्य सम्यग्बोधनार्थं इति क्रियायामा मुख्या । यथा तत्रैव ।
“तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” ।
तत्र शास्त्रान्तरोक्तानि चान्द्रायणादि वा तापः प्रायश्चित्तम् तपस्वी तथा । ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरौ सर्वार्पणं फलसंन्यासम् । एतानि क्रियायोग उच्यते । इति राजमार्त्तण्डः ।
तपस्यात्र सात्त्विकादीति तपसोऽपि शास्त्रात् किन्तु शारीरादि मनान्तरमपि वृष्टये तत्र सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७ । १४—१६ ।
“देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते” ॥
एतेषां तपसामपि त्रिगुणानुसारिप्रकारादिभेदेन तपस्योपादानि त्रिविधानि परिकीर्त्तितानि । तत्रैव । १७ । १७—१९ ।
“श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
यदि च सर्वेषां कर्मणां त्यागः कदाचित् क्रियते तर्हि सात्त्विकं भवति तामसोऽयमर्जुनं प्रति भगवत उपदेशः । यथा, तत्रैव । १८ । ३—७ ।
“त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्त्तितः ॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥
दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः” ॥
कार्यमिति । कार्यं कर्तव्यं नियतं नित्यमित्यर्थः । यस्मात् न हि देहधारिणामशेषतः कर्मफलत्याग सम्भवेत् यथा तत्रैव । १८ । ११ ।
“न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” ॥
सर्वं परित्यागादिफलमत्यागिनामेव न हि त्यागिनां कदाचित् भवत्यतः । तत्रैव । १८ । १२ ।
“अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्” ॥
अतः सात्त्विकानां कर्मणां परित्यागस्तथा सम्यक् फलाभिसन्धानत्यागपूर्वकम् ईश्वरार्पणबुद्ध्या वा नियतानि कर्माणि कर्त्तव्यानि सत्त्वशोधनार्थं ज्ञायते । तथा ज्ञानञ्च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधं भवति । तत्र ज्ञानं त्रिविधम् सात्त्विकादिभेदेन दर्शयति यथा, तत्रैव । १८ । २०—२२ ।
“सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
सर्वाणि तेषां गुणभेदेन कर्माण्यपि त्रिविधानि । यथा, तत्र । १८ । २३—२५ ।
“नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते” ॥
कर्त्तापि त्रिविधः । तत्रैव । १८ । २६—२८ ।
“मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ॥
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥
एवं यदि कर्मणा हि चित्तशुद्धिः सम्यक् क्रियते तदा ज्ञानं योगश्च । चित्तशुद्धस्य हि ध्याने सम्यक् मनःसमाधानं क्रियाशक्तियोः क्रोधादिवैरस्यात्मनोऽवस्थानम् कालेन नात्र चैतन्यं विषयेषु नैव रमते । क्रियायोग-यमादिनियमाद्यनन्तरमपि कर्माणि सात्त्विकानि मनःस्थैर्यार्थमाचरणीयानि । सर्वकर्मान्तर-कालसमये यथा योगयुक्तो भवेत् । तथा योगं प्राप्य चित्तसंयमो भवेत् ।

अतएव सर्व्वसङ्गलोपायीभूतस्य सत्त्वगुणस्योद्रेकाय दुर्व्वलाधिकारिभिः प्रथमं निष्कामेणान्तःकरणेन क्रियायोगादिरूपेश्वरोपासना कार्य्येति मन्यते न हि सत्त्वभावेन परमेश्वरोपासनामृते रजस्तमोभावा केनापि विनाशयितुं शक्येरन् । तदभावे नितरां विशुद्धसत्त्वगुणोद्रेकाशा सुदूरपराहतैव । प्रबलरजस्तमोभ्यामस्याभिभूतत्वात् । एवं सति सर्व्वत्र सात्त्विकाहारं सात्त्विकानुष्ठानं सात्त्विकाचरणमित्यादिसत्त्वभावाश्रयेण क्रमशः रजस्तमोभावं विनाशयन् कैवल्याकाङ्क्षी परमात्मसाक्षात्काराभिलाषी वा साधकः कालेन परमसिद्धिं ध्रुवमाप्नुयादेव । परन्तु दुर्व्वलाधिकारिणः प्रथमतश्चित्तस्य स्थिरत्वापादनाय काञ्चित् स्वाभीष्टां भागवतीं मूर्त्तिमालम्व्यैवोपासना कर्त्तव्या अन्यथा तेषां सर्व्वरूपाद्युपाधिपरिवर्जिते निर्व्विकारे निरञ्जने गुणातीतेऽवाङ्मनसगोचरे परब्रह्मणि चित्तधारणा विडम्वनैव । परन्त्वित्यत्र न हि ईश्वरोपासनासु पक्षपातीकृत्य कथं पौत्तलिकारूपं प्रतिपादयितुं प्रयतसे इति वाच्यम् महात्मभिर्मुनिभिर्हि पूर्व्वाचार्य्यैर्हि कलुषितचित्तानां दुर्व्वलाधिकारिणाम् चित्तशुद्धौ प्रथमतश्चित्तस्थैर्य्यसम्पादनाय धारणाध्यानावलम्वनरूपायां प्रतिमायामुपासनायाः कर्त्तव्यतयोपदिष्टत्वात् । अयमर्थः यावत् न सत्त्वोद्रेकेण चित्तशुद्धिर्भवेत् यावन्न स्वहृदये निर्गुणपरमात्मधारणया समाधिशक्तिर्भवेत् यावन्न तत्कथादिषु दृढा भक्तिरतिश्च भवेत् तावदर्च्चादौ आदिपदेनात्र सूर्य्ये वह्नौ जले अभीष्टमूर्त्तौ वा उपासना कर्त्तव्येत्यर्थः । परमेवं मा मन्यध्वं यत् केवलं मृच्छिलादिनिर्म्मितप्रतिमूर्त्तिमाश्रित्यैव यावज्जीवं स्थूलोपासना कर्त्तव्येति ॥ “आसत्वशोधनात् क्रमेण स्वहृदये दृढतरधारणाध्यानप्रभावेन आचित्तसमाधानाच्च” । इति कालनिर्द्देशात् । फलतः आदौ नित्याद्यवश्यकर्म्म करणीयमेव । पुरा कर्म्मणैव हि वहव सिद्धिं गताः तथा हि भगवद्गीतायाम् । ३ । १९-२० ॥

“तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” ॥

यदा तु रजस्तमोभावानां निवृत्तौ सत्यां वहुजन्मार्ज्जितसौभाग्यवशात् तस्मिन्नेव ऐकान्तिकी रतिरुत्पद्यते तादृशस्यात्मरतेरात्मतृप्तस्य योगिनः न तदा किञ्चिदपि कर्म्मणा प्रयोजनमस्ति यथा तत्रैव । ३ । १७-१८ ॥

“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते ॥
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः” ॥

एवं प्राप्तविद्योऽपि साधारणवत् कर्म्माचरेत् चेत् तत्तु केवलं लोकशिक्षार्थमेव न तु तस्य स्वाभीष्टसिद्धये अविद्याकामकर्म्माद्यभावात् सुखदुःखादिद्वन्द्वनिर्म्मुक्तत्वाच्च । यथा तत्रैव ३ । २१,२५ श्लोके ।

“यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत ।
कुर्य्याद् विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्” ॥

किन्तु यावदस्मिन् त्रिधातुके शोणितशुक्रपरिणामपिण्डे शरीरे कर्त्तृत्वाद्यभिमानवान् तावत् “ब्रह्मज्ञोऽस्मि अलं मे कर्म्मणा” इत्येवं मौढ्यात् संसारासक्तोऽतत्त्वज्ञपुरुषः कर्त्तव्यं कर्म्म परित्यजति चेत् उभयतो भ्रष्ट एव । तथाहि योगवाशिष्ठे मोक्षप्रकरणे ७४ । ४१ ।

“संसारविषयासक्तो ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादिनः ।
कर्म्मब्रह्मोभयभ्रष्टः तं त्यजेदन्त्यजं यथा” ॥

अतएव कर्म्मत्यागे प्रायशो दोष एव न तु क्वचित् विधिर्लभ्यते यतो विद्योदये तत्त्वज्ञानी विधिनिषेधसापेक्षो भवितुं नार्हति सर्व्ववासनाकामकर्म्मसम्यविद्याभावात् न हि विधिनिषेधाभ्यां सह विदुषः कोऽपि सम्वन्धः । किन्तु अदूरदर्शिनो मन्दस्य तत्त्वज्ञानोपदेशेन कर्म्मानुष्ठानाद् वुद्धिभेदो न कर्त्तव्य इत्यादिशति भगवान् वासुदेवः । यथा भगवद्गीतायां ३ । २६, २९ ॥

“न वुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्” ॥
“प्रकृतेर्गुणसंमूढ़ाः सज्जन्ते गुणकर्म्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्” ॥

भवतु अलं वहुना वाग्जालेन । योऽस्य विश्वस्य आकाशवत् सर्व्वदा सर्व्वत्र ओतप्रोतरूपेण अन्तर्वहिर्विराजते तस्य सर्व्वव्यापिनः सर्व्वान्तर्यामिनः परमपुरुषस्य स्वरूपभावे यावन्न साधकस्य स्वहृदये धारणाध्यानादिभिः स्थैर्य्यमापद्यते तावदर्च्चादावेवोपासना कार्य्या दुर्व्वलाधिकारिणेत्येव निष्कर्षः ॥ तथा हि कुलार्णवतन्त्रे ६ उल्लासे ।

“चिन्मयस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरिणः ।
साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥
अरूपं रूपिणं कृत्वा कर्म्मकाण्डरता नराः ।
ब्रह्मध्यानामृतानन्दपराः सुकृतिनो नराः” ॥

किञ्च तत्रैव ९ उल्लासे ।

“निर्व्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात् कर्त्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः” ॥

अधिकारिभेदेनावलम्वनीयोपास्यदेवस्यापि भेदः प्रदर्शितः । यथा । तत्रैव ९म उल्लासे ।

“अग्नौ तिष्ठति विप्राणां हृदि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमास्वल्पवुद्धीनां सर्व्वत्र विदितात्मनाम्” ॥

अपि च कति दिनानि यावत् कर्म्माणि कर्त्तव्यानि अर्च्चाद्यधिष्ठानेऽर्च्चनं वा कर्त्तव्यमिति विवित्साया मूढ़ान् प्रत्यनुकम्प्य तदप्युपदिदिशुः पूर्व्वाचार्य्याः । यथा भागवते ११ । २० । ९ ॥

“तावत्कर्म्माणि कुर्व्वीत न निर्व्विद्येत यावता ।
मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते” ॥

तथा, तत्रैव ३ । २९ । २५ ॥

“अर्च्चादावर्च्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्म्मकृत् ।
यावन्न वेद स्वहृदि सर्व्वभूतेष्ववस्थितम्” ॥

ननु निःश्रेयसार्थिनां साधकानां यदि प्रथमतः क्रियायोग एव कर्त्तव्यः तर्हि अलं प्रमाणशतविस्तारेण तत्र परम्पराकर्त्तव्यमेव विधीयतामिति चेत् अवधेहि यत्प्रथावलम्वनेन सत्त्वे शोधिते सति दुर्व्वलाधिकार्य्यपि सत्वरं सवलाधिकारित्वं याति । यथा, भागवते ३ । २८ । १-५ ।

श्रीभगवानुवाच । (कपिलदेवः ।)

“योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सवीजस्य नृपात्मजे ।
मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथम् ॥
स्वधर्म्माचरणं शक्त्या विधर्म्माच्च निवर्त्तनम् ।
दैवाल्लव्धेन सन्तोष आत्मविच्चरणार्च्चनम् ॥
ग्राम्यधर्म्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्म्मरतिस्तथा ।
मितमेध्यादनं शश्वद् विविक्तक्षेमसेवनम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ।
ब्रह्मचर्य्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्च्चनम् ॥
मौनं सदासनजयः स्थैर्य्यं प्राणजयः शनैः ।
प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि” ॥

सवीजस्य सकारणस्य योगस्य इत्यर्थः ॥ विधर्म्मात् लोकानिष्टकारित्वादिविरुद्धधर्म्मात् ॥ दैवाल्लव्धेन प्रारव्धलव्धेन ॥ आत्मविदिति । आत्मतत्त्वज्ञानिनां चरणसेवनम् ॥ ग्राम्यधर्म्मेति मोक्षपथं विहाय धर्म्मार्थकामादयः ग्राम्यधर्म्मत्वेनोच्यन्ते अतएव ग्राम्यधर्म्मस्त्रैवर्गिकधर्म्मस्तस्मान्निवृत्तिः ॥ मितमिति मितं स्वल्पं मेध्यादनं पवित्रद्रव्यभोजनम् विविक्ते निर्ज्जने क्षेमस्य मङ्गलस्य सेवनम् ॥ अस्तेयमचौर्य्यम् ॥ यावदर्थपरिग्रह इति । यावतार्थेन जीवेत तावन्मात्रस्य परिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्य्यं योषित्सङ्गराहित्यम् ॥ स्वाध्याय इति स्वाध्यायः जपाध्ययनादि ॥ पुरुषार्च्चनं परमपुरुषस्य उपासनम् ॥ मौनमिति मौनं मुनेर्व्रताचरणं मननशीलत्वं वाचां संयमत्वं वा ॥ आसनानां स्वस्तिकादीनां विजयः ॥ स्थैर्य्यं दीर्घकालमवस्थातुं शक्तिः ॥ प्राणजयः प्राणायामैः प्राणनिरोधकरणसामर्थ्यम् ॥ प्रत्याहारेति ॥ मनसा सह इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शादिविषयात् हृदि हृदये प्रत्याहारः प्रत्याकर्षणम् ॥ तत्रैव । ३ । २८ । ६—९ ॥

“स्वधिष्ठानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम् ।
वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः ॥
एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथम् ।
वुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः ॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ।
तस्मिन् स्वस्तिसमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ॥
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम्” ॥

स्वधिष्ठानामिति । मूलाधारादिचक्राणामेकस्मिन् स्थाने मनसा सह प्राणानां धारणम् ॥ वैकुण्ठेति । वैकुण्ठस्याकुण्ठितस्य सुखदुःखादिभिरपरामृष्टस्य परमपुरुषस्य लीलाभिध्यानं सृष्ट्यादिव्यापारसमालोचनम् । आत्मनो मनसः समाधानमेकाग्रसाधनम् ॥ जितप्राणो निरुद्धप्राणवृत्तिः । अतन्द्रितः निरलसः ॥ विजितासनः वशीकृतकरचरणादिसंस्थानविशेषः ॥ प्राणस्येति ।

शास्त्रशुद्धिः।

अथ यथाशास्त्रं निष्कृष्टसात्त्विककर्म्मभेदबुद्धिं प्रदर्श्य दुर्ब्बलाधिकारिणो भक्तियोगावलम्बिनः कर्त्तव्यमपि प्रदर्शयाम। यथा भागवते ३।२९।१०।

"कर्म्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम्।
यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः"॥

दुर्ब्बलभक्तियोगाधिकारिकर्त्तव्यता च तत्रैव। ११।११।३४-४२।

"मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्च्चनम्।
परिचर्य्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्म्मानुकीर्त्तनम्॥
मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव।
सर्व्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम्॥
मज्जन्मकर्म्मकथनं मम पर्व्वानुमोदनम्।
गीत-ताण्डव-वादित्र-गोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः॥
यात्रा बलिविधानञ्च सर्व्ववार्षिकपर्व्वसु।
वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम्॥
ममार्च्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः।
उद्यानोपवनाक्रीड़पुरमन्दिरकर्म्मणि॥
संमार्ज्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्त्तनैः।
गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया॥
अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्त्तनम्।
अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम्॥
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः।
तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते॥
सूर्य्योऽग्निर्ब्राह्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम्।
भूरात्मा सर्व्वभूतानि भद्र पूजापदानि च"॥

हे भद्र। एतानि मम पूजास्थानानि। अधुना कस्मिन् स्थले केन यजेत इत्याह तत्रैव ११।११।४३-४५।

"सूर्य्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाग्नौ यजेत माम्।
आतिथ्येन तु विप्राग्र्ये गोष्वङ्ग यवसादिना॥
वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया।
वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः॥
स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि।
क्षेत्रज्ञं सर्व्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम्"॥

हृदि खे हृदयाकाशे। मुख्यधिया प्राणदृष्ट्या॥ जले जलाञ्जलिप्रदानकृपतर्पणपूर्व्वकैर्द्रव्यैः॥ स्थण्डिले भूमौ मन्त्रन्यासैः॥ भोगैरिति। देहे भोगैरात्मानं एवैरमादिभिर्देहस्थपरमात्मानं यजेदथ मत्वविद्याकर्म्मजनितं देहं बिभर्म्मीति चिन्तयेत्॥ क्षेत्रज्ञमिति। सर्व्वभूतेषु क्षेत्रज्ञरूपेणावस्थितं कूटस्थप्रज्ञाचैतन्यस्वरूपं मां समत्वेन यजेत॥०॥ एतेषु स्थानेषु तव कीदृग्रूपं ध्येयमित्यपेक्षायाह तत्रैव ११।११।४६-४७।

"धिष्ण्येष्वित्थिति मद्रूपं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः।
युक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्च्चेत् समाहितः॥
इष्टापूर्त्तेन मामेव यो यजेत समाहितः।
लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया"॥

यदा "मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्च्चनम्" इत्यारभ्य "लभते मयि सद्भक्तिम्" इत्यन्तैरेतैश्चतुर्दश श्लोकैर्धारणाध्यानायचभूतप्रतिमाद्याश्रयिण्या भक्तियोगोपयोगिक्रिययैव सद्भक्तिलाभः प्रदर्शयामास स्वयं भगवान्। सुतरां तदा दुर्ब्बलाधिकारिणा भक्तियोगाश्रयिणापि प्रथमं क्रियायोग एव कर्त्तव्य इति बोध्यतेऽन्यथा चित्तशुद्ध्यभावात् ज्ञानं न लभेत इति तात्पर्य्यार्थः॥

ननु मा भूत्तत्त्वज्ञानं किन्तु शास्त्रविहितक्रियायोगशून्यया भक्त्या क्रमेण निर्गुणाया भक्तेरुदयेनैव चरितार्थतेति चेन्न तयोस्तत्त्वज्ञाननिर्गुणभक्तियोगयोर्लक्षणे नैक्यदर्शनात् उभयोरेवात्मसाक्षात्काररूपचरमफलत्वेनोक्तत्वाच्च। यथा श्रीमद्भागवते ३।२९।११ १२।

"मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्व्वगुहाशये।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ॥
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्।
अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे"॥

ईदृग्भक्तिर्यदि बहुजन्मार्जितसुकृतिवशात् कस्यापि कचिदुत्पद्येत तर्हि सालोक्यादिमुक्तिः साधकान्तरैः प्रार्थनीया भगवता स्वयं दीयमानामपि तादृग्भक्ता नेच्छतीति तन्निस्पृहता दर्शयन्नाह। तत्रैव ३।२९।१३।

"सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः"॥

अपि च तत्त्वज्ञानिनो निर्गुणभक्तस्य च तयोः शब्दत एव भेदः न तु लक्षणतः यत उभावेव लक्षणादिना सर्व्वत्र एकाचारौ एकनिष्ठाविकभावापन्नौ लक्ष्येते। यथा भागवते ११।११। २९-३२। भगवद्भक्तमस्य लक्षणमुपदिष्टवानुद्धवं प्रति भगवान्।

"कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्व्वदेहिनाम्।
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्व्वोपकारकः॥
कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः।
अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः॥
अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः।
अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः"॥

कविः क्रान्तदर्शी सर्व्वज्ञ इत्यर्थः।

"आज्ञायैवं गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि स्वकान्।
धर्म्मान् सन्त्यज्य यः सर्व्वान् मां भजेत स सत्तमः॥
ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः।
भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः"॥

तथा, ज्ञानिनोऽपि लक्षणं प्रदर्शयामास। यथा, तत्रैव ११।११।१२ १७।

"न तथा बध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान्।
प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सविताऽनिलः॥
वैशारद्येक्षयाऽसङ्गशितया छिन्नसंशयः।
प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान् नानात्वाद् विनिवर्त्तते"॥
यस्य स्युर्वीतसङ्कल्पाः प्राणेन्द्रियमनोधियाम्।
वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः॥
यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैर्येन किञ्चिद् यदृच्छया।
अर्च्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः॥
न स्तुवीत न निन्देत कुर्व्वतः साध्वसाधु वा।
वदतो गुणदोषाभ्यां वर्ज्जितः समदृङ्मुनिः॥
न कुर्य्यान्न वदेत् किञ्चिन्न ध्यायेत् साध्वसाधु वा।
आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जड़वन्मुनिः"॥

ननु भक्तिज्ञानयोश्चरमफलैकत्वेपि भक्तौ समधिकप्रसादर्शनात् भक्तिरेव गरीयसीति चेत् न भक्तिवत् ज्ञानस्यापि प्रशंसादर्शनात् आत्मसाक्षात्कृतौ साक्षात्कारणत्वाच्च। यथा श्रीमद्भागवते ११।१९।१—५॥

श्रीभगवानुवाच।

"यो विद्याश्रुतसम्पन्न आत्मवान्नानुमानिकः।
मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि सन्न्यसेत्॥
ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः।
स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो मदृते प्रियः॥
ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम।
ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्त्ति माम्॥
तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च।
नालं कुर्व्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता॥
तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः"॥

किञ्च भगवद्गीतायां ४।३३-३९।

"श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप।
सर्व्वं कर्म्माखिलं पार्थ। ज्ञाने परिसमाप्यते॥
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव!।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि॥
अपि चेदसि सर्व्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमः।
सर्व्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि॥
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन।
ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा॥
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।
तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति॥
श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति"॥

अतएव निर्गुणभक्तिज्ञानयोर्न कियदप्यन्तरं मन्यन्ते तत्त्वदृशः स्वरूपतस्तयोरेकात्मत्वात् अतत्त्वदर्शिनोऽज्ञा एवाविद्यामोहितत्वात् भिन्नदृशो भवन्ति॥ वरं भक्तियोगमुपदिश्यानुपसंहारे ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना भक्तिरेव ब्रह्मलाभे सम्यक् हितसाधनीति प्रदर्शितवानुद्धवाय भगवान्॥ यथा भागवते ११।१९।४५-४६।

"भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्व्वलोकमहेश्वरम्।
सर्व्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः॥
इति स्वधर्म्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्गतिः।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात् समुपैति माम्"।

निष्कामेनानुष्ठितभक्तिरेव शनैः शनैः सान्द्रत्वेन निर्गुणतां गच्छन्ती सती परमप्रेमानन्दरूपेण परिणमते सुतरां तदा स्वयं सान्द्रानन्दमयं तज्ज्ञानं प्रकाशते। तयोर्हि तत्स्वरूपत्वात् न क्वापि निर्गुणभक्तिज्ञानयोगयोर्भेदः श्रूयते। यथा छान्दोग्ये "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। आनन्दरूपममृतं यद् विभाति शान्तं शिवमद्वैतम्"। इति ज्ञानानन्दयोर्ब्रह्मस्वरूपत्वात् अतएव क्वचित् केनापि न पूर्णानन्दत्वेन परिणतायाः निर्गुणस्वरूपाया भक्तेर्ज्ञानेन सह कियानपि भेदो दर्शयितुं शक्यते

चरमसाक्षात्कारोत्पत्तेः । परन्तु तत्त्वज्ञानो
त्पादनक्षमा भक्तिरेवाद्वैता न तु संसारबन्ध-
कारिणी भवरूपकामी कामभक्तिरत एवामा
भक्तिरेवाद्वैतोपयोगी तत्त्वदृष्टिरिति बोध्यम् ।
यथा भागवते १ । २ । ७ ।
"वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम्" ।
विशेषतः प्रकारतुल्योऽपि विशाविवरणादि
दर्शनात् । अहरहः श्रवणादिनापि भगवत्सिद्धाम-
भक्तियोगमाचरन् ततमापि प्रथमं विशयवर्त्म
रागाभिनिवेशाप्रवारकर्त्तं विषयानुभवर्त्तं
जीवन्मुक्तं यतो निर्माल्यमपरावयाम् । पुनः
पुनः ध्यानमनुसंधानयोऽपि विषयवासना
संस्कारवशात् यत् परमतत्त्वसारैर्विचारदर्शनम्
परेशं कश्चित् ज्ञानध्यानयोर्न परिहृतम् ततोर
तदपि तत्तत्पमभक्तियोगमनुसृत्य तत्तत्कालिक
तपश्चर्यायोगं कृत्वा यदा परमज्ञानमयानि
कस्यचित् ज्ञाननिर्वृते सम्पूर्णज्ञानादि मुक्तरूपात्मा
यत् । इदानीं तदर्थमाह यथाक्रमं ततो राज-
दृष्टयो तत्तत्तन्निर्माणमभक्तियोगानुसरणेन
विज्ञेयम् ।
यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ८ । २७–३१ ।
"सोऽपि ध्यानसं विश्वो वासुदेवोपवासितम् ।
प्राप्य तत्र तपित्रीयं गतिमीयोऽध्यगात् हरम् ।
विदुर उवाच ।
सुदुष्करं तु परमं परं यदि
मायाविमुक्तपरमार्थवार्त्तिकम् ।
यत्प्राप्यपि विधार्थमितीभवन्ति यत
सर्वं यत्तात्मानममवार्थवित् ।
मैत्रेय उवाच ।
मातृ तपसा तत्त्वार्थेऽपि विज्ञाय तान् परम् ।
मैत्रस् पुत्रिपवेर्मुक्ति यत्स्वत् भागवतेषिताम् ।
ब्रह्म उवाच ।
तमाश्रिता वैष्णवेन यत् परं
विदुः यत्तत्त्वतः स्वर्दवेषतः ।
मायोर्ध्वं मनुभिस्मुख यास्यो
ज्ञानाग्रवैशाम्यता उपपत्ति ।
यथोक्तं तत्पाद्मं प्रकाशमध्य यत्तः ।
तपश्चिन्ता यावत्पूर्वं यथा याति परन्तप ।
मतिविदुषिता देवी परमिदुरदर्शिनी मुक्तिः ।
यो नारदवचनं भगवाचीतम् ॥
देवी भगवत्याभिव यतप्रत्य निवृत्त् ।
यथे विशेषेऽप्यवति भावाभावनायुता ।
मर्त्यवत् पार्थिवं वर्षं त्रिविधेन भवावधि ।
प्रकाश भवरागवर्तं यथा मुक्त्वात्मपरम् ।
पश्चिमस्वयमेवैतं यर्तं मायाविवर्तितः ।
पारात्ममनाश्रयो मोक्षमानो ये विविक्तो यत ।
ईश्वरात् कीर्तयन्तेन यथीश्वरात्मभावनम्" ।
भवतः परिपूर्णत्वे मनोऽप्यासत्तोऽपि प्रकाश
विशाममभक्तियोगभावेन विमति मैत्रेयिति
तमोमनस्तमाभवन्तु परिविदं भावनाम वै
यदनिर्वृतिः । यथा भागवते । ७ । ८ । ३३–३५ ।

"यदा यदुपतिर्विज्ञो नाम्ना भक्तेन निर्मुक्तः ।
प्रकाश प्रथमं मोक्षो यत्तमवप्रथमत ।
श्रीभगवानुवाच ।
प्रश्नान् यत्र यत्रं ये मोहोऽर्थं वेदहरोत्तम ।
यदं तथोम्यानिमयं वामपूर्वोऽध्यायं यथाम् ।
भावमोक्षम प्रथमं दर्शन सुषम हि मे ।
हृदा मां न मुनयस्तु रागायणं समस्वति ।
मोक्षणि यत्र मां मोक्षं वनमात्रेण तत्परा ।
ध्रेयपाशा भवाभाव सर्वसत्त्वमाहितां मतिम् ।
यदं यथोक्तमाणोऽपि यदेवोत्तमयोगमवी ।
ज्ञानाश्रित्य भगवति वैष्णवात्मयोऽन्ता" ।
तत्रैव ७ । १ । १–५ ।
नारद उवाच ।
"भक्तियोगस्य यत् कर्मभव्यरागनवार्षिता ।
मध्यमानो हरीर्वेव कामनाय उवाच च ।
मा मां प्रलोभयोत्पत्त्या सक्तं कामेषु तद्वरैः ।
तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ।
भवतस्यभिगायस्य भवन्तं वामेयतोऽस्तु ।
स्वामन् संसारवीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो ।
नान्यथा तेऽखिलगुरो । घटेत करुणात्मनः ।
यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् ।
आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः ।
अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वञ्च स्वाम्यनपाश्रयः ।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव" ।
अत्र तत्र निर्गुणमादि विष्णु तत्त्वार्थं यावी-
दिति चेद् न यथा यतनिष्ठामेव तत्त्वाभ्यासया
निर्हृतया भक्तिसत्यं मदर्थिर्थं । यथा भागवत
७ । ५ । २४ विष्णुभक्तिः नवि प्रकारोक्ता ।
"न तत्र यात्रा यदपि भक्ति
दुरत्ययासमतो विचक्षते ।
पुनन्ति यत्कर्म वेदवादिनो
भगवतो योगं मितमिव से मतिम्" ।
किञ्च तत्रैव ११ ।
"न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना
वाचीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः" ।
सार्थकमितिधि । कथञ्चन् यथार्थो वेदा वे सा-
त्त्विकानामभियोग्यं भक्तियोगपथमर्थं । यदि-
दर्शमाविना इति । यदिवादिनस्तु यर्थो वेदा
मात् सुकृत् इति मन्यते ये इति । ननु यदि
दर्शितिमयापि भवति यदा यदा मनुष्यार्थं
निष्फलमिति चेत् । यदा कर्मणा स्वाश्रयतत्त्व
योऽपूर्वो इति मदर्थम् निर्दिष्टा यर्थान्त
तत्राश्रमा सदैव भगवानपि प्रतीप इत्येतेन
निर्दिष्टा भवान्तराश्रया । यथा "स्वर्ग-
कामो यजेत" "यावज्जीवमग्निहोत्रम्" "यावत्
वै पशवस्तिष्ठ" इत्यादि वचनानां निष्फलं
स्यात् । इत्येवं यथाश्रयतत्त्वानामा पूर्वोक्त-
विधादित्वं यद् यद् यर्थं इदानीं तत्तदधि-
कारिणां कर्मतीर्थं भवतत्त्वं यदि दर्शितामा
समाप्तेति । यथा, श्रवणादरात्मवतो ।

"ज्ञानस्य यावत् यदि प्रत्यक्षवोधयो भवत्यो विदि
ध्यासितव्यः" । अर्थात् भावमेव आत्मन् कर्मक
तत्कालादि यथावतात् श्रवणं मननं निदिध्या-
सनञ्च विधिवत् यथावादि इति विज्ञातव्यं तत्र ।
यथा । "अयं नाम सर्वविद्यविद्भिः श्रेयोपाय्य-
मार्गदर्शीये तस्मिन् आस्थाय विचारम् । विद्वांसि
तु । उपासनोपर्यायारम्भादप्यूर्ध्वमावप्यता
योपभागमसानि । तत्र श्रवणमनिदिध्यासनार्थ
तदात्मप्रयोजनार्थं उपासनोपर्यायादौ । यथा,
वाक्यार्थे पदमात्रे श्रवणमननिदिध्यासनाभि-
व्यक्त्या इत्येवमादिरीतिमिश्रसी "श्रेयस्कामिनं
सत्यम्" । इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ।
प्रश्नश्रवणविचारस्य पश्चात् इदानीं पौनःपुन्येन
प्रतिपादनं कर्तव्यम् । यथा वर्णादित्रितय-
यो मध्ये "तत्त्वमसीति" वाक्यस्य प्रतिपादनम् ।
श्रवणमननविचारस्य पश्चात् प्रमाणान्तरेषा-
विरोधोत्कर्षं कर्तव्यम् । यथा वर्णादित्रि-
यथा अयमोऽपि प्रत्यक्षप्रमाणादिभि
उपनिषद्वाक्यैरप्रत्यक्षप्रमाणात् । मायामपि-
विपरीतत्वं पश्चात् श्रवणमननविचारानन्त-
रमपि तदनुमानस्य या यत्र यत्र भूयस्त्वे प्रयो-
जनं यथा तत्रैव "आत्मार्थानन्दयतो वेद वज्र
तावदेव चिरं यावत् विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" ।
इत्यादिश्रुतिसम्भावनया तथाविधमनोदर्शनं भूयते ।
प्रश्नश्रवणविचारस्य तत्र तत्र प्रयत्नं कर्तव्यम् ।
यथा, तत्रैव अयमात्मेत्यमपातो वेदानुवचनं
ब्रह्मचर्यं मननमिच्छा विद्यार्थमित्यादिविलक्षण
प्रयोजनम् ।
प्रश्नश्रवणविचारावसाने तत्र तत्र भूयसा
यदि उपलब्धिः" । यथा, तत्र "चौर्येण यद्
विशेषेण कर्मैव यत्नं विचार्य तत् यथावत्
विचारो भ्रमोऽसौ प्रतिबोधो यत्नम्" । इत्या-
वदिदीतितत्त्वावधे विचारस्य यथायथमन्ते
मुक्ति भूयते" । अन्यत्तु । "मुमुक्षोर्विचारत्वो
वेदान्ताध्ययनमविचारत्वमुक्तिरम्" ।
"विचारितवेदान्तविचारात् प्रतीतिरुपा-
योपमप्रकारा निदिध्यासनम्" । इति वेदा
न्तसारे ।
उपासनाद्यु द्विविधा । अभिध्यानो निदिध्यासना-
स्येति । तत्र अभिध्यानो नाम शास्त्रमानादि
विषयतत्त्वावधेयरूपविधिस्मृतयोः इत्यादि-
कारिकामात्मविषयवेदान्तवाक्यम् । यदा पश्च-
समाधिवादेऽपि मनसाऽऽत्मनः वेदान्तैरुपदेशेन तत्र
भावये ।
निर्विकल्पकन्तु शास्त्रज्ञानादिसेवनादेवनादृते
वीतरागत्वे तदाकारतापत्तिताऽपि प्रतिबन्धेयो-
दराविशेषाद्यावच्चक्रम् । यदा तु यथाकारा-
कारितकालाप्रकारेणावधीयतस्माद्यभेदावभा-
सते । इति वेदान्ते उपादेयं दृश्यमिति ।
यतो भावनयापि मनसाऽऽत्मा । ११ । ७–११ ।
"[illegible]
[illegible]"

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्त्रदारगृहादिषु ।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" ॥
अतो ज्ञेयं वस्तु तत्रैवाध्याये । १२-१७ ॥
"ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
सर्व्वतः पाणिपादन्तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थञ्चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम्" ॥
तथा च श्वेताश्वतरश्रुतौ आत्मज्ञानेनैव मुक्ति-
रिति स्फुटं दर्शयामास । यथा,—
"सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
सर्व्वस्य प्रभुमीशानं सर्व्वस्य शरणं वृहत्" ॥
"आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो-
रणोरणीयान् महतो महीयान् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्" ॥
महानिर्व्वाणतन्त्रे च । ५ । ११ ।
"परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् ।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते" ॥
ननु किमिदानीं वाग्भङ्ग्याऽद्वैतवादं संस्थाप-
यितुं प्रयतते इति चेत् दर्शयाम ।
तथा च श्रीविष्णुधर्म्मे,—
"परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागो हि न कल्पितः ।
द्वये तस्यात्मपरयोर्विभागाभाव एव हि ॥
आत्मा क्षेत्रज्ञसंज्ञोऽयं संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
अनादिसम्बन्धवत्या क्षेत्रज्ञोऽयमविद्यया ।
युक्तः पश्यति भेदेन ब्रह्मतत्त्वात्मनि संस्थितम्" ॥
तथापि श्वेताश्वतरश्रुतिभाष्यधृतवशिष्ठवचन
प्रश्नपूर्व्वकं दर्शितम् । यथा,—
"यद्यात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽजरोऽमरः ।
संसृतिः कस्य तात ! स्यात् मोचो वाऽविद्यया विभो ॥
केनचाथ कथं तस्य जायते भगवान् यत ।
यथावत् सर्व्वमेतं मे वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥
तस्यैव नित्यशुद्धस्य सदानन्दमयात्मनः ।
अवच्छिन्नस्य जीवस्य संसृतिः कीर्त्त्यते बुधैः ॥
एकएव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
आत्माज्ञानवशादात्मा जीवसंज्ञः सदा भवेत् ॥"

तथा च मुक्तिशिष्यो गौड़पादाचार्य्यः ॥
"यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्व्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः" ॥
तस्माददितीये परमात्मन्युपाधितो जीवेश्वरयो-
र्जीवानाञ्च परस्परं भेदव्यवस्थाया सिद्धत्वान्न
विशुद्धसत्त्वोपाधेरीश्वरस्याविशुद्धोपाधिजीवगता
सुखदुःखमोहाज्ञानादयः । तथा च भगवान्
पराशरः ।
ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशे-
रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
किं वा जगत्यस्ति समस्तपुंसा-
मज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य" ॥
कथं तर्ह्युपाधिकभेदेन बन्धमुक्त्यादिव्यवस्था सोपा-
धिकानां तेषां वा सोपाधिकेश्वरस्य वा लक्षण-
मेति इत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्व्वकं व्यवस्था दर्शयति ॥
"एकस्तु सूर्य्यो बहुधा जलाधारेषु दृश्यते ।
आभाति परमात्मा च सर्व्वोपाधिषु संस्थितः" ॥
"ब्रह्म सर्व्वशरीरेषु वाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितम् ।
आकाशमिव भूतेषु बुद्ध्यावात्मा न चान्यथा" ॥
एवं सति यथा बुद्ध्या देहोऽहमिति मन्यते ।
'अनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या सा स्यात्संसारबन्धिनी' ॥
सर्व्वैर्विकल्पैर्हीनस्तु शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः ।
प्रशान्तो व्योमवद्व्यापी चैतन्यात्मा सकृत्प्रभुः ॥
धूमाभ्रधूलिभिर्व्योम यथा न मलिनीयते ।
प्राकृतैरपरामृष्टो विकारैः पुरुषस्तथा ॥
यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
नान्ये मलिनतां यान्ति दूरस्थाः कुत्रचित् क्वचित् ॥
यथा द्वन्द्वैरनेकैस्तु जीवे च मलिनीकृते ।
एतस्मिन्नापरे जीवा मलिना सन्ति कुत्रचित्" ॥
परं ननु केवलं प्रकृतेः पृथग्रूपचैतन्यज्ञान-
मात्रेण ब्रह्मज्ञानं सम्भवितुमर्हति । यदि चैके
पण्डिताः पृथग्ज्ञानेनैव सिद्धिः स्यादिति मन्यन्ते
किन्तु नैव श्रुतय एवं परिचक्षते । यथा, श्वेताश्व-
तरोपनिषदि "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा
ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता अनन्तश्चात्मा विश्व-
रूपो ह्यकर्त्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्" ॥
अतएव ब्रह्मजिज्ञासोर्योगिनः श्रुत्युपदिष्टब्रह्म-
तत्त्वविज्ञानेनैव मुक्तिः स्यात् अन्यथा श्रमएव ।
यथा, तत्रैव "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानावीशते देवएकः । तस्याभिधानात्
योजनात् तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमाया-
निवृत्तिः ॥ ज्ञात्वा देवं सर्व्वपाशापहानिः क्षीणैः
क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्यानात्तृतीयं देह-
भेदे विश्वैश्वर्य्यं केवल आप्तकामः" ॥ परं योगा-
भ्यासावृते नैव कदाचित् तत्त्वज्ञानस्योत्पत्ति-
रिति श्रुतिस्मृत्यादीनां ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रा-
णामुपदेशो दृश्यते यदि च पूर्व्वपूर्व्वप्रकरणे पुराण-
प्रभृतिविहितयोगादिमतं प्रदर्शितं तथापि तत्
दृढ़ीकरणाय वैदिकमतमिदानीं प्रदर्शयाम । यथा
यजुर्व्वेदोक्तश्वेताश्वतरीययोगप्रकरणम् । ॐ "युञ्जा-
नः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ॥ अग्नि
ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे सुवर्गेयाय
शक्त्यै ॥ २ ॥
युक्ताय मनसा देवान् सुवर्य्यतो धिया दिवं ।
वृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो
विप्रा विप्रस्य वृहतो विपश्चितः ॥
विहोत्रा दधे वयुना विदेक इत् ।
मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥
युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभि
र्विश्लोका यन्ति पथ्येव सूराः" ॥ ५ ॥
परन्तु आत्मज्ञानविशदीकरणाय दत्तस्मृतिरेव
श्रेयसी जीवानामिति प्रदर्शयितुं भूयोऽप्यनुस-
रामः । यथा,
"ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥
निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ।
तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्" ॥
किन्तुएवमा मन्यध्वं यत् स्वेच्छान्निःसृत्य अरण्यवा-
सादौ योगाभ्यासतत्त्वज्ञानादेः सुगमो भवेत्
इत्यत्र यथाह दत्तः सप्तमाध्याये ।
"लोको वशीकृतो येन येन चात्मा वशीकृतः ।
इन्द्रियार्थो जितो येन तं योगं प्रब्रवीम्यहं ॥
प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारस्तु धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥
नारण्यसेवनाद्योगो नानेकग्रन्थचिन्तनात् ।
व्रतैर्यज्ञैस्तपोभिश्च न योगः कस्यचित् भवेत् ॥
न च पद्मासनात् योगो न नासाग्रनिरीक्षणात् ।
न च शास्त्रातिरिक्तेन शौचेन स भवेत् क्वचित् ॥
न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैः सुकृतैस्तथा ।
लोकयात्रावियुक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥
अभियोगात् तथाभ्यासात् तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
पुनः पुनश्च निर्व्वेदाद् योगः सिध्यति नान्यथा" ॥
अतएव निर्म्मलहृते केवलं तपःस्वाध्यायादिभिर्न
योगसिद्धिः शास्त्रकृद्भिरनुमोदनीया । किन्तु
आदरनैरन्तर्य्येण आत्मचिन्तादयएव ब्रह्मलब्धौ
सदुपाया इति बोध्यम् यथा तत्रैव ।
"आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीड़नकेन च ।
सर्व्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥
यश्चात्मनि रतो नित्यमात्मक्रीड़स्तथैव च ।
आत्मनिष्ठः सततमात्मन्येव स्वभावतः ॥
रतश्चैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः ।
आत्मन्येव सुतृप्तोऽसौ योगस्तस्य प्रसिध्यति ॥
सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रच्चापि विशेषतः ।
ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्" ॥
परन्तु विषयासक्तिवर्ज्जनं विना क्वापि कस्य-
चिदपि आत्मसिद्धिर्न प्रजायते । यथा तत्रैव,—
"य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
ब्रह्मीभूय स एव हि दत्तपक्ष उदाहृतः ॥
विषयासक्तचित्तो हि यतिर्मोक्षं न विन्दति ।
यत्नेन विषयासक्तिं तस्माद् योगी विवर्ज्जयेत्" ॥

यदि च केचित् विमर्शविमर्शयोर्भेदं विवक्षेयुः इति वदन्ति तत्र तथा भासितैव वा भवेत्, "विमर्शविमर्शयोर्भेदं केचित् भेदं वदन्ति हि । वाक्यार्थं श्रमवशेन [illegible]" । इति । यदि भावेऽत्ययमानमेव [illegible] भीतत्वाद्विवक्षितया [illegible] किन्तु एतेभ्यः सम्प्रदायविशारदैः यथार्थं विवक्षितार्थ [illegible] वर्हिर्गतिकमित्यर्थः । ।)

उपाहित, त्रि, (उप+आ+धा+क्त ।) आरोपितः । सन्निधीकृतः । परिहितम् २ परिरक्षितम् ३ उपचरितम् ४ । इत्यमरः ।

उपास्ति, स्त्री (उप+आस+क्तिन् ।) सेवा । इति हेमचन्द्रः । (यथा, कुमारसम्भवे ५म सर्गे ।
"पुनर्नवीकृतापास्ति धूर्त्तं भूतमपि प्रभो" ।)

उपासङ्ग, पुं (उप आसज्यते आसिज्य पर्व यत्र ।) धनुर्गुणः । न तु शस्त्रावकाशः । इत्यमरः ।

उपाहित, त्रि, (उप+आ+धा+क्त ।) धृतौ निहितः । इत्यमरः । आरोपितः । इति मेदिनी ।

उपेक्षण, क्ली, (उप+ईक्ष्+भावे ल्युट् ।) अवधानम् करणम् । (यथा महाभारते १ । अनुशासनपर्व १९ । ३२ ।
"आत्मा ज्ञायते [illegible] च ।
[illegible])

उपेक्षा, स्त्री (उप+ईक्ष्+अ+टाप् ।) अनादरः । घृणा । (गीताभाष्यम् । यथा रघुः १० । ८१ । "कुमारोऽपेक्षां सम्भवीतिवेदिनम्" ।) कुमारिले तु कुलीनाः । मन्योर्मेदनकारणानि उपेक्षा इति वचः" । इति हैमचन्द्रः ।

उपेन्द्र, पुं, (इन्द्रमनुगतः । कश्यपादेः अदितौ वामनावतारे इन्द्रस्यानुजत्वात् उपेन्द्रः ।) विष्णुः । इत्यमरः । (उपेन्द्रवज्रायां कुलनिभाय चरितं अध्याय ८८ ।
"ब्रह्मेशादि प्रवेशार्थं ज्ञानिनो ज्ञानिनां वरः ।
यदीन्द्र इति यज्ञं सा आख्याति दिवि देवताः" ।
यथा च भागवते ५ । २६ । २६, २७, २९ ।
"कश्यपादितिभ्यां वीर्ये सम्भूतम्भवाय च ।
लोकानां लोकपालानामभ्यपोषत् वामनं धनिम् ।
देवानां धर्मदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः ।
व्रतानाञ्च स्वर्गाणां च मनसः कर्मवर्त्मनो ।
उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे पतिं सर्वविभूतये ।
तदा सर्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे भव । ।)

उपोढ़, त्रि (उप च नैव उपोढः स । उप+वह+क्त ।) निकटः (यथा, किरातार्जुनीये १६ । २६ "बहुरोषव मधुरं पुरस्ताद्" ।) विवाहितः । इति मेदिनी । (पुनः । विशेष । यथा भागवते ७म स्कन्धे —
"उपोढरूपा न च रूपगुणगुण
प्रसवार्थे न च प्रसवं रुचा" ।)

उपोढ़, पुं, (उप+वह+क्त) व्यूहः । इति धरणी ।

उपोदकी स्त्री, (उपगत उदकम् अस्य । गौरादित्वात् ङीष् ।) पूतिका । इति रत्नमाला ।

उपोदकी, स्त्री, (उपगता उदकम् । रत्नमालायाम् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पूतिका । पुंदवाल इति भाषा । तत्पर्यायः । मदकी २ पिच्छिला ३ पिच्छिलच्छदा ४ मोदकी ५ मदशाका ६ विशाला ७ पवित्रोदकी ८ । अस्या गुणाः । वातघ्नम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । मदकरत्वम् । निद्राश्लेष्मविष्टम्भकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, हलायुधीयभे सारस्वतीतिलमे सुश्रुते पुष्पोपक्रमे वचनम् ।
"हलस्तां यावर्जं कुर्यात् सर्वविज्ञाव्यपोदकीम्" ।)

उपोदिका स्त्री, (उपगता वि मुदकसमीपम् । उदक पदस्य पैमर्दकदवगतोरदिका । कप् । टाप् ।) पूतिका । इत्यमरः । अस्या गुणाः । वातकारित्वम् । विष्टम्भत्वम् । मधोपकारित्वम् । हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः । (यथा, वैद्यके ।
"वस्तां राजमाषाणाम् उपोदिका" ।
"मज्जा चाप्युपोदिका" ।
इति सुश्रुते ४ अध्याये चानदैवोक्तम् ।
"उपोदिकाप्यभिधाद्य शिखा मदविकारिणी" ।
इति चरके सूत्रस्थाने २ अध्याये ।
"वातुलाकर्मा यथा सर्वविषमरामथा ।
उपोदिका वरा स्निग्धा श्लेष्मकरी हिमा" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)

उपोदीका, स्त्री पूतिका । इति भरतो द्विरूप कोषश्च ।

उपोद्घात, पुं, (उप समीपे उद्घातनम् । उप+उत्+हन्+घञ् ।) उदाहरणम् । इत्यमरः । प्रारम्भ । इति भरतः । बहुविविधिका । यथा —
"उपक्रम उपोद्घातो हेतुनानार्थकथा ।
चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थां उपोद्घातं विदुर्बुधाः" ।
तल्लक्षणं यथा —
"चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः"
इत्युक्तिः मतदीपिकाविचारः ।

उपोषण,क्ली (उप+वस दाहे+ल्युट् ।) उपवासः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, विविधभे ।
"उपोषणं नवम्यान्तु दशम्याञ्चैव पारणम्" ।
विष्णुदिन उपवासे भवेत् ।)

उपोषित, क्ली, (उप+वस्+भावे क्त ।) उपवासः । इव हरीतक्यां भवेत् । (यथा, मनुः । ११ । १५४ ।
"शाकं चाप्यं पाकं तथा च सर्वं मासमुपोषितम्" ।)

उपोषित, त्रि (उपोषितो यः । उप+वस+कर्त्तरि+क्त ।) कृतोपवासः । यथा,—
"उपोषितो दिनानि त्रीणि पूर्वेद्युः इन्द्रवासम्" ।
इति दुर्गोत्सवपद्धतौ तिथ्यादितत्त्वम् ।
(यथा रघौ १ । ९८ ।
"प्रातः निशानाथस्यापहि
यशोविजिताविव शास्तारम्" ।)

उप्त, त्रि (उप्यते स्म यत्तेति यावत् । वप्+क्त ।) क्षेत्रादौ । बीजम् इति भाषा । यथा,—
"यदि शस्यम् इत्या न रम्यो वीजस्य
बीजत्वं यत्र वत्सरो यत्र भ्रमति ।
तत्र भुजेन मरणरवतीव [illegible]
भवनम् अर्थं कुशलमेकमशोधितम्" ।
इति श्रीभागवते ४ स्कन्धे १५ । २१ ।
श्रीधरस्वामिटीका । पृथ्वी तेन बीजं यत्र इत्यत्र सर्वोऽपि यतो येन हर्षेण ततो भक्तं यत्र सर्वोत्तमं कर्मविषयेऽपि यदपि प्रजापि सर्वाणि शुभकर्मसमर्थं भवतु । सर्वदिनेषु कुशलाकारिका तथाव्यापारोऽपि यथा । सर्वपूर्वोत्तर विभाजितं पञ्चदशी तद्विभागे । इति महाभारते श्रीधरस्वामी । । सम्पूर्णम् । यथा—
"क्षत्रियं यथा वाक्यभाषणात्प्रकाशितम् ।
इति वाक्यमानवाक्पदोषपरिसिद्धिपरम् । परे मनुविदूषणमाप् । अनुष्ठानकारी । पर्यन्तमिति प्रगल्भेऽपि दर्शनात् महाभाष्ये प्रतिष्ठितमेवापि यदि सर्वज्ञोऽपि योगिनामपि पुनःप्रतिष्ठितमिति व्याख्यानम्" । इति सम्पूर्णम् ।

उप्तकृष्ट, त्रि (आदौ उप्तं पश्चात् कृष्टम् । पूर्वकालेति समासः ।) बीजवपनानन्तरकर्षितक्षेत्रम् । हलचालितम् । बीजाकृतम् २ । इत्यमरः ।

उभ, ऊ पूरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां परं सकं-सेट् ।) ऊभति । ओभकावोभवेन पोषण्यपूर्वीति दीर्घो न स्यात् । ऊभतो स्यात् इति उभिधातोः । उभयोर्दीर्घोपधत्वाच्च दीर्घत्वात् दीर्घो इति केचित् । तत्र तस्मात् उपधीकरण दीर्घे रूपे च । स उभती उभन्ती । आत्मनेपदीभावात् । उभते पारस्मैपद । सकर्मः । इति दुर्गादासः । (यथा, भट्टौ । ६ । १९ । २ । १ । "उभन्तु न वृथा वर्त्तमानो निर्मितस्य मलिनाभ्यां मदं" ।)

उभ क पूर्णौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-पर सकं-सेट् ।) ऊभयति । स उभते पूर्ण भवेत् योषा । पयोज । इति दुर्गादासः ।

उभय, त्रि (उभौ अवयवौ यस्य । उभ+अयप् ।) उभादुदात्तो नित्यमिति । ५ । २ । ४४ । अयो उदात्तः । अवयवे द्वित्वमुभयो इति यतो महत्त्वादुभयमस्ये न बाध्या । वेत् लोके । पत त्रि दो दामी अनुदात्तमासभ्यो । तयो द्विशा वचने मनुष्यानामितिः । उभादुदात्तो नित्यमिति नित्य ग्रहणेनोक्तं द्विविधमपि वचनमावामयोभि माप्यत् उभय शब्दस्यैव वचन सार्वतिक ।) युगम् । इति शब्दरत्नावली । दुइ इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ५५ ।
"पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जञ्च यच्छति ।
अपूजितन्तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम्" । ।)

उभयतस्, [स्] व (उभयस्मात् । उभय+तसिल् ।) पार्श्वद्वये । उभयपार्श्वे । इति व्याकरणम् । (यथा मनुः । ५ । १२९ ।
"अविद्योपितस्य भाषेऽप्युपहतं वा सर्वेषां एव वा" ।)

उभयद्युस्, [स्] व (उभयस्मिन् । पूर्वोक्तदिवसे इति भाषा ।) उभयदिनम् । दिनद्वयम् । इत्यमरः । (यथा नाटकरीषे । । । ६४ । ।
स्त्रोऽभयद्युरुभयेद्युर्भवि । ।)

उभयेद्यु, [स्] व्य (उभयोरह्नो । सद्यःपरुदिति उभयादेद्युस् निपातितः ।) उभयदिनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऐतरेयब्राह्मणे । ५ । २९ ।
"अग्निहोत्रमुभयेद्युरहूयत" ॥)

उम्, व्य, (उङ् शब्दे + डुम् ।) रोषः । अङ्गीकारः । प्रश्न । इति मेदिनी ॥ क्रोधवर्जित । इति शब्दरत्नावली ॥

उमा, स्त्री, (उ भो मा तपस्या कुर्व्विति । यथा, "उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम" । इति कुमारोक्तेः । यद्वा उरीशस्य मा लक्ष्मीरिव । उ शिव माति मिमीते वा । आतोऽनुपसर्गेति कः । अजादित्वात् टाप् । अवति ऊयते वा उङ् शब्दे "विभाषा तिलमाषो मेति" । ५ । २ । ४ । निपातनात् मक् ॥) दुर्गा । (यथा, कुमारे । ३ । ६७ ।
"उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि" ॥)
अतसी । कीर्त्तिः । हरिद्रा । कान्तिः । इति मेदिनी ॥ शान्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा ।
"यतो हि तपसे पुत्त्रि वनम् गन्तुञ्च मेनका ।
उमेति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती" ॥
इति कालिकापुराणे ४२ अध्याय ॥

उमाकटः, पु, (उमाया रजः । उमा "अलावूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्" इति कटच् ।) उमाधूलिः । इति व्याकरणम् ॥ मसिनार धूला इति भाषा ।

उमागुरुः, पुं, (उमाया गुरुः पिता । सती दक्षयज्ञे शिवनिन्दाश्रवणात् योगविमुक्तदेहा हिमालयात् मेनकागर्भे सम्भूतेति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ।) हिमालयपर्व्वत । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उमाचतुर्थी, स्त्री, (उमायाश्चतुर्थी । उमाजन्मतिथित्वादस्याः तथात्वम् ।) ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थी । यथा,
"ज्यैष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्व्वमुमा सती ।
तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवृद्धये" ॥
इति संवत्सरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥

उमापतिः, पुं, (उमायाः पति ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १४ । सवर्त्तमरुत्तीये । ८ । १
"तप्यते तत्र भगवान् तपो नित्यमुमापतिः" ॥)

उमावन, क्ली, (उमायाः प्रीतये वनमिव ।) पुरविशेष । तत्पर्य्यायः । देवीकोटः २ कोटीवर्षम् ३ वाणपुर ४ शोणितपुर ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उमासुतः, पुं, (उमायाः सुतः पुत्त्रः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

उमेशः, पुं, (उमाया ईशः पति ।) महादेवः । इति हेमचन्द्रः ॥

उम्बरः, पुं, (उम् इत्यव्यक्तशब्द ऋच्छतीति । उम् + ऋ + अच् ।) द्वारोर्द्ध्वकाष्ठम् । तत्पर्य्यायः । ग्रहावग्रहणी २ देहली ३ अम्बरः ४ उदुम्बरः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (गन्धर्व्वविशेष । यथा, हरिवंशे पारिजातहरणे । १२८ । १४ ।
"उम्बरस्तुम्बुरुश्चैव जग्मुरन्ये च सङ्गणान्" ॥)

उम्बी, स्त्री, (उम् क्रोधवर्ज्जित स्वभावं वाति प्राप्नोतीति । उम + वा + क । पृषोदरादित्वात् वस्य ब ।) अर्द्धपक्वदग्धानलसम्भृष्टयवगोधूममञ्जरी । अस्या गुणा । कफप्रदत्वम् । बलकारित्वम् । लघुत्वम् । पित्तानिलापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

उम्भ, प ऊ पूर्णौ इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परसक सेट् ।) उनुभ इति च पाठः ॥

उम्य, क्ली, (उमाया अतस्या हरिद्राया वा क्षेत्रम् । उमा + "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य" । ५।२।४। इति यत् ।) औमीनम् । अतसीक्षेत्रम् । हरिद्राक्षेत्रञ्च । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उर, गतौ । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः । (पर-सक सेट् ।) पञ्चमस्वरादि । उरति । इति दुर्गादास ॥

उरः, [स्] क्ली, (इयर्त्ति । ऋ गतौ । "अर्त्तेश्च" ।४।१९४ इति उणादिसूत्रेण असुन् उरादेशः किच्च ।) वक्षःस्थलम् । इत्यमर ॥
(यथा, रघुः १० । १० ।
"कौस्तुभाख्यमपां सारं विभ्राणं वृहतोरसा" ।
तथा, माघे ७।२२।
"उरसि सरसपादलेखा
प्रतिमतयानुययावसप्रयान" ॥)
तत्पर्य्याय । वक्ष २ वत्सम् ३ क्रोडम् ४ भुत् ५ भुजान्तरम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

उरः [स्] त्रि, (ऋ + असुन् + उरादेशः किच्च ।) उत्तम । श्रेष्ठ । इति मेदिनी ॥

उरःसूत्रिका, स्त्री, (उरसः सूत्रमिव इवे प्रतिकृताविति कन् ।) मुक्तारचितहार । इत्यमरः ॥

उरगः, पु, । (उरसा गच्छतीति । उरसो लोपश्चेति डप्रत्ययः सकारलोपश्च ।) सर्प इत्यमर ॥ ("अङ्गुलीवोरगक्षता" । इति रघु १ । २८ ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उरगस्थान, क्ली, (उरगाणां सर्पाणा स्थानम् ।) पातालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उरगाशनः, पु, (उरगान् सर्पान् अश्नातीति । उरग + अश् + ल्यु ।) गरुड़पक्षी । इति जटाधर ॥ ("स्वावासभागमुरगाशनकेतुयष्ट्या" । इति माघ । ५ । १३ ॥)

उरङ्गः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + ड । निपातनात् सिद्धम् ।) उरङ्गमः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उरङ्गमः, पुं, स्त्री, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + खच् ।) सर्प । इति व्याकरणम् ॥

उरणः, पुं स्त्री, (ऋ + "अर्त्तेः क्युरुच्च" ।५।१७। इति उणादिसूत्रेण क्यु उत्त रपरत्वञ्च ।) मेष । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे २ । १४ । ४ । "य उरणं जघान नवचख्वांसं नवतिञ्च वाहून्" ।
तथा हरिवंशे २६ । २९ ।
"उत्कृष्टावरणो दृष्ट्वा राजा स्वध्यागतो स्वदम् ॥)
मेघ । इति उणादिकोषः ॥

उरणाक्षः, पुं, (उरणस्य मेषस्याक्षीवाक्षि यस्य । तत्तुल्यपुष्पत्वात् तथात्वम् । अच्प्रत्ययोदर्शनादित्यच् ॥) वृक्षविशेष । एड़ाँचि इति भाषा । चाकुन्दा इति केचित् । तत्पर्य्याय । प्रपुन्नाड़ः २ एड़गजः ३ दद्रुघ्न ४ चक्रमर्द्दकः ५ पद्माट ६ । इत्यमर ॥ उरणाख्य ७ प्रपुन्नड ८ प्रपुनाड ९ । इति तट्टीका ॥ (अस्य गुणादय एडगजशब्दे ज्ञातव्या ॥)

उरणाक्षक, पु, (उरणाक्ष + स्वार्थे कन् ।) उरणाक्षवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

उरणाख्य, पु, (उरणस्य मेषस्य आख्या इव आख्या यस्य ।) दद्रुघ्नवृक्ष । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

उरणाख्यक, पु, (उरणाख्य + स्वार्थे कन् ।) दद्रुघ्न वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

उरभ्र, पु, स्त्री, (उरु कठोर भ्रमति । भ्रमु चलने । अन्येभ्योऽपीति डः । पृषोदरादित्वात साधुः ।) मेष । इत्यमरः ॥ (मेषशब्देऽस्य गुणादिर्ज्ञेयम् ॥)

उररी, व्य, (ऋ + बाहुलकात् ररीक् । सम्प्रसारणञ्च ।) स्वीकार । विस्तारः । इत्यमर । (यथा, साहित्य दर्पणे २य परिच्छेदे । "इति काल्पनिकं भेद मुररीकृत्य" ॥)

उररीकार, पु, (उररीकरणम् । उररी + कृ + घञ् ।) अङ्गीकारः । इति जटाधरः ॥

उररीकृत, त्रि, (उररी + कृ + क्त ।) अङ्गीकृतः । विस्तृतः । इत्यमरः ॥

उरश्छदः पुं, (उरो वक्ष स्थल छाद्यतेऽनेनेति । उरस + छद + घ ।) कवचः । इत्यमरः ॥ (रामायणे ३ काण्डे । "काञ्चनोरश्छदाश्चेमे पिशाचवदना खरा ॥)

उरसिजः, पु, (उरसि वक्षःस्थले जायते । उरस् + जन् + ड । सप्तम्या अलुक ।) स्त्रीस्तन । इति हलायुध ॥ (यथा, रामायणे ।)
"परिपस्पृशिरे चैनं पीनैरुरसिजैर्मुहुः" ॥)

उरसिल, त्रि, (प्रशस्त अतिशयित वा उरो वक्षो यस्य । उरस् + इलच् ।) प्रशस्तवक्षोयुक्तः । इत्यमरः ॥

उरस्कट, पु, (उरः कथ्यतेऽनेन । उरस + कट + अ ।) वामयज्ञोपवीतक्रम् । वुकवाञ्छाड़ इति ख्यातम् । पञ्चवटश्च तत्पर्य्यायः । इति त्रिकाण्डशेष ॥

उरस्त्राण, क्ली, (उरसस्त्राणं भवत्यस्मात् ।) वक्षस्त्राणकवचम् । तत्पर्य्यायः । नागोदरम् २ । इति हारावली ॥

उरस्यः, त्रि, (उरसा निर्म्मितः । उरस् + यत्) औरसजात । इत्यमरः ॥

उरस्वान्, [त्] त्रि, (प्रशस्तमतिशयित वा उरो वक्षःस्थल यस्य । उरस् + मतुप् + मस्य वः ।) प्रशस्तवक्षोयुक्त । तत्पर्य्यायः । उरसिल २ । इत्यमर ॥

उरी, व्य, (वयतेरीक् बाहुलकात् सम्प्रसारणञ्च ।) स्वीकारः । विस्तारः । इत्यमरः ॥
(यथा रघौ १५ । ७० ।
"उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत्" ॥)

उरीकृत, त्रि, (उरी + कृ + क्त ।) अङ्गीकृत । विस्तृत । इत्यमर ॥

उरु, त्रि, (उर्णोति । ऊर्णु + "नञ्ति कुसश्च"

०।१।६२। इति उणादिसूत्रेण कु गुणोपो प्रत्ययः।) महान्। बड़ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। महत् २ विपुलम् ३ विशालम् ४ पृथु ५ बृहत् ६ विशालम् ७ पृथुलम् ८ महत् ९। इत्यमरः। विस्तीर्णम् १ विकटम् ११। इति जटाधरः। (यथा महाभारते १। पौष्ये। २१। १५।

"विस्तीर्णे रत्नतुरङ्गमवाणं
वेलाभूमिं विविधजनसमाकुलम्"।

प्रचुरम्। यथा, भट्टौ १। ९८ "गुणिप्रिया उरुयशा"। "उरुयशो महाभिमानी" इति भाष्यम्।)

उरुक्रम, पुं, (उरवो महान्तः क्रमाः पादविक्षेपाः यस्य।) वामनः। महापराक्रमः। इति रत्नमाला। (यथा महाभारते —

"उरुक्रमो महाबाहुः विश्वात्मा कामरूपधृक्"।

इति च वचनं। अस्य मूलं महाभारते द्रष्टव्यम्।)

उरुगायः पुं, (उरुभिः + गायते स्तूयते।) महात्मा। इति त्रिकाण्डशेषः।

उरुवाल, पुं (उरवः परिभ्रमन्ति अत्र। उरु + ऋ + अण्।) मीरा। (यथा, भोजप्रबन्धे २। १। २।

"किञ्चा नदी पार्श्वचरेव तत्र
च भोजराजस्य तवाश्रयाः"।

विस्तीर्णा नदी। यथा कठोपनिषदि। २। ११। "योगमध्यात्मं मत्वाप्य धीरो हर्षशोकौ जहाति"। तत्रार्थे विस्तीर्णा नदी। इति भाष्यम्।)

उरुरी, स्त्री उररी। इति भरतः विश्वकोशश्च।

उरुवक पुं, एरण्डवृक्षः। इत्यमरटीकायां राय मुकुटः।

उरुबूक, पुं, (उरु महान्तं वक्तीति। उरु + ब्रू + कप्रत्ययेन सिद्धम्।) एरण्डवृक्षः। इत्यमरः। रक्तैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः।

("बहु विलम्बितानि मारुतारुणदुरूबूको"।
इति चरके सूत्रस्थाने २५ अध्याये।)

उरुव्यचाः, [स्] पुं, (उरु महान्तं व्यचतीति। उरु + व्यच् + असुन्।) राक्षसः। इत्यमरटीका। (वहिरविशेषे त्रि, यथा ऋग्वेदे १।९।१२ भाष्ये दयानन्दसरस्वती।)

उरोज, पुं, (उरसि जायते इति। उरस् + जन् + ड।) स्तनः। इति हेमचन्द्रः।

उर्णित त्रि, (ऊर्ण + क्त।) आच्छादितम्। इति यो जनाकम्। (प्रच्छन्नम्। यथा, रघौ।

"पादमर्दैः इव पादपानां
मालोभिव आसना तर्जनी"।

ऊर्णितं प्रच्छादितम् इति मल्लिनाथः।)

उर्णाय पुं, (ऊर्णा इव नाभौ यस्य।) कम्बलः। इति शब्दरत्नावली। भाषा कम्बल इति भाषा।

उर्व्वी स्त्री, मेदिनीकोषः। भरतधृतवाक्ये। इत्यादि

मरुटीकायां रायमुकुटः। ("यथा कुमारे मदनेन काममुच्चैःसम्भाव्य भव्यमुग्धा परिचुम्बति"। इति च रघौ।)

उर, क परिभाषे। वीक्षणम्। व्याप्तिः। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादि-आत्मं सकं-बीक्षायां अकं-सेट्।) क्रमादिरेषमनः। दीर्घत्व विकल्पात् दीर्घादि रिति कश्चित्। अ उर्व्वते सर्व्वं सर्व्वम्। इति दुर्गादासः।

उर्व्व, पुं, (उर्व्व + र।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली। वाडवाग्निः।

उर्व्व, ई हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादि परं-सकं-सेट्।) ईकारादि। ऊर्व्वतीति दीर्घे ऊर्व्वति। हिंसि रागमोहै इति मत्वोर्व्वेण सत्वे ऊरा। ऊर्व्वम्। ई ऊर्व्वः। इति दुर्गादासः।

उर्व्वट, पुं, (उर्व्वम् अटति प्राप्नोति वा।) वत्सः। इति त्रिकाण्डशेषः।

उर्व्वरा, स्त्री, (उरु + अच् + टाप्। यद्वा उर्व्व + र। यद्वा उर्व्वं राति। उर्व्व + रा + क्विप्।) सर्व्वशस्याढ्या भूमिः। (यथा ऋग्वेदे १। ६। १२। "यथा वीजमुर्व्वरायां कृष्टे क्षिप्त्वा प्ररोहति")। अमरोक्तम्। इति हेम चन्द्रः। (अप्सरोभेदः। यथा वाल्मीकीये।

"वाद्यैश्चित्रैश्च ननृतुश्चोर्व्वशी"।)

उर्व्वशी, स्त्री, (उरून् महतोऽपि वशयति व्याप्नोति वशीकरोतीति वा। यद्वा उर्व्वं नारायणस्य ऊरुं भवदभिप्रायेण अश्नुते व्याप्नोतीति। उरु + अश् + क। गौरादित्वात् ङीष्।) अप्सरोविशेषः। इत्यमरः। नारायणोरुसम्भवा। नारायणोरोः निर्गता अस्याः उर्व्वशीति। नारायणादि विनिर्गताद् प्रयातिः।

(अस्या उत्पत्तिकथा यथा भागवते ११।४।९-१६।

यथा,—

"कर्म्मत्वम् पञ्चमूर्त्तिः धर्म्मकलया मूर्त्त्या
नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः।
नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म्म
योऽद्यापि चास्त ऋषिवर्य्यनिषेवितांघ्रिः।
इन्द्रो विशङ्क्य मम धाम जिघृक्षतीति
कामं न्ययुङ्क्त सगणं स बदर्य्युपाख्यम्।
गत्वाप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातैः
स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः।
विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः
प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान्।
मा भैष्ट भो मदन मारुत देववध्वो
गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम्।
इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव! देवाः
सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः।
नैतद्विभो त्वयि परेऽविकृते विचित्रं
स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे।
त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः
स्वौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते।
नान्यस्य बर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान्
धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्द्धि।

...समुत्पन्नविषादविषयेष्वयम्
शोभिते कान्तिमतिनिर्मितिशोभे शेषिन्।
बोधयन्ती निमिषमपि पद्मे मो
भ्रमयति दुश्चरनयन दयोश्चूषणमपि।
इति प्रस्थता देवा श्रियोऽन्वसुरसर्व्वतः।
सर्व्वाभरणभूषितां वर्त्तिता कुर्व्वतीर्निरु।
ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः।
गन्धेन मुमुहुस्तासां रूपौदार्य्यहतश्रियः।
तानाह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव।
आसामेकतमां वृङ्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणम्।
ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः।
उर्व्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः।
इन्द्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसाम्।
ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः"।

पुराणान्तरेषु नारायणोरोः नारायणो विनिर्गतेयं विविध नारायणोऽप्सरोदेवेभ्योऽदाद् उर्व्वशी देवी इति श्रूयते।

इह हि नरनारायणौ तपसि इन्द्रप्रार्थित रागेण ऋषिमुख्यौ तपस्यार्थं तेन यत्र वैगे। तत्र यथा कथा परितोषितः एवं भावेन। यथा,

मत्स्यपुराणे उक्तम्।

"उर्व्वशी च महती देवी रागार्थं प्रार्थयत् वरम्।
देवानुभूय सम्भाता कल्पे यदि यदृच्छया।

पद्मपुराणे उक्तम्।

स्वयंप्रभाणाभिभूता वा सार्द्धं समन्वये।
देवश्च वा सुरश्रेष्ठा समन्वयमुपश्रिता।
पातकं त्यक्त्वोत्पन्नं समर्थं वा यथार्थं च।
पाणिप्रदानैव यथामार्गेण मैथुनम्।
यो सवी सम्भवाच्छेद तथा नदी च विप्रा।
इत्यादौ कथयाकार ब्राह्मणेन पार्थिव।
यदेव सम्भवो राजन् याचमानं च देव।
याचमानस्य प्रदानं कृत्वा चरत् तत्र च।
रामाय समय कर्म्म च राजा समायातम्।
एवं च यतते तत्र पुरूरवसि कामिनी।
उर्व्वशीमोमविन्दन् पुरूरवा कामातुरा।
कामार्त्ता मातुरवाता गन्धर्व्वविन्यवाणिता।

मत्स्ये उक्तम्।

विप्रचित्तिं महायशा यथा सा तु वराङ्गना।
समागम्य पुरूरवसं वराङ्गनाम्।
ततो विमानदर्शन यथाह परस्पर तदा।
तथा तु समयकालं विपश्चितो यथा इदम्।
पुरूरवा परस्परं च वै रामाः समयं तदा।
यदर्थं पितामहेन यदा प्रेममयी तदा।
तत्सुतो विभिवाति पूजया कार्य्यविस्तरे।
परस्परं समक्षम पवित्रं महायशः।
पितामहस्य चायस्य देवदेवं चचार वा।
मायया यस्य च वा नु नेत्रदीपसंवसतिः।
गन्धर्व्वगणम् नाना प्रजाचारा सम्बिधी।
रामायणभिवाद्य पुत्रो मे निवसेदिति वा।
बद्धयुक्तो निर्गत्य समो मैथुनं विद्धम्।
यदि मां प्रयत्ने देवी समयो निर्व्वते भवत्।
ततो भूयत् यथा पितृविशेषं तथाकारत्।

द्वितीये तु गते मेषे ये त देव्यब्रवीदिदम् ॥
पुत्रो मे ह्रियते राजन्ननाथाया इव प्रभो ।
एवमुक्तस्तदोत्थाय नग्नो राजा प्रधावित ॥
मेषयोः पदमन्विच्छन् गन्धर्व्वैर्विद्युदप्यथ ।
उत्पादिता सुमहती यया तद्भवनं महत् ॥
प्रकाशितं वै सहसा ततो नग्नमवैक्षत ।
नग्नं दृष्ट्वा तिरोभूता साप्सरा कामचारिणी ॥
तिरोभूतान्तु तां दृष्ट्वा गन्धर्व्वा ह्यगमन् दिवम् ॥
उत्सृष्टावुरणौ दृष्ट्वा राजा गृह्यागतो गृहम् ।
अपश्यन्नुर्व्वशीं तत्र विललाप सुदुःखितः ॥
चचार पृथिवीञ्चापि मार्गमाणा इतस्ततः ।
अथापश्यत् स तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ।
प्लक्षतीर्थे पुष्करिण्यां हैमवत्यां समाप्लुताम् ।
क्रीडन्तीमप्सरोभिश्च पञ्चभिः सह शोभनाम् ॥
तां क्रीडन्तीं ततो दृष्ट्वा विललाप सुदुःखितः ।
सा चापि तत्र तं दृष्ट्वा राजानमविदूरतः ॥
उर्व्वशी ताः सखीः प्राह स एष पुरुषोत्तम ।
यस्मिन्नहमवात्सं वै दर्शयामास तं नृपम् ॥
समाविग्नास्तु ताः सर्व्वाः पुनरेव नराधिप ।
जायेऽहो तिष्ठ मनसा घोरे वचसि तिष्ठ ह ।
एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषताम् ।
उर्व्वशी चाब्रवीदेवं सगर्भाहं त्वया विभो ॥
संवत्सरात् कुमारास्ते भविष्यन्ति न संशयः ।
निशामेकाञ्च नृपते निर्व्वत्स्यसि मया सह ॥
हृष्टो जगाम राजाथ स्वपुरं सुमहायशाः ।
गते संवत्सरे भूय उर्व्वशी पुनरागमत् ॥
उषितश्च तया सार्द्धमेकरात्रं महायशाः” ॥ * ॥)
(नदीभेदः । उर्व्वशीतीर्थं । यथा, महाभारते १३ । आङ्गिरसतीर्थयात्रायां २५ । ४४ ।
“उर्व्वशीं कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः ।
लौहित्ये विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत्” ॥)

उर्व्वशीरमण, पुं, (उर्व्वश्याः स्वर्व्वेश्याया रमणः प्रियः ।) उर्व्वशीपतिः । स तु चन्द्रवंशीयराजविशेषः । तत्पर्य्यायः । पुरूरवाः २ बौधः ३ ऐलः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणन्तु उर्व्वशीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

उर्व्वशीवल्लभः पुं, (उर्व्वश्याः वल्लभः पतिः ।) ऐलनृपतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उर्व्वारु, पुं, (उरु + ऋ + उण् ।) इर्व्वारुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ काँकुड़ इति भाषा । (कर्कटीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

उर्व्वी, स्त्री, (उर्णोति इति । ऊर्णुञ् + “महति ह्रस्वश्च” ।१।१२ । उणादिसूत्रेण कुः णुलोपो ह्रस्वश्च । वोतो गुणवचनादिति ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (“हिरण्मयोर्व्वीरुहवल्लितन्तुभिः” । इति माघे १ । ७ । तथा, रघुः । १ । ३० ।
“अनन्यशासनामुर्व्वीं शशासैकपुरीमिव” ॥)

उल दाहे । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पर सक-सेट् ।) उल्का । उलपम् । इति दुर्गादासः ॥

उलप, पुं, (वलतीति । वल + “विटपपिष्टपविशिपोलपाः” । ३ । १०५ । इति उणादिसूत्रेण कपः सम्प्रसारणञ्च ।) विस्तीर्णा लता । सा तु अंशुमीद्राक्षाताम्बूल्यादि । तत्पर्य्यायः वीरुत् २ गुल्मिनी ३ । इत्यमरः ॥ प्रतानी ४ । इति जटाधरः ॥ प्रतानिनी ५ वीरुधा ६ वल्लत् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ मेदिनीमते क्लीवमपि । तृणविशेषः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उलुखड़ इति भाषा ॥

उलिन्दः, पुं, (वल + किन्दः सम्प्रसारणञ्च ।) देशविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

उलुपः, पुं, स्त्री, गुल्मिनी । शाखापत्रप्रचययुक्तलता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी काचिन्मेदिनी च ॥

उलुप, पुं, तृणविशेषः । इति केचिद्विश्वमेदिन्यौ ॥ उलुखड इति भाषा ।

उलपी, [न्] पुं, (उलुप इवाकृतिर्विद्यते यस्य । उलुप + इनि ।) शिशुकः । इत्यमरः ॥ तदाकृतिमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

उलूक, क्ली, (वल + “उलूकादयश्च” ।४।४१ । इति उणादिसूत्रेण निपातनात् ऊकः सम्प्रसारणञ्च ।) तृणविशेषः । उलुखड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सूचग्र २ स्थूलक ३ दर्भ ४ जूर्णाख्य ५ खरच्छद ६ उलपः ७ उलुप ८ । इति रत्नमालादयः ॥

उलूकः, पुं, (उच्चतीति, उच समवाये, उलूकादय इति साधु, यद्वा वलते, उलूकादित्वात् वले सम्प्रसारणम् ऊकश्च ।) पेचकपक्षी । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । तामसः २ घूकः ३ दिवान्धः ४ कौशिकः ५ कुशिः ६ नक्तचरः ७ निशाटः ८ काकारिः ९ घोरदर्शनः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः” । इति माघे ११ । ६४ । तथा, मनु ११ । १३१ ।
“श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतञ्चरेत्” ॥)
इन्द्रः । (“उलूकाविन्द्रपेचकौ” । इत्युणादिवृत्तिः । ४।४१ ।) भारतयोधी । सच शकुनिपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते ।
“आह्वयोपह्वरे राजन्नुलूकमिदमब्रवीत् ।
उलूक गच्छ कैतव्य । पाण्डवान् सहसोमकान्” ॥
विश्वामित्रपुत्रः । यथा, भारते १३ । ४ । ५१ ।
“उलूकोऽथ मुद्गलश्च तथर्षिः सैन्धवायनः” ।)
उलूकदेशवासिनि त्रि । यथा, महाभारते २ । २७ । ११ ।
“उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत्” ॥)

उलूकी, स्त्री, ताम्रायाः सुता शुकी तस्याः कन्या । यथा,—विष्णुपुराणे १ अंशे २१ । १४—१६ ।
“षट् सुतास्तु महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः ।
शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी-शुचि-गृध्रिका ॥
शुकी शुकानजनयत् उलूकी प्रत्युलूककान् ।
श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान् गृध्रांश्च गृध्र्यपि ॥
शुच्योदकान् पक्षिगणान् सुग्रीवी तु व्यजायत ।
अश्वान् उष्ट्रान् गर्द्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्त्तितः ॥
“ताम्रायाः वंशमाह षडिति त्रिभिः । सुताः कन्याः ता एवाह शुकीति । सुग्रीवी च शुचिश्च गृध्रिका च ताः । उलूकः प्रत्युलूकश्चान् तत्प्रतिपक्षान् काकांश्च । उलूकीति पाठेऽपि उलूकीं प्रत्युलूकांश्च सैवाजनयदित्यर्थः न पुनरुलूकीसंज्ञा अन्या अनिर्द्दिष्टत्वात् । शुकी शुकानजनयत् उलूकप्रत्युलूककानिति मात्स्योक्तेः । शुच्योदकान् शुचिरेव शुची सा च्योदकान् जलजान् पक्षिगणान् व्यसूयत । सुग्रीवी तु अश्वादीन् व्यजायत इत्यन्वयः । ताम्राया वंशः परिकीर्त्तित इत्युपसंहारः” । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

उलूखल, क्ली, (ऊर्द्ध्वं खमुलूखम् । पृषोदरादित्वात् साधुः । उलूखं लाति गृह्णातीति । आतोऽनुपेति कः ।) उदूखलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ३ । ८८ ।
“वनस्पतिभ्य इत्येवं मुषलोलूखले हरेत्” ।
(“शृते पयसि दद्ध्यादापोथ्योलूखले ततः” ।
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥) गुग्गुलुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उलूखलकं, क्ली, (उलूखल + स्वार्थे कः ।) गुग्गुलुः । इत्यमरः ॥ (उलूखलं कायति शब्दयति यः इति व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गः । विद्वान् । यथा, ऋग्वेदे १ । २८ । ५ ।
“यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे” ।
“हे उलूखलक हे विद्वन्” इति भाष्यम् ।)

उलूत, पुं, (उलति छिनत्ति यः । उल + बाहुलकात् ऊतच् ।) अजगरसर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उलूपी, [न्] पुं, (उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्तीति । इनि । रलयोरैक्यम् ।) शिशुकः । इत्यमरः ॥ उपल इति ख्यातः अतिचञ्चलमत्स्यः । शिशुमाराकृतिर्मत्स्यभेदः । इति कलिङ्गादयः ॥ शोश इति ख्यातः मत्स्यविशेषः । इत्यन्ये ॥ भाँगाष इति ख्यातः । इत्येके ॥ शिशुमार एव उच्यते । इति सर्व्वस्वम् ॥ तथा च रत्नकोषादौ ॥ “चुलुपी शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुकस्तथा” । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उलूपी, स्त्री, कौरव्यनामनाग-कन्या सा तु अर्ज्जुनपत्नी । (तत्कथा महाभारते आदिपर्व्वणि । २१५ अध्याये उक्ता । यथा,—

उलूप्युवाच ।

“ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
तस्यास्मि दुहिता राजन् उलूपी नाम पन्नगी ॥
साहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णा समुद्रगा ।
दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता ॥
तां मामनङ्गग्लपितां त्वत्कृते कुरुनन्दन ।
अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ” ॥

अर्ज्जुन उवाच ।

ब्रह्मचर्य्यमिदं भद्रे । मम द्वादशवार्षिकम् ।
धर्म्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्ववशः ॥
तव चापि प्रियं कर्त्तुमिच्छामि जलचारिणि ॥
अनृतं नोक्तपूर्व्वञ्च मया किञ्चन कर्हिचित् ।
कथञ्च नानृतं मे स्यात् तव चापि प्रियं भवेत् ॥
न च पीड्येत मे धर्म्मस्तथा कुर्य्यां भुजङ्गमि ॥

उलूप्युवाच ।

जानाम्यहं पाण्डवेय । यथा चरसि मेदिनीम् ।
यथा च ते ब्रह्मचर्य्यमिदमादिष्टवान् गुरुः ॥
... परस्परं वर्त्तमाना द्रुपदस्यात्मजां प्रति ।

यो मोऽद्गुपरिदिम्मोदात् न हि शास्त्रवर्जितम् ।
यने यदि मनपर्ममिति या कमया क्षमा ।
अरिदं मौपरीतेषोरम्योपस मतक्षम् ।
मवतोऽस्य वर्मोऽस्य वर्मो न दुष्यति ।
परिवाक्य वर्जवमानानां एपयोषन ।।
क्षम मम परिवार्य यत कर्मो न तुष्यते ।
यदि सापस्य वमस्य वर्णोऽपि स्यात् सविक्रमः ।
न च ते धर्म एव स्यात् रक्ष मामात् ममार्जुन ।
महाय मम मां पार्थ । क्षमावेक्षमत्र मयो ।।
न परित्यजति नैनेत मवां मामुपभारत ।
मावरतमत्रवामारो भर वर्ममनुत्तमम् ।
शरणम् मपद्यामि मामत पुरुषोत्तम ।।
दोमायमानाम् कौन्तेय । परिरक्षति निशाचर ।
ताव इदमन्मेमि दोरदीमि न दुर्धिया ।
यावे मायाभिचामार्थ तमामुर मम मियम् ।
न समाममदायेन तकामं कर्तुमर्हति ।

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेय शत्रेणारम्भया ।
शत्रांकरणा वर्णे यम्मुदिय मारतम् ।
न सावयने दानि यामुक्तिा प्रतापवान् ।
यदिदेशमपिभिया दुर्मे कौरवस्य निवेशनात् ।
वावरयाक्ष इतरस्य मशादार यथा यथ ।
परिचक्ष्य यथा वाभ्यो जगुर्ग निवमन्दिरम् ।
रक्षा दरमविषर्न यथे कर्मन भारत ।।
वावा मयधराः सर्वे मतिमान्ति न संशयः" ।")
उच्छा, स्त्री, (ओच्छतीति । उच्छ वासे "उपप्लोत्तया" ३।१९ । इति उणादिसूत्रेण क-प्रत्ययात् साधु ।) वैवस्वती । इवमरकीकाया मरणा । वर्मिनिवा । वर्षि । इवसादिकोषः । (यथा,
"नुवमाति यदे मामौ पवमरमं मतादिया ।
वाला दैयाव विद्युत् मता तमृत्याव मतस्य च ।
क्षमा तु मास्यवायां दधिमीदितुवादितिि ।
यशोऽदराक्षमते पोषकेशवरे यथा ।
यदीमा यमृत्वमा योषा उच्छामिवादि वैशवाम्" ।
इति हरिवंशे बाणयुद्धपर्वणि ।) बालाबाल्यम् अविकायाम् । इति रायमुकुटः ।
("मवेदयो वर्णयि वरवासवव कृष्णमा
वावेदोष्णवविमममदीतास्त्रवारो दवाषि" ।
इति मेषदूते पूर्वमेषे १७ श्लोकः ।
"उच्छावर्णवोजेषु ज्योतीप्युत्थानादि च"
इति मनुः । १ । ३७ ।) बाणकन्या यथा ।
"एवमिवा च सुरवाया दानीर्वायिणोत्कन्या ।
गौरीमिवासेन दक्षा मानाविधा स्मृता" ।
इति वामने ।
(ब्राह्मण पारणयात सर्वं विमावाम् ।
"तविशेवारपवादा गातिवाराययमत ।
बताबायात् विरसमूच्छां प्रयाते ।
मशोदरायात् विरसमयमति देवता ।
आ कमसत्यायंकाक दिवसानवद्विमाम् ।
यदय विविदा योध उत्सामा देवविभिया ।
विषरति विवाहार यतो वयोधमति च" ।
वच्छा वयस्याविवार्दि दयत्सविवार्यां ११ च

वावे । वदयथा,—
"दिविशास्त्रभववानामवमानवाविमतिरत्नमुक्ता ।
मिश्रोपेमदविनिधुवावाहविववया निवा ।।१।
उच्छा वशेन यम मर्वाविमानविषि यथैः ।
विपुलोपि मद्विवकारात विपावर्षि ।।२।
ताता ममवास्वरी वमार्षराधी ममीविदा विवाह
विश्व सम्पूर्णवता विपुलोपमानमितेषि ।।३।
महानिम्यामेनमेवरम्भवमावमयामायेनममवयाया
मिवकृति विवारयति भरावर्धमनवता ।।४।
विपुलमयवार्द ममवती वरुवरवमा वनया ।
कुटिलविमायाविमनविनीदेमस्तविनुमतिया
विमावनस्मदवायमूविरदम्यलेऽन्तरारम्बिका
मतिमारुपवामा गौरवी वा मताकेन ।।५।
साता सर्वं दीर्घ तुषा वस्मातवत्तुच्या वा ।
विरुममपयोर्ध्वेय पाति विवहशार्वैन ।।६।
उच्छादिरदिविशिशावाविवरम्भी वर्वैमनुरूपा ।
दीर्घा मवति न हस्यं मेदा मदतो अमवयामन
प्रेममवरवलमवरमवयविदर्दिवानृक्यायाः ।
कोदादिममवतः ताता वा योवधिदशा ।।७।
सम्बमवयदिविदमिनमेतुदरवपरतासेयम्ता-
यः । योवसमयमवसिमययाः विरवविता ।
।।८।।
वमरममवाडको विवव्रतो रावशपमाव ।
समममविवमोपरिविम्बमममामाविमोकव ।।९।
कमुखमी वमाणौ पतिवता वा मवामकन्या च ।
वरवमाममनवर्तीदाविवतवमनी ।।१०।
नौविवरामुख्यानमनवरमं दिवावदोषवायो ।
उच्छा सुमना परतो विवावरविनिषवाया मातुः ।।११।
मुग्धा रक्षा नीता कृष्णा योग्य दिमादिवमी ।
मनवदैवाद् समामूर्षेरमानेदम्भया ।।१२।
उत्तरविवाविवविदा विमारीमामविवरा कन्या ।
क्षामी विम्या कन्या मीवोकावा न कमूर्षे ।।१३।
मामा मावकमीवाकमदया व्रिममविभाकया
कन्या विवया यया दधिया न वराममवाव ।।१४।
मदममयवाने यतुसीर्वा यवाव निर्दिष्टा ।
उरचे शुभे दधीनुं गौरिवाक्वावेऽक्षे वा ।।१५।
मामार्वविमधिनामृ देवृमाघ्रेव पुरवीवाम् ।
विमार्दिवोषा प्रमाविविशिर्दनु ।।१६।
वरवीमैनु पवावां शमेषु वरायवेभवरावां ।
दिव्येव वमापितुर्वां पीड़ा वावारवे न हवे ।।१७।
कुलनर्मवा पवित्रा दैवमविमाय रामराषवम् ।
मदोवरि यवदीवां मवेवमतुवादिम्दे मीत्रमाय ।
वाशायपोयमाये वरेमवां वने अविदायमम् ।
चैवमरी यम्यविमा वानूमीवा वरोमुदयात् ।।१८।
दधिदरवाडवमवदैवमीके यमरवोऽविदिवा ।
प्रवाववे विमान् विविरवाड्डोदिमोदेवे ।।१९।
रोहाणोदिवरदिदमीलोकवतवया यशविवरा ।
उच्छवयिवारदकवे वसाव राजवा वयरवा ।।२०।
मध्याविर्दं विद्धि याञ्सुरदो दमामादिवा वा यव
वेर्वंवार । वा योदधे यमृतवेव यथा या या
मरेमम्भवमृत्यकया । २० ।
वेदिक मवोषया विवना मवाडमा ।

उच्छमोऽदधी वयम् सावचमयोदका ।।२१।
मविदत्तसामी योवर्वचयाचरा ।
वर्यरम् मयदिवी योवितावर्मिया ।।२२।
यष्टि ममयादर्ई शमममुपोषितम् ।
वेमवृत्तम् शिवा राववीमवादिवी ।।२३।
मामदवरीमा दिवविनिदमाविवी ।
उक्कादेष मा यथा ममवा न पापरा ।।२४।
उरयविमादमदिवा रात्रौ मवति विवीमा यम-
राम् यष्टि । ववमदिवोमा कुटिल यथा न भवति
यथा निमिष्टा वा ।।२५।
यदिमवदि यदा पूर्वं याम या मवति भव यम-
दव सार्वियक । विमदवि न सदा दिवा यदिमा
मवति विवृषविदम् यदा मयमा" ।२६)
उच्छापुच्छो, स्त्री, (उच्छय वर्णिदिवायम् वेम मुखे यथा ।) यतुदिशेष । वेदावदि इति
भाषा । सममर्धक । मयाविका २ योगाविका ३ दीर्घविका ४ विवि ५ । इति विमावकोष ।
उच्छुर्य, स्त्री, (ओच्छतीति । उच्छ दाने + उच्छुवरणीति विवायमात् सावेः यय च पुराकक्ष ।) च-
पुरा । इवमरा । (यथा, रघुवंशे ६ । १ ।
"वमायावर्ययमपुदुपकारायं" । दधिवंसोद-
दाया । यथा महाभारते ३ । विमविमरतम-
समये १० । १६ ।
"यवमो विवरवेम गौरवापावकया ।
दयलो विविदावावे यवाम्युर्मेवारपाः" ।)
उच्छर्ष क्ली, (उत् + चषि + ल्युट् ।) चर्विवणम् ।
इति हलायुधः । विद्वाव इति भाषा । (यथा,
कुमारे १ सर्गे ११ श्लोके दीकायां मल्लिनाथः ।
"समयोवृतेन यदाप्तावकर्पि मवचे यदि" ।)
उच्छल, त्रि (उत् + चल् + अच् ।) ऊर्ध्वगः ।
सममर्थक । रोमाम ९ । इति शास्त्रीः ।
उच्छलित, त्रि, (उत् + चल + क्त ।) उच्छल ।
उच्छ्वसित । इति शब्दकर ।
उच्छलनं, क्ली, (उच्छल + ल्युट् ।) दोलाव ।
इति हेमचन्द्रः ।
उच्छाय, त्रि, (उत् + श्रि + अच् + तत्र ङीष् ।) विमाम-
यात् विश्वम् ।) वराशिदिया । गौरोमा । इवमरा ।
पुण्या । इदम् । उत्तमम् । मदीनविविदायम् ।
इति विममेदिनी । सर्वसमाव वर्मांषि
यथाविशेषविवाद यात ।
उच्छ्राय, पुं, (उत् + श्रि + अच् ।) ओद्धत्यावर्दित
अविविवायत । समर्थक । वाकुव्रात २ । इति
हेमचन्द्र । (यथा रघुवंशे । ६ । ६ ।
"उच्छोहाया योद्धा भवति वरदावयदैः")
उच्छ्रय, पुं, (उत् + श्रि + अच् ।) उत्तापविशेषः ।
इति धरणिकोषः । यथा शास्त्रवार्त उच्छ-
राव इति मयोष । उच्चे । इति वीमाव-
यम् । शावात् । उवाच ।
("विवरमि समुद्रवोदाय वतोविषय ।
इति शब्दार्थचिन्तामणौ ।")
उच्छ्रित, त्रि, (उत् + श्रिञ् + क्त ।) उन्नतः ।
उन्नयम् । इति मेदिनी । विविदा । इति हेम

रत्नावली ॥ ऊर्द्ध्वं लिखित । (यथा, रघु ।६।३२।)
"त्वष्ट्रेव यन्त्रोल्लिखितो विभाति" ॥)

उल्लेख, पुं, (उत्+लिख्+घञ्।) उच्चारणम्। कथनम्। इति स्मार्त्ताः ॥ (अलङ्कारभेद ॥ तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे।
"क्वचिद्भेदाद्ग्रहीतॄणां विषयाणां तथा क्वचित्।
एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख उच्यते" ॥
उदाहरणम्। "प्रियइति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीशइति देवैः। नारायणइति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः" ॥)

उल्लेखन, क्ली, (उत्+लिख्+ल्युट्।) वमनम्। इति रत्नमाला। खननम्। यथा "भूमेरुल्लेखनं कुर्य्यात्"। इति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः ५।१२४।
"सम्मार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च"।)
उच्चारणम्। यथा,—
"मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः।
उल्लेखनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

उल्लोच, पु, (ऊर्द्ध्वं लोचति। उत्+लोच्+अच्। यद्वा ऊर्द्ध्वं लोच्यते। लोच्+घञ्। कुत्वन्तु न निष्ठायामनिट इति वचनात्। अस्य तु तन्न सेट्त्वात्।) चन्द्रातपः। चाँदोया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वितानम् २। इत्यमरः ॥

उल्लोल, पुं, (उल्लोडयतीति। लोडृ उन्मादे+णिच्+पचाद्यच्। डलयोरैक्यात् डस्य लः।) महातरङ्गः। बड़ ढेउ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कल्लोलः २। इत्यमरः ॥

उल्ब, क्ली, (उल्लीयते इति। उत्+लीङ् श्लेषणे उल्बादयश्च ४।९५। इति उणादिसूत्रेण साधु।) जरायु। इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायाम् ३।३८।
"यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्"।
"जातमात्रं विशोध्योल्बाद्बालं सैन्धवसर्पिषा।
प्रसूतिक्लेशितञ्चानु बलातैलेन सेचयेत्" ॥
इति वाभटः उत्तरस्थाने १ अध्याये उक्तवान् ॥
"अथ जातस्योल्बं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं मूर्द्ध्नि पिचुं दद्यात् ततो नाभिनाड़ीमष्टाङ्गुलमायम्य सूत्रेण बद्ध्वा छेदयेत्तत्सूत्रैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग् बध्नीयात्। इति सुश्रुते शारीरस्थाने १० अध्याये ॥)

उल्बण, त्रि, (उत्+वण+अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) अधिकम्। स्पष्टम्। इत्यमरः ॥
("श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः" ॥
इति वाभटे निदानस्थाने ७ अध्याये ॥
"हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्द्वन्द्वोल्बणानि च"।
इति चक्रनिश्चयग्रन्थे अर्शोऽधिकारे ॥
प्रकाशः। निर्बाधः। यथा, रघु। ४।३१।
"तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः" ॥)

उशती, त्रि, (वश+शतृ+ङीप्। सम्प्रसारणम्।) अकल्याणवाक्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अघमर्षणमन्त्रे। "आपो हिष्ठा मयोभुवः स्तान ऊर्जे दधातन महेरणाय चक्षसे। ॐ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः। उशतीरिव मातरः" ॥)

उशना, [स्] पु, (वश कान्तौ+"वशेः कनसि" ।४।२३८। इति उणादिसूत्रेण कनसि। ग्रह्यादित्वात् सम्प्रसारणम्।) शुक्राचार्य्यः। इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे ३।६।
"अध्यापितस्योशनसापि नीति
प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते" ॥
स च दैत्यगुरुः। यथा च महाभारते ययातिसंवादे १।७६।६।
"पौरोहित्येन याज्यत्वे काव्यन्तूशनसं परे" ॥)

उशिक्, [ज्] पु, (वष्टि उश्यते वा। वश कान्तौ+"वशः कित्" ।२।७१। इति उणादिसूत्रेण इजि। सम्प्रसारणम्।) अग्निः। घृतम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

उशिक्, त्रि, (वश कान्तौ+इजि+सम्प्रसारणम्।) कमनीयम् ॥
"न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो
जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित्।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा
न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः" ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ५ अध्याये। "चित्रपदमपि यद्वचो हरेर्यशो न प्रगृणीत तद्वायसं तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं उशन्ति मन्यन्ते कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्त्तमाना हंसाः यतयो यत्र न निरमन्ति कर्हिचिदपि नितरां न रमन्ते। उशिक्क्षयाः उशिक् कमनीयं ब्रह्म क्षयो निवासो येषां ते यथा प्रसिद्धा हंसा मानससरसि चरन्तः कमनीयपद्मषण्डनिवासास्त्यक्तविचित्रान्नादियुक्ते उच्छिष्टगर्त्ते काकक्रीड़ास्थाने न रमन्ते इति शेषः"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (कामयमानम्। यथा ऋग्वेदे १।१३१।५ "आदित्ते अस्य वीर्य्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ"। "उशिजो धर्म्मं कामयमानाः जनाः"। इति भाष्यम् ॥)

उशी, स्त्री, (वश+ई। सम्प्रसारणम्।) वाञ्छा। इत्युणादिकोषः ॥

उशीनरः, पु, (उशीप्रदो वाञ्छाप्रदो नरो यत्र।) देशभेदः। तत्पर्य्यायः। गान्धारः २। इति जटाधरः ॥ चन्द्रवंशोद्भवराजविशेषः। स तु शिबिराजपिता। इति श्रीभागवतम् ॥ (पुरुवंशीयो नृपभेदः। यथा महाभारते। श्येनकपोतीये। ३। १३०। २१-२३।
"उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत ॥
ता देवसमितिं तस्य वासवश्च विशाम्पते।
अभ्यगच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥
जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरं।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः" ॥
तस्य चारित्रं तत्रैव १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

उशीर, पु क्ली, (वश कान्तौ+"वशः कित्" ।४।३१। इति उणादिसूत्रेण ईरन्। सम्प्रसारणम्।) वीरणमूलम्। वेनार मूल खस इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। अभयम् २ नलदम् ३ सेव्यम् ४ अमृणालम् ५ जलाशयम् ६ लामज्जकम् ७ लघुलयम् ८ अवदाहम् ९ इष्टकापथम् १०। इत्यमरः ॥ उशीरम् ११ मृणालम् १२ लघु १३ लयम् १४ अवदानम् १५ इष्टम् १६ कापथम् १७ अवदाहेष्टकापथम् १८ इन्द्रगुप्तम् १९। इति तट्टीकायां भरतादयः ॥ जलवासम् २० हरिप्रियम् २१ वीरम् २२ वीरणम् २३ समगन्धिकम् २४ रणप्रियम् २५ वीरतरु २६ शिशिरम् २७ शीतमूलकम् २८ वितानमूलकम् २९ जलमेदम् ३० सुगन्धिकम् ३१ सुगन्धिमूलकम् ३२ कम्भु ३३। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः। घर्म्मदौर्गन्ध्यदाहपित्तरक्तरोगनाशित्वम्।
इति राजवल्लभः ॥ अपिच। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। मोहभ्रमापहत्वम्। ज्वरार्त्तिपित्तशमनकारित्वम्। जलसौगन्ध्यदायकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, शाकुन्तले ३ अङ्के। "प्रियंवदे! कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति च नलिनीदलानि नीयन्ते"। अस्य पर्य्यायगुणा यथा,
"वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं नलदञ्च तत्।
अमृणालञ्च सेव्यञ्च समगन्धिकमित्यपि ॥
उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम्।
मधुरं ज्वरहृद्वान्तिमदनुत्कफपित्तहृत् ॥
तृष्णास्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम्"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उशीरक, क्ली, (उशीर+स्वार्थे कन्।) वीरणमूल। इति रत्नमाला ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः।)

उशीरी, स्त्री, मधुकाशः। क्षोट काश्या इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शिषि २ गुडा ३ अश्वाल ४ नीरज ५ शर ६। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। पित्तदाहक्षयरोगनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

उष उ वधे, दहि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-परं-सकं-सेट्।) ऋस्वादिः। उ ओषित्वा उष्ट्वा। ओषति। क्त्वावेट्त्वान्नेमडीश्वीत्यादिना इमो निषेधे निष्ठायां उष्टः। दहि भस्मीकरणे। इति दुर्गादासः ॥

उष वधे। दहि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-पर-सक-सेट्।) ओषति। उषितः। दहि भस्मीकरणे। इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः ।९।२७३।
"यश्चापि धर्म्मसमयात् प्रच्युतो धर्म्मजीवनः।
दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्म्माद्धि विच्युतम्" ॥)

उष, स्त्री, (उष+क।) पांशुजलवणम्। इति रत्नमाला ॥

उष, पु, (उष+क।) कामी। गुग्गुलुः। रात्रिशेषः। दिनम्। इति मेदिनी ॥ (दहनवधकर्त्तरि, त्रि।) क्षारमृत्तिका। इति शब्दरत्नावली ॥

उषः, [स्] स्त्री, (ओषति नाशयत्यन्धकारम्। उष+"उषः किदिति" ४।२३३। उणादिसूत्रेण असि।) प्रत्यूषः। इत्यमरः।
("आसीदासन्ननिर्व्वाणः प्रदीपार्च्चिरिवोषसि"।
इति रघु। १२।१। तथा, माघे। ११।१७।
"पुनरुषसि विविक्तैर्मातरिश्वावचूर्ण्य" ॥)

उर्व्वं, क्ली, (उर्+[illegible] । [illegible] ।) मरिचम् । इत्यमरः । पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

उर्व्वरा, स्त्री, (उर्व्व+टाप् ।) पिप्पली । इत्यमरः । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] । इति रत्नमाला । ("[illegible]" इति [illegible] [illegible] ।)

उर्व्वी, स्त्री, (उरु+ङीष् । [illegible] [illegible] ।) [illegible] । इत्यमरः । (यथा महाभारते १ । ७० । ५ ।

"[illegible] [illegible]
न मां [illegible] [illegible]" ।)

उरणः, पुं, ([illegible] । उर्+"[illegible]" । २ । १०२ । इति [illegible] ।) मेषः । [illegible] । इत्यमरटीका ।

उर्णायुः, पुं, (ऊर्णा [illegible] । [illegible] +युस्+च) [illegible] । इत्यमरः ।
[illegible] । [illegible] इति भाषा ।

उरणी, स्त्री, (उरण [illegible] ।) उर+णी+ङीप् ।) [illegible] । इति मे- दिनी ।

उरा, स्त्री, (उर+[illegible]+टाप् ।) [illegible] । [illegible] । (यथा हरिवंशे १०७ । [illegible] ।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ।
[illegible] ।) [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] । इति हेमचन्द्रः । [illegible] । इत्यमरटीकायां रमानाथः । ([illegible] । यथा [illegible] ।
"[illegible] [illegible] [illegible]" ।)

[illegible], पुं, [illegible] । उर+[illegible]+टाप् ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरः । [illegible] [illegible] [illegible] । यथा —
"[illegible] [illegible] [illegible]" ।
इति [illegible] ।

उरस्कः, पुं, (उरसि [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ।

उरस्तः, पुं, ([illegible] ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरः । ([illegible] ।)

उरस्यः, पुं, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ।

उरसिलः, त्रि, (उरस्+[illegible] ।) [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] । इति [illegible] ।

उरसिजः, त्रि, ([illegible] ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरटीकायां [illegible] ।

उरीः, [illegible] (उर्+[illegible]) [illegible] । इत्यमरटीकायां [illegible] ।

उरुः, पुं, (उर्व्वाणां [illegible] ईशः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।

उरुः, पुं, (उर+"[illegible]" । १ । २४१ । [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] । उरु इति भाषा । [illegible] । [illegible] १ [illegible] २ [illegible] ३ । इत्यमरः । [illegible] १ [illegible] ४ [illegible] ७ [illegible] [illegible] ९ [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] १९ [illegible] २० [illegible] २१ [illegible] २२ । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] २३ [illegible] २४ [illegible] २५ [illegible] २६ । इति [illegible] । [illegible] २७ [illegible] २८ [illegible] २९ [illegible] । [illegible] ३१ [illegible] ३२ [illegible] ३३ । इति शब्दरत्नावली । [illegible] ३४ [illegible] ३५ । इति [illegible] । [illegible] ३६ [illegible] ३७ [illegible] ३८ [illegible] ३९ [illegible] ४० [illegible] ४१ [illegible] ४२ । इति हेमचन्द्रः । (यथा मनुः ४ । १२९ ।
"[illegible] [illegible] [illegible]" ।
"[illegible] [illegible] [illegible]" ।
इति च मनुः । ११ । २५ ।)

[illegible], स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] । [illegible] इति भाषा । [illegible] । [illegible] । (यथा [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

[illegible], स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] इति भाषा ।

[illegible], स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति रत्नमाला ।

[illegible], स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" ।
"[illegible]" ।
"[illegible]" ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । इति [illegible] ।
"[illegible] [illegible] [illegible]" ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।" इति

[illegible], स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] । (यथा [illegible] "[illegible]" ।) [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

उर्वी, स्त्री, (उरु+ङीष् ।) पृथिवी । उर्व्वी । इति हेमचन्द्रः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । ([illegible] —
"[illegible]" ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible]" ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
[illegible]

यस्य वातकफानाहक्रिमिशोथोदरार्शसाम्" ॥ इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

"हृद्योष्ण लवणं किञ्चिदीषत् स्वादुरसं लघु ।
शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमि कुष्ठ विषापहम्" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)

उष्ण, पुं, (उष दाहे + "इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्" इति... "श्लिषिदीङुष्यविभ्योनक्" ।३।२। इति उणादिसूत्रेण नक् ।) ग्रीष्मऋतु । तत्पर्य्याय । ग्रीष्म २ उष्मक ३ निदाघ ४ उष्णोपगम ५ उष्णागम ६ तपः ७ । इत्यमरः ॥ आतप । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
"उष्णे हैमे वसन्ते च काम ग्रीष्मे तु शीतलम्" ।
क्वचित् क्लीबलिङ्गान्तोऽपि दृश्यते ।
यथा महाभारते अश्वमेधपर्व्वणि ।१४।८।६।
"नोष्णं न शिशिरं तत्र न वायुर्न च भास्करः" ।
अग्निः । सूर्य्यः । यथा, मनु ११ । ११२ ।
"उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्" ।
("उष्णे आदित्ये मेघे च वर्षति" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) पलाण्डु । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णवीर्य्यद्रव्यगुणाः । पित्तप्रकोपकारित्वम् । लघुत्वम् । वातश्लेष्मनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उष्ण, त्रि, (उष् + नक् ।) निरालस्यव्यक्तिः । तत्पर्य्यायः । दक्ष २ चतुर ३ पेशल ४ पटुः ५ सूत्थान ६ । इत्यमरः । अशीतः । इति मेदिनी ॥ (यथा मनु । ३ । २३७ ।
"यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नाति वाग्यताः" ॥)

उष्णकः, पुं, (उष्णं करोतीति । उष्ण + शीतोष्णाभ्यां कारिणीति कन् ।) ग्रीष्मकालः । चन्द्रमादिः । इति धरणी ॥ (ज्वरः । इति पाणिनि ५ । २ । ७२ ॥)

उष्णकः, त्रि, (उष्णं कार्य्यमस्य । उष्ण + कन् ।) क्षिप्रकारी । आतुरः । इति मेदिनी ॥ प्रयतः । इति धरणी ॥ क्रोधोद्दीप्तः इति पाणिनिः ५।२।७२ ॥)

उष्णनदी, स्त्री, (उष्णा नदी ।) वैतरणी नदी ॥

उष्णरश्मिः, पुं, (उष्णा रश्मयो यस्य ।) सूर्य्यः । अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे ३ । २५ ।
"कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ
गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य" ॥)

उष्णवारणः, पुं, क्ली, (उष्णमातपं वारयति । उष्ण + वृ + णिच् + ल्युट् ।) छत्रम् । इति हारावली ॥ (यथा, कुमारे ५ । ५२ ।
"यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
कृतं तपःसाधनमेतया वपुः" ।
छत्रशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उष्णवीर्य्यः पुं, (उष्णमुग्रं वीर्य्यं यस्य ।) शिशुमारः । इति हेमचन्द्रः ॥ तीक्ष्णतेजोयुक्तमद्यादिः ॥ (प्रचण्डवीर्य्ययुक्ते, त्रि ॥)

उष्णा, स्त्री, (उष्यते दह्यते यया । उष वधे + नक् + टाप् ।) क्षयव्याधिः । सन्तापः । पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ [हेमचन्द्रः ॥

उष्णांशुः, पुं, (उष्णा अंशवो यस्य ।) सूर्य्यः । इति

उष्णागमः, पुं, (उष्णस्यागमो यस्मिन् ।) ग्रीष्मकालः । इत्यमरः ॥

उष्णाभिगमः पुं, (उष्णस्यातपस्याभिगमो यत्र ।) ग्रीष्मऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

उष्णासहः पुं, (उष्णम् आतपम् आसह्यते यत्र । उष्ण + आ + सह + अच् ।) हेमन्तऋतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उष्णासह्यकारिणि, त्रि ॥)

उष्णिक्, [ह्] स्त्री, (उत् + स्निह् + क्विन् । निपातनात् उपसर्गान्तलोपः षत्वञ्च ।) सप्ताक्षरच्छन्दः । (यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्,—
"उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्व्विका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च" ॥
उष्णिक् सप्ताक्षरा वृत्तिः । सा च त्रिधा मधुमती कुमारललिता-मदलेखाभेदात् । उदाहरणपूर्ब्बकं तल्लक्षणं यथा तत्रैव । "ननगि मधुमती" ।
"रविदुहितृतटे वनकुसुमनतिः ।
व्यधित मधुमती मधुमथनमुदम्" ॥ १ ॥
"कुमारललिता ज्सगाः" ॥
"मुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा ।
व्रजेणनयनानां ततान मुदमुच्चैः" ॥ २ ॥
"मसगौ स्यान्मदलेखा" ॥) "रक्षे बाढविरुमात् कुम्भीन्द्रान्मदलेखा । श्यामाभूग्मुरशत्रोः कस्तूरीरसचर्च्चा" ॥

उष्णिका, स्त्री, (अल्पमन्नमस्याम् । आह्वकोष्णिके सञ्ज्ञायामिति कन् । निपातनादन्नशब्दस्योष्णादेशः ।) यवागूः । इत्यमरः ॥ याउ इति भाषा ।

उष्णीषः, पुं, क्ली, (उष्णमीषते हिनस्तीति । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । इगुपधेति कः । शकन्ध्वादि ।) शिरोवेष्टः । इत्यमरः ॥ पाग इति भाषा । अस्य गुणाः । केशचक्षुरायुर्वर्द्धकत्वम् । धूलिशीतोष्णनिवारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ यथा ।
"उष्णीषं कान्तिकृत् केश्यं रजोवातकफापहम् ।
लघु चेच्छस्यते यस्मात् गुरुपित्ताक्षिरोगकृत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ किरीटः । (यथा, महाभारते सौप्तिकवधोपाख्याने ३ । २१ । २४ ।
"विशीर्णमणिनोष्णीषं प्रकीर्णाम्बरमूर्द्धजः" ।
रजोऽवश्यायसूर्य्यांशुहिमानिलनिवारणम् ।
प्रतिश्यायशिरःशूल-हरस्योष्णीषधारणम् ।
इति वैद्यकचक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे गुणानां क्रियाभिधानादिवर्गे ॥
"पांशुवारं मृजावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् ।
पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजापहम्" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ॥) चिह्नान्तरम् । इति मेदिनी ॥

उष्णोदक, क्ली, (उष्णञ्च तत् उदकञ्चेति ।) तप्तजलम् । क्वाथ्यमानपादावशेषार्द्धावशेषपादहीन जलम् । तद्विधिर्यथा ।
"अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्" ॥
अस्य गुणाः । सदा पथ्यत्वम् । श्वासज्वरविबन्धकफवातामसेदोनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वस्तिशोधनत्वञ्च ।

"श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।
कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि" ॥
इति भावप्रकाशे प्रथमखण्डम् ॥ * ॥ अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलन्तथा ।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
ज्वर-कास कफ-श्वास वात-पित्ताम-मेदसाम् ।
नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ * ॥
अवस्थाभेदे जलस्य पाकभेदः । यदाह,
त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते ।
"हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥
अन्ये तु ।
"निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
इति केचिद्बुधाः प्राहुर्मेघजटागमदर्शनात्" ॥
केचित्तु ।
"वसुष्वङ्गेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात्" ॥
अत्र दोषाणां यथोत्कटता हीनता वा तथा व्यवस्था कल्पनीया ॥
"तत्पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातनुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं सग्राह्यग्निप्रदं लघु" ॥ * ॥
त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बुसञ्ज्ञा ।
तस्य लक्षणगुणाः ।
"पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कास-श्वास कफापहम् ॥
सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम्" ॥
इति भावप्रकाशे मध्यमखण्डम् ॥ रात्रौ उष्णोदकपानगुणाः । श्लेष्मसङ्घातभेदकत्वम् । मारुतापहारित्वम् । आशु अजीर्णजारकत्वञ्च ।
"तत्पादहीनं वातघ्नं मध्यहीनं तु पित्तनुत् ।
कफघ्नं पादशेषञ्च पानीयं लघु दीपनम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
("शरदीह तथा ग्रीष्मे क्वाथे पादावशेषितम् ।
शिशिरे च वसन्ते च कुर्य्यादर्द्धावशेषितम्" ॥
विपरीतन्तु वृष्टा प्रावृषं वार्द्धभागिकम् ।
क्वाथ्यमानञ्च निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलञ्च यत् ॥
अर्द्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ।
तत्पादहीनं वातघ्नं चार्द्धं पित्तविकारजित् ॥
कफघ्नं पादशेषन्तु पानीयं लघु पाचनम्" ।
"दिवसे क्वथितं तोयं रात्रौ तद्गुरुतां भजेत् ।
रात्रौ शृतन्तु दिवसे गुरुत्वमधिगच्छति" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
"दीपनं पाचनं कण्ठ्यं लघूष्णं वस्तिशोधनम् ॥
हिध्माध्मानानिलश्लेष्म सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।
कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते" ॥
"अनभिष्यन्दि लघु च तोयं क्वथितशीतलम् ।
पित्तयुक्ते हितं दोषे व्युषितं तत्त्रिदोषकृत्" ॥
इति वाग्भटे सूत्रस्थाने ५ अध्याये ॥
"कफमेदोऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

नाक-चाक-स्वर सर्वं सम्मुखोदकं यथा ।
तत् शाखमार्गं निर्मल निर्मेघं निर्मलं लघु ।
चतुर्मासादिषु सर्वोषु सुगन्धं स्मृतम् ।
न च वर्जनीयं दीर्घं कदाचिदपि मानवाः ।
आदौ वर्णात् पूर्वेऽपि न पिबेत् विपाकतः ।
मध्यपानात् ममूढे रोगे पित्तोत्क्लिष्टे तथा ।
कदापि पावकं न पुनरपि प्रपतेत्" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।)
सुधारक स्वभावो सर्वरोग शालक्षणम्
देश-कालानुगमीव सामान्ये पानीयमुष्ण
प्रवक्ष्यति भिषक् । वारि स्नानानन्तरपानो
भोजनादि पानावसानमुपाकर्षो दिनारम्भे पाचन
सामान्यपर्यन्तादि कुर्वन्ति भवति पाचनार्थं
पानीयमुष्णं सम्यगुत्तमार्थिभिः प्रवक्ष्यन्ति चि-
कनो भविष्यत् तथैव पीतं पानमुष्णोभवति
अपियुक्तैर्बहुरोगहरमिति । किन्तु यदा अवति
शैतमश्च परिशोषमति अम्लमपि च पीतं सद्य-
सम्भावयेनमपि यथा भवति पैत्तजमर्दनात्
स्वभावे यदि वायुभस्मपानादिकारे वा
सदैवमुष्णेन हि रोग सम-प्रमाणादिकारः मूलो
प्रतिपद्यते शीतेनोपकारमस्तीति ।
इति चरके विमानस्थाने ६ अध्याये ।)

उष्णोपगमः, पुं, (उष्णस्य उपगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः । इत्यमरः ।

उष्म पुं, (उष+मक् ।) ग्रीष्मकालः । वसन्तकालः । इत्यजयपालकोषः । ऊष्मा । कोपः ।

उष्मकः पुं, (उष+क्वुन् ।) ग्रीष्मऋतुः । इत्यमरः ।

उष्मा, [न्] पुं (उष्+मनिन् ।) ग्रीष्मकालः । उष्माणः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ।
(यथा कुमारे । ५ । २३ ।
"निकामतप्ता विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन सा ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम्" ।
"उष्म निदाघे वारि स्वरो नाम्भुपाता शिवा ।
दलातिक्तविष्टपि मधैस्तिपापिषे प्रतिपन्नम्" ।
इति चरके चिकित्सास्थाने १म अध्याये ।)

उष्मागमः, पुं, (ओषतीति उष्मा । आगच्छतीति आगमः । उष्मा आगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

उस्रः, पुं (वस+"स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपीति" २ । १३ । उणादिसूत्रेण रक् ।) रश्मिः । (यथा, माघे । ६ । १२ । ६ । "स्नानमात्रसलीक नि-
वस" । "उस्रा रश्मयः" इति भाष्यम् ।) बलीवर्दः ।
इति मेदिनी । (यथा रघौ । ७ । ६६ ।
"कम्बेमुख्यरौपीमापुसहितम् रथादिव" ।
ऋषभः । वत्सः । यथा, माघे । १ । १० । ३ ।
"न निपातो न रङ्गतो वधे" । "मनोति मन-
सीवता सूच" । इति भाष्यम् । अश्विनीदनी ।
यथा तत्रैव । ७ । ३१ । ५ ।
"अस्य उस्रा मत्सो मनिपाकोरभिनो" ।)

उस्रा, स्त्री, (उस्र+टाप् ।) धर्मिणी । गाइ इति भाषा । गोरविका । बन्धुरकामलीति भाषा । इति मेदिनी । (दश्मी स्त्री । रश्मिरिति ।)

अत इट् वर्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भाति-परं अक-सेट ।) अर्पयति । इट् औवद् औवीत् । धर्मे इट यथा । इति दुर्गादासः ।

उसनकः, पुं, देवविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ।

ऊ

ऊ, दीर्घोकारः । स च सर्वस्वर्णः । अस्य उच्चारणस्थानं ओष्ठः । ("उपूपध्मानीयानामोष्ठौ" ।
स च (हिमात्रकात्) दीर्घः (त्रिमात्रकात्) प्लुतश्च भवति । (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि सानुनासिकनिरनुनासिकभेदात् षड्-विधोऽपि भवति ।
"अकारमूलकारौ च विवर्ण वरवर्ण स्मृतम्" ।
इति शिक्षावचनात् शकोकारयो विवारे च्छा-
न्यतमस्य । विवृत निरूपणादि वर्णनानामा ।
वर्णानां सवै " ऊचोऽप्यूष्मयश्चोपत् मत
मूलस्य सदा स्मृताः" । इति ।)
"मधुपुष्पसमाकारं ऊकारं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्रणमयुतं वर्णं पीतविद्युल्लतां तथा ।
धर्मार्थकाममोक्षश्च सदा सुखप्रदायकम्" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् । अस्य (वर्णाभिधानतः)
वैशम्पायनो यथा,—
"ऊकारोऽस्मात् रेखा कुञ्चिता वामतः सुधा" ।
तद्रूपा पूर्वोक्तोकारवत् ।
"विद्धमिव शब्द रैखात्र पशादिस्वरूप कमात् ।
ऊर्ध्वार्धगामिनी माया सर्वसिद्धौ च वा सुधा" ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । । अस्य नामानि यथा,—
"ऊ उकारो रति शान्ति कोधनो मधुसूदनः ।
कामराजः कुचिवस महेश्वरो वामकर्णकः ।
कर्णोदये वैतस उनो दीर्घघोषा सरस्वती ।
विधाविनी त्रिशक्तिर्या अपनो ऊपलर्षिणी ।
महाविघ्नेश्वरी षष्ठ ऊष्मेश कामकुम्भका" ।
इति तन्त्रम् । (मातृकान्यासेऽस्य वामकर्णे न्यासस्य कर्त्तव्यत्वमभिधानम् । यथा, मातृका-न्यासप्रसङ्गे "ॐ ऊं नमो दक्षिणकर्णे ऊं नमो वाम-
कर्णे" । अनुष्टुभीति । तथाच कविकल्पद्रुमे ।
"ऊ ऊर्ध्वभुज वेदस्य । तेन लिख वाम्ये इत्येव
मुति भने अवैदीत् अवेदीम् इति स्यात् ।)

ऊ, अ, (ऊब+क्विप् ।) प्रभावरथा । रक्षा । अनु-कम्पा । इति मेदिनी । (अव्ययम् ।)

ऊः पुं, (अवति रक्षतीति । अव्+क्विप् । ज्वरत्वरे त्युट् । ६।४।२० ।) महेश्वरः । इति एकाक्षरकोषः । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली । (रक्षाकर्त्तरि, त्रि)

ऊढ, त्रि (उह्यते स्म । वह्+क्त ।) विवाहिता । इति स्मृतिः ।
("कार्यो ह्येकस्यान्वये नौ वीतिभिन्नचेतसौ" ।
इति भट्टि । ७ । ११ ।) धारितम् ।

ऊढमानः, त्रि (ऊढो वहा कालो येन ।) कलन धारी । अस्त्रीक । वामा १ धनिका २ चन्द्रा ३ रोहिणी ४ । इत्यमरः ।

ऊढा, स्त्री, (वह+क्त+टाप् ।) भार्या । इति हेमचन्द्रः । (विवाहिता कन्या । यथा,—
"ऊढायाः पुनरुद्वाहे शूद्रैः प्रथमं प्रवर्त्तितौ" ।
इति स्मृतिः ।)

ऊर्ण, त्रि, (वे+क्त ।) तन्तुसन्ततम् । वस्त्रस्यूतम् । स्यूतम् १ उतम् २ । इत्यमरः । तांतने बोना इति भाषा । (धवितम् । वन+क्त । ज्वरत्वरेत्यूट् ६। ४। २० । रक्षितम् ।)

ऊतिः, स्त्री, (अव्+क्तिन् । ज्वरत्वरेत्यूट् । ६ । ४ । २० ।) रक्षणम् । (वे+क्तिन् ।) स्यूतिः । इति मेदिनी । बोना सेलाइ इति भाषा । लीलाकम् । इति शब्दरत्नावली । भरणम् । इत्यमरटीकायां स्वामी । क्रीडा । इति शब्दमाला । (कदाचित्
त्रिषु । रक्षाकर्त्तरि । यथा ऋग्वेदे । ७ । ७ । २ ।
"उपमश्यन् माध्वी रक्षा न ऊति" । कदाचि-
दिन् । इत्यस्य रक्षितवचनसमये वर्णेतरस्य-
स्यो ऋग्वेदेऽपि । यथा, ऋग्वेदे । ६२ — १६ ।
नीतिसु धाराय ।
"अश्व ऊर्ती शिक्षाय सार्थ गोपकमूहस्त ।
मध्यमदेहानुबद्धा दिव्यो गुणितम्बक ।
स्वाभ्यां स्विष्ये भवन्ति वरवम् ।
भवन्ति महाभाग सत्यर्णेन भावना ।
प्रज्ञापीविविषिश्च मन्त्र वर्णे वराणक ।
महाशे गुरुविश्वात् वितर्के यौवन स्थान ।
विशिवैकुष्ठविन्नक योग्यं मधुप्रधा ।
मन्त्रान्तरादि वज्ञेशै अतक वर्णेशामक" ।
"वर्णेशस्थ ऊतयः" । इति सुनिमहीपा ।)

ऊधस् [स्] क्ली, (उन्द्+असुन् । उन्दतो गच्छति निरोधात् नकारलोपः) आपीनम् । इत्यमरः ।
बाँट बाँधान् इति भाषा । (यथा महा-
भारते । वैराटपर्वणि । २ । १४८ । ११ ।
("अपूर्णेषु वाचावा शीतोष्णविभिन्नाम्" ।
"परैव शिखै कमासानाम्ने ऊधः स्तम्भम्" ।
इति श्रीमद्भागवते । २ । ९ । १ । ९ ।)

ऊधस्यं, क्ली, (ऊधसि भवम् । ऊधस्+यत्) दुग्धम् । इति हेमचन्द्रः ।

ऊन,न परिहाणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-पुरां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिरयमीवाप । यथा
न । "ऊनमस्त धर्मं न पूर्यं शशधिमलयोर
समूनम्" । इति माघवमधम् । परिहारं मुक्तिम
ऊनयति नविन् नहीं मनमसदितिगाक्षर । पनि
सम्मनसोऽपनिमिति चैविन् । मा भवान् ऊनिनत् ।
ऊनयोभी पदु लिखे कथाद्वयेव चापि अवे
सस्योऽपनिमिति कथेत्यभिप्रायेणोक्तम् । वोके
वैतत्कल्पनाभावात् विमत् मान् ऊनी
अच्चो अस्योऽनिम वामत् । इति दुर्गादासः ।

ऊन त्रि, (ऊनयतीति । ऊन+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति सूत्रेण अच् ।
"ऊनयतीति" । (१ । २ ऊन) अर्धे तु ऊनयतीति वाच्यम् ।) हीनम् । न्यूनम् ।
("ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे" । इति रघु । २ ।
१४ । तत्रैव । ११ । ३ ।

"क्वचिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुत ययौ" ।
"ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः" ।
इति मनुः । ५ । ६८ ।)

ऊनविंशः, त्रि, ऊनविंशतेः पूरणः । यथा,—
"विंशष्टवेदैकादशोनविंश-
मेकादशाष्टादशविंशसंख्याः ।
इष्टोऽङ्गना सूर्य्ययुतोऽङ्गना च
योगादमूश्चेद्ग्रयोगभङ्गः" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

ऊनविंशतिः, स्त्री, (एकेन ऊना विंशतिः ।) एकोनविंशतिः । ऊनिश इति भाषा । यथा । "ऊनविंशतिदास्यमानपिण्डस्थानानि" । इति तिथ्यादितत्त्वे श्राद्धावस्थाप्रकरणे ॥

ऊम्, व्य (ऊयते । ऊय्+मुक् ।) रोषोक्तिः । पृच्छा । इति मेदिनी ॥ निन्दा । स्पर्द्धा । इति शब्दरत्नावली ॥

ऊम, स्त्री, (अवतीति । अव+"अविसिविसिशुषिभ्यः कित्" । १ । १४३ । इति उणादिसूत्रेण मन् । कित् ऊठ् च ।) देशविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

ऊय, ई ङ सेवने । तन्तुसन्ताने इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वादि-आत्म सक सेट् ।) दीर्घादिः । सेवनमिह षिव्युतन्तुततावित्यस्य रूपम् ई ऊत । ङ ऊयते पटं सौचिकः । इति दुर्गादासः ॥

ऊररी, व्य (ऊय्+बाहुलकात् ररीक् ।) विस्तारः । अङ्गीकारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊरव्य, पुं, (ऊरोर्जात । ऊरु+शरीरावयवात् यदिति यत् । वैश्यस्य ब्रह्मण ऊरोर्जातत्वात् तथात्वम् ।) वैश्यः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं यजुषि । ३१ । ११ ॥
"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत" ॥ इति ॥)

ऊरी, व्य (ऊर+बाहुलकात् रीक् ।) विस्तारः । अङ्गीकारः । इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे विग्रहे । "ऊरीकृत्य प्रस्थितः" ॥)

ऊरीकृतः, त्रि, (ऊरी+कृ+क्त ।) अङ्गीकृतः । विस्तृतः । इत्यमरः ॥

ऊरुः, पुं, (ऊर्णूयते आच्छाद्यते इति । ऊर्णु+"ऊर्णोतेर्णुलोपश्च" । १ । ३१ । इति उणादिसूत्रेण कर्म्मणि कुः णुलोपश्च ।) जानूपरिभागः । उरत् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सक्थि २ । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
"भुवनत्रितये न बिभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः" ।
"भुजमूर्द्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः" ।
इति रघुः । १२ । ८८ । तथा मनुः । १ । ३१ ।
"लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः" ॥)

ऊरुजः पुं, (ऊरोर्जायते इति । ऊरु+जन्+ड ।) वैश्यः । स तु ब्रह्मण ऊरुभ्यां जातः । इत्यमरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ४ ।
रजसा तमसा चैव समुद्रिक्तास्तथोरुजाः" ।

भृगुवंशीय ऋषिभेदः । स च और्व्व इति नाम्ना ख्यातः । तस्य जन्मकथा और्व्वशब्दे द्रष्टव्या ॥)

ऊरुपर्व्वा, [न्] पुं, स्त्री, (ऊरोः पर्व्वेव ।) जानु । इत्यमरः ॥ हाँटु इति भाषा ।

ऊररी, व्य, (ऊर+ररीक् ।) विस्तारः । अङ्गीकारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊरुस्तम्भः, पुं, (ऊरू स्तभ्नाति इति ऊरु+स्तन्भ+अण् ।) ऊरुरोगविशेषः । यथा । अथोरुस्तम्भाधिकारः । तत्रोरुस्तम्भस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानसम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।
"शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेविते ।
जीर्णाजीर्णे तथायाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥
सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसञ्चितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते ॥
सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्य्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।
तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥
परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ।
ध्यानाङ्गमर्द्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥
संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे" ॥
जीर्णाजीर्णे किञ्चिज्जीर्णे किञ्चिदजीर्णे तस्मिन् भोजनमित्यर्थः । अतएव दृढबलेन जीर्णाजीर्णे समश्नत इति पठितम् । तत्र शीतादिभिर्निषेवितैर्भुक्तैः । संक्षोभेण सम्बलनेन । स्वप्नेन दिवा । जागरणेन रात्रौ । अभिभूय दूषयित्वा । इतरं दोषं पित्तम् । स्तिमितेन आर्द्रेण द्रुतेनेति यावत् । न तु घनेन । एवंविधेन श्लेष्मणा । स पवनः । तदा ऊरू स्तभ्नाति तेन स्तम्भेन । अचेतनौ शून्यौ । परकीयाविव अक्रियावित्यर्थः । ध्यानं समूढ़ता । पादसम्बन्धिनीभिः सदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिश्च संयुक्तौ । अथ सुश्रुतेन महावातव्याधिषु पठितः ॥*॥
प्राग्रूपमाह ।
"प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानं स्तिमितता ज्वरः ।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्द्दिर्जङ्घोर्व्वोः सदनं तथा" ॥*॥
तस्योपशयमाह ।
"वातशङ्किभिरज्ञानात्तत्र स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वद्दाहश्च वेदना ।
पदञ्च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥
संस्थाने पीड़ने गत्या चालने चाप्यनीश्वरः ।
अन्यनेयौ हि सम्भग्नावूरू पादौ च मन्यते" ॥
अन्यनेयौ अन्यपुरुषचाल्यौ भवत इत्यर्थः । अज्ञानात् अनिश्चयात् कम्प-सुप्ति-कम्पादि-दर्शनेन । वातशङ्किभिः वातव्याधिशङ्किभिः । तत्र ऊरुस्तम्भे । स्नेहनात् स्नेहादिना स्नेहन्या चिकित्सया । पादसदनादय ऊरुभ्रमोपमत्वात् ते विकाराः स्युः । जङ्घोरुग्लानिः जङ्घोर्व्वोर्गमनादावशक्तिः । दाहश्च वेदना ईषद्दाहेन सह वेदना ॥*॥
ऊरुस्तम्भस्यारिष्टलक्षणमाह ।
"यदा दाहार्त्तितोदार्त्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम्" ॥
अन्यथा दाहाद्युक्तोपद्रवरहितं तमपि नवमुत्पन्नमात्रं साधयेत् ॥*॥*॥
अथोरुस्तम्भस्य चिकित्सा ।
"स्नेहासृक्स्रावववमनवस्तिकर्म्मविरेचनम् ।
वर्जयेदाढ्यवाते तु यतस्तैस्तस्य कोपनम् ॥
तस्मादत्र सदा कार्य्यं स्वेदनं घनरूक्षणम् ।
आममेदःकफाधिक्यान्मारुतं नयता समम् ॥
यत् स्यात् कफप्रशमनं न तु मारुतकोपनम् ।
तत्सर्व्वं सर्व्वदा कार्य्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥
सर्व्वो रूक्षक्रमः कार्य्यस्तत्रादौ कफनाशनः ।
पश्चाद्वातविनाशाय विधातव्याखिला क्रिया ॥
भोज्या पुराणाः श्यामाककोद्रवोद्दालशालयः ।
शाकैरस्नेहैर्म्मासैः शाकैश्चालवणैः शृतैः" ॥
उद्दालो वनकोद्रवः ।
"दद्याद्वास्तूकशाकेन हीनेन लवणेन तु ।
जीर्णशाल्योदनं रूक्षमूरुस्तम्भवते भिषक् ॥
रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशादिसम्भवः ।
स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्य्यो वातामयापहः ॥
प्रतारयेत् प्रतिस्रोतः सरितं शीतलोदकाम् ।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
मूत्रैर्व्वा वाजिगन्धाया अथवार्कस्य कारयेत् ।
गाढ़मुत्सादनं वैद्य ऊरुस्तम्भे सवेदने ॥
त्रिफलाग्रन्थिकव्योषचूर्णं लिह्यात् समाक्षिकम् ।
ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥
नागरं पिप्पलीञ्चापि गुग्गुलुं वा शिलाजतु ।
ऊरुस्तम्भी पिबेन्मूत्रैर्द्दशमूलीरसेन वा" ॥
इत्यूरुस्तम्भाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।
"त्रिफला चित्रकं मित्रं तथा कटुकरोहिणी ।
ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उपमन्तु विरेचनम् ॥
हरीतकीं पुष्करञ्च देवदारु च चन्दनम् ।
क्वाथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
जङ्घोरूत्थमूरुस्तम्भं सप्तरात्रे तु नाशयेत्" ॥*॥
इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥
("एष ऊरुस्तम्भ इति आमत्रिदोषसमुत्थानः" ।
इति चरके सूत्रे ऊनविंशोऽध्यायः ॥
अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,
"श्रिया परमया ब्राह्म्या परया च तपःश्रिया ।
अदीनं चन्द्रसूर्य्याभ्यां सुमेरुमिव पश्यतम् ॥
धीधृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्त्तिक्षमालयम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले संशय परिपृष्टवान् ॥
भगवन् ! पञ्च कर्म्माणि समस्तानि पृथक्तया ।
निर्द्दिष्टान्यामयानान्तु सर्व्वेषामेव भेषजम् ॥
दोषजोऽस्त्यामयः कश्चिद्यस्यैतानि भिषग्वर ।
न स्युः शक्ता निशमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥
अस्त्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सलिङ्गं भेषजं भूय पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः" ॥*॥
निदानं सम्प्राप्तिलक्षणे च यथा ॥
"स्निग्धोष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णे समश्नतः ।
द्रवशुष्कदधिक्षीरग्राम्यानूपौदकामिषैः ॥
पिष्टव्यापन्नमद्यादिदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
लङ्घनाध्यशनायासभयवेगविधारणे ॥
स्नेहाच्चामचितङ्कोष्ठे वातादीन् मेदसा सह ।

हेमचन्द्रः । (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ९ अध्याये ।
"रक्तोत्क्लिष्टस्य तस्याशु पूर्वं मोक्ष-
माचक्ष्महे विधिभिरस्य मतान्तु साम्यम्" ॥)

ऊर्द्धस्थ, त्रि, (ऊर्द्धं तिष्ठति यः । ऊर्द्ध + स्था + क ।) उपरिस्थितः । तत्पर्य्यायः । ऊर्द्धस्थः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ऊर्द्धस्थिति, स्त्री, (ऊर्द्धं स्थितिर्यत्र ।) ऊर्द्धासनम् । न तु अश्वस्य पृष्ठभागम् । तत्पर्य्यायः । हयनयम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः । उपरिस्थितिः । उपरि आसनम् ।

ऊर्द्धोत्थित, पुं, (ऊर्द्ध स्थापितः ।) चारटेका । इति त्रिकाण्डशेषः । चरवा इति भाषा ।

ऊर्म्मि, स्त्री, पुं, (अर्त्तीति । ऋ गतौ । "अर्त्ते-रूच्च" ।४। ४४। इति उणादिसूत्रेण मिः । अर्त्ते रूकारादेशश्च ।) तरङ्गः । (यथा, रघुः ।१३। ६३ ।
"समापूर्णमनर्द्धं चोमसद्धोर्म्मिभिरातनिति" ॥)
प्रकाशः । वेगः । भङ्गः । वस्त्रसङ्कोचरेखा । पीडा । इति मेदिनी । षट्सङ्ख्या । इति हेमचन्द्रः । "शोकमोहौ जरामृत्यू क्षुत्पिपासे षडूर्म्मयः" । इति भीमासमटीका ।
(षडूर्म्मयः यद् यथा —
"बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ।
शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मयः" ।
(भवनविशेषः । वक्रपतनं यथा वैद्यकम् ।
"पङ्क्तिस्थानामश्वानां समपीडनमाकृतिः ।
धविवेगसमायुक्ता गतिरूर्म्मिरितीरिता" ।
यथा च माघे ५ । ७ ।
"पूर्वं यदोषधि दधोर्म्मिनिरन्तरत्वम्" ॥)

ऊर्म्मिका, स्त्री, (ऊर्म्मिरिव । इव प्रतिकृतौ इति कन् । ऊर्म्मिं प्रकाशं प्राप्नोति वा । बाहुलकेनेति वा ।) अङ्गुरीयकम् । अङ्गुलीयम् । भ्रमरः । वस्त्रसङ्कोचः । वीचिः । इति हेमचन्द्रः ॥

ऊर्म्मिमान् [त्] त्रि, (ऊर्म्मिरस्त्यस्येति । ऊर्म्मि + मतुप् ।) वक्रः । इत्यमरः । टेंडवाचित इति भाषा । तरङ्गयुक्तः । (यथा, महाभारते ३ । कैरातपर्व्वणि ३९ । २७ ।
"रौद्रेण तीव्रेण चोर्म्मिमता
सदाश्व वर्द्धन तरङ्गमालीम्" ॥)

ऊर्म्मिमाली, [न्] पुं, (ऊर्म्मीणां माला विद्यतेऽस्य । इनि ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः । ("जल प्रद्धोर्म्मिरोर्म्मिमाली" । इति रघुः ९ । ८१ ।)

ऊर्व्वरा, स्त्री, उर्व्वरा । सर्व्वशस्याढ्या भूमिः । इति शब्दरत्नावली । (कस्यचित्तु ऊकारो ऊर्व्वराशब्दे द्रष्टव्यः ।)

ऊर्व्वशी, स्त्री, (उरुमहत् अश्नुते व्याप्नोति वा । उरु + अश् + क्विप् + ङीप् । नारायणोरु समुद्भवात् तथात्वम् ।) उर्व्वशी । स्वर्वेश्या विशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (विवरणम् उकारादि उर्व्वशीशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

ऊर्व्वी, स्त्री, (ऊरौ उर्व्वशा इति वदा नारित्वात् बाध ।) उर्व्वशी । इत्यमरटीकायां मुकुटः ।

ऊर्व्वङ्ग क्ली, (ऊर्व्वा उर्व्वीव अङ्गमिव ।) भूमिच्छत्रिका । तत्पर्य्यायः । शिलीन्ध्रम् २ छत्राकम् ३ भूस्फोटम् ४ गोलाकम् ५ । इति हारावली ।

ऊर्व्वी स्त्री, दैवाङ्गमत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

ऊलुपी, [न्] पुं, उलुपी । शिशुमारः । इत्यमरटीका-सारसुन्दरी । (जलजन्तुविशेषः ।)

ऊलूक पुं, (उलूक एव स्वार्थे वा पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उलूकः पेचकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
(यथा, भट्टिः ५ । ७० ।
"उलूकं वसति तथा चरन् क्षितिरिभूरिवति" ॥)

ऊष रोगे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) ऊषति । "ऊषति वर्णं बधा" । इति दुर्गादासः ।
[ष्टी ।

ऊषा, स्त्री, (ऊष्+क ।) प्रभातम् । इति शब्दरत्नावली ।

ऊष, पुं, क्षारमृत्तिका । इत्यमरः ।
(यथा मनुः ९ । ३८ ।
"ऊषेवारिवनोप्तो बुधपाणामसिद्धये" ।
"ऊषो क्षारमृत्तिकाभि" इति कुल्लूकः ।
कर्णविवरम् । वल्मीकि ।)

ऊषकं, स्त्री, (ऊष + कार्ये कन् ।) प्रभातम् । इति शब्दरत्नावली ।

ऊषण, स्त्री (ऊष्+ल्युट् ।) मरिचम् । इति हेमचन्द्रः । (मरिचार्थे पर्य्यायो यथा,—
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्" ।
शुण्ठ्याञ्च मरिचाख्ये चैव । शुण्ठी च । एतदर्थे पर्य्यायो यथा,—
"शुण्ठी विश्वा च विश्वञ्च नागरं विश्वभेषजम् ।
ऊषणं कटुभद्रञ्च शृङ्गवेरं महौषधम्" ।
शुष्काच शुण्ठीसञ्ज्ञा नावका । पिप्पलीमूलञ्च । एतदर्थे पर्य्यायो यथा —
"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः" ।
अत्र शुष्कस्य पिप्पलीमूलमपि शोषणा । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

ऊषणा, स्त्री ऊषणा । पिप्पली । इति शब्दरत्नावली । (चविका । अस्या पर्य्यायो यथा —
"चव्यन्तु चविका कविका च कोलवल्ली" ।
शुष्काचावक्रकार्थविपर्य्ययसञ्ज्ञे गोलकम् इति भाव-प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

ऊषर, त्रि (ऊष + र ।) क्षारमृत्तिका । चोना माटिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ऊषवान् २ । इत्यमरः । ("यत्र विद्या न वपेत् शुभं बीजमिवोषरे" । इति मनुः । २ । ११२ । ऊषरः क्षितिनं बोधयेत् । प्रकर्षं यथा । "विलासूषरम्" इति वैद्यकसक्रान्तेऽर्थविवक्षया गावृषिकारे ।)

ऊषरजं क्ली, (ऊषर + जन् + ड ।) पांशुलवणम् । रोमकलवणात्मकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ।

ऊषवान्, [त्] त्रि (ऊषो विद्यतेऽस्य । ऊष् + मतुप् । मस्य वः ।) ऊषरभूमी । इत्यमरः ।

ऊषा, स्त्री (ऊष + क + टाप् ।) उषा । अनिरुद्ध-भार्य्या । इति शब्दरत्नावली । (अस्या च भाग-वते १ । स्कन्धे ६२ अध्याये तथा हरिवंशे १०७ अध्याये सविस्तरं द्रष्टव्या ।)

ऊह च वितर्के । अध्याहारे । इति कविकल्प-द्रुमः । (भ्वादि-आत्म-सकं-सेट् ।) ऊहते । अपोहादिचाराद्भवते । इ ऊहते वर्णं वेदः । तथा समूहति निरिणोहेनिति वैयाकरणोक्तेः नैव परस्मैपदविधानाभावम् । "समूहन् चलि भक्तिरो भव" । इति गणव्याख्यानपञ्जि-रमानाथः । तस्मात् समाप्युसारमि ऊह इत्य-भवतीति मौ वाच्यम् । इति दुर्गादासः ।

ऊह, पुं (ऊह् + घञ् ।) पूर्व्वापरसम्बन्धम् । तत्पर्य्यायः । अध्याहारः २ तर्कः ३ । इत्यमरः । वितर्कः ४ । पूहः ५ पूहा ६ निर्वचनम् ७ अव-धारणम् ८ ऊहनम् ९ प्रत्यूहनम् १० । इति शब्द-रत्नावली । अपूर्वोत्प्रेक्षणम् । इति मेदिनी । प्रकरणविशेषार्थकपदस्य पूर्व्वकल्पनाविशेषार्थ-मविचारक्रमात्मकम् । इति स्मृतिसारः । धातुप्रयोगाभाव पराक्रमेण प्रयोगमूहनम् । (ऊहनम् । आलोचना । यथा महाभारते १३ । अनुशासनपर्व्वणि १४६ । ४१ ।
"इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः ।
शास्त्रविज्ञानसम्पन्नाः प्रज्ञया सम्वृता हि ते" ।
परीक्षणम् । विशिष्टेरः ।)

ऊहनी, स्त्री (ऊह् + ल्युट् + ङीप् ।) सम्मार्जनी । इति शब्दरत्नावली । झाँटा इति भाषा ।

ऋ

ऋ, ऋकारः । सप्तमस्वरः । वर्णोच्चारणस्थानं मूर्द्धा । ("ऋटुरषाणां मूर्द्धा" । इति शिक्षा । तथा च शिक्षायां "ऋटुरषा मूर्द्धन्याः" । तथा च मुग्धबोधे । "ऋकार ऋटवर्णाश्च मूर्द्धन्याः" इति ।) अस्य स्वरो दीर्घो प्लुतश्च भवति । (एतं त्रिधापि उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् प्रत्येकं त्रिविधं पुनस्तस्यापि अनुनासिकाननुनासिकभेदात् द्विविध-त्वम् ।)
"ऋकारं परमेशानि कुण्डली मूर्त्तिमान् स्वयम् ।
अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वसन्ति हि ।
सदाशिवयुतं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा ।
रक्तविद्युल्लताकारं ऋकारं प्रणमाम्यहम्" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् । (तद्विज्ञानार्थम्) अस्य वैखरीरूपादि यथा ।
"ऊर्द्धास्यवक्रा वामा शिरोधि वामवेष्टिता ।
ऊर्द्ध्वाधोपरिवक्रा माया शक्तिः परा स्मृता ।
मात्रात्र मध्यविद्याशक्तिर्नयना परा" ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । ० । तस्य नामानि यथा ।
"ऋः पूर्णिमासी शुचौ देवमाता त्रिविक्रमः ।
भारभूतिः स्थिरा मात्रा दैविका मालिका ऋषः ।
एकपादस्मरो मान्या मस्तकः जालिनी मतः ।
कला शामला बौधो निर्ब्बन्धस्वनाकः ।
गौरिकी द्विमूर्त्ती च पूर्व्वदिशि वाम्" ।
इति तन्त्रम् । (मातृकान्यासाख्ये दक्षिणनासा-विभिन्नवामनासापर्य्यन्तस्थानम् । यथा, मातृका

न्यासधृतमन्त्रे "ऋ नभो दक्षिणप्रायो ऋ नमो वामप्रायो"। इति। अनुबन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमे। "उ क्त्वावेड्क्तु वेट्क ऋ। षठा क्रम"। एतेन ढौकृङ् गत्यामित्यस्य लुङि अडुढौकदिति सिद्धम्।)

ऋ, प्रापे। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादि-पर सक अनिट्।) प्रापः प्राप्तिः। "ऋच्छति धनं शते"। इति दुर्गादासः॥

ऋ, इर ल गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (जुहोत्या-पर-सक-अनिट्॥)

ऋ, र लि गत्याम्। (जुहोत्या-पर-सक-अनिट्।) र वैदिकः। लि इयर्त्ति। शमो लुकरणादस्य यङ्-लुगयोरेव ऋच्छादेशः। इयृच्छत् समियृच्छान। इति दुर्गादासः॥

ऋ, र न हिंसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा-पर-सक-अनिट्।) र वैदिकः। न ऋणोति। रेफादि-स्तृतीयस्वरान्तोऽयमिति केचित्। इति दुर्गादासः॥

ॠ, य गर्हायाम्। वाक्यम्। देवमातरि स्त्री। इति मेदिनी॥ (सम्बोधनम्।) परिहासः। वाक्यविकारः। इति शब्दरत्नावली॥ (पु, स्वर्गः॥)

ऋक्, [च्] स्त्री, (ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया। ऋच्+क्विप्।) वेदविशेषः। ऋग्वेदः। इत्यमरः॥ अस्य एकविंशतिशाखाः। वेदमन्त्रविशेषः। तस्य लक्षणम्। यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः। अस्यार्थः। यत्रार्थवशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुबादिपादस्थितिः। इति जैमिनिः॥ (ऋग्यजुःसामाथर्व्ववेदाभिहितैरपरैश्चाशीर्विधानैरुपाध्याया भिषजश्च सन्ध्ययो रक्षां कुर्य्युः॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ऊनविंशे अध्याये।)

ऋक्थं, क्ली, (ऋच् स्तुतौ ऋच्+"पातृतुदिवचि-रिचिसिचिभ्यस्थक्"।२।७। इत्युणादिसूत्रेण थक्।) धनम्। इत्यमरः॥ स्वर्णम्। इत्युणादिकोषः॥ (यदुक्तं शब्दार्णवे। "हिरण्यं द्रविणं द्युम्नं विक्थ-मृक्थं धनं वसु"॥) पुत्त्रहीनस्य ऋक्थिनः"। इति याज्ञवल्क्यः। "ऋक्थमूलं हि कुटुम्बं"। इति दायभागे पितृधनविभागकालेऽभिहितम्॥)

ऋक्ष, न र वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा-पर-सक-सेट्।) र वैदिकः। न ऋक्ष्णोति। इति दुर्गादासः॥

ऋक्ष, क्ली, पुं, (ऋष्+स। "स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्"। ३। ६६। इत्युणादिसूत्रेण कित्।) नक्षत्रम्। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः।२।१०१।
"पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात्।
पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्"॥
तच्च अश्विन्यादिभेदेन सप्तविंशतिः।) राशिः। इति ज्योतिषम्॥ (राशयश्च मेषवृषादिभेदेन द्वादश। अस्मिन्नर्थे प्रमाणं यथा रघौ। १२।२५।
"प्रययावातिथेयेषु वसन्नृषिकुलेषु सः।
दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः"॥
"ऋक्षेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्कर इव"।
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

ऋक्षः, पुं, (ऋष्+अच्।) पर्व्वतविशेषः॥ (अयं हि कुलाचलानामेकः। यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ॥
"माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः
सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः"॥)
भल्लूकः। (यथा मनुः। १२। ६७।
"हृतो मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलन्तु मर्कटः।
स्त्रीमृक्षस्तोककोवारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः"॥)
श्योणाकवृक्षः। इति मेदिनी॥ श्योनाकप्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्वनामख्यातोऽजमीढपुत्त्रः। यथा, हरिवंशे पुरुवंशानुकीर्त्तने। ३२। ८७।
"धूमिन्यां स तया देव्या त्वजमीढः समेयिवान्।
ऋक्षं स जनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम्"॥
स्वनामख्यातो विदूरथस्य पुत्त्रः।
यथा, तत्रैव ३२। १०४।
"विदूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथः"॥
तथा स्वनामख्यातोऽरिहस्य पुत्त्रः। यथा, महा-भारते १। पुरुवंशानुकीर्त्तने। ९५। २४।
"अरिहः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्त्रमजीजनदृक्षम्"॥ एतेन पुरुवंशे त्रयएव ऋक्षनामानो राजानः सम्भूताः॥)

ऋक्षगन्धा, स्त्री, (ऋक्षस्येव गन्धो यस्याः।) वृक्ष-विशेषः। वीरताड़ इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। छगलान्त्री २ आवेगी ३ वृद्धदारकः ४ जुङ्गः ५। इत्यमरः॥ ऋषिशाकुण इति ख्यातो वृक्षः। तत्पर्य्यायः। ऋष्यगन्धा २ ऋषिशाकुलिकी ३ इति रत्नमाला। क्षीरविदारीवृक्षः। तत्पर्य्यायः। महाश्वेता २। क्षीरिका ३। ऋक्षगन्धिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्याः गुणादयो ज्ञेयाः॥)

ऋक्षगन्धिका, स्त्री, (ऋक्षगन्धा+स्वार्थे कन्। अत इत्वम्।) क्षुद्रभूमिकुष्माण्डः। तत्पर्य्यायः। क्षीर-विदारी २ महाश्वेता ३। इत्यमरः॥

ऋक्षर, स्त्री, (ऋषी गतौ। ऋष्+"तन्यृषिभ्यां क्सरन्"।३।७५। इत्युणादिसूत्रेण क्सरन्।) वारि-धारा। इति मेदिनी॥

ऋक्षरः, पुं, (ऋष+"तन्यृषिभ्यां क्सरन्"। ३। ७५। इत्युणादिसूत्रेण क्सरन्।) ऋत्विक्। इति मेदिनी॥

ऋक्षराजः, पुं, (ऋक्षाणां भल्लूकानां राजा। राजाहःसखिभ्यष्टच्।) जाम्बवान्। इति रामायणम्॥ (यथा, हरिवंशे। ३८। ४१।
"लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्"॥)

ऋक्षेशः, पुं, (ऋक्षाणां नक्षत्राणामीशः।) चन्द्रः। इति हलायुधः॥

ऋच, श स्तुत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-सक-सेट्।) श ऋचति। आनर्च। इति दुर्गादासः॥

ऋचीष, क्ली, (ऋचतीति। ऋच्+बाहुलकात् की-षन्।) पिष्टकभर्जनपात्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

ऋच्छ, श मूर्त्तौ। गमने। मोहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-सक अकर्म्म-सेट्।) श ऋच्छती ऋच्छन्ती। मूर्त्तिः कठिनीभावः। "मूर्त्तिः काठिन्य-काययोरित्यमरात्। ऋच्छति घृतं कठिनं स्यादि-त्यर्थः। ऋच्छति वृद्धो गच्छति मुह्यति वेत्यर्थः। मोहस्थाने इन्द्रियप्रलयं पठन्ति प्राञ्चः। ऋच्छति वृद्धस्येन्द्रियं प्रलीयते इत्यर्थः। इति रमानाथः"॥ इति दुर्गादासः॥

ऋच्छरा, स्त्री, (ऋच्छति परपुरुषं प्राप्नोतीति। ऋच्छ+"ऋच्छेररः" ३।१३१। इत्युणादिसूत्रेण अरः। अरन् इति प्रमाद इति नारायणीयम्।) वेश्या। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, अथर्व्ववेदे १०। ९२०। "ऋच्छरा ये च ते शफाः"॥)

ऋज, ङ गत्याम्। स्थैर्य्ये। ऊर्ज्जने। अर्ज्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादि-आत्म-सक-अकर्म्म सेट्।) ङ अर्ज्जते। ऊर्ज्जनं जीवनं बलवद्भावश्च। इति दुर्गादासः॥

ऋज, इ ङ भर्जि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (इदित् भ्वादि-आत्म-सक सेट्।) ऋखादिः। भर्जि भर्जने। इ ऋञ्ज्यते। ङ ऋञ्जते मत्स्यं सूपकारः। इति दुर्गादासः॥

ऋजीष, क्ली, (अर्ज्जते रसोऽस्मादिति। ऋज्+"अर्जि-ऋजिभ्यां" इत्युणादिसूत्रेण ईषन्।) पिष्टपचनम् पिष्टकभर्जनपात्रम्। इति हेमचन्द्रामरौ॥ नरक-विशेषः। अत्र पिष्टपचनप्रक्षेपः।
(यथा, मनुः ४।९०।
"लोहशङ्कुमृजीषञ्च पन्थानं शाल्मलीं नदीम्"॥
धनम्। सोमलताया उद्धृतो रसः। यथा, ऋग्वेदे ३। ४३। ५। "कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन्"। "ऋजीषिन् सोमवन्"। इति भाष्यम्"॥)

ऋजु, त्रि, (अर्जयति गुणान्। अर्ज अर्जने। "अर्जि-दृशीति"। १। २८। उणादिसूत्रेण साधुः।) अवक्रम्। सोजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अजि-ह्मम् २ प्रगुणम् ३। इत्यमरः॥ प्राञ्जलः ४ सरलः ५। इति जटाधरः॥
("उमा स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा"।
इति कुमारे ५। ३२॥ यथा, मनुः। २। ४७।
"ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः"॥
स्त्रियां ङीष्पक्षे यथा, माघे १२। १८।
"ऋज्वीर्दधानैरवतत्य कन्धराः-
श्चलावचूडाः कलघर्घरारवैः॥
अनुकूलम्। यथा, ऋग्वेदे ५। ४१। १५।
"ऋजुहस्त ऋजुवनि"। "ऋजुहस्तस्तदनुकूल हस्त"। इति भाष्यम्॥ शोभनम्। यथा ऋग्वेदे ५। ४४। ५। "शग्वाकेष्वृजुगाथ"। "ऋजु गाथ शोभनस्तुतिकः"। इति भाष्यम्॥ वसुदेव पुत्त्रभेदे पु। यथा भागवते ९। २४। ५४।
"ऋजुं सम्मर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्"॥)

ऋजुकाय, पु, (ऋजुः सरलः कायो यस्य।) काश्यप-मुनिः। इति जटाधरः॥ अवक्रशरीरे त्रि॥
("तस्मिन् स्वस्तिसमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्"।
इति भागवते ३। २८। ८॥)

ऋज्र, पु, (ऋज्+"ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति"। २। २८॥ उणादिसूत्रेण निपातनात् रन् गुणाभावश्च।) नायकः। इत्युणादिकोषः॥ (सरलगामिनि, त्रि। यथा ऋग्वेदे १। ११७५। २४। "युवं भुज्यु-मर्णसो निः समुद्राद्विभिरूहथुर्ऋज्रेभिरश्वैः"।

यजमानं गौरवाद्भक्त्या आचार्यो विधिवद्विभुः ।
पूजयेत् पञ्चगव्येन मेरोर्मध्ये प्रयत्नतः ।
तस्यैव परितः स्थाप्य वस्त्रसंवेष्टितं क्रमात् ।
मध्यादारभ्य तस्मिंस्तु पूर्वेण तु दिशि तथा ।
दिशां प्रति दिशां चापि वस्त्रयुग्मं तथा तथा ।
गौरवाद्भक्तिभावाद्भ्यां यत्र विधिमुद्रितः ।
मेरुमध्ये पुरोधाश्च देवं प्रियतमं मम ।
एवं देवान् समभ्यर्च्य वायवीर्यान् विशेषतः ।
यजमानः प्रदद्याच्च दक्षिणां वस्त्रसंयुतां मतः ।
पूर्वकल्पादि यथा ।
"मयूरं चापविनतं बिल्वैर्भागैर्भक्तियुक्तया ।
राजमानं प्रदेयञ्च महामेरोः प्रयत्नतः" ।
अत्रापि च पातालम् । * ।
विधिरुक्ता-यथा ।
"स्नात्वा च चेतसं शुद्धं च दक्षिणं विशेषतः ।
न चैव समयं प्राप्तमुत्तरतो भावयेत् ।
प्रदद्यात् देवानां विप्र चैतन्यं दक्षिणां च ।
द्वादशाहोपवासे चैव न स्वस्थं विशोधनम् ।
तिलकाञ्चनका देवा पिबन्तु पञ्चगव्यकम् ।
चतुर्मासाद्यन्तरे च ग्रहणाद्यनुमानयेत् ।
यथावत्ता कर्म्मेऽपि वस्त्रवस्त्रं समर्पयेत् ।
स्नात्वा च सम्यगेतस्मिन् देवं महोत्सवे विधिना ।
समयान्ते विधिं देवताभ्यो विसर्जयेत् ।
न ह्यस्य हस्तगतं यस्य विघ्नादिकं भवेत् ।
यस्य संस्मरणं कुर्य्यात् सर्व्वं सौभाग्यदा ।
यात्रिकाणां समस्तानां प्राणापेक्षा यदा भवेत् ।
तदा कल्पोक्तमार्गेण सम्प्रदानफलोदयम्
प्राप्तैः समस्तैर्मन्त्रैर्ध्यैर्योगमाधिकैः ।
ज्ञानवद्भक्तिभावेन चाज्ञानभयापहः ।
यात्रीणामुपदेशेन विशेषेण कुर्यादिति ।
आचारितमार्गेण परिक्रमणेन च ।
मधूकस्य पिण्डका कर्त्तव्या विधानतः ।
कर्त्तव्या स्नात्वा द्विज मध्ये च यावत्
यथा प्रीतिदा देवीदेवताभ्यश्चापि ।
सर्व्वं भक्तिपूर्व्वं कृत्वा यथाक्रमम् ।
पूर्व्वं हरिद्रा चोर्द्धं पश्चात् विहितादिकम् ।
देवताय दक्षिणे दे पश्चात् वहुधाविधी ।
विधिनी विधिपूर्वं सर्व्वं देवताय च ।
सर्व्वं विधिवत् पूर्व्वमपि देवताय दक्षिणी ।
महालयं वधूना च विधिनी यत्र यान् पिबेत् ।
कर्त्तव्यानामेतेषां च सम्यक् प्रयत्नतः" ।
"पूर्णिमतिथिर्व्वा कुर्य्या विधानं बहुरोचिनीम् ।
पूर्व्वेद्युः विधेयेष्टे रात्रिभक्तिसमन्वितः वा ।
सर्वौषधीभिः समन्वितां कृत्वा वेदिकायां च सम्यक् ।
तत्राश्रित्य पिबन्तं कुर्य्यात् वास्तं बहुधानिर्मितीम् ।
देवदेवस्य पूर्वे कर्त्तव्यं वा सम्यगेव" ।
"वायव्ये देवस्य कारयेत् यत्नतः पूजनम् ।
पुष्पैः गन्धैर्धूपैश्च हरिद्राचैव समर्पिता ।
सर्व्वतो देवदेवस्य प्राणायाममृतपूर्व्वका ।
देवदेवस्य च वासं सम्यक् प्रयत्नतः" ।
"पूर्वं गौरीदेवीं सम्यक् प्रयत्नतः ।
यजमानस्य च दैवज्ञः पूजयेत् सदा ।
कर्त्तव्यं माधवस्य यथापूर्व्वमाचरेत् विशेत्" ।
इति कुलार्णवः । * ।
"यस्यां विधिदीक्षया समारोपयेद्धरः ।
देवस्य समो राज्ञः सर्व्वशत्रुभयापहः" ।
इति भविष्ये । * ।
"एवमन्नादिसहितं पूजयेत् भेदनम् ।
पञ्चकं समस्तं सर्व्वं विधिक्षितम् ।
सर्व्वौषधि विधाय पूजाद्रव्य समर्पयेत् ।
ततस्ता तत्पूर्व्वं कुर्य्यात् पूजनं भवम् ।
सूर्य्यार्घ्यप्रदानं सूर्य्यस्य वा विधः ।
विष्णुदत्तं वा सूर्य्यस्य देवता ।
गौरवं गन्धपुष्पाद्यैर्भक्तिभावेन देवताः ।
ताम्रपात्रं कुर्य्यात् पूजनं सम्यक्" ।
"होमार्थं हविषं विधि सम्यक् प्रयत्नतः ।
अग्निं प्रज्वाल्य विधिवत् स्वाहाकारैर्यजेत् ।
सर्व्वासां पञ्चमानां मन्त्रेणोपहाराय देवता ।
मण्डलं पूर्व्वविधिना पूजयेत् विधानतः ।
ततः स्नात्वा आचम्य प्रणम्य भोजयेत् ।
सम्पूर्णमेव सर्व्वं च भूषयेत् दक्षिणाम् ।
प्रदद्यात् दक्षिणां वस्त्रं धेनुं प्रत्यक्षतः ।
सर्व्वं विप्रेभ्यो भक्त्या दद्यात् पुनः पुनः ।
यथा विष्णोः सर्व्वे प्रतिमूर्त्तयो भवेत् ।
देवस्य सर्व्वं भक्ष्यं च मांसभोजनम् ।
ततः पूर्व्वं कर्त्तव्यं सम्यग्दत्तं भेदनम् ।
शरीरं पवमानेन पापौघा दग्धा भवेत्" ।
इति मत्स्ये विधिपूजाध्याये १० अध्यायः । * ।
"विष्णुपूजं गुरुपूजं विप्रपूजासमन्वितम् ।
अग्न्याधानं पवित्रं विधिवत् यथा यथा ।
सर्व्वं विप्रमात्रं तु विधिं देवाय दीयताम् ।
यथा सर्व्वं पूर्व्वोक्तमादौ देवं विस्तरम् ।
मासविधिं सर्व्वं यथा समाप्य ब्राह्मणम् ।
सत्यानन्दं नाम विष्णुर्देवार्च्चनम् ।
समस्तावर्ज्जितं पुण्यमूर्त्तं नरायणम्" ।
इति महापुराणे उक्तं । इति वैष्णवदेवतावार
नये शब्दकल्पद्रुमाधिकारः । * ।)
ऊरुजङ्घा, स्त्री, (ऊरुजङ्घ इव आकारविशिष्टा ।)
वारटीकृता । इति रत्नमाला । (वारटीशब्दे-
ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)
ऊर्ज्ज च जीवने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा० परं०-अकं०-सेट्) दीर्घादिः । च ऊर्ज्जयति
बलं जीवयति यस्मात् । इति दुर्गादासः ।
ऊर्ज्जं, क्ली, (ऊर्ज्जयते जीवयत्यनेन । ऊर्ज्ज + घञ् ।)
बलम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा भागवते ।
७ । २६ । ४० ।
"यत्र ऊर्ज्जं हरे यज्ञात् यजते यज्ञवेदिके ।
अतिशय च जीवनं यत्र ऊर्ज्जस्वलात्मनि" ।)
ऊर्ज्जः, पुं, (ऊर्ज्जयति बलवन्तं करोति इति । इति ।
ऊर्ज्ज + णिच् + अच् ।) कार्त्तिकमासः । बलम् ।
प्राणः । यत्नः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २८ । १ ।
"यत्रिष्ट्वं हि मित्रेण यज्ञवृत्तौ यजे" । "ऊर्ज्जं
नपातमस्तीमम्" । इति भाष्यम् ।) मासनाम् ।
इति मेदिनी । (तीर्थम् । यथा मनुः । ४।५ ।
'पूर्णिमा ज्ञानं त्रिशं सम्पूर्णं मधुर्यस्य" ।
"यस्माद् पूर्णिमायां कामसं रीत्यं च दत्तानि")
इति शब्दकल्पद्रुमः ।) कार्त्तिकमासमध्ये ।
(कार्त्तिकस्य मासे इत्यर्थः । यथा हरिवंशे
७ । १० ।
"अधिवास मनसाय यज ऊर्ज्जयत्तेव च ।
कार्त्तिकस्य इत्यादौ मनोज्ञाय महात्मने" ।
स्त्री पितृपत्नीकन्या । यथा, हरिवंशे ७।१० ।
"पितृकन्याभिः सूता ऊर्ज्जा नाम स्वधेयम्" ।)
ऊर्ज्जस्वल, त्रि, (अतिशयितम् ऊर्ज्जो बलं यस्य अस्त-
तीति । ऊर्ज्ज + ज्योत्स्नादित्वात् वलच् ।)
अतिशयबलवान् । इत्यमरः । ("ऊर्ज्जस्वल इति
पुरस्तेऽमुत्र" । इति भट्टिः । २ । ५५ । "चोदार
मूर्ज्जस्वलमात्मदेहम्" । इति रघुः । २ । ५ ।)
ऊर्ज्जस्वि, [न्] त्रि, (ऊर्ज्जस्+विनि ।) अत्युदार
शिरोदरः । अस्य बलकम् । आयुष्मानत्वविशे-
षम् । यथा चोक्तम् । ऊर्ज्जस्वि रूपकपदम् ।
महोदारस्तत्र तथा । 'प्रथमकल्पं यस्य
शिरः भयमानमूर्त्तिम् विस्तरे । अत्र
विनिपाते ऽपदे अतिगुप्तोदयविहृतारवे
यत्” । इति भट्टिः ।
ऊर्ज्जस्वी, [न्] त्रि, (अतिशयितं ऊर्ज्जो बलमस्य
अस्तीति + ऊर्ज्जस् + विनि ।) अतिशयबलवान् ।
इत्यमरः । (यथा, भारते ।)
"काममूर्त्तेर्व्वीरं योधं रणवीर्य्यं महोदारम्" ।)
ऊर्ज्जमास, पुं, (ऊर्ज्जो अन्तर्गामी यस्य । यता मनु
मासः पौषिकः । मासेषु कार्त्तिकमित्यर्थ ।
प्रयाणोरिति (१४।२ । ज्ञा० ।) कौमुदीकः ।
मासभूत इति भाष्यम् । तत्तुल्यः । पुरा १
अनुयाता १ मन्त्रकः ० । इत्यमरः ।
(यथाऽत्र अमरकोषः । १ । ४० ।
"कालाद्यैरिव दिवा वर्ष्मकर्णाद्यैरेवीक्षते ।
यथा निशाचर दृष्टा अपिच ऊर्ज्जाधिविवर्" ।
यत्र ऊर्ज्जमासितिरिति विवृतम् ।) (कामसक्ताः
प्रपञ्चसदामेरः । यथा, महाभारते । १ । ८८० ।
"ऊर्ज्जकर गुणाजय यदा यशोभवस्यो" ।
तपावसानो देवानाम् यथा, हरिवंशे ।५५ ।
"ऊर्ज्जयेन विजयाय कर्मफलो भवाविति" ।)
ऊर्ज्जपाति, पुं, (ऊर्ज्जस् पाती यस्य ।) कार्त्तिकः ।
इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, भागवते । २ । ५ । ६ ।
"आकाशीतिसरस्वत ऊर्ज्जपातिरियाक्ष" ।)
ऊर्ण्णा स्त्री, (ऊर्ण्णोति । ऊर्णु + "ऊर्ण्णोतेर्डः" उ० ४ ।
इति ऊर्ण्णादित्वेन डः । स्त्रियाम् टाप् ।)
मेषादिलोम । पशम् इति भाषा । मेषलोमवर्ज्जे ।
इत्यमरः । न तु भ्रूमध्ये आवर्त्तविशेषः
तथात्र यथा महाकाव्ये महापुरुषलक्षणम्
भ्रूमध्यस्थितिर्ममः मनोवेधिभावः भवति । इति
भरतः । (चित्ररत्नावली । यथा, भागवते । ५ ।
१७।१२ । "चित्ररत्नापूर्णमिव समास्थितिः" ।)
ऊर्ण्णायुः, पुं, (ऊर्ण्णा अस्यास्तीति । ऊर्ण्णा युस् ।)
मेषलोमकम्बल । मेषः । इत्यमरः । ऊर्ण्णानाभः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ क्षपभङ्गः । इति मेदिनी ॥ (गन्धर्व्वविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
'ऊर्णायुश्चित्रसेनश्च हाहा हूहूश्च भारत' ॥)

ऊर्णु, ञ म आच्छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-उभ-सक-सेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । रेफयोगान्मूर्द्धन्यः । तेन ऊर्णुनाव इत्यादौ निमित्ताभावान्मूलधातोर्णत्वाभावः । कम ऊर्णोति ऊर्णौति ऊर्णुते दिशं मेघः । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, भट्टिः । १४ । १०३ ।
"ऊर्णुनाव स शस्त्रौघैर्वानराणामनीकिनीम्" ॥)

ऊर्द्दरः, पु, (ऊर्जेन बलेन दृणाति विदारयति । ऊर्ज + दृ + "ऊर्जिदृणातेरलचौ पूर्व्वपदान्त्यलोपश्च" । ५ । ४० । उणादिसूत्रेण अल् अत वा । स्वरभेदार्थं प्रत्ययद्वयम् ।) शूरः । राक्षसः । इत्युणादिकोषः ॥ (कुसूलम् । धान्याद्याधारः ।
यथा, ऋग्वेदे । ३ । १४ । ११ ॥ "ऊर्द्दरं पृणता यवेनेद्रम्" । "ऊर्द्दरं कुसूलम्" इति भाष्यम् ॥)

ऊर्द्धः, त्रि, उपरि । उच्छ्रितः । तुङ्गः । इति अन्त्यस्थवकारान्तोर्द्धशब्दार्थे मेदिनी ॥
अत्र ऊर्द्धशब्दो निर्व्वकारः । तदुक्तं वर्णदेशनायां । उज्जिहीते उद्गच्छति उदो हाङो डप्रत्ययः आदिवर्णस्य ऊरादेशः । इति मधुमाधवादयः ॥ इति मृदङ्गभेदोर्द्धकशब्दस्य टीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । मुद्गलज्ञानप्राप्तौ । ३ । २६० । २ ।
"ऊर्द्धंग सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने" ॥)

ऊर्द्धकः, पु, (ऊर्द्धः सन् कायतीति । ऊर्द्ध + कै शब्दे + क ।) ऊर्द्धकः । मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकायां भरतमुकुटौ । (यथा शब्दार्णवे ।
"ऊर्द्धको गोपुच्छवत् स्यात्तालोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
हत्वोर्द्ध वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा" ॥
तथाच चिन्तामणौ ।
"हरीतक्याकृतिस्त्वङ्कस्तथालिङ्गो यवाकृतिः ।
ऊर्द्धको दण्डतुल्यः स्यात् मुरजा भेदतो मताः" ॥)

ऊर्द्ध, पुं, दण्डवत्स्थित । यथा,—
"आसीन ऊर्द्धः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः ।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता" ॥
इत्यादि छन्दोगपरिशिष्टात् ॥ आसीन उपविष्टः ।
"ऊर्द्धो दण्डवत् स्थितः प्रह्वोऽवनतपूर्व्वकायः" ।
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

ऊर्द्धं, त्रि, (उत् + हा + ड । आदिवर्णस्य ऊरादेशः ।) उच्छ्रितः । तुङ्गः । उपरिस्थात् । इति मेदिनी ॥ ऊर्द्धशब्दो दीर्घादिः सवकारो निर्व्वकारश्च । तथाच उपरि ध्वन्यते इति कृतनिरुक्तिरूर्द्धशब्दो वकारवानिति सुभूत्यादयः ॥
"कुर्व्वतीरपलैस्तुङ्गैर्भुवनं नीचमूर्द्धजैः ।
तस्या चलालीवान्येति चित्रानागचमूर्द्धजे" ॥
इति कीचकवधयमकम् ॥ (यथा, कुमारे १ । १६ ।)
"पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रबोधयत्यूर्द्धमुखैर्मयूखैः" ।
ऊर्द्धं शब्दो मकारान्तोऽव्ययो दीर्घादिर्वकारवान् तथा अदन्तोऽनव्ययोऽपीति जयादित्यादयः ॥

ऊर्द्धकः, पु, (ऊर्द्धः सन् कायति शब्दायते इति । ऊर्द्ध + कै + क ।) मृदङ्गविशेषः । यथा,—
"ऊर्द्धको गोपुच्छवत् स्यात्तालोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।
हत्वोर्द्ध वाद्यते तेषां वादनं दुर्ज्जनं नना" ॥
इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥ अपिच । "हरीतक्याकृतिस्त्वङ्कस्तथालिङ्गो यवाकृतिः । ऊर्द्धको दण्डतुल्यः स्यान्मुरजा भेदतो मताः" ॥ अमरटीकायान्तु । "यवमध्यस्तथोर्द्धकः" । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

ऊर्द्धकण्टी, स्त्री, (ऊर्द्धे कण्टः कण्टको यस्याः ।) महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
("महाशतावरी चान्या शतमूल्यूर्द्धकण्टिका" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊर्द्धजानु, त्रि, (ऊर्द्धे स्थूले जानुनी यस्य ।) उपरिभागे स्थूलजानुकः । तत्पर्य्यायः । ऊर्द्धज्ञुः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, साङ्ख्यायनश्रौतसूत्रम् १ । ५ । ८ ।
"उपविश्योर्द्धजानुः" । इति ॥)

ऊर्द्धज्ञ, त्रि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ऊर्द्धजानुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊर्द्धज्ञु, त्रि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य । "ऊर्द्धाद्विभाषा" । ५ । ४ । १३० । इति पक्षे ज्ञु ।) ऊर्द्धजानु । इत्यमरः ॥ (यथा, साङ्ख्यायनश्रौतसूत्रम् । "ऊर्द्धज्ञुरनवान यजति" ॥
तथाच माघे ११ । २१ ।
"क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धज्ञुरेव" ॥)

ऊर्द्धदेवः, पु, (ऊर्द्धः तुङ्गः श्रेष्ठो देवः ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥

ऊर्द्धन्दम, त्रि, (ऊर्द्धम् + दम् + खच् ।) ऊर्द्धस्थः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऊर्द्धङ्कम इति युक्तिसिद्धपाठः ॥

ऊर्द्धपादः, पु, (ऊर्द्धौ पादा यस्य ।) शरभः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्द्धपदे, त्रि ॥)

ऊर्द्धपुण्ड्र, पु, (ऊर्द्धं पुण्ड्रः इव ।) तिलकविशेषः । स तु ब्राह्मणललाटे पुण्ड्रेक्षुवत् चन्दनादिना कृतोर्द्धरेखात्रयः । यथा । "ऊर्द्धपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं स्यात् त्रिपुण्ड्रे नोर्द्धपुण्ड्रकमिति" ।
"ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विज कुर्य्याद्वारिमृद्भस्मचन्दनैः" ।
इत्यादि च बहवः ॥
"ऊर्द्धपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्य्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विज कुर्य्यात् क्षत्त्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः" ॥
इति आह्निकतत्त्वधृतब्रह्माण्डपुराणम् ॥ (ऊर्द्धपुण्ड्रधारिप्रशंसा यथा, ब्रह्मपुराणे ।
"अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरेत् ।
शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रधरो मर्त्त्यो म्रियते यत्र कुत्रचित् ।
श्वपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते" ॥
अस्य धारणे वैदिकद्विजभिन्न एवाधिकारी यदुक्तं देवीभागवते नारायणेन ॥
"ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिशूलञ्च वर्त्तुलं चतुरस्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रादिकं लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥
जन्मना लब्धजातिस्तु वेदपन्थानमाश्रितः ।
पुण्ड्रान्तरं भ्रमादपि ललाटेनैव धारयेत् ॥
ख्यातिकान्त्यादिसिद्ध्यर्थं चापि विष्णवागमादिषु ।
स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेत् वैदिको नरः" ॥
श्राद्धे ऊर्द्धपुण्ड्रादिविधिनिषेधव्यवस्था ।
यथा, निर्णयसिन्धौ हेमाद्रिः ।
"जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्म्मणि ।
तत्सर्व्वं नश्यति क्षिप्रमूर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्" ॥
तथा च नारदः ।
"यज्ञो दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म्म च ।
वृथा भवति विप्रेन्द्राः । ऊर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम्" ॥
इत्यादिवचनात् पैत्रे कर्म्मणि ऊर्द्धपुण्ड्रधारणं विहितम् । केचित्तु ।
'ऊर्द्धपुण्ड्रो द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः ।
श्राद्धकाले च सम्प्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत्" ॥
तथा,—
"वामहस्ते च ये दर्भा गृहे रङ्गवलिस्तथा ।
ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः" ॥
इति सङ्ग्रहोक्तवचनात् तथा,—
"ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा ।
श्राद्धकर्त्ता न कुर्व्वीत यावत् पिण्डान्न निर्वपेत्" ।
इति विश्वप्रकाशवचनाच्च श्राद्धकाले ऊर्द्धपुण्ड्रादिकं न धार्य्यमित्याहुः । तन्न, यतः कुलाचारादेव व्यवस्था । यत्तु,—
"ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव च ।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम्" ॥
इति हेमाद्रिधृतवचनम् तत् गन्धत्रिपुण्ड्रकविषयम् । अतः श्राद्धकाले गन्धत्रिपुण्ड्रकमेव न धार्य्यं । अन्यरूपन्तु धार्य्यमेव । तथा च व्यासः ।
"वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्व्वदा ।
ऊर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः" ॥)

ऊर्द्धरेता, [स्] पुं, (ऊर्द्धं रेतो यस्य न पतति वीर्य्यं यस्येत्यर्थः ॥) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः । (अष्टोत्तरसहस्रनामान्तर्गतो महादेवस्य नामभेदः । यथा महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
"ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नभःस्थलः" ॥)
भीष्मः । (कृतसमावर्त्तनोऽपि भीष्मदेवः पितुः काम्यविवाहार्थं वैवाहिकधर्म्मं त्यक्तवान् अतस्तस्य ऊर्द्धरेतस्त्वं जातम् । एतद्विवरणन्तु महाभारते १ । सत्यवतीलाभोपाख्याने १०० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
मुनिविशेषः । तद्यथा । सनक-सनन्द-सनातन-सनत्कुमारादयः । (यथा, महाभारते २ । ब्रह्मसमावर्णने । ११ । ४९ ॥
"अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्द्धरेतसाम्" ॥
त्रि, विषयासङ्गरहितः । सन्न्यासी । यथा भारते शकुन्तलोपाख्याने,—
"ऊर्द्धरेता महाभागो भगवान् लोकपूजितः ।
चलेद्धि वृत्ताद्धर्म्मोऽपि न चलेत् संशितव्रतः" ॥)

ऊर्द्धलिङ्गः, पु, (ऊर्द्धं लिङ्गं यस्य ।) महादेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
"ऊर्द्धरेता ऊर्द्धलिङ्ग ऊर्द्धशायी नभःस्थलः" ॥)

ऊर्द्धलोकः, पु, (ऊर्द्धः उपरिस्थो लोकः ।) स्वर्गः । इति

हेमचन्द्रः । (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे । १ श्लोके ।
"दर्शितानेकपरिणामसहस्रकोक-
मालम्बनमपि निरतिशयसराज राजा" ।)

ऊर्द्धग, त्रि, (ऊर्द्धं तिष्ठति वा । ऊर्द्ध + स्था + क ।) उपरिस्थितः । तत्पर्य्यायः । उत्तम २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

ऊर्द्धस्थिति, स्त्री (ऊर्द्धा स्थितिर्यस्य ।) अश्वचर्य्या । न तु चलस्य स्थानम् । तत्पर्य्यायः । इत्वरम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः । उपरिस्थितिः । उपरि स्थानम् ।

ऊर्द्धस्थिका, स्त्री, (ऊर्द्धं स्थिता ।) वारवेश्या । इति त्रिकाण्डशेषः । वरवा इति भाषा ।

ऊर्म्मि, स्त्री, पुं, (अर्त्तीति । ऋ गतौ । "अर्त्ते श्च" ।४।४४। इति उणादिसूत्रेण मि । चस्य वकारादेशः ।) तरङ्गः । (यथा, रघु ।१३।६३ ।
"तमायूर्ध्वमपटं कोमलप्रोर्म्मिवायुभिः" ।)
प्रकाशः । वेगः । भङ्गः । वस्त्रसङ्कोचरेखा । वेदना । पीडा । इति मेदिनी । उत्कण्ठा । इति हेमचन्द्रः । "शोकमोहौ जरामृत्यू क्षुत्पिपासे षडूर्म्मयः" । इति श्रीधरस्वामिटीका ।
(पुनरुक्तस्य षट् यथा —
"बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ।
शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मयः" ।
(श्रेणिविशेषः । तत्पर्य्यायो यथा हैमचन्द्राम् ।
"वहीहबाभागमन्यानां वमयोहममावलि ।
वलिवीचयमानामा अविरस्मीभिरराववाः" ।
यथा च माघे १ । ७ ।
"दृशे पयोधर इवोर्म्मिभिरावृतश्च" ।)

ऊर्म्मिका स्त्री, (ऊर्म्मिरिव । इवे प्रतिकृतौ इति कन् । ऊर्म्मि प्रकाशं कामयतीति वा । कमेर्ड ।) अङ्गुरीयकम् । अङ्गुली । वस्त्रभङ्गः । पद्मबीजकम् । पीडा । इति हेमचन्द्रः ।

ऊर्म्मिमान्, [त्] त्रि, (ऊर्म्मिरस्त्यस्येति । ऊर्म्मि + मतुप् ।) वक्रः । इत्यमरः । ढेउविशिष्ट इति भाषा । तरङ्गयुक्तः । (यथा, महाभारते ३ । द्रौपदीहरणे २१ । २८ ।
"वीर्य्येषु पीतेषु च वोर्म्मिमत्सु
कृपाय वेदेन नरेन्द्रनीम्" ।)

ऊर्म्मिमाली, [न्] पुं, (ऊर्म्मीणां माला विद्यतेऽस्य । इनि ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः । ("सर्व्वे समन्तोर्म्मिरिवोर्म्मिमाली" । इति रघु ५ । ६१ ।)

ऊलन्दा, स्त्री, ऊलन्दा । कर्कटकाख्या नदी । इति शब्दरत्नावली । (पुराविद प्रकारो कर्म्मठाभ्यां द्रष्टव्या ।)

ऊषणा स्त्री, (ऊषयति दाहयति उष्णत्वेन कण्ठोषि वा । ऊष + णिच् + ल्युट् + ङीप् । प्रकारान्तेन समासात् यवादि ।) ऊषणम् । मरीचम् । पिप्पली । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (विशेषः प्रकारो मर्म्मोद्भावे द्रष्टव्यः ।)

ऊषणी, स्त्री, (ऊषं करोति इति । ऊषोऽस्त्यस्याः । दाहकः ।) ऊषणा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

ऊर्व्वी स्त्री, (ऊर्व्वा पृथिवी कङ्गुरिव ।) कोमलपृथ्वी । तत्पर्य्यायः । दिवीरम् २ त्रिवीपूर्णम् ३ ऊर्व्वराङ्ग ४ कोमलम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।

ऊलं, स्त्री, रैवतादुष्णवक्षम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

ऊष्मा, [न्] पुं, ऊष्मा । निदाघः । इत्यमरटीका-कारमतम् । (श्रवणमुर्द्विशेषः ।)

ऊषक, पुं, (उषु दाहे खवुन् । शुभ्रं दाहयतीति ।) ऊषः । क्षारमृत्तिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
(यथा, मनुः १ । ७० ।
"ऊषरं वर्द्धते बीजं भवेत् न नियतं तेषु" ।)
ऊष दाहे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादि-परं सकं सेट् ।) पीडाद्गति । "ऊषति वर्णं वपुः" । इति दुर्गादासः ।

ऊषं, स्त्री, (ऊष् + क ।) प्रभातम् । इति शब्दरत्ना-वली ।

ऊषण, पुं, कारस्कितिका । इत्यमरः ।
(यथा मनुः ३ । १९ ।
"कौषेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः ।
"ऊषैः कारस्करैरिति इति कुल्लूकः ।
भक्ष्यविशेषः । मन्दमायिः ।)

ऊषधं, स्त्री, (ऊष + आर्द्र पन् ।) मरुभूमिः । इति शब्दरत्नावली ।

ऊषर्ह, स्त्री, (ऊष् + अन् ।) मरिचम् । इति हेम-चन्द्रः । (मरिचार्थे पर्य्यायो यथा, —
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्" ।
शुण्ठ्यामपि मरिचवदन्यत्र । शुण्ठी च । तदर्थे पर्य्यायो यथा, —
"शुण्ठी विश्वा च विश्वं च नागरं विश्वभेषजम् ।
ऊषणं कटुभद्रं च शृङ्गवेरं महौषधम्" ।
तुलाख्य शुण्ठीवन्मरिचया । पिप्पलीमूलं च । तदर्थे पर्य्यायो यथा, —
"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः" ।
यथा तुलाख्य पिप्पलीमूलमूर्थे बोद्धव्या । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

ऊषणा स्त्री कणा । पिप्पली । इति शब्दरत्ना-वली । (पर्य्यायः । पिप्पली । अस्याः पर्य्यायो यथा —
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा" ।
तुलाभावापरिभाषायां बोद्धव्यम् इति भाव-प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

ऊषर, त्रि, (ऊष् + र ।) क्षारमृत्तीः । नोना माटिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ऊषवान् २ । इत्यमरः । ("न फलं यत्र न तथा तत्र वीजमुप्तनिरोधे" । इति मनुः । ३ । १४२ । ऊषरं मशिषं बोधयेत् । प्रमाणं यथा । "निम्नमूषरम्" इति वैद्यकचक्र-पाणिदत्तविरचिते शब्दचन्द्रिकायाम् ।)

ऊषरजं स्त्री, (ऊषर + जन् + ड ।) पांशुलवणम् । औषरकमिति ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः ।

ऊषवान्, [त्] त्रि, (ऊषो विद्यतेऽस्य । ऊष + मतुप् । मस्य वः ।) ऊषरभूमिः । इत्यमरः ।

ऊषा, स्त्री, (उष् + क + टाप् ।) उषा । वाणराज-कन्या । इति शब्दरत्नावली । (अस्याः च कामवत्ते १ अध्याये १२ अध्याये तथा हरिवंशे १७० अध्याये अमुषद्य द्रष्टव्या ।)

ऊह च वितर्क्के । अध्याहारविचारे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादि-आत्म-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । अध्याहारविचारयोः । न कश्चित् कथं धीरः । यथा अस्मादृशः दिनेमिवीमेतिविति अर्णवोर्मिद्वेति । इति वदक्षेमरविनदायाभ्यरूपम् । "अनुक्रमम् इति विचिन्त्य यथा" । इति वाक्यरत्नाविधानारिवि रमानाथः । बलवत्ता क्वचाप्रसवादपि कथं प्रमाणमीति वा वाक्यम् । इति दुर्गादासः ।

ऊह, पुं (ऊह + घञ् ।) पूर्व्वापरवाक्यावलोकनम् । तत्पर्य्यायः । अध्याहारः २ तर्कः ३ । इत्यमरः । वितर्कः ४ । ऊहा ५ ऊहनम् ६ विचारणम् ७ वाक्य-पूरणम् ८ अध्यहरणम् ९ प्रतर्कनम् १० । इति शब्द-रत्नावली । अपूर्व्वोत्प्रेक्षणम् । इति मिमांसा-बोधमेवार्थनस्य पूर्व्वक्रमपेक्षार्थकरणयोजनिवायाख्यवचनम् । इति वाक्यत्रटीका । वाक्याद्भुतस्य परार्थे वाक्याद्भूतस्म् । (ऊहनम् । यथोद । यथा महाभारते १२ । शान्तिपर्व्वणि १०१ । ११ ।
"इत्ये मनुष्या इतमत्रे कत्तावोहनिबाधनम् ।
वायसिनावत्स्यधमा प्रमावस्तोऽपि कोविदम्" ।
परीक्षणम् । विविधेशः ।)

ऊहनी, स्त्री, (ऊह् + ल्युट् + ङीप् ।) सम्मार्जनी । इति शब्दरत्नावली । झाँटा इति भाषा ।

ऋ

ऋ, ऋकारः । स्वरसप्तमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । ("ऋटुरषाणां मूर्द्धा" । इत्युक्तेः । तथा शिक्षायां "ऋर्मूर्द्धन्या ऋटुरषाः" । तथा च मुग्धबोधे । "ऋवर्ण ऋटुरषाणां मूर्द्धा" । इति ।) स तु ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति । (इदं त्रिविधमपि पुनरुदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् नवविधमपि प्रत्येकं सानुनासिकनिरनुनासिकभेदादष्टादशविधम् ।)
"ऋकारं परमेशानि कुण्डली मूर्त्तिमान् स्वयम् ।
अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ।
सदाशिवयुतं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा ।
रत्नविद्युल्लताकारं ऋकारं प्रणमाम्यहम्" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् । (तन्त्रान्तरे) अस्य लेखनप्रकारादि यथा ।
"ऊर्द्ध्वादधःगता रेखा तिर्य्यक् वामगता पुरा ।
इयमवरोहसचना प्रथमा शक्तिरिति तत्र सूक्ष्मा ।
मात्राच शक्तिरीत्याद्रियिष्ट्वा कृष्णा परा" ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । ७ । तस्य नामानि यथा ।
"ऋः पूर्व्वीमुखी सुखी देवमाता तितिक्षया ।
प्रत्यङ्मुखी क्रिया वरा दैविका वासिका रमा ।
ब्रह्मवाचर्शिरो नाम्ना अमला आतिर्नी मला ।
कर्ण वामस्वक मैत्री त्रिदर्मिर्मकामका ।
गोविन्दी त्रिमूर्त्ती च पूर्व्वविदित यामी" ।
इति तन्त्रम् । (मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणकर्णे-न्यासः ।) यथा, मातृका-

व्याकृतमन्त्रे "ऋ नमो दक्षिणपार्श्वे स्व नमो वामपार्श्वे" । इति । अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे । "ऊ क्लाविकम्पु वेट्क ऋः । क्व्रा क्रम" । एतेन ऋोऽसत् गत्याभिन्नस्य गुरुं अकृऽोकदिति सिद्धम् ।)

ऋ, प्रापे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादि-पर सक अनिट् ।) प्राप प्राप्ति । "ऋच्छति धनं भक्तः" । इति दुर्गादासः ॥

ऋ, इर ब गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (परा-स्मै-सक अनिट् ।)

ऋ, र शि गत्याम् । (जुहो पर सक अनिट् ।) र वैदिकः । शि इयर्त्ति । अयो भुवरवादस्य घट-मानयोरेव ऋच्छादेश । इयृच्छ समिपृच्छामः । इति दुर्गादास ।

ऋ, र म हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वा पर-सक अनिट् ।) र वैदिक । म ऋणोति । रेफादि-तृतीयस्वरान्तोऽयमिति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

ॠ, य गर्हणम् । वाक्यम् । देवमातरि स्त्री । इति मेदिनी । (सम्बोधनम् ।) परिहास । वाक्यविकार । इति शब्दरत्नावली । (पु. सर्गः ।)

ऋक्, [च्] स्त्री, (ऋच्यते स्तूयते देवा अनया । ऋच्+क्विप् ।) वेदविशेष । ऋग्वेद । इत्यमर ॥ अस्य एकविंशतिशाखा । वेदमन्त्रविशेष । तस्य लक्षणम् । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः । यस्यार्थं । यत्रार्थवशेन एकास्पदितेनानुपूर्व्या पादस्थिति । इति जैमिनिः । (ऋग्यजुःसामाथर्व्ववेदानिधि-तैरपरैश्चानीतिविधानैस्तथाध्याया निधनम्य सम्ययो रक्षां कुर्य्यः । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ऊनत्रिंशे अध्याये ।)

ऋक्थं, क्ली, (ऋच् स्तुतौ ऋच्+"पातृतुदिवचि-रिचिसिचिभ्यस्थक्" ।२।७। इत्युणादिसूत्रेण थक् ।) धनम् । इत्यमर ॥ स्वर्णम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यदुक्तं शब्दार्णवे । "हिरण्य द्रविण द्युम्न वित्त स्वाप धन वसु" ॥) पुत्रहीनस्य ऋक्थिन" । इति याज्ञवल्क्यः । "ऋक्थमूलं हि कुटुम्ब" । इति दायभागे पितृधनविभागकालेऽभिहितम् ।)

ऋक्ष, म र वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वा पर-सक-सेट् ।) र वैदिकः । म ऋक्ष्णोति । इति दुर्गादास ।

ऋक्ष, क्ली, पु, (ऋष्+स । "स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्" । ३ । ६६ । इत्युणादिसूत्रेण कित् ।) नक्षत्रम् । इति मेदिनी । (यथा, मनुः ।२।१०१ । "पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमान्तु समासीन सम्यगृक्षविभावनात्" ॥ तच्च अश्विन्यादिभेदेन सप्तविंशति ।) राशि । इति ज्योतिषम् । (राशयश्च मेषवृषादिभेदेन द्वादश । एष्वित्यर्थे प्रमाणं यथा रघौ । १२ ।२५। "प्रययावातिथेयेषु वसन्नृषिकुलेषु सः । दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः" ॥ "ऋक्षेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्कर इव" । इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

ऋक्षः, पुं, (ऋष्+अप् ।) पर्व्वतविशेषः ॥ (यथ हि कुलपर्व्वतानामेकः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ । "माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः" ॥) भल्लूकः । (यथा मनुः । १२ । ६७ । "हत्वा क्षौमं भवति क्रौञ्चः पद्मसूत्रन्तु मद्गुरः । क्षौमं हृत्वा ऋक्षो भवति दासान्सुप्रच्छ पयसन" ॥) श्योणाकवृक्षः । इति मेदिनी । श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वनामख्यातोऽयमाजमीढवंश्यः । यथा, हरिवंशे पुरुवंशानुकीर्त्तने । ३२ । ८३ । "धूमिन्यां स तया देव्या त्वजमीढः समेयिवान् । ऋक्षं स जनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम्" ॥ स्वनामख्यातो विदूरथस्य पुत्रः । यथा, मत्स्ये २२ । १०४ । "विदूरथस्य दायादं ऋक्षं तत्र महारथं" । तथा स्वनामख्यातोऽरिहस्य पुत्रः । यथा, महाभारते १ । पुरुवंशानुकीर्त्तने । ९५ । २४ । 'अरिहः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्त्रमृक्षं जनयाम्' ॥ एतेन पुरुवंशे ऋक्षनामधेयाः शताधिका नामानो राजानः सम्भूता ॥)

ऋक्षगन्धा, स्त्री, (ऋक्षस्य गन्धो यस्या ।) वृक्षविशेष । वीरताड़ इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । छगलान्त्री २ आवेगी ३ वृद्धदारकः ४ जुङ्गः ५ । इत्यमर ॥ ऋषिकाङ्गः इति ख्याते वृक्षश्च । तत्पर्य्यायः । ऋष्यगन्धा २ ऋषिगन्धिका ३ इति रत्नमाला । क्षीरविदारीवृक्षः । तत्पर्य्यायः । महाश्वेता २ । क्षीरिका ३ । ऋक्षगन्धिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेया ॥)

ऋक्षगन्धिका, स्त्री, (ऋक्षगन्धा + स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) क्षुद्रभूमिकुष्माण्डः । तत्पर्य्याय । क्षीर-विदारी २ महाश्वेता ३ । इत्यमर ॥

ऋक्षर, स्त्री, (ऋषी गतौ । ऋष् + "तन्वृषिभ्यां क्सरन्" ।३।७५ । इत्युणादिसूत्रेण क्सरन् ।) वारि-धारा । इति मेदिनी ॥

ऋक्षरः, पुं, (ऋष+"तन्वृषिभ्यां क्सरन्" । ३ । ७५ । इत्युणादिसूत्रेण क्सरन् ।) ऋत्विक् । इति मेदिनी ॥

ऋक्षराज, पुं, (ऋक्षाणां भल्लूकानां राजा । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।) जाम्बवान् । इति रामायणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ३८ । ४१ । "लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्" ॥)

ऋक्षेशः, पुं, (ऋक्षाणां नक्षत्राणामीशः ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

ऋच, श स्तुत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां पर-सक-सेट् ।) श ऋचति । ऋानर्च । इति दुर्गादासः ॥

ऋचीषम्, क्ली, (ऋचतीति । ऋच्+बाहुलकात् कीषन् ।) पिष्टकभर्जनपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

ऋच्छ, श मूर्त्तौ । गमने । मोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां पर-सक अकर्म-सेट् ।) श ऋच्छती ऋच्छन्ती । मूर्त्तिः कठिनीभाव । "मूर्त्तिः काठिन्य-काययोरित्यमरात् । ऋच्छति घृत कठिन स्यादित्यर्थ । ऋच्छति रजो गच्छति मुह्यति वेत्यर्थ ।

मोहस्थाने इन्द्रियप्रलय पठन्ति प्राच । ऋच्छति वृद्धस्यन्द्रियप्रलयित्येर्थ । इति रमानाथ" ॥ इति दुर्गादास ॥

ऋच्छरा, स्त्री, (ऋच्छति परपुरुष प्राप्नोतीति । ऋच्छ+"ऋच्छेरर" ३।१३१ । इत्युणादिसूत्रेण अर । अरन् इति प्रमाद इति पाराशरीयम् ।) वेश्या । इत्युणादिकोष ॥ (यथा, यजुर्व्वेदे ३० । ९१ । "ऋच्छरा ये प वे प्रया" ॥)

ऋज, ङ गत्याम् । स्थैर्य्ये । उपार्ज्जने । अर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि आत्म सक-अकर्म-सेट् ।) ङ अर्जते । उपार्जन जीवन अपकृष्टावस्था । इति दुर्गादास ॥

ऋज, इ ङ भर्ज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित् भ्वादि आत्म सक सेट् ।) ऋञ्जते । भर्ज्ज भर्ज्जने । इ ऋञ्ज्यते । ङ ऋञ्जते भस्य स्वपकारः । इति दुर्गादास ॥

ऋजीष, क्ली, (अर्ज्जते रसोऽस्मादिति । ऋज्+"अर्ज्ज-दृशिकृत्यमि" इत्युणादिसूत्रेण ईषन् ।) पिष्टपचनम् पिष्टकभर्जनपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नरक-विशेष । अथ पिष्टपचनप्रलेप । (यथा, मनु ४।९० । "लोहशङ्कुमृजीषञ्च पन्थानं शाल्मलीं नदीम्" ॥ धनम् । सोमलताया उच्छिष्टरस । यथा, ऋग्वेदे २। ४२ । ५ । "ऋजीषिन् मघवन्नृजीषिन्" । "ऋजीषिन् सोमवन्" । इति भाष्यम्" ॥)

ऋजु, त्रि, (अर्ज्जयति गुणान् । अर्ज्ज अर्ज्जने । "अर्जि-दृशीति" । १ । २८ । उणादिसूत्रेण साधुः ।) अवक्रम् । सोजा इति भाषा । तत्पर्य्याय । अजि-ह्मम् २ प्रगुणम् ३ । इत्यमर ॥ प्राञ्जल ४ सरल ५ । इति जटाधर ॥ ("उमा स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा" । इति कुमारे ५ । ३२ ॥ यथा, मनु । २ । ४७ । "ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः" ॥ स्त्रियां ङीप्पक्षे यथा, माघे १२ । १८ । 'ऋज्वीर्दधानैरवतत्य कन्धरा स्थलारपृष्ठाः क्रमधर्घरारवै ॥ अनुकूलम् । यथा, ऋग्वेदे ५ । ४१ । १५ । 'ऋजुहस्ता ऋजुवनि" । 'ऋजुरनुकूलसदनुकूल हस्त" । इति भाष्यम् ॥ शोभनम् । यथा ऋग्वेदे ५ । ४४ । ५ । "आरवाजिघृजगाय" । "ऋजु गायः शोभनस्तुतिक" । इति भाष्यम् ॥ वसुदेव पुत्रभेदे पुं । यथा भागवते ९ । २४ । ५४ । "ऋजु समर्दनं भद्र सकर्षणमहीश्वरम्" ॥)

ऋजुकाय, पु, (ऋजु सरल कायो यस्य ।) कश्यप-मुनि । इति जटाधर ॥ अवक्रशरीरे त्रि ॥ ("तस्मिन् स्वस्तिसमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्" । इति भागवते ३ । २८ । ८ ॥)

ऋज्र, पु, (ऋज्+"ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति" । २ । २८ ॥ उणादिसूत्रेण निपातनात् रन् गुणाभावश्च ।) नायक । इत्युणादिकोषः ॥ (सरलगामिनि, त्रि । यथा ऋग्वेदे १ । ११७ । १४ । "युव भुज्यु-मर्णसो नि समुद्राद्विभिरूहथुरृज्रेभिरश्वैः" ।

"आयेषीत आयुधमिति । इति भाष्यम्"।)

आयापन, पुं, (आयि+ "आयियविशयिवक्लिशिम्यः
किच् ।२।५० । इत्युणादिसूत्रेण वत्वम् ।
किच् ।) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुदी । उणादि
वृत्तिः ।)

आय ए ऊ च अक्षौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा
पर०-अक०-सेट् ।) ए च आयोति अयीति आयुधे
अर्थे दे । ऊ आयित्वा आयित्वा । इति दुर्गादासः ।

आय, पुं, (आ+इ । समन्तादायते इति अप्।)
धनागमः । पैदा इति भाषा । तत्पर्यायः । स्वर्णाद्युत्प-
न्नम् २ लाभः ३ । इत्यमरः । एतेर्भावेन वो-
द्धव्य यत् प्राप्तिम् । इति भरतः । आय
इत्यस्य अथागमस्थाने मध्यम् । * ।

कुसीदाय आयं यथा ।

"आयमायतिनिमित्त वदान्यमूलमिच्छते ।
वधुदीर्घामिति वेदं तेन वर्ता कुसीदिनाम् ।
इति भरतः । कुसाके । आयं मूलमाय्यायनम्
आयो वृद्धिः । राजयज्ञमपरे वर्णनीयता तामे
तेन मूलधनमाय वद्धेर यो धामधन्यं वदम्
धनिकेन दीयमानं मूलमं धनमर्थेन च प्रथम
तथा पीड़न यधुमानं दत्तवत् । इति रत्ना-
करधृतः । नाराणसे तु वयमाधायावरीयस
वचधुवनोयाद्वीयमयोऽपि । अवश्य दानिकार्यं
यथावदा भर्तव इति स्थिता । * । अपि च ।
"कुसिदात् वीरजये विरिकात्ते यमवृद्धये ।
चतुर्गुण वाचनय कुसीदात्कारं ददा" ।
इति वचनादि । कस्मार्क । कुसिदात् वीरव
पापनमर्थात् अयवं धर्मं यत् समाचे विविधाने-
इत्यर्थः । चतुर्गुणं देवि धम्मादेरेऽधमावी तेन
देयुमादिनाय । * । आयव्ययविशेषो यथा ।
"देवताय पितृभ्याय धर्मीयाय तथा मनः ।
आत्मनः आयतं यस्मात्सोऽच्चे यदयम् वरा ।"
वर्ज्यदित्वोधनमात्र ।
"पितामहकवी भ्रातृवैश्यदि मातरा ।
वर्ज्यपितृ धनादिदयवाहामवेकचर ।
भादेव भस्मा चेव विन्यामन्नो भवेन ।
आयीसो अधयर्वेव मुखेन ययथा यदा" ।
इति विष्णुधर्मोत्तरम् । (समनुवेमत्कुल । यथा
पुराणोक्ते १ । १० वनय टीकायां दुर्गादासः ।
"एतर्यौ देवा दत्यार्थी भवी जनयत्र आयमाये
वदहुर्वेमनुमिच्छये" । अमृतकोषः कुसाधि-
र्येव रामभरात् विवोध्य संभारमान् ददार्थ ।
यथा शीमद्भाके ।
"ददर्शवानुत्ये धरतेवरे ददाइम् ।
योगे युवि आय आयतो आयोर्था
दधर्मीरस्वरसेव योरा" ।
आयतीति । आय यमी दत्तवत् । इति आयक
वान्दवपु । अथा । समयतोय । यथा, भाग्ये ६
६ । १२ । १ । "आयो का अन्तो विविधो वनीषा
वयो न तावदविकल्पा पाद" । "आया वीर-
यन्ता" इति भाष्यम् ।)

आयमनक, पुं (आये अनुवदः ।) धनकः । इति
शब्दरत्नावली । आमिन इति भाषा ।

आयमाख्या, पुं, (आयं मायमति या वा । आय+
मार्ग+णु ।) प्रतिभूः । इति शब्दाचली ।
आमिन इति भाषा ।

आयवृद्धि, स्त्री (आयस्य आयात् वा वृद्धि
मौषध भवधनात् ।) आयपरिशोधनम् । तत्
पर्यायः । विवक्षम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

आयमोक्ष, पुं, (आयात् मोक्षः ।) आयपरिशो
धनम् । इति शब्दावली ।

आयाराम, स्त्री, (आयस्य आरामम् प्रवक्तम्।) आयम
आय उत्तमर्णेन यथासमयमरक्षम् । तत्तु यथा
इदविधारम्भमर्मादयविधारा । (यथा मनुः । ८६
"वेदामाप्नमवारामं विशेषोऽस्यामिविक्रमः" ।
इत्यादि ।) तत्र सावित्रिं यथा । ऐहलमर्क देवम् १
ऐहलमरीवम् २ अनेनाधिकारिका देवम् ३ वर्जिम्
यमवे देवं ३ अनेन प्रकारेण देवं ४ इत्यप्रमर्न
पर्वाविभम् । उत्तमर्णो तु रामविधि ६ आराम-
विधिश्च ७ इति विधिकम् । यथाय भरतः ।
"आयम्नेक्षमरीवश्च वेद तत्र तथा भवेत् ।
रामयज्ञवम्पेयाय आयारामभिति स्मृतम् ।
अरेवमिति वधुर्वं यराय वाचायता ।
न स्त्रीभ्यो रायतामेक्षा यदयात् विविधद्गुणम् ।
दास्य न भवते यत्र तेभ्यो दत्तम् यदत्" ।
अथ विशेषमाय दत्तवाति ।
"परिपूर्णे मासीमाधि यमे वा आनुक्रमम् ।
पितामहे वाविमदा यद दत्तात् यमी यदा" ।
इति विवादार्णवसेतुः । अथ तत्त्वविदं आयो-
पायमनम्ने मध्यम् ।

आयाम्पक, पुं, (आयमस्यामति वा । आय + अनि
नामधातु + ण्वुल् । मनुष्यशाखानेम सप्ताय
धनात् वयस्कम् ।) मनुष्यकः । इति शब्द
रत्नावली ।

आयापयोषणं स्त्री, (आय + आप + युष + ल्युट् । स्त्रा
मर्दीयमुखक ।) आयापयनम् । आरशोधनम् ।

आयी, [न्] त्रि (आयमस्यास्तीति । आय + इनि ।)
आयवता । धनी ।
("आयमामो वै मात्स्या पितृभिर्वर्जबली भवति"।
इति श्रुतिः । "आयी न स्यात् यथा पिता ।
इति रामचरि ।)

आयोपायायं, स्त्री,(आयस्य उपायाय ।) आयस्यं
पदीमिर्वमयर्थं । तत्र आयं प्राप्तमवे प्राप्तिको
ऽपि आयो न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्तव्यं
तदाह मनुः । ८।४७—४८ ।
"वेर्वैरुपायैस्तं प्राप्तसदुत्तमर्णिकः ।
तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम्" ।
धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च" ।
कल्पतरौ । पूर्वगर्भदानमर्यादाये उत्पराधनम्
संगृह्य दलीयम । आयो दत्तवनिदार ।
"उपलम्भविशुद्धिदे वाचोदायुवमेव च ।
मासेन या दशी दायो यमे दत्त परादनर" ।
अयार्थं । धनिकस्य ये उपलम्भविशुद्धत्व
बन्धेनो यो दत्त प्राथमधर्मं यथानुक्रमं प्रयोग-
वैरूप वा धनिकस्य तद्धर्मं आयोपायोऽपि ना ।
अतदारे आचारः ।
"आर्योऽपयद्य धनिका प्रयाद यमवति ।
धमप्र दत्ताद्येव देवाचारविधिर्यथा" ।
अयायाः । तावदेव अथवति धनिकस्य धनि
येन ताद्यं आवतारः । इत्यापरिशवनास्त्रेषु
दत्तवाति ।
"स्वच्छा रामविमार्गमापीय धनिकाराषी ।
आचारिकादि दाइव दाक्ये तत्र चोदयेत्" ।
दत्तार्थं । धनिकस्य धमपानादिनादि वा स्वच्छा
आदाय वा तत्र दाक्षे तत्र आयपोषक
चोदयेत् इत्युच्यते ।
"छलदारयम् यद्दा धना दारोपयेद्धनम् ।
अनर्थी दाम्येऽर्थे वं तदाचरितमुच्यते ।
यज्ञा अस्मदमापीय दाइनायैरपवर्मो ।
धनिकी दामवे तत्र यथान्यारा च कथ्यते" ।
अनयोरर्थः । छलादयनुरोधो दलोपयेषनम
च उपयाचयोदायकरणचरितमुच्यते । कथयता
मीय वानपारियमाय उपयाचयोदारो उप-
स्कार कथ्यते । * । योऽधमर्ण वेदोपायेन
आपधरार आचारता ।
"राजाय ज्ञातिं विर्द धाम्नेदेव प्रदायवेत् ।
धनिकं दुर्वृदं यादि श्वेदेव प्रदायवेत्" ।
धनिकं दातारम् । यथा
"धनिका धर्मकार्येण विविक्तमासीद् यदा ।
देवाचारेण राजा कर्तुमम् संवीय दापयेत् ।"
तत्र यम न दामवे वधाय दत्तवाति ।
"धितम धनिकं कर्म महमापीय कारयेत् ।
शौविकार्थं मावयत्र दासनीय यथो यके ।
याज्ञवल्क्यः,—
"हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ।
यथोदयं यथा धनोर्धविशिम्यर्थः । * । आचार
दाता न ब्राह्मणस्य कर्मोपगमाय आचारः ।
"कर्मणा कालविद्धमात् समदीनांश दापयेत्"।
अयाचयेवमान लिखितं कर्म धारयितुरसमान
एवमाय आचारता ।
"यदि ब्राह्मणादिमस्तुतं कर्म कारयेत् ।
ब्राह्मणात् दाययं पूर्वमयाप्यनेन वर्णिता । * ।
यदि दत्तमविभागं धनकिनो दातुं न शक्नोति
तदा धनकस्य वेश्मना दापयेत् । यथा दत्तवाति ।
"पूर्णेयो ब्राह्मणानमनुप्रमाणयेवमी ।
दापयेता यथी देव दत्तविमक्तथा" ।
तथा च दत्तवाति ।
"विरचये दिनवीद्वेषे मवे मवेऽधमर्णिके ।
सर्वं धनीयं संगृह्य विभीषीय यथाविधम् ।
एकोऽपि बालसूनानु एतार्दं वर्णवति ।
अथायुक्तं ददो धनिमावयु दर्शेत् ।
धनस्य विविधेय धनकप्रपीपेरे ।
बहुगुणादिविविधं प्रमाणमपाद्युदम्" ।*।
दत्तापितय धर्मीरीत् धनदारोदायम् यस्सो

न राज्ञा निवर्त्तनीय इत्याह मनुः ।
"यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।
स राज्ञा नाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्" ॥ ०॥
धनवता ऋणिकेनादत्ते ऋणे राज्ञा स्वयं विंशति-तमभागं गृहीत्वा उत्तमर्णाय दापयेत् इत्याह नारदः ॥
"ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वांशन्तु विंशकम्" ॥ ०॥
यदा चाधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थः शक्त्यनु-सारेण दत्त्वा पूर्व्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् एतावद्दत्तं उत्तमर्णेन उपगतं प्राप्तमिति धनी तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् इत्याह याज्ञवल्क्यः ।
"लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्त्वाधनं ऋणी ।
धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्" ॥
इति विवादार्णवसेतुः ॥

ऋत, गत्याम् । स्पर्द्धने । ऐश्वर्य्ये । घृणायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-पर-ईयङ्पक्षे चात्म गत्यर्थे सक, अन्यार्थे अक सेट् ।) घृणा दया । ऋतीयते जनः स्पर्द्धते ईश्वरो भवति । किञ्चि-द्यते गच्छति वेत्यर्थः । अरे तु ईयङोऽप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । आर्त्तीत् आनर्त्त इत्यादि । इति दुर्गादासः ॥

ऋत, क्ली, (ऋ + क्त ।) उञ्छशिलम् । (यथा, मनुः । ४ । ४—५ ॥
"ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्" ॥)
जलम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०१ । ६ । "तन्म ऋतं पातु शतशारदाय" । "ऋतमुदकम्" । इति भाष्यम् ॥) सत्यं इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ८ । ८२ ।
"साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ।
"विवशः शतमाजातीस्तस्मात् साक्ष्यं वदेदृतम्" ॥
कर्म्मफलम् । यथा, "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके" । इति श्रुतिः ॥ विष्णुः ॥ यथा, महाभारते । १ । १ । २५३ ।
"भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्त्यतेऽत्र सनातनः ।
स हि सत्यमृतञ्चैव पवित्रं पुण्यमेव च ।
शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम्" ॥
पुं, सूर्य्यः । यथा, शतपथब्राह्मणे । "ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म ऋतं ब्रह्म एवायुः" ॥
परब्रह्म । यथा, श्रुतिः । "ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म" ॥
सत्याचारः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३७ । २ ।
"सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्ऋताय पीतये" ॥ "ऋताय सत्याचाराय" । इति दया-नन्दभाष्यम् ॥ यज्ञः । यथा, सामगानां सन्ध्यामन्त्रे यमोपस्थाने । "ऋतमित्यस्य कालाग्नी रुद्र ऋषि-रनुष्टुप्छन्दो यमो देवता यमोपस्थाने विनि-योगः" ॥ देवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २३ । ८ ।
"ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्व्वीर्ऋतस्य धीति-र्वृजिनानि हन्ति" । "ऋतस्य ऋतदेवस्य" । इति भाष्यम् ॥ यज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४५ । ५ ।
"ऋतचिद्धि सत्यम्" । "ऋतस्य यज्ञस्य जलस्य वा चित् ज्ञाता" । इति भाष्यम् ॥ अग्नेर्ऋषि-भेदः । यथा, यजुषि । १७ । ८२ । "ऋतश्च सत्यश्च" । इति ॥)

ऋत, त्रि, (ऋ + क्त ।) दीप्तः । पूजितः । इति मेदिनी ॥

ऋतजित्, पुं, (ऋतं जयति ऋत + जि + क्विप् ।) यक्षविशेषः । यथा,—
"त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ।
श्रूयतां चापरे सूर्य्ये फाल्गुने निवसन्ति ये" ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे २ । १० । १५—१६ । "त्वष्टा सूर्य्यः । कम्बलः सर्पः । ब्रह्मापेतो राक्षसः । ऋत-जिद्यक्षः । धृतराष्ट्रो गन्धर्व्वः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (त्रि, यज्ञजेता । यथा, यजुषि १७ । ८३ । "ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च" ॥)

ऋतधामा, [न्] पुं, (ऋतं सत्यं धाम भवनं यस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, यजुर्व्वेदे ५ । ३२ । "हव्यसूदन ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः" ॥ इन्द्रभेदः । स तु रुद्रसावर्णिके मनौ भविता । यथा,— भागवते । ८ । १३ । २८ ।
"भविता रुद्रसावर्णी राजन् । द्वादशमो मनुः ।
ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः" ॥
यदुवंशीयो नृपतिभेदः । यथा, भागवते ।
"कङ्कस्य कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि" ॥
अविनश्वरस्थानवति, त्रि । यथा यजुर्व्वेदे । १८ । ३८ ।
"ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयः" ॥)

ऋति, स्त्री, (ऋ + कारणे + क्तिन् ।) कल्याणम् । वर्त्म । जुगुप्सा । स्पर्द्धा । इति मेदिनी ॥ (भावे + क्तिन् ।) गमनम् । असुखम् । इति धरणी ॥ (पुरुषमेध-यज्ञीयदेवभेदः । यथा, यजुर्व्वेदे । ३० । १३ । "ऋतये स्तेन हृदयम्" । शक्तौ पुं, इति निरुक्तिः ।)

ऋतीया, स्त्री, (ऋत + ईयङ + टाप् ।) घृणार्थकः । जुगुप्सा । तत्पर्य्यायः । अर्त्तनम् २ ऋतीया ३ । इत्यमरः ॥

ऋतु, पुं, (ऋ + "अर्त्तेश्च तुः" । इति उणादिसूत्रेण १ । ७२ । तुः चकारात् कित् च ।) कालविशेषः । स तु षड्विधः यथा । मार्गपौषौ हिमः १ माघ-फाल्गुनौ शिशिरः २ चैत्रवैशाखौ वसन्तः ३ ज्यैष्ठाषाढौ ग्रीष्मः ४ श्रावणभाद्रौ वर्षा ५ आ-श्विनकार्त्तिकौ शरत् ६ । इत्यमरः ॥ स त्रिविधो-ऽपि । कार्त्तिकाग्रहायणपौषमाघाः शीतः १ फाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाः ग्रीष्मः २ आषाढश्रावण-भाद्राश्विनाः वर्षाः ३ । द्विविधोऽपि । कार्त्तिका-दिषण्मासाः शीतः १ वैशाखादिषण्मासा ग्रीष्मः २ ॥ इति स्मृतिः ॥ * ॥
(यदुक्तम् ।
"मासद्वयात्मकः कालः ऋतुः प्रोक्तो विचक्षणैः" ।
यत्र तु "द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः" इति श्रुतं तत्र हेमन्तशिशिरयोरैक्यं कृत्वा विवक्षितम् ॥
"चयकोपशमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि ।
ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवेः राशिषु सङ्क्रमात् ॥
ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्तः प्रावृड्मिथुनकर्कटौ ।
सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलावृश्चिकयोः शरत् ॥
धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनयोः" ।
मेषवृषौ रविणा सङ्क्रान्तौ । एवं मिथुनकर्कटा-वित्यादि । अन्ये तु ।
"शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षाशरद्धिमाः ।
माघादिमासयुग्मैः स्युर्ऋतवः षट् क्रमादमी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।
"वर्षाः शरच्च हेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।
ग्रीष्मश्चेति क्रमादेते ऋतवः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥
पृथक् पृथक् प्रवक्ष्यामि रवेर्गतिविशेषतः" ।
इति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।
शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः" ॥
इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम् ॥
"इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात्" ।
इति सूत्रस्थाने षष्ठोऽध्यायः ।
"तत्र खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्य्यमुपदेक्ष्यते । हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रयः ऋतवो भवन्ति । तेषामन्तरेष्वितरे साधारण-लक्षणास्त्रय ऋतवः प्रावृट्शरद्वसन्ता इति । प्रावृडिति प्रथमः प्रवृष्टेः कालस्तस्यानुबन्धो वर्षाः । एवमेते संशोधनमधिकृत्य षड् विभज्यन्ते ऋतवः" ।
इति च विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ।
"तत्र माघादयो द्वादशमासाः द्विमासिकमृतु कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-वर्षा-शरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः । मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः । नभो-नभस्यौ वर्षाः । इषोर्जौ शरत् । सहःसहस्यौ हेमन्त इति ॥ तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्च-न्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो-दक्षिणमुत्तरञ्च" ।
"इह तु वर्षाः शरद्धेमन्तः वसन्त-ग्रीष्म-प्रावृषः षडृ-तवो भवन्ति दोषोपचय-प्रकोपोपशम-निमित्तम् । ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्-यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुन-चैत्रौ वसन्तः । वैशाख-ज्यैष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढ़-श्रावणौ प्रावृडिति" । इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये सुश्रुते-नोक्तम् ॥)
स्त्रीकुसुमम् । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ तत्पर्य्यायः । रजः १ पुष्पम् २ आर्त्तवम् ३ । इत्यमरः ॥
यथाह मनुः । ३ । ४५-४९ ।
"ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।
पर्व्ववर्ज्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥
ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥
तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

ऋक्षोदरी च वेगाल् मध्यमा रक्तलोचना।
कुम्भाख्य यथा मायर्ले स्त्रियोऽकुम्भाख्य रात्रिषु।
तस्मात् कस्मात् प्रभावं तीव्रवेगाच स्त्रियम्।
युग्मात् पुत्रोऽयथेये युग्मे स्त्री चायुग्मेषु स्त्रियः।
वर्जेऽयमाद् पण्डो वा दीर्घेऽन्ये च विवर्जयेत्" ॥
"इत्य कार्त्तिवं यावत् ऋतुच भिवत्सा वर" ।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये शारीरेणोक्तम्।
"ऋतुन स्वास्थ्य भवति सुलक्षणम्।
"नियतं दिवस ऋतौ तु स्मृतं यथा।
ऋतौ व्यतीते मार्गान् योनिः संवियते यथा।
मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम्।
ईषद् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत्।
तदवोदरमध्याख्ये चतुर्मासमत्र द्रुम।
बराख्यशरीरावो माति सप्ताहका क्षयम्" ।
इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।
"स्वास्थ्यार्त्तवपूर्वं मासमात्र यथा स्त्रियः।
माति मासि गर्भाशयं प्राप्यार्त्तवं च्यवेत्।
कालैकार्त्तवदिवसात् ऋतुः षोडशरात्रयः।
गर्भधारणायोग्य न चव समाः स्मृताः" ।
"कर्माणामेव ऋतुकालीनं गर्भधारिणमतः।
पूर्वाह्नामत मध्याह्नेषु विषया। तत्पुनः।
कालविशेषात्पूर्वे तदावधारणावधि प्रावृष्यायाः। तत्र
रावावधि रुक्तिवाया। यथवारावधि निषेकाः।
मक्षुयावधि गमनाः गर्भकारणं पुंसः" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
"यथं पद्मोऽम्भसाचापि दिनद्वीके यथा यथा।
ऋतावतीते योनिः वा सुत्र नाल वमीस्यति।
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः।
ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नयेत्" ।
"ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्तिस्रश्च निन्दिताः"।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम्।
विष्णुः। यथा महाभारते १३। महादेववचन
माहात्म्ये १७। २६८।
"ऋतुः कल्पादो मासः पक्षः संवत्सरमावहः" ।
विष्णुः। यथा, महाभारते १३ विष्णुसहस्रनाम-
कथने १४९। ६७।
"ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः" ।)
दीप्तिः। इति मेदिनी। कान्तिः। सुदीप्तिः। इति विश्वः।
ऋतुपाक, त्रि (ऋतुः पाकोऽस्य।) कालपाकि।
कालपाकादि। इति शब्दचन्द्रिका।
ऋतुमती स्त्री, (ऋतुरस्त्या अस्तीति। ऋतु + मतुप्
+ ङीप्।) ऋतुयुक्ता स्त्री। तत्पर्य्यायः। रज-
स्वला २ स्त्रीधर्मिणी ३ अवी ४ आत्रेयी ५
मलिनी ६ पुष्पवती ७ उदक्या च। इत्यमरः
(यथा, महाभारते १।९। ७०। "उपाध्यायानी
ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्या यथाय-
मृतुर्वन्थ्यो न भवति तथा क्रियताम्" ।
ऋतुमतीधर्म्मश्च।
"कार्त्तवधारदिवसम् वाच वा नक्षत्रादिवी
स्वीय दवाख्यामां पश्येदपि पति न च।
काले स्नात्वा च सर्वे वा पतिन चन्द्रमाचरेत्।
ऋतुस्नात्वं मङ्गल्येरम्बरमङ्गलेपनम्।
देवतोपस्थं चार्यं विप्रांश्च प्रणमेत्तम्।
वसनस्त्रावसन्नं वसनं वस्त्रमादत्।
चाचार्यं भूमिसमय पूयतां विसर्जयेत्।
स्नातपूर्वे दिवसे माला सदश्यावर्दिनि।
भूषिता सुमनाः भजेत् भर्त्तारं समचकुत्सम्।
दृष्ट्वा पश्येत् ऋतुस्नाता सदृशं जनमङ्गना।
तादृशं जनयेत् पुत्रं तदा वाच्यम् पति प्रियम्" ।
तदवस्थेव प्रथमावस्था।
"प्रथमायाम् वा प्रमोदया शीताका देवस्य वा।
वा पिन् कुर्य्यात् चिकित्सापि गर्भदोषात्कराभुवात्।
वक्ष्या रोदनात् गर्भः खे विकृतलोचनः।
नखच्छेदेन कुनखी कुष्ठी अभ्यङ्गतो भवेत्।
अनुलेपात् तथा स्नानात् दुःखशीलोऽप्रमादकः।
मानवीया दिवास्वापात् चवव खात् प्रमादवान्।
चवणात्मद्यपात् बधिरः खञ्जः भाषते।
वायुतर्कोऽचिरात् प्राणो पुनः भवेत्।
प्रयासी भूमिखननात् उन्मत्तः परिश्रमात्।
अभ्यञ्जनस्नानात् उन्मत्तो रात्रिचरात्" ।
इति।
"प्रथमचतुर्थदिवसं स्नुः भोक्तियमोक्षाम्।
वन्यादिकृषि देवानां विवाहमूर्ध्नि स्त्रियम्।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम्।
"यत्र प्रथमे दिवसे यत्र वायस्थित द्रुमा द्रुम
वासा स्त्रियमनाभ्यासौ नियतोऽस्य प्रभावात्
भविभावयन्ते" ।
इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये चरकेणोक्तम्।
"शीतप्रथमदिवसानां भवितमामनुमतिदिवाम्।
करकामा मिश्नची वक्षःकुम्भ्युत्पृष्ठेषाम्।
प्रदत्तपुत्राः सोऽयिवाधूर्ध्वजन्मिनम्।
धर्मोदिष्टपुराणानि विधानुमतिर्भिर्भवि" ।
इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये —
"तत्र ऋतुकाले चतुर्थेऽहन्यवसायानगतजहूना
ऋतुमदहनविधानेन भर्त्तार दर्शयेत्। यत्
सम्य केवो।
पूर्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना।
तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्त्तारं दर्शयेत्ततः।
ततो विधानं पुत्रीयमुपाध्यायः समाचरेत्।
कर्मान्ते च क्रमं ह्येवमाचरेत विचक्षणः" ।
"तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनम-
नायुष्यं पुंसां भवति। यश्च तत्राधीयते गर्भः स
प्रसवमानो विमुच्यते। द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे
वा। तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति।
चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति। न च
प्रवर्त्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा
नद्यां प्रतिस्रोतः प्लावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिव-
र्त्तते नोर्द्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम्। तस्मान्नि-
यमवती त्रिरात्रं परिहरेत्। अतः परं मासा-
दुपेयात्" । इति च शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये
सुश्रुतेनोक्तम्।)
ऋतुराज, पुं, (ऋतूनां राजा। "राजाहःसखिभ्य-
ष्टच्" । ५।४।९१। इति टच्।) वसन्तकालः।
इति राजनिर्घण्टः।
ऋतुपर्ण, पुं (ऋतुः पर्णमिव यस्य।) नृपः।
इति त्रिकाण्डशेषः।
ऋतुवृत्ति,पुं, (ऋतोः वृत्तिर्यस्मात्।) ऋतुपरावर्त्त-
नकालः। स च ऋतोरन्यर्त्तुसञ्चारः। यथा
माघके।
"ऋतोरन्यारिंसङ्क्रमादृतुवृत्तिरिति स्मृता।
तत्र सर्वा विविधव्याप्ता संसर्गस्तु ततो विधि।
ऋतुस्नान, क्ली, (ऋतौ स्नानम्।) रजस्वलानां
चतुर्थदिवसस्नानम्। इति स्मृतिः। तस्य-
माहात्म्यं यस्य स्नान्या गर्भं धारयति वत्सरे तत्र
भर्त्तारं भवति ब्रह्मा पूर्वं विनोदयेत्। इति
काशीखण्डम्।
("यथा हर्म्यवासेव सम्भोगभागिनी भवेत्।
प्रभाचन्द्रार्कसदृशा रम्यकमलालोचनी।
घोरैर्न वायसं कोर्म कोकिलोलूककर्दमम्।
सर्वं स्पृशेत् स्नाने वा मुक्तिक्षेत्रचारिणी।
चतुर्थेऽह्नि यदा स्नाता सुस्नाता सम्भवा शुचिः।
दृष्टवती भर्त्तृमुखं तत्र पश्येत् पुरः पतिम्"।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम्।)
ऋते व (ऋत + ए।) विना। वर्जनम्। यथा,
("ऋतेऽपि मां मीलय ते तुरङ्गमात्"।
इति रघुवंशे। ३। ४२। तथा, कुमारे ३।६।
"कोशात् विभिद्य मीनकेतुविशेषा" ।)
ऋत्विक्, [ज्] पुं, (ऋतौ यजतीति। ऋतु + यज +
ऋत्विगादिना क्विन्निपात्यते निपातितः।) पुरोहितः।
यथा,—
"अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान्।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते।"
इति मनुः २। १४३। तत्पर्य्यायः। याजकः २।
इत्यमरः। यजमः ३ कुरकः ४ सम्पत्ता ५ यज्ञ-
मन्त्रिणः ६ याजकः ७ यष्टा च यज्ञकः ८ दैव-
कः ९। इत्यथर्वाभिधानशास्त्रम्। इति शब्दर-
त्नावली २ आचारः।
यथं हि मानवस्य कर्मकारः। चतुर्थं यति-
मरणे। २। ११। "ऋत्विक्पुरोहिता कुर्वत
विरजापरपावनो वर्णे" ।)
ऋद्धं, क्ली, (ऋध् + क्त।) सम्पन्नधान्यम्। इति है
मनी। परिपक्वमर्द्दितधान्यम्। इत्यमरटीकायां
भरतः। मर्द्दितधान्यम्। इति स्वामी। तत्-
र्य्यायः। आवसितम् २। इत्यमरः। मर्द्दितम् ३।
इति जटाधरः। सिद्धान्तः। इति शब्दरत्ना।
(पुं, विष्णुः। यथा, महाभारते विष्णुसहस्रनाम-
कीर्त्तने १३। १४९। ३१।
"ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः"।)
ऋद्ध, त्रि, (ऋध + क्त।) समृद्धः। सम्पन्नः। इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ। (यथा, मीमांसायाम्। २।
"अथाप्य युमामचमगर्भं
राज्यं सुरासामपि चाधिपत्यम्"।)
ऋद्धि, स्त्री, (ऋध् + क्तिन्।) अष्टवर्गान्तर्गतौषध-
विशेषः। तत्पर्य्यायः। योग्यम् २ सिद्धिः ३ लक्ष्मी
४। इत्यमरः। प्राणपदा ५ जया ६। इति रत्न-
मालाः। सम्पदा ७ जीवदात्री ८ सिद्धा ९ योग्या

१० चेतनीया ११ रथाङ्गी १२ मङ्गल्या १३ लोककान्ता १४ जीवश्रेष्ठा १५ यशस्या १६। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। सुस्निग्धत्वम्। अतितिक्तत्वम्। शीतलत्वम्। रुचिमेधाकारित्वम्। श्लेष्मकुष्ठकृमिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्या रूपं यथा,—

"ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजालः सरन्ध्रकः॥
स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्ब्रवे।
तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा॥
वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः"।
औषधकार्य्ये ऋद्धिवृद्धिस्थाने वाराहीकन्द यथवा वला देया। इति परिभाषा॥ * ॥ समृद्धिः। इति मेदिनी॥ (यथा, कुमारे २। ५८॥
"परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना"।)
पार्व्वती। इति शब्दरत्नावली॥ (लक्ष्मी॥)

ऋध, उ य न इर वृद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा, स्वा-पर-सकं-सेट्।) य ऋध्यति। उ आर्द्धिता ऋद्धा। न ऋध्नोति। इर आर्धत् आर्धीत्। क्वचित्तु तौ चायम्। सोऽह प्राग्भवतैव भूतजनमोऽनृध्नोमीति भवभूतिः॥ अन्तर्भूतण्यर्थत्वादिदं सिद्धमिति केचित्। इति दुर्गादासः॥

ऋफ, श दाने। श्लाघायाम्। हिंसायाम्। निन्दायाम्। युद्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-सक,श्लक च-सेट्।) श ऋफति जनो ददाति श्लाघते छिनत्ति निन्दति युध्यते वेत्यर्थः। श्लानर्पः। हिंसायामप्ययमित्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

ऋभुः, पु, (ऋभ स्वर्गे देवमातुरदितेर्व्वा भवति य। ऋ+भू+डु।) देवता। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ९। २१। ६।
"ऋभुर्न रथ्यं नवं दधतो केतुमादिशे"।
देवानामपि देवः। यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।
"ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः।
तेषां लोकाः परतरे यान्यजन्तीह देवताः"॥)
चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदः। यथा,—
"आद्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः"।
इति हरिवंशे। ७। ३२।)

ऋभुक्षः, पु, (ऋभवो देवा क्षियन्ति वसन्ति यत्र। ऋभु+क्षि+ड।) स्वर्गः। वज्रम्। इन्द्रः। इति रायमुकुटः॥ (देवमात्रे। यथा ऋग्वेदे। ४। ३७। १। "उपनो राजा अध्वरमृभुक्षा"।
"ऋभुक्षाः ऋभवः"। इति भाष्यम्॥)

ऋभुक्षा, [न्] पुं, (ऋभुक्ष स्वर्गः वज्रं वा अस्यास्तीति इनि। "पथिमथ्यृभुक्षामात्"। ७।१।८५। "इतोऽत्सर्व्वनामस्थाने"। ७।१।८६। इत्यादिना सिद्धम्। यद्वा ऋभुक्षति इति अर्त्तेर्मुच्चिनक्प्रत्ययः।) इन्द्रः। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ४०। ३। "इन्द्रो विभ्वा ऋभुक्षा वाजो अर्य्य"। इति॥)

ऋम्फ, श वधे। (मुचादि तुदा पर सक-सेट्।) इति रिम्फधातोष्टीकायां दुर्गादासः॥

ऋश, गतिस्तुत्योः। सौत्रधातुरयम्। (पर सक-सेट्।) ऋश्यः। इति दुर्गादासः॥

ऋश्य, पु स्त्री, (ऋश्+क्यप्।) मृगविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ४। १०।
"ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमागहि"॥)

ऋष, ई श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-सक-सेट्।) ऋश्वादिः। ई ऋष्टः। श ऋषति। इति दुर्गादासः॥

ऋषभ, पु, (ऋष्+"ऋषिवृषिभ्यां कित्"। इति उणादिसूत्रेण ३।१२३। अभच्। किच।) वृषः। (यथा, ऋग्वेदे ६। २८। ८। "उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्य्ये"॥) कर्णरन्ध्रम्। कुम्भीरपुच्छः। उत्तरपदे श्रेष्ठः। इति मेदिनी॥
("स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः"॥
इत्यमरवाक्यात्। यथा पुरुषर्षभ पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः। अयमर्षभोऽप्ययं श्रेष्ठार्थवाचकः। यथा, भागवते २। ४। २२॥
"स्वलक्षया प्रादुरभूत् किलास्यतः
स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम्"॥
"ऋषीणां ज्ञानप्रदानां ऋषभः श्रेष्ठः"। इति तट्टीका॥ गणविशेषः। व्याकृतिगणोऽयम्। यथा पाणिनि तत्पुरुषसमासप्रकरणे २। १। ५६॥
"उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे"॥ व्याघ्रादिराकृतिगणः। "व्याघ्र सिंह-ऋक्ष ऋषभ-चन्दन वृक वृष-वराह-हस्तिन्-तरु-कुञ्जर-रुरु-पृषत्-पुण्डरीक-पलाश-कितवाः"। इत्येते व्याघ्रादयः॥) पर्व्वतविशेषः। इति धरणी॥ वराहपुच्छः। आदिजिनः। इति हेमचन्द्रः॥ भगवदवतारविशेषः। (यथा, भागवते ५।६।७। "तस्य ह वा एव मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन सङ्क्रममाणः"॥) स तु सत्ययुगे आग्नीध्रसुतनाभिराजपुत्त्रत्वेन जातः। तस्य पुत्त्रः जड़भरतः। इति श्रीभागवतम्।
(तथा, मार्कण्डेये ५३। ३८।
"आग्नीध्रसूनोर्नाभेस्तु ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज।
ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः पुत्त्रशताद्वरः"॥
स्वारोचिषे मन्वन्तरे ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये ६७। ४।
"ऊर्जस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तोलिर्ऋषभस्तथा"॥
ऋषभसहस्रदक्षिण एकाहनिष्पाद्यो यागभेदः। यथाह गर्गः "पूर्व्वं ऋषभसहस्रो राज्ञः"॥ स्वनामख्यातः यक्षपुरुषो स्पष्टभेदः। यथा, शतपथब्राह्मणे १३। ५। ४। १५। "एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुर ईजे शिक्नानां राजा तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्"॥) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः। तत्पर्य्यायः। वृषः१ ऋषभकः २ वीरः ३। इति रत्नमाला॥ गोपतिः ४ धीरः ५ विषाणी ६ दुर्द्धरः ७ ककुद्मान् पुङ्गवः ८ वोढ़ा १० शृङ्गी ११ धूर्य्यः १२ भूपतिः १३ कामी १४ रूक्षप्रियः १५ उक्षा १६ लाङ्गूली १७ गौः १८ वन्धुरः १९ गोरक्षः २० वनवासी २१। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। रक्तपित्तविरेकनाशित्वम्। शुक्रश्लेष्मकारित्वम्। दाहक्षयज्वरहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥

('जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ"॥
"ऋषभो व... ...दृक्कवत्"॥
"ऋषभो वृषभो धीरो विषाणी द्राक्ष इत्यपि"॥
अनयोर्गुणा यथा॥
"जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ।
मधुरौ पित्तदाहास्रकार्श्यवातक्षयापहौ"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) सप्तस्वरान्तर्गतद्वितीयस्वरः। (अस्य स्वरः पिञ्जरः।) अस्य तिस्रः श्रुतयो यथा, (१) दयावती, (२) रञ्जनी, (३) रतिका। तिसृष्व श्रुतिजातयो यथा, (१) करुणा, (२) मध्या, (३) मृदुः। अयञ्च ऋषिवंशीय, क्षत्त्रियजाति, पिङ्गवर्णश्च। अस्योत्पत्तिः शाकद्वीपे। अस्य ऋषिः देवता च ब्रह्मा, छन्दो गायत्री। यथा सङ्गीतरत्नाकरे,—
"ऋषभस्थस्त्रिश्रुतिस्तत । ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता॥
दीप्तायता मृदुर्मध्या षड्जे स्यात् ऋषभे पुनः।
सस्थिता करुणा मध्या मृदु .. ॥
पञ्चमः पित्र्यवंशश्च ऋषभाद्यिकुलोद्भवौ।
ऋषौ तु क्षत्त्रियौ ज्ञेयौ वैश्यजाती निगौ मतौ"॥
रि धौ ऋषभधैवतौ इत्यर्थः। इत्यादि।)
स तु गोस्वरतुल्यस्वरः। चातकस्वरतुल्यस्वर इति केचित्। नारदमते गाव ऋषभस्वरं वदन्ति यथा,—
"षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चर्षभम्"।
इति नारदसंहितायाम्। दर्पणरत्नाकरादिमते तु चातक ऋषभं वदति। यथा सङ्गीतदर्पणे,—
"स्वरमृषभं चातको ब्रूते"।) अस्योत्पत्तिः।
"नाभिमूलाद्यदा वायु उत्थित कुरुते ध्वनिम्।
वृषभस्येव निर्याति हेलया ऋषभं स्मृतः"॥
इति सङ्गीतदामोदरः॥
("नाभेः समुदितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहतः।
ऋषभस्येव नादं यत् तस्मादृषभ ईरितः"॥
इति च सङ्गीतसमयसारे। अस्योत्पत्तिः ऋग्वेदात्। यथा रत्नावल्या,—
"ऋग्वेदात् षड्ज ऋषभौ यजुषो मध्यधैवतौ।
सामवेदात् समुद्भूतौ तथा गान्धारपञ्चमौ"॥
इति॥)

ऋषभध्वज, पु, (ऋषभः ध्वजःचिह्नमस्य ध्वजेऽस्य वा।) शिवः। अर्हद्विशेषः। इति मेदिनी॥

ऋषभी, स्त्री, (ऋषभ+जातौ ङीष्।) नराकारस्त्री। शूकशिम्बी। शिरालाः। विधवा। इति मेदिनी॥
(शूकशिम्ब्यर्थे व्यवहारो यथा॥
"ऐन्द्र्यृषभ्यतिरसेत्यादिषु"।
इति चरके सूत्रे चतुर्थेऽध्याये॥ अत्र हि ऋषभी शूकशिम्बी इत्यस्य शिवदासीयटीका॥ *॥)

ऋषि, पु, (ऋषति प्राप्नोति सर्व्वान् मन्त्रान् ज्ञानेन पश्यति संसारपारं वा इति। ऋष्+"इगुपधात् कित्" ४।११९। इति उणादिसूत्रेण इन्। किच।) ज्ञानसंसारयोः पारगन्ता। शास्त्रकृदाचार्य्यः। (यथा, ऋग्वेदे १। १। २। "अग्नि

पूर्व्वैर्महर्षिभिर्धीरैर्यो पूर्व्वैरेव स देवा यत्र सन्ति")) दिविदर्शनाद्दिव। "विद्याविद्यमहिमतो दिव्या ऋषिकाः"। इति मनोक्तात्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। सत्यवचाः २ शापास्त्र ३। स तु सप्तविधो यथा। व्यासाद्या महर्षिः १ भेलाद्याः परमर्षिः २ कण्वादयो देवर्षिः ३ वसिष्ठाद्या ब्रह्मर्षिः ४ सुश्रुताद्याः श्रुतर्षिः ५ ऋतुपर्णादयो राजर्षिः ६ जैमिन्याद्याः काण्डर्षयः। इति शि वामनरेकः। यथा च रत्नकोषे।

"सप्त ब्रह्मर्षि-देवर्षि-महर्षि-परमर्षयः।
काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः॥"
मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिनामानि यथा।

१। स्वायम्भुवमन्वन्तरे मरीचिः। अत्रिः। अङ्गिराः। पुलस्त्यः। पुलहः। क्रतुः। वसिष्ठः। (यथा हरिवंशे। ७। ८।
"मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः।
पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः"॥)

२। स्वारोचिषे ऊर्ज्जस्तम्भादयः।
(यथा, मार्कण्डेये ६७। ४।
"ऊर्ज्जस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तोलिऋषभस्तथा।
निश्चरश्चार्व्वरीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्॥")

३। उत्तमे वसिष्ठसुताः प्रमदादयः।
(यथा मार्कण्डेये ७३। १९।
"वसिष्ठतनया ह्येते वसिष्ठस्य महात्मनः।
उत्तमस्यान्तरे ह्यासन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्॥")

४। तामसे ज्योतिर्धामादयः।
(यथा मार्कण्डेये ७४। ६४।
"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वनकस्तथा।
पीवरश्च तथा ह्यासन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्॥")

५। रैवते हिरण्यरोमा वेदश्रीरा ऊर्द्ध्वबाहुरित्यादयः। (यथा मार्कण्डेये ७५। ७१-७३।
"हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्द्ध्वबाहुस्तथापरः।
वेदबाहुः सुधामा च पर्ज्जन्यश्च महामुनिः॥
वसिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः।
एते सप्तर्षयश्चासन् रैवतस्यान्तरे मनोः॥")

६। चाक्षुषे सुमेधःप्रभृतयः।
(मार्कण्डेयमहापुराणे उक्तञ्च तत्रैव ।७६।५४।
"सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुन्नतो मधुः।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः"॥)

७। वैवस्वतमन्वन्तरे कश्यपः। अत्रिः। वसिष्ठः। विश्वामित्रः। गौतमः। जमदग्निः। भरद्वाजः। (यथा मार्कण्डेये ७९। ८-१०।
"अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः।
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः।
जमदग्निश्च सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे॥")

८। सावर्णिके गालवः। दीप्तिमान्। परशुरामः। अश्वत्थामा। कृपः। ऋष्यशृङ्गः। व्यासः।
(यथा, मार्कण्डेये ८० । ४।
"रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृप एव च।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रौणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्"।
द्रौणिः अश्वत्थामा। द्रौणिरश्वत्थामा॥)

९। दक्षसावर्णिके द्युतिमदादयः।
(यथा मार्कण्डेये ९४। ७।
"मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमांस्तथा।
सप्तर्षयोऽन्यः सवनस्तथान्यो हव्यवाहनः"॥)

१०। ब्रह्मसावर्णिके हविष्मत्प्रभृतयः ...... सभृद्यास्ताः। (यथा मार्कण्डेये ९४। १ १२, १४।
"मनोस्तु दशमस्याथ वक्ष्यामि शृणु मन्वन्तरं द्विज।
सप्तर्षीन् ब्राह्मणो भाव्य तथा वक्ष्ये भविष्यत्ति वै यदा।
आपो मूर्त्तिर्हविष्मांश्च सुकृती सत्य एव च।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वासिष्ठश्चैव सप्तमः"॥)

११। धर्म्मसावर्णिके हविष्मदादयः।
(यथा मार्कण्डेये ९४। १८-२०।
"हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणिः।
निश्चरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महामुनिः।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवाश्च तावताः"॥)

१२। रुद्रसावर्णिके तपोमूर्त्त्यादयः।
(यथा मार्कण्डेये ९४। २३।
"तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरतिः।
तपोधृतिर्द्युतिश्चान्यः सप्तमस्तु तपोधनः"॥)

१३। देवसावर्णिके निर्म्मोहतत्त्वदर्शिप्रभृतयः। (मार्कण्डेयपुराणमते सर्व्व मनोरन्तरमत्र रौच्यमन्वन्तरे स्थिताः। यथा तत्रैव ९४। ३०-३२।
"त्रयोदशस्य पर्य्याये रौच्याख्यस्य मनोः सुतान्।
सप्तर्षींश्च प्रवक्ष्यामि मत्तो वै निबोधत।
धृतिमान् अव्ययश्च तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः।
निर्म्मोहः सुतपाश्चैव निष्प्रकम्पश्च सप्तमः॥
महावीर्यो महावीर्य्यो ... रिपुजित्।
अग्निबाहुश्च सप्तर्षीन् मत्तो वै निबोधत।
शुचिरग्नीध्रश्चैव सप्तर्षीन् निबोधत।
निर्म्मोह सुतपाश्चैव निष्प्रकम्पश्च सप्तमः"॥)

१४। इन्द्रसावर्णिके अग्नीध्रप्रभृतयः। अग्नीध्राख्या अत्र्याद्यास्ताः सप्तर्षयः। (मार्कण्डेयपुराणमतेऽत्र भौत्याख्यमन्वन्तरे स्थिताः। यथा तत्रैव ९९। १।
"भव्य परस्तु भौत्यस्य समुत्पत्तिं निबोधत।
देवानृषींश्च ये च तत्पुत्राश्च महाभिधाः"।
तथा सर्व्वं भौत्यमन्वन्तराख्यानम्। अथवा कश्चिन् मन्वन्तरे सप्तर्षिनामान्यत्र तत्रैव १। ११।
"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः"।
पुराणान्तरे मतभेदात् मन्वन्तराद्यर्षीणां नामभेदोऽपि दृश्यते। हरिवंशे ७ अध्याये तथा विष्णुपुराणे ३ अंशे च विस्तारितं द्रष्टव्यम्॥)

।*। जीविताकालमते वसिष्ठादयः सप्तर्षयः यथा ... ऋषिशब्दे द्रष्टव्यम्। अस्मिन् वाक्ये ... ऋषिपत्न्यश्च पूर्व्वादिम् यथा देवी ... ।*। देवः। पितरः। इति वैदिकी। अस्यादि सप्तर्षिमण्डलम्। यथा।

"अत्रुमेरीचिरत्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
सप्तर्षयो वसिष्ठश्च प्रत्यक्षेण वै चराः।
इत्यत्र पाञ्चभौ ... हेमन्तपरिचराः।
नक्षत्रश्रेणिरूपेण सदा सप्तर्षिमण्डलम्।
तैस्मरन्ति ... समुद्भवाः।
ऋषयो नक्षत्रस्थाने ... तेषामासन्नपूर्व्वकम्।
ये द्युलोके स्थिताः सर्व्वे ... परस्परम्।
इत्येते ऋषयः प्रोक्ताः ... ऋषिकाः स्मृताः।
धर्म्मो हि विचारार्थे सप्तर्षिस्थाननिरूपणाय।
ईश्वराख्यो ... प्रयुक्ताः।
शक्तिः ज्ञानमेधा ... वसिष्ठस्तथा।
... ऋषिपरि ...।
... प्रविष्टस्तपः सौरियाः।
इति मनसा ... अध्यायः।

ईश्वराख्या सुतास्तेषामप्यस्यसकात् निबोधत।
काव्यो दमनविशेषैर् मनस्यायसवधा।
ज्ञानो ... धर्मसङ्घौ विभक्तयः"।
सौतिमहात्मे सौतिक इति वा पाठः।
"सर्वेऽभी गतिविज्ञानात् विद्याः ऋषिसर्ग्गकाः।
इत्येते ऋषयः प्रोक्ताः ऋषिकाः सुताः।
इति। तथा सुत ... या।
"ऋषि विद्यानां वासुविभावनलक्षणाः।
एष ऋषित्वो महान् ब्राह्मण्य ... मति।
विरक्तिसमाप्यस्तु मुख्या ऋषिमतिरिक्तम्।
आयत्वे परमं तस्मात् परमर्षिस्तु सुतः।
अवधीत्यपि ... विधायकम्।
... ऋषिधा मताः"।
इति मत्स्यपुराणे ११ अध्यायः।

ऋषिक, } पुं, (ऋषे पुत्रः। ऋषि+कन्।) ऋषीक, } ऋषिपुत्रः। यथा।
"ऋषिपुत्राः ऋषीकास्ते मैथुनाद्गर्भसम्भवाः।
परामर्शकाः नृणां ... ऋषीकास्ता।
ऋषीकास्ता सुता ये वै विवेका ऋषिसत्तमाः।
इत्येते ऋषयः प्रोक्ताः ऋषिकाः सुताः।
ये च ... प्रोक्ताः।
... ... वीर्य्यात्।
ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव ... परमाः।
वामदेवः ... प्रोक्तश्च ... ।
मही च ... राजा वैवस्वता।
इत्येते ऋषिकाः सर्व्वे सप्तैव ऋषिकाः स्मृताः"।
इति मत्स्ये १२ अध्यायः।

ऋषिकुल्या, स्त्री, (ऋषीणां कुल्या सरिदिव पवित्रत्वात्) नदी। इति हेमचन्द्रः।
("ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः।
देवान् पितॄन् चार्च्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते"।
इति महाभारते। तीर्थयात्रापर्व्वणि ८। ७०। ५८।)

ऋषिकुल्या तदिदम्। ऋषिकुल्+अण्। ऋषिकुल्यादेशे त्रि। यथा, भागवते ३। २१। ३१।
"तत्र वसन्तो देवर्षिकुल्याः सरस्वतीम्।
मातामहं नमस्कृत्य देवाश्च ..."।)

ऋषिप्रोक्ता, स्त्री, (ऋषिभिः प्रोक्ता उक्ता) मासपर्णी। इति राजनिघण्टुः। ऋषिप्रोक्त इति ख्याता। (अस्याः पर्य्यायो यथा विशेषो ज्ञेयः)

ऋषिमोदा, स्त्री (ऋषीणां मोदः प्रीतिर्यस्याम्) माषपर्णिका। इति राजनिघण्टुः। (माषपर्णीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम्।)

ऋष्टि, स्त्री, (ऋष् हिंसायां + क्तिन्।) खड्गः। इति अमरः। (यथा, ऋग्वेदे। १। १०। २।
"वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः।
सुधन्वान इषुमन्तो निषङ्गिणः"।
आयुधविशेषम्। यथा ऋग्वेदे १। १६६। ४।
"अस्मिन् विश्वानि भुवनानि युयुधे।
विश्वो वो यामन् भयते वनस्पतिः"।
"ऋष्टिं युध्यन्तोऽविथ"। इति भाष्यम्।
तथा तत्रैव। १। ११। ६।
"आ ययोरायुधं वर आ ... "।

"ऋष्टीरायुधविशेषान्"। इति भाष्यम्।
तथा मनुः ३। १३३।
"यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान्"॥
"ज्वलितशूलर्ष्ट्याख्यायुधलोहपिण्डान्"। इति तट्टीका॥ दीप्तिः। यथा, ऋग्वेदे ३। ५४। १३।

"विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो
दिवो मर्या ऋतजाता अयासः"।

"ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः"। इति भाष्यम्॥ गमनागमनशील। यथा, ऋग्वेदे १। ६४। ४॥ "अंसेष्वेषां निमिमृक्षुर्ऋष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः"। "ऋष्टयः गमनागमनशीलाः"। इति दयानन्दभाष्यम्॥ पुः धर्म्मसावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ९४। १९।
"हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणिः"॥)

ऋष्य, पुः स्त्री, (ऋष् + यत्। निपातनात् सिद्धम्।) मृगविशेषः। इत्यमरः॥ (यथा महाभारते ऋष्यशृङ्गोपाख्याने। ३। ११०। २७।
"ऋष्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः"। ऋष्यस्य मृगविशेषस्य शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य स ऋष्यशृङ्गः।
"ऋष्यो नीलाङ्गको लोके सरोहश्च इति कीर्त्तितः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥) स्वनामख्यातः कुरुवंशीयो देवातिथिपुत्त्रः। यथा, भागवते। ९। २२। ११।
"ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च।
ऋष्यस्तस्य दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः"॥

ऋष्यकेतुः, पुः, (ऋष्यः केतौ यस्य।) अनिरुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अस्य रूपान्तराणि। ऋश्यकेतुः। ऋष्यकेतनः। रिष्यकेतुः। विश्वकेतुः॥

ऋष्यगता, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिसमूहेन गता ज्ञाता।) ऋष्यप्रोक्तावृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

ऋष्यगन्धा, स्त्री, (ऋष्यस्य मृगविशेषस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः।) वृक्षविशेषः। ऋषिशाकुल इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। वृद्धगन्धा २ ऋषिशाकुलिकी ३। इति रत्नमाला॥
("महासहा-ऋद्धि ऋष्यगन्धाश्वगन्धेत्यादिषु"॥
इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये॥)

ऋष्यप्रोक्ता, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिसमूहेन प्रोक्ता।) शतमूली। शूकशिम्बी। अतिबला। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा॥
"अतिबला महाशतावरी कपिकच्छुश्च"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥
व्यवहारो यथा॥
"ऐन्दृषभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्येत्यादिषु"।
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥ अत्र तु ऋष्यप्रोक्ता माषपर्णी इति शिवदासीयटीका॥ • ॥
"कुक्कुटी सर्पगन्धा च तथा काणविषाणिके।
ऋष्यप्रोक्ता वयस्था च रुदन्ती मोहनवल्लिका"॥
इति उत्तरतन्त्रे षष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

ऋष्यमूकः, पुः, (ऋष्यो मृगो मूको यत्र।) पर्व्वतविशेषः। इति जटाधरः॥ स तु दक्षिणदेशे पम्पासरोवरकूले स्थितः। यत्र वालिभयात् सुग्रीवादयः पञ्च वानराः स्थिताः॥ इति रामायणम्॥
("तावृष्यमूकस्य समीपचारी
चरन् ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ"।
इति रामायणे। ४। २। १२८॥)

ऋष्यशृङ्गः, पुः, (ऋष्यस्य मृगस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य।) मुनिविशेषः। स तु विभाण्डकसुतः। तस्य भार्य्या लोमपादराजकन्या शान्ता। इति रामायणम्॥ ("मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः"। इति भट्टिः। १। १०॥ अस्य जन्मप्रभृति विवरणमुच्यते।

आसीत्पुरा महातेजास्तपस्विसत्तमः काश्यपो विभाण्डको नाम ऋषिः। स च महाह्रदं समासाद्य दीर्घकालं तपसि स्थितः। एकदाप्सरसमुर्व्वशीं दृष्ट्वा चलितचित्तस्यास्य रेतः अप्सु प्रचस्कन्द। ततः काचित् मृगी तृषिता तोयेन सह तत्पीत्वा गर्भिणी अभवत्। इयं हि मृगी पुरा काचित् देवकन्यासीत् शापवशात् मृगरूपधारिणी वने विचरन्ती स्थिता। अथामोघत्वात् ब्रह्मरेतसस्तस्या मृग्यामेकः पुत्त्रः समभवत्। मृगीगर्भजातत्वादस्य शिरसि शृङ्गमजायत तेनास्य ऋष्यशृङ्ग इति नाम समभवत्। अनेन हि पितुरन्यः कोऽपि मानुषो न दृष्टपूर्व्वस्तस्मादनन्यविषयं अस्य मनः सदा ब्रह्मचर्य्ये एवाभवत्। एतस्मिन्नेव काले दशरथस्य बन्धुर्लोमपाद इति ख्यातोऽङ्गानामीश्वरः समभवत्। तेन कामात् ब्राह्मणस्य मिथ्याकृतम्। अस्मात् सर्व्वे ब्राह्मणास्तं परितत्यजुः। प्रणष्टयज्ञस्यास्य राज्ये न ववर्ष शतक्रतुः। अतः क्लिष्टचित्तः स राजा ब्राह्मणान् सन्तोषयित्वा कञ्चिदुपायं पर्य्यपृच्छत्। तेन पृष्टास्ते ब्राह्मणा यज्ञार्थं ऋष्यशृङ्गमानेतुं उपदिदिशुः। अथ स राजा दुष्करत्वादस्य कार्य्यस्य ऋष्यशृङ्गमानेतुं शापाद्भीतो वाराङ्गनामियन्त्रणमकरोत्। अथ रूपयौवनसम्पन्ना काचित् वाराङ्गना बहूनि उपायनद्रव्याणि गृहीत्वा जलपथेन तं तपोधनं लोभयित्वानेतुं प्रतस्थिरे। अथ ता काश्यपस्याश्रमं समासाद्य व्याजकृताश्रमा नावमदूरे निबध्य तत्रोत्तस्थुः। अथ कदाचित् तासां काचित् कुशला ऋषेः सुतं तं दृष्ट्वा वाग्भङ्ग्या मोहयित्वा विचित्राणि माल्यानि वासांसि च दत्त्वा पेयानि च पाययित्वा तेन सह चिक्रीड़ प्रजहास च। एवावृशेन विविधोपायेन तं प्रापयित्वा कामवशगं अग्निहोत्रस्योपदेशं कृत्वा च स्वस्थानमाजगाम। गतायाञ्च तस्यां मदनेन मत्तो विचेतनश्चाभवदृष्यशृङ्गः। अथ विभाण्डकस्तपसः प्रतिनिवृत्य स्वसुतं तथाविधं दृष्ट्वा प्रबोधयामास। प्रबोध्य तपस्यार्थं प्रस्थिते च तस्मिन् पुनः सा ऋषिरूपधारिणी वेश्या तं विभाण्डकसुतं प्रलोभ्य नाव्याश्रममानीय द्रुततरं लोमपादराज्यमानयता। अथ स राजा तं प्राप्य विभाण्डकसुतं प्रहृष्टमना अन्तःपुरे निवेशयामास। प्रविष्टे च तस्मिन् तपोधने समस्तराज्यं प्रहृष्टं जलेनापूर्य्यमाणमभवत्। एवं स लोमपादः परिपूर्णकामः तपोधनाग्रगण्यात् विभाण्डकात् शापमुक्तिमिच्छन् स्वमित्रस्य दशरथस्य सुतां शान्तां ऋष्यशृङ्गाय प्रददौ। अथ विभाण्डको मुनिः तपसः प्रतिनिवृत्तः सुतमनवलोक्य ध्यानधिया सर्व्वमवगम्य क्रुधा ज्वलन्निव लोमपादराज्यं आजगाम। आगते च तस्मिन् विनीतैः सर्व्वैः ऋष्यशृङ्गस्य राज्यमिदमिति आचख्ये। पूजितश्च तेन राजर्षिणा दिवि इन्द्रमिव पुत्त्रं शचीमिव शान्तां स्नुषाञ्चावलोक्य ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य इत्यवगम्य शान्तकोपः स्वाश्रमं प्रति प्रययौ। अथ स ऋष्यशृङ्गः शान्तया सह तस्मिन् राज्ये सुखमतिचिरमवसत्॥

अथ गच्छति काले सूर्य्यवंशावतंसो राजा दशरथः अनपत्यतया क्लिश्यमानहृदयो निजगुरु वशिष्ठदेवं पुत्त्रलाभोपायं प्रपच्छ। एवमुक्तस्तेन ऋषिप्रवरो वशिष्ठः लोमपादराज्यात् ऋष्यशृङ्गं तपोधनं समानीय पुत्त्रेष्टिं कर्त्तुं समादिशत्। अथासौ राजा एवमभिहितः स्वजामातरममुं ऋष्यशृङ्गमानेतुं यत्नमकरोत्। ततः आगतेन तेन क्रियमाणे यज्ञे देवश्चरुवह्निमध्यादुदतिष्ठत्। एतच्चरुभक्षणात् नारायणावताररूपा रामादयश्चत्वारो दशरथस्य तनया जाताः। अथ विभाण्डकसुतस्तु महाप्रतापवान् यज्ञनिष्ठश्चेति प्रसिद्धः। एतत्कथा च महाभारते। ३। ११ अध्यायस्तथा रामायणे। १। ९ अध्यायश्चारभ्य द्रष्टव्या॥ * ॥ सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये ८०। ४।
"रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृप एव च।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रौणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्"॥)

ॠ

ॠ दीर्घऋकारः। स तु अष्टमस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। (यथा, सिद्धान्तकौमुद्यां "ऋटुरषाणाम्मूर्द्धा"। पाणिनीयशिक्षायामपि।
"स्युर्मूर्द्धण्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः"।)
स प्लुतश्च भवति॥ इति व्याकरणम्॥
(स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधापि पुनः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधेति षड्विधः।)
"ॠकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली।
पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा॥
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये"।
इति कामधेनुतन्त्रम्॥
(वङ्गीयभाषायाम्।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"तद्रूपाधोगता दक्षा वामतः कुञ्चिता त्वधः।
पुनर्दक्षगता रेखा तासु ब्रह्मेशविष्णवः॥
मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते"।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥ तस्य नामानि यथा।
"ॠ क्रोधोऽतिथिशो वाणी वामनो गोऽयञ्चोर्द्ध्वंतिः।
ऊर्द्धमुखी निशानाथ पद्मनाभा विनष्टधीः॥
शशिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता।

स्वरसन्तानको माता धनिता शिवमोदिका ।
कौमकमालया मेधा प्रतिष्ठा पाशिरक्षिणी ।
मध्यकर्णमिव शीघ्रपे पावनो मन्मथविदी" ।
इति वर्णाभिधानम् । वामगण्डिका । इति वीज वर्णाभिधानम् । (मातृकान्यासेऽस्य वामगण्डिकाया न्यसनीयत्वात् तथात्वम् । अस्योच्चारणं मातृकान्यासमन्त्रे । "ऌं नमो दक्षिणगण्डे लृं नमो वामगण्डे" । इति । अनुस्वारविशिष्टत्वेन मन्त्रत्वं वा स्यात् । अस्यार्थ कविकल्पलतायाम् । "प्रयुज्यतेऽपि भावो न स्वरूपाभिधेय वा विधि" । (अनेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति स्यात् ।)

ऌ कि गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पाठि-मध्यादि पर-सकं-सट् ।) कि [illegible] । [illegible] [illegible] इति दुर्गादासः ।

ऌ, पुं, (ऌ + क्विप् ।) [illegible] । [illegible] । इति मेदिनी । शिवः । मत्स्यम् । इति शब्दरत्नावली ।

ऌ, स्त्री (ऌ + क्विप् ।) माता । इति मेदिनी ।

ऌः, स्त्री, देवमाता । दानवमाता । (ऌ + क्विप् ।) [illegible] । [illegible] । इति मेदिनी ।

ऌः, पुं, (स्थापयति मात्रादि [illegible] । ऌ + क्विप् ।) भैरवः । (यथा "[illegible] । [illegible]" [illegible] ।) वासुदेवः । इति मेदिनी ।

ॡ

ॡ ऌकारः । स तु दीर्घस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । (अनुयोगं शिक्षायाम् "ऌतु लसानां दन्ताः" । शिक्षायामपि यथा,—
"अर्द्धमात्रा मधुरस्वा दन्ता दन्तुरका स्मृता ।) स प्लुतो दीर्घः प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् । (अयन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं ह्रस्वप्लुतानुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधाऽपि यद्विभवेत ।)
"ऌकारं चञ्चलापाङ्गि कुण्डली परदैवतम्
तथा [illegible] वर्णं विलसन्ति सदा शिवे ।
पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् ।
बिन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लता तथा" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् । (वर्णोद्धारतन्त्रे) अस्य ध्यानप्रकारो यथा,—
"ऐकारकुण्डली चैव पञ्चप्राणमयो तथा ।
[illegible] दिव्यं वपुः च [illegible] ।"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । । अस्य नामानि यथा —
"ऌ आत्मा बीजदा दुर्गा देवमाया विरत् ।
देवयोनिः स्थूलो मतोत्पत्ति कोपकरो ।
[illegible] दीर्घिका भगमो वामकि यथा ।
अर्धिका माधवी धूमा विश्वद्वारा भगवती ।
मुखिनीशिरा च परमो वाणिवाकालकेवरा ।
विश्वकिकी पावक दर्शस्तुणमयी" ।
इति वर्णाभिधानम् । (मातृकान्यासे दक्षिणगण्डे न्यसनीयत्वात् दक्षिणगण्डस्याभिधायकम् । यथा मातृ

कान्यासमन्त्रे । "लृं नमः दक्षिणगण्डे ॡं नमो वामगण्डे" । अनुस्वारविशिष्टत्वे । अनेन भुवि भवेत् स्यात् । अस्यार्थं कविकल्पलतायाम् ।
"प्रयुज्यतेऽपि भावो स्वरूपाभिधेय वा विधि" ।
अनेन ॡम् न भौ गतौ इत्यस्य भुवि वक्तव्य विधि [illegible] ।)

ॡ, पुं, देवमाता । इति मेदिनी शब्दरत्नावली च । भूमिः । कुम्भः । मत्स्यः । इति मेदिनी ।

ए

ए दीर्घ स्वरः । स तु एकमात्रस्वरः, अस्योच्चारणस्थानं कण्ठतालु । (यथा मुग्धबोधे । "कण्ठे एदैतः कण्ठतालु स्याताम् ।) स प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् । (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकाननुनासिकभेदात् षड्विधः ।)
"एकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
पञ्चदेवमयं वर्ण पञ्चप्राणमयं सदा ।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा त्रिगुणसंयुतम् ।
चतुर्ज्ञानमयं देवि वर्णं परमकुण्डली" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् । (वर्णोद्धारतन्त्रे) अस्य ध्यानप्रकारो यथा,—
"चतुर्भुजवरदा च देवी वा देवो दक्षाः ।
रक्त पद्मा सुशोभिनी पुष्पी नानी वरदा" ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । ॰ । अस्य नामानि यथा —
"एकार एकपत्रा पर्णा भगिनीको ज्ञानदः ।
अनन्ता याम्यवक्त्रा च वामोरु इति ।
अर्धिशस्य अधिष्ठाता आदो मातादी बोधनो विभुः ।
भ्रामरी भूत्कृतो माता पीतपीठो यज्ञवान् ।
काशिनी विश्वा काकी विश्वा सद्य यशि थली ।
दर्शो वैश्वानरी च दक्षाधी वृषभध्वजः" ।
इति वर्णाभिधानम् । (मातृकान्यासे दक्षोष्ठे न्यसनीयत्वात् अधरोष्ठाभिधायकम् । मातृकान्यास मन्त्रो यथा । "एं नमो दक्षिणगण्डे ऐं नमो वामगण्डे" । मुग्धबोधमते प्लुतमते च कचित्स्य दीर्घस्वापि व्याकरणमते तु नास्ति । अपरे तु अस्य कण्ठस्य दीर्घमात्रपि "यदि भक्ताः" इति वाचस्पत्योक्तं एकार एव च विधेयः । तेन पौत्रस्थाय स्वरेणेति ऐकारस्य स्वरत्वम् । मुग्धबोधेऽपि एकस्वरत्वेन एकमात्रादिमात्रविभाग-भावेन "एकस्वम्" इत्यनेन न विरोधः ।)

ए, पुं, देववानी । मार्जारः । माता । इति मेदिनी ।

ए, स्त्री, देवकी । इति शब्दरत्नावली । धनुर्माता । कामधेनुमाता । इति शब्दरत्नावली ।

एः, पुं, वर्णः ।। मकरदेवः । इति शब्दरत्नावली ।

ए एकारः । स तु पञ्चदशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण स्थानं कण्ठतालु च । (यथा शिक्षायामुद्धृतम्

"एदैतोः कण्ठतालु" । शिक्षायां शिक्षायाम् । "ए ऐ तु कण्ठताल्वास्थौ ये कण्ठस्थौ स्मृतौ" ।) स दीर्घः प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् । (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनः अनुनासिकाननुनासिकभेदात् षड्विधः ।)
"एकारं परम शिवे ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्ज्ञानमयं देवि वर्णं परमकुण्डली" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् । (वर्णोद्धारतन्त्रे) अस्य ध्यानप्रकारो यथा ।
"पूर्णचन्द्रा प्रभा देवी रक्तवर्णा समा सदा ।
कुम्भामयमा चैव पाति प्रतिपादकम्" ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । ॰ । अस्य नामानि यथा ।
"एकारो वामजा वह्निर्भीष्मो बोधको बर्व भवत् ।
यस्या भद्रोऽर्धकेशो च औदृषा भद्रा स्मरम् ।
वर्भ वाम द्वरा पीता मदा सर्वमङ्गला ।
अर्धिशिवगुह्मयी कुण्डली मोहिनी परा ।
कौमिदा वाचस्पतिविरा भिक्षिका दिर्घजघा ।
वह्निर्वैश्वानरी मदा अधनाम कुचघट" ।
इति वर्णाभिधानम् । ॰ । अन्यच ।
"एकारो वासवाख्या वह्निभिको स्थानवा ।
मातृकीविश्व विस्मा बोधक ह्यक्षरधर" ।
इति वीजवर्णाभिधानम् । (मातृकान्यासेऽस्य कोष्ठाने न्यसनीय बोधकमेतदभिधायकम् । मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
"एं नम ओष्ठे ऐं नमोऽधरे" । इति । अनुस्वारविशिष्टत्वे । तेन यदि विधि भवति स्यात् । यथाह कविकल्पलतायाम् ।

"कारकत्वाभिधाय वा विधि ।
पदादिष्ठ देवेऽपि स्यात्" ।

अनेन सर्वे मन्त्रकोशेऽपि कदापि चन्द्रबिन्दु स्यात् ।)

ए, अ, व्यय । स्मृतिः । असूया । अनुकम्पा । आमन्त्रणम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ।

ए, पुं, (एति प्राप्नोति सर्वं विश्वमिति । इण् + अच् । सर्वे विष्णुमयं जगत्" इति वाक्येन तत्र प्रमाणम् ।) विष्णुः । इत्येकाक्षरकोषः ।

एधं चि (एधते । एध वृद्धौ । "एधोदकस्य दण्डविहितमिथस्य । १ । ११ । इत्यादिसूत्रेण अच् ।) इन्धनम् । काष्ठम् । सम्पत् । इन्धनः । ("अनेको दृष्ट वर्ग्रस्य विधानम् वनानुक" । इति मनौ ३ । ९ । "जगतेन्धो बोधिकादुधारम्" इति श्रुतिः । "एकाकाले नवात प्रश्नम्" इति रघुः ३ । १ । ५ । सभाव वाचिकर्षे मम विरत्" इति कुमारे ९।१५ ।) अग्निसंज्ञा । इति मेदिनी । अग्नेर्नामान्तराणि । अग्नयः । पुत्रः ३, शिवः ३ त्रिधा १ ब्रह्मरक्षः ३ पुष्पकः १ । इति अभिधान वारः । अधिपः ६ पुष्कः ॰ देवतां ५ अष्टा ८ । इति महाभारते २२६ । (अग्नेर्नामान्तरेऽपि यथा च विश्वप्रकाशे "यमारकः एषधि ३१ इत्याह "अह बद-बप समर इत्यादि

एक-द्वि-युष्मद् अस्मद् भवत्-किम्” इत्युक्तवान् । यथा शाकुन्तले २ अङ्के । “विश्रान्तेन भवता ममाप्येकस्मिन् कर्म्मणि सहायेन भवितव्यम्” । पु, स्वनामख्यात ऐलवंशीयो नृपतिभेद । यथा, भागवते ९।१५।२।

‘श्रुतायोर्वसुमान् पुत्त्रः सत्यायोश्च श्रुत जय ।
रयस्य सुतएकश्च जयस्य तनयोऽमित’ ॥

परमेश्वर । विष्णु । यथा विष्णुसंहितायाम् । “एको नैक सव क किम्” । “परमार्थत सजातीयविजातीयस्वगतभेदराहित्यादेक” । इति भाष्यम् । घटे घटान्तरात् भेद सजातीयभेद । घटे पटात् भेद विजातीयभेद । घटे कपालादेर्भेद स्वगतभेद ॥)

एकक त्रि, (“एकादाकिनिच्चासहाये” । ५।३।५२। इत्यत्र चकारात् पक्षे कन् ।) असहाय । एकला इति भाषा । तत्पर्य्याय । एक २ एकाकी ३ । इत्यमरः ॥ (“महानप्येकको वृक्ष सर्व्वत सुप्रतिष्ठितः । प्रसह्यैव हि वातेन शक्यो धर्षयितु यत” ॥ इति पञ्चतन्त्रे ३।५२ ॥ तथा नैषधे । २ । ३६ ।

“विधिरेककचक्रचारिणम्
किमु निर्म्मितसति मान्मथ रथम्” ॥)

एककुण्डल पु, (एक कुण्डल यस्य ।) बलराम । कुवेर । इति मेदिनी ॥

एकगुरु, पु, (एको गुरुर्यस्य ।) सतीर्थ । इत्यमर ॥ एकगुरुर शिष्य इति भाषा ॥

एकचक्र, स्त्री, (एक चक्र यस्य ।) पुरीविशेष । तत्पर्य्याय । हरिगृहम्२ शुम्भपुरी३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सूर्य्यरथ । त्रि, असहायचारी । यथा, ऋग्वेदे १।१६४।२ ।

“सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्र-
मेकोऽश्वो वहति सप्तनामा ।
त्रिनाभिचक्रमजरमनर्व्वं
यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्थु” ॥

अत्र भाष्यकृता यद्व्याख्यातन्तदाह ।

“एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि श्रोणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते रथ रहणस्वभाव - ग्र्यस्य सम्बन्धिन सप्ततत्सङ्ख्याका अश्वा युञ्जन्ति अनुबध्नन्ति वहन्त्य-होरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुत सप्त नेत्याह । एकोऽश्व सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधान सप्तधा नमनप्रकारो वा एक एव वायु सप्तरूपं कृत्वा वहतीत्यर्थं । वाय्वधीनत्वादन्तरीक्षसञ्चारस्य एकचक्रमित्युक्तम् । कीदृशन्तदित्यत आह । त्रिनाभि वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्र-त्रयोपेतम् । अजरमजरणधर्म्मकम् । अनर्व्वमशिथिल पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्व्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्थुस्तिष्ठन्ति । यद्वा एकचक्रमेकधारिणमसाहाय्येन सञ्चरन्त रथमादित्यं सप्त युञ्जन्ति सर्पणस्वभावा सप्तसङ्ख्या वा रश्मय सप्तप्रकारकार्य्या असाधारणा परस्परविलक्षणाः षडृतव एक साधारण इत्येवरूपा । यद्वा मासद्वयात्मका षट् अपरोऽधिमासात्मक एक इत्येव सप्तर्त्तवो युञ्जन्ति एतस्य कार्य्यं निर्व्वहन्तीत्यर्थ । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसाना सन्नमयितारो रश्मयो यस्य तादृश । सप्तर्षिभि स्तूयमानो वादित्यो वहति धारयति भ्रमतीत्यर्थः । किं भूतम् । त्रिनाभि चक्रम् । त्रयो नाभिस्थानीया सन्ध्यात्मका वा एव ऋतवो यस्य तत्तादृशम् । के ते ग्रीष्मवर्षाहिमन्ताख्या यद्वा भूतभविष्यद्वर्त्तमानाख्यास्त्रय कालाश्चिनाभय । तद्विशिष्ट चक्र चक्रवत् पुन पुन परिभ्रममाण सवत्सराख्यचक्रमजरममरणम् । न हि कदाचिदपि कालो म्रियते अनादिनिधन काल इति स्मृते । अनर्व्वमप्रतिहतम् । ईदृश सवत्सराख्य चक्र नानाकालावयवोपेतमयमादित्य पुन पुनरावर्त्तयति सवत्सरादवधीनाना तत्रै वान्तर्भावात् युगादीना तदावृत्तिसाध्यात् सवत्सरस्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुन कीदृश तत् । यत्र यस्मिश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्व्वाणि भूतान्यधितस्थु आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् सर्व्वस्या स्थिते । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशसा च” ॥ नृपाद्यविशिष्टम् । एक राजविशिष्टम् । यथा, भागवते ।३।१।२०।

“इत्थ व्रजन् भारतमेव वर्ष
कालेन यावत् गतवान् प्रभासम् ।
तावच्छशास क्षितिमेकचक्रा-
मेकातपत्रामजितेन पार्थः” ॥

पु, असुरभेद । यथा, हरिवंशे ३।८४ ।

“एकचक्रो महाबाहुस्तारकस्य महाबल” ।

अय हि प्रतिविन्ध्य इति नाम्ना प्रसिद्ध । यथा । महाभारते १ । सम्भवपर्व्वण्यशावतरणे ६७।२२ ।

“एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः ।
प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ” ॥

स्त्री, स्वनामख्याता पुरी । अत्रस्थो भीमसेनो महाबल वकनामानमसुर हतवान् ॥ यथा,— महाभारते । १ । अंशावतारपर्व्वणि भारतसूत्रे । ६१ । २६-२८ ।

“ते तत्र नियता कालम् कञ्चिदूषुर्नरर्षभा ।
मात्रा सहैकचक्राया ब्राह्मणस्य निवेशने ॥
तत्रासवाद क्षुधित पुरुषाद वृकोदर ।
भीमसेनो महाबाहुर्व्वक नाम महाबलम् ॥
तत्रापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्य्येण पाण्डव ।
निहत्य तरसा वीरो नागरान् पर्य्यसान्त्वयत्” ॥)

एकचर, पु., (एकश्चरति य । चर + पचाद्यच् ।) हिंस्रपशुविशेष । गण्डार इति भाषा । तत्पर्य्याय । वार्द्धीनस २ गणोत्साह ३ गण्डक” ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (सर्पादि । यथा, मनु ।५।१७।

“न भक्षयेदेकचरानज्ञाताश्च मृगद्विजान्” ।

“ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान्” । इति तट्टीकाया कुल्लूकभट्टः ॥ (त्रि, एकाकिचारी । यूथभ्रष्टः । यथा, “अयमेकचरोऽभिवर्त्तते माम्” । इति किराते । १३।३। “एकचरो यूथादपेत” । इति तट्टीका ॥)

एकचारी, [न्] पु, (एक सन् चरतीति । चर् + णिनि ।) बुद्धसहचारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकचारिणि, त्रि ॥)

एकजटा, स्त्री, (एका जटा यस्या ।

“एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका” ।

इति श्रवणात् । यद्वा एका मुख्या जटा यस्या ।

“ख लिखन्ती जटामेका बिभ्रती शिरसा स्वयम्” ।

इति च श्रवणात्तथात्वम् ।) उग्रतारा । तस्या आविर्भावो यथा,—

सर्व्वे सुरगणा सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्
गङ्गावतारनिकटे महामाया प्रतुष्टुवु ॥
अनेकसस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्करैः ।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूय मातङ्गस्याश्रम प्रति ॥
एव ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषत ।
समुद्भूताब्रवीद्देवी मा स्तुवन्ति सुरा इति ॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्व्वधायाह स्तूयेऽद्य सवासै सुरैः ॥
विनि सृताया देव्यान्तु मातङ्ग्या कायतस्तदा ।
भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि ॥
कालिकाख्याभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तामुग्रताराम्मृषयो वदन्तीह मनीषिण ॥
उग्रादपि भयात् त्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका ।
एतस्या प्रथम वीज कथित तन्त्रमेव च ।
एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका ।
हृदयेन चिन्तन चास्या सम्यक् वेतालभैरवौ ॥
यया ध्यात्वा महादेवीं भक्त प्राप्नोत्यमीप्सितम् ।
चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
खड्ग दक्षिणपाणिभ्या बिभ्रतीन्दीवर त्वध ।
कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम् ॥
खं लिखन्ती जटामेका बिभ्रती शिरसा स्वयम् ।
मुण्डमालाधरा शीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरा कट्या व्याघ्राजिनसमन्विताम् ।
वामपाद शवहृदि सस्थाप्य दक्षिण पदम् ।
विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासव स्वयम् ॥
साट्टहासमहाघोरा रावयुक्तातिभीषणा ।
चिन्त्योग्रतारा सतत भक्तिमद्भि सुखेप्सुभि ॥ • ॥
एतस्या सम्प्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ता ।
महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ॥
घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ता प्रपूजयेत्” ॥
इति कालिकापुराणे ६१ अध्याय ॥

एकजन्मा, [न्] पु, (एक मुख्य जन्म यस्य । दिक्पालांशसम्भूतत्वादस्य तथात्वम् ।) राजा । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (एक न द्वितीय जन्म यस्य इत्यर्थे । शूद्र । तस्य अद्विजत्वात् तथात्वम् ।)

एकतम, त्रि, (एक+"एकाच्च प्राचाम्"। ५।३।९४। इति डतमच्।) बहूनां मध्ये एकः। इति व्याकरणम्। (यथा महाभारते शान्तिपर्व्वणि।
"वस्त्राणि वा शरीरं वा यस्यैकतमं त्यज"॥)

एकतर, त्रि (एक+"एकाच्च प्राचाम्"। ५।३।९४। इति डतरच्।) द्वयोर्मध्ये एकः। इति व्याकरणम्। भिन्नः। इत्यमरटीकायां भरतः।
(यथाह कात्यायनः।
"यदि क्षेत्रस्ते क्षेत्रं क्षीयते तस्मादेकतरम्"॥)

एकता स्त्री, (एकस्य भावः। एक+तल्+टाप्।) ऐक्यम्। ऐक्यम्। इति व्याकरणम्।
(यथा, रामायणे ६६।१९।
"मत्यीरपि सर्व्वेषां मनसो मन्दिरं त्विदं।
एकतामेव भाषन्ते न मनो नगमस्य धर्म्मतः॥)

एकतान, त्रि (एकेन तानेन प्रबन्धेन विस्तीर्य्यते इति। तन इत्र विस्तारे। कर्म्मणि घञ्।) एकाग्रः। अनन्यवृत्तिः। इत्यमरः॥ (यथा माघे ७।६०।
"मधुकरैरपवादकरैरिव
स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव।
कलतया वचसः परिवादिनीं
स्वरजितां न विदुर्विजितां ध्वनिम्" ॥
एकतानो विरलविलम्बेऽपि।) एकतालः पुं। इत्यमरटीकायां स्वामी।

एकताल पुं (एकस्तालो यस्य।) सम्मितम्। नृत्यगीतवाद्यानां साम्यम्। एकताल इति भाषा। इत्यमरभरतौ। (नृत्यगीतवाद्यानां साम्यमित्यर्थः। त्रि एकताल-युक्तमात्रिकः। यथा रघौ १९।३६।
"एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः"॥)

एकतीर्थी [न्] पुं (एकं समं तीर्थमाश्रमो यस्य।) सतीर्थः। गुरुभाइ इति भाषा। ("एकतीर्थी सहाध्यायी" इति मिताक्षरा।)

एकत्र, अ, (एक+त्रल्।) एकस्मिन्। इति व्याकरणम्। एकखाने इति भाषा। (एकत्र निर्द्दिष्टं व्याख्यातं कार्य्यं विनापि प्रयुज्यते"। इति दुर्गादासः। यथा मनुः। ५।१२९।
"एकत्र चिते गुरौ निवसन्वैवमव्रते रतः।
उभयोः वाह यावता भवेत् सुखिताभविष्यता"॥)

एकदंष्ट्र, पुं, (एका दंष्ट्रा यस्य। परशुरामेणैकदन्तस्य उत्पाटनात् तथात्वम्।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली। (अस्य परशुरामकृतदन्तोत्पाटनकथा ब्रह्मवैवर्त्ते द्रष्टव्या।)

एकदन्त पुं, (एको दन्तो यस्य।) गणेशः। इत्यमरः। (परशुरामगणेशयोर्युद्धे दन्तोत्पाटनकथा ब्रह्मवैवर्त्ते द्रष्टव्या। एकदा शम्भुं निद्रितो दिवा शिवयोर्द्दर्शनकामनाथ ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डोक्तेन। एकस्मिन् काले परशुरामः शिवं सुषुप्तमवगत्य। शिव दर्शनकामुकस्तत्र निवारितोऽभूद् गणेशेन। अतः क्रुद्धेन तेन स्वपरशुना तस्य दन्तमेकं चकर्त्त। परशुरामविक्षेपेण परशुना च गणेशस्य एको दन्तो भग्नः। तदा प्रभृत्येव एकदन्तोऽयमित्युच्यते॥)

एकदा, अ, (एक+"सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा"। ५।३।१५। इति दा।) एकस्मिन् काले। तत्काले। युगपत् २। इत्यमरः।
(यथा भागवते ६।१।२८।
"भिक्षां न यति मङ्गलदेवतानां
नैव च स्मरति भगवतोऽचिन्त्यम्।
श्रीशाय यो भवति वर्त्तिर भगवति
नानाविधभक्तोऽह्यतिविचक्षणाम्"॥)

एकदृश् [क्] पुं, (एकं चक्षुःमिति पश्यति वा। एकाक्षम्+क्विप्।) महादेवः। (एका दृक् यस्य। रामायणोक्तेन यद्वे एकचक्षुर्यस्य काकस्य प्रसिद्धम्।) काकः। काणे त्रि। इति हेमचन्द्रः। (एकमेव चक्षुः प्रकाशेन पश्यति वा इति व्युत्पत्त्या एकदर्शनः। शुक्राचार्य्यः। अनयोरेव सर्व्वं चक्षुषीकार्य्ये एकदृकत्वम्॥)

एकदेश, पुं, (एकः सुस्थो देशो यस्य। एकेन सौम्यभावेन गमनम्।) पुण्यदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः। (एको मेरुप्रभृतीनां मध्यात् पुण्यो देशः शरीरे वा। अंशः। खण्डः।
यथा हरिवंशे ३६ अध्याये।
"मन्त्रेऽपि विप्र सोमादि पुरीनां चाधिकारकम्।
एकदेशादपि विद्वद्भिः विमलानि शिवा पथाः"।
शम्भौ। "अखिलनिराकीर्णस्त्रानिर्गतानि सर्वा सर्वमिति बाधे"। यथा,—
"सतोऽपराणां सर्वान् भारा एकदेशस्य सर्वाः"।
इति सामान्येन नानाव्याख्योऽभिधेयम्"॥)

एकधा, अ, (एक+"एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्"। ५।३।४४। इति धा।) एकप्रकारम्। इति व्याकरणम्।
(यथा महाभारते अनुशासनपर्व्वणि १०।७२६।
"कदाचित् वाक्यभूतेन विप्रवरेण प्रसादयन्ति।
एकधा भक्त्या चैव विशुद्धीतमनसावता"॥)

एकधुर, त्रि, (एका धूः। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे"। ५।४।७४। इति अ समासान्तः।) एकभार-वाहकवृषादि। एकाधिक भर इति भाषा। अस्य अर्थ। एकधुरीणः २ एकधुरावहः ३। इत्यमरः।
(यथा, सिद्धान्ते। ४।४।७७। "एकधुराधुर"।)

एकधुरावह, त्रि, (एकधुरं वहति। वह्+अच्। एकधुराया वहः।) एकधुरी। इत्यमरः।

एकधुरीण त्रि (एकधुरं वहति यः। "एकधुराल्लुक् च"। ४।४।७९। इत्यनेन धुराद्युपसर्ज्जनात् ख्ञ् पक्षे अस्य लुक्।) एकधुरः। एकधुरावहः। इत्यमरः। एकस्य एकस्य धुरावहनशीलः पुरुषः वहति यः। इत्यमरटीकायां भरतः।

एकनट, पुं, (एको मुख्यो नटः।) सूत्रधारः। नान्दीपाठः। नायकः २। इति त्रिकाण्डशेषः। यथा माघः ३। इति शब्दरत्नावली।

एकनयन, त्रि, (एकं नयनं यस्य।) काणः। इति त्रिकाण्डशेषः। (एकं नयनं इति विग्रहे। वाचस्पतिः नयनः। यथा, रघौ १०।३०।
"एकेनासामलातविकासात्
चापकः न दोषान्चविषयतया"॥)

एकपत्नी, स्त्री, (अन्योऽभिलषितो पतिर्यस्या इति विग्रहे नित्यं समासोत्तमि" इति एकपतिकाख्या व्याख्याकारैः "न्मेकः" इति ङीप्।) पतिव्रता। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा,वैषधे ८।
"चापायबन्धे विरोधवरकदीप्तेकपत्नीम्"।
एका समाना पतिर्यस्याः इति विग्रहे। सपत्नी। यथा मनुः। ९।१८३।
"सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्।
सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः॥)

एकपर्णिका, स्त्री, (एक पर्णमात्रम् भेदं यस्य यस्याः) मलयजनक्षत्रम्। इति राजनिर्घण्टः।

एकपदी स्त्री (एकं पदं यस्मात्पादे यावत्पादो यस्मिन्) पन्थाः। इति मेदिनी। (पन्थाः। राजपथम् इति शिक्षा। यथा, रघौ ७।१७। "कपोलमार्ग्ग विराजते गमनागमनसिद्धं न अक्ष्णे"। "एकपदी सम्भवे। तथा यवाक्षे एकपदमिति शिक्षा। इति मल्लिनाथ। एकं प्रमत्तपदं स्थानम्। "एकं करिणि मां समयमपाशिनीकम्" इत्यमरोक्तेः व्यवसन्। रेफणम्। तद्विप्लवमपरम्। यथा माघे ९।८६।
"निजकान्तिमेकदेवे न ज्वालया जगतीम्"।
एकं पदं पदं योगपूर्वपदन्यासम्। शब्दगत-कर्णेयोपगम्यमानम्। यथा,राज्ययक्षात् दैवीपुराणम्।
"एकपदेनायात्योऽनेकचरक्रियाकौ"॥)

एकपद, पुं, (एकं पदं यस्य विस्तारो यस्मिन्।) प्रहार विशेषः। यत्र वचनम्।
शास्त्रेषु यदि लाभ द्वितीयं वायसं विभ्रम्।।
क्रमो यथा रवीन् चामी पदलोकनया श्रुतम्"।
इति रतिमञ्जरी। (वाक्यानामकर्थेकमोऽद्भुत-वीयो वेदाः। यथा वाक्यायन्तः दैवी पुराणवचनम्। "प्रभुचेतसो वेदः"। इति। एकं पद चरणं यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः। एकपदस्थितः। यथा भागवते १।१६।२।
"पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपाद-
मात्मानं वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणम्"।
एकेन पदा चरन् वृषरूपधर्म्मो गोरूपधरां भूमीं पप्रच्छ कुशलं। हे भद्रे। पादैर्न्यूनमेकपादं मां वृषं भूमिर्वृषलैर्भोक्ष्यमाणमात्मानं वा शोचसि किम्। इति श्रीधरः॥)

एकपदी, स्त्री, (एकः पादो यस्याम्। कुम्भपदीषु पाठात् निपातनः। यद्वा संख्याया वर्ज्जितस्य पादस्य-लोपः। पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप्। पाद-स्यान्त्यलोपः वा। पादः पत्।) पन्थाः। इत्यमरः।

एकपर्णिका, स्त्री, (एकपर्णी+कन्। टाप्। अत्र-इत्त्वम्।) दुर्गा। देवीपुराणे देवीपर्णानां नाम ५१ अध्याये।
"अपर्णाया विराजाया एकपर्णैकपाटला।
पाटला पाटलावत्या देवी लोकेषु गीयते"।

एकपाद् [द्] पुं, (एकः पादो यस्य। सर्व्वत्र पूर्ण-रूपेण व्यापकोऽस्य।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः। (रुद्रः। यथा, महाभारते शान्तिपर्व्वणि १। १५८।३१।

"अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परन्तपः" ॥
विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।
"चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्व्वेदविदेकपात्" ॥
एकः पादो यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः ।)
एकपिङ्ग, पुं, (एकं पिङ्गं पिङ्गलवर्णं नेत्रं यस्य ।) कुवेरः । इत्यमरः ॥ (कुवेरस्य पिङ्गनेत्रकथा उक्ता काशीखण्डे । यथा, —
"प्रसार्य्य नयने पूर्व्वमुमामेव व्यलोकयत् ।
शम्भोः समीपे का योषिदेषा सर्व्वाङ्गसुन्दरी ॥
अनया किं तपस्तप्तं ममापि तपसोऽधिकम् ।
अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यश्रीरहो भृशम् ।
क्रूरदृग्वीक्षते यावत् पुंसः पुनरिदं वदन् ।
तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामविलोकनात् ॥
अथ देव्यब्रवीद्देव किमसौ दुष्टतापसः ।
असकृद्दक्षिणेनाक्ष्णा पुनर्मामेव पश्यति ॥
असूयमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ।
इति देवीगिरः श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः ॥
उमे! त्वदीयपुत्त्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा ।
सम्पश्यति तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन् ॥
इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत् ।
वरं ददामि ते वत्स! तपसानेन तोषितः ॥
निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेश्वरः ।
यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राज्ञाञ्च सुव्रत! ॥
पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्व्वेषां धनदो भव ।
मया सख्यञ्च ते नित्यं वत्स्यामि च तवान्तिके ॥
अलकां निकषा मित्र! तव प्रीतिविवर्द्धयन् ।
आगच्छ पादयोरस्याः पत ते जननी त्वियम् ॥
इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् ।
प्रसादं कुरु देवेशि! तपस्विन्यङ्गजे तव ।
देव्युवाच ।
वत्स! ते निर्म्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्व्वदा ।
भवैकपिङ्गो नेत्रेण वामेन स्फुटितेन च ॥
देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वराः सन्तु तथैव ते ।
कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत" ॥)
एकपिङ्गल, पुं, (एकं पिङ्गलं नेत्रं यस्य ।) कुवेरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पिङ्गलनेत्रकथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ।)
एकभक्तव्रत, क्ली, (एकं भक्तं भोजनं यत्र तत् व्रतम् ।) रात्रिभोजनाभावविशिष्टदिवाभोजनम् । तथा च स्कन्दपुराणे ।
"दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न कदाचन" ॥
(अस्य व्रतस्य नियमफलादिकमुक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे । तद्यथा, —
"चैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
सवर्णमणिमुक्ताढ्ये गार्हस्थ्ये समवाप्नुयात् ॥
अर्च्चिते सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टाष्टशतं जपेत् ॥
अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।
यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः ॥
अर्च्चितः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टाष्टशतं जपेत् ॥
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।
दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
तत्क्षयादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते" ॥ इति ॥)
एकमूला, स्त्री, (एकं मूलं यस्याः ।) शालपर्णी । अतसी । इति वैद्यकम् ॥ (एकमेव मूलं यस्य इति विग्रहे एकमूलविशिष्टे, त्रि ॥)
एकयष्टिका, स्त्री, (एका यष्टिरिव ।) हारविशेषः । एकनरि हार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । एकावली २ । इत्यमरः ॥
एकरज, पुं, (रज्यते इति रजः । एको मुख्यो रजः । रञ्जनद्रव्यम् ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (भृङ्गराजशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
एकल, त्रि, (एक + ला + क ।) एकाकी । इति पद्यावली ॥ एकला इति भाषा । (यथा भागवते ५ । ७ । १० । "तस्मिन् वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्तउपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशमः परां निर्वृतिमाप" ॥)
एकलिङ्ग, क्ली, (एकं लिङ्गं यत्र ।) स्थानविशेषः । तथा च आगमे ।
"पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते ।
तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा" ॥
एकलिङ्ग, पुं, (एकं लिङ्गं पिङ्गलनेत्ररूपं चिह्नं यस्य सः ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलनेत्रकथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)
एकवर्णी, स्त्री, (एकमेव शब्दं वर्णयति या । एक + वर्ण + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्यभेदः । तत्पर्य्यायः । करताली १ कङ्कमाला २ कमाङ्गिया ३ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
एकवर्षिका, स्त्री, (एको वर्षो यस्याः । कः । इत्त्वम् ।) एकहायनी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥ एकवत्सरेर बाछुर इति भाषा ॥
एकवाद, पुं, (एकोऽभिन्नस्वरो वादः वाद्यम् । डिण्डिम इति एकरूपवाद्यत्वादस्य तथात्वम् ।) डिण्डिमवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
एकविंशति, स्त्री, (एकाधिका विंशतिः ।) एकाधिकविंशतिसंख्या । एकुश इति भाषा । यथा । मनुः ५ । ३५ ।
"नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्" ॥
एकवीर, पुं, वृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । महावीरः २ शक्रवीरः ३ सुवीरकः ४ । अस्य गुणाः । मदकारित्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तोदवातापहारित्वम् । चतुष्कीकटिपृष्ठादिपक्षपक्षाभिघातहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, एकः अद्वितीयो वीरः । वीरवरः । प्रशस्तवीर्य्यशाली । यथा भागवते ३ । १ । ४० ।
"कच्चिद्यशोधा म्रियतेऽर्भकार्थे
राजर्षिवर्य्येण विनापि तेन ।
यस्त्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये
धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः" ॥)
एकवृक्ष, पुं, (एको वृक्षो यस्मिन् ।) स्थानभेदः ।
"चतुःक्रोशान्तरे यत्र न वृक्षान्तरमीक्ष्यते ।
एकवृक्षः स विज्ञेयः" । इति आगमः ॥ (एकोऽद्वितीयो वृक्षः इति विग्रहे एकस्मिन् वृक्षे । यथा सारमञ्जरी । "एकवृक्षे पञ्चनौका भवति" । एको वृक्ष इति पाठान्तरम् ॥)
एकशफ, पुं, (एकः शफः खुरो यस्य । अखण्डखुरत्वात् तथात्वम् ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एकखुरजन्तुमात्रम् । यथा ।
"खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून्" ॥
इति श्रीभागवतम् ॥ ३ । १० । २२ ॥ (अस्य दुग्धदधिमूत्रमांसादिगुणा अश्वशब्दे ऐकशफशब्दे च ज्ञातव्याः ॥)
एकशृङ्ग, पुं, (एकं शृङ्गं यस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वायम्भुवमन्वन्तरे अकालप्रलयात् मत्स्यरूपधरस्यास्य शृङ्गे मनोर्नौर्बद्धा । तत्कथा यथा कालिकापुराणे ३२ अध्याये ।
"स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै तदा ।
ततो जलानामुपरि सशृङ्ग इव पर्व्वतः ॥
उद्दीप्तश्चैकशृङ्गेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपधृक् ।
आगतस्तत्र न चिरात् यत्रास्ते समनुर्हरिः" ॥
विस्तृतिस्तु अकालनिकाशब्दे द्रष्टव्या ।) एकशृङ्गयुक्तपशुमात्रम् ॥ (पितृगणभेदः । यथा, महाभारते २ । ११ । ४१-४३ ।
"पितॄणाञ्च गणान् विद्धि सप्त वै पुरुषर्षभ! ।
मूर्त्तिमन्तो हि चत्वारस्त्रयश्चाप्यशरीरिणः ॥
वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत! ।
गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ॥
सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्व्वेदाः कलास्तथा ।
एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप" ॥)
एकषष्टि, स्त्री, (एकाधिका षष्टिः ।) संख्यासंख्येयविशेषः । इत्यमरः ॥ ६१ एकषट्टि इति भाषा । (यथा भागवते ६ । ६ । ३० ।
"सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु" ।)
एकसर्ग, त्रि, (एकस्मिन् विषये सर्गो निश्चयो यस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥
एकसूत्र, पुं, (एकं सूत्रं यस्य । एकसूत्रेण वादनात् तथात्वम् ।) डमरुवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
एकहायनी, स्त्री, (एकः हायनो यस्याः । "दामहायनान्ताच्च" । ४ । १ । २७ । इति ङीप् ।) एकवर्षीयगवी । एकवत्सरेर बाछुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । एकाब्दा २ । इत्यमरः ॥ (पुंसि प्रमाणं यथा, मनुः ११ । १३६ ।
"वासो दद्याद्धयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।
अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम्" ॥
"अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च नीलान् वृषभान् दद्यात् प्रत्येकं छागमेषौ हत्वा वृषभं दद्यात् गर्द्दभं हत्वा एकवर्षं वत्सं दद्यात्" इति कुल्लूकभट्टः ॥)
एका, स्त्री, (एक + टाप् ।) दुर्गा । यथा ।
"एका [illegible]" ।

रैवो वा मत्स्यार्थमपि स्वस्थे विचरन्ति । इति” ।
“एका वा तु पयःकूपेन विना वर्त्मेव विस्तरा
यथा तु चक्रवे वर्त्तिर्विना भारिको मतिः ।
तथा सुवर्णकारेषो नानाकारेव वर्त्तते” ।
इति च रैवीपुराणे रैवोभिषाख्य नाम ॥ चाणक्य
(अद्वितीया । यथा, माघकाव्ये ८ । ७ ।
“एकैवार्थ मनस्य द्वितीया वा ममापरा ।
“चरमेणा योऽपिबगुरुलाला” । इति मल्लि०।
एकैव । स्त्री । यथा भट्टिः १ । १० ।
“मायोऽक्र मधुमुत्सवाक्षैवम्
एका इर्मिला च वचनेन” ।)

एकाकी [न्] त्रि (एक + “एकाराधिविवाक-
वाचे” । आकिनिच् ।) असहायः । एक
एव । एकक इति भाषा । तत्पर्यायः । एक २
एकक ३ । इत्यमरः । एकल ४ । इति शब्द
रत्नावली । (यथा मनुः । ४ । २५८ ।
‘एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।
एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ।)

एकाक्ष, पुं (एकमक्षि यस्य । बहुव्रीहौ चाऽऽत्
षच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका । (काकस्य यथा
एकनेत्रत्वं तात्पर्यम् । तत् रामे वनवासकाले
मतिविनिवारणाद्यत्तम् । अद्भुत,—
“रामविश्रान्तस्तो चाक्षुषोद्रमव क्षिता ।
चन्द्रमिव्ये दरिद्रा चिताले रघुनन्दने ।
ऐन्द्रः काकः बलाक्षम मानवी गीत कामुकः ।
विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ।
तत् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्ध कुशं जग्राह पाणिना ।
ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य चिक्षेप काकमाहवे ।
तत् दृष्ट्वा वीरकाकार्त्त्ं स्वधर्म्माधर्म्मयोपमम् ।
भूत्वा काकः प्रदुद्राव विसृजन् रावणवनम् ।
रामचित्रं वीक्षेत् यथाज्ञ सर्वतोदिश ।
यत्र यत्र गतो काकः शस्त्रार्थी च वायसः ।
तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश चतुर्दशम् ।
ब्रह्मादिभिर्न तत् वा दशकार्यं भजस्व वा ।
तत् दृष्ट्वा सर्वं लोका देवता न रक्षितुम् ।
न शक्ताः सा सर्वे याति रामवाणात्मपुरात् ।
इन्द्रस्य महादेव सम्पत्ति वैश वा ।
पुनरागात् निर्धिं काकोे इदवा विनिवार्य तम् ।
भो भो रामिपुत्रा नेह नमेव प्रशम तत्र ।
न यत्र रक्षका मीनाः प्रश्रयोन्नमस्कृतः ।
इत्याकोऽप्य जनिपुर् भक्ताः रघुनन्दनम् ।
पतेन चक्षसा भूमौ निपपात पपात सः ।
मायामयामलालं दृष्ट्वा सीता तु राघवम् ।
याचि यात्रीति कर्म्मपुरस्य दक्षिणा विभुम् ।
अविक्षण वायसोऽस्य पपुत्रे पाप नायको ।
अनुग्राह्य करोदास दयालोकननाशनः ।
इत्याक्षत् निः प्रासाद तदैवाशि यदो मदा ।
शापतोऽपि च पुत्र मा मीनाये राघवाय च ।
सर्वेण प्रयतो दत्ते रामेणाभिषात्मिका ।)
एकचक्षुर्विशिष्टे वाच्ये त्रि ।

एकाग्र, त्रि, (एक अग्रमिद् वा यस्य एकोपलम यस
मस्य ।) अनन्यचित्तः । तत्पर्यायः । एकतानः २
अनन्यवृत्तिः ३ एकायनः ३ एकसर्गः ३ एकायनः ६
एकायनगत ७ । इत्यमरः । (यथा मनुः । १ । १ ।
“मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।
“एकाग्रं विचारान्तर्यामिनिप्रयितः” । इति
कुल्लूकभट्टः । यथा भागवते ५ । १६ । १ ।
“मन्वैकाग्रया बुद्ध्या भगवत्यखिलात्मनि ।
वासुदेवे समाधाय चचार ह परन्तपम्” ।
यथा श्रीभागवतम् ६ । १२ ।
“तथैकाग्रं मनः कृत्वा एकचित्तन्नियतक्रिया ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये” ।
“एकाग्रं विक्षेपरहितं मनः कृत्वा” । इति स्वामि
टीका ।) अव्याकुलः । इति मेदिनी ।

एकाग्र्य, त्रि, (एक अग्रं यस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ।
एकाङ्गः, स्त्री (एकं मुख्यमङ्गं यस्य । एकं मुख्य
मङ्गं यस्याः ।) चन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ।
(एकमद्वितीयमङ्गम् । एकस्मिन्नपि अङ्गे । यथा
महाभारते १२ । राजधर्म्मपर्व्वणि । ८८ । २१ ।
मांसमाशमपिच्छामि सवयः सर्वं सुखाः ।
अप्येकाङ्गेऽप्यधोवक्त्रमिच्छामि च सुरक्षितं” ।
एव मेदमध्ये नियतं निषये सभाकम् । अत्र
पतति अस्मातस्मान्दरवाणात् ।)

एकाङ्ग, पुं, (एकं मुख्यम् अङ्गं यस्य । बौद्धलावस्य
समासान्तः ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

एकादश [न्] त्रि (एकाधिका दश ।) सङ्ख्या
विशेषः । ११ एगार इति भाषा । तद्वाचकौ ।
रुद्रः १ दुर्योधनसेनापतिः २ । इति कविकल्प
लता । (यथा मनुः २ । ९६ ।
“सर्व्वैरेकादशैः राज्ञो सर्व्वेश राजपि विशः ।)

एकादशी स्त्री, (एकादशानां पूरणी । एकादश +
डटन्तात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु शुक्लपक्षे
सूर्य्यमण्डलात् चन्द्रमण्डलस्य निर्गमन्वेकादश
कलाक्रियाकारा । कृष्णपक्षे सूर्य्यमण्डले चन्द्रमण्ड
लस्य प्रवेशरूपैकादशकलाक्रियारूपा । तत्पर्यायः ।
हरिवासरम् २ । हरिदिनम् ३ । इति स्मृतिः ।
तत्र मास्यम् ।
“ओषोपिता स्रोतस्य च सुमासी
सामारिकर्षा समवेत्रमासी ।
महामहिम्नेषु सुवर्षिता सा-
दैकादशीनो मनुजोऽधिपृच्छा” ।
इति कोष्ठीप्रदीपः । * । तत्र उपवासविधिः ।
वासरदिने दादशीयाये चन्द्रे भौ भक्ता
अन्नामुपवसेदा अर्द्धाने सत्तो पर्मी हल्दा
परां विभजति उपवसेत् । यतो नु ।
“उपवास् प्राप परा पिन वाह्यक्षयक्षरा ।
अपूर्वैकादशी सेवा सर्वोत्कमिन् समौ” ।
इति मार्कण्डेयः । यदा तु स्मदिने इदमा पर
दिने हादशी न्यूनैकादशी यदा उपरागुभोग
हादशी पार्वणं कुर्यात् । तदौ हादशीनियमे
चकोरनामगति । यदा तु सूर्योदयकाल एकमी
एकादशी यत्र च परदिने न निलनदि यदा
वा दिवस हादशीवृत्तवती यदा तु सूर्योदय
मारभ्यैकादशीविद्धेकादशी परदिने च न नि-
वर्त्तते तदा वासुभवेत् । यदा पतिता यदी
परदिनेऽपि निःशतपि यत्परदिने च हादशी यदा
वा दिवस अन्नागुभोग हादशी पारयेत् । यदा
तुभयदिने अविद्धेकादशी परदिने च न हादशी
तदा परदिनात्मिका दिवस्तुभोग परदिने
हादशीपारणपूर्वोक्त पारयेत् । वैष्णवानु ददाति
सूर्यते तराखुभोग यशोषा पारयेत् । वर्ज-
नः सर्वेकादश्य वैष्णवाना चरणम प्रयच्छ-
नामपकलयो विना । मासस्य विधिवो
विना । वैष्णवैश्च नागृहानां वरिक्षण्य-
रविवीयः सर्वैकादशीय चरचाको विना । च
एकादशी मदयाचान् कदाचिद् विनाविचारः ।
काम्योपवासे सर्वेरेव सर्वोत्तमविचारः ।
नित्योपवासे रविशुक्रादिदोषो नास्ति । चान्द्रा-
यणविधौ मनोऽपूर्वोपवासोऽपि निश्चादिचारः ।
विचारानाम् सर्वस्वैव विकल्पविचारः तत्र सक-
मावादिदोषो नास्ति । इत्येकादशीतत्त्वोक्त-
वचनम् । ।
अथ हरिभक्तिविलासोक्तैकादशीव्रतविधिः ।
तत्रादौ तत्सहायपूर्ववतविशषः ।
“पापज्ञानादिकं कृत्वा तपसो शौचवता ।
सर्वं तेजसा कुर्यादि वैष्णवोऽप मनोहरम्” ।
इति कात्यायना । वनवाससुधा ।
“एकादशीनिमित्तेन चरित्वोर्ध्व मम भव ।
शिविरं देवदेवेश विविधं कुरु केशव” । * ।
अथ तस्यासुदर्शनस्य नारदीये ।
“मामरेषितिदिनं चोराणिकृत्यं चैवस्योपलं ।
अपारप्रया सर्वं कृषिमुधाधिवेदिनः ।
बालमीवत्सगणया प्रियासहृदयमिवद्रः ।
स्पर्शं देवमीक्षायं दृष्टं प्रयोगवम्” । * ।
तथामिष्याः । कात्ये ।
“कार्त्ये मार्गे मधुश्रवे चौत्र मासद्वयमस्मन् ।
इत्यनिष्मयचार्धे एकार्थं परिवर्जयेत्” ।
सारखतीपत्तिविधियामप्यमापि विविधापि ।
सङ्को मतस्य विधिमाश करा ।
“एकादशापुतवचेन चतापिविवाविधि ।
सापेक्ष ।
“उपोषिततादशी राजन् सकराजमथापि वा ।
भोजनविवेको नारदीये नारदीयपद्मे च ।
“एकमीव पुराणानि भूयोऽयमो वदाने ।
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ।
एतदन्येऽपि निषमम् । विष्णुरहस्यम् ।
“भुङ्क्ते यो यदि वा तस्मिन् विष्णुपूजनवासर ।
एकादश्यां न भुङ्क्तेति पतोनश्योरवि” । ।
व्रतान्नादपि नियमम् । नारदः ।
“मज्ञान्तो दृशिवाद् वा यदा चैकादशी भवेत् ।
उपोष्या सा महापुण्या समतामक्षतं निधि” । * ।
उपवासदिने चाहार् वेशा । पद्मोत्तरखण्डे ।
“एकादश्यां यदा मत्मा भोजनिषेधग्रन्थोति ।
हादशां तत्क्षणं देवासदेवे हवित्” । * ।
अथ अविवाहिन । पद्मोत्तरखण्डे ।
एकादशीमहामाहात्म्य प्रोक्तवत् सर्वविधि ।

एकादश्युपवासस्तु कर्त्तव्यो नात्र संशयः" ॥
कात्यायनस्मृतौ च ।
"अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सरः ।
एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि" ॥ * ॥
अशक्तौ प्रतिनिधिः । वायुपुराणे ।
"उपवासे त्वशक्तस्य आहिताग्नेरथापि वा ।
पुत्रान् वा कारयेदन्यान् ब्राह्मणान् वापि कारयेत् ॥
अथवा विप्रमुख्येभ्यो दानं दद्यात् समाहितः ।
उपवासन्तु कुर्व्वाणः पुण्यं शतगुणं भवेत्" ॥
मार्कण्डेयपुराणे च ।
"एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् ।
पयोमूलफलैर्व्वापि न निर्द्वादशिको भवेत्" ॥ * ॥
अनुकल्पापवादः । गरुडपुराणे ।
"नन्दायने महुत्थाने मत्स्यार्न्वपरिवर्त्तने ।
फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं समर्पयेत्" ॥ * ॥
एकादशीमाहात्म्यम् । तत्त्वसागरे ।
"एकादशीसमं किञ्चित् पावनं न च विद्यते ।
स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी" ॥
गारुड़े च ।
"एकादशीव्रतं मत्या यः करोति नरः सदा । ॥ * ॥
स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः सरूपताम्" ।
उपवासदिननिर्णयः । सौरधर्म्मोत्तरे ।
"एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । ॥ * ॥
विमिश्रां वापि कुर्व्वीत न दशम्या युतां क्वचित्"
विद्धोपवासदोषमाह वशिष्ठः ।
"दशम्येकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।
अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छति" ॥ * ॥
द्वादश्युपवासफलम् । स्कान्दे ।
"ऊर्द्ध्वं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं शोधयेत्ततः ।
द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
एवं कुर्व्वन् नरो भक्त्या विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
अन्यथा कुरुते यस्तु स याति नरकं ध्रुवम्" ॥ * ॥
अरुणोदयवेधेन विद्धालक्षणम् । भविष्यपुराणे ।
"आदित्योदयवेलाया प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता ।
एकादशी च सम्पूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता" ॥ * ॥
अरुणोदयविद्धापरित्यागमाह कण्वः ।
"एकादशी विभाता दशमीसंयुता यदि ।
अशोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदश्यान्तु पारणं" ॥
वेधचतुर्व्विधः । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"अरुणोदयवेधः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकाद्वयम् ।
अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दर्शनाद्रवेः ॥
महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्य्योदये बुधैः" ॥ * ॥
अरुणोदयविद्धोपवासदोषः । पाद्मे ।
"अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्व्विधम् ।
अह्नि ये प्रकुर्व्वन्ति यावदाहूतनारकाः" ॥ * ॥
शुद्धाविशेषपरित्यागः । गारुड़े ।
सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि दृश्यते ॥
गृहस्थोऽपि परां कुर्य्यात् पूर्व्वां नोपवसेत्तदा" ॥ * ॥
अथाष्टमहाद्वादशीनां विशेषतो निरूपणम् ।
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।

"उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ।
तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
नक्षत्रयोगाच्च बलात् पापं प्रशमयन्ति ताः" ॥ * ॥
अथोन्मीलनी । यथा ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"एकादशी च सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
द्वादशी च न वर्द्धेत कथितोन्मीलनी च सा" ॥
पद्मपुराणे ॥
"सर्व्वैरेकादशी कार्य्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।
प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्" ॥ * ॥
अथ वञ्जुली । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"द्वादश्येव विवर्द्धेत न चैवैकादशी यदा ।
वञ्जुलीति भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी" ॥
भागवतादितन्त्रे ।
"सम्पूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्" ॥ * ॥
अथ त्रिस्पृशा । ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।
"अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ।
अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा सा हरेः प्रिया" ॥
नारदीये ।
"एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति" ॥
अथ पक्षवर्द्धिनी । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"दर्शश्च पौर्णमासी च सम्पूर्णा वर्द्धते यदि ।
द्वितीयेऽह्नि द्विजश्रेष्ठ सा भवेत् पक्षवर्द्धिनी" ॥ * ॥
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"कुह्वाराके यदा वृद्धिं प्रयाते पक्षवर्द्धिनी ।
विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्" ॥ * ॥
अथ जयादि । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"पुष्यश्रवणपुष्यादिरोहिणीसंयुतास्तु ताः ।
उपोषिताः समफला द्वादश्योऽष्टौ पृथक् पृथक्" ॥
अथोपवासदिनकृत्यम् । देवलः ।
"गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासन्तु गृह्णीयाद्यद्वा सङ्कल्पयेद्बुधः" ॥
तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।
"एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत" ॥ * ॥
पुष्पाञ्जलित्रयदानं मन्त्रपूतजलपानञ्चाह मार्क-ण्डेयः ।
"अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजप्तेनाभिमन्त्रितम् ।
उपवासफलं प्रेप्सुः पिबेत्तोयं समाहितः ॥
देवार्च्चनं ततः कृत्वा पुष्पाञ्जलिमथापि वा ।
सङ्कल्पमन्त्रमुच्चार्य्य देवाय विनिवेदयेत्" ॥ * ॥
सङ्कल्पादौ विशेषः । नारदीये ।
"पूर्व्वाह्णे सङ्कल्पमेवैकादश्यां स्नानपूजने ।
वर्ज्जयन्ति नराः पूर्व्वान् यामांश्च चतुरो द्विज ॥
तदूर्द्ध्वं स्नानपूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषितैः ।
न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥
दिनकार्य्यमशेषञ्च कर्त्तव्यं शर्व्वरीमुखे" ॥ * ॥
पूजाजागरणविधिः । पाद्मे ।
"एकादश्यामुभौ पक्षौ निराहारः समाहितः ।

स्नात्वा सम्यग्विधानेन धौतवासा जितेन्द्रियः ॥
सम्पूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया तु समाहितः ।
पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः परैः ॥
उपहारैर्बहुविधैर्जपहोमप्रदक्षिणैः ।
स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गीतवाद्यैर्मनोरमैः ॥
एवं सम्पूज्य विधिवद्रात्रौ कुर्य्यात् प्रजागरम्" ॥ * ॥
अथ जागरणलक्षणम् । स्कान्दे ।
"शृणु नारद वक्ष्यामि जागरस्य तु लक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्द्दनः ॥
गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च पुराणपठनन्तथा ।
धूपं दीपञ्च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
फलमर्घ्यञ्च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
सत्यान्वितं विनिद्रञ्च मुदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥
साश्चर्य्यञ्चैव सोत्साहं पापालस्यादिवर्ज्जितम् ।
प्रदक्षिणानि संयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
नीराजनसमायुक्तमनिर्व्विण्णेन चेतसा ।
यामे यामे महाभाग कुर्य्यादारात्रिकं हरेः ॥
एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्य्याज्जागरणं हरेः" ॥ * ॥
अथ पारणदिनकृत्यम् । कात्यायनः ।
"प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
पारणन्तु ततः कुर्य्यात् व्रतसिद्ध्यै हरिं स्मरन्" ॥
तत्र समर्पणमन्त्रः ।
"अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव" ॥ * ॥
अथ पारणे द्वादशीलङ्घने दोषः । स्कान्दे ।
"पारणाहनि सम्प्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।
त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानः शतजन्मानि नारकी" ॥ * ॥
अथ द्वादश्यल्पत्वे कृत्यसमाधानम् । देवीरहस्ये ।
"अल्पा चेद्द्वादशी कुर्य्यात् नित्यकर्म्मारुणोदये ।
अत्यल्पा चेन्निशीथेऽर्द्धमामध्याह्निकमेव तत्" ॥ * ॥
अथ सङ्कटे पारणसमाधानम् । कात्यायनः ।
"मन्त्र अपित्वा मरणे विद्योपोषण व्रती ।
अद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् सङ्कटे विषमे सति" ॥ * ॥
अथ हरिवासरकालपारणनिषेधः । विष्णुधर्म्मो-त्तरे ।
"द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः" ॥ * ॥
अथ द्वादशीदिने वर्ज्जनीयानि । स्कान्दे ।
"क्षौद्रं मांसं सुरा तैलं व्यायामं क्रोधमैथुने ।
पराह्नं कांस्यताम्बूले लोभं निर्म्माल्यलङ्घनम् ॥
द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्ज्जयेत्" ॥
अपि च । वितथभाषणम् । प्रवासः । दिवास्वप्नः ।
अञ्जनम् । शिलापिष्टम् । मसूरम् । द्यूतम् । हिंसा ।
चणकम् । कोरदूषकम् । क्षौषधम् । एतानि
पुराणान्तरोक्तान्यपि वर्ज्जनीयानि ॥ * ॥ इति
श्रीहरिभक्तिविलासोक्तैकादशीव्यवस्था समाप्ता ॥ * ॥
अथ पश्चिमदेशप्रसिद्धनानापुराणोक्तषड्विंशत्ये-कादशीनामानि लिख्यन्ते । अग्रहायणस्य कृष्णैका-दशी उत्पन्ना १ शुक्ला मोक्षा २ । पौषस्य
कृष्णैकादशी सफला ३ शुक्ला पुत्रदा ४ । माघस्य
कृष्णैकादशी षट्तिला ५ शुक्ला जया ६ । फाल्गु-नस्य कृष्णैकादशी विजया ७ शुक्ला आमर्दकी ८ ।

चैत्रस्य कृष्णैकादशी पापमोचनी ८ शुक्ला च कामदा ९। वैशाखस्य कृष्णैकादशी वरूथिनी ११ शुक्ला मोहिनी १२। ज्यैष्ठस्य कृष्णैकादशी अपरा १३ शुक्ला निर्जला १४। आषाढस्य कृष्णैकादशी योगिनी १५ शुक्ला पद्मा १६। श्रावणस्य कृष्णैकादशी कामिका १७ शुक्ला पवित्रा १८। भाद्रस्य कृष्णैकादशी अजा १९ शुक्ला वामना २०। आश्विनस्य कृष्णैकादशी इन्दिरा २१ शुक्ला पापाङ्कुशा २२। कार्त्तिकस्य कृष्णैकादशी रमा २३ शुक्ला प्रबोधिनी २४। मलमासस्य कृष्णैकादशी सुमना २५ शुक्ला कमला २६। *। एकादशी-प्रकरणं समाप्तम्। (गङ्गाविशेषः। एकादश इति भाषा। यथा महाभारते ६।१६।२१।
"एकादशी मार्त्तण्डी गौरवाश्च महाम्भः"।)

एकोनविंशति, त्रि (एकेन न विंशतिः। "एकादि चैकस्य चाद्युक्"।६।३।७६। इत्यनेन सिद्धम्।) एकोनविंशतिः १९। इति व्याकरणम्।

एकार्णवा, स्त्री, (एको न अर्णो यस्याः।) मार्जनी। इति त्रिकाण्डशेषः। (इयं हि पञ्चोदारमध्यमा वर्णाद्यरित्रे। ५।१२।१०।
"देवाङ्गनावत् विद्यं मन्दोदरा यो तु मध्यमाम्"।
"चिह्नि चैनामयौल्या पञ्चाङ्गेषी भगवते।
एकार्णवा योजयन्ती तस्यार्थे कन्यया तु"।)

एकान्त, त्री, (एकस्मिन्नेव अन्तः समाप्तिर्यस्य।) नियतम्। अत्यर्थम्। अतिशयः २ भरः ३ अतिवेलम् ४ बाढम् ५ अत्यर्थम् ६ अतिमात्रम् ७ उद्गाढम् ८ निर्भरम् ९ तीव्रम् १० एकान्तम् ११ गाढम् १२ बाढम् १३ दृढम् १४। (यथा माघे २।५२।
"नैवा कामा दा नैकान्तं वाच्यस्य महीयसे"।
अत्यन्ते त्रि। यथा कुमारे १।१६।
"भवित्यदयनान्यपि कर्कशस्य
ऐकान्तमेव नात् चरणीयितौनाः"।
तथा भागवते। १।४।४।
तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ्निर्विकल्पकः।
एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते"।)
ऐकान्तिकेऽपि त्रि। इत्यमरः। (तस्मिन् परत्वार्थे बोध्ये च एकान्तः। यथा "अन्तरिन्द्रियाणि भव मत्यं सामर्थ्यमिति"। इत्यमरमते ६९ अध्याये सर्वमीमांसम्।) निर्जनम्। (यथा हितोपदेशे मित्रो। २२। "अत्र केनापि प्रकारेणैव भूतर सम्पन्नत्वानुमानेन बहु कालं समीक्षकारस्य भावेन एकान्ते स्थितम्"।)

एकान्ती [न्] (एकान्तमस्त्यस्य। एकान्त + इनि।) विष्णुभक्तविशेषः। यथा माघे ११९ अध्याये।
एकान्तेनाभवो विष्णुर्यस्मादेषां परायणः।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः।
गिरिमात्राणि कर्माणि ऐहिकानि न चिन्ति।
भागवतामि यदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी"।

एकान्न, त्रि (एकं एकमन्नं यस्य यस्य।) एक भक्तः। एका। बहुभोजी।
"एकान्नं ब्राह्मणस्त्रीणामासनं ...।
...।

इति विश्वप्रकाशः। एक यदिमुखमय यस्य इति कुत्सया एकपादानविज्ञान। यविवाद। यथा
"एकपादेन गच्छां पिङ्गलदिमार्गेणम्।
एवं गौरिकमारी तदेव यास्यति यदे"।
इति भागवितस्वात्मशुकसम्प्रतिवचनम्।

एकाद्विंशति त्रि, (एकेन न विंशतिः। "एका दिश्चैकस्य चादुक्"।६।३।७६। एको विंशत्याः समासे अत्र एकान्तेन अत्र अदीर्घेति योग विभागात् समासः। अनुनासिकविकल्पः।) एकोनविंशतिः १९। इति व्याकरणम्।

एकाब्दा, स्त्री, (एकोऽब्दो यस्याः सा।) एकहायनी। एकवर्षवयस्का गवी। इत्यमरः।

एकायन, त्रि (एकं अयनं विषयो यस्य।) एकाग्रः। एकविषयावधानचित्तः। इत्यमरः। (यथा छान्दोग्यो-पनिषदि। ७।१।२। "तानि वा एतानि सर्वाणि एकायनानि एकात्मकानि एकप्रतिष्ठानि"।
एकमनसत्वविवेकः। एकामात्मवस्तुयोग्यः। बहुधा महाभारते १।१०८।११
"कवचेन यथा मा वै कुर्वीथाः विवाद वा।
याचं एकायने मार्गे कश्चीकामयितो"।)

एकायनगत त्रि (एकायनं गतः प्राप्तः। एकविषय गते मर्ग आयमनमपि वा।) एकाग्रः। इत्यमरः।

एकावली, स्त्री, (एका एकया आवली माला।) एक यष्टिका। इत्यमरः। एकनर हार इति भाषा। (अलङ्कारविशेषः। तल्लक्षणादिकमुक्तं साहित्य-दर्पणे १० परिच्छेदे। १० १। यथा—
"पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम्।
स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत्स्यात्तदैकावली द्विधा"।
अनेकोदाहरणम्। यथैव।
"सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्"।
"न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः"।
भट्टिः।२।१९। हरिवंशाविशेषमपि यथोक्तं त्रि प्रेमकथा च्छायामपोहितस्य इष्यते। यथा—
"वापी भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु।
कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिरपि पदम्।
इत्यमाधवेऽपि।)

एकाविंशतिगुण, पुं, (एकस्मिन् पदार्थे वाणिनो गुणाः।) स्वरविशेषः। तद्यथा। स्पर्शः १ शब्दः २ गन्धः ३ रूपं ४ रसनम् ५ संयोगस्वरूपम् ६ परिमाणम् ७ पृथक्त्वम् ८ परत्वम् ९ अपरत्वम् ८ बुद्धिः १० सुखम् ११ दुःखम् १२ इच्छा १३ द्वेषः १४ यत्न १५ गुरुत्वम् १६ द्रवत्वम् १७ स्नेहः १८ संस्कारः १९ धर्मम् २० अधर्मः २१। इति सिद्धान्त-मुक्तावली। ४।

एकाष्ठील, पुं, (एकमष्ठि अस्ति। अस्+इ। स्वाभाविकात् कर्मणि रीलच्।) वकवृक्षः। इति शब्दरत्नाकरः।

एकाष्ठीला, स्त्री, (एकाष्ठील+टाप्।) अम्बष्ठा। इत्यमरः। पाठा। इति राजनिर्घण्टः। आकनादि इति भाषा। (अस्याः पर्यायो यथा।
"अम्बष्ठाम्बष्ठकी पाठा कुचिका वृकतिक्तिका।
एकाष्ठीला वरा तिक्ता प्राचीनैषा विषघ्निका"।
इति वैद्यकरत्नमाला।)

एकाह, पुं, (एकमहः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्"।५।४।९१। इत्यनेन सिद्धम्।) एकदिनम्। इति व्याकरणम्। (यथा, मनुः ५।५९।
"अर्वाक् सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव च"।)

एकाहार, पुं, (एका न द्वितीय आहारः।) एक दिवसमेकवारभोजनम्। यथा।
"एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन।
पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्"।
इति शुद्धितत्त्वधृतस्मृतिः।

एकीय, त्रि (एकस्मिन् भिन्नमिति। एक+छ।) एकपक्षः। अन्यतरपक्षपाती। इति सिद्धान्तकौमुदी।

एकोद्दिष्ट, क्ली, (एकः उद्दिष्टः यत्र श्राद्धे तत्।) प्रेतोद्देश्यकश्राद्धम्। यथा। गोभिलः। "अथ एकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोऽर्घः एका पिण्डो नावाहनं नाग्नौ करणं नात्र विश्वे देवा स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमिति प्रत्युत्तरम्। उपतिष्ठतामित्यक्षय्य स्थाने अभिरम्यतामिति विसर्जनेऽभिरताः स्मेति प्रतिवचनमेवं प्रेतश्राद्धमिति। *। एतत् प्रेत श्राद्धमकरणत्वात् एवं प्रेतश्राद्धं सपिण्डी करणाद् अर्वागेकोद्दिष्टमिति वैदिकलौकिकोभयत्र पौर्विकम्। अतएव प्रतिपत्स्वरूपिकस्य नैको दिवस एकोद्दिष्टविधिकं यथार्हकादिर इत्यत्र द्वैविधविशेषापि एवं वर्ज्यमिति अपराह्णभोजनादिकृत्यम् ...
आनाहरं यत्रापि श्राद्धमिति विशेषतो गोभिल पर्यायभी करणमूलीकायार्थं प्रकरणमिति भाव एकोद्दिष्टं बाह्यणभोजनमेव विहिते न तु प्रकाशनमपि विकल्पस्याविशेषमपर्वं दिवा-योभायनमिति। एवेन पितृपर्यायापचितिषो भेदिनोक्तो वेदः। अतएव पार्वणविशेषेण उक्त-देवताभावे अस्यापि एका आवाहनं नाग्नि परिवर्त्तनादि बाधा इत्यादर्शनादयसम्भव बाधि बाधा। आवाहनाभावात् आवहनमिति मन्त्रविकृतिविरोधात्। स्वदितमिति तृप्तिप्रश्न इति अत्र वा इति अक्षय्ये स्वदितमिति यथा। कुशमयब्राह्मणपक्षे तु प्रतिवचनानुपपत्त्या मन्त्र आदि निवृत्तिः। अक्षय्यस्थाने उपतिष्ठता-मिति मन्त्रेण यथोद्दिष्टार्थाभिधानेन स्थाने-मिति अभिरम्यतामिति तद्धि अमुकयेषा। अतएव विसर्जनमन्त्राभिनिवृत्तिमनु-विसर्जनमिति विशिष्टम्। अभिरम्यतामिति पदे पाणे यदि यत्र अभिरम्यतामिति पदेन विसर्जन-मिति। इत्यादिवि पूर्णाहुतिकर्मसंख्याकाद्यादिक-मपि। प्रेतश्राद्धे प्रेतस्य भाव न तु साम्वत्सरिक-त्वेन माध्यन्दिनीयशाखायामपि भाव सपिण्डी-करणस्य गृह्यादिपरिशिष्टवचनात्। अतएव तन्मात्रसूत्रप्रतियानमप्रासरितवेऽपि त्रि

शब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपजायते इत्युक्तम्। अतएव विष्णुना प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्ताक्षय्योदकेषु इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेतस्येत्युक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम्। ततश्च मन्त्रे प्राप्तपितृलोकोपाधिकस्यैव पितृपदस्थाने प्रेतपदोहो न तु अभिलापाद्युपाधिके एवमभिलापवाक्येऽपि सम्बन्धित्वेन नोल्लेखः किन्तु प्रेतत्वेन असम्बन्धिनोऽपि मठच्छात्रादेरपि प्रेतश्राद्धाधिकारित्वात्। सांवत्सरिकश्राद्धे एकोद्दिष्टविकृतीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदनमस्ते अभिलापे च सम्बन्धिबोधकपितृत्वेनैवोल्लेखः। एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यत्र न प्रेतपदोहः पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात्। एवं नैकवचनोहोऽपि तथा मधु द्यौरस्तु नः पिता इत्यस्य द्यौः स्वर्गः पिता पितेव सर्व्वस्याधिगम्यत्वात् मध्वस्तु मधुमयी भवत्विति भाष्यव्याख्याने द्यौरिति पितेति पदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते अत्र च द्युपितृत्वयोर्भेदेऽपि सामानाधिकरण्येनानेनावगमात् दिवः पितृसाधर्म्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृतुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं चेति। तेनात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः। न वा पितृशब्दं न युञ्जीत इत्यनेन निषेधः। एवमामावेति मन्त्रे पितरः इत्यत्र नोहः। एवं वृद्धिश्राद्धेऽप्येतेषु नान्दीमुखविशेषणं न देयमेवेति। अन्यत्र सर्व्वत्रोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोहः कार्य्यः। विष्णुः। एकवन्मन्त्रानूहेत एकोद्दिष्टे इति एकवत् एकवचनवत् यथा स्यात्तथोहेत यथा पवित्रे स्थो वैष्णव्याविव्यत्र पवित्रासि वैष्णवीति एवं विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यत्रापि पूतमसीति। अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वं इति मन्त्रे अत्र प्रेतमादयस्व यथाभागमावृषायस्व इत्यूहम्। अमीमदन्त पितरः इत्यत्र अमीमदत् प्रेत इति। वृषायिषत इत्यत्र वृषायिष्टेति। एत पितरः इति पिण्डार्थावाहनमन्त्रे एहि प्रेत इति। सोम्यास इत्यत्र सोम्येति। दत्तास्मभ्यमित्यत्र देह्यस्मभ्यमिति। नियच्छत इत्यत्र नियच्छेति। नमो व इत्यादिमन्त्रेषु पितरः इति स्थानचतुष्टये प्रेतेत्यूह्यम्। एव व इत्यत्र ते इति। आशीः प्रार्थने येभ्य इत्यत्र यस्मै इति। तेषामित्यत्र तस्येत्यूह्यम्। एतद्वः पितरः इत्यत्र तु प्रेता इति विकृतावूहो न तु बहुवचनस्य। एतद्वः पितरो वास इति अयन् पृथक् पृथक् इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्व्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद्द पितरः इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् असामर्थ्येन तद्विकृताविकोद्दिष्टेऽप्यसमवेतार्थबहुवचनस्यैव युक्तत्वात्। ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विकृतावूहः। सांवत्सरिके त्वेकवचनस्यैवोहो न तु पितृपदस्य तत्र प्राप्तपितृलोकत्वेन तस्यैव युक्तत्वात्। स्मृतिः।

"प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं गृहे पर्य्युषितञ्च यत्।

दम्पत्योर्भुक्तशेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन"॥

उच्छिष्टं पाकपात्रे अवशिष्टम्। गृहे उपरागे पर्य्युषितं स्थितम्। दम्पत्योर्गृहस्वामिनोर्भोजनानन्तरं पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति श्राद्धचिन्तामणिः॥ यत्तु देवलवचनम्।

"एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्।

पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्"॥

इति। तन्वेकोद्दिष्टशेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् न त्वशेषयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं पाकान्तरकृतान्नं भुञ्जीतेत्यन्वय इति॥ *॥ तत्करणकालो यथा। ब्रह्मपुराणम्।

"पूर्व्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैत्रिकम्।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्"॥

मध्याह्ने तु विशेषमाह कालमाधवीये व्यासः।

"कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत्।

आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्"॥

आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्व्वदिग्गमनारम्भकालः। तत्समीपे कुतपशेषदण्डे।

यदाह गोतमः।

"आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्"।

तेन पूर्व्वदिवसीयकुतपरौहिणयोस्तत्तिथिलाभे परत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्व्वदिने एकोद्दिष्टं उभयप्राप्त्यनुरोधात्। पूर्व्वदिने कुतपालाभे परत्र तल्लाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिनएव समाप्तिकालादारम्भकालस्य बलवत्त्वात्। तथा च बौधायनः।

"यो यस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमे।

तिथिर्याभिमता सा तु कार्य्या नोपक्रमोज्झिता"॥

उभयत्र कुतपमात्रालाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्व्वदिने समाप्तिकालानुरोधात् पर्व्वदिने रौहिणालाभे परत्र सप्तममुहूर्त्तलाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिने मध्याह्नानुरोधात्। इति श्राद्धतत्त्वम्॥ *॥ एकोद्दिष्टविधिकसांवत्सरिकश्राद्धम्। यथा,—

"एकोद्दिष्टं पुरावश्य तद्विशेषं वदे शृणु"।

प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रक्षालनं आसनं अद्य अमुकगोत्रस्य मत्पितुरमुकदेवशर्म्मणः प्रतिसांवत्सरिकमेकोद्दिष्टं श्राद्धं सिद्धान्नेन युष्मास्वहं करिष्ये श्राद्धकरणानुज्ञापनम्। आसनं अर्घ्यं। गन्धादिदानं नित्यश्राद्धम्। अन्नसङ्कल्पनं जप्यं निवीती उत्तराभिमुखीभूयातिथिश्राद्धं कुर्य्यात्। ततस्तृप्तिं ज्ञात्वा दक्षिणाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्टसमीपे ये अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम्। ॐ अमुकगोत्र मत्पितरमुकदेवशर्म्मन् एतत्ते जलमवनेनिक्ष्व ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। इति रेखोपरि दक्षिणामुखवारिधारादानम्। इति गारुडे २२३ अध्यायः॥

एकोषिका, स्त्री, (एका मुख्या उषिका कमनीया।) वृक्षविशेषः। इति रत्नमाला॥ व्याकादि इति भाषा॥

एज, ऋ ङ दीप्तौ इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादि-आत्म-अक-सेट्।) ऋ मा भवान् एजिजत्। ङ एजते। इति दुर्गादासः।

एज, ऋ कम्पे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादि-पर-सक-सेट्।) ऋ मा भवान् एजिजत्। एजति वायुना वृक्षः। इति दुर्गादासः॥

एठ, ङ बाधने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादि-आत्म-सक-सेट्।) बाधनं विहतिः। ङ एठते वत्सः लोकं। इति दुर्गादासः॥

एड़, त्रि, (इलति। इल स्वप्ने। अच्। डलयोरैक्यम्। यद्वा आ सर्व्वा ईड्यते। ईड स्तुतौ। घञ्।) बधिरः। इत्यमरः॥

(मेषः। यथाह कात्यायनः।

"श्वैड़वराहैषूदधारा प्राचीदं विष्णुः"॥)

एडक, पुं (एड + स्वार्थे कन्। यद्वा इलति एलयति वा इल + ण्वुल्।) मेषः। इत्यमरः॥ वनच्छागलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

एडका, स्त्री, (एड़कस्य स्त्री। अजादित्वात् टाप्। क्षिपकादित्वान्नेत्वम्।) मेषी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

एडगज, पुं, (एड़ो मेष एव गजो यस्य भञ्जकत्वात्।) चक्रमर्द्दकः। इत्यमरः॥ चाकुन्दिया इति भाषा। अस्य गुणाः। वायुकफकुष्ठत्वग्दोषगुल्मोदररोगार्शोनाशित्वम्। कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (पर्य्याया यथा,—

"चक्रमर्द्दः प्रपुन्नाटो दद्रुघ्नो मेषलोचनः।

पद्माटः स्यादेडगजश्चक्री पुन्नाट इत्यपि"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणाश्चास्य चक्रमर्द्दशब्दे ज्ञेयाः॥

व्यवहारो यथा,—

"सलोमश्च सैडगजः करञ्जः"।

इति चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये॥)

एड़मूक, त्रि, (एड़ो बधिरो मूकश्च।) बधिरः मूकश्च। वक्तुं श्रोतुमशिक्षितः। वाक्श्रुतिवर्ज्जितः। इत्यमरः॥ शठः। इति मेदिनी॥

एड़ूक, क्ली, (ईड + उलूकादयश्चेति ४। ४१। उणादिसूत्रेण साधु। निपातनात् ह्रस्वम्।) एडूकम्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

एडूक, क्ली, (ईड्यते इति। "उलूकादयश्च" ४। ४१। उणादिसूत्रेण साधु।) अन्तर्न्यस्तकीकसकुड्यम्। इत्यमरः॥ कीकसमिव कीकसं यत् कुड्यम् हिटावेड़ा इति ख्यातमित्यन्ये। इति सारसुन्दरी॥ कीकसमस्थि एतत् काष्ठादिकठिनद्रव्योपलक्षणं कीकसमिव कीकसं किलिञ्जादीति मधुः॥

"मध्यस्थापितास्थ्यादि कुड्यमेडूकमुच्यते"।

इति माधवः॥ (यथा महाभारते वनपर्व्वणि।

"एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता"॥

अस्य शब्दस्य पुंस्त्वमपि दृश्यते महाभारते ३। १९०। ६३। यथा,—

"एडूकान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः।

शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये"॥)

एडोक, क्ली, एड़ूकम्। इति भरतधृतद्विरूपकोषः॥

एण, पुं स्त्री, (एति द्रुतं गच्छतीति। इ + बाहुलकात् ण।) हरिणः। इति राजनिर्घण्टः॥ मृगविशेषः। इत्यमरः॥ अस्य मांसगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम् पित्तरक्तकफज्वरनाशित्वम्। संग्राहित्वम्। रोचनत्वम्। हृद्यत्वम्। बलकारि-

लम्। इति राजवल्लभः। (यथा मनुः १। २६८।
"यवागूमस्य मांसेन रौरवेण यथैव तु"।
यथा चैतद्वर्णं यथा। "रसा शुक्ला मधीपिण्डिका"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे।)
रसकः, पुं, (रस+स्वार्थे कन्।) रसः। इति शब्दरत्नावली।
रसविक्रयः, पुं, (रसो मद्यादिस्तस्य विक्रयः। मद्यस्य मद्यप्रस्थापनम्।) यथा। इति हारावली।
रसगर्, पुं, (रस निगिरतीति। रस+गॄ+क्विप्।) रसः। इति हेमचन्द्रः।
रसं, त्रि, (आ+रस्+क्त।) ध्वनितम्। इति मेदिनी। कर्पूरविशेषम्। इत्यमरः। (भिन्नां रसां रसां। भट्टिः ७। २। ६८।)
रसा, पु (रसा कम्पनम् इति अभ्यस्यतीति। आ+रस्+क।) मत्ता। इति शब्दरत्नावली। कर्पूरकः। इति मेदिनी।
रसद, त्रि (रस+"इगुपधज्ञा" इति उणादि सूत्रेण १। १३८। कर्तरि भावक तृतीयसमा।) इष्टोपदेशाक्षरसंप्रदायकम्। इति शब्दरत्नम्। रस इति भाषा।
("रसे समसमी रसरा वर्णेषु कुशलीमिव"।
इति कुमारे ६। १२। "रसात् महारस विशेष कर्मीय"। इति सुश्रुतम्। ग्रहस्य पदाकृतौ "शिशीलकीलेन" २। ३। १०। इति सवारिश स्यात्। यथा "न यथासाजनमर्म्मे विग्रहे"। इति शकुन्तले प्रथमाङ्के।) [हेमचन्द्रः।
रसनः, पुं, (आस्+र+यन।) शिवाक्षः। इति
रसनि, स (रसम्+"रसमोरिष"। १। २। १६। इति रिष् ततो "रसेवौ रसो १। २। ०। इति रसारिष।) रसविषम् मांस। रसपति। इत्यमरः। (यथा भागवते १। १०। ७८।
"न रस रसवशात्स्य कार्य्यं पार्थिवोचितम्"।)
रसनः, पुं, (रस्+"रसवसनभसपो"२। १०८। इति उणादिसूत्रेण नयत्।) मातङ्गः। इति नारिकोषः।
रसनः, [न] पुं, (रस्+"रसवसनभसपो" २। १०८ इति उणादिसूत्रेण नयन्।) मातङ्गः। इत्युणादिकोषः।
रसायत्,त्रि, (रसम्+"यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्"। ५। २। ३९। इति परिमाणे वतुप्। (रसवति रसवत्। इति शब्दरत्नम्। (यथा रघौ २। ३३।
"रसायतृप्ता निरते सतीने
मतिमनेनास्य महायशेन"।)
रसय, ह, वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादि चात्म-पर-सेद्) ह रसते। इति दुर्गादासः। (यथा मनुः ४। १०० ।
"द्विजाग्रस्य यो नित्यं मेहायो हसमीपतः।)
रसः, पुं, (रस्यते आस्वाद्यते। रस+"ग्रहवृ" ३। ३। ५८। इति करणे अप्। सर्वेरेवौषधय-विषयाणां" इति वामे भवीते सुश्रुत निर-शित।) स्वादम्। इत्यमरः। आस्वादि बात इति भाषा। (यथा रघौ ८। ५

"रसात् अवाक्तरता न प्रविवेशयेत्"।)
रसा [स्] स्त्री (रस्+असुन्।) रसनम्। इत्यमरः। (यथा गीतायाम्। ७। १०।
"अपेषामपि सम्प्रीतोऽपि धर्मसमात् कुरुवेऽर्ज्जुन"।)
रसनु, त्रि (रस गतौ "रसिभज्योचतुः" १। ७८ उणादिसूत्रेण चतुः।) गर्जितम्। शब्दितम्। इति शब्दरत्नावली।
रसनु, पुं (रस+"रसिभज्योचतुः"। १। ७८। उणादि चतुः।) पुरुषः। अभिः। इति मेदिनी।
रसित, त्रि, (रस शब्दे+क्त।) गर्जितम्। शब्दितम्। इत्यमरः।
रसा, [स्] स्त्री, (रसति मन्यति पातविशेषे। रस् भावप्रधानत्वात् पुत्रवत्त्व।) भावम्। अपराध। इति मेदिनी। जिह्वा। इति शब्दरत्नावली।
("रसोऽपि प्रसरसिल्वविशेषैः
स्नात धुनो भवदेवभाजा।
इति रघुः। १। २२।)
रसना, स्त्री मद्यविशेष। मत्तमत्सा। गुम्बमूला २ शिम्बी ३ गुच्छा ४ हरी ५। यथा माघवे १। ३। १७।
"मधुरतां मादवित विमल रसैश्वमूर्च्छितम्।
रसात् करमैरविलेखा भवता यथा"।)
अस्या गुणाः। विमलम्। गुरुपदिकारित्वम्। वस्तूपिलत्वम्। वातकोपनत्वम्। मूत्रकृच्छ्रहारी वातपित्तदोषनाशित्व। इति राजनिघण्टुः।
(यथा वैद्यके
"रसना तिक्तिका तथा मधुरा वातकोपिनी।
मूत्रकृच्छ्रहरी रसवायु विषभोजिवशालिनी"।
रसा अत सवक्रिमते अपचता —
"विसीधता आम्ब्लजैरमा च"।
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये। "रसना शोधका"। इति चरकस्य शिवदासटीका।)
रसालः, पुं, (रसति शब्दं करोति वा। आ+ईर गतौ कम्पने+ घञ्।) इक्षुभेदः। रसा इति ख्याता। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। सिद्धिमत्त्वम्। शीतलत्वम्। गुरुत्वम्। इति भाव प्रकाशः।
रसालः पुं, (रसयति वायम्। आ+ईर गतौ कम्पने च+बाहुलकात् अप्रत्।) आम्रविशेष। मेरेवा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आम्रकुष्मा २ अमर्म-वल्लभा ३ पटुका ४ मदुका ५ विनता ६ मधु ७ मधुदूका ८ मधक ९ सर्वदासा १० महमका ११। इत्यमरः। उपवल्क १२ मधुका १३ रमक १४ रमक १५ पुका १६ कामका १७ वामक १८ मत्स्यमना १९। इति शब्दरत्नावली। भरतः। कान्त २ चलका २१ गुञ्ज २ शाहारि २३ दीर्घमका २०। इति राजनिर्घण्टः। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। गुरुत्वम्। अतिदोष-वर्द्धनम्। वातकफुकमशोकादिविकारकारित्व। इति राजवल्लभः। अपि च। कृमिरोग-कफवातामयकुष्ठनाशित्वम्। वाहुत्वम्। रसत्व मोचनत्वम्। विषमवीर्यत्वम्। अतिशीतलत्वम्।

वातमलनाशित्व। इति राजनिर्घण्टः। अस्य भेदस्तद्गुणोऽप्यस्ति। श्वेतरसुका। चतुरम्। विसरम्। उष्णत्वम्। वातार्शोमरोगपापा-हित्वम्। रसार्थत्व। इति राजनिर्घण्टः। अस्य मूलगुणाः। मूत्ररक्तपानाशित्वम्। वाचनापिशत्व। इति राजवल्लभः।
(तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"पुरा सरस भामकुशियो मुखमंरथवान।
परामुखो यर्ज्ञमानो रीमकोऽप्यरजकः।
मातारिक्तवयापि पुनरवं निपतेत्।
रसोऽभवरो रसन मधुरसूत्रो रसूलवा।
मातामृतव मातारिपतुरवामववा।
रसमध्ये मधुरसूत्रं गुण विनाशयेत्।
मूलमोचकरीपत्तिविद्रमीतोरसभराम्।
...
रसायनं यमाह्वं ... ।
मूलमज्जरसस्वादि विवद्धमभोगनम्।
नाडायमृतं मूर्ध्नं यतिमूलकरं परम्।
मधुरावस्थिमीषु बलि यदि कफविकारी।
रस्याभक्षमधुरं गुणमूलाभिधायकम्।
वस्तुरीषोरसयोंगा मधुरं शीतलं परम्।
सस्यका च विषुभेदी वातवीर्योरसवगा"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
"अविक्रोषवधेरसुदेवैव बाहु वर्धं गुरु।
माधुमानिधनमधुरं विषमज्वरम्।
रसवेगी च भवीयुगरूपप्रमनवाग्रभेद।
धीरूपोर्व विपिर्व विर्व रसोरसोऽहुमितार्ति"।
इति वाग्भटस्य पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये।
"रसवेगे मधुररसं शीतलं रोमन्न वाहुमता मधुरत्वं चाये कोषोमियोथनं लघु हृद्यं मधुर विपाकं रसनावच योर्विगुणविशेषकतो समेधावाभिसहितवाद वातमनरसमेघाव रोमहरत्व"।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशेऽध्याये।)
रसालकः, पुं (रसाल+स्वार्थे कन्।) रसालः। इति भरतो द्विरूपकोषः। (रसालामतिविशेषो येन।)
रसालम्, त्रि (रसालस् रसालकात् भवते इति। रसाल+अण्+क।) रसालकलकम्। रसोष-वेशने मोदक्रियकम्। यथा।
"पूर्वजन्मे भिन्नपूर्णे चोरचे वार्तीकम्।
वैश्येरसालं तैलं वरीमेन रक्षिणी"।
इति वामरः।
("रसालं यथापि वाहुमेव मधु शमम्।
सर्वविमसाधमूलमृत्वमाधिमङ्गल।
मानावावीमसाम्ना वसीरोमर्मंयविनाम्।
मावविमीमाधारसा विराक्ष प्रभाव्ये।
धीरूपोर्व विपिर्व विर्व रसोरसमाहृम्"।
इति पञ्चखाने पञ्चपञ्चाशे पारीषमोदम्।)
रसालशर्करा, स्त्री, (रसालस्य शर्करेव मधुकल्प।) रसीरवम। इति राजनिर्घण्टः।
रसालसा स्त्री, (रसालस्य सवसिव अवसा।)

दन्तीरक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्ण्यपि ।
तथैरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया ।
वाराहाङ्गी च कथिता निकुम्भस्य मधूलकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

एरण्डा, स्त्री, (आ + ईर् + बाहुलकात् अण्ड्प् + टाप् ।) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

एर्व्वारु, पु, (एरणमिति । आ + ईर् + सम्पदादित्वात् क्विप् । एर् ऋणोति वारयति वा । ऋण् + बाहुलकात् उण् ।) कर्कटीभेदः । तत्पर्य्यायः । ग्रामपत्रा २ सोमशा ३ स्थूला ४ तोयफला ५ हस्तिदन्तफला ६ कर्कटी ७ । अस्य गुणाः । पित्तहरत्वम् । सुशीतलत्वम् । मधुरत्वम् । मूत्रामयघ्नत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । सन्तापमूर्च्छापहरत्वम् दाहदाहत्वम् । अतिसेवितस्यैव वातप्रकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("एर्व्वारुकं स्वादु शीतं सक्षारं कफवातकृत् ।
नातिपित्तकरं रुच्यं दीपनं दाहनाशनम्" ॥
इति प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"त्रपुसैर्व्वारुकं स्वादु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
एर्व्वारुकञ्च सम्पक्वं दाहतृष्णाक्लमार्त्तिनुत्" ॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

एलकः, त्रि, (एलति विग्रहादिस्थले आत्मानं क्षिपतीति इल + ण्वुल् ।) मेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एलङ्ग, पु, (एरङ्ग + रस्य लः ।) मत्स्यभेदः । रायकाड़ा इति भाषा । रायखाँड़ा एलाङ्गा इत्यपि ख्यातः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । सग्राहित्वम् । कफवातनाशित्वम् । मेधाग्निपुष्टिकारित्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रसादनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहद्रव्यगुणे मांसवर्गाधिकारे ॥
"एलङ्गः स्निग्धो मधुरो गुरुर्विष्टम्भिशीतलः" ॥)

एलवालु, स्त्री, (एलतीति । इल प्रेरणे पचाद्यच् । टाप् । एलैव वलते । वल प्राणने । बाहुलकात् उण् । सवर्णयोरिति ह्रस्वः ।) एलवालुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यत्र व्यवह्रियते तद्यथा, रोध्रादिगणे ॥
"सैलवालु परिपेलवमोचाः" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

एलवालुक, क्ली, (एलवालु + स्वार्थे कन् ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । वालुका इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । ऐलेयम् २ सुगन्धि ३ हरिवालुकम् ४ वालुकम् ५ इत्यमरः ॥ हरिवालुकम् ६ । इति तट्टीका ॥ आलुकम् ७ एल्वबालुकं ८ कपित्थत्वक् ९ गन्धत्वक् १० कुष्ठगन्धि ११ । अस्य गुणाः । अत्युग्रत्वम् । कषायत्वम् । कफवातमूर्च्छातिज्वरदाहनाशित्वम् । परमरुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कक्कोलसदृशं कुष्ठगन्धि ॥ अस्य पर्य्यायगुणाः ॥
"एलवालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।
ऐलवालुकमेलालु कपित्थं पत्रमीरितम् ॥
एल्वालु कटुकं पाके कषायं शीतलं लघु ।
हन्ति कण्डूव्रणच्छर्द्दितृट्कासारुचिहृद्रुजः ॥
बलासविषपित्तास्रकुष्ठमूत्रगदक्रिमीन्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

एलविल, पु, ऐलविल । कुबेरः । इत्यमरटीका ॥

एला, स्त्री, (इल् + अच् + टाप् ।) फलवृक्षविशेषः । एलाचि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुलगन्धा २ ऐन्द्री ३ द्राविडी ४ कपोतपर्णी ५ बाला ६ बलवती ७ हिमा ८ चन्द्रिका ९ सागरगामिनी १० गन्धालीगर्भा ११ एलीका १२ कायस्था १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा सूक्ष्मा । गुजराटी एलाचि इति भाषा । स्थूला च । बड़ एलाचि इति भाषा । आद्यायाः पर्य्यायः । उपकुञ्चिका १ तुत्था २ कोरङ्गी ३ त्रिपुटा ४ त्रुटिः ५ । इत्यमरः ॥ वयस्था ६ तीक्ष्णगन्धा ७ सूक्ष्मैला ८ त्रिपुटी ९ । इति रत्नमाला ॥ द्वितीयायाः पर्य्यायः । पृथ्वीका २ चन्द्रबाला ३ निष्कुटिः ४ बहुला ५ । इत्यमरः ॥ स्थूला ६ मालेया ७ ताडकाफलम् ८ । इति रत्नमाला ॥ एलाद्वयगुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । पित्तरोगकफनाशित्वम् । हृद्रोगकारित्वम् । मलार्त्तिवान्तिपुंस्त्वघ्नत्वम् । स्थविरस्य गुणाढ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । शूलकोष्ठबद्धतृष्णाच्छर्द्दिवायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सूक्ष्मैलाविशेषगुणाः । कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

एलापत्र, पु, (एलापत्रमिवाकारोऽस्त्यस्य । अर्शआदेरच् ।) नागभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा महाभारते आस्तीके पर्व्वणि १ । ३५ । ६ ।
"नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः" ॥)

एलापर्णी, स्त्री, (एलाया इव पर्णमस्याः । "पाककर्णेति" । ४ । १ । ६४ । ङीष् ।) वृक्षविशेषः । काँटा आमरुली एलानी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । सुवहा २ रास्ना ३ युक्तरसा ४ । इत्यमरः ॥

एलीका, स्त्री, (आ + इल् + ईकन् + टाप् ।) सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राविडीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

एव, व्य, (अयनमिति । इण् + "इणशीभ्यां वन्" । १ । ५२ । उणादि वन् ।) अवधारणम् । यथा । त्वमेव आगाः । तत्पर्य्यायः । एवम् २ तु ३ पुनः ४ वा ५ । इत्यमरः ॥ व ६ च ७ । इति सुभूतिः ॥ सादृश्यम् । इति भरतः । नियोगः । वाक्यपूरणम् । चारनियोगः । विनिग्रहः । इति मेदिनी ॥ (अनियोगः । यथा "अद्यैव" इति मुग्धबोधव्याकरणम् । एवकारस्त्रिविधः । विशेष्यसङ्गतः विशेषणसङ्गतः क्रियासङ्गतश्चेति । तत्र विशेष्यसङ्गतस्य एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । पार्थ एव धनुर्द्धर इत्यादौ विशेषणे धनुर्द्धरे पार्थान्ययोगव्यवच्छेदावबोधात् । धनुर्द्धरपदस्य उत्कृष्टधनुर्द्धरे लाक्षणिकत्वात् तथैव तात्पर्य्यात् पार्थान्ययोगस्तादात्म्यम् । विशेषणसङ्गतस्य एवकारस्य अयोगव्यवच्छेदोऽर्थः । शङ्खः पाण्डुर एव इत्यादौ विशेष्ये शङ्खे पाण्डुरत्वायोगव्यवच्छेदबोधात् । क्रियासङ्गतस्य एवकारस्य चात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्भवाभिप्रायके नीलं सरोजं भवत्येव इत्यादौ अन्वयितावच्छेदकसरोजत्वसामानाधिकरण्येन सरोजनीलभवनकर्त्तृत्वात्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधादिति सम्प्रदायः ॥) गमनकर्त्तरि त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी (यथा ऋग्वेदे ६ । ५१ । २ । "ऋजुमर्तेषु वृजिना च पश्यन्नभिचष्टे सूरो अर्य एवान्" ॥ अश्वे पुं, यथा, ऋग्वेदे । १ । १५८ । ३ । "उप वामवः शरणम् गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः" ॥ "एवैरश्वैः" इति भाष्यम् । गमने क्ली । यथा, ऋग्वेदे १ । १२८ । ३ । "एवेन सद्यः पर्य्येति पार्थिवम्" । "एवेन गमनेन" । इति । भाष्यम् ॥)

एव, व्य, साम्यम् । सादृश्यम् । यथा । अग्निरेव विप्रः । अग्निरिवेत्यर्थः । तत्पर्य्यायः । वत् २ वा ३ यथा ४ तथा ५ इव ६ । वत्स्थाने व इति केचित् पठन्ति । अथ प्रकारः । (यथा, कुमारे । ६ । ८४ ।
"एववादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी" ॥)
तत्पर्य्यायः । इत्थम् २ । अवधारणम् । इत्यमरः ॥ यथा । एवमेतत् । अस्य पर्य्यायः एवशब्दे लिखितः । अङ्गीकारः । अर्थप्रश्नः । परकृतिः । पृच्छा । इति मेदिनी ॥

एष ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-आत्म-सक-सेट् ।) ऋ मा भवान् एषिषत् । ङ एषते । इति दुर्गादासः ।
(यथा, भागवते ३ । १४ । ४५ ।
"स वै वत भ्रष्टमतिस्तवैषते
यः कर्म्मणां पारमपारकर्म्मणाम्" ॥)

एष, पु, पुरोवर्त्तिपुरुषः । एतद्शब्दस्य पुंलिङ्गे प्रथमैकवचने रूपमिदम् ॥

एषण, पु, (इष् + ल्यु ।) लौहमयबाणः । इति हलायुधः ॥ (यथा, भागवते ७ । ९ । ३९ ।
"कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्त्तं
तस्मिन् कथं तव गतिं विमृशामि दीनः" ॥)

एषणिका, स्त्री, (इष्यतेऽनया । इष् गतौ + ल्युट् + स्वार्थे कन् ततो टाप् इत्वञ्च ।) स्वर्णकारादीनां तुला । निक्ति इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नाराची २ । इत्यमरः ॥

एषणी, स्त्री, (इष्यते अनया, इष् + ल्युट् + ङीप् ।) व्रणमार्गानुसारिणी । वेधकार इति भाषा । तुलाभेदः । इति मेदिनी ॥ निक्ति इति भाषा ॥

एषा, स्त्री, (इषु श वाञ्छे + टाप् ।) इच्छा । इति जटाधरः ॥ एतद्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गेऽपि रूपमिदम् ॥

ऐ

ऐ ऐकारः । स तु द्वादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठतालु । ("एदैतोः कण्ठतालु" इ-

मन्त्रः । तथाच त्रिकाण्डशेषः । "ऐ ऐ तु कण्ठ्यतालव्यावोष्ठ्यौ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ।) न च ऋधो न भवति । (त्रिमात्रत्वात् दीर्घत्रिमात्र त्वम् भवति । वर्णाद्युच्चारणविभेदे क्रियाविशेषोऽपि यथा प्रत्येकमनुनासिकानुनासिक भेदाभ्यां वर्द्धते तत्र ।)

"ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनी स्वयम् ।
कोटिचन्द्रप्रतीकाशं पञ्चप्राणमयं सदा ।
ब्रह्मविष्णुमयं वत्स तथा रुद्रमयं प्रिये ।
सदाशिवमयं वर्णं बिन्दुत्रयसमन्वितम्" ।

इति कामधेनुतन्त्रम् । (नागरीभाषायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा —

"ऋकारस्यमध्ये तु किञ्चिदूर्द्धे गतोऽङ्कुशः ।
कुण्डलाकारतामेत्य मात्रा शक्तिः समागता ।
त्रिधा शक्तिमयी मूर्त्तिर्ब्रह्मा विष्णुर्महेश्वरः" ।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । तन्नामानि यथा —

"ऐं लज्जा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः ।
दक्षा दामोदरः प्रज्ञोऽधरो विच्चमुखेश्वरी ।
समानदा त्रयक्षा च भगः परमपीठगम् ।
कामाख्या कमलेशी पीठेशोऽपि समस्तका ।
त्रिपुरा मोहिनी वाणी वाग्भवो भौतिकासना ।
महेश्वरा शब्दी च विमला सरस्वती ।
कामकोटो वामजानुरङ्गुष्ठमात्रिकः प्लुतः" ।

इति वर्णाभिधानम् । ऐरावतः । योनिः । इति बीजवर्णाभिधानम् । (सन्ध्यक्षरविशेषः । अस्य कण्ठतालुस्थानम् । ("ऐदैौच्" इति माहेश्वरसूत्रम्) एतेन सन्ध्यक्षरत्वमस्य "ऐ एओ दिव्याद्ये इमास्य विद्धि" ... इत्यस्य स्यादिति अस्य । माहेश्वराय कर्त्तरि अस्मदः तदात्मकाम्भिधानम् । माहेश्वराय भक्ते यथा । "ऐं मम चौरे ये नमोऽस्तु" । इति ।)

ऐ, अ, (एतीति । आ + इण् + विच् ।) आह्वानम् । स्मरणम् । आमन्त्रणम् । इति मेदिनी ।

ऐः पुं, (अति प्राप्नोति सर्वम् । अत् + इण् + विच् ।) महेश्वरः । इति एकाक्षरकोषः ।

ऐकागारिक त्रि, (एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य । "ऐकागारिकट् चौरे" ५ । १ । ११३ इति ठञ् इकट् च निपातनात्) चौरः । इत्यमरः । इति भरतः ।

ऐकाग्र्यं, त्रि, (एकाग्रे भवम् । एकाग्र + ष्यञ् ।) एकाग्रचित्तत्वम् । अनन्यचित्तत्वम् । इति हैमः । (ऐकाग्र्यवाचकविभूषणकरणस्थानसम्बन्धे दानादिषु यथा । "भूतोऽहं दिव्यं विदोषमभिनवैश्वर्यं दायिकम् ।

"कान्ताया नव मामा अप्सरसो धनराशि ।
सविद्युद्दामवत्यो नागदत्तमोक्षणाः ।
दृष्टिमहतं सुख पश्यतोऽस्य भवेत् ।
तत्पुत्रः भविष्य दृढमैकाग्र्यं भवेत् ।
इति वैद्यकशास्त्रीयभाषा ...।) अध्यापनम् । यथा —
"ऐकाग्र्यं हितोदयमध्योतकमुपसम्" ।

इत्यादि माधवरत्नम् ।

ऐकाहिकज्वरः, पुं, (ऐकाहिक एकाहमतो ज्वरः ।) एकदिनान्तरागतज्वरः । अस्यौषधं यथा,—

"घोटं दधिसमूलत्तु सर्पविषमेव हि ।
शर्वं पिबाम्बेरात् स्नुहि परेश्वर ।
त्रिभागाद्येन वद्ध भवेदैकाहिकादिषु ।
तत्र यथाशिष्टं पीत रक्तकुष्ठरादिषु ।
माघोत्तरेण पीतं तत् सर्वनिवारणे भवेत्" ।

इति गारुडे १८१ अध्यायः ।

("ऐकाहिको द्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः" ।
"मुक्तास्वस्तमयस्य मायरं यक्ष्मादिका ।
गन्धापूर्वाभिन्नचा वायव्या मयसमन्विता ।
ऐकाहिकं वा पैशाचं भारमार्गे चतो पति ।
नामदेवमुखं दिव्य तत्कादिमवेतसम् ।
आरम्भेकाहिकं घोरं सद्यः कारेण नश्यति ।
नामराजविमाहिता कटिकारिताः एत भवन्तु ।
समस्तायामपि धूपैः सर्वसिद्धिमाप्य वरा" ।

मन्त्रो यथा

ॐ हां ह्रीं श्रीं हुमीयाय महादेवाय ज्वराय प्रचण्डाय अमितवेगाय ऐकाहिक-द्याहिक त्र्याहिक-चातुर्थिक महाज्वर-भूतज्वर-मदज्वर शीतज्वर-शोषज्वर वैषम्यज्वर-सन्ततिज्वराद्या नश्य नश्य हां ह्रीं हूं फट् स्वाहा । इति गारुडे चिकित्साध्याये । २ अध्याये ।)

ऐणं क्ली, (एण + अणि अण् ।) एणस्य मांसम् । हरिणचर्म । एणीचर्म । यथा । आरण्यकम् ।

"कृष्णजीवस्त्रा पुरुषिणामन्नसौ भवेत् सुधीः ।
कुर्याच्चारिणस्यामिष्टं सम्मानयत् प्रिया ।
समेरणमूत्रनौ नर्दं रैणवम्बलम्" ।

इति दीपिकामतम् ।

ऐणेयं त्रि, (एण्योर्विकारः । एणी + ढञ् ।) एणीविकारः । एणचर्मनिर्म्मितादि । इति भरतः । (अस्य गुणादय एणशब्दे ज्ञातव्याः ।)

ऐणेयं, क्ली (एण्योर्भवम् । एणी + ढञ् ।) एणीमांस सुखादि । यथा,—

"धन्यो वशी वाणी पथ्यानुकर्मीणम् ।
कलौ वर्णं सुखदो विशिखान् विदुर्बुधाः" ।

इति चिकित्सासारम् । एणीमांसादिदुग्धा एणीमांस ज्ञातव्यः ।)

ऐंगुदं क्ली, (इङ्गुद्याः इदम् । "फलादिभ्योऽण्" ४ । ३ । १६० । विकारावयवयोरर्थे लुप् ।) इङ्गुदीफलस्य मज्जा । इत्यमरः ।

("त्रिस्रोतस्त्रिदिवं पुरं नयतिगमतेऽङ्गुदम्" ।

इति कुमारसंभवे । ४५ च । कुमारसम्भवे ।)

ऐंद्रं क्ली, (इन्द्रस्य इदम् । भावे ष्यञ् ।) इन्द्रत्वम् । इति भरतो द्विरूपकोषः ।

ऐ त्रि, (इन्द्रस्य इदम् । इन्द्र + अण् ।) इन्द्रसम्बन्धि । इत्यमरः ।

ऐंद्रिक त्रि (इन्द्रं भर्त्तं यस्यादि । इन्द्र + ठञ् ।) इन्द्रसम्बन्धी । इति जटाधरः ।

ऐंद्र, त्रि (एता इदम् । इन्द्री + अण् ।) इन्द्रसम्बन्धि । इत्यमरः । ज्येष्ठा नक्षत्रविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

ऐन्द्रिः, स्त्री, (इन्द्रस्य अपत्यम्पुमान् । वरि । इति "अपत्यादयोऽपत्येष्वात् ५ । ३ । २२ । इति भार्गे चल ।) वालमहोदधिः । अस्यार्थः । इति । इत्यमरः । (यथा रामायणे ६ । ५७ । २२ ।

"ऐन्द्रिमनुमानोऽपि प्रयत्नमपि वायवम् ।
ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कृतान्तेनामुहिताः ।
"ऐन्द्रिः नाम वायोर्वीर्यो नेतारि ।

इति त्रिकाण्डशेषे । च । पञ्चकोषम् ।)

ऐन्द्री, स्त्री, (इन्द्रेण अदः । इन्द्र + अण् ।) नव शिरीषकम् । इति ज्योतिषम् । यथा । मात्स्ये ।

"वारुणी ऐन्द्री मूलमुत्तरपञ्चमीम्तरम् ।
वायवी रक्षापुराणा च मध्यारम्भे प्रशस्यते" ।

ऐन्द्रं महर्क्षम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
(इन्द्रोदेवतास्य इदम् । इन्द्रदेवत्याविधि, त्रि । यथा, मनुः ११ । १२२ ।

"इन्द्रायाग्नये मारुतं गोवर्षमेवम् ।
मरुद्भीश्चरणीयैन सहः सायामदेवताम्" ।)

ऐन्द्री, स्त्री, (ऐन्द्र + ङीप् ।) योगनामी । इति वैद्यकम् ।

ऐन्द्र, स्त्री, (इन्द्रो देवता अस्याः । इन्द्र + अण् ।) ज्येष्ठानक्षत्रम् । इति मत्स्यपुराणम् । मूर्त्तिविशेषः । प्राचीदिक् । इति भाषा । शब्दार्थः । वाणीस्वरूप २ यथा ३ पर्यायनामैव ४ । घम अर्कः । इन्द्र शक्तिः । वाचनम् । वरिष्ठप्रभावोऽस्य । इति शब्दनिर्णयः । (इन्द्रस्य इदम् ।) इन्द्रसम्बन्धि त्रि । (यथा मनुः ५ । ८१ ।

"न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा" ।
"ऐन्द्रमार्गं राज्यमिति कार्यं वाणिज्यमाचरेत्"

इति शङ्कुलिताधिकृता । यथा रघु २ । ५ ।

"मरीचिसम्भूतसमाप्तिम
सर्वं हि राज्यं परमेष्ठिभावात् ।
ऐन्द्रमनु सुनाम्नमरिपं मरुत विवेत्" ।

इति माघे सर्गे । ५ च ।)

(इन्द्रस्यापत्यं पुमान् ।) अर्जुनः । (कर्णे भवे च ए । अण्वत्रैव ।)

ऐन्द्राणिकः, पुं, (इन्द्राणेन दीव्यति । इन्द्राण + ठञ् ।) इन्द्राणकारकः । शब्दार्थः । एतौ राजका १ मायाकारस्य २ कौतुकिकः ३ मायावी ४ इन्द्रजालिक ५ मायी ६ मायिकः ७ । इति शब्द रत्नाकरः ।

ऐन्द्रलुप्तिक त्रि, इन्द्रलुप्तरोगविशिष्टः । केशो इति भाषा । शब्दार्थः । खालित्य २ खलतिः ३ । इति भूरिप्रयोगः ।

ऐन्द्रि पुं, (इन्द्रस्यापत्यं पुमान् । इन्द्र + इञ् ।) अर्जुनस्य इन्द्रपुत्रः । काकः । इति मेदिनी । ("ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः" । इति रघुवंशे । १२ । २२ ।) वालिकामकारकः । इति त्रिकाण्डशेषः । अर्जुनः । इति हेमचन्द्रः ।

ऐन्द्रियक, त्रि, (इन्द्रियेणानुभूयते। इन्द्रिय + वुञ्।) प्रत्यक्षम्। इन्द्रियग्राह्यम्। इत्यमर ॥ (व्याधिविशेष । यथा,—

"मिथ्याभियोगशीलेभ्यो यो व्याधिरुपजायते।
शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः ॥
वेदनानामशान्तानामित्येते हेतव स्मृता ।
सुखहेतुर्मतस्त्वेक समयोग सुदुर्लभ ॥
नेन्द्रियाणि न चैवार्था सुखदुःखस्य हेतव ।
हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विध ॥
सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रुक्।
न सुख कारण तस्मात् योग एव चतुर्विधः ॥
नात्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचर कर्म्म वा विना।
सुख दुःख यथा यच्च बोद्धव्य तत्तथोच्यते ॥
स्पर्शनेन्द्रियसस्पर्श स्पर्शो मानस एव च।
द्विविध सुखदुःखानां वेदनाना प्रवर्त्तक ॥
इच्छा द्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्त्तते ॥
तृष्णा च सुखदुःखाना कारण पुनरुच्यते ।
उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसज्ञकान् ॥
स्पृश्यते नानुपादाने न स्पृष्टो वेत्ति वेदना ।
वेदनानामधिष्ठान मनो देहश्च सेन्द्रियः ॥
केशलोमनखाग्रान्नमलद्रवगुणैर्विना" ।
इति चरके शारीरे १म्य ॥)

ऐन्द्री, स्त्री, (इन्द्रस्य शक्रस्य इयम्। इन्द्र + "तस्येदम्" ।४।३। १२०।इत्यण्। टिड्ढेति ।४।१। १५। ङीप्।) शची। (यथा, मार्कण्डेये ८८।२०।
"वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरि स्थिता" ।
इन्द्रस्य योगैश्वर्य्यशालिनो महादेवस्य पत्नी।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली ॥ अलक्ष्मी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ इन्द्रवारुणी। इति रत्नमाला ॥ राखाल शसा इति भाषा । पूर्व्वा दिक्। इत्यमरटीकायां रमानाथ ॥ एला। इति राजनिर्घण्ट ॥ एलाचि इति भाषा।
"यथ्यासमैन्द्री नलिनानि दूर्व्वा" ।
इति सूत्रे ३ अध्याये । चरकेणोक्तम् ॥)

ऐभी, स्त्री, (इभ इवाप्रास्यस्या । इभ + "प्रज्ञादिभ्यश्च" ।५।४।३८। इति अण्+ ङीप्।) हस्तिघोषा लता। इति राजनिर्घण्टः॥

ऐरावण, पु, (इरया जलेन वणति शब्दायते इति। इरा + वण + पचाद्यच्। तत इरावण एव स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् ५।४।३८। यद्वा इरा सुरा वनमुदक यस्मिन्। पूर्व्वपदादिति ८।४।३।णत्वम्। तत्र भव । इरावण + अण्।) ऐरावतहस्ती इत्यमर ॥ यथा, महाभारते १।१८।४१।
'श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्तत परम्।
ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता धृत" ॥)

ऐरावत, स्त्री, (इरा जलानि सन्त्यस्मिन्। इरा + मतुप्। इरावान् मेघ। तत्र भव। इत्यण्। अभ्रवति मेघे सूर्य्यकरमतनादस्योत्पत्तेस्तथात्वम् ॥) इन्द्रस्य ऋजुदीर्घधनु ।
इति मेदिनी ॥ रामधनुक् इति भाषा ॥

ऐरावत, पु (इरा जलानि विद्यतेऽस्मिन्। मतुप्। इरावान् समुद्र । तत्र भव इति। इरावत + अण्। समुद्रमथनोत्थितत्वादस्य तथात्वम्। यद्वा इरावत्या विद्युत अय तस्येदमित्यण् ४।३।१२०।) इन्द्रहस्ती। स तु शुक्लवर्णं चतुर्दन्तः समुद्रमथनोत्थित पूर्व्वदिग्गजश्च। तत्पर्य्याय । अभ्रमातङ्ग २ ऐरावण ३ अभ्रमुवल्लभ ४। इत्यमर ॥ श्वेतहस्ती ५ चतुर्दन्त ६ मल्लनाग ७ इन्द्रकुञ्जर ८ हस्तिमल्ल ९ सदादान १०। इति जटाधरः। सुदामा ११ श्वेतकुञ्जर १२ गजाग्रणी १३ नागमल्लः १४। इति शब्दरत्नावली। (यथा, कुमारे।३।२२॥ ("ऐरावतास्फालनकर्कशेन"।
"प्रावृषेण्य पयोवाह विद्युदैरावताविव"।
इति रघौ।१।३६॥)
नागरङ्ग। लकुचवृक्ष। नागभेद । इति मेदिनी॥ ("ऐरावत दन्तशठमस्त्र शोधितपित्तकृत्"। इति सुश्रुते। ४६ अः। सुश्रुतेनोक्तम् ॥) (इरावत्या नद्या सन्निकृष्टो देशः। इरावती + अण्। यथा, महाभारते ३।१९२।३३।
"बभूव परमास्त्राणामैरावतपथे यथा" ॥)

ऐरावती, स्त्री, (इरा जलानि विद्यन्तेऽस्य इरावान् मेघस्तस्य इय। इरावत् + "तस्येदम्" ।४।३। १२०। इति अण् + ङीप्।) विद्युत्। विद्युद्विशेष इति मेदिनी ॥ ऐरावतभार्य्या। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ वटपत्रीवृक्षः। इति राजनिर्घण्ट ॥ पञ्चालदेशीयनदीविशेष । अधुना रावी इति ख्याता। (उत्तरमार्गे नक्षत्रविशेषाणा सज्ञाभेदः यथा।
"पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता"॥)

ऐरिण, क्ली, (इरिणे उषरभूमौ भवम्। इरिण + अण्।) पाशुलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (पाशुलवणेऽस्य विवरण ज्ञेयम् ॥)

ऐरेय, क्ली, (इरा + ढक्।) मद्यम्। इरा एव ऐरेयं स्वार्थे ढक्प्रत्यये वृद्धि ॥ (यथास्य व्यवहारस्तद् यथा,—
"कृतेऽप्यूर्द्धमथश्चैवमैरेयाम्लसुरासवैः"।
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे विदध्यधिकारे ॥)

ऐल, पु, (इलाया अपत्य पुमान्। इला + अण्।) इलापुत्रः। स तु चन्द्रवंशीयो राजा पुरूरवा । इति हेमचन्द्र ४ (यथा महाभारते।१।७५।१७।
"पुरूरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत।
सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति न श्रुतम्"॥
"षट् सुता जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानमावसु "।२४॥)

ऐलवालुक, क्ली, (एलवालुकमेव। स्वार्थे अण्।) एलवालुकम्। इति शब्दरत्नावली ॥

ऐलविल, पु, (इलविलाया अपत्य पुमान्। इलविल + अण्।) इलविलापुत्र । स तु कुवेर । इत्यमर ॥' तस्य रूपान्तराणि। ऐड़विड़ः। ऐडविलः। ऐलविल॥

ऐलेय, क्ली, एलवालुकनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमर ॥ (एलवालुकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्य ॥) (पु, इलाया अपत्यम्। इला + ढक्। मङ्गल। भौम। पुरूरवाः ॥)

ऐशानी, स्त्री, (ईशानस्य महादेवस्य इयम्। ईशान + "तस्येदम्"।४।३।१२०। इति अण्+ ङीप्।) ईशानकोण। इति जटाधर ॥ ('ऐशानीक्रमतो रेखा" इति स्मृति। "ऐशान्या मरण ध्रुव निगदित दिग्लक्षण खञ्जने"। इति तिथितत्त्वम् ॥)

ऐशिक, त्रि, (ईशस्य अयम्। ईश + ईकण्।) ईश्वरसम्बन्धी। ईश्वरेर इति भाषा॥

ऐशी } त्रि, (ईशस्य ईश्वरस्य च इयम्।
ऐश्वरी } ईश + ईश्वर + अण् + ङीप्।) ईश्वरसम्बन्धी। ईश्वरेर इति भाषा ॥

ऐश्वर्य्य, क्ली, (ईश्वरस्य भाव । ईश्वर + ष्यञ्।) ईश्वरधर्म्मः। तत्पर्य्याय । विभूति २ भूति ३। स चाष्टविधो यथा। अणिमा १ लघिमा २ प्राप्ति ३ प्राकाम्यम् ४ महिमा ५ ईशित्वम् ६ वशित्वम् ७ कामावशायिता ८। इत्यमरः॥
("ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशस श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णा भग इतीङ्गना" ॥
इति पुराणम्। "ऐश्वर्य्यमपि बुद्धिधर्म्मः यतोऽणिमादिप्रादुर्भाव"। इति वाचस्पतिमिश्रः। सम्पत्ति । प्रभुत्वम्। नियन्तृत्वम्।
यथा रघुवंशे।१२।६९॥
"तस्मै निशाचरैश्वर्य्य प्रतिशुश्राव राघव" ॥)
इति ॥)

ऐश्वर्य्यकर्म्मा, [न्] पु, (ऐश्वर्य्य कर्म्म यस्य ।) ईश्वरसम्बन्धिकर्म्मयुक्त । तत्पर्य्याय । इरज्यति १ पत्यते २ क्षयति ३ राजति ४। इति चत्वार ऐश्वर्य्यकर्म्माण । इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः॥

ऐषम, [स्] अ, (अस्मिन् वत्सरे इति। "सद्य परुत्परार्य्यैषम" ५।३।२२। इति इदम इश् समसनुप्रत्ययश्च सवत्सरे निपात्यते।) वर्त्तमानवत्सर'। इत्यमर ॥

ऐषमस्तन, त्रि, (ऐषमोभव । "ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्"।४।२।१०५। इति शैषिकेष्वर्थेषु पक्षे त्युप् तुट् च।) ऐषम सम्बन्धी। एइ वत्सरेर इति भाषा। इति पाणिनि ॥ ७।२।१०५॥

ऐषमस्त्यः, त्रि, (ऐषमोभव । ऐषमस् + ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्यामिति पक्षे त्यप्) ऐषमस्तन इति पाणिनि ॥

ऐष्टिक, त्रि, (इष्ट + ठञ्।) इष्ट भवम्। इष्टकालेर इति भाषा। इति व्याकरणम् ॥ (यथा भागवते ५।१४।३२।"क्वचिदद्रुमवदैष्टिकार्थेषु रमयन् यथा वानर सुतदारवत्सलो व्यवायक्षण" ॥)

ओ

ओ ओकार। स तु त्रयोदशस्वरवर्णं। अस्योच्चारणस्थान चोष्ठ कण्ठश्च। ('ओदौतो कण्ठौष्ठम्' इत्युक्ते। तथा च शिक्षायामुक्तम्।
"ए ऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठौष्ठजौ स्मृतौ"॥)
स तु ह्रस्वो न भवति। दीर्घ प्लुतश्च भवति। (प्रत्येक उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैस्त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्या षड्विधः। एतेन द्वादशविध एव निर्णीतः।)

"ओङ्कार भवनामर्हि। मन्त्रेषमय वरा।
रत्नादिकुम्भाकार चित्तुमागमनीरनम्।
प्रणमायमय सर्वं नमामि दैवमायरम्।
शारदे भवेशापि सर्व परमपुराणी"।
इति नामधेनुवचनम्। (षडीकमावार्थ) तत्र
वैमनप्रकारो यथा,—
"तालका कुम्भको धारा दशाम्यमये तु कुश्चिता।
चिविद्रूपवता सा तु कुश्चिता तामसात्मका।
प्रलेश्वरिकाकाल माया तु मनसर्पिणी।
ब्रह्मिष परमा वैव भामसत्र प्रवर्तते"।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्। ।अस्य नामानि यथा,—
"आकारः तमनीपूर्णो पविमात्मा मति किशा।
वदोमानो वासुदेवो मानमी दीर्घजङ्घा।
आप्यायनी चौर्यंदलो वामीशानी मुखी दिशा।
उदेमरत्नकीनि वेधानो महात्मकः।
प्रवालाङ्गी प्रयमवमेधा सर्वस्तृता।
समोहाणी दीर्घमाला रविमानो विजम्भरा।
तैजोवाविमला प्रज्ञा प्रीतिकीर्तिर्मातिर्विदी"।
इति तन्त्रायम्। (वाभुसर्गविधिः। तथाच
भविष्यपुराणे। "देवैमाहः पारोनिमयत वीर
विद्" । तेन ओ दी वर्णे इत्यनात् प्रणवो
विद्यार्थो दीर्घ दीपवत् इति स्यात्। मन्त्रनामाये
चार्धदन्तपङ्क्ती नामवता सरस्वत्याभिधानम्।
मन्त्रस्याक्षमनो यथा,—
"ॐ नम अर्धदन्तपङ्क्ती औ नमः ओदन्तपङ्क्ती")
ओ, अ, सम्बोधनम्। आह्वानम्। स्मरणम्। अनु
कम्पा। इति मेदिनी।
ओँ अ ओम्। प्रणवः। इति वैजयन्ती।
ओः, ई ब्रह्मा। इत्येकाक्षरकोषः।
ओकं स्त्री (उचेरित्सुपमत्कायये के मुका कुम्भ
"ओक उच समवाये"। ७। १। ६। १। इति सिद्धा
न्ते।) गृहम्। आश्रयः। इत्यमरटीकायां भर
तादयः। (पुं। वस्ती। यवनः।)
ओकः [स्] क्ली, (उच्यते समवैति अस्मिन्। उच +
असुन्। कुत्वं। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्।) आश्रयः।
गृहम्। इत्यमरः। ("सत्सौका यत्र मञ्चके"।
इति अमरकोषः। यथा विष्णुपुराणम् १। ६। १०।
"बार्हस्पत्यं तु यत् स्थानं स्मृतं तदे स्त्रीकसाम्"।)
ओकणः, पुं. मत्कुणः। इति शब्दरत्नावली।
खटुस् इति भाषा।
ओकणि, पुं. यूकः। इति शब्दरत्नावली। उकुम्
इति भाषा।
ओकुच पुं. (उच + उचच्। निपातनात् सिद्धम्।)
लोकस्त्रपतनादाकः। तस्य पर्यायः। गवलम्।
वृषालम्। अवरम्। प्रचरितम्। रक्ता-
मायतनम्। क्लिष्टम्। वदनम्। सर्वाचि
दैवनाम। इति राजनिर्घण्टः।
ओकोदनी, स्त्री, (ओको मत्कुणपाशकस्थानस्य
मर्दन्यवनात्।) यूकाः। इति शब्दरत्नावली।
ओखरः, स्त्री, (ओक् + खन् + अच् + ङीप्।) ओ-
कलः। इति रत्नमालायां। उकुम् इति भाषा।
ओख, ऋ शोषणे। भूषणे। भावयोः। निवारणे।
इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादिं-परं-सकं च सेट्
सेट्।) ऋ मा भवान् ओचिखत्। अत दितात्
सात् प्राप्तो नव कर्त्तिमाम् स्यात्। ओखः ओचे
रचिषीभातः। ओखति गङ्गा आवयाम्। आव-
मर्षा भूषण नामर्थे वारणम्। इति दुर्गादासः।
ओघः, पुं. (उच् समवाये + घन्। पृषोदरादित्वात्
साधु।) जलस्रवसीनपालम्। समूहः। इत्यमरः
मत्पेदा। (यथा कुमारे ४। ४४।
"रतिविलसनच्छा प्रवाहत्य प्रमदोक्ते नि दहते
तरी"।) परम्परा। वन्येदाः। इति मेदिनी।
ओङ्कारः, पुं. (ओम् + कारप्रत्ययः।) प्रणवः।
इत्यमरः। (यथाह स्मृतिः।
"ओङ्कारः पूर्वमुच्चार्यस्ततो वेदमधीयते"।
"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ"।
इति आवरणटीकायां दुर्गादासः।
"मासाधामैविभिः पूर्वत ओङ्कारमथापि"।
इति मनुः। २। ७५। अथाच आचमन,
"ओङ्कारः सर्वशाद जपस्य आवेषमाद दव
शाति मविमये विमर्श नासा स्मया सर्वे औ
विन्दा शाखा आवचये"। औविन्दा शाखा आव-
र्यते तथा सिविर्व न मस्थीयका।)
ओङ्कारा स्त्री बुद्धशक्तिविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः।
ओज स्, बले। दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः।
(चुरादिं पर-अकं-सेट्।) मा भवान् ओजि
जत् इति दुर्गादासः।
ओजः, [स्] क्ली (उब्जनीय। अत्र आर्षे
उजेर्बले "पृषोदर" ४।१९१। उज्जादि वलम्।
बलोदय। कुकः।) दीप्तिः। अवष्टम्भ प्रकाशः।
बलम्। इति मेदिनी। (यथा रघौ २। ४७।
"तमीनसा तु महर्षे मनस्कम्"। अथवा च मा
घे १। २८।
"तेजोमिरतु वाणां दशवासो मनीजसाम्"।)
धातुमन्त्रीतपयमधातुमप्रभेदादाराद्वेः। इति
भावविमन्त्र। शरीरे दीप्तिः आयुष्कुम। तस्य
वर्णयम्। रक्तसमानवर्णस्वर्णसंवरत्। यथा
"ओजःसर्वशरीरस्थं स्निग्धं शीतं स्थिरं सितम्।
सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम्"।
तस्योत्तरलक्षणम् यथा,—
"शरीरबल पुष्पकमलापूर्वापयमनस्कादि-
शुभरूपमसुविनीविनयमलकारकाशम्भूमा।
आमन्त्रमवचाविनो विचय रे चिने विरिधामत्री
क्वने नामायकदुमे मरकतो बलाढ्यको नामनी"।
इति भावचन्द्रिका। * । रसादिसप्तधातुसार
मानमधातुविशेषः। तस्य गुणः। धर्मवदीपि
मनम्। विचारम्। वीरवचम्। विशदम्।
गुरुबलम्। सप्तसमवलम्। शरीरस्य सर्वाङ्गि
कार्तिमय।
"यदि विद्यति सर्वं च रसमीवत् अनिवृत्तम्।
ओजः शरीरे अनाव नानाशायत्रयत्ति।
भवरे वरच्यधो यथा अविमत मधु।
मधरोक्ता शरीरेभ्यो धातुः संसिच्यते रसाम्"।
इति वैद्यकम्। ओमोऽस्त्योज्योऽपि। इति भरतः।
"स्वर्षं वेदमाव्यमोक्तलक्षणं मतम्"।
इति पूर्वखण्डे। ४४। शार्ङ्गधरेऽोजम्।
"वससरन्ध्रौजसा स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः।
ओमोधवनो शरीरे वा विमुच्यते समस्त्या।
वेमोबला वर्तन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनः।
यद्वे सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते।
प्रागस्मारी गर्भस्य ओजसो गर्भसम्पदा।
तत्पूर्वमार्थं स्वर्षं समानिवृत्ति वसुधा।
यत्र मावाप्य शान्तेऽपि यादि वज्रयामितम्।
वयस्पीतमेवं देवः प्रचा तव प्रतिकिताम्।
तम्यवा विविधा नाना पयन्तीति महारथाः।
कृतागसया तस्मात् ओजोऽपि संग्राविता।
समचरा महाभूतानामोजा हरिरवाप।
परिवाद्धौ विविधेन मनसा दुःखेदनः।
इय ततःप्रवृत्ती सर्वौ ओजसो ज्ञानापनम्।
तत्पुर्वे प्रयोग प्रथमो वामनेव च"।
इति सुश्रुते चिकित्सिते पादेकोजम्।
"तुष पीतः मधु घृतं सर्पि मधुरं स्थिरम्।
सत्वे विविधं विमर्शं ओजो दशस्य यथा"।
समरिपमवोऽस्य ये तुला मयन्ति वधया।
"तुर्यं सायराश्चैव ओजसमवव्याक्त।
मायवे मार्दवे तैलम्बद् मनारणात्मकम्।
तौर्याद् वेदं समाशित्वाद् विरतो सवरवामपि।
विवादविमानाद् वेष्टितं वैर्यं बाध्यमानया।
औष्ण्यमैव विश्लेषोमया मतुर्वेर्यम्"।
"रसवद्मारिसभोंवा गतवसोमिशाम्पम्।
प्रभावरीनचरैव स्वरमावतुवते।
"वेदं विवार्थ समैश्चर्य वैदिकमोजमः।
विपाक-रक्त विरम मुक्ताचन हि मोजम"।
इति च चरके चिकित्सास्थाने। २९ अः।
"ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम्।
विविक्तं मृदु मृत्स्नं च प्राणायतनमुत्तमम्।
देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम्।
तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम्।
अभिघातात् क्षयात् कोपाच्छोकाद्ध्यानाच्छ्रमात् क्षुधः।
ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम्।
तेजः समीरितं तस्माद्विस्रंसयति देहिनः"।
इति सुश्रुते। १५ अः। सूत्रस्थानम्।)
ओजनः, पुं. यवनपत्रकसम्भवः। स तु क-न-वर्गकः।
न-म-क-ल-वि-तृतः। यथा महाराजस्य इति वं
मीनरामोदयः। (मयूखे तंयोगपाठे आरा-
ध्यते अतिमन्तव्ये।
"ओजो राक्षसकेन्ति सोमोऽप्युक्तं तुर्ये।
धर्मे तत भूतेषु गच्छता मदूरमा।
बाहवी वाजि वैजाच परावतायुर्मता"।
"ओजसा मता" इति कश्चित् पाठः। "जगत्
मतमातिव वाजि वर्धन्त दक्षिण् इत्यर्थः ओज,
तत भूतेषु मध्यमम्। तत तत्कालं पक्षे।
तेजस्वी गत्वा विपद यथा मरतो मे तेजस
मवमतः" इत्यादिविद्यमूलवनीका।)

ओड़िका, स्त्री, धान्यविशेषः। उड़ि धान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ओडी २ नीवार ३। इति रत्नमाला॥ अस्या गुणाः। शोषणत्वम्। रूक्षत्वम्। कफवायुवर्द्धकत्वम्। पित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

ओड़ी, स्त्री, ओडिकाधान्यम्। इति रत्नमाला॥ (नीवारशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

ओड्र पु, (आ ईषदुनत्ति। उन्दी+स्फायितञ्चीति रक्। बाहुलकात् दस्य डत्वम्।) जवापुष्पवृक्षः। देशविशेषः। उडिस्या इति ख्यातः। तत्र बहुवचनान्तः। इति मेदिनी॥ (तद्देशवासिनि, त्रि। यथा, मनुः १०। ४४।
"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः"।
"पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः क्षत्रियाः सन्तः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः"।
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

ओड्रपुष्प, क्ली, (ओड्रं पुष्पम्।) जवा। इत्यमरः॥ वृद्धास्तु "ओड्रपुष्पशब्देन तथा जवाशब्देन ओड्रवृक्षः ओड्रस्य पुष्पञ्चोच्यते" इत्याहुः। वृक्षे व्युत्पत्तिर्यथा। ओड्रं पुष्पमस्य इति।
"ओड्रं स्यादोड्रपुष्पञ्च जवाच हयमारकः"।
इति रायमुकुटः॥ "ओड्रपुष्पकुसुमप्रियेऽम्बिके"।
इति हरानन्दः॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

ओड्राख्या, स्त्री, (ओड्रमाख्या यस्याः।) जवापुष्पवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

ओण, ऋ अपसारणे। दूरीकरणे॥ इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादि-पर सक-सेट्।) अपसारणमपनयनम्। मा भवान् ओणिणत्। ओणति धनम् चौरः। इति दुर्गादासः॥

ओतुः, पुं स्त्री, (अवति मूषकमाखुभ्य। अव रक्षणे + "सितनिगमिमसिसच्यवीति" १। ७०। उणादि तुन्। "ज्वरत्वरेति" ६। ४। २०। ऊट् ततो गुणः।) विडालः। इत्यमरः। (यथा मुग्धबोधे। "ख्यूलोतु। स्थूलौतु॥)

ओदन, पुं क्ली, (उन्द+"उन्देर्नलोपश्च" इति २। ७६। उणादिः युच्+नलोपश्च।) अन्नम्। भक्तम्। इत्यमरः॥ भात इति भाषा।
(यथा मनुः। ८। ३२९।
"अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च"॥
"ओदनः शालिजः स्विन्नः प्रस्रुतो विशदो लघुः।
अस्रुतस्तु गुरुर्भोऽत्यर्थमन्यथा स्यादृगुणश्च सः"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिदत्तद्रव्यगुणे मद्यादिवर्गे॥
"ओदनस्ते यतो भिन्नाः प्रयोक्तव्या यथायथम्।
सोमदूष्यादिमलतो ज्वरघ्नं क्वाथसाधितः"॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने। १ अध्याये॥
अस्य पर्य्यायश्चाह भावप्रकाशकारः॥
"भक्तमन्नं तथान्धञ्च क्वचित्कूरश्च कीर्त्तितम्।
ओदनोऽस्त्री स्त्रिया भिस्सा दीदिविः पुंसि भाषितः"॥
अस्य विवरणान्तरमन्नशब्दे ज्ञेयम्॥)

ओदनाह्वा, स्त्री, (ओदनस्याह्वा इव आह्वा यस्याः।) महासमङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥

ओदनिका, स्त्री, महासमङ्गा। बला। इति राजनिर्घण्टः॥

ओदनी, स्त्री, (ओदन इवाचरति। ओदन+क्विप्+ङीष्।) बला। इति मेदिनी॥ बेलेडा इति भाषा। (बलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

ओम्, अ, (अवति रक्षति इति। "अवतेष्टिलोपश्च" ।१।१४१।उणादि मन् टिलोपश्च। ज्वरत्वरेत्यूट् ६।४।२०॥ ततो गुणः।) प्रणवः। स तु अकारोकारमकारवर्णत्रयात्मकः। तथा च उक्तम्।
"अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः॥
("यथा पर्णं पलाशस्य शङ्कुनैकेन धार्य्यते।
तथा जगदिदं सर्व्वमोङ्कारेणैव धार्य्यते"॥
इति याज्ञवल्क्यः। तथा, मनुः। २। ७६।
"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः।
वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरिति त्रिधा"॥
"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मात् माङ्गलिकावुभौ"॥
इति दुर्गादासः। योगी याज्ञवल्क्यश्च।
"सिद्धानाञ्चैव सर्व्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा।
अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽथोङ्कार उच्यते॥
प्रणवाद्या यतो वेदाः प्रणवे पर्य्यवस्थिताः।
वाङ्मयं प्रणवं सर्व्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्"॥)
अनुमतिः। इति विश्वः॥ उपक्रमः। अङ्गीकारः। (यथा, भागवते ११। ४। १५।
"ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः।
उर्व्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः"॥)
अपाकृतिः। मङ्गलम्। इति मेदिनी॥

ओम्, क्ली, ब्रह्मणो नामविशेषः। यथा,—
"ॐ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्"॥
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः॥

ओल त्रि, (आङ्+उन्द+क। पृषोदरादित्वात् साधुः।) आर्द्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भिजा इति भाषा॥

ओल, पु, स्वनामख्यातमूलविशेषः। शूरणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा॥
"शूरणः कन्द ओलश्च कन्दलोऽर्शोघ्न इत्यपि"।
गुणा अस्य शूरणशब्दे ज्ञेयाः॥)

ओलज, इ, क्षेपणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादि-पर-सक-सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। इ ओलञ्ज्यते धूलिर्वायुना। इति दुर्गादासः॥

ओलड, इ किं उत्क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (वा चुरां उभ सक-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयोपधः। इ ओलण्ड्यते। किं ओलण्डयति ओलण्डति तण्डुलं लोकः। कर्पूरमोलण्डयतीति दर्शनात्। इति दुर्गादासः॥

ओल्ल, पु, ओलः। तत्पर्य्यायः। शूरणः २ कन्दः ३ अर्शोघ्नः ४ चित्रदण्डकः ५। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः। अग्निदीपनत्वम्। रुचिकारित्वम्। कफनाशित्वम्। विशदत्वम्। लघुत्वम्। अर्शोरोगपथ्यत्वञ्च। ग्राम्यकन्दस्तु दोषलः॥ इति राजवल्लभः॥

ओष, पु, (उष+दाहे घञ्।) दाहः। तत्पर्य्यायः। प्लोषः २। इत्यमरः॥ श्लोषः ३। इति भरतः॥ (पित्तविकाराश्चत्वारिंशदत ऊर्द्ध्वं व्याख्यास्यन्ते। यथा ओषश्च प्लोषश्च इत्यादि। चरके सूत्रे। २० अः॥)

ओषण, पु, (उष+ल्युट्।) कटुरसः। इति हेमचन्द्रः॥ झाल इति भाषा॥

ओषणी, स्त्री, (ओषण+ङीष्।) शाकविशेषः। पुयाति इति भाषा। अस्या गुणाः। कफवायुनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

ओषधि, स्त्री, (ओषो धीयतेऽत्र। ओष+धा+कि।) फलपाकान्तवृक्षादि। कदली धान्यमित्यादि। इत्यमरः॥ (यदाह मनुः। १। ४६।
"उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः।
ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः"॥
तथा, कुमारे १। १०। "भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम्"। तथा ७। १ "अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ"। "ओषधयः प्रशुष्यन्ति गवादीनां पयांसि च। इति हारीते प्रथमस्थाने॥ ४ अध्याये॥
"ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने।
अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः॥
न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः।
ओषधीनाम्परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति॥
योगविन्नामरूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते।
किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्व्वथा भिषक्॥
योगमासान्तु यो विद्याद्देशकालोपपादितम्।
पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञेयो भिषक्तमः"॥
इति चरके सूत्रस्थाने॥ १ अध्याये॥)

ओषधिप्रस्थः, पु, (ओषधिवज्ज्वलः प्रस्थो यत्र। ओषधीनामाकरत्वात् हिमालयस्य तथात्वम्।) हिमालयस्य नगरम्। (यथा, कुमारे ६। ३३।
"तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम्"।
तत्रैव ६। ३६। "आसेदुरोषधिप्रस्थम्" इति।)
तथा,—कालिकापुराणे ४१ अध्यायः।
"एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः शिप्रं त्यक्त्वा तदा सरः।
गङ्गावतारमगमद्धिमवत्प्रस्थमुत्तमम्॥
यत्र गङ्गा निपतिता पुरा ब्रह्मपुरात् स्वताः।
ओषधिप्रस्थनगरस्यादूरे सानुरुत्तमः॥
तत्र भर्गः स्वमात्मानमक्षरं परमात्परम्।
एकाग्रं चिन्तयामास भगवान् वृषभध्वजः"॥

ओषधी, स्त्री, (ओषधि+ङीप्।) ओषधिः। इति भरतः॥ (फलपाकान्तवृक्षः। स च कदलीधान्यादिः। यथाह मनुः। १। ४६।
"उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः।
ओषध्यः फलपाकान्ताः बहुपुष्पफलोपगाः"॥
ओषधिशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया॥)

ओषधीपतिः, पु, (ओषधीनां पतिः।) चन्द्रः। इति [illegible]॥ (कर्पूरः। चन्द्रसहजत्वादस्य तथात्वम्॥)

यस्य वाक्यायां ज्ञियत्यपैता॥ यथा ।
"औतिङ्गुरं भिषमरैमाघुर्ममुष्टिचुम्बनम्" ।
अङ्गुलो वार्थे प्रयादि । यथा ।
"यत् चक्रिविर्य चैवं मानुषीङ्गुरमार्थिकम्" ।
"औममौयमस्ठिसौङ्गिरसु यतुष्किकम् ।
ममर्ग्नौरवव मायस्वबचौबधि" ।
"सूर्यमत्वार मिर्वाचनमपरयपचया ।
यारा वीर मर्व मर्व भमलेनापि बन्धना ।
पमार्थि द्रुमा बन्दाय प्रतोक्षौङ्गिरो ब्रक" ।
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अः ।)

औदायिक क्ली, (उपायसमये भवम् । उपाय + ठञ् ।) भार्यामादिवासे पर्व माम्रायमम् । इति रायमाला । यत् भावविरविमासम् । यथा ।
"विद्मयादिमादिष वरमस्य वायमर्वेत् ।
मैमौदायिकवेन दावादानां न सङ्गवेत् ।
इति दायतत्त्वम् । (यथा च मनु । ८ । २ ६ ।
"विवाहकानु यदमस्य ब्रह्मैव वर्ष भवेत् ।
मैममौदायिकवेन मातुर्मार्यिकमेव च" ।)

औपमन पुं, पक्षोरचनम् । इति भरत । उप बमोरे मौर्षक इति उपमर्थाम । बचनया बहुदोषितै वगतुकमा । यथा चारीपा ।
"न वर्षे मामथेयु सबु व बसमर्थसमाद्युगात् बयोदर्वेब यवैविमेगवायीरिमार" इत्य यथाय बयवया प्राचय यमनुप्रमायक । बमायक-मौपमया । इति श्रीमद्भगवद्गीतायां भावी । (उपमोविनमिति बायया यमप्युक्तमिति, चि यमनु + "चक्रेयम्" । ४ । २ । १२ । इत्यम् ।)

औपममर्थ क्ली, (औपमयाणां समूहः । "औपौपो देति" । ४ । २ । ३८ । यम ।) औपमयसमूह । इत्यमरः ।

औपयाचिक, पुं (उपयाम याचयाम भुक्तः । उप याच + "बनयीको प्रवो प्रको मावी" । ६ । ३ । इति ठञ् ।) राजप्रयाचना बलब । इति शब्द रत्नावली ।

औपविकिर्ष क्ली, (उपविकि + काय ठञ् ।) उपविकि । मीमा मोषार्थमतिबमम् । इति स्मृति ।

औपम्य क्ली, (उपमा । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) सादृश्यम् । तत्पर्याय । अनुकार ९ अनुहार २ साम्य ३ तुला ४ उपमा ५ उपमानम् ७ । इति हेमचन्द्र । (यथा, विमोमेरक्षे ९ । ४१ ।
"भावा यथाप्रसन्नोऽपि भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधव" ।
"औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनम् । यथा दन्ता दाडिमस्य मनुजा भानुमालामिवाम्बराः" । इति चिमानस्थाने । ८ अध्याये । चरकसोऽयम् ।)

औपयिक त्रि, (उपायेन लब्धः । उपाय + ठक् + प्रत्ययः ।) न्याय्य । उपयुक्त । इत्यमरः । (यथा, महाभारते विराटपर्वणि १ । २१५ । १२ ।
"उपायस्य यथा रथ वत् पुष्य वैव च ।
सम्मौपयिकं च वा बोधेम यत्र मारत" ।)

यथा रामायणे २ । ६७ । ३६ ।
"बाहमौपयिकं मन्ये तव राम महावल" ।
क्लिवां तु चीर् । यथा महाभारते वैराटिक पर्वणि १ । १२४ । २१ ।
"न चैषमौपयिकी यथायाम
न च हिंसायां जायतां वीरम" ।
स्वार्थे विनयादिभ्यश्चमत्वाद्वाके प्रयगमेव सीम विकम् । यथा भारवि, १३ ।
"विक्रमौपयिकं अरीयसीम्" इति ।

औपरोधिक, पुं, (उपरोधः प्रयोजनमस्य । उपरोध + ठक् ।) पीलुदरक । तत्पर्याय । पैलव २ । इति हेमचन्द्रः । उपरोधसम्बन्धिनि त्रि ।

औपवस्त, क्ली, (उपवस्त + प्रज्ञाद्यण् ।) उपवासः । इति हेमचन्द्रः ।

औपवर्गिक पुं, (उपवर्ग + ठक् ।) धनिषाकरोग विशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
"यस्योद्धुषमोत्यादेव रतिः पित्तादुष्णो भवेत् ।
क्षेरकोत्यादिनिर्दृक्तनया भवति मानवः ।
पतिकोपमा मयस्य बायवस्यादित वनुरूपात् ।
पीयपर्गिकं यथाचा वस्तिपात प्रदाहकः" ।
इति वैद्यकम् । उपसर्गसम्बन्धिनि त्रि ।
("उपसर्गिको वा पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल-जातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलएवोपद्रव इति" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३५ अध्याये ।
"मनकुम् मावयपारौमितायाम् चतुःकोषमाम् ।
बबयमायमायापि बवावायातुदोषमात् ।
कुब्ज भरय चोपय मेवापिबन्ध यय च ।
औपवर्गिकरोगाय संशामन्ति नराधमम्" ।
इति च सुश्रुते निदानस्थाने । १ अध्याये ।
आयुर्वेदमतेन बायाको कुष्ठाधिकारे यथा ।
"औपवर्गिकरोगा इति औपवर्गिका बायरोगा स्वरो भूतोपसर्गका बमामन्ति कातिवरन्ति" ।)

औपासन क्ली, (उपासनम् । उपाय + अण् ।) उप वाक्तिशतकम् इति बोधायनम् । (यथा मनौ ३ । ६७ ।
"औपासनमपि वा समर्थाय
कर्म विरवचेत दुरनामेमा" ।)

औमीन, त्रि (उमायाः भवनं क्षेत्रं वा । "विभाषा तिलमाषोमेति" । ५ । २ । ४ । इति खञ् ।) क्षेत्रम् । उमाक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरत । अतिकार चीव इति भाषा ।

औरभ्र, क्ली, (उरभ्रस्य इदम् । उरभ्र + अण् ।) कम्बलवस्त्रम् । इति शब्दमाला । कम्बलमात्रमिति त्रि ।

औरभ्र, पुं, (उरभ्रस्य अपत्यं जारपुत्र + अण् ।) कम्बल । तत्पर्याय । ऊर्णायु २ आविक ३ रल्लक ४ । इति हेमचन्द्रः । (विशेषस्तु । यथा मनु । ३ । २६९ ।
"द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु ।
औरभ्रेणाथ चतुर शाकुनेनाथ पञ्च वै" ।
विमयुगम् । —
औरभ्रं मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्धनम् ।
न भ्रुवं रक्तपित्तानां वातिकानां हितं भवेत्" ।

इति चरीरे प्रथमस्थाने । चकारे ।
कसमाधि इति प्रकारक वाचिसे । तत्र सुश्रुते सूत्रस्थाने १ । "पत्र बहुमाला यसमविस्तरिवमायमा वायिमार्गियो बार्ष चनमानिमौवसकैस्मिमौवनस्मक धरौयत्दोदुरत्विषवनस्वमम वा" ।)

औरसक, क्ली, (उरसां समूहः । उरस + "गोपोडोरष्टेति" । ४ । २ । ४६ । यथा) हे समूह । इत्यमरः । मेद्रार यम इति माषा ।

औरसक, पुं भावे, (उरसा निर्मितः । उरस् + अण् ।) तत्पर्याय । क्षेत्रज २ । इति शुद्धि । एतावर्धि मरः । प्रयोज्य ३ । इति शुद्धि । तत्रार्थे मुख्यमेतच्छब्दस्य पुत्रत्वम् । न तु दत्तकादि वा । यस्यां भार्यायां यदि पुत्रः स्यात् "स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम्" । इति मनुः । (यथा मनु । ९ । १६६ ।)
"स्वे क्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।
तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्राथमकल्पिकम्" ।
"औरसो धर्मपत्नीजः" इत्यादि याज्ञवल्क्य । २ । १३१ ।

औरसक, पुं स्त्री, (उरसो जात । उरस् + अण् । तत्र स्वार्थे कन् ।) औरसपुत्र । इत्यमरः । (यथा, मनु क्षेत्रजः । "तस्य तत्प्राभृतम् । चतुर्दशम् । चनशा मासम् । ११ ।
"इमारं प्रथमेजुक्तमानाभिधयस्यम्" ।
"औरसं तं विजानीयात् पुत्रमात्तं प्रथमाकल्पिकम्" ।

और्ध्वदेहिक, त्रि (ऊर्ध्वदेहाय भवम् । ऊर्ध्व + ठञ् ।) मरणोत्तरकृतोपयोगि । इत्यमरः । अपि प्रशस्तवाक्यमपि श्राद्धीयतत्पद पुत्र के प्रतिपिण्डनु मत् पिण्डावितरणं यद् इति भरत । (मृत्युप्रतरावमनदत्तनिश्चितेन उमरनीय चक्रेनुया दानानि करोति तत्र तदुर्धमो मतस्य च तदर्थं दुःखमर्थं भवति ।
यथा मनु ११ । १ ।
"धनानामुपनयेन धनापोढोर्ध्वदेहिकम् ।
मद्ग्रहणकोटवं मौदकचं नरकाय च" ।
यथा रामायणे २ । ७७ । १ ।
"तावद्वीपात्व मामपि देयानि धनानि च ।
मामभेदो ददौ पुत्रो राजनौर्ध्वदेहिकम्" ।
(और्ध्वदेहिकम् इत्यपि पाठः ।))

और्ध्वलौकिक, त्रि, (ऊर्ध्वलोक + ठञ् ।) ऐह । इति शिक्षाकरिका । (और्ध्वलौकिक । इत्यपि पाठः ।)

और्वी, स्त्री, (ऊर्वस्य भावम् । उर्वी + अण् ।) पृथ्वीपदम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

और्व पुं, (ऊर्वतः ऊरुदेशात् जायते । और्व + अण् । और्वविशेषनामक ।) शास्त्रकः । इत्यमरः । स तु भृगोः पुत्रः इति । तस्य कर्म तस्य इति विभावते वर्तते । इति विष्णुपुराणे । महाभारते आदिपर्वणि । तस्य मनस्विन्, महाभारते पितृप पर्वणि १७८ अध्याये । तद्यथा । यथा,—

"ततो महीतल तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
खनताधिगत वित्त केनचिद्भृगुवेश्मनि ॥
तद्वित्त ददृशु सर्व्वे समेता क्षत्रियर्षभा ।
अवमन्य तत क्रोधाद्भृगूंस्ताञ्छरणागतान् ॥
निजघ्नु परमेष्वासा सर्व्वांस्तान्निशितै शरै ।
आगर्भादवकृन्तन्तश्चेरु सर्व्वा वसुन्धराम् ॥
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेव भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरि दुर्गं हिमवन्त प्रपेदिरे ॥
तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दध्रे महौजसम् ।
ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्त्तु कुलविवृद्धये ॥
तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयार्द्दिता ।
गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ॥
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्त गर्भं हन्तुमुद्यता ।
ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमाना स्वतेजसा" ॥
"अथ गर्भ स भित्त्वोरु ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन् दृष्टी क्षत्रियाना मध्याह्न इव भास्कर ॥
ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमु" ॥
अथमौर्व्वस्तु पितृवधामर्षात् क्षत्रियवधे कृत-प्रतिज्ञ उग्रे तपसि वर्त्तमान पितृभिर्निवारित । ततो यथाप्रतिज्ञो नाह भवितुमर्हामि इति ज्ञानभ्रष्ट अमोघत्वाच्च क्रोधवह्ने पितॄनुक्तवान् । यथा तत्रैव १८१ अध्याये ।
"यस्माय मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
दहेदेष च मामेव निगृहीत स्वतेजसा ॥
भवताञ्च विजानामि सर्व्वलोकहितेप्सुताम् ।
तस्माद्विधध्व यच्छ्रेयो लोकाना मम चेश्वरा ॥
पितर ऊचु ।
य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु त मुञ्च भद्रन्ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिता ॥
आपोमया सर्व्वरसा सर्व्वमापोमय जगत् ।
तस्मादप्सु विमुञ्चेम क्रोधाग्नि द्विजसत्तम ॥
अय तिष्ठतु ते विप्र यदिच्छसि महोदधौ ॥
मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमया स्मृता ॥
एव प्रतिज्ञा सत्येय तवानघ भविष्यति ।
नचैव समरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥
वशिष्ठ उवाच ।
ततस्त क्रोधज तात और्व्वोऽग्नि वरुणालये ।
उत्ससर्ज्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥
महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदु" ॥)
(उर्व्वस्यापत्यम् ।) पञ्चप्रवरान्तर्गतमुनिविशेष । इति पुराणम् ॥

और्व्वशेय, पु, (उर्व्वश्या अपत्यम् । उर्व्वशी + ढक ।) अगस्त्यमुनि । इति हेमचन्द्र ॥ (अस्य जन्मकथा पुराणेषूक्ता यथा
"तयोरादित्ययो सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तावृषी सबभूवतु" ॥
उर्व्वशीगर्भजाता पुरूरवस सप्त पुत्रा । तत्कथा हरिवंशे २५ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

औलूक, क्ली, (उलूकाना समूह । अण् ।) उलूक-समूह । इति जटाधर ॥ पेचार भाँक् इति भाषा ॥

औलूक्य, पु, (उलूकस्य मुनेरपत्य पुमान् । उलूक + गर्गादित्वात् यञ् ।) वैशेषिक । वैशेषिकदर्शन-वेत्ता । इति हेमचन्द्र ॥ (अय खलु कणाद-इत्याख्यया प्रसिद्ध ॥)

औशीर, क्ली, (उश्यते । वश् + ईरन् । प्रज्ञाद्यण् । ५ । ४ ३८ । यद्वा उशीरस्येद "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) शयनासनम् । इत्यमर ॥ शयन खाप शय्या वा आसन पीठादि । शय-नासन समुदितमिति स्वामी । पृथगिति सुभूति । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (यथा, महाभारते राज-धर्म्मानुशासनपर्व्वणि १२ । ६० । ३१ ।
"छत्र वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च ।
यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे" ॥)
उशीरजम् । चामरम् । दण्ड । इति हेमचन्द्र ॥

औशीर, पु, (उशीरस्यायम् । उशीर + अण् ।) चामरदण्ड । इत्यमर ॥

औषण, क्ली, (उषण + भावार्थे अण् ।) कटुरस । उषण मरीच तस्य भाव ॥

औषध, क्ली, (ओषधेरिदम् । ओषधिरेव वा "ओ-षधेरजातौ" ५।४।३७। इत्यण् ।) रोगनाशकद्रव्य । ओषधिमेव भवार्थे अण्प्रत्यय । तत्पर्य्याय । भेष-जम् २ भैषज्यम् ३ अगद ४ जायु ५ । इत्यमर ॥ भेषम् ६ आरुर्याग ७ गदारगति ८ अमृतम् ९ आयुर्द्रव्यम् १० । इति वैद्यकम् ॥
("शोधन शमनञ्चेति समासादौषध द्विधा ।
शरीरजाना दोषाणा क्रमेण परमौषधम् ॥
वस्तिर्विरेको वमन तथा तैल घृत मधु ।
धीधैर्य्यात्मादिविज्ञान मनोदोषौषधम्परम्" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
"धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ।
श्मशानचैत्यायतनश्वभ्रवल्मीकवर्ज्जिते ॥
मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसस्तृते ।
अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरै ॥
शस्यते भेषज जात युक्तवर्णरसादिभि ।
जन्त्वदग्ध दवादग्धमविदग्धञ्च वैकृतै ॥
भूतैश्छायातपाम्बाद्यैर्यथाकालञ्च सेवितम् ।
अवगाढमहामूलमुदीच्यां दिशमाश्रितम् ॥
अथ कल्याणचरित श्राद्ध शुचिरुपोषित ।
गृह्णीयादौषध सत्त्वस्थित काले च कल्पयेत् ॥
सक्षीर तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत" ॥
इति तत्रैव कल्पस्थाने । ६ अध्याये ॥
"यथाविध यथाशस्त्र यथाग्निरशनिर्यथा ।
तथौषधमविज्ञात विज्ञातममृत यथा ॥
औषध ह्यनभिज्ञात नामरूपगुणैस्त्रिभि ।
विज्ञातमपि दुर्य्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥
योगादपि विष तीक्ष्णमुत्तम भेषज भवेत् ।
भेषज वापि दुर्य्युक्त तीक्ष्ण सम्पद्यते विषम् ॥
तस्मान्न भिषजा युक्त युक्तिवाह्येन भेषजम् ।
धीमता किञ्चिदादेय जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
कुर्य्यान्निपतितो मूर्द्ध्नि सशेष वासवाशनि ।
सशेषमातुर कुर्य्यान्नत्वज्ञमतमौषधम् ॥
तदेव युक्त भैषज्य यदारोग्याय कल्पते ।
स एव भिषजा श्रेष्ठो रोगेभ्यो य प्रमोचयेत्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥

"करण पुनर्भेषजम् । भेषज नाम तद्यदुपकर-णायोपकल्पते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्य तद्द्विविध व्यापाश्रयभेदात् । दैवव्यपाश्रय युक्तिव्यपाश्रयञ्च । तत्र दैवव्यपाश्रय मन्त्रौषधमणिमङ्गलबल्युपहार-होमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातग-मनादि । युक्तिव्यपाश्रय सशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफला एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविध । द्रव्यभूतमद्रव्यभूतञ्च । तत्र यदद्रव्यभूत तदुपायाभि-प्लुतम् । उपायो नाम भयदर्शन विस्मापन-क्षोभ-ण-हर्षण भर्त्सन-वध बन्ध-स्वप्न-संवाहनादिरमूर्त्तो भाव यथोक्ता सिद्ध्युपायाश्च । यत्तु द्रव्यभूत तद्वमनादिषु योगमुपैति ।

तस्यापीय परीक्षा इदमेव प्रकृत्या एवगुणमेवं प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नृतौ एव गृहीत-मेव निहितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन् ऋतौ एवविधस्य पुरुषस्यैतावन्तन्दोषमपकर्षयति उपशमयति वा अन्यदपि चैवविध भेषजमभूच्चा-नेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति" । इति च तत्रैव विमानस्थाने ८ अध्याये ॥

पर्य्यायानाह चरकश्चिकित्सास्थाने । १म ।
"चिकित्सित व्याधिहर पथ्य साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्त प्रशमन प्रकृतिस्थापन हितम् ॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषज द्विविधञ्च तत् ।
स्वस्थस्यौजस्कर किञ्चित्किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ॥
अभेषजञ्च द्विविध वाधन सानुवाधनम्" ।
तथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३७ अध्याये यथा,—
"श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाघातनदे-वतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुराम-दूरोदकां स्निग्धा प्ररोहवतीं मृद्वीं स्थिरा समां कृष्णा गौरी लोहिता वा भूमिमौषधार्थं परी-क्षेत तस्या जातमपि कृमि-विष-शस्त्रातप-पवन-दहन-तोयसम्बाध मार्गैरनुपहतमेकरस पुष्टं पृथ्व-वगाढमूलमुदीच्या चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिप-रीक्षाविशेषसामान्य ॥

विशेषस्तु । तत्राश्मवती स्थिरा गुर्व्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा ॥ स्निग्धा शीतला सन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृ-क्षप्राया शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा ॥ नानावर्णा लघ्वश्म-वती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाग्निगुणभूयिष्ठा ॥ रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरूक्षकोटराल्परसवृक्ष-प्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्त-रसजला सर्व्वतोऽसारवृक्षा महापर्व्वतवृक्ष-प्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥

तत्र केचिदाहुराचार्य्या । प्रावृड्-वर्षा-शर-द्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्मेषु यथासङ्ख्य मूल-पत्र-त्वक्-क्षीरसार-फलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात् सौम्याग्नेयत्वाज्जगत । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुषु आददीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि

चोचमोचः, पुं, (चोचमोचनामीरः) चन्द्रः। कर्पूरम्। इत्यमरः। (यथा हरिवंशे ४८। ५।
"चोचमोच इवाभोगैरभोगैरिवशुभमान्॥")

चोलः, पुं, (उच्यते उन्नम्यते उच्चावचैरनेनेति। चल शब्दे + "उर्भिकुपिपिभ्यः"। २। ७। पत् ।)
रक्ताम्बरस्वरूपः। जपर ठेंड इति भाषा। तत्पर्य्यायः। रक्तवस्त्रम् २ रक्तपाटः ३। इत्यमरः। रक्तचाम ४ रक्तवस्त्रम् ५ रक्तपटा ६ इति राजनिर्घण्टः। यथा दिग्जये चोलाः चोलाः प्रापितवि यावत्। (यथा, महाभारते। ५। २८। ६।
"चोलपहितमल्लाले वस्त्रा चलाविव विस्मृत मीलिते मां"। तथा मनुः। ७। १७४।
"यत्स्थितौस्याः पर्वोपात्तोऽस्त्री चोलखेत्रभृवः"।
यथा, कुमारे १। ६।
"उमास्तुतौ विस्मयवाचनोक्ते
मायारवासाव विलोचनानि"॥)

चोलपत्रा, पुं, (चोल इव पत्रं यस्य।) मधूकवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः।

चोलरोगः, पुं, (चोलस्य रोगः।) बालकरोगान्तर्गतोत्पत्तव्याधिः। स च वातपित्तकफजभिकार रक्तमांसमेदोऽस्थिपायमज्जाश्रितः। तेषां क्रमश कर्म्म लक्षणानि यथा —
"चलाली मलौ चलौ सम्पातस्थितिभेदतौ।
तालोके परिपाकोते चोलौ मारुतकोपतः।
चोलेके विदग्धाभिज्व पवनाति समन्ततः।
कराचमावयिकौ गौरावतौ च पिच्छलौ।
वालांमिन्च चोलेके विङ्गतादिरपेरतौ।
ममदच कफारोधौ पिच्छलौ शीतलौ गुरु।
तत्क्षम् लघ्वी च ब्रम् पीतौ च ब्रह्म् चेता बतेन च।
कफिरतेन विलेपनेवर्विङ्गताचितौ।
कर्पूरकषायांति विङ्गतामिर्विदीपितौ।
रक्तोपच्यौ वधिरं चत्र चाक्तिप्ताम्मौ।
गुरु चलौ मांसरूपौ मांसपिण्डवपुत्तौ।
मलकचाम मूत्रिति परसोऽमवतो दुवात्।
तर्दिनेकमनीसाबौ मेदसा बकारी गुरु।
चर्च चाटिकत्याप्यमाताप चतौ मदम्।
वलोऽमौ च वरोपैन्द्र मुनच न यच्छति।
चोली सर्वसंशितौ पाचेके चातिबाधक"।
इति निदानम्।
("चोली च चाटितौ यस्य मांसिताबेन मांसितास्
तस्य वर्त्तमचत्स चोलपादस्थानके।
तत्रा चरु मयीशोक गरिवं च विचिदितैत्।
मधुना नवनीतेन क्षीरोपचय मक्षम्।
विषयौडरोगेन प्रशस्तावित इति।
४८ शुद्धा रक्तावेचनम्।
यथार्तु पच्यमानां सौ का मात् तदावधा"।
चारीते चिकित्सिते। २१ अध्याये।
चिकित्सा यथा।
स्त्रस्त्रो वालेनोद्गो शिरा स्वा।
५ पचनम् स्पाक्षोऽर्बौ महावतौ।
वरिवाचीके परवाचिवर्षौ।
पीतौ वर्णगात्रविधिसितौ।
विदिम्हामिर्भवारुतापगुपाली प्रकारन।
मोशापती दुःख मूखी चर्मविदितापिती।
वनिचावारवेमाभा द्वुतमावावयिक्ती।
बकमात् वापयमूपमतौ विषममाविनी।
रक्तोपचौ वधिरं चचा चोरिकमभी।
कर्पूरकवृक्षपाम चोके रक्तोऽमुरं भवेत्।
मांसपिण्डोपमतौ मालाकमाला मृदपृक्षमीनमात्।
वेपामयममयकेरी वक्ष्यदृरी मेदसा मद्।
नवमामानरीम वे पाकेके चातिपाषा।
ग्रथितौ च हव माला ममूचौ रक्तमचली।
मधुद्धरसायमजारोके यथाम्बरम्"।
इति वाभटे उत्तरस्थाने। २१ अध्याये।
"चलोपचम विविच्छाम्नौ मुषा प्रचरराचरेत्।
मधी च्योविषवो रोम-मावधी-मधिपोम्पके।
पलोका वातमाचा च वैचमध्यञ्च पचेत्।
मनाथ देवं पावकमचरचमयादितम्।
महाचेमेन मावीढे लिले माला विमरिता।
वैषुवमपूर्विम्बुकूलमररापति।
यथाक्रमपूर्वेगोन तेन प्रतिकारणम्।
पायोर्द नेदवेदुनावितिदैरेप्यपत्ती।
यक्षोत्थवितिर्व यथा तस्य मूर्द्दि च चर्चम्।
पिचाभिचचमापोडे पचीमोऽपिचरावरेत्।
रोमचयरचौमकने प्रतिकारणम्
गुरुच्ची यक्षेपदाभिचमघाने तवम्।
विचविमधिपयोम विपावतावमेद्रुमि च।
इत्येच वचेनाम च कौटे तु अमोचरे।
पावधारम चलोमिचिवाचे प्रतिकारणम्।
वृमनाम्पदधपा पयोमाप वर्षाच्चरा।
विर्घं विर्घं विमरक्त रक्तमेरोममपिमा।
विमहूतोमविमचमाचिते प्रतिकारयेत्।
चमौमायर्चक्सम् चौद्रा विलिखेत् यथामृदे।
पचचादेऽमितके वा चारोऽमिवो प्रविक्रिया।
इति च वाभटे उत्तरस्थाने। २२ अध्याये।
विविधमर्दविविधविलमुकरोगकल्पे द्रष्टव्या॥)

चोली, स्त्री, (चोल इवाचरति चक्षाकचात्वम्। चोल + क्विप्। ततोऽच् + ङीष् च।) विन्धपत्रम्। इति रत्नमाला। वेलाकुचा इति भाषा।

चोलोत्तमपत्रा स्त्री, (चोलोपमानि चोलवस्त्राणि पत्राणि यस्याः।) चिञ्चिका। इति शब्दावली। (वनाकुचा इति भाषा॥)

—

चौ

चौ, चौकारः। स तु चतुर्दशस्वरवर्णः। चकारोच्चारण-स्थानं चोष्ठः कण्ठश्च। ("ओदौतो कण्ठौष्ठम्"। इत्युक्ते। तथा च शिक्षायाम्।
"एरे तु कण्ठ-तालव्यावोदौ कण्ठौष्ठजौ स्मृतौ"॥) च पीडनं गुरुच भवति च प्लुतः। (दीर्घप्लुत चातुर्वाचचरित्रमेदात् विविधोऽपि पुनस्तु मासिकानुमासिकभेदात् षड्विध इत्येव वाचव विचव॥)
"चारिपुच्छवात्कारं चौकारं कुण्डली स्वयम्।
पञ्च मधारक वर्णं विद्धि तत्त्वं प्रिये।
चतुर्वर्गमयं वर्णं चतुर्ब्रह्मयं सदा।
पञ्च देवमयं वर्ण चतुर्वर्गप्रदायकम्"।
इति कामधेनुतन्त्रम्। (मातृकान्यासे) अस्य ध्यानप्रकारो यथा —
"चौकाररूपमन्त्रेषु सदा पूर्वकथावथा।
शिविर् वा वामनी सदा सात्र सर्वदविकला।
हरिप्रचयमना रेखा धान्यमत्र प्रचल्पते"।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्। ०। अस्य नामानि यथा,
"चौकारः शक्तिको नारदोऽनन्तो वामजङ्घकः।
मधुरखरवेश्व बचनक वराकिता।
कपोलस्च सर्ववी ब्राह्मण परवारी।
वाया चोर्द्धमुखी शान्तो वामिनी प्रकृतिः।
चकमात्मा चाभिनी चोमा चतुर्दशी रतिप्रिय।
मेघमायप्रचलितौ च भ्रातामातिविधिका मता"।
इति तन्त्राभिधानम्। शैवदमः। चकाला।
इति मौनपर्णीभिधानम्। (माङ्गल्यार्थेऽस्य रम्याद्ययी सम्भवात् मन्त्रमेवापाधिमम्।
महाकाचाकमनो यथा —
"चौं नम अर्द्धरम्ताचड़ी चौं नमोऽचोरमापडी"।
चतुर्थमादिपि। मधुर्घ वाटिकामुपे। "चोनि-छापन चीरकिट"। तेन इति रौ मेघवे एव चाटि भवे भवति इति भाव॥)

चौ च आक्रमणम्। समोचनम्। इति मेदिनी। विरोध। निपथ। इति शब्दरत्नावली। (सम्बोधने। च च चादि। इति पाणिनिः। १। ४। ५७॥)

चौं च मनमस्य मधरा। यथा —
"चतुर्दशचगो योऽसौ चिगुरौकारसंज्ञितः।
स चानुवारमापानां मुसावा चतुर्भवेत्"।
इति तन्त्रसारधृतवाक्यविधानम्।

चौः, पुं, चनन्तः। हविराचारकोपः। विकला। इति मेदिनी।

चौः, स्त्री विश्वम्भरा। इति मेदिनी।

चौरकं क्ली, कमलं मधुकम्। ("ओतोर्गोऽचो रक्तवेत्" ।०। २। २४। गण्।) चौरमूरा। इत्यमरः। चरि चमक भाव इति भाषा।

चौर्यं, त्रि, (उत्तरायां दिश्यं, उत्ता + चन् + चार्थे + चम्।) चौर्यचौरादि। चतुर्दशी विश्वन् रमचें बामस्वत।

चौरिकी, स्त्री, (चरिकस्य भावः। माच्यादिभ्यः चण + ङीप्। "एकाचिकस"। ६। ४। १६। इति चलोप॥) चौरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः चमरः।
("चामिर्ज्ञौचिकी देश वावो चालि वपरम।
इति चातिवसर्गम्॥)

चौरिकं क्ली, (चविच + ष्यञ्॥) चविचस भाव। पयुक्कना। चोत्सरम्। इत्यमरः।
(यथा चातिवसर्गे २४ परिच्छेदे।
"तथा चपि चलोविमाद्रचमात्ममनमवसन"॥)

चौरकः, पुं, (चौरकी संज्ञा विचते यस्य स चौरक। यथा चोरक इव + चार्थे कन्॥) चोरपरः। स च एमद मातिविनिक। रचयदिग्विम

रागरागिण्य इति यावत्। यथा,—
"औडव पञ्चभि प्रोक्तः स्वरै षड्भिस्तु षाडव।
सम्पूर्णा सप्तभि प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता" ॥
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥ अपि च। सम्पूर्णस्वरा स ऋ ग म प ध नि ॥ षाड़वस्वरा निषादोज्झिताः स ऋ ग म प ध ॥ औड़वस्वरा ऋष-प-वर्जिताः स ग म ध नि ॥ सम्पूर्णरागा सप्तभिः स्वरैर्यथा। नटवसन्तादय। षाडवरागाः षड्भि स्वरैर्यथा। सैरिन्ध्रीप्रभृतयः। औडवरागा पञ्चभिः स्वरैर्यथा मल्लारादयः। इति सङ्गीतदामोदर ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे स्वराध्याये जातिप्रकरणे। ५३—५४।
"वान्ति यान्त्युडवो व्योमेति व्योमोक्तमुडव बुधैः।
पञ्चम तच्च भूतेषु पञ्चसङ्ख्या तदुद्भवा ॥
औडवी सास्ति येषाञ्च स्वरास्ते त्वौडवा मताः।
ते सञ्जाता यत्र गीते तदौडवितमुच्यते ॥
तत्सम्बन्धादौडवञ्च पञ्चस्वरमिद विदुः"।
"क्रमादल्पान्यतरते षाडवौडवकारिणी" ॥)

औडुम्बर, क्ली, कुष्ठरोगविशेषः। इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणम्।
"दाहकण्डुरागकण्डूभिः परीत रोमपिञ्जरम्।
उडुम्बरफलाभास कुष्ठमौडुम्बर वदेत्" ॥
इति निदानम् ॥ ताम्रम्। इति गदाधरः ॥ ताम्रपात्रादौ त्रि। (उडुम्बरस्य विकार। उडुम्बर + अण्। उडुम्बरपात्रम्। यथाङ्गुल्यविकार। यथाह देवल
"स्थालीलौडुम्बर पात्र वारिपूर्णमुदङ्मुख" ॥)

औडुम्बरः, पुं, चतुर्दशयमान्तर्गतयमविशेष। इति मेदिनी ॥ मुनिविशेष। यथा,—
"वैखानसा वालिखिल्यौडुम्बराः फेनपा वने।
न्यासे कुटीचक पूर्व्व बह्नोदो हसनिष्क्रियौ" ॥
इति श्रीभागवते ३। १२। ४३। "औडुम्बराः प्रातरुत्थाय या दिश प्रथम पश्यन्ति तत आहृतैः फलादिभिर्जीवन्त"। इति तट्टीकायां स्वामी ॥

औत्कर्ष्य, क्ली, (उत्कर्षस्य भाव। उत्कर्ष + ष्यञ्।) उत्कर्षता ॥

औत्तानपादि, पु, (उत्तानपादस्यापत्यम् पुमान्। उत्तानपाद + इञ्।) ध्रुव। इत्यमर ॥ स तु उत्तानपादराजपुत्त्र। स्वायम्भुवमनुपौत्त्रः। (यथा भागवते। ४। १०। ३०।
"औत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा
देव क्षिणोत्ववनतार्त्तिहरो विपक्षान्" ॥
उत्तानपादात् सुरुच्या जात उत्तम। इति महाभारतम्। ॥) यज्ञयामुपरिस्थितनिश्चलतारा च ॥

औत्सर्गिक, त्रि, (सामान्यविधिरुत्सर्गस्तस्य भाव। उत्सर्ग + ठञ्।) सामान्यत्वम्। इति स्मार्त्तः ॥

औत्सुक्य, क्ली, (उत्सुकस्य भाव। उत्सुक + ष्यञ्।) उत्कण्ठा। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली।
"औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया"। "रणरणकसमाक्रान्तादौत्सुक्यतन्त्रा"। इति माघे ११। २६। तथा मेघदूते पूर्व्वमेघे ॥५॥
"इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्त ययाचे"। व्यभिचारिभावभेद।
यथा साहित्यदर्पणे ३। १३७। "औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा" ॥ तल्लक्षणम् तत्रैव ३। १५६।
"इष्टानवाप्तेरौत्सुक्य कालक्षेपासहिष्णुता।
चित्ततापत्वरा स्वेद-दीर्घनिश्वसितादिकृत्" ॥
उदाहरण यथा तत्रैव।
"य कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभय प्रौढाः कदम्बानिलाः। सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेत समुत्कण्ठते" ॥
इच्छा। यथा, तत्त्वकौमुद्याम्।
"औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्यमाणप्राप्तौ निवर्त्तते इष्यमाणस्य स्वार्थ इत्यत्वाच्यत्वात् प्रधानस्य" ॥)

औदनिकः, त्रि, (ओदन शिल्पमस्य। ओदन + ठञ्।) सूपकारः। इत्यमर ॥

औदरिकः, त्रि, (उदरे प्रसित। उदर + ठञ्।) विजिगीषाविवर्ज्जित। उदरमात्रपूरकः। पेटुक इति भाषा। तत्पर्य्याय। आद्यून २। इत्यमरः ॥ (यथा किराते। ११। ५ श्लोकस्य टीकायां मल्लिनाथ। "अतएवाद्यून औदरिकः। आद्यून स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्ज्जिते। इत्यमरः" ॥) "विजिगीषाव्यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा अस्य स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः"। इति भरतः ॥ "ओदरपूरणशक्तिनिमित्तकनिन्दाप्रयोजकेच्छा विजिगीषा तया रहितः"। इति रमानाथ ॥

औदश्वित, क्ली, (उदश्वित् + "उदश्वितोऽन्यतरस्याम्"। ४।२।१९। इति पक्षे अण् ॥) अर्द्धजलयुक्तघोल। इति हेमचन्द्रः ॥ (उदश्विच्छब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

औदश्वित्क, क्ली, (उदश्विति सस्कृतम्। "उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ४।२।१९ इति ठक्। "इसुसुक्तान्तात् क"। ७।३।५१। इति ठस्य क ॥) अर्द्धजलमिश्रितघोलम्। इति हेमचन्द्र ॥

औदार्य्य, क्ली, (उदारस्य भावः। उदार + ष्यञ्।) उदारता। इति हेमचन्द्र ॥ (वाग्गुणभेदः। यथा किराते १। ३। "स सौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनीम्" इति "औदार्य्य अर्थसम्पत्तिः" इति मल्लिनाथ ॥ सात्त्विको नायकगुणभेदः। यथा साहित्यदर्पणे ३। ५८।
"शोभा विलासो माधुर्य्य गाम्भीर्य्य धैर्य्यतेजसी।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः" ॥
तल्लक्षण यथा तत्रैव ३। ६३।
"दान सप्रियभाषणमौदार्य्य शत्रुमित्रयो समता" ॥
नायिकाशृङ्गारभेद। यथा, तत्रैव ३। ९४।
"यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसङ्ख्यका।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजा" ॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता।
औदार्य्य धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः" ॥
तल्लक्षण यथा तत्रैव ३। १०३। "औदार्य्य विनयः सदा" ॥ अस्य उदाहरण यथा तत्रैव।
"न ब्रूते परुषा गिर वितनुते न भ्रूयुग भङ्गुर नोत्तसक्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि। कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहिः सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति पर पर्य्यश्रुणी लोचने" ॥
मनसो वृत्तिभेदः। यथा पञ्चदश्यां। १५। ३।
"शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा।
वैराग्य क्षान्तिरौदार्य्यमित्याद्या घोरवृत्तयः" ॥)

औदास्य क्ली, (उदास + ष्यञ्।) उदासस्य भावः। वैराग्यम्। अनुरागादिशून्यता। यथा।
"औदास्यसविदवलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृशौ पतितलाममवलोक्य भैम्याः"।
इत्यादि नैषधम् ॥ "औदीर्णविजिखनहेतोर्वयमपि कुर्मः किमौदास्यम्"। इति पद्यावली ॥

औद्दालक, क्ली, (उद्दालेन कीटेन सञ्चितम्। उद्दाल + अण् + सज्ञायां कन्।) वल्मीककारिकीटनिर्म्मितमधु।
तस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। कुष्ठविषरोगनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ (अथौद्दालकस्य लक्षणं गुणाश्च यथा।
"प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्पकीटकाः।
कुर्व्वन्ति कपिल स्वल्प तत् स्यादौद्दालक मधु ॥
औद्दालक रुचिकर स्वर्य्य कुष्ठविषापहम्।
कषायमुष्णमम्लञ्च कटुपाकञ्च पित्तकृत्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ तीर्थविशेषः। यदुक्त महाभारते ३। ८४। १५१।
"औद्दालक महाराज तीर्थ मुनिनिषेवितम्।
तत्राभिषेक कृत्वा वै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

औद्धत्य, क्ली, (उद्धत + ष्यञ्।) उद्धतस्य भावः। यथा। "असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता। भ्रूभङ्गदोषसघोषरक्ताक्षिविक्षेपतादिकृत्" ॥ इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

औद्भिज्ज, क्ली, (उद्भिद् + जन + ड + स्वार्थे अण्।) पांशुलवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

औद्भिद, क्ली, (उद्भिद + स्वार्थेऽण्।) साम्भरिलवणम्। अस्य गुणाः। (यथा सुश्रुते। सूत्रस्थाने ४६ अः ॥
"लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्म वातानुलोमनम्।
सतिक्त कटुसक्षार विद्यात्लवणमौद्भिदम्" ॥)
तीक्ष्णत्वम्। उत्क्लेदकारित्वम्। क्षारगुणत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कोष्ठवद्धतानाहशूलनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा—
"औद्भिद पांशुलवण यज्जात भूमितः स्वय।
क्षार गुरु कटु स्निग्ध शीतलं वातनाशनम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे। १ भागे ॥
"सतिक्तकटुकक्षार तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदम्"।
इति वाग्भटे सूत्रस्थाने। ६ अः ॥)
उद्भिदो जात जलम्। तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। पित्तशमनत्वम्। अविदाहित्वम्। इति राजवल्लभ ॥
("औद्भिद पित्तशमन मधुर न विदाहि च" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे पानीयवर्गे ॥

यस्य बाल्यायां [illegible] यथा ।
"यो द्विर्द्दे निवर्त्तमानुद्यम् [illegible]" ।
अङ्गिरो भार्य्यं मयापि । यथा ।
"तत् तत्क्षितिर्मे चैव वायुश्चौद्गिरसाविदम्" ।
"ओममोषधयुद्दिश्मौद्गिरस्तु मनुस्मितम् ।
[illegible]" ।
"भूम्यम्बु [illegible] ।
[illegible] सर्वं मम्मन्यामि [illegible] ।
[illegible] प्रतीक्ष्यौद्गिरो मया" ।
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अः ।)

औपाधिक क्ली, (उपाधिमव लभ्यम् । उपाधि + ठञ् ।) [illegible] इति [illegible] । [illegible] । यथा ।
"[illegible] परस्मद् [illegible]येत् ।
[illegible] न [illegible]येत् ।
इति [illegible] । (यथा च मनुः । ८ । २ [illegible] ।
"[illegible] धर्मं भवत् ।
[illegible] च" ।)

औपम्य पुं, उपमोपमानम् । इति भरतः । उप मीयते औपम्य इति उपमेयः । [illegible] । यथा [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" । [illegible] । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी । (उपमीयतेऽनेनेति [illegible] उपह्नम्यमिति, त्रि उपम + "[illegible] । ७ । २ । १२ । [illegible] ।)

औपयिकी स्त्री, (औपयिकस्य समूहः । "[illegible]" । ४ । २ । ३८ । [illegible] ।) औपयिकसमूहः । इत्यमरः ।

औपयिकिक, पुं (उपयाचितं [illegible] । उप [illegible] + [illegible] । ५ । १ । इति ठञ् ।) [illegible] । इति शब्द रत्नावली ।

औपविष्ट स्त्री, (उपविष्ट + स्वार्थे अण् ।) उपविष्टि । [illegible] । इति [illegible] ।

औपम्य क्ली, (उपमा । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरः । (यथा, [illegible] १ [illegible]
"[illegible] ।
[illegible]" ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible])

औपाधिक त्रि, ([illegible] उपाधि + [illegible] । [illegible] । [illegible] १ । २ । १९
"[illegible]
[illegible]" ।)

यथा रामायणे २ । ४० । ५८ ।
"[illegible] ।
[illegible] । यथा महाभारते [illegible] पर्व्वणि १ । १८४ । ११ ।
"न [illegible]
न च [illegible]" ।
[illegible] । यथा भारवि १६ ।
"[illegible] मरीचयोऽम्" इति ।

औपरोधिक पुं, (उपरोधः प्रयोजनमस्य । उपरोध + ठञ् ।) पीलुदण्डः । इत्यमरः । हेमचन्द्र २ । इति हेमचन्द्रः । उपरोधसम्बन्धिनि त्रि ।

औपलम्भ, क्ली, (उपलम्भ + प्रयोजनम् ।) [illegible] । इति हेमचन्द्रः ।

औपवसथिक, पुं, (उपवसथ + ठञ् ।) [illegible] विशेषः । तत्र पर्य्यायः । यथा,—
"[illegible] यदि [illegible] भवेत् ।
[illegible] भवति मानवः ।
[illegible] ।
[illegible]" ।
इति हेमचन्द्रः । उपवसथसम्बन्धिनि त्रि ।
("[illegible]
[illegible]" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । १९ अध्याये ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] च ।
[illegible]" ।
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ४ अध्याये ।
[illegible] यथा ।
"[illegible]
[illegible]" ।)

औपसर्ग क्ली, (उपसर्गम् । उपसर्ग + अण् ।) उपसर्गसम्बन्धम् इति [illegible] । (यथा, [illegible] ७ । ८ । १९ ।
"[illegible]
[illegible]" ।)

औपसृष्ट, त्रि (उपस्थ भवं पूर्वं वा । "[illegible]" । ४ । २ । ७ । [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति भाषा ।

औपहर, क्ली, (उपहर + अण् ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] त्रि ।

औपम्य पुं, ([illegible] । उपम + अण् ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । (यथा, मनुः । ३ [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
"[illegible] ।
[illegible] ।

इति [illegible] । च [illegible] ।
[illegible] इति [illegible] । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने १ । "अथ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ।)

औरभ्रक, क्ली, (उरभ्राणां समूहः । उरभ्र + "खो धेनोऽरभ्रेभ्यः" । ४ । २ । ४४ । इत्यण् ।) मेषसमूहः । इत्यमरः । भेड़ार पाल इति भाषा ।

औरस, पुं स्त्री, (उरसा निर्मितः । उरस् + अण् ।) [illegible] । [illegible] । औरसः २ । इत्यमरः । उरस्यः ३ । इति [illegible] । [illegible] । न तु [illegible] [illegible] । यथा । "[illegible] विधायेत् ।" इति [illegible] । (यथा मनुः । ९ । १६६ ।
"स्वे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।
तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्" ॥)
"औरसा [illegible]" इत्यादि [illegible] । १ । १९ ।

औरस्य, पुं स्त्री (उरसो भवः । उरस् + यत् । [illegible] ।) औरसपुत्रः । इत्यमरः । (क्ली, उरसो [illegible] । [illegible] । यथा [illegible] । ६६ ।
"[illegible]" ।
[illegible] ।)

और्द्ध्वदेहिक, त्रि (ऊर्द्ध्वदेहाय भवम् । ऊर्द्ध्वदेह + ठञ् ।) मृतार्थं कर्त्तव्यम् । इत्यमरः । [illegible] पुत्रे [illegible] । इति भरतः । ([illegible] पुत्रो [illegible] च [illegible] भवति ।
यथा मनुः ११ । १ ।
"[illegible]
[illegible] च" ।
यथा रामायणे २ । ७० । १ ।
"[illegible] च ।
[illegible]" ।
(और्द्ध्वदैहिकम् इत्यपि स्यात् ।)

औलूखलिक, त्रि (उलूखल + ठञ् ।) [illegible] इति [illegible] । ([illegible] । इत्यपि स्यात् ।)

और्व्वी, स्त्री, (उर्व्या भवम् । उर्व्वी + अण् ।) [illegible] । इति [illegible] ।

और्व्व, पुं, (ऊर्व्वः [illegible] । [illegible] + अण् । [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] अध्याये । [illegible] । यथा,—

"ततो महीतल तात क्षत्रियेण यदृच्छया ।
खनताधिगत वित्त केनचिद्भृगुवेश्मनि ॥
तद्वित्त ददृशु सर्व्वे समेता क्षत्रियर्षभा ।
अवमन्य तत क्रोधाद्भृगूस्तांश्शरणागतान् ॥
निजघ्नु परमेष्वासा सर्व्वांस्तान्निशितै शरै ।
आगर्भादवकृन्तन्तश्चेरु सर्व्वा वसुन्धराम् ॥
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेव भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरि दुर्ग हिमवन्त प्रपेदिरे ॥
तासामन्यतमा गर्भ भयाद्दध्रे महौजसम् ।
ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्त्तु कुलविवृद्धये ॥
तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयार्द्दिता ।
गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ॥
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्त गर्भ हन्तुमुद्यता ।
ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमाना स्वतेजसा" ॥
"अथ गर्भ स भित्त्वोरु ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन् दृष्टी क्षत्रियाणा मध्याह्न इव भास्कर ॥
ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमु" ॥

अथ और्व्वस्तु पितृवधामर्षात् क्षत्रियवधे कृत प्रतिज्ञ उग्रे तपसि वर्त्तमान पितृभिर्निवारित । ततो कृतप्रतिज्ञो नाह भवितुमुत्सहे इति मानभङ्गभयात् अमोघत्वाच्च क्रोधवह्निं पितृनुक्तवान् । यथा तत्रैव १८० अध्याये ।

"यश्चाय मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
दहेदेष च मामेव निगृहीत स्वतेजसा ॥
भवताञ्च विजानामि सर्व्वलोकहितेप्सुताम् ।
तस्माद्विधध्व यच्छ्रेयो लोकाना मम चेश्वरा ॥
पितर ऊचु ।
य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु त मुञ्च भद्रन्ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिता ॥
आपोमया सर्व्वरसा सर्व्वमापोमय जगत् ।
तस्मादप्सु विमुञ्चेम क्रोधाग्नि द्विजसत्तम ॥
अय तिष्ठतु ते विप्र यदिच्छसि महोदधौ ।
मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमया स्मृता ॥
एव प्रतिज्ञा सत्येय तवानघ भविष्यति ।
नचैव समरा लोका गमिष्यन्ति परा भवम् ॥
वशिष्ठ उवाच ।
ततस्त क्रोधज तात और्व्वोऽग्नि वरुणालये ।
उत्ससर्ज्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥
महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदु" ॥)
(उर्व्वस्यापत्यम् ।) पश्चप्रवरान्तर्गतमुनिविशेष । इति पुराणम् ॥

और्व्वेय, पु, (उर्व्वश्या अपत्यम् । उर्व्वशी + ढक् ।) अगस्त्यमुनि । इति हेमचन्द्र ॥ (अस्य जन्मकथा पुराणेषूक्ता यथा
"तयोरादित्ययो सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षी सबभूवतु" ॥
उर्व्वशीगर्भजाता पुरूरवस सप्त पुत्रा । तत्कथा हरिवंशे २५ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

औलूक, क्ली, (उलूकानां समूह । अण् ।) उलूकसमूह । इति जटाधर । पेचार झाँक् इति भाषा ॥

औलूक्य, पु, (उलूकस्य मुनेरपत्य पुमान् । उलूक + गर्गादित्वात् यञ् ।) वैशेषिक । वैशेषिकदर्शनवेत्ता । इति हेमचन्द्र ॥ (अय खलु कणादइत्याख्यया प्रसिद्ध ॥)

औशीर, क्ली, (उश्यते । वश् + ईरन् । प्रज्ञाद्यण् । ५ । ४ । ३८ । यद्वा उशीरस्येद "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) शयनासनम् । इत्यमर ॥ शयन शय्या शय्या वा आसन पीठादि । शयनासन समुदितमिति स्वामी । एषणिति सभूति । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (यथा, महाभारते राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि ९२ । ६० । ३१ ।
"छत्र वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च ।
यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे" ॥)
उशीरजम् । चामरम् । दण्ड । इति हेमचन्द्र ॥

औशीर, पु, (उशीरस्यायम् । उशीर + अण् ।) चामरदण्ड । इत्यमर ॥

औषण, क्ली, (उषण + भावार्थे अण् ।) कटुरस । उषण मरीच तस्य भाव ॥

औषध, क्ली, (ओषधेरिदम् । ओषधिरेव वा "ओषधेरजातौ" ५।४।३७। इत्यण् ।) रोगनाशकद्रव्य । ओषधिमेव भवार्थे अण्प्रत्यय । तत्पर्य्याय । भेषजम् २ भैषज्यम् ३ अगद ४ जायु ५ । इत्यमर ॥ जैवम् ६ आयुर्योग ७ गदारति ८ अमृतम् ९ आयुर्द्रव्यम् १० । इति वैद्यकम् ॥
("शोधन शमनञ्चेति समासादौषध द्विधा ।
शरीरजाना दोषाणा क्रमेण परमौषधम् ॥
बस्तिर्विरेको वमन तथा तैल घृत मधु ।
धीधैर्य्यात्मादिविज्ञान मनोदोषौषध परम्" ॥
इति वाग्भटे सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
"धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ।
श्मशानचैत्यायतनश्वभ्रवल्मीकवर्ज्जिते ॥
मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसस्तृते ।
अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरै ॥
शस्यते भेषज जात युक्तवर्णरसादिभि ।
जन्त्वदग्ध दवादग्धमविदग्धञ्च वैकृतै ॥
भूतैश्छायातपाम्बाद्यैर्यथाकालञ्च सेवितम् ।
अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥
अथ कल्याणचरित श्राद्ध शुचिरुपोषित ।
गृह्णीयादौषध सुस्थ स्थित काले च कल्पयेत् ॥
सक्षीर तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गत" ॥
इति तत्रैव कल्पस्थाने । ६ अध्याये ॥
"यथाविष यथाशस्त्र यथाग्निरशनिर्यथा ।
तथौषधमविज्ञात विज्ञातममृत यथा ॥
नैव घ्नन्नविज्ञात नामरूपगुणैस्त्रिभि ।
विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥
योगादपि विष तीक्ष्णमुत्तम भेषज भवेत् ।
भेषज वापि दुर्युक्त तीक्ष्ण सम्पद्यते विषम् ॥
तस्मान्न भिषजा युक्त युक्तिवाह्येन भेषजम् ।
धीमता किञ्चिदादेय जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
कुर्य्यान्निपतितो मूर्ध्नि सशेष वासवाशनि ।
सशेषमातुर कुर्य्यान्नत्वज्ञमतमौषधम् ॥
तदेव युक्त भैषज्य यदारोग्याय कल्पते ।
स एव भिषजा श्रेष्ठो रोगिभ्यो य प्रमोचयेत्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥

"कारण पुनर्भेषजम् । भेषज नाम तद्यदुपकारायोपकल्पते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्य तद्द्विविध व्यापाश्रयभेदात् । दैवव्यपाश्रय युक्तिव्यपाश्रयञ्च । तत्र दैवव्यपाश्रय मन्त्रौषधमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यपाश्रय सशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफला एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविध । द्रव्यभूतमद्रव्यभूतञ्च । तत्र यदद्रव्यभूत तदुपायाभिप्लुतम् । उपायो नाम भयदर्शन-विस्मापन-विस्मारण-क्षोभण-हर्षण-भर्त्सन-वध-बन्ध-स्वप्न-संवाहनादिरमूर्त्तो भाव यथोक्ता सिद्ध्युपायाश्च । यत्तु द्रव्यभूत तद्वमनादिषु योगमुपैति ।

तस्यापीय परीक्षा इदमेव प्रकृत्या एवङ्गुणमेवं प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नृतौ एव गृहीतमेव निहितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन् व्याधावेवविधस्य पुरुषस्यैतावन्तन्दोषमपकर्षयति उपशमयति वा यदन्यदपि चैवविध भेषजमभूच्चानेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति" । इति च तत्रैव विमानस्थाने ८ अध्याये ॥

पर्य्यायनाह चरकचिकित्सास्थाने । १ अ ।
"चिकित्सित व्याधिहर पथ्य साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्त प्रशमन प्रकृतिस्थापन हितम् ॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषज द्विविधञ्च तत् ।
स्वस्थस्योर्ज्जस्कर किञ्चित्किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ॥
अभेषजञ्च द्विविध बाधन सानुबाधनम्" ।
तथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३७ अध्याये यथा,—

"श्वभ्रशर्करादमविषमवल्मीकश्मशानाघातनदेवतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरोदका स्निग्धा प्ररोहवतीं मृद्वी स्थिरा समा कृष्णा गौरीं लोहिता वा भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्या जातमपि कृमि-विष-शस्त्रातप-पवनदहन-तोयसम्बाध मार्गैरनुपहतमेकरसपुष्टपृथ्ववगाढमूलमुदीच्या चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषसामान्य ॥

विशेषस्तु । तत्राश्मवती स्थिरा गुर्व्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा ॥ स्निग्धा शीतला सन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा ॥ नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाग्निगुणभूयिष्ठा ॥ रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुवृक्षाल्पकोटरान्यरसवृक्षप्राया वायुगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्व्वतोऽसारवृक्षा महापर्व्वतवृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥

तत्र केचिदाहुराचार्य्या । प्रावृट्-वर्षा-शरद्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्मेषु यथाक्रम मूल-पत्र-त्वक्क्षीरसार-फलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात् सौम्याग्नेयत्वाज्जगत । सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वाददीतामेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि

भवति । चौपस्योपपादि चौपत् सजूप मनो-
मालि लोलमूर्धाभिषया भूमौ भाद्यावधि
मधुरध्वनिवीवानि नायन्ते । एतेन शेषं च
तावम् ।

तत्र प्रवियमुखमधाभिषायां भूमौ भाषावि
विविनमवाकारविवाप्रावाजमानवनमधि
बूयो हमनदबावि । उमवनुमधाभिषयावुमयवा
भावावि । भावावमधाभिषायां संलमनाचेव
मवस्वरावि भवन्ति । सर्वोत्तर भाविनवाननाव
मधु इव मधु विवधी विकृष्य । सर्वावि न
चौरावि पौर्णमवि बवामवस्पवावमवि वाक्य-
संपमवावावरीवधि" ।)
मायावोमवरोमवाविमबा । सम उवाच ।
"इदं प्रभजावियिकु इयुवावीयुवाच च ।
यदि इमवावाव मायावोमान् मवर्तनान्" ।

हरिवाच ।

"कर्मन्तरेव प्रथमं वामं प्रहर' वहनम् ।
प्रविनोदमबापव यथा विम्बावनवयम् ।
वाधिवेदो म्रवावबेर्न वाव्रमावानि पौषर ।
दावनवदर बाबो सुदृषा मृगवन च ।
दूरावमेव कव विवाभवदवर्दं प्रम ।
सुप्रीवर्दमुषेव माववोषीवमवे ।
बाचा हावा मेघमत्तु मधुविधा वदूरावमः ।
मयावमा यमगवर्द महुविधा नवमर्पेक ।
विरावविद्यवेधावि इंदूपीनुष्यविमवो ।
विमबावदवा भाव प्रवर्त्म वामगुरुमम् ।
वावन्नोषीवरावाभि वनवाविभुवकी ।
मरवुव कवचवववा वै हरवाचया ।
मवावनिवमुक्तानां समस्य च च प्रहर ।
मबोषवमुनव इंदूपीभिनवायवा ।
पीयोऽभिवनवदवा सुधाजवावमुणिवम् ।
दवीवबीविवबीयामाभपीविनवबोहवम् ।
दूवे बनव हविवं मवावोवीरमबवे ।
वामवत्वा हृदया च मधुवर्द वमवनम् ।
बमबबवदनुत् भाव सविभवदर्द वदु ।
हरिवाभिवविनवामुवबेरेववावया ।
बवार्थं वदुवीविवा बदवोर्भ मदवनम् ।
विरोवमवतुन् भाव दीवन्तु हविर्द चवम् ।
वववबारिवाजवैव हृदया दनारेव च ।
वाचा मानवनापूर्वं भावेभावाविगुहवेन् ।
बवदावमवे देवं वमुवं विचारिवे ।
मवो वा पुण्यपूर्वं वा प्रावनं वाच पूववम् ।
म्रवार्दनामुवे देवं म्रवावाविनवरा भवेत् ।
विवेवदेवोवीवरवनवमवाधिवम् ।
दवाम् हविनवं वारि मदूविनवरावदुम् ।
विवावितवनूषव वावा म्हावाविव म्रवे ।
वावर्न विवबीपूर्वं गुहबीविवनवम् ।
दावनवे नवं वावो दवा मानिवन बर ।
विवबवदनुत् वमबु कवा दवदविनवो ।
विवाव विववामप्रवि वमवा मेवा न बावडे ।
मवरोषु वमाडे वा दवेवोवरमवावना ।
विहा वावा मनोवव विवावा विचवा विचम् ।

वधीरे मेदवा वावा वर्मबवरविशोवनः" ।
इति मावके १८ अध्यायः । * ।

मत्स्यपुराणे ।

"बानराव्रप् प्रथमत्ते कन्यीवद्य कवाः शुभाय
दमवाविरवावेवात् वामावीरवाव्रवात् ।
मधुरामवमेव वनुभविव नाविवम् ।
विमदविवर्द वेबं मन्नापूर्वामिठेव च ।
यथा मावो कुसुमरावकमभवत्वा विव ।
हृषावर्व ममाप्येव विवर्न पेबलुमवुव् ।
वायाविवपूवबेवादि मेवाः वदवा भवन्ति वै ।
वत्रमूत्र यथा वीर्वा विवमा कर्नोवनन्ति च ।
विदूषमवावावमवाविवं वेवदूतमम् ।
मचतुर्भुजोमूर्न मबद्विषवेव च ।
विवोऽभक्तर्वविवोवभवपूषाविववावबं भवेत् ।
मवदमवहूमववीवववविवा ।
वधाः वायवा मवावबा भवति वन्यवाम ।
मधुरार्व बोवपूर्वे विवबा वीनपूवम् ।
पोषी च वदनिवव हृदयेवे बमे वजम् ।
मविवावीव वमावि कुर्वावेवन्ववीवम् ।
बावाविवनवव विवबा मोषी च मधुराववम् ।
पोव बवनोवपूर्वे वावित्र वववेवदव ।
ववमर्दवबीवानि कुवमेववमूववम् ।
वनूबवाविर्ण विद्या मेवाव्यवकवोमवुन् ।
पैमवव यथा विवु कुर्व मावैवदं वधा ।
मलवमा विवरव वनिवोवबु वाविवम् ।
मोदवीवरवनेव मनुभविव वंकुवम् ।
मार्वमरवावम । ववपूर्व वर्ष भवेत् ।
मेघमूवदेवबाबा वर्षबोर्दवाव विव ।
वर्षबो पूविवबा वाव् कमिवबाविवब च ।
मावबोमवदवबो दनेव मदवात् यथा ।
गोमबमेव पूविव ववचावे विवनवि ।
कुवमाववमदीवावि बवर्द मम विवधी ।
बवावार्वोऽवमवा च बवी विववर्वाः ।
मवाविवव वेबवव वारिवोववं सुचम् ।
विदूषवजववावाव बवबोर्ष विवद्रवेत् ।
मवुवेव मबावर्व दववीवववाविवम् ।
बमवो वाविवं वार्व विवं देव विवर्जवे" ।
इति मावके १९ अध्यायः । * ।

हरिवाच ।

"ओवाहवनवदव मवपूर्व वि बदुवो ।
मवदावोमवर्व मवेहावम बंबवा ।
बाबीविविवयावि भावाव कुसुमावि च ।
यथा विवावधा सुमती विवबी ववबीवम् ।
कावानुववा यदि कुवात् विद्या वबूववारिवा ।
मपुवा बव वा बाववोवमवाविविवराविवुन् ।
विवीविववाविवमव्य तु मदवाविवेवविवा ।
विवचवमदीवावि बवावूवव वेवचेत् ।
इन्द्र दावबवी वन्ति विविवर्द वदवं यथा ।
चतुर्भवावि मदव्य मदजव मवविवा ।
मेवावव वदर्शन दवाम् विवोरवेव तु ।
वमावुववावु वविव वावा मवनववेत् ।
विविवर्द वदर्व वन्ति विवदवम मवीववम् ।

विवदु विवदा चैव वदवाव ववाविव च ।
वेवर्व दवबी दे च मदवावरवेव वि ।
विद्या ववम्रवारेव विविवविविवावदम् ।
मवदवमवपूवबु वाभिवाविवेव च ।
वेवाविवादिवेवाव वहुपूर्व विवयावि ।
ववाव वदवीभूर्व पीववमिवबा वरेत् ।
वेदवं बवदेवव बवामवाव सूववम् ।
चौरवाविवदर्द दवमाभे च वेव च ।
चवमात् विवमवेव माषो मवति प्रहर ।
विवदीवीवारवूर्वं विववमववेव च ।
बवेवाविवमावेव भवन्ति विविवावि वि ।
विवबीववदेव हविवमवव यथा ।
कविराविवविव वाहुर्न वेवरोमवद् ।
मीरपूर्वमुखो पीवि वचहावेन बोविवबी ।
प्रभावे वेवरोवेव विवं वर्मो मदुववे ।
सुवेदवव सूपेव दमवावि मवाविवम् ।
वामसुव वेवदुव वनुनोवोवरोमवुव् ।
मन्तर्व वेवर्व दवदवाव वरीववी ।
मवोवहुवर्न पीवी वविवा वदवेयवम् ।
मवावपूर्व वववमूवदर्द विविवरव वद् ।
रौप्यवामवदर्ववा वबावर्द यथावया ।
इदं वदवव वम । वामवावाविवावम् ।
बोवाववमवामावं पीवं वामवनावम् ।
दूर्वावाविवमवत्तु ववावववरीवबी ।
मायाविवावावुव् वामवावे वावेव वि ।
हविर्द विविवीमूर्व दमदेव दवमव ।
मवदावीविवमेव वाचावो पीववोविव ।
मब इदं वर्मवर्द वव । भवाववेवात् ।
पुष्परव मैविवव ववे वाविवविवनम् ।
मवेर्व दवनुन् भाव बाविवोवविवोमवे ।
मावीवनव वविवा विवर्व इवमोवदुव ।
मवात् वैवदवीवव दवाः सुवविवा विवः ।
मुवर्ण कुवमेवा च वहीमधुमवावनम् ।
बवावेवरवामुवदुर्वमदुव् वर ।
बवार्व वदुर्व वावि विवं वै वव ववाद् ।
वैववावव विव वात् पुवदुवंववावव ।
दवमवावि वर्णाविवर्न वर्म प्रवमवव तु ।
वाविवव बवेवव मवावववरविविः ।
वाम्रूवपूर्वमवव सुवर्म वाविवविव ।
वरिवव वेववव सुवविवर्दवो यथा ।
मावुववरवाजेय नदीमनु च विवबी ।
मावीविवमवीवाव पूर्वे पीठ यथा वमम् ।
वैवावविवामवाव वर्व मवद्विवुन् ।
मावाविवादवर्मवमेत् प्रहर । विविवा ।
दवा विरीववीमावा ववरव वदुर्वा ।
वेव वदेव पूवेव । मर्व मववरोवदुव ।
मवरोवा विवमवि मवमावेव मबूववम् ।
दवावीवविवाव वात् मवमूवव ववाद् ।
वावमव वदी पोवी बवावावदपूववम् ।
दवावावं दवमाव विवीवावते विव ।
इव बवदवावेव दुर्वोविवेव वाविवम् ।
देव वावविवा दवाव कुर्यात् वदवदावि ।

शिफा कर्कटपादेन केवलेनाथ वा दिशा ॥
त्रिसप्ताह वारिपिष्टा ज्योतिष्मत्या फलस्य हि ।
मज्जाभया च शुक्रस्य लेपादङ्गकलङ्कनुत् ॥
लोध्रकुङ्कुममञ्जिष्ठा लोहकालीयकानि च ।
यवतण्डुलमेतैस्तु यष्टीमधुसमन्विते ॥
वारिपिष्टैर्वक्त्रलेपं स्त्रीणां शोभनवक्त्रकृत् ।
द्विभागच्छागदुग्धेन तैलप्रस्थन्तु साधितम् ॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठालाक्षाद्याणां कर्षकेण वा ।
यष्टीमधुकुङ्कुमाभ्यां सप्ताहान्मुखकान्तिकृत् ॥
शुण्ठी च पिप्पलीचूर्णं गुडूची कण्टकारिका ।
एभिश्च क्वथितं वारि पीतञ्चाग्निं करोति वै ॥
वातशूलक्षयञ्चैव सुरयक्षमखेश्वर ॥
करञ्जपर्पटोशीरं वृहती कटुरोहिणी ॥
गोक्षुरं क्वथितं त्वेभिर्वारि पीतं श्रमापहम् ।
दाहपित्तज्वरं शोषं मूर्च्छाञ्चैव क्षयं नयेत् ॥
मध्वाज्यपिप्पलीचूर्णं क्वथितं क्षीरसंयुतम् ।
पीतं हृद्रोगकासघ्नं विषमज्वरनुद्भवेत् ॥
क्वाथौषधीनां सर्व्वासां कर्षार्द्धं ग्राह्यमेव च ।
वयोऽनुरूपतो ज्ञेयो विशेषो वृषभध्वज ॥
दुग्धं पीतन्तु संयुक्तं गोक्षुरीयरसेन च ।
विषमज्वरनुत् स्याच्च काकजङ्घारसस्तथा ॥
सशुण्ठीक्वथितं क्षीरमजाया ज्वरनुद्भवेत् ।
यष्टीमधु मुस्तकञ्च सैन्धवं वृहतीफलम् ॥
एतैर्नस्यप्रदानाच्च निद्रा स्यात् पुरुषस्य च ।
मरीचमधुशुण्ठीनां नस्यान्निद्रा भवेच्छिव ॥
मूलन्तु काकजङ्घाया निद्राकृत् स्यात् शिरःस्थितम् ।
सिद्धं तैलं काञ्जिकेन तथा सर्ज्जरसेन च ॥
शीतोदकसमायुक्तं लेपात् सन्तापनाशनम् ।
शोणितज्वरदाहेभ्यो जातसन्तापनुत्तथा ॥
शूकशैवालमश्वत्थ शुण्ठीपामायभेदकम् ।
शोभाञ्जनं गोक्षुरं वा वरुणच्छदमेव च ॥
शोभाञ्जनस्य मूलञ्च एतैः क्वथितवारि च ।
दत्त्वा हिङ्गु यवक्षारं पीतं वातविनाशनम् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं तथा भल्लातकं शिव ॥
वार्य्येतैः क्वथितं पीतं वरशूलापसारकृत् ॥
अश्वगन्धामूलकाभ्यां सिद्धा वल्मीकमृत्तिका ।
एतया मर्द्दनात् रुद्र । उरुस्तम्भः प्रशाम्यति ॥
दन्तीकस्य वै मूलं सपिष्टमुदकेन च ।
पीतं झिञ्झिनिवातस्य विपाटनकृदेव च ॥
पीतं तक्रेण मूलं च आर्द्रस्य तगरस्य च ।
हरेत् झिञ्झिनिवातं वै वृद्धमिन्द्राशनियंथा ॥
अस्थिसंहारमेकेन भक्तेन सह खादितम् ।
पीतं माषरसेनापि वातनुच्चास्थिभङ्गहृत् ॥
एतत्सिद्ध शक्तुकञ्च छागक्षीरेण संयुतम् ।
तल्लेपात् पादयोर्नश्येत् सन्तापो नात्र संशयः ॥
मध्वाज्यं सैन्धवं सिक्थं गुडगैरिकगुग्गुलु ।
ससर्ज्जरसं स्फुटितः कोमलोऽङ्घ्रिश्च लेपनात् ॥
कटुतैलेन सिक्तो वा विधूमाग्नौ प्रतापितः ।
मक्षिकाखादितः पादः समः स्याद्वृषभध्वज ॥
सर्ज्जरसः सिक्थकञ्च गैरिकञ्च हरीतकी ।
तत्साधिततैलाभ्यक्तो ह्यग्निदग्धव्यथापनुत् ॥
विषतैलञ्चाग्निदग्धयवभस्मसमन्वितम् ।
अग्निदग्ध व्रणा नश्येद्द्रुतभग्नः कृतलेपतः ॥
नवनीतं माहिषञ्च दुग्धपिष्टतिलानि च ।
भल्लातकव्रणा नश्येत् वृश्चिकस्य तस्य लेपतः ॥
शरपुङ्खा लज्जालुका पाठा चैषान्तु मूलकम् ।
जलपिष्टं तस्य लेपात् शस्त्राघातः प्रशाम्यति ॥
मूलञ्च काकजङ्घायास्त्रिरात्रेणैव शोषतः ।
पाकपूतिवेदनाश्च हन्ति वै रोहिते व्रणे ॥
सजलं तिलतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम् ।
तत्सेकदानान्नश्येत प्रहारोद्भववेदना ॥
अभया सैन्धवं शुण्ठिरेतत् पिष्टोदकेन तु ।
भक्षयित्वा ह्यजीर्णस्य नाशो भवति शङ्कर ॥
कटिबद्धं निम्बमूलमक्षिशूलहरं भवेत् ।
शरमूलं सताम्बूलं पीतमिन्द्रियकम्पहृत् ॥
अन्नसिद्धं हरिद्रा च श्वेतसर्षपमूलकम् ।
बीजानि मङ्गलदिने एषामुद्वर्त्तनं समम् ॥
सप्तरात्रप्रयोगेण शुभदेहकरं भवेत् ।
श्वेतापराजितापत्रं निम्बपत्ररसेन तु ॥
नस्यदानात् डाकिनीनां मातॄणां ब्रह्मरक्षसाम् ।
मोक्षः स्यान्मधुसारेण नस्याच्च वृषभध्वज ॥
मूलं श्वेतजयन्त्याश्च पुष्यर्क्षे तु समाहृतम् ।
श्वेतापराजितार्कस्य तथा चित्रस्य मूलकम् ॥
कृत्वा तु वटिकां नारी तिलकेन वशी भवेत् ॥
पिप्पली लोहचूर्णन्तु शुण्ठ्यामलकानि च ।
समानि रुद्र । आनीयात् सैन्धवं मधु शर्करा ॥
उदुम्बरप्रमाणेन सप्ताहं भक्षणात् समम् ।
पुमांश्च बलवान् स्याच्च जीवेद्वर्षशतद्वयम् ॥
ॐ ठ ठ ठ इति ।
सर्व्ववश्यप्रयोगेषु प्रयुक्तः सर्व्वकामकृत् ॥
सम्यक्छ्रृत्वात् काकस्य निलयं प्रदहेच्च तत् ।
चिताग्नौ भस्म तच्चूर्णं दत्तं शिरसि शङ्कर ॥
तमुच्चाटयते रुद्र । शृणु त्व योगमुत्तमम् ।
निक्षिप्तञ्च पुरीषं वै वनमूषिकचर्म्मणि ॥
कट्यां तन्तु निबद्धं वै कुर्य्यान्मलनिरोधनम् ।
कृष्णकाकस्य रक्तेन यस्य नाम प्रलिख्यते ॥
चूतदलेऽमेध्यमध्ये ततो निक्षिप्यते हर ।
स खाद्यते काकवृन्दैर्नारी पुरुष एव वा ॥
शर्करा मध्वजाक्षीरं तिलगोक्षुरकं समम् ।
पाण्डुत्वं नाशयेद्रुद्र । आस्वादितमिदं हर ॥
उलूककृष्णकाकस्य पिच्छस्याथ समिच्छ्रतम् ।
रुधिरेण समायुक्तं ययोर्नाम्ना च हूयते ॥
तयोर्द्वयोर्महावैरं भवेन्नात्यत्र संशयः ।
भावितं कृष्णदुग्धेन रोहितस्य शशस्य च ॥
मांसं तत्साधितं तैलं तदभ्यङ्गश्च रोगनुत् ।
चन्दनोदकनस्यात्तु रोमोत्थानं भवेत् पुनः ॥
हस्ते लाङ्गलिकाकन्दं गृहीतं तेन लेपितम् ।
शरीरं येन स पुमान् युद्धेऽर्पं व्यपोहति ॥
पराक्रमेण युक्तस्य शूरस्य पुरुषस्य हि ।
वर्त्तिर्य्यस्य पुरीषेण कृतगर्भा तु भाविता ॥
मयूररुधिरेणैव जीवमाहरते शिव ।
अपरिताना भुजङ्गानां विलस्थानामपीश्वर ॥
देहस्थितास्थो रगमन्त्रं सर्पस्याग्रगस्य हि ।
तद्भस्म सम्मुखे क्षिप्तं शत्रूणां भङ्गकृद्भवेत् ॥
मन्त्रेणानेन तत् क्षिप्तं महाभङ्गकरं रिपोः ।
ॐ ठ ठ ठ ठाहि ठाहि ठाहि स्वाहा ।
ॐ उदर पाहि पाहि स्वाहा ॥
सुदर्शनाया मूलन्तु पुष्यर्क्षे तु समाहृतम् ।
निक्षिप्तं गृहमध्ये तु भुजङ्गा वर्जयन्ति तम् ॥
मार्ज्जारपललं विष्ठा हरितालञ्च भावितम् ।
छागमूत्रेण तत्क्षिप्तो मूषिको मूषिकान् हरेत् ॥
युक्तो हि मन्दिरे रुद्र । नात्र कार्य्या विचारणा ।
त्रिफलार्ज्जुनपुष्पाणि भल्लातकशिरीषकम् ॥
लाक्षा सर्ज्जरसश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलु ।
एतैर्धूपो मक्षिकाणां मशकानां विनाशनः" ॥
इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

"ब्रह्मदण्डी वचा कुष्ठं प्रियङ्गुर्नागकेशरम् ।
दद्यात्ताम्बूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्वशम् ॥
ॐ नारायणायेति स्वाहा ।
ताम्बूलं यस्य दीयेत स वशी स्यात् समन्त्रतः ।
ॐ हरि हरि स्वाहा ॥
गोदन्तहरितालञ्च संयुक्तं काकजिह्वया ।
चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ॥
श्वेतसर्षपनिर्म्माल्यं यद्गृहे तद्विशालकृत् ।
वैभीतकं शाखोटकं मूलं पत्रञ्च संयुतम् ॥
स्थाप्यते यद्गृहद्वारे तत्र वै कलहो भवेत् ॥
खञ्जरीटस्य मांसन्तु मधुना सह पेषयेत् ।
ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥
अगुरु गुग्गुलुश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।
गुडेन धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥
श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम् ।
यः पश्येत्तिलकेनैव वशी कुर्य्यान्नृपादिकं ॥
काकजिह्वा वचा कुष्ठं निम्बपत्रं सकुङ्कुमम् ।
आत्मरक्तं सभार्येण वशी भवति मानवः ॥
आरण्यस्य विडालस्य गृहीत्वा रुधिरं शुभम् ।
करञ्जतैले सङ्गृह्य सग्रामे कज्जलं तत ॥
पातयेत् पद्मसूत्रेण अदृश्यः स्यात् तदञ्जनात् ॥
ॐ नमः खड्गवज्रपाणये महायक्षसेनापतये
स्वाहा । ॐ रुक्म क्षौं क्षौ वरसंयुक्ता त्वरिता
विद्या ॐ मातश्चौरं स्तम्भय स्वाहा ।
सहस्रं परिजप्या तु विज्ञेय चौरवारिणी ।
महासुगन्धिकामूलं शुक्रं स्तम्भेत् कटौ स्थितम् ॥
ॐ नमः सर्व्वसत्त्वेभ्यो नमः सिद्धिं कुरु कुरु
स्वाहा ।
सप्ताभिमन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च क्षणार्द्धे सा वशा भवेत् ॥
ब्रह्मदण्डी वचा पत्रं मैथुना सह पेषयेत् ।
अङ्गलेपाच्च वनिता नान्यं भर्त्तारमिच्छति ॥
पुत्रदण्डीशिफा वक्त्रे क्षिप्ता शुक्रस्य स्तम्भनम् ।
मूलं जयन्त्या वक्त्रस्थं व्यवहारे जयप्रदम् ॥
अपराजिताशिफां दद्यान्नीलोत्पलसमन्विताम् ।
ताम्बूलेन प्रदानाच्च वशीकरणमुत्तमम् ॥
रोचनानागपुष्पाणि विल्वपुष्पं प्रियङ्गव ।
कुङ्कुमं चन्दनञ्चैव तिलकेन वशीभवेत् ॥
ॐ क्षां गौरि देवि सौभाग्य [illegible]

कञ्जीं वटिः! देवि योन्यां नर्मदेवोऽस्मोहनम्।
शूरासमा यथा कुष्ठं कुष्ठमथ वचापटी।
तिलतैलेन संयुक्ता योनिदेशादयो नरा।
निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपिता गर्भ स्त्रिया।
तुलसा वाम् वा च यद। वर्तिर्यो गर्भिणाति।
नारिकेलं नवनीतञ्च कुष्ठस्य सप्तपत्रिका।
योन्याम् सप्तधा पाव गर्भिणी भवेत्सदा।
मधुयष्टिश्च देवदारुधान्यं कुष्ठमारिका।
एतानि समभागानि पिबेदुष्णेन वारिणा।
चतुर्थावस्तैरेव गर्भलाभस्सुखमम्।
मातुलुङ्गस्य बीजानि क्षीरेण सह पाययेत्।
ऋतुस्नाता समये गर्भं याति नार्यो विचारणा।
मातुलुङ्गस्य बीजानि मूलान्यैरण्डकस्य च।
दुग्धेन सह संयोज्य पाययेत् हस्तिन्यादिनीम्।
अश्वगन्धास्य मूलं क्वथितं दुग्धसंयुतम्।
पलाशस्य तु बीजानि क्षीरेण सह पेषयेत्।
ऋतुस्नाता तु पीत्वा स्यात् पुत्रगर्भसमन्विता"।
इति गारुडे १८८ अध्यायः।*।

वरिदयाय।

"वरिवार्थं वसन्तार्थं पञ्चाङ्गं रसाञ्जनम्।
नारी त्रिकुष्ठं वाचा पञ्चवेदेन पेषयेत्।
वरीकवीमयादेन यद्वा स्नानात् प्रवेशयेत्।
यथा पुर्वोदिता देवा वेदा यथ न संशयः।
मूलं कोकिलाक्षस्य तु वर्तं तस्य प्रवेशयेत्।
कर्णयोः पूरणेनैव वशगामी भविष्यति।
पवनं मर्दिता तु भस्मापी नाययेच्छतेः।
त्रिलीय पूरयेत् कर्णे वश्यत्वं भिषग्वरः।
नियतं मधुकासमङ्गाबालवत्सवचाहिमि।
मञ्जिष्ठालोध्रपद्मकाः वपितास्य रसेन च।
वचैतैर्यथा सुखदायि सिद्ध मनोभवम्।
मदनस्य यथा कुष्ठं तस्य त्रिफला रसाञ्जनम्।
योषितां वशकारं तथा वर्णितमेवकम्।
पुष्पयन्त्रे तिलं पुष्पं मधुकं चतुर्दलम्।
मातुलुङ्गरसं चापि वशकाय यथोक्तं वे।
यत्नेन प्रतिपत्तं वाचारीच न संशयः।
कर्णयोः पतिमाख्याय स्यात् वश्यत्वं पुनरपि।
वरिता निमज्जामि निपत्यो मरिचानि च।
त्रिकटुं वालकञ्च तगरं निम्बवेतसम्।
तैलमूलेन च सिद्धेन तथा च वटिका नर।।
वशीकरणपूर्वेषां वर्णं निर्दिष्टमायतम्।
यस्य मध्या पत्नि तैलमूलेन वशमानुषम्।
यथा च शङ्करी शक्तिः कर्मणैवमवाप्नुयात्"।
इति गारुडे १८८ अध्यायः।।

वरिदयाय।

'यदा नारी च निमज्जति यमरं समवेशयत्।
नामपूर्वं लिखेच्च यामलानि पूजयेत्।
वामेन पृथिवी मर्दं कामवश्यमवाप्नुयात्।
कर्पूरं देवदारुञ्च मधुना सह पेषयेत्।
लिङ्गलेपात् देवेन वशीकुर्यात् स्त्रियं प्रिय।
मैथुने हस्तौ लभते वशीकरण् सर्वासमिदम्।
वामचरणेन पातव्यं वर्तं कमलं स्त्रिया पिबेत्।
नाभिसा स्त्री वशं याति मार्गं दृष्टमविचारितम्।

योनिं गजवासके मधुनं वे वशमानय वशमानय
ह्रीं ह्रां क्रः फट्।
इमं मन्त्रं महत् तिलकेन च शङ्कर।।
गोरोचनाकुङ्कुमेन चन्दनेन वशीकरेत्।
सैन्धवं कामदग्धं गौरीव मत्स्यपित्तकम्।
मधु सर्पि स्त्रियाङ्गं पीत्वा चन्द्रवेधनम्।
या प्रमात् मैथुने गच्छेत् नान्या नारी गमिष्यति।
मद्यपस्योऽथ स्वामी योगरागी च पञ्चकम्।
नारिकेलं नवनीतञ्च नागरिकरसमुत्तमम्।
जपापुष्पाणि च पद्मानि क्षीरेणाज्येन पेषयेत्।
गुटिका योनिगा तथा नारी योन्यां प्रवेशयेत्।
वशकारं प्रवक्ष्यामि इदं यथा भविष्यति।
कर्पूरस्य तथा चैव मदनस्य फलानि च।
मार्कण्डेयकापुत्ररुक्मिणीवि समन्विता।
वातुलमदनस्य मूलो हरिद्रीपत्रमाक्षिक।
चन्दनस्य तु पत्राणि महाबलमरिचयुगे।
क्षीरेण सह तं गौरीं सर्वसाम्यता।
सर्वगन्धसमप्रियायां पुष्पे मानवादन।
मूलकायाश्च चूर्णेन लम्बा स्यात् योनिरन्ध्रयात्।
तेन वैद्यको योगो मन्त्रेणैव मायते"।
इति गारुडे १८० अध्यायः।*।

वरिदयाय।

"आम्रस्य वर्णं शौर्यं वशकं तान्त्रमानये।
इदं स्तम्भनमाय वाग्मूलकर परम्।
वरिवली यथा कुष्ठं पिपलको मरिचानि च।
तिलोत्पलस्य बीजानि वरितार्थं मम प्रिया।
कर्णास्थिपीतमाधवेन्द्रपाषाणदरकमन्विताः।
तद्भवात् प्रमदा स्यात् माध्वीकुसुमामायाम्।
त्रिकटुं सैन्धवं कुष्ठं वचं त्रिवृ मधु स्त्रिया।
वासि चाप च त्रिफला वा त्रिभङ्गाम् प्रोक्त इत्युतम्।
पिप्पलीत्रिफलाद्युक्ते मधुना वैद्यवेगतः।
नमके पीतका वाता नामच संशयः।
तन्मूलत्रिकच भवत् पिप्पलीचूर्णेन वरेत्।
कार्यं नायक त्रिफलाद्यं मधुनिष रसभाव।
मीलोत्पलं प्रथमं च मधुकं पद्मं समम्।
सहसोद्धृतमिदं प्रसमेद्धार्मिकिपाम्।
शुण्ठी च वर्षणं चैव तथा क्षीरेण वचुना।
योनिलेपकरं स्यात् सुखिकामकामाख्या।
वरिवार्थं मदयुगं सहयोगनक्रमा।
रसस्नानेन योषाय योगप्रातःसुखमम्।
कामं रतिराजस्य वशीकाय फलानि च।
वातारञ्चकमायुर्धं योगप्रयोगसुखमम्।
एषा च रतिरामस्य प्रयुञ्जीत मयाख्यता।
वेदनेन परिपन्त कामसूत्रे प्रवेशयेत्।
तत्कालोपदेशादिव नामयायनमुखमम्।
समुमायमश्रीपलं शकला कुसुमानि च।
स्त्रिया तत् पतन्ना नारी वशार्थं वासरे मुखे।
स्त्रियः चेत्ताय रताय भवन्ति विमनस्काः"।
इति गारुडे १८८ अध्यायः।*।

वर्ण कराय।

"मार्गशोभनमन्त्रेषु प्रमतो पवि अर्चितम्।
वैमन्य त्रितिरि चैव पर्षास्य पवि प्रकाशते।
मुखे तु शर्करा पीता नवनीतेन युक्तितम्।
शुक्रस्य तु प्रदानाय स्वयमेवास्तु भक्षयेत्।
प्रभाव सर्वमेवस्तु निरन्तरमयो नर।।
क्षीरस्य च मध्येन दुग्धम् नवमृत्ते नर।।
कुष्ठं सशुभ्रिकं शत्रुं सममाधिवमर्दनम्।
नवतात् चन्द्रेणाप्यं स्त्रीरतिक्षयात्मकम्।
पक्वतीमामकोपुनं चूर्णं कृत्य च विपचीत्।
दुग्धेन पेषयेत्तूष्णममरित नार्यं विपचेत्।
कर्पूरक्षारो मन्त्रे नयते विनाशनम्।
वनातिमा वसन्ता मुखया यरचा पुनम्।
हमिवा वटिका माध्या प्रको नवताम् भवेत्।
त्रिवृ गौरवंच शुण्ठी पीता तु कफपारचे।
परिचालमाण्डूकञ्च चमीयनैव मवति।
वारुणी सोमराजीव मधुना सह पेषयेत्।
कुष्ठेन भवेत् चूर्णो नाम नाशं विनारक।
शर्करामधुकार्दं नवनीत पयी पिबेत्।
वाराही च सायी प्रतिमेतान्योगतुत्यं कमेत्।
कुमीरमूले नवीरं मोचस्य वश्योऽस्तु।
नवावलं त्रिकटुकं रक्तचन्दनं चेतसम्।
मगर्धमला मधुकं तैलपकं तथैव च।
बीमानि ब्रावकयेन नाम वाक्य विनारण।
मत्स्यपुरस्य इदं प्रथ मधोको वन रेचयेत्।
चन्द्रौ तु वैद्येचेन वर्धिष्णुमनसुखमम्।
ब्राह्मीरसमावाय कश्मूले निधाय तम्।
चमनवार्दि विपेचेन वाधिकमनसुखमम्।
मालती-उदरे मन मक्षकवला चर।
गुटिका वारवेचेन यथोऽस्मो मधिपेशी।
समवेतन् मन्त्रेण चापिकानमुखमम्।
सुखोचनचरायत्तं मरीचं भस्मर्दं यथा।
वर्णिका च इमं वचो निङ्गमा स्नानं विनेत्।
गोरोचनाम्बुराव पूर्वोक्तम इव समम्।
दिव्यामलस्य कम्पा स्यात् सप्तधानेन वै यथा।
ॐ हं वपितस्मनं कुरु। ॐ नमो नवरवे वर्णे
वमय वमय यच यच मैथ मैथ चर चर।
वनसम्पत्ममोऽस्तु वय कम्पवे नित।।
मनःशिला च मनाशिल च मवरिमर्दनैव च।
चरोत्रौ मिश्रयेत् हारे पचलगुणानि च।
प्रभातो तु प्रत्येक कार्ये मार्गे नवीवरा।
वशीमययवेन नगपुष्पोत्थं पिबेत्।
त्रिवर्णितमाय धनुष वश्येव मनेश्वर।।
ॐ क्रां मः।
मनोऽयं कार्यं वद्धः वध्यर्चितं त्रिवम्।
त्रिकस्री नवनीत मधुरेण वैद्यकम्।
मरीचं पवि कुष्ठव मध्ये वाम तितं वरेत्।
त्रिकवार्दं चक्रुष मन्त्रस हस्तमुखम्।
सर्वसामाय वैदाय विमनाशो नर्थितम्।।
वाराहमरा वाचोति वरिवार्य सर्वचिता।
इव योगो निर्यं वस्ति वैवेद्यं स्योत्स्यात्।
सैन्धवं चूर्णं मूत्र वविभवाद्यमनम्।
वपिलस्य निव चक्ति वैयोऽस्य रसम्भव।।
मदनस्योत्थिताम् शाखा पूर्वं त्रिकटुकं पिबेत्।
मार्कण्डेय। कुष्ठमपि निरीयं सावेव च।

पीत्वा क्षीरं क्षौद्रयुतं नाशयेद्रक्तदस्यग्रुजम् ॥
षटरूपकमूलेन भगं नाभिञ्च लेपयेत् ।
सुखं प्रसूयते नारी नात्र कार्य्या विचारणा ॥
शर्करा मधुसंयुक्ता पीता तण्डुलवारिणा ।
रक्तातिसारशमनं भवतीति वृषध्वज ।" ॥
इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

"मरीचं शृङ्गवेरञ्च कुटजत्वचमेव च ।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्ककृतशेखर ! ॥
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरीचं तगरं वचाम् ।
देवदारुरसं पाठां क्षीरेण सह पेषयेत् ॥
अनेनैव प्रयोगेण चतोसारो विनश्यति ॥
मरीचतिलपुष्पाभ्यामञ्जनं कामलापहम् ।
हरीतकीसमगुडा मधुना सह योजिता ।
विरेचनकरी रुद्र ! भवतीति न संशयः ॥
त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी
ऊरुस्तम्भहरो ज्ञेय उत्तमन्तु विरेचनम् ॥
हरीतकीं शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
क्वाथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
भक्तान्सूलमूलकानां सप्तरात्रेण नाशयेत् ॥ *
नाटाच्च शृङ्गवेरञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
गुग्गुलं गुडतुल्यञ्च गुलिकामुपयुज्य तु ।
वायुं स्वायुगतञ्चैव अग्निमान्द्यञ्च नाशयेत् ॥
शङ्खपुष्पीं तु पुष्पेण समुद्धृत्य सपत्रिकाम् ।
समूलां छागदुग्धेन अपस्मारहरा पिबेत् ॥
अश्वगन्धामये चैव उदकेन समं पिबेत् ।
रक्तपित्तं विनश्येत नात्र कार्य्या विचारणा ॥
हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यञ्च पूरयेत् ।
शीतं पीत्वाथ पानीयं सर्व्वच्छर्द्दिनिवारणम् ॥
गुडूची पद्मकारिष्टं धन्याकं रक्तचन्दनम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निकृत् ॥
ॐ ह्रूं नम इति ।
श्रोत्रे बद्ध्वा शङ्खपुष्पीं ज्वरं मन्त्रेण वै हरेत् ।
ॐ जम्भनि स्तम्भनि विमोहय सर्व्वव्याधीन् मे
वधेय ठ ठ सर्व्वव्याधीन् मे वधेय फट् । इति ॥
पुष्पमध्यगतं गत्वा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत् ।
चातुर्थको ज्वरो रुद्र ! अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥
गन्धफलं हरिद्रा च सर्पस्यैव च कञ्चुकम् ।
सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं हर ! चातुर्थकस्य च ॥
करवीरं भृङ्गपत्रं लवणं कुष्ठकर्कटम् ।
चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेच्च तत् ॥
पामां विचर्च्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्धि व्रणानि वै ।
पिप्पलीमधुपानाच्च तथा मधुरभोजनात् ॥
शोषो विनश्यते रुद्र ! तथा शय्यासेवनात् ॥
पिप्पलीञ्च हरिद्राञ्च गोमूत्रेण समन्विताम् ॥
प्रक्षिपेच्च गुदद्वारे अर्शांसि विनिवारयेत् ।
छागदुग्धमार्द्दकञ्च पीतं शोषापहं भवेत् ॥
सैन्धवञ्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनी द्वे त्रिफला चैव गोमूत्रेण च पेषयेत् ॥
कुष्ठनाशश्च तल्लेपान्निम्बपत्रादमात्तथा" ॥
इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

"रजनीकदलीक्षारलेपः श्विष्मविनाशनः ।
कुष्ठस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा ॥
उष्णोदकेन संपीत्वा कटिशूलविनाशनम् ।
अभया नवनीतञ्च शर्करा पिप्पलीयुतम् ॥
पानादर्शोहरं स्याच्च नात्र कार्य्या विचारणा ।
अटरूषकपत्रेण घृतं मृदग्निना पचेत् ॥
चूर्णं कृत्वा तु लेपोऽयं अर्शोरोगहरः परः ।
गुग्गुलुं त्रिफलायुक्तं पीत्वा नश्येत् भगन्दरम् ।
अजाजी शृङ्गवेरञ्च दधिमण्डेन पाययेत् ।
लवणेन तु संयुक्तं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥
यवक्षारं शर्करा च मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥
चिताग्निं खञ्जरीटस्य विष्ठा फेनो हयस्य च ।
शोभाञ्जनं पारसनेत्रं नरः स्रवेन्तु धूपितः ।
अदृश्यस्त्रिदशैः सर्व्वैः किं पुनर्मानवैः शिव ! ॥
तिलतैलं यवान्दग्ध्वा मसिं कृत्वा तु लेपयेत् ।
तेनैव सह तैलेन अग्निदग्धः सुखी भवेत् ॥
लज्जालुः शरपुङ्खा च लेपः सान्यो हरामिषः ।
पञ्चाङ्गं कनकं गृह्य श्लक्ष्णचूर्णन्तु कारयेत ॥
दुग्धं धूपं तत्र दत्त्वा तवृच्छायात् पतते ध्रुवम् ।
ॐ नमो भगवते छिन्द छिन्द ज्वरस्य शिरः
प्रज्वलितपरशुपाणिपुरुषाय फट् ।
करे बद्ध्वा तु निर्गुण्ड्या मूलं ज्वरहरं ततः ।
मूलञ्च श्वेतगुञ्जायाः कृत्वा तत् सप्तखण्डकम् ॥
हस्ते बद्धं नाशयेच्च अर्शांस्येव न संशयः ॥
विष्णुक्रान्ताजमूत्रेण चौरव्याघ्रादिरक्षणम् ।
ब्रह्मदण्ड्यास्तु मूलेन सर्व्वकर्म्माणि कारयेत् ॥
त्रिफलायास्तु चूर्णन्तु साज्यं कुष्ठं विनाशयेत् ।
आज्यं पुनर्णवाविल्वैः पिप्पलीभिश्च साधितम् ।
हरेत् हिक्काश्वासकासं पीतं स्त्रीणाञ्च गर्भकृत् ॥
भक्षयेच्चैवमादीनि पयसाज्येन पाचितम् ।
घृतशर्करया युक्तं शक्रं स्यादक्षयं ततः ॥
विडङ्गं मधुकं पाठा मार्ग्गी सर्व्वरसन्तथा ।
हरिद्रा त्रिफला चैव अपामार्गं मनःशिलाम् ॥
उडुम्बरं धातकीपुष्पं तिलतैलेन पेषयेत् ।
योनिं लिङ्गञ्च म्रक्षेत स्त्रीपुंसोः स्यात् प्रियं मिथः ॥
पुनर्णवामृता दूर्व्वा कनकं चेन्द्रवारुणी ।
वीजेनैषां शाल्मिकाया रसेन रसमर्दनम् ॥
कृत्वा धमेच्च मूषायां रसमारणमीरितम् ॥
मध्वाज्यसहितं दुग्धं बलीपलितनाशनम् ॥
मध्वाज्यं गुडताम्रञ्च करेणामाक्षिकं रसम् ।
धमनाच्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥
पीतं धुस्तूरपुष्पञ्च सीसकस्य पलं मतम् ।
पाठा लाङ्गलशाखा च मूलमावर्त्तनाद्भवेत् ॥
तैलं धुस्तूरकस्य तेन दीपं प्रदापयेत् ।
समाधावुपविष्टन्तु गगनस्थो न पश्यति ॥
रात्रौ च सार्षपं तैलं कार्यं खद्योतसम्भवम् ।
तद्दीपं प्रज्वलेत् सम्यक् अग्निज्वालाकलापवत् ॥
कुञ्जरस्य मदार्त्तस्य स्वयं नेत्रे शिवाञ्जयेत् ।
संग्रामं जयते सोऽपि महाशूरश्च जायते ॥
दन्तं दुण्डुभसर्पस्य मुखे सङ्कट्य वै क्षिपेत् ।
तिष्ठते जलमध्ये तु निर्विकल्पं स्थले यथा ॥
कुम्भीरनेत्रदंष्ट्राणि साक्षीणि वधिरं तथा ।
वसातैलसमायुक्तमेकत्र तन्नियोजयेत् ॥
आत्मानं म्रक्षयेत्तेन जले तिष्ठेद्दिनत्रयम् ।
कुम्भीरकस्य नेत्राणि हृदयं कच्छपस्य च ॥
मूषकस्य वशास्थीनि शिशुमारवशा तथा ।
एतान्येकत्र सस्थानि जले तिष्ठेत् यथा गृहे ॥
लोध्रचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ।
तण्डुलीयकगोक्षुरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ॥
कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ।
जातीमूलं तक्रपीतं कोलिमूलन्तु शीर्षकृत् ॥
सतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काञ्जिकेन च वाकुच्या मूलं वै दन्तरोगनुत् ॥
अथेन्द्रवारुणीमूलं वारिपीतं विषादिहृत् ।
बला चातिबला यष्टी शर्करा मधुसंयुता ॥
वन्ध्यागर्भकरं पीतं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
श्वेतापराजितामूलं पिप्पलीशुण्ठिसंयुतम् ।
परिपिष्टं शिरोलेपात् शिरःशूलविनाशनम् ।
शिरोरोगहरं लेपात् गुञ्जामूलं सकाञ्जिकम् ॥
निर्गुण्डिकाशिफा पीता गण्डमालाविनाशनम् ।
केतकीमत्रजं क्षारं गुडेन सह भक्षयेत् ॥
तक्रेण शरपुङ्खा वा पीता शोषा विनाशयेत् ॥
मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडाज्येन समन्वितम् ।
वातपित्तजशूलानि हन्ति वै पानयोगतः ।
शुण्ठीं सौवर्च्चलं हिङ्गु पीत्वा हृदयरोगनुत्" ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।
"अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ।
इममष्टसहस्रं जप्त्वा बद्ध्वा शिखान्ततः ॥
व्यवहारे जयः स्याच्च शतं जाप्यान्नृणां प्रियः ।
तिलानान्तु घृताक्तानां कृष्णानां रुद्र ! होमयेत् ॥
अष्टोत्तरसहस्रन्तु रात्रौ वश्यस्त्रिभिर्दिनैः ।
अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यामुपोष्याभ्यर्च्य विघ्नराट् ॥
तिलाक्षतानां जुहुयादष्टोत्तरसहस्रकम् ।
अपराजितः स्याद्युद्धे च अयं चेद्दुःसमे शिव ! ॥
जप्त्वा चाष्टसहस्रन्तु ततश्चाष्टशतेन तु ।
शिखां बद्ध्वा राजकुले व्यवहारे जयी भवेत् ॥
क्लीङ्कारं सविसर्गञ्च प्रातः सूर्य्यसमद्युतिम् ।
स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां नयते ध्रुवम् ॥
तथैव नासामुरसि ध्यातश्चैवोपकारकृत् ।
सुसमाहितचित्तेन न्यस्तन्तु प्रमदाजये ॥
सकामां कामिनीं कुर्य्यात् स्वलन्मदजलाकुलाम् ।
यस्तु जुहुयादयुतं शुचिः प्रयतमानसः ॥
दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमायान्ति योषितः ॥
मनःशिला पत्रकञ्च सगोरोचनकुङ्कुमम् ।
एभिः कृते च तिलके सदा स्त्री वश्यतामियात् ॥
सहदेवी भृङ्गराजः सितापराजिता वचा ।
तेनैव तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं वश्यतां नयेत् ।
गोरोचना मीनपित्तमाभ्याञ्च कृतवर्त्तिकाम् ॥
यः पुमान्तिलकं कुर्य्याद्वामहस्तकनिष्ठया ।
स करोति वशं सर्व्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥
गोरोचना महादेव ! ऋतुशोणितभाविता ।
ततो या कृततिलका सा नारी यं निरीक्षते ॥

तथ सर्गे । सर्वं कुष्ठघ्नं नाशा विचारका ।
गर्भेश्वरस्य शुभैर्वं लघुस्य करीलसी ।
सन्स कुष्ठघ्नीवा रक्तपर्णिसमन्विता ।
सर्वेर्भूपो मद्यकर सरल्लाभ प्रयोगर ॥
हरिद्राद्वै महादेव । मल्लवीर्यं । शङ्कर ॥
त्रिफला सर्पिषा तु नामकस्य च प्रमाणम् ।
कामिनीवरक्त पार्स्वं शिलिपद् च स्यात् त्रिफला त्रिकं ।
चैत्रस्य महादेव । मादासनमर्थ मधु ।
दधिविस्वस्तु शिरः वै कामि लिङ्गमृत्येत् ।
उन्मादि मधुरसानि सर्वांस कामि कामि च ।
वस्तस्य त्रिकटुच रेचयेत्सिचोलता ।
कामेन त्रिविशिष्टच कामिनीपक्षवासिनाम् ।
वचपाता च भक्षिता मालतीकुसुमादि च ।
चोलवर्णपत्रचैव त्रिफलिका त्रिफला त्रिक ।
सूक्ष्मस्तु मायमहाना दुग्धपीतस्तु वीर्यवान् ।
चनकस्थापनवचारकर्माद्यभिषेकिकाम् ।
सर्व भवेत् यथा वरदयौवनकारिकाम् ।
चौरमूर्धमासक त्रिफलापूर्वमेव वा ।
मधुना कारितं सम । हरिताममथनयुत् ।
सविणोदकसमस्तु सम्युक्तवर्णं वचा ।
मलभर्द कृमिसर्पं यवाम्लेन कल्पितम् ।
मोर्ध कलुकमूलानां कौकाकमर्दं शिव ॥
शिखु चौरवर्ण सम । ममथ । सजीवकम् ।
हलिन कथितं वारि पीतं वै वर्णमूलयुत् ।
अपामार्गस्य वै मूलं कस्तूरसंसार्धितम् ।
कामातिरितमपीर्वस मूलस्य कारिमर्दनम् ।
कर्णोत्पादूरे सम । ककोटवर्णिका ।
पीता सर्वोऽन्निवाद सर्व भवति शङ्कर ॥
अर्कोऽस्मूर्ध कर्मोऽपि पिष्टं मधुकसारिका ।
कर्माविकारशाकी पीतं करति भ्रूण ॥
मरीच्यग्निकुक्कुटमूलयुक्त्ता गुडान्वितम् ।
अमलाविन्न पीतं पलवीयादिनाशनम् ।
गैलापरामिमामूर्धं हरितादिकवलयुक्तम् ।
कतामार्दरिक्तकवीवास्तु गरिमा शिव ॥
त्रिवृत्तिवसमायाकरिं वरमंत्र न बाधक ।
त्रिफला त्रिकटुकं त्रिपाद्य हरिणी ।
सर्वेणमेवं पूर्वस्तु मथना च विनिश्चितम् ।
पीतं सर्वप्रमेहस्तु सम भवति शङ्कर ॥
अपामार्ग प्रलेपेन विष वै क्षयेत च ।
मनःशिला मरीचानि सिन्दूरक सर्व यज्ञम् ।
पूर्वे समा नामजाते सक्ष्मै चोलवेलका ।
पीतं कारितं पुष्पं तैलकं मधुयुक्तम् ।
त्रिकटुत्रिफलायास्तु ज्यावारादनेकवम् ।
मनःशिला त्रिफलर्षं कासीडमननाशनम् ।
सम्पूर्णं अद्भूतादिव कल्कं वर्जिता ।
हरिच गरिका हरणा कारिसी चाहरेयक ।
भवाद्धे भटर्व कार्ये पुनश्च विनिश्चितम् ।
विभीतकस्य वै मूल कल्पस्य नालमाहनम् ।
ताम्रबीजिकशापूर्वे मदनेमलकयुतम् ।
कमलोदकपद्मकोशपीतकदलम् ।
देवदारोश्च वै पूर्वे समसूत्रेण नाशयेत् ।
हलदिवरित च पारदहिरी तेन नाशयेत् ।

राजस्वरा पदस्था नक्षत्रिति विनिश्चल ।
त्रिफली वेलन सम । हरितामलकं यथा ।
कर्माविचरोग गर्जेत्र सर्वीशरसनार्थानं ।
कामप्राणिप्रमूर्धे मुखेन निमये शिव ।
पक्षिका रक्तदोषास्तु विनाशी हि गौरहर” ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः । * ।

हरिरुवाच ।

“पीत चार अश्वात्थ मधुना च प्रयोजयुत् ।
पीतं गोपाधिकमूर्ध त्रिवटशाल्मलवम् ।
त्रिकलमूल कथितं प्रवर्तयति शङ्कर ॥
यथा त्रिफला हरेत् पीता गोरक्तकुला कुपा ।
गोरक्तकर्कटोमूर्ध पिष्टं काञ्जिकेन च ।
पीतं त्रिकरैवैव नाशयेत् रक्तप्रदराम् ।
पिष्टं वै मालतीमूलं दीपयाते बमारकम् ।
क्वथितं कामुकेन पीत वर्धरसाधिकम् ।
हरेन्मूर्धनिरोधस्य हरेदै नाभकर्णकम् ।
त्रिफलया वै मूत्र पिष्टं मधुकारिका ।
मदनाश्चा हरेद्वीपम् कुष्ठकगन्धकम् ।
रसार्द्रगरिष्ठकमूलं तेनैव बुक्काम् ।
बलेरै इक्षवाकुं नाम कार्णी विचारक ।
करवीरमूलवेलाम् वैशाम् मूत्रकस्य च ।
इत्यादिकर्माते सम । चोकमर्द सामातम् ।
एलीमूलं हरिता च त्रिफलं वच वेदनात् ।
सम्भरविपाक कारणयोग्यं पलाशकम् ।
सर्पोदानस्तस्तु समन्तरभगाद्धे ॥
त्रिफलामधरस्य मार्वारादिविशेषितम् ।
बलो न भवेत् सम । नाम नाम्नी विचारक ।
हरिता मेषमारस्तु कारीकरी माक्षिका ।
भक्षितौ त्रिकवर्णि महापापं तमसम ॥
चोपायच चैत्रस्य वाक्यार्धं पलेशा ।
यवाद्यं कथितं पीतं पद्मकसारकारिका ।
त्रिवृत्तेन त्रिकटुममपि कर्मवेच्छित ।
त्रिफला च पर्णं रसं रक्तार्धं विनाशनम् ।
मज्जा हरितकस्येव सर्वीचवाणि च ।
मलसारं शक्तिपूर्वं गर्भं तुलसवर्णन्वितम् ।
पीतम्पवि मलोमेव प्रज्वले रक्तमस्म ॥
गुग्गुलं च कथितं वारि पीतवाणि करोति वै ।
हरीतकी पिप्पल त्रिफल सम । त्रिफली ।
पूर्वयुक्तोचनेवेषा पीतयापित्तयाचरम् ।
वाच्यं मूत्रमावि दै पीतं वातिकमावरम्” ।
इति गारुडे १८८ अध्यायः । * ।

हरिरुवाच ।

“हरितकाँच वै मूलं सर्पिषा पूर्वमेवर ॥
कर्णरोगविनिर्मुक्त पूत्र भवत्त शिव ॥
कपीरं कथितं कुर्यात् कसाम् समस्त ॥
भरं कपिकरं भरं सर्वेकमधिवर्धितम् ।
सप्तसीरप्रतीकारे सर्व रक्तकषायुता ।
चौड़वाष्पताकि सम । भवसं गुरुमोहनम् ।
मधुवर्तिकमायाद्यं मलमायुधवर्ण भवेत् ।
भस्म मधुना काठं रसपर्णवर्णयुक्तम् ।
कुर्यादिदं गुडिकादं मलहानप्रसादनम् ।
रक्त सिन्धं कथितस्तु सप्तरात्रं शिव ॥

सर्पकेशरमायास्तं गरं सर्वशर्करसम् ।
सम कातिकवगुड गरं कुर्याच कल्कितम् ।
यवाये दिनरीर्य मरीचशिलावर्जितम् ।
गर्भ त्रिफला मधु मधुयुक्तं करोति वै ।
कथा रसेन पूर्वेक नाशयेत तु गर्भवम् ।
मधिकसीरवर्णयुक्तं सवेपा कमलोद्भवम् ।
कसोऽस्म च वै तेषा भवन्ति सकलम ॥
तैलरसेन पूर्वेण मरीचशिलावर्जितम् ।
मधुरसमात्रेण कर्णरोगे मधुपवे ।
तप्तगवीरचूर्णेन हृष्टि सवायमोऽङ्गनम् ।
मधापक तु पीतानि भावये त्रिफलादि च ।
सर्वीषा सनीतेन तेषा पूर्वैस्तु भक्षयेत् ।
कर्णीर्षित कुसार्थं पला पिष्टं हरिद्रं मक्षम् ।
हरिद्रं हरात्मवार्ध्य कारणं वर्गं समस्त ॥
पीतैरसैरनवावि गरीचशिलावर्जिता ।
मधुराम्ला वै पूर्वे तन्तौ तु कलावकम् ।
त्रिफलाचरसाम्बस्तु कामीरस मक्षयेत् ।
मासमायलोपेन मरीचशिलावर्जितं ।
सर्वापि मधु पीतेन बलाबलो भवेत् ।
भवेत् गुटिकाय सम । सक्षोभेन नाशयेत् ।
इति गारुडे १८९ अध्यायः । * ।

हरिरुवाच ।

“त्रिफला स्यात् मूत्रस्ति महाशे रक्तपूरित ।
अपामार्गस्य वै मूलं चक्रायाय विमर्दयेत् ।
समवेत प्रहारका रक्तमाणी न दूरकाम् ।
सम । कामुकिमूलं त्रिफलक तर्वेच च ।
तेन वस्तूर्व पिष्टं प्रणौ त्रिवारधि स्यात् ।
शिरकाथमधिकोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर ॥
रक्ता मानिकेन चूर्णं कर्म चोमसमलम् ।
कटुमूलस्य वै पूर्वं रस मातुलिङ्गादम् ।
अपामार्गस्य पिष्टं नारिका तेन तैलम ।
तेन सर्वं रक्तराक्ष प्रणाशति न बाधक ।
स्नानम त्रिकटूच गमनाशयेच च ।
गुडिकरैमादेन पूर्वे माक्षिकं धर्मदेव वै ।
सप्तपातक कथितं कर्पूरं विनिर्देशित ॥
श्रीभल्लातक पीतानि पक्वीमर्दिता सम ।
गोरस्तु भगिराज्यं सर्पिर्षं नाशयेति वै ।
श्वेतापराजितामूलं पिष्ट मधुकारिका ।
तेन मधमरसात् रास्नासनस्क त्रिफल ।
पक्वकात्स्नस्मौ वै समरीचम् मूत्रवम् ।
कुमारस्थं वै शिशु त्रिफलादि वै यथा ।
गोरस्नस इति सालेशो पूर्ववत् शम ।
गौरीलिना मरीचादि त्रिफली वैसम मधु ।
भाषणं शमैसि स्यात् मधुपूर्वदं शिव ॥
तद्गुलकपाकर्णा चूणी मधुसर सम ।
वातपित्तरसैका सप्तयमकुमिता” ।
इति गारुडे १८९ अध्यायः । * ।

हरिरुवाच ।

“कामापरामिमाचरवैतलरोव मूर्खे ।
पदर्थ नाममायादि क्षेत्रकुसमगोमयम् ।
मूलं गोकुलकेन चर्मेन पीतमपि ॥
एककटिमना गर्भोऽस्मादरमितरेण ॥

औषध

नारी पुष्पदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासत ॥
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्यास्त्वद्गुल्मशूलनुत् ॥
श्वेतार्कमूलं विधिना गृहीतं पूर्वसञ्चितम् ।
कृतमुद्रा च ललना कटौ बद्धा नरोऽथ वा ।
नारी पुत्रं हि लभते सुरते वृषभध्वज ॥
हस्तबद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ॥
मूलं सर्वज्वरहरं भूतप्रेतादिनुद्भवेत् ॥
पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्युषितजलेन वै ।
सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ॥
शिखायाञ्चैव तद्बद्धं भवेदेकाहिकादिनुत् ॥
एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ।
वास्योदकेन पीतं तद्धृद्दिषहरं भवेत् ॥
यस्य लज्जालुकामूलं दीयते वङ्कवेतसा ।
सार्द्धं स वै वशं याति पुमान् स्त्री वा न संशयः ॥
पिष्ट्वा गव्यघृतेनैव पाठामूलं पिबेत्तु यः ।
गरं विषं तस्य नश्येन्नात्र कार्या विचारणा ॥
वास्योदकयुतं मूलं शिरीषस्य यथा तथा ।
रक्तचित्रकमूलस्य शमनं भरणादरः ॥
कर्षार्धं कामलाव्याधिविनाशः स्यान्न संशयः ॥
श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीक्षीरेण संयुतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत् ।
नारिकेलस्य वै पुष्पं छागीक्षीरेण संयुतम् ।
पिबेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥
कुर्यात् सुदर्शनामूलं आदित्ये तु समाहृतम् ।
कण्ठबद्धं त्र्याहिकादिग्रहभूतविनाशनम् ॥
पुष्ये धवलगुञ्जाया गृह्णीत मूलमुत्तमम् ।
मुखे तु निहितं रुद्र । हरेत् गरविषं बहु ॥
हस्ते बद्धं काण्डनुच्च कण्ठबद्धं ग्रहादिनुत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

'अपराजितायाः मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतञ्चापि हरत्येव गण्डमालां न संशयः ॥
तथेन्द्रवारुणीमूलं विधिना पीतमीश्वर ॥
सिद्धिन्त्येरण्डकं रुद्र । शूकशिम्बीसमन्वितम् ॥
शीतोदकञ्च तन्नस्यो वाडवीवाथवा हरेत् ॥
माहिषं नवनीतञ्च अश्वगन्धा च पिप्पली ।
वचा कुष्ठं तथा लेपो लिङ्गश्रोत्रस्तनद्धिंकृत् ॥
कुष्ठनागबलाचूर्णं नवनीतसमन्वितम् ।
तल्लेपो युवतीनाञ्च कुर्यान्मनोहरं स्तनम् ॥
विटपेन्द्रवारुणीमूलं यस्य नाम्ना समुद्धरेत् ।
निक्षिप्यते समुत्पाट्य तस्य शोथो विनश्यति ॥
पुनर्नवायाः शुक्लायाः मूलं तण्डुलवारिणा ।
पीतं विद्रधिं नश्येच्च नात्र कार्या विचारणा ॥
कदलीयवक्षारन्तु पानीयेन प्रशोधितम् ।
तदास्वादनान्नश्यन्ति उदरव्याधयोऽखिलाः ॥
बदरीकारवीमूलं गुडाज्येन समन्वितम् ।
अग्निना साधितं जग्ध्वा कृमीन् सर्व्वान् हरेत् शिव ॥
नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्यूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गञ्च हरिद्रा सितसर्षपा ।
सोमराजस्य बीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च ॥
एकस्य त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव ॥
सोमराजस्य बीजानां जग्धं पथ्या च दद्रुनुत् ॥
अमृतञ्च सगोमूत्रं क्वथितं लवणान्वितम् ।
कास्यघृष्टं खरं लेपात् कुष्ठदद्रुविनाशनम् ॥
हरिद्रा हरितालञ्च दूर्व्वागोमूत्रसैन्धवम् ।
अयं लेपो हन्ति दद्रुं पामानं वै गरं तथा ॥
सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च ।
मधुनास्वादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ।
तक्रानुपानतो रुद्र । नात्र कार्या विचारणा ॥
सितापराजितामूलं वर्त्तितं वास्तवारिणा ।
तल्लेपो रुद्र । मासेन शुक्लकुष्ठविनाशनः ॥
माहिषं नवनीतञ्च सिन्दूरञ्च मरीचकम् ।
पामां विलेपिता नश्येद्द्रुतमपि वृषध्वज ॥
विशुष्कगम्भारिमूलं मतक्षीरेण संयुतम् ।
भक्षितं शुक्लपित्तस्य विनाशकरमीश्वर ॥
मूलकस्य च बीजानि अपामार्गरसेन वै ।
पिष्टानि तेन लेपेन सिक्थिका रुद्र । नश्यति ॥
कदलीक्षारसंयुक्ता हरिद्रा सिक्थिकापहा ।
रम्भापामार्गयोः क्षारः एकत्तैलविमिश्रितः ॥
तदभ्यङ्गान्महादेव । सद्यः सिध्म विनश्यति ।
कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च तत्त्वच ॥
जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ।
माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ॥
अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वमीश्वर ॥
तिलसर्षपसंयुक्तं हरिद्राद्वयकुष्ठकम् ॥
तेनोद्वर्त्तितदेहः स्यादुज्ज्वलः सुरभिः पुमान् ।
मनोहरश्चानुदिनं दूर्व्वाया काकजङ्घया ॥
अर्ज्जुनस्य तु पुष्पाणि जम्बुपत्रयुतानि च ।
सलोध्राणि च तल्लेपो देहदुर्गन्धतां हरेत् ॥
मन्दोष्णलोध्रनीरं वै चूर्णन्तु कनकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्ग्रीष्मप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र । घर्म्मदोषश्च नश्यति ।
काकजङ्घोद्वर्त्तनञ्च अङ्गरागकरं भवेत् ॥
यष्टीमधु शर्करा च वासकस्य रसो मधु ।
एतत् पीतं रक्तपित्तकामलापाण्डुरोगनुत् ॥
रक्तपित्तं हरेत् पीतो वासकस्य रसो मधु ।
सायकाले तोयपानात् पीनसं प्रहितं हरेत् ॥
बिभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीसैन्धवस्य च ।
पीतं सकाञ्जिकं हन्ति स्वरभेदं महेश्वर ॥
चूर्णमामलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥
मनःशिला बलामूलं काकपर्णञ्च गुग्गुलुम् ।
जातीपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ।
एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्वंदरामौ महेश्वर ॥
धूमपानं काशहरं नात्र कार्या विचारणा ॥
त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ॥
भोजनादौ हि समधु पिपासा त्वरितं हरेत् ।
बिल्वमूलञ्च समधु गुडूचीक्वथितं जलम् ॥
पीतं हरेच्च त्रिविधं छर्दिं वै नात्र संशयः ।
पीता दूर्व्वा छर्दिनुत् स्यात् पिष्टा तण्डुलवारिणा" ॥
इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

"पुनर्णवाया मूलञ्च श्वेतं पुष्ये समाहृतम् ।
वारिपीतं तस्य पार्श्वे भवनेषु न पन्नगाः ॥
तारके मूर्त्तिं वक्षेयो वै मण्डूकदन्तनिर्म्मिताम् ।
स पन्नगैर्न दश्येत यावज्जीवं वृषध्वज ॥
पिबेद्रुद्रमूलं यः पुष्यर्क्षे रुद्र । वारिणा ।
तस्मिन्नपास्तदशना नागाः स्युर्नात्र संशयः ॥
पुष्ये लज्जालुकामूले हस्तबद्धे तु पन्नगान् ।
गृह्णीयात्क्षेपतो वापि नात्र कार्या विचारणा ॥
पुष्ये श्वेतार्कमूलञ्च पीतं शीतेन वारिणा ।
नश्येत दन्तकविषं करवीरादिजं विषम् ॥
मत्स्याकारस्य वै मूलं पिष्टं तत् काञ्जिकेन वै ।
वोड्रमण्डलिकानाञ्च तल्लेपो हरते विषम् ॥
तण्डुलीयकमूलञ्च पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
घृतेन सह पीतन्तु हरेत् सर्वविषाणि च ॥
नीलो लज्जालुकामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
पीत्वा दद्रुष्टकविषं नश्येदेकेन घोभयोः ॥
कुष्माण्डकफलरसं सगुडं सहशर्करं ।
पीतं सदुग्धो मोहन्तु तद्दष्टस्य विषस्य वै ॥
तथा कोद्रवभूतस्य मोहस्य हर एव च ।
यष्टीमधुसमायुक्ता पीता च सितशर्करा ॥
सदुग्धा च त्रिरात्रेण मूषाविषहरा भवेत् ॥
चुम्बुकात्रयपानाच्च वारिणा शीतलस्य वै ।
ताम्बूलजगधरोमाच्च मुखलाला विनश्यति ॥
घृतं सशर्करं पीत्वा मद्यपानमदो न वै ।
कृष्णाङ्कोठस्य मूलेन पीतमत्क्वथितं जलम् ।
ततो नश्येद्दारविषं त्रिरात्रेण महेश्वर ॥
उष्णं गव्यघृतं पीतं सैन्धवेन समन्वितम् ।
नाशयेत्तन्महादेव । वेदनां वृश्चिकोद्भवाम् ॥
कुसुम्भं कुङ्कुमञ्चैव हरितालं मनःशिला ।
करञ्जपिष्टितञ्चैव अर्ककीटञ्च शाल्मली ॥
विषं नृणां विनश्येत एतेषां भक्षणाच्छिव ।
दीपतैलप्रदानाच्च दंशे वृश्चिकजे शिव ॥
खर्ज्जुरकविषं नश्येत्सदा वै नात्र संशयः ।
दंशस्थानं वृश्चिकस्य रुद्र । गुग्गुलुधूपितम् ॥
विषं नश्येत्ततो रुद्र । नात्र कार्या विचारणा ॥
अङ्कोठपत्रधूपेन नश्येन्मूषिकजं विषम् ॥
नागेश्वरमरीचानि शुण्ठी सगरपादिका ।
नश्येन्मधुमक्षिकाया एतेषां लेपतो विषम् ॥
शतपुष्पा सैन्धवञ्च साज्यं वा तेन लेपतः ।
शिरीषस्य च बीजं वै सितक्षीरेण घर्षितम् ॥
तल्लेपेन महादेव । नश्येदुन्दुरजं विषम् ॥
ज्वलिताग्निर्वा विलेपो तथा दर्द्दुरजं विषम् ॥
धुस्तूरकरसोन्मिश्रं क्षीराज्यगुडपानतः ।
शुना विषं विनश्येत शशाङ्ककृतशेखर ॥
वटनिम्बशमीनाञ्च वल्कले क्वथितं जलम् ।
तत्सेकान्नखदन्तानां नश्येच्च विषवेदनाम् ॥
देवदारु हरिद्रा च गैरिकस्य च लेपनात् ।
नागेश्वर हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा देवदारुकम् ।
एभिर्लेपाद्विनश्येत लूताविषमुमापते" ॥
इति गारुडे १९५ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

"एकं पुनर्णवामूलं अपामार्गस्य वा शिव ।
सरसं योनिविच्छिन्नं वराङ्गस्य व्यथां हरेत् ॥

मध्यविधेयस्यैव तस्यीता कथां चरेत् ।
वह्निकुण्डस्यमूर्ध्वं वै ज्वालितकरधारिका ।
कर्पासे कुम्भयीर्ध स्यात् ज्वीता नकमचचनरम् ।
धर्मेकरादकेमूर्ध्वैयात् ज्वीत्सनैरला ।
दर्शयेत् सर्वविषया च कार्पासार्ध तु वर्त्तिका ।
मत्किका वा मयेभाव । योविकूप निधापयेत् ।
मधेविधा कारयेत्तमूर्ध्वैव विविवेक्ष ।
योगि मध्येज्ञमायाति याच वाच्या विचारणा ।
पीपीपदोषमूर्ध्वापि काच्याणि विवधारिका ।
मिश्रणेमा यथेमो वै ज्याचायर्ध्वमरोमतुम् ।
पाठामूर्ध्व यत् । पीर्ष पिष्ट तकुण्डारिका ।
पावरोमवर्णं चाप कुम्भागन्धयेर च ।
गात्रोपनय यमतु पीलमनस्क्षय वै ।
पापरोमवा वन्धानिवर्त्तिं कुर्वे शिव ॥
नदपीनेकुष पीत पिप्रा वनचधारिका ।
खीमाश्चैव भवाईव । तत्रवाय चि धारयेत् ।
स्वतुवा यत् । चत्वा पीता चीरेव वै वच ।
मदर्थं वर्त्ते दीव याच वार्णा विचारणा ।
विनवर्तीविवद्युक्त पूर्वं पीठं करोत्विव ॥
निवासेन तच्चें रक्तमूर्धं क्रिया यत् ॥
कुक्कुमस्य निवाश्च वक्तीता मनीश्वर ॥
रक्तोत्पलस्य वै वर्म क्रमेरातिवर्ज्जनम् ॥
पीत वर्त्तर्षं ज्वीता धारयेत् दर्भयामनम् ।
रक्तकारक कार्या स्यात् ज्वीतोवपितियेतमम् ।
पीतस्तु वार्तिकं यत् । वर्त्तिर्वं वरांकवा ।
विषुवेत्सवंवुत ज्वीतं ज्वीता मध्यविधम् ।
मातुलुङ्गस्य वै मूर्धं वर्त्तिकं मध्यविधम् ।
अपामार्गस्य वै मूर्ध्वं योमिताय मध्यविधम् ।
अपामार्गस्य वै मूर्ध्वे शमवनाय चामव ।
कलायमाने वर्त्तौ इता खारवया सुता ।
वचमार्गस्य वै मूर्ध्वे चारीवां विरचि शिवे ।
वर्मसूर्यं विनश्येव याच कार्या विचारणा ।
कर्पूरमनयम्मनवनी पूर्विका शिव ॥
योगि मुखा वाकृपया मुखमा विं दुमर्षर ॥
वरू वारस्य तिलका इतो योरोविताचर्पा ।
वर्णवाकुलमात्र रस च खाव विल्ला ।
विवलुलयानाविमो वाविमो नायक शिव ॥
वहुलाविरवाकुन्दोदार्ध वारर्थे वरा ।
नानापापपकर्षो यत्र । रक्तावर्णं भवेत् ।
नवावनूर्वे वमतु नवावामनयानिवनम् ।
वविदृतं पीतमायं वर्द कुर्याचितालविन् ।
ववर्त्तिकेन भवाईव । भरतवनर्विनम् ।
वयात्तीर्व तदर्ध विवमचानिवर्षं वलम् ।
वदार्थं मवर्षिनं यत् भरा भववि वंचवम् ।
वतावरम्पूर्वे वै भवतेवद्यानिवम् ।
मत्स्या मांस मुखा साथ मते वादीवाद भवेत् ।
विरामलम्पूर्वे वै मधुना अथवा वा ।
नवावि कुर्यान्ताचावा मधु वै मर्दितं शिव ॥
कुरुपूर्व चाकामय मासर्यना भवेदरम् ।
वायान् दर्विपिरो वै पीतेययवचम् ।
नावका विरचातेव विदुवाचि मयेचर ॥
रवगायिगाड्यानवि नवचा वारियानि वै ।

सर्वरात्रमयोऽभिन्न मयविवा च वामयेत् ।
ज्वीता सर्वं भवाईव । सर्ववावाव वचवा ।
रक्तवित्तमवैव भववेव सुखी भवेत् ।
विवयोवस्वर्णवत्ते वसवाकुर्मवासुमवेत् ।
मुखं विदुषमार्गेण विनीतीयेव वाचितम् ।
चाचामार्गेण सैवेव पीत ज्वीतवचामहत्" ।
इति कालिके ६८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिवंशः ।

"या गौरीति वर्णं वर्णं तथा देवं चाच दया ।
वचवेव वचावर्ण तथा वक्त प्रियो भवेत् ।
यतोऽपि चवमावं हि मविनीता प्रयाच्चया ।
शमितवाय पातवति वचर्थं याच वंचवा ।
गोवनुचाविवाता स्यात् मुक्तमूलवा भवचयत् ।
नवनमचवा सर्वं भरेव भर्चितं शिव ॥
वनुचायविवरणो शमिताय विधापयेत् ।
यवध यमवेसूत् । वचाग्ने पुरवारावा ।
जम्बूलया वै याव योमविमुपववयुत् ।
वमव्हर्ष वाविवीनं पीर्धं वर्वेव वर्विमुम् ।
ज्वीरं वोमविवर्षेव यो दैवच विते भवेत् ।
वमच वरर्णुवा सर्वं ववर्ण शिव ॥
नारिकेलोड चयावाय वेवरावां विधापयेत् ।
चचाव दचरचमुवा भवन्ति च च वचवा ।
मधुकुमारीयर्थ वै रस वसर्व चर ॥
पुरुषवनेवरावा चनुतन् चारवावचा" ।
इति कालिके ६८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिवंशः ।

"विनवचारवानानि मूरवस्म च योवच ।
कुकुमावागारि वासानि मनीवायां वर्व तथा ।
विमर्षी विमवीमुच विवृचायां चतुःवम् ।
चक्रौ कुवचीवाराच विवचावायतुवम् ।
विद्युतेन कुर्वेषा मोरवावि हि वामवेत् ।
वकृतवनपीमं हि वमकूरोचव चामवाम ।
चाविचोवि च मन्दानि दीवापर्च विधापयेत् ।
विचापिताचमोचायवादरथावारिनवरम् ।
मवारवनववा च दववी वचवारिका ।
वया चाविवया रावा नचवा च इमवेवा ।
वरवचाविरा वर्ण सुवुची वविवचया ।
वर्ण रक्तपवाद् मावान् चावयेत् चन्विव्ववे ।
वेन मारावचेवेव वेवचावे विधापयेत् ।
चार्व वा यदि वा वर्ष चीरं रक्ता चतुर्वचम् ।
ज्ञानावरिचवेव देवतुचे प्रदापयेत् ।
प्रवाचि चानि पेवाचि चानि वचानि वच्चतु ।
चचवमा देवराव यचा वर्षा चवावुच ।
कुर्षं गावी वैवचच चचवेर्ष दर्षवा ।
गावे मवे वयावचे देवमेवत् प्रदापयेत् ।
कुचवूर्ण वारचचूच चचवाचाव माववेत् ।
चारचावं वचवाचमाबुचाव इमान् भवेत् ।
वर्षमचवरी विचात् विं इवनीची शिव ॥
चचाचां चावचचानां कुचरावा चचा तथा ।
वैवमेवम् प्रयोजवं वर्धमानविचारितम् ।
विद्युतुचुर चचा च चार्षं देवतु चार्यवम् ।
वचवि पूर्वं वेद वर्वेमूचारवं परम् ।

मुख्यमूलवचाचीनां चारौ विवृचचायरम् ।
मुख्य चतुर्मुखं दचावेचमतीरिवारवेत् ।
वाविर्षं वर्वमूचच पूचावच वर्वचो ।
कमचच विचाचवि वेवचाच प्रमूचवाम् ।
मुख्यमूलवच्चीनां चारौ विवृचचायरम् ।
चचवती यथा कुर्वं रक्त विद्यु रक्ताचवम् ।
गौरवेच वचावार चापुवे वेचवेर्ष तथा ।
मुचवति विवं मुर्व मधु मुचं चतुर्मुखम् ।
मातुलुङ्गरसेनैव वचपीतवचेव च ।
वैचवविविचमूचं वर्वमूचावर्षं परम् ।
वाविवा वर्वमाचच पूचावच चाचवा ।
पूजारवच वेवच कमचा चचवो विवा ।
विमं विवाचमावाधि चवाचचनिवर ॥
चारवेचामिदं वेवं मुचरचामवाचरम् ।
चचचं कुकुम माची वर्पूरो चाविवाचिवा ।
चावीववोवमूलानां चचूचा चवावि च ।
वमवचीदिवचुर्वा कुर्वं तवरचाविवा ।
गोरोचना विवधुच चोचो रवचं वचम् ।
चरवा चायवेच चावा चामचचो वर्षा ।
कर्पूरचा पनवच वरोचवं प्रचावितम् ।
चवेरमचीरचावचकुचुरर परम् ।
प्रमाणं पुरा चाम् मुकाचा ज्वीता चाववचमुवंच ।
ज्वीतवं चचवे यत् । चचावि चचवे वचम् ।
चचामी विवच चावं मुवर्ष पीरवं तथा ।
गौरवेच विच वर्ष विमचीमुचरविचम् ।
दवि वचेत् चवचर्ष चचामचावीवचम् ।
मच्चारोचुचचवेचु वचि वर्षि वरोवि वै ।
मरीवं विमर्ष कुच चरिवार्थ वनर्षविच ।
वैचवचरिवे चे कुर्वं मांवी च चचचम् ।
विचारा वरवीरच चचचीरं वचमचम् ।
चमच चार्षिवो माषो विचचावर्ष भवेत् ।
मर्च चतुर्वचेच गोमुचेचामुवे भवेत् ।
चायावे चौचयावे चा वनीवचविना रचेत् ।
चामा विवर्षवा चैव दचविचोचचापि च ।
चचवेव प्रयमाचि चोमचचच नायवे ।
प्रचासाचपि विचाचि वेवचानेन नयचेत् ।
विवोविचचमपि विवं विवर्षं चचचचाचुवेत् ।
चवोचवर्ष चचुवा मविचा चारिचा विवा ।
मावी चमी विमवच मचर्ष चविर्ष चचम् ।
चर्षिवेचात् चारचना चचा वै चाविच शिव ॥
चचचमी चचा योमा चचो मचचरचच ।
चचमा च मचुची च चरवचचचचुची ।
वरीरचचचमीविवेचचच विधापयेत् ।
वचचचची रर्षं मर्च चीरमचचचर्पावम् ।
चचचचचीर्ष नाम मचविवाचर्षं परम् ।
वाविचिचा यथा चाचा विचची मधु वेचवत् ।
चचरावचयोचेव विचवो वच योवचे ।
चचामार्गो मुचवी च कुर्वं चचचवी तथा ।
चचचचाचवा चार्ष विचवं मविचं चचम् ।
विविविरविवं कुर्वाचचचाचचववारिवम् ।
चविरुवी वववाचच माचवेचमु वेविचा ।
तथा कुर्वाविदं मार्ग मुचिवारचचचम् ।

चन्द्रसूर्य्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।
वचायास्त्वक्षयं कुर्य्यात् महाप्रज्ञान्वितं नरम् ॥
भूनिम्बनिम्बत्रिफलापर्पटैश्च घृतं जलम् ।
पटोलीमुस्तकाभ्याञ्च वासकेन च नाशयेत् ।
विस्फोटकानि व्यक्तानि नात्र कार्य्या विचारणा ।
कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ॥
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ।
एषा वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा ॥
प्रस्थे द्वे गवांमांसानां क्वाथयेद्द्रोणमम्भसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
काञ्जिकस्याढकं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
पुनर्णवा गोक्षुरकं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
सरलं सुरदारुञ्च मञ्जिष्ठा कण्टकारिका ।
नस्यपानादिरत्येव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥
वाधिर्य्यं सर्व्वरोगाश्च अभ्यङ्गाच्च महेश्वर ! ॥
पलद्वयं सैन्धवस्य शुण्ठी चित्रकपञ्चकम् ।
पञ्चप्रस्थं त्वारनालं तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।
पहस्तच्छस्तरश्चोद्धसर्व्ववातविकारनुत् ॥
उदुम्बरं वटश्चैव जम्बुद्वयमथार्ज्जुनम् ।
पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशं लोध्रतिन्दुकम् ॥
मधुकमाम्रसर्जञ्च वदरं पद्मकेशरम् ।
शिरीषवीजं कतकमेतत्क्वाथेन साधितम् ।
तैलं हन्ति व्रणाक्षेपाश्विरकालभवानपि” ॥
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“पाठा द्वे रजनी कुष्ठमश्वगन्धाजमोदकम् ।
वचा त्रिकटुकञ्चैव लवणं चूर्णसुत्तमम् ॥
ब्राह्मीरसे भावितञ्च सर्पिर्मधुसमन्वितम् ।
सप्ताहं भक्षितं कुर्य्यान्महदैश्वर्य्यं मतिं पराम् ॥
सिद्धार्थकवचाहिङ्गुकरञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥
निम्बकुष्ठे हरिद्रे द्वे शिग्रु सर्षपजस्तथा ।
रेवदारु पटोलञ्च धान्यं तक्रेण घर्षितम् ॥
देहं तेनाक्तगात्रं वै अनेनोद्वर्त्तयेत्ततः ।
पामा कुष्ठानि नश्येयुः कण्डुं पिटकसक्थिकीम् ॥
सामुद्रं सैन्धवं क्षारो राजिका लवणं विडम् ।
कटुकोषरजं कीटं त्रिवृत् शूरणकं समम् ॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
एतत्सम्मिलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत माषादिष्टतभोजनम् ।
नाभिशूलं मूत्रशूलं गुह्यशोषभवञ्च यत् ।
सर्व्वशूलहरं चूर्णं जठरानलदीपनम् ।
परिणामसमुत्थस्य शूलस्य च हितं परम् ॥
अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
शृङ्गी पुनर्णवा शुण्ठी जग्ध्वा कासं निहन्ति वै ॥
अभयानलकं द्राक्षा पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्करा च समञ्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥
त्रिफला वदरं द्राक्षा पिप्पली च विरेचकृत् ।
हरीतकी सोष्णनीरा लवणाश्च विरेचकृत् ।
कूर्म्ममत्स्याखुमहिषगोध्रगालाश्च वानराः ।
विडालवर्हिकाकाश्च वराहोलूककुक्कुटाः ॥
हंस एषाञ्च विण्मूत्रं मांसं वा रोमशोणितम् ।
धूपं दद्यात् ज्वरार्त्तेभ्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥
अपस्माराभिभूतेभ्यो ग्रहार्त्तेभ्यश्च शान्तये ।
एतान्यौषधजातानि कथितानि महेश्वर ! ॥
निहन्ति यानि रोगांश्च वज्रमिन्द्राशनिर्यथा ।
औषधे भगवान् विष्णुः स्मृतोऽसौ रोगनुद्भवेत् ॥
ध्यातोऽर्च्चितः स्तुतो वापि नात्र कार्य्या विचारणा” ॥
इति गारुडे १९९ अध्यायः ॥
(विष्णुः । यथा महाभारते।विष्णोः सहस्रनाम-
कीर्त्तने । १३ । १४९ । ४४ ।
“अमृतांशूद्भवो भानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ।
औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्म्मः पराक्रमः ” ॥)

औषर, क्ली, (उषरे भवं । उषर + अण् ।) पाशव-
लवणम् । अयस्कान्तभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पांशवलवणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

औषरक, क्ली, (औषर + स्वार्थे कन् ।) मृत्तिका-
लवणम् । खारी लूण इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
सार्व्वगुणम् २ सर्व्वरसगंलवणम् ३ उषरकम् ४
शाम्वरम् ५ वसुलवणम् ६ मेलकलवणम् ७
मिश्रम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । क्षारत्वम् ।
तिक्तत्वम् । वातकफनाशित्वम् । विदाहित्वम् ।
पित्तमलवन्धमूत्रसंशोषकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

औष्ट्रक, क्ली, (उष्ट्राणां समूहः । उष्ट्रस्य विकारः
अवयवो वा । उष्ट्र + “गोत्रोक्षोष्ट्रेति” ।
४ । २ । ३९ । वुञ् ।) उष्ट्रसमूहः । इत्यमरः ॥
उटेर पाल इति भाषा । (उष्ट्रदुग्धार्थे यथा ॥
वाभटे सूत्रस्थाने । ५ अः ॥
“ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम्” ॥)

औष्ण्य, क्ली, (उष्णन् + ष्यञ् ।) उष्णस्य भावः ।
उष्णता ॥ (यथा रघुः । १७ । ३३ ।
“पूर्व्वराजवियोगौष्ण्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम्” ॥)

अं

अं अंकारः । स तु अनुस्वारः । तन्त्रमते पञ्चदश-
स्वरवर्णः । (स तु पाणिन्यादिमते अयोगवाह एव
“अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः” ।
इत्युक्तेः । नहि योगः अक्षरसमाम्नायसूत्रेषु येषां
ते अयोगास्तथापि वाहयन्ति णत्वषत्वकार्य्यं नि-
र्व्वाहयन्तीति वाहाः अयोगाश्च ते वाहाश्चेति
अयोगवाहाः अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मा-
नीया इत्यर्थः ।)
विन्दुमात्रानुनासिकवर्णोऽयं अकार उच्चारणार्थः ।
वोपदेवेनास्य नुरिति संज्ञा कृता । स तु नकार-
मकारस्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
“नुवीपूर्व्वेण संवद्धौ शून्यौ तु परगामिनौ ।
चत्वारोऽयोगवाहाख्या णत्वकर्म्मण्यघो मताः ” ॥
इति दुर्गादासः ॥ * ॥
“अकारं विन्दुसंयुक्तं पीतविद्युत्समप्रभम् ।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं ब्रह्मादिदेवतामयम् ॥
सर्व्वज्ञानमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायाम् ।) तस्य
लेखनप्रकारो यथा ।
“अकाररूपशीर्षे तु दक्षिणे विन्दुरूपिणी ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च क्रमशस्तासु तिष्ठति ॥
या तु विन्दुमयी रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
“अकारश्चन्द्रमो दन्तो घटिका समगुह्यकः ।
प्रद्युम्नः श्रीमुखी प्रीतिर्वीजयोनिर्व्वषध्वजः ॥
परः शशी प्रमाणीशः सोमविन्दुः कलानिधिः ।
अक्रूरश्चेतना नादपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
शिवः शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्त्तकः ।
पूर्णिमा रेवती शुद्धः कन्याचरवियद्रविः ॥
अमृताकर्षिणी शून्यं विचित्रा व्योमरूपिणी ।
केदारो रात्रिनाथश्च कुब्जिका चैव वुद्वुदः ” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

अं, क्ली, परं ब्रह्म । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (महेश्वरः ।
यदुक्तम् महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
“विन्दुर्विसर्गः सुमुखः शरः सर्व्वायुधः सहः” ॥)

अः

अः अःकारः स च विसर्गः । द्विविन्दुमात्रकण्ठ्यवर्णो-
ऽयं अकार उच्चारणार्थः । तन्त्रमते स च षोडश-
स्वरवर्णः । (पाणिन्यादिमते त्वयं अयोगवाह एव ।
अयोगवाहस्य व्युत्पत्तिस्तु अनुस्वारशब्दे द्रष्टव्या ।)
वोपदेवेनास्य विरिति संज्ञा कृता । स तु सका-
ररकारयोः स्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
“अःकारं परमेशानि । विसर्गसहितं सदा ।
अःकारं परमेशानि । रक्तविद्युत्प्रभामयम् ॥
पञ्चदेवमयो वर्णः पञ्चप्राणमयः सदा ।
सर्व्वज्ञानमयो वर्णः आत्मादितत्त्वसंयुतः ॥
विन्दुत्रयमयो वर्णः शक्तित्रयमयः सदा ।
किशोरवयसाः सर्व्वे गीतवाद्यादितत्पराः ॥
शिवस्य युवती एता स्वयं कुण्डली मूर्त्तिमान्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषाया) तस्य
लेखनप्रकारो यथा ।
“अकाररूपपक्षे तु द्विविन्दुरथ ऊर्द्ध्वतः ।
ब्रह्मेशविष्णवस्तासु मात्रा शक्तिः समीरिता ॥
विन्दुद्वयान्विता रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
“अः कण्ठको महासेनः कालापूर्णामृता हरिः ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिर्विधामुखी सुखम् ॥
द्विविन्दुरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखसूचकः ।
द्विजिह्वः कुण्डलं वक्त्रं सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

अः, पुं, महेश्वरः । इत्येकाक्षरकोषः । (यदुक्तम्,—
महाभारते १३ । १७ । १२६ ।
“विन्दुर्विसर्गः सुमुखः शरः सर्व्वायुधः सहः” ॥)
